

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

श्रीहर्षचरितम् ।

'महाकवि-श्रीश्रीभट्ट' विरचितम्

1384

502

तथा तदाब्जनाम्ना

पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण पण्डितश्रीमन्निलबोध-
विद्यारत्नाभ्या परिवर्जितया पारवर्जितया च
टोकया समलङ्कृत्य प्रकाशितम् ।

चतुर्थं संस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्थ्याम्

श्रीमन्महास्वाम्यन्ते

मुद्रितम् ।

—Ghecker

इं १९३८ ।

RECEIVED 29 APR 1942

प्रकाशक— { पण्डित श्रीभाग्यबोध विद्याभूषण
तथा
पण्डित श्रीनित्यबोध विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २२०, रमानाय मजुमदार स्ट्रीट्
ग्राम्हार्ट् स्ट्रीट् पोष्ट अफिम, कनिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२२०, रमानाय मजुमदार स्ट्रीट्, कनिकाता ।

संक्षिप्तश्रीहर्षचरितम् ।

प्रथम उच्छ्वासः ।

यत्प्रभावात् सती विद्या साधना भासते हृदि ।

ता विश्ववन्द्या परमा वाग्देवीं प्रणमाम्यहम् ॥

बाणभट्टकृत गद्य संक्षिप्य क्रियते मया ।

संक्षिप्तहर्षचरित श्रीजीवानन्दशर्मणा ॥

पुरा किल भगवान् विश्वपति परमैष्टी इन्द्रादिभि देव-
हृन्सै. महर्षिभिर्य सह सलपन् स्व लोकम अधितष्ठो तत्र
महर्षिषु वेदान् पठत्सु कदाचित् अतिकोपनो मुनि दुर्वासा
द्वितीयेन सहचरेण मन्दपालनाम्ना मुनिना सह विरोधम्
आचरन् क्रोधात् विश्वर साम जगौ । तत् आकर्ष्य शाप
भयात् अन्येषु दोषम् अकथयत्सु देवेषु मुनिषु च, अवधीरयति
च अन्यासङ्गव्याजिन देवे पद्मसम्भवे. भगवती कुमारी तत्र
चामरण पितामहम् उपवीजयन्ती वाग्देवी नृदुमन्दम्
अहसत् । स च मुनि ता तथा हसन्तीम् अवलोक्य “रे पापे ।
दुर्वासस माम् उपहससि ?” इत्युक्त्वा कमण्डलुजलेन उपसृश्य
शम्भु प्रचक्रमे । अत्रान्तरं तत्र स्थिता देवी सावित्री तजनीम्
उत्क्षिप्य “आ पाप । दुर्विनीत । ब्राह्मणापसद । सुरासुरवन्द्या
देवी सरस्वतीं शम्भुमिच्छसि ?” इत्यभिदधाना क्रोधात् स्वास
नात् उदतिष्ठत । ततो देवै स्वशिष्यैश्च शतश प्रसाद्यमानोऽपि,
पित्रा अविशा “पुत्र । मा तप क्षयं कुरु, खलान्तिम अस्या
एक क्षमस्व’ इति निषिध्यमानोऽपि दुर्वासा, “दुशीले । मर्त्य-

भूमि गच्छ" इति ता शशाप । ततश्च प्रतिशापोद्यता सावित्री
देवी वाग्देवी एव "सखि । सुहर कोप, स्वत एव द्विजन्मानो
माननीया" इत्युक्त्वा न्यवारयत् ।

अतः ता सरस्वतीम् अभिशप्ताम आलोक्य विरिञ्चि, धीरेण
स्वरेण उवाच,—“ऋषे । नाय सज्जनाचरित पत्या येन प्रवृत्तो
ऽसि, क्षमा हि तपसो मूल, क्रोधेन बुद्धिः विक्रियते, विकृतबुद्ध्यश्च
अन्धा इव हिताहित न पश्यन्ति, तस्मात् क्रोधम् अपहाय
चरितव्यं विशेषतः तापसैः," इत्युक्त्वा अब्रवीत्,—“वत्से सरस्वति ।
मा विषीद, भवितव्यता अत्र बलवती, एषा त्वाम् अनुचरिष्यति
सावित्री, विनोदयिष्यति च अस्मद्विरहिताम् । शापश्च अयं
सुताननरुमलालोकनावमान" इति । एवं मान्त्रिता पिता
महेन सा सह सावित्र्या विषम्या गृहम् आजगाम ।

अथ प्रदोषे सावित्री विषादसागरपतिता सवाष्या सरस्वतीम्
आह,—“सखि । त्वं हि त्रिलोकशिखादायनी, तव पुरतः,
किमहं ब्रवीमि ? विदितवृत्तान्ताऽसि दैवहतकस्य । यत् सत्त्वं
दुःमहो बभूजनविरह तापयतितराम्, तदत्र अप्रतिविधये किं
कर्तुंन अर्हामि ? नात्र अनुशोचितव्यम्, कथय, इदानीं कतम
भूतलविभागमलङ्कर्तुम् इच्छामि अवस्थानेन ? इतः प्रभृति एव
देवदेव खेटदातार मनसा स्मर, अचिरेण एव कालेन गतयापा
पुनः स्वाम प्रतिपास्यसे" इति ।

तया अभिहिता सा प्रत्यब्रवीत्—“सखि । त्वया महं वमन्या
न मे स्वम्यानभ्रग मर्त्यलोक्यामदुःखं वा अतिपीडाम् आवहति,
केवलं पद्मयोगिवरणमेवनमुखं विगलयति मे चित्तम्, तत्
त्वमयं मत्तुभुमा धम्मवेत्ताणि पुण्यतोर्णानि जानामि, यदेव
म्यानं तुभ्यं रोचते, तत्रैव वक्ष्यामि" इत्युक्त्वा अनिमोलितनेत्रैव
रानीम् आगमयत् ।

अथ अपरिद्य उदिते भगवति सवितरि मुनिशापसमुद्दिग्ना सावित्र्या सह महीतनम् अवततार । अवतीर्थ्य च भूतले उपशोणं तत्तीरदेशस्य रामणीयकेन आकृष्टहृदया तत्रैव वासम् अरोचत, अवदत् च सावित्रीं,—“सखि ! रोचने मे तटभूः अस्य महानदस्य, तदत्र एव स्यातुम् अभिलषति हृदयम्” इति । सावित्री च तथा अनुमोदमाना तस्य नदस्य पश्चिमे तीरे कस्मिंश्चित् शुची गिलातलसनाद्ये लतामण्डपे सरस्वतीम् अवासयत् ।

अथ कदाचित् तत्र स्थिता प्रतिदिवसम् इष्टदेवम् आराधयन्ती, प्रहरमात्रोदिने सवितरि उत्तरस्यां दिशि अखण्डेपितम् आकर्ण्य लतामण्डपात् निर्गत्य, सहस्रमात्रेण पदातिसैनिकेन सह आगच्छत् अखसैनिकं, मध्ये च तस्य निरुपम विधातुः सर्गमिव अष्टादशवर्षदेशीयं तरुणं, तत्पार्श्वे च स्वविरभकम् असिचर्मधरं पुरुषम् अद्राक्षीत् । स च युवा अप्रयायिनां, तत् कन्यायुगलम् अवलोकयतां पदातीनां मुखात् श्रुत्वा तत् दिव्याकृति कन्यारत्नयुगलं सञ्जातकौतुकः स्वयं टिट्ठुः तूर्णजवेन याजिना तत्रदेशम् आययो, अवततार च तुरगात् तेन द्वितीयेन परिणतवयसा सह पुरुषेण । ततश्च तौ चरणाभ्यामेव सविनयं तत् लतामण्डपम् आगतौ सह सावित्र्या सरस्वत्या वनवासोचितेन आतिथ्येन यथार्हम् उपचरितौ । अथ क्षणमिव विशान्तं तं द्वितीय प्रवयसं सावित्री ईपद्मीडितेव सविनयम् अवादीत्,—“आर्य्य ! कुत आगम्यते ? क्व वा गमिष्यते मसैन्याभ्यां भवद्भारम् ? अद्य आश्रमोऽयमागमनेन भवतोश्चितार्थ इव संवृत्तः, न चेत् रहस्यं दोषो वा, तदाख्यातुम् अर्हति भवान्, कौऽयं महाभागः ? त्रिभुवनरमणीयं रूपम् इदम् अवलोक्य मर्त्यभूमेः स्वर्गातिशायिताम् इव पश्यामि” इति ।

इत्यम् अभिहितोऽसौ पुरुष मप्रथमम् अवादीत् —
 'देवि । माधव स्वतः प्रियवदा भवन्ति, तत्र अतिविस्मयाय
 इदं भवद्भवनामृतम् । नृणोतु भवती — अयं हि सृगुकुल-
 तिनकस्य भगवतः अवनस्य वहिर्जीवित दधीचो नाम कुमारः ।
 माता च अस्य शर्यातस्य नृपतेः कन्या त्रिभुवनललामभूता
 सुकन्या नाम । स च राजर्षिर् दधीचिर् इमम् अतिप्रियम्
 अस्य पितुः अनुमत्या स्वगृहे एव लालितवान्, अशिक्षयच्च
 सर्वा विद्या सकलाय कला । माञ्च अस्य नरपतेः आज्ञाकर
 जानीहि विकुञ्चिनामानम् ।

अथ प्राप्ते सर्वविद्याऽधिगमे मातामह शर्याति अस्य
 पितुः आश्रमम् एनं कृतविद्यं प्रदर्शयिष्यन् महितीयं सहाय
 वृष्टैः सपदातिभिश्च प्राडिणोत् । इतश्च न अतिदूरे उपशोणं
 तस्य भगवतः अवनस्य आश्रमपदं आवनं नाम काननम् । एष
 तावत् अद्भुतान्तः । माम्प्रतं शशूपवी वयम् आयुष्यो
 वृत्तं, न इयमाकृति कदाचित् मानवी भवितुमर्हति, तत्
 आवेदयतु भवती परं कीर्तकम् अत्र नौ वसते' इति ।

मा अत्रवीत् — "भद्र ! शीतव्यमावयो वृत्तं कालेन, बहन्
 दिवसान् अत्र आवा स्यास्यात् । न च विष्मन्व्योऽयम्
 अस्मात्पारवय आर्य्येण" इति । दधीचस्तु धीरमधुरम् अवादीत्,
 — 'आर्य्य ! करिष्यति एव आर्य्या नो प्रसादं, तिष्ठतु तावत्
 अधुना, तातमेव शोभं द्रष्टुम् अभिलषति मे मनः, तत् उत्तिष्ठ,
 व्रजाय' इति ।

अथ सरस्वती अश्वमारुढ प्रयान्तं तं युवानं प्रति अनि
 मिषनयना यावन्नात्येति दृष्टिपथात् तावत् व्यनोकयत् ।
 क्रमणं च शोणम् उत्तीर्य दधीचः पितुः आश्रमम् अवाप,
 उवाच च कियतो दिवसान् पित्राऽऽनन्दितं तस्मिन् कानने ।

अथ सरस्वती त युवानम आलोक्य कुसुमशरशरविदा
अभवत् । अथ अपरिद्यु च्यवनाश्रमात् त देशमागत्य कृतामन-
परिग्रह दधीचसहचर विकुञ्चि दृष्ट्वा प्रोत्वा पप्रच्छ सावित्री,—
“आर्य्य । कुशलो तावत् कुमार दधीच ?” इति । सोऽवदत्,—
“देवि । कुशली कुमार, मरति च आयुषत्या अमोषु दिवसेषु ।
हृत्तान्तञ्च कुमारस्य समाख्यातु मालती नाम काचित् किङ्करी
अक्षिरेण एव आगमिष्यति युवयो मकाशम्” इति । इत्युक्त्वा
यथाऽभिलपित प्रदेशम् अयासीत् विकुञ्चि । तत पश्यु, एव
मालती दधीचवार्त्ता समादाय तयो आश्रमम् अभ्याययी ।

अथ शोणम् अवतीर्णया सावित्र्या स्नातु रहसि स्नानती
सरस्वतोम् अवोचत्,—“देवि । विदितमेव भवत्या माधुर्य्य विष-
यस्य, लोलुपता च इन्द्रियाणाम् । किमुच्यते, लज्जऽह यक्तु,
तथाऽपि स्वामिनिदेशोऽपरिहरणाय इति विवक्षा मा बाधते ।
तत् आकर्णयतु भवती, यदा एव दृष्टाऽसि कुमारिण, तत एव
आरभ्य आधय किमिव त न व्यथयन्ति ? न अकार्य्यमस्ति कुसु-
मायुधम्य . किमधिकेन विज्ञापनेन, यदि न अनुकम्पसे, तदा
अनिष्टमपि घोरम् आपतिष्यति कुमारस्य इति हृदयमाशङ्कते,
तत अधुना अनुकम्पोऽय देव्या । वर इति मातम आवेदयामि,
इति श्रुत्वा देवी प्रमाणम्” इत्युक्त्वा व्यरसीत् । सरस्वती तु
अब्रवीत्,—“अयि मालति । किमत्र प्रतिवच्मि, नात्र बहु
भाषितम् अवमरोऽस्ति मे, तदिदानी तं वचनकारी अयम
जन अनुकम्पयता कुमारसमागमेन” इति । ततश्च मालती
प्रीता दधीचम् आनेतु च्यवनाश्रमम् अगात् । सावित्री च
स्नाताऽऽगता विदितहृत्तान्ता दृष्ट्वा आसीत् ।

अथ आगत्य दधीच मालतीवचननन्दितं तम् आश्रम तथा
मनोरमया रमण्या सह सङ्गत यथासुखम् अधिक सवत्सरकालम्

एक दिवसम् इव रममाणोऽतिवाइयाञ्चकार । दधार च गर्भं
 मरुत्वतो, अमृतं च सर्वलक्षणसम्पन्नं कुमारम् । ततश्च तस्मै
 "सर्वे सरस्वत्या वेदा साहोपाङ्गाः, सर्वाणि च अन्यानि
 शास्त्राणि, सर्वाश्च कलाः स्वयम् आविर्भवत्यन्ति" इति वर-
 दत्त्वा सह सावित्र्या गतश्याया ब्रह्मलोकं प्रत्याजगाम । तस्याश्च
 गताया दधीचं तद्विरहकातरं स्वतनयस्य सर्वदेनाय भार्गववश
 समुत्पन्नस्य भ्रातुं ब्राह्मणस्य पत्नीम् अचमाला नाम नियुज्य,
 जातवैराम्य तपसरणाय वनम् अगात्, यस्मिन् एव दिने सर-
 स्वती प्रसूतवती, तस्मिन्नेव दिने अचमालाऽपि तनयमेकं प्राप्नोत् ।
 सा तु अचमाला तौ अभिनवजातौ कुमारौ निर्व्विशेषं सम्प-
 पोष । तयो- एक सारस्वतो नाम, द्वितीयो वसुनामा आसीत् ।
 द्वौ एव सोदरी इव परस्परम् अकृत्विसद्भावौ तौ एकत्र ऊपतु ।

अथ गच्छता कालेन मारुता मातृवरप्रभावेन यौवनारम्भ
 एव सर्वविद्यापारगं तस्मिन् समयमपि प्रियतमं भ्रातरि वक्षे
 सर्वं वाङ्मयं सद्भामयामास, स्यापयामास च तं छतदार-
 परिषद तत्रैव प्रदेशे धीतिकूटाभिधाने नगरे । स्वयन्तु नैष्ठिक-
 ब्रह्मचर्यपरं तपस्यतं पितुं अन्तिकम अगमत् ।

एतस्माच्च वक्ष्यात् प्रादुरभवत् सद्भतरो वयं । तथा च प्राकृ-
 तस्मात् एव वग्नात् वास्त्र्यापना नाम गृहधर्मिणे मुनयः सम-
 जायन्त । क्रमेण कलौ सम्प्रहृते अस्मिन्नेव विश्रुते कुले कुबेरो
 नाम कश्चित् द्विजः समुद्रभी, तस्य चत्वारः सुता आसन्
 अच्युतः, ईशानः, हरः, पाशुपतय इति । तस्माच्च पाशुपतात्
 एक एव कुमरो जज्ञे अर्धपतिर्नाम । तस्य च एकादशः सूनवः
 समभवन्,—मृगुः, हसः, शक्तिः, कविः, मञ्जुदत्तः, धर्माः, जात-
 वेदाः, चित्रभातुः, वरवः, अहिदत्तः, विम्बरूपयेति । चित्रभानुश्च
 तेषां राजदेश्याख्याया एतदा वाण नाम सुतम् अजीजतत् । स तु

वाण शैशव एव मातृहीन चतुर्दशवर्षदेशीयश्च पित्रा व्ययुज्यत ।
ततश्च पितृशोकेन दग्धहृदय कथमपि कालेन विरलता गते
च शोके, चापलतया यौवनारम्भस्य सर्वदोषाकरतया च
स्वातन्त्र्यस्य अनैकानि चापलानि आचरन् तुल्यशीलवयोभिः
बहुभि सुहृद्भि सह देशान्तरदर्शनाकृष्टचेता देशात् देशान्तर
गच्छन् अलभत सता निन्दनीयताम् । अथ ग्रनैः शनैः
राजकुलानि पश्यन्, विद्यालाभार्थं तुरगृहाणि अधितिष्ठन्,
सहृदयगोष्ठीषु निषेवमाण् बुधमण्डलानि च उपवरन् भूयोऽपि
सुकुलोचिता वैदुषी प्रकृति प्रापत् । एवञ्च सुवहो कालात् ताम्
एव जन्मभूमि पुनरागात् ।

द्वितीय उच्छ्वासः ।

एकदा निटावेऽतीवोषे काले चन्द्रसेननामा कश्चिदस्य
पारशव भ्राता स्वगृहस्थित तम् आगत्य अन्नवीत्,—“आर्य्य !
हारि व्यितो दीर्घाश्वगा भवताम अन्तिक श्रीहर्देवस्य महा
राजाधिराजस्य कृष्णाभिधानेन भ्रात्रा प्रेषित कश्चित्” इति ।
वाणोऽवदत्— भ्रात । अविलम्बेन एव प्रवेशयैनम्” इति । ततश्च
प्रविशन्त लेखहारक दृष्ट्वा अभ्यभाषत,—“भद्र । कुशलमत्र भवत
कृष्णस्य मन्त्रियबन्धो ?” स तु “कुशलम्” इत्युक्त्वा “लेख एष
स्वामिना प्रहित” इत्यर्पयामास । वाणस्तु साटर लेखमादाय
स्वयमत्र वाचयित्वा विदितलेखार्यं मन्देशमपृच्छत् । मेखलकी
नामासौ लेखहर प्रत्यवादीत्,—“ब्रह्मन् । एवमाह अस्मत्
स्वामी,—‘यत् अदृष्टे त्वयि विना कारण किमपि आशङ्कते मे
सिन्ध हृदय, तत् भवता अकृतकालनेपेण एव राजकुलम्
आगतव्यम्’ इति” । अथ वाण त लेखहर “विशामय” इति

भ्रातरं चन्द्रसेनम् आदिश्य कथमपि तदहः समुत्सुकः एव
अत्रवाहयत् ।

अथ अन्येद्युः प्रातः स्नात्वा कृतदेवाञ्जनः तस्मात् प्रीति-
कूटात् निर्गत्य सद्य एव मल्लकूटाख्य ग्राममागतमाह । तत्र
सुहृदा जगत्पतिनामधेयेन कृतातिथ्यः सुखोपितः परेद्युः याष्ट-
ष्टहकनामानं वनग्रामं गत्वा निशामयापयत् । ततोऽपरस्मिन्
दिने राजभवनसन्निधौ विश्रान्तः मीखलकेन तेन सह अथराह-
समये राजद्वारं प्राप । मीखलकस्तु “तिष्ठतु तावत् क्षणमात्रम्
अत्र भवान्” इत्यभिधाय एक एव पुरमविशत् । क्षणेन च पुनः
निर्गच्छता तेन सह समागतः पारियात्राण्यः प्रतीहारः मधुर-
वाचा सविनयम् अभ्यभाषत,—“ब्रह्मन् । आगच्छतु, प्रविशतु च
अभ्यन्तरं भवान्, दर्शनाय कृतप्रतीची देवः प्रसादेन” इति ।

वाणस्तु “कृतार्थोऽस्मि” इत्यभिधाय पुरं प्रविशन् प्रथममेव
दर्पमातनामानं गजेन्द्रम् आलाक्य विषयाकृष्टचेताः क्षण
तदवलोकनकौतुकी समतिष्ठत । नतश्च “पुनरपि समये एनं
द्रक्ष्यामि, माम्प्रसन्नं प्रतीक्षमाणं देव तावत् पश्य” इत्यभिधीयमानो
दौवारिकेण, समतिक्रम्य कक्ष्याऽन्तराणि त्रीणि, चतुर्थे आस्थान-
मण्डपस्य पुरतः चत्वरं राजभिः परिवृतम्, अमालैश्च समुद्रास्य-
मानं, दर्शनीयतमं, राजाधिराजं ह्यर्षदेव पश्यन् ममुपेत्य
कृताशीर्ष्वदः स्वस्तिशब्दम् अकरोत् । राजा तु त दृष्ट्वा गम्भीरेण
स्वरं “किम् अयं म वाणः ?” इति अभ्यधात् । दौवारिकेण तु
“देव । म एव अयम्” इति निवेदित “न तावदेतन्म अकृत-
प्रमादः पश्यामि” इति चक्षुषी प्रत्यावर्त्तयन् पृष्ठतो नियमस्य
अतिप्रियस्य मानवेन्द्रभूतो शक्यत्,—“भक्तान् अयं विष्ट” इति ।
एतत् आकर्ष्य सर्वस्मिन् एव राजनीके निःशब्दे मुहूर्त्तम् इव
तूष्णीं स्थितो वाणः समभ्यधात्,—“देव ! अविदिततत्त्वं इव

अज्ञानलोकवृत्त इव कथमेवम आज्ञापयामि ? ससारऽस्मिन् विचित्रमेव लोकानां चरितं स्वभावश्च, तत अत्र माधुभिः यथादर्शिमि एव भाव्यम् । विचारे यदि अहं दोषी इति प्रमीयते, तदा एव माम् अधिक्षेप्तमर्हति महाभाग । न तु अकारणं माम् अन्यथा सम्भावयतु देव । ब्राह्मणोऽस्मि, महति वात्स्यायने कुले जातः, मया साङ्गा वेदा सम्यक् पठिता, अन्यानि शास्त्राणि यथाशक्ति समालोचितानि । तत कथं मम विटत्वमवधार्यते देवेन ? सर्वथा समयेन मा यादृशं यथा ऽहं च ज्ञास्यति महाराज स्वयमेव” इति । अथ नरपति “एवम् अस्माभिः श्रुतम्” इति अभिदधानं समुचितसमादरादिना वडिनं एनम् अभिनन्दत्, केवलं मन्त्रेहेन दृष्टिपातेन एव प्रीतिं प्रकटयन् विसृजितराजलोकोऽभ्यन्तरमेव प्राविशत् ।

अनन्तरं भूपते तादृशेन आचरणेन व्यथितो वाणः तस्मात् राजभवनात् निर्गत्य तावत् बान्धवानां भवनेषु विमना एव अतिष्ठत्, यावत् अस्य कृतप्रमादो महीपति एनम् अभिनन्दन् स्वयं न आह्वयत् । अथ कालेन नरन्द्रेण तथा अस्य प्रसादः कृतः, यथा असौ राजभवने स्थितो देवस्य हर्षवर्द्धनस्य परम-प्रेमाक्षदम् अतीव विश्वम्भभाजनं मित्रत्वम् आसाद्य परं सुखमन्वभवत् ।

तृतीय उच्छ्वासः ।

अथ एकदा शरदारभ्ये वाणो हर्षसकाशात् बभूवुः दृष्टं तमेव ब्राह्मणनिवामम् आजगाम, आगत्य च ज्ञातिभिरभिनन्दितः तैः सह समयोचितम् आलपन् परं मुमुदे । अत्रान्तरे सुदृष्टिनाम पुस्तकवाचकः तत्रागत्य श्रोत्रचित्तं समाकृष्य पुराणम्

अपठत् । तदानीञ्च नातिदूरवर्ती बन्दी सूचीबाण तारमधुरेण
स्वरेण इदम आर्यायुगल पठितवान्,—

“तदपि मुनिगीतमतिपृथु तदपि जगद्वापि पावन तदपि ।
हर्षचरितादभिव प्रतिभाति हि मे पुराणमिदम् ॥ १ ॥

वशानुगमविवादि स्फुटकरण भरतमार्गभजनगुरु ।

श्रीकण्ठविनिर्याति गीतमिदं हर्षराज्यमिव” ॥ २ ॥

एतत् आकर्ष्य बाणस्य चत्वार पिष्टथ्यपुत्रा परस्परं
मुखम अवलोकयामासु । तेषु सर्व्वकनीयांश्च श्यामलो नाम
प्रियतरं सप्रणयम् अवादीत्,—“भ्रात । यदि एव तदा भवता
वर्ष्वमानस्य अस्य पवित्रकीर्त्तं चक्रवर्त्तिनो हर्षदेवस्य पूर्व्व-
वशानुक्रमसहितम् आमूलात् चरितस्य श्रवणे सकौतुका
वयम्, तच्च द्वितीय महाभारतमिव कस्य कीर्त्तमान न
आवहति प्रीतिम् ? तदाख्यातु भवान्’ इति । तदाकर्ष्य विहस्य
बाणोऽब्रवीत्,—“आर्य्य । न युक्तम उक्त भवता, यतः को हि
पुरुषायुपशतेनापि समग्रम् अस्य चरितम् आख्यात शक्नुयात् ?
कियति अपि वर्णितं यदि व कोतुक, तत् कथयामि । अद्य
प्रायेण अतिक्रान्तो दिवस, तत् पर्य्यु आरभ्यते वर्णयितुम्”
इति । ते च सर्व्वे भ्रातर तथा एव अन्वमोदन्त ।

अथ परस्मिन् अहनि सर्व्वे बाणस्य ज्ञातय मुहृदश्च
सकौतुका समागमन् । न चापि बाण तथा पुरत हर्षं
चरितम् आख्यातुम् उपचक्रमे ।—

“अस्ति श्रीकण्ठो नाम पुण्यवता निवासोऽपरो वासवावाप्तं
इव वसुधा गत कश्चित जनपद, वर्त्तते च तत्र स्थाण्वीश्वराख्यो
नगराद्विज्ञेय । तत्र पुण्यभूति तस्य राजाधिराज प्रादुरासीत् ।
तस्य भगवति भूतभावेने भवे सहजा भक्ति आसीत् । एकदा
असौ परमयैवो भूपति लोकमुञ्जात् भैरवाचार्य्यनामानम् एकं

महापाशुपत स्वजनपदमागतम् अयोषीत् । श्रुत्वा एव तन्नाम
तस्मिन् महती भक्ति बभूव अस्य भूपते, ।

कदाचित् परिणते वासरे प्रतीहारी राजानमेत्य व्यञ्जा-
पयत्,—‘देव । हारि स्थित परिव्राट् भैरवाचार्य्यदेशात्
अनुप्राप्तो देव द्रष्टुम् इच्छति’ । तदाकर्ण्य राजा अभ्यधात्,
—‘अविलम्ब प्रवेश्यताम् एष’ इति । ततश्च प्रविष्ट तम्
अपृच्छत् नरपति,—‘क भैरवाचार्य्य ?’ इति । प्रीतमना परिव्राट्
उपनगर सरस्वतीतटैकदेशे वनान्तर्वर्तिनि शून्याऽयतने स्थित
तमाख्यातवान् । पुनश्च अकथयत्,—‘देव । स भगवान् तत्र
स्थितो महाभागम् अर्चयति आगीवचसा’ इत्युक्त्वा प्रादात्
योगकरणडात् आकृष्य पञ्च राजतानि रत्नोज्ज्वलानि कमलानि
भैरवाचार्य्यप्रहितानि ।

राजा तु मादर तानि आदाय अत्रवीत्,—‘योगिन् । मनो
रथदुर्लभफलप्रसावनी शिवभक्ति इयम् अस्माक, यथा एवम्
अस्मासु प्रसीदति भगवान् भैरवाचार्य्य , तत् परं द्यावि भगवन्तं
साक्षात्करिष्यामि’ इत्युक्त्वा त परिव्राज विसमर्ज ।

अथ अन्यद्यु प्रातरुत्थाय अश्वारूढ कतिपर्यैरेव राज
पुत्रे अनुसृत भैरवाचार्य्यसकाशं प्रायात् । गत्वा च तम्
आश्रय तत्र स्थित शिष्यमेक तदीय दृष्ट्वा अपृच्छत्,—‘क इदानी
भगवान् भैरवाचार्य्य ?’ इति । सोऽब्रवीत् —‘महाभाग । एतस्य
जीणमाहृष्टहस्य उत्तरणं विल्ववाटिकाम् अधितिष्ठति’ इति ।
तयोक्तश्च असी नरपति गत्वा ताम एव विल्ववाटिकाम्
अत्रिगत, अपश्यच्च तत्र प्रात स्नान, हुतहुताशन, व्याघ्राजिन
मधितिष्ठन्त, कार्पटिकगणैः परिहृत प्रमथगणहृत भगवन्त
विरुपाक्षमिव भैरवाचार्य्यम् । स आचार्य्य दृष्ट्वैत राजान
प्रत्युज्जगाम, समवर्षेण स्वस्तिगिरा गम्भीरया । राजा तु दूरत,

कृतप्रणामोऽब्रवीत्,—‘भगवन् । मनोरथशिष्योऽयं जनो भवता समागत’ इति । तदाकर्ण्य भैरवाचार्य्य, परमप्रीत, आसनदानेन तम् अभ्यर्च्य स्वयं व्याघ्राजिन एव निषसाद् । राजा तु तत्र नानाविधाभि, कथाभि चिरस्थित्वा तेनानुमत, पुन, राजधानीं प्रत्याजगाम ।

अन्येद्युश्च भैरवाचार्य्योऽपि राजानं द्रष्टुं तदीयं राजभवनं गतात् । आगताय च तस्मै राजा परमया भक्त्या सर्वं सपरिजनं मकोपं सान्तं पुरम् आत्मानं न्यवेदयत् । योगी विद्वस्य अब्रवीत्,—‘राजन् । क्व वयं वनवासिनः, फलमूलाशना, निःसृष्टा ? क्व वा भोगविभवा ? विभवमदो हि नाशयति मनस्विताम्, तत् भवादृशा एव एतान् भोक्तुमल, न वयम्’ इति उक्त्वा क्रियन्तं कालं विविधाभि वाग्भि राजानम् अभिनन्द्य स्वम् एव आश्रयं प्रत्यागमत् ।

एवञ्च असौ परिव्राट् अन्यानि ताट्यानि पञ्च पञ्च कमलानि अन्तरा अन्तरा राष्ट्रं उपायनानि प्राहिषोत् । एकदा स श्वेतकपर्टाहृतं किमपि आदाय राजभवनम् आगत्य राजानम् अब्रवीत्,—‘महाभाग । भगवान् भैरवाचार्य्यं भवन्तमेवम् आह यत्,—‘मम एकैतं शिष्येण पातालस्वामिना कस्यचित् ब्रह्मराक्षसस्य हस्तात् महाऽग्निं अट्टहामो नाम अधिगतं, सोऽयं भवद्भुजमेव अलङ्कृतुमलं गृह्यताम्’ तत् तमिममसि गृहाण” इत्युक्त्वा तस्मात् श्वेतकपर्टात् आकृत्य कृपाणं प्रादात् । नृपतिस्तु आशुधप्रियतया तत् आदाय पश्यन् परमां प्रीतिम् अवाप अवाचत् च मम गोदितं सविनयं किञ्चिन् । स च परिव्राट् सपरितोषं ‘स्वस्ति भवति’ इत्यभिधाय स्वमेव आश्रयमम अयामीत् ।

अथ गच्छन्तु कान्तिषु कटाचित् भैरवाचार्य्यं स्वयमागत्य रहसिं राजानम् अवदत्,—‘तात । कमपि महामन्दं सेवितवान्

अस्मि महाशमशानि क्रीटिन्नपेन, तस्य मिद्विस्तु वेतालसाधना-
वसाना, सा च असहायेन न कदाचित् लभ्यते । त्वमेव अन्-
मस्य साहायकत्वे, त्वयि च अङ्गीकृतभारग्रहणे अपरं च त्रयः
सहायाः सम्भविष्यन्ति, एक स खलु पातालस्वामी, अपर-
स्त एव परिव्राट् टीडिभनामा अस्त्रच्छैशवसुहृत्, अन्यथ कर्ण-
तालो नाम शिष्यः । अथ 'तथा' इति स्वीकृतवचमि भूपतौ
भैरवाचार्यं प्रहृष्टं चकार मद्देतम,—'आगामिन्या कृष्णचतु-
र्दश्याम् अर्द्धरात्रे महाशमशानिऽस्मिन् शून्याऽऽयतने शस्त्रधारिणा
भवता साक्षात् करणीया वयम्' इति ।

अथ तस्या कृष्णचतुर्दश्याम् आगताया निशीथे नरपतिः
शस्त्रमात्रसहायं तमेव उद्देशमगच्छत् । ते च त्रयः पाताल-
स्वामिप्रभृतयः तं प्रत्युदगमन् विकटवेशाः । तमसाऽऽच्छन्नतया
तत्रदेशस्य अदृष्टशरीरत्वात् तेषां राजा 'क' कोऽत्र भो ।' इति
तान् अपृच्छत्, अनुवचं तं त्रयः स्वः स्वः नाम इति । अथ
नृपतिः तेषां अनुगम्यमानं तामेव साधनभूमिम् अगच्छत् । तत्र
गत्वा च महती मण्डलस्य मध्ये कामपि जपन्तम् आचार्यम्
अपश्यत्, प्राणमच्च । ततश्च पूर्वमङ्केनानुसारेण पातालस्वामी
प्राचीं दिशं, कर्णतालं कौवेरीं, परिव्राट् पश्चिमा, राजा दक्षि-
णाम् आश्रित्य तस्थौ ।

एवमवस्थितेषु तेषु, विस्मयम् आचरति च स्वं कर्म भैरवा-
चार्यं, निवृत्तेषु च जनितकर्णज्वरेषु अतिद्विर कृतकलकलेषु
द्विफलप्रयासेषु विघ्नकारिषु यातुधानेषु, समतिक्रामति च
निशीथममये, मण्डलस्य उत्तरेण भूः अदीर्यत, उज्जगाम च
सहसा तस्मात् विदीपात् भुवो भागात् कश्चित् कुबजयश्यामः
पुरुषः, उच्चैः जगाद च विहस्य,—'भो । किमयं विद्याऽवलेपः ॥
सहायमदो वा ॥ यत् मह्यम् अविधाय बलिं जात्स इव

स्वमिदमिदं अभिवाञ्छसि ? दुर्मनिरियम्, एतत्त्वेवाधिपतिरहं
 श्रीकण्ठो नाम नागाधिपति, प्रतिकूलवर्तिनि मयि का शक्ति
 ग्रहाणामपि गगनमार्गं सञ्चरितुम् ? अनुभूयताम् अस्य दुर्नयस्य
 फलमिदानी महायवताऽपि' इत्यभिधाय प्रकोष्ठप्रहारे वीनपि
 तान् पातालस्वामिप्रभृतीन् असिचर्मवतोऽपि न्यपातयत् । नर
 पतिस्तु मावहेलमब्रवीत्,—'रे काकोटराधम । काक । जीवति
 मयि राजस्ये बलिमादातु न जिह्सेपि ? परुषभापितं का
 आधा ? भुजे एव वीर्यं वमति, न वचने । गृहाण शस्त्रं,
 यदि एव प्रतिपत्तिश्चे' इति । नागस्तु अनादृत्य तद्वचनम्—
 'आगच्छ, किं शस्त्रेण, भुजाभ्याम् एव शतयामि ते दर्पम्'
 ष्वमभिदधान ममास्कोटयामास । राजा तु तथाऽधिच्छिन्नः
 परिकर बध्नन् युवार्थमुद्यतस्तम् आक्रम्य केशेषु जघ्राह, पातया-
 मास च तत्क्षणेव भूतले त पाप नागम् । अथ आकृष्य
 तम् अट्टहासं गिरञ्छेत्तुम् उपक्रममाण सोपवीत तदङ्गं पश्यन्
 अब्रवीत्,—'पाप । दुर्विनीत । पश्यामि ते दुर्नयनिर्वाहवीज
 मिदं, यतो निग्रहमेवाचरसि अविनयम्, ब्रह्मवधोऽकर्त्तव्य
 एव' इति वदन् तं सुदूरतं समुत्समर्ज ।

अनन्तरञ्च सङ्घमा एव ददर्श महात्तमालोकम् अजिन्नच
 घ्राणतर्पणमतिसौरभम् आमोद, मृग्याव च नूपुरनिस्वनम् ।
 नूपुरशब्दानुसारणं च व्यापारितवत्तु अभिमुखम् आपतन्ती
 कामपि कामिनीं दृष्ट्वा राजा असन्धान्त एव अप्राचीत्,—'भद्रे !
 काऽसि ? किमथं कुतो वा दृष्टिपथम आगता ? इति ।

अथ सा अत्रवीत् — 'महाभाग । जानीहि मा भगवतो
 जिष्णोर्वचं स्वल्पविहारिणीं लक्ष्मीम् । अपहृताऽस्मि ते
 निरुपमम् अनेन मादमेन दुःख्यनागनिपातिना, हृषीक
 इदानीं स्वाभिनेपितं वरम् इति । परोपकारपरायणस्तु राजा

सा प्रणम्य स्वार्थनि स्पृह एव आचार्यस्य सिद्धिमेव अयाचत ।
सा तु लक्ष्मी 'तथा अस्तु' इत्यभिधाय पुनरब्रवीत्—'राजन् ।
अनेन तव सत्त्वोत्कर्षेण, असाधारणया च शिवभक्त्या, स्वार्थ-
नि स्पृहतया च भृश प्रीताऽस्मि, ददामि ते अपरम् अभीष्टं,
—भविष्यति भवान् महतो राजवशस्य कर्ता, यस्मिन्
उत्पत्स्यते महाराजाधिराज आदिराज पृथु इव हर्षो नाम,
सेविष्यते हि य मदीयमिदं करकमल कमलमपहाय गृहीत-
चामरम्' इत्युक्त्वा तिरोबभूवे ।

अथ राजा तत्प्रसादेन नितरा प्रीतिमवाप हृदयेन । भैरवा-
चार्याऽपि राजप्रसादात् विद्याधरत्वमधिगतं प्राप्नवीत्,—'नर-
नाथ । प्रीतोऽस्मि ते महासत्त्वतया परोपकारितया च स्वप्ने
ऽपि असम्भाविता कोऽन्यो भवन्तमपहाय गुरवे ईदृशी दक्षिणा
दातुमनम ॥ तदिच्छामि केनचित् कार्यापयोगेन आत्मानम्
अनृणीकर्तुं भवत' इति । राजनि तु,— भवत्सत्त्वैव कृतकत्वो-
ऽस्मि, नान्यत किमपि कामये, साधयतु यथासमीहितं स्थानम्
आचार्य' इत्यभिहितवति आचार्य स्वभीष्टं विद्याधरत्वेन
जिगमिषु समान्निह्य तान् शिष्यान् पातालस्वामिप्रभृ-
तीन्—'तात । साधयामि इति न स्नेहानुरूपं वचनं,
स्मर्त्तव्योऽयं स्वार्थपरो जन सर्वथा कथाऽन्तरेषु' इत्यादिकं
तत्कालींचितं राजानं व्याहरन् उत्पपात गगनतलं, प्राप
च सिद्धिलब्धं स्थानम् । श्रीकण्ठोऽपि नागराज,—'राजन ।
पराक्रमक्रीतोऽयं जन स्मर्त्तव्य' इत्यभिदधान एव भुवो विवरं
प्राविशत् ।

क्षितिपतिस्तु अवसिताया रजन्या द्वीनपि तान् पाताल-
स्वामिप्रभृतीन् सहायीकृत्य वनवापीसलिले अङ्गानि प्रक्षाल्य
स नगरं प्रत्यागमत् । कियता कालेन तेषु त्रिषु परिव्राट्

वनमाश्रयत् । पातालस्वामि-कर्णताली तु शोष्यरसानुरागिणा
तमेव राजानम् आश्रित्य तस्यतु ।

चतुर्थ उच्छ्वासः ।

एव अमौ पुष्पभृतिः गूर इव हरिवंशं महान्तं राजवंशम्
अजीजनत् । तस्माच्च राजवशात् क्रमेण बहवो राजानः सम-
जायन्त । तेषु च तथाविधेषु धरणिं पानयन्तु उदभूत् प्रभा-
करयह्नो नाम भूपतिः ; यगोवती नाम तस्य राज्ञेः
महादेवी पार्वती इव भगवतः । गङ्गरस्य परमप्रेयसी आसीत् ।
अमौ च नरपतिः प्रकृत्यैव सूर्यभक्तः पन्वडम् अजपत् सन्तम्
आदित्यद्वयम् अपत्यकामः विशानम् । कदाचित् स प्रोष-
रजन्त्यां यदृच्छया यगोवत्या मह प्रियया हर्षांपृष्ठे सुखाप । यत-
भूयिष्ठयाश्च निगाया राजभक्षिणी यगोवती महमा गव 'परि-
तायस्य परिव्रायस्य आर्यपुत्र !' इति व्याहरन्ती, भूपतरयेण
आह्वयन्ती इव परिजनं वेपमानाद्भवति । उदस्यत् । तेन रवेण
महमा प्रवृद्धो राजा 'देवि । न भेदस्य न भेदस्य, किमेतत् ?'
इति पानयन् महमा उदतिष्ठत् ; चतुर्दिक्षु दत्तदृष्टिषु यदा न
किमपि दृष्टवान्, तदा तां भयकारणम् अष्टुषत् ।

अनेन च माधये प्रगाले मा देवी प्राचर्यत्,—'आर्यपुत्र ।
दृष्टवत्वस्मिं शत्रे—भगवतः महिशुर्मण्डलात् निगत्य ही कुमारी
स्वीतिर्भयो घानातपेन पुरयन्ती दिगन्तराणि, अर्गयेण जगती-
जनेन अभियन्तमाना, कथया एकाया च चन्द्रकनया इव
अनाम्यमानां भुय मनी विनयन्त्या मे मनेण उदर विदार्य
प्रविगन्ती' एवम् आनोशैव भोता प्रवृष्टाःस्मि आर्यपुत्रम्
आह्वयन्ती कल्पमाना' इति । तत् प्राकृत्यं राजा ताम

अवादीत्,—‘प्रिये । हर्षे विपादम् अनुभवसि, पूर्णमनोरथौ
आवा, प्रसन्नोऽस्माकं रवि भगवान् अचिरेण एव अपत्यरत्न-
त्रयप्रदानेन प्रोणयिष्यति देवीम्’ इति ।

अथ गच्छता कालेन देवी यशोवती राज्यवर्द्धनं नाम
प्रथम तनयम् असूत । ततश्च समतिक्रान्ते कस्मिञ्चित् काले
लबे, देवक्या इव भगवान् चक्रपाणि, यशोवत्या हृदये गर्भं च
सममेव प्रादुरामीत् हर्ष । सम्प्राप्ते च ज्येष्ठामूलीये भासि,
बहुलासु बहुलपत्न्यादृश्या व्यतिक्रान्ताया प्रदोषवेनाया
साम्प्रान्यलक्षणाक्रान्तमूर्तिं देवी हर्षं समजायत । अत्रान्तरे
मोहूर्तिक तारको नाम राज्ञ परमसम्मत समागत्य
‘भान्धाता किल एवविधे व्यतीपातादिदोषविहिते वासरे सव्वपु
उच्चस्थानावस्थितेषु च ग्रहगणेषु, ईदृशि एव लग्ने प्रादु
रामीत्, ततोऽनन्तर पुन ईदृशि लग्ने चक्रवर्तिजनने नान्य
कोऽपि समजायत । सप्तचक्रवर्तिनृपाणा धुरीण, महारत्नाना
चक्रवर्तिलक्षणाञ्च भाजन, सप्तसागराधिपति सुतोऽय देवस्य
जात’ इति राचान व्यज्ञापयत् । अथ गच्छति च काले
धात्र्या कराङ्गुलिम् अवलम्ब्य पञ्चपाणि पदानि प्रक्षिपति हर्षे,
पठञ्च दायनम् अनुप्रविशति राज्यवर्द्धने देवे, मा यशोवती
गौरीमिव हिमाद्रिजाया प्रासोष्ट राज्यत्रिय नाम कन्यकाम ।

अत्रान्तरे च यशोवत्या भ्राता पुत्र भण्डिनामानम् अष्ट
वर्षवयस मनोभवमिव पुनरुत्पन्न परमसुन्दरम् अनुचर कुमा
रयो समर्पयामास । राजा तु तस्मिन् पुत्रयो इव समदृष्टि
रामीत् । राजपुत्रो तेन मधुमाधवी इव मलयमारुतेन परा
शोभा प्रापत् । क्रमञ्च च यौवनपदवीमारुरुहत् तो पित्री
आनन्देन मम वर्द्धमानौ ।

कदाचित् अन्त पुरवर्ती राजा सखेदनिर्भरम् अभाषत्,—

‘वत्सो । दुर्नभा सङ्घत्या तदेव तावत् प्रथम राज्याङ्गम,
धूर्ता हि क्रीडारसप्रसङ्गेन पाथिव रञ्जयन्त जनयन्ति स्वप्ना
इव मिथ्यादर्शनेषु सङ्घि, भ्रमयन्ति च क्रमेण बहुविधाभि
स्यधाभि स्वपदात् । तत एतौ सर्वे एव दोषाभिपङ्क्तौ
अनाघ्रातो बहुधा अस्त्राभि विप्रलम्भेण परीक्षितौ विशुद्ध
प्रकृतौ विनीतौ, विक्रमशालिनो, अभिरूपो च भालवेन्द्रतनयो
भुजौ इव मे शरीरादभिन्नी कुमारगुप्तमाधवगुप्ताभिधानौ
अस्त्राभि भवतो अनुचरौ निर्दिष्टौ । अनयो उभयोरपि
भवद्गा सोदरदृष्टिभ्या वन्तितव्यम्’ इत्युक्त्वा तयो आज्ञानाय
दौवारिकम आदिदेश ।

अचिरथैव तौ तेन प्रतीहारण सममागतौ प्रविश्य अभ्यन्तर
राजान यथाविनय प्रणेमतु उपविशितुश्च नरपतिनिदिष्टे
अनुरूपे आमने । भूपति तौ आदिदेश तथास्थितौ —
‘वत्सौ । अद्य प्रभृति भवद्गा कुमारयो अनुचराभ्या भवि
तव्यम्’ इति । तौ च ‘यथा आज्ञापयति दव’ इत्युक्त्वा
कुमारो राज्यवर्द्धन हर्षा सविनयं प्रणम्य तत प्रभृति नक्तन्दिव
तौ अनुचरन्तौ तस्यतु ।

अथ राज्यश्री अपि राज्यश्री इव क्रमेण अवर्द्धत । अन्तै
एव दिवसै तरुणीभूता ता राजान दृतसम्प्रप्रणादिभि
प्रयाचन्त । एकदा राजा केनापि पश्यमानाम आर्यासिमाम्
धश्रीपीत —

‘उद्देगमहाऽऽवर्त्ते पातयति पयोधरोन्मनकाले ।

सरिदिव तटमगुवय विवडमाना सुता पितरम् ॥’ इति ।

एताश्च आकर्ष्य रहसि राज्ञो यथावती प्राह राजा — दवि ।
यौवनमीमाम अनुप्राप्ता त दुहिता । तुल्यायामपि अपत्यताया
दुहितु जनने हि तप्यन्ते गृहिण । अपत्यधिरह दुसहमपि

सहमाना कथञ्चित् प्राणाधिकामपि दुहितर पात्रसात् ह्यत्वी
 सुखिनी भवन्ति सन्त । मकलभुवनवन्द्यो हि मौखरो वशः,
 तस्मात् उत्पन्न अवन्तिवर्मासुतो ग्रहवर्मा एनाम् अन्मत्सुता
 कामयते, यदि भवत्या अनुमोदितमेतत्, तदा अस्मै एव
 सुता राज्यश्रिय समर्पयामि' इति । देवी प्राह,—'आर्यपुत्र !
 धात्रीनिर्विशेषा हि भवन्ति जनन्य कन्यापुत्राणा प्रतिपालन-
 मात्रहमा, दाने तु प्रमाण पितर । तदेतदेव ब्रवीमि—यथा
 यावज्जीवमावयो व्यथा न जनयति, सत्पात्रम आसाद्य
 सुखेन काल नेष्यति च दुहिता, तथा आर्यपुत्र एव अद-
 धारयतु' इति ।

अथ नरपति ग्रहवर्माणे दानु कृतनिश्चय, शुभे दिवसे शुभे
 च लग्ने ग्रहवर्माणम आहूय सुता राज्यश्रिय सम्पटदौ ।
 जामाता च ता परमसुन्दरी भार्याम अधिगन्व, तथा एव सह
 खशुङ्कुले कियन्ति दिनानि स्थित्वा, कथमपि धन्या श्वशुरेश्च
 च योतुकादिभि सत्कृत्य विसर्जित ता राज्यश्रियम् आदाय
 स्वराज्यमयासीत् ।

पञ्चम उच्छ्वासः ।

एकदा राजा राज्यवर्द्धन युवराज ह्यत्वा ह्यनान् जेतुम्
 उत्तरापथ प्रजिघास । देवोऽपि हर्षवर्द्धन त सौभ्रात्रेण
 कियन्तम अध्वान तुरङ्गारुटोऽनुससार । अथ प्रविष्टे भ्रातरि
 कलामप्रभोद्गामिनीमाशा, वह्निरेव कियन्त काल मृगयाव्यप-
 देशेन व्यनस्यत । एकदा तु रजन्या परिणतायामेव स्वप्ने
 चुरन्तेन टावानलेन दह्यमान किशरिणम अद्राचीत् । तस्मिन्
 एव च दहने समुत्सृज्य सुतघ्नेह, भाविन प्रतिधिरहस्य दुर्वि-

पहता चिन्तयन्ती केसरिणीम् आत्मान पातयन्तीम् अद्राक्षीत् ।
समुदितश्च अस्य चेतसि,—‘ससारेऽस्मिन् लोहेभ्योऽपि कठिनतराः
प्रणयपाशाः, यन्निवद्धाः समाचरन्ति तिर्य्यहोऽपि एवमेवम्’ । अथ
प्रबुद्धस्य ‘किमेतत् ?’ इति भावयतः पस्यन्ते सुहृर्मुहुः, दक्षिणतरं
चक्षुः, चनितमिव अभूत् हृदयम् । इत्थं विषस्य एव शून्येन
चेतसा प्रभाते ऋग्यां विजहार, मध्याह्ने च वेत्तपट्टिकाशयनम्
अधिशयानः साशङ्क एव अतिष्ठत् ।

अत्रान्तरे कश्चिन्नेखहरः कुरङ्कनाम्ना दीर्घाध्वगः
समुपेत्य कृतप्रणामः शुष्केण एव मुखेन स्वान्तर्दुःखम् उद्गिरन्
लेखम् उपानयत् । तच्च आदाय देवो हर्षः स्वयमेव अवाच-
यत् । विदितलेखार्थश्च ‘किं मान्द्य तातस्य ?’ इति तम् ।
अप्राक्षीत् । स च ‘महान् दाहज्वरः’ इति प्रत्युवाच । श्रुत्वा एव
एतत् निदारुणं वच, समुत्पन्नवैषयुः पितुरारोग्यकामः विप्रेभ्यः
अमितसुवर्णरत्नादिकं दत्त्वा, तस्मिन् एव दिने अकृताहार एव
प्रयाणशङ्कमादिशन् एकाकी एव अश्वमारुह्य नगराय गन्तुम्
उपचक्रमे । सहचराश्च राजलोका समैनिका, तम् अनुवव्रक्षुः ।
पथि गच्छन् महद्भिः दुर्निमित्तगतैः अनभिनन्द्यमानगमनः
साशङ्क एव नक्तन्दिवं चलन्, अन्येषु मध्याह्नसमये स्वाभ्या-
वारम् आसमाद ; प्रविशत्य तत्र यत्पङ्केन केनचित् गीय-
मानं श्लोकमिमं श्रुत्वा,—

‘मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।

युगे युगे व्यतीतानि कस्य ते कस्य वा भवान् ? ॥’ इति ।

अथ क्रमेण राजद्वारम् आगत्य अन्त पुगत् वहिरागच्छन्त
मुषेणनामान वैद्यकुमार वैद्यकशास्त्रपारम् पितुः मिथम्
अपृच्छत्,—‘सुपेण । अपि तातस्य कश्चित् विशेषः ?’ इति ।
सोऽवदत्,—‘कुमार । नास्ति, इदानी यदि कुमारं दृष्ट्वा भवेत्’

इति । अथ प्रविष्टोऽभ्यन्तरं भात्रा यशोवत्या 'आर्य्यपुत्र । स्वपिपि कञ्चित् ?' इति व्याहरन्त्या सविपादं सर्वाङ्गेषु संवाह्यमानं, प्रबलटाहज्वरेण विकृतिमापद्यमानं पितरम् अन्नलोकयामास । राजा तु दूरादेव पुत्रं कनीयाममागतं दयिततमम् आन्नोक्त्य तदवस्थोऽपि 'एहि ण्नि वत्स ।' इति प्रसार्य बाह्वशरीराङ्गेन शयनात् उदतिष्ठत्, अस्पृशच्च पुनरेनं कम्पमानेन करतलेन सर्वाङ्गेषु, अन्नवीचं कृच्छ्रात् इव क्षयक्षामकण्ठं, — 'वत्स । कृशोऽसि' इति ।

भण्डिस्तु अत्रवीत्,—'देव । अद्य तृतीयं दिनम् अस्य कृताहारस्य' इति । तदाकर्ण्यं वाप्यरुद्धकण्ठं कथङ्कयन्नपि दीर्घं निश्वासन् पुनरवादीत्,—'वत्स । वेद्मि त्वां पितृवत्सलं, सुकोमलहृदयञ्च । अपस्या च एतादृशी विधुरयति धीरस्य अपि धियम् । बन्धुजनस्नेहोऽतीव प्रमायी मंसारे अस्मिन् मानवानां, तथाऽपि, 'आत्मानं सततं रक्षेत्' इति नीतिम् अनुसृत्य सर्व्वया शोकप्रसरो न दातव्यः । उक्तटाहज्वरदग्धोऽपि वत्सस्य अनेन क्लेशवार्त्ताश्रवणेन अतिमात्रं दह्ये । त्वा तनुताम् आपन्नं दृष्ट्वा अतीव व्यग्रते मे हृदयम् । मदीयं सुखं, राज्यं, कुलञ्च, जीवितञ्च, त्वदधीनम् । तव एव जन्मना अस्मि चरिताये' । साम्प्रतं निराशोऽस्मि संवृत्तो जीविते, केवलं भिषजाम् अनुरोधं पाययति मां भिषजम् ; तत् अवि-लम्प्य उत्तिष्ठ, कुरु आहारं, कृताऽऽहारि च त्वयि अहं यथा-युक्तं पथं करिष्यामि' इति । श्रुत्वा च पितुर्वचनं देवस्य हर्षस्य शोकानलः सुतराम् अदीप्यत । क्षणं स्थित्वा पित्वा पुनः आहारार्थम् आदिष्टः तस्मात् पितुर्दृग्भात् अवनतारं, अचिन्तयञ्च चेतसि,—'अकाण्डे एवायं समापतितः महान् अनर्थः निर्मेघ इव अशनिसम्पातः, किमत्र करवाणि ?' इति । अथ गत्वा

च स्वं धाम परिजनैः अनुगम्यमानः कथञ्चित् कतिपयान् कवलान् गृहीत्वा पुनरपि पितुरन्तिकमागात् । तत्र पितृ-
रवस्थाम् अतीव शोचनीयाम् आकर्णयन् पश्यञ्च जाग्रदेव
दीर्घदीर्घां निगाम् अयापयत्, प्राहिणोच्च प्रत्नूपसि एव भ्रातृ-
रन्तिकं दूतान् ।

अथ अन्यस्मिन् यदहनि 'क अमो कुमारो हर्षः १' इति
आनपत्नी विलाभिधाना यगोवत्याः प्रतीहारी तम् उपेत्य
व्यज्ञापयत्,—'कुमार । परिव्रायस्व परिव्रायस्व, जीवति
एव पत्न्यौ किमपि अश्वत्सितं भवज्जनन्या' इति । तदाकर्ण्य
हृषेः सत्वरं पविशन् अन्तःपुरं मत्तुं कृतव्यवसायां भ्रातरम्
अद्राक्षीत्, अभ्यधाच्च दूरादेव सवाथदृष्टिः उच्चैः,—'भ्रातः !
किमेवं व्यवस्यति भवती ? मन्दभाग्यान् अस्मान् त्वमपि त्यक्तु-
मिच्छसि ? प्रसीद, निवर्तस्व अस्मात् दुर्व्यवसितात्' इति
अभिधाय पादयोः न्यपतत् ।

देवी च समभ्रमं सस्त्रेहञ्च तमुत्थाप्य सुतं वाप्यनिरुद्ध-
कण्ठी पुनः पुनः निग्रस्य आचष्ट,—'वत्स । नासि त्वम्
अप्रियो निर्गुणो वा, येन त्वां परित्यजामि ; स्तन्येन मद्य एव
त्वया पीतम् अस्मद्दृढयम् ; परं कुलवधुः अहं चारित्रवती,
धर्मोक्जले च कुले जाता । किं न जानामि, महावीरस्य
पुरुषपत्न्यस्य सहिषीं मां केशरिण इव केशरिणीम् ? वीर-
पत्नी, वीरजननी, वीरकन्या च अहम् अविधवा एव मर्तुम्
अभिलषामि । किं बहुना वत्स ! यद्य एव चिरस्यापि, भौतिकं
कलेवरन्तु न ; तत् माम् अस्मात् व्यवसायात् निवर्तयितुं न
अर्हमि, कथम् एतादृशी सुभगा भृश्या भर्तृधिरहानलदग्धा धिरं
स्याप्यामि ?' इति ।

स तु दुर्निवारतां तादृगस्य शोकस्य समवधार्य, कुलाङ्गना-

नाम् उचिता श्रेयसीह ता गति मन्यमान तूष्णीम् अवाप्तुषु
तस्थी । यशोवती च सन्त्यक्तसुतस्त्रेहा चरणाभ्यामेव च अन्त-
पुरात निर्गत्य अनुसरस्त्रतीतट चिताऽग्निम् आरुरोह ।

हर्षस्तु मातुर्मरणेन नितरा विह्वल पुन पितु अन्तिकम्
आगच्छन् तच्च स्वल्पावशेषजीवितम अशुस्रोतसा वर्षन् विमुक्त-
कण्ठमतिचिर प्रागेदीत । राजा तु चिरात् चक्षुरुभ्रीष्य पुत्रं
तथाविध दृष्ट्वा प्रचीणस्वरण कथञ्चित उवाच,—‘वत्स । कथमेव
विल्लवीभवन्तम् आत्मान न रणक्ति ? त्वाद्दृशा हि न
अमहासत्त्वा, न अल्पमतयश्च, के त्वद्विधा ? क्व च वैक्लव्यम् ?
भूरियं तव इति सार्वभौमलक्षणवत् पुनरुक्तताम् एति । अव-
लम्ब्यता सस्त्री, इति लक्ष्म्या स्त्रय गृहीतपाणे न युज्यते ।
निगृह्यता चापलम्, इति स्वभावधीरस्य निरर्थकोपदेश’ इत्येव
ब्रुवन् एव पञ्चत्वम् अगात् राजसिंह ।

अत्रान्तरे अस्तमयासीत् वासरमणि । प्रकाशमार्गि च प्राच्या
दिशि तारापती, स्वयमेव समर्पितस्त्रभ्यै सामन्तै पौरजनैश्च
पुरोध पुर सरै गृहीत्वा श्वश्रिविकाम् उपसरस्त्रतीतट, चिताया
नरनाथार्च्या वञ्जितकारण कीर्तिमात्रावशेषता निन्द्य यशोधन
श्रीगीनर इव राजेन्द्र । अथ उदिते च सवितरि देवो हृष
स्त्रात्वा पित्रे अदददुदकाञ्जलिम् । अपस्त्रातश्चार्द्रमस्तुक् एव
पिधाय उद्गमनीय दुकूलवसने पादचारणैव क्षितितलनिहितनयन
उष्ण निश्चमन् प्रत्याजगाम भवनम् ।

एव देवो हर्ष मममेव पित्रभ्या विहीन नितान्तविह्वल,
किङ्कत्तश्चविमूढोऽपि भ्रातृगतद्वन्द्वय समचिन्तयत्,—‘अपि
नाम आर्य ईदृश पित्रमरण महाप्रलयसमम आकथ्य गतधैर्यो
वाध्यवारिकृतस्त्रानो वनमाश्रयेत् ? उत राज्यपट् परित्यजेत् ?
न आद्रियेत वा राजलक्ष्मीमुपसर्पन्तीम् ? अतीव पित्रवत्सल,

आर्य्य , सर्व्वदा तात श्लाघमान माम् आह स्म,—‘वत्स हर्ष ।
 कस्यचिदपरस्य अस्ति, आसीत्, भविष्यति वा तातमदृशं
 कलेवरम् ? मुखकमलञ्च एतादृगम् ? भुजदण्डौ च इत्यभूतौ ?
 क्व वा दृश्यन्ते इंद्रगानि विचेष्टितानि ? कथं अपरो मानौ
 विक्रान्त दानशौण्डो वा तातादन्य ?’ एतानि नानाविधानि
 चिन्तयन् भ्रातुरागमन प्रतीक्षमाण कथमपि शोकार्त्तं तस्थौ ।

षष्ठ उच्छ्वासः ।

अथ भुक्ते प्रथमप्रेतपिण्डादके विप्रे, अतोतिषु च अतिवैल्लव्य
 जननेषु अशोचकालेषु, चित्रार्पितकलेवर काव्यार्पिताश्वे च
 नृपतौ, कुमारो हर्ष कदाचित् शोकाकुलचेता सहसा
 महाजनसङ्घातसमागम दृष्ट्वा मनसि अचिन्तयत्—‘किमन्यत्
 भवितुमर्हति कारणमेषामागमनस्य ? मन्ये, आर्य्यम् एव सम्प्राप्तम्
 आवेदयति अयं शोकाकुलो जनगण’ इति अपृच्छत् कश्चित्
 प्रविशन्त पुरुष,—‘किमार्य्य समागत ?’ इति । स तु शनै
 रवादीत्—‘देव । यथा आज्ञापयसि’ । ततश्च अचिरण एव
 प्रविशन् देवो राज्यवर्द्धन दूरादेव प्रिय भ्रातर दृष्ट्वा, धिरसञ्चित
 वाष्पवेगण निरुद्धकण्ठो बाहुयुगलेन कण्ठे गृहीत्वा मुक्तकण्ठ
 प्रारोदीत् ।

अथ पर्जन्य इव निरवशिपनयनाम्बु, सुचिराच्च कथद्वयमपि
 प्रशान्तमन्युवेग देवो राज्यवर्द्धन परिजनानीतन मल्लिलेन
 मुखादिक प्रक्षान्ध सुचिर तृणो स्थित्वा स्नानागार
 मगच्छत् । तत्र स्नात्वा विव्रस्तकुन्बज विमुक्ताभरण शयनीये
 निपत्य मोनमतिष्ठत् । अथ अन्येषु प्रभाने समागत्य
 समुपविष्टेषु राजलोकेषु भ्रातर हर्षवर्द्धनमब्रवीत्,—

‘तात ! पात्रमसि गुरुवचनानाम् । शैशवत एव भवता
चित्तवृत्तिम् अनुसरता सम्यक् आराधितः तातः ; तत् एव
गते वचनस्थितं त्वा किमपि विवक्षुः अस्मि, नात्र चापल्यात्
विमतिः अवलम्बनीया, न च अत्र मदीहिते प्रत्यहलवोऽपि
विधेयः । ज्ञायत एव भवता लोकवृत्तं बहुदर्शनेन ; पश्य,
—माश्वातरि निधनं गते किमध्यवसितं पुरुकुत्सेन तदात्म-
जेन ? दिल्लीपे वा रघुणा ? दशरथे च रामेण ? दुष्मन्ते
वा भरतेन ? सन्तु तावदेते, तातेन अपि पितरि सुगृहीत-
नास्मि स्वर्गं गते नाकारि किं राज्यम् ? नावलम्बितं किं गार्ह-
स्थ्यम् ? न रक्षिता वा प्रजाः ? शोकपरिभूतश्च जन कापुरुषम्
आचक्षते विद्वांसः, अत्रा एव विषयः शोकमश्वाराणाम् ;
तथाऽपि किं करोमि ? अहन्तु स्वभावदुर्बलतया कापुरुषतया
वा शोकविद्वलः किद्वर्तव्यविमूढोऽस्मि । नम हि, एवं विपर्यस्ते
संसारं प्रनष्ट एव प्रजाऽऽलोक, विच्युतमेव धैर्यम् ; किं बहुना,
मर्ब्बया निरुत्सुकोऽस्मि विषयेषु । राज्यं विषमिव चकोरस्य
चक्षुर्मे विरक्तीकरोति । वंशलक्ष्मीसुदोढु न अभिलपति मे मनः ।
तदहम् इच्छामि, पुरुरिव आज्ञया गुरोर्जरां, गृह्णाण मे राज्य-
लक्ष्मीम् इति । त्यक्त्वा च सर्वाणि बालक्रीडितानि हरिः इव
लक्ष्मण विहर । त्यक्तं मया अद्य प्रभृति शस्त्रम्’ इत्यभिधाय
निजं खड्गं अङ्गधारिणो हस्तात् आकृत्य भूमौ न्यपातयत् ।

तत् आकर्ष्य देवो हर्षं सुतरा विदीर्णहृदयः सञ्चिन्तित-
वान्,—‘किम् अयम् आर्य्यं मां ब्रवीति ॥ किमसौ केनचित्
माम् अन्तरेण कोपित ? अथवा एव मा परीक्षते ? उत
शोकजः कोऽपि चेतोविकार एषः ? आहोस्वित् शोकविमूढ-
धिया एकं विवक्षितम् अन्यत् मुखात् निर्गलितम् ? केन हि
इहृग्ने भ्रातरि ज्यायसि त्यक्तराज्ये नववयसि लक्ष्मीं, काम्येत

चाण्डालेनापि । कथं वा सम्भावितम् इदम् अतीव अनुचितं
चित्तवता आर्येण । किं वा अनेन विस्मृत. सौमित्रि' ।
अथवा भीमसेनादयः पाण्डवा. । यत् भवतु, आर्ये मा विहाय
तपोवनं विंशतिं नाहं चक्ष्ममपि जीवितुं शक्नोमि' इति ।

इत्थं चिन्तयति तस्मिन्, महिमा राज्यस्य, परिजनः
संवादको नाम समेत्य, मुक्तकण्ठं विरुदन् सभायाम् आत्मानं
न्यपातयत् । ततश्च सन्धान्तो देवो राज्यवर्द्धनं सह भ्रात्रा
'किम् ?' इति तं पप्रच्छ । स तु कथमपि सहनवाप्यवेगः
प्राव्रवीत्,—देव । पिशाचस्य इव नीचस्य चरितं रभ्यप्रहारि ।
यस्मिन् दिने राजाधिराज प्रभाकरवर्द्धनो देवभाव गत इति
जार्ता आसीत्, तस्मिन्नेव दिने दुरात्मना मानवेन्द्रेण ग्रहवर्मा'
व्यापादित कृतकारिणा । देवो च राज्यश्रीं सयता
कान्यकुब्जदुर्गे काराया निहिता । जनश्रुतिय एषा यत्—
अराजकं राज्यमिदं मन्यमानोऽभो दुर्मति एतामपि भुवम्
आत्मसात् कर्तुं आजिगमिषति' इत्युक्त्वा विरराम ।

श्रुत्वा एतत् आकस्मिकम् अनुपिच्छणीयम् अपरं दुर्घटनं पर-
परिभवस्य अनाकर्षितपूर्वतया, तीव्रध्वनतया नययौवनस्य,
स्वप्नं स्नेहवशवदतया च मद्य एव अस्य तादृशं शोको व्यरसीत् ।
कोपावेगश्च गम्भीरं हृदयम् आचक्राम । पुनरपि परित्यक्तं
शस्तं ग्रहीत्, समूलमानवोन्मूलनाय प्रमत्तारं दक्षिणोऽस्य करः ।
ततश्च कनीयामम् अत्रव्रीत् भ्रातरम्,—'आयुषन् । राजकुल
मिदं, बान्धवा इमे, परिजनोऽयं, भूय धृय रक्ष्यताम्, गत एव
अहम् अद्यैव मानवराजविध्वंसनाय । इदम् एव तावत् मे तपः
दुर्विनीतारिनिर्मूलनम् । कुरद्वै कचग्रहं केशरिण इव,
भेके करप्रहार, कालमपस्य इव, मानवैः परिभवोऽन्नाइशस्य,
तिष्ठन्तु अन्यानि साधनानि, एक एव अयं भण्डिः

अद्युतमात्रेण अर्धानां मया सह प्रयातु' इत्यभिधाय प्रयाणाद्यं पटहम् आज्ञापयत् ।

तथा प्रकान्त तम् आह स्म सविनयं देवो हर्षः,—'आर्य्ये ! माम् अनुगतुम् आदिगतु, नाह भवता विना क्षणमपि अब्र अवस्थातुम् उभहे, प्रसौदनु भवान्, न वञ्चितोऽस्मि कदा-
विदपि प्रसादेषु आर्य्येण' इत्यभिधान एव पादयोः अपतत् । तं पुनश्चरणपतितम् उद्याप्य सस्त्रेहं प्रोवाच देवो राज्यवर्धन,—
'वस । कथम् एवम् पतितमारभसमुद्योगेन गौरवम् आरोप्यते लवीयान् अराति, ? न हि कुलाद्रिसमुत्पाटनक्षमा प्रभञ्जनाः समुज्जृम्भन्ते अतिचपले तूनराशौ । अचिरात् एव यहीष्यमि अस्त्रं दिशं विजये । साम्प्रतं दृश्यन्ताम् अनायाः प्रजा.' इत्यभि-
धाय तस्मिन्नेव दिने प्रायात् मालवेन्द्रनिर्मूलनाय ।

अथ देवो हर्षः भ्रातरि तथा प्रयाति खिद्यमानहृदय. परिणत-
प्रायायां रजन्याम् एकदा स्वप्ने अभ्रङ्गर्ष लोहस्तम्भं भञ्ज्यमानम्
अद्राक्षीत् । सहसा प्रबुद्धश्च व्यचिन्तयत्,—'किम् एवं माम् एषः
दुस्वप्नः एतदत्र यमपि विधुरयति ॥ स्फुरति च निरन्तरम् अशुभ-
सूचनाकुशलं सख्य नयनम् ; सुदारुणाश्च विविधा उत्पाताः पुनः
प्रबलपार्थिवनागमाचक्षाणा मुङ्गत्तेमपि न प्रगाम्यन्ति ; सर्व्वथा
स्वस्ति अस्तु सङ्ग्रामविजयिने आर्य्याय' । इत्थं मनसा अभिधायन्
समुदाय आस्थानम उषगत एव सहसा प्रविशन्तं कुन्तलं
नाम अस्त्रधारं राज्यवर्धनस्य प्रीतिभाजनम् अद्राक्षीत् ; अशौ-
षीश्च तस्मात् वाय्वपूर्णनयनात्,—अवज्ञानिर्जितमालवराजमपि
गौडाधिपेन अनीकोपचारजनितविस्वासम् अशस्त्रं स्वभवनगतम्
एव भ्रातरं निहतम् । श्रुत्वा एव शोक क्रोधाभ्यां मममेव समा-
क्रान्तहृदयः अब्रवीत्,—'कः खलु तादृशं महापुरुषम् अकाण्डे
गर्हितेन उपायेन मृत्युवशं नश्यत् अनार्य्यात् गोडाधिपात्

अपरः ? न जानि, म खलु दुरात्मा कां गति या योनि गमिष्यति ?
 कश्चिन् वा निरये पतिष्यति ? चाण्डालोऽपि क इद विगर्हितम्
 अकार्यम् भावरेत् ? नामग्रहणमपि अस्य पापकारिण पाप
 जनयति । क इदानी गमिष्यतेऽनेन दुरात्मना ?' इत्येव वदत एव
 अस्य ममीपगत, पितु मित्र सेनापति सिङ्गनादनामा गम्भीरया
 वाचा सैनिकानां समररसम् उत्तेजयन् समभ्यधात्,—'देव । न
 कश्चित् कृताश्रयया भ्रान्तया मलिनतरा क्रीकिलया काका इव
 कायुरया हतनक्षत्रा विप्रनभ्यमानम् आत्मान न खलु चेतयन्ते ।
 श्रियो हि दोषान्धतादय कामना विकारा , आतपत्रा
 हृतरवयो हि न स्मरन्त्यपर तेजस्विन कुंभय , कि वा करोतु
 वराक ? येनातिभीरुणा नित्यममरविमुखेन नावलोकितान्येव
 कुपिताना शूराणामाननानि ? नासौ मूढ जानाति एव यत्,
 —अभिचारा इव अपमानिता सद्य एव समयवशविनाश
 विटधति मनस्विन । वीरममाजावहेकितस्य निर्धृणस्य तस्यैव
 उचितमिदं दुर्जनस्य दुष्पारनरकनिपातकुशन कर्म । न खलु
 कदाचित तेजस्विन स्मट्टु शक्नोति शोक । त्वन्तु सत्त्ववता प्राय
 हरोऽसि, किम् एकन गोडाधिपेन,—तथा कुरु, अन्योऽपि
 कश्चित् कदाचित् एव यथा नाचरत् इति । ममाग्नास्यन्ता
 मशरणा प्रजा । समर्प्यन्ता भूपतीना शिर सु शारदीयन सूर्येण
 इव ललाटन्तपा पादन्यासा' इति ।

तत आकर्ण्य देवी हर्षस्त प्रत्यवोचत्—'करणीयमेव इदम्
 अभिहितं श्राव्येण । शृणु तावत् प्रतिजाने श्राव्यस्य पाद
 रज स्रग्नेन—यदि अस्वीयसा एव कान्तेन निर्गोडा न करोमि
 पृथ्वी, ततो जातवेदसि ज्वलति पतङ्ग इव महापातकी पातयामि
 कलेवरम्' इति ।

एव कृतशपथस्य सभा त्यक्त्वा रात्रौ शयनतलनिलीनगात्रः

शोकानलदह्यमानान्त करण चेतसि अकरोत्,—‘कथमिव अस्य
हृतजीवितकामस्य आर्य्यविरहे क्षणमपि युक्तम उच्छ्वासितुम् ॥
क गता सा प्रीति भक्ति अनुवृत्ति वा ? क खलु आर्य्यविरहे
मम जीवित सम्भावयेत् ? तथाविधम ऐक्यम एकपट एव
विलीनम ॥ अभिचोऽपि हतविधिना सहसा विभिव कृत ।
दग्धरोपाऽऽविष्टचेतसा शोकात् रुदितमपि न मुक्तकण्ठ निर्घृणेन
मया ॥ पर इव अहम् आर्य्ये मा विहाय स्वर्ग गते स्वस्य इव
तिष्ठामि ॥’ इत्येव बहुविधानि चिन्तयन् निर्निद्र एव क्षणा
नीत्वा प्रभातायाम् एव शर्व्वर्या सकलगजसैन्याध्यक्ष स्कन्दगुप्त
भाङ्गय विजयप्रयागशङ्खपूरणाय समाटिशत् ।

सप्तम उच्छ्वासः ।

अथ अन्येद्यु देवो हर्षं चतसृणाम् अपि दिशा विजयाय
शुभे लग्ने कृतमङ्गलाचार प्रातिष्ठत । उपसरस्वति दृग्निर्मितं
मन्दिरम अधितिष्ठति तस्मिन्, कोऽपि समागत्य हृषाद्दामेका
काञ्चनमयी मुद्राम अर्पयामास । जग्राह च राजा । ममुप
स्थापिते च आदाविव सा करात् परिभ्रश्य सृत्पिण्ड अधनत
मुखी महीतले पपात । सृदुसृत्तिकाया पःनेन अस्या वर्णा
वलय स्फुटतया अराजन्त । अशुभशङ्खेषु अपि परिजनेषु
देवस्य हर्षस्य मनसि भूयसी प्रतीति एषा जाता—‘यस्मादिय
वर्णराजिर्दृश्यते, अनेन एकशामनमुद्रिता भूर्भविष्यति इति
निवेदित निमित्तेन शुभेन’ इति ताम् अभिनन्द्य मनसा राजा
हर्षदेव तत्रैव त दिवसम् अयापयत । अथ रात्रा परिणताया
प्रधाणपटह समताह्वत । पूरितञ्च राजद्वारम् उद्घोषमाणनाम
धेये भूपतिभि ।

अथ उदिते एव भगवति मरीचिमालिनि प्रथियासुः नरपतिः
 प्रणमता राजनीकाना सुभटानाश्च यथायथ सम्मानेन प्रयाण-
 मर्यादा विभज्य प्रतस्ये। ततः कियन्तम् अध्वान गत्वा गिविर-
 सत्रिविष्टं त प्रविश्य प्रतीहारो व्यजिज्ञपत्,—‘देव ! द्वारि स्थितः
 प्राग्ज्योतिषेवरकुमारिण प्रेषितो हंसवेगो नाम दूतः’ इति ।
 राजा ‘ग्रीष्मेनं प्रवेगय’ इति तम् आज्ञापयत् । अथ प्रविगन्तं
 तम् अपृच्छत्,—‘हंसवेग ! अपि कुगर्नं कुमारस्य ?’ इति । स
 प्रत्यवादीत्,—‘माम्प्रतम् अमौ कुगर्नो, येन देवेन एवं स्नेह-
 मिहया वाचा पृच्छते’ इति ।

क्षणं व्यत्वा अमौ पुनः अत्रवीत्,—‘वदि च दुर्नमं देवस्य
 अनुरूप उगति प्राभृत, तथाऽपि मन्दगम् अशून्य करणीयम् इति
 अत्रात् कारणात् प्रभुणा पूर्वपुरुषोपाहित वारणम् आतप-
 यम् आभोगाऽऽप्य प्रेषित, तत् इदम् अनुरूपस्यानन्यासेन
 रूपया प्रतिगृह्यताम् । अस्य च बहूनि आयुर्ध्यानि सन्ति,—
 प्रतिदिनं प्रथिगति अस्मिन् चन्द्रमस किरणावन्तितः एकैकः
 रात्रिं शैत्याथ ह्यायाया । प्रविष्टे च चन्द्रकिरणे प्रत्यङ्गोऽस्मि
 मणिमयगनाकाभ्योऽश्वा धाराः मोममयत्वानां बहुग । यः
 एतु वरुण इव चतुर्णाम् अशोधीनाम् अधिपति भूतो भावी
 वा, तमेव नश्यति ह्यायाया, न इतरमिदम् । नेद जातवेदमा
 दहति, पृषदग्नेन न ह्रियते, नोटकेन शार्दता नायते, न
 रभोभिः मान्त्रिभ्यः प्राप्यते, नापि जग्वा जीर्यति । तदेतत्
 अनुरूपतां देवेन कटाशदातेन मन्देग कमपि सुविश्रब्धं
 शोषति’ इत्यादिभ्यः पद्यादत्तिनं पुरुषं प्रपन्नोत्,—‘मद्र !
 इगंय एतत् देवस्य’ इति ।

अथ तेन तत् निधीनहात् निष्कोपित राजा राजन्वयमण-
 परिहृत्वा साययेन् इदलोशयन् ‘विभुवनरत्नम् एतदद्भुतम्’ इति

ननन्द । दृष्टे च तस्मिन् राज्ञा, अपराख्यपि उपायनानि प्रदर्शयामास सः । 'प्रथमे प्रयागे शोभन निमित्तमिदम्' इति मनसा प्रीयमाणो हसवेगमावभाषे,—'भद्र । एतस्य आतपत्ररत्नस्य कुमारात् लाभोऽतीव प्रीतिं जनयति, तत् विश्रम्यताम्' इत्यभिधाय स्वयम् आभोगस्य तस्य छायां अधितष्ठौ । एवम् आनन्दम् अनुभवन् तं दिवसम् अनयत् ।

अथ रजन्या विसर्जितपरिजनो हसवेगम् आह्वय आदिदेश सन्देशकथने । स च प्रणम्य कथयितुम् आरंभे— देव ! आसीत् पुरा नरको नृपति महावीर । स इदं वरुणस्य प्राणसमं कृत्वरत्नं जहार । तस्य महासत्त्वस्य अन्ववाये भगदत्तप्रभृतयो राजान समभवन्, तेषु च कालेन व्यतिगतेषु भूतिवर्मा नाम नरपति अजायत । तस्मिन् पुन देवभाव गते, चन्द्रमुखवर्मा तत्पुत्रं तदीयं सिंहासनम् अभजत । तस्मिन् स्वर्गते तत्पुत्रं स्थितिवर्मा राज्यम् अवाप । तत सुखिरवर्मा नाम तत्पुत्रो महाराजपदवीं लभे, यं नृगाङ्ग इति लोका आहुः । तस्य च सुगृहीतनाम्न देवस्य श्यामाऽभिधानाया महादेव्या भास्करवर्माऽपरनामा तनयं कुमारं समजायत । सोऽयं कुमारः जगदेकवीरेण देवनिम्नेन देवेन सख्यम् इच्छति तत् आज्ञादानेन अनुमोदता देव, अनुभवतु साम्प्रत देवस्य गाढानिद्वनसुखं कामरूपेश्वर । न अभिनन्दति चेत् एतं प्रणयम् अस्य देव,—तत् आज्ञापयतु, किमस्य कथनीयम् ?' इति ।

अथ भूपति तं सादरम् अव्रवीत्,—'हसवेग ! कथमिव तथाविधे गुणवतां प्रवरे मादृशस्य अन्वया स्वप्नेऽपि प्रवर्तन्त हृदयम् ? अतिशुभं मङ्गलं कुमारस्य । स्वदम् अमौ बाहुवीर्यशाली मया च समानम्बितशरासनेन सख्या किमिव न

अधिकरिष्यति ? तत् तदा यतस्व,—यथा न चिरम् इय क्लेश-
यति अस्मान् कुमारदर्शनोत्कण्ठा' इति ।

अथ प्रभाते प्रभूतानि प्रतिप्राप्तानि प्रधानप्रतिदूताधिष्ठि-
तानि दत्त्वा हृमवेग प्यमर्जयत् । स्वयमपि तत आरभ्य अवि-
रते प्रयाणैः अभ्यमित्रम् अयामीत् ।

प्रयाथ कियन्तेम् अध्वान राज्यवर्द्धनभुजोपाकृतम् अशेषं
सालवराजमैनिकम् आदाय समागच्छन्त भण्डिं श्रथाव । तत्र च
अभिनवेन पुन, भ्रातृशोकम्पारणेन सन्पीड्यमानहृदयस्य शिविरं
प्रविशत सहसा भण्डिरागत्य अधीमुखो मुक्तकण्ठ रुटन् पादयो-
पपात । राजा च सुचिरम् अतिकरुण प्रारोदीत् । अथ कथङ्कथ
मिव प्रशान्ते मन्दुधेगे देवो हर्षं क्षण स्थित्वा भ्रातृमरणवृत्ता-
न्तम् अपृच्छत्, अत्रवीच यवाहृत भण्डिः । अथ राजा पुनः
अकथयत्—'राज्यशीघ्रतमाख्याहि' । सोऽवदत्—'देव । देव-
भूय गते राज्यवर्द्धने, गुप्तनाम्ना च गृहीते कुशस्थले, राज्यशी
परिभ्रश्य बन्धनात् विम्व्याटवी सपरिजना प्रविष्टेति लोक-
मुखात् श्रूयते वार्ता । अन्वेगणार्थं च तस्या प्रहितर कतिपये
जना नाद्यापि निवर्त्तन्ते' इति । तदाकर्ण्य राजा अवादीत्,—
'यत्र सा, तत्र अहमपि गमिष्यामि । भवान् कटकम् आदाय
प्रवर्त्तता गौडाभिमुखम्' ।

अथ अन्यद्य स्वसारम् अन्वेष्टु हृदयमाधनै कतिपयैः
प्रातिष्ठत विम्व्याचनम्, प्रापञ्च कतिपयै एव अहोभि तम् ।
प्रविशथ दूरतो वनग्रामम् अद्राचीत्, प्राविञ्च तत्रैव इति ।

अष्टम उच्छ्वासः ।

अथ अन्यद्य देशो दर्ष, तस्मात् वनग्रामात् निर्गत्य विम्व्या-

टवीम् अविद्यत्, पर्यटच्च तत्र समन्तात् बहन् दिवसान् ।
 कदाचित् परिभ्रमतः तस्य भूपतिः व्याघ्रकेतुः नाम कश्चित् आट-
 विकसामन्तस्य शरभकेतोः सुनुः कुतोऽपि शवरयुवानम् एकम्
 आदाय सन्निकर्षम् आगच्छत्, व्यज्ञापयञ्च,—‘देव ! एतस्य
 खलु विन्ध्यस्य स्वामी शवरसेनापतिः भूकम्पो नाम । तस्य
 अयं निर्वातनामा स्वर्गीयः सर्वस्य अस्य विन्ध्यारण्यस्य पर्णाना-
 मपि अभिज्ञः, किमुत तत्तत्प्रदेशानाम्’ इति । नृपतिः तम्
 अपृच्छत्,—‘भद्र ! काचित् रूपवती नारी दर्शनपथम् आगता
 तव ?’ इति । स प्रत्यवोचत्—‘न एवरूपा काऽपि दृष्टि-
 पथं गता, इदानीं तावत् देवादेशात् अन्वेष्टुं यतिष्ये । इतश्च
 न अतिदूरे दिवाकरमित्वाख्यः कोऽपि पाराशरी गिरिन्दीम्
 आश्रित्य प्रतिवसति, स यदि विन्देत वार्ताम्’ इति । तत्
 आकर्ण्य राजा चिन्तयामास,—‘श्रूयते—स्वर्गतस्य ग्रहवर्ष्मणः
 शैशवमित्त्रं दिवाकरमित्त्रो नाम युवा एव सौगतधर्मम् आश्रित्य
 काषायपरिवोती व्यचारीत्’ इति । प्रकाशम् अवादीत्,—‘भद्र !
 उपदिश्यतां तन्निवासस्थानं, यत्रासौ प्रतिवसति’ ।

अथ नरपतिः तेन निर्वातेन सह गत्वा तत्पण्डुमध्यवर्तिनं
 दिवाकरमित्त्रं दृष्ट्वा, शिरसा मनसा वाचा च वन्दित्वा व्यजिज्ञपत्,
 —भगवन् ! मम हि विनष्टनिखिलप्रियजनस्य जीवितनिबन्धनं
 एकैव यक्षीयसी भगिनी अवशिष्टा । साऽपि भर्तृवियोगात्
 वैरिपरिभवम् असहमाना विन्ध्याटवीम् अविशत् इति वार्ता ।
 ताञ्च अन्वेष्टुं वयम् अविरतम् इमाम् अटवीं पर्यटामः, न च
 एषा अधिगम्यते । तत् कथयतु गुरुदेवः, यदि कदाचित् वनं
 पर्यटतो दृष्टिपथं गता सा भवतः श्रुतिपथं वा’ इति ।

तत् आकर्ण्य जातानुकम्पः पाराशरी समभ्यधात्,—‘भद्र !
 न अधिगतः कश्चित् वृत्तान्त एवरूपम्’ इति ब्रुवति एव तस्मिन्,

कश्चिज्जातकहण इव भिक्षुः सप्तधनम् आगत्य उपरचिताञ्जलिः
समभाषत,—‘भगवन् भद्रन्त ! महत् खलु करुणं वर्तते, परि-
त्रायस्व,—बाला काचित् बलवदव्यसनाभिभूता इव दृश्य-
माना कल्याणरूपा वैश्वानरं प्रवेष्टुम् उद्यता’ इति । तत्
आकर्ष्य राजा सञ्जातानुजाशङ्कः प्राह,—‘भद्र ! कियद्दूरं सा ?
कथं वा आर्यस्य दृष्टिपथं गता ?’ इति ।

तथाऽभिहितोऽसौ भिक्षुः प्राव्रवीत्,—‘महाभाग ! श्रूय-
ताम्,—अहम् अद्य प्रत्यूष एव यदृच्छया गतवान् अतिदूरम् ;
गत्वा च एकस्मिन् वनलतागहने नारीणां रुदितम् अमृणवम् ;
सञ्जातकृपञ्च तम् उद्देयं गतोऽस्मि ; दृष्टवान् च अस्मि परं
कारणं करुणायाः योषितमेकाम् ; अचिन्तयञ्च ‘चित्तमिदम् !!
ईदृशीमपि आकृतिम् अभिभवति दारुणः सन्तापः ॥’ इति ।
सन्निहितश्च मा काऽपि अन्यतरा योषित् तस्मात् स्त्रैणादुत्थाय
समव्रवीत्,—‘भगवन् ! सर्वभूतानुकम्पनपरा प्रायेण प्रव्रज्या
श्रूयते , तत् इयं नः स्वामिनी पितुः अवसानेन, भर्तुः वियोगेन,
भ्रातुः अकालमृत्युना, श्रेष्ठस्य वान्धववर्गस्य भंशेन च सवाप्य-
नयनं भृत्यवर्गं विहाय अग्निं प्रविशति , परिव्रातुम् अर्हति’ ।
अहन्तु तत् आकर्ष्यं समुद्दिग्गतः शनैः अवदम्,—‘आर्य्ये !
यथा कथ्यते, तथा शक्यते, चित् मुहूर्त्तमात्रमपि व्रातुं, तदा न
व्यर्थेयं प्रार्थना भविष्यति । मम आचार्य्ये सन्निहित एव ।
तदन्तिकम् अस्मिन् वृत्तात्ते कथिते, अवश्यमेव असी समागत्य
प्रतिविधास्यति । सुकोशलेन कुशलशीलामेना कियन्तं कालं
प्रबोध्य रक्षतु भवती, अहम् अविलम्बेनैव गत्वा व्यतिकरम् इमं
शुरवे निवेदयिष्यामि’ इत्युक्त्वा, भद्रदन्तिकत्वं उपागाम्’ ।

तदाकर्ण्य राजा अभ्रणात् प्रव्रवीत्,—‘भगवन् ! नियतं
सा एव इयम् अनार्य्यस्य स्वता इति विदीर्य-

माणमेव इदं हतहृदयम् आपेदयति, तत् सत्वरं परिव्रायताम्' इत्युक्त्वा तमपि भिक्षुम् अब्रवीत्,—‘आर्य्य ! दर्शय पन्थानं, वा असौ ? तत्र गच्छामः, यदि कथमपि जीवितां पश्यामः’ ।

अथ सर्व्वे ते गतवन्तः तम् उद्देशम् ; दृष्टवन्तश्च वैश्वानर-
प्रवेशोद्यता राज्यश्रियम् । अथ भ्राता हर्षस्त्रां मसम्भसम् अग्नि-
सान्निध्यात् आक्षिप्य तरुतलम् आनीतवान् । दृष्ट्वा च भ्रातरं
सुचिरमतिकरुणं विललाप सा । परिजनैश्च महता प्रयत्नेन
प्रशोधयमाना कथङ्कथमपि निवर्त्तितयती । ततः स्वमारं शनैः
अब्रवीत् राजा,—‘वत्से ! वन्दस्व भगवन्त श्रमणाचार्य्यम्, एष
ते भर्त्तृहृदय द्वितीयं, गुरुश्च अस्माकम्’ इति । ततश्च भ्रातृवच-
नात् पतिवार्ताऽऽकर्णनप्रसङ्गेन पुनरपि अशुपूर्णलोचनाया
राज्यश्रिया नमन्त्या आचार्य्यः दीर्घं निश्चमन् सुहृच्छीकेन,
क्षण स्थित्वा मधुरया वाचा समभ्यधात्,—‘वत्से ! अलमति-
रुदितेन’ इति राज्यश्रियमुक्त्वा राजान पुनरथादीत्,—‘वत्स !
गन्धता पुन मदीया आवासभूमिः’ इति ।

ततो राजा सपरिजना भगिनीमादाय तमेव देशं गत्वा
आञ्जन्धनात् पावकप्रवेशादयोगपर्य्यन्त सर्व्वं वृत्तान्तं स्वसुः
परिजनात् श्रुत्वा । तथा श्रवणकातरश्च तं देव हर्ष श्रमणा-
चार्य्यं मान्वयन् प्रोवाच,—‘शोऽन् ! श्रयता तावत्,
वक्तव्यमस्ति किञ्चित्,—एकदा नाग ज्जुनेन नाम भिक्षुणा
नागराजात् अद्भुतप्रभाभासिनी विपसन्तापशमनी मन्दाकिनो
नाम एजावली लीले । स च शातवाहनाभिधानाय राज्ञे
सन्धे ता दत्तवान् । सा च इय कालेन शिथ्यपरम्परया
अम्भाकं हस्तं प्राप्ता । यदि च परिभव इव भवाद्दशा दक्षिम
उपचार, तथाऽपि श्रोत्रधिवुद्धा धीमता सर्व्वसत्त्वरत्ताप्रवृत्तेन
विपसन्तापात् रक्षितुकामेन गृह्यताम्’ इत्युक्त्वा ता मन्दाकिनी

राज्ञे प्रादात् । राजा च तां प्रभूतैः मयूषैः सासमानां
 सर्वाशापूरणी दृष्ट्वा सादरम् अप्रहीत् । गते च एकावली-
 प्रसङ्गे प्राप्तविद्यया राज्यश्रीः तास्वनकरद्ववाहिष्या पत्रलेखया
 हर्षं विज्ञापयामास,—‘कापायग्रहणानुज्ञया अनुकम्पयाता-
 मियम् अपुण्यभाजनं ते भगिनी’ इति । राजा तु तदाकर्ण्य
 किमपि नाभ्यधात् । अथ आचार्यः विविधैः प्रबोधवचनैः
 सात्वयामास ताम् । ततश्च भूपतिः सविनयम् आब्रुवाण
 श्रमणाचार्यं,—‘प्रार्थनाऽस्ति काचित् विधेयस्यास्य, इय-
 मस्माकं भगिनी सर्वकार्योपरोधेनापि पान्दनोया निल्यम् ;
 अत अद्यावधि धावदहं लघयामि प्रतिज्ञाभार, तावदिमाम्
 अन्नमशतः धन्याभिः कथाभिः अस्मात्पार्श्ववर्तिनीमेव
 प्रतिबोध्यमानामिच्छामि । इयं पुनः अवमितकृत्येन मयैव
 समग्रहीष्यति कापायाणि’ इति उक्त्वा तूष्णीम्बभूव भूपतिः ।
 अथ आचार्यं तस्मिन् ‘तथा’ इति अभिनन्दितप्रणये प्रीय-
 माण राजा तत्र ता रजनीम् अतिवाह्य, प्रभाते वमनाल-
 द्वारादिभिः परितोष्य विमर्ष्य च निर्घातन आचार्येण
 सह स्वसारम् आदाय कटकम् अनुजाह्वयिनिविष्टं प्रत्या-
 गमत् ।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचितं

सहितश्रीहर्षचरितं समाप्तम् ।

श्रीहर्षचरितम् ।

प्रथम उच्छ्वासः ।

चतुर्मुखमुखाश्लोकावनहंसवधूर्मम् ।

मानसे रमतां नित्यं सर्व्वशुक्ला सरस्वती ॥ १ ॥

मण्डप परमाभान श्रीजीवानन्दमण्डपा ।

श्रीहर्षचरितसूया विवृति क्रियतेऽमला ॥

मारिषितपरिसमाधिकाम तवभवान् महाकविर्वाचमह आशुदितविघ्नभूष
विनाशाय अविगीतशिष्टाचारपरम्परापरिणाम वाग्देवतास्वरूप मङ्गल शिष्यशिष्यायै
पश्यादौ निवभ्राति, चतुर्मुखीत्यादि —चतुर्मुखस्य—चतुराननस्य, ब्रह्मण इत्यथ,
मुखाणि—चचारि अाननाम्बेवेत्यथ, अश्लोकाणि—पुण्डरीकाणि तेषा यत वन—
कानन, तव इसवधु —इसौ, चतुराननवदनकमलवेगविहारिमरालवधूर्मरूपत्वर्थे,
मवशुक्ला—सर्व्वेषु—सकलेन शरीरेण वसनेन स्नाधिष्ठानेन चेत्यथ, पद्म,—शुत
मल्लुत्यादाभावरूपस्य सर्व्वप्रकारचेत्यर्थं, शुक्ला—श्रेष्ठवर्णा, पद्मे,—परिशुद्धा, सरस्वती
—वासुदेवी, पद्म,—सङ्गतभारती, मम मानसे—चित्ते पद्मे —मानसामिधेयसरसि,
(यथा हि मानससरोविहारिष्य मानसौकसा कामित्व स्वर्गसुखभाग्यपभीर्ग्य स्वभवनं
मानस विहाय रमणीयमपि अल्पन् किमपि सर रन्तुम् अनिच्छन्व अतितरा तस्मैव
श्रीमा प्रकाशयन्ति, तथैव विश्वकलकमलकलइमी भगवती भारती मन्दानम
मन्दिरमनियतकालमेव अशुष्य अखिल सदर्थजात तव समुद्रामधिप्यति इति श्लेष
तात्पर्यम, मानससरोविषय एव मरालानुराग कविसमयसिद्ध, तथा हि,—“यत्न
वयपि सञ्चय नीर नीरङ्गमलिङ्गम् । रमत न मरालस्य मानस मानस विना ॥”
इति) नित्य—सञ्चय, अनिन्दकालनित्यर्थं, रमता—विहरतु, [प्रार्थनाया लोड्] ।

नमस्तुद्गिरिद्युम्बि चन्द्रचामरचारवे ।

त्रैलोक्यनगरारम्भसूलस्तम्भाय शम्भवे ॥ २ ॥

मानसाभिधेये सरोवरे कमलकानने हंसीव या चतुराननाननकमलकानने नित्य
श्रुतस्वरूपेण विश्वरति, साष्टतिविषयद्वाराविष्टानी देवी मम मानसमन्दिरे तिष्ठति
निवसतु इति निष्कृष्टार्थः । अत्र भगवत्या सरस्वत्यां हंसवध्वा, तथा चतुमुख
मुखेषु शम्भोजानां तादात्म्याध्यासात् तथा श्रेयमहिम्ना मानस-सरस्वत्यादपदानां
चित्तशाम्बायर्षान्तरावगमाच्च द्रिष्टं समस्तवक्षुविषयं साङ्गं रूपकमलद्वार । अतुष्टुप्
इत्यम् ॥ १ ॥

श्वेदार्णो जम्बालरीशान् प्रत्युद्गृह्णान् बलवत्तरमैरिञ्च विप्र वा सम्राज्यं तान्
समूहमुद्गूलयितुं भूयसां साभीष्टदेवममितप्रभाच्च शिवं स्तौति, नम इति ।—तुद्ग—
कटादपि कुवाप्यनवनततया सदा समुन्नतमित्यर्थ, गिरि,—मस्तक, चुम्बति—
स्रगति, तत्र तिष्ठति इत्यर्थे तथाविधं सततसमुन्नतोत्तमाङ्गसुलभ इत्यर्थ, व
चन्द्र,—शशाङ्क स एव चामर—चमरसमग्रवत्पुच्छविनिश्चितव्यञ्जन, तेन चारु,
—मनोहर तथै त्रैलोक्य—विभुवनमव नगर—पुर, तस्य चारुध,—निर्घाषीप
क्रम, तस्य मूलसूत्र—श्ववशिशिलामयं स्थूणाविशेषं तथै, शम्भवे—शिवाय, नम,
—बहुकल प्रयतिरहित्वयम् । यथा हि कश्चिदपुष्पकारं लोकातिशयिनीं महा
नगरीं निर्मातुं इच्छन् गापुरं पुरतः विरचय्य तत् विशालस्थूणात्मनाथं कृत्वा तस्यो
पारं अपुष्पयोग्यं सन्त्यज्ये नेनपताकामिव कौमुदीरुचिं श्वलचामरं निबध्नाति दशत्
यत्तावत् त्रिभुवननगरानाम्मिथ्या व्यवभव मूलस्तम्भसुलभतामुपगतं मितचारुचामरीपरं
चन्द्रमसं गिरिता दधत् परमरमणीयतामुपलभ त्रिलोक्यीमूलसुलभं तथा शम्भवे नम
इति समुद्दितावर्षम् । शक्तिम्निन् "स्वयम्भु शम्भुरादित्य" इति हरनामसङ्घसे
भगवता नारायणस्यापि शम्भुनामदशनात् केचित् यस्य शीकस्य विष्णोर्नामकारपरत्वमपि
बद्धं एव व्याचक्षते तथा हि हरि शिरो हि युद्धवेष, यस्याशिरस्य यौमूर्द्धा
स्य नामिधरस्य मही" इति वचनात् तथा च तुद्गम्—सद्रत यत् गिरि—युद्धवेषो
मूर्द्धा तद्युष्वी चन्द्र एव चामर तेन चारुधे अन्तर्गते पुष्पवदिति । अत्र त्रैलोक्ये
नगरतादात्म्याध्यायं शम्भो मूलस्तम्भतादात्म्याध्यायस्य मस्तकस्यचन्द्र चामरतादात्म्या
ध्यायस्य कारुण्यमिति परम्परितरुषं रूपकमलद्वारं तदुक्तं दशमे—“यव कल्पविदारोप
परारोपकारणम् । तत् परम्परितं त्रिष्टांशित्प्रदतिवचनम् ॥” इति । अतुष्टुप्
इत्यम् ॥ २ ॥

हरकण्ठग्रहानन्द मीलिताची नमाम्युमाम् ।

कालकूटविषस्यर्शं जातमूर्च्छागमामिव ॥ ३ ॥

नमः सर्वविदे तस्मै व्यासाय कविवेधसे ।

चक्रे पुण्यं सरस्वत्या यो वर्षमिव भारतम् ॥ ४ ॥

पूज्यमशेषकारणं सर्वाधार इदं सत्सुखं, स्त्रीजनसुखमेव सारम्भेन वाक्यत्वेन च
 अचिरादेव वाञ्छिताद्यप्रपूरणं सम्भाव्य च तच्छरोराईजाया तदाशया पाव्यते सतीति,
 हरति ।—हरस्व—पसु पश्यपतेरित्ययं, कण्ठग्रह—कण्ठाश्लेष, य आनन्द,—
 आह्लाद निरतिशय सुखमित्ययं, तेन मीलिते—सद्भुविते तदुपभोगात् ईषन्मुकुलिते
 इत्यर्थं, अक्षिणी—नेत्र यस्या ता, स्वयग्रहाश्लेषमुखप्रथगातीमित्यर्थं, अत एव काल-
 कूटस्य—कालकूटाभिर्धेयस्य, कालकूटिति भवनामप्रसिद्धमेति यावत्, हरकण्ठस्थितस्येति
 भावः, (“काकीलकालकूटहनाह्लाद विषमेदा अमो न्व” इत्यमर) विषस्य—
 शरलस्य [अत्र कालकूटस्यैव विश्वविषयार्थकतया तन्नैव प्रकृतार्थसङ्गतौ पुन विष-
 पदोपादानं पौनःपुन्यदापमावृत्तीति नाशङ्कोय, शीवलीवहृन्वादिनैव भट्टिति अर्थ-
 प्रतीतिसौकर्यार्थं सामान्यविदेषायेपरशब्दद्वयप्रयोगस्य सुधीसम्मतत्वात्, यथा हि
 बनीवहृष्य शीविशेषत्वे पि तस्य भट्टिति गोत्वेन शोधनाये “बनीवहृमानय” इति
 उक्ताऽपि पुन ‘गामानय’ इति कथयति, तथाऽत्र कालकूटस्य विषविशेषत्वेऽपि
 भट्टिति तस्य विषत्वेन शोधनाये पुनर्विषशब्दप्रयोगं समाहृत इति सुधीभिर्विभाव्यम् ।
 कालकूटिति विशेषणं च विषस्य निरतिशयौत्कृष्टं प्रकटौक्तम्] स्पष्टं—सश्लेषेण,
 अन्वकलेत्यर्थं, जात,—उद्भूत, मूर्च्छागम,—मीहावेश यस्या तथामूतामिव, सर्वा
 —गौरी नमामि—वन्दे, विशाक्तद्रव्यसंसर्गे हि दाहणमरलक्षभावेण आसप्रवास
 वशात् संसृष्ट शरीरेऽपि विषक्रियासम्भवात् मूर्च्छा नासम्भवनीया तत्र हि विष
 कण्ठस्य स्त्रामिनं सङ्गच्छप्रहालिङ्गनजनितानन्दविललितकण्ठवराया मुग्धाया पर्वत
 दुहितु विप्रोपहतवत् अन्ना निमीलनं सुसङ्गतमेवेति कविना सप्रणयालिङ्गनसुखोप-
 भोगजनतन्मननिमीलनेऽपि पतिकण्ठसङ्गमितविषक्रियाकृतमीहावशत्वेन उद्वेचित-
 मिति बोध्यम् । अत्र प्रकृते पतिकण्ठादिङ्गनजनितानन्दकृते नेत्रनिमीलने त्रिषं
 सम्पत्कचनितत्वेन, अत्रप्रत्ययत् उन्नेत्यादिः ३२२ । अमुदुद् उक्तम् ॥ ३ ॥

अथ आश्रयं प्रकृतकविनाभिमानप्रकर्माय कविकुलप्रिरीमपि भगवन्त महर्षि
 श्रीकण्ठशेषायन सौति, नम इति ।—सर्वविदे—सर्वे—सकल वेदादिक गीतादि
 कलाकलापद्येयर्थं, वेत्ति—जानातीति तथीत्याय योग्यसन्निकर्षेण सर्वज्ञायेत्यर्थः,

प्रायः कुकवयी लोके रामाधिष्ठितदृष्टयः ।

कोकिना इव जायन्ते वाचालाः कामचारिणः ॥ ५ ॥

विमुक्तमाश्रितं यावत्, कविवेदसि—कवीना—काव्यरचयितृणां, देवाः,—विशता यज्ञैः, कविभ्यः अभिनवमहाकाव्यरचनापद्धतिप्रदर्शनेन सिद्धाविधायिने इति यावत्, “अपारे काव्यससारे कविरिव प्रजापति” इति अरणात्, तस्यै—प्रसिद्धाय, व्यस्यति—विभजति, अत्रयजुः सान्ध्यायन्त्रयणान् वेदानिति व्यास सप्तैः, नमः,—संज्ञाश्रिता प्रकृति रक्षित्वर्थे । [प्रथमतो वेदशास्त्रम् अविभक्तवाद्यवर्षीयावस्थितं तत्र पराशरसुतो देवायनं अत्रयजुः साभाषर्वाख्यया मन्त्रं ब्राह्मण-उपनिषद्विषया विभज्य, पद्यमवेदभूतमहाभारतेन तथा वेदार्थोपनिषद्भूषा पुराणादिना बहुधा विवृतवान् इत्यस्य व्याससप्तैरिति प्रसिद्धिः] । प्राह्वयितकविविधावतलधाम्य रचितयस्यव्यापनेन विज्ञितेति, चक्रे इति ।—य,—कविवेधा व्यास इत्यर्थः, भारत—तदाख्य महाकाव्यं भारत वर्षमिव—भरत-राजाधिष्ठितप्रदेशमिवेयम्, [अत्र “भारतम्” इत्येकशब्दे पदम् श्लेषमहिम्ना उभयार्थ-परतया “वर्षमिव” इत्यनेनाप्यनेति इति दौष्यम्] सरस्वत्या—वाग्धिदाया देव्या, पत्नी,—ब्रह्मर्षिजनपदैकदेशप्रवर्हिण्या सुनामप्रसिद्धया यद्येत्यर्थः, पुण्य—पवित्र, धर्म—कृतवान्, तदुक्त,—“भारताध्यापनात् पुण्यादपि पादमधीयत । यदधानस्य भूयस्ते सज्जपानि दीदित ॥” इति । यथा विधाता निजनिर्माणकौशलस्य परां कोटिमेकत्र प्रदर्शयित सख्यैर्जुमनीहर विविधानुस्यरजाकर सर्वत समधिगतं समुक्ते भारतवर्षे वहि प्रकटिताखिलकथापनाशय अत्र हलिलशालिना परम-पवित्रप्रवाहिण्या सरस्वत्या मौनसखा पवित्रीचकार, तथाऽयमपि योगबलवन्वा-खिलविद्याप्रकाश वेदव्यास सख्यैःसरसमच्छत्रवम् अशेषकाव्यरचयसमन्वितं स्वप्रणीतं महाभारत लोकातिशयिना अ-निर्गुणभारतप्रसविना वाग्धिदेवताया कला-विलासुन पवित्रमाननयदिति निष्कृष्टार्थः । अत्र महाभारतस्य भारतवर्षेण सह अविष्यसाभ्यकथनादुपमानद्वारे, तेन अ व्यासस्य विधावतादात्म्य व्यज्यते तथा अ उपमानद्वारेण रूपकालङ्कारध्वनिरिति बोध्यम् । अनुष्टुप् हत्तम् ॥ ४ ॥

अप्येदानीं श्लोकपटलेन लौकिककवीना स्तनाव पर्यायीव्यशङ्क, प्राय इति ।—शान्, असेदभिनविशः तेन अधिष्ठिता—आकाशा, दृष्टि,—ज्ञान दीयां तथा विधा, अत्र एव कुकवयः,—कु—कुम्भिता कवयः,—काव्यरचयितार, अत्र काव्य-रचयितार इति यावत्, प्राय,—वाङ्मयेन लोके—जगति, दृष्ट्यन्ते इति श्रेयः, निरश्रयाशक्तया अज्ञानीपक्षतदृष्टीना कुकवीना यानि हि भूयसि जाव्यानि इह लोके दृश्यन्ते, तानि तु आचरिणोऽदिप्रदर्शितरूपयान्द्रुसततया अस्मत्सारतः-

सन्ति खान इवासङ्गा जातिभाजो गृहे गृहे ।

उत्पादका न बहवः कवयः शरभा इव ॥ ६ ॥

विषयसम्बद्धतया च प्रेक्षावतां दाव्यानुशीलनप्रवृत्ते विधातकरापीति सर्वथा तानि सर्वेषामेवानिष्टसम्पादकतया ह्येयानीति भाष, तथा हि—ति तु करल कीकिला इव वाचाला,—श्रुतिमपुरदा वाधा अज्ञाना विनाकर्षिण, असम्बद्धप्रलापिन इति यावत्, कामचारिण,—वालडा रकमयाननुमतश्लीमाश्लिष यथाकाम विचरन्, सदाचारानभिज्ञा स्नेह्याचारिणश्च असन्त कवय इति भाव, आयत्ने—सम्यग्ने, ति तु न श्रेतश्चादभवत् किमपि (इति असत्कविनिन्दा), कीकिला यथा कुहरवेष प्राकृताना अनान धेतासि उन्मादयन्ति, तथैव पूर्वार्थायै परिशीलित मार्गमननु-सरन् स्नेह्या काव्यकाव्यारसहरणपरायणा ये हि केवल नाद्याधुष्यण अनानो मानमानि प्रीणयितुं यतन्ते अर्घ्यतृणा सदनुमतेषु कृत्येषु प्रवृत्ति तथा अह्वय्याच्च निरति विधातुससमर्थां तेषान् कवीनां काव्यालापीऽपि बर्चनीय इति तात्पर्यम् । एतानि विशयश्चान काकिलपदापि व्याख्यायन्ते, तथा हि,—राग—लौहित्यं तन अधिष्ठिता—आकान्ता तदिच्छिष्टा इत्यथ इष्टि—चक्षु देषा तयामूला वाचाना, —वाचा—निरा, कुहरवसेत्यर्थं आला—आ—समकाल, खानि—आदशरान्ति, वशीकुर्वन्तीति यावत्, [लाते कपरि ड] चेत इति शेष, धं न तादृशा, कामचारिण—काम—मनसिच सम्भामेश्चामित्यर्थं चारयन्ति—विभारयन्तीति तादृशा कामीहीपका, आयत्ने—कामीहीनविभाबता यानीत्यर्थं । [“वाचाना ” इत्यत्र “अवाचाना ” इति पाठे—वैदिन् कवय कीकिला इव अवाचाना—मपुरवाच इति यावत्, तथा कामचारिण,—अवाकान विचरन्, स्वप्रतिभाऽनुसारंश्च अभिनव काव्य कुर्वाणा इत्यर्थं, आयत्ने सुकवय इति शेष । अस्मिन् पद्ये सुकविप्रशंसैव-न्ति बोध्यम् ।] अ कुकविवु काकिलानामवधर्म्यसाम्यप्रतीतं श्लिष्टविशेषकतर्पणानु-प्राप्तिपमाऽनुद्वारः । अनुदुप् इत्यम् ॥ ५ ॥

पुनरपि असङ्गातान् असत कवीन् निन्दति सतीति ।—गृहे गृहे—प्रति-
ष्टम्, असङ्गा—बहव इत्यर्थं जाति,—जन्म (“जाति सामान्यजन्मने ”
इत्यमरः) तन्नात्र भजन्ते इति तथोक्ता केवलमुत्पत्तिभाजं न तु अभिनवप्रबन्ध-
रचनया किमपि जगत उपकर्तुं चमा वैदग्ध्यं किमूयिष्ठा निरतिशयचमत्कारित्वा
धाधिका वाच विम्वस्तुमनीशा इत्यर्थं, खान इव—सारस्रगा इव सन्ति—विद्यन्,
ते हि यथा भुक्तेऽप्येभोजनमिया, इतिहरणपटवश्च सर्वत अभिष्यभीजनेषया यथा-

अन्यवर्णपराहृत्या बभूविङ्गनिगूहनै ।

अनास्थात सता मध्ये कविशैरो विभाज्यते ॥ ७ ॥

कामं विधरन्ति तदन् अगणनीयां कुक्कुषं कुक्कुषव्यवस्थायां कालं नयन् शालीपत्रं
 धरकोषायप्रसूतिपरायणां काव्यकलालापै विहरन्तीति सम्भूतात् दृश्यन्त एवथूनाश्च
 निवत निन्दनीया एवेति भावः । यदि हि अन्यदीयवर्णितवस्तुप्रवृत्तिभाजं निष्ठां यु-
 म्नि के च्यातिमल १ इत्याशयायामाह उपादका इति — किन्तु वदन्,—भूयांस
 ऋषयः — कविनाम्नातिमधिगन्तुमिच्छात् काव्यकलाप्रवृत्तयोक्तुकां पुरस्तात् शरभा
 इव—अष्टापदमगविशया इव न उपादका — न अभिनवरत्नानिपुणा इत्यर्थं
 स्मरति पूर्ववाच्यं अन्यथा एवमेति विधानं इति साध्यम् । अष्टपादुहनयनं ऊरुपाद
 अनुदय इत्युल्लसपाकात् शरभा नाम केचन अष्टपादं ऊरुपादाश्च अगविशया
 पुरा आसन् अद्यापि कुक्कुषदेव विधानं किलल्लगुभूयते ते तु यथा दृष्टवरा
 इदानीन्तु प्रायः केरवि कुक्कुषि अदृष्टतया कल्पनामात्रपर्यवसायिन एव सन्त तदन्त
 स्मरति किलप्रतिभासनेन अपूर्वकाव्यसौन्दर्यसाधनेषु काव्यसु दुर्लभा एव तथा
 च ये पुनः अनुदृष्टकालकामिनीलासलौलाविन्द्यासपटीयांस त एव सत्कविता
 र्जननामोगतीभाग्यश्रीभाजनं भवन्तीति कवराशयः अथ कुक्कुषि शूरा सुकविषु
 च शरभाशामवैदम्पसायप्रतिपादनादुपमाशयः अन्योऽन्यनरपेक्ष्यतया स्थितेशानयो
 र्दृष्टिः । अष्टप इत्यम ॥ ६ ॥

अथाहंप्रवृत्तानां कवीनां शौच्यापराधं विमर्शयन् विवृणोति अन्विति ।—कवयः,
 कविरिति शेषः शर्पाणां—सुविस्मृष्टीनां विरचितानां नष्टरत्नमृद्धानामिति भावः परा
 इति —विस्मृष्टीनां स्वप्नं तथा अन्यथा — अन्य वर्णा — गौरकृपादयः नैषा परा
 इति,—वराकरैव विरीधानं तथा तदा कथानां गौरीवदभ्यादीनां विज्ञाना—
 श्रीवशोपवति लडागात् निगूहनै — गीशन् अन्यथा — बभूविङ्गस्य — इत्यन्
 प्रह्लादिनिहन्तां निगूहनै अनास्थात — अकथित (अपिरवाच्य इ/ये) इत्यर्थः
 — इति अना—अवशुभस्य कापुत्रस्य इति यावत् इत्युच्यते — सञ्जय परि-
 चितः कवि — काव्यरसिता इति—सहृदयानां मध्ये शौर — तस्वरा विभाज्यते
 — शरति रविशैले इत्यर्थः इत्यादि तस्वरा इत्यमदका सम्भजन्यसमाज
 कव्यशैलीदिस्तद्वत् सकोट इव तोषादन्ति निगूहादिपूर्वोपासकभजनजनितं तद्विचित्रं
 स्मरन्त इति निगूहनै तदन्त सुदुर्गा नगुरशुश्रीकासकरसुखाविद्योना याचामपचारका
 कवयः इत्यर्थः कवारादिवचनान्तां तथा साधुर्थादिगन्धयुता वैदम्प्यादितेति

श्लेषप्रायमुदीचेषु प्रतीचेष्वर्थमात्रकम् ।

सत्येक्षा दाक्षिणात्येषु गौडेष्वचरडम्बर ॥ ८ ॥

नगौड्यां जातिरग्राम्या श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रमः ।

विकटाक्षरवन्धश्च क्लृप्तमेकत्र दुष्करम् ॥ ९ ॥

विश्रीभिला पद्मादिमन्थोपनिबद्धा संकविभक्तिरिति यथाकामे विपरिणमय इति च
तथा अनान विमोहयन्तीति भावः । अत्र कबी चौरतादास्यान्वयसन्त द्विविधस्य
कृतेन श्लेषानुप्रासित रूपकमलङ्कारः । अनुष्टुप उक्तम् ॥ ७ ॥

काव्याल्किप्रारम्भविचारविरहितानां मन्थविद्यां विभिन्नप्रयोगानां कवीणां इविशेषितानां
विवरीत तत्तत्कविकृतिषु श्रमादिब्राह्मण्य प्रदर्शयति, श्लेषेति । उदीचेषु उदीच्याम्
अक्षरमिदं दृष्टं भवा ये तथामूला, शरावत्या नद्या पश्चिमाक्षरद्वयवाचका इत्यर्थं
तेषु, कविषु इति श्लेष, श्लेषप्राय—श्लेषाथाम्—अनेकार्थाभिधानानां, प्राय—ग्राह्य
यस्मिन् तथामूत, नद्यप्राभिवायकपदीपनिबद्धमिति यावत्, काव्यवन्धश्च स्वाभौटतया
परिगृहीतमिति दृश्यते इति श्लेष उदीच्या कवयः प्रायः श्लेषालक्षारमृष्टि कव्य
श्लेषयन्तीति भावः, प्रतीचेषु—पश्चिमदेशीयेषु प्रायात्त्वित्यर्थः, अर्थमात्रकम्—
अर्थस्य—वाच्यलक्ष्य व्यञ्जनेदम भिन्नस्य, मात्रक—ग्राह्य यस्मिन् तथामूतम् अथ
शास्त्रीयपूषपदनिबन्धनमित्यर्थः तथा च प्रतीच्यानाम् अथविशेषादर एव न तु
उदीच्यानामित्य तथा अक्षरालङ्कारादिषु प्रयामवाङ्मयम इति मात्र-पदं प्रत्याप्यते,
दाक्षिणात्येषु—या विन्ध्याक्लान्त महासागर यावत् ये भूमिभारा तेषु तदभिहितेषु
इत्यर्थः उत्पत्त्या—सशयमूलक प्रकृतस्य अप्रकृतपतयः तादास्याध्याय, तथा
हि—अक्षित सन्धावनाप्रया प्रकृतस्य परात्मना इत्युक्तान्चणालङ्कारविशेष इत्यर्थः,
आद्रियते इति श्लेष गौडेषु—वङ्गदेशात् प्रवृत्ति उत्कलदेश्मीमागमवस्थिता सुवर्णरक्षा
नदी यावत् विभूतजनपदेषु प्राच्यत्विति भावः अचराणां—वर्षाणां उम्बर—
श्रीजागुणवता समासभूविधाना पदानां बन्धकत रचनाचातुर्यं मलय, अत एव रीतिषु
गौडी नाम एका पदमङ्गला दृश्यते तथा हि—“आज प्रकाशकौवणमस्य आठम्बर
पुनः । समासवचना गौडी ” इत्युक्तद्वारिका, एतन् एतदुक्तं भवति यत्, सञ्जनेव
कविषु कश्चित् कश्चित् गुणा वसन्ते, स तु न सङ्घटयतीति च यत् तु सर्वं एव
नद्या पूषनया वसन्ते स एव सत्कविषु प्रधान अथ केवल तदाख्यामात्रभाज
इति भावः । अनुष्टुप उक्तम् ॥ ८ ॥

साम्प्रत सङ्घटयतीति कररचनाप्रकारे विवक्ष्य, साधारणकविभिरुपनिबद्धेषु

किं कवेस्तस्य काव्येन सर्व्ववृत्तान्तगामिनी ।

कवेव भारती यस्य न प्राप्नोति दिगन्तरम् ॥ १० ॥

काव्यं सामाजिकजनानामभौक्षितगुणसमुदायानां रचना अतीव दुर्लभत्वाद्
 नव इति ।—नव—नूतन अन्वै कविभिरनियत इति यावत् अर्थ—अभिप्रेय
 अभिनवीपनिवद्ध वक्षित्वर्थे ("अर्थाभिप्रेयवैवन्मुद्रयोजननिक्षिप्तु" इत्यमर)
 अथास्या—अध्वजजनप्रदुष्यमानो वाक्यपत्रेण वाच्य स च दोषविश्रयतया ख्यात
 गृहजिता काति—काश्यानामुत्पत्ति अभिनवदोषविरहितकाव्यरचनमित्यर्थः, द्वयः,
 —अर्थाभिप्रेय इति द्विष्टपदपठ्यांनोचनाजगितालङ्कारविकल्पः, अक्षिप्त—अदुर्बोधः,
 अगूढतया स्फुटवितावानुभावादिति ध्वञ्जीकृत इति यावत् एव—एवमादिः,
 स्फुट—स्फुटप्रवेद्यतया शब्दसमकालमेव सुव्यक्त तथा विकट—वैकल्यं हि पदानां
 अन्वयायत्वं तद्व्यतिरिक्त अक्षर—ककारादिवशेन तेन अर्थ—श्रीश्रीगुणप्रकाशके
 आदित्यरवकुले गौडरीत्यनुकूले वर्षे गुरुनमित्यर्थ एतत् इत्यर्थ—सत्यम्,
 अभिनववस्तुविरचितत्वे शाब्दादिदोषविनिमज्जत्वं सुशोध्यधर्मानुद्भूतत्वं स्फुटरसत्वं,
 गौडरीतिवस्त्वन्वय एकत्वं—एकस्मिन् कवेवितरतीति अथ दुष्कर—दुर्लभमिति
 यावत् एते काव्योक्तविधायका गुणा एकास्मिन् साधारणकर्तृनिवद्ध काव्ये न दृश्यन्ते,
 सत्कवीनां काव्ये तु प्राक्तनव्यगुणशालितया सहृदयप्रीतिकरमिति तद्वैक सुपाठ्यमिति
 भावः । अगुष्टुप् इत्यम् ॥ २ ॥

प्रागुक्तगुणवती रचनेन सर्व्वदाट्टियते अत एव द्वि हि कवेय श्रीश्रीगुणप्रकाशके
 काव्य रचयितुमनीशा तेषां कविजख्यातिलाभाय काव्यप्रणयनप्रयासो इत्यवति प्रकट
 यति किमिति ।—अर्थ—मन्वुद्भव कविशश प्राचिन काव्यरचयितु कथा—सन्दभ
 काव्य सर्व्ववृत्तान्तगामिनी—सर्व्वविषयप्रकाशनी यदा सर्व्वोद्ये हानि इतानि—
 अथ सावा गुण-समाईसम विशलात्मकानि त्वविध न इत्यादि तथाम् अन्वम्—अवधारं
 सन्कति या वयाभूता तत्तद्वतिविशरण साम जिज्ञजनहृदययादिषी इत्यर्थ भारतपत्रे
 —दीपनदखिनगूपायप्रकाशिनो वशार्थानुसूततया च इत्यर्थवत्त्वात्प्रतिभक्तिनी प्रागुक्त
 वशार्थादिसर्व्वानुशोडासनी च भारतीय—भङ्गाभारतकथा इव दिग्गजरम्—अन्वो
 दिग्ग न प्राप्नोति—न गच्छति अभिनवया प्रतिभया असीमया सत्यत्वत्वा च अट्टिति
 अथवा मालमालि काव्यरचयति [एतेनाय कवेरिदम् अन्वय काव्य भारतीयया कथा
 इव श्रीश्रीगुणप्रकाशनात् सर्व्ववृत्तान्तगामिनी भवति ध्यानतम्] भवति इत्याद्यन्वय
 सदाकाव्यस्य सर्व्वलोकेसमाहृतत्वं इत्यति, तथा हि—"नारदीयावपह्मनासिन्व

उच्छ्वासान्तेऽप्यखिवास्ते येषां वक्त्रे सरस्वती ।

कथमाख्यायिकाकारा न ते वन्द्याः कवीश्वराः ? ॥ ११ ॥

कवीनामगणद्वेषी नूनं वासवदत्तया ।

शक्त्रेव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥ १२ ॥

दिवसं वितृन् । गन्धर्वप्रवरवासि आख्यायिका वै शकः ॥ इति । ["न प्राप्नोति दिगन्तरम् इत्यत्र "न व्याप्नोति जगत्तरम्" इति पाठान्तरम्] तस्य कवे काव्येन किम् ?—कविश्वशोभिगतये काव्यविरचने यतमानस्य दुर्मेधस्य कवे काव्येन न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, यत् सर्वत्र न समाद्रियते, तत् काव्यं विफलमेवेति भावः । अत्रुत्तुम् इत्यर्थः ॥ १० ॥

अधुना हन्दारकवन्दितगुणान्, केवलं लोकास्मितये एव न तु यत्रसं सता काव्यानां विधातृन् कवीनामीश्वरान् सुकवीन् अटामि श्लोकैः प्राधान्येन सीतुं प्रवृत्तः, प्रथमं स्तौत्रोद्देश्यप्रदर्शनाय तानभिवन्दते, उच्छ्वासेति ।—येषां वक्त्रे—वदने, सरस्वती—वाग्देवी, नियतं नृत्स्वीति शेषः, उच्छ्वासस्यैव—सुदीर्घनिश्वासात्तन्वागस्यैव उच्छ्वासस्य—वाग्विधातृनिश्वासात्, परिच्छेदसम्भवेत्यर्थः, अने—अवसानेऽपि, अखिवा, —अनन्तरावने अभिनवस्वत प्रतिभातृवस्तूनां विभासोऽपि अत्रान्ता इति यावत्, आख्यायिकाकारा,—आख्यायिकाम्—इतिरक्तं कुर्वन्तीति तथोक्ता, कथारचयितार इति यावत्, ते—प्रसिद्धाः कवीश्वराः,—कविश्रेष्ठाः, ते—तव, कथं न वन्द्याः ?—न वन्द्याः ? अपि तु सर्वतोभावेन त्वया सर्वे गुणदाहिभियास्तदुचितचेतसा अशङ्करीयांस्तनुः, अत्रुत्तुया न हि वर्धं दीपमावानुसन्धातारः, परन्तु मुचिषु आदरप्रदर्शनपरः इति कवीराशयः । अत्रुत्तुप इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं सुकविकुलावतसमभिनवसर्वेगुणभूषितकथारचयितारं महाकविं सुवर्धुं तद्वचितप्रवचनश्रवणं प्राधान्येन प्रथमतः प्रस्तौति, कवीनामिति ।—कर्णस्य—राश्रयस्य दुर्ध्वोर्धनस्यैव स्यनामख्यातस्य च वीरविशेषस्य एव, गोचरः,—स्थानं तं, कर्णसमीपे एकपुरुषधामिनी शक्त्ररन्तीति पाण्डुतनयाणां श्रुतिपथपठनमात्रकालमिति संवदिति वा अत्रवः,—कर्णः,—कवीनां स्वीयं स्वीयं अत्रवमेव, गौः,—इन्द्रियं, तस्य चरं—विवशं कवीनां अत्रवपयार्तिविवशमिच्छा गतया प्राप्तया, वासवः,—इन्द्रः, तेन दत्तां तया, शक्या—तदाब्जेन अत्रवकवचयद्वयावसरं प्रीतेन इन्द्रेण कथाय प्रदत्तेन अस्त्रविशेषोत्थं, पाण्डुपुत्राणां—पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां मित्रं वासवदत्तया—वासवदत्ताचरिताख्यापक-तदाख्ययन्त्रिशेषः, कवीनां द्वयं,—

पदबन्धोच्चो हारी कृतवर्णक्रमस्थिति ।

भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥ १३ ॥

श्विनाशिनमग्राभ्यमकरोत् सातवाहन ।

विश्वहजातिभिः कोप रत्नैरिव सुभाषितै ॥ १४ ॥

भट्टार नून—निश्चितम् अंगलते—धर्ममवापेयथ । इन्द्रदत्तामिकपुरुषचरितो
शक्तिमद्वैद्य पाण्डवो यथा विजयोशरद्विता हतदपो आमन तथा महाकवे सुवन्तो
ज्ञेने प्रोक्तगुणरात्रिभूषितस्य शश्वदत्तामन्दर्मस्य धारतामरलोच्य सर्वे ववय तत
समुत्कर्षे मनसापि कर्तुमक्षमा कृताहदारा अभवन्निति निष्कष । [एतन् वामव
दत्तामरसपदबन्धस्यातीव समुत्कर्षे उक्त , यथा महाकविमुपनिविरचितकथावत
एषा श्रीहर्षचरितकथापि श्रेयगुणालङ्कता महद्दयाना इदयपाहिणौ च इत्यभिप्रायी
अच्यते] । उपमाश्लदार । अनुष्टुप इवम् ॥ १२ ॥

अथ सुकवीनामधेसरस्य कविकुलतिलकस्य महाकवे हरिचन्द्रस्य गदाकाव्यस्य
प्राधान्य प्रतिपादयति पठति ।—पदाना—सुपतिङ्गाना वम् वैदग्ध्योद्विरीत्या
रचनाविशेष, रूपपद्ये—सुमण्डलादेष्वप्येन सज्जन —समुदासित, हारी—
मनोहर, हारालङ्कारशाली च [“अहारी” इति पाठ—नास्ति हारी—द्वयो
अभात तथाभूत, अथव, —न हरति अस्यापि धनमित्यहारीसर्वे] कृता—
सुव्यादिता वर्णानाम्—अचराणा, ब्राह्मणादीनाञ्च, क्रमेण—रीतिपरिधाया नव्यादान्
शारेण च, स्थिति,—सर्वविध, अरस्यापि यच्चिन येन वा तथोक्त, भट्टार,
—पूज्य, हरिचन्द्र—तदाख्य कश्चिन् कर्षकविशेष तस्य गद्यबन्ध,—गद्यबन्ध,
[“पद्यबन्ध” इति पाठान्तरं] नृप,—राजा, स इवाचरतीत नृपायते—राजवत्
समुदासिते सर्वोत्कर्षेण वर्णने इत्यथ । हरिचन्द्रकवे काव्ये सर्वश्रेष्ठमिति तात्पर्यम् ।
अनुष्टुप इवम् ॥ १३ ॥

अपरमपि कविश्रेष्ठ सातवाहने प्रकीर्ति श्विनाशिनमिति ।—सातवाहन,—
तदाख्य कवि, विपदा—निर्दीपा भावि —अभिनवकाव्यार्थानामुत्पत्ति, अलङ्कार
विशेषा वा वेषु तथाविधे, सुभाषिते,—उदयपाहिणि वाक्यै रत्नैरिव—मण्डादिभि
रिव, पदबन्धोच्चो रत्नैरिव श्विनाशिनम्—अनशरम, अतिरमकोशकन विरक्षायित
मिति भार, अग्राभ्य—शान्दोषवर्जितं, कोप—काव्यमहूषाम् अकरोत्—विदधौ,
अव रत्नै सह सुभाषितानामवैश्वस्यप्रतीतेरुपमाश्लदार । अनुष्टुप इवम् ॥ १४ ॥

कीर्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्ज्वला ।

सागरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना ॥ १५ ॥

सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः ।

सप्तकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥ १६ ॥

प्रवरसेननामकमपरमपि कवीन्द्र प्रशंसति कीर्तिरिति ।—प्रवरसेनस्य—तदाख्यस्य कवि, अन्वयः,—प्रवे—रत्नपीरकत्वात् प्रवे इत्यर्थः, रस,—रागो येषां तं प्रवरसा—वानरा, तथाभिनः,—स्नानो तस्य वानरराजस्य सुवीवस्थेत्यर्थः, (“इत पत्नो वृषाकंथो” इति मिदिनी) कुमुदवत्—कैरवदत्, उज्ज्वला—प्रदीपा एवला च, यदा,—कु,—शिवी, तथा मुत्—आनन्द तथा उज्ज्वला—भासुरा, कीर्ति—एकत्र—काव्य प्रथमत्रयम्, अपरत्र—वैदिष्या समुद्धरणजनित यत्र, (“यत्र कीर्तिं समज्ञा च” इत्यमरः) कुमुदोज्ज्वला—कुमुदेन—तदाख्येन वानरसेनापतिना, उज्ज्वला—प्रशसा, तस्य शीघ्रसमुद्भासिता इत्यर्थः, कपिसेनेव—वानरचमूरिव, सेतुना—तदाख्यकाव्ययत्नेन, अनन्त—तदाख्यया प्राप्त्येन श्रीरामकृतमार्गेषु सागरस्य परं पारं प्रयाता—गता । यथा वानरसेना सेतुयत्नेन सागरमुत्तीर्य अपरपारास्थिता लडा गता, तथा प्रवरसेनस्य यत्र तदीयकाव्ययत्नस्य प्रचारेण सागरमपि उत्तीर्य ईशानरगतमिति निर्गलितोऽयं । अनुष्टुप वृत्तम् ॥ १५ ॥

अत्र दृश्यकाव्यरचयितारमतीव प्राचीन भासकवि प्रसूति सूत्रेति ।—भास,—तदाख्य कवि, सूत्र—नाटकीयप्रयोगानुष्ठान, धारयतीति सूत्रधार,—नाटकामिनेत्र-प्रधानपुरुषविशेष, स्वर्गदिय, लेख कृत आरम्भो येषां तै, बह्वी भूमिका—अनुकरणा बन्धाविशेषण वक्षपरिवर्तं, रचना च, शिष्यकौशलमिति यावत् शेषु तथाज्ञं, पराज्ञा—“शौच विन्दु पनाका च प्रकरी कार्यमेव च । अर्थप्रकृतय पञ्च” इति पञ्चविधानो हतौरा अर्थप्रकृति, सा च ‘यत वचनं पराये स्थान प्रचानस्थोप कारणम् । प्रचानवच्च कल्पेत सा पताकेति कीर्त्तये ॥’ इत्युक्तत्वात्, वैशयणी च, तथा मन्त्रितै, देवकुलैरिव—देवमन्दिरैरिव, नाटकै,—रूपकभेदै, उक्तं दर्पदकारेण,—“तत्र वृषारीपाशु रूपकम्” इति, “नाटक ख्यातवन्न म्यात् पञ्चमन्त्रिसमन्वितम् । त्रिज-रुद्रादिगणकृतं मुञ्च कल्पाविभूमिभिः ॥ सुखदुःखसमुद्भाति नानारसाभिन्नरम । पञ्चाटका दशपराशवाडा भरिकीर्त्तता ॥ प्रप्यातवशो राजर्षिर्षीरोदात्त प्रतापवान् । दिव्याश्च दिव्यादिव्या वा मुष्णान्नायको मत ॥ एक एव भवदृष्टी प्रद्वारो वीर एव वा । बहुमन्त्रे रसा, सर्वे कार्ये निःशेषे, इत्यम् । अतार पञ्च वा मुष्णा काथव्याश्ल

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।

प्रौतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ? ॥ १७ ॥

समुद्दीपितकन्दर्पा छतगोरीपसाधना ।

हरनीलेव नी कस्य विस्मयाय वृहत्कथा ? ॥ १८ ॥

पूक्षा) नीपुष्पापक्षमायनु रश्मिन् तस्य कौचिन्दिम् ॥ इति म, यत्र, — कौचि, क्षेमे—प्राप । यथा हि काहप्रवरः विविधपुष्पकाहकार्यसमन्वित सुमनोहर देवमन्दिनिर्माय अपूर्वशोभासम्पन्नये उपरि पताकां स्थानयति, तद्वत् भास्वरचतुःकुण्डल महाकविभास इवमि शैलूरे अभिनोदयान्न पताकास्थानोपशोभितममिगवताटक विरचयत्कमति स्त्रीयामसीमा कौचिन्दिमव्यापददिति तात्पर्यम् । उपमाश्लेषात् । अतुष्टु इति म ॥ १६ ॥

अथ कविकुलकलईस महाकाव्ये भाटके च अनिर्वचनीया प्रतिभा प्रदृश्यं जगति कममेव सर्वजनतन्दीयतामधिगतवत् महाकवि कालिदास प्रकौति, निर्गतास्त्विति । — निर्गतासु—समावकवितया पदाधिक्येन प्रवास विनैव सत समुखात समुद्रितासु, अभिनवमुद्रितासु च, मधुरा,—मनीहारिण्य, आस्तां तावदर्थोवगति, लक्ष्मि-रुमकालमेधानन्दजन्य इत्यर्थं, सान्द्रा,—घना, भाटकया प्रयुक्ता सुरसा इति यावत्, अन्व—मधु विद्यते यामु ता मधुरा,—मकरन्दवाहिन्य इत्यर्थं, सान्द्रा,—घना, पूर्णावस्था यता इत्यर्थं, मकरन्दपरिपूर्णा इति भावः मधुराथ ता सान्द्राश्च तथाविधासु, मञ्जरीष्विव—कुसुमवद्मञ्जरीष्विव, कालिदासस्य—वृष्टामकस्य सर्वजनसिद्धस्य महाकव सूक्तिषु—श्रीभक्तु काकोष, गन्तव्यारमाञ्चोभरितासु इत्यर्थं, कस्य—जनस्य वा, प्रौति न जायते ?—न सम्पद्यते ? अपि तु सर्वशैव सद्दयस्य असद्दयस्य च सता प्रौतिर्मवपेक्षेत्पर्यं । [“मधुरसान्द्रासु” इत्यत्र “मधुरसान्द्रासु” इति पाठि—मधु—शौक, तद्वत् अश्वि सुखाद इति भावः, रस,—प्रद्वारादि, अन्व—मधुरा,—मकरन्द तेन आद्रासु—सिद्धासु पूर्णास्त्विति भावः] । उपमाश्लेषात् । अतुष्टु इति म ॥ १७ ॥

इदानीं वृहत्कथारचयितार प्राधान्येन प्रकौति, समुद्दीपितेति । — समुद्दीपित, —प्रशान्त, कन्दर्प,—काम यथा तवीळा, बहना कामिजनाना वर्णनप्रवृत्तान् सद्दयाना मन्मथादिदात् रतिस्थायिभावक प्रद्वाररस समुद्भवति हि, तथा चात्म, —“अतुमाल्यालद्वारप्रियजननाम्बर्वाकाव्यसेवामि । उपवनमनविहारं प्रद्वार रस समुद्भवतीति ॥” अन्व,—समुद्दीपित,—नेत्रानलेन दग्ध, कन्दर्प,—

आञ्जराजकृतीत्साहेहृदयस्यैः स्मृतैरपि ।

जिह्वाऽन्तः कथ्यमाणेव न कवित्वे प्रवर्तते ॥ १८ ॥

तथाऽपि नृपतेर्भक्त्या भीतो निर्वहणाकुलः ।

करोम्यास्यायिकाऽभ्रोधो जिह्वाप्लवनवापनम् ॥ २० ॥

काम यस्या तथाज्ञा, यदा,—समुद्दीपित, —पञ्चलित, कल्पं,—काम यस्या तथाभूता, मदनप्रकटीकृतविविधविलासा इत्यर्थं, (पुरा हि भगवतः शहरस्य समाधि-
मङ्गाय मनसिजेन विविधस्य विश्रामस्य अनुहापितत्वादिति) कृतम्—अनुष्ठितं,
गौर्या,—ईश्या, प्रसाधनम्—आराधन, नायकेन भगवान्भक्त्येति भाव यस्या
तथाभूता, अथवा,—कृतम्—अनुष्ठित, गौर्या—पार्वत्या, (कर्तृभूताया) प्रसाधनम्—
आराधन, इत्यर्थे भाव, यदा—गौर्या (कर्मभूताया) प्रसाधनम्—अलङ्कार्य,
इत्येव कथात् भाव यस्या तथाभूता, इत्येव—तदाख्यम् इतिहासकाव्य, इत्येव—
—शिवविलास इव, कस्य—जनस्य, जिह्वाया—आश्रयाय, गर्वपरिहाराय वा, नी २
भवतीति शेष, अपि तु सत्यमेव कथं सामाजिकजनस्य च विख्याय भवतीत्यर्थं ।
उपमाऽलङ्कार । अट्टुपु वचनम् ॥ १८ ॥

अपरञ्च आञ्जराजनामान कवि प्रकृतीति, याच्चेति ।—आञ्जराजो नाम कश्चिन्
कवि, तेन कृता,—प्रणीता, ये सन्वाहा,—स्त्रीशास्रीमाध्यमायफलभूता सन्दर्भ-
विशेषा तै, हृदयस्यै,—चित्तनिहितै, मनसा पद्यालीखितैरित्यर्थं, अपि—किवा,
क्यर्तं,—कदाचित् धरत्यपदवीं गते सति, जिह्वा—रसदा, भद्रीदेति भाव, अन्त-
हृदयमाणेषु—केनचित् बन्तु हृदयाम्भोर मीयमानेभ्यस्य, यदा तव वाङ्मि सारय-
प्रदास प्तेषाम् उन्नाहना पुरस्तादित्याशयेनेति भाव, कवित्वे—कवित्व प्रकटयितु-
मिच्छ, न प्रवर्तते—नोच्छते, उन्नाहसन्दर्भं ईड्यनीरम यत्, तदये मम सन्दर्भ
न सुष्ठु प्रतिभातु शक्तीतीति भाव । [“आञ्जराजकृतीत्साहे” इत्यत्र “आञ्जराजकृती
प्लवन” इति पाठि—उच्छ्वासा,—तदाख्यकाव्यभेदात्सिक्तित्यर्थ । अत्र प्रकृताशाः
कवित्वप्रकटनाप्रवृत्त्याः जिह्वाया अप्रकृतेव अत्र कथ्यमाणत्वेण समयमूलक-
तादात्म्याध्यासादुत्कटिककीटिकसन्देहीदयान् उपेक्षाःलङ्कार । अट्टुपु वचनम् ॥ १८ ॥

इदानीं पूर्वोक्तस्यैवपेक्षया आत्मनो मूलत्वेऽपि काव्यप्रणयने ईदु प्रकटयति,
तथाप्येति ।—तथापि—शाखा वृत्तिभि मे जिह्वाया अत्र कथ्यमाणत्वेऽपि, नृपते,—
राज आहर्षस्य, स्वचरितवर्णने मम प्रवर्तकस्येति भाव, भक्त्या—अनुरागपारवर्जनेति
भाव, निर्वहणे—परिसमाप्ते, आकुल,—महाराजस्य चरितकथाया, परिसमाप्ति-

सुखप्रबोधललिता सुवर्णघटनीज्वलै ।

शास्त्रैराख्यायिकाऽऽभाति शय्येव प्रतिपादकैः ॥ २१ ॥

भवन् वति समयान इति यावत् एव एव भवति —सुहृदवसनायै महापात्राय सनैवे
 वा किमु अप्रतिभा भविष्यामीति शब्दित सन ["भक्त्याभीत" इत्यत्र भक्ता अभौत इति
 विशेषणपथ तु—भक्ता, अहम अभि—समन्तात् इत —पुत्र, यदा—अवपट
 राजभक्तिवशम प्रीत्याहिततया असद्भावतचेता इत्यर्थ] आख्यायिका—इतिहास एव
 अश्लेष, —समुद्र, राज सुविस्तृतचरितरूप इत्यर्थ तस्मिन् विद्वत्—रसनया,
 प्रकम्—सुन्दरमेव चापत्—अपलकम् चापत् वा करोमि—निर्दिष्टानि, उद्देशेन
 पर्यहितरक्षेवन् जिह्वया वक्षरितादाधतरेणन् अलक्ष्मसम्पत्तितमपि महिनावमाश्रित
 केवल तत्र प्रहृष्टी मरामौठि तादर्थ्यम् । अथ शास्त्राधिकायानुपमानभूतस्य अभाषे
 सादात्त्याख्यायिकात् रूपवत्त्वदर्शः । अट्टुम् इत्यम् ॥ २० ॥

अथ प्रभावताशास्त्राधिकाया प्रशस्ति अनाद्यत ता सान्त्वनेन सौन्दर्यकथनपुर सुटं
 विद्वद्योति सुवेति ।—सुखस्य—आलीचराजमितस्य निरतिशयानन्दस्य प्रबोध,—
 प्रहृष्टानुभवं, यदा—सुखेन प्रबोध—प्रहृष्ट व्यवहारदोषा शानम् अथवा,—
 ज्ञानासम्पत्तितया च खीमलया हृदयगन्धिहृष्टा न तु मुक्तिव्याधिवत् कठोरया
 वाया प्रदमसदुपदेशकित दोष (उक्तं तद्वदमान —"काव्य यश्चेतिशब्दे
 व्यवहारविदे शिवउरुत्तय । सद्य परनिवृत्तये ज्ञानावस्थापदीपदेशुञ्जि ।" इति)
 येन ललिता—मनोहरिणी अन्वय—सुखस्य—निवृत्तानन्दस्य प्रबोध—
 विशाघनजन रतिरसाहासिक इत्यर्थ ललित—अज्ञानानुपम शैवादिभिर यस्यां
 एवामुत्तमस्य आख्यायिका—उपलब्धायावदक नयसाय (तथा हि आल
 पारिका,—"आख्यायिका कदाचित् काले क्वचिद्विशुलीनम् । अस्मान्मन्त्रकरीणस्य
 यत् पद्य क्वचिन् क्वचिन् ॥" इति सु शान्त—तु—सुप्रसन्नानां यथानाम्—
 अदरायाम् (उक्तं तदर्थे —"एव इत्य सुप्रसन्नं सुप्रसन्नं सुप्रसन्नं सुप्रसन्नं सुप्रसन्नं
 कामपुत्र भवति" इति) अथवा—सुप्रसन्ना—येन अट्टम्या—श्रीअनया, अन्वय—
 यद्वदन्ते, यत्न उज्ज्वल—प्रदीप मरामौठेदय प्रतिपादकैः—विश्वितार्थ
 नपथक एव अन्वय—प्रतिपादकैः—सुप्रसन्नयथै अथवाकाष्ठपौठैः शय्येव
 —दण्ड इव आभाति—राज्यम् । [इतिपादकैः इत्यत्र "प्रतिपादकैः" इति
 पठनम्] । अथास्यावशात् शय्याया कश्चन कश्चन प्रतिपादकान् विद्वद्विद्वेष
 कृतया उद्देश्यवितरन्, ललाट अट्टुम् इत्यम् ॥ २१ ॥

दर्शयन्ती मुखे खेदं प्रखलन्ती पदे पदे ।

कथञ्चित् नोयते शय्यां कथा नववधूरिव ॥ २२ ॥

जयति ज्वलत्प्रतापज्वलनप्राकारकृतजगद्रक्ष ।

सकलप्रणयिमनोरथसिद्धशीपर्वतो हर्षः ॥ २३ ॥

अथ चिकीर्षितव्याख्याशामाख्यायिकायोः सेवेया सामाजिकानां युगपत्साम्यकारणं
दृष्टारम्भवेत्याह, दर्शयन्तीति ।—मुखे—शरणा, वदने च, खेद—विमनायमानानां
सामाजिकानां विरगमिति यावत् अन्यत्र,—सुरतविधौ अनिच्छाजनितम् अनुराग-
मित्यर्थं, दर्शयन्ती—प्रकटयन्ती, तथा पदे पदे—प्रतिपदप्रयोगान्ने इति भावः,
अन्यत्र,—प्रतिपादविवेपमित्यर्थं, प्रखलन्ती—आकरखालद्वारादिदृष्टदुश्लितपद्यात्
अन्यत्र प्रखलन्ती, अन्यत्र,—नववधूरिव इत्यादि सद्गमसाधसेन वा पतिमुपगन्-
तुमिच्छन्ती, अत एव नववधूरिव—नवोठा कामिनीव, कथा—आख्यायिकाकाव्य,
कथञ्चित्—महता कष्टेन, अतिप्रयत्नेनेत्यर्थं, शय्या—सहृदयहृदयरूपविद्यानिस्थानम्,
अन्यत्र,—शयन, नोयते—प्राप्यते । अथ नववधा सह कथायां साम्यप्रदर्शनात्
श्रितविशेषणीव्यापिततया श्लेषानुपाचितोपमात्प्रकारः । अनुष्टुप् इत्यम् ॥ २२ ॥

साम्यतं स्वर्णनीयकाव्यनायकमाश्रयाः स्वर्णयति, जयतीति ।—ज्वलन्—दौर्घ-
मान, प्रताप एव ज्वलनम्—अग्नि, तदेव प्रकारः,—खाल, प्राचीरम् इत्यर्थं,
("प्राकारो वरुणं खालं प्राचीरं प्राल्नीति" इत्यमरः) तेन कृता जगता रक्षा
येन तयामृतं, प्राकारवेदिता पुरी यथा अनाशमिनं सरञ्चित् शयने तथा
विशालमपि साध्याचं महापतापेन येन एकपुरमिव सुखं पालयत्यङ्गे, एतेनास्या-
प्रतिमशौच्यशालिल प्रतिपादितमिति, तथा सरुलानां—समयाणां, प्रणयिनाम्—
अर्थिनां, मनोरथस्य—अभीष्टस्य, सिद्धी—सम्पत्तौ श्रिया—सम्पदा, पर्वतो,—गिरि,
खलीनिशसमूताखल इत्यर्थं, लक्ष्मीसद्भूत अनन्तरवप्रभव मिति यथा समानानां
धनाधिनामीकित पूर्यति, तदैव यो हि अकातरमर्थिषु धनं तोययत विक्रीय
प्रायिसाधर्मनोरधनपुष्टरत्, एतेनास्वास्तीमदानशौचल प्रतिपादितमिति ज्ञेयम्, हर्षयति
—आनन्दयति जनानिति हर्षः,—तदाख्यं श्रुतिः, जयति—सर्वात्किञ्च वृत्तं ।
[जयति ज्वलत् इत्यत्र "जय ज्वलत्" इति पाठि—ल जय इति व्याख्यायते] । अथ
प्रतापे ज्वलन्तादात्म्याध्यासात्, तथा राजनि हर्षे च शीपर्वतामिन्दारीपात् निरर्द्रं
अपकमलद्वार । आर्या इत्यम् ॥ २३ ॥

एवमनुश्रूयते.—(१) पुरा किल भगवान् स्वलोकमधि-
तिष्ठन् परमेष्ठी विकामिति पद्मविष्टरे समुपविष्टः सुनासीर-
प्रमुग्धैर्गोर्वाणैः परिहृतो ब्रह्मोद्याः कथाः कुर्वन् अन्याय निर-
वद्या विद्यागोष्ठीर्भावयन् कदाचिदामाञ्चक्रे । (२) तथाऽऽसीनश्च
तं विभुवनप्रतीह्य मनुदत्तवाचुषप्रभृतयः प्रजापतयः सर्वे च
सप्तर्षिपुरसरा महर्षयः सिपेविरे । केचित् ऋचं स्तुतिचतुराः

(१) एवमिति.—अनुश्रूयते—परस्परया शकष्यते । किमिति—प्रसिद्धौ ।
भग,—एश्वर्यादिपदक विद्यते अस्तीति भगवान्, तदुत्तम,—‘ऐश्वर्यस्य समयस्य
दीर्घस्य यश्च विद्ये । ज्ञानवैराग्यदीर्घैव पथा भग इतीदम् ॥’ इति । स्वयं—
आत्मन लोके स्वलौके—ब्रह्मलोकमित्यर्थः । अधितिष्ठन्—समादरेण तदधीन
चेमादिक्रमादधन । परमे—सर्वोत्कृष्टे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी—ब्रह्मा ।
विकामिति—विकचरि । पद्ममेव—कमलमेव, विष्टर,—आसने तस्मिन् पद्मविष्टरे ।
सुनासीरप्रमुग्धैः,—इन्द्रप्रसूतिभिः, [“इन्द्रयवा सुनासीर पुरङ्गत पुरन्दर”
इत्यमरः । सुहु नासीर,—अप्यस्य यस्य स, इन्द्र इति श्रुयति] । गोर्वाणैः,
—दिव्यैः, (“गोर्वाणा दानवारय” इति देवण्यादिचमरः) । परिहृत,—चतुर्दिक्षु
परिवृष्टिः, तथा चतुरान्नवात् । ब्रह्मोद्याः,—ब्रह्म—वेद, (“वेदस्यैव तपो
ब्रह्म” इत्यमरः) परमात्मा वा, उद्यते—कथने, कौञ्चते इति यावन् यामि-
नयामता, [वद सुषि ऋचं च (१।१।१०६ पं०) इति भावे क्यप्, कर्मणि प्रत्ययः
इत्येके, तथा च उक्तं,—“ब्रह्मोद्या मा कथा यस्यामुच्यते ब्रह्म शाश्वतम्” इति,
तासां वक्ष्यमाण गौडानुकूलत्वेन प्रधानतया स्वयं प्रतिपादनम् । “ब्रह्मोदिना” इति
पाठे—ब्रह्मणा—वेदेन अर्चिता—उक्ता इत्यर्थः] । अन्याः,—वेदवाङ्मा इत्यर्थः,
निरवद्या,—अनिर्यादा, विद्यागोष्ठी,—ज्ञानाभोचिनी सभा, समानविद्याविष्ण-
श्रीलज्जुदिरसामनुष्येयलापरिकर्षोपमस्थानरूपा इति यावन्, तथा च वाङ्माय
नौचे,—“या गोष्ठी लोकाविदिष्टा या च शैर्वांसर्षिणौ । परिसिन्धिका या च न
तामत्रवरेदुष ॥ लोकचित्तानुवर्तिना क्रौडाभावेककार्यया । गोष्ठां सृष्ट चरन् विद्यां
लोकविधि नियच्छति ॥” इति । भावयन्—सम्पादयन् । आमाञ्चक्रे—वतस्थे ।
(२) तथाऽऽसीनश्च ।—तथा—तेन प्रकारेण, आसीनम्—उपविष्टं,
विभुवनप्रतीह्य—विभीक्यपूज्य, (“प्रतीह्य पूज्य” इत्यमरः) । ऋचं,—ऋग्वेदान् ।

समुदधारयन्, केचिदपचितिभाञ्जि यजूषि अपठन्, केचित् प्रशंसामामानि जगुः; अपरे विवृतकर्मक्रियातन्त्रान् मन्त्रान् व्याचचत्तिरि। विद्याविमंवादकृताश्च तत्र तेषाम् अन्योऽन्यस्य विद्याविवादाः प्रादुरभवन् ।

(३) अथातिरोपणः प्रकृत्या महातपा मुनिः अत्रैः तनयः तारापतेः भ्राता नाम्ना दुर्वासा द्वितीयेन मन्दपालनाम्ना मुनिना सह कलहायमानः साम गायन् क्रोधान्धो विस्वरम् अकरोत् । सर्वेषु च शापभयप्रतिपन्नमौनेषु मुनिषु, अत्या-
नापलीलया अवधीरयति कमलसम्भवे, कुमारी किञ्चिदुन्मुक्त-

शुविचतुरा,—शुविषु—श्रीवपाठेषु, चतुरा,—देवा । समुदधारयन्—सद्यक् उदात्तादिव्रैस्त्रयादिप्राधान्येन उच्चारितवन् । अपचितिभाञ्जि—अपचिति—पूजा, भजने इति तथोक्तानि, पूजामन्त्रज्ञानोत्पद्य, (“पूजा नमन्याऽपचिति” इत्यम्बर) । यजूषि—मन्त्राख्यवेदभागानित्यर्थ । प्रशंसामामानि—शुतिरराणि सामानि, सङ्गीत मन्त्रान् वेदभागानित्यर्थ । जगुः,—गीतवन् । विवृतकर्मक्रियातन्त्रान्—विवृतानि—प्रदृष्टितानि, कर्मक्रियाणां—कार्यानुष्ठानानां, तन्त्राणि—प्रकरणानि वै दीपु वा तान् । [“विवृतकृतुक्रियातन्त्रान्” इति पाठान्तरे—विवृतानि कृतुक्रियाणां—यज्ञ कर्मणा, तन्त्राणि धैमे] विद्याविमंवादकृताः,—विद्याना—दर्शनादीना, विमंवादेन—मतभेदेन, कृता,—जनिता, न तु मास्वर्थादिना ।

(३) अतिरोपणः,—अतिकीपन । प्रकृत्या—स्वभावेन, अन्वयाद् ब्रह्मसंसदि कृष्णमेवमाचप न्यात् । तारापतेः,—ब्रह्मसं । [“मन्दपालनाम्ना” इत्यत्र “मन्दुपालनाम्ना” इति पाठान्तरम्] । कलहायमानः,—कलह कुर्वन् । गायन्—सङ्गीतस्वरैष्य पठन् । विस्वर—विकृता स्वरा,—सर्वादाद्यर्थं यकिन तथाभूत यथा तथा । दुर्वासासि तथा विस्वर साम गायति यदि कश्चित् दीपमुत्कीर्त्तयति, तदा त प्रति अनेन शापीत्यग्ने जिघ्रते इत्याशङ्कनाह, शापति ।—शापभयप्रतिपन्नमौनेषु—शापान् भय शापभय, तत्र प्रतिपन्नम—अङ्गीकृत, मौनं चै तथाभूतषु । अत्यानापलीलया—अपरकथाच्छर्त्तनेत्यर्थ । अवधीरयति—अवज्ञां कुर्वति, दुर्वासस प्रतीति शेष । कमलसम्भवे—पद्मगोत्री, ब्रह्मणीत्यर्थ । कुमारी—अनूटा बाला, कौमारप्रवृत्त—ब्रह्म-
अर्थे तद्वती वा । [“कुमारी” इत्यत्र प्राक् “भगवती” इति गिरीशच्छेपेन कश्चिन् पाठः

बालभावे भूषितनवयौवने वयसि वर्त्तमाना, गृहीत-
 चामरप्रचलभुजलता पितामहमुपवीजयन्ती, (४) निर्भर्त्सन्-
 ताडनजातरागाभ्यामिव स्वभावारूपाभ्यां पादपद्मवाभ्यां
 समुद्रासमाना, शिथ्यहृदयेनेव पदक्रममुखरेण नूपुरयुगलेन
 वाचानितचरणा, मदननगरतोरणस्तम्भविभ्रमं विभ्राणा
 लहाद्वितयं, सलीनम उत्ककलङ्गसकुलकलाऽऽनापप्रलापिनि
 मेखलादासि विन्यस्तवामहस्तकिञ्चनया, विद्वन्मानसनिवास-
 न्मनेन गुणकलापेनेव अंसावलम्बिना ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृत-
 काया, भास्वस्यनायकम् अनेकमुक्ताऽनुयातम् अश्वर्गंभार्ग-

—तत्र भगवती—प्राणुक्तपदे वर्द्धशालिनीत्यर्थं] । किञ्चिदुक्तबालभावे—इष्टदिगत्-
 श्रेयसे इत्यर्थं । गृहीतचामरप्रचलभुजलता—गृहीतेन चामरेण—बालव्यजनेन,
 प्रचला—चञ्चली, मुञ्ज एव सती यस्या वयोक्ता, [“प्रचलभुजलता” इत्यत्र “प्रचलभुज-
 लता” इति पाठान्तरे—प्रचलली भुज एव सती यस्या सा] । पितामह—
 ब्रह्मासम् । उपवीजयन्ती—वीजनेन शोभायन्तीत्यर्थं ।

(४) निर्भर्त्सन्ति ।—निर्भर्त्सनाय—विस्तरश्रावक दुर्भाषस प्रति तिरस्करणाय,
 ताडन—प्रहार, रीतिभ्रमिहृदयनित्यर्थं, तेन जात,—उद्धृत, रण,—लौहित्य
 यथो शशाभूताभ्या, स्वभावारूपाभ्यां—सहजराजाभ्याम् । समुद्रासमाना—सम्यक्
 विद्योतमाना । पदक्रममुखरेण—पदयो क्रम,—विद्विप, तेन मुखरं—सुश्रद्धं, रक्त
 हृदयेनेव । वाचानितचरणा—वाचान्विती—नदनी, चरथो यस्या तयोक्ता ।
 मदननगरतोरणस्तम्भविभ्रमं—मदनस—कान्तस, शशरम्—अव्ययानभ्यान्, तस्य
 शोरण—वहिरर्द्धं, (“तोरणोऽस्त्री वहिरर्द्धं” इत्यपर) तस्य स्तम्भौ तयो
 विभ्रम इव विभ्रम,—विलास यस्य तथाभूतम् । जहाद्वितयम्—उक्तपुण्यम् ।
 [“मदन” इत्यत्र “धर्मे” इति पाठान्तरम् अस्मिन्सत्त्वावुपेत्यम्] । उक्तेति ।—
 उक्त्वानाम्—उक्तुक्त्वा, कलङ्गसकुलकला—कल—कपुरास्तुटरव, स एव
 आवाप,—वाशययणं, तद्वत् प्रणयिनि—मधुरास्तुटशब्दायमाने इत्यर्थं । मेखला-
 दासि—वासीवसि । विद्वन्मानसनिवासन्येन—विदुषा मानस—इत्यर्थं, तस्य
 निवास,—स्वार्थस्य, तेन लय—संसर्तं तेन, गुणकलापेनेव—दाविच्छश्रीषादि-
 शृङ्खलनेव । अंसावलम्बि—कुम्भविन्दमानेन, ब्रह्मसूत्रेण—यशोपवीतेन । भास्व-

मिव द्वारमुरसा मसुइहन्ती, (५) वदनप्रविटमर्ब्विद्या-
वधूचरणालङ्कारसेनिव पाटलेन स्फुरता दशनच्छटेन विराज-
माना, महान्तकमलासनकृष्याजिनप्रतिमां भधुरगीताऽऽकर्षणा-
वतीर्षशश्चरिणाम् इव कपोलस्थलीं दधानां, तिर्यक्
सावन्नम् उन्नमितैकभ्रूनता, श्रोत्रमेकं (६) विस्वरश्रवण-
कदुपितं प्रचालयन्तीव अपाङ्गनिर्गतेन लोचनाशुजलप्रवाहेण
इतरश्रवणेन च विकसितसितसिन्धुवारसञ्चरीजुषा इसतेव

शब्दार्थः—भासान्—दीपमान, मध्यापत्र,—मध्यमवि घण्ट वन वा तम ;
पदे—भासते,—नृप्यञ्च, सूर्यमङ्गलस्योत्पद्य, मध्य तेन ज्यति स, यदुक्त,—
“परित्राउद्योगयुक्तश्च शरशामिमुखं इत । इविमौ पुरषो भोके सूर्यमण्डलमदिनी ।”
इति । अनेकमुक्ताप्रदातन—अनेकामिर्मुक्ताभिः,—मुक्ताफले, अनुश्रव—श्रवितस,
शब्दे,—अनेके मुने,—शोचयामिभि, अनुश्रव—भविताम् । अपरार्गोनिव—
मुक्तिपथमिव, अपरार्गोनिव मुक्ताजालस्य च विश्वइसच्छलात तपोप्रेक्षितम् । द्वार—
मुक्ताजलाप, इतरश्रवणम् अपवशेण, तजसादप्राप्यत्वगत इति सङ्गेष ।

(५) वदन्तीति ।—वदने—मुन्दे, प्रविष्टाया सर्वासां विद्यानामेव वधुना—
मारौषा, धरदेषु इ अलङ्कारसः,—लाघाटव तनेव, अलङ्कारसरररेरेरेण,
राटल,—रत्न तेन । स्फुरता—विलसता । दशनच्छटेन—शोभाधरपेण ।
सदृन्तीति ।—सदृन्ता—सलसा, कामलासनस्य—ब्रह्मण, कृष्याजिनस्य—कृष्यस्य-
शर्मण, प्रतिमा—प्रभा यस्मिन् तद्याभूताम्, इत एव मधुरलि ।—मधुरसा गीतम्
अकर्षणाम्—श्रवणाय, श्रवणीर्षं,—श्रवणत, उपस्थित इत्यर्थ, इति,—
वदनम्, इति,—कृष्याश्रयो श्यो वन दाहशी, कपोलस्थलीं—मण्डदशम् ।
तिर्यक्—कुटिलं यथा तथा । आकर्षणम्—अवशया, विस्वरपाठक दुर्वाहस प्रति
कन्दार्यात भाव सह वतमान दशा तथा । सत्रमिदं कल्पन्त्या—उन्नमितम्—ऊर्ध्वं
नीवा, पञ्चा मूर्त्तेव यथा तथात्ता । यौव—कथम् ।

(६) विस्वरति ।—विस्वरश्रवणम्—विलसताऽऽकर्षणेन, कदुपिते—दुहितम्,
अपविर्गामिनि दाहम् । अपाङ्गनिर्गतेन—नेत्रपालनिर्गतेन । लोचनाशुजलप्रवाह-
—लोचनास्य—नयनस्य, अश्रव,—किरणा एव ऊपरानि तथा प्रवाह,—मान
तम्, [“लोचनाशु” इत्यम् लोचनाशु” इति पाठान्तरम्] । इतरश्रवणेन—अन्य

प्रकटितविद्यामदा, श्रुतिप्रणयिभिः प्रणवैरिव कर्णावतंसकुसुम-
भधुकरकुलैः उपास्यमाना, सूक्ष्मविमलेन प्रज्ञाप्रतापेनेव अशु-
केनाच्छादितशरीरा, वाङ्मयमिव निर्माल दिक्षु दशमज्योत्स्ना-
लोकं विकिरन्ती देवी सरस्वती श्रुत्वा जहास ।

(७) दृष्ट्वा च तां तथा हसन्तीं स मुनिः,—“आः पापे !
दुर्गृहीतविद्यालवावलेपदुर्विदग्धे । माम् अपि उपहससि ?”
इत्युक्त्वा शिरःकम्पविशीर्ष्यमाणवन्धविसरैः उन्निपत्तडित्तन्तु-
पिङ्गलिस्रो जटासञ्चयस्य रोचिषा सिञ्चन्निव रोपदहनद्रवेण

कर्णेन । विकसितेति ।—विकसिता—विकास गता, या सिद्धिर्लभ्युत्तरस्य—ग्रह
पुष्पतरुविशेषस्य, मञ्जरी—वज्ररी, तदनुषा—लच्छालिना, अत एव हसन्तेव—
दुर्वासस प्रति अरहेलनजनित हास कुर्वन्तेव । प्रकटितेति ।—प्रकटित, —
प्रकाशित, विद्यामदा,—विद्याजानताऽहङ्कार, दया तादृशी । श्रुतिप्रणयिभिः,—
श्रुतिभिः,—कणं सह, य प्रणय स विद्यते येषां तैः, श्रुतिमुपैक जनशङ्कितेति वाक्यतः,
मधुररञ्जित्वादिति भावः, अथवा,—श्रुतिषु—वेदेषु, प्रणय,—सर्वलक्षणेण प्रियता,
अनुराग इत्यर्थः, तद्वन्नि । प्रणवैरिव—अप्रतिपादकमन्त्रविशेषैरिव । कर्णावतंस
कुसुममधुकरकुलैः,—कषभूपयोक्ततपुष्पलप्रभसरहन्दैः, उपास्यमाना—सिध्यमाना ।
प्रज्ञाप्रतापेन—प्रज्ञा—प्रकृष्टा भावः, तस्या प्रतान—प्रसर त्तेनेव । अशुकेन—
कसनेन । वाङ्मयमिव—विद्यामिव । दशमज्योत्स्नालीक—दशमज्योत्स्नालीक ।
विकिरन्ती—वर्णन्ती ।

(७) दृष्ट्वादि ।—स मुनि तां तथा हसन्तीं दृष्ट्वा आपजल जहासेत्य-
म्वय । तथेति ।—अरुचताऽनभूकृटिसञ्चारपूर्वकमित्यर्थः । स मुनिः,—पूर्वकथित
स्वरूप । आ इति कौमार्यकमन्त्रव्ययम् [पापं इत्यत्र पापकारिणि इति पाठा-
कारम्] । दुर्गृहीतेति ।—दुर्गृहीत,—दुरभ्यस्त, य विद्यालवः,—विद्यालवः,
सन्धमाया विद्येत्यर्थः, तेन अवनप—गत्र, तेन दुर्विदग्धा—दुर्विनीता, तत्कृद्दो ।
मामपि—विजगत्प्रसिद्धतेजस दुर्वाससमपीत्यर्थः । शिरःकम्पेति ।—शिरस कम्पे-
—विधूननेन, विशीर्ष्यमाया—विद्याच्यमाना, यैः अन्धविसरा,—अन्धनसङ्घा-
तैः । उन्निपत्त—उत्पन्न, तडित्तन्तु—विद्युद्वासां, पिङ्गलिसा—पिङ्गल यस्य
तथाभूतस्य । जटासञ्चयस्य—जटासमुद्भवस्य । [‘शिरःकम्पवीर्ष्यमाणवधपिशरापी-

दृश दृश, (८) कृतकालसन्निधानामिव अश्वकारितनलाट-
पद्मदृष्ट्याम् अलकालपुरमण्डनपत्रभङ्गमकरिका भुक्ति-
मावधन्, अतिनीहितेन चक्षुषा अमर्षदेवतायै रुधरोपहार-
मिव प्रयच्छन्, निर्दयदृष्टदृशनच्छटो दन्तांशुच्छलेन भयपनाय-
माना वाचमिव निरुन्धन्, अंससन्निः शपशामनपद्मस्येव
ग्रथन् ग्रन्थिम् अन्यथा कृष्णाजिनस्य, स्वेदकणप्रतिविम्बितैः

रुधिरविद्वलिषो जगकलापस्य" इति पाठे,—शिर कर्पेन शीथमाशी यी चभ
तेन विशरारी,—विस्मरस्य, इतस्तत इति योजना, अत एव उन्मियत उच्यते,
पिङ्गलिमा—पिङ्गल यस्य तथाभूतस्य, जटाकलापस्य—जटासमुद्भवस्य] ।
रोविषा—अक्षिषा ("शोचिषा" इति पाठेऽपि स एवाय, "रोधि शोचिरुमि क्रौंति"
इत्यमरः) । मित्रत्रिव वर्षत्रिव रोषदहनद्वेष—कीपाग्निप्रसवेण ।

(८) कर्कतेति ।—कृत कालम्—अन्तकस्य, कृतवर्णस्य वा सन्निधानम्—
उपस्थितिर्यस्या तथाभूताम् । अश्वकारितेति ।—अश्वकारितस्य—आकुञ्चितत्वेन दुष्प्रेक्ष्य,
सनात्पटमेव अष्टापद—हेम यत्र तादृशीम्, [एतन्न सूत्रिचपाप्रकटीकृतस्वरूपवस्त्रेण
पदस्यादृशनीयत्वं विस्मृतम्] । अलकैति ।—अलकस्य—यमस्य, अल पुरम्—अन-
रोधकामिनीसत्यस्य तस्य सत्यनाय—अनङ्गाणाय, पत्रभङ्गस्य मकरिका—मकरा-
कारिकिमन्त्राच्छद इत्यर्थे तान्, रूपकमन्त्रद्वार । ['अलकमण्डन—' इति पाठन्तु
तन्मन्त्रमकरिकाया अयुक्तवाच्येति] । भुक्ति—भूभक्तिम्, ("सुबोर्मुलसमुत्तरेपाद
भुक्ति परचक्षन्" इति कीष) । आवधन्—कुञ्चयित्वा । अतिनीहितेन—अति
शक्तेन । अमर्षदेवतायै—अमर्ष,—कीष, तस्य अविठावी या देवता तस्यै । रुधरोप-
हार—रक्तरूप पूजाश्चम् । ["रुधरोपहारम्" इत्यत्र "स्तुरुधरोपहारम्" इति पाठान्त-
रम्] । प्रयच्छन्—अपयत । निर्दयेति ।—निर्दय—दृष्टं यथा तथा, दृष्ट दृशनच्छद,
—शोष, अघरोष्ठ इति यावत् येन तथाभूत । दन्तांशुच्छलेन—दृशनकिरणनिर्ममन-
स्यानेन । भयपनायमाना—भयान्—शापादि नवश्वनादिति भाव, पनायमाना—
प्रतिहतानाम् । निरुन्धन्—निरुद्धी कुञ्चन । ["निर्दयदृष्टदृशनच्छटमभयपनाय
मानामिव वाच रुन्धन् दन्तांशुच्छलेन" इति पाठे—निर्दयं यथा तथा दृष्ट यी
दृशनच्छद तथात भयेन पनायमानामिवेति समास] । अंससन्निः,—भस्मव
लम्बित, सरभादिति भाव । ["अंससन्निः" इत्यत्र "अंसवसन्निः" इति पाठान्त-
रम्] । कृष्णाजिनस्य—कृष्णवस्त्रस्य । शपशामनपद्म,—सन्दर्भकृत

मुनिमनुजहृन्दवन्दनीयां त्रिभुवनमातरं भगवतीं सरस्वतीं
शप्तमभिलषसि ?" इत्यभिदधाना, (११) रोपविमुक्तावेदा-
सन्तैः श्रीङ्गारमुखरितमुखैः उत्तरेपटीनायमानजटाभारभरित
शिरोभिः परिकरबन्धभ्रमितकृष्णाजिनच्छायाख्यामायमान-
ट्टिवसैः (१२) अमर्षनिश्चासदीनाप्रेहोलितब्रह्मलोकैः सोमर-
मिव स्वदेविसरव्याजिन सवद्भिः अग्निहोत्रपवित्रभस्मस्मेरलनाटैः

दूरीकरवमिव यस्य तथोक्त, तस्यमुहि । क्वचित् पुनर्कं "मुनिषेट । अपसद । निरा-
कृत ।" इति प्रत्येक पृथक् पृथक् सम्बोधनपद दृश्यते, तत्र निराकृत ।—यस्याध्याय
इत्यर्थ] । आत्मश्वलितेति ।—आत्मन, —स्वस्य, स्वमित — दोष, विस्तरपत्र
कनितमिति भाव, तेन क्लिप्त, —लज्जित, नन्वा प्राप्त योग्य इत्यर्थ, तस्यमुहि ।
सकलसुरैति ।—परस्परनिवृत्तभावानां सुरासुरमुनिमानवानामपि इत न कश्चिद्विरोध
इति भाव । ["आत्मश्वलितविलस । कथ सकलसुरासुर—" इत्यत्र 'कथमात्र
व्यनितविलस सुरासुर—" इति पाठान्तर—आत्मन श्वलितान् विलस, —लज्जा
प्राप्त योग्याऽपि त्वमित्यर्थ] ।

(११) रोपति ।—रोपेण—दुर्वासस प्रति बोधन, विमुक्तानि—व्यक्तानि,
विनासनानि—वेतसनिष्कृतानि आसुनानि ये तथोक्ते । श्रीङ्गारति ।—श्रीङ्गारं
मुखरित—ध्वनित, मुखं देशं तैः, सतत प्रपन्नमुखरतिरिति भाव । उत्तरेपति ।—
उत्तरेपेण—उत्तरेपेण, दीक्षायनाने, —चन्द्रित्वर्थं, जटाभारैः, —जटानसूत्र,
भरितानि—आपूरितानि, शिरसि येषां तैः । ["जटाभारभरितशिरसि इत्यत्र
"जटाभारभरितदिग्भिः" इति पाठान्तर—जटाभारैः, भरिता, —व्याता दिग् यै
तैः] । परिकरति ।—परिकरबन्ध, —कटिबन्ध, तेन समित—सूदतं, सन्
कृष्णाजिन तस्य इत्यथा—कान्या, समया इत्यद ("इत्या मृत्पिपा कान्ति
प्रतिविम्बमनातवे" इत्यमर) श्यामायमाना —कानिमाजनाश्यामाना, दिवसा
य तत्राभूते, ["—कृष्णा—" इत्यत्र कृष्णानिनाटैःपच्छाया" इति पाठान्तरम्] ।

(१२) अमर्षति ।—अमर्षेण—बोधन, य निश्चास स एव दीना—दानवबन्ध,
पुराणरचन भस्मपलात् निश्चासति इति भाव, तथा प्रेङ्गीकृत, —आन्धोन्मित, ब्रह्मलोक
४ तदाभूते । सोमरममिव—सोमी नाम कृताविश्व, तस्य रसु तमिव ।
स्वदेविसरव्याजिन—षण्णरसरञ्जलिन । सवद्भिः, —सरभिः । अग्निहोत्रेति ।—अग्नि
होत्रस्य प वन—विश्वद यत् भय तन शिराणि— विस्तराणि, लनाटानि देशं तैः ।

कुशतन्तुचारुचामरचीवरिभिः आपादिभिः प्रहरणीकृत-
दण्डकमण्डलुमण्डलैः सूतेषुतुभिर्वेदेः सह वृषीमपहार्य
सावित्री समुत्तस्थौ ।

(१३) ततः "सर्पय भगवन् । अभूमिरेषा शापस्य" इत्यनु-
नायमानोऽपि विवृधैः, "उपाध्याय । स्र्वलितमेकं चमस्य"
इति वशाञ्जलिपुटेः प्रसाद्यमानोऽपि स्वशियै, "पुत्र । मा
ह्यास्तपसः प्रत्यूहन" इति निशार्द्यमाणोऽप्यत्रिणा रोषाविश-
विवशो दुर्वासा "दुर्विनीति । व्यपनयामि ते विशालवावनेप-
विशेषजनिताम् उव्रतिमिमाम् ; अधस्तात् गच्छ मर्त्यलोकम्"
इत्युक्त्वा तच्छापोदकं विसमर्जं । ततः प्रतिशापदानोद्यतां
सावित्री "सखि । संहर रोषम्, असंस्तुतमतयोऽपि जाल्यैव
द्विजन्मानो माननीयाः" इत्यभिदधाना सरस्वती एव न्यवारयत् ।

कुशेति ।—कुशाणां तन्तव, —मूवाणि एव, चारुणि—सनीजानि, चामरणि रोषा
तथाभूता कुशतन्तुचारुचामरा, दण्डा चीराणि—वन्दस्वस्त्यानि, चीवराणि—कौपी-
नानि च सन्ति रोषा तस्यांजा तै । आपादिभिः,—पान्ताशदण्ड आद्याद तदि,
दण्डा शोडकम्,—"आपादवज्रो दण्डश्च पान्ताशो व्रतचारिणाम्" इति । प्रहरणी-
कृत इति ।—प्रहरणीकृता,—प्रहरणार्थम् चकृता, शोपादिति भावः, दण्डा, कम-
ण्डलुमण्डलानि—कमण्डलुमण्डलद्वयं यै तथाभूते । सूते,—ईहर्वादि । वृषीम्—
वाचनम् ("वृषिनामासन इषी" इत्यम्बर) ।

(१३) तत इत्यादिके तच्छापोदकं विसमर्जं इत्यन्यसम्बन्धः । सर्पय—
चमस्य । अभूमि —अस्मान्म, अरोम्यस्मान्मिचर्यं । अनुनायमान,—प्राच्य-
मान । ["अनुनायमान" इति पाठि—उपदिशमान इत्यर्थं] । उपाध्याय ।
—आचार्य । इति सम्बोधनम् । स्र्वलितम्—अपराधमित्यर्थः । प्रत्यूहं—विघ्न,
शापदाने तपसः चर्मादित भावः । अत्रिणा—सहातपसा स्तपिता इत्यर्थः । दुर्विनीतिः ।
—दुष्टे । व्यपनयामि—नाशयामि । विसर्जति ।—विशालम्,—विद्यालये, कृत्यमात्रा
पदेत्यर्थः, तेन यः अपनयतिश्वर,—गर्भान्निशय, तन्जनितम्—तन्मभूताम् ।
उव्रतिमिति ।—उव्रदेशस्यस्थाया नयनेन समुचितोऽप्य वाक्यविशेषः । अधस्तात्—
अधभूमम् । विसमर्जं—तत्प्रायः, शिविद्वय इत्यर्थः । असंस्तुति ।—न संस्तुता—न

(१४) अथ तां तथा शशां सरस्वतीं दृष्ट्वा पितामहो
 भगवान् कमलीत्पत्तिलम्बनृणालसूत्रामिव धवलयज्ञोपवीतिनी
 तनुमुद्दहन्, उद्गच्छदच्छाङ्गुलीयकमरकतमयूखलताकलापेन
 त्रिभुवनोपप्लवप्रशमकुशापीडधारिणेव दक्षिणेन करेण निवाये
 शापकलकलम्. अतिविमलदीर्घैर्भाविक्ततयुगारम्भसूत्रपातमिव
 दिक्षु पातयन् दशनकिरणैः, सरस्वतीप्रस्थानमङ्गलपटङ्गेनैव
 पूरयन्नाशाः स्वरेण सुधीरमुवाच,—“ब्रह्मन्! न खलु साधु-
 सेवितोऽयं पत्याः, येनासि प्रवृत्तः; निहन्त्येव परस्तात्।

विश्रुता, न सक्तैरेति यावत्. मति,—चित्तं येषां तथाभूता । [“असन्तुतमत्य”
 इत्यत्र “असक्तुतमत्य” इति पाठान्तरैः शक्यमेवार्थः] ।

(१४) अथेत्यादिके भगवान् पितामहः सुधीरमुवाच इत्यन्वयसम्बन्धः ।
 तत्रेति ।—तेन प्रकारेण इत्यथ निर्देशा सरस्वतीम् इत्याशयः । कमलेति ।—
 कमलात्—नारायणनाभिपद्मात् या उत्पत्तिः,—जन्म, स्वप्नेति भावः, तथा
 संजुभूतया लप—ससक्त, मणालमूव शीनिपद्यमेति भावः यस्या तदाभूतामिव ।
 धरनेति ।—“भूमनिन्दाप्रशस्तासु निययोगेऽतिशयने । समर्गेऽस्तिविविचाया भवन्ति
 मनुवादयः ।” इति प्रशसार्थे निन्दशोभायै वा “अत इति ठनौ” (५।२।११५ पा०) इति
 मन्वर्थाय प्रत्यय “विस्तृक्प्रत्ययश्चेदपाद्येवच” इत्यादाविव बोध्यः, न चत्,
 कल्पधारयानतरम् एकप्रधानुमानामके बहुव्रीहौ प्रतिपत्ति सन्वयते, अन्वय तु
 बुद्धिद्वययोग इति निघ्नमवस्थस्य सजुवादिसंज्ञम् । उद्गच्छदिति ।—उद्गच्छन्—
 उदयमानः, अन्वय—विशदय अङ्गुलीयकमरकतस्य—मरकतनिभिताङ्गुलीयकस्ये-
 त्यर्थः, मयूखलताकलापः,—किरणाक्लीसमूहः यस्मात् तथाभूतेन । त्रिभुवनेति ।
 —त्रिभुवनस्य—विलोक्य, उपप्लव,—सङ्घय तस्य प्रशमाय—शान्तिं कुशापीड-
 —कुशलसुसमूह धारयतीति तथोक्तेनेव, कुशाना माण्डलिकत्वेन अमङ्गलनाश
 कत्वादिति भावः । भावीति ।—भाविन—भाविष्यतः, इत्ययुगस्य—सत्ययुगस्य,
 आरम्भे य सूत्रपात—सूदविश्वास तमिव । पातयन्—कुर्वन् इह केवलफलार्थगतत्वं
 ज्ञानगतिक क्रियार्थं, “सवत्त चानित वम्” इत्युदाहरणवशमेव । दशनकिरण-
 —दशनमयूखैः । सरस्वतीति ।—सरस्वत्या,—शब्दाया इति भावः, इत्यान—ब्रह्म-
 भाकात् मर्त्यलोके गमनमित्यर्थः, तस्य मङ्गलपटङ्ग,—माङ्गलिलवाच्यनिर्भेद-
 तनयः । सुधीर—सुगधीरम् । येनासि प्रवृत्तः,—येन पत्न्या प्रवृत्तः,—प्रचलित-

(१५) उहामप्रसृतन्द्रियवाजिममुत्थापितं हि रजः कलुषयति
 दृष्टिम् अनवजिताम् । कियद्हर वा चक्षुरीक्षते ? विष्टद्वयं
 हि धिया पश्यन्ति कृतबुद्धयः सर्वानर्थान् असतः सती वा ।
 निसर्गविरोधिनी चेयं पयं प्रावकयोरिव धर्मं क्रोधयोः एकव
 दृष्टिः । आलोकमपहाय कथं तमसि निमज्जामि ? क्षमा
 हि मूलं सर्वतपसाम् । परदोषदर्शनदत्ता दृष्टिरिव कुपिता
 बुद्धिर्न ते आत्मरागदोषं पश्यति । क्व मङ्गातपोभारवैवधि-
 कता ? क्व पुरोभागित्वम् ? अतिरोपणश्चक्षुष्मान् अभ्य एव
 जनः । न हि कोषकलुपिता विमृशति मतिं कर्त्तव्य-
 मकर्त्तव्यं वा । कुपितस्य हि प्रथमा अन्धकारिणी भवति
 विद्या, ततो भ्रुकुटिः । आदौ इन्द्रियाणि रागः समास्कन्दति,
 चरमं चक्षुः । आरभ्ये तपो गच्छति, पश्चात् खेदसलिलम् ।

सुयम, सति-भवति । निहन्त्ये, -एष, -पन्ता, निहन्ति, गच्छन्ति इति शेषः ।

(१५) उहामेति । - उहामन् - उच्छ्वसन् यथा तथा, प्रसृतानि - प्रवृत्तानि,
 अवजितानीत्यर्थः, इन्द्रियाण्येव वाजिनः, - अथा तैः संसृज्यापित समुद्रतमः ।
 रज - राज भूतिषः । कलुषयति - आविलयति, कार्याकार्यदर्शनसामर्थ्यनाशं
 करोतीति भावः । अनवजिताम् - अज्ञानम् - इन्द्रियाणि जयन्तीति अवजित,
 ते न भवन्तीति अनवजित शेषम् अजितन्द्रियाणामित्यर्थः । कृतबुद्धयः - संसृत-
 सतः । निसर्गविरोधिनी - स्वभाववैरिणी । पयः-प्रावकयोरिव - ज्ञानानुशीरिव ।
 मङ्गातपोभारवैवधिकता - मङ्गा तपसा भारव्य वैवधिकः, - आदौ तस्य भावः सता,
 ["दोषा भारस्य धीमद्विजने वैवधिकः सतः" इति कौष] । पुरोभागित्व -
 दीपैकदर्शकत्वम् । ["दीपैकदृक् पुरोभागी" इत्यमरः] । विमृशति - विचारयति ।
 प्रथमा - शकलवशाद्यथा, अन्धकारिणी - अन्धकाराच्छशा, कलुषयति भावः ।
 ["कुपितस्य प्रथममन्धकारो भवति विद्या" इति पाठः - कुपितस्य विद्या - ज्ञान,
 प्रथमम् - आदौ, अन्धकारो भवति - अन्धदीभवतीत्यर्थः] ततः, - उच्छ्वसन्, भ्रुकुटिः,
 - भ्रुकुटः, भवतीति शेषः । रागः, - समासक्तिः, लौहियव । समास्कन्दति -
 आविलयति । चरमं - पश्चात्, चक्षुः समास्कन्दतीत्युपपन्नः । आरभ्ये, दीपमेति

पूर्वमयश्च स्फुरति, अनन्तरमधरः । कथं लोकविनायाव ते
 विषपादपयोव वल्कलानि जातानि ? अनुचिता खलु अस्म
 मुनिवेगस्य हारयष्टिरिव वृत्तमुक्ता चित्तवृत्तिः । (१६) शैल्य
 इव ह्या वहसि कृत्रिमम् उपयमगून्धेन चेतसा तापसा
 कल्पम् । अन्यत्रपि न ते पश्यामि कुशलजातम् । अनेनाति
 क्षिप्त्वा अद्याप्युपर्येव भ्रवसे ज्ञानोदन्वतः । न श्लक्ष्णं अनेड-
 मूकाः एडा जडा वा सर्वे एते महर्षयः । रोषदोषनिषद्ये ।
 स्वहृदये निषाद्ये किमर्थमसि निगृहीतवाननागतं सर-
 स्वतीम् ? एतानि तानि आत्मसुखलितवैलक्ष्याणि, येयांध्यतां

इष । गलति—स्फुरति लघोऽनुस्वीभवतीत्यर्थः । पूर्व—प्राक् । अयम्,—अकीर्तिः ।
 विषपादपयोव—विषहृदयोव । [“वल्कलानि” इत्यत्र “जडावल्कलानि” इति पाठो—
 जडा,—शिक्षा, निर्व्यासमिलितवत् परस्परं लक्ष्मणं इत्यत्र मूलानि च ।
 वल्कलानि—मुनिवृत्तानि स्वयम् । वृत्तमुक्ता—मुच्यन्तिमुक्ता, सुवर्तुलमुक्ताफला च ।

(१६) शैल्य इव—नट इव, “जायोपजीवी हि जगद्भ्रूष कथितो बुधे”
 इत्युक्तवचो वा । उपयमगून्धेन—शान्तिरहितेन । तापसाकल्पं—मुनिवशम् । कुशल-
 जातं—नद्वलसमूहम् । अतिरक्षिणा—अतिरक्षणात् । ज्ञानोदन्वतः,—ज्ञानसमु-
 द्रस्य, उपरि एव भ्रवसे—सन्तरसि न तु अधःकरं विवर्त्तयति भावः । अनेडमूकाः
 —श्रेयः वक्तुंशक्तमर्थाः । एडा,—सुतिहोना । जडा,—मूर्खाः । तदुक्तं,—
 “कथितं अनेडमूका शीतं वक्तुं खलु न ये शक्ताः । एतान् सुविहोना जडास्तु मूर्खा
 बुधे प्रोक्ता” इति । [“अनेडमूका” इत्यत्र “अनेडमूका” इति पाठान्तरम् ।
 रोषति ।—रोष,—क्रोध एव, दोष एव निषीदति अस्मां निषया—आपण्यार्थं,
 तदनुद्धौ, हि रोषदोषादयः । इत्यत्र, यद्—रोष एव दोष तस्य निषया—आवास-
 दव तादृशे । स्वहृदये—निष्कल्पेन । निषाद्ये—निषेधोत्तमर्थां सतीत्यर्थः । अनागत-
 —निरपराधम्, (“आनं पापपराधयो” इति कौष) । आत्मसुखलितम् ।—
 आत्मनः—सुखं, स्वचित्तानि—प्रमदाः, ते वैलक्ष्याणि—सुखितानि, साधुसमाने
 सुखाभक्तिविधायकमावृत्तिषु [“आत्मसुखलितवैलक्ष्याणि” इत्यत्र “आत्मप्रमाद-
 सुखितवैलक्ष्याणि” इति पाठान्तरम्—आत्मनः प्रमादेन—अनवधानतया, यत्
 स्वचित्तम्, प्रमादं एव स्वचित्तम् इत्यर्थां वा] । याध्यातां—गर्हणीयताम् ।

पाति अविदग्धो जनः" इत्युक्त्वा पुनराह,—“वक्षे सरस्वति !
विषाद मा गा, एषा त्वामनुयास्यति सावित्री, विनोद-
यिष्यति च अस्मद्विरहिताम् । आत्मजमुखकमलावलोक-
नावधिश्च ते शापोऽयं भविष्यति" इति । एतावदभिधाव
विमर्त्रितसुरासुरमुनिमनुजमण्डल ससम्भ्रमोपगतनारदस्कन्ध-
विन्यस्तहस्तः समुचिताङ्गिककरणाय उदतिष्ठत् । सर-
स्वत्यपि शता किञ्चिदधोमुखी (१०) धवलकृष्णशारां कृष्णा-
जिनलेखामिव तपसे दृष्टिमुरसि पातयन्ती सुरभिनिश्वास-
परिमलनग्नैर्मूर्त्तः शापाक्षरैरिव षट्चरणचक्रैराकृष्यमाणा
शोकशिविलितहस्ता अधोमुखीभूतेनोपदिश्यमानमर्त्यलोकाव-
तरणमार्गं नखमयूखजालकेन नूपुररवव्याहारहृतैः भवन-

अविदग्ध,—अज्ञः । पुनराहति ।—वाचतानिवन्तये एव अथानेऽपि वाक्यकर्म
पुनरित्युपादानम् । विनोदयिष्यति—आनन्दयिष्यति । [“अस्मद्विरहिताम्” इत्यत्र
“अस्मद्विरहदु खिताम्” इति पाठान्तरम्] । समुचिताङ्गिककरणाय—समुचितं वन्
आङ्गिक—दिवसकाव्यै, तत्र करणं तत्रै । सरस्वतीत्यादिके,—सरस्वत्यपि शता
शतमगादित्यन्वयसम्बन्धः ।

(१०) धवलकृष्णशारा—धवल,—श्वेत, कृष्ण,—नील भाभा शारा—
शवला, सपत्नितैर्यथे ताम्, शारशब्दा धवलकृष्णामिति कथनीये शारशब्देन
राश्ट्रियवर्णद्वयप्रतीति स्फुटा । कृष्णाजिनलेखामिव—कृष्णस्रगचर्मशेखीमिव । तपसे
—तपप्रणाय । षट्चरणचक्रे,—धमरनिवहै । [“षट्चरणचक्रे” इत्यत्र “षट्-
चरणकदम्बक्रे” इति पाठान्तरम्] । शोकैति ।—शोकैक—शापजनितेन दुःख-
निवर्ष, शिविलितौ—सनी, बलहीनौ इत्यर्थ, हनी यस्या सा । [“शोकशिविलित—”
इत्यत्र “शापशोकशिविलित—” इति पाठान्तरम्] । अधोमुखीभूतेन—अधी-
मुख्यता गतेन, य आश्रितोऽपि अन्यायोपदेशं ददाति, स वपयावशमधीमुखी
जायते इति भावः । नखैति ।—नखमयूखाना—नखकिरणाना, जालक—
समूहं सेन । नूपुरैति ।—नूपुरीया रवा—निखना पर, व्याहारा—वचनानि,
(“व्याहार उक्तिर्ष परं भाषितं वचनं वच.” इत्यमर.) नै, हता,—आहृता ते ।
[“नूपुररवव्याहारहृतैः” इत्यत्र “नूपुरव्याहाराहृतैः” इति पाठान्तरम्] ।

कलहमकुलैः ब्रह्मलोकनिवासिद्दयैरिवानुगम्यमाना समं
सावित्रा गृहमगात् ।

अत्रान्तरे सरस्वत्यवतरणवार्तामिव कथयितुं (१८) मध्य-
लोकमवततार अंशुमानी । क्रमेण च मन्दायमाने मुकुन्ति-
विमिनीविरहव्यमनविषमसरसि वासरे, मधुमदमुदित
कामिनोकोपकुटिलकटाक्षचिष्यमाणे इव सेपीयः चितिक्ष-
शिखरमवतरति (१९) तरुणतरकपिलपननोहिते लौकैव
चक्षुषि भगवति भवितरि, प्रस्रुतमहिष्युध चरत्चौरधार-
धवलितेषु आसन्न चन्द्रोदयोद्दामचौरोदत्तानितेषु इव दिव्या

(१८) अग्रमाशौ—मूर्ध्वा । मध्यलोक—मध्यभूमिम् । [“मध्यलोक-
इत्यत्र “मध्यने लोकम्” इति पाठान्तरम्] । क्रमेणत्यादिके,—सावित्री सरस्वती
मवादीत इत्यन्वयसम्बन्ध । मन्दायमाने—प्राग्गृह्ये विजृम्भतीति यावत् । मुकुन्तिरिति ।
—मुकुन्तिनाम्—मुकुन्ततां गन् प्रवृत्तान् निति यावत् । विमिनीनां—पद्मिनीनां,
विरह एव—कान्तस्य मूर्ध्वासि विच्छेद एक इति यावत्, व्यसने—दुःखे, तेन विषम-
—विषाद गतम्, निष्कन्दान्मिव स्त्रीदरवर्तिनीनां पद्मिनीनां दर्शनादिति भावः,
रुट—सरोवरं यस्मिन् तथाभूति । [“मुकुन्तितविमिनीविरहव्यमनविषमसरसि”
इति पाठे—विरहः,—सभूध इत्यर्थः] । मधुमदिति ।—मधुमदन—मद्यपानं
जननवत्तया, मुदिता,—इष्टा, उद्विक्तमन्त्रस्य इति यावत्, सन्धीगार्थिक इति भावः,
या कामिन्य,—अद्वैतार्थिक प्रमदा, तासां कोपेन—कथमायमिदानीमपि न हर्षो-
यान्तराशौ न अस्तमेति इति कोपेन, कुटिल—वक्र ध कटाक्ष,—अर्था-
वोधनं, तेन चिष्यमाणे इव—दूरीक्रियमाणे इव । सेपीयः,—अतिचिप्यम्, अति-
श्रीशैलियर्थः । चितिक्षशिखरम्—पक्षावलङ्कृतम् ।

(१९) तरुणेति ।—तरुणतर—प्रतिदुवा य इपि—कानर, तस्य सपरं
—सुख तदत लीहित,—रक्त रश्मिम् । लीकैकचक्षुषि—लीकार्था—जगदात्म-
पकम्—अद्वैतीय चक्षु तस्मिन्, [लोकियादिना सुरतान्तरापकर्तुं ल वृत्ते] ।
प्रस्रुतेति ।—प्रस्रुतान्—प्रस्रुतात्, महिष्युध लघस,—सन्नात, चरन्ति यानि
चौराणि—दुग्धानि, तेषां धारावत् धवलितानि—पुमानि तेषु । आसन्नैः—
आसन्न,—सम्बन्धितः, य. चन्द्रोदय, तेन उद्दाम,—उद्वेग, य चोरीदः,

शमौषगन्धकेषु अपराह्वप्रचारप्रचलिते, चामरिणि चामीकर-
तटताडनरटितरदने रदति (२०) सुरस्रवन्तीरोधासि सैरम्
रिरावने, प्रसृतानेकविद्याधराभिचारिकासहस्रचरणान्तक-
रमानुन्मिष इव प्रकटयति च तारापथे पाटलतां, तारापथ-
प्रस्थित सिद्धदत्तदिनकरास्रमध्याध्यावर्जिते रञ्जितककुभि,
कुसुम्भासि स्रवति पिनाकिप्रणतिसुदितमभ्यासैदमन्त्रिण इव

चौरस्वार, तेन चान्त्रितानि—चौतानि तेषु इव । [प्रसृतमुखमाहिषीयूयशरत्तरी
धाराधरनिनेषु शान्त्रवन्द्रीदधीहानवीरोदण्डरीचालितेचिबे इति पाठे माहेषी
—शौ “माहेषी क्षीरमेथी शौ” इत्यमरः] । दिश्याशमोषशक्त्यङ्गु—दिश्या शयना
तीषान् उपशान्त्यकार्त्तन—चलमाया तेषु, (“शामान् उपशान्त्य स्नात” इत्यमरः) ।
अपराह्वेति ।—अपराह्वे—अजीउपरभासे पश्चिमभागे इत्ययम्, ६ प्रकार—प्रकर्षेण
धरम, तथै प्रचलितम्,—प्रचल इति यावत् तथिन् । चामरिणि—चामरशालिनि ।
चामीकरेति ।—यत्र चामीकरशब्देन सुमेरुलंकारे, तथा च चामीकरम्—सुवर्णरे,
सुमेरीरिचये, तटेषु यत् ताडन—दमकीवेत्यर्थं, तेन रटिता—ध्वजिता, रदना
—दना इत्ये तथामृतः । [“रटितरदने” इत्यत्र “रणितरदने” इति पाठान्तरं प्र-
प्त एवार्थः] । रदति—विविधति ।

(२०) सुरस्रवन्तीरोधासि—मन्त्राकिनीतटासि । सैरम्—यदह्वद्वेत्यर्थः । प्रसृ-
तेति ।—प्रसृतानि—प्रचलितानि कान्त एति अभिसरन्तीनामित्यर्थः, अनेकानां
—अनीनां विद्याधराभिचारिकाशाम्—अभिचारिणीनां विद्याधरीशालित्यर्थः,
(“यः दृष्टिकामगन्धकावमभाहरन्ती सीट्, धरञ्चरभरार्थिपिपासितेव । निर्व्याति
वह्मजनाधरवान्नीमान् वा कण्ठने कविरेरमित्कारितीति ॥” इत्युक्ते) सहस्रस्र
अपराह्वप्रचारे,—अपराह्विणित्वाचाद्रवे, अतुन्मिष इव—अतुरञ्जित इव । प्रकटयति
—प्रकाशयति । पाटलता—रञ्जनाम् । तारापथे—नक्षत्रमार्गं, नक्षत्रवर्त्मनीत्यर्थः ।
तारापथेति ।—तारापथेषु—गन्तमार्गेषु, शयिते,—प्रचलिते, सिद्धे—ईश-
धीतिविशिषे, दक्षानि दिनकराद्य—सुधांशु, यानि चान्तमध्याध्याधि—अस्त्रमन्-
त्राद्येषामि अर्थाणि, तेषु आवर्जितं,—प्रकीर्णं तथिन् । रञ्जितककुभि—
श्रीकृतदिशिः । कुसुम्भासि—कुसुम्भ—एतदुपशयिषेव, तदन्तु भा,—दीप्ति यस्य
ताडये । स्रवति—सरति सति । पिनाकीति ।—पिनाकिने—धराय, या प्रणति,—
अथवा, तत्र मुदिता—अप्राध गता, या सभ्या दक्षा स्नेदकलिन इव—अध्यादिक इव ।

रक्तचन्दनद्रवे, यन्दारुमुनिहृन्दारकहृन्द उध्यमानसन्ध्याऽञ्जनि-
 खने, (२१) ब्रह्मोत्पत्तिकामलसेवासमागतसकलकमलाकर इव
 राजति ब्रह्मलोके, समुच्चारिततृतीयमवनब्रह्मणि ब्रह्मणि,
 (२२) ज्वलितवैतानज्वलनज्वालाजटालाजिरेषु आरव्यधर्म-
 साधनशिविरनीराजनेष्विव सप्तर्षिमन्दिरेषु अघमर्षणमुपित-
 किन्विषगदोक्ताधनधुषु यतिषु सन्ध्यापासनाधीनतपस्विपङ्क्ति-
 पृतपुनिने भ्रवमानपद्मयोनियानहमटन्तुरोर्मणि मन्दाकिनी-

यन्दारुमुनीति ।—यन्दारुभिः,—चन्दनशीलैः, मुनिहृन्दारकाणां—मुनिमुष्णानां, हृन्दैः,
 —समूहैः, उध्यमान—सद्युज्जमानि, सन्ध्यायाम् अत्रलिवन्म्—अञ्जलिसमूह याधन-
 यथाभूते मुनिभिः सन्ध्यायन्दनार्थं किंमायाइलिपुटे इत्यर्थः ।

(२१) ब्रह्मणि ।—ब्रह्मणो उत्पत्ति—जन्म यथात् ततः कामल—लोकाद्यण-
 नाभिपदज्ञमित्यर्थः, इव सीदार्थं समागता सकला कमलाकरा—कमलसमूहाः,
 यथा—कमलाकरा—कमलपत्रेष्वाः, सकलकमलाणि इत्यर्थं यन्निव तथामूते
 इव (“आकरा निवहात्पत्तिस्थानेषु कथ्यन्ते” इति मेदिनी) । राजति—दीप्यमाने ।
 समुच्चारितेति ।—समुच्चारित तृतीयमवन सायकालिकस्नान प्राप्तमंध्याजे सायक-
 सीमथागैर्कईशो वा तत्र ब्रह्म—वेद देव तथामूते ।

(२२) ज्वलितेति ।—ज्वलितस्य—प्रदीपस्य वैतानज्वलनस्य—यज्ञीयावे-
 क्क्यानाभिः,—शिव्याभिः जटालानि—ध्यातानि अजिरेषु—अङ्गुलानि तेषां
 तादृशीषु । आरव्येति ।—आरव्यं—कृतार्थं, धर्मसाधन—धर्मोपकरणं त्रिवि-
 दस्य—कथाधारस्य, नीराजन—शान्तिकर्मविशेषः, घरा—आरव्यं, धर्मसाधन
 शिविरे—सकलधर्मोपकरणसाधनसाधारं, नीराजनाद्य शान्तिकर्म येषु तदीकेषु
 अर्घ्योपकरणसाधनादौ दीपा भोक्तृनारायणमुत्पादयेदिति हती इति भावः ।
 अघमर्षणेति ।—अघानि—पापानि, मर्षयति—नाशयतीति अघमर्षण,—वैदिक
 मन्त्रविशेषः, (“शमनं सन्ध्यापासनां जप्यं शिवघमर्षणम्” इति श्रामन्त्रम्) तत्र
 मुपितानि—इतानि किन्विषाणि—पापानि गदा—रीगाद्य तैः लज्जायां—
 स्वभ्यां, अत एव लघवः,—सुवहृदोश्च इत्यत्र लघुः, [“किन्विषवदीक्षाधनपुषु”
 इत्यत्र “किन्विषविषगदोक्ताधनपुषु” इति पाठान्तरे—किन्विषाणि एव विषाणि, गदा,
 —रीगाद्य इत्यर्थः] । यंतु—पुण्योद्दिष्टेषु । सधेति ।—सन्ध्यापासनाद्यर्थम् आसी-
 त्नाम्—उपविष्टानां कर्षयित्वां पङ्क्तिभिः पुतानि—शिविनीकृतानि, पुष्पिणानि

जले, जलदेवताऽऽतपत्रे पत्रयकुलकलवान्त पुरमीधे, निज-
मधुरसामोदिनि मधुकृतमधुपमुदि मुमुदिपमाणे कुमुदवने,
दिवसावसानताम्यसामरसमधुरससपीतिव्रते, (२३) सुपुष्पति
मृदुमृगालकाण्डकाण्डककाण्डयनकुण्डलितकन्धरे धृतपक्षराजि-

—सैकतानि सद्या भीरपरित्यक्तटानि इत्यर्थे यस्य तादृशी प्रवर्तमानेति ।—
प्रवमान् — सन्तान्, य पश्योमे — ब्रह्मण, यानहस — वाचनमराल, तेन
दन्तुरा — सञ्जातदना इवेत्यर्थ, ऊर्ध्वेय, — तरङ्गा यस्य तथोक्ते । [“प्रव-
मानननिबयोनिद्यानहसहासदन्तुरितोर्ध्वेय” इति पाठे — प्रवमान य नन्वि-
योने — पश्योने यानहस तस्य हासेन — उहासेन प्रभया वा दन्तुरिता,
— सवलिता स्फुटदकवाञ्छसा दन्तुरा इवालोखले इति भावः, ऊर्ध्वेय,
— तरङ्गा यस्य तथाभूते इति विदध] । जलदेवतेति । — जलदेवताया —
कलाभिठावः। ईष्वा चातपव — ह्य तच्चिन तथाभूते इत्यर्थः । पवरतेति । —
[पवरवान् — पचिष्वा कुल — समूह तस्य कलवाणि — म्लिय, पचिष्वा इत्यर्थ,
मेवाम चक्रपुरव्य सौष — ह्यभ्रभूमित्वर्थे तच्चिन । निनेति । — निजिन स्वकीयेन,
‘मधुरसेन — मकरन्देनेत्यर्थे आसोदते — मृदुहलीति तथोक्ते । सञ्चिति । — मधुना
कृता मधुपाना — समराणां, मुन — आनन्दो यव तथाभूते । [“निजमधुरसामोदिनि
‘मधुकृतमधुपमुदि’ इत्यत्र “निजमधुमधुरामोदिनि कृतमधुपमुदि” इति पाठे, — निज
‘मधुना — स्वकीयमकरन्देन स्त्रीयस्येन वा मधुर — समीचः, आसोद — उहास यस्य
‘तथोक्त कृता मधुपाना — समराणां मद्यपाना वा मुत यव तथाविध इति बोध्यम्] ।
‘मुमुदिपमाणे — विकाश जिगमिषतीत्यर्थे, अन्यत्र — मोदिपुमिच्छति प्रारिष्यमान-
गानवाद्यादिगोष्ठीव्रजे इति यावत्, “मद्या क्रोशन्ति” इत्यादिषु अर्थेऽपि ।
‘दिवसे त । — दिवसस्य अवसानेन ताम्यनि — क्रियन्ति यानि सामरसानि — रक्त-
धमानि तेषां मधुरसस्य पीति — पान तेन सद् वसंमाना सपीति [अनेन
‘मीत्कर्षं सूचने] व्रत — नियम यस्य तथाभूते दुग्पत् ताव्यसामरसमधुरस
पीतवतीत्यर्थः । [“दिवसावसानताम्यसामरसमधुरमधुसपीतिपीते” इति पाठे —
दिवसावसानेन ताम्यताम् — अचिरं द्विश्रिता तामरसाना मधुरस्य मधुन सपीति,
— सङ्घान यथा तथा पीतं — पान तेन तथाभूते । “सपीतिपीते” इति पाठे —
सपीति, — सङ्घान तथा पीतं तथाभूते] ।

(२३) सुपुष्पति — निदिद्रासति । अरिति । — मृदुना — कीमत्तेन, मधुना-

वीजितराजीवरजनि राजहंसयद्ये, तटनताकुसुमधूलिधसरितं-
सरिति मिहपुर-परन्धिधम्मिजमत्तिकागन्धगार्हिणि मायन्तनि
(२४) तनीयसि निशानिखासनिभे नभस्वति, सद्दीचोदच्च
दुच्चकेसरकोटिसङ्गतकुशेयकोशकुटीकुटिलशायिनि पट्चर-
धके, नृत्योद्धतधूर्जटिजटाऽटवीकुटजकुञ्चननिभे नभस्वत्

फाल्गु - बालदण्डम्, कण्ठकेन यत कण्ठधन-जङ्घति तेन कुण्डलिता-
साधोऽनेत्यर्थं कथरा-धीवा येन तादृशं । धुनेति ।-धुताभि - कथिताभि,
पलराजिभि - पलसमूहैः, वीजित-सञ्चानितम् उपातितमित्यर्थं राजीवानां-
श्रितकमनानां, रज - परान येन शयोक्ते । ["राजीवरजसि" इत्यत्र "राजीव-
सरसि" इति पाठान्तरं - राजीवसर - पद्मसरोवर येन तथोक्ते] तटेति ।-तटेषु
या खता तासां कुसुमानि तेषां धूलिभि - परागै धूसरिता - धूसरता नीता,
सरित - मंथ येन तदीर्घं । सिद्धेति ।-सिद्धांतां-देवदीनिषिद्धाणां पुरे-
भगदे, या पुरम्भा, -स्त्रिय, तासां षष्टिहेतु-संघतकेशेषु, ("धम्मिजा स्वदाः
कथा" इत्यत्र) या मत्तिका, -तदाख्यकुसुमानि, तासां बन्धराक्षी-शौर्य-
शानित्यर्थं तच्चिन ।

(२४) तनीयसि-अन्वस्यारिणि इत्यर्थं । निशानिखासनिभे-निशा-रजनी,
शायिकेति भावः, तस्या निशास, तन्निभे-तत्पदमे । सद्दीचिदि ।-सद्दीचे-
निमीलनि उदघताम्-उदघताम् उदघकेसराणाम्-उदघतकिङ्कलानां ("किङ्कल-
केसरीऽश्रियाम्" इत्यत्र) कोटिभि - पद्मभाते सङ्गतानि-शाकीषानि, यानि
कुशेयानि-कमलानि, तेषां कोशा, -अभ्यन्तरभागा एव कुंश -बुद्धगृहाणि,
तेषु कुटिल-कुण्डितं यथा तथा भवेति इति तथाभूति । ["कुशेयकोशकुटीकुटिल-
शायिनि" इत्यत्र "कुशेयकोशकोटरकुटीशायिनि" इति पाठे-तादृशं च कुशेय-
कोशा, -प्रथमकुलानि तेषां कोटराख्येव-धम्मनरा एव, कुटीराणि-बुद्ध-
गृहाणि तेषु भवेति इति तथोक्ते इत्यर्थं] । पट्चरधके-धनरहन्ते । शूर्वेति ।-
शूर्वेषु-नर्षनेषु उद्धतानि-उत्थितानि धूर्जटे, -हरस्य जटाऽट्या, -जटा-
रुपात् चरस्यात् इत्यर्थः, यानि कुटजकुञ्चनानि शदिभि-तदावृष्टे नृत्यतो
हरस्य जटागुणात् उत्थितकुटजकुञ्चलसङ्घे इत्यर्थः । ["शूर्वीद्धतधूर्जटिजटा-
ऽटवीकुटजकुञ्चननिभे" इत्यत्र "शूर्वीद्धतधूर्जटिजटाऽटवीकुटजकुञ्चलनिकरनिभे"
इति पाठान्तरं-शूर्वेषु उद्धतानि-उत्थितानि, धूर्जटे जटाऽट्या यानि कुटज-

(२५) स्तवकयति तारागणे, सभ्याऽनुबन्धताम्ने परिणमत्-
तालफलत्विवि कालमेघमेदुरे, मेदिनीं निमीलयति नववयसि
तमसि तरुणतरतिमिरपटनपाटनपटीयसि समुन्निपति
यामिनीकामिनीकर्णपूरचम्यककलिकाकदम्बके प्रदीपप्रकरे,
(२६) प्रतनुतुहिनकिरणालोकपाण्डुनि आश्याननीलनौर-
मुच्यमानकालिन्दीकूलबानपुनिनायमाने शातक्रतवे, क्लशयति

कुशानिकराणि—कुटशाना—गिरिमञ्जिकाकुसुमाना, कुशलनिकराणि—कीरक-
समूहा तन्निमि] ।

(२५) स्तवकयति—पुष्पस्तवकवदाहरतीत्यर्थे । सभ्येति ।—सभ्यायां अनु-
बन्धेन—अनुसरणेन, तासं—तामवधौ तस्मिन्, अत एव परिणमदिति ।—
परिणमत्—परिपक्वता गच्छत् यत् तालफलस्य तस्य त्विष इव त्विष,—कालस्य
यस्य तथाभूत । [“परिणमतालफलत्विवि” इति पाठान्तरे,—तालफलस्य या
त्वक्—रन्कल तस्मा त्विष इव त्विष इत्यर्थे] । कालमेघमेदुरे—कालमेघ,—कृष्ण
मेघ, तद्वत् मेदुर,—खिन्ने तस्मिन् । निमीलयति—क्लशयति, आश्यादयतीत्यर्थः ।
[“निमीलयति” इत्यत्र “मीलयति” इति पाठेऽपि—स एवार्थः] । नववयसि—
अभिनवजाते इत्यर्थे । तमसि—विमिरे । तरुणति ।—तरुणतराणाम्—अभि-
नवजातानां, तिमिरपटलानाम्—अन्धकारसमूहानां, पाटने—निरसने, पटीयान्—
अतिशयेन पटुं तस्मिन् । समुन्निपति—ज्वलति । यामिनीति ।—यामिनी एव
कामिनी तस्या कर्णपूर,—कर्णभूषणम् एव, चम्यककलिकाकदम्बके तस्मिन्
तन्निमि इति भावः । प्रदीपप्रकरे—प्रदीपनिधये ।

(२६) प्रतनुति ।—प्रतनुभिः,—अभिनवोद्भूतत्वात् इक्ष्वाप्सु त्रुहिनकिर-
णस्य—शोतरस्यै चन्द्रस्य, आदीप्त्यै,—उद्योतै (“आलीकौ दर्शनीद्योतौ” इत्यमर)
पाण्डु तस्मिन्, पाण्डुवत् इत्यर्थः । [“प्रतनुतुहिनकिरणालोकपाण्डुनि” इति पाठे—
तुहिनकिरणस्य किरणानां—रज्ज्वानां, लावण्याकीर्णै—
प्रभाप्रकाशैः, पाण्डु तस्मिन्नित्यर्थः] । आश्यानेति ।—आश्यान्—ईषच्छुष्क,
नीलनौर—कृष्णवर्णसन्निहं, मुच्यमान—व्यज्यमान, [“मुच्यमानम्” इत्यत्र
“मुक्त” इति पाठ—मुक्त—व्यक्तम्] कालिन्दीकूलस्य—यमुनातीरस्य बालपुलिन
—नवोद्यित मेकत तददाहरतीति समीपे । क्लश क्रतव,—वशा यस्य स
इत्यन्तु,—इन्द्र, तस्य इन्द्र, यदा,—स अधिष्ठाता यस्य तन् शान्तकृतवम्—ईन्द्र-

तिमिरम् आशामुत्ते खमुचि मेचकितविकचितकुदलयसरमि
 (२७) शशधरकरनिकरकचप्रहाविले विलीयमाने (२८) मानिनी
 मनसोऽ शवरीचिकुरचये चापपञ्चत्विषि तमसि उदिते, भग
 वति (२९) उदयगिरितटनिकरकुहरहरिखरनख मुख निवह-
 ह्नेतिनिहत निजहरिणगलगलितकृधिरचयनिचितमिव लोहितं

वपुः उदयरगधरमिव विभावरौदध्या धारयति श्वेतभानी,
 (१०) अचलच्युतचन्द्रकान्तजनधाराधौत इव ध्वस्ते ध्वान्ते,
 (११) गोनोकगनितदग्धविभरवाह्निनि दन्तमयमकरमुख-
 महाप्रणाले इव पूरयितुं प्रवृत्ते पयोनिधिभिन्दुमसृष्टले, स्पष्टे
 प्रदोषसमये सावित्री शून्यहृदयामिव किमपि ध्यायन्ती साक्षां
 सरस्वतीमवादीत्,—“सखि । त्रिभुवनोपदेशदानदत्तायाः
 तव पुरो जिह्वा जिह्वेति मे जल्पन्ती । जानासि एव
 या दुर्वश्याः (१२) विसंश्रुताः गुणवत्यपि जने दुर्जनवन्निपतन्ति
 निर्दाक्षिण्याः क्षणमहिन्वो नातिक्रमणीया न रमणीया दैवस्य

निचयेन निचितनिर्देशार्थं] अत एव लीङित—रक्तम् । उदयरगधरम्—उदये
 यो राग,—लौकिक, तस्य धरतीति धरम् । [“उदयरगधरमिव” इत्यत्र
 “उदयरगधरमपरमिव” इति पाठान्तरे—उदयरगधरम्—उदयकालिकरक्तप्रकाशम्,
 अधरमिव—निमीडपुटमिव इत्यर्थं] । विभावरौदध्या,—विभावरौ—राविरैव, वपुः
 तस्य । श्वेतभानी—श्वेतकिरणे, चन्द्रमसीत्यर्थं ।

(१०) अचनेति ।—अचलान्—उदयविरैरित्यर्थं, च्युताना—निर्बन्धिताया,
 चन्द्रकान्ताना—मणिविशिष्टाया, (ये चन्द्रोदये प्रसवन्तीति प्रसिद्धिः) जनधाराभि-
 धौतमिव—ललितमिव तस्मिन्, अत एव ध्वस्ते—ध्वस्तं गते । ध्वान्ते—हसन्ति ।

(११) गौलीकेति ।—गौलीकाव—महा लीलाया, गौल्यानात् गौल्यादिव्यर्थे,
 मयुखनिचयात् वा, (“सर्वेषुपगुवाय् वददित्तेवृषिभूजने । तस्यहृत्पा स्त्रियां
 पुंसि गौ” इत्यमरः) वृष्टि—मयुख इत्यर्थं) अनितान्—नि ह्येतान्, दुग्धविसरान्
 —बीरप्रसवान्, बहतीति तदाभूयै । दन्तेति ।—दन्तमय—गजदन्तनिर्मितमित्यर्थं,
 यत् मकरमुख—मकराण्यत्रजगज्जुवदनं, तद्वैव मरुतान् प्रणाले,—जलनि सरस्व-
 ताम् क्वचिद्विव । प्रवृत्ते—प्रवृत्ते । पयोनिधि—सागरम्, [“पयोनिधिम” इत्यत्र
 “पयोनिधिम” इति पाठान्तरम्] पूरयितुं—भर्तुम्, [“पूरयितुम्” इत्यत्र “यापूर-
 यितुम्” इति पाठान्तरोपि स एवायं] । साक्षां—अधुमुसीमित्यर्थः । पुरः—
 अघत । जिह्वेति—जल्पते । जानन्ती—जानन्ती । दुर्वश्याः,—वशताम् चापादयितु-
 मशक्या । [“या दुर्वश्या” इत्यत्र “वाश्या” इति पाठान्तरम्] ।

(१२) विसंश्रुताः,—निर्वर्णादा । निर्दाक्षिण्याः,—निद्रुताः । इत्यम्—

वामा हृतयः । निष्कारणा च निकारकणिकाऽपि उद्देजयति
 मनस्विनोऽपि मानसम् असदृशजनात् आपतन्ती । अनवरत
 नयनजलधारासिन्धुमानः तरुरिव विपल्लवोऽपि सहस्रधा
 प्ररोहति । अतिसुकुमारश्च ज्ञानं सन्तापपरमाण्वो मान्ती
 क्लृप्तमिव ज्ञानिन्म् आनयन्ति । महताश्च उपरि निपतन्
 अणुरपि सृष्टिरिव करिणां क्रेशः कदर्थेनाय अलम् ।
 (३३) सहजस्येहपाशप्रत्यिवन्धनाद्य बान्धवभूता दुस्वजा
 जन्मभूमयः । दारयति दारुणः क्रकचपात इव हृदयं
 संस्तुतजनविरहः । सा न अर्हसि एवं भवितुम् । अमूमि
 खलु असि दुःखत्वेडाङ्कुरप्रभवाणाम् । अपि च पुराकृते
 कर्मणि बलवति शमेऽशमे वा फलकृति तिष्ठति अधिष्ठाति ।

अदृष्टस्य । वामा - प्रतिबुद्धा, या चण्डमद्भिन्, - लक्ष्मणावय विभक्तिः,
 नातिक्रमणीया, - अतिक्रमितुमशक्या, ["नातिक्रमणीया" इत्यत्र "दुरतिक्रम-
 णीया" इति पाठे - दुःखेनातिक्रमितुं शक्या इत्यर्थः] । हृतयः - व्यवहारा, तत्
 दुर्जनवन् दुष्टवचपि अने निपतन्तीति जानास्येदत्वन्वयः । निष्कारणा - अहेतुका,
 निकारकणिका - परिभवन्तश्च इत्यर्थः । उद्देजयति - व्यधयति । ["उद्देजयति" इत्यत्र
 "कानुषयति" इति पाठेऽपि स पठ्यार्थः] । असदृशजनात् - अशोभ्यजनात् । विपल्लवः,
 - विपदी निश, पञ्चवन्धवः । सन्तापपरमाण्वो, - सदानशा, सप्तविन्दवः ।
 मान्ती - प्रापयन्ति । अणुरपि - अत्यलीऽपि । सृष्टिरिव - अदृष्ट इव । कदर्थेनाय
 - व्यथनाय ।

(३३) सहजनेति । - सहज - स्वाभाविक, य संहपाश, - संह, - प्रणय एव,
 पाश, - रज्जुः, तत्र अतिवन्धनं यथा तथाभूता । क्रकचपात, - क्रकच, -
 खरपर्व, तस्य पात, - अत्रेव पातन, स इव संस्तुतजनविरह, - संस्तुता, - परि-
 विता, प्रणयिन इति यावत्, ("सप्तव र्ज्ञानं परिचय" इत्यमर) जना तेषां
 विरह, - विच्छेदः । एव भवितुम् - इत्य स्वजनविरहिणी भवितुमित्यर्थः । अमूमि,
 - अशोभ्यस्थानमित्यर्थः । दुःखेति । - दुःखमेव संह, - विध, तस्य अदृष्टा -
 प्रराह, तथा प्रभवा, - परावृत्ता, वगा इवय तथाम्, ["प्रभवाणाम्" इत्यत्र
 "प्रसव-नाम्" इति पाठे - प्रसवान् - कर्तव्यमित्यर्थः] । पुराकृते - शकृते इति यावत् ।

पठे पृष्ठतश्च कोऽवसरो विदुषि शुचाम् ? इदन्तु ते विभुवन-
मङ्गलैककमलम् अमङ्गलभूता. कश्चिन्मिव मुखम् अपवित्रयन्ति
अशुचिन्दवः ? तदलम् अनया कथया ; अधुना कथय, कतमं
भुवो भागम् अलङ्गुम् इच्छसि ? कस्मिन् (३४) अवतितीर्षति
पुण्यभाजि प्रदेशे ते हृदयम् ? कानि वा तीर्थानि अनुग्रहीतुम्
अभिलषसि ? केषु वा धन्वेषु तपोवनधामसु तपस्यन्ती स्यानु-
मभिवाञ्छसि ? सज्जोऽयम् अनुसरणचतुरः सहपायुक्तीडापरि-
चयपेशल. प्रेषान् सखीजनः । कृतचित्तितलावतरणसङ्ख्या
अनन्यशरणा चाद्यैव प्रभृति प्रपद्यस्व मनसा वाचा क्रियया च
सर्वविद्याविधातारं धातारञ्च स्वश्रेयसाय (३५) स्वचरणरज-
पवित्रितत्रिदशासुरमौलिं सुधासृतिकलिकाकल्पितावतंसकं

फलकृति—शुभाशुभफलदातारः । अधिष्ठातारि—ईश्वरः । पृष्ठे—सर्वश्रेष्ठे, विदुष-
पीत्वर्षः, तिष्ठतीत्यनेनात्वरः । विदुषि—विदुष्यन्ते, शुचाम्—शौचानाम्, अवसर,
—स्थानं, क १—न कोऽपीत्यर्थं, ईश्वरैच्छया शुभाशुभकर्मफलानि सर्वैरेव भुज्यन्ते,
तद्वच विद्वांसो न शौचनीति तात्पर्यम् । [“इदन्तु” इत्यत्र “इदत्” इति पाठान्तरम्]
अपवित्रयन्ति—अपवित्र कुर्वन्ति ।

(३४) अवतितीर्षति—अवतरितुमिच्छति । तीर्थानि—पुण्यक्षेत्राणि । सज्ज,
—प्रसुतः, सह गन्तुमिति शेषः । अनुसरणचतुरः—आनुतव्यविदुषः । [“अनुसरण-
चतुर” इत्यत्र “उपचरणचतुर” इति पाठे—सिवाचतुर इत्यर्थः] । सइति—सह
पायुक्तीडाशो—समेव पुल्लिङ्गीडने च परिचयः,—समासक्ति, तेन पेशल,—एवम्
इत्यर्थं, लक्ष्मीन इति यावत् । कृतैति ।—कृत,—विहित, चित्तितले—भूमण्डले,
अवतरणसङ्ख्येयया तत्राभूता । [“प्रेषान् . . सङ्ख्या” इत्यत्र “प्रेषान् सखीजन-
चित्तितलावतंसकाय” इति पाठान्तरम्] । अनन्यशरणा—नास्ति अन्यत् शरण—
रचिता यन्मा तवीक्षा, (“शरण गृह्यत्सिद्धी” इत्यमरः) । प्रपद्यस्व—प्राप्नुहि,
आश्रयेत्यर्थं, [“प्रपद्यस्व” इत्यत्र “प्रतिपद्यस्व” इति पाठान्तरम्] । धातार—
रचितारम् । स्वश्रेयसाय—निजमङ्गलाय । [“धातारञ्च स्वश्रेयसाय” इत्यत्र
“धातार च श्रेयसाय इति पाठे—च श्रेयसाय—मङ्गलाय, धातारमित्यन्वयः] ।

(३५) स्वचरणीति—स्वस्य चरणरजसा—पदरेणुना, पवित्रिता,—शुचिता,

देवदेव त्रिभुवनगुरु त्र्यम्बकम् अश्विकापतिम् । अत्यौषसेव
कालेन स ते शोकविरतिं करिष्यति" इति ।

(३६) मुक्तमुक्ताफलधवललोचनजललवा सरस्वती प्रथ
वाटीन्,—“प्रियसखि । त्वया सह विचरन्त्वा न मे काञ्चिदपि
पीडाम् उत्पादयिष्यति ब्रह्मलोकविरहः, शापशोको वा, केवलं
कमलासनसेवासुखमार्द्रयति मे हृदयम् । अपि च, त्वमेव वैकि
मे भुवि धर्मसाधनानि सर्वयोगयोग्यानि स्यातुम् स्थानानि”
इत्येवमभिधाय विरराम । रणरणकोपनीयमानप्रजागरा च
उन्मीनितलोचनैव ता निशामनयत् ।

विद्वान्—दधानाम् असुरापात्र मौल्य —किरीटा, धन्विता वा येन तथोक्तम् ;
(“मौली किरीटधन्विनी” इत्यमरः) । [“सुखरणरजपविबित्तिदशासुरमौलिम्”
इत्यत्र चरणरजपविबित्तिदशासुरम्” इति पाठान्तरम्] । सुभेति ।—सुधा—
शौथूष स्नेहमात् इति सुधाशक्तिः,—चन्द्र तस्य कक्षा एव कनिका तथा कल्पित
अवतसक —ललाटभूषणमिति यावत् येन त, [“कलितावतसकम्” इत्यत्र
“कल्पितकषावतसम्” इति पाठे—कषावतस,—कषाभूषणमित्यर्थः] । स,—
त्र्यम्बक शोकविरतिं—शोकशान्तिं [शोकविरतिं करिष्यति” इत्यत्र शापशोके
विरतिं वितरिष्यति” इति पाठान्तरम्] ।

(३६) मुक्ति ।—मुक्ता —पातितः मुक्ताफलवत् धवला,—दधाना,
लोचनजललवा —अश्रुविन्दव यया तथाभूता । [“मुक्तमुक्ताफल” इत्यादे प्राक्
“पद्ममुक्ता” इत्यधिक पाठः क्वचित् पुस्तके दृश्यते] । आर्द्रयति—स्नेहयति । “धर्म
साधनानि” इत्यत्र “धर्मसाधनानि” इति पाठे—धर्मसाधनानि—धर्मसाधनाणीत्यर्थः ।
“सर्वयोगयोग्यानि” इत्यत्र च “समाधिसाधनानि योगयोग्यानि” इति पाठे—समाधिः,
—चित्तेकादा, समाधिसाधनानि योग,—जीवात्मनो ऐक्यचिन्तन, तद्देशोग्यानि । उक्तञ्च,
—आदौ समाधिमातिष्ठेत् ततो योगमुपाचरेत्” इति] । रणरणकैति ।—रण
रणकेन—उल्लङ्घया, उपनीयमान,—जायमान, [उपनीयमान” इत्यत्र “उप
नीत” इति पाठे—जात] प्रजागरा यस्या तथोक्ता । [“उन्मीनितलोचनैव” इत्यत्र
“उन्मीनितलोचनैव” इति पाठान्तरम्] ।

(३७) अन्येषुः उदिते भगवति त्रिभुवनशेखरं तुरङ्गमुख-
खण्डपायितखरखनीनकर्षणघ्नतघ्नरत्नतजनेव पाटलित-
वपुषि उदयाचलशिखरचूडामणौ जरत्कृकवाक्चूडारुणारुण-
पुरसरे विरोचने रोचमाने (३८) नातिदूरवर्ती पितामह-
निमानहंसपालः पथ्यटन् अपरवक्तम् उच्चैः अगायत्,—
“तरलयसि दृशं किमुक्कामकलुपमानसवासलासिते ।।
ध्रुवतर कलहंसि ! वापिकां पुनरपि यास्यसि पङ्कजालयम् ॥२४॥”

(३७) अन्येषुः—अन्यकिन् दिवसे । [“अन्येषु” इत्यत्र “अपरवक्त” इति पाठान्तरे—अपरदिवसे, तत्परदिने इत्यर्थः] । त्रिभुवनशेखरे—विलीकीविरी भूषणभूते इत्यर्थः । तुरङ्गिति—तुरङ्गाणाम—अथाणा, सहाणामिति शब्द, (परा उमाश्चवादिति भावः) मुखेषु खण्डपायिता—खण्डखण्डशब्दवन्त इति यावत्, खरा,—तीक्षा, ये खलीना,—कविका, तेषा कर्षणेन घ्नत—घिसरत, अशान् सुलेभ्य इति भावः, यत् घ्नत—रक्त तनेव । [अत्र “खण्डपायितमानसखलीना” इति निजतुरङ्गमुखश्लिष्टेन घ्नतजनेव इति पाठे—खण्डखण्डमाला खलना घ्न खलीना सं क्तानि निजाना वृत्ताना सुखानि तेषा चित्त—विकीर्णं, निर्गमिति यावत् तेषु] । पाटलितवपुषि—रक्तकरीवरे । [“उदयाचलशिखरचूडामणौ” इत्यत्र “उदयाचल चूडामणौ” इति पाठान्तरम्] जरदिति—जरन—स्यविर, य कृकवाक्—तामचूड, तस्य चूडा—शिखरे, तदत्र अरुण,—रक्तवर्णं, अरुण,—निजसारवि यस्य तद्रामृते । विरोचने—मूर्ध्नि । रोचमाने—दीप्यमाने ।

(३८) नातिदूरवर्ती—घनतिदूरस्थः । पितामहिति—पितामहस्य—ब्रह्मण, विमानहंसस्य—वाहनभूतमरालस्य, पाल,—रक्षक । [अत्र “नातिदूरवर्ती विविध पितामहवाह*हंसकुलपाल” इति पाठान्तरम्] अपरवक्त—तदाख्यम आख्यायिकासु प्रयोग्येव वक्तम्, तथा चाह भामहः,—“वक्त वापरवक्तञ्च काव्य काव्यायशक्तिनि” इति ।

तरलयहीति—अकनुषमे—अभाविर्, स्तित स्रच्छमित्यर्थः, मास—तदाख्य मर इत्यर्थः, अन्यत्र,—अकनुषं—निजल मासम् यस्य स अकनुषमानसो ब्रह्मा तस्मिन्, अथवा—अकनुष मानसं दीया त अकनुषमानसा,—विद्यासु तेषु, वासेन लालिता—विभादिता, तस्यमुद्रि हे अकनुषमानसवामुद्रिते ! क्वरुसि !—हे राजहृदि !

तच्छ्रुत्वा सरस्वती पुनरचिन्तयत्,—(३९) “अहमिवा-
नेन पर्यनुयुक्ता । भवतु, मानयामि मुनेर्वचनम्” इत्युक्त्वा
उत्थाय कृतमहीतन्नावतरणसङ्ख्या परित्यज्य वियोगविक्रम-
स्वपरिजनं ज्ञातिवर्गमपरिगणय्य त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य चतुर्मुखं
कथमप्यनुनयन्ती निर्वात्तितानुयायिव्रतिवाता ब्रह्मलोकतः
सावित्रीद्वितीया निर्जगाम ।

ततः क्रमेण (४०) ध्रुवपदप्रवृत्तां धर्मधेनुमिव अथौ

अथर्व—कलहसीव युमादि । कमलवनविहारिणि । सरस्वति । किं—कथम्, उभुकाम्
—उत्कण्ठाव्यञ्जिकामिति यावन, कातरामिति भावः, उग्र—उट्टि, तरल्यसि २—इतसती
विद्विपति १ वापिका—दीर्घिकाम, अथर्व,—उत्थने वाप्यांश्च अस्सामिति वापिका—
कथंभूमिरिष्ये ता, मन्त्रीलोकमित्यर्थं, अवतर—अतीर्णा भव । नवास्या विरस्यति-
रित्वाह, पुनरिति ।—पुनरपि पदजाना—उत्तथाया काशनकमलानाम्, आलय त,
मानस सर इत्यय, अथर्व—पदजालय—पदशीलि, यास्यसि—प्राप्स्यसि । अथ
श्रितविशेषणमहिषा कलहस्या वापिकाइतरणवपत् अमर्तुतात् सरस्वत्या भूतलावतरण-
वपसा प्रमृतस्वावगमात् अमर्तुतप्रगसा नाम अलङ्कार । अपरशब्दाख्य ज्ञनम् ॥ २४ ॥

(३९) अहमिवेति ।—अनेन—दानहसपालन, अहं पर्यनुयुक्तेव—व्यञ्जेन
शोधितेव । मुने—दुर्वासस । वचन—शापवाक्यम् । मानयामि—अङ्गीकरोमि,
प्रतिपालयामीत्यर्थः । वियोगविक्रमं—वियोगिन—स्वच्छिदेन, विक्रम—विद्वल,
कातरमित्यर्थ, [“वियोगविक्रमम्” इति पाठान्तरम्] अपरमन्त्रय—
अन्यथित्वा । [“अवगणय” इति पाठान्तरम् । “अवगणा” इत्यधिक पाठ क्वचित्,
तत्र—अवगणा—सावित्री विना गान्धपरिजनेत्यर्थः] । चतुर्मुख—ब्रह्माक्षम् । अनुनयन्ती
—मानयन्ती । विरचितिति ।—निर्वात्ता,—मया सह सा गच्छतीति निर्दिष्टा,
अनुयायिन,—अनुगच्छन्त, व्रतिना—शापमाना, वाता—उदा मया दधीक्या ।
[“अनुनयनवात्तानुयायिव्रतिवाता” इति पाठान्तरम्] ।

(४०) ध्रुवति ।—ध्रुवम्—अत्यस्य वस्तुतः, रिक्तेरित्यर्थं, पदाल—अरणात्,
यथा—पदाल—ततोऽपदस्यापनन्दानात्, अकाशादिति यावत्, प्रवृत्ता—निश्चता,
[“ध्रुवपदप्रवृत्ताम्” इत्यथ “ध्रुवप्रवृत्ताम्” इति पाठान्तरम्] ध्रुव—निक, विददित्त्वर्थं,
रुक्तात् प्रवृत्ता] धर्मधेनुमिव—धर्म्याय धेनु धर्मधटु,—श्रीमधेनुमित्यर्थं ताजिव ।

धावमानधवलपयोधराम्, उदुरध्वनिम्, अश्वकान्तक-
 मौलिमालतीमालिकाम्, आलीयमानबालखिल्यरुहरोधसम्,
 (४१) अरुन्धतीधोततारवल्बं, त्वद्गुण्डतरद्गतरत्तरन्-
 तरतारतारकां, तापसवितोर्यतरसतिलोदकपुलिनाम्,
 (४२) आप्लवनपूतपितामहपातितपिटपिण्डपाण्डुरितपारां,
 पर्यन्तसुखसुप्तसप्तर्षिकुशगयनसूचित-सूर्यग्रहणसूतकोपवासाम्,

अथ इति ।—अथो धावमान—निसरन्, धवल—श्वभ, पयः—जल, धारयति
 या तादृशीम् अन्वत्—अथो धावमाना,—अधोमुखा, धवला पयोधरा,—सना
 यस्यास्ताम् । उदुरध्वनिम्—उदुरा,—उल्कटा, कलकवायमाना इत्यर्थे ध्वनय
 यस्या ताम्, अन्वत्—उद्गतिनादाम् । अश्वकेति ।—अश्वको नाम कश्चिदसुरः, तस्य
 अन्वयति—नागयतीति अश्वक—विनाशक, हर इत्यर्थे, तस्य मौलि,—त्रटाजूटमिति
 भावः, तस्य मालतोमालिका—मालतीपुष्पमाला, तद्वदृशीत्यर्थे ताम् । [“अश्वकान्तक”
 इत्यत्र “अश्वकमयन” इति पाठेऽपि—स एवार्थः] । आलीयमानेति ।—
 आलीयमाने,—अलिघुद्रवात् विलय गच्छद्विरिवेति भावः, बालखिल्ये,—मुनिविशेषे,
 रुह—उद्भिद रोध,—तट यस्या ताम् ।

(४१) अरुन्धतीति ।—अरुन्धत्या—अग्निष्टयद्विष्टा, धौता—चालिता, तरी
 रिय तारवी—तदसम्बन्धिने, त्वक् यस्या तपोनाम् । त्वद्गुण्डतरद्गतरत्तर-
 दारतारकामिति ।—त्वद्गुण्ड—चलन्तु त्वद्गेषु—उद्गतेषु, तरद्गेषु—ऊर्णेषु तरन्त्यः,
 —प्रतिफलन्त्यः, तरलतरा,—अतिचञ्चला, तारा,—महद्यः, तारका यस्या ताम् ।
 तापसेति ।—तापसे—सुनिभि, वितोर्यानि—दक्षानि, तरलानि—तरङ्गसङ्घात्
 चञ्चलानि, तिलोदकानि—तिलवृक्षतर्पणसलिलानि, पुलिनेषु—सैकतेषु यस्या
 ताम् । [अथ “तापसवितोर्यतरसतिलोदकपुच्छकितपुलिनाम्” इति पाठे—तापसे
 वितोर्येन—इत्थेन, तरलेन तिलोदकेन पुलिकवानि—उज्जासितानि, उज्जासितानीत्यर्थः,
 पुलिनानि यस्या तामित्यर्थः ।

(४२) आप्लवनेति ।—आप्लवनेन—स्नानेन, पूतः,—पवित्र, य पितामहः,
 —ब्रह्मा, तेन पातितं,—अर्पितं, पिटपिण्डे,—पिटम्,—अग्निधासादित्यः,
 दशै पिण्डैः, पाण्डुरितः,—पाण्डुवर्णोक्तत, पारः,—तटभूमिर्यस्याश्चोक्तम् ।
 पर्यन्तेति ।—पर्यन्तेषु—प्राग्दशेषु सुखेन सुप्ताना—निद्रिताणा, सप्तानाम् ऋषीणा
 —मरीच्यदीना, कुशा एव शयनानि—शय्या, तै सूचितः,—अनुमित, सूर्य-

(४३) आचमनमुचिश्चीपतिमुच्यमानशिवार्चनकुसुमनिकरशापा,
शिवपुरपतितनिर्मात्यमन्दारदामकाम्, (४४) अनादरदारित-
मन्दरदरीदृष्टपदम्, अनेकनाकनायककामिनीकुचकलसतुलित-
विग्रहां, आहवावप्रामखलितमुखरबहुस्रोतसं, (४५) सुपुत्रा
सूतशिशुभाशोकरस्तवकतारकिततीरां, धिपण्याग्निकार्यधूम

पददृष्टय इतकेन—अशोचिन, उपवास,—अनशनं यस्या तां, [“सूर्यपदहृत्” इत्यत्र
“सूर्यपदहृत्” इति पाठान्तरैःपि स एवार्थः]। सूर्यपदहृत्प्रतिताशौचे मन्त्रार्थे अनशनेनै
कुशप्रयत्नमधिगृह्णीति भावः । [“पर्यन्तमुत्सुतम्” इत्यत्र “पर्यन्तमुत्सुत” इति पाठो
न्यरम्]।

(४३) आचमनेति ।—आचमनेन शिवि,—पूत, यं शचीपति,—इन्द्र, तत्र
मुच्यमाने,—अर्थभाष्ये, शिवार्चनकुसुमनिकरै,—शिवपूजापुष्पसमूहे, शारा—
विविधवर्षां ताम् । [अत्र “आचमनमुचिश्चीपतिमुच्यमानशिवार्चनकुसुमनिकरशाराम्”
इति पाठान्तरम्]। शिवेति ।—शिवपुरात्—केलासादित्यर्थं, पतित निर्मान्य—
निवेदित, शिवायेति भावः, मन्दारदामकं—मन्दारपुष्पमाद्यं यस्या तथोक्तम् ।

(४४) अनादरेति ।—अनदरेण—अवहेलया, दारिता—सखिता, महा
ज्वरेनेति भावः, मन्दरदर्यां,—मन्दराचलदृष्टायां, दृष्ट—प्रसरा यथा ताम् ।
अनेकेति ।—अनेकेषां—वह्नां, नाकनायकानां—सूत्राणां, या कामिन्य,—कान्ता,
तासां कुचकलसै,—सौन्दर्यै, तुलित—सुखावित, विग्रह—कविवरं, जनक
मिति भावः यस्यां ताम् । [अत्र “अनेकनाकनायकनिकायकामिनीकुचकलसं
विलुलितविग्रहाम्” इति पाठे—अनेका,—वह्ना, नाकनायकानां निकायस्त—
निवासस्थ, या कामिन्य, तासां कुचकलसैर्निर्मुनित विग्रह यस्यानामित्यर्थः]।
शश्वेति ।—शश्वार्थां—जगज्जुनेदनां, शश्वत्प्रामाणा—ब्रह्मरसमूहानाञ्च, खलितम्
—इतन्मतं मतनेन, मुखराणि—शब्दितानि, बहुनि स्रोतानि यस्यां ताम् ।
[अत्र “आहवावप्रामखलितमुखरबहुस्रोतसं” इति पाठान्तरम्]।

(४५) सुपुत्रं त ।—सुपुत्रा—रविरग्निविशेष, तस्यां सृता—उत्पन्ना, य
शशी—चन्द्र, तस्य सुपुत्रासु—अस्यतारासु, अस्तसमस्तपुत्राणामिति यावत्,
शोकरन्वकै,—विन्दुगुणैः, तारकित—तारकाराजितमिवेति भावः, तीरं यस्यां
ताम्, [“सुपुत्रासुतशिशुभाशोकरस्तवकतारकिततीराम्” इति पाठे—सुपुत्राण्यं-
रविरासु सुत,—नि सृता, य शशी, अन्वत् समानम्] तद्वत्तम्,—“प्रकर्षं

धूसरितसैकता, सिद्धविरचितबालुकानिङ्गलङ्घनवासविद्रुत-
विद्याधरा, निर्मांकपट्टिकामिव गगनोरगस्य, (४६) लीला-
लनाटिकामिव त्रिपिटपस्य, विक्रयवीथीमिव पुण्य-
पण्यसञ्चयस्य, दत्तार्गलामिव नरकनगरस्य, अंशुकोष्णीप-
पट्टिकाम् इव सुमेरोः, दुकूलकदलिकामिव कैलासकुञ्जरस्य,
पङ्क्तिम् इव अपवर्गस्य, (४७) नेमिमिव कृतयुगचक्रस्य,

रिनि हत शार्थी यत यापहरह शशी" इति । विषयति ।—विषयस्य—वृद्धस्यते,
("वृद्धस्यति सुराचार्यो गीर्वाणविषयणी गुरु" इत्यमर) यत शार्थिकार्थम्—शार्थ-
श्रीवशापार, तस्य धूमन धूसरितानि—मलनीकृतानि, सैकृतानि यस्या ताम् ।
सिद्धेति ।—सिद्धैः,—द्वयशोभिजिषेभैः, विरचितानि—पूजायै रित्निर्मितानि, शान्ति
वानुकाण्डिदानि—शान्तिकामयशिवलिङ्गानि, तेषा लङ्घनात् वासेन—भवेन, सिद्ध
देयशापजन्तितेनेति भाव, विद्रुता,—पलायिता, विद्याधरा,—दिव्यकीर्तिभेदा
वस्या ताम् । निर्मांकपट्टिकामिव—कञ्चुकपटीमिव । ["निर्मांकमुक्तिमिव" इति
पाठे—निर्मांकस्य—कञ्चुकस्य, मुक्ति तामिव, "कृदभिरिती भावे इत्यवन् प्रकाशते"
इति न्यायात् मुक्तनिर्मांकमिवत्यर्थ] । गगनमेव उरग,—सर्प तस्य, [गगनस्य
रूपवर्णनात् निर्मांकस्य चक्रवर्णत्वाच्च तयोर्लघुत्वात्] ।

(४६) लीलेति ।—लीलालनाटिकामिव—विलासार्थं भालभूषणमित्यर्थ ।
त्रिपिटपस्य—स्वर्गस्य यदा—अथापि पिटपाना समाहार इति समासे त्रिपिटप—त्रिलोक
तस्य, ["त्रिपिटपविटस्य" इति पाठे—त्रिपिटपमेव त्रिट,—धूर्तान्पटविजिषे तस्य] ।
विक्रयवीथीमिव—विक्रयस्थानमिव, यदा,—विक्रयपरम्परामिव । पुण्यानि पण्यानीव
—विक्रयद्रव्याणीव, तेषा सञ्चय,—समूह तस्य, [अत "पुण्यपण्यस्य" इति पाठान्तरम्] ।
दत्तार्गलामिव—दत्ता शर्गला,—दारीवकदण्डविशिषा तामिव । नरक-
नगरस्य—नरकमेव नगर तस्य, ["नरकनगरदारस्य" इति पाठान्तरम्] अथवेति ।
—अथक—सूक्ष्मसुन, तेन निम्निता उष्णीषपट्टिका—शिरोवेष्टनपटी तामिव ।
["सुमेरो" इत्यव "सुमेरुदपस्य" इति पाठे—सुमेरुर्दृष इव तस्य, उपमितिसमास]
दुकूलकदलिकामिव—वज्रनिर्मितवैजयन्तीमिव । ["दुकूल" इत्यव "दुगूल" इति
पाठान्तरं—दुगूलशब्द दुकूलसमानाद्यको बोध्य] । कैलासकुञ्जरस्य—कैलास कुञ्जर
इव तस्य कैलासाद्रिकपरजस्य । पङ्क्तिमिव—सरलमिव । अपवर्गस्य—कैवल्यास्य ।

(४७) नेमिमिव—धारामिव । कृतयुगचक्रस्य—कृतयुग—सत्ययुग, चक्रमिव

सप्तमागरराजमहिषीं मन्दाकिनौमनुमरन्ती मर्त्यलोकम्
 अवातरत्, अपश्यत् च अम्बरतलस्थितैव हारम् इव वरुणस्य,
 आतपवनिकरमिव चन्द्राचलस्य, शशिमणिनिष्यन्दम् इव
 विन्ध्यस्य, कर्पूरद्रुमद्रवप्रवाहमिव दण्डकारण्यस्य, लावण्यरस-
 प्रसवणमिव दिगां, स्फटिकशिलापट्टशयनमिव अम्बरश्रियं,
 (४८) स्वच्छगिशिरसुरसवारिपूर्णं भगवतः पितामहस्य
 अपत्यं हिरण्यवाहुनामानं महानदं, यं जनाः शोण इति
 कथयन्ति । दृष्ट्वा च तं तदीयरामणीयकङ्कतहृदया तस्यैव
 तीरवासम शरीचयत्, उवाच च सावित्री,—“सखि ! मधुर-

संस, पथ्यादिव परिवर्तनश्लेषादिति भावः, अन्वयः,—हृता, —निर्दिष्टा, युगा, —युग-
 काहानि शेषां तथाभूतानि, चक्राणि यस्य तस्य, रचयित्वर्थः । [अतः “कृतयुगस्य” इति
 पाठान्तरम्] । सन्ति ।—सप्तार्णा सागराणां समाहारः सप्तसागर तस्य ; यथा,—
 सप्त च ते सागरावेति सप्तसागरा, राजानं इव, तेषां महिषी—प्रधानपत्नी ताम्, यथा,—
 सप्तसागरराज, —चौरममुद्र, तस्य महिषी ताम् । [“अवातरत्” इत्यत्र “अवलतारं”
 इति पाठान्तरम्] । अम्बरतलस्थितैव—आकाशस्थितैव । हारमिव—मुकामालां
 मिव । वरुणस्य—जलाधिपते । आतपवनिकरमिव—कृतपरम्परामिव, [“आतपव-
 निकरमिव” इत्यत्र “अवतनिभोरमिव” इति पाठान्तरम्] । चन्द्राचलस्य—
 चन्द्राप्यास्य पञ्चतस्य, शशिमणिनिष्यन्दमिव—चन्द्रकान्तमणिनिभूतजम्बूप्रवाहमिव ।
 कर्पूरमिव ।—कर्पूरद्रुमस्य—कर्पूरतरी, द्रवप्रवाहः,—निष्यन्दपरम्परा तमिव ।
 स्फटिकेति ।—स्फटिकशिला—स्फटिकमणि, तस्या पट्टमेव शयनं—शय्या तदिव ।
 [“स्फटिकशिला” इत्यत्र “स्फटिकशिला” इति पाठान्तरे—स्फटिककर्माण्यमिवमित्यर्थः] ।
 अम्बरश्रियं,—गणनलक्षणा । [“श्रियं” ईत्यत्र “श्रिया” इति पाठान्तरम्] ।
 (४८) स्वच्छंति ।—सुच्छानि—निर्दोषानि, गिशिराणि—श्रोतलानि, सुरसानि
 —सुवादानि, वारीणि—जलानि, तै पूर्णं सम् । [“हिरण्यवाहुनामानम्” इत्यत्र
 “हिरण्यवाहुनामानम्” इति पाठान्तरम्] । तदीयेति ।—तस्य इदं तदीयं—शोण-
 सन्धि, यद् रामणीयकं—मनोहारित, तेन हृतम्—आकृतं, हृदयं यस्या तथाभूता ।
 [“तदीयरामणीयकङ्कतहृदया” इत्यत्र “रामणीयकङ्कतहृदया” इति पाठान्तरम्] ।

मयूरविरुतयः (४८) कुसुमप्राग्प्रटलसिकतिलतरुतलाः, पुष्प-
परिमलमत्तमधुपत्रेणौवीणारणितरमणीयाः प्रीणयन्ति मां
मन्दाकिनीद्युतेरस्य महानदस्योपक्रण्ठभूमयः, पक्षपाति च मे
मनः अत्रैव स्थातुम्” इति । अभिनन्दितवचना च “तथा” इति
तथा तस्य पश्चिमे तीरे वासमरोचयत् । एकस्मिन् शुकौ
शिलातलसनाथे तटलतामण्डपे ऋह्वुष्टिं बबन्ध । विश्रान्ता
च नातिचिरादुत्थाय सावित्र्या साईम् उच्चितार्चनकुसुमा
सञ्जी । (५०) पुलिनपृष्ठप्रतिष्ठापितशिवलिङ्गा च भक्त्या
परमया पञ्चब्रह्मपुर, सरा सम्यसुद्रा बबन्ध । विहितपरिः

“तीरवासमरोचयत्” इत्यत्र “तीरे वासमरोचयत्” इति पाठान्तरम् । मधुरेति ।
—मधुरा, —मनाहारिण, मयूराणां विरुतयः, —निनादा यत्र तथाभूता ।

(४८) कुसुमेति ।—कुसुमाणां प्राग्प्रटलैः, —परमनिचये, सिकतिलाः,—
सैकतवल्गु, तरुणा—हृद्याणां, तलाः,—अधादेशा यत्र तथाभूता । पुष्पाणां
परिमलन—सौरभेण मत्तानां मधुपाना—धमराणां, येणौ—सह, संव वीणा, तस्या
रचितेन—निशद्वन, रमणीया । [‘परिमलमत्तमधुपत्रेणौ’ इति पाठे—परिमलिन,
पुष्पापामिति भावः, मत्तानां मधुपाना वृणी—येणौत्यर्थः] । मन्दाकिनीद्युतः,
—मन्दाकिन्या द्युतिरिव द्युतिवस्य तथाकथं । [“रमयन्ति मा मन्दोक्तमन्दाकिनी-
द्युते” इति पाठ—मन्दोक्ता—उर्वीकृता मन्दाकिन्या द्युति र्देन तदाभुतस्यत्यर्थः] ।
पक्षपाति—प्रथमोचय, आसक्तमिति धारण । [“मन” इत्यत्र “हृदयम” इति
पाठान्तरम् । “वासमरोचयत्” इत्यत्र “समवातरत्” इति पाठान्तरम्] । शिला-
तलसनाथे—शिलाखण्डसम्बन्धित । तटलतामण्डपे—तटस्थितलतानिमित्वासुगृह ।
बबन्ध—कृतवतीत्यर्थः । सञ्जी—स्नातवती ।

(५०) पुलिनेति ।—पुलिनम्—सैकतदेशस्य, १४—उपरि, प्रतिष्ठापित—
सुस्थापित शिवलिङ्गं यथा तथा । [“प्रतिष्ठापितशिवलिङ्गा” इत्यत्र “प्रति-
स्थितम्, सुस्थापितम्” इति पाठान्तरम्—प्रतिष्ठित—स्थापित, सज्जत—सज्जितम्,
शिवलिङ्गं यथा सा] । पञ्चति ।—पञ्चब्रह्मण्ये—सदा ज्ञान-वासदेवाधोर तद्विरुप
ज्ञानरुपाणि, पुर सराण्य—अदमण्यानि दम्भा ताडशीं सुद्रा—करादुत्तिसथीर-
विशेषण, सम्यक—अथर्विधि बबन्ध—कृतवतीत्यर्थः, प्रथमं सदाज्ञातपूजाविधा

करा अविगौताग्रहा अवनिपवनगगनतपनतुहिनकिरणदहन-
सलिलयजमानमयीमूर्त्तीरष्टावपि ध्यायन्ती सुचिरमष्ट-
पुष्पिकामदात् । अयन्नोपनतेन फलमूलादिना अमृतरसमपि
(५१) अतिशिशयिपमाणेन तेन च स्वादुना शिशिरेण शोण-
धारिणा शरीरस्थितिम् अकरोत् । (५२) अतिवाहितदिवसा
च तस्मिन् एव लतामण्डपशिलातले कल्पितपङ्कवशयना
सुखाप । अन्येदुरपि अनेनैव क्रमेण नक्तान्दिनम् अत्यवाहयत् ।

यिनी, ततः कामदेवपुत्रासन्वादनी, तत्पश्चात् अधोरपूजासाधनी, तदनन्तरं तत्पुष्पा-
र्धमन्वादनी, अनन्तरम् ईशानपूजाविधायिनीचैव पञ्चमुद्राविधानेन पञ्चब्रह्माणि
सूक्तयामास इति भावः । विहितपरिकरा—कृतपूजाविधाना । अविगौताग्रहा—
अविगीतः,—अभिद्य, आवह,—अभिमिश्र यस्या तथाभूता, एकावचित्तेत्यर्थः ।
अवनीति ।—अवनि,—चित्ति, पवन,—वायु गगनम्—आकाशं, तपन,—
मूय, तुहिनकिरण,—होम, दहन,—अग्निः, सलिल—जल, यजमान,—
याज्ञिक, एतन्मय,—अवन्वाद्यात्मिका ता, अष्टौ मूर्त्ती, शिवस्येति भावः ।
[“मुद्रावन्वविहितपरिकरा ध्रुवागौतियभांमवनिपवनगगनदहनतपनतुहिनकिरण-
यजमानमयी” इति पाठान्तरे—मुद्रावन्व,—आवाहनाद्यर्थे विशिष्ट करादुष्पि-
सप्रिवशविशेष, तेन विहित,—कृत परिकर—पूजाविधान यस्या तथाभूता,
ध्रुवागौतियभां—ध्रुवा—ध्रुवाग्या, गीति,—गीतविशेषः, कूर्वाविशेषो वा, गर्भे—
अन्तरे यस्या ताम् अनन्तरान्तरा गीतिपूर्विकाम् अष्टपुष्पिकां दत्तवतीत्यर्थः । वन—
जल, जलमयी मूर्त्तिरित्यर्थः] । ध्यायन्ती—विलयन्ती । अष्टपुष्पिकाम्—अष्टौ
पद्मादिपुष्पविशेषान्, यद्वा,—आसनवर्गप्रभृतिषु अष्टसु प्रत्येकम् अष्टपुष्पिकाम् ।
अदात्—दत्तवती । अयन्नोपनतेन—अनयोपनत्वेन । [“फलमूलादिना” इत्यत्र
“फलमूलेन” इति पाठान्तरम्] ।

(५१) अतिशिशयिपमाणेन—अतिशयितुमिच्छता । स्वादुना—सुस्वादेन,
[“स्वादुना” इति पाठः—अतिस्वादवनेत्यर्थः] । शिशिरेण—शैतलेन । शोण-
धारिणा—शोणनद्रुमलेन । शरीरस्थितिमिति—न स्वादन्निभोजनम् । अन्येदु,—
अन्यदिग्दृष्टि ।

(५२) अतिवाहितदिवसा—अतिक्रान्तदिना ।

एवमतिक्रामन्तु दिवसेषु, गच्छति च काले, (५३) याम-
मावमिव गते रवौ इतरस्यां दिशि (५४) प्रतिशब्दभूरितगङ्गरं
गभीरतरं (५५) तुरङ्गमङ्गेषितोद्यममशृणोत् । उपजात-
कुतूहला च निर्गत्य लतामण्डपादिलोकयन्ती (५६) विकच-
केतकमर्मपत्रपाण्डरं रजःसङ्घातं नातिदवीयसि प्रदेशे समुद्रम्
आपतन्तम् अपश्यत् । क्रमेण च (५७) सामीप्योपजायमानाभि-
व्यक्तिनि तस्मिन् एव महति शफरोदरधूसरे रजसि पयसौव
मकरचक्रं ब्रूवमानं पुरः प्रधावमानेन, (५८) प्रलम्बकुटिलकच-

1200 4 BB 4

(५३) याममावमिव—प्रहरमावमिव, गते—उदिते । मु "याममावोद्भूते"
"याममावोद्भूते" इति पाठश्चे—प्रहरमावोद्भूते इत्यर्थः] । इतरस्याम्—अन्यस्याम् ।
["इतरस्याम्" इत्यत्र "उत्तरस्याम्" इति पाठान्तरम् । "दिशि" इत्यत्र "ककुभि" इति
पाठान्तरम्] ।

(५४) प्रतिशब्देति ।—प्रतिशब्देन—प्रतिध्वनिना, भूरितानि गङ्गराणि येन
तम् । ["प्रतिशब्दभूरितगङ्गरम्" इति पाठान्तरम् । "गभीरतरम्" इत्यत्र "गभीर-
तारतरम्" इति पाठे—गभीरशो तात्,—महाचेति गभीरतात्, अतिशब्देन
गभीरतार गभीरतारतर तम्] ।

(५५) तुरङ्गमिति ।—तुरङ्गमाणा ङ्केषितानि—शब्दभिन्ना, तेषाम् अंशम्,
—उदयीत तम् । ["तुरङ्गमङ्गेषितोद्यमम्" इत्यत्र "तुरङ्गङ्केषितङ्गमम्" इति पाठे
—तुरङ्गाणा ङ्केषितमेव ङ्गात्,—निवात् तम्] ।

(५६) विकचेति ।—विकच—विकसितं यत् केतकमर्मपत्रम्, तस्मै पाण्डरं—
अधम् । ["केतक" इत्यत्र "केतकी" इति पाठान्तरम्] । रजःसङ्घातं—धूलिसंघयम् ।
नातिदवीयसि—अनतिदूरवर्तिनीत्यर्थः । आपतन्तम्—आपच्छन्तम् ।

(५७) सामीप्येति ।—सामीप्येन—नैकस्थेन, उपजायमाना अभिव्यक्तिः,—
कृता यन् तादृशी । ["अभिव्यक्तिनि" इत्यत्र "अभिव्यक्ति" इति पाठे—अभिव्यक्ति
यन् शब्दश्चेति शब्दश्चेत्यस्य विरुद्धम्] । शफरोदरः—शफरस्य—सन्ध-
विशेषस्य उदरवत् धूसर तस्मिन् । मकरचक्रं—मकरचक्रं—मकराः,—जनजन्तु-
भेदाः, तथा चक्रं—समुद्र तद्वत् । प्रधावमानेन—द्वृत्तनामिनेत्यर्थः

(५८) प्रलम्बेति ।—प्रलम्बेन—प्रलम्बेण सद्यमानेन कुटिलेन—कुक्षितेन

पञ्चवधटितमनाटतटचूनिकेन, (५६) धवलदन्तपत्रद्युतिहसित-
 कपोलभित्तिना, (६०) पिनदक्षणागुरुपद्मच्छुरणकपाय-
 कचुकेन, (६१) उत्तरीयकृतशिरोवेष्टनेन, (६२) वामप्रकोष्ठ-
 निविष्टहाटककटकेन, (६३) दिगुणपट्टिकागाढप्रनिययितासि-
 धेनुना, सनतव्यायामकृतकर्मशरीरेण, वनहरिणयुग्मेनैव

कण, —केन, पञ्च वध कीमलवान्, तेन धटिता—बडा ललाटतटे—भानुदेसे,
 चूनिका—चूडा देन तथीकेन, [“ललाटतटचूलिकेन” इत्यत्र “ललाटतटकेन”
 इति पाठे—स एवार्थे] ।

(५६) धवलदन्ति ।—धवलम्—श्वेतम्, दन्तपत्रम्—मज्जदन्तनिर्मितकण्ठ-
 भरवनेदम्, [“दन्तपत्र” इत्यत्र “दन्तपत्रिका” इति पाठान्तरम्] द्युति—प्रभा,
 तथा हसिता—उद्वसिता कपोलभित्ति—मण्डदेश यस्य तेन ।

(६०) पिनदति ।—पिनद—परिहित कृष्णागुरुपद्म—घटगन्धप्रविशेषस्य,
 क्षुरदेन—अधिससनेन, कपाय—मुरभि कचुकं,—कारशाप देन तन ।
 [“पिनदक्षणागुरुपद्म इकश्च क्षुरवक्ष्यश्वन कपायकचुकेन” इति पाठे—पिनद,—इदं,
 ललागुरुपद्म एव कश्च,—पुष्पे, तस्य क्षुरदान—सन्नेधान्, एष श्वन,—सतीञ्च
 प्रसन्नान् चिदत, कपाय,—मुरभि कचुकी देन तदाभूतम्] ।

(६१) उत्तरीयेति ।—उत्तरीयेण हन शिरोवेष्टनम्—उपैषं देन
 तथीकेन ।

(६२) वामेति ।—वामे प्रकोष्ठे—“प्रकोष्ठमन्तर विजाद्वरिभिमण्डितभयो”
 इत्युक्ते करारवधे निविष्ट—धूल हाटककटक—स्वर्णवज्रं देन तथीकेन, [“हाटक
 कटकम्” इत्यत्र “मृदहाटककटकम्” इति पाठान्तरं—मृद—मुद्यत् कूलमिदम्] ।

(६३) दिगुणति ।—दिगुणा—द्विराङ्गता, या पट्टिका—पट्टवसनस्युक्तं तस्य
 न देन—दृष्टेन, दन्तिना ददित्वा—बडा चमिञ्जेनुका—क्षुरिका देन तथीकेन,
 [“नाञ्जुमी चामिञ्जेनुके च क्षुरिका चामिञ्जेनुका” इत्यन्तर] । [“दिगुणपट्टिका”
 इति पाठान्तरं—पट्टण—पट्टवसनस्य पट्टिका—खड्गमिदम्] । सनतत ।—सनतत
 —अवेरतत, व्ययामम्—अद्वयान्वित्तरव लक्ष—सौख्यं, कर्मण—कठिनम्
 इति दम् तन । [“सनत” इत्यत्र “सनतत” इति पाठान्तरम्] । वनहरिणयुग्मेनैव
 —वधवन्तद्वयेन । [“वधवन्तद्वयेन” इति पाठे—इतद्वरिणा,—द्वे वधभिः

सुहृन्मुहु उड्डीयमानेन, (६४) लङ्घितसमधिपमावटविटपेन,
कीलधारिणा, कृपाणपाणिना च, (६५) मेघागृहोतविविध-
वनकुसुमफलमूलपर्णेन, “चल चल, याहि याहि, अपसर्प
अपसर्प, पुरं प्रयच्छ पत्यानम्” इति अनवरतकृतकलकलेन
युवप्रायेण सहस्रमात्रेण पदातिवलेन समाधम् अखण्डं ददर्श ।

(६६) मध्ये च तस्य माह्वचन्द्रेण मुक्ताफलजालिना विविध-
रत्नखण्डखचितेन शङ्खचौरफेनपिण्डपाण्डरेण चौरोदेनेव स्वधं

धुसं धारन्ति ते इत्यर्थं, तेषां यूष तेनेकेत्यर्थं] । उड्डीयमानेन—उड्डीयमानेन
धावतेति भावः । [“उड्डीयमानेन” इति पाठे—खम्—आकाशम्, उड्डीयमानेन
—उड्डीयमानेन, उड्डीयमानेन धावतेत्यर्थं] ।

(६४) लङ्घितेति ।—लङ्घित, —अतिक्रान्त, समानां विपमाणां अवनान्
—गतांताश्च, समाधिप्रदेशानामिति भावः, विटप, —विनारं देन तथाभूतेन । कील-
धारिणा—लगडधरेष्वेतेषु, (“कीलो वायसमेदे स्यात् कीलादीनाञ्च वादने ।
एकदेशे खेदादोनामथौ च लङ्घतेऽपि च ॥” इति मेदिनी) । कृपाणपाणिना—
असिधारिणेत्यर्थः ।

(६५) सेवेति ।—सेवायै—स्वामिने स्वामीदेवस्य वा सेवायै, शङ्खीनाभि
विविधानि वनस्य कुसुमानि फलानि मूलानि पर्णानि—पर्वाणि च देन तथीकृतम् ।
याहि याहि—गच्छ गच्छ । अपसर्प—अपगच्छ । पुरं,—अगतम् । प्रयच्छ—दद्वि ।
अनवरतकृतकलकलेन—अनवरते—निरन्तरं, कृतं,—विहितं, कलकलं,—कोलाहलं
देन तथीकृतम् । युवप्रायेण—तदवस्थावृत्तेन । सहस्रमात्रा—परिमाणं वस्य तेन,
सहस्रसङ्ख्याकेन इत्यर्थः । पदातिवलेन—पदातिरसयेन, समाधम्—सहितम् ।

(६६) मध्ये इत्यादिहे—“तस्य च मध्ये अटादशवर्षदेशीयं कश्चित्
युवानमदासीत्” इत्यवयवसमन्वयः । माह्वचन्द्रेण—अर्धचन्द्रेण समानं माह्वचन्द्रं तम् ।
मुक्ताफलजालिना—मुक्ताफलानां—मौक्तिकानां, जालं—समूहः, मालेति भावः
सहताः । [“मुक्ताफलजालमालिना” इति पाठे—मुक्ताफलानां जालं—समूहः, तस्य
भाला—सङ्घः, तदन्वयेत्यर्थः] । विविधेति ।—विविधानां रत्नानां खण्डं खचितं—
धनुक्तं, घटितमित्यर्थः तेन । शङ्खेति ।—शङ्खं चौरं—दुग्धं, फेनपिण्डं—फेनपत्रं,
गन्धं पाण्डरं—पुष्पं तेन, [“फेनपिण्डपाण्डरं” इत्यत्र “फेनपाण्डुरं” इति

लक्ष्मीं दातुमागतैर्न गगनगतेन आतपत्रेण हतच्छायम्,
 अष्टाङ्गेन आभरणदीधित्तीनां निवहेन दिशामिव दर्शनानु-
 रागनग्नेन चक्रवालेन अनुगम्यमानम्, आ नितम्बावनम्बिन्या
 मानतीशेखरस्रजा (६७) सकलभुवनविजयाय अर्जितया
 रूपपताकत्रेव विराजमानं, समुत्सर्पिभिः शिखुण्डकपद्म-
 रागमणैः अरुणैः शंशुजालैः (६८) अदृश्यमानवनदेवता-
 विधृतैः बालपद्मवैरिव प्रमृज्यमानमागरेणुम्, अरुणवपुषं,

पाठान्तरम्] । श्रीदेवैव—श्रीसामरैरेव, लक्ष्मीर्नईति साह । गगनगतेन—
 अनरोचरर्तिना । आतपत्रेण—हतेण । हतच्छाय—हता हाया—चलातपं, कानिच
 यस्त तं, ("हाया सूर्यमिदा कानि प्रतिबिम्बनातप" इत्यमरः) । अष्टाङ्गेन—
 अष्टाङ्गेन, अतिश्रीभनेन इत्यर्थः । ["अष्टेन" इति पाठान्तरम्] । आभरणदीधित्तीनां
 —भूषणश्रृङ्खलाणां, ["दीधित्तीनाम्" इत्यत्र "सुतीनाम्" इति पाठान्तर-
 सुतीनां—दमाद्याम् इत्यत्र] । निवहेन—समुद्रेण । दर्शनानुरागलक्षणे—दर्शने—
 अरुणोक्ते, य अनुरागं,—आसक्तिः, तेन स्रष्ट—समाहृत तेन । दिशं चक्रवालेन—
 मरुत्तनेन इव । आ नितम्बावनम्बिन्या—आ-नितम्बं—नितम्बपर्यन्तम्, अरुणवपुते इति
 जयोहया । ["आ नितम्बंवनम्बिन्या" इति पाठोपि स एवाह] । मानतीशेखरस्रजा
 —मानतीकुमुदनिश्चितशिरोमालया ।

(६७) सकलविधिः ।—सकलानां सुखानां शिखाय—सकलव्यादंम्, अर्जि-
 तया—सम्पदा । ["विजयाजितया" इति समसो वा पाठः] । रूपपताकत्रेव—
 सौन्दर्यवैजयन्तेव । समुत्सर्पिभिः—समुद्रसर्पिणः । ["समुत्सर्पिभिः" इति पाठान्तरम्] ।
 शिखुण्डकपद्मरागमणैः—शिखुण्डक—मिरीमूषण, य पद्मरागमणि तस्य ।
 अरुणैः—रुणैः, अरुजालैः—प्रमानिवहै । ["शिखुण्डकशिखापद्मरागमणैः" इति
 पाठे—शिखुण्डकशिखा—भूभरणवर्णितवर्णः । "अरुजालैः" इत्यत्र "अरुणजालैः"
 इति पाठान्तरं स एवाह ।

(६८) अदृश्यमानेति ।—अदृश्यमानसदा वनदेशसदा—वनाधिदेव्या, विधृता-
 तैः । बालपद्मवैरिव—शिशुसपुटैरेव । प्रमृज्यमानमागरेणुम्—प्रमृज्यमाना,—
 अनौदमाणा, मार्गरेवहः—अन्यदमनात् अहमया भूषणं यस्त ग्राहयम् ।
 अरुणवपुषम्—आरुणैरेवम् । ["प्रमृज्यमानमागरेणुम्" इति पाठे—प्रमृज्य-

(६८) वकुलकुङ्कुमलमण्डलीमुण्डमालामण्डनमनोहारिणा
कुटिलकुन्तलस्तवकमालिना मौलिना निमौलितातपम्
आपिबन्तमिव दिवसं, (७०) पशुपतिमुकुटमृगाङ्ग-
द्वितीयशकलघटितस्यैव (७१) संहजलक्ष्मीसमालिङ्गितस्य
ललाटपट्टस्य मनःशिलापङ्कपिङ्गलेन लावण्येन निम्पन्तम्
इवात्सरिचम्, (७२) अभिनवयौवनावष्टभ्रप्रगल्भदृष्टिपात-

मान—परिक्लिप्तमार्गं, मार्गरेपुभिः,—अध्वरजीभिः, परव—रुच, वपु,—शरीर इत्य-
तथाभूतमित्यर्थे] ।

(६८) वकुलेति ।—वकुलकुङ्कुमलानां—वकुलमुकुलानां, मण्डली—माला, मण्ड-
माला इव, तथा मण्डनं—श्रीभा, तेन मनोहारिणा, [“मनोहारिणा” इत्यत्र “मनोहरश्च”
इति पाठान्तरम्] । कुटिलेति ।—कुटिलः,—भङ्गिमान्, य कुन्तलानां—केशान्,
स्तवकः,—शुद्ध, तेषा मालां—समूहं तद्वता, मौलिना—किरीटेन, शिरीशुषपन
इत्यर्थ, (“मौली किरीटधन्विनी” इत्यन्तर) । निमौलितातपम्—निर्जापितसौरसदृश,
मौलिप्रभातिरम्यदिति भाव, [“मौलितातपम्” इति पाठेऽपि अभिप्रायं] अत एव
दिवसम् आपिबन्तमिव—दसन्तमिव, [“पिबन्तमिव” इति पाठान्तरम्] ।

(७०) पशुपतीति ।—पशुपतेः,—हरस्य, मुकुट—शिरीशुषपसूतं, यं मृगाङ्गः,
—अईचन्द्र इत्यर्थे, तस्य द्वितीयम्—अपर, शकलं—सख्यं, तेन घटितस्यैव—निर्मितस्यैव
इत्यर्थे, अईचन्द्राज्ञतेरिति भाव । [“पशुपतिजटासुकुटमृगाङ्ग” इति पाठे—पशुपते
लंटासु यत् मुकुट—सुकुटसूतं, मृगाङ्गं तस्येति धीजना] ।

(७१) संहजेति ।—संहजा—स्वाभाविकी, या लक्ष्मी,—श्रीभा, यथा,—
संहजा—रुद्रोत्पन्ना, या लक्ष्मी,—वपालया, अतिसौभाग्यशक्तित्वान् श्री सततमेव
सद्दीदरस्त्रेहेनावावसदित्याश्रयं, यथा समालिङ्गितः,—समन्वितं तस्य । ललाटपट्टस्य
—प्लवङ्गवत्प्रभसमान्ददीप्तस्य । मनःशिलेति ।—मनःशिला—रत्नवर्णं उपधातुविशेषः,
तस्य पट्टः,—घनद्रव, संहत् पिङ्गलं—शरीरमित्यर्थे, तेन । लावण्येन—“मुष्माकन्दवु-
ष्मायायास्तलवनिषामरा । प्रतिभाति यदद्वेषु तद्वावण्यमिदोऽप्येव” इत्यु-
ल्लस्येन अत्रप्रभाविशेषेण । लिम्पन्तम्—सचन्तम् ।

(७२) अभिनवति ।—अभिनवस्य—अचिरप्रदत्तस्य, यौवनस्य अवष्टभेन—
समाज्ञेपेण, [“यौवनारभावष्टभ” इति पाठे—यौवनारक्षेण य. पदव्यर्थः,—दन्त्य-

दृषीकृतत्रिभुवनस्य चक्षुषः प्रथिम्ना (७३) विकचकुवलय-
कुमुदकमलसरःमहस्रमञ्छादितदशदिशं शरत्समयमभ्यदमिव
प्रवर्त्तयन्तम्, (७४) आयतनघनदीर्घसीमान्तसेतुबन्धेन
(७५) ललाटपट्टिकाशशिमणिशिलातलगलितेन कान्ति-
सन्निलस्रोतसेव द्राघीयसा घोणावशेन विराजमानम्,
(७६) अतिसुरभिसहकारकालकर्पूरलवङ्गपारिजातपरिमल-
लुब्धमत्तमधुकरकोलाहलमुखरेण मुखेन सनन्दनवर्नं वसन्त-

विशेष] प्रगल्भ, — प्रतिभाव्यञ्जक, यो दृष्टिपातः, — चबलीकनविशेष; तेन दृषीकृत —
तुच्छीकृत, विभुवनं येन तद्याभूत्स्य । प्रथिम्ना — विस्तारेण ।

(७३) विकचति । — विकचानां — विकसितानां, कुवलयानां — नीनीत्यलानां,
कुमुदानां कमलानां च सरसस्यै, — सरोवरसङ्घै, सञ्छादिना दश दिशि यथा
तद्योक्ताम् । शरत्समयमभ्यदमिव — शरत्कालिकश्रियमिव । [“शरदमिव” इति
पाठान्तरं — शरत्कालमिव] । प्रवर्त्तयन्त — प्रकटयन्तम् ।

(७४) आयतेति । — आयतयो, — विशालयो, नयनवीर्यो दीर्घः, — प्रशस्त,
सीमान्ते सेतुबन्धेन तत्र तद्याभूतेन इत्यर्थः । [“आयतनघनदीर्घसीमान्तसेतुबन्धेन”
इति पाठे — आयते नयने एव नद्यौ तयो सीमान्तेषु सेतुबन्धेन, बहुसेतु-
भूतेन इत्यर्थः] ।

(७५) ललाटति । — ललाटपट्टिका — ललाटफलकम् एव, शशिमणिशिला
तल — चन्द्रकालपादादतलं, सख्यात् गलित — निचल तेषु । कान्तिसन्निलस्रोत
सेव — लावण्यजनप्रशङ्गेणैव । [“ललाटपट्टिका” इत्यत्र “ललाटपट्ट” इति पाठा-
न्तरम्] । द्राघीयसा — अतिदीर्घेण । घोणावशेन — नामादन्तेन इत्यर्थः । [“विराज-
मानम्” इत्यत्र “शोभमानम्” इति पाठान्तरम्] ।

(७६) अतिसुरभेति । — अतिसुरभि — अतिमदेन मौरभयन्, अत एव सह-
कारः, — अतिमौरभं चतुरभं तन्दुक्षुषं वा, कान्ति — कञ्जीक, कर्पूर लवङ्ग पारिजात
— पारिजातकुसुमनिषय, तेषां परिमलेषु लुब्धानां — लोनुनातां, मत्तम मधुकराणां
— मन्त्राणां, कोलाहले, — अहारे, सुखर — मञ्जरे तेषु । सहकारादिभ्योऽपि मनी-
हरन्तीरभयोभादिति भावः । [“सहकारकालकर्पूर लुब्ध” इत्यत्र “सहकारकर्पूर
अदीर्घपत्रपारिजातकपरिमलमुष्ण” इति पाठे — कञ्जीक — वनकर्पूर, मन्त्रद्वन्द्व
इति अत्र, मत्तं पूर्ववत् इत्यस्य भावः, ततः तेषामिव परिमलं मुष्णतीति तद्योक्तम् ।

मिव वमन्तम्, (७७) आसन्नसुहृत्परिहाससम्भाषणेन उत्तान-
सुहृत्सुम्भहसितैः (७८) दशनज्योत्स्नाम्पितदिद्युखैः पुनः
पुनर्नभसि सञ्चारिणं चन्द्रालोकमिव कल्पयन्त, (७९) कदम्ब-
मुकुलप्यूनमुक्ताफलपुगलमध्याध्यासितभरकतस्य त्रिस्रष्टकण्ठा-
भरणस्य (८०) प्रेङ्गतः प्रभया समुत्कर्षन्त्या सकुसुमहरित-

तती "मत्तमधुकरकुलकीलाहलमुखारण" इति पाठ] सुन्दनवन—नन्दनवन—
तदाख्यदेवीद्यान तेन सह वर्तमानम् । वमन्तम्—उद्धिरन्तम्, सुवस्य नन्दनवनवर्त-
तत्तद्वीरभञ्जालित्वादिति भाव । ["वमन्तम्" इत्यत्र "वसन्तम्" इति पाठे—सुखेन—
प्रारम्भेण सहकारादिपारिजातानां प्रसूनसङ्गानां समुद्भवेनेत्यर्थं, वसन्त—तिष्ठन्,
विराजमानमित्यर्थः, युगपदैव तेषां तेषां समुद्भवादिति भाव, वसन्त—वसन्तनामकस्य
सुहृत्सुम्भहसितैः, यदा—सहकारः,—सुगन्धद्रव्यभेद सहकारफलैश्च क्रियते, पारिजातक,
—चनेकद्रव्यसङ्कृतं मुखवासविशेष, वसन्तर्धैवविधेनेव मुक्तिं प्रारम्भेणोपलब्धिविधे-
भवति] ।

(७७) आसन्नेति ।—आसन्नेन—सन्निहितेन सहचारिणव्यर्थं, सुहृदा—
मित्रेण, सह यत् परिहाससम्भाषण—वार्तावाप तेन । उत्तानेति ।—उत्ता-
नस्य—उत्तमित्येत्यर्थः, सुहृत्सुम्भहसितैः—मनोज्ञानि हसितानि—कृतानि वै ।
["आसन्नसुहृत्परिहाससम्भाषणेन उत्तानसुहृत्सुम्भहसितैः" इति पाठे—आसन्नेन सुहृदा-
व्यर्थं परिहास तस्य भावना—भावावशीघ्रः, तस्मिन् उत्तानितम्—उत्तमितं, यत् सुहृ-
तस्य सुम्भहसितैः हसितानि वै] ।

(७८) दशनैति ।—दशनार्ता—दन्तानां, ज्योत्स्ना—प्रभैत्यर्थं, अपितानि—
आप्लावितानि शीतानीति यावत्, दिद्युखानि येषु तद्वीरैः । कल्पयन्त—विराजयन्तम् ।

(७९) कदम्बति ।—कदम्बमुकुलवत् प्यून यत् मुक्ताफलपुगल—भौतिक
पुष्प, तस्य मयम्ब अध्यासितम्—व्यधितं भरकत—तदाख्य रत्न यस्य यत् वा
तदामृतस्य । त्रिस्रष्टकण्ठाभरणस्य—विगुणकण्ठहारस्येत्यर्थं, त्रयोदशोमुक्ताफलपु-
गलैः भरकतरत्नव्यधितविराजत्तहारस्येति भाव । ["त्रिस्रष्टकण्ठाभरणस्य" इति
पाठे—वीरिणं कण्ठकारिणं—कण्ठकसहस्यं शलाका इत्यर्थं यत् तादृशं यत्
कण्ठाभरण—कर्णभूषण इत्येत्यर्थः] ।

(८०) प्रेङ्गतः—दीर्घमानस्य, अवन्त इत्यर्थं, दीर्घरती वा । समुत्कर्षन्त्या
—समुद्भूयन्त्या । सकुसुमेति ।—सकुसुमः,—पुष्पसहितं, , हरित,—हरिदम्बं,

कुन्दपल्लवकण्ठावतंसमिवोपलस्यमाणम्, (८१) आमोदि-
 भृगमदपद्मलिखितमकरमुखपद्मभङ्गभास्वरं भुजयुगलम् उहाम-
 भकराक्रान्तशिखरमिव मकरकेतुदण्डद्वयं दधानं, धवलब्रह्म-
 खसौमन्तितं, (८२) सागरमयनसामर्धंगङ्गास्रोतःसन्दानित-
 मिव मन्दरं देहमुद्दहन्तं, (८३) कर्पूरचौदमुष्टिष्कुरण-
 पांगुलेनेव युवतीजनकुचचक्रवाकमिधुनविपुलपुलिनेन उरः-
 स्थलेन स्थूलभुजायामपुञ्जीकृतं, पुरी विस्वारयन्तामिध दिक्-

कुन्दपल्लव कण्ठावतंस,—कण्ठभूषणं यस्य तयोभूतमिव । [“कृतसकुसुमहरितकुन्द
 पल्लवकर्णावतंसम्” इति पाठे—कृतं सकुसुमं हरितं कुन्दपल्लव कर्णावतंस,—
 कर्णभूषणं येन तयोक्तमित्यर्थं] ।

(८१) आमोदीति ।—आनीदी—सौरभवान्, यं घनमदपदं,—कम्बुरिकाया
 घनरत्नं, तेन लिखितं—लिखितं, मकरमुख,—मकराख्यजलजन्तुभेदपदनरूप इति
 धावनं, पद्मभङ्ग,—पद्मरचना, तेन भास्वरं—राजमानम् । [“पद्मलिखितपद्म
 भङ्गभास्वरम्” इति पाठे—पदमेन—घनद्रव्येण, लिखितं यो पद्मभङ्गं, तेन भास्वरम्]
 भुजयुगलं—बाहुयुग्मम् । उहामेति ।—उद्दामेन—उद्दटनं, मकरेण आक्रान्तं शिखरम्
 —अवभामं यत्नं तादृशम् । मकरकेतुदण्डद्वयं—कामण्यं दण्डयुगलम् । [“मकर
 केतुकेतुदण्डद्वयम्” इति पाठे—मकरकेतो केतुदण्डद्वयं—ध्वजयष्टियुगलम्] । धवलेति ।
 —धवलेन—धूम्रेण ब्रह्मभूतेण—यद्योपवीतेन, सौमन्तितं—संयतं सन्नद्धमित्यर्थं ।

(८२) सागरेति ।—सागरस्थे—चौरीदस्थे, मयनेन सामर्धा—सम्बोधा, पति-
 स्त्रीशदिति भावः, या गङ्गा तस्या स्रोतसा—प्रवाहेण, सन्दानितमिव—वहन्निव ।
 मन्दरं—मन्दराचलम् ।

(८३) कर्पूरति ।—कर्पूरस्य चौदं,—सूर्ये तस्य मुष्टिः,—मुष्टिभूतकर्पूर-
 धूर्णमित्यर्थं, तस्य ष्कुरणं—लेपनमिति यावत्, तेन पांगुलं—धवलमित्यर्थं तेन ।
 [“कर्पूरचौदष्कुरणपांगुलेन” इति पाठान्तरम्] । युवतीति ।—युवतीजनस्य
 कुचावेकं—कानावेन चक्रवाकमिधुनं, तस्य विपुलं—वृहत्, पुलिनं—सैकतं तेनेव ।
 [“कानोसकुचवक्रशक्रयुगलविपुलपुलिनेन” इति पाठे—कानायां सकुचावेक
 चक्रवाकयुगलं तस्य विपुलं पुलिनं तेनेत्यर्थं] । उरःस्थलेन—कवचस्थलेन ।
 स्थूलेति ।—स्थूली, —पीवरयोः, भुजयोः, आयामेन—दोर्ध्वेण, पुञ्जीकृतं—उभा-

चक्रं, पुरस्तात् ईषत् (८४) अधोनाभिनिहितैककोणकर्म-
नीयेन पृष्ठतः कक्ष्याधिकितपङ्गवेनोभयतः संवलनप्रकटितोरु-
विभागेन हारीतहरिता निविडनिपीडितेन अधरवाससां
(८५) विभक्ततनुतरमध्यभागम्, अनवरतश्चमोपचितमांसं-
कठिनविकटमकरमुखसलग्नजानुभ्यां (८६) विशालवक्ष-
स्थलोपलर्वेदिकोत्तम्भनशिलास्तम्भाभ्यां चारुचन्दनस्थासक-

श्रुतम् । [“पुञ्जितम्” इति पाठोऽपि स एवार्थः] । दिक्चक्र-दिक्चक्र, पुर-
विस्तारयन्तमिव-प्रसारयन्तमिव । पुरस्तात्-अधरे ।

(८४) अधोनाभौति ।-नाभिरधः, -अधीनाभि, तत्र निहित एव कोण, -
अश्वविशेष, तेन कमनीयं-मनोज्ञं तेन । पृष्ठत-पश्चाद्भागे । कक्ष्येति ।-कक्ष्यया
-कृच्छ्या, मेषुलया इत्यर्थः, [“कक्ष्या इह विक्रियायां स्यात् कर्च्छ्यां मध्येभद्रभने”
इति मेदिनी] अधिविहः, -अधरे, पङ्गवः, -प्रान्ताभागे यस्य तेन । [“कक्ष्याधिक-
विह” इति पाठे-कक्ष्यायान् अधिकं यथा तत्रा चिह्नः, -निहितः, लम्बमान इत्यर्थः,
पङ्गव यस्य तेन] उभयतः, -उभयो भागयो । संवलनेन-सङ्कीर्णनेन, प्रकटितः
-प्रकाशितः, ऊर्वोर्विभागं येन तादृशेन, [“विभागेन” इत्यत्र “विभागेन” इति
पाठान्तरे-ऊर्वोः, -पादयोः, (ऊर्ध्वव्योऽत्र पादमाबोपलवण) विभागः, -उत्तीयो
भानः, अङ्गाप्रदेश इत्यर्थं येन तादृशेन] । हारीतहरिता-हारीतः, -परिविशेषः,
तदन् हरीत्-नीलवर्णमित्यर्थं तेन । [“हारीतहरितेन” इति पाठोऽपि स एवार्थः] ।
निविडनिपीडितेन-सुहृदसयमितेन । अधरवाससा-परिधानवस्त्रेण ।

(८५) विभक्तोति ।-विभक्तः, -प्रकटितः, तनुतरः, -अतिज्ञः, मध्यभागः,
-कटिदेश यस्य तम् । [“विभक्त” इत्यत्र “विभक्तमान” इति पाठान्तरे-विभक्त-
मानः, -पृथक् क्रियमाणः इत्यर्थः] । अनवरतेति ।-अनवरत-सततः, कतः यः
श्चम्, तेन उपचित-प्रबद्ध, यत् मांसं, तेन कठिन-हृद विकट-हृत् यन्
मकरमुख-जानुनीरुपरिभागं, तेन सलग्ने-सम्बद्धे जानुनी वशी ताभ्याम् ।

(८६) विशालेति ।-विशालः-प्रशस्तः, यत् वक्ष-स्थले, तदेव उपलर्वेदिका-
पाषाणनिर्मिता वेदिका, तस्या उत्तम्भनाय-धारणाय, शिलास्तम्भौ-पाषाण-
निर्मितौ स्तम्भौ, तास्तदुपाविश्यं ताभ्याम् । चार्वेति ।-चारुचा-मनोज्ञेन,
चन्दनस्थासकेन-चन्दनचर्चया, दिक्चक्रचन्दनेत्यर्थः, (“चर्चा इ चार्विधं स्थासकः”

स्थूलकान्तिभ्याम् जरुदण्डाभ्याम् उपहसन्तमिव ऐरावत-
करायामम्, (८७) अतिभरभरितोरुभागभारवहनखेदेनेव
तनुतरं जडाकाण्डं वहन्तं, (८८) कल्पपादपपल्लवपाटलस्य
उभयपार्श्वविलम्बिनः पादद्वयस्य दौलायमानैर्नखमयूखजालकैः
(८९) अर्द्धमण्डनचामरमालामिव रचयेन्तम्, अभिसुख-
मुच्चैरुदञ्चद्भिः अतिचिरमुपरि विश्राम्यद्भिरिव वल्लानविकटं,
पतद्भिः खुरैः खण्डितभुवि प्रतिक्षणं (९०) दशनग्रहविमुक्ति-
खणखणायितखलीने दीर्घघोषलीननानिके सभाटपट्टिका-

इत्यमर) । स्थूली—अतिशयिता, कान्तिर्ययो ताभ्याम् । ऐरावतकरायामम्—
ऐरावतशृङ्गादण्डद्वैर्धमम् ।

(८७) अतिभरति ।—अतिभरिष—अतिभारेण, भरितयोः,—पूण्योः, ऊरु
भागयोः,—ऊर्वो, भारस्य वहनेन—धारणेन, य खेद—शम तनेव । [“अति
भरितोरुभागभारवहन” इति पाठे—अति—अत्यर्थं, भरितयो ऊर्वो भारस्य वहनम्
इत्यर्थः] । तनुतरं—ऊरुतरम् । जडाकाण्ड—जानुनी अधोभागरूपं लक्षम् ।
[“तनुतरं जडाकाण्डं वहन्तम्” इत्यत्र “तनुतरजडाकाण्डम्” इति पाठे—तनुतर
जडाकाण्डो यस्येति समासयोजना] ।

(८८) कल्पपादपेति ।—कल्पपादपस्य—कल्पतरुः, पल्लव,—लिसलय,
तदत् पाटल—रत्न तस्य । [“कल्पपादपपल्लवइत्यस्यैव पाटलस्य” इति पाठान्तरम्] ।
उभयपार्श्वविलम्बिनः,—उभयो पार्श्वयो विलम्बते इति तथोक्तस्य, [“उभयपार्श्व
विलम्बिनः” इति पाठान्तरम्] । नखमयूखजालकैः,—नखकिरणममूकैः । [“नखमयूखैः”
इति पाठान्तरम्] ।

(८९) अर्धेति ।—अर्धस्य—स्रवाहनस्येति भावः, मण्डनम्—अलङ्कार
चामरमाला तामिव । रचयेन्तम्—कल्पयन्तम् । उदञ्चद्भिः,—उत्पतद्भिः । विश्राम्यद्भिरिव
—विश्राम कुर्वद्भिरिवैत्यर्थः । वल्लानविकट—वल्लानेन—गतिविशेषेण विकटम्—उड्डट
यथा तथा । [“वचितविकटम्” इति पाठे—वर्णित—गतिविशेष, तेन विकट—चित्रमिति
केचित् व्याचक्षुः] । खण्डितभुवि—खण्डिता—कुण्डिता मू.,—वीचीत येन तथोक्ति ।

(९०) दशननेति ।—दशनैः,—दन्तैः, ग्रह,—ग्रहण, विमुक्ति—त्याग ताभ्यां
खणखणायित,—खणखणशब्दवत् कृत, खलीनः,—कविका येन तथोक्ते । [“प्रवि-

लुलितचामीकरचक्रे (८१) शिञ्जानशातकौभ्रजयनशोभिनि
मनोरहसि गोलाङ्गूलकपोलकान्तिरोमणि नीलसिन्धुवारवर्णे
वाज्रिनि समाहूढम्, उभयत्र पर्याणपट्टास्त्रिष्टहस्ताभ्याम्
चासन्नपरिचारकाभ्या (८२) दोधूयमानधवलचञ्चरीकायुग-
लम्, अग्रत पठतो वन्दिजनस्य सुभाषितम् उत्काण्टकित

चणदशनविमुक्तखण्डखण्डितखरखलीने" इति मनसपाठ - प्रतिचण दशनैवमुक्त
—अपमारण लस तेन खण्डखण्डायन खर—ककश खलीने यत् तद्योक्त
इत्यर्थ]। दीघात्—दीघायाम्—आयताया घोषाया—नामिकाया खीना—लघ्ना
गालका—कविका यस्य तादृश। ललाटात्—ललाटपरिकाया—भालफलकी,
लुण्ठित—चञ्चलि। अनादिति भाव चामीकरचक्र—स्वचक्र यस्य तथाविध।
[दीर्घघ्राणलीनान्तिजलपाटलुलितधारचामीकरचक्रक" इति पाठान्तर—दीर्घे
घ्राणे—नासाया खीनं खालिक —कविकाशखर यस्य तादृश ललाट—भालदेशे,
लुण्ठित चक्र—सुन्दरे, चामीकरचक्र यस्य तथाभूते इत्यर्थ]।

(८१) शिञ्जानति।—शिञ्जान—स्वनत् यत् शातकौभ्रजयन—स्वनिमित्त
तुरङ्गवन्धविशेष तेन शोभते इति तद्योक्त ("खड्गन स्यात् तुरङ्गादिसत्राह" इति
मेग्निनी) मनोरहसि मनस इव रह—रथ यस्य तादृश मन्त्राजवे इत्यर्थ।
गोलाङ्गुलति।—गोलाङ्गुल—कण्ठमुखी वानरभद्र, तस्य कपोलवत् कान्तिधेया
तादृशानि रोमाणि यस्य तद्योक्त [गोलाङ्गुलकपोलकान्तिरोमि" इति
पाठान्तरे गोल हूनकपोलवत् काल—कण्ठवर्ण कायनाम—शारीररीम यस्य
तादृश]। नीलति।—नील यत् सिन्धुवार—दिग्गङ्गीकुमुदनिचय तस्मात् शर्वरे
यस्य तथाभूते। वाज्रिनि—अथ। ["वाज्रिनि महति" इत्यधिकपाठ—महति
—महोन्नते वाज्रनीत्यर्थ]। उभयत्रति।—उभयत्र—उभयो पादधारण्यत्।
[उभयत्र" इत्यत्र उभयत्" इति पाठान्तरम्]। पर्याणपट्ट—
पर्याणम्—अष्टपट्टस्त्रितासन्नविशेष तद्वत् पट्ट—फलक तास्त्रिष्ट—समुक्त
स्थापित इत्यर्थ हस्त—वाम इति भाव याभ्या तथोक्ताभ्याम्। [पर्याणपट्टास्त्रिष्ट"
इत्यत्र "पर्याणपट्टास्त्रिष्ट" इति पाठान्ति स एवाय]।

(८२) दोधूयमानत।—दोधूयमान—दोषयमान धवल—इत चञ्चरीका
युगल—चामरयुगल यस्य तम्। [चञ्चरीका इत्यत्र "चामरिका" इति पाठे
स्यतम्। वन्दिजनस्य—स्तुतिपाठकस्य ["वन्दिन इत पृष्ठापि स एवाय]।

कपोलफलकेन लग्नोत्पलकेसरपद्मशकलेनेव मुखशशिना
 भावयन्तम्, (८३) घनद्रुयुगावतारमिव दर्शयन्तं, चन्द्रमयी-
 मिव सृष्टिम् उत्पादयन्तं, विलासप्रायमिव जीवलोकं जनय-
 न्तम्, (८४) अनुरागमयमिव सर्गान्तरमानयन्तं, मृद्धारमय-
 मिव दिवसमापादयन्त, रागराज्यमिव प्रवर्त्तयन्तम्, आकर्ष-
 षाञ्जनमिव चक्षुषो, वशीकरणमन्त्रमिव मनस, स्वस्थावेश-
 चूर्णमिव इन्द्रियाणां, सन्तोषमिव कौतुकस्य, (८५) सिद्धयोग
 मिव सौभाग्यस्य, पुनर्जन्मदिवसमिव मन्मथस्य, रसायनमिव
 यौवनस्य, एकराज्यमिव रामणीयकस्य, कीर्त्तिस्तम्भमिव

उच्यते कपोलफलकेन—उच्यते कपोलके—उच्यते इति यावत्, कपोलफलके
 —गच्छतटे यद् तथाभूतेन । स्रष्टेति ।—द्रुयानि—ससकानि चन्द्रस्य—कुमुदस्य,
 केसरपद्मशकलानि केशराणि—किष्कानि पद्माण्यैव—नेत्रोमाण्यैव, आव
 रकत्वात् इति भाव शिवा शकलानि—स्रष्ट्यानि यस्मिन् तेष्वेव, [“लघ्नीत्पल” इत्यत्र
 “लघ्नकर्षोत्पल” इति पाठे—जयस्य कर्षोत्पलस्य—कर्षोत्पलसौभूतकुमुदस्य इत्यर्थं]
 भावयन्त—चिन्तयन्तम् ।

(८३) घनद्रुयुग—घनद्रुयुग—कामस्य पुत्रे—समयविशेषे, अवतारः,—
 शिवस्य मन्मथस्य तमिव अवतीर्णमनद्रुयुगमिव जीवलोकं दर्शयन्तमिति भाव ।

(८४) अनुरागमयमिव—अनुरागातिशयादिति भाव । एवमुत्तरत्वं । सर्गान्तरम्
 —अन्ता सृष्टिम् । [“सर्गान्तरम्” इति पाठे—अन्तविषयं भाग्ये—पद्मान्, व्यवहार
 मित्यर्थं] । आपादयन्त—जनयन्तम् । रागराज्य—राग—विषयेषु अन्त्यासक्तिः, तस्य
 राज्यतत् । आकर्षणाञ्जन—वशीकरणकञ्जलम् । स्वस्थावेशचूर्णमिव—सस्य यथा
 तथा आवेशयतीति तथाभूत चूर्णे—वशीकरणाय चूर्णद्रव्यविशेषं तादिव । सन्तोष
 मिव—दामिमिव, यद्दर्शनेन कौतुकस्य निवृत्तिर्जायते इत्यर्थं । [“सन्तोषमिव”
 इति पाठ—यद् दृष्ट्वा द्रष्टुः कौतुकं न निवर्त्तते, दर्शनश्रुतिसन्तोषस्यानिवृत्ते पुनः
 पुनः तद्दर्शननादसा बहूने इति भाव] ।

(८५) सिद्धयोगमिव—सिद्धाय कार्याणामिति भाव योगः—उपाय तमिव ।
 रसायनमिव—स्त्रियत्वसम्पादनाय च वंशधमिव यदा रसायनप्रयागात् मनुष्य उपाचित
 सवधानु स्त्रिययौवनस्य भवति तदा एतदाश्रयेण यौवनमपीति भाव । रामणीयकस्य—

रूपस्य, कुलकीपमिव लावण्यस्य, पुण्यकर्मपरिणाममिव संसारस्य, (८६) प्रथमाद्गुरमिव कान्तेः, सर्गाभ्यामफलमिव प्रजापतेः, प्रतापमिव विभ्रमस्य, यशःप्रवाहमिव वैदग्ध्यस्य, अष्टादशवर्षदेशीयं कश्चित् युवानम् अद्राक्षीत् ।

पार्श्वे च तस्य द्वितीयं, (८७) संसक्ततुरगं, परं प्रांशुम्, उत्तमतपनीयस्तन्भावदातं, परिणतवयसन्नपि व्यायाम-बलीयांसं, नीचनखश्मशुकेशं, शक्तिखलतिम्, ईपत्तुन्दिलं,

सौन्दर्यस्य । एकराज्यमेव—एकम्—अद्वितीयं, राज्यमिव । कुलकीपमिव—
वृक्षदेवमिव । [“मूलकीपमिव” इति पाठान्तरं—प्रधानधनमिव इत्यर्थः] । पुच्छेति ।
—पुण्यानां कर्मणा परिणाम, —फल तमिव ।

(८६) प्रथमाद्गुरमिव—प्रथम, —मुख्य, आद्यो वा, अद्गुर, —प्ररोह,
वमिव । [“कान्ते” इत्यत्र “कान्तिनताया” इति पाठं—कान्तिरेव लता तस्या] ।
सर्गाभ्यामफलमिव—सर्ग, —सृष्टि, तस्य अभ्यास—पुनःपुनरनुशीलन, तस्य फलं
तद्विव । विभ्रमस्य—विलासस्य । यशःप्रवाहमिव—यशसा प्रसवणमिव । वैदग्ध्यस्य
—नैपुण्यस्य । अष्टादशवर्षदेशीयम्—ईषदसमाप्ताष्टादशवर्षवयसमिव लक्ष्यमाण-
मित्यर्थः, [“इषदसमाप्तौ कल्पदेशीयैर” (५।१।६७ पा०) इति सूत्रात् सिद्धम्] ।

(८७) संसक्ततुरगं—तुरगेण संसक्तं स तुरगाकृद्धमित्यर्थः, [“अपरसंसक्त-
तुरगम्” “अपरसंसिद्धितुरगम्” इति च पाठान्तरद्वये—अपरेण तुरगेण संसक्तं
तम्, अपरेण तुरगेण संसिद्धितं—संसक्तं तन्निति चार्थः । अत्र समासोक्तिः] ।
परम्—अपत्तं, प्राणुम्—उन्नतदेशमित्यर्थः । उत्तमेति ।—उत्तमम्—अद्विसन्तं, यत्
तपनीयं—काञ्चन, तस्य लक्ष्यवत्—स्यूणावत् अवदातं,—शौरं तम, [“अवदात-
सितो गौरी बलसो धवलोऽर्जुन” इत्यमरः] [“उत्तमतपनीयस्तन्भावकारम्” इति पाठा-
न्तरम्] । परिणतवयसं—परिपक्ववयसं स्थविरमिति यावत् । व्यायामबलीयासं—
व्यायामेन—सतताद्बालनया बलीयान्—अतिबलशाली तम्, [“व्यायामकठिन-
कारम्” इति पाठं स्पष्टम्] । नीचनखश्मशुकेशं नीचा,—इत्या, चौरकन्दवा
अश्रीभृता इत्यर्थं रक्षा रक्षक केशाश्च यस्य तथोक्तम् । [“नीचनखश्मशुकेशम्” इति
पाठान्तरं—केशा, —केशा जन्तुं समानम्] । शक्तिखलतिम्—शक्तिवत् खलति,
—खलति यत्र तं शक्त्यर्थं खलति इत्यर्थः, विरलशक्तिमत्तकृतिं यावत् । इदं

(६८) अनुत्तणोदारवेशतया जरामपि विनयमिव शिष्यन्तं,
गुणानपि गौरवमिव आपादयन्तं, महानुभावतामपि शिष्यता-
मिव जनयन्तम्, आचार्यस्य आचार्यकमिव कुर्वाणं, ध्वन-
वारवाणधारिणं, लभत्तनुदुकूलपट्टिकापरिविष्टमौलिं पुरुषम् ।

अथ स युवा (६९) पुरीयायिनां यथादर्शनं प्रतिनिवृत्त्य
विस्मयमानमनसां कथयतां पदातीनां मकाशात् उपलभ्य
दिश्याकृति तत् कन्यायुगलम् उपजातकुतूहलः प्रतूर्णतुरगो
दिदृक्षुः तं लतामण्डपोद्देगम् आजगाम, दूरादेव च तुरगा-

—स्यूनोदारमित्यर्थः । [“तुन्दिलम्” इत्यन्तात् पर “रीमशीरध्वलम्” इत्यधिकपाठे
—रीमश—रङ्गुलीनयुक्तमित्यर्थः, उरस्यल—वचस्यल यस्य तथोक्तमित्यर्थः] ।

(६८) अनुत्तरोति ।—अनुत्तण—मततम उदारवेशतया—महाशयपरिच्छेद-
धारिता । [“अनुत्तणोदारवेशतया” इति पाठे—अनुत्तण,—अनुत्कट मौल्य इत्यर्थः,
उदार,—महाशयं वेशी यस्य तस्य भावः तत्ता तथा] । गुणानपि—विनय-
दाक्षिण्यादीनपि । [“गौरवमिव आपादयन्तम्” इत्यत्र “गरिमाहर्षिमानयन्तम्”
इति पाठान्तरे—गरिमाह—पुरुष प्रशस्यतामिति यावत्, आनयन्—मय्यक प्राप-
यन्म्] । महानुभावता—महामत्तताम् । [“जनयन्तम्” इत्यत्र “आनयन्तम्”
इति पाठान्तरम्] । आचार्यस्य—गुरो । [“आचार्यस्य” इत्यत्र “आचारस्य”
इति पाठे—आचारस्य—सौजन्यस्येति यावत् शब्दविहिताया नीतवा] । आचार्यक-
मिव—आचार्यस्य कस्य आचार्यक तदिव । ध्वनवारवाणधारिणं—मध-
वन्धधरम् । लभदिति ।—लभन्त्या—शीभमानया तन्वा—मुद्रया दुकूलपट्टिका—
प्रह्वमन्त्रवन्दिकया, परिविष्ट,—परिविष्टत मौलि, —धम्मिह, मुर्दा इति यावत् यस्य
त्तम् । [“लभन्त मौलिम्” इत्यत्र “धौतदुकूलपट्टिकापरिविष्टतमौलिम्” इति
पाठान्तरे,—धौतया—विशुद्धया, निष्कलया इत्यर्थः, इत्यन्तं तुल्यम्] ।

(६९) पुरीयायिनाम्—अद्यायिनाम् । यथादर्शनं—दर्शनजनितकस्य यथा-
दर्शनं, दर्शनानुकारितेत्यर्थ इदं नति यावत् । प्रतिनिवृत्त्य—प्रत्याइत्य, [“प्रतीत्य”
इति पाठान्तरे—निन्दित्य निवृत्त्य इत्यर्थः] । विस्मयमानमनसां—विस्मयमानम्—
आश्चर्यावसान, मन दीपं तदाभूतात्तम् । [“विस्मितमनसां” इति पाठान्तरम्] ।
उपलभ्य—विदिवा । उपजातकुतूहल—सञ्जातदर्शनाभिधाष इत्यर्थः । प्रतूर्णतुरग-

दहनतार । निवारितपरिजनश्च तेन द्वितीयेन साधुना सह
चरणाभ्यामेव सविनयमुपससर्प । कृतोपसद्रुहणौ तो सावित्री
सम सरस्वत्या किमनयासनदानादिना कुसुमफलाध्यावसानेन
वनवामोचितेन आतिथ्येन यथाक्रममुपजग्राह । आसीनयोश्च तयोः
आसीना नातिविरमिव स्थित्वा त द्वितीयं प्रवयसम् उद्दिश्य
अब्रवीत्,—“आर्य्य । (१००) सहजलज्जाघनस्य प्रमटाजनस्य
प्रथमाभिभाषणम् अशालीनता, विशेषतो वनवृगीमुग्धस्य
कुमारीजनस्य । केवलम् (१०१) इयम् आलोकनकृताप्राय
चक्षुषे स्पृहयन्ती प्रेरयति उदन्तश्रवणकुतूहलिनी श्रोत्रवृत्ति ।

—धारितपुराणम् । उपससर्प—उपजगाम, कायकात्वादीदृश्यन्वहारी न भिन्द
श्रीय । कृतोपसद्रुहणौ—कृतम्—अनुष्ठितम् उपसद्रुहण्य—समादरेण सहस्रम्,
अभिवादन वा यथो तयाम्भूयो, (“उपसद्रुहणं धीरा वक्ष्यन्वभिवादनम्” इति
श्रृंगारः) । किमनयासनदानादिना—पञ्जररक्षितामनदानादिना । कुसुमफलाध्याव-
सानेन—कुसुमेन फलेन च यत अर्घ्यं—पूजनविशेष, तदेव अवसानं यस्य तम् ।
[“सद्रुमुगकलाध्यावसानेन” इति पाठोऽपि स्पष्ट] । यथाक्रम—वशानियमम् ।
उपजग्राह—समाहृतवती । आसीनता—उपविष्टवती, तयोः—युव प्रवयसोरित्यर्थः ।
आसीना—उपविष्टा । [“अब्रवीत्” इत्यत्र “अवादीत” इति पाठान्तरम्] ।

(१००) सहजिति ।—सहजया—स्वाभाविकया, लज्जया धन, —पूर्व
इत्यर्थः तस्य । [“सहजलज्जाघनस्य” इत्यत्र “सहजलज्जाघनस्य” इति पाठ—
सहजा—स्वाभाविकी लज्जा एव धनं यस्य तस्येत्यर्थः] । प्रथमाभिभाषणम्—
प्रथम—प्राक्त, अपारक्षितामनीरभिभाषणादिति भावः, अभिभाषणम्—आलपनम् ।
अशालीनता—छट्टता, चापत्यमित्यर्थः । [अत्र “अशालीनता” इत्येव पाठः समी-
चीन “शालीनता” इत्यपपाठः, शालीनताशब्दस्य सौजन्यार्थकस्यावाविधित्वात्] ।
वनवृगीमुग्धस्य—वनस्य वृगी—हरिणी, तवत् मुग्ध,—सरल, भीरुवो तस्य ।
[“वनवृगी” इत्यत्र वनशब्देन जनसम्पत्कविरहितत्व सूचितम् । “कुमारीजनस्य” इत्यत्र
“कुलकुमारीजनस्य” इति पाठान्तरम्] ।

(१०१) इयं श्रोत्रवृत्ति इत्यनेनान्य । श्रोत्रवृत्ति,—श्रवणवृत्त्युत्थापार ।
आलोकनेन ।—आलोकनेन—दर्शनेन, युवदारिति भावः, कृताद्यं—चरितार्थे तन्त्रे ;

(१०२) प्रथमदर्शने च उपायनमिवोपनयति सञ्जनः प्रणयम् । अप्रगन्भमपि जनं प्रभवता प्रश्रयेण अर्पितं मनो मधु इव वाचालयति । अयत्नैव च अतिनम्ने साधो धनुषीव गुणः परा कोटिमारोपयति विस्मयः । जनयन्ति च विस्मयम अतिधीरधियाम् अपि अदृष्टपूर्वा दृश्यमाना जगति सुष्ठु सृष्ट्यतिशयाः ; यतस्त्रिभुवनाभिभावि रूपमिदमस्य महानुभावस्य कुमारस्य, (१०३) सौजन्यपरतन्त्रा चैयं देवानां बुधस्यातिभद्रता कारयति कथां, न तु युवतीजनसहोद्या तरलता । तत् कथय, अत्र आगमनेन अपुष्पभाक् कतमो

अधुदे-प्रणय, मृहयन्ती-सृष्टां कुर्वती नयनवत् स्वमपि क्रतार्पतां धनुमभि
मपनीत्यर्थः । उदन्नेति-उदन्तस्य-इत्तान्तस्य, युवतीरिति शेषः प्रश्रयेण कुतूहलिनौ
-सञ्जातकुतूहला सती, प्रेरयति-प्रशीदयति, अमिभाषितु मामिति शेषः ।

(१०२) प्रथमेति-प्रथमं-नवमिच्छे, दर्शनं तद्विन् । उपायनमिव-
उपहारमिव, प्रणयम् उपनयति-प्रदशयति इत्यर्थः । ['उपनयन्ति सञ्जना' इति
बहुवचनान् पाठान्तरम्] । प्रभवता-प्रभुषा, मङ्गलति भावः, प्रश्रयेण-विनयेन,
सञ्जनानामिति भावः, अर्पितं-प्रदत्तं, तन्मै इति शेषः, सञ्जनायत्नीकृतमित्यर्थः,
उद्दीपयन्ति भावः, मन्, -पिष, मधु इव-मद्यमिव, अप्रगन्भमपि-अदृष्टमपि,
अवधिगमपीति यावत्, जन वाचालयति-वाचाल करोति । गुण-विनयादि,
भौर्वो च । परा कोटि-परमनुत्कृष्टे, वतुष परमारथः । विस्मयः, -विश्वासः, (समी
विद्यन् विद्याधी इत्यन्तरः) । अतिधीरधियाम्-अतिशयेन धीरा धी, -बुद्धिर्देवा तथा
ज्जतानामपि । अदृष्टपूर्वा, -पूर्वमदृष्टा । सुष्ठु सृष्ट्यतिशया, -शीघ्रता निर्माणीत्
कर्ता इत्यर्थः । ['सृष्टु सृष्ट्यतिशया' इति पाठे-सृष्टु-विद्यमानु सृष्टि, -विश्रिष्ट
निर्मिति इति भावः, मस्या अतिशया, -उत्कर्षा, परमोत्कृष्टसृष्टवन्मूर्तेति यावत्] ।

(१०३) सौजन्येति-सौजन्यस्य परतन्त्रा-पराधीना, इय देवता-पूज्यानां
इभाकमित्यर्थः, अतिभद्रता-अतिशयेन शिलाचारः, बुधश्च-विद्वज्जनस्य भवत इत्यर्थः,
समीपे इति शेषः, ['बुधश्च' इत्येव 'प्रियस्य' इति पाठे-प्रियस्य-प्रियजनस्य समीपे
इति भावः] कथा कारयति-कथयितुं प्रवर्तयतीत्यर्थः अस्मानिति शेषः । युवतीजन-
सहोद्या-युवतीजनानां सहोद्या-साभाविकी, तरलता-अपलता, "न तु कथं

विक्रमजृम्भितविरहव्ययया शून्यता नीतो देशः ? क वा
गन्तव्यम् ? (१०४) को वा अयम् अपहृतहरहृद्वाराहृद्वारो-
ऽपर इव अनन्यजो युवा ? किन्नान्नः समृद्धतपसः पितुः
अयम् अमृतवर्षी कौस्तुभमण्डिरिव हरहृदयमाह्लादयति ?
का वाऽप्य त्रिभुवननमस्या प्रभातसन्ध्येव महतस्तेजसो जननी
जननी ? कानि वा अस्य पुण्यभाञ्छि भजन्ति अभिव्याम्
अक्षराणि ? आर्यपरिज्ञानेऽप्ययमेव क्रमः कौतुकानुरोधिनो
हृदयस्य” ।

कारयति” इत्यनुवृत्तम् । [अत्र “युवतीजन” इत्यत्र “कुमारीजन” इति पाठो युज्यते ।
“युवतीजन” इत्यत्र “युवतीजने” इति पाठान्तरम्] । अयेदानीं सावित्री ब्रह्मीकृष्णपावधि-
मनुष्मत् इधोवस्य सरस्वत्या भर्तृयोग्यता मनसि कृत्वा परिचयं पृच्छति, तत् कथयेति ।
—तत्—तस्मात्, कथय—ब्रूहि । अत्र आगमनेन अपुण्यत्वात्—पुण्यवर्जित, युवयो,
पूतपादरजन्मशंखितत्वादिति भावः, कतमी देश विक्रमजृम्भितविरहव्ययया—
विक्रमेण—शौच्येण, जृम्भिता—उद्दीपिता, या विरहव्यया—वियोगपीडा, युवजीरिति
भावः, तथा शून्यता नीतः, यस्मात् देशात् भवत्पापान्ता, स देश इदानीं युवयो
विरहैव नितरा दुःखितो जातः, इति तस्य अपुण्यभाञ्छमिति भावः, कुत्र भवतोर्निवासः
इति प्रश्ननिष्कर्षः । [“विक्रमजृम्भितविरहव्ययया” इत्यत्र “विजृम्भितविरहव्यय” इति
पाठो—विजृम्भिता—उद्दीपिता, विरहव्यया यस्य तथाभूत इत्यर्थः] ।

(१०४) [“को वा” इत्यत्र “कस्य वा” इति पाठो—कस्य जनस्य अयं युवा
इत्यन्वयः] । अपहृतेति ।—अपहृतः,—नाशितः, हरस्य हृद्वाराहृद्वारः,—हृद्वार
शर्मं शर्मं देन तथाभूतः, हरकीपादिना अदग्ध इति भावः । अनन्यजः,—आत्मन्,
काम इत्यर्थः । किन्नान्नः,—विमाख्यस्य । [“का वाऽप्य” इत्यत्र “का चास्य” इति
पाठान्तरम्] । त्रिभुवननमस्या—त्रिलोक्यपूज्या । प्रभातसन्ध्येव—प्रातः सन्ध्ये । [“महत्-
स्तेजसो जननी जननी” इत्यत्र “महत्स्तेजसो जननी” इति पाठान्तरम्] । पुण्यभाञ्छि—
पुण्यवन्तोत्सवः । अभिव्याम्—सञ्चाम् । अक्षराणि—वर्षा, किन्नान्नपेयीऽदमिति भावः ।
आर्यपरिज्ञानेऽपि—साधुज्ञानेऽपि अथ साधुरिति सामान्यतः परिज्ञानेऽपि इत्यर्थः, यदा
—आयम्—भवतः, परिज्ञानेऽपि—परिचयजिज्ञासायामपीत्यर्थः । कौतुकानुरोधिनः,
- विविदिज्ञानस्य लक्षणेत्वं, अयमेव ज्ञानः,—निबन्धु, मये इति श्लेषः ।

इत्युक्तवत्यां तस्यां (१०५) प्रकटितप्रथयोऽसौ प्रत्य-
 चादीत्,—“आयुष्मति! सतां हि प्रियवदता कुलविद्या।
 न केवलमाननं, हृदयमपि च ते चन्द्रमयमिव सुधाकर-
 करशीतलेराह्लादयति वचोभिः। (१०६) सौजन्यजन्मभूमयो
 भूयसा श्रमेन कर्मणा शिल्पकला इव भवादृश्यो दृश्यन्ते।
 (१०७) दूरे तावत् अन्योऽन्यस्थालापाः, अभिजातैः सह
 दृशोऽपि निग्रीभूता महतो तुष्टिम् आरोपयन्ति। श्रूयताम्—
 एष खलु भूपणं भार्गववंशस्य भगवतो मूर्ध्नि स्वस्त्रितय-

(१०५) प्रकटितप्रथयः,—प्रदर्शितविषयः। [“प्रत्यवादीत्” इत्यत्र “प्रति-
 ष्ठाजहार” इति पाठान्तरे—प्रयुक्तवानित्यर्थः]। सतानिति।—समा—साधून्,
 प्रियवदता—प्रियभाजिव कुलविद्या—बंशकमानुसारिणी विद्या महता विद्या
 इत्यर्थः। सुधाकरकरशीतले,—चन्द्रकिरणस्त शिशिरैः, [“सुधाकरकरशीतले
 आह्लादयति” इत्यत्र “सुधाश्रीकरशीतले आनन्दयति” इति पाठे—चन्द्रकिरणान्
 शिशिरैः प्रीपयति इत्यर्थः]।

(१०६) सौजन्येति।—सौजन्यस्य—सज्जनोपिपासारस्य, जन्मभूमयः,—उपनि-
 ष्ठानामि। भूयसा—श्रितिश्रमेन, श्रमेन—पुच्छेन कर्मणा—कार्येण शिल्पकला
 इव—शिल्पविद्या इव। [“कर्मणा - इव” इत्यत्र “सञ्जननिर्मापशिल्पकला” इति
 पाठे—सद्यो जना सञ्जनाः, तेषां निर्मापे शिल्पकला इत्यर्थः। “दृश्यन्ते” इत्यत्र
 “जायन्ते” इति पाठान्तरम्]।

(१०७) दूरे इति।—अन्योऽन्यस्य—परस्परस्य, सयनानामिति शेषः।
 आलापाः,—भाषणानि, दूरे तावत्, तिष्ठन्विति शेषः। [“आलापा” इत्यत्र
 “आलापनम्” इति पाठे—आभाषणमित्यर्थः]। ते खलु तुष्टिकारोपयन्तीत्यत्र खा-
 लदा इति भावः। अभिजातैः—सर्वज्ञाने सह निग्रीभूता दृशोऽपि—दृष्टयोऽपि,
 परस्परदर्शनेन सपोर्यं महतो तुष्टिं—भीतम आरोपयन्ति—प्रत्ययति।
 [“तुष्टिम्” इत्यत्र “भूमिम्” इति पाठे—महतो मूर्ध्नि—दास्य, स्वर्गिति भावः,
 स्वर्ग इति—मदिति। “एष” इत्यत्र “यस्य” इति पाठान्तरम्]। भूपणम्—
 चन्द्रहासः। सौजन्यस्य—सज्जनस्य भावः, तस्य बंधुः—कुल तस्य। मूर्ध्नि।—

तिब्रकस्य, (१०८) अदभप्रभावस्तन्निभितजम्भारिभुजस्तम्भस्य,
 (१०९) सुरासुरमुकुटमणिशिलातन्त्रयनदुर्ललितपादपङ्क-
 लस्य, (११०) निजतेजःप्रसरद्भुष्टपुलीनः चवनस्य वहिर्वर्ति
 जीवितं दधीची नाम तनयः । जननी च अस्य जितजगतः
 (१११) अनेकपार्थिवसहस्रानुयातस्य शय्यांतस्य सुता राज-
 पुत्री त्रिभुवनकन्दारवं सुकन्या नाम । ता खलु देवी दिन्मूर्तिं

मू.—इदिवी भुव,—अनीच, स,—सर्ग, तेषां कितयं, वस्य तिनक—ललाट
 भूषणविशेष तस्य ।

(१०८) अदभेति।—अदभ,—बहुल, महान इत्यर्थं (“अदभ बहल बहु”
 इत्यमर) प्रभाव,—तप सामर्थ्यमिति यावत् तेषां क्षमिन्,—सकृद वन्धारे,—
 इन्द्रस्य, भुज एव लम्ब येन तथोक्तं तस्य, (पुरा किल अदिनीकुमाराभ्याम् “आवा
 यजभागमुजौ कुरु” इति चिर प्रार्थितोऽथ तद्योत प्रतिपद्य ताभ्यां भागं ददत्
 इन्द्रश्च क्रुद्धेन बन्धरेण रोषित, ततश्चास्य सवने इत्य मथितोऽभूदिति पुराण
 वार्ता अत्र अनुसन्धेया) ।

(१०९) सुरासुरेति।—सुराणाम् असुराणाञ्च मुकुटेषु यानि मणिशिला
 तन्त्रानि—रत्नभूतप्रमत्ता, तेषु अद्यनेन [“शिलातन्त्रयन” इत्यत्र “शिलाशयन”
 इति पाठान्तरम्] दुर्ललित—दुरधिगम्यम् अन्वहतमिति यावत् पादपङ्क—
 चरणसरसिज यस्य तदाभूतस्य, सुरासुरबन्धस्येति भावः । [“पादपङ्कलस्य”
 इति पाठान्तरमपि स पठ्यते] ।

(११०) निजतेजः।—निजाना तेजसा प्रसरणे—विभारणे प्रभावेत्येत्वर्थं, दुष्ट,
 —दम्भ, पुलीना—तन्त्राणां देव्यं येन तथोक्तम् । (पुरा शमी पत्नी अन्तवन्नी पुत्रीया
 देव्येन क्रियमाणा आसीत् तदार्षो तमस्वीऽसौ महामानसर्गभात् चुञ्चीत, ततश्च
 अन्वर्धनात्मा अनेन अनेन देव्योऽसौ कीपङ्गा दम्भ इति पुराणवार्ता) ।
 वहिर्वर्ति—वहिवर्तते इति वहिर्वर्ति—वहिस्यितम् । [‘वहिवर्ति’ इति पाठान्तरं,
 —वहिव,—वहिवर्तते, इति,—अश्लान यस्य तादृशं, वहिवर्तितमित्यर्थं] ।
 जितजगतः,—जगद्विजयिनि ।

(१११) अनेकेति।—अनेकानि—वर्णानि, पार्थिवाना—राज्ञां सहस्राणि
 त्ने अनुयाता—संमित इति यावत् वक्ष्यः । शय्यांतस्य—तदाभ्यस्य, सुताञ्च इति अर्थः ।
 त्रिभुवनकन्दारवं—त्रिभुवने वाक्य कन्दा, कामु रज—रत्नभूतस्य । दिन्मूर्ति—

विदित्वा वैजनेने मासि प्रसवाय पिता पत्यः पार्श्वीत् स्वगृहम्
 आनाययत्; अमृतं च सा तत्र देवी दीर्घायुषम् एनम् ।
 अनेहसा अवर्द्धत तत्रैव अयम् आनन्दितज्ञातिवर्गे बालस्तारक-
 राज इव राजीवलोचनो राजगृहे । भर्तृभवनमागच्छन्त्यामपि
 मातरि न (११२) आसेचनकदर्शनमिमम् अमुञ्चत् मातामहो
 मनोविनोदनं नम्रारम्; अशिक्षत च अयं तत्रैव सर्वा विद्याः
 सकलाश्च कलाः ।

कालेन च (११३) उपाकूटयौवन्तम् इमम् आलोक्य
 अहमिव असौ अपि अनुभवतु सुखकमलावलोकनानन्दम्
 अस्य इति मातामहः कथं कथमध्येनं पितुरन्तिकम् अधुना
 व्यसर्जयत् । मामपि तत्र देवस्य सुगृहीतनाम्नः शय्यातस्य
 आन्नाकारिणं विकुञ्चिनामानं भृत्यपरमाणुम् अवधारयतु
 भवती । पितुः पादमूलम् आयातं मया साभिसारम्
 अकरोत् स्वामी । (११४) तद्धि नः कुलक्रमागतं राजकुलम् ।

हे भूर्त्तो यस्या तां, सती गर्भजन्तना च मूर्च्छिष्यवतीमित्यर्थः, गर्भिणीमितिभाव ।
 ["दिमुत्तिम्" इत्यत्र 'अनर्बद्धीम्' इति पाठे - अनर्बद्धी - गर्भिणीमित्यर्थः] ।
 वैजनेने मासि - प्रसवमासे । अनेहसा - कालेन । तारकराज इव - चन्द्र इव ।
 राजीवलोचन, - पद्मनेत्र । ["मातरि" इत्यत्र "दुहितरि" इति पाठान्तरम् ।

(११२) आसेचनकैति । - आसेचनक - "तदासेचनकं तद्वेनाम्यन्ती यस्य दर्शने"
 इत्युक्तानुसङ्गम् अतिनेवानन्दकरमिति यावत्, दर्शनं यस्य तदाभूत् । मनोविनोदन -
 मनप्रोतिजननम् । नम्रार - दौर्द्धिम् । कला, - चतुर्पटिविधा सङ्गीतादिविद्या ।

(११३) उपाकूटयौवन - प्रातयौवनम् । असौ - अयम् । कथं कथमपि -
 अतिक्रम्येण । व्यसर्जयत् - प्रेषयामास इत्यर्थः । सुगृहीतैति । - सुगृहीत नाम यस्य
 तयोक्तस्य - प्रातस्करणीयस्य इत्यर्थः "स सुगृहीतनामा ग्यात यं प्रातः शय्यते बुधे"
 इत्युक्ते । भृत्यपरमाणु - सुदृतर भृत्यमित्यर्थः । आयातम् - वात्सल्यम्, पनमिति
 शेषः । मया साभिसारं - समहाय, भक्त्याह्वयमित्यर्थः । स्वामी प्रभु नृपतिरित्यर्थः ।

(११४) तद्धि न इति । - तत् - राजकुलं न, - अकार, कुलक्रमागतम् -

उत्तमानाञ्च चिरन्तनता जनयति अनुजीविनि अपि जने
 कियन्मात्रमिव मन्दाक्षम् । अक्षीणः खलु दाक्षिण्यकीशो
 महनाम् । इतश्च गब्धूतिमात्रे एव पारिशेषं तस्य भगवतः
 चवनस्य स्वनाम्ना नियमित्यप्रदेशं च्यावनं नाम चैत्ररथ-
 कल्प कानन निवामः । तद्वधिरेव नौ यात्रा । यदि च
 (११५) गृहीतक्षणादाक्षिण्यम् अनवहेलं वा हृदयम्
 अस्माकम् उपरि भूमिर्वा प्रसादानाम्, अयं जन श्रवणार्हो
 वा, ततो न विमाननीयोऽयं नः प्रथमः प्रणयः कुतूहलिनो

वधपरम्परया प्राथम्यं, अस्माभिः सेवितमिति यावत्, द्वि—श्रवणार्थे । उत्तमानो—
 सञ्चनानो, चिरन्तनता—चिरानुगत्यनिति भावः । अनुजीविनि—अनुजीव्य तिष्ठति,
 सैवके इति यावत्, कियन्मात्रमिव—अल्पमात्रमिव, [“कियन्मात्रमपि” इति पाठान्तरम्]
 मन्दाक्ष—लज्जा, (“मन्दाक्षं श्लेष्मपा श्लेष्म लज्जा” इत्यमरः) चिरानुगत्येन सम्बन्ध
 भव्यभावे महता लज्जा आयेते, इति मामनुजीविनमपि सदैवहितसहचरं कृतवानिति
 भावः । खलु—यत्, महता दाक्षिण्यकीश —शौदार्यभाण्डारम्, अक्षीणः,—न
 स्य शक्नुतीत्यर्थः, स्वस्य दाक्षिण्यातिशयात् तथा कृतवानिति भावः । इतश्च—
 अस्मात् प्रदेशाच्च पारिशेषं—शेषस्य नदस्य पारं इति पारंशेषम् । गब्धूतिमात्रे—
 गब्धूतिः,—क्रोशयुगं, तदेव तन्मात्रं तस्मिन् (‘गब्धूतिं श्लेष्म श्लेष्मयुगम्’ इत्यमरः)
 तदन्ते इत्यर्थः, [अत्रान्ये गम्भमाने अत्रवाचकात् सप्तमीः । “गब्धूतिमात्रमिव” इति
 पाठान्तरम्] । स्वनाम्ना—निज्ञास्वना, नियमितः,—निर्दिष्टः, अमिहित इत्यर्थः,
 अप्रदेशः,—सञ्ज्ञा यस्य तयोक्तम् । [“निर्मित्यप्रदेशम्” इति पाठः,—निर्मितः,—
 कृतः] । चैत्ररथकल्पं—चैत्ररथ नाम कुबेरीद्यान तस्मादीशद्वयम् । नौ—चावधी ।
 यात्रा—गमनम् । [“तद्वधिरेव” इत्यत्र “तद्वधिषेयम्” इति पाठान्तरम्] ।

(११५) गृहीतेति ।—गृहीतं क्षणादाक्षिण्यं—स्वल्पकालिकसौजन्यं येन तथा-
 भूतम् । [“गृहीतक्षणम्” इति पाठः—गृहीतं—स्वीकृतं, प्राप्त इत्यर्थः, क्षणः,—उक्तव
 येन तम्, “क्षण उद्भव उक्तव” इत्यमरः] । अनवहेलं—नास्ति श्रवणार्हता—श्रवणा प्रस
 ताहृदयम् । प्रसादानाम्—अनुग्रहाया भूमिः,—पावम् । श्रवणार्हः,—योन योग्यः ।
 विमाननीयः,—अनादरणीयः न उपेक्षणीय इति यावत्, नः,—अस्माकम् अयं प्रथमः,
 —पारः, प्रणयः,—प्रथमः, अकुतूहलितश्चावधिमिथम्, प्राथम्यं वा । [“कुतूहलिनो

हृदयस्य । वयमपि शुश्रूषवो प्रथमवृत्तान्तम् आयुषमत्योः । न
 इयम् आकृतिर्दिव्यतां व्यभिचरति । गोत्र नामनी तु श्योतुम्
 अभिनपति नौ हृदयम् ; तत् कथय, कतमो वंश, स्पृह-
 णीयतां जन्मना नीतः ? का च इयम् अत्रभवती भवत्याः
 समवाय इव विरोधिनां पदार्थानाम् ? तथा हि,—सन्निहित-
 वालाश्वकारा भास्वन्मूर्त्तिश्च, पुण्डरीकमुखी हरिणलोचना च,
 (११६) बालातपप्रभाधरा कुमुदहासिनी च, समदहसस्वना

हृदयस्य" इत्यत्र "कुमुदहस्य" इति पाठे—कौतुकम्, श्वशौकुशलेत्यत्र । शुश्रूषव,
 —श्योतुमिच्छव । ["प्रथमवृत्तान्तम्" इत्यत्र "वृत्तान्तम्" इति पाठान्तरम्] । व्यभि-
 चरति—अतिक्रामति, दिश्यतां विना शृङ्खली आकृतिर्न सम्भवतीति भाव ।
 गोत्र-नामनी—कुल नामदेवि । नौ—श्वश्री । स्पृहाणीयतां—स्पृहाणीयताम् ।
 [जन्मना" इत्यत्र "तत्रभवत्या जन्मना" इति पाठान्तरं,—तत्रभवत्या—माननीयया,
 पूज्यया वा, भवत्या इति शेष] । अत्रभवती—मान्या, पूज्या वा । ["भवत्या"
 इत्यत्र "भवत्या ममीपि" इति पाठान्तरम्] । विरोधिनां—परस्परविरुद्धानां,
 पदार्थानां—बन्धुना, समवाय इव—सन्मेलनमिव, दृश्यते इति शेष । तथा हि—तन्निवार्थं
 जानीहीत्यर्थं । सन्निहितवालाश्वकारा—सन्निहिता,—सद्गता, बाला,—केशा,
 श्वकारा इव यथा सा, अन्यत्र—बाला,—अभिनवा, श्वकारा तथाभूता ।
 भास्वन्मूर्त्ति,—भास्वती—दीप्यमाना मूर्त्ति यस्या तथोक्ता, अन्यत्र,—भास्वत—
 सूर्यस्य, मूर्त्ति । (अत्र मूर्त्तिमूर्त्तिमपी श्वकार इति विरोध, उपमितिसमाप्ते
 बहुव्रीहिसमाप्ते च तत्परिहार) । पुण्डरीकमुखी—पुण्डरीक—श्वेतपद्म, तदत्
 मुखं यस्या तथोक्ता, अन्यत्र,—पुण्डरीक,—तदास्त्री दिग्गजविशेष, व्याघ्री वा,
 तस्यैव मुखं यस्या तथोक्ता । हरिणलोचना—हरिणे—शृङ्खलार्थे, लोचने यस्या
 तथोक्ता, अन्यत्र—हरिणस्यैव लोचने यस्या तथोक्ता । (अत्र पठान्तरं विरोध,
 पूर्वपदे समाधानम्) ।

(११६) बालातपेति ।—बालातप,—अभिनवमूर्त्यालीक तस्य प्रमेव प्रभा
 —दीप्ति यस्या तथाभूत अधरी यस्या तथोक्ता, अन्यत्र,—बालातपस्य प्रभा धरतीति
 तथोक्ता । कुमुदहासिनी—कुमुदवद् हासो विद्यते यस्या तथोक्ता, अन्यत्र—कुमुदे
 हसतीति कुमुदहासिनी—कुमुदिनीत्यर्थं । (अत्र पूर्वमविरोध, पश्चाद्विरोध) ।
 समदहसस्वना—मर्दनं स्पृह वर्त्तमान, समद,—मत्त इत्यर्थं, स चासौ हंसश्चेति

समुन्नतपयोधरा च, (११७) कमलकोमलकरा (११८) हिमगिरि-
शिलापृथुनितम्बा च, करभोरुर्विलम्बितगामिनी च, अमुक्त-
कुमारभावा स्निग्धतारका च” इति ।

सा तु अवादीत्—“आर्य्य । योष्यमि कालेन ;
(११८) भूयसो दिवसान् अत्र स्यातुम् अभिलपति नौ
हृदयम् । अल्पीयांश्चायमध्वा, परिचय एव प्रकटीकरिष्यति ।

समदहस, तन्मेव स्तन,—अनि यस्या तथोक्ता, अन्यत्र,—समद,—समताश्चत्रञ्च
इत्यं, हसस स्तनो यस्या तथाभूता । [“समदहससन्ना” इत्यत्र “कलहससन्ना” इति
पाठे—कल,—सधुर, हससेव स्तनो यस्या तथोक्ता, अन्यत्र,—कलहसस्य स्तनी
यस्या तथोक्ता] । समुन्नतपयोधरा—समुन्नतौ—तुङ्गौ, पयोधरी—कुक्षौ यस्या तथोक्ता,
अन्यत्र,—समुन्नता,—समुन्नता, पयोधरा,—सैषा यस्या तथोक्ता, प्राड्डिति भाव ।
(पूर्वत्र समाधान, पश्चात् हसना श्रयेव मन्ताजनन, न प्राड्डीति विरोध) ।

(११७) कमलेति ।—कमल—पद्म, तत्रत कोमलौ करौ यस्या तथोक्ता,
अन्यत्र—कमलवत कोमला,—सदृशा, करा,—किरणा यस्या तथोक्ता ।

(११८) हिमेति ।—हिमागरे,—हिमालयस्य, शिलावन पृथु,—विशाल,
नितम्ब यस्या तथोक्ता, अन्यत्र,—पृथुनितम्बा हिमगिरिशिलेति व्यत्ययान्वय,
पृथु,—सहान, नितम्ब,—कटक यस्या तथाभूता । [प्राग्विरोध, पश्चात् ताड्य-
शिलाया कोमलकरनाऽसम्भवादिगथ] । करभोरु,—करभ,—मणिवन्मादाक-
निष्ठ करस्य वडिभाग, (“मणिवन्मादाकनिष्ठ करस्य करभो वडि” इत्यमर) तदत्
ऊढ यस्या सा, अन्यत्र,—करभस्य—उट्टस्य इव, ऊढ यस्या सा, तथा विलम्बित
—सदुमन्द, सविन्दासमित्यथ, रञ्जतीति तथोक्ता, अन्यत्र,—विलम्बितम्—अति-
मन्द, गञ्जतीति तथोक्ता । [प्राग्विरोध, पश्चात् करभस्य द्रुतगामित्वादिरोध ।
“विलम्बितगमन्य” इति पाठान्ताम] । अमुक्तकुमारभावा—न मुक्त,—न त्यक्त,
कुमारभाव,—दान्यमित्यत्र यथा तथोक्ता, अन्यत्र,—न मुक्त, कुमारै—कार्त्तिकेयै,
भाव—भक्तिर्यथा तथोक्ता । स्निग्धतारका—स्निग्धा—स्नेहव्यञ्जिका, सुप्रसन्नेत्यर्थ,
तारका—अथा कनीनिका यस्या तथोक्ता, अन्यत्र,—स्निग्ध,—संहृपावमित्यर्थ,
तारक,—तटाच्छ्रैत्यविशेष यस्या तथाभूता । (कुमारभक्त्या कुमारश्व तारक
प्रति स्त्रेण विरह इति, पूर्वार्थे तत्परिहार) ।

(११८) भूयम्,—वडन् । अन्वीयान—अन्वय । अध्वा—मार्ग । परि-

आर्य्येण न विस्मरणीयोऽयमनुपद्मदृष्टो जनः” इत्यभिधाय
 तूष्णीमभूत् । दधीचस्तु नवाश्रोभारगश्रीराश्रीधरध्वान-
 निभया भारत्या नर्तयन् (१२०) वनलताभवनभाजो भुजग-
 भुजः सुधीरमुवाच,—“आर्य्य । करिष्यति प्रसादम् आर्य्या
 आराध्यमाना । यस्यामः तातम् । उत्तिष्ठ, व्रजामः” इति ।
 “तया” इति च तेन अभ्यनुज्ञातः शनकैः उत्थाय कृतनम-
 स्कृतिः उच्चवाल । तुरगारूढञ्च तं प्रयान्तं सरस्वती
 सुचिरम् उत्तम्बिपञ्चणा निश्चनतारकेषु लिखितेनेव चक्षुषा
 व्यलोकयत् । उत्तीर्ये शोणम् अचिरेणैव कालेन दधीचः पितुः
 आश्रमपदं जगाम । गते च तस्मिन् सा तामेव दिशं
 विनोक्तयन्ती सुचिरमतिष्ठत् । कृच्छ्रादिव च सञ्चहार दृश्यम् ।

अथ मुहूर्त्तमिव स्थित्वा स्मृत्वा च तां तस्य रूपसम्पदं

धय,—सप्तव । प्रकटीकरिष्यति—प्रकाशयिष्यति, अश्वनी गन्धर्वादिपरिमाणत्वात्
 निकटस्थितयो आशयो अन्तराऽन्तरा दर्शनसम्भावनाया अचिरान् परिचय प्राप्तसमीति
 भाव । अनुपद्मदृष्ट,—अनुपद्मेषु—कार्यान्तरसंबन्धेन, मार्गानुगेषेनेत्यर्थ, दृष्ट,
 —अवलोकित । नवाश्रोभारति ।—नवानाम्—अभिनवसंज्ञितानामित्यर्थ, अधस्त
 —जवाना, भारिष्ठ—श्रीरवेण, [“भार” इत्येव “भर” इति पाठान्तरम्] गन्धर्वा
 र्थेऽधीधरध्वान,—मेषस्य नाद, तन्निभया—तदनु रूपया । भारत्या—बाधा ।
 नर्तयन्—नृत्य कारयन् ।

(१२१) वनेति ।—वनलता एव भवनानि—गृहशयि, भजन्ते इति तदीक्षण ।
 सुजगाम सुजने इति सुजगभुज,—मयूरान्, मयूरा मेषसम्बन्धेन नृत्यन्तीति
 प्रसिद्धि । प्रसादम्—अनुपद्मम् । आराध्यमाना—सेव्यमाना । [“पश्याम तातम्”
 इत्येव “पश्याम तावत्तानम्” इति पाठान्तरम्] । उच्चवाल—प्रनम्य । उत्तम्बित-
 पञ्चणा—उत्तम्बिपञ्चानि—उत्तम्बिपञ्चानि, ऊर्ध्वे स्थिरीकृतानीत्यर्थ, पञ्चादि—त्रैलोक्यानि
 यस्य तेन निश्चलतारकेषु—स्थिरतारकेषु । पितुः,—जनकस्य अश्वनस्य । विनोक्तयन्ती
 —प व्रन्ती । [“बालीकयन्ती” इति पाठान्तरम्] । कृच्छ्रादिव—अतिकर्तव्येन, दृश्य
 —अथ सञ्चहार—नृत्यनर्तयन् ।

पुनः पुनः (१२१) व्यस्यत श्रम्याः हृदयम् । भूयोऽपि चतुः
 आचकाह तद्दर्शनम् । अवशैव केनाप्यनीयत तामिव दिशं
 दृष्टिः । अप्रहितमपि मनस्तेनैव सार्धम् अगात् । अजायत च
 नवपत्नव इव सतायाः कुतोऽपि अनुरागः चेतसि । सालसेव
 शून्येव सनिडेव दिवसम् अनयत् । अस्तमुपयाति च प्रत्यक्-
 पर्थस्तमण्डले लाङ्गलिकीस्तवकसदृशत्वपि कमलिनीकामुक्ते,
 (१२२) कठोरसारसशिरःशोणशोचिपि सावित्रे त्रयीमये
 तैर्जासि, (१२३) तरुणतरतमालश्यामले च मलिनयति व्योम
 व्योमव्यापिनि तिमिरसञ्चये, मञ्जरस्त्रिद्वसुन्दरीनूपुररवानुसारिणि
 च मन्दं मन्दं मन्दाकिनीहंस इव समुत्सर्पति शशिनि गगनतलं,

(१२१) व्यस्यत—विश्रयमगच्छत् । अवशैव—पराधीनैव । अप्रहितमपि—
 अप्रेरितमपि, अनियुक्तमपि इति यावत् । [“सताया ” इत्यत्र “सालवन्तताया ” इति
 पाठान्तरम् । “कुतोऽप्यनुराग ” इत्यत्र “कुतोऽप्यस्या अनुराग ” इति पाठान्तरम् । “सालसेव ”
 इत्यत्र च “सालसेव ” इति पाठान्तरम्] । अनयत्—अवनाहयत्, हृच्छेत् इति भावः ।
 उपयाति—उपगतच्छति । प्रत्यक्पर्थस्तमण्डले—प्रत्यक्—प्रतीक्षा, परिभाषा दिशीत्यर्थे,
 पथस्त—पथित, मण्डल यस्य तथाभूते । लाङ्गलिकीति ।—सालङ्गलिकी—“द्वैश्याङ्गला”
 इति स्थात लाङ्गलाकाररत्नवर्णपुष्पविशिष्ट श्रीर्षधमेद, तस्या सवक—पुष्पगुच्छ, तेन
 सदृशी लिट्—यथा यस्य तथोक्ते, द्रुपद्रुमपिङ्गले इति भावः । [“लाङ्गलिकीस्तवकताम-
 लिषि ” इति पाठे—लाङ्गलिकीस्तवकवत् तामा, —रत्ना, त्विषी यस्य तथोक्ते इत्यर्थे] ।

(१२२) कठोरिति ।—कठोर,—परिणत, सविर इत्यर्थं, य सारस,—
 पक्षिमेद, तस्य शिर इव शोणा—रत्ना, शोचि,—दीप्ति यस्य तथाभूते । सावित्रे—
 सविदुरिद सावित्र तस्मिन् । त्रयीमये—सद्युज्जु भाष्या चितय मयी, “सद्युज्जु सामनामान-
 चरा वेदास्त्रयी भूता ” इत्युक्ते, तदात्मके, “वय्येव विद्या तमलि ” इति श्रुते ।

(१२३) तरुणति ।—तरुणतर,—अभिनव, तमाल,—तदास्त्रिद्वभेद, तदन्त-
 श्यामल,—नील तद्यिन् । व्योम—आकाश मलिनयति—मलिनीकुर्वति । व्योम-
 व्यापिनि—गगनाच्छादिनि । सञ्चरदिति ।—सञ्चरन्तीनाम्—इतस्ततो सञ्चन्तीना,
 त्रिद्वसुन्दरीणा—दीव्योनिविशेषाणा स्त्रीणा, नूपुररवम् अनुसरति—अनुगच्छतीति
 तथाक् । मन्दं मन्दं—शर्तं, क्रमे । समुत्सर्पति—समुद्गच्छति ।

(१२४) कृतमभ्याप्रणामा नियामुखे एव निपत्य विमुक्ताङ्गी पल्लवशयने तस्यौ । सावित्री अपि कृत्वा यथाक्रियमाणं सायन्तनं क्रियाकलापम् उचिते शयनकाले किसलयशयनमभजत, जात-निद्रा च सुखाप ।

इतरा तु सुहृमुहुः (१२५) अङ्गवलमैः विलुलितकिस-लयशयनतला निमीलितलोचनाऽपि नाभजत निद्राम्, अचिन्तयच्च,—“मर्त्यलोकः खलु सर्वलोकानाम् उपरि, यस्मिन् एवंविधानि सम्भवन्ति त्रिभुवनभूषणानि सकलगुणधामगुरुषि रत्नानि । तथा हि, तस्य (१२६) मुखलावण्यविन्दुः इन्दुः । तस्य च चक्षुषो विक्षेपाः (१२७) कुमुदकुवलयकमलाकराः । तस्य च अधरमण्डोर्धितयो विकसितवभ्रुकवनराजयः ।

(१२४) कृतेति ।—कृत मभ्याश सभ्यायै वा प्रणाम कया तथाभूता, उपा-सितसम्भेति यावत् । विजामुखे एव—प्रदोषे एव, न पुन शयनोचिते काले इति भावः । विमुक्ताङ्गी—निहितकर्णिवरा । “विमुक्ताङ्गी” इत्यनेन निःसहाङ्गत्वमस्या दृश्यते । “यथाक्रियमाणम्” इत्यनेन सरसत्या यस्या विशेषतः प्रदर्शयन् सरसत्या एव वारदशामाह । सायन्तन क्रियाकलाप—सभ्याकारिककार्यजातम् ।

(१२५) अङ्गवलमैः,—अङ्गस्य इतस्ततः चालनैः, विलुण्ठनेरिति यावत् । विलुलितेति ।—विलुलित—रिपर्वस्य, किसलयशयनतल—पल्लवशय्या यस्या तथा-भूता । [“किसलयशयनीया” इति पाठान्तरे,—किसलयमेव शयनीते—शय्या यस्या सा] । सर्वलोकानां—सर्वेषां लोकानां, स्वर्गमर्त्यपातालानाम् इत्यर्थे, [निदर्शिते षष्ठी] उपरि—पेठ इत्यर्थे । सकलगुणधामगुरुषि—सकला गुणा,—सौन्दर्यविनयादयः, तेषां धाम,—समग्रायः, तेन गुरुषि—महान्ति ।

(१२६) मुञ्चेति ।—मुखस्य लावण्यानां—कान्तिविशेषाणां, विन्दुः,—लेशः, इन्दुः,—वन्द्यः । [“मुखलावण्यविन्दुरिन्दु” इत्यत्र “मुखलावण्यप्रहाहस्य निपत्यविन्दुरिन्दु” इति पाठे—मुखस्य दंत लावण्यं, तदेव प्रवाहः,—जलधारा, तस्य निपत्यं विन्दु—घावक्षणम् । चक्षुषोः,—मदनशोः, विक्षेपाः,—विसरत्नानि, निपाता इत्यर्थे ।

(१२७) कुमुदेति ।—कुमुदानि—कैरवाणि, कुवलयानि—नीलोत्पलानि, कमलानि—पद्मानि, तेषाम् आकराः,—निचया । [“विकचकुमुद” इत्यादि

तस्य च अङ्गस्य परभागकरणम् अनङ्गः । आः । पुण्यभास्त्रि-
तानि चक्षुषि चेतसि यौवनानि वा स्त्रैणानि, येषाम् असौ
अविषयो दर्शनस्य । क्षणं तु दर्शयता च तम् अन्यजन्मजनि-
कृतेनेव मे फलितम् अधर्मेण । का प्रतिपत्तिरिदानीम् ?”
इति चिन्तयन्त्येव कथंकथमपि समुपजातनिद्रा क्षणमशेत ।
सुप्ता च तम् एव दीर्घलोचनं ददर्श । (१२८) स्वप्नासादित-
द्वितीयदर्शना च आकर्षाकृष्टकार्मुकेण मनसि निर्द्दयमताद्यत-
मकरकेतुना । प्रतिबुद्धाया मदनशरताडितायाश्च तस्या
वार्तामिव उपलब्धुम् अरतिः आजगाम । तथा हि, ततः

पाठान्तरम्] । शीघ्रितय, — मयूखा । परभागकरणम् — परभागस्य — अक्षरार्थं,
करणम् — साधनम् । [“परभागकरणम्” इत्यत्र “परभागीपकरणम्” इति पाठे —
उपक्रियते अनेनेति उपकरणम् — साधनसामशीत्यर्थः] । आ इति क्षेपे । पुण्य-
भास्त्रि — पुष्पानि भजने इति तानि, पुष्पवलीत्यर्थः । स्त्रैणानि — स्त्रीणाम् इत्यानि,
स्त्रीमन्त्रशीनि इत्यर्थः, यथा, — स्त्रीणां समुदायं स्त्रैणानि — गारीजातय इत्यर्थः ।
येषां — अथ प्रथतीणाम्, असौ — युवा, अविषय, — अगोचर, ये असौ न दृष्ट-
तेषां सुखेन अवस्थितिरिति पुण्यभास्त्रिमिति भावः । [“अविषय” इत्यत्र “विषय”
इति पाठान्तरं, — विषयः, — गोचर, दृष्टिपथ इत्यर्थः] । अन्देति । — अन्यजन्म-
जन्मनि — पूर्वजन्मनि, या जनि, — उत्पत्ति, महितकर्मणामिति भावः, पूर्वजन्मानु-
द्वितगर्हिताचरणमिति फलितं तत्कृतेनेव — तच्चरितेनेव । [“अन्यजन्मजनिनेव”
इति पाठान्तु सुगम । “फलितम् अधर्मेण” इत्यत्र “फलितं धर्मेण” इति पाठो
न युज्यते] । अधर्मेणशाब्देन अस्य दर्शनं जातं, तेनैव मे ईदृशी विहातिरिति भावः ।
[“येषाम् असौ विषयः” इति पाठे तु — “फलितं धर्मेण” इति पाठो युज्यते । अस्य
अवसावात्कारेणैव जन्मसाफल्यमिति पुण्यभास्त्रिमिति भावः] । प्रतिपत्ति — इति-
कर्तव्यता । [“समुपजातनिद्रा क्षणम्” इत्यत्र “उपजातनिद्रा चिरात् क्षणम्” इति
पाठान्तरं, — चिरात् — दीर्घकालेन, दीर्घकालानन्तरमित्यर्थः] ।

(१२८) क्षेपेति । — क्षेपे — निद्रावच्छायायां, आसादित — प्राप्त, द्वितीय दर्शनं,
तस्येति भावः यथा तथाभूता । प्रतिबुद्धाया, — चाररितायाः । अरति, — वस्तु-
वैराग्यरूपा कामदया, तथा चोक्त दर्शने — “अज्ञेयवस्तुव ताप पापुता कश्चत-

प्रभृति (१२८) कुसुमधूलिधवलिताभिर्वनलताभिः अताडिताऽपि
 वेदनाम् अधत्त । मन्दमन्दमारुतविधुतैः कुसुमरजोभिः
 अद्रूपितलोचना अपि अशुजलं सुमोच । (१३०) हंसपद्म-
 तालवृन्तचयविधुतैः शोणश्रीकरैः असिक्ताऽपि आर्द्रतामगात् ।
 (१३१) प्रेङ्गत्कादम्बमियुनाभिरनूटाऽपि अघूर्णत वनकमलिनी-
 कङ्गोलदीलाभिः । (१३२) विघटमानचक्रवाकयुगलविष्टैः
 असृष्टाऽपि श्यामताम् आततान विरहनिश्वासधूमैः । पुष्प-
 धूलिधूसरैः अट्टाऽपि व्यचेष्टत मधुकरकुलैः ।

इति । अहृति स्यात् अनालम्बत्तश्रीनादमूर्च्छना । मृतिरेति क्रमाज्जेया दम्भ
 धरदशा इह इति । "दुःखासिका" इति केचित् । कामधूपतिपद्मभूतेति
 तदुपस्थितिपसङ्गः ।

(१२८) कुसुमेति ।—कुसुमाना धलिभिः,—परामैः, धवलिता,—व्याप्ततया
 शैत्यमापन्ना इत्यर्थे ताभिः, ["कुसुमधूलिधवलाभिः" इति पाठाक्षरम्] । वेदना—
 व्यथाम् । अधत्त—अनुबभूवः । तादृशलतास्यर्षे प्रसृत सुखमेव भवेत् अस्यास्ति न तथा,
 इत्यरतिरिति भावः । एवमुत्तरव द्रष्टव्यम् । अद्रूपितलोचना—अकल्पितनयना ।

(१३०) हंसिनि ।—हंसानां पद्मा एव तालवृन्तचया,—व्यजनसङ्गा, तै
 विधुताः,—विलिप्ता तैः । ["हंसपद्मतालवृन्तचयातविततैः" इति पाठे—ताल-
 वृन्तानां व्राता,—समूहा, तेषां वातैः विलता,—विल्लृता, विल्लिप्ता इत्यर्थे तैः] ।
 शोणश्रीकरैः,—शोणस्य—तदाख्यानदस्य, श्रीकराः,—अम्बुकपा तैः, ("श्रीकरो-
 ऽम्बुकषा सत" इत्यमरः) । आर्द्रतां—वाद्यम् ।

(१३१) प्रेङ्गदिति ।—प्रेङ्गलि—सुखरानि, कादम्बानां—कलहर्षिणी, मियु-
 नाभिः—युगलानि यासु त्रयाविधाभिः । वनकमलिनीकङ्गोलदीलाभिः—वनेषु—
 जडेषु, या कमलिनी—पद्मिनी, ता एव कङ्गोलदीला,—तरङ्गपदोलनयन्त्राणि
 ताभिः, अनूटाऽपि—अनुपवेशिताऽपि, अघूर्णत—अधाम्यत् ।

(१३२) विघटमानेति ।—विघटमानैः,—विच्छेद गच्छति इत्यर्थे, चक्र
 वाकाद्या युगलैः,—मियुनैः, विष्टाः,—व्यक्ता तैः । विरहनिश्वासधूमैः,—विरहो ये
 निश्वासाः, ते धूमा इव तैः । श्यामतां—मदिनता, मङ्गाररसव्यञ्जकवैवर्कमिति
 यावत्, यदुक्तं,—"मङ्गारदेवी भगवान् मुराटि सङ्गीयते श्यामवपुर्मुराटि । श्यामी

(१३३) अथ गणराजापगमे निवर्त्तमानस्तेनैव वक्षन्ना तं देशम् आगत्य तद्यैव निवारितपरिजनः क्वधारद्वितीयो विकुचिर्दुटोके । सरस्तती तु तं दूरादेव समुत्समापतन्तं दृष्ट्वा ससम्भ्रमम् उत्थाय वनमृगीव उद्गीवा विभोकयन्ती मार्गपरिश्रान्तम् अस्रपयत् इव धवलितदशदिशा दृशा ।

कृतासनपरिग्रहन्तु तं प्रोत्था सावित्री पप्रच्छ,—“आर्य्य ! कश्चित् कुम्भनी कुमारः ?” इति । सोऽब्रवीत्—“आयुष्मति ! कुम्भनी, स्मरति च (१३४) भवत्योः, केवलममीषु दिवसेषु तनोयसीमिव तनुं विभर्त्ति, अविज्ञायमानाञ्च अनिमित्ता शून्यतामिवाधत्ते । अपि च अन्वक् समागमिष्यति एव मालती इति नास्ती वरवर्णिनी वार्त्ता वो विज्ञातुम ;

मनाक स्निग्धतरणं तेन प्रहारशसी मुखराग उक्त ॥” इति । आततान—प्राप । [“आततान” इत्यत्र “आससाद्” इति पाठान्तरम्] । पुष्येति ।—पुष्याणा धूमिभिः,—परागे, धूसरा,—अपिशा ते, मधुकरकुले,—धमरसदे, अदृष्टाऽपि अचक्षते—तेषा अद्वारैर्यदिता भूमौ विकुचिलितवलीचर्यं ।

(१३३) अथ—अनन्तर, गणराजापगमे—गणराजे—वह्नी निशा, (‘गणराजं निशा वहा’ इत्यमरः) तस्य अपगमे—अतिक्रमे, वचनशामु गतासु इत्यर्थं । कुटोक्—प्राप उपतस्थे इत्यर्थं । [‘आपतन् दृष्ट्वा समुत्सम उत्थाय’ इत्यत्र “आशक्तं शीन्वा सम्यक् समुत्थाय” इति पाठान्तरम् । “मार्गपरिश्रान्तम्” इत्यत्र “मार्गपरिश्रान्तम्” इति पाठान्तरम्—आ० त मार्गपरि एव, अस्रपयति इति परेणान्वयः । एतेन दधीववार्त्ताऽनाद्यन्तस्या अतीव व्याकुलत्व सूच्यते] । अस्रपयत् इव—रूपवा-भावेव । धवलितेति ।—धवलता,—शेतीकता दश दिश यथा तथामृतया ।

(१३४) भवत्योः,—भवत्यौ इत्यर्थः, [स्मरत्यर्थात्कृतातीर्थेति कश्चिद् वही] । तनोयसीम्—अतिशयेन लशाम् । शून्यतामिव—अभावमिव, आशक्ते—अदृष्टवतीत्यर्थः । अन्वक्—मप्यशात्, अविज्ज्ञानेनेति भावः । वरवर्णिनी—उत्तमाङ्गल-काचिदिति शेषः । [“अन्वक् समागमिष्यत्येव मालती इति नास्ती वरवर्णिनी” इत्यत्र “अन्वक् समागमिष्यत्येव मालतीति नास्ती वरवर्णिनी” इति पाठान्तरम्—अन्वक्—अनुपदमेव मप्यशादित्यर्थः, वरवर्णिनी—दूती] । व—पुष्याक्, इव सास्त्रेण

उच्छ्रितं हि सा कुमारस्य” इति । तच्छ्रुत्वा पुनरपि
माविती समभाषत,—“अतिमहान्भावः खलु कुमारः, यत्
एवम् अविज्ञायमाने क्षणदृष्टेऽपि जने परिचितम् अनुबध्नाति ।
तस्य हि गच्छतो यदृच्छया कथमपि अंशुकमिव मार्गलतासु
मानसम् अस्मासु मुहूर्त्तम् आसक्तम् आसीत् । अमृत्यं हि
सौजन्यम् अभिजात्येन व. स्वामिसूनोः । अलसः खलु
लोकः, यदेवं (१३५) सुखभसौहार्दानि येन केनचिद्
क्रीणाति महतां मनांसि । सोऽयम् औदार्यातिशयः कोऽपि
महात्मनाम् इतरजनदुर्लभं, येन उपकरणौकुर्वन्ति त्रिभुवनम्”
इति । विकृतिः उच्चावचैः आलापैः सुचिरमिव स्थित्वा-
यथाऽमिलपितं देगम् अयासीत् ।

इत्यर्थः । वाचां—प्रशंसाम् । सा—मालती । कुमारस्य—दधीचस्य उच्छ्रित—
जीवनमित्यर्थं सदैव महत्तरीति भावः । (“उच्छ्रितम्” इत्यनेनास्या विस्मयवत्ता-
व्यापिता) । अविज्ञायमाने—अज्ञातकृत्वशील इति भावः । परिचितं—परिचयः,
प्रणयमिति यावत् । अनुबध्नाति—आदधति । महातुभावा ख परविधेकरहिता-
सर्वमिव खे मन्वन्ते इति भावः । यदृच्छया—अकस्मादित्यर्थः । अंशुकमिव—
वसनमिव । मार्गलतासु—पथि स्थितासु वल्लीषु, अपरिचितासु इति भावः, यद्य
यदृच्छया गच्छति तस्य अनुबध्नातम्या कदाचित् अणुकादि मार्गलतासु यथा लगति,
तथा मार्गवशादिहासतस्य कुमारस्यापि मन अस्मासु इति भावः । अमृत्यं—महा-
मृत्यम् । [अत्र “अमृत्यम्” इति पाठान्तरं,—अमृत्यं—न निरर्थकमित्यर्थं, केवलं
वाचिकं सौजन्यं न, किन्तु आन्तरनेवति भावः] अभिजात्येन—सर्वप्रसूतत्वेन ।
स्वामिसूनोः,—प्रभुकुमारस्य । अलसः,—निर्दोषः, मृदो वा ।

(१३५) सुखभिति ।—सुखभानि—सुखापाणि, सौहार्दानि—मिवता त्रिधा-
यानि महताम्—उदाराणां, मनांसि—चेलांसि, येन केनचित्—सामान्येन
वस्तुनेति भावः न क्रीणाति—ज्ञेत् न प्रभवति । औदार्यातिशयः—अतिशयेन
औदार्यम् । कोऽपि—अनिबन्धनीयः । इतरजनदुर्लभं—दुर्लभमप्यापि । येन—
औदार्यातिशयेन इत्यर्थः । उपकरणौकुर्वन्ति—वशीकुर्वन्तीत्यर्थः । उच्चावचैः—
जानोविधैः । (“उच्चावचं नेकर्त्तव्यम्” इत्यमरः) ।

(१३६) अथ अपरेद्युः उदिते भगवति द्युमणौ उद्दामद्युतौ
अभिद्रुततारके तिरस्कृततमसि तामरसिनौविकासव्यसनिनि
सहस्ररश्मी शोणम् उत्तीर्य आयान्ती, तरलदेहप्रभावितान-
च्छलेन अत्यच्छं सकलं शोणमनिलमिव आनयन्ती,
(१३७) स्फुटितातिमुक्तककुसुमस्तवकममत्विपि मटाले
महति मृगपताविव गौरी तुरङ्गमे स्थिता, मलौलम् उरो-
वध्नारोपितस्य (१३८) तिर्य्यगुत्कर्णतुरगाकर्णभ्राननूपुर-
पटुरणितस्य अतिबहलेन पिण्डानक्तकेन पल्लवितस्य

(१३६) अपरेद्युः—अन्यत्र अहनि । अपरेद्यु इत्यादिर्दे—मातृदौ
समद्वयवति अन्यसम्बन्ध । ["उदिते" इत्यत्र उद्यति" इति पाठे,—उद्भ्रं
गच्छतीत्यर्थः] । द्युमणौ—द्विभो मणिरिव तस्मिन् गगनरत्ने इत्यर्थः, मूर्धे इति यावत् ।
उद्दामद्युतौ—उद्दामा—उत्कटा उधेति यावत्, द्युति,—प्रभा यस्य तस्मिन् ।
अभिद्रुततारके—अभिद्रुता,—सन्ताडिता, तारका,—गणनाणि येन तथोक्ते नरुव
तिरोधानकारिणि इत्यर्थः । तिरस्कृततमसि—दूरीकृतमन्कार । तामरसिनीविकास
व्यसनिनि—तामरसिन्धु,—पशुन्धु, तासां विकासि—प्रभुन्धु, व्यसनम्—आसनि
विद्यतेऽस्तीति तदाभूतेः । [ताम व्यसनिनि" इत्यत्र "तामरसव्यासव्यसनिनि"
इति पाठान्तरे,—तामरसस्य—पशुस्य, व्यास,—विस्तार, विकास इति यावत्, तत्र
व्यसनिनि] । आयान्ती—आयच्छन्ती । तरलति ।—तरला—चञ्चला, विकासिनी
इत्यर्थः, या देहप्रभा, तासां विधान —विमार, स एव छल, तस्य हृत्त वा तन ।
अत्यच्छम्—अतिनिश्चलम् । आनयन्ती—सहचरीकुर्वतीत्यर्थः ।

(१३७) स्फुटिताति ।—स्फुटित,—विकशित, योऽतिमुक्तककुसुमस्तवक,—
माधवीलतापुष्पगुच्छं, तेन समा विष —कान्तर यस्य तदाक्त । मटाले—
केशरवति । मृगपताविव—सिद्ध इव । गौरी—गौरवर्णा पाञ्चती च । उरोवध्नारो-
पितस्य—उरोवध्ना—अत्रपृष्ठाकृदस्य चरणव्यापनाय द्रव्यवध्ने, तत्र आरोपितस्य
—स्थापितस्य, चरणयुगलपदस्य विशेषणमिदम् ।

(१३८) तिर्य्यगिति ।—तिर्य्यक—साच्चि यदा तदा, उत्कर्ण—उन्नतित-
करणेन, तुरगाकर्ण—पदने, आकर्णमान—शुश्रूषा, मिरमपुरश्चन्द्रा इति भावः,

(१३८) कुङ्कुमपिञ्जरितपृष्ठस्य चरणयुगलस्य प्रसरद्भिः अतिभोहितैः प्रभाप्रवाहैः उभयतः ताडनदोहदलोभागतानि किंसलयितातिरिक्तरक्ताशोकवनानि इव आकर्षयन्ती, (१४०) सकलजीवलोकाद्दयहठहरणघोषणयेव रशनया शिञ्जानजघनस्थला, धीतधवलनेत्रनिर्मितेन निर्माकलघुतरेण आप्रपदीनेन कञ्चुकेन (१४१) तिरोहिततनुलता, तनुकञ्चुकाभ्यन्तरदृश्यमानैः आश्यान्चन्दनधवलैः

नूपुरयो पट्ट—स्रष्ट, रचित—शब्द यस्य तथाभूतस्य । अतिवहलीने—अधिप्रभूतेर्न, पिण्डालककेन—घनलाचारेसेन, पञ्जवितस्य—मन्त्रिसमन्वयवदचिरत इत्यर्थे ।

(१३८) कुङ्कुमेति।—कुङ्कुमेन पिञ्जरित—रञ्जित, पीतवर्णीकृतम् इत्यर्थे, पृष्ठ यस्य ताडयस्य । उभयत—उभयो पाश्वोरित्यर्थे । ताडनेति।—ताडन—प्रहार एव, दोहद,—शर्माभिनाथ तत्र लीभ—लोलुपता, तेन आगतानि, “पादाहत प्रमदया विकसद्यशोक” इति कविममथप्रसिद्धे । किंसलयितानि—सञ्जातपल्लवानि, अत एव अतिरिक्तानि—विलूतानि रक्ताशोकवनानि तानि, [“किंसलयितातिरिक्तरक्ताशोकवनानि” इत्यत्र “किंसलयितानि रक्ताशोकवनानि” इति पाठान्तरम्] ।

(१४०) सकनेति।—सकनानां जीवलीकानां हृदयानि—चेतांसि, तेषां हठेन—सहसा हरण तस्य घोषणा—वाद्यविशेषानुगतानि वचनानेत्यर्थे तथैव, [“हरणघोषणयेव” इत्यत्र “हरणघोषणयेव” इति पाठान्तरे—आघोषणा—वाद्यविशेषानुगता इत्यर्थे] । रशनया—मैत्रलया । शिञ्जानेति।—शिञ्जान—रक्त, जघनस्थल यस्या तयोक्ता । धीतेति।—धीत—स्नानितम् अथ एव धवल नेत्र—वस्त्रविशेष, (“नेत्र मथिगुणे वस्त्रमिदं मूले द्रुमस्य च” इति मेदिनी, तेन निन्दित, —कृत तन । निर्माक,—मयंकञ्चुक, तत्रैव लघुहर,—अतिप्रयेन सूत्र तेन । आप्रपदीनेन—प्रपद—पादाद्य प्रपदात् आ आ प्रपद—पादाद्यपर्यन्त, तत्र व्याप्नोति तयोक्तेन, पादाद्यपर्यन्तत्वनिमित्त्यर्थे ।

(१४१) तिरोहितेति।—तिरोहिता—आहता अनुरव—अन्नमेव लता—वह्नी यथा तयोक्ता । तन्विति।—तनी—एतन्नस्य, कञ्चुकस्य—वक्षस्य गावावस्य भवत्य, अत्यन्तरेषु दृश्यमाना ते । [‘तनुकञ्चुकाभ्यन्तर—’ इत्यत्र ‘कातकञ्चुकान्तर—’ इति पाठे—कात,—तनु, सूत्र इत्यर्थे] । आश्यानेति । आश्यान्नि—रूपञ्चुकाद्य, चन्दनानि, तै धवला, वै ।

अवयवै' (१४२) स्वच्छमनिलाभ्यन्तरविभाव्यमानमृणालकाण्डेव सरसी, (१४३) कुसुमभरागपाटलं पुलकवन्धचित्तं चण्डातकम् अन्तःस्फुटं स्फटिकभूमिरिव रत्ननिधानभादधाना, हारेण (१४४) आमलकीफलनिस्तलमुक्ताफलेन स्फुरितस्यूलग्रहगण-शारा, शारदीव (१४५) श्वेतविरलजलधरपटलाहता द्यौः, कुच-पूर्णकलशयोरुपरि रत्नप्रालम्बमानिकाम् (१४६) अरुणहरित-किरणकिसलयिनीं कस्यापि पुण्यवती हृदयप्रवेशवनमालिकामिव

(१४२) स्वच्छेति ।—स्वच्छानि—निर्मलानि, सलिलानि—जलानि, तेषाम् अन्तरेषु विभाव्यमान, —सदृशमाय, मृणालकाण्ड, —मृणाललता यस्या यस्या वा तथाभूता ।

(१४३) कुसुमेति ।—कुसुमभरागेष—कुसुम, —“कुसुम” इति ख्यात पुष्प विशेष, तत्र रागेष—भ्राह्मण्येन, पाटलं—रक्तम् । पुलकवन्धेन—विविधवर्णरचितविन्दु-व्यासेन, चित्तं—मनोऽभिव्यक्तं । चण्डातकम्—अर्द्धांकम्, ऊरीरधपथ्यरूपाति वसनविशेषम्, (“अर्द्धांक वस्त्रीणां श्यामच्छातकमेयकम्” इत्यमर) । अन्तःस्फुटम्—अन्तरोऽञ्जलमित्यर्थे । रत्ननिधानं—निहित रत्नमित्यर्थे । भादधाना—धारयन्ती ।

(१४४) आमलकीफल ।—आमलकीफलानौष निस्तलानि—वर्जुलानि, मुक्ता-फलानि यत्र तादृशेन तादृशमुक्ताफलरचितेनेत्यर्थे । [“निस्तल” इत्यत्र “निस्तुल” इति पाठे—निस्तलानि—तुलारहितानि निरुपमाषीत्यर्थं, मुक्ताफलानि यत्र वाट्टै-नेत्यर्थं] । स्फुरितति ।—स्फुरितं,—दीप्यमाने, स्यूले—सुवर्णैरित्यर्थं, यद्गमये,—धारामण्डले, शारा—विचित्रा । शारदीव—शरत्कालीनेव ।

(१४५) श्वेतेति ।—श्वेतं,—जन्तापगनात् घृभतां गतं, विरलं,—अन्वल्पं, जल-धराणां—मेघानां, पटलं—निषयं, आहता—व्याप्रा । द्यौः—अन्तरीक्षम् । कुर्वति ।—कुर्वी—सनी, पूर्णकलशादिव, तथोरुपरि रत्नप्रालम्बमानिकां—रत्नहारमालाम् ।

(१४६) अरुणेति ।—अरुणेन—रक्तेन, हरितेन—श्यामलेन, किरणेन—मन्वलेन, पद्मराग-सरकतानामिति भाव, किसलयया,—नवपद्मया सति अस्यां तादृशीं, सञ्जातकिसलयामित्यर्थे । हृदयप्रवेशेति ।—हृदये प्रवेश, तस्य वन-मालिका—पद्मपुष्पयुक्ता माला तामिव, (पूर्णकुम्भोपरि धनमालापदान पञ्चिदम्) कीऽपि पुण्यवान् अस्या हृदय प्रवेश्यतीति दत्तद्रव्यार्थे पूर्णकुम्भस्थापनमिति भाव ।

वहां धारयन्ती, (१४०) प्रकीर्णनिविष्टस्य एकैकस्य हाटककटकस्य
 मरकतमकरवेदिकासनायस्य (१४८) हरितौकतदिगन्ताभिः
 मयूखमंडलिभिः स्यनकमनिनीभिरिव सक्ष्मीशब्दा अनुगम्य-
 माना, (१४९) बहलताम्यूनकृणिकाम्यकारितेन अधरसम्पुटेन
 (१५०) मुखशशिपीतं ससन्ध्यागगं तिमिरमिव वमन्ती,
 (१५१) विकचनयनकुवनयकुतूहलानीनया अलिकुनसहत्या
 नीनाशुकजालिकयेव निरुहार्धवदना, नीनीरागनिहितनीनिम्ना

(१४०) प्रकीर्णतेति ।—प्रकीर्णे—कूर्परभाषोभास्यो मखिवमपयलो इसावयने,
 निविष्टः,—धृतं तस्य । हाटककटकस्य—सर्वकण्डस्य । मरकतेति ।—मरकतस्य—
 हरिप्रविभेदस्य, मकरवेदिका—मकराकारा पीठिका, स्यनिभद इत्ययं, तथा सनायः,
 —युक्तं तस्य तद्वत्तस्येति भावः ।

(१४८) हरितौकतेति ।—हरितौकता,—श्यामीकता, निम्ना,—दिविभागा
 भाभिः तदोक्तभिः, मयूखमंडलिभिः,—किरणावलीभिः । [“मयूखमंडलिभिः” इति
 पाठेऽपि स एवायं] । स्यनकमनिनीभिरिव—स्यनपरिनीभिरिव पत्रपुत्रसहितभिः
 भावः । सक्ष्मीशब्दा—सक्ष्मीरिव पत्रदृष्टा, पत्रविजाहिनोति भावः, इति बोधेन,
 अनुगम्यमाना—अनुस्रियमाना ।

(१४९) बहलतेति ।—बहलते—पुन पुन चरितेतेति भावः, तास्यनेन या
 कृषिका—कृषवर्षता, तथा अम्यकारिते—सध्याताम्यकारः तेन । अधरसम्पुटेन
 —अधररूपसमुद्भवेन ।

(१५०) मुखति ।—मुखमिव शशी—अष्टं तन पौन—दण्ड । ससन्ध्यागगं
 —सन्ध्यागगं,—सन्ध्याकान्तिकभौहिसं, तेन सह वर्त्मानम् [अचरस्य धनी पीठि
 क्षान् तास्यूनकृणिकायोगाद् तदोक्तमितम्] । वमन्ती उद्विगन्ती ।

(१५१) विकचतेति ।—विकचते—विकचते, मयने कुवनये—नीनीयते इव,
 तयो कुतूहलान्—कुतूहलान्, कायेना—संसृता तया । नीनाशुकजालिकया—नीना—
 नीनरवा अशुकजालिका—त्राशरन् सुचिद्र मुखारववमनमिषये तया । निरुहार्ध—
 आश्वदितम अर्धवदन—वदनार्धे यथा तदाश्रुता अश्वतने अशुवि कीर्णदि-
 पतवत्तदिति भावः । नीनीति ।—नीनीरागिष—नीनी—“नीनी” इति शब्दो रूप
 विद्वेत्, तस्य नीनीष—वर्षेन, निविष्टः,—अपिष्टः, नीनीमा—नीनीत दय तादृशम् ।

(१५२) शितिगन्धशितिना वामश्वणाश्रयिणा दन्तपत्रेण
कालमेघपल्लवेनेव विद्युदिव द्योतमाना, वकुलफलानुकारिणीभिः
तिष्ठभिः मुक्ताभिः कल्पितेन बालिकायुगलेन अधोमुखेन
(१५३) आलोकजलवर्षिणा सिञ्चन्तीव घतिकोमले भुजलते,
दक्षिणकर्णावतंसितया (१५४) केतकीगर्भपलाशलेखया रजनी-
करजिह्वयेव लावण्यलोभेन (१५५) लिङ्गमानकपोलतला,
तमालश्यामलेन मृगमदामोटनिष्यन्दिना तिलकविन्दुना मुद्रित-
मिव मनोभवसर्वस्वं वदनम् उद्वहन्ती, (१५६) खलाटलासकस्य
सीमन्तबुम्बिनः चटुलतिलकमण्यैः उदञ्चता चटुलेन अंशुजालेन

(१५२) शितिगन्धशितिः—शितिगन्ध, —नीलकण्ठ हर इत्यर्थं तस्य गल —
कण्ठ, तदन्तु शिति, —भीलमित्यर्थं तेन । [“शितिगन्धशितिना” इति पाठान्तरं,—
शिति गन्ध, हरश्च इति भावः, तदन्तु शितिना] । वामश्वणाश्रयिणा—वामकर्णा-
धृतेन । दन्तपत्रेण—सूक्ष्मदन्ताङ्गुलिकर्णभूषणविशेषश्च । कालमेघपल्लवेन—नील-
मेघविकारिण (“पल्लवोऽस्ती किसल्लवो विसारे विटपे वने” इति मेदिनी) । बालिका-
युगलेन—मलप्रदेशेन, (“अङ्गुरीयकङ्गोदिरकल्लो पृषि बालिका” इति मेदिनी) ।

(१५३) आलोकः—उद्योत प्रमत्तार्थं, (“आलोकौ वरुनी-
द्योतौ” इत्यमरः) एव जलं तं वर्णयतीति तेन । दक्षिणे कर्णे
श्वरतंसिता—श्वरद्वारलेन धृता तथा ।

(१५४) केतकीति ।—केतकीया गर्भपलाश —अभ्यन्तरपत्र तस्य निखया—
रीखया, रेखाकारेण विदारितपत्रगुच्छनेत्यर्थः । रजनीकरजिह्वयेव—रजनीकरस्य—
चन्द्रस्य, जिह्वा—रसना, अतिशुभ्रत्वात् औत्कथेति भावः तथैव [“रजनीकरजिह्वालतयेव”
इति पाठान्तरं—जिह्वा इव खला तथैवेत्यर्थः] ।

(१५५) लिङ्गमानेति ।—लिङ्गमानम्—आस्वाद्यमानं कपीलतल—गच्छभागः
मस्या तपीता । तमालश्यामलेन—ब्रह्मालवन् श्यामल, —कृष्णं तेन । मृग-
मदिति ।—मृगमदस्य—कङ्कुरिकाया, आमोद, —सौरभ, तं निष्यन्दते—हरतीति
प्रयोगेन, तिलकस्य मृगमदप्रकृतत्वादिति भावः । मुद्रित—चित्रितम् । मनो-
भवसर्वस्वम्—अनङ्गसर्वस्वधनम्, सुखार्थं सर्वोत्कर्षेण कामोद्दीपकत्वादिति भावः ।

(१५६) खलाटलैः ।—खलाटैः—भाके, लासक, —नर्तक, मुरविषय, तस्य ।

रक्षाशुकेनेव हतशिरोऽवगुण्ठना, (१५७) पृष्ठप्रेङ्गदनादरसंयमन
 गिथिलजूटिकावन्धा, नीलचामरावचूनिनीव (१५८) चूडा
 मण्डिमकरिकासनाथा, मकरकेतुकेतुपताका, कुलदेवतेव चन्द्र-
 मस, पुन सञ्जीवनोषधिरिव पुष्पधनुष, विलेय (१५९) राग-
 सागरस्य, ज्योत्स्नेव यौवनधम्ब्रोदयस्य, महानदीव रतिरमा-
 मृतस्य, कुसुमोद्भतिरिव सुरततरी, बालविद्येव वैदग्ध्यस्य,

यथा—सवाटं सासयति—दीपयतीति तादृशस्य । सीमलपुष्पिनः,—सीमल,—
 द्विगमध्यवर्ति-पुष्पशर्माकाररक्षाविशेष तं पुष्पति—ममतीति सीमलपुष्पो तस्य सीमल
 शर्मिन इत्यर्थः । अटुलः,—तरुण, य तिलकमणि—तिलकाकाररक्षणमणिविशेष
 तस्य उच्चारः । ["अटुलातिलकमणि इति याद्वानरे — "सुरभयद्वन्द्वो नानारवीर्य
 मन्वित । सवाटलम्बासुहारदटुलातिलको मतः १" इत्युक्तमप्यसुलाटभूषणविशेषा
 दिव्यं] । उदयता—उद्वृष्टता । अटुलन—इतलत प्रसरता । अटुलासेन—किरच
 समुद्रेन । रक्षाशुकेनेव—रक्षाशुकेनेव । हतिति—हत शिरस्य अवगुण्ठन यथा
 तदाभूता ।

(१५७) पृष्ठति ।—पृष्ठे प्रेङ्ग—लम्पमान अनादरसंयमनेन—अयवधमनेन,
 शिथिल—छान्दित, जूटिकावन्ध,—द्विगमध्य यथा तदाविधाः भोजति)।—
 भोजु चामरमेव अवचून—धजाधीवर्तिवमन चिञ्च वा विद्यतऽस्या इति तदाज्ञा ।

(१५८) चूडानवीत ।—चूडायां या मण्डिमकरिका—मकराकारमणि इत्ययं,
 तदा सनाया—सहिता अत एव मकरकेतो,—कामाल द्विगुणताका—ध्वजगताका इव
 प्लितति मेष । कुलदेवतेव—ब्रह्मविहारी देवतेव । पुन सञ्जीवनोषधिरिव—पुन सञ्जीवनं
 —इरकोपानमदहनात्मकं सुन्दरं जीवनदायि, तस्य जीवधिरिव—मताविशेष इव ।

(१५९) रागति ।—राग,—भीरुमूढा सागर इव तस्य वलन—तीरभू मरिच
 यथा,—नौरमिष, प्रयाणपरभरा इवत्ययं, ("यथा स्यात् दीरुदीरवा" इत्यमरः)
 कान्था यथा वना मन्तिकामति तदन् पतन्ती मदनपदवर्णनां पुन मनुगतीति यथा
 सुकल्पे च वासु जीवु प्रसरति एतन्नामव निदधन्ति इति भाः । ज्योत्स्नरति ।
 —यथा उत्दिन पि अटु दावन् अरवा न विद्यमत्त जावन् विमपि न विमपति,
 तदा यत् विना दीपक, एवमी शब्दव अभावात् इत्यन इति भाः । कुसुमोद्भ त
 रिव—उत्पीडन इव । सुरततरी,—पुरत—कीडुवयदास्ते-रस्तत्र-इत्ययं, तदेव

कौमुदीव कान्ते, धृतिरिव धैर्यस्य, गुरुशालेव गौरवस्य, बीज-
भूमिरिव विनयस्य, गीठीव गुणानां, मनस्वितेव महानुभाव-
ताया, हस्तिरिव तारुण्यस्य, (१६०) कुवलयटलादामदीर्घ-
लोचनया पाटलाधरया (१६१) कुन्दकुड्मनस्फुटदशनया
शिरीषमालासुकुमारभुजयुगलया (१६२) कमलकीमलकरया
वकुलसुरभिनिश्चसितया चम्पकावदातया कुमुममय्येव
ताम्बूलकरद्ववाहिन्या (१६३) महाप्रमाणाश्वतरारूढया

तस्य तस्य बालविशेषे—अभिनवा विष्टेव शान्दकालिकी शिष्टेव वा । वैदग्ध्यस्य—
विलासविशेषस्य बान्धमस्कारो यथा कमपि कदाऽपि न त्यजति तथा वैदग्ध्यमपि
एतामिति भावः । कौमुदीव—चन्द्रिकेव प्रमेवेत्यर्थः । धृतिरिव—सजोष इव उच्छ्वसं
इत्यर्थः । गुरुशालेव—गुरुष्टस्मिन्, यदा—गुर्वी शाला गुरुशाला इव । बीज-
भूमिरिव—बीजजलमिव । गीठीव—समाज इव समवाय इत्यर्थः । मनस्वितेव—
प्रगल्भम शालिषमिव । हस्तिरिव—सजोषसीमेत्यर्थः । तारुण्यस्य—श्रीवनस्य,
यथा सपत्नीर्गण हन कश्चिन्नात् विषयजातमभिलषति, तदन् तारुण्यमपि
मालतीमाहाय इति भावः ।

(१६०) कुवलेति ।—कुवलयदलदाम—नीलोत्पलदलमाला तद्वत् दीर्घे—
शायने लोचने—मयने यथा तयोक्तया । पाटलाधरया—रक्षाधरया ।

(१६१) कुन्देति ।—कुन्दानां—साय्यकुसुमविशेषाणां कुड्मलानीव स्फुटा,—
व्यक्ता गुणा इत्यर्थे दशना—दत्ता यथा तशामृतया । शिरीषेति ।—शिरी-
षाणां—तदारुण्यपुष्पविशेषाणां मालावत् सुकुमार—सुतोमज भुजयुगल यस्या
तयोक्तया ।

(१६२) कमनेति ।—कमल—पद्म तद्वत् कीमली करी—पापी यस्या
तयोक्तया । वकुनेति ।—वकुलवत—तदारुण्यपुष्पविशेषवत् सुरभि—सुगन्धि, निश्चसित
यथा तयाविश्रया । चम्पकावदातया—चम्पककुसुमवत् गौरवर्णया । चत
एव कुमुममय्येव—पुष्पमय्येव कुमलवादिभिर्नयनादीनां विधानादिति भावः ।
ताम्बूलकरद्ववाहिन्या—ताम्बूलानां करद—भाजभविशेष इव वहतीन् तयोक्तया ।

(१६३) महेति ।—महत् प्रमाणा परिमाणं यच्च तादृशं चरन्त इत्यर्थे,
योऽश्वतर—अश्वया महान् जति अश्वकारपुष्पविशेष, यदा,—तद्वत् अश्व,

अनुगम्यमाना, (१६४) कतिपयपरिचारकपरिकरा माकृती
ममदृश्यत । दूरादेव च दधीचप्रेम्णा सरस्वत्या लुण्ठितेव मनो-
रथे, आकृष्टेव कुतूहलेन, प्रत्युद्धतेवोत्कलिकाभि, आलिङ्गितेव
भक्त्यण्डया, अन्तप्रवेशितेव हृदयेन, स्रपितेव धानन्दाश्रुभिः,
विलितेव स्मितेन, वीजितेव उच्छ्वसितै, आच्छादितेव चक्षुषा,
अभ्यर्चितेव वदनपुण्डरीकेण, सखीकृतेव आशया सविधम्
उपययौ । अवतीर्थे च तुरगात् दूरादेव अवन्तीन मूर्धा
प्रणामम् अकरोत्, आलिङ्गिता च ताभ्या सविनयम् उपाविशत् ।
अप्रश्रयं ताभ्या सम्भाषिता च पुण्यभाजम् अभिन्यत, अकथयच्च
दधीचसन्दिष्टं शिरसि विनिहितेन अञ्जलिना नमस्कारम्,
अगृह्णाच्च आकारत प्रभृति अग्राम्यतया तैः तैः अतिपेशलैः
आनापै, सावित्रीसरस्वत्यो मनसौ ।

अत्र ["वसोन्नाश्रुप्रेम्ण्य तनुवम्" (५ । ३ । ६१ पा०) इति शकुन्ते तरु, ("तनुव—द्वितीयवच प्राप्ति" इति) तन् आकृष्टा—अधिष्ठिता तथा ।

(१६४) कतिपयेति ।—कतिपये—नात्यन्ते नातिरुपुषा इति भावत् परि-
चारका—भृत्या परिकरा—परिवारा सहचरा इत्यर्थं यस्या मयीका ("परिकरा
पश्येत्परिवारयो" इति मेदिनी) सरस्वत्या कचभृत्येति शेष लुण्ठितेव—अपहृतेव ।
उत्कलिकाभि,—शोभने विनयेन विशेषेण दानैपनेन । ["त्रिलुनेव" इति
पाठान्तरे—निमयीकृतेव इत्यर्थ] । उच्छ्वसितै—निश्वासमहद्भि । सविधम्—अनिकम् ।
[लोकैः पि य कथित प्रेमाश्रु प्रवाहान् सविधमाज्ञाति तस्य लुण्ठनाद्यभ्यर्चनात् सर्वे
रुमादृक् कराति इति ध्वनि] सरश्रय—सविनयम् । ताभ्या—सावित्री सरस्वतीभ्याम् ।
पुण्यभाज—पुण्यश्लम्, आत्मानमिति शेष । [पुण्यभाजमात्मानम् अभिन्यत" इति
पाठान्तरम्] । दधीचसन्दिष्टं—दधीचकथित नमस्कारम् अकथयत् इत्यन्वयः ।
अगृह्णाच्च—वशीचकारित्यर्थः । आकारत प्रभृति—आकारात्—तथाविधान् पूर्वोक्तान्,
श्रीत्यादिति भावः प्रभृतीति अश्रयम् । अग्राम्यतया—अनितरजनस्यवहारवत्तदीयर्थः ।
अतिपेशलैः—अतिक्रमलैः, सौजचपूर्वै रिति भावः । ["अतिपेशलै" इत्यत्र "अपि
द्विहर्षे" इति पाठान्तरम्] । मनसौ अगृह्णादिवच्य कर्मण्यपदम् ।

क्रमेण च अतीति मध्यन्दिनसमये शीणम् अवतीर्णया सावित्रां
 स्नातुम् (१६५) उच्चारितपरिजना साकृता मालनी कुसुमप्रस्तर-
 शायिनी समुपसृत्य सरस्वतोम् आब्रुवाधे,—“देवि ! विद्वाप्यं नः
 किञ्चिदस्ति रहसि, अतो मुहूर्तम् अवधानदाननं प्रसादं क्रिय-
 भाणम इच्छामि” इति । सरस्वती तु दधीचसन्देशाशङ्किनी, किं
 वेत्थतीति (१६६) स्नानविनिहितवामकरनखकिरणदन्तुरितम्
 उल्लिख्यमानं कुतूहलाङ्कुरनिकरम् इव हृदयम् (१६७) उत्तरीयदुकूल-
 वल्कनैकदेशेन संछादयन्तो, गलता अवतंसपल्लवेन श्रोतु
 श्रवणेन इव धावमानेन (१६८) अनवरतश्चाससन्दोहदोलायितां
 जीविताशामिव समासभ्रलताम् अवलम्बमाना, समुत्फुल्लस्य

(१६५) उच्चारितपरिजना—उपचारितसंवेकजना । साकृता—सामिपया,
 हृदयनिहितगूढभावेत्यर्थं । कुसुमप्रति—कुसुममिव प्रस्तर—शयन, [प्रलीयितसौ
 इति प्रपूर्वात् सरते लप्रणि चन] कुसुमैराकृतं प्रस्तर,—शिलाखण्ड इत्यर्थो वा,
 तत्र शिबे या इति तशोक्तम् । दधीचेति—दधीचस्य सदेश,—सावित्रं, (“सन्देहवाक्य
 धाधिक्यं स्यात्” इत्यमर) आशङ्कते—तर्कयतीति तथाविधा सती ।

(१६६) अनेति—स्नाने—पशोघरे, विनिहितस्य—आपंतस्य, वामकरस्य—
 वामहस्तस्य नखाणां किरणेन—प्रभया दन्तुरित—सप्रातदन्तमिव स्थितान्यर्थं ।
 उल्लिख्यमानेति—उल्लिख्यमाना—उल्लेखं गच्छन् [कथ्यकर्तारि शानचप्रत्यय]
 कुतूहलाङ्कुराणां—कौतुकप्ररोहाणां निकरा समूहा यस्य तशोक्तम् ।

(१६७) उत्तरीयेति—उत्तरीयं यत् दुकूलवल्कल—वल्कलनिर्मितसौमभ्यः,
 (“सौत वल्कलम पुके । शयनेऽतशोजि इति मेदिनी) तस्य एकदेश—एकाम
 तेन । गलता—गलता । अवतंसपल्लवेन—कणभूषणोक्तकिसनयेन [इत्यभूत्
 लचणे ततीया] । श्रवणेन इव—शीघ्रेन्द्रियेण ।

(१६८) अनवरतेति—अनवरतानाम्—अविच्छिन्नानां, आसनां सन्दोह,—
 समुद्रं पत्र, दोला ताम् अवेता—प्रापिता दीद्रायिता ताम्, दीना यथा दीन्ने
 सस्यमानं निर्गच्छति, तथा पुन सञ्चानम् आगच्छति तदत निश्चास शरीराभ्य-
 आगतं निर्गच्छति, पुनश्च उच्छ्वासदशेषेण शरीराभ्यन्तरम् आगच्छतीति दोलास्त्रित-
 मिवेति भावः, यथा,—अनवरतश्चाससन्दोहिन दोलायितां, स्यात्सप्रवृत्ताम् इत्यस्य

मुखशशिनो लावण्यप्रवाहेण शृङ्गाररसेनेव प्लावयन्ती
 जीवनोकं, (१६८) कुसुमपरिमललग्नैः मधुकरकदम्बकैः
 मदनानलदाहश्यामलैः मनोरथैरिव निर्गत्य मूर्त्तैः उत्तिव्य-
 माणा, कुसुमगयनीयात् (१७०) स्मरशरसंज्वरिणी मन्दं
 मन्दम् उदगात् । “उपाशु कथय” इति (१७१) कपोलतल-
 प्रतिविम्बिता लज्जयेव कर्णमूलं मालतीं प्रवेशयन्ती मधुरया
 गिरा सुधीरम् उवाच,—“सखि । मालति । किमर्थम् एवम्
 अभिदधासि ? का अहम् अवधानदानस्य ? शरीरस्य प्राणानां
 वा सर्वस्य अप्रार्थितोऽपि प्रभवत्येव अतिपेशलः चक्षुषो जनः ।
 सा न काचित्, या न भवसि मे स्वसा सखी प्रणयिनी प्राण-

विशेषमेतत्, समासत्रतलतां—सन्निहितां व्रततिम् । अवलम्बमाना—आश्रयन्ती ।
 लावण्यप्रवाहेण—लावण्यशीतसा । शृङ्गाररसेनेव—रतिप्रधानो रस शृङ्गाररसः
 सेनेव, तदुक्तं दर्पणे—“उत्तमप्रकृतिप्रायो रस शृङ्गार इत्यते । परोदा वर्त्मयित्वाऽत्र
 वेद्यान्वान्तुरागिणीम् ॥ आलम्बन भायिका सुददिणादाय नायिका । चन्द्रचन्दन-
 रोलम्बहतायुद्धीपन मतम ॥ भूविचेपकटाचादिरनुभाव प्रकीर्तित । व्यज्जीय-
 मरणालम्बजुगुप्सा व्यभिचारिण ॥ स्याथिभावी रति श्यामवर्णोऽयं विण्णदैवत ॥” इति ।

(१६८) कुसुमेति ।—कुसुमाना परिमलिन—सौरभेण, लग्नानि—ससक्तानि,
 तै, [“कुसुमपरिमल” इत्यत्र “शयनकुसुमपरिमल” इति पाठे—शयने—शय्याया,
 यानि कुसुमानि, शयनानि—शय्याभूतानि, यानि कुसुमानीति वा, तथा परिमलेन] ।
 मधुकरकदम्बकैः—शृङ्गसङ्घैः । मदनानलेति ।—मदनानलेन—कामाग्निना, दाहेन
 श्यामना, —रूपवर्णां तै । मूर्त्तैः,—मूर्त्तिमद्भिः । उत्तिव्यमाणा—उत्प्लव्यमाना ।

(१७०) स्मरत ।—स्मरस्य शरैः,—शरप्रहाररति भावः, य सञ्चर,—सन्तापः
 वदती । उदगात्—उत्सव्यौ । उपाशु—सुगुप्तं यथा तथा ।

(१७१) कपोलिति ।—कपोलतले—अथच्छे मण्डदशे इत्यथ, प्रतिविम्बिता
 —प्रतिफलितता ताम् । अतिपेशलः,—अतिक्रीमलः, अतिप्रिय इति यावत्,
 [“अतिपेशल” इत्यत्र “अतिवेलम्” इति पाठे—अतिवेलम्—अतिमादम्] ।
 चक्षुष्य—नयनरञ्जन इत्यर्थः, [“चक्षुष्य” इति भद्रा दधीव इति ध्वनने] । काङ्कि
 —काङ्किपि । स्वसा—भविषी ।

समा च । निगुज्या ना यावतः कार्यस्य क्षमं (१७२) चीदी-
यमो गरीयसो वा शरीरकम् इदम् । अनवस्करम् आश्रयं मे
त्वयि हृदयम् । प्रीत्य प्रतिसरा विधेया अस्मि ते । व्याहण
वरवर्णिनि ! यिवच्छितम्” इति ।

सा तु अवादीत,—“देवि । जानासि एव माधुर्य्यं
(१७३) विषयाणां, लोनुपताञ्च इन्द्रियग्रामस्य, उन्मादिताञ्च
नवयौवनस्य, पारिप्लवताञ्च मनसः । प्रख्याता एव मन्मथस्य
दुर्निवारता । अतो न माम् (१७४) उपालम्बेन उपस्थातुम्
अर्हसि । न च बान्निगता चपलता चारणता वा वाचाल-
तायाः कारणम् । (१७५) न किञ्चित् न कारयति अना-
धारणा स्वामिभक्तिः । सा त्वं देवि ! यदा एव दृष्टाऽभि

(१७२) चीदीयस, — अतिदुःस्थ, गरीयस, — अतिगुरुय, कार्यस्य इत्यन्वेष-
णम् । अनवस्करम् — अवस्कार, — शक्यत पुरीषमित्यर्थं, मल इति यावत्, (“उद्धारा-
वकरो ममल शक्य” इत्यमर) तद्वहिन विद्युदमित्यर्थं, अक्षपटमिति यावत् । आश्रय
— इवने स्थित (“वने स्थित आश्रय” इत्यमर) त्वदधी मया अक्षपट कर्तव्यमिति
भावः । प्रतिसरा — निगुज्या अनुकूलवर्तिनीत्यर्थे । (“भवेत् प्रतिसरी ममभेदे
• • । आरवे करम् च त्वन्निद्रक ॥” इति मेदिनी) ते तव,

निगुज्ये विधेया — विधीयते — क्रियते आद्या इति भावः यदा सा वस्या, आद्यामान्त-
कारिणीयय अस्मि इत्यन्वयः । व्याहण — प्रकाशय । वरवर्णिनि । — सुन्दरि ।

(१७३) विषयाणां — सकलचन्दनवनितादीनाम् उपभोग्यानां, माधुर्य्ये — मने-
ष्वित्यम् । लोनुपता — लालसनाम् । इन्द्रियग्रामस्य — चक्षुरादीन्द्रियसमूहस्य ।
उन्मादिताम् — उन्मादकारिणम् । पारिप्लवता — चापस्य, (“चपल तरुणेषु पार-
प्लव परिप्लवे” इत्यमर) । प्रख्याता — प्रसिद्धा । दुर्निवारता — अथाभ्यवा ।

(१७४) उपालम्बन — तिरस्कारेण, अक्षयनीयकथनजनितम् इति भावः ।
उपस्थातुम् — दृष्टीतुम् । बान्निगता — अज्ञता । चपलता — धृष्टता । चारणता — राज्ञा
कीर्त्तितेष्वशीनता । वाचालताया, — बहुभाषिताया, एता कारण न च तव
चरीरे यदह किञ्चित् विवश्च, तव मम शक्तिगतादधी नैव हेतुविति निवृत्तम् ।

(१७५) किञ्चित् इत्याह, भिति । — असाधारणा — अदृश्यदृष्टे, स्वामिभक्तिः,

देवेन, तत एवारभ्य च अस्य कामो गुरुः, चन्द्रमा जीवितेश्च,
 (१७६) मलयमरुत् उच्छ्वासहेतुः, आधयोऽन्तरङ्गस्थानेषु,
 सत्ताप परमसुहृत्, प्रजागर आप्तः, मनोरथाः सर्व्वगता,
 निग्वासा विग्रहाधेसराः, मृत्युः (१७७) पार्श्ववर्ती, रण-
 रणकः सञ्चारकः, सङ्ख्या (१७८) बुद्धुपदेशहृदाः । किं

—प्रभौ अनुराग किञ्चित्—किमपि, न कारयतीति न, अपि तु सर्व्वमेव कारय-
 तीत्यर्थं प्रभुभक्तिपरतन्त्रा अह यत्किञ्चित् त्वा कथयामीति भावः । देवेन—
 दधीवेन । अस्य—कुमारभ्य, गुरु—आचार्य्यं काम यथा आदिशति तदेव असौ
 करति, तदश्वर्त्तिनादिति भावः । चन्द्रमा जीवितेश्च—प्राणेश्च, चन्द्रमसौ हृत्स्य
 प्राणा शिशिरतया कामानननिर्वपणहेतुत्वात् अमृतमयत्वेन च जीवनरक्षणधमत्वात्
 इति भावः, अथ च जीवितेश्च,—मृत्युः, (“जीवितेश्चो यमे पसि त्रिषु स्वास्तीवितेश्चरे”
 इति मेदिनी) चन्द्रादयत्काले एव कामिना तापं प्रशमयति निरन्तरमुपास्यमाना
 पुनः कामाननवद्वेकतया मृत्युं दिशन्ति इति वाक्यात् ।

(१७६) मलयमरुत्—मलयपर्व्वत, उच्छ्वासहेतुः,—उच्छ्वासितस्य कारण,
 यदा मलयमरुत् वाति तदा असौ दीर्घं निश्वासितीति भावः, अथ च आसीत्कान्ती
 कारणम् । आधय—मानसञ्चया, अन्तरङ्गस्थानेषु—स्वजनस्थानवर्त्तिन इति
 यावत् स्वजना यथा सर्व्वदा परिचरन्ति तथा आधय एव सत्तम आश्रयतीति
 भावः । सत्ताप परमसुहृत्—परमनिव, सतनसङ्गीति भावः, अत्र च परम्
 अतु इत्—प्राणेश्च (“पुसि भुष्वास्व प्राणा” इत्यमरः) प्रजागर,—निद्राविरति,
 आप्तः,—आत्मीय प्राप्तय, नैव त्यजतीति भावः । मनोरथा,—अभिलाषा,
 सर्व्वगता,—सर्व्ववर्त्तमानि, विप्रतिपत्तिमूढतया कर्त्तव्यनिर्णयार्थमा इति भावः ।
 निग्वासा,—दीर्घनिग्वासा विग्रहाधेसरा,—विग्रहस्य—विशिष्टज्ञानस्य, कर्त्तव्यज्ञानस्येति
 भावः देहस्य च अधेसरा—अयवगामिनः, देहं परियज्य मन्त्र प्रवृत्ता इति भावः ।

(१७७) पार्श्ववर्ती—पार्श्वर त्वदनङ्गीकारेण निहित मित्यने इति भावः ।
 रणरणक सञ्चारकः, रणरणक,—उच्छ्वासाविशेष अतिजन दुःखनिर्णय सञ्चारक,
 —प्रेरकः, सञ्चुमुचे इति भावः । [“रणरणक सञ्चारक” इति पाठे—रणरणकः,—
 उच्छ्वासा एव सञ्चारतीति सञ्चारकः प्रेरक इत्यर्थः । सङ्ख्या—मनकल्पनाविधिषा ।

(१७८) बुद्धीति ।—बुद्धे,—ज्ञानस्य, उपदेश,—“इदं बुद्धे, एव क्रियमानम्”

या विज्ञापयामि, अनुरूपो देवी देव्याः इति आत्मसम्भावना,
शीलवान् इति प्रकृतविरुद्धं, धीर इत्यवस्थाविपरीतं,
(१७८) सुभग इति त्वदायत्तं, स्थिरप्रीति' इति निपुणोपक्षेप',
जानाति (१८०) सेवितुम् इति अस्वामिभावोचितम्, इच्छति
दासभावम् आमरणात् कर्तुम् इति धूर्तान्नाप, भवनस्वामिनी
भवामि इति उपप्रलोभन, पुण्यभागिनी भजति भर्तारं तादृशम्
इति (१८१) स्वामिपक्षपात', त्वं तस्य सृष्टुः इत्यप्रियम्,
अगुणघ्ना असि इति अधिनेपः, स्वप्नेऽस्य बहुश क्षतप्रसादाऽपि

इत्येवम् तस्मिन् इडा,—सदान् स्वविराड् । दधीचि एवमेव गृही विद्यते इति
ब्रह्मोक्त्वा वैदग्ध्येन मानती आह अनुरूप इत्यादिना ।—अनुरूप,—सुशील्य देव,—
कुमारी दधीच, इति, उक्ते इति शेष । एवमुत्तरत । ["अनुरूपो देवी देव्या"
इत्यत्र "अनुरूपो देव्या" इति पाठान्तरम्] । आत्मसम्भावना—निजसम्भानना,
एतदर्थे स्वस्य आत्मने तत्र रुच्यमानता लभ्यत इति भाव । शीलवान्—सुशील,
अस्मिति शब्द । प्रकृतविरुद्ध—प्रकृतविपरीततम इत्यगव्यापारप्रकृत्यं कुत शील
वत्यिति भाव । धीर—धृष्टवान् अस्मिति शेष । अस्वामिपक्षपातम्—अस्वामि—
भदनना दश तस्या विपरीत—विरुद्धम्, न हि धीरा एव विचक्षण्येति भाव ।

(१७८) सुभग—कामिनीरञ्जन । त्वदायत्त—त्वदर्शने, त्वदि अनुरज्जाया तस्य
सम्भवति, ना दया इति भाव । स्थिरप्रीति—अचलप्रेमा । निपुणोपक्षेप,—निपुणस्य—
दुच्चतुरस्य यथा कर्तव्येन कायसाधने दत्तस्वेत यावत् उन्नयन—उपक्रम आत्माप
इत्यर्थ, स्यादिवकीर्तन विना न अस्य कार्यस्य सिद्धिरिति एवमुक्ति युज्यत इति भाव ।

(१८०) सेवितु—परिचरितु, प्रणयेन अनुगन्तुमिति भाव । अस्वामिभावी
चित—स्वामिचतुपज्जलमित्यर्थ, न हि स्वामिन् सेवकान् सेवन्ते प्रथुत सेवका एव
स्वामिनम् इति भाव । धूर्तान्नाप,—प्रतारकत्ववन्तम्, धूर्ता हि स्वकायस्वधनार्थमेव
ब्रुवन्तीति भाव । भवनस्वामिनी—गृहकर्त्री । उपप्रलोभन—लोभप्रदर्शनम् ।
पुण्यभागिनी—धन्या इत्यर्थः ।

(१८१) स्वामिपक्षपात—स्वामिनि यदर्थम् अहम् आगता तस्मिन् प्रभी
रुच्यं, पक्षपात—प्रशयातिरिक्त इत्यर्थः । त्वं तस्य सृष्टुः,—त्वा विना स नरिष्यतीति
भाव । असि—निनुर वद इत्यर्थः । अगुणघ्ना—गुणान् जानातीति गुणघ्ना, अद्या

इति (१८२) असाक्षिक, प्राणरक्षार्थम् अर्धयते इति कातरता, तत्र आगम्यताम् इति आज्ञा, वारितोऽपि (१८३) बलादा-
गच्छतीति परिभव, तदेवम् अगोचरे गिराम् असि इति
श्रुत्वा देवी प्रमाणम्” इति अभिधाय तृतीयम् अभूत् ।

अथ सरस्वती प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा प्रत्यवादीत्,—
“अयि । न शक्नोमि बहु भाषितुम्, एषा अस्मि ते
(१८४) स्मितवादिनि । वचमि स्थिता, गृह्यान्ताममी
प्राण्य” इति । मान्ती तु,—“यत् आज्ञापयसि अतिप्रसादाय”
इति व्याहृत्य प्रहर्षपरवगा प्रणम्य प्रजविना तुरगीण ततार
शौणम्, अगाञ्च दधीधमानितु च्यवनायमपदम । इतरा तु

न भवतीति अगुण्डा त्वं कुमारस्य गुह्यान न वेकीति भाव । अधिवप —तिर
स्कारकरणम् । बहुम्,—पुन पुन, ज्ञानप्रसादा—ज्ञान—विहित प्रसाद—अनु
यद् यथा तथाभूता त्वा स्वप्ने इष्टा असौ महती प्रीतिमन्वभतति भाव ।

(१८२) असाक्षिक—साक्षिरञ्जितम् इदं वच इति यावत् स्वप्नदशने साक्षिणाम
अभावा इति भाव । अर्धयते—याचते त्वप्रसादमिति शब् । कातरता—दैन्यनिश्चय
इत्यर्थ, दीना एव ईशम् आनुपनीति भाव । तत्र—तस्मिन्निषे इत्यर्थ, आत्मा—
आदेश, प्रमुत्तरचन्द मति यावत् ; प्रभव एव आनापयन्ती त भाव । वारित — निषिद्ध,
“मा चमागच्छ मद्रकावन्” इति निश रत्न इति शोभन स्वप्ने त शब् ।

(१८३) बलात्—बलमाश्रित्य । परिभव—अवगमना इति यावत्, -
बलादागतस्य जिह्विहृदुवादित भाव । तत्र—तस्मान् निरा—वाचाम्,
अगोचरे—अविश्रये अस्मि—भवसि, त्वयि न किमपि वक्तुं शक्नोमि इति भाव ।
प्रसादा—प्रसीदने—निष्ठादने अनेनेति प्रमाणम्—इति कथञ्चिद्विधाने इत्युच्यते,
तदत्र भक्त्या अभिमतं तदादिमिति भाव ।

(१८४) स्मितवादिनि—स्मितम्—ईयदास्मिन् इत्युच्यते स्मितवन्ति
इत्युच्यते इति मद्रकावन् इत्यर्थ । अर्धयते—अर्धयते इत्यर्थ । [“अनि
प्रसादाय” इत्यर्थ “अतप्रसाद” इति पाठ—अनुपय इत्यर्थ, अस्या इति शब् ।
प्रजविना—दुतमानिना । (प्रजविना इति अभिधा उपपत्तम्) । इतरा—दुतगन्ती ।

सखीसेहेन सावित्रीम् अपि विदितवृत्तान्ताम् अकरोत्,
 उल्कण्डाभारभृता च ताम्यता चेतसा कल्पायित कथकथमपि
 दिवसशेषम् अनैपीत् । अस्तम् उपगतवति भगवति
 (१८५) गभस्तिमति, स्तिमिततरम् अवचरति च तमसि,
 प्रहमिताम् इव सिता दिशं पौरन्दरी दरीम् इव केसरिणि
 उदञ्चति चन्द्रमसि, सरस्वती (१८६) शुचिनि चीनाशुक-
 सुकुमारे तरङ्गिणि दुकूलकीमले शयने इव शीणसैकते समुप-
 विष्टा, (१८७) स्वप्रकृतप्रार्थनापादपतनलम्ना दधीचचरण-

सखीसेहेन—सख्या—सावित्रीयां यं सेह,—प्रणयं तेन । विदितवृत्तान्ताम्—विदितं,
 —ज्ञातं, वृत्तान्तं,—दधीच सरस्वत्या अनुरागवार्तां यस्यां ताम् । उल्कण्डाभारभृता
 —उल्कण्डाभारभृता । चेतसा—चित्तशक्त्या, तं विभर्त्सति तत्र । ताम्यता—निश्चयता । कल्पायित
 —“चतुर्युगसहस्रानु ब्रह्मणो दिनमुच्यते” इत्युक्तं ब्राह्म दिनं कल्पं, तत्रदाचरितं तम्,
 अतिदीपमिव मन्यमानमिति भावः । कथं कथमपि—अतिहृष्टेषु इत्यर्थः ।

(१८५) गभस्तिमति—मयूखशक्तिनि सूर्ये इत्यर्थः । स्तिमिततरं—मन्दं
 मन्दमित्यर्थः । अवचरति—आविर्भवति । प्रहमितामिव—प्रकर्षेण हसन्तीमिव । सिता
 —धवनाम । पौरन्दरी दिशं—पुरन्दरस्थ—इन्द्रभ्य इग्रम्, यज्ञा,—पुरन्दर अधिष्ठाता ।
 यस्यां सा पौरन्दरो तां दिशं, पूर्वां दिशमित्यर्थः । दरीमिव—शुद्धामिव । केस-
 रिणि—सिद्धे (“सहो रमीन्द्र पञ्चासौ इर्ध्वं च केसरी हरि” इत्यमरः) । उदञ्चति
 —उद्वहति उदरभाने इत्यर्थः [“उदञ्चति” इत्यत्र “मुञ्चति” इति पाठान्तरम्] ।

(१८६) शुचिनि—शुभे । चीनेति ।—चीनाशुक—चीनदेशभव सूक्ष्मवसन,
 तद्वन् सुकुमारः—अतिकीमल तस्मिन् । तरङ्गिणि—प्रतिदिनं चीयमाणेन वारिणां
 लतरेणे इत्यर्थः । [“दुकूलकीमले” इत्यत्र “दुकूलकीमल” इति पाठान्तरम्] । शयने
 इव—शय्यायामिव, शीणसैकते—शीकनदस्य पुलिने ।

(१८७) स्वप्रेति ।—स्वप्न—स्वप्नावस्थायां, कृता या प्रार्थना—“मामनुग्रहाय”
 इति याज्ञा, तस्यां यत्र पादयोः, दधीचस्त्विति भावः, पतनं तेन लग्ना—ससक्ता ताम् ।
 [“समुपविष्टा स्वप्रकृत” इत्यत्र “समुपविष्टस्वप्रकृत” इति समरुपाडे—तत्राविष्टे
 शीणसैकते समुपविष्टस्य—आसीनस्य, दधीचस्य सन्निधे इति भावः, स्वप्रकृत

उक्लिकावहलेन रतिरसेन, (१८३) परिमलसम्पातिना
 मधुपपटलेन पटेनेव नीलेन (१८४) आच्छादिताङ्गयष्टिः,
 अन्तःस्फुरता मत्तमदनकारिकर्णशङ्खायमानेन प्रतिमेन्दुना
 प्रथमसमागमविश्वासविनक्षस्मितेनेव धवलीक्रियमाणैककपो-
 लोदरो मालनीद्वितीयो दधीचः । आगत्य च (१८५) हृदय-
 गतदयितानूपुररवमिश्रयेव हंसगद्गदया गिरा कृतसम्भाषण्ये
 यथा मन्दयः समान्नापयति, यथा यौवनम् उपदिशति, यथा
 अनुरागः शिञ्चयति, यथा विदग्धता अध्यापयति, तथा ताम्
 अभिरामां रामाम् अरमयत् । उपजातदिस्रग्भा च आत्मानम्

दवेव दक्षिणानिलेन" इति पाठान्तरम्] । अल्लमान इव—शोधमान इव ।
 उक्लिकावहलेन—रत्नरत्नकभूयिहेन ।

(१८३) परिमलित ।—परिमलेन—गावसौरभेण, सन्वततीति तथीलेन,
 मधुपपटलेन—भ्रमरनिचयेन पटेनेव—वसनेन इव ।

(१८४) आच्छादितेति ।—आच्छादिता—आवृता, अङ्गयष्टि,—तनुलता यस्य
 तथीक । अन्तःस्फुरता—अन्तर्विराजमानेन । मतेति ।—मत्त—दुर्मत्त, मदन—
 काम एव, करी—हृली तस्य कर्णे य शङ्ख,—शङ्खनिक्षिप्ताभरणविशेष स इवा
 चरतीति तेन, प्रतिमेन्दुना—प्रतिबिम्बितकक्षेत्रेण । प्रथमेति ।—प्रथम,—आद्य, समा-
 गम—सङ्ग, तन्मिन् यो विश्वास,—“धीरा दृष्टिर्मतिश्चित्रा विलासे सञ्चित वध”
 इत्यङ्गवचन भावविशेष तेन विनक्ष—मलञ्ज यत्न क्षित—शुद्धमित तेन इव ।
 धवलीति ।—धवलीक्रियमाणम् एकस्य कपोलस्य उदरम्—अभ्यन्तर यस्य तथीक ।

(१८५) हृदयति ।—हृदय गता—प्रविष्टा इत्यर्थ, या दतिता—काला, तस्या
 नूपुररव,—नूपुरनिवन, तेन मिया—सवलित्वा तथैव हंसगद्गदया—हंसवनमपुत्रये-
 त्यर्थ, गिरा—वाचा हंससम्भाषण—कृतालाप “दवि । कुश्न ते ?” इत्यवमालपन्
 इत्यर्थ । यथा मन्दय इति ।—मन्दयस्य प्रमूर्शतिसम्पन्नतात् आज्ञादानमुचितम् ।
 यथा सर्वत्र उपदिशति । उपदिशति—“एवमेव कुर्व” इत्युपदेश । विदग्धता—चतुरता,
 कामकत्वम् नेपुष्पनिर्गतयावत् अजापयति—शिञ्चयति । अभिरामा—मनोहारिणी,
 रामा—कालाम् । देवताविषयकसम्भोगशङ्कारवर्णनस्य अनौचित्यात् विभारिण नाय
 हृदयान्तम् । कुमारीलेन गार्धनेविवाहस्य वर्धनीचियेऽपि नात्र तदर्थं कृत, शपाव

अकथयत् अस्य सरस्वती । तथा तु सार्धम् एकं दिवसम् इव
अनयत् संवत्सरम् अधिकम् ।

अथ दैवयोगात् सरस्वती वभार यर्भम्, असूत च
(१८६) अनेहसा सर्व्वलक्षणाभिरामं तनयम् । तस्मै च जात-
मात्रायैव "सम्यक् (१८७) सरहस्याः सर्वे वेदाः सर्वाणि च
शास्त्राणि सकलाश्च कलाः मन्त्रसादारत् स्वयम् आविर्भवन्ति"
इति वरमदात् । (१८८) सद्गर्त्तृशाधया दर्शयितुम् इव हृदयेन
प्रादाय दधीचं प्रितामहादेशात् ममं सावित्र्या ब्रह्मलोकम्
आकरोह । गतायाञ्च तस्या दधीचोऽपि हृदये (१८९) ज्ञादिन्या
इव अभिहती भार्गवशसभूतस्य भ्रातुः ब्राह्मणस्य जायाम्
अक्षमालाऽभिधानां मुनिकन्यकाम् आक्सूतोः संवर्द्धनाय
नियुञ्ज्य विरहातुरः तपसे वनम् अगात् । यस्मिन् एव अवसरे
सरस्वती असूत तनयं, तस्मिन् एव अचमानाऽपि सुत प्रसूत-
वती । तौ तु (२००) सा निर्विशेषं सामान्यस्तन्या शनैः शनैः
शिशू समवर्द्धयत् । एकः तयोः सारस्वताश्च एव अभवत्,

ज्ञानभावपरत्वात् आस्थाधिकारा, अन्यथा तदा पतिपरित्यागं गर्हणीयोऽपि कथं
कृत इत्यादिरूपकृतकोदियमसत्रं सात् । उपजातविसम्भा--सम्भातविसम्भा । अस्य
--दधीचस्य । आत्मान--सस्रष्टपम्, अभिशक्ता वाग्देवी अहमिति भावः ।

(१८६) अनेहसा--कालेन । तस्मै--तनयाय । जातमात्राय--उत्पन्नमात्रा-
शेवर्ष्ये ।

(१८७) सरहस्या--रहस्यम्--उपनिषत्, तेन सूत्रं दर्शयन्ती । कला,--
सतु पद्यपद्यका सङ्गीतादिविद्या ।

(१८८) सद्गर्त्तृशाधया--सद्गु-उत्तम धो भर्ता, तस्मिन् या शाधा--गौरव तदा ।

(१८९) ज्ञादिन्या--वर्तमाने इत्यर्थे, ("ज्ञादग्नी वचमस्त्रियाम्" इत्यमरः) ।

(२००) सा--अक्षमाला । निर्विशेषम्--सर्वपुत्रात् अभिन्नभावेन इति यावत् ।
सामान्यस्तन्या--सामान्यम्--उभयोः साधारणमित्यर्थं, सत्यं--सत्यदुग्धं यस्या तयो-
श्चैवाऽऽतीत्यर्थः । तयोः--उभयोः तनययोः । एकः--सरस्वतीतनय इत्यर्थः ।

द्वितीयोऽपि वत्सनामा अभवत् ; आसीच्च तयोः सोदर्ययोः इव
सुहृणीया प्रीतिः ।

अथ सारस्वतो मातुः (२०१) महिम्ना यौवनारम्भ इव
आविर्भूताशेषविद्यासम्भारः तस्मिन् सवयसि भ्रातरि प्रेषसि
प्राणसने सुहृदि वत्से वाङ्मयं समस्तमेव सञ्चारयामास ; चकार
च कृतदारपरिग्रहस्य अस्य तस्मिन् एव प्रदेशे प्रीत्या प्रीति-
कूटनामानं निवासम् । (२०२) आत्मनाऽपि आषाढी,
कृष्णाजिनी, वल्कली, अक्षवलयी, मेखली, जटी च भूत्वा
तपस्यतो जनयितुः एव जगाम अन्तिकम् । अथ तस्मात्
(२०३) प्रवर्द्धमानादिपुरुषात् (२४) जनितात्मचरणीन्द्रति-

सारस्वताख्ये,—सारस्वत्या अपत्य पुमान् सारस्वत, स एव आख्या यस्य तथाभूत्,
मातृनाम्ना सारस्वत इति ख्यात इत्यर्थः ।

(२०१) महिम्ना—वश्रभावेण इत्यर्थः । तस्मिन्—अक्षमालापुत्रे । सवयसि—
समानवयस्के । आषाढ—वर्णान्तक शान्तिमित्यर्थः । कृष्णाजिनी—भैरवाभास,
अत्रा एव सा विद्या वत्स शिष्यामामति निष्कथं ।

(२०२) आत्मना—स्वयमेव । आषाढी—आषाढ,—पालाशी दण्ड, तद्वान्,
पालाशदण्डधारी इत्यर्थः । कृष्णाजिनी—कृष्णशरचर्मावरण इत्यर्थः । वल्कली—
वल्कल—वृक्षलक तद्वान् वल्कलपरिधारी इत्यर्थः, ("आषाढसंज्ञी दण्ड स्यात्
पालाशी व्रतधारिणाम् । इत्यत्रद्विग्नितं वन्दं वल्कलं समुदाहृतम् ॥" इत्युक्ते) ।
अक्षवलयी—जपमालाधारी । मेखली—मेखला—मुखरथादिरचित कटिभूतं
तद्वान् मुञ्जवृक्षनिर्मितमेखलाधारीत्यर्थः । जटी—जटा—दक्षसहस्रकेश तद्वान्,
जटिल इत्यर्थः, (विशेषणैरेते ब्रह्मपुत्रमस्तीकम्) । तपस्यत—तपस्या कुर्वन्त,
जनयितु,—पितु रक्षीयमित्यर्थः ।

(२०३) प्रवर्द्धमानात्—उद्वि गच्छन्त, आदिपुरुषात्—मूलपुरुषात्, इत्या
दित्यर्थः, यथा,—प्रवर्द्धमानात्—अपत्यादिना इति गच्छन्त, आदिपुरुषात्—पूर्व
ह्यात् भार्गवादिना, अन्वय,—नारायणात् ।

{ १११ } जनिवति ।—जनिता—प्रवर्द्धिता, आत्मचरणेन—आत्मानुशीलेनेन,

निर्गतप्रघोषः, (२०५) परमेश्वरशिरोधृतः, (२०६) सकल-
कलागमगम्भीरः, महामुनिमान्यः, (२०७) विपक्षचोभ-
क्षमः, (२०८) चितितल्लथायतिः, अस्त्रलितप्रवृत्तः,
भगौरघीप्रवाह इव पावनः प्रावर्त्तत विपुनो वंशः । यस्मात्

आत्मनानेन इति यावत्, या उन्नति —अभ्युदय, तथा निर्गत —दिग्गत प्रति धावित
इति यावत्, प्रघोषः,—ध्वनि कीर्त्ति इति यावत् यस्य तथोक्त ; यथा,—जनिता—
विहिता, आत्मना—स्वेषा, स्वश्रीयानामित्यर्थ, चरणानां—कटादिशाखाऽध्यायिनाम्,
उन्नतिः,—उत्कर्ष, तथा निर्गत प्रघोषः,—यश्च यस्य तथोक्त ; अन्यत्र,—नितिस्य—
उत्पादितस्य आत्मचरणस्य—आत्मन परमात्मन, वामनरूपविशेषोत्पत्त्यर्थं चरणस्य—
बलिच्छलनकाले यदीयचरणस्येत्यर्थ, उन्नत्या—ऊर्ध्वत्वा, निर्गत प्रघोषः—प्रकषेण
कलकलवनिरित्यर्थ यस्य तथाभूत, तदानीं तथादस्यर्सेन ब्रह्मकटाहमेवादिति भावः,
[ब्रह्मकटाहस्थिता यद्वा भगवच्चरणस्यर्थात् तदहमेव महीतले पतिता इत्यस्या विष्णुपादी-
इवति प्रसिद्धि । “प्रवर्द्धमानादिपुरुषजनितान्मचरणोन्नतिनिर्गतप्रघोष” इति पाठे,—
प्रवर्द्धमानो य आदिपुरुष, तेन जनिता या आत्मना चरणानामुन्नतिः, तथा निर्गतः
प्रघोषो यस्य स] ।

(२०५) परमेश्वरशिरोधृतः,—परमेश्वरः,—उच्चाट, तेन शिरसा धृतः,—
धन्यानित इति यावत् ; अन्यत्र—परमेश्वरेण—हरेण, शिरसा धृतः,—गृहीतः,
हरशिरश्चारीति यावत् ।

(२०६) सकलति ।—संजला,—संमया, कला,—विद्या, तासाम् आग-
मेन—अधिगमेन गम्भीरः,—पूर्ण इत्यर्थ, अन्यत्र,—सकलकल,—कलकालेन सह,
य आगमः,—प्रवृत्तः, तेन गम्भीर । महामुनिभि मान्यः,—आदरणीय, यथा,—
महामुनिवत् मान्य —माननीय, अन्यत्र—महामुनिः,—जडु, तेन मान्यः,—
सेव्य, अतिप्रविश्वबुद्ध्या उदरेण गृहीतत्वात् इति भावः ।

(२०७) विपक्षचोभक्षनः,—विपक्षाणां—शत्रूणां, विरोधिभानित्यर्थ, चोभे—
पराजये, क्षमः,—शक्त, अन्यत्र,—विपक्षा,—पक्षरहिता पक्षता, तेषां चोभे—
सरङ्गाघातेन खण्डने इति यावत् क्षमः,—समर्थ ।

(२०८) चितितल्लिति ।—चितितले—पृथिव्या, लब्धा—प्राप्ता, आयति,—
प्रतिष्ठा, अन्यत्र,—आयति,—विस्तार देन तथोक्त । अस्त्रलितप्रवृत्तः,—नाशि
अस्त्रलितं—वृथाधारमश्च यस्मिन् तदयथा तथा, प्रवृत्तः—प्रचलित, अन्यत्र,—

अजायन्त (२०८) वाक्ष्यायना नाम गृहमुनेयः, आश्रित-
श्रीता अपि (२१०) अनानखितालीकककाकवः,
(२११) कृतकुकुटव्रता अपि अवैडानहृत्तयः, (२१२) विष-
र्लितजनहृत्तयः, (२१३) परिहृतकपटकीरकुचीकूर्वाकूताः,

अखलितम-अनिहृद यथा तथा, प्रहृतः-प्रवाहित इत्यर्थः । भागीरथीप्रवाह इव-गङ्गाप्रवाह इव । विपुलः-महान् । यथात्-वशादित्यर्थः ।

(२०८) वाक्ष्यायना नाम-वक्षस्यापत्यानि पुमांस वाक्ष्यायना, वक्षर्वशः प्रभूततया प्रसिद्धा इत्यर्थः । गृहमुनेयः-गृहस्थिता मुनेयः, मुनिवदाचारवन्ती गृहस्था इत्यर्थः । आश्रितश्रीताः-आश्रितः-अवश्रम्बित, श्रीताः-श्रुतिविहित आचार ये तथोक्ताः पक्षे-श्रीता-श्रुतौ-कषे एव स्थितं, चिरहृतमित्यर्थः ।

(२१०) अनानखितेति ।-आश्रम्बितः-धृतः, अलीकः-निष्कामतः, वकस्य काकुः-“भिन्नकण्ठध्वनिर्धरे काकुरित्यभिधीयते” इत्युक्तशोकभीत्यादिजनितविकृत-कण्ठस्वरविशेष ये तथामृता न भवन्तीति तथोक्ताः, अखलितचारिण इत्यर्थः, अकपटेन वेदविधिमनुसरन् इति यावत् । “भिन्नकण्ठध्वनिर्धरे” इत्यादिनीकलक्षणकाकुप्रत्येन अत्र ह्य लक्ष्यते, वककाकुः-वकहृद्ग, तथा च, ये चिरहृतमाश्रितवन्तः, ते ह्यश्रितान् आश्रम्बितवककाकवी भवन्ति, अमी तु न तथा इति विरोधः ।

(२११) कृति ।-कृते कुकुटव्रत-कुकुटव्रतप्रमाद्ययासंभोजनियमं येः तथोक्ता कुकुटव्रतप्रमाणेन चान्द्रायणादिप्रथम आचरन्त इत्यर्थः । अवैडालहृत्तयः-वासि वैडाली-विडालसम्बन्धिनी, इति-अवहारो येषां तथोक्ता, विडाली हि हिमागति, कदाचित् स्यामीष्टस्त्रिये आक्रमण स्वभाव गोपयित्वा चरति, तद्वत्-चारिणो न इति भावः । विरोधस्तु-व्रतं कुकुटव्रतं व्रत-मपश्यं तथामृता, ये कुकुटव्रतं कृतवन्तः, ते वक्ष विडालहृत्तयो न भवन्तीति ।

(२१२) विवर्जितेति ।-विवर्जिता जनानि-दुर्जनाणाम्, इतरजनानि वा; यथा-जनैः-दुराचारपुरुषैः, सह इति-अवहारो ये तथामृता, [“विवर्जितजन पङ्क्तयः” इति पाठे-विवर्जितं जनानि-साधारणानि, पङ्क्तिः-श्रेणी, जन्य इत्यर्थं ये तथामृता, मुनिगणित्वात् परित्यक्तेतरजनसमाज्ञा इत्यर्थं, “पङ्क्तयः” इत्यत्र “पङ्क्तयः” इति पाठे-पङ्क्ति, पाकः, “सदमिहिते भावी इत्यवत् प्राकभते” इति न्यायान् पङ्क्तयम्, अत्रमिति यावत् ये तथोक्ता इत्यर्थः] ।

(२१३) परिहृतैति ।-परिहृत-परित्यक्तं, कपटकीरस-दुष्पुरुषविषयः,

अगृहीतगद्वराः, (२१४) न्यकृतनिकृतयः, प्रसन्नप्रकृतयः,
विगत-विकृतयः, परपरिवादपराचीनचेतसः, (२१५) वर्णत्रय-
व्यावृत्तिविशुद्धाश्वासः, धीरधिपणावधुताध्येपणाः, असद्वसुक-
स्वभावाः, प्रणतप्रणयिनः, (२१६) शमितसमस्तयाख्यन्तर-
संशीतयः, (२१७) उद्घाटितसमग्रग्रन्थार्थग्रन्थयः, कवयः

कुचीशूर्चाशूर्त—“विचिरमिचिर” इति अशक्तशब्द यै तथोक्ता, यथा—
परिहृत कपट—व्याजलुति, तथा कीराणां कुचीशूर्चा,—शुकपचिबत् । निर्दंश-
शब्दालापय, तेषु आकृतम्—अभिप्राय यै त तादृश । कीरा हि यथा
शक्तिव बदन स्त्रीलान् सनीपयन्ति न तु तेषा तथा मनोवृत्ति, एते तु शङ्कण
वाद्याभ्यन्तरसमन्वयपरिण न कापटिका, न वा शुकवत निर्दंशवाक्यप्रयोजका
इति भाव । अगृहीतगद्वरा—न गृह्येत गद्वर—पाप यै तथोक्ता । [“परि-
हृतकपट चौर कश्चित्कचक्रचोक्रता” इति पादान्तरे—परिहृत,—परिव्यक्त, कपट-
चौरकल्पिताया—शुततत्करावाचरिताया, कचक्रुचापां—केशकुचने, आकृत,—
अभिप्राय यै तथोक्ता, विलासवासनाविरहिता इत्यर्थ] ।

(२१४) न्यङ्गनेति ।—न्यङ्गता—तिरस्कृता, निकृति,—शान्त्य यै तथोक्ता,
[“कुलतिनिहति शान्तम्” इत्यमर] । प्रसन्नेति ।—प्रसन्ना—निश्चला, प्रकृति,—
स्वभावे तेषा तथोक्ता सौम्या इत्यर्थ । विगतेति ।—विगता विकृति,—विकारो
तेषा ते, अविज्ञतचित्ता इत्यर्थ । परेति ।—परेषां परिवादे—निन्दाया, पराचीन—
पराशुख चेत तेषा तथोक्ता, परनिन्दापराशुखचित्ता इत्यर्थ ।

(२१५) वर्णेति ।—वर्णत्रयाणां—सन्धिवैश्वशुद्राणामित्यर्थ आत्रय्या—विवर्जनेन
प्रतिगृह्यद्विवैमुष्येनेति यावत्, विशुद्धानि—पवित्राणि, अश्वसि—अद्रानि तेषा तथोक्ता,
वर्णाकरप्रतिगृह्य इत्यर्थ । [“भिष्मा स्त्री भक्तमन्त्रोद्गम” इत्यमर] धीरिति ।—
धीरा वा धीपणा—शुद्धि, [“शुद्धिर्मेनीषा धीपणा” इत्यमर] तत्र अवधुता—
तिरस्कृता, अध्येषणा—अधेषणा, धर्नेपणा इति यावत् यै तथोक्ता, परिव्यक्तयाज्ञातत्र
इत्यर्थ । असद्वसुकस्वभावा,—असद्वसुक,—स्थिरी सदुक्त, स्वभावे तेषा तथोक्ता ।
प्रणतप्रणयिन,—प्रणतेषु जनेषु अनुरागिण इत्यर्थ ।

(२१६) शमितेति ।—शमिता—शान्ति नीता, सिद्धान्तेन निरस्येत्यर्थ, समन्ता—
समया, शाखान्तराया—कटादिवैदिकशाखाविशेषाणा, संशीति—समग्र यै तथोक्ता ।

(२१७) उद्घाटितेति ।—उद्घाटिता,—व्याख्याता इत्यर्थ, समयाणां—सम्बन्ध

वाग्मिनः, विमत्सराः, सरसभाषित-व्यसनिनः, (२१८) विदग्ध-
परिहासवेदिनः, परिचयपेशलाः, नृत्यगीतवादित्रेषु अवाह्याः,
ऐतिह्यस्य अविद्वेषाः, सानुक्रोशाः, सत्यशुचयः, साधु-
सम्प्रदायः, (२१९) सर्वसत्त्वसौहार्दद्रवाद्वृद्धदयाः, तथा सर्व-
गुणोपेता राजसेनानभिभूताः, (२२०) चमाभाज आश्रित-
नन्दनाः, अनिस्त्रिंशा विद्याधराः, अजडाः कलावन्तः,

ज्ञाना, ग्रन्थानां—आज्ञाज्ञानम्, अर्थग्रन्थम्,—कूटार्था इत्यर्थं यैः तथाभूता, प्रास्-
स्यशब्देता इत्यर्थः । कवयः,—कवयितार, काव्यप्रवेत्तार इत्यर्थः । वाग्मिनः,—
सुवक्ता । विमत्सरा,—वि—विगतः, मत्सर—अव्ययभवेव येषु ते तदीका ।
सरसेति ।—सरस—रसयुक्त, भाषित—वचनं, तत्र व्यसनिनः,—तदाव्ययपरा इत्यर्थः ।

(२१८) विदग्धेति ।—विदग्धः,—चतुर परिहासः,—केनिविशेषः, तवेदिनः,
—तदभिज्ञा इत्यर्थः । परिचयपेशला,—परिचयेषु—सस्तवेषु, अज्ञानैरिति शेषः,
पेशला,—निपुणाः । नृत्यगीतवादित्रेषु अवाह्याः,—लास्यादिषु वद्विर्भावविहिता,
नृत्यगीतवादिप्रज्ञानवन्त इत्यर्थः । ऐतिह्यस्य—इतिहासस्य, अविद्वेषाः,—आसक्त्य
इत्यर्थः, इतिहासज्ञानलीलुपता इति यावत् । सानुक्रोशाः,—सदयाः । सत्यशुचयः,—
सत्येन शुचयः,—पवित्रा । साधुसम्प्रदायः,—सज्जनमान्याः ।

(२१९) सव्यते ।—सर्वेषु सत्त्वेषु—प्राणेषु, सौहार्दद्रवेषु—भैरवैरसेन, शिष्य
भारवैरवैर्य, आर्दे—शिष्य हृदय येषां तयोकाः । सर्वगुणोपेताः,—सर्वे गुणैः,—
श्रीलदादिष्यादिभिः, उपेता,—सम्बन्धिता । राजेति ।—राजः,—रूपस्य, सेनया—
सैन्येन, चनभिभूता,—अनाक्रान्ता, अथ ये सर्वे गुणैः,—सत्तरजनमोभिर्गुणवर्दे,
उपेता, ते कथं राजसेन—रजसम्बन्धिगुणेन, दशाहङ्गरादिना इत्यर्थः, चनभि-
भूता,—अपराजिता, रजीगुणावर्जिता भवन्ति १ इति विरीधः । एवमुत्तरत
विरोधः उच्ये ।

(२२०) चमाभाजः,—शकौ सङ्घिष्यता चमा; तदाजः,—नवन इत्यर्थः ;
आश्रितनन्दना—आश्रितान्—अनुगतान् जनान्, नन्दयन्तीति तथाभूता ;
अथ च, ये चमा—पृथिवी, मर्त्यलोकमित्यर्थः, भजन्ते ते वधम् आश्रित नन्दन—
तदाव्य सुरोद्यानं ये तथाभूता भवन्तीति विरोधः । अनिस्त्रिंशा,—अनिर्दया,
अक्रूरा इति यावत्. (“हरस्यर्षेण निस्त्रिंशं खड्गे ना निर्दये त्रिषु” इति मेदिनी)
विद्याधराः,—विदासः । अथ च, ये अनिस्त्रिंशाः,—खड्गवर्जिता, ते कथं विद्या-

(२२१) अदीयाः तारकाः, (२२२) अपरोपतापिनः
भास्वन्तः, अनुभाणः हुतभुजः, (२२३) अकुसुतयो भोगिनः,
(२२४) असन्धाः पुण्यालयाः, (२२५) अलुप्तक्रतुक्रिया

धरा—देव्यीनिविशेषा * इति विरोध, ये तु विद्याधरा देव्यीनिविशेषा,
ते सखद्वा एव यत्तन्ने न खनिस्त्रिधा इति प्रसिद्धि, मासाखद्गुणिकाधनादिभेदेन
भिन्नानामपि तेषां खद्गुणलमन्वभिभरितेति वीथ्यम् । अजडा,—अमूर्ता ।
कलावन्,—शृङ्गगीतादिषु विद्यासु निपुणा इत्यर्थ, अन्यत्र,—अजडा,—अशीवा,
कलावन्,—चन्द्रा, य अजडा,—अशीत, सगु इत्यर्थ, भवति, स कथ तुषार-
किरणस्य स्यात् ? इति विरोध ।

(२२१) अदीया,—दीधरहिता, तारका,—तारयन्ति—उद्धरन्ति लीका
निति तथोक्ता, धग्मापिद्वार इत्यर्थ, अन्यत्र,—अदीया,—दीया—रात्रिस्तद-
हिता, तारका,—नचवाणि, अत्र अरातौ तारकीदम इति विरोध ।

(२२२) अपरोपतापिन,—परान् न उपतापयन्ति—पीडयन्तीति तथोक्ता,
परपीडनरहिता इत्यर्थ । भास्वन्तः,—प्रभागतिनः, लीकममादिषु क्षीयमाना
इत्यर्थ, अन्यत्र,—न परान् उपतापयन्ति—सन्तान कुर्वन्ति इति तथोक्ता, अपरोप-
तापिन, भास्वन्तः,—सूर्या, ये सूर्या, ते कथं अ परमनापका भवन्ति ? इति
विरोध । अनुभाणः,—उपवञ्चिता, अगवां इत्यर्थ, हुतभुजः,—हुत—यज्ञेषु
देवीभ्यो निवेदितमित्यर्थ, सुञ्जते इति तथोक्ता, यज्ञशिष्टाणि इत्यर्थ, अन्यत्र,—
अनुभाण —शीता, हुतभुजः,—अग्र, ये हुतभुज, ते कथम् अनुभाणः,—
सन्तापवञ्चिता भवन्ति ? इति विरोध ।

(२२३) अकुसुतय —अकु—अकुसुमिता, सति,—गति, आकार इति
यावन् तेषां तथोक्ता, भोगिनः,—ससारसुखभोगवन्त, अन्यत्र—गति कौ—
पृथिव्या, पृथ्वीविवरे इत्यर्थ, सति,—गति स्थिति वा तेषां तथोक्ता, भोगिनः,—
सर्पा, ये रुपा, तेषां पृथिव्या पृथिवीविवरे वा अनवस्थानमसम्भवमिति विरोध ।

(२२४) असन्धाः,—सन्ध —कामजनितमात्स्विकभावविशेष, तद्वहिता,
पुण्याश्रवा,—पुण्यवन्त, अन्यत्र,—असन्धा,—सन्ध,—स्यूना, गृहधारणकाष्ठ
मित्यत्र सद्वहिता, सन्धशून्या पुण्यान्तः,—पवित्रगृहाणि, मठादिस्थानानीत्यर्थ,
सन्ध विना गृहस्थितेरसन्धवादय विरोध ।

(२२५) अलुप्तेति।—न तुना क्रतुक्रिया—सद्गानुष्ठान तेषां तथाभूता,

दक्षाः, अद्यानाः कामजितः, (२२६) असाधारणा
द्विजातयः ।

तेषु च एवम् उत्पद्यमानेषु, (२२७) संसरति संसारे,
यास्तु युगेषु, अवतीर्णे कलौ, वहस्तु वत्सरेषु, ब्रजस्तु वासरेषु,
अतिक्रामति च काले, प्रसवपरम्पराभिः अनवरतम् आपतति
विकासिनि वात्स्यायनकुले क्रमेण कुवेरनामा (२२८) वैनतीय
इव गुरुपक्षपाती द्विजो जन्म लेभे । तस्य अभवन् अच्युत
ईशानो हरः पाशुपतश्च इति चत्वारो युगारम्भा इव

दक्षा,—निपुणा, अथवा,—दक्ष —प्रजापतिभेद इति विरोध, तस्य यज्ञक्रियाया
हस्तोपेण नाशादलुप्तकृत्यत्वमसम्भवमिति भाव । अद्याना —अद्विषाः, काम
जित,—कामजयिन, निरभिलाषा वा, अथवा—नानि ध्यान,—सर्वं येषु
तथाभूता, कामजित्—रुद्र इति विरोध, तस्य अद्वे ध्यालयोगशक्तिरेति
भाव ।

(२२६) असाधारणा,—असामान्या, द्विजातय —द्वे जाती येषां तथोक्ता,
मातृजडरे एक जन्म, आचार्य्यसमीपे उपनयनात् वेदाधिगमेन द्वितीय जन्मेति ।
द्विजातिचमिति भाव, “मातुरवेऽधिजनन द्वितीय मौञ्जीवस्त्रे” इति श्रुति,
अथवा—द्विजाति —द्विधा जननम् इत्यर्थं येषां तथोक्ता, अथ च असाधारणा,—
असामान्या, अनितरा इत्यर्थं, इति कथं युज्यते ? इति विरोध ।

(२२७) संसरति—चलति । यास्तु—गच्छास्तु । वहस्तु—अतिक्रामस्तु ।
ब्रजस्तु—गच्छास्तु । वासरेषु—दिवसेषु । काले इति,—प्रागभिहिते इति भाव, नो
चेदेतन् पुनरुक्तं स्यात् । प्रसवपरम्पराभिः,—अपत्यजन्मश्रवादे । आपतति—
परिवर्तमाने । विकासिनि—विराजमाने ।

(२२८) वैनतीय इव—विनताया अपत्यं पुमान् वैनतीय,—गण्ड स इव,
गुरुपक्षपाती—गुरौ—आचार्य्ये पितरि वा पक्षपात,—भक्ति विद्यते अस्तीति
तथोक्त, अथवा,—गुरुध्या—महद्गतां, पक्षाध्या—गण्डगां, पतति—उड्गच्छतीति
तथोक्त । द्विज,—विश्व, पक्षौ च (“दत्ताविप्राण्डजा द्विजा इत्यमट्) । तस्य—
कुवेरस्य । युगारम्भा इव—युगानां—सयादीनां चतुर्णां, चारम्भा,—प्रथम-
प्रवृत्तयः ते इव ।

(२२८) ब्राह्मतेजोजन्ममानप्रजाविस्तारा नारायणवाहुदण्डा इव (१३०) सच्चक्रनन्दका, तनयाः । तत्र पाशुपतस्य एव एव अभवत् भूभार इव (१३१) अचलकुलस्थिति, चतुरुदधि-गभीरोऽर्थपति इति नाम्ना (२३२) समघ्राणजन्मचक्रचूडामणि महात्मा सन्तु । सोऽजनयत् भृगु हस श्चिं कवि महीदत्त धर्मं जातवेदसं वित्तभानु ब्राह्मम् अहिदत्तं विखरूपञ्च इति एकादश रुद्रानिव (२३३) सीमाभूतरसशीकर-

(२२८) ब्राह्मेति ।—ब्राह्म—वैदिकं वेदविहिताचारनिमित्तमित्यर्थं तेज तेन जन्यमानः,—उत्पद्यमान, प्रजाना—सन्ततीनां, विस्तार येषां तथाभूता, अन्यत्र—ब्रह्मण,—विधातुरिदम् इति ब्राह्म, यत् तेज तेन, मन सङ्कल्पभावेण इत्यर्थं, जन्यमान प्रजाविस्तारो येषु तथोक्ता ; युगारभ्ये प्रथमं ब्रह्मण सनकसनन्द सुमनुसनातनाख्याना चतुर्णां पुत्राणां मानससृष्टिः, तत जन्मक्रासस्य द्विती मङ्गलान् मेधुनाय सृष्टि प्रावर्ततेति शास्त्रात् ।

(२३०) सच्चक्रनन्दका —संतां—साधूना, चक्रं—समाजं, मन्द्यनीत्रि तथोक्ता, अन्यत्र—सन्—तिष्ठत्, चक्र—सुदृशनाख्यं, नन्दक,—तदाख्य खड्गस्य येषु तथोक्ता । नारायणवाहुदण्डा अपि चत्वार । तनया—पुत्रा । भूभार इव—पृथिवीभार इव ।

(२३१) अचलकुलस्थिति, अचला—स्थिरा, कुलस्य—वृक्षस्य स्थिति यस्य तथोक्त, अन्यत्र—अचलाना—पर्वताना कुलै,—इत्यै, सतमिं कुलपन्वतेरित्यर्थं, उक्तञ्च,—‘महेन्द्री मलय सप्त शक्तिमावृषपर्वत । विश्वथ पारिपावश सप्तैते कुलपर्वता ॥’ इति, स्थितिर्यस्य तथोक्त, शिशाक्षिशिःस्थायी भूमे ममनीद्रमन निवारणार्थे परितः भूधराणामवच्छिपनादित्याश्रय । चतुरुदधिगभीर,—चत्वार उदधयः,—समुद्रा तदत् गभीर—महाप्रभाद्यशालिजादविकार्यस्त्रभाव इत्यर्थं, अन्यत्र—चतुर्भि उदधिभि—सागरै गभीर,—वेदित इत्यर्थं ।

(२३२) समयेति ।—समयाणाम् अयजन्मनां—ब्राह्मणानां, चक्रस्य—निवयस्य, चूडामणि—शितोरजसू । सन्तु,—पुत्र, अभवत् इत्यनुवद । स,—अर्थपति ।

(२३३) सीमेति ।—सीम,—तदाख्यलतामिद, तस्य अद्यतमिव रस,—

कुरितमुखान् पवितान् पुत्रान् । अनभत च चित्रभानुः तेषां
मध्ये (२३४) राजदेशभिधानार्यां ब्राह्मण्यां बाणम् आत्मजम् ।
स बाल एव विधे. वनवतो वशात् उपसम्पन्नया व्ययुज्यत
जनन्या । जातस्त्रैहस्तु नितरां पितैव अस्य माह्वताम् अकरोत् ।
अवहंत (२३५) चेतनाऽधिकतरमेधोयमानधृतिः धाम्नि निजे ।

कृतोपनयनादिक्रियाकलापस्य (२३६) समाहृतस्य
चतुर्दशवर्षदेशीयस्य पिता अपि श्रुतिस्मृतिविहितं कृत्वा द्विज-
जनोचितं निखिलं पुण्यजातं कालेन (२३७) अदशमीस्य एव

यज्ञश्रित इति भावं, तस्य श्रीकरै—विन्दुभि, कुरित—पूरंमित्यर्थ, मुखं येषां
तान्, सोमयाजितया यज्ञीयसोमलताररुपायिन इत्यर्थ; अन्यत्र,—सोमस्य—मिर-
स्थितवद्भ्य, अक्षतरसानां—निखिलमयूखद्रवाणाम् इत्यर्थ, श्रीकरै कुरितमुखान्—
आहतवदनान् इत्यर्थ, सेषां भगवच्छंकराभूतत्वान् शंकरादृष्टं वेदितव्यम् । पवित्रान्
—विद्युद्धर्तृन्, पुत्रान् अनभत इत्यनुपपन्नम् ।

(२३४) राजदेशभिधानार्यां—राजदेशीयनाख्यायाम्, चान्नजन् अनभत इत्यनुपपन्नम् ।
स,—बाण । विधे—वलवतः,—प्रबलस्य दैवस्य, महादुर्भाष्यस्य इति यावत् वशात्—
प्रभाषात् । उपसम्पन्नया—सतया । नाह्वता—माह्वत, तत्कृत्यसाधमान् माह्ववद-
ध्यवहारमित्यर्थ ।

(२३५) चेतनेति ।—चेतना—प्रज्ञा, तेषां अधिकतरा या मेधा—कृतिशक्तिरित्यर्थ,
मेधाचरन्ती धृति,—धारणायक्ति—यस्य तथामृतम् । ['अवहंत . . निजे' इत्यत्र 'अवहंत
च तेनाधिकतरमेधोयमानधृतिर्धाम्नि निजे' इति पाठः,—तेन—पिता इत्यर्थ अधिकतरं
येथा तथा, एधोयमाना—एध,—इध्यते अग्निरनेनेति एध—अग्निसन्दीपनं काष्ठे
वरदाचर्थ्यमाना, उद्दीप्यमाना इत्यर्थ, धृति यस्य स सद्गुणधृतिर्नामपि पिता उपदेश-
दानादिना अधिकतरं कुरुरङ्गिरकारीत्यर्थ । निजे धाम्नि—स्वकीये गृहे स्वीये तेजसि
एव अवस्थित इति शेषः] ।

(२३६) समाहृतस्य—स्नातकस्य, वैदाध्ययनात् परं समावेत्तनाध्यसंस्कार-
संस्कृतस्य इत्यर्थ । चतुर्दशवर्षदेशीयस्य—ईषदसमाप्तचतुर्दशवर्षस्य । श्रुतिस्मृतिविहिते
—'श्रुतिस्तु वेदो क्रितीषो धर्मशास्त्रान्तु वै श्रुति' इत्युक्तश्रुतिस्मृतिर्भा, विहित—
कृतं ज्यतया उक्तम् । पुण्यजातं—श्रीत आर्तं च सज्जयाकलापमित्यर्थ ।

(२३७) अदशमीस्य,—'शतायुर्वे पुरुष' इत्युक्ते नराणां प्रतवर्षायुर्निश्चयान्

अस्तम् अगात् । संस्थिते च पितरि, महता शोकेन आभीलम्
अनुप्राप्ती दिवानिशं दह्यमानहृदयः कथंकथमपि कतिपयान्
दिवसान् आत्मगृहे एव अनैपीत् । गते च विरलतां
शोके शनैः शनैः अविनयनिदानतया स्वातन्त्र्यास्य, कुतूहल-
ब्रह्मलतया च बालभावस्य, (२३८) धैर्यप्रतिपन्नतया च
यौवनारम्भस्य, शैशवीचितानि अनेकानि चापलानि आचरन्
इत्वरी बभूव । अभवंश्च अस्य वयसा समानाः सुहृदः
सहायाश्च । तथा च,—भ्रातरौ पारश्वी चन्द्रसेनमाह्वयेणौ,
(२३९) भाषाकविः ईशानः परं मित्रं, प्रणयिनी रुद्रनारायणौ
विद्वांसौ वारवाण-वासवाणौ, वर्णकविः वैष्णोभारतः, प्राकृतकृतं
कुलपुत्रो वायुविकारः, बन्दिनी अनङ्गबाणसूचीबाणौ,
(२४०) कात्यायनिका चक्रवाकिका, जाङ्गलिको मयूरकः,

तस्यापुत्रो दशधा विभागे नवव्यधिकतिउद्भावस्था दशमी नाम, चरमावस्था, इति
यावत्, तत्र तिष्ठति इति दशमीस्य, ("दशमीस्यौ चीलपानश्रौ" इत्यमर) स न
[भवतीति अदशमीस्य, पुरुषाद्युपस्थानात्तेन अपूर्णवया एवेत्यर्थे । अल—निघनम् ।
संस्थिते—सुते । आभील—कष्टम् । ("स्यात् कष्टं कृद्भाभीलम्" इत्यमर)
विरलताम्—अल्पताम् । अविनयनिदानतया—अविनय, दुराचार, मदौहवमित्यर्थं,
तस्य निदान—मूलकारण, तस्य भाव तत्ता तथा । स्वातन्त्र्यास्य—स्वाधीनताया ।

(२३८) धैर्यप्रतिपन्नतया—धैर्यविरोधितया इत्यर्थे । इत्वर,—याथावर,
अधीरतया नेकत्र स्थितिशील इति यावत् । "अभवंश्च" इत्यादिना आत्मन-
स्साहृदस्यैविषकलादिप्रारदसहायकत्वात् उत्कर्षे प्रकटयति । पारश्वी—ब्राह्मणान
शुद्रकन्यायामृदाया जातौ पारश्वौ, तदाह मनु,—"ब्राह्मणाद् वैशकन्यायाम्बुष्टौ
नाम जायते । निषाद् शुद्रकन्याया य पारश्व उच्यते ॥"

(२३९) भाषाकवि,—भाषाया—संस्कृतादिवाक्ये इत्यर्थे, कवि,—काव्यरच-
यिता, यथा—भाषा,—नेयवस्तुवाच तासु कवि, मायादिषु गीतिप्रणेतृ इत्यर्थे,
वारवाण वासवाणौ—तदास्यौ, विद्वांसौ—प्रविष्टौ । प्राकृतकृतं—प्राकृतभाषा-
प्रणेतृ । वायुविकार,—तदास्य । बन्दिनी—सुतिपाठकौ ।

(२४०) कात्यायनिका—"पचामपर्वदीप्तीया नीरा सस्तिगभंगुं काम् । वदुं

ताम्बूलदायकः चण्डकः, भिषक्पुत्रो मन्दारकः, पुस्तकवाचकः
 सुदृष्टिः, कलादयामीकरः, (२४१) हैरिकः सिन्धुपेणः,
 लेखको गोविन्दकः, चित्रकृत् वीरवर्मा, पुस्तककृत् कुमारदत्त,
 भारद्वाजिको जीमूतः, गायत्री सोमिलप्रहादित्यौ, (२४२) सैरन्ध्री
 कुरङ्गिका, वांशिकौ मधुकरपारावतौ, गान्धर्वोपाध्यायो
 ददुरकः, (२४३) सावाहिका केरलिका, लासकयुवा
 ताण्डवीकः, आश्विक आखण्डलः, कितवो भीमकः, शैलालि-

काव्यायनिका घृतकाषायवाससम् ॥ इत्युक्तलक्षणा शब्दजरी विधवा नारी, चक्र-
 वाकिका—शशवी। लाङ्गलिक, —विषवैद्य। [“जाङ्गलिक” इत्यत्र “जाङ्गलिक”
 इति पाठेऽपि स एवार्थः। “विषवैद्यो जाङ्गलिक” इत्यमरः]। मधुरक, —
 तदाख्य। ताम्बूलदायकः,—पर्यायिकेता, ताम्बूलिक इत्यर्थः। चण्डक,—तदाख्य।
 भिषक्पुत्र,—वैद्यसूत, मन्दारक,—तन्नामा। पुस्तकवाचक,—पुस्तकलिखित-
 वक्ता, सुदृष्टि,—तन्नामा। कलाद,—स्वर्णकार, चामीकर,—तदाख्य॥

(२४१) हैरिक,—होरकपथ्योपजीवी, सिन्धुपेण,—तदाख्य। (“स्वर्णकार
 कलाद स्यात् तदध्यक्षस्तु हैरिक” इति कौष)। लेखक,—पुस्तकस्य इति शेष,
 गोविन्दक तन्नामा। चित्रकृत्—आलिख्यकर्ता वीरवर्मा—तदाख्य। पुस्तककृत्—
 श्यञ्जतां, वदन्,—पुस्तक—लेखादिशिष्यकर्म करोतीति तथोक्त, (“पुस्तकं शीव पुस्तके
 च लिखादिशिष्यकर्मणि” इति मेदिनी), वदन्,—पुस्तक—“मदा वा दास्य वाऽपि
 वस्त्रेषामप्यथ चम्पथा। लोहरवै कृत वाऽपि पुस्तकानिभ्योऽप्यते ॥” इत्युक्तलक्षणा
 लिखादिशिष्यकर्म करोतीति तथोक्त। भारद्वाजिक,—सद्वदवाचक, जीमूत,—
 तदाख्य। गायत्री—गायत्री, सोमिलप्रहादित्यौ,—तन्नामानौ।

(२४२) सैरन्ध्री—“ससाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री स्ववशा धृता” इत्युक्तलक्षणा नारी
 कुरङ्गिका नाम। वांशिकौ—शश्रीवादकौ, मधुकरपारावतौ—तन्नामानौ। गान्धर्वो-
 पाध्याय,—गान्धर्वे—सङ्गीतशास्त्र, तस्य उपाध्याय,—आचार्य, ददुरक —तदाख्य।

(२४३) सावाहिका—सेविका, या पादादिमर्दनं करोति, मा, करनिका
 —तन्नाम कापि स्त्री। [“सावाहिका” इत्यत्र “सवाहिका इति पाठान्तरम्]।
 आश्विक,—नर्तक, स च अस्ती युवा—तद्व्यति, लासकयुवा, ताम्बूलिक,—
 तदाख्य। युवा इत्यादिना उत्पन्नवयस्युच्यते। आश्विकः,—श्वे,—ए “केर्दोऽप्यतीति

युवा (२४४) शिखण्डकः, नर्तकी हरिणिका, पाराशरी
सुमतिः, क्षपणकी वीरदेवः, कथकी जयसेनः, शैवो वक्रघोणः,
(२४५) मन्त्रसाधकः करालः, असुरविवरव्यसनी लोहिताक्षः,
(२४६) धातुवादवित् विहङ्गमः, दार्दुरिको दामोदरः, ऐन्द्र-
जालिकः चकोराक्षः, मस्करी ताम्रचूड । स एतैश्च अन्यैश्च
अनुगम्यमानो बालतया निघ्नताम् उपगती (२४७) देशा-
न्तरालोकनकौतुकाचित्तहृदयः, सत्स्वपि पितृपितामहीपात्तेषु
भ्राह्मणजनोचितेषु विभवेषु, सति च अविच्छिन्ने विद्याप्रसङ्गे

आधिक, —यूतकर, आखण्डक, —तदाख्य । कितव —धूर्तं, भीमक, —तत्रामा ।
शैलाली—क्षव नर्तक स च असौ युवा चेति तथोक्त, तरुणशैलूष इत्यर्थ ।

। (२४४) शिखण्डक, —तदाख्य । हरिणिका नाम नर्तकी, सुमतिर्नाम
पाराशरी भिक्षु, (“भिक्षु परित्राट कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी” इत्यमर) ।
वीरदेवो नाम क्षपणक । कथक, —पुराणव्याख्याता, अयसीन, —तदाख्य । शैव,
—शिवभक्त वक्रघोण, —तदाख्य ।

(२४५) मन्त्रसाधक, —साधितमन्त्र इत्यर्थं, कराल, —तत्रामा । असुरविवर-
व्यसनी—असुराणां विवर—पातालमिथर्थं, यडा, —असुराणां विवर—रुद्र दीप
इति यावत्, तन्निन् व्यसनी—तत्रानामनुश्रीलक इत्यर्थं, लोहिताक्ष, —तदाख्य ।

(२४६) धातुवादवित्—धातव, —स्वर्णरजतादयः, तेषाम् । उच्यते अनेनेति वाद,
—गुण, त वेत्तीति तथोक्त, रसायनवित् इत्यर्थं विहङ्गम, —तदाख्य । दार्दुरिक, —
वाद्यवादकमेव, यडा —दुर्दुरा —भिका, ताम् वेत्तीति दार्दुरिक, भेकगुणगुणवेत्ता
इत्यर्थं दामोदर, —तदाख्य । ऐन्द्रजालिक, —ऐन्द्रजालविद्यावित्, चकोराक्ष, —
तत्रामा । मस्करी—परित्राट, सत्राक्षी इत्यर्थं, (“भिक्षु परित्राट कर्मन्दी पाराशर्यपि
मस्करी” इत्यमर) । ताम्रचूड, —तदाख्य । स, —बाण, निघ्नताम्—अधीनता,
वश्यतामिचर्थं, (“अधीनो निघ्न आयत्त” इत्यमर) । एतै पूर्वाङ्गैरनुसृत सन्नपि स्वस्य च
यदौदस्तात् ज्यायमा तेषा तेषा सहास्रजानामुपरि मत्तैव तथात्ममुपगतवान् इति भाव ।

(२४७) देशान्तरिति ।—देशान्तराणां—भिन्नदेशानाम्, आलोकने—दर्शने,
एत् कौतुकम्—अस्मिन्, तेन आचितम्—आहृष्ट, न पुनर्धननिःसृष्टेति भाव, इदर्य
यस्य तथोक्त । सत्सु अपि—विद्यमानेषु अपि । पितृपितामहीपात्तेषु—पैतृकेषु

ष्टहात् निरगात्; अगाच्च निरवग्रहो ग्रहवानिव नवयौवनेन
स्त्रैरिणा मनसा महताम् उपहासास्पदताम् ।

अथ (२४८) शनैः शनैः अत्युदारव्यवहृतिमनीहृन्ति
हृहन्ति राजकुलानि वीक्ष्यमाण', निरवग्रहविद्याविद्योतितानि
च गुरुकुलानि सेवमान, (२४९) महार्हालापगम्भीरगुण-
वद्गोष्ठीय उपतिष्ठमान, (२५०) स्वभावगम्भीरधीधनानि
विदम्भमण्डलानि च गाहमान, पुनरपि तामेव वैपश्चितीम्
आत्मवशोचितां प्रकृतिम् अभजत् । महतश्च कालात् तामेव
भूयो वाख्यायनवंशाश्रयाम् आत्मनो जन्मभुवं ब्राह्मणाधिवासम्,

इति यावत्, विभवेषु—सम्पत्तु । विद्याप्रसङ्गे—विद्याजुशीलने । अगाच्च—प्रापय ।
निरवग्रह,—स्वतन्त्र, सेव्याचारी इत्यर्थ, ("स्वतन्त्रोऽपाहत स्त्रैरी स्वच्छन्दो
निरवग्रह" इत्यमर) । ग्रहवान् इव—भूतावित्त इवेत्यर्थ । स्त्रैरिणा—स्त्रैः
धारयता । उपहासास्पदता—परिहासपावताम्, अवन्नेयतामिति यावत् ।
["उपहासास्पदताम्" इत्यर्थ "उपहासताम्" इति पाठोऽपि समान एवार्थ] ।

(२४८) शनैः शनैः,—क्रमेण । अत्युदारैति,—अत्युदारा—अतिमहती,
या व्यवहृति,—व्यवहार, आचार इति यावत्, तथा मनी हृहन्ति याजि तदन्ति ।
हृहन्ति—महान्ति । वीक्ष्यमाण,—परिपश्यन् । निरवग्रहेति—निरवग्रहाभि,—
निर्दोषाभि, अतिन्दगीयाभिरित्यर्थ, विद्याभि विद्योतितानि—उज्ज्वलतां गतानि ।

(२४९) महार्हेति,—महाहा —महामुन्या, मधुरा इत्यर्थ, आन्त्यापा —
वक्ष्यन्ति, तै गम्भीरा,—प्रदीप्ता, इतरजनदुष्पुषेया इत्यर्था वा, गुणवन्तः,—विविध
गुणयुक्तान्त्व, मोक्षा,—समाप्त ता । उपतिष्ठमान,—सेवमान, एव उपपुत्रकान्
लिङ्गे सङ्करणार्थकत्वेनाग्रन्तेपदम् ।

(२५०) स्वभावेति,—स्वभावेन—प्रकृत्या गम्भीराणि—धीराणि एवञ्चना
नेत्यर्थं धीधनानि—वशाधनानि येषां तानि, विदम्भमण्डलानि—विदम्बनान् ।
गाहमान,—समाश्रयन् । ("गाहमान" इत्यनेन आक्रमेण तेषामिव प्रकृतौकृतम्) ।
वैपश्चितीम्—विपश्चिन्—विशन्, तस्य इय वैपश्चिती ता विदम्बनेच्छितानित्यर्थ,
("विशन् विपश्चिन् दीपश्च" इत्यमर) प्रकृति—स्वभावम् । वाख्यायनवंशाश्रया—
शाखायनवंशमण्डलं मननरताम् ब्राह्मणाधिवासम्—विशान्प्रतिपुरम् ।

अगमत्, तत्र च (२५१) चिरदर्शनात् अभिनवीभूतस्नेहमद्भावेः
 (२५२) ससम्भ्रमप्रकटितज्ञातयेः आसौ उत्सवटिषम इव
 आनन्दिताभिगमनो बालमित्रमण्डलस्य मध्यगतो मोक्षसुखम्
 इव अन्वभवत् ।

इति श्रीमद् बाणभद्रविरचिते श्रीहर्षचरिते बाण्णायनवश्वर्षणं नाम प्रथम उच्छ्वास ॥१॥

(२५१) चिरदर्शनात्—बाहुकालानन्तरदर्शनात् । अभिनवीभूतेति ।—अभिनवी
 भूत, —नूतनता प्राप्त, स्नेहमद्भाव, —तस्मिन् प्रणयातिरिक्त इत्यर्थे येषां तथोक्ते ।

(२५२) ससम्भ्रमिति ।—ससम्भ्रम—सगौरव यथा तथा, प्रकटितं ज्ञातिय—
 ज्ञातित्वं, स्नेजनोचितव्यवहारमित्यर्थे यै तादृशैः । [“ससम्भ्रमप्रकटितज्ञातये”
 इत्यत्र “ससत्त्वप्रकटितज्ञातये” इति पाठे—ससत्त्व—सपरिचय, परिचयेन सह
 इत्यर्थं, परिचय प्राप्येति यावत्, प्रकटित ज्ञातिय यै तै । केचित्तु—‘ससत्त्व—
 सादरम्’ इति व्याख्यानयन्ति] । आसौ—आत्मीयै, अन्व—“रजसमीभ्यां
 निमुक्ता तपीभानवलेन ये । येषां मैत्रालममन् ज्ञानमव्याहृतं सदा ॥ आतटि
 शिष्टा विदुडाले—” इत्युक्तलक्षणं विधूतरजसमीगुणै त्रिकालज्ञै योगिमिरित्यर्थ ।
 बालमित्रमण्डलस्य—शैशवसखसमूहस्य, अन्व—वान इव, निसेजस्तादिति भाव,
 यो मित्र—नवीदित सूर्य इत्यर्थे तस्य मण्डल—विश्व तस्य, उक्तञ्च,—“तपस्यन्ते
 इति हृष्टा निनेजा आयते रवि । मोक्षमार्गप्रथमैऽनु तीर्थे नैवाग्य विद्यते ॥” इति ।
 मोक्षसुखमिव—निर्जाणनाभजनितानन्दसाक्षात्कार इव आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरिव
 वा, मोक्षसुखमपि अणिमाद्यैश्वर्यमहिम्ना योगिमि सूर्यविविधगतरमुभूयते । आख्या-
 त्रिकासु कविभिर्निजवश्वर्षणं यदा कानने वश तथा वर्णने एतसु बाण्णायनवश्वर्षणं
 तथैवेति वेदितव्यम् । स्वस्य च सकलकलाभिज्ञचन्द्रशनेन वैदव्यातिशयं स्थापित-
 मिति, राज्ञ हर्षस्य चरिते वर्णयितव्ये को हि नामास्य कवि इति प्रश्ने तदुप-
 पादकविषयिणा जिज्ञासाया अवतारणात् प्रसङ्गसङ्गत्या एतदपि प्रस्तुतं वेदितव्यम् ।

इयमेवमात्राटवीमधरवचननेन धारव्यवशावतसेन पणितकुलपतिना वि, ए,
 सपाधिधारिणा श्रीमन्नीवानन्दविद्यासागरभद्राचार्येण विरचितायां,
 तदाकजाभ्या पणितश्रीमदाद्युधोषविद्यामूषण पणितश्रीमन्नियवीध-
 विद्यारवाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाञ्चामलाख्यायां
 श्रीहर्षचरितव्याख्यायां प्रथम उच्छ्वास ॥ १ ॥

द्वितीयः उच्छ्वासः ।

—o—o—o—

अतिगम्भीरे भूपे कूप इव जनस्य निरवतारस्य ।

दधति समीहितसिद्धिं गुणवन्तः पार्थिवा घटकाः ॥ १ ॥

रागिणि नलिने लक्ष्मीं दिवसो निदधाति दिनकरप्रभवाम् ।

अनपेक्षितगुणदोष. परोपकारः सतां व्यमनम् ॥ २ ॥

अनुक्तं श्रीमन्नमुनायमधिगम्य जडशायं पुरुषा अपि समीहितं साधयितुमीशते
 प्रथमिष्येत् सुमहायकवलात् अचिरादेव समाप्तं श्रीहर्षात् स्वस्य अभीक्षितगाम-
 माश्रमने, अतिगम्भीरेति ।—अतिगम्भीरे—अतिशयेन गम्भीरे—क्रोधहर्षादिभिः,
 धैर्यं च उभावर्यत इत्यर्थ, यस्य क्रोधादिजड विकृतिरस्यै तदाकारेद्वितादिनापि
 न ज्ञायते, स गम्भीरः, उक्तं च,—“यस्य प्रसादादाकारान् क्रोधहर्षभयादयः ।
 मावप्या भोपलभ्यन्ते तद्गाम्भीर्यमुदाहृतम् ॥” इति । अन्वयः,—दुरवगाहत्वं तदती-
 न्यर्थं, भूपे—राजनि, कूपे इव निरवतारस्य—निः,—नास्ति, अवतारः,—अवतरणं,
 सुमहायकदिव्येशोपमं इत्यर्थं यस्य तथोक्तस्य, दुरधिगम्यस्येति यामन्, पक्षे,—
 श्रीगानादिमहाविरहितस्य इत्यर्थं, जनस्य—लोकस्य, गुणवन्तः,—विद्याविनयशालिनः,
 पक्षे,—रञ्जुविशिष्टाय. पार्थिवा,—राजान एव, घटकाः,—योजका, सहायभूता, सन्ता
 इति यावन्, अन्वयः,—पार्थिवा,—शुचिवीचकाराः, सन्ध्या इति यावन्, घटा एक
 इति घटका—कल्पना, समीहितसिद्धि—राजसमनि चात्मन प्रवेशरूपमभिनवित-
 साफल्यमित्यर्थः, पक्षे—जलोत्थोलनरूपमित्यर्थेद्वयं दधति—सम्पादयति । अव-
 तारणिकाश्रमावेनतदुरवगाहान् अतिगम्भीरादपि कूपान् रञ्जुहोतेन कुम्भेन जल-
 प्राप्तिरिव, अतिगम्भीरतदाऽपि दुरधिगम्यादपि वृपते गुणवन्तःसाहाय्येण जनस्य
 इटसिद्धिर्भवतीति निरूप्यं । [अनेन उक्तपक्षे राजनि गुणवान् ज्ञान एव
 महायुक्त वाचस्य समीहितसिद्धिं विधास्यति इति सूचितम्] । अत्र भूपे कूपस्या-
 न्वयस्यसाम्यप्रतीतिरुपमाऽन्यथा, स च अवतारगुणघटकादिशब्दान् द्विष्टतया
 श्लेषानुप्राणित इत्यवश्यम् । आर्या उक्तम् ॥ १ ॥

परोपकारपण्येन अनुरक्तैकप्रवशा नदीयांस खनु सगुणगणगरीषा आश्रित-
 शुषदेवान् प्राग्विवायैव तेषु सौभाग्यलक्ष्मीसमाधाने दृढव्रता भवन्तीति प्रस्तुतम् ।

(१) अथ तत्र अनवरताध्ययन ध्वनि-मुखराणि,
भस्मपुण्ड्रक पाण्डुललाटैः (२) कपिलशिखाजाल-जटिलैः
क्षशानुभिः इव क्रतुनीभागतैः वटुभिः अध्यास्यमानानि,
(३) सैकसुकुमारसोमकेदारिकाहरितायमानप्रघणानि,

गारयितुमप्रस्तुत दिवसस्य नल्लिनेषु दिनकरलक्ष्मीधीनम् उपपद्यथ अर्थात्तरन्यासेन
समाधत्ते, रागिणीति ।—दिवस,—दिवाभाग इत्यर्थं, रागिणि—लौहितरागवति,
अनुरक्तो च, नल्लिने—कर्मण, दिनकरप्रमथा—भास्करप्रभाजन्ति, लक्ष्मी—श्रियं,
शीभामिति यावत्, पद्ये,—सम्पदं, निदधाति—अप्यंयति, तथा हि,—न अप्यंयितौ
—न इष्टौ, न विचारिताविव्यर्थं, गुणदोषौ यव तथाभूत, परोपकार,—परहित-
साधनमित्यर्थं, सतां—साधूणां, व्यसनं—व्रतमिति यावत् । साधवी गुणदोषान् न
विचारयन्ति केवल परेषाम् उपकारव्रतमेव कर्तव्यतया समाययन्ति । [एतेन परोप-
कारी कृत्वा तथाविधे वाप्ये राजप्रभवो सम्पदम् आधाम्यति इति प्रकटितम्, तथा
च श्रीकश्यपिनानेन वाणस्य गुणवचनया राजसाहाय्यलाभ परेषां साधूनां तत्कृतावनु-
रागश्च सूचित] । अत्र पूर्वार्द्धं अप्रस्तुतस्य नल्लिने दिवसकृतलक्ष्मीनिधानस्योपन्यासेन
कथौ चाणभट्टे ह्युक्तताया सदाज श्रीहर्यस्य समापण्डितसौभाग्यलक्षणा निघन्त-
रूपस्य प्रस्तुतस्य प्रतीनेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कार, तथा द्वितीयादंगतेन सामान्येन
प्रथमादेरातस्य विशेषार्थस्य सौपपत्तिकचकरणान् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासोऽनङ्कार इत्यनधीरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गर । आर्यां ह्यम् ॥ २ ॥

(१) अर्थेत्यादि ।—तत्र—ब्राह्मणाधिवासे । अनवरतेति ।—अनवरतानाम्
—अविद्यालानाम्, अध्ययनानां ध्वनिभि मुखराणि—शब्दाधमानानि उत्तरस्थितेन
“वाक्श्रवणा भवनानि” इत्यनेनान्वय । भवेति ।—भस्मपुण्ड्रकैश्च—भस्मरचित-
तिलकेन पाण्डुरनि—घण्टानि, ललाटानि येषां तै, [“पाण्डुललाटै” इत्यत्र
“पाण्डुरजलाटै” इति पाठान्तरम्] । उत्तरस्थितेन “वटुभि” इत्यनेनान्वय ।

(२) कपिनेति ।—कपिलै,—पिङ्गलै, शिखाजालै,—चूडानिचयै, अर्चि-
सङ्घै, जटिला,—जटावन्त, युक्ताश्च, तै । [“शिखाजाल” इत्यत्र “शिक्षानाल”
इति पाठान्तरम् न समीचीनम्] । क्षशानुभिरिव—अशिशिरिव । क्रतुनीमान्—
पञ्चनीभान् आसते,—उपस्थिते । वटुभि,—ब्रह्मचारिभि, माणवकेषां । अध्यास-
मानानि—अधिष्ठायमानानि ।

(३) सैकेति—सैकेन—जलसेचनेन, सुकुमारा—द्विधा, सोमकेदारिका—

(४) हृष्याजिनविकीर्णशुभ्यत्पुरोडाशीयश्यामाकतण्डुलानि,
 (५) वानिकाविकीर्णमाशनीवारवलीनि, (६) शुचिशिष्य-
 शतानीयमानहरितकुम्भपूनीपलाशसमिन्धि, (७) इन्धन-
 गोमयपिण्डकूटसङ्घटानि, (८) आमिचीयचीरचास्त्रिणीनाम्
 प्रमिहोत्रधेनूनां खुरवलयैः (९) विनिखिताजिरवित-
 र्दिकानि, (१०) कामण्डलुशुभ्यत्पिण्डमर्दनशुभ्यप्रतिजनानि,

इत्यादि रोपित सोमप्रयागा सख्य चर्च प्रपद्युः सख्यचर्चैव सध्वान, तथा इति-
 भाषणानां,—श्यामाश्यामा प्रपद्या चर्चिन्दा देशानि ।

(४) हृष्याजिनैति ।—हृष्याजिनेषु—हृष्यासारसगचर्चसु विकीर्णा,—विचिगा
 इत्यन—शेष रच्छन्, पुरोडाशीया,—इवीयपिण्डकसाधनभूता, श्यामाक
 मण्डुला,—श्यामाका—हृष्यदेशा तदुत्पन्ना तखुला इत्यं, येषु तानि ।

(५) वानिकैति ।—वानिकाभिः,—कवाभिः, विकीर्णकाणां—विचिग
 कवा नीवारा,—हृष्यधारमेदा एव चर्च—पूजाद्रव्याणि देवु तानि ।

(६) शुचिशिष्यैः ।—शुचिभिः—शुचिभिः शिष्याणां—शानाणां, शतैः—शनीय-
 कणा—वाङ्मनायाः, हरिताः,—श्यामा, कुम्भपूज्य,—धर्मनिषया, पलाश
 समिध—इत्येवमरकात्तानि च देवु तानि ।

(७) इन्धनैः ।—इन्धनान्—काष्ठान्, सोमवसिष्ठानाञ्च कूटैः—एभिः
 सङ्घटानि चर्चैर्षानि ।

(८) आमिचीयैति ।—आमिचा—“आमिचा सा प्रतोर्षा या चीरे साहधि
 रोमत” इत्युक्तवचर्चधमीभूत पर “आमि” इति वद्वे प्रसिद्धा, तथा च श्रुति—
 “तस्य पान्ति दधान्यवति सा वाङ्मद्व्यामिचा भवति” इति, तन्मै हितानि आमि
 चीयानि यानि चीरानि, तानि चर्चैति तानाम् । चर्चैवधनमान चर्चैर्षीव
 इत्यादि पात्रिणान् इत्यर्थः । खुरवलयैः,—खुरवलयैः ।

(९) विनिखितैति ।—विनिखिता—कुर्विता चर्चिणेषु—चर्चणुमिषु वितर्दिका
 —वेदिका वैरा तानि (“साहित्येभ्यु वेदिका” इत्यमरः) ।

(१०) कामण्डलुशुभ्यैति ।—कामण्डलु—मुदीन् कामण्डलुमेद तर्षे इदे
 कामण्डलुश्च इत र्चणुश्च—कामण्डलुशुभ्यैर्षीव वाङ्मनाचय इत्यं तन मन्त्रैः—
 मन्त्रैः, कामण्डलुशुभ्यैर्षीव मात, दशा,—कामण्डलुश्च द—शुभ्यत्पिण्ड—कामण्डलुशुभ्यैर्षीव-
 श्रुतिवचिद्व्यामि, तेषां तानि—इत्ये, श्रुतेः कामण्डलुशुभ्यैर्षीव-
 कामण्डलुशुभ्यैर्षीव-
 कामण्डलुशुभ्यैर्षीव-
 कामण्डलुशुभ्यैर्षीव-

(११) वैतानवेदिशङ्खानाम् औडुम्बरीणां शाखानां राशिभिः
 (१२) पवित्रितपर्यन्तानि, वैश्वदेवपिण्डपङ्क्तिपाण्डुरित-
 प्रदेशानि, (१३) हविर्धूमधूसरिताङ्गनविटपिकिसलयानि,
 वत्सीयवान्कनालितननत्तरनतर्णकानि, (१४) क्रीडत्कृष्ण-
 सारच्छागशावेकप्रकटितपशुबन्धप्रवन्धनानि (१५) शुक्ल-
 शारिकारव्याध्ययनदीयमानोपाध्यायविश्रान्तिमुखानि, साक्षात्

श्रगच्च स्वयं निम्नांश्च बोध्यम्, व्यय —तत्पर, यतिजन,—सत्राश्रितो येषु
 तानि ।

(११) वैतानेति ।—वैतान —यज्ञ, तस्मै हिता वैतानी—यज्ञीयादिभूः,
 तथाभूता या वेदि वैतानवेदि, तत्र शङ्खानां—शङ्ख,—क्रीडका तेषु हिताम्
 शङ्खस्यादिनौनामिति यावत्, औडुम्बरीणां—यज्ञफलवृक्षसम्बन्धिनीनां, शाखानां—
 विष्णवानाम् ।

(१२) पवित्रेति ।—पवित्रितानि—पवित्रीकृतानि पर्यन्तानि—प्रान्तभागा येषां
 तानि । वैश्वदेवेति ।—वैश्वदेवानि—विश्वेभ्यो देवेभ्यो देवानि यानि पिण्डानि—अन्नानि,
 तथा पङ्क्तिभि राशिभि, पाण्डुरिता धवलिता, प्रदशा येषु तानि ।

(१३) हविरिति ।—हविर्धूमै—यज्ञधूमै इत्यर्थे धूमरिता,—धूतरवर्षी
 कृता, अन्नगविटविनाम्—अशिरतरुणा, किसलया,—पङ्क्त्या येषु तानि ।
 वत्सीयेति ।—वत्सीया—वत्सेभ्यो हिता वक्षपरिवर्षाङ्कुशला इत्यथ ये बालका
 —मुनिशिष्य तै खालिता—यत्नेन पोषिता, कन्दन—वृक्षकन, तरला—
 अक्षया, तर्णका—सद्दीजाता वत्सा येषु तानि ।

(१४) क्रीडदिति ।—क्रीडता—चरता, कृष्णनाराणां—तदाव्यङ्गाणामिति
 लेखित, अन्ये तु “कृष्णशार” इति ह्यागविशेषणम्, “लोकहितसारङ्ग कृष्णसारङ्गी वा”
 इत्युक्ते अत्र सारङ्गशब्द शब्दे वन्दते, कृष्णनाराणां—कृष्णवर्णानामित्यर्थे ह्यामानां
 शवकै—शिशुभि, प्रकटित—प्रकाशित पशुबन्ध—पशुवी बन्धने यत्र तादृशी
 यज्ञ तस्य प्रवन्धने—प्रवन्ध, सातथमित्यर्थे येषु तानि । [“प्रवन्धन” इत्यत्र
 ‘प्रवन्धनि’ इति पाठोऽपि स एवार्थे] ।

(१५) शुक्लेति ।—शुक्लशारिकारिणां शारव्येन—प्रज्ञानेन अध्ययनेन—वेदा
 दीनां पाठेन, दीयमान—सम्पाद्यमानम्, उपाध्यायानाम्—पाथ र्याया, विश्रान्ति

द्वयीतपीवनानि इव चिरदृष्टानां धाम्भवानां प्रीयमाणो भ्रमन्
भवनानि सुखम् अतिष्ठत् ।

तत्रस्थस्य च (१६) अप्य कदाचित् कुसुमसमययुगम्
उपसंहरन् अजृम्भत ग्रीष्माभिधानः (१७) सम्फुल्लमल्लिका-
धवलादृष्टासौ महाकालः । प्रत्यपनिर्जितस्य अस्तम् उपगत-
वतो वसन्तसामन्तस्य (१८) बालापत्येषु इव पय पायिषु
नवोद्यानेषु दर्शितस्येहो सृष्टुः अभूत् । (१९) अभिनवोदितस्य
सर्व्वस्यां पृथिव्यां सकलकुसुमवम्भनमोक्षम् अकरोत् प्रतपन्

सुखं येषु गानि । सायान्—सूर्यमस्तौत्तर्यं, द्वयीतपीवनानीव—द्वयी—द्वययुग-
सायां कित्यं, तस्या तपीवनानीव ।

(१६) अस्य—वापस्य, कुसुमसमयस्य—वसन्तकालस्य, युगं—युगं, मास-
द्वयमित्यर्थं, चैत्रवैशाखसामययात्काले वसन्तकालमिति यावत्, उपसंहरन्—विर-
चन् । अजृम्भत—प्रादुरभूत् ।

(१७) सम्फुल्लेति ।—सम्फुल्ल—विकसिता, मल्लिका एव धवला,—सम्फुल्ल-
अदृष्टासा,—द्वयविरिञ्चया यस्या तपीक । महाकाल,—दीर्घ, भैरवश्च । प्रत्यप-
निर्जितस्य—अभिनवविक्रितस्य । अस्तम् उपगतवत,—अर्थं प्राप्तवत । वसन्त एव
सामन्त,—अधीनस्य रूपविरिञ्च तस्य वसन्तसामन्तस्य ।

(१८) बालापत्येषु—शिशुतनयैषु । पय पायिषु—जलपानयोग्येषु, जले,
सेवनाहोति येषु, अन्यत्र—दग्धपायिषु, मन्थयैविति यावत् । नवोद्यानेषु नूतनेषु
उद्यानेषु, अस्तम्,—नवम्—अभिनवम् उदयानम्—उदयानं शेषं तेषु प्रायमेव जगति
आत्मनश्चक्षुषु इत्यर्थं । दर्शितस्येह,—दर्शित,—विधापित, खेद,—आर्तता सरसता
इत्यर्थे—एतन्म, अन्यत्र—दर्शित खेद,—श्रीति येन सः, ("दर्शितखेद" इत्यनेन अस्य
विजिगीषुष्ववधार आरोपित, विजितस्य पुन स्यापत्तं युज्यते) । सृष्टुः—अनीत्या,
अन्यत्र,—सदयु । दीर्घे नवोद्यानेषु अने विद्यमाने इति तेषु दीर्घस्य सत्वमिति भावः ।

(१९) अभिनवोदित,—नूतनोदित । सकलमिति,—सकलानां कुसुमानां
—सामलिकानामिति भावः, वसन्तमेव—वसन्तकालम् । अत्र अभिनवो हि राजा
आत्मजातिप्रदान् काराभु पुत्रनिष्ठायां वसन्तमेव करोति, उक्तम्,—"श्रीक-
ल्याणविक्षेपे वा परचक्रारुपेवैः पुत्रजन्तु वा मंथी वसन्तस्य विधीयते ॥"

उच्छ्वासमयः । स्वयम् (२०) ऋतुराजस्य अभियेकाद्वाः चामर-
कनापा इव अष्टद्वयन्त कामिनीनां विकुरचयाः कुसुमायुधेन ।
हिमदग्धसकलकमलिनीकोपेन इव (२१) हिमालयाभिमुखीं
यात्राम् अधात् अंशमाली ।

अय (२२) ललाटन्तपे तपति तपने लिखितललाटिका-
पुण्ड्रकैः (२३) अलकचौरचौरसंघीतैः (२४) खेदोदविन्दु-
मुक्ताक्षवलयवाहिभिः दिनकराराधननियमा इव अष्टद्वयन्त

इति । प्रतपन—प्रकर्षेण संतापं जनयन्, अन्यत्र,—अनुद्देश्येषु प्रतापनतुमावयम् ।
स्वप्निति चादरातिशयप्रदर्शनार्थं बोध्यम् ।

(२०) ऋतुराजस्य—गौषस्य । अभियेकाद्वाः,—खानाद्वाः । चामरपक्षे,—
भाङ्गलिङ्गोदकसिञ्चनसम्भवादाद्भ्रंशम् । अष्टद्वयन्त—धृता इत्यर्थः । विकुरचया,—
केशकनापा कुसुमायुधेन—कामिन, शीघ्रे खानार्हंतया असयनान् अति-
सुन्दरत्वेन प्रतीरमाना तदाविधा कामिनीनां केशा विशेषेण कामम् उद्दीपय-
न्तीति भावः । उक्तञ्च कालिदासेन,—‘खानार्हंतमुक्तेष्वटुधूपवास विन्यस्तसायनन
सन्निकेपु । कानी वसन्ताख्यमन्दवीर्यं केशेषु स्निग्धे रतिमङ्गनानाम् ॥’ इति ।

(२१) हिमालयाभिमुखी—हिमालय, —उत्तरदिशि स्थित खनामप्रसिद्ध पर्वत-
विशेष, तदभिमुखी ता, यात्रा—गतिम्, उत्तरोपयत्नम् इत्यर्थं, अधात्—अकरोत् इत्यर्थः ।
हिमेन निजकान्ताना कमलिनीनां दग्धीभूतत्वात् कोपेन तदतिकारार्थं हिमालयपदग्रहणं
श्रेयम् । [“अधात्” इत्यर्थं “अकरोत्” “अदान्” इति पाठान्तरद्वयम्] । अयम्—किरणम्,
मञ्जति—धारयति इति अंशमाली—सूर्य, एतेनाख्य हिमपरिभवनशीलत्वं प्रकटीकृतम् ।

(२२) ललाटन्तपे—ललाटतापिनि, धुरतरं इत्यर्थं, तपने—सूर्ये, तपति
—तापं वितरति सति । लिखितेति ।—लिखितललाटिकापुण्ड्रकैः—लिखित—
चिह्नित, हरिचन्दनेन इति भावः, [ललाटे अलङ्कार ललाटिका “कर्णललाटात्
कनकद्वारे” (४ । ३ । ६५ पा०) इति क्व सत न्वियामापि कृते कापि परे
टलाकारस्य इत्यम्] ललाटिकापुण्ड्रकैः—ललाटभूषणं तिलकमेव दैवु तदाविधे ।

(२३) अलकैः ।—अलका,—चूर्णकुण्डला एव, चौरचौराणि—वस्त्र-
खण्डानि, तै संघीताः,—आवृता तै ।

(२४) खेदिति ।—खेदोदविन्दव,—धर्म्ममञ्जविन्दव एव, मुक्ताक्षवलाः—

मननाननाटेन्दुभिः । (२५) चन्दनधूमराभिः समुच्चै-
 म्यग्राभिः कुमुदिनीभिः इव दिवसम् समुप्यत सुन्दरीभिः ।
 (२६) निराऽलमा रत्नानोकम् अपि न समहन्त दृगः, विमुक्त
 लरठम् घातपम् । (२७) अगिगिरममयेन चक्रयाकमियु-
 भाभिनन्दिता. मरित इव तमिमागम् अनीयन्त मोक्षपाः
 शर्म्यैः । (२८) अभिनवपटुपाटनामोदसुरभिपरिमर्षं न

केवलं जलं, जनस्य पवनस्य पवनम् अपि पातुम् अभूत् अभिलापो दिवसकरसन्तापात् ।

क्रमेण च (२८) खरखरमयूखे, खण्डिततडिच्छैश्वरे, शृण्वत्सरसि, (३०) सीदत्स्रोतसि, मन्दनिर्भरे, (३१) भिक्षीका-भाडारिणि, (३२) कातरकपोतकूजितानुबन्धवधिरितविश्वे, विश्वसत्पतञ्जिणि, (३३) करीषड्वपभरुति, विरल्वीरुधि,

यस्य तादृशम् । पवनस्य—वायी, पवनमपि—सन्धवद्धमपि, तादृशसौरभ वदन् प्रवनमपि इत्यर्थः । [“पवनस्य पवनम्” इत्यत्र “पवनम्” इति पाठान्तरम् । एष च पाठः सुश्लेषतया समीचीनः प्रतिभाति] । पातुमभिलापोऽभूत् इत्यनुपपन्नः ।

(२८) खरखरमयूखे—खर,—तीक्ष्ण, खरमयूख, —उत्तररिमि सूर्य इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते, निदाघकाले इति उत्तरस्थितेनाख्यः । [“खरखरमयूखे” इत्यत्र “खरखरमयूखे” इति पाठे—खे—आकाशे गच्छति इति खरा,—सूर्य (“खराः सूर्ये सहे देवे मार्गणे च विहङ्गमे” इति मेदिनी) खर खगस्र—मयूख यव तादृशे] । खण्डितेति ।—खण्डित—निर्जित, तडिता—विद्युता, शैश्व—शाल, शिद्युतानिदन्धन चापल्यमिति भव, येन तथाभूते, विशुदालीकादधि चतितौ—शा-लोकरालिनीति भावः । [“खण्डिततडिच्छैश्वरे” इत्यत्र “खण्डितशैश्वरे” इति पाठे—खण्डितम्—अपगत—शैश्व—शालभाव, प्रथभावस्था इत्यर्थ, यस्य तथाभूते, प्रवर्द्ध-माने इत्यर्थः] । शृण्वदिति ।—शृण्वन्ति—श्रोत्र गच्छन्ति—सरसि यस्मिन् तथोक्ते ।

(३०) सीददिति ।—सीदन्ति—अवसाद गच्छन्ति, स्रोतासि यस्मिन् तादृशे । मन्दनिर्भरे—मन्दा,—स्त्राणा—निर्भरा—प्रसवणानि यव तथोक्ते ।

(३१) भिक्षीकिति ।—भिक्षीका,—चुट्टा कीटविशेषा, तासां भङ्गरो विद्यते-इवेति तथोक्ते, तथाविधे समये निश्चलस्थिता भिक्षीरवरूप भाडार कुर्वन्तीति प्रसिद्धिः ।

(३२) कातरिति ।—कातराणां शीघ्रान्तर्नामिति यावत्, कपोतावा कूजितानुबन्धेन कूजनसालयेन वधिरित—वधिरौकत विश्व—जगत येन तथोक्ते । कपोताः खलु अतीव नेदोमयत्वात् नितान्त शीघ्रामहाः, अत एव पतवित्वेऽपि अल्प प्रदकलेन यद्वणम् । पतवित्वाभिप्रायेण तु आसस्यैव शैश्वर्ये चोक्तं, तेषां तादृशशीघ्रभावात् । विश्वसत्पतञ्जिणि—विशेषेण शृण्वन्,—ज्ञानतर्पित भावः, पुत्रविषय—पक्षिण, कपोतेभ्योऽन्ये इति भावः, यस्मिन् तथोक्ते ।

(३३) करीषड्वपिति ।—करीषाणि—गोमयानि कषणि—शीघ्रनीति ता-सां

(३४) रुधिर-कुतूहल-केशरिकिशोरक लिङ्गमानकठोर-
घातकीस्तवके, (३५) ताम्ब्यस्तम्बेरमयूथ वमथु तिम्यन्महा-
महीधरनितम्बे, (३६) द्रुयमानहिरददीनदानाश्यानश्यामिका-
लीन मूकमधुलिङ्गि, (३७) लोहितायमान-मन्दार-
सिन्दूरित-सीम्नि, (३८) सलिल स्यन्दसन्दोह मन्देह-
मुह्यन्महामहिप-विपाणकोटि-विलिख्यमानस्फुटस्फटिकदृषदि,

मदत,—वायव यच्चिन् तथोक्ते । विरलवीरुधि—विरला,—धन्पा, वीरुध,—लता
यत्र तादृशे ।

(३४) रुधिरिति ।—रुधिरेषु, कुतूहजिन—लीलपा इति यावत् ये
केशरिकिशोरका—सिद्धशिखर, तै । [किशोरकशब्देन दृष्टासदृष्टता, मौढ्याति-
श्रयात् द्योत्यते], लिङ्गमान,—आस्वाद्यमान रक्तधियेति भाव कठोर,—
परिपत, घातकीस्तवक—घातकौलताया प्रपगुच्छ, (“घादफुल” इति वज्रभाषा)
रक्तवर्ण इति भाव यच्चिन् तथोक्ते ।

(३५) ताम्ब्यदिति ।—ताम्ब्यवाम्—घातपतापेन क्रिश्यतामित्यर्थं, स्तम्बेरम
यूथाना—सुमिसृष्टाना वमथुभि—उद्धारै करशीकरैरिति यावत्, तिम्यन्—
आर्द्धीभवन् महता महीधराणा नितम्बा—कटकदेशा यच्चिन् तथाभूते ।

(३६) द्रुयमानेति ।—द्रुयमानानां—ताम्ब्या हिरदानां—गजानां दीनस्य—धीणतां
गतस्य दानस्य—मदस्य आश्याना—अमसरणचर्ककलात् ईषण्डुष्का, या श्यामिका—
मदनेखासम्बन्धिनी श्यामवर्णरखा तस्यां लीना—अतितर्धान् मसका, मूका—
आसंतया निशब्दा, गुञ्जितरहिता द्रव्ये मधुलिङ्गि,—धमरा यच्चिन् तथोक्ते ।

(३७) लोहितायमानेति ।—लोहितायमाने—अलोहिता लोहिता
भवन् तै पुष्पिकासात् रक्तायमानैरित्यर्थं, मन्दारे—पारिजाताख्यतद्विशेष्यै
 (“मन्दार पारिजातक” इत्यमर) सिन्दूरिता—सम्राजसिन्दूरा दक्षसिन्दूरा
इत्यर्थं सीमान—प्रान्तभागा शमाणामिति शेष यच्चिन् तथोक्ते ।

(३८) सलिलेति ।—सलिलानां—जलानां स्यन्दा—सवा तेषा सन्दोह,
—समुद्र तस्य सन्देहन—समेथेति यावत् मुह्यन्—विषविकृति गच्छन्
महद्भि मर्हये विपाणाना—शृङ्गाणां कोटिभि,—अधभागै विलिख्यमाना—
धृष्ट्यभाषा स्वरस्य सौरभतपेन उदासमाना इत्यर्थं स्फुटिकदृषद,—स्फुटिक

(३८) घर्ममर्मरितगर्भुति, तप्तपाशुकुकूलकातरविकिरे,
 (४०) विवरशरणम्बाविधि, (४१) तटार्जुनकुररकूटज्वर-
 विवर्त्तमानोत्तानशफरशारपङ्कशेषपल्लन्नाम्भसि, (४२) दाव-
 जनितजगन्नीराजने, (४३) रजनीराजयष्मणि, कठोरी-
 भवति निदाघकाले प्रतिदिशम् आढोकमाना इव ऊपरिपु

शिवा यस्मिन् तथोक्ते । [“स्फटिकद्वपदि” इत्यत्र “स्फटिकद्वपदि” इति पाठे,—
 स्फटिकमणिमयशिवा यस्मिन् तथोक्ते इत्यर्थः] ।

(३८) घर्मति ।—घर्मेषु—उष्मणा, मर्मरिता—शुक्लानि मर्मरुधनिपुता,
 गर्भत—लताविशेषा यस्मिन् तादृशः । (‘गन्धुल स्त्री स्वर्गनद्वयीर्गोपतिशिवशरणी ।
 वृषभास्करयो पति’ इति मेदिनी । नड,—नलाख्य लताविशेषः) । तप्तति ।—
 तप्तपाशव—रजासि एव कुकूला,—तुषानला वै कादरा विकिरा,—
 कुकूटादिपश्चिमेदा यस्मिन् तादृशः ।

(४०) विवरति ।—विवरगर्भिव—गर्भा एव शरणम्—आशय येषा
 तादृशा श्राविध,—शल्या “शज्जारु” इत्याख्य जम्बुमेदा इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते ।

(४१) तटति ।—तटेषु—तीरेषु ये अञ्जुना,—स्नानामप्यातद्वर्त्तमाना, तेषु
 ये कुररा,—उत्क्रोशाप्यपश्चिमदा स्थिता इति भावः, तथा कूटा,—ध्वनिविशेषा,
 तै ज्वर,—मलाप यदा—कूटा एव ज्वरा तादृशमन्त्री अतीव दुक्तिकटुरिति
 भावः, तत्र विवर्त्तमाना,—विन्तुण्डन, उत्ताना,—कर्हमुखा इति भावः,
 [“विवर्त्तमान—” इत्यत्र “विवर्त्तमान—” इति पाठ—विवर्त्तमाना,—विरमन्त,
 ज्वरमन्त्रे गमनादिति भावः, अत्र एव उत्ताना,—उत्पन्नमाना तीरस्था कुररा यदा
 कुजन्ति, तदा मन्त्रा भीता सन्त उ प्रवन्त इति मन्त्ररक्षभावः] शफरा,—
 चन्द्रमन्त्रमेदा वै शारा—शरणा पदा—कदमा, शिवा येषा तादृशानि,
 पल्लवाना—शुद्रसरसाम अम्भसि—जलानि यस्मिन् तथोक्ते ।

(४२) दावति ।—दाविन—वनाननन (“द्वदावौ वनाननि” इत्यमरः) जनितं
 —सम्पादितं जगता नीराजन्म्—आराविज्ञाख्य शान्तिकम्पविशेष यस्मिन् तथोक्ते ।

(४३) रजनीति ।—रज्या—रावे, राजपञ्जा—चरुगेन तस्मिन्,
 रावे क्रमेषु दाम्गीतिशरसम्पादनात् इति भावः । कठोरीभवत्—प्रवृत्ता
 गच्छति । प्रतिदिश—दिशि दिशि । (‘उष्मता,—उद्दामान, मागस्थान,—वाता,
 प्रावर्त्तन’ इति लतरेण मन्त्रः) । तानेव विचिन्ति, आढीकमाना इत्यादिभिः ।—

(४४) प्रपावाटकुटीपटलप्रकटलुण्डका, (४५) प्रपक्क-
कपिकच्छ गुच्छच्छटाच्छोटन चापनेः अकीण्डकण्डूना इव
(४६) कर्षन्तः शर्करिलाः कर्करस्यली, स्थूलद्वयचूर्ण-
सुचः, (४७) सुचुकुन्दकन्दलदलनदन्तुरा, समन्ततः

आदौकमाना,—भमन, वगेन वडल इति यावत्, [“आटीकमाना” इति पाठे,—
उद्धभंमन, आडपूर्वकस्य भौवादिकस्य टीका इत्यस्य इदमेतत् । शीककासं खलु
एवविधा मरुत प्रवर्तन्ते इति कालस्रभाव] अन्तपचेऽपि—एतत् सर्वं विशेषं
यथादीग्यं योजनीयम् । तथा च,—आदौकमाना—उद्धत यथा तथा इतस्त
भमन, उद्धतभमनादयस्तु अन्नादद्यानुभावा, तथा धीकम्—“अनिमित्तकहित
श्रुतितीक्ष्णुष्टाद्वप्रलापशयनीत्यतप्रपावितृत्वमीतपाठितश्रितपाश्वकधूमननिर्मांल्यचौरसठ-
पकृशराभरणस्पर्शनीपभोगैरन्वैशान्यवस्थितचष्टामुकरणादिभिरनुभावैरभिनयेत्” इति ।
लुण्डरेपु—सिकताऽऽकीर्णमरुद्देशेषु ।

(४४) प्रपति ।—प्रपा—पानीयशाला, (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमरः)
वाट,—पत्रा, कुटी—चन्द्रशमेद, पत्रलं—उदि, एतेषां प्रकट—स्रष्ट यथा
तथा लुण्डका,—अपहारका असकारिण इति यावत् । अत्र वाटलुण्डनं वाटस्य
प्रांशराशीनां परितः प्रक्षेपणादिति शौथम्, यथा,—प्रपावाट—पानीयशालारूपं
स्थानम् इत्यर्थः ।

(४५) प्रपकति । प्रपक्का—प्रकषेण पक्वता गता, या कपिकच्छ,—
कर्कश “शालकुशी” इति ख्याता कण्डूजमकटपविशेषा इत्यर्थे, तासां या
शुच्छच्छटा—सप्तकटाशय, तासां छोटने—छरखे इति यावत्, यानि चापदानि—
अपनकमांषि तै, अकाण्डकण्डूना इव—आकणिकककण्टरीगयथा इव ।

(४६) शर्करिला,—शर्करा,—पाषाणकणिका विद्यन्ते यासु ता, शर्करा
वडुया इत्यर्थ, [पिच्छादिवादिनच] कर्करस्यली—चद्रपाषाणछण्डयुता भूमी,
“कडरभूमि” इति भाषा, कर्षन्त—रुद्धन, कण्डूलिनद्रावधधर्षणम् इति भावः ।
स्थूलद्वयचूर्णसुचः,—स्थूलानि द्वयदा—शिलाना, चूर्णानि—कणिका इत्यर्थ, सुचनि
—रक्षन्तीति तयोक्ता ।

(४७) सुचुकुन्देति ।—सुचुकुन्दाना—पुपविशेषाणां, कन्दवानाश्च—कन्दली-
वृक्षाणां, दन्नेन—उन्मिथ्यावावेन दन्तुरा,—सज्जातदन्ता इव दृग्गमाना इत्यर्थः ।
कपिकच्छप्रपावाट कण्डूना दि कण्टीनामुपशमनाश्च तत्रविधचूर्णं, गात्र पक्षं

(४८) पतन्म वरचीरीगणमुख्यौकरशीक्यमानतनवः, (४९) तरुण-
तरतरणितापतरजे तरन्स इव तरङ्गिणि मृगहृणिका-
तरङ्गिणोनाम् अलोकवारिणि, (५०) शृष्यच्छमौ-
मर्भर रावमार्गलङ्गनलाघवजवजङ्गाला, (५१) रेणवा-
वर्त्तमण्डनी रेचक-लासका रसरभसारव्यनर्त्तनारम्भारभटीनटाः,

कपनि, तज्वायमानसुखावुभूतिचणे वन्नाथ स्वकीयान् विकासयन्ति इति लोका-
धार । समन्त, -चतुर्दिग् ।

(४८) पतदिति ।—पतन्, —उड्डीयमाना, मुखंग, —शब्द कुञ्जल, ये
चीरीगणा, -पचिनेटा, (“चिल” इति वङ्गभाषा) तेषां मुखशोकरैः, -वदनाम्बु-
विन्दुभिः, शोष्यमाना, -मिथ्यमाना, तनव —चदानि येषां तथोक्ता ।

(४९) तरणिति ।—तरुणतर, -अतिमौढ, यं तरणे, —सूयेत्य, (“तरणि-
धुंमणौ पति कुमारी नौकयो म्वियाम” इति मेदिनी) ताप, तेन तरल—
पञ्चलमिव राजमानं तस्मिन्, अत एव तरङ्गिणि—सञ्जातवरङ्गे इव भासमाने,
मृगहृणिका, —मरोधिका एव, (“मृगहृणा मरोधिका” इत्यमरः । तृणार्च-गणां
सूयेकरणाऽसितसु बाणुकासु जलवृद्धिं प्रसिद्धा एव) तरङ्गिण्य, —नद्य तामाम,
अलोकवारिणि —मिथ्यासलिते तरल इव प्रवमाना इव बालकामश्यामिव मन्-
भूषा तथा दृश्यमानवाः । उग्रता अपि वैधित्येन निर्जलद्वयं सज्जन्मिव व्यवहरन्ति ।

(५०) शृष्यदिति ।—शृष्यन्ती—श्रीप गच्छन्ती, शमी—अप्रियर्भा उच्चमेढ,
तदत मद्यर, —मक्षर-वनिपुक्त इत्यर्थं मरीरयं मारव, —मरुदेशीय, यं मार्ग,
—पद्या, तं य लङ्गने—अतिक्रमणे, लाघव-नैपुण्य, शीघ्रकारिण्यमित्यर्थं यस्य
तथाभूती शो जव —वेग तेन अङ्गाला, —जङ्गलान्, निरन्तरसञ्चारिण इत्यर्थः ।

(५१) रेणवेति ।—रेणवी रेणुमयी, धूसीमन्वन्विनी इत्यर्थः, या आवर्त्त-
मण्डनो—पञ्चनाकारेण घूर्णनपरव्यया, तथा रेचक, —रेचयति—वह्निं करोति यः
तथामृत, अनुकारक इत्यर्थं यं लङ्गञ्ज, —नर्त्तक तस्य रसरभसेन रागवेगेन,
[“लासकरसरभस” इव “रासरसरभस” इति पाठे —रासे रासाप्यञ्जीडाविम्वे,
य रस, —चतुराग, तव रभस तेन] आरम्भं यत् नर्त्तनं, तस्य आरम्भे—अनुष्ठाने,
आरभटीनटा, —पराथ ने भटाश्चेति परभटा तेषामियम् आरभटी—वीररस
प्रधानरचना इव, तत्रधानो नर्त्तनविशिष्टो वा, तव नटा, —नटा इव इत्यर्थः,
तास्यवापसाने निपुषा नर्त्तका यथा उमुदतं नृप्यमावेदयितुं श्रमं प्रति परि-

(५२) दावदग्धस्यलीमसीमिलनमलिनाः (५३) शिचि-
 क्षपणकवृत्तय इव मयूरपिच्छचयान् उच्चिन्वन्तः, सप्रयाणगुञ्जा
 इव (५४) शिञ्जानजरत्करञ्जमञ्जरीवीजजालकैः, सप्ररोहा
 इव (५५) आतपातुरवनमहिषनासानिकुञ्जस्थूलनिश्वासैः,
 सापत्या इव (५६) उड्डीयमानजवनतरहरिणपरिपाटी-

भाम्यनि, तथैव ये हि वाक्यामर्थो रैश्चवधमो तदा नियतमुत्पादयामासुरिति
 भाव्यम्, तदन्त — “बुष्टावपातप्रुतगञ्जितानि द्विद्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।
 चिदादि युधानि च यव निव्य तां तादृशीम् चारभटीं वदन्ति ॥” इति ।

(५२) दावेति ।—दावेन—वनादिना, दग्धा—भक्ष्योक्तता, या स्थली—
 अकृदिमा भूमि, सैव मसी, तस्या मिलनेन—सङ्गेन, मलिना । [“मसीमिलनमलिना”
 इत्येव “मसीमिलनमलिना” इति पाठे —मसीना मलनेन—धारणेन, मलिना] ।

(५३) शिचििति ।—शिचिता—अध्वना, क्षपणकानां—जैनसंश्रान्तिना,
 इति,—व्यवहारी ये तथाभूता इव, जैनानां गणमल्लच्छाननिवेशात् मलिन-
 कायवर्णित भाव । [“मयूरपिच्छचयान” इत्येव “वनमयूरपिच्छचयान्” इति
 पाठात्परम्] । उच्चिन्नन्,—धारयन् क्षपणका अपि मसीमलिना पिच्छानि
 जैनधर्मानुशासनात् धारयन्ति, [“शिवल्लुत्त पिच्छवर्षे नपमके” इत्यमरवचनान्
 पिच्छशब्दश्च मयूरपुच्छार्थकत्वलाभात् मयूरपदमाधिकमेषोपासनम्] । उच्चिन्नपक्षिपि,
 —विवेकराक्षिपान् यदुच्छ्रया पिच्छचयान वहन्ति, अत एव सप्रयाणगुञ्जा इव—
 प्रयाणे—यावायां गुञ्जकीरि गुञ्जा,—दृक्काविशया तै सङ्घ वृत्तमाना इव ।
 उच्चिन्नानामपि दृव्यकाली दर्शका करतलादिक वादयन्ति ।

(५४) शिञ्जानेति ।—शिञ्जाना,—अस्तुट शब्दायमाना जरता—शाचीनानां,
 करञ्जानां—तद्विषयेषां, या मञ्जरी, तासां बीजजालकैः,—बीजनिचयै सप्ररोहा
 इव—सादुरा इव ।

(५५) आतपेति ।—आतपेन—सनापेन, आतुरा,—आर्ता, ये वधमहिषा तेषां
 नासा निकुञ्जा इव—दौर्घरोमागततया लतादिपिहितोदरा वनभूमय इव (“निकुञ्ज
 कुञ्जो वा लीवे लतादिपिहितोदरे” इत्यमर) तेषां स्थूलनिश्वासा,—सशब्दनिश्वासा, जेभ्यो
 निर्गता इति भाव तै । उच्चिन्नाना अपि आतपकृष्टा दौघ निव्यसन्ति । सापत्या इव—
 सपुत्रा इव ससमाना इवेत्यर्थ । उच्चिन्नान् अपि दग्धादिपतनभयान् अपत्यानि भवत्यन्ति ।

(५६) उड्डीयमानेति ।—उड्डीयमानात्साम्—आतपनायासविद्युत्तदा अत्यन्ता,

पेटकै, सम्भ्रुकुटय इव (५७) दह्यमानखन्धानवुस-
कूटकुटिलधूमकोटिभिः, सावीचिवीचय इव महोभसुक्तिभिः,
सोमशा इव (५८) शीर्यमाण शाल्ललिफल तूल-
तन्तुभिः, दद्रुला इव (५९) शुष्कपत्र प्रकाराकृतिभिः,
शिराला इव (६०) लणवेणीविकिरणै, उच्छ्वायव इव

जवनतराणाम्—अतिवगिना हरिणाना [“जवन्तरहरिण” इत्यत्र ‘जवनवास-
हरिण’ इति पाठे—जवनाना—वेगगामिना, वातहरिणाना वाताभिमुख्यं गच्छतां
हरिणानाम्] परिप्लव्य—पश्याता तत्रा पेटका,—कदम्बका, यूषानि इत्यथ त,
(“पेटक पुस्तकादीना मधूपाया कदम्बके” इति मेदिनी) । सम्भ्रुकुटय इव—
सूभद्रमहिता इव । उन्मत्ता अपि क्राधप्राया एव, भ्रुकुट्यादवस्तु क्रीडस्य अनुभावा ।

(५७) दह्यमानेति ।—दह्यमानानाम्—आतपतापेन सन्तप्यमानाना खल-
घाताना—धान्यमईनस्थानस्थिताना धान्याना, उसकूटा,—तुषराशय, कुटिला—
कुटिलगामिन्व, (कुटिलपदेन भ्रुकुटीसादृश्यं व्यनक्ति) धूमकोटय इव धूमराशय
इव तै, शशाना ज्वालाभावान् तेषा धूमलेनोपबन्धनमुचितमेवेति । सावीचिवीचय
इव—अवीचि,—नरकविशय, (“तद्देहास्तपनावीचि-सहारावरवीरवा” इत्यमर । तद्देहा,
—नरकभेदा) तस्य वीचय,—तरङ्गा, ज्वाला वा, तै सह वंशाना इव ।
महोभसुक्तिभिः—महान्त उष्णाय तेषा सुक्तिभिः, त्वागै, इतिभिरित्यथ, यदा,
—उष्णाय,—सन्तापा, तेषा सुक्तिभिः,—विसर्जने सन्तापवितरणैरित्यर्थः । सोमशा
इव—रोमपूर्णा इव । उन्मत्ता अपि खेदादिवशादुष्कारणे ।

(५८) शीर्यमाणेति । शीर्यमाणानां—विदीर्यमाणानां शान्दलिफलानां
तूलतन्तुभिः,—तूलपूर्वै । दद्रुला इव—दद्रुरोदयला इव । उन्मत्ता अपि अवगाह
नायकरणात् दद्रुयुक्ता भवन्ति । [“दद्रुला” इत्यत्र ‘दद्रुणा’ इति पाठोऽपि स एवाथ ।
दद्रु अथ अधीति दद्रुष, “दद्रु इत्यत्र” इति न] ।

(५९) शुष्कति ।—शुष्काणां पत्राणां प्रकारा,—सङ्गा, तयोम् आकृष्टय,—
आकृष्टाणि ताभिः । शिराला इव—शिरासमूहशालिन इव, सुच्यन्तशिरासमूहा
इत्येवम् । उन्मत्ता अपि काश्यात् वातवाङ्मयाश्च शिराला भवन्ति ।

(६०) लणेति ।—लणानां वेणी—राजि, (शिरासादृश्यप्रदमन्तार्थं वेणीन्दम्)
तस्या विकिरणै,—विविधै, उच्छ्वायि—उद्गतान् अविरत पतितानि इत्यत्र, अणुष—
न, नजलानि येषा तथाभूता इव । उन्मत्ता अपि रुदन्ति । [“उच्छ्वायव, इत्यत्र

(६१) धूममानयवशुकगकलशङ्कुभिः, दंष्ट्रान्ना इव (६२) चलित-
शल्लसूचीशतैः, जिह्वान्ना इव वैश्वानरशिखाभिः, उत्तर्पत्तर्प-
कक्षुकचूडालाः (६३) ब्रह्मस्तम्भरसाम्यवहरणाय कवलयह-
मिवोद्यैः कमलमधुभिः अभ्यस्यन्तः, (६४) सकनसलिन्धो-
च्छोषवमंघोषणापटहैः इव शुक्लवेणुवनास्फोटनपटुरवैः

“उत्तमद्य” इति पाठे,—उत्—उद्गतानि, मशुणि—कृष्णां येषां तयामृता इव ।
उत्तया अपि चिर सौरकर्माभावात् दीर्घमथवी जायन्ते] ।

(६१) धूममानेभिः ।—धूममानान्—सम्भवानात् कम्पनानाना, यवानां शूकाः,
—शुङ्गा, शिखान्पथ इत्यर्थं, (“शुकीऽन्वी शुङ्गदययो” इति मैदिनी) तेषां शुकला,
—खड्गा, शङ्खः,—कीला इव ते । [धूममानयव—” इत्यव “धूममानयव—”
इति पाठान्तरे,—धूममानाना नवानाम्—अभिनवीत्यज्ञानां, यवानाम्] दंष्ट्रान्ना इव—
दीर्घदन्तयुक्ता इवेत्यर्थं । उत्तया अपि दन्तादिविकासे सञ्चान् भावयन्ति ।

(६२) चलितेति ।—चलिताना—चलतान्, उड्डीयमानानामिति यावत्,
शल्लाना—श्राविधा दीर्घकण्ठकरूपनीला, (“श्रावितु शल्लस्तल्लीवि शल्ली
शल्लश्च शल्लम्” इत्यमरः) सूचीशतैः,—सूत्रावधमैः । जिह्वान्ना इव—रसमावल्
इव, वह्निर्निर्गतरसना इवेत्यर्थं । उत्तया अपि जिह्वां निष्काश्य भीषन्ते । वैश्वानर
शिखाभिः—शुषिशिखाभिः । उत्तर्पदिति ।—उत्कर्षति—उत्थतापात प्रवृत्तद्धि
सर्पोया कक्षुके,—निर्मोकैः, चूडाला,—शिखावता । उत्तया अपि क्षानादिना
विना उन्मुक्तचूडा भवतीति दृश्यते । [“उत्तर्पत्तर्पकक्षुके चूडाला इव” इति पाठो
युज्यते] ।

(६३) ब्रह्मेति ।—ब्रह्मस्तम्भ,—ब्रह्माण्, तस्य रसाभ्यवहरणाय—रसशीषणाय
रसानां मधुरादीनां भोजनाय वा, कवलयह—दासपहणम् ‘असञ्चार्यां मुखं पूर्णं
वणुषः कवलीन्यथा” इति, अभ्यस्यन्तः,—पुन पुन कुर्वन्त इवेत्यर्थं, मधुमनात
शमीरस्य रसशीषणं भवतीति प्रसिद्धम् ।

(६४) सकनिति ।—सकलानां सलिनानां—ज्जानानाम्, उच्छोष,—
अतिशयेन शीषकः, यो घर्म,—उष्णः, तस्य घोषणा—मचारः इत्या
पटहा,—शदि र्भेदा तै इव, शुक्लाया वसुध्वानाना—वशारस्थानाम्,
आस्फोटनस्य—सन्तापातिशयात् विदग्धस्य, पटुरवा—महानिवादा ज्ञे-

त्रिभुवनविभीषिकाम् उद्गावयन्तः, (६५) च्युतचनचापपक्ष-
श्रेणीशरितच्छतय, (६६) त्विषिमन्मयूखलताऽनातप्तोपकल्पाप-
चपुप इव (६७) स्फुटितगुञ्जाफलस्फुलिङ्गाङ्गाराङ्किताङ्गाः,
(६८) गिरिगुहागम्भीरभाङ्गारभीषणभ्रान्तय', (६९) भुवन-
भस्मीकरणभिचारचरुपचनचतुरा रुधिराहुतिभिः इव पारिभद्र-
द्रुमस्तवकवृष्टिभिः तर्पयन्तः तारवान् वनविभावसून्,

त्रिभुवनविभीषिका—त्रिलोक्यीभैतन्, उद्गावयन्तः,—जनयन्तः, ये अष्टद्वारिण जगत्
श्रेष्ठयितुमुद्यताः, ते अस्मिन्नेव त्रिभुवनविभीषिका जनयन्ति इति बोध्यम् ।

(६५) च्युतेति ।—च्युता,—गात्रेभ्य स्वलिता, अत एव चला,—उत्पतन्व, या
अवाक्य—नीलकण्ठारुद्रपत्निषा, अक्षयेत्ययं, तामि शरितः,—हिंसिता, आक्रान्ता इत्यर्थः,
व्याता इति यावन्, शतयः,—सार्गायै तत्राभूता, ('इति स्त्री गमने सार्गे' इति मेदिनी) ।

(६६) त्विषिमदिति ।—त्विषिमान्—सूर्य, [समस्यन्तात् "त्विषि" इति पदात्
मनुष्य असम्भवात् "त्विषान्" "त्विषावान्" इति वा पदं भवितुं युक्त] तस्य मयूख-
लता—किरणराशि, अनात इव—ज्वलद्गार इव, ("अङ्गारीऽलातमुत्पुङ्कम्"
इत्यमर) तेन य प्रीप,—दहन, तेन कञ्चार—चिवम, ईषन्तृणरक्तमित्यर्थः, ("चिवं
किर्णैरकञ्चारश्वलेताश्च कर्चुरे" इत्यमर) वपुः,—शरीरं देया तथोक्ता इव ।

(६७) स्फुटितेति ।—स्फुटितानि—घातपतापेन आवरणकोपमुत्पन्नानि विकसिता-
नीवित्यर्थः, यानि गुञ्जाङ्गानि—तटाव्यङ्गणमुग्गरक्तवर्णकषविश्या, ("कुञ्च" इति
वङ्भाषा) तदन स्फुटिङ्गा—अग्निप्रकाशा तद्रूपा इति यावन्, ये अङ्गारा, ते अङ्कित-
—सञ्चलित, दग्धमित्यर्थ अत्र देया तथोक्ता ('तद्वपु स्फुलिङ्गीऽग्निप्रकाश इत्यमर) ।
ये च साङ्गारास्ते च मलिनशरीरा भवन्ति ।

(६८) गिरितीति ।—गिरिगुहासु—पर्वतगुह्येषु गम्भीरेषु—घनेन आङ्गारेषु
भीषणा भयावहा, भानि,—घुणंश्च देया तथामुता । उन्मत्ता अपि अग्निशब्द-
गिरिगुहादिषु निर्भेका भवन्ति ।

(६९) भुवनेति ।—भुवनस्य—जगत भस्मीकरणं—दहनमेव, अभिचार—
अस्मिन्नेवदधिहित हिंसात्मक कथं, सव चरुपचने—हवभीषदस्वभिसेवराफि, चतुरा,—
पटव । रुधिराहुतिभिरिव—रक्ताहुतिभिरिव, पारिभद्रौ शम द्रुम,—इव,
(लोके "पालिषा मादार" इति प्रथिष्ठ, "पारिभद्रस्तु मन्दारे निम्बद्वौ देवदाहवि" इति

(७०) अशिशिरभिकतातारकितर्दसः, (७१) तप्तशैलविनीय
मानशिनाजतुरसलवनिादिशः, दावदहन पच्यमानघटकाण्ड-
खण्ड खचित तरुकोटर कौटपटल पुटपाकगुम्बकटवः, प्रावर्त्तन्त
उन्मत्ता मातरिश्चानः ।

(७२) सर्वतय भूरिभस्त्रासहस्रसम्बुक्षणचुभिता इव जर-
दजगरगम्भीरगलगुहावाहिवायव, क्वचित् (७३) स्रच्छन्ददृण-

सिदिनी) नस्य संवका, —रक्तकुसुमगच्छा तेषां वृष्टयः, —पाता ताभि तर्पयन्, —
श्रीषयन्, तारवान् —तदसम्बन्धिन, वन्विभावन्त्—दावाश्रीन् । अभिचारिषसु
मारणोच्चाटनायस्य हवनकाले हृदिरेणानल तर्पयन्ति इति । उन्मत्ता अपि
हृदिरेणप्रभतिकमश्चिद्रव्य सैराधारतया अल्पे निक्षिपन्ति, द्वेने च अमङ्गल-
सुखदाले ।

(७०) अशिशिरैर्नि ।—अशिशिराभि —उष्णाभि चिकताभि, —बालुकाभिः,
तारकित—सञ्जाततारकमिव सत्यनाथम् इत्यर्थः, रद, —वेगा वीषा तथोक्ता ।

(७१) तप्तति । तप्तेषु शैलेषु पर्वतेषु, विनीयमानाना—गन्तव्यं शिखा-
जतूनां—तदाख्यानम् उपधातुभेदात् । रसज्वै, —रसविन्दुभि, लिप्ता दिशी य
तथोक्ता । दावति—दावदहनै, बनान्तै पच्यमानाना—दक्षमानाना घटकानां
—घटकाण्डपचिविशेषाणाम् अण्डखण्डै, —डिम्बशकलै खचितेषु शकीर्षेषु,
तरुकोटरेषु —वृक्षवर्षेषु धानि कौटपटलानि—पिपीलिकाउन्दाभि, तत्तदष्टमच-
दार्थम् आगतामौति भाव तेषां पुटपाकस्य—अभ्यन्तरपाकस्य, गम्भेन कटवः,
उद्वेजका इत्यर्थः । प्रावर्त्तन्त प्रावदन्त । उन्मत्ता, —उच्छ्वङ्गला मातरिश्चानः—
दाश्व । सर्वत्र वाक्च भ्रमिच्छाया अन्वर्षेति ।

(७२) सर्वत इति ।—‘दाश्वया दावार्थं प्रव्यहृश्लन’ इति उत्तरेण
अन्वयः । तानि च दावाश्रीन् विशिष्टां, भूरीत्यादिभि ।—जरता—जीर्णता,
[“जरदजगर” इत्यत्र “जरडाजगर” इति पाठि, —जरडानां—परिष्कृताना, वृहाना
मित्यर्थः] अजगराणां—सर्पाणां, गम्भीरा गन्ता—गलदेशा एव गुहा ताभ्य
वाहिन —वह्नि निम्नरत्न वायव्ये तथोक्ता, अत एव भूरीति ।—भूरिभि—
वह्नि भस्त्राणां—‘जीता’ इति प्रसिद्धानाम् अग्निस्त्रुचययत्नभेदानां, सहस्रे
सम्बुक्षण—समुद्द्वैपनेन चुभिता इव—समुत्तजिता इव ।

(७३) स्रच्छन्दात् ।—स्रच्छन्द—यथाह्वयि यथा तेषां, दशपु—शब्देषु इति

चारिणी हरिणाः, क्वचित् (७४) तरुतलविवरवर्तिनी
वभ्रयः, क्वचित् जटाऽवलम्बिनः कपिलाः, क्वचित् (७५) शकुन-
कुलकुलायपातिनः श्येनाः, क्वचित् (७६) विलीनलाक्षारस-
लोहितच्छवयोऽधराः, क्वचित् (७७) आसादितशकुनपक्ष-
कृतपटुगतयो विशिखाः, क्वचित् (७८) दग्धनिःशेषजन्म-

भाव, चरन्ति—प्रसरन्तीति तथोक्ता, अन्यत्र—दृश्यानि चरन्ति—भक्षयन्ति इति
तथाभूता, हरिणा, —पाण्डुवर्णा, (“हरिण पाण्डुर पाण्डु” इत्यमर) अन्यत्र,—
रुगा (“हरिण पुंसि सारङ्गे विशदं लभिधेयवत्” इति मेदिनी) ।

(७४) तरुतलेति ।—तरुतलेषु यानि विवराणि—गर्भानि, तेषु वर्तन्ते इति
तथोक्ता, [“विवरवर्तिन” इत्यत्र “विवरविवर्तिन” इति पाठान्तरम्] । वभ्रयः,
—विडला, अन्यत्र,—नकुला । (“वसुदेवतरु . . . । विशाचि नकुले पुंसि
पिडले लभिधेयवत् ॥” इति मेदिनी) । जटाऽवलम्बिनः,—जटा,—मूलानि,
अवलम्बने—आश्रयन्तीति जटाऽवलम्बिनः, अन्यत्र,—जटाधारिणः, कपिला,—
पिडला, अन्यत्र,—कपिलाख्यमुनिविशेषततधारिणः तापमा एवाभेदीपचारात्
कपिला इति मन्वयम्, एते तु जटावल्कनधारिणी भवन्ति इति ।

(७५) शकुनेति ।—शकुनकुलानां—पक्षिविशेषसमूहानां, कुलायान—नीडानि,
(“कुलायो नीडमस्त्रियाम” इत्यमर) पातयन्ति—दग्धा निक्षिपन्तीति यावत् तथोक्ता,
श्येना,—घृकवर्णा, अन्यत्र,—पक्षिद्वन्द्वकुलायनिक्षेपका पक्षिमिदा, (“शकुनस्तु
पुमान् पक्षिमावपक्षिविशेषयो” । “श्येन पक्षिणि पाण्डुरी” इति च मेदिनी) ।

(७६) विलीनेति ।—विलीनः,—द्रवीभूत यो लाक्षारसः,—अलक्षकद्रवः,
तदन् लोहिता,—रक्ता, अन्यत्र,—नेन लोहिता,—रक्ता, क्वयः,—कालाय तेषां
तथाभूता, अधरा,—धर्तुमशक्ता, निर्वीडा वा, अन्यत्र,—धरा—पवता,
(“अहार्थधरपर्वता” इत्यमर) ।

(७७) आसादितेति ।—आसादिनेषु—प्राप्तिषु, यदा—था—समन्तात्,
सादिनेषु—अवसाद गनेषु, स्तलितेषु इत्यर्थे, शकुनानां—पक्षिणा [“शकुनि” इति
पाठान्तरम्] पक्षेषु—शकुन्, कृता—लघा, पटुगति—मन्दक प्रसर यै, अन्यत्र,—
आसादिता—प्राप्ता शकुनपक्षिणः—पक्षिगहता, कृता जनिता पटुगति,—सचर-
गमन यै तथोक्ता । वि—विदिता, शिखा—ज्वाला देवा तथोक्ता, अन्यत्र—शरा ।

(७८) दग्धेति ।—दग्धा,—भक्षीकृता, निःशेषा,—समस्ता, शक-

हेतवो निर्वाणा, क्वचित् (७८) कुसुमवासिताम्बरसुरभयो
 राणिण, क्वचित् सधमोद्गारा मन्दरुचय, क्वचित् (८०) सकल
 जगद्भ्रामरधरा, समम्भूरिकाः, क्वचित् (८१) वेणुशिखर-
 समनमून्योऽत्यन्तहृदा, क्वचित् (८२) अचलोपयुक्तशिखाजतवः

हेतव, —स्वीकृतकारणानि तद्वशाद्वादीनीति भाव यै, अथव —दम्भा,—
 अयिता, ज्ञानाग्निनेति भाव नि शेषा,—समस्ता पूर्वपूर्वजन्माञ्जिता अपीति
 भाव जन्महेतव,—संसारागमनकारणानि पुण्यपापानि यै तद्योक्ता अत एव
 निर्वाणा,—शान्ता, दाह्याभावादिति भाव, अथव, मुक्तिं गता इत्यर्थे ।

(७८) कुसुमेति ।—कुसुमे —धूमेरिति यावत् अथव —उच्यै वासित—
 षादितम्, अथव,—सुरभीकृत, यत् अथव—नभ, अथव,—वसन्, तेन
 सुरभय,—शान्ता, शोभनदर्शना इत्यर्थे अथव —सौरभशालिन, ("सुरभि शत्रुघ्नो
 भावभिनुरा . . . । स्वर्णे गन्धोत्पले क्रोवं सुगन्धिकालदीप्तिषु ॥" इति
 मेदिनी) रागिण, —रत्नवर्णा, अनुरागवन्तय । सवूमेति ।—धूमोद्गारेण—धूमनिर्गमेण
 सह वर्तमाना, तद्यापि अमन्दा अतिपण्डा क्वचि,—दीपयैषां तद्योक्ता,
 अथव —धूमोद्गारेण—धूमवध्युद्गारविशिष्टज्योत्स्नोत्पत्तिविशेषेण सह वर्तमाना, अत
 एव मन्दा क्वचि,—शरीरपभा, भोजनाभिलाषी वा येषां तद्योक्ता, ("क्वचि स्त्री शोभी
 शोभायामभिष्वङ्गाभिष्यावयो" इति मेदिनी) ।

(८०) सकलेति ।—सकलं जगदेव यास,—कवन, तस्य सधरा,—भवत्-
 शोभा, दहनशोभा इति यावत् समम्भूरिका —भयनां भुरिभि,—प्रभूते सह
 वर्तमाना, अथव —भयभूरक —भयकोट इति प्रसिद्ध बहुभोजनकरस्याधि-
 विशेषेण तेन सह वर्तमाना, अथव्याख्यरोगिण इत्यर्थे । ["समम्भूरिका"
 इत्यत्र "समम्भूता" इति पाठे—भय एव भयकं तेन, अथव—भयकेन—
 तदाख्यातितोष्णाप्रिष्णपश्याधिविशेषेण सह वर्तमाना] ।

(८१) वेणुशिविति ।—वेणुना वंशानां, शिखरेषु—शरेषु लया,—संश्रुता,
 अथव—वंशदन्तरेषु लया,—कृतभरी मृत्तय,—अङ्गानि येषां तद्योक्ता अथव—
 —अतिवशना अतिप्रविराव । अतिप्रविरा वंशदन्तादमरपन्थां मन्दाः इति—श्रुते ।

(८२) अचलेति ।—अचलेषु—पर्वतेषु, उपयुक्तानि,—भवितानि, दम्भानोति
 यावत् शिखाज्जुनि—शिखाजवाल्या उपयुक्तविशेषा यै, अथव,—अचलम्—
 अविच्छिन्न दया तथा दोषकात्पानुश्रित्वा इति भाव, उपयुक्त—सिद्धितम्, शोष

क्षयिणः, क्वचित् (८३) सर्वांबरसभुजः पीवानः,
 क्वचित् (८४) दग्धगुग्गुलवो रौद्राः, क्वचित् (८५) ज्वलित-
 नेत्रदहमदग्धसकुसुमशरमदनाः (८६) कृतस्त्राण्यस्थितयः,
 चटुक्षशिखाः, नर्त्तनारम्भारभट्टीनटाः, (८७) शुष्क-
 कामारसृतिभिः, स्फुटवीरसनीवारवीजनाजवर्षिभिः ज्वाला-
 ङ्गलिभिः अर्चयन्त इव घर्मघृणिम्, अघृणा इव

इत्येति भावः, शिलाजतु यै तथोक्ता, क्षयिण — निर्वाण गता, क्षयरीणिषथ,
 उक्तञ्च निदानाचार्यै,—“शिलाधानुप्रथीनादा मसादादाऽथ शाङ्करात् । अजामूर्त्त-
 प्रथीनादा क्षय चीयेत नावया ॥” इति ।

(८३) सर्वेति ।—सर्वाणि अत्रानि—छाद्यवल्गुनि, रक्षान्—सन्निहादीय,
 भुञ्जते इति तथोक्ता, अत एव पीवानः,—स्थूलवर्षिवरा, ये नित्य मधुरादियद्भुञ्जन्
 उपभुञ्जते, ते स्थूला एव भवन्ति । [“सर्वांबरस—” इत्येव “सर्वरस—” इति
 पाठान्तरम्] ।

(८४) दग्धेति ।—दग्धा गुग्गुलवः,—शब्दद्वयभेदा यै तथोक्ता, रौद्रा,—
 भौषणा, रुद्रसेवकाश्च ते हि रुद्रपूजाया गुग्गुलुदहनेन धूप ददति ।

(८५) ज्वलितेति ।—ज्वलिताना नेत्राणा—मूलाणा, (“नेत्र मथियुक्ते रत्नभेदे
 मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्याच” इति मेदिनी) दहनेन दग्धा सकुसुमा-
 —सुपुष्पा, शरा,—तण्डुलभेदा, मदना,—सदाशब्दभेदाश्च यै तथोक्ता, अन्ववः,
 —ज्वलितेन नेत्रदहनेन—तृतीयनयनाग्निना, दग्ध,—अधीकृत, सकुसुमशर—
 पुष्पशरसहित, मदन,—काम यै तथोक्ता ।

(८६) कृतिति ।—अत एव कृता स्त्राण्यु-—क्षिप्रशब्देषु इत्यु स्थिति यै ते ;
 अन्वव — कृता, स्त्राणी — हरश्च स्थितय — व्यवहारा यै ते । चटुक्षशिखा,—
 चटुला,—चञ्चला, शिखा,—ज्वाला येषा तथोक्ता, अन्वव — चञ्चलनूडा इत्यर्थः ।

(८७) शुष्केति ।—शुष्केषु कामारेषु—शरसु नडूलेषु शुष्कजलजलाशयिषु इति
 भावः, सृति,—प्रसरी येषां ते । स्फुटिति ।—स्फुटन्ति—प्रसृत्यतापात् लाजतां
 प्राप्नानीति भावः, नीरमानि यानि नीवारवीजानि — धान्यविशेषाः, तथा लाजानं वर्षन्तीति
 तथोक्ते । ज्वालाङ्गलिभिः—ज्वाला—शिखा एव अङ्गलयं ते । घर्मघृणिम्—
 घृणरश्मि, स्थानान्वयः । अघृणा इव—घृणा—सुगुप्ता ज्ञदक्षिता इव ।

(८८) हठह्यमानकठोरस्थलकमठवसाविस्रगन्धगृध्रवः, स्वमपि धूमम् (८९) शम्भोदममुद्गतिभियेव भक्षयन्तः, सलिलाद्भुतय इव (९०) स्फुटदहलवानकीटपटलाः कक्षेषु, श्रित्विण इव (९१) श्लोपविचटदहल्लधवनशम्बुकशुक्तय, शुष्केषु सरःसु, स्वेदिन इव (९२) विलीयमानमधुपटलगोलगलितमधूच्छिष्ट-हृष्टयः काननेषु, खलतय इव (९३) पर्यन्तशीर्यमाणशिखा-

(८८)—हठेति ।—हठात्—सहसा, शयमाया—दक्षमाना, कठोराणां स्थल-कमठाणां—स्थलवर्तिना कष्टपानां, या वसा,—मैदांसि, तासां यो विस्रगन्धः,—आमगन्धः, (“विस्र स्त्रादासगन्धि यत्” इत्यमरः) तस्य गृध्रवः,—लीनुपा ।

(८९) शम्भोदिति ।—शम्भोदानां—मैदानां खविल्लासिनामिति भावः, ममुद्गतिः,—समुत्पत्तिः, तथा भी तथैव धूम भक्षयन्तः,—सहरन्तः, सन्धग्ज्वलने-नेति भावः, उल्लघ मेघदृताद्ये काव्ये महाकविना कालिदासेन —“धूमन्तीति-सलिनमहतां सन्निपात क मेघ” इति । सलिलाद्भुतय इव—जलाद्भुतय इव, ता हि अग्निं निर्वापयन्तीति भावः ।

(९०) स्फुटदिति ।—स्फुटलि—विशीर्षलि, अन्धवः,—निर्मच्छलि, बहलानि—भूरीणि, बालानि—सुद्राणि, कीटपटलानि—सुद्राणिइन्दानि, अन्धव किमिहन्दानि यव तथोक्ता । कक्षेषु—नृतनक्षत्रेषु (“कक्षी तु तक्षवोक्षी” इत्यमरः), अन्धव—गृहप्रकीर्णविशेषेषु । श्रित्विण इव—धवलाख्यरीयपला इव ।

(९१) श्लोपति ।—श्लोपघ—दहनेन विचटलि—घटव घटदिति शब्द कुर्वन्ति यानि वन्कनानि—आवरणानि, [वन्कनशब्दोऽत्र त्वगुपलक्षणम्] ते धवला शम्बुका—घोडाख्यजलजनुमेदा शक्तयश्च—मुक्ताम्बोटाख्या जलजनुमेदाश्च शेषा तथोक्ता । स्वेदिन इव—घर्मात्ता इव ।

(९२) विलीयमानेति ।—विलीयमानेभ्य—द्विषयं गच्छन्त्या मधुपटल श्लोकेभ्यः,—मधुवक्त्रेभ्यः, गलितानि—निरुक्ता मधूच्छिष्टानां—सिकपकानां वृष्टि यै मथोक्ता । खलतय इव—खन्नाटा इव ।

(९३) पर्यन्तेति ।—पर्यन्तेषु—प्रान्तदेशेषु शिरसी निम्नभागेषु च शीर्ष-जाया,—प्रसरन्तः, [“पर्यन्तशीर्षमाण—” इत्यत्र “परिशीर्षमाण—” इति पाठे—परि—शेषे, प्रान्तभागे इत्यर्थः] शिखाया—ज्वालानाम्, अन्धवः,—बुडानां,

संहतयो महीपरेषु, (८४) गृहीतशिलाकवला इव ज्वलित-
सूय्यमणिशकलेषु शिलोच्चयेषु, प्रत्यदृश्यन्त दारुणा दावाग्नयः ।

तथाभूते च तस्मिन् अत्युभे श्रीभसमये कदाचित् अस्य
खगटहाप्रस्थितस्य भुक्तवतोऽपराहसमये भ्राता पारशवः चन्द्र-
सेननाम्ना प्रविश्य अकथयत्,—“एष खलु (८५) देवदेवस्य
चतुःसमुद्राधिपते, (८६) सकलराजचक्रचूडामणियेषीशाण-
कोणकपणनिर्मलीकृतचरणनखमणैः (८७) सर्वचक्रवर्तिना
धौर्यस्य (८८) महाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीहर्षदेवस्य
स्नात्वा कृण्वन्नात्रा भवताम् अन्तिकं प्रज्ञाततमो दीर्घाध्वगः
प्रहितो हारम् अध्यास्ते” इति । सोऽब्रवीत्,—“आयुष्मन् ।
अविलम्बितं प्रवेशय एनम्” इति ।

सङ्घति,—समुह यथा तथाभूता । महीपरेषु—महसु ऊपरेषु, महसु इत्ययं,
एतेषु दाशवधुनाम् अभावात् प्राग्देशेषु अप्रशिखाप्रादुर्भावं इति भावः ।

(८४) गृहीतेति ।—गृहीत शिला एव कवच—शासो ये तथाभूता ।
ज्वलितसूय्यमणिशकलेषु—दीतमूर्त्यकान्तीपलखण्डेषु । शिलोच्चयेषु—पर्वतेषु, दावाग्नयः,
—पारश्वानला, (“—दवदावौ तु वनवक्रौ वनेऽप्युभौ” इति मेदिनी) ।

(८५) देवदेवस्य—देवानां—राजा, देवः—राजा, समाहित्यय तस्य,
[“देवदेवम्” इत्यत्र “देवस्य” इति पाठान्तरम्] ।

(८६) सकञ्चित् ।—सकलानां राजचक्राणां—वृषभखलानां या चूडामणि
येषु,—शिरोरवराज्य, ता एव शाणा,—निकषपापाणविशेषा, तेषां कोणेषु—
प्रागभागेषु यत्र कषण—घर्षण, तेन निर्मलीकृता—विशदीकृता, चरणधीर्नखा एव
नखयः,—रत्नानि यस्य तथाभूतस्य, राजचक्रनिशवन्द्यस्येति भावः ।

(८७) सर्वेति ।—सर्वेषां चक्रवर्तिनां—सर्वभौमाणां, धौर्यस्य—बृहन्नखस्य ।

(८८) महेति ।—महता राजाधिराजानां परमेश्वरः,—सच्चन्द्रिदनेचयः, स
षासौ श्रीहर्षदेवयेति तथोक्तस्य । अन्तिकं—समीपम् । प्रज्ञाततमः,—श्रुतिपतीत,
ज्ञातिशदेन विज्ञात इत्यर्थः, अतिविश्वस्य इति यावत् । दीर्घाध्वगः,—दीर्घम् अध्वान
गच्छतीति तथोक्तः, बहुदूरादागत इति भावः । प्रहितः,—प्रेषितः । एतेन वाच
मति राज्ञ इदरातिशय सूच्यते ।

अथ तेन आनीयमानम्, (८८) अतिदूरगमनगुरुजडजडं,
 (१००) कार्दमिकचेनचौरिकानियमितोच्चण्डचण्डातकं,
 (१०१) पृष्ठपेडित्यटचरकर्पटघटितगलितपत्रियम्, (१०२) अति-
 निविडसूत्रवन्धनिम्नितान्तरान्कृतयवच्छेदया लेखमानिकया
 (१०३) परिकलितमूर्धान, प्रविशन्त लेखहारकम् अद्राचीत्;
 अपाचीत् दूरादेव,—(१०४) “भद्रः भद्रम् अग्रेयभुवन-
 मिष्कारणवन्धो तवभवतः क्षणस्य” इति। स “भद्रम्”
 इत्युक्त्वा प्रणम्य अतिदूरे समुपाविगत्, विशान्तस्य अन्नवीत्,

(८८) अतिदूरगति।—अतिदूरगमनेन दुर्घो—भारवन्धो, अत एव जड—
 गमनाद्यमे, जडे यस्य तदाभूतम् ।

(१००) कार्दमिकेति।—कार्दमिक—कार्दमेन चिन्तितं सकार्दमाभ्यसनादिति
 भावः, यत् चेन—वन्ध, तस्य चौरिका—खण्ड, तथा नियमित—सुयमितम्, चण्डं
 —कर्म, सूत्रनिन्दो वा अष्टातकम्—अष्टौरपदसंख्यायुक्तं वस्तुन देन तदोक्तम् ।
 अत्रपि परस्त्रीवामहोदयपदकविनन्धिनं वसने एव अष्टातकदण्डो गच्छति, तदापि
 अत्र सामान्यतः सप्तदशैव अष्टातकदण्डो भवति ।

(१०१) पृष्ठेति।—पृष्ठ—पृष्ठदेश, पृष्ठत् अत्रत् यत् पृष्ठचरं—श्रीपर्वतं,
 (“पृष्ठचरं श्रीपर्वतम्” इत्यमरः) कर्पटघट—एत्यादिमांसनाये वनखण्डघट, ताभ्यां
 घटितः,—अविन, अथ च घटितः—घटितः, घटितः,—अभिवन्धो यस्य तदोक्तम् ।

(१०२) अतिनिविडिति।—अतिनिविडः,—अतिघनः, यः सवन्धः, तेन
 निविडः,—निविड इव अचरितः, अन्तित इत्यप, [निविडशब्दाच्चारणं श्री
 निविडो इत्यनेन] अन्तराने—मध्ये इति,—विहितः, अन्तरादेव,—विभागी दद्या
 तदभूतम्, संव्रमानिकया—निविडवधेन । अन्तरास्यपि विविधैकान्यैता एव
 संव्रमानिकया इत्युच्यते तस्य अन्तरात् अन्तरेभ्यश्चरति ।

(१०३) परिकलितवर्णिति।—परिकलितम्,—कलितम्, [“परिकलितम्—
 कलितम् एव एतत्] कर्णं—कर्णक इति तदर्थः, इति पूर्यन्तिद्विपर्ययः । अत्रहारक—
 पत्रहारकम् । अत्र हीत्—अत्रात् ।

(१०४) भद्रं तव भवति भद्रम्।—इति शब्दो भद्र—कुशलम् । अत्रवति ।
 —अत्रवत्—अत्रवत्—अत्रवत्—अत्रवत् निवारणम्,—अत्रवत् इत्युच्यते ।
 इति शब्दो—कुशलम् । “अतिदूरं इत्यनेन सर्वत्रैव अत्रवत् प्रभावति इत्यर्थे दीक्षितम् ।

—“एष खलु स्वामिनो माननीयस्य लेखः प्रहितः” इति विमुच्य च अर्पयत् । अथ वाणः सादरं गृहीत्वा स्वयमेव अवाचयत्,—“मेखलकात् सन्दिष्टम् अवधार्य (१०५) फल-प्रतिबन्धी धीमद्भिः अपहरणीयः कालातिपात इति (१०६) एतावत् अत्र अर्थजातम्, इतरत् वार्त्तासंवादनमात्रकम्” । अवधृतलेखार्थं च समुक्कारितपरिजनः सन्दिष्टं पृष्ठवान् । मेखलकाः तु अवादीत्,—“एवम् आह मेधाविनं स्वामी,—जानाति एव मान्यः यथा (१०७) एकगोत्रता वा, समानजातिता वा, समं संवर्द्धनं वा, एकदेशनिवासो वा, दर्शनाभ्यासो वा, परस्परानुरागश्रवणं वा (१०८) परोक्षोपकारकरणं वा, समान-शीलता वा स्नेहस्य हेतवः । त्वयि तु विना कारणेन अदृष्टेऽपि

[“अतिदूरं” इत्यत्र “नातिदूरं” इति पाठान्तरम्] । स्वामिनः,—अग्रजमी, [अत्र कर्त्तरि विषयवा षष्ठी, निडावा सन्निवेशात्, अन्वयोपपद्यमाने शिरीषेष्टन्यायमनु-च्चावति] माननीयस्य—सम्मानार्हस्य । प्रहितः,—प्रेषित, भवत उक्ताश्च इति शेषः । अर्पयत्—दत्तवान् । लेखमिति शेषः । मेखलकात्—तदाख्यात् प्रागुक्तात् पदव ह-कात् । सन्दिष्टं—वाचिकम् ।

(१०५) फलं इति ।—फल—कार्यं, प्रतिबन्धाति—रुषाहीति स्थूलं, कार्य-व्याघातक इत्यर्थः । कालातिपात,—वाञ्छितत्वम्, अपहरणीय,—ह्यक्तव्य, अकारणोय इति यावत् ।

(१०६) एतावत्—एतदर्थकम् । अत्र—लेखमालिकायाम् । अर्थजातम्—प्रतिपाद्यवस्तु, अभिप्रेयविषय इत्यर्थः । इतरत्—अन्यत्, वार्त्तासंवादनमात्रकम्—वृत्तान्तालौचनमात्रम् । अवधृतलेखार्थं,—विदितलिपिनिबद्धवृत्तान् । मेधाविनं—प्रकृतधीशक्तिसम्पन्नम् । स्वामी—अप्याक प्रभु । मान्य, भवानिति शेषः ।

(१०७) एकगोत्रता—एककुलीत्यति । अत्र “एकगोत्रता” इत्यादि स्नेह-कारणम् उत्तरोत्तरं धीनवत् प्रथमम् । समानजातिता—तृज्यजातित्वम् । समं—सदृ-सवर्द्धनम् । एकदेशनिवासः,—एकस्थानस्थिति । दर्शनाभ्यासः,—पुनः पुनः साक्षात्करणम् । परस्परानुरागश्रवणम्—अन्वो,अवसङ्गावकार्कणम् ।

(१०८) परोक्षोपकारकरणं—साक्षात्काराभावेऽपि उपकारकरणम् । समान-

प्रत्यासन्ने बन्धाविव बद्धपक्षपातं किमपि स्त्रिह्यति मे
 हृदयं दूरस्थेऽपि इन्दोरिव कुमुदाकरे । (१०८) भवन्तम्
 अन्तरिण अन्यथा चक्रवर्ती दुर्जनैः ग्राहित आसीत्
 (११०) न च तत् तथा । (१११) न सन्त्येव ते, येषां सता-
 मपि सतां न विद्यन्ते मित्रोदासीनशत्रवः । (११२) शिर्ष-
 चापनापराचीनचित्तवृत्तितया च भवतः केनचित्

शीलता—समस्वभावत्वम् । खेहस्य—प्रणयवश्वनस्य । प्रत्यासन्ने—निकटवर्तिनि ।
 बन्धाविव—सुहृदौव । बद्धपक्षपात—बद्धछेदम् । कुमुदाकरे—कैरवीर्यात्तमुषि,
 (“आकरो निवहीत्यात्तस्थानशेहेषु कष्यते” इति मेदिनी) ।

(१०८) भवन्तमिति ।—भवन्तं—त्वाम्, अन्तरिण—विना, तवानुपस्थिते
 त्वां लक्ष्यीकृत्येवार्थं, दुर्जनैः—दुष्टै लोके, चक्रवर्ती—समाद्, अन्यथा—
 अन्येन प्रकारेण, [“अन्धया चक्रवर्ती” इत्यत्र “अन्धया चान्धया चाय चक्रवर्ती”
 इति पाठे—अथम्—एष, मद्गता इति भावः, चक्रवर्ती अन्यथा च अन्यथा च—
 प्रकृत मीमायित्वा अन्येन बहुविधेन अप्रकृतेनेत्यर्थः । एतेन किञ्चिदपि सम्भवतीति
 प्रकटयति] । ग्राहित,—श्वश्रीधित, आसीदित्यन्वयः । राजाधिराजसमिधौ
 भवती दीपोत्कीर्णनात् राज्ञ लयि मनोभङ्ग कारित इति भावः । अत्र “आसीत्”
 इति कृतप्रयोगात् अथुना तु दुर्जना विकल्पाभिमतता प्राता इति शकटीमूलम्, एतच्च
 उपरिष्ठात् “तथेति च प्रतिपन्नम्” इत्यादिवयसा व्यक्तीभविष्यति ।

(११०) न चेति ।—तत्—राश्रस्तयि मनसीऽप्यथालमिति भावः, तथा—
 तादृशं, न च—नैवेत्यर्थः । त्वयि राश्री मनोविकृति न जातेति भावः । अथवा,—तत्
 —ते हतमन्यथा वयंन, तथा—तादृक्, न, मिथ्यैवेत्यर्थः । एथाले तु शीणस्य दुर्बुधता
 प्रसज्येत, ह्यस्यपि वायि तथाविध अनुराग वृत्तिवचनश्च दीपाद्येव स्यादिति ।

(१११) न सन्त्येव ते इति ।—ने—मानवा, न सन्त्येव—नैव विद्यन्ते इत्यर्थः ।
 सतामपि सतामित्यादि ।—सतां—साधूनां, सदाचारवतामित्यर्थं सतां विश्वमानानामपि,
 मित्रोदासीनशत्रवः—मित्राणि—सुहृदः, उदासीना—मध्यस्था शत्रवः—विशेषिणः,
 न विद्यन्ते—न तिष्ठन्ति, सदापामेव ज्ञानवानां मित्रोदासीनशत्रवो विद्यन्ते इत्यर्थः ।

(११२) शिर्षचापमिति ।—शिर्षीयापल—शैशवचापस्य, वाण्यकालिकचञ्चन
 तेति यावत्, तत्र अपराचीना—अपरासुखी, चित्तवृत्तियंस्त वशा तथा,

(११३) असहिष्णुना यत्किञ्चित् असदृशम् उदीरितम्, इतरो
 लोक' तथैव तत् सृह्णाति, वक्ति च । (११४) सन्निधानि इव
 गतानुगतिकानि लोनानि खलु भवन्ति अविवेकिनां मनासि ।
 (११५) बहुसुखश्रवणनिश्चलीकृतनिश्चयः किं करोतु पृथिवी-
 पति ? तत्त्वान्वेषिभिश्च अस्माभिः दूरस्थितोऽपि (११६) प्रत्यक्षी-
 कृतोऽमि । विज्ञप्तः चक्रवर्ती त्वदर्थम् ;—यथा प्रायेण प्रथमे
 वयसि सर्वस्य एव चापलैः शैशवम् अपराधि इति । तथेति च

तात्कालिकचित्तदृशे ईषदुग्मार्गप्रवृत्ततया इति भावः । ["चित्तवृत्ततया" इत्यत्र
 "चेतीवृत्ततया" इति पाठान्तरम्] ।

(११३) असहिष्णुना—सौदम्यशक्तवता, विवेकिणा वा । असदृशम्—अयुक्त,
 विदुषमिश्रं, उदीरितम्—उत्कम् । इतरो लोक',—साधारणी लोकी गीची वा,
 तत—असदृशं वाक्यं त्वयि प्रयुक्तमिति भावः, तथा एव—सत्यमेव, सृह्णाति—अव-
 बुध्यते, वक्ति च—कथयति च ।

(११४) सन्निधानि इवेति ।—अविवेकिना—विवेकयुक्तानां जनानां, मनासि
 सन्निधानि इव—जलानि इव गत—गमनम् अनुगति—पदाङ्गनम् च कुम्भनि
 यानि तानि गतानुगतिकानि ["गतानुगतिकानि" इत्यत्र "गतानुगतिकानि" इति
 पाठः,—गमनागमनशीलानि, न तु घटानि इति भावः] अत एव लीलानि चपलानि,
 इतरजनानाम् अयमेव स्वभावः खलु यत्, ते स्थिरतया कुदापि दीर्घकालं स्यात्, न
 शक्तुवन्तीति भावः ।

(११५) बहुसुखिति ।—वह्ना सुखानां—भूरीणां श्रवणमन्तर्यणानां सुदानां
 वचसां, कर्णेजपानां चाटुवाचामित्यर्थं, श्रवणेन ["बहुसुखश्रवणम्—" इत्यत्र "बहु-
 मुखश्रवणम्—" इति पाठः,—वह्ना, जनानामिति शेषः, मुखेभ्यः श्रवणात्]
 निश्चलीकृत निश्चयः,—अवधारणं यस्य तयाभूत्, दुर्जनेना सततं राजानं निज्या
 वह्नन् मनोपकरणान् विषयान् कोत्तयन्ति, तेन असी समाकृष्टचता वित्तप्राप्तयि
 तान्वेव तथ्यानि तेषां वचनानि इति अवधारयति, नात्र तत्त्वमनुसन्धया इति भावः ।

(११६) प्रत्यक्षीकृतः,—साक्षात्कृतः, परिचित इति भावः । प्रथमे वयसि—
 शैशवप्रारम्भे इत्यर्थः । चापलैः,—चपलकामिभिः, शैशव—बाल्यम्, अपराध्वतीवि
 अपराधि—सदोष भवति इति यावत् ।

(११७) प्रतिपत्रं स्वामिना । अतो भवेता राजकुलम् अङ्कत-
कालवेपम् आगन्तव्यम् । अत्रकेशीव अट्टपरमेष्ठरो

(११८) बभ्रुमध्यम् अधिवसन् नासि मे बहुमतः, न च

(११९) सेवामैषम्यविपादिना वा परमेष्ठरोपसर्पणभीरुणा
भवता भवितव्यम् । यतो यद्यपि,—

स्वेच्छोपजातविपयोऽपि न धार्ति वक्तुं

देहीति मार्गणग्रन्थे ददाति दुःखम् ।

मौहात् समुत्तिष्ठति जीवनमप्यकीरुडे

कष्टं मनोभव इवेष्टरदुर्विदग्धः ॥ ३ ॥

(११७) प्रतिपत्रं—विदित, स्वीकृतमित्यर्थः । स्वामिना—प्रभुणा, राज्ञेत्यर्थः ।
अङ्कतकालवेपम्—कालविलम्बमङ्कलित्वेत्यर्थः । अत्रकेशीव—निष्कृततरित्, ("वन्धी
फलोऽत्रकेशी च" इत्यमरः) । अट्टपरमेष्ठरः,—न हट परमेष्टः,—राजाधि-
राजः, रक्षिण देव तथाभूतः । अट्टरविस्तारमध्यगतस्थाद्याप्रधान अत्रकेशी अपि न
कस्यचित् भियः ।

(११८) बभ्रुमध्यम्—बभ्रुना—शरीरेणा, ("सगोत्रवाश्वर्वाश्वदिवन्मुसलक्षणा
क्षणा" इत्यमरः) मध्यम् अधिवसन्—अधितिष्ठन्, मे—मम [वर्तमाननिद्रायोगात्
कर्त्तरि षष्ठी] बहुमतः,—बहुद्वयः । न असि—न भवसि, यथा रजिकिरपालामि
तत्र निष्कलो भवति, तथा राजानुषष्टं किना भवाद्दमस्य निष्फला म्यितिरिति भावः ।

(११९) सेवेति ।—सेवार्था—परिचर्यायां राश इति भावः, यत् वेपम्—
श्लेशातिष्ठ इति यावत् तेन विधीयतीति तेन । परमेष्ठरोपसर्पणभीरुणा—पर-
मेष्ठरस्य—अङ्कशक्तिः, उपसर्पणम्—आनुगत्य तस्मात् भीरुः तेन कदाचित् कदा-
नपि अपराडे दण्डग्रहा कुर्वन्ता इत्यर्थः ।

दुष्टान् प्रभो मर्यादाऽभावाद्दमानाय बाधाय सम्पदिश्य क्व सक्तीष
स्वामिनः प्रवसितुं प्रसङ्गात् दुर्विनीतप्रभो स्वप्नमुपवर्षयशाश्च खेच्छति ।—दुर्वर-
दुर्विदग्धः,—दुर्विदग्धः,—अपचितः, दुर्वरः,—प्रसु निरज्ञानुदग्धमनसं इत्यर्थः,
अतिरेकी कृपतिरिति यावत् [आदिनाम्यादिज्ञात वैकल्पिक परिभाषातः], अश्वः,—
दुर्वरश्च—इत्यत्र दुर्विदग्धः,—दुः,—दुःख कष्टकर यथा तथा इत्यर्थः, वि—विशेषितः,
दण्डः,—भङ्गीकृत इत्यर्थः, प्रेवज्यन्ता रजिनिति शेषः, मनोभव इव—काम इव

कट—देशदेतुरित्यर्थं, भवतीति शेष, अन्यत्रुद्धे प्रभो सेवा शतीव केशकरीति मान । पाईवदीय अविचकित प्रभो सेवाया कामपसरनिरोधय च दु शकाल सुपपादयितुमाह, स्नेहेति ।—दुर्विनीतं मुख्यं प्रभु, स्नेह्या—निजाभिलाषेण, उपजाता,—उपस्थिता, विषया—भोग्यवस्तूनि, मक्चन्दनवनितादय अर्था इति यावत् यच्च तथाभूत, यथेच्छं व्यथोपभोग्योम्यसम्पदोऽधिगच्छद्वपीत्यर्थ, अन्य—स्नेह्या—यथेष्टम, उपजाता,—उपयता, विषया—लक्ष्याणि यस्य तथाभूत, यथेच्छं कामिजनरूपाणि लक्ष्याणि विद्यमपीत्यर्थ, देहीति—प्रयच्छ इति, वक्तु—कथयित न याति—न ददातीत्यर्थ, [धातूनामनेकार्थत्वात् अथ याधातुर्दानार्थं] याचके क्वचित्-देहीति कथयति सति विरज्यते इति भाव, अन्यत्र,—देहीति—देहज्ञान इति वक्तं—वचनम्, [अथ तुमर्थोऽविचकित, धात्वर्थमात्रमेव विवक्षितम्] न याति—न गच्छति, न प्राप्नोति इत्यर्थ, यदा,—वक्तु न याति—शरीरीति लक्ष्णयोग्यता न प्राप्नोतीत्यर्थ, अनर्हत्वात् इति भाव, मार्गशतै,—याज्ञाशतै, पुन पुन याज्ञाभिरित्यर्थ, कारुण्यपूर्णा महान्तान्मु न तथा, ते तु अकिञ्चनाना देहीति सौटमशक्तुवत् प्राथितव्यमनोक्त्वात् प्राप्तिव तेषाम् अप्राथितमपि अकातर विहजन्ति इति विशेष, अन्यत्र,—शरशतै, [“—मार्गणी याचके शरैः याज्ञाऽन्विषण्यो ह्योवम—” इति मिदिनी] दु ख ददाति—केश अनयति, एकत्र,—अनुजीविभ्य, अन्यत्र,—कामिभ्य इति शेष । यदा—देहीति पदम् अविवेकिप्रभुपक्षे मार्गशतै-रित्यनेनावितं कृत्वा व्याख्यातव्य, देहीति याचकाना याज्ञाशतै तेषु नियतं दु खं ददाति, न तु किञ्चित् तेषु अर्पयति इत्यर्थ, अथ पक्षे वक्तुमिति पदं धातूनामने कार्थत्वात् भोक्तुमिति क्त्वा भोगार्थकत्वेन व्याख्यातव्यमिति मद्भेप, अकारुण्ये—सहसा, कारणान्तरि असन्वपीति यावत्, मोहात्—अज्ञानात् यथायथ दोषादोपयो अनव बीधात् इत्यर्थं स्वस्य विचारशून्यभावादिति भाव, अन्यत्र—मोहात्—स्वविकार जनिता मोहमुत्पाद्येत्यर्थ, [लयनोपे पञ्चमौ] जीवन्मपि—प्राणानपि एकत्र,—अनुजीविभ्यम्, अन्यत्र,—कामिनामिति शेष, समुत्क्षिपति—समुत्कर्षत, दहयति इत्यर्थे, अन्यत्र,—हरतीत्यर्थे । [“समुत्क्षिपति इत्यत्र “समाक्षिपति” इति पाठे—समाकंपति, दण्डयतीत्येवार्थ] अथ मुख्यदुर्विनीतेश्वरस्य, मनीभवेन सह वैचर्याक्लिविरहितसाम्यकथनादुपनाऽलङ्कार, स च देहि-मार्गणदिपदानां द्विष्टतया श्लेषानुप्राणित इति बोध्यम् । अथमेव च श्लोक. श्लेषानङ्कारविचारावसरं साहित्य रूपेण,—“कट प्रभुविशिख प्रभुरन्यत्रुद्धे” इति चतुर्पादमात्र विपरिवर्त्यं उदाहृतो निष्पत्तिः, अस्मिन् पाठे—प्रभुविशिख,—काम, तथा अन्यत्रुद्धे,—अनीध,

तथाऽपि (१२०) अन्ये ते भूपतयः, अन्य एव अयं न्यकृत-
मृग-नन-निपध-नहुपास्वरीप-दगरथ दिलीप-नाभाग-भरत-
भगीरथ ययातिः अमृतमयः स्वामी । न अस्य (१२१) अह-
ङ्कारकालकूटविपदग्धदुष्टा दृष्टयः, न (१२२) दर्पगदगुरुगर-
गलप्रहगद्गदा गिरः, न (१२३) अतिस्त्रयोष्पापस्मारविस्मृत-
स्थैर्याणि स्थानकानि, न (१२४) उद्दामदर्पदाहज्वरवेग-

प्रभुः—स्वामी चेत्सुभयमपि इत्यर्थः, कष्ट-लेशकारणमित्यर्थः, अत्यन्तं सर्वे पूर्ववत् ।
अस्मिन् पक्षे प्राकरणिकाप्राकरणकयीरत्युद्धिप्रभु प्रभुर्नविशिखयोरेकधर्माभिसम्बन्ध-
होपकमलङ्कारः, सोऽपि श्रेयानुपायित इति बोध्यम् । वसन्ततिलकं इत्यम् ॥ ३ ॥

(१२०) अन्ये ते भूपतय इति ।—ते—तादृशा इत्यर्थः, दुर्विदग्धा इति भावः,
भूपतयः,—राजानः, अन्ये—अपरे, अथात् राज्ञ इत्यन्वयः । अयं—चक्रवर्ती
इत्यर्थः । न्यकृतेति ।—न्यकृताः,—अप कृता, नृगादयो देव तथाभूत नृगमलादीन्
अतिधार्मिकान् भूपतीन् निजधर्माशीन्तया तिरस्करन्ति इत्यर्थः । अमृतमयः,—
अमृतपूर्वः, देवतुच्य इति यावत् । अथ “अमृतमय” इति विशेषणं साभिप्रायम् ;
यत अहङ्कारदर्पादिक कालकूटनदादिना दृश्यन्ति, अत अहङ्कारादीनामत्यन्त-
भावप्रकटनेच्छया अस्य राज्ञ अमृतमयत्वप्रदर्शितम्, यं खलु अमृतमयं तस्य काल-
कूटादिसम्बन्धं सम्भावयितुं न शक्यते इति । अस्य—चक्रवर्तिनः ।

(१२१) अहङ्कारेति ।—अहङ्कार एव कालकूट—विष तेन दग्धा, अत
एव दुष्टा । [“—विपदिग्धदुष्टा” इति पाठान्तरम्] । दृष्टयः,—दर्शनानि ।

(१२२) दर्पेति ।—दर्पं एव गद्ग,—शोकः, [“दर्पगद्ग—” इत्यत्र “गद्ग—”
इति पाठान्तरम्] स एव गद्ग,— महान् गरः,—विष, तेन गलस्य—कच्छस्य, यः
गद्ग,—शङ्खम्, अवीरधर्ममित्यर्थं तेन गद्गदा,—अस्यलाचरा इत्यर्थः । [“—गल
गद्गदमद्गदा” इति पाठान्तरम्] । गिरः,—वाचः ।

(१२३) अतिस्त्रयेति ।—अतिस्त्रय—अतिगर्वं एव, उष्मा—सन्तापः, स
एव अपस्मार—वातव्याधिविशेषः तेन विकृतं स्थैर्यं—निश्चयं येषां तथाभूतानि,
अपस्माररोमहृत् सन्तापहृत्तदिति अमेदाध्यासबीजं, तेन च धैर्यच्युतिरपि भवतीति ॥
स्थानकानि—स्थितयः ।

(१२४) उद्दामेति ।—उद्दामेन—उत्कटेन दर्पेण उपाहित इति भावः, ईर्ष्यं

विक्रवा विकाराः, न (१२५) अभिमानमहासन्निपातनिर्मि-
ताद्भङ्गानि गतानि, न (१२६) मदार्दितवक्त्रौकृतौष्ठनिष्ठूत-
निष्ठुराक्षराणि जल्पितानि । तथा च,—(१२७) अस्य विमलेषु
साधुषु रत्नबुद्धिः, न शिलाशकलेषु । (१२८) मुक्ताधवलेषु गुणेषु

दाहज्वर, तस्य वेगेन—रयेण, विक्रवा,—व्याकुला । विकारा,—वित्तविकृतयः,
मनसो भावान्तराणि इत्यर्थः ।

(१२५) अभिमानेति ।—अभिमान,—अहमेव महान् इत्याकारध्यानमेव,
महान् सन्निपात,—विदोषजनितो व्याधिभेद, तेन निश्चित,—जनित, अज्ञानम्
—एकव—स्वजनानां, तेषामहङ्कारदर्शनेन विरागीत्यादात्, अपरव—अपववानां,
मद्,—विकृतिविशेष येषु तथाभूतानि । गतानि—गमनानि ।

(१२६) मदेति ।—मद,—सौभाग्यधौवनाद्यवलेपजो विकारविशेषः, तथा
चोक्तं द्रुपदे,—“मदो विकार सौभाग्यधौवनाद्यवलेपज” इति तेन अर्दित,—पीडित,
आक्रान्त इत्यर्थः, अत एव वक्त्रौकृत, यथा,—मद एव अर्दित,—वातव्याधिभेद,
तेन वक्त्रौकृत, तथा चोक्तं वैद्यके,—“शिरोनासौष्ठच्चिबुकललाटीवणसन्निगा ।
अर्दयत्यनिलो वक्त्रमर्दितं जनयत्यथ ॥ वक्त्रौभवति वक्त्राङ्गम्—” इत्यादि य औष्ठः,
तस्मात् निष्ठूतानि—निर्गलितानि निष्ठुराणि—दारुणानि, कर्कशाणि वा,
अक्षराणि—वर्णा, कवगादय इत्यर्थे येषु तानि, मदवशात् पुरुषस्य यथैच्छं वाक्-
प्रयोगाद्यदर्शनात् अयथापरुषभाषिचाञ्च तेन मदेन सह वातव्याधिरपि तथा
भूतत्वाद्भेदाध्यासः । जल्पितानि—वचनानि । तथा च—तमेवार्थं जानीहि
इत्यर्थः ।

(१२७) तस्य—चक्रवर्तिनः । विमलेषु—अनघेषु, अपापेषु इत्यर्थः, अन्यत्र
—निर्मलेषु भास्वरतया सुच्छायेषु इत्यर्थः, साधुषु—सच्चरितेषु, रत्नबुद्धि—रत्नानि एते
इति बुद्धिः,—ज्ञानमित्यर्थः । शिलाशकलेषु—प्रस्तरस्त्रयेषु, हीरकादिषु इति यावत्,
(अत्र हीरकमरकतादिषु इति वक्तव्ये “शिला” इत्यादि पद साधुषु आदरातिशय्य
प्रकटनार्थमिति बोध्यं) न, रत्नबुद्धिरिति शेषः । अत्र अप्रश्रुतं विमलवचनसमाधा-
रपदभेदवशात् साधुषु निरूपिताया रत्नबुद्धे तयाविधेषु अन्येषु शिलाशकलेषु व्यपीड-
नात् परिसङ्गाऽल्लङ्कारः ; तदुक्तं द्रुपदे,—“प्रश्रुतप्रश्रुतो वाऽपि कश्चित् वदतु
भवतु । ताडनान्यथपीडयेत् परिसङ्गा” इति । एवमुत्तरव ।

(१२८) मुक्ताधवलेषु—मौक्तिकवत् विशदेषु, गुणेषु—विश्रावित्वादिषु,

प्रसाधनधी, न आभरणभारेषु । (१२८) दानवत्से
 कर्मसु (१३०) साधनश्रद्धा, न करिकटेषु । सर्वाग्रेसरे
 यशसि महाप्रौतिः, न जीवितजरसृष्टेः । (१३१) गृहीत-
 करासु आशासु प्रसाधनाभियोग, न (१३२) निजकलत्र-
 चर्मपुच्छिकासु । गुणवति धनुषि सहायबुद्धि, न पिण्डोप-
 जीविनि सेवकजने । अपि च,—अस्य (१३३) मित्रोपकरणम्
 आत्मा, भृत्योपकरणं प्रभुत्वं, पण्डितोपकरणं वैदग्ध्यं,

अथ,—मुक्ताभिः खलुषु गुणेषु—एतेषु मौक्तिककारेषु इत्यर्थं, प्रसाधनधी—
 अलङ्कारबुद्धिः, यथा—प्रसाधन—प्रकटम् अञ्जनं, गुणान्जनमेव अञ्जनं, न तु
 आभरणान्जनम् इति भावः । आभरणभारेषु—भारभूतेषु आभरणेषु—अलङ्कारेषु,
 कटकजुष्टादिसमूहेषु इत्यर्थः, न प्रसाधनधीरिति शेषः ।

(१२८) दानवत्सु—दानशुक्तेषु घनदानप्रायेषु इत्यर्थं, अथ,—मदशुक्तेषु,
 ("दानं ब्रह्मदे त्वामि पावनञ्च ददद्भिषु" इति मेदिनी) ।

(१३०) साधनश्रद्धा—निष्पादनानुराग, अथ—साध्यते अनेन इति
 साधन—सैन्यं, सेनाङ्गमित्यङ्गं, सङ्घिनिसिन्धी श्रद्धा, सुनाइत्वन युद्धादिकसम्पादन-
 बुद्धिरित्यर्थः । करिकटेषु—हस्तिगणेषु, दानवत्सु—मदजनवर्षिषु इत्यर्थं, साधनश्रद्धा
 —सम्पादनानुरागः, न मदमुखा हस्तिना सङ्घानुरागे न इत्यर्थः । जीवितजरसृष्टे—
 जीवनरूप कौशले—अष्टमहुरे इति भावः, यथा महाप्रौतिः,—महान्पुराण, न इत्यर्थः ।

(१३१) गृहीतेति ।—गृहीतं करः,—हस्तो भागः याम्बु तथारिषासु,
 अथ—गृहीतः,—धृत्, करः,—पाणिः यासा तासु, आशासु—दिदु चतस्रः
 अन्विद्यतविषयवत्सु वा, प्रसाधनाभियोगः,—वक्रोपकरणयासः, रत्नानुरागे
 वा । ["प्रसाधनाभियोग" इत्यत्र "प्रसाधनताभियोग" इति पाठान्तरम्] ।

(१३२) निजेति ।—निजकलत्रादि—स्वीयमार्थाः । [न तु परकीया इति
 अत्र] वान्देव चरुपुच्छिका,—चन्दोक्तादितपुच्छिका वामु न प्रसाधनभियोग इति
 शेषः । गुणवति—भौर्वैश्वन्विति, अथ,—विद्याविनयादिसम्पन्नः । मित्रोपजीविनि
 —अन्नदानेन भरणेय इति भावः ।

(१३३) मित्रोपकरणम्—मुहूर्तम् उरुकरणम्—उरुकारकं वस्तु आत्मा—
 हस्तकपम, आत्मदभावश्च सञ्जनसौ संसाधयति, न तु सहायानुरसाहाय्येन इति

बान्धवोपकरणं लक्ष्मी, (१३४) कृपणोपकरणम् ऐश्वर्यं,
द्विजोपकरणं सर्वस्व, (१३५) सुकृतसंस्मरणोपकरणं हृदयं
(१३६) धर्मापकरणम् आयुः, साहसोपकरणं शरीरं,
(१३७) असिन्तोपकरणं पृथिवी, विनोदोपकरणं राजकं,
प्रतापोपकरणं प्रतिपत्तः । (१३८) न अस्य अल्पपुच्छैः

आमैवास्व मितमासीदित्यर्थ, न परबुद्धिवालिता इति भावः । अल्पपुच्छैः—
अल्पानाम् उपकारसाधन, प्रभुत्व—प्रभाव, अनुवरादीनाम उपकारसन्पादनमेवास्य
प्रभुत्वफलम् इति भावः । पण्डितोपकरण—पण्डितानाम् उपकारसाधन वैश्या—
विद्यावत्त्व, वैश्याणां वा । बान्धवोपकरण—बान्धवानाम् उपकारसाधन, लक्ष्मी,—
सन्पत्तित्व, सम्पत्ति वास्तवा उत्पत्तियन्ते इति भावः ।

(१३४) कृपणोपकरण—कृपणाना—दीनानाम्, उपकरणम्—उपकारसाधन,
पीडणम् इत्यर्थं, ऐश्वर्यं सम्पत्तित्वर्थं, न हि विजातिवर्द्धते सर्वस्वमर्हन्ति, किन्तु
दारिद्र्यामीचनोप्रयोगे इति भावः । अस्य ऐश्वर्ये दरिद्राणां दारिद्र्यामीचनार्थे तेषां
पीडणस्यैवौचिन्द्रादिति तात्पर्यम् । द्विजोपकरण—विजानां—ब्राह्मणानाम्, उपकरणम्
—उपकारसाधन, सर्वस्व—सर्वं धनम्, ब्राह्मणानामुपकारसन्पादनार्थं सर्वस्वमपि असौ
दातुं शक्नोतीति भावः ।

(१३५) सुकृतेति ।—सुकृतस्य—कृतोपकारस्य, सफलस्य—सम्पत्क सफलस्य, तत्र
उपकरणम्—उपकारक, हृदय—चित्तम्, कृतज्ञोऽप्रतिमिति भावः ।

(१३६) धर्मापकरण—धर्मापार्जनसाधनमित्यर्थं, आयुः,—जीवनकाल इत्यर्थं,
धर्मापार्जनाधमेवाय औचित्ये इति भावः । साहसोपकरण—सहसा—प्राग्विचिन्त्यं बलं
क्रियमाणं कर्म साहस्य, तस्य उपकरणम्—उपकारसाधनम् ।

(१३७) असीति ।—असिन्ता—खड्गवृष्टि तस्या उपकरणम्—उपार्जन-
वन्निचयं, खड्गवर्षेणैव शस्त्रेण पृथिवी आयचीकृता इति भावः । विनोदोपकरण—
विनोदस्य—प्रीते, उपकरणम्—उपकारसाधन, राजकं—राजवत्त राजा समुह
इत्यर्थं अनुगतान् राजा सहचर्येषु, धर्मानुसारेण राज्यपालनेन वा अथ
द्वैतिसनुभवति इति भावः । प्रतापोपकरण—प्रतापस्य—“सु प्रताप प्रभावश्च यत्तेज
कोषदण्डजम् इत्युक्तलक्षणस्य, उपकरणम्—उपादनसाधनीमिति भावः, प्रतिपत्तः,—
शत्रु, शत्रुविजयनेवास्य प्रतापोपकरणमिति भावः ।

(१३८) नास्येति ।—अल्पपुच्छैः,—अधनैः, अल्पभाग्यैरिति भावः, (“अल्पपुच्छैः”

अवाप्यते सर्वातिशायिसुखरसप्रसूतिः पादपल्लवच्छाया” इति ।
श्रुत्वा च तमेव चन्द्रसेनं समादिशत्,—“कृतकशिपुं विश्रान्त-
सुखिनम् एनं कारय” इति ।

अथ गते च तस्मिन्, (१३८) पर्यस्ते च वासरे,
(१४०) महद्वृत्मानरत्नपद्मजसमुत्पीयमाने इव क्षयिणि चामतां
अजति बालवायसारुणे पराद्गुहातपे, (१४१) शिथिलित-
निजवाजिजवे (१४२) जपाऽऽपीडपाटले अस्तात्तलशिखर-

द्रव्यनेत पादयो कल्पद्रुमवत् व्यज्यते, पुष्पवलादेव तन्प्राप्ते) । अस्य—समाज, सर्वाति-
शायी—सर्वेभ्य उल्कर्षवानित्यर्थं, य सुखरस,—सुखमेव रसनधर्मितया रस, तस्य प्रसूति,
—उत्पादहेतुः । सुभगानाम् आनन्दासादजननीत्यर्थं, यथा,—आनन्दासादीत्यर्थिण्या
तथाभूता । पादपल्लवच्छाया—पादपल्लवस्य—चरणकिसलयस्य, छाया—अनातप,
आश्रय इत्यर्थं । अत्र पादपल्लवस्य छायावत्त्वं बहूनां जनानामाश्रयसौवत्वात् उपचर्यते ।
कृतकशिपु—रचितशयनीयम्, यथा,—सम्पादितभोजनाच्छादनव्यापारम्, तथा चोक्तं,
—“भोजनाच्छादने सद्भिर्दमे कशिपुरुच्यते” इति । [“कृतकशिपुम्” इत्यत्र “कृतसेवम्”
इति पाठान्तरम्] ।

(१३८) पर्यस्ते—अवसिते ।

(१४०) महद्वृत्मानेति ।—महद्वृत्मान्,—सम्पन्नोत्तम, य रत्नपद्मजसमुत्,—रत्नपद्म-
रूपसमुद्भूत, तेन पीयमाने इव—रसमाने इव क्षयिणि—क्षयोन्मुखि । चामतां—धीषतां,
अजति—गच्छति, वासरे—द्विवसे । बालवायसारुणे—बाल,—सद्योजात, यो वायस,
—काक, तदन् अरुण,—रक्तवर्णं तस्मिन् । पराद्गुहातपे—पराद्गुहा,—विमुखता
मापद्यन्ताना, आतपा,—सूक्ष्मा यश्च तथोक्ते । [“बालवायसारुणे पराद्गुहातपे” इत्यत्र
“बालवायसारुणे अपराह्मातपे” इति पाठान्तरे,—बालवायसस्य आश्रयवत्—सुखवत्
अरुणे इत्यर्थं] । बालवायसारुणस्य ईषदरुणिमयीगात तेन अस्ताचन्द्रगमनीन्दुखरवे
साहस्यस्य सुवावशेभान् ब्राह्मणतश्च विद्यादायमानाया दिशः सम्य सुचतमेवति ज्ञेयम् ।

(१४१) शिथिलितेति ।—शिथिलित,—खर्वीकृत इत्यर्थं, [अशिथिल शिथिल
कृत इति चतुर्थे भग्नादिवात कौ निष्ठाया रूपमेतत्] निजाना वाजिनाम्—अश्वाना,
सुशानामिति भाव जव,—वीगं येन तथोक्ते ।

(१४२) जपेति ।—जपा—सूर्यप्रियपुष्यभेद, तस्य आपीड,—सवक, तदन्

खलिते खञ्जतीव कमलिनीकण्टकक्षनपाटपल्लवे पतङ्गे,
 (१४३) पुरः परापतति प्रेङ्गदन्धकारलेशलम्बान्धके शशिविरह-
 शोकश्याम इव श्यामामुखे, कृतसन्ध्योपासनः शयनीयम् अगात् ;
 अचिन्तयञ्च एकाकी,—“किं करोमि ? (१४४) अन्यथा सम्भा-
 वितोऽस्मि राज्ञा । निर्निमित्तवन्मुना च सन्दिष्टमेव कृष्येन ।
 कष्टा च सेवा, विषमञ्च भृत्यत्वम्, अतिगम्भीरं महत् राजकुलम् ;

पाटले—रत्ने । अनाचलशिखरश्रलिते पश्चिमाचलच्छायावलम्बिनि इत्यर्थं,
 अलमगोन्मुख इव मरीचीना चयात् गनमान्दमनुभूयते इति तस्य शिखरश्रलितत्व
 सम्भावितम्, अत एव खञ्जतीव—खञ्ज इव आचरतीव [खञ्जशब्दादाचारार्थे कौ
 लटि प्रयोग] खञ्जतीवैवर्था, अनाचलस्य उपलब्धिषमत्वात् वस्तुभूमौ धूलनात्
 दानस्य खञ्जपायवमुपेक्षितमिति । कमलिनीति ।—कमलिन्या कण्टकै चत,—
 विद्ध पादपल्लव—चरणकिसलयं किरणविक्षरय यस्य तथाभूते पतङ्गे—मूर्खे ।
 [“पतङ्गो पक्षिमूर्खो च” इत्यमर । नायके नायिकाम् अभिगच्छति नायिकाया
 प्रणयकोपजकृतकप्रहारविशेषेण चरणवृत्तिसम्भवान् नायकस्य खञ्जलमुपपद्यते इति च
 इडकामुकव्यवहारप्रतीते समानोक्तिरलङ्कारोऽत्र ध्वन्यते] ।

(१४३) पुरः,—पूर्वस्थां दिशि इत्यर्थं, परापतति—आगच्छति । प्रेङ्गदिति ।—
 प्रेङ्गदन्ध,—अविभक्त अन्धकारलेशा,—दिमिरविन्दव एव, लम्बा,—लम्बमाना,
 अलका,—चूर्णकुलला यस्मिन् यस्य वा तथाभूते, यथा पतिविहीनविधुरा हि सती रमणी
 मुक्ता वैणि विदधती पतिमेव निरत मनसि अनुश्रावणी तिष्ठति इति हृद्यते, तथैव
 निशाऽपि पशु निशाकरस्य विरहकथा मुक्तवैण्डरिव निशामुखे अहृद्यतेति लक्ष्येण,
 अलकाना मुक्तवादेव तेषां मुखाद्यङ्गेषु प्रसृतत्व वेदितव्यम् । शशीति ।—शशिन,—
 चन्द्रस्य, पशुरिति भाव, विरहेषु—विच्छेदेन य शोक,—दृश्व, तेन श्यामि इव—मलिने
 इव । श्यामामुखे—श्यामा—रजनी, (“श्यामा स्यात् शारिका निशा” इत्यमर) “शीते
 सुखीणसर्वाङ्गी शीमे च सुखशीतला । तत्रकाचनवर्णाभा सा श्यामा परिशीयते ॥”
 इत्युक्तदशा स्त्री च तस्या मुखे—प्रारम्भे वदने च, अत्र श्यामायां वराहनाथा
 श्यामचारीष्य अन्धकारस्य अलकचारीषे निमित्तमिति श्लिष्टपरम्परितरुपकमलङ्कारः ।

(१४४) अन्यथा—विरहवकारेण इत्यर्थ । सम्भावित,—तर्कित । निर्नि-
 मित्तवन्मुना—अकारणमिव । सेवा—परिचर्या, राज्ञ इति शेष, कष्टा—कष्टकरी

(१४५) न च तत्र मे पूर्वजप्रवर्तिता प्रीति, न कुलक्रमागता गतिः, न उपकारस्मरणानुरोधः, न (१४६) बालसेवास्नेहः, न शीवगौरवं, न पूर्वदर्शनदाक्षिण्यं, न (१४७) प्रज्ञासंविभागीपप्रलीभनं, न (१४८) विद्याऽतिशयकुतूहलं, न आकारसौन्दर्यादरः, न सेवाकाकु-
कौशलं, (१४९) न विद्वद्गोष्ठीवन्धवैदग्ध्यं, (१५०) न वित्तव्ययवशीकरणं,

इत्यर्थः । विषयम्—असहनीय, बोधुमशब्दत्वात्कठिनमित्यर्थं, भ्रत्यलं—भ्रमभाव ।
अतिगम्भीर—दुर्ज्ञेयस्वभावमिति भावः ।

(१४५) पूर्वजैति ।—पूर्वजै, —पितृपितामहादिभिः, प्रवर्तिता—जनिता,
प्रीतिः,—प्रशयः । कुलक्रमागता—वशपरम्पराप्राप्तेभ्यर्थः । गतिः,—गमनागमन-
नियम, स्वीकृतीऽभ्युपाय वा, राजसेवैव मम वशपरम्पराऽवलम्बिता वृत्तिर्न इत्यर्थः ।
उपकारस्मरणानुरोधः,—राजकुलेन कदाचित् मम उपकार कृत, तस्य स्मरण,
नदनुरोधः,—तदाध्यता, न, अस्तीति शेषः, प्रत्युपकारकरणार्थमिति भावः ।

(१४६) बालसेवास्नेहः,—वाक्याग्रभृति सेवानिमिष भ्रमलम् । शीवगौरवं—
शीवस्य—कुलस्य, मदीयस्य इति भावः, गौरवं—सम्मानन, राजसेवया इति भावः,
प्रभृत अगौरवमेव इति भावः । पूर्वदर्शनदाक्षिण्यं—पूर्वं दर्शनं—साक्षात्कारः,
प्रतिषेधी वा, राश्र इति शेषः, तेन दाक्षिण्यं—सारथ्य, सज्ञाव इति यावत् ।

(१४७) प्रज्ञेति ।—प्रज्ञायाः,—बुद्धेः, प्रज्ञादृशानस्य वा, संविभागः,—समा-
स्तेचन, तस्य उपप्रलीभनं—लाभीपायसाधनमित्यर्थः, अनवरतवृद्धिपरिचालनेन
तस्या उत्कर्षसाधनाशा इति भावः ।

(१४८) विद्याऽतिशयकुतूहलम्—अतिशयिनी विद्या मे भविष्यति इति कुतूहलम्
—चौकुकम् । आकारसौन्दर्यादरः,—आकारस्य—अवयवस्य, सौन्दर्ये—सौन्दर्यवर्द्धने
इत्यर्थः, आदरः,—यव । सेवाकाकु-कौशलं—सेवाया य काकु,—श्रीकभीत्यादिजनिती
ष्वनविकारः, [“काकु न्विद्या विकारी य श्रीकभीत्यादिभिर्ध्वने” इत्यमरः । इह तु
काकुशब्दन वकीकिल्लंभ्यते] तस्य कौशलं पाठव, न मे अस्तीति भावः ।

(१४९) विद्वदिति ।—विदुषा गोष्ठी—समाजः, तस्या वन्धे—वन्धने, आदश-
करणे इति यावत् वैदग्ध्यं—नैपुण्यं, न, आवश्यकमिति शेषः ।

(१५०) वित्तेति ।—वित्तस्य—धनस्य व्ययः, तस्य वशीकरणं—बाध्यता, न,
अस्तीति शेषः, राजसेवाया प्रचुर वित्त लभ्यते, समापि तस्य व्यय आवश्यक इत्यदि

(१५१) न राजवल्लभपरिचयः । अवश्यं गन्तव्यम् । मन्व्यां भगवान् पुरारिः भुवनगुरु गतस्य मे सर्वं साम्प्रतमाचरिष्यति” इति अवधार्यं गमनाय मतिम् अकरोत् ।

(१५२) अथान्यस्मिन् अहनि उत्थाय, प्रातरिव स्नात्वा, धृतधवलदुकूलवासाः, गृहीताक्षमालैः, प्रास्थानिकानि सूक्तानि मन्त्रपदानि च बहुशः समावर्त्य, देवदेवस्य विरूपाक्षस्य (१५३) चीरस्रपनपुरःसरां सुरभिक्षुसुमधूपगन्ध-ध्वजबलिविलेपनप्रदीपकवह्नां विधाय पूजां, परमया भक्त्या

हेतुर्न इत्यर्थे ; ध्ययवाक्यव्यं हेतुकथनाभावोऽपि मे नास्तीति भावः, यदा,—विधाना—धनानो, ध्यय,—विनियोग, तेन वशीकरण—मम वशताम्यम्, प्रचुरधन-व्ययेनापि निष्कल मम वशतासिद्धि न हि सम्भवतीति भावः ।

(१५१) राजवल्लभपरिचय,—राज्ञो वल्लभ,—प्रिय अहमिति भावः, तस्य परिचयः,—प्रकटेन, न प्रवीजकमिति शेषः । अवश्यमिति ।—अत्र “तथाऽपि” इति पदमूहनीयम्, यद्यपि तत्र यमने मम एतेषु कीऽपि हेतुर्नास्ति, तथाऽपि अवश्यमेव गन्तव्यम्, तथापि हेतुषु प्रागुक्तनिर्मितवशी कृष्णस्य सन्देशः, यतः कृष्णेन सन्दिष्टम्, अतः अवश्यमेव गन्तव्यम् इति भावः । पुरारिः,—विपुरारिः, महादेशः इत्यर्थः । [“पुरारि” इत्यत्र “पुरारारि” इति पाठान्तरम्] । गतस्य—राजकुलं प्रस्थितस्य इत्यर्थः । साम्प्रत—समुचितम् ।

(१५२) अथेत्यादि ।—“अथ अन्यस्मिन्नहनि” इत्यस्य “श्रीतिश्रुतात् निरगात्” इत्यु-त्तरैश्च संबन्धः । धृतधवलदुकूलवासाः,—परिहितगुणपटवसनः । गृहीताक्षमालः,—अपमालाधारी । प्रास्थानिकानि—प्रस्थान प्रवीजनं येषां तानि, प्रस्थानकालकर्त्तव्यानि, सूक्तानि—वैदिकमन्त्रान् मन्त्रपदानि च—अथगन्तव्येष्वर्थः, बहुशः,—पुनः पुनः, समावर्त्य—समुच्चार्य, पठित्वा इत्यर्थः । विरूपाक्षस्य—विलोचनस्य, हरस्य इति यावत् ।

(१५३) चीरिति ।—चीरेण—दुग्धेन क्षपणम्—अभिवेचन, पुरहर—पूर्व-वस्थां ताम् । सुरभीति ।—सुरभीति—सुरभीनि कुसुमानि—पुष्पाणि, धूपा, पञ्चा, ध्वजा, —पताकाः बलिविलेपनानि—पूजायैविलेपनद्रव्याणि, यदा—अ-वश्य,—उपहारा, विलेपनानि कुटुमधगमदायतुलेपनानि, प्रदीपकाय, तैः वह्नां—भूयिष्ठां ताम् । [“वह्नाम्” इत्यत्र “वह्नाम्” इति पाठान्तरम्] ।

(१५४) प्रथमहुततरलतिलत्वम्बिघटनचटुलमुखरशिखाशेखरं,
प्राज्याहुतिप्रवर्द्धितदक्षिणार्द्धिषं भगवन्तम् आशुशुचिं हुत्वा
दत्त्वा (१५५) द्युम्नं यथाविद्यमानं द्विजेभ्यः, प्रदक्षिणीकृत्य
प्राङ्मुखीं नैचिकीं, (१५६) शुक्लाङ्गरागः, शुक्रमाल्यः, शुक्रवामाः,
रीचनाञ्चित दूर्वाग्रपल्लव यथित-गिरिकर्णिका कुसुमकृत कर्णपूरः,

(१५४) प्रथमेति ।—प्रथमं—प्राक्, इतानां—दीर्घैश्चैव प्रविशानां तरलानां—
चपलानाम् अग्न्युत्तापेन उत्पततानिस्यर्थं, तिलानां त्वच,—आवरणानि, तासां विघटनेन
—पृथक्करणेन उन्नीचनेन इत्यर्थं, [“—विघटन—” इत्यत्र “—विघटन—” इति
पाठान्तरे,—विभेदेन दग्धोभवनेनेत्यर्थं] चटुला,—चधला, अत एव मुखरा,—
घटपटदिति शब्द कुर्वाणा, शिखा,—श्याला, शेखराणि—शिरीभूषणानि यस्य
तद्योक्तम् । प्राज्येति ।—प्र—प्रकृष्टाभिः, प्राज्याहुतिभिः,—घृताहुतिभिः, यद्वा,—
प्राज्याभिः प्रमृताभिः पाहुतिभिः [“प्राज्याहुति—” इत्यत्र “प्राज्याहुति—” इति पाठे,
—प्राज्याभिः,—भूरिभिः प्राज्याहुतिभिः, अथवा—प्राज्यै,—बहुनैः प्राज्यैः प्राहुतिभिः]
प्रवर्द्धिता,—प्रकषण इडि नीता दक्षिणा दक्षिणदिग्भिर्चिन्त्य, सरला वा अर्द्धिषः,
—शिखा यस्य तद्योक्तम्, (“अर्द्धिमंयुखशिखयोर्न ना” इति मेदिनी) आशुशुचिम्—
अनलम् । (“ पावकोऽनलः । रीक्षिताशो वायुसखा शिखावानाशुशुचिः ॥” इत्यमरः) ।

(१५५) द्युम्नं—धनम् । (“—द्युम्नं विसे बन्दिऽपि च” इति मेदिनी) ।
यथाविद्यमानं—[विद्यमानमनतिक्रम्य इत्यव्ययीभावः] यावत् धर्मं स्थितं, तावत्
सर्वमेवत्यर्थं । एतेनास्य दानशौण्डत्यं प्रदग्मितम् । प्राङ्मुखीं—पूर्वमुखीं नैचिकीम्—
अक्षमां धेनुम्, (“अक्षमा शेषु नैचिकी” इत्यमरः), कैचिन्नु—“धेनुर्वक्षत्रपुत्रा—
द्विजशुभमसिका पुष्यमान्ता पताका” इत्येनेषु यावायां माङ्गलिकत्वेनोक्तेषु मणिकर-
णश्चदर्शनात् नैचिकीं—नैचिकीयां शौं, मणिकामित्यर्थं इति व्याख्यानयति ।

(१५६) शुक्लाङ्गरागः,—श्वेतचन्दनदिग्धदेहः । रीचनेति ।—रीचनया—
शीरीचनाप्लवङ्गल्यद्रव्येण अञ्चिता—रक्षिता दूर्वाणाम् अग्रपल्लवा, तै रचितं
—गुम्फितं यत् गिरिकर्णिकाकुसुमम्—अश्वत्थुरी नाम माङ्गलिकी चोषधि गिरि-
कर्णिका, यद्वा,—गिरिकर्णिका—अपराजिता, (“आम्प्योता गिरिकर्णोऽस्यात्
विद्युक्तापराजिता” इत्यमरः) तस्या कुसुमं, तेन कृतं,—रचितं कर्णपूरं—
कर्णमूषणं येन तद्योक्तम् । [“रीचनाञ्चितदूर्वा—” इत्यत्र “रीचनाञ्चितदूर्वा—” इति

शिखामक्तसिद्धार्थकः, पितुः कनीयस्या (१५७) स्वप्ना
मात्रा इव स्नेहार्द्रहृदयया श्वेतवाससा साचादिव भग-
वत्या महाश्वेतया मालत्याव्यया कृतसकलगमनमङ्गलः,
दत्ताशीर्वाद्. वाश्ववृद्धाभिः, अभिनन्दित' (१५८) परिजन-
जरतीभिः, वन्दितचरणैः अभ्यनुज्ञात. गुरुभिः, अभिवादितैः
आघ्रातः शिरसि कुलवृद्धे, वडितगमनोक्साहः शकुने,
(१५९) मौहूर्तिकमतेन कृतनक्षत्रदोहद', (१६०) शोभने
मुहूर्त्ते हरितगोमयीपलिप्ताजिरस्थण्डिलस्यापितम् असिततर-
कुसुममालापरिचिप्तकर्णं पिष्टपञ्चाङ्गुलपाण्डुरं सुखविनिहित-

पाठे,—रीचनया चित्रा,—विचित्रवर्णा, दूर्वाशपत्रया] । शिखिति ।—शिखासु—
चूडासु सक्ता —स्थिता इत्यर्थं, सिद्धार्थका,—श्वेतसर्षपा यस्य तथाभूत ।

(१५७) स्वप्ना—भगिन्या । मात्रा इव जलया इव । श्वेतवाससा—शुभ-
वस्तुपरिवायिन्या इत्यर्थं । महाश्वेतया—सरस्वत्या, "रविस्थदेवतय" इति केचित् ।
मालत्याव्यया—मालतीशाल्या । कृतति ।—कृतम्—अनुष्ठित, सकल गमनाय मङ्गल
यस्य तथोक्त ।

(१५८) परिजनजरतीभिः—परिजनेषु मध्ये या जरत्य,—स्थविरा ताभि ।
आघ्रात—कृताप्राण । शकुने,—सुनिमित्तमृतपविभि, शुभसूचकदक्षिणनेत्रभुज-
स्पन्दनादिषुपैर्वा ।

(१५९) मौहूर्तिकेति ।—मुहूर्त्तं जानन्तीति मौहूर्तिका,—गणका इत्यर्थं,
(—देवप्रगणकापि । सुमौहूर्तिका— इत्यमर) तेषां मतेन—अभिप्रायेण ।
कृतेति ।—कृत नक्षत्रेषु—अश्विन्यादिषु शशिकेषु इति भाव, हीहदम्—अभिलाष,
गमनभिलाष इत्यर्थं येन तथोक्त, शुभे नक्षत्रे कृतयाव इति भाव ।

(१६०) शोभने—शुभे, प्रशन्ने इति भाव, मुहूर्त्ते क्षणविशेषे । हरितेति ।—
क्षरितेन—अशुक्ले इति यावत्, गोमयेन सपलिप्त—प्रलिप्तं, यत् अजिरम्—
अहन तदेव स्थण्डिलं—परिष्कृता भूमि तव स्थापितं तम् । असिततरैति ।—
अश्विनेतराभि,—श्वेतराभि कुसुममालाभि परिचिप्तं,—परिवेष्टितं, कर्णं,—“काना”
इति प्रसिद्धं स्कन्धदेश इत्यर्थं यस्य तथोक्तम् । [“कर्णम्” इत्यत्र “कण्डम्” इति पाठो-
त्तरम्] । पिष्टेति ।—पिष्टाना—“पिष्टुली” इति प्रसिद्धायां नाड्यलिङ्गद्रव्यायां,

नवचूतपल्लवं पूर्णकलसम् उदीक्षमाणः, प्रणम्य कुलदेवताभ्य
कुसुमफलपाणिभि (१६१) अप्रतिरथं जपद्भिर्निजद्विजैः
अनुगम्यमानः प्रथमचलितदक्षिणचरणः प्रीतिकूटात् निरगात् ।

(१६२) प्रथमेऽहनि घर्मकालकष्टं, निरुदकं, निष्पद-
पादपविपमं, पधिकजननमस्क्रियमाणं, प्रवेशपादपोत्कीर्ण-
कात्यायनीप्रतियातनं, शुष्कम् अपि (१६३) पल्लवित-
मिव दृषित-श्वापदकुल-सम्बितलीनजिह्वालतामहम्भैः

पञ्चाङ्गल—पञ्चाङ्गलाकारः प्रसाधनविशेषः, तेन पाण्डुरः,—शुभः, पञ्चाङ्गुलग्रहीत
पिष्टेन चितित इति भावः तम् । [“पाण्डुरम्” इत्यत्र “पाण्डुरम्” इति पाठोऽपि उक्त
एवाय ।] मुखेति —मुखे, कलसस्य इति भावः विनिहित—विशेषेण अर्पित,
[“विनिहित—” इत्यत्र “निहित—” इति पाठान्तरम्] नव चूतपल्लवः,—शान्त-
पल्लवः यस्य तथोक्तः, पूर्णकलस—जल्पपरिपूर्णकुम्भम् उदीक्षमाणः,—पश्यन ।

(१६१) अप्रतिरथ—नास्ति प्रतिरथ—प्रतिदन्वी यत्र तत्र यथा तथा, यत्र,
—अप्रतिरथ—सामावयवभेदः प्रस्थानकालिकमन्त्रविशेषामन्त्रस्य, जपद्भिः, वाणस्य
कोऽपि प्रतिस्पर्द्धी भा भूदिति प्रतिपद्यमानः यथा भवेत् तथा मन्त्र जपद्भिरिति निष्कर्षः ।
निजद्विजः,—आत्मीयै विप्रैः । “निजद्विजैः” इत्यत्र निजेति विशेष्येन वाणस्य
दाल्लव प्रकटितम् । प्रीतिकूटात्—तदाख्यात् नगरात् ।

(१६२) प्रथमेति । “प्रथमेऽहनि” इत्यस्य “चन्द्रिकाकाननमतिक्रम्य सन्नकूट-
नामानं शान्तमगात्” इत्यनेनान्वयः । तदेव काननं विजिनष्टि घर्मकालाद्यादिभिः ।—
घर्मकालकष्ट—घर्मकाले—योसकाले कष्टं यत्र तत्र तथोक्तः, निदाघे कष्टजनकम्,
यत्र निरुदक—निर्जलम् । निष्पदेति ।—निष्पदे,—पतरहिते पादपे—शुष्के विषम
—दुरवगाहं, हाथाराहिन्यात् असुखप्रदमित्यर्थः । पधिकेति ।—पधिके—पाम्ने
जने, नमस्क्रियमाण—प्रणम्यमानम् । प्रवेशति ।—प्रवेशे प्रवेशारम्भे, य पादप—
तरुः, तत्र उत्कीर्ण—खोदितः, कात्यायना,—दशभुजारा प्रतियातना—प्रतिकृति
यत्र तथोक्तम् । [“प्रतिमान प्रतिविम्ब प्रतिमा प्रतियातना प्रविच्छाया । प्रतिहृतिरर्द्ध
पमि प्रतिनिधि—” इत्यमरः । “नमस्क्रियमाणः प्रवेशपादपोत्कीर्ण—” इत्यत्र “नम
स्क्रियमाऽप्रवेशपादपोत्कीर्ण—” इति पाठः,—नमस्क्रियमाणा प्रवेशपादपोत्कीर्णकात्यायनी
प्रतियातना यस्य तथोक्तम्] ।

(१६३) दृषितैः,—पिपासुभिः, श्वापदकुले,—द्विसपाणिनिवहैः, सम्बितानि

(१६४) पुनक्तिमिव अच्छभङ्गगोलाङ्गलनिह्यमानमधुगोल-
चलितसरधामङ्गातैः (१६५) रोमाङ्कितमिव दग्धस्थलीरूढ
स्थूलाभीरुकन्दलशतैः शनैः चण्डिकाकाननमतिक्रम्य मङ्गकूट-
नामान ग्रामम् अगात् । तत्र च (१६६) हृदयनिर्विशेषेण
भ्रात्रा सुहृदा च जगत्पतिनाम्ना सम्पादितसपर्यः सुखम्
अवमत् । अथ अपरिच्यः उत्तीर्य भगवती भागीरथी
(१६७) यष्टिगृहकनाम्नि वनग्रामके निशाम् अनयत् ।
अन्यस्मिन् दिवसे स्कन्धावारम् उपमणितारम् अन्वजिरवति
कृतसन्निवेशम् आससाद्, अतिष्ठच्च नातिदूरे राजभवनस्य ।

—वह्निष्पृतानि इत्यर्थे, लोलाना—चञ्चलाना, सरस्थाना वा (' लोलदलसरस्थानी ' इत्यमर) जिह्वानताना—जिह्वा एव सता तासा रसनावक्षीना, संदृक्ताणि तैः, पद्मवित मिव—सद्भातकिसलयमिव, [इत्युक्तेः] जिह्वाना किसलयसाम्यादिति भावः ।

(१६४) अच्छेति ।—अच्छभङ्गैः,—भङ्गुकै गोलाङ्गलैः,—क्षणवदनकपिविमिश्रैश्च, लिङ्ग मानानि—आस्वाद्यमानानि यानि मधुशैलानि—मधुचक्राणि, तेषु चण्डितानाम्—उन्डीय मानाना, सरधाणा—मधुमचिकाणा, सङ्गातै समूहे पुनक्तिमिव—कण्टकितमिव ।

(१६५) दग्धेति ।—दग्धासु—दावाग्निना भक्षीभूतासु स्थलीषु—अत्र विमासु भूमिषु रूढाना जातानाम्, अभीरुणा—शतावरीनामौषधिविशेषाणा, कन्दलशतैः,—नवाङ्कुरसमूहे (" कन्दल त्रिषु रूपान्ऽप्युपरागे नवाङ्कुरे " इति मेदिनी) रोमा ङ्कितमिव—सद्भातरोमदर्पमिव ।

(१६६) हृदयनिर्विशेषेण—हृदयगत निर्विशेष—अभिन्न इत्यथ तेन, यदा,— हृदयेन निर्विशेष तेन, अभिन्नहृदयेन इत्यर्थे । भ्रात्रा पैतृव्येय-भातृन्यादिभावा इत्यर्थे, सादरोपमेय वा इति यावत्, सम्पादितसपर्यः,—कृतार्हण अनुहितसत्कार इत्यर्थे । (" पूजा नमस्थाऽर्चिता सपर्याः, चाऽर्हणा समा " इत्यमर) ।

(१६७) यष्टिगृहकेति ।—यष्टिगृहकम् इति नाम—आव्याज यस्य तद्योक्ते । [" यष्टिगृहक— " इत्यत्र " यष्टिगृहक— " इति पाठान्तरम्] । स्कन्धावार—सैनानिवशाद्ये स्थापितपटमण्डपादिषुपम । उपमणितार—मणिताराद्यपत्तनसमीपे । अन्वजिर वति—अजिरवती नाम नदी, तामनु अन्वजिरवति, [अव्यधीभाव] अजिरवत्या नद्या तीरे इत्यर्थे । कृतसन्निवेशम्—कृतम्यते स्थापितमित्यर्थे । आससाद्—प्राप ।

(१६८) निर्वर्तितस्नानाशनव्यतिकरो विथान्तथ मेखलेन सह याममावावशेषे दिवसे भुक्तावति भूमुजि प्रख्यातानां चित्तिभुजां बह्वन् शिविरसन्निवेशान् वीक्षमाणः, शनैः शनैः (१६९) पट्टवन्धार्यमुपस्थापितैश्च, (१७०) डिण्डिमाधिरोहणाय आहूतैश्च, अभिनववद्वैश्च, विक्षेपोपार्जितैश्च, कौशलि कोपगतैश्च, नागवीथीपालप्रेषितैश्च, (१७१) प्रथमदर्शन-कुतूहनोपनीतैश्च, दूतसम्प्रेषणप्रेषितैश्च, पत्नीपरिहृदटौकितैश्च

(१६८) निर्वर्तितति ।—निर्वर्तित, —सम्पादित, स्नानाशनयो —स्नानभीजनयो, व्यतिकर, विधि येन तयोक्तः । [“मेखलेन” इत्यत्र “मेखलकेन” इति पाठान्तरम्] । याममावावशेषे—प्रहरमावावशिष्टे । भूमुजि—राजनि । प्रख्यातानां—प्रसिद्धानां, चित्तिभुजां—राज्ञाम् अधीनानामिति भावः । बह्वन्—प्रभूतान्, शिविरसन्निवेशान्—स्थापितपटमण्डपान् ।

(१६९) “पट्टवन्धार्यम्” इत्यादौ “वारणेन्द्रे श्यामायमानं राजहारम्” इत्युत्तरं सम्भवति । वारणेन्द्रेरित्युत्तरस्थित पद विशिनष्टि पट्टवन्धार्यमित्यादिभिः ।—पट्टवन्,—सिंहासनरचन, तदवयवम् उपस्थापितैः,—आनीतैः सिंहासनस्य अत्युच्चतया गजेन्द्रैरेव तन्महाधानं कियते इति भावः, पट्टवन्—फलकविशेषस्य बन्धनार्थं—हारीपरि स्थापनार्थमित्यर्था वा ।

(१७०) डिण्डिमाधिरोहणाय—पट्टवन्धार्यनाय, गजेन्द्रस्त्रीपरौति भावः । विक्षेपा,—करा राजवाह्यभागा इत्यर्थं तथात्वेन, यदा—विक्षेपेण—प्रेरणेन, अधीनवृत्तित्वेन उपस्थापनायमिति भावः, उपार्जिता,—लब्धा ते । कौशलिकोपगतैः—कौशलिकेभ्यः—पाटनेन, नेपथ्येनेत्यर्थं उपगता—प्रेषिता ते, यदा,—कौशलिक—पट्टवन् उपगतैः,—प्राप्तैः, शिञ्चितदुग्धादिकौशलैरित्यर्थः, [“कौशलिकागतैश्च” इति पाठान्तरम्] नागवीथीपालप्रेषितैः,—नागवीथी—हस्तुत्पत्तिभू, तस्याः पाल,—अध्यक्ष इत्यर्थः, तन्प्रेषिता—प्रेषिता ते ।

(१७१) प्रथमेति ।—प्रथम दर्शनं, तद्धिन् यत् कुतूहलम्—चौकुतूह, तेन उपनीता,—उपस्थापिता ते । दूतेति ।—दूतानां—राजवाह्यावहानां, सम्प्रेषणं—प्रेरणं राजभिरिति भावः, प्रेषिता,—प्रेरिता, दूतैः सङ्गति भावः ते । पत्नीपरिहृदटौकितैः,—जनपदाध्यक्षप्रेषितैः, यदा,—पत्नी—व्याधानां पुत्रयाम्, तस्या,

(१७२) स्वेच्छायुद्धक्रीडाकोतुकाकारितैश्च, दीयमानैश्च, आच्छिद्य-
मानैश्च, मुच्यमानैश्च, (१७३) यामस्थापितैश्च, मर्व्वहीपजिगीषया
गिरिभिरिव सागरसेतुत्वार्थम् एकीकृतैः (१७४) ध्वजपट-
पटुपटहशङ्खचामराङ्गरागरमणीयैः, (१७५) पुष्याऽभिषेक-
दिवसैरिव कल्पितैः (१७६) वारणेन्द्रैः श्यामायमानम् ;
(१७७) अनवरतचलितखुरपुटप्रहतमृदङ्गैर्नर्तयद्भिरिव
राजनक्ष्मीन्, उपहसद्भिरिव (१७८) सृक्पुटप्रसृतफेनादृ-

परिउट,—प्रभु, तेन दौकितै, व्याधाना पशुवधनादिकम्भरतत्वात् तै सद्भूतैः,
पथात् तदध्यक्षे उपायनत्वेन प्रेरितैरिति भाव ।

(१७२) स्वेच्छेति ।—स्वेच्छया राज इति भाव । युद्धक्रीडाया यद् कोतुक—
कुतूहल तथै तेन वा आकारिता,—आनीता आङ्गता वा तै । दीयमानै,—
राजभि उपद्रौक्त्वमानै इत्यर्थ । आच्छिद्यमानै—अपसार्थभाषे । मुच्यमानै,
बन्धनादिति शेष । यामस्थापितै—प्रहरकान्वावस्थितै ।

(१७३) सर्वेति ।—सर्वेषा हीपानां जिगीषया—विजितुमिच्छया गिरिभिरिव—
पर्व्वतैरिव । सागरैति ।—सागराणां सागरेषु वा सेतुत्वार्थम् एकीकृतै,—समवेतीकृतै ।

(१७४) ध्वजैति ।—ध्वजपटा पताका पत्र,—गभीरनादा इत्यर्थे,
ये पटहा,—वाद्यभेदा शङ्खा, चामराणि—शालव्यजनानि, अङ्गरागा,—विन्निपन्-
द्रव्याणि, तै रमणीया—सुदर्शना इत्यर्थे तै ।

(१७५) पुष्याऽभिषेकदिवसैरिव यव पुष्यानक्षत्रयुक्ते दिवसे राजा मङ्गलान्-
मङ्गलं स्याति असौ पुष्याऽभिषेकदिवस, तत्र ध्वजादिरम्यवसूनि सञ्जीक्रियन्ते इति
स्थिति, तादृशे दिवसैरिव । कल्पितै,—सज्जितै ।

(१७६) वारणेन्द्रै,—गर्जेन्द्रै, श्यामायमानं—कृताभ्यकारमिति भाव, अथ
च,—श्यामा—रावि तद्ददाचरति दिवस इति भाव, तथोक्तम् ।

(१७७) “अनवरत” इत्यादौ “तुरङ्गै तद्व्रायमाणं राजद्वारम्” इत्युत्तरेण संबन्ध ।
तुरङ्गैरिति पद विशिष्टं, अनवरतति ।—अनवरतम्—अनिरतं, चलितेन खुरपुटेन प्रहतानि
—कुडितानि मृद—सज्जिकाया भूमेरित्यर्थ, अङ्गानि, मृदङ्गा,—मुरजात्पलायादभेदाद्य
ये तथोक्तै । नर्तयद्भिरिव—नृत्य कारयद्भिरिव नर्तने च मृदङ्गवाद्यमुपयुज्यते इत्युपेक्षा-
बीजम् ।

(१७८) सृक्तेति ।—सृक्पुटेभ्य,—षोडशालेभ्यः, (“सृक्” “सृक्” इति च

हंसेन ज्वजडजहो हरिणजातिम्, (१७८) आकारयद्भि-
 रिव सहृदहेतोः हर्षहेपितेन उच्चैःश्रवसम्, (१८०) उत्पतद्भि-
 रिव दिवसकरव्यतुरगरुषा पक्षायमाणमण्डनचामरमालैः
 गगननलं, तुरङ्गैः तरङ्गायमाणम् ; (१८१) अर्ध्वं प्रेषितैश्च,
 प्रेष्यमाणैश्च, प्रेषितप्रतीपनिवृत्तैश्च, (१८२) बहुयोजनगमन-
 गणनसङ्घाःऽऽक्षरावलीभिः इधं वराटिकाऽऽवलीभिः घटितमुख-
 मण्डनकैः तारकितैरिव सख्याऽऽतपच्छेदैः, (१८३) अरुण-
 चामरिकारचितकर्णपूरैः सरतोत्पलैरिव रक्तशालिशालेयैः,

श्रीहर्षान्नायमोषकश्चन्द्रयमपि कौर्वे प्रदुज्यते इति दृश्यते, तस्यैवायं प्रयोगः, अमरस्य
 न तथा, तथा हि,—“प्रान्नावीर्यस्य सङ्घर्षी” इति) प्रसृत,—निवृत्त, यं फेन,
 स अहङ्कारः,—हास्यविशेष इव तेन । अवजडेति ।—जवे—सवेगमती, लडा—
 मयरा अशक्तोत्थं, जडा यस्या तथाविधा, हरिणजाति—शक्यविशेषजातिम् ।

(१७८) आकारयद्भिरिव—आङ्गयमानैरिव, सहृदहेतोः,—परस्परसम्बन्धनहेतोः
 सङ्गमहेतोर्था ।

(१८०) विवर्षति ।—दिवसकरस्य—सूर्यस्य; रवे ये तुरगाः,—अत्रा. तेषु
 बट्—क्रोध, ईर्ष्येत्यर्थं तथा, अत एव पक्षायमाणेति ।—पक्षायमाणा—पक्षवदाचरन्ती,
 मण्डनचामरमाला—भूषणार्थं धृतचामरराजि दीपा तथाभूतैः, गगनतलम—अनुरीचम्;
 अर्ध्वं प्रेषितैश्च—उड्डीय गच्छद्भिरिव । तरङ्गायमाणं—तरङ्गवदाचरतीति तथोक्तम् ।

(१८१) “अर्ध्वं” इत्यादौ “कमिलककुलैः कपिलायमान राजधारम्” इति
 उक्तरीच सम्बन्धः । तान्येव कमिलककुलानि विशिनष्टि अर्ध्वेत्यादिभिः ।—अर्ध्वं—
 अर्ध्वदिग्म् प्रक्षेपे प्रेषितैः,—प्रहितैः, प्रेष्यमाणैः,—प्रेक्ष्यमाणैः, प्रेषितप्रतीपनिवृत्तैः,—
 आदौ प्रेषिता पश्चात् प्रतीपं—प्रतिकूल, निवृत्ता,—विरता प्रतिनिवृत्ता इत्यर्थः ।

(१८२) बद्धिः ।—बद्धिं योजनानि बद्धमनः, तस्य मन्थनार्था मङ्गाऽक्षरा
 ऽऽवन्ध, —यत्नविडम्बताऽऽसमूहा ताभिरिव । वराटिकाऽऽवलीभिः,—कपर्दक
 निवृत्तैः, घटितं—रचित, मुखानां मण्डनकं—भूषण दीपा तैः, अत एव तारकितैरिव
 —प्रस्तुतितारामण्डनैरिव, सख्याऽऽतपच्छेदैः—सख्याकान्तिकाऽऽतपच्छेदैः ।

(१८३) अरुणैः ।—अरुणाभिः,—रक्ताभिः, चामरिकाभिः,—सुदृचामरैः,
 रचित, —अतः, कर्णपूर, —कर्णवत्स दीपा तदीकैः, अत एव सरतोत्पलैरिव—

- (१८४) अनवरतम् गभणायमानचारुचामीकरघुनघुनक-
मालिकैः, जरत्करञ्जवनेरिव रणितशुष्कबीजकोशीशतैः,
(१८५) श्वणोपान्तमेहृत्पचरागवर्षोर्णाचित्रसूत्रजूटजटा-
जालैः कपिकपोलकपिलैः क्रमेलककुलैः कपिलायमानम् ;
(१८६) अन्यत्र शरज्जलधरेरिव सद्यःसुतपय पटलधवलतनुभिः

रक्षोत्पलवद्विरिद, रक्षाणां शालीना—धान्यानां, शालीयानि—वेवाणि तैः, [“श्रीहि-
शालीवोर्टक” (५।२।२ पा०) इति सूत्रेण शालीना भवन धेवम् इत्यर्थे शालिशब्दात्
टक । “सि० त्रैलोक्य शालीय श्रीहि शालुद्वीनितम्” इत्यमर] ।

(१८४) अनवरतति ।—अनवरतम्—अविरत, गभणप्रदायमानैः,—गभ
कणैति शब्दज्ञ शब्द कुम्भाड, चारुभिः,—शीमनैः, चामीकरैः,—क्रावने, तद्वटिपे
घुनघुनकैरिति भावः, घुनघुनका—“घुनघुन” इत्यव्यक्त स्तन्नी, मालिका येषां
तैः, अत एव जरत्करञ्जवनेरिव—शुष्ककमलवनेरिव, [जरत्करञ्जस्य कमलायकः
त्वाभावात् “जरत्करञ्जवनेरिव” इत्येव साधुतया प्रतीयते, जरत्करञ्जवनी,—शुष्ककमल-
वने, (“कञ्ज पीयूषपद्मयो” इति मेदिनी) । यदा—जरज्ज, —“भाटाकरञ्ज” इति
स्थाने पुतिका, शुष्कपुतिकफलसमूहेरिव । रणितिति ।—रणितानि—शब्दितानि,
शुष्काणि बीजकोशीशतानि—पद्मबीजपूर्णकोपसमुहा पुतिकबीजपूर्णकोपसमुहा वा
येषु ताड्यैः, शब्दायमाना घुन्रा या पद्मबीजाधारा पुतिकाबीजाधारा वा तेषां
शतानि वा तैरित्यर्थः (“बीजकोशी शराटक” इत्यमर) ।

(१८५) श्वणति ।—श्वणयोः,—कर्षणी, उपान्तेषु—प्रान्तभागेषु, मेहृत्ति
—चलति, पचरागवर्षोर्णाभिः,—पचमि —पचविधैः, रामैः,—रत्नद्रव्यैः, वषाः,
—चित्रा रञ्जिता इत्यर्थः, या वर्णा—मेषादीनां लोमानि ताभिः विवाणि—
भनोच्चानि, सूत्रजूटा इव—मूलनिचया इव, जटारजालानि—केशरनिवहा येषां तैः,
अत एव कपीति ।—कपीना—वानराणां, कपोलाः,—गण्डा तद्वत् कपिला,—
पिद्मला तैः, क्रमेलककुलैः,—उष्ट्रवृद्धैः, (“उष्ट्रैः क्रमेलक मय-महाज्ञा” इत्यमर)
कपिलायमान—पिद्मलायमानम् ।

(१८६) “अन्यत्र” इत्यादौ—“आतपत्रवृद्धैः श्वेतश्रीपायमान राजधारम्” इत्युत्तरं
सन्धेः । तात्रेवातपत्रवृद्धानि विभिन्नानि, अन्यत्रेत्यादिभिः ।—अन्यत्र—अन्यत्र
प्रदेशे । सद्य इति ।—सद्य,—तत्पश्चात्, सुताना—चरितानां, पयसा—दुग्धानां,
पटलवत्—शशिवत्, धवला—प्रभा, तनु,—आकार येषां तथाभूते, श्वणवत्

(१८०) कल्पपादपैरिव मुक्ताफलजालकजायमानालीकलुप्त-
च्छायामण्डलैः, (१८८) नारायणनाभिपुण्डरीकैः इव आश्लिष्ट-
गरुडपक्षैः, (१८९) चीरोदीद्देशैरिव द्योतमानविकटविद्रुम-
दण्डैः, (१९०) शेषफणाफलकैरिव उपरिस्फुरन्स्फीत-
माणिक्यदण्डैः, (१९१) श्वेतगङ्गापुनिनैरिव राजहंसोपसेवितैः,

इयं सूते,—अधिरनिर्गलितैः, पयसा—जलानां, पटलैः,—समूहैः, धवला,—
श्वेताय, ते तनव—धीराय तथाभूतैः, अत एव शरच्छलधरैरेव—शारदीयमेधै-
रिव । अत्र शरद्वृक्ष इयं सुतपयस्तु धवलतनुवधो धनाभिप्रायेति बोध्यम् ।

(१८७) मुक्ताफलेति ।—मुक्ताफलानां—सौत्तिकाणां, आलकैः—मालाभिः,
आतपवं परित रक्षितै इति भावः, यथा,—तेषां जालकानां—मालानां, जायमान,—
उत्पद्यमान य आलीक,—उद्योत, प्रभेति यावत्, तेन लुप्त—नाशित क्षायामण्डलम्—
अनातपसमूहं यैः तथाभूतैः, अन्यत्र—मुक्ताफलानां आलकैः,—समूहैः, कल्पपादप
प्रभृतेरिति भावः, अन्यत् समानम्, अत एव कल्पपादपैरिव—कल्पतरुभिरिव ।

(१८८) नारायणनाभिपुण्डरीकैरिव—नारायणस्य नाभिसमुत्पन्नश्वेतपत्रै इव,
[पुण्डरीकस्यैव तस्यदृश्यमानस्यैव] आश्लिष्टा,—संसृता, गरुडपक्षा,—तदाप्य-
रथविशेषा, अन्यत्र—गरुडपक्षिण्य पक्षा यत्र तथाभूतैः ।

(१८९) चीरोदीद्देशैरिव—चौरसागरविभागेरिव दृक्कलादिति भावः, धीत
माना,—दीप्यमाना, विकटा—वृक्षान् विद्रुमदण्डा,—प्रवालघटितनामानि
देषा तयोक्तं, अन्यत्र—द्योतमाना विकटा,—विपसा, चाजु बरु दोर्घ इत्यादि
कदा इत्यर्थं सुन्दरा वा, विद्रुमदण्डा,—प्रवालदुमा इत्यर्थं यत्र तैः ।

(१९०) शेषति ।—शेषण—अनलनाशना कृत्वाफलकैरिव—कृत्वाफलकैरिव,
तस्य शेषणवशात् [इत्युपेक्षा], उपरीति ।—उपरि—अश्लिष्टरदस्य स्फुरन्—
दीप्यमानं स्थित—भूय माणिक्यमण्डल—रत्नैर्विशेषकल्प देया तैः, अन्यत्र,—
उपरि—कृत्वावा उपरिभागे स्फुरन् स्थित माणिक्यमण्डलं देयु तैः ।

(१९१) श्वेतगङ्गापुनिनैरेव—श्वेतान् गङ्गायां पुनिनाभि—संस्कृतदेशा तैरिव ।
राजहंसैः ।—राजहंसैः—राजानां हंसा इव तैः तथाभूतैः तदाप्यहंसविशेषैश्च,
("राजहंसस्य श्वेतान् कल्पहंसं हंसोपमे" इति मन्दिनी) उपसेवितानि—व्यवहृतानि,
पुनिनानि च तैः ।

(१८२) अभिभवद्भिरिव निदाघसमयम्, (१८३) उपहसद्भिरिव विवस्वतः प्रतापम्, (१८४) आपिबद्भिरिव आतप, चन्द्रलोक-
मयमिव जीवलोकं जनयद्भि, कुमुदमयम् इव काल कुर्व्यद्भि,
ज्योत्स्नामयमिव वासरं विरचयद्भि, फेनमयीमिव दिव दर्शयद्भि,
अकालकोमुदीमहस्रापीव सृजद्भि, उपहसद्भिरिव शातक्रतवी
त्रिय, (१८५) श्वेतायमानैः आतपत्रपण्डै श्वेतद्वीपायमानम् ;

(१८२) निदाघसमय—यौषकालम अभिभवद्भिरिव—जयद्भि इव, निदाघ-
कालिकातपनिवारणाय इति भाष ।

(१८३) विवस्वत —सूर्यम्, प्रताप—प्रभावम्, उपहसद्भिरिव—तिरस्कुवद्भिरिव,
हावादानेन सूर्यातपस्य वैद्यर्थजननात् इति तात्पर्यम्, अथ च प्रतापपदेन भङ्गा
विवस्वत आनीपितविनिगीषुञ्चवहारत्वात् शत्रुभन सनापकारि यत्र उक्तम् ।

(१८४) आपिबद्भिरिव—सत्यक यसद्भिरिव । आतप—प्रकाश तस्य मन्वंत
एवादेशनात् । चन्द्रेति ।—आतपवाणामतिधावन्त्यात् विशानत्वाच्च तद्दर्शने स्वभाव-
धवलस्य चन्द्रलोकस्य आनिरुदीयते, अत जीवलोकस्य चन्द्रालोकमयत्वमुक्तमितम् ।
कुमुदेति ।—कुमुदमय—शरत्समयमिव काल—यौषकसमय, तदानी तत्कालस्यैव
प्रसृतत्वात् इति वाच्य, [कुमुदस्य पङ्कत्वान् मूर्त्तधातिप्रभत्वबोधनादेशमुपेक्षा] ।
च्योरेत्यति ।—वासर—दिन [वासरे घमातिशयसम्भावनासत्त्वेऽपि आतपवच्छाद्यथा
तदभावात् द्विधवाधिकप्रकटनाय ज्योत्स्नामयत्वमुपेक्षितम्] । दिवम्—अन्तरीक्ष-
फेनमयीमिव—आतपवाणामत्युच्चत्वात् सुधाधावन्त्याच्च फेनिलामिव, [इत्युपेक्षा] ।
अकाले—असमये दिवने इत्यथ कौमुदीसहस्राणि—चन्द्रिकासमूहान्, यथा—अकाले
—यौषकाले, कौमुदीसहस्राणि—‘कौ मीदन्त जना यस्या नानाभावे परस्परम् ।
इष्टान्मुष्टा सुखापवासेन सा कौमुदी मता ॥’ इत्युक्तलक्षणकार्त्तिकपौषसासीसमुद्धान,
सृजद्भि,—उपादयद्भि । शातक्रतवी—शतक्रतु,—इन्द्र तस्यैव शातक्रतवी ताम,
ऐन्द्रीमित्यथ शिव—सत्यदम, [अतिधावन्त्ययोगात् उपहसत्वमुपेक्षितम्] ।

(१८५) श्वेतायमानैः—श्वेता इव आचरन्तीति श्वेतायमाना ते अत्र
आतपवाणा न्त एव श्वेतात् श्वेतपदेन कथमुपमेयीति इति चेदत्रोच्यत—श्वेत
गुणा इव आचरन्तीति तै, तेन यथा श्वेतगुणयोगात् अन्वत किमपि द्रव्य श्वेतायने,
तरन् पतद्दीप्तान् सितेरित्यथ, [“श्वेतायमानै” इत्यथ “श्वेतमानै” इति पाठान्तरम्]

- (१८६) चणष्टटनष्टाष्टदिशुखञ्च मुष्णङ्गिरिव त्रिभुवनम्,
 (१८७) आक्षेपोत्क्षेपदोलायितं दिनं गतागतानीव कारयद्भिः,
 (१८८) उक्सारयद्गिरिव कुट्टपकलङ्ककालीं कालेयी स्थितिं,
 (१८९) विक्रचविक्रदकाशवनपाण्डुरदिशं शरत्समयमिव
 उत्पादयद्भिः, (२००) विमतन्तुमयमिव अन्तरिक्षमाविर्भावयद्भिः,

आतपत्रपत्रे,—कचनिकहै । [“आतपत्रपत्रे” इत्यत्र “आतपत्रपत्रे” इति पाठान्तरम्] । श्वेतद्वीपायमानं—श्वेतद्वीपमिवाचरत् । [“श्वेतद्वीपायमानम्” इत्यत्र “श्वेतायमानम्” इति पाठान्तरम्] ।

(१८६) “चणे—” इत्यादौ “चामराणा सहस्रैर्दोलायमानम्” इति उत्तरेण सम्बन्धः । चामराणा सहस्राणि विशिनष्टि, चणेश्वादिभिः ।—चणेन द्वष्ट नष्ट—कत्रच, मन्दमादतयोगायोगवशादिति भावः, अष्टाना दिशा मुखानि यस्य तादृश, मुष्णङ्गिरिव—श्वरहरङ्गिरिव । [त्रिभुवनम्” इत्यत्र “भुवनम्” इति पाठान्तरम्] ।

(१८७) आक्षेपेति ।—आक्षेपः,—प्रसारणम् आक्षेपः—अङ्गैश्चेषण,ताभ्या दोलायितं, दिन—दिवस, [प्रथमो कर्त्तरि द्वितीया, करोति शिञ्जन्त्य प्रयोज्यकर्त्तुं कर्मत्वस्य प्राधिकत्वादिति] गतागतानि—यातायातानि, कारयद्गिरिव, [इति क्रियोरपेक्षा], उक्सारणस्य मुखकिरणादीनामदर्शनात् तदभावात्स्ये च दर्शनादिति भावः ।

(१८८) कुट्टपेति ।—कुट्टपः,—कुक्षिता श्रुदा एव, कलङ्का,—अपवादा, अयमोक्षपा इत्यत्र तै, [“कलङ्काऽपवादादयो” इत्यमरः । “कुट्टप—” इत्यत्र “कुत्तपति—” इति पाठान्तरम्] काली—कृष्णवर्णा, कलिनेत्यर्थं ता, कालेयी—कलिरिय कालेयी ता, कलिसम्बन्धिनी, स्थिति—मन्यादाम, आचारमिति यावत्, उक्सारयद्गिरिव—अपनयद्गिरिव ।

(१८९) विक्रचेति ।—विक्रचे,—प्रकृष्टे, अत एव विशदं,—सख्यैः, काशवने—काशाख्यदण्डारख्यै, पाण्डुरा,—अवला, दिशो यत्र तथाभूत, शरत्समयं—शरत्कालम्, उत्पादयद्गिरिव—अनयद्गिरिव, आक्षेपसमये इति भावः, [“उत्पादयद्भिः” इत्यत्र “उपसादयद्भिः” इति पाठे—प्रतिपादयद्भिः, अवतमयद्गिरित्यर्थः] ।

(२००) विमतन्तुमय—सृष्टान्त्वन्तुमयम् अन्तरिक्ष—गगनतन्तुम्, आविर्भावयद्गिरिव—प्रकटयद्गिरिव, उत्क्षेपसमये इति भावः, श्वेतवालयजनाना प्रत्येक तन्तुं शयत्वान् ।

- (२०१) शशिकरगुचीना चलतां चामराणां सहस्रैः
 दोलायमानम्; अपि च (२०२) हंसयूयायमानं करि-
 कर्णशङ्खैः, (२०३) कल्पलतावनायमानं कदलिकाभिः,
 (२०४) माणिक्यवृक्षकवनायमानं मायूरातपत्रैः, (२०५) मन्दा-
 किनीप्रवाहायमाणम् अशुकैः, (२०६) चीरोदाय-
 मानं चोमैः, (२०७) कदलीवनायमानं मरकतमयूखैः,
 (२०८) जन्ममानान्यटिवममिव पद्मरागशालातपैः,
 (२०९) उत्पद्यमानापराम्बरम् इव इन्द्रनीलप्रभापटलैः,

(२०१) शशीति ।—शशिनः,—चन्द्रनः, करः,—किरणं इव, गुचीनि—
 धवलानि तेषाम् । दोलायमान—दोलेव आचरतीति तथोक्तम् ।

(२०२) करीति ।—करिणा—हलिना, शेतानामिति भावः कर्णां शरीर-
 मानवेनेति बोध्यम्, कर्णा शङ्खा इव ते यदा,—करिणा कणपु यं शङ्खा, भूपाथे
 विव्यस्ता इत्यर्थं तैः । हंसयूयायमान—हंससमूहमिवाचरत् ।

(२०३) कदलिकाभिः,—पताकाभिः, { “रन्ध्राद्विद्य कदली पताकाण्य-
 मेदयो ” इति मेदिनी) कल्पलतावनायमानं—कल्पदुमवनमिव आचरत ।

(२०४) मायूरातपत्रैः,—मयूरपुच्छनिम्बतच्छत्रैः, माणिक्यवृक्षकाणां—माणिक्य-
 भूषितवृक्षतण्डुला, वनमिव आचरतीति तथोक्तम् ।

(२०५) अशुकैः,—अशुकरत्नपरभिः, पताकात्मकवृक्षसमूहैरिति यावत्,
 मन्दाकिनी,—स्वर्गहाया, प्रवाह इव आचरतीति तथोक्तम् ।

(२०६) चीरोदायमानं—चीरोद,—चीरसागरं, श इव आचरतीति तथोक्तं,
 चोमैः,—श्वेतपद्मसुतैः ।

(२०७) मरकतमयूखैः,—मरकतानां—हरिन्द्रियीनां, मयूखा,—किरणा तैः,
 कदलीवनायमानं—रन्ध्रावनमिव आचरत ।

(२०८) पद्मरागशालातपैः,—पद्मरागाणां—“दीर्घराज” इत्याख्यैरवभेदानां,
 शालातपा—अशुषालोका इत्यथ हे, जन्ममान,—जन्मयमान, अन्ये दिग्म
 सन्निव, प्रकृतस्य दिवसस्य आहाव्यैरुपरिच्छादितत्वादिव्याभवः ।

(२०९) इन्द्रनीलैः ।—इन्द्रनीलानां—नीलशान्कमणीनां, प्रभापटलैः—
 आर्षोक्तनिवृत्तैः, उत्पद्यमान—जन्ममानम्, अपरम्—अन्यम्, अम्बरमिव—गगनमिव ।

(२१०) आरभ्यमाणापूर्वनिगमिव महानीलमयूखान्धकारैः,
 (२११) स्यन्दमानानेककालिन्दीसहस्रमिव गरुडमणिप्रभा-
 गतानैः. (२१२) अङ्गाराङ्कितमिव पुष्परागरश्मिभिः,
 (२१३) कैश्चित् प्रवेशमलभमानैः अधोमुखैः चरणख-
 पतितवदनप्रतिविम्बनिभेन लज्जया स्वाङ्गानीव विशङ्किः,
 कैश्चित् (२१४) अङ्गुलीलिखितायाः चितेः विकीर्य-
 माणकरनखकिरणकटम्बकव्याजेन सेवाचामराणीव अप्यङ्किः.

(२१०) महानीलिति ।—महानीलान्—महता नीलमणीना, मयूखा,—
 लज्जया किरणा, अन्धकारा इव तै आरभ्यमाणा—प्रारभ्यमाणा, अपूर्वा—अविदित-
 पूर्वा आश्चर्या वा, निम्—निशा तामिव [निशाशब्दवत् निशा-दीऽपि रात्रिवाचौ
 इत्यने, नि—नितरा, श्यति—तनूकरोति व्यापारान् इति श्रुत्वा निपूर्वात् श्यवे
 कप्रचयेन श्चेदरादित्वात् रूपसिद्धिः] ।

(२११) गरुडेति ।—गरुडमणीना—भरकतमणीना, प्रभागतानैः,—प्रभा-
 विसारैः, स्यन्दमान—वदमानम् अनेक—बहु कालिन्या,—यमुनाया, सहस्रमिव
 —प्रवाहसमूहनिव इत्यर्थः ।

(२१२) पुष्परागाणा—पुष्परागमणीना, रश्मिभिः,—किरणैः, अङ्गाराङ्कितम्
 इव—प्रज्वलिताग्निशकलवेदितमिव । [“अङ्गाराङ्कितमिव” इत्यत्र “अङ्गारकितमिव”
 इति पाठे,—अङ्गारक,—अग्निस्फुलिङ्ग, लोहिताङ्गमङ्गलपट्टो वा, तस्य रत्नचूर्णात्,
 स इव आचरतीति अङ्गारकशब्दादाचार्येण कौ हने कर्चरि के अङ्गारकित तम्-
 अग्निस्फुलिङ्गवत् आचरितमित्यर्थः] ।

(२१३) “कैश्चित्” इत्यादौ “शुभमहासामन्तं सभवादासिथमानम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।
 तानिव विशिष्टि, शैश्विदिश्यादिभिः ।—कैश्चित्—कतिपर्यै, प्रवेशमलभमानैः—अज्ञा-
 वदि, अत्र एव अधोमुखैः,—अवनतमुखैः, चरणेषु ये नखा, तेषु पतिताना वदनप्रति-
 विम्बाना—निजमुखच्छायाणां निभेन—आजिन, लज्जया—पराजयकवितया इति भावः,
 स्वाङ्गानीव—स्वशरीराणीव विशङ्कि—तदन्तर्निनीयमानैः सङ्कुचितकनिवरे इति यावत् ।

(२१४) अङ्गुलीति ।—अङ्गुलीनि लिखिताया,—विदारिताया इत्यर्थं चितेः,
 —इत्यस्या, [अशदाने पक्ष्मी] विकीर्यमाणानाम्—उत्क्षिप्यमाणानां विद्यमराणां-
 मित्यर्थं, करनखकिरणाना—हलनखनखानां, कटम्बक—समूह, तस्य व्याजः,—

कैश्चित् (२१५) उरःस्थलदोलायमानेन्द्रनीलतरलप्रभापटैः
स्वामिप्रकीपप्रशमनाय कण्ठब्रह्मपाणपटैरिव, कैश्चित्
(२१६) उच्छ्वाससौरभभ्राम्बद्भ्रमरपटलान्धकारितमुखैः
अपहृतलक्ष्मीगोकपृतनम्बशशुभिरिव, अम्यै. (२१७) शिखरो-
ड्डीयमानमधुपमण्डलैः प्रणामविडम्बनाभयपलायमानमौलिभि-
रिव, (२१८) निर्जितैरपि सम्मानितैः इव अनन्यशरणैः,
अन्तराऽन्तरा निधत्ततां प्रविद्यताश्च अन्तरप्रतीकाराणाम्

हलं तेन, सेवाधामराणि इव—परिचर्याप्रवालव्यजनानि इव, अर्पयद्भिः,—ददद्भिः.
“वीरभोग्या वसुधरा” इत्युक्ते चित्ते वीरकलचलेन महावीरोऽयं नृपतिरेव त्वयेदानीं
धामरपटलेन सेवा न तु वयमिति शङ्कारेण सेवनेच्छा इति भावः ।

(२१५) उरःस्थलिति ।—उरःस्थलेषु—वक्षस्थलेषु, दीक्षयमानाना—सम्ब-
भानानाम्, इन्द्रनीलाना—नीलकान्तमणौषा, तरलानि—चमडानि श्कुरन्ति इत्यर्थः, यथा,
—इन्द्रनीलतरलाना—हारमध्यगनेन्द्रनीलमणीना, (“हारस्य यो मध्यमणिसरल स
प्रकीर्तित” इति कौष) प्रभापटानि—प्रभाफलकानि येषां तै, अत एव स्वामिनः,—
प्रभो . विजयिन इत्यर्थः, प्रकीप,—प्रकट क्रोध, तस्य प्रशमनाय—शात्वर्धम् । कण्ठेति ।
—कण्ठेषु ब्रह्मणि कणाणपटानि—असिफलकानि ये तथाभूतैरिव ।

(२१६) उच्छ्वासेति ।—उच्छ्वासस्य—निश्वासपवनस्य, सौरभेण—सुगन्धेन,
धास्यद्भिः,—समन्तात् सञ्चरद्भिः, भ्रमरपटले,—अलिङ्ग्यै, अन्धकारितम्—अन्धकार
इव आचरित, समाच्छन्नमिति यावत् मुखं येषां तै, अत एव नपटताया—
विजयिनृपेण धनपूर्वकं गृह्णीताया इत्यर्थः लज्जया,—राजधियं शीघ्रं ऐतुन्
धृतानि—रक्षितानि इत्यर्थः, लज्जानि—लज्जमानानि शत्रूणि ये तथाभूतैरिव शोकी-
दिग्गाना चौरवर्कणि आस्थाऽभावात् दोषं शत्रुनवस्य प्रायिकत्वात् ।

(२१७) शिखरैरिव ।—शिखरैश्च—शिरोमालिकाश्च, उड्डीयमानानि—
छन्दसि, मधुपमण्डलानि—ममरसदा येषां तदीके, अत एव प्रणामिति ।—प्रणामे
—प्रणत्या, या विडम्बना—अवमानना, तस्यां मयेन पलायमाना मौल्य,—
धमित्रा येषां तथाभूतै इव । (“भीली किरीटधमिद्धो” इत्यमरः) ।

(२१८) निर्जितैरपि—पराजितैरपि सम्मानितैरिव—समाहृतैरिव विजयिर्ना-
नृपहातिशयात् इति भावः । अनन्यशरणैः,—अन्यत्ररहितैः । अन्तराऽन्तरा—

अनुमार्गप्रधावितानेकार्थिजनसहस्राणाम् अग्रयायिनः पुरुषान्
 अशान्तैः पुनः पुनः पृच्छद्भिः,—“भद्र । अद्य भविष्यति ? भुक्त्वा
 स्थाने दास्यति दर्शनं परमेश्वरः ? निष्पत्तिरिति वा वाह्या
 कथ्याम् ?” इति दर्शनाशया दिवसं नयद्भिः, भुजनिर्जितैश्च
 शत्रुमहासामन्तैः समन्तादासेष्व्यमानम् ; अन्यैश्च (२१८) प्रता-
 पानुरागागतैः नानादेशजैः महीपालैः प्रतिपालयद्भिः नरपति-
 दर्शनकालमध्यास्यमानम्, (२२०) एकान्तोपविष्टैश्च
 जैनेः आर्हतेः पाशुपतैः पाराशरिभिः वर्षिभिश्च सर्वदेश-
 जन्मभिश्च जानपदैः सर्वाभ्योधिर्वेनावनवन्वयवासिभिश्च

मध्ये मध्ये । निष्पत्ता—निर्गच्छताम् । अनुरप्रतीकाराणाम्—अनुरे—मध्ये, पुरमध्ये
 इत्यर्थं, ये प्रतीकाराः,—द्वाररक्षिण तेषाम् । अनुमार्गेति ।—मार्गे मार्गे अनुमार्गे—
 प्रतिपथमित्यर्थं, [वीर्यार्थे अव्ययीभाव] प्रधावितानि अनेकानि अर्थजनसहस्राणि—
 याचकसमूह तेषाम्, अग्रयायिनः,—अग्रयायिनः, [“अग्रयायिन” इत्यत्र “अनु-
 यायिन” इति पाठे—पश्चाद्ग्रामिन] पुरुषान्—राजकौयजनान् । अशान्तैः,—अ-
 शान्त—आतिरिक्तैः तैः, अविरतेरित्यर्थं, [“अशान्तम्” इति पाठे—क्रिया-
 विशेषणम्] । भविष्यति ? दर्शनमिति शेषः । भुक्त्वा—आहारं कृत्वा । स्थाने—समुचिते
 प्रदेशे । परमेश्वरः,—महाराजाधिराजः । निष्पत्तिरिति—आगमिष्यति, कथ्या—
 प्रकीर्त, (“कथ्या प्रकीर्ते ह्यर्थादि” इत्यमरः) । दिवसं नयद्भिः—यापयद्भिः ।
 शत्रुमहासामन्तैः,—शत्रवश्च ते महान्त सामन्ताश्चेति तैः । आसेष्व्यमानम्—आकीर्य-
 माणम्, उपस्यमानं वा ।

(२१८) प्रतापानुरागागतैः,—प्रतापश्च अनुरागश्च ताभ्यां हेतुभूताभ्याम्
 आगता तैः, भयभक्तिमन्वितैरिति भावः । प्रतिपञ्चयद्भिः—प्रतीक्षमाणैः । अध्यास्य-
 मानम्—अधिष्ठायमानम् ।

(२२०) एकान्तोपविष्टे—एकदेशस्थाने जैनेः,—शाक्यसिंहमतवर्तिभिः ।
 आर्हतेः,—नवप्रपणञ्जैः । पाशुपतैः—पशुपतिदेवता वेशा तैः, शैवैरित्यर्थः । पारा-
 शरिभिः,—पराशरेश प्रोक्तम् अधीयन्ते ये तादृशैः, पराशरमुनिमतानुवर्तिभिः
 शक्तिभिरित्यर्थः । वर्षिभिः,—व्रजचारिभिः । सर्वदेशजन्मभिः,—सर्वदेशीयैः । जान-
 पदैः—जनपदवासिभिः । [“जानपदै” इत्यत्र “जनपद” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

श्चेच्छजातिभिः सर्वदेशान्तरागतेषु द्रुतमण्डलैः उपास्य-
मानं, (२२१) सर्वप्रजानिर्माणाभूमिमिव प्रजापतीनां,
(२२२) लोकव्यसारोच्चयरचितं चतुर्थमिव लोकं, (२२३) महा-
भारतगतैरपि अकथनीयसम्पद्धिसम्भारं, (२२४) कृतयुग-
सहस्रैरिव कल्पितसन्निवेशं, (२२५) स्वर्गार्बुदैरिव विहित-
रामणीयकं, (२२६) राजलक्ष्मीकोटिभिरिव कृतपरिश्रमं
राजद्वारम् अगात् ।

सर्वेति ।—सर्वेषाम् अभीष्टानां—समुद्राणां, विलावगानि—तीरस्थवनभागा, तेषां
बलयं—मण्डलं, तद्यन् वसन्तीति तथोक्तं । द्रुतमण्डलैः,—वातावहैः, उपास्य-
मानम्—आश्रीयमाणम् ।

(२२१) अत एव सर्वेति ।—सर्वासां प्रजानां निर्माणाभूमिः,—सृष्टिदेवं
स्मिन् । प्रजापतीनां—सदृशानाम्, अथैव स्थित्वा प्रजापतयो यदि न सृजेयुः, तदा
कथं सर्वे एव पदार्थां कारणभूता इव तव हृद्यैरन् इति भावः ।

(२२२) लोकेति ।—लोकानां—स्वर्गमर्त्यपातालानां, तेषु, तेषु सारीचयः,—
स्थिराशराणि, तेन रचितम् । लोक—जगत् ।

(२२३) मह्येति ।—महाभारतगतैरपि—असङ्ख्यमहाभारतमहाकाव्यैरपि ।
अकथनीयेति ।—न कथनीयः,—अनिर्वचनीय इति भावः, सम्पद्धीनां—सम्पदां,
सम्भारः,—सञ्चय यस्य तथोक्तमिवेत्यर्थः, महाभारतगतैरपि अस्य द्रव्यसमुद्भवणं कचु
म शक्यते, तेषामनन्तादिति तात्पर्यम् । अतः प्रतीयमानोऽप्रेक्षा, तदाश्चकस्य
इवार्दरदशनात्, परन्तु वाथोऽप्रेक्षाप्रस्तावे तदुपवर्णनस्यैवोचितत्वेन प्रकृतान्तरमस्तीति
भयप्रक्रमतात्पर्यदीप उभेयः ।

(२२४) कृतयुगसहस्रैरिव—बहुतरस्ययुगैरिव इत्यर्थः । कल्पितेति ।—कल्पितं,
—रचितं, अधिष्ठितं इति यावत्, सन्निवेशः,—स्थान यस्य तथाभूतम् अनवमिति भावः ।

(२२५) स्वर्गार्बुदैरिव—स्वर्गाणाम् अर्बुदैरिव—दशकोटिभिरिव दशकोटिसङ्ख्ये
सर्गैरिव इत्यर्थः, विहितम्—अपित, कृतमित्यर्थः, रामणीयकं—रम्यत्वं यस्य तजाम्भूतम् ।

(२२६) राजेति ।—राज्ञा लक्ष्मीकोटयः ताभिरिव, यदा,—राजलक्ष्मीणां—
राजश्रीणां, कोटिभिरिव—लक्षशतेनेव, (इह तु अर्बुदं कोटिशब्दो बहुसङ्ख्यीपलक्षणात्
भेदशब्दो) कृतपरिश्रमं—कृताश्रयम् । [“अगात्” इत्यत्र “अगमत्” इति पाठान्तरम्] ।

(२२७) अभ्यजायत च अस्य जातविष्मयस्य मनसि,—
 “कथमिव इदमियत्प्रमाणं प्राणिजातं जनयतां प्रजासृजां न
 आसीत् महाभूतानां वा परिच्छेदः ? परमाणूनां वा परि-
 च्छेदः ? कालस्य वा अन्तः ? आयुषो वा व्युपरमः ?
 प्राकृतीनां वा परिसमाप्तिः ?” इति । मेखलकस्तु दूरादेव
 द्वारपाललोकेन (२२८) प्रत्यभिज्ञायमानः “तिष्ठतु तावत्
 चणमात्रम् अत्रैव पुण्यभाक्” इति तम् अभिधाय अप्रतिहतः
 पुरं प्राविशत् ।

• अथ स सुहृत्तादिव (२२९) प्राशुना, कर्णिकारगौरिणः,
 (२३०) वीध्रकञ्चुकच्छन्नवपुषा, (२३१) समुन्निपन्नाणिक-

(२२७) अभ्यजायत—उदपद्यत, [“अभ्यजायत” इत्यत्र “अभवत्” इति
 पाठान्तरम्] । अस्य—वाचस्य । प्राणिजात—जीवसङ्घम् । प्रजासृजा—प्रजा-
 पतीनाम् । महाभूताना—दिव्ये जीमरुशायुनां, सृष्ट्युपादानकारणमूतानामिति
 भावः । परिच्छेदः,—इदमयथाऽवधारणम् । व्युपरम,—शेषः । परिसमाप्तिः,—
 निश्चयरूपेण व्यवहृतम् ।

(२२८) प्रत्यभिज्ञायमानः,—सौम्यमिति अत्रयस्यमानः । पुण्यभाक्—
 सौभाग्यवान्, भवानिति शेषः । [“पुण्यभाक्” इत्यत्र “पुण्यभागी” इति पाठान्तरम् ।
 विदुषे अस्मिन् कियदव्यवशाशङ्कापरिहारायै पुण्यभागित्युक्तम्] । त—वाचम् ।
 अप्रतिहतः,—अनिवारितः । पुर—राजभवनम् । [“पुरम्” इत्यत्र “पुर” इति
 पाठः,—भवनानीत्यर्थः] ।

(२२९) “अथ” इत्यादीं “पुरषेण अनुगम्यमानो निर्गम्य त्रयीक्षत” इत्युत्तरे
 शान्त्वः । पुरप्रवेशानन्तरं विषयान्तरवर्णनाभावात् सुहृत्तादिव इत्यनेन कियत्कालचेप
 मङ्गला समनन्तरमेव सन्देशहरस्य प्रत्यागमनेन पुरुषानुसृतत्वेन चास्य विशिष्ट समादर
 एवं प्रदर्शित इति प्रतीयते । “प्राशुना” इत्यादीनि “पुरषेण” इत्यस्य विशेषणानि ।
 प्राशुना—उन्नतकायेन । कर्णिकार—तदास्यकुसुमं, तद्वत् गौरि—हरिद्राभि तेन ।

(२३०) वीधेति ।—वीधेय—निर्गम्येन, विगम्येन इत्यर्थः, (‘वीधन्तु विमला-
 त्मकम्’ इत्यमरः) कञ्चुकेन—वपुषा, च्छन्नम्—आहतः, वपु,—शरीर यस्य तदाभूतेन ।

(२३१) समुन्निपदिति ।—समुन्निपद्—सम्यक् दीव्यमानः, यत् माणिक्य-

पदकव्यवस्थुरशस्तवभ्रुगावलम्बेन, (२३२) हिमशैलशिला-
विशालवक्षसा, (२३३) हरहृपककुदकृटावकटामतटेन,
(२३४) उरसा चपलहृषीकहरिणकुलसयमनपाशमिव हारं
विभ्रता, (२३५) “कथयत यदि सोमवशसम्भव’ सूर्यवशसम्भवो
वा भृपतिरभृदेवविध ” इति प्रष्टुमानीताभ्या सोम सूर्याभ्यामिव
श्रवणगताभ्या मणिकुण्डलाभ्या समुद्रासमानेन, (२३६) वहद-
वदनलावण्यविसरवेणिकाक्षिप्यमाणै अधिकारगौरवाद्दीय-

पदेक—भणिमय राजाधिकारक्षिप्य तस्य बभूवे—रुद्धेन इति यावत् वसुरम्—
उन्नतानत (“वसुर दुप्रतानतम्” इत्यमर) यत् शब्—भ्रुगाविका काञ्चननिमित्त
कटिपूर्वमिति यावत् तस्य बभूवे—स्यापनेन कृश—वीर्यम् अवलम्ब—मन्त्र यस्य
तेन, (“सत्यमहावपय मयोऽस्मी” इत्यमर) ।

(२३२) हिमशैलः—हिमशैलः—हिमाद्रि तस्य शिलावत् विशाल—पशस्त,
वक्ष यस्य तेन ।

(२३३) हरेति ।—हरस्य हृषं तस्य ककुद—कृशवृद्धम्यासासपिण्डविशेषः,
“भृङ्ग” इति वङ्गधैराण्यात् (“हृषाङ्गे ककुदोऽन्वियाम” इत्यमर) तस्य कृट—
शिखर, तद्वत् विकट —समुद्रत इवार्थं, असतट,—कम्बुदेश यस्य तेन ।

(२३४) उरसा—वक्षस्य उरः । चपरेति ।—चपलानि—चपलानि, हृषीकाणि
—इन्द्रियाणि एकादशमहृषीकानीति भावः (“हृषीक विषयीन्द्रियम्” इत्यमर)
हरिणकुलानि इव—इगयूयानि इव, तथा सयमनाय—वशनाय य श —रञ्जु तमिव
हार विभ्रता—दधानेन, [एतेनाद्य त्रितेन्द्रियत्व गम्यते] ।

(२३५) कथयत—कीर्तयत युवामिति शेषः । सोमवशसम्भव —चन्द्रवशीत्यत्र ।
एवंविध —एतकन्त्र शीर्षपदवसहस इति भावः । आनीताभ्यामिति ।—अत्र
आनरने तस्य प्रभक्षिता ध्वन्यते । सोम सूर्याभ्यामिव—चन्द्र रविभ्यामिव । श्रवणगताभ्या
—कर्णधृताभ्याम् । यत्र प्रष्टुमानीतं स श्रवणान्तिक रुच्छति । समुद्रासमानेन—
विराजमानेन ।

(२३६) वहदिति ।—वहता—प्रसरता [“वहददन—” इत्यत्र “वहददन—”
इति पाठः,—वहता—महताम्, अत्युत्पन्नतामित्यर्थः] वहदलावण्याना—मुख-
प्रभाषा, विसर—विचार एव वैषिका—सौत, नदीप्रवाह इति यावत् तस्य
चिप्यमाणा,—निराक्रियमाणा, तादृशाना इत्यर्थे तै, किन्तु अधिकारस्य—

हरिद्विद्य, तित्तिरिजल्माषैश्च, (२४२) पञ्चमद्वैद्य, मल्लिकाचैश्च,
 कृत्तिकापिञ्जरेश्च, (२४३) आयतनिर्मांसमुष्टैः, अतुल्लट-
 कर्णकोशैः, सुवृत्तश्लक्ष्णसुघटितघण्टिकावन्धैः, (२४४) यूपानु-
 भूर्वावक्रायतोदग्रयोवैः, (२४५) उपचयखयत्स्कन्धसन्धिभि,

पिङ्गले । हरिद्वि, —हरिद्वर्ण, घासवर्णेरित्यर्थ । तित्तिरिजल्माषैः, —तित्तिरि, —
 पक्षिविशेष, तद्वत् कल्पाया, —विचित्रवर्णां तै, (“चित्र किर्णोरिकल्पाप्रवर्णैस्ताश्च
 कर्तुर” इत्यमर) ।

(२४२) पञ्चमद्वै, —पञ्चमु अङ्गेषु, मुखसहितेषु शर्फेषु चतुर्षु इति भाष्य,
 मद्रा, —श्वेता इति पञ्चमद्रा तै . उक्तञ्च, —“सिताय यस्य वाजिन शफा समस्तक
 मुखम् । स पञ्चमद्रनामकी श्वस्य राज्यसौम्यद ॥” इति । मल्लिकाचैः, —“शु-
 स्विन्धा समा चैव मल्लिकाकुसुमप्रभा । राज्ञी यस्य तु पर्यन्ते परिचिद्ये तु लीचने ॥
 स ह्येयी मल्लिकाचक्षु दृष्टिपर्यन्तवारक ॥” इत्युक्तलक्षणे । कृत्तिकापिञ्जरेः, —
 “तारकाकदम्बककन्यानेकविन्दुकम्पापितवच । कृत्तिकापिञ्जरा —” इत्युक्तलक्षणे ।

(२४३) आयतेति । —आयतानि —दोषघाण, निर्मांसानि —प्रायेण स्थिमया
 नीति भाव, मुखानि येषा तथोक्ते , उक्तञ्च तद्वद्वच, —“मुख तन्वायतनत चतुरस्र
 शमाहितम् । क्षत्रु चैवीपदिष्टञ्च परिपूर्णञ्च गम्यते ॥” इति । लक्षणेनाष्टक, —“उज्जा
 अतुल्लक्ष्ण णिम्य सवाहिराय चचक्षण —” इति । अतुल्लटकर्णकोशैः, —अतुल्लट,
 —अवर्जं इत्यर्थ, कण, —श्ववल्ग्रिद्य, कोश, —मन्त्रञ्च, यदा, —कर्णकोश, —
 श्ववक्ष्णाय येषा तै । सुउत्तेति । —सुउत्त, —सुवर्जुल, श्लक्ष्ण, —चिह्नण, सुघटित,
 —सुनिश्चित, घण्टिका —सुदघष्टा, वण्डनेऽवेति घण्टिकावन्ध, —शिरसी यौवायाय
 मन्धभाग, निगान् इत्यर्थं येषा तथोक्ते । ताडशनिगालवत्तत्राशाना श्वभूचक्रम्
 उक्तम्, यथा, —“शोवाशिरौऽन्तरशिष्टा दीर्घतत समाहित । नीवर्तानाहितौ
 नातिदुर्नाहोऽतिविधानत ॥ सुदिन्धौऽनुपदिश्वद्य निगाली गदित श्वम ॥” इति ।

(२४४) यूपेति । —यूप, —यज्ञीयपदवस्त्रनकाठमेद तस्यैवानुपूर्वमि —आनुक्य
 मित्यर्थ, तत्र वक्रा आयता —दीर्घा, उदया —उदयता च, येषा येषा तै , तदुक्त, —
 “श्रीवा भूदम्बिनी इषा दीर्घा च सुसमाहिता । गले वहा विदोऽंता तथा शिरदि
 श्योयता ॥ निगाने राज्ञ निर्मासा यदौ साकुञ्जिता श्वश्रम । त्रिष्टनासापवहा च
 पुरास्य प्रशस्तम् ॥” इति ।

(२४५) उपचयैः । —उपचयैः श्वश्रु —स्त्रीतता गच्छन्, स्वश्रुसन्धिर्देशं

(२४६) निर्भृग्नोरःश्लैः, (२४७) अस्यूनप्रगुणप्रसृतैः,
 (२४८) लोहपीठकठिनखुरमण्डलैः, (२४९) अतिजवत्पुटनभयात्
 अनिमित्तान्वाणीव उदराणि हृत्तानि धारयद्भिः, (२५०) उद्य-
 द्रोणीविभज्यमानपृथुजघनैः, (२५१) जगतीदोलायमानबालपल्लवैः,
 कथमपि (२५२) उभयतो निखातदृढभूरिपाशसंयमननियन्त्रितैः,

तैः, तदुक्तं,—“स्वभ सुपरिपूर्णं स्यात् व्यक्तमात्रं पृथुतिक । बहुमासाः प्रसृष्टिः
 स्थिरमामयं पुरितं ॥” इति ।

(२४६) निर्भृग्नैति ।—निर्भृग्न—स्यूलतया वह्निर्निर्गतम्, अथवा रोमादिना
 कृटिलोकतं चरस्यल—वचस्यल शेषा तैः, उक्तं,—“स्यूलस्थि मण्डच्छिद्र
 पृथुल यत्र निर्बलि । चर इन्द्रक प्रशंसति स्यूलजीर्णं महत्तरम् ॥” इति ।

(२४७) अस्यूनैति ।—अस्यूला—स्वल्पमांसित्यर्थं, प्रगुणा—अजु, पछता—
 जडा शेषा तैः, (“जडा तु पछता” इत्यमर.) उक्तं,—“जडे वने दीर्घे निर्भामि
 पूजिते त्रिगुणसिरे” इति ।

(२४८) लोहपीठवत् कठिन खुरमण्डल—इत्ताकारखुरचतुष्टयं
 शेषा तैः, तदुक्तं,—“खुराखुरगे इत्ताय प्रसाधं सुदृढा घना” इति ।

(२४९) अतिजवेति ।—अतिजवेन—अतिवेगेन यत् पुटन—वेद, तस्यात्
 भय तस्मात् हुती, अनिमित्तानि अन्वाणि—नाडीविशेषा शेषु तथोक्तानि इव,
 [हृत्तानि—वर्तुनानि, उदराणि धारयद्भिः, तथा चोक्तम्,—“उदरं इत्तमगुणं
 रक्तस्रोतश्चितं तथा । अकिन्द्वस्वइत्ताभ्यसमकुचि च पूजितम् ॥” इति ।

(२५०) उद्यदिति ।—उद्यती—उदयमधिगच्छन्ती, शीघी—वाजिभा शीमा-
 विशेष, तथा विभज्यमानानि—व्यक्तीक्रियमाणानि, पृथुनि जघनानि—कटिपुरो-
 भागा शेषा तैः, तदुक्तं,—“पृथोर-कटिपाशंश्च मासोन्मथंश्चनिश्चिता । शीघिकेति
 प्रशंसति शीमा वाजिनि पञ्चमी ॥” इति ।

(२५१) जगतीति ।—जगत्या—भूमौ, दीलायमाना बाला,—पुच्छलोमानि,
 पल्लवा इव शेषा तैः ।

(२५२) उभयत इति ।—उभयत,—उभयो पार्श्वयो, निखात,—प्रेत,
 अचुक्कटवैतवत्तादिनि भाव, दृढ,—कठिन, भूरि,—प्रभूत, पाश,—रज्जु,
 शैतं संयमन—वधन तेन नियन्त्रिता,—निबद्धा तैः ।

(२१३) अनायतैरपि पथात् पाशवभ्रप्रमारितैः
 काङ्क्षिभिः आयततरैरिव उपलक्ष्यमाणैः, (२५४) बहु-
 शुभानुप्रथितपीवागण्डके, शामीललोचनैः, (२५५) दूर्वा-
 रसश्यामलकेननवगालान् दशनशृङ्गीतमुत्तान् फरफरित-
 लवः कङ्कजुषः प्रतीकान् प्रचानयद्भिः, (२५६) मानस-
 पलितबालधिभिः, (२५७) एकशफविद्यान्तिसस्तयिधि
 नितजवनार्थैः, निद्रया प्रश्यायद्भिः, (२५८) खलितहृद्धार-
 मन्दमन्दगद्गदमानेषु, (२५९) ताडितसुरधरणिरणित

(२५३) अनायतैरपि—पाशवभ्रप्रमारितान् शविमृतावधैरपि इत्यर्थः,
 [“अनायतैरपि” इत्यत्र “आयतैरपि” इति पाठे,—दोषैरपि इत्यर्थः] पथात् पाश-
 वभ्रेषु वि प्रसारत,—विस्तारित, एक शङ्खि,—पाश दीपां तैः, अत एव आयत-
 तैरपि—अतिदोषैश्चायैरिव, उपलक्ष्यमाणैः,—दृश्यमानैः ।

(२५४) बहुगुणैः ।—बहुगुणैः,—अनेकाङ्गैः, सूत्रैः यथित,—गुणित,
 यौग्यम् नष्टकम्,—भूषणभेद दीपां तैः । शामीललोचनैः,—सुवन्निमीनितनेत्रैः ।
 [“शामीललोचनैः” इति पाठे—शामील—ईशमुद्रिने लोचने दीपां तैः] ।

(२५५) दूर्वा ।—दूर्वारसवन श्यामला वी केनलया,—केनविन्दव, तै
 शृङ्गीतान्—विरितान् दशनं, दनैः, शृङ्गीला—आदौ एताः, पथात् मुक्ता,—
 मुक्ता ताव, फरफरिता,—पुनः पुनरौषकन्यिता, लव दीपां तान, कङ्कजुषः,
 —कङ्कजुषाङ्गुल, प्रतीकान्—अङ्गानि, [“अङ्ग प्रतीकीः इयशोऽपघन” इत्यमरः]
 प्रचानयद्भिः, कल्पयद्भिः ।

(२५६) मानसेनि ।—मानस—लज्ज यथा तथा, बन्दिता,—बाधिता,
 कन्यिता इत्यर्थः, शालधय,—पुष्पलोमानि दीपां तैः ।

(२५७) एकशफे त ।—शफेन शफेन—सुरैः, या विद्यानि,—क्षयितरिति यावत्,
 तथा शने—पञ्चन, मिथिलितं—नशीभुतमित्यर्थः जघनाङ्गे दीपां तैः । प्रथ्यायद्भिः—
 प्रकुर्येव विलयद्भिः । [“प्रथ्यायद्भिः” इत्यत्र “प्रथ्यायद्भिः” इति पाठान्तरम्] ।

(२५८) खलितनेनि ।—खलितनेन—अर्थाविरितनेति यावत् हृद्धारिण मन्द
 मन्द दशा तथा शलाघमानैः—वदद्भिः ।

(२५९) ताडितेति ।—ताडिता—प्रहता, पादेन इति भावः, या सुरधरिणः,

मुखरशिखर खुरनिखितच्छातनै, घासमभिलपद्भिश्च, (२६०)
 प्रकीर्त्यमाणयवसधामरसमक्षरोद्भूतचोभैश्च, (२६१) प्रकुपित-
 चण्डचण्डालहृद्धारकातरतरतरनतारकैश्च (२६२) कुडुम-
 प्रमृष्टिपिञ्जराङ्गतया सततसन्निहितनीराजनाननरक्ष्यमाणैरिव
 उपरि विततवितानै, (२६३) पुरः पूजिताभिमतदेवतैः,
 भूपालवल्लभैः तुरङ्गैः आचितां मन्दुरा विलोकयन्, (२६४) कुतू-
 हलान्निमग्नहृदय किञ्चित् अन्तरम् अतिजान्तो हस्तवामेन

—खुराद्य काठपट्टाच्छादिता भू, तस्या रणितन—शब्देन, मुखर—संशब्दमित्यर्थ,
 शिखरम्—अथ येषां तादृशा, य खुरा, ते लिखित—कुहित, छातल—भूतानं
 दे तेषावधि ।

(२६०) प्रकीर्त्यमाणेति ।—प्रकीर्त्यमाणे,—प्रलियमाणे, य यवसयास,
 —घासकरण, तस्य रसे—स्वादि यो मन्दर,—अन्तरगान् प्रति विविध, अन्यः
 कीऽपि तद्ग्राहं नास्वादयत्विति धिद्येति भाव तेषां उद्भूत,—जनितं चोभं,—
 अर्धैश्चमित्यर्थं येषां तै ।

(२६१) प्रकुपितेति ।—प्रकुपित,—कुडु अत एव चण्ड—चण्ड, य.
 चण्डाल,—अथपाल इति यावन् तस्य हृद्धारणं कातरतरा—अतिदीना,
 तरला,—चञ्चला, तारका,—कनौनिका येषां तै ।

(२६२) कुडुमेति ।—कुडुमे प्रमृष्टि,—प्रमार्चन, तेषां पिञ्जराणि—पिङ्ग-
 खानि अङ्गानि येषां तद्ग्राहं तदा तदा हेतुना । सततेति ।—सतत—निरन्तर,
 सन्निहितेन—संसक्तोऽन्यर्थं, नीराजनाननेन—“यावारा वाजिना नीराजना
 क्रियते” इति शास्त्रात् नीराजनाग्निना रक्ष्यमाणा तैरिव । उपरीति ।—उपरि—
 ऊर्ध्वे, वितत,—विस्तृत वितान,—उल्लोच येषां तै ।

(२६३) पुर इति ।—पुर—अपत, पूजिता—अर्पिता, अभिज्ञता—अभीष्टा,
 देवता येषां तै । [“देवते” इत्यथ “देवते” इति पाठान्तरम्] । भूपालवल्लभे—
 राजप्रिये । आचितां—न्याताम् [“आचिताम्” इत्यथ “आचिताम्” इति पाठं,—
 धर्माभितामित्यर्थ] । मन्दुराम्—अथशालां, (“वाग्निशाला तु मन्दुरा” इत्यमर) ।
 विलोकयन्—पश्यन् ।

(२६४) कुतूहलेति ।—कुतूहलेन—चीकुरोऽनेन, आचितम्—आहृतं, हृदयं
 यस्य तथाभूतं । अतिकाल,—यत् । हस्तवामेन—हस्तस्य वामभागेन इत्यर्थं ।

अत्युच्चतया निरवकाशमिव आकाशं कुर्वाणं, महता कदनीवनेन
 (२६५) परिहृतपर्यन्तं, (२६६) सर्वतो मधुकरमयीभिः मद-
 सुतिभिः नदीभिरिव आपतन्तोभिः आपूर्यमाणम्, (२६७) आशा-
 मुखविसर्पिणा वकुलवनानामिव विकसताम् आमोदेन निम्पन्तं
 घ्राणेन्द्रियं, दूरात् अव्यक्तम् इभधिष्णागारम् अपश्यत्; अपृच्छच्च,
 —“अत्र देवः किं करोति ?” इति । (२६८) अमौ अकथयत्,
 —“एष खलु देवस्य उपवाह्यः, वाह्यं हृदयं, जात्यन्तरित
 आत्मा, वह्नियराः प्राणाः, (२६९) विक्रमक्रीडासुहृत्, दर्पशात

[इक्ष्वाकमन्त्री भाष्यकृता वामइक्ष्वाक इत्यर्थे] । अत्युच्चतया—अत्युच्चतया,
 निरवकाशमिव—अवकाशशून्यमिव, अभद्रप्रमिति भावः ।

(२६५) परिहृतपर्यन्तं—वेदितप्रान्तम् ।

(२६६) मधुकरमयीभिः,—मधुकराणांभिः, मदसुतिभिः,—इक्षिणां दान-
 कारिणि सर्वैरित्यर्थः । आपतन्तोभिः—आवहन्तोभिः ।

(२६७) आशामुखविसर्पिणा—दिशुमुखविसर्पिणा, सर्वत्र प्रसृतेनेत्यर्थः ।
 वकुलेत्यादिना प्राणस्वमेव द्योतयति, गदुक्तं,—“मालतीमुक्तपुत्रागवकुलीपमसौरभम् ।
 दानं पिटान्मुसहस्य मुच्यन्ते तु शीतलम् ॥” इति शैशिकदानलक्षणम्, एवञ्च प्रकीर्ण-
 समयेऽपि तथाविधमद्वेषनेन श्लेषप्रकृतित्वं प्रकटयति—“श्लेषप्रकृतिकं येऽहं भद्रजाति
 तथैव च” इति च शास्त्रकृता दर्शयति । विकसता—प्रफुटताम् । आमोदेन—सौरभेण,
 निम्पन्तं—पूरयन्तम् । इभधिष्णागारम् इभाना—इक्षिणां, धिष्णागारम्—अवस्थान-
 गृहम्, गजवन्धनशालानित्यर्थः । (“धिष्णां स्थाने गृहे मेऽग्री” इत्यमरः) ।

(२६८) असौ—श्रीवारिकः । उपवाह्यः,—क्रीडाहली, [“उपवाह्य” इत्यत्र
 “श्रीपवाह्य” इति पाठोऽपि स एवायं । क्वरिषु केचन सत्राद्या केचिच्च भद्र-
 जातीया द्विविधस्य भद्रा भवन्ति । अस्य च यद्यपि बह्यमाद्येन “विक्रमक्रीडासुहृत्”
 इत्यनेन “दर्पशात इति यद्योर्धनामा वारणपति” इत्यनेन च सत्राद्यात्वमेवीत्तं,
 तथाऽपि “उपवाह्य” इति कथनेन अर्थद्वयेऽपि शौचिन्यात् भद्रजातीयज्ञापयामिति
 निश्चयते । वाह्यं—वह्नियरम् । जात्यन्तरित,—अन्यां जातिं गतः, इक्षिजन्म
 प्राप्त इत्यर्थः । वह्नियरा,—वाह्या ।

(२६९) विक्रमेति ।—विक्रम एव क्रीडा, तस्यां सुहृत्—सहायः । दर्पशातः,

इति यथार्थनामा वारणपतिः । तस्य अवस्थानमण्डपोऽयं महान्
दृश्यते" इति । (२७०) स तम् अवादीत्,—“भद्र ! श्रूयते दर्प-
शातः । यदि एवम् अदीपो वा, पश्यामि तावत् वारणेन्द्रमेव ;
अतोऽहंसि माम् अत्र प्रापयितुम्, (२७१) अतिपरवान्
अस्मिं कुतूहलेन" इति । सोऽभाषत,—“भवतु एवम्, आगच्छतु
भवान् । को दीपः ? पश्यतु तावत् वारणेन्द्रम्" इति ।

(२७२) गत्वा च तं प्रदेशं दूरात् एव गम्भीरगन्धर्व-
ताज्जितैः त्रियति चातककदम्बकैः भुवि च भवननोलकरु-
कुलैः कलकिकाकलकलमुखरमुखैः क्रियमाणकलकीलाहलं,
(२७३) विकवकदम्बसंवादिमदसुरासीरभभरितभुवनं,

—दर्पम्—रुद्धद्वारं, श्रूयामिति शेष, श्रोतयति—वाञ्छयति तथोक्तं । यथार्थनामा
—अन्वर्थनामा, श्रूया दर्पशातवादिति भावः । वारणपतिः,—वनेन्द्र । तस्य—
वारणपते, अवस्थानमण्डप,—वासगृहम् ।

(२७०) स,—वाण । त—दौवारिकम् । यदि एव—दर्पशात इति यथार्थ-
नामेति भावः अदीपो वा—दृष्टने दीपो न भवेत् वा । अत्र—वारणपते
स्थाने प्रापयित—नेतुम् ।

(२७१) अतिपरवान्—अतिशयेन पराधीन । कुतूहलेन—वारणपतेदेशं नीम्-
मुक्तेन । स,—दौवारिकः ।

(२७२) “गत्वा” इत्यादौ “दर्पशातमपश्यते” इत्युत्तरैरुक्तम् । तमेव विशिनष्टि,
गम्भीरैत्यादिभिः ।—गम्भीरं च—गम्भीरं च, गन्धर्वजितेन—कच्छनिमाटेन, इहिननेति
यावत्, अजितानि—उपस्थापितानि मेषमञ्जनशङ्कोत्यादय इति भावः त ।
[“गञ्जितोज्जिते” इत्यत्र “गञ्जितोज्जिते” इति पाठे—गञ्जितेन—वृद्धितेन इत्यर्थः,
ज्जितानि—प्रवृद्धानि, अनेकशङ्काया समुपस्थितानीत्यर्थः तैः] । त्रियति—
अत्राद्ये । चातकानां कदम्बानि—मृदा तैः । भुवि—भूमौ, भवननोलकरु-
कुलैः,—मृहमयूरहन्ते, कला,—मधुरासुटा, कला,—मधुरवाच, तामा कलकलन
—कोलाहलेन, मुखरानि—शब्दायमानानि, मुखानि येषां ते, क्रियमाणं कलः,—
मधुरासुटं कीलाहलं यव तथोक्तम् ।

(२७३) विकचैति ।—विकचानां—प्रच्छटानां, कदम्बानां—नीपवृद्धानां,

(२७४) कायवन्तमिव अकालमेघकालम्, (२७५) अविरल-
मधुविन्दुपिङ्गलपद्मजालकिता मरसीमिव अभ्यवगाढा दशां
चतुर्थीम् उष्मजन्तम्, (२७६) अनवरतम् अवतंसशङ्खैः
आमन्द्रकर्णतालदुन्दुभिध्वनिभिः पञ्चमीप्रवेशमङ्गलारम्भमिव
गायन्तम्, (२७७) अविरतत्वलनचित्रत्रिपदीललितलास्यलयैः

सन्दिग्धा—अनुकारिणा, मद,—दान वारि, स एव सुरा—मद्य, तस्या सौरमेघ—
सुगन्धेन भरित—पूरित, भुवन येन तथोक्तम् ।

(२७४) कायवन्तमिव—भूर्त्तिसलमिव, अकालमेघकालम्—असमयमेघसमयम् ।
जातककदम्बक नीलकण्ठकुल विकचकदम्बसौरभादियुक्तत्वेन नवजलधरग्लामलत्वेन च
तस्य मेघकालत्वेनोत्प्रेया ।

(२७५) अविरनेति ।—अविरला,—घना, र्थे मधुविन्दव,—मदवारिकणा,
तै, अस्य—मधुविन्दव,—मादिककणा, तै पिङ्गल—पिङ्गव, पद्माना—पद्म-
काराणा, पद्मे,—तदाभ्यकुसुमानाद्य, जालक—समूह जातमस्थामिति तथोक्तम्,
[“इतीऽस्य जाने” (वा०) इतीतच् प्रत्यय] “पद्मक विन्दुजाल स्थान गावक करिणा
मिति”, यथा,—“पञ्चसन्निकसस्थानी विन्दुभिश्च कचैलया । खडिताद्रस्तुपाराभ
भाव शक्तिकर करी ॥” इत्युक्तम्, अत्र एव मरसीमिव—कमलाकरमिव अभ्यव-
गाढा—परिणता, चतुर्थी दशां—मदावस्थां नियतदान वारिचरणान् परिषत्तगजानां
शरीर सन्दिग्दमरक्तञ्च भवतीति अत्र एव “चतुर्थीमवगाढाया खीखाविन्दुभिराचित”
इत्युक्तम् । उष्मजन्त—त्यजन्त, मदधाविष्ठा हस्तिना प्रथमं शरीरापेक्षसम्पादकी
मदसावारम्भ प्रथमावस्था, ततोऽनवरतमाधो द्वितीयावस्था, तदनु मदवारिष्णाम्
अङ्गेषु क्रमशो गाढता जायते सा तृतीयावस्था तदन्तरम अङ्गेषु पञ्चाकाराणि
मदविन्दुजालानि बन्धने सा चतुर्थी अवस्थेति बोध्यम् ।

(२७६) अनवरतम्—अविरतम् आमन्द्रा,—द्वैपङ्गेश्वरी, कणतालस्य—
नियतसञ्चालितश्रवणस्य, दुन्दुमेरिष ध्वनश्च,—शब्दा तै, तथा अवतंसशङ्खैः—कर्ण
भूषणोक्तशङ्खैः, पञ्चमी, दशेति भाव स्वास्त्यदशेति यजन्त, तस्या प्रवेश तस्मिन्
मङ्गलारम्भ—मङ्गलवृत्तारम्भसङ्गीतमिश्रं तस्मिन् गायन्त—सङ्गीतवलयम् ।

(२७७) अविरतेति ।—अविरतेन—अविशालन चलनेन—बालनेनेत्यर्थः,
चित्रा—सुदृश्या, या त्रिपदी—पादध्वनौ, एकपदीत्वेषेण पादवधावस्थितिर्वा, तस्य
प्रस्थित—सुन्दर मनोवृत्तित्यर्थे, यत लास्य—नृत्य, तस्य लया,—वाद्याद्येकनानताः

दोलायमानदीर्घटेहाभोगतया मेदिनीविदलनभयेन भारमिव लघयन्तं, (२७०) दिग्भित्तितटेषु कायमिव कण्डूयमानम्, (२७१) आहवाय उदस्तहस्ततया दिग्वारणानिव आह्वयमानं, (२७२) ब्रह्मस्तम्भमिव स्थूलनिश्चितदन्तेन करपत्रेण पाटयन्तम्, (२७३) अमान्तं भुवनाभ्यन्तरे वहिः इव निर्गन्तुम् ईहमानं, सर्वतः (२७४) सरसकिसलय्लतालासिभिः लेशिकैः चिरपरिचयोपचितैः घनैरिव विचित्रसशैवलविसविसरशबलसलिलैः सरोभिरिव च आधोरणैः आधीयमान-

ते । दोलायमानेति ।—दोलायमान,— पुरत पथाच्चानिम्न प्रेङ्गन्, दोषं,—महान् दृष्टस्य आभोग,—विस्तार यस्य तद्भावं तथा तया हितुना । मेदिनीति ।—मेदिन्या,—शुचिभ्या, विदलन—विदारणमित्यर्थं, तथात् गन् भय तेन भारमिव लघयन्त—लघुकूर्त्तनमित्यर्थं ।

(२७०) दिग्भित्ति ।—दिग्भित्ति, —कुत्र, तस्या तटा,—आभोगा तेषु । कायमिव—अङ्गमिव कण्डूयमान—घर्षणमित्यर्थं ।

(२७१) आहवाय—सङ्ग्राहाय । उदस्त,—उत्थितं, हस्त—शुद्धं येन, ("हस्तं करं करिकरं सप्रकोष्ठकरं अपि च" इति मेदिनी) तस्य भाव तत्ता तथा हितुना, दिग्वारणान—दिग्गजान्, आह्वयमानमिव—स्वर्षणा आकारयन्तमिव । [अत्र ज्योतिषे यद्वायं सङ्ग्राहपूर्वकाङ्क्षानाद्यंशोषकत्वेन आत्मनेपदम्] ।

(२७२) ब्रह्मस्तम्भ—ब्रह्माण्ड, स्थूल निश्चित,—तीक्ष्ण, दन्त तेषु, करपत्रेण—ककचेन, पाटयन्तमिव—क्षारयन्तमिव, करपत्रमपि स्थूलनिश्चितदन्तं भवति, स्थाणुस्तम्भश्च भेदयति ।

(२७३) भुवनाभ्यन्तरे अमान्त—पर्याप्तमूलभमानम्, अतिविशालतया वर्तितुं-सञ्जुवन्तमित्यर्थ, अत एव वहिः,—भुवनाभ्यन्तरे वाह्यदेशे, निर्गन्तुम् ईहमानमिव—चेष्टमानमिव ।

(२७४) सरसा,—रसयुक्ता क्लिप्तमेवा,—पत्रका शार्दा, तथाविधा या लता, —प्रतप्य, तामि लसन्ति—राजनीति तथोक्ते, लेशिकैः,—शालिकैः, चिरपरिचयेन—विरामयन्त्या, उपचितैः,—समाहृतैः, घनैरिव—मेघैरिव । विचित्रैति ।—विचित्रानि—अपितानि, सशैवलाणां विसाना—सृष्टालानां, विसरेण—विसरेण, शबलानि—मिथ्याणि, सलिलानि यै, तथाभूतैः । आधोरणैः,—हस्तिपानैः, ("आधोरणा हस्तिपका हस्तारीडा

निदाघसमयसमुचितोपचारानन्दम्, अपि च (२८३) प्रतिगज
दानपवनादानदूरोत्क्षिप्तेन अनिकसंभरविजयगणनालेखाभिरिव
बलिकनयराजिभि तनीयसीभि तरङ्गितोदरण अतिस्ववीयसा
हस्तार्गलदण्डेन अर्गलयन्तमिव संकल सकुलशैलममुद्र
द्वीपकानन ककुभा चक्रवालम्, (२८४) एक करान्तरापितेन
उत्पन्नाशेन कदलीदण्डेन अन्तर्गतशीकरसिच्यमानमूल, मुक्ता
पल्लवमिव अपर लीलाऽवलम्बिता मृणालजालकेन समररसोच्च
रोमाञ्चकण्टकितमिव दन्तकाण्ड वहन्त, (२८५) विसर्पन्त्या
च दन्तकाण्डयुगलकस्य कान्था सर क्रीडास्त्रादितानीव कुमुद

निशादिन इत्यमरः । शोधीयमान — उत्पाद्यमान, निदाघसमयस्य — शीतकालस्य
समुचितेन — उपयुक्तन उपचारण — परिचर्यया आनन्द — सन्तोष यस्य तम् ।

(२८३) प्रतिगजिति । — प्रतिगजाना — प्रतिशब्दिहस्तिना दानपवनस्य — मद
सौरभवाहिनी मरुत इत्यथ आदानेन — दण्डेन आघ्रापिनेत्यथ दूर यथा तथा
उत्क्षिप्त — उद्धत तेन तथा जिगीषयति भाव । अनिकेति । — अनिकेपा — वहन
समराणा — सद्गामाणा विजया तेषा गणना — सङ्गान तथा लक्ष्मिभिरिव —
लिपिभिरिव बलिकनयराजिभि — बलशकारवाच्यशौभि तनीयसीभि — इत
सद्गामिभिरव्यथ । तरङ्गित — अस्मित उदरम् — अधन्तरभाग यस्य तथोक्तम् अति
स्ववीयसा — अतिपूलन, हस्तार्गलदण्डेन युग्मद्वयार्गलदण्डेन अर्गलयन्तमिव — निरुन्मन्त-
मिव । ककुभा चक्रवाल — दिग्मण्डलम् ।

(२८४) एक दन्तकाण्डमित्यन्वयः । करान्तरापितेन करस्य — युग्मस्य
अन्तरे — मध्य अपित — दत्त आघोरश्रेयति भाव तेन उत्पन्नाशेन — उद्धत
पवण कदलीदण्डेन — रम्भान्भन हतुना अन्तर्गते शीकरे — अन्तर्कण सिच्यमान
मूल यस्य तथोक्तम् । मुक्तापल्लवमिव — मुक्ताफलकिसलयमिव अपर दन्तकाण्ड
मित्यनुषङ्गः । [“अपरम्” इत्यत्र “परम्” इति पाठः — अन्वमित्यथ] लीलाऽव
लम्बिता — लीलयया अवलम्बते इति तथोक्तम् मृणालजालकेन — मृणालानचयन ।
समरति । — समर — युद्ध शो रम् — राग तेन उभा — उद्धता रोमाञ्चा एव
कण्टका जाता अस्यति तथोक्तमिव दन्तकाण्ड — दशनसम्ब वहन्त — दधानम्

(२८५) विसर्पन्त्या — विसरन्त्या दन्तकाण्डयुगलकस्य कान्था — प्रमथा । सर,

वनानि बहुधा वमन्तं, (२८६) निजयशोराशिमिव दिशाम् अप्यं-
यन्त, (२८७) कुकरिकीटपाटनदुर्ललितान् सिंघानिव उप-
हसन्तं, (२८८) कल्पद्रुमदुकूलमुखपटमिव च आत्मनः
कलयन्तं, (२८९) हस्तकाण्डदण्डोद्वरणलीलासु च लक्ष्य-
माणेन रक्तांगकमुकुमारतलेन तालुना कवलितानि रक्तपद्म-
वनानि इव वर्धन्तम्, अभिनवकिसलयराशीनिव उद्विरन्तं,
(२९०) कमलकवलपीतं मधुरसमिव स्वभावपिङ्गलेन वमन्तं
चक्षुषा, (२९१) चूतचम्पकानवलीलवद्भ्रुकङ्कोलवन्ति एना-

श्रीरेति ।—सरसि या क्रीडा—विहार, तत्र आस्त्रादितानि—मुक्तानि तानीव,
[इत्युपेक्षा] कुमुदवनानि—कैरवसङ्घान, बहुधा—अनेकधा, वमन्तम्—उद्विरन्तम् ।

(२८६) निजयशोराशिमिव—स्वीयकौर्त्तिसमुद्भवमिव, दिशाम् अप्यंयन्—
दिक्षु विचिपन्तम् । इत्ययोर्युक्तं प्राशस्त्यभाष्ये,—“पद्म कुमुदकुन्दाम्भौ केतकीकुमुदद्युती ।
मगडाङ्किरणालोकौ कौर्त्तिलव्यापकारकौ ॥” इति ।

(२८७) कुकरीति ।—कुसिता—दुर्गला इति धावन्, करिष,—हसितं,
ते एव कीटा,—चूदप्रणयिनिदा, तीषा पाटनेन—संघननेन, दुर्ललितान्,—इत्या तान् ।

(२८८) कल्पद्रुमेति ।—कल्पद्रुमस्य दुकूलं—वेतपटवसन, तदेव मुखपट,—
मुखाच्छादनवस्त्र तमिव, आत्मनः,—स्वस्य, कलयन्त—धारयन्तमित्यर्थः ।

(२८९) हसीति ।—हसन्,—घृष्ट एव, काण्डदण्ड,—नाम्रघटि, तस्य
उद्वरणानि—उत्तोलनाद्येव लीला तासु, लक्ष्यमाणेन—दृश्यमानेन, रक्ताङ्गक-
मुकुमारतलेन—रक्तवस्त्रवत् रक्तवर्णं मुकुमलतलेन तालुना—तालुदेशेन हेतुना, उक्तञ्च
—“रक्तोष्ठतालुरमनम्” इति । कवलितानि—भञ्जितानि । वर्धन्तं—वमन्तम् । अभि-
नवकिसलयराशीनिव—नवरत्नवनिवहानिव ।

(२९०) स्वभावपिङ्गलेन—सदृजदीपशिखातुल्यवर्णेन, चक्षुषा, उक्तञ्च,—
“शशिमूथसमाभासे कलविडाहसद्रिभे । प्रसन्नमधुपिङ्गे च स्थिरे चामौलने तथा ॥
अपरिस्राविषी चैव कुशाग्रिनिभभास्वरे । नेत्रे शस्ते समे क्षिन्धे दीर्घे चाविलुपकम्भी ॥”
इति । कमलाना कवनेन—शाहीन, पीत मधुरसमिव—मकरन्दमिव । वमन्तं—
वर्धन्तम् ।

(२९१) चूतेत्यादिना प्राशस्त्यभाष्ये, यदुक्तम्,—“उभयसुतिरप्येव विवर्णं

लतामिश्रितानि ससहकाराणि कर्पूरपूरपूरितानि पारिजातक-
 धनानीव उंपभुक्तानि पुरः करटाभ्या वहलमदामोदव्याजेन
 विसृजन्तम्, अहर्निशं (१८२) विम्बमङ्गलहस्तस्त्रिभिः
 शर्दूलखण्डितपुण्ड्रेक्षुकाण्डकण्डूयनलिखितैः अलिकुलवाचालितैः
 दानपङ्कैः विलभमानमिव सर्व्वकाननानि करिपतीनाम्,

हर्षवर्जित । यदि स्नादपगम्य तदाऽसौ न सता मत ॥" इति । पुर,—चरत,
 करटाभ्या—दण्डाभ्या, वहलमदामोदव्याजेन—प्रभूतदान वारिसौरभच्छनेन चून
 चम्पकलवलीलवङ्गकङ्कीलवनि—चूतम्—आसगुकुन्मिथय, चम्पक—चम्पकपुष्प
 मिथय, लवली—“नीयाड” इति ख्यात इचविशेष, तस्या पुष्पमिथयं, लवङ्ग—
 लवङ्गकनिका, कङ्कील—“कौक्ला” “वनकर्पूर” इति च ख्यात इचविशेष कङ्कील,
 तस्य फलमिथय, तद्वनि—तद्विशिष्टानि एलालतामिश्रितानि—सकलेन्नावङ्गीयुक्तानि,
 ससहकाराणि—अतिसौरभामसहितानि, (“आस चूती रसान्धोऽसौ सहकारी-
 इतिसौरभ” इत्यमर) । कर्पूरपूरपूरितानि—कर्पूराख्याइचविशेषस्य भुगम्भिनिर्वास
 प्रवाहभरणेण ख्यातानि, पारिजातकवनानि—पारिजाताख्यपुष्पविशेषस्य अरण्यानि
 विसृजन्तमिव—वसन्तमिव ।

(१८१) विभ्रमति ।—विभ्रमेण कृता इत्ये—पुण्ड्रे, स्थिति यै तादृशै । अर्द्धेयादिना
 इच्छुकाण्डस्य लीखनीसाम् प्रदर्शयति, अर्द्धेति ।—अर्द्धे खण्डित—भग्न, य पुण्ड्रेक्षुकाण्ड,
 —इच्छुविशेषस्य काण्ड, तेन यन् कण्डूयन तेन लिखितानि—कृतलिखानि तै, अलिकुल,
 —भ्रमरइन्दै वाचालितानि—भुग्वरितानि तै, यद्वा,—निखितै,—कृतमिथै,
 तयाऽपि अलिकुलवाचालितै,—अलिकुल—भ्रमरइन्देन, वाचालितै—भुग्वरीभुतै,
 [अवाचाल वाचाल भूत इति अभूततद्वावार्थे किप्रत्यये वाचाल इति नामघाती
 कर्त्तरि निष्ठाया सिद्धम् अन्वया विशेषणपदवाचक मत्सर्वाविस्य इत्येच अपयोगः,
 विशेष्यपदोत्तरप्रयोगस्य तस्य साधुवत्] [एतेन अलिकुलस्य लिपेरक्षररूपता अन्वये,
 अक्षरेषु च विद्यमानेषु अधीयमानेषु वाचालता प्रतीयते] । दानपङ्कैः—दानसन्दपङ्कै,
 इक्षिपवै,—दानस्य—मदजलस्य, पङ्कानि—पीठानि तै शिरोरुभकपौलादिप्रदर्शै तत्र
 मदसन्निवस्य प्राधान्येन चरयान् तस्य शिरसु तद्वालेनोपवर्णनमिति वैदितव्यम् ;
 करिपतीना गजेन्द्राद्या, सर्व्वकाननानि विलभमानमिव—सर्व्वशीक्षिप्रमाश्रमिव, दान-
 पङ्कलिखितानुस्य भूम्यादिक किमपि लभ्यते, तदाचराण्य लिखितानि च वाच्यन्ते ।

(२८३) अत्रिरन्तोदविन्दुस्यन्दिना हिमशिलाशकलमयेन
विभ्रमनक्षत्रमालागुणेन शिशिरीक्रियमाणे, (२८४) सकल-
वारणेन्द्राधिपत्यपट्टवम्बुरम् इव उच्चैस्तरा शिरो दधानं,
मुहुर्मुहुः (२८५) स्यगितापावृतदिङ्मुखाभ्या कर्षतालवृन्ताभ्यां
बीजयन्तमिव भर्तृभक्त्या दन्तपर्यङ्किकास्थितां राजलक्ष्मीम्,

(२८३) अत्रिरन्तेति ।—अत्रिरन्तम्—अत्रयम्, उदविन्दुस्यन्दिना—अत्रय
सावित्र्या, [“मन्योद्भनस्तुविन्दु—” (६३।६० पा०) इति मूलेषे भाषिक उदवस्य
उदादेश तथा च उदकविन्दुरित्यपि पदान्तरं भवतीति विभागसः] हिमशिलाशकल
मयेव—वातवजीभूत कर्षकार्षणं हिमं हिमशिला, मच्छकलमयेन—तारलक्ष्मयेन ।
कचित्तु “हिमानि शिलाशकलानि चन्द्रकान्ता” इति प्राहुः । विभ्रमनक्षत्रमालागुणेन
—विभ्रमात्र—शोभाश्रमिच्छे, घ्रा भक्षवाणा भालिव इति नक्षत्रमाला—सप्तविंशति-
मन्दिनिश्रितौ मौक्तिकधारविशेषे स्ता एव गुण,—पाशं देन, शिशिरीक्रियमाणं
—श्रीतनीक्रियमाणसः, अतिधनधानां वहुंल्लकाराणाञ्च मौक्तिकधरा राजस्य शिरसि
शोभाश्रे निहितानां जत्र वेन्दुरूपत्वेन कर्षोपलक्षपत्वेन चोपेक्षितत्वं सुसङ्गतमेवेति श्रेयम् ।

(२८४) सकलानां वारणेन्द्राणां—इक्षोन्द्राणां, आधिपत्य—
प्रभुत्वं तस्य पट्टवम्बुरम्—तन्मूर्च्छकक्षेत्रपदवद्वर्णमिति यावत् तत्र वम्बुरमित्—रमणीयमित्,
शोभमानमित् इत्यर्थं, उन्नतानामिवेति वा, गजशिरीरेण्य समन्तत्रचादर्शनात्, तत्र
पट्टवम्बुरेण विपमत्र जातमित्युपेक्षितम्, (“वम्बुरं मुकुटे पृथि स्त्रीषि उन्नतैश्चकल्यो ।
वम्बुरे वधिरे इमे विपु आद्वन्दनस्यो ॥” इति मेदिनी) उच्चैस्तराम्—अतिशयेन
उच्चं शिर—मक्षकं, दधानं—धारयन्तम्, तस्य करिणं प्राशन्तलक्ष्यं, यथा,
—“समं महत्तं धूर्णञ्च नातिश्र्चोन्नमक्षकम् । नासाय नातिश्र्च विद्वानावयर्हं
सदु ॥” इति ।

(२८५) स्यगितामि ।—स्यगितामि आच्छादित, प्रसारणचये इति भावः,
प्रपाशेत् प्रकणितञ्च, सङ्कोचनावसरं इति भावः, तस्यातिविशालत्वाद्देव्याशयः,
दिङ्मुखे यथा तथादिषाभ्या, कर्षतालवृन्ताभ्या—कर्षात् तत्र तालवृन्ते ताभ्याम्,
[“कर्षतालवृन्ताभ्याम्” इति पाठे—निजतल्लान्तिशयवत्त्वप्यजनाभ्याम् इत्यर्थः] ।
दन्तेति ।—दन्त एव पर्यङ्किका—सुदपर्यङ्क राजस्यध्या अदभ्यानयोग्यत्वादिति भावः,
सत्र स्थिता हा, राजलक्ष्मी—राजपथ बीजयन्तमित् इत्यन्वयः ।

(२८६) आयतवंशक्रमागतेन गजाधिपत्यचिह्नेन चामरंणेव
चमता बालधिना विराजमानं, (२८७) स्वच्छशिशिर-
श्रीकारच्छलेन दिग्विजयपीताः सरित इव पुनः पुनः
मुखेन मुञ्चन्तं, क्षणम् (२८८) अवधानदाननिस्पन्दीकृत-
सकलावयवानाम् अन्यद्विरदडिण्डिमाकर्णनवलनानाम् अन्ते
दीर्घशीत्कारैः परिभवदु खमिव आवेदयन्तम्, (२८९) अलक्ष-
युद्धमिव आत्मानम् अनुशोचन्तम्, (३००) आरोहाधिरूढि-
परिभवेण लज्जमानमिव अद्भुत्सौलिखितमहीतलं मदं मुञ्च-

(२८६) आयतेति ।—आयत, —दीर्घं, पञ्च, —इहवम् इति यावत्,
कुत्रच तस्य क्रमेण—आनुपूर्व्यां, परम्परया च, आगतं,—उद्धृतं प्राप्तं तेन ।
आयतवशं, वक्रवशं, शरवशं, बालवशयेति चतुर्षु आयतवशस्यैव प्राप्त्यमुक्तं,
अथा,—“यावत् पूरितपात्रस्य पशुशायनताकृति । शुभी ज्ञेयी गजेन्द्राणामावतं
कुर्वते सुखम् ॥” इति । गजाधिपत्यं तस्य चिह्नं—लक्षणं तेन । बालधिना—
पुच्छेन विराजमानं—श्रीभमानम् ।

(२८७) स्वच्छेति ।—स्वच्छाना—विशदानां, शिशिराणां—शीतलानां, श्रीकारा-
णाम्—अशुक्लानां, छलं तेन, दिशा विजये—विजयकाले, पीता ता सरित,—
नदी । मुञ्चन्तं—त्यजन्तम् ।

(२८८) अवधानेति ।—अवधानस्य—मनीनिवेशस्य, दानेन—करणेनेत्यर्थं,
मनीनिवेशपूर्वकम् अन्यद्विरदडिण्डिमशब्देन इति भावः निस्पन्दोक्तता,—विशलीकृता,
सकला अवयवा यासु तासाम्, अन्येषां द्विरदानां—गजाणां, डिण्डिमाकर्णने—
तेषामुपरि स्थापितानां वाद्यभेदानां यदर्थे, या बलना—चापना, तदमहिम्नता वा इति
भावः तासां, [“डिण्डिमाकर्णनवलनानाम्” इत्यत्र “डिण्डिमाकर्णनाप्रचलनानाम्”
इति शब्दे—डिण्डिमाकर्णने या अडवचना—अङ्गचालना तासाम्] अन्—अवसाने ।
दीर्घशीत्कारैः,—दीर्घंकाव व्याप्य निर्गतैः शीत् इत्याकारकाञ्चकशब्दविशेषैः,
[“दीर्घशीत्कारैः” इत्यत्र “दीर्घंशुत्कारैः” इति पाठान्तरम्] । परिभवदु खमिव—
पूराङ्गप्रत्यक्षीकमिव, आवेदयन्तं—प्रकटयन्तम् ।

(२८९) अलक्ष्येति ।—न लक्ष युद्धेन तथोक्तिमिव ।

(३००) आरोहेति ।—आरोहस्य—आरोहिण इत्यर्थं, अधिदडि,—अधि-

न्तम्, (३०१) अवज्ञागृहीतमुक्तकवलकुपितारोहारटनानु-
रोधेन मदतन्द्रीनिमीलितनेत्रविभागं कथं कथमपि मन्दमन्दम्
अनादरात् आददानं कवलान्, (३०२) अवजग्धतमालपल्लव-
सुतश्यामलरसेन प्रभूततया मदप्रवाहमिथ मुखेनापि उल्लजन्तं,
(३०३) दलन्तमिव दर्पेण, खसन्तमिव शोथ्येण, मूर्च्छन्तमिव
मदेन, वृष्यन्तमिव तारुष्येण, द्रवन्तमिव दानेन, वलन्त-
मिव बलेन, माथ्यन्तमिव मानेन, उद्यन्तमिव उत्साहेन,
ताम्यन्तमिव तेजसा, लिम्पन्तमिव लावण्येन, मिञ्चन्तमिव

राक्षस, सैव परिभव तेष, लज्जमानमिव, अट्टलीभि — करिजरापावयवै , अन्यव,
—करशाखाभिश्च, लिखित—खलिङ्गतमहौतल—भूतल शैव तथोक्त, लज्जिताना
भूलम्बन स्वभाव इति भाव , मद—दान-वारि, गव्वब, मुचन्त—व्यजन्तम् , लज्जितस्य
गर्भान्वाग समुचित एव ।

(३०१) अवज्ञेति ।—अवज्ञया—अवहेलया, आदौ गृहीता यथात मुक्ता,
—यक्ता, ये कवला, ते कुपित,—गृष्ट, य आरोह,—इक्षिपक, तस्य आरोहानु-
रोधेन—निर्बन्धात्तश्चेन इत्यथ , मदेति ।—मदन या तन्द्री—आलस्य, निद्रा वा,
(“तन्द्री निद्रा प्रभौलयो” इत्यमरः । आलस्य वा इन्द्रियाणामचष्टन वा प्रभौल्या)
तथा निमीलित नेत्रया, विभाग,—“कचित् सङ्गावाचिनामपि मूरणाद्यत्वम्” इति
न्यायात् तृतीयो भाग इत्यथ यद्भिन् दत् यथा तथा, कवलान्—वासान्,
आददान—गृह्यन्तम् ।

(३०२) अवजग्धेति ।—अवजग्धाना—स्त्रादिताना, तमालपल्लवाना सुता,
—निर्मलिता, श्यामला रसा यद्भ्यान् तथोक्तेन, मुखेन—वदनेन, प्रभूततया—शत्रुर्वेष,
मदप्रवाहमिव—दान-वारिस्रोत इव, उत्प्लजन्त—मुचन्तम् ।

(३०३) दलन्तमिव—स्पर्ध मिद्यमानमिव । [“दलन्तम्” इत्यब “वलन्तम्”
इति पाठे,—कल्पमानमित्यथ] । अस्सन्तमिव—जीवन्तमिव । वृष्यन्तमिव—खलन्त-
मिव । द्रवन्तमिव—गलन्तमिव । दानेन—मदेन । वलन्तमिव—विघेष्टमानमिव ।
माथ्यन्तमिव—मत्तता प्रकटयन्तमिव । उद्यन्तमिव—उदयमानमिव । ताम्यन्तमिव—
क्लिश्यन्तमिव । लिम्पन्तमिव—संयोजयन्तमिव, घट्टयन्तमिव वा । मिञ्चन्तमिव—
वधन्तमिव ।

सौभाग्येन ; (३०४) द्विग्वं नखेषु, परुषं रोमविषये,
 गुहं मुखे, सच्छिष्य विनये, मृदुं शिरसि, दृढं परिचर्यु,
 ऋषं स्वश्ववन्धे, दीर्घम् आयुषि, दरिद्रम् उदरे, सततप्रवृत्तं
 दाने, (३०५) बलभद्रं मदलीलासु, कुलकलत्रम् आयत्ततासु,
 जिनं चमासु, वज्रिवर्षं क्रोधमोक्षेषु, गरुडं नागोद्धृतिषु,
 (३०६) नारदं कलहकुतूहनेषु, शुष्काशनिपातम् अवस्कन्देषु,
 मकरं वाहिनीक्षीमेषु, (३०७) आशीविषं दशनकर्मसु,
 वरुणं हस्तपाशाकृष्टिषु, यमवागुराम् अरातिसंवेष्टनेषु,

(३०४) द्विग्विति ।—उक्तञ्च,—'दद्या द्विग्वं, सिता शला' इति ।
 परुष—कर्मणः, यो हि द्विग्वं (प्रीतिमान्) स कथं परुष (शीतिशून्य) भवति ? इति
 विरोधः । गुह—महात्मनः, आचार्यस्य । सच्छिष्य—सुशीलं शिष्यं, विनये इति ।—
 उक्तञ्च—'विनये मुनिमिलुष्या क्रुदा नावाथ राचमा । निश्चिप्रस्थाधिकत्वाच्च शर्षं
 नागा महीपत ॥' इति । अथ गुहं, स कथं शिष्य ? इति विरोधः । मृदु—कीमलम् ।
 परिचर्येषु—अवयवेषु इत्यर्थः । मृदु दृढयोरेकभावस्थानं न युज्यते इति विरोधः ।
 स्वश्ववन्धे—घोवानुले । ऋषं दीर्घयोर्विरोधः उत्रेय । दरिद्र—रुग्ण, दीनश्च । दाने—
 नन्दवारिखात्र इत्यर्थः, अथ च दाने—त्वामि । अथ दरिद्र-सततदानप्रवृत्तयोर्विरोधः ।

(३०५) बलभद्र—बलरामम्, मदलीलासु—मद,—दान-वारि, सुरामनशा
 च, तक्तोवादि । कुलकलत्रम्—कुलाङ्गना, आयत्ततासु—परमत्तासु । बलभद्रं कुल
 कलत्रयो मदमत्तता वश्रुतयोश्च विरोधः । जिन—बुद्धदेवम् । वज्रिवर्षम्—अग्नि
 कृष्टिम्, क्रोधमोक्षेषु—कीर्णमक्षरेषु । अथ अमश्रुतानजिन वज्रिवर्षयो चना श्रीध-
 र्माचरीश्च विरोधः । नागोद्धृतिषु—नागाना—प्रतिपचहस्तिना, सर्पावाच, उद्धृतिषु
 —निपातनेषु ।

(३०६) नारद—सनामप्रसिद्ध देवर्षि, नार—जलं ददातीति तथोक्तञ्च,
 कलहकुतूहनेषु—विवादकौतुकेषु, शुष्कापापारिषु च । शुष्काशनिपातम्—उष्टिं विना
 शयनतनम, अवस्कन्देषु शब्देषुम् आक्रमणेषु । मकर—जलजन्तुभेद, वाहिनीक्षीमेषु
 —शत्रुसेनादलनेषु, नद्युद्धमक्षरणेषु च ।

(३०७) आशीविष—सर्प, दशनकर्मसु—दन्तव्यापारिषु, दशनक्रियासु इत्यर्थः ।
 वरुण—जलाधिपति, अथ,—पृथक् एव पापं हस्तपाश, हस्ते पाशश्च, तेन आकृष्टम्,

(३०८) काल परिणतिषु, राहु तीक्ष्णकरग्रहणेषु,
लोहिताङ्गं वक्रचाण्डेषु, (३०९) अनातचक्रं मण्डलभ्रान्ति-
विज्ञानेषु, मनोरथसम्पादकं चिन्तामणिपर्वतकं विक्रमस्य,
(३१०) दन्तमुक्ताशैलस्तम्भ निवासप्रासादम् अभिमानस्य,
(३११) घण्टाचामरमण्डनमनोहरम् (३१२) इच्छासञ्चरण-
विमानं मनस्विताया, (३१३) मदधारादुर्दिनाम्भकारं

—आकर्षणानि तासु । दन्तबासुरा—यस्य बासुरा—प्राणिवन्धनकालं ताम्,
अनातचक्रं—शत्रुसमाक्रमणेषु ।

(३०८) काल—यम, कृष्णवर्षं परिणतिषु—असकृन्मसु, तिर्यक दन्तप्रहार-
कर्मसु इति वा, तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गत परिणती मतं इति अरणात्, केचिन्तु,—
परिणतिषु—शुभाशुभादिकर्मविधाकेषु कालम्—अहरादिकल्पम् इति पदान्तरे
व्याख्यानयन्ति । तीक्ष्णकरग्रहणेषु—तीक्ष्ण—तीक्ष्ण प्रचण्डेनेत्यर्थ, यदा—तीक्ष्णं
यदा तथा, करेण—ग्रहणेन ग्रहणानि—आक्रमणानि अन्वय,—तीक्ष्णकर—ग्रहं,
तस्य ग्रहणानि—घाता तेषु । लोहिताङ्गं—मङ्गलग्रहं वक्रचाण्डेषु—कुटिलपरिणतिषु ।

(३०९) अनातचक्रं—तदाद्यकार्यचक्रविशेषम्, लक्ष्मणमण्डलस्य, मण्डल-
भ्रान्तिविज्ञानेषु—मण्डलाकारेण भ्रान्ति,—असकृन्, तस्या विज्ञानानि—विशिष्टानि
ज्ञानानि परिचया इत्यर्थं तेषु । मनोरथसम्पादकम्—अभीष्टनिर्वाहकं [शिष्ये-
वर्णिसमाप्त “कथञ्छण” (३।१।१ पा०) इत्यणि कृते स्वार्थे क] । चिन्तामणि-
पर्वतकं—चिन्तामणि—चिन्तामयं चिन्तितवस्तुतायकामुन्धरविशेषं तस्य पर्वतकं,
—सुदृढप्रवृत्तं तम् । [“पर्वतकम्” इत्यत्र “पर्वतम्” इति पाठान्तरम्] ।

(३१०) दन्तेति ।—दन्तावेव मुक्ताशैलस्तम्भौ—भौतिकपाषाणस्तम्भौ दन्तौ
मुक्ताशैलस्य स्तम्भौ इव इति वा यस्य तथोक्तम्, दन्तस्य मुक्ताशैलानाञ्च स्तम्भा यत्र
सादृशमिति च । निवासप्रासाद—निवासभवनम् । [दन्तमुक्ता प्रासादम्
इत्यत्र “दन्तमुक्ताशैलस्तम्भनिवासप्रासादम्” इति समलपाठोऽपि दृश्यते] ।

(३११) घण्टेति ।—घण्टाश्च चामराणि च तौ मण्डनेन—अण्डरखेन,
—मनोहर,—रम्यं तम् ।

(३१२) इच्छति ।—इच्छा—वाञ्छानुसारेण इच्छते, अप्रतिफल्येति भावः, सञ्चरण-
—परिभ्रमणं तत्र विमानं—देवधानं तम् । मनस्विताया,—दीरताया इति यावत् ।

(३१३) मदिति ।—मदधाराभिः, दुर्दिन—समाच्छन्नमित्यर्थ, अत एव अर्थं

गम्भीरकधारागृहं क्रोधस्य, (३१४) सकाञ्चनप्रतिमं महा-
निकेतनम् अहङ्कारस्य, (३१५) सगण्डशैलप्रसवणं क्रीडा-
पर्वतम् अवलीपस्य, (३१६) सदन्ततोरणं वज्रमन्दिरं दर्पस्य,
(३१७) उच्चकुम्भकूटाद्यालकविकटं सञ्चारि गिरिदुर्गं राज्यस्य,
(३१८) कृतानिकवाणविवरसहस्रं लोहप्राकारं पृथिव्या,
(३१९) शिलीमुखगतभ्राड्ढारितं (३२०) पारिजातपादपं
भूनन्दनस्य, तथा च सङ्गीतगृहं कर्णतालताण्डवानाम्,

करोति इति अक्षकारं तत्, गम्भीरकधारागृह—सुवासितजलधारागृह, क्रोधस—
कीपस्य ।

(३१४) सकाञ्चनेति ।—काञ्चनप्रतिमा—काञ्चनी—स्वयंमयी, स्वयंनिर्मिता इत्यर्थः,
प्रतिमा—दन्तबन्ध, देवताकृतिय, तद्वहित—तदगुक्तमित्यर्थः, (“प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे
चातुक्रतावपि” इति मेदिनी) । महानिकेतनं—महामन्दिरम्, अहङ्कारस्य—दर्पस्य ।

(३१५) सगण्डेति ।—गण्डः,—कपील एव, शैल, अन्यत्र—गण्डशैल,—पर्वतात्
विद्युत् स्फूर्तिपत्न, (“गण्डशैलास्तु च्युता स्फूर्तिपला गिरे” इत्यमरः) तत्र प्रसवणं—
दान वारिस्राव, निर्भरश्च तेन सह वर्तमानम्, अवलीपस्य—गर्वविशेषस्य ।

(३१६) सदन्तेति ।—दन्तावेष तोरण,—बहिर्द्वारम् अन्यत्र,—दन्तनिर्मित-
श्रीरण, तेन सह वर्तमानम् । वज्रमन्दिरं—वज्रनिर्मितगृहम् ।

(३१७) उच्येति ।—उच्चौ उन्नतौ, कुम्भावेव कूटौ—शिखरे यस्य ताडय, यत्
अद्यानक—हर्म्यं, तदत् विकटं—भयावहं सञ्चारि—जडमम, यद्वाह कौटिल्य,—
“हलिनी हि जडम दुर्गम्” इति । गिरिदुर्गं—पर्वतरूपं शत्रुदुष्पुत्रेण स्थानमित्यर्थः ।

(३१८) कृतेति ।—कृतानि अनेकानि वाणविवरसहस्राणि वाणनिक्षेपाद्यै
द्विद्रसमुद्रा, प्राकारेषु वाणनिक्षेपाद्यै विवरसहस्राणि क्रियन्ते, ये “इन्द्रकीडा” इति
वाणवादिषु ख्याता, यद्वा,—वाणैः, शत्रुनिक्षेपैरिति भावः, विवरसहस्राणि यत्र
शाडय लोहप्राकारं—लौहनिर्मितप्राचीरम् ।

(३१९) शिलीमुखेति ।—शिलीमुखाना—भमराणा, इति भाडारित,—
निनादित, यद्वा,—शिलीमुखान्तै—वाणसमुद्रैः, शत्रुप्रहितैरिति भावः, भाडारितः,
—पतनक्षये भाडारशब्देन विद्ध तम् ।

(३२०) पारिजातपादपं—देवतव्यतिशेष, भूनन्दनस्य—भू,—शक्तिवै एक

(३२१) आपानमण्डपं मधुपमण्डलानाम्, अन्तःपुरं शृङ्गारा-
भरणानां, मदनीश्वरं मदलीलालास्यानाम्, (३२२) अक्षुष-
प्रदीपं नक्षत्रमालामण्डलानाम्, (३२३) अकालप्राट्कालं
मदमहानदीपूरप्लवानाम्, अनीकशरत्नमयं सप्तच्छदवनपरि-
मलानाम्, (३२४) अपूर्वहिमागम शीकरनीहाराणां,
मिथ्याजलधरं गर्जिताडम्बराणां दर्पगातम् अपश्यत् ।

आसीच्च अस्य चेतसि—(३२५) “नूनमस्य निर्भाषे

मन्दन देवकानन तस्य अन्वव—भुव—पृथिवीं, नन्दवति—पालनेन प्रीणय
तीति भूमन्दने,—राज्ञो तस्य । कर्षतालताष्टवर्णां—कर्षसंघालनरूपनर्तनागाम ।

(३२१) आपानमण्डपं—पानदण्ड, मधुपमण्डलानां—भद्रसमूहानाम् अन्वव,
—विटानां मद्यपायिनामित्यर्थं । शृङ्गारभरणानां—शृङ्गारा,—सिन्दूरादिभि,
मण्डनविशेषा एव, आभरणानि अन्वव,—शृङ्गार,—रसविशेष, (“शृङ्गार,
सुरने नाक्षरसे च शशमण्डने” इति मेदिनी) तस्य आभरणानि—विनासदृशा
शीयर्थं तेषाम् । मदनीश्वर—मदयतीति मदन,—मदकर, सखी यस्य तथोक्तम्,
अन्वव,—कामोन्ववम् ।

(३२२) अक्षुषेति ।—अक्षुष—पूर्ण, मेघावरणादिशून्य इति भावः, प्रदीप,
—रजनीमुख पत्रे,—अक्षुष,—पूर्णं प्रदी—प्रकृतभुज यस्य तद्वैत, (“भुजवाह
श्वेटी दी” इत्यमर) नक्षत्रमालामण्डलानां—नक्षत्रमाला —तारकाराजय एव,
मण्डलानि—धजाकारवेष्टनानि परिधयो वा तेषां, पत्रे,—नक्षत्रमाला —सप्तविंशति-
नीतिकहारा एव, मण्डलानि तेषाम् ।

(३२३) अकालप्राट्कालम्—अमनःपर्याप्तमयम् । मदेति ।—मदा ऽव
महानदीनां पूरा,—पवाहा तेषां प्लवा,—गतिविशेषा तेषाम् । अनीकशरत्नमय
—मिथ्याशरत्काल सप्तच्छदवनपरिमलानां—सप्तपर्णवनस्थित परिमला —दोरभाषि,
मदवारीषामिति भावः तेषाम् ।

(३२४) अपूर्वहिमागम—नूतनदेमत्, शीकरनीहाराणां—अनकृष्यदपश्चि-
राद्याम् । मिथ्याजलधरम्—अनीक पयोधरम्, अन्य मेघमित्यर्थ, गर्जिताडम्बराणां
—गर्जितान्देव वाडम्बरा,—श्रेष्ठाविशेषा तेषाम् ।

(३२५) नून—मन्त्रे, [इत्युत्प्रेक्षावत्त्वम्] । अस्य—दारुणते, निर्भाषे—

गिरयो प्राहिताः परमाणुतां, कुतीऽन्यथा (३२६) गौरवम्
 इदम् ? आश्चर्यमेतत्, विन्ध्यस्य दन्तो । आदिवराहस्य करः ।
 इति विस्मयमानम् एतं दौवारिकोऽब्रवीत्,—“पथ्य,—
 मिथ्यैवाल्लिखतां मनोरयशतैर्निःशेषनष्टां श्रियं
 चिन्तासाधनकल्पनाकुलधियां भूयो वने विदिषाम् ।
 आयातः कथमप्ययं स्मृतिपर्यं शून्यीभवचेतसां
 नागेन्द्रः सहते न मानसगतानाशागजेन्द्रानपि ॥ ४ ॥

सद्यो, परमाणुता प्राहिता,—नीता, प्रापिता इत्यर्थं, देहस्य भौतिकपरमाणु
 ममटिमयत्वादिति भावः ।

(३२६) गौरव—गुरुत्वम् । आश्चर्य—चमत्कृति, यत् विन्ध्यस्य—तदाख्यपरवन्तस्य,
 दन्तो, एतत् आश्चर्यमित्यर्थं, विन्ध्यपरवन्ततुल्यीष्यं गजेन्द्र इति भावः । आदिवराहस्य—
 वराहरूपेणावतीर्णस्य भगवती विष्णोरित्यर्थ, कर,—गुणः, इति च आश्चर्यम्, आदि-
 वराहसदृशोऽयमिति भावः । विस्मयमान—चमत्कुर्याणम् । एत—वाप्यम् ।

दर्पभातस्य विक्रमातिशयप्रदश्चन्द्रसङ्घेन राजविदिषा पुनरभ्युदयसम्भावना
 राहित्यं प्रकटयति, मिथ्यैवति ।—निःशेषेण नष्टा तां—सर्वत्र नाशं गतामित्यर्थं,
 श्रियं—राजलक्ष्मीं, जिजामिति शेष, पराजितत्वादिति भावः, मनोरयशतैः,—शतैः शतैः
 मनोरयैः, एवमेवमद्याभिः सश्रीकैः करिष्यते इत्येवमभिलाषैरित्यर्थ, मिथ्यैव—
 अथैव आलिखताम्—अनुशोचतामिति यावत्, [“आलिखताम्” इत्यत्र “आलिखिताम्”
 इति पाठे—चित्रिता, मनसि अद्वितामित्यर्थं श्रियमित्यस्य विशेषणम्, कुर्वतामिति
 शेष] भूय,—समधिकं यथा तथा, चिन्तया—अहो । केन दुर्ह्वेन अध्यात्मैर्दृशो
 दुर्ह्वेन जाता ? कं वा उपायं करिष्यामि ? इत्यादिभावजनया इत्यर्थं, साधनानां—पुन
 र्द्वारोपायानां, कल्पनया च आकुलं धीर्येण सधामूतानाम्, अथ एव शून्यीभवचेतसां—
 शून्यीभवत्—निराशीभवदित्यर्थं, चेतो वैषा लाहशाना [“शून्यीभवचेतसाम्” इत्यत्र
 “शून्यीभवचेतसः” इति पाठे तु—शून्यीभवता चेतसा कथमपि स्मृतिपर्यम् आयात
 इत्यन्वयः] वने विदिषा—दन्वांसिना शूण्या, कथमपि—अतिक्रमेण स्मृतिपर्यम्
 आयातः,—तेनैव वारणद्वये कथं नितरा निज्जना इति अरण्यपङ्क्ति मत्, अथ नागेन्द्रः
 —वारणपतिः, मानसं—विषयं, सरीविशेषं गता तान् आया, —दृष्ट्वा, अभिलाषा
 इत्यर्थं, ता एव गजेन्द्राः, आशागजेन्द्राः,—दिग्गजाश्च तान्, न सहते—न धमते,

तत् एहि, पुनरपि एनं द्रक्ष्यमि, पश्य तावत्
(३२७) देवम्” इत्यभिधीयमानश्च (३२८) तेन (३२९) मद-
जलकज्जल कानकपोलपट्टपतितां मत्तामिव मदपरिमलेन
मुकुलितां कथमपि तस्मात् दृष्टिम् आकृष्य, तेनैव दौवारिकेण
उपदिश्यमानवत्मां, समतिक्रम्य भूपालसहस्रसङ्घानानि त्रीणि
कक्ष्यान्तराणि, चतुर्थे (३३०) मत्स्याख्यानमण्डपस्य पुरस्तात्
(३३१) अजिरे स्थितं, दूरादूर्ध्वस्थितेन प्राशुना कर्णिकार-

का कथा विपक्षे भूपाले उपस्थापितानां दन्तिना प्रतिपक्षाणामिति तात्पर्यम्, एतस्य
धरत्वे श्रद्धा मनसि पुन खराचीङ्गारस्य आशाऽपि नोर्दतीति भावः । अत्र आशाम्
गजेन्द्राद्यामभेदारीपात रूपक्रमलङ्कार, “मानसगतान्” इति विशेषणश्लेषेण सद्दीर्घतेः ;
अन्वयश्च श्लेष-शब्दविषय एव । शार्दूलविक्रीडित इति,—“सूर्याश्चैर्यदि म स-जी-
स-त त गा शार्दूलविक्रीडितम्” इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

(३२७) देवम्—श्रीहरपुत्रमित्यर्थः ।

(३२८) तेन—दौवारिकेण ।

(३२९) मदति ।—मदजलमेव कज्जलम्—अध्वनं, तेन काल—क्षणवर्षं,
य कपोलपट्ट,—गण्डतट्टं दलित इति भावः तस्मिन् पतिता—निहितता ताम् ।
[“मदजलकज्जलकालकपोल—” इत्यत्र “मदजलपट्टिनकपोल—” इति पाठे,—
मदजलन पट्टिल,—मलिन इत्यर्थः] । तस्मात्—वारधेन्द्रान्, मत्तोऽपि पतति
मुकुलितदृष्टिर्जायते, चरणशृङ्खलनादन्यैराहृत्यमाषश्च भवति । समतिक्रम्य—अतीत्य ।
कक्ष्यान्तराणि—प्रकोष्ठवकाशान् । चतुर्थे, कक्ष्यान्तरे इति शेषः । “चतुर्थे” इत्यादौ
“चक्रवर्तिन इषम् अद्राचीत” इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

(३३०) त विश्रित्तिं सन्ध्यादिभिः । सत्याख्यानेति ।—सत्यस्य—सत्यनिष्ठप-
थस्य, यत् आस्थानमण्डप—समाग्रह तस्य, विचारानुग्रहस्य इत्यर्थः । [“मत्स्या-
ख्यानमण्डपस्य” इत्यत्र “भुक्ताख्यानमण्डपस्य” इति पाठे—भुक्त—भोजन, तस्मिन्
सति, भोजनानन्तरमित्यर्थः, यत् आस्थानमण्डप—लोकदर्शनार्थे विश्रामार्थं वा अवस्थिति-
ग्रह तस्येत्यर्थः] । पुरस्तात्—अग्रतः, अग्रवर्तिनीत्यर्थः ।

(३३१) अजिरे—अग्ने, स्थित—विह्वलम् । दूरान्—दूरदूरात् इत्यर्थः,

गौरेण (३३२) व्यायामध्यायतवपुषा शस्त्रिणा मौलेन शरीर-
परिचारकलौकेन पङ्क्तिस्थितेन कार्त्तस्वरस्तम्भमण्डलेनेव परि-
ष्टितम्, (३३३) आसन्नोपविष्टविशिष्टेलोकं, (३३४) हरि-
चन्दनरमप्रदान्ति (३३५) तुषारशीकरशीतलतले दन्त-
पाण्डुरपादे शशिमये इव मुक्ताशैलशिनापट्टयने समुपविष्टं,

कश्चित्स्थितेन—दण्डावमानेन, प्राणुना—उन्नतकायेन अन्यतः,—प्रकृष्टा भ्रंशवो यस्य
तेन, कर्षिकारगौरेण—आरखधपुत्रसदृशगौरकान्तिना ।

(३३२) व्यायामेति ।—व्यायामेन—अत्र चान्दनाद्यपत्नीडाविशेषेण, व्यायते—
विभक्तावयव, विशेषेण परिपुष्टय, वपुः,—शरीर यस्य तेन, अन्यतः—अतिदीर्घं परिष्ठाह-
विशिष्टगात्रेण । शस्त्रिणा—शस्त्रपाणिना, स्तम्भगात्रेऽपि शस्त्रा स्त्रायन्ते अतस्तेषामपि
शान्तिवं बोध्यम्, मौलेन—मूलायातेन, वशस्तमानुगतैर्न इत्यर्थं, परिचारकाय मौल
सुतश्च त्रेणमित्राभिर्घाटविकर्मेर्देन घटपकारा भवन्ति, अन्यतः,—मूले—बुधे भव मौल तेन
बुधप्रतिष्ठेन निष्ठातमूर्धनेति भावः, शरीरपरिचारकलौकेन—शरीरसेवकजनेन । पङ्क्ति-
स्थितेन—त्रेणोद्भवेन इत्यर्थः । कार्त्तस्वरस्तम्भमण्डलेन इव—काश्चनमयस्तम्भनिवर्त्तन इव,
(“स्वर्णे सुवर्णे रत्न कार्त्तस्वर जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्” इत्यनन्तर) ।

(३३३) आसन्निति ।—आसन्ने—सन्नियाने, उपविष्टा,—अवस्थिता विशिष्टा,
—सम्भ्रान्ता, इष्टा,—प्रिया, प्रीतिभाजनानि इति यावत्, लोकं
यस्य तम् ।

(३३४) हरिचन्दनेति ।—हरिचन्दनस्य—पीतचन्दनस्य यन्दीर्घमात्रस्य सर्तं
कुटुम्बस्यैव राग सौगन्ध्यं जायते तादृशस्य चन्दनविशेषस्य इत्यर्थः, रसेन—
इवेण, प्रदान्तितम्—अभिषिक्तं विधीतं वा तन्निम् ।

(३३५) शशिमये इति वक्ष्यमाणानुरोधेन तुषारित्यादिना अस्य शैत्यतिशयं
प्रकटयति, तुषारिति ।—तुषारशीकरवन शीतल तल यस्य तथोक्ते । दन्तेति ।—
दन्तवत् दन्तमया वा पाण्डुरा,—श्रेता पादा,—चरणानि मयुग्माश्च यस्य तथाविधे
(“घादी बुधे तुरीयाशे शैत्यरथनपर्वते । चरणे च मज्ज्जे च” इति मेदिनी) ।
शशिमये इव—चन्द्रमये इव मुक्ताशैलस्य—मौक्तिकपर्वतस्य शिनापट्ट एव शयन
—अथा तन्निम् । “मुक्ताशैल” इत्यनेन द्रुमतयाऽपि शशिमये इव इत्येतावदेव
श्रीतयति ।

(३३६) शयनीयपर्यन्तविन्द्यस्ते समर्पितमकलविग्रहभारं
भुजे, (३३७) दिङ्मुखविमर्षिणि देहप्रभाविताने विततमणि-
मयूखे घर्मसमयसुभगे सरसीव (३३८) मृदुमृगालजाल-
जटिलजले सराजकं रममाणं, तेजसं परमाखुभिरिव केवलैः
निर्मितम्, अनिच्छन्त बलात् आरौपयितुमिव सिंहासनं
(३३९) सर्वावयवेषु सर्व्वलक्षणैः गृहीतं, गृहीतब्रह्मचर्य्यम्
आनिङ्गित राजलक्ष्मण, (३४०) प्रतिपन्नासिधाराधारणव्रतम्

(३३६) शयनीयति ।—शयनीयम्—शयातन्त्रम्, पर्यन्ते—पानभागे, विन्द्यम्,
—निहितं तथिव भुजे—हस्ते, समर्पितेति ।—समर्पितं—निहितं सकलस्य विग्रहस्य
—शरीरस्य, वृद्धस्य च, भारं येन तथोक्तम् ।

(३३७) दिङ्मुखेति ।—दिग्मा मुखानि विमर्षति—आप्रीतीति तथाभूति,
देहप्रभाविताने—अज्ञानविषादो, विततेति ।—कृता—विप्लवा, मपीना
—रवाना मयूखा यत्र सादृश्यं, घर्मसमयसुभगे—दौर्भाग्यात्परमपीने, मपीना
सङ्गमैत्यात् तदीया मयूखा अपि तर्पयन्तीति घर्मसमयसुभगत्व बोध्यम् ।

(३३८) मृदिति ।—मृदुभिः,—कीमलैः सखानजालैः,—विममस्र्यै, जटि-
लानि जलानि यस्य तथोक्ते । सराजकं—राजगणसहितं यथा तथा, रममाणं—
विहरणम् । केवलैः,—निरवच्छिन्नैः, तेजसं—प्रतापस्य, परमाखुभिरिव निमित्तं—
एतं तेजोराशिमिव स्थितमिति यावत् ।

(३३९) सर्वावयवेषु—हस्तपदादिषु सर्वाङ्गेषु, सर्व्वलक्षणैः—समस्तधर्म-
चिह्नैः, गृहीतं—युक्तम्, लोकेऽपि कथितं कमपि ऊर्ध्वारौपयितुं सर्वाङ्गेष्वेव
गृह्णाति । गृहीतब्रह्मचर्य्यं—गृहीतम्—अवच्छिन्नं ब्रह्मचर्य्यं—दारयद्रपादि
वर्ज्जनेन केवलं गुरुकुले वेदाध्ययनादिव्रतचर्यां येन तथोक्तम्, अथ च राजलक्ष्मणा
आनिङ्गितमिति विरोधः, “स्वदारसन्नुटं कर्णुकालगामी गृहस्थोचितश्यापार-
वान् ब्रह्मचारी एव भवति” इति श्रुते तदाविद्यं गृहस्थमिति तत्परिहारः । किञ्च
“यावन्मया सकला महीं न जिता, तावत् ब्रह्मचर्य्यं चरामि” इति प्रतिज्ञाय त्रीक्षपं
दादशभिः वर्षैः जिता ता महीं सर्व्वां मङ्गिमीमव्रवीत्—“प्रतिज्ञा मया निव्यूदा”
इत्यनुस्मृतिरिव अनुमीलनीया ।

(३४०) प्रतिपन्नंति ।—प्रतिपन्नम्—असम्भितम्, असिधाराधारणव्रतम्—
असिधारा—अज्ञाधार, व्रतविशेषश्च असिधारायः स्थितिरिव दुष्करव्रतमित्यर्थे तस्या धारण

अविसंवादिन राजर्षि, (३४१) विषमराजमार्गविनि
हितपदस्त्वन्ननंभियेव सुलग्नं धर्मं, (३४२) सकलभूपाल-
परित्यक्तेन भीतेनेव लब्धवाचा सर्व्वात्मना सत्येन सेयमानम्,
(३४३) आसन्नवारविन्नामिनीप्रतियातनाभिः चरणनखपाति-
नीभिः टिम्भिरिव दशभिः प्रणम्यमानं (३४४) दीर्घं दिगन्त-
पातिभिः दृष्टिपातैः लोकपालानां कृताकृतमिव प्रत्यवेक्षमाणं,

—पालनमेव, व्रतम्, अस्मिधाराया स्थितौ मनाक खलने यथा भाव, एवं मनाक्
खलने यथानिर्द, तादृश व्रतमिति यावत् येन तयोक्तम्, तत्र यादवेन दर्शितं यथा,—
“युवा युवत्या साञ्चै यत् सुस्थाभर्तृवदाचरेत् । अन्तर्निर्दग्धसद्ग स्यादस्मिधाराव्रतं हि
तत् ॥” यत्र स्त्रीपुंसौ अरुपटौ ब्रह्मचर्येण तिष्ठत इति भाव, अविस्वादिन—विमवाद,
—विरुद्धभाव अन्वयेति विमवादी, स न भवतीति तथोक्तं तम्, पञ्चे,—प्रतिपद्मेषु—
विश्वसिनेषु, आश्रितेषु इत्यर्थं, अस्मिधाराधारणमेव—खड्गधाराग्रहणमेव, व्रतं यस्येति
तथोक्तम्, अथ च अविस्वादिनं यन्तु प्रतिपद्मेषु खड्गधारा पातयति स कथं न
विस्वादी, कथं वा राजर्षि इति विरोधः । राजर्षि—राजा कश्चिरिव राजर्षि तम्,
य खलु राजर्षि प्रतिपद्मासिधार ब्रह्मचारी च, स राजलक्षणा आलिङ्गितः ।

(३४१) विषमेति ।—विषमे दारुणे, नतोन्नतच्छेपे च राजमार्गे—राज-
मार्गौ, राजपथे च, त्रिनिहितस्य—अपितस्य, पदस्य खलनेभियेव—श्रुतिभङ्गेनेव,
धर्मं सुलग्नं—कृतावलम्बनं, धृत्वधर्म्यदृष्टिमिति भावः ।

(३४२) सकलेति ।—सकले भूपाले परित्यक्तेन नेन एव भीतेनेव—अथमपि
यदि मा न गृह्णाति, तदाऽहमशरणं इति वस्तुन इव इत्यर्थं, लब्धवाचा—लब्धा—गृहीता,
वाकं यस्य तेन । सर्व्वात्मना—सर्व्वैस्वरूपेण, सत्येन सेयमानम्—परिचर्यमाणम् ।

(३४३) आसन्नेति ।—आसन्ना—सन्निहितानां, परिचर्यार्यमिति भावः,
शारविलासिनोना—वेष्टानां, प्रतियातनाभिः,—प्रतिच्छायाभिः, (“प्रतिमानं प्रति
विम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिरश्चोपसि प्रतिनिधि” इत्यमरः),
चरणनखपातिनीभिः,—पदनखपातिनाभिः, दशभिर्दिम्भिरिव, पदनखानां दश
सङ्काकत्वादिति भावः, प्रणम्यमानम्—अभिवन्द्यमानम् ।

(३४४) दीर्घं,—आयतैः, दिगन्तपातिभिः,—दिगन्तगामिभिः । लोकपाला-
नाम्—इन्द्रादीनां, कृताकृतमिव—कार्याकार्यमिव, प्रत्यवेक्षमाणं—परिपश्यन्तम् ।

(३४५) मणिपादपीठपृष्ठप्रतिष्ठितकरेण उपरिगमनाभ्यनुज्ञा
 मृग्यमाणमिव दिवसकरेण, (३४६) भूषणप्रभासमुत्कारण
 ब्रह्मपर्यन्तमण्डलेन प्रदक्षिणीक्रियमाणमिव दिवसेन,
 (३४७) अप्रणमद्भिः गिरभिरपि द्रुयमानः, (३४८) शौर्याभिषा
 फेनायमानमिव चन्दनधवल लावण्यजलधिम् उद्वहन्तम्
 ऐकराज्योर्जितेन, (३४९) निजप्रतिबिम्बान्यपि नृपतिचक्रचूडा
 मणिधृतानि असहमानमिव, (३५०) दर्पदुःखासिकया चामरा

(३४५) मणिसम्बन्धप्रतिष्ठानमेव दीषयति मथीति ।—माणपादपीठस्य—
 रत्नमयधरणासनस्य, पृष्ठे—उपरि, प्रतिष्ठिता,—पातता रचिताय, करा—
 किरणा हस्ताय यस्य तेन दिवसकरेण मृग्येण उपरीति ।—उपरिगमने—
 ऊहयमाने वा अभ्यनुज्ञा—अनुमति वा, मृग्यमाणमिव—प्रार्थ्यमाणमिव ।

(३४६) भूषणेति ।—भूषणानाम्—अलङ्काराणां प्रभास,—किरचै समु
 त्कारण—सन्नाडनेन ब्रह्म—धृत, लक्ष्मिति यावत् पर्यन्तपु—प्रान्तपु, मण्डल—
 मण्डलाकारेण अवस्थानेन तदन्यथा । प्रदाक्षिणीक्रियमाण—परिवर्धमानमित्यर्थः ।

(३४७) अप्रणमद्भिः,—प्रणतिमकुर्वद्भिः,सम्भावोन्नतत्वादिति भावः, गिरिभिः,—
 पर्वतैरपि द्रुयमान—गन्धर्वाणामिव प्रसादनायमिवात् भावः । दुःगती इत्यस्य रूपम् ।

(३४८) ऐकराज्योर्जितेन—ऐकराज्यम्—एकाधिपत्य, तेन ऊर्जित,—
 प्रबुद्धि गत तेन, [“ऐकराज्योर्जितेन” इत्यत्र “ऐकराज्योर्जितेन” इति पाठ—एक
 राज्येन ऊर्जित, तस्य भाव ऐकराज्योर्जितेन] शौर्याभिषा वीर्यव्रतापन,
 फेनायमानमिव—अनमुद्वननामिव, उन्नता जलमपि सफेन भवतीति लोके दृश्यते ।
 चन्दनधवल लावण्यजलधि—“मुक्ताफलपु च्छायाशस्त्ररत्नमिव इतरा । प्रतिभाति
 यदङ्गेषु तन्नावच्छमिदं धृतम् ॥” इत्युक्तवचनानां लावण्यानां जलधि—समुद्र तम,
 उद्वहन्तम् ।

(३४९) नृपातचक्रैः,—राजमण्डलैः, [“नृपतिचक्र—” इत्यत्र नृपचक्र—
 इति पाठान्तरम्] चूडानभिः—शिरोरुचै धृतानि—मृष्टीतानि निजप्रात
 बिम्बानि—स्वकीयप्रतिच्छाया आप असहमानमिव—कथं सामान्येन मत्प्रशं इति
 धियति भावः ।

(३५०) दर्पदुःखासिकया—अहङ्कारसमुत्पत्तिकेमरूपखड्गं हतुना, चामरा

निलनिभेन बहुधेव श्वसन्तीं राजलक्ष्मी दधानं. (३५१) सकल-
मिव चतुःसमुद्रनावष्टम् आदाय उत्थितया श्रिया
समुपश्लिष्टम्, (३५२) आभरणप्रभाजालजायमानानि इन्द्र-
धनुःसहस्राणि इन्द्रप्राभृतप्रहितानि विलभमानमिव, राज्ञां
(३५३) सम्भाषणेषु परित्यक्तमपि मधु वर्धन्तं, काव्यकयासु
(३५४) अपीतमपि अनृतम् उद्धमन्तं, (५५) विसम्भभाषितेषु
अनाकृतमपि हृदयं दर्शयन्तं, (३५६) प्रसादेषु निश्चलामपि
श्रियं स्थाने स्थाने स्थापयन्तं, वीरगोष्ठीषु पुनक्तिन कपोल-

निलनिभेन—चामरमारुतश्याजेन, बहुधा श्वसन्तीं—पुन पुन रुदीषे वासमारुत
निक्षिपन्तीं, राजलक्ष्मी—राजश्रिय, दधानमिव—धारयन्तमिव ।

(३५१) सकल—समयम् । चतुरिति ।—चतुर्णां समुद्राणां समाहार, चतु-
समुद्र, तस्य लावण्यं तत्, आदाय—गृहीत्वा, उत्थितया—आविर्भूतया, श्रिया—
लक्ष्म्या, समुपश्लिष्टमिव—समानिश्लिष्टमिव ।

(३५२) आभरणेति ।—आभरणानां प्रभाजालेन—दीप्तिस्फुटने, जायमानानि
—उत्पद्यमानानि, इन्द्रप्राभृतप्रहितानि—इन्द्रेण प्राभृतेन—उपडौकनत्वेन इत्यर्थ,
प्रहितानि—प्रहितानीत्यर्थ, इन्द्रधनुषां—शक्रचापानां, सहस्राणि विलभमानमिव—
विशेषण आददानमिव । राज्ञा—सामन्तदृषायां, निजितानामिति भावः ।

(३५३) सम्भाषणेषु—समालपनेषु परित्यक्तमपि मधु—मधु, मधुररसस्यैव,
वर्धन्तं—वमन्तम् । काव्यकयासु—काव्यालीचनासु कविभिः काव्यानुशीलने इति भावः ।

(३५४) अपीतमपि—अनुकृतमपि, अशत—पीयूषम्, उद्धमन्तं—उद्धरन्तम्,
[“अपीतमपि अशतम्” इत्यत्र “अपीतमशतम्” इति पाठान्तरम्] ।

(३५५) विसम्भभाषितेषु—विचक्षालापेषु । अनाकृतमपि—प्रसादके अनु-
लोचिभिः अश्लीतमपि इत्यर्थं, हृदयं—चित्तं, मनीषिप्रतं वक्षित्वर्थं दर्शयन्तं—
प्रकटयन्तम् ।

(३५६) प्रसादेषु—प्रसन्नतासु ससु इत्यर्थं । निश्चलामपि—स्विरामपि,
श्रियं—लक्ष्मीं, सन्पदमिति वाचनं, स्थाने—योग्ये पात्रे इत्यर्थं स्थापयन्तं—
सुपंयन्तम् । वीरगोष्ठीषु—वीरसमाजेषु, पुनक्तिनं—रामाशतनं, उसाहातमया-

स्थलेन अनुरागसन्देशमिव उपाशु रणश्रियः शृण्वन्तम्,
 (३५७) अतिक्रान्तसुभटकलहानापेषु स्नेहवृष्टिमिव दृष्टिम्
 दृष्टे कृपाणे पातयन्तं, परिहासस्मितेषु गुरुप्रतापभीतस्य
 राजकस्य स्वच्छम् आश्रयमिव दशनांशुभि कथयन्तं,
 (३५८) सकललोकहृदयस्थितमपि न्याये तिष्ठन्तम्, अगोचरे
 गुणानाम्, अभूमौ सोभाग्यानाम्, अविषये वरप्रदानानाम्,
 अशक्ये आश्रियाम्, अमार्गे मनोरथानाम्, अतिदूरे दैवस्य, अदिशि
 उपमानानाम्, (३५९) असाध्ये धर्मस्य, अदृष्टपूर्वे लक्ष्म्या महत्त्वे

दिति भावः, कपोलस्थलेन—शब्ददर्शन, उपाशु—रहसि रणश्रियः,—सद्गाम-
 नश्र्या, अनुरागसन्देशमिव—प्रेमञ्जलकवाचिकमिव, शृण्वन्तम्—आकर्णयन्तम् ।

(३५७) अतिक्रान्ति ।—अतिक्रान्ता—अतीता, सुभटानां—सुयोद्धवां ये
 कलहा—सद्गामा तेषाम् आलापा,—कथा तेषु । दृष्टे—अभिलषिते, प्रिये
 इत्यर्थः, कृपाण्य—खड्गे, सुभटमश्रये रुधिरादिधावनसलिनकलइनिवारणार्थं
 शस्त्रेषु सङ्गी दौघते इति व्यवहारः । परिहासस्मितेषु—नग्नहास्येषु गुरुणा—महता,
 प्रतापन—तेजसा भीतस्य—ब्रह्मस्य राजकस्य—राजचक्रस्य, समीपे इति शेषः,
 दशनांशुभि—दन्तकिरणै तद्व्याजिन इति भावः, स्वच्छ—निश्चल, वसन्तमित्यर्थः,
 आश्रय—भाव कथयन्—प्रकाशयन्तम् । गुरुप्रतापभीतस्य च स्वच्छ—निश्चलम्,
 आश्रय—जलाश्रयमिति भावः दर्शयन्ति लीका, अत्र “प्रताप” “स्वच्छ” इत्यादि
 शब्दप्रयोगवशात् जलशब्दाभावेऽपि आश्रयशब्देन जलाश्रय प्रयेतव्यः ।

(३५८) सकलति ।—सकलानां लीकानां—जनानां हृदयेषु स्थितमपि
 न्याये—नोदिमाग तिष्ठन्—वर्तमान न्यायममुञ्चन्तमित्यर्थः, य सकललोक
 हृदयस्थित स कथमेकस्मिन्नेव तिष्ठतीति विरोधः । गुणानां—विद्यावनयादीनाम्,
 अगोचरे—अविषये सौभाग्यानाम् अभूमौ—अस्थाने वरप्रदानानाम् अविषये—
 अगाधरे, आश्रियामशक्ये असाध्य मनोरथानाम् अमार्गे दैवस्य अतिदूरे उपमानानां
 —सादृश्यबोधकानाम् अदिशि—अविषये इत्यर्थः, अतीति इति भावः ।

(३५९) असाध्ये—साध्यितुमशक्ये धर्मस्य [इति कर्त्तरि षष्ठी] । अदृष्ट
 पूर्वे—पूवमदृष्टे, लक्ष्म्या महत्त्वे—उत्कर्षे स्थित, महालक्ष्मीनिवासमित्यर्थः य
 गुणादीनाम् अगीवरादिषु वर्तते, स कथम अदृष्टपूर्वे लक्ष्म्या महत्त्वे तिष्ठतीति

स्थितम् ; (३६०) अरुणपादपङ्कवेन (३६१) सुगत-
मन्यरोरुणा (३६२) वज्रायुधनिष्ठुरप्रकीष्टपृष्ठेन (३६३) वृष-
स्कन्धेन भास्वद्विम्बाधरेण (३६४) प्रसन्नावलीकितेन मुखचन्द्रेण
क्षणकेशेन वपुषा (३६५) सर्वदेवताऽवतारमिव एकत्र दर्श-
यन्तम् ; अपि च मासलमयुखमालामलिनितमहीतले महति

विरोध, यत्र गुणसौभाग्यादयो न गच्छन्ते, तादृश लक्ष्योपलक्ष्यमनुसरन्तमित्यर्थं,
एतेन अथ विरोधस्य परिहार ।

(३६०) अरुणेति ।—अरुण,—लोकित, पादपङ्कव,—अरुणकिसलय यस्य
यत्र वा तेन, अन्यत्र,—अरुणस्य,—अनूरी, सूर्यसारधेरित्यर्थं, पादपङ्कव तेन ।

(३६१) सुगतेति ।—सुष्ठु गत—गमनं यद्यी तयाभूतौ, मन्यरौ—सदुनामिनौ,
सह यस्य यत्र वा तेन, अन्यत्र,—सुगत,—बुद्धदेव, तस्य मन्यर,—मन्दगामी,
ऊरु तेन ।

(३६२) वृषेति ।—वज्रायुध—कुलिशनामान्ध, तद्वत् निष्ठुर,—कठिन, प्रकीष्ट,
—चामणिवन्ध कूर्परसन्धेरधीभाग, (“प्रकीष्टो मणिवन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च”
इति मेदिनी) पृष्ठञ्च यस्य यत्र वा तेन, अन्यत्र,—वज्रायुध,—इन्द्र, तस्य निष्ठुर
प्रकीष्टपृष्ठ तेन ।

(३६३) वृषस्कन्धेन—वृषस्त्वैव स्कन्धो यस्य यत्र वा तेन, अन्यत्र,—वृषस्य
—धन्वस्य स्कन्ध तेन (“वृषो धन्वं बलीवर्हे मग्नां पुराग्निभेदयो” इति मेदिनी) ।
भास्वदिति । भास्वान्—द्वीप्यमान, त्रिम्बमिवाधरो यस्य यत्र वा तेन, अन्यत्र—
भास्वत,—सूर्यस्य, त्रिम्बमिवाधर तेन ।

(३६४) प्रसन्नेति ।—प्रसन्न—निम्नलम्, अवलीकित—दर्शनं यस्य यत्र वा तेन,
अन्यत्र,—प्रसन्न,—कश्चिद्देवविशेष, आद्यतीक्ष्ण इति यावत्, तस्य अवलीकित—
दर्शनं तेन, यथा—प्रसन्नेन अवलीकितेन—बुद्धभेदेन इत्यर्थं । मुखचन्द्रेण—मुख
चन्द्र इव यस्य यत्र वा तेन, अन्यत्र—मुखे चन्द्र तेन । [‘मुखचन्द्रेण’ इत्यत्र ‘चन्द्र-
मुखेण’ इति पाठान्तरम्] । क्षण—क्षणवर्षं, केशो यस्य यत्र वा तेन, अन्यत्र—
क्षणस्य—श्रीहरे केश तेन । वपुषा—अङ्गेन उक्तप्रकारेण अवधवेनेत्यर्थः ।

(३६५) सर्वेति ।—सर्वासा देवताभामवतार तमिव । मासलीति ।—मास
लाभि,—महतीभित्तित्यर्थं मयूखाना—किरणाना, भालाभि,—सम्भूजे, मलिनित
—विवर्णीकृत, नीलवर्णता नीलमित्यर्थं, महीतल्यं येन तदीके । महति—

महाहं माणिक्यमानामण्डितमेखले महानीलमये पादपीठे
 कलिकालशिरसि इव सलीलं (३६६) विन्द्यस्तवामचरणम्,
 (३६७) आक्रान्तकालियफणाचक्रवालं बालम् इव पुण्डरी-
 काक्ष, चौमपाण्डुरेण चरणखदौधितिप्रतानेन प्रसरता महीं
 (३६८) महादेवीपट्टबन्धेन इव महिमानम् आरोपयन्तम्,
 (३६९) अप्रणतलोकपालकोपेनेव अतिलोहितौ सकल-
 नृपतिमौलिमालासु अतिपीतं पद्मरागरत्नातपमिव वमन्ती
 (३७०) सर्वतेजस्विमण्डलास्तमयसन्ध्यामिव धारयन्ती,

प्रशस्ते महाहं—महामूर्खे । माणिक्यति ।—माणिक्यमालया मण्डिता—अलङ्कृता,
 मेखला—नितम्बभाग, मध्यभाग इत्यर्थं यस्य तादृशे, महानीलमये—महानीलमणि-
 निम्बिते । कलिकालशिरसि इव—कलियुगस्य भूर्धनि इव, कलिकालस्य मलिनत्वादेव
 भुम्बेत्वा । सलीलं—सखिलासं, सलिलं वा ।

(३६६) विन्द्यतेति ।—विन्द्यत्,—निहितं, वामचरण येन तथोक्तम् ;
 वामचरणव्यासेन तस्य तिरस्करणीयत्वमेव व्यज्यते ।

(३६७) आक्रान्तेति ।—आक्रान्तम्—अध्यासितं, कालियस्य—नागविशेषस्य,
 फणाचक्रवाल—फणमण्डल येन तथोक्तं, बालम्—शिशुः, पुण्डरीकाक्षमिव—श्रीकृष्ण-
 मिव, पक्षे,—पुण्डरीके—श्वेतपट्टे इव, अक्षिणी यस्य तथोक्तम् । चौमपाण्डुरेण—
 चौम—श्वेतपट्टवस्त्रं, तदन् पाण्डुर—धवल तेन । महीं—शुद्धिं, प्रसरता—
 व्यावृत्ता, चरणति ।—चरणखदौधिता दीधितिप्रतानेन—मधुखजानेन ।

(३६८) महादेवीति ।—महादेवी—महती देवी, प्रधाना महिषोत्थं, पृथिवीति
 भावः, तस्या पट्टबन्ध,—गौरवसूचक अतिप्रभविश्वविशेष तेनेव, महिमानम्—महत्त्वं,
 पृथिव्या एकेन्द्रत्वमित्यर्थं, आरोपयन्तम्, आत्मानमिति शेषः ।

(३६९) अप्रणतेति ।—न प्रणता,—अप्रणता, ते च ते लोकापालाश्चेति अप्रणत-
 लोकपाला तेषु कोपः,—कोप तनेव, अतिलोहितौ—अतिरक्तौ, अत एव सकलति ।
 —सकलानां—समयाणां, नृपतीनां—राज्ञां, मौलिमालासु—मुकुटराजिषु, स्थितमिति
 शेषः, अत एव अतिपीतम्—अतिप्रदेन गृहीतं, प्रथमकाले पादयोः प्रतिकालतत्त्वादात्
 भावः, पद्मरागरत्ना—तदाख्यमथोनाम्, आतपमिव—अलोकमिव, वमन्ती—उद्धरन्ती ।

(३७०) सर्वेति ।—सर्वेषां तेजस्विमण्डलानां—वीरसमुद्धानां, सूर्यादीनाञ्चवि

अग्नेपराजकुसुमशेखरमधुरमस्रोतामीव स्रवन्ती, (३०१) समस्त-
सामन्तसीमन्तोत्तंसस्रक्सीरभभ्रान्तैः (३०२) भ्रमरमण्डलैः
अमित्रोत्तमाह्नैः इव मुहूर्त्तमपि अविरहितौ, संवाहनतत्परायाः
त्रियो (३०३) विकचरक्तपद्मजवनवासभवनानीव कल्पयन्ती,
(३०४) जलजशङ्खमीनमकरसनायतलतया कथितचतु-
रश्वोधिभोगचिह्नौ इव चरणी दधानम् ; (३०५) दिङ्गाग-

भार, अक्षयसम्भ्यामिव—नाशप्रातिरूपसायदान्मिव, अक्षयममसम्भ्याकालमिव च
धारयन्ती—दधानी । अग्नेपति ।—अग्नेपाषा—समस्ताना, राजकाना—सामन्त-
रूपाणा, कुसुमानि—पुष्परचितानीति यावत्, यानि शेखरणि—शिरीभूषणानि,
[“अग्नेपराजकुसुमशेखर—” इत्येव “अग्नेपराजकशेखरकुसुम—” इति पाठि—
अग्नेपराजकाना शेखरणि—शिरीभूषणमाख्यरूपाणि, यानि कुसुमानि] तेषां मधुराणां,
—मकरन्दरसा, तेषां स्रोतामीव—प्रवाहानिव, स्रवन्ती—वर्षन्ती ।

(३०१) समस्तेति ।—समस्तानां सामन्तानाम्—अधीश्वराणां, (“सामन्त-
स्यादधीश्वर” इत्यमर) सीमन्ता, —केशविश्रान्ता, (“सीमन्त केशविश्रान्त”
इत्यमरटीका) तेषाम् उत्तसा,—मण्डलानि, या स्रज,—माख्यान, तासां सौरभेण
—सद्भवेन, भान्तानि—घूर्णमानानि वै ।

(३०२) भ्रमरमण्डलैः,—सद्भवेण । अमित्रोत्तमाह्नैरिव—शत्रूणां शिरीभिरिव,
अविरहितौ—अमुक्तौ । संवाहनेति ।—संवाहनम्—अज्ञादिमूर्द्धनरूपा सैरा, तद्विन्तु
तत्परा—रता तस्या, त्रियो,—राजलज्जया ।

(३०३) विकचति ।—विकचानि—प्रस्युटानि, रक्तपद्मजवनानि—रक्तकमल-
कान्ठानि एव, वासभवनानि—वासस्तम्भाणि तानि इव, कल्पयन्ती—रचयन्ती ।

(३०४) जलजेति ।—जलजं—पद्म, शङ्ख,—कण्डू, मीन,—मत्स्य,
मकर,—जलजनुभेद तैः सनाय—पुच्छं, तल यथो तयोर्भाव तत्ता तथा
चतुना । जलजेत्यादिवचनानि राजचक्रवर्तिनःशापकानि बोध्यानि । कथितेति ।—
कथित—प्रकटित, चतुर्षान् अधीधीना—सागराणां, चतुरश्वोधिविष्टिताया मुव
इति यावत्, भोगचिह्न—भोगलक्षणं याभ्या तदाभूताविव, चरणी—पादौ, दधान—
धारयन्तम् ।

(३०५) दिङ्गागति ।—दिङ्गागस्य—“ऐरावत पुच्छरीकः वामन कुमुदी-

दन्तमुसलाभ्यामिव (३०६) विकटमकरमुखप्रतिबन्धबन्धु-
 राभ्याम्. (३०७) उडेलनावल्यपयोनिधिप्रवाहाभ्यामिव
 (३०८) फेनाहितशोभाभ्या, कल्पचन्दनद्रुमाभ्यामिव
 (३०९) भोगिमण्डलशिरोरत्नरश्मिरज्यमानमूलाभ्या,
 हृदयारोपितभूभारधारणमाणिक्यस्तम्भाभ्याम् जरुटच्छाभ्यां
 विराजमानम्; (३१०) असृतफेनपिण्डपाण्डुना

इन्द्र । पुण्यदल सार्वभौम सुपतीकथ दिग्गजा ॥" इत्युक्तेषु अष्टसु दिग्जेषु
 प्राच्येदीर्घात् टारावतस्य इत्यर्थ, दन्ताविव मुसली ताभ्यामिव ।

(३०६) विकटिति ।—विकट, —उच्छट यो मकररथ—अण्डानुभेदस्य,
 मुखमिव प्रतिबन्ध—आनुसन्धित्वेन तत्र बन्धुरी—उन्नतानतौ ताभ्या, ("बन्धुर-
 नूनतानतम्" इत्यमरः) अन्वय, —विकट यो मकरमुख, —मकरमुखाकृतिभूषण
 विशय स एव प्रतिबन्ध, —समन्वप्रतिरोधक इत्यर्थं तत्र बन्धुरी—रथौ ("बन्धुरं
 मुकुटे पति । विषु स्याद्रथनवयो ॥" इति मेदिनी) ताभ्याम् ।

(३०७) उडेलनिति ।—उडेल —उच्छ्वन्न (उडेलतया लावणस्य समुच्छ्वन्न
 दृष्यमानवगन्ध) वेलाभितक्रान्दय, य लावण्यपयोधि, —लावण्यसागर, लवण-
 समुद्रस्य, तस्य प्रवाहाविव—दीर्घा इव ताभ्याम् ।

(३०८) फेनेति ।—फेने —शोषविशिष्टाणां रसानोडनीत्याफेनसमुद्धारित्वर्थं,
 सततमश्रुजायारीहृष्टात् तदुपपन्नतोहृदयैवर्णीरनीदनाय अपितैरिति भाव, अन्वय,—
 हिन्दुने, ("हिन्दुनीरौऽप्यक्रफ फेन" इत्यमरः) आहिता—अविता शोभा यथौ
 ताभ्याम् । कल्पचन्दनद्रुमाभ्यामिव—वाञ्छितकल्पप्रदचन्दनतरुभ्यामिव । ['कल्पचन्दन
 द्रुमाभ्यामिव' इत्यत्र 'चन्दनद्रुमाभ्यामिव' इति पठान्तरम्] ।

(३०९) भोगीति ।—भ गनी—सुखभोगरतानं सामारिकाणामिव यथा,
 —भोगिणा—नृपाणां ("भोगी भुजङ्गमैःपि स्यात् रामपावे रूप पुमान्" इति
 मेदिनी) अन्वय—भोगिणा—सपत्न्या, मण्डलस्य—सङ्घस्य, शिरोरत्नानि तथा
 रश्मिभि—मयूखै, रज्यमाने—अनङ्गिद्यमान, मूले—पादमूले इत्यमल चिन्तय
 यथौ ताभ्याम् । हृदयेति ।—हृदय—चित्तस्य, आरोपित यो भूभार तस्य धारण
 माणिक्यस्तम्भौ ताभ्याम् इवति शेष ।

(३१०) असृतिति ।—असृतस्य फेनपिण्ड, —फेनराशि तदन्त, अन्वय,—
 फेनपिण्डे, पाण्डु,—धवले, तन ।

(३८१) मेखलामणिमयूखखचितेन, नितम्बविम्बव्यासङ्गिना,
 (३८२) विमलपयोधौतेन, (३८३) नेत्रसूत्रनिवेशशोभिना,
 अधरवाससा वासुकिनिर्मोक्षेणैव (३८४) मन्दरं द्योतमानम् ;
 अघनेन, सतारागणेन, उपरिक्ततेन, (३८५) द्वितीयाम्बरेण
 भुवनाऽऽभोगमिव भासमानम् ; (३८६) इभपतिदशनमुसल-
 सहस्रोन्नेखकठिनमसृष्टेन, (३८७) अपर्याप्ताम्बरप्रथिम्ना,

(३८१) मेखलिति ।—मेखला—काशी, काचननिश्चित कटिवन्धनपूर्वमिति
 यावत्, तत्र ये मणयः,—रत्नानि, अथवा,—मेखलासु—नितम्बेषु, मन्दरस्य इति
 भावः, ये मणयः, तेषां मयूखैः,—किरणैः, खचित—रञ्जित तेन । नितम्बविम्ब-
 व्यासङ्गिना—नितम्बमण्डलसंसर्गेण, अथवा,—कटकतटव्यापिना ।

(३८२) विमलिति ।—विमलैः,—स्रष्टैः, पयोभिः,—जलैः, अथवा—दुग्धैः,
 शौतन—चालितेन, शौरोदस्य मथनकाले इति भावः ।

(३८३) नेत्रेति ।—नेत्रस्य—वस्त्रविशेषस्यैवार्थः, ("नेत्रं मथिगुणे वस्त्रमिदं मुनि
 द्रुमस्य च" इति मेदिनी) सूत्राणा—तन्तूना, निवेशन—रचनया, अथवा,—नेत्र—
 मथनरञ्जु, तस्य सूत्राणा—तन्तूना, निवेशन—आधानेन शोभते इति तथोक्तेन ।
 अधरवाससा—परिधानवस्त्रेण । वासुकिनिर्मोक्षेणैव—वासुकि,—नागराजस्य, निर्मोक्षेणैव
 —कञ्चुकेनैव ।

(३८४) मन्दर—तदाख्य पर्वतम् । द्योतमानं—राजमानम् । अघनेन—
 सूत्रेण घन,—मेघ तद्रहितेन च । सतारागणेन—सारा—सूत्रावर्णसूत्रनिर्मितनक्षत्रा
 कारविन्दव, नक्षत्राणि च, तेषां गणः,—समूहः, तदाहितेन । उपरिक्ततेन—उपरिधृतेन,
 दक्षिणभागस्यैवैवार्थः, अथवा,—ऊर्ध्ववर्तिनाः ।

(३८५) द्वितीयाम्बरेण—द्वितीयेन वसनेन उपरीश्लेषेवार्थः अथवा—
 अम्बरेण—नभसा । भुवनाऽऽभोगमिव—भुवनाऽऽगममिव, भासमान—विराजमानम् ।

(३८६) इभपतीति ।—इभपने,—गजिन्द्रस्य दम्पता एव मुसलानि, तेषां
 सहस्राणाम् उन्नेखेन—आघातेन घर्षणेन च कठिनं—दृढं, मसृष्टं—कीमलस्य,
 अथवा—विह्वल्य तेन ।

(३८७) अपर्याप्तेति ।—अपर्याप्तम्—असीमित्यर्थः, यत् अम्बरम्—आकाशं,
 हस्तेन प्रथिमा तेन, अथवा,—अपर्याप्तं अम्बरं प्रथिमा—विहारी यस्य तेन ।

(३८८) विविधवाहिनीसङ्घीभकलकलसम्पर्दसहिष्णुना,
कैलामम् इव महता स्फटिकतटेन उरुणा उरकपाटेन
राजमानम् ; (३८९) श्री सरस्वत्योः उरोवदनोपभोग-
विभागसूत्रेषु पातितेन, (३९०) शेषेषु तद्भुज-
स्तम्भविन्द्यस्तसमस्तभूभारलब्धविश्रान्तिसुखप्रसुप्तेन, हारदण्डेन
परिवेष्टितकन्धरम् ; (३९१) जीवितावधिगृहीतसर्वस्व-
महादानदीवाचीरेणैव हारमुक्ताफलाना किरणनिकरेण

(३८८) विविधेति ।—विविधाना—बहुविधाना, वाहिनीनां—चमूनां,
सङ्घीमे—समवाये, य कलकल,—कोलाङ्गल, तेन सम्पर्दः,—सङ्गेश, अन्यथ,—
वाहिनीनां—मदीनां, सङ्घीमे य कलकल, नन सम्पर्दः, तं सोढुं शौक्यमस्येति
तथोक्तेन । उरुणा—महता, उरकपाटेन—वच स्थलरूपेण कपाटेन । पञ्चतान्तर-
सामान्येऽपि शुभताऽऽधिक्यधीतनाथं कैलासमिवेत्युक्तम् ।

(३८९) श्री सरस्वतीरिति ।—श्री सरस्वत्यो,—लज्जी वाद्येभ्यो, सप्तस्त्रीरिति
भाव, उरो-वदनयोः,—यथाक्रमेण लज्जा उरसि वाद्येभ्यो वदनस्येति यावत्, उपभोगः,
—सभोग, लज्जा उरसि स्थिति सरस्वत्या मुखे स्थितिरिति भाव, तस्य विभागसूत्र-
श्रीमावस्वनसूत्रमित्यथ तत्रैव, पातितेन—स्थापितेन सीमानिर्देशार्थमिति भाव ।

(३९०) तद्भुजेति ।—तस्य—इष्यस्य, भुजो एव लभ्यते तयो विन्द्यत य
चनस्त—सम्पूर्णं, भूभार,—पृथिवीभारः, तेन लज्जा—प्राप्ता या विश्रान्ति,—
विश्राम तथा सुखम्—आनन्द यथा तथा, प्रसुप्त,—निद्रित तेन शेषेषु—चनन्त-
नातीनेव, [“शेषेषु” इत्यनन्तरं क्वचित् “च” इत्यधिकं पाठो दृश्यते] हारदण्डेन
—हारयष्टिना, कण्ठनिहितेनेति भाव, परिवेष्टिता—आलिङ्गिता [“परिवेष्टित—”
इत्यत्र “परिवेष्टित—” इति पाठोऽपि स एवाथ] कन्धरा—दीवा यस्य तम् ।

(३९१) जीवितेति ।—जीवित—जीवनम् अथचि—शेषो देवा तानि, गृहीतानि
—उपागतानि, यानि सर्वाणि स्वानि—धनानि, तथा महादान—धातव्यो जीवनमपि
हृदाति किमु वाच्यानि धनानीति भाव, यथा,—जीवित—जीवनमपीति भाव, अथचि,
—शेषो यस्य तन यथा तथा गृहीत—सौकृतम् अङ्गीकृतमित्यथ, सर्वस्वानां—सर्व-
धनानां महादान तस्मिन् या दीवा—व्रतधारणनिधयविशेषः, तस्या चीर—कौपीनरूप
प्रसनखण्ड, वस्त्रम् वा तत्रैव, दीवाद्यष्टौ चीरवस्त्रं भूयते इति भाव ।

(३८२) प्रावृतवक्षःस्थलम् ; अजजिगीषया बाले, भुजैरिव
 अपरैः प्ररोहद्भिः, (३८३) बाहूपधानशायिन्याः श्रियः
 (३८४) कर्णात्पलमधुरमधारासन्तानैरिव गलद्भिः, भुजजम्बनः
 प्रतापस्य निर्गमनमार्गैरिव आविर्भवद्भिः, अरुणैः कियूररत्न-
 किरणदण्डैः उभयतः (३८५) प्रसारितमणिमयपञ्चवितान-
 मिव भाणिक्वमहोधरम् ; (३८६) सकललोक्तालोक-
 मार्गमलेन (३८७) चतुरदधिपरिलेपखातशिलाप्राकारेण,

(३८२) प्रावृतेति ।—प्रावृतम्—आच्छादित, वक्षस्थलं येन यस्य वा तथोक्तम् ।
 अजजिगीषया—न आद्यते इति अज,—विष्णु तस्य जिगीषा—अयेच्छा तथा,
 (“अजा विष्णुहरच्छाया ” इत्यमर) । बालं,—नवै । प्ररोहद्भिः,—उत्पद्यमानै, भुजैः ।

(३८३) बाहूपधानेति ।—बाहुर्देव उपधानम्—उपवर्द्ध, “बालिश” इति
 वदभाषा, तस्मिन् श्रुते इति तथोक्ताया, श्रियः,—राजलक्षणा । [“श्रिया,” इत्यत्र
 “श्रिया” इति पाठान्तरम्] ।

(३८४) कर्णात्पलमिति ।—कर्णात्पलम—कर्णभूषणभूतीत्पलम, मधुरस-
 धाराणा—मकरन्दप्रवाहाणा, सन्तानैरिव—समूहैरिव गलद्भिः,—चरद्भिः ।
 भुजजम्बन,—बाहुजनिमस्य, एतेन सेनादिकृत नौत्यादिकृतश्च प्रताप अद्विष्टितात् ।
 आविर्भवद्भिः,—प्रकटीभवद्भिः । अरुणैः,—रत्नै, कियूररत्नकिरणदण्डैः,—कियूर-
 रवानाम्—अङ्गदस्यमयीणा, किरणा एव दण्डा तै ।

(३८५) प्रसारितेति ।—प्रसारितौ मणिमयौ पञ्चवितानौ—विलसितपर्वा इत्यर्थ,
 यस्य तथोक्तमिव । भाणिक्वमहोधर—माणिक्यरत्ननिर्मितपर्जित, भाणिक्वपञ्चेत वा ।

(३८६) सकलति ।—सकलानां लोकानाम् आलोक—उद्योत, प्रमन्यर्थ,
 तस्य मार्ग,—पथ्या, तस्य अर्गल,—कवाटरीधककाष्ठादिदृष्टावशेष तन, अस्य
 बाहुदण्डप्रभावात् सर्वेषामेव भुजवैर्यशालिना प्रभावजनितालोकी विमार्शं गत इति
 भावः ।

(३८७) चतुरिति ।—चतुर्णाम् उदधीना—समुद्राणा सम्यञ्चो, परिवेप,—
 परिवेष्टनमेव चतुर्दिग्बन्धिसमुद्रा एवेत्यर्थ, खातानि—परिखा, इषिञ्चा इति भाव,
 तेषां शिलाप्राकार,—पाषाणनिर्मित प्राचीरमित्यर्थ तेन, शिलावडुडन इति
 भाव, नगरस्य समानान् प्राकारं दत्त्वा परितः परिखा तिथेति इति लोकच्यवहारः ।

(३८८) सर्व्वराजहंसवन्धवज्रपञ्चरेण, (३८९) भुवनलक्ष्मीप्रवेश-
मङ्गलमहामणितोरणेन, (४००) अतिदीर्घदीर्घयुगलेन दिशां
दिक्पालानाञ्च युगपदायतिमपहरन्तम् ; (४०१) सोदर्य्य-
नक्ष्मीचुम्बनलोभेन कौस्तुभमणेरिव सुखावयवता गतस्य अध-
रस्य गलता रागण पारिजातपञ्जवरसेनेव सिञ्चन्त दिङ्मुखानि ;
(४०२) अन्तराऽन्तरा सुहृत्परिहासस्मितैः प्रकीर्य्यमाणविमल-
दशनकिरणशिखाप्रतानैः (४०३) प्रकृतिमूढाया राजत्रियाः
प्रज्ञाऽऽलोकमिव दर्शयन्तम् , सुखजनितेन्दुसन्देहागतानि कुमु-

(३८८) सर्व्वेति ।—सर्व्वेषां राज्ञा हसानामिव , यदा,—राजहसाना—
राजश्रेष्ठानां, तदाप्यहहविशेषाणाञ्च बन्धे—बन्धने, निरोधने इत्यर्थं, वज्रपञ्चर—
वज्रनिमित्त पञ्चरमित्यथ तेन ।

(३८९) भुवनेति ।—भुवनानां लक्ष्म्या प्रवेशस्य मङ्गलं—माङ्गलिकमित्यर्थं,
महामणितोरणं—महारत्ननिमित्त वहिर्दारं तेन ।

(४००) अतिदीर्घेति ।—अतिदीर्घम्—अत्यायतं, दीर्घयुगलं—युगदण्ड-
द्वयं तेन । युगपत्—समकालम्, आरति—दौर्घ्यं, प्रभावश्च (“आयतिन्तु श्रिया
दौर्घ्यं प्रभावागामिकालयो ” इति मेदिनी) अपहरणं—नाशयन्तं, सङ्घीचयणम्
इत्यर्थं ।

(४०१) सोदर्य्येति ।—सोदर्या—सङ्घीदरा, एकगर्भज्ज्यर्थं, भविनीति यावत्,
या लक्ष्मी,—श्री, सुखसम्पत्तिर्नैति भावः तस्यां चुम्बनाय लीभं तेन चतुना,
कौस्तुभमणेरिव—विशुद्धरूपलक्षणपरिहरत्वेव चीरस्मानरीत्यत्रतया सङ्घीदरस्येव इति
भावः, सुखावयवता—वदनैकदेशता, गतस्य—प्राप्तस्य, ताडूप्यञ्च अन्तरीर्ष्येति भावः,
अधरस्य गलता—सवता, रागण—लौहित्येन, पारिजातपञ्जवरसेनेव—पारिजात
किञ्चलयदवेष्टेव, दिङ्मुखानि सिञ्चन्त—चालयन्तम् ।

(४०२) अन्तराऽन्तरा—मध्ये मध्ये । सुहृदेति ।—सुहृद्भिः सह द्वैः परिहासा,
तेषु छितानि—मन्दहासा वै । प्रकीर्य्यमाणेति ।—प्रकीर्य्यमाणा,—त्रिचिप्यभाषा,
विमला दशनकिरणाना—दन्तमयूखाना, शिखाप्रताना,—प्रभानिचया येषु तथोक्तैः,
[“दशनकिरणशिखाप्रतानैः ” इत्यत्र “दशनशिखाप्रतानैः ” इति पाठान्तरम्] ।

(४०३) प्रकृतिमूढाया,—सम्भावमुग्धाया, सुखदीर्घविचारानभिज्ञाया इति

दिनीवनानीव प्रेपयन्तम्; स्फुटधवलदशनपङ्क्तिरुतकुमुद-
वनशङ्खाप्रविष्टां शरज्ज्योत्स्नामिव विसर्जयन्तम्; (४०४) मदिरा-
ऽमृतपारिजातगन्धगर्भेण भरितसकलकज्जुभा मुखामोदेन
अमृतमयनदिवसमिव सृजन्तम्; (४०५) विकचमुखकमल-
कर्णिकाकोशेन अनवरतमापीयमानश्चाससौरभमवाधोमुदेन
नासावंशेन, (४०६) चक्षुषः क्षीरक्षिग्धस्य धवलिन्ना दिश्रुखानि
अपूर्व्यं वदनचन्द्रोदयोद्वेल क्षीरोद-प्लावितानीव कुर्वाणम्;
(४०७) विमलकपोलफलकप्रतिविम्बिता चामरग्राहिणीं
विग्रहिणीमिव मुखनिवासिनीं सरस्वतीं दधानम्; अरुणेन

भावः । मन्त्राऽऽनोक्तमिव—प्रकृतप्रानरूपमौलीकमिव, दर्शयन्तम् । मुखेति ।—मुखे
जनितं य इन्दुसन्देह,—चन्द्रोऽयमिति संशयः, तेन आगतानि कुमुदिनीवनानीव
प्रेषयन्तम्—इन्दुरयं नेति ज्ञत्वा विसर्जयन्तम् । स्फुटिति ।—स्फुटधवला या दशन-
पङ्क्तिं तथा कृता—जनिता, या कुमुदवनशङ्खा, तथा हितुना प्रविष्टा, मुखाम्भार-
मिति भावः, शरज्ज्योत्स्ना—शरत्कालिककौमुदीमिव, विसर्जयन्तम्—नेतानि कुमुद-
वनानीति ज्ञत्वा व्यजन्तम् ।

(४०४) मदिरिति ।—मदिराऽमृतवत् य पारिजातगन्धः, स गर्भे यस्य तेन,
भरितसकलकज्जुभा—सर्वदिक्प्रसारित्वेति यावत्, मुखामोदेन—वदनक्षीरमेष, अमृत
मयनदिवसमिव—पीयूषमयनदिनमिव, सृजन्तम्—जनयन्तम् ।

(४०५) विकचेति ।—विकचं—प्रस्फुटं मुखं कमलमिव, तस्य कर्णिका-
कोशः,—अनवरतः, वीजकोश इत्यर्थं तेन, तत्प्रदृश्येनेति भावः (“कर्णिका
करिहस्ताये .. । ऽनवरते कर्षभूषणे ॥” इति मेदिनी) । अधोमुखेन—
गतमुखावयवेन, “अधोमुखेन” इत्यनेन सौरभस्य सूत्रेयत्वं तथा चापीयमानादुमितिश्च
प्रकटयति । नासावंशेन—नासिकादण्डेनेत्यर्थः, अनवरतं—निरन्तरं, चापीयमानः
—चाप्रायमाच, चासस्य सौरभं दिनं तद्योक्तमिव ।

(४०६) क्षीरक्षिग्धस्य—क्षीरवत् क्षिग्धं तस्य, चक्षुषः धवलिन्ना—शैत्येन,
दिश्रुखानि अपूर्व्यं वदनमेष चन्द्रः, तस्य उदयेन उद्वेल,—वेलायामुच्छलितः, यः
क्षीरोदः, तेन प्लावितानीव—आप्लावितानीव ।

(४०७) विमलति ।—विमलं कपोलफलकं—शरत्काले, प्रतिविम्बिता—प्रति-

चूडामणिशोचिषा (४०८) भरस्वतीर्थाकुपितलक्ष्मीप्रसादन-
 नग्नेन चरणान्कृत्केनेव लोहितायितललाटतटम् ; (४०९)
 आपाटनांशतन्वीसन्तानवलयिनीं (४१०) कुण्डलमणिकुटिल-
 कोटिवालवीणाम्, (४११) अनवरतचलितचरणानां वादयताम्
 उपवीणयतामिव (४१२) स्वरव्याकरणविवेकविशारदं,
 (४१३) श्रवणावतंसमधुकरकुलानां कलकणितमाकर्णयन्तम् ;
 (४१४) उत्फुल्लमालतीमयेन राजनक्षत्राः कचग्रहलीला-

फलिता वाम् । विशद्विषीमिव—मूर्तिमतीमिव । भरस्वतीं—शार्वरीम् । भरणेन
 —रक्षणेन, चूडामणिशोचिषा—चूडामणौ —शिरोरत्नम्, शोचिषा—प्रभया ।

(४०८) भरस्वतीति ।—भरस्वत्या या ईर्ष्या—देष, तथा कुपिता या लक्ष्मी,
 तस्या प्रसादन-चरणप्रणपातेन मान्दन, तेन लय—ससक्त तेन, चरणान्कृत्केनेव
 —चरणस्वन्वाचारसेनेवत्यथ । लोहितेति ।—लोहितायित, —अरुणित, ललाट-
 तटं यस्य तथोक्तम् । [“लोहितायितललाटतटम्” इत्यत्र “लोहितायितललाटतटम्”
 इति पाठि—लोहित आशयः,—विशाल ललाटतटं यस्य तन्मित्यथ ।

(४०९) आपाटनिति ।—आपाटना, —ईषद्रक्ता, अश्व, —मधुखा एव,
 तन्वीसन्ताना, —तन्वीसडा, तथा वनय—मण्डल विद्यतेऽस्या इति तथोक्ता ताम् ।

(४१०) कुण्डलिति ।—कुण्डलयी, —कर्णभूषणयो दे मणय, तथा कुटिषा
 —भद्रिमती कोटिः,—शिखा इत्यथ, सा एव वालवीणा—सप्ततन्वी विपची ताम् ।

(४११) अनवरतेति ।—अनवरत—निरन्तर, चलिता चरणा येषा तथोक्तानाम् ।
 उपवीणयता—वीणया उपगायतां, वीणया स्तुतिं कुर्वतानित्यथ तथामिव । एतेन
 गानस्यैव प्राधान्यं प्रकटयति ।

(४१२) स्वरंति ।—स्वरा, —निरादादय, व्याजियन्ते—प्रकाशयन्ते अनेनेति
 स्वरव्याकरणं, स घामौ विद्वेकश्चेति स्वरव्याकरणविवेकं, तत्र विशारद—चतुर यथा
 तथा [श्रियाविशेष्यम्] ।

(४१३) श्रवणिति ।—श्रवणयो, —कर्णयो, यो अतहो—अलङ्कारविशेषो,
 तयो मधुकरकुलानि भद्रममूडा, स्थितानीति भावः, तथा कलकणितं—मधुर-
 स्तुटं रणितम् आकर्णयन्तं—श्रवणम् । [“कलकणितकम्” इति पाठान्तरम्] ।

(४१४) उत्फुल्लेति ।—उत्फुल्लमालतीमयेन—विकसितमालतीगुम्फि तेन, राजनक्षत्रा

ऽऽत्मनेन नखज्योत्स्नावलयेनेव मुखशशिपरिवेशमण्डलेन
 मुण्डमालागुणेन परिकलितकेशान्तम्; (४१५) शिखण्डा-
 भरणभुवा मुक्ताफलालोकेन मरकतमणिकिरणकलापेन
 च अन्योऽन्यसंवलनवृज्जिनेन प्रयागप्रवाहवेणिकावारिषेव
 आगत्य स्वयम् अभिषिच्यमानम्; (४१६) अम-
 जलविलीनबहलकृष्णागुरुपङ्कतिलककलङ्ककल्पितेन कालिम्बा
 (४१७) प्रार्थनाचाटुचतुरचरणपतनशतश्यामिकाकिण्णेनेव

[कर्तृभूताया] कचयष्ट,—केशकर्षणं तव या लीला—विलास, तथा आलय—सकल
 तेन । नखेति ।—नखाना, राजलक्ष्मण इति भाव, ज्योत्स्ना,—प्रभा इति यावत्, तासां
 क्लृप्त—मण्डलं तेनेव । मुण्डेति ।—मुखं शशिव—चन्द्र इव, तस्य परिवेशमण्डल—
 परिधिमण्डलं तेन । मुण्डमालागुणेन—शिरोमालायेत्यर्थं, परिकलित,—परिच्छिन्न, केशान्त,
 —केशप्रान्तं यस्य तयोक्तम्, यदा,—परिकलिता ये केशा, तैरन्त,—मनोहरं तम् ।

(४१५) शिखण्डेति ।—शिखण्डाभरण—चूडाश्लङ्कार, तस्मात् भवतीति
 तयोक्तेन । मुक्तेति ।—मुक्ताफलानाम् आलीनेन—प्रभया । मरकतमणीनां किरण
 कलापेन—प्रभाजालेन, अन्योऽन्यस्य संवलन—मिश्रणं तेन वृज्जिन—कलुषम्,
 आविर्भविष्यति तेन । (“कलुषं वृज्जितैर्नीऽधम” इत्यमर) । प्रयागेति ।—प्रयागे—
 गङ्गाया सरस्वत्या यमुनायाश्च सङ्गमवेत्ते, या प्रवाहवेणिका—[तस्यैवा नदीना
 सीतीरुपा वेणी, तस्या वारि तेनेव । अभिषिच्यमान—क्रियमाणाभिषेकमित्यर्थः ।

(४१६) अमेति ।—“अमजल—” इत्यादौ “वारविलासिनौभि विनुष्यमान
 सौभाग्यमिव सर्वत” इत्युत्प्रेषणान्वयः । अमजलेन—चामरादिसञ्चालननिमित्तकपरि
 अमज्जनिनेन जलेन चर्मोष्णेत्यर्थं, विलीन—द्रवतां गतं, बहल—प्रशस्तम्, यदा,—
 बहल—घनं घनसन्निविष्टमिति यावत् कृष्णागुरुपङ्कतिलक—कृष्णकान्तागुरुद्रवरचित
 तिलकं तस्य कनङ्क,—चिङ्क, (“कनङ्काङ्गी वाञ्छन्वच्च चिङ्कं लक्ष्मं च लक्ष्मम्”
 इत्यमर) तेन कल्पित,—कृतं तेन । कालिम्बा—श्यामलम्बनम् ।

(४१७) प्राथनेति ।—“प्राथना” इत्यादौ प्राथनादीनि समस्तानि श्रीहर्षगतानि
 वीथ्यानि । प्रार्थनाया—मामनुष्टुभावेति याज्ञाया, य चाटु,—देव्यं प्रियवचनं वा,
 तेन चतुर—सर्वज्ञस्य यथा तथा, यानि चरणपतनानि, तेषां शतेन—वाङ्मूलेनेति
 यावत्, या श्यामिका—कालिमा, तस्या किण्ण,—त्रिङ्गुविरूपं तेनेव ।

(४१८) नीलायमानललाटलेखाभिः, (४१९) क्षुभित-
मानमोदतैः उत्कलिकाकलापैरिव हारैः उल्लसद्भिः अवष्टभ्य-
मानाभिः, (४२०) विनासयलानचटुडैः भ्रून्ताकन्यैः ईर्ष्या
श्रियमिव तर्ज्जयन्तीभिः, (४२१) आयामिभिः श्वासितैः
अविरलपरिमलैः मलयमारुतमयैः पाशैरिव आकर्षन्तीभिः,
(४२२) विकटवकुलावलीवराटकवेष्टितमुखैः वृहद्भिः स्तन-
कलसैः (४२३) खदारसन्तोपरसमिवाशेषमुद्धरन्तीभिः,

(४१८) नीलिति ।—नीलायमाना—नीलेवाचरन्ती, ललाटलेखा—भाल-
रेखा यासा ताभि ।

(४१९) क्षुभितेति ।—क्षुभिताभि—इष्टलाभविरहत् क्षोभ कृताभि, यानि
मानसाणि—चेतासि, तेषु उद्वेगा,—उत्थिता तै , क्षुभित—वात्प्राणात् चक्षुष्य,
यत् मानस—तदाख्य सर, तस्यात् उद्वेग इति च । उत्कलिकाकलापैरिव—रथ-
रथिकासमूहेरिव, वीचिसमूहेरिव च, (“कथितोत्कलिकोत्कण्ठाहेलासदिग्वीचिषु”
इति मेदिनी) उल्लसद्भिः,—राजमानै, हारै अवष्टभ्यमानाभि,—सञ्जीविकायाणाभि ।

(४२०) विनासितेति ।—विनासितेन—विधमेण, यत् वानन—चक्षण, तत्र
चटुडा,—पटव तै । भ्रून्ताकन्यै,—लतासङ्घोभि भूमिरिदं । श्रियमिव—
राजनजीमिव, मपवीधिप्रेति भाव ।

(४२१) आयामिभिः,—दीर्घै, श्वासितैः,—निश्वासे, इष्टलाभविरहद् खा-
दिति भाव, अविरल,—घन परिमल,—सौरभ दीपा तै । पाशैरिव—रज्जुभि-
रिव, आकर्षन्तीभिः,—वशोक्त्वन्तीभिः, समीपमानयन्तीभिश्च, प्रिय ईर्ष्यमिति भाव ।

(४२२) विकटैरिति ।—“विकट—” इत्यादिना उद्दीपनभावमेव व्यञ्जयति ।
विकटा—खूला, या वकुलावली—वकुलमाला, सेव वराटक,—रज्जु, (“वराटक
पद्मवीजकीधे रञ्जी कपर्दके” इति मेदिनी) तेन वेष्टित मुखं वेधा तै । वृहद्भिः,—
उत्तुङ्गै, वृहत्त्वादेव हार्यमेवा धीतरति, स्तनकलसैः,—स्तना कलसा इव तै ।

(४२३) खदारैरिति ।—स्वस्य दारा,—पत्नी, तेषु सन्तोष,—प्रीतिरिव, रस,—
रास, ईर्ष्येति भाव, जलस्य ममिव । वृहत्त्वेनैव च वक्ष्यति, अशेषम् इति ।—अशेषं
—समथ यथा तथा, उद्धरन्तीभिः,—उत्तोलयन्तीभिः, रिक्तीकुञ्चन्तीभिरिति यावत्,
कलसै किन् रज्जुवेष्टितमुखै रस (जलम) उद्धृतम् इति लोकाव्यवहार,
माहश्चननददर्शनेन ईर्ष्य खदारंनतोषो प ह्यने, खसन्तोपश्च जन्वति इति भाव ।

(४२४) कुचोत्कम्पिकाविकारप्रेक्षितानां हारतरलमणीनां
रश्मिभिः आकृष्य हृदयमिव हठात् प्रवेशयन्तीभिः, प्रभामुचाम्
आभरणमणीनां मयूकैः प्रसारितैः बहुभिरिव बाहुभिः आलिङ्ग-
न्तीभिः, (४२५) जृम्भाऽनुवन्धवन्धुरवदनारविन्दावरणीकृतैः
उत्तानैः करकिसलयैः सरभसप्रधावितानि मानसानीव निरुन्ध-
तीभिः, (४२६) मदान्धमधुकरकुलकीर्यमाणकर्णकुसुमरजःकण-
कृणितकोणानि कुसुमशर-शरनिकरप्रहारमूर्च्छामुकुलितानीव
लोचनानि चतुरं मञ्चारयन्तीभिः, अन्योऽन्यमत्सरात् (४२७) आवि-
र्भवद्गङ्गुरभ्रुकुटिविभ्रमचित्तैः कटाक्षैः कर्णेन्दीवराणीव ताड-

(४२४) कुचेति ।—कुचाना—सनानाम्, उत्कम्पिका—कम्पविशेष एव,
विकार,—सात्त्विकभावविशेष, तेन प्रेक्षिता—चालिता तेषां, हारतरलमणीनां—
हारेषु तरला, —भास्वरा, ये मणय, —रत्नानि तेषाम्, हारस्य मध्यमणीनामिति वा,
(“तरल चञ्चले चिद्रे भास्वरेऽपि विलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुष्टि” इति मेदिनी)
रश्मिभिः,—मयूकैः, आकृष्य, हर्षयति शेष । प्रभामुचा—प्रभावर्षिणान्, आभरण
मणीनाम्—फलहारव्रानां, मयूकैः,—किरणैः । आलिङ्गन्तीभिः,—आश्लिष्यन्तीभिः ।

(४२५) जृम्भेति ।—जृम्भाणां—कामजनितानुभावविशेषाणाम्, अनुवन्धेन—
सादन्धेन, वन्धुराणि—भङ्गिमन्त्रि, रव्याणि वा, यानि वदनानि—मुखानि, अरविन्दानीव
—पद्मानिव, तेषाम् आवरणीकृता,—आवरकलेन कल्पिता तैः । उत्तानैः,—कर्णैः
कृतनलेरित्यर्थं, करकिसलयैः सरभसप्रधावितानि—सवेगप्रचलितानि, हृषं प्रतीति
भावे । निरुन्धतीभिः,—निरुद्ध कुञ्चतीभिः ।

(४२६) मदान्धेति ।—मदेन अन्धानि—मत्तानीति यावत्, [“मदान्ध—
हृद्यत् “मदान्ध—” इति पाठान्तरम्] यानि मधुकरकुलानि, तैः कीक्षमाणानि—
चिद्यमाणानि, यानि कर्णकुसुमानां रजांसि—परमां, तथा कणैः,—लेखैः,
कृणता—सञ्चिता, कोणा,—प्रान्तदेशा तेषां तानि । अत एव कुसुमेति ।—
कुसुमशरस्य—कामस्य, शरनिकरैः,—शरसमुद्रे, प्रहारेण वा मूर्च्छा—मोह, तथा
मुकुलितानीव—निमीलितानीव, लोचनानि—मथनानि, चतुरं—सविलासं यथा तथा,
मञ्चारयन्तीभिः,—प्रेरयन्तीभिः । अन्योऽन्यमत्सरात्—परस्परैर्घातवशात् ।

(४२७) आविर्भवदिति ।—आविर्भवन्,—प्रकटयन्, गङ्गा,—कुटिली,

यन्तीभिः, (४२८) अनिनेषदर्शनसुखरसराशिं (४२९) मन्य-
रितपक्ष्मणा चक्षुषा पीतमिव (४३०) कोमल-
कपोलपालीप्रतिबिम्बितं वहन्तीभिः, (४३१) अभिलाष-
लीलानिर्निमित्तस्मितैः चन्द्रोदयान् इव मदनसाहा-
यकाय सम्पादयन्तीभिः, (४३२) अद्भुतवल्गवान्योऽन्य-
घटितोत्तानकरवर्णिकाभिः (४३३) स्फुटनमुखराङ्गुली-
काण्डकुण्डलीक्रियमाणखदीधितिनिवहनिभेन अकिञ्चित्कर-
कामकामुंकाणीव रूपा भञ्जतीभिः वारविनासिनीभिः

ये शुकुटिविधमा, ते चित्रा ते । कर्णेन्दीवराशीव—श्रवणनीलीवलासीव,
साठयन्तीभिः, स्वसाध्यैवेति भाव ।

(४२८) अनिनेषेति ।—अनिनेष—निर्निनेष, दर्शनम्—अवलीकन, तेन
सुखरसाना—सुखास्तादाना, रस,—अल तेषाञ्च, राशियञ्चिन् त, इषमिति शेष ।

(४२९) मन्यरितेति ।—मन्यरितानि—निश्चलानि, पक्ष्मणि—लीलाणि इत्य-
तेन, चक्षुषा—नेत्रेण पीतमिव ।

(४३०) कोमलेति ।—कोमलायां कपोलपाल्या—गण्डमटे, प्रतिबिम्बितं
—प्रतिफलितम्, निशले सटिकभाजनादौ अन्तर्भ्रंशित्वमपि प्रतिबिम्बितं दृश्यते ।
वहन्तीभिः,—धारयन्तीभिः ।

(४३१) अभिलाषेति ।—अभिलाषस्य—कामदशाया, लीलया—विलासेन,
निर्निमित्तानि—अहेतुकानि, कितानि—सदुहसितानि ते । मदनसाहायकाय—
कामसाहाय्याय । सम्पादयन्तीभिः,—कारयन्तीभिः ।

(४३२) अद्भुतेति ।—अद्भुतानां भद्रवल्गवेन—जृम्भादिजनितमोटनविशेषेण,
अन्योऽन्येन—परस्परैण, घटिता,—संयुक्ता, उत्ताना या करवर्णिका,—पर-
स्परानुवन्धेन स्थितयो करयो अद्भुतविन्यासविशेषा ताभिः ।

(४३३) स्फुटनेन—मोटनेनेत्यर्थं, मुखरा,—सगण्डा, अद्भुत एव
काण्डा,—शाखाविशेषा, ते कुण्डलीक्रियमाणाना मुखाना दीर्घतिनिवहा,—
मधुसूत्रनिचया, तेषा निभ,—इत्येतेन । अकिञ्चित्कराणि—अहमाणि इति यावत्,
अर्धविताकर्षणशक्तातीति भाव, कामस्य कामुंकाणि—धनुषि तानीव, रूपा—
शोभते, भञ्जतीभिः,—खण्डयन्तीभिः ।

(४३४) विलुप्यमानसौभाग्यमिव सर्वत' ; (४३५) स्यात्
स्त्रिन्नवेपमानकरकिसलयगलितचरणारविन्दा चरणघ्राहिणीं
विहस्य कोणेन लीलाऽलसं शिरसि ताडयन्तम् ; (४३६) अन-
वरतकरकलितकोणतया च आत्मनः प्रियां वीणामिव त्रियमपि
शिक्षयन्तम् ; नि.स्रेह इति धनैः, (४३७) अनाश्रयणीय
इति दीवैः, निपहरुचि. इति इन्द्रियैः, दुरूपसर्प इति कलिना,
नीरस इति व्यसनैः, (४३८) भीरुः इति अयशासा,

(४३४) विभुज्यमानेति ।—विलुप्यमान—ज्रियमाण, सौभाग्य—वाङ्मय यस्य
तथोक्तमिव ।

(४३५) स्यात्तेति ।—स्यत्तेने भिन्न—घर्णाक्त, वेपमान,—कल्पमानय,
स्त्रालिकभावातिशयादिति भाव, य करकिसलय, तस्याग रगित—श्रुत चरणार-
विन्द—पादपद्म, षष्ठीतेति भाव यस्या तथोक्ताम् । चरणघ्राहिणीं—चरणसेविनी-
मिचर्य । कोणेन—वीणावादनदष्टेन (“कीर्षी वीणादिवादनम्” इत्यमर) लीला
ऽलस—विलासमन्तरम् । ताडयन्तम्—प्रहरन्तम् ।

(४३६) अनवरतेति ।—अनवरतम्—अविरत, करकलित,—करकत कोणी
येन तथोक्तं, तस्य भाव इति तया छितुना, प्रिय—श्रीतिजननीम् । [“प्रियाम्” इति
वीणाया प्रियाश्च विशेषणम्] । शिक्षयन्तम्—अभ्यस्यन्त पर्यालोचयन्तमिति यावत् ।
नि.स्रेह,—स्रेहरहित, महतव्ययशीलत्वादिति भाव । “नि.स्रेह” इत्यादी “एक-
मयनेत्तथा गृह्यमाणम्” इत्युत्तरैश्च सम्बन्ध एव सम्भव ।

(४३७) अनाश्रयणीय,—असेवनीय । निपहरुचि,—निपहे—अश्रीकरथ इति,
—अभिलाषी यस्य तथाभूत । दुरूपसर्प,—दुर्द्वय । कलिना—चतुर्थयुगेन । नीरस,
—निरनुराग । व्यसनैः,—समयादिभिरलादयमि तदुक्त मनुना,—“दश कामसमुत्थानि
तथाऽष्टौ क्रीडजाति च । व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ कामजेषु प्रसक्तौ हि
व्यसनेषु महीपति । विभुज्यतेऽथधर्माभिः क्रीडजेष्वात्मनैव तु ॥ समयाऽष्टौ दिवास्वप्न-
परीवादं चिदो मद । तौर्ध्विकं वयाऽद्या च कामजो दमकी मथ ॥ पैशुन्य साहस
श्रीह कुंथाऽमूथाऽयं दूषणम् । वाग्दण्डजघे पादस्य क्रीडजोऽप मशीऽदक ॥” इति ।

(४३८) भीरुः,—भयभील । अयशासा—अकौत्सा, अकौर्त्तिकरीष दुःखेतिनेनेति
भाव ।

(४३८) दुर्ग्रहचित्तवृत्तिरिति चित्तभुवा, स्त्रीपर इति सरस्वत्या, शठः इति परकलत्रैः, काष्ठामुनिरिति यतिभिः, धूर्त्न इति वैश्याभिः, नैय इति सुहृद्भिः, कर्मकर इति विप्रैः, सुमहाय इति (४४०) शत्रुयोधैः एकमपि अनेकधा गृह्यमाणम् ; (४४१) शन्तनोः महावाहिनौपतिं, भीष्मात् जितकाशिनं, (४४२) द्रोणात् चापनालसं,

(४३८) दुर्ग्रहेति ।—दुर्ग्रहा—दुराकर्षा, चित्तवृत्तियस्य तथोक्त । चित्तभुवा—कामिन । स्त्रीपर,—स्वैय । शठ,—धूर्त्नं वञ्चक इत्यर्थ । [“शठ” इत्यव “वञ्च” इति पाठि—वञ्च,—प्रजननाद्यन, क्रीड इत्यर्थ] काष्ठामुनि,—उच्छ्वेषान् तापस (“काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि” इत्यमर) । नैय,—वसवद, परवञ्च इत्यर्थ । कर्मकर,—भृत्य । सुमहाय,—सुसु सहायसम्पन्न, कथमन्वया एवैव न भय पराजिता इति भाव ।

(४४०) शत्रुयोधैः,—शत्रुवीरै । अनेकधा—बहुधा । गृह्यमाण—श्रायमानम् । अवीक्षेखालङ्कार, तथा च दर्पण —“कश्चिद्देहाद्गृहीतृणा विषयाणा तथा क्वचिन् । एकस्यानेकभोक्षेखी य स चक्षेत् स च्यते ॥” इति ।

(४४१) शन्तनी—तदाख्यात् कुरुवशीगत राश्र, [ल्यप्लोपे पञ्चमी] शन्तनुमपेक्ष्येत्यर्थ, एवमुत्तरत्र । महति ।—महत्त्व वाहिन्य,—सेना, तासां पति तम, पत्ने—शन्तनुस्तु एकैव महती वाहिनी—महानदी, गङ्गा इत्यर्थ, तस्या पतिरिति व्यतिरेक । भीष्मात्—भीष्मपेक्ष्य, जितकाशी—जितेन—जयेन, काशते—राजने इति तथोक्त तम, तथा च परशुराम भोक्षेण पराजित, काशिराजदुष्टिदस्त्वयवरे च समागत सकाशिराज शृपचक्रम एकाकी एव स विजित्य मातुर्विचित्रवीर्यस्य पारार्यम् अन्वाङ्मिकाऽम्बानिकानामकनकतथम आनीतयान्, धूर्त्नस्तु ततोऽपि जितकाशी जितेन्द्रियो वा तम् । तथा हि यदा त्वयि त्वत्पुत्र वा विद्यमानि कुतो महीहिवाणा राज्यप्राप्ति ० इति पितृ शन्तनीनिमित्त मन्व्याम्बानाकीं दासराजकन्यामर्थवने भीष्मात् दासराजेन सा न दत्ता, तदा “नाहं राज्यं दिवाह वा कार्थ्याभि” इति भोक्षेण प्रतिज्ञातं, तत एव शिरकुमारेशानर्ननामार्षि, अत भोक्षिस्तु पितृपुरोधेन जितेन्द्रिय, अयन्तु सभावत इति व्यतिरेक ।

(४४२) द्रोणात्—धनुर्वेदाचार्यात्, चापे—धनुषि, लालता यस्य तन्, यस्य च, च—समुच्चये, रूपतां काञ्चसा दृष्ट्वा तपोऽः त, सिद्धिर्भित्तिव्यर्थः, यदा,—

(४४३) गुरुपुत्रात् अमोघमार्गणं, (४४४) कर्णात् मित्र-
प्रिय, (४४५) युधिष्ठिरात् बहुधर्मं, (४४६) भीमात्
अनेकनागायुतवत्, (४४७) धनञ्जयात् महाभारतरणयोग्य,

चापल—चपलकर्मणि चपल,—मन्दव्यापाट, अपटरिचर्यं तम्, दीपम्
अर्धनालमया द्रुपदेन सह विरोधं कृतवान् अयन्तु न तद्यति व्यतिरेकः ।

(४४३) गुरुपुत्रात्—गुरु, —द्रीणाचार्य, तस्य पुत्र, —अडलामा तदात्,
अमोघा, —अव्यर्था, मार्गणा, —शरा मस्य तथोक्तं तम्, अव्ययशररश्मि
मित्यर्थं, तथा च “अदोषं परस्त्वान् इति प्रविशामि” इति प्रतिज्ञाय अदोषात्
ब्रह्मास्त्रे निवेदिने, तत्तेजसा सचराचरं अथदपि सन्त्यमर्षे विनीक्य समाकृतेन
सामरसहेन विरिञ्चिना अगदनुकम्पया तदस्त्रोपमहारायं याचितं स “शरीरं
अमोघं अनुपच्यैव कमस्येकं न इत्थं न निर्वर्णयते” इत्युक्तवान्, तत उत्तराय
नभंस्य परीक्षितं विनाशकं स तमुपसङ्गतवान्, ततश्च भववान् शीघ्रण अट्टहमात्रे
मृत्वा-उत्तरागर्भे प्रविश्य तं पुनरुज्जीवितवानिति पौराणिकी वार्ता । अथ च
अमोघा, —सफलता, मार्गणा —यात्रा यत्र तथोक्तं, अविप्रादितपूरक इति
वाक्यम् । द्रौणि विधानुरपि यात्रा न सम्यक् सफलामकरोत् अयन्तु अविनाशस्यैव
प्राथितप्रदाता अत एव व्यतिरेकः ।

(४४४) कर्णात्—राधेयात् मित्रत्रियं—मित्रस्य—सूर्यस्य मित्राणां—सुहृदाश्च
प्रियं तम् । (“—मित्रं सुहृदि न इथी । सूर्ये सुसि—” इति मेदिनी)
सूर्यनन्दनतया सूर्यप्रियो हि कर्ण, अयन्तु सूर्यापासकतया तथियः । कर्णश्च
मित्रस्य एकस्य दुर्वाधिनस्य प्रियः अयन्तु मित्राणां कर्णा प्रिय इति व्यतिरेकः ।

(४४५) युधिष्ठिरात्—धन्वराजात् बहुधर्मं—उमागुणवत्त्वम्, अथ च
बह्वी धमा—वृद्धि, राजमित्रियं यस्य तथोक्तम् ।

(४४६) भीमात्—अश्वनायकपाशुवान् । अनेकेति ।—अनेकनागायुतवत्—
कानि एक, —एकं (“एकं सङ्गात्करोत् स्रष्ट केशवतरणमित्यु इति मेदिनी)
श्रेष्ठ, ते च न नागा,—इति न तेषाम् अयुतवत् महाकवचमिसमुच्चरित्यर्थं,
बल—सामर्थ्यम्, अन्वत्—अनेकानि—वृद्धिं नागाणां—इतिनाम् अयुतानि—
दशसहस्राणि कानि—सैर्दानं यस्य तथोक्तं तम् ।

(४४७) धनञ्जयात्—अमुनीत् महाभारते दी रण—महामं कुर
एवदिनुहमिति वाक्यम्, अन्वत्—मर्यात् भार, वृद्धिवा इति भार, तस्य तरङ्ग—

(४४८) कारणमिव कृतयुगस्य, बीजमिव विबुधसर्गस्य,
उत्पत्तिद्वीपमिव दर्पस्य, एकागारमिव करुणायाः, प्रातिवेशिक-
मिव पुरुषोत्तमस्य, (४४९) खनिपर्वतमिव पराक्रमस्य,
सर्वविद्यासङ्गीतगृहमिव सरस्वत्याः, द्वितीयानृतमथनदिवस-
मिव लक्ष्मीसमुत्थानस्य, (४५०) बलदर्शनमिव वैद्यधरस्य,
एकस्थानमिव स्थितीना, सर्वस्वकथनमिव कान्ते, अपवर्गमिव
रूपपरमाणुसर्गस्य, सकलदुश्चरितप्रायश्चित्तमिव राज्यस्य,
(४५१) सर्वबलसन्दीहावस्कन्दमिव कन्दर्पस्य, उपायमिव
पुरन्दरदर्शनस्य, आवर्त्तनमिव धर्मस्य, कन्याऽन्त पुरमिव
(४५२) कलानां, (४५३) परमप्राणमिव सौभाग्यस्य, राज-

बहनम्, यदा,—महत,—प्रकृत्य, भारत—कार्यधुरावा, तरु—सम्पादन-
मित्यर्थं, तस्य योग्यं तम् ।

(४४८) कारणमिव—हेतुभूतमिव कृतयुगस्य—सद्ययुगस्य । बीजमिव—अद्वीत-
पादकचुद्रवस्तुविशेष इव, विबुधसर्गस्य—देवसृष्टे । उत्पत्तिद्वीपमिव—प्रभवस्थानमिव ।
एकागारमिव—अद्वितीयं गृहमिव । प्रातिवेशिकं—प्रतिविम्बमिव, प्रतिवेशिनमिव वा ।

(४४९) खनिपर्वतमिव—आकरगिरिमिव । सर्वविद्यासङ्गीतगृहमिव—अग्नेषु-
शास्त्रसङ्गीतालयमिव । द्वितीयानृतमथनदिवसमिव—अपरपीठुषोत्तलनवासरमिव ।

(४५०) बलदर्शनमिव—शक्त्युत्कषेणदर्शनमिव । एकस्थानमिव—अद्वितीयं
निकेतनमिव । स्थितीना—संस्थादाना, शिष्टाचारारामित्यर्थः । सर्वस्वकथनमिव—
निधिभूतत्वविज्ञापनमिव । अपवर्गमिव—साफन्धमिव अथवा कृत्यावमानमिव पर-
मोत्कर्षमित्यर्थः, (“साधनवर्गेष्वपि मोक्षे कार्यावसाने साफन्धे” इति मेदिनी) ।
सकलदुश्चरितप्रायश्चित्तमिव—अखिलपापक्षयमावसाधनीभूतकथविशेषमिव ।

(४५१) सर्वेति ।—सर्वेषां वनानां—सैन्धाना, सामर्थ्यानां वा, सन्दीहः,—
सह, तस्य अवस्कन्द,—समावेशं तमिव । पुरन्दरदर्शनस्य—उन्टसाचात्कारस्य ।
आवर्त्तनमिव—आवर्त्तनमिव, प्रत्यानयनकारणमित्यर्थः ।

(४५२) कलानां—मृत्तुगीतादीनां चतुषष्टिविधानां कलाविद्यानाम् ।

(४५३) परमप्राणमिव—परम बलमिव । [“परमप्राणमिव” इत्यत्र “परम-

सर्गसमाख्यवभृथस्त्रानदिवसमिव सर्व्वप्रजापतीनां, गभीरश्च,
प्रसन्नश्च, वासजननश्च, रमणीयश्च, कौतुकजननश्च, पुण्यश्च,
अक्रवर्त्तिनं हर्षम् अट्टाक्षीत् ।

दृष्ट्वा च (४५४) अनुगृहीत इव, निगृहीत इव, सामिलाप
इव, दत्त इव, रोमाञ्चमुवा मुखेन मुञ्चन् आनन्दवाष्पवारिविन्दून्
दूरादेव विस्मयस्त्रेरः समचिन्तयत्,—“सौख्यं सुजन्मा, सुगृहीत-
नामा, तेजसां राशिः, (४५५) चतुरदधिकेदारकुटुम्बी, भोक्ता

प्रनाथमिव” इति पाठे,—परमम्—उत्कृष्टं प्रमाण—दृष्टान्तस्थानमित्यर्थं तदिव] ।
राजसर्वोति ।—राज्ञा सर्गं,—सृष्टि, तस्य समाप्ति,—अवसान, सैव अवभयघानं—
दौर्दान्तघानं, तस्य दिवस तमिथ । सर्व्वप्रजापतीनां—सर्व्वेषां सङ्गणान् । गभीर-
त्वादि ।—गभीरश्च प्रसन्नश्च इत्यादि अन्योऽन्यसापेक्षं बोद्धव्यं, तेन गभीरत्वेऽपि
प्रसन्नत्व—प्रसादगुणसम्पन्नत्वम्, नो चेत् तथाविधत्वं तदा कुटिलप्रकृतित्वं प्रसज्येत ।
किञ्च गभीर—गभीर, निवमित्यर्थं, सामकारमिति भावः, अथ च प्रसन्न-
निर्भलम् इति विरोधोऽपि अत्र उद्भावनीयः । वासित्यादि ।—वासजननत्वेऽपि
रमणीयत्व—रम्यदर्शनत्वम्, तदा च रघुवंशे कालिदास,—“भीमकान्तानृपगुणैः स
बभूवोपजीविनाम् । अष्टयथाधिगम्यथ यादीरद्वैरवाश्रयं ॥” तादृशं नो चेत्, तस्य
भीमाकृतित्वं प्रसज्येत, तथा वासजननम् अथ च रमणीयमिति विरोधः । एव
कौतुकजननत्वेऽपि पुण्य—पर्व्वस्वभावम्, तथाभूतत्वं नो चेत्, तस्य पापकारित्वमेव
सम्भाव्येत, यत् कौतुकजननत्वन्तु अपुण्यत्वादेव सम्पद्येत, तथा कौतुकजननम्
अथ च पुण्य—समक्तिदर्शनाहं पवित्रमिति विरोधः । अक्रवर्त्तिनं—सापेक्षभोगम् ।

(४५४) अनुगृहीत इव—अनुकम्पित इव, प्रसन्नया दृश्येति भावः । निगृहीत
इव—अभिभूत इव तेजसेत्याशयः । सामिलाप इव—समुत्सुक इव पुनः पुनः
दर्शनाशयेति भावः । दत्त इव—चरितार्थं इव द्रष्टव्यवस्तुदर्शनेन इति उच्यते,
अथ च, य अनुगृहीत, स एव कथं निगृहीत ? य सामिलाप, स कथं दत्त ? इति
विरोधोऽपि अत्र प्रकटः । रोमाञ्चमुवा—पुलकितेनेत्यर्थः । मुञ्चन् त्यजन् । विस्मय-
स्त्रेरः,—विस्मयिन—आश्चर्य्येण अलौकिकज्ञानजनितेन इति तात्पर्य्यं, स्त्रेरः,—
अस्फुल्लित इत्यर्थः ।

(४५५) चतुरददिति ।—चतुर्णाम् सदधीना—सागराणां, यत् केदार—

ब्रह्मस्तम्भफलस्य, (४५६) सकलादिराजचरितजयज्येष्ठमहो
देव परमेस्वरो ह्यर्षः । एनेन च खलु राजन्वती पृथ्वी । न
(४५७) अस्य हरेरिव हृषिकिरोधीनि बालचरितानि, न
(४५८) पद्मपतेरिव ददोद्देगकारौणि ऐश्वर्यविलसितानि, न
(४५९) शतक्रतोरिव गोत्रविनाशपिण्डना प्रवादाः, न
(४६०) यमस्येव अतिवह्मभानि दण्डयहणानि, न वरुणस्येव

सैवम्, अन्नपातीति यावत्, चतुरर्षंवाग्दता मञ्जोति भाव, तद्वैव कुटुम्ब—पीथ
वर्ग अल्लस्येति तयोक्त । भोजा—अधिकारी । ब्रह्मस्तम्भफलस्य—ब्रह्माण्डवर्ति
सर्वरत्नजातस्येत्यर्थं वेदपतिपादितयज्ञफलसमुद्भय वा ।

(४५६) सकलेति ।—सकला—समस्ता, आदिराजाः,—मत्वाद्य, तेषां
चरितानि—आचारा, तेषां जय—पराभरविषये अतिक्रमणे इत्यर्थं, ज्येष्ठमहो,
प्रधानवीर । परमेस्वरः—सुभाट । एनेन—हर्षेण । राजन्वती—प्रशस्तराजशालिनी
इत्यर्थं [“राजवान सौराज्य” (८।२।१४ पा०) इति मनुषि रूपम्] ।

(४५७) अस्य—हर्षस्य । हरेरिव—कृष्णस्येव । हृषिकिरोधीनि—हृष,—घ्नन् ,
अघ्नन्—हृषरूपी रिटामुत्, तस्य विरोधीनि—विभ्रसकानीत्यर्थं । बालचरितानि—
शैशवक्रीडितानि । कृष्णी बाल्यलीलायां हृष इतवान् अयन्तु सदसद्विवेकसम्भावना
विरहितशान्तावस्थायामपि तपालक इति व्यतिरेकः ।

(४५८) पद्मपतेरिव—हरस्येव । ददोति ।—ददाया—कुशलाना, जनाना-
मिति भाव अघ्नन्—दहत्य—तदाख्यप्रापने, अघ्नन्स्येति भाव, उद्देगकारौणि—
भीषणानि, ऐश्वर्यविलसितानि—आधिपत्यचेदितानि अथ तु ऐश्वर्यशब्दस्य गौण-
इतिव ज्ञातव्यम्, अघ्नन्—ऐश्वर्याणि—ईश्वरपद्मां अग्निनाद्य इत्यर्थं अकिन्
पचे तु ऐश्वर्यशब्द मुख्यवृत्तिको धीश्र, तेषां विलसितानि—विजृम्भितानि,
वीरमहादिदृष्टिआपाग इत्यर्थं ।

(४५९) शतक्रतोरिव—इन्द्रस्येव । गोत्रविनाशपिण्डना—गोत्राणा—वंशा-
नाम्, अघ्नन्—शैलाना पचतानामित्यर्थं (“गोत्रं शैले गोत्रं कुलाख्यम्” इति
मेदिनी) तिन—पिण्डना—विभ्रसमूचका । प्रवादाः,—जनशुद्धय दुष्कीर्णय इत्यर्थं ।

(४६०) यमस्येव—अन्नकस्येव । अतिवह्मभानि—अतिभियाणि, अथ अतिशब्देन
शौड्रंय युक्तदृक्त्व प्रतिपादयति दण्डयहणानि—दण्ड,—कर, तस्य यहणानि,
अघ्नन्,—दहत्य—शासनपटे, यमायुधस्येति यावत्, यहणानि ।

(४६१) निस्त्रिंशत्पाहमहस्तरक्षिता रत्नानया, (४६२) न धनदस्येव निष्फलाः सत्रिधिलाभाः, (४६३) न जिनस्येव अर्थवादशून्यानि दर्शनानि, (४६४) न चन्द्रमस इव बहुलदोषोपहताः त्रिय । चित्रमिदम् अत्यमरं राजत्वम् । अपि च अस्य (४६५) त्यागस्य अर्थिन,

(४६१) निस्त्रिंशति ।—निस्त्रिंशत्पाह्या—स्वर्षधरिणा, सहस्रे, अन्य—निस्त्रिंशत्,—निर्दया, (“निस्त्रिंशत् खड्गे मा निर्दये त्रिषु” इति मेदिनी) याहा,—अवहारा, जलजनुमेदा मकरा इति यावत् (“याहो यहेऽवहारं च” इति मेदिनी । अवहार,—मकर इत्यर्थ) तेषां सहस्रे, रक्षिता,—पालिता । रत्नानया,—रत्नभाण्डानाराधि, अन्यव,—रत्नोकरा, समुद्रा इत्यर्थ ।

(४६२) धनदस्येव—कुर्वेत्स्येव, न निष्फला,—न अर्थादिफलप्राप्तिविरहिता इत्यर्थ, य कश्चित् अर्थितया अस्य समीपं गच्छति, स न विफलामिलाषो भवतीति भावः, यदा,—न निष्फला,—सफला, ज्ञानीपदेशलाभादिति भावः, अन्यव,—दानादिव्ययाभावात् निष्पृथीजना इत्यर्थ । सत्रिधिलाभा,—सत्रिधि,—सत्रिधान, समीपोपस्थितिरित्यर्थ, यदा,—सत्—साधव एव निधय,—अशून्यानि रत्नानि, अन्यव,—सत्,—उत्कृष्टा, निधय,—पद्मशुद्धादयः, (“निधिनो शिष्यभिर्मेदा पद्मशुद्धादयो निधे” इत्यमरः) तेषां लाभा,—प्राप्तयः ।

(४६३) जिनस्येव—बुद्धदेवस्येव । अर्थवादिति ।—अर्थानां—धनानां, वाद,—मया इदं लब्धम, अनेन एतत् प्राप्तमित्यादिरूप वचनं तेन शून्यानि—रक्षितानि, दर्शनानि—अश्लीकानि, अस्य राज्ञ साक्षात्कारे प्रभूता अर्थां लभन्ते इति भावः, अन्यव,—अर्थवाद,—स्तुतिवाद, तेन शून्यानि, सारवन्तीत्यर्थ । दर्शनानि—महायानादीनि तदोपशास्त्राणीति भावः ।

(४६४) बहुलेति ।—बहुला,—अनेके, दीपा,—रागादय इत्यर्थ, तैरुपहता,—आक्रान्ता, मन्विनीकृता इत्यर्थ, अन्यव—बहुलस्य—कृष्णपद्मस्य, दीपाभिः,—रजनीभिः, (“बहुला नीलिकायां स्यात् . । पद्मश्री कृष्णपद्मे च वाच्यवत् प्राग्बहुलशब्दी ॥” “दीपं स्वान् दूषणे पापे दीपा रावीं मुञ्जेऽपि च” इति च मेदिनी) उपहता—विनष्टा । त्रिय,—सहस्रय, अन्यव—शीमा । अत्यमरम्—अतीवाचिनश्चरम्, यदा—अमरमतिक्रान्तं न्यकृतामरसमूहमिच्छन् ।

(४६५) त्यागस्य—दानस्य अर्थिन,—याचका, पर्याप्ती विषय न इत्युभयेष्वान्वयः, अर्थिनामपर्याप्तत्वात् अस्य त्यागाकाङ्क्षा न तस्मिन्मायातीति भावः ।

(४६६) प्रज्ञाया शास्त्राणि, कवित्वस्य वाचः, (४६७) सत्त्वस्य साहसस्थानानि, उक्ताहस्य व्यापाराः, (४६८) कीर्तिः दिङ्मुखानि, अनुरागस्य लोकहृदयानि, (४६९) गुणगणस्य सङ्गाः, कौशलस्य कलाः न पर्याप्तो विषयः । अस्मिंश्च राजनि (४७०) यतीना योगपट्टकाः, (४७१) पुस्तकमंथना पाथिव-

(४६६) प्रज्ञाया,—प्रकृष्टाया बुद्धे, शास्त्राणि, पर्याप्ती विषय न इति शब्दयः ; अर्थाणि शास्त्राणि अतीत्य बुद्धिं प्रवर्तते इति भावः । कवित्वस्य—काव्यरचयित्वस्य, वाचः, पर्याप्ती विषय न इति शब्दयः, चाग्दीपनीमतिशयिणी कवित्वशक्तिरिति भावः ।

(४६७) सत्त्वस्य—बलस्य, साहसस्थानानि, पर्याप्ती विषय न इति शब्दयः, एतावदधिक बल, यत् तत्प्रकाशस्थानानि न लभन्ते इति भावः । उक्ताहस्य—बलप्रकटनस्यैव, व्यापारा पर्याप्ती विषय न इति शब्दयः, उक्ताहोपयोगि व्यापारस्यान नास्तीति भावः ।

(४६८) कीर्ते,—यशसः, दिङ्मुखानि, पर्याप्ती विषयी न इति शब्दयः, एतावदधिका कीर्तयः, यत् दिग्गतेषु न मास्तीति भावः । अनुरागस्य—प्रीते, लोकहृदयानि—जनमानसानि, पर्याप्ती विषयी न इति शब्दयः, एतावननुरागः, यत्लोकहृदयेषु न मास्तीति भावः ।

(४६९) सङ्गाः,—एकादिपराइपथ्यन्ता इति यावत्, गुणगणस्य—विधादि गुणराशे, पर्याप्ती विषय न इति शब्दयः । एतावन्ती गुणा, यत् न सङ्गास्तु शक्यन्ते इति भावः । कलाः,—धनुषष्टिविधा शस्त्रादिविधा, कौशलस्य—वैदग्ध्यस्य, पर्याप्ती विषय,—प्रचुर स्थान, न, एतावत् वैदग्ध्यः, यत् कलाविज्ञानमतिमते इति भावः ।

(४७०) यतीना—योगिना, धतुघात्रमिथामिति भावः एवेति शेषः, योगपट्टका,—पथ्यद्वचमनाद्यम् उपरीतमंशः, न पुनः योगिन—विश्वभ्रघातनेन, विश्वभ्रघनेनेति यावत्, ("योगीऽपूर्वार्थमग्राप्तौ " । विश्वभ्रघातके द्रव्यी पाथसत्रघनेष्वपि" इति मेदिनी) पट्टका,—कूटनेस्त्वानीत्यर्थः, नेति शब्दव्यवच्छेदा श्राये, इति परिसङ्गाऽनन्वारः ।

(४७१) पुस्तकमंथना—पुस्तक—लेखादिकर्म, मंथनं—कार्यं दिशा तेषां, पुस्तनिकादिनिर्माणकारकाणामित्यर्थः, ("पुस्तक लेखादिकमंथि" इत्यमरः)

विग्रहाः, (४७२) षट्पदानां दानग्रहणकलहा,
 (४७३) वृत्तानां पादच्छेदाः, (४७४) अष्टापदानां चतुरङ्ग-
 कल्पनाः, (४७५) पत्रगानां द्विजगुरुद्वेषाः, (४७६) वाक्य-
 विदाम् अधिकरणविचाराः” इति (४७७) समुपसृत्य चोपवीती
 स्यस्तिशब्दम् अकरोत् ।

पार्थिवविग्रहा,—सन्मथशरीरार्थि, न तु राजगणविरोधा, इति व्यञ्छेदस्य चार्थत्वात्
 हरिसङ्गा । एवमुत्तरत ।

(४७२) षट्पदानां—धमराणां, दान—मदवारि, तस्य ग्रहणे—आदाने,
 कलहा,—विरोधा, कलहा इति भावः, न तु दानस्य—दणधनस्य, ग्रहणे कलहा,—
 अहमये अहमये इत्यादिरूपेषु विरोधा इति भावः, यदा,—दाने—दण्डौ,
 कृष्णादिकेषु दण्डस्य धनस्य परिशेषकाले इत्यर्थः, (“दानं राजमदे त्वागे पादन्च्छेद-
 यद्विषु” इति मेदिनी) यत ग्रहणम्—आदानं, तत्र कलहा न ।

(४७३) वृत्तानां—कन्दसा, पादच्छेदाः,—चरणविरामा, न तु पापविमोचे
 षट्च्छेदनानि इति भावः ।

(४७४) अष्टापदानां—शारिफकृतानां, चतुरङ्गकल्पना,—चचारि अङ्गानि
 —हस्तचरणीपादातरूपा अवयवा इत्यर्थं, तेषां कल्पना,—रचना, चतुरङ्गक्रीडायां
 लतदाभ्यंशारिविन्वासा इत्यर्थं, न तु चतुरङ्गाणां—युद्धार्थे हस्तचरयपादातरूपाणां,
 कल्पना,—रचना, प्रयोजनाभावादिति भावः ।

(४७५) पत्रगानां—सर्पाणः, द्विजगुरुद्वेषा,—द्विजानां—पक्षिणां, गुरु,—श्रेष्ठ-
 द्विजगुरुः,—गुरुः इत्यर्थं, तस्मिन् द्वेषा, न तु द्विजेषु—ब्राह्मणेषु, गुरुषु च,
 यदा,—द्विजगुरुषु—ब्राह्मणश्रेष्ठेषु द्वेषा इति भावः ।

(४७६) वाक्यविदां—वाक्यज्ञाना, मौभासकानामित्यर्थं, अधिकरणविचारा,
 —अधिकरणानां—“विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्योत्तरम् । निर्णयश्चेति पश्चाद्
 शास्त्रेऽधिकरणं सूत्रम् ॥” इत्युक्तपक्षलक्षणानां, विचारा,—समाप्तीचनानि, न तु
 अधिकरणे—धर्माधिकरणे, प्रज्ञाना परस्परविरोधे तद्विनिर्णयस्थाने इत्यर्थं विचारा,
 प्रज्ञा परस्परं न कलहायन्ते इति भावः ।

(४७७) समुपसृत्य—उपसृत्य, उपवीती—उद्धृतदक्षिणकर इत्यर्थं, “उद्धृते
 दक्षिणे पाशादुपवीत्युच्यते द्विज” इति वचनात् ।

अथ (४७८) उत्तरेण नातिदूरे राजधिष्ण्यस्य गजपरि-
चारको मधुरम् अपरवक्त्रम् उच्चैः अगायत्,—

“करिकलम । विमुञ्च लीलता चर विनयव्रतमानताननः ।

मृगपतिनखकोटिभङ्गुरो गुरुपरि चमते न ते, ह्यम्” ॥ ५ ॥

राजा तु (४७९) तच्छ्रुत्वा दृष्ट्वा च त गिरिगुहागत-
सिंहहंसहितगम्भीरिण स्वरेण पूरयन्निव नभोभागम् अष्टुच्छत्,—
“एष म बाणः १” इति । “यथा याज्ञापयति देवः, सोऽयम्”
इति विज्ञापितो दौवारिकेण, “न तावदेनम् अकृतप्रसादः
पश्यामि” इति तिर्य्यक् (४८०) नीलधवलांशुकशारा तिर-

(४७८) उत्तरेण—उत्तरस्या दिशि । राजधिष्ण्यम्—राजसदनस्य । गज-
परिचारक — इन्निपाल इत्यर्थः । अपरवक्त्रम्—तदाकाले जातिविशेषम् ।

गजान्तरपरिचारक कश्चित् स्वपरिचरणीय बंधोधर्मोणाविनीत करिशाधकम्
अनुशासित्वाह, करिकलमिति ।—करिकलम ।—ई हस्तिशावक । लीलता—वापस्य,
विमुञ्च—त्यज, आनतम् आनन यस्य तदाभूत मन, विनयव्रत—शिष्टाचारमित्यर्थः,
चर—कुरु यमपते, —निहस्य, नखकोटि —नखराय, तदन् भङ्गुर —कुटिल,
गुरु—महान् शासिता च, अष्टुश्च,—हस्तिताडनायुधविशेष इत्यर्थः, ते—तव,
उपरि न चमते—तव दीप न सहते इत्यर्थः । अनेन अशिष्टानां दृष्टयिता राजा,
अस्य मन्त्रिणौ बाणन तथा उपचरितव्यमिति व्योच्यते । अत्र गजान्तरपरिचारकस्य
कश्चित् निजपरिचर्यमविनीतगजमुद्दिश्य प्रयुक्त हस्तिपकोचितो विषय पुरस्य बाण
प्रति राज्ञी हर्षस्य भूतउत्तान्तरक सञ्जात । तत्र “विमुञ्च लीलताम्” इति
श्रवणेन करिष्या स्वाभाविकरामिचस्य स्वरणीदयात् बाणस्यापि पूर्वसुतरामवधान्
मुजडताभूति जृम्भता इति बोध्यम् । अत्रामृतकलमवर्षणया प्रस्तुतस्य कवे वापस्य
प्रतीतिरप्रस्तुत-प्रसादशार । अपरवक्त्र इत्यम् ॥ ५ ॥

(४७९) अत एवाह—तच्छ्रुत्वादि । गिरौति ।—गिरिगुहा गव सिद्ध, तस्य
हंसित—गजित, तद्वत् गम्भीर तेन । नभोभाग—सगनस । अकृतप्रसाद,—न कृत
प्रसाद —असन्नया देन स, अपसन्न इत्यर्थ, भावबोधायमिति भावः । तिर्य्यक्—
तिरश्चीन, कुटिल यथा तथेत्यर्थः ।

(४८०) नीलेति ।—नीला धवलाह अत्र पव अष्टुता , [स्वार्थे कन्प्रत्यय]

स्कारिणीम् इव (४८१) भ्रमयन् अपाङ्गनीयमानतरुत्तर
 कस्य आयामिनीं चक्षुष प्रभा परिहृत्य (४८२) प्रेष्ठम्
 पृष्ठतो निपक्षस्य मानवराजसूनीः अकथयत्,—“महान्त्य
 भुजङ्गः” इति । (४८३) तूष्णीभावेन तु अगमितनरेन्द्र-
 वचसि तद्धिन्, मूके च राजलोके, मुहूर्त्तमिव तूष्णीं स्थित्वा
 वाणो व्यज्ञापयत्,—“देव । (४८४) अविज्ञाततत्त्व इव, अथद्
 धान इव, नेय इव, अविदितलोकहृत्तान्त इव च कस्मात्
 एवम् आज्ञापयसि ? (४८५) खैरिणो विचित्राद्य लोकास्त
 स्वभावाः प्रवादाद्य । महद्भिस्तु ययार्थदर्शिमि भवितव्यम् ।
 न अर्हसि माम् अन्यथा सम्भावयितुम् अविशिष्टमिव । ब्राह्मणो-

इत्यत्र—तदाविधानि अष्टकानि—इत्यत्र, तै श्राव—इत्यत्र लाम् । विरस्त्रिरी-
 निव—इत्यत्र कामव ।

(४८१) अपाङ्ग इति—अपाङ्ग—नेत्रमान, नीयमाना—चान्द्रमासा तरुण—
 अङ्गण, दारका—कन्दैदिका यस्य तदामृतम्, चक्षुष आयामिनीं—आयामिनीं,
 प्रभा—आरति, मनयन्—सञ्चारयन् । परिहृत्य—परानुगुणीभूतैर्ज्य ।

(४८२) प्रेष्ठम्—इति शब्द, पृष्ठतः—पदाशान्ति, निपक्षस्य—उपविष्टस्य
 मानवराजसूनी,—मानवेन्द्रपुत्रस्य । [“अकथयत्” इत्यत्र “अकथयत्” इति पाठे—
 अस्मीत्यर्थेऽप्युक्तकालेऽदत्त चेत्तन्] । मुहूर्त्तम्—विष्ट, धूत लम्पटी वा इत्यत्र
 [“मुहूर्त्तो विष्ट लम्पटी” इत्यत्र] ।

(४८३) तूष्णीभावेन—मौनभावेन, अगमितनरेन्द्रवचसि—अगमितम्—अमुह,
 नरेन्द्रस्य—इत्यत्र, यद्य देव तदामृते नरेन्द्रवचसो भावमवित्प्राप्त्यर्थं, तद्धिन्—
 मानवराजसूनी । मूके—वाग्वाधाररहिते, मीनावलम्बिते चर्चे, राजलोके—
 अर्द्धेन राजा समवेति इत्यर्थे ।

(४८४) अविज्ञाततत्त्व इव—अविदितवादाद्य इव । अथद्धान इव—अविष्ट-
 दिव । नेय इव—परवश इव, परो यदा वेधयति तदा धारणावान् इवति
 भाव । अविदितलोकहृत्तान्त इव—अज्ञातचरित इव, अतमीदृत्तमुपन्यासात्
 इव वेद्यर्थे ।

(४८५) खैरिणः—सौन्दर्यानुभूति । अविशिष्टमिव—अविष्टवचसि,

ऽस्मि जातः सोमपायिनां वशे वाख्यायनानाम् । यथाकानम्
(४८६) उपनयनादयः कृताः संस्काराः । सम्यक् पठितः
साङ्गो वेदः । श्रुतानि यथाशक्ति शास्त्राणि । दारपरिग्रहात्
अभ्यागारिकोऽस्मि । कामे भुजङ्गता ? (४८७) लोकद्वया-
विरोधिभिस्तु चापलैः शैशवम् अशून्यम् आसीत् । अत्र अन-
पनापोऽस्मि । (४८८) अनेन एव च गृहीतविप्रतीसारमिव
मे हृदयम् । इदानीन्तु सुगत इव शान्तमनसि, मनाविव

साधारणमिवैव, अनार्थमिवेति भावः । सोमपायिनां—सोमयाग कृत्वा तच्छेष-
सोमरसपादरतानां, वाख्यायनानां—वक्सुनिसन्तानानाम् ।

(४८६) उपनयनादयः,—उपनयनम् आदि—मुख्ये येषां ते, संस्काराः,—
शर्माधानादयः । साङ्ग,—‘शचा कान्यो व्याकरणं निरुक्तं कन्दसो चितं । शीतिषचेति
विशेष्य षडङ्ग कविसतमे ॥’ इत्युक्ते षडभिरङ्गै सह वर्तमानम् । अभ्यागारिक,—
कुटुम्बव्योपेत गृहस्थ इत्यर्थं, स्वहत्तौ स्थित इत्यर्थो वा । (“कुटुम्बव्योपेतस्तु यः ।
स्वादभ्यागारिकस्तद्विद्वेषाधिष्य पुमानयम” इत्यमरः) । भुजङ्गता—धूर्तता, लम्पटता
वा । [केचित्तु “कामे” इत्यव “कामे” इति समसपाठ परिष्कारा—“कामे
भुजङ्गतति कामभुजङ्गता शृङ्गारित्वम् । कामे—मदने भुजङ्गता श्रेया न माहशेषु ।
न हि मे काचित् भुज—वाङ्, गता—प्राप्त्यर्थं” एव व्याख्यानयन्ति, तन्तु न मनोरम,
प्रभुतप्रमदप्रसन्नत्वात्] ।

(४८७) लीकृतिः—लीकृती—स्वर्ग-मर्त्ययो, इय, तस्य अविरोधीनि—
अविरोधकराणि तै, “लोकद्वयाविरोधिभिः” इत्यनेन विवर्गस्यानुपघात प्रकटयति,
“शतायुर्वे पुरुष कालमन्योऽन्यानुबद्ध परस्परस्यानुपघातेन विवर्गं सिवित” इत्यादि दर्शनान्
शैशवेऽपि धर्मविरोधि किञ्चिद्राचरितमिति भावः, चापलैः,—अपलकण्यभिः, यानि
लोकगर्हितानि नरकाजननानि च अतादृशैः कण्ठभिरित्यर्थं, शैशवं—बाल्यम्, अशून्यम्
—अविरहितम् । “शैशवमशून्यम्” इत्यनेन तदकासकत्वं परिहरति आत्मनः ।
अनपनाप,—निरपन्नव, अज्ञतनिजदोषगोपन इति यावत् ।

(४८८) अनेनैव—बाल्यचापल्येनैवेत्यर्थं । गृहीतेति ।—गृहीत विप्रती-
सार,—अनुतापो येन तथाभूतमिव । (“पथात्तापोऽनुतापस्य विप्रतीसार इत्यपि”
इत्यमरः) । इदानीम्—अस्मिन् काले । सुगते इव—बुद्धदेवे इव । मनाविव—

कर्त्तरि वर्षाश्रमश्चवस्थानां, समवर्तिनीव च साक्षात् दृष्ट-
भृति देवे शासति (४८८) सप्तान्द्राशिरशनाम् अशेषद्वीप-
मालिनीं महीं. क इव अविशङ्कः सर्वव्यसनसन्धोः अविनयस्य
मनसाऽपि अभिनयं कल्पयिष्यति ? (४८०) आसतां तावत्
मानुष्यकोपेता, त्वयभावात् अलयोऽपि भीता इव मधु-
पिबन्ति । रथाङ्गनामानोऽपि लज्जन्त इव अभ्यनुवृत्ति-
व्यसनैः प्रियाणाम् । (४८१) कपयोऽपि चकिता इव
चपलायन्ते । शरारवोऽपि सानुक्रोशा इव श्वापदगणाः पिशितानि
भुञ्जते । सर्वथा कालेन मां ज्ञास्यति स्वामी स्वयमेव ।

वैश्वन्तरे आदिराले इव । वर्षेति ।—वर्षा, — ज्ञानाद्यवदियवैश्वन्तरे । आसतां,—
जगद्गर्भस्य हृदयवामप्रस्थभिषुक्ता, तेषां व्यवस्था,—स्थितय तासां, कर्त्तरि—
निष्कर्त्तरि । समेति ।—सम वर्षेति इति समवर्ति—यम तस्मिन्निव । ("चक्षुराज-
पितृपति समवर्ती परैतराट् । कृतान्नी यमुनाधाता शमनो यमराड्-यम इ" इत्यमर)
दृष्टभृति—दृष्टे विभर्त्तौति दृष्टमन तस्मिन्, दृष्टधरे इत्यर्थः ।

(४८८) सप्तान्द्राशिरशनां—सप्त अन्तुगणय, —सागरा, रशना, —मैत्रला
यस्या ताम । अशेषद्वीपमालिनीं—बहुद्वीपमालिनीं, सप्तद्वीपवतीमिति यावत्, महीं—
पृथ्वीं, शासति—पालयति सति । अविशङ्कः,—निर्भीक । सर्वेति ।—सर्वेषां व्यसनानां
—कामज कोपजदीपाणां, बन्धु,—मित्र, सहचर इति यावत् तस्य । अविनयस्य—
चापल्यस्य । अभिनय—घेष्टाविशेषमिति यावत्, कल्पयिष्यति—करिष्यतीत्यर्थः ।

(४८०) आसतां—तिष्ठन्तु । मानुष्यकोपेता,—मानुष्यक—मनुष्यस्य भावः,
द्वेन उपेता—युक्ता, मनुष्यचर्निष्ठ इत्यर्थः । अलय,—धमरा । रथाङ्गनामान,
—चक्रवाका । अभ्यनुवृत्तिव्यसनैः,—अतिशयासक्तिभि इत्यर्थः । प्रियाणां—चक्र-
वाकौषामिति भावः ।

(४८१) कपय,—दानर, चकिता इव—शक्तिता इव, चपलायन्ते—चपला
इवाचरन्ति, ["कर्तुं क्यङ् सलोपश्च" (२ । १ । ११ पा०) इति क्यङि कपम्] ।
शरारव—द्विस्र, श्वापदगणा,—व्याघ्रादिपशुसमुहा, सानुक्रोशं,—सदया,
दुर्ज्ञतताजनितानुतापमालिन सत इत्यर्थः, पिशितानि—मांसानि, भुञ्जते—खादन्ति ।
कीर्त्तन—समयेन ।

(४८२) अनपाचीनचित्तवृत्तिग्राहण्यो हि भवन्ति प्रज्ञावतां प्रकृतयः” इत्यभिधाय तूष्णीम् अभूत् ।

भूपतिरपि—“एवम् अस्माभिः श्रुतम्” इत्यभिधाय तूष्णीमेव अभवत् । (४८३) सम्भाषणासनदानादिना तु प्रसादेन न एनम् अन्वग्रहीत् केवलम् अमृतवृष्टिभिः स्रपयन्निव स्नेहगर्भेण वृष्टिपातमात्रेण अन्तर्गतां प्रीतिम् अकथयत् । (४८४) अस्ताभिलाषिणि च लम्बमाने सवितरि विसर्जितराजलोकोऽभ्यन्तरं प्राविशत् । (४८५) वाणोऽपि निर्गत्य धीतारकूटकोमलात्तपस्विणि निर्वाति वासरे, (४८६) अस्ताचलकूटकिरीटे निचुलमञ्जरोभासि त्रैजासि मुञ्चति विद्यन्मुचि मरीचिमति,

(४८२) अनपाचीनेति ।—अनपाचीनाम्—अविपरीतां, प्रवृष्टामित्यर्थं, विप्रवृष्टामिति यावत्, (“अपाचीनीऽशागर्थे विपर्ययो च वाच्यत्” इति कैद्विनी) चिन्तयति शक्यतीति तदाभूता ।

(४८३) सम्भाषणेति ।—सम्भाषणं—संवाप, आसनदानञ्च चादि यस्य सवीक्षणं, प्रसादेन—अनुपदेशेन, प्रीतिज्ञापकेनेति यावत्, एनम्—वाच्यं न अन्यवचनम्—न अनुवचनम् । स्रपयन्निव—अतिविद्यन्निव ।

(४८४) अस्ताभिलाषिणि—अस्ताचलगमनीयते । लम्बमाने—पश्चिमां दिशमन्तरतीत्यर्थं । विसर्जितराजलोकः,—सस्यानगमनात् राजलोकं अनुमन्त्रमान इत्यर्थं ।

(४८५) “वाणोऽपि” इत्यस्य “निवाहम्यानमगात्” इत्युत्तरेशान्वयः । धीतेति ।—धीत—प्रवृष्टमिति यावत् अत् आरकूट—पित्तल (“रीति स्विद्यानारकूटम्” इति पित्तलपदोऽश्वमेधः) तदतः कोमला आतपस्य विष,—प्रभा यस्य तादृशं । निर्वाति—निर्वाहं गच्छति, अवसानं प्राप्ते इत्यर्थं ।

(४८६) अस्ताचरति ।—अस्ताचलस्य—अततिरि, कूट—शृङ्ग, (“कूटोऽम्बी शिखरं शृङ्गम्” इत्यमरः) तस्य किरीट—मुकुट, मुकुटस्योपर्यन्त्यर्थं तन्निघ्नम् । निचुलति ।—निचुलणं—स्वल्पेतरुस्य, इत्यन्वयः, इत्यन्वयः वा, (“निचुलोऽस्तुज इत्यमरः” इत्यमरः) मञ्जरी—नववहारी, तस्या भास इव भास,—दीनस्य येषां तदाभूतानि, तत्रासि—किरणानि, मुञ्चत—निरतिरति । विद्यन्मुचि—गहनपरिवायिनि । मरीचिमति—सूर्ये [“मरीचिमति” इत्यत्र “मरीचिमाह्विनि” इति पाठोऽपि स एवार्थः] ।

(४६७) रोमयमय्यरकुरङ्कुटुम्बाध्यास्यमानम्बदिष्ठगौडीन
 पृष्ठासु अरख्यल्लोषु, (४६८) शोकाकुल-कोककामिनी-
 कृजितकरुणासु तरङ्गिणीतटीषु, (४६९) वासविटपोपविट
 वाचाटचटकचक्रवालेषु, (५००) आलवालावर्जितसेकजल
 कुट्टेषु निष्कुट्टेषु, (५०१) दिवसविह्वतिप्रत्यागतं प्रसृतस्तनं

(४६७) रोमयेति ।—रोमयेन—उद्योग्यं चञ्चलेन कथंराज—अन्ता,
 कुरङ्गाणा—हरिणाणा कुटुम्बा—वर्गा, [“रोमयमय्यरकुरङ्कुटुम्ब—” इत्यं
 “अतिरामयमय्यरकुरङ्कुटुम्बक—” इति पाठे—अति—श्रुतिनात्र पुन पुनरित्यर्थ,
 य रोमय तेन मय्यर कुरङ्गाणा कुटुम्बा एव इति कुटुम्बका] तै आश्यास्मन्तम
 —अधिष्ठयमानम अत एव अदिष्ठम—आलमृट, कोमनामय्य, गौडीन—मृतपूज्य
 गौड, [“गौड्यात खञ्ज भूतपूर्व” (५ । २ । १८ पा०) इति मन्वर्षीये खञ्ज रूपम ।
 “गौड गौड्यान्क तनु गौडीन भूतपूर्वकम्” इत्यमरः । अत्र “गौडीनिम्” इति पाठस्य
 अपाणिनीय एव तत्र खञ्ज उपधाह्रस्वसदसिद्ध । अत्र मुखबोधिकाया
 रामतकदागौडपादा,—“गौड्याभूतपूर्व खञ्ज” इति मन्वेषु प्रथमान्तात् मृतपूर्वार्धे
 कचमानात् गौडशब्दात् खर्वे णीनी वा स्यात् तथा च मृतपूर्वे गौड गौडीनम्, मृत
 पूव इति त्रिम् ० गौडी वन्ति इत्याहुः” तथा अतन्वते गौडीनमिति पदमपि सिध्यति
 इति बोध्यम्] पृष्ठम्—उपरिभागो यासा तासु । अरख्यल्लोषु—बलभूमिषु ।

(४६८) शोकेति ।—शोकाकुलानां कानावरहादिति भावः, कोककामिनीन-
 —चक्रवाक्यैषा कृजिवै,—विष्णुवैरित्यर्थ, करुणा—कारुण्यजन्य तासु ।
 तरङ्गिणीतटीषु—नदीतीरेषु ।

(४६९) वासति ।—वासविटपु—आश्रयभूतह्रस्वशास्त्राम् उपविटं वाचागन्तु
 —रुवतामिव च चकारा—उद्रपाचविश्रयाणा चक्रवाल—मस्तन द्वेषु तद्वाचपुः ।

(५००) आलति ।—आलवानाम्—तन्वतनु मन्वन्तकारण रक्षिता लला-
 धारावश्या तेषु (—अ २०० धव धारणम् । म्यादालवालनावालम् ” इत्यमरः)
 आवजितान्—रक्षितानि सेक—अङ्गानि—मचनाद्य जलघटा [“सेक—अङ्गुटुषु”
 इत्येव “सेक—अङ्गुटुषु” इति पाठे,—“सेकनलङ्गान्—मदनजलसमूहा”] द्वेषु
 वक्ष्यभूतसु । निष्कुट्टेषु—गृहकारामसु (“गृहकारामसु निष्कुट्टा” इत्यमरः) ।

(५०१) दिवसवि ।—दिवसे विह्वति,—विह्वट, विपरणामय्यं, तसा

स्तनन्धये धयति घेनुवर्गम् उद्गतचीरक्षमिततर्णकत्राते, क्रमेण च (५०२) अस्तधराधरधातुधुनौपूरप्तावित इव लोहितायमानमहसि मज्जति (५०३) सन्ध्यासिन्धुपानपात्रे पातङ्गे मण्डले, (५०४) कमण्डलुजलशुचिशयचरणेषु (५०५) चैत्यप्रणतिपरेषु पाराशरिषु, (५०६) यज्ञपात्रपवित्रपाणौ प्रकीर्णवर्हिषि उत्तेजसि जातवेदसि हवीषि घपट्कुर्वति यायजूकजने,

प्रथागत—प्रतिनिवृत्त प्रसृतसप्त—प्रसृता,—प्रसरिता, सना यस्य तथोक्त, घेनुवर्ग—गोयूथ स्तनन्धये—स्तनपायिनि, उद्गतेति ।—उद्गतेन—उच्छलितेन, चीरिष—दुग्धेन, क्षुमित—ध्वज, तर्णकाना—वस्त्रानां, (“सद्योजातस्तु तर्णक” इति गौप्रकरणे अमर) त्रात—भसुह तस्मिन्, [“उद्गतचीरक्षमिततर्णकत्राते” इत्यत्र “उद्गतचीरक्षुचिततर्णकत्राते” इति पाठे,—उद्गतम्—उच्छलित, चीर यस्य त, घेनुवर्गमित्यस्य विशेषण, तथा क्षुचित तर्णकाना त्रात तस्मिन्] धयति—पिबति ।

(५०२) अस्तेति ।—अस्तधराधर,—अलावल, तत्र धे धातव,—गैरिकमन शिलादय, (“ धातुनेन्द्रियेषु च । मन शिलादौ श्रेयादौ विशयाङ्गेरिकेऽस्ति च ॥” इति मेदिनी) तेषु या धुव,—तस्मिन्निष्ठ निर्भरिण इत्यर्थ, तासां पूरे,—प्रवाहे, द्वाविते इव—सिले इव । लोहितेति ।—लोहितायमानानि—रक्तयमानानि, महसि—तज सि यस्य तथोक्ते । मज्जति—तिरोभवतीत्यर्थ ।

(५०३) सन्धेति ।—सन्ध्या एव सिन्धु,—नदी, समुद्रो वा, (“सिन्धुर्वमघुर्द्द्विषाब्धिनदं ना सरिति स्त्रियाम्” इति मेदिनी) तस्या पानपात्र—जलपात्र, मद्यपानपात्र वा तस्मिन् । पातङ्गे—पतङ्ग,—सूर्य, तस्य इदं पातङ्ग तस्मिन् । (“पतङ्ग इत्यभि शालिप्रभेदे पादि-सूर्ययो” इति मेदिनी) ।

(५०४) कमण्डलुस्त्विति ।—कमण्डलु—यतीना जलपात्रभेद, तस्य जलेन शुचय—पवित्रा, शशा,—पाशः, हस्ता इत्यर्थ, (“पञ्चशान्तु शय पाषि.” इत्यमर) चरणेषु शेषा तेषु, कमण्डलुजलक्षालितपाणिपादिषु इत्यर्थ ।

(५०५) चैत्येति ।—चैत्यम्—आयतनभेद, पादपादिर्वा (“चैत्यमायतने बुद्ध विश्वे नाद्देशपादपे” इति मेदिनी) तस्य तत्र वा प्रणति,—अभिवन्दन, देवताऽधिष्ठिततथैति भाव, तत्र परा,—प्रवणा तेषु । पाराशरिषु—भिक्षुषु, यतिषु इति यावत्, (“भिक्षु परिव्राट् कर्मेन्द्री पाराशर्यापि मत्करी” इत्यमर) पराशरमतानुवर्तिषु विज्ञेषु वा ।

(५०६) यज्जेति ।—यज्ञपात्रे,—सुक्त्वादिभिः, पवित्र. पाणि, यस्य तथोक्ते ।

(५०७) निद्राविद्राणद्रौणकुलकलिलकुलायेषु (५०८) कापेय-
विक्रनकपिकुलेषु चारामतरुषु, (५०९) निर्जिगमिषति जर-
त्तरकोटरकुटीकुटुम्बिनि कौशिककुले, (५१०) मुनिकर-
सहस्रप्रकीर्णसन्ध्यावन्दनोदविन्दुनिकरे इव दन्तुरयति तारा-
पथस्थनीं स्थवीयसि तारकानिकुरम्बे, (५११) अम्बराश्रयिषि
शर्वरीश्वरीशिखण्डे खण्डपरशुकण्डकाले कवलयति बाले

प्रकीर्णश्रिंषि—प्रकीर्णा, श्रिंषि—विक्रीर्णा, श्रिंषि—कुशा येन तस्मिन्, ("श्रिंषि पुंसि
पुतामने । न स्त्री कुशे" इति मेदिनी) । अनेजसि—प्रज्वलतीत्यत्र जातवेदसि—
अग्नी, श्रिंषि—इत्यनीवद्व्यासि, वषट्कुवति—वषट्कृति मन्त्रेण प्रथिपति, पायजूकजने
—अथै यजनश्रीतलोके । ["यज जप दशा यज" (१।१।१६६ पा०) इति छकप्रत्यये
षपम्] ।

(५००) निद्रेति ।—निद्रा—स्वप्नेन विद्राणानि—आकुलानि, यानि द्रीषकुलानि
—आकण्डानि, ("अथ द्रीष काकेऽपि " इत्यमर) तै कलिला, —व्यासा,
कुलाया, —नौडा शेषा तेषु ।

(५०८) कापेयेति ।—कपीनामिदं कापेयं—कपिशिष्टचापल्यमिति भावः,
तेन विकलानि कपिकुलानि येषु तादृशेषु । चारामतरुषु—उपवनवृक्षेषु ।

(५०९) निर्जिगमिषति—निर्गन्तुमिच्छति रात्रिचरत्वादिति भावः । जरदिति ।
—जरत्, —जीर्णा इत्यर्थं, ये तरव —वृक्षा, तेषां कोटराणि एव—गडाराणि एव,
कुला, —सुदृढवृक्षाणि, तत्र कुटुम्बी—परिवारवान् तस्मिन् । कौशिककुले—पञ्चकवग ।

(५१०) मुनीति ।—मुनीनां करसहस्रैः,—बहुभि इतिरित्यर्थं, प्रकीर्णा,—
प्रथिपता, सन्ध्यावन्दनस्य ये उदविन्दवः,—जनविन्दव तेषां निकरे इव दन्तुरयति
—दन्तुरा कुवति । तारापथस्थनीं—तारापथम्—अनुरीचमेव, स्थनी ताम । स्थवीयसि
—स्थूलतरि । तारकानिकुरम्बे—तारायथे ।

(५११) अम्बराश्रयिषि—आकाशसञ्चारिषि । श्वरीति ।—श्वरी—रात्रि-
रिव श्वरी—श्वरगारी, तथा शिखण्डे,—बुद्धः जूक इत्यत्र तस्मिन् ।
("शिखण्डे बह्वं बूडणे" इति मेदिनी) खण्डात् ।—खण्डपरशु—शिव तस्य
सहस्र इव काव, —आम तस्मिन् । कवलयति—दसति । बाले—अभिनये ।

व्योति शेषं साभ्यम् अन्धकारावतारि, (५१२) तिमिरतर्ज्जन-
निर्गतासु (५१३) दहनप्रविष्टदिनकरकरशाखास्त्रिं स्फुर-
न्तीषु दीपलेखासु, (५१४) अररसम्पुटमद्भ्रीडनकयिताऽऽवृत्ति-
स्त्रिं गोपुरेषु, (५१५) शयनोपजोपजुषि (५१६) जरती-
कथितकथे शिशयिषमाणे शिशुजने, (५१७) जरन्महिषमसी-
मलीमसतमसि (५१८) जनितपुण्यजनप्रजागरे विजृम्भमाणे
भीषणतमे तमौमुखे, (५१९) मुखरितविततज्यधनुषि वर्षति

व्योति शेष - व्योतिषो शेष तम् अवशिष्टालोकमित्यर्थः । साभ्यं - सभ्याकालेनम् ।
अन्धकारावतारि - तिमिरोद्धमे ।

(५१२) तिमिरिति । - तिमिराया - तमसः, तर्जनाय - अपसारणाय, निर्गता,
- प्रसृता तासु ।

(५१३) दहनेति । - दहनम् - अग्नि प्रविष्टा, - गता, दिनकरस्य - सूर्यस्य,
करशाखा, - करा - किरणा एव, शाखा, तदाकारत्वादिति भावः कराङ्गुलद्वय
यास्त्रिं । स्फुरन्तीषु - ज्वलन्तीषु । दीपलेखासु - दीपराजिषु ।

(५१४) अररेति । - अरराणां - कवाटानां, ("कवाटमररे तुत्थे" इत्यमर)
सम्पुटस्य - युगलस्य, मद्भ्रीडनेन - शब्देन अवरोधकान्द्रिकनिनादेनेत्यर्थः, कयिता -
सृजिता, पाठते - भावतन्त्रम्, अवरोधनमित्यर्थं येषां तथाभूतेषु । गोपुरेषु - पुरद्वारेषु,
("पुरद्वारानु गोपुरम्" इत्यमर) ।

(५१५) शयनेति । - शयने च उपजोष, - भौगभावे तज्जुषि - तच्छालिनि ।

(५१६) जरतीति । - जरतीभिः - इहाभिः कयिता - उक्ता, कथा - उपकथयति
यावत् यस्य यत्नं वा तादृशे शिशयिषमाणे - शयितुमिच्छतीत्यर्थः ।

(५१७) जरदिति । - जरत् महिषा एव मस्य - लिखनसाधनानि इवद्रव्याणि,
तदत् मलीमसनि - मलिनानि, तमांसि - तिमिराणि यकिन तयोक्ते ।

(५१८) जनितेति । - जनित, - उत्पादित पुण्यजनानां - राक्षसानां, निशाचरा
यामित्यर्थः ("अथ पुण्यजना यत्ने राक्षसे सञ्चनेऽपि च" इति मेदिनी)
प्रजागरे, - प्रकृतजाग्रत्ये यकिन तयाभूते । विजृम्भमाणे - भाविर्भवति । तमौमुखे
- रजनीमुखे, ("रजनी यामिनौ तमौ" इत्यमर) ।

(५१९) मुखरितेति । - मुखरिता - शब्दिता, टद्वारभनियुता इति यावत्,
रिता - विद्वता, ज्या यस्य तादृश धनुः यस्य, तथाभूते । वर्षति - मुञ्चति ।

शरनिकरम् अनवरतम् अशेषससारशेमुषीमुषि मकरध्वजे,
 (५२०) रताकल्पारम्भशौभिनि शम्भलीभाषितभाजि भजति
 भूषां भुजिष्याजने, (५२१) सैरिन्ध्रीवध्यमानरशनाजालजल्पाक
 जघनासु जनोषु, (५२२) वशिकविशिखाविहारिणीषु
 (५२३) अनन्यजानुप्लवासु प्रचलितासु अभिसारिकासु,
 विरलीभवति (५२४) वरटानां वैशन्तशायिनीनां मञ्जुनि

शरनिकरं—शरसहातम् । अशेषति ।—अशेषाणा—समसाना, ससारानां—सृष्टीनां,
 शेमुषी—बुद्धिः, (“बुद्धिमन्तीषा विषया धी प्रज्ञा शेमुषी मति” इत्यमर) तां
 मुषाति—अपहरति तद्धिन् । मकरध्वजे—कामे ।

(५२०) रतेति ।—रतस—निधुवनस्य, आकल्पा,—वैशरचना, तेषाम्
 आरम्भेष—समुद्रयोर्मैत्र, शोभते इति तद्योक्ते । शम्भलीति ।—शम्भल्या,—कुण्डिन्दा,
 (“कुण्डिनी शम्भली समे” इत्यमर) भाषित—वचन, भजते—श्रयोतीति तथा-
 भूते । भूषाम्—शैलङ्कार, शोभा वा, भजति—सैवमाने, परिदधाने इत्यर्थे . गच्छति
 श, भुजिष्याजने—दासीजने, गणिकाजने वा, (“भुजिष्यसु स्वतन्त्रे च इसम्बक-
 दासयो । स्त्रिया दासी गणिकयो” इति मेदिनी) ।

(५२१) सैरिन्ध्रीति ।—सैरिन्ध्रीभिः,—प्रसाधनशिल्पकारिकाभिः परवेशनस्य-स्ववशाभिः
 नारीभिः, [“सैरिन्ध्री” इत्यत्र “सैरिन्ध्री” इति पाठोऽपि स एवाथ । “सैरिन्ध्री परवेशनस्य
 स्ववशा शिल्पकारिका” इत्यमर] वध्यमानानां—परिधाप्यमानानां, रशनानां—
 काशीना. आलौ,—सङ्घै, जल्पाक—मुखर. सशब्दमित्यथ जघन—शक्तिपुरीभागी यासां
 तथाविधासु जनोषु—बहूषु, नायिकासु इत्यर्थे, (“जनो सीमन्दिनी वधा” इति मेदिनी) ।

(५२२) वशिकेति ।—वशिका—शय्या, जनविरहितेति यावत्, (“शय्यन्तु वशिक
 नुच्छरिकाङ्के” इत्यमर) वा विशिखा—रथ्या, तासु विहरन्ति—सहरन्तीति तर्थात्तासु ।

(५२३) अनन्यजेति ।—अनन्यज,—अनङ्ग, अनुरव,—अनुचर, सहाय
 इत्यथ यासा तथाविधासु । (“अनुग्रव सहायदानुचराऽभिसरः समा” इत्यमर)
 प्रचलितासु—प्रस्थितासु सङ्केतस्थानमिति शेष । अभिसारिकासु—“कान्तार्थिनी तु
 या याति सङ्केत साऽभिसारिका” इत्युक्तलक्षणासु नारीषु । विरलीभवति—अन्वी
 भवतीत्यर्थे ।

(५२४) वरटानां—इसीना, (“इसस्य योषिन् वरटा” इत्यमरः) । वैशन्त-

(५२५) मञ्जीरशिञ्जितजडे जल्पिते, (५२६) निद्राविद्राण-
द्राघ्नीयसि द्रावयतीव च विरहिष्टदयानि (५२७) सारसरसिते,
(५२८) भाविवासरवीजाङ्गुरनिकर इव च विकीर्यमाणे जगति
प्रदीपप्रकरे निवासस्थानम् अगात् । अकरोच्च चेतसि,—
“अतिदक्षिणं खलु देवो हर्षः, यदेवम् (५२९) अनेकबाल-
चरितचापलोचितकौलीनकोपितोऽपि मनसा स्निह्यत्येव मयि ।
यदि अहम् अक्षिगतः स्या, न मे दर्शनेन प्रसादं कुर्यात् ।
इच्छति तु मा गुणवन्तम् । (५३०) उपदिशन्ति हि विनयम्
अनुरूपप्रतिपक्ष्युपपादनेन वाचं विनाऽपि भक्त्यानां स्वामिनः ।

शाशिनोना—पल्लवशाशिनोना, (“वैशन्त पल्लवशाशिनोना” इत्यमरः) । मञ्जुनि—
मनोज्ञः ।

(५२५) मञ्जीरिति ।—मञ्जीरत्व—नूपुरस्य, शिञ्जित—रक्षित, तद्वत् जड—
गम्भीर मन्यर वा तस्मिन् जल्पिते—रवे ।

(५२६) निद्रेति ।—निद्रया—सप्रेन, विद्राणम्—अलस जडमित्यर्थ,
द्राघ्नीय—अतिदीर्घञ्च तथिन् । द्रावयतीव—द्रवीकुञ्जतीव अभिभवतीव क्लेशयतीरत्यर्थी
वा कामावशादित भावः ।

(५२७) सारसरसित—सारसाना—एशिवशष्पाणा रसित—रुत रसिनः ।

(५२८) भावीति ।—भाविन—भविष्यत वासरस्य—दिवसस्य, बीजाङ्गुराणा
निकर इव—समूह इव । विकीर्यमाणे—समन्ततः प्रसाप्यन्तश्च प्रज्वालमाने इत्यर्थः ।
अतिदक्षिण—अत्युदारः ।

(५२९) अनेकेत ।—अनेक—अत्रविध बालचरित—शैशवकाल आधरितं यन्
चापल तस्य रचितं यत् कौलीन—लोकप्रवाद, (स्यात् कौलीन लोकवादं” इत्यमरः)
तेन कोपितोऽपि । अक्षिगत—हेय (“हेयं त्वक्षिगतं” इत्यमरः) ।

(५३०) उपदिशन्ति—शिक्षयन्ति । विनय—शिक्षाचारम् । अनुरूपिति ।—
अनुरूप—योग्या प्रतिपत्ति, —सम्भावना, तस्या, उपपादन—योग्य, वेत्त, वाच,
विनाऽपि—किमप्यकपयित्वाऽपीत्यर्थ, [“वाचम्” इत्यत्र ‘वाचा’ इति पाठोऽपि स
एवाद्ये] । भक्त्यानां—प्रतिपान्थानाम् । स्वामिनः,—प्रभवः ।

अपि च धिक् मां (५३१) स्वदीपान्वमानसम् अनादर-
पीडितम् एवम् अतिगुणवति राजनि अन्यथा च अन्यथा च
चिन्तयन्तम् । सर्वथा करोमि तथा, यथा यथाऽवस्यितं
जानाति माम् अयं कालेन" इत्येवम् अवधार्य च अपरिदुः
(५३२) निष्कम्य कटकात् सुहृदां बान्धवानाञ्च भवनेषु तावत्
अतिष्ठत्, यावत् अभ्य स्वयमेव (५३३) गृहीतस्वभावः पृथिवी-
पतिः प्रसादवान् अभूत् ; अविद्यञ्च पुनरपि नरपतिभवनम् ।
स्वस्यैव च अहोभिः परमप्रोतेन प्रसादजन्मनी मानस्य, प्रेम्ण,
विसम्भस्य, द्रविणस्य, नम्रं च, प्रभावस्य च परां कोटिम् अनी-
यत नरेन्द्रेणेति ।

रति श्रीनारणभङ्गते हर्षचरिते राजदर्शन नाम त्रितीय उच्छ्वास ॥ २ ॥

(५३१) स्वदीपति ।—स्वदीपेण अन्व मानसं इत्ये तथोक्तम् । अनादरपीडि-
तम्—अनादरेण—अवज्ञया, पीडित—अद्वितम् । राजनि—दुपविषये इत्यर्थः ।

(५३२) निष्कम्य—निर्गम्य । कटकात्—हिमिरात ।

(५३३) गृहीतस्वभावः,—विदितस्वरूपः । पृथिवीपतिः,—इहं इत्यर्थः ।
अहोभिः,—दिवसे । प्रसादजन्मनी,—प्रसादजस्य । विसम्भस्य—विश्वासस्य । द्रवि-
णस्य—धनस्य । नम्रं च,—परिहासस्य । प्रभावस्य—प्रतिष्ठायाः । परां कोटिं—पर-
कीलकम् ।

इत्यर्थप्रकाशनाटवीसंस्करणसमाप्तयेन दाक्षवशात्कृतस्य पण्डितकुलपतिना वि, ए,
उपाधिधारिणा श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरमहाचार्येण विरचिताया,
तदाकालाया पण्डितश्रीमदाश्वमेधविद्यासूत्रेण पण्डितश्रीमद्रिच्यकीर्ण
विद्यारवाभ्या परिवर्द्धिताया प्रतिसंस्कृताशास्त्रानुशासनाया
श्रीहर्षचरितव्याख्याया त्रितीय उच्छ्वास ॥ २ ॥

तृतीय उच्छ्वासः ।

निजवर्षाहितस्नेहा बहुभक्तजनान्विता ।

सुकाला इव जायन्ते प्रजापुण्येन भूभुज ॥ १ ॥

साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मी धर्तुं विहायसा गन्तुम् ।

न कुतूहलि कस्य मनश्चरितञ्च महात्मनां श्रोतुम् १ ॥ २ ॥

इदानीं श्रीरघुचरितवर्णनोपक्रमे तत्पुण्यस्य वशप्रवर्तकस्य पुण्यभूतिनामो राज-
श्चरित वणधित तस्य प्रजारभक्तत्व सूचयन्नाह निजिति ।—निजम—आत्मीय, वय
—जम्बुद्वीप, तद्विष्ट (“वर्षाऽम्बी भारतादौ च जम्बुद्वीपाब्जोत्पिष्टु । प्राउटकाल स्त्रिया
भूमि” इति मेदिनी) तस्मिन् तेन च आहित—निहित जगितय स्नेह,—
श्रीति’ अर्पता च यै तयपविष्ठा बहुभि,—अनेकै, भक्तजयै,—अनुशीविगणै,
अन्विता,—युक्ता, अन्यव—वह्नाम—अनेकेषा, भक्तानाम—अत्राणा जनेन—
जननेन अन्विता,—युक्ता, बहुधास्यादिजननयोग्या इत्यव. भूभुज,—पृथिवी
मान्ना सुकाला इव—सुसमया इव प्रजाना—प्रकृतीना, पुण्येन—सुकृतन, जाय ते
—उत्पद्यन्त, सौराज्यस्य सुसमयस्य च प्रजापुण्यमेव हेतुरिति निष्कर्षः । अनेन महा-
प्रभावस्य पुण्यभूते वर्षाणा सूचिता । अथ सुकाले साधु भूभुजानवेधन्यसाध्यप्रतिपाद
नादुपमाऽनङ्कार, उदात्तविशद्वेषानेकाशभाषणात् श्रेयसासौ सद्दीर्घते । पथ्यावञ्ज
इतम ॥ १ ॥

उपरिष्ठात वर्षाप्रथमाया साधुजनस्य भैरवाचार्यस्य चरित स्वदानवश्यमेव
श्रोतव्यम् इति सूचयितुमाह साधूनामिति ।—कस्य जनस्य इति शय मन,—इत्,
साधूना—सम्यगानाम उरकर्तुम्—अनुकूलयित [सम्वन्धविषयया षष्ठी] लक्ष्मी—
श्रिय, धर्तुं—यच्चीत लक्ष्मि’त दायत, [‘धत्तुम्’ इत्यत्र “ट्टुम्” इति षट्—दृष्ट
—साचात्कतु, प्राप्तुमित्यथ] विहायसा—आकाशसागण गन्—यात् खिचरता
लक्ष्मि’त यावत् महात्मना महाऽनुभावाना चरितम—आचरण, कीर्त्तमात्
यावत् श्रोतुम्—आकणायुञ्ज न कुतूहदि १—न उचुकम् १ भवतीति शय अपि तु
सञ्चस्यै भवा इत्यथ । अनेन शक्तिव भैरवाचार्यस्य उपकारकत्वात् पुण्यभूते स्वय
लक्ष्मीद्वय भैरवाचार्यस्य विहायसा गमनञ्च सूचितम् । अथ एकस्यैव कर्तृकारणस्य

- (१) अथ कदाचिन् विरलितवलाहके, (२) चातश
 तङ्कारिणि, (३) कथक्कादम्बे, (४) दर्दुरद्विपि, मयूरमद-
 सुपि, (५) हसपयिकसार्धसर्वातियौ, (६) धौतासिनिभ
 नभसि, (७) भास्वरभास्वति, श्रुचिशशिनि, तरुणतारागणे,
 (८) गलकुनासीरगरासने, (९) सीदक्षोदामनीदाधि,

- (१०) दामोदरनिद्राद्रुहि, (११) द्रुतवैदूर्यवर्णाणेसि,
 (१२) घूर्णमानमिहिकालघुमेघमौघमघवति, (१३) निमील-
 न्नीपे, (१४) निष्कुसुमकुटजे, (१५) निर्मुकुलकन्दले,
 कोमलकमले, (१६) मधुस्यन्दीन्दीवरि, कङ्काराङ्गादिनि,
 (१७) शैफालिकाशैतलीकृतनिशे, यूथिकाऽऽमोदिनि,

(१०) दामोदरिति ।—दामोदरस्य—भगवती विष्णो, निद्रां द्रुहति—
 अपनयतीति तथोक्ते, वर्षाशयितस्य विष्णो शरदि प्रबोधादिति भाव, “श्रुते विष्णुः
 सदाऽऽपाठे कार्त्तिके च विबुध्यते” इति शरखात ।

(११) द्रुतेति ।—द्रुतं—गन्तितं, यत वैदूर्यं—रत्नविशेष, तस्य वर्णं इव वर्षां
 यस्य तादृशं निर्भालमिति भाव, वर्णं,—जलं यस्मिन् तथोक्ते । (“वर्णाऽप्यस्तीद-
 धानीयनीरघोराभ्युश्वरम्” इत्यमर) ।

(१२) घूर्णमानेति ।—घूर्णमाना—द्रुतस्तत्र सञ्चरन्ती, या मिहिका—नीहार,
 (“अथशाऽनु नीहारस्तुपारस्तुहिर्न हिमम् । प्राणिय मिहिका” इत्यमर) तदनु
 लघव, निम्बलचादिति भाव, ये मेघा, ते मौघः,—विफल, निरर्थक इति भाव,
 मघवा—इन्द्र यस्मिन् तथोक्ते, वर्षणाभावात् मेघाधिपस्य मघवती मौघत्व कीदृशम्,
 इन्द्रादेशेन हि मेघा वर्षन्ति इति प्रसिद्धि ।

(१३) निमीलदिति ।—निमीलन,—सदुचलः, वर्षावसानात् विकासभावादिति
 वा भाव मोषा—कदम्बं यस्मिन् तथोक्ते ।

(१४) निष्कुसुमेति ।—निष्कुसुमा,—पुष्पवर्जिता, कुटजा,—गिरिमल्लिकाफ-
 लभेदा यस्मिन् तथाविधे ।

(१५) निर्मुकुलेति ।—निर्मुकुला,—कुल्लनविरहिता, कन्दला,—रुच-
 विशेया यस्मिन् तथोक्ते । कोमलकमले—सदुलदष्टे, पद्मविकासिनि इत्यर्थ ।

(१६) मध्विति ।—मधुस्यन्दीनि—मकरन्दवर्षाण, इन्दीवराणि—शीतोत्प-
 षानि यस्मिन् तथोक्ते । कङ्काराङ्गादिनि—सौगन्धिकापराफलेतोत्पलविकारिनि,
 (“सौगन्धिकानु कङ्कारम्” इत्यमर) ।

(१७) शैफालिकेति ।—शैफालिकाभि,—तदाख्यपुष्पविशेषैः, शैतलीकृता—
 शिशिरीकृता, निशा—रात्रियधिन् तथोक्ते, सा तु रजन्मिव विकसति इति ।

[अत्र बहुव्रीहिसमासेन शुषीभूततया निशाशब्दस्य “शीतोत्पलीरूपसर्व्वनम्”

(१८) मोदमानकुमुदावदातदशदिशि, (१९) सप्तच्छद
धूनिधूसरितसमीरे, स्तवकितवभुरवभृकवध्यमानाकाण्डसन्ध्ये,
(२०) नीराजितवाग्नि, (२१) उहामदन्तिनि (२२) दर्प-
चीवीचके, (२३) क्षीयमाणपद्मचक्रवाले, बालपुनिनपल्लवित

(१११४८ पा०) इति सूत्रेण इत्यन्तम । नितरां शक्ति व्यापारनिति व्युत्पत्त्या
दैवादिक शब्दे कर्त्तरि कप्रत्यये च्चिञ् टापि चास्य सिद्धिः] । युष्मिकाऽऽमीदिनि—
युष्मिकापुष्पोद्भेदेन चानन्दकारिणि इत्यर्थः, यदा—युष्मिकाया—तदाण्डपुष्प,
शामीद,—शक्तिनिर्हारी परिमल सुदूरपातौ शौरभ इत्यथ यत्र तस्मिन् (“शामीद
शोऽतिनिर्हारी” इत्यन्तर) ।

(१८) मोदमानेति ।—मोदमाने,—विकसन्ति, कुमुदै,—कैरवे, अवदातः,
—सिता दश दिशी यस्मिन् तथोक्ते ।

(१९) सप्तच्छदति ।—सप्तच्छदान—सप्तपर्णाण्युष्पत्तचरिशेषाया, धूमिनि,
—परागै धूसरिता—ईदृश्याणुरीकृता तदश्रुतीयमाणा इति भावः, समीरा—
बभ्रव यस्मिन् तथोक्ते । सर्वाङ्गा,—सञ्जातस्तवका, अत एव वभुरा—वभृ,
(“वभुर मुकुटे पुंसि । विषु व्याद्रभ्य नमयो ॥” इति मेदिनी) ये वभृका—
वधुजीशान्युष्पतचरिशेषा तै बध्यमाना—क्रियमाना इत्यर्थः [“वभृकवध्य
माना—” इत्यत्र “वभृकाव्यमाना” इति पाठो,पि स एवाथ] अकाण्डे—अनव
सरे, अमनये इत्यर्थः (“काण्डे सन्धे तदश्रुत्ये शशीवसर-नीरयो” इति मेदिनी)
सन्ध्या यस्मिन् तथोक्तिः ।

(२०) नीराजितेति ।—नीराजिता—वृद्धयावायां कृतनीराजणस्यमान्ति
कर्णार्थं वाजिन,—अथा यस्मिन् तथोक्ते ।

(२१) उहामेति ।—उहामा,—मदीकृता इत्यर्थः, दन्तिन,—हस्तिनी
यस्मिन् तथोक्ते ।

(२२) दर्पेति ।—दर्पेण—गवण चीवाणि—मत्तानि शौचकाणि—उष्णा—
इषाया समुहा यस्मिन् तथोक्ते ।

(२३) क्षीयमाणेति ।—क्षीयमाण—पुष्पमाण पडाना—कर्द्धमान अकवाच
—समूह यस्मिन् तथोक्ते । बालति,—बालम—अभिनव सद्य रूपदहतजनमिति
भाव यन् पुत्रिन—ईकतं तस्मिन् पल्लवितानि—समन्तान् व्याप्तानि प्रवाहरेखादिव्या

सिन्धुरोधसि, (२४) परिणामाश्यानश्यामाके, (२५) जनित-
प्रियङ्गुमञ्जरौरजसि, (२६) कठोरवपुपत्वचि, (२७) कुसुम-
धोरशरं शरत्समधारभ्ये राज्ञः समीपात् बाणो बभून् द्रष्टुं पुन-
रपि तं ब्राह्मणाधिवासम् अगात् ।

(२८) ममुपलब्धभूपालसम्मानातिशयपरितुष्टाः तस्य ज्ञातयः
ज्ञाघमाना निर्ययुः । क्रमेण च काञ्चित् अभिवादयमानः,
कैश्चित् अभिवाद्यमानः, कैश्चित् शिरसि चुम्बयमानः, काञ्चित्
मूर्द्धि समाजिघ्रन्, कैश्चित् आलिङ्गयमानः, काञ्चित् आलिङ्गन्,
अन्यैः आशिषा अनुष्टब्धमाणः, परान् अनुगृह्णन्, बहुमन्त्रु-
मध्यवर्ती परं मुमुदे । (२९) सन्धान्तपरिजनोपनीतञ्च आसन-
भासीनेषु गुरुषु भेजे । भजमानय अर्चादिसत्कारं नितरां

नीति यावत्, सिन्धुः,—मदीना, ("सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्" इत्यमरः) रोधासि—
सडानि शान्तिं तथोक्ते ।

(२४) परिणामेति ।—परिणामेन—परिपाकेण, श्यामाणा,—इषक्कुष्ठा,
श्यामाकाः,—दणधान्यविशेषा यच्चिन् तद्यामृते ।

(२५) जनितेति ।—जनितानि—उपादिगानि, प्रियङ्गो,—कद्रुपर्वाद्यान्परदण-
धान्यभेदस्य, हृत्विशेषस्य वा, मञ्जरीणां—वह्नीरीणां, रजसि—पराना देन तथोक्ते ।

(२६) कठोरैति ।—कठोरा,—कठिना, वपुषा—कण्ठोत्थाष्टमलना,
"शशा" इत्याख्यफलाणां वा, त्वचि,—वक्त्राणि यच्चिन् तथोक्ते । ["कठोरवपु-
त्वचि" इत्यत्र "कठोरितवपुपत्वचि" इति पाठे,—कठोरिता,—कठोरीभूता
इत्यर्थे] ।

(२७) कुसुमेति ।—कुसुमैः,—पुष्पैः, शरैः,—विजम्बरा, शराः,—तदभ्य-
दृष्टमेदा यच्चिन् तद्योचिषे ।

(२८) समिति ।—सम्—सम्पर्क, उपलब्ध,—प्राप्त, ममुपलब्ध—राज, हर्षो-
दिति भावः । सम्मानातिशय,—आदरातिशय, तेन परितुष्टा—प्रीता । ज्ञाघ-
माना,—पश्यन्त । अभिवादयमान,—वन्दमान । अभिवाद्यमान,—वन्दमान ।
परान्—दृष्टान् । परम्—अत्यन्त, मुमुदे—भिरिष्ये ।

(२९) सन्धान्तेति ।—सन्धान्तेन—सन्वरेण, परिजनेन उपनीतम्—आहृतम् ।

ननन्द । प्रीयमाणेन च मनसा सर्वांस्तान् पर्यपृच्छत्,—
 (३०) “कश्चित् एतावतो द्विवसान् सुखिनी यूयम् ? अप्रत्यूहा
 वा सम्यक्करणपरितोषिताद्विजचक्रा क्नातवी क्रियते क्रिया ?
 (३१) यथावटविकलमन्त्रभाञ्जि भुञ्जते हृवीषि हुतभुजः ?
 यथाकालम् अधीयते वा वटवः ? प्रतिदिनम् अविच्छिद्यो
 वा वेदाभ्यासः ? कश्चित् स एव चिरन्तनी यज्ञविद्याकर्मणि
 अभियोगः ? तानि एव ध्याकरणे (३२) परस्परस्पर्दानु-
 बन्धाद्यभ्यदिवसदर्शितानि व्याख्यानमण्डलानि ? सैव वा
 पुरातनो परिव्यक्तान्यकर्त्तव्या प्रमाणगोष्ठी ? न एव वा
 (३३) मन्दीकृतैतरयास्वरसो मीमांसायाम् अतिरसः ?

प्राचीनेषु—उपनिषेषु । भेजे—सिद्धेते, अथतिष्ठदित्यर्थः । भवमान,—लभमान ।
 अर्थादिसत्कार—पूनादिषुपसवर्द्धनमित्यर्थः ।

(३०) कश्चित् इति इष्टपत्रे (“कश्चित् कामप्रवेदने” इत्यमरः) । अप्रत्यूहा—
 निर्बिम्बा । सर्वाणिति ।—सम्यक्करणेन—श्रीभनानुष्ठानेन, यथाशास्त्रसम्पादनेनेत्यर्थः,
 परितोषितानि—प्रीषितानि द्विजचक्राणि—विषण्डानि यस्या यस्या वा सः । कर्तुः,
 —यज्ञ, तस्य इय क्नातवी—यज्ञसम्बन्धिनी इत्यर्थः ।

(३१) यथावत्—यथाविधि । अविच्छिद्यः—अविकल्पान्—विद्युद्धानिति
 दावत्, मन्थान् भजने इति तथैकावि । हृवीषि—हृत्प्रीयानि घृतादीनीत यावत् ।
 हुतभुजः,—अन्नम् । वटवः—बालकाः इन्द्रचारिणी वा । अविच्छिद्यः,—विच्छेद
 रहितः । चिरन्तः,—धारावाही । अभियोगः,—आद्यज्ञ, यज्ञविशेषो वा ।

(३२) परस्परति ।—परस्परस्य स्पर्दा—जिगीषा, तस्या अनुबन्धेन—सातत्येन
 अवस्था—फलवत्, सदा शास्त्रानुचनेन अनलम्या इति भाषे द्विवसा—वाक्या-
 नेषु दर्शितानि—प्रकृतितानि, [“दर्शितानि” इत्यत्र “दर्शितादत्र षि” इति पाठः,—
 दर्शितं,—प्रकृतितं, आदरो षेषु षानि] । पुरातनो—चिरन्तनी चिरप्रसिद्धति
 भावः । परिव्यक्तैति ।—परिव्यक्तानि—परिव्यक्तितानि उपोषतानीत्यर्थः अन्धानि—
 अपराधि कर्त्तव्यानि—अवमानुषेयाणि यस्या तथाभूताः । पुरातनगोष्ठी—तर्कशास्त्र-
 कर्मालीचन्द्र प्रमादसंघत वा ।

(३३) मन्दीकृतैति ।—मन्दीकृतः,—प्रायेण निवर्तित इति दावत्, इत्यर्थः—

कश्चित् ते एव वा अभिनवसुभाषितसुधावर्षिणः कात्या-
नायाः ?" इति ।

अथ ते तम् ऊचुः,—(२४) "तात । सन्तोषजुषां सतत-
सन्निहितविद्याविनोदानां (२५) वैतानवह्निमात्रसहायानां
कियन्मात्रं न लब्धं सुखितया, (२६) सकलभुवनभुजि भुजङ्ग-
राजदेहदीर्घं रक्षति क्षितिं क्षितिभुजो भुजे सर्वथा सुखिन
एव वयम् ; विशेषेण तु त्वयि (२७) विमुक्तकोसीद्ये परमेस्वर-
पार्श्ववर्तिनि वेवासनम् अधितिष्ठति । सर्वे च यथाशक्ति यथा-
विभवं यथाकालञ्च सम्पाद्यन्ते विप्रजनोचिताः क्रियाकलापाः"
इत्येवमादिभिः आनापैः स्कन्धादारवात्ताभिश्च शैशवातिक्रान्त-
क्रीडानुस्मरणैः (२८) पूर्वजकथाभिश्च विनोदितमनाः तः

अन्येषु शब्देषु रस,—रागो देव तथाविष, मीमासायो—जे मनिषोक्तकतुविषयक
शब्दे ब्रह्मविद्यायां वा, अतिरस —अत्यार्त्त ।

(२४) तात इति पृथ्वन्वक्त्र मन्वेधतम् । स्तनेति ।—सततसंद्भित —
निरन्तरोपस्थित, विद्या—विद्याऽनुशीलनेनेत्यर्थ, विनोद,—वीति दीपा तथा-
सूतानाम अत एव सन्तोषजुषां—सन्तोषजातिनाम् ।

(२५) वैतानेति ।—वितान,—यज्ञ तस्य अथ वैतान —वज्रो इत्यर्थं स
पासो बद्धेति तथोक्तं तन्मात्र —तदेव इत्यर्थं, न लब्ध इति भाव, सहायो दीपा
तथाविधाना, न —अस्माक, सुखितया—सुखभोगेन लब्ध—प्रयोजन, कियन्मात्रे
—सम्पन्नावमित्यर्थ ।

(२६) सकलभुजभुजि—सर्वा लिति पालयतीत्यर्थ । भुजङ्ग-
राज,—वायुकि तस्य देहवत् दीर्घं—अत तस्मिन् क्षितिभुज,—राज,
भुजे—बाहौ क्षिति—इत्थौ रक्षति सति ।

(२७) विमुक्तेति ।—विमुक्त—न्यक्त कोसीद्यम्—आलस्य निष्प्रयत्ननेत्यर्थं
देव सदाभूते, अतन्मसे इत्यर्थ । परमेति ।—परमेस्वरस्य—शाब्दभौमस्य
श्रीहृष्ये, पार्श्ववर्तिनि—पार्श्वेचरसभासदीत्यर्थ । वेवासन—वेवनिष्कतमाहने,
राजदत्तमिति शेष ।

(२८) पूर्वजकथाभिः,—पूर्वकालिककथाभिः । विनोदितमना,—आनन्दित-

सह सुचिरम् अतिष्ठत्, उत्थाय च मध्यन्दिने यथाक्रियमाणाः
स्थितौः अकरोत् । मुक्तवन्तश्च तं सर्वे ज्ञातयः पर्यवारयन् ।

(३८) अत्रान्तरे दुकूलपट्टप्रभवे शिखण्डपाद्मपाण्डुनी
षोण्ड्रे वाससी वसानः, स्नानावसानसमये वर्न्दितया तीर्थमृदा
गोरोचनया च रचिततिलकः, तैलामलकमसृणितमौलिः,
(४०) अनुच्चूडाचुम्बिना निविडेन कुसुमापीडकेन समुद्रास-
मानः, (४१) असक्तदुपयुक्तताम्बूलविमलाधरकान्तिः, (४२) एक-
शलाकाऽञ्जनजनितलोचनरुचिः, (४३) अचिरभुक्तः, विनोतम्

चिताः, सदुदारचरितासतावगाहनादिति भावः । यथाक्रियमाणाः—दाहश्च सर्वे
क्रियन्ते तादृशीरित्यर्थः, स्थितौः—आचारादिति यावत् ।

(३८) "अत्रान्तरे" इत्यस्य "पुनकवाचकं मुञ्चति आजगाम" इत्युत्तरेणान्वयः ।
तमेव विश्रित्वा, दुकूलिति ।—दुकूलपट्टप्रभवे—घोमतनुजाति, ["दुकूल" इत्यत्र
"दुमूल" इति पाठोऽपि स एवायं] शिखण्डितः,—मयूरस्य, अथाइवत्—नेत्रप्रान्तगत,
पाण्डुनी—वस्त्रे, [शिखण्डपाद्मपाण्डुकेन वाक्ये गम्यते] षोण्ड्रे—पुण्ड्रप्रभवे,
वाससी—वसने, वसानः,—परिदधानः । स्नानावसानसमये—स्नानानन्तर, वर्दि-
तया—मन्त्रपूतीकृतयेत्यर्थः, तीर्थमृदा—पुण्ड्रवेदमृत्तिकायाः, गोरोचनया—सुनाम-
न्वातसारजर्गायमाद्भ्यद्रव्यविशेषेणेत्यर्थः, रचिततिलकः,—कृततिलकः । तन्नेत्र-
आमलकेन—आमलकपिठेन चेत्यर्थः, मसृणितः,—स्निग्धक्रीकृतः, मौलिः,—मयतन्त्रेण,
केशचय इति यावत् येन यस्य वा तथोक्तः ।

(४०) अनुच्चैति ।—अनुचा—अवनितेत्यर्थः, पृष्ठदेशे द्रति भावः, या चूडा—
शिखा, ता चुम्बति—स्पर्शतीति तद्योक्तेन, निविडेन—घनेन, घनसद्विविष्टपुष्पेत्यर्थः,
कुसुमापीडकेन—पुष्पमाख्येन, समुद्रासमानः,—शोभमानः ।

(४१) असक्तदिति ।—असक्तम्—पुन पुन, उपयुक्तेन—संबन्धेन, चर्चितेन
इत्यर्थः, ताम्बूलिनः—पण्डेन, विमला—रमणीया इत्यर्थः, अधरस्य कान्तिर्यस्य तथोक्तः ।

(४२) एकेति ।—एकेन शलाकाऽञ्जनेन—शलाकाऽङ्ककञ्जकरस्यया इत्यर्थः,
अनिता—अद्यादिता, लोचनयोः,—नयनयोः, रचिः,—शोभा देय
तथोक्तः ।

(४३) अचिरभुक्तः,—अचिर—दयः, भुक्त—भोजन यस्य तदाभूत्, अन्य-

आर्य्यञ्च धेप दधानं, (४४) पुस्तकवाचकं सुदृष्टिं आजगाम,
नातिदूरवर्तिन्याञ्च आसन्ध्या निपसाद । (४५) स्थित्वा च
सुहृत्तमिष तत्कालापनीतसूत्रवेष्टनमपि नखकिरणैः नृदु-
ष्टणानसूत्रैरिव आवेष्टितं पुस्तकं पुरोनिहितगरशलाकायन्त्रके
निधाय, पृष्ठतः मनीडसन्निविष्टाभ्यां मधुकरपारावताभ्यां दत्ते
स्थानके (४६) प्राभातिकप्रपाठकच्छेदचिह्निकृतम् अन्तर-
पत्रम् उत्तिष्ठत्य, गृहीत्वा च कतिपयपत्रलघुं कपाटिकां,

समग्रपूर्वं कृतभीजन इत्यर्थः । विनीतम्—अनुदत्तम् आर्य्ये—सौम्यं वप—परिच्छेदम् ।
['वेष्टम्' इत्यत्र "वष्टम्" इति पाठोऽपि स एवार्थः] ।

(४४) पुस्तकवाचकं,—प्रपाठकं पवित्रसन्दर्भस्याख्याता वा । आसन्ध्या
—वीतासने ।

(४५) "स्थित्वा च" इत्यस्य "पुराणं प्रपाठं" इत्युत्तरेणान्वयः । तत्रान्विति ।
—तत्रान्वे—तस्मिन् काले पाठकाणि इत्यर्थं अनीतम्—उत्कीर्तितं सूत्रेण वेष्टन-
स्य तयोक्तमपि सूत्रवेष्टनरहितमपीत्यर्थं नृदुनि—काललाभि सृणानसूत्राणि—
विमनसत्वं तैरिव नखकिरणैः—नखमयसूत्रैः आवेष्टितं—अदत्तम् । ["आवेष्टितम्"
इत्यत्र "वेष्टितम्" इति पाठान्तरम्] । पुर इति ।—पुर—अगतं निहितं—
स्थापितं शरशलाकायन्त्रके—शरश्लानिबद्धनिमित्तं यन्त्रविग्रहः । निधाय—सन्ध्याय ।
मनीडसन्निविष्टाभ्यां—समीपस्थिताभ्यां ("समीपे निकृतासमसद्विकृष्टमनीडवतं"
इत्यमरः) मधुकरपारावताभ्यां—भ्रमरकपीताभ्यां स्थानके—अवकाशे तत्रे स्तिति,
मधुकरा पारावताश्च निजनिस्वनेन श्रोतृन् सुखयन्ति अस्मिन् पाठके पठति तैरपि
तच्छ्रवणात् तूर्णं स्थीयन्ति इति भावः ।

(४६) प्राभातिकेति ।—प्रभातस्य अथ प्राभातिकं—प्रभातकालिकं इत्यर्थः
य प्रपाठकं—प्रपाठनमित्यर्थं तस्य वेद—विरामं तस्य अष्टौ वेदाः कृत-
चिह्निकृतम्—इत्यन्तः पठितं नाद्यदिति स्मरणार्थं लक्ष्मीकृतमित्यर्थं तत्र कथित-
पाठके प्रभाते कियत् पठित्वा परपाठकाले पृथ्वपठितस्मरणार्थं किंनपि पठेत्
चिह्निकरीति ततश्च स शास्त्रं परमय तत्सैव पुस्तकं यत् तद्वत्परपठताय तत्र अनुरोध-
करतोऽपठनीति व्यवहारः । अतएव—न सन्ध्यायिच्छेदविश्ववदपराम् । तद्विद्व-
अपनेयः । कतिपयैः ।—कतिपयैः परैः लक्ष्मी—इत्यनारा इत्यर्थं ता कपाटिका—
पुस्तकावरणकम् ।

द्यालयत्रिव (४७) मसीमलिनानि अक्षराणि दन्तकान्तिभिः,
अर्चयत्रिव (४८) सितकुसुममुक्तिभिः ग्रन्थं, (४९) मुखसवि-
हितसरस्वतीनूपुररवैरिव गमकैः मधुरैः आक्षिपन् मनांसि
श्रोतृणा गौत्या पवनप्रोक्तं पुराणं पपाठ ।

तस्मिन् य तथा श्रुतिसुभगगीतिगर्भं पठति सुदृष्टौ नातिदूर-
घर्ती (५०) वन्दौ सूचोवाणः तारमधुरेण गीतिध्वनिम् अनु-
वर्त्तमानः स्वरेण इदम् आर्यायुगलम् अपठत्,—

“तदपि मुनिगीतमतिपृथु तदपि जगद्गपि पावनं तदपि ।
हर्षचरितादभिन्नं प्रतिभाति हि मे पुराणमिदम् ॥ ३ ॥

(४७) मसीमलिनानि—मसी—लेखनसाधनद्रवावशेष, तथा मलिनानि—
झण्डवणानि ।

(४८) नितेति ।—सिताना—शुक्लानां, कुसुमानां—पुष्पाणां, मुक्तय,—
भोजनानि, श्लेष इत्यर्थं ताभिः । ग्रन्थ—पुनःकलिखितसन्दर्भम् ।

(४९) मुखेति ।—मुख्ये सन्नहिता—समासीना, या सरस्वती, तस्या नूपुर-
रवा,—मञ्जीरनिनादा तरिव, गमयति—दीधयति, आशानिति शेष भमका,—स्वर-
विशेषा इत्यर्थं तैः । पवनप्रोक्त—वायुप्रोक्तम् । [“पवन” इत्यत्र “पवमान” इति
पाठोऽपि स एवार्थः] ।

(५०) वन्दौ—श्रुतिपाठक, सूचोवाण,—तदाप्य । गीतिध्वनि—सुदृष्टिना
भीतस्त्रीकनिनादम्, अनुवर्त्तमान,—अनुसरन । आर्यायुगलम्—आर्यया जात्या
निवृद्ध श्लोकद्वयम् ।

पुराणश्रवणेन ततोऽवस्तुना राज्ञोऽर्चयन्त्ये सायं क्षरन्नाह, तदपीति ।—तत्
श्रुतिना—ईपायनेन, गीतं—कीर्तितमपि तत अतिपृथु—अतिविकृतमपि, पृथु,—
आदिराजो वैशंपुव, तमतिक्रान्तमपि, तदतिशायीत्यर्थे तत जगद्गपि—जगत्प्रसिद्ध,
पावनं—पुण्यवर्द्धनमपि, इदं पुराण, वायव्यमिति शेष हि—निश्चित, हर्षचरितान्
अभिन्न—अभेदरहित, मे—मम, प्रतिभाति—प्रतीतिविषयीभवतीत्यर्थं । अत्र तादृश-
पुराणात् हर्षचरितस्य भेदोऽपि अभेदकथनान् भेदोऽप्यभेदप्रतिपत्तिरुपा अतिशयीति-
इत्युक्तम् । आर्या उच्यते ॥ ३ ॥

वशानुगमविवादि स्फुटकरण भरतमार्गभजनगुरु ।

श्रीकण्ठविनिर्यातं गीतमिदं हर्षराज्यमिव" ॥ ४ ॥

(५१) तत् श्रुत्वा वाणस्य चत्वारः पितामहमुखपद्मा इव

(५२) वेदाभ्यासर्पावत्रितमूर्त्तयः, (५३) उपाया इव साम-

गीतेन सह हर्षराज्यस्य साम्यं वर्णयन्नाह वक्षति ।—वश—वेणुवाद्यम्, अन्यत्र,—कुलम्, अनुगच्छतीति तर्थाक्त, वशवाद्यानुगत वशपरम्परामतवेत्यथ, अविनादि—न स विवादिनी स्वरी गाम्भार निषादावति भाव यस्मिन्, अन्यत्र,—न सन्निविवादिनः,—विरोधिनी यत्र तत, मोराज्यमित्यर्थं, तत्र केषाञ्चिदपि विवादाभावोदिति भावः, स्फुटकरण—स्फुटानि—स्पष्टानि करणानि—ताललयादीनि यस्मिन्, [केचित्तु गीतपत्र एव व्याख्यानयान्—“वशेन—वणुना, अनुगम ययो तौ, विवादिनी स्वरी—विष्णुचलरी गाम्भार निषादी स्वरी यत्र तत । करणम्—अपट, सतान् भाविज्ञ स्वरसाम्रवश, उच्चारणस्थान वा] अन्यत्र,—स्फुटानि—प्रसिद्धानि, करणानि—ध्यावचारस्थानानि, विद्यापरीक्षास्थानानि वा यस्मिन् तत् । भरतति ।—भरत,—भरती नाम सङ्गीतशास्त्रमूवकारो मुनिविशेष, आदिराज्यविशेषश्च, तस्य मार्गः,—मया, भोतिरिति यावत् तस्य भजनेन—अनुसरणेन गुरु—महर्षिदिव्यं । श्रीकण्ठति ।—श्रीकण्ठ,—मधुर इत्यथ, वैश्वान्द्रिदोषविरहादिति भावः, कण्ठ श्रीकण्ठ, यथा, —श्रीकण्ठ,—एर, सत्त्वविद्याऽऽधारत्वादिति भावः, अन्यत्र,—द्वैतभद्र, तस्मान् विनिर्यात—विशेषेण निर्यतम् इह गीत हर्षस्य—राज्यं प्रसीदस्य च, राज्यमिव, प्रतिभाति इति श्रेय । अत्र द्विष्टविशेषणवशेन गीतस्य हर्षराज्येन सह अवेद्यस्य साम्यकथनात् उपमानामालोकार्त्तं च श्लेषेणानुप्राणितं इति बोध्यम् । आर्था इतम् ॥ ४ ॥

(५१) वादत्वादि ।—“तत” इत्यस्य “मुखानि व्यलीकयन्” इत्युत्तरेशान्वयः । पितामहमुखपद्मा इव—पितामह,—ब्रह्मा, तस्य मुखानि, चत्वारितीति भावः, पद्मा इव पीतामहमुखपद्मा त इव । (“वा पीस प्रथम” इत्यभिधानात् पुलङ्गता) ।

(५२) वदति ।—वेदानां अभ्यासेन—पुन पुन अनुकूलनेन, पवित्रिता मूर्त्तिं येषा तथोक्ता ।

(५३) उपाया इव—सामादय इव, (“सामदानमेददृष्टमित्युपायुत्तुष्टयम्”

प्रयोगलनितमुखा, गणपति, अधिपति, तारापति, श्यामः
इति पितृव्यपुत्रा भ्रातर, (५४) प्रमद्वृत्तय, (५५) गृहीत
वाक्या, (५६) कृतगुरुपदव्यासा, (५७) न्यायवादिन,
सुकुनमहृहाभ्यासगुरव (५८) लब्धमाधुगर्द्धा, लोक इव
व्याकरणेऽपि, (५९) सकलपुराणराजर्षिचरिताभिज्ञा,

इत्यमर)। सामेति।—साधा—सामवेदानं, सान्धवादानाथ, ("साम ऋषिमु"
घञ भ" इदानीं इति च" इति मदिशो) प्रयोगेण सन्तानि—सुन्दरसि, सन्
रप्रधानोत्त भाव, ("लजित विष सुन्दरम्" इत्यमर) मुखानि—वक्रावि, बदन्वि
इत्यथ चारुभाय दीर्घा न ("सुखं निगुरवे ब्रह्मे प्रारभ्योपावकीरवि" इति मदिशो)।

(५४) प्रमद्वृत्तयः।—प्रमदा—विपदा सुखीधा प्र, इति—श्लोका ५३
विवरलस्य दीर्घा न, ("इतिविपदाऽश्लोकादिप्रवक्तव्ये" इति मदिशो)।

(५५) गृहीतमिति।—गृहीतम्—आहत विदितायथ, वाचं—वचनं, विवरल
मिति यावत्, वाचिकस्य धे तदात्ता ।

(५६) कृतमिति।—कृत—वि कृत गुरुवा—पितादीनां, पठे—चरये, व्यास,
—आत्मापठं ये, यथा,—कृत—अपठ, गुरुपद—गुरुवचनं व्यास,—इति,
विवरलमिति यावत् इति च यत्र—कृता गुरव—ब्रह्म इत्यर्थं, एतान्—
सुखिजनानां, व्यास—वचनं यथा—कृता गुरुवि पठे व्यास,—इति तं वी
तदात्ता मदिशो मितिना जता इति यावत्, यथा—कृत गुरुवा—अपठदृष्टी
सम्बन्धि पुट्टे—इति न व्यास—इति दीर्घा न सर्वद्वन्द्वपद ने इता इत्यर्थं ।

(५७) न्यायमिति।—न्यायन—उपनिषत्सु ब्रह्मणम्, उपनिषत्सु उपनिषद्विचारय,
बदन्तीति तदाविधा । सुकनमिति।—सुकनानी—सुखकन्दवा घट्टकम्—सुखयत्न,
अन्नायुज—पुन पुनराश्रया गुरव—सन्तानं ब्रह्म—सुकनम्—सुख कृतम्,
सुकुनम्—सा इत्यनं व्याकरणमन्वयं अन्नायुज गुरव—उपनिषदाणां

(५८) लब्धमाधुगर्द्धा।—लब्ध—वचिजन, माधुगर्द्धा—सुखवर्धिति इत्य,
इत्युपादा वा लब्धमन्वय धे तदात्ता ।

(५९) सकलपुराणराजर्षिचरिताभिज्ञा इति विवरलस्य दीर्घा न
इत्यमर चरितप्रता मदिशो । सकलम् पुराणाणां—पु इति शब्दात् सादीर्घा—
इत्युपादा वा लब्धमन्वय धे तदात्ता ।

(६०) महाभारतभावितात्मानः, विदितसकलेतिहासाः,
महाविद्वांसः, महाकवयः, (६१) महापुरुषवृत्तान्तकुतू-
हलिनः, सुभाषितश्रवणरमरसायनाः, विदृष्ट्याः, (६२) वयसि
वचसि यशसि तपसि सदसि महसि वपुषि यज्ञुषि च प्रथमाः.
पूर्वमेव कृतसङ्गराः. विवक्षवः. (६३) स्मितसुधाधवलित-
कपोलोदराः परस्परस्य मुखानि व्यलोकयन् ।

(६४) अथ तेषां कनीयान् कमलदलदीर्घलोचनः श्यामलो
नाम बाणस्य प्रेयान् प्राणानामपि वशयिता दत्तसंज्ञः तः

(६०) महति ।—महाभारते—तदाख्ययासप्रणीतलक्ष्मीकाण्डके इत्यभेदे,
भाषितः,—अनुशीलित, आत्मा यै तथोक्ता, महाभारतसारविद् इति यावत्, विपुल
भारतवर्षविख्यातचरित्रा वा ।

(६१) महापुरुषेति ।—महान् पुरुष,—नारायण हर्षराजो वा तस्य इत्यने
—विवरणे भरितश्रवण इत्यर्थं, कुतूहलिनः—कौतुकशालिनः । सुभाषितेति ।—
सुभाषितानां—शोभनानां काव्यानाम आलापानाञ्च, श्रवणं—आकर्षणे, यो रस,—
राग, तस्य रसायना—श्रीषधविशेषा, सुभाषितश्रवणेन लीकानां श्रुतिभुवदायका
इति भावः । “सुभाषित” इत्यनेन स्वज्ञतकाव्यस्य प्रशंसा व्यन्यते । विदृष्ट्या,—विगत
विषयानुरागा इत्यर्थं ।

(६२) वयसि—शौर्ये । वचसि—वाक्यविन्याये । सदसि—सभायाम् ।
महसि—तपसि । वपुषि—शरीरे । यज्ञुषि—यज्ञुर्वेदे । प्रथमा—ऋग्वेदा ।
कृतसङ्गरा,—वय सर्वे एकमन्येन हर्षचरितं दत्त बाणमनूकम् इति अन्योऽन्य कृताङ्गी-
कारा अहम्पूर्विकया हर्षचरितकथनाय बाणमनुरीह कृतविवादा वा, (“सङ्गरी
शुषि चापदि । क्रियाकारि विषे चाङ्गीकारि” इति मेदिनी) ।

(६३) स्मितेति ।—स्मित—सदुहसितमेव सुधा—अमृतं, तथा धवलित—
विशदीकृतं, कपोलस्य—गण्डस्य, उदरम्—अन्तरमात्रं येषां तदाविधा ।
व्यलोकयन्—अपश्यन् ।

(६४) अथेत्यादि ।—तेषां—आतृणानित्यर्थं कनीयान्—कनिष्ठ, [“विवचन—”
(३।१।५० पा०) इति पूर्वशुनि “युवाच्यो—” (३।१।६४ पा०) इति अल्पस्य
कनादिस्य रूपम्] । “कनीयान” इत्यनेनाथ शिष्यादित्वात् प्रकटीकृतम् । प्रेयान्—

(६५) सप्रणयं दशनज्योत्स्नास्रपितककुभा मुडेन्दुना वभाषे.—
 (६६) “तात । बाण । द्विजानां राजा गुरुदारपहणम् अका-
 र्णीत् । (६७) पुरुरवा. ब्राह्मणधनवृष्ण्या दयितेन आयुषा
 व्ययुज्यत । (६८) नहुपः परकलताभिलाषी महाभुजङ्ग आसीत् ।

अतिशयेन प्रिय । वसयिता—लोकवशीकरणघन इति यावत् । दशसंज्ञ.—इहोति
 कृतसंज्ञेत इत्यर्थ । तै,—धारमि ।

(६५) सप्रणय—सप्रणय, सखितमाथनापूर्वकम् इत्यर्थ । दशनेति ।—दशनादी
 —दशाना ज्योत्स्ना—प्रभया, स्रपिता,—अभिविष्ठा, ककुभ,—दिग्घी येन साहस्येन ।

(६६) तात ।—वक्ष । प्रथमं तावत् पुत्रेषां राजर्षीणां दोषानुद्घात्य इषंदरस्य
 नितरा निर्दोषतां स्थापयति—द्विजानामित्यादिना । तथा दोषाय क्वचित् इन्देन
 क्वचित् वा अथन यथायोग्यमुद्घातनीया । द्विजानां राजा—चन्द्र, (“द्विजराज शम्भरी
 मन्वन्तं अपाकर” इति चन्द्रपर्यायेश्वरम्) । चन्द्रादिमन्त्रकथनेन राजतलप्रतीतेरभावात्
 “द्विजानां राजा” इत्युक्तम् । गुणिति ।—गुरो,—ब्रह्मस्यते, (ब्रह्मस्यति सुराचार्यो
 गौर्षतिर्निषण्णी गुरु” इत्यम्बर) आचार्यस्य च दाराणा—पदाया, ताराया इत्यर्थं,
 यद्वर्थं—धर्म्यमित्यर्थं । पुरा तारानाम गुरुभाष्यां पुरुषचन्द्रमम् परमगुन्दर समुदितं
 कामयमाना गर्भवती आसीत् तदुपलक्ष्य बहुयुग गुरु चन्द्रधी विरीध आसीत्,
 तेन यदा ब्रह्मस्यति तारामथनाय इन्द्रादीन् देवान् प्रीत्याहितवान् तदा चन्द्र युक्तं
 अरण्यमागतम् । तत्र गुरुपत्नीया देवा युक्तोऽरता चन्द्रपत्नीया अमुराद्य अन्वीत्य
 महासमराय आनुहुत, दिव्यमानेन वरं कष्टसद्य युद्धमकापु, तत् दृष्ट्वा भगवान्
 नारद प्रथममात्मधोषितां तारां गुरवे तद्गर्भं पुत्र बुधनामानं चन्द्राय च समर्थं
 समशोविरोधं वभञ्जति प्रीराधिकी वाचा अवाप्तुसन्धेया ।

(६७) ब्राह्मणेति ।—ब्राह्मणस्य धनानि तेषु वक्ष्या—श्रीभ तथा । दयितेत्
 —दियेत्, आयुषा—जीवितेन आयुर्नाशा पुत्रेण च व्ययुज्यत—विपुक्त विवशापात्
 विगतजीवन परं पुत्रजननात् चिरं पुत्रविपुल इत्यर्थं । पुरा राजकि पुरुरवा दिग्घी
 जिहोपुरेकदा पयिकेनापि प्रभूतधनशालिना विपद्य यत्ने निमन्त्रित भोभात् तदहन जिहोपुं,
 क्षत्र्यापात् विनाय गत । विद्य तन्निन्दुने तरेन्द्रमकरा लाका निशर्भे इति
 आयुर्नामाने राजर्षये दशायुषा सदपादयत इति प्रीराधिकी कथा अत्र अनुसन्धेया ।

(६८) नहुपः,—आयुजनयः, परम कर्षव—सायां तदभिन्नायो महाभुजङ्ग,
 —अजगत्, अतिमन्ददृश इत्यर्थं । पुरा दशसंज्ञं स्थापात् इन्द्रे अदृश्यं गते दिग्घीर्षी

(६८) ययातिः प्राहितब्राह्मणीपाणिग्रहणः पपात । (७०) सुदुम्नः स्त्रीमय एव अभवत् । (७१) सोमकस्य प्रख्याता जन्तुबधनिर्घृणता ।

महाशिवं दृष्ट्वा देवा नष्टुष प्रतामनुम हेन्द्रे पदे अश्वविघ्नन् ततश्चासीं ऐश्वर्यमन प्रचीं चाधीं गुरुस्यहेषु प्रच्छन्नवर्जितौ कातेयमान, गुरुपदशाल तथा भीतया "अपूर्व्ययानेन भागच्छन् मी नय" इत्यभिहितौ यदा अघियानेन तत्सकाशं गन्तुमैच्छत् गच्छेन् तदैव घृष्टु वलिगुमदमम् अरक्ष्य वाचक "सपे सपे" इत्युक्त्वा पदा प्राहरतः । ततश्च "सपीं भव" इति सहसा वक्ष्यापात् अजगरता प्राय इति पौराणिकी वार्ता अत्र अनुसंधेया ।

(६८) प्राहितेति ।—प्राहित, —कृतं, ब्राह्मण्या, —ब्राह्मणकथायाः, पाणि-ग्रहण—परिष्वग्येन तथोक्त । पपात—जरायसोऽभवदित्यर्थ । चवियो, पि ब्राह्मण-कथाया पाणिरुद्धयेन शास्त्रमर्थालालङ्घनात् पतितोऽभूदिति भावः । पुरा सगयाविहारौ राजर्षिर्वैपति एकस्मिन् कूपे वृषपश्वयोऽनुरपतेर्दुष्टिदा बहुशतदासोऽमेतया क्रीडन-कलहकुपितया पितृगुरौ शक्य कथां देवयानीं निपातिताम् सञ्चै रुदती दृष्ट्वा निजकर्षणं तत्कर रुद्धन उद्धारः । तत "पाणिग्रहणं भवता फयमहं त्वान्या" इति तथा प्राक्षितं ब्राह्मणीत्वान् अस्त्रीकुश्वेन शोकाकुलेन तत्पिता शक्येन अनुमतः वा पत्नीत्वेन अशाह । तद्गृहपाशान्ते जरायस अभवदिति पौराणिकी वार्ता अत्र अनुसंधातव्या ।

(७०) सुदुम्न—बल धनधनस्य स सुदुम्न, —तदास्थी नरपति, स्त्रीमय, —स्त्रीरूप सततकान्वाऽनुरतस्य । पुरा कश्चिद्वित् सरसि पार्वत्यां विहरन् हर राजर्षिसा सुदुम्नेन सगयाविहारिणा अवलीकित, ततश्च लज्जितया गौर्या अश्वर्षिती हरः "दीऽवागम्य वक्त्रिन्धुपयोऽक्षयते स स्त्रीत्वमयाश्चति" इति सामान्येण त अशाप । स च ज्ञान सरोवरजौर पौवा सद्य एव स्त्रीरूपोऽभवत् इति पुराणाख्यानम् ।

(७१) सोमकस्य—राजर्षिर्विशेषस्य । जत्विति ।—जन्तु, —जन्तुनां तस्य पुत्र, जन्तवः, —प्राणिनश्च, तस्य तेषाञ्च बधेन—हृद्यया, निघृणता—निहुरता । पुरा जन्तुनां सोमकस्य राज्ञ एक एव पुत्र आसीत् राजा तु एकपुत्रीऽपुत्र एव इति मन्वान बहुपुत्रतामिच्छन् पुरीषसा अश्वधरि "इति नदन् पुत्रान् कानयसी, तदा अय सुनस्र जतीर्षया हीम क्रियता, तहीमधूमान् दावन्ती महिय ते समाजिज्ञेय, तत सर्वा एव पुत्रान् प्रसवित्यन्ते" इति श्रुत्वा राजा सोमदेन तत्रैव आचरितमिति पौराणिकी वार्ता अत्रानुसंधेया ।

- (८१) कार्तवीर्यो गोब्राह्मणातिपीडनेन निधनमयासीत् ।
 (८२) मरुतः इष्टबहुसुवर्णकोऽपि देवद्विजबहुमतो न बभूव ।
 (८३) शन्तनुरपि व्यसनात् एकाकी वियुक्ती वाहिन्या विपिने

प्रापयामास । तपित्वाक्वेन शल्यमुद्धरति राजनि वाली सत । ततश्च सतीक
 क्षापस "त्वमव्यहमिव पुत्रशोकेन प्राप्सामि विनाशम्" इति दशरथ शशा अश्री प्राप्ता
 क्षान्ताज । एवं शती राजा दशरथ स्त्रीवाक्वेन मिथं पुत्र रामं वन प्रेषयन् मुनिमापात्
 तच्छोकेन ममारैति रामायणी वार्ता ।

(८१) गोब्राह्मणेति ।—गवे—गोनिमित्तमित्यर्थे, ब्राह्मणश्च—जमदग्नेरिति भाव,
 मेवां ब्राह्मणानाञ्च, अतिपीडनेन—धनेन । पुरा कार्तवीर्यं कदाचिन् गवां कीटेरव्यती-
 वाधिकां जमदग्ने धेनुम् अहरत, तच्च व्यापादितवान्, ततश्च क्रोधाभिभूतेन तत्पुत्रेण
 परशुरामेण परशुच्छिन्नमुजसहस्रं ससर्व्वं चन्द्रियसहं निहत इति वार्ता ।

(८२) इष्टेति ।—इष्ट,—अनुष्ठित बहूनि सुवर्णानि—सौवर्णद्रव्याणि यस्मिन्
 तथाभूत यज्ञं बहुसुवर्णकं दिनं तथाभूत । इष्ट,—मिथं, अभिमत इत्यर्थं, बहु—
 अतिशयेन, सु—शोभनं, वर्यं,—शौरस्वरूप यस्य तथाभूतोऽपि इति च । यदा,—
 इष्टानि—दत्तानि, बहूनि—प्रभूतानि, सुवर्णकानि येन तथाभूत । इवेति ।—देव
 द्विज,—ब्रह्मस्यति, देवा द्विजा—विप्राश्च, तेषां बहुमत,—समाहृत्य । पुरा
 बहुसुवर्णकाङ्क्षेन यागेन मिथञ्च मरुतं ब्रह्मस्यति याज्यकाम्येण अनुदरीष । "मनुष्यश्च
 तत्र यज्ञं न करिष्यामि" इति तेनाचमतय नारदवचनात् तद्गतं दाराचसीधुं सह
 ऋद्धीतच्छंभना स्थित सर्वतन्त्रं विवरिषु गत्वा तेनैवोक्तविष्टे भगवन्मन्वा प्रयान्त त
 विज्ञाय बहुशम्भिरस्तञ्चन्तमपि अत्रिरज्यमानं कथमपि पीरीहिव्ये न्ययोजयत् । ततश्च
 ब्रह्मस्यतिस्तदयज्ञे धानुं ससृष्टिं दृष्ट्वा विदेषमकरोदिति वार्ताऽनुसन्धेया ।

(८३) व्यसनात्—अत्यासद्वात् । ["शन्तनुरपि व्यसनात्" इत्यत्र 'शन्तनु-
 रतिव्यसनात्' इति पाठे,—अतिव्यसनात्—अत्यन्तासन्नोरित्यर्थं] वाहिन्या—नद्या,
 गद्गादेव्या इत्यर्थं, सेनया च, ("वाहिनी स्यात् तरङ्गिण्यां सेना-सेन्यप्रभेदयो" इति
 मेदिनी) । पुरा महाभिषो नाम राजा ब्रह्मसभायां गद्गां चामरयाद्विषीं कदाचित् अह-
 विशयान् चनितवाससं दृष्ट्वा शर्मं कामार्तंसां प्रेमवचसा जल्पन् ब्रह्मणा "पतित्वा
 अविद्यरुद्धे शन्तनुनाम भव" इति श्रमं सद्य एव गा गतं शन्तनुं नाम राजा
 अभूत् । गद्गां प मन्कृतस्येदंशी दशा इति सखेदं सुवन् अवतरति च । तदानीञ्च
 धेनुहरश्चक्रुपितेन वशिष्ठेन "धुव नञ्चत्" इति श्लोके; बहुभि, विदितैतद्वृत्तान्ते, गद्गा

विललाप । (८४) पाण्डुः वनमध्यगती मत्स्य इव
मदनरसाविष्टः प्राणान् सुमोच । (८५) युधिष्ठिरो गुरुभय-
विपक्षहृदयः समरशिरसि सत्वम् उक्षृष्टवान् । (८६) इत्थं
नास्ति राजत्वम् अपकलङ्कम् ऋते देवदेवात् अमृतः सर्वद्वीप-
भुजो हर्षात् । अस्य हि बहूनि आश्चर्याणि श्रूयन्ते; तथा हि,—

अभधाधि—“यदि तव हृदयेऽग्निं समासक्तिं जाता, तदा वयमपि तव गर्भं
उत्पत्स्यामहे, जातमावाथ त्वया स्वसंलिने भोक्तव्या” इति । सा तु तथा अद्वीकृत्य
रुगतथाया विहरन् शन्नन् प्रार्थयमानम् अवीचत—“राजन् । यदहं करीमि, तव
त्वया न निरोह्य, न च मदीयं जन्म प्रष्टव्या” इति । राजाऽपि नितरा तदासक्त
तथैवाद्वीकृत्य बहून्शब्दान् तथा अरमत । कालक्रमेण यं कश्चित् सुत उत्पद्यते स,
स तथा जले क्षित, एवं सप्तसु सुतेषु जले क्षितेषु गङ्गा सेवमान निःसन्तापेऽप्य मा
मूत्, इति सप्तभिर्वंसुभिः कृताशसद् भौक्षी भूत्, ततः तमपि विपत्नीं, ता राजा
नितरां पुत्रशोकार्थं “नेदानो त्वया मत्पुत्रं क्षेप्तव्य” इति सतिरस्कारम अभिहितवान् ।
साऽपि “अष्टप्रतिज्ञो भवान्” इत्युक्त्वा अष्टमं पुत्रं राज्ञे दत्त्वा पुनः ब्रह्मलोकम् अगात् ।
राजा च तदिदंशोकार्थं बहुधा विललाप इति वार्त्ता अत्र अनुसन्धेया ।

(८४) वनम्—अरण्यं जलस्य, (“वने संलिलं कानने” इत्यमरः) । मदन,—काम,
मदन—तदाप्युपचविशेषः, तस्य फलमिति यावत्, (“मदनं अरवसन्तदुमेदधमूर
सिक्कयके” इति मैदनी), सलिलान्तरालचारी मन्वी यथा मदनान्धफलरसकषायित
सलिलसन्धकात् प्राणान् विजहाति, तथा अरण्यविहारी पाण्डुः मदनरसाविष्टमानस
प्राणान् यत्रदिति निष्कटार्थः । एकदा पाण्डुः मगदाधे बगविहारी रुईमाख्य
मगदपिण कविन्मुनितनय म्गीरुपथा ब्राह्मण्या सह रममाणमालीक्य अकृतार्थता-
दशायामेव तं बाणनेकेन जघान, तेन च शरार्थेन प्राणान् मुमुक्षता “त्वमपि अहमिव
स्त्रियां विहरन् अकृतार्थ एव प्राणाश्चक्ष्यसि” इति शप्त असौ कदाचित् कानारः माद्रा
सह विजने विहरन् म्शुवश नीत इति भारती वार्त्ता ।

(८५) गुर्विति ।—गुरुभय—गुरो,—द्वीषात्, भयं, मद्द्वयस्य, तेन विपक्ष-
हृदय यस्य तयोक्तं । कुहू पाण्डुवसमरे स्वबलानि विनाशयन्त म्प्राणान्, अन्तरेन्द्रे श्रेष्ठम्
“अत्रत्यामा इत” इति अलीकवचसा शोकाकुल कृत्वा युधिष्ठिरं कृतशस्त्रत्याग तं
घातितवान् इति भारती वार्त्ता ।

(८६) इत्थम्—एवमकार, सत्ययुगमारभ्य कश्चिद्वर्ति यावदित्यर्थः । अप-

(८७) अत्र बलजिता निचनीकृताः चलन्तः कृतपद्माः
 चित्तिभूतः । (८८) अत्र प्रजापतिना श्रेयभोगिमण्डलस्य
 उपरि क्षमा कृता । अत्र (८९) पुरुषोत्तमेन सिन्धुराजं प्रमथ
 लक्ष्मीः आत्मीकृता । (९०) अत्र बलिना मोचितभूमृदेष्टनो
 मुक्तो महानागः । (९१) अत्र देवेन अभिषिक्तः कुमारः ।

कलङ्क—निर्दोषम् । देवदेवात्—राजाधिराजात् । आश्रयाणि—विश्वकराणि,
 चरितानीति शेष ।

(८७) अवेत्यादि ।—अत्र "बलजिता" इत्यादयश्चात् श्रीहर्षे चत्वार्यं चातया ।
 अत्र—जगति । बल—शत्रुसेव्य, बलाख्यम् असुरस्य, जितवान् इति बलजित् तत्र
 श्रीहर्षेणति शेष । चलन्तः,—विरोधितया व्यवहरन् इत्ययं, पदशक्तितया लक्ष्मी
 मानाश्च, कृता,—अवलम्बिता, पद्मा,—सहाया, चन्दव,—कृता,—धृता
 इत्ययं, पद्मा,—पतव्याणि यै तद्योक्ता, चित्तिभूतः,—राजान्, प्रमथताश्च, निचनी-
 कृता,—निर्जितत्वात् वशीकृता, पचच्छेदनान् स्थावरतां नीताश्च ।

(८८) प्रजापतिना—नरपतिना, ब्रह्मणा च । श्रेयति ।—श्रेयस्य—निष्ठताश्च
 श्रेयस्य, भोगिनां—सुखभोगरतानां, राज्ञामिति भावः, मण्डलस्य—चक्रस्य, चन्दव,
 —शेषस्य—धनस्य, भोगिनः,—नागस्य, मण्डलस्य—क्रयस्य, उपरि क्षमा—
 क्षान्ति, पृथिवी च, कृता—विद्धिता निद्धिता च ।

(८९) पुरुषति ।—पुरुषेषु उत्तम—श्रेष्ठ तेन, नरनाथेन नारायणेन च,
 सिन्धुराजं—सिन्धुदेशाधिपतिं क्षीरनिधिश्च प्रमथा—निर्जित्व बिलीय च, लक्ष्मी,—
 राजश्री कसला च, आत्मीकृता—स्वीकृता ।

(९०) बलिना—बलवता असुरराजेन च, महानागः,—महान् रणहृती,
 स्त्रीयदपंशाताख्य इति भावः, बासुकियः । मोचितेति ।—मोचितम्—अपनीत,
 भूमृष्टिः,—शत्रुराजमि इत्ययं, वेष्टनम्—अरोधनम्, यथा,—मोचितं भूमृष्टं—
 श्रीकुमारराज्यस्य राज्यं, वेष्टन—पृष्ठेन रोधनं यस्य तथाभूतं, श्रीकुमारराज्यं नृपति
 क्त्वि महाराजेन दपंशातन उपजातमदनावदत्तं दृष्टा च तत्र हर्षेण राज्ञा खड्ग
 गृहीत्वा मोचितं स, दुष्टहृती आश्रयमिति कायात् परित्यक्त विदिने इति वार्ता,
 चन्दव,—भूमृष्टं,—मन्दरस्य वेष्टनं यस्य तथाभूतं, मुक्तः—परित्यातः, सागरमदनात्
 पर परित्यक्तश्च ।

(९१) ईशेन—राज्ञा, देवराजेन च, कुमारः,—निजत्नस्य दुष्टस्य, अभिषिक्तः,

(८२) अत्र स्वामिना एकप्रहारपातितारातिना प्रस्थापिता शक्तिः । अत्र (८३) नरसिंहेन स्वहस्तविशसितारातिना प्रकटोक्तो विक्रमः । अत्र (८४) परमेश्वरेण तुषारशैलभुवो दुर्गाया गृहीतः करः । अत्र (८५) लोकनाथेन दिशा मुखेषु परिकल्पिताः लीकपालाः सकलभुवनकोशघ्नाग्रजन्मनां विभक्तः । (८६) इत्येवमादयः प्रथमकृतपुगस्येव दृश्यन्ते महासमारम्भाः । अतोऽस्य सुगृहीतनाम्नः पुण्यराशिः पूर्वपुरुष-वंशानुक्रमेण आदितः प्रभृति चरितमिच्छामः श्योतुम् ।

—प्रतिष्ठापित, यौवराज्य सेनापत्ये च इति शेष । यद्यप्यत्र देवपद देवतासामान्याथक, तथाऽप्यत्र लक्षण्या देवराजपरत्नमवगलज्यम्, तेनैव कुमारस्य सेनानौत्वेन उतत्वादिति ।

(८२) स्वामिना—प्रभुषा, सेनापतिना गृहेन च । एकेति ।—एकेन—एकमात्रेण, अभयवापि नुल्यम्, प्रहारेण—शराघातन, उभयत्र नुल्यम्, पातिता अरातयः,—शत्रु-भूता राजान, तारकादयीऽसुराश्च येन तथाभूतेन । शक्ति,—सामर्थ्यं, तदाप्यमन्त्रश्च ।

(८३) नरसिंहेन—नर सिंह इव तेन, नरयासी सिंहेति तथोक्तेन च, नृसिंहेनेत्यर्थं । स्वहस्तेन ।—स्वहस्तेन, न तु सैन्यसहायेन, चक्रादिनिजाम्बेव च, विश्रिता,—निहता, विदारिताश्च, अरातयः,—शत्रव, विरोधिनो वृषा, हिरण्य-कशिपुप्रभृतयश्च इति यावत् येन तथोक्तेन ।

(८४) परमेश्वरेण—परमयासी ईश्वर्येति परमेश्वरः,—सर्वभौम, हरश्च तेन, तुषारशैलभुव,—हिमालयप्रदेशभूमे, हिमनिरिजातायाश्च, दुर्गाया,—दुर्गेमाया, गौर्थाश्च कर,—बलि, पाणिष ।

(८५) लोकनाथेन—नरपतिना, विधाता च, दिशा मुखेषु—निःसरणमार्गेषु, सीमान्प्रदेशेषु इति यावत्, अथच,—दिशा मुखेषु—दिशि दिशि इति यावत्, परि कल्पिता,—नियोजिता, लीकपाला,—भजापाला, इन्द्रादयश्च । सकलभुवनकोश, —सर्वजगता धन, सकलभुवनमेव कोश,—धनभाण्डारश्च, अग्रजन्मना—ब्राह्मणानाम् आदिवृषार्थां यमयानाश्च, विभक्तः,—विभज्य दत्त ।

(८६) इत्येवमादय इति ।—अथ आदिपदेन न लेतावन् एव, अन्येऽपि एवं-विधा बहव इति व्यच्यते । प्रथमकृतपुगस्येव—प्रथमं कृतस्य सत्यपुगस्येव, महासमारम्भः—महालि कार्याङ्कि, अचलपञ्चदशदिगादधी व्यापार इति यावत् ।

(८७) सुमहान् कालो न, शुश्रूषमाणानाम् । (८८) अयस्कान्तमणय इव लोहानि नीरसनितुराणि क्षुब्धकानामपि आकर्षन्ति मनासि महतां गुणाः, किमुत स्वभावसरसम्भूनि इतरेषाम् ? कस्य न (८९) द्वितीयमहाभारते भवेत् अस्य चरिते कुतूहलम् ? आचष्टा भवान् । (१००) भवतु भार्गवोऽयं वयः शुचिना अनेन राजर्विचरितश्रवणेन सुतरा शुचितर." इत्येवम् अभिधाय तृणीम् अभूत् ।

वाणस्तु विहस्य अव्रवीत्—(१०१)“आर्य्य । न युक्त्यनुरूपम् अभिहितम् । (१०२) अवटमानमनोरयमिव भवता कुतूहलम् अवकल्पयामि । (१०३)शक्याशक्यपरिसङ्गानशून्याः प्रायेण स्वार्थ-दृष्टम् । परगुणानुरागिणी (१०४) प्रियजनकथाश्रवणसरसभस-मोहिता च मन्ये महतामपि मतिः अपहरति प्रविवेकम् ।

(८७) सुमहान् काल, गत इति शब्द । शुश्रूषमाणानां—श्रीतुमिच्छताम् ।

(८८) अयस्कान्तमणय इवेति ।—मणिमन्देन उपमेयानां गुणानामपि एवमेव दर्शितम् । नीरसनितुराणि—नीरसानि—आर्द्रभावरहितानि, नितुराणि—कठिनानि । क्षुब्धकानां,—शौचानां क्षुद्राणां वा, (“क्षुब्धकस्त्रिषु नीच, ल्ये” इति मेदिनी) महतां गुणा मनासि आकर्षन्ति इति अन्वयः । इतरेषां—साधूनां, महता वा ।

(८९) द्वितीयमहाभारते—द्वितीयमहाभारतसदृशे, अस—इषंस, चरिते—इत्ते, कुतूहलम्—चौकुक्यम् । आचष्टा—कथयतु ।

(१००) भार्गव,—अशुभंशीलुत् । सुतराम्—अतिशयेन, शुचितर,—पूततत् ।

(१०१) आर्य्य ।—पूज्य । युक्त्यनुरूप—युक्तियुक्तम् ।

(१०२) अवटमानेति ।—अवटमानम्,—असम्पन्नता गच्छन्, मनोरय यस्य वक्षामृतम अटमिकरमिति भावः । अवकल्पयामि—अवधारयामि ।

(१०३) शक्येति ।—शक्य—साध्यम् अशक्यम्—असाध्यं, तयो परिसङ्गान—परिगणनं तेन शून्याः,—रहिता । स्वार्थदृष्टम्,—स्वकार्यदृष्टम्, स्वार्थसाधनेच्छा शक्याशक्यविवेक न गच्छदतीत्यर्थं ।

(१०४) प्रियेति ।—प्रियजनस्य कथाश्रवणे यी रस,—राम, तस्य रमणेन

पश्यतु आर्यः, क्त (१०५) परमाणुपरिमाणं वटुहृदयम् ? क्त
 (१०६) समस्तत्रहस्तम्भस्यापि देवस्य चरितम् ? (१०७) क्त
 परिमितवर्णवृत्तयः कतिपये शब्दाः ? क्त (१०८) सङ्गतिगाः
 तद्गुणाः ? सर्वज्ञस्यापि (१०९) अयम् अविषयः, वाचस्मतेरपि
 अगोचरः, सरस्वत्या अप्यतिभारः, किमुत अस्मद्दिघस्य ? कः
 खलु पुरुषायुषशतेनापि शक्तुयात् अविकलम् अस्य चरितं
 वर्णयितुम् ? एकदेशे तु यदि कुतूहलं वः, सज्जा वयम् ।
 इयम् (११०) अधिगतकतिपयाक्षरलवलीयसी जिह्वा क्त

—वेगेन आतिशयेनेत्यर्थः, (“रभसो वेग इर्थथो” इत्यमर) मीहिता—जडा इत्यर्थः ।
 प्रविशिक—प्रकृतं विविकम् ।

(१०५) परमाणुपरिमाणम्—अतिचुद्रमिति भावः । वटुहृदय—विज्ञः
 शिशुमानसम् ।

(१०६) समस्तेति ।—समस्त, —सकल, ब्रह्मसम्भ, —ब्रह्मार्थ, तद्यापि ।
 देवस्य—इष्यस्य ।

(१०७) परिमितेति ।—परिमितानां—परिचितानाम्, अत्युच्चकालामित्यर्थः,
 वर्णानाम्—अक्षराणाम् अकारादि इकारानामिति यावत्, वृत्तयः,—रचनानि यत्र
 तद्याभूता । कतिपये—अल्पे इति भावः ।

(१०८) सङ्गतिगाः,—सङ्गा, —एकादिपराङ्मप्यन्ता, ता अधिगच्छन्ति—
 अतिगच्छन्ति इति तदोक्ता । तद्गुणाः,—तस्य—देवस्य इष्यस्य, गुणाः ।

(१०९) अयम्—इष्यवर्णितरूप, अविषयः,—अगोचरः । वाचस्मतेः,—इह-
 स्मते । पुरुषायुषशतेन—पुरुषस्य आयुः,—जीवितकालः, [“अपतुर—” (५५५०७
 पा०) इत्यादि मूर्धेण अचमल्ययान्ती निपातः] इत एवापीत्यर्थः, “शतायुर्वै पुरुष” इति
 श्रुतेः, तेषां इत तेन । अविकलम्—सम्यक् । पुरुषेत्यादिना योग्येऽपि वर्णयितु-
 मपि वर्णनीयस्य वाङ्मयान् जीवितकालस्य चाल्नीयत्वात् कार्त्स्न्येन वर्णनं न सम्भवति
 इति व्यञ्जितम्, अत एवाह एकदेशे इति ।—एकदेशे—क्रियत्यग्ने इत्यर्थः । सज्जा,
 —प्रसूता, वर्णयितुमिति भावः ।

(११०) अधिगतेति ।—अधिगतः,—शतः, कतिपयानाम् अक्षराणां लवः,—दीर्घ-
 मया तयाभूता, अत एव लघ्वीयसी—अन्त्या, दन्वित्विन् वर्णयितुं क्षमा इति भावः ।

उपयोगं गमिष्यति ? (१११) भवन्त श्योतार, वर्धते हर्षचरितं,
किम् अन्यत् ? अथ तु परिणतप्रायो दिवसः । (११२) पश्चात्
सम्बमानकपिलकिरणजटाभारभास्वरो भगवान् भार्गवो राम
इव समन्तपञ्चकरुधिरमहाङ्गदे निमज्जति सन्ध्यारागपटले पूषा ।
श्लो निवेदयितास्मि” इति । सर्वे च ते “तथा” इति प्रत्यपद्यन्त ।
नातिचिरात् उत्थाय सन्ध्याम् उपासितुं शोणम् अयासीत् ।

(११३) अथ मधुमदपल्लवितमालवीकपोलकोमलातपे

उपयोगं—उपकारिता गमिष्यति ?—शास्त्राति ? न कुत्रापि इत्यर्थः, यद्यपि सवाङ्
मुखावली समझाता माटशै अत्यन्तवशावलीभिः वर्णयितुमशक्या च, तथापि मवत
सुपरसहिषा प्राप्ते कदाचित् वक्तुमुक्तते इति भावः ।

(१११) भवन्त—भगवद्विधा विबुधा इत्यर्थः, न तु ये केचित् प्राज्ञता इति
भावः । हर्षचरित—हर्षव्य—महाभावमेति भावः, चरित—इत्त महर्षेण
मज्जैकिकसेवाङ्ग, न तु तुम्ह यत्किञ्चिदिति भावः, भवद्वेषु श्योतयु चनैकिक
हर्षचरित वर्णयित् दाहरी लक्ष्मीसो जिज्ञा नैकीपरीक्षितीति निश्चयः । किमन्यत् ?—
इतिःइत्यत कि कश्चरामि ? इत्यर्थः । परिणतप्रायः,—प्रायेण परिणतः, अस्मित इत्यर्थः ।

(११२) पश्चादिति ।—पश्चात्—पश्चिमाया दिशि पृष्ठदेशे च । सम्बमानेति ।—
सम्बमान्,—पतन कपिल,—पिङ्गल किरण,—मरीचि, जटाभार इव—जटा
समूह इव तेन भास्वत्,—दीन्दमान् । राम इव—परपराम इव । समन्तेति ।—
समन्तपञ्चक—कुश्चेन तव यत् रुधिर—निहतनिधिल्लक्षणा कलादिनिहत रक्त
मिति श्रावत तेन य महान् इदं तस्मिन्, रुधिरमेव महान् इदं तस्मिन् इति वा ।
मार्द्वेति ।—सन्ध्याया रागा,—लौहियाणि तेषा पटल—समूह तस्मिन् । पूषा—
सूर्यः, (“विक्रान्तार्कमाचर्णमहिराहृषपूषण” इत्यमरः) । पुत्रा भार्गवो राम पिह
श्लोकेन कुर्वित एकविंशतिज्जटा वसान् निहय तदीयेन रुधिरैव कुश्चेवम्य समन्तात्
पद इदान कर्त्तव्यता तेषु पितृन् तपेजामास तत्र तत्प्राप्तम् अद्यापि समन्तपञ्चक-
मिति प्रसिद्धम् । प्रत्यपद्यन्—स्वीकृतवन् ।

(११३) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्ये “तत्रैव गीठ्या तस्यौ” इत्युत्प्रेषणव्य ।
मचिति ।—मधुमदेन—मद्यमानजनितेन उदासन पङ्क्ति—प्रफुल्ल इत्यर्थः, शो
मावन्त,—सावददशैवमहिलायाः कपिल,—राम, तदित कोमल, चातप,—

मुकुनितेऽङ्गि कमलिनीमलनादिव लोहिततमे तमोलिहि रवौ
 लम्बमाने, रविरयत्तरगमार्गागुसारेण यममहिष इव धावति
 (११४) नभसि तमसि, क्रमेण च (११५) गृहतापम-
 कुटीरकपटलावलम्बियु रक्तातपच्छेदैः सह संहतेषु वल्कलेषु,
 (११६) कलिकल्पमुपि पुण्यति भगनम् अग्निहोत्रधामधूमे,
 (११७) सनियमे यजमानजने मौनव्रतिनि, (११८) विहारवेला-
 विलोले पथ्यटति पद्मीजने, (११९) विकीर्यमाणहरितश्यामाक-
 शानिपूलिकासु दुग्धासु होमकपिलासु, ह्यमाने वैतानतनून-

प्रभा यस्य तत्राभूते । मुकुनिते—मुकुलभाव गते, विभीषितपाये इत्यर्थ । कमलिनी-
 मलनादिव—पद्मिनीमालिन्यदर्शनादिव इत्यर्थ । [“कमलिनीमलनादिव” इत्यत्र “कमलिनी-
 मीमलनादिव” इति पाठे,—पद्मिनीसङ्घीचादिवेत्यत्र] । लोहिततमे—अतिलोहित,
 आगामिन तिमिरस्य रिपो कमलिनीं स्या प्रिया पतिव भर्तृविधर्षणजनितक्रीडादिति भाव,
 तमोलिहि—तिमिरविधर्षसिनि, रवौ—मूर्ध्ने लम्बमाने—पश्चिमाशा पततीत्यर्थ ।

(११४) नभसि—आकाशे । तमसि—अन्धकारे ।

(११५) गृहति ।—गृहतापसाना—गृहस्थतपसिना, कुटीरकाणा—घट-
 गृहमेदाना पटमानि—वर्दीषि गृहान्च्छादनानि ज्ञयानीत्यर्थ । (“अथ पटल कृदि”
 इत्यमर) अवलम्बन इति तथोक्तेषु रक्तातपच्छेदैः,—रक्तवर्णसूर्यमयूखसूत्रैः, सह
 सहतेषु—आलय्य मौनेषु, वल्कलेषु—तरुत्वष्टु, तापसाना वस्त्रमृतेषु इति यावत् ।

(११६) कलिकल्पमुपि—कलिकालजनितपापहारिणि पुण्यति—व्यापुमति ।
 अग्निहोत्रधामधूमे—होमगृहहारि सृतधूने ।

(११७) सनियमे—सुप्रयत्ने, यजमानजने—याज्ञिकवर्गे, मौनव्रतिनि—मौन-
 व्रतधारिणि ।

(११८) विहारति ।—विहार—गीडात् गवानयत्रेण तद्दीहनम्, अग्निहोत्रार्थे बद्धि-
 मशुचर्णमिति वा, तस्य वेला—समय, तेन विलोले—चक्षुने, व्यने इति भाव ।
 पथ्यटति—परितो धर्षति ।

(११९) विकीर्यमाणति ।—विकीर्यमाणा,—पश्चिद्यमाणा प्रदीयमाना इत्यर्थ,
 हरिता,—श्यामला, श्यामाकशालीना—श्यामाकाष्ठव्रीहिमेदाना, पुलिका—गुच्छा
 ग्राभ तथाभूतासु दीहनकाले तादृशपासदानात् अनायासेन दोहन दुग्धइद्विच भवतीति

पाति, (१२०) पूतविष्टरोपविष्टे कृष्णाजिनजटिले जटिलि
 जपति वटुजने, (१२१) ब्रह्मासनाध्यासिनि ध्यायति योगिगणे
 (१२२) तालध्वनिधावमानानन्तान्तेवासिनि, अलसवृद्धश्रीविद्यानु
 मतेन गनद्वयन्यदण्डकोद्धारिणि सभ्यां समवधारयति वठरविट-
 वट्समाजे, (१२३) समुन्नज्जति च ज्योतिषि तारकाख्ये खे,
 प्राप्ते प्रदीपारम्भे भवनम् आगत्य उपविष्टः स्निग्धैः बभ्रुभिश्च
 साहं तयैव गोष्ठ्या तस्यौ । (१२४) नीतप्रथमयामय गणपतेः

भाव । होमकपिनासु—होमधेनुषु । दुग्धासु—कृतदोहासु । ह्यमाने—हविषा सनाक-
 माधे । वैतानतनूनपाति—यज्ञोपाधौ । (“अग्निर्वैतानरो । ..जातवेदासनूनपात्”
 इत्यमर) ।

(१२०) पूतिति ।—पूते—परिधे, विष्टरे—आसने, उपविष्ट तस्मिन् । कृष्ण-
 जिनजटिल—कृष्णसूत्रचर्मोद्धते जटिलि—जटाधारिणि, जपति, इष्टमन्त्रमिति शेष,
 वटुजने—विजजने ।

(१२१) ब्रह्मैति ।—ब्रह्मासनम्—आसनविशेष, सत् अध्यासे इति तयोक्ते ।
 ध्यायति—चिन्तयति, स्थितदेवमिति शेष ।

(१२२) तालेति ।—तालध्वनि, —सङ्केतार्थमङ्गुलिशब्दविशेष, तेन धावमाना, —
 मन्वरमापतन्त, अनन्ता —अशेषा, वृद्ध इत्यथ, अन्तेवासिनि, —काला यस्य तदाभूते ।
 पल्लवेति ।—अलम्, —मन्वर, वृद्ध, —स्थविर, श्रीविद्य —कान्दस, वेदोपाध्याय
 इत्यर्थ, तस्य अनुमते—“कदभिहितो भावो द्रव्यतत प्रकाशते” इति न्यायात् अनुमति
 रित्यर्थ तेन, अनुज्ञया इत्यर्थ । गनदिति ।—गन्त, —सञ्चलत, विभरत इत्यर्थ,
 दण्डकान्—अग्निशपाक उद्धारति—उद्धारयतीति तयोक्ते । सभ्या—सभ्याकालि-
 कोपासनाविशेष, समवधारयति—समालोचयति । वठरिति ।—वठरा, —अशोधा मूर्खा
 इत्यर्थ, विद्या, —दुर्हन्ता, ये वटव, —विजज्ञिश्च, तेषा समाज, —सह तस्मिन्,
 वृद्धवृद्धश्रीविद्यै मूर्खा दुर्हन्ताश्च शिश्च सभ्योपासनायै नियुज्यन्ते इति समुदितार्थ ।

(१२३) समुन्नज्जति—समुन्मीलति, तारकाख्ये—नक्षत्रनाम, ज्योतिषि—
 तिज पदार्थे । खे—आकाशे । प्राप्ते—उपस्थिते प्रदीपारम्भे—रजनीमुखे इत्यर्थ ।
 गोष्ठ्या—सन्नापेन प्रक्रान्तविषयालीचनेनेत्यर्थ, (“गोष्ठी सभा सलापयी स्त्रियाम्” इति
 सिदिनी) तस्यौ—स्त्रिय ।

भवन्ते परिकल्पित शयनीयम् असेवत ; इतरैषान्तु सर्वेषां
निमीलितदृशामपि अनुपजातनिद्राणां कमलवनानामिव
सूर्यादयं प्रतिपानयतां कुतूहलेन कथमपि सा क्षपा क्षयम्
अगच्छत् ।

अथ यामिन्याः (१२५) तुर्यं यामे प्रतिबुद्धः स एव वन्द्यो
श्लोकद्वयम् अगायत्,—

“पश्चादङ्घ्रिं प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चैः
आसज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटा धूनिधूम्रा विधूय ।
घासघ्रासाभिलापादनवरतचलप्रोथतुण्डस्तुरङ्गो
मन्द शब्दायमाना विलिखति शयनादुत्थितः क्षमा सुरेण ॥५॥

(१२४) भीतप्रथमयाम, —अतिक्रान्ते प्रथमप्रहरे इत्यर्थं, गणपते, —प्रागुक्त-
चिह्नमपुत्रस्य । परिकल्पित—रचितम् । कुतूहलेन—प्रभाते नापवच्छमानदृषंश्चरित-
अवशौकुत्वेन इत्यर्थं । क्षपा—रात्रि ।

(१२५) तुर्यं—चतुर्थे, यामि—प्रहरे । वन्द्यो—स्तुतिपाठक ।

अशानां चेटावर्षणमुनेन उषागमन दाभ्यां सूचयन्नाह, पश्चादिति ।—शयनी-
दुत्थित, —प्रबुद्ध इत्यर्थं, तुरङ्ग, —अथ, पश्चादङ्घ्रिं—पश्चाद्भागस्थतपदद्वयमित्यर्थं,
विकस्य—पृष्ठवशाधरस्य, (“पृष्ठवशाधरे विकम्” इत्यमर) नन्या रितत—विनृतं
यथा तथा प्रसार्य—विस्तार्य अङ्गम्—अवयवम्, उच्चै द्राघयित्वा हीर्षोऽल्य,
आभुप्रकण्ठ, —नमितगल सन् मुखम् चरसि वक्षसि, आसज्य—लग्न कृत्वा,
सद्रुम्य इत्यर्थं धूनिभि धूमा, —धूसरा इत्यर्थं सटा,—जटा, विधूय—कम्प-
यित्वा, घासाना—शष्पाणा, घ्रासे—कबलने, अभिलाष तथात् अनवरत चलन—
अचरत, प्रीथ—नासिका यस्य तादृश, (“प्रीथोऽन्वी इयधीणायाम्” इति मेदिनी ।
“घोषा नासा च नासिका” इत्यमर) तुण्ड—मुख यस्य तयोक्तं, (“तुण्डमाननं
स्वपन मुखम्” इत्यमर) मन्द शब्दायमान,—शब्द कुर्वन्, सुरेण क्षा—भुव,
विलिखति—कुहयति । अत प्रात शयनाद्विरोलितस्य अथस्य कविमौढीतिचिह्न-
क्रियाया यथावर्षणनात् स्वभावोक्तिरलटार । अन्धरा इति,—“सन्ध्याना वदेष
विदुनियतिपुता अन्धरा कौचितेयम्” इति लक्षणे ॥ ५ ॥

कुर्व्वन्नाभुम्नष्टो सुखनिकटकटिः कम्बरामातिरथी
 लोलेनाहन्यमानं तुहिनकणमुचा चक्षता केसरेण ।
 निद्राकण्डुकपायं कथति निविडितशोवशाङ्गस्तुरङ्गः
 त्वङ्गत्पद्मापलम्नप्रतनुवुसकणं कोणमल्लः खुरेण ॥ ६ ॥

बाणस्तु तत् श्रुत्वा समुत्सृज्य निद्राम् उत्याय प्रघास्य
 वदनम् उपास्य भगवतीं सन्ध्याम् उदिते भगवति सवितरि
 ष्टहीतताम्बूलः तत्रैव अतिष्ठत् । अद्यान्तरे सर्वे एव
 प्रातयः समाजग्मुः, परिवार्य्य च आसाद्यक्रुः । असी अपि
 (१२६) पूर्वोद्घातेन विदिताभिप्रायः तेषां पुरो हर्षचरितं
 कथयितुम् आरभे ।

“श्रूयताम्,—

(१२७) अस्ति पुष्टकताम् अधिवासो वासवावास इव

कुर्व्वन्निधिः ।—तुरङ्गः,—अथ, निविडिते—घनीभूते, परिपुष्टे इत्यर्थे, शोके—कर्मो,
 श्लो इव—मुक्ताश्लोटाविव यस्य तथोक्तः, तथा आभुम्—आकुञ्चित, ष्ट हीत तपात्,
 मुञ्जस्य निकटे—कर्मिणी, कटिः,—मध्यभागः यस्य तथामृतः, कम्बरा—दीवाम्,
 आतिरथीम्—आभङ्गुरा, कुम्बन् लोखिन—अपलम्न, तुहिनकणमुचा—मिथिलविन्दु-
 कर्षणा, चक्षता—स्फुरता, केसरेण—जटाशरिण, आहन्यमान—सनाद्यमानं,
 निद्राकण्डू—निद्राशय्यावर्द्धि, तथा कपाय,—सोहित तम् अस्त्रः,—नेत्रस्य आश-
 —मालः, त्वङ्गम्—मन्त्रुरङ्गम् उपासेषु - अथ एव लीलावेषु, लघाः,—सकला, प्रतपव,
 —सन्ध्या, वुसकथा,—कङ्कडराशा, सारहीनस्तथात्यानि इत्यर्थे यत्र तत् यदा तथा,
 खुरेण कर्षति—अर्षयति । अवाणहारस्तु पूर्व्ववत् । अन्तरा इत्यम् ॥ ६ ॥

(१२६) पूर्वोद्घातेन—माकमुचितारथेण, पुष्टकतामन्तरेण इत्यर्थे, (“प्रक-
 तादुपक्रम । स्यादध्यादानमुद्घात आरथ -” इत्यमरः) विदिताभिप्रायः,—
 विज्ञाताशयः ।

(१२७) “अधि” इत्यस्य “श्रीकण्ठी नाम जनपद” इत्युत्पत्तेर्य चत्वर ।
 तमेव विद्वन्दि, पुष्टेयादिभिः ।—पुष्टकता—पुष्टशास्त्रिनः, ईशानाच्च, अर्षिवत्,

वसुधाम् अवतीर्ण, सततम् (१२८) असङ्कीर्णवर्णव्यवहार-
स्थिति, (१२९) कृतयुगव्यवस्थ, (१३०) स्थलकमल
बहलतया पोत्रोन्मूच्यमानमृशालै उद्गीतमेदिनीमारगुणैरिव
कृतमधुकरकोलाहलै हलै उद्भिष्यमानक्षेत्र, (१३१) क्षीरोद-
पय पायिपयोटसिक्ताभिरिव पुण्ड्रेक्षुवाटसन्ततिभि निरन्तर,
प्रतिदिशम् (१३२) अपूर्वपर्वतकैरिव खलधानधामभि

—आवासदीपम् । वासरावास इव—इन्द्रानय इव, सर्गं रूप इत्यर्थ, वसुधा—
पृथ्वीम् ।

(१२८) असङ्कीर्णति ।—न सङ्कीर्णा, —सङ्करदीपे अमृष्टा इत्यर्थ वधाना—
ब्राह्मणादीना व्यवहारा —आचारा स्थितय —मर्यादाश्च यत्र तथोक्त ।

(१२९) कृतति ।—कृतयुगव्यव—सत्ययुगव्यव व्यवस्था—निजम् यत्र तदाभूत् ।

(१३०) स्थलकमलबहलतया—स्थलपत्रप्राचुर्यत् । पीवति ।—पात्रम्—
मुखारण्य इलानामिति भाव ["इन्द्रमृकरथी पुत्र" (३।२।१८३ पा०) इति
पूधातो णल ह्यम् । पीव वञ्च मुखाय च मृकरत्वं इत्यस्य च" इति मेदिनी]
उन्मूच्यमानानि—उद्भिष्यमानानि मृशालानि य तथोक्तै अत एव उद्गीता —उद्भ-
कीर्णता मादन्त्या सारा—उत्कृष्टा गुणा यै तथाभूत् । कृतति ।—कृता
मधुकरराशौ कोलाहला य तांशैः । हल —लाङ्गल, उद्भिष्यमानानि—
उत्सव्यमानानि अनाशि यत्र तथोक्त ।

(१३१) क्षीरागत ।—क्षीरोदस्य—क्षीरमागरसं पयसि पिबन्ति इति
तथोक्ता यै पयोदा—मघा त सिक्ता ताभिरिव माधुर्यातिशयात् क्षीराद
पय पायीशुभ्रत्वा पुण्ड्रेक्षुवाटसन्ततिभि—पुण्ड्रेक्षुवाट—इक्षुविशेषात् वाट
सन्ततय—इतिनिवथा वटनसमूहा इत्यर्थ ताभ ("वाटी भाग इतिस्थानि
स्यात् कुम्भीवास्तुनो स्त्रियाम् इति मेदिनी) निरन्तर—अविच्छिन्न, नीरन्त
इत्यर्थ ।

(१३२) अपूर्वपर्वतकैरिव—अभिनवदुद्रगिरिभिरिव अपूर्वत्वन्तु मद्य एव
तथा कल्पनादिति भाष्यम् । खलधानधामभि—खलधु—शशसमाहरणभूमिषु
धानाय—स्थापनाय, रक्षाय इत्यर्थं, धाम—स्थानं देशं तै, यदा,—खलधान

विभज्यमानैः शस्यकूटैः सङ्घटनीमान्, समन्तात् (१३३) उद्घात-
घटीसिच्यमानैः जीरकजूटैः जटिलितभूमिः, (१३४) उर्वरा-
वरीयोभिः शालीयैः अलङ्कृतः, (१३५) पाकविशरारुस्र-
मापनिकरकिर्मोरितैश्च (१३६) स्फुटितमुद्गफलकोशौ-
कपिशितैः गोधूमधामभिः स्थनीपृष्ठैः अधिष्ठितः, (१३७) महिष-
पृष्ठप्रतिष्ठितगायत्रोपालपालितैश्च (१३८) कोटपटननम्पट-
चटकानुसृतैः (१३९) अदटुघटितघण्टावटीरटितरमणौघैः

—शस्यमर्दन्स्थानमेव, धाम शेषा नै खलरचकैरित्यर्थः । विभज्यमानैः,—विभक्ति-
स्थान्यमानैः, पृथक् पृथक् रस्यमाणे इत्यर्थः, शस्यकूटैः,—धान्यादिशस्यराशिभिः,
सङ्घटनीमान्,—आकौर्षसौमाभान् ।

(१३३) उद्घातेति ।—उद्घातघटीभिः,—घनकलसं इत्यर्थः, सिच्यमानानि—
आर्द्रोक्षियमाणानि तैः । जीरकजूटैः,—जीरकसमूहे, जटिलिता—समाकौर्षा, भूमिः
यव तदीयः ।

(१३४) उर्वरेति ।—उर्वरा—सर्वशस्यस्याद्या मूः, तथा वरीयासि—श्रेष्ठानि,
अथुक्तघटानि इत्यर्थं तैः, शालीयैः,—धान्यविशेषसमूहे, शालियैर्नै वा, अलङ्कृतः,—
परिशोभितः ।

(१३५) पाकेति ।—पाकेन विशरारुष्या—सुरता, विशरारुल युगपत्याव-
सधनात्, राजमाषाणा—तदाप्यकलायविशेषाणा, निकरैः,—सङ्घे, किर्मोरितानि
—शस्यतानि तैः ।

(१३६) स्फुटितेति ।—स्फुटिताना—पाकेन विहीर्षाणां, मुद्गफलाना—तदाप्य-
कलायभदाना, कोशीभिः,—शिमिकाभिः, कपिशितानि—पिडितानि तैः । गोधूम
धामभिः,—गोधूमशालिभि इत्यर्थः, स्थनीपृष्ठैः,—अरुविमभूतसै, अधिष्ठितः,—समानतः ।

(१३७) महिषेति ।—महिषाणा पृष्ठेषु प्रतिहिता,—आकटा इत्यर्थः, गायत्र-
जीपाना, तै पालितानि—राक्षतानि तैः ।

(१३८) कोटिति ।—कोटाना—चुदमाषिभेदाना, पटलेषु—वस्त्रेषु, शीघना
नाम् अङ्गलपेषु इति भावः, लम्पटा,—नुमा, ये चटका,—चुदपश्चिभेदा, तै
अनुसृतानि—रुदुगतानि तैः ।

(१३९) अदटिति ।—अदटु,—घटा, शीवायशाङ्गान इत्यर्थः, (“अदटु-

अटङ्गिः अटवो (१४०) हरवृषभपौतम् आमयशङ्कया बहु-
विभक्तं चीरोदमिव चीरं चरङ्गिः (१४१) वाप्यच्छेद्यद्वणद्वसैः
गोधनैः धवलितविपिनः, (१४२) विविधमखड्योमधूमाश्व-
शतमन्युमुक्तैः लोचनैरिव सहस्रसङ्घैः कृष्णशरैः शारीकतोद्देशः,
(१४३) धवलधूस्रीमुचां केतकीवनानां रजोभिः पाण्डुरीकृतैः
प्रमथोदूलनधूसरैः शिवपुरस्त्रेव प्रवेशैः प्रदेशैः उपशोभितः,

घाटा कृकाटिका" इत्यमर) तत्र घटिता—वीजिता, या घृष्टाघटी—घृष्टारूपः
घटघट, ["काट्याख्यायाम्" ॥४१॥५१ पा०] इति अन्वये लौकिक रूपम्] तस्या रटि-
नेन—निनादेन, रमणीयानि—चारुणि, मनोघानि इत्यर्थे लैः । अटङ्गिः,—चरङ्गिः ।

(१४०) हरति ।—हरस्य—शिवस्य, वृषभेष पौतम्, आमयशङ्कया—अजीर्ण-
रोगसम्भावनाया, बहुतरदुग्धपानेन अजीर्णं सम्भवति इति भावः । ["आमयशङ्कया"
इत्यत्र "आमयाशङ्कया" इति पाठान्तरम्] । चीरोदमिव—चीरसागरे समग्रमिव,
बहुविभक्त—बहुधा विभक्त्य स्थापितम् इत्यर्थः ।

(१४१) वापति ।—वाप्येव—लोहनिर्मितेन अस्त्रविशेषेण, "काले" इति
बहुभाषाजसिद्धेन, द्वेषानि, यथा,—वाप्येण—उपशान्ता, ईषटातपेनैवेत्यर्थं, द्वेषानि
—नाशवानि इत्याशयः, अतिक्रमलतया ईषदातपेनापि शक्तता गन्तुमर्हाणि इति
भावः, यानि दधानि, तै दधानि—सन्तुटानि तैः । गोधनैः,—शिव एव धनानि तैः ।
धवलितानि—श्वेतीकृतानि, विपिनानि—वनानि यस्य तथोक्तः ।

(१४२) विविधेति ।—विविधाना—बहुप्रकाराणां, मखाना—यज्ञानां, श्लोमधूमैः
अश्वानि—दर्शनव्यापाररहितानि, अत एव शतमन्युना—इन्द्रेण, मखाङ्गतेन इति भावः,
मुक्तानि—परिव्यक्तानि तैः, लोचनैः,—नशभरिव, सहस्रसङ्घैः कृष्णशरैश्च इति भावः ;
अश्वव,—सहस्रसङ्घैः,—प्रभूतैरित्यर्थः, कृष्णशरैः,—तदाक्ष्यै र्गर्भैः, शारीकतोद्देशः,
—चिह्नितप्रदेशः ।

(१४३) धवलधूस्रीमुचा—श्वेतरजोमुचा, केतकीवनानां रजोभिः,—पराशः,
पाण्डुरीकृतैः,—पाण्डुता नीतैः, अत एव प्रमथानां—शिवपरिषदानां भूतवर्गाणाम्,
सङ्कलनेन—लुण्ठनेन, धूसरा,—ईषत्याखुधुषणां, बहुतरजस्रादिति भावः त,
("ईषत्याखुधुषणां धूसरा" इत्यमरः) । शिवपुरस्त्रेव—शिवालयस्त्रेव, प्रविश्यते एभिः
' रिति प्रवशा,—मार्गोः तैः ।

(१४४) शाककन्दलश्यामलितग्रामोपकण्ठकाश्वपीपृष्ठः, पदे
 पटे (१४५) करभपालीभिः पीलुपल्लवप्रस्फोटितैः करपुट-
 पीडितमातुलुङ्गोदनरसोपलिप्तैः (१४६) स्वेच्छाविचितकुङ्कुम-
 केसरकृतपुष्पप्रकरैः (१४७) प्रत्यग्रफलरसपानसुखसुप्तपथिकै-
 (१४८) वनदेवतादीयमानामृतरसप्रपागृहैरिव द्राक्षामण्डपै,
 (१४९) स्फुरत्फलानाञ्च वीजलग्नशुकचक्षुरागाणामिव
 (१५०) समारूढकपिकुलकपोलसन्दिह्यमानकुसुमानां टाडि-

(१४४) शाकेति ।—शाकाना—“सेगुन” इत्याख्यवचिशेषाणा, कन्दल-
 अभिनवन अधुरेष, (“कन्दस त्रिषु कपालेऽप्युपराने नवादुरे” इति मेदिनी)
 श्यामलिता यामाषाम् सपकृष्टा,—प्रालभामा यस्य तथोक्त, काश्वपीपृष्ठ—मूलं
 यस्य तथाभूत । (“भूर्भूमि । • काश्वपी चिति” इत्यमर) ।

(१४५) करभपालीभिः,—करभा,—उद्ग्रशिशव, तथा पाख्य,—इन्द्रादि
 ताभि । [“इत्यभूतलवथ” (२।३।२१ पा०) इति तृतीया] पीलुपल्लवाना—पीलूनाम्
 —“आख्सीट्” इति प्रसिद्धाना इक्षुभिदाना, पल्लवा,—किसलया, करमभल्या इति
 भाव, तथा प्रस्फोटित—प्रस्फोटन, भञ्जनमित्यथ यत्र नादृशं । करपुटेति ।—करपुटे
 पीडिताना—मर्दितानाम् इत्यर्थं, मातुलुङ्गोदनाना—मातुलुङ्गी नाम जम्बीरइक्षुभेद,
 “मधुकुङ्कुटी” वा “डोलङ्ग” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा, तस्या दलानि—पल्लवा, तथा
 रसे—द्रव्यै, सपल्लवानि—प्रलिपानि तै ।

(१४६) स्वेच्छेति ।—स्वेच्छया विचिता,—इक्षिता, कुङ्कुमाना केसरा,—
 किञ्चलका, तै कृत,—रचित, पुष्पाणा प्रकर,—माख्य येषु तथोक्तै ।

(१४७) प्रत्ययेति ।—प्रत्ययादि—अभिनवानि, फलानि, तथा रसपानेन
 सुखसुप्ता पथिका,—अभवा येषु तथाक्त ।

(१४८) वनेति ।—वनदेवताभि दीयमानानि अमृतरसाना प्रपागृहाणि—
 पानीयशाला तैरिव, (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमर) । द्राक्षामण्डपै,—
 द्राक्षालतावेष्टितगृहै ।

(१४९) स्फुरन्ति—विकसन्ति, फलानि यामां तासाम । वीजिति ।—वीजेषु
 लघा,—ससक्ता, शुकाना—तदाख्यपरिभेदाना, चक्षुरागा,—चक्षुनौहित्यानि तथा
 तथाभूतानामिव ।

(१५०) समारूढेति ।—समारूढाना कपिकुलाना—वानरइन्द्राना, कपोलै,

मीनां वनैः विलोभनीयोपनिर्गमः, (१५१) वनपालपीयमान-
नारिकेलरसासवैश्च (१५२) पथिकलीकालुप्यमानपिच्छस्त्रजूरैः
(१५३) गोलाङ्गललिङ्घमानमधुरामोदपिण्डीरसैः (१५४) चकीर-
चक्षुज्जर्जरिताहकै उपवनैः अभिरामः, (१५५) तुङ्गाज्जुनपानी-
परिवृतैश्च (१५६) गोकुलावतारकलुपितकूलकौलालैः अध्वग-
शतशरण्यैः अरण्यधरावन्धैः अवन्धवन्धैः, (१५७) करभीय-

—दम्भदंभैः, ["कपिगडि—" (उ० १ पा० ६० सू०) इत्यादिना शीतवि रूपम्]
सन्दिग्धानानि—संशयमानानि सदग्रामौति भाव, कुसुमानि यासा तदीकानाम् ।
विलोभनीयोपनिर्गम — विलोभनीया, — विज्ञेयैश्च दर्शनीया, उपनिर्गमा, — निर्गमन-
मार्गा, "उद्यानानि" इति केचित् यस्य तथाभूत् ।

(१५१) वनेति ।—वनपालैः,—उद्यानरक्षिभिः, पीयमानाः,—आस्त्रायमानाः,
नारिकेलानां रसा — जलान्यव, आसवा — मद्यानि येषु तथोक्तै ।

(१५२) पथिकैति ।—पथिकलीकैः,—पाथ्यनिवहैः, लुप्यमानानि—यद्ग्रमाद्यानि,
मद्येन अहशयता मीयमानानीत्यर्थः, पिच्छस्त्रजूरैश्च येभ्य तथोक्तै ।

(१५३) गोलाङ्गलैति ।—गोलाङ्गलैः,—कषमुखकपिमेदैः, लिङ्घमान,—
आस्त्रायमान, मधुरा,—सादुः, आमोदपिण्डीरसः,—सुरभिपिण्डीस्त्रजूरविशेषरस
येषु ते ।

(१५४) चकीरेति ।—चकीराणां—पथिकेदानां, चक्षुभिः जर्जरितानि
आहकावि—"शालुवीखारा" इत्याख्यवृक्षफलानि येषु तथोक्तैः, उपवनैः,—उद्यानैः,
अभिराम — मनीहर ।

(१५५) तुङ्गेति ।—तुङ्गामि,—उन्नताभिः, अर्जुनपालीभिः,—ककुभाख्यवृक्ष-
श्रेणीभिः, परिवृता — वटिता तै ।

(१५६) गोकुलीति ।—मीकुलानां—मीठन्दानाम्, अवतारेण—अवतरणेन,
कलुपितानि—आविलीभूतानि, कूलकौलालानि—तीरस्थितजलानि येषां ते ।
(" सलिल कमल जलम् । पथ कौलालम् " इत्यमर) । अध्वगशतशरण्यैः,—
पथिकशतपरिवायिभिः, अरण्यधरावन्धैः,—वन्धजलायुधैः । अवन्धानि—सकृत्तानि,
अपस्वीभूतानीति यावत्, वन्धशुचि—वनान्धतरभाया यस्य तथाभूत् ।

(१५७) करभीयेति ।—करभेभ्यः,—उद्ग्रमावकैश्च द्विता करभीया, द्वै

कुमारकपाल्यमानैः श्रोत्रकैः शौरभ्रैश्च कृतसम्बाधः, दिशि
दिशि (१५८) रविरथतुरगविलोभनायिव (१५९) विलोडन-
सृदितकुडुमस्यलीरसममालम्बानाम् उद्योयपुटैः उन्मृष्टैः
(१६०) उदरशायिकिशोरकजवजननाय प्रभञ्जनमिव च
आपिबन्तीना वातहरिणीनामिव स्वच्छन्दचारिणीना वड-
वानां हृन्दैः विचरद्भिः आचित, (१६१) अनवरत-
क्रतुध्मान्धकारप्रवृत्तैः हसयूयैरिव बाणैः धवलितभुवन,

कुमारका,—पशुपालकश्चिव इत्यर्थं, तैः पाल्यमाना,—रक्ष्यमाणा ते । श्रोत्रकैः,—
उद्योषा समूहे । शौरभ्रैः,—मेघनिचयैः, [“गीबोषोष्टोरभ—” (४।१।३८ पा०)
इत्यादिना वृत्ति इत्यम् । “मेष्टोरभोरशोर्षोष्मेवहणय एडका” इत्यमरः । “शौरभ्रैः”
इत्यत्र “शौरभ्रके” इति पाठोऽपि स एवार्थः] । कृतसम्बाधः,—समाकीर्णः ।

(१५८) रवीति ।—रवे —सूर्यस्य, रथे ये तुरगा —पश्वा तेषां विलोभनम्
—चतुरागप्रकटनेन लोभप्रदर्शनं तथै इव ।

(१५९) विलोडनेति ।—विलोडनेन—विदम्बनेन, [“विलोडन—” इत्यत्र
“विलोडन—” इति पाठे,—विलाडनेन—भूमौ इतस्ततः शरीरपरिचालनेन इत्यर्थः]
सृदितकुडुमस्यली—कुडुमस्यली—कुडुमोत्पत्तिभूमि तस्या रसेन—द्रवश्च,
समालम्बा,—अनुलिता तासाम् । उद्योयपुटैः,—उत्—उद्योयान्, प्रीयपुटानि—
नासापुटानि येषां ताडयानि तैः । उन्मृष्टैः—ऊर्ध्वमुखैः ।

(१६०) उदरशायीति ।—उदरशायिनी—गर्भस्थितायां, किशोरकाणां—
श्रावकाणां, [“बाल किशोर” इति अत्रप्रकरणे अमरः । बाल,—अश्रमिष्ठरिष्यथ]
जवजननाय—वेद्यवर्जनाय इत्यर्थः, प्रभञ्जनामव—बायुमिव । आपिबन्तीनां—अप्यप्यप्योना,
अप्योतप्योनामिति यावत् वातहरिणीनामिव—वातघ्नीनामिव समीरणाभिमुख
आपिबन्तीनां मृगीणामिवति यावत्, स्वच्छन्दचारिणीनां—स्वच्छन्दा चरन्तीनां वडवानाम्—
अश्वानाम् । (“शाल्यश्च वडवा” इत्यमरः) आचित—आकोष, [आङ्गपूञ्जक विज-
“निष्ठा” (२।१।११२ पा०) इति कर्ध्वेति ऋ] ।

(१६१) अनवरतति ।—अनवरता,—अविरता, क्रतुं—यज्ञानां, धूमा
एव अन्धकारा, तद् प्रवृत्ताः,—जाता तैः, हसयूयैः—धूमैः अन्धकारः, तस्मात्
प्रवृत्तैः,—पलायितैः, इतस्ततः धावमानैरित्यर्थः, बाणैः,—शराप्लवङ्गैश्चैवैः,

(१६२) सङ्गीतगतमुरजरवमत्तैः मयूरैरिव विभवैः सुखरितजीव-
लोकः, शशिकरावदातवृत्तैः मुक्ताफलैरिव गुणिभिः प्रसाधितः,
(१६३) पथिकशतविलुप्यमानस्फीतफलैः महातरुभिरिव सर्व्वा-
तियिभिः अभिगमनीयः, (१६४) मृगमदपरिमलवाहिसृगरोमा-
च्छादितैः हिमवत्पादैरिव महत्तरैः स्थिरीकृतः, (१६५) प्रोद्दृष्ट-

धवलितेति ।—धवलितानि—श्वेतीकृतानि, भुवनानि—प्रदेशा यस्य तद्योक्त ।
[“भुवन” इत्यत्र “भवन” इति पाठि,—भवनानि—रट्टाणि इत्यर्थः] “धूमाम्बकार-
प्रवृत्तै वाचै, धवलितभुवन” इति विरोधप्रतीतिः । इसानाम्बकारप्रवृत्तत्वन्तु तन्मसि
प्रधारान् श्रेयम् ।

(१६२) सङ्गीतेति ।—सङ्गीतेषु—विस्पष्ट निषादादिसप्तस्वरराजापनेषु इत्यर्थः,
जताना—स्थिताना, मुरजाना—सदङ्गाना, रवेण—भ्रजिता, मत्ता,—मादकजनका;
इति यावत्, उल्लासिताय तै । विभवै, —सम्पद्भिः । सुखरित —सततश्रापृत इति भाव,
नादितय, जीवलीक,—प्राचिद्वर्ग, जनलीकावकाशय यस्य तद्योक्त । (“लोकस्तु भुवने
वने” इत्यमर) शशिकरैति ।—शशिन, —चन्द्रस्य, करा,—किरणा, तद्वत् श्वदातानि
—विशदानि, निर्मलानि इति यावत् वृत्तानि—चरितानि येषाम्, अन्यत्र,—शशिकर-
वत् श्वदातानि—स्वच्छानि, वृत्तानि—वर्तुन्दानि तै । गुणिभिः,—विद्याविनयशान्तिभिः,
सुखवद्भिश्च । प्रसाधित,—चलङ्कृत ।

(१६३) पथिकेति ।—पथिकशतै,—पार्थ्यै, तत्करशतै इत्यर्थं, विलुप्यमानानि
—क्षीयमानानि, स्फीतानि—प्रभूतानि, फलानि—धनानि येषां तद्योक्तै, अन्यत्र,—
पथिकानाम्—अध्वगाना, शतै विलुप्यमानानि—गच्छमाणाभिः, भक्षणेन अहृश्यता
क्षीयमानानि इत्यर्थं, स्फीतानि—प्रभूतानि, फलानि येषां तै । अभिगमनीय,—
प्राप्त्यर्थीय ।

(१६४) मृगैति ।—मृगमदस्य—कलूरिकाया, परिमलवाहिभिः,—सौरभ-
शालिभिः, मृगरीमभिः,—राडवेति सज्जान्तरे कलूरीमृगरोमनिर्मिते वसन्ते इति
यावत्, (“राडव मृगरीमज्जम्” इत्यमरीकै) आच्छादितै,—कृततावावरणै, अन्यत्र,
—तथाविधमृगरीमावृत्तै, हिमवत्पादैरिव—हिमाद्रे प्रव्यक्तपर्वतैरिव, (“पादा-
प्रव्यक्तपर्वता” इत्यमर) महत्तरै,—कृत्तिमहद्भिः लोकै, इद्वैर्वा, अन्यत्र,—प्रकाशै,
स्थिरीकृत —आवानित ।

(१६५) . . . . . इति ।—प्रकर्षेण उद्वृता दृष्टा,—नाला येषां तानि,

सहस्रपत्रोपविष्टद्विजोत्तमैः नारायणनाभिमण्डलेरिव तोयाशयैः
मण्डितः, (१६६) मथितपय प्रवाहप्रचालितचित्तिभिः क्षीरोद-
मयनारम्भेरिव महाघोषैः पूरिताशः श्रीकण्ठो नाम जनपदः ।

(१६७) यत्र वेताग्निधूमाश्रुपातजलचानिता इव अक्षी-
यन्त कुट्टयः । (१६८) पथ्यमानचयनेष्टकादहनदग्धानीव
न अदृश्यन्त दुरितानि । (१६९) क्षियमानयूपदाह-

सहस्रपत्राणि—कमलानि, सहस्रि कमलपत्राणि च, तेषु उपविष्टा द्विजोत्तमाः—
सुकृष्ठा पवित्रा, ब्राह्मणाश्च तेषु तथाभूते, तोयाशयैः—जलाशयैः, समोन्निरिदरैः ;
अनन्य,—तीयमेव आशय,—आधारः, स्थानमित्यर्थं येषां तैः, नारायणस्य समुद्र
शायित्वात्, मण्डितः,—सुशोभितः ।

(१६६) मथितेति ।—मथिताना—निर्जलतन्काशा (“मथितं पुन । शीर्षं
निर्जनघोषे स्यात् विध्वान्दोहितं दृष्टयो” इति मेदिनी) पयसा—दुग्धानाद्य,
प्रवाहेषु—धारया, अच्यन,—मथितेन—दिलोडितेन, पयसा—दुग्धाना, प्रवाहेषु
—स्रोतसा, प्रचालिता—घोता, चितिः,—भूभानी यै तयोर्द्धे । महाघोषैः,—महद्वि
घोषैः,—आभीरपद्मीभिः, (“घोष आभीरपद्मी स्यात्” इत्यमरः) अन्वयः,—महा-
ऽऽघोषैः—महाऽऽरावैश्च, पूरिता—व्यासा, आश—आकाशा, आशः,—दिग्भ
यत्र तथोक्तं, (“आशा वृषा दिशो भिवयाम्” इति मेदिनी) ।

(१६७) यत्रेत्यादि ।—वेता—“दक्षिणाग्निर्दोषपलाहवनीवौ चयोऽश्वय” ।
अग्निवयमिदं वेता” इत्युक्तमितिव अग्निं वेताग्निः, अत्र प्रसङ्गापिबोधनात् वेतेति
पदं बोद्धव्यं, वेताग्निस्तुल्योऽपिरित्यर्थः, तस्य धूमेन योऽश्रुपातः,—पतितम् अश्रु
इत्यर्थः, स एव जन—सलिलं, नैव आलिता इव—घोता इव, शमिता इव इति
भावः, कुट्टयः,—कुक्षिता दृष्टयः,—वेदविरहद्वानि प्राणानि, दृष्टिदोषाश्च, अक्षीयन्त
—अयम् अगच्छन् ।

(१६८) पथ्यमानेति ।—पथ्यमान—दहमान, चयन—चित्ता, “पञ्जा”
इति वदभाषा, यामा तथाभूतानाम्, इष्टकाणा—दहमानानामिति भावः, दहनेन
—सन्तापेन दग्धानि इव—भस्मीकृतानि इव । पूरितानि—पापानि । एतेन बहुल्लेष्टका-
निर्मितहर्षव्यंशमिविलासिसद्भावेऽपि न पापे प्रवृत्तिरिति भावः ।

(१६९) क्षियमानेति ।—क्षियमानानि—हृद्यमानानि, दूपाश्च द्रावश्च यैः

परशुपाटित इव व्यदीर्यत अधर्मः । (१७०) मखुगिखिधूम-
जलधरधाराधोत इव ननाश वर्षमङ्करः । (१७१) दीय-
मानानेकगीमहस्रशृङ्खण्डमान इव अपलायत कलिः ।
(१७२) सुरालयशिलाघट्टनटङ्कनिकरनिकृता इव व्यटी-
र्यन्त विपदः । (१७३) महादानविधानकलकलाभि-
द्रुता इव प्राद्रवन् उपद्रवाः । (१७४) दीप्यमान-
सत्रमहानससहस्रसन्तापिता इव व्यलीयन्त व्याधयः ।

तथासूतैः, परशुभिः,—कुठारैः, पाटित इव—कंचित्त इव, अधर्मः,—पाप व्यदीर्यत
—विदोर्षं अभूत् ।

(१७०) मखेति ।—मखाना—यज्ञाना, शिखिन,—अग्रय, तेषा धूमा, स.
शे जलधरा,—मेघाः, उपद्रा इति भावः, उरुद्ध महाकविना कालिदासेन,—
“धूमज्योति मलिनमरुता सन्निपाता क मेघा” इति, तेषा धाराभिः—इष्टिभिः,
धोत इव—क्षान्त इव । वर्षमङ्करः,—वर्षाना—त्राकण्यनियवैश्वश्रुतायाः, मङ्करः,
—प्रातःलोम्बेन सन्तानोत्पादनम्, अन्यत्र,—सङ्कीर्णवर्षं, यज्ञकृष्णादीना मियथेनीत्यत्र
श्राव्यादिवर्षं इति भावः, तादृशो हि वर्षं मेघधाराधोत अवश्यमेव नश्यति ।

(१७१) दीयमानेति ।—दीयमानानाम् अनेकेषा—प्रभूताना, गौमहसाया अङ्गैः
खण्डमान इव—क्षिद्यमान इव, ताद्यमान इवेति यावत्, कलिः,—चतुर्थं युगम्,
अपलायत—अदशन गतवान् ।

(१७२) सुरेति ।—सुरालयेषु—देवमन्दिरेषु, या शिला,—प्रसरा, तासा
घट्टने—घोत्रने, ये टङ्कनिकरा—पाषाणदारुणास्त्वनिवहाः, (‘टङ्क पाषाणदारुण’
इत्यमर) तैः निकृता इव—खण्डिता इव व्यदीर्यन्त—व्यचूर्णन्त ।

(१७३) महादानेति ।—महादानाना—भूष्यादिदानानामित्यर्थः, विधाने—
अनुष्ठाने, ये कलकल—कीलाहल, तेषा अभिद्रुता इव—ताडिता इव । उप-
द्रवाः,—अनिष्टपाता, प्राद्रवन्—अपलायन्त, दानेन च यहासुपद्रवशान्ति भवति
इति भावः ।

(१७४) दीप्यमानेति ।—दीप्यमानाना—प्रज्वलता, सजापा—सदा दानाना,
तदर्थं निकेतनानामिति भावः, सत्रेषु वा (“सत्रमाच्छादने यत्रे महा दाने वनेऽपि च”
इत्यमर) महानमाना—रश्मिशालाना, महानसस्यपुत्रोनामिति यावत् (‘रमव्यानु

(१७५) वृषविवाहप्रहतपुण्यपट्टपटुरवत्रामिता इव न
उपासर्पन् अपमृत्ययः । (१७६) सन्ततत्रह्वयोपवधिरीकृता
इव अपजग्मः ईतयः । (१७७) धर्म्याधिकारपरिभूतमिव
न प्राभवत् दुर्दैवम् ।

(१७८) तत्र चैवविधे नानारामाभिरामकुसुमगन्धपरिमला-
भोगसुभगो यौवनारम्भ इव भुवनस्य, कुङ्कुममलनपिञ्जरितवहु-

पाकस्यान-महानसे" इत्यमर) सहस्रं,—प्रचुरसङ्घातं इति यावत्, सन्नापिता इव—
दृग्भा इव, अभिभूता इव इत्यर्थं, व्याधय,—रीमा ।

(१७५) इति ।—वृषस्य विवाहः,—वृषीकर्णं, यत्र चतसृभिः वसुधरीभिः
समुत्पृष्टो वृषः स्वैरविहायै भवति, तत्र प्रहतेस्य—ताडितस्य, पुण्यपट्टहस्त—धर्म्या-
कस्य, पटुना—तारिण रवेण—नादेन, दासिता इव—भीषिता इव । न उपासर्पन्
—नापतन । केचित्तु "वृषोऽप नीलवृषः, 'लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च शस्कर' ।
श्वेत खुर विदाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥" इत्युक्तलक्षणं, तस्य विवाहः,—
सदुत्सर्ग इत्यर्थः । तादृशवृषीकर्णस्य अपमृत्युनिवारकत्वम् अपि इति आचक्षते ।

(१७६) सन्ततति ।—सन्ततेन—अविरतेन ब्रह्मधीषेण—वेदध्वनिना, धिरी-
कृता इव—शवणशक्तिरहितरीकृता इव, ईतयः,—शश्वोपघातका, "अतिउदिरनाइष्टि-
श्रमभा मृषिका खगा । अन्धसन्नाद्य राजान घडेता ईतयः स्युता ॥" इत्युक्ताः
षट् । ब्रह्मधीषेणसा तथा बहिर्गत कायते, यथा ब्रह्मोपधिकयाम् अपि न योसु
शङ्कुवतीति भावः ।

(१७७) धर्मोति ।—धर्म्याधिकारः,—विचारालयः, तेन परिभूतम् इव—निराकृतम्
इव, दुर्दैवस्य विपक्षेणुत्वेऽपि धर्म्याधिकारविचारिणः स्त्रीकाना तदप्रममादिति भावः ।

(१७८) "तत्र" इत्यस्य "स्त्र्यान्वीयराग्यो जनविषय" इत्युत्प्रेषणान्वयः ।
तत्र—जनपदे । नानेति ।—नानाऽऽरामाया—बहूनाम् उपवनानाम् अभिरामाभि-
—मनोहराणि, कुङ्कुमानि, अन्वतः,—नाना रामा,—वज्री सन्धिना, अभिराम-
कुङ्कुमानि इव, तथा गन्धस्य—सौरभस्य परिमलः,—सम्पदनासीद, तस्य आभोगः,
—सुभगः, तेन सुभगः,—रम्यः, यथा,—नानारामाभिरामकुसुमाना गन्धानां—
शुद्धध्वनकुङ्कुमादीनाञ्च, परिमलीनः—जनमनोहरिणः सौरभः, य आभाजः,—सम्कारः,
तेन सुभगः,—रमणीयः । कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमाना सन्ततेन—कईनेन, पिञ्जः

महिषीसहस्रगोभितोऽन्तःपुरनिवेश इव धर्मस्य, (१७८) मरु-
दुद्भयमानचमरोद्गालव्यजनधवलितप्रान्तः एकदेश इव सुर-
राज्यस्य, (१८०) ज्वनन्मखशिखिसहस्रदोष्यमानदगदिगन्तः
शिविरमन्त्रिवेश इव कृतयुगस्य, (१८१) पद्मासनस्थित-
ब्रह्मर्षिध्यानाधीयमानमकलाकुशलप्रशमः प्रथमोऽवतार
इव ब्रह्मलोकस्य, (१८२) 'कलकलमुखरमहावाहिनी-
गतसद्गुणो विक्षेप इव उत्तरकुरुणाम, (१८३) ईश्वर-
मार्गणसन्तापानभिन्नसकलजनो विजिगीषुरिव त्रिपुरस्य,

कुडुमानुलेपनेन इत्यथ, ("मलनं पटवाने ना कर्हमे तु नपसकम्" इति मेदिनी)
विभ्ररिता, — पिङ्गलिता, रञ्जिता इत्यर्थ, यदा महिष्य, — कृताभिवेका राजभाष्या,
उत्तमा महिलाश्च तासा सदसेषु गोभित — अलङ्कृत ।

(१७८) मरुदिति । — मरुत — वायव्य, देवाश्च, ("मरुतौ पवनामरौ इत्यमरः")
तौ उद्भूयमाना — मरुत्पाल्यमाना, चमरीणां बान्वा, — पुच्छलीमार्गव्य, व्यजनानि, तौ
धवलिता — श्वेतीकृता प्रान्ता — पर्यन्तभागा यस्य तथोक्त ।

(१८०) ज्वलदिति । — ज्वलता मखशिखिर्ना — यद्वाप्रीनां, रुद्धं दीप्य-
माना दशाना दिशामन्ता यस्य तथाभूत । शिविरमन्त्रिवेश इव — कटककवच इव ।
कृतयुगस्य — सद्ययुगस्य ।

(१८१) पद्मेति । — पद्मासनेषु स्थिता ये ब्रह्मर्षयः, यदा — पद्म एव आसनं
पद्मासन, तव स्थितौ ब्रह्मा एव ऋषिः, यदा — ब्रह्मा च ऋषयश्च तौ ध्यानैव —
सनाधिना आधीयमान, — क्रियमाणं सकलानां — समयाणाम्, अकुशलानाम् —
अमङ्गलानां, प्रशम — शान्तिं यन्निवृत्तिं तथाभूत ।

(१८२) कलकलिति । — कलकलौ — शब्दविशेषे, मुखरा, — मदन्य, मदन्य
वाहिन् — नद्यः, सेनाय, तासां शतेन सद्गुण, — आकीर्णं, उत्तरकुरुणाम —
उत्तरा कुरु, — मेरुसमिहितदेशवासिन तेषां, विक्षेप इव — "कृतमिहितो भावो
द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायेन विचिन्नात्तरकुरुप्रदेश इत्यर्थः । ["विक्षेप इव"
इत्यत्र "विपक्ष इव" इति पाठः, — प्रतिपक्षो इव, उत्तरकुरुप्रदेशानामिति भावः ।

(१८३) ईश्वरिति । — ईश्वरस्य — हरस्य, रात्रयः, मार्गणे, — अरुः, यन्धा
अर्धेनार्धमायनेनैव, यः सन्ताप, — क्रोधः, तस्य अनभिज्ञा, सकला जना दक्षिन् तथा

(१८४) सुधारमसिक्ताधवलगृहपड क्षिपाण्डुरः प्रतिनिधिरिव चन्द्रलोकस्य, (१८५) मधुमत्त मत्तकाशिनीभूपणरवभरितभुवनो नामाभिहार इव कुबेरनगरस्य स्यात्स्वीश्वराख्यो जननिवेशः ।

(१८६) य तपोवनमिति मुनिभिः, कामायतनमिति वेश्याभिः, सङ्गीतशालेति लासकैः, यमनगरमिति शत्रुभिः, (१८७) चिन्तामणिभूमिरिति अग्निभिः, वीरक्षेत्रमिति शस्त्रोपजीविभिः, गुरुकुलमिति विद्यार्थिभिः, (१८८) गन्धर्व-नगरमिति गायत्रे, विश्वकर्ममन्दिरमिति विज्ञानिभिः,

मतः । विपुरस्य—विष्णोः पुरा समाहारः विपुर—मधुदानवनिश्चितस्य अन्तरीच-
खित पुरमर्थमित्यथ तस्य । पुरा इत्यर्थेण सस्त्रीगणं विपुरमस्त्वानवा दग्धमिति
पुराणम् ।

(१८४) सुधेति ।—सुधारस्यै—लिपजद्वयै चूर्णद्वयविर्यथं चस्यैथ, (“सुधा-
लिपीऽधत्त सुधी” इत्यमरः) सिक्ताना—लिशानामित्यथ धवलगृहपडक्षिपि—
रात्रिभिः पाण्डुर—धवनः । प्रतिनिधिरिव—प्रतिकृतिरिव ।

(१८५) मान्वति ।—मधुना—मद्यपानेन, मत्ता—हृष्टा या मत्तजाशिन्य,
—उत्तमाङ्गना यच्चिच्छ्र तासा भूषणरवे,—अलङ्कारानभदै, भारतम्—आपूरित,
भुवनं यत्र तथाभूत । नामाभिहार इव—पर्वाद्यान्तराभव इत्यर्थः । स्यात्स्वी-
राख्य—स्यात्स्वीश्वरस्य आख्या यत्र तथाभूत स्यात्स्वीश्वर इति आख्या यत्र तथाभूत
इति वा । [‘जनानवज्ञ’ इत्यत्र “जनपदविशेष” इति पाठान्तरम्] ।

(१८६) य इत्यादि ।—तपोवन—निरलम्बधर्मानुशीलनादिभिः भावः ।
कामायतन—विनासप्राप्त्युर्वादिति भावः । सङ्गीतशाला—शास्त्रविद्याऽनुशीलनाति-
शयादिति भावः । लासकैः—नर्तैः । यमनगर—मद्यजनकत्वादिति भावः ।

(१८७) चिन्तामणिभूमिः,—वाञ्छिताद्यप्राप्तिक्षेत्रम् अनवरतदानधर्मप्रचारात्
इति भावः, [“भुव जित” (ल० ४ पा० ४५ सू०) इति सिद्धये रूपम्] । वीर-
क्षेत्र—वीरीत्यतिभूमिरित्यर्थः, माहसिपुरुषभूषणत्वात् इति भावः । गुरुकुलम्—
आचार्यगृहं मततविद्याऽनुशीलनान् इति भावः ।

(१८८) गन्धर्वनगर—मनतसङ्गीतप्रचारादिति भावः । गायत्रे—गायकैः ।
विश्वकर्ममन्दिरं—शिवविद्याप्राप्त्युर्वात् इति भावः ।

(१८८) लाभभूमिरिति वैदेहकैः, द्यूतस्थानमिति भागार्थिभिः, साधुसमागम इति मद्भिः, (१८०) वज्रपञ्जरमिति शरणागतैः, विटगोष्ठोति विदग्धैः, सुकृतपरिणाम इति पथिकैः, (१८१) असुरविवरमिति वातिकैः, शाक्याश्रम इति शमिभिः, (१८२) अक्षरःपुरमिति कामिभिः, सञ्जोत्सवसमाज इति चारणैः, वसुधारेति विप्रैः अगृह्यत ।

(१८३) यत्र च मातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च, गीर्ष्यां

(१८८) लाभभूमि, —उपाज्जनस्थान, बहुविधवस्तुनां व्यवहारात् इति भाव । वैदेहकैः, —वपिण्यि, (“वैदेहक साधवाडी नगमी वाणिजी वपिक” इत्यमर) । द्यूतस्थान —द्यूत —देवलय, अचक्रौडेति यावत्, तस्य स्थानम् । भागार्थिभिः —भाग, —भाग्य तदर्थिभिः —तदभिलाषिभिः, अचदेवनेन सौभाग्यालसुभि इति यावत् । [“भागार्थिभिः” इत्यत्र “वन्दिभिः” इति पाठ परिकल्प्य केचित “द्यूतस्थानमिति साधुभागी दीयते तत्र वन्दिभ्यः” इति व्याचष्ट्यु] ।

(१८०) वज्रपञ्जर —वज्रनिर्मित पञ्जर, तत्र स्थितानां शत्रुदुर्घनेत्यादिति भाव । विटगोष्ठी —विलासिसमाज । विदग्धैः, —विलासिभिः । सुकृतपरिणाम, —पुण्यपरिणति, सुखिन स्थाननामादिति भाव । पथिकैः, —पथ्यै, [“पथ च्छन” (५।१।०५ पा०) इति ऋणि ऋषम्] ।

(१८१) असुरविवर —पातालम् । वातिकैः —वायुरोगिभिः, भीमाकारघोडू-पुरुषाणां मन्तसम्भारादिति भाव, यदा, —वातिकैः, —खनिविश्याद्यर्मानभिराचार्यैः, विविधवित्तिवरवाशा मन्त्रिवेशादिति भाव । शाक्याश्रम, —श्रीहंसशासिनम् । शमिभिः, —शाक्यश्रमणकैः, बौद्धधर्माणामपि प्रचारादिति भाव ।

(१८२) अक्षर पुरम् —अक्षरस्य नगर, सुन्दरोवाङ्म्यादिति भाव । चारणैः, —कुशीलुर्न । (“चारणासु कुशीलना” इत्यमर) । चारणा हि उत्सवससदि राज्ञा गुणादिक क्रीर्त्तयित्वा अभिलषित प्राप्नुवन्ति । वसुधारा —धनप्रवाह, दायम्भो बहु-धनलाभादिति भाव । सर्वशोक्तेषु उल्लेख्यान्तर ।

(१८३) यत्रेत्यादि । —मातङ्गगामिन्यः, —अपचगामिन्य, चाण्डालगामिन्य इति यावत्, (“मातङ्ग, अपचे गज” इति मेदिनी) यत्र च शीलवत्यः, —सुचरिताः ।

विभवरताञ्च. (१८४) श्यामाः पद्मरागिण्यञ्च, (१८५) धवलहिज-
ञ्चिवदनाः मदिरामोदिश्वसनाञ्च, (१८६) चन्द्रकान्तवपुषः
शिरीषकोमलाङ्गञ्च, (१८७) अभुजङ्गम्याः कञ्चुकिण्यञ्च,

या चाण्डालानपि लपगच्छन्ति, ता कथं शौनवता भवन्ति ? इति विरोधः, गज-
शानिन्य इति तत्परिहारः, एवम् उत्तरत्वं। गौर्यः,—पार्श्वेत्वं, अथ च विभवरता,
—वि—विगतः भवे—हरि, रतं—रागो यासां ता, या गौरी, सा कथं भवादन्त
अनुरागिणी ? इति विरोधः, गौर्यः,—गौराङ्ग, विभवेषु—सम्बन्धु रता इति
परिहारः।

(१८४) श्यामा,—रत्नम्, अथ च पद्मरागिण्यः,—पद्मेषु रागो विद्यते
यासां ता, पद्मविकाशिन्य इति यावत्, रागो पद्माना निमीलनात् तासां पद्मरागिण्य
न सन्भवति इति विरोधः, श्यामा,—श्यामलाङ्ग, यदा,—“शैले सुखीणस्यवाङ्गी
योषे च सुखशोतला। पद्मकाञ्चनवलाभा सा श्यामा पारगीरने ॥” इत्युक्तलक्षणा
लाभ्यः, पद्मरागिण्यः,—पद्मरागरत्नालङ्कता इति परिहारः।

(१८५) धवलेति।—धवलानि—वशदानि द्विजस्यैव शुचीनि—पवित्राणि,
वदनानि यासां ता, अथ च, मदिरिति।—मदिरया—सुरया, तत्पानेन इत्यर्थः,
आमीदिनः—मौरभवत् श्वसना,—निश्वासमरुतं यासां तथोक्ता, या हि
शक्तिवद्वाङ्मणवत् प तववदना तासां मद्यपाने कथं सुगन्धस्य पवित्रता ? इति विरोधः,
धवल—शुभे, द्विजे,—द्वले, शुचीनि—उज्ज्वलानि धवलानीत्यर्थः, वदनानि
शाना ता इति परिहारः, (‘शुचिर्दीर्घादि । धवले षड्ङेःपुपटन विधुः ॥’
इति मेदिनी)।

(१८६) चन्द्रकान्तेति।—चन्द्रकान्तः,—मणिप्रिणाविशेषः, तद्वत् वपुः—शरीर-
श्यामा ता, अथ च शिरीषकोमलाङ्ग, शिरीषपुत्रवत् कीनम्—सुकुमारम् अथ
यासां ता, चन्द्रकान्तस्य प्रणरविशेषत्वं क्वाठिन्यात् या तद्वत् कठिन्याङ्ग ता कथं
शिरीषकोमला ? इति विरोधः, चन्द्रकान्तः—रत्नगौर्यं, वपुर्दायांनिष्ठं तत्पनि
हारः।

(१८७) अभुजङ्गम्याः।—अभुजङ्गम्या—भुजङ्गः,—सर्पः, न गम्या, अथ च
कञ्चुकिण्य—भुजङ्गः, या खलु भुजङ्गः, ता कथं भुजङ्गैरन्वितमनीया ? इति
विरोधः, भुजङ्गः,—विटे, (‘भुजङ्गो विट सपथी’ इति हलायुधः) न गम्या, कञ्चु-
किण्यः,—कञ्चुक—स्त्रीणां स्नावरणवस्त्रविशेषः, तद्वत् इति परिहारः, (‘कञ्चुकी

(१८८) पृथुकलत्रप्रियः दरिद्रमध्यकलिताय, (१८९) नावण्य-
घृत्यो मधुरभाषिण्यथ, (२००) अप्रमत्ताः प्रमत्तोच्छ्वलरागांश्च,
(२०१) अकौतुकाः प्रोढाय प्रमदा ।

दारशो ग्यात्रिर्मात्रे कवचेषु च । चोत्कृ ॥" इति मेदिनी । चोत्कृ,—
"कौतुकी" इति ख्यात कृपासकापरपर्याय स्त्रीणां समावृत्तत्वभेदः ।

(१८८) शाश्वतिं।—पृथु —आदिरात्रो वेषतय तथ्य कलत्राणा—महि
षीणां, [गडघाती इति "गडारादीय क" (७० १ पा० १०६ सू०) इत्यादे ककारा
देशे रूपम्] त्रिय इव-सम्यद् इव, श्रियो यामा ता, अथ च दरिद्रमध्य-
कलिता,—दरिद्राद्या—मिदंनाना, मध्ये कलिता,—सङ्घाता गणिता इत्यथ,
या खलु राजमहिष्य इव सम्यच्छान्ति, ता कथं दरिद्रमध्ये गन्ता ? इति
तदसम्भवादिरोध, पृथ्वी—महती कलत्रस्य—श्रीणि जघनस्य इत्यथ, ('कलत्रं
श्रीणि भाष्यी' इत्यमर) श्री—श्रीभा वासां ता, दरिद्र,—श्रीण, मध्य,—
कटिदेश, तेन कलिता—श्रीभिता इति यावत्, इति परिहारः ।

(१८९) नावण्यवत्य —नवण्यसशान्तिश्च अथ च मधुरभाषिण्य,—मधुरा—
स्त्री इति भाषा—उक्ति विद्यते यासां ता, या हि नवण्यसवन्ता ता मधुरा
इत्युक्ति न सम्भाव्यते इति विरोध, नावण्यवत्य —"मुक्ताफलपुं क्षायात् तरलत्व-
मिवात्तराः । प्रतिभाति यदङ्गेषु तद्भावण्यमिह स्मृतम् ॥" इत्युक्तसौन्दर्यविशेषवच्य
इत्यत्र मधुरभाषिण्य —मधुर—प्रिय, भाषित शीलनामाम् इति तथावधानः,
प्रियवादित्य इति परिहार ("भ्वाङ् । प्रथी तु मधुरी" इत्यमर) ।

(२००) प्रमत्ता—सुराभेद तया उच्छ्वल,— इन्द्राग्रमात्राजुल इति
यावत् ("इन्द्राग्रं शुचिच्छ्वल" इत्यमर) राग —अनुराग मुखरागां वा यामा
ता, अथ च अप्रमत्ता,—अस्वीश, या मद्यपात्रिण्य ता कथंनपमत्ता ? इति
विरोध, अप्रमत्ता,—प्रमादयन्ता, प्रमत्त,—स्वच्छ, नेत्रतपण इत्यथ उच्छ्वल —
विशद, राग,—वर्णां यामा ता इति परिहार ("प्रमत्ता स्त्री सुराया स्तद
स्वच्छं सन्नुद्योस्वपु" इति मेदिनी) ।

(२०१) अकौतुका,—कौतुक—विवाहकालिकदृश्यसूत, तदहित्वा विवाह
कालपरिहितस्य कौतुकस्य समनन्तरमेव मुक्तत्वादिति भावः विवाहितानां हि कर-
स्य कथ्यते अथ तदाहित्यात् अविवाहिता इति भावः, अथ च प्रोढा,—पुण-
धौवना इत्यथ, या. हि पूषधौवना, ता. कथम् अविवाहिता ? इति विरोधः ।

(२०२) यत्र च प्रमदानां चक्षुरेव सहजं मुण्डमाला-
मण्डनं, भारः कुवलयदलदामानि । (२०३) अलक-
प्रतिविम्बान्येव कपोलतलगतानि अक्लिष्टाः श्रवणावतंसाः,
पुनरुक्तानि तमालकिशलयानि । (२०४) प्रियजनकथा एव
सुभगाः कर्णनिहाराः, आडम्बरः कुण्डलादिः । कपीना एव
सततम् आलोककारकाः, विभवा निशासु मणिप्रदीपाः ।
(२०५) निशामाकृतमधुकरकुलान्येव रमणीयं मुखवरणं,
कुलस्त्रीजनाचारो जालिका । वाणी एव मधुरा वीणा, वाद्य-

कौतुकम्—अभिलाष, प्रियसमागमाद्यम् औत्सुक्यमिति यावत्, कान्दौर्भ्रादिति भावः ।
सदृशिता, स्वाधीनभक्तत्वादिति भावः, इति परिहारः । (“कौतुकमभिलाषे .. ।
विशदसुखगीतादिभोग्यैरपरि न द्वये ” इति मेदिनी) ।

(२०२) यत्रेत्यादि ।—सहजम्—अकृत्रिमम् । मुण्डमालामण्डनम्—मुण्डमाला
—नीलीमलमाला एव मण्डनम्—भूषणम् । कुवलयदलदामानि—नीलीमलपत्र
मालिका, भारः,—भारभूत, अनावश्यकवस्तुनात्मम् इत्यर्थः, चक्षुरेव स्त्रीणां
नीलीमलपत्रत्वादिति भावः ।

(२०३) अलकृति ।—अलकाना—चूर्णकुलानां, प्रतिविम्बानि—छाया एव ।
अक्लिष्टा,—हलावसंश्लेषनितकृष्टताशून्या इत्यर्थः, श्रवणावतंसा—श्रावभूषणानि ।
तमालकिशलयानि—तदाख्यवृक्षविशेषस्य पत्राणि, पुनरुक्तानि—अधिज्ञानि, निरध-
कारानि इति शब्दः ।

(२०४) प्रियजनकथा,—ज्ञानसम्बन्धाभावात्, [“प्रियजनकथा ” इत्यत्र
“प्रियकथा ” इति पाठोऽपि—अभिप्राय एव] सुभगा,—रमणीया सुतसुखा इत्यर्थः,
आडम्बरः,—सुरभं, आधिष्ठानम् इत्यर्थः [“आडम्बरभूषणपद्मसरथ मञ्जुश्रिते ” इति
मेदिनी] । आलोककारकाः,—प्रकाशका, स्फटिकवत् सञ्चलतात् इति भावः ।
विभवा,—ऐश्वर्ये, सत्यदिति यावत् ।

(२०५) निशासेत ।—निशासेत—इतिपुरमिथा इति भावः, आकृतानाम्
—आधिताना, मधुकराणां—भमराणां, कमलप्रियया आपततामिति भावः,
कुलानि—सङ्घाः । मुखवरणम्—वदनाच्छादनम् । जालिका—कन्दुसूत्रवस्त्रम्,
[“..... स्त्रियान् वस्त्रान्तरि । मटानामश्लेषिताङ्गदिव्याव जालिका ” इति

विज्ञान तन्वीताडनम् । ज्ञाना एव अतिशयसुरभय (२०६) पट-
वासः, निरथेका कर्पूरपाशवः । (२०७) अधरकान्तिविसर एवो-
ज्ज्वलतरोऽङ्गराग, निर्गुणो लावण्यकन्दः कुङ्कुमपङ्कः । वाहव
एव कोमलतमा परिहासप्रहारवेत्रलता, निष्पुयोजनानि मृणा-
नानि । (२०८) यौवनीभस्वेदविन्दव एव विदग्धा कुचालङ्कतय,
हारास्तु भाराः । (२०९) शोण्य एव विशालस्फाटिकशिनातल-
चतुरस्रा रागिणी विश्रामकारणम्, अनिमित्त भवनमणिवैदिकाः ।

मैदिनी) तन्वीताडन - तन्वी - वीणातण तस्या ताडनम् - आघात, वीणावादन-
मित्यथ वाद्यविज्ञान - वाद्य - बहिर्गत विज्ञान - विशेषण वादितवादनबोध ।

(२०६) पटवासा - सुगन्धचूर्णविशेषः । निरथेका, - निष्पुयोजना । कर्पूर-
पाशव - कर्पूररजसि ।

(२०७) अधरकान्तिविसर - अधरस्य लावण्यविलारः । निर्गुण - निष्पल,
लावण्यकन्दः, - लावण्यस्य भानिव्यापादक इत्यर्थे कुङ्कुमपङ्कः, - पिटकुङ्कुमटवः ।
कोमलतमा - आतकोमला । परिहासति - परिहासि - क्रीडाकाले, य प्रहार,
- ताडन तदस्य वदलता, - वेद्याणि वदयत्येव इत्यर्थः ।

(२०८) यौवनेति । यौवनेन - ताहृण्येन, य उष्मा - उत्ताप तन ये स्वेद
विन्दव, - प्रसजलकणाः । विदग्धा - मनीषा ।

(२०९) शोण्य - नितम्बा । विश्रान्ति - विश्रान्त - इहत यत् स्फाटिक-
शिनातल - स्फाटिकमाण्डपरिशिनापट्ट (नितम्बाभाम अतिशयभवान् शून्यत्वात्
विश्रान्तश्च तथाव बोध्यम्) तद्वत् चतुरस्रा - चतुष्कोणा रागिणी - विलासिनी,
विश्रामकारण - विद्यानिष्ठान् नितम्बानां विश्रान्तवादेति भावः । [विश्राम इति
त्वपाणिनीयै विपुञ्जकस्य श्राम्यत् घञि "नादात्तोपदेशस्य -" (७।३।३४ पा०)
इत्युपधादितिषध्यात् "विश्रामकारणम्" इत्यत्र "विश्रामकारणम्" इति प्राप्ती स्तोत्रम् ।
तत्त्वबोधिनोकारान्तु - "यदि तु 'पुश्यान् विश्रामय' इत्यादिवन्निचि उद्दिग्माश्रित्य
विज्ञानादरथ जिघत्स, तदा रूप सिञ्चति" इत्याहुः । "विश्रामश्च श्रमापुरेवोद्यमोपसर्गो
मञ्जापुञ्जको विधरनिध इति ब्रह्माभावात्" इति तु कैटवः । "सूयविद्यामी
भूमिरिथेवसादिक प्रयोगमन्वाद्यमेव मन्वन्ते" इति तु काशिका] अनिमित्तम् -
अकारणम् ।

(२१०) कमललोभनीनानि अलिकुलानि एव मुखराणि
पदाभरणकानि, निष्कलानि इन्द्रनीलनूपुराणि । नूपुररवाहता
भवनकलहंसा एव समुचिताः सञ्चरणसहाया, ऐश्वर्य्यप्रपञ्चा
परिजनाः ।

(२११) तत्र च मात्सात् सहस्राक्ष इव सर्ववर्णधरं धनु
र्दधानः, मेरुमय इव कल्याणप्रकृतित्वे, (२१२) मन्दरमय
इव लक्ष्मीसमाकर्षणे, जलनिधिमय इव मर्यादायाम्, आकाश-
मय इव (२१३) शब्दप्रादुर्भावे, (२१४) शशिमय इव कला-
सङ्घहे, वेदमय इव अक्षतिमानापत्वे, धरणिमय इव

(२१०) कमलेति ।—कमललोभन—एव कमलमिति धिया यी लोभ—
वासदाभिलाष, तेन नीलीनानि—सलयानि । मुखराणि—निम्बनवनि । इन्द्रनील
नूपुराणि—नीलकान्तमणिनिर्मितानि मञ्जीराणि । सञ्चरणसहाया,—भमणसङ्घिन ।
ऐश्वर्य्यप्रपञ्चा,—विभवविस्तारा । ऐश्वर्य्यदर्शनार्थमिति भाव ।

(२११) तत्रति ।—“तत्र” इत्यस्य “पुष्पभूतेरिति भाषा बभूव” इत्युत्तरे
भाव्य । सर्वेति ।—सर्वे वर्णाः,—ब्राह्मणादयः, सुखादाय तान धरति—धारयति
मातृयति वा इति तद्योक्तं धनु—कार्मुकं, दधानः,—धारयन्; शक्रधनु विविध
वर्णरहितं दृश्यते इति शाब्दो सप्रमेया । कल्याणप्रकृतित्वे—कल्याण—मङ्गल, इमं च
सुवर्णद्वैत्यर्थं, (“कल्याण इति मङ्गले” इति हेम) प्रकृति यस्य तदाले ।

(२१२) मन्दरमयः,—तदाश्रयस्थताभक्त । श्रीरोदमन्त्रे मन्दराध्वज
मन्दरदशरूपतया तेनैव तत्र स्थिताया लक्ष्म्याः समुद्धारणम्, अस्यापि नूपुराज
लक्ष्मीसमाकर्षकत्वमिति भाव । मर्यादाया—प्यिती मदाचाररस्य इत्ययं सीमायाश्च
सीमाऽनतिक्रमणे इत्यर्थः, (“मर्यादा सीमनि स्थिती” इति मैदिनी), जलनिधि दद्या
द्विनाकपत्नीमालाइन न करोति, तथा अयमपि अविचलितसदाचार इति भावः ।

(२१३) शब्दप्रादुर्भावे—शब्दानां—यशोविजयादिकपादा अभिज्ञाश्च प्रादुर्भावे,
—प्रकाशनं तर्कित्, आकाशात् यथा शब्दानां प्रादुर्भाव “शब्दमयमाकाशम्” इति
सुवे, तथा अथात् यशोविजयादीनां समुद्भूति इति भावः ।

(२१४) शशिमयः,—चन्द्रमयः । कलासङ्घहे—कला—चतुर्वर्तिप्रकारा
रिया, वाङ्मयभाषा, तासं सङ्घे तर्कित् । अक्षतिमानापत्वे—अक्षयत्,
—अक्षयत्,

(२१५) लोकघृतिकरणे, पवनमय इव (२१६) सर्वपार्थिव-
रजोविकारहरणे, गुरुर्वचसि, (२१७) पृथुः उरसि, विगाली
मनसि, जनकः तपसि, (२१८) सुयात्रः तेजसि, समन्वो
रहसि, (२१९) बुधः सदसि, अर्जुनी यशसि, भीष्मो धनुषि,
निषधो वपुषि, शत्रुघ्नः समरे, (२२०) शूरः शूरसेनाऽऽक्रमणे,

सथमित्यर्थ, अपौरुषेयश्च, आलापः,—वचन यस्य तथाले, वेदवाक्यनिव अस्य वाक्यं
सर्वमिति भावः ।

(२१५) लोकघृतिकरणे—लोकानां—प्रजानां, जनताञ्च, घृति,—घृष्टं,
धारणञ्च, तस्यां करण—सम्पादय तस्मिन् ।

(२१६) सर्वेति ।—सर्वंशः पार्थिवानां—राज्ञां, रजोविकारस्य—रजोगुणजन्य-
विकृत, दक्ष्णाद्विहारादे इत्यर्थ, चक्रत्,—पार्थिवानां—पृथिवीसम्बन्धिता, प्रजानां
—धूम्रीनां, विकारस्य हरणे—न्यपनयने । वचसि गुरु,—महान् अतिमुक्ता इति
भावः, ब्रह्मस्यतिथः ।

(२१७) उरसि—वचसि, पृथुः,—विशालः, आदिराजविशेषश्च । मनसि
विशालः,—विभीषणं, सदात्मना इत्यर्थ, तदाख्यो राजा च, यत्र,—विगाली
नाम वीधिसत् स इव शान्तमना । जनक—उत्पादक, तदाख्यो राजा च ;
यथा राजा जनककृपसि निरत, तथाऽयम् इति भावः ।

(२१८) सुयात्र—सु—शीभवा, यात्रा—बुद्धार्थमयाण यस्य तथोक्तः, तदाख्यो
वपुषः । समन्व—सु—शीभवा, मन्व—कर्मव्यावधारणवचन यस्य तथोक्तः,
तदाख्या दशरथमन्वी च । रहसि—निगमे ।

(२१९) बुधः,—पण्डितः, धनुषग्रहश्च । सदसि—सभायाम् । अर्जुन—
धनुषः, कर्णवीर्यश्च, यथा,—पाशश्च । भीष्म,—भयङ्करः, शान्तवचः । [“भीष्म-
दवीर्योवाक्ये” (३ । ४ । ७५ पा०) इति विभेते क्वचि सुभायमे रूपम्] धनुषि—
धनुवद् इत्यर्थः । निषधः,—कठिनः तदाख्यदेवविशेषस्य राजा च, नल इत्यर्थः,
तदाख्यः पर्वतो वा, नल इति रूपवान् पर्वत इव स्थिरशरीरो वा इति भावः, (“निषध-
कठिने देवे तदाजे पर्वतान्तरि” इति मेदिनी) । शत्रुघ्नः,—यत्तुघाती, रामायुजश्च ।

(२२०) शूरः,—वीरः, यदुवशीघ्रराजविशेषश्च । शूरंति ।—शूराणां—शौक्य-
शान्तिना, सेनानां—वाहिनीनां, शूरसेनस्य—दृशविशेषस्य च, आक्रमणं तस्मिन् ।

दक्षः प्रजाकर्मणि, सर्वादिराजतेजःपुञ्जनिर्मित इव राजा
 पुण्यभूतिगिति नाम्ना वभूव ।

(२२१) पृथुना गौरियं कर्तवति यः स्वर्हमान इव महो
 महिर्षो चकार । (२२२) निनर्गन्धैर्गिणी स्वरुच्यनुरोधिनी च
 भवति हि महतां मतिः; यतः तस्य केनचित् अनुपदिष्टा
 महज्ञैव शैशवादारभ्य अन्यदेवताविमुखी भगवति, भक्तिमुल्लसै,
 भुवनहृति, भूतभावने, भवच्छिदि भवे भूयसी भक्तिः अभूत् ।
 अकृतद्रुपमञ्ज्रपूजाविधिः न स्वप्नेऽपि आहारम् अकरोत् ।
 अजम्, अजरम्, अमरगुरुम्, अमुरगुरगिपुम्, अपरिमितगण-
 पतिम्, अचलदुहिहृपतिम्, अखिलभुवनकृतचरणनतिं पशु-
 पतिं प्रपन्नोऽन्यदेवताशून्यम् अमन्यत वैलोक्यम् । भर्तृ-

चित्तानुवर्तिन्यश्च अनुजीविनां प्रकृतयः । तथा हि,—गृहे
गृहे भगवान् अपूज्यत खण्डपरगुः । (२२३) ववुः अस्य होमा-
नलज्वालाविलीयमानबहलगुग्गुलुगन्धगर्भाः स्रपनचौरशीकर-
सोदक्षारिणः (२२४) विक्वपल्लवटामदलोद्वाहिनः पुण्याल-
घेषु वायव । (२२५) शिवमपर्यासमुचितैः उपायनैः प्राभृ-
तकैश्च पीराः, पाटीपजीविनः सचिवाः, भुजबलनिर्जिताश्च
करदीकृता महासामन्ताः तं सिपेविरे । तथा हि,—

भाव, (“पद्मर्गगादिदिनामे नाड्यस्य पद्म दर्शने” इति मेदिनी) तेषां पति व,
हरमित्यर्थे । प्रपन्न —आश्रित । खण्डपरगु,—शिव । (“शम्भुरीश पद्मपतिः
शिव शरीरं सङ्घट्टव । . . भूतेश खण्डपरगु ॥” इत्यमर) ।

(२२३) ववुः,—बहन्ति वव । हीमेति ।—होमानलज्वालाया—होमकुरदादि-
शिव्याया, [“होमानलज्वाला—” इत्यत्र “होमानलवाल—” इति पाठ,—
होमायम् आलवालम्—आलवानाकृतिकुण्डमित्यर्थे तद्धिनः] विनीयमानाना—द्रवता,
बहलाना—बहनां, गुग्गुलूना गन्धी गर्भे—गन्धे दीपा तद्यामता, होमार्थे प्रज्वलदप्रो
विचिष्यमाणाना नादाविधाना गन्धद्रव्याणां शीरभोद्वाहिता इत्यर्थे, एतेन वायौ
मौरभ्य वर्णितम् । स्रपनेति ।—स्रपन—स्रानीपकरण, यत चौर—द्रव्य तस्य
शीकरस्रोदान्—कणचूर्णानि यदा,—शीकरा,—विन्द्य पत्र, सोदा,—चूर्णसदृशा
इति यावत्, तान चरन्तीति तयोक्ता , एतेन वायौ श्लेष् वर्णितम् ।

(२२४) विन्वेति ।—विन्वपल्लवाना—विन्वपत्राणामित्यर्थे दामानि—माश्यानि,
तेषां दलानि—निचदान, सङ्घट्टतीति तथाविधा , एतेन वायौ मान्य दर्शितम् ।
पुण्यालघेषु—पुण्यास्थानेषु, पूजास्थानेषु इति यावत् । [“पुराणलघेषु” इत्यत्र
“पुराणविषयेषु” इति पाठे,—पवित्रजनपदैषु इत्यर्थे, “विषयी मीचरे दशि तथा
जनपदैऽपि च” इति मेदिनी] ।

(२२५) शिवेति ।—शिवस्य सपर्या—पूजा, (“पूजा नमस्याऽपचिति
सपर्या . . .” इत्यमर) तद्वसुचितानि—तदुपयोगिनि इत्यर्थे तै, उपायनै,—
उपटोकनै, यानि स्वयमानीयनै प्रभुप्रीतिकराणि द्रव्याण तै इत्यर्थे । प्राभृतकै,
—सुहृद्येष्वित्येदृश्ये इत्यर्थे । [“प्राभृतकै” इत्यत्र “प्राभृते” इति पाठेऽपि अभिप्रायं
५३] ; करदीकृता,—करप्रदानार्थम् अधीनीकृता । महासामन्ताः,—श्रेष्ठपत्नय ।

(२२६) कैलासकूटधवलैः (२२७) कनकपत्रलताऽनङ्गुत-
विषाणकोटिभिः (२२८) महाप्रमाणै, मन्थावलिह्रै, सौवर्णैश्च
स्रपनकलसै, अर्घ्यभाजनैश्च, धूपपात्रैश्च, पुष्पपटैश्च,
(२२९) मणियष्टिप्रदीपैश्च, ब्रह्मसूत्रैश्च, महाऽहंमाणिक्यखण्ड-
खचितैश्च मुखकोपै. परितोपम् अस्य मनसि चक्रुः ।
(२३०) अन्तपुराणि अपि स्वयम् आरब्धवालेयतण्डलकण्ड-
जानि, (२३१) देवगृहोपलेपनलोहिततरकरकिसलयानि,
(२३२) कुसुमग्रथनव्ययसमस्तपरिजनानि तस्य अभिलपितम्
अन्ववर्त्तन्त ।

(२२६) कैलासेति ।—कलासय—रञ्जतगिरे [कैलीनां समूह इति “तस्य
समूह” (४ । २ । ३० पा०) इति ऋषि कैल तेनास्यनेत्र इत्यासधाता ‘अकत्तदि
घ—’ (३।३।१९ पा०) इति घञि रूपम्] कूटानि—शृङ्गाणि तदत धवला ते ।
(२२७) कनकेति ।—कनकपत्रलताभिः,—सर्पनिमित्तपदभङ्गै, खलङ्गता
विषाणकोटय —शृङ्गायाणि येषां ते ।

(२२८) महाप्रमाणै,—प्रह्लाकारै, मन्थावलिह्रै,—मन्थाकानिकपूजायै-
रुपमै । सौवर्णै,—काञ्चननिमित्तै, स्रपनकलस,—स्नानसाधनकुम्भै । अर्घ्य
भाजनै,—अध्वपात्रै । पुष्पपटै—यैषु वसनेषु सूत्रै पुष्पाणामाकृतयो विरच्यन्ते ते
पुष्पपटा ते । [‘पुष्पपटै इत्यत्र “पुष्पपटै” इति पाठोऽपि अविशेष एव] ।

(२२९) मणियष्टिप्रदीपा —ज्वलन्मणिशिखरा सौवर्णशय्ये ते । ब्रह्मसूत्रै,—ब्रह्मीप
धीतै । महाऽहति ।—महाऽहंण—महामुच्छिन माणिक्यखण्डिन—रत्नशकलन खचितै,
—निषङ्गै, मुखकोपै,—मुखयुक्ता कीपा नै, शिवलिङ्गाच्छादनै । ‘अस्य—पुष्पभूने ।

(२३०) अन्तपुराणि—अन्तरीकषवर्गै । आरब्धेति ।—आरब्धानि दानशानि—
ब्रह्मि—पूजा तस्मै हितानि, [“रुदिरुपधिदलर्त्तम्” (५।१।१२ पा०) इति ढञि
रूपम्] तन्मुलाना कण्ठनानि—शीघ्रनिवेशया यै तथाभूतानि, यदा,—बालियाना
तण्डुलाना कण्ठनान यै तथाभूतान ।

(२३१) दृवति ।—दृवग्दृश्य—शिवमन्दिरस्य, उपलपनेन—गीमथादिना
ज्ञानेन, लोचिततरा,—अतिशीघ्रता करकिसडया येषां तथोक्तानि ।

(२३२) कुसुमैत ।—कुसुमाना यवने—भुम्भने, पुत्र यवनशब्दप्रथीमश्चिन्त्य,

तथा च.—(२३३) परममाहेश्वर स भूपालो लोकेत.
शुश्राव, भुवि भगवन्तम् अपरमिव साक्षात् दक्षमखमयर्न दाक्षि-
णात्यं बहुविधविव्याप्रभावप्रख्यातै गुणै । शश्वैरिव अनेक-
महस्रसह्यै व्यासमर्त्यलोक भैरवाचार्यनामान महाशैवम् ।
(२३४) उपनयन्ति हि हृदयम् अदृष्टमपि जनं शील-
मंवादा ; यत स राजा श्रवणममकालमेव तस्मिन् भैरवाचार्ये
भगवति द्वितीय इव कपर्दिनि दूरगतेऽपि गरीयसी वज्रस्य
भक्तिम्, आचकाह च मनोरथैरपि अस्य सर्वदा दर्शनम् ।

(२३५) अथ कदाचित् पर्यस्ते अस्तावल्लुम्बिनि वासरे
अन्त पुरवर्तिन राजानम् उपसृत्य प्रतीहारी विज्ञापितवती,—
“देव । हारि परिव्राट् आस्ते, कथयति च भैरवाचार्यवचनात्
देवम् अनुप्राप्तोऽस्मि” इति । राजा तु तत् श्रुत्वा सादरं—“क्व
असौ ? आनय अत्रैव, प्रविश्य एनम्” इति च अब्रवीत् । तथा च
अकरोत् प्रतीहारी । (२३६) न विरात् च प्रविशन्तं, प्रांशम्,
आजानुलम्बुज, भैक्षक्षाममपि स्थूलास्थिभिः अवयवै पीवान-

यन्मनश्चक्षुषैव शङ्कितान् व्यथा, —आसत्रा समप्ता परिजना,—परिवारा देवा
तानि । अन्ववतना—अवसरने । “अभिलशितमन्ववतन्त” इत्यनेन अन्त प्रेरिकाणा
मस्य चित्तानुवर्तनं पदार्थितम् ।

(२३३) परममाहेश्वर —महेश्वरस्य परमभक्त इत्यर्थे । भुवि—वसुधायां,
एतेनास्य पृथिवीस्थलेऽपि टलंभदशनत्वमुक्तम् । दक्षमखमयर्न—दक्षप्रशापते यज्ञ-
विभसिनमित्यर्थे । दाक्षिणात्यं—दक्षिणदेशभवंम् ।

(२३४) उपनयन्ति—उपस्थापयन्ति । शीलमंवादा,—चारित्र्यमागुश्यानि
परिवालीचर्न वा । कपर्दिनि—शिवे । गरीयसी—गुरुतराम । मनोरथैरपि हि
पुनश्चक्षुषा इति भावः । [“मन्वदा” इत्यत्र ‘मन्वथा’ इति पाठान्तरम्] ।

(२३५) अथेत्यादि—पर्यन्ते—अवसिते । वासरे—दिवसे दिवसनाथे
इति भावः । परिव्राट्—सत्रासी । अनुप्रातः,—समागत इत्यर्थः ।

(२३६) “न विरात्” इत्यस्य “मस्करिष्यन्द्रापीत” इत्युत्तरेण सुखम् ।

मिव उपलक्ष्यमाणं, पृथुतमोत्तमाङ्गम्, (२३७) उत्तुङ्गबलि-
भङ्गस्यपुटलनाटं, (२३८) निर्मासगण्डकूप, (२३९) मधु-
विन्दुपिङ्गलपरिमण्डलाक्षम्, (२४०) ईषदावक्रघोणम्,
(२४१) अतिप्रलम्बैककर्णपाशम्, (२४२) अनावूजीज-

प्राशन—उन्नतकायमित्यर्थः । आजानुलम्बभुजम्—आजानु—ऊरुपत्रपर्यन्तं लम्बो
—लम्बायमानौ, भुजौ—बाहु यस्य त, [“आनूरुपत्रार्वाष्टीवदम्बियाम्” इत्यमरः ।
“आजानुलम्बभुजम्” इत्यत्र “आजानुभुजम्” इति पाठान्तरम्] । भैक्षचाम—भिक्षा
एव भैक्षं तत्र चाम—धीश्चम् । पीवानमित्—स्थूलम् इव । [“ध्याप्यो सम्प्रसारणञ्च”
(७०४ पा० ११४ सू०) इति घौघाती कृनिपि सम्प्रसारणे रूपम् । “पीवानम्”
इत्यत्र “पीवरम्” इति पाठोऽपि स एवार्थः । “पीन पीवी तु स्थूल पीवर” इत्यमरः] ।
पृथुतमोत्तमाङ्ग—दृढहस्तकम् । [“पृथुतमोत्तमाङ्गम्” इत्यत्र “पृथुतमाङ्गम्” इति
पाठोऽपि स एवार्थः] ।

(२३७) उत्तुङ्गिति ।—उत्तुङ्गा—दीर्घा, बलिभङ्गा यव तादृशं स्यपुट—निघो-
षत, लनाटं—भानदेश यस्य तथोक्तम् ।

(२३८) निर्मासनि ।—निर्मासौ—मासशुद्धौ, अस्थिमशवित्यर्थः, गण्टी—
कपीलौ, कूपाविव यस्य तथोक्तम् । [“निर्मासगण्टकूपम्” इत्यत्र “निर्मासगण्टकूप-
कम्” इति पाठोऽपि स एवार्थः । कूप एवेति कूपकम्] ।

(२३९) मध्विति ।—मधुविन्दुवत् पिङ्गल परिमण्डल—शीलक यथी तपा-
भूते, अलिषी—नेत्रे यस्य त, इत्तपिङ्गल—चमित्यर्थः । [“वङ्गोही—” (५४११३ पा०)
इत्यादिना षचि रूपसिद्धिः] ।

(२४०) ईषटिति ।—ईषत् आवक्रा धीष्ठा—नासिका यस्य तम् । (“धीष्ठा
नासा च नासिका” इत्यमरः) ।

(२४१) अतीति ।—अति—अतिशयेन, प्रलम्ब—लम्बमान एक कर्ण
पाश—कुक्षितकर्ण इत्यर्थः यस्य तथोक्तम्, अतिशयेन लम्बमानत्वाद्गोभनदर्शन इति
भावः । “पाश केशादिपृथ्व स्यात् तत्राङ्गे कर्णपृथ्वकः । मुकर्णे च .०” इति
मेदिनीवचनमनुसृत्य “कर्णपाश शोभनकर्ण” इति केशादिदशाप्याय न मनोरमस,
अतिलम्बमानस्यैकस्यैव कर्णस्य शोभनदर्शनत्वामन्वात् ।

(२४२) अलाब्धिति ।—अलावूजीजवत्—तुम्बीबीज इव, (“तुम्बालावूजमे”

विकटोन्नतदन्तपङ्क्ति, (२४३) तुरगानुकल्पयाधरलेख,
 (२४४) लम्बचिबुकायततरलपनम (२४५) असावलम्बिना
 कापायेण योगपङ्केन विरचितवैकलक, (२४६) हृदयमध्य-
 निबद्धग्रन्थिना च रागेणैव खण्डश कृतेन धातुरमारुणेन कर्ष
 टेन कृतोत्तरामङ्ग, (२४७) पुनरुक्तबालप्रयद्दष्टननिश्चनमूलेन
 (२४८) बद्धमृत्परिशोधनवशत्वकतितउना (२४९) कौपीन

समे" इत्यमर) विकटा—करान्ता उन्नता च दन्तपङ्क्ति,—दशनावली यस्य
 तम् ।

(२४३) तुरमेति ।—तुरगानुका—अश्वानुकारिणी इत्यर्थं, श्रुथा—शिक्षिता
 लम्बमाना इत्यथ अधरलेखा यस्य तम् ।

(२४४) लम्बति ।—लम्बन चिबुकेन—अधराधीभागेन आयततरम् यथा—
 लम्ब चिबुक यस्य तथाभूतम् आयततरम्—अतिदीर्घं लपन—मुख यस्य तथोक्तम्

(२४५) असावलम्बिना—लम्बविलम्बिना कापायेण—कपायराजिनेन योग
 पङ्केन—उपवीतकाकारेण योगसाधनेन पङ्कवसनखण्डन इत्यथ विरचित वैकलक—
 तिर्यक् वलीलम्बी धारविशेषा येन तम् । (" वैकलकानु तन् । यत् तिर्यक् चित्त
 मुरमि इत्यमर) ।

(२४६) हृदयेति ।—हृदयस्य—उरस मध्य निबद्ध—रचित ग्रन्थि—
 बन्धनविशेष यस्य तथाक्तम् । रागेणैव—विषयानुरागेणैव । धातुरसादरण—
 गरिकरक्तन इत्यथ कपटन—नक्तनेन द्विप्रवस्त्रवत्यथ ("समी नक्तक कपटो"
 इत्यमर) कृतोत्तरामङ्ग—कृत—विहित धृत इत्यथ उत्तरामङ्ग—उत्तराय
 येन तथोक्तम् ।

(२४७) पुनरुक्तति ।—पुनरुक्तन—पुन पुन आवर्तितेन इत्यथ ब्रह्मन—
 मूलेन अश्वबालाधिकृतेन वा इत्यथ प्रयद्दष्ट—रज्ज्वा यदष्टन तन निश्चल—
 स्थिर मुग्ध यस्य तेन ।

(२४८) बद्धति ।—बद्ध—रचित इत्यथ, यथा—शुनिकामा शिवनिर्झरि
 शिवाधिभाषनात्तम् इति भावः, परिशोधनाय—परिशोधनाय वशत्वचा—वश
 यन्कलन कृत इति शेषं तितउ—चालनी यस्य तेन ("चालनी तितउ पुमान्"
 इत्यमर) ।

(२४९) कौपीनेति ।—कौपीनेन—चीरवस्त्रेण मुग्धप्रदशवरधनेत्यथ,

सनाथशिखरेण (२५०) खर्जूरपुटसमुद्रकगर्भीकृतभिचा-
 कपालकेन (२५१) दारवफलकत्रयत्रिकोणत्रियष्टिनिविष्ट-
 कमण्डलुना (२५२) बहिरूपपादितपादुकाऽवस्थानेन
 (२५३) स्थूलदशासूत्रनियन्त्रितपुस्तिकापूलकेन (२५४) वाम-
 करघृतेन योगभारकेण अध्यासितस्कन्धम्, (२५५) इतरकर-
 गृहीतवेवासन मस्करिणम् अद्राचीत् ।

(“कौपीनं स्यादकाशंऽपि चौरं मुत्तपदंशयो” इति मेदिनी) सनाथ—युक्त, शिखरम्,
 —अथवागं यस्य तेन ।

(२५०) खर्जूरैति।—खर्जूरस—इत्तमेदस्य, पुटं,—झिष्टं पत्रैरित्यर्थ,
 रचित इति भाव, समुद्रक,—समुद्रक, पात्रविशेष इत्यर्थ, (‘समुद्रक
 समुद्रक’ इत्यमरः) तस्य गर्भीकृत—गर्भे स्थापितम् इत्यर्थ, भिचाकपालक—भिचा-
 पात्रमित्यर्थं यस्य तथोक्तम् ।

(२५१) दारवेति।—दारुण इदं दारव—काष्ठसम्बन्धीत्यर्थं, यत् फलकत्रय
 —पट्टकत्रय तन्मिन् त्रै त्रय कोणा—कोणत्रयं, तेषु या तिस्रो यष्टयः,—दण्डा,
 तासु निविष्ट कमण्डलुर्यस्य तेन ।

(२५२) बहिरिति।—बहि,—बाह्यदेशे, उपपादित—सम्पादित, पादु-
 कयो,—उपानहो अवस्थान—स्थापनमित्यर्थं यस्य तेन ।

(२५३) स्थूनेति।—स्थूने—हृष्टे, धौवरेर्भा दशासूत्रे—वसनासन
 तन्तुभिः नियन्त्रित—निबद्ध, पुस्तिकापूलक—चुद्रपुस्तकसमूह इत्यर्थेन । [“पुस्तिका-
 पुलकेन” इत्यथ “पुस्तिकापूलकेन” इति पाठोऽपि स एवाथ] ।

(२५४) वामकरघृतेन—वामहस्तगृहीतेन योगभारकेण—योगसाधनद्रव्यसङ्घ-
 स्खलया, मायाभारिकया वा अध्यासितः,—सन्निवेशितं स्कन्ध—अस्य यस्य तस्य ।

(२५५) इतरैति।—इतरैण—दक्षिणेत्यर्थं, करैण गृहीत वेवान्मन इति तस्य
 स्थाने स्थाने विशानार्थम् इति भावः । मस्करिणम्—परिव्राजकम् । [“सिधु परिव्राट्-
 कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी” इत्यमरः । “मस्कर-मस्करिणौ—” (६।१।२५४ पा०)
 इति मस्करशब्दस्य सुडिभौ निपात्येते इति द्रौलि । “मस्करिणश्च शक्यमेकं तुम्
 इति मल्लार्थोऽयम् इतिना एतत् सिद्धम्”, “अथ ना हत अथ ना हत इत्यपह्नव्य
 शानितं कान्यकम्परिहाणिर्युष्माकं शेषसीदुपदिष्टा मस्करीशुच्यते” इति भाष्य-
 , कैवट्यधीर्विरोधि, मस्करी ज्ञानमस्मान्भौति, ना कर्तुं शीलमस्य इति वा विद्वद्ः] ।

क्षितिपतिरपि (२५६) उपगतम् उचितेन च एनम् आदरेण
अन्वग्रहीत् ; आसीनञ्च पप्रच्छ,—“क भैरवाचार्य्य १” इति ।
सादरमरपतिवचनमुदितमनास्तु परिव्राट् तम् (२५७) उपनगरं
सरस्वतीतटवनावलम्बिनि शून्यायतने स्थितम् आचवचे ।
भूयश्च आबभाषे,—“अर्घयति हि (२५८) महाभागं भगवान्
आशीर्वचसा” इत्युक्त्वा च उपनिन्दे योगभारकात् आह्वय
भैरवाचार्य्यप्रहितानि रत्नवन्ति बहलालोकलितान्तःपुराणि पञ्च
राजतानि पुण्डरीकाणि ।

(२५८) नरपतिस्तु प्रियजनप्रणयभङ्गकातरो टाक्षिण्यम्
अनुरुध्यमानो ग्रहणलाघवञ्च लङ्घयितुम् असमर्थो दोलाय-
मानेन मनसा स्थित्वा कथकथमपि अतिमौजन्वनिघ्न तानि
जग्राह ; जगाद च,—“सर्वफलप्रसवहेतु शिवभक्तिरियं नः,

(२५६) उपगतम्—उपस्थितम् । उचितेन—अनुरूपेण । एनम्—इत्तरिणम् ।
त—भैरवाचार्य्यम् ।

(२५७) उपनगरं—नगरसमीपे । सरस्वतीति ।—सरस्वत्या, —तटाप्याया,
मया तटे—तीरदेशे यत वन तदवनम्बने इति तथोक्ते सरस्वतीतीरववनमध्ये
इति भावः । शून्यायतने—शून्यदेवालये इत्यर्थः ।

(२५८) महाभाग—भाग्यवन्त महाप्रभावं वा । उपनिन्दे—अपिन्दवान् ।
बहूनिति ।—बहुलेन—प्रभूतेन शालोकेन—उद्योतेन, निमग्न—उद्गमितम्, अन्तःपुर-
—शुद्धान्तं यै येषां वा तानि रत्नवन्ति—सौण्डर्यचिन्तानि, राजतानि—रौप्य-
मयादि पुण्डरीकाणि—प्रधानि ।

(२५९) नरपतिरित्यादि । प्रियेति ।—प्रियजनस्य—प्रीतिभाजनस्य, भैरवा-
चार्य्यस्यैवंप्रणयप्रणयभङ्ग—अपहृष्ये प्रार्थनाभङ्ग तेन कातर,—कथं तादृशस्य
प्रणयभङ्गं करीमि १ इति व्याकुल इत्यर्थः । दाचयाम्—श्रीदायाम् अनुरक्तमान्,
—अनुरक्तं ग्रहणलाघव—अर्घ्यं वाचन—लङ्घयितुम्, दत्तवस्तुशङ्कणं स्वयं वनात्
जिह्वचूणां शरणां लज्जाकरतादिति भावः, लङ्घयितुम्—अतिक्रान्तं स्वीकृतमिति
भावः । दोलायमानेन—किंकर्णव्यविमूढतया गृह्णामि न वेति समर्थितेनेत्यर्थः । कथं
कथमपि—अविज्ञेयमित्यर्थः । अतिमौजन्वनिघ्न,—अतिमौजन्ववचनम् । नः,—

यया मनोरथदुर्लभानि फलन्ति फलानि, यया च अस्मासु प्रीयते भगवान् भुवनगुरुर्भैरवाचार्यः । श्वो द्रष्टास्मि भगवन्तम्” इत्युक्त्वा च मस्करिणं व्यसर्जयत् ; अनया च वार्त्तया परां मुदम् अवाप ।

(२६०) अपरेद्युस्य प्रातरेव उत्थाय वाजिनम् अधिरुह्य,
(२६१) समुच्छ्रितश्चेतातपत्रः (२६२) समुद्भूयमानधवल-
चामरयुगलः कतिपयैरेव राजपुत्रैः परिवृतो भैरवाचार्यं
सवितारमिव शशी द्रष्टुं प्रतस्थे । गत्वा च किञ्चित् अन्तरं
(२६३) तदीयमेव अभिमुखम् आपतन्तम् अन्यतमं शिष्यम्
अद्राचीत् ; अप्राचीच्च,—“क्व भगवान् आस्ते ?” इति ।

अस्माकम् । यया—शिवभक्त्या इत्यर्थः । [“न, यया मनोरथ—” इत्यत्र “न मनोरथ—” इति पाठान्तरम्] । मनोरथदुर्लभानि—मनोरथेनापि दुर्लभानि—दुष्प्रापाणि । फलानि—प्रसवन्ति, भवन्ति इत्यर्थः । यया—शिवभक्त्या इत्यर्थः । [“यया च” इत्यत्र “यैरेव” इति पाठे,—येन—एवमेत्यर्थः] श्व—परदिने । द्रष्टास्मि—अवलोकित्वा, [दृग्धातोर्लुङि उत्तमपुरुषैकवचनस्य रूपनिदम्] । वार्त्तया—वार्त्तानेन, भैरवाचार्यप्रसादरूपयेति भावः ।

(२६०) अपरिथारिण्यादि ।—अपरेद्युः,—अपरदिन् दिवसे, [“नया परित्-
परार्थेषु—” (५।१।२२ पा०) इति निपातनात् सिद्धम्] वाजिनम्—अश्वम् ।

(२६१) समुच्छ्रितेति ।—समुच्छ्रित—समुद्गत, समुद्रत वा, श्रित—ग्रहणम्,
आगपन्न—इव यस्य तथाभूत ।

(२६२) समुद्भूयमानेति ।—समुद्भूयमान—सबोधमान, धवल—चेत, चामर
युगल इत्य तद्योक्त । सवितारमिव—सूर्यमिव । शशी—चन्द्र । “सवितारमिव शशी”
इत्यनेन भैरवाचार्यस्य शशीव वैशिष्ट्येण राज्ञस्य लीकरुद्धकत्वे स्थापितम् । किञ्च,
शशी यथा सूर्यप्रभयैव पुष्टं प्रभाङ्गितो जायते, राज्ञादि तथा भैरवाचार्यप्रसादेन
बहुधनं लब्ध्वा प्रभाववान् सञ्जात ।

(२६३) तदीयमेव—भैरवाचार्यसम्बन्धिनमेवेत्यर्थः । अभिमुख—साम्मुखम् ।
आपतन्तम्—आगच्छन्तम् । अन्यतमम्—अपरम् । शिष्यम्—अनेवासिनम् ।
अद्राचीत्—ददर्श, [दृग्धातोर्लुङि प्रथमपुरुषैकवचनरूपम्] ।

सोऽकथयत्,—“अस्य (२६४) जीर्णमाह्वयस्य उत्तरेण विल्व-
वाटिकाम् अध्यास्ते” इति । गत्वा च तं प्रदेशम् (२६५) अव-
ततार तुग्धमात्, प्रविवेश च विल्ववाटिकाम् ।

(२६६) अथ महतः कार्पटिकहृन्दस्य मध्ये प्रातरेव स्नातं,
(२६७) दत्ताष्टपुष्पिकम्, अनुष्ठिताग्निकार्यं, (२६८) कृतभस्मचय-
परिहारपरिकरे (२६९) हरितगोमयोपल्लिसन्निमित्तलवितने

(२६४) जीर्णमाह्वयस्य—पुरातनद्वीमन्दिरस्वेष्यं, [“एनपा द्वितीया”
(२।३।३। पा०) इति एनपति योनविभागात् षष्ठी] उत्तरेण—उत्तरस्या दिशि ।
विल्ववाटिका—विल्ववृक्षोभितावाटीमित्यर्थः ।

(२६५) अवततार—अवतरौह । [“अवततार तुग्धमात्” इत्येव “अवततार”
इति भावपाठो दृश्यते कचित्] ।

(२६६) अध्यास्ते—“अव” इत्यस्य “भैरवाचार्यं ददर्श” इत्युत्तरैषान्वयः ।
कार्पटिकहृन्दस्य—कपट—चीरवस्त्र परिदधति इति कार्पटिका,—कौपीनधारिण,
तेषां हृन्दस्य—समूहस्य, अतिमसूहस्य इत्यर्थः ।

(२६७) दत्ताष्टपुष्पिक—दत्ता, इष्टदेवायेति भावः, षष्ठी पुष्पिका,—
पद्मादय एव तम्, यथा,—षष्ठी पुष्पाख्येव अष्टपुष्पिका, अष्टानां पुष्पिकाणां
समाहार इति अष्टपुष्पिक समाहारविगुसमासाशयणादध्यवसैयम्, तत्र पुष्पप्रभृति
शब्दप्रधान पार्थिवम्, अर्थ्यछानादिक रसप्रधानमाद्य, प्रदीपाभरणप्रभादिकरसप्रधान
तेजसम्, अनुलिपनप्रवृत्तिस्पर्शप्रधानं वायवीय, सुधिरातोयगीतादिक शब्दप्रधान-
माकाशीयम्, अनुष्ठान मानसम्, अग्नि सङ्कलैकेश्वर इति त्रिषुषी बौद्धम्, अष्टमेवेश्वर
इत्याहङ्कारिकम्, अथवा,—आसनवरीरभृतिषु अष्टसु प्रत्येकमष्टपुष्पिका । अनु-
ष्ठिताग्निकार्यं—कृतशीमविधानम् ।

(२६८) कृतमिति ।—कृत भस्मचयपरिहारस्य—मृत्तिसमूहसन्धानार्जनस्य, परि-
कर,—प्रक्रिया यस्य तस्मिन् भस्मराशिरहिते इति भावः । [“कृतभस्मचय—”
इत्यत्र “कृतभस्मरेखा—” इति पाठे—कृत भस्मरेखाया,—भस्मविन्दोरपि,
परिहारस्य परिकरी यस्य, यथा,—कृत भस्मना रेखाया,—दृष्टाकृतिविक्रमिष्यस्य,
परिहार,—त्याग, विन्यास इत्यर्थः, व्याघ्रचक्षुस्त्रापनस्य सीमानिर्देशार्थमिति भावः,
तस्य परिकर यस्य तस्मिन्] ।

(२६९) हरितमिति ।—हरितैव—श्यामजित्, सूर्येति भावः, श्यामवैज

व्याघ्रचर्मणि उपविष्टं, (२७०) कृष्णकम्बलप्रावरणनिभेन
 (२७१) असुरविवरप्रवेशायङ्ग्या पातालाम्बकारावाममिव
 अभ्यम्यन्तम्, उन्मिपता विद्युत्कपिलेन आत्मतेजसा (२७२) महा-
 मामविक्रयक्रीतेन मनःशिलापङ्केनैव शिष्यलोकं निम्पन्तं,
 (२७३) जटीकनैकदेशलम्बमानरुद्राक्षगङ्गुटिकेन ऊर्ध्ववहेन
 शिखापाशेन वध्नन्तमिव (२७४) विद्याऽवलीपदुर्विदग्धान् उपरि

उपविष्टं—बध्ते, शोधितम् इति भावः, क्षितितल्पं—भूतल, तस्मिन् क्षितते—विक्षु-
 तस्मिन् ।

(२७०) कृष्णकम्बलेति ।—कृष्णवर्णं कम्बलम् एव प्रावरणं—गावाच्छादनं,
 तस्य निभः,—कम्बलं तद्वैव निभः,—कम्बलं वा तेन । ("निभस्तु कथितो म्याजे पत्तिश्च
 सट्टे शिषु" इति मेदिनी) ।

(२७१) असुरेति ।—असुरविवरं—पातालं, तस्मिन् प्रवेशः, तस्य आश्रया—
 वितकः, सम्भावना इत्यर्थे तदा । पातालान्ति ।—पातालं य आम्बकारः, तस्य आश्रयं
 —स्थितिमित्यर्थः । अभ्यम्यन्तम्—ग्रिचमावन्तम् । उन्मिपता—स्फुरता, विद्युत्कपिलेन—
 तडित्स्विद्धमेन, आत्मतेजसा—निजर्त्यातिषा ।

(२७२) महामासेति ।—महामासं—वरमानं, तस्य विक्रयः,—विक्रयप्रस-
 धनम् इत्यर्थः, तेन क्रीतं तेन, यदा—विक्रयः,—विनिमयः, तेन क्रीतं तेन । मन-
 शिलापङ्केन—मनःशिला—उपचातुर्विधम्, तस्या पङ्कः,—कर्मम्, पङ्कमन् शिखाया
 घनद्रव इत्यर्थं तेन । शिष्यलोकम्—अनोभामिजन्तम् ।

(२७३) जटीनि ।—अजना जटा सन्धारयमानं कृतं जटीकतः, एकदेशे—
 एकदेशे, तस्मिन् लम्बमाना रुद्राक्षा,—जपमान्दविर्गयाः, गङ्गुटिका—गङ्ग-
 निक्षिप्तगुटिकाश्च, जपसाधना इति भावः, यदा,—रुद्राक्षरत्न गङ्गुटिका यस्मिन्
 लपोनेन, यदा,—गङ्गुटिका,—गङ्ग,—मन्नाटाप्यि, ("गङ्गी निधौ मन्नाटाप्यि"
 इत्यमरः) तत्कृता गुटिका, शेषा मन्नाटाप्या जपमाना कुञ्चलि इति व्यवहारः ।
 ऊर्ध्ववहेन—पुत्रस्य संयमितेन शिखापाशेन—शिखाहपरम्णा । ["प्रदक्ष्या शिखा
 शिखापाश" इति केशिकम् प्याज्जातं तत्र मनीषेन, "पाशं कुञ्चलाम्" इति
 श्रीपद्वैभोयनेन कुञ्चलं एव पाशमन्वयस्य विधानम्] ।

(२७४) विद्वेति ।—विद्यया शीघ्रनीयः,—अद्वयः, तेन दुर्विदग्धाः

सञ्चरतः सिद्धान्, (२७५) धवलकतिपयशिरोरुहैण शिरसा पञ्च-
पञ्चाशतं वर्षाण्यतिक्रामन्तं, (२७६) खालित्वक्षीयमाणशङ्ख-
लोमलेखं, (२७७) लोमशकर्णशङ्कुनीप्रदेशं, पृथुललाटतटं,
तिरथ्या भस्मललाटिकया बहुश; (२७८) शिरोर्ध्वधृतदग्ध-
गुग्गुलुसन्तापस्फुटितकपालास्थिपाण्डुरराजिशङ्कामिव जनयन्त,
(२७९) सहजललाटवलिभङ्गसङ्कोचितकूर्चभागं, बहुभामं,

—दुर्विनीता तान । उदरि—आकाशे इत्यर्थः । सञ्चरतः,—परिभ्रमतः, सिद्धान्—
देवशैनिविश्रयान् ।

(२७५) धवनेति ।—धवला,—श्वेता, कतिपये शिरीरुहा,—केशा धक्षिन्
तद्योक्तेन, शिरसा—मन्त्रेण, [“शिरसा” इत्यत्र “वयसा” इति पाठः,—वयसा—
जीवनकालेन, जरयेति भावः ।

(२७६) खालित्वेति ।—खलिति,—खन्वाट, तस्य भावः खालित्वम्
—इन्द्रभुममित्यर्थे, तेन क्षीयमाणा शङ्खस्य—ललाटास्य, लोमलेखा—केशनिचयः यद्वा
तद्योक्तम् ।

(२७७) लोमशेति ।—लोमशः,—लोमाक्षीर्षं, [“लोमादि—” (५।२।१००
पा०) इत्यादिना श्रव्यये रूपम्] कर्णशङ्कुनी—कर्णकुण्डलं, तस्या प्रदेशः,—एकदश
यस्य तमः । पृथुललाटतटं—प्रशमभावदेशम् । तिरथ्या—तिर्यग्गतिन्या, भस्म-
ललाटिकया—भस्मकल्पित ललाटभूषणम्, भस्मविपुण्ड्रकेण इत्यर्थः ।

(२७८) शिर इति ।—शिरस ऊर्ध्वे शिरोर्ध्वे, [तिघातनात मकारलोपः] तद्धिन्
धृताना दन्ताना गुग्गुलुना—गन्धद्रव्यमिदानीं सन्तापेन—ऊषणा, स्फुटितानि—
विटीणानि, यानि कपालास्थीनि—कपालान्येव अस्थीनि, मलकास्थीनि इत्यर्थः,
(“कपालोऽस्मी शिरोऽस्थि स्यात् घटादे शकल व्रजे” इति मैदिनी) तेषां पाण्डुरा—
धवला, राजि,—प्रावलि, तस्या शङ्का ताम इव ।

(२७९) सहजेति ।—सहज—स्वाभाविकं, ललाटे यः कृष्णभङ्गः,—तरङ्गित-
सञ्चरैस्त्राविकेष, तेन सङ्कोचितः,—इत्यत्रापि प्रापित इत्यर्थः, कूर्चभागः,—क्षुभ्र-
देशः यथा तद्योक्तम् । [“कूर्चमन्त्री क्षुभीर्मध्यम” इत्यमरः । “कूर्चभागम्” इत्यत्र
“कूर्चभागम्” इति पाठः,—सङ्कोचितः कूर्चभागः यस्या यत् वा ताम, अक्षिन्तु पदं,
—“क्षुल्लखाम्” इत्यस्य विश्वप्रमेतत्] । बहुभास—पिङ्गलकान्तिम् ।

(२८०) भ्रूसङ्गत्या निरन्तराम् आयामिनीम् एकामिव भ्रूलेखां
 विभ्राणम्, ईषत्काचरकनीनिकीन (२८१) रक्तापाङ्गेन निर्ग-
 तांशुप्रतानेन मध्यधवलभासा इन्द्रायुधेनेव अतिदीर्घेण लोचन-
 युगलेन परितो महामण्डलमिव अनेकवर्णरागम् आलिखन्तं,
 (२८२) सितपीतलोहितपताकावलीशबलं, शिवबलिमिव
 दित्तु विक्षिपन्तं, (२८३) तार्क्ष्यतुण्डकोटिकुब्जाग्रघोषं,
 (२८४) दूरविदीर्घसृक्कसङ्घिसकपोलं, किञ्चित् दन्तुरतया
 मदा हृदयमन्निहितहरमौलिचन्द्रातपेनेव निर्गच्छता दन्ता-

(२८०) भ्रूसङ्गत्येति ।—भ्रुवी सङ्गतिः,—सम्बन्धन तथा, निरन्तराम्—अधि-
 क्षिप्त्याम्, आयामिनीम्—आयताम् । भ्रूलेखा—भ्रुवी रेखाम् । ईषत् इति ।—ईषत्
 काचरा—पीतवर्णा, कनीनिका—मध्यतारा यस्य तेन । [“ईषत्काचर—” इत्यत्र
 “ईषत्काचकाचर—” इति पाठि,—ईषत् काचन—नेत्ररीगविशेषण काचरा इत्यर्थः] ।

(२८१) रक्तापाङ्गेन—श्रीणप्राग्दर्शन । निर्गतनि ।—निर्गता अश्रुना—
 किरणानां, प्रतानां,—प्रसरा यथात तेन । [“रक्तापाङ्गन निर्गताशुप्रतानेन” इत्यत्र
 “रक्तापाङ्गनिर्गताशुप्रतानेन” इति समस्तपाठि,—रक्तात्—रक्तवर्णात् अपाङ्गान्—
 प्राग्दर्शनात्, निर्गता अशुप्रताना यस्य तेन] । मध्येति ।—मध्ये धवला भा—
 प्रमा यस्य तेन । इन्द्रायुधेनेव—शक्रधनुषा इव । अतिदीर्घेण—आकर्षादिभूतेनेति
 भावः । परितो,—समन्तान् महामण्डलं—सर्वतीभटादिद्वय यत्प्रभिवर्त्यं । अनेकेति ।
 —अनेकैः,—विविधैः, वर्णैः रागः,—रङ्गन यत्र तम् ।

(२८२) सितेति ।—सिता,—श्वेता, पीता,—हरिद्राभा, लोहिता,—रक्ताश-
 या पताका,—वैजयन्त्य, तप्तिसम् आदभ्य,—श्रेष्ठ, दामि शबल—विविधवर्ण-
 वद्विनमित्यर्थं, नेत्रयुगलस्य प्रागुक्तविविधवर्णशालित्वात् इति भावः । शिवबलि—
 शिवपूजानिधिम् ।

(२८३) तार्क्ष्येति ।—तार्क्ष्यं,—गरुडः, (“गरुडान् गरुडनाह्यं” इत्यमर)
 तस्य तुण्डकोटिः,—मुखाग्र, चक्षुषम् इत्यर्थं, तत्रत् कुब्जम्—उग्रतण्डमित्यर्थं,
 अग्रघोष—घोषा—नासिका, तस्या अग्र यस्य तथोक्तम् ।

(२८४) दूरेति ।—दूरम्—अवलम्ब, विदीर्घाभ्या—विस्तृताभ्या सृक्कभ्याम्—
 श्लोढशलाभ्या, (“प्रान्तायोष्ठस्य सृक्कौ” इत्यमर) सङ्घिषी—सङ्घोचिती, कपोली

लोकैर्न धवलयन्तं दिग्वां चक्रवानं, (२८५) जिह्वायस्थितसर्वशैव-
संहिताऽतिभारिणिव मनाक् प्रलम्बितोष्ठं, (२८६) प्रलम्बयवण-
पालिप्रेङ्खिताभ्यां स्फाटिककुण्डलाभ्यां शुक्र-वृहस्यतिभ्यामिव
सुरासुरविजयविद्यासिद्धियुद्धया अनुबध्यमानं, (२८७) बद्ध-
विविधोपधिमन्त्रसूत्रपङ्क्तिना सलोहवलयेन एकप्रकोष्ठेन
शङ्खखण्डं (२८८) पृथ्वी दन्तमिव भगवता भवेन भग्ने भक्त्या

—गण्डी यस्य तम् । किञ्चिद्गुरतया—ईषद्गुरतदगणेषु सदा हृदये सन्निहितस्य—
अवस्थितस्य, हरस्य मौली—शिरसि, य चन्द्र, तस्य आतप, —पालीक तेन इव ।
निर्मच्छता—शक्तिं सरता, दन्तालीकेन—दृश्यमानभया, दिग्वां चक्रवाल—मण्डल,
[“चक्रवालम्” इत्यत्र “जालजम्” इति पाठे,—समुद्रमिच्छार्थं] धवलयन्तं—श्वेतश्लम ।

(२८५) जिह्वेति ।—जिह्वाया, —रसनाया, [“शिव यद्वा जिह्वा दीवाऽऽपु-भीवा ”
(७० १ पा० १५४ वृ०) इति लिङ्घातो वनमस्ये निपातनात् सिद्धम्] अप्ये
स्थिता वा सर्वा शैवसंहिता—शिवचरितगाथा, तासाम् अतिभारिणिव मनाक्—
ईषत्, प्रलम्बित ओष्ठ यस्य तथोक्तम् ।

(२८६) प्रलम्बेति ।—प्रलम्बयी, —प्रकर्षेण लम्बमानयो, अवणपाली,—
कर्णलताएयी, प्रेङ्खिते—आन्दोलिते ताभ्याम् । स्फाटिककुण्डलाभ्यां—स्फाटिकमणि-
निर्मितकर्णभूषणाभ्याम् । शुक्र वृहस्यतिभ्यां—भागवताभ्याम् इव सुरेति ।—
सुराणां—देवानां शुक्रेति भाव असुराणां—दैत्यानां, वृहस्यतिनेति भाव,
विजयाय—पराजयार्थे विजयसाधनौच्य या विद्या—मन्त्रादिद्वया इत्यत्र, तस्यः
सिद्धि, —साधन, प्राप्तीच्छा इति धारण तथा या शङ्खा—आन्दर तथा । अनुबध्य-
मानम्—अनुगम्यमानम् ।

(२८७) बद्धेति ।—बद्धा विविधानाम् औपधीना मन्त्राणाञ्च सूत्रपङ्क्तिः
यस्मिन् तपोकेन सलोहवलयेन—लीहवलयालङ्घनेन, एकप्रकोष्ठेन—एकेन कूर्परे
मण्डपस्थिते अनारदश्रेते, (“प्रकोष्ठे मण्डपस्थिते कूर्परेस्थालरेऽपि च” इति
सिद्धिः) । शङ्खखण्डं—कम्बुशकजम् ।

(२८८) पृथ्वी, —पृथानाम् उर्वविशीषस्य । दन्तमिव—रदम इव । भवेन—हरण ।
भग्ने—खण्डितम् । भक्त्या—शुद्धाविशीषण्यस्य, हरकरन्दार्धेन दन्तस्य पावित्र्यात् तत्र
भक्तिप्रतिपत्त्या । पुनरुद्वेष्ट प्रजापते यज्ञे हरनिन्दादशये मूषा जहास, नन

भूषणीकृतं कलयन्तम्, (२-८) अखिलरसकूपोदञ्चनघटी-
यन्त्रमालाम् इव रुद्राक्षमालां दक्षिणेन पाणिना भ्रमयन्तम्,
उरसि दीलायमानेन आपिङ्गलाग्रेण कूर्चकलापिन सम्मार्ज्ज-
यन्त्रमिव अन्तर्गतं निजरजोनिकरम्, (२८०) अतिनिविड-
नीललोममण्डननिचितञ्च ध्यानलब्धेन ज्योतिषा दग्धमिव
हृदयदेशे दधानम्, (२८१) ईषत्प्रशिथिलवनिवलयवध्यमान-
तुन्दम्, (२८२) उपवीयमानस्त्रिभ्रामपिण्डकं, (२८३) पाण्डुर-
पवित्रचौमावृतकौपीनं, (२८४) सावटश्चपथ्येद्भवन्ध-

अतिकुपिता इह तस्य दक्षपाटी चपेटप्रहारस्य वनञ्चेति पुराणवार्त्ता । कलयन्-
धारयन्तम् ।

(२८८) अखिलेति ।—अखिलस्य—समदस्य, रसस्य—जलस्य, अमुरागस्य
ए इह प्रति इति भावः, कूपात्—जलाधारविशेषात् ससारकूपाक्षेति भावः,
उदचनाय—उद्धरणाय, घटीयन्त्रमालाम् इव—घटीयन्त्रानिम् इव, कूपात्
जलोद्धरणार्थं घटीयन्त्रं भाष्येने इति लीकञ्चकार । उरसि—वक्षसि ।
आपिङ्गलाग्रेण—ईषत्कृष्णाग्रेण, कूर्चकलापिन—इससृनिवयेन इत्ययं, कक्षाप
यद्वयं सम्मार्ज्जनीसाम्नायमः । सम्मार्ज्जयन्त्रं—समीधयन्त्रम् । अन्तर्गतं—इदिस्य
मित्यर्थः । निजरजोनिकरं—स रजोगुणविकारः, धूलिसञ्चयः ।

(२८०) अतीति ।—अतिनिविडेन—अतिघनेन, नीलेन—कृष्णेन, लोम
मण्डलेन—रोमनिवहनेन, निचितं—व्याप्तम् । [“निचितम्” इत्यत्र “विचितम्” इति
प्राठेऽपि स एवाय] । ज्योतिषा अन्तर्ग्यातिषा, प्राणरूपेण्येति भावः ।

(२८१) ईषादति ।—ईषत् प्रशिथिलेन—प्रश्लथेन, वनिवलेयिन—वनिवलेषु
इत्यर्थं, वध्यमानं—वेद्यमानं, तुन्दम्—उदरं यस्य तथोक्तम् । (“पिचिण्डकुचि
जठरोदरं तुन्दम्” इत्यमरः) ।

(२८२) उपवीयमानेति ।—उपवीयमानम्—आयायमानं, स्थिचो,—
नितम्बयो, (“प्रिया स्थिचो कटिप्रोथौ” इत्यमरः । कटिप्रोथौ—कक्षां नितम्बस्य-
मासपिण्डव्यौ) मासपिण्डकं यस्य तम् ।

(२८३) पाण्डुरेति ।—पाण्डुरेण—धवलेन, पवित्रेण—विष्णुदेन चौमेण—
प्रावसनेन, चावृतम्—आच्छादितं, कौपीनम्—अन्तर्वस्त्रं यस्य तथामृतम् ।

(२८४) सावटश्चेति ।—सावटश्च—सगर्वं, सवेगम् इत्यर्थं, सहटम् इति

मण्डलितेन अमृतफेनखेतश्चा योगपट्टकेन वासुकिना इव
 (२८५) अप्रतिहतानिकमन्त्रप्रभावाविर्भूतेन प्रदक्षिणीक्रिय-
 माणम्, (२८६) अरुणतामरससुकुमारतलस्य पादयुगलस्य
 निर्मलैः नखमयूखजालकैः जर्जरयन्तमिव (२८७) महा-
 निधानोद्हरणरसेन रसातलं, (२८८) तीयच्चालितशुचिना
 धौतपादुकायुगलेन हंसमियुनेन इव (२८९) भागीरथीतीर्थ-
 यात्रापरिचयागतेन (३००) आमुच्यमानचरणान्तिकं,
 (३०१) शिखरनिखातकुलकोलायमकण्टकेन वैष्णवेन

यावत्, य पश्यइत्यर्थ, —आसनविशेष, तेन मण्डलित—बलपीडितं तेन । असतेति ।
 —अमृतस्य फेनवत्, अन्यत्र —अमृतस्य—समुद्रमन्त्रतोडितस्य इति भावः, फेनैः, वेता
 —शुभा, हक—कान्ति यस्य तेन, योगपट्टकेन—प्रागुक्तेन योगिधार्यपट्टमृचविशेषेण ।

(२८५) अप्रतिहतेति ।—अप्रतिहताना—प्रतिरोद्धुम अशक्तानाम्, अमीषाना-
 नित्यर्थं अनेकेषा मन्त्राणा प्रभावेण—सामर्थ्येण आविर्भूत—उपस्थितः, दर्शयित इति
 भावः तेन । प्रदक्षिणीक्रियमाण—समन्तात् वक्ष्यमाणम् इत्यर्थः ।

(२८६) अरुणेति ।—अरुण—रक्त, यत् तामरस—पत्र, तदत्त सुकुमार—
 सुकीमल तल यस्य तदाभूतस्य । जर्जरयन्तम इव—विदारयन्तमिव ।

(२८७) महानिधानेति ।—महानिधानस्य—महानी तिथेः, महाधरत्नविशेषस्य
 इत्यर्थं उद्हरणम्—उत्तोलन, तस्मिन् यी रसः—राग तेन । रसातलं—पातालम् ।

(२८८) तीयेति ।—तीयेन—अनेन चालित—धौतम् अत एव शुचि—
 परितः तेन, अन्यत्र,—तीये चालित—सर्वथा जलेऽवस्थानात् धौतमित्येव, अत
 एव शुचि—शुभं तेन ।

(२८९) भागीरथीतीर्थेति ।—भागीरथी—गङ्गा एव, [“तेन निर्वृतम्” (४।२।६८
 पा०) इत्यपि “टिड्ढाशब्ज—” (४।१।२५ पा०) इत्यादिना डीरि रूपम्] तीये
 —पुण्येषु, तस्मिन् यात्रा—गमन, तत्र य परिचय,—सङ्गतिः, तेन आगत तेन ।

(३००) आमुच्यमानेति ।—आमुच्यमान—सिध्यमान, चरणान्तिकं—चरण-
 क्षत्रिधि यस्य तथीकृतम् ।

(३०१) शिखरेति ।—शिखरे—यत्र अये वा, निखात,—शोधित, कुलः—
 कुक्षित इत्यर्थं, कोलायमकण्टक,—कण्टकीकण्टक यस्य तेन, [एतेन विशाखिका

विशाखिकादण्डेन (३०२) सर्वविद्यामिद्विविधविभायकाप
 नयनाद्भुशेन इव सततपार्श्ववर्तिना विराजमानम्, श्वहु
 भाषिणः मन्दहासिनं, सर्वापकारिणः, कुमारब्रह्मचारिणम्,
 अतितपस्विनः, महामनस्विनं, (३०३) क्लृप्तक्रोधम्,
 अक्रुगानुरोधं, महानगरमिव (३०४) अदीनप्रकृतिशोभित,
 मेरुमिव (३०५) कल्पतरुपल्लवराशिसुकुमारच्छायं,
 कौनाभमिव (३०६) पशुपतिचरणरजपवित्रितशिरसं,
 शिवलोकमिव (३०७) माहेश्वरगणानुयातं, जलनिधिमिव

दृश्य अद्भुतसाम्यं प्रदर्शितम्] वैश्वेने—वेद्यु—वशदृश्यं, तस्यार्थं वैश्वं,
 —वैश्वनिमित्त इत्यर्थं तेन विशाखिकादण्डेन—खनिवल्लगुडेनेत्यर्थः ।

(३०२) सर्वेति ।—सर्वासां विद्यानां सिद्धौ विद्वान्—अन्तराशयं यो विनायकः,
 —विद्वानराजः, तस्य अपनयनाय—अपसारणाय अद्भुतम्—अस्त्वविशेषं तेन इव ।
 सर्वापकारिणः—सर्वेषाम् उपकारपरायणम् । कुमारब्रह्मचारिणः—नैष्ठिकब्रह्मचारिणम्
 इत्यर्थः । महामनस्विनः—प्रमत्तचित्तम् ।

(३०३) क्लृप्तक्रोधम्—अल्पक्रोधं प्रायेण क्रोधवर्जितम् इत्यर्थः । अत्रशानु
 रीधम्—अक्रुशः,—अनन्यं अनुरोधं—अनुवर्तनं, विचाराधनम् इत्यर्थं यस्य तद्योक्तं,
 महानगरसमादृतमिति यावन् ।

(३०४) अदीनेति ।—अदीना—दैन्यवर्जिता या प्रकृतिः,—समाव' तथा
 शोभितं तम् उदारप्रकृतिसित्यर्थं, अन्यम्—अदीनाभिः—दारिद्र्याविहीनाभिः,
 प्रकृतिभिः—प्रजाभिः प्रधानपुरुषैः वा शोभितम् ।

(३०५) कल्पेति ।—कल्पतरुश्या—कल्पतरुश्यां पल्लवराशयं—किसलय
 निचया तद्वत् तेषु सुकुमारा—सुकुमला सुखप्रदा च क्षाया—कान्ति अनातपइ
 यत्न तद्योक्तं तम् । ("क्षायो मूर्धेधिया कान्ति धतिविव्यमनातप" इत्यमरः) ।

(३०६) पशुपतीति ।—पशुपते—इत्यस्य चरणरजोभिः पवित्रित—पावित,
 शिरः—मन्तकम्, अक्षरं—पवित्रितानि शिरासं—अत्रापि यस्य तद्योक्तं तम् ।

(३०७) माहेश्वरेति ।—महेश्वरो देवता येषां ते माहेश्वरा — " इ "

(३०८) अनेकनदनदीसहस्रप्रचालितशरीरं, जाङ्गवीप्रवाहमिव
 (३०९) बहुपुण्यतीर्थस्थानशुचिं, धाम धर्मस्य, तीर्थं तथ्यस्य,
 कौशं कुशलस्य घननं पूततायाः, (३१०) शालां शीलस्य, चैत्रं
 चमायाः, शालेयं शालीनतायाः, स्थानं स्थितेः, आधारं धृतेः,
 आकरं करुणायाः, निकेतनं कौतुकस्य, आरामं रामणीयकस्य,
 प्रामादं प्रसादस्य, आगारं गौरवस्य, समाजं सौजन्यस्य, सम्भवं
 महावस्य, कालं कलेः, भगवन्त साक्षात् इव विरूपाक्षं
 भैरवाचार्यं ददर्श ।

["साङ्ख्य -" (४।२।१४ पा०) इत्यादिना अणि रूपम्] तत्रा गणा -समुष्ठा .
 अन्व, -मद्देशरस्य इमे माहेश्वरा, ["तस्येदम" (४।२।२० पा०) इत्यणि रूपम्]
 शे यथा, -प्रमदवर्गा, ("नथ प्रमदसङ्गीधे" इति भादनी) तै अतुयात, -अतु-
 यत तम् ।

(३०८) अनेकेति । -अनेकेषु नदनदीना सहस्रेषु प्रवाशिव -घातम् इत्यर्थं,
 शरीर यस्य, अन्व, -अनेकैर्नदनदीसहस्रै प्रचालित शरीरं यत्र तद्योक्तं तम्,
 सर्वासावेव नदनदीना सागरे सङ्गतत्वादिति भाव ।

(३०९) शक्ति । -बहुषु पुण्येषु तीर्थेषु -हरिद्वारादिपवित्रेष्वेवेषु इत्यर्थं,
 स्थानेन -स्थित्या, शुचि, -पवित्र तम् । विशेषणमित्त्वं उभयवापि तुल्याद्यर्थकम् ।
 धाम -आश्रयम् । तीर्थे -सेवम् । तथ्यस्य -सचस्य । कौश -भाष्ठागारम् ।
 कुशलस्य -मङ्गलस्य । घनन -नगरम् । पूतताया, -पवित्रताया ।

(३१०) शालां -गृहम् । शीलस्य -सुचरितस्य । चैत्र -भूमिम् । चमाया,
 -चान्ते । शालेयं -शाला एव शालेय -गृहम् इत्यर्थं । शालीनताया, -विनयि-
 ताया । स्थिते, -सर्थादाया शिष्टाचारस्य इत्यर्थं । स्थानम् -आवास । धृते,
 -धैर्यस्य । आधारम् -आश्रय । आकरम् -उत्पत्तिर्भवम् । निकेतनम् -आश्र-
 यम् । कौतुकस्य -कौतूहलस्य, तद्दर्शनाय सर्वेषामेव कौतूहलानुत्पद्यन्ते इति भाव ।
 आरामम् -उपवनम् । रामणीयकस्य -रमणीयताया । प्रामाद -इत्यर्थम् । प्रसादस्य
 -प्रसन्नताया । समाज -सोडीम् । सौजन्यस्य -सुजनताया, सदावहारस्य वा ।
 सम्भवं -उत्पत्तिस्थानम् । महावस्य -सम्भविश्रायस्य । कालम् -अनन्तम् । कले,
 -कल्पियुगस्य । विरूपाक्षं -विष्णोचनम् ।

(३११) भैरवाचार्य्यस्तु दूरात् एव राजानं दृष्ट्वा शशिन-
मिव जलनिधिः चचाल। प्रथमतरोत्थितशिथ्यनोक्य उभ्याय
प्रत्यञ्जगाम ; समर्पितश्रीफलोपायनस्य (३१२) जङ्घुर्कपं
समुद्गीर्य्यमाणगङ्गाप्रवाहद्वाद्गम्भीरया गिरा स्वस्तिगम्दम्
पकरोत् ।

नरपतिरपि (३१३) प्रीतिविस्तार्य्यमाणधवनिम्ना
चक्षुषा प्रत्यर्पयद्विव बहुतराणि पुण्डरीकवनानि,

(३१४) नलाटपट्टपर्यस्तौ च उदंगुना शिखामणिना महेश्वर-
प्रसादमिव द्वितीयनयनोद्गमेन प्रकाशयन्, (३१५) आवर्जितकर्ण-
पल्लवपलायमानमधुकरः शिवमेवासुसुन्मूलिताग्नेपपापलवमुच्य-
मान इव दूरावनतः प्रणामम् अभिनवं चकार । आचार्योऽपि,—
“आगच्छ, अत्रोपविश” इति शार्दूलचर्म आत्मीयम् अदर्शयत् ।
(३१६) उपदर्शितप्रश्रयस्तु राजा मत्तहसकलगद्गदस्वरसुभगां
मधुरमसयी महानदौमिव प्रवर्त्तयन् वाचं व्याजहार,—“भग-
वन् । न अर्हसि माम् (३१७) अन्यनृपसखलितैः खलीकर्तुम् ।
(३१८) अग्नेराजकीपिच्छिताया राजलक्ष्म्याः खलु अयं

(३१४) सजाटैति ।—ललाटपरि—भालफलके, पथसा,—पतित तेन,
उदङ्गना—उद्वतकिरणेन, शिखामणिना—चूडारत्नेन । महेश्वरप्रसादमिव—शङ्करातु-
रहम इव, द्वितीयनयनोद्गमेन—उद्वतेन द्वितीयनयनेन इत्यर्थः ।

(३१५) आवर्जितेति ।—आवर्जितेन—आन्धीभितेन, प्रणामव्यापारे इति भावः,
कर्णपल्लवेन—कर्णपट्टविन्नादिकिसलयेन इति यावत्, पलायमाना मधुकरा,—धमरा
यद्भात स, अत एव शिवति ।—शिवस्य सेवया समुन्मूलिताना—समुत्पाटितानाम्,
अग्नेवाथा—समयाथा पापाना—दुष्कृताना, लवै,—विन्दुभिः, मुच्यमान इव—दीयमान
इव । दूरावनतः,—दूरादेव आनत सन । अभिनव—सद्यः प्रवेक्ष्यं, दर्शनचषमेवेति
यावत् । शार्दूलचर्म—व्याघ्रचर्म । आत्मीय—स्वकीयम् ।

(३१६) उपदर्शितप्रश्रयः—प्रदर्शितविनयः । मत्तैति ।—मत्तस्य—दृष्टस्य,
हसस्य कल, —मधुराम्बुष्ट, गद्गदस्वर,—अर्द्धोद्गरितस्वरविशेषः, तद्वत् स्वर इति
भावः, तेन सुभगा—मनोज्ञा, मधुरमसयीम्—इन्द्रसामिकाम्, अतीव सुमधुरा-
मित्यर्थः ।

(३१७) अनेति ।—अग्नेवा दृपाथा खलितानि—दीपा, मयता सह एकासने
चपनेशनभ्यर्त्ता इति भावः तैः, खलीकर्तुम्—अखल खल कपु, सदीप सभावधिगुम्
इत्यर्थः, अग्ने गर्वाभा नृपतय बहूभिः दीपैः कलुषीक्रियन्ते, न अह तदेति भावः ।

(३१८) अग्नेपति ।—अग्नेवाथा राजा कीपेन उपिच्छिताया,—दृष्टाया, अग्ने
राजानो निर्जिता, तेषा विजितलक्ष्या कीपदृष्टि सभावति एवेति भावः, यथा,
—अग्नेः,—समवे, राजभिः, कीपेन—आपेन, गान् विभिष तथा अस्मात्

(३१८) शीलापराधो द्रविणदौरातम्यं वा, यदेवम् आचरति मयि गुरुः । अभूमिरयम उपचाराणाम् । अलम्
 (३२०) अतियन्त्रणया ; दूरस्थितोऽपि मनोरथशिष्यः अय जनो भवताम् । (३२१) माननीयश्च गुरुवत् न चङ्गहनम् अर्हति गुरोः आसनम् । आसताश्च भवन्त एव अत्र" इति व्याहृत्य परिजनोपनीते वाससि निपसाद् । भैरवाचार्योऽपि ग्रीत्या अनतिक्रमणीयं नृपवचनम् अनुवर्त्तमानः पूर्ववत् तदेव व्याघ्रा-जिनम् अभजत ।

स्वायत्तीकरणादिति भाव ईजिताया, — दृष्टाया, राजलक्ष्या, — राजश्रिया, मदीयाया इति भाव, यथा, — अश्वराजकै — समथराजसमुष्टे उपेविताया, — परिष्काराया, रविगुणसामर्थ्यादिति भाव, राजलक्ष्या, विजितशुभाशामिति भाव, लक्ष्मीर्हि चला, बहुभीम्या च, सर्वान राज्ञो विजित्य तद्व्याघ्रा एकभोग्यत्व सम्पादनात् अलायासतया अचलवदिवानाञ्च लक्ष्या मां प्रति कोप इति मन्त्रव्यम् । ["राजलक्ष्या" इत्येव "इतमक्ष्या" इति पाठे — दुर्भन्ताया लक्ष्या इत्यर्थे] ।

(३१८) शीलापराध — अतिवदीष । द्रविणदौरातम्य — चन्द्रदुर्भन्ता चन्द्र-भन्ता इति यावत् । गुरु, — पूज्य भवान मयि विषयी एवम् — इत्य राज अभिमति कृत्वा विशिष्टसम्मानादिकमित्यर्थ, आचरति व्यवहरति अय राज लक्ष्या शीलापराध द्रविणदौरातम्य वा इति अन्वय । अभूमि, — अस्मानम् अपाव मित्यर्थ, अश्रीम्य इति भाव । अभिमति आकनिर्देशः । उपचाराणा — सेवना विशिष्टसमादराणामित्यर्थ, राजोचितव्यवहाराणामिति भाव ।

(३२०) अतियन्त्रणया — अतिक्रमेण, प्रत्युत्थानादिक्रमेणस्वीकारेण इति यावत्, ["सम्यमानाऽपि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका" इति इत्या अलप्रीति स्तोत्राया] मद्परिमति भाव । मनोरथशिष्य — मनोरथेनैव शिष्यता गत इत्यर्थ, कदाचिददृष्टव्यापि न प्रभावात्किञ्च नृवा मनसैव शिष्यत्वं स्वीकृतवानिति भाव, यथा — अह भवता मनसा श्रुत् समुपध्यास्ये आश्रयकर इति भाव ।

(३२१) माननीय — सम्मानार्हम् । चङ्गहन — पादिनाक्रमण, मयादाऽतिक्रमश्च । आसता — तिष्ठतु । अनुवर्त्तमान, — अनुभोदमान, ।

आसीने च सराजके (३२२) परिजने शिष्यजने च ममु-
चितम् अर्घ्यादिकं चक्रे । क्रमेण च नृपमाधुर्यहृताम्लकरणः
(३२३) शशिकरनिकरविमला दशनदीधितिः स्फुरन्तीः
शिवभक्तोरिव साक्षात् दर्शयन् उवाच,—“तात । अतिनम्रता
एव ते कथयति गुणानां गौरवम् । (३२४) सकलसम्पत्पात्र-
ममि । विभवानरूपास्तु प्रतिपत्तयः । जन्मनः प्रभृति
अदत्तदृष्टिः अस्मि स्वपतेषु, यतः (३२५) सकल-
दोषकलापानलेन्धनैः धनैः अविज्ञीतं क्वचित् शरीरकमस्ति ।

(३२२) परिजने—राजाऽनुयायिनि जने इत्यर्थः । अर्घ्यादिकं—पूजाविधान,
चक्रे—कृतवान्, भैरवाचार्य इति टीका । नृपेति—नृपस्य माधुर्येण—रमणीयता-
गुणेन, “सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता” इति दर्पण इत्यम्—आकृष्टम्,
अतःकरण—मन इत्य तथाभूत ।

(३२३) शशीनि ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, करणानि—संयुक्तानि, निकरवत्—
समूह इव, विमला,—विशुद्धा । दशनदीधितिः,—दन्तमण्डलान् । स्फुरन्ती,—
द्योतमाना । गुणानि—विद्याविनयादीनां, रञ्जनाश्च । गौरवम्—सम्मानं, भारवत्तु,
एव अत्रे भारतिशयस्तद्वद् एव नमतीति ध्वन्यते ।

(३२४) सकलेति ।—सकलानां सम्पदान—ऐश्वर्याणां, प्राप्तं—भाजनम्,
असि—भवमि । प्रतिपत्तयः—प्रकृतय चित्तकृतय इति यावत्, विभवानां—सम्पदानम्,
अनुरूपान्तु—सदृश्य एव, “यदा तु सर्वसंपत्पूर्णा, तथा सर्वसदृशपूर्णोऽपि इति
भावः । स्वपतेषु—घनेषु, [“पश्यतिथ—” (४।४।११४ पा०) इत्यादिना स्वपतेर्दंडि
कर्म] (“इत्थं चित्त स्व पतेर विकल्पकय घनं वस्तु” इत्यमर) अदत्तदृष्टिः—
घनेषु मम दृष्टिं नालीत्यर्थं नाहं धनदालस इति भावः ।

(३२५) सकलेति ।—सकला—समया दोषकलायां,—दीधनिवद् एव,
अनन्ता,—अपय, तेषाम् इत्यन्तानि—काष्ठानि तै, यथा काष्ठे एव अपय
सदीप्यन्ते तथा घनेरेव दीधा प्रदीप्यन्ते इति भावः । शरीरक—तुच्छदृष्टिमिथ्यं-
कचित्त—कुवापि अविज्ञीतमस्ति—विज्ञीतं नास्ति, यथा,—घने अविज्ञीतं—न
विज्ञीतम् ईदृक् शरीरक क्वचित्—कुवापि अस्ति—नैवास्तीत्यर्थं, अत एव अदत्त-
दृष्टिः इति योजना ।

(३२६) भैक्षरक्षिताः सन्ति प्राणाः । दुर्गृहीतानि कतिचित्
 विद्यन्ते विद्याऽक्षराणि । (३२७) भगवच्छिवमहारकपादसेवया
 समुपार्जिता कियत्यपि सन्निहिता पुण्यकणिका । स्वीक्रियतां
 यत् अत्र उपयोगार्हम् । (३२८) प्रतनुगुणघ्राह्याणि कुसुमानि
 इव हि भवन्ति सतां मनांसि । अपि च, (३२९) विद्वत्सम्प्रताः
 श्रूयमाणा अपि साधवः शब्दा इव सुधीरंऽपि हि मनसि
 यशांसि कुर्वन्ति । विवरं विगतः कुतूहनस्य फेनधवलैः
 स्त्रीतोभिरिव अपद्धियमाणो गुणगणैः आनीतोऽस्मि कल्या-
 णिना” इति ।

(३२६) भैक्षेति ।—भिक्षया लभ्य भैक्ष—भिक्षालब्धम् अन्नादि इत्यर्थे, तेन
 रक्षिताः,—पाहिता । “रक्षिता” इत्यनेन एभिः प्राणैः यदि कस्यचित् कदाचित्
 कोऽप्युपकारी भवेत्, तदा प्राणव्यापिनापि स कर्त्तव्य इति सूचितम् । दुर्गृहीतानि
 —दुःखेन गृहीतानि ।

(३२७) भगवदिति ।—भगवत्, —“ऐश्वर्यस्य समस्य वीर्यस्य यशस्य चिद्व ।
 ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठा भग इतीन्द्रन ४” इत्युक्तपञ्चदश्यानिनः, शिवमहारकस्य—
 प्रभो शिवस्य पादसेवया—चरणशुश्रूषया । पुण्यकणिका—पुण्यलक्ष्म । यत् पुण्य-
 कणिकारूप वस्तु, अत्र—जगति, यदा—अत्र—विशाचर पुण्यकणिकयोर्मध्ये इत्यर्थः,
 यत्—वस्तु उपयोगार्हम्—उपयोगम अर्हतीति तदीकृत, क्वचित् कदाचित् उपकारितां
 ब्रजतीति यावत्, ततः स्वीक्रियताम्—आत्मीक्रियता गृह्यतामित्यर्थः ।

(३२८) प्रतन्विति ।—प्रतनुना—सख्येनेत्यर्थे सूत्रेण च, गुणेन—उपकारादिना,
 तनुना च, दाह्याणि—गृहीतुं शक्यानि । कुसुमानि इव इत्यनेन सतां मनसामतीव
 कीमलल सूचितम् ।

(३२९) विद्वदिति ।—विद्वद्भिः सम्प्रताः,—अभिप्रता, स्वीकृताश्च । साधवः,
 —सुता, विप्रज्ञाश्च, शब्दा इव, यशांसि कुर्वन्ति—प्रतिपत्ति विस्तारयन्तीत्यर्थः,
 विप्रज्ञा शब्दा यथा प्रतिपत्ति विस्तारयन्ति, सतीऽपि तथा इति भावः । विवरं—द्विष्ट,
 गङ्गाम् इत्यर्थः, अत्र—करुणमिति भावः, पाताल वा, विगतः,—गच्छत । फेनधवलैः,
 —फनवत् धवलैः,—निर्मलैः, फेनेन धवलैः,—प्रभेद्यः । कल्याणिना—कल्याण-
 भाजनेन, भवता इति शेषः ।

राजा तु तं प्रत्यवादीत्,—“भगवन् । (३३०) अनुरक्तेष्वपि शरीरादिषु इव साधूनां स्वामिन एव प्रणयिनः । युष्मद्दर्शनात् उपास्यितमेव च अपरिमित (३३१) कुशलजातम् । अनेनैव आगमनेन स्पृहणीयं पदम् आरोपितोऽस्मि गुरुणा” इति विविधाभिश्च कथाभिः चिरं स्थित्वा षट्कम् अगात् ।

अन्यस्मिन् दिवसे भैरवाचार्योऽपि राजानं द्रष्टुं ययौ । तस्मै च राजा सान्तपुरं सपरिजनं (३३२) सकोपम् आत्मानं निवेदितवान् । स च विहस्य उवाच,—“तात । क्व विभवा ? क्व च वयं वनवर्हिता ? धनोष्णता स्नायति अलं लता इव मनस्विता । खद्योतानामिव अस्माकमियम् अपरोपतापिनी राजते तेजस्विता । भवाद्दृशा एव भाजनं भूतम् ।” इति स्थित्वा च कश्चित् कालं जगाम ।

(३३३) परिव्राट् तेनैव क्रमेण पञ्च पञ्च राजतानि पुण्ड्र-रीकाणि उपायनीचकार । एकदा तु श्वेतकर्पटारुतं किमपि

(३३०) अनुरक्तेषु—अनुरागभाजनेषु शरीरादिषु इव साधूनां [“शरीरादिषु इव साधूनाम्” इत्यत्र “शरीरादिषु साधूनाम्” इति पाठान्तरम्] स्वामिन,—प्रभव, भवाद्दृशा इति श्रेय, प्रणयिन,—प्रणयवन्त, अनुरागिणो भवन्तीत्यर्थे, प्रभव सेव-केषु शरीरेषु इव अनुरक्ता भवन्तीति भावः ।

(३३१) कुशलजातम्—सङ्गतसमूहः । स्पृहणीयम्—अभिलषणीयम् । पदम्—स्थानम् । गुरुणा—पूज्येन, भवता इति भावः ।

(३३२) सकोपम्—सधनभाण्डारम् । निवेदितवान्—अर्पयामास । धनोष्णता—धनदर्पेणेति यावत् । स्नायति—स्नानं प्राप्नोति । अलम्—अल्पम् । मनस्विता—प्रशस्तमनस्कता । खद्योतानामिव—ज्योतिरिद्रव्यानामिव, कौटर्माण्यविशेषाणामिव इत्यर्थः । अपरोपतापिनी—न परान् उपतापयतीति तथोक्ता, धनिनान् तेजस्विता परोपतापिनी इति भावः । भूतम्,—सम्पदः । एवमद्दृश्या इत्यर्थे इत्यत्र च्छेदकः, तथा च न मादृशा इति भावः ।

(३३३) परिव्राट्—भैरवाचार्येण प्राक् प्रेषितं स भिक्षुः । तेनैव क्रमेण—प्राक् प्रदर्शितप्रकारेण । उपायनीचकार—उपहारोक्तवान् । श्वेतकर्पटारुतम्—श्वेत-

आदाय प्राविशत् । उपविश्य च पूर्ववत् स्थित्वा मुहूर्तम् अत्र-
वीत्,—“महाभाग । भवन्तम् आह भगवान्, यथा अस्मच्छिष्यः
पातालस्वामिनामा ब्राह्मणः । तेन ब्रह्मराक्षसहस्तात् अपहृतो
महाऽसिः अट्टहासनामा । सोऽयं भवद्भ्रजयोग्यो गृह्यताम्”
इत्यभिधाय अपहृतकर्पटाच्छादनात् परिजनात् आचकर्षं
शरद्भगनमिव पिण्डतां नीतं, (३३४) कालिन्दीप्रवाहमिव
स्तम्भितजलं, नन्दकजिगीषया कृष्णकोपितं कालियमिव कृपा-
यतां गतं, लोकविनाशाय प्रकाशितधारासारं प्रलयकालमेघ-

वसनाच्छादित, किमपि वक्षति शेष । “महाभाग” इति सम्बोधन प्रकृतीपयोगि
इति मन्त्रस्य भाग्यदवताप्रसादलाभस्य आशुभाविवात् । भगवान्—भैरवाचार्यं,
भवन्तमाह किमिति ? तद्विवाह, यथेति—अस्मच्छिष्य पातालस्वामिनामा ब्राह्मण,
कश्चिदसौति शेष । तेन—पातालस्वामिने शयं । महाऽसिः,—महान् तरवारि ।
अपहृतेति ।—अपहृतम्—अपनीत कर्पटाच्छादन—वस्त्रावरण येन तयोक्तात्,
परिजनात्—अनुवरजनादिशयं, [“कर्पटाच्छादनात् परिजनात्” इत्यत्र “कर्पटाव
च्छादनात् परिवारात्” इति पाठे,—वस्त्रावृतात् सुद्वकीर्षात् इत्यर्थे । “आचकर्षं”
इत्यस्य “कृपायुग” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । प्राक्—“नेतकर्पटावृतात् किमपि आदाय
प्राविशत्” इत्यनेन स्वयमेव आदाय प्राविशत् इति वक्ष्यते, न तु अन्यस्य कश्चित्
प्रवेशः, अत्र तु “परिजनादाचकर्षं” इत्युक्तं, चित्तमेतल पूर्वीकृताव्यवरोधसम्बन्ध
भ्यात् । “परिवारात्” इति पाठे न काऽप्यनुपपत्तिः, तत आचकर्षं विरोधासम्बन्धात्] ।
शरद्भगनमिव—शरत्कालिकाकाशमिव, पिण्डता नीतं—घनत्व प्रापित, नैर्मीत्यादिति
भावः, न तु शीघ्रात्, अत्रै कृष्णताया वक्ष्यमाणत्वात्, यथा,—पिण्डता नीतं—
लोहव गमितं, (“लोहोऽसौ शक्तक तीक्ष्ण पिण्डः काशायसायसी” इत्यमरः) ।

(३३४) कालिन्दीप्रवाहमिव—यमुनासौत इव, स्तम्भितजल—स्थिरौकृत
कीधम्, कृष्णवर्णत्वात् कालिन्दीप्रवाहमिव इत्युक्तं, तथा सूर्यकिरणप्रतिबिम्बित प्रकाशो
। यथा आचकर्षमशी दृश्यते, अस्मिन्पि चलय-भासुरत्वात् तथात्वे दोऽव्ययम् । नन्दक-
जिगीषया—नन्दकस्य—विषी सुद्वविशेषस्य जिगीषया—विजयेच्छया, कृष्णकोपित
—कृष्णेन कोपित, दमनादिति भावः, कालियमिव—तदास्य यमुनावासिन नागविशेषम
इव । लोहविनाशाय—शरत्कालायाय, प्रकाशित, व्यतीकृत, धारासार,—धाराः

खण्डमिव नभस्तलात् पतितं, (३३५) दृश्यमानविकटदन्त-
मण्डलं हासमिव हिंसायाः, हरिबाहुदण्डमिव कृतदृढमुष्टि-
ग्रहं, सकलभुवनजीवितापहरणक्षमेण कालकूटेन इव निर्मितं,
(३३६) कृतान्तक्रीपानक्षतमेन इव अयसा घटितम्, अति-
तीक्ष्णतया पवनस्पर्शेन अपि रूपेव कण्ठं, (३३७) मणिसभा-
कुट्टिमपतत्प्रतिविम्बच्छद्मना आत्मानम् अपि द्विधेव पाटयन्तम्,
(३३८) अरिशिरम्हेदलग्नैः कर्चैरिव किरणैः करालितधारं,
मुहुर्मुहुः (३३९) तडिदुम्भेपतरलैः प्रभाचक्रच्छुरितैः जर्जरितातपं

सम्पात, धारायाः,—निशितायस्य, सार —चौत्कर्षे यस्य तथोक्तम् । प्रलयकाल
मिघखण्डमिव—कल्पानकालिक्रजलदाशमिव, महानीलोऽम्बलाभासत्वात् ।

(३३५) दृश्यमानेति ।—दृश्यमानानि विकटानि—करालानि, दन्तखण्डानि
—दशनराज्य यस्मिन् तथाभूतम्, कणवर्णस्य अमेरतीवोऽन्वत्यात् कणवर्णाया
दिवाया शुभ्र दाम्भिवेशुमेत्या । कर्णेति ।—कृत,—खित, दृढ —कठिन,
मुष्टिग्रह—मुष्टिवत् यस्मिन् तम्, अन्यत्,—कृत दृढ यथा तथा मुष्टे,—
मुष्टिकनामाभुरस्य ग्रह—ग्रहण येन तथाभूतम् ।

(३३६) कृतान्तेति ।—कृतान्तस्य—यस्य, क्रीपान्त,—क्रीपादि, तेन तपम्
—सण्णम्, अत्र एव यस्मिन्मिति भाव तेन अयसा—लोहेन । अतितीक्ष्णतया—
अतिनिशितत्वेन तैश्चाद्य तन्वाच्चाद्यते तनु च अन्योन्यसङ्घर्षेण कण्ठि इति दृढयम् ।
रूपेव—कोपेनेव कण्ठं—रणसम्, अतितीक्ष्णप्रकृतिकोऽपि स्वप्नेनापि कोपकारणेन
इदरीति इति लोका ।

(३३७) मणौति ।—मणिसभाकुट्टिमेषु—मणिसयसभातलेषु, पतत यन् प्रत्ति-
विम्ब तस्य छद्म—छदम्, तदेव छद्म वा तेन । पाटयन्—विदारयन्तम्, अतितीक्ष्णा
दिति भाव ।

(३३८) अरोति ।—अरोका—शत्रूणां, शिरासि, तेषां केदेन सदा,—
सदा तैः, कर्चैरिव—केशैरिव, कणवर्णस्य तस्य किरणानामपि कण्ठाभवात्
कर्चैरिवेशुमेत्या, करालितधार—करालिता—व्याप्त, धारा यस्य तथोक्तम् ।

(३३९) तडिदिति ।—तडिता—विद्युताम्, सम्भेदा,—विकास, तदन्त
प्रदानि—अपदानि तैः । प्रभाचक्राणां—किरणमण्डलाणां, क्षुरितैः,—क्षुरणैः,

खण्डशङ्खिन्दन्तमिव दिवसं, कटोन्नमिव कालरात्रेः, कर्षीत्यल-
मिव कालस्य, (३४०) श्रीङ्गारमिव क्रीर्यस्य, अलङ्कारम्
अहङ्कारस्य, कुलमित्रं कौपस्य, देह दर्पस्य, सुसहायं साहसस्य, अपत्य
मृत्यो, आगमनमार्गं लक्ष्म्याः, निर्गमनमार्गं कीर्तिः कृपाणम् ।

अवनिपतिस्तु तं गृहीत्वा करेण (३४१) आयुधप्रीत्या
प्रतिमानिभेन आनिङ्गन्निव सुचिरं ददर्श ; सन्दिदेश च,—
“वक्तव्यो भगवान्, (३४२) परद्रव्यग्रहणावज्ञादुर्विदग्धम् अपि
हि मे मनो युष्मद्विषये न शक्नोति वचनश्चित्कमव्यभिचार-
माचरितुम्” इति । परिव्राट् तु गृहीते तस्मिन् परितुष्टः
“स्वस्ति भवते, साधयामि” इत्यक्त्वा निरयासीत् । नृपश्च प्रकृत्या
वीररसानुरागी तेन कृपाणेन अमन्यत करतलवर्तिनीं मेदिनीम् ।

उन्नेरैरित्यर्थं, जलारत,—खण्डखण्डीकृतं, सन्दीकृत इति यावत्, आलय,—
सूर्यालीक येन तयोक्तम्, अत एव दिवस खण्डश्च,—खण्डखण्ड इत्या इत्यर्थं,
इन्दन्तमिव—पाटयन्तमिव ।

(३४०) श्रीङ्गारमिव—उपक्रममिव, प्रारम्भमिवेति भावः, यथा—अभ्युपगममिव,
स्त्रीकारमिवेत्यर्थं (“आमुपक्रमे । प्रथमे चाभ्युपगमे” इति मेदिनी) । क्रीर्यस्य—निहुर
साया । कुलमित्र—कुलेन—वशपरम्परया, मित्र—सुहृद्म् । अपत्य मृत्योरिति ।—
असंभरणसाधनत्वात् पैतृकगुणस्य पुत्रे सदावसन्नात्मनत्वाच्च अवीरपत्यत्व तस्य बोद्धव्यम् ।
कृपाणम्—अस्त्रम् ।

(३४१) आयुधप्रीत्या—आयुधे—अस्त्रे, या प्रीतिः,—अनुरागः, वीरसुखभा-
वश्चिरिति भावः तथा । प्रतिमानिभेन—प्रतिविम्बच्छलेन स्वस्येति शब्दः, वपणस्यच्छे-
दत्र आत्मप्रतिविम्बसद्रूपशादिति भावः । सन्दिदेश—वाचिकं कथयामास । भगवान्
—भैरवाचार्य इति भावः ।

(३४२) परेणि ।—परेषां द्रव्याणि—धनानि, नेया चरण, तस्मिन् अवज्ञा
—अनादरः, तथा इविदग्ध—दुर्विनीत हसन् इति यावत् । वचनेति ।—वचनस्य—
आज्ञावाक्यस्य व्यतिक्रमः,—लङ्घनमेव, व्यभिचारः,—दीप तम् । साधयामि—
शब्दयामि, ‘प्रायेण अन्तक साधि गमे स्थाने प्रयुज्यते’ इति द्रपणात् । [“साध-
यामि” इत्युक्त्वा “साधयामि” इति पाठः,—शब्दयाम इत्यर्थः] ।

अथ ब्रजसु दिवसेषु एकदा भैरवाचार्य्यो राजानम्
(३४३) उपद्वरे सोपग्रहम् अवादीत्,—“तात । स्वार्थालसाः
परोपकारदत्ताथ प्रकृतयो भवन्ति भव्यानाम् । भवादृशाश्च
अर्थिदर्शनं महोत्सवः, प्रयाचनम् आराधनम्, अर्थग्रहणम्
उपकारः । भूमिरसि सर्व्वलोकमनोरथानाम् ; येन अभि-
धीयसे, श्रूयताम् ;—(३४४) भगवतो महाकालहृदय-
नाम्नो महामन्त्रस्य क्लृप्तसगम्बरातुलेपेन आकल्पेन कल्प-
कथितेन महाश्मशाने जपकोट्या (३४५) कृतपूर्व्वसेवोऽस्मि ।

(३४३) उपद्वरे—एकान्ते, रहसि इति यावत्, (“उपद्वरं समीपे स्यादेकान्ते
ष्वनपसकम्” इति मेदिनी) सोपग्रह—मानुकूल माध्यर्चनमिति भावः, (“उपग्रहः
पुमान् वन्द्यामुपशीनेऽनुकूलने” इति मेदिनी) । स्वार्थालसा,—स्वकार्यपराधुखा इत्यर्थः ।
भव्यानाम्—सम्बन्धानाम् । अर्थिदर्शनं—याचकदर्शनं, महोत्सवः,—आनन्दजननम् ;
भवादृशा अर्थिनो दृष्ट्वा महात्मन् आनन्दम् अनुभवन्ति इत्यर्थः । प्रयाचनम्—याज्ञा,
आराधनं—पूजनम् । अर्थेषु याचमानेषु आग्रानम् आराधितं मन्यन्ते इति भावः ।
[“प्रयाचनम्” इत्यथ “प्रणयनम्” इति पाठोऽपि स एवाथ] अर्थग्रहणम् उपकारः,
—अर्थेषु अर्थान् गृह्णन् आत्मानम् उपकृतं मन्यन्ते इत्याशयः । भूमिः,—पाम् ।
सर्व्वेति ।—सर्व्वलीकानां—सर्व्वेषां प्राणिनां, मनोरथानाम्—अभिधावाद्याम्, सर्व्व एव
त्वा सदैव मनसा स्मरन्ति इति भावः, यदा,—समीरथानां—मनोऽभ्युत्पूरथानामित्यर्थः ।
यदा अपि भूमौ गच्छन्ति इत्यपि व्याज्यत । अभिधीयसे—कथ्यसे, त्वम एवमिति शेषः ।

(३४४) भगवतः,—ईश्वरस्य इत्यर्थः । महाकालेति ।—महाकालस्य
—इत्यस्य, हृदय—हृदयनिहितं वस्तुमिति महाकालहृदय, तत् नाम यस्य तथोक्तस्य ।
“जपकोट्या” इत्युत्तरेषान्वयः, जपकोट्या—कोटिसङ्काकत्रयेण इत्यर्थः । क्लृप्तेति ।—
क्लृप्ता,—क्लृप्तवर्णाः, सन्न,—माल्यानि, अस्वराणि—वसनानि, अनुलेपा,—
अनुनेपनानि, गन्धद्रव्याणि इत्यर्थे यस्मिन् तथाभूतेन, आकल्पेन—वैशिनं परिच्छेदेनेत्यर्थः,
(“आकल्पधैरौ जेपथ्य प्रतिकर्म्म प्रसाधनम्” इत्यमरः) । कल्पकथितेन—कल्प,—
शास्त्रम्, इतिकर्त्तव्यतासमूहोपदेशकं इत्य इत्यर्थः, (“कल्प शास्त्रे विधी न्वादी—”
इति मेदिनी) तत्कथितेन—एतन्व्याहामन्त्रविधानपथोक्तेन ।

(३४५) कृतमिति ।—कृता पूर्वे सेवा येन तथाभूत् ।

(३४६) तस्य वेतालसाधनावसाना सिद्धिः । अमहायैश्च सा
दुरवापा, त्वञ्च अलम् अस्मै कर्मणे । त्वयि च गृहीतभरे
भविष्यन्ति अपरे सहायाः त्रयः । एकः न एव अस्माकं टीटिभ-
नामा (३४७) बालमित्रं भस्करो, यो भवन्तम् उपतिष्ठते,
द्वितीयः स पातालस्वामी, अपरो मच्छिष्य एव कर्णतालनामा
द्राविडः । यदि साधु मन्यसे, ततो नीयताम् अयं दिङ्नागहस्त-
दीर्घो गृहीताट्टहासी निशामेकाम् एकदिक्षु खार्गलतां बाहुः” ।

इति कृतवचसि च तस्मिन्, (३४८) अम्भकारं प्रविष्ट
इव दृष्टदीपप्रकाशः (३४८) प्राप्तीपकारावकाशः प्रमुदितेन
अन्तरात्मना नरेन्द्रः समभाषत,—“भगवन् । परम् अनुगृहीतो-
ऽस्मि, अनेन शिष्यजनसामान्येन निदेशेन कृतपरिग्रहमिव

(३४६) तस्य—तादृशमन्त्रजपस्येत्यर्थः । वेतालमिति ।—वेतालमन्त्र—शिवानु-
चरमेतस्य, भूताधिष्ठितशक्तव्यशेषस्य वा, साधन—वशीकरणम्, अवसान यस्याः
तथाभूता, सिद्धिः,—साफल्यम्, वेतालसाधनकृते सा सिद्धिः न लभ्यते इति भावः ।
सा—मिदं अमहायै,—सहाय्यस्यै, दुरवापा—दुर्लभा । अल—समर्थं, (“अलं
व्यर्थं समर्थं” इत्यमरः) । अस्मै कर्मणे—मत्साहाय्यादित्यर्थः, [“नमः स्वामि—”
(२।३।१६ पा०) इति अलशब्दयोगे चतुर्थी] । गृहीतभरे—भारं गृह्णीतीत्यर्थः ।

(३४७) बालमित्र—शैशवसुहृत् । भस्करो—परित्राटः । उपतिष्ठते—उपासे,
[“उपाहेवपूजासङ्गतिकरणमिवकरणपथिष्विति वाच्यम्” (वा०) इति सङ्गति-
करणार्थे तट] । द्राविड,—द्राविडदेशीयः । साधु—समीचीनम् । दिङ्नागहस्त-
दीर्घं—ऐरावतशिल्पवद्व्ययम् । एकदिक्षु खार्गलताम्—एका दिक्, तस्या मुखस्य
खार्गलताम्—अवरोधकदण्डताम् । बाहुः, त्वेति शेषः, सशस्त्रं सन् एकस्या रात्रौ
मम वेतालसाधनविषये साहाय्यं कुरु इति भावः ।

(३४८) अम्भकारं प्रविष्ट इव—तिमिरगत इवेत्यर्थः । दृष्टदीपप्रकाशः,—
अवलोकितदीपालोकः । [“दृष्टदीपप्रकाशः” इत्यत्र “दृष्टप्रकाशः” इति पठे,—दृष्टः
प्रकाशः,—बालीकं देन तथाभूतः] ।

(३४९) प्राप्तेति,—प्राप्त उपकाराय—प्रत्युपकाराय इत्यर्थः, अवकाशः,—समयः,

“आत्मानम अवेमि” इति । ननन्द च तेन नरेन्द्रव्याहृतेन भैरवा-
चार्य्ये ; चकार च मद्भेतम्—“आगामिन्याम् एव असित-
पञ्चचतुर्दशीक्षपायाम् इयथा वेनायाम् अमुष्मिन् महाश्वशान-
समीपभाजि शून्यायतने शस्त्रहित्तीयेन आयुष्मता दृष्टव्या
वयम्” इति ।

(३५०) अथ अतिक्रान्तेषु अह सु, प्राप्तायाञ्च कृष्णपञ्च-
चतुर्दश्या, शैवेन विधिना दीक्षित क्षितिपालो नियमवान्
अभूत् । (३५१) कृताधिवासञ्च सम्पादितगन्धपुष्पधूप-
माल्यादिपूजं खड्गम् अदृष्ट्वासं सहायम् अकरोत् । तत परि-

भैरवाचार्य्यकृतीपकारपरिगोषायम् इति भाव देन तथाभूत् । स्मृदितम्—प्रदष्टेन ।
अनुरोधना—अनुरोधः । शिष्यति ।—शिष्यत्वेन—अन्तेवामिनोक्षेप सङ्घ कान्त्य—
समानस्य भाव, तुन्दता इत्यथ तेन, शिष्यजनोचितनेत्यथ । निदेशेन—आज्ञया ।
कृतेति ।—कृत परिशद—यदणम् आश्रयदानम् इति भाव यस्य तथोक्तम्,
भवत्परिजनामरस्यथ । अवेमि—वामि मन्वे इत्यथ । नरेन्द्रव्याहृतम्—राजवचनेन ।
सद्वतम्—इद्वतम् । [“आगामिन्यामि” इत्यत्र “अस्मान्नेवागामिन्याम्” इति
पाठान्तरम्] । असितपञ्चचतुर्दशीक्षपाया—कृष्णपञ्चचतुर्दशीराशौ । इयथा वेनायाम्
—एतत्परिमित समये । महाश्वशानसमीपभाजि—महाश्वशानस्य समीपं मज्जते इति
तथाक्ती महाश्वशानसकृत्त्रत्तन इत्यर्थं शून्यायतने—निजने म्यानि श्वशान्ति वा ।

(३५०) अथति ।—अतिक्रान्तधु—अतीनेषु अह सु—त्रिमेपु । [“प्राप्ता
याञ्च कृष्णपञ्चचतुर्दश्याम्” इत्यत्र “प्राप्तायाञ्च तस्यामिष कृष्णचतुर्दश्याम्” इति पाठान-
न्तरम्] । अथन विधिना—शिवोपासनाविधानेन दीक्षित,—सप्रत कृतनिद्रम्
इत्यथ । [दीक्षिताती निद्रा (११११०२ पा०) इति कश्चिन्निद्राया रूपम् ।
“क्षितिपाल” इत्यत्र “क्षितिप” इति पाठान्तरम्] । नियमवान्—व्रतनिष्ठ ।

(३५१) कृताधिवासम्—कृत अधिवास,—व्रतदिनात् पूर्वदिने गन्धादिना
सन्कार यस्य त, (“सन्कारो गन्धमाल्याद्यै य स्यात् तत् अधिवासनम्” इत्यत्र
रीक्रे) । सम्पादितति ।—सम्पादिता—कारिता, गन्धपुष्पधूपमाल्यादिभिः पूजा
यस्य तथोक्तम् । [“गन्धपुष्पधूप” इत्यत्र “गन्धधूप” इति पाठान्तरम् । “अदृष्ट्वास
सहायमकरोत्” इत्यत्र “अदृष्ट्वासमकरोत्” इति पाठान्तरम्] । “तत” इत्यत्र

एते दिवसे केनापि कर्मसाधनाय क्लृप्तरुधिरबलिविधानासु
इव लोहितायमानासु दिक्षु, रुधिरबलिलम्पटासु च वेताल
जिह्वासु इव लम्बमानासु च रविदीधितिषु (३५२) नरे
न्द्रानुरागेण इव गृहीतापरदिशि स्वयमेव दिक्पालतां चिकी-
र्षति सवितरि, यातुधानीषु इव वर्द्धमानासु तरुच्छायासु,
पातालतलवासिषु विघ्नाय दानवेषु इव उत्तिष्ठन्तु तमोमण्ड-
लेषु, नभसि पुञ्जीभवति रौद्र कर्म दिदृक्षमाणे इव नक्षत्र-
गणे, विगाढायां शर्व्व्यां, (३५३) सुप्तजननिःशब्दे स्तिमिते

“राजा नगरात् निरगात्” इत्युत्तरैषान्वयः । परिणति—अवसान गते । [अत्र “परि-
णते दिवसे” इत्यादिषु सर्व्वत्र “यस्य च भावेन—” (१।३।३७ पा०) इत्यादिना भावे
सनसौ ज्ञेया] । केनापि जनेनेति शेषः । कर्त्तव्येति ।—कृतम—अनुष्ठित, रुधिरेष—
रक्तैः, बलिविधान—पूजाविधि यासां तथोक्तासु इव लोहितायमानासु—सञ्चा-
रागरञ्जितासु इति भावः । रुधिरिति ।—रुधिरबलिषु—रक्तोपहारमात्रिषु इत्यर्थः,
लम्पटा,—लुब्धा तासु वेतालजिह्वासु इव—भूतरसनासु इव, रविदीधितिषु—सूर्य-
किरणेषु ।

(३५२) नरेन्द्रानुरागेण—राजादुरक्त्वा । [“नरेन्द्रानुरागेण इव” इत्यत्र “नरे-
न्द्रानुरागेण” इति पाठान्तरम्] । गृहीतेति ।—गृहीता अपरा—पश्चिमा, दिक्
येन तथोक्तेः । [“स्वयमेव” इत्यत्र “स्वयमेव” इति पाठान्तरम्] । सवितरि—सूर्ये ।
यातुधानीषु—राक्षसीषु इव, (“राक्षस कौण्डिन्यं क्रव्यात् ..... । यातुधान पुण्य-
जन ॥” इत्यमरः) वर्द्धमानासु—वृद्धिं गच्छन्तीषु लम्बमानासु इत्यर्थः ।
पातालतलवासिषु—रसातलाभ्यन्तरस्थितेषु । [“पाताल
वासिषु” इति पाठान्तरम्] । विघ्नाय—कार्यव्याघाताय राक्ष इति भावः । तमो
मण्डलेषु—तिमिरनिचयेषु । नभसि—आकाशे पुञ्जीभवति—बहुजीभवति, कृष्ण
पक्षरजत्या नक्षत्राणि बहुलानि दृश्यन्ते इति भावः । रौद्र—दारुणम् । दिदृक्षमाणे
इव—द्रष्टुमिच्छति इव [“द्राक्षु—” (१।३।५० पा०) इत्यादिना मन्त्रनक्ष दृश्ये-
तकि “लृ—” (३।३।२४ पा०) इत्यादिना शान्ति रूपम्] । दिदृक्षणीपि एकत-
पुञ्जीभवन्ति इति दृश्यन्ते लोके । विगाढायां—घनीमृताया शर्व्व्या—रक्षन्त्याम् ।

(३५३) स्तिमिते ।—सुप्ता,—निद्रिता, जना यस्मिन् तथोक्तः, अत्र एव ।

निशीथे राजा (३५४) सान्तःपुरं परिजनं वक्ष्यित्वा,
(३५५) वामकरस्फुरत्करुः दक्षिणकरेण उत्ख्वातं खड्गम्
अट्टहासम् आटाय, विसर्पता च खड्गप्रभापटलेन नीलाशुक-
पटेन इव दर्शनमयात् (३५६) अवगुण्ठितनिखिलगात्रयष्टिः,
अनादित्याऽपि अनुगम्यमानो राजलक्ष्मणं पृष्ठतः, (३५७) परि-
मललग्नमधुकरवेणिञ्चाजिन केशिपु इव कर्मसिद्धिम् आकर्षन्,
एकाकी नगरात् निरगात्, अगाच्च तं देशम् ।

निशब्द,—शब्दरहितं तद्वत् । क्षिप्तिते—नृषीभूते इति भावः । [“निशब्दे
क्षिप्तिते” इत्यत्र “निशब्दनिमित्ते” इति समसपाठान्तरम्] । निशीथे—अडरावे,
(‘अडरात्र निशीथी वी’ इत्यमरः) ।

(३५४) सान्तःपुरम्—अन्तःपुरम्—अन्तःपुरवर्तिन्य स्त्रिय इत्यर्थः, तद्वर्तिन्य,
परिजन—सज्जनम् इत्यर्थः, वक्ष्यित्वा—प्रताये, गोपायित्वा इत्यर्थः ।

(३५५) वामेति ।—वामे—सध्ये, करे—हस्ते, स्फुरन्—दीप्यमान, रवस्त्रवित-
त्वादिति भावः, करुः,—खड्गमुष्टि यस्य तथाभूतः, (“करुं खड्गादिमुष्टौ स्यात्”
इत्यमरः) । उत्ख्वातं—निष्कीर्तितम् इत्यर्थः । विसर्पता—प्रसरता, खड्गप्रभापटलेन
—असिच्छटासमुष्टेन, नीलाशुकपटेन इव—नीलाशुक—हृण्णवसनमेव, पटः,—
तिरस्कारिणी तेन इव । अत्र उपमेयोपमानयोः खड्गप्रभापटलनीलाशुकपटयोः अवैधर्म्य-
वाच्यसाध्यनिवन्धनीपमाऽलङ्घति । सङ्घोषमा रति कश्चित् ।

(३५६) अवगुण्ठितेति ।—अवगुण्ठिता—आच्छादिता, निखिला—समया,
गात्रयष्टि,—शरीरदण्ड येन वस्त्रं वा तयोक्तं, खड्गस्य नीलवर्णप्रभया रक्षितसर्व्वं
दृष्ट इत्यर्थः, शाणसमुच्चलान् खड्गात् निःसृतनीलप्रभया विन्दुवित्तवियद्वतया
नीलाशुकावतवन् परिलक्ष्यते इति भावः । अनादित्याऽपि—अनाद्यप्रयाऽपि, राजलक्ष्मण
—राजशिया, अनुगम्यमानः,—अनुस्रियमाणः, एतेन प्रभूतलक्ष्मीनाम सूचितः ।

(३५७) परिमलिति ।—परिमलेन—अतिमनोहरगावसौरभेण, (“स्यात् परि-
मलोऽतिमहातिमनोहरगन्धयोश्चापि” इति मैदिनी) लशाना—ससक्ताना, सधुकराणा
—भमराणा, वैषि—राजिः, तस्या सैव वा व्याजः,—हृन्ने तेन । कर्मसिद्धि—
कार्यसाधन्यम् । एकाकी—असहायः । देशं—स्थानम् । [“तं देशम्” इत्यत्र “तमु-
द्देशम्” इति पाठिग्वि स एवार्थः] ।

(३५८) अथ प्रत्युज्जम्भुः ते त्रयोऽपि (३५८) द्रौषि-
रूप कृतवग्नीण इव सौप्तिके (३६०) सन्नदाः, स्राताः, सन्विणः,
भृष्टहीतविकटवेगाः, (३६१) कुसुमशेखरसञ्चारिभिः क्रिय-
माणमन्त्रशिखावन्धा इव गुञ्जङ्गिः पट्चरणै, (३६२) उष्णीष-
पट्टकान् लनाटमध्यवटितविकटस्वस्तिकाग्रन्थीन् महामुद्रा-
वन्धान् इव धारयन्तः मूर्धभिः, (३६३) एक-श्रवण विवर-
विततविमलदन्तपत्रप्रभालेपधवलितकपोलैः मुखैः आपिबन्त

(३५८) अथेत्यादि ।—प्रत्युज्जम्भुः,—प्रत्युद्धतवन्त, राजान इव तद्वन्धानाश्च
मुत्सृष्ट इत्यर्थः । अथ,—टीटिभ कर्णताल-पातालसामिन इत्यर्थः । [“त्रयोऽपि”
इत्यत्र “अथ” इति पाठान्तरम्] ।

(३५८) द्रौषीति ।—द्रौषम्यापच द्रौषि,—अश्रुत्याना, रूप,—रूपाचार्य,
कृतवग्नी—यादववीरविशेषे ते इव । सौप्तिके—सुप्तेषु भव सौप्तिक तस्मिन् महाभारतीय
सौप्तिकाख्ये पत्रेषु इत्यर्थः । [“तव भव” (४।३।५३ पा०) इति ठञि रूपम्]
पुरा दुर्वर्धने भयोरी समरपतिने अश्रुत्याभादयम्भय प्रभी प्रीतिमुन्मादनाय पाश्व-
शिविरे भृष्टशुष्माधिष्ठिते सुप्तेषु सर्वेषु अश्रुतिषु सैनिकवीरषु कथमपि प्रविश्य सर्वाणि
सैनिकानि अनाश्रयति भारतौ वाचां ।

(३६०) सन्नदा,—बन्धिता परिहृतवग्नाश्च इत्यर्थः, (“सन्नद बन्धित सञ्जी
दग्निती व्यूढकट्ट” इत्यमरः) । स्राता,—कृतस्नाना । सन्विणः,—मालाधारिणः ।

(३६१) कुसुमेति ।—कुसुमशेखरेषु—शिशोभूषणभूतपुष्पमालासु इत्यर्थः, सखर
भोजिते ते । पट्चरणै,—मधुकरै, क्रियमाणा मन्त्रेश शिखावन्धा,—कायवन्धा,
प्रसिद्धा देवा ते इव ।

(३६२) उष्णीषपट्टकान्—शीर्षावरणकपटान् । लनाटेति ।—ललाटेत्य—
भालस्य मध्ये घटितः,—रचितः, विकटः,—दृढः, स्वस्तिकाग्रन्धिः,—स्वस्ति—ग्रन्थः, तस्यै
हिना स्वस्तिका—स्वस्तिकाकार इत्यर्थः, यन्त्रिः,—वन्धविशेष येषु तान् । महामुद्रा-
वन्धानि—महान् मुद्रावन्धा,—वीराचारानुष्ठेयवन्धनविशेषा तानि च । मूर्धभिः,
—शिरोग्भिः ।

(३६३) एकेति ।—एकस्मिन् श्रवणविवरे—श्रीवरन्त्रे, विमता—विभ्रूता,
विमलस्य—विशदस्य, दन्तपत्रस्य—शजदन्तनिष्ठपत्राकारस्य कर्णभूषणविशेषस्य
इत्यर्थः, या प्रभा—दीप्ति, तस्या लेपः,—आलेपनम्, यद्वा,—प्रभा—दीप्ति,

इव (३६४) निशाचरापचयचिकीर्षया शार्ध्वरम् अन्धकारम्,
 (३६५) इतरकर्णावलम्बिनां रत्नकुण्डलानाम् अच्चाच्छया
 रुचा गीरोचनयेव मन्त्रपरिजप्तया समालम्बा, स्वप्रतिविम्बगर्भान्
 कर्ममिदये (३६६) दत्तपुरुषोपहारान् इव उल्लामयन्तः निशि-
 तान् निस्त्रिंशान्, (३६७) निशितनिस्त्रिंशांशुमन्तानमीमन्तित-
 तिमिराम् (३६८) आत्मीयदिग्भागसंरक्षणाय त्रिधैव त्रियामां

सा एव लिपः,—आलिपनसुधा तेन, [“प्रभानिप—” इत्यत्र “प्रभाऽऽलीकलिप—”
 इति पाठे,—प्रभा, तस्या आलोकः,—उद्यत, तेन लिपः, प्रभाया आलीक एव
 लिप इति वा तेन] धवलिता,—सितोक्तता, कपीना,—गण्डदशा येषां तैः ।
 आपिपन इव—प्रमत्त इव ।

(३६४) निशाचरेति ।—निशाचराणां—रावसानाम्, अपचयचिकीर्षां—
 अपकारेच्छा, हानिकरयोच्छा इत्यर्थं तथा । शार्ध्वरं—शर्व्वेरी—रात्रि, नक्ष भव शब्दः
 त—रात्रिकालिकम्, निशाचरा निशासु अन्धकारे एव प्रभवन्ति, अन्धकारापगमे तेषां
 प्रभावाभावेन अपकारसाधनस्य सौकर्यादिति भावः ।

(३६५) इतरकर्णावलम्बिनाम्—अपरकर्णलम्बमानानाम् । अच्चाच्छया—
 अतिनिर्मलया, रुचा—प्रभया, गीरोचनयेव—गीरोचना—मातृलिकद्रव्यमेद तथा,
 पौतप्रभवेति भावः । मन्त्रपरिजप्तया—मन्त्रेण परिजप्ता—विशोधिता तथा । समा-
 लम्बा,—अनुलिता । स्वप्रतिविम्बगर्भान्—स्वस्य प्रतिविम्ब—प्रतिच्छाया, कर्म—
 अन्धकारे येषां तान् । कर्ममिदये—कार्यमिदयवम् ।

(३६६) दत्तेति ।—दत्त,—अनुदत्त, पुरुषोपहार,—नरवनि येष्व तानिदं,
 निशितान्—लीलान्, निस्त्रिंशान्—खड्गान्, (“खड्गे तु निस्त्रिंशच्छासामिरिष्टय”
 इत्यमर) लज्जासंयन्तः,—सुसालयन् ।

(३६७) निशितनिस्त्रिंशेति ।—निशितनिस्त्रिंशानां—शाशितखड्गानां [“निशित-
 निस्त्रिंशाद्यु—” इत्यत्र “निस्त्रिंशाद्यु—” इति पाठान्तरम्] अयुसन्ताने,—प्रभानिवचे,
 सौमन्तितानि—विभक्तानि इति यावत्, तिमिरादि—तमानि यस्यां ताम्, त्रयाणां तेषां
 खड्गवयप्रभया तत्रत्याश्वकारनिरसनात् अन्धव चाश्वकारव्याप्त्यात् सौमन्तितिमिरानिदं
 प्रतीयमानामिति भावः ।

(३६८) आत्मीयेति ।—आत्मीय,—स्त्रीय, [“आत्मीय—” इत्यत्र “आत्मीयात्मीय—”
 इति पाठे,—स्त्रीयस्त्रीय इत्यर्थः] दिशां भागः,—दिग्भू, रश्मिषीया दिक् इत्यर्चं

(३७६) रक्तचन्दनानुलेपिनी (३७७) रक्तस्रगम्बराभरणस्य उत्तान-
शयस्य शवस्य उरसि सपविश्य (३७८) जात जातवेदसि मुख-
कुहरे (३७९) प्रारब्धाग्निकार्यं, (३८०) कृष्णौष्णीषं, कृष्णाङ्गरागं,
कृष्णप्रतिसरं, कृष्णवाससं, (३८१) कृष्णतिलाहुतिनिभेन
विद्याधरत्वष्टण्याया (३८२) मानुषनिर्माणकारणकालुष्य-
परमाणुनिव क्षयम् उपनयन्तम्, आहुतिदानपर्यस्ताभिः प्रेतमुख-
स्यर्गदूषित प्रक्षालयन्त्यिव आशुशुक्ष्णं करनखदीधितिभिः,

(३७६) रक्तेति ।—रक्तचन्दनम् एव अनुक्षिप रक्तचन्दनानुलेप, स विद्यते
इत्येति तयोक्तस्य, रक्तचन्दनानुलिप्तस्यैव ।

(३७७) रक्तेति ।—रक्तं—रक्तवर्णं, स्रगम्बरे—माल्य वसने, आभरणे यस्य
तथाभूतस्य । उत्तानशयस्य—उत्तानशयिनः, ऊर्ध्वमुखशयिन इत्यर्थः । [“उत्तानादिषु
कूर्तुषु” (वा०) इति शीङ्घातो अचि रूपम्] शवस्य—स्यतदेवम् ।

(३७८) जातेति ।—जातः,—उत्पन्नः, उल्लिख इत्यर्थः, मन्त्रबलेनेति भावः,
जातवेदाः,—अप्रियंभ्रातृ तयाभूने, (“अप्रियंभ्रातरि वरि . . . जातवेदा-
ज्ञानपातः ॥” इत्यमरः) मुखकुहरे—वदनगह्वरे ।

(३७९) प्रारब्धेति ।—प्रारब्ध—प्रकालम्, अप्रिकार्यं—हीनं यिन तयोक्तम् ।

(३८०) कृष्णेति ।—कृष्णं—कृष्णवर्णम्, उष्णीषं—शिरोवेष्टनवसन यस्य तथा-
भूतम् । कृष्णाङ्गरागं—कृष्णवर्णविलेपनम् । कृष्णप्रतिसरं—कृष्णवर्णद्वन्द्वम्,
[“ना चमूत्रघने हस्तत्वे प्रतिसरीऽम्बियाम्” इत्यमरः] । कृष्णवाससं—कृष्ण-
वसनपरिधायिनम् ।

(३८१) कृष्णेति ।—कृष्णतिलानाम् आहुतिनिभेन—आहुतिच्छलीन, विद्याधरत्व-
ष्टण्या—विद्या धरतीति विद्याधर—देवधीनिविग्रहः, तस्य भावः तत्त्व, तस्य दृष्ट्या—
दृष्ट्या तया, आत्मनो विद्याधरत्वलाभेष्टया इत्यर्थः ।

(३८२) मानुषेति ।—मानुषस्य—मानवस्य, स्रस्येति भावः, निर्माणं—सृष्टिः, तस्य
कारणानि—उपादानसामग्रा, कालुष्यपरमाणवः—मालिन्धपरमाणव तानिव, तिलानां
कृष्णत्वात् परमाणुनामपि कालुष्योत्प्रेक्षा, क्षयं—नाशम्, उपनयन्तम्—प्रापयन्तम् ।
आहुतेति ।—आहुतिदाने—अग्नौ इवनौदद्व्यभिलेपकाले, पर्यस्ता,—पतिता
ज्ञाभिः, करनखदीधितिभिः—इक्षानवमधुर्वै । प्रेतैति ।—प्रेतस्य—शवस्य, मुखस्यर्ग-
दूषितम्—अपविदम्, आशुशुक्ष्णम्

(३८३) धूमानोहितेन चक्षुषा क्षतजाहुतिमिव हुतभुजि
पातयन्तम्, (३८४) ईषद्विह्वताधरपुटप्रकटितसितदग्धनशिखरेणु
दृश्यमानमूर्त्तमन्वाक्षरपङ्क्तिनेव मुखेन किमपि जपन्त, (३८५)
होमग्रमस्त्रेदमन्विलप्रतिविम्बिताभि आसन्नदीपिकाभि दहन्त
मिव मिहये मर्वावयवान् (३८६) अमावस्यम्विना बहुगुणेन
विद्याधरराज्येनेव ब्रह्मसूत्रेण परिगृहीत, महाभैरव भैरवाचार्य्यम्
अपश्यत्, उपसृष्ट्य च अकरोत् नमस्कारम्, अभिनन्दितश्च
तेन स्वय्यापारम श्रन्वतिष्ठत ।

—अग्निम् (“अग्निर्वैशानरो वाङ् । शिखावानाश्रयुवणि ॥” इत्यमर)
प्रखालयन्तमिव—शोधयन्तमिव ।

(३८३) धूमन्त ।—धूमन आलोहितम्—आरक्तं तेन, चक्षुषा—रजस
क्षतभुजि—अग्नौ क्षतजाहुतिमिव—रक्ताहुतिमिव पातयन्त—प्रक्षिपन्तम् । इत्य-
मानविषयोपयोगतया रक्ताहुतिरिव नासम्भाव्या इति ।

(३८४) इषदिति ।—ईषद्विह्वलेन—अपानुरीधादन्वय्यात्तेन अधरपुटन
प्रकान्तान—प्रकाशितानि सिताना—धवन्ताना दग्धाना—दन्तान् शिखराणि
—अगणि यस्य तथाक्तन इषदद्विह्वलादेवात् शिखरप्रकटन बीह्वयम् । अत
एव दृश्यमानन्ति ।—दृश्यमाना मूर्त्ता—मूर्त्तमती मन्वाद्या—प्रवशादीनाम् अक्षर
पङ्क्ति —वक्षराणि यव तादृश्यम् ।

(३८५) हीमन्त ।—हीमन्त य अम —शान्ति तेन मन्त्रमन्विलानि—
अमर्निगतघर्षादिकानि तेषु प्रतिविम्बिता —प्रतफलिता ताभि । आसन्नदीपिकाभि
—सन्दीपवात्प्रदीपे प्रतिविम्बयदृषापपश्यन्त आसन्नात् पद प्रयुक्तमिति शब्दम् ।
सिद्धौ—विद्याधरत्वलाभाय इत्यर्थ ।

(३८६) अमावसाब्धना—शुद्धादिल म्बना । बहुगुणेन—बहुतनुना उच्छ्वासात्
अप्युक्तम् च । विद्याधरराज्येन—तत्प्राप्त्यर्थव्योनिविद्याया राजत्वन [“विद्याधर
राजनेत्र” इत्यत्र “विद्याराजनेत्र” इति पठे—विद्याधरत्—शुद्धविद्विष्य सत्तेषु ।
अस्मन् पाठे विद्याराजपद—बहुगुणेन—पुन पुनरावृत्तिनेन पुन पुनरुद्धरितनेत्यर्थ,
बहुगुणस्यप्रवर्तति वा] । ब्रह्मसूत्रेण—सूत्रपथीनेन । महाभैरव—विद्यापमभिय

अवान्तरे पातालस्वामी (३८०) शतक्रतवीम् आशाम्
अङ्गीचकार, कर्णतालः कौवेरी, परिव्राट् (३८८) प्राचेतसीम् ।
राजा तु (३८९) वैशङ्खवेन ज्योतिषा अङ्घ्रितां ककुभम्
अलङ्कृतवान् ।

(३९०) एवञ्च अवस्थितेषु प्रतिदिशं दिक्पालेषु, दिक्-

अतिभयङ्करा वा । अभिनन्दित, —अभ्यर्चित । तेन—भैरवाचार्येण । [“परि-
वृष्टीत, महाभैरव भैरवाचार्यम्” इत्यत्र “परिवृष्टीत भैरवाचार्यम्” इति
पाठान्तरम्] । स्वव्यापार—स्वकार्यं, भैरवाचार्योक्तमिति शेष । अन्वतिष्ठत्—
अन्वपालयत् ।

(३८७) शतक्रतवीं—शतक्रतु, —इन्द्र, तस्य इय शतक्रतवी तां, प्राची-
मिष्यथ आशा—दिश (“दिशसु ककुभं क्वाष्टा आशाश्च हरितय ता” इत्यमर)
अङ्गीचकार—अधितः । “अङ्गीचकार” इत्यनेन सर्वेषामिषा स्वेष्टापरिपुङ्गव
प्रकृतितमिति । कौवेरी—कुर्वेरमन्त्रिणी, कुर्वेरपालिता वा उदोचीमिष्यथ ।

(३८८) प्राचेतसीं—प्रचेतसा—वक्ष्णेन अधिहिता प्राचेतसी ता, प्रतीची-
मिष्यथ । [“तस्य निवास” (४१-१६२ पा०) इत्यपि उोपि ह्यपसिद्धि] ।

(३८९) वैशङ्खवेन—विशङ्खनाम मूर्ध्वगम्य राजा, तस्य इदं वैशङ्खं तेन,
ज्योतिषा—तेजसा, अङ्घ्रिता—चिह्निता तां, दक्षिणामिति यावत् । ककुभं—
दिशम् । दक्षिणस्याम् इत्यङ्गोरमङ्गलशोधकत्वात् वैशङ्खवेनेत्युक्तम् । पुरा विशङ्खनाम
राजा समरीरी दिक् जिगमिषु सत्राय गुरु वशिष्ठमन्त्रकृत् । स तु नैतत् स्वया
अधिक्रियते इत्यवज्ञातवान् । ततो गुरुपुत्रैरपि अवज्ञातं गुरुवेषिष्यं विद्यामिषं शरव-
मगन्तु । तेन च कृतघ्नं समरीरी दिक् गच्छन् ईश्वराज्ञेन गुरुवेषी इति स्वर्गान्
निराकृत एवन् विश्वामिवम् उद्वेगमाद, —“सुने । वायम् मा गरुके पतनम्”
इति । आत्मशाठ्याय प्रायितं विश्वामिवथ तत्रैव अन्तरीय दक्षिणदिक्पातमिति
“तिष्ठ” इति उवाच, ततश्च असी तदेव अद्यापि स्थित । तत्र स्थान विशङ्खनाम
इति ज्ञायते, एवं पुराणवाक्तां अवाप्तुमश्रेया ।

(३९०) एवमिषादि ।—प्रतिदिशं—सर्वांषु दिक्षु, दिशि दिशि इत्यर्थे
आभीशोऽन्वयीभाषणम् । [“प्रतिदिशम्” इति षड् पुनःकान्तरे न दृश्यते] । दिक्-
पालेषु—दिशो रक्षकेषु, पातालस्वामिप्रभृतेषु अशुभं इत्यर्थे । दिक्पालेति ।—दिक्-

पालभुजपञ्जरप्रविष्टे (३८१) साधयति विस्रब्धं कर्म भैरवं
भैरवाचार्यं, (३८२) अतिधिरं कृतकोलाहलेषु निष्फल-
प्रयत्नेषु प्रत्यूहकारिषु शान्तेषु कौणपेषु, गन्तति अर्द्धरात्रममये
(३८३) मण्डलस्य नातिदधीयसी उत्तरेण अकम्भात्
(३८४) प्रलयमहावराहदृष्टाविवरमिव दर्शयन्ती मही अदी-
र्यत । सहसैव च तस्मात् विधरात् आशाधारणीच्छित्त इव
‘आलानलोहस्तम्भः’ (३८५) महावराहपीथरस्कन्धपीठः,

पालानाम्—एषां पातालस्त्रामिप्रधतीनां दिग्दर्शितां, मुञ्जा,—बाहव एव,
—“अजिह्वशि—” (उ० १ पा० २८ सू०) इत्यादिना बाधघाती कुप्रत्यये इकारादशे
अपम] पञ्जराधि, तेषु प्रविष्ट तपिभू, अकुतोभये इति भावः ।

(३८१) विस्रब्धं—निशब्द विश्रब्ध वा यथा तथा, एतद्विमित्तमेव राजादीनां
साहाय्यग्रहण बोद्धव्यम् । साधयति—अनुतिष्ठति ।

(३८२) अतिधिरं—दीर्घकाल व्याध । प्रत्यूहकारिषु—विघ्नकारिषु । शान्तेषु
—शान्ति प्राप्तय, निश्चिन्तेषु इत्यर्थः । कौणपेषु—राक्षसेषु (“राक्षस कौणप
कथ्यात” इत्यमर) । गन्तति—अतिगमति ।

(३८३) मण्डलस्य—प्रागुक्तमध्यालङ्कितमण्डलाकाररेखाया । नातिदधीयसी
—नातिदूरवर्तिनी इत्यर्थः । उत्तरेण—उत्तरस्यां दिशि । [“एतन्न्यतरस्याम्—”
(५।३।३५ पा०) इत्यादिना सपस्यन्तस्य एनप तदकनन योगात् “एनपा—”
(२।३।३१ पा०) इत्यादिना “मण्डलस्य” इति षष्ठो] ।

(३८४) प्रलयति ।—प्रलये—प्रलयकाल महावराह,—आदिवराह, जल-
मग्न्याया वृषिण्या उद्धारक नारायणावतारविग्रह इति धावन, तस्य दृष्टा—दृश्यन्,
तस्या विवर—संकृत रश्मूम् इव इत्यर्थः, दर्शयन्ती—प्रकटयन्ती । [“मही” इत्यत्र
“चिति” इति षोडशान्तरम्] । अदीर्यत—स्रयमेव विधा अभवत् इत्यर्थः । विधरात्—
रथात्, “पुरुष उन्मगाम” इति उत्तरेण सन्त्य । तमेव विग्रहादि, आश्रयादिभिः ।
—आशाधारण,—दिग्गज, पातालस्य इति भावः, तेन उरिल्लस इव—उपरि धिम
इव, आलानलोहस्तम्भ,—आलान—गजवन्धन (“आलान वन्धनभे” इति इतिप्रकरणे
अमर) तदर्थे लोहस्तम्भ—लोहनिमित्त विपुलं श्यूषाविशेष इत्यर्थः । लोहपटन
पुरुषस्य दृढशरीरत्वं लक्षणवर्णनलोक्तम् ।

(३८५) महावराहइति ।—महावराहइत्य इव पीथर—स्थूल, मासुनमित्यर्थः,

नरकासुर इव भुवो गर्भात् उद्भूतः, वनिदानव इव भिच्चोत्थितः
 पातालम्, इन्द्रनीलप्रासाद इव (३८६) उपरिज्वलितरत्नप्रदीप,
 (३८७) सिन्धुनीलघननिविडकुटिलकुन्तलकान्तमौलिः,
 (३८८) उन्मीलन्मानतीमुण्डमाल, गद्गदतया स्वरस्य स्वभाव-
 पाटलतया च चक्षुषः क्षीव इव योवनमदेन, (३८९) बलाङ्गल
 दामकः, (४००) करसम्पुटमृदितया मृदा (४०१) दिङ्गाग-
 कुम्भाभौ चंसकूटी पुनः पुनः पङ्कयन्, (४०२) सान्द्रचन्दनपङ्क

स्त्वप्युत्तम—असफलक, फलकावत् विलत स्थाय इत्यर्थं यस्य तथोक्त । नरकासुर
 इव—भूमिगत असुरविशेष इव । गर्भात्—कुक्षे, उदरादित्यर्थं, अथलरादिति यावत्,
 (“कुञ्चिभूषाभंका गभा” इत्यमर) इन्द्रनीलप्रासाद इव—नीलकान्तार्थनिमित्त
 ह्यर्थम् इव ।

(३८६) उपरीति ।—उपरि—ऊर्ध्वभागे, ज्वलितौ—प्रदीपौ, रत्नप्रदीपौ—
 मणिमयदीपौ, नैवे इति भाव यस्य तथाभूत ।

(३८७) सिन्धुति ।—सिन्धु—मण्डपै, मौलि—कण्ठवर्णै, घनै,—अविरलै,
 निविडे,—सङ्घर्षे, हृदयैरात वा हृदयमूलैरित्यर्थं, कुटिलै,—भङ्गिमङ्गि, कुञ्चितैरित्यर्थं,
 कुन्तलै,—केशै, कान्त,—मनोज्ञ, मौलि,—किरीट यस्य तथोक्त । (“मौलि
 किरीटौ धम्मिञ्जे चडाधामनपसकम्” इति मेदिनी) ।

(३८८) उन्मीलादिति ।—उन्मीलन्ती—स्फुरन्ती मानतीमुण्डमाला—मानती-
 पुत्रशेखरप्रहार यस्य तथाक्त । गद्गदतया—कण्ठस्फुटतया । स्वभावपाटलतया—सहज-
 वक्तव्या । क्षीव इव—मत्त इव ।

(३८९) बलाङ्गलिति ।—बलात्—बलत, गले—कण्ठे, दाम—मान्य यस्य
 तथाभूत, धावन्धमानवचीलप्रहारवष्टिक इत्यर्थं ।

(४००) करीति ।—करवी सम्पुटेन—योगेन, समुद्रकाकार-रचितकरवद्वेन
 इत्यर्थं, मृदितया—क्षुण्णतया । मृदा—मृत्तिकाया ।

(४०१) दिङ्गागकुम्भाभौ—ऐरावतकुम्भानिभौ, चंसकूटी—स्तम्भशिखरे, स्तम्भौ
 पविभागौ इत्यर्थं पर्वतमण्डपेन समुद्रतटदृक्कम्भौ इत्यर्थं वा, पङ्कयन्—कर्ममयन्,
 मङ्गरीधाना रीत्यनुसारेण कर्ममेव लिप्पन इत्यर्थं ।

(४०२) सान्द्रंति ।—सान्द्रेण—घनेन, चन्दनपङ्केन—कर्ममितचन्दनेनेत्यर्थं ।

दत्ते अथवस्याभ्यासकै (४०३) अतिमितचलधरग्रकलगाग्नि
इव शारदाकाशैकदेश, (४०४) केतकीगर्भपदपाण्डुरस्य
चण्डातकस्य उपरि चामतरीकृतकुक्षि, (४०५) कक्ष्याबन्ध
विधाय विनामविक्षिप्तेन धवलज्यायामफालीपटान्तेन धरणि
तनगतेन धार्यमाण इव पृष्ठत शिपेण, (४०६) स्थिर
स्यनोरुदण्ड, भूमिभङ्गभजन इव मन्यराणि स्थापयन्
पटानि, (४०७) निर्भरगर्भगुरु कायमपि शैलम्

दृष्टचन्द्रमाराण इति भाव [चन्द्रपद— इत्यत्र "चन्द्रमन्त्र—" इति
पाठात्तराय स पद्य] दत्तान—वरासतानि है । अथवस्याभ्यासक—अथ
वस्या—अथवाअवस्या इत्यत्र स्यासका—चन्द्रका वृन्दाकागा इत्यत्र इत्यत्र
तै यदा—स्यासक—वर्षासका पाठव विनैवानुल्लसचन्द्रनादाभारण्य ("स्यासक
पुमि वा इत्यत्र उद्भूत इति भादनी) ।

(४०३) अतीत ।—अतन्नेन—अतन्नेन कलधराणा—मघाना शकलन
—सुष्ठुन शरित इव—अतन्नेन इव कलगत इव इत्यत्र [शारदशब्दो मत्तद्वि
इतिचि निर्द्धम्] शारदाकाशैकदेश—शरत्कालकालगतकभाग ।

(४०४) केतकीत—केतकी गभरवम् अभ्यन्तरच्छेद तन्त पाण्डुर—
धवल तस्य चण्डातकस्य—परधानवसनभन्त्य अथाप चण्डातकशब्दं उक्तमाह
नातामर्द्धापयन्तस्व न वसन्—म्यन तासाप अत्र उ—वाराण पसामार वसन्
विशेषा वाह्य । चामतरीकृतकुक्षि—अतश्चम चोणत नन्तर

(४०५) कक्ष्याबन्ध बन्धरत्न कक्ष्याबन्धिमिषय ।—कक्ष्याबन्धरत्न लोका नक्षिपु ।
धवलता ।—धवल—अथ स्यासक—वशापण आयत इत यावत व्यानपरकाल
दीर्घा वा फालीपटान्—कालवन्धमान् तस्य धराणतन्तान् भू—अथ चण्डनम् ।
[धराणतन्तान् इति पाठात्तरम् धार्यमाण इव गच्छमाण इव अथ चण्डन
नामत्त । इत्यत्र धार्यमाणेन व्यायतत्वात् धर पदस्यगतवाच्ये तथैवविधा—वा व इत्या

(४०६) स्थिरात—स्थिरो—दृष्टे स्थिरो लक्ष्मणो यस्य नक्षत्र ।
भूमौ त—भूमि—शायत्या भूमिभजन—नाशमनेन रसे तन्मगनामइत्या इति
भाव । मन्यराणि—मन्दमवाराणोप्य म्यपयन्—अपयन् ।

(४०७) निर्भरार ।—निभरत्—निरातमयत्, गर्भे—अद्वारात् रत्न—

इव गावम् उद्वहन्, (४०८) दर्पेण स्वन मुहुर्मुहुः तरमि दिग्
 गिते दोष्णि वामे तिर्यक् उत्तरे च दक्षिणे लङ्काकण्ठे
 (४०९) कुण्डलिते चण्डास्फोटनटाडारैः (४१०) कर्मविघ्न
 निर्घातानिव पातयन्, एकैन्द्रियविकलमिव जीवनोकं कुर्वन्,
 (४११) कुवलयदलश्यामलः पुरुष उज्जगाम, जगाद च
 विहस्य (४१२) नरसिहनादनिर्घोषवोरया भारत्या.—

(४१३) “भो विद्याधरीशुद्धाकामुक । किम् अयं
विद्याऽवलेपः ? महायमदो वा ? यत् अस्मै जनाय अविधाय
(४१४) बलिं बालिश इव सिद्धिम् अभिलषसि ? का ते
दुर्बुद्धिरियम् ? एतावता कालेन हेत्वाधिपतिः अस्य भवाम्ना
एव लब्धव्यपदेशस्य देगस्य नागतस्ते (४१५) श्रौत्रोपकण्ठं
श्रीकण्ठनामा नागोऽहम् । अनिच्छति मयि का गतिः
(४१६) ग्रहगणस्य अपि गन्तुं गगने ? (४१७) भुनाथोऽपि
अयम् अनाय, तपस्वी, यस्तु त्वाद्दृशे श्रौवापसदौ उपकरणी-

(४१३) भो विद्याधरीति ।—विद्याधर्या—दिवानिर्वर्षेवस्त्रियां शुद्धया—
आदरेण आकाङ्क्षा वा (“अहाऽऽदरे च काङ्क्षायाम्” इति मद्रिनी) कामुक —
अभिलाषी लक्ष्मणो । विद्याधरीतिपदप्रयोगे भवाम्नादनाद्यं बोद्धव्यं अहापददृष्टेः
चट्टावैफल्यावोधनाय विद्याधरीश्वेन अज्ञा विद्यते नाद्यासु अतस्तु लक्ष्मणो
भविष्यतीति भावः । विद्याऽवलेपः,—विद्याशून्यः । महायमद —सङ्घर्षासिद्धाव-
लान्तोऽयम् । अस्मै जनाय—महानिन्दर्थ इति आत्मनिन्दः । “अस्मै” इत्यादि
संज्ञा गन्धोत्तकमधमन्त्यम् ।

(४१४) बलि—पूजाम अविधाय—अदत्ता । बालिश इव—मूर्ख इव ।
(“मूर्खवैधर्जानिशा” इत्यमरः) । “अभिलषसि” इति पठ कामनावैफल्यासुप्तकम् ।
भवाम्ना—मदीयित नास्यैव लब्धव्यपदेशस्य—प्रायःअभिधानस्य, सङ्घाततत्त्वैर्बोधं, अस्य
देशस्य—श्रीकण्ठाऽऽजनपदस्य इत्यर्थं हेत्वाधिपतिः,—चक्रवर्ती मुसामी इत्यर्थः ।

(४१५) श्रौत्रोपकण्ठ—श्रौत्रयो उपगत कण्ठम् उपकण्ठं श्रुतिसमीपम्
इत्यर्थः, [“अथाद्दृशं ज्ञानाद्यर्थे द्वितीयया (वा०) इति समासः] श्रीकण्ठनामा
नाग एतद्व्यसामी, तया एतावताऽपि कालेन न श्रुतं किम् ? इत्यर्थः ।

(४१६) ग्रहगणस्यापि—दक्षा,—रव्यादयः, तेषां गणं तस्य, मद्रिच्छया
चेचराणामपि न शक्तिं खमुत्पतित, किमु मातवराकाणामिति भावः ।

(४१७) भुनाथ,—भूषाल, अयम्—पुण्यभूति इत्यर्थः । अनाय—अस्मा
निकः, यद्यस्य कोऽपि स्वामी अन्यास्यत तदा एतन्मन्त्राणां पारात स्वारायस्यदिति
भावः । तपस्वी—वराक, अधुत इत्यर्थः, यद्दृश्यं धूर्त्वं तत्रा प्रतास्ति इति भावः ।
य,—भूषाल इत्यर्थः । त्वाद्दृशे,—लक्ष्मणे । [“यस्तु त्वाद्दृशे” इत्यत्र “य त्वाद्दृशे”

क्रियते । सहस्र इदानी सह अमुना (४१८) दुर्नन्दस्य
दुनयस्य फलम्” इत्यभिधाय च निष्ठुरै प्रकीष्टप्रहारै दीनपि
टीटिभप्रभृतीन् अभिमुख प्रधावितान् सशरीरावरणरूपाणान्
अपातयत् ।

(४१८) अथ अपूर्वार्धविषयवशात् अग्रस्तत्रणे अपि अमर्ष
स्वदक्कलेन अनेकसमरपीतम असिधाराजलमिव वमद्भि श्व
यवैरपि रोमाञ्जनिभेन मुक्तशरशतशल्थनिकरभरलघुमिव आत्मान
रणाय कुवद्भि, (४२०) अट्टहासेन अपि प्रतिविम्बिततारागणन
स्यट्टट्टधवलदन्तमालम् अवज्ञया हसतेव कथ्यमाननत्वाव

इति पाठान्तरम्] । शवापसम् — शवाधम । उपकरयौक्रियते — प्रलोभ्य सहायौ
क्रियते इत्यर्थः ।

(४१८) दुनरेन्द्रस्य — कुराज्ञा । दुनयस्य — शक्तिस्तस्य । निष्ठुर — निदर्य
प्रचल्लोरित्यथ प्रकीष्टप्रहारै — प्रकीष्टस्य — इलावयव वधस्य प्रहारै अपटाघात
इति वाञ्छ (“अस्तीपार प्रगण्ड स्यात् प्रकीष्टस्य चाप्यथ इत्यमरः) । अभिमुखं
प्रधावितान् — नाम लब्धौक्त्य प्रच कृतानित्यथ । सशरीरिति । — शरीरावरण — वध
रूपाण्य — स्वदु ताभ्या सह वक्तमानान् असिधाराजलितान् इत्यथ ।

(४१८) अत्रात् — “अथ” इत्यस्य “नरनाथ सावज्ञम अवादीन इत्यन्तरे
न्वावध । अपूर्वेति । — अपूर्व — अ भनव अतपूज इत्यथ याऽधिषय —
निभक्तन तस्य श्वयम् — आकणन तस्मात् अग्रस्तत्रण्य — अग्रस्तत्रण्य — अग्रस्तत्रण्य इत्थं
— अत दीया त, अन्वाघातमलभमान इत्यथ । अमर्षस्य अकलन — अमर्ष —
क्रोधन य सद — अर्थाद्भम तस्य कलन — व्याजन । अनकेति — अनकतु
समरेषु — सट्टभिषु पीतम — आस्तादतम असिधाराजलमिव — वधशतसयुजस्य
धाराजलमिव वमद्भि — उद्भिरादि श्वयवै — अट्ट रोमाञ्जनिभेन — अट्टेन
अकलन मुक्त — नि सारित शरशतानि — बाणसमूह शल्थनिकरा — इत्य
समूहा एव भरी येन तदाभूत अत एव लघु — भाररहित तस्य रथाय —
बुद्धकन्दस्य [“तादस्य चतुर्थी वाच्या (४२०) इति चतुर्थी] ।

(४२०) अट्टहासेन — अट्टाहसन अ सना प्रातरिन्वित — प्रतिफलन तारा
गण — नववन्द्य अस्मिन् तन । अट्टिति । — अट्ट — अट्ट ट्टटा धवला — ट्टटा इत्य

दृशः (४२१) परिकरवन्धविभ्रमभ्रमितकरनखकिरणचक्रवालेन
 व्यपगमनाशङ्कया नागदमनमन्त्रमण्डलबन्धनेनैव रुन्धन् दशदिशः,
 नरनाथः सावज्ञम् अवादीत्,—“अरे (४२२) काकोदर !
 काक ! मयि स्थिते राजहंसे न जिज्ञेहि वलि याचितुम् ?
 अमीभिः किं वा परुषभाषितैः ? भुजे वीर्यं निवसति, न वाचि,
 प्रतिपद्यस्व शस्त्रम् । अयं न भवसि । (४२३) अष्टहीतहेतिषु
 अशिक्षितो मे भुजः प्रहर्तुम्” इति । नागस्तु (४२४) अना-
 दृततरम्,—“एहि, किं शस्त्रेण ? भुजाभ्यामेव मनजिम

गान्ता—दशदिशेषी यत्र तद्यथा तथा, हसनेव—हास कुर्वन्तेव । कथ्यमानेति ।—
 लब्धमान—कनिधैर्धमान, प्रजाशुभमान इति यावत् अशस्त्रैरैरवयवै अट्टहासिन
 व इति भावः, सत्वस्य—सत्साहस्य, बलस्य वा, अवदम्,—वेग यस्य तथाभूत् ।

(४२१) परिकरति ।—परिकरवन्ध,—कटिवन्ध, तस्य विभ्रमेष—वेष्टया,
 व्यापारिष्वेत्यर्थं, भ्रमितयो,—चलितयो, करयो,—हसयो, नखकिरणानां चक्रवावं
 —मण्डलं तेन । व्यपगमनाशङ्कया—शूलो पलायनसंभावनदोषार्थं । नादीति ।—
 नायाना—सर्पाणां, दमनमन्त्र,—शासनमन्त्र, माहडादि इत्यर्थं, तेन ही मण्डल-
 वन्ध,—मण्डलाकारवन्धविभ्रम, मण्डलतन्त्रप्रसिद्ध ऐन्द्रादिवन्ध इत्यर्थं, यत्र स्थितो
 पाग न पलायित प्रभवतीति भावः तनेव, रुन्धन्—आवृण्वन् । सावज्ञम्—भावद्वेषम् ।

(४२२) काकोदर ।—काकवन्ध—हाससम्येव, सदरं यस्य, यदा,—काकम्
 —द्वेषत कुम्भिलगतिमत सदरं यस्य, तन्धमुद्धौ काकोदर ।—रे भुजङ्ग ।
 (“ भुजङ्गाऽहिभुजङ्गम । चक्षु यथा काकोदर कणौ ॥ इत्यमरः) काक ।
 —इति साधिसपाङ्गि, काकवत् निर्लज्ज इति भावः । राजहंसे—हृष्येष्टे, कलहसे च,
 (“राजहंससु काहसे कलहमे नृपानमे” इति मेदिनी) । जिज्ञेहि—लज्जसे । वलि
 —पुजा, पूजाविधौ ऐत्र तण्डुनादिकञ्च, (“वलि पूजोपहारयो” इत्यमरः) । काकाना
 वलिभोजन प्रसिद्धम् । परुषभाषितैः,—कट्टुक्तिभिः । प्रतिपद्यस्व—गृह्यात् । अयम्
 —द्वेष इत्यर्थं, न भवसि—न तिष्ठसीत्यर्थं, तमिति ज्ञेयं, न जीवसि इति भावः ।

(४२३) अष्टहीतहेतिषु—अष्टहीतशस्त्रेषु, (“रवेरधिंश्च शस्त्रेषु वज्रिज्वाला
 च हेतय” इत्यमरः) अशिक्षितं,—अज्ञानं, अनभ्यस्त इत्यर्थं ।

(४२४) अनादृततरम्—सावज्ञातिशयमित्यर्थं । एहि—आगच्छ । किं शस्त्रेण इ

भवतो दर्पम्" इति अभिधाय आस्फोटयामास । नरपतिरपि
 (४२५) निरायुधम् आयुधेन युधि लज्जमानो जेनम् उक्त्य
 सवर्गफलकम् अट्टहासम् अस्मिन् अर्द्धाङ्कस्य उपरि ववम्भ
 बाहुयुद्धाय कक्ष्याम् । ययुधाते च (४२६) निर्दयास्फोटन-
 स्फटितभुजरुधिरशीकरसिन्धुमानी शिलास्तम्भैरिव पतङ्गि-
 बाहुदण्डैः शब्दमयमिव कुर्वाणो भुवनं तौ । न चिराच्च पातया-
 माम भूतले भुजङ्गं भूपति । जग्राह च केशेषु, (४२७) उच्च-
 खान च शिरश्चेतुम् अट्टहासम्, अपश्यच्च वैकल्यकामालाऽन्त-
 रेण अस्य यज्ञोपवीतम् । उपसंहृतग्रस्तव्यापारय अवादीत्,—
 "दुर्विनीत । अस्ति ते (४२८) दुर्नयनिर्वाहवीजम् इदं, यतो
 विश्वमेव आचरसि चापलानि" इत्युक्त्वा उत्तसर्ज तम् ।

—शब्दस्य किमपि प्रयोजन नास्तीत्यर्थः । भनविम—माश्रयामीत्यर्थः । आस्फोटयामास—
 आस्फोटयामास, बाहो कराघातम अकार्षीदित्यर्थः ।

(४२५) निरायुधम्—अशस्त्रम् । आयुधेन—शस्त्रेण । बाहुयु—परिभ्रम्य ।
 अट्टहास—तदास्य भैरवाचाशब्दश्च खड्गम्, अट्टहासयद्वयेनेव असौ गम्यमाने पुनरङ्गि-
 पदयुक्त प्रशसायै, "प्रशसायं सामान्यपदप्रयोग" इति रुद्रटानुशासनादवगन्तव्यम् ।
 अर्द्धाङ्कस्य—ऊर्ध्वरुधिरपर्वनास्फादकवल्गुविशेषस्य । कक्ष्या—शसनरज्जुम् ।

(४२६) निर्दयेति ।—निदय—निष्ठुरं, यत आस्फोटन—महोरधं, परस्परं
 बाह्वीर्दसतलप्रकारेण शब्दकरणमित्यर्थं, तिल स्फुटितस्य—विचलस्य, भुजम्भ रुधिराया—
 —रत्नाना शीकरं,—विन्दुभि, सिन्धुमानी—आयुधमानी इत्यर्थं । पतङ्गि परस्परदण्ड
 इति भावः । न चिरात्—अविवादिष्यं ।

(४२७) उच्चखान—उच्चोत्थयामास इत्यर्थः । वैकल्यकामाला—तिर्यग्गच्छो-
 विनभिन्नादिशेषम् अकारणं—मन्त्रे ["अकारणकारणं युद्धे" (१।१।४ पा०) इति
 अकारणोक्तं यीशे वितीया] । मालाऽन्तरितत्वान् प्रथमद्वेषम इदानीमनागतत्वान्
 तदर्थं न बोद्धव्यम् ।

(४२८) दुर्वेति ।—दुर्नयस्य—दुष्टदृष्टस्य, निष्ठाह—मन्त्रादन तस्य शैर्-
 —कारणम् इदं—यज्ञोपवीतनिर्मितं यावत्, एतद्वयेन ब्राह्मणैऽयमिति मत्वा दुरा

अन्तरञ्च सहस्रैव (४२८) अतिवहना ज्योत्स्ना ददर्श, शरदि
विकसता कमलवनानामिव च प्राणावलेपिनम् आमोदम्
अजिघत्, भ्रष्टिति च नूपुरशब्दम् अशृणोत्, व्यापारयामास
च शब्दानुसारेण दृष्टिम् ।

(४३०) अथ करतलम्वितस्य अट्टहामस्य मध्ये तडित-
मिव नीलजलधरोदरे स्फुरन्ती, प्रभया पिवन्तीमिव त्रियामां,
तामरसहस्ता, (४३१) कोमलाङ्गलिरागराजिजालकानि च
चरणलम्बानि (४३२) विलावान्विद्रुमलतावनानि इव
आकर्षन्ती, (४३३) करपङ्कजसङ्घोचाशङ्कया शशाङ्कमण्डलमिव
खण्डशः कृतं निर्मलचरणनखनिवहनिभेन विभ्रती,

आरोर्षि त्व न केनापि दृष्टामि ब्रह्महत्याभयादिति भाव । विश्व—निशब्दम् ।
चापलानि—शीतलानि । चक्रसङ्गं—मृगौष ।

(४२८) अतिवहनाम—अतिप्रभृताम् । प्राणावलेपिनम्—नासारशुभ्रकमिति
भाव । आमोदम्—अतिमनोहरगन्धम् । व्यापारयामास—प्रेरयामास, निचेपयामासे-
त्यर्थ । दृष्टि—नेत्रम् ।

(४३०) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “स्त्रियमपश्यत्” इत्युत्तरैशान्वयः । अट्ट-
हामस्य—तडाव्यस्य अस्ते । तडितमव—सौदामनोतिव, स्फुरन्ती—राजमानाम् ।
पिवन्तीमिव—एतन्मौमिव । त्रियामा—रात्रिम, अतिप्रभावेन ताम्रवायस्य
मुग्धेक्षितम् । तामरसहस्ता—पद्मकराम् (“अथ तामरस पठं ताम काञ्चनधारिण”
इति मेदिनी) ।

(४३१) कोमलिति ।—कोमलाङ्गम् अशुलीना रागराजि—लोहितधारा,
तस्या जालकानि—पदाङ्गानि ।

(४३२) वनति ।—वलाद्या—तन्मृगौ, वानानि—नवानि, यानि विद्रुमलता
वनानि—प्रवालवह्नौकानानि तानि इव ।

(४३३) करीत ।—कर एव पङ्कज—पद्म तस्य सङ्घोच—निर्मलज चन्द्री
दयादिति भाव तस्य आशङ्क—भयं तथा, शशाङ्कमण्डलमिव—चन्द्रविवस इव ।
खण्डशः कृतं—खण्डखण्डोक्तम् । निवहति ।—निवहन्ती—विशदाता, चरणलम्बानां
मिवहः—समूह, तन्निभेन—तच्छरीरेन ।

(४३४) गुण्फावलम्बिनूपुरपुटतया स्थितनिविडकटकावलि-
 बन्धनादिव परिभ्रश्य आगतां, (४३५) बहुविधकुसुम-
 शकुनिशतशोभितात् पवनचलिततनुतरङ्गात् अतिस्वच्छात्
 अशुकात् उदधिसलिलादिव उत्तरन्तीम्, (४३६) उदधिजन्म-
 प्रम्णा त्रिचलिच्छलेन त्रिपथगयेव परिष्वक्तमध्याम्, अत्युन्नत-
 स्तानमण्डनां दृश्यमानदिङ्गागकुम्भामिव ककुभं, (४३७) मट-
 लग्नरावतकरणीकरनिकरम् इव शरत्तारागणतारं चारम्
 उरमा दधानां, (४३८) धवनचामरेरिव च मन्दमन्द-

(४३४) गुरुफेति ।—गुण्फ—पादपत्रिम् अशनस्वने इति गुण्फावलम्बि—
 गुरुफस्य, नूपुरपुट—नूपुरसमि यस्या तद्भावं तथा तथा हेतुना । स्थितेति ।—
 स्थित निविड—दृढ, कटकावल्या—शैनिकचक्रे, बन्धन तथादिव, परिभ्रश्य—विच्युत्य,
 मलाप्य इत्यर्थ, आगताम्—उपस्थिताम् ।

(४३५) बहुविधेति ।—बहुविधै, —विविधै, कुसुमाना—पुष्पाणां, शकुनीना—
 पविषाच्च, शतै, एकत्र—तनुनिर्मितै अमन, —उपरिपतितै इति भाव, शोभित
 तस्मान् । पवनेति ।—पवनेन—वायुना, चलिता,—विचिता, तनव,—अस्यान्या,
 तरङ्गा,—शोभावसैनाद्यै हस्तेन कुचनजनिता भङ्ग, ऊर्ध्वव्ययस्य तस्मान्, अति-
 स्वच्छात्—अतिविशदान्, अशुकात्—वसनात् । उत्तरन्तीम्—उत्तिष्ठन्तीम्, वस्त्रा-
 ष्वादिततया दूरात् स्पष्ट नालव्यत, ततो यथा यथा समीपवर्तिनी अजायत, तथा तथा
 स्फुट दृश्यमानत्वात् वसनाभ्यन्तरात् उत्तरणदीधी जायते, अथवा पवनेन आच्छादन-
 वसनस्य अन्तराङ्गत्वात् उदचनेत् वसनाभ्यन्तरादुत्तरणदीधी इति भाव ।

(४३६) उदधिजन्मप्रम्णा—समुद्रोत्पत्तिसेहेन त्रिचलिच्छलेन—विचलिमिषेण,
 त्रिपथगयेव—विषाख्या गङ्गयेव, परिष्वक्तमध्याम्—आलिङ्गितमध्याभागाम् । दृश्य-
 मानेति ।—दृश्यमानो दिङ्गागस्य—ऐरावतस्य, कुम्भौ यस्या तथाभूताम् इव । ककुभं—
 दिश (“दिशस्तु ककुभ काष्ठा .” इत्यमर) ।

(४३७) मन्देति ।—मन्दे—दानवारिणि, अथ,—समस्त मटलस्य, उदधे इत्यर्थ, य
 ऐरावत, तस्य कर,—शुद्धा, तस्य शीकराणां—जलविन्दुना निकर,—मद्व तमिव ।
 शरदिति ।—शरद्वि य तारागण,—नक्षत्रन्द तदन्तु तार,—महान्, उत्तल इत्यर्थ
 तम् । उरमा—वक्षसा ।

(४३८) धवनचामरेरिव—श्वेतबालव्यजनैरिव । मन्देति ।—मन्दमन्देन—वृषणन्देन,

निखामदोलायितैः हारकिरणैः उपवीज्यमानां, (४३८) स्रभाव-
लोहिनेन मदान्धगन्धेभकुम्भास्फालनसद्भ्रान्तसिन्दूरेणैव कारद्वयेन
द्योतमानां, (४४०) हरशिखण्डेन्दुद्वितीयखण्डेनैव कुण्डली-
कृतेन ज्योत्स्नामुचा दन्तपत्रेण विभ्राजमानां, (४४१) कौस्तुभ-
गभस्तिस्तवकेन इव च श्रवणनग्नेन अशोककिसलयेन
अलङ्कृतां, महता मातङ्गमदमयेन तिलकेन अदृश्यच्छव-
च्छायामण्डलेनैव अविरहितजलाटाम्, आपादतलात् आ-
सीमन्ताच्च चन्द्रातपधवलेन चन्दनेन आदिराजयशमेव धवली-

कस्यासेन इत्यर्थः, ["प्रकारे गुणवचनस्य" (५११२२ पा०) इति दिनम्] निखालेन
दोलायिता, —चञ्चलिता तैः । उपवीज्यमाना—सवीच्यमाना ताम् ।

(४३८) स्रभावलोहिनेन—सहजरत्नेन । मदान्धेति ।—मदान्धः,—मदमत्त,
य मन्धेभः,—गन्धप्रधानी हनी, "स्नेह मूत्र पुरीषश्च मन्धाश्चैव मतद्रजा । यस्याश्चाथ
दिमाश्नति त विद्याद्गन्धश्चिन्तनम् ॥" इत्युक्त्वचणो इती वा, तस्य कुम्भास्फालन—
कुम्भताडन तैः सद्भ्रान्त—ससक्त, सिन्दूर यस्मिन् तैरेव, लङ्का गजारीहृद
श्रीलङ्कान् तत्कुम्भसिन्दूरसद्भ्रमणमवगलव्यम्, कारद्वयेन—हस्तद्वयगत, द्योतमाना—
शान्तमानाम् ।

(४४०) इरेति ।—हरस्य शिखण्ड—चूडा, शिखरमित्यर्थः, ("शिखण्डो वरुं
चूडयो" इति मेदिनी) तत्र य इन्दुद्वितीयखण्डः,—अर्धचन्द्र इत्यर्थः तेन इव ।
कुण्डलीकृतेन—कुण्डलरूपता नीतेन, ज्योत्स्नामुचा—प्रभावाधिया, दन्तपत्रेण—दन्ति-
दन्तनिर्मितकर्षभूषणेन विभ्राजमाना—विराजमानाम् ।

(४४१) कौस्तुभेति ।—कौस्तुभस्य—नारायणोपरस्यस्य मणिकिरीपस्य गभस्तीना
—किरणानां, स्रवकः,—गुच्छ तैः इव, श्रवणनग्नेन—श्रीवचन । मातङ्ग
मदमयेन—गजदानरचितेन इत्यर्थः । अश्वेति ।—अदृश्यस्य—तिरोहितस्य हृदस्य
ह्लाषामण्डल तैः इव, अविरहित—अशून्य, जलाटो यस्या ताम् । आ-पादतलात्
—स्पर्शतलमारम्भः, आसीमन्तात्—सीमन्तपर्यन्तम्, [१ "अथ "पद्मश्रीवर्षीरिभ"
(२।३।१० पा०) इति सूत्रेण पद्यती, तत "आरु मर्यादाऽभिविध्यी"
(२।१।१३ पा०) इति पद्यत्यन्तेन पदेन पादिक समासभाव] । चन्द्रातपधवलेन
—कौमुदीन् पद्येण, चन्द्रातप इव—उज्ज्वल इव, चन्दनेन—स्रभाववदातेन वा ।

सुता, (४४२) धरणितलचुम्बिनीभिः कण्ठकुसुममालाभिः
सरिद्धिरिव सागरादृष्टाभिः अधिष्ठितां, मृणालकोमलैः
श्रवयवैः (४४३) कमलसम्भवत्वम् अनन्तरम् आचक्षाणां
स्त्रियम् अपश्यत्, अमभ्यान्तश्च पप्रच्छ,—“भद्रे । काऽसि ?
किमर्थं वा दर्शनपथम् आगताऽसि ?” इति । सा तु
स्त्रीजनविरुद्धेन (४४४) अवष्टम्भेन अभिभवन्तीव अभाषत
त्,—“वीर । विद्धि मां (४४५) नारायणोरःस्थली-
लीलाविहारहरिणीं, (४४६) पृथुभरतभगीरथादिराजवंश-

आदिराजवंश इव—आदिराजस्य—मनो वैभवतस्त, पृथुपतेर्वा, यश्च तेन
इव ।

(४४१) धरणितन्दिति ।—धरणितल—भूतल, चुम्बिनी—सुशनि इति तयो
‘ज्ञाभि । विशेषणभिद सरित्पथेऽपि योजनीयम् । सागरादृष्टाभिः,—सागरेषु
अदृष्टा ताभि, असागराभिनीभि इत्यर्थ, यमत्वादिति भाव । [“सागरादृष्टाभि”
इत्येव “सागरादृष्टाभि” इति पाठे,—सागरम् अधि—अधिकृत्य, तिष्ठन्ति वा ताभि,
सागराधिष्ठिताभिरित्यर्थ] ।

(४४३) कमलसम्भवत्वम्—कमलादुत्पत्तिम्, यथा—सम्भूयते—स्त्रीयने अकिञ्चित्ति
[अधिकरणी अणि] सम्भव, कमलमेव सम्भव,—अधिष्ठानस्यान यथा तथा भाव
तत्त्व, कमलवान्त्वानभिन्वर्थ, लक्ष्या पत्रालयत्वात्, अथवा,—कमलसम्भवत्व—
अलिनादुत्पत्त्य, श्रीरुद्धे तदुत्पत्ते, (“सलिल कमल जन्तुम्” इत्यमरीक्रे)
अनन्तरम्—अन्तरहित, नृणीम् इत्यर्थ, वाग्युपापर विनैवति यावत्, आचक्षाणां—
‘कथयन्तीम् । असम्भ्रान्त,—अचकित, अन्तर पदेत्यर्थ ।

(४४४) अवष्टम्भेन—गर्वेण । अभिभवन्तीव—तिरस्कृत्यतीव, तदाक्य प्रति
‘इत्यतीवेत्यर्थ ।

(४४५) नारायणिति ।—नारायणस्य—विष्णो, सर,—ववस्थलम् एव
‘सुपै,—अर्जुनस्य, मूढि, “दरदम्” इत्यर्थ, सत्त्व-सौम्यता—वेदवृद्धिर्त्यर्थ, ‘श्रीविष्णोः
—श्रीडा, विवरणश्च, तत्र हरिणी—मग्री ताम्, हरिणी अपि स्त्रैश्चया अरक्ष्यन्त्या
विहरति ।

(४४६) पृथ्विति ।—पृथुपभतीनां राज्ञां, वयस—कुलस्य, वेणुदण्डस्य च ।

पताका, (४४७) सुभटभुजजयस्तम्भविनामशालभञ्जिका,
 (४४८) रणरुधिर तरङ्गिणी तरङ्ग क्रीडा दोहद दुर्नलित राज-
 हसो, (४४९) सितनृपच्छत्रपण्डशिखण्डिनीम्, (४५०) अति-
 निशितगम्भधारावनभ्रमणविभ्रमसिहोम्, अक्षिधाराजलकम-
 लिनीं त्रियम् । (४५१) अपहृताऽस्मि तव अमुना शीर्थरसेन ।
 याचस्व, ददामि ते वरम् अभिलषितम्” इति ।

(“वश पसि कुन्ने धीषी” इति मेदिनी) पताका—वैजयन्ती, यशस्वलापशीमित्ययं,
 एकत्र कौत्तावभारात्, अन्यत्र,—वैशुदण्डश्रीपरि श्वस्थानात् इति भावः ।

(४४७) सुभट्ति ।—सुभटाना—वीरयेष्ठाना, मुञ्जा—वाहव एव, जयगम्भा,
 —विजयत्रापकस्युषा, तेषु विनामशालभञ्जिका—श्रीमार्घ्योपनिन्दनपुराणिका ताम् ।
 ह्ययने हि लोके नशामामुपार शालभञ्जिकास्यास किपते इति एव हि या सतत
 वीराणां हस्तेषु अभिरमते क इति । सुभटपट्टेन अस्या वीरानुरागित्वं प्रकटीकृतं,
 “श्रीभ वष्ट इव श्रीभ तञ्जत परिभूयते” इत्युक्तं ।

(४४८) रथात् ।—रणेषु—सङ्ग्रामेषु या रुधिरतरङ्गिण्यं,—रक्तमयं, तामां
 तरङ्गेषु—कामेषु, क्रीडा—वीर्यं तव दोहदेन—आभवापणं, दुर्नलित—दुर्विनीता,
 राजहसो ताम् ।

(४४९) सिनेति ।—सितानि—धवलानि नृपाणा—राज्ञी, छत्रपण्डानि—
 चातपवमण्डलानि चातपवन्दानि इत्यर्थं तत्र शिखण्डिनी—मयूरी ताम्, अन्तरि
 शयश मयूरीणां मण्डरपशीलवात् ।

(४५०) अतीत ।—अतिनिशिताना—सुशीलानां शम्भवाणां धारा एव वनानि,
 तेषु अमणम एव विमल—विनास, तत्र सिद्धी ताम् [हिमे पवादावि
 “शुद्धोदरादीनि—” (६ । ३ । १०८ पा०) इत्यादना हकार सकारयो म्यानशब्दयान
 सिद्धि, तत्र “जाते—” (४ । १ । ६२ पा०) इत्यादिना डीष्य शब्दम्] । अतीति ।—
 असौना—तरकारीणा, धारा एव—निशितायाश्चैव, जन्तानि, तनुव्यात् वैश्यावेति
 भाव तव कमलिनी—पद्मिनी ताम् ।

(४५१) अपहृता—आकृता । शीर्थरसेन—वीर्यांशुरागतं, सिद्धानां धिर
 दापनयाऽपि दर्शनमददवा शीर्थमुद्यपवपारित्या सिन्धुज्ञानां तव राजनि श्व-
 ष्याविभावं, नरनादासामाश्वशीर्थानुरागात् इति शीर्थम् ।

वीराणान्तु (४५२) अपुनरुक्ताः परोपकाराः ; यतो राजा ता प्रणम्य स्वार्थविमुखो भैरवाचार्यस्य सिद्धिं यवाचे । नक्ष्त्रोस्तु देवी (४५३) प्रीततरहृदया विस्तीर्यमाणेन वक्षुपा चीरोदेनेव उपरि पर्यस्तेन अभिविञ्चन्ती भूपालम्—“एवमस्तु” इति अन्नवीत् ; अवादीच्च पुनः,—“अनेन (४५४) सत्त्वोत्कर्षेण भगवच्छिवभट्टास्काभक्त्या च असाधारणया भवान् भुवि सूर्याचन्द्रमसोः तृतीय इव अविच्छिन्नस्य प्रतिदिनम् उपचीयमानवृद्धेः शुचिसुभगसत्यत्यागधैर्यशौण्डपुरूपप्रकाण्डप्रायस्य

(४५२) अपुनरुक्ता,—पुनरुक्तिदोषरहिता, परोपकारा,—परोपानुपकारा, वीरा परोपकारं करिष्याम इति प्रतिज्ञाय तथा एव आचरन्ति, कापेण्यात् न तत्र तथा काऽपि अन्वयोक्तिरिति भावः, यथा,—अपुनरुक्ता,—अनधिका, परोपकारा न तेषाम अधिका मता, अवश्यकत्वेन्यत्वात् स्वतः सिद्धा इति भावः, परोपकार-व्रतिनसे छतमुपकारं कदाऽपि न वाचा व्याहरन्तीति तात्पर्यम् । ता—लक्ष्मी । स्वाशेषिमुखः,—निःस्वार्थः, श्लोपकारार्थं वरमपार्थयमानः इत्यर्थः । सिद्धिम्—अश्लोष्ट साफल्य विद्याधरत्वलाभरूपामिद्वयं, आश्रितेष्टसाधने एव महापुरुषा व्यसन्ति-भवन्तीति निष्कर्षः ।

(४५३) प्रीततरिति ।—प्रीततरम्—पतिशयेन प्रीत, राज्ञः स्वार्थनिःसृष्टेन इति भावः, उदयं यस्या सा । विस्तीर्यमाणेन—विष्कायमाणेन, राज्ञः निःसृष्टत्वद्वारेण विष्कथोदयादिति भावः । चीरोदेनेव—दुग्धसागरदेवे, अतीव प्रसन्नत्वादिति भावः । उपरि पर्यस्तान—उपरि पतितेन । एवम् अस्तु—तत्रार्थेन पूर्वं भवतु इत्यर्थः ।

(४५४) सत्त्वोत्कर्षेण—चित्तस्य क्षमावस्थ वा शौदार्येण, मनस्वितया उदार-व्यभावतया वा इत्यर्थः । असाधारणया—निरूपमया । सूर्याचन्द्रमसो,—आदित्य-निशाकरयोः, तृतीय इव—सूर्याचन्द्रमसमपेक्ष्य तेजस्वितया तृतीयस्थानमधिष्ठत इत्यर्थः । अविच्छिन्नस्य—विच्छेदमन धरतस्य । उपचीयमानवृद्धे—सततवृद्धमानाभ्यु-दयस्य । कालवशात् स्वतेज सु कदाचित् चयवत् कदाचित् इन्द्रिमतस्य सूर्यात्, प्रतिमास अथ इन्द्रिमत-चन्द्रमसश्चपि उपमानभूतान् अहरद् उपचीयमान इन्द्रिमसस्य उपमेय मृतस्य नरेन्द्रस्याधिष्णतीति व्यतिरेकालङ्कारः । वृथीति ।—शुचि,—वृथाभ्यनरपूतम श्लाघरथं वा, सुभगं—दु—श्रीभनं, मय—वीर्ये कीर्तिं वा, सत्य—यथार्थमावर्षं

महतो राजवंशस्य कर्ता भविष्यति । (४५५) यस्मिन्
उत्पत्स्यते सर्वद्वीपानां भोक्ता हरिचन्द्र इव हर्षनामा चक्रवर्ती
त्रिभुवनविजिगीषुः द्वितीयो माम्भ्रातेव ; यस्य अयं करः स्वय-
मेव ग्रहीष्यति चामरम्” इति वचसोऽन्ते तिरोबभूव ।

भूमिपालस्तु तटाकर्णं हृदयेन अतिमात्रम् अप्रीयत ।
भैरवाचार्योऽपि तस्या देव्याः तेन वचसा, (४५६) कर्मणा
च सम्यक् उपपादितेन सद्य एव कुन्तली, किरीटी, कुण्डली,
हारी, केयूरी, मेखली, मुद्गरी, खट्वी च भूत्वा अवाप विद्या-
धरत्वम् ; प्रोवाच च,—“राजन् । (४५७) अदूर-
व्यापिनः फल्गुचेतसाम् अलसानां मनोरथा । सतान्तु भुवि

श्लोक,—दान, धैर्य—धीरत्न, तपु शौला,—प्रसङ्गात्, दद्या वा, यथा—ते
शौला,—विख्याता, सदाचारपरायणा यशस्विन सत्यवादिन वदान्या धीराश्च
इत्यर्थ, पुरुषप्रकाण्डा—पुरुषवेष्टा, [प्रकण्ड काण्ड प्रकाण्ड “प्रादय यताद्यर्थे
इत्यनया” (वा०) इति समासः । अत्र प्रकाण्डशब्द शैठार्यकोऽवगन्तव्य] प्रायेण—
चादृश्येन यथा तादृशम् । कर्ता—उत्पादक ।

(४५५) यस्मिन्—राजवंशे । द्वितीय,—अपर, माम्भ्रातेव—सुर्यवंशे इद-
विधि इव । अयं—सदीय इत्यर्थः । [“स्वयमेव ग्रहीष्यति” इत्यत्र “स्वयमेव
फलमपचाय ग्रहीष्यति” इत्यधिक पाठ] ।

(४५६) कर्मणा—श्रवसाधनरूपकार्येण । सम्यक् उपपादितेन—सम्यग्नु-
हितेन । सद्य एव—तत्क्षणमेव । कुन्तली—कुन्तलवान् सुनिश्च इति यावत् ।
किरीटी—मुकुटधारी । कुण्डली—कर्णादीनितकुण्डल । हारी—हारवान् ।
केयूरी—अडदी । मेखली—काशीदामालप्रतर्कटि । मुद्गरी—मुद्गर —दण्ड-
विशेष तद्वान्, [अत्र सत्त्व इन्द्रमातु “अत इति-ठनी” (५।१।११५ पा०) इति
इतिप्रचये, मेखली इत्यत्र च “त्रीक्षादिभ्यश्च” (५ । २ । ११६ पा०) इति इतिप्रचये
अपम] । विद्याधरत्वं—विद्याधरभावः ।

(४५७) अदूरव्यापिनः,—अदूरविस्तारा, न दूरप्रसारिण इत्यर्थः । फल्गु-
चेतसाम्—असारविनाशाम्, (“असार फल्गु” इत्यकर) अलसानां—मन्दानां,
पात्यपराश्रुत्वाम् इत्यर्थे, मनोरथा,—काशा ।

(४५८) विस्तारवत्यः स्वभावेनैव उपकृतयः ; स्वप्नेऽपि अस-
 भाविता दातुमिमा दक्षिणां चमः कोऽन्यो भवन्तम् अपहाय ?
 (४५८) सम्यक्त्वणिकामपि प्राप्य तुलैव लघुप्रकृतिः उद्वृत्तिम्
 प्रायाति । (४६०) त्वदीयैः गुणैः उपकरणीकृतस्य त्वत्त
 एव च लब्धात्मनामस्य निर्लज्जता इयम् अस्य मूढहृदयस्य ।
 तदिच्छामि येन केनचित् (४६१) कार्यनवीपपादनोपयोगेन
 स्मारयितुम् आत्मानम् इति । (४६२) प्रत्युपकारदुष्प्रवेशस्तु
 भवन्ति धीराणां हृदयावष्टम्भाः ; यतः तं राजा—“भवत्सिद्धैव
 परिममाप्तकृत्योऽस्मि ; साधयतु मान्यो ययामभीहितं स्थानम्”
 इति प्रत्याचचचे ।

(४५८) विस्तारवयः,—प्रसरणशोभा दूरव्यापिन इत्यर्थः । उपकृतयः,—
 उपकारा । इमा दक्षिणा—विद्याधरलज्जामह्वयाम् । चमः,—शक्त । अपहाय—
 लज्जा, विनेत्यर्थः ।

(४५८) सम्यदिति ।—सम्यदः,—विभवस्य, कथिका—कणाभावात्, विभवलेख
 निवर्ध । लघुप्रकृतिः,—दृढस्वभाव । उद्वृत्तिम्—ऊर्ध्वमनन, उत्तमार्गमनन, विषय-
 नामिर्लामिव्यथ ।

(४६०) उपकरणीकृतस्य—उपकृतस्य इत्यर्थः । स्वप्नेति ।—स्वप्ने आत्मनो
 लामः,—अभीष्टस्य येन तथाभूतस्य । अस्य—मदीयस्य इति भावः ।

(४६१) कार्येति ।—कार्यस्य लवः,—सिद्ध, विन्दु इत्यर्थः, यत्किञ्चिदायम्
 इति निष्कर्षः, तस्य उपपादन—सम्पादन, तेन यं उपयोगः,—उपकार तम् ।
 स्मारयितुः—स्मृतिपथ नेतुम् ।

(४६२) प्रत्युपकारेति ।—प्रत्युपकारेण—उपकारप्रतिदानेन अन्वक्तव्य इति
 भावः, दुष्प्रवेशः,—प्रवेष्टुमशक्या इत्यर्थः । हृदयावष्टम्भाः—हृदयनाभौर्थापि,
 धीराणां हृदयानि परप्रत्युपकार नाशयन्ते इति भावः । [“यत्” इत्यत्र “यत्” इति
 पाठान्तरम्] । भवत्सिद्धा—भवतः सिद्धा—अभीष्टपूर्वमेत्यर्थः । परिममाप्तम्—
 अर्शितम्, कृत्य—प्रयोजन यस्य तथाभूत, लज्जप्रत्युपकार इति भावः । साधयतु—
 शृङ्खलु । “प्रादेव यदन्तः का धिर्गते स्थाने प्रयुज्यते” इति साहित्यदण्डम् । मान्य,
 भवानिति शेषः । यदासमीहितं—चेष्टितानुरूपं, यथाऽभिप्रेतमित्यर्थः । स्थानम्—

तद्योक्तस्य (४६३) भूमजा जिगमिषुः सुदृढं समालिङ्ग्य
टीटिभादीन् कुवलयवनेनेव अवश्यायशीकरसाविणा साक्षेण
चक्षुषा वीक्षमाणः क्षितिपतिं पुनः उवाच,—“तात । ब्रवीमि
यामीति न खेहसदृशम् । त्वदीयाः प्राणा इति पुनरुक्तम् ।
गृह्यताम् इदं शरीरकमिति (४६४) व्यतिरेकेण अर्थकरणम् ।
तिलगः क्रीता वयमिति न उपकारानुरूपम् । वाग्भवोऽसीति
(४६५) दूरीकरणमिव । त्वयि स्थितं हृदयमिति अपत्यक्षम् ।

विद्याधरलोकमिच्छं । इति उवाच इति शब्द । प्रत्याचक्षे—प्रत्याख्यानं कृतवान्
इत्यर्थः, प्रत्युपकृतियङ्गणे असम्प्रतोऽभूत् इति भावः ।

(४६३) भूमजा—राज्ञा । जिगमिषुः,—गन्तुमिच्छुः [इच्छासम्बन्धस्य मनेः
“सनाशस—” (१।२।१६८ पा०) इति उग्रथये रूपम्] भैरवाचार्य इति शेषः ।
कुवलयवनेनेव सत्यलकाननेन इव । अत्रश्यायेति ।—अवश्यायाना—तुषाराणां,
(“अवश्यायन्तु नोहारन्तुषारसुहिन हिमम्” इत्यमरः) शीकरान—विन्दून्, सवति
इति तद्योक्तेन । साक्षेण—सज्जनन, अथ अस्मद्वेनेव मयनसलिलार्थवबोधात् पुन
अथ शब्दोपादानं निरर्थकमव तेन साक्षयेत्यव ससन्निभेति वस्तुमुचितम् । “याभिः”
इत्यादिना सर्वे स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीति वीक्ष्यम् । खेहसदृशम्—खेहानुरूपम् ।
अथ खेहानुरूपनिर्दिष्टेन खेह इव सुतरमाविकृत एव, चक्षु दि,—प्रतिपेव इवेत्यस्य
यदिशेषाभिधिक्रया । आक्षेप इति तं सुतं शनन्ति कवयः मदा इ” इति ।
एवमुत्तरवापि । प्राणा मदीया इति शब्द त्वदीया,—तवाधीना, त मम अभिद्र
इति भावः । पुनरुक्तम्—कार्येण प्राक् प्रदर्शितप्रायत्वात् तत्र पुन वाचा समाधानं
भधिकम् इति भावः ।

(४६४) व्यतिरेकेण—व्यभिचारेण, अर्थकरणम्—अर्थसाधनम्, अथा खनु
अभिप्रायेण तथा कथने तु तस्य विपर्ययः सादिति भावः । तिलगः,—सुष्ठुम्,
यावत् उपकारा कृताः । मदीयेषु अवयवेषु तिलगं खन्ययित्वा प्रदत्तेषु मनु अपि
मया न, धृतिश्रीश्लोके इति, भावः ।

(४६५) दूरीकरणम् इव—दूरे निक्षेप इव, वाग्भवस्य स्वतो वक्षुषा भिन्नतया
दूरवर्तिनान् इति भावः । अपत्यक्षं—वचनमात्रम् एतत्, हृदयस्य तदास्थितस्य
दृष्टिनिष्पत्त्याधीनात् इति भावः ।

(४६६) त्वद्विरहकारिणी कारणा इयं नः सिद्धिरिति
 अश्रुवेयम् । (४६७) निष्कारणः तव उपकार इति अनुवादः ।
 अर्त्तव्या वयमिति (४६८) आज्ञा । सर्व्वथा (४६९) कृतघ्ना-
 लापेषु असञ्जनकथासु च चेतसि कर्त्तव्योऽयं स्वार्थनिष्ठुरो जन”
 इत्यभिधाय वेगच्छिन्नहारीच्छनितमुक्ताफलनिकरताडिततारा-
 गणं गगनतनम् उत्पपात ; ययौ च सीमन्तितग्रहग्रामः सिद्धु-
 चितं धाम । (४७०) श्रीकण्ठोऽपि,—राजन् । पराक्रमक्रीत

(४६६) त्वद्विरहकारिणी—तव विच्छेदजननी इति एव न—इच्छाकम,
 इयं सिद्धिः—विद्याधरत्वज्ञान, कारणा—दातना, क्लेश एव इत्यर्थ [“कारणा तु
 दातना नौत्रवेदना” इत्यमर । “न सिद्धि” इत्यत्र “न सिद्धि” इति पाठे—
 भवद्विरहजननात् इयं दातनारूपत्वेन परिणता, न हि एषा तात्त्विकी सिद्धिरिति,
 यती हि, प्रियसङ्गमादिना सिद्धिभोग्यानि तथाविधभुञ्जानादायकत्वेनाकिञ्चित्करता
 दिव्याश्रय] अश्रुवेयम्—अविश्रान्तम्, एतच्छिन्न मद्विरहेण कारणाज्ञाने कथम्
 अत्र प्रवृत्तिः ? इति एतदाकर्षस्य अश्रुवेयत्वम् इति भावः ।

(४६७) निष्कारणः—निरपेक्ष, अहितु या, कस्यापि प्रत्युपकारस्यानङ्गी-
 कारादिति भावः । इति—एतकथनम् अनुवाद—उक्तार्थस्य प्रकारान्तरेण कथनम् ।

(४६८) आज्ञा—आदेश, अनुजीविभि राज्ञा न हि आदिच्छते, अपि तु
 राज्ञा त आदिश्यन्ते इति भावः ।

(४६९) कृतघ्नालापेषु—कृत घ्नतीति कृतघ्ना,—उपकारविविक्तान्, तथास
 आनापा,—भाषणानि तेषु अकृतघ्नजनविषयकालापावसरेषु इत्यर्थम्, असञ्जनकथासु
 —दुर्व्यक्तविषयकालापमन्त्रावेषु इत्यर्थम्, भवत्यनुपकारकरणान् अहमपि कृतघ्नसु—नेषु
 अन्ततः इति भावः । स्वार्थनिष्ठुरः,—स्वकार्यमात्रनिर्वाहपरदायकत्वेन मित्र्य । वगीति ।
 —वेगिन—उत्पलनरहसा, विघ्नान्—वृष्टिनात् हारात् उच्छ्वन्तिताम्—स्वमिताना
 मुक्ताफलाना—मौक्तिकाना, निकटैः,—समूहे, ताडित—आहत, तारागणम्,
 —नक्षत्रसमूहम् यद्य यत्र वा तत्र । अत्र विषयिणां विषयसङ्घट्टकानां मौक्तिकानां
 त्रिगुणान् अस्मद्भ्युत्पत्तागण्यताइनमध्यवसीयते इत्यसम्भवे सत्त्वभ्रष्टया अतिशयोक्तिः ।
 सीमन्तितः—सीमन्तित—हृष्याकृत, गङ्गाग्राम—अन्तरीचधारिणा मृष्यादीनां ग्रामः,
 —अर्त्तव्यं यत्र तदाभूत् । सिद्धुचिन्—विद्याधरत्वानुपपन्निकथं धाम—उपपन्नम् ।

(४७०) श्रीकण्ठोऽपि—तदाप्य नागोऽपि । पराक्रमक्रीत,—वीर्यक्रीत ।

कर्तव्येषु नियोगिन अनुयाह्यो घाहितविनयोऽय जनः” इत्यभि-
धाय राज्ञा अनुमोदितः तदेव भूयो भूविवरं विवेश ।

(४०१) नरपतिस्तु चौणभूयिष्ठायां क्षपायां, प्रवातुम्
पारब्धे (४०२) प्रबुध्यमानकमलिनीनिश्चामसुरभौ, (४०३) वन-
देवताकुचाशुकापहरणपरिहासस्वेदिनि इव सावश्यायश्रीकरे,
(४०४) परिमलाकृतमधुक्वति, (४०५) कुमुदनिद्रावाहिनि,

[“कर्तृ-करये कृता बहुलम्” (२।१।३२ पा०) इति सूत्रेण द्वितीयसमास]।
कांवेपु—काञ्चेषु, भवत इति भावः, नियोगिन—आर्दशिनः । घाहितविनयः,—
श्लिथितविनयः, पराजयिन इति भावः । [“राज्ञा अनुमोदितः” इत्यत्र “राजाऽनु-
मोदितः” इति पाठान्तरम् । एतदेव समीचीनं मन्यामहे, “सतिबुद्धि—”
(२।२।१२ पा०) इति वर्त्तमानविहितस्य ऋष्य “त्वेन च—” (२।२।१२
पा०) इत्यादिना वृष्ट्या एव समासनिर्वाहान्, अतीतविहितेन त्वेन द्वितीयया
समासी भवत्येव इति समग्रं भवितुम् । “राज्ञा अनुमोदितः” इति पाठे—“कर्तृ-
करये—” (२।१।३२ पा०) इति बहुलवृष्ट्यात् समासेव समासाभाव इति
दिक] । भूविवर—पातालम् ।

(४०१) “नरपति” इत्यत्र “नगर विवेश” इत्युत्तरस्यान्वयः । चौणभूयिष्ठार्यां
—आदिषु श्रीपायाम इत्यर्थः । अवार्या—रजन्याम् । प्रवातु—इक्ष्वेण सञ्चरितुम् ।

(४०२) प्रबुध्यमानेति ।—प्रबुध्यमानाना—मूर्च्छादियप्रारम्भान् विकास लभ-
मानाम्, कमलिनीना—पद्मिनीना, निश्चामेन—तस्मात्कृत्वातुनेत्यर्थः, सुरभिः,—
सुगन्धिं तस्मिन् ।

(४०३) वनेति ।—वनदेवताना कुचयी,—क्षनयी, अशुकरा—वसनय,
अपहरणमेव परिहास,—क्रीडनविशेषः, तेन य स्वेद—घर्षोदकं, सत्तोदयात्
इति भावः, तस्मिन् इव, सावश्यायश्रीकरे—तुषारविन्दुयुक्ते इत्यर्थः । एतेन वायो
भुजङ्गव्यवहारसमारोपात् समासीकृतलङ्कारः ।

(४०४) परिमल्लिति ।—परिमलः,—पुष्पादिविमर्द्दजनितो गन्धः, सुरतसम्भोग-
सन्निभ इति तु अथवयसस्यत्र तद्वत्त्वादिति भावः, (“विमर्दाद्ये परिमलः” इत्यमरः)
तेन आकृष्टा,—आचिता, मधुक्वतः,—धमरा, अन्वयः,—तदाप्राचीत्यादित्या
विष्टा इति क्वचित् येन तयोक्ते ।

(४०५) कुमुदिति ।—कुमुदावा निद्रा—सद्वीच इत्यर्थः, ता वाहयति—

(४०६) निगापरिणतिजडे, तुषारनेशिनि वनानिले, (४०७) विरह-
विधुरचक्रवाकचक्रनिष्पसितसन्तापितायामिव अपरजननिधिभव-
तरन्त्या विद्यामायां, (४०८) साक्षादागतलक्ष्मीविनोक्तनकुतू-
हनिनोपु इव समुन्मीलन्तीषु नलिनीषु, (४०९) उन्निद्रपक्षिणि,
(४१०) चरति कुसुमविसरमिव तुहिनकणनिकरं, सृदुपवन

जनयति इति तद्धिन, अत्र नायिकात्तरसमानसमये प्रथमकलहमाश्रयं प्रागप-
भुक्त्वा अचन्दत्या कुमुदिन्या प्रेमगमंश्चवहारेण निद्रासमुत्पादनात् अथ नायिकासु-
नुत्वात्तरागदर्शनात् दक्षिणायकत्व ध्वन्यते ।

(४०६) निशातः—निशाता—रावे, परिणतिः—परिणाम, अरक्षणम-
इत्यर्थ, तथा च, —मन्दर, एकव—शिशिरभारिण अन्व—सन्तापितायाः
निधुवनविद्यायात् प्रजागराणम् इति भाव तद्धिन । तुषारलक्षिणि—शिशिरविन्दुः ।
वाह्निनि द्रुपत शीतञ्च इति भाव, अन्व—रतिशुभमेव इति इत्यर्थ ।

(४०७) विरहति ।—विरहेण—विच्छेदेन, विधुराणा—व्याकुलानां, चक्र-
वाकाया—रथाद्रनामकानां पक्षिणा, चक्रस्य—समूहस्य, निष्पसितेन—निष्पस-
वायुना, उच्यते इति भाव, सन्तापितायाम् इव, अत्र प्रकृतत्वात्कृतस्वरूपेण सन्त्या-
वनात्कुमुदिन्याद्वारः । अपरजननिधि—पश्चिमसागरम्, प्राचि तपनस्योदयात्
दक्षिणायकत्वात् तमसा प्रतीचि अपहरणात् इति तात्पर्यम् । सन्तापिता शीतल-
अन्वभवसाहने इति लोकप्रसिद्ध । विद्यामाया—रजन्त्याम् ।

(४०८) साक्षादिति ।—साक्षादागतया—निवसनीये समुपस्थिताया, प्रत्यक्ष-
दृश्यमानाया इत्यर्थः, लक्ष्मी, —विद्या, (नवादितस्य पञ्च प्रभाकरस्य श्रीभाषा इत्यपि
न्यस्यते) विनोक्ते—दर्शने, दर्शनादभिव्यक्तं, कुतूहलिन्य—कौतुकवत् ताम् इव ।
समुन्मीलन्तीषु—विकसन्तीषु, नलिनीषु—पद्मिनीषु, एतेन नलिनीणा मुत्थनायिका-
कल्प्य ध्वनितम् ।

(४०९) उन्निद्रपक्षिणि ।—उन्निद्रा,—विगतनिद्रा, प्रवृद्धा इत्यर्थः, (प्रवृद्धे पक्षि-
वर्गाया जातरस्यभावत्वादिति भाव) पक्षिणी यत्र तद्धिन, एतेन पक्षिणा घट्टार-
सहायाना विटादीनामिव रत्यनुकूलसहायत्व प्रतीयते ।

(४१०) चरति—वसति । कुसुमविसरमिव—पुष्पनिकरमिव, अन्व—
निरहतापेपमानये रतिशुभोपभुक्ते वा पुष्पविकीर्णत्व दृश्यते । शक्ति ।—सुगुण

सामितनते कानने, (४८१) कमललक्ष्मीप्रबोधमङ्गलशब्देषु इव
रसम् (४८२) अन्तर्बद्धध्वनन्मधुकरेषु, मुकुलायमानेषु कुमुदेषु,
(४८३) उज्जिहानरविरथवाजिविष्टैः प्रीथपवनैः प्रीक्षार्थ्यमाणासु
इव वारुण्या ककुभिः पुञ्जीभवन्तीषु श्यामालताकलिकासु
तारकासु (४८४) मन्दरशिखराययिणि मन्दानिललुलितकल्प-
लतावनकुसुमधूलिविच्छुरिते इव धूमरीभवति सप्तर्षिमण्डले,

—मन्देन, पवनेन — वायुना, सामिता — सर्जिता कम्पिता इत्यर्थः, लता, — व्रतव
यव भाङ्गो . एतेन वाच्ये कलापरधीरललितनायकत्वं गम्यते ।

(४८१) कमनेति । — कमलानां — पद्मानां लक्ष्मी, — श्री तस्या प्रबोधाय —
जागरणाय विकसनाय इति भावः मङ्गलशब्दा तेषु इव, इत्युत्प्रेक्षा । रसम् — ध्वनम् ।

(४८२) अलरिति । — अल — अश्वत्थे, वृक्षा — वृक्षा मध्ये पद्मनिनील
नादिति भावः सायन्तु पूर्वदिवसीयमवगन्तव्यम्, अथवा प्रभातवर्षनादङ्गनात् कमलानां
विकसनप्रसङ्गात्, रतियान्नानां कमलानां मधुकरमनेन जागरणायै तत्र व्यासक्ता वा,
ध्वनन् — मुञ्जन्, मधुकरा — भ्रमरा तेषु, एतेन भ्रमराणां रत्नमुकुलसङ्घयने
प्रतीयते । मुकुलायमानेषु — मुकुलभावः मन्त्रव्यु ।

(४८३) उज्जिहानेत । — उज्जिहाने — उज्जिह्वितः, [उत्सूर्जकान् जिह्वीते
इत्यस्य शानचि षपम] प्रकुडै वा रवे — मूर्धस्य रथवाजिभिः, — रथाङ्गैः, विष्टाः,
— त्यक्ता तैः । प्रीथपवनैः — नानामाकृतैः । प्रीक्षार्थ्यमाणासु इव — अपमार्थ्यमाणासु
इव इत्युत्प्रेक्षा । वारुण्या ककुभिः — पर्दिमाया दिशि । पुञ्जीभवन्तीषु — सङ्घटी
भवन्तीषु । इरामेति । — श्यामा — निशा एव लता — व्रतति, (“ श्यामा स्यात्
शांरवा निशा ” इत्यमरः) यदा — श्यामान्ता — प्रियङ्गुलतिका मकरिका वा तस्या
कनिका — कोरका तासु तस्यङ्गीषु इत्यर्थः । तारकासु — नक्षत्रेषु, इति परम्परितं
(प्रियङ्गुलतिकापक्षे तु निरङ्ग) रूपकमन्त्रद्वारः ।

(४८४) मन्दरेत । — मन्दरस्य — पञ्चतमेदस्य, शिखर — शृङ्गम, आश्रयतीति
तदीकः । मन्दानिलेति । — मन्देन — अन्त्यापेन सद् इवहता इत्यर्थः, अनिलेन —
वायुना, लुलितम — दृशशन्दानित यत् कल्पलतावन — देवतदर्शयकामने, तस्य
कुसुमानां — पुष्पाणां धूलिभिः — पगये विन्दुरिते इव — विलिप्ते इव [इति वाच्य
क्रियीषेवा] धूमरीभवति — धूमरता व्रजति, सप्तर्षिमण्डले — मरीच्यादिमहर्षिमण्डले,
एतेषां स्वभावव्याधितान् कल्पलतिकाप्रमूलापरामलिप्रल साधु सङ्गठने ।

(४८५) सुरवारणाद्भुगे इव च्युते गलति तारामये सृगे त्रीनपि
टीटिभादीन् रट्हीत्वा नागयुद्धव्यतिकरमलीमसानि शुचिनि वन-
वापोपयसि प्रक्षाल्य अद्भानि नगर विवेश । अन्यस्मिन् अहनि तेषाम्
आत्मशरीरानन्तरं स्नानभोजनाच्छादनादिना प्रीतिम् अकरोत् ।

कतिपयदिवसापगमे च (४८६) परिव्राट् भूमुजा वार्य-
माणोऽपि वनं ययौ । पातालस्वामि-कर्णताली तु शौर्यामुरक्तौ
तमेव सिपेवाते । (४८७) सम्पादितमनोरथातिरिक्तविभवौ
च सुभटमण्डलमध्ये निष्कृष्टमण्डलाग्रौ समरमुखेषु प्रथमम्

(४८५) सुरेति ।—सुरवारणस्य—ऐरावतस्य, ऋग्ये इव, च्युते—स्रस्थानात्
घटे, गलति—सरति, अस्त गच्छति इत्यर्थे तारामये—नक्षत्रमये सृगे—सृगशीर्षात्
नक्षत्रे, स हि वितारोऽद्भुशकार इति कौषथयविशिष्टनादृशेन सहास्य नक्षत्रत्वयवत
सृगशिरस अवैषम्यसाम्प्रतिपादनात् उपमाऽलङ्कारः । टीटिभादीन्—टीटिम कर्णताल-
पातालस्वामिन इत्यर्थः । नागेति ।—नागेन—श्रीकृष्णालोकेन सह, यत् युद्ध तस्य
व्यतिकर,—सम्पर्कं, तेन मलीमसानि—मदिनानि । शुचिनि—पवित्रे, निष्कृष्टे वा,
वनवापोपयसि—अरण्यसरसीजने । अन्यस्मिन् अहनि—अन्वेषुः, परदिने इत्यर्थः,
निश्चास्नानात् परमिति भावः, तेषां—टीटिभादीनाम् । आत्मेति ।—आत्मशरीरम्
—आत्मदहम्, अनन्तरम्—अन्वयवृत्तौत्तर भवति यस्मिन् कर्मणि तत यथा स्यात्
तथा, स्नानभोजनाच्छादनादिना—स्नानाहारवसनादिना, प्राक् तेषां स्नानभोजनादि
व्यापारसमाधाय तेषां शरीरं सन्तर्ष्य पश्चात् स्वस्य शरीरसन्तर्षणाय स्नानभोजनादि
व्यापारविद्वेषाविति भावः, यदा—आत्मशरीरेण सह, नास्ति अन्तर—भेद यस्मिन्
कर्मणि तत् यथा तथा, आत्मतुल्यमित्यर्थः ।

(४८६) परिव्राट्—परिव्राजकः, [परिव्रजतीत्यर्थे परिपूर्वकात् व्रजत कर्त्तरि
क्लिपि निपात] टीटिम इत्यर्थः । भूमुजा—राज्ञा, [भुव भुनक्ति पानपतीत्यर्थे
भूपयदात् भुनक्ते कर्त्तरि क्लिपि रूपम्] । वार्यमाणः,—निविध्यमानः । वनं ययौ—
स्नानप्रस्थापनमवनन्दस्य इति भावः । शौर्योत्त ।—शौर्येण—पराक्रमेण, राज्ञ इति
भावः, अनुरक्तौ—जातानुरागौ, न भीमलीनुपतथा इति भावः, अन्विभौ तु तौ
युद्धसुखौ स्नानेवाधितदुर्गुरिति फलितम् ।

(४८७) सम्पादितेति ।—सम्पादित,—सञ्जनित, भूमुजेति शेषः, मन्दीरध्वज

उपयुज्यमानो कथाऽन्तरिषु* च अन्तराऽन्तरा ममादिष्टौ विचि-
त्वाणि भैरवाचार्यचरितानि शैशववृत्तान्ताश्च कथयन्तो तेनैव
साहैं जराम् आजग्मतुः इति ।

इति श्रीराणभट्टकते र्वचरिते भैरवाचार्यसिद्धिसाधन नाम

द्वितीय उच्छ्वास ॥ ३ ॥

—अभिलषितश्च, अतिरिक्त, —अधिक, विभव, —सम्पत् ययो तौ । सुमटमण्डलमध्ये
—प्रवीरसङ्गमध्ये । निष्कृष्टेति । —निष्कृष्टम्—अशुक्लकृष्टमित्यर्थ, मण्डलाय—खड्ग-
ययो तौ, (“खड्गे तु निस्त्रिशचन्द्रासाक्षिरिष्य । कौशिको मण्डलाय ”
इत्यमर) यदा, —निष्कट—प्रख्यात, यत् मण्डल—वीरव्यूह तस्य अग्रे—प्रधानभूतो,
वीरसमाजेषु प्रसिद्धावित्यर्थ, अत एव समरमुखेषु—युद्धानेषु सेनाव्यूहसम्मुखे इति
यावत्, प्रथमम्—अग्रे, प्राधान्येन सेनापतित्वेन वा इति भाव, उपयुज्यमानो—
नियुज्यमानो, इतो इत्यर्थ । कथाऽन्तरिषु—आलापप्रसङ्गेषु । अन्तराऽन्तरा—मध्ये मध्ये ।
[“आनुपुष्य हे वाच” (वा०) इति दितम्] समादिष्टौ—आजगौ, राजा इति
शेष । शैशववृत्तान्तान्—बाल्यक्रीडादिव्यापारान्, भैरवाचार्यसौव इति भाव,
कथयन्तौ इति स्थिरसौहायशापनपर बोद्धव्यम् । तेनैव—राज्ञा, [अत्र “सङ्घुक्ते
ऽपधाने” (२/३१८ पा०) इति सूत्रे, एव साक साहैं सम वीगैऽपि” इति वृत्ति,
तेन साह योमं द्वितीया ज्ञया] । साहै—सङ्घ । जरा—वाङ्मयम् ।

इन्द्रशयशास्वाटवीसशरशपञ्चातनेन वाक्यवशात्तमेन पण्डितकुलपतिना वि. ए.

सपाधिधारिणा श्रीमञ्जीवानन्दावश्यामारमहाचार्येण विराचताया,

तद्वात्मजाभ्या पण्डितश्रीमदाश्वनाधविद्याभूषण पण्डितश्रीमाधवकीच

विशारदाभ्या परिवर्द्धताया प्रतिसम्कृतायाद्यामन्वाख्याया

शैशवचरितव्याख्याया द्वितीय उच्छ्वास ॥ ३ ॥

चतुर्थ उच्छ्वासः ।

—०३००—

- योगं स्वप्नेऽपि नेच्छन्ति कुर्वन्ते न करग्रहम् ।
 महान्तो नाममात्रेण भवन्ति घतयो भुवः ॥ १ ॥
 सकलमहीभृत्कम्पकृतुत्पद्यत एक एव नृपवशे ।
 विपुलेऽपि पृथुप्रतिमो दन्त इव गणाधिपस्य मुखे ॥ २ ॥

अथेदानीं महताः गुणकौतन्येन प्रसृतस्य यश्चनायकस्य गुणवत् प्रख्यापयितुमाह, यागमिति ।—महान्तः,—महाऽनुभाषा जना, स्वप्नेऽपि—प्रसृतस्य विज्ञानेऽपि, निद्रा प्रख्याया मानसिकज्ञानविशेषऽपि इत्यर्थः, (“स्वप्नं स्वप्ने प्रसृतस्य विज्ञाने दशने पुमान्” इति मेदिनी) याग—विश्वभ्रष्टातक, विद्यासद्वन्तवम् इत्यर्थं, पराभिसम्भानार्धमुपधि नात यावत् (“योगोऽपूर्वायसम्भानौ सङ्ग तध्यानपुत्रेषु । विश्वभ्रष्टातके ॥” इति मेदिनी) मेलनञ्च न इच्छन्ति—नाभिलषन्ति, करग्रह—करपु—राजयाज्ञभागेषु यत्, —याग्रह त, पीडनम् इत्यर्थं, दृष्ट्यदृष्टमिति धा, पाश्चिददृष्टश्च विद्याहमित्यर्थ, न कुर्वन्त अथ च नाममात्रेण भुवः,—पूर्वस्था, घतय —अधिपतय परिचितारथ, भवन्ति, एकत्र —नाममात्रश्रवणत सुव कम्पमानास्तान पतिते वृच्छन्ति, अन्यत्र,—पाश्चिददृष्ट्य भद्रमादिक विनाऽपि भूपतय इति नामधारिणी भवन्तीति भावः, एतेन भाविनृपत इत्यस्य अलानुपत्त प्रजापञ्चकल प्रभाषातिशयश्च सूचितम् । पुण्यावका इतम ॥ १ ॥

इदानीं धुम्पभूतिवशे सत्यश्वमानस्य इर्ष्यनृपते तदशीत्यग्नेभ्य पूज्यनृपतिभ्य श्रेष्ठत्व भाह सञ्जलति ।—विपुले—महति, विशालि च अपि नृपवश—त्राज्ञवशे, गणाधिपस्य —गणपते, मुखे—वदने, अथव—गदा—सैन्यभेदा, (“गद्य प्रनय सङ्गौघे अङ्गाकुन्त्यप्रभेदयो” इति मेदिनी) तेषाम् अधिपस्य—अधिपते, राज इत्यर्थं राजसमुद्भवात्मिति भावः, मुखे—प्रधाने इत्यर्थं, नृपवशे इत्यत्र विश्वश्रुतेन याजनीयम्, दन्त इव—रदन इव, पृथु,—आदिराज, तत्रप्रतिमः,—तत्रादृश, अथव—पृथ्वी—विशादा प्रतिभा—दन्तवध, दन्तकोष इत्यर्थं यस्य तथाभूतः । (“प्रतिभा गजदन्तस्य वशे चातुकृतावाप” इति मेदिनी) एक एव—कश्चिद्व, यथा गणाधिपस्य मुखे दन्तोऽप्येक एव, तथा नरेन्द्रवशे कश्चिदेक एव इति

(१) अथ तस्मात् पुष्पभूतेः द्विजवरस्वेच्छागृहीतकोपी
नाभिपद्म इव पुण्डरीकेक्षणत्, लक्ष्मीपुरसरो रत्नमञ्जय इव
रत्नाकरात्, गुरुबुधकविकलाभृत्तेजस्विभूनन्दनप्रायो ग्रहगण
इव उदयस्थानात्, (२) महाभारवाहनयोग्य सागर इव

भाव, सकलानां महीभृता—राज्ञा, पञ्चतानाञ्च, कल्पकृत—मयपट इति भाव, एकव—नामशब्देनैव वेपथुजननात्, अन्व—स्वस्थानादपसारणात्, उन्पद्यते—लायते । एतेन महाराजस्य हर्षस्य उन्पत्ति रूचिता । आर्या इतम् ॥ २ ॥

(१) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “निर्जंगम राजवंश” इति उत्तरेण सम्बन्धः । तमेव विशिनष्टि, द्विजवरेत्यादिभिः ।—द्विजवरे—ब्राह्मणपदेष्टे, अन्व,——दिवेषु वर,—श्रेष्ठ, ब्रह्मेष्टिर्य, तेन स्नेह्या—यथाकाममित्यर्थ, गृहीत,—लभ्य, स्त्रीभूतश्च कोपः,—धर्म बीजकोपश्च, कविका च इत्यर्थे यस्य तथाभूतः, पुण्डरीकेक्षणत्—कमललोचनात्, पुण्डरीकाक्षत् नारायणाच्च, नाभिपद्म इव—नाभिकमलमिव, यद्यपि “वा पद्मि पद्म नलिनम्” इत्युक्तममरेण, तथापि पद्मशब्दस्य यसि प्रयोगस्तु अकविजुष्दीषदुष्ट एवेत्युक्तमालङ्कारिकैः । इत प्रभवति श्रेयसदीर्घा-पमाऽलङ्कार विज्ञेय सर्वैर्वावैधर्म्यसाध्यप्रतिपादनादिति । लक्ष्मी,—श्री, पुरसरी—प्रथमा यस्य तथाक्त, लक्ष्मी,—सम्पत् तत्पुरसरस्य । रत्नमञ्जय इव—रत्नाङ्ग—रत्नभूतानाञ्च उच्छ्वासानामित्यर्थ, पुरुषाणामिति भावः, “जतो जातो यदुच्छ्वृत तद्वदमिच्छ कथ्यते” इत्युक्ते, सञ्जयः—समुत्पत्ति यस्मात् मे रत्नाङ्गं सञ्जय यस्य तदाभूती वा, राजाना—महीनां, सञ्जय,—समुद्भय । रत्नाकरात्—रत्नाङ्गम् आकर,—आश्रय, उन्पत्तिस्थानञ्च तस्मात् समुद्राच्च । गुञ्जिति ।—गुरवः,—उपदेष्टार, बुधा —पण्डिता, कवयः,—काव्यकृत, कलायत,—सङ्गीताभिज्ञा, [“कलाभृत्” इत्यव “कलावत्” इति पाठेऽपि च एवार्थः] तेजस्विनः,—शूरा, भूनन्दना,—राजान, अन्व,—गुरु, —इहस्यति, बुध,—सौम्यात्मज, कवि,—शुक्र, कलाभृत्—चन्द्र, तेजस्वी—एव, भूनन्दन,—मङ्गल, एते प्रायेण यत्र तदाभूत । उदयस्थानात्—उदयाचलादित्यर्थः ; अन्व—प्रभवस्थानादित्यर्थः ।

(२) महाभारति,—महापू भूतः—भूभाए इवार्थं, भूभाएतद्वत् इति भावः, तस्य वाहन—निर्वाहण, तस्य योग्य, अन्व,—महती भारस्य—भारवद्भवस्य, वाहने—स्थानात् स्थानाकरनयने, योग्यः,—समर्थः । [समुद्रपदे आरौप्याद्य-गानाथकेऽपि भारशब्दे राजवशपदे भूरधणभारस्य न तथाऽर्थात् इति “वाहन—”

सगरप्रभावात्, (३) दुर्जयबलमनाथो हरिवंश इव शूरात्
निर्जगाम राजवंशः । (४) यस्मात् अविनष्टधर्मधवलाः प्रजा-
सर्गा इव कृतमुखात्, प्रतापाक्रान्तभुवनाः किरणा इव तेजो-

(८४८ पा०) इत्यादिना न षचम्] । सगरप्रभावात् - सगरस्य - नृपवंशैषण रात्र
विशेषस्य प्रभावात् - सामर्थ्यात् । पुरा सगरस्य रूपते पृष्टिसहस्राणि पुत्रा आसन् ।
ते तु कानेन महाबला पराक्रान्ताय वीरा पितु सगरस्य अश्वमेधीयात्र रथन
सर्वां पृथ्वीं प्रदक्षिणीकुर्वन्त चेत् । अत्रानरे शक्ये तेषां मध्यचारी अत्र देवशक्ता
हरता पातान्ने कपिलमुनिसमीपे रचितः । अथ ते रथका यज्ञीयमन्त्रम् अपठन्
सत्वा पृथ्वीं स्वर्गेषु भ्रमन्त पर न अशमवापु । ततः पिताशया पातालं खनित्य
कपिलसमीपे तमश्च दृष्ट्वा कपिलं नृपीडयन् । स च मुनि तान् कोपय्या पाशदेव
अधीचकार । तेषां तदा पातालखननेन धी जनराशिरुत्थित, स एव सगरादुप-
वृत्ति सागरभ्रंशा लीले इति पुराणवाचां । अन्यत - सगरस्यैव प्रभावी यन्व तथाभूत
तस्मात् । ["प्रभावात्" इत्येव "प्रभवत्" इति पाठे, -सगरात् प्रभव, -उत्पत्ति
संध्य तस्मात्, सगरपुत्रादित्यर्थ, अन्यत, -सगरस्य प्र-प्रशम, प्रशमवर्ग्ये इत्यर्थ,
भव, -उत्पत्ति यस्य तस्मात् इत्यर्थ] ।

(३) दुर्जयबलमनाथ, -दुर्जयं बल-पराक्रम येषां ते, तादृशं
वीरैरित्यर्थ, यदा, -दुर्जयेन-दुर्जेन जेतुं शक्येन पराक्रमिष्या इत्यर्थ, बलिन-
संज्ञेन सनाथ, -सहित, किं वा-दुर्जयं बलमनाथं-महाप्रायश्च संन्ययुतं
वा, असौ दुर्जयबलमनाथ, अन्यत, -दुर्जयेन-जेतुमशक्येन बलिन-बलदेवेन,
सनाथ-सहित, यदा, -दुर्जय, -विशु, "दुर्जयो दुरतिक्रम" इति विशु-
सहस्रनामवचनात्, बल, -बलदेवस्य ताभ्यां सनाथ, शूरात्-वीरात्, "तस्मान्
पुत्रभूते" इति पूर्ववाक्ये, तदाप्यात् बलदेवपूर्वपुरुषवाच ।

(४) यस्मात्-राजवशात्, "यस्मात्" इत्यस्य "अजायत राजान" इति
उत्पत्तेश्च सम्बन्धः । तानेषु विविधदि, अविनष्टादिभिः । -अविनष्टेन-अविनष्टेन
सम्बन्धेनेत्यर्थ, धर्मेषु-वेदोदितानुष्ठानेन "वेदनामस्योदितं धर्म" इत्युक्ते
"वेदना वेदविधिसंज्ञा मत्पत्ते" इति तद्व्याख्यानाच्च, धवला-विपदा, अत्र
आह्वयंशानि इति यावत्, यदा, -अविनष्टधमं धवान्-मरान्, जालि-
रुद्रनि, मित्रर्त्न भवत्येव वा इति भावः तदीया । ("धव पुमान् नरे धूर्त्तपक्षी
इत्याहरेरि च" इति मेदिनी) प्रजासर्गा, -मनुष्यसदृश । कृतमुखात्-संख्य

निधेः, (५) विग्रहव्यासदिद्गुखा गिरय इव भूम्यप्रवरात्,
 (६) धरणिधारणक्षमा दिग्गजा इव ब्रह्मकरात्, उदधीन्
 पातुम् उद्यता जलधरा इव घनागमात्, (७) इच्छाफल-
 दायिन कल्पतरव इव नन्दनात्, (८) सर्वभूतान्नया विश्वरूप-
 प्रकरा इव श्रीधरात् अजायन्त राजानः ।

मुखात् अकारपूतवचस इति भावः, सत्यव्युत्पत्तयश्च । प्रतापेति ।—प्रतापेन—
 कीदृशजगत्प्राप्ता, (“स प्रभाव प्रतापय यत्तेज कीदृशजगत्” इत्यमर) तेजसा च,
 आतपनेत्यर्थः, आत्मानम्—अभिहित, भुवन ये तथोक्ता । तेजोनिधेः,—प्रताप-
 प्रालिन इत्यर्थः ।

(५) विग्रहेति ।—विग्रहेण—रक्षणे, कायेन च, (“विग्रह कायविम्बर
 विमारे वा रणेऽन्विवाम” इति मेदिनी) व्याप्तानि दिद्गुखानि ये तथोक्ता ।
 भूम्यप्रवरात्—भूम्यम्—राजसु पञ्चतेषु च, प्रवर,—शुभं तस्मात् [त्रिद्वारं वही-
 समासनिर्देशात् सप्तमी एव आद्यर्थोऽयम् । “भूम्यप्रवरात्” इत्यत्र “भूम्यप्रभवत्” इति
 पाठे,—भूम्यम्—भूपालेषु, प्रभव,—पराक्रम यस्य, अथच,—भूमता—पञ्चतन्त्र,
 प्रभव,—पद्यमप्रकाशस्यान तस्मात् इत्यर्थः, (“प्रभवे अन्वगुन्नि स्यात् जन्महेतौ परा
 क्रमे । ज्ञानस्य चादिनस्थाने” इति मेदिनी) केचित्तु “भूम्यप्रभवो ब्रह्मा” इति
 व्याचक्षते] ।

(६) धरणीति ।—धरण्या,—शुद्धिष्या, धारणे—पालने, उदधने च, क्षमा,
 —शक्ता । ब्रह्मकरात्—ब्रह्म—वेदीक धर्मम् इत्यर्थः, करोतीति तस्मात् विधाह-
 रणात्, कामगानं कुञ्चत ब्रह्मण करान करिष्य उत्पन्ना इति पौराणिकी वाचा ।
 उदधीन्—समुद्रान्, पातुम्—रक्षित, रक्षितुञ्च । घनागमात्—घन,—सान्द्र, बट
 इत्यर्थः, आगम,—शास्त्रज्ञान यस्य तथोक्तान्, मेघानमाह, वर्षोक्तान् प्राच्छेत्तव ।

(७) इच्छेति ।—इच्छा—कामनया, अर्धनामिति भावः, फलानि—
 अभिलषितानि दातुं शीलमेषा तथोक्ता, [अत्र इच्छाफलपुत्रकान् दाधता
 “सुयन्तातौ—” (३ । २ । ०८ पा०) इत्यादिना षित्प्रत्यये “आतौ युक्त—”
 (० । ३ । ३३ पा०) इत्यादिना युगागमे रूपम्] । नन्दनात्—नन्दयतीति तथोक्तान्,
 तदाच्छेदात्तव ।

(८) सर्वति ।—सर्वेषा भूताना—प्रशिनं, श्रीमान्च, इत्यन्वयेदर्थः,
 विश्वादिमहाभूताना वा, आयदा,—आयनपीडा, यदा,—सर्वेषु—सर्वेषु इत्येव

(८) तेषु चैवमुत्पद्यमानेषु क्रमेण उदपादि हृणहरिण-
केसरी, सिन्धुराजज्वरः, गुर्जरप्रजागरः, गाभ्वाराधिपगन्धर्व-
कूटपाकलः, (१०) लाटपाटवपाटचरः, (११) मानव
लक्ष्मीलतापरगुः, प्रतापशील इति प्रथितापरनामा.

इति भावः, भूतानि—सचानि, निव्यत्नात् पारमार्थिका इति भावः, अत एव आदया ।
विश्वरूपप्रकरा,—विश्वभा—जगता, रूपप्रकरा,—रूपनिवहा, [“विश्वरूपप्रकरा”
इत्यत्र “विश्वरूपप्रकरा” इति पाठे,—भगवतः श्रीविष्णो दुर्दंशरूपविशेषा इव
इत्यर्थः] । श्रीधरात—शिव्य—सम्बद्ध, राजनक्ष्त्री वा, धरतीति तद्योक्त्यात्, विष्णोश्च ।

(८) तेष्वित्यादि ।—“उदपादि” इत्यस्य “प्रभाकरवर्द्धनी नाम राजाऽधिपराज”
इत्युत्तरेणान्वयः । उदपादि—उदग्र । तमेव विशिनष्टि, इत्येत्यादिभिः ।—रूपा,—
सदाव्यक्तविर्यविशेषा, देशविशेषा वा, हरिणा इव—सृगा इव, तेषा तेषु वा केशी
—मिह, तेषा विजयेन भीतिहेतुत्वादिति भावः, एवमुत्तरवापि बोद्धव्यम्, इत
प्रकृति सध्वं रूपकमनुहारः, अभद्राध्यामदशनात् । सिन्धुराजज्वर,—सिन्धुराजज
ज्वर—सन्तापदायक रोगविशेषः । गुजरप्रजागर—गुजरनिद्राक्षयः, गुर्जरदेशीया
जना यस्य भयेन सतत जाग्रतीति भावः । गाभ्वाराधिप,—गाभ्वारराज एव तस्य
द्विप,—गन्धर्वप्रधानो द्विप, मत्तद्वृत्तोत्थं, “स्वेद मूत्र पुत्रीषु मन्त्राद्यैव मतइजा ।
यस्यात्राय विमाद्यन्ति त विद्यान् गन्धर्वनिनम् ॥” इत्युक्तलक्षणो वा, तस्य कूट,—
निघ्न, अविच्छेदीति भावः, घडा,—कूटे—यत्ने, सद्यमनविशेषे इत्यर्थः, (“कूटोऽस्मी
नियन्ते राशो .. । ..सौरावधव पन्थो ॥” इति मेदिनी) पाकल,—इतिश्वर
विशेषः, (“पाकल कुष्ठभेषज्ये पसि श्यान् कुष्ठरश्चरं” इति मेदिनी) । “विविधैर्नामभि
कुरो मानापीनिषु वर्त्तते । पाकली गजेधमितापी वाजिघ्नकं कुकुरेषु । इन्द्रमदो
मध्येषु नीलिका ज्योतिरोपधिषु मूल्यामुवरी नाम ॥” इत्यादि वैदिके च ।

(१०) लाटिति ।—लाटाना—लाटदेशीयाना अविद्याया [लाटजम्बान “तत्र
लात” (४।१।१५ पा०) इत्यसि रूपम्] पाटवचर—नैपुण्य पाटचर,—धीर,
तद्विजयोत्थं, (“वीरेकागारिकमन • पाटवचरमजिष्णुवा” इत्यमरः) ।

(११) मानवति ।—मानवाना—तदाप्यजनपदाना, लक्ष्मीरेव मता तस्या
परप,—कृत्रा । इत्यादिगणविजता तदाप्येतेष्विजता इति निवृत्तं । प्रताप
शील,—पती इत्यादिगणविजती, अत एव प्रतापशील इति, इतितापरनामा—

(१२) प्रभाकरवर्द्धनो नाम राजाधिराजः । (१३) यो राज्याङ्गमङ्गीनि अभिषिच्यमान एव मलानीव सुमोच धनानि । यः परकीयेणापि कातरवह्मनेन रणमुखे दृग्नेनेव धृतेन अलञ्जत जीवितेन । यः (१४) करदृत्तधौतासिप्रतिविम्बितेन आत्मनाऽपि अदूयत समितिषु सहायेन । रिपूणां पुरः (१५) प्रधनेषु धनुषाऽपि नमता यो मानो मानसेन अस्त्रिद्यत । यश्च

विख्यातात्मनामधेय , यदा,—प्रथित इति अपर,—प्रभाकरवर्द्धनादितर, नाम—समाख्या यस्य तथाभूत ।

(१२) प्रमेति ।—प्रभाकर,—गुर्यं, तदन् वडते इति तयोक्त , यदा,—प्रभाकरशानो वर्द्धनश्च इति विशद, यश्च प्रभाकरशालिनात् ।

(१३) राज्याङ्गमङ्गीनि—राज्याङ्गानि—अमात्याद्या प्रकृतय, तन्मङ्गीनि—तन्मङ्गलानि । अभिषिच्यमान,—राज्य प्रतिष्ठाप्यमान, अन्यत्र,—अमित—सर्वत, निच्यमान,—पीड्यमाण, जलनेति भाव, [अत्र “उपसर्गात्—” (पा३।६५ पा०) इत्यादिना पत्वम्] यश्च सर्वतोभावेन जलसिद्धी भवति, स अङ्गमङ्गीनि मलानि मुञ्चतीति लोकादृष्टम् । मलानीव—दूषितानीव क्लेशानिव च, धनानि सुमोच—सत्याज, दीनानायादिभ्यो दत्तवानिचर्यं , अत्र मनै सह धननामवैधर्म्यसाध्यप्रतीते रूपमाऽलङ्कार । परकीयेणापि—पराधेप्रवृत्तनार्थ इत्यर्थं, कातरवु, जनेषु इति शब्द, कातरणां—दुर्वलाणा जनाना वा वह्मनेन—प्रियेण, हातुसशक्तेनेति भाव, दृग्नेनेव—अतिदुश्चनेति भाव । कातरा अपि मुखे दृष्टानि धरन्ति इति प्रसिद्धि । अलञ्जत—अवपत नित्य परीषकाराय जीवनमुत्सृजप्रपि स नाहमेतावता काननापि कस्याप्याहं स रचणाय जीवनमर्दं दृष्टाय मया उत्सृष्ट शत्रुयामिति अत्राप्यन् किं मया जगति कृतमिति कुञ्छितीऽभूदित्यर्थ ।

(१४) करेति ।—करे—करतलि, धृत,—गृह्णीत, धौत,—निमित्त, उञ्चन्ती वा , अत्र धौतपदप्रयोगेण प्रतिविम्बवद्वयसामर्थ्ये प्रतिपादितमिति बोध्यम्, य अस्मि,—सरवादि, तत्र प्रतिविम्बितेन—प्रतिकल्पितेन । अदूयत—सत्पतवान् । समितिषु—युद्धेषु, (“युद्धमाधीषन अन्य प्रधनं प्रविदारणम् । समुदाय स्त्रिय सत्रकामित्याजिनमिदयुधं ” इत्यमर) सहाय,—सहवर तेन, असहाय एव सवान् जियीषु स इति भाव ।

(१५) प्रधनेषु—युद्धेषु । नमता—आराधनार्थमिति भाव । मानो—अभि-

(१६) अन्तर्गतापरिमितरिपुशल्ग्रदुकीलितामिव निघ्नलामुवाह
राजलक्ष्मीम् । यद्य सर्वासु दिक्षु (१७) समीकृततटावटविटपा-
टवौतरुदण्णगुल्मवल्मीकगिरिगहनैर्दण्डयात्रापथैः पृथग्भिर्भृत्योप-
योगाय व्यभजतेव वंसुधाम् । यच्च (१८) अलव्ययुद्धदोहदं-
भात्मीयोऽपि सकलरिपुसमुत्सारकः परकीय इव तताप प्रतापः ।
यस्य च (१९) वज्रिमयो हृदयेषु, जलमयौ लोचनपुटेषु, मारुत-

मानवान् । मानसेन—मनसा, अस्मि धनुष मया सहायत्वेन नीयते न मन्त्राम-
श्रवणेन केवलेन उपस्थित्वा वा शक्यो जीयन्ते इति दु खिनेति भावः ।

(१६) अन्तर्गतेति ।—अन्तर्गते, —अन्तरस्थैः, अपरिमितैः,—अनन्तैः,
रिपूष—शत्रूणां, रिपुनिर्वहैरिति भावः, शल्ग्रदुभिः,—बाष्पादिष्यकीले, कीलिता
—निखाता, सयमिता इत्यर्थं तामिव इत्युपमेया । निघ्नलाम्—चनपायिनौम् ।

(१७) समीकृतेति ।—समीकृतानि—समतलतां पीतानि तटा,—नदी
तीराणि चट्टा,—गर्ता ("गर्तावटौ भुवि श्वभे" इत्यमर) विटपा—
शाखा, अटथ—विपिनानि, तरव,—वृक्षा, टणानि गुद्या,—नन्दा, काष्ठविरहित
वृक्षा इत्यर्थं, ("अप्रकाष्ठे क्षम्ब गुच्छी" इत्यमर) वल्मीका,—बामलूरा, "ऊधी"
इति प्रसिद्धकौटविशेषसञ्ज्ञिता मत्स्युटा इत्यर्थं, गिरिगहनानि—पार्श्वतीव्रकानि, यदा,
—गिरय,—पर्वता, गहनानि—गह्वराणि पर्वतकन्दराणीत्यर्थं येषु तैः, ("गहनं
कन्दिले विषुः । नपसक गह्वरे स्वात दु खं कान्तदीरपि" इति मेदिनी) यदा,—
समीकृता तटावटा वै तादृशा यी विटपाटवौतरव, तथा दण्डगुल्मवल्मीकगिरयश्च
तै गहने,—कच्छे, दुष्पवेशैरित्यर्थं, दण्डयात्रापथे,—दण्ड,—सैन्य, ("सैन्ये कान्ते
मानभेदं दक्षीण्यो लघुडे पुमान्" इति मेदिनी) मस्य यात्रापथे,—गमनमार्गे,
पृथग्भिरभृत्योपयोगाय—भृत्यानाम्, उपयोगाय—अपहरणाय, सुखेन गन्तायेति भाव व्यभजत—
विभक्तपानिवेत्यर्थः ।

(१८) अलव्येति ।—अलव्य,—मात, युद्धदीहृद,—युद्धाभिलाष येन तम्,
अहमयुद्धाभिलाषमित्यर्थः । सकलेति ।—सकलानां—समस्ताणां, रिपूषां—शत्रूणां,
समुत्सारकः,—निराकर्ता । परकीय इव—परसम्बन्धव, परकीय प्रतापो मया
विजिगीषु तनति तथा स्वप्रतापोऽपि सहस्रयुद्धयापाराप्रारितिति भावः ।

(१९) वज्रिमयः,—अग्निरूप, तेजोभूतमयश्च, [अथ "तप्रजतवचने मयद्"

मयो निखसितेषु, क्षमामयोद्देशेषु, आकाशमय शून्यताया, पञ्च-
महाभूतमयो मूर्त्त इव अदृश्यत (२०) निहतप्रतिसामन्तान्त-
पुरेष प्रताप । (२१) यस्य च आसत्रेषु भृत्वरत्नेषु
प्रतिबिम्बितैव तुल्यरूपा समलच्यत लक्ष्मी , तथा च, यस्य
(२२) प्रतापाग्निना भूति , शैव्यांशना सिद्धि , अक्षिधाराजलेन

(१५४२१ पा०) इति प्राच्यव्यास मयः एव जनमयादिषु चैथम] छदयेषु अन्त
करणेषु सततप्रियावशोमानलोद्दीपकवैकृतस्मरणादिभि भाव । जलमय — अक्षुभ्य
इत्यथ अ-भूतमयश्च शोकातिशयादजननेवात्यप्रपातादिति भाव । साहसमय —
उत्पत्तीचनिष्ठासपवनरूप मरुज्जतमयश्च दुःखातिशयाद्विस्तीर्णशासनावसुसधारादिति
भाव । क्षमामय — क्षान्तिपूष क्षितिभूतमयश्च विपदाश्यामध्यवरोधवर्जो न पीडनीय
इति स्वीतनाविनाशित्वादिति भाव , यदा—क्षमामय — भूमिस्वरूप भूलीडनादिना
धूमिपुष्पात् काठिन्याच्च । आकाशमय — यवनरूप, व्योमभूतमयश्च शून्यताया—
रिरीहिताशामिति यावत् निरुदन्व वा प्रियतमविच्छेदादिति भाव , अन्त एव पञ्च
महाभूतमय — चिन्तनजीमरुतीमानि महानि मक्षभूतानि तदात्मक, तत्तद्रूपेषु
परिणत इत्यथ मूर्त्त — मूर्त्तितान यथा महाभूताना शब्दादय गुण केशलं परावैक
कृत्वा तथैवाश्व दशादासिध्यादिगुणयामा परीपक्तये चामन्त्रित तावत्त्वम् ।

(२०) निहततति ।—निहताना—सङ्ग्राम व्यापादिताना प्रतिसामन्ताना—
विरीधिहरान्जाननरवधिदशाधिपानामिदथ, अन्त पुरधु—अन्त पुरवनिनीषु नारीषु
इत्यथ । अथ एकस्यापि प्रतापस्य तत्तद्गुणयोगादनेकधौलक्षे छदयादय यथाशौभ
प्रयाजका इत्युल्लालकार ।

(२१) आसत्रेषु—सन्निहितेषु भृत्वरत्नेषु—भृत्वा रत्नानीव, यदा—भृत्पु
रवानि तेषु भृत्पुष्पेषु अनात्यप्रधानेषु इति यावत् ("जाती जाती यत्कृष्ट तद्रत्न
मित्ति कष्यते" इति उत्पन्नमात्रा) प्रतिबिम्बितैव—प्रतिफलितैव, आसत्रानि रत्नानि
प्रतिबिम्ब शब्दानि इति दृश्यते लोके, तुल्यरूपा—समभागिन विभक्ता ।

(२२) प्रतापाग्निना—प्रतापवदपणानन्द, भूति —सत्यत् भव्य च (भूति
भेदमि अर्पति "इधनर) ; शैव्यांशना—शैवीणांशनात्, अत्रप्रतिषेधाय, शब्द,
अ [अथ "सन्ध्यातुभ्यो मजिन्" (७० ४ पा० १४४ सू०) इति उपधाती मजिन
प्रचयान्त उत्पन्नशब्दत अत्रनेष । "इषि युध—" (७० १ पा० १४४ सू०) इति
सर्वे बाहुलकरूप्यात् उपधातो मकपत्यदे सिद्धेसात्रिवचिनत्वात्] । सिद्धि —

घंशब्दः, शस्त्रव्रणमुखैः पुरुषकारोक्तिः, (२३) धनुर्गुण-
किणेन वारण्यहीतिः अभवत् । यद्य (२४) वैरमुपायनं,
विग्रहमनुग्रहं, समरागमं महोत्सवं, शत्रुं निधिदर्शनम्,
अरिवाहुल्यमभ्युदयम्, आहवाह्वानं वरप्रदानम्, अस्क्रन्द-
पातं दिष्टवृद्धिं, शस्त्रप्रहारपतनं वसुधारारसम् अभवत् ।

राज्यादिवाम्, पाकय । असिधाराजलेन—खड्गधारारूपेण जलेन । वशब्दः,—वशस्य
—कुलस्य विशेष इति—अभ्युदय, वदंनद्य । शस्त्रेति ।—शस्त्राणां व्रणानि—घतानि
एव, यदा—शस्त्रव्रणानां—शस्त्रप्रहारिण जातानां घतानां मुखानि—अद्यापि आनदानि
यत्ते, पुरुषकारोक्तिः,—पौरुषप्रकटेनमित्यर्थं, मुखैरेव उक्तिर्भवतीति तथाऽऽरूप ।

(२३) धनुरिति ।—धनुषो गुणः,—मौर्वी, तस्य किणः,—मांसदन्त्रि, व्रणत्रं
चिह्नमित्यर्थं, व्याधामिहस्तताप्रकाशो वा नेम । करण्यहीति—राजराज्ञाभारदृष्टं,
करण्य—हस्तस्य यदृष्टं । [अत्र सध्वत् तृतीयाश्लेषु “सहनुक्ते—” (२।३।१८
पा०) इत्यादिपूर्वे “विनाऽपि तदधीग तृतीया, वृद्धी यन्नेत्यादिवाक्यनिर्देशान्” इति श्रुत्या
अतदधीगेषुपि सहायं तृतीया] ।

(२४) वैरमित्यादि ।—वैरं—विरोधं, शत्रुत्वात् लतेन अनिष्टाचरणमित्यर्थं,
उपायनम्—उपदौकने तत्पतिसाधने प्रीत्यातिशयादिति भावः । विग्रह—पुरुष शत्रुभिः
क्रियमाणमिति शेषः, अनुग्रहम्—अनुकम्पां तदातीव अनुरागादिति भावः । समरागमं
—सङ्ग्रामोपस्थिति, महोत्सवं बलपरीक्षणदिभिः आनन्दवर्द्धनत्वादिति भावः । निधिदर्शनं
—निधेः,—महामूल्यरत्नस्य [अत्र निपूर्वस्य धाधातो “उपसर्गे—” (१।३।१८ पा०)
इति किरण्ये निपातनादूपम] दर्शनम्, यदा,—निधेरिव दर्शनं यस्य तथाभूतम्,
शुद्धकण्विनीक्षणोपायत्वादिति भावः । अरिवाहुल्यं—शत्रूणांमाधिक्यम्, अभ्युदयम्—
अत्रसिजननमित्यर्थं, तद्विद्मैः प्रतापविस्तारात् राज्यविस्ताराच्चेति भावः । आहवाह्वानं
—पुङ्गे आकारणं, वरप्रदानम्—अभीष्टदानम् ; निरस्त्रमभिलषितत्वादिति भावः ।
अस्क्रन्दपातं—शत्रुत्वमिगमोऽवस्कन्द, [अत्र अपपूर्वकाले स्कन्दधातो “अकर्त्तरि—”
(१।३।१८ पा०) इत्यादिना अधिकरणे घञि रूपम्] तस्य पातः,—उपस्थिति त,
दिष्टवृद्धि—माग्यवर्द्धनम्, आनन्दवर्द्धनं वा । शस्त्रप्रहारिण शत्रोरिति शेषः, पतनं—
धरातले क्षुण्णमित्यर्थं, वसुधारारसं—वसुधा—पृथ्वी, तस्या रा,—दानं, [रा दाने
इत्यण्णान् कृषी रूपम्] तस्य रसः,—रागः, स्नादी वा तस्य, यथा मूढिदं स्तवे

(२५) यस्मिन् राजनि निरन्तरैर्यूपनिकरैरद्भुरितमिव कृतयुगेन,
दिक्षु खविसर्पिभिः अध्वरधूमैः पलायितमिव कलिना, ससुधैः
सुरालयैः अशतीर्णमिव स्वर्गेण, (२६) सुरालयशिखरोद्भूयमानै-
र्धवलध्वजैः पल्लवितमिव धर्मेण, (२७) वहिरुपरचितविकट-
सभासत्रप्रपाप्राग्वशमच्छपैः प्रसृतमिव ग्रामैः, काञ्चनमयसर्वाप-

गच्छति, तथा सद्रामे शरप्रहारप्रवितोऽपीति भावः, यथा,—यद्यान्वसुधाराकर्मणि
दण्डवपतनाद्यसाधारणानन्दरसमित्याशयः ।

(२५) यस्मिन् राजनि सतीत्यर्थे [अत्र “यस्य च—” (२ । ३ । ३७ पाठ)
इत्यादिना सावे सप्तमी श्रेया] निरन्तरैः,—चविच्छिन्नैः, यूपनिकर—यूपा—
यथायथायनान्वनदास्विप्रदा, तेषां निकरा,—सद्वा तैः, अद्भुरित—प्रसङ्गरूपेण
समुत्थितमिव इति कियोत्रचा । कृतयुगेन—सत्ययुगेन । दिक्षु खविसर्पिभिः,—
दिगन्तरालविद्युत्सुरैः अध्वरधूमैः,—प्रज्ञधूमैः, पलायितमिव, समाच्छन्नहाटत्वेनेति
भावः कलिना—कृतयुगेन, कलि पापत्वात् पापस्य च क्षणवर्षताया कविशमस्य
प्रसिद्धत्वात् धूमैर्भूतवृत्तेऽस्फुटीकृता । ससुधैः—सुधा—अमृत चूर्णद्रव्य, तिन
सहित, सुरालयैः,—देवमन्दिरैः ।

(२६) सुरति ।—सुरालयानाम्—देवागाराणां शिखरेषु—चूडासु शीर्षदशेषु
इत्यर्थः, उद्भूयमाना—उड्डीयमाना तैः, धवलध्वजैः,—श्वेतपताकाभिः, पल्लवत-
मिव—समन्तात् वृक्षवत्मिव, धमस्य ध्वजताया कविशमस्यप्रसिद्धत्वात् तथाविधोऽघा-
वीजमेतत् ।

(२७) उद्भुरिति ।—वह्नि,—वाद्ये दीपे, उपरचितानि—निर्मितानि, विकटानि
—वहन्ति, विशालानीत्यर्थः, समाना—संसदा, (“समज्यापरिषद्गीर्णमभासमिति समदः ।
श्याम्भानी क्रीवमाङ्ग्यान् स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥” इत्यमरः) सदाणा—सदादानाणां,
(“सवमाच्छादने यज्ञे सदादाने वैश्वेदि च” इत्यमरः) प्रदाणा—पानीयशालिकानां,
जलदानार्थं गृह्याणामित्यर्थः, (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमरः) प्राक्—
पुत्रभागे वशः,—सुपत्नीकयजमानसमुदाय यत्र तेषां, यस्मिन् गृहे इतिर्द्रव्यादिकं
निश्चयं स्थाप्यते तस्मात् पूर्वं सावरीधयजमानसदस्यायवस्थानात्तानामित्यर्थः, (“प्राग्वत्
प्रप्रथमिर्गोहावु” इत्यमरः) मच्छपानि—गृह्याणि तैः, प्रसृतमिव—उत्पन्नमिव, सृष्ट
स्त्रित्यर्थः, ग्रामैः, वह्नि गृहे अपर ग्राम इव दृश्यमान आसीदिति भावः ।

करणैर्विभवैर्विशीर्षमिव मेरुणा, (२८) द्विजदीयमानैः अर्थ-
कनगैः फलितमिव भाग्यसम्पदा ।

(२९) तस्य च जन्मान्तरिऽपि सती पार्ष्वतीव शङ्करस्य,
शङ्कितहृदया लक्ष्मीरिव लोकगुरोः, (३०) स्फुरत्तरन्ततारका
रोहिणीव कलावतः, सर्वजनजननी बुद्धिरिव प्रजापतेः,

काचनमरसर्वोपकरणे,—सर्वनिश्चितसर्वद्रव्यसुधार, विभवै,—सम्पत्ति, विशीर्षमिव
—पतितमिव, समाप्तमिवैत्यर्थं, मेरो स्वर्णमयवान् तत्र च सर्वसुखानामानयवान्
स एव दिशोर्ष तथापतित इवेत्युपेक्षा, यदा—विशीर्षमिव—दधितमिव, स्वर्णरहित-
मिवत्यर्थे ।

(२८) द्विजेति ।—द्विजेषु,—त्रियेषु, दीयमाना,—विद्युज्यमाना तै,
अर्थकनगै,—अननुभू । भाग्यसम्पदा—सौभाग्यसम्पदा ।

(२९) “तस्य” इत्यस्य “यशोवती नाम महादेवो यमून, या यस्य
वदसि ललाक्ष” इति उत्तरेण सम्बन्धः । [यत्र यशश्चात् “तदस्य—” (३१२।१८
पा०) इत्यादिना मनुषि “मात्पचादाव—” (८२।१८ पा०) इत्यादिना मतोर्मस्य
वकारार्थेण यश्चत्, तत स्त्रिया ङीप् यशोवती इति रूपसिद्धिः, अत्युत्पत्तयति-
पदिकान् यशश्चात् मनुषि “सञ्जायाम्” (८२।११ पा०) इति मतोर्मस्य
वकारार्थेण यशोवत् तत ङीप् यशोवती इति कथञ्चित् निर्वाहः] । तामिव विश्व
शक्ति, सतीत्यादिभि ।—सती—पतिव्रता, सती-जाषी च, शङ्कितहृदयेण यदा
जन्ता, तदा पार्ष्वत्या, सतीति मन्त्रा काशीदिति प्रसिद्धिः । शङ्करस्य—श—मङ्गलं,
करोतीति लयीत्यर्थ, शङ्करस्य च । “शङ्करस्य” इत्यादीनि “महामुने” इत्यनेन पदानि
राजपदेषुऽपि मद्रमन्त्रानि । शङ्कितहृदया—हृदयशाङ्कितो, शङ्कितहृदयमिनी च,
[“शङ्कितहृदया” इत्यत्र “शङ्कितपरहृदया” इति पाठे,—शङ्कितम—आवर्जितं,
परेशाम्—इत्येवा, हृदय—शेत, महावपरादिभ्येति भाव यथा सा, अन्तर—शङ्कितम्
—आश्रित, परस्य—देहस्य विश्वोर्विन्द्ये, हृदये—वचस्पल, मततपत्रिवपातिप्रत्या-
लम्बनम् इति भाव यथा सा] लोकगुरोः,—अननुभू नारायणस्य पृथिवीपतय ।

(३०) स्फुरादिति ।—स्फुरन्ती—दीप्यमाना तरन्ता—चञ्चला, तारका—
कनैःनिका यथा सा स्फुरन्ती—दीप्यमाना, तरन्ता—भासुरा, उज्ज्वला इत्यर्थः,
[“तस्य चञ्चने पिडे भासुरेऽपि विश्विकम्” इति मेदिनी] तारका—मन्त्र-
रूपिणीत्यर्थः । कलावतः,—चतुर्पटविद्याशक्ति, चन्द्रस्य च । सर्वजनजननी—

(३१) महाभूभृत्कलोद्गता गङ्गेव वाहिनीनायकस्य, (३२) मान-
सानुवर्त्तनचतुरा हंसीव राजहंसस्य, (३३) सकललोकार्चित-
चरणा त्रयीव धर्मस्य, (३४) दिवानिशम् अमुक्तपार्श्वस्थितिः
अरुन्धतीव महासुने', (३५) हंसमयीव गतिषु, परपुष्टमयीव

सर्वथा जगताना जननी—उत्पादनी, [जनघातो "चर्त्तिस्र—" (७० २ पा० १०३
सू०) इत्यादिभूमे बाहुलकगणनात् अनिप्रत्यये ततो ङीपि रूपम्] माता च, "राज-
भाष्यां प्रस् पृथ्वी दरुदारोपमाहका । शूद्र पूर्वजपत्नी च सरोता मातर चूता १"
इत्युक्ते । प्रजापते, —ब्रह्मण, प्रजापालस्य च ।

(३१) भवेति ।—महत्—विशाल, भूभृता—राज्ञा, कुल—वंश, महाभूभृता,
—हिमाद्रे, कुल—तद् इति च, ("कुल जनपदे गोत्रे सजातीयगणेषुपि च । भवने
च तन्वी क्लीबम्" इति मेदिनी) तथात उद्गता—जाता, निर्गता च, [अत्र "निरा-
दय ज्ञानाद्यर्थे पञ्चम्या" (बा०) इति समास] । वाहिनीनायकस्य—सेनापते',
तरङ्गिणीपते समुद्रस्य च ("वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्या सेना सैन्यप्रभेदयो" इति मेदिनी) ।

(३२) मानसेति ।—मानसस्य—चित्तस्य, तदाख्यस्य सरसस्य, अनुवर्त्तनम्—
अनुसरण, तन्मिन चतुरा—निपुणा । राजहंसस्य—कलहस्य, शूपोत्तमस्य च,
("राजहंसस्य कादम्बे कलहमे नृपोत्तमे" इति मेदिनी) ।

(३३) सक्नेति ।—सक्ने, —समरे, लोके, —जनै, चर्त्तितौ—सेवितौ,
चरणौ—पादौ, चर्त्तितौ चरणा,—बहुधादिशाखाय यन्वा सा, ("चरणोऽस्त्री
बहुधादौ मूले गोत्रे पदेषुपि च" इति मेदिनी) त्रयी—ऋग्यजुसामाख्या वेदा इत्यत्र,
[अत्र "सङ्गाया—" (५।२।४२ पा०) इत्यादिना विहितस्य तत्रप "द्विविधा—"
(५।२।४३ पा०) इत्यादिना अथजाट्ये स्थानिवद्भावात् "टिड्ढाणम्—" (४ १।१५
पा०) इत्यादिना ङीपि रूपम् । "स्त्रियाश्च सामयजुषी इति वेदास्त्रयन्तयी"
इत्यमर] । धर्मस्य—विहितक्रियाकलापस्य, तन्मनितादृष्टस्य वा, धर्मोऽन्यथेति
धर्म तस्य, [अथ आदिनादृच्प्रत्यय] धर्मवत् इत्यर्थे ।

(३४) दिवानिशम्—अहोरात्रम् । [अत्र "विप्रतिविद्भ—" (२।४।१३
पा०) इत्यादिना समाहारइत् ।] अमुक्तेति ।—अमुक्ता—न नञ्, पार्श्वे स्थितिरप्य,
सा, मततपार्श्वचारिणीत्यर्थे । महासुने,—वसिष्ठस्य, राजपतेः । अत्र "सती पार्वतीव
शङ्करस्य" इत्यादिषु सर्वत्र श्लिष्टे पदै अनेकाथप्रत्यायनात् शेषसङ्घरोपमाऽलङ्कार ।

(३५) हंसमयीव—हंसरूपिणीव, घट्टमन्दगमनादिति भावः । परपुष्टमयीव
श्री—३०

आलापेषु, चक्रवाकमयीव पतिप्रेम्णि, प्राङ्गमयीव पयो-
धरोन्नतौ, मदिरामयीव विलासेषु, निधिमयीव अर्थसङ्घेषु,
वसुधारामयीव प्रमादेषु, कमलमयीव कोपसङ्घेषु, (३६) कुसुम-
मयीव फलदानेषु, सन्ध्यामयीव वन्द्यत्वे, (३७) चन्द्रमयीव
निरुपत्वे, दर्पणमयीव प्रतिप्राणियहणेषु, सामुद्रमयीव पर-
चित्तज्ञानेषु, परमात्ममयीव ध्यामिषु, स्मृतिमयीव पुण्यहृत्तिषु,

—कोकिलरूपिणीव, मधुरस्वरत्वादिति भावः । पतिप्रेम्णि—मत्प्रेम्ण्यै विरहं
कालशोक्तिप्रशादिति भावः । प्राङ्गमयीव—वर्षामयीव, पयोधरोन्नतौ—मनोन्नतौ,
मनोन्नतौ च । (“पयोधर कोषकारे नारिकेलं स्तनेऽपि च । केशेरु मेघरी” इति
मैटिनी) । विलासेषु—विधमवेष्टितेषु । अथसङ्घेषु—अर्थानां—धनानां, सङ्घ, —
सङ्घे तेषु निधिमयीव—निधि, —गुप्त धन, गच्छरीव, धनसङ्घकारिणी इति भावः ।
वसुधारामयीव—वन्द्या—धनानां, धारा—वर्षण, तन्मयीव, प्रमादेषु—अनुपहृषु, दयासु
इत्यर्थः, एतादृशी दयावती यतः सततं धनं चतुर्भ्योऽर्थाभ्यश्च वितरतीति
भावः । कमलमयीव—पद्मरूपिणीव, कोपसङ्घेषु—धनमाहाररक्षणीव इत्यर्थः,
कणिकामयूरणेषु च, वीजकोपसङ्घेषु इत्यर्थः ।

(३६) कुसुममयीव—पुष्परूपिणीव, फलदानेषु—फलस्य कृत्याय परस्कारदि-
दानेषु इवादीनां श्लाघादिवतरणेषु वा इति भावः, पुष्पानवरमेव फलसाम्पत्तेश्च
इत्याशयः । सन्ध्यामयीव—सन्ध्यारूपिणीव, वन्द्यत्वे—पूज्यत्वे, सन्ध्या यथा लोकैः,
पूज्यते, तथाऽसौ पूज्यते इति भावः ।

(३७) चन्द्रमयीव—चन्द्ररूपिणीव, निरुपत्वे—अनुपत्वे, अजीभत्वे इत्यर्थः,
अभिरक्षित्वे च श्रीतलपङ्कतित्वादि इति भावः । दर्पणमयीव—आदर्शरूपिणीव, प्रति
प्राणिरूपिणीव—प्राणिम प्राणिम प्रति इति प्रतिप्राणि, यतः यद्दर्शन—दावजन, सर्व
लोकवशीकरणम इत्यर्थः, सर्वजनप्रतिविम्बधारण च तेषु । सामुद्रमयीव—सामुद्र-
परचित्तज्ञानसाधन समुद्रगत शान्त्य, येन चन्द्रस्य चित्तज्ञानं ज्ञायते, तन्मयीव तद्रूपिणीव,
परचित्तज्ञानेषु—परिधा वित्तस्य—मनस, मानकोदितविषयस्येति भावः, ज्ञानेषु
—धीषु, उपस्थितिवत् एव आश्रितानां परिधा मनोऽभिप्रत्यकायसमाचरणादिनि
भावः । परमात्ममयीव परमेश्वररूपिणीव ध्यामिषु—ध्यापनभावेषु, सर्वस्य कार्येषु
अर्थमन्वेष्टाव, सर्वलोकान्त्यामित्याशयः । स्मृतिमयीव—स्मरणरूपिणीव, पुण्यहृत्तिषु

मधुमयीव मन्धापणेषु, अमृतमयीव तृष्यन्तु, वृष्टिमयीव भृत्येषु,
निर्वृतिमयीव मखीषु, वेतसमयीव गुरुषु, गीतवृष्टिरिव
विलासमाना, प्रायश्चित्तगुडिरिव स्त्रीत्वस्य, आज्ञासिद्धिरिव मकर-
ध्वजस्य, (३८) व्युत्थानबुद्धिरिव रूपस्य, दिष्टवृष्टिरिव रते,
मनोरथसिद्धिरिव रामणीयकस्य, दैवसम्पत्तिरिव लावण्यस्य,
वशीत्यत्तिरिवानुरागस्य, वरप्राप्तिरिव कान्ते, मर्गसमाप्तिरिव
सौन्दर्यस्य, आयतिरिव यौवनस्य, अनभ्रवृष्टिरिव वैदग्ध्यस्य,
अयश प्रभृष्टिरिव लक्ष्मणा, यश पुष्टिरिव चारित्र्यस्य, हृदय-

—पुष्पकर्मादुठानेषु, पुष्पानि कर्माणि न विभ्रम्यन्ते बहुव्यासततयाऽपीति भाव ।
मधुमयीव मन्धापणेषु—सनापेषु, मधुरभाषिणात् इति भाव । अमृतमयीव—
सुधामयीव, जलमयीव च, तृष्यन्तु—मन्तोष गच्छन्तु सर्वथा तद्विसम्पादने पाटवादिति
भाव । [“तृष्यन्तु” इत्यत्र “तृष्यन्तु” इति पाठे,—तृष्यामनुभवन्तु पिपासुषु इत्यर्थ] ।
वृष्टिमयीव—वषट्कवृष्टिष्वीव मूलोभ्यो वाञ्छाऽनिरितप्रदन्वादिति भाव । निर्वृतिमयीव
—सुखमयीव मखीषु—वयस्यात्, तासां सततसुखसविधानादिति भाव । वेतस-
मयीव वेतसकृपिणीव, निरन्तरनयनादिति भाव । अत्र सर्वत्र सप्तम्यन्तेषु “सप्तम्य-
धिकरणे च” (२।३।३६ पा०) इति विषयाधिकरणे सप्तमी] गीतवृष्टिरिव—वशी-
त्यत्तिरिव विलासाना—विभ्रमवेष्टितानां विभ्रमातिशयविलासरादिति भाव । प्रायश्चित्त-
गुडि—प्रायश्चित्त—चान्द्रायणादितपसा गुडि,—पूतत्वम्, स्त्रीत्व हि पापमर्थ-
कातर्याददीषदूषितजात तनु अनया निजगुणैश्च यथाज्ञान्य पापितम् उज्वलितं वा
इति भाव । मकरध्वजस्य—कामस्य आज्ञासिद्धि—अस्या तदा कर्मणीयत्वं यथा
एतद्दर्शने कस्यापि कामवेशे न शक्यतीति कामस्य अद्याहताज्जत्वमिति भाव ।

(३८) व्युत्थानबुद्धिरिव—विशेषण उठाने—अभ्युदये, बुद्धिरिव—प्रज्ञेव ।
दिष्टवृष्टिरिव—भाग्योदय इव । रामणीयकस्य—रमणीयत्वस्य, [अत्र रमणीयशब्दात्
“शेषधात—” (३।१।३२ पा०) इत्यादिना बुद्धि रूपम्] । मर्गसमाप्तिरिव—सृष्टिमेव
इव, नान्यद्विदित सौन्दर्यमिति भाव । आयतिरिव—आभोग इव परिपूर्णत्वस्य च ।
अनभ्रवृष्टिरिव—विना मेघ वर्षणमिव असम्भवजात इति भाव, वैदग्ध्यम्—
रिपुशत्रवाया, यथा अनभ्रवृष्टि विजयोत्यादिका, तदा अस्या वैदग्ध्यमपि आदित्य-

तुष्टिरिव धर्मस्य, सौभाग्यपरमाणुष्टिरिव प्रजापते, शमस्यापि
 गान्तिरिव, विनयस्यापि विनीतिरिव, अभिजात्यस्यापि अभि-
 जातिरिव, संयमस्यापि संयतिरिव, धैर्यस्यापि दृष्टिरिव,
 विभ्रमस्यापि विभ्रान्तिरिव, यशोवती नाम महादेवी प्राणानां
 प्रणयस्य विस्रम्भस्य धर्मस्य सुखस्य च भूमिरभूत्, या अस्य
 वक्षसि नरकजितो लक्ष्मीरिव ललास ।

निसर्गत एव च न (३८) नृपतिः आदित्यभक्तो बभूव ।
 प्रतिदिनमुदये दितकृतः स्नातः सितदुकूलधारी धवनकर्पट-
 प्राहतशिराः प्राङ्मुखः चितौ जानुभ्यां स्थित्वा कुङ्कुमपङ्कानु-
 लिप्ते मण्डलके पवित्रपद्मरागपात्रीनिहितेन स्वहृदयेनेव
 सूर्यामुरक्तेन रक्तकमलपङ्केन अर्घ्यां ददौ ; अजपञ्च जर्घ्यं

लक्ष्मीरिति भावः । अयं प्रसृष्टिः,—अयं प्रसृष्टः,—चकीर्णः, चपलवजनितसेलि भावः,
 प्रसृष्टिः,—प्रमाद्वन्मसः, अयनयनमित्यर्थः सा इव, अनदाधिनी लक्ष्मीरिति भावः ।
 यत्र पुष्टिरिव—यत्रसा—कीर्णानां, पुष्टिः,—पोषणं सेव, अक्षीवमुचरितत्वादिति भावः ।
 अभिजातस्य—कौलीन्यस्य, अभिजातिः,—सुकुलजातल सेव । महादेवी—कृताभिषेका
 प्रधाना महिषी । भूमिः,—भाजनम् । नरकजितः,—नरकासुरजितः, नारायणस्य
 इत्यथ, नरक—निबन्ध, जितवानिति तथाभूतस्य च ।

(३८) निसर्गतः,—स्वभावतः, आदित्यस्य भक्त आदित्यभक्तः,—सूर्यपरायण इत्यर्थः,
 सूर्यापासक इति यावत्, [अदितिश्चन्द्रापवाथे “दित्यदित्या—” (४।१।८२ पा०)
 इत्यादिना एवप्रत्यये रूपम्] प्रकृतिः सानुकूल भक्षणे इति तेजस्विन तेजस्विनमाराधन
 समग्रसम । दिनकृतः,—सूर्येण । सितदुकूलधारी—परिहितग्रमपट्टवसनः । चक्रेति ।
 —धवलैव—श्वेतेन, कर्पटेन—वसनेन, प्राहतम्—आच्छादितः, शिरी यस्य तथा
 भूतः, श्रोतौषोवधारीत्यर्थः । कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमस्य पङ्केन—घनद्रवेष, दृष्टकुङ्कुमेनेत्यथ,
 अतुलित—प्रदिग्ध, रक्षितमिति याधन दर्शितम् । मण्डलके—मण्डलाकारे पद्मादि-
 रूपेषादिते स्थाने सूर्यापासनाविधिनिहिते इति भावः । पवित्रेति ।—पवित्रा—विष्णुः,
 परमपरायणः पात्री—पद्मरागपर्माणुभिर्मित भाजनः, [अत्र पाधाता “दृष्टिभ्रमश्चर्षी”
 (७० ४ पा० १६६) इति स्तनप्रत्यये “वनी ऋच” (४।१।७ पा०) इति ङीष्पि रूपम्]
 तथा निहित—रचितं तेष । स्वहृदयेनेव—स्वस्य—आत्मनः, हृदयेनेव—मानसेनेव,

सुचरितः प्रत्युपसि मध्यन्दिने दिनान्ते च अपत्यहेतोः प्राध्वं
प्रयतेन मनसा जज्ञपूको मन्त्रमादित्यहृदयम् ।

(४०) भक्तजनानुरोधविधेयानि तु भवन्ति देवतानां
मनांसि ; यतः स राजा कदाचित् प्रीणसमये यदृच्छया सित-
करकरसितसुधाधवनस्य हर्म्यस्य पृष्ठे सुष्वाप ; पार्श्वे चास्य
द्वितीयशयने देवी यशोवती शिष्ये । (४१) परिणत-

भक्तिप्रवचनेन इति भाव । सूर्यांनुरक्तं—आदित्यानुरागिणा । रक्तकमलपत्रेण—रक्तीन्दन
मिचयेन, (“अन्नादिकदम्बे पण्डमस्त्रियाम्” इत्यमर) चर्चा—पूजाम । जप्य—जप-
नीयम् । सुचरित—सुशील, प्रभाकरवर्द्धन इति भाव । प्रत्युपसि—प्रमाते ।
मध्यन्दिने—मध्याह्ने । दिनान्ते—सायंकाले । अपत्यहेतोः,—पुत्रार्थम् । प्राध्वं—
प्रणतः सन, [अथ्ययनेतत् । “प्राध्वन्नु प्रणते चातिदूरवर्षाणि बभूवने” इति मेदिनी] ।
प्रयतेन—पवित्रेण । जज्ञपूकः,—पुनःपुनर्जपपरायण । [“यज्ञपदश यज्ञ”
(१।१।१६६ पा०) इति जज्ञप्रत्यये ङपम्] । मन्त्रम्—“अर्कंनु मूर्ध्नि विन्यस्य
नलाटे तु रवि न्यसेत्” इत्यादि न्यासपूर्वकम् “आदित्यो मन्त्रसमुक्त आदित्यो सुवनेश्वर ।
आदित्यान्नापरी देव ह्यादित्य परमेश्वर ॥” इत्यादि भविष्यपुराणीकम्, आदित्य
हृदयम्—आदित्यस्य—सूर्यस्य, हृत—चित्तम् अपती—गच्छति इति आदित्यहृदयं
—सूर्यचित्तप्रियमिचर्यं, आदित्यप्रीतिकरानति यावत् ।

(४०) भक्तेति ।—भक्तजनानां—तर्कसाक्षानां सेवकानामित्यर्थं, अनुरोधस्य—
निर्भयस्य, विधेयानि—वश्यानि, अनन्यभक्तिभावमुत्तमा देवप्रसादा इति भाव ।
यदृच्छया—स्नेच्छया, [अथ या इच्छा इति विग्रहे “मयूरव्यसकादवय” (२।१।०२
पा०) इति निपातनात् समास] सितति ।—सितकरः,—चन्द्र, तस्य कराः,—
किरणा, तदत सिताभि—सुधाभि सुधाभि,—चूर्णप्रलेपैरिति यावत् धवल—सुध
मस्य, यथा,—सितकरकरसितोऽसौ सुधाधवलस्य तथाभूतस्य विशदचन्द्रप्रभोऽङ्गितस्य
सुधाधवलस्य च इति भाव । हर्म्यस्य—प्रासादस्य इति यावत्, (“हर्म्यादि घनिना वान
प्रासादो देवभूमुजाम्” इत्यमरवचनान्) । पृष्ठे—उपरिभागे । सुष्वाप—निद्रौ ।
द्वितीयशयने—अपरशय्यायाम् । “द्वितीयशयने” इत्यनेनास्य सयमित्त्व प्रकटीकृतम्,
“नाश्रीयान् भगव्यया साक न च सुव्यात तथा समम्” इति करवात् ; शिष्ये
—शयितवती ।

(४१) “परिणत—” इत्यादि “देवी यशोवती .. चदतिष्ठत्” इत्युत्तरं

वीज्यमाने, विमलकपोलस्थलस्थितेन सितकुसुमशेखरेणैव
रतिकेनिकचयहलम्बितेन प्रतिमाशशिविम्बेन विराजिते,
स्वपति देवी यशोवती सहस्रैव,—“आर्य्यपुत्र । परिव्रायस्व
परिव्रायस्व” इति भाषमाणा भूषणरवेण व्याहरन्तीव परि-
जनम् उत्कम्पमानाद्भयटिः उदतिष्ठत् ।

अथ तेन सर्व्वस्यामपि पृथिव्याम् (४५) अश्रुतपूर्वेण,
किमुत देवीमुखे, “परिव्रायस्व” इति ध्वनिना दग्ध इव अक्ष-
णयोः एकपद एव निद्रा तत्याज राजा । शिरोभागाच्च कोप-

दिना इत्यभूयलक्षणे वतीया] मधुसुगन्धिभिः,—मधु—मकरन्द, सुगन्धिभिः,—
सुरभिभिः । मुखश्रिया—वदननक्षत्रा । विमलति ।—विमल—स्वच्छ, यत्र कपोलस्थल
—सगुहदेश, तस्मिन् स्थित—प्रतिफलित तेन । सितकुसुमशेखरेणैव—श्वेतपुष्पशिरो-
माच्छनेव । रतीति ।—रतिकेनि,—सुरतक्रीडा, तत्र य कचयद्,—केमाकचयं,
तेन लम्बितं तेन । प्रतिमाशशिविम्बेन—शक्तिप्रतिविम्बेन इत्यर्थः । स्वपति—निद्राति,
राजनीति पूर्व्वेणान्वयः । भूषणरवेण—अलङ्कारशिक्षितेन, भीत्या अश्रुवपनेन
भूषणरव समुदित इति भावः । व्याहरन्तीव—कथयन्तीव, स्वभयनिति श्रेयः,
यदा,—आह्वयन्तीव । परिजन—सखीजन, भक्तजन वा । उत्कम्पमानाद्भयटिः,—
उच्चैः,—अतिशयेन, कम्पमाना—वेपमाना, अद्भयटिः,—शौचदेह इत्यर्थः यस्याः
तथाभूता ।

(४५) अश्रुतपूर्वेण—पूर्व्वमश्रुतेन, तादृशे राजन्ति देजे प्रजाना तथाभूत-
विपत्त्यातस्य अस्मन्मवादिति भावः । [अथ “सुपी—” (२११।७२ पा०) इत्यादिङ्गौ
“भूतपूर्वे चरट” (५।३।५३ पा०) इति निर्देशात् पूर्व्वनिपाते भूतपूर्व्ववत् सामान्यात्
अश्रुतपूर्व्व इति सिद्धिः] यदा,—अश्रुत पूर्व्व,—प्रागप्याविर्भाव यस्य तथाविधेन,
प्राचीनैरप्यश्रुतोत्पत्तिकेन इत्याशयः । किमुत—कि पुन, यस्य राज्ये साधारणप्रजानामपि
क्वमपि भयकारण नास्ति, तस्य अन्तःपुरे स्वमहिष्या भयकारणस्य अतीव असम्भाव्यत्वं
मेवेति भावः । दग्ध इव—ज्वलित इव ।—एकपदे—तत्त्वानि एव, मया उक्तव्यर्थः,
(“एकपदं तत्त्वानि नपसुक्रम . . .” इति मेदिनी) अत्रध्यादेव वा । “शिरोभागाच्च”
इत्यस्य “वेदिन उदपात” इति उत्परेण सम्बन्धः, तमेव विशिनष्टि, शिरोभागादिति ।
—शिरोभागात्—शीर्षदेशतः, शयनीयस्येति भावः । कोपति ।—कोपेन—क्रोधेन,

कम्पमानदक्षिणकराकृष्टेन कर्णोत्पलेनेव निर्गच्छता प्रच्छ-
 धारेण धौतासिना सीमन्तयस्त्रिव निशाम्, (४६) अन्तराल-
 ध्यवधायकान् आकाशम् इव उत्तरीयांशुकं विक्षिपन् वामकर-
 पङ्क्तयेन, करविक्षेपवेगगलितेन हृदयेनेव भयनिमित्तान्वेषिणा
 अमता दिक्षु कनकवलयेन विराजमानः, (४७) सत्कराव-
 तारितवामचरणाक्रान्तिकम्पितप्रासादः, पुरं पतितेन अस्ति-
 धारागोचरगतेन शशिमयूखखण्डेनेव खण्डितेन हारेण राजमानः,
 लक्ष्मीकुम्भनलग्नताम्बूनरसरञ्जिताभ्यामिव निद्रया कोपेन च
 अतिलोहिताभ्यां लोचनाभ्यां पाटलयन् पर्यन्तान् आग्रानाम्,

कम्पमानः—विपमान, दक्षिण, —अपसङ्ग, कर, —इत्त, तेन आकृष्टः,—आपित
 तेषु । निर्गच्छता—निर्मलता । प्रच्छधारेण—निर्धूलधारेण । धौतासिना—
 निम्निलकरनालेन, सीमन्तयस्त्रिव—विषा कुम्भद्विव, करविषयत किञ्चन व्यापक
 प्रकाशीभूत्वात्, समन्तादभकाराङ्गनलात् निशाम् सीमन्तीकरणवदमवदन्त्यम् ।

(४६) अन्तरालेति ।—अन्तरालसं—मध्यस्य, व्यवधायक—व्यवधानकारणमित्यर्थे,
 आच्छादकमिति दावत् । आकाशमिव—शून्यमिव सूक्ष्मत्वात् सूक्ष्मत्वात् उज्ज्वलनीला
 भासनादा तथा बोध्यम् । उत्तरीयांशुकम्—उत्तरासङ्ग, वामकरपङ्क्तयेन विक्षिपन्—
 —पर्यन्तान् अपसारयन् इत्यर्थः । करंति ।—करस्य विक्षेप, —प्रसारणमित्यर्थः,
 सस्य वेग, —रघु, तेन गलित—विच्छेद तेषु । भयति ।—भयस्य निमित्ते—
 कारणम्, अन्विष्यतीति तदीयेन । कनकवलयेन—काञ्चनकटकेन ।

(४७) सत्करेति ।—सत्कर—सर्वेणम्, अवतारितेन—अथ स्थापितेन वामचरणेन
 या आक्रान्ति,—आघात, तथा कम्पित,—काचित्, प्रासादः,—दृश्यं देन तथा
 भूतः । अस्तिधारागोचरगतेन—अस्तिधाराया गीचर—विषय, रत्न,—प्राग् तेन,
 अस्तिधारावर्तिरिचिन्वितेन इत्यर्थः । शशिमयूखखण्डेनेव—चन्द्रकिरणमकमेनेव शोभात्
 श्रीज्ज्वल्यार्थेति भावः, खण्डितेन—विभक्त । राजमानः,—श्रीमन्मान । लक्ष्मीति ।—
 लक्ष्मी, —कर्मभूताया राजलक्ष्मी, कुम्भन, तेन सस्य —समस्त, य ताम्बून
 वत्स,—पभराग, तेन रञ्जिताभ्याम् इव—अनुलिङ्गाम्भ्यामिवेकुलोत् । अतिलोहिता-
 भ्याम्—अतिरत्नाभ्याम् । पाटलयन्—चेतरत्नीकुर्वन् । आग्रानाम्—दिशाः, पर्यन्तान्
 —शाकदेवान् ।

(४८) आवहान्धकारया विपताकया भ्रूकुट्या पुनरिव त्रियामां परिवर्त्तयन्,—“देवि । न भेतव्यं, न भेतव्यम्” इत्यभिदधानो वेगेन उत्पत्तः ; सर्वासु च दिक्षु विक्षिप्तचक्षुः यदा न अद्राचीत् किञ्चिदपि, तदा पप्रच्छ तां भयकारणम् ।

अथ (४९) गृहदेवतास्त्रिव प्रधावितासु यामिकविलासिनीषु, प्रबुद्धे च समीपशायिनि परिजने, शान्ते च हृदयोत्कम्पकारिणि साध्वसे, सा समभाषत,—“आर्य्यपुत्र । (५०) जानामि, स्वप्ने भगवतः सवितुर्मण्डलात् निर्गत्य द्वौ कुमारौ तेजोमयी बालातपेनेव पूरयन्तौ दिग्भागान्, वैद्युतम् इव जीवलोकं कुर्वाणौ, मुकुटिनौ, कुण्डलिनौ, अद्भुदिनौ, कवचिनौ, गृहीनशस्त्री, इन्द्रगोपकरुचा रुधिरैश्च धाम्ना स्नातौ,

(४८) आवहान्धकारया—आपूर्णातिमिरया, महाक्रीडोत्पत्ते इति भावः । [“आवहान्धकारया” इत्यत्र “वहान्धकारया” इति पाठोऽपि—स एवार्थः] । विपताकया—रिक्तावदेषः । त्रियामा—प्रहरवितघर्तौ रजनीमित्यर्थः । परिवर्त्तयन्—प्रवर्त्तयन्, अनन्यत्रित्यर्थः । विक्षिप्तचक्षुः,—घेरितनेत्रं घातितमद्यम इत्यर्थः ।

(४९) गृहदेवतासु इव—गृहाधिष्ठातृदेवीषु इत्येत्युत्प्रेक्षा, प्रधावितासु—सर्वमम आपतितासु आर्त्तनाशदशवणादिति भावः । यामिकविलासिनीषु—प्रहरपालिकासु, अन्न पुररक्षिकासु नारीषु इति यावत् । [“यामिकविलासिनीषु” इत्यत्र “यामिकिनीषु” इति पाठे—याम—प्रहर एव यामक, तव तिष्ठन्ति या ता यामकिय तासु, प्रहरिणीषु इत्यर्थः । [अत्र “भूमनिन्दाप्रशंसासु निन्दायोगेतिश्रायने । समर्पेऽन्ति-विवक्षाया भवन्ति मतुवादय ॥” इति नित्ययोगेऽर्थे “अत—” (५।२।१२५ पा०) इति इति ङीपि रूपम्] प्रबुद्धे—जागरिते । साध्वसे—भये (“भीतिर्भी साध्वस भयम्” इत्यमरः) ।

(५०) जानामि—सत्यं । तेजोमयी—तेजपूर्णौ । बालातपेनेव—अभिनवसुख्यमद्युत्पेनेव पूरयन्तौ—व्यापृवन्तौ । वैद्युतमिव—तडिन्द्रधमिव । जीवलोक—जगत् । मुकुटिनौ—किरीटधारिणौ । कुण्डलिनौ—कुण्डलालङ्करी । अद्भुदिनौ—कीदुरशीमितौ । कवचिनौ—वर्षधरौ । इन्द्रगोपकरुचा—इन्द्रगोपकः,—वर्षाकालिकवृक्षवर्षकीटविशेषः, तदन्तु रुच्—प्रभा दृश्य तयाभूतम् । धाम्ना—स्त्रीवतेजसा, प्रभया

उन्मुखेन उत्तमाङ्घ्रटमानाञ्जलिना जगता निखिलेन प्रणम्य-
मानो, कन्यया ऐक्या च चन्द्रमूर्ध्नेव सुषुम्णारश्मिनिर्गतया
अनुगम्यमानौ क्षितितलमवतीर्णौ; तौ च मे विलपन्त्याः
शस्त्रेण उदरं विदार्य प्रवेष्टुम् आरब्धौ; प्रतिबुद्धाऽस्मि च आर्य-
पुत्रं विक्रीशयन्ती वेपमानहृदया” इति।

एतस्मिन्नेव च कालक्रमे राजलक्ष्मणाः प्रथमालापः (५१) प्रथ-
मत्रिव स्वप्नफलम् उपतीरणं रराण प्रभातशब्दः। भाविनीं
भूतिमिव अभिदधाना दध्वनुः अमन्द दुन्दुभयः। चकाण

इति यावत्, उपलक्षितौ इति भावः, [“घान्वा” इति पाठः पुनश्चान्तरे न दृश्यते] अतः
एव हृदिरेष—रक्षेत्रे, वातौ—अभिविधौ, इवेति शेषः, यदा,—हृदिरेष—रक्षेत्रेण,
इन्द्रगीवकवचा घान्वा—सर्पद्विकिरणेन, घान्वाः। उन्मुखेन—ऊर्ध्वमुखेन। उपमेति।
—उत्तमाङ्घ्रि—शिरसि, (“उत्तमाङ्घ्रि शिरः शीर्षम्” इत्यमरः) घटमानः,—आवधनः,
अञ्जलिं यस्य तिनः शिरोवद्वाञ्जलिनेति यावत्। जगता—जगदास्तिक्रमेनेत्यर्थः। निखि-
लिन—समसेन। प्रणम्यमानौ—अभिवन्द्यमानौ। चन्द्रमूर्ध्नेव—चन्द्रवत् हृदिरविग्रह-
वन्नेव दृश्यमानया इत्यर्थः। चन्द्रिकासमुद्गासितकलेवरया इति भावः। सुषुम्णारश्मि-
निर्गतया—सुषुम्णास्योऽस्यतमयो रविरश्मिः, तस्याम् निर्गता—निसृता तथा।
[सर्वत्रैव मुद्रितपुस्तकेषु “सुषुम्णारश्मि” इति पाठो विद्यते, स तु लिपिकरप्रमादान-
प्रथममुद्रितपुस्तके स्थानमन्वभूतः, अनन्तरं तमेवादर्शं कृत्वा सर्वत्रैव गडुलिकाप्रवाह-
त्वादेन तत्रैव अस्तितं इति मन्यामहे, वस्तुतस्तु सुषुम्णारश्मि” इत्येव प्रकृतं पाठः,
आन्तेषु सर्वत्रैव सुषुम्णा इति श्रीकारान्तस्यैव प्रयोगदर्शनात् “सुषु” इति अथवा शब्द-
स्वायति यत्र इति लुपत्त्वा स्वाधत्तो कप्रत्ययेन निष्पन्नत्वाच्च आकारान्तः एव
सुषुम्णे, न तु अकारान्त इति सुषोमि विभाषणम्]। तौ च—कुमारद्विवचनं।
प्रवेष्टुम् उदरमेवेति शेषः। प्रतिबुद्धा—जागरिता। विक्रीशयन्ती—पार्श्वस्वरेण
आकारयन्ती।

(५१) प्रथमत्रिव—विस्तारयत्रिवः। उपतीरणं—तीरणे इति उपतीरणम्,

[“अथर्व—” (१।१।१८ पा०) इत्यादिना विभक्त्यर्थोऽप्यधीभावः] तीरणमपीषे वा।

। प्रभातशब्द—प्रातःकालं वाद्यमानं शब्दः। भाविनीम्—

भूतिम् अमन्दयम् अभिदधाना,—कदयन्ता, सूचयन्ता इत्यर्थः, अमन्दम्—

कोणाहता आनन्दादिव प्रलूषनान्दी ; जय जयेति प्रबोधमङ्गल-
पाठकानाम् उच्चैर्वाचोऽन्युन्त । पुरुषश्च वल्लभतुरङ्गमन्दुरा-
मन्दिरे मन्दमन्दं सुप्तोत्थितः सप्तीनां कृतमधुरहेपारवाणां पुर-
स्यगीततुषारसलिलशीकरं किरन् मरकतहरितं यवसं वक्रापर-
वक्त्रे पपाठ,—

“निधिस्तरुविकारिण सन्मणिः स्फुरता धाम्ना ।

शुभागमो निमित्तेन स्पष्टमाख्यायते लोके ॥ ३ ॥

अनन्यम, उच्चैरित्यर्थः । दुन्दुभय,—भयं । चक्राण—दधान । [कथते भौवादिकस्य
लिटि रूपम्] । कोणाहता—कोण,—त्रीणादिवादनदण्ड, तेन आहता—ताडिता ।
प्रलूषनान्दी—प्राभातिकभेरीवादविशेषः । प्रबोधति ।—प्रबोधे—जागरणकाम्, राज्ञ
इति शेष, मङ्गलपाठकाना—भाङ्गलिकसौवपाठिनाम् । पुरुषश्च—कथित अश्वपाल
इति भाव । वल्लभेति ।—वल्लभाना—प्रियाणा, तुरङ्गाशाम—अश्वाना, मन्दुरा—
वाजिशाला एव, [मदिधातो “मन्दिवाग्निथिचतिचद्वाद्भिश्च चरच्” (उ० १ पा०
३६ सू०) इति चरचि रूपम्] “वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्यमरः] । मन्दिरे
तस्मिन् मदिधातो “इपिमदि—” (उ० १ पा० ५२ सू०) इत्यादिना किरचि प्रत्यये
रूपम् । मन्दमन्द—शयै शयै । सप्तीनाम्—अश्वानाम् । (“घोटके पीति तुरग
• । • • हयसंभवसप्तय” इत्यमरः) । कृतेति ।—कृत मधुर,—मनीज,
हेपारव—जेषाध्वनि ये तथोक्तानाम् । (“अश्वाना हेप्रा जेषा च निस्त्रन”
इत्यमरः) पुर,—अयत । च्योतदिति ।—च्योतना,—चरन्, तुषारसलिलाना—
हिमशलाया, शीकरा—विन्दव यस्मात् तथोक्तम् । मरकतहरितं—मरकतवत्
—“पान्ना” इत्याह्यहरिदण्डमणिविशेषवत् हरित,—श्यामवर्णं तम् । [मरकतशब्द-
मरकपूर्वकान् तृधाती उप्रत्यये सिद्ध, “अन्येऽपि दृश्यते” (३।२।१०१ पा०) इति
सुवे “अपि शब्द सर्वाभिधिव्यभिधाराय, तेन धालकरादपि कारकानरूपमपि
कृतं” इति वृत्ते] । यवसं—घाम (“घासो यवसम” इत्यमरः) किरन्—विचिपन,
दृददित्यय । वक्रापरवक्त्रे—वक्रञ्च अपरवक्रञ्च ते, तदाख्ये नामावृत्ते ।

अथ प्रभाते सुप्तोत्थिताश्वपाल यदृच्छ्या पदिताभ्या शौकाभ्या राज्ञ भाविमुपव-
त्ताम सूचयति, निधिरिति ।—लाके—जगति, तरुविकारिण—तदृशा—वक्राण,
विकारिण—विहृतभावेन, शाखाना परिषाहीकृतानामधोमुखत्वादिदृश्येण इत्यर्थ,
(भूत्या अथ यव निधि वचंते, तत्रत्या वृथा अधीमुखशाखांमूलभासो भवन्ति इति

अरुण इव पुरःसरो रविं पवन इवातिजवो जन्मागमम् ।

शुभमशुभमथापि वा नृणां कथयति पूर्वनिदर्शनोदयः ॥४॥

नरपतिस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणेन अन्तःकरणेन तामवादीत्,
 “देवि । (५२) किं मुदोऽवसरे विधीदसि ? समृद्धाः ते
 गुरुजनाश्रियः, पूर्वा नो मनोरथाः, परिगृहीताऽसि कुलदेव-
 ताभिः, प्रसन्नस्ते भगवान् अंशुमाली न चिरेणैव अतिगुण-
 वदपत्न्यत्रयलाभेन आनन्दयिष्यति भवतीम्” इति अथतीर्थ्य

प्रसिद्धि) निधि,—अथ स्थितरवविशेष, स्फुरता—विसरता, घाघा—तेजसा,
 प्रभयेति यावत्, समृद्धि,—सद्वत्, तथा निमित्तेन—शुभमशुभकलत्राद्येन, शुभा-
 गम,—मङ्गलोत्पत्ति, स्पष्ट—स्पष्टम्, आख्यायते—नूचते । अत्र प्रस्तुतस्य शुभागमस्य
 निमित्तेन, अप्रस्तुतस्य च निधि तद्विकारिण्य तथा समृद्धेरपि स्फुरता घाघा स्पष्टा-
 ध्यानरूपैकक्रियाऽभिसम्बन्धात् मालादीपकमन्त्रद्वार । वक्त इत्य,—“वक्त मायाव सौ
 म्यातामभेर्योऽनुष्टुभि ष्यातम्” इति वृत्तवाक्यरधृतलक्षणात् ॥ ३ ॥

अरुण इति ।—पूर्वनिदर्शनोदय,—प्राणैव शुभाशुभलक्षणाविर्भाव, पुरःसर,—
 अघोदित इति यावत्, अरुण,—रु सारथि, रवि—मूर्ध्वनिव, अतिजव,—अति-
 वेतवान्, पवन,—वायु, जन्मागमनिव—वारिवर्षणनिव, नृणां—मानवानां, शुभ
 —मङ्गलम्, अथापि वा अशुभम्—अमङ्गल, कथयति—आचष्टे, नूचयतीत्यर्थ ।
 अत्र पूर्वनिदर्शनोदयेन सह अरुणस्य तथा पवनस्य च अर्थव्यङ्ग्यसाम्यप्रतीति मालोपमा
 ऽलङ्कार । अपरवर्जं इत्यम्,—“अशुभि न न रत्ना गुरु समे तदपरवर्जमिदं न-जौ
 ल रौ” इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

(५२) [पुस्तकान्तरे “किम्” इति पाठो न विशते] । मुदोऽवसरे—आनन्द
 ममये इत्यर्थं । विधीदसि—विधत्वा भवसि । समृद्धा,—समृद्धा सिद्धा इति यावत् ।
 पूर्वा,—सदना । न,—अध्याकम् । कुलदेवताभिः,—वसाराध्याभि देवताभिः,
 परिगृहीताऽसि—अनुकल्पिताऽसि अनुकल्पत्वेन स्वीकृताऽस्मीत्यर्थ, अन्यथा कथं क्लृप्त
 पूर्वभाषोक्तकलत्रादिद्वयकलत्रावगमं इति भाव । अरुमाली—सूर्य । न चिरेणैव—
 अत्रिरेणैव । अतिगुणवदान् ।—अतिगुणवदानाम्, अघटत्रयाणां—
 यत्रवो पुत्राश्च इत्यर्थं, आशुन—पदानेनति यावत् । [“इति” इत्यनन्तरम् “अभिधाव”
 इति षष्ठं पद्यान्तरे दृश्यते, तदा पार्श्वं “असादीत्” इति क्रियाऽद्वितस्य सन्दर्भेन

च यथाक्रियमाणाः क्रियाश्चकार; यशोवती अपि तुतोप तेन पत्युः भाषितेन ।

(५३) तत' समतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् कालांशे देव्याञ्च यशोवत्या देवो राज्यवर्द्धनः प्रथममेव सम्बभूव गर्भे । गर्भस्थित-स्यैव च यस्य यशसेव पाण्डुतामादत्त जननी । (५४) गुण-गौरवक्लान्तेव गात्रमुद्धोढ न शशाक । कान्तिविसरामृतरस-द्वमेव आहारं प्रति पराङ्मुखी बभूव । शनैः शनै' उपचीय-मानगर्भभरालसा च गुरुभिः वारिताऽपि वन्दनाय कथमपि सखीभिर्हस्तावलम्बेन अनीयत । विश्राम्यन्ती शालभञ्जिकेव समीपगतस्तम्भभित्तिषु अलक्ष्यत । (५५) कमललोभनिलीनैः

पुनरभिधाय इत्यनेनान्वय क्रियापुनरुक्तदोषापादक इति न सदाहृत इति ज्ञेयम्] ।
यथाक्रियमाणा — निश्च सम्पाद्यमाना इत्यर्थः ।

(५३) समतिक्रान्ते—समतीते । कालांशे—समयविभागे । सम्बभूव—सभूत, सञ्जात इत्यर्थः । यस्य—राज्यवर्द्धनस्य, भाविन इति भावः । जननी—यशोवती, पाण्डुता—पाण्डुवर्णत्व, यशस इत्यन्तेन कविभिवंशमानत्वादिति भावः, आदत्त—अयाच, पाण्डुवर्णं अभूदित्यर्थः ।

(५४) गुणेति ।—बुधाना—दशाहास्त्रिणादीनां गर्भस्थार्भकस्य इति भावः, गौरवेण—अतिशयगुरुत्वेन, क्लान्तेव—खिन्नेव इत्यर्थः । उद्धोढ—धारयितुमित्यर्थः, न शशाक—न चलने, कथञ्चिद्धारयामास इति भावः । कान्तीति ।—कान्तीना—लाव-क्याना, विसर—प्रसर एव, अमृतरस—पीयूषास्ताद, सुधास्तादजन्मानन्दमन्दाह इति यावत्, तेन दत्ता इव—लब्धवति इव । पराङ्मुखी—विमुखी बभूव—अरुचिमती जाता इत्यर्थः । उपचीयमानेति ।—उपचीयमान,—वर्द्धमान, यो गभभर,—गभस्य भार, तेन चलना—मथ्यरा । वारिताऽपि—निषिद्धाऽपि । वन्दनाय—प्रणामादिषु पा-चंशुष, दृष्टशामिति शेष, [अत्र “क्रियार्थे—” (२।२।१४ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] । हस्तावलम्बन—हस्तधारणेन । विश्राम्यन्ती—विश्रामार्थे तिष्ठन्ती, शालभञ्जिकेव—सुमलिकेव, समीपगतस्तम्भभित्तिषु—सन्निकृष्टस्तम्भभित्तिषु, अलक्ष्यत—अदृश्यत ।

(५५) कमन्विति ।—कमन्वेषु लीन,—अरुचयी कमलबुद्ध्या लीलुपता इत्यन्त,

अग्निभिरिव वृत्तौ उदत्तुं नाशकत् चरणौ । सृणाललोभेन च
 चरणलक्ष्मयूखलग्नैः भवनहंसैरिव सञ्चार्यमाणा मन्दमन्दं
 श्मश्राम । (५६) मणिभित्तिपातिनीषु प्रतिमास्वपि हस्ताव-
 लम्बनलोभेन प्रसारयामास करकमलं, किमुत सखीषु !!
 (५७) माणिक्यस्तम्भदीधितिः अपि आलम्बितुम् आचकाद्, किं
 पुनर्भवननताः ॥ समादेशुमपि असमर्था आसीत् गृहकार्याणि,
 कैव कथा कर्तुम् ॥ आस्तां नूपुरभारखेदितं चरणयुगलं, मन-
 साऽपि न उदसहत सौधम् आरोढम् । अद्भान्यपि न अशक्नोत्
 प्रारयितुं, दूरं भूषणानि । चिन्तयित्वाऽपि क्रीडापर्वताधिरोह-
 णम् उल्कम्पितस्तनो तत्रास । प्रत्युत्यानिषु उभयजानुशिखर-

[अत्र चरणयोः कमलप्रदानं सार्वनिवन्धनरतिभोक्त्यापन्नम् इति भास्विमदलद्वारात्-
 प्राप्तिवोच्येतेषु ।] तेन निवृत्तौ, —ससक्तं, चरणधीरिति भावः, अग्निभिः, —शङ्कं, इत्यौ
 इव—अशक्नोर्षौ इव । सञ्चार्यलोभेन—सञ्चालानि एतानीति धिया यो लोभः तेन ;
 अथापि अजहार, पूर्वं क्तुं शीघ्रं । चरवेति ।—चरणयोः गच्छा, निशा मयूखेषु—
 किरखेषु लया, —ससक्ताः तैः । सञ्चार्यमाणा इव—सञ्चालयमाना इव, भवनचपइतिः
 गृहकार्यनिष्ठादेवानया शिचितेति हृदयस्य । अत्र सर्वत्र वाक्येभ्योदा इति शेषम् ।

(५६) मणीति ।—मणिभित्तिषु—मणिमयकुम्बेषु, पतन्तीति पातिष्व तासु,
 प्रतिमासु—प्रतिबिम्बेषु, हस्तावलम्बनलोभेन—हस्तधारणायया । किमुत—किं पुनः ।
 एवमप्येवपि । अत्र अलम्बितुं तद्गुह्येकदुपात् भास्विमदलशतः ।

(५७) माणिक्येति ।—माणिक्यस्य—रत्नविशेषस्य, सखा, —स्वभावा, माणिक्य-
 निर्विघ्नसखा इत्यर्थं, तेषां दीपितय, —मयूखा ताः । भवननता, —गृहाङ्गनरतिभो-
 क्तोरिवार्थः । समादेशुम्—आश्रयम् । आस्ता—तिष्ठन्तु । नूपुरीति ।—नूपुरणी, —
 मधोरणी, भारेण खेदितं—सञ्चार्यसेदम् । उदसहत—उदाहमकरोत् । सौधं—
 शर्थोऽस्तिवकमित्यर्थं, आरोहणविवानरि कर्तुं नाशकत्, किं पुनश्चरणभ्यामारोहण-
 मिति भावः । दूरं—किमुदेवर्थं, दूरं भूषणानि आरुताम् इति वाऽर्थः । क्रीडेति ।—
 क्रीडापर्वते—विहाराद्यनिर्वृत्तकतिमशेषे, अधिरोहणम्—आरोहणम् । उल्कम्पित-
 स्तनो—उल्कम्पिते—उद्वेगितौ, इत्यन्वयादिति भावः, स्तनौ—कुक्षौ यस्तः काङ्क्षी ।
 तत्रास—कीटा मयूख । ['तत्रास' इत्यत्र 'तत्राना' इति पाठे, > पुस्तकं, यादवात्यध्व

विनिहितकरकिसलयोऽपि गर्वादिव गर्भेण अधार्यत ।
 (५८) प्रतिदिवसञ्च अधोमुखी स्नानपृष्ठसङ्क्रान्तेन अपत्यदर्शनौ-
 क्षुक्यात् अन्तःप्रविष्टेन इव मुखकमलेनैव प्रीयमाणा ददर्श
 गर्भम् । उदरे तनयेन हृदये च भर्त्सा तिष्ठता द्विगणितामिव
 लक्ष्मीमुवाह । पत्युक्त्वा मुक्तशरीरा च शरीरपरिचारिकाणाम्
 अङ्गेषु, सपत्नीनान्तु शिरःसु पादौ चकार । (५९) अत्रतीर्णे
 च दशमे मासि (६०) सर्वोर्वीभृत्पक्षपाताय वक्षपर-

ध्वनि चकारित्यर्थः] । प्रत्युत्थानेषु — शुद्धजनाद्यागमने प्रत्युद्गमनेषु, उभयीर्जातौ — स्त्र-
 पक्षयोः, लङ्घीर्णौ — समिदेशयोरित्यर्थः, शिखरयोः, — अग्रयोः, विनिहित, — अपिंत,
 करकिसलय — हस्तपद्मं यथा तथाभूता । अधार्यत — न्यवार्यत इत्यर्थः, प्रत्युत्थात-
 भूपकममाणाऽपि तेजोत्कर्षवत्त्वात् ततः प्रत्युद्गम्यत इव इति भावः ।

(५८) [“प्रतिदिवसञ्च” इत्यत्र “दिवसञ्च” इति पाठे, — कृत्स्नं दिनं व्याख्येयार्थः ।
 अत्र पक्षे “कालावनी —” (२।३।५ पा०) इत्यादिना अथान्तमयोमे द्वितीया ।
 प्रथमपदे — दिवसं दिवसं प्रति इत्यन्वयीभावे क्रियाश्लेषणम् इति विवेकः] । स्नानेति ।
 — स्नानपृष्ठे स्नानयोरुपरि, सङ्क्रान्तं — प्रतिनिमित्तं तेन, पाण्डुरतया स्वच्छत्वादिति
 भावः । अपत्येति । — अपत्यस्य — पुत्रस्य, गर्भस्थितस्येति भावः, दर्शने यत्र शीकुका —
 कुतूहलं तस्मात् । द्विगणिता — विराहता, लक्ष्मीं — श्रेयम् । पत्युक्त्वा इति । — पत्यु,
 — स्वामिनः, उदरे — क्रीडे मुक्तं — निहितं शरीरं यथा तथाभूता । [“पत्युक्त्वा —
 इत्यत्र “सपत्युक्त्वा —” इति पाठान्तरम्] । शरीरेति । — शरीर — देहः, परिचरनि —
 सेवने वा तासां, पादादिसहायिकानामित्यर्थः, अङ्गेषु — क्रीडेषु, तदङ्गेषु वा
 इत्यर्थः । सपत्नीनां — समानभर्तृकाणां, दुर्भंगानामिति भावः । भचुरादरातिशयात्
 भर्त्सा सपत्नीरतिक्रम्य अतिहृदिति भावः, न तु वास्तवत्वेन तासां शिरसु पादौ
 व्यापितवती । अत्र पादयोः युगपदनेकवत् स्थापनमसम्भवम् इति आपातत विरोधस्य
 भिन्नसमश्लेन समर्पणात् विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

(५९) अत्रतीर्णे — उपस्थिते ।

(६०) सर्वेति । — सर्वेषाम् सर्वोभ्यता — भूयताम्, एकवत् — दंपत्याम्, अन्यम्, — भूमि-
 पत्न्याऽप्यर्थतानामित्यर्थः, (“भूमिभरि दृपे” इत्यमरः) पक्षपाताय — सहायिनिपातनाय,
 ; अथर्ववेदनाथ च, (“वदी मासाङ्के ०० । सखिसहाययो । पुत्रीरन्ते पत्ने च ०० ” इति

माणभिः इव निर्मितं, (६१) विभुवनभारधारणसमर्थं शेषफला-
मण्डलोपकरणैः इव कल्पितं, सकलभूभृत्काम्यकारिणं दिग्गजा-
वयवैः इव विहितम् असूत देवं राज्यवर्द्धनम्; (६२) यस्मिन्
जाते जातप्रमोदा नृत्यमय्य इव अजायन्त प्रजाः। पूरिता-
सङ्घशङ्घशब्दमुखरं प्रहतपटहयतपटुरवं गम्भीरभरीनिनाद-
निर्भरभरितभुवनं प्रमोदोन्मत्तमर्त्यलोकमनोहरं मासमेकं
दिवसमिव महोत्सवम् अकरोत् नरपतिः।

अथ अन्यस्मिन्नतिक्लान्ते कस्मिञ्चित् काले (६३) कन्द-
लिनि, कुङ्कलितकदम्बतरी, तोक्मदणस्तम्बे, स्तम्भिततामरसे,

केदिनी) वज्रपरमाणुभिरिव—वज्रस्य—कुलिशस्य, परमाणवः,—चतिस्रुदा वज्र-
विशेषा तैरिव । इन्द्र पुरा वज्रेण परंताना पचन्वेद कृतवान इति पुराणवार्ता ।

(६१) विभुवनस्य—विजयतः, भारस्य धारणे—पालने, बधने च, समर्थ-
योग्यम् । निर्मितं ।—शेषस्य—चनननाशस्य, फलामण्डलानि—फटारुश्यावि एव,
उपकरणानि—उपादानकारणानि तैरिव, अन्वया कथं तादृशभारधारणे समर्थ-
मस्येति भावः । सकलति ।—सकलतना भूयतां—राज्ञा, परंतानाश्च, काम्यकारिण-
काम्यकृतु रिपूकारणवत्त्वादिनि भावः, एत एव दिग्गिताः ।—दिग्गजानाम्—
ऐरावतादीनाम् अक्षयवैः—चङ्कैरिव । असूत—प्रसूतवती । राज्यवर्द्धनं—राज्य-
वृद्धयतीति तद्योक्तम्, अन्वयार्थभेदेति भावः ।

(६२) दक्षिण—राज्यवर्द्धने । जातप्रमोदा,—समुत्पन्नहर्षा । इत्यमयः,—
नृबद्धया, सदा नृजनपरायणा इत्यर्थः । प्रजाः,—जनाः । पूरितेति ।—पूरितानाम्
—आपूरितानाम् अण्डानां—वज्रानां, अडानां—कण्ठानां, इत्ये, —रवौ मुखटः,—
कीलाङ्गलपूरुषः तम् । इत्येति ।—प्रहलानां—ताडितानां, पटहयतानां—रादिवचिरेषु
समुद्धानां, पटह,—महास्य, रवा दक्षिण तदाविधम् । इत्येति ।—मन्त्रैः,—मन्त्रैः
भरीषां—इन्द्रभोग्य निम्नैः,—निम्नैः, निर्भरम्—अचलं यदा तदा, भरितम्—
आपूरितं, मुखरं इत्येति । इत्येति ।—इमोदन्—इन्द्रवैः, उदन्ते,—
उद्विगते, मन्त्रैः—मन्त्रैः, मन्त्रैः—मन्त्रैः ।

(६३) कन्दलिनि—कन्दलीज्जातुकुटुमश्रीभिनि, यदा—जवाङ्गुलिनि ।
कुङ्कलितेति ।—कुङ्कलिता,—मुकुलिता, इत्यमरः, इत्येति । तोक्मदणस्तम्बे

विक्रमितचातकचेतसि, मूकमानसौकसि नभसि देव्या देवका
इव चक्रपाणिः यगोवत्या हृदये गर्भे च सममेव मन्वभूर
हृष्यः । शनैः शनै च (६४) अस्याः सर्वप्रजापुष्टेरिव परि-
गृहीता भूयोऽपि आपाण्डुताम् अहयष्टिर्जगाम । गर्भारम्भेन

—तोकना,—हरिदया, [तक्रधाती मप्रचये "शुभोदरादीनि यथोपदिष्टम्"
(६।३।१०६ पा०) इति अकारस्य शौकारादेशे रूपम् । "तोक कर्ममले पनि
हरिन् च हरिदये" इति मेदिनी] लक्षणा, —लक्षगुच्छा यन्मन् तत्र, तरप-
लक्षगुच्छे इत्यर्थः । मन्त्रितेति ।—सन्धितानि—नियन्तान, वातविरहादिति भा०,
तामरमानि—पत्रानि यत्र तादृशेः विक्रमितेति ।—विक्रमितम्—उत्क्रान्त, मन्तन्
अमुनाभादिभिर्भाव । चातकाया—पक्षिविशेषाया, चेत,—मानस यस्मिन् एतन् ।
मूकेति ।—मूका,—निशब्दा, मानसमनादिति भाव, मानसौकस,—इन्द्रा
यस्मिन् तादृश यत्रामु मन्त्रनाके इतिशब्दस्य आदिचत्वात् इत्याद्या तादृशारादिस्य
मानसमगमि निश्चल विहरणस्य 'चतुर्वसेमये भागम यानि हृष्या' इत्यादिकृषि
मन्त्रप्रसिद्धिर्भवेति भाव । नभसि—शरपणे मासि, ("शरपथे तु म्नाद्भा शरपथिकस्य
स इत्यमर) । ईवका—वसुदेवपत्न्या, भगवन् श्रीकृष्णस्य मातुरिति यावत् ।
चक्रपाणि—श्रीकृष्ण चक्र—वक्राङ्गातरंग्वा, पापी—कर्मणि यस्य स इति च,
['प्रहृष्टपाथस्य पराजिता रुतस्यो' (वा०) इति सप्तम्यन्तस्य परप्रतीवात् रूपम्] ।
दशावत्या,—प्रभाकरवदनस्य मातृव्या, अन्वत्र,—यस्यभित्त्वा । हृदये हृष्य,—
दान्त रभ इव —हृदयामा नरपतरित्थ । इव देवकीचक्रपाणी यशोवती-
हृष्यी यत्राक्रममुपमानेपमेतदहृष्य्यी हाडश्लक्ष्मीसम्पत्तौ ननुपमा हृष्य इति
प्रथमसद्वीणा, अपि चात्र रभ रुवाज श्रीकृष्ण समुत्तरननरमेव हृदये हृष्य
समुत्पत्तिरुचिता, इत्येतेषा समकानिहर्तृत्वेन कथ्यन्त स्यात् कारणयो पौवाद-
विरञ्जयत्परिग्रहोपरिलङ्कार इत्यवगन्त्यम् ।

(६४) अस्या,—यस्यवत्या । मवति ।—सर्वासा प्रजाणां—जनान, पुष्टे,
—मूकनै, पुष्ट्यानां यथाविशेषत्वात् यस्मिन्ना वर्धनाया "यस्यसि धरन्ता
इत्यने हासिकीत्या" इत्याशुक्तिभि कविमुमपसिद्धत्वात् । परिगृहीता—आदिता ।
आपाण्डुताम्—ईवपाण्डुवर्षताम्, सर्वप्रजापुष्टकरुणमटिभूतेषु रुवाज, प्रजापुष्टकरु
हृष्यस्य समुत्पत्तिरिति इत्यमरः ।

(६५) श्यामायमानचारुचूचुकचूलिकौ चक्रवर्तिनः पातुं
मुद्रितो इव पयोधरकलशौ वभार । (६६) स्तन्यार्थम् शानन-
निहितं दुग्धनदीव दोर्घच्छिग्धधवला माधुर्यम् अधत्त दृष्टिः ।
सकनमङ्गलगणाधिष्ठितगात्रगरिणेव गतिः अमन्दायत ।
(६७) मन्दमन्दं सञ्चरन्त्या निर्मलकुट्टिमनिमग्नप्रतिविम्बनिभेन
गृहीतपादपद्मवा पूर्वमेवामिव चारंभे पृथिवी चम्याः ।

(६५) श्यामायमानेति ।—श्यामायमाना—नीलायमाना, चा०,—मनीषा,
चूचुकयो,—कुचाययो. ("चूचुकु कुचाय स्यात्" इत्यमर) चूलिका—ध्वज
विशेष यथै तादृशी, [पुन समुच्चये इति धातो "त्वप् षष्ठी" (१।१।१३३ पा०)
इति एवम् "प्रत्ययस्यात्—" (०।१।४४ पा०) इत्यादिना अत इत्वे, "वृषेदरादीनि
यथोपदिष्टम्" (१।१।२०८ पा०) इति लकारस्य ऊले षष्ठी]। चक्रवर्तिनः—
भारविन मयाज्ञो इषंश्च रूपते इत्यथ । मुद्रितादि—मुद्रया अद्वितादि, पयो-
धरकलशौ—सकनकुम्भौ, दुग्धाधारकुम्भौ च ।

(६६) स्याये—सकनकुम्भायम् । दीर्घेति ।—दीर्घा—शायता, छिन्धा—
अमघा, धवला—दुग्धा च तयामृता, विशेषणमेतत् दुग्धनदीपदेऽपि योजनीयम् ।
माधुर्यं—मधुररस मधुरभाषय । अधत्त—धृतवती । मक गति ।—सकनं महत्त्वमे-
—मङ्गलिकवस्तुनिवदे [मणिधातो "मङ्गलम्" (३० ३ पा० ००
५०) इति अलध्रप्रत्यये इदित्यात् मुनि षष्ठी] अधिष्ठितम्—आश्रितं, यत् माव—
जरीर, तस्य गहिमा—गृह्यते तत्रैव । अमन्दायत मन्दा इव—सत्या इव धीरा
इति यावत् आचरन् ।

(६७) मन्दमन्दं—अने अने, ["मन्दमन्दम्" इत्यत्र "मन्द मन्दम्" इति पाठा-
न्तरम्, प्रथमपदे,—"प्रकारे—" (८।१।१२ पा०) इत्यादिना विशेषणस्य सङ्गधारस्य
अडावात् सुभावादिषु कृते तथा षष्ठी, पाठान्तरपदे —"निचरीमयी" (८।१४ पा०)
इति बीकायै दिवंचनम् इति विवक्ष]। निचरेण त ।—निचरेषु—सङ्घेषु कुट्टिषु
—गृह्याभ्यन्तरतमेषु निमग्न—निपतित, यत् प्रतिविम्ब चरचरीकृति भाव, तमिभन
—तदाज्ञेन, गृहीतपादपद्मवा—धृतचरचकित्तयथा पृथिवी—भूमि, चम्या—
चम्येयवा, चम्य इत्येत भाव, पूषसेवा—सकनपरचम्ये, काभक्तुं चक्रवर्तिन
श्रीहर्षस्य जननीयात् इति भाव । अथ पादयो प्रतिविम्बस्य भवाद्यप्येव
अङ्गट्टिकोद्विष्टस्यपापमङ्गला सत्यात् पश्येच्छान्दराट, अदि च, चम्या कला

(६८) दिवसम् अधिशयानायाः शयनीयम् अपात्रयपत्रभङ्ग-
पुच्छिकाप्रतिमा विमलकपोलोदरगता प्रसवसमयं प्रतिपाल-
यन्ती लक्ष्मीरिव अलक्ष्यत । (६९) चपासु सोधशिखराय-
गताया गर्भोन्मायमुक्तांशुके स्तनमण्डले सद्धान्तमुडुपतिमण्डलम्
उपरि गभेस्य श्वेतातपत्रमिव केनापि धार्थ्यमाणम् अदृश्यत ।
(७०) सुप्ताया वासभवने चित्रभित्तिचामरशाहिष्योऽपि

अपि स्त्रियाः परिवर्थां पृथिव्या प्राक् कदाचिदपि नैव ज्ञता, एतस्या तत्कारणेन
विजगद्गलनाभ्य सौभाग्योत्कर्षं प्रतीति इति व्यतिरेकी व्यञ्ज ।

(६८) दिवस - वासरम् । शयनीय - शयानम् ["अविशीङ्गस्यासा कथं"
(११४३६ पा०) इति आधारस्य कश्चिदपि] अधिशयानायाः, - अधितिष्ठन्त्या इत्यर्थः ।
अपात्रयस्य - गृहाभ्यन्तरगतचपात्रयस्य, "वाशिश" इति व्यातस्य उपाधानस्य वद
या पत्रभङ्गपुच्छिका - पुत्तलकारणमिच्छिका, तस्या प्रतिमा - प्रतिबिम्बम् । विमल -
शुद्ध, गर्भजन्मपारुषण्येति भावः, यत्र कपोलोदर - गृहाभ्यन्तर, तद्गता - तत्र
प्रतिफलिता इत्यर्थः । प्रतिपालयन्ती - प्रतीचमाणा, वितानेषु उपाधानेषु वा चित्रितानां
नारीणां मूर्तिषु राजश्रिया हृदयरथार्थं प्रतीक्ष्यमुत्प्रेक्षितम् । लक्ष्मीरिव - राजश्रीरिव,
[लक्ष्मीरिव "लक्ष्मीरिव" (७० ३ पा० १६० सू०) इति ई प्रथये मुडागमे रूपम्,
अश्रयन्वात न सुनीप] । अत्र "लक्ष्मीरिव" इति पदं गर्भस्यजालस्य भाविचक्रवर्तिल-
सूचकं ज्ञातव्यम्, एवमुत्तरव श्वेतातपत्रमिव" इत्यादिस्वल्पेऽपि ।

(६९) चपासु - रजनीषु, सौधशिखरस्य - प्रासादचूडाया, अपरम् - उपरि
भाग, तद्गतायाः, - तत्र स्थिताया इत्यर्थः । गर्भेति - गर्भस्य उत्प्रेक्षित - पीडनेन
इत्यर्थः, गर्भभारवहमज्जितकेशेन इति यावत्, मुक्ता - लक्ष्मण, अपसृतमित्यर्थः,
अण्डक - दक्षिण दक्षिणतः स्थितम्, सन्मण्डले सद्धान्त - प्रतिफलितम्, सद्दुपतिमण्डल
- चन्द्रबिम्बम् । केनापि - अनिर्दिष्टेन जनेन सेवकेनेति भावः, यदा, - केन -
प्रसङ्गात् पूर्वेषु वा, उपपन्नजनन्यालकादरात् स्वार्थानुरागात्वा इति श्रियम् । एतेन
लौकातीतप्रतापशालिन्वावगम अन्तरस्यगर्भस्य सृज्यते इति ।

(७०) सुप्ताया - निद्रितायाः । चित्रेति - चित्रभित्तिषु - चित्रितयादित्त-
कुडेषु इति यावत्, स्थिता, - चित्रिता इत्यर्थः या चामरशाहिष्य - बालव्यजन
भारिष्य, ताः । अत्र अपिशब्दः सन्भावनाशङ्कः इत्युच्यते, निश्चयाशङ्के तु न तथा ।

धामराणि चालयाच्चक्रुः । (७१) स्वप्नेषु करविद्युतकम-
लिनीपनाशपुटमलिनैः चतुर्भिः अपि दिक्करिभिः चक्रियत
अभिपेकः । (७२) प्रतिबुध्यमानायाश्च चन्द्रशालिकाशान-
भञ्जिकापरिजनो जयशब्दम् असकृत् अजनयत् । (७३) परि-
जनादानेषु आदिश इति अशरीरा वाचो निघेकः । क्रीडायाम्
अपि न असह्यत आज्ञाभङ्गम् । अपि च (७४) चतुर्थमपि
महावैधानाम् एकीकृतेन अभ्यसा स्नानं वाञ्छा बभूव । विना-

(७१) स्वप्नेषु—सपना —निद्रावस्थायां विषयानुभवः । तेषु, “स्त्री निद्रानुदे-
सस्य विषयानुभवस्तु य” इति रूपेण । करति ।—करै—शुभ्रै, विद्युतानि—
सूक्ष्मैतानि, कमलिनीपलाशानां—पद्मिनीपलाशा, पुटे—पात्रविशेष, मलिनानि—
कुलानि यै तदामृतै, दिक्करिभिः,—दिग्गजे । अभिपेकः,—सपन, गर्भसंनि-
भार । अथ अभिशब्द समुच्चयार्थक तेन पतेषां सर्वेषां वद इति महाप्रतापशालिनी
राजसौभाग्यभाङ्गस्य गर्भस्य सूचितम् ।

(७२) प्रतिबुध्यमानाया,—जायया । चन्द्रशालिका—श्रीरामदे, रामदे
परिस्थ “विनिघर” इति बहुभाषावशिष्टे म्प्रविशेष इत्यर्थे, यत्र या ज्ञानभङ्गिका,
—काहनिश्चितपुष्पिका, ता एव परिजन । असकृत्—पुन पुन । अजनयत्—
अकरोत्, तद्वत्तस्य साहजिकवृत्तिभन्निर्घृणतया ज्ञानरत्नवत्ते तदवशिष्टे ज्ञानभङ्गिव
सा अशयोदिति भावः ।

(७३) परिजनादानेषु—परिवाराकारकात् । आदिश—आज्ञायत् । अशरीरा,
—आकाशधारिण्य इत्यर्थः । निघेकः,—निर्गता । एतेन अपौरुषये श्रीमत्कारिणां
विद्वानां “यदादिगति” इत्यादिसौकृतिपुष्पकस्यै, गर्भस्यवात्तस्य महाप्रतापस्यै
सूचितम् । क्रीडायानिर्घ्यादिना तस्य अर्पितज्ञानस्य प्रदर्शितम् । अत एव कदा
कर्त्तव्यार्थस्येत्यादनावसरे इति अपि ज्ञापय ।

(७४) “चतुर्थम्” इत्यादिना “महत्प्रतापि अशरत्न” इत्यन्त इत्येतेन
तस्य भावि मात्तभौमस्य महाप्रतापस्य प्रकटीकृतम्, अपि च गर्भं य एतन्निघरति,
मनिष्ठा अपि तत्र तत्राभिन्गते जायते, यदुक्तं सुश्रुते,—“गर्भस्यतुर्षु नापि च न
स्वायन्निन्द्रियार्थेषु कर्तेति, इहदयाश्च गारी दौडदिशोनाश्चते)....” । अनी-
स्तुः ३१ वा गरी सन्निध्याति दौडदम् । प्रगोराकारगोत्रे वा सदात्त ३६६

लतागृहोदरपुलिनपरिसरेषु पर्यटितुं हृदयम् अभिलाष ।
 (७५) आत्ययिकेषु अपि कार्येषु सविभ्रमं भूलता चचाल ।
 (७६) सन्नद्धितेषु अपि मणिदर्पणेषु मुखम् उद्वहति खड्गपटे
 वीक्षितुं व्यसनमामीत् । (७७) उत्सारितवीणा' स्त्रीजनविरुद्धा धनु-
 र्ध्वनय' श्रुतौ असुखायन्त । (७८) पञ्जरकेसरिषु चक्षुः अरमत ।

यति ॥" इति । अनेन गर्भेण्यस्यैव तस्य महावीरसत्त्वेभौमसौभाग्याभिलाष प्रतीयते
 इति बोद्धव्यम् । वेलेति ।—वेलासु—ममुदतीरेषु यानि लतागृहाणि—कुञ्जमक-
 नानि, तेषाम् उदरेषु—अभ्यन्तरेषु यानि पुलिनानि—सैकतभागा, तेषां परि-
 सरा,—प्रान्तदेशा तेषु । एतेनास्य सप्तारधराऽधीश्वरलस्यावश्यमात्यलमनुमीयते ।

(७५) आत्ययिकेषु—विपत्तिजनकेषु कार्येषु [अत्यये भव इत्यर्थे "तत्र भव १
 (४।३।५३ पा०) इति ठञि रूपम्] सविभ्रमं—सविलास भूलता चचाल—जगामेत्यर्थं,
 तस्या इति शेष, आग्रहसूचिका सूकृटिमकरोदिति भाव । गर्भे वीरप्रवृत्तयः अवस्थित्या
 विपञ्जनककार्ये प्रवृत्ति आसीत् अथवा,—आत्ययिकेषु—अवश्यकार्येषु सविभ्रम—
 सविलास भूलता चचाल—इत्यन्ते, भूलतासञ्चालनेनैव अवश्यकर्तव्यानि कारयामास,
 न तु हस्तादिना गर्भभागालमन्वादिति भाव ।

(७६) सन्नद्धितेषु अपि—निकटस्थितेषु अपि मणिदर्पणेषु ["षष्ठी
 चानादर" (१।३।३८ पा०) इति अनादरे सप्तमी] तान् अनादृत्येत्थं । उद्वहति
 —उद्धते परिजनेन इति भाव, यथा—निष्कीर्षिते इत्यर्थं, महावीराश्रितगर्भत्वात्,
 मुखं वीक्षित—दृष्ट व्यसनम्—आसक्ति अभिलाष इत्यर्थं खड्गपटे—अभिफलके,
 विज्रियीयुमि वीरैश्च खड्गफलके एव मुखदर्शनस्य प्राकृतिकत्वादिति भाव ।

(७७) उत्सारितवीणा—उत्सारिता—अवसारिता वीणा—वाद्यविशेषः
 येभ्य तथाभूता तद्वनिभि वीणादिमधुरशब्दा तिरस्कृत्यन्ते इति भाव । धनु-
 र्ध्वनय,—धनुर्निनादा' श्रुतौ—श्रवणन्द्रिये असुखायन्त—श्रुतिसुखा जाता इति
 यावत्, पूर्व्ववत् महावीराश्रितगर्भत्वात् प्रत्ययिदमईनपरायणाना वीराणाञ्च धनु-
 र्द्वारस्यैव श्रुतिसुखकत्वादिति भाव ।

(७८) पञ्जरकेसरिषु—वस्त्रं गतेषु शिष्टेषु इत्यर्थं, चक्षुः अरमत—अप्रीयतः
 महापराक्रमस्य गर्भस्य सगयादिव्यापारिषु सिद्धादपि भीत्यभावात् तिनैव च सह
 क्रीडादिकरक्षण इति भाव, अपि च पञ्जरकलीदरशायिन इत्यस्य केसरिपञ्ज-
 लेन तद्दर्शनजनितवदपि चक्षुषः अजननीति शेषम् ।

(७९) गुरुप्रणामेषु अपि स्तम्भितमिव गिरः कथमपि ननाम ।

(८०) सखीजनाश्च अस्याः प्रमोदविकारितैः लोचनपटैः

आसन्नप्रसन्नमहो भवधिरिव धवल्यन्तो भवनं विकच

कुमुदकमलकुञ्जलशयनागृहृष्टिमयं रक्षाबलिविधिमिवानुवरतं

विदधाना दिक्षु क्षणमपि न मुमुक्षु पार्श्वम् । (८१) आत्मो

चितस्थाननिषण्णाश्च भ्रष्टान्तो विविधोपधिवरा भिषजो भूधरा

इव भुवो धृतिं चक्रुः । (८२) पयोनिधीना हृदयानीव

(७९) गुरुप्रणामेषु—वन्दनोत्सववन्दनेषु, स्तम्भितमिव—निश्चलीकृतमिव, ननामि सन्निहस्ये सरदि प्रतिहृद्भातकमिवेव्यथ महावीरस्य सार्धभौमस्य ध्व मन्तक क्षमस्य प्रकृतिविरोधिवादनस्यस्य गच्छ । भुवोक्षेषु सन्नु एव वाक्केषु वीरपुङ्गवाश्चित्कर्मलात् तयोर्हिरिति भावः ।

(८०) सखीजना—सहचारिण्यः । ["सखीजनाश्च" इत्यत्र "सख्यर्थ" इति पाठान्तरम्] प्रमोदविकारितैः, आनन्दविकसितैः । आसन्नैति ।—आसन्न, —समीपवर्ती यः प्रसन्न—गर्भमाचन स एव तेन वा महोत्साव, —आनन्दजनन-भ्यापार, तद्विधेयं तद्गुणा इव महोत्साव समीपवर्ती इति विविच्य इवेत्यर्थः । धवलयन्त—पृथोक्तवन्तः । विकचति ।—विकचानि—विकसितानि यानि कुमुदकमलकुञ्जलानि—कैरव पद्मनीजलपत्रानि तेषां पलाशानि—दलानि, तेषां गृहृष्टिमयं—वषट्पात्रक रक्षाशास्त्रविवि—रक्षायै—गर्भव्य विद्याभावसम्पादनाय, बलिविधि—पूजाविधानमिव । विदधाना,—कुञ्जल । मुमुक्षु,—तत्पञ्च, आसन्नप्रसन्नाया सिद्धतपस्यैवैवचनिसमादिति भावः ।

(८१) आत्मोचितेति । आत्मन,—सस्य उचितेति—योग्येषु स्थानेषु निषण्णा,—उपविष्टा, महान्त,—उत्सवा इत्यर्थ, सन्ननाय निषण्ण,—वेद्या, विविधा,—मानाविधाः, शीघरी,—गमावन्नत्य इकपूतनादिवहनिवारकाणि, तथा रोगोपशमनानि निषण्णानि, दुःखनादीनि च, धरन्तीति तयोक्ता, यथा—भूधरपदे,—विविधा शीघर्यासु तादृश धरा—भूभागो येषु तथाभूता । भूधरा इव—पर्वता इव, भुव,—भूमि, प्रसन्नस्थानस्य इत्यर्थ, शिविव्याय धृतिम्—अवधारण धारण्य, चक्रुः,—कृतवन्त, मनतकस्ततया विकसितका एतत्पार्श्वं पक्षमपि न प्रवीलु इति भावः ।

(८२) पयोनिधीना—समुदायाम् । हृदयानीव—अभ्यन्तराशीवेत्यर्थ, यथा

लक्ष्मणा सहागतानि श्रीवासूत्रप्रविवु प्रमत्सरत्नानि
अवध्यन्त ।

ततश्च प्राप्ते (८३) ज्येष्ठामूलीये मासि बहुलासु बहुल-
पक्षहादश्या व्यतीने प्रदीपसमये समारुरुकृति क्षपायीवने
सहसैवात्मःपुरे समुदपादि कोलाहलः स्त्रीजनस्य । निर्गत्य च
सप्तम्यमं यशोवत्या स्त्रयमेव (८४) हृद्यनिर्विशेषा धात्र्याः
सुता सुयात्रा इति नाम्ना राज्ञ पादयोर्निपत्य,—“देव । दिश्या
वर्षसे द्वितीयसुतजनना” इति व्याहरन्ती पूर्णपाठं जहार ।

अश्विन्नेव च कान्ते राज्ञ (८५) परमसम्मतः, शतशः

समुदाभ्यन्तरे वहनि प्रमत्सरत्नानि विद्यन्ते, तपेत भाव । लक्ष्मणा—कमलया,
प्रयोनधिप्रमुच्यतेति भाव, सह आगतानि—उपस्थितानि, श्रीवासूत्रप्रविवु—
श्रीवासायै सूत्रप्रविवु नेष रत्नविधानाद्यस्मात् भाव । प्रमत्सरत्नानि—उत्कृष्टमणय,
[प्रमत्सरत्नानि तानि रत्नानि इति कश्चिदर्थः, अन्वयः,—प्रमत्सरत्नानि रत्नानि यस्मिन् इति
बहुव्रीहिः] अश्विन—वहनि परिजने इति शेषः ।

(८३) ज्येष्ठामूलीये—ज्येष्ठानक्षत्राधिदैवते, ज्येष्ठे मासि इत्यर्थः, बहुलासु—
कृतिकासु नक्षत्रेषु बहुलपक्षहादश्या—कृष्णपक्षहादश्या तिथौ, (“बहुला नीलिकाया
स्यादेवाशा गवि योषिति । कृतिकासु स्त्रिया भूमि विद्यायपि नपसकम् । पृथग्यौ
कृष्णपक्षे च ॥” इति मैत्रिणी) । व्यतीने—क्षतिकाले, प्रदीपसमये—रजनीमुखे,
समारुरुकृति—समारुरुकृति, प्रादुर्भवतीत्यर्थः क्षपायीवने रावितारुख्ये, निशीथे
इत्यर्थः । समुदपादि सञ्जातः ।

(८४) हृद्यनावशेषा—हृद्यनावशेषा इत्यर्थः । धात्र्या सुता—धात्रेणैव,
[धात्र्येण धेनुधातुभ्यां “ध कथाय पुन” (३।२।१८१ पा०) इति धान् पिप्पलात ऊर्ध्वे
धातुप्रदान डोपि वा क्वरत्न] । दिश्या—भाष्येन, देवनेत्यर्थः, [दिशधातो “अत्राः
दयथ” (३।४ पा० ११२ सू०) इति यकप्रत्यये निपातनात् सिद्धम्] व्याहरन्ती—
कथयन्ती, पूर्णपाठं विवाहादाननकारतीक्ष्णनितसम्भारत्नानिपुरितपाव दीयमानं पूर्ण-
पाठम्, “आनन्ददीर्घतमौहादादेव वस्यादिक कलात् । अजानतो हरन्ति पूर्णपाठम्
वत् क्षुत्तमम् ॥” इत्यत्र च वयं गृह्या परिहितवन्त्याः क्वरत्निक वा । जहार—उच्चीतवती ।

(८५) परमसम्मतः,—चातुर्विधः । शतशः,—शतवारान्, बहुश इत्यर्थः ।

संवादितान्दीन्द्रियादेश, दर्शितप्रभाव, सङ्गनिती ज्योतिषि,
सर्वासा ग्रहसंहिताना पारदृष्ट्या, सकलगणकमध्ये महितो
हितश्च, विकालज्ञानभाक्, भोजकस्तारको नाम गणकः
समुपसृत्य विघ्नापितवान्,—“देव! श्रूयतां, मान्वाता
किनैवविधे (८६) व्यतीपातादिसर्वदोषाभिषङ्गरहितोऽहनि
सर्वेषु उच्चस्थानस्थितेषु एवं ग्रहेषु द्रष्टृणि लग्ने भेजे जन्म ।

संवादितेति ।—संवादित, —प्रत्यचीकृत, अतीन्द्रिय,—इन्द्रियमतिक्रान्त, [अन्वा
दय “ज्ञान्वाद्यर्थे द्वितीयया” (वा०) इति समास] भावीति भाव, आदेश,—आश्रा,
घटना इति यावत् येन तथाभूत, भविष्यतीति भाव, यदा,—संवादित, अनैरिति
भाव, अतीन्द्रिय,—सङ्कटाग्न्य, आदेश,—आश्रावाक, भाषणमित्यय यस्य तथाभूत ।
दर्शितप्रभाव,—दर्शित,—प्रकटित, प्रभाव—सामर्थ्यं येन तथोक्त, यदा,—
दर्शित,—दर्शं,—दर्शनं संप्राप्तोऽस्य इति विशद [“तदस्य—” (५।२।३६ पा०)
इत्यादिना तारकादेराकृतिगणत्वादित्यत्रप्रत्ये सिद्ध] प्रभाव यस्य तथाभूत, एतेनास्य
विघ्नपरीक्षाप्रतिभावश्च सूचितम् । सङ्गनिती—सङ्गनितम् अन्वाक्षीति सङ्गनितौ,
सङ्गनाभिश्च, गणितानभिश्च इति यावत्, ज्योतिषि—ज्योतिषशास्त्रे । ग्रह
संहिताना—ग्रहा,—रक्षादय, तेषां संहिता,—सन्दभा, तत्रद्रष्टृज्ञानशास्त्राचीति
यावत् तसो पारदृष्ट्या—पारदृष्ट्या, विशिष्य इति यावत् [पारं दृष्टवान् इत्यर्थे
“हम कृतिप” (३।२।२४ पा०) इति कृतिपि रूपम्] । महित,—पूजित । हित,
—हितकर सूर्यकृतज्यातिविद्याविज्ञानानां निरन्तरमनन निदिध्यासनादिभि
इति भाव । गणक,—दैवज्ञ, सूर्योपासका हि प्रायश गणका भवन्ति, ये दीक्षा
करे “मगा” इति प्रसिद्धा, भाग्यता इत्यन्वये । भोजक,—आहारपटुरिति भाव,
यदा,—भोज इव इत्यर्थे स्वार्थे कनि तथाविध भोजतन्त्रप्रवीण भोजवत् त्रिगमा
यमशा वा इत्यामय । मान्वाता—सूर्यवशीययुवनाश्रुत सार्धंभौमश्रुतिक्रमेण ।

(८६) व्यतीपातादीति ।—व्यतीपात —“मगने हि मकरार्कौ युगपत् स्थानं
यदेकमार्तथी । भगवार्द्धोऽर्कश्च यदा ग्रमौ स भवत् व्यतीपातः ॥” इत्युक्तवचन
अन्वये राशिवन्दे एवभागवन्देतयो अन्वयेयो यागविशद, आदिवे
तथोक्ता, सर्वे दोषा, तेषाम् अभिषङ्ग—अतिकर, सम्भव इति यावत् तत्र
रहित—वन्दित तर्कान्, अहनि—दिवसि । उच्चस्थानस्थितेषु—तुङ्गिषु इत्यर्थे ।

(८०) अर्वाक् ततोऽस्मिन् अन्तराले पुनः एवंविधे योगे चक्रवर्त्तिजनने न अजनि जगति कश्चिदपरः । (८८) सप्तानां चक्रवर्त्तिनाम् अग्रणीः, चक्रवर्त्तिचिह्नानां महारत्नानाञ्च भाजनं, सप्तानां सागराणां पालयिता, सप्ततन्तूनां सर्वेषां प्रवर्त्तयिता, सप्तसप्तिसप्तः सुतोऽयं देवस्य जातः” इति ।

अत्रान्तरे स्वयमेव (८९) अनाधाता अपि तारमधुरं

ग्रहेषु—रव्यादिषु । ईदृशि—एवविधे शुभे इति भावः । लग्ने—राम्युदये, (“राशीनामुदयो लग्नम्” इत्यमरः) । भिजे—भिजे ।

(८०) अर्वाक् ततः,—तत्रादिदृश्यं । अस्मिन् अन्तराले—अन्तराले, इषं मात्वावीः अन्तरालमन्ते इत्यर्थः, एवविधे—ईदृशि, सर्वशुभाकरे इति भावः, योगे—ग्रहादीनामन्येनने इत्यर्थः, चक्रवर्त्तिजनने—चक्रवर्त्तिनं,—समाजं, जननम्—उत्पत्तिर्यस्मिन् ताडने । अपरः,—इषंशुपात अन्य इति यावत्, न अजनि—न जातः । एतेन मान्वात्वात् तु कदाचित् सचयुगी आसीत्, इदानीमेव एव दिलीखामप्रतिमदीयं इत्यवगम्यते ।

(८८) सप्तानां चक्रवर्त्तिनां—सार्धभौमनपतीनां, “भरतार्जुनमात्वावभगीरघयुषिष्ठिरा । सगरो बहुपथैव सप्तैते चक्रवर्त्तिनः ॥” इत्युक्तानाम्, अग्रणीः,—अग्रगण्यः, तथा सप्तानामपि देह इत्यर्थः । चक्रवर्त्तिचिह्नानां—सार्धभौमनचक्रानां, महारत्नानां—“महेश्वकरिचक्राणि वरा स्त्री परिभायकः । (परिनायक —सेनापति) घडेतरानि तु रत्नानि कौर्त्तितानि मनीषिभिः ॥” इत्युक्तविधानां रत्नविशेषाणां । भाजनं—पावम् । सप्तानां सागराणां—लवणसमुद्रासर्पिर्दधिदुग्धजलात्मनाम् इत्यर्थः । सप्ततन्तूनां—यज्ञानां, सप्तभिः सुरादिमहाव्याहृतिभिः साध्यमानत्वादिति भावः, (“यज्ञं सप्तोऽध्वरो यागं सप्ततन्तुसंघं क्तु” इत्यमरः) प्रवर्त्तयिता—सम्पादकः । सप्तसप्तिसप्तः,—सप्त—सप्तसङ्ख्या, सप्तयः,—अष्टाः यस्य स सप्तसप्तिः,—सप्तान्च इत्यर्थः, [गमनार्थकान्त-सपधातो “वसेत्ति” (८० ५ पा० १७८ सू०) इति सूत्रे बाहुलकसङ्घातं तिप्रत्यये रूपम्] तद्वत्, आदित्यसङ्घ इत्यर्थः, तदग्रप्रभवत्वात् इत्याशयः, (“भास्कराहस्कराभ्रप्रभाकरविभाकरा । भास्वदिवभ्रसप्तान्च ... ॥” इत्यमरः) । अत्र नरेन्द्रमूर्ती लोकासाधारणसम्पत्तिप्रालिखणवत्त्ववर्णनविषयत्वात् उदात्तालङ्कारः ।

(८९) अनाधाता,—अपूर्विता, सुखानिर्विनेति भावः । तारमधुरम्—

शङ्का विरेसुः । अताडितोऽपि क्षुभितजलनिधिजलध्वनिधीरं
 जुगुप्सु अभियेकदुन्दुभिः । अनाहतानि अपि (८०) मङ्गल-
 तूर्याणि रेणुः । (८१) सर्व्वभुवनाभयघोषणापटह इव दिगन्त-
 रेषु बभ्राम तूर्य्यप्रतिशब्दः । (८२) विधुतकेशरसटाश्च साटोप-
 ष्टहीतहरितदूर्वापल्लवकवलप्रशस्तैर्मुखपटैः समङ्गेपन्त हृष्टा
 वाजिनः । (८३) मनीलम् उत्तिस्रैः हस्तपल्लवैः नृत्यन्त इव
 न्यवणसुभगं जगर्जु गजाः । (८४) ववौ च अचिरात् चक्रायुधम्
 उत्कृजन्त्या लक्ष्मणा निखास इव सुराऽऽमोदसुरभिः दिव्यानिलः ।

उभेर्भधुरम् । विरेसुः,—दन्वतु । अताडित,—अनाहतम् । क्षुभितम् ।—क्षुभितस्य
 —दिल्लीडितस्य, जलविधे,—सागरस्य, जल, तस्य ध्वनिवत् धीरं—गभीरम् ।
 जुगुप्सु—दन्वतम् । अभियेकदुन्दुभिः,—अभियेकसमये वादनीयभेरी, (“भेरी स्त्री
 दुन्दुभि पुमान्” इत्यमरः) ।

(८०) मङ्गलतूर्याणि—माङ्गलिकवाद्यविशेषा, रेणु,—रश्मि धम ।

(८१) सर्व्वेति ।—सर्व्वेषां भुवनानाम् अभयघोषणा—निर्भयतावधारण्य,
 पटह इव—आनकाण्डवादित्रमेद इव, (“आनक पटहोऽस्त्री स्यात्” इत्यमरः)
 तूर्य्यप्रतिशब्दः,—नान्दीवाद्यप्रतिध्वनि ।

(८२) विधुतेति ।—विधुता,—कम्पिता केशराः,—पीवारीमादि एव सटाः,
 —जटा ये तथोक्ताः । साटोपेति ।—साटोप—साडम्बर, सर्व्वगमिच्छर्त्रं, ष्टहीतानां
 हरितानां—श्यामलानां, दूर्वापल्लवानां कण्ठे—राशे, प्रशस्तानि—विधुतानीत्यर्थं,
 व्याप्तानीति यावत् तैः, मुखपटैः,—मुखविवरैः । समङ्गेपन्त—केशरवम् अकुञ्चन,
 अकम्पादेव हर्षाङ्गमादिति भावः । [“समङ्गेपन्त” इत्यत्र “समङ्गीपन्त” इति पाठोऽपि
 स एवाथ] । हृष्टा,—प्रसन्ना । वाजिनः,—जवा ।

(८३) सनील—सावदलम्, उत्तिस्रैः,—उत्तमिते इत्यथ, हस्तपल्लवैः,—
 पलाशपत्रसमन्तारव्यथ । न्यवणसुभगं—सुतिमुख, जगर्जुः,—प्रवृद्ध, गर्जितवत्,
 लक्ष्यम्, आनन्दाविर्भाव एव गजानां गर्जने हेतु इति शेषम् ।

(८४) ववौ—वदति ध । चक्रायुधम्—विश्वम्, उत्कृजन्त्या,—उत्कृजन्त्या ।
 सुराऽऽमोदसुरभिः,—सुरायाः,—मदस्य, आमोद,—दुःखसारिणश्च, तद्वत् सुरभिः,
 —प्राथम्येण गत्वा, शङ्का—शुचयाम्—सुराणांमपि, आमोद,—आनन्द यज्जात्

(८५) यज्वनां मन्दिरेषु प्रदक्षिणशिखाकलापकथितकल्याणा-
 षमाः प्रजज्वलुः अनिन्धना वैतानवङ्गयः । (८६) भुवस्तलात्
 तपनीयशृङ्खलावन्धवन्धुरकलसीकोशाः समुदगुः महानिधयः ।

ठांशशमी सुरभिश्च इति विग्रह, अमरवरसत्कर्षणसद्वन्धवान् इत्यर्थं, दिव्यामिल,
 —सर्गीयवायु, सद्यज श्रीहर्षस्य जातस्य स्मृतिस्मृतिविधिषीघ्रताया कथ्यया भावि-
 निश्चन्द्रसम्प्रदायप्रवचकत्वज्ञानेन देवगामापि प्रमुदितत्वादिति भावः ।

(८५) यज्वनां मन्दिरेषु—यज्ञशालासु इत्यर्थं [“इषिमदि—” (उ० १ पा०
 ३२ सू०) इत्यादिना किरवि रूपम्] । प्रदक्षिणेति ।—प्रदक्षिण,—अनुकूल, दक्षिणा-
 वत् इति यावत्, अन्धया हवनसमये अन्विजा हलदाहापादात्, तेन चाग्ने
 अप्रसन्नवकाशं कृते तथा हि रथौ कालिदास,—“प्रदक्षिणाचिन्व्याजिन” इति,
 शिखाकलाप,—ज्वालासमूह, तेन कथित,—सूचित, कल्याणगम,—शुभीदयः
 ये तयोक्ता । अनिन्धना,—इन्धन—दाह, दाहकाष्ठमित्यर्थं, तडांशता, वैतानवङ्गय,
 —वितान—कृत्, तत्र भवति वैताना—यज्ञीया इत्यर्थं [विपुलकान् कलधाती
 “अकर्त्तरि च—” (३।१।१८ पा०) इत्यादिना घञि, तत्र भावार्थे अणि च रूपम्]
 तथाविधा वङ्गय,—यज्ञाग्रय इत्यर्थं ।

(८६) भुवस्तलात्—पृथ्वीतलात्, भुवस्तल विद्यार्थं इत्यर्थं [“ल्यबलोपे कर्म-
 क्यधिकरणे च” (वा०) इति पञ्चमीविभक्ति] । तपनीयेति ।—तपनीय—स्वरा,
 [“तच्चसव्यानीधर” (३।१।८६ पा०) इति कर्मणि अनीधरप्रत्यये रूपम् । “अग्ने
 सुवण कनकं हिरण्य ऐमं षाटकम् । तपनीयम् ॥” इत्यमर] तस्य शृङ्खला—
 शरविशेष, सौवर्णरश्मिर्नैवर्णं निगडी वा (“शृङ्खला पस्कटीवस्ववन्धे च निगडे विष्णु”
 इति मेदिनी) तथा वन्धेन वन्धुरा—गनीव्रता, रस्या वा (“वन्धुर तुष्टतानतम”
 “वन्धुर मुकुटे पुंसि । विष्णु श्याद्रम्य नमयी ॥” इत्यमर मेदिनी) कलसीकोशा,
 —कुम्भभाजनानि, स्नाधारभूतकुम्भस्य पिधानानि वा येषां तथाविधा, सौवर्णशृङ्खला-
 बद्धकुम्भपरिपूर्णा इत्यर्थं महानिधय,—महानि अमूर्त्यरयानि, शृङ्खलादय शिवभिन्दा
 इति यावत् समुदगुः,—समुद्रकलि का समुत्थुरित्यर्थं, महापुरुषजन्मप्रभावान्
 सर्वार्थेषु प्रभविज्ञानि सर्व्वत प्रादुरासन्निति भावः । अत्र जन्मानुकूलाभ्युदयिक-
 र्त्वादिस्वकाराचाम अप्रसिद्धगौषद्वैतना सर्व्वेषु पुरुषकारस्य अनिद्रमुत्पन्नो,
 प्रभावात् विभावात् ।

(८७) प्रहृतमङ्गलतूर्यप्रतिशब्दनिर्भेन दिक्षु दिक्पालैरपि
प्रमोदात् अक्रियत इव दिष्टदृष्टिकलकलः । (८८) तद्वहण
एव च शुक्रवाससो ब्रह्ममुखाः कृतयुगप्रजापतय इव प्रजाहृदये
समुपतस्थिरे द्विजातयः । साक्षाहर्षे इव (८९) शान्त्युदक-
फलहस्तः तस्थौ पुरः पुरोधाः । (१००) पुरातन्यः स्थितय इव

(८७) प्रहृतेति ।—प्रहृतम्—तार्डितम् मङ्गलतूर्यस्य—माङ्गलिकवाद्यविशेषम्,
प्रतिशब्द,—प्रति बनि, तन्निर्भेन—तद्व्याजिन । प्रमोदात्—आनन्दात् । दिष्ट
दृष्टिकलकल—दिष्ट—भाग्य, (“द्वैवं दिष्ट भागधेय भागवम्” इत्यमर) तस्य
दृष्टि,—उन्नति तस्यै कलकल,—कलरव, [कल्पप्रकार इत्यर्थ “प्रकारे—”
(८१।१२ पा०) इत्यादिना हिले रूपम्] आसति सति श्रीहर्षे राजनि सुग्रामन-
गुणेन प्रजाना निरुपद्रवतया सत्तात् तेषा स्वसकार्यभारलाघवसम्भावकथेति भाव ।
अक्रियत इव—कृत इव । अत्र सञ्भावनाया लक्ष्मिककीटिकत्वात् चत्येत्ता ।

(८८) तद्वहण एव—तद्वहणसमये एव कियथाकालदीपमप्यहत्वा इति भाव,
शुक्रवासस—श्वेतवसना, ब्रह्ममुखा,—ब्रह्म—वेद, [ब्रह्मिधातो “ब्रह्मिर्नाडि”
(७० ४ पा० १४५ सू०) इति भिनिनि नकारस्य अकारे तत् रत्वे रूपम् ।
एवर्गैर्वादि इति क्वचिञ् । “वदन्तव तपो ब्रह्म” इत्यमर] मुञ्चि येषा तयोक्ता,
वदानुज्ञायत इति यावत्, पितामहप्रमुखाश्च, कृतयुगप्रजापतय इव—कृतयुगे—
सचयुगे प्रजापतय—लीकसदिककर्तार इव, परमेशिप्रधाना प्रजापतय सुश्यादौ
यदा समवेता आसन् तथेत्यथ इत्यर्थधर्मसाध्यादुपमाश्लेषार । प्रजाहृदये—प्रजाना
—जगाना, प्रजाया,—सत्तानस्य च, (“प्रजा स्यात् सत्ततो जने” इत्यमर) हृदये
—अभ्युदयाय आपति सकृत्सुमित्यर्थ, [“क्रियार्थोपपदस्य—” (२।१।१४ पा०)
इत्यादिना चतुर्थी] । समुपतस्थिर—उपस्थिता । द्विजातय,—ब्राह्मणा, प्राव
बाह्यवापस्थिति सर्वेषातनाशनत्वात् अशेषमङ्गलप्रदा इति हृदयम् ।

(८९) शान्तीति ।—शान्त्युदक—जल शान्त्युदक फलस्य, आशीर्वादायै
निति भाव इत्ने गम्य तयोभूत् । पुरोधा,—पुरोहित । [पुरमपूर्वकृत धाधातो
“पुरमि च” (७० ४ पा० २३० सू०) इति अशि प्रथये रूपम्] माङ्गलिक
कार्यादौ सर्वेषु पुरोहितोपस्थिति सनावनौ पदतिरेकति भाव ।

(१००) पुरातन्य,—विरसक्य [तत्र भवेऽर्थे “साथधिर—” (४।३।२३

अदृश्यन्त आगता वाग्भववृद्धाः । (१०१) प्रलम्बश्मश्रु-
जालजटिलाननानि बहन्मलपङ्ककलङ्कालकायानि नश्यतः
कलिकालस्य वाग्भवकुलानि इव आकुलानि अधावन्त मुक्तानि
वन्धनहन्दानि । (१०२) तत्कालापक्रान्तस्य अधर्मस्य शिविर-
श्रेण्य इव अलक्ष्यन्त लोकविलुङ्गिता विपणिवीथ्यः ।
(१०३) विलसदुन्मुखवामनक बधिरहन्दवेष्टिताः साक्षात्
जातमावृदेवता इव बहुशालकव्याकुला नन्तुः वृद्धधात्रः ।

पा०) इत्यादिना ट्युलपत्यये मुडागमे तत् टित्वात् डौपे ऋपम] स्थितय इव—
मर्यादा इव, शिष्टाचारपद्धतय इवेति यावत् । वाग्भववृद्धा,—वाग्भवेषु—सगीवपु,
वृद्धा,—स्वविरा , चिरन्तनाचारपरिरक्षणशीलवृत्तात् तेषामिति भावः ।

(१०१) प्रलम्बेति ।—प्रलम्बेन—लम्बमानेन, चौराभावात् इति भावः,
श्मश्रुजालेन—कुचंसमूहेन, जटिलानि—व्यापृतया निविडानि, आननानि देषर
तानि । बहन्ति ।—बहन्ताना—बहना, मलपङ्काना—गात्रश्लेष्मकङ्कमाना, कलङ्केन
—कण्ठवर्षाधिनेन, काल,—कण्ठवर्षं, मलिन इत्ययं, काय,—दृष्टी देया तानि,
छानाद्यभावादिति भावः । नश्यतः—पलायमानस्य, भाविभुराजदण्डभयादिति भावः ।
वाग्भवकुलानि इव—व्यजनहन्दानि इव । आकुलानि—अधिकारभङ्गात् विड्वानि
इत्यर्थः । मुक्तानि—वन्धनाभारात् त्यक्तानि वन्धनहन्दानि—कारानिरुद्धलीकसङ्घा ,
[वन्धननिरुद्धानि हन्दानि इति विरुद्धे शाकपाद्विवादित्वात् उत्तरपदलीपितमात्र] ,
महीश्वरे राज्ञा कारावासिनी मुच्यन्ते इति चिरप्रसिद्धिः ।

(१०२) तत्कालेति ।—तस्मिन् काले—हर्षणन्दसमये इत्यर्थं, अपजालस्र—
अपहृतस्य, धम्मत शसितु ह्यस्य भयान् पलायितस्य इत्यर्थं, अधर्मस्र—वेदनिषिद्ध-
कर्मत्रयपापाचारस्य, शिविरश्रेण्य इव—सेनानिवेशभ्यादानानि इव । लोकेति ।—
लोके,—जनैः, विलुङ्गिता,—विशेषेण हतद्रव्या इत्यर्थं विपणिवीथ्यं,—पण्यवैदिका
निवृद्धा , आनन्देन राजाश्रया लोका राजदेयचतिपूरणाना विपणिकृता वधिजा
विपणिद्रव्याणि पराजितशिविरधनानीव लुङ्गितवन्त इत्यर्थः ।

(१०३) विलसदिति ।—विलसद्भिः,—आनन्देन स्फुरद्भिः, उन्मुखैः,—
ऊर्ध्वमुखैः, वामनशाना—सुदृक्कायाना अर्नविश्वनाथा, बधिरावाग्न—उडाना, श्रुति
शक्तिरहितानामित्यर्थं, अन्तपुरचारिणामिति भावः, हन्दे,—समूहे, वेष्टिता,—
संरिक्ता । साक्षात्—मूर्तिमतीत्यर्थं, जातमावृदेवता इव—जातस्य—प्रसृतस्य

(१०४) प्राञ्जतं च विगतराजकुलस्थितिः, अधःकृतप्रतीहारा-
कृतिः, अपनीतविविधैः, निर्दापान्तपुरप्रवेशः, समस्वामि-
परिजनः, निर्विशेषबालवृद्धः, समानशिष्टाशिष्टजनः, दुर्ज्ञेय-
मत्तामन्नप्रविभागः, तुल्यकुलयुवतिवेश्यादिनासः, प्रवृत्तसकल-
कटकलोकाः, पुत्रजन्मीत्सवो महान् ।

धान्य मातृदेवता इव—पटोदय इव इत्यर्थं सा च मार्जारवाहिनी बहुबालकपरि-
हृता सुतिकाऽऽगारौ स्थाप्यत । बहुभिवालकैः—क्रीडानहितैः शिशुभिः इति भावः ।
व्याकुला,—विह्वला, उद्वेजिता इत्यर्थं, युगपद्दृष्टानामतुरीषे अस्वतापातात् इति हृद्यः,
वृद्धबावा,—स्वविरा उपमातरं नरुत्,—तुल्यमि स्य ।

(१०४) प्राञ्जत—प्राञ्जल, प्राञ्चीभवदित्यर्थं । विगतेति ।—विगता—
विनष्टा, राजकुलस्य—राजवशस्य, स्थितिः,—नियम यस्मिन् तथोक्त, कुमार
दर्शनार्थं परितः प्रजानां पथ्याकुलतया स्थितेरिति भावः । अधःकृतनिः—अधः
कृता—पातित्वा, परिव्यक्ता इत्यर्थ, प्रतीहाराणां—दौवारिकाणाम्, आकृतिः,—
आकारः । भीषणवेशन स्थितिरिति यावत् यत्र तथाभूत्, यत्र,—अधःकृता—
व्याकुला, अगणित्वा इत्यर्थ, कुमारदर्शनार्थमिति भावः, प्रतीहाराणाम् आकृतिः,
—भद्रदरमुनिर्गतिं यात्रन् यत्र तथाभूत् । अपनीतविविधैः,—अपनीतानि—व्याजानि,
द्वेषिणः,—व्यथारिभिः, स्त्रीकापसारणाथमिति भावः, विवाणि—करुणतवेदघटय यस्मिन्
तथाक्त । निर्दापत ।—निर्दाप,—दीपरहित, अन्तःपुरे—राजावरोधे, प्रवेश यस्मिन्
तथाभूत्, अवारितान् पुरप्रवेश इत्यर्थः । समेति ।—समी—तुल्यौ, स्वामिं परिजनी—
प्रभु मन्वी यस्मिन् तथोक्त अथ स्वामी, समुचितमुपचरितव्यः, अथ परिजनः, तथा
नापचरितव्य इत्येव विचाररहित इति भावः । निर्विशेषेति ।—निर्विशेषी,—विशिष्ट-
रहिता, अभिन्ना इत्यर्थं, बाला,—शिशवः, वृद्धा,—स्वविराद्य यस्मिन् तथाभूत्,
बालवृद्धौ परस्पर मिलित्वा तुल्यभावेन उक्तवकरणादिति भावः । समानेति ।—
समाना,—तुल्यनकारा, शिष्टा,—शान्ता सन्, अशिष्टा,—उद्धता मुखार्थ,
जना यस्मिन् तथोक्त । दुर्ज्ञेयेति ।—दुर्ज्ञेय,—क पानोन्मत्त, की वा कुमारजन्म
दृष्ट इति विशिष्य निर्लेतुमशक्यं, पानेन आनन्देन च विवेकविधुतेकभद्रतः तुल्य
आदिति भावः, मत्ताना—चैवाप्याम, अमत्ताना—प्रकृतिस्यान्नाद्य जनानां प्रविभागः,
—प्रभट यस्मिन् तथाभूत्, नर्वेषामेव तत्र प्रमत्तत्वादिति भावः । तुल्येति ।—तुल्य,—
सम, कुलपुत्रयोः—कुलाङ्गानां, वैश्यानां—वारणाशीषाच्च, विलास,—विहास

(१०५) अपरेद्युः प्रारभ्य सर्वाभ्यो दिग्भ्यः स्त्रीराज्यानि
इव आवर्जितानि, असुरविवराणि इव अपाहतानि, नारायणाव-
रोधानि इव प्रचनितानि, अक्षरसाभिव महीमवतीर्णानि
कुलानि, (१०६) परिजनेन पृथुकरण्डपरिगृहीता स्नानीय-
चूर्णावकीर्णकुसुमाः सुमनसजः, स्फटिकशिलाशकलशुद्ध-

यश्चिन् तथोक्त, कुलाइना वेश्याश्च परस्पर मिलित्वैव समभावेन विहरन्ति च,
सर्वांसामिव तदानीं निर्भरानन्दसन्दोहविमुग्धत्वादिति भाव । प्रवृत्तेति ।—प्रकर्षेण
पृत्ता —नतंनरता, सकला कटकलोका, —शिविरस्वचना यश्चिन् तथाभूत ।

(१०५) अपरेद्यु इत्यादि ।—“अपरेद्यु” [“सद्य —” (५१३/२२ पा०)
इत्यादिना निपातनात् सिद्धम्] इत्यस्य “सामन्तान् पुरसहस्राणि अडशन्त” इत्युच्यते
शान्धव्य । तानि एव विशिनष्टि, स्त्रीराज्यानीव इत्यादिभि ।—आवर्जितानि—आहतानि ।
स्त्रीराज्यानि इव—कुमारदर्शनावमेकत्र सङ्गता, स्त्रीसमूहा इत्येव, एवमादिषु
प्रकृतस्य परात्मना सम्भावनोदयान् लभेद्यालङ्कार । असुरविवराणि इव—रसातलानि
इव, अपाहतानि—उडाटितानि, लज्जलत्वादिति भाव । नारायणावरोधानि इव—
लक्ष्मणान् पुरिका जना इव, तेषा सातिशयगौरववत्त्वात् षोडशसहस्रसङ्घातत्वाच्चेति
भाव, [अथ अथरुच्यन्ते या ता अवरोधा, इति कथंश्चि तत्रि अवरोधशब्दस्य
नियतपुलिङ्गता, तथा हि मेदिनी,—“अवरोधभिरोधाने राजदारेषु तद्गृह” इति,
एवञ्च कीयशान्तविषडलान् विद्यानिरुद्धलदीष विज्ञेय, तत्रि चनि च निष्पादिताना
शिघ्रतपुस्त्रानुशिष्टत्वात् व्याकरणादिलक्षणहीनत्वेन वा च्युतसम्कारत्वमूल्यम् । अवरोधानां
समूह इत्यर्थे “तस्य समूह” (४१२/२० पा०) इति सूत्रेण समूहार्थे अणि इति
अवरोधानि—अवरोधाना कुलानि इत्यत्रपरत्वे तु क्लीबत्वं कथञ्चित् सम्पादनीयमिति,
तथा च नाशद्विवदीपापसर इति विवेक] । मघो—पृथ्वीम्, अवतीथानि—आगतानि,
अक्षरसा [अडा सरन्ति इत्यर्थे “अपपूर्वकाल सधाती “अक्षरा” (८० ४ पा० २३६
५०) इति अक्षिरचये रूपम्] कुलानीव—इन्दानीव । अक्षरसाभिव सुन्दरीषा
नारीषामेकत्र सङ्गतत्वादिति भाव ।

(१०६) परिजनेन—दासदासीवर्गेष । पृथ्विति ।—पृथुभि, —स्यूने, महद्भिर्वा,
करण्, —समुद्रके, भाजनविशेषे इत्यर्थे, परिगृहीता, —मन्त्रज्ञानिना इत्यर्थ ।
स्नानीयेति ।—स्नानीय—स्नानीयकरणे, चूर्णे—चोद, मन्त्रद्रव्यक्रियाकार्थमिति भाव,
सुमनसज्ज—सुन्द, व्याघ वा, कुसुम यासा हा, सुमनसज्ज,—पुष्पाभ्यानि

कर्पूरखण्डपुरिताः पात्री, (१०७) कुङ्कुमाधिवासभाञ्जि भाञ्ज-
नानि च मणिमयानि, सहकारतैलतिन्व्यत्तनुखदिरकेसरजाल-
जटिलानि चन्दनधवलपूगफलफालीदन्तुरदन्तशफरुकाणि,
(१०८) गुञ्जन्मधुकरकुलपीयमानपारिजातपरिमलानि पाट-
लानि पाटलकानि च, सिन्दूरपात्राणि च, पिष्टातकपात्राणि
च, बाललतालम्बमानविटकवीटकाश्च ताम्बूलवृक्षान् विभ्राणेन

“विभाषेन” इत्यनेनान्वयः, एवमुत्तरम् । स्फटिकेति ।—स्फटिकं—तदास्य, शिलाशकलं
—प्रथमखण्डं, तदत् प्रकृतं—इत्येष, कर्पूरखण्डेन पूरिताः,—पात्रीषां, पात्री,—
कर्पूरभाजनानि इत्यर्थः ।

(१०७) कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमादेव—काञ्चीरजान्दव, अधिवासा,—अधि-
वासनद्रव्याणि सुगन्धिद्रव्याणि इत्यर्थं तान् भाजन्ते इति तथोक्तानि, तत्पूरितानि
इत्यर्थः । मणिमयानि—रत्ननिमित्तानि । सहकारेति ।—सहकारस्य—अतिशौरभचूत-
फलस्य तैनेन—सहे वैशेषेण तिग्यत—सिद्धं तनु—अत्यल्पखदिरकेसर—खदिरसार,
यदा—खदिर केसरश्च—किञ्चनकश्च, सस्य जालिन—समूहेन, जटिलानि—वृक्षानि,
समूतानि इत्यर्थः । चन्दनेत ।—चन्दनवन धवलानि—शुभाणि पूगफलानि—
गुञ्जाकफलानि तथा फाली म,—शकलै, दन्तुराणि—सञ्जातदन्तानौव सख्यमाषानि,
दन्तशफरुकाश्च—गजदन्तनिमित्तभाजनविशेषानि इत्यर्थः, [शकीपपदात् राधाती
“नमगुदयश्च” (७० १ पा० ३८ सू०) इति कुदन्त्ये स्तार्थे कनि रूपम्] ।

(१०८) गुञ्जदिति ।—गुञ्जाद्,—रणद्, मधुकरकुलै,—भृङ्गमूढै दीपमान-
—आस्वाद्यमान आग्रायमाण इत्यर्थं, पारिजाताना—तत्पुष्पाद्यामित्यर्थं, राज-
भद्राप्रभावशान्तिचात् देवाना नम्रतचाञ्च, तेन पारिजातपुष्पाणि मुलमान्येति बोध्यम्,
इदं—पारिजातानां—परिमलास्त्वपुष्पविशेषाणां, परिमल—अतिमनीहर गन्धं यैर्ज-
टानि । पाटलानि—वेतरक्तवर्षाणि पाटलकानि—पात्रविशेषानि । [पाटलकानि
इत्यत्र “पाटलकानि” इति पाठान्तरम्] । पिष्टातकपात्राणि—पिष्टानक,—
एतद्वस्तु, दन्तवास्तुकं सुगन्धिद्रव्यसूक्ष्ममित्यत्र, (“पिष्टातकपात्राणिक” इत्यन्तर) तस्य
पात्राण—भाजनानि । भाञ्जति ।—भाञ्जा—अभिनवा, लता नाम्नु लम्बमानानि—
इत्यन्तं इत्यर्थः, विटकवीटकानि—पञ्चाशताम्बूलवृक्षे क्रियमाणा स्तवकविशेषा-
न्निषु तान् । ताम्बूलवृक्षान्—पञ्चवृक्षोक्तित्यर्थः । विभाषेन—दधता, [विभर्ते

(१०८) अनुगम्यमानवरणानि, कुट्टनरणितमण्डिणुपुरसुखरित-
दिङ्मुखानि, नृत्यन्ति, राजकुलम् आगच्छन्ति, ममन्तात् साम-
न्तान्तःपुरसहस्रानि अदृश्यन्तः ।

(११०) शनैः शनैः व्यजृम्भत च क्वचित् नृत्तानुचितचिर-
न्तनशालीनकुलपुत्रकलोकलास्यप्रथितपार्थिवानुरागः, क्वचित्
(१११) अन्तःस्मितक्षितिपालापेक्षितजीवक्षुद्रदामीसमाह्वय-

“ताच्छीन्व—” (३२१११८ पा०) इत्यादिना वय अर्थे कर्त्तरि चानशि ङप् ।
परिजनेन इत्यस्य विशेषणम् ।

(१०८) अनुगम्यमानेति ।—अनुगम्यमाना, —मेत्र्यमाना, चरणा वेषा
सगि वचमानवरणानि इत्यर्थः । कुट्टनेति ।—कुट्टनेन—दलनेन पदविच्छेपयोगेन
इति यावत् [“अनुगम्यमानवरणानि कुट्टन—” इत्यत्र “अनुगम्यमानानि,
चरणानिकुट्टन—” इति पाठे—पूर्वोक्तविशेषपरिच्छिन्नेन परिजनेन अनुसिद्ध-
माणाणि । चरणी, —पादयो, निकुट्टनेन—द्रुतपातनेन इत्यर्थः] रणिते —सन्तिते,
मण्डिणुपुरे —रत्नमण्डपे सुखरितानि—ध्वनितानि दिशा सुखानि वेषा वेषा
तानि । नृत्यन्ति—क्रियमाणनृतनानि इवेति प्रतीयमानोच्छ्वा, यथा,—त्वरितानात्र-
विशेषयैवाव विशवाराम अपूर्वसुखोदयान अतिवत्सादृशकानि इत्यर्थः । राजकुलम्—
राज्य —श्रीछपांपतु गृहम् आगच्छन्ति—आयान्ति कुमारदर्शनार्षमिति भावः ।
ममन्तात्—अनुच्छेदः । सामन्तानि ।—सामन्तानाम्—अधीनरूपतीनाम्, अन्तःपुराणि
—अदरोधनाम् [“कङ्क्षु—” (५४१०४ पा०) इत्यादिना समासान्ते ङच् ङप्]
तथा सहस्राणि—समूहा । अन्तःस्मितार्थं मामन्तावरीधाना मादृशपूजितद्रव्य
समारम्भान राजभवनान्तर्गतैकैक्य यथाग्रथ प्रतिपादितमिति ।

(११०) “शनैः शनैः व्यजृम्भत” इत्यत्र “समवानीद” इत्युत्तरिण्यन्वयः ।
शनैः शनैः—क्रमेण । व्यजृम्भत—श्रावततः । नृत्यन्ति ।—नृत्ये—नर्तने, अनुचित,
—अयोग्य अनयम् इत्यर्थः, चिरन्तनशालीन —चिरलम्बाशील चिरविनीतो वा,
[शालाशब्दान “तदर्थति” (५११६३ पा०) इति खञि ङप्] यः कुलपुत्रकलोका,
—सक्षुद्रपात सुमन्वदोक्तसमवाय, तत्र लाभेन—नर्तनेन, निरतिममानन्दान्
एतदृशै एतेनापि नर्तितं लज्जायागं जत इति भावः, प्रथित,—प्रकाशित,
पार्थिवस्य—राज्य, पार्थिवे—राशि वा अनुराग,—प्रीति यद्यत्र तदाविधः ।

(१११) अन्तरिति ।—अन्तःस्थितेन—अन्तरीयद्रवता इत्यर्थः, सपुत्रजन्यन्ति

माणराजवल्लभ', क्वचित् (११२) मत्तकटककुट्टनीकण्डनम-
 वृद्धार्थसामन्तनृत्तनिर्भरहसितनरपति', क्वचित् (११३) क्षिति-
 पात्तिसंज्ञादिष्ट दुष्टदासेरकगीत सूच्यमान सचिवचीयैरतप्रपञ्चः,
 क्वचित् (११४) मदीत्कटकट्टहारिकापरिव्वज्यमानजरत्न-
 व्रजितजनितजनहासः, क्वचित् (११५) अन्योऽन्यनिर्भरस्वर्द्धादुर-

दुष्टदासीनामपि प्रमोदातिशयदर्शनादिति भाव इतिपानेन—राज्ञा, अवेक्षिता,—
 निरीक्षिता, यदा,—अवेक्षिता,—उपेक्षिता इत्यर्थ, इष्टेनापि अष्टेनेव, महताम-
 सप्रतिकूलस्वभाववत्त्वात् इति भाव, चीवाभि,—मदपानेन सत्ताभि, चुद्राभि,—इतर-
 जातीयभि, दासीभि—परिचारिकाभि, समाह्वयमाया,—आश्विनमाया, राज-
 यज्ञमा,—राज्ञ नभ्यंसचिवा इत्यर्थ, यत्र तादृश ।

(११२) मत्तेति ।—मत्ताना—मदुपानविज्ञानां, कटककुट्टनीना—राजधानी-
 स्थितवारविनासिनीना, (“कटककुट्टी नितम्बोऽष्टे । राजधानी वलययोरपि”
 इति मेदिनी) कण्ठेषु—गलषु जग्रा,—मसक्ता, ये वृद्धा,—स्वविरा, आर्या,—
 साधव, सामन्ता,—अधीश्वरा वृषतय, तथा वृत्तेन—सविवासाहविद्येपरुपनर्त्तनेन
 इत्यर्थ, निर्भरम्—अचल हसित,—कृतहास, नरपति,—समाट यत्र तथाभूत,
 विद्यासिनीभि सच्च राजरुद्राना नर्त्तन हास्यरसानुकूलमेव इति भाव ।

(११३) क्षितिपति ।—क्षितिपत्य—राज्ञ, अदिसञ्चया—नेमेदितेन आदिष्टः,
 —आज्ञप्त दुष्ट,—दुर्जन, यो दास्या अपत्यं दासेरक,—दासीपुत्र इत्यर्थ, [“चुद्राभी
 वा” (४।१।१३१ पा०) इति पक्षे द्रुकि तत कनि रूपम्] उष्ट्री वा, [तस्येदमित्यर्थं
 तत्पानक इत्यर्थ, अन्यथा सूच्यमानत्वानापत्ते] तस्य गीनेन—गानेन, सूच्यमान,—
 प्रकाशयमान, सचिवानाम—अमात्याना, चीयैश्च—मीपनेनेत्यर्थ, रतप्रपञ्च,—
 निधुवनविहारविलसित यत्र तद्योक्त ।

(११४) मदीत्कट्टेति ।—मदीत्कटाभि,—मदमसाभिः, कुट्टहारिकाभि,—कुट्ट-
 —घट, कुम्भमिति यावत् (“कुट्ट कौटे पुमाभस्वी घटे स्त्री पस्योर्गृहे” इति मेदिनी)
 हरति बहति या तथोक्ताभिः, कुम्भयोश्चैव जभवादिभिरभि दासीभि, परिधञ्जमाना,
 —आश्विनमाया नीरिष्य सकुटपुरणार्थमिति भाव, ये जरत्न,—स्वविरा, व्रजिता,
 —सञ्जासिन तौ जनित,—उत्पादित, जनाना हासो यस्मिन् न ।

(११५) अन्योऽन्येति ।—अन्योऽन्यन्निन—परस्पर, निर्भरस्वर्द्धा—अचलमात्मनः,
 आश्विनिकौ ईयंश्वरं, तथा उष्टुरा,—वृद्धा, उन्नमप्रयाया इत्यर्थं, उच्छ्रुत्वा इति,

चेटकपेटकारव्यावाच्यवचनयुद्धः, क्वचित् (११६) नृपा-
बला बलात्कार नर्च्यमान नृत्यानभिज्ञान्त.पुरपाल भावित भुजिष्यः,
(११७) सपर्वत इव कुसुमराशिभिः, सधारागृह इव सीधु-
प्रपाभिः, सनन्दनवन इव पारिजातामोदैः, सनीहार इव कपर्-
रेणुभिः, सादृहास इव पटहरवै, सामृतमद्यन इव कलकलैः,
सावर्त्त इव रासकमण्डलैः, सरोमाञ्च इव भूषणमणिकिरणैः,

यावत्, प्रचण्डभावन वागयुद्धेषु रता इति भाव ये चेटका,—भीचदासा,
गायकनत्तकपरिवारकादय इति यावत्, तथा पेटकेन—कदम्बकेन, समुहेन इत्यर्थः,
("पेटक पुस्तकादौना मङ्गुषायां कदम्बके" इति मेदिनी) आरब्ध—प्रज्ञानम्,
अराध्यम्—अवशस्य वचनयुद्ध—ग्रन्थकलह इव तथोक्त , अन्योऽप्य कुशाख्यप्रयोग एव
नौचानन्दप्रद इति भाव ।

(११६) नृपेति ।—नृपस्य—राज्य, अवलाभि,—नारीभि, राजयोषिष्ठिरित्यर्थं,
बलात्कारिण—बलप्रयोगेण, नर्च्यमाना,— नर्त्तितु प्रवर्च्यमाना, नृत्यानभिज्ञा,— नर्तनज्ञान-
रहिता ये अत पुरपाला —अन पुररचिष, तेषु ते वा भाविता,—अष्टौ । एते
अप्याक नपनाशता शास्त्रनीति चिन्तिता, यदा,—सततपरिचयेन सदावाचिता;
इत्यर्थं भुजिष्या,—किदृश्य यस्मिन् तथोक्त ।

(११७) सपर्वत —पर्वताकारपुष्पपूर्ण इत्यर्थं । कुसुमराशिभिः,—राशीकृत
पुष्पसमुहै इत्यर्थः । सीधुप्रपाभिः,—सुराया पानीयशालिकाभि, सधारागृह इव—
जलधारागृहसमन्वित इवेत्युपमा, सीधुप्रपा धारागृहयो सादृश्यलक्षोसमुद्रासनात्,
एवमेवऽप प्रथमः । पारिजातामोदैः,—पारिजातपुष्पहीरमै ["पारिजातामोदै"
इत्येव "पारिजातामोदै" इति पाठे,—पारिजात एवेत पारिजातेक तस्य
आमोदै] सनन्दनवन इव—नन्दनवन—दिवीद्यान तन्सहित इव, दिवीद्याने यथा
पारिजातनामामोदै, तथा अप्यापि पारिजातवृष्टिभिरित भावः । सनीहार इव—
हिमविन्दुसहित इव, कर्पूररेणुभिः,—कर्पूरस्त्रोदै । सादृहास इव—अदृहास —
उच्छेर्हासविशेष, तेन सहित इव पटहरवै,—आनकधनिभिः । सामृतमद्यन
इव—अमृतमन्दनसहित इव कलकलैः—कोलाहलै, अमृतमद्यनकाले यदा
दशसुराया कलकल सञ्जात, तथाऽत्रापीति भावः । सावर्त्त इव—जलधमपट्टमभानि-
सहित इव रासकमण्डलैः,—स्त्रोषा परस्पर इक्षधारयेन मण्डलाकारेण नर्तन रास,
आवायिनस्त्रीपुरुषाया विभक्तिद्यानवर्णन वा, [तत स्याज्जं कनकमय] रासकान्तं

सपट्टवन्ध इव चन्दनमलाटिकाभिः, सप्रसव इव प्रतिशब्दैः,
सप्ररोह इव प्रसाददानैः उत्सवामोदः ।

(११८) स्कन्धावलम्बमानकेसरमालाः काम्बोजवाजिन
इव आस्कन्दन्तः, तरलतारका हरिणा इव लड्डीयमानाः,
सगरसुता इव खनित्रैः निर्ह्यैः चरणाभिघातैः दारयन्तो भुवम्
अनेकसहस्रसङ्ख्याः चिक्रीडुः युवानः । कथमपि (११८) तालाव-

मण्डलानि—समुद्रा तै । सरोमाव इव—स्त्रीमहर्षसहित इव । भूवतीति ।—
भूषणमणीनाम्—अलङ्कारीभूताना रत्नानाम् अलङ्कारयोजिततरवाना वा, किरणैः,—
प्रभाभि । सपट्टवन्ध इव—शोषोपवन्ध इव चन्दनमलाटिकाभिः,—चन्दनतिलजकपै
अलङ्कारै । सप्रसव इव—ससन्तान इव प्रतिशब्दैः—प्रतिध्वनिभि । सप्ररोह इव
—सादुर इव प्रसाददानैः,—पारितोषिकविनये पारितोषिकाद्यैः कोशमारादानीय
श्रीतिपावसात्कृते इतस्ततः प्रसवैः धनादिभिरित्यर्थः, अहामपवने विधोमित
महामनुतरद्वितनीरत्नान् यथा मणिकादिषु न माति, तथा मञ्जीकवेषु महाराज
दीयमानार्थसङ्घ साधारणानुजीविषु अपत्याततया न समादित्याशयः ।

(११८) खन्वेति ।—स्कन्धेषु—गलदेशेषु इत्यर्थः, अवलम्बमाना,—दीलाय
माना केसरमाला—वकुलमाला, (“केसरं छिद्रुनि .. । सिंहसटाया पुवागि
वकुल नामेश्वरे ॥” इति भेदिनी) शीवारोमावख्यय शेषा तथोक्ता । काम्बोज
वाजिन इव—काम्बोजा—काम्बोजदेशीया बाष्पीकदेशजा इत्यर्थः, वाजिन,—
श्वश इव, आस्कन्दन्तः—आस्कोटयन्त आक्रामन्तो वा परस्परमिति शेषः, वत
परीदधेच्छ्रया इति भावः । तरलतारका—चललकनोनिजाः, हरिणा इव—
सुगा इव चन्द्रीयमानाः,—चरद्भवमाना इत्यर्थः, यद्यपि पचिणा गतौ प्रपुत्र
व्याश्रय्योयते श्लोमपमनार्थकत्वं दृश्यते तथापि इहातिचमत्कृत्यथमुत्पवने प्रपुत्रः,
तस्य विद्यति बहुतरजान् तेन च न प्रसिद्धित्यागाद्यः वाक्यदीयः । सगरसुता इव
—सगरस्य—तदाप्यस्य राज्ञः सुता इव—पुत्रा इव पत्सिहस्रसङ्ख्याका इति श्वः ।
खनव—अवदारयै, खननसाधनैः अस्वारथ्यः । चिक्रीडुः,—क्रीडन्ति स्म । तै
खनित्रैः, एतैः चरणाघातैः तैः निधतसङ्ख्याकाः, पते असङ्ख्याका इति तेषोऽतिगौरव
मितेशम इति उच्यते ।

११८) कथमपि ।—कान्धैः,—कासताडैः, करतालेरित्यर्थः, ८

चरचारणचरणक्षीभं चक्षमे क्षमा । (१२०) क्षितिपाल-
कुमारकाणां खेलताम् अन्योऽन्यास्फालैः आभरणेषु मुक्ताफलानि
केतुः । (१२१) सिन्दूररेणुना पुनरुत्पन्नहिरण्यगर्भगर्भशोणित-
शोणाशम् इव ब्रह्माण्डकपालम् अभवत् । (१२२) पटवास-
यांशुपटलेन प्रकटितमन्दाकिनौसैकतसहस्रमिव शुशुभे नभ-
स्तलम् । (१२३) विप्रकीर्त्यमाणपिष्टातकपरागपिञ्जरितातपा
भुवनक्षीभविशीर्णपितामहकमलकिञ्जस्करजीराजिरञ्जिता इव

“तालावा” इति ख्यातौ सङ्गीताङ्गीभूतभ्रमणविशेषे वा, यदुक्तं,—“स्फुटितालि-
काशतैर्गुह्यं चारणजनस्य कैथिद्रुमणम् । तत्कास्यतालिकयाराडाशिटपञ्चकुन्मार्गि-
वका ॥” अथचत्नीति तालाचररा, तादृशाना चारणाना—कुशीलवाना, श्रुतता-
मिति भावः, चरणक्षीभ—पदविचैपअनिताघातः, कथमपि—अनापि प्रकारेण, एतेन
श्रुतिबाहुल्यमुच्यते । चक्षमे—नेत्रे । क्षमा—पृथ्वी ।

(१२०) क्षितिपालकुमारकाणां—मानवकुमाराणाम् । खेलता—कीडताम् ।
अन्योऽन्यास्फालैः,—परस्पराम्बुद्धैः, आभरणेषु—अलङ्कारेषु मध्ये, मुक्ताफलानि—
मौक्तिकानि, केतुः—विसरणानि प्रायः, विभिद्गर्वा ।

(१२१) सिन्दूरिति ।—सिन्दूररेणुना—सिन्दूरचूर्णेन । पुनरिति ।—पुन-
रुत्पन्नस्य—द्वितीयवारं सञ्जातस्य हिरण्यगर्भस्य—प्रजापते ब्रह्मणे, इष्येण चैति भावः,
गर्भशोणितेन—गर्भाभिः सरणनितवच्छतरत्नेनेत्यम्, शोणा,—रता, आशा,—द्विशो-
रस्य तथोक्तम् । ब्रह्माण्डकपाल—पृथ्वीतलमित्यर्थः ।

(१२२) पटवासिति ।—पटवासाना—वस्त्रवासकगन्धद्रव्यविशेषाणां, पाशुपटलेन—
ज समुद्वेन, विचित्रमाणेनेति भावः, यथा,—पटवासा,—वस्त्रच्छा एव धारय,—
परिदृशिता, धारय्यादिति भावः, तेषां पटलेन । प्रकटितेति ।—प्रकटित—वर्धितं कृतं,
मन्दाकिन्या—सर्गगद्वाद्या, सैकतसहस्र—वालुकामयभूमिसमूह यस्मिन् तथोक्तमिव ।
मस्तलम्—अनरोचम्, बहलौत्विगगन्धचूर्णधाराबाहुल्यादेवमुच्यतम ।

(१२३) विप्रकीर्त्यमाणेति ।—विप्रकीर्त्यमाणे,—प्रसाध्यमाणे, पिष्टातकानां
—पटवासकानां, परागे,—रेणुभिः पिञ्जरिता,—रञ्जिता इत्यर्थः, आतपा—
श्वस्युष्मा येषु तथामृता । भुवनैति ।—भुवनस्य—जगतः, क्षीभेण—सञ्चलनेन,
मन्दजनिनेनेति भावः, विशीर्ण—विदलित, यत् पितामहकमल—ब्रह्मकमल

रिजुर्दिवसाः । (१२४) सद्दृष्टविघटितहारपतितमुक्ताफलपट-
लेषु चख्वात् लोकः ।

(१२५) स्थानस्थानेषु च मन्दमन्दमास्फाल्यमानालिङ्गकेन
गिञ्जानमञ्जुवेषुना (१२६) भणभणायमानभङ्गरीकेण ताद्य-
नानतन्वीपट्टहिकेन (१२७) वाद्यमानानुत्तालालाबूवीषेन कल-

नञ्चल इत्यादकारणीभूत पद्ममिन्दय, तस्य किञ्चल्का, —केसरा, तेषु यै रजसा, —
परागाणा, राजय, —समूहा, तै रङ्गिता इव । रिजु —युग्मिरे ।

(१२४) सद्दृष्टेति । —सद्दृष्टेन—अन्वोऽन्ववर्षणेन, लोळानाम अतिनिविष्टत्वादिति
भाव, विघटितेभ्य, —किञ्चिद् द्वारेभ्य पतितानि यानि मुक्ताफलानां—नौक्तिकानां,
पट्टलानि—समूहा तेषु, चख्वात्—पपात, पिच्छिलत्वात् उद्गतानतत्वाद्
तेषामिति भाव ।

(१२५) स्थानस्थानेषु—कचित् कच्चिन् प्रदेसेषु, स्थान—स्थिति, मर्यादा
न, तत्रकारणेषु इत्यय, अन्यथा “प्रकारे—” (८१।१२ पा०) इत्यादिना न विज्ञेय
कप्रधरयवडाव इति स्थानेषु स्थानेषु वाक्यमेव स्यात्], यदा,—स्वप्नानां—स्वप्नि-
नाधारलाभयादा, स्थानानि—प्रथममष्टपादीनि तेषु इति विग्रह, [“छद्मयाया वरी
समस्यत इति वाच्यम्” (६।०) इति समासविधानात्] । “स्थानस्थानेषु” इत्यत्र
“पथ्यविलासिन् प्रान्दयन” इत्युत्तरैवावयव, ता विशिनष्टि—आलोचयवाद्येनानुदृश्य
माना इत्यादिभिः । —आलोचयवाद्येनेति विशिनष्टि, मन्देत्यादिभिः । —मन्द मन्द-
पुत्रदीप्त, प्राख्यानमान्,—ताद्यमान, आलिङ्गक,—सुरजवाद्यभेद यद्वि-
त्तेन, (“सद्दृष्टा मुञ्जा भेदास्त्रिज्योत्तीर्णकान्तव” इत्यमरः) । शिञ्जानेति । —
शिञ्जान,—रथन [यदादराकनेपदिन शिञ्जिघाती “लट —” (१२।१२४ पा०)
इत्यादिना शान्ति रूपम्] मञ्जु,—मन्त्रोद्, वेषु,—वशीवाद्यभेद यत् नदीर्घेन ।

(१२६) भणति । —भणभणायमाना—भणभण्येति शब्द कुर्वाणा भङ्गरी-
वाद्यभेद यत् तादृशेन । ताद्यमानेति । —ताद्यमाना—वाद्यमाना, तन्वीपट्टि-
—पट्टहाराविशेष यत् तद्योक्तेन ।

(१२७) वाद्यमानेति । —वाद्यमाना—वाद्यमाना, मञ्जुवेषु—मञ्जु-
वेषु, वृषावृषीषा—वृषावृषीषा वीषा यद्विन्नेन । कृद्विति । —कृ-

कांस्यकोशीकणितकाहलेन (१२८) समकालदीयमानानुत्ताल-
तालकेन आतोद्यवाद्येन अनुगम्यमाना, पदे पदे भ्रूणभ्रूणित-
भ्रूपणरवैः अपि सहृदयैः इव अनुवर्तमानताललयाः, कोकिला
इव (१२९) मदकलकाकालोकोमलालापिन्यो विटानां कर्णा-
नृतानि अश्लीलरासकपदानि गायन्त्यः, समुण्डमालिकाः, सकर्ण-
पल्लवाः, सचन्दनतिलकाः, समुच्छ्रिताभिर्वनयावलीवाचालाभिः

मधुरस्रवा, वा कांस्यकोशी—करतालिका, तथा कृषितेन—रक्षितेन सह काहला—
तदाद्यवाद्यभास्त्रभेद, यदा—कांस्यकोशी—“कांसो” इति प्रसिद्ध कांस्यनिर्मितवाद्य-
भेद, तथा सह कृषिता काहला—वाद्यभास्त्रविशेष यत्र तच्चाविधेन, (“काहला
वाद्यभास्त्रस्य भेदे चास्रमा भिदि” इति मेदिनी) ।

(१२८) समेति ।—समकाल—युगपत्, दीयमान,—सम्पाद्यमान इत्यर्थः,
अनुताल,—अनुकटः, ताल—स्वरविशेष, दिवभावादिकालक्रियामात्रो वा यत्र
तेन, [“तालकेन” इत्यत्र “तानकेन” इति पाठे,—कृतपञ्चाशद्विधेन गानाङ्गस्वरभेदेन
इत्यर्थः] आतोद्यवाद्येन—“तत पीषादिक वाद्यमानस्य मुरजादिकम् । धमादिकानु
सुधिर कांस्यतालादिक धनम् ॥ चतुर्विधमिदं वाद्यवादिवातोद्यनामकम् ॥”
इत्यमरीन्तेन वाद्यविशेषेण, अनुगम्यमाना—सङ्गम्यमाना । पदे पदे—प्रतिपदक्षेप,
भ्रूणभ्रूणितभ्रूपणरवै—भ्रूणभ्रूणितमानालङ्कारध्वनिभिः । सहृदयैरिव—रसराहिभि-
सामाजिकैरिव । अनुवर्तमानेति ।—अनुवर्तमानो—अनुसरन्तौ, ताल-लयो—यथा-
कानि दीयमान मानसाम्बुधौ यासां ता (“तालः कालक्रियामान लयः सम्बन्धया-
न्वियाम” इत्यमरः) तत्र हृत्नेन अहृत्त्वा वा आकुञ्चन प्रसारणगतिक्रियया कान्तस्य
परिमाणं मान, काल क्रिययोश्च बादिवादिद्वयाया तच्चाविधे मान ताल उच्यते । लयः
पुन गीतवाद्यपादन्यासादीना क्रियाकालयोश्च परस्पर समतारूप इत्यवगन्तव्यम् ।

(१२९) भेदेति ।—मईन—मद्यपानजनितेन उच्छ्रांसेन, अथवा—मदात्
—इषात्, कला—मधुरास्तुटा काकली—दूधमधुरध्वनिः, (“काकली तु कलि दूध-
ध्वनौ तु मधुरास्तुटे । कल” इत्यमरः) तथा कोमल—सदुमन्द, पेशध्वनिर्यथ, मनोर-
मिति यावत् तद्वयया तथा आनन्दनीति तथोक्ता । विटाना—लम्पटानां,
रिलासिनामिष्यं, कर्णानृतानि—श्रुतिसुखानोत्थय । अश्लीलति ।—अश्लीलानि—
इत्यादि, लज्जावहानि इति यावत्, रसध्वनति रासकानि—मदरारसोद्दीपनानोभि-
ज्ञात्, पदानि—द्वयवस्तुनि, गायन्त्यः,—उद्यारयन्त्य । समुच्छ्रिताः,—समुच्छ्रिताः

वाहुनतिकाभिः सवितारम् इव आनिद्गयन्त्यः, कुङ्कुमप्रच्छि-
रुचिरकायाः (१३०) काश्मीरकिशीर्य इव बलन्त्यः, नितम्बविम्ब-
लम्बिविकटकुरुष्टकशेखराः प्रदीप्ता इव रागाग्निना, सिन्दूर-
च्छटाञ्कुरितमुखमुद्राः शासनपटपङ्क्तय इव अप्रतिहतशासनस्य

धारशिरसः । समुच्चिताभिः—समुच्चिताभिः, बलयावलीवाचालाभिः,—बलयराजि
भङ्गलकारवतीभि इत्यर्थं, वाहुनतिकाभिः,—भुजवस्त्रीभिः, सवितार—सूर्यम्,
आनिद्गयन्त्य इव—आशिष्यन्त्य इव, [आङ्पूर्वकात् लिङ्गयते धौरादिकात् शतरि
जोपि षपम्] नतनकाले वाहुद्वय किञ्चिन्निर्भयभाविन उग्रवीय प्रसार्य च गमनात्
सूर्यानिङ्गन कृतमिवेत्सुमेधा । कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमेन प्रगष्टिः,—पमालेनम्, उदरमेन
मिबन्धं, रघ्नर्नानि भाव, एकत्र,—सौन्दर्यवर्धनाभिलाषात्, अन्वय,—कुङ्कुमद्वेषु
लोठनादिति भाव, तथा रुचिर,—मनीश, काय,—देह यासो ता ।

(१३०) काश्मीरकिशीर्य इव—कुङ्कुमनिर्मिता कुमाय्य इव, काश्मीर-
देशीया कुमार्य इव वा, [कर्मते शब्दार्थकात् “कर्ममुट च” (उ० ४ पा० १२
सू०) इति इंरनि मुद्रागमे काश्मीर इति, तत्र भवा ता इति श्रेयस] बन्वात्य,
—बलन्त्य । नितम्बेति ।—नितम्बविम्बेषु—नितम्बभागीषु, लम्बिन,—लम्बमाना,
विकटा,—आयता इत्यर्थं, कुरुष्टकशेखरा,—रक्तपुष्पकिण्डिमन्त्र्ये इत्यर्थं यासा
तथोक्ता, [“कुरुष्टक” इत्यत्र “कुरुष्टक” इति पाठोपि स एवाय । प्रथम
पाठे—कुपूर्वात् कष्टते अपि, द्वितीये,—कुरुधातो अष्टकपत्यये निङ्गि] ।
प्रदीप्ता इव—प्रज्वलिता इव, रागाग्निना—अनुरागवर्जिना, रक्तकुरुष्टकशेखराणां
रक्तत्वादिति भाव । सिन्दूरेति ।—सिन्दूरच्छटाभिः,—सिन्दूरतिलकरागैः इत्यर्थं,
कुरिता—रञ्जिता, मुखमुद्रा,—मुखशीभा, ललाटसोमनादधी वा, मुखान्वेष
मुद्रा इति वा यासा ता, मुद्राविशेषाणां सिन्दूरेण रञ्जितल लोके दृश्यते,
अन्वय,—सिन्दूरच्छटाभिः,—सिन्दूरपभाभिः, कुरिता मुखे—अपभाभिः, मुद्रा,—
प्रत्यधीत्यादकचिद्भविशेषा यासा ता, शासनपटानामपभारिर्दपि सिन्दूररङ्गिता
मुद्रा मुद्राके इति लोकाव्यवहार । शासनपटपङ्क्तय इव—शासनपटा,—
नियोगपत्राणि दानपत्राणि वा, “सनन्दपत्र” इति भाषया श्लिष्टा, तेषां पङ्क्तय इव—
राजय इव । अत्र बहुवचनेन बहुनियुक्तविचक्षणशासनपटविधि प्रतिक्षण प्रतिष्ठाप
तिष्ठति शासितु अमहाशमहारजस्य आश्रामद्व. प्राय, यथा न चैदिरपि सुकर, दप,

कन्दर्पस्य, (१३१) सुष्टिप्रकीर्त्यमाणकर्पूरपटवासपाशला मनोरथ-
सञ्चरणरथ्या इव यौवनस्य, (१३२) उद्दामकुसुमदामताडित-
तरुणजनाः प्रतीहार्य्य इव तरुणमहोत्सवस्य, प्रचलत्पत्रकुण्डला
ललन्त्यो लता इव मदनचन्दनद्रुमस्य, (१३३) ललितपदहंसकरव-
मुखरा समुल्लसन्त्यो वीचय इव शृङ्गाररसस्य, (१३४) वाच्यावाच्य-
विवेकशून्या बालक्रीडा इव सौभाग्यस्य, घनपटहरवीक्षणकित-

मन्त्रस्य राश शसनपद्भूता ता इहा सर्वे एव दर्शका कन्दर्पवशीभूता तच्छासन
स्त्रोवक्षु इति अवगम्यते । अपरिहितशासनस्य—अप्याहताशस्य ।

(१३१) मुटीति ।—मुटिभिः,—बहुकरे प्रकीर्त्यमाणैः,—प्रक्षिप्यमाणैः,
विनासिभिरिति भाव कर्पूरपटवासै —कर्पूरबहुलसुगन्धिधूलैरत्यर्थं, पाशला,—
रजाभिराहता इत्यर्थं । मनोरथति ।—मनोरथेन—स्नेह्या, सञ्चरण—समर्थ, तस्य
रथ्या इव—पश्यान् इव, यौवनस्य—तारुण्यस्य यद्यच्छसम्भोगयौवनशालिन्य इति भाव,
रथा अपि रथ्यासु सञ्चरणात् पाश्याना भवति ।

(१३२) उद्दामेति ।—उद्दामैः—सक्तैः, विपुलैरित्यर्थं, कुसुमदामभिः,—
पुष्पमाल्यै ताडिता,—आहता तरुणजना,—युवजना यामि तथाहा, तरुण-
महात्सवस्य—तरुणाना—यूना, महीत्सव तस्य प्रतीहार्य्य इव—रक्षिष्य इव
त्यर्थं प्रतीहार्याऽपि महीत्सवस्थले जनान ताडयन्ति । प्रचलत्पत्रकुण्डला,—प्रचलन्ति
—हृद्यवेगात् चाचन्यमानानेत्यर्थ पत्राणि—किञ्चनया एव, कुण्डलानि—कस्य
भूषणानि अन्वय,—पत्राणि कुण्डलानीव यासा ता, अत एव जनन्त्य,—स्फुरन्त्य,
[“ललन्त्य” इत्यत्र “लसन्त्य” इति पाठोऽपि स एवाय] लता इव—व्रतत्य इव ।
मदनचन्दनद्रुमस्य—मदन,—काम एव, चन्दनद्रुम —चन्दनतरु तस्य ।

(१३३) ललितेति ।—ललितानि—रसशीयानि, पदानि—चरणानि, तद्गु
हसका—नूपुरा, (पादाङ्गद तुलाकोटमञ्जीरो नूपुरीऽम्बियाम् । हसक पाद
कटक” इत्यमर) चुट्टसमाय, [अन्वाय कनकप्रत्यय] तथा रवण—भ्रानता,
मुखरा,—शब्दिता, यश—ललितानि पदानि यामा ताथ ता हसकरवमुख
राश तदाभूता । समुल्लसन्त्य,—समुद्रासमाना । वीचय इव—तरङ्गा इव । शृङ्गार
रसस्य—प्रधानीज्वलरसस्य, रसस्य—जलस्य च ।

(१३४) वाच्यति ।—वाच्य—वक्तव्यम् अवाच्यम्—अवक्तव्यं, तयोर्विवेकन—
विधारिण्य, यस्यां,—रक्षिता, यथाकाम व्याहारिष्व इत्यर्थ । बालक्रीडा इव—मार्क्य

गात्रयटयः केतक्य इव कुसुमधूलिमुद्गरन्यः, कमलिन्य इव दिवस-
सुत्फुल्लाननाः, कुमुदिन्य इव रात्रावनुपजातनिद्राः, (१३५) आविष्टा
इव नरेन्द्रवृन्दपरिहृताः, प्रीतय इव हृदयमपहरन्त्यः, गीतय
इव रागमुद्दीपयन्त्यः, पुष्टय इव आनन्दमुत्पादयन्त्यः, मटमपि
मदयन्त्य इव, रागमपि रञ्जयन्त्य इव, आनन्दमपि आनन्दयन्त्य

मिकावधानमिव, अन्यव—वालाणा—शिशुना, क्षीडा—वेत्ता, (“क्षीडा केनिपकारे
न्यात् खिन्नाऽवज्ञानयीरपि” इति मेदिनी), नवाभ्युदयमागच्छन् दरिद्र
अविदेकी यथा सौभाग्यमदेन यथेच्छव्यवहार शिष्टाशिष्टजनविषयकविवेकविच्युत
वाध्याशच्छान्तशुभो भवति, तद्येव ता पण्योपितीऽपि दृत्यकालेऽभूवन इत्याशय ।
सौभाग्यस्य—युमाहुष्टविज्ञासस्य । घनेति ।—घनेन—गभीरेण, पटहस्य—वाद्य-
विशेषस्य, नृत्यसमकाल ताद्यमानस्यैत्यर्थं, रवेण—ध्वनिना, अन्यव,—घन,
—मेघ एव, पटङ्ग,—वाद्यविशेष तस्य ध्वनिना—रवेण, उत्कृष्टक्रिता,—उद्भूत
लीमहर्षां, महसा वाद्यध्वनियवणादिति भाव, अन्यव,—प्रकटितकण्टका
गाव्यटय,—अद्भुतता यासा तयोक्ता, अन्यव,—गावाण्येव यद्य, —काष्ठा,
यासा ता । केतक्य इव—केतकत्रया इव । कुसुमधूलि—सुन्दररागम उद्गरन्य,—
उत्कृष्टपत्न्य इत्यर्थं । दिवसं—दिन व्याप्य, उत्फुल्लानना,—उत्फुल्लानि—प्रफुल्लानि,
आनतानि—मुग्धानि, मिथुदयस्याभि सह हृदयनायकविषयकालापेन इति भाव यासा
ता, अन्यव,—विकसिता, कमलिनीना दिवाविकाशित्वान् । अनुपजातनिद्रा,—न
उपजाता—उपगता, कान्तसद्भातिशय्यात्, राजसमादौ नर्तनादिकिनासत्वापार-
वत्त्वात् वा इति भाव, निद्रा—स्वाप यासा ता, अनिमोलन्त्य, कुमुदिनीया
रात्रिविकाशित्वादिति भाव ।

(१३५) आविष्टा इव—अधिष्ठिता इव, भूतादिभिरिति शेष । नरेन्द्रेति १—
नरेन्द्राणा—राजा, भूतवैद्यानाद्य, भूतापसारणमन्त्रविदामित्यर्थं, (“नरेन्द्रस्तु महीपाले
विषवैद्ये च पुस्तकम्” इति मेदिनी, अत्र चकारयदृशात् भूतवैद्यादय सदर्शका शेषा)
इन्द्रे,—समूहे, परिहृता—वेष्टिता, पिशाचोपहृता जना यथा भूतवैद्यपरिवेष्टिता
अनलि तत्र एव एवमपि कति राजहृदपरिहृता कासाकति भाव, इति अत्रैव
ह्याम्बादुपमाऽनङ्कार । हृदयमपहरन्त्य,—मनोहारिण्य । राग—वासनाविशेषम,
सुसुप्तानिष्टानिति यावत्, अन्यव—गात्राणादिकञ्च, उद्दीपयन्त्य,—उत्तेजयन्त्य, । उष्टय

इव, नृत्यमपि नर्तयमाना इव, उत्सवमपि उत्सुकयन्त्य इव,
(१३६) कटाक्षितेषु पिवन्त्य इवापाङ्गशुक्तिभिः, तर्जनेषु
संयमयन्त्य इव नखमयूषपाशैः, कौपाभिनयेषु ताडयन्त्य इव
भ्रूलताऽतिभागैः, प्रणयसम्भाषणेषु वर्षन्त्य इव सर्व्वरसान्, चतुर-
सङ्गमेषु विकिरन्त्य इव विकारान्, पण्यविनामिन्यः प्रावृत्त्यन् ।

इव—स्युत्तंय इव इत्यर्थः । मदमपि—मद्यतानपि, मद्यन्त्य, —समुत्तेजयन्त्य इत्यर्थः,
मद्यो हि सर्व्वशामुत्तेजको भवति, मद्यस्य ता श्यायित्य स्वयमेव उत्तेजनेऽभवत् इति
भावः । एवमुत्तरवापि सद्भवति वरणीया, अथ मदादीना यदि एतादृशी दशा,
तदा का कथा मदभिन्नानामिति शकिकारलभ्योऽयम् । राग—सभोगाभिलाषमिच्छा,
रञ्जयन्त्य,—उल्लासयन्त्य इत्यर्थः । उत्सवम्—आनन्दजनकादुष्ठागमिति यावत्,
उत्सुकयन्त्य,—उत्सुक कारयन्त्य, [“तत्करोति तदाक्षटे” (ग०) इति इयन्ता
उत्सुकात् अतरि ङीप् षपत्] उत्सवदर्शनाय सर्व्वे उत्साहितता भवन्ति, उत्सवस्य
स्वयमेव ता द्रष्टुमुत्सुकी जाते इति भावः । [मदादिषु वाक्यनिक्षरेषु लीकोत्तर
षमकारातिशयजननीत्यादन्मदिज्ञिया लक्ष्येतिता इति क्रियेऽपेक्षालङ्कारः] ।

(१३६) कटाक्षितेषु—अपाङ्गदर्शनेषु इत्यर्थः, [“तदम् सञ्जात—” (१२२/३६ पा०)
इत्यादिना इतपि षपत्] अपाङ्गशुक्तिभिः,—अपाङ्गा,—नेवप्रान्तभागा एव, (“अपाङ्गो
नेवदीरकौ” इत्यमरः) अक्षय,—सुहास्योटा तामिः, (“सुहास्योटा निरवा शुक्ति”
इत्यमरः) पिवन्त्य इव—पसन्त्य इव तद्वयानिति श्रेयः, लीकोत्तपि शुक्तिभिर्दुग्धादिपानीय
पिवन्ति । [दुग्धादिपानयत् शुक्तिभिः तरुणपानमसम्भवमिति विरोधः, तर्जनि प्रियङ्गद्वया
कर्णयत्नेन स्नात् प्रियङ्गुतिधारणत्वेन वा पाभासीक्षिते इति विरोधभास्य उत्प्रेला-
शदीर्घं] तर्जनेषु—भक्षणाद्यम् अदुलिसञ्चालनविशेषेषु, नखमयूषपाशैः—नखानी
सतृप्ता,—किरणाः, पाशयः,—रत्नव इव तैः, संयमयन्त्य इव—सम्बध्नात्य इव । कौपाभि-
नयेषु—कोपसूचकाङ्गवेष्टामु भ्रूलताऽतिभागैः,—भ्रुवोः सङ्कीचननन्तर्भङ्गविशेषैरित्यर्थः,
भ्रूलताऽभिघातैरित्यर्थो वा । [“भ्रूलताऽतिभागैः” इत्यस्य “भ्रूलताऽऽतिभागैः” इति पाठः,
—भ्रूनेतमुत्तद्रभन्त्यद्वैरित्यर्थः] प्रणयसम्भाषणेषु—प्रेमालापेषु, सर्व्वरसान्—स्वान्—
अम्पूषान् न तु किञ्चिन्मात्रमिति भावः, रसान्—अङ्गाररूपान्, चतुराण्यदधान् वा, वर्षन्त्य
इव—सुञ्जत्य इव । चतुरसङ्गमेषु—विदग्धसन्निधुः, एष्यकादि रुचिनासूक्ष्मेषु इत्यर्थः,
विकारान्—काम्प्रभाषविशयान्, विकिरन्त्य इव—विदिपत्य इव, तदर्थेभ्य इति भावः ।

(१३७) अन्यत्र वेत्रिवेत्रविवासितजनदत्तान्तराला, धिय-
माणधवलातपत्रवना वनदेवता इव कल्पतरुतलविचारिण्य,
काचित् (१३८) स्कन्धोभयपानीलम्बमानलम्बीत्तरीयलग्ना
लीलादोलाऽधिरूढा इव प्रेङ्खन्य, काचित् (१३९) कनककेयूर-
कोटिपाद्यमानपट्टाशुकोत्तरङ्गा तरङ्गिण्य इव तरङ्गक्रवाक
सीमन्वमानस्रोतस, काचित् (१४०) लड्डुयमानधवलचामर-
सटालग्नविकण्टकवलितविकटकटाचा सरस्य इव हसाक्षय

(१३७) "अन्व" इत्यस्य "राजमहिष्य प्रारम्भवृत्त्या विरिञ्चु" इत्यस्य
प्रावण । ता विभिन्नदि वेद्योत्यादिभि । - वेद्यभि, - ववपादिभि' दौवारिकैरिति
यावत् वेद्ये, - वेद्ययष्टिपदयने, विद्यासिते - विज्ञेयैश्च भौदितै कने दमस
अक्षरान्म - अक्षकाम यामा ता, नृस्यदेशनादिभि अतिनिविडतया नृत्यपदाना
क्रमबान प्रायश्चलामामङ्गीपरि आपतनाइति भाव । प्रियमाधेति । - प्रियमाकादि
- मलकोपरि उद्याप्यमानानौक्य परिचारिकाभिरिति मय, चवलादि - नृत्यानि,
आतपवक्ष्यानि - इत्यस्य यासां तद्योजा, अत एव कल्पति । - कल्पतरुणा -
कल्पतरुणा तलेषु - अधीदमेषु विचरन्ति - विद्वद्भवति तद्योजा वनदेवता इव -
वनाधिष्ठातृद्वय इव अधिकारिणा मन्त्रव मन्त्राचारवत्त्वात् इति भाव ।

(१३८) मन्त्रति । - मन्त्रस्य - मन्त्रिण्यस, उमयो पाथी - क'गण'
भायवीरित्यय मन्त्रमान - दीनायमान लम्ब - दीर्घे यत् उत्तरीयम् उत्तरामङ्ग'
तद्विन मङ्गा - मन्त्रा अत एव लीलादाना - क्रीडाद्य दोलनशब्दम् अथङ्गा
इव - अधिष्ठिता इव प्रेङ्खन्य - मन्त्रवत् ।

(१३९) कनकिति । - कनककेयूराणा - काचनानुदानाम् अत कनकदन्त
अक्षराक्षमाय प्रपटीकत तेषा कनकाभवात् काटिभि - अरभागे पाद्यमान
- इत्यमान अन्वान्ममङ्गयत्न इति भाव पट्टाशुकस्य - कौपयवसनस्य इत्यय
उत्तरङ्ग - उत्तरीयं दामा तद्योजा अक्षर - उत्तरीयं च इत्य अत एव
तरङ्गिति । - तरङ्गि - प्रवर्णने अक्षराके - अक्षरभर'परिचये सीमन्वमाना न -
विद्या क्रियाद्यानि क्षीतसि - अत एव तन्मन्त्रजनदत्ता याम तदामृता तरङ्ग
इव - मय इव ।

(१४०) लड्डुयमानेति । - लड्डुयमानान् - रीत्याक्षर, धवला - वर',

माणनीलोत्पलवनाः, काञ्चित् (१४१) चलच्चरणच्युतासक्त-
कारुण्यवेदशीकरसिच्यमानभवनहंसाः सन्ध्यारागरज्यमानेन्दु-
विम्बा इव कौमुदीरजन्यः, काञ्चित् (१४२) कण्ठनिहित-
काञ्चनकाञ्चीगुणाञ्चितकञ्चुकिविकारकुञ्चितम्बुव, कामवागुरा
इव प्रसारितबाहुपाशा राजमहिष्यः प्रारब्धनृत्या विरेजुः ।

शामराणा—शान्तव्यजनानां, सटासु—सोमसु, लग्न,—सक्त, य विकण्ठक,—
“विकण्ठकस्तु तस्य स्यात् त्रिभौरत्रैश्च भूषणम्” इत्युक्तलक्षण रत्नत्रयघटितकर्षा-
भरणमदं, तेन बलिता,—सञ्चलिता, सद्भुविता इत्यर्थं वा, आकर्षणेन कर्षणीडा-
ऽनुभवात् शालीनताऽऽतिशयात् वा इति भाव, विकटा,—सत्कटा, विशाला वा,
कटाचा,—सपाङ्गावलीकनानि यासा तथोक्ता, अत एव हसति ।—हसै,—मराले;
प्राज्ञप्रमाणानि—आख्य नोधमानानि, नीलोत्पलवनानि यासा तत्राविधा, सरस्य
इव—वाप्य इव ।

(१४१) चलदिति ।—चलद्गा—सञ्चरद्गा, चरणाभ्या—पादाभ्या, च्युतानि—
निर्मलितानि अलक्तकानि—लादाद्रवा, अक्षणा,—रक्ता, खेदा इव, तेषां शीकरै,—
विन्दुभि, तिष्ठमाना—आर्दीक्रियमाणा, रज्यमाना इति धावत्, भवनहंसा,—खट्ट-
पालितहंसविशेषा यामि तथोक्ता, अत एव सन्ध्याया,—सन्धौ भवा, सन्ध्यायने
परब्रह्म अस्वामिति वा तस्या, राग,—लौहित्य, तेन रज्यमान—लोहितायमानम्,
इन्दुविम्ब—चन्द्रविम्ब यासा ता, कौमुदीरजन्य इव—“कौ मुदीरने जना यस्या
शानाभावे परस्वरम् । हृष्टासुष्टा सुखापद्रास्तेन सा कौमुदी च्युता ॥” इत्युक्त-
लक्षणा कार्तिकचौरक्षापुष्पा रात्रय इव इत्यर्थं । शीतलोत्पलोदारकाण्ठिमतीना
दृपाङ्गनाना चन्द्रिकारजनीसास्येन हृष्टोद्दीपनशक्ततिशय मूच्यते ।

(१४२) कण्ठेति ।—कण्ठेषु—गलेषु, निहितेन—अपितेन, काञ्चनकाञ्चीगुणेन
—सौवर्णमेखनादावा, अञ्चिताना—पूजिताना, परिहासार्थे नियन्विताना वा,
कञ्चुकिनाम्—“अन पुरचरो ब्रह्मी वा स्यो (विषी) गुणगणान्वित । सर्वंकार्यायेकुशल
कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥” इत्युक्तलक्षणानाम् अन पुरचारिणा दौवारिकविशेषाणा, (विप्र-
विशेषाणा) विकारेण—विकृतभावेन, कण्ठे काञ्चीप्रदानादिति भाव, कुञ्चिता—
कुटिलिता, [“विकारकुञ्चित—” इत्यव “विकाराकुञ्चित—” इति पाठे,—आकुञ्चिता—
ईषत्कुटिलिता इत्यर्थ] भू यासा तथोक्ता, कञ्चुकिन विकारदर्शनेन तस्य तत्परिधाने
अनिष्टा बुद्धा ईषत्कीपभावप्रकटनार्थम् इति भाव । कामवागुरा इव—कामस्य

विसम्भर । (१५४) निनत्तिपया मुनीनामपि मनासि विपु-
स्फुर । सर्व्वस्वच्च ददो नरपति । दिशि दिशि (१५५) कुवेर-
कोपा इव अलुप्यन्त लोकेन द्रविणराशय ।

(१५६) एवञ्च वृत्ते तस्मिन् महोत्सवे, शनैः शनैः पुनरपि
अतिक्रामति काले, देवे च (१५७) उत्तमाङ्गनिहितरक्षासर्पपे,
समुन्मिषत्प्रतापाग्निस्फुलिङ्गे इव गोरोचनापिञ्जरितवपुषि,
(१५८) समभिश्चन्यमानसहजत्ताक्षतेजसि इव हाटकमद-

शास्त्रीश्रमपहाय उन्मत्तवत् आचरन्ति च इति भाव । मत्ता इव—मद्यपानजविकार
स्ता इव विसम्भर—विद्धतदन्त ।

(१५४) निनत्तिपया नत्तिन्तिच्छया । विपुस्फुर,—विशेषेण सन्दने य ।
विरागिणामपि वासनारहितेऽपि हृदये नर्त्तनानुरागोदय किं वक्तव्यमन्वेषाम् ?
इत्याशयः । [“विपुस्फुर” इत्यत्र “विपुस्फुलु” इति पाठोऽपि स एवाय] । सर्व्वस्व-
—कृत्स्न धनम् ।

(१५५) कुवेरकोपा इव—कुवेरस्य—धनाधिपस्य देवस्य [‘कुन्नेर्नलीपश्च’
(उ० १ पा० ६० सू०) इति कुविधातो एरश्च श्लोके रूपम् अन्यस्यान्तोऽयं घातु
इत्येके] कोपा इव—भासागाशापीव अक्षयाणि इति भाव । द्रविणराशय,—
धनराशय । लोकेन—अधिजनेन इति भाव । अलुप्यन्त—हृतानि इत्यर्थः ।

(१५६) “एवञ्च” इत्यस्य “दृशे यशीवती रभेण आचन राज्यश्रियम्”
इत्यन्तरिवाच्य । वृत्ते—अवसिते इत्यर्थः । अतिक्रामति—अतिगच्छति । “देव”
प्रत्यादिपद “इषे” इत्यस्य विशेषणम् ।

(१५७) उत्तमेति ।—उत्तमाङ्गे—शिरसि निहितानि—रत्नितानि रक्षासर्पपाणि
—भूताद्युपद्रवेषु रक्षार्थाय मन्त्रपूतसर्वपाणीयय यस्य तथोक्ते । समुन्मिषदिति ।—
समुन्मिषत्—वर्द्धि स्फुरन्त, प्रतापाय अन्वलिप्तम्येति भावः, स्फुलिङ्गा,—कष
समूहा यस्य तथाभूते इव । कारीचनेति ।—गोरोचना—तदाभ्येन पीतवर्णमाङ्गलिक
द्रव्यभेदेन पिञ्जरित—पिङ्गलित रत्नितामन्वयः, वपुः—शरीर यस्य तथोक्ते ।

(१५८) समभीति ।—समभिश्चन्यमान—सम्यक् स्फुटीभवदादन्वयः, सहज—
स्वाभावक क्षय—अभियोचित तेजः,—प्रताप यस्य तथाभूते इव । हाटकेति ।
—हाटकेन—खल्लेन, (“खले मुखे कनक हिरण्य इम हाटकम्” इत्यमरः)

विकटव्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डितग्रीवके, (१५८) हृदयोद्भिद्य-
मानदर्पाद्दुर इव प्रथमाव्यक्तजल्पितेन सत्यस्य गनैः श्रीडारमिव
कुर्वाणे, सुगन्धितैः कुसुमैरिव मधुकरकुलानि बभ्रुहृदयानि
आकर्षति, (१६०) जननीपयोधरकलशपय, शीकरसेकादिव
जायमानैः विलासहसिताद्दुरैः दग्गनकैः अलङ्घ्यमाणमुख-
कमलके, (१६१) चरित्रे इव अन्तःपुरस्त्रीकदम्बकेन पाल्य-

बद्धा—नियन्त्रिता, विकटा—भीषणा, व्याघ्रस—शार्दूलस्य, नखपङ्क्तिः—नखर-
रात्रि, तथा मण्डिता—अलङ्कृता, ग्रीवा—कण्ठदेश यस्य वपाभूते, विप्रेथ्य बालस्य
रक्षाविधानार्थं सर्पादिमण्डितव्याघ्रनखमालिकया बालकयोवाऽनङ्गरणं क्रियते इति
लौकाचारः ।

(१५८) हृदयेति ।—हृदये—नगसि, उद्भिद्यमान, —उद्वेदं नन्दन्, दर्पस्य
—अहदारस्य स्पर्शाया इत्यर्थं अद्दुर, —प्ररोह यस्य तदाभूत इव, मानोदताना
मानादुरोइव जन्मसहज इत्याशयः । प्रथमाव्यक्तेति ।—पथम्—वाकस्फुरणप्रारम्भो
इत्यर्थं, यत् अत्यक्तम्—अस्पृष्ट, अल्पित—वचनं तेन, सत्यस्य—सत्यपुगस्य, सत्य-
वचनी वा, श्रीडारमिव—प्रणवमिव तस्य अनधिकारिजनशब्दशब्दया अत्यष्टतया
उच्चार्यन्वादिति भावः, यदा,—श्रीडारमिव—अभ्युपगममिव, स्त्रीकारमिवेत्यर्थः, कुर्वाणे
—उच्चारयतीत्यर्थः, अरश्मैव सत्यपुगाचारं प्रवर्तयति, सत्यमेव वचमि, भावतमिति
४* सदपमं अभिव्याहरेतीति भावः । सुगन्धितैः,—रमणीयहास्य । बभ्रुहृदयानि—
बभ्रुजनमनासि, प्राकृतिकसारन्धमेव बभ्रुहृदयावस्त्रंनकारणमिति भावः ।

(१६०) जननीति ।—जनन्या,—मातु यमीवत्या, [“अर्पित्—” (उ० २
पा० १०१ सू०) इत्यत्र बाहुलकादनि ततो डीपि रूपम्] पयोधरी—कनौ, पयो-
धरा,—मेषाय, तौ कलशौ इव तयो, ते कलशा इव इति च. जम्बाधारत्वादिति
भावः, तथा पयःशीकरसेकादिव—पयसा—पश्याता, जम्बाधार, शीकरा,—
सिन्दव, तथा सेकात्—संचनात्, वदने इति भावः, जायमानैः,—उत्पाद्यमानैः,
विल सहसिताद्दुरैः,—लीलाहासप्ररोरे, अलसिकात् भूमावपि अद्दुर उद्द्वच्छति,
दग्गनकैः—दुर्दन्त, अलङ्घ्यमाण—श्रीभा नीयमान, मुखकमल—वदनपत्र
इत्यत्र तदाभूते ।

(१६१) चरित्रे इव—सुचरित्रे इव, [“चरित्रे इव” इत्यत्र “चारित्र्ये इव”

माने, (१६२) मन्त्रे इव सचिवमण्डलेन रक्ष्यमाणे, वृत्ते इव कुलपुत्रकलीकेन अमुच्यमाने, यशसीव आत्मवंशेन संवर्द्धमाने, (१६३) मृगपतिपोते इव रक्षिपुरुषशस्त्रपञ्जरमध्यगते, (१६४) धात्रीकराङ्गलिलम्ने (१६५) पञ्चधाणि पदानि प्रयच्छति हर्षे, पठं वर्षम् अत्रतरति च राज्यवर्द्धने, देवी यशोवती गर्भेण आधत्त (१६६) नागायणमूर्त्तिरिव वसुधां देवी राज्यत्रियम् ।

उक्ति पाठान्तरम्] । अन्त पुरस्त्रीणा कदम्बकेन—समुद्देन, पाल्यमाने—रक्ष्यमाणे, लाल्यमाने वा, यथा अन्त पुरिकाभि स्वरिव रक्ष्यते तथा अस्मिन् रक्ष्यमाणे इत्यर्थः ।

(१६२) मन्त्रे इव—मन्त्रितविषये इव सचिवमण्डलेभ—मन्त्रिसमुच्चय, अन्त्यमाणे—शोषमाने इत्यर्थः अतुञ्जनात् दुष्टजनान् वा इति शेषः, “घटकर्मो भियते मन्त्रे” इत्युक्तेर्मन्त्रस्य अतिगीपनमेव कर्त्तव्यमिति भावः । हर्षे इव—सदाचारि ३३, कुलपुत्रकलीकेन—सकुलजातजनेन अमुच्यमाने—अच्युज्यमाने रक्ष्यमाणे इति यावत् । आत्मवंशेन—निजकुलेन, सवर्द्धमाने—सम्यक् प्रक्षि नोपमाने, यशोवती गर्भेण वंशीवतिरेव प्रधान कारणं, सामाजिकमहापुरुषोत्पत्तिप्रसङ्गात् इति भावः ।

(१६३) मृगपतिपोते इव—सिंह शशावध, रक्षीति ।—रक्षिपुरुषाद्या—प्रहरिजनानां, शस्त्राणि—खड्गादीनि आयुधानि एव, पञ्जरानि—निष्कराणि, समन्तात् अशस्त्ररक्षिर्हरित्वा इति भावः तन्मध्यगते—तदन्तर्निस्थिते ।

(१६४) धात्रीकराङ्गलिलये—उपमा इहम्नाङ्गुलिधारिवि ।

(१६५) पञ्चधाणि—पञ्च वा षड वा [बहुव्रीहौ “संज्ञेनामसङ्ख्यायोरव सङ्गानम्” (१।०) इत्यत्र “सङ्ख्याया अन्वीयन्ता” इति उक्तिः तथाऽत्र पुरुषैवङ्गाव, “सङ्ख्याऽव्यया—” (२।२। २५ पा०) इति सूत्रेण बहुव्रीहौ, पश्चात् “बहुव्रीहौ मन्त्राये—” (५।३।०३ पा०) इति समासान्त इवप्रत्यये पञ्चधाणि इति सिद्धम्] पदानि प्रयच्छति—मूमात्रपंगति, चलतीत्यर्थः । हर्षे—हर्षवर्द्धने, द्वितीयकुमाररे इति यावत् । अत्रतरति—उपवच्छतीत्यर्थः । शशवर्द्धने—तदास्मिन् व्येष्टकुमाररे इत्यर्थः । [यास्मादिह उक्तवत् “उच्यते च भावेन” (२।२।३७ पा०) इति सूत्रेण भावः सप्तमी लोभ्याः] ।

(१६६) नागायणमूर्त्तिरिव—नारायणस्य—श्रीविष्णो, मूर्त्तिरिव—सत्पुरुषः । मूर्त्ति—पुष्पीम । नागायणमूर्त्ते वसुधापाटभावे प्रमाणं यथा ब्रह्मदेवत्वे प्र० धृ० १३ व्याज, —‘नायथाभि व तत्सर्वं साशकं सत्सङ्गम् । पुरा सुतं यन् सुपुत्रं १३’

(१६७) पूर्णेषु च प्रसवदिवसेषु दीर्घरक्तनालनेवाम्
 उत्पत्तिनीमिव सरसी, (१६८) हंसमधुरस्वरां शरदमिव
 (१६९) प्रावृष्ट, (१७०) कुसुमसुकुमारावयवां वनराजिम्
 इव (१७१) मधुश्रीः, (१७२) महाकनकावदाता वसुधारा-

वशाच्च पृथ्वरी । महाविराट्शरीरस्य भलस्यस्य विर स्फुटम् । मनी बभूव कानिन
 सर्वाद्ब्रह्मापकी भुवम् ॥ स च प्रविष्ट सर्वेषा तद्गोषा विदरेषु च । कालिन महता
 तप्यात् बभूव वसुधा मुने । ॥ प्रत्येक प्रतिलोषाच्च कूपेषु सा स्थिरा स्थिता । आविर्भूता
 तिरीभूता सा जद च पुन पुन । आविर्भूता सृष्टिकाले तत्पत्नीपर्यवस्थिता । प्रसूति
 च तिरीभूता जडाभ्यन्तरस्थिता ॥ इति । राज्यशिव—तदाख्या कथा, गर्भेण
 आधत्—धृतवती, यदा,—भगवत् कमंडलुरूपिण मूर्तिं पृष्ठेन धरिनीमिव
 शशोवती राज्यशिव गर्भेण दधार इत्यर्थं ।

(१६७) "पूर्णेषु" इत्यस्य "दृष्टितर प्रसूतवती" इत्युत्पत्तिरित्यवयव । पूर्णेषु
 प्रसवदिवसेषु—दशमे मासि इत्यर्थं । दीर्घेति ।—दीर्घे—आयते, रक्ते—रक्तवर्ण,
 श्वमेव—कमलमेव इति नाल तस्मिन् ("नल पीठनेन राशि पितृदेवे कपीश्वरे ।
 कमनेऽपि च नद्याश्च क्रमेण क्रीवशीवितौ ॥" इति मेदिनी) नाले—कमले, रक्तनाल
 —रक्तोपने इत्यर्थं, ते इव नेवे चन्द्रव—रक्तोपले नेवे इव, वदा,—दीर्घाणि रक्तानि
 —रक्तवर्षानि, नात्रानि—दृष्टानि, नेवाणि—मूत्रानि च यस्या तं, ("नेवं मधि-
 गुणे वसुभेदे मूत्रे दुग्मस्य च । रवे चक्षुषि ॥" इति मेदिनी) उत्पत्तिनीमिव—
 परिनीमिव ।

(१६८) इति ।—इसवत् मधुः सर यस्या, चन्द्रव,—हंसस्य मधुरः
 सर यस्या ताम् ।

(१६९) प्रावृष्ट—वर्षणुं इत्यर्थं, प्रावृष्टोऽनन्तरमेव शरत्प्रभवे तथा उपनीवते ।

(१७०) कुसुमिति ।—कुसुमवत् सुकुमारा,—सुक्रीमला, चन्द्रवया,—
 चन्द्रानि, चन्द्रव,—कुसुमान्नेव सुकुमारा चन्द्रवया,—चन्द्रा यस्या ताम् ।

(१७१) मधुश्री—वसन्तलक्ष्मी ["मधु पुष्यरसचौद्रमये । वसन्देव-
 भिर्देवे .." इति मेदिनी । "मधुश्री" इत्यस्य "माधवश्री" इति पाठे,—नधुर्देव
 माधव,—वसन्त, स्वार्थे षष् । "माधवोऽभि मधौ रात्रे यादवे ना भ्रियां मिसौ" इति
 मेदिनी तस्य शीर्षित्वार्थं] ।

(१७२) इति ।—महाकनक—निखसुवणे, तदम् चन्द्रवया—शौराडो

मिव द्यौः, प्रभावर्षिणीं (१७३) रत्नजातिमिव वेला, सकल-
जननयनानन्दकारिणीं चन्द्रलेखामिव प्रतिपत्, (१७४) महस-
नेत्रदर्शनयोग्यां जयन्तीमिव शची, (१७५) सर्वभूभृदभ्यर्षितां
गौरीमिव मेना प्रसूतवती दुहितरं, (१७६) यथा द्वयोः
सुतयोः उपरि स्तनयोः इव एकावलीलतया नितराम् अराजत ।

(१७७) अग्नित्रेव तु काले देव्या यशोवत्या भ्राता
सुतम् अष्टवर्षदेशीयम् उद्भूयमानकुटिलकाकपलकशिखण्डं

ताम , अश्वत्थ, —महद्भि, —प्रभूतै, कनकै, —सूर्यै, अश्वदाता—उज्ज्वला ताम ।
वसुधारामिव—धनत्रयमिव । द्यौः,—अन्तरिक्षम्, सा हि जयती महाऽभ्युदयान्
दिवापन्तरीचात् पनतीति प्रसिद्धि ।

(१७३) रत्नजातिमिव—रत्नराजिमिव । वेला—अध्यास्यविकृति, समुद्रजलीच्छाप्त
इत्यर्थे, समुद्रकूल वा, (“अध्यास्यविकृतौ वेला” “वेला काले च सोमाग्रामने
कूल विकारयो ” इत्यमर मेदिनी) चन्द्रलेखामिव—शशिखलामिव । प्रतिपत्—
प्रथमा तिथि ।

(१७४) सहयति ।—सहस्रै नैवै, —बहुजननयनैरिति भाव , सहस्रनेत्रेण
—इन्द्रेण च दर्शनयोग्या—दर्शनीया ता, जयन्तीमिव—तदाख्या कन्यकामिव ।
(“जयन्ती तद्यभिद्वौर्वात्स्मिन्पुत्री पनाकयो ” इति मेदिनी) शची—इन्द्राणी ।

(१७५) सर्वेति ।—सर्वे भूभृद्भि, —राजभि , अश्वत्थ —सर्वभूभृता—सत्त्वा भुक्-
कभिज्याद्य तिष्ठता हिमाद्रिणा इत्यर्थे , यथा,—सर्वे भूभृद्भि,—पृथक्ते, राजकुमारो-
दशनेसया इति भाव ,अभ्यर्षिता—पार्थिता ता गौरीमिव—पार्थ्वतीमिव । मेना—जिनका,
हिमवन्महिषीति धावत । [पूर्णेश्विन्यारभ्यैतदल्पमन्दर्भ एक प्रसूतवत्त्वमेव साहस्ये इत्,
इति साधारण्यशब्देण सत्यमिवादिबहूपमानसत्यस्यात् सान्नीपमाऽनइति इति सङ्घेरे] ।

(१७६) यथा—दुहिवा, द्वयो सुतयोः,—राज्यवर्द्धन-हर्षवर्द्धनयो, उपरि
—इये स्थितया इति शेष , यथा,—उपरि—अन्तरमिन्दये, जातया इति शेष,
सुतभागविराजमानया च । एकावलीलतया—एकसरण हारिण इत्यर्थः । यशोवती
नितराम—अतिशयेन अराजत इति सम्बन्ध ।

(१७७) अग्नित्रेवेति ।—अग्नित्रेव समये—दुहितजननकाले । “अग्नित्रेव” इत्य-
“दश्रीवत्या धावा सुत • मखिनामानम् अनुचरं कुमारयो अपितवान्” इति उत्तरेष

(१७८) खण्डपरशुहृद्द्वाराम्निधूमलेखानुवहमूर्धानं मकरध्वज-
मिव पुनर्जातम्, एकेन (१७९) इन्द्रनीलकुण्डलांशुश्यामनितेन
शरीराङ्गेन इतरेण च त्रिकण्टकमुक्ताफनालीकधवलितेन
सम्पृक्तकायमिव हरिहरयोः दर्शयन्तं, (१८०) पीनप्रकोष्ठ-
प्रतिष्ठितपुष्पोद्भवलयं परशुराममिव (१८१) ज्वलत्पणक्षीण

सम्पृक्त । त विग्रहणं, अष्टवर्षदेशीयमिथादिभिः । सुत—स्वतन्त्रम् । अष्टवर्षदेशीय—
प्रायेण अष्टवर्षवयसुमित्यर्थ [ईषदूनाद्यै “ईषदसमापौ—” (५।३।६७ पा०) इत्यादिना
देशीयवचन्य] । उद्भूयमानेति ।—उद्भूयमान—उद्भूयमान, कुटिल,—भङ्गिमान,
काकपत्रक एव—शिखा एव शिखण्ड,—पिच्छं यस्य त (“बालानाम् शिखा षी-
काकपत्र शिखण्डक” इत्यमर), यदा—काकपत्रक,—काकपत्र इव ग्राहकण
इति भावः शिखण्ड—बुद्धा यस्य तम्, (“शिखण्डो वर्धं बूडो” इति मेदिनी) ।

(१७८) खण्डेति ।—खण्डपरशु,—हर, तस्य हृद्द्वारं—श्रीधनेन कर्मणि
शब्देन योऽपि,—अनन्त दतीयत्पण्डित इति भावः, तस्य धूमलेखया अनु-
बद्ध—आक्रान्त [“लेखाऽनुवह—” इत्यत्र “लेखाऽनुवह—” इति पाठे—धूम-
लेखया—धूमरेखादर्शनेन अनुवह—परिच्छात यतोऽयं धूमरेखादान इत एव
सम्पृक्तमूर्धा इति परिज्ञानमित्यर्थ] मूर्धा—शिरो यस्य तथाभूत मकरध्वज-
काममिव । पुनर्जात—पुनरुत्पन्नम् । राम कर्णयो इव रात्र्यवहंन कर्णयो आनुकृत्या
इत्युक्तमिव इति व्यश्रम ।

(१७९) इन्द्रनीलेति ।—इन्द्रनीलम्य—नीलकान्तमणिविशेषस्य, यत् कुण्डल—
कर्णभूषण तस्य अयमि—प्रभाभिः श्यामनित—रुम्भन्प्रभामन्त्रण तन्, शरीराङ्गेन
—अङ्गाङ्गभागेन इतरेण—अन्येन शरीराङ्गेनेति ईष त्रिकण्टक—एषाऽऽ रत्न
लयचनित कर्णभूषण लङ्घनं एक एदर्शितम् तस्य मुक्ताफनानाम् आलीकेन—
प्रभया धवलित—कृतमुभवर्षे तेन सम्पृक्तकायमिव—रुम्भित्तावधमिव,
[“सम्पृक्तकायमिव” इत्यत्र “सम्पृक्तवतारमिव” इति पाठे—रुम्भित्तावधमिव)
एकव हरिहराकाविभावं विशेषं ईषुचक ।

(१८०) पीनेति ।—पीनशी—म्युत्तरी, प्रकीर्णो,—दूर्परामेभान्ते,
प्रतिष्ठित—प्रतिष्ठा गत स्थितमिति यावत्, पुष्पोद्भवलय—मणिविशेषवन्द्य यस्य
तयोक्तम् । [उचित्यु पुष्पोद्भवर्णेन “यतामिच्छीव रघवकन” इति वदति] ।

(१८१) ज्वलेति ।—ज्वलाया—ज्वलियाया, वपयन्—हृदनेन, क्षीण—अद्य

परगुणविहित बालतां गतं, (१८२) कण्ठसूत्रप्रथित
भङ्गरपत्रानाद्भ्रु र हिरण्यकशिपुमिव उरुकाठिन्यखण्डितनर-
मिहनखरखण्डं गृहीतजन्मान्तरं, शैशवेऽपि सावष्टभं वीजमिव
वीर्यद्रुमस्य भण्डिनामानम् अनुचरं कुमारयोः अपितवान् ।

(१८३) अवनिपतिस्तु तस्य उपरि पुत्रयोः तृतीयस्य
नेत्रयोः इव ईश्वरस्य तुल्य दर्शनमासीत् । राजपुत्रो अपि

गत, परगु, —कुडार, अत एव पात्र —रत्नाकार, यश, —असिप्रवपरेन
श्लेष, —रेखामावावशित, अत एव अण्डक परगु, —परगुपात्र, प्रथमाभाधाकाश
इति भाव, तेष चिह्ना, —परगुरामोऽयमिवति क्वचित्, महावीरनिवर्णणीय
समिप्रदत्तपरिचयपरिखण्डखेदेन इदानीमपि परशी कश्चित् खण्ड भूषणमिव दधानी
वा इत्यर्थं तम् । बालता—शिशुत्व, गत—प्राप्त पुनरप्यत्र परगुराममिवेत्यर्थः ।
श्रीराम-अण्डणयी इव राज्यवर्द्धन-हर्षयो उपासनायमेव परगुरामस्यैव कुमारस्य
सदृशगोचकत्वमेतत् इति भाव ।

(१८२) कण्ठेति । —कण्ठसूत्रे—गण्डदेशनिहिततन्त्रौ, प्रथित —गुम्भित,
भङ्गर —कुटिल प्रवानाद्भ्रु, —विद्रुमप्रगीह इत्य तम, अत एव हिरण्य
कशि, मिव—तदाख्यमादिदैव्यभव । उरु इति । —उरुम्, —वचम्, काठिन्येन—
दार्ढ्येन खण्डित —भग्न नरसिंहस्य—सिंहहाकतेर्भगवती विधो, खरखण्ड
यस्मिन् तदीकृतम् । अर्थात्ततभगवत्सिंहखण्डेन एतस्य विखोरंशत्वं ध्वमितम्, एतद्व
बाध्यबाधकत्वमेदादहादहीषापत्ते । गृहीतजन्मान्तरं—पुनर्जातमित्यर्थः । अभिष्टो
स्त्वन भग्नभगवत्खरैणापि अमुरैण साम्यप्रतिपादनात् हीनोपमेयमिति, अथ तदा
विधाभुराभावात् अखण्डत्वाच्च भगवतीऽज्ञानामसत्त्वस्ये सत्त्वशुद्धपात्रिकाऽतिप्रयोजि
व्यज्ञा । भावटम्—सूतेऽस्त्वम् इत्यर्थं, वीजमिव—प्ररोहद्रुममिव, बालत्वात्
वीजमिवेत्युपेचा उच्यते । वीर्यद्रुमस्य—श्रीर्यद्रुमस्य ।

(१८३) अवनिपते —राज । तस्य —भण्डिनामकस्य कुमारस्य । उपरी
तृतीयस्य—आत्मज्ञौ अपेत्य तृतीयस्थानमधिकृतस्य इत्यर्थं तृतीयपुत्रत्वं गतस्यनि
भाव, [पूरणपुत्र— (२।२ ११ प।० इति न पत्नीसमाप्त] ईश्वरस्य—इरन,
नेत्रयोः तृतीयस्य—तृतीयनेत्रस्य इव, तुल्य—समान न तु भिन्नविधिनित्यं,
दर्शनम्—अवलीकृतम्, इत्यव, —इष्टम्, राजा आत्मपुत्राविव तं ददर्शेत्यर्थः ।

सकनजीवनोकहृदयानन्ददायिनो तिन (१८४) प्रहृति-
दक्षिणेन मधु माधवी इव मलयमारुतेन उपेतो नितरां रजतुः ।
क्रमेण च अपरिणेषु आत्मा प्रजानन्देन सह वर्द्धमानो योधनम्
अवतरतुः । (१८५) स्थिरीरुस्तम्भौ च पृथुप्रकोठी दीर्घभुजा-
र्गलो (१८६) विकटोरःकवाटी प्रांगुयानाभिरामौ महा-
नगरसन्निवेशी इव सर्व्वलोकाश्रयक्षमौ बभूवतुः ।

सकनेति ।—सकलाना—सर्वपां, जीवलीकाना—प्राणिपुष्पजमता, हृदयस्य—फल
करावय आनन्दम्—सञ्जाप्त, दत्त, —जनयत इति लो ।

(१८४) प्रहृतिदक्षिणेन—प्रहृत्वा—स्वभावेन, दक्षिण, —सरल, उदासी वा तिन,
दक्षिणदिग्भावेन च । मधु माधवादिषु—श्वेत वंशाखाविषु, (“स्वादिने चैविकी मधु
वञ्जाने नावधी राध” इत्यमर) उपेतौ—पुत्रौ, सङ्गतौ इत्यर्थे । अपरिणेषु—द्विर्लिंगेन
प्रधानन्देन—प्रजानामानन्देन, धावजन्मना यथा आनन्दो भायते, तथोर्ध्वनीददेन
प्रजाना तथाऽऽनन्दसङ्घि जानेति भाव । अवतरतुः,—प्रापतु, धीवनीदमसकिस्यौ
बभूवतु इत्यर्थे ।

(१८५) स्थिरीरुस्तम्भौ—स्थिरी—दृढौ, स्तम्भ—सङ्घिनी, मध्याविषु, अन्वय,
—ल्लिरा,—दृढा, उरर—मङ्गल, सभा,—सूया यथी लो, पृथुप्रकोठी—
पृथु—शूनी, पृथक्, प्रकोठी—“प्रकोठी मण्डिपथस्य कूर्परस्यान्वरेऽपि च” इत्युक्तौ
कूर्परशोभायौ इत्यर्थे, कक्षविशिषाद् यत्री लो (“प्रकोठी मण्डिपथस्य ... ।
सुपञ्जानरैऽपि स्यात् ” इति सिद्धिनी) दीर्घोल ।—दीर्घी—प्रायती, भुजा—बाहु,
अभिरामविषु—कशाटरोधककाष्ठदद्याविषु, अन्वय,—भुजा विषु अर्गलो यथी लो ।

(१८६) विकटिति ।—विकट,—विशाल, उर,—वक्षस्थल, कवाटी इव—
पररमिव, शरावरसमूतकाष्ठदद्यामिव इत्यर्थे, अन्वय,—उर इव कवाटी यथी लो
मण्डिति ।—वायु—उग्रतौ, शम्भौ इव—तदाव्यहृत्वी इव, अभिरामौ—रमणीयौ,
अन्वय,—प्राणना शालिल—प्राकारेण, (“प्राकारी वरस शान्” इत्यमर) यथा,—
प्राणनि प्राणानि,—वर्द्धिविषे, अभिरामौ । मण्डिति ।—मण्डल,—विशालस्य, नगरस्य
सन्निवेशी इव—पञ्चद्वारभूती इत्यर्थे । सर्व्वलौ ।—सर्वेषा लोकाणा—जनाणाम्,
आश्रये—आश्रयदाने, अभयदाने इति यावत्, रजते इति भाव, अधिष्ठाने च, यन्त्री—
मन्त्री, योदराश्वीवित्तवरीदन्तात् षड्प्रासादयन्ताश्चेति भाव ।

अतिमानेन (१८१) आसन्नवेलाऽर्गलनिरोधमद्भटे कुकुटीरके
तेजःपराङ्मुखो ह्यायामपि जुगुप्तमानो, (१८२) स्वात्मप्रति-
विम्बेन अपि पादनलम्बेन लज्जमानो, शिरोरुहाणामपि
भङ्गेन दुःखम् भवतिष्ठमानो, चूडामणिसङ्क्रान्तेनापि द्वितीयेन
आतपत्रेण अपत्रपमाली, भगवति (१८३) पद्मखेऽपि स्वामि-
शब्देन असुखायमानभवणौ, दर्पणदृष्टेन अपि प्रतिपुरुषेण दूय-

च इत्यर्थः । अमाली इव—पद्मातिम् अगच्छन्ती इव । अतिमानेन—अतिशौरवेण
इति यावत् ।

(१८१) आसन्निति ।—आसन्ना—निःकटवर्तिनी, वेला—सीमा, अलक्षितलक्षणा
इत्यर्थः, सा एव अर्गलं—प्रतिरोधनं, तेन निरोधः,—प्रसरामाव, तेन सङ्कटम्—
अप्रशंसामिति यावत् राजकीयच्छायासंधाराणां पर्याप्तम् अयोग्यमिति भावः तस्मिन्,
कु,—इतिवै एव, ("मोता कु इतिवै पृच्छी" इत्यमरः) कुटीरकं—सुदृश्यं तस्मिन् ।
तेजःपराङ्मुखो—तेजः,—प्रसादः, पराङ्मुखं—प्रतिनिष्ठं प्रसरणावकाशविरहादिति
भावः यस्याः तथाभूतां, ह्यायां—शरीरप्रतिविम्बे, जुगुप्तमानो—कथमेवा निवृत्त-
नेजा, धितेतामिति निन्दन्ती, पृथिवी इतोऽप्यधिका विस्तृता चेत् भावयौत्सेजोऽपि
दूग्प्रसारि भवेत्, तदभावात् तेजसः प्रसरणस्थानाभावात् तथा जुगुप्ता इति भावः ;
अयथा,—तथाविधे कुकुटीरके—सुदृशरामच्छलात्मके, तेजःपराङ्मुखो—सूर्यातपप्रतीपान्
उदयास्तमयनकालिकामपि यत् पूर्वोपरकालादौ प्रवक्षीमूतामिति, तथाभूतां ह्यायामपि
जुगुप्तमानो—निन्दन्ती इत्यर्थः, तथांशा स्वार्थे सन् तथैवायंलात्, अष्टेसरङ्गप्रती-
पराङ्गतां शरीरकच्छायासङ्क्रान्तेनापि इति भावः, एतेन सर्वसमुद्रात्कर्ममूलाधिकार-
सर्वसमुद्राधिकारश्च एतयोः पराङ्मुखप्रतिविमुखयोः सूचितः ।

(१८२) स्वात्मिति ।—स्वस्व—निजस्य आत्मनः,—शरीरस्य, ("आका दुधि
स्वभावे च ... । ... शरीरं जगत्शरीरपि ॥" इति मेदिनी) इतिविम्बे—आय-
तेन लज्जमानो—अपमाद्यो, अविभागातिशयात् ममापि चरन्वपतनमिति चिद्येति भावः ।
शिरोरुहाणां—केशानामपि, भङ्गेन—भङ्गुरत्वेन कुञ्चनत्वेनेत्यर्थः, युद्धे पलायनेन च ।
चूडामणिसङ्क्रान्तेन—शिरोरत्नप्रतिकलितेन, अत एव द्वितीयेन—एकाधिकेनेत्यर्थः,
आतपत्रेण—दृश्येण, अपत्रपमाली—लज्जमानो, अयमेकच्छायासङ्क्रान्तेन शिरोरत्न-
इत्यर्थः । इति चिद्येति भावः ।

(१८३) पद्मखे—पद्मानने, स्रग्द्वये इत्यर्थः । स्वामिप्रश्नेन—स्वामी-

माननयनौ, (१८४) सन्ध्याऽञ्जलिघटनेषु अपि शूलायमानोत्त-
माङ्गी, (१८५) जनधरधृतेन अपि धनुषा दोदूयमानहृदयौ,
आलेख्यच्चित्तिपतिभिः अपि अप्रणमद्भिः सन्तप्यमानचरणौ,
(१८६) परिमितमण्डलसन्तुष्टं तेजः सवितुरपि अबहुमन्य-
मानो, (१८७) भूधृदपहृतलक्ष्मीकं सागरमपि उपहसन्तौ,
वनवन्तमकृतविग्रहं मारुतमपि निन्दन्तौ, हिमवतोऽपि चमरी-

कुमार, प्रभुय तच्छब्देन असुखायमानशबणो—दुःखानुभाविकर्षो इत्यर्थः, कथ-
मकृशतिरिक्तं अपि खामीति प्रयुज्यते इति धियेति भावः । दर्पणहृदेन—आदर्शव-
स्तोकिनेन प्रतिरुद्धेषु—प्रतिविम्बगतेन जनेन प्रातस्तद्विपुलरुद्धेषु वा, स्वप्रतिविम्ब दर्पण-
पतत दृशा प्रतिसर्द्धौ अगमिति धियेति भावः, दूयमाननयनौ—असन्तुष्टनेतौ ।

(१८४) सधेति ।—सध्यायाम् अञ्जलिघटनानि—सन्ध्याकालिकदेवताकन्दने
शिरसि अञ्जनिगोजनानि इत्यर्थं तेषु शूलायमान—शूलविद्धमिवाचरत, उत्तमाङ्ग—
शिरो ययौ तौ अकदम्भिवन्दने एव लीलै शिरसि अञ्जलिर्भूयत, धयन्तु कथनञ्जलि
शिरसि क्रीमि ॥ इति धियेति भावः ।

(१८५) कतेति ।—जनधरधृतेन—मेघधृतेन, धनुषा—शक्रधनुषेत्यर्थः,
दोदूयमानहृदयौ—पुनपुन सन्तप्यमानमानसौ, कथमपरेणापि धनुर्धियते अस्माक
समवम् ॥ इति क्रोधादिति भावः । आलेख्यच्चित्तिपतिभिः,—चित्रार्पितनृपतिभिः
इत्यर्थः । सन्तप्यमानचरणौ—दृष्टमानदादौ, कथमेते अस्माक चरणेषु न प्रणमन्ति ॥
इति क्रोधादिति भावः ।

(१८६) परिमितेति ।—परिमिते—परिच्छिन्ने इत्यथवा ईदृक्त्वात् च इति भावः,
मण्डले—विम्बे, देश च विषये इत्यर्थः (“मण्डल परिचौ दग्ने कोठ दादशराजसु ।
कोवश्य निवृद्धे विम्ब विषु ॥” इति मेदिनी) सन्तुष्टम्—एतदेव पर्याप्तमिति सत्त्वा
घटमियथ, सवितु—वृष्यस्य, तेज—आतप प्रभावश्च, अबहु—न प्रभूतमित्यर्थः,
न वमानौ—अवधारयन्तौ, स्वस्य अपरिमितवलेन शालिचादिति भावः ।

(१८७) भूधृदिति ।—भूधृता—सन्दराचलेन इत्यर्थः, भूधृद्भिः,—राजभिश्च,
अरुणस्य लक्ष्मी—श्री, रमादिष्वप्यत्र यस्यान् तदाभूत, सागरमपि उपहसन्तौ—
न रसास कुञ्जस्यो, ततोऽपि स्वस्य दुर्देवजादिति भावः । अकृत,—अनाचरित,
विन्दन् युद्धम्, अकृत,—अरत, विग्रह,—धरोई द्येन तथोक्तश्च, मारुत—
शुक्रा इन्दनौ—कुरुक्षेत्रौ, सद्भिः विपद्भूषणमस्य अभविष्यत्, तदा क्रियन्

वालिशाः । (२०३) दर्पणमिवानुप्रविश्य आत्मीया प्रकृतिं
मद्भ्रामयन्ति पल्लविकाः । (२०४) स्वप्ना इव मिथ्यादर्शनैः

नेचदृष्ट नरनादानुरागयो एकवास्तुलभत्वात् इति भावः । चुद्राः,—नीचाशया,
माधारणा जना इत्यर्थं, अन्यत्र—चुद्रा,—अनिश्चयावयवा, परमाणव इव,
समवायेषु—सद्योगेषु, मिलित्वा मन्त्रणाकार्येषु इत्यर्थं, संहतिषु च, समवायेषु
अनुगुणीभूयाद्युतसिद्धानामाधाराधयभूतानां कथमिह प्रत्ययहेतु इति सद्योगोऽर्थोऽवहेय,
अनुगुणीभूय—अनुकूलीभूय अनुकूलमते प्रदर्श्य इत्यर्थं, प्रविश्य च, अन्योऽन्यमिति भावः,
पार्श्वं—राजान, द्रव्य—सामान्य जनरूप वस्तु, स्वार्थसाधनाय उपकारणीभूतमिति
यावत् अस्मादिने स्थित्यनर्हत्वादिति भावः, अन्यत्र,—पार्श्वं—पृथिवीसम्बन्धि, द्रव्य—
ब्रह्म, धिन्वद्गुरादिरूपमिति यावत् प्रायेण—बाह्येण, कुर्वन्ति—निष्पादयन्ति, "प्रायेण"
इत्यनेन अदृष्टादिकमपि हेतुरत विद्यते, प्राधान्येन पुरुषकारशक्तिमता तेषामेव इति
ध्वनितम् । नीचाशया प्रथम मन्त्रणासदसि प्रावश्य राज्ञ अनुकूलमतं प्रकाश्य शनैः शनैः
राजानम् आशयतीत्यत्र स्वमतानुवर्तिनं कुर्वन्ति इति समुद्दितायं । अत्रायमाशयः,
—यथा समवायिकारणं समवायसम्बन्धेन परमाणव सभूय द्रव्याणि उत्पादयन्ति तथा
चुद्रा जना अनुगुणीभूय पार्श्वं अन्यविधमेव धटयन्ति, चुद्रा शब्दा परिहरणोद
इति फलितम् । क्रीडारसेनेति ।—वालिशा—धूता, [बाला सन्ति एवाम इति
वालिन्,—मूर्खान्, तान ग्यन्ति—कट्यर्थभावापन्नकपटान्वरितपरामर्शं हीनचित्तारै व
ल्लङ्घयन्ति तथोक्ता । वाक्यपदान्त शोभाती "आतीऽनुपसर्गं क" (३।१।३ पा०।
इति रूपम्] प्रकृत्यनुकूलचाटुवाक्यादिभि कोमलमतिस्वायत्तीकरणपटव इत्यर्थं,
शिशवश्च, (शिशवश्चे च वालिश" इत्यमर) क्रीडारसेन—क्रीडारागेण मत्तयन—
बालरन इत्यर्थ, सृष्ट्य कारणत्वात्, मयूरतां—धूर्तजनसंज्ञकामित्यर्थं, उपहास्यतां च,
शिशिलत्वं, नयन्ति—प्रापयन्ति, बालका यथा क्रीडन्तो मयूरं मत्तयन्ति, तथा धूर्ता
अबोध नृपमन्य वा क्रीडारसेन उन्नाद्य क्रीडनक कुर्वन्तीति भावः ।

(२०३) दर्पणमिति ।—दर्पणमिव अनुप्रविश्य—अभ्यन्तरं प्रविश्य, समयात्
कूलचाटुवाद मनोरङ्गन कृत्वा इति भावः राजानम् अन्य वा इति शेषः, आत्मीयं
प्रकृति—स्वभाव प्रतिच्छायाच, मद्भ्रामयन्ति—समारोपयन्ति, दर्पणे यथा प्रतिबिम्ब
भवति तथा रङ्गवद्भ्रमायाकञ्चकं अभ्यन्तरं प्रविष्टैर्धूर्तैः चित्तरङ्गनेन राजा आत्मीय
स्वा प्रकृति धूर्तता नीयते इति भावः । पल्लविका—विटा ।

• { २०४) स्वप्ना इव—“स्वप्नी निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु य” इत्युक्तवदा

असङ्घट्टिं जनयन्ति विप्रलम्भकाः । (२०५) गीतनृत्यहसितैः
उन्नततामावहन्ति उपेक्षिता विकारा इव वातिकाः ।
(२०६) चातका इव दृशावन्तो न शक्यन्ते ग्रहीतुमकुलीनाः ।
(२०७) मानसे मीनमिव स्फुरन्तमेव अभिप्रायं गृह्णन्ति जालिकाः ।
(२०८) यमपट्टिका इव अश्वरे चित्रमालिखन्ति उद्गीतकाः ।

इव, निष्ठादर्शने,—अनन्ताम्बु, अलीकवस्तुप्रकटनेषु, असतीस—अशीभना,
दुष्टमित्यर्थं दुर्द्धि—ज्ञानम्, असति—अविद्यमाने अलीके च, बुद्धि—धिय, जनयन्ति—
उत्पादयन्ति, निरन्तरमसंप्रपञ्चपर्यवेक्षयत्वात् इति भावः । विप्रलम्भका,—प्रतारका,
असन्दर्भप्रवचका इति भावः ।

(२०५) गीतेति ।—गीत—गानं नृत्य—नर्तनं, हसितं—हास त, उपेक्षिता,
—अवधीरिता, अचिकित्सिता इत्यर्थं, वातिका,—वायुजनिता इत्यर्थं, ["तत्
आगत " (४।१।७४ पा०) इति वातात् ठञि रूपम्] विकारा,—रोगविशेषा इव,
वातिका,—पूता, उन्नतता—विकृतचित्तताम्, आवहन्ति—नयनीत्यर्थं, सदसद्विचार-
शक्तेर्दुर्बलीकरणात् इति भावः ।

(२०६) चातका इव—तदाख्यपधिविशेषा इव, दृशावन्त,—धननुज्ञा,
विपासिताश्च, अकुलीना,—अकुलजा, दुष्कुलजाता इत्यर्थं, अन्वद,—म की—
दृष्टिश्चा, लोना,—स्थिता, आकाशचारिण इत्यर्थं, ग्रहीतु—वशीकर्तुं, धत्तुश्च, न शक्यन्ते
—न पाथ्यन्ते, एकव—दुष्टदृष्टत्वात् खलप्रकृतिकत्वाच्च, अन्यव,—आकाश-
चारित्वात् इति भावः ।

(२०७) मानसे इति ।—जालिका,—कूटकारका, शडा इत्यर्थं, जालीप-
जीविन कौवर्त्ताश्च, मानसे—चित्ते, तदाख्यमुरसि च, स्फुरन्त—विरात्रमानम्,
अभिप्रायम्—आशय, गृह्णन्ति—अवबुध्यन्ते, धरन्ति च, उभयद निरपराधसरलप्राथि-
नियन्त्रण समानम् इत्याशयः ।

(२०८) यमपट्टिका इवेति ।—उद्गीतका,—अतिदुश्चरितत्वेन उद्गीर्ण-
कीर्त्तनं येषा तथाभूता, अतिदुर्विनीता इत्यर्थं, यमपट्टिका इव—यमस्य पट्टिका
येषा ते, यमदूता इत्यर्थं, यमपट्टेन—यमपट्टप्रदर्शनेन जीवन्ति इति वा ते
यमपट्टिका इति, अन्तकशासनपदवशात्, गृहीतपट्टिनिखिलतसपरिजनधर्मराजा वा,
ने इव, बहुशीघ्रिसमासानुग्रहणी यद्यच्च स्वीजिह्व पलिङ्गयो उपमानोपमेय
•भ्यावचस्य साधुवाभावात्, अश्वरे—आकाशे, अभिप्री इत्यर्थं, वन्दे च, चित्रम्—

(२०८) शल्यं हृदये निक्षिपन्ति अतिमार्गणाः । (२१०) यतः सर्वदोषाभिपद्भैः असङ्गतौ बहुधा उपधाभिः परीक्षितौ शुची विनीतौ विक्रान्तौ अभिरूपौ मालवराजपुत्रौ भ्रातरौ भुजौ इव मे शरीरात् अच्यतिरिक्तौ कुमारगुप्तमाधवगुप्तौ अस्माभिर्भवतोः अनुचरत्वार्थम् इमौ निर्दिष्टौ । अनयोः उपरि भवद्गामपि न अन्यपरिजनसमवृत्तिभ्यां भवितव्यम्” इत्युक्त्वा तयोः आह्वानाय प्रतीहारम् आदिदेश ।

(२११) न चिरात् द्वारदेशनिहितलोचनौ राज्यवर्द्धनं हर्षौ

आश्चर्यम्, असम्भावनीयं वस्तु इति भावः, आनिच्छन् आलिखन्ति—चित्रयन्ति, यमदूता यथा अतर्कितमेव स्तव्यापारमनुतिष्ठन्ति, तथा ताडयन् धूर्तां सहसा अस्मात्प्रत्यक्षमुत्पादयन्ति, यदा,—यमपटिका यथा विविध चित्र धनपुररूपं यथा आलिख्य दर्शयित्वा विस्मयमुत्पादयन्ति, तथा धूर्ता आकाशकुसुमोपमं विविधं सुसंचितं प्रददन् राजानमायत्तौकुञ्चन्तीति भावः ।

(२०८) शल्यमिति ।—अतिमार्गणाः,—अत्यहंमन्वेक्षणपरा अनिश्चयेन किरान्वेषिष्य इत्यर्थं, वाह्यमक्तिप्रदर्शिनं धूर्तविशेषा इति भावः, तौल्यशराश्च, (“भार्गवी याचते शरं । यात्राऽन्वेषणयोः क्लीबम्” इति मेदिनी) हृदये—अन्तराश्रयिणि, यच्चसि च, प्रक्य—अद्यावद्विषयं स फलकश्च, निक्षिपन्ति—निदधतीत्यर्थः ।

(२१०) यत इति ।—यतः,—यथातः, सर्वे दोषाभिपद्भैः, दोषैः,—अविनयादिभिः, अभिपद्भा,—पराभवा तैः, (“अभिपद्भैः पराभवे” इत्यमरः) असङ्गतौ—असंसृष्टौ, सर्वदोषाविनिर्मुक्तौ इत्यर्थः । बहुधा—बहुधा प्रकारेण, उपधाभिः,—उच्यते, भृत्यानां परीक्षणीयाविक्रान्तौ इत्यर्थः “उपेयाधीयते यस्मादुपधीति तत्र श्रुता । उपाय उपधा ज्ञेया तथा भृत्यान् धनोपधेयं” इत्युक्ते, परीक्षितौ—अपेक्षितौ । शुची—विशुद्धचरितौ । विनीतौ—विनयवन्तौ । विक्रान्तौ—पराक्रमशालिनौ । अभिरूपौ रमणीयौ, सुन्दराकृतौ इत्यर्थः । (“अभिरूपो युष्मै रम्ये” इति मेदिनी) । अच्यतिरिक्तौ—अभिप्रेतौ । अनुचरत्वाद्ये—साहचर्यायम् । इमौ इति ।—एतत् अस्मत्मानयोः एते तयोरेतन्नरमेव आश्रयनात् इदमशब्देन निर्दिष्टौ ज्ञेयौ निर्दिष्टौ—निर्दिष्टौ । तयोः,—मालवराजपुत्रयोः कुमारगुप्तमाधवगुप्तयोः धात्री ।

(२११) “न चिरात्” इत्यस्य “राज्यवर्द्धनं हर्षौ” कुमारगुप्तं प्रकृतं तस्य

प्रतीहारेण सह प्रविशन्तम्, अग्रतो ज्येष्ठम् अष्टादशवर्षवयसं,
नात्युच्चं, नातिखर्वम्, अतिगुरुभिः पटन्यासैः अनेकनरपति-
सञ्चरणचलां निशलीकुर्वाणम् इव उर्वीम्, (२१२) अनवर-
ताभ्यस्तलङ्घनघनोपचयकठिनमांसमेदुरात् ऊरुद्वयात् निष्पत-
तेव अतुल्यजानुषन्धिप्रसूतेन तनुतरजङ्घाकाण्डयुगलेन भास-
मानम्, (२१३) उल्लिखितपार्श्वप्रकाशितकशिन्वा मन्दरमिव
सुरासुररभसभ्रमितवासुकिरूपणत्वौणेन मध्येन लक्ष्यमाणम्.

भाष्यगुण ददृशत्" इत्येष सञ्चय । प्रथमं तावत् कुमारगुण विप्रिनष्टि,
प्रतीहारयेत्यादिभिः ।—प्रतीहारेण—दीवारिकेण । अष्टादशवर्षवयसम्—अष्टादशवर्षाः
वय यस्य तादृशम् । अतिगुरुभिः—अतिभारवद्भिः सत्त्वसारत्वादिति भावः, पटन्यासैः,
—पटविशेषैः । अनेकेति ।—अनेकेषु—बहुषु नरपतिषु—राजसु सञ्चरणेन—सङ्गमयत्न,
चला—चञ्चलम्, उच्चव्याघ्रिनीमित्येष, यन्मुस्तासकामिति भावः । निशलीकुर्वाणमिव
—स्त्रिभुजुर्वाणमिव पक्ष्यामिका कुर्वाणामिव इत्यर्थः । उर्वी—पृथ्वीम् ।

(२१२) अनवरतेति ।—अनवरतम्—अविच्छेद यथा तथा, अभ्यक्षेन—पुनः
पुनः शीलितम्, लङ्घनेन—उत्प्लवनेन सल्लम्बनेन इति यावत्, आत्यस्तलभाचारात् इति
भावः घन—सान्द्रं, निविडमिति यावत्, उपचयेन—उदटा, कठिनम्—अतिघनं,
दर्शित्वये, यत मांसं तेन मेदुर—पटं तस्मात्, ["भ्रमभास—" (३ । २ । १६१
पा०) इत्यादिना पुराचि ह्यसम्] ऊरुद्वयात्—ऊरुयुगलात् निष्पततेव—निर्गच्छतेव ।
अनुभवति ।—अनुचण,—अनुकण्ट, य जानुषन्धि,—शरीरार्थं सन्धि, तस्मात्
प्रसूतम्—उल्लूख्य तेन, तनुतरजङ्घाकाण्डयुगलेन—तनुतर,—शीघ्रतर, ऊर्ध्वपिच्छया इति
भावः, अ जङ्घाकाण्ड,—प्रसृतादण्ड, जानु युगफोरत्तरदेशे इत्यर्थः, तदयुगलेन—
तद्वयेन, लङ्घनरजङ्घाकाण्डइयेन इत्यर्थः, भासमान—राजमान, मासन्वाह-तनुजाट
शान्तिव्यातिरमथीयत्वात् इत्याशयः ।

(२१३) उल्लिखितेति ।—उल्लिखितेन—तनुङ्घनेन, ("स्नादुल्लिखितमुक्तीर्षं
तनुङ्घने च वाच्यवत्" इति मेदिनी) पार्श्वेन—पार्श्वदेशेन, प्रकाशितं,—प्रकटितं,
श्रुतिमा—काशे यस्य तेन । सुर्धित ।—सुरासुरसञ्चरणे ते, रभसेन—वसिने,
भ्रमितम्—सञ्चलितम्, वासुकि,—शास्त्राज्ञस्य, रूपक्षेन—रूपक्षेण, चीच—क्षय
तेन, मध्येन—मध्यभागेन, कटिदेशेन इत्यर्थः । मन्दरमिव—मन्दरावलीमिव, वस्य-

अतिविस्तीर्णेन उरसा स्वामिसम्भावनानाम् अयरमितानाम्
 अवकाशम् इव प्रयच्छन्तम्, (२१४) प्रलम्बमानस्य भुजयुगलस्य
 निभृतललितैः विक्षेपैः अतिदुस्तरं तरन्तमिव यौवनोदधिं,
 (२१५) वामकरकटकमाणिक्यमरीचिमञ्जरीजानिन्या समु-
 द्विद्यमानप्रतापानलशिखापञ्जवयेव चापकिणलेखया अद्वित-
 पीवरप्रकोष्ठम्, (२१६) आलोहिनीम् उच्चांसतटावलम्बिनीम्
 अस्त्रयहणव्रतविधृतां रौरवीम् इव त्वचं कर्णाभरणमणैः प्रभां

माण—दृश्यमानम् । घर्षणेन मन्दराद्रे तथा तानवासन्त्वन्मान् इत्यन्वये सम्यक्
 रूपातिशयोक्तिः उपमासङ्गीर्णा] अतिविस्तीर्णेन—अतिविशालेन, उरसा—वक्ष-
 स्थलेन, स्वामिसम्भावनाना—प्रभुसमादराणा, प्रभी—चेहानामिति भावः, अवकाश-
 मिव—स्थानमिव, प्रयच्छन्तं—ददन्तम् ।

(२१४) प्रलम्बमानस—अन्यायतस इत्यर्थः । निभृतललितैः—निभृताः—विकीताः,
 जिनदण्डका इत्यर्थः, ललिता,—रम्याश्च तैः, विक्षेपैः,—सञ्चालनविशेषैः, अतिदुस्तरं—
 दुःखेनापि अद्विक्तमशक्यं, स्वल्पेनापि स्वल्पेन मञ्जनसम्भवादिति भावः, यौवनीदधि—
 तादृशसागरम् अतलस्थान्निविद्यरसरागमकरादिसमुल्लतान् तद्यत्नम् इति हृदयम् ।

(२१५) वामेति ।—वामकरे—सञ्चालने, व कटक,—बलयः, तव यत्
 माणिक्य—रत्नविशेषः, तस्य मरीचयः,—मथूला एव, मञ्जरी,—वज्रयः, अभि-
 नवीकृतां सुकोमला पद्मवाटुररूपा इत्यर्थः, तासां गाल—समुद्र अस्ति अस्मानिनि
 तथोक्तया । समुद्विद्यमानेति ।—समुद्विद्यमाना,—समुद्वेद नीयमाना, प्रताप-
 मयस्य—वीर्यवते, शिखा एव—ज्वाला एव, पद्मवा,—किञ्चनया यस्य तस्य
 भूतया, शिखायाणां लक्षरक्तिभासत्वात् इति भावः, चापकिणलेखया—धर-
 धारणजनितकण्डूरेखया । अद्वितेति ।—अद्वितः,—चित्रितः, पीवरः,—दुः-
 प्रकोष्ठः,—कूपरं मणिवन्धयो अन्तरालभाग यस्य तथोक्तम् ।

(२१६) आलोहिनीम्—आरताम्, इषट्कानित्यर्थः, [आलोहितशब्दात्
 “वर्षादनु—” (४।१।३८ पा०) इत्यादिना ङीप् तकारस्य भकारादेशे सिद्धम्] ।
 उच्चांसतटावलम्बिनीम्—उद्यम्—उद्यतम्, असतट—स्वभ्रमम्, अस्त्रयहणे—
 आश्रयतोति तथोक्तम् । अस्त्रयहणे—अस्त्रयहणमेव व्रत—नियम्, तस्य विधृता—
 गृहीता, रौरवीमिव—दह,—सञ्चालने तदस्त्रयहणेमिव, त्वचं—वस्त्रं, “कर्ण-
 रौरवशान्तिं भर्तापि ज्ञानदारिद्र्यं । वसोरानुपूर्वेषु शास्त्रौमाविकानि ५१ ।

विभ्राणम्, (२१७) उल्कोटिकेयूरपत्रभङ्गपुच्छिकाप्रतिविम्बगर्भ-
कपोलं मुखं चन्द्रमसम् इव हृदयस्थितरोहिणीकम् उद्वहन्तम्,
(२१८) अचपलस्तिमिततारकेण अधोमुखेन चक्षुषा शिञ्च-
यन्तमिव लक्ष्मीलाभोत्तानितमुखानि पङ्कजवनानि विनयं,
स्वाम्यनुरागमिव अस्नातकम् उत्तसीकृतं शिरसा धारयन्त,
(२१९) निर्दयया कङ्कणभङ्गभीतसकलकार्मुकार्पितामिव

इति भगवता मनुना चवियत्रज्ञचारिणां रौरवचन्द्रोच्छ्वादनस्तीकृत्वादिति भावः ।
कर्णाभरणमथे,—कर्णालङ्काररक्ष, प्रभा—कान्ति, विभाण—दधानम् ।

(२१७) उल्कोटीति ।—उत्त—उद्गता कीटि—अद्यभाग काणे वा यस्य,
तादृश य केयूरपत्रभङ्ग,—अद्भुतपत्रभङ्ग, अद्भुतस्वपत्राङ्काररचनाविशेष इत्यर्थः,
तव या पुच्छिका—पुच्छिकाऽऽकृति, तस्या प्रतिविम्ब—प्रतिच्छाया, गर्भं—मध्ये यस्य
तादृशी कपोली—गण्डी यस्य तथाभूत, मुख—वदनम् । उद्वहति ।—उद्वहं—उरसि,
स्थिता—विराजिता रोहिणी—सप्रिया यस्य तथाविध, चन्द्रमुखम् इति भावः ।

(२१८) अचपलति ।—अचपला—अचञ्जला, निमिता—स्थिरा, धारका—
कनीनिका यस्य तेन अधोमुखेन—मतेन विनयावमर्शेणेति भावः । लक्ष्मीति ।—
लक्ष्मी—शिया, लामेन—प्राप्ता, उत्तानितानि—उत्तमितानि नीचाग्रधमुनम-
गर्वादिति भाव मुखानि येषां तानि पङ्कजवनानि—पङ्कजनानि, विनयं—प्रिष्टा-
चार शिञ्चयन्तमिव—सम्पन्नमये नैव औद्भवं प्रदर्शितव्यमिति उपदिशन्तमिव इत्यर्थः,
[अत्र “गतिवृद्धि—” (१।४।५२ पा०) इति सूत्रेण अक्षौ कर्तृणा कमलवनानां
कमल, भौवादिकस्य “शिञ्चते” इत्यस्य अभ्यासार्थकत्वेन ज्ञानसामान्याशङ्कत्वात्, शौ तस्य
प्रथोऽथकर्तुं कमल वेदितव्यम्, अत एव इत्थौ दीप्तिता,—“ज्ञानसामान्याशङ्कानामेव
दृश्य न तु तद्विशेषार्थानाम्” इति] स्वर्गायै गञ्जितस्वर्गोपदीपदेशनस्य समाहृतत्वान्,
एतेनास्य कमललोचनत्व ध्वनितम् । स्वाम्यनुराग—प्रभुभक्तिम् । अस्नातक—पुष्पविशुद्ध,
कुरष्टिकापुष्पमेदमिति यावत्, “आमडा” इति बङ्गीशैराख्यातम् आकातक इव वा,
तस्य मुकुलमिति भावः । उत्तसीकृत—शिवरता नीतम् ।

(२१९) निर्दयया—दयाराहित्येन, काठिन्येन इति भावः, [“निर्दयया”
इत्यत्र “निर्दयतया” इति पाठ कल्पनोद्यतया प्रतिभति, दयानामभाव इति
दिव्यद्वयधीभावे कृते, नूनपक्ष प्राधान्येन विवक्षितत्वे, निमचिकमिन्यादिकन्

नम्रतां प्रकाशयन्तं, शैशवे एव निर्जितैः इन्द्रियैः अरिभिरिव
 संयतैः शोभमानं, प्रणयिनीमिव (२२०) विश्वासभूमिं कुलपुत्र-
 ताम् अनवत्तेमानं, (२२१) तेजस्विनमपि शीलेन आह्लादकेन
 मवितारमिव शशिना अन्तर्गतेन विराजमानम्, (२२२) अचलाना-
 मपि कायकाकेश्येन गन्धनम् इव आचरन्तं, दर्शनक्रीतम्
 आनन्दहस्ते विक्रीणानमिव जनं सोभास्येन कुमारगुप्तं, पृष्ठतः

निर्द्वयमिति पद प्रसञ्जेनेति विभावनीयम्] । कट्टपेति ।—कट्टपस्य—इत्या-
 मरवस्य कट्टपस्य, भङ्गान्—खिद्यान्, भीतं—दलं सकलं कार्मुक—धनु, तेषु
 अर्धतां—मा एव निर्द्वयतां कुर्वति शिवाकल्पितामिति भावः, नन्दन—
 निनीतवम् । शैशवे एव—वाक्ये एव निर्जिते,—वशीकृते इन्द्रियैः,—अपु-
 रादिभिः, अरिभिरिव—अनुभिरिव, सदाने,—निगडितैः, सततप्राप्तव्यायासादि-
 ष्य अनवत्तान् जितेन्द्रियम अविचारमव इति भावः ।

(२२०) विश्वासभूमि—प्रत्ययमानवम् । कुलपुत्रतां—कुलीनतम, अनुवत्त-
 मानम्—अनुसरनं सञ्जुनोत्पन्नतया अथ—अन्तर्व विश्वसनीयमिति भावः ।

(२२१) तेजस्विनमपि—पतापवल्गमपि । शीलेन—चरत्वेण, निर्दलेनेति
 भावः । आह्लादकेन—आह्लादयन्तीति लन, आनन्दजनकेन, सदा प्रदमेन शीलेन ए-
 व इत्यर्थः । अन्तर्गतेन—हृदयादिप्रियेन, अन्तर्गत,—विम्यागतन इत्यर्थे विरदुष्यन्दी-
 रमामानाधिकरण्यादिति भावः, एतेनास्य अदाश्चिह्नत्व प्रकटितम् । उन्नरीतस्य
 त्वाद्यप्युत्प्रेषणवैश्वस्य महादुःखवैश्वस्य “भीमकालेनृपदुष्टे” इत्याद्यदुःखपापवर्ष-
 सूचितम्, सदापि तेजस्वितादिगुणसङ्घेषु निशया तेजस्वितयन यथा निशकर-
 मनुप्रविष्टं लवणा नयनमनपंशु भवति, तदा अयमपि विनयादिगुणयामदीनां
 सर्वेषां हृदयघाती अभूदिति तात्पर्यम् ।

(२२२) अचलानामपि—पर्वतानामपि, कायकाकेश्येन—अट्टहाटिकेन,
 गन्धनम्—द्विसगमिव, विमर्दनमिवेत्यर्थः, पराभयमिवेति भावः, [“उक्ताहने ए-
 हिमाया हृत्ने चापि गन्धनम्” इत्यमरः] आचरन्—कुर्वन्, पर्यगादपि
 हृदयशीरमिति तात्पर्यम् । दर्शनक्रीतम्—दर्शनेन—दृष्टिमात्रेण, क्षीतम्—आद-
 कृतं, स्वयमेव वाङ्मतेति यावत् जन संभ्रमयन्—प्रशंसितेन आमापयदित्य-
 चान्दस्यादनेनेषदं, आनन्दहस्ते—आह्लादकरे सदाप्य इत्यर्थः, [अथैन्द्रिवर्ष-
 षरवे उत्तमी] तत्र मनुष्यादिदत्तव्या इति भावः, विक्रीणानमेव—विप-
 र्ण

तस्य कनीयामम् अतिप्रांशतया गौरतया च मनशिला-
शैलमिव सञ्चरन्तम्, (२२३) अनुत्खणमातलीकुसुमशेखर-
निभेन निजिगमिपता गुरुणा शिरसि चुम्बितमिव यशसा, पर-
स्परविरुद्धयोः विनय-योवनयोः चिरात् प्रथमसङ्गमचिह्नमिव
भूसङ्गतकेन कथयन्तम्, अतिधीरतया हृदयनिहितां स्वामि-
भक्तिम इव निश्चला दृष्टि धारयन्तम्, (२२४) अच्छाच्छचन्दन-
रसानुलेपगीतलं सन्निहितहारीपधानं वचःखलम् अनन्त-

कुर्वाणमिव भ्रमसा जनमानन्दकुर्वाणमिव इत्यर्थः । एतेन जनानां विमुग्धीकरणं
ब्रूयते । कणापि काप्यन्वयं यस्तु प्राक् क्रीयते, पश्चात् प्रभतलाभार्थं तदन्वयापि
विक्रीयते इति लोकदृष्टम् प्रकृते तु प्रथमतः स्वस्य सौम्यमुत्तितया दर्शनेनैव क्रीतं,
पश्चात् इक्षोपादनादभानदहमे जन विक्रीत इति फलितम् । कनीयामम्—
कनिष्ठम् । अतिप्रांशतया—अत्युन्नतकायत्वेन, गौरतया—गौराङ्गत्वेन च, मनशिला
शैलमिव—मनशिला—भनोद्गा, सपधातुविशेष इति यावत्, तस्य शैलमिव—
तद्व्यपस्यंतमिव तस्य तथोन्नतत्वात् मनशिलामङ्गलेन गौराङ्गत्वाच्च इति भावः ।

(२२३) अनुत्खणति ।—अनुत्खण—वैश्व्यं यमदशममित्यर्थं, यन् मानती-
कुसुमशेखर—मानतीपुष्पशरीरमाख्य (शेखरस्य अनुत्खणता विनयव्यञ्जिका कृतव्या)
तन्निभेन—तद्व्याज्जेन निजिगमिपता—निर्गन्तुमिच्छता, प्रकाशमानेन इति
भावः गुरुणा महता, दिवादिगुरुजनेन च, यशसा—कीर्त्या, शिरसि चुम्बित
मिव—न्यूनमिव कृतपुस्तनमिव च आघ्रातमित्यर्थं, पिवादिगुरुजनेन च
प्रवास गच्छता पुत्रादयः शिरसि चुम्बन्ते इति व्यवहारः । परस्परविरुद्धयोः—
अन्योन्याविरोधिनी, यौवनकालस्य सङ्गतप्रकृतिकत्वात् विनयस्य च तद्विरोधिनात्
तयोरेकभावस्याभासभवादिति भावः, प्रथमसङ्गमचिह्नमिव—प्रथमसङ्गोलनलक्षणांमिव,
भूसङ्गतकेन—भुवो सङ्गतक—सन्धेन तैत्, कथयन्त—कथयन्त, यथा भुवो मन
परस्पराविरोधेन युक्ते, तथा विनयोद्योधने परस्परमविरोधिनी सती चव स्थाप्यत इति
सुसुप्तसन्धेवनव्याज्जेन प्रकटयन्तमिव इत्यर्थं, एतेनायं युग्ममूर्ति व्यङ्गितम् ।
निश्चलाम्—अचञ्चला धीरामित्यर्थः ।

(२२४) अच्छेति ।—अच्छाच्छ—अतिमच्छ, य चन्दनरस,—यौगन्ध
रस, तस्य अनुत्खेदेन—अङ्गे प्रलेपनेन, शीतल—हिमम् । सन्निहितमिति ।—सन्निहितमं

सामन्तसद्धान्तिशान्तायाः श्रियो विशालं शशिमणिशिलापट्ट-
अयनमिव विभ्राणं, (२२५) चतुः कुरङ्गकैः, घोणावंशं वराहै,
न्कम्बपीठं महिषैः, प्रकोष्ठवन्धं व्याघ्रैः, पराक्रमं केसरिभिः,
गमनं मतङ्गजैः मृगयाक्षपितशेषैर्भौतैः उत्कोचमिव दत्तं दर्श-
यन्तं माधवगुप्तं ददृशतुः ।

प्रविश्य च दूरादेव (२२६) चतुर्भिः अङ्गैः उत्तमाङ्गेन
च गां स्पृशन्तौ नमस्कृतुः । सिन्धुनरेन्द्रदृष्टिनिर्दिष्टाम उचिता
भूमिं भेजाते । सुहृत्तञ्च स्थित्वा भूपतिः आदिदेश तौ,—

—समीपस्थितस्य, परिहितमित्यर्थ, हारस्य उपधानम्—उपवर्द्धम्, आश्रयमित्यर्थ,
हारशोभितस्य इति भावः । अन्तेति ।—अन्तेषु—असङ्घोषेषु सामन्तेषु—
अधीनराजसु यत्र सद्धानि,—सद्गुणस्य, सत्वरणमित्यर्थं तथा शान्ता—कान्ता तस्या,
श्रियो,—लक्षणा, विशाल—विस्तृतं, प्रशस्तमित्यर्थं, शशिमणिशिलापट्टअयनमिव—
चन्द्रकान्तमच्चिद्रसरफानकशय्यामिव, शान्तजनैः शीतलप्रशस्तमनस्यनीये शयित्वा
विश्रम्यते इति भावः । एतेनास्य कदाटोरस्तत्त्व प्रकटीकृतम् । सुखकरदृढाश्रये एव
शय्यते इति अनोरमाधारोऽयं रमाया विश्रान्तस्य इति ध्वनितम् ।

(२२५) चतुः,—नेत्र कुरङ्गकैः,—मृगविशेषैः, दत्तमित्यन्वयः, एवमुत्तरत्र ।
घोणावन्ध—नासादण्डम् । कम्बपीठम्—असतटम् । प्रकोष्ठवन्ध—हस्तावयववन्ध-
विशेषम् । केसरिभिः,—सिंहैः । मतङ्गजैः,—गजैः । मृगयेति ।—मृगयया
—आखेटाश्रयेण, चपिता,—नाशिता, नेत्र शेषा,—अर्वाश्रिता तैः, भौतैः,—
बन्धैः, सवानेव मृगसमुहानथं भिनाशयिष्यति, इदानीम् अस्मानपि चेत उपविष्यति इति
धिथा शङ्कित्वे इत्यर्थः । उत्कोचमिव—दृष्टविशेषमिव । एतेनास्य कुरङ्गनेत्रत्वम्, उत्त-
माङ्गत्वम्, हस्तवन्धत्वम्, पीनप्रकोष्ठत्वम्, सिद्धविक्रमत्वम्, राजगतित्वञ्च प्रकटीकृतम्, अतीव
रमणीयाकृति पराक्रान्तशायमिति भावः ।

(२२६) चतुर्भिरिति ।—चतुर्भिरङ्गैः—जातुभ्यां हस्ताभ्याञ्च इत्यर्थं, उत्तमा-
ङ्गेन—शिरसा । सा—सुवम्, अनेन पचाञ्च प्रथमान् प्रदर्शितः । सिन्ध्वेति ।—सिन्धवे
—वसन्नेन, सिन्धुशिलानेत्यर्थं, नरेन्द्रेण—राजा प्रभाकरवर्द्धनेन, हृत्वा—नेत्रेण
नेत्रसन्नयेत्यर्थं, निर्दिष्टा—प्रदर्शिता ताम्, सिन्ध्वेति हृष्टविशेषणं वा, उचिता—
श्लोच्यया, सदाट्समीपे स्रपदमर्थ्यादाऽनुसारेण उपवेशनार्हमित्यर्थं, भूमि—स्थानम्, आसन

“अथ प्रभृति भवद्गा (२२७) कुमारौ अनुवर्तनीयौ” इति ।
 “यथा आज्ञापयति देवः” इति मेदिनीदोलायमानमौलिभ्याम्
 उत्याय राज्यवर्द्धनं हर्षो प्रणेमतुः ; तौ च पितरम् । ततश्च
 धारभ्य क्षणमपि (२२८) निमेषोन्मेषौ इव चक्षुर्गोचरात्
 अनपयान्तौ, उच्छ्वास निश्वासा इव नक्तन्दिवम् अभिमुखस्थितौ,
 भुजौ इव सततपार्श्ववर्त्तिनौ कुमारयोः तौ बभूवतुः ।

(२२८) अथ राज्ययोरपि नृत्यगीतादिषु विदग्धासु सखीषु
 सकलासु कलासु च प्रतिदिनमुपचीयमानपरिचया शनैः शनः
 अवर्द्धत, (२३०) परिमितैरेव दिवसैः योवनम् आरुरोह ।

निति भाव, भेजाते—सिषेवाते, उपविशितुर्नित्यं गुरुजनानुमतस्य आसनग्रहण-
 नियमात् इति भाव । तौ—कुमारगुण-माधवगुणौ ।

(२२७) कुमारौ—राज्यवर्द्धन उपाख्यौ । अनुवर्तनीयौ—अनुसरणीयौ, ससेव-
 नीयौ इत्यथ सहजसद्भावेन इत्याशयः । मेदिनीति—मेदिना—भूमौ, दोलाय
 मानौ—विशुद्धमौ मौली—किरीटौ धन्मिज्ञौ वा ययौ ताभ्या, धरणीपृष्ठे अवनमित
 शिरोभ्यामिति भाव । तौ च—राज्यवर्द्धनं हर्षो च पितरं प्रणेमतुर्नित्यनेनावय ।

(२२८) निमेषोन्मेषौ इव—निमीननाम्नीलने इव चक्षुर्गोचरात्—दृष्टिविष-
 यात्, अनपयान्तौ—अवर्हिगच्छन्तौ निमेषोन्मेषौ यथा लदाचित् नेत्रं न त्यजत, तथा
 अचक्षुसमोषी इत्यथ । नक्तन्दिवम्—रात्रिन्दिवम् । [“चक्षुर—” (५।४।७७ पा०)
 इत्यादिना समास] अभिमुखस्थितौ—अभिमुख—मुखसमीपे, सम्मुखे इत्यं,
 स्थितौ—वर्त्तमानौ, उच्छ्वास निश्वासावपि सदैव मुखसमीपे प्रवहन्तौ वक्तते ।
 सततपार्श्ववर्त्तिनौ—निरन्तरपार्श्वचारिणौ, कृत्यसाधनाय रक्षणाय वा इति भाव, वाह
 अपि सदैव पार्श्वदेशे लभ्यते ।

(२२९) राज्ययोः,—तदाप्या राजदुहितादिषु । विदग्धासु—अतुरासु,
 मन्त्रीषु—सहचरीषु इवेति भाव, नृत्य गीतादिषु—नर्तन-गानादिषु, सखीनामिव
 नृत्य गीतादीनामपि चित्तविनोदित्वादिति भाव । कलासु—अनुश्रुतिविधासु विद्यासु ।
 [“उपचीयमान—” इत्यथ “समुपचीयमान—” इति पाठान्तरम्] ।

(२३०) परिमितैरेव—अल्पैरेव, अतिशयेन परिपालनान् इति भाव ।

निपेतुः एकस्यां तस्यां शरा इव लक्ष्यभुवि भ्रुमुजां सर्वेषां
दृष्टयः । दूतप्रेषणादिभिश्च तां यथाचिरे राजानः ।

कदाचित्तु राजा अन्तःपुरमासादस्थितो (२३१) बाह्यकक्षाव-
स्थितेन पुरुषेण स्वपस्तावागतां गीयमानामार्यामशृणोत्,—
“उद्देगमहाऽऽवर्त्ते पातयति पयोधरोन्नमनवाले ।

सखिदिव तन्मनुवर्षं विवर्द्धमाना सुता पितरम्” ॥ ५ ॥

(२३२) ताञ्च श्रुत्वा पार्श्वस्थितां महादेवीम् उत्सारितपरि-
जनो जगाद, “देवि । तदुष्णीभूता वक्त्रा राज्यश्रीः । एतदीया
गुणवत्तेव च अपि हृदयात् नापयाति मे चिन्ता । यौवनारब्ध

एकस्या तस्या—केवना रा राभ्यश्रिया, विशेषाश्रयात् इति भावः । लक्ष्यभुवि—शरव-
पिण्डे । भ्रुमुजा—राजाम् ।

(२३१) बाह्येति ।—बाह्या—वह्नि स्थिता, कक्षा—प्रकोष्ठ, “महल” इति
भाषा, तत्र श्वस्थितेन । स्वयं—आत्मनः, प्रस्तान,—कन्यादानविषयकं
प्रसङ्ग, तेन तत्र वा आगता उपरिता तां कन्यादानवशात् गीयति भावः,
गीयमाना—कीर्त्तमाना, आ १—ह्युजाति, “यस्या दृष्ट्यां मादे वादृष्टमावा
मया दृतीयेऽपि । अगादम दृतीये पञ्चदश चतुर्थके साऽऽयां ॥” इत्युक्तं वचनम् ।

यौवनपदवीमसरो मृगताया अन्तःपुराया कन्याया पितुः सदैवामङ्गित्वं प्रका-
शानुकूलं यद्वक्त्राकनेषु पुरुषमुखात् वर्धयति, उद्देगेति ।—अनुवर्षं—प्रतिवर्षं,
प्रतिवर्षं च विव माया—वह्नि गच्छन्ती, एकवत्,—अत्र यौवनोन्मेषेण, अत्र,
—अत्रवर्षवत्तु इ इति भावः, सुता—कन्या, पयोधरोन्नमनकालं—समीपेन
समये मेषोदयकाले च, पितरं जनयेतार, ररित्—पत्नी, तटमिव—इव
मिव उदरेन,—उद्देगेन व्याकुलवत्तया इत्यर्थं स प्रव महान् आवर्त्तं,—अत्रमि,
उद्देगे इव महान् आवर्त्तं तस्मिन्, यदा,—उत्—उद्गत, वेन,—एव यस्य
प्राहम महान् आवर्त्तं तस्मिन्, पातयति—नाशयति, कन्यादायो नदीवेह इव
समीपेनजनक कुल कुलध्वंसाशङ्कीयतात् इति भावः । उपमाऽनन्दार ॥ ५ ॥

(२३२) जप्त्—आप्याम्, महादेवी—वन्द्येयताभिः, उत्सारितपरिजनः—
अपसारितपरिवारवर्गः, निभृततत्त्वणाकरबन्धौचित्यात् इति भावः । तदुष्णीभूता—
प्रातःसौवशा । एतदीया—एतत्त्वन्दिनी, राज्यश्रीविशेषीत्यर्थः ।

एव च कन्यकानाम् (२३३) इन्धनीभवन्ति पितरः सन्ताप-
नस्य । हृदयम् अन्धकारयति मे दिवसमिव (२३४) पयो-
धरोन्नतिः अस्याः । केनापि कृता धर्म्या नाभिमता मे स्थितिः
इयं, यत् अद्भुतसम्भूतानि अद्भुतलालितानि अपरित्याज्यानि अपत्य-
कानि अकाण्ड एवागत्य असंसृतैर्नीयन्ते । एतानि तानि
खलु अद्भुतस्थानानि संसारस्य । सेयं (२३५) सर्वाभिभाविनी
शोकाम्नेः दाहयति, यत् अपत्यत्वे समाने जातायां दुहितरि
दूयन्ते मन्तः । एतदर्थं जन्मकाल एव कन्यकाभ्यः प्रयच्छन्ति
सलिलम् अश्रुभिः साधवः । (२३६) एतद्भयात् अकृतदार-
परिग्रहा. परिहृतगृहवसतयः शून्यानि अरम्यानि अधिशरते

(२३३) इन्धनीभवन्ति—काष्ठभूता भवन्ति । सन्तापानस्य—उद्वेगाद्ये, उद्वेगेषा
पानसात् क्रियते यदि अपानवता स्यात् तदाऽतीव दुःखमिति चिन्ताऽग्नोरिति भावः ।

(२३४) पयोधरीन्नति,—सनीद्धम, मेघोदयश्च । केनापि—अज्ञातनाया,
निश्चेति भावः, कृता—विहिता, प्रवर्तिता इत्यर्थं, धर्म्या—धर्मादनपेता, [“धर्म-
पथश्च—” (४।४।२२ पा०) इत्यादिना यत्रत्ये रूपम्] इवम—एषा, कन्याया
भक्तभवनमग्नरूपा इत्यर्थः, स्थितिः,—सर्वोद्देशः, सदाचार इत्यर्थं, मे—मम न अभिमता
—न समता न अनुमोदिता इत्यर्थः । अद्भुतसम्भूतानि—देशीत्यर्थानि, आत्मजानौत्थयं,
अद्भुतलालितानि—सम्पन्नवर्द्धितानि, अपरित्याज्यानि—परित्यक्तमयोस्थानि, अपत्य-
कानि—कन्या इत्यर्थः अकाण्डे एव—असमये एव जन्तव्ये इत्यर्थः । असंसृतैः,—
अपरिवृत्तैः, जनैरिति शेषः । (“संसारं स्यात् परिचय” इत्यमरः) अद्भुतस्थानानि—
कलदस्थानानि, (“कलदादी लान्दहनव” इत्यमरः) ।

(२३५) सर्वाभिभाविनी—सर्वान् जनान् अभिभवतीति तथेति । अपत्यत्वे
—सन्तानत्वे समाने—तुल्ये, पुत्रेण सहैति भावः । जातायाम्—उपशायाम् । दूयन्ते
—तप्यन्ते । एतदर्थम्—एतन्नियमः, दुहितुः अपानपतन्यादिदुर्भाषनाया सन्तापि-
त्यादकत्वात् यथा सा अतिसन्तापदायिनी न भवेत्, तदर्थमिति भावः । अश्रुभिः—
त्रेवजलवदंशैः, कन्यकायामुपशमावायामेव सा सन्तापकता भविष्यति न वा इत्यादि
परिधामावेत्याया धिवादिगृहजनानामश्रुभिः आर्द्रैर्भवतीति भावः ।

(२३६) एतद्भयात्—कन्यात् सन्तापनयात् अकृतदारपरिग्रहा,—अकृतीयादाः,

सुनयः । को हि नाम सहते विरहम् अपत्यानाम् ? यथा
 यथा (२३७) समापतन्ति दूता वराणां, वराकी लज्जमानिव
 चिन्ता तथा तथा नितरां प्रविशति मे हृदयम् । किं क्रियते ?
 तथाऽपि (२३८) गृहगतैः धनुगन्तव्या एव लोकहृतयः ।
 प्रायेण च सक्तु अपि अन्येषु (२३९) वरगुणेषु अभिजनमेव
 अनुरुध्यन्ते धीमन्तः । (२४०) धरणीधराणाञ्च मूर्ध्नि स्थितो
 माहेश्वरः पादभ्याम इव सकलभुवननमस्कृतो मौखरी वंशः ।

परिहृतगृहवसतय — परिहृतगृहस्थितयः, गृहानि—निजानि । अधिशरेवे—
 आशयति । अवीपनानाञ्जनवप्रतीति गृहस्थ एव आरण्याका यथाधंसखिर
 इति व्यतिरेको व्यज्यते । नाम—सम्भावनायाम्, पापाण्यहदयोऽपि न कदापि
 ज्ञथाविध केश रोदु शक्त्यादिव्याशयः ।

(२३७) समापतन्ति—समागच्छन्ति । वराकी—दीना, उपयुक्तोपायोद्भावनशक्त्यभावात्
 इति भावः । लज्जमानिव—दृष्टि भाव्यासङ्गभावनाजनितवपान्वितैव । नितराम्—
 अतिशयेन । लोकेऽपि निरतिमूलकिताना मुग्धाङ्गानां सदनाभ्यन्तरं निवृत्त
 प्रसिद्धम् ।

(२३८) गृहगतैः—गृहस्थैः, लोकहृतयः—लोकव्यवहारा, लोकावारा इदं
 धनुगन्तव्या—अनुसरणीया, संगततसामाजिकसरणुसरणे अलङ्कारान् इति भावः ।

(२३९) वरगुणेषु—वरस्य—उदीरु गुणेषु—रूपदीवनक्षुतविमयादि
 अभिजनमेव—सक्तुमेव सक्तुज्जातमेवैत्यर्थः, (“भवदभिजन स्याती जन्मपूर्व
 कुलध्वजे । कुलिःपि च” इति मेदिनी) । अनुरुध्यन्ते—अनुसरन्ति, अन्विष्यन्ति इत्यर्थः ।

(२४०) धरणीधराणाञ्च मूर्ध्नि—शिरसि स्थितं
 माहेश्वर—महेश्वरस्य—अधीश्वरस्य महादेवस्य च अथ माहेश्वरः, (“महेश्वरो महर्षी
 कथितोऽधीश्वरऽपि च” इति मेदिनी) अस्मिन् वंशे वंशो महाप्रभावा राजा
 प्राटुवभूतविति भावः पादभ्याम इव—निश्चिन्तचरण इव चरणनिक्षेप इव वीर्यं
 प्रदष्टे सुमुद्रवचन तवावस्थानाच्च, “तदभिहितो भावः द्रव्यवप्रकाशते” इ
 त्यादादिति भावः, सकलै सुवने,—तत्रासिभिरित्यर्थः, नमस्कृत—पूजित
 माननीयतया श्रेष्ठे परिगणितः समाहृतश्च इत्यर्थः, आराध्यतया अभिवन्दितश्च मौखरी
 सुखरी नाम कश्चिद्वलिपतिः, तस्य अथ मौखरः, वंशः—कुलम्, हिमालयस्य वंशः

(२४१) तत्रापि तिलकभूतस्य अवनितवर्मणः सूतः अग्रजो ग्रह-
वर्मा नाम ग्रहपतिरिव गां गतः पितुं अन्यूनो गुणैः एनां
प्रार्थयते । यदि भवत्या अपि मतिः अनुमन्यते, ततः तस्मै
दातुम् इच्छामि” इति उक्तवति भर्तारि दुहितस्त्रेहकातर-
तरहृदया साशुलीचना महादेशी प्रत्युवाच,—“आर्य्यपुत्र !
(२४२) संवर्द्धनमात्रोपयोगिन्यो धात्रीनिर्विशेषा भवन्ति खलु
मातरः कन्यकानाम् । दाने तु प्रमाणम् आसा पितरः । केवलं
(२४३) कृपाकृतविशेष. सुदूरेण तनयस्त्रेहात् अतिरिच्यते
दुहितस्त्रेहः । यथा यावज्जीवम् आवयो (२४४) न आर्त्तितां
प्रतिपद्यते, तथा आर्य्यपुत्र एव जानाति” इति ।

यथा महर्षरेण पादुत्याम कृत तथा सर्वेषा भूयतामुररि वशीत्य पादान्वासीऽकारि,
सर्वेषा राजकुलिन्य एतत गरिष्ठमिति तावद्यम् ।

(२४१) तत्रापि—तस्मिन् वशीत्य इत्यर्थं, तिलकभूतस्य—सुलाटालहारभूतस्य,
अवनितवर्मणः,—तदाख्यस्य वृषते मनु अदज्ञ—च्छेदपुत्रा यदपतिरिव—सूर्य इव,
(“सूर्यध्यायमादित्य । विभावसुर्वहपति —” इत्यमर) गां गतः,—सर्गस्य,
दिविष्य इत्यर्थं अन्वयः,—भुवमवतीर्णं, (“स्वर्गपुपयवागवज्जदित्तनेवहृषिभूजनि ।
मन्वन्त्या स्त्रिया पठि गी” इत्यमर) पितुं—अवनितवर्मण इत्यर्थं, अन्यून,—
अहीन तुल्य इति यावत् यथावदाहत्यादिभि इत्याशयः । एना—मातृश्रियम् ।

(२४२) सर्वज्ञेति।—सर्वज्ञ—परिपोषण, तदादे—तदेवेत्यर्थं उपधीग,
—व्यापार, प्रयोजनमित्यर्थं अस्ति आसामिति तर्थाज्ञा । धात्रीति । धात्री—
उपमादका तस्या निर्विशेषा,—विशेषरहिता, धात्रीसदृश इत्यर्थः । प्रमाण—
प्रमातर, निर्वेतार इत्यर्थं, एतासा पितृपादा एव दानादौ कर्तव्याकल्पनविशेषकारिण
इति भावः ।

(२४३) कृपेति । कृपया—अनुकम्पया, सर्वभवनगतमनाद्रिदितभाविच्छेद-
जनित्येति भावः, कृत, जन्त, विद्य — धारण्य यस्य सदाभूत । तनयस्त्रेहात्—
पुत्रोत्तमस्य इत्यर्थं, अतिरिच्यते आतरिक्ततया म्योऽने इत्यर्थः ।

(२४४) आर्त्तिता मन पीडाले न प्रतिपद्यत—न प्राप्नोति न मन पीडा जन्ध-
तीवरे, दुहितस्त्रेह इति शेषः । [“न आर्त्तिताम्” इत्येव “आर्त्तिताम्” इति

राजा तु (२४५) जातनिश्चयो दुहितृदानं प्रति समाह्वय
सुतो अपि विदितार्थो अकार्षीत् । (२४६) शोभने च दिवसे
अहवर्भशा कन्यां प्रार्थयितुं प्रेषितस्य पूर्वागतस्यैव प्रधान-
दूतपुरुषस्य करे मर्चराजकुलसमक्षं दुहितृदानञ्जलम अपात-
यत् । (२४७) जातमुदि कृतार्थे गते च तस्मिन्, आसन्नेषु च
विवाहदिग्घेषु, (२४८) उद्दामदीयमानताम्बूनपटवासकुसुम
प्रसाधितसर्वलोकं, (२४९) सकलदेशादिश्रुमानशिल्पिसार्था-
गमनम्, अवनिपालपुरुषगृहीतसमग्रग्रामीणानीयमानोपकरण

पाठेऽपि,—स एवायं । “आर्चिता” इति पाठे तु,—आर्चिता—दुःखभाव,
प्रतिपद्यते—जायते, यादृशिन कर्मणा अथाभिर्यावज्ज व श्रेष्ठितव्य तदार्यपुत्र
जानात्येव अतो विविच्य क्रियता, यथा परिणाम विरसी न भवेत् इति भाव] ।

(२४५) जातनिश्चय — कृतनिश्चय निश्चितमतिरिच्यर्थं । विदितार्थो—
ज्ञातार्थो, तयो प्रातवयस्कृतया निववदुपचरणाहंस्वात्, “प्राप्ते तु धीऽग्नी वर्षे पुत्र
निववदाचरित” इति नीने इति भाव ।

(२४६) शोभने—पुत्रे । दुहितृदानञ्जल—दुहितु दानाय—समर्पणाय, अहवर्भंशे
सम्पदानाय इति भाव, जलञ्ज अपातयत्—प्रायच्छत्, वाग्दानविधानेनेति भाव ।

(२४७) “जातमुदि” इत्यस्य “आसीत् राजकुलम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।
जातमुदि—जातदिवसे । कृतार्थे—सत्यसम्बन्धरेन्दुस्त्रीकारान् सिद्धागमनप्रयीजने इत्यर्थः ।
आसन्नेषु—सन्निहितेषु ।

(२४८) राजकुल विप्रिनष्टि, उद्दामेति ।—उद्दामम्—अवातरितमिति यावत्,
दीयमानेन—अयंमाशेन, ताम्बूनेन—पर्णेन, पटवासेन—पिष्टातेन, मन्त्रद्वयमिदं
इत्यथ कुसुमेन—पुष्पेण च, प्रसाधिता,—अनङ्गता कन्यानिता वा, सर्वे लोकाः,
—जना यस्मिन् तत, महत्कर्मणि तथा प्रसाधननियमात् इति भाव ।

(२४९) सकलेति ।—सकलेभ्यः—सर्वेभ्यः देशेभ्यः,—स्यानेभ्यः, जनपदेभ्यः
इत्यर्थं सकले देशैर्वा, आदिग्यमानम्—आशयमानम्, अत्रमन्त्रमानमिति यावत्
शिल्पिसार्थाणां—काहकान्निममुद्गानाम्, आगमनम् अर्पणविर्यच्छिन् तत्, महार्च
रत्नमभ्यादिनिर्भावाय इति इत्ययम् । अवनिपालेति ।—अवनिपालपुरुषे,—राजपुरुषे,
राजनिपुणकवीवाध्यवादिभिरित्यर्थं, गृहीता,—आदर्ता, समया,—समस्ता, दाम्नी-

- सम्भारं, (२५०) राजदौवारिकोपनीयम्नानिकनृपोपायनम्,
 (२५१) उपनिमन्वितागतवन्धुवर्गसंवर्गेष्व्यप्रराजवल्लभं,
 (२५२) स्वधमधुमदप्रवण्डचर्मकार करपुटोलालितकोष्पटु-
 विघट्टनरथन्मङ्गलपटहं, (२५३) पिष्टपञ्चाङ्गलमण्डमानो-
 लूखलमुसलशिलाद्युपकरणम्, (२५४) अशेषाशामुखावि-

शाना—जानपदानां, शानौशैरां शानीयमाना, — उपस्थाप्यमाना, प्रदीयमाना इत्यर्थः;
 उपकरणसम्भारः,—कार्यसाधनाङ्गसामग्रीसङ्घया यस्मिन् तत ।

(२५०) राजिति ।—राजदौवारिके,—राज्यं पाररक्षिभिः, उपनीयमानानि
 —सदृशमाणानि चनेकेषां—वस्त्रा, वृषाणां—राशा, सामन्तानां निमन्विता-
 षास्तेति भावः, उपायनानि—उपट्टौकनानि यस्मिन् तत ।

(२५१) उपेति ।—उपनिमन्विता,—कन्याविवाहकियाद्युपमाधानार्थं सादर-
 माहता, अत एव शयता,—उपस्थिता, ये वन्धुवर्गा,—बन्धुवर्गसमूहा, —षां
 संवर्गेष्वयं—सङ्घेष्वयं, संवर्गैर्नास्तीति यावत्, ज्वरा,—व्याधता, राजवल्लभा —
 राज्ञा नियुक्ता तदिवज्जग्राह्यत्वा यत् तत ।

(२५२) लभति ।—लब्धेन—प्राप्तेन, प्राप्य पीतेनेति यावत्, मधुना—मद्येन यो
 मद —उत्तमं तेन प्रवण्डा,—मद्यपानजनितस्फूर्त्ता कायतत्परा इत्यर्थः, मद्यपानेनेव
 नीचानामानन्दोद्दधात इति भावः, ये चर्मकारा,—वाद्यकरा इति यावत्, तथा कर-
 पुटिन—पाविपुनलेन, उल्लालित,—धृत, य कोष्प —शब्दमण्ड, (“कोष्पी वीथादि-
 शादनम्” इत्यमर) तस्य पटुना—नैपुण्यसदृशतेन इति यावत्, विघट्टनेन—ताडनेन,
 रत्नत,—ध्वजत मङ्गलपटहा,—आभ्युदयिकानकाक्षराद्यभेदा यस्मिन् तत ।

(२५३) पिष्टेति ।—पिष्टानाम्—आतर्पणानां “पिष्टुलि” इति बहुभाषया
 प्रसिद्धानाम् आर्तिपनद्रव्यभेदानामित्यत्र, इन्द्राकुटुम्बगीरीशनातल्लक्ष्मीदिकृतानाम्
 इत्यर्षीं वा, पञ्चानाम् अङ्गुलीनां समाहारः पञ्चाङ्गुलं तेन, [“सङ्ग्राहपूर्वीं दिग्म्”
 (२।१।५२ पा०) इति समासे “स नृपसक्तम्” (२।१।१० पा०) इति नृपसक्तम्,
 “दिग्गुरेक—” (२।१।१ पा०) इत्यादिना एकावदनञ्च, तत “तन्मुह्यसङ्कुल”
 (५।५।२२ पा०) इति सूत्रेण समासलोपः] पञ्चाङ्गुलमृद्वीनिपिष्टेन इत्यर्थे मन्त्र-
 मानानि—अलङ्कितमाधानि, उलूखलमुसलशिलादीनि—तदास्त्रधात्यादिकण्डनमाधनानि,
 उपकरणानि—माङ्गलिकद्रव्यसमूहा यत् तत, दीशकुलचारनिबन्धना इति भावः ।

(२५४) अशेषेति ।—अशेषां—सर्वांशान्, आशानां—दिशा, मुञ्चिष्य,—

भूम-चारण परम्परा-पूर्यमाण-प्रकीर्ण-प्रतिष्ठाप्यमानेन्द्राणीदेवत,
 (२५५) मितकुसुमविलेपनवसनसत्कृतैः सूत्रधारैः आदीयमान
 विवाहवेदीसूत्रपातम्, (२५६) उल्कूर्ध्वककरैश्च सुधाकर्परस्वभ्यैः
 अधिरोहणीसमाहूतैः धवैः धवलीक्रियमाणप्रासादप्रतोली-
 प्राकारशिखरं, (२५७) द्रुक्षुल्लात्यमानकुसुमसम्भाराभ्यःप्लव-

चनरानेभ्यः इत्यर्थे आविर्भूतानाम्—आगतानां चारणानां—कुशीलवानां, गट-
 विशिष्टाणामित्यर्थे सत्कृतं प्रशस्तिकृतं कामामिति यावत्, परम्परामि,—समुद्रे,
 पूर्यमाणेषु—भियमाणेषु प्रकीर्णेषु—कलाविशेषेषु, प्रतिष्ठाप्यमाना—प्रतिष्ठा नीयमाना,
 इन्द्राणी—ग्रन्थी एव, देवता—उपनिषद्निवारिणीति भाव यद्यपि तत् सर्व-
 वरादिचीमकारिण श्रव्या विनाशने इति प्रसिद्धे ।

(२५५) सितति ।—सितेन—सुधेण कुसुमेन—पुर्येष, विलेपनेन—कीर्णण-
 यानुलेपनद्रव्येण, वसनेन—वस्त्रेण च, सत्कृता,—सम्पन्नता, तै, सूत्रधारैः,—सूत्र-
 धारिणि, आदीयमानेति ।—आदीयमान—क्रियमाण इत्यर्थे, विवाहवेद्या,—विध-
 द्धार्या—परिणयार्था, वेदी—परिष्कृता भूमि मन्त्रविशेष इत्यर्थे, तस्या, तद्विर्माणार्थ-
 धिति भाव, सूत्रपात,—सन्तुष्टिवाच समग्र विद्वत्तन्निर्णयार्थमिति भाव यत्र तत् ।

(२५६) उल्कूर्ध्वककरैः—उल्कूर्ध्वकानि—“कश्चिक” इति ख्यातानि “राजमिषि”
 इत्याख्यया प्रसिद्धाया प्रासादादिनिर्माणकारणम् इत्येकाग्रद्विनिर्माणसाधनानि अस्यापि
 इत्यर्थे, करेषु—उभयेषु येषां तै, यथा—उल्कूर्ध्वका,—उत—उत्थोलिता, तश्चिका,
 —तुलिका, “कुर्वि” इति ख्याता कुसुमेणसाधनद्रव्यविशेषा इत्यर्थे, (“कश्चिक”
 श्चिकायाश्च तुलिकायाश्च कुर्वि” इति मेदिनी) करेषु येषां तै । सुधेति ।—सुधानां—
 सुधुर्णव्यालेपनद्रव्याणां, कर्परा,—भाजनानि अन्वेषु—अस्येषु येषां तै । अधिरोहणी-
 सपाहूतैः—अधिरुह्यते अनेति अधिरोहणी—निषेधि, “सिद्धी” इति भाषा,
 (“नि षेधित्तद्विरोहणी” इत्यमर) [“अधिरोहणी” इत्यत्र “अधिरोहणी” इति पाठःकरम्]
 तां सनाहूता—अपिहिता तै, धवै,—जरे, (पतिश्रास्त्रिनरा धवा, इत्यमर) ।
 धवलीति ।—धवलीक्रियमाणाणि—श्रेतीक्रियमाणाणि, सुधुर्णवपनेनेति भाषा, प्रासादा,—
 राजभवनानि, प्रतोल्या,—रथ्या, (“रथ्याप्रतोलीविशिष्टा” इत्यमर) प्राकार—
 प्राचीराण, प्रतोलीप्राकारा—मार्गपार्श्वेणप्राचीराणि इत्यर्थे वा, तेषां शिखराणि—
 अन्धारा यत्र तत्, महीकवादे प्रासादपशदिपरिष्करप्लविवमदर्शनात् इत्याशयः ।

(२५७) द्रुक्षुति ।—द्रुक्षानां—द्रुक्षुताया, चारणानां—श्रेतीक्रियमाणानां,

पुररज्यमानजनपादपङ्कर्व, (२५८) निरुप्यमाणयोतुकयोग्य
 मातङ्गतुरङ्गतरङ्गिताङ्गर्न, (२५९) गणनाऽभिवृत्तगणकगणगृह्य
 माणलम्नगुण, गन्धोदकःऽहिमकारमुखप्रणालीपूर्यमाणक्रीडा
 वापीसमूह, (२६०) हिमकारचक्रप्रक्रान्तघाटकघटनटाङ्कार
 वाचालितालिन्दकम्, (२६१) उत्थापिताभिनवभित्तिपात्य

कुमुदसम्भाराणा—महारजनपुष्पाश्चरघ्नद्रव्यविशेषाणा ["स्यात् कुमुदं वाङ्गाशखं मह-
 वजननिष्पि" इत्यमर । "कुमुद—इत्यम" कुसुम्भक—इति पाठे—कुसुम्भक—पद्मक,
 वेपथालस्य] च्छं सु—जलपु श्रवपूरणं पुतगतपरस्परया पुन पुनरुत्पत्त्य गमनागमनेक
 इति यावत् रज्यमाना—चिद्यताया जनानां पादपङ्कवा—चरणाङ्गुलान् शङ्खिन् तत्

(२५८) निरुप्यमाणेति ।—निरुप्यमाणैः,—उपलम्न भवध व्यनाथे यौतुक
 योग्यैः,—विवाहेषु कन्या-वरो च इत्य सन्निधिम् दद्य वस्तु यौतुक ["यु भियुषी"
 इति धातो "उवादीनां वस्तुम्" (३३१ पा०) इति सञ्ज्ञेण दीना वाङ्गुलकात्
 "।सत—" (उ० १ पा० ६८ सू०) इत्यादिना तुति उवादादश् कणि च निष्पन्नम् ।
 "यौतुक" इत्यव "यौतुक इति पा०ऽपि स एवा"] तस्य योग्या—उपयोग्य
 सैः, मातङ्गै—हृदिभ, तुरङ्गै—अथय तराङ्गानि—सङ्घाततरङ्गाणि इव लल्य
 भाणनि इत्यथ अङ्गानि—चत्वारिणि यस्मिन् यस्य वा तत् ।

(२५९) गणनेत ।—गणनाग—लघु नक्षत्रा इत्यथ चम्पुज्ञैः,—अभि-
 नावटे, गणकगणै—दहाधार्थं सङ्घमाणा विचार्यमाणा लघुस्य—विवाह
 कालोदितमेवादिराशे गुणा—उचर्षां वाचनं तत्, उवाश्लघात् माङ्गलिकीप-
 यीरान् इति भावः । गन्धोदकेति ।—गन्धोदक—सुगन्धधारीत्यथ वक्षतीति गन्धो
 दकवाङ्मिनी या मकरमुखी—मकरस्य इव मुखं यस्या तथाभुता प्रणाली—जल
 नि सरथमार्ग, तदा पूर्यमाणा—भियमाणा, क्रीडावापीना—ज्वहारसरसौन,
 समूहा यस्मिन् तत् । वाङ्गादिपूरवाथे मकरमुखी प्रणाली क्रियते तत्रे ।

(२६०) हिमकारति ।—हिमकाराणा—स्रष्टकाराणां चक्र,—इन्द्रे प्रक्रान्त
 —प्रारब्धं यत् घाटकानां—स्रष्टाणां घटनम्—अलङ्कारादिनिष्कांशमित्यथ, तस्य
 टाङ्कारै—अनिश्चितैः, वाचालिता—अभिज्ञता, अलिन्दका—व उवादिप्रदीप्त
 निशया यस्मिन् तत् ("प्रघाणप्रचक्षालिन्दा बहिहारप्रकाशकं" इत्यमर) ।

(२६१) उत्थापितेति ।—उत्थापिताभ्य,—उत्थिताभ्यः, यथिताभ्य इत्यथ,

मान बहलबालुकाकण्टकालीपाकुलालेपकलोकं, (२६२) चतुर-
चित्रकरचक्रवाललिख्यमानमङ्गल्यालैख्यं, (२६३) लेप्यकार-
कटस्त्रकक्रियमाण-सुन्मयमीन कूर्म-मकर--नारिकेल कदली पूग-
हृत्तकं, चित्तिपालैश्च स्वयमावदकक्ष्यैः स्वाम्यर्पितकर्मशोभा-
सम्पादनाकुलैः सिन्दूरकुट्टिमभूमीश्च मसृणयद्भिः (२६४) विनि-
हितसरसातर्पणहस्तान् विन्ध्यस्तालक्तकपाटलांश्च घृताशोक-

अभिनवाभ्य भित्तिभ्य, —कुर्शभ्य, पात्यमाशानाम्—अथ चिप्यमाशानां, बहलानां—
प्रभूतानां बालुकानां—सिकतानां, कण्टका, —तीक्ष्णकष्या इत्यर्थे, तीक्ष्णान् आलेपन
—लेपनेन, सप्तर्षेण इत्यर्थे, आकुला, —चचना, आलिपका, —लेपनकारिण, लोभा
संश्लिप्तं तत्, बालुकापतनेन चतुरीषशङ्कया प्रत्यपनान्तरायात् इति भाव ।

(२६२) चतुरेति ।—चतुरैः, —निपुणैः, चित्रकराणाम्—आलेप्याङ्कानां,
चक्रवालैः,—इन्दैः, मण्डलैरित्यर्थं, (“चक्रवालानु मण्डलम्” इत्यमर) लिख्यमानानि
—चित्रीयमाणानि, मङ्गल्यानि—मङ्गलकार्यं हितानि, आलिख्यानि—चित्रपटां,
लोकपालादिचित्राणि इत्यर्थे यस्मिन् तत् ।

(२६३) लेप्यकारान् ।—लेप्यकाराणां—वभिकाशिल्पिणां, कटस्त्रकैः,—समूहे,
क्रियमाणानि—घञ्यमानानि सुन्दरानि—सन्निवृत्तानि [“प्रत्यये भाषायां नित्यम्” (वा०)
इति यरोऽनुनासिकत्वम्] मीनकूर्ममकरनारिकेलकदलीपूगहृत्तकाणि—तत्तत्समूहा यव
नन् मारुतिकाङ्गत्वात् इत्याशयः । सिन्दूरकैः,—राजसि, आबद्धकक्ष्यैः,—बद्धपरिकरै
इत्यर्थे स्वामीति ।—स्वामिना—प्रभुणा, समाजैत्यर्थं, अर्पितानां—दद्यात्, अक्षभाराणा
मित्यर्थं, कषणां—कार्याणां, शोभासम्पादने—ह्रीष्टवनिधाने, आकुला,—व्यापता
कैः, सिन्दूरकुट्टिमभूमी,—सिन्दूररक्षिता कुट्टिमा,—तलदेशा यस्यां तथाभूता, भूमी
—प्रदेशान्, मसृणयद्भिः—चिकुणौकुब्जि ।

(२६४) विनिहितेति ।—विनिहिता, —वि—विशेषेण निहिता,—
अर्पिता, सरसा,—आर्द्रा, आतर्पणहस्ता,—पिष्टहस्ता, इच्छन्तीतमङ्गला
लेपनानि येषु तान्, (“आतर्पणं शीघ्रमेव स्यात् मङ्गलात्पवनेऽपि च” इति मेदिनी) ।
विन्ध्यस्तेति ।—विन्ध्यसेन—निहितेन, अलक्तकेन—लाधारसेन, पाटला,—वक्तवर्णा
तान् । घृतेति ।—घृतानाम्—आवाणां, [उपधातोः ऋप्रत्यये “श्रीदरादीनि—”
(२ । १ । ३१ पा० इत्यादिना सिद्धि] अशोकान्—तदास्वरूपपञ्चशोकाञ्च,

पल्लवलाञ्छितशिखरान् (२६५) उद्वाहवितर्हिं काम्तम्भान्
उत्तम्भयद्भिः प्रारब्धविविधव्यापारम्, (२६६) आ सूर्योदयाच्च
प्रविष्टाभिः, सतीभिः, सुभगाभिः, सुरूपाभिः, सुवेशाभिः, अवि-
धवाभिः, सिन्दूररज्जोराजिराजितललाटाभिः, बधूवरगोत्रग्रहण-
गर्भाणि श्रुतिसुभगानि मङ्गलानि गायन्तीभिः, (२६७) बहु-
विधवर्णकादिग्धाङ्गनीभिः, ग्रीवामूत्राणि च चित्रयन्तीभिः,
चित्रपत्रनतालेख्यकुशलाभिः, कलशांश्च धवलितान् शीतल-

पद्भवे, — किसलपदे लाञ्छितानि — अलङ्कृतानि, शिखराणि — अशाधि शेषा तान्,
विवाहादौ तथाऽलङ्करणनियमादिति भावः ।

(२६५) उदाहृतेति । — उदाहृतिर्दिका — विवाहवेदिका (“साहितर्हिन्दु
वेदिका” इत्यमरः) तस्या सभा, — स्पर्शा, चन्द्रातपस्यव्यापनाहौ इति भावः तान्
उत्तम्भयद्भिः, — उत्तमयद्भिः, [“उद् द्या-सम्भो —” (८ । ४ । ६१ पा०) इत्यादिना
सकारस्य पूर्वसवर्णे सकारे “खरि च” (८ । ४ । ५५ पा०) इति चर्चे रूपम्] ।
प्रारब्धेति । — प्रारब्धा, — प्रकाला, विविधा, — बहुव्य व्यापारा — कर्माणि यत्
तन् । अधीनानां चित्तपानानाः मद्भोक्तवे सम्भोगमनादौ अत्रविमवेष्टादयः साह
जिकतया उपवर्णिता इति समाधेति ।

(२६६) आ-सूर्योदयात् — सूर्योदयमारभ्य । सुभगाभिः, — पतिवद्भगाभिः ।
अविधवाभिः, — सतीकाभिः विधवान्-मुशाहादिमङ्गलकर्माणि योगदानव्यभोकाचार-
विरुद्धादिति भावः । सिन्दूरैति । — सिन्दूराणां रज्जोराजिभिः — परागसमूहे राजिता,
— अचङ्कता ललाटा — भालदेशा यासा ताभिः । शिविति । — बधूवरयोः — लला-
तामाधो, गोवस्य — नाशः गृह्यम् — उच्चारणमित्यर्थः, गर्भे — मञ्जी शेषा तानि,
श्रुतिसुभगानि — कर्षसुखजनकानि इत्यर्थः, सञ्जनादृतपुरातनाचारयोगादिति
भावः ।

(२६७) बहुविधेति । — बहुविधे — नानाप्रकारे, वर्णके, — रङ्गनद्वये, हरि-
द्रादिभिरित्यर्थः आदिग्धा — आलिप्ता, बहुल्यं यासा ताभिः, ग्रीवामूत्राणि —
ग्रीवाभ्रनमूत्राणि, चित्रयन्तीभिः, — रङ्गयन्तीभिः । चित्रेति । — चित्राणि — मनो-
हानि पत्रनतालेखानि — पत्राणां लतालाञ्छ अङ्गानि इत्यर्थः, तेषु कुशलाभिः,
— निपुणाभिः । धवलितान् — श्वेतीकृतान्, आनन्दपनादिना इति भावः, शीतल-

शालाजिरश्रेणीय मण्डयन्तीभिः, (२६८) अभिन्नपुटकार्पास
तूलपल्लवाद्य वैवाहिककङ्कणोष्णसूत्रसन्नाहाद्यं रञ्जयन्तीभिः,
(२६९) बलाघृतघनोक्तकुङ्कुमकल्कमिश्रिताद्य अङ्गरागान्
लावण्यविशेषकृन्ति च मुखालेपनानि कल्पयन्तीभिः, कङ्कोल
मिश्रा सजातीफलैः स्फुरत्स्फूर्तिस्फटिककपूर्वशकलखुचि

शालाजिरश्रेणीय—शैतलमहाङ्गनसमूहार्थ अपकशरावसमूहाद्य वा, [“श्याकरावन्तु
मासिक” शालाजिर.” इति विकारण्डशेष । “शैतलशालाजिर—” इत्यत्र “शैतल
शाराजिर—” इति पाठे—शैतलम्—अपकमित्यर्थं, शाराजिर—शरावमित्यर्थं,
केचित्तु “शाराजिर—शारवम्” इति व्याख्यानयन्ति] मण्डयन्तीभिः,—
अनदुर्व्यतीभिः, दशाचारादरात इति भावः ।

(२६८) अभिन्नेति ।—अभिन्नानि—अविदलितानि पुटानि—आवरणानि
येषां तेषां कार्पासतुलना पल्लवा—किसलयः तान्, [“कार्पासतूल—” इत्यत्र
“कर्पासतूल—” इति पाठोऽपि स एवार्थः । केचित्तु “अभिन्नपुटं वशादिमद्यशुष्कोष्ण
पाटलाकृतिजालकैः क्रियते तच्छिद्रान्तरपूरणाय कर्पासतूलपल्लवा रञ्जयेन्” इति
व्याख्यं] । वैवाहिकेति ।—वैवाहिक—विवाहाय हित विवाहाय इदं वा यत्
कङ्कण—हस्तसूत्रं तस्य ऊर्णान्वाण्य—मेधादिस्त्रीमतत्वेन, तेषां सन्नाहा,—सन्ना
तान् रञ्जयन्तीभिः,—रञ्जनद्रव्येषु चित्तीयमीषाभिः ।

(२६९) वनति ।—बलाघृत—बला—बन्धशब्दपुष्पाख्या ओषधिः, यथा,—बला—
शाल्यालकाद्य सुपजातीय ओषधिविशेष, सत्यज्ञं घृतं, इत्यर्थं क्रियमाणमिति भावः
[बलाघृत—” इत्यत्र “बलाशनाघृत—” इति पाठे,—बलाशना—पुष्पाख्यौषधिरित्यर्थः]
तेन घनीकृता,—सान्द्रीकृता, कुङ्कुमानां कल्का—पिटकुङ्कुमानि इत्यर्थः ; यथा—
बलाघृते घनीकृता,—प्रधुरमात्रेण प्रचिता इत्यर्थं, ये कुङ्कुमकल्का,—काङ्गीरजस्य
किञ्चन्का तैः मिश्रिता तान् । लावण्यविशेषकृन्ति—कानिनिविशेषकराणि इत्यर्थं सुखा
लेपनानि—मुखरञ्जनसाधनानि, द्रव्याणि इति शेषः, कल्पयन्तीभिः—रञ्जयन्तीभिः,
विवाहादौ सद्रश्मन्तुष्वन् स्रेहमसृणीदर्शनान्वापनादिषु सुवभाविशेषाद्य समादरे क्रियते
इति सनानेन व्यवहार इति भावः । कङ्कोलमिश्रा—कङ्कोलैः—वनकपूर्वैः, गन्धद्रव्य
विशेषे इत्यर्थं, मिश्रा,—सवलितः, सजातीफला—जातीफलसन्निताः, स्फुरदिति ।
—स्फुरता—राशता, स्फूर्तिता—बहुलानां, स्फटिककपूर्वाणां—स्फटिककवह्निमाणाणां

तान्तरालाः लवङ्गमाला रचयन्तीभिः समन्तात् सामन्तसौम-
न्तिनीभिः व्याप्तं, (२७०) ब्रह्मविधभक्तिनिर्माणनिपुणपुराणपौर-
पुरन्धिब्रह्ममानैः बह्वैश्च आचारचतुरान्तःपुरजरतीजनितपूजा-
राजमानरजकरव्यमानैः रत्नैश्च उभयपटान्तलग्नपरिजनप्रेङ्खो-
लितैः क्षायासु शीथ्यमाणैः शुष्कैश्च (२७१) कुटिलक्रमरूपक्रिय-
माणपल्लवपरभागैः अपरैः आरब्धकुङ्कुमपङ्कस्थासकच्छुरणैः अपरैः

कूर्पूरभेदानां, ["स्फटिककूर्पूर—" इत्यत्र "स्फटिककूर्पूर—" इति पाठेऽपि स एवार्थः]
शकनै—खण्डै, खण्डितम्—आकीर्णम्, अनारालम्—अवकाश, सधर्दय इत्यर्थः
यासा ता लवङ्गमाला,—लवङ्गपुष्परचिता सज, रचयन्तीभिः,—रचयतीभिः ।
सामन्तसौमन्तिनीभिः,—अधीनराजाना वधुभि ("नारी सौमन्तिनी वधु" इत्यमर)
व्याप्तम्—आकीर्णम् । सामन्तसौमन्तिनीत्वत् "मन्" इत्यचरयो सङ्गत्साम्यात् इत्यनुपास ।

(२७०) बहुविधेति ।—बहुविधा—त्रिविधा, भक्ति,—विच्छिन्ति, रक्षण
विशेष इत्यर्थं तस्या निर्णयि—रचने, निपुणा,—पठव, पुराणा,—स्वदिरा,
पौराणो—पुरवासिना गृहस्थानाम् इत्यर्थं, पुरन्ध्रय—कुटुम्बिन्व, प्रतिपुत्रपौत्रादिमन्त्र
गृहिण्य इत्यर्थं, ("स्वाप्तु कुटुम्बिनी । पुरन्धी" इत्यमर) [इत्यान्तोऽपि पुरन्धि
शब्दो विद्यते, तथा हि,—पुरोपपटात् चौरादिकात् धृधातो 'सन्नाया भृतृङ्जि
धारिषद्वितपिदम् " (३ । २ । ४६ पा०) इति खवि मुम "विद्वीरादिभ्य" (४।१।४३
पा०) इति ङीष् "श्रुदरादीनि—" (६।१।१०२ पा०) इत्यादिना तस्य आकृति
रणत्वात् नृणाभाव, ङीष् पाचिको ऋस्य इति सिद्धम्] ताभि ब्रह्मयाना,—सङ्गृह्य
नाणा तै, वङ्गैः,—सङ्गृह्य एकव भूपीकृतैरित्यर्थं. आचारिणु
—कुलोचितेषु व्यवहारेषु चतुरा,—निपुणा, या अन्त पुरजरत्य,—अधरीधस्यङ्गदा,
ताभि जनितायाम्—अनुष्ठिताया, पूजाया—देवाराधनकक्षि, राजमाना,
—शीममाना रजकेन—वस्त्ररञ्जकजातिभेदेन च, रच्यमाना,—रत्नौकियमाणा,
कुलाचारानुसंधाराग्रश्चिता वा तै । रत्नै,—इत्यर्थे, कुलाचारोचितरामेर्वा,
उभयैति ।—उभयो पटान्तयो,—असनप्रान्तयो, लघा,—सङ्गा, पटप्रान्तधारिण्य
इत्यर्थं, ये परिजना,—परिवारा तै प्रेङ्खोलितै,—सञ्जालिये, क्षायासु—अनातपेषु,
शीथ्यमाणै,—शोष नोथमानै, चातपे शोषणेन वर्णविक्रमिषम्याद्वनयेति भावः ।

(२७१) कुटिलेति ।—कुटिल,—भङ्गिभुक्त, क्रम,—परस्परविन्यास,
येषा तादृशं, द्वयै,—प्रकारभेदे, क्रियमाणा,—सम्याद्यमाना, पल्लवानामिव—

उद्भुजभुजिष्यभज्यमानभङ्गुरोत्तरीयैः क्षीमैश्च वादरैश्च दुकूलेश्च
 लालातन्तुजैश्च अंशुकैश्च नेत्रैश्च निर्मोकिनिभैः अकठोररन्ध्रार्भ-
 कोमलैः निखासहार्यैः स्पर्शानुमेयैः वासीभिः सर्वतः स्फुरद्भिः
 इन्द्रायुधसहस्रैः इव सञ्छादितम्, (२७२) उज्ज्वलनिचोल-
 कावगुण्डमानहंसकुलैश्च शयनीयैः तारामुक्ताफलोपचीय-

किञ्चनयानामिव, परभागा,—उत्कर्षा, प्रान्तभागा वा येषां तैः [प्रान्तकीर्षवर्षा
 नयवादी महाहंसकुलकुचनपटुभिः सेवकैः बीजलीदयन्त्रादिभिः हस्तैरपि स्वताप-
 मन्नायाङ्कतिवशाद्भिषकुञ्चनप्रकारा क्रियन्ते प्रतुष्टप्रमुपदत्तपरितीविक्रमाप्रये इति
 भावः । उरमा, उरति, उमरीरवेधम्बंशस्यमाभ्यात्] अपरैः,—अन्यजने आरभ्येति ।
 —आरब्धानि—कक्षे पठन्तानि, कुडुमपदस्यासकैः—कुडुमपदवचसांभिः, एष्टकुडुम
 विन्यासेरित्यर्थः, (“चसां तु चाशिस्य स्यासक” इत्यमरः) हुरणानि—रञ्जनानि येषु
 येषां वा तैः । उद्भुनेति ।—उत्—उद्भता, भुजा—वाहव येषां तैः, चरित्यहमुजै
 रित्यर्थः भुजिष्यै,—किङ्करैः, भज्यमानानि—आभुषीक्रियमाणानि, मुष्टिदानप्रयोगैः
 कुक्षितोक्रियमाणानि इत्यर्थः अत एव भङ्गुराणि—भङ्गिमनि, उत्तरीयाणि—
 उत्तरासङ्गानि तैः, क्षीमैः—क्षुमा—अतसी तविकारे, वादरैः,—वदर—
 काषांसी तद्भैः, काषांसेरित्यर्थः, (“तुङ्गिकेरी समुद्रान्ता काषांसी वदरेति च
 इत्यमरः) दुकूलैः,—शुक्लवसनैः, सुचिक्रणवस्त्रैरित्यर्थः, (“दुकूलं शृण्वस्त्रे स्थात् क्षीमे
 च” इति मेदिनी) लालातन्तुजैः,—कौश्ल्यैः अशुकैः,—शुक्लवसनभेदैः, (“अशुकं
 शुक्लवस्त्रे स्थात् वस्त्रमाचोत्तरीयजे” इति मेदिनी) नेत्रैः,—वसनविशेषैः, [निघांती
 “दावनी—” (३१२१२२ पा०) इत्यादिना वृत्ति रूपम् । “नेत्रं मधिराजं वस्त्रभेदे
 मूलं द्रुमस्य च” इति मेदिनी] निर्मोकिनिभैः,—सर्पकचकसहस्रैः, शुक्लसाद्-
 क्रमिकरीव्यादिनाङ्कतिमङ्गि इति भावः अकठोररन्ध्रार्भकोमलैः,—सदुलकदली-
 मर्भंसुकुमारैः । निखासहार्यैः,—निखासवायुनाऽपि उत्तरेपणाहैरित्यर्थः, अतिसूक्ष्मैरिति
 भावः, स्पर्शानुमेयैः,—स्पर्शमात्रवेद्यैः सूक्ष्माददृश्यमायोरित्यर्थः, चमत्कृत्यातिशयाय
 द्रवादिस्वचिन्तास्वरोपरिष्ठात् महाभागधारणार्हे इति भावः । वासीभिः,—वसनैः ।
 स्फुरद्भिः,—दीप्तमानैः ।

(२७२) उज्ज्वलेति ।—उज्ज्वले—भासुरैः, निचोलकैः—प्रच्छदपटैः, श्या-

च्छादनासरणविशेषैरित्यर्थः, (निचोल प्रच्छदपट इत्यमरः) श्वगुण्डमानानि—
 शृङ्गाद्यमानानि, हंसकुलानि—हंसाकाराणि चङ्गानि येषां, यद्वा—इत्युक्तानि च

मानैश्च कञ्चुकैः (२०३) अनक्रोपयोगपाद्यमानैश्च अपरिमितैः
पटपटीसहस्रैः (२०४) अभिनवरागकोमलदुकूलराजमानैश्च
पटवितानैः (२०५) स्तवरकनिवहनिरन्तरच्छाद्यमानसमस्त-
पटलैश्च मण्डपैः उच्चित्रनेत्रपटवेष्ट्यमानैश्च स्तम्भैः उज्ज्वलं,
रमणीयञ्च, श्रौत्सुक्यदञ्च, मङ्गल्यञ्च आसीत् राजकुलम् ।

देवी तु यशोवती (२०६) विवाहोत्सवपर्याकुलहृदया
हृदयेन भर्त्सरि, कुतूहलेन जामातरि, स्नेहेन दुहितरि, उप-

कुलानि—कौशेषु दम्पत्योरविच्छेदसूचकगजदन्तादिनिर्मितपुष्पाङ्गुलनमरालप्रतिहृतय
इत्यर्थं येषु तै, एतेन शिष्यकौशलवत्त महाभागार्हलवत् धनितम, श्रवणीये,
—पर्यङ्गे । तारिति ।—तारा,—नक्षत्राणि (“नक्षत्रमत्र भ तारा” इत्यमर)
तद्वत् यानि मुक्ताफलानि—मौक्तिकानि, तै उपचीयमाना,—अलङ्कृतमाणा तै,
कञ्चुकै —चोलकै सनावरणवस्त्रविशेषैरित्यर्थं, (“कञ्चुकी वारवाये वडांपक-
। गृहीताद्दक्षितवस्त्रे च चोलकै” इति मेदिनी) ।

(२०३) अनेकेति ।—अनेकेषु उपयोगेषु—व्यवहारेषु, उपयोगाय वा,
अमङ्गलभिनवपताकाञ्चोषीषजाल चन्द्रातपशिविरनिर्माण देवराज्यमग्ननीवाराधनाय
इति भाव, पाद्यमानानि—क्षिद्यमानानि तै, पटपटीसहस्रै,—पटवसनसमूहै ।

(२०४) अभिनविति ।—अभिनव,—नूतन, राग,—रङ्गन येषा तानि,
कोमलानि—मृदूनि दुकूलानि—शृङ्गावसनानि, तै राजमाना,—श्रीभामाना तै,
पटवितानै,—शीभाये प्रान्तभागराजितवहुवर्णद्विवर्णदीलायमानकुञ्जिकान्विताभि
निवसननिर्मितचन्द्रालपै इत्यर्थ ।

(२०५) स्तवरकैः ।—स्तवरकाणा—वस्त्रविशेषा, [स्थाधानी “कञ्चा
वेदिभ्य —” (उ० ५ पा० ३५ सू०) इत्यादिना वुनि श्रयोदरादित्वादरकादेशि रूपम्]
निवहेन—समूहेन, निरन्तरम्—अविच्छेद यथा तथा, छाद्यमानानि—आव्रिय
मानानि समन्तानि—समयाधि, पटलानि—हृदय, गृह्णाच्छादनाणि इत्यर्थ येषा
तै, मण्डपै,—गृहै । उच्चित्रैः,—उच्चित्रैः,—उदत्तचित्रैः, चित्रैरिति यावत्,
नेत्रपटै,—प्रसक्तभेदे, वेष्ट्यमाना,—आच्छाद्यमाना तै, शौडयाथैति भाव ।

(२०६) विवाहइति ।—विवाहोत्सवन—परिषथज्जितानन्दजनकव्यापारेणेत्यर्थं,
पर्याकुल—व्यथ, हृदय—वेत यस्या तदामृता । भर्त्सरि—पथै, हृदयेन—मन्सा,
पुष्पाङ्गुल—व्यथ, हृदय—वेत यस्या तदामृता । भर्त्सरि—पथै, हृदयेन—मन्सा,

धारण निमन्वितस्त्रीषु, आदेशेन परिजने, शरीरेषु सञ्चरणे,
 चक्षुषा कृताकृतप्रत्यवेक्षणेषु, आनन्देन महोत्सवे एकाग्रि
 बहुधा विभक्तेषु अभवत् । भूपतिरपि (२७७) उपर्युपरि
 विसर्जितोद्भवामीजनितजामाहृतोपः सत्यपि आज्ञासम्पादनदत्ते
 मुखेक्षणपरि परिजने समं पुत्राभ्यां दुहितृस्त्रेहविक्रमः सर्वं
 स्वयम् अकरोत् ।

(२७८ । एवञ्च तस्मिन् अविधवासो इव भवति राज-
 कुले, महलमध्ये इव जायमाने जीवलोके, चारणमयेषु इव लक्ष
 माणेषु दिक्षुषुषु, पटहमये इव कृतेऽन्तरिक्षे. भूपणमये इव

पतिहृदयनिहित इदं च मनोरेखात् इत्यत्र विभक्ता इव इत्युत्तरिधान्य । एवमुक्तं
 विभक्ता इत्यनेनान्यत्र चैव विपर्ययः । कुतूहलेन—कौतुकेन, दशमोक्तुकेन प्री
 यावत्, जामातरि—वरे जामातरि कौतूहलवतीति भावः । उपचारण—समुक्ति
 सम्प्राप्तनेन । कर्तति ।—कृतानि—सम्पादितानि अकृतानि—असम्पादितानि च, तेषु
 प्रत्यवेक्षणानि—परिदृशमानि तेषु, कृद्विषीपरिदर्शनोचितव्यापारनिवहण इत्याशयः ।

(२७७) उपर्युपरि—पुनः पुनरित्यर्थः । [उपर्यादिशब्दानाम् “उपर्यु-
 [२११० पा०] इत्यादिना सामीप्ये द्विविधानात् तदर्थे शोभे “उभे” (१०)
 ईदृतीयाणामि, इह तथाऽपसङ्गात् न इति श्रेया] । विसर्जितेति ।—(विसर्जितेति
 —प्रेषयामि सट्टवामीनि—सट्टीभिः, विविधद्रव्यवाहिनीभिरिति भावः, इव
 —उत्पन्नं द्राव्यं—उत्पन्नं लघुहृत्तयश्च वा तामि (“वामी शूराजोदय
 रासभो करभोषु च” इति मेदिनी केचित्, —वामी—धरम, अन्ते—विहरी
 ष्वश्च—यर्षीमियाः) अमित, —उपाहित, जामातु—वरस्य, शोष—मीदि
 येन तपीक । [“जामाहृतोप” इत्यत्र “जामाहृतोप” इति पाठे—जोष—इह
 मित्यर्थः] । मुखेक्षणपरि—मुखान्त्योक्तपरि, मुखवचनप्रतीये इत्यर्थः, इत्यनेनोदय
 प्रति भावः । समं—सह । पुत्राभ्यां—राज्यवर्द्धनं हर्षोन्वाम् । दुहितृस्त्रेह-
 वित्तु—कन्याया, स्त्रेह—प्रीत्या, विक्रम—विह्वल व्याकुल इत्यर्थः ।

(२७८) “उपम” इत्यत्र “अज्ञानं विवाहदिवस” इत्युक्तं विवाह-
 अविधवासो इव—समित्कामक इव, कर्त्तव्यस्यैवार्थ इव इत्यर्थः । जीवलोके-

भ्रमति परिजने, बान्धवमये इव दृश्यमाने (२०८) सर्गे,
निर्हतिमये इव उपलक्ष्यमाणे काले, लक्ष्मीमये इव विजृम्भमाणे
महोत्सवे, निधाने इव सुखस्य फले इव जन्मनः परिणामे इव
पुण्यस्य यौवने इव विभूतेः यौवराज्ये इव प्रीतेः सिद्धिकाले इव
मनोरथस्य वर्त्तमाने, (२००) गण्यमान इव जनाङ्गुलीभिः,
आलोक्यमान इव भार्गध्वजैः, प्रत्युद्गम्यमान इव मद्भ्रन्ववाद्य-
प्रतिशब्दकैः, (२०१) आह्वयमान इव मौहूर्त्तिकैः, आकृष्यमाण
इव मनोरथैः, परिष्वज्यमान इव बधूसखीहृदयैः आजगाम
विवाहदिवसः । प्रातरेव (२०२) प्रतीहारैः समुस्कारित-
निखिलानिबद्धलोकं विविक्तम् अक्रियत राजकुलम् ।

अथ प्रतीहारः प्रविश्य नृपसमीपं,—“देव ! जामातुः

प्राविपूर्णजगति, सर्वत्र समानोक्तवपसद्भात् इति भावः । चारणमयेषु—नटमयेषु ।
पट्टमये—पट्टादिवादिवमये ।

(२०८) सर्गे—सृष्टौ । निर्हतिमये—सुखमये । लक्ष्मीमये—श्रीभामये ।
विजृम्भमाणे—प्रकाशमाने । निधाने इव—आश्रये इव । विभूते,—सम्पद, सर्वो-
त्तमजगदिभूतीनाम् एकत्र प्राप्नुय्यात् इति भावः ।

(२००) गण्यमान इव—सद्भायमान इव, अच्युतत्वात् इति भावः । आलोक्य-
मान इव—दृश्यमान इव, भार्गध्वजे,—अचानि प्रोषतवेजयन्तीदृष्टे, तेषाम् ऊर्ध्व-
भ्यावस्थानादिति भावः । प्रत्युद्गम्यमान इव—पुरत आगत्य अभिनन्द्यमान इव,
मद्भ्रन्विति ।—मद्भ्रन्ववाद्याना प्रतिशब्दकैः,—प्रतिश्वनिभिः ।

(२०१) आह्वयमान इव—आकार्यमाण इव, मौहूर्त्तिकैः,—मणकैः ।
परिष्वज्यमान इव—आनिद्रमान इव, बध्विति ।—बध्वा, सखीना हृदयानि तैः,
सुम्भहृदयाना तथैकतानत्वात् इति भावः ।

(२०२) प्रतीहारैः,—दीवारिकैः । समुस्कारितेति ।—समुस्कारिता,—वदि-
आरिता, निखिला,—समवा, अनिवहा,—वाद्या कार्येषु अनियुक्ता इत्यर्थः,
अननिर्घतकार्यव्यथाया निबद्धवदतीति इति भावः, लोका यस्मात् तथोक्त, विविक्त—
विशेषितं, विजम्भ ।

(२८३) अन्तिकात् ताम्बूनदायकः पारिजातकनामा सम्प्राप्तः” इत्यभिधाय स्वाकारं युवानम् अदर्शयत् । राजा तु तं दूरादेव जामाढबहुमानात् दर्शितादरः,—“बालक ! कश्चित् कुशली ग्रहवर्मा ?” इति पप्रच्छ । (२८४) असौ तु समाकर्णितनराधिपध्वनिः धावमानः कतिचित् पदानि उपसृत्य प्रमार्थ्य च बाह्वुः सेवाचतुरः चिरं वसुन्धरायां निधाय मूर्धानम् उत्थाय,—“देव ! कुशली, यथाऽऽज्ञापयसि, अर्चयति च देवं नमस्कारेण” इति व्यज्ञापयत् । (२८५) आगतजामाढनिवेदनागतश्च तं ज्ञात्वा कृतमत्कारं राजा,—“यामिन्याः प्रथमे यामे विवाहकालात्ययकृतो यथा न भवति दोषः” इति सन्दिश्य प्रतीपं प्राहिणोत् ।

(२८३) अन्तिकात्—समीपात् । सम्प्राप्तः,—समागत । स्वाकारं—सुन्दराकृति, सौन्दर्यदर्शनं वा । जामाढबहुमानात्—जामाढतरि—वरे, बहुमानात्—आदरातिशयात्, प्रथमतः परिचारकसम्प्राप्तं तत्प्रभुसमर्पणमेव इत्यभिप्रायादिति भावः । कश्चित्—प्रश्ने, (“कश्चित् कामप्रवेदने । प्रश्ने हर्षे भङ्गने च” इति मेदिनी) ।

(२८४) असौ—बालक । समाकर्णितेति ।—समाकर्णितः,—श्रुतः, नराधिपस्य—राजध्वनि—कण्ठरव्येन तथोक्तः । धावमानः—अतिवरमासः, सम्भ्रमातिशयादित्यर्थः । सेवाचतुरः,—सेवायां निपुण निरन्तरं स्वप्रभोरिदित् निर्दिष्टसाधनवशंवात् इति भावः । चिरं—बहुकालम् इत्यर्थः, सामयिकस्वीचितं प्रथममुद्राप्रदर्शनाय इति भावः, वसुन्धरायां निधाय मूर्धानम्—भूमिमुच्छ्रितमस्तकं यथा तथा पश्यत्येष । अर्चयति—पूजयति । देवं—राजान्, भवन्मिच्छर्थः ।

(२८५) आगतेति ।—आगतस्य—उपस्थितस्य, राजधान्यामिति भावः, यद्वा,—उपस्थितप्रायस्य, किंवदूरावस्थितस्य इत्यर्थः, जामाढः,—दुहितुं पत्युः भाविवरस्य इत्यर्थः, (“जामाढा दुहितुं पति” इत्यमरः) निवेदनाय—उपस्थितिज्ञापनाय, आगतं तम् । कृतमत्कारं—विहितसमुचितसमादरं, जामाढप्रियकिङ्करीचित्प्राप्तासाधारणपुरस्कारमित्यर्थः । यामिन्याः,—रात्रे । यामे—प्रहरे । विवाहकालः—विवाहस्य कालः—समयः, तस्य अन्यथ—अतिक्रमः, तेन कृतः,—जनितः, दोषः,—खलनः, यथा न भवति, तथा कर्त्तव्यमिति शेषः, यथा विवाहप्रसक्तिकाले न भवति तथा

(२८६) अथ सकलकमलवनलक्ष्मीं बधूमुखे इव सञ्चार्य्य
समवसिते वासरे, विवाहदिवसत्रियः पादपङ्क्तये इव रज्यमाने
सवितरि, (२८७) बधूवरानुरागलघूकृतप्रेमलज्जितेषु इव
विघटमानेषु चक्रवाकमिथुनेषु, (२८८) सोभाग्यध्वजे इव रक्तां-
शुकमुकुमारवपुषि नभसि स्फुरति सन्ध्यारागे, कपोतकण्ठकर्तुरे
वरयात्रागमनरजनीव कल्पयति दिङ्महानि तिमिरे,
(२८९) लग्नसम्पादनमञ्जे इव सज्जिह्वानि ज्योतिर्गणे, विवाह-

प्राशनञ्जम, अतीरे सुनग्रे पुन तत्कान्वाशानिप्रसङ्गात् इति भावः । प्रतीप - विपरीत,
प्राहिणोत - प्रेष गमास, प्रतिप्रस्थापयामास इत्यर्थः, वरपक्षीरक्ष्मावारे इति भावः ।

(२८६) अथेत्यादि । - "अथ" इत्यस्य "आजगाम - प्रस्थासत्रक्ष्मी यद्ग-
वर्णा" इत्युत्तरिणात्वय । सकनति । - सकनाना कमपवताना लक्ष्मी - शिष्यम् ।
सञ्चार्य्य - सङ्गमय । समवसिते इव - प्रेषता गते इवेत्युपेक्षा । लोकेऽयमिमकास्त्रि
एत सलक्ष्मीं सनुवितरासेषु समपंरति इति ध्वनितम् । वसरे दिवसे । विवाह-
दिवसत्रियः, - विवाहदिवसोरा या श्री, - लक्ष्मी तद्धा । रज्यमाने - रक्ताशमाने,
श्रीश्रीभवति इत्यर्थः । सवितरि - सूर्यः ।

(२८७) वञ्जिति । - बधूवरयो - कथं-जामासी, अनुरागिण - प्रेम्णा,
लघूकृत, - तुच्छीकृत प्रेम - पण्य, स्रकौशमिति भावः, तेन लज्जितानि तेषु, विघट-
मानेषु इव - विच्छेद गच्छसु इवेत्युपेक्षा । चक्रवाकमिथुनेषु - चक्रवाकहस्त्येषु,
चक्रवाकमिथुनाणां निमाशिरोगिवश महाकविसमयसिद्धेरिति भावः ।

(२८८) सोभाग्यध्वजे इव - ससवीरपताकादखे इव । रक्तेति । - रक्तांशुकेन
- रक्तवर्षेण सुकुमार - सुश्रान्तिनित्यर्थः, वपुः, - अथश्व यस्य तदाभूते, नभसि -
आकाशे । स्फुरति - दीपमाने । कपोतेति । - कपोताना - पारावताना, कण्ठ इव कर्तुरं
- पादस्य तद्धिन् । वरेति । - वरस्य - जामातुः, यात्रा - सस्रव, [अथशासदिदम्
वादर्थं षष्ठो-समासः । "यात्रा तु यापनेऽपि स्यात् नभनीकवरी स्त्रियाम्" इति मेदिनी]
नव गमनं - प्रस्थान, तेन यत् रजः - धूलि, वरानुमाना हृष्टश्रवात्मजाना अनुरक्षाया
पादाहश्रीत्यतमिति भावः तन्मित्रिण, कल्पयति - आदिलदति, नभिनयतीत्यर्थः ;
रजोऽपि मुखानि कल्पयति इति दृश्यते । तिमिरे - अथकारे ।

(२८९) लगेते । - सप्रथ - राग्युदरगतवैवाहिकशुभसमयस्य, सम्पादने -

मङ्गलकलशे इव उदयशिखरिणा समुत्तिष्ठ्यमाणे वर्द्धमानधवल-
च्छाये ताराऽधिपमण्डले, (२८०) वधूवदनलावण्यज्योत्स्नापरि-
पीततमसि प्रदीपे ह्योदितमुपहसत्सु इव रजनिकरम् उत्ता-
नितमुखेषु कुमुदवनेषु, आजगाम मुहुर्मुहुः (२८१) उल्लासित-
स्फारस्फुरितारुणचामरैः मनोरथैः इव उत्थितरागाग्रपङ्क्तवैः

निर्द्धारणे, सञ्च, —मङ्गल तस्मिन्निव, उज्जिहाने—उदयमाने, उद्वृष्टति इत्यर्थ,
ज्योतिर्मणे—ताराधिकरे, ज्योतिषिकनिवहे च, शास्त्र शास्त्रविदो अमदीपकारान
इति भावः । विवाहमङ्गलकलशे इव—विवाहार्थस्थापितमङ्गल्यघट्टे इव, मङ्गलान
शैल्यात धावन्याच्च कलशस्य अद्य उच्यते मङ्गलमन्वगन्धम, अक्षीणमुपाकरोदये
विवाहादीनि मुहूर्तमध्ये बहुसङ्गतानि इति उदय कलशसु विवाहादिमङ्गलकलशि
दिशादिनेपन्नेन धवलीक्रान्ते इति लोकाचारः । उदयशिखरिणा—उदयादिणा,
समुत्तिष्ठ्यमाणे—समुद्रमथमाने । एतेन ज्ञानाहसम्भावनाथे एताभ्या मङ्गलेन वा
धावन्यासमङ्गलकलशे परिजने इव स्थिते पूजाचने इति व्यञ्जत लोकाचारमन्वधान
इति श्रेयम् । वर्द्धमानेति ।—वर्द्धमाना—प्रवृद्धि रञ्जनी सञ्चालीहित्वापगमादिति भावः,
धवला—शुभा, क्राया—कालि प्रमत्तय इत्यत्र—वर्द्धमानेन—शरादेः शराव
सम्बन्धेऽत्यर्थे, सीऽपि मङ्गलकलशि लीपनादिना प्रवृद्धीक्रियते, (“शरादे वर्द्धमानक”
इत्यमरः) धवला क्राया यस्य तथामूर्ते । ताराऽधिपमण्डले—चन्द्रमण्डले ।

(२८०) वधिति ।—इत्या वदन्त्य स्त्रावणमेव—कान्तिरेव ज्योत्स्ना—
कौमुदी तथा परिपैत—यस्य तस्य—दशकार यस्य तथामूर्ते प्रदीप—रजनी
सुधि, (“प्रदीपो रनीमुखम” इत्यमरः) ह्योदित—सद्योदयमान, वधूवदन
लावण्येनैव तत्काल्युत्सादनमिति भावः । रजनिकर—चन्द्रम “प्रदीपो मुखं
परिभवविधौ नभिमन्त तनेति” इत्य विचार्येति भावः । उत्तानितमुखेषु—
चन्द्रमुखेषु, विकसितवदनेष्विति भावः । आजगाम—आगत्यौ, प्रवृत्तौत शब् ।

(२८१) उल्लासितेति ।—उल्लासितादि—सञ्चालितानीति यावत् स्फारस्फुरितानि
अतिशयेन राजितानि अरुणानि—आरुणानि विवाहकलशि रक्तवर्णद्रव्याणां ज्व
हारस्य लोकाचारमिति भावः, चामराणि—वालज्जलानि यै तद्योर्त्तै ।
उत्थितेति ।—उत्थितः—उद्धतः, रागः—आरुण्य देवा तानि, इवपङ्क्तानि—
मङ्गलादीनि अर्द्धादी मङ्गलीक्रियमाणाणि इति भावः येषा द्वै, अदत्र,—उत्थितः,

पुरो धावमानैः पादातैः (२८२) उत्कर्णकटकहयप्रतिह्वेपित-
टीयमानस्त्रागतैः इव वाजिनां इन्दैश्च आपूरितदिग्भागः,
(२८३) चलकर्णचामराणां चामीकरमयसर्वापकरणानां
वर्णकलम्बिनां बलिनां घण्टाटाडारिणा करिणां घटाभिः घट-
यन् इव पुनः इन्दूदयविलीनम् अन्धकारं, (२८४) नक्षत्रमाना-
मण्डितमुखीं करिणी निशाकर इव पौरन्दरीं दिशम् आरूढः,

—अभुदित, राग,—अनुराग अथपञ्चम इव, अनुरागस्य लीहित्वेन वर्चनाय
प्रसिद्धत्वादिति भावः येषां तैः । पुर—अथे धावमानैः,—गच्छद्भिः, (मनीरघीऽपि
पुरत एव धावति) पादातैः—पादधारिभिः सैनिकैरिच्छर्थं । [पञ्चान्तति इति
एतत्पुञ्जकात् अतधातो “इषजादिभ्य” (वा०) इति इषि तत् “तस्य समूह”
(४।२।३७ पा०) इत्यणि रूपम्] ।

(२८२) उक्तेति ।—उत—उद्गता, कर्णां येषां तेषां कटकहयानां—
राजधानीस्थाश्वानां (‘कटकौऽम्भी नितम्बीऽद्रे । . राजधानी वनपौरपि ॥’
इति मेदिनी) प्रतिह्वेपिते—प्रतिह्वेपारवै, वरपचीयाश्वानां हेधारव श्रुत्वा क्षम्यन्त
रूपैरिति भावः, टीयमान—निवेशमानमित्यर्थः, स्वागत—स्वागतसम्भाषणं, मुचन
आगमनप्रदमित्यर्थं येषां तथाभूतैः वाजिनाम्—अश्वानां, वरपचीयाश्वानिति भावः,
इन्दैः—समूहैः, आपूरित,—आकीर्णं, दिग्भागे दिनं तथाभूतं ।

(२८३) चलति ।—चलानि—चपलानि कर्णयोः,—अथययो कर्णं
राजितानि इत्यर्थः, चामराणि येषां तेषां, चामीकरेति ।—चामीकरमयाणि—
स्वर्णमयानि, सञ्चाणि उपकरणानि—अलङ्कारा येषां तथा, वर्णकलम्बिना—विचित्रवर्णं
रञ्जितानामित्यर्थः । बलिनां—बलवता, घण्टाटाडारिणा—घण्टाभ्यन्तितं, करिणा
—हस्तिना, घटाभिः,—समूहैः घटयन्निव—रुमाहरन्निव करिणा सान्द्रकृशवर्णत्वादिति
भावः, इन्दूदयविलीनम्—अन्दीदयचीषम् ।

(२८४) अक्षतेति ।—नक्षत्रमानया—सर्वविश्रुतिमौक्तिकरचितकविणा साला
नक्षत्रमाना उच्यन्ते, तथा, करिणुमनकमण्डनमौक्तिकसज्जा इत्यत्र, अन्धम्—नक्षत्र
मालया—तारानिचयैश्च, मण्डितम्—अनङ्कितं, मुख—वदनं, स्तकीयभागदं दन्ता
दाम् । निशाकर,—अन्ध । पौरन्दरीं—पुरन्दर,—इन्द्र, तथैव पौरन्दरी—इन्द्रानु-
पादिता, प्राची इत्यप्येताम् ।

(२८५) प्रकटितविविधविहगविरुतैः तालाववरचारणैः पुरसरैः
 बालो वसन्त इव उपवनैः क्रियमाणकोलाहल, (२८६) गन्धतैला-
 वसेकसुगन्धिना दीपिकावक्रवानस्य आलीकेन कुङ्कुमपटवास-
 धूलिपटलेन इव पिञ्जरीकुर्वन् सकलं लोकम्, (२८७) उत्फुल्ल-
 मल्लिकासुण्डमालामध्याध्यासितकुसुमशेखरेण शिरसा हसन्निव
 सपरिवेशलपाकरं कौमुदीप्रदीपम्, (२८८) आत्मरूपनिर्जित-
 मकरकेतुकरापह्नुतेन कार्मुकेण इव कौसुमेन दासा विरचित-
 वैकल्यकविलासः, (२८९) कुसुमसौरभगर्वभ्रान्ताभ्रसरकुलकल-

(२८५) प्रकटितेति ।—प्रकटित—प्रकीर्तितं, प्रकाशितं च विविधं—वहुपकारं,
 विविधमित्यर्थं विहगेन—रागभेदेन “वहग” इति भाषया प्रसङ्गेनात् भाव विहगानां
 —पश्चिदाद्य विहग—सङ्गीतवाद शब्द येषां येषु वा तै तान्ति ।—हालेन—
 सङ्गीताङ्गविशेषण, अवचरन्ति—आलपन्तीति तथोक्ता ये स्वारणा —कुञ्जलवा तै ।
 घाल, —नव तद्वय इत्यर्थे अभिनवश्च । क्रियमाणेति ।—क्रियमाण, —उत्पाद्यमानं,
 कोलाहल, —कलकलनिनाद येन स ।

(२८६) गन्धतै ।—गन्धतैलानाम् अवसेकेन—गिद्यनेन सुगन्ध —सुरभि तैः,
 दीपिकावक्रवानस्य—दीपमण्डलस्य आलीकेन—उदीतम् इत्येति ।—कुङ्कुमात् पट-
 वासधूलय, —वसनसौगन्धकरचूषविशेषा, तेषां पटलेन—निचयेन पिञ्जरीकुर्वन्—
 पिञ्जलवप्रियम् ।

(२८७) उत्फुल्लेति ।—उत्फुल्लानां—विकस्यारणां मल्लिकानां—तदाप्यकुसुमानां, या
 मुञ्जमाला शिरोमालिका, तस्या मध्यम् अध्यासितं निवेशितं कुसुमशेखरं—पुष्पमय
 शिरीभूपलं यस्य तेन । सपरिवेशलपाकरं—सपरवेश, —परिवेशितं, (“परिवेशश्च
 परिधिरुपर्युक्तमण्डलं” इत्यमरः) लपाकरं,—चन्द्र यन् तादृशं कौमुदीप्रदीपं—
 ज्योत्स्नालङ्कित रजनीमुखम् । अथ चन्द्रपरिहासीनेवणं जामातु प्रभावत्वातिशयव्याय
 इति ध्वनितम् ।

(२८८) आत्मेति ।—आत्मन —स्वयं, इत्येव—सौन्दर्येण, निर्जितस्य—पराभूतस्य
 मकरकेता, —कामस्य, करोतु—इत्यात्, अपह्नुते—प्रसङ्गादस्य तेन कार्मुकेण—घनुषा,
 कौसुमेन—न्युपरिवेशेन दासा—सजा, विरचितेति ।—विरचिता, —सम्पादित, वैकल्य
 कस्य—शामल्यत्वात् तिस्रमूलान्विनी चारविशेषस्य, द्विषाद्य, —श्रीमा येन तथोक्तः ।

प्रलापसुभग पारिजात इव जात' श्रिया सह पुन' अवतारितो,
मेदिनी नववधूवदनावलीकनकुतूहलेन इव (३००) कृष्यमाण-
हृदय , पतन्निव मुनेन प्रत्यासन्नलग्नो ग्रहवर्मा ।

(३०१) राजा तु तम् उपहारम् आगतं चरणाभ्यामेव
राजचक्रानुगम्यमानः ससुत प्रत्युज्जगाम । अवतीर्णश्च तं कृत-
नमस्कारं मन्मथमिव माधवः प्रसारितभुजो गाढम् आलिलिङ्ग ।
यथाक्रमं परिवृक्तराज्यवर्धन हर्षश्च हस्ते गृहीत्वा अभ्यन्तरं

(२८९) कुमुमेति ।—कुमुमानां—पुष्पाणां, सौरभात—आमोदात्, गर्वेष—
उहासेन भालाना—भमता भमराणा—मधुकराणां, कुलस्य—इन्द्रस्य कलप्रलापिन
—मधुरास्फटिन ऋद्धारिण, सुभग,—मनीहर, पारिजात इव—देवतस्वविशेष इव,
श्रिया—लक्ष्म्या सौन्दर्यैष्वर्यं, सद्योदरया इति भाव । अवतारितः,—अवतार
नौत, विधायेति शेष , सङ्घनियतसम्भारवता युगपदाविर्भावादिप्राकृतिकनियमा-
दित्याश्रय ।

(३००) कृष्यमाणहृदय —पश्यन् नृपमानमानस । पतन्निव—तरगाऽधःसवलन्निव,
अतिपरिचालितभावमानतुरङ्गीहामसमर्पणवेगात् इति भाव , मुनेन—“ओष्ठौ च दन्त-
मूलाणि दन्ता जिह्वा च तालु च । श्लो शलादिसकल सप्ताङ्ग मुखमुच्यते ॥” इत्युक्ता-
वयववता वदनेन इत्यर्थं , [छन्दघातो “डित् छनेमुंठ स चोदात् ” (उ० ५ पा० २०
सू०) इति अचि डित्वात् धातोमुंठागमे रूपम्] वेगाकृष्टानाम् अधोमुखेन पतन लीकि
प्रसिद्धम् । प्रत्यासन्नलग्नः—प्रत्यासन्न—सनीपवर्ति, लग्न—विवाहकालिकशुभराशुदय
यस्य तथाभूत् , अनुकूलयावापसादान् सन्निहितवैवाहिकशुभमक्षण इत्यर्थं ।

(३०१) राजेत्यादि ।—उपहार—हारसमीप दारे वा, [विभक्तार्थे अव्ययी-
भाव] । राजचक्रानुगम्यमानः,—राजचक्रे,—ससभास्यराजसमूहे सौदायादि-
सम्बन्धीपस्थितैर्वा, अनुभियमाण , एतेनाद्य चक्रवर्तिव व्यज्यते । प्रत्युज्जगाम—
प्रत्युद्गमन चकार अनादिविवाहप्रथावत्त्वात् लीक्यैरपि कन्यापितृभि सनिपकुटुम्बा-
दिभि सन्निहृष्टागमने आश्रिता अपि सामन्तसामान्यनरपाथा ह्ययमुपगम्यन्ते पाद-
चारिभि एष सदातन सदाचार इति गम्यते । अवतीर्णम्—अवच्छेत् वैवाहिक-
यानादिति शेष । माधव,—कृष्य, ब्रह्मन्ती वा, मन्मथमिव—प्रयुगमिव काममिव

(३००) साध्वसनिरुध्यमानहृदयदेशदुःखमुक्तैः निभृतायतैः
 श्रुतैः अपयान्तं कुमारभावम् इव अनुशोचन्तीम्,
 (३०८) अत्युत्कम्पिनीं पतनभिया इव त्रपया निष्पन्दं धार्यमाणा,
 हस्तं तामरसप्रतिपत्तम् आसन्नग्रहणं शशिनमिव रोहिणीं
 भयवेपमानमानसाम् भवनीकयन्तीं, (३०९) चन्दनधवलतनु-
 लता ज्योत्स्नाऽऽदानसञ्चितलावण्यात् कुमुदिनीगर्भादिव प्रसृतां,

(३००) साध्वसेति ।—साध्वसेन—सुचिरमश्रुवित मद्दुर्घं सपदि विज्ञाय मते
 त्वपि अहं निराशया भवेयमिति भवेनेति भाव, निरुध्यमानः,—मा मा विण्ङोहि इति
 अरुध्यमानः, हृदयदेशः,—चित्तचेतः, तदात् दुःखेन—हेतेन, कुमारभावनितोष
 क्षमितेनेति भावः, समापतत बलवत ताहृदयस्य तदानो प्रसभभाङ्गमनात् तद्विरोधिन
 कौमाय्यस्य सहसा तद्दृदयदेशादपसरथ वेदितव्यम्, अत एवापहृष्टपि तद्विरोधात्त्रि
 रिति तावर्थम्, मुक्तैः,—शुक्तैः, अत एव निभृतायतैः,—अस्यटदीर्घे इत्यर्थं,
 उत्प्रेषादिति भावः, श्रुतैः,—दोषनिर्वासे, अपयान्तम्—अपसरन्तम्, आमानं
 त्वत्तन्मिति यावत्, कुमारभाव—कौमारम्, अनुशोचन्तीं—विशुचन्तीं, गतस
 पुनरपराश्रितिसङ्घात् इति भावः ।

(३०८) अत्युत्कम्पिनीम्—अतिमतेन उत्कम्पमानाम्, अत एव पतनभिया—
 लज्जनामङ्गया त्रपया—लज्जया निष्पन्द—निश्चय यदा तदा, धार्यमाणाम्—अस्मन्मा
 मानाम् अत्यधिकतरवारतीमित्यर्थः, कौमाय्यवतीभि विवाह तदा प्रतिवराधारणाधार
 दुर्दशात् इति भावः । तामरसप्रतिपत्तं—रशोत्पलविरोधिन, रज्जुकमलवैरिणम् इत्यप्यर्थः,
 तदानो यौवनोद्गमाभावात् आसन्नग्रहणम्—अचिरपाणिपीडनं, सविहितपरिचयमिति
 भावः, सविहितपामथ ("दृष्टय इतीकारादरकरीपरागीपलधिवन्दिषु" इति मेदिनी)
 भवेति ।—भवेति वेपमानं—अव्यमानं, मानसं—चित्तं यथा ताम अवनीकयन्तीं—
 परशुकीम् । आश्रये इत्यतश्च धारण्यात् तस्य अस्मिन्मायमवदन्त्यम् इदानीं तु
 यौवनोद्गमात् तस्य रज्जुतोषणे, अस्मिन् दापसमये रोहिण्या तद्विषयाया इव यौवनभिया
 चला वदमन्त्रनेरवत सञ्चरति एतेभावा, यौवनकाञ्चिच्च पूषंरान् दर्शित इति ।

(३०९) चन्द्रेति ।—चन्द्रेण—चन्दनानुनदनेन, चन्दनवद्वा, त्रिभङ्गिभक्त्या
 हृदित्वेति भावः, धरणा—विशदा, तनुलता—अश्रुयते यथा ताम् ।
 ज्योत्स्ना—ज्योत्स्ना, आदानेन—रुद्धेन, सञ्चित—सङ्घट्ट,

(३१०) कुसुमामोदनिर्द्धारिणीं वसन्तहृदयात् इव निर्गतां,
निश्वासपरिमलाकृष्टमधुकरकुलां मलयमारुतात् इव उत्पन्नां,
कृतकन्दर्पांनुमरणां रतिमिव पुनर्जातां, (३११) प्रभानावण्य-
मदसौरभमाधुर्यैः कौस्तुभशशिमदिरापारिजातामृतप्रभवैः
सर्वरत्नगुणैः अपरामिव सुरासुररूपा रत्नाकरेण कल्पितां त्रियं,

लावण्य—कानि विशेष यत् तस्मात्, कुमुदिनीवर्भात्—कैरविष्या अठराज,
प्रभूतामिव—निर्गतामिव, अन्यथा अणदाङ्गादिनी कथमेतस्या कानि १ इत्युच्चेवा-
पीजम् ।

(३१०) कुसुमेति ।—कुसुमाना—पुष्पाणाम्, आमोद,—सौरभ, तेन निर्द्धारति
—नीकाना मानस रञ्जयतीति यावत् तयोक्ता तां, वसन्तहृदयात्—वसन्तस्य—
पुष्पसमयस्य, कन्दर्पपरिजम्बु इति यावत्, हृदयात्—वच स्थानात्, प्रकृतितसर्वंकुसुमा-
वयवस्य वसन्तकालस्य मध्यभागादित्यर्थं, अन्यजामिव—सम्भूतामिव, एतेनास्या अङ्के
प्रसूनसौरभमत्वात् पद्मिनीस्त्रीत्व व्यक्तीकृतमिति । एतदेव विशिष्य व्यनक्ति, निश्वासिति ।
—निश्वासपरिमलेन—निश्वाससौरभेण, आकृतानि—आनीतानि, मधुकरकुलानि—मङ्ग-
लन्दानि यथा ताम्, सममानानमङ्गलानां निश्वासादे पद्मगन्धादिविशिष्टत्वादिति भावः,
मलयति ।—मलयमारुतस्यापि कन्दर्गामोदवाहिलेन सुगन्धत्वादिति भावः । कृतमिति ।—
कृत—विहित, कर्तुंमभीक्ष्णितमिति यावत्, कन्दर्पस्य—मदनस्य, अनुसरणम्—अनुगमन
यथा ताम् । एतेनास्या पशु कन्दर्पप्रतिमत्वं धनितमिति वेदितव्यम् ।

(३११) प्रभेति ।—प्रभा—कानि, लावण्य—“मुक्ताफलेषु क्रायायामरभल-
मिवाकरा । प्रतिभाति यदङ्केषु तन्नावण्यमिह कृतम् ॥” इत्युक्तलक्षण, मदः,—मद्य-
वानजनित उच्छ्वास, सौरभ—परिमल, माधुर्यै—“सर्वावण्याविशेषेषु माधुर्यै
रमचीयता” इत्युक्तलक्षण तै, कौस्तुभशशिमदिरापारिजातामृतप्रभवैः,—कौस्तुभ,—
भारायणवच स्थूलमणिविशेष, शशी—चन्द्र, मदिरा—मद्य, पारिजात,—मन्दन-
कावनीयपुष्पविशेष, अमृत—सुधा, तेभ्य, चीरोदमयनोद्भूतेभ्य इति भावः, प्रभवैः,
—उद्भूते, तत्र कौस्तुभस्य गुण प्रभा, शशिनो मुची लावण्य मदिराया मुष्य मदः,
पारिजातस्य गुण सौरभम्, अमृतस्य मुची माधुर्यमिति द्रष्टव्यम् । सर्वरत्नगुणैः,—
सर्वेषां रत्नानाम्—उल्लूकानां वनूना, (“जातौ जातौ यदुल्लूकं तत्र रत्नमिह कथ्यते”
इत्युपलवात्ता) मुषा,—उत्कर्षा तै । सुरासुररूपा—देवासुरान् प्रति कोपेन,

(३१२) स्त्रियेन बालिकालोकेन सितसिन्धुवारकुसुममञ्जरीभिः
 इव मुक्तादीधितिभिः कल्पितकर्णावतसां, (३१३) कर्णाभरण-
 मरकतप्रभाहरितशादलेन कपोलस्यलीतलेन विनोदयन्तीम्
 इव हारिणी लोचनच्छायाम्, (३१४) अधोमुखं वरकौतुका-
 न्नोक्तनाकुनं सुहृमुद्गुः कृतमुखोन्नमनप्रयत्नं सखीजनं हृदयस्य
 निर्भर्त्सयन्ती बधुम् अपश्यत् ।

मन्यनेन स्वस्य निरपराधस्य सर्वोत्कृष्टाया ब्रह्माद्याससञ्चिताया सुयत्नरक्षितानाञ्च रत्नानां
 वनात् बह्वर्जनितेन इति भावः, रत्नाकरेण—समुद्रेण, कल्पिता—निर्मिताम् ।
 पुरा देवसुराभ्यां मिलित्वा बलपूर्वकं समुद्रं विमथ्य निखिलरत्नजातं ततः उद्भव्य
 गृहीतमिति पौराणिकी वार्ता, एतामेशोपगोश इतरवकेन रत्नाकरेण कीपवशादेव
 तन्निगोपया इतरवगुणान् एकत्रैव सन्निवश्यं निमित्तानिवेशुप्रेक्षितमिति वैदितव्यम्,
 अथवा विधि कथंन एतादृशीम् अलौकिकचम कृतिं निम्नात् प्रभवेत् इत्याशयः ।

(३१२) स्त्रियेन—पणयिना बालिकालोकेन—कुमारीजनैः स्त्रियामि,—
 मुक्ताभिः, सिन्धुवारकुसुमानां—निर्गुण्डीपुष्पाणां, मञ्जरीभिः—वल्गरीभिः, मुक्ता
 दीधितिभिर्वि—मौक्तिकप्रभाभिर्वि, इत्यवैधर्म्यसाम्ययोगादुपमाश्लेषारः, कल्पित,
 —रचितं कर्णावतसं,—कर्णभूषणं यस्यां ताम् ।

(३१३) कर्णेति ।—कर्णाभरणेषु—कर्णभूषणेषु, यानि मरकतानि—हरि
 मणयः, तेषां प्रभाभिः—कटाभिः हरितशादलेन—बहुलश्यामघासयुक्तेनेवेत्यर्थः,
 (“शादलं शादहरिते” इत्यमरः) कपोलस्यलीतलेन—मच्छतटेन, विनोदयन्तीमिव
 —श्रीशयलीमिव, हारिणी—मनीहारिणी, हरिणीसम्बन्धिनीञ्च, लोचनच्छायाम्—
 जेवकानिम्, हरिणीलोचनच्छायामपि शादलस्यलीतलेन स्त्रियामिषीयतेन
 विनोदयति इति । एतेनास्या हरिणायतलोचनत्वं व्यञ्जते ।

(३१४) अधोमुखम्—अवनतमुखं, कन्यकाञ्जनसाहजिकवप्राणवेश्यात् इति
 भावः । वरति ।—वरस्य—सुशीदुः कौतुकित—कुतुहलेन श्लाकीकने—दर्शने
 आकुल—आकुलम् । कृतिति ।—कृतं मुखस्य उन्नमने—उत्थाने प्रयत्नं,—चेष्टा
 हीनं तम् । हृदय—चित्तम्, हृदयस्य चित्तविशेषव्यवस्थितमिति बोध्यम् ।
 निर्भर्त्सयन्ती—निन्दन्तीम्, सखा विहाय वरदर्शनार्थं प्रयासकरणात् सखीजन-
 निभमनं तथा दर्शनदृष्ट्यायां प्रवृत्त्यायां सन्ध्यामपि सुहृजलज्वावशात् तत्कृणुमचमत्तया

प्रविशन्तमेव (३१५) तं हृदयचौरं बध्वा समर्पितं
 जघाह कन्दर्पः । परिहान्तस्मेरमुखीभिश्च नारीभिः
 कौतुकगृहे यत् यत् कार्यते जामाता, तत् तत् सर्व्वम् अति-
 पेशलं चकार । (३१६) हृतपरिणयानुरूपवेशपरिग्रहं
 गृहीत्वा करे बधूं निर्जगाम ; (३१७) जगाम च
 भवसुधाधवनां निमन्त्रितागतैः तुषारशैलीपत्यकाम इव

हृदयनिर्भस्मं धीर्बन्धुम् । “कन्दा स्वजातीपयमा संनञ्जा नवयौवना” इति दर्पण
 शतृजन्मक्षणमौसाडृश्यात् नवोदायामप्येतस्या तदानामपि सद्गुणस्यानपायादित
 विभाव्यम् ।

(३१५) त—यद्वध्वाश्रमम् । हृदयचौरं—चितीऽपिहत्तार मनीहरमिति
 भावः । बध्वा—राज्यश्रिया, समर्पितं—धृत्वा प्रदत्तं कन्दर्पविति भावः , यथा लोके
 कश्चित् क्रमपि चौरं धृत्वा कस्यापि राजपुरुषस्य हस्ते समर्पयति तथा राज्यचौरपि
 तं हृदयचौरं ज्ञात्वा, धृत्वा च कन्दर्पराजहस्ते मनशौर्ध्वविचारार्थं समर्पितवतीत्यर्थः ,
 यद्वध्वा राज्यश्रियं दृष्ट्वा कन्दर्पवेशगी जात इति भावः । परिहान्ति—परिहान्ति
 स्मेर—सद्गुणमित् सुखं यामा ताभिः । कौतुकगृहे—वैवाहिकमङ्गलानुष्ठानजन्य-
 निर्दिष्टभवने । कार्यते—आचर्यते । अतिपेशलम्—अतिरुचिरम्, अतिदृढं वा
 यथा तथा (“पेशली रुचिरं दले” इति मोदनी) चकार—कृतवान्, नवीनजामातरं
 वधुप्रीत्या आनन्दमनुभवितुं परिहान्तप्रियाभिः ताभिः यत्किञ्चित् मन्थव्यवहारादिकम्
 अकार्यं तं म बध्वायनहृदयत्वात् तत्कर्वं सद्य वा कर्त्तुं वा इति निर्णेतुमशक्यतया
 अविचारैर्षीव तेन मन्त्रादितम् इति भावः ।

(३१६) जनेति ।—हृत परिणयम्—विवाहस्य, अनुकुरम्—संज्ञम्,
 वेशम्—परिच्छदस्य, परिग्रहः—स्वीकारः, परिधानमित्यर्थं यथा तथीक्षा,
 विवाहसमयोचितप्रसाधनवतीम् इत्यर्थः ।

(३१७) “जगाम” इत्यस्य “वेदीम्” इत्युत्तरैणान्वयः । तां विश्रान्ति, नवत्यादि ।
 —नवामि,—नूतनाभिः सद्य प्रदत्ताभिरित्यर्थं सुधाभिः,—सूक्ष्मैर्पे इत्यर्थः, धवना
 —श्रेता ताम् । निमन्त्रिता,—आभता इत्यर्थः, तथाभूता सत आगता —उपस्थिता,
 तैः । तुषारशैलस्य—हिमविरैः, (“तुषारान्जु हन् हिमम्” इत्यमरः), उपत्यकामिद
 —आसन्ना भूमिनिधः, (“उपत्यकाऽरेरासन्ना भूमि” इत्यमरः) ।

(३१८) त्राम्बकाभिकाविवाहाङ्गतैः भूमृद्धिः परिहृतां,
 (३१९) सेकसुकुमारयवाङ्गरदन्तुरैः पञ्चास्यैः कलशैः
 कोमलवर्णिकाविचित्रैः अमवमुखैश्च (३२०) मङ्गल्य-
 फलहस्ताभिः अञ्जलिकारिकाभिः उद्भासितपर्यन्ताम्,
 (३२१) उपाध्यायोपधीयमानेभ्यः धूमायमानाग्निमभ्युत्थण-
 षणिकोपद्रष्टृद्विजाम्, (३२२) उपकृशानुनिहितानुप-

(३१८) त्राम्बकाभिकाविवाहाङ्गतैः,—हरनारीविवाहनिमित्तैः, भूमृद्धिः,
 —राजभिः, पञ्चेतेषु परिहृताम्—आकीर्णम् । अत्र भूमृद्धिं इव भूमृद्धि इति
 उपमानोपमेययोः सामान्यलक्ष्मीसमुत्पासनात् शेषसद्वीर्षोपमा ।

(३१९) सेकेति ।—सेकेन—जलसिञ्चनेन, सुकुमारा,—सुकोमला दे यवाङ्गराः,
 —यवप्रदोहा तैः दन्तुरैः,—सञ्जातदन्तः इव लक्ष्यमाशा तैः, [दन्तशब्दात् उभय
 दन्तार्थे “दन्त—” (५।२।१०६ पा०) इत्यादिना उरुचि रूपम्] पञ्चास्यैः,—पञ्चमुखैः,
 कलशैः,—कुशैः । कोमलैः ।—कोमलाभिः,—नयनसुभगाभिरित्यर्थं, वर्णिकाभिः,—
 दशांशिशेषैः, चन्दनादिभिः खटिकादिभिर्वा इति यावत् विचित्रा,—रम्या तैः, अमव-
 मुखैः,—शैथिल्यैः, यदा,—अम०—पावम्, आवरणपात्रविशेष इति यावत्, (“सर्वमा-
 वपन भाष्ट पात्रामवच भाजनम्” इत्यमरः) मुखैः—अपभागे शेषा तैः । [“अमव-
 मुखैः” इत्यत्र “अमितमुखैश्च” इति पाठेऽपि—रूपमयै इत्यर्थः] ।

(३२०) मङ्गल्येति ।—मङ्गल्य—मङ्गलाय हित, फल—नारिकेनाद्यादिक,
 इत्ये यासौ ताभिः, अञ्जलिकारिकाभिः,—सूत्रप्रतिमाभिः, सालभञ्जिकाभिर्वा,
 उद्भासितपर्यन्ता—विद्योतितप्रान्तभानाम् ।

(३२१) उपाध्यायेति ।—उपाध्यायेन—गुरुणा, पुरोधसेति यावत्, उपधीय-
 मानानि—अध्यापयानि इत्यनेन—काष्ठानि, अग्निसस्यापनायमिति भावः, तैः धूमाय-
 मान,—धूमसुवसन योऽग्निः,—अनन, वैवाहिकहीनोऽय इति भावः, तस्य सत्सुचये—
 प्रज्वालने, अशिक,—अथेन कार्यसम्पादनार्थं, व्यय इत्यत्र, [“सुसुचयवशिकी—”
 इत्यत्र “सुसुचयवशिकी—” इति पाठे,—अशिक,—सम्पादनीत अचय,—
 कालान्दृष्टिरित्यर्थं, तस्यायम् अशिक,—काष्ठनिष्पादने चत्वादिविचारवद्विष्कृत,
 व्यय इत्येवाप] उपद्रष्टा—साचीभूत, “उपद्रष्ट” इति क्वचित्, द्विज,—ब्राह्मण,
 अतिगिर्यथ यथा तपोक्रमः ।

(३२२) उपेति ।—उपकृशानु—अग्निसन्धि, निहिता,—स्थाविता, अनुप-

हृत्हरितकुशा, सन्निहितद्विपदजिनाज्यसुकसमित्पूलौनिवहा,
 (३२३) नूतनशूर्पापितश्यामलशमीपलाशमिश्रलाजहामिनीं
 वेदीम् । आरुरोह च तां दिवमिव सज्योत्स्र शयी । (३२४) समु-
 त्ससर्प च वेद्वितारुणशिखापङ्कवस्य शिखिनः कुसुमायुध इव
 रतिद्वितोयी रक्ताशोकस्य समीपम् । हुते च (३२५) हुत-
 भुजि दक्षिणावर्त्तप्रवृत्ताभिः बधूवदनविलोकनकुतूहनिनीभिः
 इव ज्वालाभिः एव सह प्रदक्षिण बभ्राम । पात्यमाने च

हता,—अच्छिन्ना, हरिता,—हरिदवर्णा, सज्य समाहृता इति यावत् महीत्सवादी
 तथाविधानामेषोपवीणात् इति भावः, कुशा,—दर्भा यस्यां ताम् । सन्निहितेति ।—
 सन्निहिता,—समीपस्था, द्विपत्—शिखा, अजिन,—चर्म, आज्य—घृतं, सुक—
 हीमभास्व, समिध,—काष्ठानि, तेषां पूत्य,—श्रेष्ठ्य, तासां निवहा—सदाः
 यस्यां ताम् ।

(३२३) नूतनेति ।—नूतने—नवे, शूर्पे—प्रष्कीटने, “कुला” इति वद्वीधेः
 परिभाषिते, अपितानि—स्थापितानि, श्यामलानि—हरिदवर्णानि, धानि शमीपला-
 शानि—शमीपलाशि तै मिश्रा,—सवलिता, लाजा,—अचतानि, अष्टधान्यामीत्यर्थ,
 “श्वड” इति वद्वीधे “लाड” इति च प्रायात्वे परिभाषितानि, तै इति—राजते इति
 तथाविधा ताम् अतिधावन्त्यात् लाजाणां तेषु हासत्वमुपचरित वदिमज्य “यशसि
 धवलता वर्धते हासकौर्षा” इति कविसमयप्रसिद्धेरिति । तां—वेदीम्, आरुरोह—
 आढ्यवान् । सज्योत्स्र,—ज्योत्स्नासहित, सवधूक इति भावः ।

(३२४) समुत्ससर्प—उपातिशत् । वेद्वितेति ।—वद्विता,—वद्विता अरुणा,
 —रक्ता, शिखा,—ज्वाला, पङ्कवा इव—द्विपलमा इव शिखा इव पङ्कवाय यस्य
 तथाभूतस्य शिखिनः,—अप, दुमस्य च हृत्स्य वेत्त्यर्थ, “शिखी वशी ग्लोवर्द्धे शरी-
 केतुश्वे दुमे” इति मदिनी) कुसुमायुध इव—काम इव । रक्ताशोकस्य—विकसित
 पुष्पाशोकपादस्य । तस्य रक्तप्रवृत्तत्वात् अग्निमाद्य, मदनीहीपकत्वाच्च तत्रानियतकाल
 भवस्याग्निना समीकमदनेन सह सवधूककुमारस्य सायं सुसर्पितामेषिणि जयम् अत
 उपमादलशार ।

(३२५) हुतभुजि—अग्नी, दक्षिणावर्त्तप्रवृत्ताभिः,—दक्षिणायां दिशि आवर्त्त-
 नेन प्रवृत्ताभिः, तथा च, अलिजां दक्षिणा दिशि आज्ययज्ञार्थं समुत्सुक प्रधावताभिः,

लाजाञ्जली नखमयूखधवलिततनुः अदृष्टपूर्वबधूवररूपविस्मय-
स्मरे इव अदृश्यत विभावसुः ।

अत्रान्तरे (३२६) स्वच्छकपोलोदरसङ्क्रान्तमनलप्रति-
विम्बमिव निर्वापयन्ती (३२७) स्थूलमुक्ताफलविमलवाष्प-
विन्दुसन्दोहदृशितदुर्दिना निर्वदनविकारं हरोद् बधूः ।
(३२८) उदशुविलोचनानाञ्च वाग्भववधूनाम् उदपाटि महान्
आक्रन्दः । परिसमापितवैवाहिकक्रियाकलापस्तु जामाता

प्रदक्षिणप्रस्ताभिरित्यर्थः, दक्षिणवर्षस्य तस्य शुभमूषकत्वादिति भावः । ज्वालाभिः,—
शिखाभिः । पादमात्रे—प्रक्षिप्यमाणे, अर्धमात्रे इत्यर्थः, लाजाञ्जली—रुचता-
ञ्जली, मृत्पान्याञ्जलावित्यर्थः, कुश्लिकाकार्येण लाजहोमसम्पादनाद्यर्थमिति भावः ।
नखिति ।—नखाना—धरदृशाणां, बधूवरयोरिति भावः, मयूखिन—प्रभया, खवलित-
—यथीभूता, तनुः,—देह यस्य तथाभूतः, अत एव अदृष्टेति ।—अदृष्टपूर्व-
प्रागनवत्प्रकृतेन, बधूवरयोः,—कन्द-जामातो, इमेण—हौन्दर्येण, यो विस्मयः,—
आश्चर्यभावः, तेन स्मरे इव—सदास इव, विभावसुः,—अग्निः । यज्ञभास्वरप्रभासतः
रुद्रानो स्वगुणत्यागात् नखमयूखे अत्युत्कृष्टमृत्पान्याञ्जलित्वत्पगुणस्यहोनेन तदुपान्त-
सद्वीर्येणैवा ।

(३२६) स्वच्छेति ।—स्वच्छम्—उज्ज्वल, कपोलस्य—गण्डस्य, उदरम्—अभ्यन्तरं,
तत्र सङ्क्रान्तं,—प्रतिफलितं तम, अनलप्रतिविम्बमिव—अग्निप्रतिच्छायाभिव, निर्वापयन्ती
—प्रशमयन्ती । अग्निदशमश्रे निराकर्तुमेवासुक्सिञ्जन्मिन्श्रेणोऽसौजमवगन्तव्यम् ।

(३२७) स्थूलेति ।—स्थूलानि—वृद्धानि मुक्ताफलानि—भौतिकानि इव,
विमला—स्वच्छा, वाष्पविन्दूनाम्—अशुकणानां सन्दोहा,—समुहा, तैर् दृशितं
—प्रकटितं, दुर्दिना—मेषाच्छत्रम् अहः, पतदजसनीरासार वासरमिति यावत्,
दुःखत्रनकं दिनघ्नं, सामर्थिकपिडादिविच्छेदसम्भावनाया इति भावः यथा तथाभूता ।
निर्वदनविकारं—निः,—नाशि, वदनस्य—मुखस्य, विकारः,—विरुति यस्मिन् तत्
वधा तथा, नि शब्दमिति भावः ।

(३२८) उदशुविलोचनानाम्—उद्वतवाचनेवाद्या, वाग्भववधूनां—स्वजन-
नारीषाम्, आक्रन्दः,—क्रन्दनम्, (“आक्रन्दं क्रन्दने दाने मितं दास्यपुद्गयो” इति
मैदिनी) ।

वध्वा मम प्रणनाम श्वशुरौ । (३२८) प्रविवेश च द्वारपक्ष-
लिखितरतिप्रौतिदैवतं, प्रणयिभिः इव प्रथमप्रविष्टैः अलिकुनैः
कृतकोलाहलम्, (३३०) अलिकुनपक्षपवनप्रेङ्खोलितैः कर्णा-
त्पलप्रहारभयप्रकम्पितैः इव मङ्गलप्रदीपैः प्रकाशितम्,
(३३१) एकदेशलिखितस्तवकित रक्ताशोकतरुतन्भाजा
अधिज्यचापेन तिर्यक्कूषितनेत्रविभागेण शरमृजुकुर्वता

(३२८) “प्रविवेश” इत्यस्य “वास्यहम्” इत्युत्पत्तेरस्य सम्बन्धः । तदेव
विशिनष्टि, द्वारत्यादि ।—द्वारपक्षे—द्वारपार्श्वे (“पक्षो मासाङ्किके । वाजे
कुञ्जरपार्श्वयो” इति मेदिनी) लिखित—चित्रितं, रतिप्रौतिदैवत—रतिरेव—काम-
रूपरेव, प्रौतिदैवत—प्रणयदैवता यस्य तत, यथा,—रते,—दास्यव्यानुरागस्य, प्रौति,
—रते, दैवतम्—अहम्—आदीनां पतिप्रताल्लामभूतानां दैवतानां समूह यत्र
तथाविधम्, एता हि दास्यसुखविधासिन् इति वेदितव्यम् । प्रणयिभिरिव—
सुहृद्भिरिव, प्रथमप्रविष्टै—अग्रे एव अन्तर्गते, कुसुमासौदममाहृष्टैरिति भावः,
प्रणयिनः प्रणयवताम अन्तःपुरादार्यापि स्तच्छन्दसचारिणः भवन्तीति गम्यते ।

(३३०) अतीति ।—अलिकुलानां—अमरवन्दानां, पक्षपवनेन—पतत्राभिनिन्दन,
प्रेङ्खोलिता,—कम्पिता तै, अत एव कर्णति ।—कर्णात्पलस्य—कर्णभूषणीभूतस्य
उत्पलस्य प्रहारत—ताडनात्, भयेन—अदृष्ट्या, प्रकम्पितैरिव—प्रवृत्तैरिव,
बहुताडितानां ताडनभयस्य सतताविभावात् इति भावः । ननु सटस्त्रपि बहवु वन्तु
वास्यहम् कथमत्र ताडनाशङ्का मङ्गलप्रदीपानां जाता ? इति चेदबोध्यते,—सम्पत्ति-
पक्षा नुल्यवला परस्पर प्रतिहतिमाशङ्कन्ते इति दृश्यते, अत एव कर्णात्पलायमाना
मङ्गलदीपा भयभयान्निवृत्तजन्ति कर्णात्पलान्दोलनं तेषां स्वताडनार्थं समुद्वीग
मिवामन्यन्त इत्युत्पत्त्यावीजमवधयम् ।

(३३१) एकैति ।—एकदेशे—एकस्मिन् विभागे, लिखित,—चित्रितं,
स्तवकित—सञ्ज्ञातगुच्छं, य रक्ताशोकतरु,—रक्तपुष्पाशीकडुचं, तस्य तन्—निम्न
देश, भजते—आश्रयति इति तथोक्तेन तत्पलस्थितेन इत्यस्य, अधिज्यचापेन—
भीर्षीयुतध्वना, तिर्यगिति ।—तिर्यक्—वक्रं यथा तथा, कूषित,—सङ्कोचत,
नेत्रविभागे,—नयनस्य तृतीयांशं दैन तथाविधं, सत्यम्बिरीकरणात् अवाहा-
लीकृतपरवेत्यर्थं, शर—वायम्, मृजुकुर्वता—सन्दधतेत्यर्थः ।

कामदेवेन अधिष्ठितम्, (३३२) एकपार्श्वन्यस्तेन काञ्चन-
चामरकेण इतरपार्श्ववर्तिन्या च दान्तशफरकधारिण्या कनक-
पुत्रिकया साक्षात्सोपव उद्दण्डपुण्डरीकहस्तया सनाथेन सोप-
धानेन स्वास्तीर्णेन शयनेन शोभमानं, (३३३) शयनशिरोभाग-
स्थितेन च कृतकुमुदशोभेन कुसुमायुधसाहायकाय आगतेन
शशिनेव निद्राकलशेन राजतेन विराजमानं वासगृहम् ।

तत्र च (३३४) क्रीताया नववधूकायाः पराङ्मुखप्रसुताया
मणिभित्तिदर्पणेषु मुखप्रतिविम्बानि (३३५) प्रथमालापार्श्वेन-
कौतुकागतगृहदेवताऽऽननानीष मणिगवाचकेषु वीक्षमाणः

(३३२) एकपार्श्वन्यस्तेन—एकपार्श्वनिहितेन, काञ्चनचामरकेण—काञ्चन—
श्रीवर्षे, चामरकेण—चमरकप्रतिज्ञति तेन । “काञ्चनचामरकेण” इत्ययं “काञ्चन-
चामरकेण” इति पाठकम्पनं साधु, काञ्चनचामरकेण—स्वर्णदण्डशीमितवालव्यजनेन ।
इतरपार्श्ववर्तिन्वा—अपरपार्श्वस्थापितया, दान्तेति ।—दान्त—मज्जदन्तमय, शफरकं
—कुमुदविशेषमित्यर्थं, धरति—गृह्णातीति तथोक्तया, कनकपुत्रिकया—काञ्चन
पुत्रिकया । उद्दण्डेति ।—उद्दण्डम्—उद्गतनाल, पुण्डरीक—श्वेतपद्म, हस्ते यस्या
तथाभूतया । सनाथेन—युक्तेन । सोपधानेन—उपधान—“वालिका” इति वद्वभाषया
शसिष्ठ, तन्वदितेन, स्वास्तीर्णेन—शोभनाशरगशान्तिना, शयनेन—शय्याया, पर्यङ्केत्यर्थः ।

(३३३) शयनेति ।—शयनस्थ—शय्याया, शिरोभागे—अग्रभागे, स्थितेन—
निहितेन, कृतेति ।—कृता—विरचिता, कुमुदेन—कैरेवेण, कुमुदस्य च, शोभा—
शौन्दर्यं यस्य तेन च तेन, कुमुदेति ।—कुसुमायुधस्य—पुष्पशरस्य, कामस्येत्यर्थं,
साहायकाय—साहाय्यकरणाय, शशिन उद्दीपकत्वादिति भावः । राजतेन—
शौच्यमयेण, निद्राकलशेन—निद्राया—शयने, शयनगृहे इत्यर्थं, य कलश,—
घट, लीकपान्नादीनाराध्य मङ्गलार्थे स्थापित इति भावः तेन ।

(३३४) क्रीताया,—लज्जिताया । पराङ्मुखप्रसुताया,—पराङ्मुख निद्रि-
ताया, लज्जावशादेवेति भावः । मणौति ।—मणिभित्तय,—रत्नकुट्टानि पत्र,
दर्पणा,—आदर्शा तेषु, मुखप्रतिविम्बानि—आननप्रतिच्छाया ।

(३३५) प्रथमेति ।—प्रथमालापस्य—आश्वसन्भाषणस्य, आकर्षणे—श्रवणे,
यत् कौतुक—कौतूहल, तच्च आगता,—उपस्थिता, या गृहदेवता,—भवनाधि-

क्षणदां निम्ने, स्थित्वा च श्वशुरकुले (३३६) शीलेन अमृत-
मिव श्वशूहृदये वर्षन्, अभिनवाभिनवोपचारैः अपुनरुक्तानि
आनन्दमयानि दश दिनानि स्थित्वा, दत्त्वा राजदौवारिकमिव
राजकुले रणरणकं, यौतुकनिवेदितानि इव संवलानि आदाय
हृदयानि सर्वलोकस्य, कथङ्कथमपि विसर्ज्जितो नृपेण वध्वा
सह स्वदेशम् अगमदिति ।

इति श्रीपाषाणभट्टकृते हर्षचरिते चक्रवर्तिशतवर्षेण नाम
चतुर्थ उच्छ्वास ॥ ४ ॥

छाटद्वयं, तासाम आनानि इव—मुखानि इव, मणिगवाचकीषु—रत्नमयवाताय-
नेषु, [गवाम् अक्षीव इत्यत्र “अक्षीःदर्शनात्” (१।४।७५ पा०) इति समामाने अक्षि
“अवड्—” (४।१।१२२ पा०) इत्यादौ व्यव्यतिर्भाषाश्रयणात् अवडि षपम्]
बीदमाश, —पश्यन्, क्षणदा—रात्रि, निम्ने—अपथ्यामास इत्यर्थः ।

(३३६) शीलेन—सचरितेन । अभिनवाभिनवोपचारैः,—प्रतिदिन नूतन-
नूतनसत्कारैः । अपुनरुक्तानि—अनास्थादितपूर्वाणि । राजदौवारिक—राज-
द्वाररक्षकम् । रणरणक—विच्छेदजनितमुडेपमित्यर्थः, [रण,—शब्द, तत्रकार-
दित्, तत् सजाया कन] दौवारिकी यथा नियतमैव द्वारमाक्रम्य वर्तन्ते, तथा
तद्गमनजनितरणरणकौऽपि सदैव राजपरिजनानां हृदयमाक्रम्य अतिष्ठदिति भावः ।
यौतुकैः ।—यौतुकाश्च—वैवाहिकोपहाराय निवेदितानि—सर्मापतानि । मवलानि
—पाषाणानि, आदाय—ग्रहीत्वा, हृत्वेत्यर्थः । कथङ्कथमपि—अतिज्ञेयम्, अति-
अद्वैत्यम्, अपत्यभूत वस्तु न हि क्रेशेनापि नयनमोचरादपसारयित अकरने सहसा
पाषाणहृदयेरपीति भावः, विसर्ज्जितः,—गमनाय अनुमत इति यावत् । वध्वा—
राज्यश्रिया ।

इत्यशेषमास्वाटवीमहरणपञ्चानेन वास्यवशावतसेन पञ्चितकुलपतिन्य वि ७,
उपाधिधारिणा श्रीनञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिताया,
तदात्मज्ञाना पण्डितश्रीमदाद्यबोधविद्याभूषण पण्डितश्रीमन्निन्दवीध
विद्यारवाभ्या परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाद्यामन्त्राख्याशा
श्रीहर्षचरितव्याख्यायां चतुर्थ उच्छ्वास ॥ ४ ॥

पञ्चम उच्छ्वासः ।

नियतिर्विधाय पुंसां प्रथमं सुखमुपरि दारुणं दुःखम् ।

कृत्वाऽऽस्तीकं तरला तडिदिव वज्र निपातयति ॥ १ ॥

पातयति महापुरुषान् सममेव वह्ननादरेणैव ।

परिवर्त्तमान एकः कालः शैलानिवानन्त ॥ २ ॥

(१) अथ कदाचित् राजा राज्यध्वंसं कवचहरम् आह्वय
हणान् हन्तु हरिणान् इव हरिर्हरिषेणकियोरम् अपरिमित

इदानीं राज्ञः प्रभाकरवर्धनस्य स्वर्गमनं कृत्यतु नियति कावचरूपो गतिं शब्दात्
प्रकटयति नियतिरिति ।—नियति, —द्वेष, ("द्वेषं दिष्टं भागधयं भाग्यं स्त्री नियति
विधि" इत्यमर) प्रथमम्—प्रादौ इत्यर्थः, पुंसां—जनाणां, सुखम्—आनन्द,
विधाय—दत्त्वा, तरला—धपला, तडित्—विद्युत् आशोकम्—उद्दीर्घं, कृत्वा—
सम्पाद्य, उपरि—पश्चात् वज्रमिव—अशनिमिव, दारुणं—भीषणं, दुःखं—द्वेष,
निपातयति—आनयतीत्यर्थः । अत्र तद्विधा सह नियतेरवैधर्म्यं साध्यप्रतिपादनात्
निपातनादिरूपसामान्यधर्मादीनाञ्च बाधत्वात् पूर्वोपनाऽऽनङ्कारः । आर्या इत्यम् ॥ १ ॥

पातयतीति ।—अनन —अद्वेष, शैलाब्जनागद, एकं—केवलं, एकाकी चं,
सहायान्तरनिरपत्तं सहवर्धयं, कालः—समयः, महाकायद, प्रलयकाले
सहस्राब्दस्य अननन्दस्य मुखोद्भूतेन प्रचलामलेन जगती विभक्तकारित्वोक्ते,
परिवर्त्तमान, —चक्रवत् परिवर्तन, शिरःपरिवर्त्तनादिकं कुर्वन्, शैलानि—पर्वतानि
सममेव—सुखकालमेव, दुःखदर्शयन्, वह्न—अनेकान्, महापुरुषान्—देवजान्,
अनादरेणैव—अवद्वेष्यैव, पातयति—धसयति । एतेन वर्त्तमानस्य राज्ञः भाविनिधन
सूचितम् । अत्रापि पूर्ववर्द्धोपनाऽऽनङ्कारः । आर्या इत्यम् ॥ २ ॥

(१) अथादि ।—कवचहर—वज्रधरं, ["हरतेर—" (शरत् पा०)
इत्यादिना कवचोपपदात् इधातो अथि रूपम्] । इत्यान—सदाब्जान् भवन्त्युत्-
थविद्यान् । हरि, —सिंहः । हरिदेशकियोर—समीन्द्रशिशु, सिंहशायकनित्यर्थः, हरि
हरिदेशकियोर हरिणान् हन्तु यदा प्रविशति, तथा राजा राज्यध्वंसं इत्यान इव
प्रविशोदित्यर्थः । इह इकाररकारवकारादीनाम् अक्षरदाहत्या इत्यनुमासः,

बलानुघातं चिरन्तनैः अमात्यैः अनुरक्तैश्च महासामन्तै कृत्वा
साभिसारम् उत्तरापथं प्राहिणोत् ।

(२) प्रयान्तश्च तं देवो हर्षः कतिचित् प्रयाणकानि तुर-
ङ्गमैः अनुवव्राज । प्रविष्टे च (३) कैलासप्रभाभासिनी ककुभं
भ्रातरि, वर्त्तमानो नवे वयसि विक्रमरसानुरोधनि (४) केसरि-
शरभशार्दूलवराहवडुलेषु तुषारशैलीपकण्डेषु (५) उत्कण्ड-
मानवनदेवताकटाक्षाद्यशरितशरीरकान्तिः क्रीडन् मृगया

पूर्वोपमाङ्गनदारश्च । अपरिमितबलानुघातम्—अपरिमितैः,—प्रभूतैः, बलैः,—सेनिकैः,
सामर्थ्येण, अनुघातम्—अनुगत, चिरन्तनैः,—प्राचीनैः, मूलाननैरित्यर्थ, “सिवकादे
पुरातने” इत्युक्तेर्निरतिशयविश्वरूपार्थे इति भावः, अनुरक्तैः,—स्वामिनि अनुराग
वद्भिः, महासामन्तैः—सामन्तप्रधानैः । साभिसारम्—ससहायमित्यर्थः । [“साभि-
सारम्” इत्यत्र “साभिसारम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः, यदा—तैः साधुचरैः सघाट
सुतन्वात् सामन्तैः सेवकरिवानुसृतम्] । उत्तरापथम्—उत्तरदिक्कस्यप्रदेशविशेष,
प्राहिणोत्—प्रेषयामासु ।

(२) प्रयान्तम्—गच्छन्त, रणायति शब्दः । प्रयाणकानि—पथः । अनुवव्राज
—अनुव्रजाम, निम्नलक्ष्मीभावेभावात् प्रवासगमनपङ्क्ते प्रियजने कियत्पथं तदनुसरणस्य
स्वाकाचारसिद्धत्वाच्च इति भावः ।

(३) कैलासेति ।—कैलासस्थ—तदास्थस्य अद्रेः, प्रभया—कात्या, भासते
—द्योतते इति तथोक्ता सा, ककुभ—दिग्मः । भ्रातरि—राज्यवर्द्धने । नवे वयसि—
प्रथमयौवने इत्यर्थः । विक्रमरसानुरोधनि—विक्रमे—शौर्ये यो रसः,—अनुरागः,
उन्माह द्यात्र यावत् तम् अनुब्रूयते—अनुवव्राति इति तथाभूते, धौवन्कालस्वभावात्
शौचप्रदर्शनीपयोगिनोर्यर्थः ।

(४) देशरौति ।—देशरिण्य—सिन्धु, शरभा—अष्टापदस्य गच्छन्ता,
—व्याघ्रा, वराहा,—शूकरा, तैः बहुलेषु—आक्रीणेषु, यदा—तं बहुला—
प्रभुना यद्गुणयुक्तेषु, दर्शयन्त्यादी तेषां प्राचुर्यानि इति भावः, तुषारशैलीपकण्डेषु—
हिमचरान्तिकेषु ।

(५) उत्कण्डेति ।—उत्कण्डमानाना—जाडशशोभनाकृतिवीरुपुष्पदृशनेन चत्

मृगलोचनः कतिपयानि अहानि वहिरेव व्यलम्बत । चकार
च (६) आकर्षान्ताकृष्टकामुंकनिर्गतभासुरभक्तवर्षी स्वस्ती-
योभिः एव दिवसैः निःश्वापदानि अरुष्यानि ।

एकदा तु (७) वासतेय्याः तुरीये यामे प्रत्युपसि एव स्वप्ने
चटुलज्वालापुञ्जपिञ्जरीकृतसकलकुभा दुर्निवारेण दवदुत-
भुजा दह्यमानं केसरिणम् अद्राचीत् । तस्मिन् एव च दाव
दहने (८) समुत्सृज्य शवकान् उत्प्लुत्य च आत्मानं
पातयन्ती सिंहीम् अपश्यत् । आसीद्य अस्य चेतसि,—

कलिकावती, तद्वर्षेणमात्रेण अनुरागोदयात् दर्शनीभुक्तानामित्यर्थ, वनदेवतानां—
धनाधिपत्यदेवता, कटावति,—संनुरागतिसंश्लेषभोक्तानि तेषाम् अप्यभिः,—समूहः,
शारिता—विदिता, शरीरकानि,—देहशवणं यस्य तदाभूत् । मृगलोचनः,—
हरिवायतरभ्यनयन, इयं इति भावः । व्यलम्बत—विश्लम्ब कृतवान् ।

(६) आकर्षति ।—कर्षानात् वा आकर्षात्—कर्षणसौपयस्यसम्,
["वाड—" (१।१।१३ पा०) इत्यादिना अर्थयोभावा] आकृष्टान्—आदिमान्,
कामुंक्षान्—धनुष, निर्गतान्—निघ्नान्, भासुरान्—प्रदीमान्, शारितवान् इति
भावः, भक्तान्—मदाप्यासविशेषान् वर्षति—मुञ्चतीति तदाभूत् । स्वस्तीयेभिः,—
अस्यै । निःश्वापदानि—श्वापदरहितानि, अत्यदंसम्भान्वात् हिंस्रजमुत्सृज्यतीत्यर्थः ।

(७) वासतेय्याः,—वसति,—वाहिरेव वासतेयो तस्याः, [तत्र साधु इत्यर्थे
"वसतिश्च—" (४।४।१०४ पा०) इत्यादिना उपप्रत्ययः] (वसती वाहिदेवतो
इत्यमरः) तुरीये—चतुर्थे, यामे—अहरेः । प्रत्युपसि—प्रभाते । चटुर्नेति ।
—चटुमानां—चटुयानाम् इत्यन्तः अक्षरलीनामित्यर्थं, ज्यामानां—जिह्वाणां,
पुञ्जे—समूहे, पिञ्जरीकृताः,—पिञ्जरीकृताः, सङ्घाः,—समष्टाः, कृत्वा,—द्विष्टः
शिव तदाभूत्वेन, दुर्निवारेण—विचारविमुक्तकेन अनिर्वाप्येतेन इत्यर्थं दवदुतभुजा
—दावद्विष्टा । अद्राचीत्—सिद्धम्, एतेन विमुक्तवदाहकरो व्याधिं दक्षितः, प्रदूष
जातिहन्त्राणां धयम्, निरर्धकत्वमावात् ।

(८) समुत्सृज्य—दर्शय्य । उत्प्लुत्य—उत्प्लव्य । पातयन्ती—निघ्नयन्ती,
चटुगुणविशालीति भावः, एतेन अस्य सातुरप्रियंवद इति ।

(८) “लोके हि लोहेभ्यः कठिनतराः खलु स्रेहमया बन्धन-
पाशाः, यदाकृष्टाः तिर्य्यधोऽपि एवम् आचरन्ति” इति ।
(१०) प्रबुद्धस्य च अस्य मुहुर्मुहुः दक्षिणेतरम् अक्षि पश्यन्दे ;
गात्रेषु च अकस्मादेव वेपथुः विपप्रथे ; निर्निमित्तम् एव अन्त-
र्बन्धनस्थानात् चचाल इव हृदयम् ; अकारणादेव च अजायत
गरीयसी दुःखामिका । “किमिदम् ?” इति च (११) समुत्पन्न-
विविधविकल्पविमथितमतिः अपगतधृतिः चिन्ताऽध्वनमित-
वदनः स्तिमिततारकेण चक्षुषा (१२) समुद्भियमान-
स्थलकमलिनीवनामिव चकार चकीरेक्षणः क्षणं क्षीणीम् ।
अङ्गि च तस्मिन् शून्येन एव च चेतसा चिक्रीड नृगयाम् ।

(८) लोके—जगति, मसारे इत्यर्थं, कठिनतरा,—अतिकठिना, स्रेह-
मया,—संहारिका, बन्धनपाशा—बन्धनरज्जव । यदाकृष्टा,—यं,—पाशे,
आकृष्टा,—निघण्ठिता तिर्य्यध,—पृथुपत्त्यादय, एवम्—अग्निप्रवेशेन आत्म-
न्यारूप व्यभसाद्यमिति भाव ।

(१०) प्रबुद्धस्य—जागरितस्य । दक्षिणेतर—वामम्, अक्षि—नेत्र, पश्यन्दे
—पुम्नोर । वेपथु,—कष्य, विपप्रथे—प्रचकाट, आविरभूदित्यर्थं । निर्निमित्तम्
—अहेतुकम्, अचरन्ति ।—अन्त,—देहाभ्यन्तरे इत्यर्थ, यत् बन्धनस्थान—सद्यमन-
स्थान इदमस्तीति भाव तस्मात् चचाल—चक्रन्त्ये, इत्यन्व जात इत्यर्थं । गरीयसी
—अतिशुर्वी, दुःखामिका—दुःखेन अवस्थानम्, प्राकृतिकारत्याविभावात्, निर्निमित्तप्रथाया
अचनुदा भीकसत्ततिर्वा ।

(११) समुत्पन्नति ।—समुत्पन्नेन—आविर्भूतेन, विविधिन—नानाप्रकारिण,
विकल्पेन—समर्थेन, विमथिता—आलौडिता, मति,—बुद्धिर्यस्य तथाभूत, अप-
गतधृति,—अधीर, अममगुभ वा इति निर्गोतुमशक्यत्वात् इति भाव, चिन्तेति ।
—चिन्तया—दुर्भावेदया, अध्वनितम्—अध कारित, वदन—मुख्येन तथाभूत, ।
स्तिमिततारकेण—निश्चलकनीभिर्केन ।

(१२) समुद्भियमानेति ।—समुद्भियमानं—विजास गच्छन्, स्थलकमलिनी-
वना—स्थलपरिणीकानन यस्यां तामिव । चकीरेक्षण,—चकीरेनेत्र, क्षामाविदा-
रण्यात् इति भाव । क्षीणीम्—शुचीम् ।

(१३) आरोहति च हरितहये मध्यमङ्गो भवनम् आगत्य
उभयतो मन्दमन्दं संवाङ्ममानतनुतालहस्तः क्षितितलवितताम्

(१४) अतिशिशिरमलयजरसलवलुलितवपुषम् इन्दुधवल्लोपधान-
धारिणीं वेत्तपट्टिकाम् अधिशयानः साशङ्क एव तस्थौ ।

(१५) अथ दूरादेव लेखगर्भया नीलीरागमेवकरुचा
शौरशौरिकया रचितमुण्डमासकं, (१६) अन्तर्गतपाभ्याम्
आरोप्यमाणकायकालिमानम्, अन्तर्गतित शोकशिखिना अङ्गा-

(१३) हरितहये—हरिदश्वे, सूर्ये इत्यर्थं, अङ्ग,—दिवसस्य, मध्य,—मध्य-
भाग तम, आरोहति—उपवर्तति, मन्दाङ्गे जाते इत्यर्थं । उभयतः,—उभयो
पार्श्वशीरित्यर्थं । संवाङ्ममानेति ।—संवाङ्ममान—समीक्यमान, किङ्करादिभि इति
भाव, तनु—स्वल्प, सुदमित्यर्थं, मन्द मन्द यथा स्यात्तथा वा, तानुतनु—स्वजन
यस्य तथाभूत । क्षितितलवितताम्—भूतलविक्षुताम् ।

(१४) अतिशिशिरिति ।—अतिशिशिरेश्च—अतिशीतलिन, मलयजरसस्य—
अन्दनद्रवस्य, लवेन—विन्दुना लुलित—लिन, वपु,—अवयव यस्या तथोक्ताम् ।
इन्दुधवलेति ।—इन्दु,—चन्द्र, लघुन् धवलं—शुभम्, उपधानम्—उपवर्हं, “वलिम्”
इति ख्यात शिरस्य प्रनोपर्यामितुल्यपूर्वद्रव्यावशेष इत्यर्थ, तत धरतीति ता,
एदिशिष्टमित्यर्थं, वेत्तपट्टिका—“शीतलपाटी” इति समाख्यया बहुदंशे प्रसिद्ध-
क्षेत्रनिश्चितसंयनसाधनविशेषम् । साशङ्क,—शोभेत् ।

(१५) “अथ” इत्यस्य “दूरादेव ..कुट्टकनमानम् आयातम् अद्राचीत” इति
अर्थेण सम्बन्धः । त विशिनष्टि, लेखगर्भयैत्यादिभि ।—लेखगर्भया—अन्तर्गतलिप्या,
नीलीति ।—नीलीराग,—नीलवर्णं, यथा,—नीली—“नील” इति प्रसिद्धं चप-
विशेष, तथा राग,—रत्न, तेन तद्वदा भिचका—श्यामला, मयूरकण्ठाभा इत्यर्थं,
(“कृष्णे भीष्मासितश्यामकालश्यामलमेघका” इत्यमरः) रुक्—कानि यस्या तथा,
शौरशौरिकया—वसनखण्डेन, रचितेति ।—रञ्जिता—रुता, मुखमाहा—शिरी-
कान्ता, शिरीर्षेणमित्यर्थं येन तम् ।

(१६) अन्तेति ।—अन्तः,—आयाम्, आतप,—शूद्रश्च ताभ्याम्, आरोप्य-
कायेति ।—आरोप्यमाण,—उत्पाद्यमानः, कायस्य—देहस्य, कालिमा—कार्पा-
ग्रस्य तम् । अन्तर्गतित—हृदयस्थेन, शोकशिखिना—शोकप्रिणा, अङ्गा-

रताम् इव नीयमानम्, (१७) अतित्वराऽऽगमनद्रुततरपटोद्भूय
मानधनिराजिव्याजिन राजवार्ताश्रवणकुतूहलिन्या मेदिन्या
इव अनुगम्यमानम्, (१८) अभिमुखपवनप्रेङ्खलविततोत्तरीय
पटप्रान्तवीज्यमानोभयपार्श्वम् अतित्वरया कृतपक्षम् इव
आशु परापतन्त, प्रेर्यमाणम् इव पृष्ठत स्वाभ्यादेशेन, कृष्य-
माणम् इव पुरस्तात् आयतै श्रमश्वासमोक्षै, (१९) स्विद्य-
ल्लनाटतटघटमानप्रतिविम्बकेन कार्यकौतुकात् अपङ्घियमाण
लेखमिव भास्वता, सन्धमभ्रटै इव इन्द्रियै शून्यीकृतगरीर,

रतामिव—आतल्यतानिव नीयमान—मान्यमाण सन्धापातिरेकस जायमानवान
कृष्यवषट्कप्रभामिति भाव ।

(१७) अतीत ।—आतल्यत—अतिवेगन आगमनम्—आमति तेष्विन द्रुत
तरण—अतिशीघ्रण शीघ्रानविभनेत्यथ पदेन—पदक्षपेण उद्भूयमाना—उत्सृष्य
भाषा या धूनीना—रजसा राजि—शरीर समूह इत्यर्थे तद्व्याजिन—तन्नि
पेच राजवार्ताश्रवणकुतूहलिन्या—रात्र प्रभाकरवर्द्धनस्य सवादाकण्ठौकुट्टव्या
सादन्वव—शयश्चर चित्तिपतिचात राजपदाव इति भाव अनुगम्यमानम्—अनु
स्रियमाणम् ।

(१८) अभिमुवेति ।—अभिमुखपवनेन—सन्ध्यागत्य धायुना प्रह्नन—
चन्दन प्रावततस्य सुविलसतस्य उत्तरीयपटस्य—उत्तरीयवसनस्य य प्राग—पथ्यन्त
भाग तेन वीज्यमानौ—प्रातर्वीजनौ उभयौ—द्वौ पार्श्वौ—कचधीरधोभागौ इत्य
वम अत एव कृतपक्ष—जनितगद्वतमिव । परापतन्त समागच्छन्तम् । प्रेर्यमाण
मिव—प्रय्यमाणमिव । स्वाभ्यादेशेन—प्रभुनियोगेन । पुरस्तात्—अयत, आयतै—
दोषे श्रमश्वासमोक्षे—परिश्रमजनितनिश्वासमोक्षे अविश्रमधारणे तथैव सञ्चारात्
इति भाव ।

(१९) स्विद्यदिति ।—स्विद्यक—घर्मात्तपु ल्लनाटतटपु—भालदशपु घट
भार—एतत् प्रतिबन्ध—प्रतिबन्ध यस्य तथाभूतेन भास्वता—सूर्येण कार्यकौतु
कात्—केन कार्यानुरोधन अयमीदृक द्रुततर गच्छति इति ज्ञातुमौक्तकात् अप
ङ्घियमाणा—धीयमाणा लक्ष्मा—लिपि यस्मात् यस्य वा तम् ("लक्ष्मा लिपिराजि-
कक्षेरपि" इति मेदिनी) । सन्धमभ्रटैरिव—सन्धुम—कार्यव्यपता तन भटानि—

(२०) लेखापितप्रयोजनगौरवात् इव समेऽपि वर्त्मनि शून्य-
हृदयतया खलन्तं, कान्मेघशकलम् इव पतियतो दुर्वार्ता-
वज्रस्य, धूमपल्लवम् इव ज्वलियतः शोकज्वलनस्य, बीजम् इव
फलियतो दुष्कृतशालेः, अनिमित्तभूतदीर्घाध्वगं कुरङ्गकनामा-
नम् आयान्तम् अद्राचीत् ।

दृष्ट्वा च (२१) पूर्वानिमित्तपरम्पराऽऽविर्भूतभीतिः अभियत
हृदयेन । कुरङ्गकस्तु कृतप्रणामः समुपसृत्य प्रथमम्

श्रुतानि तैरिव, इन्द्रियैः,—इक्षुपदादिभिः, शून्यीकृतं—विरहित-
मित्यर्थं, शरीर—देह यस्य तयोक्तं, महाऽऽपदि तथैव वैकल्योत्पत्ते इति भावः ।

(२०) लेखति ।—लेखि—पत्रिकायाम्, अपितस्त—निहितस्य, लिखितस्यैव्यर्थः,
प्रयोजनस्य—कार्यस्य, गौरव—गुणत्व तच्चादिव, समे—समतले, अरन्धुरे इत्यर्थः,
अपि वर्त्मनि—पथि, शून्यहृदयतया—विमनस्कतया, महाराजामङ्गलाशङ्कयेति भावः,
खलन्तम्—पतन्तम् । कान्मेघशकलमिव—हृत्पदवर्णमेघखलमिव, प्रत्ययकालिक-
सर्वार्तादिवलाहकखलमिव वा, दुर्वार्तावज्रस्य—दुः,—दुष्टा, कठिना इत्यर्थः, वार्ता—
संवाद एव वधम—अग्नि तस्य (वज्रधातो “ऋश्रेन्द्राय—” (उ० २ पा० २८
सू०) इत्यादिना रनि ह्यपम्) । धूमपल्लवमिव—धूमनिचयमिव, शोकज्वलनस्य—
शोकाग्नेः । फलियत—फलं प्रसूयिष्यमाणस्य, दुष्कृतशालेः,—दुःखश्रीहृभेदस्य,
दुर्देवधात्वविशेषस्य वा, त्वरितफलाविर्भावशोधनायै शालीरूपमम् । अनिमित्त-
भूतदीर्घाध्वगं—दुर्निमित्तवृत्तक दीर्घपथिकम्, यदा,—अनिमित्तभूत—दुर्निमित्त-
हर्षं, दीर्घम्—आयतम्, अध्वान—पथ्यान गच्छतीति तथोक्तं, विशिष्टामङ्गलसम्भा-
वनाव्यतिरेकेण ईदृशदीर्घाध्वारमनप्रयोजनाभावात् इति भावः ।

(२१) पूर्वैति ।—पूर्वाभ्य,—प्रागतुभूताभ्य, अनिमित्तपरम्परास्य,—एतन्वैवद्य
समुद्भस्य, दुस्वप्नदर्शनादिरूपेभ्य इति भावः, [“पूर्वानिमित्त—” इत्यत्र “पूर्वं
निमित्त—” इति पाठे,—पूर्वेषां—पूर्वदृष्टानां, निमित्तानां—हेतूनां, दुस्वप्नादि-
दुर्निमित्तवृत्तकानामिति भावः] आविर्भूता—सञ्जाता, भीति,—भयं यस्य तदा
भूतं, [“—आविर्भूत—” इत्यत्र “—आविर्भाविक—” इति पाठान्तरम्, तत्र
पूर्वानिमित्तपरम्पराभिः कर्माणि आविर्भावितानि—सञ्चयितानि, भीति यस्य तादृशः]
हृदयेन अभियत—अप्रहृदयोऽभूदित्यर्थं, दूतस्य व्यसमन्विनवशदर्शनात् इति भावः ।

कृताचमनय (२३) जनयितुः आयुष्कामोऽपरिमितमणिकनकरजतजातमात्मपरिवर्हम् अग्नेषं ब्राह्मणसात् अकरोत्, (२४) अभुक्त एव उच्चचाल । “दापय वाजिनः पर्याणम्” इति च पुरास्थितं शिरःकृपाण विभाषं वभाष युवानम् । (२५) वपमानदृढयय मसम्भ्रमप्रधावितपरिवर्हकोपनीतम् आरुह्य तुरङ्गमम् एकाकी एव प्रावर्त्तत ।

(२६) अकाण्डप्रयाणसंज्ञामङ्गुभितन्तु सन्धमात् सञ्जीभूतम् उद्धूतमुखरखुररवभरितसकलभुवनविवरम् प्रागत्यागत्य सर्वाभ्यो दिग्भ्यो धावमानम् अश्लीयम् अटोकत ।

(२३) जनयितु — पितु, आयुष्काम, — लीविताकाङ्क्षी, अपरिमितति । — अपरिमितानि — असङ्गानि, मणय, — रत्नानि, कनकानि — काञ्चनानि, रजतानि — रौप्याणि, तीर्षा जात — समुद्रम्, आत्मन, — स्वप्न, परिवर्हम् — परिच्छेदम्, अश्लीयकरणभूतमिति यावत्, अयय — समय, ब्राह्मणसात् — विप्रदेय, ब्राह्मणाधीनमित्यर्थ ।

(२४) अभुक्त एव — असम्प्राप्तपानादिक्रिय एव, उच्चचाल — गन्तुमिच्छेय इत्यर्थ । दापय — आरोपय इत्यर्थ, वाजिन — अश्वम्, पर्याणम् — पशुघनम् । शिर इति । — शिरसि — मूर्द्धि, कृपाणम् — अस्ति, निहितमिति भाव, विभाष — धारयन्, प्रभुनिर्देशकत्वमे प्रस्त्रिया तददाचारवत्त्वात् इति भाव । वभाष — उवाच ।

(२५) वपमानदृढयय — कम्पमानचित्त । ससम्भ्रममिति । — ससम्भ्रम — सत्वर, प्रधावित, — प्रचलित, य परिवर्हक, — अश्वपाय निल उपनीत — उपस्थापित तत् । एकाकी एव — असहाय एव । प्रावर्त्तत — प्रचक्रमे, गन्तुम् इति शेष ।

(२६) अकाण्डति । — अकाण्ड — असन्धि सङ्घा इत्यर्थ, प्रयाण — यात्रा, प्रत्यावर्त्तनमिति यावत् तस्य सङ्घा — मूचना, (“सङ्घा स्याच्चेतना नाम ह्यनादेदायं मूचना” इत्यमर) तस्यै शङ्क — शङ्कनाद इत्यर्थ, तेषु सुभित — समाकृतितम् । सन्धमान — आवगता, उद्देगशा, सञ्जीभूत — कृतसन्धम, उद्धूतत । — उद्धूतन — उद्धूतने मुखरेण — सर्वे प्रसनेन इत्यर्थ, खुराणाम — अश्वशफानां खुरव — नादन, भरितम् — आपूरित सकलं भुवनानां — जगता, विवरम् — अन्तर्गतं दिन यन्त्र वा तथाभूतम् । सर्वाभ्य, — अतस्यै इत्यर्थ । अश्लीयम् — अशाना समुद्र अश्लीयम् —

(२७) प्रस्थितस्य च अस्य प्रदक्षिणेतरं प्रयातो विनाशम् उप-
स्थितं राजसिंहस्य हरिणाः प्रकटयाम्बभूवुः । (२८) अग्निशिर-
रश्मिमण्डलाभिमुखञ्च हृदयम् अवदारयन् इव दाव-
शुष्के दारुणि दारुण रराण वायसः । (२९) कञ्जल-
मय इव बहुदिवसम् उपचितबहलमलपटलमनिनिततनुः
अभिमुखम् आजगाम शिखिपिच्छलाञ्जनौ नम्नाटक ।

अश्वमेधादयः सप्तादिक, स्ववद्रसाप्रसिद्धात इति भावः सम्भारमनयनात् तेष्वी हितम्
अश्वारोहिणेभ्यः किञ्चिद् वा ["तस्य समुद्र" (४।१।२७ पा०) इति "तस्मै हितम्"
(१।१।५ पा०) इत्यर्थे वा कविधानात् इति ज्ञेयम्] अदोक्त—अनुपयो,
तमिति शेषः ।

(२७) प्रस्थितस्य—प्रचलितस्य अस्य—हृदयस्य । प्रदक्षिणेतरम्—अप्रदक्षिणं यथा
तथा, वामभागेन इति यावत् प्रयातो,—गच्छन् । राजसिंहस्य—राजशरणात्,
("स्युद्धतरपदे व्याघ्रपुङ्गवमकुञ्जरा । सिंहशार्ङ्गनागाया पशुश्रेष्ठायगोचरा ॥"
इत्यम्बर), यथा—राजा सिंह इव राजिव सद्यः तस्य, हरिणाः,—शुभः हरिणा
हि अरण्या उदितं परमं तदरण्यात् सिद्धाभाववत्त्वं सूचयन्ति । प्रकटयाम्बभूवुः,—
सूचयामासुः उक्तञ्च— "वामे श्वशिवाकुम्भा दक्षिणे गीश्वरविजा" इति ।

(२८) अग्निशिर इति ।—अग्निशिरा—उष्णा, रश्मयः,—किरवा यस्य तस्य,
सूर्यश्रेण्यर्थं, मण्डलम्—विश्वं तदभिमुखं,—तत्र लक्ष्मीकृत्य उपचित इत्यर्थः । अवदारयन्
—विदारयन् व्ययसंज्ञिति यावत् तादृशवायसाशानमङ्गलसूचकत्वादिति भावः । दावशुष्के
—शनादिना दग्धार्वाशटे इति यावत् दारुणि—काष्ठे, अर्द्धदग्धसूक्ष्मवृत्ते इत्यर्थः, स्थित
इति शेषः । दारुणं—मृत्तिकादीरयथा तथा रराण—दधान, पतस्य टर्पंचदन्वमुक्तं
वराहनिर्हरणं, यथा— "किन्नासङ्गच्छेद् कलहं शुष्कदुमस्थिते धाडे" इति ।

(२९) कञ्जलमय इव—अन्नमय इव । उपचितेति ।—उपचिनन—सहि-
नेन अन्नमलेषु जीवन्ना सञ्चारसञ्चारनया जेनशासनरतानां तरचालननिपदादिति
भावः बहलम्—प्रभृतेन बलपटलम्—किञ्चिन्वयेन मन्दिनिता—सञ्जातमन्ना तनुः,
—शरीर यस्य तथाभूत । शिखीति ।—शिखिनः,—मयूरस्य, पिच्छ—वृक्षे लाञ्छन
—चिद्र यस्य तथाभूत नम्नाटक,—नम्र,—विषयनं सन्, अटल—अमतीति
तथोक्तं, नम्रचपलक इत्यर्थं दिग्मन्वरबौद्धसंज्ञानीति यावत् । अहिना परमं धर्मो
वदति बौद्धे शरीरकौटविनाशशुद्धया न शरीरसञ्चारं कियते, मयूरपिच्छकृतेन

(३०) दुर्निमित्तैः अनभिनन्द्यमानगमनश्च नितराम् अशङ्कत ।
 हृदयेन पिष्टस्येहाहितस्त्रदिम्ना च तत्तदुपेक्षमाणः,
 (३१) तुरङ्गमस्कन्धब्रह्मलक्ष्यं चक्षुः अविचलं दधानः, सम-
 वसितहसितसङ्घः, (३२) तूष्णीभूतेन भूपाललोकेन अनुगम्य-
 मानो (३३) बहुयोजनसम्पिण्डितम अध्वानम् एकेन एव अङ्गा
 समलङ्घयत् ।

(३४) उपलब्धनरेन्द्रमान्द्यवार्त्ताविषये इव नष्टतेजसि

व्यजनेन च पथि आकाशे च संचारिण कौटा अपसार्यन्ते आघातोपशान्तादिभ्य-
 तत्राग्रभयात् इति प्रसिद्धिः, तेषाञ्च दर्शनस्य दुर्लभत्वमुक्तं यथा,—“नपुंसकव्यञ्ज-
 नप्रमुक्तकञ्चासिनाम्बरा । प्रस्थाने वा प्रवेशे वा नेष्यन्ते दर्शनं गता ॥” इति ।

(३०) दुर्निमित्तैः,—पूर्वोक्ते धामगहरिणादिभिः दुर्लभ्यैः, अनभिनन्द्यमानम्—
 अपश्यमानम्, अनद्विद्यमायमिति यावत्, गमनं यस्य तथाभूतं, गत्वा किं द्रव्यामि ?
 किं शोष्यामि ? अथवा अक्षय्यं एव समये कदाचित् अनर्बपातं घटेत, तर्हि किं
 मुखं दर्शयामि अम्नाया ? इति विचिन्त्य मन्दोक्ताहमतिक इत्यर्थः, नितराम्—अति-
 शयेन । पिविति ।—पितरि—जनके, खेह,—प्रेमं अनुरागविशेष इत्यर्थः तम आहितः,
 —जनितः, अदिमा—मादं वस्य तेन, जनकसहाकुलीन इति भावः, तत्तत्—दुर्निमित्त-
 ज्ञातमित्यर्थः, उपेक्षमाणः,—अगण्यम् ।

(३१) तुरङ्गमेति ।—तुरङ्गमस्य—स्रवाहनस्य, स्कन्धे—गलदेशे एव, बद्ध—
 स्रपमित्यर्थः, लक्ष्यं—दृष्टिविषय यस्य तयोक्तम्, अविचलं—स्थिरं, चक्षुः,—नेत्रं,
 दृष्टमित्यर्थः, दधानः,—धारयन् । समवसितेति ।—समवसिता—अवसानं गता,
 [“समवसित—” इत्यत्र “दुःसमवसित—” इति पाठे,—दुः,—दुःखात्, समवसिता
 इत्यर्थः] हसितेन—हास्येन सह, सङ्घमा—आलाप यस्य स ।

(३२) तूष्णीभूतेन—मौनिना, महादुर्भावनया विष्णुनाम्नावेशेन इति भावः ।

(३३) बहुयोजनेति ।—बहुभिः,—अनेकैः, योजनैः,—कोशचतुष्टयै (“स्यात्
 योजनं क्रामचतुष्टयेन” इति खौलावती) सम्पिण्डित—सम्बद्ध, पूर्वमिति यावत्
 युचितं वा, बहुयोजनविक्षुत्तमित्यर्थः । अङ्गा—दिवसेन, [“अपरगं वतीया” (११३६
 पा०) इति वतीया] । समलङ्घयत्—अतिचक्राम ।

(३४) उपलब्धेति ।—उपलब्धया—विदितया, नरेन्द्रस्य—राज्ञः, मान्द्यवार्त्ताया

अधोमुखीभवति भगवति भानुमति भण्डिप्रमुखेण प्रणयिना
राजपुत्रलोकेन बहुशो विज्ञाप्यमानोऽपि न आहारम् अक-
रोत् । (३५) पुरःप्रवृत्तप्रतीहारगृह्यमाणग्रामीणपरम्परा-
प्रकाटितप्रगुणवर्त्ता च बहुश्रेव निन्दे निशाम् ।

(३६) अन्यस्मिन् अहनि मध्यन्दिने विगतजयशब्दम्,
अस्तमिततूर्ध्वनादम्, उपसंहृतगीतम्, उत्सारितोत्सवम्, अप्र-
गीतचारणम्, (३७) अप्रसारितापणपण्यं, स्थानस्थानेषु पवन-

—अधोमुखीभवति, विषये इव—विषाद गते इव, व्यथिते इव इत्यर्थं, नटतेजसि—
मन्दप्रभं, स्नातुरन्तसेवकलेश्चरणात् इति भावः, अधोमुखीभवति—पश्चिमाशासवतरतीह
त्यर्थं । भानुमति—दुर्घः । भण्डिप्रमुखेण—भण्डिप्रभृतिना । विज्ञाप्यमानोऽपि—
अनुबध्यमानोऽपि, प्रणयप्राप्त्यात् सङ्घराचारनियमवच्छात वा इति भावः ।

(३५) पुर इति ।—पुर,—रथत, प्रवृत्तेन—प्रखलितेन, प्रतीहारं—
दौवारिकेण, गृह्यमाणा—प्रियमाणा, पश्चिमानार्थमाह्वयं प्रानीयमाना इत्यर्थं, या-
दाभीषणपरम्परा,—सामवासिदशा, तमेतस्यात् यामात् अर्वावर्तिशामपर्वन्त पद्यान
प्रदर्शय, त्वमप्येतस्मात् पुरं स्वरामपद्यन्तमित्येव रूपेण आदिप्रमानप्रतिशामस्यजना
इति भावः ताभिः प्रकटित—प्रदर्शित प्रगुणम्—अजु, सुमनसिबध, (“अत्रावजिह्व-
प्रगुणौ” इत्यमरः) वर्यं—पद्या यस्य तथाभूतं सन्, वदन्नेव—अविशान्त् चलन्नेव,
पिठपाददर्शनोक्त्येन इति भावः ।

(३६) “अन्यस्मिन्” इत्यस्य “स्वभावात्प्रमादसाद” इत्युत्प्रेषणव्ययः । मध्य-
न्दिने—मध्याह्ने । स्तम्भावारं विभिनष्टि, विनतेत्यादि ।—विगत—विरहित,
जयशब्दः—जयसूचकमङ्गलनिशान्दं दप्यात यस्मिन् वा त, सङ्घादप्रादात् इत्या-
शयः । अस्तमितेति ।—अस्तमिता,—अस्त गता, नष्टा इत्यर्थं, तूर्ध्वना—वादिब-
भेदाभा, नादा,—ध्वनयः यस्मिन् तम् । असेति ।—उपसंहृतानि—व्यक्तानीति
यावन्, गीतानि—मानानि यस्मिन् यस्मादा तम् । उत्सारितोत्सवम्—अपनीता-
मन्दम् । अप्रगीतचारणम्—प्रकृत गीतं येषां ते प्रगीता, न सन्ति प्रगीता अप्रगीता,
—अङ्गतसङ्गीता इत्यर्थं, चारणा,—कुशीलवा, नटा इति यावत् यस्मिन् तम् ।

(३७) अप्रसारितेति ।—न प्रसारितानि—न विचारितानि, आपणेषु—
निषदासु, हृष्टेषु इत्यर्थं, (“आपणस्तु निषदायाम्” इत्यमरः) पण्यानि—विहोद्वसूनि

बलकुटिलाभिः कोटिहोमधूमलेखाभिः उल्लसन्तीभिः (३८) यम-
महिषविषाणकोटिभिः इव उल्लिख्यमानं, कृतान्तपाशवागुराभिः
इव वेद्यमानम्, (३९) उपरि कालमहिषालङ्कारकालायस-
किडिणीभिः इव कटु कणन्तीभिः दिवस वायसमण्डलीभिः
भ्रमन्तीभिः आवेद्यमानप्रत्यासन्नाशुभं, (४०) क्वचित् प्रतिशायित-
स्त्रिग्वाम्बाराध्यमानाहिवुध्रं, क्वचित् (४१) दीपिकादह्यमान-

यद्विन् तम् । पवनेति ।—पवनस्य—वायो बलेन—वेगेन कुटिला,—मद्रिमथ ताभिः,
कोटीति ।—कोटिहोमस्य—रात्रौ पीडानिबन्धयै स्वस्ययनेषु कोटिक्रत्व चतुष्टितहोमस्य
इति भावः, धूमलेखाभिः,—धूमरात्रिभिः, उल्लसन्तीभिः,—उद्वृच्छन्तीभिः ।

(३८) यमेति ।—यमस्य—कृतान्तस्य, रात्रौ यद्विषाणम् आगतस्य इति भावः, यो
महिषः,—वाहनमुत् इति भावः, तस्य विषाणकोटिभिरिव—प्रद्वारैरिव, उल्लिख्यमानम्
—उद्वृथ्यमाण समन्तादाकौर्व्यमाणमात् यावत् । कृतान्तेति ।—कृतान्तस्य—यमस्य,
पाशा,—प्राचिर्हयमनार्थमस्त्रविशेषा एव, वागुराः,—सगन्धमजालविशेषा ताभिः,
[वाधातो “मद्रुरादयथ” (७० १ पा० ४२ सू०) इति आकृतिगणत्वात् उरवि
मुगागमे तिपाठनात् रूपम् । “वागुरा सगन्धमौ” इत्यमरः] वेद्यमानमिव—
सुख्यमानमिव ।

(३९) उपरि—ऊर्ध्वदेशे, अमरीषे इत्यर्थं, कालेति ।—कालस्य—यमस्य, (“यमो
यमराड् यमः । कालो दक्षधरः” इत्यमरः) यो महिषः,—वाहनस्यैव तस्य अलङ्काराः,
—आभरणरूपा, या कालायसकिडिणी —कणलौहनिर्मित चन्द्रचण्डिका ताभिरिव,
कटु—श्रुतिविरसं यथा तथा इत्यर्थं, कणन्तीभिः,—रुबतीभिः दिवस—कृत्स्न
दिनं व्याप्य इत्यर्थं, भ्रमन्तीभिः—विचरन्तीभिः, वायसमण्डलीभिः,—काकनिवहे,
आवेद्यमानेति ।—आवेद्यमान—सूच्यमानं, प्रत्यासन्नम्—आगतपायसं, अशुभम्—
अमङ्गलं राजविशयप्रदमिति भावः यद्विन् त, मद्रोत्पादादौ क्रूरजीवानां स्वयं सद्रथ
समापतनवत्सादिति भावः ।

(४०) क्वचित्—कुत्रचित् विभागे, प्रतिशायितेति ।—प्रतिशायितै—कृतोपवा
इत्यर्थं, शिथलैः,—वसलैः, रात्रिणि चतुरङ्गैरित्यर्थं, वाग्ध्वैः,—बभ्रुजने, चाराध्यमान,—
अचरान् चारीत्यङ्गामनयेति भावः, अहिवुध्रं,—अदिना शोभितं बुध्रं,—दीवा,
अदेरिव बुध्रो वा यस्य स, अटमुत्तिं, शिव इत्यर्थं, सततकृष्णादेदित्तुजङ्गवत्वान्

कुलपुत्रकप्रसाद्यमानमाहमण्डक, क्वचित् (४२) सुखोपहारा-
हरणोद्यतद्रविडप्रार्थ्यमानामर्दक, क्वचित् (४३) अश्लोद्वियमाण-
बाहुवप्रोपयाच्यमानचण्डिकम, अन्यत्र (४४) गिरीवधुत-

घर्भोपकण्ठवत्वात् इति भाव यस्मिन् तम्, मृत्युभये मृत्युद्वयाराधनस्य शास्त्रोप-
देशत्वात् इति इदम् । [“—शान्धवाराध्यमानादिपुत्रम्” इत्यत्र “—शान्धवाराध्य-
मानादिवधाम्” इति पाठस्यैव स एवाथ (“आहुतुधोऽन्मूर्त्तिय गजारिय महानट”
इति काव) ।

(४१) दीपकेश ।—दीपिकाभि — प्रदीपे सर्वासु दिग्दृष्ट प्रज्वलन्तीभरिति भाव,
एतदपि स्वस्वयनादभित्त बोध्यम् एवमुत्तरवापि, दहमानेन—तप्यमानेन समन्ता-
दशास्यदीपमण्डलीमध्यस्थितेन इति भाव यथा—दीपिकाभि—स्वर्णाधार-
सायतसद्वन्दीप इत्यय दहमानेन ग्रीराजने हस्तावलम्बनात् इति भाव कुलपुत्रकेश-
—सकुलजातकुमारस्य प्रसाद्यमान—सन्तुष्टमापन् अराध्यमाशामति यावत्
भातृणा—ज्ञात्रीत्याग्नीना मण्डक समुद्र यस्मिन् तम् मातरयाज्ञा यथा—
ज्ञात्री साहसरी चैव कौमारी वषट्ठी तथा । आराज्ञी च वन्द्याथौ चामुष्ठा सप्त
माता ॥” इति ।

(४२) मुग्धतः ।—मुग्ध—नरशिर तद्वत् उपहार —बलि तस्य आहरणे—
सङ्कल्लभ उद्यत् —प्रवृत्त य द्रविड —द्रावडदेशीयोपासकमिश्र तत्र प्राप्यमान —
याच्यमान राज आरोग्य मातं भाव अ मन्त्रक —वतालावशेष “रौद्रदत्ताभट्ट”
इत्यस्य याच्यन यथोक्तम् वताला हि मुग्धीपहारप्रिया अश्लोद्विकप्रभावस्य उपामकाना
मभोऽ साधुपत्नीत ।धरा केनचिन् द्रावडव राज आरोग्यकामेन नरशरीरविविधानेन
यत्र क्वचित् वताजसर्पिर्हि कियते तत्कालप्रचालनप्रदात्तुदपन इति भाव ।

(४३) अनातः ।—अत्र —तदाख्यदशभवे अनासकौ उद्वयमाणे —उत्तोल्यमात्रे,
[“अश्लोद्वियमाण—” इत्यत्र “आश्लोद्वियमाण—” इति पाठस्यैव स एवाथ] बाहाभ,
—भुजे अपरिव—भाकारसङ्घारस्थस्य प्राकारसङ्घस्य उपतौरात् यावत् ऊडवाहाभरन्-
दशोपासकारति भाव उपवाच्यमाना—राजजीवन प्राप्यमाना चण्डिका—तदाख्या
दवीमूक्त यस्मिन् तम्, “कलौ वण्डी विवायकौ इत्यादिदशनात् स्वरितकवसिद्धाद्भ्या
महामायोपासकारतत्वात् इति भाव यत्र क्वचित् अश्लो स्नान स्नान वाहन उत्तोल्य
स्वतिभि चण्डिकारान्तके राज रोग्य प्रायथामासुरित्याग्य । चाण्डकामाहाभ्यामृतगरीस्य
दशकन्वमुक्त देवीमाहात्म्य यथा—“शुभ इति पाशान् वयाऽऽरोग्य प्रयच्छत्” इति

विलीयमानगुगुलुविकलनवसेवकानुनीयमानमहाकालम्, अपरत्र
 (४५) निशितशस्त्रीनिहत्तात्ममांसहोमप्रसक्तामवर्गम्, अपरत्र
 (४६) प्रकाशनरपतिकुमारकक्रियमाणमहामांसविक्रयप्रक्रमम्,

तथा,—“सर्वावाधासु घोरासु वेदनाऽभ्यदितीऽपि वा । अरन्ध्रमैतन्माहात्म्यां नरो मुच्येत
 सडटात् ॥” इति च । [“अश्रीद्धियमाण .. चण्डिकम्” इत्यत्र “अश्रीद्धियमाणाश्रीप-
 याच्यमानवण्डिकम्” इति पाठे,—अश्रेष्य अश्रियमाणं यदन्ध—बलिपथी उदरदेशस्य-
 नाडोविशेष, तेन, तद्दानेन इत्यर्थं, उपयाच्यमाना—“देवि । एतदन्धराहणेन सनुष्टा
 राजान नीरञ्ज कुम्” इति प्राथ्यमाना, चण्डिका यत्र त, तेषाम् उल्लटतन्त्रीकापारवत्तात्
 इत्याशयः] ।

(४४) शिर इति ।—शिरसा—भूङ्गा, विधृतेन—गृहीतेन, शिरसि स्थापितेन
 इत्यर्थे, विनीयमानेन—अग्न्युत्तापेन विगलता, गुग्गुलुमा—तन्निहितधूपविक्रमेषु, विकलः,
 —विह्वल धूपान्धसत्तापात् इति भावः, यी नव,—नवीन, युवेत्यर्थं, ब्रह्माना तद्धारणा-
 क्षामध्वोदिति भावः, मीयक,—उपासक, तेन अग्नौयमान,—प्रसाद्यमान, काल-
 कवन्दाद्वाजरथणार्थमिति भावः, महाकाल,—इर यच्चिन् तम्, तदुक्तमग्निपुराणे,—
 “गुग्गुलु घृतसयुक्त साक्षात् गृह्णाति शइर,” इति ।

(४५) निशितेति ।—निशितया—तीक्ष्णया, शम्भरा—हुरिकया, (साङ्ख्यो
 चासिपुवी च हुरिका चासिबेनुका” इत्यमर) निहत्तेन—हिंसेन, आत्मन—स्वस्य,
 मांसं - पिशितेन यी होम,—दैवयज्ञ, देवानुद्दिश्य मन्त्रीद्वारेणपूर्वक्रमप्रौ षाहुति-
 दानमित्यर्थः, तच्चिन् प्रसक्ता,—प्रवृत्ता, आप्तवर्गा,—स्वजना यच्चिन् तम्, इतरथा
 तन्मांसे तदार्थविधानुरागाद्योगात् इत्याशयः, उल्लस्य तन्वसारे,—“य स्तद्धृदयसञ्जातं
 भावं माघप्रमाणतः । तिलमुद्गप्रमाणं वा दद्यात् भक्षितुं नर ॥ स एव माहाभ्यन्तरे
 काममित्तमवाप्नुयात् ॥” इति ।

(४६) प्रकाशेति ।—प्रकाशं—सर्व्वेसमच्च यथा तथा नरपत्नीनां—राज्ञां,
 करदाना सामन्तानामित्यर्थे, कुमारके,—तनये, क्रियमाण,—विधीयमान, महा-
 मानानां—मनुष्यपिशितानां, निहत्तवह्नेभ्यपुद्गवावयवगृहीतानामिति भावः, विक्रयस्य,
 पिशाचादिभ्य इति भावः, प्रक्रम,—प्रारम्भ यच्चिन् तथेकम्, पिशाचादधीऽपि
 महामांसप्राप्त्या तद्विनियमदेन अलौकिकशक्तिमत्तया विकृतृषामुपकारं कुञ्चति, अत्र तु
 राजजीवनीयाद्यभूतोपधादिदानमेव उपकार इति भावः । तादृशक्रियाया राजदण्ड-
 भयात् लोकापवादभीते वा अप्रकाशम् अनुष्ठानं तमे क्रियते, इह तु राजाभीट-

(४७) उपहतमिव श्मशानपांशुभिः, अमङ्गलैरिव परिगृहीतं,
यातुधानैरिव विध्वस्तं, कलिकालेन इव कवलितं, (४८) पाप-
पटलैः इव सञ्छादितम्, अधर्मविद्येयैः इव लुण्ठितम्, अनित्यता-
धिकारैः इव आक्रान्तं, नियतिविलासैः इव आत्मीकृतं,
शून्यमिव, सुप्तमिव, मुषितमिव, विलसितमिव, क्लृप्तमिव,
मूर्च्छितमिव स्तम्भावारम् आससाद् ।

सिद्धये तदनुष्ठानात् न राजदण्डभय न लोकादिभय वा इति प्रकाशशब्देन
आवहितम् ।

(४७) श्मशानेति ।—श्मान, —शवा श्मरनेऽव इति श्मशान —शवदाहस्थान,
[श्मशानपदात् 'शंते' इत्यस्मात् "युधि—" (स० २ पा० १० सू०) इत्यादिना
उपादिविधीना वाङ्मयत्वात् इति आनचि तत्रैव चकारयदृशात् डिच्चात् रूपम्] तस्य
पापभिः —श्मशानस्वधूलिपुञ्जै इत्यर्थे, उपहतमिव —दूषितमिव नीरसेक मार्चनःश-
भवात् पापव्याप्तमिति भावः । अमङ्गलैः, —अशुभैः, परिगृहीतमिव आक्रान्तमिव,
सर्वत्रैव प्रबलविषादगात्रिसमाच्छ्रितादिति भावः । यातुधानैरिव—राक्षसैरिव, ("राक्षस-
कौण्डप कञ्जात् कञ्जादोऽस्य आश्रयः । यातुधान पुण्यजन" इत्यमरः) निधन-
विशेष सर्वत्र स्थितिनिधमात्तुल्यमङ्गलाभावात् । कवलितं—यस्त, आसनाभावेन
दुर्गन्ताना प्रभावाधिक्यात्, लुण्ठनादिव्यापारनिरत्नत्वाच्च इति भावः ।

(४८) पापपटलरिव—कलुषत्रयैरिव, सञ्छादितम्—आकीर्णम् । अधर्म-
विद्येयै इव—अधर्मसञ्चारैरिव लुण्ठितं—कृतलुण्ठनम् । अनित्यताधिकारैरिव—
अनित्य —समसारीऽव अशुभदुर, तस्य भाव अनित्यता—विनश्यता तथा धिकारा —
अनित्य समार क्षिणिति वचनानि तैरिव, आक्रान्तम्—अभिभूत, शोकावेगात् सर्वत्रैव
कसञ्जेषु शोदासोन्वादिति भावः । नियतिविलासैरिव—भ्राम्यविचाटतरिव,
आत्मीकृतं—ग्रहीतम्, अक्षी दुर्देवम् । कथमप्याकमीदृशी दृष्ट्या समुपस्थिता सञ्च-
लैश्च दुर्देवशावदप्रवर्धनादिति भावः । शून्यमिव—जनरहितमिव, सुप्तमिव—निद्रित-
मिव, महाशोकवैकल्येन सर्वथा निःशब्दमवस्थानादिति भावः । मुषितमिव—हत-
सञ्चलमिव इत्यर्थे, विभूषिताङ्गानामपि जनाना भूषणादिक परिबन्ध दीनभावेनाव-
स्थात्वादिति भावः । विलसितमिव—अप्रतिभमिव, क्षयितमिव वा । क्लृप्तमिव—
प्रतारितमिव, दुर्भावनया मुखादिवैकल्यादिति भावः । मूर्च्छितमिव—मीड गतमिव,

प्रविशन्नेव च (४८) विपणिवर्मनि कुतूहलाकुलबहुन-
बालकपरिवृतम् ऊह्यष्टिविष्कम्भवितते वामहस्तवर्तिनि
(५०) भीषणमहिषाधिरूढप्रेतनायसनाये चित्रवति पटे
परलोकव्यतिकरम् इतरकरकलितेन शरकाण्डेन कथयन्त
यमपट्टिकं ददर्श, तेनैव च गीयमानं श्लोकम् अमृशोत्,—

“मातापितृसहस्राणि पुत्रदारयतानि च ।

युगे युगे व्यतीतानि कस्य ते ? कस्य वा भवान् ?”, ३॥ इति ।

श्रीकावेगेन सत्यचेष्टारहित्यादिति दृश्यम्, स्तुत्यावार-कटव संमिकनिवेशन-
स्वाननिसर्गं, राजधानीमिति यावत्, आससाद-प्राप उपतस्थे इत्यर्थं, [“आस-
साद” इत्यत्र “समाससाद” इति पाठेऽपि—स एवायं]। अथ मोक्षमहापात्र,
आशुभनविभाव विनाशार्त्तचेष्टागुनीपनविभावा देवनिन्दाकृन्दितायनुभावा, मीमांसि
व्यभिचारिण वै व्यक्तीकृत श्लोक कर्तृपरसहस्रतामेव्य प्रवृत्तामेति, शीद्रशोभसा
दृश्यमानं स चद्रमृता जेश इति सङ्गेप ।

(४८) “विपणिवर्मान” इत्यस्य “यमपट्टिक ददर्श” इत्यपेक्षान्वयः । विपणि-
वर्मानि—पृथ्वीविक्रान्तार्थं (“विपणिव पृथ्वीविक्रान्त” इत्यमरः) कुतूहलति ।—
कुतूहलेन—किमेतदिति कौतुकेन, आकुला—आक्रान्ता, इहृदा,—बहव, ये
बालका,—मिश्रं, तै परिवृत—घाटत तम्, ऊह्यति ।—ऊर्ध्व—ऊर्ध्वीकृत
स्यापिता इत्यर्थ, या याष्ट,—दृष्ट, सैव विष्कम्भ,—सुखनप्रतिबन्ध इत्यर्थं, अवलम्बन-
मिति यावत्, (“विष्कम्भा योमभ्ये स्नात दिशार प्रतिबन्धयो” इति मेदिनी) तम् रितत,
—दृष्टारित तच्छन् वामहस्तवर्तिनि—वामकरस्थिते ।

(५०) भीषणात् । भीषण—सज्जर य महिष तम् अधिष्ठ,—अधि-
ष्ठित, य प्रवगाय,—यम, तस्यनाथि—तदपुत्र, चित्रवति—विमिते, पठे—पलके
दृश्यं परलोकव्यतिकर—परलोके अन्धमिन् लगति, प्रेतलोके इति यावत्,
य व्यतिकर,—सम्भू युमायुभकस्यजनितपुरस्कारदण्डरूप इति भाव, त पर-
लोकव्यतिारनिसर्गं, इतरकरकालितेन—दृष्टिदृष्टसहस्रं, शरकाण्डेन—तदास्त्र
दृष्टविशेषस्य सन्धन कथयन्—अथमृशमानवजीवन निरर्थकम् इत्यात्रेद्वन्तमिदं,
यमपट्टिक—यमपट्टेन—यमशरीरेष्वर्धं, दीयत इति यमपट्टिक तम्, [“तेन
दीयति—” (४१३/२ प) इत्यत्र टाक रूपम्] । तेनव—“मपादनैव ।

चित्रं ददर्शं सज्जर नद तद्वरत्वप्रकटनस्याज्ञेन राष्ट्र आचरावृणामं एष्यति,

(५१) तेन च अधिकतरम् अवदीर्यमाणहृदयः क्रमेण राजद्वार प्रतिषिद्धसकललोकप्रवेशं यथो । तुरगात् अवतीर्ण्य च भ्यन्तरात् निष्क्रामन्तम् अप्रसन्नमुखरागं सुक्तामिव इन्द्रियैः सुयेणनामानं वैद्यकुमारम् अद्रोचीत् । कृतनमस्कारश्च अघ्राचीत्, —“सुयेण । अस्ति तातस्य विशेषो न वा ?” इति । सोऽब्रवीत्, —“नास्ति, इदानीं यदि भवेत् कुमारं दृष्ट्वा” इति ।

(५२) मन्दमन्दं द्वारपाले प्रणम्यमानश्च दीयमानसर्वस्वं, पूज्य-

मातेति ।—मातादितृषा—मातरपितृणाम् [“वानह् सती इधे” (६।१।२५ पा०) इति सूत्रेण कृदन्ताया मातुरानह्] सदृशाणि—समूहा, पुत्रदारयतानि च—पुत्रकनकसमूहाश्च, पुत्रे पुत्रे—प्रतियुगं, श्वतीतानि—शतिकान्तानि, स्र स्र सम्भिर्न व्यञ्जा नाम गतानि इत्यत्र ते—मातापित्रादयः स्त्रीपुत्रादयश्च, कस्य ?—न कस्यापि इत्यर्थः, भवान् त्वं वा कस्य ?—न कस्यापि इत्यर्थः । श्लोकेनामेन राजमरये त्वया चघोरैश्च न भावं प्राणिकामिश्रमेव गति नियता, त्वयाऽश्वमेव गन्तव्यमिति उपदिष्ट इव इयं इति बोध्यम् । अत्र पितृलो निघन भविष्यति, तेन पित्रविरहनिघ्नश्चन-श्लोकस्तु त्वया परिहरणीयः, तत्तत्सम्बन्धस्यानित्यत्वात् चयित्वस्तावापरिहाय्यत्वादिति विशेषे प्रस्तुते वक्तव्ये मातापित्रादीनां प्रतियुगकृत चयित्व सामान्यमभिहितमिति सामान्येन विशेषस्य गम्यमानत्वेनाप्रस्तुतप्रसङ्गात्तद्वार] । पद्यावका इत्यम् ॥ १ ॥

(५१) तेन—उक्तकथश्लोकेन, अवदीर्यमाणहृदयः,—भिद्यमानान्त करण । प्रतिषिद्धति ।—प्रतिषिद्ध,—निवारितः, सकलानां लोकानां—जनानां, प्रवेशः,—चलनमन यस्मिन् तत् । अन्तरात्—हृदमध्यात्, अन्त पुरादिति भावः, निष्क्रामन्तम्—निगच्छन्तम् । अप्रसन्न इति ।—न प्रसन्न,—प्रसादयुक्त, मुखस्य रागः,—कान्ति यस्य तम् इन्द्रियैः,—चक्षुरादिभिः, मुक्तमिव—शरित्यक्तमिव, राज्ञः रोगप्रथमनोपायात्सुखान्ध्याकुञ्चिततया बाह्यज्ञानरहितमिव इत्यर्थः । विशेषः—अवस्थापरिवर्तनमित्यर्थः, कथता परिभाषेन रोगोपशम इति यावत् । नास्ति, विशेष इति शेषः । भवेत्, विशेष इति शेषः, प्रसादागतपुत्रमुखनिरीक्षणं महानन्दोदये रोगप्रथमनस्य कथयितुं सम्भावितत्वात् इति भावः ।

(५२) “मन्दमन्दम्” इत्यस्य “प्रणम्यमानश्च ..... राजकुल विवेश” इति श्लोकेन सम्बन्धः । मन्दमन्द—ग्रमे ग्रमे । [“मन्दमन्दम्” इत्यत्र “मन्द मन्दम्” इति

मानकुलदेवत, (५३) प्रारब्धान्तचरुपचनक्रिवं, क्रियमाण-
षडाहुतिहोमं (५४) ह्यमानपृषदाज्यलवलिप्तप्रवलदूर्वा-
पल्लव, (५५) पठ्यमानमहाभायूरी, प्रवर्त्यमानगृहशान्ति,

पाठशरम]। तत विभिन्नदि, दीयमानेत्वादिभिः ।—दीयमानानि—अर्घ्यमाणां,
ब्राह्मणादिभ्य इति भावः, सर्वस्वानि—सर्वाणि स्तानि—धनानि यत्र तत्, ब्राह्मणादीनां
महानाध्याशान्तिकरत्वात् इति भावः । पूज्यमानेति ।—पूज्यमानाः,—अर्घ्यमानाः, कुल
देवता,—चण्डीपञ्चतयो गृहदेवता यस्मिन् तत ।

(५३) प्रारब्धति ।—प्रारब्धा—प्रकान्ता, अस्तवरोः,—रीगशान्तये देव्यः
दीयमानस्य चौरपक्षाप्रविशेषस्य, पायसस्त्रेति यावत्, पचनक्रिदा—पाकानुष्ठानं यस्मिन्
तत, पुनश्चवसत्रातरीगशान्तये हृतपायसेन होमविधानादिति भावः, उक्तं षट्कं
दीपिकायां,—“पुष्ये हृतपायसम्” इति । क्रियमापति ।—क्रियमाणा,—अनुष्ठीयमाना,
षट्—षट्संज्ञका, आहुतयः,—देवादेयेन अग्नौ समन्तपृतादिप्रवेपकपा एव, होमा
यस्मिन् तत्, षडाहुतिहोमानामधुमशान्तिकरत्वं तत्तन्मन्त्रैरेषोक्तं, यथा शाकुन्,—“हो
देवकृतस्त्रेनसोऽवयजनमसि स्त्राहा १ । हो मनुष्यकृतस्त्रेनसोऽवयजनमसि स्त्राहा २ ।
हो पितृकृतस्त्रेनसोऽवयजनमसि स्त्राहा ३ । हो आत्मकृतस्त्रेनसोऽवयजनमसि स्त्राहा ४ ।
हो एनसोऽवयजनमसि स्त्राहा ५ । हो यज्ञेनो विद्याश्चार यथा विद्यासस्य सर्वस्त्रेनसो-
ऽवयजनमसि स्त्राहा ६ । इति । यथा,—“हो प्रजापतये स्त्राहा” इत्यादिमन्त्रेषु
यथा देवतानां नामोद्धारणपूर्वकमग्नौ षषामाहुतीनां दायेन कृतं होमः
षडाहुतिहोम उच्यते ।

(५४) ह्यमानेति ।—ह्यमानाः,—अग्नौ प्रक्षिप्यमाणा, पृषदाज्यस्य—
दक्षिणुकृतसं, (“पृषदाज्यं सदध्यान्ते” इत्यमरः) लवेन—विन्दुना, लिप्ता,—सिक्ता
इत्यर्थः, प्रचला,—चञ्चला, हरिदृषा इति भावः, दूर्वापल्लवा,—दूर्वाकिसलयो यस्मिन्
तत, उक्तं षट्कं दीपिकायाम्,—“आहुतयः षड्कं हृतित्वे दूर्वाभिः आधपर्वके ज्वरं
सद्यो विनाशयेत्” इति ।

(५५) पठ्यमानेति ।—पठ्यमाना—उच्चार्यमाणा, महाभायूरी—श्रीहर्षव्या-
विशेष, शैवमन्त्रविशेषो वा यत्र तत, साव्यभूमिस्य निरामयत्नकामकया राहुनासि-
विभिरसाम्रादायिके समतसिद्धस्यवयन-मन्त्रवादादीनामर्शादौ अनुष्ठानान् इति
श्रेयम् । प्रवर्त्यमानेति ।—प्रवर्त्यमाना—सम्पाद्यमाना, गृहशान्ति,—गृहदीप-

(५६) निर्वर्च्यमानभूतरक्षावलिबिधान, प्रयतविप्रप्रस्तुतसहिता-
जपं, (५७) जप्यमानरुद्रैकादशीशब्दायमानशिवगृहम्,
अतिशुचि-शैवसम्प्रादायमान-विरूपाक्ष-क्षीरकलश सहस्रस्रपनम्,
(५८) अजिरोपविष्टैश्च अनासादितस्वामिदर्शनदूयमानमानसे-

संशुद्धिरिति यावत् यत्र तत्, दुष्टदृष्टिषु इत्या भूम्यथ शत्याद्यवस्त्रिभ्य इत्या वा इति भावः ।

(५६) निर्वर्च्यमानेति ।—निर्वर्च्यमानं—सम्प्राद्यमानं भूतेभ्यः,—देवयोनि-
विशेषेभ्य रक्षाये—नाशार्थे वलिबिधान—मापभक्त्यापहारप्रदानं यच्चिन् तत्,
तत्रदानमन्त्राय उक्ता यथा—“श्रीं भूता प्रेता पिशाचाश्च ये वसन्त्येव भूतान् । ते
गृह्णन्तु मया दत्त वलिमेत प्रसाधितम् ॥ अपसपन्तु ते भूता ये भूता भुवि सस्थिता । ये
भूता विद्वक्तारंश्च नश्यन्तु शिवात्मया ॥” इति । [पठ्यमानं वलिबिधानम् इत्यत्र
“पठ्यमानमहामायुराप्रवृत्तमानगृहशान्तिनिवर्त्तमानभूतरक्षावालावधानम्” इति समस्त
पाठे,—पठ्यमाना या महामायुरां तथा प्रवर्त्तमानाये—ककुभिष्यसाश्याये गृहस्थ
शास्त्रे—दीपसमोधनाय निवर्त्तमान भूतरक्षावलिबिधानं यत्र तत्] । प्रयतेति ।—
प्रयते,—सुधमशालिभिः, विद्युद्भिश्चै इति यावत् विप्रै—द्विजै प्रस्तुत,—प्रारब्ध,
सहिताजप—वदपाठं याच्यन् तत्, अपौरुषद्वयवारात्मकमन्त्रस्तीमाना निरन्तर
पाठनाग्रप्रत्यवायनाग्रानुशासनात् इति भावः ।

(५७) जप्यमानात् ।—जप्यमानया—पठ्यमानया रुद्रैकादश्या—“नमसे
रुद्रमन्त्रव” इत्याद यजुर्वेदीकरद्राध्यायस्तुतिरूपया शब्दायमान—निनाशमान शिवगृहं
—शिवमन्दिरं याच्यन् तत् दुःसाध्यपीडादी शिवसाधक रुद्राध्यायपाठस्य महार्कप्रश्नमन-
त्वात् इति उदयम् । आतशुचैति ।—अतिशुचना—अतिपूर्वेन शर्वेन—शिवापासनेन,
सम्प्राद्यमानम्—अनुशील्यमान, विरूपाक्षस्य—शिवस्य, [वदुशीलौ—(५१४ । १२७
पा०) इत्यादिना षष्ठ] क्षीरकलशाना—दग्धकुशाना, सहस्रस्र—सहस्रस्रद्राया
स्रपनम्—अभिषेचनं यच्चिन् तत्, शैवतत्त्वावधानेन तद्याविधानुष्ठानस्य सत्यात्
प्रश्नकत्वात् इति भावः ।

(५८) अजिरोपविष्टै—चत्वरामैर् [अत्रधातो “अजिर—” (७०१ पा०
५४ म०) इत्यादना किरवि बीभावामावे रूपम् । “अङ्गन चत्वरजिर”
इत्यमर] अनासादिनात् ।—अनासा दतेन—अप रत, स्वामिदृशनेन—प्रभु
साक्षात्कारिण, स्वामिदृशनालाभेन इत्यर्थे, दूयमान—तप्यमान, मानस—चित्त

अभ्यन्तरनिष्पतितनिकटवर्तिपरिजननिवेद्यमानवार्त्तैः वार्त्तैर्भूतस्नानभोजनशयनैः (५८) उञ्जितात्मसंस्कारमलिन-
वेद्यैः लिखितैः इव निचलैः नरपतिभिः नीयमाननक्तन्दिनं,
(६०) दुःखदीनवदनेन च प्रघणेषु बहमण्डलेन उपाशु-
व्याहृतैः केनचित् चिकित्सकदोषान् उद्भावयता, केनचित्
(६१) असाध्यव्याधिलक्षणपदानि पठता, केनचित् दुःस्वप्नान्
आवेद्यता, केनचित् पिशाचवार्त्तां विद्वुष्यता, केनचित्

देषां तैः । अभ्यन्तरिति ।—अभ्यन्तरात्—प्रासादमध्यात्, अन्तपुरादिति यावत्,
निष्पतितन—निर्गतेन, निकटवर्तिना—समीपस्थेन, राज्ञ इति भावः, परिजनेन—
परिचारकेण, निवेद्यमाना—विज्ञाप्यमाना, वार्त्ता—राजहत्यान्तं येभ्य तैः ।
वार्त्तैर्भूतेति ।—वार्त्तैर्भूतानि—वार्त्तात् आगतानि, कथाशेषादीति भावः, स्नानानि—
आश्रावा भोजनानि—आहाराः, शयनानि—स्नापनाश्च येषां तैः, समाजो जीवननाश-
शय्या उद्विग्विचलतादिति भावः ।

(५८) उञ्जितात्मिति ।—उञ्जितेन—परित्यक्तेन, आत्मसंस्कारेण—सुकौशलेण प्ररीर-
मात्सर्वादिदृष्टेषु प्रसाधनकर्तृणा इत्यर्थः, मलिनान्,—विद्वर्षां, वेशान्,—परिच्छेदा-
देषां तैः । लिखितैस्त्रि—चिन्तादिभिरत्र, निचलैः,—निश्चन्दैः । नीयमानिति ।—
नीयमानम्—अतिक्रममाणं, नक्तन्दिनं—रातिदिव यस्मिन् तत् । [नक्तञ्च दिनञ्च
इत्यत्र “विप्रसिद्ध—” (२।४।२२ पा०) इत्यादिना एकवद्भावे षपन् । “नक्तन्दिनम्”
इत्यत्र “नक्तन्दिवम्” इति पाठोऽपि स एवायं, “अचतुर—” (१।४।३० पा०)
इत्यादिना समासः ।]

(६०) दुःखिति ।—दुःखिनः—मनःपीडया, श्लोकनेति यावत्, दीनः—स्नानं, वदन्
इत्यत्र । प्रघणेषु—बहिर्द्वारप्रकाशविशेषेषु, (“प्रघणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठक”
इत्यमरः) बहमण्डलेन—मण्डलाकारोपविष्टेन, उपाशुव्याहृतैः,—अनुचमापितैः,
चिकित्सकदोषान्—चिकित्सका रोगमेत न निर्मेतुं शक्नुवन्ति, श्रीकृष्णान्पि नतथा
सुप्रयुक्तान्पि तेषां, उद्भावयता—प्रकटयता ।

(६१) असाध्यैति ।—असाध्यस्य—दुश्चिकित्सस्य, व्याधिः,—रोगस्य, (“रोग-
व्याधिगदामदा” इत्यमरः) लक्षणपदानि—निर्गमकाशकवाक्यानि, पठता—
कोत्तयता, सदैव्याभिमानित्वादिति भावः । दुःस्वप्नान्—अभद्रलक्ष्मणकस्तद्वर्गानि,

(६२) कात्तान्तिकादेशान् प्रकाशयता, केनचित् उपलिङ्गानि गायता, अन्वेन अनित्यतां भावयता, संसारश्च अपवदता, कलिकालविलसितानि च निन्दता, दैवञ्च उपालभमानेन अपरेण धर्माय कुप्यता, राजकुलदेवताश्च अधिस्त्रिपता, अपरेण (६३) क्लिष्टकुलपुत्रकभाग्यानि गर्हयता बाह्यपरिजनेन कथ्यमानकष्टपार्थिवावस्थं राजकुलं विवेश ।

(६४) अविरलवाष्पपयःपरिप्लुतलोचनेन पिष्टपरिजनेन वीक्ष्यमाणो विविधौषधिद्रव्यद्रवगन्धगर्भमुत्कथयतां काथानां

आवेदयता—शापयता. परस्परमिति भावः । पिशाचवाक्तां—पिशाच, —अधमदेव-
र्थानिविशेष, तस्य वाक्तां—इतान् तां, पिशाचाविष्टो वा राजा, अदस्य तथा चेटितं
दृश्यते, इत्येव रूपवचनमित्यर्थः, विह्वलता—प्रकटयता ।

(६२) कात्तान्तिकादेशान्—मगधादेशान्, ज्योतिर्विन्द राज्ञ एवमेव-
स्युभ निर्वीर्यत्वं इत्येव रूपानिव्यथ । (“सावत्सरो ज्योतिषिकी दैवज्ञ गणेशावपि ।
सुश्रोत्रसिंहकनौहत्तंज्ञानिकात्तान्तिका अपि ॥” इत्यमरः) । उपलिङ्गानि—उत्पात-
विशेषान्, अतद्गन्धस्वरक्तद्रव्यादिरूपान् इति भावः, गायता—कीर्तयता ।
अनित्यता—अपभ्रुता, दंष्ट्रा इति भावः, भावयता—चिन्तयता । अपवदता—
निन्दता । कलिकालविलसितानि—कलिकालस्य—अनुषंगस्य, विलसितानि—
दृश्यन्तानि, कलिकाले पापिजनसङ्घसमाकुले ईदृशी धर्मपरायणो राजा कथमपि
न जीवति इत्यादिरुपासीति भावः । दैव—विधिम्, उपालभमानेन—तिरस्कुर्वता ।
अधिस्त्रिपता—निर्भक्षयता ।

(६३) क्लिष्टेति ।—क्लिष्टानां—क्लेशभिभूतानां, दर्शनात्मित्वं, कुलपुत्राणां
—सकुलजातकुमाराणां, पित्रादिविहीनतया निराश्रयाणां राज्ञा पाल्यमानानामिति
भावः, भाग्यानि—दुरदृष्टानि, गर्हयता—निन्दता । बाह्यपरिजनेन—बहिःसञ्चरता
परिवारवर्तेषु, कथ्यमानेति ।—कथ्यमाना—नित्यं पाल्यमाना कथा—दास्यता, पार्थि-
वस्य—राज्ञ अवस्था—दशा यस्मिन् ततः ।

(६४) अविरलेति ।—अविरलैः, —निरन्तरैः, अविच्छिन्नैरिति यावत्, वाष्प-
पदीभिः,—नेत्रजले, [अत्र पयःपदमधिकमेव, वाष्पपदेनैव विवक्षितार्थत्वाभावेति
शेषः] परिप्लुते—सिक्तं, लोचने—नयने दस्य नेन । विवक्षीत ।—विविधानां

सपिपां तैलानाञ्च पच्यमानानां गन्धम् आजिघ्नन् अवाप तृतीयं
कक्ष्यान्तरम् ।

(६५) तत्र च अतिनिःशब्दे गृहावयवदृष्टीप्राहिवद्-
वेविणि, त्रिगुणतिरस्करिणोतिरोहितसुवीचीपथे, (६६) पिहित-
पचदारके, परिहृतकवाटरटितं, घटितमवाचरचितमरुति,
दूयमानपरिचारके, (६७) चरणताडनस्वनक्षोपानप्रकुपितप्रती-

—नानाप्रकाराणाम्, आर्षाधद्रव्याणां—राशोपशमकलतागुल्फादीनां द्रवस्य—रसस्य,
मस्य,—आप्राण्य, मर्म—मध्ये यत्र तत् यथा तथा, उरुकपतां—पच्यमानानां कायानां
—कषायविशेषाणाम् । सपिपां—पृतानाम् । अवाप—प्राप, प्रविशेति इति यावत् ।
कक्ष्यान्तरं—कवे—राजानपुरे भवा कल्या, —हृन्नादिप्रकोष्ठा इत्यर्थं, तासामन्तरम्
—अन्तरम् ।

(६५) तत्रेयादि ।—“तत्र च” इत्यस्य “वयस्यगृहे स्थितः पितरमद्रासीत्”
इत्युत्तरेण सन्ध्या । गृहति ।—गृहावयवदृष्टी—देहलौ, शरारश्चन्द्रेश इत्यर्थं,
(“गृहावयवदृष्टी देहलौ” इत्यमरः) तदप्राहिव, —तद्गारिण्य तद्भावस्यापिन इत्यर्थं,
अवयव,—अनेके, वविष्य—वचपापथ्य पुरुषा यच्छिन् तथोक्ते । विगुणति ।—
विगुणात्, —विराड्गानि तिरस्करिणीम्,—ज्वनिकाभि, तिरोहिता,—अनर्हिता,
सुवीचीना—गृहाडानाम् अन्तर्गतदृष्टीवाचामित्यर्थं, (“वीची पङ्क्तौ गृहाडो
च उपकात्परवक्त्रो” इति शिवादीनां) पच्यमानं,—अन्तरमार्गा इत्यर्थं, यच्छिन्
तथोक्ते, अतुल्यमप्याना राजदाराणां नि सदाचसधारयति भावः ।

(६६) पिहितेति ।—पिहितम्—आहतं, पचदारम्—अन्तरस्य प्रच्छन्नद्वारं,
“खिङ्को” इति ख्यातं गुणदारमित्यथ पादस्वद्वारं वा यस्य तादृशं, (“प्रच्छन्नमन्तर्वाह
यत् पचदारं तदुच्यते” इति “पचदारान् पचक” इति च कोशामरो) । परिहृतति ।
—परिहृत—परिचक्र, कवाटानाम्—अरोणा, शररोषककाष्ठफलकानामित्यर्थं,
रटितं—अस्य यच्छिन्न तथोक्ते राज्ञ कर्षवीराजद्वया प्रवेशं निर्गमनयोरपि समद्वार
सौधनात् निश्रुत इति भावः । घटितेति ।—घटितै,—वड्डै, मवाचं—वातायनै,
रचिता,—निबद्धा, मरुतं,—वायव्यं यच्छिन्न तथोक्ते निवारितवाद्यवायाविति भावः ।
दूयमानपरिचारके—दूयमाना—तप्यमाना, परिचारका,—भृत्या यच्छिन् तथोक्ते ।

(६७) चरति ।—चरणस्य—पदस्य, इतस्तत् सचरता जनानामिति भावः, ताडनेन
—आघातेन, क्षेपणेन इति यावत्, स्वनत्—नदन्, यत् क्षोपानम्—अधिरोक्षणी तेन

हारे, निभृतसञ्चानिर्दिश्यमानसकलकर्मणि, नातिनिकटोप-
विष्टकडटिनि, (६८) कौणस्थिताज्ञानचकिताचमनकवाहिनि,
चन्द्रशालिकालीनमूकमीनलोके, महाऽऽधिविधुरबाम्बवाङ्गना-
वर्गगृहीतप्रच्छन्नप्रग्रीवके, (६९) सञ्चवनपुञ्जितोद्भिन्नपरिजने,

प्रकृपिता,—कष्टः, प्रतीहारा,—वारपाला यस्मिन् तादृशे, राजप्रीडाश्रद्धया
प्रतिहाविभिदपदिष्टनि शब्दपदसञ्चारे इति भावः । निभृतेति ।—निभृतया
—विनीतया, शब्दरहितया इति भावः सञ्चया—इत्यादीनाम् इन्द्रियेन, निर्दिश्यमानानि
—प्रदृश्यमानानि, सकलानि—समपाणि कर्मणां—अनुष्ठेयानि यस्मिन् तथाविधे,
कीलाङ्गपरिहाराद्यभावात् भावः । नातीति ।—नातिनिकटे—नातिसन्निधौ, उपविष्टा,
—आसोनाः, कडटिनि,—वन्धभृत यस्य तयोक्ते (“तनुव वन्धे दञ्जनम् ।
उरन्दद कडटक ” इत्यमरः) तेषामवयवसञ्चालनेन वन्धभ्य मन्धरप्रत्या जायन्ते
इति तत्परिहारायेति भावः ।

(६८) कीयति ।—कीयेषु—गृहेकदेशेषु, स्थिता,—दृष्टायमाना इत्यर्थः
आङ्गानेन—आकारणामात्रेण, चकिता—व्यया इत्यर्थः, आचमनकवाहिनि,—
आचमनाये पानीयहारिण यत्र तादृशे । [“आचमनकवाहिनि” इत्यत्र “आचमन-
वाहिनि” इति पाठोपि—स एवार्थः] । चन्द्रेतः—चन्द्रशालिकाया—श्रीरीगृहे,
प्रासादीपरिवृत्तिनि गृहविशेषे इत्यर्थः, (“चन्द्रशाला श्रीरीगृहम्” इत्यमरः) लीना,
—निधलीपविष्टा इत्यर्थः, [लीघाती “निष्ठा” (१२२१०२ पा०) इति ऋप्रत्यये
“लादिभ्य” (८२१४४ पा०) इत्यादिना निष्ठा नत्व रूपम्] मूक्या,—धवाच, मीमा,
—कुण्डकमपाङ्गिता, लोका,—प्रकृतिविश्रया इत्यर्थं यस्मिन् तयोक्ते, विद्वन्व्यता-
विमोहात् इति भावः । महेति ।—महद्भिः,—प्रबले, आधिभि—मानसव्यथाभि,
(“पस्याधिर्मानसो व्यया” इत्यमरः) विधुराणां—व्याकुलानां बाम्बवाङ्गनानां—
बम्बुच्छीषां, वर्णैः,—समूहे, गृहीतम्—अधिष्ठित, प्रच्छन्न—निञ्जन, मुग्धमित्यर्थः,
प्रग्रीवक—कल्याणविक्र, वातायन वा यस्मिन् यस्य वा तयोक्ते, यथा—महाधिविधुर
बाम्बवाङ्गनावर्गे गृहीता,—चञ्चलम्विता अन्वोऽन्वामिति भावः, प्रच्छन्ने—निभृतप्रदशे,
प्रग्रीवका,—प्रकृष्टा रीवाः, शोभनकम्बरा इत्यर्थं यत्र तादृशे, शोकवीभेषु परस्परं
श्रीवामवलम्ब्य प्रच्छन्नभारिनावस्थानस्य प्रकृतिसिद्धावलाजनाचारात् इति भावः ।

(६९) सञ्चवनेति ।—सञ्चवने—चतुःशालायाम्, अन्वोऽन्वामिमुखावस्थित-
गृहचतुष्पयुतभवने इत्यर्थः, (“सञ्चवनन्विदम् । चतुःशालम्” इत्यमरः) पुञ्जितां

प्रविष्टकतिपयप्रणयिनि, गम्भीरञ्ज्वरारम्भभीतभिवलि, दुर्मनाय-
मानमन्त्रिणि, (७०) मन्दायमानपुरोधसि, सीदकृद्धि, निद्राश-
विपश्चिनि, सन्तप्ताप्तसामन्ते, (७१) विचिन्तचामरपाहिषि,
दुःखद्वामशिरोरश्चिणि, शीघ्रमाषप्रसादविसमनोरथरुम्यदि,

—समवेता, उदिपा — उल्लङ्घिता इत्यर्थ, परिजना, — परिवारवर्ता यस्मिन्
तथोक्ते, बहुसङ्घाताना तेषां तथाविधप्रसङ्गस्थाने यद्यस्यास्य सुघटत्वात् इति
भावः । प्रविष्टेति । — प्रविष्टा, — अन्वयवशात्, ज्ञातव्ये — इत्या इत्यर्थ, प्रणयिन्,
— सुदृढ यत्र तादृशे । गम्भीरिति । — गम्भीरस्य — “गम्भीरस्य अन्वये ज्ञेयं ज्ञानदाहिन
वृत्त्या । आनन्दत्वेन चात्यर्थं आसंकासीदमेव च ।” इत्युक्तलक्षणस्य कृष्णसाधस्य,
ञ्ज्वरस्य चारम्भान् — प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थ, भीता, — शङ्किता, तस्य असाध्यञ्ज्वरलक्षणे
पङ्क्तिवत्वात् इति भावः, भिवलि, — चिकित्सका यस्मिन् तथाविधे (“भिवन्वैद्यो
चिकित्सके” इत्यमरः) । दुर्मनायमानेति । — दुर्मनायमाना, — विमनायमाना,
सर्विनात्मकरथा इत्यर्थ, अघितमनसा इति यावत्, (“दुग्धना विमना अन्मना”
इत्यमरः) मन्त्रिण, — सचिवा यस्मिन् तादृशे ।

(७०) मन्दति । — मन्दायमान — विषाद गच्छन्निवृत्त, पुगीषा, — दुरी
चिदी यस्मिन् तथोक्ते । सीदति । — सीदन् — अवसादं गच्छन्ना ह्लियन्ने इत्यर्थ,
सुदृढ, — नाशवा यस्मिन् तथोक्ते । निद्राशविपश्चिनि — निद्राशा, — स्वप्न,
अपदोभाङ्गानुष्ठाने समसराविजागरणादिति भावः, विपश्चिनि — विहांस, अथा
ध्याया इति यावत् यस्मिन् तथोक्ते (“विद्वान् विपश्चिद्वीषन्” इत्यमरः) । सन्तप्तेति ।
— सन्तप्ता, — अघिता इत्यर्थ आता — विद्वत्ता, सामन्ता — अधीनस्य राजान यत्र
तादृशे, सप्तरीसरनरेन्दरीगयन्त्याऽभिऽद्विऽश्रवणादिति भावः ।

(७१) विचिन्तेति । — विचिन्ता, — विचेतनप्राया, चामरपाहिषा — व्यजन-
धारिण यत्र तथोक्ते । दु खिति । — दु खिन — मन पीडया, शीघ्रनेति यावत्, साम, —
शौच, शिरीरक्षी — शीघ्ररक्षक यस्मिन् तथाविधे । शीघ्रमादति । — शीघ्रमाणा —
अयमापयमाना, चारोम्यनैराशयेन इति भावः, प्रसादविचिन्ता — प्रसादख्याताना,
राजानुषङ्गे प्रतिपादितानामित्यर्थ, महा, — प्रसाद, — राजानुषङ्गे एव,
विष — धन तेषां तथोक्तानां, अनोरथसम्पत् — अमिताषसमृद्धि यस्मिन् तादृशे,
आ शाल्यात् अनुवाङ्मूलस्य राज्ञे अभावे तेषां जीविकानिर्वाहस्य कृष्णत्वमस्या
इति भावः ।

(७२) स्वामिभक्तिपरित्यक्ताहारहीयमानबलविकलवद्वभ-
भूभृति, (७३) वितितलपतितसकलरजनीजागरूकराजपुष्प-
कुमारके, (७४) कुलक्रमागतकुलपुत्रनिवहोद्यमानशुचि,
शोकासद्बुधितकञ्चकिनि, निरानन्दवन्दिनि, निश्चसिद्धराशास्र
सेवक विस्मृतताम्बूलधूसराधरवारयोपति, (७५) विलच-

(७२) स्वामीति ।—स्वामिनि—प्रभौ भक्ति—इन्द्ररागादिशय तथा परि-
रुद्ध—समूह आहार—भोजन तेन हीयमान—हीयमाद्य बल—सामर्थ्य,
तेन विकला अपटत्र वद्वभा—प्रिया भूभृत्—राजान यस्मिन् तदीक्षे,
सद्बुधोजना राजा वनन्दरा भोजनव्यागत लोकाप्राणता कातवि इदमम् ।

(७३) पततास ।—वितितलपु—मूलखपु पतिता सुठिता “इन्द्रानुराशी
क व भू क श्या” इति भाव सकला—सर्व, रजनीपु—राजपु जागृका—
जागरणशीला [“जागरूक” (३१।१।६५ पा०) इति आगर्णे ककप्रत्यय]
स्वामिपरित्यक्त्यामति भाव, राजपुत्रा—राजतनया ७३ कुमारका—प्रियव,
पुत्रराजा वा यत्र तदाभूते ।

(७४) कुनति ।—कुलक्रमेण—वधपरम्परया आगताना प्राप्ताना प्रति-
प्राप्तितानामिति भाव कुलपुत्राणां—कुटीनसन्तानानां सत्कुलजातजनानामिति यावत्,
विरहे—समूहे उद्यमाना धार्यमाणा एक—शोक यत्र तदीक्षे इतश्चत्वशीगात्
इति भाव श्लोकिति ।—श्लोकित—यथा सद्बुधिता—कुण्ठता कसम्यात्समूदा
इत्यथ कश्च जन—“यत्तपुरचरो इती विमी गुणमप्यान्वत् । सन्वकार्याद्यकुशल
कसकीत्यभिधीयत ॥” इत्युक्त्या राजान्पुरचका पुरुषा यत्नं तदीक्ष ।
निरानन्दात् ।—निरानन्दा—विषया निरुत्तरा इति भाव वन्दिन—स्तुतिपत्रका
यस्मिन् तादृशे । निश्चसदिति ।—निश्चसत् दीप्स इति श्रुत् निराशा—आशा
यथा राजजीवने सभा व च इति भाव आसन्नतेवका—पुनिकचरवया यस्मिन्
तदीक्ष । विस्मृतात् ।—विस्मृतताम्बूला—परित्यक्तपर्षा [विस्मृतताम्बूल—
इत्यत्र “निष्कृतताम्बूल—” इति षट् विस्मृताजि—निष्कृति परित्यक्त नीत्यथ
ताम्बूलानि दाभि वा इति स पकाश्] अत्र एव धूसराधरा इत्यथास्यदथ हा
शोकात् ताम्बूलपस्थानं पाशलाधरा इत्यथ वारापत—वाराहना,
परिषर्याये दशनाथ वा आगता इति भाव यत्र तद्युक्त ।

(७५) विलचति ।—विषयश्च—कञ्चतेन इत्यथ वारापतयनाथमन्वात्

वयोपदिश्यमानपथाहरणावहितपौरोगवे, अनुजीविषीय-
 मानाद्यधकधारावारिविनीयमानास्यशोषरुजि, राजाभिन्नाप-
 भोज्यमानवहुभुजि, (७६) भेषजसामग्रीसम्पादनव्ययसमय-
 व्यवहारिणि, सुहृद्भुजः आह्वयमानतीयकर्म्मार्न्तिकानुमित-
 घोरातुरवृष्टि, तुषारपरिकरितकरकशिशिरीक्रियमाणोदश्रिति,

कुष्ठिनन इति यावत् वेदेन—भिद्भा, उपदिश्यमानस्य—निदिश्यमानस्य इत्यर्थ,
 पथस्य—चातुरयोग्यस्य हितजनकस्य आचार्यद्रव्यस्य, रोगीपथननीपवीरिणो भक्त्य-
 द्रव्यस्य इति यावत्, आहरणे—आधीजने, अवहित,—अभिनिविष्टः, पौरोगव,—
 आकृशावाध्वक् यद्यन् तदीके, [पुरोऽप, पाथवद्विष्यस्यं, यो जेव यस्मेति बहुव्रीहो
 "श्रीसतिद्रव्युक्ति" (५४१२२ पा०) इति स्वेष समाधाने अत्रि निपादितम्
 पुरीगुण्यन्तात् सार्वे "मन्नादिभ्यश्च" (५४१२० पा०) इत्यर्थ । "सकथ्यान्तु
 याकथ्यान्-महाभक्ते । पौरोगवसदध्वक्" इत्यमरः] । अनुजीवति ।—अनुजीविभिः,
 —सेवकैः । ("सेवकास्तनुजीविन" इत्यमर) पीयमानेन उद्यधकधारावारिणा—
 —ऊर्ध्वद्वतपावपावति—सुतजलन ("चपकोऽसौ पानपावन्" इत्यमर) विनीयमाना
 —शास्यमाना, आस्यस्य—सुखस्य, शोषरुजि—श्रीपाथव्याधि यद्यन् लघीके,
 एणिष अधिकजलपावनिषपात तदनुभवतीऽपि तत्कमीय सेवकै सुदुतजलपावन्तु
 धागदारि पीयमान पश्यत तस्य मुखशीघ्रनिहति जायते इति भावः । राजेति ।—
 राज्ञः,—हरस्य, अभिलाषिण—इच्छया, भोज्यमाना,—आहार कायसायाः, बहु-
 भुजः,—प्रभूतभोजनवशा पुरुषा यव तदीके, श्वय भोक्तुमशक्तस्य जनस्य अन्वमीजन-
 दृशनेनापि त्वति जायते इति भावः ।

(७६) भेषजिति ।—भेषजस्य—श्रीधस्य, या सासयाः,—उपकरणानि,
 तासा सम्पादने—समाहरणे व्यया,—आपृता, समराः,—सकृता व्यवहारिणः,
 —व्यवहाराभिन्ना द्रव्यगुणपरोमेका इति भावः यत्र तद्व्ये । आह्वयमानेति ।—
 आह्वयमानेन—आकांक्षितेन, तीयकर्म्मार्न्तिकेन—तीयदानकर्म्मणि निरतन पुर्व-
 खति इष्ट, अनुमिता—वर्कता, निरन्-रमेव जलदानार्थं सकृदाग समाधानप्रवधा-
 दिति भावः, घोरा दाहया चातुरस्य—रोगस्य, रुधा—पदासा यत्किन तादृशे,
 घोरज्वरज्वितप्रचलमुखशोषादौ दुःसहयेषोपमहदृशतात इति भावः । तुषारति ।
 —तुषारश्च—नौशारेण, तस्य द्रव्यादिना वा, परिकरितः,—सपुष्क, यथा,—

श्वेताद्रिकर्पटार्पितकर्पूरपरागशीतलीकृतशलाके, (७७) नाश्यान्-
पङ्कलिप्यमाननवभाण्डगतगण्डूपग्रहणमस्तुनि, तिस्यत्कीमल-
कमलिनीपलाशप्राहतमृदुमृणालके, सनालनीलोत्पलपूली-
सनाथ सलिलपानभाजन भुवि, धारानिपात निर्वाप्यमाल-

तुषारस्य—हिमस्य, परिकरः,—समारम्भ, घनसन्निवेश इत्यर्थः, तज्यात य करकः,
—वर्षापल, “वरफू” इति वद्वभाषया प्रसिद्धं जलसङ्घातविशेषः इत्यर्थः, यदा,—तुषारेषु
परिकरितः,—मिश्रितः, य. करकः,—कमल्लतुः, (“कमल्लतौ च करक” इत्य-
मर) तेन, तत्र स्थापनेनेत्यर्थः, शिशिरोक्षियमाण—शीतलौक्षियमाणम्, उदशित्
—अर्द्रौदकं तत्र यच्छिन् तथोक्ते (“तत्र उदशित्शिवित पदाम्बुदांसु निर्जन्म”
इत्यमर) । श्वेतेति ।—श्वेते—शुभे, धीने इत्यर्थः, आद्रं—जलसिक्तं इत्यर्थः, कर्पटं
—कीर्षवस्त्रखण्डे, आर्पितं,—निहितं, कर्पूराया—घनसाराया, [कृपयाती “खुञ्जि
—” (उ० ४ पा० २० सू०) इत्यादिना ऊरप्रत्यये लताभावे रूप] परागैः,—
रञ्जीभिः, शीतलीकृता,—शिशिरीकृता, शलाका,—शिलाकषिका, यदा,—
क्षीसकादिहृतवर्षुलायतद्रव्यावशेषा इत्यर्थः, शिशिरोक्षयदिषु अत्र श्वेषाद्यतिमुकुमा-
रादेषु च तस्य प्रयोगेषु अणिकशैत्यविनोदानुभवात् इति भावः यत्र तथोक्ते ।

(७७) नाश्यानेति ।—नाश्यानेन—अघनेन, तरलेन इत्यर्थः, (आङ्पूर्वकस्य
“श्यायने” इत्यस्य निष्ठाया रूप, पदान् नञ्समास] पङ्केन—कर्मणेन, मुखशीव-
प्रशमनाय शीतलीकरणाद्यमिति भावः, लिप्यमान—दिङ्मान, यत् नव—नूतन भाण्ड
—घट, तद्वत्—तत्रत्य, गण्डूपग्रहणाय—मुखपूरणाय इत्यर्थः (“गण्डुषी मुङ्गपुष्पीभ-
पुष्करप्रसूतीन्द्रित” इति मेदिनी) मस्तु—दधिभव मल्ल, दध्न उपरिभागात् नि सत दधि
सम्पृक्तं जलमित्यर्थः यत्र ताडये, तस्य मुखशीषाद्युपशमकरगुणवत्त्वात् इति भावः,
(“मल्ल दधिभव मस्तु” इत्यमर) । तिस्यदिति ।—तिस्यता—आर्द्रौभवता सद्यः
आनीततया जलसम्पृक्तेन इत्यर्थः, कीमलेन—मृदुना, कमलिनीपलाशिन—पर्जन्यपदेण,
प्राहतानि—आच्छादितानि, मृदूनि—कीमलानि, मृणालकानि—अशीराणि, विसानि
वा यच्छिन् तथोक्ते, (“मृणालं नलदं क्लीव पनपुसकयोर्विसे” इति मेदिनी । नलदम्
—अशीरन) एतत्स्पर्शान् चङ्गदाहस्य कथाघ्नदुपशम स्यादिति द्रव्यगुणविदामाश्रय ।
सनालति ।—सनालाना—नालसङ्घिताना, नीलोत्पलानाम्—इन्दोवराया, पूलीभिः,—
समृद्धे, सनाथा—शुक्ला, आच्छादितेति यावत्, सलिलपानभाजनाना—जलपान-
पात्राणां भूः,—स्थानं यच्छिन् तथोक्ते, सुरभिना शीतलताच श्वेतु भूमौ सनाद-

क्षयिताम्बसि, (७८) पटुपाठलक्ष्मणरामोदमुचि,
 मञ्जुकाश्रितसिकतिलककर्करीविद्यान्तानुरचक्षुषि, (७९)
 सजलमेवलवलयितगलद्दोलयन्त्रके, गल्लक्ष्मणशालाजिरो-
 क्षासितनाभसङ्गनि, पीतमसारपारीपरिगृहीतकर्कशर्करे,

श्रीबोधोत्तरसमुच्चयस्य तदुपरि सजलपात्रं स्थापितवान् इति भावः । धरति ।—
 धाराया—प्रपातानां, ललस्येति भावः, निपातेन—पातनेन, निर्वाप्यमाषानि—
 शीतनीक्रियमाषानि, क्षयितानि—उच्छीकृतानि, अम्बसि—ज्वलानि यस्मिन् तादृशं,
 लरितश्रेणीपदीनामप्येति भावः ।

(७८) पट्टति ।—पटु—पट्टञ्च यथा तथा, पाठलाया—शेतरक्तवर्णाया,
 शर्कराया,—पुष्परेषी, (“शर्करा सादमन्मसदि पुष्परेषु पिशाचयो । इक्षुपात्र
 विशिदे च पुमान् सैश्वर्यनागरी ” इति रभस) रामोद—सौरभ, मुचति—स्रव
 तीति लक्ष्मिन् । मञ्जुकेति ।—मञ्जुकम्—आधारजिषेण, तत्र आश्रिता—अधिकृत,
 सिक्तिला—सिक्ततामयी, प्राग्गो बालुकानिश्चयेति भावः, [सिक्तताशब्दात्
 “दृशे लुबिल्लयो च” (१।२।१०१ पा०) इतीति रूप] या कर्करी भास्वमेद,
 जनाधारविशेष इत्यर्थः, (“कर्करी भास्वमेदे ना दपंथे कठिने विषु” इति मेदिनी)
 तस्या विशाने—कृतविशाने, निश्चलतया अस्मिन् इति यावत्, अतिवृष्णासंत्वादिदि
 भावः, आतुरस्य—पीडितस्य राशः, चक्षुषी—मथने यत् । [“विद्यान्तानुरचक्षुषि” इत्यत्र
 “विद्यान्तानुरचक्षुषि” इति पाठे,—आकरी—अनामिनीने रीमातिशब्दात् कीटरे
 गते इति भावः, चक्षुषी, रात्र इति भावः यस्मिन् यस्य वा तथोक्ते ।

(७९) सजलेति ।—सजले—जलसङ्घिते, [“सजल—” इत्यत्र “सरल—”
 इति पाठे,—सरले—अङ्गुलि दीर्घेति यावत्] शिवले,—शेषाले, वलयित—
 घाटत, गलत्—स्यन्दमान, गोलयन्त्र—सदृशधारिति प्रसिद्ध बहुचिद्र जलयन्त्र
 यस्मिन् तथोक्तं, सदमस्य श्रेयविधानायम् इति भावः । गल्लक्ष्मणेति ।—गल्लक्ष्मणः,—
 मणिविशेषः, तस्य शालाजिर,—शरावः, गल्लक्ष्मणस्य इति यावत् (“शास्त्ररा-
 वन्तु भार्गवः शालाजिरः” इति विक्रान्तशब्द) तत्र उद्धासिता—उद्धासिता,
 लाससक्तवः,—असक्तसक्तवः, अट्टधान्यचूर्णान् इत्यत्र यत्र यथाक्ते, कदाचित्
 पथ्यर्द्धनिमित्तं भावः । पीतति ।—पीतः,—पीतवर्णः, यो मसारः,—मणिविशेषः, तत्र
 पारी—शरावविशेषः, (“पारी पावशरावयो” इति विश्व) तत्र परिगृहीता,—
 अगृहीता, कर्कशर्करा,—शेतरक्तवरा यत्र तादृशे ।

(८०) शिशिरौषधरसचूर्णावकीर्णस्फटिकशुक्तिशङ्खसञ्चये, सञ्चित-
प्रचुरप्राचीनामलकमानुलुङ्गद्राक्षादाडिमादिफलैः, (८१) प्रति-
याहितयिप्रविप्रकीर्ण्यमाणशान्युदकविप्रुषि, प्रेष्यापेष्यमाण-
ललाटलेपोपदिग्धदृषदि धवलगृहे स्थितं, (८२) परलोक-
विजयाय नीराज्यमानमिव ज्वरज्वलनेन, अनवरतपरिवर्तनैः
तरङ्गिष्वि शयनीये शेषमिव विषोषणा क्षीरोदन्वति विचेष्टमानं,

(८०) शिशिरैति ।—शिशिरौषधाना—शैत्यकारकाणाम् औषधाना, रसे,—
श्रे, चूर्णे—क्षौद्रैश्च भवकीर्णां,—आकीर्णां, परिपूर्णा इत्यर्थ, स्फटिकाना—
स्नानामप्यातमशीना, शुक्लोनां—मुक्तास्फोटाना, शङ्खाना—कन्धूनाश्च, सञ्चया,—समुदा-
शब्धिन् तद्योक्तं, सर्वांश्च शैत्यगुणाघायकत्वात् इति भावः । सञ्चितेति ।—सञ्चितानि—
सङ्गृहीतानि, औषधादीनि इति भावः, प्रचुराणि—प्रभूतानि, प्राचीनानां—पुरातनानाम्,
आमलकाना—धात्रीफलानां, प्राचीनामलकानां—पानीयामलक इति स्यात्तानाम्
आमलकविशेषाणां वा मानुलुङ्गानां—बीजपूराणां, जम्बीरवशेषाणामित्यर्थं, द्राक्षाणां
—सद्वीकानां, दाडिमादीनाश्च फलानि यत्र तादृशे ।

(८१) प्रतियाहितेति ।—प्रतिषाङ्गता,—प्रतिदह शाहिता, दत्तदक्षिणा
इति यावत् ये विधा,—ब्राह्मणा, तै विप्रकीर्ण्यमाणाः,—सगन्तात् विविध्यमाणा,
शान्युदकानां—शान्तिजलानां, विप्रुषः,—विन्दश्च यद्भिन् तद्योक्तं, सदक्षिप
शान्युदकानां पद्वयेन त्वरितकलावासे इति भावः, (‘‘इषानिविन्दुशयता पुमासो
विप्रुष श्विय’’ इत्यमरः) । प्रेष्यनि ।—प्रेष्यामि,—दासीमि, पेष्यनायेन—चूर्ण्य-
मानेन, ललाटलेपन—भालनेपनद्रव्येण, उपदिग्धा,—प्रलिप्ता, दृषद,—शिला
यद्भिन् तद्योक्तं, धवलगृहे—स्फटिकशिलानिहिते सुपालिषे वा भवने ।

(८२) परलोकैति ।—परलोकस्य—सर्गस्य, विजयाय—आत्मसात्करणाय,
आभासित्यर्थं, ज्वरज्वलनेन—ज्वरादिना, नीराज्यमानमिव—निर्मन्त्र्यानामिव,
क्षिप्रमाणाऽऽरावकक्षिप्रमिवैत्यर्थं, इत्युपेधा, विजयाय प्रखितस्य जिगोषी क्षीराजना
क्षियते इति प्रसिद्धिः । अनवरतपरिवर्तनैः,—शय्यायां निरन्तरखण्डनैः, तरङ्गिष्वि—
भङ्गीमति, सङ्गीचशालिनि इत्यर्थः, शयनीये—शय्यावले, क्षीरोदन्वति—क्षीरसागरे,
विषोषणा—विषोनादेन, विचेष्टमानं—लुठन्, शेषमिव—अननानामिव । अथ प्रवेद्य
सहावेधर्षसाध्यसोषादुपमाऽलहात् ।

(८३) मुक्ताफलबालुकाभ्रूलिधवलितं जलधिमिव क्षयकाले
 शुष्यन्तं, (८४) कालेन कैलासमिव दशाननेन उद्भियमाणम्,
 अविरतचन्दनचर्चापराणां परिचारकाणाम् अत्युष्णावयव-
 स्पर्शभङ्गीभूतोदरैः इव धवलैः करैः सृष्ट्यमानं, लोकान्तर-
 प्रस्थितं स्यासुना स्वयमसेव चन्दनानुलेपनच्छलेन
 आपृच्छ्यमानम्, (८५) अविच्छिन्नदीयमानकमलकुमुदेन्द्री-
 वरदन्तं कालकटाक्षपतनमवलमिव शरीरम् उद्ददन्तं,

(८३) मुक्तेति ।—मुक्ताफलमृगा—मौक्तिकान्, बालुका इव—सिकता इव, धूलय,
 —चूर्णाणि, ताभि धवलितं,—सुभौकृतं, वापशानये स्वभावश्रीततश्चूर्णलेपनादिति
 भावः, अथवा,—मुक्ताफलानामिव बालुकानां धूलयः,—सिकता इति यावत्, ताभिः
 धवलितः तम्, अविशौक्यान् इति भावः, क्षयकाले—कल्पान्ते शुष्यन्तं—शोध गच्छन्तं,
 इत्यर्थमप्येवोदितस्य द्वादश्यामनो दिनाकरस्य प्रखरखरचसम्पर्कात् इति भावः ।

(८४) कालेनेति ।—कालेन—यमेन, कृत्ववर्षेण च, दशाननेन—रावर्षेण,
 उद्भियन्माणम्—उत्थियन्माणम्, समवाप्तं नेतुमभीष्टमिति भावः । अविरतेति ।—
 अविरतम्—अविच्छिन्नं यदा तदा, चन्दनचर्चा—चन्दनसर्लपने, घृष्टसितचन्दन-
 प्रलेपे इत्यर्थः, पराणां—निजुक्तानामित्यर्थः, परिचारकाणां—शल्याणाम्, अनीति ।
 —अत्युष्णानाम्—अतिसन्धानाम्, अथवा—अद्यान्ता, अर्थेन—उपदेशे,
 भङ्गीभूतानि—दग्धानि, उदराणि—मण्डरा इत्यर्थः, तद्वद्भा इति यावत् द्वेष
 तदाभूतेरिव, धवलैः—श्वेतैः, चन्दनसम्पर्कादिति भावः, करैः—हस्तैः, सृष्ट्यमानं
 —सहायमानम्, परलोके प्रस्थितं—लोकान्तरप्रस्थानाय उपयतमित्यर्थः, अत एक
 व्यासुना—स्थितिशीलेन, ["म्यात्रिस्त्रयं बभू" (३।१।१२ प०) इति मूलप्रत्यये
 रूप] स्वयमसेव—निजकीर्त्तव्यं, आपृच्छ्यमानम्—आमन्त्र्यमाणम्, आप्यताना मभीष्ट-
 प्रदानादौ पृच्छादिसन्धानाचारवत्तात् इति भावः ।

(८५) अविच्छिन्नं इति ।—अविच्छिन्नम्—अनवरतं दीयमानानि—जिघीषमानानि,
 कमलाङ्गं—पद्मं, कुमुदानां—वैरवाणाम्, इन्द्रीरपाणां—भेदोत्पलानाञ्च, दधानि—
 पदाणि यद्विद्धन् तद्वद्भम्, अत एव कालस्य—कालस्य, कटाक्षानाम्—अपाङ्गकीचणाम्,
 रत्नवत्कृष्णवर्णं विहिततात् कमलादिसदृशानानपाङ्गदर्शनात्तानिति भावः, पतनेन—
 निचनेन, अवन्तमिव—विद्वन्मिव, विनिधवर्णं विद्वन्मिवेत्यर्थः, शरीरम्—कलेसरम् ।

(८६) निविडदुकूलपट्टनिपीडितकेशान्तकथ्यमानकष्टवेदना-
नुबन्धं मूर्धानं धारयन्तं, (८७) दुर्द्धरवेदनोन्नमनीलशिरा-
जालककरालेन च कालकराद्गुलिलिख्यमानलेखाख्यातमरणा-
षधिदिवससङ्ग्रहानेन इव ललाटफलकेन भयमुपजनयन्तम्,
(८८) आसन्नयमदर्शनोद्देगादिव च किञ्चिदन्तःप्रविष्टतारकं,
शुथदृशनपङ्क्तिप्रसृतधूसरदीधितितरङ्गिणी सृगट्षिकामिव
उष्णा निश्वासपरम्पराम् उद्दहन्तम्, (८९) अत्युष्ण-
निश्वासदग्धया इव श्यामायमानया रसनया निवेद्यमान-

(८६) निविडति ।—निविडेन—हृदयेन, दुकूलपट्टम्—शौनवस्त्ररुद्धेन,
निपीडित—हृदयवद्ध इत्यथ य केशान्तं,—केशप्रान्तभागं, ललाटाददश
इत्यथ, तेन कथ्यमानं,—आवद्यमानं, कष्टं,—कृच्छं, वेदनाऽनुबन्धं,—व्यथानैरन्त्यै
वस्य तथाभूतं मूर्धानं—मस्तकं, (मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ” इत्यमरः) ।

(८७) दुर्द्धरति ।—दुर्द्धरा—दुःसङ्घा, बदलया—पीडया, शिरस इति भावः,
उन्नमत्—उद्दृच्छत यत् नूनं—कृष्य शिराणा—नाडीना, जालक—समूहं तेन
कराल—दनुर आश वा तेन, कालति ।—कालस्य—अन्तकस्य कराद्गुलिभिः,
—इलाद्गुलिभिः [कालकराद्गुलिभिः ” इत्यथ कालाद्गुलिभिः ” इति पाठः,—
कालस्य—यमस्य अद्गुलिभिः करस्य इति भावः] लिख्यमानया—अद्गमानया,
ललाटया—रैखया ख्यातं—प्रकाशितं, मरणास्य—रुषी, अषधिदिवसानां—मर्यादा-
दिनाणां सङ्ग्रहानं—गणना यद्विभ्रं तनेव ।

(८८) आसन्नति ।—आसन्नम्—आगतप्रायं, यमस्य—कृतान्तस्य दर्शनम्—
अवलीकनं तेन उदगं—भीतिं तस्यादिव किञ्चित्—ईषत, अन्तरिति ।—अन्तः
प्रविष्टा—कोटर गता, तारका—कनौनिका यस्य तम् । शुथदिति ।—शुथन्त्याः,
—श्रापं गच्छन्त्या दशनार्ता—दणानां, पङ्क्तेः,—अप्यथा, प्रसृता,—निःसृता यः
धूसराः,—इषत् पाण्डुवर्णा, दीधितयः—मूर्खा तासां तरङ्गा,—तमसं सन्ति
अस्त्रामिति तथोक्ता सृगट्षिकामिव—सरोचिकामिव, उष्णा—रसा, निद्राम
परम्परा—निश्वास्ततिम् ।

(८९) अत्युष्णेति ।—अत्युष्णे,—अतिवर्षे, निश्वासे—नासाधायुमि, उष्णा
—भस्कोभूता तथा इव, दग्धया वैवर्ष्यात्पत्त इति भावः, श्यामायमानया—

दारुणसन्निपातारम्भम्, (८०) उरस्थलस्यापितमणिमौक्तिक-
हारचन्दनचन्द्रकान्त कृतान्तदूतदर्शनयोग्यमिव आत्मानं
कुर्वाणम्, (८१) अङ्गभङ्गवलनोत्थितभुजयुगलं पर्यस्तहस्त-
नखमयूखैः धारागृहमिव तापशान्तये रचयन्तं, (८२) नेदिष्ठ-
सलिलमणिकुट्टिमादर्शादरेषु नियतद्विः प्रतिविम्बैरपि सन्तापाति-

श्यामताभापद्यमानया, [“लोहितादि—” (३।१।१२ पा०) इत्यादिना कश्चिन्नम्
शानत्] रसनग—जिह्वा, घोरसन्निपातिकज्वरे रसना क्लेशा भवति इति
बैद्यक, निवेद्यमानेति ।—निवेद्यमान, —कषयान, विघ्नोपशान्तम् इत्यर्थः,
दारुणस्य,—भीषणस्य, सन्निपातस्य—दोषव्यसभृतस्य ज्वरस्य, धारम्भ,—उपकम्प-
यस्य तथीत्यम् ।

(८०) उरस्थलेति ।—उरस्थले—वक्षसि, स्थापिता,—निहिता, तापशान्तये
इति भावः, मचीन—रत्नाया, मौक्तिकानाञ्च—मुक्ताफलानाञ्च, धारा,—एवा-
बन्ध, चन्दननि—श्रीखण्डानि, चन्द्रकान्तस्य—तदाख्यमणिभेदाः च यस्य तम्, अत-
एव कृतान्तेति ।—कृतान्त, —चक्रक, राजा इति भावः, तस्य दूतेन—शार्त्तवहेन,
दर्शनं—साक्षात्कार, तस्य योग्य,—अतुल्य तमिव, रागान्तरदूतानां सन्निधी-
स्यस्य ऐश्वर्याधिक्यप्रदर्शनाय राजभिः सुसज्जितैर्भूषणै इति भावः, कृतान्तदूतानां दर्शन-
योग्य वा, आजीवनात्तथाविधालङ्कारालङ्कननयनाभिरामरूपादर्शनात् इत्याशयः ।
[पूर्वपदसदस्य उत्तरपदसद्वत्तुक्त्वात् काव्यलिङ्गम्, अतिश्लेषसम्पादकानां भौक्तिक-
धारादीनाञ्च विन्यासेनासमप्रधानो दाहज्वरेषु प्रकटनात् यमदूतदर्शनयोग्यत्वनाम्नि-
सुभावनादुपेक्षा चेत्यनयो सङ्करः] ।

(८१) अङ्गैति ।—अङ्गानाम्—अवयवानां, भङ्गः—नीटनं, “गानोडा” इति
वङ्गभाषा तस्मै बलन—सञ्चालनं तत्र उत्थितम्—उद्भ्रमितं, भुजयुगलं—बाहुद्वयं
श्लेष तथीकृतम्, अत एव पर्यस्ता,—समन्तत् प्रकृता, इत्यर्थः,—करयो नखानां
मयूखा,—किरणा नै, धारागृह—“फोवारा” इति प्राकृतं जलयन्तानारं,
दाहाङ्कितस्य तादृश्ये हे अस्पष्टानस्य विधानात् इति भावः, रचयन्तं—यत्नयन्तम्,
उत्थितकरयो अथोमुञ्जीभूतेभ्य नखेभ्य प्रकृतानां यथाकिरणाणां जलधारावपेक्ष-
प्रतीयमानत्वमिति भावः ।

(८२) नेदिष्ठेति ।—नेदिष्ठेषु—अतिवद्विहितेषु, (अतिवद्विद्यत् “अति-
शयने—” (३।१।५३ पा०) इत्यादिना उच्यते “अन्तक-दादधी—” (५।१।१२ पा०)

शयमिव कथयन्तं, सृशन्तीं प्रणयिनीमिव विश्वासभूमिं
 सूचीं बहु मन्यमानम्, (८३) अन्तकाष्ठानाक्षरैः इव समय-
 भिपगृष्टैः अरिष्टैः आविष्टं, महाप्रस्थानकाले स्वसन्तापसन्तानम्
 प्राप्तद्वयेषु सञ्चारयन्तम्, अरतिपरिगृहीतम् ईर्ष्या इव

इत्यादिना नेदादेशः] सखिनेषु—जडेषु, मणिकुट्टिमाणा—मणिसमयश्चतुष्टयानाम्,
 आदर्शानां—दृपंचानाञ्च, गृहस्थितानामिति भावः, उदरेषु—अभ्यन्तरेषु निवसन्ति,—
 प्रतिफलद्वि, प्रतिविम्बैरपि—प्रतिफलितभिरपि, आतुरस्थ राज्ञ इति शेषः, प्रतिविम्बाभामपि
 एतादृशं सन्नाप यत् तच्छमनाय तैरपि सखिलादिक प्रविश्यते वा कथा राज्ञ सन्नापस्य
 इति भावः । मणिकुट्टिमाणा—मणिकुट्टिमाणा, सूचीं—शरीर परामसूचीं, आयमानाञ्च,
 आययन्तीमित्यर्थं, विश्वासभूमिम्—अतिविश्वासा, वि—विशिष्टानाम्, आयतानामिति भावः,
 शयानां—निशासानां, महाप्रस्थानामित्यर्थं, भूमि,—स्थानतामिति च, हेतुसूत्रामिति
 भावः, सुतुषां सञ्चालीपे निशासानाम् अन्वयतत्त्व प्रसिद्धम्, तदवस्थाया सन्नापानुभव-
 भावने सूचीया याननाप्रश्नकत्वेन विश्वासभूमितमिति वा, अत एव बहु मन्यमानम्
 —अतिमन्यमानं आश्रयमाणं, सुचिक्विकत्वादिति भावः, वदा,—विश्वासभूमिं
 सृशन्तीमि शब्दश्च, विश्वासस्थानत्वं जतवतीम्, अतिविश्वासांमिति तु तदर्थः ।

(८३) अन्तर्काले ।—अन्तर्काले—अन्तःकाले—अन्तःकाले—आकारणात्, तस्य अन्तर्काले
 —वर्षां तैरिव “आमच्छ राज्ञः । मदाङ्गयम्” इत्येवदृशे इति भावः, तेषां
 निरतमृत्युदापकत्वात्, समयेति ।—समये,—विश्रान्ति इत्यर्थः, भिपगृष्टि,—
 धिकिसकै, दृष्टानि—अवलीकितानि तै, अरिष्टै,—मरणचिह्ने, निरतमृत्युबोधक-
 लक्षणे इति भावः, “नियतमरणाख्यापकं लिङ्गमरिष्टम्” इत्युक्ते, आविष्टं—गुह्यम् ।
 महेति ।—महेत् प्रस्थानम्—अन्तकसदनगमनमित्यर्थं, “ब्रह्मे तैल तथा मासे”
 इत्यादिनायमे वाचाशब्दवत् प्रस्थानशब्दस्यापि महीपपदस्य प्रीकार्थबोधकत्वदर्श-
 नात्, तस्य काल,—समयं तद्विन् । स्वसन्तापानां—निजव्यथानां, सन्तानं,—
 समुद्रं तम्, प्राप्तद्वयेषु—स्वजननसु सञ्चारयन्तं—सङ्गमयन्तं स्वजनान्
 नितरस्य स्वसन्तापस्य इत्यन्वयः, पुनरुत्पन्नस्य प्रस्थानेऽपि अस्मिन्कालेऽपि अस्मिन्कालेऽपि अस्मिन्कालेऽपि
 किं पुनरुत्पन्नस्य प्रस्थानेऽपि इत्याशयः । अरतिपरिगृहीतम्—अरति,—एकवचन-
 स्थिति, अस्तिरवा इत्यर्थः, वसुवैराग्य वा, काचित् नारीति धनि, [अत एव
 विद्वान् समासोऽस्ति] अथ परिगृहीतम्,—अश्रितः तम्, अत एव ईर्ष्यादेव—

छायया सुखमानम्, (८४) उदयोगमिव उपद्रवाणां, सर्वास्त्रमोक्ष-
मिव क्षामतायाः, हस्तीकृत विहस्ततया, विषयीकृतं वैषम्येष,
चेवीकृतं चयेण, गोचरीकृतं भ्रान्त्या, दष्टं दुःखासिकया, आत्मी-
कृतम् अस्त्रास्थेन, विधेयोकृतं व्याधिना, क्रोडोक्तं कालेन,
लक्ष्योक्तं दक्षिणायया, पीतमिव पीडाभिः, जग्धमिव जागरेश,

इवेवेव, छायाया—कान्त्या, उपरया कान्तयेति ध्वनि, सुखमानं—परिद्विगमाव,
उपद्रवोमुल्लभविषेधाकाशतयेति भाव, दुः सद्वेदनया अचीर निपुभवेति तात्पर्यम् ।

(८४) उदयोगमिव—उपक्रममिव, उपद्रवाणां—रोगारम्भकदीर्घक्रीपत्रनाना-
मन्विकाराणां, द्विजामूर्च्छाऽतीसारादीनामिति यावत् । सर्वास्त्रमोक्षमिव—सर्वेषाम्
अस्त्राणाम—आयुधानां, मोक्ष,—निक्षेप तमिव, क्षामताया,—चीरताया, चीर-
तया सर्वथा आकान्तमिति भाव । विहस्ततया—व्याकुलीभावेन, ("विहस्तव्याकुली
समौ" इत्यमरः) हस्तीकृतम्—आयपीकृतमित्यर्थ, [इति प्रतीयमानाग्नेया]
अन्वकुलमिति भाव । वैषम्येष—विषमावस्थया, दाहणावस्थेत्यर्थ, विषयीकृत—
समीचरीकृत, आद्यपीकृतमित्यर्थ, विषमावस्थाप्राप्तमिति भाव । चयेण—मात्रेण,
अन्वतया इति यावत्, आतूनामिति भाव, चेवीकृत—स्वामीकृतम्, आचारीकृत-
मित्यर्थ, गोचरीकृत—विषयीकृतं, कवलितमित्यर्थ,
भ्रान्त्या—वेदनापिशिषीद्वयेन हर्षाभावेनेत्यर्थ, अतीव स्थानमिति यावत् । दष्टं—
रुष्ट, दुःखासिकया—कटावप्यानेन, शय्याऽऽसनादिविपि अनुभूतकर्ममिति यावत्,
यदा,—दुःखासिकया—क्षेमखट्वेन, दष्ट—घतम् । आत्मीकृतम्—आयचना नीतम्,
अस्त्रास्थेन—रोगजनितेन हस्तेन, आत्मीकृतमिति मत्वा अस्त्रास्थेनाग्रित, अस्त्रमपि
नानुभूतस्त्रास्थमिति भाव । विधेयोक्तं—आद्यपीकृतम्, आद्यपीकृतमित्यर्थ,
("विधेयी विनयदात्री वचनेस्त्रित आद्यव" इत्यमरः) अविचारिण प्रतिपालित
व्याध्यादेशमिति भाव । क्रोडोक्तम्—उत्सृष्ट नीतमित्यर्थ, कालेन—कृतान्तेन,
अचिरमेव कालभवनगमनोद्गुह्यमिति भाव । लक्ष्योक्तं,—दष्ट, दक्षिणायया
—दक्षिणया दिग्वा, यत्नपादितयेति भाव । पीतमिव—रक्तमिव, कदाहमादाव
त्रेषतादिति भाव । जग्धमिव—भक्षितमिव, जागरेश—अग्निद्रया, व्याधिनदुःखेन

निगीर्णमिव वैवर्षेण, (८५) यासीकृतं गात्रभङ्गेन, द्वियभाष-
मिव विपद्भिः, वण्टमानम् इव वेदनाभिः, लुण्ठमानमिव दुःखैः,
आदिक्षितं दैवेन, निरूपितं नियत्या, घ्रातम् अनित्यत्वेन, अभि-
भूयमानम् अभावेन, परिकल्पितं परासुतया, दत्तावकाशं क्लेशस्य,
निवास वैमनस्यस्य, समीपे कालस्य, अन्तिकेऽन्त्योच्छ्वासस्य, मुखे

, निद्राभावादिति भावः । निगीर्णमिव—कवलितमिव, वैवर्षेण—मालिन्धेन,
रीनजलेनैव कान्तिच्छयात् अतीव विवर्णमिति भावः ।

(८५) गात्रभङ्गेन—“या सीडा” इति वदभाषया प्रसिद्धेन देहमीटनेन यासी-
कृतं—कवलीकृतम्, [अथ “इव” पदाप्रयोगात् प्रतीयमानाकथोन्नीचाश्लङ्कार]
दोषप्रायल्यात् निरन्तरकृतगात्रभङ्गमिति भावः । द्वियभाषमिव—चोर्व्यभाषमिव,
नीयमानमिवेत्यर्थः, विपद्भिः,—आपद्भिः, विपदाकालमिवेत्यर्थः । वण्टमान-
मिव—विभज्यमानमिव, मुखे नासिकायाश्च शरीरे, चक्षुषि कौटरप्रविष्टत्वेन,
कर्णं नाधिर्येण, एवम् एकैकधाम् चदे एकैकथा वेदनया विभज्य शब्दभाष-
मिवेत्यर्थः । लुण्ठमानमिव—स्नातन्वरात् वय्यानङ्गीकारत्वेन बलपूर्वक नीयमानमिव,
अतीव दुःखमनुभवतामिवेत्यर्थः । आदिक्षितं—यद्दीप्तमिष्टम्, [आददाते सनि
“सनि—” (भाष्य ५४ पा०) इत्यादिना अथ इति “निद्रा” (३।२।१०२ पा०)
इति कर्कषि ऋ] दैवेन—प्राक्तनेन कर्मणा, देवानां समुष्ट देव तेन, देव-
कर्मण इत्यर्थो वा । निरूपितं—निर्धारितं, दृष्टया इति भावः, नियत्या—भाष्येन,
(“भाष्य स्त्री नियतिविधि” इत्यमरः) । घ्रातमिव—सुष्टमिव, अनित्यत्वेन—
अम्यादित्वेन अचिरमेव नश्यमानत्वात् इति भावः । अभिभूयमानम्—आक्रमणाद्यम्,
अभावेन—अविद्यमानतया । परिकल्पितं—कवलितं, परासुतया—प्राहपद्धतया,
गतप्राप्तया इत्यर्थः, अतश्चर्म्भेति यावत्, (“परासुप्रातपद्धत्वपरितप्रेतस्य स्थिता । सत-प्रसृतौ
विष्येते” इत्यमरः) । दत्त,—अर्पितं, अवकाश,—स्थान देन त, क्लेशेन यदृच्छया
निरन्तरं क्लिश्यमानमिति भावः । निवासम्—आश्रयं, वैमनस्यस्य—विकृतमनस्यताया,
विधिबीधितान् अवश्यकरणीयान् अभिलषितानसम्पाद्य असमयपरलोकगमनाच्छब्दा
मुद्गुन्मुद्गुं विमनायमानमिति भावः । “समीपे” इत्यस्य वरं मानमिति उपरेशान्वयः । कालस्य
—यमस्य, प्रायेण निषेध नतमिति भावः । अन्तिके—सन्निधौ, अन्त्योच्छ्वास—
परमनिश्वासाद्य, प्राणापानवायोः दियोगरूपस्मैरर्थः । मुखे—वदने, कर्णं इति

महाप्रयासस्य, द्वारि दीर्घनिद्रायाः, जिह्वाये जीवितेशस्य वक्ष-
मानं, विरलं वाचि, चलित चेतसि, विह्वलं वपुषि, क्षीण-
मायुषि, प्रचुरं प्रलाये, सन्ततं श्वसिते, जितं जृम्भिकाभिः, परा-
धीनम् आधिभिः, (८६) अनुबद्धम् अनुबन्धिकाभिः, पार्श्वोप-
विष्टया अनवरतरोदनोच्छूननयनया गृहीतचामरिकायाऽपि
निवृत्तितैः एव वीजयन्त्या विविधोपधिधूलिधूसरितशरीरया
सुहृमुहुः,—“आर्यपुत्र ! स्वपिपि ।” इति व्याहरन्त्या

मात्रं, महाप्रयासश्च—स इति श्लेषश्च । द्वारि—द्वारसमीपे दीर्घनिद्रायाः,—धिरनिद्रायाः,
सत्वीरित्वर्थं । जिह्वाऽये—रसनाऽये, जीवितेशस्य—यमस्य, (“जीवितेशो यमे पुंसि विष्टु
स्वाञ्जीविनेश्वरे” इति मेदिनी) । विरलम्—अल्प वाचि—वाक्यकथने, वाक्य कथयितु-
मशक्यमिति भावः । चलित—चल्य, चेतसि—चित्ते असह्यत्वेन विगतचित्तमित्यर्थं,
नष्टसंज्ञमिति भावः । विह्वल—विषय, वपुषि—देहे, अवशशरीरमित्यर्थं । क्षीण—क्षय-
वृत्तम्, मायुषि—कौरितेज्जाले । प्रचुरं—प्रभूत, प्रलाये—असम्बद्धभाषणे, अर्थरहितवचने
इत्यर्थं, (“प्रलापीऽनयं वच” इत्यमरः) अनवरतं प्रलयमिति भावः । सन्ततं—
निरन्तर, श्वसिते—श्वसनचित्ते, पुन पुन श्वसितेन निवृत्तमित्यर्थं । जृम्भिकाभिः,—
जृम्भकैः, वदनव्यादानपूर्वकवायुशङ्खमोचनकपाभिः शालस्यप्रकटनक्षयानिदित्यर्थं जितम्
—अभिभूत, सुहृमुहुः जन्मावेतिन अवसन्नमित्यर्थं । आधिभिः,—मन पीडाभिः, एतान्
प्रियजनान् परित्यज्य सहसा एव चिराय प्रतिष्ठे इति बोधोद्भवं श्लेषार्थं, पराधीनम्—
आयत्तोक्तं प्रियपुत्रकलवादीनामाश्रययोगसम्भावनाया पीयमानमिति शिष्यार्थं ।

(८६) अनुबन्धिकाभिः,—यावत्सन्धिपीडाभिः, यदा—मुष्णानुयायिणीभिः,
प्रयागरोगानुवर्तिनीभिः मूर्च्छापिपासादिभिः पीडाभिरिति यावत्, (“अनुबन्ध शिष्यौ
दोषोत्पादे मुष्णानुयायिनि” इति मेदिनी) अनुबद्धम्—अविच्छिन्नम्, अनुगतमित्यर्थं ।
पार्श्वोपविष्टया—पार्श्वे आधीनया, अनवरतिति ।—अनवरतेन—अविरतम्, रोदनेन
—हृन्दनेन, उच्छूनने—स्फूर्ते, भवने—क्षीणने यथा, तथाभूतया गृहीतचामरिकाया
—धृतशालव्यजनया, चामरं वीजयन्त्येति यावत्, निवृत्तितैः,—सुहृमुहुः पतङ्गि-
दीर्घनिद्रासैरिति यावत् । विविधितैः—विविधानां—नानाप्रकाराणाम्, क्षीणधीनां—
रोदोदममहद्वचनतादीनां, धूलिभिः,—धूलैः, धूसरितम्—इदंवायुमूत शरीरं—मात्र
श्लेषा, तथाभूतया । व्याहरन्त्या—अकत्या, शोकसिन्धुपारादर्शनेन विकलाव-

देव्या यमोवत्या शिरसि वक्षसि च स्पृश्यमानं पितरम्
पद्राचीत् ।

दृष्ट्वा च (८७) प्रथमदुःखसम्प्रातमथ्यमानमतिः आशङ्कित
इव भागधैवीभ्यः समभवत् । अन्तकपुरवर्तिनमेव च
पितरम् अमन्यत । निराकृत इव च अन्त.करणेन चणम्
घासीत् । अश्वधूतश्च धैर्येण, हेतुीकृतः क्षीमेण, रिक्तीकृतो
रत्या, विषयीकृतो विषादेन, पावकमयमिव हृदयम् उद्वहन्,
विषमविषदूषितानीव मुञ्चन्ति इन्द्रियाणि विभ्राण', तमसा
रसातलमपि विशेषयन्, शून्यत्वेन आकाशमपि प्रतिशयानो न

मानतीति भावः । अथ महाराज आलम्बनविभाव, तस्य महाक्लेशानिष्टातिप्रसृतस्य
उद्दीपनविभावा, कन्दितभूपाटादथ अनुभावा, मोदविषादादथ व्यभिचारिण,
एतौ व्यक्तीकृत शीघ्र कष्टपरसङ्घटनामायात इत्यनवद्यम् ।

(८७) अथमेति ।—अथमेन—आयेन, इति पूर्वं कदाऽप्यननुभूतत्वात् इति
भावः दुःखाना—मनपीडाना, सन्प्रातव—समागमेन, मथ्यमान—बिलोच्यमाना,
मति—बुद्धि यस्य तदाभूत भावप्रधैभ्य—दुभाग्यभ्य, आसन्नपितृविनाशदृष्टुभ्य इति
भावः आशङ्कित इव—जातामइ इव, समभवत्—समजायत, पितृदिव्याय शङ्कित-
वानित्यर्थः । अन्तकपुरवर्तिनमेव—यमपुरगतमेव । अन्त करणेन—अन्तरिन्द्रिश्ये,
मनसा इत्यर्थः, निराकृत इव—परित्यक्त इव, पितृमहाक्लेशदशना तिमोक्षधीमेण नष्टस्य
इत्यर्थः । अश्वधूत,—विचलित, धैर्यविहीन इत्यर्थः, कठोराघाते तथाभावात् इति
भावः । क्षीमेकृत—विषयीकृत, क्षीमेण—दुःखेन दुःखानिभूत इत्यर्थः । रिक्तीकृत,—
विरहितः, रत्या—सन्तोषेण, अरतिदस्त इत्यर्थः । विषयीकृत,—वीचरीकृत,
विषादेन—अपसादन, असन्नतयेत्यर्थः, विषय इति यावत् । पावकमयमिव—
अपिसयमिव, महातापान्ने ज्वालदमिव इत्यर्थः अतीव सन्प्रातमानमानस इति
भावः । विषमिति—विषमेण—दाहणेन, विषय—ह्लासिलेन, दूषितानीव—
दूषितालीव, अत एव मुञ्चन्ति—मोक्षं गच्छन्ति, विमुक्तानीव यावत् स्वव्यापार-
रहितानीव भावः, इन्द्रियाणि—चक्षुरादीनि । तमसा—अन्धकारेण, शोकेन च,
शोकजमोहन इत्यर्थः । ("तमो ध्यान्ते गुणे शक्ते रीव वा ना दिधुनुद" इति मेदिनी)
रसातल—पातालमपि, विशेषयन्—अतश्चयान, अन्तःसंसुदुलात् पातालादप

अविन्दत कर्तेशम् । पस्पशं च हृदयेन भियम् उत्तमाङ्गेन
च गाम् ।

(८८) अवनिपतिस्तु दूरादेव दृष्ट्वा अतिदयितं तनयं तद-
वस्थोऽपि निर्भरस्त्रेहावर्जितः प्रधावमानो मनसा प्रसार्य
भुजौ “एहि एहि” इति आह्वयन् शरीराङ्गेन शयनात् उदगात् ।
ससम्भ्रमम् उपसृतञ्च एनं विनयावनम्रम् उन्नमथ्य बलात्
उरसि निवेष्ट्य, विशन्निव प्रेम्णा निशाकरमण्डलमध्दं, मञ्चन्
इव असृनमये महासरसि, (८९) स्नान् इव महति हृदि-
चन्दनरसप्रसवणे, अभिपिच्यमान इव तुषाराद्रिद्रवेषु, पीडयन्

तमसाऽभिभूत इत्यर्थः । शब्दत्वेन—विरहितत्वेन, नीरूपमाकाशमिव सर्वद्रव्यसम्पत्तौ-
ऽव्यक्तौ पितृवियोगसम्भावनाया सर्वैरेव विरहितमिव आत्मानम् अमन्यत इति भावः,
आकाशमपि—गहनमपि, अतिशयान्,—अभिभवन्, कर्त्तव्य—तात्कालिककार्यं,
न अविन्दत—न अवबुद्धेः । भिय—भीति, (“भीतिर्भा साधस भयम्” इत्य-
मर) साशङ्कहृदयं अभवदिति भावः, उत्तमाङ्गेन—शिरसा, गा—भूमि,
पस्पशं स्पृष्टवान्, भूमिपतित पितरं प्रणनामेत्यर्थः । अथ प्रसृतदो, हृदयेन-
नाङ्ग्यो स्पर्शरूपैकक्रियाऽभिसम्बन्धान् तुल्ययोगिताऽलङ्कार इति ज्ञेयम् ।

(८८) अवनिपतिः,—भूपाद, प्रभाकरवद्वेन इति यावत् । अतिदयितम्—
अतिमिथम् । तदवस्थोऽपि—तथा अवस्थोऽपीत्यर्थः । निर्भरति ।—निर्भरण—निरति-
शयेन स्नेहेन—प्रेम्णा, आवर्जित,—वशीभूत, आरूढ इति यावत्, मनसा—चित्तेन,
न तु शरीरेण उद्यानसामर्थ्याभावादिति भावः । शरीराङ्गेन—पूर्वकायेन, कटिर्दंत्रात्
मिरपथ्यन्नेत्यर्थः । उदगात्—उत्तस्यो । ससम्भ्रमं—सत्वरम्, उपसृतम्—
उपगतम् । प्रेम्णा—स्नेहेन । निशाकरमण्डलमध्दं—चन्द्रमण्डलाभ्यन्तरं, तनया
श्विद्वन्व उल्लानापनिवारकत्वेनातीव प्रीतिजननत्वात् अन्धमण्डलमध्यपरश्रवदानन्दानुभव
इति नोदय चन्द्रमण्डलस्यापि हृदयाद्वादकपी० षुगुणशकैत्यवयेन तयाविधत्वादिति
भावः, एवमवगतमप्यदिश्वि उद्रेद्यम् । अस्तमये महासरसि—अस्तपूरुन्दरे ।

(८९) स्नान् इव—स्नानं कुर्वन्निव, [स्नायती, ‘सट—’ (१२।१२४
पा०) इत्यादिना अग्रयमानेन सामानाधिकरण्ये शब्दप्रानधी विधानात् कथमथ
श्ववचानुगमं ० इव दीचिता,—“सहितनुवर्त्तमाने पुनर्वन्द्यव्यम् अधिकविधा-

अङ्गैः अङ्गानि, कपोलेन कपोलम् अवचष्टयन्, निमीलयन्
पद्मप्रायप्रथिताजस्रासविस्त्राविष्ठी विलोचने, विस्मृतज्वरसज्वर
सुचिरम् आल्लिलिङ्ग । (१००) कथङ्कथमपि चिरात् विमुक्तम्
उपसृत्य हतनमस्कार प्रणतजननीकम उपागतम आसीनञ्च
शयनान्तिके पिवन् इव विगतनिमेषनिधलेन चक्षुषा व्यलोक
यत् । पश्यति च पुन पुन वैषद्यमता पाणितलेन । क्षयक्षान-

नर्थे तेन प्रथमा सानानाधिकरणस्य क्वचित्" इति शब्दप्रत्यय । हारचन्दनोत्त ।
—हरिचन्दनस्य—हरे —शक्तस्य इन्द्रस्यत्यर्थं ("हरिचन्द्राकथादाय । शक्त
लोकान्तरे पुमान् ॥ इति भदिनी) प्रिय चन्दन—द्ववतवविशेष इत्यथ गीशीर्षात्
मलयैकदशज चन्दनमशो वा ("हरिचन्दनमशो स्यात् दवताया मशोहृत् । नपसकनु
गीशीर्षे ज्योश्वा कुडुमयोप ॥" इति मादनी) हर —विष्ठी प्रिय चन्दन अतचन्दन
मित्यर्था वा तद्वानतीव शैत्यगुणवत्त्वन दाहनाशकत्वात् तस्य रस —द्रव एव
प्रसवण—निभर तच्छन । तुषाराद्रिद्रवण—हिमाचलसावण अङ्गै स्वीवरित
भाव अङ्गानि कुमारस्यति भाव पीडयन—वडाकाहितत्वात् निविडमाश्रिष्य
चित्यथ । अवचष्टयन—सङ्घयन । निमीलयन—मुद्रयन आत्मजाह्नवजहमरण
अपूर्वार्थान्दीदृशात् इति भाव । पश्यति ।—पश्यति—नेवलीस्वाम् अद्यपु—प्रान्तपु,
गधितानि—सङ्गतान् अन्वेषि—अन्वेषणान् अन्वेष—वाप्याण् वसवत—
विगत इति तद्यत् विलोचने—नेव । विष्णुतात् ।—विष्णुत —अननुभूत इत्यथ,
ज्वरस्य—दाहज्वरस्य इति भाव सन्दर —सन्नाप येन तद्यभूत् ("सन्नाप सञ्चर
सनी इत्यमर) ।

(१००) कथङ्कथमाप—चातकच्छय अन्वेषणमित्यथ पुनरप्राप्तिभावने
दयादात भाव । विमुक्त—त्वक्तम । हतनमस्कार—हतप्रणाम पिव एव इति
भाव । उपसृत्य—समीप गत्वा मातुरिति भाव प्रणनात् ।—प्रणता—वन्दता
जननी—माता येन तद्यभूत्तम । उपागतम—उप—समीपे आगत—प्रत्यावृत्त,
मातृप्रणामानन्तरमिति भाव । आसीनम्—उपावटम् । शयनान्तिके—शय्या
सन्निधौ विगतात् ।—विगत—पारङ्गत इत्यथ—निमीलयन यस्मिन् तद्य
भूतम अत एव तन्मूल—स्थिरतम । वैषद्यमता—कम्पमानन [उपधातो "पृती
पुष (१३२८८ प ०) इत्यथ तत् "तदन्व— (५१२१३ प ०) इत्यदिना

कण्ठञ्च कच्छात् इव चवादीत्,—“वस । ह्यगोऽसि” इति ।
नखिन्तु अकप्रयत्,—“देव । त्वतोयमह. कृताहारस्य अस्त्र
अद्य’ इति ।

(१०१) तत् श्रुत्वा वाप्यवेगगृह्यमाणश्चर कथञ्चनमपि
प्रापत निम्बस्य उवाच,—‘वस । जानामि त्वा पिबप्रियम्
अतिचटुहृदयम् । इंद्रैषु विधुरयति धीमताऽपि धियम् । अति
दुःखो वाग्ध्वजेह सर्वप्रमायी, अतो न ग्रहसि प्रात्मान
मये दातुम् । (१०२) उद्दामदाहज्वरदग्धोऽपि दद्ये खलु ग्रहम
प्रधिकतरम अतन प्रायुषदाधिना । निमित्तमिव शन्य
तद्गोति ना त्वदीय तनिना । सुखञ्च रात्र्यञ्च वसञ्च प्राणाञ्च

त्वधि मे स्थिता । यथा मम, तथा सर्वासां प्रजानाम् । त्वद्धि-
धाना पीडा पीडयन्ति मकलमेव भुवनतन्मम् । न हि अल्प-
पुण्यभाजा वरम् अलङ्घ्नुर्वन्ति भवाद्दृशा । (१०३) फलमसि
अनकजन्मान्तरोपाज्जितस्य अकालुपस्य कर्मण । करतलगत-
मिव कथयन्ति चतुर्णाम् अपि अर्णवानाम् आधिपत्यं ते लक्ष-
णानि । त्वञ्जन्मैव कृतायोऽसि, निरभिलापोऽसि जीवि-
तये । भियमनुरोधः पाययति माम् औपधन् । (१०४) अपि
च सर्वप्रजापुष्टौ मकलभुवनतन्परिपालनार्थम् उत्पत्स्यमानाना
भवाद्दृशा जन्मग्रहणोपाय. पितरो । प्रजाभिस्तु वन्वु-

तन्वीति—निकृन्ति कृशीकरोत वा । तनिमा—तनी —सौख्य भाव कृश-
नित्य । सुखत्रयादः—त्वयि वसे कुशविनि सति मम सुखादिक सुखमेव
आवकल स्यादिति भाव ।

(१०३) अनेकति ।—अनेकेषु—बहु जन्माकरेषु—पूर्वपूर्वजन्मसु उपान्वितेन
—अनुष्ठित तस्य प्रकल्पस्य—अनघस्य कर्मण—कायस्य, सुकृतकर्मस्य इत्यर्थे फल
—पारणामसत अमि—भवात् त्वम् इति शब्द मदीयपूर्वजन्माश्चितवहुसुहृत्-
वरिणामेन पुण्यमत्तानस्वरूप विग्रहकत्वगुणमन्यव्रतस्य उत्पन्नोऽसि इति भाव । करतल
गतमिव—हस्ततन्स्थितामिव, चतुर्णामपि, न त्वेकस्य दधीमत्तया वा इत्यधिकारार्थे ।
अणशाना—सागराणाम्, आधिपत्य—प्रभुत्वम् । लक्षणानि—शुभचिह्नानि । त्वञ्जन्-
मव—तत्र उपात्तमापाव नान्यनेनैव, अन्ययोगव्यवच्छेदकाऽप्येवकार. एताः,
—चरिताय सिद्धकाम इत्यत्र । निरभिलाष—निन्द्य जीवितव्य—प्राग्धरत
विपरभूतवन्तुनि मन्वुणवत तत्र जननेनैव देवादि कृत्स्नी मुक्तिमाभात प्रादुर्भाव-
अन प्रायम अतीत्यफनाकाङ्क्षाभावात् कृतकलोऽसि इदानीं न त भाव । इदं च
चोषणे वीतचङ्ग तत्र कथमोषध नेवने १ इत्यत्र आह, भियनिति ।—भियन्—
विक्रमकाणोः अनुरोध—निवन्ध, आग्रहातिशय इति यावत् माम् जोष्यं
पाययति, न तु जीवितार्थिता इति भाव ।

(१०४) पदान्तरमाह, अपि चेत्यादिना । सर्वेति ।—सर्वाणां प्रजाना—
जाना पुत्र, —सुकृते, न केवल ममेत भाव. सकलभुवनतन्परिपालनार्थम्—
सकलभूमण्डलरक्षणायम्, उत्पत्स्यमानाना—जनिष्यमानाना, [“वृटः—” (१११) १६

मन्तो राजान', न ज्ञातिभिः । तत् उच्छिष्ट, कुरु पुनरेव सर्वाः क्रियाः । कृताहारं च त्वयि अहमपि स्वयम् उपयोष्ये पथम्" इत्येवम् (१०५) अभिहितस्य च अस्य ध्वज्यन्निव हृदयमन्ति-तरा शोकानलः सन्दुधुषे । अणुमात्रञ्च स्थित्वा पिता पुनः आहारार्थम् आदिश्यमानो धवलगृहात् अवततार ; चकार च चेतसि,—“अकाण्डे खलु अयं समुपस्थितो महाप्रलयो व्यध इव वक्ष्यपातः । सामान्योऽपि तावत् शोकः सोच्छ्वास मरणम्,

पा०) इत्यादिना ज्ञानव] भवादृशा—भवद्विधानां, जन्मयदृशोपाय,—जन्मयदृशञ्च—उत्पत्तिलाभस्य, उपाय,—साधन, नितितभूतो इत्यर्थः, [उद्देष्टव्यधेयभावस्थले लिङ्गवचनैकत्वे नास्ति तन्वता इति वचनविपर्ययः] । पितरौ—माता च पिता च तौ, उक्तञ्च वशिष्ठेन,—“शुभ्रश्रीषितसम्भव पुत्रो मातापितृनिमित्तक” इति, भवादृशा महात्मना शरीरपरिग्रहणाद्यमेव प्रियो जीवनधारणस्य प्रयोजनीयता, नव जन्मना वसिष्ठे इष्टानीं मर्त्योपनस्य तदा नास्ति काऽप्युपयोगिता इति भावः । प्रजाभिः,—भूतलवशास्त्रिभिर्जनैः, वस्तुमन्त—सज्जनवन्तः, राजान्,—पुत्राः, न ज्ञातिभिः,—पितृादिभिः सगोत्रैः, वस्तुमन्त इति नावः, प्रजा एव राजा वन्तः, न ज्ञातः, परस्परपौत्रादिभिः अन्यथातिरेकात् इत्याशयः अतः मदभावे न त्वं निर्वाण्यो भविष्यसि, न च त्वया मर्त्यं शीघ्रित्य, यथा प्रजाया हितं भवति, तथा क्रियतामिति निष्कर्षः । सर्वा क्रिया,—स्नानाहारादिका इत्यर्थः, त्वं जीवति प्रजा समाधा भविष्यति, तेन आत्मजीवनमदृशमेव त्वया रचितव्यम्, अतः स्नानाहारादिषु रोपेदा कर्तव्या इति भावः । उपयोष्ये—खादित्यामि ।

(१०५) अभिहितस्य—उक्तस्य, पिता इति शेषः । अस्य—इदंस्थः । हृदयत्रिव—अस्वीकरिष्यन्निव । अततागम्—अनिश्चयः । सन्दुधुषे—सन्दिदीपे, दिव्यजीवक-नैशाद्यात् इति भावः । आदिश्यमानः,—आज्ञाप्यमानः, अनुबन्धनान इति यावत् । अकाण्डे—सहस्रः । महाप्रलयः,—कल्पानकल्प महालयः, जन्मभासाप्रधिकरणी-भूतकाल इत्यर्थः । व्यध,—निश्चयः, निर्देश इत्यर्थः । सामान्यः,—अन्यः, शोकः,—प्रियजनविच्छेदज दृष्टमित्यर्थः, सोच्छ्वास—सनिश्वासः, मरण—सत्यः, मरणे निश्वासापगतं स्यात्, शोकद्वये मरणे तु तद्वत्त्वात् इति भावः । आसवत्वात् यन्मरण-प्रदत्तेन मरणादतिरिच्यते शोकः इति व्यतिरेकत्वानिः ।

(१०६) अनुपदिष्टौषधो महाव्याधिः, अभस्त्रीकरणोऽग्निप्रवेशः,
अनुपरतस्य एव नरकवासः, निज्योतिः अद्भारवर्षम्, अशकली-
करणं क्लकचदारणम्, (१०७) अत्रणो वज्रसूचीपातः,
किमुत विशेषाश्रितः ? किमत्र करवाणि ?" इति ।

(१०८) राजपुरुषेण अधिष्ठितश्च गत्वा स्वधाम (१०९)
धूममयान् इव क्षतायुपातान्, अग्निमयान् इव जनितहृदय-

(१०६) अनुपदिष्टेति ।—न उपदिष्ट—न कथितम्, औषध—भेषज यदा
तथाभूत, शास्त्रीकभेषजरहित इत्यर्थ, ["अनुपदिष्टौषध" इत्यत्र अनुपदिष्टौ-
षधो" इति पाठान्तरम्] महाव्याधि—महान् रोग मङ्गती व्याधि शास्त्रीशौषधिन्
प्रतीकारे स्थान, श्लोकस्य तु न तथेति भावः । अभस्त्रीकरण, —अग्निप्रवेश इत्यर्थः,
अग्निप्रवेशोऽद्भारदाह एतत् श्लोके तु न तथा, किन्तु वेपथु ज्वलनमिति भावः ।
अनुपरतस्य—अचतस्य चेत इत्यर्थः, नरकवास—नरके—निरवच्छिन्नदृष्ट सुनित्ये
स्थानविशेषे वास—अवस्थान भवत्येव पापातिरेकात् भरकेऽवस्थान, श्लोकार्थस्य तु
सदृशविशेषि वात भावः । निज्योतिः,—निधुमम, अद्भारवर्षे—ज्वलदधिष्णुलिङ्ग-
रूपे, तादृशाद्भारवर्षे उद्गीतो दृश्यते, श्लोकरूपे तु चतुर्वर्षात् वर्षे निधुमता
एव भवतीति भावः । अशकलीकरणम्—अशकलीकरण, क्लकचदारण—करपव-
विपाटन करपवच्छेदने वल्लुन वेधा वेधा वा विपाटन भवति श्लोके तु न तथा,
पर तादृश श्लेष एवात भावः ।

(१०७) अत्रण, —अचतकरण, वज्रसूचीपात, —कुलिशमलाकापतन, वज्र-
सूचीपाते शरीरं चत म्यात्, श्लोकपरते तु न तथा किन्तु तत्पतनश्लेष एव भावः,
यदा—हीरकमूत्रप्रवेश, हीरकस्य अतीव काठिन्यात् तेन निखननस्य । नरतिशय-
श्लेषदाहकत्वात् । किमुत—किं पुन, विशेषाश्रितः ?—विशेषम आश्रितः ? असामान्य
इत्यर्थ, पितृविद्योगज इति भावः, सामान्येऽपि श्लोके यदा एव श्लेष सद्भावेन तदा
विशेषाद्विद्योगजश्लोकस्य दाहणत्वे किं पुनर्वक्तव्यम् ? इति निष्कर्षः ।

(१०८) "राजपुरुषेण" इत्यस्य "कवचान् अगृह्णन्" इत्युपरिष्ठात् ।
राजपुरुषेण—राजश्रीकेन, ["पृष्ठी" (१२।८ पा०) इति समासः] अधिष्ठित,—
अनुष्ठित । स्वधाम—समावासम् ।

(१०९) कवचान् विशिर्नाट, धूमेति ।—कवच,—विहित, अशूया—वापाया,
पात,—पतन वै, तान्, अत एव धूममयानिव—धूमात्मकानिव, धूमाच्छ्रानिव शः

दाहान्, विषमयान् इव दत्तमूर्च्छाविगान्, महापातकमयान्
इव उत्पादितघृणान्, चारमयान् इव आनीतवेदनान् कति-
चित् कवलान् अगृह्णात् । (११०) आचमय चामरग्राहिणम्
आदिदेय,—"विज्ञाय आंगच्छ, कथम् आस्ते तातः" इति ।
गत्वा च प्रतिनिवृत्य च,—“देव ! तथैव” इति विज्ञापितः तेन
अगृहीतताम्बूल एव उत्ताम्यता मनसा अस्ताभिलाषिणि
सवितरि सर्वान् आह्वय उपह्वरे,—“वैद्याः ? किमस्मिन्नेवविधे

धूमेन यथा दृष्टिविधातकरम् अत्र आविर्भवति, तथा तत्कालयहणकाले उर्ध्वसित
शोकाधुणा हृष्टेरवगोधादिति भाव । जनितेति ।—जनितः,—उत्पादितः, हृदयस्य
—दत्त करणस्य, दाह,—ज्वलन ये तान्, अत एव अद्रिमयानिव—अनलसत्रिभा-
निति यावत् । दत्तति ।—दत्त —जनित इत्यर्थ, मूर्च्छाया,—मोहस्य, वेग,—
अत्र, प्रसर इति यावत् ये तान्, अत एव विषमयानिव—विषमिश्रितानिवेत्यर्थ,
विषम्य मोहजनकत्वादिति भाव । उत्पादितेति ।—उत्पादिता—जनिता, घृणा—
जुगुप्सा, पितुरनिटाशइत्या स्वजीवने निमृहत्वादिति भाव है तान्, अत एव महा-
पातकमयानिव—‘ब्रह्मण्यो मृगपात कोऽय मुञ्चेन्नानम । महानि पातकाभ्यापु
क्त्वसुगथ पदम ॥ इत्युक्तानि पञ्चविधानि महानि—द्वीराणि, पातकानि—
पातित्यजननानि तन्मयान्—तत्पचुरान् इव, पापानि यथा लोके जुगुप्सन्ते, तथा
तदानीम अस्थ कवलेषु घृणा आसीदिति भाव । आनीतवेदनान्—जनितक्षेत्रान्,
अत एव चारमयान् इव—लवणमयान् इव, यथा समधिकलक्षणव्यञ्जनादिभक्षणे
क्लेश भ्यात् तदा तत्कालयहणेऽप्य जात इति भाव, यदा—चारमयानिव—
सुष्ककादिभक्ष्यकृतसुतोष्णरसविशषात्मकानिवेत्यर्थ, देहस्य कुर्वन्ति चतारि लिप्त
चारी यथा अतीव सन्नापचारी भवति, तथा तद्वन्नभक्ष्येऽपि सन्नापीऽप्य महाशक-
त्तहृदयस्य जात इति भाव, (“चारी रसान्तरे धूर्त्तं स्वर्षे काच भवन्ती” इति
मेदिनी) । कतिचित्—सन्धान इत्यर्थ, दिक्कानिति यावत्, पितुनिदग्गोरवात्
इति भाव, कवलान्—अवयासान् ।

(११०) आचमय—आचमनं कुर्वेद्य । चामरग्राहिणम्—बीजनकारिणमिति
यावत् । कथ—कीटक । तथैव—यथा प्रागासीत्, अधुनाऽपि तत्कृद्दृश एव इत्यर्थ ।
अगृहीतताम्बूल,—असेविदपण । उत्ताम्यता—काम्यता । अस्ताभिलाषिणि—

विधेयमधुना ?” इति विपश्चिद्वदयः परच्छ । ते तु व्यज्ञापयन्,
—“देव । धैर्यमवलम्बस्व, कतिपयैः एव वासरेः पुनः स्त्रां
प्रकृतिमापन्नं स्वस्य श्रोथसि पितरन्” इति ।

तेषां भिपजां मध्ये (१११) पौनर्वसवो युवा, अष्टादश-
वर्षदेशीयः, तस्मिन्नेव राजकुले कुलक्रमागतः, (११२) गतः
पारम् अष्टादशस्य आयुर्वेदस्य, भ्रुभुजा सुतनिर्विशेषं लालितः,

अहाचल मनुमाभिलषति, सर्वान्, वैद्यानिति शश, उपहरे—रहसि, वजने इत्यर्थं,
(“रहोऽन्तिकनुपहरे” इत्यमर) । वेद्या । इति सम्बोधनम् । अस्मिन्नेवविधे—इदंश्री
रीषी अस्मानवस्थागामत्यथ । विधेय—कर्तव्यम् । ते—वद्या, व्यज्ञापयन्—
व्यवेदयन् । कतिपय—सन्धे, वासरे,—दिवसे, [अपवर्गे तृतीया] स्त्रा प्रकृति—
निजत्वभाव साधजिकौमवस्थामित्यथ, आपन्न—प्राप्त, स्वस्य—प्रकृतिस्य रोममुक्तमिति
दात्र । “स्त्रा प्रकृतिमापन्नं स्वस्यम्” इत्यनेन प्रकृतिम्—अव्यक्तरूपत्वम्, अव्यक्तरूप-
मित्यथ, चित्वादिमहाभूतषु लक्षणमिति भावः, “मरण प्रकृति शरीरिणाम्” इत्युक्तं,
आपन्न—प्राप्त शय्यादिदृष्टेषु परित्यक्तमित्यथ, पाद्विवादिदृष्टस्य लउ नसदशस्य तत्र
तत्र परिणमनादिति भावः, स्वस्यम्—अविकृत, “विकृतार्जोवितमुच्यते इवै” इति
अमरान्न मृतमिति भावः, स्वगन्धमात वा, इत्यपि ध्वन्यते, “जातस्य हि ध्रुवी मृत्यु-
ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहृद्यैर्व्ये न च शीचितुमर्हसि ।” इति शास्त्रात् ।

(१११) पौनर्वसव—पुनर्वसुनचर्त्तं जात पुनवसो अपत्य पुमान् पौनर्वसु
इति वा, यदा—पुनर्वसुना मुनिना प्रोक्तम् आयुवद वति अधीते केति पौनर्वसव,
अष्टादशवषदशीत,—प्रादिष अष्टादशवषवयस्क, [“इषदसमाप्तौ—” (४१ = ६०
पा०) इत्यादिना दशीवर्षत्वम्] । कुलक्रमागत,—वशपरम्परया चिकि कृत्-
पदाधिष्ठत इत्यथ ।

(११२) अष्टादशेति—अष्टौ अष्टानि यस्य तदीक्तस्य तथा चोक्त,—‘काय-
बालयहोर्होर्ह शन्यदप्राजरात्रयान् । अष्टावष्टानि तस्याऽऽधिकत्वा तषु सश्रितः ॥’
इति । “तताऽन्त्यायुदम अन्यमेधस्तुचावलोक्य नराणा म्दोऽष्टधा प्रणीतवान्, शन्य-
शालास्य कायधिकि सा, भूतावद्या, कौमारध्वम्, चण्डतन्त्र, रसाग्रतन्त्र, वाजी-
करन्तन्त्र” इति सुश्रुतसंहिता । आयुर्वेदस्य—आयुर्विद्यते—लभते दैन च,
आयुरनेन विन्दति—लभते इति वा, आयुरभिन् विद्यते—वर्त्तते इति वा, आयुवन्ति—

प्रकृतैव अतिपटीयस्वा प्रज्ञया यथावत् विज्ञाता व्याधि-
स्वरूपाणां रसायनो नाम वैद्यकुमारकः सास्रः तूष्णीम् अधोमुखो-
ऽभूत् । पृष्टञ्च राजसूनुना,—“सखे ! रसायन ! कथय तथं, यदि
असाधु इव पश्यसि ?” इति । सोऽब्रवीत्,—“देव ! खः प्रमाते
यथाऽवस्थितम् आवेदयितास्मि” इति ।

एतैव च (११३) अन्तरे भवनकमलिनीपालः कौकम्
आश्वासयन् अपरवक्त्रमुच्चैः अपठत्,—

“विहग ! कुरु इदं मनः स्वयं त्यज शुचमास्त्र विवेकवर्त्मनि ।
सह कमलसरोजिनीश्रिया श्रयति सुमेरुशिरो विरोचनः” ॥ ४ ॥

जानाति अनेनेति वा आधुर्वेद,—वैद्यकशास्त्रमित्यर्थं तस्य, पारं गत,—पारहृष्टा,
अटाद्यापूर्वेऽधीतो इत्यर्थं । भूसुजा—राज्ञा । प्रकृतैव—सभावेन एव, अतिपटीयस्वा
—अतिचतुरया, अतिनील्यित्यर्थं, प्रज्ञया—बुद्ध्या, यथावत्—यथावथं, व्याधिस्वरूपाणां
—रोगप्रकृतीनां, विज्ञाता—वेत्ता । सास्र—अधुपूर्वलोचन राज्ञ अतिप्रियत्वात् ।
तूष्णीम्—मौनम् । राजसूनुना—हर्षेण । तथा—प्रकृतप्रकृतानाम् । असाधु—असम,
दुर्लक्षणमित्यर्थं, असाधुभाविषु गीयन् निष्पृथोजनम् इत्याशयः । इ,—अनागतोऽङ्गि,
परदिने इत्यर्थ, आनामान दिने इति यावत्, (“अनागतोऽङ्गि इ” इत्यमर) वधा
प्रस्थितम्—प्रकृतावस्थामित्यर्थ, आवेदयितास्मि—कथयितास्मि । [स्तुटि रूपम्] ।

(११३) अन्तरे—अवसरे । भवनेति ।—भवनकमलिनीपाल, —कमल—जन्म
वक्ष्यामस्मीति कमलिनी—पुष्करिणी (“सज्जल कमल जलम्” इत्यमर) भवने—सृष्ट,
या कमलिनी—पुष्करिणी, ता पाशुयति—रक्षति इति, सहसरसीरथक इत्यर्थं, कौक
—चक्रवाक, भाविविष्वेदविभुरिति भाव, (“कौकश्चक्रवाक” इत्यमर) आश्वासयन्
—प्रदीपयन् सान्त्वयन् वा, अपरवक्त्र—हन्दीविशेषम् “अपृञ्ज न-न र-स्ता गुह” समे
ददपरवक्त्रमिदं न-जो न-री” इत्युक्तलक्षणे, तद्विदहश्रीकामिति यावत् ।

कौकमुहृष्टञ्च यदृष्ट्या पठितेनानेन श्लोकेन राज्ञ आश्रयिनाश्च हृद्यज्ञाद,
विहगिति ।—विहग ।—हे पक्षिन् । चक्रवाक । इति यावत्, त्व स्वयम्—आत्मना,
मन,—चित्त इदं—स्थिर, धीरामिति यावत्, कुरु—विधेहि, शुच—शोक, भाविविषया-
रियावशमिति भाव, त्यज—मुञ्च, विवेकवर्त्मनि—ज्ञानमार्गे, सहसरमुखस्य दक्ष-
भद्रुत्त्वप्रदशिति इति भाव, आस्त्र—तिष्ठ, विरोचनं,—दृश्यं, (“दृ-

(११४) तच्च आकर्ष्य वाङ्मिच्छन्नः पितरि सुतरां जीवि-
ताशां शिथिलीचकार । गतिषु च भिषक्तु चतधृतिः क्षपामुखे
क्षितिपालसमीपम् एव पुनः आरुरोह धवलं गृहम् । (११५) तत्र
च,—“दाहो महान्, आहर हारान् हरिणि । मणिदर्पणान्
मे देहि देहि वैदेहि !, हिमलवैर्निम्प ललाटं लीलावति । घन-

सूर्याश्यादित्य . । चित्रभातुर्विरोचन ॥” इत्यमर) कमलसरोजनीश्रया—
कमलयुक्ता सरोजिनी—पद्मपुष्पसमन्विता पद्मिनी, पद्मलतेत्यर्थः, तथा श्री,—
शोभा तथा, सह—साई, सुमेरी,—कनकाचलस्य शिरः,—शत्रु, यदति—धव-
लम्बते, अक्षमेतीति भावः, विधातुर्निधोगीऽय यतः प्रतिदिनं सूर्यस्य उदयास्तमने
स्याताम, उदये युष्माकं सम्प्रेलनात् सुखम्, अस्तमने च विधीगदुःखं तदत्र निघ्नते
अपरिहार्यं च विषये इत्यां ग्रीक परिदृश्य धैर्यमवलम्ब्यतामिति निष्कर्षः । तत्रास्त्वना-
मपि पतनं नियतमेव इति सम्भवदस्तुन विन्वातुविस्वर्त्तनं बोधनात् निदर्शनाऽल-
ङ्कति , अपि च राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य सूर्यतुल्यस्य राजमहिष्या सह सुमेरुशिरोरूप-
स्वर्गप्राप्तिं अचिरभाविनी इति अश्रयभाविनि विषये कुमारस्य त्वया धैर्यावलम्बन-
मेव कर्तव्यमिति प्रस्तुतस्य, अप्रस्तुतेन विद्वगसमाश्वासनरूपेण वस्तुना प्रतीतिं अप्रस्तुत-
प्रशंसाऽनङ्कारः, समाश्रयस्य सम्बन्धभेदादेव भेदेन अभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्ति-
मूलकसङ्गीतलङ्कारस्य इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सस्थिते सङ्करः । अपरवक्तुं कृत् ॥४॥

(११४) तत्र—पठितश्लोकम् । वाङ्मिच्छन्नः,—वाच,—वाक्यस्य, निमित्त—
इभाष्यमलक्ष्य जानातीति तथोक्तः । सुतरां—यती वाङ्मिच्छन्नं अत एवेत्यर्थः,
क्षयितवाक्यस्य लोकापालान्दानसूचकत्वादिति भावः । शिथिलीचकार—मन्दो-
चकार । भिषक्तु—वैदेषु । चतधृतिः,—विष्णुतथैत्य, आत्मत्रगाथा विशेषाश्रद्धार्थं
तयम्भवनस्य नियतत्वात् इति भावः । क्षपामुखे—रजनीमुखे । क्षितिपालसमीपम्—
राजानिकम् । [“आरुरोह धवलं गृहम्” इत्यत्र “आरुरोह” इत्येतान्द्वारा एव
पाठं पुस्तकान्तरे] ।

(११५) “नव च” इत्यस्य “जापदेव निशामनेषीत्” इत्युत्तरेशान्वयः ।
तत्र—क्षितिपालसमीपे धवलगृहे; आहर—आनय, अङ्गेषु अपेय इत्यर्थः ।
हरिणि ।—तदाश्याया परिचारिण्या सम्बोधनम्, एवमुत्तरकः । हिमलवैः,—
तुषारलेपे, “वरफ” इति वङ्भाषया प्रसिद्धे घनीभूततुषारखण्डैरित्यर्थः, चन्दनैः
विन्दुभिरिति वा, (“हिमं तुषारं मलयोद्भवयोः स्यादपुष्पकम्” इति मेदिनी) । सिन्धु

सारस्रोतधूलोर्निधेहि धवनास्ति ।, निक्षिप चक्षुषि चन्द्रकान्त
 कान्तिमति ।, कपोने कलय कुवलय कलावति ।, चन्दनचर्चा
 रचय चारुमते ।, पाटय पटमारुत पाटलिके ।, मन्द्य दाहम
 इन्दुमति । अरविन्दै, जनय जनार्द्रया मुद मदिरावति ।, समुपा
 नय नृगालानि मानति ।, तरलय तालवृन्तम आवन्तिके ।,
 (११६) मूर्धान धावमान वधान वन्धुमति ।, कन्धरा धारय
 धारगिके ।, उरमि सशोकर कर कुरु कुरइवति ।, सवाहय
 वाह्न वनाहिके ।, पीडय पादो पद्मावति ।, गृह्णाण गाढमङ्गम
 अनङ्गसेने ।, का वेला विलासवति । नैति निद्रा, कया कयय
 कुमुदति ।” इत्येवंप्रायान् पितुरालापान अनवरतम आकर्षयन्
 दूयमानहृदयो दुःखदीर्घा जाग्रदेव निशाम्य अनेपीत् ।

—लिख कुरु । अनेत ।—धनसारस्य—कपरस्य (“अथ कपरकाञ्चनान् । धन
 सारः इ” इत्यमरः) सीदा—चूषाश्च धूलम्—पाशव ता तदधाह—
 कपर । चन्द्रकान्त—तदाश्विनारु शलावदेष तत्र शीतलवान् कपोल—गण्ड
 दण्ड, कलय—तदधाह कुवलय—नीलोत्पलम् । चन्दनचर्चा—चन्दनम्पम् । पाटय—
 हलालय इत्यथ उदा—पाटय—नरायण इत्यथ ना कुरु इति ज्ञान् पटमारुत—
 “टानापाशा” इति बहुभारया प्रसङ्ग वल्—जनम । मन्द्य—ज्ञानम् । अरविन्द—
 पद्मे, पद्मपदारवत धावत । जनार्द्रया—जननाश्री तया नलनुरुक्तालवृन्तम् इत्यथ
 (“धुर्वव ता वृक्ष स्तान् तन्त्रस्यपद्यत तत । जन्मदद् जलात् स्तान्” इति
 वैजयन्ती) मुद—मित दाहमान्ना इति भावः । समुपागत—समाहर [“समुपागत”
 इत्यथ “समुपगत” इति पाठान्तरम्] । तरलय—सदानुय ।

(११६) मूर्धान—मस्तक धावमान—चञ्चल यात्न्याज्ञातज्ञान इत्यात सञ्चल
 मित्यथ वधान—ध्याय धारयत्यथ । कन्धरा—दीवान् । धारा—वहस सशोकर
 —साम्बुक्च तलोद्गमत्यथ कुरु—स्वापित्यथ । सवाहय—परासज मद्दय इति
 वा । पीडय—सवाहय । गृह्णाण—हृदयदा तथा अङ्ग—हृत्पदीवद्वयम् । का
 वेला—किञ्चन अनय बहुवचसमत्यथ कियन्मानावाश्टा—प्रधानया इत्यर्था वा
 व्याधीना रातावव विप्रसंकापात तस्या दुष्कारत्वप्रतात साहायकत्वान्ति भावः ।
 एत—साहचर्ये । कया कयय—नया सह साभाषणान् कुरु इत्यथ । एवंप्रायान्

दहता । (१२४) किं वा अस्य आकल्पम् अवस्थितस्य स्वयंसां
 यशोमयस्य दहते ? (१२५) पतितः स केवलं दहने, दग्धात्
 वयम् । धन्यः खलु असौ अग्रणीः पुण्यभाजाम् । अपुण्यभाक्
 तु इदमेव राजकुल, कुलपुच्छेण यत् तादृशा विद्युक्तम् । अपि च
 ममापि कः खलु एतेषां प्राणानां (१२६) कार्यातिभार
 कृत्यशेषो वा ? का वा व्यापृतता, येन न अद्यापि निष्ठुरा
 प्राणाः प्रतिष्ठन्ते ? को वा अन्तरायो हृदयस्य, येन सहस्रधा न
 दलति ?” इति । दुःखार्त्तश्च न जगाम राजसभम् । समुत्सर्ज्य च
 सर्वकार्याणि । (१२७) अग्रनीये निपत्य उत्तरीयवाससा
 सोत्तमाङ्गम् आत्मानम् अक्षगुण्ठय अतिष्ठत् ।

अतिस्थितिशीलस्य । यशोमयस्य—पूर्वाग्रस्य, एतन्निष्पन्नं दहते वा, किं दहते ?
 —एकं भक्षीकियते ? अन्वयेनेति श्रेष्ठं “चलन्निच चलदित्त चलज्जीवनशौवनम् ।
 चलाचलानन्द सर्वे कीर्तिर्यस्य स जीवति ॥” इति अरुणत्, दग्धीभूतनशरदहो
 ऽपि मुक्तलब्धेनाविनशरथ यम् शरीरश्च आकल्पजीवी अस्मिति भाव । इहापि
 क्लेश न्यूनैः विभिन्नदात चमत्कारातिशयानुत्पन्ना परिहृत्तिरलङ्कारः ।

(१२५) स —रसायन, दहने—अग्नी, केवलं पतित,—प्रविष्ट एव,
 न तु दग्ध, अविनाशियशीलाभादिति भाव, वयम् दग्धा,—वयमेव भक्षीभूता,
 तच्छौवन, १९७जीवननराश्लोकन इति भाव । अज्ञो—रसायन । अग्रणी,—
 अग्रगण्य, पिठतुल्यस्य राज्ञो श्रीकृष्णोपासनाभावात्, प्रभो जीवनरक्षणे असामर्थ्ये
 तथा अकिञ्चित्करत्वात् शौवनं राजभक्त्या स्वजीवनपरिव्यागादिति भाव । तादृशा—
 एवाविधन, कुलपुच्छ—सत्त्वुल्लजात्तन, विद्युक्—विरहितम् ।

(१२६) कार्यातिभार,—काव्यगौरवम् । कृत्यशेष,—करणीयावशेष, अस्ति इति
 श्रेष्ठ । व्यापृतता—काव्यनिधीन, कार्यासक्तता इति यावत् । प्रातःकाले—अपरान्धनि,
 प्रस्थान कुञ्चनीत्यर्थ, यथा—प्रातःकाले—अपेक्षया भवान्, (“पुतोगावेत्तराश्लोक
 सरपुरसरा” इत्यमर) प्रातःकाले कुञ्चनं वा इत्यर्थ, तदा विधाताचरथ तदलाभान्
 इति भाव । अन्तराय—विघ्न । सहस्रगुण—परितत्याज निश्चिन्तादृत्तादिति भाव ।

(१२७) अग्रनीये—सव्याया, (“सव्याया इदनीयवत्” इत्यमर) । दत्त

(१२८) इत्यभूते च देवे हर्षे, राजनि च तदवस्थे, सर्वस्य लोकस्य कपोलेषु कौलिता इव कराः, लोचनेषु (१२८) लेप्यमय्य इव अश्रुतयः, नामाऽग्रेषु ग्रथिता इव दृष्टयः, कर्णेषु (१३०) उक्तीर्णा इव रुदितध्वनयः, जिह्वासु (१३१) सहजानि इव हा । कष्टानि, लपनेषु पल्लवितानि इव श्वसितानि, अधरेषु (१३२) लिखितानि इव परिदेवितपदानि, हृदयेषु निधानीकृतानि इव दुःखानि अभवन् । (१३३) उष्णाशुदाह-

रौयवाससा—उत्तरीयवस्त्रेण सोत्तमाद्भ्रम—शामस्तकनिर्घर्षं, आत्मान—शरीरम्, (“आत्मा पति स्वभावे च प्रयत्र मनसोरपि । धृतावपि मनीषया शरीर-द्रव्योरपि ॥” इति मेदिनी) अश्रुगुच्छा—आच्छाद्य ।

(१२८) इत्यभूते—इदृगवस्थे, राजनि—प्रभाकरवदने । तदवस्थे—उपश्रितजीवने इत्यर्थं । कपोलेषु—मण्डुहमेषु, करा,—हस्ता, कौलिता इव—कौशुप्रीधिता इव, सर्वे लोका कपोलनिहितकरा सतत चिन्तामया जाता इति भावः ।

(१२९) लेप्यमय्य इव—लेपाव—लेपनकर्मणे दित, लेप्य, तन्मय इव, लिना इवेत्यर्थं, अविच्छिन्ना इति भावः, अश्रुतयः,—अश्रुपाता, सदैव सर्वे रुदन्ः इति भावः । ग्रथिता इव—निग्रहता इव, दृष्टयः,—मननानि, इत पर किं भविष्यति इत्यादिध्यानपरावस्था बभूवुः इति भावः ।

(१३०) उक्तीर्णा इव—उल्लिखिता इव, सततसन्निहिता इति भावः, रुदितध्वनयः,—रोदननिनादा अनवरत रोदनध्वनिरयुक्त इति भावः ।

(१३१) सहजानि इव—स्वाभाविकानि इव, हा । कष्टानि—हा कष्ट, किमेतत् ? इत्येववचनानीत्यर्थ, सर्वे शोकात्ता अनवरतमेव हा । कष्टम् इति ऊचु इति भावः । लपनेषु—मुग्धेषु, (“लपन मुखम्” इत्यमर) पल्लवितानीव—सञ्जातपल्लवानोव, विलारं गतानीत्यर्थं, श्वसितानि—निश्वासा, सदैव प्रचलशोकावेद्येन दीर्घनिश्वास तन्मजुरित्यर्थः ।

(१३२) लिखितानि इव—चिचिन्तानि इव, परिदेवितपदानि—विलापाचराणि, (“विलाप परिदेवनम्” इत्यमर) लिखितपदानि यथा कदाऽपि न बिलुप्तीभवन्ति, तथा विलापाचराण्यपि सदैव प्रावर्तन्त इत्यर्थं । निधानीकृतानि इव—विहितानि इव, आस्यदीकृतानीवेत्यर्थं, सर्वे दुःखमपितद्दया जाता इति भावः ।

(१३३) ऊष्णेति ।—उष्णे,—तडे, अश्रुनि,—नेत्रजले, दाहान्—भष्मी-

भीता इव न अभजत नेत्रोदराणि निद्रा । (१३४) निश्वास-
 वातविधूता इव व्यलीयन्त हासाः । (१३५) निरवशेषदग्धा
 इव च सन्तापेन न प्रावर्त्तत वाणी । कयासु अपि न अश्रूयन्
 परिहासाः । क्व अगमन्निति न अजायन्त गीतगोष्ठा ।
 (१३६) जन्मान्तरानौतानि इव न अस्मर्यन्त लास्यानि ।
 स्वप्नेऽपि न अगृह्यन्त (१३७) प्रसाधनानि । वार्त्ताऽपि न
 अलभ्यत उपभोगानाम् । नामापि न अकीर्त्तत आहारस्य ।
 (१३८) खपुष्पप्रतिमानि आसन् आपानमण्डलानि । लोका-

भवनात्, भीता इव—तस्मा इव, नेत्रोदराणि—नयनान्तराणि, न अभजत—न सिद्धये,
 सुदृश्याश्चन्द्रया आगराम्भूषु, रात्रावपि निद्रा न कुम्भवत् इति भाव ।

- (१३४) निश्वासेति ।—निश्वासवातेन—नासामुखमि सृतेन प्राचवापुना, विधूता
 इव—सञ्चालिता इव, निरसा इवेत्यर्थ, व्यलीयन्त—विलय मता इत्यर्थ, केऽपि न
 जहसु इति भाव ।

(१३५) निरवशेषदग्धा इव—नि शेषभक्तीकृता इव, प्रावर्त्तन—उद्वरदित्यर्थ,
 बाणी—वाक् सदैव सर्वे मौनित अतिष्ठन् इति भाव । परिहासा,—नर्महसितादि
 व्यवहारत ते दूरे सन्तु, परिहास इति पदमपि केऽपि न उच्यतित्वत् इति भाव । क्व—
 कुत्र । अजायन्त—अनुज्जन्त । गीतगोष्ठा—सङ्गीतसभा, सङ्गीतालापे वा, सर्वे
 व्यथितान्तरज्वाल गानानि परित्यक्तानौति भाव ।

(१३६) जन्मान्तरानौतानि इव—जन्मान्तरप्रसंगानि इव, [“जन्मान्तरानौतानि”
 इत्यत्र “जन्माकरानौतानि” इति पाठे,—जन्मान्तराय—पुनजन्मने, अनीतानि—गतानि,
 अतानीत्यर्थ] लास्यानि—नक्तानि, राजभवने तन्मिन् प्राक् कदाऽपि नक्तनादिक
 अभवत् इत्यस्यापि सत्कारस्य विदोभायमेव न क्षणमगृह्यन्त् तत्रत्या इति भाव ।

(१३७) प्रसाधनानि—अनङ्कारा । वार्त्ताऽपि—प्रवृत्तिरपि, कथापीत्यर्थ,
 उपभोगानाम्—सम्भोगाना, अक्षयन्दनवर्जिताविलासादीनामिति यावत् । अकीर्त्तत—
 अक्षयान्, अश्रूयतेति यावत् किमुन आहार इति भाव ।

(१३८) खपुष्पप्रतिमानि—आकाशकुसुमनिभानि, अलीकानि इत्यर्थ ।
 आपानमण्डलानि—पानशीशीसमूहा, (“आपान पानगोष्ठिका” इत्यमर) वयस्य-
 प्रवस्थादिभि सङ्ग मद्यपानार्थे समवेतनागरिकाश्च समाजाः सपदि अर्चयन्ति इति

न्तरम् इव अनीयन्त वन्दिवाचः । युगान्तर इव अवर्तन्त निर्वृ-
तयः । (१३८) पुनरिव अदृष्टत शीकाग्निना मकरकेतुः । दिवा-
ऽपि न अमुच्यन्त शयनानि । (१४०) शनैः शनैश्च महापुरुषविनि-
धातपिशुनाः समं समन्तात् समुदभवन् भुवने भूयासो भूपतेः
अभावाय भयम् उत्पादयन्ती (१४१) भूतानां महीत्पाताः ।

भाव । लोकांतरनिव—परलोकनिव, राजपुरे तदुच्चारणाभावादिति भाव, अनीयन्त—
प्राप्यन्त, महाराजमसुखयता दुर्दैवेनेति भाव । वन्दिवाच,—वैतलिककृतय ।
युगान्तर इव—युगावसान इव, कल्पान्त इवति यावत्, अवर्तन्त—अतिष्ठन्, निर्वृतय,
—सुखान्, शान्तय इत्यर्थं, निवृत्तता इति यावत् प्रलयावसाने जीवामश्रवात् यथा
सर्वत्र निवृत्तत्वेन महाशान्ति विराजते, तथा सर्वथा मूकौभावात् तत्रादीति भाव,
(“निर्वृति स्तस्थितावप्य गमने व सुखेऽस्त्रियाम्” इति मेदिनी) ।

(१३८) मकरकेतु — काम पुनरिव—भूय इव, हरकोपाग्निना प्राक् दग्धोऽपीति
भाव, अदृष्टत—दग्धोऽश्रुत, सर्वत्रैव तत्प्रसङ्गरादिवादिति भाव । अमुच्यन्त—
त्वक्तानि, दुश्चिन्ताऽवसादाविक्रवादिति भाव, शयनानि—शय्या ।

(१४०) शनैः शनैः,—मन्द मन्दम् अल्पशः इत्यर्थ, महापुरुषेति ।—महा-
पुरुषस्य—महाजनस्य, विनिधात—विभ्रसन, तस्य पिशुना,—सूचका, (“पिशुनो
खल मूचकौ” इत्यमर) सम—युगपत्, समन्तात्—चतुर्दिग्, समुदभवन्—
सादुभूता । भूयासो—वहव, अभावाय—विनाशाय, तदंशपयितुर्नित्यथ, [“क्रिडा-
र्षोपपदस—” (१।१।१४ पा०) इत्यादिना चतुर्थे] । उत्पादयन्त,—जनयन्त ।

(१४१) भूताना—प्राणिना, महीत्पाता,—महान्त,—प्रयत्ना, उत्पाता,
—प्रकृतिविपर्ययासकषा भूकम्पादय, तदङ्ग नारदसहितयाम,—“उत्पाता विविधा
लोकै दिव्यभौमान्तरीक्षजा । देवतीषा प्रवृत्तानि पतानि प्रज्वलन्ति च ॥ सुवर्गाग्नि
रीदन्ति प्रस्त्रियन्ति हसन्ति वा । वमन्त्यग्नि तथा धूम श्रेष्ठ रत्नं पयो जनम ॥ अधीमुख
प्रतिर्हन्ति स्वानात् स्वानं व्रजन्ति वा । एवमाद्याश्च दृश्यन्ते विकारा प्रतिमादिषु ॥ गन्धर्व-
नगरश्चैव दिवा नन्दनदर्शनम् । गृहीत्वापातनं कष्टं नृणां वक्ष्ये सर्वप्रथमम् ॥ गान्धर्वदाप्ते
दिग्दाप्ते भूमिकम्पो दिग्गतिश्चि । अनघो च म्बुलिङ्गा सुज्वलनश्च विनेरुनम् ॥
निशीन्द्रचामनग्नूकशिखर त्रेतवायसम् । प्रतिवर्ष्यादतच्छु सुर्दिग् युगपद्रव ॥ जम्बूकी
यामश्वेश केतूनाश्च मदर्शनम् । काकानामा कुलं रातौ कपीतानां दिवा यदि ॥” इति ।

तथा हि (१४२.) दोलायमानसकलकुलाचलचक्रवाला
पत्या साङ्गं गन्तुकामा इव प्रथमम् अचलत् धरित्री ।
(१४३.) धान्वन्तरेः इव अन्तरे तस्मिन् स्मरन्तः परस्परस्फालन-
वाचान्वीचयो विजुगूर्णरेऽर्णवाः । (१४४.) भूसृष्टभावभीताना
विततशिखाकलापविकटकुटिलाः कैशपाशा इव ऊर्द्धविभूजः

(१४२) दोलायमानेति ।—दोलायमान—कम्पमान, सकलाना—सर्वेषां,
कुलाचलाना—“भृष्टी मलय सङ्घ शक्तिमावृचपर्वत । विश्वस्य पारिपावर्ष
स्त्रैते कुलपर्वता ॥” इत्यङ्गानां, चक्रवाल—मण्डल यस्यां तदाभूता, (‘चक्रवालन्तु
मखनम् इत्यमर’) धरित्री—पृथिवी, पत्या—प्रभकरवर्द्धनन राज्ञेति भाव,
साङ्गं—सङ्घ, अचलत्—अकम्पत यतिव्रताया पत्या पतिसहस्रमनस
शास्त्रानुमोदितत्वेन तदाचारप्रतिपालभार्यमिति भाव प्रथममहोत्पातद्वयी भूमिकम्प-
मादृशासोदिति इत्यम ।

(१४३) धान्वन्तरे—धन्वन्तरिरिव धान्वन्तरि—प्रसिद्ध स्वैद्यविशिष्य तस्य
[कश्चादि पद्ये] धन्वन्तरिनिबन्धे, [“धान्वन्तरे” इत्यत्र “धन्वन्तरे” इति पाठेऽपि रु
एवाच] धरन्तः,—यदि इदानीं धन्वन्तरिरष्टादशयोरुत्थास्यत, तदा राजानमरोहि
शम ऋद्धिश्चदिशेव चिन्तयन्त इति यावत्, तस्मिन् अन्तरे—इवसरे परस्परैति ।—
परस्परस्य—कन्दोऽवस्थ आस्फालनेन—सञ्जालनेन वाङ्मनेनेत्यर्थं वागाडम्बरिणीत भाव,
वाचाला,—नदन्त्य इत्यर्थे [कुक्षित वद भावने इत्यर्थे “वालजाटौ बहुभाषिणि”
(५।२।१२५ पा०) “कुक्षित इति वदव्यस (वा०) इत्यालत्] वीचय—तरङ्गा
दीया ते, अर्णवा—समुद्रा विजुगूर्णरे—जुगुम् अरोभ्या समुद्रा अपि भूपाल-
निधनीत्यात्मसावासेन चमिगा वभूज इति भाव । पुरा धन्वन्तरे समुद्रगभस्वित
पश्चात् तदुलानघ पुराणेषु प्रसिद्धत तथा च—“कन्दोऽवस्थमाणात् काशये
रभ्यतार्थभिः । सततिष्ठत महाराज । पुरुष परमाद्भुत ॥ अस्त्यतापूर्णकलस विभन्
बलप्रभूषित । धन्वन्तरिरिति स्यात् आगुवददन्तिष्कभाक् ॥” इति ।

(१४४) भूसृष्टिति ।—भूसृष्टः,—राज, अभावात्—भाविनाशात् भीता,
—शङ्कितता तासां, राज दिक्पालाशसम्भूतत्वात् परतिक्रियोशाशानामिति भाव,
ककुभा—दिशा, कैशपाशा इव—केशनिचया इव, विततेति ।—विततेन—विभूतन,
शिखाकलापन—व्वाचान्वीचयेन [“विततशिखाकलाप—” इत्यत्र “विततशिख
कलाप—” इति पाठे,—विततन—विभूतन, शिखिकलापेन—अग्निस्मृतेन, अनङ्क-

धूमकेतवः ककुभाम् । (१४५) धूमकेतुकरालितदिबुधुखं
टिकपालारब्धायुष्कामहोमधूमधूमन्मिव अभवत् भुवनम् ।
(१४६) भ्रष्टभासि तप्तकालायसकुम्भवभ्रुणि भानुमण्डले
भयङ्करकवन्धकायव्याजेन कोऽपि पाद्विवप्राणितार्थी पुरुषोप-
हारमिव उपजहार । (१४७) ज्वलितपरिवेशमण्डलाभोग-

शिवावत्प्रभानिचयेनेत्यथ , अन्वय — शिखिन, — मयूरस्य, कदापन — बर्हण,
('शिखी वशी बलीवर्द्धे । मयूरे कुडुटे ॥ ' "कम्पाप सहती बर्ह" .."
इति च मेदिनी) विकटा, — उत्कटा कुटिला — भङ्गिभूत इत्यथ, धूमकेतव —
उत्पातमूचका यद्विप्रवा अग्रयथ ऊर्ध्वभूव, — उत्तलु, उत्कथ वालिटासेन,
— उपप्रवाय लोकाणा धूमकेतुारवीक्षित" इति, भौतानां केशपाशाश्च ऊर्ध्वभवन्ति,
अग्रपि ऊर्ध्वञ्चलन प्राप्तञ्चम ।

(१४५) धूमकृत्वात् । — धूमकेतुभि, — उत्पातविशेष, अग्निमिय ("सातुम्-
केतुरुत्पातभटे वैश्वानरे पुसान" इति मेदिनी) करालितानि — भीषणीकृतानि,
व्याप्तान च, दिशां — ककुभा मुखानि यस्य तयोक्तम अत एव टिकपालात् । —
टिकपालै, — इन्द्रादभि लोकपालै, आरब्धस्य — उत्पातशाल्ये प्रकालार, आयु-
ष्कामस्य — राज्ञ आयुवैनाथमभिलाषतस्य, होमस्य — देवयज्ञस्य, धूमै धूममिव —
धूमनामव कृत्वाः शोभन्मिविति यावत् । उत्पातधूमवञ्चलवत्त्वात् तथोत्प्रेचा ।

(१४६) भ्रष्टति । — भ्रष्टा — चुता, भास, — दीप्तय यस्य तयोक्ते, निष्पमे
इत्यथ अग्निवैपते तदानी मूलीकल्याणोदयोमन तीव्रशीकीदयात् वैदवर्षप्राभवि,
इथाशय, तत्रेति । — तप्तम — अन्वयतापन उष, यत् कालायस — कृत्वावर्ष-
लौहविज्ञेय, तस्य कुम्भ — ताप्रमितकलस इत्यर्थं तदत्त इभु — पिङ्गल तन्निभ,
भानुमण्डले — मूष्यविम्ब, [अधिकारये सप्तमी] भयङ्करेति । — भयङ्कर — भय-
जनक, कवन्धकाय — क्रियायुक्तमपमूर्धकलीवर, सक्रिय द्विग्निर शरीरमित्यथ,
("कवन्धोऽम्बी क्रियायुक्तमपमूर्धकलवरम्" इत्यमर) तस्य व्याजेन — भिषेच, कोऽपि, जन
इति शय, पार्श्ववत् । — पाथिरस्य — राज्ञ, प्राणित — जीवित, तस्य अर्धा — तत्काम
इत्यथ पुरुषोपहारमिव — नरव लनिष, उपजहार — उपइतवान, पुरुषोपहारस्य
म्यद्वयम आराधितवान् इव इत्युत्प्रेचा, मूष्यमण्डल निष्पुभ जात, तथा तव
कवन्धकाकारस्य समदृश्यत इति भाव ।

(१४७) ज्वलितेति । — ज्वलितस्य — प्रदीप्तस्य, परिवेशमण्डलस्य — परिधिजन-

भास्वरो जिष्टचाजृभमाणस्वर्भानुभयात् उपरचिताग्निप्राकार
इव प्रत्यदृश्यत श्वेतभानुः । (१४८) अवनिपतिप्रतापप्रसाधिताः
प्रथमतरङ्गतपावकप्रवेशा इव अदह्यन्त अनुरक्ता दिशः । (१४९)
सुतशोणितशीकरासाराखण्डिततनुः अनुमरणाय प्राहृतपाटला-
शुकपटेष अदृश्यत वसुधावधू । (१५०) नराधिपविनाश-

यस्य, आभोगेन—वेष्टनेन, भास्वर, —दीप्यमान, जिष्टचेति ।—जिष्टवया—
यज्ञोत्तुमिच्छदा, शशेच्छयेति यावत्, जृभमाण, —मुख व्याददत्त य स्वर्भानु, —
राहु, ("तमसु राहु स्वभानु सौहृद्वी विधुनुद" इत्यमर) तस्मात् भये—दात
तस्मात्, उपराधतेति ।—उपरचित, —मण्डलाकारेण कल्पित, राहुप्रवेशनिवा-
रणात्मनिति भाव, अग्निप्राकार, —अग्निमयो वरुण जिन तत्राविध इव, ("पाकारो
वरुण सान" इत्यमर.) श्वेतभानु, —सिताद्य. चन्द्र इत्यर्थ, प्रत्यदृश्यत
—अलक्ष्यत, सुधाशो रक्तवर्णपरिवेष्टनं उरुदमङ्गलवृत्तत्वात् इति भाव ।

(१४८) अवनौति ।—अवनिपते —रात्र प्रभाकरदण्डस्य प्रापन—प्रभाविष,
क्षीपदङ्गजेन तेजसेति यावत्, ("स प्रताप प्रभावश्च वल्लज र्भे पदरजम्" इत्यमर)
प्रसाधिता —आवार्जता, अशुद्धताश्च प्रथमेति ।—प्रथमतरङ्ग—अतिपूर्वमित्यर्थ,
महाराजसुग्रीरोद्धृतात् पूर्वमेवेति भाव, कृत—अनुकृत, पावक—अशु, प्रवेश-
शक्ति तथाभूता इव, अदह्यन्त—दग्ना अभवन, अनुरक्ता —वशीभूता, शोचन-
सुवर्णवयवा वा, अनुरागिण्य कामिन्यश्च, अनुरागिण्य कामिन्य यथा पशुमरण
निश्चित विभाष्य तन्मरणात् पूर्वमेव अशु प्रविशति तथा दिग्गभीऽपीत भाव,
दिग्दाहोऽभूदिति फलितम् । एतेन दिग्गव्यूना म्बियात्ममुपेक्षितं, "पतिव्रता स्वीया"
इत्यादिलक्ष्यसमन्वयात् इत्याशय ।

(१४९) सुताना ।—सुताना—अरितानामित्यर्थ, शोषिताना—रक्ताना, शीकरा-
सारिण—विन्दुधारया, अखण्डिता—रक्षिता, रक्ताक्तैव्य, तनु, —कलीवर यस्या तदा-
भूता, वसुधावधू, —वसुधा—पृथ्वी एव, वधू, —राजपत्नीति भाव, अनुमरणाय—
पशुमरणात् पर मरणाय सहमरणाव वा, प्राहृत, —आच्छादित, परिहित
इति यावत्, पाटल, —रक्त इति भाव, अशुकपट, —बन्धुपमावरण यथा तथाभूता
इव, अनुमरणं ताहमवस्वपरिधानस्याचारवत्त्वात् इति भाव, सुवनमवधूरी रक्तवर्ण-
अभूदिति फलितम् ।

(१५०) नराधिपति ।—नराधिपत्य—रात्र, विनाशन—मरद्दिन, भाविना

सम्भ्रमभीते' लोकपालैः इव कालायसकवाटपुटैः अकालकाल-
मेघपटलैः अरुध्यन्त दिग्द्वाराणि । (१५२) प्रेतपतिप्रयाणप्रहताः
पटवः पटहा इव आरटन्तो हृदयस्फोटना' पस्कायिरे निर्घातानां
घोरा निर्घापा' । (१५२) निकटीभवद्यममहिषखुरपुटोद्भूता
इव द्युमणिधाम धूसरीचक्रु' क्रमेलककचकपिलाः पागुवृष्टय' ।

इति भाव, य सम्भ्रम — आवेगं तस्मात् भीता, — वला तै, तस्य लोकपालमण्ड-
त्वादिति भाव, लोकपालै, — इन्द्रादिभि, कालैति । — कालायस — कृष्णवर्ण-
खोहविशेष तस्य कवाटानां पुटानि — आवरणानि तैरिव, कृष्णलोहनिर्मितकवाटपर-
म्परामिखितयि यावत्, अज्ञानेति । — अकालै — असमये, प्राण्डव्यतिरिक्ते इत्यर्थ, ये
कालमेघा — नीलनीरदा तेषां पटलानि — इन्द्रानि तै, दिग्द्वाराणि — दिशा धार-
देशा अरुध्यन्त — भाञ्छाजन्त राज प्रतापेन लोकपाला निष्कण्ठक स्व स्वमधिकार
पालयन्ति अ इदानीं तद्विधनेन असुराणां प्रादुर्भावात् पुन स्वाधिकारिषु उपद्रवी
भविता इति आशङ्कया कवाटावरणं तत्रिरोघयाञ्चक्रु इति भाव, अकालमेघो-
दयस्फुपा स्याता प्रादुरासन इति निष्कर्ष ।

(१५१) प्रतेति । — प्रतपते — अलकस्य, प्रयावे — यात्राया, प्रहता, —
ताडिता, पटव, — गम्भीररवा इत्यर्थे पटहा इव — वादिवमेदा इव,
आरटन्त — नदन्त, हृदयस्फोटना, — हृदयविदारिण इत्यर्थ, निर्घातानां —
“वदन्तरीचे वलनान मारुती मरुताहत । पतत्यथ स निर्घाती जायते वायु-
सम्भव ॥ इत्युक्तलक्षणा परस्परप्रहतवायुविश्रयाणा घोरा — दारुणा निर्घापा,
— अन्दा, पस्कायिरे — बडधारे, उदभवन इत्यर्थ, हृदयकम्पनी इन्द्रध्वानोद्भमस्य
अगन्तीवदाह्वयदु खड्गापकलात् इति भाव ।

(१५२) निकटीभवदिति । — निकटीभवन — समीपमागच्छन्, यमस्य — कृतान-
न्त्य राज प्राणानामादानुरिति भाव यो महिष, — बाहनमित्यर्थं तस्य खुरापा
— शफाना पुटे, — युमलै उद्भूता इव — उत्थिता इव, [“खुरपुटोद्भूता” इत्यव
“खुरपुटोद्भूता” इति पाठे — खुरपुटिभ्य उद्भूता — सञ्जाता, उद्भूता इत्यर्थ]
क्रमेलकेति । — क्रमेलकस्य — उद्युष्य, (“उद्यु क्रमेलक मय-महाद्वा” इत्यमर)
कचा इव — केश इव लीमानि इव इति यावत् (“कच केश शिरीषश्च” इत्यमर)
कपिला, — धूसरा पागुवृष्टय, — रजोवर्षणानि, द्युमण्ये, — मृग्यस्य (“मृग्मृग्याथ
मादिय ” । द्युमणिस्तरणिनिव ” इत्यमर) धाम — स्थानम्, अन्तरीचमित्यर्थं,

(१५३) विरसविराविणीनाम् उन्मुखीनां शिखिनो
ज्वालाः प्रतीच्छन्त्य इव पतन्तीः उल्का
नभसो ववाश्रिरे शिवानां राजयः । (१५४) राज-
धामनि धूमायमानकवरीविभागविभावितविकाराः प्रकीर्ण-
केशपाशप्रकाशितशोका इव प्राक्ताशन्त प्रतिमाः कुलदेवतानाम् ।
(१५५) उपसिंहामनमाकुलं कालरात्रिविधूयमानवृजिन-

धूसरीचक्र, — धूमवर्षोद्धवन्, कादवानासु इति भाव, भद्रापुररूपनिपातस्फुर-
विप्रवादिशेषक पाद्यर्गटस्फोण्यात् प्रादुरभवदिति निष्कर्षः ।

(१५३) विरसिति ।—विरस—कठोर, [“विरस—” इत्यत्र “विरस—”
इति पाठे,—विरस—विरस यथा तथा, उच्चैरिदं] विरवन्ति—नदन्तीति
तद्योक्तानां, ककंशनिनादिनीनाम् इत्यर्थं, उन्मुखीनाम्—ऊर्ध्वमुखेणा, शिवानां राजयः,
—श्यालुहन्तानि, शिखिन,—अग्ने, ज्वाला,—शिखा, प्रतीच्छन्त्य इव—गृह्यन्त्ये
इव, जिह्वय इव इति यावत्, तमिस्राया विज्ञेतमुखीनां तासां मुखान् ज्वलदग्नि-
धत् परिदृश्यमानत्वादिति भाव, नभस,—आकाशत पतन्ती,—भस्मकी,
उल्का,—ज्वलन्मसृज्यप्रलम्बदण्डमुद्गराद्याकृतितेजोविशेषान्, “हृष्टशिखा च सूक्त्या
रक्तगौलाशिक्षीज्यला । पौरुषी च प्रभासेन उल्का नानाविधा धृता ॥” इत्युक्तवचसा
इत्यर्थं, ववाश्रिरे—आश्रयन्ति च तदानौम उल्कामुष्णं वदनेभ्य अग्निशिखा उद्दीप्य
कठोर नदन उल्कापाताय अभयन इति वाक्यार्थः ।

(१५४) राजधामनि—राजमन्दिरं, धूमेति ।—धूमायमानेन—धूममुदम-
त्रिति धूमायमानेन तेन सेनाभ्यङ्गाभवात् उद्दीप्येत्यर्थं, कवरीविभागेन—केशनिचयेन
इत्यर्थं, विभावित,—प्रकटित, विकार,—विकृतिभाव यासां ता, अत एव
प्रकीर्णति ।—प्रकीर्णेन—विचित्रेण, समस्तादालुलायितेन इति यावत्, केशपाशिन—
कुलदेवतापेन, प्रकाशित,—प्रकटित, शोक,—यत् याभि ता इव, प्राक्ताशन्त
—अराजन्त, शोकात्ता इव अलक्ष्यन्त इति भाव, गृह्यन्त्येवप्रतमाना स्वयमर्था
प्रसाधनद्वारविमर्हस्य देवतापङ्कजलजापनात् इति शीघ्रम् ।

(१५५) उपसिंहामन—सिंहामनसः समीपे, कुलदेवतानां राशौ वा इति
भाव, [“अन्वय—” (२।१।६ पा०) इत्यादिना समीप्यर्थेऽन्वयीभावः] आकुल—
सुखं, कालति ।—कालरात्रे,—सुखजगुमरूपोपलक्षिताया, कल्पान्तरात्,

वैष्णोवन्धविभ्रमविभ्राणवभ्रामभ्रामरपटलम् । (१५६) अटताम्
 अन्तपुरस्य उपरि क्षणमपि न शशाम व्याक्रोशी वायसानाम् ।
 (१५७) श्वेतातपत्रमण्डलमध्यात् जीवितमिव राज्यस्य सरस-
 पिशितपिण्डलोहितचञ्चच्चु उच्चै उच्चखानखण्डमाणिक्यस्य
 कूजन्जरद्वध । महोत्पातदूयमानस्य कथमपि निनाय निशाम् ।
 (१५८) अन्यस्मिन् अहनि समीपमस्य राजकुमात् द्रुत

सहाररजन्वा इत्यथ मत्स्युद्व्या इति भाव विभ्रयमान — वास्तव्यमाप हाजन,
 — कुटिल, ("इतिन कथये शीव केश ना कुटिल ११५" इति मदिनी) य
 वैष्णोवन्ध — कश्चिन्ध केशविन्यास इति यावत् तस्य वाधम — वास्तव्य त
 प्रथाप — दधान भामर पटल — भ्रमरान्द वभ्राम — भ्रमति अत्र हासन परित
 चक्रात् हिरण्यसङ्घानामाकुलमथ लीकानङ्गलध्वकम इति भाव । यत्र अन्यस्य
 विभ्रम कथमयो वाधत इति वैष्णोवन्धस्य विभ्रमनिव विन्धमनात् विभ्रानुवन्धप्रतीति
 निदर्शनाः खड्गार तटक दपथे — "सम्भवन वसुसम्भोऽसम्भवन वापि कुवाचत ।
 यत्र वाग्भानुवन्धव बोधवत् सा निदर्शना ॥" इति ।

(१५६) अटतामात् । — अन्तपुरस्य — अन्तरीवस्य उपरि — ऊर्ध्वदशे अटता
 — सञ्चरता वायसाना — काकाना व्याक्रोशी — वाङ्मयप्रविशय क्षणमपि —
 कियत्कालमपि न शशाम — न निश्चिन्त इत्यथ आवरलकश्चकरटन्तितावा जनपद
 भीतसञ्चारकत्वात् ।

(१५७) श्वेतातपत्रमण्डलमध्यात् — नवस्त्राकारशुभ्ररत्नखण्डनध्यान श्वेतातपत्रस्य
 सवाजा एव धाव्यमापलादात् भाव चरति । — सरसम —
 अपव्यधिततया शीघ्रताद्रे मयस्कम इति भाव श्वेतापण्ड — माण्डल
 तद्वत् लोहित — रत्नम । चञ्चच्चु — चञ्चनी — चापिद्वय १ मुरनी चञ्चु —
 वीण यस्य तथाभूत । उच्चखान — उच्चखानवान् उच्चात्तव १ इत्यथ । कूजन् —
 विरस नदन जरद्वध — गरल — स्यविर रद्वध "शक्ति इति प्रसङ्ग
 वाचावश्य । महति । — महति — महर्षे कतिभयञ्च जै इति भाव उच्चात् —
 प्रागुक्ते अयमश्चक भूकम्पादिभिः दूयमान — सङ्घटकाः इव इति शब्द ।

(१५८) "अन्यास्मिन्" इत्यन्व "वला इति नाम्ना यशोवन्ध प्रतीकारि
 भाजगाम" इति अर्थ सम्भव । चञ्चु — चञ्चल समीप — निकट [इति
 रूपस्यन् प इति (६।३ २७ पा०) इति इत्यम्] राजकुजन् — राजभवनात्

गतिवश विशीर्यमाणालङ्कार भाङ्गारिणी विजयघोषणेव
 विषादस्य, (१५८) आकुलचरणचलत्तुलाकोटिकण्ठितवाचानिताभिः
 उद्गीषाभिः किम् ? किम् ? इति पृच्छमानेव दूरादेव भवन-
 हंसीभिः, (१६०) खलितविशालशोणिशिञ्जानरशनानु-
 राविणीभिश्च वाष्यान्वा समुपदिश्यमानमार्गेव गृहस्यारसीभिः,
 (१६१) अदृष्टकवाटपट्टसङ्घट्टस्फुटितललाटपट्टरुधिरपटलेन
 पटान्तेन इव रक्षाशुकस्य मुखम् आच्छाद्य प्रहृदती,

राजान् पुरादिन्वय, वला विशिष्टि, द्रुतति ।—दृवमातवर्गेन—श्रीभ्रमनवर्गेन,
 विशीर्यमाणे—खलन्नि, फलद्वारे—भूषणे, भाङ्गारिणी—भाङ्गारमन्वती, अत
 एव विषादस्य,—दुःखस्य, विजयघोषणा इव—विजयस्वापनी इव वीर्यरत्ना इव
 इत्यय, विद्यादना त्वरिवजयधीपणाप्रधारस्य स्थाभाविकत्वात् इति भाव ।

(१५८) आकुलति ।—आकुलयी,—अस्त्रियी, समावधकस्थानानव-
 बोधेन विविधदोरिति भाव, अरुषणी,—पादयो, चन्द्यो—चण्डयो तुला
 कोट्यो,—नूपुरयो, ("पादाद्गद तुलाकोटी मञ्जीरी नूपुरीऽस्त्रियाम्" इत्यमरः)
 कण्ठितव—रविनेन, भाषाखिता—मुखरीकवा ताभि गङ्गीरराविषीया हसीना
 नूपुरवश्वयन तदनुकरशमील जादिति भाव, उद्गीषाभि—उद्गमितकम्बराभि,
 भवनहंसीभि—गृहमाजितहंसीभि पृच्छमाना—अनुपुण्यमाना अतिव्यदसङ्करय
 किमर्थे क्लियत ? इति प्रश्न कृत इव इति भाव ।

(१६०) वाष्यान्वा—अनुपूरण दृष्टिशक्तिहीना इति यावत्, राज शीलादिति
 भाव, अत एव खलितति ।—खलितता—खलान्तात भटा शिथिलोभूतानिवर्ध,
 शोषा—नितम्ब, शिञ्जाना—खननी ररना—काशीम् अनुह्वलि—अनुनदतीति
 तयोक्ताभि, गृहस्यारसीभि—भवनस्यारसयोविद्वाभ, समिति ।—समुपदिश्यमान,
 —प्रदर्शमान मार्गे,—पन्था यस्या यस्यै वा तयोक्ता, दृष्टिहीनत्वे पदप्रदर्शनस्य
 सञ्चनाचारत्वात् इति भाव । सारसयोषित रश्मिनारश्मवत् रुबलि इति प्रसिद्धि ।

(१६१) अदृष्टेति ।—अदृष्टम्—अलचितम्, महाशोभात अस्तवया
 वाष्यान्वतया वेति भाव, कवाटपट्टम्—कवाटफलकस्य, सङ्घट्टन—सङ्घर्ष,
 स्फुटितात्—वाहनात्, विदोषात् इत्यर्थे, ललाटपट्टात्—भालफलकात्,
 निरुतमिति शेष यत् रुधिरपट्टम्—रक्तनिचय तन्, रक्तपट्टम्—रक्तद्वयम्,
 पटान्तेन इव—अस्तनेन इव, मुखमाच्छाद्य—अवगुह्य ।

(१६२) सन्तापबलविलीनकनकवलयरसधारामिव वैत्रलताम्
 उच्छ्वजन्तो, (१६३) मुखमरुत्तरङ्गितामुत्तरीयांशुकपटीं स्फुरन्तीं
 फणिनी इव निर्मोकमञ्जरीम् आकर्षन्ती, नम्रांससंमिना
 अनिलविलीलेन नीलतमेन तमालचीरचीवरूपेव शोकीचितेन
 धम्मिल्लरचनारहितेन शिरोरुहसञ्चयेन चञ्चता प्राहतकुचा,
 (१६४) कुचताडनपीडया समुच्छूनाताम्रश्शामतनं मुहुर्मुहुः
 अत्युष्णान्युप्रमाञ्जनप्रदग्धम् इव करकिशलयं धुनाना,

(१६२) सूत्रापेति ।—सन्तापस्य—शोकज्जीतापस्य, बलेन—वेगेन, विलीनस्य
 —बलितस्य, कनकवलयस्य—स्वर्णकण्डषस्य, रसधारामिव—द्रवपरम्परामिव, वैत्र-
 लता—मतीहारलेन स्वेन प्रियमाणा वैवद्यष्टिन, उच्छ्वजन्तो—पातयन्ती ।

(१६३) सुवेति ।—मुखमरुता—मुखवायुना, मुखनि सतेन शोकीद्रवदीप-
 निशसिन इति भाव, तरङ्गिता—सञ्जाततरङ्गा ता, कुञ्जितामिति चञ्चलामिति वा भाव,
 ['तदस्य—' (श्रुतार्थे पा०) इत्यादिना इतच्] स्फुरन्ती—प्रेङ्खनीम्, उत्तरीयाशुकपटीम्
 —उत्तरासङ्घस्य, फणिनी—भुजङ्गी, निर्मोकमञ्जरीमिव—स शुकमञ्जरीमिव, आकर्षन्ती
 —निरन्ताना इत्यर्थं, वैकल्येपि स्त्रीजनसभावसिद्धाचारात् इति भाव । नम्रांस-
 संमिना—स्ये—आनते, असे—स्वस्वदेशे, समृते—समृते इति तद्योक्तं,
 अनिलविलीलेन—मरुत्तरवेन, नीलतमेन—अतिनीलेन, तमालेति ।—तमालस्य—
 कालम्बुशाख्यवृक्षमदस्य चीरचीवरूपेण—सूत्रावरूपेण वसनेनेव, शोकीकानि तद्वदास-
 यद्वस्योचारात् इत्याशय, शोकीचितेन—शोकसमययोगेन, धम्मिल्लरचनारहितेन
 —असंयतेन, वम्बनरहितेनेत्यर्थं, ("धम्मिल्ल सयता कृचा" इत्यमर) चञ्चता—स्फुरता,
 शिरोरुहसञ्चयेन—केशनिचट्टेन, प्राहतकुचा—आच्छादितकानी ।

(१६४) कुर्वति ।—कुचयो, ताडनम्—आघात, तेन या पीडा
 —व्यया तथा, समुच्छूनेति ।—समुच्छून—सत्यक् शीतम्, आतामम्—करुणं,
 श्यामव—कृष्णव, तत्र यस्य तदाभूतम्, अत्युष्णेति ।—अत्युष्णानाम्—अतिसन्ताना-
 नाम्, अतिदीपीदेकात् इति भाव, अत्युष्णा—नेत्रजलानां, प्रमाञ्जनेन—शीज्जनेन,
 प्रदग्ध—प्रकर्षेण पुष्टमिव, करकिशलयं—हस्तपत्रव, धुनाना—कम्पयन्ती, सञ्चाल-
 यन्ती इत्यर्थं, शोकावेदेन वचसि कराघातम् अत्युष्णानां तथा पुत्रसन्तानान्
 इत्युक्तमप्यनु कुर्वतीति भाव ।

(१६५) चक्षुर्निर्भरे शीर्यति स्रपयन्ती इव शोकाग्निप्रवेशात्
स्वकपोलतलप्रतिविम्बितम् आसन्नलोकं, (१६६) लोललोचन-
प्रवृत्तेः तरलैः तारकाशुभिः श्यामायमानम् आत्मदुःखेन दिवस-
मपि दहन्ती इव “क कुमारः ? क कुमारः ?” इति पुर-
वृच्छन्ती, वेलेति नान्ना यशोवत्याः प्रतीहारी आजगाम।
(१६७) विप्रस्यलोकलोचनप्रत्यङ्गता च उपसृत्य कुट्टिमन्यसु-
हस्तयुगला गलन्तीभिः सिञ्चन्ती इव शुष्यन्त दशनदीधिति-
धाराभिः आधूसरम् अधरम् अधीमुखी विज्ञापितवती,—“देवा-

(१६५) शीर्यति—गलति प्रसरतीत्यर्थं, चक्षुर्निर्भरे—नेत्रवारिप्रसवणे, (“उद-
प्रसवणे वारिप्रवाही निर्भरे क्रर” इत्यमर) खेति।—स्रस्य—आकन-
कपीलतले—गृष्टदेशे, श्विरलनयननलेन प्रचालनादतिस्त्रच्छे इति भावः,
प्रतिविम्बित—प्रतिफलितम्, आसन्नलोक—पार्श्वविन्तं जगन्मन्थ, स्रपयन्ती इव—
ज्ञान कारयन्तीव, कृतज्ञानस्याचारवत् शरीराह्वनाय कृशानुपदेशाधिकारात् इत्याशयः।

(१६६) लीलात्।—लीलात्—चञ्चलात् लोचनात्—नयनात् प्रवृत्ता,—
निखता त, तरलै—स्फुरद्भिरित्यथ तारकाशुभिः,—तारकाया,—करी-
निजाया, (“तारकाऽणु कनादका” इत्यमर) अशुभिः,—सदृशैः, श्यामायमान-
मन्दिनायमानम्। आत्मदुःखेन—सौयशीकृशन्तापेन इत्यर्थं, दहन्तीव—भक्षी
कुर्वतीव, दग्धश्च श्यामी भवतीति भावः, एतेन तदा अपराङ्ग सञ्जात इति
शुचितम्। पुरवृत्—अनियत जन य कश्चित् पश्यति, तमेवात भावः। प्रतीहारी
—द्वाररक्षिणी।

(१६७) विप्रस्यति।—विषयाना—विषादयुक्तानां, [“रदाभ्या—” (८२४४
पा०) इत्यादिना निष्ठाया, धातोदकारस्य च नलम्] लीकाना—जनानां
लीचने,—नयने, प्रत्यङ्गता—प्रमुख्यता, देव्या प्रतीहारीत्वान् अज्ञानप्रद-
नावमिति भावः। कुट्टिमन्यसुहस्तयुगला—कुट्टिमे—रुद्धाभ्यन्तरतल-
व्याज—निहिते इत्युगलं—करद्वये यया तथाभूता, भूतव-
सृष्टकरेति यावत्, शीकृशानतया स्यात्तुमसामर्थ्यात् अवलम्बनाद्यैः प्रभुसमीपे
ताहशाच रप्रदर्शनस्य अनुजीवनान् अवश्य कर्तव्यत्वात् इति भावः, गलन्तीभिः,—स-
न्तीभिः, दशनदीधिताधाराभिः,—दन्तकिरणपरम्पराभिः, विमलवारिधारावत् प्रवेश-
ज्ञानाभिरिति भावः, शुष्यन्त—शीघ्रमापद्यमान, शीकृशन्तापादिति भावः, अथ

परित्रायस्व परित्रायस्व, जीवत्येव भर्त्तरि किमपि अध्वरसितं
‘देव्या’ इति ।

ततस्तत् (१६८) अपरम् आकर्ण्य च्युत इव सत्त्वेन, द्रुत
इव दुःखेन, आचान्त इव चिन्तया, तुलित इव तापेन, अङ्गीकृत
इव आतडेन अप्रतिपत्तिः आसीत् ; आसीच्च अस्य चेतसि
(१६९) प्रतिपन्नसन्नस्य,—“बहुशोऽपि हृदये दुःखाभिषङ्गी
निपतन् अश्लनीव लोहप्रहारः कठिने हुतभुजम् उत्थापयति,
न तु भस्मसात्करोति मे निरनुक्रोशस्य कायम्” इति । उत्थाय च

एव आधूरम्—आपाशुम्, अपरम्—अधोरदनच्छदं, सिञ्चनीव—आर्द्रोक्तुन्व-
तीव, अधोमुखी—अवनतवदना । लोकेऽपि सर्वे अधस्यद्रव्यसिद्धनकाले,
अधोमुखा भवन्तीति दृश्यते । भर्त्तरि—स्वामिनि, राज्ञि प्रभाकरवर्द्धने इति यावत् ।
किमपि—अनिर्वचनोपम अतिशोच्यतया वक्तुमशक्यमिति भाव । अध्वरसितम्—
उदयुक्त, देव्या—यशोवत्या ।

(१६८) अपरम्—अन्यत, अप्रभमित्यर्थं, शोककारणमिति भाव । च्युत
इव—धट इव सत्त्वेन—बलेन, अतिदुर्गल इत्यर्थं । द्रुत इव—रलित इव, दुःखा-
स्फुर्चिनिमग्न इत्यर्थं, अतिकारुण्यरसीद्रेकात् इति भाव । आचान्त इव—निषीत इव,
चिन्तामग्न इत्यर्थं । तुलित इव—लघुता नीत इव, तापेन—उष्णया, शोकाग्निनेत्यर्थं,
श्रीकाशसन्न इति यावत् । अङ्गीकृत इव—क्रीडनिहित इत्यर्थं, आतडेन—शडया,
भयाक्रान्त इत्यर्थं । अप्रतिपत्तिः,—इतिकचञ्चत्वाविमृष्ट, मूर्च्छितं इवेत्यर्थं, [अत्र च्युतत्व-
द्रुतत्वादीनां सर्वांसामेव क्रियाणाम् उत्कटैकक्रीटिकसशयीदयादुत्प्रेचाऽलङ्कार ।

(१६९) प्रतिपन्नसन्नस्य—सन्धचेतस्यस्य । बहुज — बहुवारान्, पुन पुनरपीत्यर्थं,
कठिने—दृढे, अश्लनी—प्रसरे, लोहप्रहार,—लौहाघात इव, निरनुक्रोशस्य—
निर्द्वेष्य, निरुरखेति यावत्, मे—मम, कठिने हृदये—अन्तःकरये, निपतन्—
आधिपतिव्यर्थं, दुःखाभिषङ्ग,—दुःखाभिघात, हुतभुजम्—अग्निम्, उत्थापयति—
जनयति, न तु भस्मसात् करोति—न दहत्येव, अतिकठोरहृदयत्वादिति भाव,
यथा लोहादवादि कठिनप्रसारात् अग्निवृत्तिष्ठते, न तु स प्रसर. तद्गुणेन तेन दग्धी-
क्रियते, तथा पाषाणकठोरे मम हृदयेऽपि पुन पुनरापतन् दुःखातिशय श्रीकार्थं
प्रवर्द्धयत्येव, न तु तेनाग्निना मा नि शेष दहति, अङ्गी । कष्टम् इति निष्कर्षः ।

त्वरमाणोऽन्त पुरम् अगात् । (१००) तत्र च मर्त्तुमुद्यतानां
 राजमहिषीणाम् अशृणोत् दूरादेव,—“तात । चूत ! चिन्तय
 आत्मानं, प्रवसति ते जननी । वक्ष ! जातीगुच्छ । गच्छामि,
 अपृच्छस्व माम् । मया विना अद्य अनाथा भवसि भगिनि !
 भवनदाडिमलते ! । रक्ताशोक । मर्षणीयाः पादप्रहाराः कर्ष
 पूरपल्लवमद्वापराधाद्य । (१०१) पुत्रक । अन्तःपुरबालवकु
 लक । वारुणीगण्डूपग्रहणदुर्ललित ! दृष्टोऽसि । वक्षे । प्रियङ्गु-
 खतिके । गाढम् आलिङ्ग मा, दुर्लभा भवामि ते । भद्र । भवन-

(१००) “तत्र” इत्यस्य “राजमहिषीणामशृणोत्” इत्येवप्राधान्यालापानं
 दृश्यत्परेण सम्बन्धे । तात !—कक्ष । चूत !—आम । आत्मानं—स्व, चिन्तय—स्वल्प
 योग्येन स्वल्पेन सम्पादयेति यावत् । जननी—उपादिका, प्रवसति—
 दूर गच्छति । या त्वामुत्पादितवती इत्यन्त काल पालितवती च, सा इदानीं
 स्त्रानिजैवमनैराध्यात् परलोक गच्छतीति भावः । जातीगुच्छ ।—जातीश्लवक । मा—
 तं जननी, पारद्विभीमिति यावत् अपृच्छस्व—सभाषस्व, पुन समानमाभावात्
 इति भावः, [“आलिङ्ग मुद्रच्छी” (वा०) इत्यात्मनेपदम्] । अनाथा—निराश्रयः,
 श्लेषधीर्जन पोषिकाऽभावादिति भावः । भवनदाडिमलते ।—मृष्टमद्ग्रहणीपित-
 दाडिमवलि । इति यावत् । रक्ताशोक ।—रक्तपुष्पाशोकद्वय । पादप्रहाराः,—
 पृषत्ताडनादि, “पादाङ्गत् प्रनदया विकसत्यशोक” “पादाधातादशोक विकसति”
 इति च कविसमग्रसिद्धे कर्षेति ।—कर्षपुराणे,—कर्षभूषणार्थे, पल्लवाना—
 किसलधाना भद्रा—हेदानि एव, अपराधा,—दीवा, मर्षणीयाः,—
 भीडव्या, चन्त्या इत्यथ ।

(१०१) पुत्रक ।—वक्ष । कृतिमपुत्र । इति वा, अन्तःपुरबालवकुलक ।—अवरोधस्थ-
 नरुद्धेश्वरक । वारुणी ।—वारुणी—मदिराविशेष, तस्या गण्डूप,—मुखपूरश्च
 मुखपूरश्चमदिरारस इत्यथ, तस्य यद्वेधेन—लाभेन, स्वयम्भुविकाशकदोषद्वयान्तर-
 मक्षकाशदिति भावः, दुर्ललित ।—दुर्विनीत । मदीन्द्रधोगात् अन्तःपुरादि
 बद्धाहत इति भावः, “शोकं जहाति वकुली मुखसीपुसिता” “वकुल यीशिता-
 भास्वमये” इति च कविसमग्रसिद्धे दृष्टोऽसि—एतावत्कालम् अवलोकितोऽसि,
 अत्रपन्न इत्यस्ये शरीरपरित्यागात् इति भावः । गाढ—निर्भरम् । ते—तव, दुर्लभा—

। द्वारमहकारक । दातव्यो निवापतोयाञ्चलि, अपत्यमसि ।
 श्वात । (१७२) पञ्चरथक । यथा न विस्मरसि मा, कि व्याह-
 रसि ? दूरीभूताऽस्मि ते । शरिके । स्वप्ने न समागम पुन-
 र्भूयात् । मात । मार्गलग्न कस्य समर्पयामि गृहमयूरकम् ?
 (१७३) अश्व । सुतवल्लालनीयमिदं हसमिद्युन, मन्दपुण्ड्रया नया
 न मन्धावितोऽस्य चक्रवाकयुगलस्य विवाहोक्तव । (१७४) मातृ-
 वत्सले । निवर्त्तस्व गृहहरिणिके । । ममुपनय सोविदह ।

दुष्पापा अदश्नीदिति भावत [ननु न लोकाज्यप— (२२६६ पा०)
 इत्यादिना षष्ठीप्रातपधानात् नमति खलथप्रथयाक्तस्य कत्तर त इत्यत कप
 षष्ठी ? इत चत् अदोष्यते— सर्वाऽऽकारकषट् । प्रातपध षष्ठी षष्ठी तु साददं
 इति दीर्घतवचनात् अत्रारव्या षष्ठी षष्ठी इत वक्तव्या कर्त्तृपदान्तरमन्वीक्ष्य मन्धावितो
 नाप्यद्वीकरणेण मति विवक्त] । भवमासहकारक — गृहहार
 रोपितातमुराभधततरो निवापतोवाञ्चलि — निवाप — पित्रहीकमुद्गाह-
 दान ("पितृदानं निवाप स्थात" इत्यमर) तत्कश्चभूत् यत् तीर्थ— जन्,
 सपथसालनामन्वय तत्पुण्ड्र अञ्जाल — युक्तकरगृहीतमलिलामन्वय दातव्य —
 दत्त त्वया इति षष्ठी अपत्यमसि— पुतोऽस्य अपत्यकृत्यपु निवापादकश्चया
 मन्धाविकत्तव्यतया विधानात् इति भाव ।

(१७२) पञ्चरथक — पित्ररथकीर यथा मा न विस्मरसि तथा काव्यं
 मिति षष्ठी । व्याहारास ? — ब्रवीष ? यदा — न विस्मरसि नाम इत किं
 व्याहर स ? — किमथ ब्रवीष ? षष्ठीऽप त्वा न विस्मरामि इत भाव । त— तव,
 नत्सनीपादित्यथ । मार्गलग्न— मार्गे— दाव लघु — ससक्त त मार्गरोधक
 मित्यथ भाव इदानीुरामात् इति भाव गृहमयूरक— गृहपालतमयूर
 भावकम् ।

(१७३) अश्व । — मात हसमिद्युन— हसदन्वती सुतवत्— पुत्रवत् खालनीय—
 धवन पालनीयम् । मन्दपुण्ड्रया— अपुण्ड्रयव्यथ, अदन्वयात् भावतु । मन्धावत्,
 — सन्धावित । चक्रवाकयुगलस्य— कीकदन्धव ।

(१७४) मातृवत्सले — मातृभक्त गृहहाराणिके । — गृहपालतत्तद्गृहहाराणिक ।
 निवर्त्तस्व— प्रतिनिश्चया भव अत पर नया सह मा गच्छेत् भाव ।

वल्गभवल्गकीं, परिव्रजे तावत् एनाम् । चन्द्रसेने । (१७५) सुदृष्टः
 क्रियतामयं जनः । विन्दुमति । इयं ते अन्त्या वन्दना । चेटि !
 मुञ्च चरणो । आर्य्ये ! कात्यायनिके ! किं रोदिपि ? नीताऽग्नि
 दैवेन । तात ! कञ्चुकिन् ! किं माम् अलक्षणां प्रदक्षिणीकरोपि ?
 धात्रेयि ! धारय आत्मानं, किं पादयोः पतसि ? भगिनि । गृहाण
 माम् अपश्चिमां कण्ठे । कष्टम् ! न दृष्टा प्रियसखी मलयवती ।
 कुरङ्गवति ! अयम् (१७६) आमन्त्रणाञ्जलिः । सानुमति !
 अयमन्त्यः प्रणामः । कुञ्जलयवति । एष ते अवसान-
 परिव्रजः । मन्थः ! चन्तव्याः प्रणयकलहाः” इत्येवप्रायान्
 आलापान् ।

(१७७) दह्यमानश्रवणश्च तैः प्रविशन्नेव निर्यान्तीं, दत्तसर्व-

सौविदह ।—कञ्चुकिन्, (“सौविदह्ना कञ्चुकिन्” इत्यमरः) वल्गभवल्गकीं
 —प्रियसखा, समुपनय—समुपस्थापय । एना—वल्गकीमित्यर्थं, परिव्रजे—
 आलिङ्गामि ।

(१७५) सुदृष्टः,—श्रीत्या अवलोकितः । अन्त्या—धरमा । मुञ्च—तज ।
 दैवेन—विधिना, दीर्घाग्येण इत्यर्थं । अलक्षणा—दुर्लक्षणां । धात्रेयि ।—उपमाह-
 तवरे । आत्मानं धारय—धैर्यमवलम्बन् इत्यर्थं । अपश्चिमां—अपुन आगामिनौ-
 मित्यर्थं । कष्ट—खेदं, दुःखकरमेतदित्यर्थं ।

(१७६) आम वशाञ्जलिः,—प्राथनाञ्जलि, प्रस्थानकालिक क्षमाप्राथनायै करदय-
 सश्रीग इत्यर्थं । अन्त्य—धरम । अवसानपरिव्रजः,—श्रीपालिङ्गनम् । चन्तव्या,—
 मर्षयितव्या, प्रणयकलहाः,—प्रेमविवादा, तेषां जीवनावधित्वात् इति भावः ।
 अवप्रायान—उक्तकर्मभूयिष्ठानित्यर्थं ।

(१७७) “दह्यमानश्रवणश्च” इत्यस्य “मातरं ददर्श” इत्येष्वेव सम्बन्धः । तैः,—
 आलापे, प्रागुक्तैरिति यावत्, दह्यमान—भयकलभापद्यमानम्, अतिसन्तापकत्वान्
 इति भावः, श्रवण—शोबेन्द्रिय यस्य तथाभूतः । मातरं विशिनष्टि, निर्यान्ती
 मित्यादि ।—निर्यान्तीं—निर्गच्छन्तीम्, अन्तपुरादिति शेषः । दत्तेति ।—दत्तानि—
 वितरितानि, पामसाभूतानीत्यर्थं, सर्वान्धि—समग्रानि, खण्डतो हितानि

स्वापतेयां, (१७८) गृहीतमरणप्रसाधनां, जानकीमिव
जातवेदसं पत्युः पुरः प्रवेक्ष्यन्तीं, प्रत्यग्रस्रानाद्र्देहतया श्रिय-
मिव भगवतीं सद्यः समुद्रात् उत्थितां, (१७९) कुसुम्भ-
वभ्रूणी वाससी दिवमिव तेजसी साम्ये दधानां,

स्वापतेयानि—धनानि, स्वाधिकृतानि यौतुकादिद्रव्याणि इत्यर्थं यथा तां,
[“पथ्यतिथि—” (४।४।१०४ पा०) इत्यादिना टञ् । “द्रव्यं विभक्तं स्वापतेर्यं
रिक्कश्चकथ धनं वसु” इत्यमर] महाराजमङ्गलाद्यम् अर्धिसाल्कृतात्मसुखधनामित्यर्थः ।

(१७८) गृहीतेति ।—गृहीतानि—स्वीकृतानि मरणाय मरणस्य वा
प्रसाधनानि—अलङ्कारा, सहमरणशोषितरक्तपसुनादय इत्यर्थं यथा तथोक्ताम् ।
जानकीमिव—अनकदुहितर सीतामिव, इत्युपमा, वैदेही यथा पुरा लङ्कापुरे
स्वग्रुहार्थं पत्यु समक्षमेव बद्धौ आत्मानं विच्छेदयती तदेल्लेख , तथा हि अन्वारोहण-
धर्मं मृतस्य पत्यु प्रश्नश्रितायामेव सीताया प्रवेशो दृश्यते, इह तु तदसत्त्वात्
जोषत पत्यु पुरतः ज्वलनं प्रविशन्त्या सीतायां साम्यं प्रदर्शितम्, एवञ्चूत निदर्शन-
मतीव दुर्लभमेव अत्र तु एतावानेव विनिव यत् तव स्रग्द्विप्रदर्शनार्थम् इह तु
जोषत्यपि पत्यौ भावि तद्विरहजशोकं सद्गुणश्रुवत्तया प्राग्नेयं चितायामारीह्यमिति,
एवञ्च उपमागतासाहस्रादिनिबन्धनदोषं न शङ्कनीय इति । जातवेदसम्—अग्निम्,
(“अग्निर्वैशानरो बद्धिः । जातवेदास्तनूदपातः ॥” इत्यमर) पुरः,—अगतः,
प्रवेक्ष्यन्तीं—प्रवृष्टमेधिष्वनीम् अग्नेरन्तरेष्वनीम् इत्यर्थः । प्रत्यरेति ।—प्रत्यरेष—
अवेन, अचिरकृतेन इति यावत् आनेन—आग्नावेन आर्द्रं,—सिक्तं, दृष्टं,—
अवश्यं यस्या तस्या भाव तत्ता तथा हेतुना, ज्वलने प्रवेष्टुकामेन अग्निप्रवेशात्
पूर्वं कृतघनेन पुरुषेण तथा श्रियाऽपि भूयते इति प्रसिद्धिः, श्रियमिव—लक्ष्मीमिव,
मन्वमान्नीरनिवराविर्भावत्वन उत्थितकालिकसाहस्रसत्त्वात् इति भावः ।

(१७९) कुसुम्भेति ।—कुसुम्भवत्—महाराजनेत्यपराख्यस्रानामख्यातपुष्पवत्,
बभ्रुणी—पिङ्गले, (“बभ्रुनां पिङ्गले विषु” इत्यमर) वाससी—वसने, परिधेय-
मुत्तरीयञ्च इति भावः, दिवमिव—आकाशमिव, साम्ये—सम्याकालीने, तेजसी
—सूर्य-वन्दनसौ इत्यर्थः । इहीमयो रूपमानेपमेययो अर्थे अत्रासाध्यसत्त्वादुपमा ।
यदि सायं युगपत् इवो तेजस्विनी उदयास्तमयनकृतसहायां विरोधं कश्चित्
आमद्व्यते, तदा तेजःपदस्य तेजःसायंकतां परिहृत्य दोषार्थकता ऊररीकरशोभं,
तथा च आश्वरायो इव लोहितायमाने वाससी वसनामित्यर्थः ।

(१८०) ताम्बूलदिग्धरागाभ्यकाराधरप्रभापटलपाटलं पट्ट-
शुकमिव विधवाभरणचिह्नम् अङ्गलम् उङ्गलती,
(१८१) रक्तकण्ठसूत्रेण कुचान्तरावलम्बिना स्फुटितहृदय-
विगलितरुधिरधाराशङ्का कुर्वती, (१८२) तिर्य्यककुटिल-
कुण्डलकोटिकण्ठकाकृष्टतन्तुना हारेण वलितेन सिताशुक-
पाशेन इव कण्ठम् उत्पीडयन्ती, (१८३) सरसकुङ्कुमाङ्गराग-

(१८०) ताम्बूलति ।—ताम्बूलाना—पद्याना, पुन पुन चञ्चिमानामित भाव,
दिग्ध,—निद्र, घनीभूत इति भाव राग,—लौहिन्यम्, अश्वकार इव—तम इव,
स्वाभाविकदीहेराधरकलात् आयरश्चभूत इत्यथ घग्नि तादृश, [उपानतसमाप्त]
याऽधर,—अधीरदनच्छेद, तस्य प्रभापटलन—सुतिपुञ्जन, पाटलम—अरुण, पट्टाशुक
मिव—रक्तपङ्कजमनिरव, विधवेति ।—विधवाना—पतिहीनाना, पशुपरमानन्तर
सहमरवप्रवृत्तानामित भाव, मरणचिह्न—सङ्गमनलक्षण, रक्तपरिच्छेदादिकमिति
शय, अङ्गलम्—अङ्गसक्तम् । [“ताम्बूल पटलपाटलम्” इत्यथ ताम्बूलदिग्ध
रागाभ्यकारप्रभापटल पाटलम्” इति पाठ समीचीनतया प्रतिभाति, तत्र ताम्बूल
दिग्धरागाभ्यकाराधरस्य प्रभाया,—द्युने, पटल—समूह इव ताडशम् अत एव
पाटल—रक्तवर्णं, पट्टाशुकमिव इति धीजना, तथात्वे पाटलमित्यस्य पट्टाशुक-
विशेषणत्वन अर्धयरीयस्वमिति भाव] ।

(१८१) रक्तेति ।—रक्त—रक्तवर्णं, कण्ठसूत्र—गलवर्शनिहिततन्तु तैत्र,
कुचान्तरावलम्बिना—सभान्तरविलम्बमानेन स्फुटितति ।—स्फुटितात—विदो-
र्षात, मत्तशीकेन इति भाव, हृदयात्—वचस, विगलितानि—सुतान, यानि
रुधिराणि—शीघ्रितानि, तेषा धाराशङ्का—प्रवाहसशय, कुर्वती—जनयती,
शोकाना द्रष्टव्यमिति भाव ।

(१८२) तिर्य्यगिति ।—तिर्य्यक्—वक्र यथा तथा, कुटिलेन—भङ्गिमाता,
कुण्डलकोटिकण्ठकेन—कर्णभूषणायमुद्या, आकृष्ट,—आकान्त, तन्तु,—पूर्व
अस्य तैत्र, वलितेन—वेदनकारिण्या, हारेण—एकावल्या, सिताशुकपाशेन—अत-
वसनरुपरज्वा इवत्यर्थ, उत्पीडयन्तीम्—सङ्ग्रहीतीम् इव लक्ष्यमाणा,
महाशोकाकुलत्वात् इत्याशय ।

(१८३) सरसेति ।—सरसं,—शार्ङ्गं, कुङ्कुमं,—वाञ्छीकं, अङ्गराग,—

तया कवलितामिव दिधक्षता चिताऽर्चिभता, चितान-
नलार्चनाकुसुमैः इव धवलधवलैः अशुविन्दुभिः अंशु-
कोत्सङ्गम आपूरयन्ती, (१८४) गृहदेवताऽऽमन्त्रणवलि-
मिव वलयैर्विगलद्भिः पदे पदे विकिरन्तीम्, आप्र-
पदीनां कण्ठे गुणकुसुममालां यमदोलाम् इव आरूढाम्,
(१८५) अन्तर्गुञ्जन्मधुकरमुखरेण आमन्त्रमाणलोचनीत्यला-
मिव कर्णात्पलेन, (१८६) प्रदक्षिणीक्रियमाणामिव मणि-
नूपुरवशुभिर्बद्धमण्डल स्त्रमद्भिर्भवनहसैः, सन्निहितप्राणसमं मर-

अत्रोपनं यस्या तस्या भाव तत्ता तया हेतुना, कवलितामिव—यस्यामिव,
इत्युपेक्षा, दिधक्षता—दशुमिच्छता, चिताऽर्चिभता—चितानलेन। चितेति।—
चितानलस्य—सतदाहनाये, अर्चनाकुसुमानि—पूजाशयुष्याणि तैरिव, इत्यवधेयं-
साभ्यावगमादुपमाऽलङ्कार धवलधवलैः,—अतिस्वच्छैः, अशुविन्दुभिः,—विन्दुविन्दुरूपेण
अविरलधारया पतितै नरनजल, अशुकोत्सङ्ग—वसनमध्यभागम्, आपूरयन्ती—
परिपूर्णे कुञ्चन्ती स्विक्री ङि पूजायं कुसुमानि उच्यन्ते वसनाच्छे स्रजन्ति इति
दृश्यते लोके गलदशुधारया सिक्रवल्लीवसनानिति भावः ।

(१८४) पदे पदे—प्रतिपादक्षेपं, विगलद्भिः—धम्यद्भिः, शीकलशार्भा
हस्ताभ्याम् इति भावः, वलयैः,—कड्यैः, गृहदेवतानां—भवने प्रतिष्ठितकुलदेवता-
नाम् आमन्त्रणाय—सम्भाषणाय, बलिमिव—उपहारमिव विकिरन्ती—विचिप-
न्तीम्, अर्पयन्तीमिति यावत् । आप्रपदीनां—प्रपद—पादलाय (“पादाय प्रपदम्”
इत्यमर) तन्द्रव्यादीकृत्य आप्रपदं तन्नाप्नोति इति आप्रपदीनां ताम्, [“आप्रपदं
प्राप्नोति” (५।२।८ पा०) इति खल] गुणकुसुममाला—तन्तुगुम्फितपुष्पस्रज, यम-
दोलामिव—समादरेण प्राणिविशेषानयनाये यमस्य दीलायन्तमिव आरूढाम्—
अधिष्ठिताम् ।

(१८५) अन्त,—अभ्यन्तरे, गुञ्जद्भिः,—ध्वनद्भिः, मधुकरैः,—भद्रैः, मुखरं—
वाचावलिं वेन, कर्णात्पलेन—कर्णावतंकीकृतेन इन्द्रीवरेणेति यावत्, आमन्त्रा
मावेति ।—आमन्त्रामार्थं—सम्भाषणाय, लोचन—वदनम्, उत्पलमिव—इन्द्रीवर-
निवेत्यर्थं, यस्या तामिव सजातीयत्वान् कृताभाषणनीलनीरजनयन्मिविति भावः ।

(१८६) प्रदक्षिणीक्रियमाणामिव—अप्रदक्षिणा प्रदक्षिणा क्रियमाणा प्रदक्षिणे-

णाय चित्तमिव चित्रफलकमविचलं धारयन्तीम्, (१८७) अर्चा-
बद्धोद्भूयमानधवलपुष्पदामकां पतिव्रतापताकामिव पतिप्राप्त-
यष्टिमिष्टामुपगूहमाना, बन्धोरिव निजचारित्रधवलस्य नृपातप-
त्रस्य पुरो नेत्रीदकमुखजन्तो, (१८८) पत्युः पादपतनसमु-
हमदभ्यधिकवाप्याम्भ.प्रवाहप्रतिरुद्धदृशः कथमपि प्रतिपवा-
देशान् सधिवान् सन्दिशन्तीम्, (१८९) अनुनयनिर्घर्तितविधुर-

क्रियमाणा—विष्वग्ध्यायमाणा तामिव, भर्षिणूपुरयो, —रथमञ्चौरयो, बन्धुभि,
—मुञ्चन्ति, भर्षिणूपुरसङ्घसूत्रनैरिति भाव, बद्धमल्लल—विरचितसक्राकारवैष्टन-
मित्यथ । सन्निहितेति ।—सन्निहित, —सम्बन्धतया स्थापित, चित्रिता इति यावत्,
प्राप्तसम, —जीवनसङ्घस्य, पतिरिति भाव यत्र तादृशम्, अविचल—निश्चलत्-
एकाग्र्य, चित्रफलकम्—आलेख्यपट, धारयन्तीं—दक्षाना, तीर्थश्रीकावेरीन
कृतनररक्षनिश्चयामिति भाव ।

(१८७) अर्चोत ।—अर्चा—पूजा, तस्यै बद्ध—संयमितम्, उद्भूयमानं—
कालेन चाल्द्यमानं, धवल—श्वेत, पुष्पदाम—कुसुममाल्य यत्र तथोक्ता, पतिव्रतापताकामिव
—पातिव्रतस्वचनीं वैजयन्तीमिव, पत्युः,—भर्तुं, प्राप्तयष्टि—कुलाख्याम्भविशेषम्,
इष्टा—प्रिया, भर्तुरिति शेष, यदा,—भर्तुं प्रियत्वात् चात्मन प्रियाम्, प्रियप्रियेषु
प्रियवदुपचारवत्वात् इति भाव, उपगूहमानाम्—आश्लिष्यन्तीम् । बन्धोरिव—
मुञ्चद इव, निज—स्वीय, चारित्र—विद्युत्त चरितमिव, धवल—श्वेत तस्य, नृपातप-
त्रस्य—राजच्छत्रस्य, पुर,—अग्रत, नेत्रीदक—दाक्षम्, सकृजन्तो—मुञ्चन्तीं,
सूत्रनायक शोकस्य प्रबन्धेन प्रकाशं सुभारसिद्ध इति भाव, “सूत्रजनस्य हि
दुःखमग्रतो विवृतशरमिश्रीपजायते” इत्यादि महाकविप्रयोगदर्शनात् ।

(१८८) पत्युः,—ध्यामिन, पादपतने—चरणधण्डिपातकाले, समुहमता—
समुच्छ्वलताम्, अभ्यधिकानाम्—अधिकाधिकानां वाप्याम्भसाम्—असृजलानां,
प्रवाहस्य—सीतसा, प्रतिरुद्धा,—आवृता, दृशः,—नेत्राणि येषां तान, प्रतिपञ्च-
देशान्—आज्ञाकारिण इत्यर्थ, सधिवान्—अमानान्, कथमपि—अतिहृष्टेष,
श्रीकावेरीन हस्तकण्ठत्वात् इति भाव, सन्दिशन्तीम्—एतत्परमेवमिव युष्मभि-
र्घर्तितव्यमित्यादिमन्तीम् ।

(१८९) अनुनयेति ।—अनुनयेन—सान्त्वनेन, परलोकप्रिय परिचर्यायै पति-
परायणानां पुरोगमनस्य प्रवीणपण्डितसम्पन्नत्वात् महियोगदुःखं मा कुर्वत, इत्येव रूपेण

बृहवभ्रुवर्गवर्द्धमानध्वनिभिः गृहाक्रन्दैः आकृष्यमाणत्रयवर्णां,
(१८०) भर्तृभाषितनिभैः पञ्चरसिंहवृद्धितैर्द्भिर्ज्यमाणद्भ्ययां,
धात्रा भर्तृभक्त्या च निजया प्रसाधिता, जरत्या मूर्च्छया च
सस्तुतया धार्यमाणां, सख्या पीडया च व्यसनसङ्गतया समा-
लिङ्गिता, परिजनेन सन्तापेन च (१८१) गृहीतसर्वा-

प्रसोधवाक्येन इति भावः, निर्वर्त्ताना—स्थिरौकृताना, विभुराणा—त्रियोगात्ताना,
बृहाना—स्यविराया, बभ्रुवर्गाणा—सुदृङ्गणाना, वर्द्धमाना—वृद्धि गच्छन्तु च
रीदनादिति भावः ध्वनयः,—दिलापात्रराषीत्यथ येषु तादृशे, गृहाक्रन्दे,—सखा
गृहमन्त्रे रुदितरवे, आकृष्यमाण—बलपूर्वकं नीयमानमित्यर्थः, मृदाचीत्कारै
वधिरौक्यमाद्यमिति भावः अथ—श्रीमेन्द्रिय यस्या ताम् ।

(१८०) भर्तृभाषितेति ।—भक्तुः,—स्वामिनः भाषित—वचनं, तन्निभानि—
तत्सदृशानि तैः गन्धौगनिर्घोषवद्विरिति भावः, पञ्चरसिंहवृद्धितैः—पञ्चरावद्वसिंह
गच्छने, द्विज्यमाणद्भ्ययाम्—आकृष्यमाणचित्ता, भर्तुराद्भानसाहस्रत्वनं इदय-
श्चारिणात् इति भावः । धात्रा—उपमाया भर्तृभक्त्या च पतिभक्त्या च, प्रसाधिता
—प्रकर्षेण निवर्त्तनाय चटिताम्, अलिङ्गिताश्च । जरत्या—वृद्धया, कयाचिदति
शेषः मूर्च्छया च—मोहेन च, सस्तुतया—परिचितया, एकत्र,—आविवाहं सहाक-
स्थानात्, अन्वयः,—भर्तुरनिष्ठाश्रद्धया पुनःपुनरागमनात् इति भावः, धार्यमाथाम्
—अवलम्ब्यमाना, गृह्यमायाश्च । सख्या—व्यसया, पीडया—आसन्नभर्तृविधागज-
दुःखिनेत्यथ व्यसनसङ्गतया—व्यसने—विपदि, रुद्धतया—सम्प्लिततया सहाय-
भूतयेत्यर्थः, व्यसनात्—विपदं हीती समुपस्थितया च, समालिङ्गिता—समाङ्गिताम्,
आक्रान्ताश्च ।

(१८१) गृहीतेति ।—गृहीता,—अवलम्बिता, आक्रान्ताश्च, सर्वे—
सकला, अवशवा,—अद्भानि वन तथैकेन । परीता—वेष्टिता, युक्ताश्च,
[परिजनसन्तापादीनां प्रस्तुतानाम् एकक्रियाऽभिसम्भन्तान् तुल्ययोगिताऽलङ्किति] ।
कुलपुत्रेति ।—कुलपुत्राणां—सकुलजातानाम्, उच्छ्वसितैः—दीर्घातश्वासेः, महानरे,
—महानहिनशालिभिः पुरुषैश्च, [“कुलपुत्रोच्छ्वसितैः” इत्यथ “कुलपुत्रैश्च उच्छ्वसितैः”
इति पाठः—कुलपुत्रा,—कुलीनतनया तैः, उच्छ्वसिता,—जडंशासाश्च तैः, मह-
ानरे,—आतप्रदलेषु] अधिङ्गिता—परिवृताम्, आत्मभूतामित्यर्थः ।

वयवेन परीतां, कुलपुत्रोच्छसितैश्च महत्तरैः अधिष्ठिता,
(१८२) कञ्चुकिभिः दुःखैश्च अतिवृद्धैः अनुगतां, भूपाल-
वल्लभान् कौलेयकान् अपि सास्रमालीक्यन्तीं, सपत्नीनामपि
पादयोः पतन्तीं, (१८३) चित्रपुत्रिका अपि आमन्त्रयमाणा,
गृहपतत्रिणामपि अञ्जलिं पुरस्तात् उपरचयन्तीं, पशूनपि
आपृच्छमानां, भवनपादपानपि परिष्वजमानां मातरं ददर्श ।

• दूरादेव च (१८४) बाष्पायमाणदृष्टिः अभ्यधात्,—“अम्ब ।
त्वमपि मां मन्दपुण्यं त्यजसि ? प्रसीद, निवर्त्तस्व” इत्यभिदधान
एव च सस्नेहमिव (१८५) नूपुरमणिमरीचिभिः चुम्ब्यमान-

(१८२) कञ्चुकिभिः,— प्रागुक्तलक्षणे चक्रपुत्रचारिभिश्चित्रैश्चै, अतिवृद्धै-
—अतिवृद्धैः, महद्विधैः, अनुगताम्—अनुसृतानाम्, अभिभूताश्च । भूपालवल्लभान्
—राजप्रियान्, कौलेयकान्—सारमेयान् कुडुरान् इत्यर्थं, सत्कुलसंभूतान् जना-
न्वा, (“कौलेयकं सारमेये कुलीने” इति मेदिनी) सास्र—सवाप, तन्प्रियमभु-
ञ्चिरेनेव षड्भौकात् प्रस्थासति, त्व निराश्रयं कुर्वन्मिथ्यासः इति कारुण्यात् इति
भावः । सपत्नीनामपि—समानपतिस्त्रिणामपि, पादयोः पतन्तीम्—एतावन्तं कालं मया
बुद्धाम् सपत्नीमुखमेव यत्किञ्चिदपराधं, मरणान्तात् वैरादीन् इति मत्वा इदानी-
मानमकालं तत्कवे चम्पतामस्तुक्तां परशौ गृह्णतीम् इति भावः ।

(१८३) चित्रपुत्रिका,—चालकस्या पुत्रिका, आमन्त्रयमाणा—
सम्भाषमाणा । गृहपतत्रिणा—गृहपालितपत्रिणाम् । उपरचयन्तीं—कुम्बतीम् ।
पशून्—गवदीन्, आपृच्छमाना—सम्भाषमाणा, [“आ ऊ तुप्श्या” (वा०)
इत्याहनेपदम्, अत आनच] भवनपादपान्—गृहप्राङ्मुखीपादपान् परि-
ष्वजमानाम्—आलङ्घनीम् ।

(१८४) बाष्पायमाणदृष्टिः,—बाष्पायमाणा—वाष्पमुद्रकती दृष्टिः,—नेत्र-
वत् तथोक्तं, पशुपूर्वदयन इत्यर्थः । अम्ब ।—मात । मन्दपुण्यं—शीघ्रमुक्तं,
मापनमित्यर्थः, दुर्भाग्यामात यावत् । निवर्त्तस्व—विरता भव, मरणान्तरसाधारित
भावः ।

(१८५) नूपुरति ।—नूपुरी,—सङ्गीर्यी, मातुरिति भावः, (“मङ्गीरी
नूपुरीस्त्रिणाम्” इत्यमरः) द्वे मत्सर,—स्वामि, तथा मरीचिभिः,—किरण,

चूडः चरणयोः न्यपतत् । (१८६) देवी तु यशोवती तथा तिष्ठति पादनिहितशिरसि विमनसि कनीयसि प्रेथसि तनये गुरुषा गिरिणा इव उद्वेगवेगेन अचष्टभ्यमाना, मूर्च्छाऽन्वतमसं रसातलमिव प्रविशन्ती, (१८७) वायुप्रवाहेण इव चिरनिरोधसम्पिण्डितेन खेदसम्भारेण निर्भराविर्भूतेन अभिभूयमाना, कृतप्रयत्नाऽपि निवारयितुं न शशाक वाष्पोत्पतनम् । (१८८) उल्लटकुचोत्कम्पप्रकटितासह्यशोकाकृता च, भद्रदिका-गृह्यमाणगलविकला, निःसामान्यमन्युतरलीक्रियमाणाधरोद्देशा,

चुष्मानचूडः, - चुम्बमाना - लुब्धमाना, चूडा - शिखा यस्य तद्याभूतः
पर्यापितोत्तमाङ्ग इति भावः ।

(१८६) "देवी तु" इत्यभ्य "निवारयित न शशाक वाष्पोत्पतनम्" इत्यपेक्षान्वयः । तथा - तेन प्रकारेण तदवस्थायाः, मन्वय, तिष्ठति - वर्तमाने । पादनिहितशिरसि - धरणावस्थामूर्च्छांति । विमनसि - दुम्भनसि, पितुर्जीवननैराशयेन मातुः साहाय्यवहायदशनेन च चिन्ताविकृतचेतसि इत्यर्थः । कनीयसि - कनिष्ठे । [अल्पशब्दात् "दिवचन - " (५।१।५० पा०) इत्यादिना ईयसुनि "युवाभ्ययो - " (५।१।६४ पा०) इत्यादिनाऽल्पस्य कनादश्च] प्रेथसि - अतिप्रियतमे । गुरुषा - भद्रता, गिरिणा इव - पञ्चतम इव, उद्वेगवेगेन - दुःखातिरकेण, अचष्टभ्यमाना - अचष्टभ्यनाया । मूर्च्छति - मूर्च्छा - कीदृ एव, अन्वतमस - गाढारूकारम् ।

(१८७) वायुप्रवाहेण - अशुशोतसा । चिरनिरोधसम्पिण्डितेन - चिर - बहुवच्य व्याप्य निरोध, - अवरोध तेन सम्पिण्डित - पुञ्जीभूत, एकव समवेत्त इत्यर्थे तेन खेदसम्भारेण - खेदातिशयेन निर्भराविर्भूतेन - समधिकमुद्वयमानेन, नितरामुच्छलितेन, इत्यर्थे अभिभूयमाना - बाध्यमाना, कृतप्रयत्ना - विहितोपमा इत्यर्थे । वाष्पोत्पतनम् - अशुप्रवाह, सर्वेण प्रवहता प्रवाहायां दुर्वारत्नात् इति भावः ।

(१८८) उल्लटेति - उल्लटेन - उद्वेगान्, अत्यन्ते इत्यर्थे कुक्षयो, - सतयो, उल्लटेन - उद्वेगान्, प्रकटित - प्रकाशितम्, असह्य - दुःसहं शोकाकृतं - शोकाभिप्राय एवा तद्याभूता । गद्दिनेति - गद्दिनेत्या - गद्दस्यरण, गद्दमात्र, - अवहयमान इत्यर्थे, यं गल, - अष्ट, तेन विकला - विह्वला, मजा,

(१८८) पुनरुक्तस्फुरणनिपीडितनासापुटा, निमील्य नयने
 नयनाम्भःसेकप्लवेन प्लावयन्ती विमलौ कपोलौ, (२००) सञ्ज्ञाय
 करनखमयूखमालाखचितदशाऽन्तेन तनुना तन्वन्तर
 निर्गच्छदच्छास्रस्रोतसा इव अंशुकपटान्तेन किञ्चित् उत्तान्ति
 वदनेन्दुं दूयमानमानसा, (२०१) स्मरन्ती प्रस्रुतस्तनी
 प्रसवदिवसात् आरभ्य सकलम् अङ्गशायिनः शैशवम् अस्र,

त्रिचीभाकुलजात् सवद्वद भाषसाया इत्यर्थः । नि सामान्येति ।—त्रिसामान्येन—
 असाधारणेन, मन्तुना—श्रीदेन, तरलौकिकभाष,—सूक्ष्मभाष, वेपमान इत्यर्थः,
 अचरोद्देश,—अधरभाष यस्या तथाभूता ।

(१८८) पुनरिति ।—पुनरुक्तेन—पुन पुन प्रवृत्तेन, उत्तरीत्तर वर्द्धमानेनेत्यर्थः,
 स्फुरणेन—स्यन्दनेन, निपीडित—विचलित, [“निपीडित—” इत्यथ “नित्रिडित—”
 इति पाठे,—निविडित—पनीभूत, सद्बुचितमित्यर्थः] नासापुट—नासिकायुगल यस्य
 तद्योका । निमील्य—मुद्रयित्वा । नयनाम्भःसेकप्लवेन—बाष्पगुलाभिधरुप्रसरण,
 प्लावयन्ती—आपूरयन्ती, मलयन्ती, निजन्ती विलय ।

(२००) सञ्ज्ञाय—गणय । करति ।—करनखगटा—हसनखराया,
 मयूखमालायासि,—किरकपाजिभि, खचित,—व्याप्त, दशाऽन्त,—रुखप्रान्त,
 अञ्जलप्रान्त इत्यथ यस्य तथोक्तेन, तनुना—सूक्ष्म, [“करनख तनुना” इत्यत्र
 “करनखमयूखमालाखचितवदना” इति पाठे,—करनखमयूखमालासि खचितम्
 तथा तनुश्च तम, खचित तनु,—अवयव यस्य तथोक्तेन इति वा अर्थः] ।
 तन्वन्तरति ।—तन्वन्तरात्—अवयवगोच्येन, निर्गच्छन्—निस्सरत, अच्छ—निष्कान्त,
 अस्त्रस्रोत—अश्रुप्रसारा यस्य तथाभूतन इव, अंशुकपटान्तेन—वसनाद्वलिन ।
 उत्तानितम्—उत्तमित, वदनेन्दु—मुकुचन्दम् । दूयमानमानसा—सन्तप्यमानचित्ता,
 मियाक्ष्म श्रीफविज्ञान प्रशुश्रीचन्त्र इत्येत भावः ।

(२०१) स्मरन्ती—ध्यायन्ती । प्रस्रुतस्तनी—धरितपयोधरा, निस्सृतस्तना
 इति यावत् वाक्छायादर्भावादिति भावः । प्रसवादेवसात्—गर्भमोचनवासरान्,
 अस्त्रीपतिदिवसादित्यर्थः, [अत्र आरभ्यार्थकप्रभृत्यादृशब्दयोगे एव पञ्चमी अत्र
 शिष्टा, न तु आरभ्येति क्रियावागी, क्रियाकालतया “प्रसवदिवसात्” इत्यत्र द्वितीया
 प्रसवात् तथा च ल्यङ्दीपे पञ्चमी विधाय कथञ्चिदितकमाघातव्यम्, आरभ्य

(२०२) ज्ञातिगृहगतहृदया, “अम्ब । तात । न पश्यते पापा परलोकप्रस्थिता माम् एवम् अतिदुःखिताम्” इति सुहृर्मुहुः आक्रन्दन्ती पितरौ, “हा वक्त्र । (२०३) विशान्त-भागधेयया न दृष्टोऽसि” इति प्रेष्ठ ज्येष्ठ तनयम् असन्निहित क्रोशन्ती, “अनाथा जाता” इति श्वशुरकुलवर्तिनी दुहितरम् अनुशोचन्ती, “निष्करुण । किम् अपराहं तव अमुना जनेन ?” इति दैवम् उपालभमाना, “नास्ति मत्समा सीमन्तिनी दुःखभागिनी” इति निन्दन्ती बहुविधम् आत्मानं, (२०४) “मुषिताऽस्मि नृशम । त्वया” इति अकाण्डे कृतान्त

त्रेयापदस्य कन्याशरबीहनीयमिति राड्डान्तः] । अद्वयानि — उक्तव्यञ्जन ।
वक्ष्य — इष्य ।

(२०२) ज्ञातीति । — ज्ञातिगृह — पितृभवनमित्यर्थं गत — प्रस्थितं हृदयं
— विन वन्या तवीकं स्त्रीस्वभाषाचारख्यातं स्मृतापदेऽनुक्ति भावः । अम्ब । —
मातृ [“अम्बाय — (७ । ३ । १०७ पा०) इत्यादनां अन्व “एह इत्याकम्बु”
' ६१६७ पा०) इति सम्बुद्धिलीपः] तात — पितृ पापा दम्भतकारणैः,
प्रेष्टामिति भावतः । परलोकप्रस्थिता — लोकान्तरं प्रस्थातुमुद्यताम् । आक्रन्दन्ती —
बदती सविन्नवस्त्रमाह्वयन्ती वा । पितरौ — मातरं पितरञ्च ।

(२०३) विशान्तभागधेयया — निरन्तभाग्यया प्रभाग्यया इत्यर्थं जीवन्व
स्य भक्तर्तुकारणमननश्चावगाडति भावः प्रेष्ठम् — चातुःप्रथमं व्यष्टं — इह
तम् तनयम् — पुत्रं राज्यवर्द्धनमित्यर्थं असन्निहित — दूरस्थमिति यावत् क्रोशन्ती
— तमुदाहृत्यं बदती मत्प्राप्तस्वरमाह्वयन्ती वा इत्यर्थः । अनाथा — अश्वरणा इत्यर्थः,
हैहयपशुवरोमेन कदाचिदापदि तथाभूतस्य श्वशुरकुलभासश्चादिति भावः । दृष्टि-
तरं — कन्या रान्ध्याश्रयम् इति भावतः अनुशोचन्ती — समीकं धरन्ती । निष्करुण —
नेह्यः किमपराहम् ? — कीदृशपराहं कृतं ? अमुना जनेन — मया इत्यर्थः । इव —
निद्रतिम् उपालभमाना — तिरस्कुर्वती । सीमन्तिनी — नारी, (“नारी सीमन्तिनी
वधु” इत्यमरः) ।

(२०४) मुषिता — विप्रलम्बा, जीवनेश्वरहरणीद्वयीमेव इतिसंख्या
इति यावत् । नृशम — निहुरः । अकाण्डे — सहाहा । कृतान्तम् — अनन्तम् ।

मर्हमाणा मुक्तकण्ठम् अतिचिरं प्राकृतप्रमदा इव
प्रारोदीत् ।

(२०५) प्रशान्ते च मन्यवेगे सञ्चेद्धम् उत्यापयामास
सुतम् । हस्तेन च अस्य प्ररुदितस्य (२०६) पद्मपालीपुञ्जा
माननखकिरणनिवहा द्रुताम् इव अधिकतरं चरन्ती दृष्टिम
सन्धमार्ज्व । 'स्वयमपि (२०७) कठीररागपरिपीयमाषेन
धवलिष्ठा मुच्यमानोदरे (२०८) कथदसञ्जयत्पर्यन्ते शुक्ल
श्रीकरतारतारकितपद्मणी (२०९) सूक्ष्मतराशुविन्दुपरिपाटी-
पतनानुबन्धविधुरे लोचने पुनः पुनः आपूर्थ्यमाणे प्रमृज्य

मर्हमाणा—विन्दन्ती, मुक्तकण्ठम्—उर्ध्वरिति यावत्, प्राकृतप्रमदा इव—सामान्य
नारी इव । "दीनी तु" इत्यारभ्य अस्मिन् सुन्दरं महाश्रीकर्मभाषा स्त्रीजातीयविलास-
दीर्गा यथावदर्थभात् कथोऽप्यमन्कारातिशया स्वभावीति यथासुखवस्यले च उर्ध्वगत
कपवादिभि सङ्घोषा इत्यपदातम ।

(२०५) प्रशान्ते—निरक्षे, मन्यवेगे—श्रीकरचरि । सुत—हर्षमित्यर्थः ।

(२०६) चरन्ती ।—चरणा—नेत्रलीला, पालीपु—त्रेष्ठीषु पुञ्जानाम्—
पुञ्जीक्रियमाण, सङ्घममाण इत्यर्थः, सन्धमार्जनकाली इति भावः, मखकिरणानां—
चररुद्धमश्रुतायां, निवहा—समृद्ध यस्या तां द्रुतामिव—द्रवीभूतामिव चरन्ती—
चरन्ती, दृष्टि—नेत्र, धवलिष्ठा—विशेषयामास, प्रीम्बुतवती
इत्यर्थः ।

(२०७) कठीरंति ।—कठीरंश—चनेन, गाटेनित्यर्थः, रागेषु—लौहित्येन,
रोधवशादिति भावः, परिपीयमाणः—आत्रियमाण, निरस्यमान इत्यर्थे तेन,
धवलिष्ठा—धावल्येन, मुच्यमान—चौयमाणम्, उदरम्—अभ्यन्तरं ययो यथाभूते,
अनवरतरोदनेन आतापे इत्यर्थः ।

(२०८) कथदिति ।—कथता—सञ्चता गच्छता, सञ्जेप—नयनधारिणा,
नयन—छीतता बद्धम्, पर्यन्तं,—प्रान्तभागं ययो तादृशे, यत्तेति ।—यत्तेन—
धवलेन, श्रीकरेश—शाशकक्षेन, तारम्—अत्यन्तं, तारकितानि—सञ्जातताराणि,
सप्यापि—लीमानि ययो तथाविवे ।

(२०९) सूक्ष्मेति ।—सूक्ष्मतराशाम्—अतिस्त्राशाम्, अशुविन्दुनां—नेत्रवक्रः

(२१०) वाष्पाद्रङ्गण्डहीताश्च श्रवणशिखरम् आरोप्य शोक-
सम्बाम् अलकनताम्, (२११) अधःस्रस्तविलोलवालिका-
व्याकुलिताश्च समुत्थार्य तिरश्चीं चिकुरसटाम्, (२१२) अश्रु-
प्रवाहपूरितम् आर्द्रञ्च किञ्चित् क्षुत्मुत्क्षिप्य हस्तेन स्तनो-
त्तरीयं तरङ्गितमिव नखाशुपटलेन (२१३) मग्नांशुकपटान्त-
तनुताम्त्रलेखालाब्धितलावण्यकुञ्जिकावर्जितराजतराजहंसाम्य-

कषणान्, परिधाव्या — परम्परया, पतनानुबन्धेन—चरणसातबन्धेन, आवाच्छदधारदा
पतनेन इत्यर्थं, विधुरे—कातरि । आपूर्यमाणे—भियमाद्यं, अश्रुभरिति शेषः ।

(२१०) बाष्पेति ।—वाष्पेण—नेत्रोदकेन, आर्द्रं—सिक्तं गण्डं,—फण्डिका,
सेन भङ्गीता—धृता तव सम्बन्धा इत्यर्थं तां, वाष्पाद्रङ्गण्डपलितानिति यावत्,
श्रवणेति ।—श्रवणशिखरं—कर्णाद्यं, कर्णोपरीत्यर्थं, आरोप्य—आपयित्वा शोक-
सम्बाम्—श्रीकेने लम्बते इति तवीकारा, मनुवशात् प्रसाधनसदमनादिराहित्यात् क्षणा-
मित्यर्थं, अलकलता—लतावत् लम्बमानं चूर्णकुण्डलम् ।

(२११) अध इति ।—अधःस्रस्ता—बन्धनशोषस्यात् अधःपतिता, विलोला—
विभीष्यन्ती बालिकया—कथाचित् बालया, व्याकुलिता—आललायिता ताम् ;
वहा—रात्रिकया—कर्मभूषणेन, व्याकुलिता—विपर्ययिता ता, कातचित् केषाम्ना
कर्मभूषणे आशङ्कतापति भावः, (“वालिका) बालया बालुका प्रयकाङ्क्षन्ती
अश्रुभूषणे” इति मेदिनी) तिरश्चीं—वक्त्रा, भङ्गिमतीमिति भावः, [“उचितश्च”
(४ । १ । ६ पा०) इति डीप्] चिकुरसटा—केयराजि, समुत्थार्य—उपनीय,
मुखादिप्रदेशादिति भावः ।

(२१२) अश्रुप्रवाहेति ।—अश्रुर्णा—नयनाम्बुदां, प्रवाहेण—धीनसा, पूरितं
—पूर्यम्, अन एव आर्द्रं—सिक्तं, क्षुत्—क्षुब्धितं, स्त्रस्यानादिति भावः,
उत्क्षिप्य उतीत्यं, यदास्थाने अवस्थाय इत्यर्थं । स्तनोत्तरीयं—अनावरणभूतं च
उत्तरासद्गं तम् । तरङ्गितमिव—उपगतभङ्गमिव, आकुञ्चितमित्यर्थः । नखाशु-
पटलेन—नखरप्रभासमूहेन । [“नखाशुपटलेन” इति पाठस्तु क्वचित् पुनके न
दृश्यते, तत्र तु अश्रुप्रवाहपूरितत्वेन स्त्रस्याननुत्त्वेन च तरङ्गितमिवेति वाङ्मयम्] ।

(२१३) मग्नांशुकपटान्त-
—उपरीयवसनाधत्तस्य, तनूनाम्—अवयवगणा, तनूनामिति भावः, दोषलेखानि,
—रङ्गरेखाणि, धान्दिव—विलम्बधीकृतं, लावण्य—कान्ति, दस्त-तथाभूता, रा

भृङ्गारकास्यसमुद्गीर्णेन पयसा प्रक्षाल्य मुखकमलं, (२१४) कल-
 मूकलोककरविधृते धीतवासःशकले शुचिनि समुन्नय
 पाषी, (२१५) सुतवदनविनिहितनिभृतनयनयुगला विर-
 स्थित्वा पुनः पुनः आयतं निखस्य अवादीत्,—“वत्स ।
 नासि (२१६) न प्रियो निर्गुणो वा परित्यागाहो वा ।
 स्तन्येन एव सह त्वया पीतं मे हृदयम् । अस्मिंश्च समये
 प्रभूतप्रभुप्रसादान्तरिता त्वा न पश्यति दृष्टिः । अपि च

कुञ्जिका—उन्नतपृष्ठपरिचारिकाविशेषः, तथा आवर्जितस्य—पानीतस्य, शुक्लीकृतसंनर्धो
 वा राजतस्य—रौप्यमयस्य, राजहंसास्यभृङ्गारकस्य—राजहंसमुखाकाररचितस्य “गाडु”
 इति ख्यातस्य जलाधारविशेषस्य इत्यर्थः, चास्य—मुखं तस्मान्न समुद्गीर्णं—निर्मितं,
 [“मप्रायकं समुद्गीर्णं” इत्यत्र “मप्रायकपटान्ततनुतामखिलाञ्जितलापस्य
 कुञ्जिकावञ्जितराजतराजहंसास्यसमुद्गीर्णं” इति पाठे,—मयः,—आच्छन्नं, एव
 वेति भावः, अयकपटान्तस्य तनूनां तावत्प्रकाशं स्याद्विदित लापस्य यस्य तथा मूनयः,
 तथा कुञ्जिकया—“चापि” इति ख्यातेन मन्त्रुपायुडाटनयन्मभेदनेत्यर्थः, आवर्जितः,
 —आयत्तकृतः, उदाटित इत्यर्थः, राजतः,—रौप्यनिर्मितः, य राजहंसः,—
 राजहंसाकृतिजलाधारविशेषः, तस्य “आस्यसमुद्गीर्णेन इत्यर्थः] पयसा—अक्षिणः ।

(२१४) कवेति ।—कलमूकः,—अन्धमूकः, लोकाः,—जनः, तस्य करिष—
 पाणिना, विधृत—स्यहीतं तावन्न, [“कलमूकलोककरविधृते” इत्यत्र “कलमूक
 नीकविधृते” इति पाठान्तरम्] धीतवासःशकल—प्रक्षालितवसनखण्डे [पुस्तकान्तरे
 “धीत” इति पाठो न दृश्यते] । शुचिनि—धवले पवित्रे वा, पाषी—दशौ,
 समुन्नय—शोधयित्वा निजनीकृत्येत्यर्थः ।

(२१५) सुतेति ।—सुतस्य—हर्षस्य, सहने—सुखे, विनिहितम्—अर्पितं,
 निभृत—निखलं निभ्रमेवामत्यर्थः, नयनयुगलं—नेत्रद्वयं यस्य तथाभूता, अविखण्डी
 दद्यात् निभ्रमेपाल्मपत्रपङ्क्तिरिति भावः । आयतं—दीर्घम् ।

(२१६) न प्रियो,—अप्रियः, इष्य इत्यर्थः, [इह नञ्प्रत्ययेन “सह सुपा”
 (२११४ पा०) इति समासः, समासे च इति परत नञ् अकारभावस्य
 वैकल्पिकत्वात् अत्र तदभावपक्ष एवाहत्] । स्तन्येन—स्तनदुग्धेन । प्रभूतेति ।
 —प्रभूतेन—समधिकेन, प्रभुप्रसादेन—स्वामिभ्रमा, अन्तरिता—आच्छादितम्,

पुत्रक । (२१७) पुरुषान्तरविलोकनव्यसनिनी राज्योपकरणा-
करुणा वा न अस्मि लक्ष्मीः चमा वा । (२१८) कुलकलत्रम्
अस्मि चारित्रधना धर्मधवले कुले जाता । (२१९) किं
विष्मृतोऽसि मा समरशतशौण्डस्य पुरुषप्रकाण्डस्य केशरिण इव
केशरिणी गृह्णीणीम् ? वीरजा वीरजाया वीरजननी च मादृशी
पराक्रमक्रीता कथमन्यथा कुर्यात् ? एवविधेन पित्रा ते
भरत-भगीरथ-नाभागनिभेन नरन्द्रवन्दारकेण गृहीतः पाणिः ।

षडा,—निरतिशयस्त्रायनुपद्वेषेण तिरस्कृता, पञ्चाल सेन परिश्रुततया तदनुपद्वेषनाभ-
वित्तेत्यर्थे ।

(२१७) पुरुषान्तरिति ।—पुरुषान्तरस्य—अपरपुरुषस्य, भर्तृव्यतिरिक्तस्य इत्यर्थे,
विलोकने—दशने, व्यसनिनी—अत्यासक्ता, राज्योपकरयति ।—राज्यस्य—
राजत्वस्य, उपकरणे—उपकाराकषायान्, अकरुणा—निर्हया । [“राज्योपकरणा-
करुणा” इत्यत्र “राज्योपकरणसकरुणा” इति पाठः,—राज्योपकरण—राज्यस्य
अज्ञोभूता इत्यत्र शाभावर्तनाद्यभिमत भावः, “लक्ष्मी चमा वा” इत्यन्वयः] चमा—
पृथिवी, लक्ष्मी चमा च यथा नित्यं चला—पृथ्वी इव बहुपुरुषासक्ता, राश्री
जीवनरक्षणेऽपीपकारकरणे च निर्हया, तद्याभूता अहं नास्मि इति भावः ।

(२१८) कुलकलत्रम्—कुलाङ्गना, सङ्कुलप्रवृत्ता इति भावः । चारित्रधना—
विद्युत्पतिपरायणसत्कारपाचारसम्बन्धा पातिव्रत्यमेव धनवत् सततं रक्षणीयमिति अन्निर्भ्रं
विभावयन्ती इत्यर्थः, तस्य ऐहिक पारलौकिकावयसौख्यसाधनत्वादित्याशयः । धर्म-
धवले—अमलसतोद्यम्याञ्ज्वल इति भावः ।

(२१९) किं विष्मृत ? कस्य पुत्री, कस्य पत्नी, कस्य जमनी इति विस्मर-
मापन्न किम् ? समरशतशौण्डस्य—शतशतसङ्ग्राममत्तस्य, अनेकसङ्घातकयुद्धविजयिदिन
इत्यर्थः, पुरुषप्रकाण्डस्य—पुरुषत्रेष्ठस्य, केशरिण,—सिंहस्य, केशरिणी—
सिंहिणी । वीरजा—वीरप्रवृत्ता, वीरकन्या इत्यर्थः । वीरजाया—वीरपत्नी । वीर-
जननी—वीरपुत्रा । पराक्रमक्रीता—वीर्ययुक्ता । अन्यथा—अन्यप्रकारः प्रोक्तविध-
नारौ-वर्गहिताधरसमिन्वय भर्तुरभावेऽपि जीवनधारणरूपमिति भावः । एवविधेन
—समरशतशौण्डेन पुरुषप्रकाण्डेन इत्यर्थः । भरत भगीरथ-नाभागनिभेन—भरतादि-
सङ्घेन, लोकपालदुर्दैर्घ्यभावशालिना चक्रवर्तिना इति भावः, नरन्द्रवन्दारकेण—

(२२८) प्रत्ययदृष्टदारुणदुःखदग्धायाश्च मे किं ध्वस्यति
धूमध्वजः ? मरणाच्च मे जीवितम् एव अस्मिन् समये साहसम् ।
(२२९) अतिशीतलः पतिविरहशोकानलात् अक्षयस्तेहेमनात्
अस्मात् अननः । (२३०) कौलामकल्पे प्रवसति जीवितेश्वरे
जरनृणकणिकालघोयसि जीविते लोभ इति क्व घटते ? अपि

वाधिनौ यथा कस्यापि आगमनं प्रापयति, तथा अहं तव पितुर्वीरस्य आगमनम्
अथ तस्मात् निवेद्य बहु सन्मानं वाञ्छे लक्ष्मी इति भावः ।

(२२८) प्रत्ययति ।—प्रत्ययन—अभिनवन् अननुभूतपूर्वमिति यावत्, दृष्टम्
—इदानीमनुभूत, वत् दारुण—भीषण, दुःख—द्वेष, भर्तृपीडाजनित शोक इति
यावत्, तेन दग्धाया,—भस्मीभूताया, [“प्रत्ययदृष्टम्—” इत्यत्र “प्रत्यय-
दृष्टम्—” इति पाठः,—प्रत्यय—साक्षात्, दृष्टम्—अवलोकित, लयति शेषः]
ध्वस्यति ?—भस्मीकरिष्यति ? धूमध्वज,—अग्नि । साहसं—सहसा—वलनं कृत,
मरणस्य तापनिवृत्तिकरत्वेनाङ्गेशकरत्वात्, जीवितस्य तु भङ्गायत्प्रदाप्रदत्वेन निरतिशय-
द्वेषहेतुत्वात् जीवितुमिच्छा नास्तीति भावः ।

(२२९) पतिविरहशोकानलात्—भर्तृविद्वेषशोकाग्ने, [“पतिविरहशोका-
नलात्” इत्यत्र “पतिशोकानलात्” इति पाठान्तरम्] अक्षयति ।—अक्षयम्—
अविनाशि स्तेह,—प्रेम एव, इत्यन—काष्ठ यस्य तथाभूतात्, अघात—अनु-
भूतादित्यर्थं अग्नौ—लौकिक आश्रितत्वात्, अतिशीतल—अत्यन्तं शीतल्यर्थं,
अक्षयति दग्धोकरणात् अतिशीतलत्वत्वाच्च इति भावः । अत्र विरहशोकानलात्
लौकिकानलस्यातिशैत्यकथनात् तदुत्पत्त्यप्रतीते च्यतिरेकालङ्कारी व्यन्यते ।

(२३०) कौलामकल्पे—कलासुधन्वतनिम्बे, महासारवादिभिन्मलाद्यै इति
ध्वनि, जीवितेश्वरे—प्राणमाद्यै [“जीवितेश्वरे” इत्यत्र “जीवेश्वर” इति पाठान्तरम्]
प्रवसति—परलोकं जितं भवति इत्यर्थं, [“भानुसम्बन्धे प्रत्यया” (११४१ पा०)
इति भविष्यति वर्तमानप्रयोगवधम्] जरदिति ।—जरणी—नीचां घृष्टा इत्यर्थः,
या दृष्टकणिका—दृष्टलेश, तदत्र लघुगणित—अतिलघुनि जीवित—जीवने, लोभ,
—सृष्टेय इति क—कुर्व घटते ?—युज्यते ? न कुवापीत्यर्थः, जीवितेश्वरादयमे
जीवितस्य स्थिति न कथमपि सद्गच्छते, आश्रयनायै आश्रयिनाश्रयान्त्वव्यतिरेक-
सिद्धत्वात् इति भावः ।

ष जीवन्तीम् अपि मा (२३१) नरपतिमरणावधौरणमहा-
पातकिनो न स्पृच्छन्ति पुत्र ! पुत्रराज्यसुखानि । दुःख-
दग्धानाञ्च हृदि भूति अमङ्गला च अप्रशस्ता च निरुपयोगा
च भवति । वक्ष । (२३२) विश्वस्ताना स्थासुजा यशसा
स्यातुम् इच्छामि लोके, न वपुषा । तत् अहमेव त्वा तावत्
तात । (२३३) प्रसादयामि, न पुन मनोरथप्रातिकूल्येन
कदर्शनीया अस्मि” इत्युक्त्वा पादयो अपतत् ।

(२३१) नरपतीति ।—नरपते —राज मरण—रथ तस्य अवधौरणम्—
अवज्ञान सजीवनरक्षणकामनया उपेक्षणमिति भावः, तेन यत् महत् पातक—
पाप तत् विद्यतेऽस्या इति तथानूता स्वामनरण्यपि जिजीविषुमिति भावः व
स्पृच्छन्ति—न आश्रायन्ति इत्यथ महापातकिस्यमनिषधादिति भावः पुत्रति ।
—पुत्रस्य—तनयस्य राज्य—राजत्व पुत्र राजासनाधिष्ठित इत्यथ यानि सुखानि—
आनन्दा तान् स्वामिावरुहे राजमाता भूत्वाऽपि नाहं सुखिणी भवयम् अनायत्वान्
इति भावः । भूति —म्यातरित्यथ, यदा—भूति —ऐश्वर्यं भयं च अमङ्गला—अशिवः,
मङ्गलानुष्ठानादौ योगदानानहत्वादात् भावः अप्रशस्ता—प्रशस्ता, न हीनत्वज्ञापिका
इत्यथ लाकरपञ्चानत्वादिति भावः । निरुपयोगा—निष्प्रयोजना कस्यापि उपकाराद्
करणासाम्याद् इति भावः । भयं प अमङ्गलम् अप्रशस्तम् अपवीजनीयव इति बोद्धव्यम् ।

(२३२) विश्वस्ताना—वदवाना (“वशस्ता विश्वे सम” इत्यमरः) स्थासुजा
—स्थिरतरण [स्थासुजास्य सन्तु (३२११८ पा०) इति सन्तुप्रत्ययः । “स्थासुजा”
इति पाठस्य पुस्तकान्तरे नास्ति] यशसा—कीर्त्या भयं अद्यगमनज्ञानतन इति
भावः स्यात्—वचिस्तुम प्रावनाऽशतया निरवाच्छ्रिता इति भावः । वपुषा—
दहन “कीर्तयस्य स जीवान्” इति करणात् अद्यप्ययशसैव जीवतुमिच्छामि न
नश्वरदहेन इति भावः ।

(२३३) प्रसादयामि—प्रसन्नं कारयामि मरणं अनुमीटनरुपा प्रसन्नता प्रायये
इत्यर्थः । मनोरथप्रातिकूल्येन—अभीष्टव्याहत्या कदर्शनीया—कर्मणीया । पादयोऽपत-
दिति ।—पुत्रस्य पदतल्य पतन नीतविना इत तदा विरहदग्धाना तदानीं विरहवैकल्यात्
अभावितप्रतिपत्तीयं सङ्गमसमयतया भूतु प्रागव जीवनासम्भवन आदृष्टातिशय
योतनाद्ये तथा स्वाभिप्रतविषये प्रतिदम्बकाचरपाशदया अनुनयनार्थं भवत्यम् ।

(२३४) स तु ससन्धमम् अपनीय चरणयुगलम् अवनमित-
तनुः उभयकरविधृतवपुषम् (२३५) अवनिगतशिरसम्
उद्वनमयत् मातरम् । (२३६) दुर्निवारताञ्च शुचः समवधार्य,
कुलयोषिदुचिताञ्च तामेव श्रेयसीं मन्यमानः क्रियां, कृतनिश्च-
याञ्च तां ज्ञात्वा तूष्णीम् अधोमुखोऽभवत् ।

(२३७) अभिनन्दति हि स्नेहकातराऽपि कुलीनता
देशकालानुरूपम् । देवी अपि यशोवती परिश्वन्य समा-
प्राय च तं शिरसि, निगत्य चरणाभ्यामेव च अन्तःपुरात्
(२३८) पौराक्रन्दनिर्भराभिः उपरुध्यमाना इव दिग्भिः
सरस्वतीतीरं ययौ । तत्र च स्त्रीस्त्रिभाषकातरैः दृष्टिपातैः

(२३४) स,—हर्षम् । ससन्धमम्—सत्वरं, हृदयमिति यावत्, अपनीय—
अपसार्थम् । अवनमिततनुः,—प्रणमितकायः, उभयैति ।—उभयाभ्यां—दोभ्या,
कराभ्या—हस्ताभ्यां, विधृत—रक्षितं, वपुः,—शरीरं यस्यां तथोक्तम् ।

(२३५) अवनिगतशिरसं—मूर्तव्यपतितमस्तकाम् । उद्वनमयत्—उद्वान्नापवा-
नास ।

(२३६) दुर्निवारता—दुःसहताम् । शुचः,—शोकसः । कुलयोषिदुचिता
—कुलादनासदृशीं ता क्रियाम्—अग्निपवेशद्वेषाम् इत्यर्थः, श्रेयसीं—प्रशंसाम् ।
कृतनिश्चया—दृढसङ्कल्पामित्यर्थः, ता—मातरमित्यर्थः, ज्ञाता—विभाष्य, “क
द्वेषितापस्त्रिरनिश्चय मनः पयश्च निश्चामिनुञ्ज प्रतीपद्वैतः” इत्यादि नञ्ज्ञानवाक्यात्
इति भावः ।

(२३७) अभिनन्दति—प्रमदति, आद्विश्यते इत्यर्थः, लङ्घितुं न शक्नोतीति
भावः । स्नेहकातरा—स्नेह्याकुला, सावविधोऽप्रमदया विपुराऽपीति भावः,
कुलीनता—सत्कुलजाता, देशकालानुरूपम्—नक्षत्रदेशकालोचितम्, आचारम्
इति शेषः, तत्त्वात् तद्वेषे च सत्कुलजातानां नारीणां पत्युगलमन्वह्यं सदापारस्व्येना-
वस्थानुद्देशतया अनिच्छन्निर्हर्षं सानुरागप्रवेशं प्रतिरोद्धुं न इत्येव इति भावः ।
त—हर्षम् । [पुनश्चात्करे “तम्” इति पाठो न दृश्यते] ।

(२३८) पौरैति ।—पौराणां—पुरवासिनाम् आक्रन्देन—रीदन्तेन, निर्भराः,
—वापूरिणा इत्यम, ताभिः, उपरुध्यमाना इव—निरुध्यमाना इव, स्त्रीवृत्तम्

(२३८) प्रविकसितरक्तपद्मजपुञ्जै इव अर्चयित्वा भगवन्तं भानु-
मन्तमिव मूर्तिः ऐन्दवी चित्रभानु प्राविशत् । (२४०) इतरो-
ऽपि मातृमरणविह्वलो बन्धवर्गपरिहृतः पितः पार्श्वं प्रायात्,
अपश्यच्च खल्पावग्रेपप्राणवृत्तिं परिवर्त्यमानतारकं तारकराज-
मिव अमृतम् अभिलपन्त जनयितारम् । (२४१) असह्यशोको-
द्रेक्षाभिद्रनय त्याजितः पितृश्लेहेन धैर्यम् । (२४२) आश्लिष्य
अम्य सक्तनदुर्मदपद्मीपालमीनिमालालानितौ पादपद्मौ,

समाधादिति भावः । अत्र पौरजनानामाक्रन्दस्य दिग्गङ्गनामु आरोपान कथम अत्र
अप्यस्यान्ववाधानमिति विश्वप्रतिविम्बभाववत्तया समाधानात् निदर्शना उद्देशाऽऽहम्
इति सूत्रेण ।

(२३८) प्रविकसिति ।—प्रकर्षेण विकसिताना—सम्पूर्णं प्रस्फुटिताना रक्त-
पद्मजाना—रक्तपद्माना पुञ्जे—राशिभि इव, अविच्छिन्नरीदनेन चतुषो रक्तवर्ण-
तया रक्तपद्मजपुञ्जौपस्य बोद्धव्यम् । भानुमन्तमिव—सूर्यमिव, [अत्र भानुमता सह
चित्रभानोरवैधम्यासाभ्यावनमाटपमाऽऽनङ्गार] भानुमन्त—दीप्तिमन्तश्च । ऐन्दवी—
इन्दु, —चन्द्र तस्मैस्त्वन्मिनी अनावस्यायाम ऐन्दवी कला सूर्यं प्रविशतीति शास्त्रात् ।
चित्रभानुमन्—अग्निम् (“अग्निर्वैश्वानरी वरुणः । चित्रभानुर्विभावसुः ॥” इत्यमरः) ।

(२४०) इतर — इष्यं । सत्येण ।—इत्य, —ईषत अवरुषो यस्याः
तथाभूता प्राणवृत्ति, —जीवनव्यापार, निश्वासपहतिरिच्छं यस्य तद्योऽह,
परिवर्त्यमानतारक—परिवर्त्यमाने—ऊर्ध्व नीजमाने विकृति नीजमाने इत्यर्थं, तारके
—कनोतिके यस्य तथाभूतम् परिवर्त्यमानं—उपालर नीजमाना प्रभाविहीना
इत्यर्थ, तारका—नक्षत्राणि यस्य तथाभूतञ्च तारकराजमिव—चन्द्रमिव, अत्र—
नाजम् अक्षावलक्ष । जनयितार—पितरम् ।

(२४१) असह्येति ।—“असह्य” इत्यादि “धिर हरोत्” इति वच्यमायना
नय । असह्य—दुःसहस्य, शोकस्य—मन्यो, उद्दण्डेण—आतृणन, आभद्रुत—
आभभूत इत्यर्थं पितृश्लेहेन—पितृप्रेम्णा अनाधारपपितृभ्रष्टा इति यावत्,
[क्वचित् “पितृश्लेहेन” इत्यत्र “श्लेहेन” इति पाठान्तरम्] धैर्यं—धीरत्व, आश्लिष्य,
—मोचितं कृतधैर्य इत्यर्थं ।

(२४२) अस्य—पितु, पादपद्मौ—वरचक्रमखे, [“वा पुंसि पद्मं नक्षितम्”

(२४३) अन्तस्तापात् मुखचन्द्रमिव द्रवीभवन्तं, दशन-
ज्योत्स्नाजालमिव द्रवतामापद्यमानम्, अचिलावण्यमिव
विलीयमानं, (२४४) मुखचन्द्रसुधारसमिव खन्दमानम्,
(२४५) अक्काळ्ङ्गं अशुद्धीतसां सत्तानं महामिघमयविलोचन
इव वर्षणं निरन्तरविमुक्तारावः चिरं करोद ।

राजा तु तम् (२४६) उपरुध्यमानदृष्टिः अपि अविरत-

इत्यमराशुशासने सचपि प्रसिद्धकविभिः पद्यशब्दस्य पक्षि प्रयोगस्त्वानादृष्टवान्
“भाति पद्म सरोवरे” इतिवत् “पादपटी” इति प्रयोगस्य एकविकृतत्वदीयपक्षत्वं
ज्ञेयम्] आद्विय-आनिम्न, बधसि ह्यापयिवा इत्यथ । पादपट्टे विहितं,
सकलंति ।—सकलै, —सर्वै, दुर्भेदै, —दुर्भेवै, उहामवलदुरलौरद्वयं, महीपर्वै,
—मूपावै, नीलिमालया—किरीटश्रेण्या, जालितौ—संविता, प्रतापप्रवर्षण-
जितवान् इति भावः ।

(२४३) अन्तस्तापात्—आन्तरसन्तापान्, मुखचन्द्रमिव—वदनसुधाकरमिव,
द्रवीभवन्तं—गलनम् । दशनज्योत्स्नाजालमिव—दशकिरणनिचयमिव, द्रवता—
तरलत्वम्, आपद्यमानं—गच्छन्, अलङ्करीष परिश्रमविन इति यावत् । [“द्रवताम्”
इत्यत्र “वलताम्” इति पाठान्तरम्] । अचिलावण्यं—नयनकान्तिम्, [“अचि-
लावण्यम्” इत्यत्र “लोचनलावण्यम्” इति पाठान्तरम्] विलीयमानं—विलीयता-
मापद्यमानम् ।

(२४४) सुवेति ।—मुखचन्द्रस्य—वदनसुधाकरस्य, सुधारसम्—सदतद्रव्यं,
[“मुखचन्द्रसुधारसमिव” इत्यत्र “सुवसुधारसमिव” इति पाठे,—मुखस्य, चन्द्रोपनय
इति भावः] खन्दमानं—स्रवन्म् ।

(२४५) अक्काळ्ङ्गं—अवच्छ, [“प्रकाशे गुणवदनस्य” (पा१।२२ पा०)
इति चिन्तौ] अशुद्धीतसां—अचवारिप्रवाहाणां, सत्तानं—सम्पदं, महति ।—
महामिघमये—निविष्टजलधराकके, विलोचने—नदने यस्य तदाभूत् इव, वर्षणं—
जुषणं, निरन्तरविमुक्तारावः,—अविरतान् सतन्निगद इतरत्त इत्यस्य, सयन्
इति भावः । [“निरन्तर—” इत्यत्र “इतरवत्” इति पाठे,—नीवजनसङ्घस्य
इत्यर्थः] ।

(२४६) उपरुध्यमानदृष्टिः,—उपरुध्यमाना—आत्रियतायां, विलुप्तमाना इत्यर्थः,

रुदितशब्दायित्यवयवः प्रत्यभिधाय शनैः शनैः अवादीत्,—
 “पुत्र । न अर्हसि (२४७) एव भवितुम् । भवद्विधा न हि अमहा-
 सत्त्वा । महासत्त्वता हि प्रथमम् अवलम्बनं लोकस्य, पश्चात्
 राजवीजिता । सत्त्ववताश्च अग्रणीः सर्वातिशयायितः
 क्व भवान् ? क्व वैल्लभ्यम् ? (२४८) ‘कुलप्रदोपोऽसि’ इति
 दिवसकरसदृशतेजसस्ते लघूकरणमिव । ‘पुरुषसिहोऽसि’ इति

दृष्टि — दर्शनशक्ति, ज्ञेय वा ज्ञान वा यम तदाभूत्, (“दृष्टिर्ज्ञानि.शि दर्शने”
 इत्यमरः) चौरमाणजीवनशक्तिवात् इति भावः । [क्वचित् “अपि” इत्यनेन हीनः
 पाठ दृश्यते तत्र नार्थसौष्टवम् अमलकरखीयमरुपायनाभाभावान्] । अविरतति ।
 —अविरतम्—अभिच्छिन्न रुदितशब्द—रोदनवनिन् आश्रित—सष्ट, द्रुतमित्यर्थ,
 श्रवणं—कथं वक्ष्य तदाभूत् प्रथमज्ञाप—दुर्घोऽप्य रौदिति इति श्रुत्या
 विज्ञाय इत्यर्थं चिरपरिचितकण्डस्वरसंस्कारबलादिति भावः ।

(२४०) एवम्—अधीर इति भावः । अमहासत्त्वा,—अमहाऽनुभावा न हि
 —नैव, महाऽनुभावसम्पन्ना एतन्वर्थं महासत्त्वगुणसमन्विता दृढचिन्ता वा इति
 भावः । महासत्त्वता—महाऽनुभावत्व महासत्त्वगुणसमन्वितत्वं समस्त्रिता वा इत्यर्थं,
 प्रथम—नुष्यम आश्र वा अवलम्बनम्—आश्रय, उदारचित्तता वसुधाकुटुम्बकत्वा-
 दिति भावः । राजवीजिता—राजा वीजी—शौजपुरुष यस्य तस्य भाव राजपुत्रत्व-
 मित्यर्थं, पश्चात्—द्वितीयमवलम्बनमित्यर्थं, अहिसाधनत्वात् इति भावः केवलेन
 राजवशत्रत्वेन लोकस्थिति कर्तुं न शक्यते, तेन तु महाऽनुभावेन सता शक्यते एव
 इत्याशयः । सत्त्ववता—सत्त्वगुणसम्पन्नानां मनस्विनां वा [“यतश्च—” (२११४१
 पा०) इत्यादिना निर्द्धारणे दृष्टी] अग्रणी,—अग्रगण्यं सर्वेति ।—सर्वभ्य-
 अतिशय,—अतिरिक्तो गणराशिरित्यर्थं तम आश्रितः । भवान् क्व ? वैल्लभ्यं—
 व्याकुलत्वञ्च क्व ? महासत्त्वेषु भवान् श्रेष्ठो नैतथी सद्गतिं युज्यते इति भावः । अत्र
 विष्णुसदृशत्वात् विषमलङ्कार कथयेत् महतीऽन्तरस्य सूचनात् ।

(२४८) कुलप्रदोप,—वशीज्वलकर इत्यर्थं, इति, कथनमिति श्रेष्ठ, एव-
 मुत्तरत्वं, दिवसकरसदृशतेजस,—सूर्यसमप्रभावस्य, ते—तव, लघूकरणमिव—
 लघूकरणमिव दिवसकरसदृशतेजसात् कुलप्रदोपोऽसि इति सद्गो दत्त लाघवं
 प्रतिभाति, तदर्थे तेषां निष्फलत्वं प्रतीयमानत्वात् इति भावः ।

(२४८) श्रीर्यपटुप्रज्ञोपहंसितपराक्रमस्य निन्देव । 'चिति. इयं तव' इति. (२५०) लक्षणाख्यातचक्रवर्त्तिपदस्य पुनरुक्तम् इव । 'गृह्यता यो' इति स्वयमेव (२५१) श्रिया गृहीतस्य विपरीतमिव । (२५२) 'अध्यास्यताम् अयं लोक' इति उभयलोकविजिगीषोः अपुष्कलमिव । (२५३) 'स्त्रीक्रियता कोप.' इति शशिकरनिकरनिर्मलयशःसङ्घयैकाभिनिवेशिनी निरूपयोगमिव ।

(२४८) श्रीयेति ।—श्रीयेण—शूरत्वेन, पराक्रमप्रदग्नेनेत्यर्थ, पटी—निपुणा या पत्रा—दुष्टि, श्रीयीतशयशालिनी मति इत्यर्थ, तया उपउद्धित,—वर्द्धित पराक्रम, विक्रम, सामर्थ्ये वा यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेष, निन्दे इव—निन्दाकरणमिव, तस्य निर्विद्वेकपश्यमावत्वात् इतीडेपि अचिकीर्त्ति त्वकि सङ्गच्छते इति भाव ।

(२५०) लक्षणेति ।—लक्षणेन—ध्वजादिविज्ञेन आख्यात—कथित, चक्रवर्त्तिपद—साम्राज्य यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेष पुनरुक्तमिव—लक्षणेनैव प्रागुक्तवात आसादितमिव विधात्रेव चक्रवर्त्तित्वे अभिषिक्तस्य तव तादृशवचनम् अनुवादमावत्वात् निरर्थकमिवेति भाव ।

(२५१) श्रिया—लक्षणा गृहीतस्य—स्त्रीकृतस्य, पतिल्लमेति भाव, विपरीतमिव—असदृशमिव इत्यर्थ, तथा प्राक् स्वयमेव स्त्रीकृतत्वेन तथावचनमनन्तनियोरवत इति भाव ।

(२५२) अध्यास्यताम्—अधिष्ठीयताम्, अयं लोक,—मर्त्यलोक, राजसिंहासनमिति भाव, [“अधिशोड—” (१।४।४६ पा०) इत्यादिना आधारस्य लक्ष्यत्वम् उक्तत्वात्] उभयलोकविजिगीषोः,—सुर्ग-मर्त्ययोः लयाभिलाषिणः, अपुष्कलमिव—अपूर्णमिव सुर्गभ्यापि सिंहासनोचितस्य केवलमार्दसिंहासनारीह्योपदेशस्य सामान्यत्वेनानुचितत्वादिति भाव ।

(२५३) स्त्रीक्रियता—गृह्यता, कोप,—धनागारम् । शशिकर, —चन्द्रस्य, करनिकर—मधुसूदनस्य, तदत् निर्भङ्गताम्—दुभाषा, पूतानामित्यर्थ, यशसा—कौर्वाणा, सचये—सद्गुहे एक,—केवल अभिनिवेश,—सायङ् मनीषीन् विद्यते यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेष, निरूपयोगमिव—निष्पृथीजनमिव, यशस्विर्गस्य जगद्विदया सत एव धनागमात्, शीर्षिकामत्वेन चतसृहारादित्याद्य इति भाव ।

(२५४) 'आत्मीक्रियतां राजकम्' इति गुणगणात्मीकृत-
जगतो मतार्थमिव । (२५५) 'उच्छ्रतां राज्यभारः' इति
भुवनत्रयभारोचितस्य अनुपितनियोग इव । 'प्रजाः
परिरच्छन्ताम्' इति (२५६) दीर्घदोर्दण्डागलितदिक्षुखस्य
अनुवाद इव । 'परिजनः परिपाग्यताम्' इति लोक्पालोपमस्य
(२५७) आनुपद्विक्रमिव । 'श्रस्त्राभ्याम् कार्यः' इति
(२५८) धनुर्गुणाकिणकालकालीकृतप्रकोष्ठस्य किम् आदिश्यते ?
(२५९) 'निपाद्यतां चापलम्' इति नूतनतरवयसि

(२५४) आत्मीकृतताम्—आयत्तीकृतता, राजक—राजसमुद्र, अकरणे
तस्यादानहनसम्भावनादात् भाव गुणति ।—गुणानां—दवाडाचिद्यादीना, षष्ठी,
—समूहे, आत्मीकृतता—अवीनीकृत, जगत्—लोक दिन तदाभूत्तर त इति शेष,
मतावमिव—अवमिव, राजकागनाप जग्दन्निविष्टत्वादिति भाव ।

(२५५) उच्छ्रताम्—अवलम्बता, पाद्यतामित्यर्थ । भुवनत्रयभारोचितस्य
—विजयमहारवहन इत्यस्य, अनुपितनियोग इव,—अपुत्रार्थस्य इव, महाभारवचना-
चितस्य अन्वभारवहनादेशेऽनूतत्वप्रतिपादनादिति भाव ।

(२५६) दीर्घति ।—दीर्घण—आद्येन दीर्घेण—भुजगत्या, कर्मलित—
निबद्धमिति यावत्, दिङ्मुख—दिगन्तरात् येन तथोक्तस्य, त इति शेष, अनुवाद
इव—भाषाऽनुकरणमिव, आआनुनाम्नमुज्जेनैव प्रजापालनत्रयपरायणताया व्यक्ती-
भावादिति भाव ।

(२५७) आनुपद्विक्रमिव—अनुपद्विदादामतमिव, ["ठगायस्त्रानिभ्य " (४।१।७५
पा०) इति ठञ्] अशान्तरदायस्य उपदेश इव इत्यर्थ, निबद्धत्वव्यस्तादना-
देशेऽप तत्कायस्य मिदन्तादात्त भाव ।

(२५८) धनुर्गुणेति ।—धनुव—चापस्य, गुणा,—मौर्ष्यं, तै, तदाकर्ण-
मित्यर्थ, य किञ्च,—चर्मादिष्वस्य स एव कलदा,—चिञ्,तेन कालीकृत,—श्यामीकृत,
प्रकोष्ठ—शकीषि मणिकमयो अम्बलरभाग यस्य तपाभूत्स्य, आदिश्यते—
आद्यायते निष्क्रीडनादेशे इत्यर्थं, निबद्धतादिष्ट एव तत्कार्यकरणेन तदुपदेशस्य
वैदर्प्यावादादिति भाव ।

(२५९) निपाद्यतां—निवर्त्तता, परित्यज्यतामित्यर्थं, चापत्र—पाद्यल्यम् ।

निगृह्यतेन्द्रियस्य निरवकाशा इव मे वाणो । (२६०) 'निरवशेषतां शत्रवा नैयाः' इति सहजस्य तेजस एव इयं चिन्ता" इत्येवं वदन्नेव (२६१) अपुनरुन्मीलनाय निमिमील राजकुलसिंहो लोचने ।

अस्मिन्नेवान्तरे (२६२) पूषा अपि आयुषा इव तेजसा व्ययुज्यत । ततश्च लज्जमान इव (२६३) नरपतिजीवितापहरणजनितात् आत्मापराधात् अधीमुखः समभवत् ।

नूतनतरवयसि—नूतनतरन्—आतग्रथेन नूतन, वयः,—वाप्याद्यवस्थाविमिव यस्मात् तादृशे, नवप्रौवने इत्यर्थः, निगृह्यतेन्द्रियस्य—वश्रीकृतेन्द्रियस्य, निरवकाशा इव—अनवसरा इव, तदवशेषीवने स्वयमनुपदिष्ट एव इन्द्रियनिवृत्तकरणादिति भावः ।

(२६०) निरवशेषता—निशेषताम्, [अथ नयते द्विकल्पकलात् कर्मोक्तिं निरवशेषतायाश्च भागत्वान् तव द्वितीया, अन्वत मुष्ट्यात् प्रथमा, इह शत्रुषु निरवशेषता न नीयते, परन्तु निरवशेषतायामेव शत्रवः नीयन्त इति वक्तुरभिप्रायः, तैर्नैतेषां मुख्यात् ज्ञेयम्] नैया,—मापण्योया । सहजस्य—स्वाभाविकस्य, तेजसः,—प्रताणवशेषस्य चिन्ता—भावना, तेजस्विनां तादृशाभिन्नाथस्य प्रकृतिसिद्धत्वात् तदुपदेश निरघक इति भावः ।

(२६१) अपुनरुन्मीलनाय—पुनरुन्मेषनिश्चयै चिराय इत्यर्थः, निमिमील—निमीलितशानं मुद्रिते अकारित्वर्थः । राजकुलसिंह—रूपश्रेष्ठ इत्यर्थः, प्रभाकरवर्द्धम इति यावत्, ["राजकुलसिंह" इत्यत्र "राजसिंह" इति शताकारम्] ।

(२६२) पूषा अपि—सूर्य अपि महीपतिप्रभाकरवर्द्धनवत अहं प्रति, सूर्याऽप्येत्यर्थः, [अथ अपिज्ञार समुच्चयार्थक] आयुषेव—राज प्राणधारणकालनिव, तेजसा—सुप्रभावसमुद्भूत किञ्चित्कालस्यायि आयुः स्वरूपेति भावः व्ययुज्यत—अवहीयत एकस्य अपराद्धभावात् अन्वयः च जीवनपरित्यागात् निश्चेजा अमुदिति भावः ।

(२६३) नरपतिरिति ।—नरपतः,—राज, जीवितस्य जीवनस्य अपहरणं—मोक्षय, तेन जन्तु—उत्पन्नं यथात् आत्मापराधात्—निगृह्यतात् दोषात्, स्त्रामनेन यमेन तत्कृतत्वात् निजापराधतुल्यत्वमन्वयम् "आत्मा वै वायते पुत्र" इति श्रुते, इहा,—स्वाधिकारसमये एषापहरणात् स्वयं रक्षितुमशक्ततया अन्वृत्तमाप स्वकृतनिव मत्वा स्वप्नेप्रप्रायः श्रद्धेत इति विभाव्यम्, अधीमुखः,—अनन्तवदन, अस्वाधनगमनोन्मुख इत्यर्थः ।

(२६४) भूपालाभावशोकशिखिना इव अन्तस्ताप्यमानः
ताम्रतां प्रपेदे । मन्दं मन्दम् (२६५) अप्रियप्रश्रोतगपरि-
हाराथमिव स्थितिमनुवर्तमानो लौकिकीम् अवातरदिव ।
(२६६) दिक्षुरिव जनेशाय जलाञ्जलिम् अपरजलनिधिसमीप-
मुपससपे । (२६७) सद्योदत्तजलाञ्जलिः दुःखदहनदग्धमिव
कारमहस्रम् आलोहितम अधत्त ।

(२६४) भूपालति ।—भूपालम्—राज, श्रुतिसेतुरथकस्य स्वाग्रयसेवकस्य च
इति भाव, अभावेन—निधनेन, य शोक —मनु, स एव शिखी—अग्नि तनेव,
अन्त,—अधन्तरे, ताप्यमान,—दाह्यमान ताम्रतां—रक्तवर्णता प्रपेदे—सम ।

(२६५) अप्रियेति ।—अप्रियप्रश्रव—राजविनाशरूपाया अश्रोतकरजिज्ञासाया
इत्यथ, उत्तरपरिहाराथमिव—कथ राजा मृत ? केन रोगेण वा ? इत्या द-
जिज्ञासाया उत्तरपरिजिज्ञीयथा इव, सदीपापाकरणाय किमेतस्य कारणमिति तु
प्राक् तत्त्वत विहित्वा पुञ्जानुपुञ्जं दग्धमनुसमीपे उत्तरदानाथमिव इति वा,
[“अप्रियप्रश्रोतपरिहाराथमिव” इत्यत्र “आग्रयप्रश्रायमिव” इति पाठे,—अश्रोतिकर-
जिज्ञासानिधिसमिव कथ राजा मृत ? इति श्रानुमिच्छयेवति भाव । एतदुत्प्रेक्ष्य
तु पूर्ववत् नार्यगौरव परिलक्ष्यते प्रत्यक्षावलोकित्वा साक्षिणाम् अन्वती जिज्ञासा-
ऽनुपपन्न इति शेषम्] लौकिकी—लोकसम्बन्धिनी स्थिति—मर्यादा, व्यवहार-
मिति यावत्, अनुवर्तमान,—अनुसरन्, यथा आत्मपरिजनेन आत्मना वा
निहत कर्माप दृष्टा कथित जनसमीपे तद्विशेषदिवरणगोपनेच्छया तस्मात् अन्वति,
तथा सूर्योऽप्येति भावः, [“अप्रियप्रश्राथमिव” इति पथे तु —यथा आत्मैवलोका-
कस्यापि विनाशमुपश्रुत्य तद्वन्मुसमीपे तद्विशेषप्रश्रायमागच्छन्ति, तद्वदिति भाव]
दिव,—अकरीचात्, उच्चस्त्रानाद्य इति भ्रम्यते, लौकलोचनसमीपादिति भावः,
अवातरत्—अवातीदत् ।

(२६६) जनेशाय —नरपथी प्रभाकरवर्द्धनाय, जलाञ्जलि—तर्पणजलपुष्प-
मञ्जल, दिक्षु,—दातुमिच्छु, [“सनामसन्धि उ” (३।२।१६८ पा०) इति
सुत्रानात् उ प्रत्यय] अपरजलनिधिसमीप—पश्चिमसागरान्तिकम्, उपससपे—
उपजगाम । राजवर्द्धन दुर्षधी आकाशसम्भूतत्वेन तत्कम्बुधारेष्विजलाञ्जलियोगवत्पा-
थ्येवम् इह अतिरथम् ।

(२६७) सद्य इति ।—सद्य,—तत्पथं, दत्त,—अर्पितं, जलाञ्जलि,—दुग्ध-

(२६८) एवञ्च महानराधिपनिधननिधीयमानविपुल-
धराग्ये इव शान्तवपुषि विशति गिरिगुहागङ्गरं गभस्त्रि-
मालिनि, (२६९) समुपोद्भयमानमहाजनाशुदुर्दिनाद्ग्रीकृते इव
निर्वाति आतपे, (२७०) रोदनताम्रसकललोकलोकलोचनञ्च इव
लोहितायति जगति, (२७१) उखायमानानैकनरनिष्ठाससन्ताप-
प्लुष्टे इव च नीलायमाने दिवजे, (२७२) नृपालुगमनप्रचलितया

करपूर्वजन्म इत्यर्थं, येन तदाभूत्, करसदृश—कराद्या—किरणानां, इक्षानाद्यं,
सदृश—दशमसदृशकं, बहुसदृशकं वा, आलोहितम्—आरत्नम्, अधत्—दधार,
अलमतात इत्यर्थः ।

(२६८) “एवञ्च” इत्यस्य “मरेन्द्रे हुताश्रमसंक्रियया यथा प्रियतामनोवत्”
इत्युत्तरेष्वान्वयः । महति ।—महानराधिपस्य—महाराजस्य, निधनेन—संरक्षणेन,
निधीयमान—जन्मान, विपुल—महत्, वैराग्य—ससारपु वीतम्फलनिर्णयः
शस्य तदाभूते इव, शान्तवपुषि—सौम्यकवचरे, निक्षेजमोति भाव, गभस्त्रिमालिनि
—अश्रुमालिनि, मूर्ध्नि इत्यर्थं, गिरिगुहागङ्गरं—गिरेः,—अन्ताचलपर, गुहा—विश्वम्
एव, गङ्गरं—विबरम, एतेन वीतरागाचार सूच्यते ।

(२६९) समुपोद्भयमानेति ।—समुपोद्भयमाने,—सदृशमाद्ये, शरीरेषु पतनात्
धार्म्यमाद्यैरिति भाव, बर्हिमानैरित्यर्था वा, महाजनानां—साधुजनानाम्, अशु-
दुर्दिने,—अविरलधाम् चेतवारिवर्षके, आर्द्रकृते इव—आर्द्रता नीते इव, आतपे—
दृष्ट्यालोक्ये, निर्वाति—निर्वाण गच्छति ।

(२७०) रोदनेति ।—रोदनेन—क्रन्दनेन ताम्बाणि—आरत्नानि, सकलानां—
सर्वथा, लोकाणां—जनानां, धानि लोचनानि—नेत्राणि, तेषां रुक्—प्रभा तथा इव,
लोहितायति—अलोहित लोचन भवति, [“लोहितादिनाज्जम्बु स्वप्” (२।१।११
पा०) इति क्वपि “वा क्वथ” (१।१।९० पा०) इति पाचिकपरस्मैपदित्वात् प्रत्ययान्वयः] ।

(२७१) उखेति ।—उखायमाने,—उखा इव आचरति, अनेकधा—बहुधा,
नराणां—जनानां, निष्ठासै,—मासावायुभि, य सन्ताप,—सम्यक् तपन, तेन प्लुष्टे
इव—दग्धे इव, नीलायमाने—कृष्णायमाने, नैशान्धकारामकवादिति भावः ।

(२७२) वपेति ।—वपुस्य—राज्य, अनुगमन—पश्चात् प्रदार्थ, सद्गमनमिति

इव लक्ष्म्या मुच्यमानासु कमलिनीषु, (२७३) पतिशुचा
इव परिवृत्तच्छायाया श्यामायमानाया भुवि, कुलपुत्रेषु इव
परित्यक्तनिजकलत्रेषु कृतकरुणप्रलापेषु वनान्तान् आश्रयन्तु
दृष्टितेषु चक्रवाकेषु, (२७४) ह्रवभङ्गभीतेषु इव निगूढकोशेषु
कुशग्रथेषु, स्फुटितदिग्बधूहृदयरुधिरङ्गवे इव गलिते रक्तातपे,

भाव तयो प्रचालता—प्रस्यता तथा इव लक्ष्म्या—शिया, राजपत्न्यात् भाव,
मुच्यमानासु—विहीरमानासु कमलिनीषु—पद्मिनीषु मुदितकमलिनीषु इति भाव ।

(२७३) पातशुचा इव—भर्तृमरणशीलेन इव, पारुतच्छायाया—परिवृत्ता—
विपरीता, छाया—आतपप्रतपचजात कानिश्च यस्या तथाभुताया श्यामाव
मानाया—श्यामा—श्यामा राविरिति यावत् अग्रमृताङ्गना च काचिदायिका
इत भाव तद्ददाचरन्त्य श्यानतानापश्यमानायामित्यथ (“श्यामो वटे प्रयागस्य

। श्वो शरिवौषधीः । अग्रमृताङ्गनायाश्च प्रियङ्गावपि वागुजौ । यमुनाया
विशामायाम्” इति मैदिनी) सु च—शायस्याम् । [इन्द्राचारक्यङ्गावध्यात् धन्व
नुनापमा सप्रचाया अङ्गम्] । कुलपुत्रेषु इव—सकुलजातेषु इव परित्यक्तेषु ।
—परित्यक्तानि—विस्मृतान् राजमरुदुखात् विधानयायाश्च इति भाव निज
कलत्राण—ानजाश्वय यै तथोक्तषु [“परित्यक्तानजकलत्रेषु” इत्यथ “परित्यक्त
कलत्रेषु” इति पाठ पुस्तकान्तरसम्मत] । कृतकरुणप्रलापेषु—करुण विलपन्तु
इत्यर्थः, वनान्तान्—जम्बानन्दशान, काननान्ताश्च (“वन नपरुक्त नौरे निवासो
ल्यवानने” इति भादनी) रावौ तेषा विदुक्तभावन जलाशयतीरे अवस्थान्त्य
प्रकारसिद्धत्वादिति भाव ।

(२७४) ह्रवभङ्ग—राजविनाशः, राक्षविनाशश्च उपदृष्ट इति
यावत् (“ह्रवभङ्गोऽपि वैधव्य स्वातन्त्र्य नृपनाशयो” इति भादनी) ह्रवाकारपत्र
सङ्कोचश्च तथात भीतेषु—दशेषु इव निगूढेत् ।—निगूढ—गापित सम्पुत्रतय,
कोश—धनसञ्चय कथिका च वीजकोश इत्यथ यै तथोक्तषु कुशग्रथेषु—कमलषु
[“ग्रथवास—” (६।१।१० पा०) इत्यादिना सप्तम्या अनुक्त । “सहस्रपत्र कमल
मनपत्र कुशेशरम्” इत्यनन्त] । स्फुटिते—स्फुटितान्—पतशीकात् विदोषानि,
दिशो वञ्च इव तासां यानि इन्द्रान्—वचांसि तेषा रुधिरङ्गवे इव—रक्तपवाहे इव,
रुहिते—नि रुते, रक्तातपे—अथवाविकाररक्तसौरावाके ।

कर्मिण च (२७५) लोकांतरम् उपगतवति अनुरागशेषे जाते
 तेजसाम् अधीमे, गगनतन्वितन्यमानबहलरागपाटलायां
 प्रेतपताकायाम् इव प्रवृत्तायां सन्याया, (२७६) शव-
 शिविकाऽलङ्कारकण्वामरमान्वासु इव स्फुरन्तीषु दर्शनप्रति-
 कूलानु तिमिरलेखासु, (२७७) असितागुरुकालकाठायाम्
 केतापि वितायाम् इव रचिताया रजन्या, (२७८) दन्तामल-
 पत्रप्रसावित्रकणिकासु केशरमालाकल्पितनुण्डमालिकासु

(२७५) लोकांतरम्—अस्मात्पुत्र, परलोकस्य, उपगतवति—प्राप्तवति,
 अनुरागशेषे—रत्नवर्षमादावशिष्टे, लोकांतरागमादावशिषे च, जाते—भूते, तज-
 सामधीमे—सुख, राशि च । गगनात् । गगनतन्व—आकाशदेशे, वितन्यमानेन—
 विधीयीमायन, बहलन—प्रभुतेन, रागेण—लौहिन्येन पाटला—शतरंजा तस्या,
 प्रेतपताकायाम्—सुतवैजयन्त्यामवेत्तुपमा, शवस्य दाहार्थं गुरुमानभूमिदयनसमये
 सदानां पवाकादिभि शोभावावा आकृतेऽनुभवेते, तेन तदनुकूलवचना परस्तात्
 दृश्यते इति विभाव्यम्, यदा,—प्रेतसि पद राजशोकान् सन्वदैव निराश्रयता
 यदाभोक्तवन्त्यावा भीषणत्वद्योतनाय इति बोद्धव्यम् । प्रवृत्तायाम्—उपस्थितायाम् ।

(२७६) शवैत ।—शवस्य—शतस्य, शिविका—यानविशेष तस्या अलङ्कार,
 —आमरशभृता कृपा,—कण्ववर्षा, आमरमाला,—कालव्यजनप्रणय तासु इव,
 स्फुरन्तीषु—द्योतमानासु । दर्शनप्रतिकूलसु—हृदिरीषभौषु, अन्दन,—भीतवधस्य,
 तिमिरलेखासु—अन्धकारस्थिषु ।

(२७७) असितेति ।—असितानि—कृष्णानि, अगुरुणि—सुगन्धिकाठविशेष
 इव, कालानि—कृष्णवर्णानि, काठानि—दाहस्थि, इत्यनाल इत्ययं, काला—
 कृष्णवर्षा, अन्धकारागमामिति भाव, काठा,—दिग्घट दस्या यमा वा तथा
 भूताम्, ("काठा दाहदारदायां । दिग्घटि च खी दाहस्थि सात्रपसकम्"
 इति मेदिनी) वितायां—सुतदाहार्थंकाष्ठबुद्ध्यामव, पारदहमानायासिति शेष ।

(२७८) दन्तेति ।—दन्तवत्—गजदन्त इव अमल—सुध, पत्र—दन्तम्,
 अन्धव—दन्तम्—गजदन्तस्य, अमल पत्र—गजदन्तनिश्चितसुखप्रदमित्ययं, तेन
 प्रसाधिता,—अत्रङ्गता, शोभिता इति यावत् कर्षिका,—बीजकोषा, कर्ष-
 लुपथानि च यासा तासु । ["कर्षिका करिदृष्टादि । अन्नवराटे कर्षभूपये"

अनुमर्त्तुमिव उद्यतासु प्रहसितमुखीषु कुसुदलक्ष्मीषु,
 (२७८) अनवरतविदग्धविमानकिङ्किणीकण्ठिते इव श्रूयमाणे
 (२८०) शशिशिखरकुलायनिलीयमानशकुनिकुलकनकूजिते,
 (२८१) नाकपथप्रस्थितपार्थिवप्रात्यङ्गतपुरुङ्गतात्पत्र इव

इति मेदिनी । केसरति ।—केसराणां—किङ्किकाणां वकुलानाथ, (“केसर
 किङ्किका लीव किङ्किके न स्त्रिया पुमान् । सिद्धसटाया पुत्राणि बकुली नागकेसरे”
 इति मेदिनी) मात्वा—यथा, सजा च, कलिता—राचता, मुष्टनाला—श्रीवं-
 श्रीभिहारविशेष या ॥ तथाभूतासु अनुमर्त्तुं—सहसरथाय इव्यथ उद्यतासु—
 प्रयत्नासु, परिशील्यन्त भाव प्रहसितमुखीषु—प्रकृष्टितासु इव्यथ प्रहसन्मुखीषु च,
 स्वामिदृशानामागत भाव, कुसुदलक्ष्मीषु—सत्त्वशीषु राजमाहवीषु इति भाव ।

(२७८) अनवरतम्—अविच्छिन्नम् । [अनवरत—” इत्यत्र
 “अनवरत—” इति प ३—अनवरत—अनरोहत, व्योमनागात् इति शेष,
 अथदुभय ३ वा न इति शेष] विदग्धविमानस्य—दिव्योमवानस्य, एवरयस्य
 इत्यर्थं राश्र म् यनादम् आगतस्येति भाव किङ्किणीनां—कुड्घण्टिकानां,
 क्लावते इव—अनवन इव यदा,—अनवरत विदग्धविमानानां—राश्र पारलौकिकाश्र
 लाकृताय नर र अनरेवाना मुष्टप्रदावाना यानि आकाशराणानि तथाभिव्यर्थं,
 किङ्किणीनां ३५२ इव ।

(२८०) शशितम्—शशिना—शशापा, शिखरीषु—अशेषु, ये कुलाया,—
 श्रीडान, (“कुल १ गोडमन्त्रियाम्” इत्यमर) तेषु निलीयमानानाम्—उपवयता,
 निविशमानानाम् ३५३ वा, शकुनीनां—पक्षिणा, कुलस्य—शन्दस्य, कलकृजितं—
 मधुरास्फुटं ३५४ वा । [निलीयमानशकुलकुलकृजितम्” इत्यत्र “लीयमान-
 शकुलकुलकृजित इति पाठे—तत्र लीयमानानां—निष्यता, शशिटावदवाया
 मिव्यथ, नैदन्त इत्यमर इति भाव, शकुलकुलानां कृजितम्—अत्यन्तशब्द तद्वन्
 इत्यर्थ] ।

(२८१) नाकपथेति ।—नाकपथ—सर्गभागो, प्रस्थित,—प्रकृष्टित, य
 पार्थिव—राश्र त प्रदुङ्गत,—प्राप्त, तदभिन्दनाद्यंम् उपस्थित इत्यर्थं, य
 पुङ्गव—इन्द्र, (इन्द्रो मरुत्वान् रुघवा । पुङ्गवत् पुङ्गवत्” इत्यमर)
 तस्य आचरणनिर्णय—ह्यतिर प्राच्यन्, अतिविग्रहे इति भाव, [सत्वत्त भाव

पूर्वस्थां दिशि दृश्यमाने चन्द्रमणि, नरेन्द्र स्वयं समर्पितस्कन्धैः
 गृहीत्वा श्वशिविकां शिविसमः सामन्तैः पौरैश्च पुरोहितपुर-
 मरे सरितं सरस्वतीं नीत्वा नरपतिसमुचिताया चिताया
 हुताशनसत्क्रियया यत्र शेषताम अनीयत ।

टोडोऽपि हर्ष (२८२) पुञ्जीभूतेन सकलेनव जीवलोकेन
 लोकेन राजकुलसम्बन्धेनाग्निपिण्ड शोकमूकेन परिजनेन च परि-
 हृत, अन्तर्वर्तिनाऽपि पिण्डशोकानलतप्तेन स्नेहद्रव्येण वह्निरिव
 सिच्यमानः, निर्व्यवधानाया धरण्याम् उपविष्ट एव ता निगौ

ममौ } नरेन्द्र — प्रभाकरवर्धन [उक्ते कर्णसि प्रथमा] स्वयं समर्पितस्कन्धे,
 —राशि बहुमानात् आत्मनेव दत्तस्कन्धे । श्वशिविका—श्वशुरादीनामर्पणं ।
 शिविसमः—शिवानामवृत्तिविशेषः तत्सम अर्चिसार्धमर्पितायपुरण्यत्रतन्वयोयात्
 इति भावः । सामन्तैः—अधीश्वरैः । पुरोहितपुरमरे—पुरोहित —पुरीषा,
 पुरमर—अवगती औदटोदककृत्यसम्पादनाय इति भावः येषां तैः । सरित
 सरस्वती—सरस्वतीनदीतीरमित्यर्थः । नरपतिसमुचिताया—राजश्रीत्याया चन्दन-
 काष्ठादिरचितायासति भावः । हुताशनसत्क्रियया—अग्निसंस्कारेण, ['हुताशन
 सात्क्रियया' इत्यत्र "हुताशनात्क्रियया" इति पाठोऽपि स एवाद्यं] यत्र शेषता—
 शीतमात्रावशेषता भङ्गीभूततासति भावः [नयते दिक्कम्पकतन कर्णस्य
 गौणत्वादेव द्वितीया शेषा] अनीयत—घातित इत्यर्थः, दग्धदेहं कृत इति भावः ।

(२८२) पुञ्जीभूतेन—एकत्र समनेन सकलेन—सकलं जीवलोकेन—
 भुवनत्रयसमस्तं, लोकेन—प्रजाजनेनेति यावत्, राजकुलसम्बन्धेन—राजवंश
 सद्भावेन अग्निपिण्डे—समलेन शोकमूकेन—शोकानलतप्तेन इत्यर्थः, पारजनेन—
 पाण्डारवर्णेण [कृषिण "पारजनेन च" इति पाठो न दृश्यते । तत्र "लोकेन" स
 विश्वप्रदसम्बन्धः, राजकुलसम्बन्धेन परिजनेन इति भावः] अग्निपिण्डे—अग्नि-
 पितृभ्याम् । ["पितृशोकानलतप्तेन" इत्यत्र "शोकानलतप्तेन" इति पितृपदावाप्त्युक्त
 पाठः पुस्तकान्तरे विद्यते] स्नेहद्रव्येण—स्नेहस्य, पितृभ्याम् इति भावः,
 सिच्यमानः—आर्द्रोऽक्रियमाणः, पिण्डशोकानलतप्तेन इति भावः । दग्धद्रव्यं स
 यथा अग्निपिण्डे समाधकं स्वीतं सन् प्रकलवतीत आपारवर्धनमिति तत्र तर्ह्यहर्षवद
 अपि सिद्धोऽपि, तथा सोऽपि महाशोकसत्पात्राखिलाया अग्निपिण्डे पितृ-

यिनीं भीमरथीभीमाम् अखिलां सराजकी जजाभार ; अजनि
च अस्य चेतसि,—“ताते (२८३) दूरीभूते अनाथीभूतः
सम्प्रति एतावान् खलु जीवलोकः । तथा हि लोकस्य भग्नाः
पथ्यानः, मनोरथानां खिलीभूतानि भूरिस्थानानि, स्थगितानि
आनन्दस्य द्वाराणि, सुप्ता सत्यवादिता, लुप्ता लोकयात्रा,
(२८४) विलीना बाहुशालिता, प्रलीना प्रियालापिता,

आशा उच्छ्विततया वृद्धि प्रकटितया अतीव विगलितहृदय अभवदित्याशय ।
निर्व्यवधानाया—निरासनायामिति यावत् । निशीथिनी—रजनीम् [अत्र व्याख्यार्थं
द्वितीया] । भीमरथीभीमा—भीमरथी—नरकनदी कानरावि वा, तत्रत भीमा
—भयदरी ताम , केचित्तु—“सप्तसप्ततिमे वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी । राविर्भीमरथी
नाम नरायामतिदुस्तरा ॥ इत्युक्त्वा सप्तसप्तम्या वर्षेषु सप्तसङ्क्रमाक्षेषु टिनेषु च
षट्सु गतेषु एका सप्तमी राविर्भवति सप्तसप्ततितमे वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी रजनो
पत्र सा वेदितव्या सा भीमरथीत्यच्यते तामतिज्जालो वर्षशतजीवी नरो भवति इति
आचचते । अखिला—सर्वांम् । सराजक,—राजभूमौ परिहृत ।

(२८३) दूरीभूत—परब्रह्म गत सति, सम्प्रति—अधुना, एतावान् खलु—
एतत्पश्चात् पर सुविशाल इत्यथ, जीवलोक,—संसार, अनाथीभूत,—प्रभुशून्य,
[“अनाथीभूत” इति पाठ पुस्तकान्तर न दृश्यते] इत पर संसारसुखस्य अपनमा-
होक्तानामिति भाव । [“तथा हि” इति पाठ पुस्तकान्तरे नास्ति] । लोकस्य—
जगत, भुवनस्यति यावत्, (“लोकस्तु भुवने जने” इत्यमर) पथ्यान,—स्थिति-
भागा, मर्यादा इत्यथ, भग्ना—विपर्ययता । मनोरथानाम्—अभिलाषाया, भूरि-
स्थानानि—प्रभूता विषया [“भूरिस्थानानि” इत्यत्र “भूतस्थानानि इति पाठ—
सर्वाविषया, उवाभिलाषा इत्यथ] विलीभूतानि—सङ्घिनीभूतानि शब्दाभूतानि
इति यावत् प्राधानशतपुरकाभावात् शून्यान इति भाव (‘स्वल्पमप्रहृत कौष
मारसङ्घम वेधसो” इति मादनी) । आनन्दस्य—प्रमोदस्य, द्वाराणि—कपाटानि इति
यावत्, स्थगितानि—निरुद्धानि इति यावत् । सत्यवादिता—तथ्यभाषणशीलता सुप्ता—
निद्रिता । लोकयात्रा—संसारयापन, सुखेन संसारस्थित इति यावत् लुप्ता—रिक्तता ।

(२८४) बाहुशालिता—शङ्खीयानति भाव, विलीना—विलय गता ।
प्रियालापिता—मधुरभाषावच, प्रलीना—विचक्षा ।

(२८५) प्रीपिताः पुरुषकारविहारविकाराः, समाप्ता समर-
शोषता, (२८६) ध्वस्ता परगुणप्रीतिः, विश्रान्ता विश्वास-
भ्रमयः, अपदानि अवदानानि, निरुपयोगानि शास्त्राणि,
(२८७) निरवलम्बना विक्रमैकरसता, कथाऽवशिष्या विशेष-
ज्ञता, (२८८) ददातु जनो जलाञ्जलिम्, शौर्जित्याय,
प्रतिपद्यतां प्रव्रज्या प्रजापालता, (२८९) वभ्रातु
वैधव्यवेषो वरमनुप्यना, समाश्रयतु राजथीः श्वाश्रमपदं,

(२८५) पुरुषति ।—पुरुषकारस्व—पुरुषस्व, विहार,—विलसित, तस्य
विकाराः,—विविधरूपता इत्यर्थः, प्रीपिता,—दूर गता इति भावः । समरशोषता—
रथमसता, आहवदन्ता वा, सङ्ग्रामे वीरत्वप्रकटनमित्यर्थः, समाप्ता—समाप्ति गता ।

(२८६) परगुणप्रीतिः,—अन्वीत्कर्त्तृमिन्दुर्निति यावत्, ध्वस्ता—वाम-
जता । विश्वासभ्रमयः,—प्रत्ययस्थानानि, विश्रान्ता,—विश्रान्ति गता । अप-
दानानि—उपक्रमोप अनुष्ठितानि यश्चक्रराशि कम्पादि इत्यर्थः, [“अपदान
कथं वचम्” इत्यन्तर । “अवदानानि” इत्यत्र “अपदानानि” इति पाठोपि स
प्राथम्ये । इह अपदानानामसकृत्साव्यवहनं उच्यते इति शेषम्] अपदानि—
निराश्रयाणि । शास्त्राणि—शास्त्राणां, हितानुशासनग्रन्था इति यावत्, [शम्भुशतौ
‘सम्भ्रान्तुभ्य इन्’ (उ० ४ पा० १५८ सू०) इति इनि अपम्] निरुपयोगानि
—निष्प्रयोजनानि नैगमसेतुपालकामायेन शास्त्रविहितकर्त्तृकरणादिति भावः ।

(२८७) विक्रमेति ।—विक्रमे—शौचप्रदर्शने एव, एक,—मुख्य, रस,—
धर्मो येषां तेषां भावः तथा, यदा—विक्रम,—शौचमव, एक रस तस्य भावः तथा,
निरवलम्बना—निराश्रया । विश्वज्ञता—विशिष्टं ज्ञान, कथाऽवशिष्या—कथामावश्या,
विभ्रता इत्यर्थः । इह “भद्रा पथान” इत्यारभ्य एतदवधि असम्बन्धं सम्बन्धपाति-
प्रतीति, मार्गविपथ्यासादीनाम् असम्बन्धानां सम्बन्धव्यतिपादनात् इति सूत्रम् ।

(२८८) जन,—लोक, शौर्जित्याय—ऊर्जितस्य—बलाधिक्यं भावः शौर्जित्य-
स्यै तेजस्वितायै इत्यर्थः [ऊर्जयने वीरादिकस्य निहाया भाव व्यङ्गि रूपम्] जला-
ञ्जलि—तर्पणमुखिल, ददातु, शौर्जित्ये—इन्दुवृत्ति भावः । प्रजापालता—प्रजापालन-
क्षम, प्रव्रज्या—उग्र्यासुधर्मो, प्रतिपद्यताम्—आश्रयतु, श्वाश्रयाभावात् इति भावः ।

(२८९) वरमनुप्यता—मनुष्यशुभता, वैधव्यवेषो—विपुत्राधार्यं वधोदभ्य-

(२८०) परिधत्तां धवले वामसी वसुमती, वहतु वल्कले
विनासिता, तपस्यतु तपोवनेषु तेजस्विता, (२८१) प्राह-
णीतु चोवरे वीरता, (२८२) क्वं गम्यतां पुनस्तस्य हते हतज्ञ-
तया ? क्वं पुनः प्राप्स्यति तादृशान् महापुरुषनिर्भाणपर-
माणून् परमेष्ठो ? शून्याः संवृत्ता दश दिशो गुणानां, जगत्
जातम् अन्धकारं धर्मस्य, निष्फलम् अधुना जन्म शस्त्रोपजीवि-
नाम् । तातेन विना (२८३) कुतस्तथा दिवसम् अभमसमर-

मित्यर्थः, वधातु—एच्छातु । राजशो,—राजलक्ष्मी, आश्रमपदं—तपोवनमित्यप,
समाश्रयतु—गच्छतु ।

(२८०) वसुमती—पृथ्वी धवले—घर्मे, ने तु रक्ते इति भावः, वामसी—
वसने, परिधत्ता—धारयतु, वैद्यव्यादिति भावः । विनासिता—विलसनशीलता,
वल्कले—तद्वत्त्वौ, वहतु—धारयतु, तपस्या करोतु इति भावः । तेजस्विता—
प्रतापशालिनी, तपोवनेषु—आश्रमेषु तपस्यतु—तपस्यतु ।

(२८१) वीरता—वीरधर्मः, चोवरे—वसनगुण्डे, कौपीनं तदुचितमुत्तरीयञ्च
इति भावः, प्राहणीतु—आच्छादयतु परिदधानं इत्यर्थः ।

(२८२) हतेज्ञतया—कृतोपकारवेदितया, तस्य—देवस्य, विनुरिति भावः,
हते—निमित्त, तन्मरणादेव कारणादित्यर्थः, पुन क्व गम्यताम् ?—न कुवापि इति
भावः, अस्मिन् स एक एव हतज्ञ आसीत् अतस्तदभावे हतज्ञता निराश्रया जाता
इति तात्पर्यम् । परमेष्ठो—विधाता तादृशान्—तद्याभूतान् महेति ।—महा-
पुरुषनिर्भाणस्य—नरवेदरचनाया, परमाणून्—दृष्टान्तभूतानां चित्वादीनां चतुर्णां
आरम्भकान् अस्मिन्मात्रपदान् भूताश्रनिवहान् इत्यर्थः, क्व—कुत्र, पुन प्राप्स्यति ?—
न कुवापि इति भावः, तादृशमहापुरुष पुनर्नोत्पद्यते इति निष्कर्षः । गुणानां—
दयादाक्षिणादीनां, दश दिशो शून्या—रिक्ता, संवृता,—जाता । अन्धस्य—
संक्रतस्य, जगत्—लोकः, अन्धकारं—तमीमयमिति धावत, जातम्—भूतम् । अधुना
शस्त्रोपजीविना—शस्त्रव्यवसायिना, जन्म—उत्पत्तिः, निष्फलम्—निरर्थकं, तद्विषय-
रूपस्य सञ्चनस्य अदायत्वेन तदुत्पत्तीदाया अयोगत्वादिति भावः ।

(२८३) कुतस्तथा,—कुत आगता, न कुतोऽपि आगमित्यन्तीति यावत्, क्व
पुन भविष्यतीति भावः । ["अव्ययात्त्वम्" (४।२।१०४ पा०) इत्यत्र "अमेदज्ञ-

रससमारब्धकलहकथाकण्ठकितसुभटकपोलभित्तयो वीर-
गोष्ठः ? अपि नाम स्वप्नेऽपि दृश्येत दीर्घरत्ननयन पुनः
तन्मुखसरोजम् ? जन्मान्तरेऽपि पुनः (२८४) परिष्वज्येत
तल्लोहस्तम्भाभ्यधिकगरिमगर्भं भुजयुगलम् ? लोकान्तरेऽपि
(२८५) पुत्र । पुत्र । इति आलपतः श्रूयत सा सुधारस-
सुहिरन्ती मध्यमानक्षीरसागरोद्धारगम्भीरा भारती ?” इति ।
एतानि च अन्यानि च चिन्तयत एव अस्य कथमपि सा क्षयम्
इयाय यामिनौ ।

तद्विधेय एव” (वा०) इत्यन्वयेन तसेयीयाच्छप्] दिवस—समस्त दिनं वा घंटे व
[“कालाभ्यनोरन्ध्रसयोनि” (२।२।५ पा०) इति सूत्रेण द्वितीया] असमेति ।—
असमेत—अतुल्येन अनुपमयेन इत्यर्थः, समरसेन—सङ्ग्रामादुराग्रेण, समारब्धा
—उपक्रान्ता, या कलहकथा—विग्रहवाक्यं, पुत्रविषयकाल्पा इति भावः, तस्य
कण्ठकिता,—हृषितस्त्रीमान, सुभटाग—योद्धृषा, कपोलभित्तय,—गण्डतटा-
यासु ता, वीरगोष्ठा,—वीरसभा । इह समर कवर्षाणां असङ्गदाख्या इत्यनु-
शास । अपि—प्रथ । नाम—सम्भावनायाम् । दीर्घांत ।—दीर्घे—आयते, रत्ने—
रत्नार्थं, नयने—क्षीयने यत्र तादृक ।

(२८४) परिष्वज्येत—आविशति । तदिति ।—तस्य—पितुः, लोहस्तम्भात—
आयसस्यूषात, अभ्यधिक,—अतिरिक्त, गरिमा—मौरव, गर्भे—अधनरे वस्य
वधाम्बुत, भुजयुगल—बाहुद्वयम् ।

(२८५) [“पुत्र । पुत्र ।” इत्यत्र “पुत्र ।” इति पाठं पुत्रकान्तरे दृश्यते,
नवान्धितसम्भवात्संज्ञाभावात् तथाऽयं सौहवम् इति श्रेयम्] आलपत,—आभास-
माश्रय, सुधारसम्—अस्यद्रवम्, सुहिरन्ती—वर्षन्ती, मध्यमानेति ।—मध्य-
मानस्य—बिलोद्यमानस्य, क्षीरसागरस्य—क्षीरोदस्य, उद्धारवत—निवादेव इति
यावत् [इहीद्धारशब्दस्य गोष्ठापार्वलन्वयेन लुगुष्ठाव्यञ्जकत्वाभावात् अशीलत्वदीपस्य
महा न आर्थेति] गम्भीरा—गभीरा, भारती—वासी । यस्य—इषंस्य, [वनादरे
बडौ] इषंसनाह्वयेत्यर्थः, क्षयम्—अक्षमित्यर्थः, इयाय—जगाम, असौ महाश्रीकेन
विष्णाकुवतया निष्क्रियत्वा निनेवाइमपि न निददौ इत्याशयः ।

(२८६) ततः शुचैव मुक्तकण्ठम् आरट्कु कृकवाकुकुलेषु,
 षट्हगिरितरुशिखरेभ्यः पातयत्कु आत्मानं मन्दिरमयूरेषु, परि-
 त्यक्तनिजनिवासेषु च वनाय प्रम्वितेषु पवरयकुलेषु, सद्यस्तनभूते
 ताम्यति तमसि, (२८७) मन्दीभूतात्मस्त्रेहेषु अभावम् अभिलपत्सु
 प्रदीपेषु, (२८८) स्फुरदरुणवल्कलप्रावृतवपुषि प्रव्रज्यामिव
 प्रतिपत्त्रे नभसि, (२८९) प्रभातसमयेन समुचीयमानासु

(२८६) "तत" इत्यस्य "चचाल देवो हर्षं" इत्यर्थेऽन्वयः । अत्रा इव—शाकिनेव,
 पद्मेतत कृकवाकुप्रभतिष्वपि समुच्चयवलात् अन्वेतव्यं, बह्व्यमाद्यसमुच्चयादन्वय
 च ह्येन वीनात् सक्तप्रयोगस्य सक्तव्यवोधकत्वेन तत्रैवान्वयः यद्यप्युदित, तथापि
 समुच्चयस्य तु पक्ष्यबसाने सम्बन्धं विना चारितार्थाभावात् इति ज्ञेयम्, मुक्तकण्ठ—
 स्फुटगलम् उच्चरित्वय, आरटन्तु—नदन्तु । कृकवाकुकुलेषु—तानपूडहन्तु,
 ('कृकवाकुस्तासुचूड कुकुटधरपायुध' इत्यमर) । गृहीति ।—गृह गिरि तद्वया—
 भवन पर्वत इत्याद्या, शिखरादि—अग्रभागा तेभ्य, आत्मान—स, पातयत्कु—
 निविशन्तु, अवरोहतिस्वति भाव मन्दिरमयूरेषु—गृहमयूरेषु । परित्यक्तनिजनिवासेषु—
 उत्सृष्टबीडेषु, ["परित्यक्तनिजनिवासेषु" इत्यत्र "परित्यक्तनिवासेषु" इति पाठान्तरम्]
 ववात्र—अरप्लवाय, अरप्लमित्यत्र, ["क्रियायापपदस्य—" (२११।१४ पा०) इत्यादिना
 अप्रयुज्यमानस्य तुमुन कर्माणि चतुर्थी] अस्त्रितेषु—चलितेषु, पवरयकुलपु—
 पक्षिहन्तुषु, ["पवरयकुलेषु" इत्यत्र "पवरयेषु" इति पाठान्तरम्] । सद्यः—
 तत्त्वय, तनभूते—विरत्नीभूते, ताम्यति—अवसादं गच्छतीत्यर्थ, तमसि—
 अन्धकारे ।

(२८७) मन्दीभूतेति ।—मन्दीभूतः,—हास गत, आत्मनः,—स्वस्य, चेह,—
 शैलम्, आत्मानि—स्वभिन, खेहः—प्रेम च, ममता इत्यर्थे दीया तपु, अभाव—
 काशम्, अभिलषन्तु—गच्छन्तु, तैलाभावात् आत्मवैराग्याच्च निवासेऽनुष्ठेषु इति भावः ।

(२८८) स्फुरदिति ।—स्फुरन्—उड्छन्न अक्षय,—गूढसाग्धि, बल्कलमिव
 —उषलमिव स्फुरन्—क्षीयमानम्, अक्षय—रत्नवर्ण, बल्कलमिति च, तेष प्राङ्गतम्—
 आच्छादित वपु, —शरीर दस्य तथाभूते, प्रव्रज्यामिव—सव्यासचन्द्रमिव, प्रावपत्रे—
 प्राङ्गे, नभसि—आकाशे, अरुचोदशवेप्रावामिति भावः ।

(२८९) प्रभातसमयेन—प्रातः कालेन, समुचीयमानासु—एकैकम् गृहीत्वा

पार्थिवास्त्रिगकलकानाम् इव कलविडम्बकम्बराधूसरासु तारकासु,
 (३००) भूभृदातुगर्भकुम्भधारिषु (३०१) विविध-
 सरःसरित्तीर्याभिषु विषु प्रस्थितेषु वनकरिकुलेषु, (३०२) ग्राव-
 श्चिसिक्थपटलपाण्डरे पिण्डे इवापरपयोनिधिपुलिनपरिसरे.

निजरेटिकाया चचीरनाशाम् इत्यर्थं, विजय नीवभानास्त्रिवि भाव ["समुचीक-
 नानाम्" इत्यत्र "समुचीरनाशाम्" इति पाठे. - चरदलनाशाम् इत्यर्थं, प्रभावा-
 धिकेन तेजसिस्वरूपान् अदृश्यता प्राप्यमाणाम् इति भाव] पार्थिवस्य—राज-
 शब्दा—कीकनाना ("कीकसं कुञ्चनस्य च" इत्यमर) मकला—खटा इव,
 वा कला,—चटकला शाब्दिक, वरा,—प्रस्थिमकलाना—कीकनखणाना,
 कला,—सङ्गा शाब्दिकस्युपेक्षा, कलविडम्ब—शनचटकला, ("चटक कल-
 विडम्बन्" इत्यमर) कम्बरा—वीणा इव, धूसरा,—इफलास्तुवर्षां ताम्,
 ["हृषुनदिभ्यं कित" (उ० ३ पा० ३ सू०) इति सरनप्रत्ययस्य कित्वात् वाङ्मक-
 सङ्घेन पलाभावात् रूपम्] तारकासु—कलवेषु। सतापति परमस्त्रिगजयनकम्ब-
 मुष्ट काव्याग्नेन—अपरिदुनृतीये वा अष्टा सङ्घयन अतम। ततो यज्ञीयइलीया
 श्राद्धानादाय वागयत ॥ प्रतभ्यभ्योनि गृह्णाति प्रधानाद्गोश्रानिव ॥" इति ।

(३००) सुभृदिति।—सूक्त,—पल्लवस्य, घातव,—वैरिकाट्य, गर्भे—
 मञ्जु यज्ञे तादृशो, कुक्षी—कपीकपिण्डी, धरनीति तपोत्रेषु, चन्दव,—भूरत,—
 राज्ञ, घातव,—पूर्वकानि रुद्धितानि अयोनि, गर्भे—अभ्यसरे तेषां तादृशान-
 कुम्भान—कलसान, धारयन्तीति तयाविधेय, जनेष्विति भाव, सताम्ना कुम्भमञ्जे
 रक्षयमुक्त निष्ठासिन्धौ यदा,—प्रक्षिप्य गन्धर्वे भाण्डे नवे साव्वादिने घृभे। गृहीत्वा
 इन्दोनि तद्वत् नीचां तोये विसर्जयेत् ॥" इति ।

(३०१) विविधिते।—विविधानि—वह्नि इत्यर्थं, सरास्त्रि—सरोवरा,
 चरित,—नद्यः, तीर्थान्—पुण्यक्षेत्रमन्त्रिणानि, तेषाम् अभिमुखा,—सङ्घाता-
 तेषु, तान्मुद्गिभ्य इत्यर्थं, प्रस्थितेषु वनकरिकुलेषु—वनमज्जहन्तेषु ।

(३०२) श्रावेति।—श्राव—धूम्र, शधि—शुद्ध, सिक्थ—सङ्घट्ट, तल-
 पटल—सङ्घ, यज्ञं पाण्डुर—शुद्ध तक्षिन, चन्दव,—श्राव,—शवनसम्बन्धी, शधि—
 शुद्ध, यन् सिक्थपटल—मलशक्तसमूह, ("सिक्थी नमपुलाके वा मधुक्षिटे नय-
 यत्नम्" इति मेदिनी) पाण्डुर,—शौर यत् तद्याभूतः तक्षिन, पिण्डे इव—ब्रह्म-
 रैवश्रीकाकारात् ३३, अपरपयोनिधिपुलिनपरिसरे—परिमसमुत्सुकतद्दृश्यपाय

पात्यमाने शशिनि क्षमण (३०३) नृपचितानलधूमविमर
धसरीकृततेजसि इव नरपतिशोकपावकदाहकिणकालङ्ककाली-
कृतचतसि इव (३०४) प्रोषितममस्तान्त पुरपुरन्ध्रिमुखचन्द्र
हृन्दोद्देगविद्राणवपुषि इव (३०५) प्रथमास्तमितरोहिणो-
रणरणकविमनमि इव च अस्तमुपगते रजनिकर, राजतीव
देवे दिवम आरूढे सवितरि परिवृत्ते राज्ये इव रजनीप्रबन्धे,
(३०६) प्रवुद्धराजहसमण्डलप्रबोधमान पङ्कजाकर इव

तने पात्यमाने—विद्यमाने दीयमाने च शशिनि—चन्द्रमसि अलोन्माव च
अन्द्रमसि इति भावः

(३०३) वृषे त ।—नृपस्य—राज्यं चितानलस्य—शवदाहनवत् धूमविमरस्य—
धूमनिवशेन धूसरीकृतम—ईषन्वायुकृतं तेज—प्रभा यस्य तथाभूते इव
नरपती त ।—नरपते—राज शोक—मन्दु पावक इव—अग्निव तस्य दाहनं
—सन्तापनं य किणकलङ्क—धृक्प्रणचिञ्च तेन कालीकृत—मालनीकृतं चत—
इदम अन्तरदृशं इति भावः यस्य तथाभूते इव ।

(३०४) प्राषितति—प्रोषितानां—प तशोकान परलोकां प्रसृतानां समस्तानां
—ममयाणाम् अन्त पुरपुरन्धीणाम् अन्त पुरमहिलानां मुखानि आनननि चन्द्र
हृन्मसि इव—शशवरसमुदा इव तेभ्य उ-ग—त्रास तेन विद्राण—पल यमानं
[विद्रातं निडाया “सयागादरातो— (८२४३ पा०) इत्यादिना निडातस्य नत्वे
“अङ्कपाड— (८४२ पा०) इत्यादिना पत्वम] वपु—अग्नी यस्य तथाभूते ।

(३०५) प्रथम त ।—प्रथम—प्राक् अस्त मता—अस्त यता या री।हृषी—
नक्षत्र वशेष स्तप्रप्लोतं यावत् तस्या रणरणकेन—उत्कण्ठया उ मन वा विमना—
विकृत मनो यस्य तथाभूते इव रज नकर—चन्द्रे राजतीव—विराजमाने इव देव—
अमरे राजान प्रभाकरवदने च त्वि—मग्न स्वर्गच (“यौ स्त्री स्वतः च मग्ने
दिवः क्रीव तयो धृतम् इति मादगी) सवितार—मृथ जनके च । पारङ्गत—
पारङ्गत—विानमय तन्प्राप्तं त्वप्यन्ते इत्यथ रजनीप्रबन्ध—निशागमे ।

(३०६) प्रवुद्धात्—प्रवुद्धानां—जागरितानां प्राप्तिं शय राज्ञां—
वृषाणां वृषानामिव—शतश्वदानामिव मण्डलानि—समुदा तै अन्वव—
प्रवुद्धानां राजवृषानां—“राजवृषास्तु ते अचुवरथैः सोदृतं सिदा” इत्युक्तवचनानां

चचाल देवो हर्षः । (३००) ततश्च नूपुररवविराममूकमन्द-
मन्दिरहर्षेषु, शोकाकुलकतिपयकञ्चुकिमात्रावशेषेषु शृङ्गान्तेषु,
(३०८) पतितयूथपे इव वनगजचये कक्ष्यान्तरवर्तिनि पित-
परिजने विषादिनि, उपरिहृदन्निपादिनि च स्तम्भनिपक्षे

हमविशेषाद्या, मण्डले,—श्रीशक्ति, प्रबोधमान, —साख्यमान ; अन्यत्र,—जामव-
भाष्य, पट्टाकर इव—कासार इव, चचाल—उत्तमो, धरापृष्ठात् इति श्लेषः ।
इह वृषादिषु हस्तचारीपनिवृत्ते कपक, श्लेषपदनिवृत्तपदद्वयेपस्यम् ।

(३००) "ततश्च" इत्यस्य "दृष्टमानदृष्टि मिर्जंगाम राजकुलात्" इत्युत्तरस्य सम्बन्धः ।
नूपुरेति ।—नूपुराद्या—मञ्जीराद्या, रवस्य—शब्दस्य, विरामस्य—अपयमेन, रूपविधीम-
शोकेन पुराङ्गनाभि भूषणादिपरिवहनादिति भावः, मूका,—निशब्दा, इत्यादी
नूपुरश्लेषानुकरणस्य कविवर्यनीयवस्तुषु प्रसिद्धेरिति भावः, अत्र तदभावात्
मूकत्व बोद्धव्यम्, मन्दा,—अपटव मन्दिरहर्षा,—रट्टभराला येषु वकीलेषु ।
कीलेति ।—श्रीकेन—शुचा, आकुलानि—विद्वलानि, कतिपयानि—अल्पानि कञ्चुकि-
भावाणि—सौविद्वला एव, ("मात्रा कण्ठदिभूषाया विभे माने परिच्छेदे । अक्षरावसरे
सन्धे त्रीव कारणाऽवधारये ॥" इति मेदिनी) अवाशयन्ते इति अवग्रहा येषु तत्राविधेषु,
राजप्रियायां सर्वासां विताऽऽरीहृष्यान् परिजनानां परिचारिकायामन्यासाद्य हर्षस्य
सह खानाय वसनादिति भावः, केवलमनन्तपुररवघाटमेव तथा तत्र स्थापनादिति तु
फलतम, शृङ्गान्तेषु—अन्तपुरेषु ।

(३०८) पतितेति ।—पतित,—विनष्ट इत्यर्थः, यूथप,—यूथपति इत्य-
साहचरे इव, वनगजचये—आरख्यगजशब्दे, ["वनगजचये" इत्यत्र "वनगजयूथ" इति पाठोऽपि स एवाद्य] अत्र वनगजेत्युक्ति परिजनानां बहुत्वद्योतनाद्यं भर्त्सि-
पकान्तानुरक्तिप्रकटनायच योदृश्या, कक्ष्यान्तरवर्तिनि—प्रकीठान्तरस्थिते, पित-
परिजने—पितृ परिचारकवर्गे, विषादिनि—विषाद गते । उपरीनि ।—उपरि—
पृष्ठभागे, हृदन्—हृदन्, निषादी—हृन्निपक, हृन्निपाल इत्यर्थः यस्य तर्थाशे,
("बाधोरथा हृत्तिपका हृत्तारोषा निषादिनि" इत्यमर) हृन्निपक—आत्मान-
काममाशित्य स्थिते इत्यर्थः, ["सदिरप्रते" (८३६६ पा०) इति श्लेने निषीदतेः
निषाया "रदाभ्या—" (८३४२ पा०) इत्यादिना मत्व, पूर्वदकारस्यापि मत्व,
ततः प्रथमस्य "रदाभ्या—" (८३४१ पा०) इत्यादिना द्वितीयस्य च "दुना दु."

निप्यन्दमन्दे राजकुञ्चरे, (३०८) मन्दुरापालकाक्रन्दव्यधिते
च अजिरभाजि राजवाजिनि, (३१०) विद्यान्तजयशब्द-
कलकले च शून्ये च महास्थानमण्डपे दह्यमानदृष्टिः निर्जंगाम
राजकुलात् ; अगाच्च सरस्वतीतीरं, (३११) तस्यां छात्वा
पित्रे ददौ उदकम् । (३१२) अपस्नातश्च अनिष्पीडित-
मौलिरेव परिधाय उद्गमनीयदुकूलवाससी, निष्वासपरः,

(पाठा४१ पा०) इति षष्ठम्] निप्यन्दमन्दे—निस्तब्धे इति यावत्, राजकुञ्चरे—
राजहस्तिनि ।

(३०८) मन्दुरेति ।—मन्दुरा—अश्वशाला, (“वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्य-
मर) तां पालयतीति ते मन्दुरापालका, —अश्वपाला इति यावत्, तेषाम् आक्रन्देन
—रोदननिनादेन, व्यधिते—सन्तप्ते, [“मन्दुरापालकाक्रन्दव्यधिते” इत्यत्र “मन्दुरा-
पालकाक्रन्दकथिते” इति पाठे,—मन्दुरापालकैः,—अश्वरचकैः, आक्रन्द,—रोदन-
धनि, कथित,—व्यक्तीकृत यत्र तस्मिन्निष्यथ] अजिरभाजि—अद्भनवर्तिनि,
(“अद्भन चत्वरजिरे” इत्यमर) राजवाजिनि—राजघोटके ।

(३१०) विद्यान्तेति ।—विद्यान्त,—विरत, [विद्याप्यते मृते कर्त्तरि
रूपत्वय] जयशब्द,—जयध्वनिरेव, कलकल,—कीलाहल, यस्मिन् तद्योक्ते,
शून्ये—निर्जने इत्यर्थः, महास्थानमण्डपे—प्रशस्तसभागृहे, (“सभासमितिमसद ।
आस्थानी ज्ञौदमास्थानम्” इत्यमर) दह्यमानदृष्टिः,—भस्मीभूयमाननेत्र, दिव्यं
जनकीलाहलमुखरितस्य पित्रा अधिष्ठितस्य सभागृहस्य एकमात्रस्य दृपस्थाभावेन
जनविरहिततया निस्तब्धत्वेन शब्दसिद्धासनदर्शनेन च पितृशोकानलोद्दीपनादिति
भावः । राजकुलात्—राजभवनात्, (“कुल जनपदे गोत्रे सजातीयगणेषु च ।
भवने च .. . ४” इति मेदिनी) ।

(३११) तस्या—सरस्वत्याम् । उदक—तर्पणसलिलाञ्जलिं, ददौ—अर्पया-
मास ।

(३१२) “अपस्नात” इत्यस्य “भवनमाजंगाम” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । अप-
स्नात,—प्रेतकार्यमुद्दिश्य कृतस्नान, अनिष्पीडितमौलि,—न निष्पीडित,—
निर्जलीकृत, अपीञ्चित इत्यर्थः, मौलि,—वेश्मचय येन तद्योक्तः, (“धृडा किरीटं
केमाथ सयता मौलयस्त्रयः” इत्यमर) उद्गमनीये—धौते, (“तत् स्यादुद्गमनीय वन्तु

निशामरः, निरातपत्रं, निरुत्सारणः, समुपनीतेऽपि सती
 चरणाभ्यामेव (३१३) नासाऽयासक्तेन रक्ततामरसताम्बेण
 चक्षुषा हृदयावशेषस्य अपि पितुर्दाहशुद्ध्या शोकाग्निमिव
 उद्गिरन्, अताम्बूलस्यापि सुचिरप्रक्षालितस्य कल्पतरुकिश-
 लयस्य इव स्त्रिभावपाटलस्य अधरस्य अधरपद्मवस्य प्रभया
 मांसरुधिरकवलान् इव हृदयाभिघातात् उद्धमन् उष्णनिग्वास-
 मोक्षैः मपनम् आजगाम ।

धौतयोर्वस्त्रयोर्गुणम् इत्यमरः) दुकूल—सिताद्यन्ते एव, ("दुकूलं सूत्रवस्त्रे स्यादुक्त-
 रोद्ये सिताद्यन्ते" इति शब्दार्थः) वासही—यस्मै परिधाय—परिहिते क्लृप्ता,
 निशामरः,—पुन पुनरायत निवसन् इत्यर्थः, श्रीकवीभात इति भावः । निशामरः,
 —चामरव्यजनरहितः, ["निशामरः" इति पाठं यज्यान्तरे न दृश्यते, तथा
 दुतसिद्धसम्भवत्वात् वस्यमाणनिरातपत्रतयैव निशामरार्थप्रतीतेः इत्यन्यदम्] ।
 निरातपत्रं,—हृदयवर्जितं, पितादिगुरुजनवियोगे हृदयचामरादिधारणनिषेधादिति
 भावः । निरुत्सारणः,—उत्सारणा—लोकानामपसारणं, तद्गहित इत्यर्थः,
 राज्ञा गमनकाले रक्षिणि पुरस्त्रवीका अपस्राव्यन्ते इति नियमः, तदा तु
 सर्वेषामेव शोकविह्वलतया नाश्ववपुङ्गा भेदज्ञानाभावात् महापदि घट्टना-
 भावाच्च तत्र क्लृप्तमिति भावः । समुपनीते—समुपस्थापिते, सती—अन्ते,
 ("... ..सुरदान्तुरद्रमा । . .इयमेवश्वसतयः ॥" इत्यमरः) चरणाभ्यामेव—
 पादचरिण्यैव मातापित्रिविधेन ब्रह्मचर्यनियमपालनाय पादचरिण्यै गमनस्य
 प्राशङ्क्यादिति भावः ।

(३१३) नासाऽयासक्तेन—नासिकाऽयलयेन, रक्ततामरसताम्बेण—रक्तकमल
 लीहितेन । हृदयावशेषस्य—हृदयमावस्थितस्य, न तु वर्द्धिर्जगत्सु इति
 भावः । अताम्बूलस्य—अन्तेताम्बूलस्य, सुचिरप्रक्षालितस्य—बहुव्यधौतस्य, कल्पतरु-
 किसलयस्य इव—कल्पतरुपद्मवस्य इव, स्त्रिभावपाटलस्य—सहजरक्तस्य अधरपद्मवस्य
 —अधरः,—हीनः, पराभूत इत्यर्थः, पद्मव—किसलयं यस्मात् तथोक्तस्य, अधरस्य
 —निघोष्ठस्य, यदा,—अधरस्य—निम्नावस्थितस्य, अधरपद्मवस्य—अधर पद्मव इव
 तस्य, मांसरुधिरकवलान् इव—पिहितरक्तपासान् इव, सरक्तमांसपिच्छानिवेत्यर्थः,
 हृदयाभिघातात्—हृदये—वेतसि, अभिघातात्—आघातात्, श्रीकवीधरप्रकारजनित-

(३१४) राजवल्लभास्तु भृत्याः सुहृदः सचिवाश्च तस्मिन्
एव ग्रहनि निर्गत्य, प्रिय पुत्रदारम् उत्सृज्य, उद्वाप्योः
वन्धुभिः वाव्यमाणा अपि (३१५) बहुवृत्पगुणगणहृत-
हृदयाः केचित् आत्मानं भृगुषु बबन्धुः, केचित् तत्रैव
तीर्थेषु तस्थुः, केचित् (३१६) अनशनैः आस्तीर्णदण-
कुशा व्यथमानमानसाः शुचम् असमाम् अशमयन्, केचित्
शुलभा इव वैश्वानरं शोकाविगविवशा विविशुः, केचित्

वतादिति भावः । उष्णिश्यासमीचै, —तप्तनिश्यासपाते, [“इत्यम्भूतलघवे” (२।३।२१
पा०) इति विशेषणे तृतीया] ।

(३१४) राजवल्लभा, —राजप्रिया । निर्गत्य—बहिर्गत्वा, भवनादिति शब्दः ।
पुत्रदारम्—अपत्यकलत्रादि । [इह समाहारदश्याविषयान् च्युतसंस्कारतास्यदोष,
अदीपसनाधानन्तु ‘गवाश्चपभृतीनि च’ (२।३।२१ पा०) इत्येव महाकविप्रयोगिणा-
ल्लितगणच प्रकृत्या कथञ्चिर्वाहात ज्ञेयम्] उद्वाप्ये,—उच्छ्वसद्वयनवारिभिः ।
वार्दमाणा—निषेधनात् ।

(३१५) बाधति ।—बन्धुभिः, —प्रभूतैः, वृषस्य—राज, गुणतश्चै,—दया-
दाविष्यादसमृद्धे, हतान—आकृतानि, हृदयानि—चेतासि येषां तथाभूता,
भृगुषु—प्रपातस्य पञ्चतस्य उद्गमप्रदेशेषु इत्यर्थं, (“प्रपातद्वक्त्रे भृगु” इत्यमर)
आत्मानं—स्व बबन्धुः,—संयुक्तम्, तथ्य पतनाय हतहस्तादिबन्धना तस्पुरित्यथ ।
[बबन्धु” इत्यत बभन्धु” इति पाठः,—तथ्य पतनेन आत्मानं पूर्वधामानुमित्यथ] ।
नर्वैव—तत्रैव, भृगुध्वव इत्यर्थं, तीर्थेषु—पुण्यचक्षुषु, वशा,—तत्रैव—राजपुरे एव,
नागेषु—पुण्यचक्षुषु न तु मन्देश स्थानान्तर वा ज्ञात भावः । महाप्रभावस्य स्वभूत-
हितेषु राशौ लीलाचवत्वात् तस्या पुण्यचक्षुषु वीज्यत्वम् ।

(३१६) अनशनैः—अभोजनैः प्रतीपदाहेरित्यथ, आस्तीर्णदणकुशा—
आनीषा—आवृञ्चिता दणानि—नलादीनि, कुशा,—दग्धाश्च ये तथाभूता,
दणकुशाक्षोषभूमौ स्थिता इत्यर्थं व्यथमानमानसा,—प्रीडितचित्ता असमाम्—
अनुन्या येषु—शोकम् अशमयन्—शमयानाम्, वन गला प्र ध्विसञ्चनार्थं अनशनैः
स्थिता इति भावः । शुलभा इव—पतद्वाविशया इव, वैश्वानरम्—अग्नि, शक्रेति ।
—शक्रे स—इव, आवरन्,—सम्भ्रमं उत्कण्ठा इत्यर्थं, तेन विवशा,—विह्वला ।

(३१७) दारुणदुःखदहनदह्यमानहृदया गृहीतवाचः तुषार-
शिखरिणं शरणं ययुः, केचित् (३१८) विन्ध्योपत्य-
कासु वनकरिकुलकरशीकरासारसिन्धुमानतनवः पल्लव-
शयनशायिनः सन्तापम् अशमयन्, केचित् (३१९) सन्नि-
हितान् अपि विषयान् उत्सृज्य सेवाविमुखाः परिच्छिन्नैः
पिण्डकैः अटवीभुवः शूच्या जगद्गुः, केचित् पवनाग्रना धर्म-
धना धर्मदमनयो मुनयो बभूवुः, केचित् गृहीतकाषायाः

(३१७) दारुणिति । - दारुणेन - उक्तयेन, दुःखदहनेन - शोकाग्निना,
दह्यमान - सन्तप्यमान, हृदय - चित्तं शेषा तथाभूता, गृहीतवाचः - गृहीता -
निगृहीता, सयमिता इत्यर्थं वाग्यं ते, मौनव्रतधारिण इत्यर्थं, ["स्त्रिया -"
(६।३।३४ पा०) इत्यादिना पञ्जावे "शेषादिभावा" (५।४।१५४ पा०) इति
पाचिककवभावा] तुषारशिखरिण - हिमार्द्र, शरणम् - आश्रय, ययुः -
प्रतस्थिरे, आश्रितवत् इत्यर्थं, यतिनो जाता इति भावः । दग्धा अपि दाहज्वाला
प्रशमनार्थं शीतलस्नानमाशयन्ति ।

(३१८) विन्ध्यति । - विन्ध्य - तट्टाच्छकिरे, उपत्यकासु - आसन्नभूमिषु,
('उपत्यकासुट्टरासन्ना भूमिर्दूर्ध्वमधिपत्यका' इत्यमरः) वनेति । - वनकरिकुलानां
- वनगजत्रयानां करा - शृङ्गा, तथा शीकरासारैः, - - अश्वकषधाराभिः,
सिन्धुमाना, - शार्द्राक्रियमाणा, तनवः, - शरीराणि शेषा तथाभूता, पल्लवशयन
शायिन - किशलयशब्दाशायिनः, सन्ताप - चित्तदाह प्रीकत्रमिति भावः, अशमयन्
- निर्वापयामासु, वानरस्थाश्रम गृहीतवन् इति भावः ।

(३१९) सन्निहितान् - करस्थितानिति भावः, विषयान् - भोग्यवस्तूनि,
उत्सृज्य - त्यक्त्वा, सेवाविमुखाः, - भोगपराशुखा, परिच्छिन्नैः, - परिमितैः,
पिण्डकैः, - भक्तवासैः तदुपलक्षिता इत्यर्थः, यथा - परिच्छिन्नैः, - परिमितैः,
स्वन्दारव्यथ, क्लेशविति भावः, पिण्डकैः, - शरीरैः, तदुपलक्षिता इत्यर्थः, शूच्या -
कनकविरला, अटवीभुवः, - वनभूमौ जगद्गु - आश्रिता । पवनाग्रना, - वायु-
भोजिन, धर्मधना, - धर्मसाधनकामा इत्यर्थः, धर्मदमनयो - धमन्त्य, - काश्चात्
तामन्व, स्तब्ध इत्यर्थः, धमन्त्य, - शिराजाशानि शेषा तथाभूता, अनेन व्रतकाष्ठे
उत्पन्ते । गृहीतकाषायाः, - गृहीतम् - अचलमित, काषाय - कषायेण रक्तवस्त्रं

कापिलं मतम् अधिजगिरे गिरिषु, केचित् (३२०) आचोटित-
चूडामण्डिषु शिरःसु शरणीकृतधूर्जटयो जटार
जघटिरे, अपरे (३२१) परिपाटलप्रलम्बचीवराम्बरसंवीताः
स्वाम्यनुरागम् उज्ज्वलं चक्रुः, अन्ये (३२२) तपोवनहरिण-
जिह्वाऽञ्जलोल्लिङ्गमानमूर्त्तयो जरां ययुः, अपरे पुनः
(३२३) पाणिपल्लवप्रसृष्टैः आताम्बरागैः नयनपुटैः कमण्डलु-
भिश्च वारि बहन्तो गृहीतव्रता मुण्डा विचेरुः ।

यै तथाभूता, कापिन—कपिलसम्मत साङ्गशास्त्रम, अधिजगिरे—अधीतवन्, साङ्गशास्त्रमधीत्य प्रकृतिपुरुषतत्त्वावगमात् योगिन बभूवुरिति भाव ।

(३२०) आचोटितेति ।—आचोटिता,—क्षेदिता, [पाडपूर्वकस्य चोटतेः षिवि निष्ठाया रूपम] अपसारिता इति भाव, चूडामण्डय,—चूडारवानि येषु तथाभूतेषु, त्यक्तचूडारवालडारैषु इति यावत्, शिरसु—मूर्द्धसु, शरणीकृतधूर्जटय,—शरणीकृत,—आश्रय इत्यर्थं, धूर्जटि,—धर यै तथाभूता, गृहीतपाशपतत्रता इत्यर्थ । जघटिरे—बधन्तु ।

(३२१) परिपाटलेति ।—परिपाटलेन—परितो रक्तेन, प्रलम्बेन—आयनेन इत्यर्थ, चीवराम्बरेण—वसनखण्डेन, संवीता,—प्रात्रता, आच्छादितदेहा इत्यर्थ, धृतमुनिवेशा इति भाव, स्वाम्यनुराग—प्रभुभक्तिम, उज्ज्वल—भास्वर, प्रसृष्ट-मिति यावत् ।

(३२२) तपोवनेति ।—तपोवनहरिणानाम—आश्रमधनाया, जिह्वाऽञ्जलै,—रसनामान्त्रै, उल्लिङ्गमाना,—आस्त्रायमाना इत्यर्थ, मूर्त्तय,—शरीराणि येषा तथाभूता, दापसा मुत्त इत्यर्थं, जरां—बाइकम् ।

(३२३) पापीति ।—पाणि—कर, पल्लव—इव—किमलव इव, तेन प्रसृष्टा—प्रमात्रंन नीता, गृहीताश्च तै, आताम्बरागै,—आरक्तप्रभै, शोका-
वेमजनिवरोदनात् महापुरुषलक्ष्यवत्त्वेन स्वभावसिद्धत्वाच्च इति भाव, नयनपुटै,
—नेत्रमौल्यै, कमण्डलुभिः,—जलपात्रविशेषै, वारि—अश्रुजल, तीर्थजलञ्च ।
गृहीतव्रता,—व्रतधारिण, मुण्डा,—उपशिरस, विचेरु,—भ्रमन्ति अ । वीत-
रागा अपि चिराम्यधसृष्टारिण परलीकृत्येऽपि राजनि अत्यक्तानुरागा आसन् इति
लोकान्तिशयशान्तिनी नरेन्द्रस्य वाचिदसाधारणौ शक्ति समर्थते इति बभूवुर्भिति ।

(३२४) देवमपि हर्षं तदवस्थं पितृशोकविह्वलीकृतं
 श्रियं श्राप इति, मर्हीं महापातकमिति, राण्यं रोग इति,
 भोगान् भुजङ्गा इति, (३२५) निलयं निरय इति, बन्धु
 बन्धनमिति, जीवितम् अयश् इति, देहं द्रोह इति, कल्यतां
 क्षलङ्ग इति, आयुः अपुण्यफलमिति, आहारं विषमिति,
 विषममृतमिति, चन्दनं दहन इति, कामं क्रकच इति, हृदय-

(३२४) “देवमपि हर्षम्” इत्यस्य “कुलपुत्रादयः पथ्यवारयन्” इति
 श्लेषेण सूच्यते । तं विभिन्नमिति, तदवस्थमित्यादि ।—श्रियं—राजलक्ष्मीं, श्राप,—
 अमसम्पात, दुःखाकर इति भावः, भोगानिभृष्टत्वादिति तात्पर्यम्, इति मन्थना-
 तिनन्तनं सूच्यते, एवमुत्तरम् । मर्ही—पृथ्वी, महापातक—महत् पाप, तदपि
 कारस्य केवलपापवद्भावित्यादिति भावः । रोग,—आधि, जेश्वहुलत्वादिति
 भावः । भोगान्—सुखसाधनानोक्त्यर्थः, भुजङ्गा—सर्पः, यातनाप्रदत्वादिति भावः ।

(३२५) निलयं—ग्रह निरय—नरक, पितृशोकस्य गृहस्य दुःखा
 कारत्वादिति भावः । बन्धु—सख्यजन एवम्—बन्धनहेतुभूत, तदगुरोरेव गृहं लक्ष्यं
 समानार्थादिति भावः । जीवितं—जीवनधारणम्, अयश्,—अवीर्तिकारम् इत्यर्थः,
 पित्रशोकनाप तदवदन्धनस्य अनुरत्नशीघ्रकत्वादिति भावः । देहं—शरीर, द्रोह,—
 अन्तर्द्वेषनस्य आनन्दचिन्ताकर इति यावन्, कथमयमपि न भवति ? तद्वाग्ने
 यमहनीयं सन्नाप मां न दह्युः समर्थं भविष्यति इति भावः । कल्यतां—निरा-
 लयत्वम्, आराम्यमित्यर्थः, (“वाला निरामय कल्य” इत्यमरः) कलङ्ग,—अप-
 पाद तादृशावस्थायां अज्ञातीसारादिकठिनरोगाकालवस्थेर्वीचिष्यादिति भावः ।
 आयुः—जीवितकालम्, अपुण्यफलं—दुष्कृतपरिणामं, जीवितं दुःखशतभोगस्य
 अपरिहास्यत्वादिति भावः । आहारं—भोजनं, विषं—गरलं पितृशोकान्त्युद्दीपकं
 ज्जिनं विद्वत् इत्यादिहस्तुत्वादिति भावः । विषं—गरलम्, अमृतं—सुखा (‘पीयूषममृतं
 सुधा’ इत्यमरः) अमृतं यथा सन्नापनाशनं तथा शीकटशर्करावस्य
 भक्षणं सन्नापप्रशमनात् अमृतकरं विषटपमपि वस्तु इष्टकरममृतप्राप्त्यनमानं इति
 भावः । चन्दनं—दीर्घं दहनं—अग्निं, मृतचन्दनलपनेनापि पितृशोकप्रशमन-
 कारणात् विरक्तानाम् उपभोगसाधनेषु महाया इंसितप्रतिकूल्याकलनाया इति
 शास्त्रं । क्रकच,—करक, भोगविमुक्ततां करपदच्छेदनत्वं यन्त्याप्रदत्वादिति

स्फोटनम् यभ्यदय इति च मन्यमान, सर्वासु क्रियासु
विमुञ्च (३२६) पितृपितामहपरियज्ञागता चिरन्तनाः
कुम्पुत्रा, वसुक्रमह्वितगौरवाद्य याज्ञगिरो गुरव श्रुति-
क्षतीतिहामविशारदाद्य चरद्विजातय, (३२७) युताभिजन-
शीलशानिनो मूर्धाभिपित्ताश्च अमात्या राजान यथावत्
अधिगतात्मतत्त्वाद्य सस्तुता मस्कृणि समष्ट ख सुस्त्राय मुनय,
ससागसार वकथनकुशला ब्रह्मवादिन, शोकापनयनन्पुण्यात्
पोराणिकी पर्य्यचारयन ।

भाव ("ककचीऽपी करपवम" इत्यमर) । छदप्रस्फोटनं—वत्ता वर रणम,
अभ्यदय—सद्वत् तस्य सञ्चमनापदशनकत्वादिति भाव ; { सञ्चव निरुद्ध रूपकमल
हार } विमुञ्च पराङ्मुख विरतामल्लय ।

(३२६) पितृपितामह ।—पिता च पितामहश्च ["माहापदभ्या पितरि उमहश्च"
(वा० इति डामहश्च । इह "आड कृती इन्द (६।३२५ पा०) इत्यत्र क्त
इत्यस्य "चरती (६।३२३ पा०) इत्यादत् एव नुगतसम्भवः,पि पुनस्तद्वदपन
"विद्याथी नसम्भवाचिनागदन्ताना इन्द आनड स्याटत्तरपटी परे" इति दीन्दतीक्या
च मगो= सम नवद्य च सकाराल्लशब्द परत एव आनड ।वधानात् अत्र तु पिता
सहशब्दस्य सकाराल्लभावात् पूज्यपदस्य न आनड शब्दा करणीयत सङ्घप]
तयो परशब्दस्य स्वीकारेण आशयत्तानेन इत्यत्र आगता—वत्तमाना इत्यत्र,
पालता इति यावन् चिरन्तना—पुरातना प्राचीना इति यावत्, कुम्पुत्रा,
—सक्तवजाता म्ना द्वितौवद्वडा इत्यत्र । वसुति ।—वसुभ्य—कुलस्य क्र०,ष—
पारम्पर्य्यण आहितम—अपत गौरव—सम्मान दीया तं यात्र गुर—द्वितानु
बन्धितया स्वीकृत्याद्येष उपदत्तार इत्यत्र । अराड्वजातय—स्वापरजज्ञाणा,
तुसा इ वद्वितावावधजानोपदशन प्रथीधदानकुशला इति भाव ।

(३२७) श्रुति ।—श्रुत—शास्त्रज्ञानम् अमजन—कुल शील—चारिण,
तै शालन्—शीमन् इति ऽकीक्या मूर्धाभिपित्ता—मूर्ध्म कृताभिपित्ता राज्य
प्रतिष्ठिता इत्यत्र चर्त्तया वा ("मूर्धाभिपित्ता मूर्धान् मान् ण चर्त्तितेऽपि च" इति
५ दनी) अमात्या—मन्त्रिण, मन्त्रिभूता इत्यत्र राजान—अधीश्वररूपा ।
यथावत्—यथाविध । आधिगते त ।—अधिगत—विदत्तम् आरुतत्तम्—आत्म-

(३०८) अस्वतन्वीकृतश्च तैः मनसाऽपि न अलमत शोकम्
 अनुप्रचरितुम् । अनुनीयमानश्च कथङ्घनमपि आहारादिकासु
 क्रियासु आभिमुख्यम् अभजत । भ्रातृगतहृदयश्च अचिन्तयत्,
 —“अपि नाम तातस्य मरणं महाप्रलयसदृशम् इदमुपश्रुत्य
 आर्यां वाष्पजलस्रातो न गृह्णीयात् वल्कले ? न आश्रयेद्वा
 राजर्षिः आश्रमपदम् ? न विद्येऽऽ पुरुषसिंहो गिरिमुहान ?
 (३२८) अससलिलनिर्भरमरितनयननलिनयुगलो वा न

अननित्यश्च यैः तयोक्त, ब्रह्मविद इत्यर्थः । सप्तता,—परिचितः, (“स्वत-
 स्यात् परिचय” इत्यमरः) मस्करिच,—भिक्षव सञ्जासिन इत्यर्थः, (“भिक्ष-
 परित्राट् कर्मेन्दो पाराश्व्यपि मस्करौ” इत्यमरः) जगद्दिताय वैतरणदानपे
 भन्वपक्षपातिल लोकसिद्धिमिच्छत् । समेति ।—सजे—गुच्छे, दुःख-सुखे—विषाद-
 सन्तीषी येषां तैः, सुखदुःखो समज्ञाना इत्यर्थः, मुनयः,—तापस । ब्रह्म-
 वादिनः,—वेदान्तिका । पीराशिका,—पुराणपाठका, तं तु पुराणोक्तानाम्प्रसक्त-
 यिकार्षणेन शोकानपनोदयितुमीशत । पञ्चवारयन्—पञ्चवदन्त ।

(३१८) तं,—कुलपुत्रादिभिः कोपापकान्ते सर्वैरित्यर्थः, अस्वतन्वीकृत,—
 अस्वाधीनीकृत, अथमपि अनुक इत्यर्थः, शोक—पितृविनाशजनित मन्दुम, अनुप्रचरितुम्
 —अनुशीलितुम्, अनुभवितुमित्यर्थः, न अलमत—अचिन्तय, अथसरनिति इति ।
 आभिमुख्यम्—आम्मुख्य, प्रवृत्तम् इत्यर्थः । आहृतसदृशम्,—छोदरापिलक्षित,
 भातर मन्त्रसं क्लेशार्थः । अपि—प्रथे । नम—सम्भावनायाम् । तातस्य
 —पितुः । अथ,—राज्यवहने, वाष्पजलस्रातः,—अश्रुजलानुत्, वल्कले—तरुत्वचौ,
 तपस्विपरिधेय इति भावः, न गृह्णीयात् ?—न शीकुश्यात् ? न पिदकेत् ?
 इत्यर्थः, पितृविशेषमाकर्ष्य शोकात् वल्कलवसने परिधाय वनं वासति इति
 सम्भावयामीति निश्चयः । एतन्नुतरवापि अपि नाम इत्यन्वयस्य अर्थं आकलयीट ।
 राजर्षिः,—राजा अर्षिरिव, भूतत्वात् जितन्द्रियत्वाच्चेति भावः, आश्रमपद—
 वसोवनम् । विद्ये—आश्रयेदित्यर्थः, [सर्वत्र “सम्भावनेऽलमिति—” (संश१३७
 पा०) इति सूत्रेण सम्भावनाया सिद्धे] । पुरुषसिंहः,—नरस्येह ।

(३१८) अस्मेति ।—अससलिलेन—वाष्पमारिषा, निर्भरम्—कृतिनामं यथा
 यथा, भ्रातृ—पूरित, नयननलिनयुगल—नेत्रपद्मार्थं कस्य हृद्यमूढ, [“न

पश्येत् अनाथां पृथिवीम् ? (३३०) प्रथमव्यसनविषमविष-
विद्वलः न क्षरेत् आत्मानं वा पुरुषोत्तमः ? (३३१) अनित्य-
तया जनितवेराग्यो वा न निराकुर्यात् उपसर्पन्तीं राज्य-
लक्ष्मीम् ? (३३२) दारुणदुःखदहनप्रज्वलितदेही या न
प्रतिपद्येत अभिषेकम् ? इहागतो वा राजभिः (३३३) अभि-
धीयमानो न पराचीनताम् आचरेत् ? (३३४) अतिपितृ-
पक्षपाती खलु आर्यः, सर्वदा तातश्चाघया माम् अभिधत्ते,—

पश्येत" इत्यत्र "पश्येत्" इति नञरहितपाठे—पश्येत किम् ? नैव दृष्ट शक्नुयान्
इति सम्भावयामीति भावः] । अनाथा—निराश्रया पतिविधोगादिति भावः ।

(३३०) प्रथमेति ।—प्रथमम्—आद्यम्, अपूर्वमिति भावः, व्यसन—
विषदेव विषम—दारुण, विषं—हलाहल, तेन विद्वलः,—अधीर, आत्मानं—
स्व, वा न क्षरेत् ? आत्मघातो भवेदिति भावः । ["न क्षरेत्" इत्यत्र "क्षरेत्" इति
नञरहितपाठे,—आत्मानं क्षरेत् वा ? आत्मा अक्षयमेव रक्षणीय इति क्षरेत्
किम् ? नैव क्षरेत् इति सम्भावयामि, अत आत्मघातो भवेदिति भावः] । नारा-
दणीभिः प्रथमाभिर्भूतमहागरलघोरप्रतापेन विमूढ क्षणमात्मानं विसम्भारं हात्
पौराणिका । अत्र पुरुषोत्तमपदस्तरसाम् उपसाधनं शब्दशक्तिमूलकं, पुरुषोत्तम
इव पुरुषोत्तम इति प्रतीतेः ।

(३३१) अनित्यतया—अशिकतया, जनितवेराग्य,—उत्पन्ननिर्वेद । उप-
सर्पन्तीम्—उपगच्छन्तीम्, आश्रयन्तीमित्यर्थः । निराकुर्यात्—त्ववेदित्वर्थं, शोकने
विरागवता विषयादिषु निस्पृहत्वदर्शनात् इत्याशयः ।

(३३२) दारुणति ।—दारुणं—उत्कटम्, दुःखदहनेन—शीकाग्निना प्रज्वलितं,
—सन्तप्तं, देह,—शरीरं यस्य तथाभूतं, अभिषेक—राज्याभिषेकमित्यर्थं, न
प्रतिपद्येत वा ?—न स्वीकुर्यादा ? ["न प्रतिपद्येत" इत्यत्र "प्रतिपद्येत" इतिमात्रपाठं
—स्वीकुर्यात् किम् ? इति कारकुलभ्याय, नैव प्रतिपद्येत इति सम्भावयामीति भावः] ।

(३३३) अभिधीयमानः,—कथ्यमानः, अदुःख्यमानः इति यावत् । परा-
धीनता—परादुःखता, प्रातिकूल्यं वा इत्यर्थं, राज्याभिषेके इति भावः । ("परादुःखः
पराधीन" इत्यमरः) ।

(३३४) अतिपितृपक्षपाती—अतिशयेन पितृवत्पक्ष इत्यर्थः । तातश्चाघया—

(३३५) “तात ! हर्ष ! कस्यचित् अभूत् भविष्यति वा पुनः काञ्चनतालतरुप्रोक्ष्णं कायप्रमाणम् इदम् ? ईदृक् च दिवसकरप्रीत्या दिवसम् उन्मुखविकसितं मुखमहाकमलम् ? एतौ च (३३६) वज्रस्तम्भभास्वरौ मुजकाण्डौ ? एते च (३३७) हसितमदानसहलधरविभ्रमा विलासाः ? कीदृशो मानी विक्रान्तो वदान्यो वा ?” इति । एतानि च अन्यानि च चिन्तयन् दर्शनोत्सुकहृदयो भ्रातुः आगमनम् उदीक्षमाणः कथङ्घमपि अतिष्ठत् इति ।

इति श्रीवाणभट्टकृते हर्षचरिते प्रभाकरवर्द्धनरत्न नाम

पञ्चम उच्छ्वास ॥ ५ ॥

तानि—पितरि, वा श्लाघा—आदर, तथा, तद्गुणकम्पादीना विम्वररणात् इत्याह ।
अभिषेते—वर्ति ।

(३३५) तात !—वज्र ! । कस्यचित् अभूत् इति श्रुत् । काञ्चनेति ।—काञ्चनतालतरु, —सोवर्णतालतरु, तद्वत् प्राय—उदत्त, कायप्रमाणम्—दृष्ट्यपेक्षमाणम् ? ईदृक्—एवमप्रकार, मन्वितु सद्दर्शयित्वा भाव, दिवसकरप्रीत्या—सूर्यसम्पत्त्या, मन्वयप्रकाशे च, दिवस—वासर व्याप्य इत्यर्थ, [अन्वयसंयोगे विदितेति] उन्मुखविकसितम्—उन्मुखम्—उदगुक्क, सूर्यप्रीतिकरकार्ये प्रवृत्तमित्यर्थ, तादृशं तत् विकसितं—पफुल्लमित्यर्थ, भास्वरम् इति श्रुत्वा, वज्र—उन्मुखम्—उदगुक्क, तत् विकसितं—प्रफुल्लितं, मुखमहाकमलं—मुखमेव महत् पद्म, मुखं महत्कमलमित्येव वा, [इत्युपमित्युक्तम्] ।

(३३६) वज्रैति ।—वज्रस्तम्भौ इव—कुलिप्रमत्सूरी इव, भास्वरौ—मन्वयवित्तौ, ईदृकात् विभ्रान्तत्वात् इति भावः, मुजकाण्डौ—मुजौ—वाहुगुणौ, काण्डौ—दण्डौ इव तौ, वाहुगुणौ इत्यर्थ, (“काण्डोऽस्यो दण्डवापावर्द्धमादकरसारणु” इत्यमरः) ।

(३३७) हसितेति ।—हसितेन—हसितेन मदानसहलधर—नदविजलधर, इत्यधरस्य—वन्द्यस्य, विभ्रमा इव विभ्रमा—विकसितानि वैष्णवविधा, विलासाः—शोभाविशेषाः । [कथमथा—अस्य विभ्रमं दधातु इति इह विभ्रमात्विभ्र-सौधात् तद्विभ्रमनिदर्शनात्कथं] इति, अन्वयः, मन्वितुरिति श्रुत्, मानी—मानी-श्रम्यः, विक्रान्तः—श्रम्यः, वदान्यः—दानशौण्ड, [“सुवन्दान्यसूदुदददानशौण्डा”

षष्ठ उच्छ्वासः ।

उच्चिन्वोच्चित्य भुवि प्रहितनिगूढात्मदूतनीतानाम् ।
विजिगीषुरिव कृतान्तः शूराणां सद्गृहं कुरुते ॥ १॥

षष्ठप्रदं इत्यमर) । दर्शनेति ।—दर्शनाय—अवलीकनाय, भानुरिति भाव,
उत्सुकम्—उत्कण्ठो, सायहम इति यावत्, इदम्—चित्त यस्य तथाविध,
उदीचमाण,—प्रतीचमाण ।

इत्यमरशब्दात्षष्ठस्य चरणपदानेन वाक्यत्रयावत्सेन पण्डितकुलपतिना वि, ए,
उपाधिधारिणा श्रीमञ्जीवानन्दविद्यागुणरभद्राचार्येण विरचिताया
तदात्मजाया पण्डितश्रीमदायदीधविद्याभूषण पण्डितश्रीमन्नित्यबोध
विद्यारत्नाया पारवर्जिताया प्रतिमन्कृतायाऽग्न्याया
श्रीहृत्परित्याख्याया पञ्चम उच्छ्वास ॥ ५ ॥

कृतान्ताचरणवर्णनत्रयपदेषु वाच्यवर्णनस्य उपायहृदयन सूचयति, उच्चिन्वति ।—
कृतान्त,—अन्तक, अन्यत्र,—कृतान्त,—कृत अन्त,—नाश प्रतिव्रीरमिति
भाव येन तथाभूत, शशाङ्कनामा मोडाधिपातरिति भाव विजिगीषु इव—
विजयार्थं नृप इव, भुवि—पृथिव्याम्, उच्चित्य उच्चित्य—अन्विष्य अन्विष्य, प्रवर्ष
प्रवर विचित्र इति भाव, प्रहित निगूढात्मदूतनीतानाम्—प्रहिता,—प्रपता,
निगूढा—गुप्ता, अदृश्या इत्यर्थ, अन्यत्र—कपटचारिण इति यावत्, आत्मन,
—स्वस्य, दूता,—किङ्करा, अन्यत्र,—वाक्तावहा, निनचारा इति यावत् त,
नीता,—वश्य प्रापिता, आनीता इत्यर्थ, स्रमवनमिति भाव तेषां, शूराणां—
अलवत्, वीराणां मानवानामिति यावत्, अन्यत्र—शूराणां—राज्यवर्द्धनान्गतानां
प्रधानराजपुत्राणां, सद्गृहम्—आयत्तता, कुरुते—स्वालय नयति, अन्यत्र,—स्वस्मान्
करोति इत्यर्थ । एतेन शशाङ्क निजदृते अन्विष्य अन्विष्य शूराणां मद्गृह
जन्ता दूतमुसिल कन्दाप्रदानपन्नोमित राज्यवर्द्धक स्रमैजानीत विस्मय भुञ्जस्य इत्यन्त
व्यापादितवानिति षडोच्छ्वासायं सूचित । अत विजिगीषुणा सद्य कृतान्तस्त्वाद्यर्थ-
सायप्रतीतेरुपमाङ्गलद्वार, कृतान्त इव कृतान्त इत्युपमाभनिय, एतेन विजिगीषु,
काश्चिन् कठोराशय, इति वस्तु व्यज्यते । आर्या उच्यते ॥ १ ॥

विस्मयत्रातदोषः स्ववधाय सुप्तस्य वीरकोपकरः ।

सर्वतरुभङ्गध्वनिरिव हरिनिद्रातन्करः करिणः ॥ २ ॥

(१) यद्य प्रथमप्रेतपिण्डभुञ्जि भुक्ते द्वित्रिग्नानि, गतेषु
षड्वेजनीयेषु अग्नीचदिवसेषु, (२) चक्षुर्दाहदायिनि (३) दीय-
माने द्वित्रिभ्यः मयनासनचानरातपववस्त्रपत्रयम्प्रादिके नृप-

परामृष्टविषया चाङ्गशास्त्र भवति इति वयम्प्रवृत्तेन विहासद्वयं इत्यादि
रूपेण निर्यातव सुप्रदाव, [सम्बन्धेति]—खड्गस्य—दुर्जनस्य, गौडासनपराहस्य
भावः, विस्मयत्रातदोषः,—विस्मान्निद्रजनकथापराधः, राव्यवहनहनहन एत भावः,
वीरकोपकरः,—वरत्त—चोद्येवत्, पराभिभवसहिष्णा इत्यर्थः, हर्षस्येति भावः,
कोप—कोपः, कथंति—जनदत्तेति तस्मात्, अत एव हरिः,—विहस्य, निद्रा,—
सानस्य, स्यात्,—चौरः, निद्रामङ्गकारीत्यर्थः, करिणः,—हसितः, नृपः,—
चक्रुः, तपी,—इत्यस्य भङ्गध्वनिरिव—मङ्गलरथ इव, सुप्रदाव—निद्रादिव,
भवतीति इव । एतेन यथा तस्मिन्जनकथं प्रकीर्तितं तद्विदं निद्रामङ्गकारिणं चार्षं
निद्रातन्करि, तथा विदुषं वाप्यं राजन्नुत्तमं स्यात् इति चेत्तदा तद्विदामङ्गकारिणं
इत्यादि नाम भौजान्मन पीरी इति व्यापारितवानिति सूचितम् । विस्मयत्रा-
तदोषस्य परामृष्टविषया चाङ्गशास्त्रेणोक्तं तद्विदामङ्गकारिणं उच्यते इति । अर्था-
त्तद्विदम् ॥ २ ॥

(१) यदीति ।—“एव” इत्यस्य “दीयो इव” भौतेषु वक्राव आनामं वेद-
नानमशाधीन् रणुचरिषावय । मयनात् ।—प्रथमम्—पाप, प्रेतपिण्ड—दिल्ली
दवमवरास मुहूर्त्ते—सादति इति तस्मात्, द्वित्रिग्नानि—त्रिग्नानि, चक्षुर्दाहदाये
इति भावः, भुक्ते—भुज्जनसाधीति भुज्जं तस्मिन्, प्रेतपिण्ड भुज्जवतीत्यर्थः, प्रेतस्य
धारत्रौकिककाम्ये महाप्राज्ञस्यानेव प्रथममद्वयं विद्विष्यत्तान् इत्यादि ।
षड्वेजनीयेषु—षड्वेजनेषु, अग्नीचदिवसेषु—षादशाष्टे इत्यर्थः, “दुष्कृतं दिवा ददा
एव सादशादव भूमत्” इति करणात् ।

(२) चक्षुर्दाहति ।—चक्षुषोः—नेत्रयोः, दाहः,—ज्वलनविशेषः, त ददाति
—जनदत्तेति तस्मिन्, [“मुद्रजातो—” (२।२।७० पा०) इत्यादिना ताच्छेत्ते
विदि] दशनेव विदुषाकाहीयनात् अत्रैव व्याजनेति इति भावः ।

(३) यदीति ।—मयन—मया, आसन—पीठ, चानरे—जने, चातन्त्र
—इव, यस्मादि—यस्मात्, [“चातन्त्रवस्त्र—” इत्यत्र “चातन्त्रवस्त्र—” इति

निकटोपकरणकलापे, (४) नीतेषु तीर्थस्थानानि सह जन-
हृदये' कौकसेषु, (५) कल्पितशोकशब्दे सुधानिचयचित्ते
चिताचैत्यचिह्ने, (६) वनाय विसर्जिते च महाजिजिति राज-
गजेन्द्रे, क्रमेण मन्देषु आक्रमेषु, विरलीभवत्सु च विनापेषु,

पाठे,—अमनाणि—पाशाणि, राजव्यवहृतसौवर्णभाजनादीनीत्यर्थ, "पात्रामवञ्च
भाजनम्" इत्यमर] पशाणि—बाह्यानि, रथान्शिश्रवाकादीनि इति यावत् ("पर्व
बाह्वन पर्वथी" इत्यमर,) शस्त्राणि—तलवार्यादीनि, एतानि आर्दीनि यस्य तथोक्ते,
["शेषाडिभाषा" (५।४।१५४ पा०) इति समासान्त पाचिक कप्] वृषेति ।—
वृषस्य—राज, निकटानि—सततसन्निहितानि उपकरणानि—पारच्छदा, तेषां
कलाप,—समूह तस्मिन् विज्ञेभ्य, —ब्राह्मणेभ्य, दीयमाने—समर्पमाणे ।

(४) कौकसेषु—अस्त्रेषु, ("कौकसं कुल्यमसि च" इत्यमर) जनानां—
सीकानां, हृदये—चित्ते, सह—साङ्गे, तीर्थस्थानानि—गङ्गादीनि, नीतेषु—
प्रापितेषु ।

(५) कल्पितेति ।—कल्पिते—जनिते, शोकशब्दे—शोकः,—मत्सु, शब्दे—
शब्दुः, अस्त्रविशेष इवेत्यर्थ, मन्मथीडाकरत्वादिति भाव येन तादृशे, दर्शनमानेण
श्रीकौहोपके इति यावत्, चिताचैत्यचिह्ने—चितायां—शवदाहार्थकाष्ठचुत्त्रा, तदुप-
सृष्टितस्थाने वा, चैत्यस्य—दाहस्थ, आयतनस्य वा ("चैत्यमायतनं तुल्ये" इत्यमर)
चिह्न—लक्षण भस्मादिक आरककूपस्यार्थं तस्मिन्, सुधानिचयेन—चूर्णद्रवसमूहेन,
चित्ते—व्याप्ति, लिप्त इत्यर्थ, सुधाविधौते कृते इति भाव , यथा,—चिताचैत्यचिह्ने—
चितायां—चित्तोपरि, शवदाहनस्थाने इत्यर्थ, यत् चैत्य—चित्तमेव चैत्य, सतकचैत्य-
मित्यर्थ, ("चित्तं सतकचैत्ये स्यात्" इति मेदिनी) शवदाहस्थानस्योपरि सतस्य
आरकार्यम् आयतनविशेष इति यावत्, तदेव चिह्न—सतस्य आरकविशेष तस्मिन्,
सुधानिचयचित्ते—चूर्णलेपेन धवलीकृते इत्यर्थ, यथा—चिताचैत्यचिह्न—आरक-
नवारीपिताश्रयणश्चादिक तस्मिन्, सुधानिचयचित्ते—तन्मूलद्रव्यमितकया आवेष्ट्य दध-
चूर्णलेपे इत्यर्थ ।

(६) महाजिजिति—उत्कटसङ्ग्रामजेतरि, राजगजेन्द्रे—राज—प्रभाकरवद्वन्त्य,
गजेन्द्रे—हरिश्चन्द्रे, बाह्वनमूले इति भाव, वनाय—अरण्याय, विसर्जिते—प्रेषिते,
वश्वनविमुक्तीकृते इत्यर्थ, शोकजनकत्वेन द्रष्टुमशक्यवादिति भाव । ["विसर्जिते
ष" इत्यत्र पुंसकालरे "विमर्जिते" इति चकारद्वौः पाठौ दृश्यते । "क्रमेण"

(०) विश्राम्यति अशुणि, शिथिलीभवत्सु खसितेषु, अवि-
 म्पट्टेषु, हा कटाक्षरेषु, (८) उसाध्यमाणासु च असनग्रथ्यासु,
 उपदेगप्रवणक्षमेषु श्रोत्रेषु, (९) अनुरोधवधानयोग्येषु
 हृदयेषु, गणनीयेषु नृपगुणेषु, प्रदेगहृत्तितान् आश्रयति शोके,
 (१०) कृतेषु कविरुदितकेषु, जाते च स्वप्नावशेषदग्ने

इत्यत्र "क्षमेण च" इति चकारयुगञ् पठित्कारम्] भाजन्देषु—रोदनेषु, नन्द-
 —शिशिलोभनेषु, विनायेषु—खिद्वचसु, विरलीभवन्तु—क्राश गच्छन्तु, कालावयौ
 शोकस्य क्रमाद्भासान् इति भावः ।

(७) अशुणि—नेत्रवारिणि, विश्राम्यति—विरमति । अग्निनेषु—दीर्घ-
 निष्ठाशेषेषु, शिथिलीभवन्तु—मन्दीभवन्तु । हा कटाक्षरेषु—हा । कटम् इति धर्षणं,
 अविस्पष्टेषु—अशुक्लेषु प्रायेण अशुक्लेषु इत्यर्थः ।

(८) असाध्यमाणासु—असमग्रथ्यासु, यासु राज्ञा मृत, यासु वा पुरा राजा
 श्रावितः ताम् इत्यर्थः, मरणानन्तरमशौचकालिकसूजनग्रथ्यासु कम्बलाक्षरणादिषु
 इति वा, उसाध्यमाणासु—अपसाध्यमाणासु, यदा,—असनग्रथ्यासु—असने—
 विपदि, राज्ञः पौडाकाने इत्यर्थः, या श्रथ्या,—शयनीया, शोकावसरेदेहवशा
 निरन्तरं सूजनैरध्यासिता श्रथ्या इति यावत् तासु, उसाध्यमाणासु—अपनीक-
 मानासु, शोकश्रथ्या विहाय पुनः स्वकर्मणि प्रवृत्तेषु परिजनेषु इति भावः । 'कीलेषु
 —शुक्लेषु, उपदेगप्रवणक्षमेषु—उपदेगप्रवणक्षमेषु इत्यर्थः, अविमनादमानेषु
 जनेषु इति भावः ।

(९) हृदयेषु—क्षेतसु अनुरोधेति ।—अनुरोधेन—निर्वन्धेन, आशुहेतुत्वार्थं, यदा
 —अनुरोधे—अनुवर्तने, कस्यचित् प्रायित्तेष्टसम्पादनेच्छायाम् इत्यर्थः, ("अनुरोधेऽनु-
 वर्तनम्" इत्यमरः) अवधान—मनोयोग, तस्य योग्यानि—उचितानि तेषु ।
 हृदयेषु—राजहृदयेषु, गणनीयेषु—सङ्कीर्णेषु, अदनीयेषु इत्यर्थः, मरणानन्तरम-
 भिक्षुशोकावेहेन विह्वले मृतस्य गुणानामवगता क्रियते, क्रमेण शोकाद्विह्वलता
 मद्यता इति भावः । शोके—शुचि, प्रदेगहृत्तितान्—असनग्रथादेवपरिग्रह-
 निष्ठानाम्, आश्रयति—अवलम्बयति, कवित् किमापि हृदा ध्रुत्वा वा मृतस्य अन्त-
 र्मन्त्रात् शोके लीके इति भावः ।

(१०) कविरुदितकेषु—कवे,—काव्यरचयितु, रुदिताभीष हृदितकानि—
 रीदनानि, रोदनवचनानि इति भावः तेषु, कृतेषु, जनैरिति शेषः, कवीनां हृदयै

हृदयावशेषस्थानं चित्रावशेषाकृतौ काव्यावशेषनाम्नि नरनाथे,
देवो हर्षं कदाचित् (११) उत्सृष्टव्यापार पुञ्जीभूतवृद्धवम्बु-
वर्माशेषरेष अवततमूकमुखेन महाजनेन मोलेन अकाले
आत्मान वेष्ट्यमानम् अद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च अकरोत् मनसि,—(१२) “किमन्यत् आर्य्यम्
अ गतम आवेदयति अय शोकपराभूता (१३) लोकाकर १”

अथा स हृदयादन्व काव्येप भावबुद्धये नाथ वा तादृतरथा मनास समुत्त तथा
कश्चिद्वदन्तपु र ज गुणयादृषु अतीवात्तरङ्गजनेषु प्रायश्च समुदयमानेषु इति
तात्पर्यम यथा—कवये अन्नाभावात् अथ वा तादृतरथे—रोदनेषु खल
काव्येषु अतरङ्गेषु करदन्तपुत्रकप्रवृत्तपु इत्यथ कृतपु—विराजन्तपु यथा—
जायमान—प्रान हृत्तकेषु—कन्दन्तपु कृतपु—पद्यातपु सङ्गीच नातप इत्यथ
अ तस्य हृदये शब्द इत आवाद्य इत भाव (“युग पद्यावधी इतम इत्यन्तर)
अवनाथ—राशि स्वप्रवृत्तदग्ने—कदाचित् स्वप्रवृत्त्या भावदृशनाद्यं कथा
भावप्रवृत्त्या वा अत तत्पुत्र हृदयावशेषस्थाने—कवये हृदयभाववासने इत्यथ
अतप्यत्वाभावात् इत कव चित्रावशेषाकृतौ आत्मानमावास्तवमुत्ता
काव्यावशेषनाम्नि—काव्यमात्र स्मृतनामधेयी जान—हृत्त स्यात् [“अस्य नाथन—”
(२००७५) इत्यात्मना भाव कर्तव्ये]

(११) उत्सृष्टव्यापार—पश्यत्कृताजकाव्य इत्यथ । पुञ्जीभूतात् ।—पुञ्जी-
भूत—समन उद्ध—प्रवृत्त्या कल्पयते—स्वप्नसमुद्ध तस्य अस्तर—
पुरावर्तमान अवततमूकमुखेन—अवतत न—अधस्तात्तान मुक्तात्त वचनराहतात्तानि
मुखात्त अथ तात्पर्यम अथ मुखेन मं गा अत्यय मौलिन—मुलाशतय
अशपरम्परान्तन इत यावत् महाजनेन—अथ—अजनेन अथ—अनाथ—अवनाथ-
नाथम् आत्मान—सुम

(१२) आउ—अच्छ कर्तव्य परतम—उपलब्धतम अथत्—अनाथकन
अथत् त? आपयति? आत्मानमव ता विना एवावव इत्यावतसमय । क
अथ उगन आसृष्टति अथय एव सनायत् इत सन्नावधामैव निष्कथ । शोक
पराभूत—शोकन विद्धा त ।

(१) लोकाकर—काव्यसमूह [“लोकाकर” इत्यत्र “लोकाकर”
इति वाङ्—उत्तरप्रश्नस्य उत्तरना समुदायनत्वन स एवाथ] ।

इति (१४) वेपमानहृदयश्च पप्रच्छ प्रविशन्तम् अधिकतर-
प्रचारम् अन्यतमं पुरुषम्,—“अहम् । कथय किमार्यः प्राप्तः ?”
इति । स मन्दम् अत्रवीत्,—“देव । यथाऽऽदिशसि, हारि” इति ।
श्रुत्वा च (१५) सौदर्यस्त्रेहनिहितनिरतिशयमन्युसूद-
क्षतमनाः कथमपि न व्रवाम वाप्यवारिप्रवाहोत्पीडेन सह
जीवितम् ।

(१६) अनन्तरञ्च हारपालमुक्तेन प्रथमप्रविष्टेन परिजनैः

(१४) वेपमानहृदय,—कथ्यमानान्तरकरण, विरात् प्रवासप्रकामतमिच्छदिहो-
द्येवैक, किं वाऽन्यदेति अग्रम कथयिष्यन्ति इत्युदयेन वा इति भाव । अधिकतरप्रचारम्
—अधिकतर,—अतिविरिह इत्यर्थं, प्रचार,—अतिरिच्य तथाभूतम् । अहम् । इति
सम्बोधनम् । मन्द—अन्ते, अनुश्रितिरिति यावत् । यथा—यदित्यर्थं, आदिशसि—
आज्ञापयसि, कथयवीत्यर्थं, अनुमिनीजीवत यावत्, तदेति शेष, आर्यः प्राप्त इति
भाव । हारि—हारदम् बर्त्सते इति श्रुत्वा ।

(१५) सौदर्येति ।—सौदरस्य—सहोदरस्य अर्थं सौदर्यं, यं सौदर्यं,—
प्रणयातम्यं, यथा—सन्ताने सदैव प्रायित सौदर्यं—भाता, [“सौदरादयः”
(४४४१०८ पा०) इति यप्रत्यय] तावन्न यं सौदर्यं,—प्रेम, तेन निहितं,—
जनित, निरतिशयं,—अत्यन्तं, मन्यु,—शोक प्रियसम्पत्तौ इति भाव । “स्वजनस्य
द्वि दुःखमप्यती विडम्बितारमिषोपजायते” इति कुमारसम्भवे कालिदास, देव मद्रुर्त
—कीमलौकतम्, आर्क्षकृतसित्यर्थं वा, मन,—चित्तं यस्य तथाभूतं, अतिविरसचित्त
इत्यर्थं, विमालहृदय इत्यर्थं वा, कथमपि—आतङ्गस्त्रेहोत्पीडेन, वाप्येति ।—
वाप्यवादीषा—वेतजलाभा, प्रवाहोत्पीडे—स्रोतसा, अतिरतप्रवृत्तनेवजलेनेत्यर्थं, यं
उत्पीडे,—पीडनं तन्, जीवितं—जीवनं, न व्रवाम—न उच्यमानं, कथमपि
जीवनं दृष्टारति भाव । इह वाप्यवा एषु प्रवाहलाव्यवसायेन उक्तिप्रसिद्धिमतिक्रान्त
तया अतिशयोक्तिरलङ्कृति इति सङ्ग्रह ।

(१६) “अनन्तरम्” इत्यस्य “अन्ते भातरमपश्यत्” इत्यनेन सम्बन्ध ।
तं विधिनिष्ठं, हारिवादि ।—हारपाले,—दौवारिके, मुकुन—वाक्येन,
व्यक्रमोपेतं यावत्, यदा—हारपालमुक्तेन—दौवारिककण्ठनि सतेनेत्यर्थं,
आरपालकृतेनेति यावत्, पूर्वं प्रायश्च तेषामिव दम्भतपोमात् इति भाव ।

इव आक्रन्देन कथ्यमान, (१७) दूरद्रुतागमनमुपितबाहुल्येन
विच्छिन्नच्छत्रधारिण लम्बिताम्बरवाहिना (१८) भ्रष्टभृद्धार-
याहिणा च्युताचमनधारिणा ताम्यत्ताम्बूलिकेन (१९) खञ्जत्-
खड्गयाहिणा कतिपयप्रकाशदासेरकप्रायेण (२०) बहुवासरान्त-
रितस्नानभोजनशयनश्यामत्तामवपुषा परिजनेन परिवृतम्,

आक्रन्देन—रोदनध्वनिना, कथ्यमानम्—आगतौ राज्यवर्द्धन इति निर्वध-
मानम् ।

(१७) दूरति ।—दूरात्—दोषभागदिव्यथ, द्रुतागमनेन—शीघ्रीपस्थित्या,
मुपित—विप्रलम्ब, त्यक्तमिति यावत् बाहुल्य—रुनराशे यत् तेन, अल्पसङ्घातक
द्रव्यार्थं, विच्छिन्नच्छत्रधारिण—अतिक्रान्तच्छत्रधारिपुरुषेषु, पश्चात्कृतच्छत्रधारिणे
त्यथ, लम्बिताम्बरवाहिना—लम्बित—वेगाद्यमनात् सल्लमित्यथ अम्बर—वसन,
वहति—धत्ते इति तथोक्तम् ।

(१८) भ्रष्टति ।—भ्रष्ट,—दूरपतित भृद्धारयाही—कनकालुकापरपथा
यत्कल्पपात्रविशेषवाही यत् तेन, [“भृद्धार भृद्धारौ” (उ० ३ पा० १३६ सू०) इति
भृज आरभुम् शुक इक्षे च रूपम् । “भृद्धार कनकालुका” इत्यमर] च्युतेति ।
—च्युत,—खलित, पाथ स्थित इति यावत्, आचमनधारी—आचमनार्थंजल-
याही यत् तेन, ताम्यत्ताम्बूलिकेन—ताम्यन्—वेगमत्या क्लिप्तम् ताम्बूलिक,—
ताम्बूलदायी ताम्बूलवाही वा यत् तेन ।

(१९) खञ्जदिति ।—खञ्जन्—दुतगमनेन विकल्पदरुष, खड्गयाही—असि
वाही यत् तेन, कतिपयेति ।—कतिपये—अल्पे प्रकाशा,—अत्युन्नतत्वात् दृश्य
माना इत्यर्थं, ये दासेरका—उदा [“मुनेराद्य” (उ०१ पा० ६२ सू०) इति
दासते एरकं, तत् कन] यथा—प्रकाशा,—सुच्यता, प्रादधान्वात् मुनेया
इति भाव ये दासेरका,—दासीपुत्रा [“सुद्राभ्यो वा” (४।१।१२१ पा०) इति
टक् तत् कन । “दासेरकम्पु करमे दासीपुत्रं च धीवर” इति मैदिना] तथा
प्राथ—बाहुल्यं यच्चिन तम् ।

(२०) वदिति ।—वदनि—अनेकानि वासराणि—दिवसान् व्याप्येत्यर्थं,
अम्बरिनेन—व्यवहितेन, परिवृतो वा, अवज्ञातनेत्यथ, स्नानेन—आवर्द्धन भोजनेन
—आहारिण, शयनेन—निद्रया च, श्याम—मलिन, स्नान—चीदथ, वपु,—शरीर
यत् तेन, धारेजनेन—पाथवरण जनेन, परिवृत—परिवर्धितम् ।

(२१) अविरलमागधूलिधूसरितशरीरतया शरणीकृतमिव
 अशरण्या क्रमागतया वसुन्धरया, (२२) हृणनिर्जयसमरशर-
 ञ्णवद्वपद्मै दीर्घधवलै समासुन्नराज्यलक्ष्मीकटाक्षपाते इव
 श्वलोक्तकायम्, (२३) अवनिपतिप्राणपरित्राणार्थमिव च
 शोकहृतभुजि हृतमासै अतिक्रमै अवयवै आवेद्यमानदुःख
 भारम्, (२४) अपगतचूडामणिनि मन्दिनाकुलकुन्तले शिखर
 शून्ये शिरसि शुचम् आरूढा मूर्त्तिमतीम् इव दधानम्,

(२१) अविरलात्—अविरलाम—साम्प्रति, मागधूलाम—अध-
 रजीम धूसारतम्—दुःखत्वाणुभूत विषणामथय शरीर—दृष्ट यस्य तस्य भाव-
 उत्ता तथा हतुना अशरण्या—अनाशयया क्रमागतया—वशपरम्परामतया वसु-
 न्धरया—पृथ्व्या शरणीकृतामिव—अशरण्य शरण कृतमिव आश्रयतामिवयम् ।

(२२) जगात् ।—इष्टाना—सर्वतोऽंशाना अविद्याया निजयाय—जगत्-
 विजयाय य समर—मङ्गल ताकन शर—शरण्यै इत्यथ ये जणा—
 शतानि तेषु वदन्ति—सन्नान पट्टकाम—पटी इत वदभाषण प्राप्तानि
 न दीर्घधवन—आयतवत कटाक्षपातार्थं दीर्घधवलौ इव । समासत्रिति—
 कृष्णसन्ना—समुपाभ्यता या राजलक्ष्मी तस्या कटाक्षपाता—शुभाङ्गीषणान्
 तारव श्वलोक्तकाय—चित्रतशरीरम् इव जणपट्टकेषु राजलक्ष्मीकटाक्षपात
 सम्भावना अत्रत्या तद्गुणो अत्र्या इत सङ्घ

(२३) अवनीत ।—अवनीत—राज पितुरिति भाव प्राणाना—
 जीवन्मस्य पात्रवाप्ययम् इव—पररक्षणात्मक इव शोकहृततुला—शोकाद्यै इव
 ज्ञास—हृतानि मासान—पाशनाम् दिश तै अत्र एव अतिक्रमै—अतिक्रमण
 अवयवै—अत्रै आवेद्यमानेत ।—दानवनाम्—द्राघ्यमान ८ खमार—शोकात्
 शून्यमिति यावत् इत च शीघ्रदन्तुमिपदानव्यन्तणामथय ।

(२४) अपगतात् ।—अपगत—अपनीत चूडामाप—शिरीरश्च अक्षान्
 यदाभूत् म उनीकुलकुन्तले—नालग,—मलदिग्धा इत्या इत यावत्
 षाकुत्रा—वसुन्धरा कुन्तल—केशा यत् तादृश शररभूय—उशीरवाज्जत,
 इवदामाचक्रकिरीटवाज्जते इत यावत् आपीव—अत्र वा नान्यावगच्छते इत्यथ
 ("सल्लोकादीन् इव शून्ये शिरसि शुचम् आरूढा मूर्त्तिमतीम् इव दधानम्) इव—शूलम् आरूढात्

(२५) आतपगलितस्त्रेदरानिना रुदता इव पिबपाटपतनो-
 त्कण्डितेन ललाटपट्टेन लक्ष्यमाण, (२६) प्रथीयसा वाष्पपय
 प्रवाहिण अभिमतपतिमरणमूर्च्छितामिव महीम अनवरतं
 मिञ्चन्तम (२७) अनन्तमन्ततायुप्रवाहनिपतननिम्नीकृतौ इव
 दुःखसामो कपानी उद्बहन्तम (२८) अत्युष्णमुखमारुतमार्गं
 गतेन द्रवता इव गलितताम्बूलरागीण्य अधरविम्बेन उपलक्षित,

—अ प्रता सवषप सर्वानुरागसङ्ग प्रायो दग्धनात इत्याशय केशाना काष्ठा
 प्रत्यक्षमेव शीकष्य तु “काष्ठाश्चोकीव्यवादिषु इत कावसमय भङ्गत्वादेत
 ऋतम मूर्च्छती—साचा—मानान् दधान—धारयन्तम

(२५) आतपत —अ तपेन—दूयनपूष्वन गाला—नि सता म्दराज —
 चक्षुपरम्भरा यद्भात तदीकृतं कृता इव—अयुष मुचता इव पित
 पत —अनु —जनकस्य पात्रतनाय—वरणे प्राणत न मत्तम् उल्लङ्घितेन
 —उद्बधन ललाटपट्टेन—भालतम्न [करणे वतीरा] लक्ष्यमाण—दृश्यमानम ।

(२६) प्रथीयसा—अ तावत्तनेन अतद्रवत्तनेन वाष्पपय प्रवाहण्य—अनु
 मोतसा इत्यय अभिमतौ ।—अ भमतस्य—इदस्य पय—भक्त राश इत
 भाव मरणेन—सृष्टना मूर्च्छितामिव—नटचतनामिव मर्हा—प्रायशीम अन
 वरतम—अ वच्छन्न यथा तत्रा सिञ्चते—वपन्त मूर्च्छी—पनोदनाय नीरानपचनस्य
 शास्त्रलोकसम्प्रतत्वात् इति भाव ।

(२७) अनन्तत —अनन्तन—प्रभूतेन इत्यय संकृतेन—त्रिजलेन अ वच्छन्न
 इत्यय अनुरवाह नपतनेन—वायुमोतोनामनेन निधीकृतौ इव—नवता नीतो
 इव उल्लङ्घानपतञ्चन स्थलमपि निधीभवात् दुःखसामो—दृष्टेन चीथो करेखी—
 गच्छदेशौ उद्बहन्त—धारयन्तम्

(२८) अत्युष्णत ।—अत्युष्णस्य—अ तसन्तप्रस्य शोक्रवगादत भाव मुख
 मारुतस्य—प्रदामस्य मार्ग—पञ्चान गत —प्रचान्त तेन द्रवता—द्रवीभूतन
 सन्नापयामादात्त भाव गलितताम्बूलरागीण्य इव—गलित—प्रसृत ताम्बूलस्य—
 पयपवस राग—शोषमा यद्भात तदाभूतेन इव अधरावम्बन—विन्वहलमे
 नोहन उपलक्षत—युजम् आरक्रीकमति भाव यथा—द्रवता—पञ्चायमाने
 मेव सन्नापभगादिति भाव गलितति ।—गलित—नट, विराहत् प्रस्य,

(२८) पवित्रिकामात्रावशिपेन्द्रनीलिकागुश्यामायमानम् अचिर-
श्रुतपिष्टमरणमहाशोकाग्निदग्धमिव श्ववणपाशम् उद्वहन्तम्,
(३०) अस्फुटाभिश्च्यक्तव्यञ्जनेन अपि अधोमुख स्तिमितनयन-
नील तारक मयूख माला खचितेन शोकप्ररूढश्मश्रुश्यामलेन
इव मुखशशिना लक्ष्यमाणं, (३१) केशरिणम् इव महाभूभृ-
द्दिनिपातविद्वलनिरवलम्बन, दिवसमिव तेज,पतिपतनपरि-

ताम्बुराग,—पञ्चमक्षयजनितरक्तिमा इति यावत् यस्मात् तथाभूतेन, पिष्ट
श्रीकात न्यतताम्बूलन विवर्णेन इति भाव ।

(२८) पवित्रिकेति ।—पवित्रिकामात्रं—विशुद्धतामावस, उल्लस्यतामात्र-
मित्यर्थं, न तु अलङ्काराद्यमिति भाव अवशिष्य यस्या तथाभूता, या इन्द्रनीलिका
—नीलकान्तमणिविशेषः तस्या अगुभिः,—किरणैः, दुःखातिरेकात् कर्षणमूषणाना-
मपसारणमपि इन्द्रनीलमणिमात्रावशिष्यतया तदुद्धृतेरिति भाव, श्यामायमान—
श्याममिव आचरन्तम्, अत एव अचिरंति ।—अचिरश्रुतश्च—अल्पदिनमावर्षितस्य,
पिष्टमरणस्य—जनकान्त्यस्य, महाशोकाग्निना—प्रबलमनुब्रूहिना, दग्धमिव—
भक्षोभूतमिव, श्ववणपाश—शीभनकर्षणं, [“पाशं केशादिपृथ्वं स्यात्तस्मिन् कर्षणपूर्वकम् ।
सुकर्षे च ।” इति मेदिनी । “श्ववणपाशम्” इत्येव “श्ववणमदशम्” इति
पाठान्तरम्] उद्वहन्—दधानम् ।

(३०) अस्फुटात् ।—अस्फुटम्—अस्पष्टम्, ईषदित्यर्थं, अभिव्यक्तं—प्रकाशितं,
व्यञ्जन—लक्षणं, श्मश्रु इति यावत् यव तथाभूतेनापि, अधोमुखेति ।—
अधोमुखी—अवनतयोः क्षिप्तयोः,—निश्चल्योः, नयनयोः,—चक्षुषी,
नीलाना—रूपाना तारकमयूखाना—तारायाना, तारकमयूखानामिव तारक
मयूखानाम् इति निदर्शना, मालया—परम्परया खचितः,—व्याप्त तेन, अत एव
शोकेति ।—शोकेन——शुभा, प्रकट—सन्नात, प्रकटमित्यर्थः, चौरकर्मभावादिति
भाव, यत श्मश्रु—कर्षणं, मुखलीन इति यावत् तेन श्यामले,—सकलम् इति
यावत् तेन, मुखशशिना—वदनचन्द्रण, [कर्षणे तृतीया] लक्ष्यमाणं—दृश्यमानम् ।

(३१) केशरिणमिव—सिंहमिव, महति ।—महान्—पराक्रान्त इत्यर्थः,
उन्नतस्य, भूभृत्—राजा, गिरिव, तस्य दिनिपातेन—विश्वसेन, एकव,—सरसेन,

ज्ञानञ्चिय श्यामीभूत, नन्दनम् इव भग्नकल्पपादप विच्छाय,
दिग्भागमिव प्रोपितदिङ्कुञ्जरशून्य, गिरिम इव गुरुवज्रपातदारितं
कम्पमान (३२) क्रीतमिव क्रशिक्षा, किङ्करीकृतमिव कारु-
ख्येन दामोक्तमिव दौर्मनस्येन, शिथीकृतमिव शोचितव्येन,
(३३) आत्मीकृतमिव आधिना, भूकोकृतमिव भौनेन, पिष्ट-
मिव पीडया, स्त्रिन्नमिव मुन्तापेन, उच्चितमिव चिन्तया, लुप्त-
मिव विन्तापेन, धृतमिव वैराग्येण, प्रत्याख्यातमिव प्रतिसङ्गाम-

अन्वव — पतनेन इत्यथ विडम्ब — व्याकुलं निरवलम्बन — निराश्रयश्च । दिवस
मिव वासगामव तेज इति — तज पते — प्रतापवती राज्ञ शून्यश्च च पतन-
— न शन असमनेन च परिच्छाना — मालिना श्री — शोभा यस्य तम् अत एव
श्यामीभूत — मलिनकायम अश्वकारमयोभूतश्च । नन्दनामव — दशाटानमिव भग्न
कल्पपादप — भग्न — विनष्ट इत्यथ कल्पपादप — कल्पवृक्षवत् मनोरथपूरक
पिता यस्य तं भग्नकल्पतरुश्च अत एव विच्छेद्य विगतप्रभ क्षयाशून्यश्च ।
श्रीदितेति । — शोपित — विनष्ट प्रवास गतय दिङ्कुञ्जर — । दग्नवत् वही
पिता दिग्भाजश्च तेन शून्य — । वराद्धत तम् सुव्णित । — गुरु — पिता वज्र
इव — कुलिशामव श्वदारकत्वाद्वात भाव तस्य पानेन — नाशन अन्वव —
गुरुणा — महता वज्रपानेन — कुलिशपतनेन दारित — पाटवम् अत एव कल्प
मान — वपमानम् । मालीपनाऽनुद्धार ।

(३२) कशिक्षा — काश्चन क्रीतमिव — अक्षीकृतमिव चतुर्दशमित्यथ ।
कारुख्येन — शोकेन किङ्करीकृतमिव — दासीकृतम् इव अतिशोकातुरामत्यथ ।
दौर्मनस्येन — ट वितमनस्कतया दासीकृत — भूकोकृत दमनायमानमित्यथ । शिथी
कृतमिव — अन्ववासता नीतमिव शोचितव्येन — शोकेन आत । उताकारामत्यथ ।

(३३) आत्मीकृतमिव — आवचीकृतमिव आधिना — मन मुन्तापेन अतीव
मन पीडयामात निष्कष । भूकोकृतमिव — निवचनीकृतमिव भौनेन — नृषीभावन
निलम्बाकारामत्यथ । पिष्टमिव — वेषण नीतमिव स्त्रिन्नमिव — पङ्कामव शोक
विवणमित्यथ । उच्चितमिव — गृहीतमिव सदा चिन्तापरामत्यथ । लुप्तमिव —
अड्टामव । वन्तापेन — पारणावतेन अविरतननुशीचनमित्यथ । धृतमिव —
आश्रितमिव, वैराग्येण — निर्वेदन, अनासक्त मत् भाव । प्रत्याख्यातमिव —

नेन, अवज्ञातमिव प्रज्ञया, (३४) दूरीकृतमिव दुरभिभवत्वेन,
 (३५) अबोधेन वृद्धवृद्धीनाम्, असाध्येन साधुभाषितानाम्,
 अगम्येन गुरुगिराम्, अशक्येन शास्त्रशक्तीनाम्, अपथेन प्रज्ञा-
 प्रयत्नानाम्, अगोचरेण सुहृदनुरोधानाम्, अविषयेण विषयोप-
 भोगानाम्, अभूमिभूतेन कालक्रमोपचयानां शोकेन कवली-
 कृत ज्येष्ठं भ्रातरम् अपश्यत् । (३६) आवेगोद्गतकृत्स्नस्रेहो-
 क्तलिकाकल्पापोत्क्षिप्यमाणकाय इव च परवशः समुदगात् ।

निराकृतमिव, प्रतिसङ्ग्रामेन—विवेकिन्वा मत्वा, विवेकविमूढमिति भाव ।

अवज्ञातमिव—निरुक्तमिव, प्रज्ञया—दुष्ट्या, इतधियमित्यर्थः ।

(३४) दुरभिभवत्वेन—दुरपनेयत्वेन हेतुना, यथा,—दुः—दुःखेन, अभिनवे,
 —पराजय, तस्य भाव तत्त्वेन, दुर्ज्ञेयत्वेनेत्यर्थः, दूरीकृतमिव—निराकृतमिव,
 सञ्जाभिभवनीयाकारमिति भाव ।

(३५) वृद्धवृद्धीनाम्—स्वाविरमतीनां, प्राचीनत्वात् बहुदर्शनीनामिति भाव,
 अबोधेन—प्रबोधधितुमशक्येन इत्यर्थः । साधुभाषितानाम्—सञ्जनवचनानां, सदाकान्त
 वा, शान्तवचनानामित्यर्थः, असाध्येन—अनपनेयेन । गुरुगिरा—गुरुजनवचसाम्,
 अगम्येन—अविषयेण, अस्यामेव इति यावत्, गुरुजनप्रबोधवसाद्यपि अशमनीयेनेति
 भाव । शास्त्रशक्तीनाम्—शास्त्रज्ञानानामिति यावत् अशक्येन—असाध्येन, शास्त्र-
 तत्त्वज्ञानमहाविद्विषि चैव्यस्सलन प्रतिपादयतेति भाव । अपथेन—अविषयेण, प्रज्ञा-
 प्रयत्नानाम्—प्रज्ञाया—दुष्टं प्रयत्नानाम्—प्रयासानां, विशिष्टज्ञाने सयपि अध्व्ये
 बद्धयता इति भावः । अगोचरेण—असंबन्धेण, वस्तुजनानुरोधेनापि अनप्राप्तता इति
 भाव । अविषयेण—अगोचरेण, विषयोपभोगानाम्—सकलवन्दनविताद्युपसृक्-
 तानुपप्राणानां, विषयसम्भोगे अनासक्ति जनयता इत्यर्थः । कालक्रमेति ।—कालक्रमेण
 —समयानुसारेण, ये उपचयाः,—वृद्धय तयाम्, अभूमिभूतेन—अनासत्त्वेन, काल-
 नशेन समुदित शोक ताडकं हृदयविदारकं न भवति, ताडकं उपदि प्रवर्द्धित इति
 तात्पर्यं, सद्य एव प्रवर्द्धमानेन, न तु कालक्रमेण उपचय गच्छता इति वा भावः ।
 कवलीकृत—रसम् ।

(३६) आवेगिति ।—आवनेन—अभूमेव उद्गतः,—उदीनः, क्लेशः,—समयः,
 खेदः,—प्रेमा, तेन न सत्कालिकाकलापः,—उत्कण्ठाऽतिशयः, तेन उत्पिप्यन्वाचः,—

अथ दूरादेव (३७) दृष्ट्वा देवो राज्यवर्द्धनः चिरकाल-
कलितं वाप्यवेगं सुमुक्षुः सुदूरप्रसारितेन सङ्कल्पयन् इव सञ्च-
दु'खानि दीर्घेण दोर्दण्डद्वयेन गृहीत्वा कण्ठे मुक्ताकण्ठं पुनः
पतितक्षीमे क्षामे वक्षसि, पुनः कण्ठे, पुनः स्कन्धभागे, पुनः
कपोलोदरे निधाय तथा तथा हरोद, यथा सवन्धनानि इव
उदपात्यन्त हृदयानि । (३८) स्मृतनृपतिना राजवत्समे-
नापि प्रतिशब्दनिभेन निर्भरमिव अरुद्यत । सुचिराच्च कथ-
क्षुधमपि निर्हृष्टनयनजलः पर्जन्य इव शरदि स्वयमेव उप-

कण्ठे भीयमान, उच्छ्वासमान इत्यर्थे, काथ,—देव यस्य तथाभूत इव, परवत्,—
विह्वल समुदयात्—समुत्तस्थौ, समुत्तयाम वा ।

(३७) दृष्ट्वा, इषामिति शेष । चिरकालेति ।—चिरकालकलित—चिरघट, चिरनिहृष्टमिति यावत् वाप्यवेगम्—अशुभर, सुमुक्षु,—त्यक्तुमिच्छु, ['सनाशमभिउ छ' (३।२।१६८ पा०) इति सूत्रनादुप्रत्यय] सुदूरात्—बहुदूरादेव, प्रसारितेन— विनारितेन, दीर्घेण—महता, आयतेनेत्यथ दीर्दण्डद्वयेन—बाहुदण्डयुगलेन, सञ्चदु खानि—पितृशोकजनितसन्नापसमुद्धान, सङ्कल्पयन्निव—चिन्तयन्निव । मुक्ता कण्ठम्—उद्वेगित्यथ । पतितक्षीमे—पतित—अलित क्षीम—पट्टीतरी । यस्मान् तथाभूते क्षामे—क्षीये । निधाय—सस्थाप्य इषामिति शेष, इषस्य वध व्यलादौ स्वमुखं सस्थाप्य इति वा । सवन्धनानि इव—ससन्धिवन्धनानि इव सन्धिवन्धन संहितानि इव इत्यथ । उदपात्यन्त—उद्वेदे प्रातानि इत्यथ, स्वयमेवाच्छिद्यन्त इति भाव, [पाठयते कश्चकर्त्तरि रूपम्] ।

(३८) स्मृतेति ।—स्मृत,—ज्ञानविषयता भीत, कृतस्मरण इत्यर्थे स्मृति,— राजा, प्रभाकरवर्द्धन इति यावत् येन तथाभूतम्, स्मृति स्मरतेत्यर्थं, राजवत्समेन— सतस्य राज्ञः प्रियजनेन का कथा बद्धभजनस्य, सर्वरपि अविशेष्य इत्यापकारार्थं । प्रतिशब्दनिभेन—प्रतिध्वनिसदृशेन, राज्यवर्द्धनरोदनभ्येति भाव, निर्भरमिव— अतिमादमिव । सुचिराच्च इति अकारेण पूर्वशक्ये सम्बन्धाभावापि इत पुन राज्य- वर्द्धनस्यैव सम्बन्धवत्त्वं स्थाप्यते, निर्हृष्टनयनजल,—निश्चय यथा तथा, इष्टानि— पातितानीत्यर्थं, नयनजलानि—नयनयो,—नैत्रयो, अलानि—अशुषि देन तथाभूत्, यथा,—निर्हृष्टानि नयनयो अलानि अशुषि जलधरजलानीव देन, [इत्युपमित-

शशाम । उपविष्टश्च (३८) परिजनोपनीतेन तोयेन तत्कर-
नखमयूखपुञ्जतया महाजलप्रवजायमानफेनलेखमिव पुनः
पुनः प्रवृष्टमपि (४०) पद्माग्रसङ्गलहिन्दुहृन्दमन्दोभोपमुपित-
दर्शनं कथङ्कयम् अपि चक्षुरक्षालयत् । (४१) ताम्बूलिकोप-
स्थापितेन च वाससा चन्द्रातपशकलेनेव उष्णवाप्यदग्धं वदनम्
उन्ममार्जं । तूष्णीमेव च चिरं स्थित्वा उत्थाय सानभूमिम्
अगात् । तस्याञ्च स्थित्वा (४२) विभूषं विवस्त्रव्यस्तकुन्तलं
मौलिम् अनादरात् निष्पीड्य, सावशेषमन्युस्फुरितेन

समास] पञ्चमे इव—नि शेषनिर्गुणानुमेघ इव इन्द्र इव वा, स हि वर्षणं
कारयति, (“पञ्चमी रमदभेन्द्री” इति विकाण्डशेष) उपशशाम—शान्ति लेभे,
वर्षणव्यापारान् स्वत्ततेष्वपि ।

(३८) परिजनापनीतेन—परिचारकसमुपस्थापितेन तोयेन—जलेन । तदिति ।
—तस्य—राज्यवर्द्धनस्य, करनखाना—हस्तनखरक्षा, मयूखपुत्र,—किरणराजि,
स्य इति भाव यस्मिन् तस्य भाव तत्ता तया हतुना मद्यत ।—महाजले—
जलराशौ, नेत्रखाले इति भाव, प्रवन—सत्तरवेन, जायमाना—उत्पद्यमाना फेनखला
—फेनराजि यस्मिन् तदाकमिष प्रवृष्टमपि—प्रमाथ्येन नीतमपि ।

(४०) पद्मात् ।—पद्मार्था—नेत्रलोथाम, अदृश्य,—प्राग्नेय, सङ्गलन,—
निवृत्त, ये विन्दु—दृश्यता (“पृथग्निविन्दुप्रपता पुमास” इत्यमर) तथा
हृन्दे,—समुद्रे, मन्द,—अल्प, य उन्मेष,—उन्मीलन, तन मुपित—इत दग्धम
—अवलीकनव्यापार यस्य तत् । अघालयत्—प्रासाजयत वैशबता मंत्रप्रवाहाणां
सत्प्रभनेन दग्धम कपयित्वा साधनासीदित्याशय ।

(४१) ताम्बूलिकम्—ताम्बूलवाहिका, उपस्थापितेन—उपनीतेन, वाससा
—वस्त्रेण, चन्द्रानिपशकलेनेव—चन्द्रमयूखखलनेव, वितानखलनेन वा, उपशेष
अकारितया शीतलत्वं इति भाव, उष्णेन—अग्नेन, वाप्यश्च—अनुष्ण इत्यम्—
उपगतम् [“उष्णवाप्यदग्धम्” इत्यत्र “उष्णेणवाप्यदग्धम्” इति पाठे—उष्णेण—
अतितप्तेनेत्यर्थे] वदन—मुखम्, उन्ममार्जं—प्रवृत्तवान् ।

(४२) विभूष—भूषणद्वितम् । विवस्त्रेति ।—विवस्त्रा,—जडे विना, इत्यर्थे,

जिजीविषता इव (४३) जलधौतसुभगम् आत्मानमपि चुचुम्बिषता
इव अधरेण, चालितस्य चक्षुषः (४४) श्वेतिन्वा च शारदशशि-
करविकसितविपदकुमुदवनदलावलिबलिविद्यै इव दिग्देवता-
ऽर्चनकर्म कुर्वाणः, (४५) चतु शालवितर्दिकायां नीचापाश्रय-
विनिहितैकोपवर्हायां पर्यङ्गिकायां निपत्य जोषम् अस्थात्।

देवोऽपि हर्षस्तथैव स्रात्वा (४६) धरणितलनिहितकुथा-

थता,—विमता, कुमला,—केशा यत्र तद्योक्त, मौलि—शिरस्यतकेशान,
धम्मिल्लकल्पान इत्यर्थ, ("चूडा किरीटं केशाश्च सयता मौलयस्त्रय" इत्यमर)
अनादरात्—अयत्रात् महागुरोर्निपातादिनि भाव, निष्पीड्य—शोष्ण, निजल
विधायैत्यर्थ, सावशेषमन्यस्फुरितेन—सावशेषेण—अवशिष्टेन मनुना—शोकैः,
स्फुरित,—स्पन्दित इत्यथ तेन, जिजीविषता इव—जीवितुमिच्छता इव,
शोकाग्निदाहक्रेषादिति भाव ।

(४३) जनेति ।—जलिन—तीयेन, धौत,—चालित, आ एव सुभग,—
सुन्दर तम्, आत्मान—स्वम्, उतरोहेन अधरोठमिति भाव, चुचुम्बिषता इव—
चुम्बितुमिच्छता इव ।

(४४) श्वेतिन्वा—धावन्त्येन, शारदति ।—शारद,—शरत्कालिक, शशि-
कर,—चन्द्रकर तदत् तेन वा विकसितानि—प्रस्फुटितानि, विपदानि—सञ्चानि,
घमाशि इत्यर्थ, कुमुदानि—उत्पलानि तेषा वनानि—समुद्रा, तेषा दलावलय,—
पद्मराज्य एव बलिविदेश,—पूजोपहारप्रदेषा तै इव दिग्देवताऽर्चनकर्म—
दिग्देवतानां—दिग्धिष्ठावेषा देवतानाम्, अर्चनकर्म—पूजनम् ।

(४५) चतु शालवितर्दिकायां—चतु शाले—चतुर्दिग्बन्धितवृक्षमण्डल्यां, या
वितर्दिका—वेदिका यस्यां, ("स्याद्वितर्दिषु वेदिका" इत्यमर) नीचति ।—नीचेषु
—निम्बेषु, तलभागेष्विति यावत्, अपाश्रयस्य—चन्द्रातपस्य, विनिहित,—स्थापित,
एक,—अद्वितीय, यदा,—एक,—केवल, न तु आक्षरणादिक किञ्चिदासी-
दिति भाव, उपवर्हं,—उपधान यस्यां तथोक्तायाम् । ("उपधानन्पुपर्वं"
इत्यमर) जोषं—नृषी, ("नृषीमर्थे सुखे जोषम्" इत्यमर) अस्थान्—स्थित ।
इह यथावद्भुज्जनतिरोधाने महापुरुषकन्त्यवर्णनदर्शनान् स्वभावोक्तिरुच्यते ।

(४६) धरणीति ।—धरणितले—भूतले, निहिताया—स्थापिताया, कुथायां

प्रसारितमूर्तिः अदूरे एव अस्य तूष्णीमेव समवातिष्ठत । दृष्ट्वा
दृष्ट्वा द्रुयमानमानसम् अग्रजन्मानं समस्फुटदिव अस्य
सहस्रधा हृदयम् । (४७) श्रीरसदर्शनं हि योवनं शोकस्य ।
लोकस्य तु नरपतिमरणदिवसादपि दारुणः स बभूव दिवसः ।
सञ्चेस्मिन् एव नगरे न केनचित् (४८) अपावि, न केनचित्
अस्त्रायि, न अभोजि, सर्वत्र सर्वेण अरोदि । केवलम्
अनेन क्रमेण अतिचक्राम दिवसः । (४९) स च प्रत्यग्र-
त्वष्टृद्वतष्टतनुः इव वहङ्गहलरुधिररसमांसञ्छविः अपर-

—वर्षकम्बले, विचित्रकम्बलविशेषे इत्यर्थः, (“कुपे स्तोपुमयीवर्षकम्बले पृथि वर्हिषि”
इति मेदिनी) प्रसारिता—विस्तारिता, मूर्तिः,—तनु वेन तथाभूत । अदूरे—
निकटे । द्रुयमानमानसम्—क्षिप्रमानचित्तम् । अग्रजन्मान—ज्येष्ठम् । समस्फुटदिव
—अदीप्यदिव, विदीप्यमानभवदिवेत्यर्थः ।

(४७) श्रीरसदर्शन—सङ्गोदरदर्शनमिति भावः, योवनम्—प्रत्युद्गीपक-
मिति भावः, शोकस्य—पितृमरणजस्य मन्यो । दारुणः,—भीषणः, हेमकर इत्यर्थः ।
स दिवसः,—राज्यवर्द्धनमनदिनम् इत्यर्थः ।

(४८) अपावि—रन्ध्रं कृतम् । अस्त्रायि—घातम् । अभोजि—भुक्तम् ।
अरोदि—सहितम् । क्रमेण—विधानेन, प्रकारेणेत्यर्थः, श्रीरुविलापनेति भावः, अति-
चक्राम—गतः ।

(४९) स च—प्रसिद्ध इत्यर्थं प्रत्ययेति ।—प्रत्यग्रम्—अभिनव यथा तथा,
त्वष्टा—विश्वकन्मया देवशिष्यिणा इत्यर्थः, (“देवशिष्यिण्यपि त्वष्टा” इत्यमर)
द्वेन—पापाद्यदरणाभविशेषेण, (“द्वे पापाद्यदरणा” इत्यमर) तष्टा—दृष्टा,
तनुकृता इत्यर्थः, [तत्सोत कन्मणि निष्ठाया रूपम् । “तष्ट त्वष्टौ तनुकृते” इत्यमर]
यनु,—शरीर यन्म तथाभूत इव निक्षेपज्ञ इत्यर्थः, पुरा विश्वकन्मण्य सुता सत्रा
सूयस्यहिषो पत्न्युत्तेजोऽतिरेकम् असहमाना विसीदु पितरम् उपैत्य ऋविद्वत । स
तु कन्याया क्रोधपरिजिहीर्षया सूर्ये जाभातर प्राणयन्वण निशाय चोत्तजस्कन्
अकरोत् इति पुराणवार्ता अथ अतुसभेया, वक्ष्णाति ।—वहन—नि सरन वहन,
—वहल, रुधिररस,—रक्तद्रव यन्मान् तादृश, यत् भास—पिण्डित, तस्यैव
छवि,—कान्तिर्यस्य तथोक्तः, रक्तवर्ण इति यावत्, अतोऽप्यकार इति भावः,

पारावारपयसि ममञ्ज मञ्जिष्ठारुणोऽरुणसारथिः । (५०) मुकु-
लायमानकमन्तिनीकीपविकलं चकाण चञ्चरीककुलं कमल-
सरसि । (५१) सविधविरहव्याधिविधुरवध्वाध्यमानं ववम्भ
वन्धौ इव विवुडवन्धूकभासि भासति सासा दृशं चक्रवाक-
चक्रवालम् । (५२) सञ्चरन्त्याः समधुकररवं करवाकरं
कलहसरमणीरमणीय माणिक्यकाञ्चीकिङ्किणीजालनिव

माञ्जिष्ठारुण, — मञ्जिष्ठा — समझा, रक्तवर्णलामद इत्यर्थं, तद्वत् अरुण, — रक्त,
अरुणसारथि, — मूढ, अपरपार पारपयाम — पादमगामरसलिले, ममञ्ज — अत्रगाहट,
असम अगमन् इत्यर्थः ।

(५०) मुकुलति । — मुकुलायमाने — मुकुलीभावनपत्रे, मुट्टिने इत्यर्थं,
कुमालनीशेप — पादनीशेपकोप विकल — विवश मुग्धायदसुचित विवश वा
इत्यर्थं वदन्त भाव मूढास्तमनन सद्गमा पदाना निमीलनात् मकरन्दरन्-
न्दराना वीशकोपगताया अनगथा पुट्टादिव एत वाहरायातुमश्रयत्वादिति
नापद्य चञ्चरीककुल — ममरुन्द [फफुलीकादयश्च (उ० २ पा० २० सू०)
इति वदन्तुमनात् एत इकान निदातनात् चञ्चरीक] कमलसरस — पद्मसारस,
चकाण — शालस्त्र जगुत्र [शालस्त्रापकात् भौवाटकात् कण्ठे । अत्रि रूपम्] ।

(५१) सविधिति । — सविधन — छत्रिकिनेन, उभयानन इत्यत्र निदृशयन्ता
दिति भाव । अहव्याधना — विच्छदपीडया विधुरता — कातरता वन्धौ — चक्र
वाक्या इति प्रायत वाच्यमानम् — अनुपमानमिति भाव चक्रवाकचक्रवल — कीक
मण्डल वन्धौ इव — मुट्टि इव । अगममममदलादिति भाव । ववुदाति । — ववुड
— विकसित एत ववुडु — तद्वाच्यपदविशिष्ट तद्वत् भास, — दीप्य अन्य तमा
नून सासति — रवा सासा — सुवासा, दृश — नव शब्द — निदृश वन्धौ, व
विपदि ववुमुव निगद्यत इति भाव । इह व वधानामसन्त सान्यात् नञोरस्य च
सञ्ज सास्यात् उच्यते ।

(५२) कलहसत । — कलहसताना — कादव्याप्यहसविश्रापत रमण्ये — वृ,
कलहतीत्यर्थ, (कादम्ब कलहस एत इत्यमर) ताम मणोर — नन्दे,
ममधुकररव — मधुकराया — वमराया रव — ध्वाननि कलहारेत्यर्थं उच्य
वतमान, करवाकर — तुमुदन्वच इत्युदन्त वा, सञ्चरन्त्या — कृत् चरन्त्या

धाचकाण श्रियः। (५३) प्रकटकलङ्गम् उदयमानं विशद्वट-
विषाणोत्कीर्ण-पङ्क-सङ्कर-शङ्कर-शकुर शकर -ककुद-कूटसङ्घाशम्
श्रकाशत आकाशे शशाङ्कमण्डलम् ।

अस्याञ्च (५४) वेलायाम् अनतिक्रमणीयवचनैः उपसृत्य
प्रधानसामन्तैः विज्ञाप्यमानः कथञ्चनपि अभुक्त । (५५)
प्रभातायाञ्च शर्वर्यां सर्वेषु प्रविष्टेषु राजसु समीपस्थितं
हर्षदेवम् उवाच,—“तात ! भूमिरसि गुरुनियोगानाम् ।
(५६) शैशव एव अथाहि गुणवत्पताका इव भवता तातस्य

द्विव,—उप्रा, शीभावा इति भाव, माणिक्येति ।—माणिक्यस्य—रत्नविशेषस्य,
जाही—रत्ना, वसा किङ्किणीजाल—सुदृशकान्तिव्य, धाचकाणव—
रराणव । तदानीं प्रदोषस्नानमात कुमुदाना विकाशेन लज्जया आविर्भावोऽभूत्,
तेन हि तस्या किङ्किणीरणनमुत्प्रेतमिति वदितव्यम् ।

(५३) प्रकटकलङ्ग—प्रफुटलान्दनम्, उदयमानम्—उद्वृत्त, विश-
द्वटिति ।—विशद्वट—विशाल (“विशद्वट पृष्ठु इहत् विशाल पृष्ठुल महत्”
इत्यमर) विषाण—मृद्, तेन उत्कीर्ण,—उद्धृत, य पङ्क,—कईम, तन
सङ्कर,—सङ्ग यद्य तथाभूत शङ्करस्य—इरस्य, शकुरशङ्करस्य—दाकइयस्य, यत्
ककुदकूटम्—अद्भुतविशयायभाग दीशस्यमासपिण्डमित्यर्थ, “कुंटी” इति वङ्गभाषया
प्रसिद्ध, (“प्राधान्ये राजानङ्ग च उपाडे ककुदोऽस्त्रियाम्” इत्यमर) तस्यङ्गाश—
तस्यङ्गाश, मञ्जे श्यामल धवलहृदयककुदमिवति भाव, शशाङ्कमण्डल—चन्द्रविम्बम्,
आकाशे—गगने, अकाशत—व्यधातत ।

(५४) वेलाया—समये । अनतिक्रमणीयवचनैः,—चलद्वावाग्नि । विज्ञाप्य-
मान,—अनुरोधमान । कथञ्चनपि—अतिक्रम्य इत्यर्थ, धानच्छाया सत्यामपि
माननीयस्य पितु विवशामलस्य शासनमनुद्धट इति भाव ।

(५५) शर्वर्या—निशायाम (“शय शर्वरो । निशा निशीथिनी रावि”
इत्यमर) प्रभाताया—भात, प्रह्लायायाम्, अवसानायामिति भाव । राजसु—
निवृत्तपुरुषेषु समन्तराजइन्द्रेऽपि च । उवाच, राज्यवर्द्धन इति शेष । ताव—
वक्ष्ये भूमि,—पादम् । गुरुनियोगाना—गुरुजनादिज्ञानाम् ।

(५६) शैशवे—दास्ये, अथाहि—सङ्गीता, विदितवि यावत्, गुणवत्पताका

चित्तवृत्ति । यतो भवन्तमेवविधं (५७) विधेय विधिविधानोप-
नतनैर्घृण्यम् इदं किमपि विभण्णिति मे हृदयम् । (५८) न अत्र
लम्बनीया वानभावसुनभा प्रेमविलोमा वामता । (५९) वैधेय
इव मा कथा प्रत्यूहम ईहितेऽस्मिन् । न खलु न जानामि
लोकवृत्तम् । (६०) लोकव्यवहारि मान्धातरि मृते किं कृतं
पुरुकुसेन ? (६१) भूलतादिष्टाष्टादशदीपे दिलीपे वा रघुणा ?

इत्र - गुणशान्तिनी वश्यनी इव हातस्य—पितु चित्तगत —मनीऽभिप्राय,
हृदयस्थित वा निरन्तर तदनुमताचाराद्यनुवृत्तमात्र इति भावः ।

(५७) विधेय—वचनेऽस्मत् (“विधेयो विनयदाहो वचनेऽस्मत् आश्रय”
इत्यमरः) विधीति—विध—द्वैवस्य विधानन—विलम्बनन उपनतम—
उपान्त्यत नैर्घृण्य—निष्कारण्य वैराग्यमिति भावः यस्य तथाभूतम् इदं मे—मम,
हृदय चित्त किमपि—यात्कञ्चित् इत्यथ विभण्णिति—भणितुमिच्छति ।

(५८) वानभावसुनभा—शैशवसहजा । प्रेमविलोमा—प्रमथ—भाहवात्प्रमथयति
भाव विलोमा—विरोधनी वामता—प्रतिकूलता अवाध्यतव्यथ, न एवलम्बनीया—
न यदधीया ।

(५९) वैधेय इव—मृग इव (“मृगवधयथावशा” इत्यमरः) अस्मिन्—
इदंश्च ईदंश्च—चक्षिते प्रत्यूह विद्म (“वद्वीऽन्तराय प्रत्यूह स्थात्” इत्यमरः) ।
लोकवृत्त—लोकव्यवहार न जानामि—न वाक्म खलु—निन्दये इति न, जाना
मवश्यम् । विनयदाहो नकारव्यथ वामनाभिसम्पत्तम इति उपम ।

(६०) लोकव्यवहारि—वस्त्रीक्रीदाद्यद्यमे इति भावः मान्धातरि—तदाव्य
प्रसन्नवृत्तौ पुरुकुसेन—तदुपपन्न इत्यथ किं कृतम् ?—राज्यमत्र गृहीतं न
तु वनमाश्रितमिति भावः । एवमुत्तरत्वाप बोध्यम् ।

(६१) भूलता—भूलवता—भूलतात भावः आदिष्टान्—आज्ञानान्
अष्टादश दीपानि एत तद्यमून अष्टादशदीपाधपतौ इति भावः ननु मृतदीपा हि
शाश्वतो मृद्यते खलुवादिभिः सताम समुद्रे पारवाटतान जम्बूद्वीपतीन मय
दीपानि भवन्तीति सत्यत्वेन दीपानामष्टादशत्व महाकविप्रयोग यथा हि—
“अष्टादश दीपानखात्पू” इति रघौ काण्वदास, दिलीप—तदाव्य इत्याह्वय
राजन मृते इति शब्द रघुणा—तदुपपन्न इत्यथ किं कृतम् ? इति पूर्वदाह्यम् ।

(६२) महासुरसमरमध्याध्यासितत्रिदशरथे दशरथे वा रामेण ? (६३) गोप्यदीकृतचतुर्दन्वदन्ते दुष्मन्ते वा भरतेन ? तिष्ठन्तु तावदेते, (६४) तातेनैव शतसमधिकाध्वरधूमविसरधूसरितवासववयसि (६५) सुगृहीतनाम्नितत्रभवति परासुता गते पितरि किं न अकारि राज्यम् ? यच्च किल शोकः (६६) समभिभवति, तं कापुरुषम्

(६२) महासुरेति ।—महासुराणा—दैत्यप्रवराणा, समरमध्ये—रणाभ्यन्तरे, अध्यासित, —स्थापित, अष्टुपित इत्यर्थं, त्रिदशरथ, —देवरथ येन तथाभूते, इन्द्रसाहाय्याद्यम् असुरान् धनुम् अध्यासितदेवरथे इति भावः दशरथे, सते इति शेषः, रामेण—तत्पुत्रेण इत्यर्थः, किं कृतम् ? इति पूर्वेषाम्बय ।

(६३) गोप्यदीकृति ।—गोप्यदीकृता,—गो पद, प्रमाण, गाव पदान्ते यस्मिन् दीये इति वा गोप्यद—गो पदजातं गतं इत्यर्थं, [“गोप्यद—” (६।१।१४३ पा०) इत्यादिना प्रमाणसंविदाथयोरत्र निरातनम्] अगोप्यद गोप्यद कृता गोप्यदीकृता, —गोप्यदवत् तुच्छीकृता इत्यर्थं, अथदीत्येव उल्लङ्घिता इति भावः, चतुर्षाम् उदन्वता—समुद्राणां, अन्ता,—स्रोता येन तथाभूतं, सद्यगरधराऽधीश्वरं इत्यर्थं, दुष्मन्ते—चन्द्रवशीश्वरसिद्धवृषभिशेषे, सते सति इति शेषः, भरतेन—तत्पुत्रेण इति यावत्, किं कृतम् ? इति पूर्वेषाम्बय । तिष्ठन्तु—दूरे सन्तु, ब्रह्मतीवकाजिकलादवैषामिति भावः, एते—मान्वाद्यादयः ।

(६४) तातेन—पिता, प्रभाकरवर्द्धनेन इति भावः, शतेति ।—शतात्—शतसङ्घाकेभ्यः, समिधका,—अतिरिक्ता, अश्वरा,—यज्ञा, अश्वमेवादय इति यावत्, तेना धूमविसरे,—धूमावसारे, यथाप्रिसमुत्प्लूमरित्यर्थः, धूसरित—मृत्विनीकृत इत्यर्थः, वासव—इन्द्र एव, यय,—पत्नी येन तथाभूते (“यय प्रधिषि वाप्यादौ यौवने च नपुंसकम्” इति मेदिनी) धूमोद्भवेन वपस्या पविष्य धूमरीक्ष्यन्ते अस्य तु यज्ञाना वया धूमोद्भूति जाता, यथा स्वर्गाधिपतिरपि धूसरताम् अशास्तीति इति भावः ।

(६५) सुगृहीतनाम्नि—सुष्ठु गृहीत, ज्ञानैरिति शेषः, नाम यस्य तथाभूते, प्रातः १ धारणीये इत्यर्थः, तत्रभवति—पूज्य, पितरि—अद्यात्पितामहे इति भावः, परासुतां—पञ्चल, सते—प्राप्ते सति राज्यं किं न अकारि ?—न कृतं किम् ?

(६६) समभिभवति—परिदृष्टिपति, शयन्तीकरोतीत्यर्थः । कापुरुष—पुरुषा-

आचक्षते शास्त्रविदः । स्त्रियो हि विषयः शुचाम् । तथाऽपि किं करोमि, स्वभावस्य सेयं कापुरुषता वा, (६७) स्वैणै वा, यदेवम् आस्यदं पितृशोकहृतभुञ्जो जातोऽस्मि । मम हि (६८) भूमृति पर्यस्ते निरवशेषतः प्रसवणानि इव सुतानि अयूणि, अस्तमिते (६९) महति तेजसि अन्धकारीभूतदशा-
ग्रस्य प्रनटः प्रज्ञानोकः, प्रज्वलितं हृदयम्, (७०) आत्मदाह-
भीत इव स्वप्नेऽपि न उपसर्पति विवेकः, बलीयसा सन्तापेन (७१) जातुपमिव विन्वीनम् अस्थिनं धैर्यं, (७२) पदे पदे दिग्धरोपाहता इव हरिणी मुह्यति भक्तिः, पुरुषहेपिणी इव

धमम् । विषय — देश, पात्रमित्यर्थ, शुचा — शोकानां स्थिय एव शोकविवक्षा भवितुमर्हति न तु पौरुषभूयिता पुरुषा इति भाव । तथाऽपि — स्त्रीणामेव शोक-
विषयत्वे सत्यपि । स्वभावस्य — प्रकृते । कापुरुषता — नीचता ।

(६७) स्वैणै — स्त्रीसम्बन्धितम् । आस्यद — पाठ, चैत्रमित्यर्थ । पितृशोक-
हृतभुञ्ज — पितृशोकानलस्य ।

(६८) भूमृति — रात्रि, पञ्चते च पञ्चले — बिम्बले, निरवशेषतः, — कार्शेन,
प्रसवणानि इव — निर्भरा इव, सुतानि — गलितानि ।

(६९) महति — प्रभूते, तेजसि — तेज सम्पन्ने पितरि सूर्ये च । अन्धकारी-
भूतदशाग्रस्य — अन्धकारीभूता — ध्यानसमाच्छन्ना इत्यर्थ, दश आशा, — दिशी यस्त
तादृशस्य, समेति पूर्वेष्वन्वय, दशापि दिशीऽन्धकारमयो इव पश्यामि इत्यर्थ ।
प्रनट, — अदर्शनं मत, विन्नुन इत्यर्थ, प्रज्ञा — बुद्धि एव आलोकः, — लयीत ।

(७०) आनेति । — आत्मन, — स्वल्प, दाहान् — ज्वलनात्, भीत, — जाता-
लड, प्रज्वलितहृदये उपस्मिया इति भाव । उपसर्पति — उपगच्छति, आदि-
भवंतीत्यर्थ, विवेकः, — प्रवगाकता, इदं तथ्यनिदमतथ्यम् इत्यादि विचारवती
बुद्धिरित्यर्थ ।

(७१) जातुपमिव — लाचानिर्भितमिव, [जतुनी विकार अथ पुद्गलम् ।
“लाचा राचा जतु ज्ञीदे यावोऽलक्ती द्रुमानय ” इत्यमरः] विन्वीनम् — विज्ञय गतम् ।

(७२) पदे पदे — प्रतिपदं, प्रयेकशब्दीशारथे, प्रथेकपदसेपथे च इत्यर्थः,
दिग्धेति । — दिग्धेन — विशाक्तेन, रोपेण — इष्टुणा, शरैष्वेत्यर्थ, (“कतम्नानार्थशरः

दूरत एव भ्रमन्ती परिहरति स्मृति, अस्वा इव तार्तनेव सह
गता धृति, (७३) वार्हुषिकप्रयुक्तानि इव वित्तानि प्रतिदिवसं
वदन्ते दुखानि, (७४) शोकानलधूमसम्भारसम्भूताम्भोधर
भरितमिव वर्षति नयनवारिधाराविसर शरीरम् । सर्व
(७५) पञ्चजन पञ्चवसुपरत प्रयाति, वितथमेतद्ददति बालो

पत्नी रोप इषुइयो" इत्यमरः) यद्यपि वाच्य विधातु दिग्धात्वतः कौ" इत्यमर
वचनात् दिग्धशब्देनैव विधातो वाच्यो लभ्यते तथाऽपि पुन रोपशब्दं तस्य अति
भीषणत्वदीतनाद्यमिति शीङ्गव्यस आहतेव—विद्भव मुञ्चति—मोह गच्छति ।
पुरुष षष्ठी इव—पुरुष दृष्टा पलायनपरा कामनी इव इत्यय । भ्रमन्ती—चलन्ती
पलायमाना इत्यर्थः । परिहरति—परित्यजति मामिति शय । अस्वा इव—माता
इव । धृति —सन्तोष ।

(७३) नार्हं प्रकीत ।—उत्ता—च्छादी प्रयुक्तोभ्य धनेभ्यः लाभरूपया
जीवतीति वाङ्मुषिक —उद्गाजीव कुसीदजीविवर्णिक इत्यय ["प्रयच्छति गच्छाम"
(४४ ३० पा०) इति उद्ग ठकि "उद्गउधुषि भावी वक्तव्य" (वा०) इति उधुषे
उद्गो रूपम् । "कुसीदकी वाङ्मुषिकी उद्गाजीवश्च व उद्गि इत्यमरः] तेन प्रयुक्तानि
—काम्य इत कार्ये क्षणादरूपे नियुक्तान इव वित्तानि—धनानि । वदन्त—
वाङ्मुषिकानि ।

(७४) शोकेति ।—शोकानलस—शोकान्ध्र धूमसम्भारं—धूमनिवहन,
सम्भूत—सञ्जात शीङ्गभाधर—मघं तथा हि मेघदूते—"धूमज्योति सज्जित-
मरुता सन्निपात क मेघ" इति कान्ददास तेन भरितामिव—आपूरितमिव,
शरीर—देह अनेन विशषणेन तात्पर्यमल्लास गननामिति च आयातम्, एतेन
शरीरस्य उसाहशब्दादिपुन्यता व्यज्यते । नयनवारिधाराविसर—वाच्यधारासन्तान,
वषात—मुच्यते [इहोत्रकीत्यापितपूर्वपदार्थस्य उत्तरवाक्यगतत्वेन पदाद्यहनुश्च
काव्यालङ्कारमुद्राङ्गमिति सङ्घप] ।

(७५) पञ्चजन —पञ्चभूतशिवमती मागव ("सु पुमास पञ्चजना पुरुषा-
पुरुषा नरा" इत्यमरः) उपरत—सत मन पञ्चत्व—पञ्चाना किञ्चादीना भाव
तस्य पञ्चसु पृथिव्यादिषु विलयहरतामित्यर्थः ("पञ्चच पञ्चाना भावे प्राणानामत्यर्थे
ऽपि च इति मदिनी) प्रयात—गच्छति । वितथम्—असत्यम् । बाल,—मूख अज्ञ
इति यावत् ("मूर्खोऽङ्गैऽपि बाल स्यात्" इत्यमरः) ।

लोकः; (७६) तातो हुताशनतामेव केवलमापन्नं,
येनैवं दहति माम् । इदमसाम्परायिकमिव हृदयमवष्टभ्य
भ्रुत्वितः शोको दुर्निवारं बाडव इव वारिराशिं, पविरिव
पर्वतं, अथ इव क्षपाकरं, राहुरिव रविं, दहति दारयति तनू-
करोति कवनयति । न गच्छति मे हृदयं तादृशस्य सुमेरु-
कल्पस्य महापुरुषस्य विनिपातम् अशुभिरेव केवलैः अतिवाह-
यितुम् । राज्ये (७७) विषे इव चकोरस्य मे विरक्तं चक्षुः ।

(७६) कथं अितर्थं वदति ? इत्यत आह तात इति ।—तात,—पिता,
[केचित् "तात" इत्यत्र "तत" इति पठित्वा "पन्नसु पृथिव्यादिषु लयान् पुरुष तादृशं
प्रतिपद्यते इत्यलीकं वत, तत,—इत्याद्यभिभावपातवङ्काश्रयत्वादिभ्यश्च " इति
व्याचष्टु] हुताशनताम्—अ युवमेव, न तु पृथिव्यादिवमित्येवकारात् "शपन्न,
—प्रातः केवलं हुताशने एव लयं गत इत्यर्थ, येन—हुताशनभावान् इत्यर्थः । इदं
दाहस्य साधनव्यापन्नज्ञानात् अनुमित्यवर्द्धति प्रतीयमानोत्प्रेक्षाऽङ्गं चनत्कारात्-
इत्यात् । असाम्परायिकमिव—अयुक्तमिव असाधिकं वा, यथा,—असाम्परायिकं
—साम्परायिक—युद्ध ("युद्धमाधीपन । सुमेरुक साम्परायिकम्" इत्यमर)
नेत्रार्हत इति असाम्परायिकं युद्धानर्हं समर्थमित्यर्थः, इदं इदञ्च—चित्तम्, अक-
टञ्च—आकल्पं भ्रुत्वितः,—विशेषेण उच्यते, शोको—मन्यु दुर्निवारः,—अभि-
वाश्य, यो हि भीतः, स कथं भ्रुत्वितं निवारयितुमश्नुते ? इति भावः, बाडव इव
—उडवान् इव वारिराशि—मनुष्य पविरिव—अक्षमिव, ("जादिनीं वडमस्त्री
स्यात् कुम्भिश भिदुर पवि" इत्यमर) अथ इव—राजपक्षा इव क्षपाकर—
अदृष्टं दहति—अवशयति दारयति—मिगति, इतिवोच्यर्थं विधा विराट्प्रति-
वा तनूकरोति—कृशीकरोति कवनयति—दसति, सर्वत्र मानिति प्रथ ।
"बाडव" इत्यादिकास्त्रेषु "दहति" इत्यादिक्रियाणां क्रमेणान्वयः । सुमेरुकल्पस्य—
सुमेरुपर्वतनिभस्य, सञ्जगुकरवत्त्वात्, आदितामोडपूरकत्वाच्चेति भावः । अति-
वाहयितुम्—यावदितुं शक्यमित्यर्थः, व्याभावयितुमिति वा, श्लोकप्रवाहे न
महागिरौन्द्रा परिचाननाहा इत्याशयः ।

(७७) विष इव—मरणे इव, ["इवेन समाक्षो विमलज्योपय" (१०) इति
एकपदीभावः, सन्निरेव केवलं पाठान्तरे दृश्यते इति] चकोरस्य—पक्षिविशेषस्य,

(७८) बहुमृतपटावगुण्डना रञ्जितरङ्गा जनङ्गमानामिव वग
वाह्याम् अनार्या श्रिय त्यक्तुमभिलपति मे मन । चणमपि
(७९) दग्धगृहे शकुनिरिव न पारयामि स्यातुम् । सोऽह
मिच्छामि, मनसि (८०) वामसीव सुलग्न स्रेहमलमिदम अमलै
शिखरिशिखरप्रसवणस्त्रच्छस्रोतोऽम्बुभि चालयितुम आश्रमपदे ।

विषे दृष्टे चक्षीरस्य अचिणी विरज्यते इति मसिद्धिः । विरक्तम्—अनासक्त रक्तिन्-
विरहितस्यस्य ।

(७८) वाङ्मति ।—बहव —अनेके कृतानां—शवानाम्, एकत्र—युद्धे
कृतानां प्रातपचवाराणाम् अन्यत्र—कारणान्तरण गतजीवानां जनसामान्यानामात्र
भाव पटा,—वस्त्राण्य अवगुण्डनान्—मलकाच्छादनानि शिरीषटनान् च
यस्या ता राजतरङ्गा—राजत —श्रीकृतौकृत रङ्ग —रघुगुण यस्मै न,
(“कामरुणेऽप च रङ्गी ना राम नृत्य रणाचतौ इति मेदिनी, अन्यत्र—रञ्जित
—अनुरक्तौकृत रङ्ग —नृत्यसमाज यथा तथीका जनङ्गमाना—वाण्डालाना
[“यनश् (१२।४७ पा०) इति याच “अकद्विपत् -” (६३ ६७ पा०) इत्यादिना
मुम् । “चण्डालप्रवनातद्भद्रिवाकीचजनङ्गना” इत्यनर] वशवाह्यामिव—वशादु
क्तमण्य बहनोयामवत्युक्त्वा आतमहृषीमा—मन्यव कौलीन्बवाहृकृताञ्च यदा—
वशन्—वपुदण्ण वाह्या—माप्या वशान्मिश्रतद्रव्यनयनोचितामित्यव अनार्याम्
—अमात्री नीचपङ्क्तिमित्यव एकत्र बहुनरपदिभोग्यत्वात्, अन्यत्र—नीचा-
श्रयत्वात् श्रिय—सम्पद राजपञ्चोमित्यव शोभाञ्च ।

(७९) दग्धगृह भस्मीभूतावासे ऽपत्यपरित्यक्त्वात् विगतश्रीके इति भावः
शकुनारव—गृहप नितपक्षीव गृहचटाककेव इत्य [“शकुनारव” इत्यत्र
“शकुलरिव” इति पाठोऽपि स एवाय “गृहसारिका” इति कौचत] ।

(८०) वासास इव—वसने इव सुवप्रे—सुसक्तम इदं सहमल स्रष्ट—
ससरिषु अनुराग मलमिव—पुरीष मव रुदश्रमादसद्यमिव वा अन्यत्र—
स्रष्टव्य—तेजाद् वरुन्वग्ररुति भाव मन्व—मा लन्यन्, अमलै निम्नसै
शिखरीति ।—शिखारण्य—पञ्चतस्य शिखरेषु—श्रेष्ठेषु ध्यान प्रसवणानि—
निम्बरा तेषां स्वच्छान्—विश्रान्तिं धीतास—प्रवाहा तेषाम् इन्नि—
कवानि तै, चालयतु—शोधयितुम्, आश्रमपदे—तपोवने, यथा निम्बलपयोभि

(८१) अतस्त्वम् अन्तरितयौवनसुखाम् अनभिमतामपि
जरामिव पुरुः श्राद्धया गुरोर्गृह्णाण मे राज्यचिन्ताम् ।
(८२) त्यक्तसकलज्ञानक्रीडेन हरिणा इव दीयताम् उरो
लक्ष्मैः । परित्यक्तं मया शस्त्रम्" इत्येवमभिधाय खड्गपाहिणी
हस्तात् आदाय निज निस्त्रिंशम् उरससर्जं धरण्याम् ।

मलामसं वासु शुष्यति, तथा निष्कामाराधनमेव मे अन्तमजशोधक भवि-
ष्यतीत्याशयः ।

(८१) अतः,—आशुमशुमनाभिलाषान् ["अत" इत्यत्र "यत" इति पाठे,—
यस्या इच्छाया, यस्माद्भिलाषादित्यर्थः] । अन्तरितेति ।—अन्तरित—अवहितं,
दूरीकृतमित्यर्थं, यौवनसुखं—तादृशोचितविषयेपरोमानन्दं यस्या तथाविधा,
अस्मिन्तयौवनोचितविषयसुभोगसुखामित्यर्थं, एकत्र,—प्रजानां हितचिन्तायां राज्य-
रक्षणचिन्तायाश्च सदा अवधानतोषित्यात्, अन्तव—सौयमाणघातुकृतया उपभोग-
सानर्थ्याभावादिति भावः अत एव अनभिमताम्—अनभिनिधिताम्, अप्रिया
मित्यर्थः, जरामिव—वृद्धिपलितारिना कायशैथिल्यापादकदशाविशेषमिव वार्धक-
मिवेति यावत्, पुरुः,—यथातिदुपले कनीयान् सुतः, स इव, गुरोः,—ज्येष्ठस्य
भ्रातुः, पित्रुश्च । राज्यचिन्ता—राज्यभारम् । पुरा यथाति युक्ताचार्यसुता देव
यानोम् अवमत्य, तस्या दासीभूता इष्वरस्योःपुरराजस्य कन्वा शर्किष्ठा निर्भर
कामयमानो दुहितृनिर्वाहनेन युक्तेषु, "जरा प्राप्तासि" इति श्रुत्वा विषयभोगावभ्यास
भ्येवान् सुतान् यदुपधत्तीन् 'मदीया जरा गृह्णीन्' इत्यादिश्रुत्वा तैः अवमत
कनोयसि पुत्राय पुरवे जरा दत्तवान्, स तु पुरुः पितुराश्रयात्ता जरा प्रतिपेद इति
भारती वार्ता ।

(८२) त्यक्तेति ।—त्यक्ता—उरस्येता सकला—समया, बालक्रीडा—श्रेष्ठो-
चितक्रीडा देन सधाभूतेन बालभाव परित्यजता इत्यर्थः । हरिणव—विद्युनेव,
हरिरपि शपरं लक्षजन्तु न कस्यवधानन्तर तद्राज्ये उरसेन सस्याप्य शासनसौकर्याय
तत्रैव स्थिता सर्वा इन्द्रावनलोका बालोचिता परिजहार, लक्ष्मणस्युता रुद्रिणीश्च
उरसि अस्यावशत्, लक्ष्मैः—राजाश्रये, कमलायै च, उरः,—इत्यस्यैव, दीयता
—समर्पयान् । निस्त्रिंशम्—असि, ["सद्गयाया तत्पुरुषस्य शश" व ०)
इति श्रुत्वा विश्रुताःपुत्रिभ्य इति विद्युष्टे उच्यं प्रथय । "खड्गे तु निस्त्रिंशच्छ-
शसार्तिरिष्टय" इत्यमरः] उरससर्जं—परित्याज ।

अथ तच्छ्रुत्वा (८३) निश्चितशिक्षेन शूलेन इय आहतः
 प्रविदीर्णहृदयो देवो हर्षः समविन्तयत्,—“किं नु खलु माम्
 अन्तरेण आर्यः केनचित् असहिष्णुना किञ्चिद्ग्राहितः क्रुपितः
 स्वात् ? उत अनया दिशा परीक्षितुकामो माम् ? उत
 (८४) शोकजन्मा चेतसः समाक्षेपोऽयमस्य ? आहोस्वित्
 आर्यं एव अयं न भवति ? किं वा आर्येण अन्यदेवाभिहितम्
 अन्यदेव अथावि मया (८५) शोकशून्येन श्रवणेन्द्रियेण ?
 आर्यस्य वा अन्यदेव विवक्षितम् अन्यदेव आपतितं मुखेन ?
 अथवा सकलवंशविनाशाय विनिपातनोपायोऽयं विधेः ?
 मम वा (८६) निखिलपुण्यपरिचयोपक्षेपः ? कर्मणाम्

(८३) निश्चितशिक्षेन—तीव्रापेक्ष । माम् अन्तरेण—विना, मयि अस-
 हिहिने इत्यर्थ । असहिष्णुना—आवगो सौभाग्य सादुमशशुभना इत्यर्थ । ग्राहितः,
 —अवशोभितः, क्षिप्रतः मनुष्यदृष्ट्यामति भाव । उत—अथवा, अनया दिशा—
 नयेन इत्यर्थं, परीक्षितुकामः,—परोक्षार्थी आत्मानं प्रति मदीयाभिप्रायज्ञानेच्छुरित्यर्थं ।

(८४) शोकजन्मा—मनुष्यप्रभव । समाक्षेपः,—समाकषेण, समाकुलता वा,
 विकृतिरिति यावन् । आहोस्वित्—अथवा ।

(८५) शोकशून्येन—शोकैः—शुभा, शून्य—स्वध्यापारधीनमित्यर्थ, विमनस्क-
 तया सत्यमर्थवदृष्टशास्त्रविरहितमिति भावः तत्र । विवक्षितम्—वक्तुम इष्टम् ।
 आपतितम्—उपस्थितं निगतं वा । सकलति ।—सकलस्य—कुरङ्गस्य, वश्यम्—
 कुलस्य, अस्माकमिति भावः, विनाशाय—ध्वसाय, अस्मान् निवेशीकृतुम् इत्यर्थः,
 आर्यं वनं यते अहमन्यवशमेव नमनुगमिष्यामि, मय्यपि यते वशोऽयं कर्णधार
 विहीना नौरिव विपथ्याश्च प्रासङ्गिकं, तत्र च अस्मि लोपः अवनशभावति भावः ।
 विनिपातनोपायः,—ध्वसप्रथमः, [“विनिपातनोपायः” इत्यत्र “निपातनोपायः” इति
 पाठोऽपि च एवायं] विधेः,—निधने, प्रतिजूलस्य दैवस्य इति भावः परमेष्ठिनी वा,
 विधातुर्वा इत्यर्थः, (“विधिना नियतौ कानि विधाने परमेष्ठिनि” इति मेदिनी) ।

(८६) निखिलेति ।—निखिलानां—समयाथा पुण्यानां—श्रेयसा, परिचयः,—
 प्रथायः, तस्य उपक्षेपः,—प्रसङ्गः ।

(८७) अननुकूलसमग्रहचक्रवालविनसितं वा ? अथवा
(८८) तातविनाग्निःशङ्ककलिकालक्रीडितम् ? येन अयं यः
कश्चित् इव यत्किञ्चनकारिण माम् अपुष्पभूतिवशसम्भूतमिव,
अताततनयमिव, (८९) अनात्मानुजमिव, अभक्तमिव, दृष्टदोषमिव,

(८७) अननुकूलति ।—अननुकूला, —प्रतिकूला, समया, —सव, यदा,
—रथादय इति यावत्, तदा चक्रवालस्य—समूहस्य, विलासत—विभ्रमित, विचष्टित-
मिति यावत् अनुकूले गहनशले कथमेव घटेत ? इत्याशयः ।

(८८) तातेति ।—वातस्य—पितृ, विनाशेन—उपरमेण, निशङ्क, —
निर्भय यः कलिकाल—चतुर्थयुग तस्य क्रीडित—विलसितं, जीवति ताते
अवस्थामीमाणां शसितरि तच्छासनात् कलिधुय उगाना धर्मविमर्हितकर्मणि प्रवृत्ति-
रूप स्वभाव विस्तारयितु न शक्यन्तु, इदानीं तस्मादाशात निर्भयस्य निर्भयकलि-
कालस्य स्वभावविस्तारफलमिदं भवेद् ? इति भावः, येन—कलिक्रीडितं इत्यर्थः,
कलिप्रभावण इति यावत् अयम्—सार्थं यः कश्चिदिव—साधारणजन इव,
यत्किञ्चनकारिण—यद्यच्छकारिणम् उद्भासितगुरुजनशासननिवेद्यं, यः गुरुजन-
दिशमतिक्रम्य यथेष्टमाचरति स एव ईदृशकठीरवाश्रयताडन प्राप्तुमर्हति, न मदिध-
गुरुजनानुरक्त इति भावः, यदा—यत्किञ्चनकारिणम्—यत्किञ्चनम्, अपुष्पुडि-
सामर्थ्यादकामिति यावत्, वाच्यमुलभक्रीडनाद्यनुरक्तम्, अत एव रात्र्यशासनादि-
दुःखद्वयापारानभङ्गत्वात् अयोग्यमिति भावः । अपुष्पभूतिवशसम्भूतमिव—पुष्पभूति,
—तन्नामा अदिराज, तस्य वशी—अन्ववाये असम्भूतमिव—अनुत्पन्नमिव य-
तादृशस्य मुनयश्च पुष्पभूते वशी समुत्पन्न स कथमौदृशमननयमाचरति शक्रुयादिति
भावः । अताततनयमिव—अतातस्य—तातमिदस्य अन्यस्य तनयमिव—पुत्रमिव,
[“वलिमलितनिधय कथन्” (७० ५ पा० ११ १०) इति तने कथन्] प्रख्यात
धार्मिकस्य पितु पुत्री भूत्वा दृष्टीं चम्पविमर्हिते कर्मणि प्रवृत्तिं मे कदापि न
सम्भवदिति भावः ।

(८९) अनात्मानुजमिव—अनात्मनः,—आत्ममित्रस्य, अनुजमिव—कनिष्ठ
भातरमिव एव निःसृष्टस्य अस्य भातुर्मे ईदृशी दुराकाहा असम्भवा एवेति भावः ।
अभक्तमिव—अनुरक्तमिव, अनुरक्ते एवविधम् अग्रियमवश्यं वक्तुं युज्यते, न
सर्वथाअनुरक्ते मयि इति भावः । दृष्टदोषमिव—कृतापराधमिवेत्यर्थः, अपराधि-
भातु एव मियत्वात्मा कदाचित् युज्यते, न निर्दोषस्य ममेति भावः ।

(८०) श्रोत्रियमिव सुरापाने, सद्बुद्ध्यमिव स्वामिद्रोहे, सञ्जनमिव नीचोपसर्पणे, सुकलत्रमिव व्यभिचारे, अतिदुष्करे कर्मणि समादिष्टवान् ? (८१) तदेतत् तान् अनु रूपं यत्, शौर्योन्माद महिरोन्मत्त समस्त सामन्त मण्डल समुद्र मथन मन्दरे तादृशि पितरि मृते तपोवनं वा गम्यते ? वल्कलानि वा गृह्यन्ते ? तपासि वा सेव्यन्ते ? या तु मयि (८२) राज्यान्ना, सा दग्धे-

(८०) सुरापाने—मद्यपाने, श्रोत्रियमिव—ब्रह्मण्डसमिव, वेदपारगमिवेत्यर्थं, (“श्रोत्रियच्छान्दसौ समी” इत्यमर) केनचित् सुरां पातुनादिष्टेन श्रोत्रियेण यथा तत् कर्म अतिदुष्करं भवति, तथेति भावः । स्वामिद्रोहे—प्रभोरनिटाचरणे, सद्बुद्ध्यमिव—उत्तम किञ्चरमिव, प्रभोरनिटाचरणे केनचित् नियुक्तेन प्रभुभक्तदासेन यथा तत् कर्म न सुकरं भवति, तथेति भावः । नीचोपसर्पणे—हीनानुगमने, प्राकृतजनसेवाधामित्यर्थं, सञ्जनमिव—साधुजनमिव, केनचित् वलात् नीचसेवार्थां प्रवर्त्तनेन उत्तमप्रकृतिकेन यथा तत् कर्म न सुकरं भवति तथेति भावः । व्यभिचारे—परपुरुषभक्तौ, सुकलत्रमिव—सतीं स्त्रियम् इव केनचित् वनात् व्यभिचारे नियोजितया पतिप्रतया यथा तत् कर्म जीवणसमयेऽप्यनादरणीयं भवति, तथेति भावः । अतिदुष्करे—अतिदुर्बले, दुष्टेनापि कर्तुंमशक्ये इत्यर्थं, ज्येष्ठकसोद्भूतनरूपे इति भावः, कर्मणि—राजपद-दृश्यरूपकार्यं, कनिष्ठानहंराज्यचिन्तायामिति भावः । इह सन्दर्भे शब्दाः शौर्योन्माद-महिरोन्माद-समस्त-सामन्त-मण्डल-समुद्र-मथन-मन्दर-तादृशि-पितरि-मृते-तपोवनं-वा-गम्यते-वल्कलानि-वा-गृह्यन्ते-तपासि-वा-सेव्यन्ते-इति भावः श्रवणोऽलङ्कारः ।

(८१) एतत्—वक्ष्यमाणतपोवनगमनादिरूपं कर्म इत्यर्थं, अनु रूपं—युक्तम् । शौर्येति ।—शौर्योन्मादेन—पराक्रमजनितौहव्येन, महिरोन्मादा इव—सुरापानमत्ता इव ये समस्ता,—सर्वे, सामन्ता,—रक्षीयरा, तेषां मण्डल—चक्रवालयम् एव, समुद्र,—सागर, तस्य मथने—विलीडने, मन्दर,—मन्दराख्यो गिरि तस्मिन् तादृशि—प्रख्याते वीरे, समुद्रतराजन्मण्डलविजेतरि इत्यर्थं, जडाशयान्महिंसाररज-समुच्चयानामुद्धर्तरि इत्यर्थश्च एतेन उन्मत्तोन्मादभङ्गनपुरस्सररत्नाधिष्कार, विजिगीषो परलोकस्वभूपालस्य लोकोपकारार्थकं, न तु हिंसार्थकं इति व्यज्यते । सेव्यन्ते—चर्यन्ते ।

(८२) राज्यान्ना—राजकार्यार्थं । दग्धे—सन्तप्ते, पितृभ्योकेन प्रखरगूर्वः

ऽपि दाहकारिणी मयि अवग्रहम्बपिते धन्वनि इव अङ्गार-
दृष्टिः । तत् असदृशम् इदम् आर्यस्य । यद्यपि च
(८३) विभुः अनभिमानः, द्विजातिः अनेपथः, मुनिः अरोपणः,
कपिः अचपलः, (८४) पण्डितः अमत्सरः, वणिक् अतस्करः,
रम्यजानिः अकुहन, साधुः अदरिद्रः, (८५) द्रविणवान्
अखलः, कीनागोऽनन्विगतः, मृगयुः अहिंसः, (८६) पाराशरी

किरयेल च इति भाव । अवग्रहम्बपिते—अवग्रह, —प्रतिबन्ध, निरुत्तरणदपविघ्न
इत्यर्थ, इष्टिरीधश्च, (“अवग्रहो इष्टिरीधे प्रतिबन्धे गजान्तिके” इति मेदिनी)
नेत्र स्फुटिते—स्फाति नीते, अवग्रहे विग्रहश्च इति भाव । धन्वनि इव—मरी
इव, (“समानो महधन्वानो” इत्यमर) अङ्गारदृष्टिः,—अग्निष्फुटितवर्षणम् ।
असदृशम्—अयुक्तम्, अतुष्टितमित्यर्थ, दम्बदाहनमप्रवीजनमित्याशय ।

(८३) विभु —प्रभु अनभिमान,—निरहदार । द्विजाति —ब्राह्मण,
अनेपथ,—दिगमलाद्य अयावक इत्यर्थ, अग्निगतार्थतिरस्कृतौ इत्यर्थो वा । मुनि—
तापस अरोपण —अक्रीघन । कपि,—वाजर, अचपल,—अचञ्चल, धीर इत्यर्थ ।

(८४) पण्डित,—विद्वान्, [“पण्डित” इत्यत्र “कवि” इति पाठिरेपि स
एवाश्च] अमत्सर,—अन्वयभेदपरहित । वणिक्—व्यवसायी, अवत्सर,—अचौर ।
रम्यजानि —रम्या—मनोहारिणी सुन्दरीत्यर्थ, जया—भाष्यां यस्य तथोक्त सुन्दरभाष्य
इत्यर्थ, [“रम्यजानि” इत्यत्र ‘प्रियजानि’ इति पाठ—प्रिया—प्रियदर्शना सुन्दरो-
त्यर्थ] अकुहन —नास्ति—कुहना—दुर्घां ब्रह्मा वा यस्य तथामृत, (‘कुहना दम्ब
अश्यामानोर्गानी’ इति मेदिनी) परपुरुषभयवर्जित इत्यर्थ म्विया पुरुषपालरा-
सोक्तशङ्कायन् “भाष्यां कपयती ब्रह्म” इत्यादिप्रामाण्यात् इति भाव । साधु,—
सुजन, खलतावर्जित इत्यर्थ, अदरिद्र,—धनी ।

(८५) द्रविणवान्—धनी, अयुक्त,—अदुर्जन, सुजन इत्यर्थ । कीनाश —
दुष्ट नीचाशय इत्यर्थ कृतान् वा, (“कृतान्ते पुंसि कीनाश दुष्ट कार्षिकयोश्चिदु”
इत्यमर) अनन्विगत,—अदेष्य, म्रिय इति यावत् (“देष्ये लन्विगत” इत्यमर)
मृगयु,—श्याध, [मृगं यातीत्यर्थ “मृगयादयश्च” (उ० १ पा० ३८ सू०) इति
कुप्रत्यये निपातनम्] अहिंस,—हिंसवर्जित इत्यर्थ ।

(८६) पाराशरी—भिक्षु, (“भिक्षु परित्राद् कर्मेन्दो पाराशर्यपि मरुती”

ब्राह्मण्यः, सेवकः सुखी, कितवः कृतज्ञः, (६७) परिव्राट्
 वृभुञ्जः, नृशंसः प्रियवाक्, अमात्यः सत्यवादी, (६८) राज-
 सनुः अदुर्विनीतश्च जगति दुर्लभः, तथाऽपि मम आर्य्य एव
 आचार्य्यः । को हि नाम (६९) तद्विधे निपतिते राजगन्ध-
 कुञ्जरे जनयितरि, (१००) इदृशे च विफलीकृतविशालशिला-
 स्तम्भोरुभुजि भूभुजि भ्रातरि त्यक्तराज्ये ज्यायसि नववयसि
 तपोवनं गच्छति, (१०१) सकललोकलोचनजलपाताप्लाविते

इत्यमर) ब्राह्मण्यः,—ब्राह्मणोचितानुष्ठानरत । सेवकः,—भक्त । कितवः,—धूर्तः,
 द्यूतकदित्यर्थः, ("धूर्तः, वदन्ती कितवीऽचधूर्तः द्यूतकन् ममा " इत्यमर) कृतज्ञः,—
 कृतीपकारविन् ।

(६७) परिव्राट्—यति वृभुञ्जः,—भोजनाधीनः, प्रायः दृश्यते ब्रह्मसमाधि-
 मपन्ना भोजनमिच्छायां कादाचित्क आश्रितमेवकानुरोधेन, न तु स्नेहयित्वाशयः ।
 ["परिव्राट् वृभुञ्ज" इत्यत्र "परिव्राट् वृभुञ्ज" इति पाठे,—परितो व्रजति गच्छतीति
 परिव्राट्—पञ्चटकं, दूरान्धविद्वेषशील इत्यर्थः, वृभुञ्जः,—अभोजनेच्छुः, अष्टुधित
 इत्यर्थः] । नृशंसः,—निहुरः, विश्वाक—सधुरभाषी । अमात्यः—सचिवः, राज-
 कञ्जारीति यावत्, सत्यवादी—सत्यभाषणशीलः, आसनतन्त्रे सञ्जव सत्यशीलत्वेन
 न क. यस्मिन् इत्याशयः ।

(६८) राजसनुः—राजतन्त्रय अदुर्विनीतः,—सुशील इत्यर्थः, राजपु० मा
 दुर्विनीतं मत्वा यद्येतदुक्तवान् ममाद्य इति भावः । आचार्य्यः,—गुरुः, उपदेष्टा
 इत्यर्थः, आर्य्य यथा माम् आश्रयन्तु, तदैव मया शिचितमिति भावः ।

(६९) तद्विधे—तादृशे निरूपमप्रतापशालिनि इति भावः, राजति ।—
 राजा एव गन्धकुञ्जरः,—गन्धविप तस्मिन्, जनयितरि—पितरि ।

(१००) इदृशे—एवम्भूते, विफलीकृतवर्ति ।—विफलीकृतो—दृषीकृतौ इति
 यावत्, विशालो,—विपुलो, महाभारौ इत्यर्थः, शिलान्तम्भी—पत्तरम्युचे याथा
 तादृशौ, उ०—महानौ, भुजौ—बाहू यस्य तथाभूते, भूभुजि—भूपतौ । ज्यायसि—
 अग्नेः । नववयसि—दौवने ।

(१०१) सकलविति ।—सकलानां—सर्वेषां, लोकानां—जनानां, लोचनजलस्य
 —वृषवारिणः, पातेन—वर्षावनेत्यर्थः, आप्लाविते—समन्तात् व्याप्ते, पङ्क्ति इति

सूत्रोलके वसुधाऽभिधाने (१०२) धनमदखिलनिखिलखलमुख-
विकारलक्षणाख्यायमाननीचाचरणां (१०३) सुमटकुटुम्ब-
कर्माकुम्भदासी श्रीसंज्ञिका चण्डालः कामयेत ? कथमिव
सम्भावितम् अत्यन्तम् अनुचितम् इदम् आय्येण ? (१०४) किम्
उपलक्षितम् अनवदातम् इदं मयि ? किं वा अस्य
चेतसः च्युतः सोमित्रि ? विस्मृता वा हृकोदरप्रभृतयः ?

यावत्, सूत्रोलके—शब्दच्छे, अतितुच्छे इति भावः, वसुधाऽभिधाने—शब्द
श्याञ्छे ।

(१०२) धनमदिति ।—धनमदिति—ऐश्वर्यगर्वेण, डिला,—क्रीडा शेषा तथा
भूता, ये निखिला,—समदा, खला,—दुर्जना, तेषां मुखविकाराणां—वदन
भङ्गना, लक्षणेन—विष्टेन, आख्यायमान—कथ्यमान, सूच्यमानमित यावत्,
नीचाचरण—निन्दत्यवहार यस्यां ताम्, आश्रयभूतानां हृत्तानां धनना नीचता
सूचकविकृतमुखमग्नादिदर्शनेन तदादितायां लक्षणा अपि नीचाचरवत्त्वमनुमितम्
अपारधेयशी अर्भदाध्यवसायात् इति बोद्धव्यम् ।

(१०३) सुमटेति ।—सुमटानां—सुवीराणां, श्रावणमिति यावत्, कुटुम्ब—
परिवारस्य कर्मा—सेवाद्युक्तं कायं, तत्र कुम्भदासी—जलवाहनी किदरी ता,
तथा पराक्रमनभ्यात्त वीरकुटुम्बानां किदरत्व बोद्धव्यम्, श्रीसंज्ञिका—लक्ष्मी
शार्दी कामयेत ?—अभिलषेत ? अर्पयेत्तपोयज्ञं मने नाह राजलक्ष्मीं अभिलषाम
इति समसवाक्यात्, यद्यहं राजलक्ष्मीकामुकं, तदा मां चण्डालाधमं जनैस्तु
ल्लोका इति भावः । ["सकललोक कामयेत" इत्यत्र "सकललोकलोचनजनपत
पत्रं सूत्रोलके वसुधाऽभिधाने धनमदखिलनिखिलखलमुखविकारलक्षणाख्याय
माननीचाचरणां श्रीसंज्ञिका सुमटकुटुम्बकर्माकुम्भदासी चण्डालोऽपि कामयेत "]
इति पाठे—सकललोकलोचनजनपतनेन अर्पयित्वा—दृष्टितं चण्डालकं श्रीसंज्ञिका
चण्डालोऽपि कामयेत ? चण्डालोऽपि न कामयेत इत्यर्थः । अस्मिन् पत्रे उभयोरव
कर्णवम्, पूर्वपत्रे—"सूत्रोलके" इत्यत्र अपिकरकत्व, सूत्रोलके स्थित इति भावः ।
सम्भावितम्—आशंसितम् । अनुचितम्—अत्यायु क्रापुत्रनिर्मादतिनिन्द्यं ।

(१०४) कि—कथम् । उपलक्षितम्—अनुमितम् । अनवदातम्—अप्यभे,
हृत्तानामन्वयं अस्मत्कारमिति यावत् । चतस,—मनस, च्युत,—प्रवृत्तः

(१०५) अनपेक्षितभक्तजना स्तार्यैकनिष्पादननिष्ठुरा न
 १ आसीत् इयमार्यस्य ईदृशी प्रभविद्युता ? अपि च
 आर्ये तपोवन गते जिजीविषु को हि नाम महीं
 १ मनसाऽपि ध्यायेत् ? (१०६) कुलिशशिखरखरनखर-
 प्रचय-प्रचण्ड धपेटापाटितमत्तमातङ्गीत्तमाङ्गमदच्छटाच्छुरितवान्
 केसरभारभास्वरसुखे केशरिणि वनविहाराय विनिर्गते

शेनिदि—वज्रपाद । वज्रीदरपधपथ,—भीमसीतादयः, तेषां शौभाय किमार्थेण
 विद्युत्तम् + शताह्वातद्वीरी इव एवमादृष्टः १ इति भावः, यथा रायस्य चतुर्भु-
 वल्लस्य, तथा वा द्वाभङ्गरस्य चतुस्त भीमादयः श्लोकादुगादिन आसन्, तथा
 चतुर्भुवि उद्येद्विभक्तम् चतुर्भुवे इति साधयेत् ।

(१०५) अनपेक्षितेति ।—न अपेक्षितः,—चतुर्भुजः, भक्तजन—सेवकजन
 मया तपामुक्ता, अनपेक्षितानुभवतश्चतुर्भुजस्य इति वाच्यः, स्तार्यैक—स्तार्यैक—
 स्तार्यायस्य एक—शिवल, निष्पादन—सम्पादन, वेन निष्ठुरा—हमसा, स्थापनादः
 सम्पादनपर्यायवाच्यः, न तु परायपर इति भावः प्रभविद्युता—प्रभुता । [“भुवय”
 (शुभा०२५ पा०) इति इत्युक्त्वं सम्बन्धन, कथमेव पर्येण तस्याः ? इत्यत्रे—“वदकथो
 प्रभविद्युत् वेद्येभ्य” इत्यादिवत् साकल्ये तथा शरीरा कर्त्तव्यनिष्ठुशब्दात्प्रभुता
 इति समाधेयम् । आङ्गवलयवर्णनीतानि चतुस्तम्भारकापदद्वीरी श्लोकलनीय इति
 द्विक] आर्यस्य इव प्रभावयुता इदृशी भक्तपाठतमक्तजना स्तार्यैकसम्पादननिष्ठुरा
 न आसीदादप्यत्र । जिजीविषु—जीमित्तुल्लच्छु ।

(१०६) कुलिशनि—कुलिशस्यैव—इत्यर्थेण, शिखरय—एव यत् तपामुक्-
 तः, सुन्दरस्यैव—शौक्यस्यैव इत्यर्थः,—चतुर्भुज, तेषां प्रचण्ड,—दाहस्य,
 प्रचये—प्रचण्ड, विद्युत्तानुष्ण प्रार्थित्वर्थे, खरवलाभात् इति वाच्यः (“पारो
 चरद्वन्द्वस्यैव विद्युत्तानुष्णो” इत्यमरः) तेषां आपाटन,—आपातिषु, शी-
 लकमादयः,—समदृष्टी, वन वनमाङ्ग—शिखर वा नदच्छटा—दाहधारा,
 पाणि चुरतन्—रजिनिवन् आपातवन्तं चतुर्भुजं कथयन् इति भावः चण्डया—
 मन्तहरण, केसरभारैव—छटावालन साम्बर—दीप, [“स्तार्यैक” (शुभा०२५
 पा०) इत्यादिना वरच] सुख—वदन यत् तपामुक्ते, केशरिणि—त्रिद्वे वल्-
 विष्णुस्य—ज्ञानवृत्तद्वारा त्वदीरर्त्तनशासयति ध्यात् ।

(१०७) निवासं गिरिगुहां कः पाति पृष्ठतः ? प्रताप-
सहाया हि संत्त्ववन्तः । (१०८) कः चपलां लक्ष्मीं प्रति
अनुरोधोऽयम् आर्यस्य,—यत् इयमपि चीरान्तरितकुचा
कुग्रकुसुमसमित्पलागपुलिकां वहन्ती तत्रैव तपोवने वनसृगौ
इव न नीयते जराजालिनी ? किं वा मम अनेन वृथा बहुधा

(१०७) निवास—वासभूमिम् । पृष्ठत—पश्चान् स्थितामिति भावः,
पाति ?—रचति ? स्वप्रतापपराजितपराजानप्रतिपक्षभृतिचक्रे आर्यं तपोवन गते
तत्रिवासभूतामिमा राजधानी को रचति ? इति ध्वनि । पदार्यहेतुककाव्यलिङ्गाल-
ङ्कति स्वप्ना इति चमत्कारात्तदर्थः । संत्त्ववन्तः,—सहानुभावाः, प्रतापसहाया,—
प्रताप,—कीदृशजतेज एव सहायः,—अनुरोधं येषां तयोक्ता, संत्त्ववन्ती हि
किञ्चिदज्ञवापि स्वप्रभावैषैव सञ्चान् वशमानेत प्रभवन्ति इत्यर्थः । एतेन किमप्य-
कुर्वन्त्यपि वृष्टे च व स्थिता एव रागव सुरचितं स्यात्प्रति, अन्यथा एतस्य रवर्षं
दुष्करमिति व्यच्यते ।

(१०८) चपलाम्—खड्गिणी, लक्ष्मी—राजदिय, प्रति आर्यस्य—शुद्धस्वै-
त्यर्थं, अयम्—एष, अनुरोध,—उपरोध आगच्छ इत्यर्थं, क ?—कीदृशं ? यत्—
यदि, इय—लक्ष्मी, चीरान्तरितकुचा—चीर—वन्कज जीर्णवसनखण्डं वा, तेन
अन्तरितौ—आगतौ, कुचौ—स्तनौ दृष्टा तयामूला, [“यत् इयमपि चीरान्तरित-
कुचा” इत्यत्र “यदि इयमपि न चीरान्तरितकुचा” इति पाठान्तरम्] कुशेति ।—
कुशा,—दुर्भा, कुसुमानि—पुष्पाणि, समिध,—काष्ठानि, पलाशा,—पवापि,
तेषां पुष्टिका—समुच्च ता, तापसोत्तुलभामिति भावः, सद्यपि यद्वेष एतत् सर्वं
वहति, वहन्ती—दधाना, तत्रैव तपोवने—आर्याधिहिताश्रमे, न नीयते—न
प्राप्यते, स्वयमेव न गम्यते इत्यर्थं, यदेव लक्ष्मीर्नानुसरति इति भावः, यथा,—न
नीयते—नेतु न शक्यते, आर्यैरेति शेषः, [“न नीयते” इत्यत्र “नीयते” इति
पाठान्तरम्] जराजालिनी—जराया जात्र—केशप्रकृतादिकम अस्या अस्ति इति
महाभूता, अतिस्वीयता इत्यर्थं, पुत्रद्वयपरम्परा आगतत्वेन सनातनो इति भावः, मया
दुर्वहा चिरमनी इय लक्ष्मी तपोवने यदि न आर्यमनुसरति, तस्याम् तया प्रकृतेः
अभावात् तदा तस्मा पालने कीदृशम् आगच्छ शक्यवत् ? इत्याशयः । यदि सा
आर्ये शपेचते, तदा आर्येषामपि तदपेक्षा निष्प्रयोजना इति निष्कर्षः ।

(१०८) विकल्पितेन ? तूष्णीमेव आर्यम् अनुगमिष्यामि ।
गुरुवचनातिक्रमकृतञ्च क्लिप्तम् एतत् तपोवने तप एव
अपास्यति" इति अवधार्य मनसा प्रथमतरं गतस्तपोवनम्
अधोमुखः तूष्णीम् अवातिष्ठत ।

(११०) अत्रान्तरे पूर्वादिष्टेन एव रुदता वस्त्र-
कर्मान्तिकेन समुपस्थापितेषु वस्त्रेषु, (१११) निर्हृय-
करतलताडनभिया इव कापि गतहृदये रटति राजस्त्रैणे,
(११२) तारम् अत्रदृष्टम् ऊर्ध्वदोषिण विरुदति विप्रजने,

(१०८) विकल्पितेन—पर्यालोचितेन, अनुशीचनेन इति यावत् । तूष्णीमेव—
मौनमास्थाय एव इत्यर्थः, किमप्युत्तरमदत्तैवेति यावत् । गुरुविति—गुरोः,—
उद्दिष्टस्य, वचनातिक्रमेषु—काकलङ्घनेन, राज्यदृष्टपादेष्वकारणैर्नित्यं, कृत—
जनिते, क्लिप्तम्—पाप, ("पाप क्लिप्तकल्पम्" इत्यमरः) तप,—चान्द्रा-
यथादिक व्रत, ("... तपो लोकान्तराणि च । चान्द्रायणादौ धर्मं च पुमान् शिषिर-
मादयो ॥" इति मेदिनी) अपास्यति—खण्डयिष्यति, उपनेष्यति इत्यर्थः । अवधार्य
—निश्चिन्त्य । प्रथमतरं—उद्दिष्टस्य गमनात् अतिपूर्वमित्यर्थः । अवातिष्ठत—अवसंत ।

(११०) "अत्रान्तरे" इत्यस्य "सवादको नाम सदसि आत्मानमपातयत्"
इत्युपेक्षाभव । पूर्वादिष्टेन—पूर्वभाजनेन, वस्त्रकर्मान्तिकेन—परिच्छेदाधिकारिणा,
समुपस्थापितेषु—समीपमानोतेषु, वस्त्रेषु—तद्वत्तद्वा तानसोचितपरिधयेषु इति यावत् ।

(१११) निर्हृयति ।—निर्हृय—निष्कृष्यम्, उल्लटमित्यर्थः, तत् यथा तथा,
करतलेन—पाशितलेन, यत् ताडनम्—आघात, तस्मात् भी,—भयं तथा इव । गत-
हृदये—गत—चलित, हृदयं—चित्तं यच्च तथाभूते, ग्रन्थमनसि इत्यर्थः, अर्चतनप्राप्ते
इति भावः, ["गतहृदये" इत्यवगतं हृदये" इति पाठान्तरम्] रटति—नक्षति,
संस्त्रं रुदतीत्यं राजस्त्रैणे—राजान्तरिकाजने ।

(११२) तारम्—उच्चैः यथा तथा, ऊर्ध्वदोषिण—उत्तिष्ठनादौ । अत्रदृष्टम्
—अवध्याकृतिविशेषं तत् ("अत्रदृष्टम् अवध्याकृति" इत्यमरः) समुदीयेत्यध्याह्नक-
क्रियाया कर्मपद द्वितीयान्तम्) मा अस्मान् परित्यागेन जदीत्येव रूपं वचनपूर्वक-
मित्यर्थः, विरुदति—विशेषेण क्रन्दति ।

(११३) पादप्रणतिपरि फ्लुक्व्वति पौरुषन्दे, विद्राति विद्रुत-
चेतसि चिरन्तने परिजने, परिजनावलम्बिते वेपमानवपुषि
पर्याकुलवाससि शोकगद्गदवचसि गलितनयनपयसि निवारणी-
यतमनसि वर्षीयसि विगति बन्धुवर्गे, (११४) निराशेषु नख-
लिखितमणिकुट्टिमेषु अवाञ्छुखेषु निश्चसत्सु सामन्तेषु, सवाल-
हडासु तपोवनाय प्रस्थितासु सर्वासु प्रजासु, सहसा एव प्रविश्य
(११५) शोकविक्रवः प्रचरितनयनसलिलो राज्यश्रियः परि-
चारकः संवादको नाम प्रज्ञाततमो विमुक्ताक्रन्दः सदसि
आत्मानम् अपातयत् ।

(११३) पादप्रणतिपरि—चरणपतनपरापणे, पौरुषन्दे—पुरुवास्त्रिवग, फ्लुक्व्वति
—चौत्कार कुर्वति इत्यर्थं मुक्तकण्ठ इत्येति यावत् । चिरन्तने—पुरातने,
वधपरम्परामते इत्यर्थं, ["सायश्चिर—" (४।३।२३ पा०) इत्यादिना य्युः
तुडामस्य] परिजने—प्रविचारकवग विद्रुतचेतसि—विचलितमनसि विद्रानि—धावात्,
परिजनावलम्बिते—परिवारग्रहीतहस्ते इत्यर्थं, बाहुकात् स्वयमागन्तुमसामर्थ्यादिति
भाव, वेपमानवपुषि—कम्पमानर्दहे, पर्याकुलवाससि—विमलवसने, निवारण-
सवाहयवधन सप्तभूमामननादिति भाव, ग्रीकेति ।—ग्रीकेन—मन्तुना, गद्गदम्—
अस्यष्टमिभ्यर्थं वाष्पावृहृहृकण्ठत्वादिति भाव, वच,—वचनं यस्य तथाभूत्,
गलितनयनपयसि—चरितनेत्रधारौ, निवारणी—प्रतिषेधाय, तपोवन-
गमनाय इत्य इति भाव, उद्यत—प्रवृत्त, कृतीयमामन्यदे, मन,—चित्तं यस्य
तथाभूते, वर्षीयसि—अतिस्त्रिभिरं, ["वृद्धशब्दात्" "द्विवचन—" (५।३।५७ पा०)
इत्यादिना इयसुनि "प्रियश्चिर—" (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना उडस्य वप्यादेश]
बन्धुवर्ग—जातिसमूहे ।

(११४) नखेति ।—नखे,—करदण्डे, लिखितानि—अङ्कितानि, कृतरीत्या-
चीत्यर्थ, मणिकुट्टिमानि—रत्नखचितगद्गदभ्रनरतलानि ये तयोक्तेषु, अवाञ्छुखेषु—
अधोमुखेषु, निश्चसत्सु—निश्चासु व्यजसु आयतमिति केषु, सामन्तेषु—अधोन-
निवराजेषु, निराशेषु—हताशेष । प्रस्थितासु—प्रस्थानमुद्यतासु इत्यर्थं ।

(११५) शोकविक्रवः,—मन्तुविक्रव, प्रचरितेति ।—प्रचरित—प्रकर्षणं भुतं,
मदनसलिल—नैवजव अस्य दाहश्च । राज्यश्रियः,—तदाज्ञायां राज्यवर्द्धनः

अथ (११६) सन्धान्तो भ्रात्रा सह स्वयं देवो राज्यवर्द्धनः
 तं पर्य्यष्टुच्छत्,—“भद्र ! भण भण, किम् अस्मद्वासनव्यवसाय-
 वर्द्धनवदधृतिः (११७) अवनिपतिमरणमुदितमतिः अष्टति-
 करम् अपरम् अधिकतरम् इतः समुपनयति विधिः ?” इति । स
 कथङ्कथमपि अकथयत्,—“देव । पिशावानामिव (११८) नीचा-
 त्मना चरितानि क्षिद्रप्रहारीणि प्रायशो भवन्ति, यतो यस्मिन्
 अहनि अवनिपतिः उपरत इति अभूत् वार्त्ता, तस्मिन्नेव देवो
 यद्भवन्मां दुरात्मना मालवराजेन जीवलीकम् आत्मनः सुकृतेन

भगिन्दा । प्रज्ञाततम,—अतिपरिचित इत्यर्थ, इत पूर्वे प्रभाकरवर्द्धनस्यैव
 परिचारकत्वादिति भाव । विमुक्ताकन्द,—उच्चै र्ददन्निव्यथ । सदसि—
 समायाम् ।

(११६) सन्धान्त —सभयोदप्र । पर्य्यष्टुच्छत्—अन्वयुडक्त । अस्मदिति ।—
 अस्माक व्यसनानि—विपद एव व्यवसाया,—वाचिज्यानि, तेषां वदने—अभ्युन्नति-
 करणे, वद्धा—निश्चला, धृति,—धैर्य्यं सन्तोष वा येन तथाभूत्, अद्यादिपदसर्वैकपर
 इत्यर्थ ।

(११७) अवनिति ।—अवनिपते,—राज्य प्रभाकरवर्द्धनस्य, मरणेन—
 मरुत्वात्, मुदिता—प्रदृष्टा मति —बुद्धि यस्य तथाविधं तत्त्वज्ञाने स्वरभावं प्रकटयितु
 मक्षम इति भाव, विधि,—देवम् इत—अस्मात्, पिपी व्यसनादिति भाव,
 अष्टतिकरम्—असन्तोषकरम् अर्धैर्य्यकर वा समुपनयति ?—समुपन्यापयति ? इह
 प्रतिपक्षगतवलवत्त्वान्मदतदुर्वलत्वयो समुन्नेषात् प्रत्यनीकालङ्किति ।

(११८) नीचात्मना—उद्वेगितसा, दुरात्मनामित्यर्थ, चरितानि—समावा,
 क्षिद्रप्रहारीणि—त्रिःशु—रन्ध्रेषु, प्राप्तेषु इति भाव, प्रहरन्ति—आघातयन्तीत
 तथाविधानि, अन्वदा प्रहारसङ्घसाभावात् इत्याकृतम् । अवनिपति,—राजा,
 प्रभाकरवर्द्धन इत्यर्थ, उपरत,—मृत । वार्त्ता—जनश्रुति, (“वार्त्ता इतो जन
 श्रुती” इत्यमर) । यद्भवन्मां—प्रभाकरवर्द्धनस्य जामाता । जीवलीक—प्राणिपुच्छे
 जगत इहलीकमित्यर्थ । आत्मन,—सुख, मालवराजश्चेति यावत्, सुकृतेन—
 पुण्येन, येन सुकृतेन स एवावन्त काल जीवितोऽस्ति, यद्भवन्मिनामनेन तस्य

सह त्वाजितः । (११८ः) भर्तृदारिकाऽपि राज्यत्रीः काला-
यसनिगडयुगलक्षुम्बितचरणा चौराङ्गना इव संयता कान्यकुले
कारायां निक्षिप्ता । किंवदन्ती च, यथा किल अनायकं
साधनं मत्वा जिष्टञ्चः सुदुर्मतिः एतामपि भुवम् आजिगमि-
पति, इति विज्ञापिते प्रभुः प्रभवति” इति ।

ततश्च तादृशम् (१२०) अनुपेक्षणीयम् असम्भावितम्
आकस्मिकम् अपरं व्यतिकरम् आकर्ण्य, अश्रुतपूर्वत्वात् परि-
भवस्य, परपरिभवासहिष्णुतया च स्वभावस्य, दर्पवहुलतया

तत सुकृतमपि क्षयं गत, चीषणुष्यस्य तस्य अचिरेणैव भवतिर्विनश्यमानत्वादिति ।
भाव । व्याजित, — हापित, परलीक प्रापित इत्यर्थः ।

(११८) भर्तृदारिका—राजसुता, (“राजा महारकी देवसक्तता भर्तृ-
दारिका” इत्यमरः) । कालेति ।—कालायसनिगडयुगलीन—कालौघनिमित्त-
प्रदलादयेन, चुम्बितौ—वेष्टितौ, चरणी—पादौ यस्या तथाभूता, चौराङ्गना
इव—तस्करनारीव संयता—बद्धा, कान्यकुले—तदास्यतद्देशीयप्रधाननगरविशेषे,
काराया—बन्धनागारे । किंवदन्ती—जनश्रुति । अनायकम्—अराजक, साधन—
सैन्य, (“साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधौ गतौ” इति मेदिनी) । जिष्टञ्च,—
आचिक्रमिषु । एतामपि भुवम्—राज्य, श्रीकण्ठजनपदमित्यर्थं, आजिगमिपति—
आगन्तुमिच्छति । विज्ञापिते—निवेदिते, मयेति शेषः । प्रभवति—समर्था भवति,
सौदरप्रिययहवन्मविशसनप्रतिशोधने, भर्तृदारिकाया उद्धारं राज्यरचने च यत् करञ्च,
तत् कर्तुमर्हति इति भावः ।

(१२०) अनुपेक्षणीयम्—अज्ञात्यपेक्ष, नावहेलनोद्यमित्यर्थं, असम्भावितम्
—अतर्कितम्, आकस्मिकम्—सहसा उत्पन्नित व्यतिकर—असन, विपद-
मित्यर्थं, (“अथ व्यतिकरं पतिं व्यसनं व्यतिपन्नयो” इति मेदिनी) । परिभवस्य—
शत्रुकृतस्य अवमानस्य इत्यर्थं, अश्रुतपूर्वत्वात्—पूर्वं कदाऽपि अश्रुतत्वादित्यर्थं,
[“भूतपूर्वं चरट्” (५३।५३ पा०) इत्यत्र पूर्वनिपातनिर्देशात् सञ्चव
काले पूर्वशब्दस्य पूर्वनिपातनम् इति ज्ञेयम्] । परेति ।—परात—शत्रो-
रन्वेषाश, य. परिभव,—तिरस्किष्य, अवमाननमित्यर्थं, (“परिभव परीभावः
तिरस्किष्य” इत्यमरः) तस्य असहिष्णुतया—असहनशीलतया । दर्पवहुलतया—

इव च कम्पमानः पुनरपि समुससर्पं भीषणं कृपाणं पाणिः
 श्वपरः । (१२५) शस्त्रग्रहणमुदितराजलक्ष्मीक्रियमाणदिष्ट-
 वृद्धिविधुतसिन्दूरधूलिः इव कपिलः कपोलयोः अदृश्यतं
 रोपरागः । (१२६) समासवसंकलमहीपालचूडामणिचक्रा-
 क्रमणजाताहङ्कार इव च समाकुरीह वामम् ऊरुदण्डम्
 उत्तानितः चरणो दक्षिणः । (१२७) निहुराङ्गुष्ठकपणनिष्ठूत-

श्यामाधोनीकरधार्यं च केशाकपणं, तत्रै उल्कच्छा—उद्देश इत्यर्थं तदेव, स्त्रियाः
 केशाकपणस्य विग्रहिततया तत् कर्तुमुद्यतस्य कम्पोऽजनौति वेदितव्यम्, यदा,—
 कामिनीकचयदृष्टे प्रति उल्कच्छावान् कन्दर्पवशश्च स्त्रियाङ्ग कम्पते इति लीके
 दृश्यते । समुससर्पं—उपजगाम, गच्छीतुम् इति शेष । कृपाणं—खड्गम् । श्वपरः,—
 दक्षिण । क्रीडस्थायिन रौद्रस्य तदनुभावस्य स्वेदीडमस्य भातिकविकारत्वसम्भावनेया
 शङ्कारानुकूलतीक्ष्णे परिपथिरसाङ्गपरिग्रहद्वयो रसदोष, “रौद्रस्तु हास्यशङ्करभयानक-
 रसैरपि” इत्यालङ्कारिकानुशासनात् इति ज्ञेयम् ।

(१२५) शस्त्रेति ।—शस्त्रस्य—शस्त्रे इत्यर्थ, प्राक् कृत्स्न इति भाव,
 [“सर्वधातुभ्य इन्” (उ० ४ पा० १५८ सू०) इति इन्] गृह्येति—धारणेन,
 मुदिता—हृष्टा, स्वस्य नाथवत्साग्रया इति भाव, या राजलक्ष्मी,—राजश्री, प्रेयसी
 इति भाव तथा क्रियमाणा—विधीयमाना, या दिष्टवृद्धि,—आनन्दोन्मत्त, तथा
 विधुता—विचित्रा, सहस्रं न्यस्ता इत्यर्थ, या सिन्दूरधूलि,—नागसम्भारपरागं,
 स्नानामप्रसिद्ध सीसकोडुतरकवर्णचूर्णविशेष इति यावत्, (“सिन्दूर नागसम्भारम्”
 इत्यमर) सा इव, कपिल,—पाटल, रोपराग,—कीपजनितशोषिमा ।

(१२६) समासव्रति ।—समासव्रतानां—समुपस्थितानां, संकलानां—सर्वेषां,
 महीपालानां—राजा, चूडामणय,—शिरोरत्नानि, तथा चक्रेण—समूहेन, आक्रमण-
 —ग्रहण, प्रविपातावसरे इति भाव, तेन जात,—उत्पन्न, य अहङ्कार,—गर्व
 स इव, मूर्तिमानहङ्कार इत्यर्थ, उत्तानित,—उत्तोलित इत्यर्थ, दक्षिण,
 —अपसव्य, श्वपर,—पाद, वाम—सव्यम्, ऊरुदण्डम्—ऊरु,—सकथि, दण्ड
 इव—यद्विरिच त, समाकुरीह—आधिक्यम्, आश्रितवान् इत्यर्थ, बाभीरौ दक्षिण
 चरणमवस्थाप्य आसाद्यक्रे राज्यवर्द्धन इति भाव । श्वनिज्वये नि समग्रत्वख्यापिका
 शीरत्वथञ्जिका च महासत्त्वपुरुषसाधारण्यौ प्रौढासनमुद्रेयम् ।

(१२७) निहुरेति ।—निहुर—हृदं यथा तथा, अङ्गुष्ठ—पादाङ्गुष्ठस्यार्थम् ।

धूमलेखो निर्वीरोवीकरणाय विमुक्तशिख इव लिलेख मणि-
कुण्डिमम् इतर पादपद्म । (१२८) दर्पस्फुटितसरसत्रणो-
च्छलितरुधिरच्छटाऽवसेकै शोकविपप्रसुप्त प्रबोधयन् इव परा-
क्रमम् अनुजमवादीत्,—‘आयुषन् । इद राजकुलम्, अमी
वान्धवा, परिजनोऽयम्, इय (१२९) भूमि, भूपतिभुजपरिघ
पालिताश्च एता प्रजा, गतोऽहमद्यैत्र मालवराजकुल-

कथम्—दपण भूमौ इति भाव तेन हेतुना निद्राता—निधिता चद्रता इति यावत्,
धूमलेखा—धूमराज रज्जिनकर इति भाव येन तथाभूत निर्वारीकरणाय—
पृथक् निर्वारा कर्तमित्यर्थ विमुक्तशिख —विमुक्ता—विच्छटा शिखा—ज्वाल्य येन
तथाक्त धीरा किल रोषेण केशसधमन शत्रो आपरिभवतिरक्ता न कुर्वन् इति
भाव इतर —वाम इत्यर्थ पादपद्म —चरणकमलम् तथा तेजोवत्या
आपदपद्म इति भाव [“वा प्रसि पद्मम्” इत्यमरादुशासनात् पद्मशब्दी व पलिङ्ग
प्रयुक्त । कीषकारसम्प्रतीऽप पालङ्ग पद्मशब्द कवीन्द्रै न क्वाप प्रयुक्त कविसमय
प्रसङ्गलिङ्गपरित्यागेन केनाप्यप्रयुक्तानङ्गप्रयोगेण च दीप अप्रयुक्तारूप अवालि
इत्यवधयम्] मणिकुण्डिम—माण्यखचितगटइत्यल जिनख—सुन्नघष ।

(१२) दपात —दपण—क्रोधवशजानतेन सुरक्षय इत भाव स्फुटितेभ्य
—स्फुटन प्राप्तभ्य ।वदीर्घेभ्य इत्यर्थ अत एव सरसभ्य —शार्ङ्गेभ्य इत्यर्थ —
वतेभ्य भुतपूर्वसङ्ग्राम प्रतिबोर्ग्राह्यतयस्त्राघातच नतेभ्य द्वात भावे उच्छलितानां
—प्रगीन निर्गालताना रुधराणा—रक्ताना छटाभि —धारा भ ये अत्रमेका —
आमषक्ता ते शोके वा—शोक —मन्यु एव विद्र—गरल येन प्रमुक्त —
आच्छन्न इत्यर्थ विमोह गत इति यावत् त पराक्रम—शौथमिच्छय प्रबोधय
त्रिव—जागरयन्निव रुधिरसन्लसेचनै अपनीतमीह कुब दव इत्यर्थ शोक
विषय विगतसञ्जन्व पर क्रमभ्य प्रवञ्चीवनाय शीघ्रतच्छटाभिरभषक् पराक्रमस्यो
पर अकारीत भाव इत्यत द्वि ।वषवमुग्धस्य उपर गाललन सेचनमात्
अनुज हय मन्वय शोके विषवारीपण रुधिरच्छटाधामवसकलारोपात् परम्पणि
रूपकमलद्वार प्रबोधयन्निवात क्रियोऽचंग सङ्गीयत् ।

(१२९) भूमि —दश राज्यमित्यर्थ । भूपतीति —भूपते —राज
पितृरिति भाव भुञ्च —दादरव पारघ —नीदनुद्गरावश्य तेन पालिता —
रक्षिता प्रजा, प्रजातपुत्रा इत्यर्थ स्त्रिता इति शब्द राजकुत्राऽदकमतत सुक्

प्रलयाय । (१३०) इदमेव तावत् वल्कलप्रहणम्, इदमेव तपः,
 शाकापगमोपायश्च अयमेव, यत् अत्यन्तादिनीतारिनिग्रहः ।
 (१३१) सोऽयं कुरङ्कैः कचप्रहः केयरिणः, भेकैः करपातः
 कालरुपस्य, वल्लकैः बन्दिप्रहो व्याघ्रस्य, अलगर्दे गलप्रहो
 गरुडस्य, दारुभिः दाहादेशो दहनस्य, तिमिरैः तिरस्कारो रवेः,
 यो मालवैः परिभवः पुष्पभूतिवयस्य । (१३२) अन्तरितः तापो

तत्र वाचकार मुखरादतथा जित, तन्निदानीमेतत् इदुभ्यो रक्षयिता यथायथ
 शाकापगमोपायस्य इति भावः । मालवतिः—मालवराजानां—मालवाधिपानां,
 कुरङ्क—वृषस्य, मलराशे—अथराशे, गलाशाश इत्यर्थः ।

(१३०) इदमेव—परिनिग्रहणमेव इत्यर्थः, वल्कलप्रहणम्—इत्येवकचप्रहणम्,
 शाकापगमोपायश्च इत्यर्थः । तपः—तपस्करणम् । शाकापगमोपायः—शाकापगमा-
 चापनम् । कचप्रहः—कचप्रहणम्—अचिकित्सा, अग्नीतला—दुष्प्रणीतस्य, उद्धतस्य
 इत्यर्थः, केयरिणः—अपारिणम्, भेकैः—अपारिणम्, करपातः—अपारिणम्, कालरुपस्य—अपारिणम्
 मुखरादतथा इति भावः ।

(१३१) सोऽयं—मालवक्रुडारिभव इत्यर्थः, कुरङ्कैः—कुरङ्कैः, कचप्रहः,
 —कचप्रहणम्, केयरिणः—अपारिणम्, भेकैः—अपारिणम्, करपातः—अपारिणम् इत्यर्थः, कालरुपस्य—अपारिणम्
 कचप्रहणम्, मलराशे इति प्रथः । “करपातकचप्रहणम्” इति
 कचप्रहणम् । वल्लकैः—अपारिणम्, व्याघ्रस्य—अपारिणम्, अलगर्दे—अपारिणम्
 तत्र गलप्रहणम् । गरुडस्य—अपारिणम्, दारुभिः—अपारिणम्, तिमिरैः—अपारिणम्
 यो मालवैः—अपारिणम्, परिभवः—अपारिणम्, पुष्पभूतिवयस्य—अपारिणम् ।
 दहनस्य—अपारिणम्, दाहादेशो—अपारिणम्, तिरस्कारो—अपारिणम्, रवेः—अपारिणम्,
 यो मालवैः—अपारिणम्, परिभवः—अपारिणम्, पुष्पभूतिवयस्य—अपारिणम् ।
 (१३२) अन्तरितः—अपारिणम्, तापो—अपारिणम्, यो मालवैः—अपारिणम्,
 परिभवः—अपारिणम्, पुष्पभूतिवयस्य—अपारिणम् ।

(१३२) अन्तरितः, तापो, यो मालवैः, परिभवः, पुष्पभूतिवयस्य ।

मे महीयसा मन्युना । तिष्ठन्तु सर्वे एव राजानः करिष्व
त्वया एव साईम् अयमेको (१३३) भण्डिः अयुतमात्रेण
तुरङ्गमाणाम् अनुयातु माम् (१३४) इत्यभिधाय च अनन्तर-
मेव प्रयाणपटहम् आदिदेश ।

(१३५) तच्च तथा समादिशन्तम् आकर्ष्यं जामिजामाह-
वृत्तान्तविज्ञानप्रकोपाधानद्वयमाने मनसि (१३६) निवर्त्तना-
देशेन दूरप्ररूढप्रणयपीड इव प्रोवाच देवो हर्षः,—“कमिव

ज्वननम् । महीयसा—अतिमहता, मन्युना—क्रोधन । तिष्ठन्तु, अवेदिति शब्द ।
राजान—अश्वदोयमामन्तृषा । करिष्व,—गजा । साई—सह विपद्यै चेत
राजधानीं प्राक्कान्ता भवेत् तदा तदवपायेत्याशयः ।

(१३३) भण्डि,—राज्यवर्द्धनस्य मातुन्पुत्र । अयुतमात्रेण—दशसहस्र-
सङ्ग्रामात्रेण सहति शेष तुरङ्गमाणाम्—अद्याना, दशसहस्राश्वरीहिमैवसमेती
भ उरिष्यथैः । अनुयातु—अनुसरतु, शक्तिमता परिहृष्टाना सेनायाः परिच्छिद्यस्वरूप
तत्र निरीग, न साहाय्यायेति निगृह्याशयः ।

(१३४) इति—इत्यम् अभिधाय—आख्याय चकारोऽत्र विनिवीमे परत्र
सचश्वत्वात् इति सङ्क्षेप । प्रयाणपटहम्—युद्धाय यावान्चक वाद्यस्त्रियम् ।

(१३५) त—राज्यवर्द्धन तथा—पूर्वोक्तप्रकार, सराज्जकारिदादिमह
समेतस्य हर्षस्य तद्वैश्वस्याननिर्यथं समादिशन्तम्—आज्ञापयन्तम् । जानीति ।—
जानि—समा भवितोत्यर्थे (“जगनि सख कुवञ्चिरी” इत्यमर) जानाता—
तपति [जाश भाति इति विद्युष्टे “नभूनेष्ट—” (उ० २ पा० १६ म०) इत्यादिना
त्वच] अतिप्रिय इत्यर्थं तत्र कन्दकापतिसम्बन्धाभावात् तथा , यदा—जानि,—
भवेत् तस्या जानाता—धव, पतिरित्यर्थं, भवितोर्णतिरिति यावत्, (“जानाता
न्दिनु पथो सुधावर्त्त धव पुमान्” इति मेदिनी । तस्य वृत्तान्तस्य—कारावामीपरमरूप
वाताया, विज्ञानेन—अवरुन्दा य प्रकोप—प्रवृत्तकाध, तस्य आधानेन—
आशयेन द्यमान—सन्तप्यमान तस्मिन् मनसि—चित्ते, चित्तस्य तादृशावस्थाया
निर्यथं ।

(१३६) निवर्त्तनादेशेन—निवर्त्तनम्—अनुगमननिवृत्ति, तस्य आदेशेन—
अज्ञा, इति ।—दूरम्—अवन्त यदा तथा, प्ररूढा—जाता, प्रवरपीडा—

दोषं पश्यति आर्यां सम अनुगमनेन ? (१३७) यदि बाल
 इति,—नितरां तर्हि न त्याज्योऽस्मि । (१३८) रक्षणीय इति,—
 भद्रङ्गपञ्जरं रक्षास्थानम् । (१३९) अशक्त इति,—क
 यरीक्षितोऽस्मि ? संवर्द्धनीय इति,—वियोगः तनूकरोति ।
 (१४०) अल्लेगसह इति,—स्त्रीपक्षे निक्षिप्तोऽस्मि । सुखम्
 अनुभवतु इति,—त्वया एव सह तत् प्रयाति । महान् अध्वनः

आनेनभङ्ग, अभिभावकदुःखमित्यर्थं यस्य तथाभूतं, सेदरैकस्मरणस्य आत्मन
 ए इत्यशोकात्तदाद्याया भ्रातृसदाविधौदास्रीन्दृक्कादेश्यवशान् कृतान्धिकाभिभाव
 ३० इत्यर्थः ।

(१३७) यदि बाल,—शिशु, इति—इति धिया इत्यर्थं अनुगमने निवर्त्तयति
 फलं इति शेष, तर्हि—तदा मम बालत्वे सति इति भाव, नितराम्—अतिशयेन,
 क्वदमपीति भाव, न त्याज्योऽस्मि—त्याज्योऽस्मि, भवता इति शेष, बालक मा
 धरित्यज्य पित्रस्थानीयेन भवता कुवापि न गतव्यमिति भाव, सहैव नेतव्योऽहम्
 इति फलितम् ।

(१३८) रक्षणीय,—प्रावर्त्तनीय, इति—इति धिया, चेदिति शेष, तदपि न
 बलव्यमिति भाव, यत भवदिति—भवत,—तव, भुजपञ्जरं—बाहुपिञ्जर,
 घटरमन्धे अवन्यतस्य द्विस्तरभागादिति भाव, रक्षास्थान—शरणागम्यद भवङ्गपञ्जरे
 ईर्ष्य स्थितिरव सम श्री च्युनिति भाव, त्वयि गते को मा रक्षियति ? अत,
 स्वया सहैव मे गन्तव्यमिति निष्कर्षः ।

(१३९) अशक्त—अचम, इति धियेति चेत ? तन्नोत्तरं—क—कुव,
 विन्दे इति शेष, परीक्षितोऽस्मि—समर्था वा असमर्था वा इति निरूपितोऽस्मि,
 भवेति शेष न कुवापि विदुषे अशक्तोऽहमिति परीक्षितवान् फल इति भाव ।
 कर्षणीय—पोषणीय देहस्य पुष्टि मत्पादनीया इत्यर्थ इति, धियेति चेत विरोध,
 —भवदित्येद इत्यर्थ, तनूकरोति—हमीकरोति, विदुस्त्वाह करोति वा, यामिति शेष,
 स्वययोगात् जीवनसमग्रे कुती बर्द्धनमिति भाव ।

(१४०) अल्लेगसह,—न लेग धोटु शक्य इति—धियेति चेत ? तन्नोत्तरं,—
 स्त्रीपक्षे नारीस्थाने निक्षिप्तोऽस्मि—पातितोऽस्मि, लेगसह तथा नारीरूपत्वेनाहं
 भवत परिगणितोऽस्मीति भाव, सुखम्—आनन्दम् अनुभवतु—भुङ्क्तानु, इति

ह्येय इति,—विरहोऽविपद्यतर' । (१४१) कलत्रं रक्तनु
इति,—श्रीस्ते निस्त्रिंशोऽधिवसति । पृष्ठतः तिष्ठतु इति,—
तद्वति यत्र प्रताप । (१४२) राजकम् अनधिष्ठितमिति,—
तत् सुवडम् आर्य्यगुणैः । न वाह्यं सहायो महत इति,—
व्यतिरिक्तमिव मा गणयति । प्रलघुपरिकरः प्रयामि इति,—

धिति-चित् । तवीतर-तन-पुत्र, त्वयि गने नाह सुदिन स्यास्यामि,
महद्वनमायैव तव गमनप्रवृत्तिरिति भावः । अञ्जन,—पथ । विरह,—नव
विच्छेद अविपद्यतर अतिशयेन सीदुमशब्द इत्यथ, त्वदियोगेऽज्ञात् अ-
पट्टनमेव अतीव सुवह इति भावः ।

(१४१) कलत्र—स्त्रिय, स्त्रीश्रीकमित्यर्थः । श्री,—लक्ष्मी स्त्रीति भावः,
निस्त्रिंशे—अमी [अधिपूर्वकात् वसनेरधिकरणस्य कल्पवानुशासनत् "निस्त्रिंशे"
इत्यस्य कर्मत्वात्पनि अत्र तदुत्तरात् व्याकरणस्य लक्षणोन्नेन कु-
लम्काररूप द्वेष विच्छेद] अधिवसति—तिष्ठति, तव स्वद्वन्द्वेनैव तत् सुरचितं
भवति न तत्र मम किमपि उपयोगिव सामर्थ्ये वा इति भावः । पृष्ठतः—पृष्ठग-
निवारणादिति भावः । प्रताप—कीधदगज तेज अरातिपरिभाविशकुण्डर्षि वा,
तपति श्रेय येन पृष्ठयत्वं दूरात् निरख्यन्ते इति भावः, तवाप न मे काऽऽ
आवश्यकता इति फलितम् ।

(१४२) राजक राजन्वर्ग, अनधिष्ठितम्—अनाश्रितम्, अनायकमिति
घावत त्वया मदनुगामना इति शेष अन्वमाश्रित्यतीति भाव इति विचारने
चित् । तवीतर,—तन—राजकम् आर्य्यगुणैः,—आर्य्यस्य—भवत इत्यत्र गुणा,
—शौश्रुदाच्छिष्यादय तै सुवह—सुमुपतम् अतिशयेन अधीनीतमिति यावन्,
हृदानुरागरूपभुवप्रतापयद्गजासयताना परिश्रुतनाशदासि न नशने इत्याशयः ।
महत—महानुभावस्य, वाह्य,—वह्नि स्थित क्षेत्र इत्यर्थं सहाय—स-
हायीत्यर्थं, न, सुप्रयुच्यते इति शेष स्तनेव सर्वोत्साधनादिति भावः, इति—
इत्यत्र इत्यर्थे चेत् । तवीतर—व्यतिरिक्तमिव—निस्त्रिंशे अनाश्रितमिव,
मा गणयति विचारयति, आर्य्य इति शेष, नाहम् आर्य्योऽहम्, तवैवांगभूत इति
भावः । प्रलघुपरिकर—सम्पपरिच्छेद, अन्वपरिजन इति यावत्, आह्वय-
मृधिसौ गमनविबुद्धादिति भावः, प्रयामि—गच्छामि, इत्यादिस्य चेत्

पादरजसि कोऽतिभारः । (१४३) द्वयोः गमनम् असा-
 म्यतमिति,—माम् अनुगृह्णाण गमनाच्चया । कातरो भ्रातृ-
 स्त्रेह इति,—सदृशो दोषः । (१४४) का इयम् आत्मभरिता
 भुजस्य ते, यत् एकाकी क्षीरोदफेनपटलपाण्डुरम् अमृत-
 मिव यशः पिपासति ? (१४५) अवञ्चितपूर्वोऽस्मि प्रसादेषु ।

ततोत्तर — पादरजसि—चरणभूषो, तत्सदृशं मयि इति भावः, अतिभार —
 गुरुत्वबोध इति यावत्, पादससक्त रज यथा नातिभारभूत भवति, तद्वत् अहमपि
 ज्ञातव्य त्वयेति भावः ।

(१४३) द्वयोः—उभयोः आक्षेपित इति भावः । असास्यतम्—अदुःखं,
 नगरस्य रक्षितभावादि इति भावः । अनुगृह्णाण—अनुकम्पयस्व, मामेव गमनाय
 अनुमन्यस्व, त्वमिदं त्विह इति समुद्वेगवाक्याय । उदरमिदम् आकन एव
 प्राथमिकाभिज्ञानपार्थक्यरूपमित्यवधातव्यम् । एतेन सिद्धामनादिरक्षा भवन्प्रतापन
 सुसाध्या, तत्र हि विपक्षनिश्चयं भवैवानायाससाध्य इति व्यथिते । कातर — भीतः,
 विपदाशङ्कया आकुल इत्यर्थः, विपक्षदुःख रणक्षेत्रे त्वां ज्ञेयं विभेमि इति चेत् इति
 भावः सदृश — तुल्यसम्बन्धवत् सौदरदयस्य इत्यर्थः, भावाभावयोः समत्व
 समानमुखदुःखदायकत्वात् इति भावः, यथा,—सदृशः—तुल्य दोष — दूषणम्,
 अनिष्टशुद्धा इत्यर्थः, मयि नातरि स्त्रेहात् तव यादृशी दोषाशुद्धा त्वयि भरतव्यपि
 सहजभक्तिभावात् समाप तादृशी एव अनिष्टाशुद्धा इति भावः ।

(१४४) [“का इयम्” इत्यत्र “का चेयम्” इति पाठान्तरम्] । आत्मभरिता
 —स्वाधेकपरतेति भावः । [“फलशङ्करात्मभरिश्च” (२।३।२६ पा०) इत्यादिभ्यो
 मुनागभ भृज इति निपात्यते] क्षीरोदिति । — क्षीरोदस्य क्षीरसागरस्य फेनपटल—
 फनराशि तद्वत् पाण्डुर—सुभ यशः—कीर्ति, शब्दनाशजनितमिति भावः,
 एकाकी—एक एव, पिपासति ?—पातुमिच्छति ? अनुजीविजन वक्ष्यित्वा
 एकाकी एवाह तादृशप्रणयिण्युष पाष्यामि इति पिपासुता तव भुजस्य अतीव
 स्वाधपरता इत्यर्थः । इदृशी स्वाधपरता तु नोचिता इति भावः ।

(१४५) भवत्वकाकिन एव पिपासुता, तव की दोष ? इत्यवाह,
 अवचितेति । — प्रसादेषु — अनुपपद्य अवचितपूर्व, —अप्रतारितपूर्व, प्राक् त्वया
 कदापि न प्रतारित इत्यर्थः, इत पूर्वं सदैव तव प्रसादमुपमुज्य कृतार्थाभवम्,
 इदानीमपि तदधिकारात् मा वक्ष्यस्व इति भावः ।

तत् प्रसीदतु आय्येः, नयतु मामपि” इत्यभिधाय चितितल-
विनिहितमोलि. पादयो. अपतत् ।

(१४६) तम् उख्याप्य पुनः अपजो जगाद,—“तात ।
क्रिमेवम् अतिमहारभपरियहणेन गरिमाणम् आरोप्यते वनात्
अतिनवीयानपि अहितः ? (१४७) हरिषार्धम् अतिह्रेपणः
सिंहसम्भारः । वृणानाम् उपरि कति कवचयन्ति आशुशु-
क्ष्ण्य. ? अपि च तव (१४८) अष्टादशद्वीपाटमङ्गलक-
मानिनी मेदिनी अस्ति एव विक्रमस्य विषय. । न हि कुन-

(१४६) त-इर्षम्, उख्याप्य-उत्तोन्य । अपजो-अपेड, राख्यरहेन
इत्यत्र । तात-वक्ष । अतीति ।-अतिमहान्-भूयान् इत्यर्थं आरम्भ,—
उदगम, तस्य परियहणम्-आशयथ तेन अतिनवीयानाप-अतिचुद्रीपि,
अहित-अधु, वनात्-वज्रनाशित्य, निरवकमिति भाव गरिमाण-भौरवन्,
आरोप्यते-नीयते, लटिति श्रव, महारभेष लघुसत्त्वे महेशप्रतिभटता सना
रूपता भवत् इति निगूढाशय ।

(१४७) हरिषार्धम्-समनवाशमित्यर्थं, सिंहसम्भारः,—सिंहस्य-समेन्द्रस्य,
सम्भार-विशेषप्रयास इत्यर्थं अतिह्रेपणः,—अतिवज्राकर, सुदृढगिष्मनधार्य
सिंहस्य सायामक्रमवन्थ यथा लज्जाजनक निष्पृथीजनस्य तथा अतिवज्रमात्रव
विनाशाय उभयारेव समनमतीव लज्जाकर निष्पृथीजनस्य इति शिष्य-
व्याना [“किम-” (११२४१ पा०) इत्यादिना सङ्गारपरिभाषार्थे उक्तवन्थ]
आशुशुक्ष्ण्य,—अश्रय, (“अप्रिवेशानरी वक्रि. । शिखावानाशुशुक्ष्णि ॥”
इत्यमर) कवचयन्ति—सत्रजन्ति, वृणदाहनाथे कवचाहतशरीरः सन्. सञ्ज्ञिता
अवकील्यथ, स्फुटिद्रमावस गेरीनेव वृणानि अवकील्यथ अनन्तम भव्यावशेषाणि क्रियन्ते,
अन वृणवङ्गपुमात्रविनाशाय विपुलाशीजन दीप्तनेजसुप्ते समनव निरर्षकमेवेति भाव ।

(१४८) अष्टादशतिः—अष्टादशद्वीपान्तेव . अष्टमङ्गलकानि-कङ्कशानि,
कौषा माङ्गलानदार कङ्कणम् इति भाव, निषां मात्वा—शेषि विद्यतेऽस्याः
नषाम्ना, यदा—अष्टादशद्वीपानि, “लोकैस्त्रिन् मङ्गलान्पृथौ ज्ञाङ्गयो यौदुता-
श्चन । हिमख नपिरादित्य चापी राजा तथाऽटन ॥” इत्युक्ताणि अष्टमङ्गलका न च,
क्षेषा मात्वा विद्यते यस्या तादृशौ । विषय,—स्नानम्, अष्टादशद्वीप उभङ्गन्-

शैलनिवहवाहिनो वायवः सन्नह्यन्ति अतितरले तूलराशौ ।
 (१४८) न सुमेहवप्रप्रणयपगल्भा वा दिक्करिणः परि-
 ष्यमन्ति अशीयसि वल्मीके । (१५०) ग्रहीथ्यसि सकलपृथ्वी-
 पतिप्रत्ययोत्पातमहाधूमकेतुं मान्वाता इव चारुचामीकर-
 पत्रलताऽनद्वाराद्वाक्यं कार्मुकं ककुभां विजये । मम तु

समन्विता मेदिन्यपि त्वया जितुं समर्था, अत अतितुच्छमात्रवजरे तव प्रयास स्वयं-
 सक्रम्य सागरं तर्जुं समर्थस्य गोपदीतरणाय तरणीसङ्घ इव प्रतिभाति इति भावः ।
 कुं गति ।—कुलशैलानां—महान्द्राडीनां प्रागुक्तानां सप्तानां कुलपञ्चत्वानां, निवहान्
 —समुद्धान, सन्न इति यावत्, वहनि—प्रापयन्ति स्थानात् स्थानान्तं नेतुं प्रभवन्तीत्यर्थं
 ये तथाभूता । अतितरले—अतिचपले, अतिलघौ इत्यर्थः । सन्नह्यन्ति—ववचयन्ति, कवचेन
 स्वदह सन्वध्नीत्यर्थं पराक्रम प्रदर्शयन्तीति भावः, तूलराशिवत् नि सारमात्रव्योम्बूलनाथं
 कुलाचलवहदहल्लेख्यवकीम्बूलनसमर्थस्य तव जनन निन्द्योजनमेव इति निष्कर्षः ।

(१४८) सुमेविति ।—सुमेरो ।—काञ्चनादे, वसेषु—तटेषु, ("वपस्यति
 पुमानस्त्री रीणौ चव चये तट" इति मेदिनी) च प्रणय,—समासजि, तव वप्र-
 क्रीडाधामिति भावः तव प्रवन्दा—छटा दुल्लिता इति भावः, दिक्करिणः,—
 दिग्गजा, अशीयसि—अतितुच्छे, वल्मीके—"ज्योतिषि" इति वङ्गभाषया प्रसिद्ध वल्मी
 काण्डक्रीडनिर्मिते अतितुच्छे सत्यस्ये इत्यर्थः, न परिष्मन्ति—न तिथ्यन्वावेन उक्तप्रकार-
 कारिणी भवन्तीत्यर्थः, ("तिथ्यन्दन्प्रहास्यु गज परिष्मती मत्त" इति क्रीयात्) तत्र
 न वक्रकीडानाचरन्तीति भावः, सुमेरुतटभञ्जनसमर्थस्य दिग्गजस्य वल्मीकलुपोम्बूलन
 प्रयास इव श्वक्नेलया मद्गायूराजन्दसङ्घविनाशनसमर्थस्य ते प्रलङ्घनाभयविनाशाय
 ममनेच्छा न साधीयसी इति निष्कर्षः ।

(१५०) मान्वाता इव—दुग्धपाकतनयप्रवीरचक्रवर्तिनृपवशेन इव सकलति ।
 —सकलानां—सवधा, पृथ्वीपतीनां—भूपानानां प्रलये—संहारे, य उन्वान्,—
 उपद्रवव्यञ्जक इति यावत्, महान्—दारुण इत्यर्थः, धूमकेतुं,—उपग्रहविग्रह-
 त, सन्निसमिति भावः चाविति ।—चारुभि—मनोज्ञै, चामीकरपत्रलता-
 इलदार—सौवर्णपत्रभङ्गिचित्तभुषाभिः अङ्गुलैः—चिह्नं यत् तदङ्गं पाद्य,—
 श्वयवी यस्य तथाभूत, काण्डुक—धनु ककुभा—दिशा, विजये—विजयायम्
 प्रयत्नः, ग्रहीथ्यसि इत्यन्वयः, दिग्गजयाथैव तव प्रयासमुचित, न तु चन्द्रशु-
 रिजयार्थेति भावः । कियदनन्तरमेव विजयनक्षत्रीवधुकरग्रहणमपराधं भवतीति सम्बन्धः

(१५१) दुर्निवारायाम् अस्यां विपक्षपणक्षुधि क्षुभितायां
क्षम्यताम् अयम् एकाकिनः कोपकवल एकः । तिष्ठतु भवान्
इत्यभिधाय च तस्मिन् एव वासरि तिर्जगाम अभ्यमितम् ।

अथ (१५२) तथा गते भ्रातरि, उपरते च पितरि,
प्रोषितजीविते च भगिनीपतौ, नृतायाश्च मातरि, संयतायाश्च
स्वसरि, स्वयूथभ्रष्ट इव वन्यः करी देवो हर्षः कथङ्कयमपि
एकाकी कालं तम् अनैषीत् । (१५३) अतिक्रान्तेषु बहुषु
वासरेषु कदाचित् तथैव भ्रातृगमनदुःखासिकया दत्तप्रजागरः

नोधम् इति राज्यवर्द्धनवाशाशय । सन्दर्भेऽस्मिन् हरिपादये सहस्रभारादीनाम्
अश्रुतानां समुपत्यक्षानां प्रसूते गमननिषेधरूपे एव कार्यं पश्यवसानात् निमित्तकार्ये-
व्यञ्जचमत्कतिनिवृत्तप्रसूतप्रशसाऽलङ्कृति माश्वतेवत्पुनया सङ्कीर्णत्ववगन्तव्यम् ।

(१५१) दुर्निवारया—कथमपि निवारयितुमशक्याया, क्षुभितायाम—
सङ्कीर्णया, विपक्षपणक्षुधि—शत्रुविचलनरूपाया क्षुधायाम्, एकाकिनः,—अद्वितीयस्य,
अयम् इति श्वेतः, एकः,—एकमात्र कोपकवलः,—कोपयासः, क्षम्यता—
सह्यतान्, एकमात्र मनैव कोपकवलविषयी मालवकुलपासनी भवतु, न तव
गमनमत्यावश्यकम् आकलयामि इति भावः । वासरैः—दिवसे । अभ्यमितम्—अभिग्रहः,
शत्रु प्रति इत्यर्थः । [“लक्षणेनाभिग्रहा—” (२।१।१४ पा०) इत्यादिना समासः] ।

(१५२) तथा—युद्धाद्यमिति यावत् । उपरते—मृतः । भगिनीपतौ—
सहवन्मपि इत्यर्थः, [“भगिनीपतौ” इत्येव “जामातार” इति पाठेऽपि स एवाद्य-
व्यञ्जवनापादनीयः । दुष्कृतपथे प्रयुक्तस्य जामातृशब्दस्य भगिनीपत्यर्थे प्रयोगस्य
यद्यपि न समोचोक्तता तथाऽपि असाधारणपारचायकतया लोकव्यवहारदर्शनात्
तथाविध प्रयोगः न दोषाय इति समाधानीयम्, ज्येष्ठभ्रातु पितृतुल्यत्वात् तथावध
प्रयोगो वा इति] प्राप्तिज्जीविते—गतासौ इत्यर्थः । स्वसरि—भगिन्या राज्यशोनाध्या,
संयताया—कारारुद्धायां । स्वयूथभ्रष्ट—निजसङ्घस्य, वन्य करीव—आरण्यगज
इव । अनैषीत्—अतिशय्याभासः ।

(१५३) अतिक्रान्तेषु—अतीतेषु । तथैव—प्रागतुभूतयेवेत्यर्थः, भ्रातृगमन-
पथे यद्दुःखननुभूतं, तेनैव दुःखित्यर्थः, भ्रातृगमनदुःखासिकया—धातुः,—
सादरत्वं, गमन—प्रयाणः, स्वपरिव्यागेन इति भावः, तेन वा दुःखासिक्या—

त्रिभागशेषाया त्रियामायां यामिकेन गीयमानाम् इमाम् आर्ध्या
शुश्राव,—

द्वीपोपगीतगुणमपि समुपाञ्चितरत्नराशिमारमपि ।

पोतं पवन इव विधिः पुरुषमकाण्डे निपातयति ॥ ३ ॥

(१५४) ताञ्च श्रुत्वा सुतराम् अनित्यताभावनया दूयमाने-

दुःखावस्थान् तेन, दक्षेति ।—इत्त, —जनित इत्यथ, प्रगागर, —दीर्घमागरेण
अप्य तथाभूत, विभामिति ।—विभाग, —तृतीय अथ, चरमप्रहर इत्यथ,
शेष, —अवशिष्ट वक्षा तथाभूतायां, विद्यामायां—रावौ "विद्यामा रजनीं प्राङ्
त्यक्त्वाऽयानचतुष्टयम्" इति समन्वयिण्यकारा, यामिकेन—प्रहरिणा प्रहरपानेन
इति यावत् । इमां—बह्वन्माषानित्यथ ।

यामिकेन यद्वच्छा पठित विधिविलसितवर्धनताशिव्य राजकुलस्य भावि अथर्म
सूत्रयज्ञात्, द्वीपेति ।—विधि, —दुर्दैव मति यावत्, पवन, —प्रतिकूलबाधुरिति
भाव, पोतमिव—नावमिव, अणुबंधानमिव इत्यथ, ["दक्षिण्यिण्—" (उ० ३ पा०
५६ मू०) इति पुनाते पवते इत्यम्ब वा तन] द्वीपेषु—द्वीपेरेव दिश्ये अत्रि परिवेष्टितेषु
स्यनेषु, ("द्वीपेऽन्विधामन्तरीप यदन्तर्वारिण्यमटम्" इत्यमरानुशासनान्) जलमव्यथ्य
स्यलभावायंक्तया उन्नत्वात् जलवद्वितभूभाषेषु इत्यर्थ, ["च्छङ्पूर—" इत्यप्रत्यये
छने, तत "द्वान्तरस्येभ्योऽप ईत्" (६।३।८० पा०) इति मूलेण अपस ईत्, तथा
दि, द्वीपिता द्विगैता आदी यन्निवृत्ति द्वीपम्] तथा समसु अटादशसु वा इति
म व, उपदीया—कीर्त्तया, गुणा, —शौचदासिण्यादय, अमद्गुराल-समीपत्वा
दयथ यस्य तथाभूतमपि समुपाञ्चितरत्नराशिमारमपि—समुपाञ्चित—करात
जलेन खल, यथिवाहितत्वात् खलसि अङ्गीत इत्यथ, रत्नराशिना—
अससमूहाना, सःC, —उकृटाश्च, उभयत्रापि समान देन तथाविधमपि पुरुष—
नरवेष्टमिति यावत्, अकाण्डे—सदृसा, निपातयति—विश्रययति । एतन् राक्ष-
वद्वमम् नरस्य सूचितम् । इह पोतेन सद पुरुषस्य सायवोचनान् उपमा द्वीपोप
गीतगुणादिरूपविशेषस्य शिष्टत्वाददंशेषसद्वीपां, अकाण्डे इत्यादिमद्व्यथ्या इत्य-
थदनम्यावय्य पवनम् भाष्य भवियति इत्यङ्गारोत्यापित वस्तु व्यञ्जम् इति सङ्गेप ।
आर्ध्या इत्यम् ॥ ३ ॥

(१५४) ताम्—आर्ध्याम् । सुतराम्—अतिशयेन, अनित्यताभावनया

हृदयः प्रचीणभूयिष्ठाया चपाया क्षणमिव निद्राम् अलभत ;
स्वप्ने च अभ्रंलिह लोहस्तम्भं भज्यमानम् अपश्यत् । (१५५)
उत्कम्पमानहृदयश्च पुनः प्रत्यबुध्यत, अचिन्तयच्च, —“किं नु
खलु माम एवम् अमी सततम् अनुवध्नन्ति दुःखिणाः ? स्फुरति
च दिवानिशम् अकल्याणाख्यानविचक्षणम् अदर्शयन् अस्ति ।
(१५६) सुदारुणाश्च अक्षुद्रक्षितिपक्षयम् आचक्षणा क्षणमपि
न शाम्यन्ति पुनरुत्पाताः । प्रत्यहं (१५७) राहुः अविक्ल-

समारोऽयम् अनित्य, तेन हि अतस्मात् सर्वं नियतमेव जराव्याध्यादिभिः पीड्यन्ते,
कति च महापुरुषा अकाल कालकवलिता भवन्ति, नास्ति तेषामियत्ता, न
केचिदपि अत्र स्थिरा इत्यादि चिन्तया, दूयमानहृदय — सन्तप्यमानाश्चतः,
प्रचीणभूयिष्ठाय — प्रायेण चय गतायामित्यर्थं अत्यल्पमेवावाश्टाधामिति भावः,
चपाया — रावाया, क्षणमिव — अत्यल्पकालमिव, [व्याख्यार्थं द्वितीया] इवशब्दीऽव
वाक्यान्द्वारे । अ०लिह — गगनचुम्बिनम्, अशुभ्रतमित्यर्थं, मेघमार्गभङ्गितया गगन-
मृशामति यत्नतः । [“वहाभे लिह ” / १।१।३२ पा०] इति खड्गप्रत्यय] भज्यमान
— खड्गद्वयमान विधा क्रियमाणमित्यर्थं, कीनापि इति शेषः । एतद्वि दुःखप्रदर्शन
भावनितस्त्वकमिति ज्ञेयम् ।

(१५५) उत्कम्पमानहृदय — वेपमानवचा इत्यर्थः । प्रत्यबुध्यत — अजाग ।
किं नु — वितर्कः । एवम् — अनेन प्रकारेण । अनुवध्नन्ति — अनुसरन्ति । दिवानिशम् —
अहोरात्रम्, अकल्याण्यति । — अकल्याणम् — अयुधम्, आख्यान — कथन, तत्र
विचक्षण — निपुणम्, अयुधसूचकमित्यर्थं, अदर्शयन् — वाम, प्रतिजूलच, अवि — अक्षुः,
स्फुरति च — स्पन्दते च ।

(१५६) पुनः, — पञ्चानरे, अपि चेत्यर्थक वा सविशेषपर्यालोचनाभूतत्वात्
पितृपरलोकवासान् प्राक् पर्यवेक्षणाश्च इति ज्ञातव्यं सुदारुणा, — अतभयद्वरा,
अक्षुद्रेति । — अक्षुद्रस्व — महत्, श्रेष्ठस्व इत्यर्थं, क्षितिपक्षय — राज्ञः, क्षय, — नाश
तम, आचक्षणा, — कथयन्त, सूचयन्त इत्यर्थं, उत्पाता, — उत्पत्तन्ति — अयुध-
सूचनार्थम् आदिभवंतीति तथोक्ता, अयुधनिदानभूता भूकम्प्योल्कापातादय इत्यर्थं न
शाम्यन्ति — न विरमन्ति ।

(१५७) राहुः, — सिद्धिवाप्त, अविक्लति । — न विक्ल, — विपद्यन्तः

कायवन्ध इव कवन्धवति ब्रह्मविम्बे घटमानो विभाष्यते।
 (१५८) तपःकरणकालकवन्धितानिव धूसरितसमग्रघटान्
 उद्भिरन्ति धूमोद्गारान् सप्तर्षयः। दिने दिने दाह्या
 दिग्गां दाहा दृश्यन्ते। (१५९) दिग्दहभक्तं
 कृष्णिकर इव निपतति नभस्तलात् तारागणैः।

कायवन्ध,—शरीरवन्धनं इत्येव तद्वन्धनं, उदा,—न विकल,—ईशदिकलं,
 कायवन्ध,—शरीरवन्धनं इत्येव तदाविधं सर्वं शरीरान् इत्यर्थ, कवन्धे शिरोमाधरा
 दशमानं, अपमूर्द्धं देहवत् मूर्धविम्बे मीरीमात्रस्य एव संक्षेपे परस्परयोगात् राष्ट्रपि
 इदानीं लब्धकार इव आभाति इति भावः, कवन्धवति—उद्भिरन्ति कायवन्धे
 इत्यर्थे, ब्रह्मविम्बे—सर्वमण्डले, ("सूर्योद्गारादिशब्दादशाब्दिकाकरा । भास्व-
 राहन्कारब्रह्मभास्वरविभाकरा ।" "विम्बेऽस्त्री मण्डलं विष्णु—" इति चानर)
 घटमान,—सङ्घट्टमानं, विभाष्यते—लप्यते, आकाशिकराहन्त इव दृष्टविम्बे,
 प्रतीरने इति तावन्वयम् । मूर्धनमण्डले कवन्धदेशनन्व इतीव अपममूर्धकलं शीघ्रवन् ।

(१५८) सप्तपद,—सप्त च ते ऋषयः च इति तथोक्ता, मरीच्यन्, उद्भिरन्ति
 पुनःकलुषविष्टा इत्यर्थः, ["अथक" (६।१।१२० पा०) इति प्रकृतिभावविकल्पान्
 पक्षे युक्त] तत्र करवेति ।—तत्र,—ऊर्ध्वोद्गाराधोमुञ्जीभावेन मित्या भूमिपान्दप
 प्रतप्त, करणकाले—अनुष्ठानसमये कवन्धितात्वे—पलानिव धूमरेनेति । धूसरिता,
 —पाण्डुभूता, निष्पन्ना इति वाच्यं ये सप्तर्षयः,—सर्वे पदा,—आकाशचारणे
 न्य ति पदाद्यां, तान् धूमोद्गारान्—उर्ध्वोद्गारान् निवहान् निष्पन्नतया धूममगान्
 इत्यर्थे, उद्भिरन्ति—उद्भिनन्ति, सर्वा दिग्गां धूमान्द्रा ज्योतिषाश्च निष्पन्ना बभूवुर्गि
 निष्कर्षं । दिने दिने—प्रतिदिनं, दिग्गां—कवुर्भां दाहा—ज्वलनानि, दिग्दहभक्तः
 आग्रन्धस इव दृश्यन्ते इत्यर्थः, ["कर्मदन्धर्षा कृति" (२।३।६५ पा०) इति
 कवन्धवि षठी इति श्लोकम्] ।

(१५९) दिग्गिणित् ।—दिग्गां—काठानां, दाहा—ज्वलने, [षठीसमास,
 "कवन्धिव" (२।२।३ पा०) इति षठीसमासगतियेवम्य आशङ्कान् करणीयं,
 कर्णकवन्धभगवत् षठीमादिस्थिते एव तत्रिवधान्, इह तु तदभावादिति विभाष्यम्],
 सप्त,—दिव्यं दृश्यन्ते इति दाहा लक्ष्यन्ते, ["तत्पुत्रे—" (६।१।१४ पा०)
 इत्यादिना पाठिकं सप्तमीलोच] ये भक्त्या—भूतोना, कथा,—विन्दन्, तेषां
 निष्कर्ष इव—समूह इव । नभस्तलात्—आकाशात् ।

(१६०) तारापातश्चैव निष्पुन शशी । (१६१) निशि
निशि द्रतस्तत प्रज्वलिताभि उत्काभि उग्र ग्रहयुद्ध
निव वियति घिन्नाकयन्ति विलोलतारका ककुभ ।
(१६२) राज्यसञ्चारसूचक सञ्चारयति इव क्ष्मा क्षापि
(१६३) बहुदहनरज पटनकलिलगर्कराशकलसूक्तारी
भाहृत । (१६४) न कुशलमिव पश्यामि नग्नस्य । अस्मिन्
ध्वस्मदृशि करिण्य इव करीर कोमलमपि कलयत

(१६०) तारति — ताराद्य — नक्षत्राणां पातेन — पतन्नां या शुक —
श्रीरु तयैव निपुन — निपुना ताराणां स्वस्य स्त्रीरुपत्वेन तां शीगादात भाव

(१६१) निशि निशि — प्रातान्ध प्रज्वलताभि — ज्वलन्तीभि
उत्काभि — रज काराभि गगनात् पतन्तीभि तेजः प्रकाशि उग्र दारुण
ग्रहयुद्ध — ग्रहयो रक्षाणां — रक्षादीनां वा युद्ध सम्भ विद्वद्वसनागमसद्वपक
निव भाव विवृति — अकाश तिल लत रजा — विन्नीला — प्रज्वलन्त्य
चउनाथ तारका — नक्षत्राणां अन्तर्गा कनो नका च यासु यासां वा ता
ककुभ — दिश का दन स्त्रवद इत ध्वान सञ्चारावलीकनात कोमलापलानां
च शो विलोल जायत

(१६२) राज्यसञ्चारसूचक — राज्यस्य सञ्चार — सञ्चार इत्यथ अन्वय
सूचकमभिदर्शनी वा तस्य सूचक — सूचक सञ्चरति सञ्चक चालयतीव ।
क्ष — पृथ्वीम् ।

(१६३) बहुदहन्ति — बहुता — प्रसवना बहुलन — प्रभूतान रजसा —
शुभना पतन्नां समुहान कलिलान — गहनान व्यथात इत्यथ (कलिल
न न सम रथमर) शकर शकल न — कदरल्लगान (शकरा क्रमराऽऽप
इत्यमर) सुष्ठु — प्रवृत्त यथा तथा लिकरति — ल लयतीति तदाभूत भाहृत
— कलावायुत ए यावत्

(१६४) लघस्य — राशीन मुदयस्य (" राशीन मुदयो लघम् इत्यमर)
लघु च शुभ विषयं तामनदहनन अदमल्ल संशुभत मति मन्व इति
इति । अथ श — अकाश कुल वृष्ट्यान् च कु तल्लगा — सुदुलनाप,

कृतान्तम्य क' परिपत्न्यौ ? सर्वथा (१६५) स्वस्ति भवतु
आर्याय" इति चिन्तयित्वा च अन्तर्भिन्नभ्रातृसहकार
द्रवत् इव हृदय कथङ्घमपि सस्तभ्य उत्याय यथाक्रियमाण
क्रियाकलापम् अकरोत् ।

(१६६) आस्थानगतस्य सहसा एव प्रविशन्तम्, अतु
प्रविशता विपक्षवदनेन लोकेन अनुगम्यमानम्, असह्य
दुष्प्रोक्तेषु निख नधूमरकान्तुना इव मलिनेन पटेन प्राह्वनवपुष,

सुमारमाप च का कया वज्रव इति चारुशब्दार्थं करीर-वशादु ("वशादुरे
कोरालो इतर) वसुधातु-वोज्ज्वलितमिषयश्च अत्र स्वशोधना शक्त्युत्कर्षं
न विष्कलुम् अत्युक्तिरूपाया सभावनायाम अपिशब्द प्रयुक्त प्रासाङ्गिकतात्पर्ययोगान्,
तत्र हि स्वशोधनानामधीयसा निघनेऽपि नामि कृतान्तम्य करुणा इति सूच्यते,
कलयत - भयत नाशयतश्च कारण इव - नजस्य इव कृतान्तस्य - यमस्य देवस्य वा
("कृतान्तो यम देवस्य" इत्यमर) पारपत्न्यौ - प्रतिदन्ती क १ - न कोऽप्य इत्यथ
अद्रुकृतदेवम् अत्रा अक्षयशोधनाशयिष्य कृतान्तान्त कोऽस्थान वायत ? इति भाव ।

(१६५) स्वस-मद्वलम् । अतारात । - अन्तर्भिन्न - अन्त - अन्तर्,
हृदय इत्यत्र भिन्न - सहजन हृदयस्थान इत्यथ यथा - अन्त भिन्न - दातत
विदितेन नयश्च अनङ्गताशङ्कानुभूतश्रीकेन करपेरे इत भाव येन तादृशेन अन्तर्भेदकेन
इत्यत्र ("मि स्यात्तपु दारन । सङ्गेऽन्तं फुल्ल च" इति मदिनी) सादृशेन -
स्वरसम्प्राप्ता कातर - आकुञ्चम् । इव-इव - इतादिव । अन्तर्भिन्न इति भाव ,
कथङ्घमाप - अतङ्घकथ सत्वम् - स्थिरोक्त्य उत्याय अथना दति अथ यथाक्रियमाण
- नयमाचक्षणाश्च शोधस-प्रादकनित रायन क्रियाकलाप - कायजातम् ।

(१६६) "आस्थानगतस्य" इत्यस्य "सहसा एव प्रविशन्तम् कुलल
नान हृदयधार ददश्च इति उत्तरण सम्बन्ध । आस्थानगत - सम गत
("आस्थानो ऋषिनास्थान सभासाम तससद" इत्यमर) सहसा असमय इति
वाच्यम् । असह्यत । - असह्यत - सानुमदस्येन दत्तम् - सन्नापनस्य ये लष
निदासा - सन्तनासावाधर तत्र धूमन रक्ता - पातराणा धूमभा
इत्यथ मलिनरामा इति भाव तन्तव, - मूला-य यस्य तत्र पत्रम् - वसनेन
प्राववपुषम् - आन्ता दतदहम् । दुष्प्रोक्तेषु निदास धूमासम्बन्धेन तसम्बन्ध
वदन्तः २००० १०० २००० इति सङ्कटम् ।

(१६७) जीवितधारणलज्जया इव अवनतमुखं, नासावंगस्य अग्रे
 श्रयितदृष्टिं, (१६८) दुःखदूरप्ररुढलीम्बा मूकेनापि मुखेन
 (१६९) स्वामिव्यसनम् अविच्छिन्नैः अशुविन्दुभिः विन्नापयन्तं,
 कुन्तनं नाम वृहदश्ववारं राज्यवर्द्धनस्य प्रसादभूमिम् अभिजात-
 तमं ददर्श । दृष्ट्वा च (१७०) जाताशङ्कः चक्षुषि सन्निनेन,
 मुखगग्निं खसितेन, हृदये हुताग्नेन. उल्लङ्गे भुवा, दारुणाप्रिय-
 श्ववणसमये सममिव सर्वेषु अङ्गेषु अगृह्यत लोकपालः ।

(१६७) जीवितेति ।—जीवितस्य—प्रणाला, धारण—रक्षणमित्यर्थं, तेन
 या लज्जा—वशा तया इव, प्रभीर्जीवितरक्षणासामर्थ्यात् तद्धिन विमलेऽपि
 स्वजीवनापरित्यागादिति वा भावः । नासावंगस्य अङ्ग—नासिकापशुपरिभासे,
 श्रयितदृष्टिं—निवृत्तचक्षुष, महालज्जया किमप्यन्यदप्रशङ्क्यन्मिति भावः ।

(१६८) दुःखेति ।—दुःखेन—केशेन हेतुना, दूरम्—अत्यन्त, प्ररुढानि—
 जातानि घोरकर्माकरणात् प्रवर्द्धितानि इति भावः, लीम्बानि—शङ्खुराज्य दक्षिण-
 नेन ["दुःखदूरप्ररुढलीम्बा" इत्यत्र "दुःखदूरप्ररुढरीम्बा" इति पाठोऽपि स एवाहं,
 रवर्षान्वासक्तदाहत्या इत्यनुप्रासादलङ्कार] मूकेनापि—वाग्ध्यापाररहितेनापि, किमपि
 अकथयन्मनपीति भावः ।

(१६९) स्वामिव्यसन—स्वाधिन—प्रभो, राज्यवर्द्धनस्येति यावत्, व्यसन—
 विरसि, विनाशम इत्यर्थं, ("व्यसन विरसि धर्मे " इत्यमरः) । अविच्छिन्नैः—
 अविरलप्रवृत्त धाराबाह्यभिरित्यर्थः । वृहदश्ववार—महान्तमश्वारोहिसैनिकमित्यत्र,
 भूतपूर्वप्रहरेण कौशलेन्द्रमनजनितपरितोषपार्श्वे द्वाधिकारमित्याशयः । प्रसादभूमि—
 कृपापावसः । अभिजाततमं—महाकुलसम्भूतम् ।

(१७०) जाताशङ्कः,—भीतः । सन्निनेन—जलाधिपतिना वरुणान् इत्यर्थं,
 सन्निनेन जडतरा कम्बुचिद्रुहणशक्त्यनुभवात्, शब्दशक्त्या स्वाधीश्वरदिव्यपुरुषवन्द्या-
 यनादिह लक्षणा इति अङ्गीकृता इति सङ्क्षेप, अविच्छिन्नधाराभिरभीत्या कपोद
 इति तात्पर्यम् । श्रयितेन—निश्चासवायुना । हुताग्नेन—अग्निना । उल्लङ्गे—कीडे,
 देह इति भावः, भुवा—शयिण्या । दारुणस्य—भीषणस्य, कडीरम्येत्यर्थः,
 अमरस्य—अप्रभवात्पार्श्वे, श्ववणसमये—श्ववणकाले, सममिव—दुरपरिदेव । लोकपालः,
 —राजा, इयं इत्यर्थः । ["लोकपाल" इत्यत्र "लोकपाल" इति

(१७१) तन्मात्रं हेलानिर्जितमालवानीकमपि गौडाधिपेन
मिथ्योपचारोपचितविश्वासं मुक्तयस्त्रम् एकाकिनं विश्वधं
स्वभवन एव स्वातरं व्यापादितम् अत्रौपीत् ।

श्रुत्वा च महातेजस्वी (१७२) प्रचण्डकोपयावक्त्रप्रसर-
परिचीयमानशोकावेगः सहसैव प्रजञ्चाल । (१७३) तत्पथ
अमर्षविधुतशिरोविशौर्यमाणशिखामणिशकलाङ्गारितम् एव

पाठे,—लोकपाले,—इत्यादिभिः, अष्टद्यत, इषं इति शेष] गार्हत्याशना
मिश्रव्यवसने युगपदेव चक्षुः बाष्पाकुल, मुखं दीर्घनिशासकादि, हृदयं शोकाधि-
सक्तप्रम चक्रहृदयं भूतलपतित आसीदिति भावः ।

(१७१) तन्मात्रं—कुन्तलाभधानात् अत्रागतं, ईषेति ।—इत्यया—अक-
ञ्चया, निर्जितं—परामृत, मालवानीक—मालवदेशेन येन तथाभूतम् । गौडाधिपेन
—गौडराजिन, तत्कामयिकेन शशाङ्कनाभा केनचित् भावद्वयमुवनेशान्तवृत्त्याराधितिन्य
इत्यर्थ, “इदं देशं समाभ्य नुवनेशान्तयं शिवे ।। गौडदेशं समाख्यातं ... ॥” इत्यादि
अभिधानकारोद्भूततन्वीकप्रमाणात् इत्याशयः । निघातः—निघा—अञ्जीक, कपट
इत्यय, उपचार,—प्रचीयन्, तेन उपचित,—अनित, अर्हित इति यावत्,
विश्रास,—प्रथमं यस्य तद्योक्तं अत एव मुक्तयस्त्रम्—त्यक्तायुधं, निरस्त्रमित्यर्थः ।
विश्वधं—विश्वधमः । व्यापादितम्—निहतम् ।

(१७२) प्रचण्डेति ।—प्रचण्डस्य—अत्युपल, कोपयावक्त्रम्—कोपाद्ये, प्रसरेण
—आविभाषण, परिचीयमान,—सङ्कुम्भमान, प्रवृद्धमान इत्यर्थं, शोकावेगः—
मन्युप्रसर, यस्य तद्योक्तं, शोकाभयार्थां समनेन अभिभूयमान इत्यर्थः । प्रजञ्चाल—
उद्दिदीपे । शशिबोहोपस्य प्रचण्डशकलवस्य पुनः सजातीयेन कपटशकलान्
सम्भ्रान्तं नरेन्द्रस्याकाशप्रचण्डवर्तिप्रत्यप्रतिपादनेन पदापह्नुकं काञ्चिद्वनम् ।

(१७३) “तत्पथ” इत्यस्य “पथा भौषण्यवामरासीत्” इत्युत्तरदान्तरम् ।
अमरेति ।—अमरात्—कोपान्त, विधुतात्—कथ्यतात्, शिरस—मस्तकात्,
विशौर्यमाण—स्रग्भवेन अग्रमान, [“शिरोविशौदनाद्य—” इत्यत्र “शिरो-
शौरे-
माण—” इति पाठेऽपि स एवार्थः] शिखापथिशकल—चूडारश्चकल, तेन अङ्गा-
रित,—जाताङ्गारं कनिष्ठ, अत्रदङ्गारमित्येव इति भावः । [“अद्वैतितम्” इत्यत्र
“अद्वैतितम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] । अवीक्षाहस्यादिभावकं शीतलं,
शोकादिना साशुक्लं रौद्रेण अत्रभूतेन किञ्चिदुदीमात् वर्षनातीववस्य,

(१७४) रोषाग्निम् उऽमन्, अनवरतस्फुरितेन पिवन् इव सर्वतेजस्विनाम् आयूषि रोषनिर्मुग्धेन दग्धच्छेदेन, (१७५) लोहितायमाननीचनान्नीकविवेषैः दिग्दाहान् इव दर्शयन्, रोषानलेन अपि (१७६) असह्यसहजशौर्व्यांसदहनदह्यमानेन इव वितन्यमानस्नेदसलिलशीकरामारदुर्दिनः, (१७७) स्वावयवैः अपि अदृष्टपूर्वप्रकोपभीतैः इव कम्पमानैः उपेतः, हर इव (१७८) कृतभैरवाकारः, हरिरिव प्रकटितनरसिंहरूपः,

द्योतक इति ज्ञेयम्, अन्वया उद्यमपक्षतिकधीरीदासे कोऽपि विरोधारोप स्यात् इत्यवधातव्यम् ।

(१७४) रोषाग्निम्—क्रोधानलम्, उऽमन्—उद्धिरन् । अनवरतस्फुरितेन—अविरतसन्दिनेन, रोषनिर्मुग्धेन—क्रोधदष्टेन इत्यर्थं क्रोधवक्रौक्येन वा, दग्धच्छेदेन—आहेन, सर्वतेजस्विना—सकलप्रतापवता, प्रतिपक्षवीरसमुहाणामित्यर्थं, आयूषि—जीवितकालान् ।

(१७५) लोहितायमानेति ।—लोहितायमानयोः,—रक्ततामापद्यमानयोः, नीचनयोः,—नयनयोः, आलीकविवेषैः,—प्रभाबिसरण्ये । दर्शयन्—प्रकटयन् ।

(१७६) असह्येति ।—असह्यस्य—सीदुमशक्यस्य, सहजस्य—स्वभाविकस्य, शौर्व्यस्य—वीर्यस्य उष्ण—सन्ताप, गन्ध इत्यथ स एव दहनः,—अग्निः, तेन दह्यमानः,—प्रत्यन्यमान तेन इव, वितन्यमानेति ।—वितन्यमानः,—विस्तीर्यमाणः, स्नेदसलिलानां—घन्यजलानां, शीकरामारः,—विन्दुधारासम्पात एव, दुर्दिनः—वर्षणं शब्धिन् तथाभूतः, स्वयं क्रोधानलोऽपि तस्य वीर्यवक्रिणा दह्यमानः स्वदाहज्वाला-ज्जमनाद्ये तद्भात् स्नेदसलिलं निःसार्य तेन आत्मानं सिञ्चति इव इति भावः, दह्यति च लोके दह्यमानं जलेनात्मानम् अभिवर्षति इति स्नेदाप्लवकलेवरो जात इति निष्पद्यं ।

(१७७) स्वावयवैः,—निजाङ्गैः, अदृष्टेति ।—अदृष्टपूर्वात्—पूर्वमदृष्टात् कदाऽपि क्रोधाकरणादिति भावः, प्रकोपात्—प्रवञ्जरीपात्, भीताः,—शङ्किता तै इव, उपेतः,—युक्तः, क्रोधकम्पितकलेषु इत्यर्थः ।

(१७८) कृतेति ।—कृतः,—जानेत इत्यर्थं, भैरवः,—भोषणः, आकारः,—रूपिः, अन्वयः—कृतः,—धृतः, भैरवस्य—समृत्तिभेदस्य, आकार एव तथाभूतः । अदृष्टेति ।—प्रकटितः—प्रकाशितः, नरसिंहस्य—नरसिंह इव इत्युपनिषत्समासान्

(१७८) सूर्यकान्तमैत्रेय इव अपरतेजःप्रसरदग्धनप्रज्वलित,
 (१८०) क्षयदिवस इव उदतहादशटिनकरदुर्निरीक्ष्यमूर्तिः,
 महोत्पातमारुत इव सकलभूभृत्कम्पकारी, विन्ध्य इव
 (१८१) विवर्द्धमानविग्रहोक्तेध, महाऽऽश्रीविष इव दुर्नरेन्द्राभि-
 भवरोपित, (१८२) पारिचित इव सर्वभोगिदहनोद्यत,

प्रमत्ता नर नरसिद्ध तस्य, (तथा चामर. — "शुद्धतरपदे व्याघ्रपुद्गवर्धनकुञ्जरा ।
 सिद्धशार्दूलनाभाया पक्षि वेष्टाश्रीचरा ॥" इति) यथा — यपि नर मुखे च सिद्ध
 इव तत्र, वृषिहाकात्मूर्तिमिदस्य च, [नीललाहित्वत् समास] रूपम् — चाकारः
 येन तथोक्त ।

(१७८) सूर्यकान्तमैत्रेय इव — सूर्यकान्तमणिसमवर्जित इव, अपरंति । —
 अपरस्य — विपक्षस्य सूर्यस्य च इति भावः, तेजसा — प्रतापानां, प्रभाषाच्च, प्रसरस्य
 — विकासस्य, दग्धनेन — अक्लीकनेन, प्रज्वलित, — प्रदीप्त, सूर्यकान्तमणि सूर्य-
 किरणस्यकान्तं प्रज्वलति इति प्रसिद्ध ।

(१८०) क्षयदिवस इव — कन्यान्तदिनमिव, ("क्षय कस्तान इत्यपि" इत्यमरः) ।
 उदितति । — उदितनाम — उदय गतवती, हादशाना — हादशसङ्ख्याकानां दिनकराणां
 — सूर्याशामिव, दुर्निरीक्ष्या — निरीक्ष्युमश्रया, लोवेरिति भावः, मूर्तिः, — चाकारः
 यस्य तथाभूत । महोत्पातमारुत इव — प्रचण्डभूभृत्भावात् इव, सकलति । —
 सकलानां — सर्वेषां, भूभृता — राज्ञां, पञ्चतानाञ्च, कम्पकारी — वेपथ्वहेतुः, भयात्
 सञ्चालनाच्चेति भावः ।

(१८१) विवर्द्धमानेति । — विवर्द्धमानः, — विवर्द्धयति इति गच्छन्, क्रीडित उद्यमनेन
 च इति भावः, विवर्द्धस्य — सद्गुणस्य, वेष्टस्य च, उक्तेध — उदर्याय इति भावः,
 उच्छासय यस्य तथाभूत । महाः श्रीविष इव — महान् भुञ्जत इव दुर्नरेन्द्रेति । —
 दुर्नरेन्द्रस्य — दुर्वर्तेतस्य राज्ञः, ग्रीडाधिपते इत्ययं पत्रमिन्द्रस्य विवर्द्धयस्य च,
 ("नरेन्द्रस्य महोपाधि विवर्द्धये च वृक्षयम्" इति मेदिनी) चर्ममवेन — पराजयेन,
 भाववचकपेक्ष, गण्डादिमन्त्रप्रयोगरूपस्य च इति भावः, रोपित, — कोपित ।

(१८२) पारिचित इव — परिचित यस्य पुमान् पारिचितः, — ज्वनेप्रवृत्तः
 स इव, ["तस्मापद्यम्" (अ० १८२ पा०) इत्यस्य] सर्वेति । — सर्वेषां — समस्तानां,
 भोगिना — सुखभोगशरत्पुत्रा परिपन्थिराजानामत्यवं, शराषाच्च, ("भागी भुञ्जतः"
 इति स्नात् वामपादे श्रुते पुमान्" इति मेदिनी) इहने — भक्षीकरणे, प्रत्यावर्त्तेन

(१८३) वृकोदर इव रिपुरुधिरपानहृषितः, सुरगज इव प्रति-
पक्षवारणप्रधावितः, (१८४) पूर्वगम इव पौरुषस्य, उन्माद
इव मदस्य, (१८५) आविग इव अवलेपस्य, तारुण्यावतार
इव तेजसः, सर्वाद्योग इव दर्पस्य, (१८६) युगागम इव
यौवनोष्णः, राज्याभिषेक इव समररसस्य, नीराजनदिवस
इव असहिष्णुतायाः परां भीषणताम् अयासीत् ।

सर्पमेधयज्ञेन च इति भाव, उद्यत,—प्रहृष्ट । पुरा पितरि परिचिति तच्छेष
भागिन दृष्टे मते च सति कुड्डी जनमेजय सर्पकुलजिघासया सर्पमेधयज्ञमन्वतस्तत्
इति वार्त्ता भारतीया अत्र अनुसन्धेया ।

(१८३) वृकोदर इव—भीमसेन इव, रिपुति ।—रिपो,—शत्रो, शौटा-
धिपस्य द्रौपद्या वेष्या कर्षकस्य दुःशासनस्य च इत्यर्थः, रुधिरपाने—रक्त-
पाने, हृषित,—हृषान्वित, अनुवधार्थो इति यावत् । [“रिपुरुधिरपानहृषित”
इत्यत्र “रिपुरुधिरहृषित” इति पाठे,—रिपो रुधिगव्य—रक्तपानादित्यर्थं, हृषित,
—पिपासित, जाताकाङ्क्ष इत्यर्थं] । सुरगज इव—पैरावत इव, प्रतिपद्यति ।—
प्रतिपद्यस्य—शत्रो, वारसाय—दमनाय, प्रतिपक्षवारणाय—प्रतिद्वन्द्विजाय च,
प्रधावित,—चलित । अत्र भूयसा साध्यप्रदर्शनात् श्लिष्टा मालोपमाऽलदार ।

(१८४) पौरुषस्य—पुरुषकारस्य, पराक्रमस्य इत्यर्थं, पूर्वगम इव—प्रथमोप-
स्थिति इव, प्रथम मूर्त्तिमान् पराक्रम इव इत्यर्थं । मदस्य—सौभाग्ययौवनादि-
शनितावलिपस्य, उन्माद इव—उन्मत्तभाव इव समुद्रती मद इव इत्यर्थः ।

(१८५) अवलेपस्य—गन्धस्य, आविग इव—लरा इव, विशह्वान् गन्धप्रसर
इव इत्यर्थः । तेजसः,—प्रतापस्य, तारुण्यावतार इव—यौवनाविर्भाव इव, अभि-
नवीत्यत्र मूर्त्तिमान् प्रताप इव इत्यर्थः । दर्पस्य—अहङ्क रस्य रुर्वाद्योग इव—
पूर्वोद्यम इव, सर्वथा समुद्रस्य मूर्त्तिमती दर्पस्य प्रथमसङ्घ इव इत्यर्थः ।

(१८६) यौवनोष्ण —यौवमस्य—तारुण्यस्य, उष्मा—उष्णत्व तस्य, युगागम
इव—नवयुगावतार इव, दीहधारी यौवनगर्भ इवेत्यर्थः । समररसस्य—सङ्ग्रामानु-
रागस्य, [“समररसस्य” इत्यत्र “रणरसस्य” इति पाठेऽपि स एवाय] राज्याभिषेक
इव—राजकर्मणि अभिषेचननिव, नवे राज्येऽभिषिक्त सङ्ग्रामरस इव कायवान्
इत्यर्थः । असहिष्णुतायाः,—अचमाया, अनुनिधने कालविलम्बासङ्घनशीलतायाः
इत्यर्थः, नीराजनदिवस इव—शान्तिकर्मविशेषवासर इव तनुमान् इत्याशयः, राघौ

अवादीह, — (१८७) "गौडाधिपम् अपहाय कः तादृशं
महापुरुष तत्क्षणे एव (१८८) निर्व्याजभुजवीर्यनिर्जित-
समन्तराजकं मुक्तमखं कलसयीनिमिव कृष्णवर्त्मप्रसृतिः ईदृगेन
(१८९) सर्वलोकविगर्हितेन मृत्युना शमयेत् चार्थम् ?

युद्धयात्राकाले नीराजना क्रियते इति व्यवहारः, विजयीषी यात्राकाले तद्दिने यथा
भीषणं दृश्यते, तद्विषय इत्यर्थः, परा—महती, भीषणता—भयङ्करताम् । इह
बहूनामुपेक्षितानाम् एकदिने वस्तुनि सम्बन्धवत्त्वात् यथायथ जातिद्वयगुणरूपीश्रेयाः,
स्नेहमलिलशोकरासारं दुर्दिनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धनात् अतिशयोक्तिः, कृत
भैरवाकारादिश्लेषपदार्थयोगात् श्लेष इति, कोपीशगादय अपजविषयकानुरागाद्-
मुता इति रमाभाषः, एतेषां पारस्परिकाशयाशयित्वेन स्थिततया 'सङ्गरः, वपुरबा-
हुरीयसौन्दर्यवन् चमत्कृत्यातिशय्यदीतक' इति सङ्गेषः ।

(१८७) गौडाधिप—शशाङ्कनामधेयम्, अपहाय—परित्यज्य, त विना इत्यर्थः ।
तत्क्षणे एव—तदानीमेव, इतिपातक्षणे एव इत्यर्थः, आयास विनैवति भावः ।

(१८८) निर्व्याजिति ।—निर्व्याजिन—अरूपयेन, कूटव्यवहारविमुक्ति इति
भावः, मुजवीर्येण—बाहुधलेन निर्जित—पराभूत समस्तं—सकल, राजक—
राजस्यवर्गः, एकव, —मालवादिप्रतिपक्षराजा, अथच,—दुर्घातरादिपारुष्यात् दिन
तथाभूत, मुक्तमखं—व्यक्तायुध निरस्त्रमिच्छथ युद्धापगमात् पुत्रश्रीकाञ्च इति भावः
कलसयीनिमिव—कुम्भयोनिमिव द्रोणाद्याथमिव इत्यर्थः ("कुम्भयोनिरस्ये स्यादसिंह
द्रोणयो पुमान्" इति मेदिनी) कृष्णवर्त्मप्रसृतिः,—कृष्णस्य—कृष्णवर्णपापस्य,
अन्धस्य इत्यर्थः, वस्त्रं—मार्गं दुराचार इत्यर्थः, तस्य प्रसृति—योनि, उत्पत्तिदत्त-
रित्यर्थः, ["स्त्रिया क्रिन्" (३।१।६४ पा०) इति क्रिन्] अथच—कृष्णवर्मा—
अग्नि, ("कृष्णवर्मा पुमानग्नौ दुराचारे विपुत्तुदे" इति मेदिनी) प्रसृति—योनि
यस्य सः, यज्ञाग्निमुद्भूत द्रष्टव्य इत्यर्थः, कुतश्चित् कारणात् द्रोणाचार्येषाक-
मानितेन द्रुपदेनानुद्धितस्य यज्ञस्य फलभूततया द्रोणाचार्यक ईमजुष्वाद्ये उल्लिखित असौ
इत्यामर्तानि पौराणिका ।

(१८९) सर्वलोकविगर्हितेन—सर्वजननिन्दितेन, विगर्हाघातपूर्वकमुपायं
इत्यादिति भावः, मृत्युना—मरणेन, कूटप्रयोगजननेन इति भावः, शमयेत् ?—
निर्वापयेत् ? लोकान्तरं नयेत् ? इत्यर्थः, नीचाशय विद्वत्सहचार गौडाधिपं विना इह
युद्धस्य सापकारी कोऽपि नास्ति इति समुदितार्थः । अथ स्मृत्यवगच्छे विशदोक्तव

(१८०) अनार्य्यञ्च तं मुक्ता भागीरथीफेनपटलपाण्डुराः केषां
 (१८१) मनःसु सरःसु राजहंसा इव परशुरामपराक्रममृति-
 कृतो न कुर्व्युः आर्य्यशीर्य्यगुणाः पक्षपातम् ? (१८२) कथमिव

पुराणमतमुपन्यस्यते, तथा हि—पुरा द्रोणेन निर्व्विंतः पञ्चाङ्गाधिपतिर्दुपदः
 तत्कृतावमाननाप्रतिक्रियार्थं द्रोणनाशनं यागनन्वतिष्ठत्, सम्पूर्णे च यज्ञे यज्ञकुण्डात्
 सख्यैः पुरुष एक कन्या चैवापरा उदतिष्ठताम्, स च पुमान् धृष्टद्युम्न कन्या च
 द्रौपदीति नाम्ना विख्यातौ अभूताम् । ततश्च प्रवृत्ते कुरुक्षेत्रसमरे सेनापतिना द्रोणा-
 चार्य्येण महता रथेण पाण्डवमेव हन्मानं दृष्ट्वा कृष्णेन प्रेरितो युधिष्ठिर चनिच्छ-
 द्रपि “अश्वत्यामा हत” इति उच्चैः “इति गज” इति च अनुच्चैः तमवादीत । स
 च “इति गज” इति वाक्यस्य स्रष्टुस्वरैश्च उच्चरितत्वात् श्रोतुमशक्नुवन् सत्यवादिभ्यो
 युधिष्ठिरस्य प्रथमीक्षेण वचनेन पुत्रमरथे दृढप्रत्यय द्रोणाचार्य्यं शोकान् अस्व परि-
 त्यज्य रथस्योपरि विषय उपविशेत् । धृष्टद्युम्नश्च तदा तवानत्य त खड्गेन निजघ्नान इति ।

(१८०) अनार्य्यम्—असज्जन, नीचमित्यर्थः, अतिथौ अपि पापाचरणादिति
 भावः, त—गौडाधिप शशाङ्क मुक्ता—विचारः, त विना इत्यर्थः, भागीरथीति ।—भागी-
 रथा, —महाया, फेनाना—द्विष्टीराणां, पटलानि—पुत्रा, वदन् पाण्डुरा, —यथा ।

(१८१) परशुरामेति ।—परशुरामस्य—भार्गवस्य, य पराक्रम, —शीर्य्यं,
 तस्य मृति, —धरण, ता कुर्वन्ति—जनयन्तीति तयोक्ता, शीर्य्यविशेषेण जामदग्न्य-
 चारका इत्यर्थः, आर्य्येति ।—आर्य्यस्य—व्येष्टस्य, शीर्य्याणि—पराक्रमा एव, गुणा,
 —उच्छ्वासां, मनसु—चित्तसु, निर्व्वन्ताशयत्वात् इति भावः, सरसु—जलाशयेषु,
 राजहंसक्रीडासमये च मानसास्त्रेषु इति भावः, राजहंसा इव “भागीरथी—
 इत्यादि “परशुराम—” इत्यादि च विशेषणद्वयं राजहंसेऽपि र्थं कथितम्, पुरा
 भगवत शङ्करात् धनुर्विद्यामधीयानेन परशुरामेण किल कौडासेकदेश क्रीड
 शिखरिणं स्रन्दस्य स्पर्श्या अतिनिर्गुह्यतविशिष्टमुषेन सृष्टिण्डमेद भित्त्वा हंसमार्गे
 कृत इति श्रूयते, अत हंसानां तत्पराक्रममृतिरुच्चैः मुक्तमित्यवधेयम्, . पक्षपातम्—
 अनुरागः, पक्षैः—पतत्रे, पातः—पतनम्, उच्छ्वासी क्रीडरभूपथेन मानसे सरसि
 गमनमित्यवधेयम् ।

(१८२) कथमिव—केन प्रकारेण इव, [“किमथ” (५३।२५ पा०) इति धनु-

अत्युग्रस्य अस्य आर्यजीवितहरणे निदाहरवेरिव (१८३) कमला-
करसलिलशोषणेऽनपेक्षितप्रीतयः प्रसृताः कराः १ कां
नु (१८४) गतिं गमिष्यति १ कां वा योनिं प्रवेक्ष्यति १
कस्मिन् वा नरके निपतिष्यति १ श्रद्धाकोऽपि क इदम्
आचरेत् १ नामापि गृह्यतोऽस्य पापकारिण पापमलेन लिप्यत
इव मे जिह्वा । (१८५) किं वा अङ्गीकृत्य कार्यम् आर्यः
तेन क्षुद्रेण अनुप्रविश्य विगतघृणेन घृणेन इव (१८६) सकल-
भुवनान्नादनचतुरः चन्दनस्तम्भः क्षयम् उपनीतः १

प्रथम] अत्युग्रस्य—अतिदारुणस्य, अतिप्रखरस्य च, अस्य—शशाङ्कस्य, आर्योत्त ।
—आर्यस्य—पुण्यस्य, जीवित—जीवन, तस्य हरण—शोषण, इग्नमित्यर्थे
कस्मिन् निदाहरवेरिव—दीप्तसूर्यस्यैव ।

(१८३) कमलाकरसलिलशोषणे—पद्मशोभितसरोवरजलयुष्मीकरण, अन-
पेक्षितेन ।—न अपाचता—मादुर्यदा, प्रीत,—खड्ग, एकव,—शौर्य
कारुण्य प्रियदर्शनेनवादिगुणसङ्घसमलङ्कितत्वात्, अन्वत्—सौरभादिगुणयत्भूषिताया
स्त्रियाया पापन्या आश्रयन्तव्यात् इति भाव ये तथाभूता, करा,—हस्ता
किरणाश्च, प्रसृता,—प्रवृत्ता, एतेन निदाहरावसाध्येन गौडाधिपत भीष्मत्
शौर्यशालन्वं स्वकार्यसाधने निष्कमलस्य ध्वन्यते ।

(१८४) मात—दशानिन्धय । कां वा योनिं प्रवेक्ष्यति—जनुर्ब्रह्मण्य कीदृशी
धीनमात्रविव्यति इत्यर्थ । “मातव्यत” इत्यादौ “निपतिष्यति” इत्यन्ताङ्गशासु स
इति कर्तृपदभूदनीयम् । अपाक,—वाण्डाल । पापमलन—पाप—निन्दित कश्च
एव, मत्—अङ्कत्, मानिन्धजनन वा तन, जिह्वया पापकारिणो भाभोच्चारणात्
सकलमर्थेण तस्मा मन्त्रलिप्यन्म्, “कथाऽपि खनु प्रापानामलनश्रवसे इत”
इत्याद्याशास्त्रमादिताश्रुशासनकारणात् इत्याशय ।

(१८५) किं वा कार्यम् अङ्गीकृत्य—आश्रित्य कस्य कार्यस्य व्यपदेशिन इति
भाव । क्षुद्रेण—नीदिन, क्रूरवैद्य, अणुना च तेन—गौडाधिपत शशाङ्केन, अनुप्रविश्य
—अन्वन्त प्रविश्य, विद्यास्य इति भाव, अन्तर गत्वा च । विगतघृणेन—निहृदेन,
घृणन इव—घृणास्वकाष्ठककीटविशेष इव ।

(१८६) सकलेति ।—सकलानां—समयाणां, भुवनानां—त्रयताम्, आश्रादने

(१८७) नून न अनेन सूटेन मधुरसास्वादनुब्धेन मधु इव
आर्यजीवितम् आकषेता भावो दृष्टः शिलीमुखसम्पातोपद्रवः ।

(१८८) निजगृहदूषणं जालमार्गप्रदीपकेन कज्जलमिव अति-
मलिनं केवलम् अयमः सञ्चितं गोडाधनेन । न तु (१८९)

आगु एव अस्तम् उपगतवत्यपि त्रिभुवनचूडामणौ सन्तिरि-
(२००) विधसा आदिष्टः सत्ययशोः अन्धकारस्य निग्रहाय ग्रह-

—प्रीणने, एकव, —द्यादादिच्छिद्यपरीपकारित्वादिगुणेन, अन्ध, — श्रेयसुगन्धित्वदर्शनोप-
त्वादियुगेन इत्यर्थ, चतुर, — प्रवक्ष्य, चन्दनसम्भ, —चन्दनतद्वनिम्बिता गृहावनम्बनभूता
स्यूता इत्यर्थ, सयम् उपनीत, —नाम गमित न जाने, कि कार्यमुद्दिश्य निरस्तः
विद्वन्वथ आर्यं तेन पापेन प्रसादेन इव घातित, अही । नैदुःखमिति समुदत्तार्थे ।

(१८७) नून —निहितम् उपनेचे वा । सञ्चिति । —मधुन —पुष्पसस्य,
रस, —मधुर्यमित्यर्थ, तस्य आस्वादे—स्वादयुक्तकण्ठि लुब्ध, —लोके तेन
आकषेता—आक्षिपता, विनाशरता सङ्घता च इत्यर्थ । भावी—भविष्यन्,
किमदनन्तरमेवात्मन उपरि प्रपतिष्यन् इत्यर्थ, शिलीमुखिति । —शिलीमुखाणां—
वाद्यानाम, अनीनाञ्च, भमराणाञ्च इत्यर्थ, (“अलिवाधौ शिलीमुखौ” इत्यमर)
सम्पात, —सन्दतनमेव, उपद्रव, —असाधार, दृष्ट, —अश्लोकेत, तर्कित इति
यावत्, स्वार्थनोपपत्त्या सूत्राश्रयानां न भविष्यद्व्याहितज्ञाने संक्षेपे इति निश्चयं ।

(१८८) निजगृहदूषणं—स्वगृहदूषणहेतु इत्यर्थं मत्कीपेन तस्य राजधान्याः
अचिरादेव विनष्टमाणात्वादिति भावः, स्वगृहस्य शोभाशान्दनम इत्यर्थं जालमार्ग-
प्रदीपकेन—जालस्य—दम्बस्य, कपटताया इत्यर्थ, (“जाल इन्दमवाचयी । चारका-
नायदम्बेषु—” इति रभस) मागे—पदान्ध अन्धकारमिति यावत्, प्रदीपयति—
प्रकाशयति य तेन जूटवर्गप्रवर्तकेन गवाक्षमार्गस्थितेन दीपन इत्यर्थ । क्वचनम्
अयमः,—अक्षीर्णभाव, न तु कृतस्य कथं किमपि दृष्ट फलमिति भावः, तस्य
अचिरादेव मया यमसन्दनप्रापणादिति हृदयम् ।

(१८९) त्रिभुवनचूडामणौ —त्रिलोकेशरीरवे, एकव — जगत्प्रकाशकत्वान्,
अन्ध —श्रेयसुगन्धित्वदर्शनोपत्त्वादिति भावः, सन्तिरि—पूर्वे, तद्वद्विजे त्रिजिह्विनि
राज्यवद्वे च इति भावः, आगु—शोत्रम्, अन्धकारमेवेत्यर्थ, अलम्—अनाचर,
मासञ्च, उपगतवति प्राप्तवति ।

(२००) विधसा—विधावा, सत्ययशोः,—सन्—शीभन विद्यमानो वा,

घण्टविहारैकहरिणाधिपः शशी ? (२०१) विनयविधायिनि
भग्नेऽपि चाङ्गुशे विद्यत एव व्यालवारणस्य विनयाय सकल-

पन्था, —सार्ग, सदाचारश्च [“अक्षु—” (५४१०४ पा०) इत्यादिना समासान्त
अप्रत्यय] तस्य शशी, —रिपी, एकत्र —निविडप्रदीपान्धकारेण आगततया सार्ग
दृशंगोचमत्वात्, अन्ध, —कुत्सिताचारप्रवचनेन सदाचारविनाशादिति भाव, अन्ध
कारश्च —तिमिरस्य, तम प्रकृते बह्वापापगौडाधमस्य इत्यधस, निशङ्गाय —विष्णुनाय,
अहेति । —सहस्रच्छेषु —मङ्गलादियहउन्वेषु मन्त्रे, विहाराय —विचरणाय, एक एव हरिण,
—स्य, बाह्वनभूत इति भाव, तस्य अधिप, —प्रभु, तदाहट इति यावत्, यथा—
अहस्रच्छेषु मन्त्रे विहरतीति तादृश, एक, —एकमात्र, हरिणाधिप, —हरिण, —स्य,
अरणागत इति यावत्, अरणागतत्वात् स्वाडे घृत इति भाव, तम् अधिपाति—सम्यक्
एवाति यन्तादृश, एवे, —यथा, —दृष्टेन सहषीया, दमनयोग्या इत्यर्थ, उद्दामा इति
यावत्, ये घृष्टा, —उपमा, उपभवत् दुर्मदा बीडा इति भाव, तेषां विहारै—विशेषेण
हरिणे, नाशने इत्यर्थ, यथा, —तेषु विहार, —निशङ्कपर्यटन, घण्टसङ्घेषु सिद्धानां
सथा निर्भोक्तया वननप्रसिद्धेरिति भाव, तत्र एक, —एकमात्र, हरिणाधिप, —
सगराज, सिंह इत्यर्थ, शशी—चन्द्र, चन्द्र इव अहनिमि च भाव, न तु आदिष्ट ?
—आगत ? अपि तु आदिष्ट एव इत्यर्थ, तैजस्विनि राज्यवर्द्धने श्वेतोऽपि हर्षं जीवति,
स एव तस्य शाक्तो भविष्यति, एषो विधिनिधीन एव इति भाव । अत्र अप्रस्तुतात्,
एवं अलगतमोक्षं चन्द्रस्य तिमिराधसनात्, प्रस्तुत राज्यवर्द्धनप्रसन्नोत्तर तत्कीदृशे हर्षेण
गौडाधिपस्य हरिणरूप वस्तु गन्वते इति अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतकृपा अप्रस्तुतप्रशसांशुदार,
सदुक्त रूपेण —“कश्चिद्विशेष सामान्यात् सामान्य वा विद्यते । कार्त्तान्निच कायश्च
हृतीरव समात् समम् । अप्रस्तुतात् प्रस्तुत येत् गन्वते पञ्चधा तत । अप्रस्तुतप्रशसा
स्वात् . ५” इति । सहस्रच्छेषेति विशेषेण अग्निं स्वल्पमात्रसाधनस्यापि सहस्रगणस्य
धामश्रीति, हर्षस्य स्वल्पसाधनस्यापि अरिजयसामर्थ्ये सूच्यते । [“आय एव” इत्यत्र
“आय इव” इति पाठे, इवयदस्य अग्निना सह अन्वये न अप्रस्तुतप्रशसा, परन्तु उपमेव,
हि, —सविष्टप्रतिमे ज्यायसि सदीवरे दिश गतेऽपि वशीयसि भातरि हर्षे अग्निं समे
ते सति किमु खलु सधा सश्रवति गौडाधिपस्य अन्धकारसन्निभस्य ? इत्योपम्य
मर्थेऽसिताय इत्यर्थेयम्] ।

(२०१) विनयविधायिनि - दण्डविधानसमर्थे ।

अङ्गुशे—शशी, इति-

आङ्गनास्त्रविशेषे इति यावत्, अङ्गुशरूपे राज्यवर्द्धने इति प्रस्तुतम् । व्यालवारणस्य

मत्तमातङ्गकुम्भस्थलस्थिरशिरोभागभिदुरः खरतरः केसरि-
नखरः । तादृगाः (२०२) कुवैकटिका इव तेजस्विरन्नः
विनाशकाः कस्य न बध्याः ? क इदानी यास्यति दुर्बुधिः ?” ।

(२०३) इत्येतत् अभिदधत एव अस्य पितुरपि मित्रं, सेना-
पतिः, समग्रविग्रहप्राग्रहरः, (२०४) हरितालशैलावदातदेहः,

—दृष्टगजस्य, क्रूरशशाङ्कस्येति च प्रसूत, विनयाय—दृष्टनाय, शासकायेत्यर्थः ।
शकलेति ।—सकलाना—सर्वेषां, मत्ताना—मदीकृताना, मातङ्गाना—इक्ष्वा, कुम्भस्थलनेत्र—शिरस्त्रोभयत्रोत्रतमासपिण्डभाग एव, स्थिर,—कठिन, दुर्बुध इति भावः य शिरोभाग,—मूर्च्छंश, यदा,—मत्तमातङ्गाना यत कुम्भस्थल, तथाभूतः य स्थिर शिरोभाग, तस्य भिदुर,—विदारण स्वयं विपाटनपटु इति वा अर्थः, “[विदिभिदि—” (३।२।१६२ पा०) इत्यादिना कर्त्तरि कुरच्, मुख्यकर्त्तव्येपि स्वीकृत इति, तथा हि काशिका,—“विदादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छौलादिषु कर्मषु कुरच् प्रत्ययी भवति, विदुर पण्डित, भिकुर काष्ठ, क्तिदुरा रज्जु । भिदिच्छिद्यी कर्म कर्त्तरि प्रयोगः” इति] खरतर,—अतितीक्ष्ण, केसरिनखर,—सिंहनख, केसरिनखररूपः इव इति च प्रसूतम् । अत्र ईदं अप्रसूतेन प्रसूतस्य प्रतीते पूर्ववदप्रसूतप्रशसादनकारः ।

(२०२) कुवैकटिका इव—कुक्षिता वैकटिका—प्रकृतिवैकथ्यकारिण इव, “कुक्षिता स्वर्णकारा इव” इति केचित्, “वैकटिकी रत्नवत्यक” इत्यपरे, तेजस्वि-
न्नविनाशका,—तेजस्विना—प्रभावयता, दीप्तिमताश्चेत्यर्थः, रत्नानाम्—उत्कृष्टवभूनां, (“जातो जातौ यदुत्कृष्टं तद्वन्नमिह कथ्यते” इति कोषः) विनाशका—विध्यस कारिण इत्यर्थः, कस्य न बध्या ?—मरणीया ? सर्वशैव बध्या इति भावः, मद्रवनाशका गुणानामपरोक्षका मूढा इव कपटपरिचपितमहातेजसः वीचा कथ-
नपि न मर्षणीया इत्याशयः ।

(२०३) “इत्येतत्” इत्यस्य “सेनापतिः” सिंहनादनामा .. समररसम्-
पानयन विद्यापितवान्” इति श्लेषः सम्बन्धः । अभिदधत,—कथयत, क्लिप्तपत्-
इत्यर्थः । सेनापति विश्वनाथि, समर्थेति ।—समयाया—सकलानां, विरहाया—
पुत्रानां, तथादिषु युद्धेषु वा, प्राग्रहर,—अग्रसरः, सेनानीतया समरादयाधी इत्यर्थः ।

(२०४) इतीति ।—हरितालस्य—स्वनामप्यातोपरसविशेषस्य, शूल—पर्वतः,
हृद्वत् अवदातः,—गौर, द्विद्,—शरीरं यस्य तथाभूत, कमनीयसुगौरकान्ति

परिणतप्रगुणसालप्रकाण्डप्रकाशः प्रांशुः, अतिशौच्यांभवा
 इव परिपाकम् आगतः, गतभूयिष्ठे वयसि वर्त्तमानः,
 (२०५) बहुग्रमयनमुसोल्लिनोऽपि हसन्निव शान्तनवम् अति-
 दीर्घेण आयुषा, (२०६) दुरभिभवगरीरतया जरयाऽपि भीत-
 भीतया इव प्रकटितप्रकम्पया परानृष्टः, कथमपि (२०७) सर-
 मयेषु शिरोरुहेषु शशिकरनिकरसितसरलशिरोरुहसटालां

रिचय । परिणतेति ।—परिणत —प्रवृद्ध, प्रगुण,—श्रीभन, सालप्रकाण्ड —
 सालप्रवृद्धम् इव, प्रकाशते—दीप्तते इति तथोक्त, प्राणु,—उन्नत, शालप्रव
 इव समुन्नतगरीर इत्यर्थ । अतिशौच्यांभवेव—अतिशौर्च्यां—पराक्रमातिशयेन, य
 उ—प्रा—अन सारस्य लक्ष्यत्वेन इव, परिपाक —परिपति, प्राचीनत्वमित्यर्थ आगत,
 —प्राप्त, हृदयदकाय इति भाव । गतभूयिष्ठ —अतीताधिकारि, अन्वार्वाश्ले इत्यर्थ,
 वयसि—जीवनकाले इत्यर्थ, अतिवाङ्मक इति यानत ।

(२०५) बह्विति ।—बहव —अनेके शरा —बाणाः, शत्रुप्रहिता इति भाव,
 ते शयन —शराघातेन ममो पतनमिति भाव, तेन मुष्ट —पूर्वं मोह गत इति यावत्,
 पयात उल्लित,—तन्मन्त्रहारवेदनाम अपनीय पुनर्युद्धाशमुद्धत इत्यर्थ, अन्यच —
 बहव,—प्रभुग, शरा,—इव एव अगुन —शय्या, तत्र सुन —निद्रित, उल्लित,
 —प्रवृद्धय तम, इति विभक्ति विपरिणतमथ योजनीय शान्तनव —भीषा हसन्निव
 —परिहासास्पद कुञ्जनिव, भीषसु शरशयने स्थित एव निधन गत, अयन्तु तस्मात्
 उल्लित पुन सद्दामाय अगततरत इति हासकारणमिति भाव । इहापमेयस्य
 उपमानादाधिक्योन्नेवदान व्यतिरक्तसद्वीर्योन्नेवाऽलदार इति हेतुम् ।

(२०६) दुरभिभवगरीरतया —दुर्जयदेहतया जरयाऽपि—जिससयाऽपि,
 रुद्धिरल्लितादिना कायशयिव्यापादकावस्थाभेदनापीत्यर्थं बाहकतापीति भाव,
 भीतभीतया —अतिभीतदैत्य इत एव प्रकटितप्रकम्पया—प्रकटिा —आविच्छ,
 प्रकम्प —वेपथु यया तथोक्तया, भीतत्वात् कम्पितदेहना इत्यर्थ, बाहकासङ्गकम्पमान
 देहतया इति भाव, परानृष्ट,—नृष्ट, जारस कम्पितकायतोन्नेवणात् अतिवाङ्मके
 स्थिते इत्यर्थ ।

(२०७) सारमयेषु—हृदये देशपतनाभागत इति भाव, शिरोरुहेषु—
 शेषेषु शशीति ।—शशिन —चन्द्र, करनिकरा —किरणयया, तदेत् मित्ता—
 सुवना काशसवकनीकामा इत्यर्थ, सरला—चकुटिला, शिरोरुहसटा—

सैहीमिव (२०८) निष्कपटपराक्रमरसरचिता मद्भ्रान्तो जीव-
न्नेव जातिम्, (२०९) अपरस्वामिमुखदर्शनमहापातकपरि-
जिहीर्षया इव भ्रूयुगलेन (२१०) वलितशिथिलप्रलम्बचर्मणा
स्यगितदृष्टि, (२११) ध्वनस्यलगुञ्जापिच्छप्रच्छादितकपोल-
भागभास्वरेण वमन् इव विक्रमकालम अकालेऽपि
(२१२) विकाशिकाशकाननविशदं शरदारम्भ भीमेन मुखेन,

जिह्वाजया विद्यनेऽस्या इति तद्योका, सैहीमिव— सिद्धस्य इय सही तान इव,
सिद्धसम्भिनीमिवव्यथ ।

(२०८) निष्कपटिति ।—निष्कपट —कापट्यरहित, यथाय इति भाव,
य पराक्रम,—शैथ्यं तस्मिन् रसन—रुनुरागिण, रचिता—निष्प्रिता ता, जाति—
निहन्वानत्यर्थं जीवन्नेव—प्राणन एव इत्यर्थं मद्भ्रान्त,—अधिगत । कैशरीप्रम-
कशकलापेन सिद्धविक्रमतया च सादान सिद्ध इव विराजमान इत्युद्देश्ये ।

(२०९) अपरति ।—अपर —अन्य प्रभाङ्गरवर्द्धनवध्यादित भाव, स्वामी
—प्रभु तस्य मुखदर्शन—मुख्रावलीकनमेव, मद्भ्रन्—घोर, पातक—पाप, तस्य
परिजिहीर्षयेव—तत्परिविहन्तुमिच्छन् इत्यर्थः ।

(२१०) वलनति ।—वलित—बलियुक्तम आकुचितमिति भाव शिथिल
—द्वयोभवन प्रलम्ब—लम्बमान, चर्म—त्वक् यस्य यथाभूतम् । स्यगितदृष्टि,—
आहतनेत्र अतीव प्रमुभक्त लोलचर्मा च इति भाव ।

(२११) ध्वनति ।—ध्वला—शुभा स्यूता—पीवरा, घना दीर्घा चेत्यथ वा
गुञ्जा—उत्तरोष्ठस्थीपरि रीनराजि “गोफ” इति वद्वभाषया प्र सहा इति भाव तस्या
पिच्छ—पङ्क्ति परम्परा वा तन प्रच्छादित —आहत य कर्पिलभाग,—मण्डर्देश,
तेन भास्वरेण—प्रदोषन मुखवेद्यनेनान्वय । वमन्निव—उद्धराद्भव । विक्रमकाल
—पराक्रमप्रदर्शनोचितसमय, शरदारम्भमित्यर्थं विशषण, तत्र विजिगीषुभ युद्ध
यावा क्रियते इति शास्त्रान् । अकालेऽपि—इदमन्वेऽपि, शरदारम्भस्य इति शब्द,
अरड्यतिरिक्ते दीपादिस्तौ शत भाव ।

(२१२) विकाशीति ।—विकाशिना—विकस्वरेण, काशकाननेन—घोट
गलाव्यवृत्तविशेषवनेन, काशाना भूयस्ताया शरदि कुसुमानि विकसन्ति, विशद—
धवल, शरदारम्भ—शरत्कालागमम् । भीमेन—भीमपत्न, [वमेत्यच्चात् इति

मृतमपि (२१३) हृदयस्थितं स्वामिनम् इव सितचामरेण
 वीजयन् नाभिलम्बेन कूर्चकलापेन, परिणामेऽपि धीतासिधारा-
 जलपानद्वयितैः इव विवृतवदनैः वृहद्भिः व्रणविद्वैः विषमित-
 विशालवक्त्राः, (२१४) निश्चितशस्त्रटङ्कोटिकुङ्कितबहुवृहद्गुण-
 क्षरपङ्क्तिनिरन्तरतया च (२१५) सकलसमरविजयपर्वगण-

शुपच्या "भीमादयोऽपादाने" (३।३।७४ पा०) इति भिय अपादाने मक्] काश-
 कुसुमशुभशुभ्राशीभितवदनेन शरविलास जनशक्तिव्यर्थ ।

(२१३) हृदयस्थितम्—अन्तर्बर्त्तितं, गुणवर्गिनिर्जितहृदयत्वादिति भावः,
 स्वामिन—प्रभाकरवदनमिति यावत्, सितचामरेण—श्वेतबालव्यजनेन, सितच्छ-
 चामरादीनां सन्नाडुपितोपकरणत्वादिति भावः । नाभिलम्बेन—नाभिदेशपर्यन्त
 विलम्बिना, कूर्चकलापेन—अशुनिचयेन, ("कूर्चमस्त्रा सुवीर्ये कटिगम्यशुभ्रैतव" इति
 श्रुतिः) । परिणामेऽपि—वाङ्केशपि, धीतेति ।—धीता—विशोचिता, श्रुतिता
 इति भावः, सिधारा—खट्वस्त्र निश्चितमुखम् एव, जल—सलिल, तस्य पानाय
 श्रुतिता,—पिपासाऽऽकुला तैरिव, विवृतवदनैः,—भ्यासमुखैः, व्रणविद्वैः,—शु-
 क्तशस्त्रमघतस्फीटैः, ("विद्वर स्फुटन भिदा" इत्यमर) विषमितम्—उन्नतानत,
 घञ्भुरन्तिव्यय, विशाल—विस्तृत, वक्त्र,—उरभ्यन्त यस्य तथाभूत । आनाभि
 स्थान्मयेनअशुसन्तानेन सुशीभितकायस्य सेनापने तवशालि वक्षसि प्राक् पतात्रशित
 श्वइधाराचिह्नशते एवमनुभोयते यत् सद्गामे श्रुति लभे उरचले पिपासितं
 श्रुति जलपानार्थे विवृतमुखे अद्यापि स्थीयते इति समुदितार्थः, असौ सद्गामशत
 र्वजयो आसीत्, तथा आनाभिभेतेअशुल वाङ्केशपि अनिर्वापितरषोक्ताइत्य भवति
 इति भावः । इह धीतासिधाराया जलस्यैव केवल रूपपात् निरङ्क रूपकम् इत्यल-
 पारान्तरोक्तत्वेन उपेक्षाया परमत्कृत्वान्तर्य प्रतिपादित इति सङ्केपः ।

(२१४) निश्चितेति ।—विश्रितानि—लोणानि, शस्त्रास्त्रैव—आयुधान्तेव, टडा,
 ]—पाषाणदारुपाश्र्विशेषा, तेषां कीटिभिः,—कीटैः, अथे इत्यर्थः ("कीटस्तु स्त्रिय
 घाल्वाङ्कीटय" इत्यमर) कुङ्कितानि—दलितानि, वक्रानि—अनेकानि, वृहन्ति—
 प्रायतानि इत्यर्थः, व्रणानि एव—उतानि एव, क्षरपङ्क्तयः,—वर्षावलयः,
 क्षरपङ्क्तिनिरन्तरतया—व्याघ्राङ्गतया इत्यर्थः ।

(२१५) उक्तवति ।—सकलेषु—सर्वेषु, समरेषु—सद्गामेषु, विजया-
 एव—जयनाभा एव, पर्वानि—सणा, उन्नवा इत्यर्थः, ("तिथिभेदे अथे पर्व")

नाम् इव कुर्वन्, पूर्वपञ्चत इव पादचारी, (२१६) विविध-
वीररसहृत्तान्तरामणीयकेन महाभारतमपि लवयन् इव,
(२१७) प्रतिपक्षपणातिनिर्वन्धेन परशुराममपि शिष्यन्
इव, (२१८) अग्धमणेन अनादरश्रीसमाकर्षणविभ्रमेण मन्दर-

इत्यमर) तेषाम्, यथा—सकलसमरविजयानां पञ्चभिः,—यन्त्रिभिः अद्भुति
शक्तिभिरिव त्रणयन्त्रिभिरिति भावः गणनामिव—सङ्ग्रहणमिव, यद्दसमरविजयो
इति भावः । पूर्वपञ्चत इव—उदरगिरिः इव, पादचारी—चरलसञ्चरणशीलः,
अशुद्रतकायत्वात् तदानोमेव उदितत्वाच्चति भावः, पूर्वपञ्चतोऽपि बहुभ्यः पादैः,—
प्रथमतः पवते, चरति—भुवः समाकृष्य तिष्ठत इत्यर्थः, (“पादाः प्रथमतः पवन्ताः ” इत्यमरः) ।

(२१६) विविधेति ।—विविधानां—यद्गुणकाराणां, वीररसानाम्—उत्साह-
स्थायिभावानाम् उत्तमप्रकृतिकसमाखाद्यमानवस्तुविशेषाणां, प्रकारभेदेन वर-
भेदाख्यापनाभीषिततया अथ रसवद्भूति न दोषाय इत्यवधार्तव्यम् ; यथा—विविध-
—नानाप्रकारेण वीररसस्य, पदैः,—विविधा—अनेके वीराः,—भीष्मद्रीणादयः शराः
तेषां तथा रसस्य च—युद्धानुरागस्य च, इत्तान्तेन—प्रक्रियया, अनुष्ठानेनेत्यर्थः,
प्रभावेन च, विवरणेन च इत्यर्थः, (“इत्तान्तं प्रक्रियायाम्भ्यां कृतवदार्ताप्रभेदयोः ।
प्रसादे . ॥” इति मेदिनी) रामणीयक—रामणीयत्वेन कारणेन । लवयन्निव—
लघुकुर्वन्निव महाभारतवर्णितवीररसादापि अधिकवीरकर्मानुष्ठायीति भावः ।

(२१७) प्रतिपक्षेति ।—प्रतिपक्षाणां—शत्रूणां, क्षपणे—सहारे, अतिनिर्वन्धेन
—अत्याघङ्गेण परशुराम—परशुधारी रामः तं भार्गवमित्यर्थे [“शाकपादिवानां
सिद्धये उत्तरपदतोपस्योपसङ्ग्रहणम्” (वा०) इति समासः] शिष्यन्—उपदिशनः,
परशुरामस्यापि शत्रुनिर्घातनात्याघङ्गविषये आचार्यकर्म कुर्वन् इत्यर्थः, अथाग्रमाश्रयः,
—तथा हि, भोः शृगुनन्दन । त्वमेकविशतिवारं चविद्यान् हत्वाऽपि तान् निशेषान्
कप्ते नाशस्त्री, तेन हि तव तत्रैव रणकर्मणि अनभिद्यता प्रतिभाति, अहं यथा समूलघातं
शत्रून् विनाशयामि, ततः दृष्ट्वा अस्मत् शत्रूणां समुत्थान्मूलनकौशलं शिष्ययतु भवान्
इति वदन् इति ।

(२१८) अग्धमणेनेति—अग्धमणम्—अग्निं असु वा भ्रमणं, समुद्रात्वा इत्यर्थः,
धुदाये साङ्गामिकपोतनाच्छ्रयं दीपान्तरस्थशासनाय इति भावः, जलदस्युक्तकठोरीपात-
प्रथमनाय वा इत्याशयः, जलं पुनः पुनः आवर्तनञ्च तत्र, अनादरति ।—अनादरेण—

मपि मन्दयन् इव, (२१८) वाहिनीनायकमर्यादाऽनु-
वर्तनेन अश्वोधिर्नापि अभिभवन् इव, (२२०) श्ये-
कार्कश्यान्नतिभिः अचलानपि ज्ञेयन् इव, (२२१) सहज-
प्रचण्डतेजःप्रसरपरिस्फुरणेन मवितारमपि तृणीकुर्वन्निव,

अवहृतेन, यत श्रीसमाकर्षणं—शिया,—रात्रिलक्ष्मी, कमलाद्यैः, समाकर्षणं—
बनादायतीकरणं, समुद्ररण्यं, श्वस्य समुद्राच्च इति भावः, तेन विधनं,—
विलसितं यत तेन, मन्दर—मन्दरगिरिं समुद्रमन्थनदण्डमूर्तमिति भावः, मन्दपन्
—सद्यथेन मन्दरगिरिं असकृदेव अमुं परिधम्य एका श्रियं समाजहार, असी पुन
सकृत् तदा कृत्वा वह्ना राज्ञा श्रियं समाजहार इति भावः । अन्यस्य श्रियो
हरषासम्भवेऽपि श्रीरिव श्री उता इति विश्वप्रतिवम्बभावबोधान् असम्भवदस्तुसम्बन्धरूपा
निदर्शना, उपमानाध करणात् यथादपि श्रीत्कर्षप्रतीतिथ व्यतिरेकालङ्कारय,
इत्यतदो साङ्ख्यम् ।

(२१८) वाहिनोति ।—वाहिनीभिः—सेनानां, तरङ्गिणीनाञ्च, नदीनाद्येत्यर्थं,
("वाहिनी स्यात् तरङ्गिण्यां सेना सैन्यप्रभेदयोः" इति मेदिनी) नायकमर्यादा—पति
सन्मानना, सेनापतित्वात् सूरित्यतित्वाच्च इति यावत्, तथा अनुवर्तनेन—अनुगमनेन अश्वोधि
—सागरनापि, अभिभवन्निरव—जयदिव, नदीना परिमिततया सेनानानु अपरिमिततयेति
भावः, यथा,—नदीना प्रत्यक्षप्रस्थानशक्त्यभावात् सेनाना यद्येमित्त्वं यत्र तत्र प्रस्थान-
शक्तिसत्त्वेन इत्याद्यम् । अथ सूरित्यतित्वात् स्वस्याधिक्यप्रतिपादनात् पूर्ववत् व्यतिरेकालङ्कारः ।

(२२०) श्येति ।—श्ये—सङ्ग्रामादपरावर्षित्वमित्यर्थं एकवाक्यापित्वात्,
कार्कश्यं—काठिन्यम्, अद्रस्येति भावः, उभयवापि समानम्, यदा—कार्कश्यं—
श्रीं निदंयत्वम्, उन्नतिः,—सङ्क्राम्य ताभिः, अचलानपि—पर्वतानपि, ज्ञेयन्निव
—सद्यथेन निव । अचलादपि श्येर्थादिमानानीत इति व्यतिरेकः ।

(२२१) सहजिति ।—सहजस्य—स्वाभाविकस्य, प्रचण्डस्य—उदस्य, तेजःप्रसरस्य
—तेजसां—प्रभावात् प्रसरस्य—विलासस्य परिस्फुरणेन—उद्योतेन, तृणीकुर्वन्निव—
तुच्छीकुर्वन्निव, सवितुं तजना प्रसर दिवा एव, अस्य तु रात्रिदिवमपि इति
सतजनामधिककान्तिकत्वमेव तृणीकरणे हेतुगति भावः, यथा,—तत्र दाहिका
शर्करेर्वाधिवप्रतीति, इह तु दाहिकीश्रीविक्रयोद्यमयोरपि समानीत्कर्षवध्वम् इत्यादिप्रथ
विसृष्टमेव ।

- (२२२) इवाभारादहनवृष्टवृष्टतया हरवृषभमपि हसन्निव,
 (२२३) अरणि अमवाग्ना ऐश्वर्य्य शार्धस्य, मदी मदस्य,
 विमपा दर्पस्य हृदय हठस्य, जीवित जिगीषुताया उच्छसितम्
 उसाहस्य, अङ्गशा दुमदाना, नागदमनो दुष्टभोगिना,
 (२२४) विरामो वरमनुष्यताया, कुलगुरु वीरगाष्ठीना,

(२२२) ईश्वरति ।—इश्वरस्य—हरस्य स्वामिनश्च [“अग्नीतेरासुकम्पाण
 वरट च (उ० ४ पा० ५७ सू०) इति वरट् । तद्वैव “अकाराटपथाया इत्वम इति
 जयम आसुवरदात्रथकत्व एवतत इष्ट प्रभवति इत्यथकत्व तु आद दिक्छ इश
 कतरि वराव “ईश्वर इति पद सिध्यति तदा च सू० —“स्यभमसापसकसी वरच”
 (१ २ १७५ पा०) इति] भारीदहनन पृष्ठस्योपर आरोपणरूपण आदशपालन
 रूपण च इत्यथ हृष्ट—दालित विगतरीमलकमित्यथ पृष्ठ—पचाद्दश यथ तथानूत,
 तस्य भाव तदा तथा काप्यचुष लीके वृष्टवृष्ट कथ्यते हरवृषभ—शङ्करवृष हसाद्भव
 —अवज्ञान दव हरवृषभस्य भारीदहनेन पृष्ठस्य हृष्टत्वम्, अथ तु स्वप्नभारीदहनन
 न तथ त हसिद्गतार त भाव यदा तव वनवासिन विरा गण्य लज्जुभारण पृष्ठ हृष्ट,
 इह साक्षात्परवत्तन्वभारोऽप अ ऊडिकार इति परिच्छसे नियूढ कारणम् इत्याशय ।

(२२३) अमवाग्ना —क्रीधानलस्य अर ण —अग्निमन्व्यनदाह (“अमघ्य
 दाहाण त्वर षड्यो इत्यनर) घषणमात्रण्य अरिषिती यदा आप्रहृत्ययते तदा
 स्वल्पनव श्वकृतविमङ्गनास्य क्रीधप्रदी त भवति इत्यथ परिभवाभाङ्गु रात भाव ।
 ऐश्वर्य्य—विभू तभूत सुवस्वामति भाव महाश्वर इति निष्पद्य । मदीस्य —मदीस्य
 मद —यव अ भमानी इत्यद्य महानेत्रस्वा त भाव । विमपा —प्रसर ।
 हठस्य—साहसस्य हृदय—वह स्वल्प सततमुक्ताहसमन्वित निर्माक्य इत्यद्य ।
 जिगीषुताया —अचुविजया मलापस्य अनुमान जय अपराजित इति यावत् ।
 उच्छसित —जी वित मदीवाष्ठीयथ दुमदाना—दुवनीतानामित्यथ मत्तगजानि च,
 अङ्गशा—सहाण दमनकारकाम्बावशथ इत्यथ दुज्जदक्षास्ता इति यावत् ।
 दुष्टभोगिना—दुष्टाना राशा कुरसपाथाच नागदमन —शत्रुमद्ग्न प्रभवतनुपात
 शासनी ना गरुण्य ।

(२२४) वरमनुष्यताया —श्रमनानुषचस्य विर म —पराकाष्ठचथ
 औदार्या दनुषवत्त्वाहित भाव । वीरगोष्ठीना —शूद्रमजाजाना सुववीरवरण्य

तुला शार्ङ्गशालिना, सीमान्तदृष्ट्वा शस्त्रयामस्य, निर्वादा
प्रौढवादानां, (२२५) सस्तम्भयिता भग्नाना, पारगः
प्रतिज्ञाया, मर्मज्ञो महाविग्रहाणाम्, आघोषणापटहः समरा
धिना, सन्निधा एव समुपविष्टः सिहनादनामा स्वरेण एव
दुन्दुभिषोपगन्धौरेण (२२६) सुभटाना समररसम् आनयन्
विज्ञापितवान्,—

“देव । (२२७) न क्वचित् कृताशयया मलिनया मलिनतराः
कौकिलया काका इव कापुरुषा हतलक्ष्म्या विप्रलभ्यमानम्

इति यावत् । तुला—उपमा महावीराणां सङ्ग्रानि प्रायः सर्वायकीर्तितनामा इति
भावः । शस्त्रयामस्य—अयुधसमुद्भव्य सीमान्तदृष्ट्वा—पारदर्शः सवशस्त्रकीर्ति-
इत्यर्थः । प्रौढवादानां—प्रगल्भचलाणां शत्रुप्रयुक्तानामिति भावः निर्वादा—
निर्वाहकः समुचितप्रतिकारक इत्यर्थः ।

(२२५) भग्नाना—शत्रुभयान् पलायिताना सस्तम्भयिता—शङ्कास्यिता ।
प्रतिज्ञाया—अप्यस्य पारगः,—पारगामी अर्थव्यप्रतिज्ञ इति भावः । महाविग्रहाणां
—महता सङ्ग्रामाणां मन्त्रज्ञ—सारवित् कृष्णकेन विधिना सङ्ग्रामं कृते अथशमेव
जयो भवत इत्यादिनिर्दिष्टेषु कुशल परमस्वच्छिदोद्घाटननिपुण्यति भावः ।
आघोषणापटहः—बुद्धवाताया तादृशमनवाद्यवशय इत्यर्थः बुद्धोऽगाहवद्भक्त इति भावः
अथ आघोषणापटहः समरौऽपटहसुहृद्वीर्यति तथा अयमपीति भावः सन्निधौ
एव—हर्षे निक्षेपवत्यर्थः । मर्मज्ञो—दुन्दुभि—मेरी तस्य धीप—शत्रु तद्वत्
मन्धौर,—मन्धोर तैत्रेय, प्रगल्भहतभरोवीरमन्दुरवसमेन इत्यर्थः ।

(२२६) सुभटाना—सुयोद्धवा समररसम्—सङ्ग्रामोत्साहम् आनयन्—जनजन
सहोपकवाक्यं वदन् इत्यर्थः ।

(२२७) न क्वचिदिति ।—न क्वचित्—कुत्रापि कृताशयया—चापत्यात
विर कुत्रापि अतिदन्त्याऽपि कियत्कालमाशयन्त्या इत्यर्थः अन्वयः—काककुलाया
दपरव कुत्रापि अनाशितया इत्यर्थः मलिनया—पापया इत्यर्थः कृष्णवर्णा
इत्यर्थः । मलिनतरा—आनन्त्याया इत्यर्थः अतिक्रमवर्णा इत्यर्थः कापुरुषा,
—तावपुत्रा, हतलक्ष्म्या—दुष्टया शिवा, विप्रलभ्यमानम्—प्रवाध्यनापम् ॥

आत्मानं न चेतयन्ते । (२२८) श्रियो हि दोषा-
भ्यतादयः कामला विकाराः । (२२९) ह्रस्वच्छायान्तरित-
रवयो विस्मरन्ति अन्यं तेजस्विनं जडधियः । किं वा करोतु
वराकं, येन अतिभोक्तया नित्यपराङ्मुखेण न तु दृष्टानि एव

चेतयन्ते—अवबोधयन्ते [ज्ञानार्थकतया चेतने विधि अधिकृत आत्मनः कर्मत्व
ज्ञेयम्] कीकिलया प्रसन्नान्तरमेव निजशावका काञ्चीनी^३ सस्याथ ताभिः पोष्यन्त,
काक्य अपि वर्षसायात् स्वशावकाधया तान् पालयन्ति अतस्तथा परैः प्रतिपाल-
नात् परभृदिति सद्भा समञ्जसि । ततः जातं तु उडडयनसामथ्यं शावका तस्मात्शा-
वकस्य स्वसमाजे सद्भृच्छन्ते इत्यं काञ्चीना कीकिलया विपलभ्यत्व लोके प्रसिद्धमेव ।

(२२८) कश्चित् तान् हतलक्ष्मीविप्रलभते ? इत्याह, श्रिय इति ।—श्रयः—
लक्ष्मी दोषाभ्यतादयः—दोषैः—कुपुरुषानुरागादिभिः वातादिभ्यः ज्ञातं व्यच्यते,
अभ्यतादयः—अभ्यता एव आदिर्वेषा तैः, सदसल्ल्याख्यानालाचनादयः इति धावत,
दृष्टिहीनत्वादयश्च इति व्यज्यते कामला—कमलसम्बन्धिनः, कमलात् आगता वा,
विकाराः—सस्या कमलालयत्वात् नियतकमलवासने आश्रयदीपात् जाता रोगा
इत्यर्थे कामला इति प्राप्त्या पाण्डुरोगभट्टजा इत्यापि व्यज्यन्त तान्मनः रागं जाते
सति रुणस्य शब्दादौ पीतत्वादिज्ञानेन अभ्यतादयश्च दोषा जायन्त कमलस्य यथा
दोषा—राशौ [अव्ययमेतत् दोषा राशौ च तन्मुखं] ज्ञातं अव्ययवर्गे मादना]
अभ्यतादयः—मूर्धस्यास्यमानात् सङ्कोचादयः विकारा जायन्त, तथा लक्ष्मी अपि
तद्विवासात् समजायन्त दोषाभ्यतादयः—दोषा एव अभ्यतादयः—सत्पुरुषासत्पुरुषयो
विचारात्समत्वम् इति भावः ।

(२२९) इति ।—इत्यस्य—आतपवस्य इत्याया—आतपप्रतिपक्षभूतया
अनातपेनान्यथा अन्तारत—व्यवाहृतं तिरस्कृतौ वा इवातिरिक्तदृश्यन्तयात् इति भावः,
रविः—सूर्य यैः तयाका [“अच इ” (उ० ४ पा० १३८ सू०)] ज्ञातं गन्धकश्वातो
इ] जडाधयः,—मूर्खा, लक्ष्मीसदमत्ततया इष्टानटानभङ्गा इति भावः तज्जाप्यन्
—प्रतापवन्तम् अन्यम्—अपरं पुरुषं विस्मरन्ति—न विलज्जन्तं न पश्यन्तं भावः,
आत्मानं न चेतयन्ते एकमात्रं तेजस्विनं मन्वन्तं नान्यं कमापि ह्रस्व महाप्रभावत्पूर्याकरखानामपि
तिरस्करणात् कोऽन्यथा कथाप्रसङ्ग इति तात्पर्यम्, एवम् अनुश्रूयत यथा—
घनाच्छद्मद्राष्टं अकमपि घनाच्छद्मामिति मन्वते । वराकं—तपस्वी दुर्वलप्रकृतिः
इति यावत् । येन वराकेण, गोडशरप जडाधयश्च । नित्यपराङ्मुखेण—

(२३०) सर्जातिशायिगोर्थातिशयश्चययुकपिनकपोलपुनक-
पल्लवितकोपानभानि कुपितानां तेजस्विनां मुग्धानि । नासौ
तपस्वी जानाति एवं, यथा (२३१) अभिचारा इव विप्रकृताः
सद्यः सकलकुलप्रलयम् उपहरन्ति मनस्विनः । जलेऽपि
ज्वलन्ति ताडिताः तेजस्विनः । (२३२) सकलवीरगोष्ठी-
वाङ्मस्य तस्यैव इदम् उचितम् अनुत्तारनिरयनिपातनिपुणं

नियतविमुक्तिं, साहसकथाणि कदाऽप्यप्रत्यक्षेण युद्धारम्भे एव रणक्षेत्रात् प्रदर्शितवृत्तेन
इति भावः, न तु दृष्टानि—अवलोकितानि दृष्टपारितानि इत्यर्थः ।

(२३०) सर्जाति—सर्जातिशायिनाः—सत्यपरिभाविणा, श्रौर्थातिशयेन—परा-
क्रमधिक्येन, चययुः—श्रौति बह्वन्मित्यर्थः, विकारा इति यावत्, देवस्य
राज्यवदनस्य महावीराणां वा इति भावः येषु तथाविधा, कपिला,—आरकाय,
ये कपीना,—गण्डदेशा, तेषां पुलकन—रोमहर्षेण, अप्रातहतात्मशक्तिसमुत्कर्ष-
श्रुतिमुखीद्वारात् इति भावः, पल्लवित,—विभूत, प्रकटीभृती वा, कोपानल,—
क्रोधवृत्ति येषु तानि । तेजस्विना—महातजसाम्, अकामभूषामिति विजिगीषु-
वृत्त्या वा इति भावः ।

(२३१) अभिचारा इव—आदर्श्या मारणादयो विधेय इव, विप्रकृता,—
निकृता, अस्मानिता इति यावत्, (“निकृतं स्थादिप्रकृतं” इत्यमरः) विप्रे,—
ब्राह्मणैः, कृताय, मनस्विन,—प्रशलननस, महावीरा इत्यर्थः, [“अद्यापामिधासजो
विनि” (५।२।१२ पा०) इति विनिप्रत्ययः] सद्य—अचिरादेव इत्यर्थः,
सकलकुलप्रलय—सर्ववशविनाशन, उपहरन्ति—उपागनीकुर्वन्ति, जनयन्ती त यावत् ।
जलेऽपि—सलिलेऽपि, आत्मसम्भूतेऽपीति भावः, “आकाशादायुः चाराय अप्रराप
अडा श्चिको” इति धरणात्, जलेऽपि च, ताडिता,—बधुता प्रहताश्च तेजस्विन
—अप्रथ, प्रतापवन्तश्च । अथ मनस्विभिः तेजस्विभिश्च समः सकलकुलप्रलयजनय-ज्वलन
त्वादिधर्मैः स्वस्य विभ्वप्रातविभ्वभावधेधात् दृष्टान्तालङ्कारः, ‘दृष्टान्तानु सधस्यस्य
वस्तुन प्रतिविन्दनम्’ इति दर्पणलक्षणात् ।

(२३२) सकलेति।—सकलाना—ऊरुवाना वीराणां—गुराणा, गोष्ठी—
समाज, तस्या वाङ्मस्य,—बहिष्कृत, ततो निष्कासेत इत्यर्थः तस्य कापुरुषतादि-
दीपे वीरसमाजस्य अगण्यस्य इति भावः, गोष्ठीवाङ्मस्य अनुपासतवृद्धत्वात् धर्मे
न जानाति, अतस्त्वस्य वधाभूतस्य निरवाचितमिदं कथं युज्यत इति सङ्गतिः,

कम्प । (२३३) मनास्विना हि प्रधानप्रधानधने धनुषि प्रिय-
माणे, सति च कमलाकलहसार्कलिकुवलयकानने कृपाणे,
कृपणोपाया पयोधिमथनप्रभृतयोऽपि श्रीसमुत्थानस्य, किं
पुन ईदृशा ? (२३४) येषाञ्च धात्रा धरित्री वातु नियुक्ताः

तस्य—गौडागवपस्य अनुस्वारति ।—नास्ति उच्चार —उच्चार यस्मात् तादृश निरदे
—नरके निपात —ानपतन तत्र तस्य वा ।नपुण—समयन साचतामन्यथ इद—
विश्वस्तहननरूप कम साचत—सदृश "मिचद्रोही कृतपन्न वे च विश्वासघातका ।
ते नरा नरक यासि यावन्नृद्विवाकरो ॥" इत्युक्त । उपाय कृत्पणोपण महागज
राज्यवहनस्य विश्वस्त वीरसद्वन्वङ्गतस्य गौडाधनस्यैवानुरूपम्, इति तस्य साम्राज्यकसङ्घान
बाह्यभाव एव तथाविधानुष्ठाने हनु इति पूर्वपदात्तस्य हनुभूततया निदृश्यात् पदात्तचतुष्क
कान्यलिङ्गम् इति अर्थम् ।

(२३३) मनास्विना—वीराणा हि इहावधारणार्थे प्रधाने त ।—प्रधानस्य
—युद्धस्य (युद्धतायोधन जन्य प्रधान प्रावदारणम्" इत्यमर) प्रधान
—ग्रहे धन—महामुत्थवङ्गानु साधनाभाव भाव लाक्षण धनुषि—काम्यके
प्रियमाणे—सदृशमाण । कमलति ।—कमला—लक्ष्मीरेव कलरुमो—राजहूसी
कमलाया कलहस्याय लक्ष्मीरेव कुवलयवदनसङ्घातत्वनामदारोपात् रूपकालदार,
रूपं ह्रमहिपी वा । "कलहसस्तु कादस्य राजहस नृपोत्तमे" इति भद्रिनी) तस्मा
केलि — क्रीडा यत्र तादृश कुवलयकानन—नीलीकुवलयन नाम्न तन्नाभूते इत्यर्थ,
निश्चयाना कृपाणाना नीलीकुवलयप्रभावत्वादि भाव कृपाण—करवाल सात च
—विद्यमाने च प्रियमाणे इत्यनुवङ्गणान्वयी वा तेन प्रियमाण सतीत्यर्थ, वीराणा
कृपाण एव कमला प्रातवसनीत भाव श्रीसमुत्थानस्य लक्ष्मीसमाहरणस्य पयोध
मथनप्रभृतयोऽपि—मन्दरगिरिणा खीरसागरावलाडनादयोऽपि कृपणोपाया —
दीनघटा कापुरुषाचारा इति भाव । एतेन खीरसागरावलोडनघटा तु वृष्टेव पौरुषमेव
लक्ष्मीलाभ हनु इति पौरुषस्य सर्वत्रकष्टप्रतापदानात् व्यातरकालदार व्यञ्जते ।
ईदृशा —विश्वस्तहननादय इत्यर्थ ।क पुन ?—दीनोपाया इति किं वक्तव्यम् ?
इत्यर्थ विश्वासघतत्वाद्य कापुरुषाचारा एवति भाव ।

(२३४) येषा—मनास्विना वीराणामित्यर्थ [सम्बन्धविवक्षया यही] धात्रा
—ब्रह्मणा धारत्री—प्रावर्त्ती, वात—रक्षितु, नियुक्ता,—आदिष्टा इत्यर्थ विरीण

स्वयम् असमर्था इव (२३५) कुलिशकर्कशभुजपरिघ-
 ग्रहरणहेतोः उद्गिरन्ति गिरयोऽपि लोहानि, ते कथमिव
 बाहुशालिनो मनसाऽपि विमलयश्रीवाग्भवा ध्यायेयुः
 अकार्यम् १ (२३६) सर्व्वग्रहाभिभवभास्वराणां हि
 सुभटकराणाम् अग्रतो दिग्गृहणे पद्भवः पतङ्गकराः ।

गीवसंजलादिति भाव, असमर्था इव—अक्षमा इव, अक्षलत्वादिति भाव ।
 [“असमर्था इव” इत्यत्र “असमर्था एव” इति पाठान्तरम्] ।

(२३५) गिरय—पर्वता अपि, अचेतनप्रक्षरमया अपीति भाव, कुलि-
 श्वेति।—कुलिशशत—वज्रवत्, कर्कश, —कठिन, भुज,—बाहु, तत्र यत्र परिघप्रहरणं
 —मुद्रास्व तस्य हेता,—तन्निमित्त, परिघनिष्क्रान्ताद्यमित्यर्थ, लोहानि—तदाख्यधातु-
 विशेषान् उद्गिरन्ति—उद्गमन्ति, प्रसूयन्ते इति यावत्, बाहुशालिनः,—प्रशक्तबाहुव,
 भुजवीथ्यसमन्विता इत्यर्थ, विमलेति ।—विमलानि—प्रभाणि, यशासि—कीर्त्तय एव,
 वाग्भवा,—मिवाग्निं यथा तथाभूता पूतयशीघ्रता इत्यर्थं ते—येषामर्थे अचेतना बाहु-
 विरहिता गिरयोऽपि लोहानुद्गीर्त्य धम्नानुस्मारण पृथिवी वात सहायक कुञ्चन्ति, तादृशां
 राजान इत्यर्थ, मित्रेषां परिघप्रहरणार्थोद्गिरणसम्बन्धेऽपि इह सम्बन्ध प्रतिपादितः
 इत्यतिशयोक्ति असमर्थत्वरूपगुणोत्प्रेक्षाऽङ्गम्, कथमिव—किमर्थमित्यर्थं, मनसाऽपि
 —चेतसाऽपि, किं पुनर्बाहिरनुष्ठानेनेति भाव, अकार्यं—दुष्कार्यं, ध्यायेयुः १—
 चिन्तयेयुः १ नैव कदापि चिन्तयन्ति इत्यर्थ, येषां किञ्चदपि बाहुबलमस्ति, ते
 मनसाऽपि न एतादृशं गर्हितमाचरन्तीति भाव ।

(२३६) सर्व्वेति ।—सर्व्वस्य—सकलवस्तुन, यद्वाभिभव,—ग्रह—बलात्
 यद्भवमेव, अभिभव,—तिरस्कार, वस्तुस्वामिनामिति भाव पक्ष—सर्व्वे यद्वा,—चन्द्रा-
 दय, तेषामभिभव,—मदना तजसा विद्वानताजननरूपतिरस्कार तत्र भाव
 , भास्वरा,—उज्वलत्वात्, इति लिङ्गावपरिणामन “पतङ्ग-
 करा” इत्यत्र योजनीयम्, सुभटकराणां—बोरवाहनाम् अग्रतः,—पुरतः, पतङ्ग-
 करा,—सूर्य्यकिरणा, (“पतङ्गौ पात्त सूर्या च” इत्यमर) करा—हस्ताश्च इति ध्वनि,
 दिग्गृहणे—।दशो,—पूर्वपश्चिमात्मिकयो दिशो, ग्रहणे—ग्रहणे, अक्षलम्बने वा पद्भवः,
 —अक्षला, दिग्गोधात्तमा, दिग्गृहणासमया वा इत्यर्थ, तासां स्त्रीत्वेन महा-
 मोरसदृशमदृश्यात् ध्वनितम्, यद्वा महाबोरा अक्षराणां वृष्टिभि गगनमाच्छादयन्ती,

(२३७) महामहिषयुद्धतरङ्गभङ्गभङ्गरभीषणान्तराला लोक-
प्रवादमात्रेण दक्षिणाशा, परमार्थतो भटभ्रुकुटि अधिवासो
यमस्य । (२३८) चित्रञ्च यत, उन्मत्तसिहनादानां सहसा साहस-
रसरामाञ्चकण्ठकनिकरण सह न निर्यान्ति सटा शूराणा रणेषु ।

तत्र सर्वा दिग्ग एता एत इति मत्वा का दिग्गमय्यादिति दिग्गधूनायक सुभ्र-
समाक्रामेत चेत् अन्याहित भवेत् इत्याशय्या वा चिन्ताकुला स्यैरप्रमथो भवतीति
भाव यदा—वीरबाहव एव दिग्ग चतुष्पा यद्वेषे निरावास समर्था न तु
पतद्भव—आप्रकाटावशेषस्य अतितुच्छस्थान भाव, पतद्भव—सूयस्य,
करा—हस्ता इत यावत् तीषा पूर्वपश्चिमदीर्घदीर्घ दिग्ग आवश्यत
यद्वयादिति भाव यदा—पतद्भव— जानाकीं पौका इत वदभावया प्रसिद्धस्य
ख्याताख्यकीटावशेषस्य करा अकारप्रत्यय अपद्भव,—प्रभावकाशय्यपराभुखा
भवान्त वारकरूपकं सवथा सुध्यादयहाणामाभवात्, एतन् वीराणा सध्व
तजाप्राभभावत् गौडाघपत्यापि प्रकाशमानत्वञ्च ध्यानतम् । अत एतद्भकरादपि
व रकरस्य आधस्वप्रदान व्यतिरकालहार ।

(२३७) महति ।—महामोहपथ—यमवाहनस्य इत्यय, यमस्य दाक्षिण्य
दिग्गधमात्वात् इति भाव शब्दधी—विषाणया तरङ्गभङ्गवत्—जायच्छद
वत् भङ्ग—भाङ्गमत फुटल वा बहुलपत्रतादमत्त्वादिता भाव, यदा—
शब्दाभ्या तरङ्गभङ्गवत् भङ्ग रक्षातरकाशरावधूनात् इति भाव भीषण—
भयानकम् अन्तराल—मध्ये यतो सा दक्षिणाशा—दक्षिणा दिक् लोकप्रवाद
मात्रेण—जनश्रुतिमात्रेण इति यावत् यमस्य—हतात्मस्य अधिवास—वसात्,
वासभूमिरत्यय परमाद्यत—वस्तुत भटभ्रुकुटि—भटस्य—याङ्पुत्रस्य,
भ्रुकुटि—भ्रुकुटिरित्यय यमस्य अधिवास इत शेष तन्वै सवदा प्रत्यदत्तम्
प्रतोऽमानत्वात् इत्याशय । यमस्य वासभूमि दाक्षिणा दिक् इति वचनन् प्रवादमात्र
परतया अलोकमव परमाद्यतसु वीराणा सरावभूभाङ्गरव यनावासभूमि इत भ्र-
भ्रुकुटौ यमाधिवाससम्बन्धाय तस्मिन्वचकयनादातश्यात्तरणहार ।

(२३८) चित्रञ्च—आशुर्वच । रणेषु—सङ्ग्रामेषु सहसा—अकस्मादत्यय,
उन्मत्तसिहनादाना—सिहनाद् कुवदात्मत्वञ्च शूराणा—वीराणा साहसति ।
—साहसरभन—वृत्तसम्पाद्यकम्पु वातप्रणयितयो ("साहसन्तु वन्तात्कारकृतकार्ये
दृग्गप च" इत मादनी) य रामाञ्चा,—रामहर्षा, भाषणकम्पसम्पादनादित्

इयमेव च (२३८) चतुःसागरसम्भृतस्य भूतिसम्भारस्य
भाजन प्रतिपक्षदाहि दारुणं बडवामुखं वा महापुरुषद्वयं
वा। (२४०) तेजस्विनः सकलान् अनवाप्य पयोराशि-
सहजस्य कुतो निवृत्तिः उष्णः ? (२४१) द्वयावितत-
विपुलफलाभारो भुजङ्गानां भर्त्ता, विभर्त्ति यो भोगेन मृत्पिण्ड-

भाव, ते एव कण्टकानि—क्षुद्रशकव, सूक्ष्मरूपाणि वा, तेषां निकर,—समुह
नेन सटा—केशरा, मिहानामिव इति भाव, न निर्व्यान्ति—न निर्गच्छन्ति,
वीराणां रोमहर्षणासङ्घनादनेव दुर्घनप्रकृतयः शक्ती निघन गच्छन्ति, परन्तु सिद्धान्तानां
अपि शूराणां सिद्धानाम् इव केशरा यत न विद्यन्ते इत्येव चिदम इति समुदात्तार्थः ।
वीरान् अकेशरा केशरिण एव अतस्तदाज्ञानानां रिपूणां कुतो जीवनाशा ? इति भावः ।

(२३८) चतुःसागरात्—चतुर्णां सागराणां—समुद्राणां समाहारं चतुः
सागरम्, [अत्र “अकारान्तीचरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्ट” (वा०) इति न प्रवर्तते,
“पातायन्त्येव न” (वा०) इति निषेधान् न ङीष्] तथापि तत्र वा, यथा—
चत्वारः सागराः चतुःसागराः, तथैव तद्युक्ताः समुद्रस्य—समुत्पन्नस्य भूतसम्भारस्य
—भक्षितेष्वस्य, वाडवानलजसा तत्रत्वस्तुजावाणां दग्धीभूतत्वान् इति भावः, यथाद-
सम्भारस्य च, (“भूतसम्भारस्य सन्धिः इत्यमरः) भाजन—स्नानम् । प्रतिपक्षाणां
—विरोधिनां जलानामित्यर्थः आश्रयपरारम्भस्य वाडवानलस्य सलिलशोषकत्वान्,
शूराणां इत्यर्थः, दाहि—दाहकः, दारुण—तीव्रः, बडवामुखम्—अशामुखं,
तदुद्भूतत्वेनातिदेशात् बडवानल इत्यर्थः महापुरुषद्वयम्—महाऽनुभावचित्तं क्षुद्राश्रया
भोरवत् न सम्भोजनानां भवन्ति अतः तादृशं गौडाधिपः अवश्यम् आचरादिव
विनश्यति इत्याशयः ।

(२४०) तेजस्विन इति ।—पयोराशिसहजस्य—पयोराशौ—समुद्रे सहज-
—स्वतः उत्पन्न तस्य समुद्रमदृशस्य च गाम्भीर्यात्तद्वयादिति भावः तेजस्विनः—
बडवानलस्य वीरपुरुषस्य च उष्णः—तेजसः प्रतापस्य च सकलान्—कलत्रान्,
मृतान् दाहयानात् च उप-अनवाप्य—अनजन्त्य इति दावतः कुतो निहन्तः ?—
ज्ञानः ? नैव क्वचनपि निहन्तमवदन्त्यः ।

(२४१) इति ।—यथा—विपुल यथा तथा, विततः—विकृतः, विपुलः—
नहानः, फलाभारः—फलासङ्घस्य यस्य तदाभूतः, भुजङ्गानां—नागानां, भर्त्ता—

मेघ कीवलम् । (२४२) अप्रतिहतशामनाक्रान्त्यपभोगसुखरसन्तु
रसाया (२४३) टिक्कुञ्जरकरभारभास्वरप्रकीर्णा वीरबाहव एव
जानन्ति । (२४४) रविरिव उन्नखपद्माकरगृहीतपाद-
पद्मव सुवेन अखण्डततेजा दिवमान् नयति शूर ।

प्रभु शशाङ्क इत्यथ पृथ्वीभारधारीत भाव इ — भुजङ्गाधिपात भोगन—
दहन फणनखलन वा (“भोग सुख स्वर्गादिभूतावहेष फण काययो” इत्यमर)
केवल अल्पिण्डमेव—अतिकाराशिमव विभात—धत्त केवल स्यात्पण्डवद्वानयमतादृक्
प्रयासी न तस्य उचित इत्यथ शशाङ्कसदृशान सारसपिण्डमावधारिण्या प्रायव्या
धारणाय तस्य सहस्रफणवहनशस्त्रीकार इयैव अतो भारस्यास्य परित्याग एव उचित
इति भाव ।

(२४२) रसाया — भुव (“भूमिरचलाऽनन्ता रसा । विश्वधरा स्थिरा”
इत्यमर) अप्रतिहतेति — अप्रतहततेन—प्रातघातवञ्जितेन अनतिक्रमणार्थेन इत्यथ,
शामनेन—आश्रया प्रतापनेति यावत् या आक्रान्ति—आक्रमण प्रभावावसार
इत्यथ तथा य उपभोग — सम्भोग तेन य सुखरस — सुखास्वाद तमः ।

(२४३) टिक्कुञ्जरिति । — टिक्कुञ्जरस्य—दिग्गजस्य करभार — गृहभागे तद्वत्
भास्वर — दीप्यमान प्रकीर्ण — कूपरमणिवन्थी अभ्यन्तरभाग येषा तथाभूता
(“प्रकीर्णा मणिवन्थस्य कूपरस्तान्तरिक्षाय च” इति मदिनी) वीरबाहव — वीराणा—
—सुभटाणा बाहव — भुजा एव जानान्त—अनुभवन्तोऽथ वीरभोग्या एव
वसुधरा न तु शशाङ्कसदृशकापुरुष निमघार्द्रभाप तत्राचलायकत्वेन रचयोया
इति भाव ।

(२४४) राविरिति । — शूर — वीरपुरुष रवि इव—मुख्य इव अखण्डित
तेजा — अखण्डितम्—अप्रतहत तेज — प्रताप शीतिय यस्य तथाभूत अत
एव उन्नखति । — उन्नखया—उन्नखया तत्रवणया इत्यथ सानुरागगत भाव
पद्मगा—लक्ष्म्या करण—हस्तेन गृहीत — सधत्त पाद—हव — करणकसलय
अन्वव — उन्नखै — ऊर्ध्वमुखे पद्माकरे — कमलसमूहे पद्मस्रीम वा
गृहीता — स्वविकाशकत्वेन प्राप्ता इत्यथ पादपद्मवा — किरणसञ्चया यस्य तथा
भूत दिवसान—वासरान नदात्—आतवाहयति प्रापयति च करतीत्यथ,
रवे दिवसनरत्वात् अखण्डिततेजसी वीरा भवाद्दृशा एव निभय मुडन स्यात्

(२४५) कातरस्य तु शशिन इव हरिणहृदयस्य पाण्डुरपृष्ठस्य कुतो
द्विरात्रमपि निश्चला लक्ष्मी ? (२४६) अपरिमितयश प्रकरवर्षी
विक्रामी वीरत, । (२४७) पुरप्रवृत्तप्रतापप्रहता पद्मान
पांशुपस्य । (२४८) शब्दविद्रुतद्विपन्ति भवन्ति द्वाराणि दर्पस्य ।

योग्या न भीरव क्रतमहापराधा मौडाधमा इति भाव, शशाङ्कस्य महद्गुण
रुमुपास्यते इति फलितम् ।

(२४५) कातरस्य—दीनस्य भीतस्येत्यर्थ कापुरुषस्य इति भाव शशिन इव
—चन्द्रस्य इव हारणहृदयस्य—हरिणस्य इव—तदाख्यपशरिव इत्यर्थ विवक
विश्रुतस्य इव आतभीतस्यैव इति वा भाव हरियाना भीरुत्व प्रसिद्ध लोके, हृदय—
रुन यस्य तथापि च तत्रानन्त करणस्य इति यावत् अन्यथ—हारण—रुग
हृदये—उत्पन्न यस्य तथाभूतस्य शब्द अन्वयस्य पाण्डुरपृष्ठस्य पाण्डुर—
घट्टस्य पृष्ठम्—उपरभाग वर्द्धि प्रदेश इति यावत् यस्य तथाभूतस्य बाह नम्रलावभासस्य
किन्तु अन्तर्भागस्य अत्र एव विषयस्य पद्मानुखस्य इति भाव दशभाष्या नलञ्चर्यात्
वा भाव अन्यथ—प्रभापारभागस्य लक्ष्मी—श्री शोभा च इतरात्रमाप—एकरावा
दृष्टमपीत्यर्थ निश्चला—स्थायनीत्यर्थ कुत ? नैव इत्यर्थ, यथा शशिन केवल
पीणमाद्यामव एकस्या राशौ शोभायातश्च न तु अन्यथा त्रयो तथा क तस्य
कुरङ्गहृदयस्य चाण्डका शीरान्तभाव अत्र शशाङ्कस्यापि लक्ष्मीयश्चला भूता इति फलितम् ।

(२४६) अपरामनात ।—अप रामवाना—परिभातुमशक्ताना प्रभूताना
भिर्य यशसा—कीर्त्या प्रकर—सञ्चय वषात—ददातीति यावत् तथोक्त अत्र
एव विक्रामी—विक्रासशील सञ्चयामीदवान इत्यर्थ वीरत्वप्रकटननैव यशस
सञ्चयापन जायत न तु कापुरुषतया वृशसाचारतया वा इति भाव भीत्यावशङ्कितन
अनन कम्पया कापुरुषाच्चतन तस्य टक्षीत्तरव सञ्चय प्रकृतता अत्र टक्षतिन
निसृजत्स्य विनाशन न कायाप बाधा इति फलितम् ।

(२४७) पौरुषस्य—पुरुषकारस्य विश्रमस्यत्यर्थ पद्मान—मार्गा, पुर
इति ।—पुरप्रवृत्त—पगत प्रवृत्तन प्रतापन—सज्जमा पद्धता—सुख्य, परवृत्त
इति यावत् आवहता इति भाव पौरुषशालनस्य सिद्धि अनिदिता एव इत्याशय ।

(२४८) दर्पस्य—श्रीध्याभमानस्य द्वाराणि अवकाशा शरत्वप्रख्यापनादि

(२४८) शस्त्रालोकप्रकाशिताः शून्या दिशः शीर्ष्यस्य । (२५०) रिपुसुधिरशीकरासारिण भूरिव श्रीरपि अनुरज्यते । (२५१) बहुनरपतिमुकुटमविशिनाशाणकोण-कपणेन चरणनखुराजिः इव राजताऽपि उज्ज्वलीभवति ।

इत्यं, शब्देति ।—शब्देन—शौचाभिमानिन भवित्वा इत्यर्थ, विदुता—पलायिता, दिशन्—इत्यत्र दीभ्य तथाभूतानि तत्र प्रयाणशक्तौयत्तमेव भीष्ट न पलायित्वे, अतन्मूर्धे जिगीषुभवं अन्यथा न सम्यक् काव्यसिद्धि, पलायने यद्योचितप्रति-शोधदानाप्रदद्वात् इति भाव, यदा,—दपम्य—वीरोक्तिगर्हातिरेकम्य, चाराणि—प्रवेशस्थानानि, तज्जाभापाया इत्यर्थ, शब्देति ।—शब्देन—दपम्यकनिनादेन, विदुता,—विद्वत्ता सन् अपहृता दिशन्—विपत्ता दीभ्य तथाभूतानि, भवन्ति दर्शद्विकान् महाशौच्यवृत्तकाहते शब्देषा निजं कदाऽपि न सम्भवति, अत शौच्यदप एव प्रागानयनीय इति तात्पर्यम् ।

(२४८) शब्देति ।—शस्त्राणाम्—आयुधानाम [शस्त्रेण "सर्वधानुभ इन" (उ० ४ पा० १५८ सू०) इति इति रूपम्] आलोकेन—उद्योतेन, प्रकाशिता,—उद्घामिता, शीर्ष्यस्य—वीर्यप्रकटनस्य दिश—ककुम्भ, पन्थान इति दावत, शून्या,—अनाहता, जनरक्षिता इत्यर्थ, तत्रात्मनराक्षीयत्तमेव पलायितप्रतिपक्षत्वादिति भाव, निशितरूपपादप्रभाभिर्विन शौच्यरूपा दिशो हि न व्योतिकारिदिम उद्घामिता, भवन्ति इति तात्पर्यम् ।

(२५०) रिपिति ।—रिपूणा—शत्रूणा, सुधिराणि—शीघ्रतानि तेषां शीकरासार,—विन्दुधारासम्पात तन, भूरिव—रणभूमिरिवेत्यत्र, श्रीरपि—लक्ष्मीरपि, अनुरज्यते—अनुरक्ता भवति, इत्यगता भवतीति भाव, अनुलिता भवति इत्यत्र अवयवमेव विजयलक्ष्मीस्वामाश्चिष्यतोवाशर, रिपूणां समूहोन्मूलन-मक्षरेण शीर्षुर्भवति तात्पर्यम् । नोरानुरक्ता हि राजाशय्य भवन्ति इति उच्यते ।

(२५१) बहुति ।—बहुनाम—अनेकेषा, नरपतीना—राज्ञा, चरणपतिताना-मिति भाव, मुकुटेषु—किरीटेषु,—या मणिशिलाः,—रत्नानि इत्यर्थ, ता शया,—निकषशिला इव, ("शाणन्तु निक्षेप कष" इत्यमर) तासां कोषे—अस्मिन्, कषय—कषयं तेषु, चरणनखुराजिरिव—पादनखनोरिव, राजताऽपि—राजत्वमपि, साक्षाज्जमिति भाव, उज्ज्वलीभवति—उज्ज्वलतामापद्यते इत्यर्थ,

(२५२) अनवरतशस्त्राभ्यासेन करतलानि इव रिपुमुखानि
श्यामीभवन्ति । (२५३) विविधत्रणवदपट्टकगतैः शरीरमिव
यशोऽपि धवलीभवति । (२५४) कवचिषु रिपूर.कवाटेषु
पात्यमानाः पावकशिखामिव श्रियमपि वमन्ति निष्ठुरा
निस्त्रियप्रहाराः । (२५५) यद्याहितहतस्वजनो मनस्विजनो

भूषणीभवति इत्यर्थः शृपचक्रसेवितपादवस्त्रा हि भवन्ति समाज इति भावः ।
विजितनरपालचूडामणिमरीचमि विजितु राज्ञ यथा चरणनखराजय, राजने, तथा
साक्षात्तयाप इति साम्यात् उपमाऽलङ्कितः ।

(२५२) अनवरतति ।—अनवरतन—सन्ततेन, शस्त्राणाम—शत्रुधानाम,
अभ्यासेन—अनुशीलनेन, सञ्चालनेन इत्यर्थः करतलानि इव—हस्ततलभाग इव
रिपूणा—शत्रूणा, मुखानि—वदनानि, श्यामीभवन्ति—सञ्जातकियानि, मलिनानि
च भवन्ति इत्यर्थः, प्रबलप्रतिपक्षस्य शस्त्राभ्यासजनितपराक्रमस्वरूपेण विभवेषु जैवने-
ष्वपि च नैराश्वीदद्यादिति भावः ।

(२५३) विविधति ।—विविधेषु—बहुप्रकारेषु, त्रिषु—सङ्ग्रामव्यापारेषु-
त्यादितेषु शस्त्रक्षेत्रेषु इत्यर्थः, वडानि—त्रणसन्धानाद्यैः सययानि, यानि पट्टकगतानि—
समथत्रणवस्त्रेषु समुद्भूता इति । धवलीभवात्—शुभीभवति, उज्वलीभवति च, तथा
बहुषुदनिदमन्तया नीत्यातिशय्यपकटनपरत्वादिति भावः ।

(२५४) कवचिषु—वर्णाङ्गेषु इति यावत् (“तदुव वम्भ दशनम् । जगर
कवचाऽम्बिगाम्” इत्यनर) रिपूति ।—रिपूणाम्—शरीणाम्, उरकवाटेषु—दारा
वरणकाष्ठमणिकवत् हृदेषु प्रशस्तेषु च वक्षस्यलेषु, पात्यमानाः—लिप्यमाणाः निष्ठुरा,
—निर्हय प्रदता, भगता इत्यर्थं निस्त्रियप्रहारा,—असिताजनान् पावकशिखामिव
—आग्नेज्वालिम इव इत्यर्थः, वमन्ति—उद्धिरन्ति, जनयन्ति च इत्यर्थः दहन्ति इति यावत्,
सादुरागा कारयन्ति इति भावः, कठोरचन्द्रसमुसम्प्राता शत्रुनपातनेन राजलक्ष्मी
स्वरश्मानरनीत निष्कर्षं, शत्रूणा शिलासमेषु हृदेषु वक्षस्यलेषु जिरीषुणा निर्हय
निपातितेषु करवालेषु तीक्ष्णेषु समुद्भूताः हातततय जयश्रिय इत्याभानि इति
तात्पर्यम्, तथाच ज्वालसमप्रभाया लक्ष्म्या समाश्रयाधंमुर स्पलप्रणयित्वात्
साम्यमव्याहृतमेदात् बोध्यम् ।

(२५५) यद्यति ।—मनस्विजन,—वीरपुरुष । अहितहतस्वजन,—अहितन
—शत्रुषु, इति,—नट, स्वजन,—बभुजन. यद्य तथाभूत सन्, यद्य,—

(२५८) न च स्वप्नदृष्टनष्टेषु इव क्षणिकेषु शरीरेषु
निवर्तन्ति बन्धुबुद्धिं प्रबुद्धाः । (२५९) स्थायिनि यगति
शरीरधीः वीराणाम् । (२६०) अनवरतप्रज्वलिततेजःप्रसर-
भास्वरस्वभावश्च मणिप्रदीपमिव कल्पः कञ्जलमूलो न
सृशति एव तेजस्विनं शोकः । (२६१) स त्वं सत्त्ववताम्
अग्रणीः, प्राग्रहरः प्राज्ञानां, प्रथमः समर्थानां, प्रद्योऽभि-

(२५८) प्रबुद्धा,—प्रकृतज्ञानिनः, सौगतसिद्धान्तविद् वा, “यत्तत् सत्
क्षणिकम्” इत्यादि यत् सत्, तत् क्षणिकमिति चणभङ्गादस्य तेषां सिद्धान्तेन
निर्णीयमानत्वात् इति भावः, जागरिताश्च स्वप्नेति ।—स्वप्नेषु—निद्राज्वल्यस्यायां विषयाद्
भवेषु, दृष्टानि—अवशोक्तानि, नष्टानि—समनन्तरम् एव अदभ्यन्तं गतानि इत्यर्थं
तेषु इव, क्षणिकेषु—क्षणमात्रस्थायिषु, कियत्समयानन्तरमेव भङ्गरेणित्यर्थः, बन्धुबुद्धिम्—
आत्मीयत्वज्ञानं, निवर्तन्ति—स्थापयन्ति, स्वप्नदृष्टानीवालीका न खलु भवन्ति शरीराणि,
अतो ममत्वबुद्ध्या न च शरीरनाशभयान् रक्षयन्त्यावता नीचिना इति भावः ।

(२५९) स्थायिनि—अविनश्यरे, चिरन्तने इति भावः, [“नन्दियहियचादिभ्यो
व्युणित्यच्” (१।१।१३४ पा०) इति स्याधातोः णिनि] । शरीरधीः,—दीहबुद्धिः,
वीरा यश्च शरीरमेव अक्षयत्वबुद्ध्या रक्षितं धत्तन्ने, न पाञ्चभौतिकं क्षणिकमिति भावः ।
इह भवाद्दृष्टानां वीरव्रतचर्यापार्जितयश्च शरीराभिरुचिरैव श्रेयस्करा इति विशेषे वक्तव्ये
साधारणवीररूपसामान्यमभिहितम् इत्यप्रस्तुतप्रश्नसामोदोऽप्युदाहरः ।

(२६०) अनवरतेति ।—अनवरत—सकलं, प्रज्वलितेन—अतैलपूरतयाऽपि भास्यता,
तेजसा—प्रतापानां, ज्योतिषाश्च, प्रसरेण—प्रकाशेन, भास्वर—दीप्तिमान्,
स्वभावः,—प्रकृति यत् तयाभूत्, तेजस्विनं—प्रतापवान् प्रज्वलन्तश्च मणिप्रदीपमिव
—रवदीपमिव, स्वभावीज्वलनमिति भावः कल्पः,—क्षणवत् पापपरिहामभूत्तश्च,
तमोवहुन इत्यर्थं कञ्जलमूलः,—कञ्जलम्—अन्नम, अग्निशिखीभूतं रूपं च उग्रधृतम्
इत्यर्थः, तदेव मूलः,—माळित्यम्, कञ्जलवत् मूलं—मलिन इत्यर्थः । न सृशति
—नाशयति प्रतिकारमृच्छायां कष्टवत्त्वात् शोकप्रतिपक्षकोषीद्रेकाच्च इति भावः,
अग्रव,—मणिमयत्वेन धूमसम्भवाभावादिति भावः ।

(२६१) स त्वं—सर्वविभवसम्पत्ती भवान् इत्यर्थः, एतेन सर्वकार्याणामन-

पटुमान्यानि । (२७०) क्षपय तीक्ष्णाञ्जाक्षरक्षारपात्रै
जयशब्दश्चवणकर्णकण्डू । (२७१) अपनय चरणनखमरीचि
चन्दनवर्चानलाटलेपै अनमितस्मितमितमस्तकस्तम्भविकारान् ।
(२७२) उद्धर करदानमन्देशमन्देशै द्रविणदर्पोष्मायमाण

निरोद्धुमशक्ता इत्यथ ये पादाः—चरणानि विदधामानि भावः तेषां पटुनि—
विशुद्धं न मान्यानि—जडचान् आनस्य नि इत्यथ रोगविशेषाथ तान् उन्मुनय—
अपाकुर्वन् समुत्पाटनेन शान्तं न च इत्यथ, आहतानां पात्रेषु विहितानि गन्धसामानि
पदानि लीहयन्तु सवस्य कारायां सञ्चरणीयतानि कुर्वन्ति भावः । यद्यपि
लीहं नगन् । पादेषु धार्यन्ते आपीडमान्तास्तु शिरसि इतः तथाऽपि तत्र अमलमही
ध्वजचरुपलात अत्याहसहकारेण धाव्यत्वसम्भावना न रूपकावधौ काश्च इरीध इति
प्रत्ययञ्चमः ।

(२७०) तीक्ष्णानि ।—तीक्ष्णानि—तीव्राण्य कठीराणीत्यथ आज्ञाचराणि—
आक्षयवचनानि एव चारा—लक्षणविशेषा तेषां पाता—प्रयोगे तैः
जयति ।—जयशब्दानां—विजयकोनाह्वानानामिति धावत स्वधर्माद्योगात् इति भावः
शब्दे—आकण्ठे या कणकण्डू—शुक्लकण्डूयनानि ता एव कण्ठरोग
विशेषा ता क्षपय—अपनय निजितान् शक्नोति प्रति तथाऽऽज्ञाचराण्य प्रयुज्यन्ता,
यथा तान् शुद्धा तेषां स्नानुजीविगणैः भोज्यमाना जयशब्दान् शब्दे अन्धाकाङ्क्षा
भङ्गिति विरमादिति भावः । कणकण्डूरीमे चारप्रथीगं निरिच्छामाशान्प्रमिडि ।

(२७१) चरणौत —चरणानां—पादानां नखैः नखुरा तथा मरीचय —
मयूरैः एव चन्दनवर्चैः—चन्दनानुलपा सुखलमाधर्षादिति भावः ता एव
लज्जानुलपा—भालतटनिहतप्रलपा प्रविपातावसरे सनशा इत्यथ शरीरोगशमनाय
व्यस्तायति भावः तैः अनमिते त ।—अनमितानाम्—आवधयोभूतानाम् अप्रतिपात
तानामागतं यावत् शिवितानामिति भावः स्मितानाम्—निश्चलं न ममङ्गानां—
शब्दशिरसमिति भावः स्तम्भविकारा—अनन्या स्तम्भभावन अस्त्वानुभवा इति धावत
शिरस्स्तम्भरोगस्य तान् अपनय—दूरीकुर्वन् यथा शब्दं त्वारतमेव चरणतनुषु
न तथा कुर्वन्ति भावः शिरःपीडायां लनां चन्दनप्रलप शीघ्रधम्
इति हृष्यते ।

(२७२) करिणि —करस्य—वन राजशाब्दाश्चन्यथ ("बलिहाराश्च
हिरा" इत्यमरः) दानम्—क्षपय प्ररुण्णितं धावन् तस्य सुन्दर्या

ऽभिमानमहासन्निपातान् । (२७५) मद्दय मततसेवा-
 ऽस्त्रनिमुकुलितकरमम्पुटोष्मि इध्वमनगुणकिणकार्कश्यानि ।
 (२७६) येन एव ते गत पिता पितामहः प्रपितामहो वा,
 तमेव मा हासोः त्रिभुवनस्पृहणीयं पन्थानम् । अपहाय
 कुपुरुषोचितां शुचं प्रतिपद्यस्व कुलक्रमागता केसरी इव
 कुरङ्गी राजनक्ष्मीम् । देव । देवभूय गते नरेन्द्रे, (२७७) दुष्ट-
 गोडभुजङ्गजम्घजीविते च राज्यवर्द्धने, वृत्तेऽस्मिन् महाप्रलये

निश्चयभिमाना, — इथा शर्वा, अहितानामिति भाव, ते एव सन्निपाता — असाध्योय
 विश्वा तान जय—पराभव अपनय इत्यथ शब्दव चरणो निपात्य निर्भिमाना
 क्रियन्तमित्येव । सन्नपात शिरसो गौरव भवति, तच्च लङ्घनादिना प्रशान्यति इति दृश्यते ।

(२७५) मततेति ।—सतत—निरन्तर क्रियमाण इत्यर्थं सेवाया—परिचर्याया,
 भवचरणधोरिति शेष, य अस्त्रणि—युतौ करो इत्यत्र, ('तौ युतावन्ननि पुमान्'
 इति करविवरणे अमर) तत्र मुकुलितस्य—मुकुलता गतस्य सततस्य इत्यर्थ,
 करसम्पुटस्य—युक्तकरवृत्तस्य इत्यर्थ लक्ष्मि—सन्नापै, सततकरवृत्तसङ्घर्षजान्तैरिति
 भाव इत्येति ।—इध्व, —शरा इत्यन्त—सिध्यन्त अनेन इति इध्वसन—घनु, तस्य
 गुण—मोर्द्धे, तेन ये किष्वा—कन्दविज्ञानि अविरतन्धाऽऽकषणेन इति भाव तेषां
 कार्कश्यानि—काठिन्यानि, शत्रुकराणाम् इति शेष, मद्दय—शिष्यलय, कीमलानि कुब
 इत्यर्थ, लक्ष्मि—कषकाकरस्य अपनोयते इति प्रसिद्धि, शत्रून् घनुष्याऽऽस्फालनयाञ्च
 नेन सेवकान् कुवित भाव । इह किष्वादिनादवविधानेन निपत्याण सायकालिकशस्त्र
 वलनस्यापारदशनात् इत्यस्य ससाज अनाधारणविश्रमशालिल प्रदशितम इति सङ्गप ।

(२७६) येन, पथा इति शेष । त्रिभुवनस्पृहणीयं—जगत्त्रयोभनोत्र पन्थान—
 मार्गे श्रीरोचितमित्येव भाव, मा हासो,—मा हासो । कुपुरुषोचिता—कापुरुषोचिता,
 शुच—श्रीकर्म अपहाय—परित्यज्य, केसरी—मिह कुरङ्गीमिव—श्रीमिह कुन्
 क्रमागता—वशप्रभारप्राप्ता राजनक्ष्मी प्रतिपद्यस्व—सङ्गण । नरेन्द्र—राजनि
 भाकरवृत्ते इति यावत् विश्ववदे च ("नरेन्द्रसु महीप्राप्त विप्रवैद्य च पुण्ययम" इति
 मद्दिनो) देवभूय—देवत्वम् ।

(२७७) दुष्टेति ।—दुष्ट—दुष्टत कूरुष, गोड,—गौडाधिप एव भुजङ्ग,—
 आश्रीवव, तेन जम्घ—भक्षित, निहन्त दष्टचर्यं, जीवत—जीवत यस्य तथाभूते ।

... (०२) ...
... (०३) ...
... (०४) ...
... (०५) ...
... (०६) ...
... (०७) ...
... (०८) ...
... (०९) ...
... (१०) ...

... (११) ...
... (१२) ...
... (१३) ...
... (१४) ...
... (१५) ...
... (१६) ...
... (१७) ...
... (१८) ...
... (१९) ...
... (२०) ...

... (२१) ...
... (२२) ...
... (२३) ...
... (२४) ...
... (२५) ...
... (२६) ...
... (२७) ...
... (२८) ...
... (२९) ...
... (३०) ...

अपि च (२८१) हते पितरि एकाकी तपस्वी सृगैः सह
 संवर्द्धितः, सहजब्राह्मण्यसाह्वयकुमारमनाः, कृतनिश्चयः,
 (२८२) चण्डचापवनाटनिटाडारनादनिर्मदीकृतदिग्गजं,
 (२८३) गुञ्जज्याजालजनितजगज्ज्वरं समयम् उद्यतम्
 एकविंशतिकृत्वःकृतवशम् उत्खातवान् राजन्यकं परशुरामः।

कृतितनुरपतिचूडामण्डिवक्रवालशालानपेश धूमैर्निकततया महाशरमभासुरतया च
 विवचरणत्वं प्रदनेन स्वगुणधारपूर्वक अदुष्कृतगुणयज्ञोऽभूत् इति तद्गुण चण्डार ।

(२८१) पितरि—जमदग्नी, हते—व्याधिते, कार्त्तवीर्येण इति ईश,
 एकाकी—असहाय, साधनविवर्जित इति यावत्, [“एकादाकिनिवासहयि”
 (३।१।५२ पा०) इत्याकिनिच] तपस्वी—तापस, शाल्याका इति भाव ।
 संवर्द्धित—पानित, स्वभावभोक्कुरङ्गसङ्गसङ्गात् प्रकृत्या चाग्राऽपीति भाव,
 सहजेति ।—सहजम्—स्वाभाविकम्, ब्राह्मण्यत्वं—ब्राह्मणाना भावी ब्राह्मण्यं तस्य,
 सहजसङ्गत्य दिव्यत्वं वा, साह्वयेन—उदुत्तन ब्राह्मणसुन्दरमेवेत्यर्थं, सुकुमारम्—
 अतिकोमल मन,—चित्तं यद्य तयाभूत्, सौम्यप्रकृतिरिति यावत्, कृतनिश्चय,—
 पितृघ्नान् विहर्ष्य एवेति कृतप्रतिज्ञ सन् ।

(२८२) चण्डिति ।—चण्डानां—उद्यदर्थनाना, भीतिप्रदानामित्यर्थं, चाप-
 वनाना—धनु मङ्गलान् अण्डर,—कोटय, अशभागा इत्यर्थं (“कोटिरस्ताटनि”
 इति धनु रकरं च अपर) माशां टाडारम देन—टाडार मनिना, गुणकर्षणकालि-
 केनेत्यर्थं, निर्मदीकृता—मदग्न्योक्त्या, दिग्गजा,—प्रेरायताद्वय येन तयाभूत्,
 दिग्गजनदशोषणधनुटडारमिति यावत्, महाशरमिति भाव ।

(२८३) गुञ्जदिति ।—गुञ्जदि,—मददि व्याजाले,—धनुर्मोर्वीनिचये आकषण-
 जनितैरिति भाव, जनित—उत्पादित, ध्वगता—भुवनाना, ज्वर—सन्नाप देन
 तयात्वं मनथ—सकलम्, उद्यत—सङ्ग्रामप्रवृत्तियश्च, एकेति ।—एकविंशतिकृत्व-
 —एकविंशतिवारम्, [“सङ्ग्राया क्रियाऽभ्यासितमप्यन्ते कृत्वयुव” (५।४।१० पा०)
 इति सङ्ग्रायाचकाच्छब्दान् प्रभासितगण्येऽथ कृत्वयुव] कृत—द्विष,
 वश—कुल यद्य तयाभूत्, राजन्यक—अविद्यमसूहम्, उत्खातवान्—
 उच्छ्रितवान् । पुरा कार्त्तवीर्याकुंभी देहयाधिपति तपोवधं मगयाप्रमङ्गादागत
 अतदशिता सुतिना व्यामरेनुभावैश्च सञ्जत । दृष्टा च सृपति अतीव प्रीत
 कामधनु ता यहीनुमना सुतिं घयावे । सुतिस्तु देवतापितृतिद्विजिनायां ता

यद्यमानदेहस्य देवस्य दुःखदाहज्वरः सुदारुणः ।
 (२८०) निकारमन्तापगान्त्युपायपरित्यजे हि हिडिम्बा-
 चुम्बनाम्बादितमिव रिपुकधिरानृतम् अमन्दरोपायम् अपायि
 पवनत्नजेन । (२८८) जामदग्नयेन च शाम्यन्नान्युशिखिशिखा-

एव, चन्द्रमान—रक्तचन्द्रानि इति यावत्, तथा च—चार्द्धंकर, स्वर्देह अद्भुतपुत्रानां
 तत्रा विवास इत्यर्थः, न एव शिशिरोपकार,—श्रेयक्रिया तन् अन्तरण—विना,
 परिभवति ।—परिमव,—इवमानना साहचर्यरूप इति भावः, स एव अन्तः,—अधि,
 त्वा पद्यमान,—दद्यमानः, देहः,—शरीरं यस्य तथासूतस्य । सुदारुणः,—कलितौहः,
 दुःखित ।—दुःख—साहाय्यार्थं शोक इत्यर्थः, स एव दाहज्वरः,—समाधिकमन्तापगान्त्य
 रोगविशेषः, चन्द्रमन्तादिशक्तिव्यतिरेक दाहज्वरः प्रशस्यति इति दृश्यते लोके ।

(२८०) निकारति ।—निकारेण—स्वप्ना परमवेद्ये, स्वप्ननिकारजनित वा,
 य मन्तापः,—दद्या, तस्य शक्तिः,—उपशान्, तस्य उपशयः—साधनः, स एव परिहरः,
 —रिपूणा निहितेन तस्मिन् विषये इत्यर्थः, शरीरात् इत्यनेन प्राक् तै व्रत स्त्रिकां
 परिश्रयितुम् इति भावः, पशनाकत्रन—भौमना हिडिम्बेति ।—हिडिम्बा—तत्राम-
 नात्तनी, साधसैति भावः, तत्रादुम्बनेन—श्रीतापनाम्बापान्द्यापारण इत्यर्थः,
 अम्बादितमिव—पीतमिव इत्युपमेया, समग्रत्या हिडिम्बाया साधसैत्यात् नून तदधर
 कर्त्तव्योक्तमासीत्, भौमसैनेन तच्चुम्बनाद्वरमर्त्तव्यं दाधरम्बाद पूर्वमपि अनुसृत इति
 भावः, अमन्दरोपाय—यानि मन्दररुप उपाय आशङ्किते विषये, मन्दररुपीपाय-
 विनाशतनिति तदर्थं, तथा हि,—मन्दरादि अश्वतीद्वये उपायसूत आसीत्,
 तद्विहितः, मन्दरादिना अनुसृतानिस्मिन्, कत एव ततोऽप्युक्तप्रतीतौ व्यतितकाल
 क्षारः, रिपुति ।—रिपुः,—शत्रोः, तत्रामन्त्य इति भावः, शक्तिः—रक्तम्, अश्वत-
 त्त्वि—मुषेव, अन्ति—दैतम्, दुःखदयामश्वस्य साधान्शान्तनेन इतिशेषे नव
 अविद्यति इति क्त्वा अनुसृष्टिपि शक्यं देह साधमाननात् दुःखमन्त्या वचःसाहितममृत-
 तिव अश्वत तद्गुणैश्च वैरनिश्चालये तत्रापि काम्यता परिन्दनत्वा, भौमरूपपायद
 अश्वतमनीय इति भावः ।

(२८८) जामदग्नयेन—दशरथासीत्, [“रुद्रादिभ्यो जञ्” (३।१।१३५ आ०)
 इति शेषापर्याये वञ्] इत्यदिति ।—जामदग्—उपशमं अश्वत्थानुसृष्टिपि वेवेति
 भावः, य अनुः,—श्रीरुद्रः, स एव रिषो—अधि, तस्य शिखा—श्रुता, तस्याः

... १०७८) ...

[...]

... (०७८) ...

... (१०७८) ...

... (१०७८) ...

... (१०७८) ...

(२८१) तेजोदुर्विदग्धान् अर्ककरान् अपि चामराणि
 ग्राहयितुमीहते हृदयम् । (२८२) राजशब्दस्या नृग-
 राजानामपि गिरासि वाञ्छति पादः पादपीठीकर्तुम् ।
 (२८३) स्वच्छन्दलोकपालस्वेच्छागृहीतानाम् आक्षेपादेशाय
 दिशाम् अपि स्फुरति अघर, किं पुनः ईदृशे दुर्जाते
 जाते ? जातामप्यनिर्भरे च मनसि नास्त्येव अवकाशः

भाव, कट—इत्, ममेति शेष, कवदह—केशवर्षल, दातु—कर्तुमिति यावत्,
 मद्ग्रे सर्वेक न्तमूर्द्धभिर्भविष्यभित्तकभिलसामि इति भाव ।

(२८१) तेज इति ।—तेजोभिः—शीतिभिः दुर्विदग्धान्—दुर्विभोतान् दुःशीलानि
 निति धरन्, प्रवृत्तानिति भावः, अर्ककरान्—सूर्यकिरणान् । ईहते—चष्टते, मद्ग्रे
 तेजसिसन्नक कश्चिदपि न स्मिन्मान भक्तिमुत्पन्न लोके तत्र हि सर्वे एव तेजसिन
 निगृहीता करे चामरादिक गृहीत्वा मा सेवनामन्त्र मे सत्तसद्वत् इति भाव ।

(२८२) राजशब्दस्या—राजति शब्द —सगरान्तेत्याद्या, तत्र या ह्—रीष
 रण, मद्ग्रेऽपि राजति लोपेन इत्ययं, सगराजानो—सिंहानां, तत्र पद्यजातिभ्य
 लृङ्ङसन्धदिसम्भवात् राजशब्दयोग इति मत्व । पादः,—चरण ममेति भाव
 पादपीठीकर्तुम्—अपादपीठानि पादपीठानि कर्तुं पादपीठीकर्तुं—चरणविन्धासंज्ञकम्
 [“लभन्ति—” (३११५०-५०) इत्यादी “अभूततडाक इति वक्तव्यम्” (३०) इति वि]
 सन् एव राजान् मन्त्रशेषे प्रथमत्वं न कश्चित् म्दन्त्य राजशब्दभाक् भवतु इत्याशय ।

(२८३) स्वच्छन्दति ।—स्वच्छन्दै—स्वाधीनै, लोकपालै—इन्द्रादिभिः,
 स्वेच्छया—स्वाभिलाषण गृहीता,—अश्रिता पाल्यतन स्वीकृता इति यावत्
 तासां, दिश—कतुभ्य गरीणाम्नि धनि, आक्षेपादेशाय—इच्छायायै अपि
 अघर,—रदनच्छदः, स्फुरति—स्पन्दने शिर्षपतीभामिन्द्रादीनामपि लोकपालभ्य
 मपइत्य स्वयमेव स्वयदिगात्रपथ कर्तुमिच्छतीव मे मन इति भाव, यदा—
 आक्षेपादेशाय—निभस्यद्वाशे, कथं दूरकतादृक्चन्द्रमुत्पत्तु नात्रैषु सुग्रीव्य मर्
 विहाय अनुरक्त इति तां तिरस्कृतमिति भाव । इत्ययं—एवविध, दुर्जाते—असने
 भाववधवधपरमैवे इति भावः, (“दुर्जात व्यसने लीव” इति मेदिनी) जाते—इच्छे, किं

(२८६) अदृष्टगोडाधमविताधूममण्डलस्य वा चक्षुषः स्वल्पमपि
अशुभलिलम् ? श्रूयतां मे प्रतिज्ञा, — शपामि आर्येस्वैव पाद-
पांग्रस्यर्शेन, यदि परिगणितैः एव वासरैः (२८७) सकल-
चापचापलदुर्लभितनरपतिचरणरणायमाननिगडां निर्गोडां
न करोमि मेदिनीं, ततः तनून्पाति पीतसर्पिपि पतङ्ग इव

अदृष्टगोडाधमविताधूममण्डलस्य, मे—मम, [कर्त्तरि षष्ठी] करगुणस्य—भुजङ्गस्य, [छिद्य षष्ठो,
जलाञ्जलिना सहास्यात्वर] जलाञ्जलिदानं—तपंणाशंम् उदकाञ्जलिदानं, भावे इति
भाव, कुत ? न कुतोऽपि ज्ञानं तस्मादन्वन्मादित्यर्थ, रिपुनारीणां हतभक्तृकारणं
भयनमलिनैरेव अञ्जलिं पूरयित्वा भूतैश्च तपयिष्यामि इति भावः ।

(२८६) अदृष्टेति ।—न दृष्टं—नावलोकितं, गौडाधमस्य—पापगौडाधिपस्य,
विताधूममण्डल—शवदाद्याधविरचितप्रञ्जल्लाष्टवृक्षाद्गतवह्निध्वजसमुद्भूतं येन तथा-
भूतस्य चक्षुषः,—नेवस्य, मे इति शेषः, स्वल्पमपि—किञ्चिदपीत्यर्थः, अशुभलिलम्—
वाच्यकारि, कुत ? इति पूर्वणात्वय, शवो शवदीहमदृष्टा नैव अशुभलं कियदपि
पातयिष्यामीत्यर्थः । [एव “अशुभेतास्त्रोदनचासमद्यु च” इत्यमरकोशे अशुभञ्चेनेव
सतार्थत्वात् सलिलपदमधिकमिति अधिकपदत्वं दीर्घ इत्यवशेषम्] । पादपांग्रस्यर्शेन
—चरणरजस्यर्शेन, तस्यर्शेन हत्वैत्यर्थः, शपामि—शपयं करोमि, [अत्र “शप लपालभे”
इति वार्त्तिकवलात्, आक्रोशायकात् शपते आश्रयेपदमेव निश्चितम्, इह तु
तद्वहितमिति व्याकरणव्यवहारेण भातं च्युतसम्कारत्वं दीर्घ इत्यवशेषम्] परिगणितैः,
—सङ्गणितैः, कृतसङ्गणतया सन्परित्यक्तं, वासरैः,—दिवसे [“अपवर्गं हतीया”
(२।३।६ पा०) इति कृतपाठे द्योतितत्वात् कालवाचकात् वासरस्येत्यादत्यन्सद्योमि
हतीया शेषा] ।

(२८७) सकलेति ।—सकलानां—सम एव, चाप-राजिन—धनुशास्त्रेण,
धनुङ्गरा एव वधमित्यभिमानेनेति भावः, दुर्लभितानां—दुर्विनीतानां, मापतीनां—राजा,
चरणेषु—पादेषु, रणरणायमानां,—रणरणशब्द इव आचरन्त, रणरणस्त्रम कुर्वन्त
इत्यर्थः, [रणशब्दस्य “नित्यवीक्ष्यो” (८।१।४ पा०) इति विलेपशान्तं ‘वक्तुः वयद्
मनीषश्च’ (३।१।११ पा०) इति उपमानात् कर्तुं रणरणशब्दात् क्यङि शान्तश्च
इवमेतदिति शेषम्] निगडां,—लौहयड्डाणि यस्या तथासूतां, तदा निर्गोडां—
निहतगौडपतिं, गौडाधिपधर्मितामित्यर्थः, दृष्टगौडेभ्यश्च निहन्तुं मन्त्रानि
अथान् दुर्विनीतान् द्रुपान् विजित्य च लौहयड्डानिगामत्पादान् यदि तान् काम्यां

(३००) आ वारुणीमदस्वन्नितवरुणवरनारीनूपुररवमुखर-
कुहरकुवेः अस्तगिरिः, (३०१) आ गुह्यकगेहिनीपरिमल-
सुगन्धिगन्धपापाणवासितगुहागृहाच्च गन्धमादनात् सर्वेषां
राज्ञां,—(३०२) 'सञ्जीक्रियन्तां कराः करदानाय शस्त्रपह-

ञ्जितादिति ध्रुव , विकृत सुवन्द्योरिकस्यैव गिरिबंधकतया, भगवती रामस्य विजयं
माना या विकृतगिरिमात्रे टडेन अद्वयिता मा सुवेर्वागिरावपि, तत्र दक्षिणस्या दिशि
श्रीरामचन्द्र-विजयवाचाद्वितसुवेरगिरिपद्वन्मिति समुद्रिताथ । तथा च वाञ्छीकोवे
"ततसमचौधवल लडावां नृपतेधरा । सुवेले राघवं शैले भिविष्टं प्रत्यवेद्यम् ॥" रा०
ल० २१ स० १ श्लो० ।

(३००) वारुणीति ।—वारुणी—सुरामिदं, तस्या' मदेन—तन्पानकमित्ति-
विकारिण्येष, एतन्निता,—मघतया प्रभटचरणा इति भावः, वा वरुणस्य—पश्चिम-
दिक्पालस्य, वरा,—उत्तमी, नाथ्य,—स्त्रिय, तासा नूपुररवेण—चरणनिहितान्वा
भञ्जीराणां जिनादेन, मुखर,—समृद्ध, कुहरकुचि,—गङ्गराम्बलर यस्य तथाभूतात्,
अस्तगिरि,—अनाचलात्, पश्चिमदिग्बस्थितादिति भावः, यच्चित्रसगिरौ पश्चिमाशा
ऽधिपते परुणस्य भरवर्त्तन्व वारुणी सुरा न्निवीय मघतया पतिन्वा समत भञ्जीररवेण
गङ्गर मुखरयन्ति, पश्चिमाया दिशि तदस्वाच्युपदयन्तानिति समुद्रितार्थः ।

(३०१) गुह्यकैति ।—गुह्यकानां—द्वयैर्निविष्टाणां, निविष्टकवसविशेषाणा-
मित्यर्थः, या गेहिन्स्य—नाथ्य, तासा परिमलम्—अतिमनीहरगन्धेन, गावानुत्पदन-
घटकुटुमादिगन्धैर्बन्धं, ("स्यात् परिमलोऽतमर्दातिमनीहरगन्धयोश्चापि" इति मेदिनी)
सुवन्द्य,—सौरभवल, ये गन्धपापाणा,—गन्धमादाना रिक्ता, गन्धकघानुमय्य शिशा
या तैवासितानि—सुरमितानि, गुहा —कन्दरा, गृहाण्योव—भवनाभोव यत्र तथाभूतात्,
गन्धमादनात्—तदाश्लेषवतात्, उत्तरस्या दिशि गन्धमादनपञ्चतपद्वन्मित्यर्थं [सर्वत्र
आङ्गीते पद्यतो] । अवारनाथ्य,—वन्धमादनशैली हि निरुमैरुव सिनाभि शिलाभि
सुदीर्घं, तत्रापि गुह्यकगेहिन्स्य यथाशा अनुधिपनभूतघटकुटुमादसमुत्तेन निधुवन-
विद्यासगनितन वा परिमलेन गुहागृहाणि निरन्त, सुगन्धीति कुवन्तीति, अपूर्वविद्यास-
सुमिरेय भवति हि तेन तत्पञ्चनमिति भावः, सर्वथा राज्ञां—समन्तानां नराधिपानां,
["पठौ यप" (रा० ५० पा०) इति सम्बन्धमावविश्रवायां षठी] लिप्यताम् इति
वीजन्, एवमिति शक्यः ।

(३०२) किं तत् यच्चिखितमुपदिश्यते इत्याशङ्काशामाह, सञ्जीकादि ।—

णाय वा ; गृह्यन्तां दिशः चामराणि वा ; नम्यन्तां शिरांसि धनं पि
 क्षा ; कर्णपूरीक्रियन्ताम् आज्ञा मौर्व्यां वा ; (३०३) शिखरीभवन्तु
 पादरजांसि शिरस्ताणि वा ; घटन्ताम् अञ्जनयः करिघटावन्वा
 वा ; (३०४) मुच्यन्तां भूमय इपत्रो वा ; समालम्ब्यन्तां वेतयष्टयः
 कुन्तयष्टयो वा ; (३०५) सुदृष्टः क्रियताम् आत्मा मञ्जरणतखेषु

करा,—हस्ता, करदानाय—राजभागदानाय (इति सन्धिप्रभाव), शम्भयङ्गाय—
 युद्धकरणायेति भाव, (इति विशङ्खप्रस्ताव) सञ्जीक्रियन्ता—प्रवर्धन्ता, लयन्तामित्यर्थ,
 सर्वे एव मद्रधीनता स्वीकृत्य सञ्जाजे मद्य कर ददतु, तदन्वया चेत युद्ध कुञ्चन्तु इति
 समुदिताय, ना सभाटत्वेन न स्वीकृत्य चेत तदा युद्धे युष्मान विजित्याचिरादेव
 मद्रधीनता नैथानीयाश्व । एवमुत्तरदापि । दिशः,—आज्ञा गृह्यन्ता—राज्य विहाय
 पलाय्य चाश्रीयन्ता, चामराणि वा—शालञ्जनानि वा, गृह्यन्ता—घाथ्यन्ता मन्त्रेवाथ
 मिति भाव, युष्माभिरिति शेष । शिरांसि—मनकानि, नम्यन्ता—मञ्जरणयो
 प्रक्षिपन्त्या धनूषि—चापा वा नम्यन्ता—ज्वारीपथेन आकृष्यन्ता तानि युद्धाय
 सन्नितानि क्रियन्ताम इत्यर्थं युष्माभि इति शेष । आज्ञा,—आदेशा मदीया इति
 शेष, कर्णपूरीक्रियन्ता—श्रवणानामनङ्गारी क्रियन्ता, कर्णभूषण यदा सतत कर्णे स्थित
 शोभते तथा मदीयाज्ञा निरत कर्णान्त्रि सादर निरीयतामिति भाव, अथवा मौर्व्यं,
 —शिखिन्म धनुर्गुणा इत्यय (“मौर्वी न्या शिखिनी मद्य” इत्यमर) कर्णपूरी-
 क्रियन्ताम्—आकर्णमाकृष्यन्ता, युद्धादभ इति भाव । इह आज्ञाना मौर्वीणाञ्च
 कर्णपूरीकरणयो सन्धिविषहीपभाज्जोरेकदा कर्तमशक्यत्वादिरोध, स चैकदचा-
 श्रयणपथ्यवमान तुल्यवत्त्वमिहाज्ञामौर्वीकर्णपूरीकरणयो इयीरपि तेन तद्वीरेकशेष
 कर्तुमशक्यत्वात् सन्दृष्ट्वैव पथ्यवमानतया विकल्पान् इति इत्यवदातम ।

(३०३) पादरजांसि—पदधूलय मदीयानीति भाव शिखरीभवन्तु—शिखरीभूषण
 भूताति भवन्तु शिरस्ताणि वा—युद्धकाले शरीरुच्छार्थं शिखीचलनविशेषा वा शिखरी
 भवन्तिस्त्वन्वय युष्माकमिति शेष । अञ्जनयः—युक्तजरा, युक्तकरवयम इत्यर्थ, घटन्ता
 —जायन्ता प्रणतये करण्य सजीयन्ताम इत्यर्थं, करिघटावन्वा वा—हस्तियुहरचना
 वा घटन्ता—भवन्तु इत्यर्थ ।

(३०४) भूमय,—राज्यानीति यावन इपत्र —शरा वा, मुच्यन्ता—न्यज्यन्ताम ।
 वेतयष्टयः,—ववलता, समालम्ब्यन्ता—गृह्यन्ता नङ्गहपु भयभावन स्योयतानात्
 भाव, कुन्तयष्टयः,—कुन्ताप्यास्ताणि वा, समालम्ब्यन्ता, युष्माभिरिति शेष ।

(३०५) मञ्जरणतखेषु—मम पादन्धरपु सुधृतया दयपुष्पमेविति

हृपाण्दपणेषु वा । (३०६) परागतोऽहम् । पद्मो इव मे
 कुतो निवृत्तिः तावत्, यावन्न कृतः सर्वशीपान्तरसञ्चारी
 सकलनरपतिमुकुटमणिमिलालोकमयः पादलेपः” इति कृत-
 निश्चयश्च (३०७) मुक्तास्थानो विसर्जितराजलोकः स्नान-
 रम्भाकाङ्क्षी सभाम् अत्याचीत् । उत्थाय च स्वस्ववन्नि शेषम्
 आङ्गिकम् अकार्षीत्, अगमञ्च दर्पप्रसर इव श्रुतप्रतिघ्नस्य
 शास्यदुष्मा दिवसः त्रिभुवनस्य ।

भाव आत्मा—स्र. मुट्ट—मुहु निरीक्षित, प्रतिवस्वित इत्यर्थ, मयि प्रविष्टपात
 क्रमतामिति फलितार्थ, हृपाणा,—अस्य एव दपणा,—मुकुरा तेषु वा, आत्मा
 मुट्ट क्रियता, युद्ध यत्सि गृह्यायात भाव, एता विकल्पपरम्यराप्रतिपादितार्थ
 युष्का इषस्य लीक विकसत्त्ववन्वशापिका, तन तु साम एकनौत्थनुकारत स्वकी
 गुरसङ्गदयोक्तासनाय मनोरिता नाभिमानप्रदशनाय इति वीडव्यम् ।

(३०६) परागत—गम्यत विजयाथामनि शेष । पद्मारिव—पादविकलस्येव,
 मे—मन, कुत—कथमित्यर्थं निवृत्ति—समरप्रयायात् विरति, प्रत्यावर्तन
 मित्य भवादति शेष । सर्वेति।—सर्वेषा—सकलानां, यतानामष्टादशानां वा इति
 भाव, शीपाना—जम्बूशाकादीनामित्यर्थ, अन्तरे—सध्य सञ्चरति—भाष्यात् इति
 तयोक्त, सर्वशीपान्तरविहारोऽर्थं सकलति।—सकलानां—सर्वेषां, नरपतीनां—
 राजा मुकुटेषु—किरीटेषु, या माखाश्रया—रत्नानि इत्यर्थ, तासाम् आलोकमय,
 —मद्युग्मन अगच्छराजन्ववरेणमुकुटमणिमरीचिचयचङ्कित इति यावत् पादलेप,
 —चरणप्रदप, यदा,—पादलेप,—पादौ लिखेत—वक्ष्यते अननात् वधीक,
 पादुका इत्यर्थ, कृत, महेति शेष, यावत् सर्वे नरपतय मञ्जरश्री न प्राणपतयु,
 तावन्नाहमस्मात् व्यापारात् विरमयामिति भाव । अत्र “सर्वशीपान्तरसञ्चारसकलनरपात
 —” इत्याद समस्तपाठ युक्तियुक्ततया प्रतिभात् “सर्वशीपान्तरसञ्चारी” इत्यत्र
 सञ्चारीत धावणस्य कर्तृत्वमित्यथा मुक्ताद्यंशध विना अन्वयान्तरस्य व्यवातविकल्पत्वात्
 इति दिक् ।

(३०७) मुक्तास्थान—२३५५५ (“आस्थानी क्लोऽन्वास्थानं सुभासानति-
 सरुद” इत्यमर) । स्नानरम्भाकाङ्क्षी—स्नानकथाम मञ्जवन । स्वस्ववन्—पक्षा स्य
 इव, तल शेष—सकलन, आङ्गिक—दानक, सम्भावन्दनादाङ्गशाकप्रापन्यापार

(२०८) ततश्च निजाधिकारापहारभीत इव भगवति अपि
 कापि गते गततेजसि अहिमभासि, तामरसवनेषु अपि
 निगूढशिलीमुखालापेषु वासादिव सङ्कुचक्षुः, (३०९) विहग-
 गणेषु अपि समुपसङ्गतनिजपक्षविद्येपनिचलेषु भिया इव

। अगलत्—अतिचक्रान आचषीदत्यद्य सायमभवत् इति वा० ।
 दपप्रसर इव—अहङ्कारावग इव । श्रुतपातशस्य—शपथ श्रुतवत् इत्यथ । शान्त
 दपा—शान्तन—अपगच्छन् चशीन्मुख इत्यथ उष्मा—तेज शौखाच्च यस्य तथाभूत,
 (उष्मी घम्भःशु च व्यष्ट पुमादुष्मा स्त्रिया त्विषि” इति क्रीपात्) उष्मशब्दो नान्नी
 ऽदन्तश्च दृश्यते तेन भान्तस्यवोष्मशब्दस्थाय प्रथोय इति ज्ञयम् । श्री हि रात्र इत्यस्य
 एव दपाद्वीष वचनमश्रीपीत तस्य गत्व सपदि विलुप्तोऽभूत् का कथा अन्यथा स्वय
 दिवसाऽपि स्वाभाविकमुष्म विहाय भयात् शशाभात् तात्पर्यम् ।

(३०८) “ततश्च” इत्यस्य “प्रदोषस्थाने नातिचर तस्यै” इति परिष
 सम्बन्ध । तिज्जेति ।—निजस्य—आत्मन अधिकारस्य—स्वामित्वस्य जगत्प्रतपनश्रमे
 कम्प्राण इति भाव अपहारात्—अपहरणकरणात् भीते इव—स्त इव हर्षे
 विलीक्या दर्पान्मूलनाथ इहपूरकर इति भाव गततेजसि—निश्चभ इत्यथ,
 अहनभासि—उत्तरगमो रवौ इत्यथ कपि गते—अदृश्य प्राप्त इत्यथ अज्ञामते इति
 भाव । निगूढति ।—निगूढा—गुहा नायकस्य प्रभाकरस्य अक्षमनमबलद्वय
 विरहन् स्त्रादव पद्माना मुकुलीभावन तद्रसादपासुना धमराणा सप द तनावरुद्धत्वादात्
 भाव । श्लोमुखाना—धमराणा वाषाणाश्च (आल वाणौ शिलीमुखो इत्यमरः)
 आलापा—गुह्यनान इत्यथ शत्रुषु पातशब्दा इत्यथ येषु तथाभूतेषु तामरसवनेषु
 —पद्मकाननेषु (अथ तामरस पद्म ताम्र काश्चनशीरपि इति मेदिनी) वासादिव
 —भयादिव सङ्कुचक्षुः—निमीलकुञ्ज अलराल स्त्रिता गुप्तभावन मन्त्रपाकरणात्
 अथमते एव जल्पन्ति किमथा मनसि वृत्तते इति विविच्य इति भाव धमरा
 श्रपतनभयादिव कमलाभ्यन्तरमन्त्रगहमशिशयद्रिव्याप व्यच्यते लीकेशाप गृह्याभ्यन्तरे
 प्रच्छन्न मन्त्रयता वेषाच्चत अन्वक्तुगुह्यमाकण्य गृह्याधिकारी भयात् सङ्कुचतो
 भवतीत्याप दृश्यते ।

(३०९) विहगगणेषु—विहायसा—आकाशमागत्य मच्छन्ति इति विहगा [“उ च
 विहायसी विहादशी वक्तव्य” (वा०) इति उ] तेषा गणा तेषु पाचवन्द्यु
 इत्यथ, समुपात् ।—समुपसङ्गत—सङ्कुचित इत्यथ । निजपक्षाया स्वपर्वताया,

अप्रकटीभवत्सु, भुवनव्यापिनीं सन्ध्यां प्रतिज्ञामिव मानयति
 नतशिरसि घटिताञ्जलिवर्ने जने सकले, (३१०) स्वपदच्युति-
 चकितदिक्पानदीयमानाभ्रंलिहलोहप्राकारवलयामु इव
 वहलतिमिरमालातिरोधीयमानामु दिक्षु प्रदोषास्थाने
 न अतिचिरं तस्थौ । (३११) नमवृषलोकलोलाशुक-
 पवनकम्पितशिशैः दीपिकाचक्रवालैः अपि प्रणम्यमान
 इव प्राहिणोत् लोकं, प्रतिपिडपारजनप्रवेशस्य शयनगृहं

विशेष,—वाङ्मनित्यर्थे यै तथाभूता, अत एव निश्चला,—अचञ्चला, स्थिरा इत्यर्थं
 तेषु, [विशेषणसमास] अन्यव,—समुपसङ्गत, —समाप्ति यत्, उपदि स्वयमेव विनष्ट
 इत्यर्थं, सद्यज्ज इषत्याभ्युदय इदृशेति भाव, निजपदाणाम्—आत्मसहायानां, य
 त्रिवयं,—प्रसार इत्यर्थ, तत्र निश्चला तथाभूतसु इत्यर्थ, भिद्येव—वासिनेव, इत्यादिति
 शब्द, एकव,—स्वपदसङ्घातात्, अन्यव—समहायान्त्वत्वात् इति भाव, अप्रकटीभवत्सु
 —अप्रकाशता गच्छन्तु । भुवनव्यापिनी—तमसा जगदावरणकारिणी, जगति स्थाति-
 मापद्रामित्यर्थं, प्रतिज्ञामिव—शपथमिव, हर्षस्य इति भाव । मानयति—पूजयति,
 आर्द्रियमात्रे इत्यर्थ । नतशिरसि—प्रणतमलके इत्यर्थ । घटिताञ्जलिवर्ने—
 कृताञ्जलिसमूहे, सन्ध्यासमागमात् शिरसि अञ्जलि बद्धा उपासितु प्रवृत्ते इत्यर्थ ।

(३१०) दिक्षु—आशामु, स्वपदेति ।—स्वप्न—आत्मन, पदान्—अधिकारान्,
 लोकपालकलरूपान् इति भाव, च्युति,—अग्र, तस्मात् तत्र वा चकिता,—शक्तिता,
 द्वे दिक्प्राज्ञा,—दिग्धिपतय इन्द्रादय, त्रै हीयमान—निधीयमानम्, अञ्जलिह-
 मजनस्यधि, [“ब्रह्म लिह ” (३१३२ पा०) इति खण्ड] लाहप्राकारवलयम्—
 अ.यस्ववर्णमण्डल यामु तवाविधामु इव, (“प्राकारो वरुण माल” इत्यमर)
 अट्टात् ।—बहव्यया—प्रभूतया तिमिरमालया—अन्धकारपटलेन तिरोधीयमानामु
 —आग्निप्रमाणामु सतीषु, प्रदोषास्थाने—रत्नमौखीयसमाभवने, सायमुपवेशनाहंसभा
 मण्डपे इत्यर्थ ।

(३११) तमदिति ।—नमता—प्रणयितता, नृपलीकाना—राजजनान्
 ललय—अञ्जलस्य, सङ्मननदीभादिति भाव, अग्रहस्य—वसनस्य, पवनेन—
 वायुना कम्पिता,—सञ्चालिता, शिशुः,—ज्वाला येषा नैः, दीपिकाचक्रवालैः,—
 दीपनमण्डलैः । लोक—पारजनमिति भाव, प्राहिणीत्—विसर्जं, स्वसमीपादिति

प्राविशत्, उत्तानञ्च मुमोच अङ्गानि शयनतले । दीपद्वितीयञ्च
तम् अभिसर इव लब्धावसरस्तरसा भ्राष्टशोको जग्राह ।
जोवन्तमिव हृदये निमोलितलोचनो ददर्श अपजम् ।
(३१२) उपप्युपरि भ्राष्टजीवितान्वेषिण इव प्रसस्युः श्वासाः ।
धवलांशुकपटान्तेन इव च अश्रुजलप्लवेन मुग्धम् आच्छाद्य
निःशब्दम् अतिचिरं हरोद ; चकार च चेतमि,—(३१३) “कथं
नाम आहूतः तादृश्या युक्तः परिणामोऽयम् इंद्रशः ? पृथु-
शिलासङ्घातकर्कशकायवन्धात् तातात् अचनात् इव लोहधातुः

शेष यथास्थान वा । प्रतिषिद्धेति ।—प्रतिषिद्ध,—निवारितः, परिजनानां—
शयनानामिति यावत्, प्रवेश—अन्तर्गमनं दिनं तदाभूत् । उत्तान,—ऊर्ध्वमुखशीरी,
(“उत्तानमगर्भेरे स्नादूर्ध्वमुखेने विष्णु” इति मेदिनी) शयनतले—शय्याया, मुमोच
—प्रससारय्यथ । दीपद्वितीय—दीपभाचसहचरमित्यर्थं, एकाकिनमिति भावः, तं
—इदंम, अभिसर इव—इत्युरिव, लब्धावसर,—प्राभावकाश्च, एकाकित्वादिति
भावः, तरसा—बलेन जग्राह—आचक्राम, तदानीं भ्राष्टशीञ्च समुदियाय इति भावः ।
भीषणो दन्तु यथा कर्मण्येकाकिनं दृष्ट्वा बलादाक्रामति, तदैव शोकं सपदि
तद्वदन्मन्त्रिषुकारेति समुदितवाच्यम् ।

(३१२) उपप्युपरि—अतिरतमित्यर्थं, [“उपप्यधत्त सानीष्ये” (पा१।७
पा०) इति सामयिकसामौष्ये विवंचन] भ्राष्टजीवितान्वेषिण इव—भ्राष्टजीवनस्तानु-
सन्धापिन इव श्वासा—निशासमरुत, अन्वेषणजयभेषति भावः, प्रसस्युः,—
निमोहयति यः । धवलांशुकपटान्तेन इव—चेतवसनाञ्जलिनेन इव, अश्रुजलप्लवेन—वाक्प-
वारिपूरिण, अश्रुजलमेव तस्य क्रन्दनकालिकमुखाच्छादनवस्त्ररूपं चकार इति भावः,
शोकोऽपि असह्यन्वन्थादेव ब्रह्माचलेन मुग्धमाहृत्य रोदिति इति दृश्यते ।

(३१३) नाम—वितर्के । तादृश्या,—रमणीयाया, मुग्धप्रायेत्यर्थं, इंद्रशः,
—एवविधः, शोच इत्यर्थः, परिणाम,—विपाकः, अपसस्युरित्यर्थः, युक्तः,—
उचितः । पृथ्विति ।—पृथुः,—विशालः, [“प्रथिवीदं—” (उ० १ पा० २२ न०)
इत्यादिना कु सम्प्रसारणस्य] शिलासङ्घात,—पाषाणरूप इत्यर्थः, तद्वत्, तेन
च कर्कश,—कठिनं, कायवन्ध,—कलिवरघटनं यस्य तदाविधात्, तातात्—
चिपु, अचचनात्—पर्वतात्, लोहधातुरिव—लोहनामा स्तनिजः, पदाशक्तिश्च इव,

कठिनतर आभौत् आर्य्यः । कथञ्च अस्य मे (३१४) इत
 हृदयस्य आर्य्यविरहे सकृदपि युक्तम् उच्छ्वसितुम् ? (३१५) इयं
 सा प्रीतिर्भक्तिः अनुवृत्तिर्वा ? बालिशोऽपि कः सम्भावयेत्
 आर्य्यमरणे मञ्जीवितम् ? (३१६) तत् तादृशम् ऐक्यम्
 एकपद एव क्वापि गतम् ? अयत्नेन एव हतविधिना
 पृथक् कृतोऽस्मि । (३१७) दग्धरोयान्तरितशुचा सुधिरं
 रुदितमपि न मुक्तकण्ठ गतवृष्टेन मया ॥ सर्वथा
 (३१८) लूनातनुच्छटाच्छिदुराः तुच्छाः प्रीत्यः प्राणिनाम् ।

कठिनतर, —अतिकठिन, पादाद्यव्यवस्थामपि लौह पाषाणादपि कठिन भवतीति
 प्रत्यक्षमिति भावः, अथवा दुःखतोऽपि श्रीधृष्टाद्युपधा ततोऽपि कठिनतर इत्यन्ते, तद्वै
 निरुरपि अथवा दुःखकाय आसीदिति तात्पर्यम् ।

(३१४) इत इदमस्य — मयारक्षस्य, भादस्यमसंसायवञ्चितत्वादिति साव,
 सकृदापि — एक क्षणमपि उच्छ्वसितुम् — प्राप्सितुम् ।

(३१५) इयमिति । — सा प्रीतिः, — तथाचिध इदतर लभयो प्रथय, सा
 भक्तिः, — पूज्यतया अकपट अनुराग, सा अनुवृत्ति — आनुगत्यम् इयम् — ईदृशभाव
 प्राप्तेत्यर्थः । बालिशोऽपि — मूर्खाऽपि । सम्भावयेत् ? — अशक्यत ? ।

(३१६) तत् — तातजैवदृश्याया परीक्षार्थभागतम् वा वाच्यार्थकञ्च
 मयनासनादिना प्रकृतमिति भावः तादृश — सम्बलोकहितमित्यर्थः, ऐक्यम् — एकीभावः,
 आभयभाव इत्यर्थः, एकपद एव — तत्काल एव आर्य्यस्य मरणादनन्तरमेवत्यर्थः,
 ("एकपद तत्काल नपुंसक वक्ष्यन्ति स्त्री स्तान्" इति मेदिनी) । अयत्नेन — यत्न विना
 एव, अनायासनेवेत्यर्थः, हतविधिना — दुर्दैवेन, पृथक् कृतः, — विभिन्न कृत विधायित
 इति भावः ।

(३१७) दग्धेति । — दग्धेन, — हतेन अतिदुर्घनेति भावः वीथय — अराति
 इति कौपिन, अन्तरिता — व्यवहिता तिरोहितेति यावत् एक — श्लोक यस्य तदा
 भूतेन, अरातिनिधनाय श्रीधृष्टाद्युपधा श्लोक विस्मरतव्यः, गतवृष्टेन — निदयेन ("वृष्टा
 दयाऽनुकम्पा स्यात्" इत्यमरः) मया मुक्तकण्ठम — उच्चैः, सुधिर — दीधकान्, न
 रुदितमपि — न रुदितमपि ।

(३१८) प्रीत्यः, — प्रथया, लूतेति । — लूनातनुच्छटा — लूना — कर्णनाभः,

(३१८) लोकयात्रामात्रनिवन्धना बान्धवता, यतोऽहमपि नाम पर इव आर्य्ये स्वर्गस्थे स्वस्य इव आसे । किञ्च देव-हतकेन फलम् आसादितम् ईदृशि परस्परप्रीतिबन्धनिर्वृत-हृदये सुखभाजि भ्रातृमिथुने विघटिते ? (३२०) तथा चन्द्र-मया इव जगदाह्लादिनो लोकान्तरीभूतस्य लग्नचिताग्नय इव आर्य्यस्य त एव दहन्ति गुणा." इत्येतानि च अन्यानि च

जालकर कोटविग्रह इति यावत्, ("लूता स्त्री तनुवाशोपनाभमर्कटका, समा" इत्यमर) तस्या तनुच्छटा—सूचनिवप, तदत् द्विदरा,—अ हेमन द्विदरार्ह इत्यर्थ, अत एव तुच्छा,—इया, असारत्वेन महयोगा इत्यर्थ ।

(३१९) लोकयात्रामात्रनिवन्धना—लोकव्यवहारमात्रफलं, सहाययापनैक-मात्रयोजना इति यावत् बान्धवता—बन्धुत्वम्, स्वायसाधनाद्यनेव लोके बन्धुत्व क्रियते, न तु अविहृतमादानुरागिण्य परोपकरणायम् इति भाव । नाम—कुसाया, विष्णवे वा । पर इव—अन्व इव सोदरभिन्न इव इत्यर्थ । स्वस्य इव—प्रकृतिस्य इव, अथावत् निवृत्तिगणकरणात् सुखित इव इत्यर्थ आसे—तिष्ठामि । इदृ इ—एवमकार, परस्वरात् ।—परस्वरपाम्—अन्याऽन्वेषा, प्रीतिबन्धने—प्रणयभरणेत्यर्थ, निवृत—सुख सुखितमिति यावत् ('निवृत्ति स्वमित्यादयः गमने च सुखि स्वियाम्' इति भादनी) हृदय—चेत यस्य तथाभूत, सुखभाजि—सुखभोगनिरते, भ्रातृमिथुने—सोदरपुत्र्य विघटिते—विच्छिन्ने, ज्ञान सति इति शेष, देवहतकेन—दग्धविधिना, किं फल—का लाभ, आसादितम्—प्राप्तम् १ अकल्पनाश सम्पाद्य ऋटिविषे क फलशोभोऽभू इति भाव, दुजया द्वि फलमनपत्त्यव केवलन क्त वनीदात् प याननिट-सम्पादने प्रवर्तन् इति तात्पर्यम् । स्त्रीपत्नी मिथुन इत्यम् इत्यमरीक मिथुन-शब्दस्य स्त्रीपत्नीरभिवाचकतया, अत्र साक्षात्ता युगलार्थे प्रयोग अवाचकत्वदीपयह-यत्न इति विभाव्यम् ।

(३२०) लोकान्तरीभूतस्य—परलोकप्रसृतस्य स्वस्येत्यर्थ आग्नय—श्वेदस्य, चन्द्रमया इव—इन्दुमयुग्मव्यासा इव सत्ताव दिहरणेन प्रीणनादित भाव, तथा—वाहशा, सञ्जलीकानुभूता इत्यर्थ, जनशरद्वादिन,—भुवनवा रुचनानाम् आनन्दवर्तना इत्यर्थ, ते एव—जोवति आर्य्ये वै तदीया गुणा सञ्जसनापनाशका, सु, ते एवत्यर्थ, गुण',—वाक्यशौचदाचिष्यादय, क्षप्रति ।—लघा,—रुचना, चित्ताश्रम,—चित्तानवा, स्वस्य तस्य दाहकादिका इति भाव येषु तदानूता इव,

हृदयेन पर्यदेवयत् । प्रभातायाञ्च (३२१) शर्वथ्यां प्रातरेव
प्रतीहारम् आदिदेम अग्रपगजसाधनाधिकृतं स्कन्दगुप्तं द्रष्टुम्
इच्छामि इति ।

(३२२) अथ युगपत् प्रधावितत्रहुपुरुषपरम्पराऽऽह्वयमानः,
स्रमन्दिरात् (३२३) अप्रतिपालितकरेणुः चरणाभ्यामेव
सन्धान्तः, समन्धमैः दण्डिभिः उक्त्वाप्यमाणजानपदः,

चिताग्निभिः सह सयुक्ता इव इति वाक्यं, दहन्ति—भस्मीकुर्वन्ति, ददानीमिति शेषः,
सर्वलोकजीवनभूता दाहनाशना शूलस्पर्शा जलादयोऽपि अग्निस्पर्कादुत्पत्ता यदा
दहन्ति, तथा तर्पयितारः सतस्य तस्य प्रायस्यापि गुणा चितानलसम्पर्कादुत्पत्ता सन्त
इदानीं निरतिशय मा दहन्तीत भावः, तस्य गुणराशीनां कृत्वा शोकाः शतीं
प्रचलितान् सन्त मा सन्तापयन्तीति तात्पर्यम् । पयद्वयत्—परिदेवितवान्,
विललापत्यर्थः ।

(३२१) शर्वथ्या—रावो । प्रतीहार—दीवारिकम्, [“उपसर्गस्य—
(६।२।१२२ पा०) इत्यादिना पाठिको दीर्घः अमभुये इति निषघात कर्धमिह
अयुक्तः २ इत्याशङ्क्यायाम् उदाहृतं ज्ञानेन्द्रसरस्वतीभिः—“कथं ताह दीवारिके
प्रतीहारमच्छन्दगीय इति चेत, अवाहुः—प्रतिहारी वार, तारव्यातच्छब्दमिति”] ।
अग्रपगजसाधनाधिकृत—समस्तजालोद्दिसेन्याध्यक्षम् ।

(३२२) “अथ” इत्यस्य “स्कन्दगुप्तं विवेश राजकुलम्” इति परेषु सम्बन्धे ।
त निश्चिन्तिते, युगपदित्यादि ।—युगपत्—समकाल, प्रधाविताना—समभ्रम प्रवृत्तानां,
बहूनाम्—अनेकेषां, पुरुषाणां—भृत्यजनानामिति यावत् परम्पराभिः,—श्रीभिः,
आह्वयमानः,—आवाहयमाण, महाराजहृषीकेशगौरवात् इति भावः ।

(३२३) अप्रतिपालितकरेणुः,—अनपचितगजदाहन इत्यथ समन्धन्तः,—
सुत्वरः । समन्धमैः,—सखरैः, आदरात्शयवर्द्धिना, गजसनाऽपिश्रुतौ सम्मान-
प्रदशनाद्यमिति भावः, दण्डिभिः,—घाटीकैः, सेनापतेः शरीररक्षिभिः सनिकरित
यावत्, उक्त्वाप्यमाणजानपदः,—उक्त्वाप्यमाणाः,—अपसाप्यमाणा जानपदाः,—
जनपदाः, पुर सनाभता इति भावः यस्मात् यस्य वा तथोक्तः । [“उक्त्वाप्यमाणजान-
पद” इत्यथ “उक्त्वाप्यमाणजनपद” इति पाठोऽपि स एवाद्यं, “भवञ्जनपदी जान-
पदेऽपि जन-दृश्यो.” इति मेदिनीवचनात्] ।

(३२४) पदे पदे प्रणमतः प्रतिदिशमिभमिपग्वरान् वर-
वारणानां विभावरीवात्ताः पृच्छन्, (३२५) उच्छ्रितशिखि-
पिच्छलाच्छ्रितवंशलतावनगहनगृहीतदिगायामैः विन्ध्यवनैः
इव (३२६) वारणबन्धविमर्दोद्योगागतैः पुरःप्रधावद्भिः
अनायत्तमण्डलैः आधीरणगणैश्च, (३२७) मरकतहरित-
घासमुष्टीश्च दर्शयद्भिः, नवप्रहगजपतीश्च प्राथेयमानैश्च,

(३२४) पदे पदे—प्रतिपदवेपमि अथ । प्रतिदिश—दिशि दिशि, चतसृभ्य दिग्भ्य-
समागतान्, चतुर्दिग्बस्थितान् वा इति भाव इभमिपग्वरान्—गजवैद्यप्रवरान्, वरवारणानां
—येषु गजानां, विभावरीवात्तां, —रात्रिद्विताम्बान्, रात्रौ ते कीदृशा आसन् इत्यादिप्रका-
शानिव्यर्थं, पृच्छन्—जिज्ञासमानेन, रात्रिद्वत्तजिज्ञासया गजेन्द्रचक्रदिनेचर्यात्तम आपदीर्घ-
तस्य सम्यक् ज्ञातमेवेति मन्यते, एतेन चास्य स्रकस्यकन्धश्च अनोदासीन् प्रकटौकृतम् ।

(३२५) उच्छ्रितेति ।—उच्छ्रितानि—उग्रतानि, शिखिना—मयूराणां पिच्छ,
—वर्षं, स्त्राच्छ्रितानि च—मण्डितानि च वशलतावनानि—वेणुवल्लीकान्तानि मयूराणां
सबदा तत्र सञ्चारादिति भाव येषु तथाविधैः, गृह्णन्, —अरक्ष्ये, गृहीता, —अधिहता,
व्याप्ता इत्यर्थ, दिशा—ऋकुभाम्, आयामा—आभोना ये तादृशैः, विन्ध्यवनैरिव—
विन्ध्याचलजानेरिव, परिदृश्यमानैरिति शेष, कृष्णवर्णोन्नतदंढ्रत्वात् निविड-
शुभ्रान्नादिधारित्वाच्चेति भाव ।

(३२६) वारयति ।—वारणानां—इक्षिणां बन्धे—धारणे रीघने इति यावत्,
बन्धाय इति वा यी विमर्दं,—प्रयास, तस्य उदयागात्—उपक्रमात्, उदयागात् वा,
आगता,—उपस्थिता ते, इक्षिणा वशीकरणायै सङ्ग्रहार्थं वा दशान्तरान् समागतैरिति
समुदितार्थं, पुर,—अयत्, प्रधावद्भिः,—प्रद्वबद्भिः, अनायत्तमण्डलैः,—न आयत्त—
वशीभूत, मण्डल—सङ्घ येषां तैः, अनधीनातुचरैरत्वथ, अचिरागमनादिति भाव,
[“अनायत्तमण्डले” इत्यत्र “अनायत्तमण्डले” इति पाठि—अनायत्त—न दौघ मण्डल—
सङ्घ गमनादव्यवस्था दीया तथाविधैः, सन्धुमविपथ्यसपरिधे मात इति भाव] आधी-
रणगणैः,—निशादिगणैः, वृक्षिपालकदन्दिभ्यश्च, (“आधीरणा इक्षिपका इन्वारीडा
निपादिन” इत्यमर) ।

(३२७) मरकतेति ।—मरकतवत्—तदाख्यहरिदण्डंमणिवत्, हरिताना—
श्यामलाना, घासाना—यवसाना, मुष्टी,—कवलान्, मुष्टिगृहीतघासनिन्दर्थं,
दमयद्भिः,—इवयद्भिः, इदंशौ घासमुष्टीशतु शब्दाने न वा इति जिज्ञासुतेति भाव ।

(३२८) लब्धाभिमतमत्तमातङ्गमुदितमानसैश्च सुदूरम्
 उपसृत्य नमस्यद्भिः, (३२९) आत्मीयमातङ्गमदागमाच्च
 निर्वेदयद्भिः, डिण्डिमाधिरोहणाय च विज्ञापयद्भिः,
 (३३०) प्रमादपतितापराधापहृतद्विरददु खड्गतदीर्घश्मश्रुभिः
 अग्रतो गच्छद्भिः, (३३१) अभिनवोपसृतैश्च कर्पटिभिः
 वारणाप्तिसुखप्रत्याशया धावमानै गणिकाऽधिकारिगणैः,

गवात् । — नव, — भूतन, खड्ग, — गहण धारणमित्यथ दीक्षा लादशा, ये गजपतय,
 — प्रधानहासनं तान् प्रायश्चित्तान् — एतान् वन्द्यकरोन्द्रान् शिवथाय अन्नदधीनान्
 कुवात् याचमानै इत्यर्थः ।

(३२८) लब्धति । — लब्धा, — प्राप्ता, पान्यत्वनात् भाव, अभिमता — इष्टा,
 प्रविष्टा इति भाव मत्ता, — मदीकटा, मातङ्गा — हासन, तै ह्यनुभि मुदितानि
 — इष्टान् मानसानि — मनासि यथा तै अत एव सुदूर दूरत एव सम्भ्रुमात्
 श्रव्यादिनि भाव, नमस्यद्भिः — प्रथिपतद्भिः । [“नमीवरिवायनड कथच” (३१।१२
 पा०) इति वज्रसत्त्वात् शक्यप्रत्यय] ।

(३२९) आत्मीयति । — आत्मीय, — स्वाधिकृता इति यावत्, ये मातङ्गा,
 — गजा तथा मदागमान् — दातव्यारसावस्यारान्, निर्वेदयद्भिः — विज्ञापयद्भिः तेषां
 कश्चाच्च निवेद्यैव स्यात्परद्भिः इति भाव । डिण्डिमाधिरोहणाय — गजस्योपरि
 पट्टवादिनिविधानाय इत्यर्थः ।

(३३०) प्रमादति । — प्रमादन — अनवधानतया, पतिता — पतनं हनिवृत्ताशित,
 विषममार्गे चालनात् हसित इति वा भाव, [भाव कप्रत्यय] तटेव अपाथ — दृष्ट
 तन ह्यनुना, अनुगुणोऽयं ह्यनुपालशयत धिया इति भाव यदा — प्रमादत —
 अनवधानात् ह्यनुपालने अवहृत्तनादिति यावत्, पातत — उपसृतं सञ्जात इत्यर्थ,
 य अपराध तेष ह्यनुना, हनिपालनं गुणुक्ती, यमिति धिया इति भाव अपहृत, —
 आच्छिद्य नीत इत्यर्थ, यो द्विरद, — गज स्वाधिकृत इति भाव तस्य दु खन —
 कश्चन तदपहरणभित्तेन इति भाव धृतान् — राक्षसान् इत्यर्थ दीघाय — प्रदम्बान्,
 श्मश्रुण् — कूर्वा य तथाभूते ।

(३३१) अभिनवोपसृतं — अत्यदिनमागतं, कर्पटाभिः — जीघनलिन
 वसनधारिभिः, वारणाप्तिः — वारणस्य — गजस्य, आत्मी — लाम यत् सुदूरम् —
 आनन्द, तस्य प्रत्याशया — लामिच्छया, धावना — प्रद्वयि — पिडाधिकारिगणैः

(३३२) विरलब्धात्तरैः उच्छ्रितकरैः कर्मण्यकरेणुका-
सङ्घयनाकुलैः, (३३३) उल्लासितपल्लवविड्ढाभिः अरख्य-
पालपङ्क्तिभिश्च निष्पादितनवग्रहनागनिवहनिवेदनोद्यताभिः
उत्तम्भिततुङ्गतोत्रवनाभिः, (३३४) महामात्रपेटकैश्च
प्रकटितजरिकर्मचर्मपुटैः, (३३५) अभिनवगजसाधन-

—गणिका—इमी गजाना प्रलोभनार्था इक्षिनीत्यर्थं, यथा प्रलोभ्य इक्षिनी प्रियत्वे इति भावः (“गणिका युथीवेग्येभीतर्कारीषु—” इति मेदिनी) तस्या अधिकारिगणा,— अश्वत्थर्गा तैः ।

(३३२) विरलब्धात्तरैः—विरण—दीर्घकालानन्तरमित्यर्थं, लज्ज—प्राप्तम्, अनरम्,—अवकाशः, करेणुकावात्ताविज्ञापने स्कन्दगुप्तदर्शने वा इति भावः यै तथोक्तेः, उच्छ्रितकरैः,—उद्धृतहस्ते करेणुसान्वनाय स्कन्दगुप्ते सम्भ्रान्तप्रदर्शनाय वा इति भावः । कर्मण्येति ।—कर्मण्य—करिण्यहणकुशला या करेणुका—इक्षिनी, तस्या सङ्घयने—समालपने, आकुला—व्यावृता तै गजसेनापतिना नृच करणु विषयकालापपरैरित्यर्थः ।

(३३३) उल्लासितति ।—उल्लासिता,—उडता पल्लवा एव—किसलयान्धव, चिह्नान—लक्षणाणि, वयमारख्यपाला इति सूचकान्तीति भावः याभि तथोक्ताभि, निष्पादिता ।—निष्पादित,—सम्पादित, य नवग्रहाणा—नवग्रहानां, नागानां—गजानां निवह—समूहः, तस्य निवहने—विज्ञापने उद्यताभि—प्रवृत्ताभि, उत्तम्भितेति ।—उत्तम्भितम्—उल्लासित तुङ्गम्—उद्धृत, तुदति अनेनेति तोत्र—वैष्णुक, हलिशासनदमदखावशेष इति भावः (“तोत्र वैष्णुकम्” इत्यमरः) [‘दाक्षी—’ (३१२१८२ पा०) इत्यादिना पुन “ततोत्र—” (७१२८ पा०) इत्यादिना इडभावः] तदर्थं वनम्—अरख्यजात दास इत्यर्थं याभि तथोक्ताभि, यहा,—उत्तम्भितानि—ऊडमुत्तीव्रताभि तुङ्गतोत्रवनानि—अत्युच्चवैष्णुकारण्यानि, प्रभूतत्वादिति भावः याभि तादृशीभि अरख्यपालपङ्क्तिभि—भजवन्धनाथे वनरक्षिर्वैरित्यर्थः ।

(३३४) प्रकटितात् ।—प्रकटितान—आविष्कृतानि, प्रदर्शितान्तीत्यर्थं करिणां—इक्षिणां, कर्मण्ये—युद्धादिशिचापे इत्यर्थं, चर्मपुटानि—चर्मनिर्मिता इक्ष्णाकारा यै तयोक्तै महामात्रपेटकैः,—इक्षिपकाधिपकदम्बकैः प्रवानहासपकटन्दैरित्यर्थं, (“महामात्र सन्दह चामात्वे इक्षिपकाधिपे” पेटक पुस्तकादीना मङ्गुपाया ऋदम्बके” इत्युभयव मेदिनी) :

(३३५) अभिनवति ।—अभिनव—नूतन, गजानां—करिणां, साधन—वशी-

सञ्चरणवार्त्तानिवेदनविसर्जितैश्च नागवनवीथ्यापालदूतहृन्दै,
 (३३६) प्रतिक्षणप्रत्यवेक्षितकरिकवनकूटै कटभद्रसङ्घै
 ग्रामनगरनिगमेषु निवेदयमानैः (३३७) कटककदम्बकै
 क्रियमाणकोलाहल, (३३८) स्वामिप्रसादसम्भतेन महाऽधि-
 काराविष्कारण स्वाभाविकेन च अवष्टम्भाभोगेन उदासीनो
 ऽप्यादिशत इव, (३३९) असङ्गरकरिकर्णगङ्गसम्पत्सम्पादनाय

करण तन्मै सञ्चरण—समुद्द्योग तस्य वात्तानवेदनाय—इत्तानज्ञापनाय तान
 धान् गजान् वशीकृत्य प्रकृताऽद्य इत्यादिसवाहनिवदनाय इति भाव विसर्जिते,—
 प्रायतै केनचित् शरण्यानीरक्षकाध्यक्षेण इति भाव नागात् ।—नागानां—हासना
 वनवीथी—शरण्याश्री तस्या पाला—अध्यक्षा तेषा दूतहृन्दै—वार्त्तावहनिवदितैः ।

(३३६) प्रतिक्षेपित ।—प्रातःकाले—एष क्षणं मुञ्जम्यहुरिति यावत् प्रत्यवेक्षि
 तानि—परिदृष्टानि कारणा—गजानां कवनकूटानि य ससमुद्रा यै तथाभूते याम
 नगरनिगमेषु—ग्राम—सर्वस्य नगरादन्वसङ्गकजनवसातस्थानामन्वय नगर—वहुजन
 घासभूत सवङ्ग स्थान निगम—पुर तेषु (“वधिकपद्य पर वेदी निगमा” इत्यमर)
 कटभद्रसङ्घ—इनाच्छद्रस्यसङ्घ प्रत्यगधीधुमादसङ्घहानात् यावत् करिषां
 भोजनाद्यमित्त भाव (“कटभद्रस्ये गस्याना इत्यच्छद्र नृपाल्यथे इति मदिनी)
 निवेदयमानैः,—विज्ञापयति राजद्वारे सञ्चरतीना शस्रमृष्यावापये इति भाव एतन्
 प्रतारणकल कारकौद्यादिभि ह्यश्रमस्यादीनामन्वयान् जन ह्यपानधिङ्गम् इति सूचने ।

(३३७) कटककदम्बकै—कटका—इत्यक्षयानपुत्रा तेषा कदम्बकानि
 —इत्यानि त क्रियमाणानि—क्रियमाण—विधेयमन न कोलाहल,—कलरव
 यस्य स य प्राप्य पतै स्वस्वपारससिद्धये कोलाहल कृत इति भाव । इह यथा
 षडम्बुवक्ष्ये शिक्कानि शिवदशनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारात् ।

(३३८) स्वामीत् ।—स्वामिन—इभो प्रसाद—अनुग्रह तेन सम्भूत—
 जनित तन, महति ।—महाऽधिकारस्य—उद्गतपदस्य गजसनाध्यक्षादप्यस्य इति
 भाव आविष्कारण—प्रकृत्येन स्वाभाविकेन—स्वत विद्वान् अवष्टम्भाभाषण—
 यशोवहन नाशोऽयमरण इत्यर्था वा उदासीनोऽपि—मध्यस्थाऽपि किञ्चिदनादग्रव्रवि
 इत्यथ आदिशतव—आज्ञापयाम्येव इत्यादिशत्रुपि प्रभाववदाकारङ्गितादिना समर्थ
 म न इवत्यथ अनुजीविन इति भाव ।

(३३९) असङ्गरात् ।—असङ्गराना—वहनामित यावत् करिषा—गजाना

समुद्रान् आञ्जापयन् इव, (३४०) शृङ्गारगैरिकपङ्काङ्गराग-
सङ्ग्रहाय गिरीन् मुष्णन् इव, (३४१) दिग्गजाधिकारं ककुभाम्
पैरावतमिव अपहरन्, हरेर्हरपदभरणमितकैलासगिरि-
गुरुभिः पादन्वासैः गुरुभारग्रहणगर्वमुर्व्याः संहरन्निव,

कर्षेणु-श्वातमूलेषु इत्यर्थ, या शब्दा, —कम्बव एव शब्दनिश्चित्याद्वारा एवेत्यर्थं,
सम्पद,—भूषणानीति भाव तासां सम्पादनाय—सङ्ग्रहाय, समुद्रान्—सागरान्,
आञ्जापयन् इव—आदिशन् इव, पङ्ककपर्णश्रीमासम्पादनाय तूष्णे स्वर्गभस्थितान्
शब्दान् उद्धृत्यानेषु समुद्रानपि आञ्जापर्यादिव इति भाव । एतेन तस्य समुद्रेभ्योऽपि
गाम्भीर्यवत्त्व सूचितम् । असङ्कोचानां करिणा कर्षेणु एतावत्य शृङ्गाराजय तेन विनि-
वशिता यथा समुद्रगमभ्यस्ता शब्दानवहा निशना एवाभूद्वन्नित्युत्प्रेक्षितम् ।

(३४०) शृङ्गारैति।—शृङ्गार —गजमण्डन, हस्तिनामलङ्कारार्थमित्यर्थं,
[शृङ्गार सुरते नात्यरसे च गजमण्डने" इति मैदिनी । 'शृङ्गार शृङ्गारो' (उ०
३ पा० १३६ सू०) इति श्रुतातो आरन् शुम् गुरु ऋस्ते च रूपम्] य,
गैरिकपङ्क, —गैरिकद्रव, स एव शृङ्गराज —गजानामङ्गराजनाथे लीपविशेष, तस्य
सङ्ग्रहाय—सङ्घाय, गिरीन्—पर्वतान् मुष्णन् इव—अपहरन् इव, गौरकाशीति
शब्द गजाङ्गरागसम्पादनाय गिरिरपि गैरिकवयोऽकारि इति भाव, एतेन तस्य
पर्वतादपि देहदास्य सूचितम् । सूत्रव गजानामातिशयश्रीतनाय एवमुत्प्रेक्षति श्रेयम् ।

(३४१) ककुभा—दिश, दिग्गजाधिकार—दिग्गजाधिकारिण, सर्वादिग्गजश्रेष्ठ-
नित्यथ पैरावतम्—अभ्यन्तरे पूर्वदिग्गजमिति यावत्, अपहरन्निव—मुष्णन् इव,
गजवीर्येण तस्यम्पदा च पैरावतमपि अतिक्रान्तिवत्यर्थं, यथा —केवलसप्तगजाधिकारिण
पैरावतम् असङ्गराजैर्नाधिकारप्रदशनेन न्यकुर्वन् इव इत्याशय । हरति।—हरस्य
—शिवस्य पदभरणे—चरणभरणे चरणस्थापनरभसनेत्यर्थं, मिति —आवृत्त,
भाराकान्ततया अधीगत इत्यर्थं य कैलासगिरि,—कैलासपर्वत, तद्वत् गुरुभिः,—
भारवाद् पादन्वासैः,—पदावच्छेप, हर —बराहरूपिण नारायणस्य इति भाव,
उवा —पृथिव्या, गुरुभारग्रहणगर्वे—महाभारीक हुनाहङ्कार, संहरन्निव—सङ्घीचय
निव गुरुपादन्वासन बराहरूपिणो नारायणस्याप दन्तयो व्यथा जनयन्निवति
भाव । पदभरणे बराहदन्तस्यापि तमनोऽन्वेषणादस्य महासारवत्त्व सूचितम् ।
इष्टोर्वात्मनेन भगवत् बराहस्याप दन्तावलनमन समुत्प्रेक्षितम्, अपि
चोपमेयगतीत्कर्षदर्शनात् व्यतिरकौऽपि व्यन्यते ।

(३४२) गतिवशविलोलस्य च आजानुलम्बस्य बाहुदण्डयस्य
 विक्षेपे आलानशिलास्तम्भमानामिव उभयतो निखनन्,
 ईषदुत्तुङ्गनम्बेन अधरविम्बेन अमृतरसस्त्रादुना नवपल्लव
 कीमलेन कवलेन इव श्रीकरणुका विलोभयन्, (३४३) निज-
 नृपवशटीर्ष नासावश दधान, अतिस्निग्धमधुरधवलविशाल
 तथा पीतक्षीरोदनेन इव पिवन् ईक्षणयुग्मायामिन दिशाम्
 आयाम, (३४४) मेरुतटादपि विकटविपुलालिक, सततम्

(३४२) गतीति ।—गतिवशन—गमनवशनेत्यथ विलोलस्य—चञ्चलस्य ।
 विक्षेप—सञ्चलन आलानात् ।—आलानानि—गजवम्भानि गजवम्भानाया इत्यथ,
 ये शिलास्तम्भा—पाषाणस्तूणा तथा कालामव—शणिमव उभयत—उभयो
 पाशयो निखनन्—प्रीययन पाषाणकाठनप्रलम्बभुजशास्तीति भाव । ईषदुत्तुङ्ग
 लम्बन—अन्धीव्रतवृन्दिना अमृतरसि—अमृतरसवत्—सुधाऽऽस्त्राद् इव स्त्रादना—
 सुरसन सरसन नारीलोभनीयन वा इति भाव नवति ।—नव—ल्लववत्—आभनवीकृत
 किलयवत् कीमलन—सुकुमारिण्य अदुना च अधरविम्बन—विम्बीठन एतन अधरस्य
 आरक्तत्वमपि सूचितम् कवलनेव—शासनव श्रीकरणुका—खज्रोर्हासिनी सुलक्षणा
 इतिनो मति यावत् विलोभयन—आकषयन ।

(३४३) निपात ।—निज—स्वीय नृपवश—राजकुल स्वस्य राजवश
 सम्भूतत्वनात् भाव तदत दाघम—आयतम् इत्युपमितसमासाद्ययत्नान् आर्थाय
 सुपमाऽऽद्वारः स्वकीयवश सुग्रीष आसौत् इत्यावर्षयितुमिव सुदीर्घा नासिका धृतया
 निति भाव न सावश—नासिकाऽऽच्छम् । अतीति ।—आतास्निग्धम् अतिकीमल
 मित्यथ मधुर—मनाहर धवल—शुभ विशालम्—आगत तस्य भाव तथा तथा
 पीतक्षीरोदन दुग्धसागरपात्रिना इवपुष्पाद्यामन—नेत्रयुगलावधारिण । आयामं
 —दृक् पिवन् इव—नसादव आयतनथ इति भाव ।

(३४४) मेरुतटादपि—सुमेरुतटादपि सुमेरीरीश्यादपीत्यथ विकटति ।—
 विकटम्—अत्यन्तं विपुल—विशालम् अलिक—भाष्यदश ललाटत इत्यथ यस्य
 हादान्त (“ललाटमलिक गोधि इत्यमरः) ।

(३४५) अविच्छिन्नच्छत्रच्छायाप्ररुद्धिवशादिव नितान्तायत-
नीलकोमलच्छविसुभगेन स्वभावभङ्गुरेण कुन्तलवानवल्लगे-
वेल्लितविलासिना लुनन्निव लुप्तालोकान् अर्ककरान् वर्धरकेण,
(३४६) अरिपक्षपरिचयपरित्यक्तकामुंककर्मोऽपि सकलदिगन्त-
श्रूयमाणगुरुगुणध्वनिः, आत्मस्थसमस्तमत्तमातङ्गसाधनोऽपि

(३४५) अविच्छिन्न इति ।—अविच्छिन्ना—विच्छेदरहिता, या छत्रच्छाया—आतप-
वेण सौरतापावरणम् इत्यर्थं, [“विभाषा सेना—” (३११।२५ पा०) इत्यादिना लीवन्वस्य
पाचिकत्वात् अत्र तदभाव] तस्या प्ररुद्धिः,—आतिशय्य, मुचूर्त्तमपि ध्वजगततया
अनवस्थानमित्यर्थ, तद्वशादिव—तत्सम्यक्कादिवेत्यर्थ, नितान्तेति ।—नितान्तम्—अत्यन्तम्,
आयता—दीर्घा, नीला—लक्षणा, कीमला—अकंकशा, सिग्धा इत्यर्थं, सुखस्पर्शा
इति भावः, या कुर्वि,—कान्ति, तया सुभग—रम्य तन, आतपसम्यग्जनितरुचता-
ऽभावादिति भावः, स्वभावभङ्गुरेण—सहजभङ्गिमता, सत एव कुञ्चितेनेत्यर्थ [“भङ्गभान-
मिदो धुरच” (३१।१।६१ पा०) इति धुरच] कुन्तन्तीति ।—कुन्तला,—केश्य,
लम्बमाना कर्तव्यकेश्यगुच्छा इति भावः चालवल्लय इव—भूतनमन्त्रय इव, तासां
वेदितेन—स्फुरत्केन, विलसति—उद्गमने इति तद्योक्तेन, वर्धरकेण—केशेन, केशवस्त्रेण
इत्यर्थं (“वर्धरं पामरे कशे चकन्ति नीत्रदन्तरे” इति मेदिनी) लुप्तालोकान्—लुप्ता,
—विनष्टा, आलोकान्—उज्जता येषां तान् अर्ककरान्—सूर्यमयूखान्, लुनन्निव—
खलधन्निव, कुञ्चितनाडकणकेशपाशेन मृथ्याकिरणान् मन्दिनयन्निवेत्यर्थः ।

(३४६) अतीति ।—अरिपक्षाद्या—शत्रुसहायानां परिचयेण—समूलनाशेन,
परित्यक्तम्—उत्सृष्ट, कामुंककक्ष—धनुर्गकर्षणादिकं ज्ञेयं तद्याभूतीऽपि, न चामामर्था-
दौदासीत्याद्या इत्याशयः, सकलति ।—सकलेषु—सर्वेषु, दिगन्तेषु—आशाशान्तेषु,
श्रूयमाण—आकर्षमाणं गुरु—महान् गणानां—गौरव्याणां, शौर्वादीनाञ्च ध्वनि,
—शब्द इत्यर्थं तदाभूतः, अत्र परित्यक्तकामुंककक्षाऽपि श्रूयमाणगुरुगुणध्वनि इति
आपातत विरोधः, स च शौर्वादिगुणध्वनिप्रवणरूपार्थान्तरपर्यवसान इति विरोधा-
भासाऽप्युद्धारः । आत्मस्थेति ।—आत्मस्थानि—आयत्तानि, स्थाधिकृतानीति यावत्,
समन्त,—सर्वे मत्तमातङ्गा—सदीर्घकटमजा एव, साधनानि—संज्ञाऽङ्गानि यस्य
तदाभूतीऽपि, आत्मस्थानि समस्तमत्तमात्तङ्गसाधनानि—निखिलमदस्तादिगजारीद्विसैन्यानि

असृष्टो मदेन, (३४७) भूतिमानपि स्नेहमयः,
 पार्थिवोऽपि गुणमयः, कारिणामिव (३४८) दानवताम्
 उपरि स्थितः, स्वामितामिव सृष्टणीयां भूत्वतामपि अपरि-
 भूताम् उद्वहन्, (३४९) एकमर्तृभक्तिनियन्तां कुलाङ्गनामिर
 अनन्यगम्या प्रभुप्रसादभूमिम् आरूढः, (३५०) निष्कारण-
 वान्धवां विदग्धानाम्, अमृतमृत्यो भजताम्, अक्रीतदासी
 विदुषां स्कन्दगुप्तो विवेश राजकुलम् । दूरादेव च

यस्य तद्याभूतोऽपि इत्यर्थो वा, मदेन—दानवारिणा मद्यपानजनितेन विकारेण च, गर्वेष
 च वा, असृष्ट, —अनाज्ञानेन । आभक्ष्यमतमातङ्गसाधकोऽपि मदेन असृष्ट इति
 विरोधः, समाधानस्तु पदश्रिताशमेर्दनीव्रियम् ।

(३४७) भूतिमान—ऐश्वर्यमन्यत्र भयमग्रश्च स्नेहमय—प्रेममय, तैलादि
 स्नेहमग्रश्च य भयमग्र, कथं भवति स तैलादिसृष्टमग्र इति विरोधः । पार्थिवः,—
 त्रिव्याघ्रक, मन्मथ इत्यर्थः, राज्ञा च गुणमय—तनुसय, शौर्यादिगुणसमन्वितश्च,
 यो हि मन्मथो भवति, स कथं तनुमग पटादिषु स्यादिति विरोधः ।

(३४८) दानवता—दानशीलानां, मद्सावित्राच्च उपरि स्थितः,—शिश्रोऽग्ने
 वर्तमान, दातव्येऽह इत्यर्थः । अपरिभूताम्—अनन्यगम्या, भूत्वतां—भूत्वभावमपि,
 सृष्टणीयां—लीभनोयामिन्यर्थः, स्वामितामिव—प्रभुतामिव उद्वहन्—सोऽकुर्वन्
 भूत्ववे,पि प्रभुप्रसादाधिगमात् प्रभाववान् दुःसाहितिककामसाधनेन राजाप्रयत्नादिति
 भावः ।

(३४९) एकेति।—एकस्मिन् एव मर्तृदि—प्रभौ उदीरि च, भक्ति—अनु-
 राग, निष्पत्ता—न्यिरा यस्यां ताम्, अनन्यगम्याम्—अन्यदुर्लभां पुरुषान्तरमङ्गलमन्यथाञ्च,
 प्रभुप्रसादभूमिम्—राजापुपहृत्पावता, पतिभोविपावताञ्च आरूढ—अधिगत । इह
 स्वामिप्रसादनामे कुलाङ्गनासाभ्योक्ते श्रेष्ठानुप्राणितोपमाऽन्वयः ।

(३५०) विदग्धानां—विदुषाम् अतिक्रोशामि कल्पनाकीटिकपत्रमात्र
 श्वान्दामि अस्तरतकवधाना दिव्यत दन्धोऽरुहान तेषां विदग्धत्वम् इति भावः,
 निष्कारणवान्धव—अरुविमशितम् । भजता—उर्वनानामान् अमृतमृत्यु,—
 शिरान् असी इति भूत,—मृतिभुक्त वैतनिक इत्यर्थः ['विभूतं ऊर्ध्वपि निडा]
 स न भवति तं सुधत, अन्ध,—संबद्ध, अरैःनिककिङ्कर इत्यर्थः । अक्रीतदास,—

(३५१) उभयकरकमलावलम्बितं सृग्मन् मौलिना महोत्तलं
भ्रमस्कारम् अकरोत् ।

उपविष्टं (३५२) नातिनिकटे तं तदा जगाद देवो हर्षं,
—“युतो विस्तर एव अस्य आर्य्यव्यतिकरस्य अस्मच्चिकीर्षितस्य
च; अतः शीघ्रं प्रवेश्यन्ता प्रवारनिर्गतानि गजसाधनानि ।
न चाम्यति अतिसूच्यम् अपि आर्य्यपरिभवपीडापावकः
प्रयाणविलम्बन्” इत्येवम् अभिहितश्च प्रगम्य व्यघ्रापयत्,—
(३५३) “कृतम् अवधारयतु स्वामी समादिष्टं किन्तु स्वल्पं

प्रत — क्रयेण निष्पन्न दास,—सेवक, स न भवतीति, [अज्ञसमास] भ्रमिमग्रही-
त्याऽपि सता परिचर्याविधौ निरत इत्यर्थः ।

(३५१) उभयेति ।—उभाभ्या—दाभ्याम्, [“उभादुदात्तो निबन्ध” (५।२।४६
पा०) इति सूत्रस्य योगविभागमाश्रित्य, “उभश्चान्न हृत्विषये निबन्धश्च स्थात्
स्वार्थ” इत्युक्त तत्त्ववाचिनीकारे, एवञ्च समासे उभश्चस्य उभयदपत्वे परिचयतिरिक्ति
सूक्तमोक्षणीयम्] करकमलाभ्या—पाणिपद्माभ्याम्, अवलम्बित—धृत, महोत्तल—
भ्रमलम् । मौलिना—शिरसा ।

(३५२) नातिनिकट—अतिदूरे इत्यर्थः । आर्य्यव्यतिकरस्य—आर्य्यव्यसनस्य,
सस्य गुणद्वयाया इत्यर्थः (“अथ व्यतिकर पृथक् व्यसन-व्यतिषङ्गो” इति मेदिनी)
अस्मच्चिकीर्षितस्य—अस्माभिर्कर्तृनिष्ठस्य च, विस्तर, वाक्यप्रपञ्च [“स च शब्दस्य
विस्तर” इत्यमरीक “सदीरप” (३।३।५० पा०) इत्यम्] । प्रवारनिर्गतानि—
प्रचारात्—सञ्चरणाय, यामनिगमादौ भव्यसङ्ग्रहाये, बन्धकरिष्यदृष्टार्थे वा इति भावः,
निर्गतानि—निष्कान्तानि गजसाधनानि—करिष्यन्त्यानि प्रवेश्यन्तानि—आनीयन्तं,
राजधनीमिति शब्द, युद्धयावाञ्चमिति भावः, यथा—प्रवेश्यन्ता—रणभूमौ प्रेष्यन्तामिति
भावः । आश्वेति ।—आश्वस्य—ज्येष्ठस्यैव परिभवेत्—तिरस्कारणं अत्राव्यह्ननमेतद्,
या पीडा—व्यथा, स च पावक,—अपि, प्रयाणविलम्बन्—युद्धयावाकालातिक्रमणं, न
चाम्यति—न सहने [“अमामटाना दीघं श्लथि” (७।१।०४ पा०) इति दीर्घं] ।

(३५३) स्वामी—प्रभु, भवानिति शेषः, समादिष्टम्—आश्रय, भवना यत्
इति शेषः, तत्, कृत—सम्पादितमेव, अस्माभिरिति शेषः, इति अवधारयतु निश्चि-

विज्ञप्यमस्ति भर्तृभक्तेः ; तत् आकर्णयतु देवः,—देवेन हि पुष्पभूतिवंशसम्भृतस्य अजात्यस्य सहजस्य तेजसः, दिक्कारि-
प्रलम्बस्य बाहुयुगलस्य, असाधारणस्य च सोदरस्नेहस्य सर्वे
सदृशम् उपक्रान्तम् । काकीदराभिधानाः कृपणाः कृमयोऽपि
न सृष्ट्यन्ति विकारं, किमुत भवाद्दृशाः तेजसां राशयः ।
केवलं (३५४) देवराज्यवर्द्धनोदन्तेन कियदपि दृष्टमेव देवेन
दुर्जनदौरात्मानम् । ईदृशाः खलु लोकस्वभावाः, प्रतिग्रामं प्रति-
नगरं प्रतिदेशं प्रतिद्वीपं प्रतिदिग्ध भिन्ना वेशाय आकाराश्च

नीतु, भवदाशा अश्रित्वायेव, तेनेदानीमकृतमपि कृतमेव तदित्यवधारयतु स्वामी
इति तात्पर्यम् । भर्तृभक्तेः,—स्वाम्यनुरागाद्देवो । अजात्यस्य—जातौ भव जात्यं,
तत्र भवनोति तथोक्तस्य अविद्यजायतिशाश्रिन इति भावः । सहजस्य—स्वाभाविकस्य,
प्रकृतिसिद्धस्य इत्यर्थः । दिगिति ।—दिक्कारिणा—दिग्गजानां, करवत्—शुभ्रादखड्गवत्,
प्रलम्बस्य—दौर्घस्येति, अजानुलम्बितस्येति भावः । सदृशम्—अनुरूपम्, उपक्रान्तम्
—आरब्धम् । काकीदराभिधानाः,—भुजङ्गानामान (“ भुजङ्गोऽपिर्भुजङ्गम् ।
“ काकीदर फणी” इत्यमर) कृपणाः,—दुर्बलाः, कृमयोऽपि,—कृमिसदृशा कीट
विशेषा अपि, विकारः—परपरिभवं, न सृष्ट्यन्ति—न चाप्यन्ति, न सहन्ते इत्यर्थः,
अत्र भुजङ्गानामपि दुर्बलकीटविशेषान्नाभिधानेन अस्य महातेजस्वित्वं प्रकटितम् । किमुत
—किं पुनः, भवाद्दृशानां तादृशावकारासङ्घने वक्तव्यत्वेन नास्तीत्याशयः ।

(३५४) देवेति ।—देवस्य—राज्यं, राज्यवर्द्धनस्य उदन्तेन—उत्त—उद्धत, अन,
—निर्णयो यस्मान् तादृशेन, उदान्तेन इत्यर्थः, (“वार्त्तां प्रकृतिर्दंतात् उदन्तं स्यात्”
इत्यमर) देवेन—राज्ञा, भवता इति भावः, दुर्जनदौरात्मा—दुर्जनानां—
खलानां, दौरात्मा—दुर्गताता, कियदपि—अल्पमात्रमित्यर्थः, अपिरत्र सम्भाव्यार्थकः
इत्यवधारयम्, (“अपि पदादसम्भाव्यगर्हाद्गुणसमुच्चये” इत्युक्ते) दृष्ट—ज्ञातमित्यर्थः ।
लोकस्वभावाः,—जनानां प्रकृतयः, खलु—नियतैः, ईदृशाः—एवविधा, दौर्जन्-
प्रधाना इति भावः । प्रतिग्रामं—“विप्राय विप्रस्यत्याय यत्र चैव वसन्ति हि । स
तु ग्राम इति प्रोक्तं सूत्राणां वास एव वा ॥” इत्युक्तेः लक्षणे विप्रादीनां वासस्थानं ग्रामः ।
ग्रामे ग्रामे इत्यर्थः, [“अन्ययम्—” (२।१।६ पा०) इत्यादिना वीक्ष्यामि

आहाराद्य व्यवहाराद्य जनपदानान् । तत् इयम् (३५५) आत्म-
देशाचारोचिता स्वभावसरत्नहृदयजा त्यक्ततां सर्वविश्वासिता ।
(३५६) प्रमाददोषाभिपङ्केषु श्रुतबहुवार्त्त एव प्रतिदिनं
देवः । (३५७) यथा,—नागकुञ्जजन्तः सारिकायावित-
मन्त्रस्य आसीत् नाशो नागसेनस्य पद्मावत्याम् । (३५८) शुक्-
श्रुतरहस्य च शोः अगौर्यत श्रुतवर्मणः श्रावल्याम् ।

पाचिक्रीड्यश्रीभावः] । एव परवाद्याश्रीचनीयम् । भिन्ना — पृथग्विदाः । वेद्या,
—परिच्छेदाः । व्यवहारा,—आवरणानि इत्यर्थः । जनपदाना—जनाना, ("भवेच्चन-
पदी जानपदी,पि जन दीशयो " इति मैदिनी) ।

(३५५) आग्ने त ।—आग्नेत,—स्य च, ["सातिभ्या मनिनमनिवौ" (उ० ४
पा० १५२ सू०) इत्यन मनिष] य देशाचार,—देशप्रचलितरीति सूत्रविश्वसितारूप
इति यावत् तस्य उचिता—अनुकूपा स्वभावेति ।—स्वभावेन—प्रकृत्या, सरत्नम—
अकुटिलम् उदारमिच्छ, यत उदरम—अल करण तस्मात् जायते—उद्भवति इति
तदाभूता प्रकृतिसम्बन्धोदारचितप्रगुता इत्यर्थः, सूत्रविश्वसिता—सर्वेषु जनेषु विश्वास-
स दापनम् । यद्यपि पवित्रीदारशशो श्रीकण्ठजानपदवाक्या, तथापि अन्ते मानवा-
भवत्तत्पिशाचाचारा भवितुमर्हन्ति इति वक्तुराशयः ।

(३५६) प्रमादइति ।—प्रमाददोषेण—अनवधानताद्वारादेन अभिषङ्गा,—पराभवा-
सेषु श्रुतेति ।—श्रुता,—आकृतिना बद्धा,—अनेका,वार्ता,—वृत्ताना देन तथाभूता ।

(३५७) प्रतिग्राममित्यादिभिरुपकृतं लिङ्गश्रुतिमाह—यथेति । नागकुञ्ज-
जन्त, —नाग,—तत्रामा कश्चिदाजा तस्य कुञ्जे—वशे, जन्म—उत्पत्ति यस्य तथा-
विधस्य सारिकेति ।—सारिका—पक्षिविशेष, तथा श्रावित,—तद्गुणैः अङ्कितं,
प्रशशित इत्यर्थः, मन्त्र,—गुप्तमन्त्र यस्य तदाभूतस्य, न गमेनस्य—तदाप्यस्य नृपस्य,
मन्त्राश्रया—तदाप्यस्य नगर्यानिवर्ष, नाश,—विधनम् । पुरा पद्मवशा नागसेने
नाम राजा कनिष्ठम अङ्गराचहरणदीपेण ताडयितु सारिकापमद्य मन्त्रेण उकरोत्, स
च मन्त्री सारिकामुखात् तद्विधाय विशासघातकतापूर्वक त नागसेन हतवानिति वार्ता ।

(३५८) श्रावल्याम्—अक्षयतनापगाह्यमवधान्येतासा मन्त्री, ["श्रावल्याम्"
इत्यथ "श्रावल्याम्" इति पाठान्तरम्] श्रुतेति ।—श्रुतात्—श्रीगणपतिषु श्रुतम्—
आकृष्टितं, रहस्य—गुप्तमन्त्रेण यस्य तदाभूतस्य, श्रुतवन्द्य,—तदाप्यस्य वन्दते,

(३५८) स्वप्रायमानस्य च मन्त्रभेदोऽभूत् सत्यवे सृत्तिकावल्यां
 स्वर्णचूडस्य । (३६०) चूडामणिलग्नलेखप्रतिविम्बवाचिता-
 चरा च चारुचामीकरचामरयाहिणी यमतां ययो यवनेश्वरस्य ।
 (३६१) लोभवहुलश्च बहुलनिधि निधानम् उत्खनन्तम्

श्री,—लक्ष्मी, चक्षीयत—व्यनश्नत, शुक्लमुखेन मन्त्रभेदात् इत्याशयः । एष एके-
 आदिवाक्यस्यपदजातेषु अकारस्यासकृदाह्वया इत्यनुप्रासः । पुरा यावत्क्षीत्रयो मूल-
 वर्णापि पूर्ववत् शुक्लमुखात् विभिन्नमन्त्रो राज्यभङ्गोऽभूदिति वार्ता । एतेन चाख्यान-
 इयेन विजिगीषुषा यथात् गूढमन्त्रेषु भाव्यमित्युक्तम् ।

(३५८) स्वप्रायमानस्य—सप्रा, —सप्रायान्, स इव आचरत, निद्रितावस्थया दुःख-
 नन्वे प्रकाशयत इत्यर्थः, इदमदीवन्त्यादुरस्वप्रायमानस्य इति भावः, स्वर्णचूडस्य—
 तदाख्यस्य राज्ञः, सृत्तिकावल्या—तदाख्याया नगल्या, मन्त्रभेदः,—रहस्यप्रकाशः,
 सत्यवे—निधनार्थं, निधनकारणमित्यर्थः, अभूत् । पुरा सृत्तिकावल्या नगल्यां स्वर्णचूडी
 नाम राज्ञा कञ्चित् विश्वम्भुवकं त्रिष्टुब्धं मन्त्रितवान्, तदव तस्य निद्रितावस्थायां
 शुक्लेः । तत्र अथगम्य शत्रुप्रयुक्तं किञ्चित् एतच्छिरोरचकेण भूत्वा असौ निधत्ते
 व्यापादित इति वार्ता । अनेन अज्ञातकुलश्रीलो नत्वी न नियोज्य इत्युक्तम् ।

(३६०) चूडामणीति ।—चूडामणिः,—शिरोरव, तत्र सध—सद्धान्, यन्
 लेखप्रतिविम्ब—छिप्रप्रतिच्छाया, तत्र वाचितानि—पठितानि इत्यर्थः, अचराणि—वर्णाः,
 लेखस्थान इति शेषं यथा तथ्यभूता, चूडामणिप्रतिफलितविम्बचराण्यु पाठयति भावः,
 चारुचामीकरचामरयाहिणी—मनोहरकाञ्चनदृष्टयत्नव्यजनहृत्सेव्यं, तादृशान् चामरेण
 शीजयन्तीति भावः, यवनेश्वरस्य—यवनाधिपस्य, यमतां—सन्तुष्टा, ययो—प्राप । पुरा
 यवनेश्वरं किञ्चित् श्रुत्या व्यापादयितुमिष्ट इति स्वसुहृदा तदुत्तान् लक्ष्मं बोधितः,
 वेस्राडे च तत्र लिखितं स्युष वाचयितव्यमिति । तत्र लेखं स्युष वाचयत यवनेश्वरस्य
 चूडामणिप्रतिविम्बितानि अचराणि शत्रुप्रयुक्ता काचित् चामरयाहिणीं निगूढ वाच-
 यित्वा स्वस्वामिने सर्वे व्यजिज्ञप्तं, ततः तेनोपजज्ञा सः निधत्त त उधान इति वार्ता ।
 अनेन सूक्ष्मपि मन्त्रभेदोपायः परिहृत्य इति सूचितम् ।

(३६१) लोभेति ।—लोभवहुलम्—अतिलुभः,

बहुलनिधि—अथनव-

उत्खातखड्गप्रमाथिनी ममन्य मायुरं वृहद्रथं विदूरथवरुथिनी ।
 (३६२) नागवनविहारशीलञ्च मायामातङ्गाद्गात् निर्गता
 महासेनसैनिका वक्षपतिं न्ययंसिपुः । (३६३) अति-
 दयितलास्यस्य च शैलूपमध्यमध्यास्य मूर्धानम् असिलतया
 सृणालमिव अलुनात् अग्निमिवात्मजस्य सुमितस्य मिवदेवः ।

रजन्या निधानं—भृगुभक्षित रवम, उत्खननम्—उद्धरण, मायुर—मयुराक्षिप, वृहद्रथ—तदास्य राजानं, विदूरथवरुथिनी—विदूरथस्य—तदास्यस्य मूथवशीयराजस्य, वरुथिनी—सेना (“ध्वजिनी वाहिनी सेना । वरुथिनी वल सैन्यम् ” इत्यमर) उत्खातेति ।—उत्खातेन—उत्पाटितेन कीघात उद्धतेन इत्यर्थे उद्धेन—असिना, प्रमृच्छति—ताडयतीति तद्याभूता सती, ममन्य—अधान । विदूरथमन्वितेन गृध्रप्रयुक्त राजस्यहन्त्रेण प्रलीभितो वृहद्रथो नाम राजा कृष्णपवनशिखायां विदूरथविषादविषधीमूर्त-
 खनिती रवजातमुद्धत्तु प्रवृत्त तस्यैतिके निहत इति वार्त्ता । एतेन सुविग्रह्य कर्त्तव्यमित्युक्तम्, “सहसा विदधीत न क्रियाम्” इत्याद्यातीक्रे ।

(३६२) नामेति ।—गजाना—गजाना, वन—काननम्, विदूरथवरुथिनी—विदूरथस्य मूथवशीयराजस्य, तत्र विहारे—अमणे शील—स्वभाव यस्य तत्रामूर्तं वक्षपति—वक्षराजम् उदयन मिति यावत् महासेनस्य—महासेनालयस्य वासवदत्तापितु उच्चथिनीराजस्य, सैनिका, —सैन्यानि मायामातङ्गाद्गात्—मायया—कपटेन रचित मातङ्ग—इच्छी तस्याङ्गम् —अवयव तस्यात्, निर्गता—निस्तृता सन्त, न्ययंसिपुः,—ववक्षु । पुरा महासेनो नाम उच्चथिनीपति स्था न्हितर वासवदत्ताभ उदयनाय दिक्षु अन्तनिगृहसानक माया-
 भातङ्ग वने सुख्याय अन्नप्रयुक्तेश्वरे नागवनविहाराराध त प्रलीभितवान सीपि गज-
 न्यसनितया अविचार्यैव कृतिपत्रपरिचनपरिवृत्त वीक्षा वादयन तत्र गत । ततश्च सिद्धाभिप्राय महासेन मायामातङ्गशरीरनिर्गते स्वसैनिके त निश्चय स्वगृहमानीय कन्वा ददौ इति वार्त्ता । एतेन नास्यसाधनै सवीक्ष्य च विश्वसौभाग्यमित्युक्तम् ।

(३६३) अतीति ।—आतदयितम्—अतिप्रिय, लास्य—नृत्य दस्य तद्योक्तस्य, अन्वये नृत्यप्रियस्य इत्यर्थे (“लास्य नृत्यञ्च नत्तने” इत्यमर) । शैलूपमध्य—नटमध्य, (“शैलुषो नट विलयो” इति मेदिनी) अध्यास्य—अधिष्ठाय, नटच्छद्मना इति भाव, [“अधिशीडस्यासा कम्भ” (१।४।४६ पा०) इत्याधारस्य कम्भस्येति] । अनुनात्—चिच्छेद । मिवदेव,—तत्रामा कश्चित सुमितरिपु । पुरा दृकिवी नाम राज्ञ उदयव्यसनी नटजने विश्वस्य मितदेवेन नटरुपिणा व्यापादित, तत्र च दीमदक्षं-

(३६४) प्रियतन्त्रीवाद्यस्य अलाञ्छुवीणाभ्यन्तरशुषिरनिहित-
 जिशिततरवारयो गान्धर्वच्छात्रच्छद्धान विच्छिदुरश्मकेखरस्य
 शरभस्य शिरो रिपुपुरुषा । (३६५) प्रजादुर्बलञ्च वनदर्शने
 व्यपदेशदर्शिताशेषसैन्य सेनानी अनार्या मौर्य्य बृहद्रथ पिपेथ
 पुष्पमित् स्वामिनम् । (३६६) आद्यैर्यजुतूहली च चण्डीपति-
 दण्डोपनतयवननिर्मतेन नभस्तनयायिना यन्त्रयानेन अनीयत

प्रयोगतिरोहितरूपेषु वभूव इति कथा । एनेन च व्यसनिता प्राकृतजने विवशता च
 सर्वथा नीचिता इति प्रकटितम् ।

(३६४) अलाञ्छिति ।—अलाञ्छु—तुम्बी तद्रचिता वीणा—विपञ्ची हस्या
 अभ्यन्तरशुषिरे—अभ्यन्तरञ्च निहित—स्त्रापिते निश्रुत—दोष तरवारि—असि
 यै तयोक्ता गान्धर्वच्छात्रच्छद्धान—गान्धर्वे—सङ्गीत तस्य छात्रा—शिव्या, तद्वै
 छद्म—कषा देशं तथाभूता वय भवसुकाशे गान्धर्वे शिवितुनागना इति क्लृप्त समुप-
 स्थिता इति भाव रिपुपुरुषा—शत्रुप्रयुक्ता पुरुषा प्रियेत ।—प्रिय—दक्षितं
 तन्त्रीवाद्य—वीणावाद्य यस्य तथाभूतस्य तन्त्रीवाद्यप्रियस्यत्यय अश्मकेखरस्य—अश्म-
 कास्त्रेणपदाधिपस्य शरभस्य—तदाख्यस्य रूपते शिर मूर्धान विच्छिदु—
 चकतु । शरभो नाम राजा वाद्यविद्याविशारदानाम् अवास्तिदार प्रवशमदात
 देनासौ शयश्चक्रता प्रवट गूढायुधे प्रपुपुरुषै निहत इति वार्ता । एनेन व्यसना
 सकृन्मशोपि सन्धय परिहृतस्य इति पूज्याकरव हठीकता ।

(३६५) वनात ।—बनाता—सैन्याना दशनम्—अवनीकतमेव व्यपदेश—
 क्लृप्त सेन दक्षितानि—अवलाकितान अशपादि—अतिवह्नि दण्ड्य सैन्यानि—बलाभि,
 स्वाधिकृतानि इति भाव येन तथाभूत अनार्य्य—अमाधु सेनानी—ममाप त,
 प्रजादुर्बल—कुहिलक्ष्मीन मौर्य्ये—मौर्य्यशोडश स्वामिन प्रभ बृहद्रथ पिपेथ—
 जषान । एनेन केपय न सञ्चाधकारिण कतस्या इत व्यक्तीकृतम् ।

(३६६) आद्यैर्यजु ।—आद्यैर्यजु—विष्णुकरञ्ज पारं तद्वशने इत्यथ कुतूहली—
 कौतुकवान चण्डीपति—चण्डीनाम नगरी तस्या पत—प्रभु दण्डति । दण्डन
 —सङ्ग्रामण, उपरता—निश्रिता इति वाचत ये यवता—तद्वशवादिनी
 क्लृप्तविशया इत्यथ त निमित्त—रचित तन नभस्तनयायिना—आकाशगमना
 गनननाम धनप परारना इत्यथ, यन्त्रयानेन—विमानावयवण, यन्त्रवाजिपरदन

क्वापि । (३६७) काकवर्षः शैशुनारिख नगरोपकण्ठे कण्ठे
निचकृते निस्त्रिगेन । अतिस्रोमद्भरतम् अनङ्गपरवशं (३६८)
शुद्धम् अमात्यो वसुदेवो देवभूतिदासीदुहिवा देवीव्यञ्जनया
वीतजीवितम् अकारयत् । (३६९) असुरविवरव्यसनिनं
चापजङ्घः अपारमितरमणौमणिनूपुरभणभणञ्जाङ्गादरम्यथा
मागधं गोधनगिरिसुरुद्धया स्वविषयं मेकलाधिपमन्त्रिणः ।

इत्यथ, क्वापि—कुवापि, अनिर्दिष्टदेशमिति यावत्, अनीयत—प्राप्यत अदर्शनं
गमित इत्यर्थः । पुरा बखीपति यवनान् विजित्य ते उपायनीकृतेन कृद्भरचितेन
यत्नयानेन परदारान गच्छेति प्रलीभ्य स्वदेशं नीत्वा व्यापादित इति वार्ता । एतन्
शुद्धं तद्भद्रतोपायनेषु च न विश्वास विधेय इति प्रकटीकृतम् ।

(३६७) शैशुनारि, —शिशुनाराष्यजनपदाधिपति, काकवर्षं, —तन्नामा कश्चिद्राजा,
नगरोपकण्ठे—पुरीसमीपे, (“सनीपे निकटासन्न । उपकण्ठानिकाभ्यर्था ”
इत्यमर) निस्त्रिगेन—खड्गन, कण्ठे निचकृते—निकृत, चिच्छिदे इत्यथ, केनचित्
शत्रुपति शेषः ।

(३६८) देवीव्यञ्जनया—देवी—राज्ञी एव व्यञ्जन—कृद्भ यस्या तथाभूतया,
महिषीवेशधारिच्छेयर्थं, देवभूतिदासीदुहिवा—देवभूते, —तन्नामप्रसिद्धस्य कस्यचित्,
दासी—काचित् परिचारिका, तस्या दुहिवा—तनयया, [प्रयोज्यकृत्परि तृतीया करोते’
षिचि प्रयोज्यकर्तुं कस्यस्य पात्तिकत्वादिति श्रेयम्] शुद्धं—तदाख्यं रूपं, वीतजीवितम्
—अपगतजीवनं विनष्टामत्यर्थं । अनेन वनितादिविषयेषु अत्यासक्ति दूरत परिहायार्थं
इति बोधितम् ।

(३६९) मेकलाधिपमन्त्रिण — मेकलाधिपस्य—तदाख्यपर्वतवर्षितदेशस्वामिनः,
“मेकलो विश्वादि” इति कथित, मन्त्रिण, —सचिवा अपरिमितेति ।—अपरिमिताना—
बहूना, रमणीना—नारीणां, मणिनूपुराणा—रत्नमञ्जीराणां, भणभणञ्जाङ्गाद, —भणकार-
शब्दः, तेन रम्या—मनोज्ञा तथा, श्रवणसत्तर्पणशिञ्जितसुषमयेत्यर्थं, गोधनगिरिसुरुद्धया—
गोधनाख्यपर्वतान् कृतविश्वरत्नना, “गोधनगिरि सूर्याख्य पर्वत” इति कश्चित्,
असुरविवरव्यसनिनम्—असुराणां—दानधाना, [“असेचरन्” (उ० १ पा० ४३
सू०) इति उचरन्] विवरम्—आवासरन्ध्रं, पातालम् इत्यथ, तत्र व्यसनी—कुतू-
हलीत्यथ त, पातालदर्शनाय प्रलीमितमित्यर्थं, मागधं—मगधराज, स्वविषयं—स्वजनः

(३००) महाकालमहे च महामासविक्रयवादात्तूत्रं वेतालः
 तालजङ्घो जघान जघन्जल प्रद्योतस्य पौषकिं कुमारं कुमारः
 सेनम् । (३०१) रसायनरसाभिनिवेशिनश्च दैव्यश्चक्रनाः
 सुबहुपुरुषान्तरपकाशितौषधगुणा गणपतेः विदेहराजसुतस्य

पदन, अपञ्चु — अपञ्चतवत्, अविपश्न नीवा व्यादादगमासुरिति भाव । निकला
 विपमन्त्रिणि कृष्णचारिणि मा रथ इत्येवञ्जीभत् यत् अप्याभि तपावन्न पताम
 विरदारगविक्रत तस्य च अविस्म सञ्जन्तीना नागरमणीना नूपुरशब्द द्रुवने इति ।
 मागभोऽपि तादृशनीहनीयरनखीदर्शनाकृष्ट तद्गङ्गातुवर्ती तत्र प्रविश्यते ते स्वदर्श
 नीत निहन्य इति वाता । एतेन भागवतीशक्त्यामन्त्रयान् वेदरथ यत्र कुत्र प्रयाण
 नष्टेऽपि भवति इति प्रतिपादितम् ।

(३००) महाकालमहे — महाकालस्य — महाकालाख्यशिवमूर्त्तिन्दस्य, मह,
 — सञ्चर तन्निन ("मह उद्वग उद्वग" इत्यमर) महति । — महामासस्य —
 भरनास्य विक्रयवाद् — महामासस्य इत्येव इति भाषणम् इत्यर्थ, तत्र वातुम्, —
 मत त ["वताम ममूह व (वा०) इति ऊनप्रचय] प्रयासस्य — तदाख्यस्य रान,
 पौषकिं — पुषकस्य अथवा पुमान् त पुषकनीवीरमित्यथ पुषकी नाम काचित् दासी
 वला सुत वा जघन्ज — कन्ठि शूद्र वा ("शूद्रादावरवर्णाश्च हृदयश्च जन्त्यजा"
 इत्यमर) दासीगमस्यभूतमिति भाव तान्त्रज्ञो नाम वताल, — मल्लवेमप, भुताधि
 शितश्चभदी वा, जघान — हतवान्, पूज्यप्रतिश्रुतन्त्रामिज्ञानहे ति ३३ । आत्म
 शक्तिनालोच्य असाध्यमाधनस्पर्द्धाप्रि कदाचित् प्रपदाय सम्पद्यत इत्यवगन्त्यम् ।

(३०१) रसायने त । — रसायनस्य — विशदिति मन्त औषधविशेष तत्र
 अभिनिवेशन, — कृतमन्त्रा, यथा — रसायन — विशदरसरत्नादीनां आभाषायभूत
 असाध्याधि दन्वीति यत्रत रस, — पारदादिघातुविशेष तत्र अभिनिवेशिन, —
 यत्रम् अकृटरसयनशीरनाविच्छत्तु चैतान्मह इत्यादि प्रकाशयन् इति भाव, दैव्य
 चक्रना, — विद्विषकचक्रान् कपटभिषत्र इत्यथ सुवाङ्मति — सुबहुभि, — इति
 चक्रने पुराणतरे — अन्वयने स्वपक्षोपगतं भाव प्रकाशिता — व्यापिता,
 पौषकगुणा — मषककरा य तयामूता पयानैश्चरन् सय फलान्, न कश्चित्
 विद्वद्याभि मरति इत्यादि इदमन्त्रेण वाचयन् इति भाव, शत्रुनिपुता केचित् पुराणा

राजयज्ञाणम् अजनयन् । (३०२) स्त्रीविद्वांसिनश्च
महादेवो गृहगूढभित्तिभाक् भ्राता भद्रसनस्य अभवत् मृत्युधे
कान्दिद्वस्य वीरसेन । (३०३) माहृशयनीयतूल्निकातलनिपस्यश्च
तनयोऽन्य तनयम् अभिषेक्तुकामस्य दध्नस्य करुपाधिपते
अभवत् मृत्युधे । (३०४) उत्सारकरुचिञ्च रहसि समञ्चिवमव
दूरीचकार चकीरनाथ शूद्रकदूत चन्द्रकतु जीवितात् ।

ज्ञात श्व गणपत — तदाख्यस्य राजपुत्रस्य राजयज्ञाणम् — अथरीग वशपत,
अजनयन उदपादपत कुमभज पात्रगिता दति भाव , एतेन आवज्ञातमौषध न
धातव्यमित्युक्तम् ।

(३०२) स्त्रीविद्वांसिन — गारापु विद्वाश्च कुल्वत कालद्वस्य कालद्वशावि
पस्य भद्रसेनस्य — तदाख्यस्य भ्राता — अनुज इत्येव वीरसेन मडादधीत । —
महादेव्या — राजमाहत्या दध्नस्य पूर्वमुपभ्रष्टाया इति भाव गृह — कथमथ
इत्यथ गूढ सुगुह यथा तथा भित्ति — कुत्र भजते — आश्रयते इत तथाभूत सम
मृत्युधे — मृत्युधे यत निधनायत्यथ [“क्रियाथापपदस्य — ” (२३ १४ पा०)
स्यादाता चतुर्षु] अभवत् ज्यायासं भातम् निधनमकरोदिति भाव । एतेन
स्त्रीवाप विद्वांसं नव कथस्य इति व्यक्तितम्

(३०३) माहृशयनीयतूल्निका — तूल्नीयतूल्निका — तूल्नीयतूल्नीय
करण गृही इत वद्वभ पदा प्रसज्जा तस्या तेन — निवदशानपस्य — अस्त तनय
— पुत्र कान्ठ इति भाव अन्य तनयम् — अपरपुत्र एत मात भाव च भद्रक नस्य
— रात्रि आभाषक कथ मञ्ची दध्नस्य — तदाख्यस्य करुपाधिपते — कथमथ
पदाधिपस्य मृत्युधे — मरुत य अभवत् अज यत निधनमकरोदत्यथ पदहत्या
चकरोत् भाव एतेन राजम श्वेत्कमप सवशश्च परीत्य अजनय तना
पुत्राणां नैव विशकनीय इति प्रकटीकृतम्

(३०४) उत्सारकरुचिञ्च — उत्सारक — दूरीकरणी रुचि — कर्मिजाषी यस्य
तथाभूत शूद्रक दूत दगोक्तक नामात् भव उत्सारक दारपात् तदाह
प्रभुशरता जना दूराकायत् ज्ञात व चस्पतीशा भवान् दशनात् तच्छिन्नु रुचि —
भिति यस्य तदाविव संनात् शूद्रकत्तमनात्तु दारपात्तव च दूराविव न म न्ये वा,

(३७५) मृगयाऽऽसक्तस्य च मधुतो गण्डकान् उद्दण्डनङ्गुलनल-
वननिलीनाञ्च चम्पाधिपचमूचरभटाः चामुण्डीपतेः आचेमुः
प्राणान् पुष्करस्य । (३७६) वन्दिरागपरञ्च परप्रयुक्ता जय-
शब्दमुखरमुखा मङ्गा मौखरिं मूर्खं चञ्चवर्माणम् उदखनन् ।
(३७७) अरिपुरि च परकलत्रकामुकं कामिनीवेगगुप्तञ्च

सप्तचिर्ब—सप्तसहित, चञ्चरीनाथ—चकोराख्यजनपदाधिप चन्द्रकेतु तदाख्य,
शूद्रकटूत,—तदाख्यदृपते वाचावद् द्विद्विततृत्तान्त इति भाव, रहसि—विज्ञे,
कीर्तितात—प्रायेभ्य, दूरीचकार—अपसारयामास, निजधान इत्यर्थं । एतेन मन्त्री
नेत्र प्रकाशनैय इति सूचितम् ।

(३७५) उद्दण्डति ।—उद्दण्डानि—उद्रतनालानि, नङ्गुलिषु—नङ्गुलिषु—नङ्गुलिषु—नङ्गुलिषु—नङ्गुलिषु—
यानि नलवनानि—नवाख्यलवनानि इत्यर्थ [“नङ्गुलिषु नङ्गुलिषु नङ्गुलिषु इत्यपि”
इत्यमर । “नङ्गुलिषु नङ्गुलिषु” (४ शब्द पा०) इति इत्यपि] तेषु निलीना,—
मुगुट स्थिता चस्यति ।—चम्पाधिपस्य—तदाख्यनगरीपते, चमुषु—सेनासु, चरन्ति
—भ्रमन्ति, तिष्ठन्तीनि यावत् तथोक्ता, भटा—वीरा, चम्पाधिपसैनिका इत्यर्थ,
मृगयाऽऽसक्तस्य—आखेटेष्यसन्निव गण्डकान्—“गण्डार” इति बहुभाषया प्रसिद्धान
खाडन, (“गण्डके खड्गं खड्गिनी” इत्यमर) मधुत—व्यापादयत इत्यर्थ, चामुण्डी
पते,—चामुण्डीन म नगरी, तस्या पात,—दृश्य तस्य पुष्करस्य—तदाख्यस्य राज्ञ,
प्राणान्—जीवनमित्यर्थ आचेमु,—भक्षयामास, त निजपुरित्यर्थ । एतेन मृगयाया
मपि आत्मासक्ति परिहर्तव्या इति प्रदर्शितम् । वास्वदेविन न उज-स चानामसक्तदा-
हव्या इत्यनुप्रासीऽनङ्गार इति शेषम् ।

(३७६) परप्रयुक्ता,—अत्युपहृता, जयति ।—जयशब्दन—विजयता विजयताम्
इत्याकारजनितानि, मुखराणि—शब्दायमानानि, मुखानि—वदनानि येषां तदाभूता
मङ्गा,—तदाख्या चविद्या, वैतालिककुद्रना जयशब्दमुखारयन् इति भाव,
[“मङ्गा” इत्यर्थ “मङ्गा” इति पाठान्तरम् अद्वैतिक मन्त्रणशङ्कलायां सकारस्य
विजातीयतया इत्यनुप्रासानुक्तत्वात् इति सूत्रेण] वन्द्येति ।—वन्दिन—सुतिपाठका,
वैतालिका इति यावत् तेषु राग—अनुगम प्रीतिरिति यावत्, स एव पर,—
प्रधान यस्य तथाविध तदासक्तमित्यर्थ मौखर—मुमुक्षुरवशसम्भूत, मूर्खे—निर्बधि,
चञ्चवर्माण—तदाख्य राजानम, उदखनन—उदपाठयन् निजपुरित्यर्थ । एतेनापि
आसक्ति इत्येवैव परिहर्तव्या इति प्रकटीकृतम् ।

चन्द्रगुप्तः शकपतिम् अशतयदिति । (३७८) प्रमत्ताना
प्रमदाकृताः प्रमादाः अतिविषयम् आगता एव देवस्य । यथा
— (३७९) मधुमोदितं मधुरकसल्लिप्तैः लाजैः सुप्रभा पुत्रराज्यार्थं
महासेनं काशिराजं जघान । (३८०) व्याजजनितकर्णदर्पा
च दर्पणेन चुरधारापर्यन्तेन अयोध्याधिपतिं परन्तपं रत्नवती

(३७७) चन्द्रगुप्त, कानिनीति ।—कामिनीवेशिन—स्त्रीपरिच्छेद गृहीत्वैवार्थं, गुप्त—
नीपायितस्वरूप, दक्षचारी सन्नित्यर्थ, अरिपुरं—श्वननगरे, परकलवकामुक—परस्तो-
मनासक्त, शकपति—शकाण्यक्षयविशेषराजम्, अशतयत्—न्यवधीत् । चन्द्रगुप्तश्चाहवर्धुं
ध्रुवदेवीं कामयमान शकाधिपतिं ध्रुवदेवीं विप्रिभा चन्द्रगुप्तेन गुठ व्यापादित इति
वार्त्ता । एतेन कौरपि परकलव नैव द्रष्टव्य, विशिषती श्रीकशासकराजं इति व्यक्तीकृतम् ।

(३७८) प्रमत्ताना—प्रमादशालिना, प्रमदाकृता, —प्रमदाभि, —कामिनीभि,
कृता—सम्पादिता इत्यर्थ, प्रमादा,—अनवधानतानिवन्धना विपदा इत्यर्थ, देवस्य
—भवत इति भाव, अतिविषय—कर्षण्यम्, आगता,—प्राप्ता, भवता श्रुता इत्यर्थं,
तदाऽपि कार्यान्तरव्यासक्तचित्ततया ते विधृतिद्येत् सादिति मत्वा अनुजीविभिरवग्र-
कर्त्तव्यतया एवं सम्भार्यते, न लक्ष्यतपूर्वार्थं ते विज्ञायते इत्याशयः । एतेन प्रभोः
सम्बन्धम् आत्मलाभवश्यापनमेशाधिकारिणा प्रभुपरायणताया परिचायकम् इत्यावेदितम् ।

(३७९) सुप्रभा—तन्नामप्रसिद्धा स्वमहिषी पुवराज्यार्थं—तन्व राज्ञ्ये अभिषेक्तु
मित्यर्थं, मधुमोदित—मधुना—मद्येन, मोदितम्—उल्लासित, अनितचित्तविकारमिति
यावत्, महासेन—तन्नामान, काशिराज—वाण्यसीपति मधुरकसल्लिप्तै—मधुरकेष
—मधुरमेव मधुरक तेन, विश्विशेषेण इत्यर्थं, ("मधुरा शतपुत्राया । लीधं विधे पति
रसे * इति मेदिनी) सल्लिप्तै,—दिग्धै, लाजै—भृष्टधान्ये, जघान—निहतवती ।
("लाजैर्नूपुरैरित्यर्थं, तथा च—विश्वप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किञ्च
काशिराजम्' इति मनुटीकाया कुम्भकभट्टवचनम्" इति केचित्) ।

(३८०) व्याजिति ।—व्याजेन—इनेन जनित, —उत्पादित, कर्णदर्पण—
कामस्य दर्पं,—आविशतिशय इत्यर्थं यथा तथाविधा, कर्णिकस्य कामप्राप्तदृष्टेनेन
प्राप्तस्य काममुद्दीपयतीति भाव, रत्नवती—तन्नाम काचिन् कामिनी, चुरति ।—
चुरधारा—चुरत्येव—सुनामप्रसिद्धास्त्रविशेषस्यैव, धारा—तौल्यता इत्यर्थ पत्यन्ते—
मानदेशे यस्य तादृशेन, चुरायवत्रिशितेनेत्यर्थं, दर्पणेन—आदर्शेन अयोध्याधिपतिम्—

जारुयम्; (३८१) विपचूर्णचुम्बितमकरन्देन च
 कर्णेन्द्रीवरेण देवकी देवरानुरक्ता देवसेनं सौध्याम्;
 (३८२) योगपरागविरसवर्षिणा च मणिनूपुरेण वल्लभा
 सपत्नीरूपा वैरन्त्य रन्तिदेवम्; (३८३) वेणीनिगूढेन
 च शस्त्रेण विन्दुमती वृष्णि विदूरथम्; (३८४) रसदिग्ध-
 मध्येन च भङ्गलामणिना हसवती सौवीरं वीरसेनम्;

अयोध्याराज, परन्तप—शुतापिन [“विषण्वरयोस्तापे” (३।१।३८ पा०) इति सृष्ट
 ‘खवि इल्ल’ (६।१।२४ पा०) इत्युपधाया इल्ल] आरुय—तदाख्य नृप, अधानेति
 पुत्रणान्वय । एवमुत्तरच ।

(३८१) देवरानुरक्ता—देवरे—पत्यु कनीयसि धातरि, अनुरक्ता—आसक्ता,
 विपचूर्णेन—गरलवादेन चुम्बित—सुष्ट, मकरन्द,—मधु यस्य तादृशम्,
 कर्णेन्द्रीवरेण—कणपुरनीलीवर्णेन सौध्या—सुन्दरैश्चाधिप देवसेन—तदाख्यम् ।

(३८२) वल्लभा—प्रिया, महिषीव्यय सपत्नीरूपा—अस्माननाद्वय सपत्नी
 प्रति समासक्त इति क्रोधनेत भाव, योरीति ।—योगपराग,—आभचारार्थे कृत्वित
 नक्तपूतौषधचूर्णविशेष तन विरस—विरुद्ध, वर्धतीत तवीर्त्तेन, यदा,—विरस,—
 विषम आध, (“ रसो गन्धरस जले । शङ्करादौ विषे वीर्ये तितादौ द्रवरागयो ॥”
 ५ति भेदनी) तदाधया—तस्माद्विषा, सविषपरागलितमुष्णेनेत्यर्थे भाणनूपुरेण—रत्न
 नञ्जीरुण, वरन्त्य—वरन्ती नाम भवती तस्या आधप वैरन्त्य त, [“हृत्कीसला—”
 (१।१।३१ पा०) इत्यादिना अङ्] रन्तिदेव—तन्नामान नृपम् ।

(३८३) विन्दुमती—तन्नाम महिषी, वेणीनिगूढेन—केशपात्री गोपात्रिका
 निर्हितेन, वृष्णि—वृषिवशप्रभृत, विदूरथ—तन्नामान राजानम्, तथा च—“शस्त्रेण
 नशाविनिगूढेन विदूरथ वै महिषी अधान” इति मनुटीकाया कुङ्कुमभट्टवचनम् ।

(३८४) हसवती—तन्नामी राजमहिषी, रसदिग्धमध्येन—रस,—विष,
 (“शङ्करादौ विषे वीर्ये गुण्ये राने द्रवे रस” इत्यमर) तेन आदिग्ध—लित, मथ्यम्
 —अन्यतर यस्य तथावदन भङ्गलामणिना—काञ्चीदामनध्वनिवद्वरेण, सौवीर
 —तदाख्यजनपदाधिपति, वीरसेन—तदाख्य नृपम् । एते प्रबन्धे सुश्रेयसीपि
 स्त्रायाम्वा कदाचित् कालवर्षिण्य भवन्ति इति विभाष्य नरेन्द्र सतत सार्वर्षिकं
 स्त्रावच्यम् इति प्रदार्ढ्यम् ।

(३८५) अदृश्यागदलिप्तवदना च विषवारूणीगण्डूपपायनेन पौरवी पौरवेश्वरं सोमकम्" इत्युक्त्वा (३८६) विरराम स्वाम्यादेशसम्पादनाय च निर्जगाम ।

देवोऽपि हर्षः (३८७) सकलराज्यस्थितौ चकार । ततश्च तथा कृतप्रतिज्ञे (३८८) प्रयाणं विजयाय दिशा समादिशति देवे हर्षे, गतायुषा प्रतिसामन्तानाम् उदवसितेषु बहुरूपाणि उपलिङ्गानि वितेनिरे । तथा हि (३८९) अविप्रकृष्टाः कालदूतदृष्टय इव इतस्ततः चेरुः चटुलाः कृष्णशरश्रेणयः ।

(३८५) अदृशेति ।—अदृश्येन—गुणेन, अगदेन—तदास्त्रीवधेन, आङ्-रच्चाद्ये विषनाशकेन इति भावः लिप्त—दिग्ध, वदन—मुख, मुखकुहरमित्यर्थे यस्या यथा वा तदाभूता, नविधास्यमद्यपावनेन राजानं जिघासनीं राज्ञीं तेन स्वभाषवियोगे भवेत् चेत इति शङ्कया विषनाशकौषधं स्वमुखाभ्यन्तरे उपालिम्पदिति विभाव्यम्, पौरवी—तत्राम महिषी विधेति ।—विषवारूणी—मरुत्भुक्ता सुरा, तस्या गण्डूप—मुखपूरुष, तस्य पायनेन—पायनक्रियया, स्वभक्तोर राजानं पाययित्वा इत्यर्थं, पौरवेश्वरं—पुरुवंशीयानामधिपं सीमकं—तदाख्यं रूपम् । उक्ते वचनजाते स्त्रीविहितवद्जनर्थं प्रदर्शनेन सहारदुमस्य वदित्तनोरमप्रभूतानां करणरूपा स्त्रियो हि सदैव परिवर्जनीया इति प्रतिपादितम् ।

(३८६) विरराम—तूष्णीम्भूव । स्वाम्यादेशसम्पादनाय—प्रभोराज्ञां पालयितुं निश्चरं ।

(३८७) सकलराज्यस्थितौ,—समन्तराज्यव्यवस्था, राजकार्यस्य सुप्तु निर्वाह-विधानानीत्यर्थे विजिगोषुभिः प्रयाणकाले प्रथमं स्वाधिकाररक्षणस्य अवश्यकत्वं ज्ञत्वादिति भावः ।

(३८८) दिशा विजयाय—दिग्विजयाय, प्रयाण—यात्रा, समादिशति—आज्ञापयति इति इत्यर्थः । गतायुषा—नि शेषजीवितकालानां, प्राप्तकालानामिति भावः, प्रतिसामन्तानां—हर्षवर्द्धनस्य विपक्षवपाषाणम्, उदवसितेषु—मृष्टेषु, उपलिङ्गानि—उपलिङ्गान्ते—अनुमीयन्ते अशुभानि ये तानि, अनिमित्तानि इत्यर्थे, उत्पातचिह्नानीति धावनं वितेनिरे—आनशिरं, विस्तारं प्रापु इति भावः ।

(३८९) कालेति ।—कालस्य—यस्य, दूता,—अनुचरा इत्यर्थं, तेषां दृष्टय

(३८०) प्रचलितलङ्घीनूपुरप्रणादप्रतिमा मधुसरघासहात-
 भङ्गारा जङ्गादिरेऽजिरे । (३८१) विवृतविकृतवदनविवर-
 विवृतवङ्गिविसरा वासरेऽपि विरसं विरेसुः चिरम् अशिवा-
 र्थम् अशिवाः शिवाः । (३८२) शवपिशितप्ररुद्धप्रणया
 इव कपिपीतकपोलकपिलपक्षतयः काननकपीताः पेतुः ।

इव—नेत्राणि इव, चटुला, —चञ्चला, कृष्णशरदेष्य, —कालसारारस्यसगनिवशा,
 अविप्रकृष्टा, —सन्निहिता सन्, वेद, —भ्रमन्ति स, जनविरले कानने शान्ते
 चाश्रमपदे नियत विहरणश्रीदाना भीतप्रकृतिकाना तथा जनपदादौ निर्भय पर्यटनस्य
 अविरादेव बहुलजनवयेष जनपदादीनामरस्यीभवनमूचकत्वादिति भावः ।

(३८०) प्रचलितेति ।—प्रचलिताया, —प्रस्थितायाः, तेषां भवन परित्यज्य इति
 भावः, लज्जया, —श्रिया, नूपुराणां—मञ्जीराणां, प्रणादप्रतिमा, —निखनसदृशा,
 मधुसरघाणा—मधुमधिकार्या, (“सरघा मधुमधिकार” इत्यमर) सरघाशब्देनैव
 मधुमधिकार्यामुक्तायामपि पुन मधुपद मधुसखधारुक्तत्वद्योतकं ज्ञातव्यम्, सहातस्य
 —समुद्देश, भङ्गारा, —गुञ्जनानि, अजिरे—अङ्गने, जङ्गादिरे—व्यजृम्भन्त, मधुकरा
 जुगुप्सु इत्यर्थः । सदानादौ मधुकरस्य विमुक्त्य निरन्तरम् सङ्कीर्णमन्त्रान्त सरघाणां
 सारोऽप्यनर्थज्ञापक इत्याशयः ।

(३८१) विवृतेति ।—विवृताना—व्याप्तानाम्, अत एव विकृताना—विकृतानां,
 वदनाना—मुखान्, विवरेष्य—कुहरीष्य, विवृत, —निर्गत, वङ्गिविसर, —अग्नि-
 प्रसर यासा तथाभूता व्याप्तवदने अग्निमुद्गिरन्त्य इति यावत् अशिवा, —अमङ्गल-
 सूचिका, शिवा, —प्रमाना, उल्कामुल्ल इति यावत् अशिवार्थम्—अनङ्गलायै,
 वासरेऽपि—दिवसेऽपि, का कथा निशायाम् इति अपिशब्दायै विरसं—विकटं, विरेसुः,
 —शब्दायन्ते स्य, निशया प्रतिधाम शिवा शब्दायन्ते, अत तदातिरिक्ते काले कीदृशा
 निनादा अशुभमूचका इति श्रेयम् । [इह व सर अशिमरुद्धाश्रया इत्यनुपासः] ।

(३८२) कपीति ।—कपिपीतानां—वानरशापकानां, कपीत्य, —मण्डपेया इव,
 कपिला, —पिङ्गला, पक्षतय, —पदा शेषां तथाविधा, काननकपीता, —चारणपारा-
 वता, “पक्ष” इति केचित् श्रवति ।—शवानां—सतदेष्टाना, पिशनेषु—मासेषु,
 प्ररुद्ध, —प्ररुद्ध, प्रणय, —सङ्घा शेषा तथाभूता इव, शवपिशिताश्रनकाद्विष इवेति
 यावत्, पेतुः, —पतन्ति स्य, नगरवासान्ध्याना वधकपीताना वन्धुदलमूलनिरतानाम्

(३८३) आमन्वयमाणा इव दधुः अकालकुसुमानि समम्
उपवनतरवः । (३८४) तरलकरतलप्रहारप्रहृतपयोधरा रुरुदुः
प्रसभं सभाशालभञ्जिकाः । ददृशुः (३८५) आसन्नकचग्रह-
भयोद्भ्रान्तोत्तमाङ्गमिव आत्मानं कवन्धम् आदर्शदरेषु
योधाः । (३८६) चूडामण्डिषु चक्रशङ्खकमललक्ष्माणः प्रादुरभवन्
पादन्वासा राजमहिषीणाम् । (३८७) चेटीचामराणि

अरुच्यात् नगरीपश्यन्थसन्धात् इतत्पतिपशितभक्ष्यसया इव इत्युपेक्षातात्पर्यम्, तथा
तथाविध प्रदोषेण महीत्यातप्रापकम् इति शाकुनिका ।

(३८३) उपवनतरव — आरामस्त्रञ्जा, आमन्वयमाणा इव—शेषालार्प
कुर्वन् इव, भोगावशेष सपदि सन्धादभितुमभिनन्द्यन्त इवत्यर्थं, सम—युगपत्, अकाल
कुसुमानि—असामयिकपुष्पाणि, पुष्पोद्भवावीग्यकालोऽपि पुष्पाणि इत्यर्थं, दधु,—
धारयति य, जनयति स्येति भाव । दोषददानप्रयत्नादिकमन्तरेणापि आकालिक
कुसुमाद्युद्भवं देशीपद्रवगृहक इत्याशय ।

(३८४) तरलेति ।—तरलेन—चधलेन, करतलेन—पाणितलेन स प्रहार,
—आघात, तन प्रहृती—वाडिती, पयोधरी—सूनौ याभि तथाविधा सभाशाल-
भञ्जिका, —सभापुत्तलिका, प्रसभ—सहसा, रुरुदु,—रुदन्ति य इवति शेष,
ता भाविविशीरशोकात् वष स्थल करतले प्रहृत्य भय चक्रन्दुरिवेत्युपेक्षा षोडश्या,
प्रतिमास्यन्दन प्रवल्लोकदुर्निमित्तज्ञापकम् इति श्लेषम् ।

(३८५) भाषा—सैनिका, आसन्नेति ।—आसन्नात्—अतिसन्निहितात्,
अधिरभाविन इत्यर्थं कचग्रहात्—केशकर्षणात् हर्षेण हृषभट्टेवा इति भाव, भयेन—
नासेन, उद्भ्रान्त—विचूर्णितम् उत्तमाङ्ग—शिरो यस्य तथाभूतमिव, आत्मानं—स्वदेहम्,
आदर्शदरेषु—मुकुटाभ्यन्तरेषु, कवन्धम्—अधिरक्ष, (“कवन्धस्तु *क्रथापुक्तमपमूर्द्ध
कलेवरम्” इत्यमर) । आदर्शादौ आत्मन कवन्धदर्शनं त्वरितव्युत्पन्नमिति बोध्यम् ।

(३८६) राजमहिषीणा—प्रतिपक्षवृत्तवन्तिताना चूडामण्डिषु—मुकुटस्तरजेषु, चकेति ।
—चक्रादीना—रथाङ्गादीना, पादल्लिखिताना सभाडव्यञ्जनानामिति भाव, लक्ष्माण—
विज्ञानि येषु तथाभूता पादन्वासा,—चरणनिचेना, विनेतृशक्तवन्ति इति भाव, प्रादुर-
भवन—समपतन राज हर्षेण रथाङ्गादिशोभित पदं हनिष्वमाखरिपुरमणोना शिरोमण्डिषु
प्रतिबिम्बितनिदानीदेवाभूदिति फलितम् ; चरणादीनामभावेऽपि तच्चिह्नप्रतिबिम्बानां
विभावनाः खड्गात्, विजिगीषोर्दिग्बिभूतिमत्तमनेन योवितम् इत्यखडारेण वस्तुत्वनि ।

अकस्मात् अधावन्त पाण्डिपल्लवात् । प्रणयकलहेऽपि
 दत्तपृष्ठा चिरम् अभवन् भटाः पराङ्मुखा मानिनीनाम् ।
 (३८८) करिकपोलेषु व्यघटन्त मधुलिहा मधुमदिराः
 पानगोष्ठाः । (३८९) समाप्रातयममहिपगन्धा इव ताम्यन्तः
 स्तम्बकरिम् अपि हरयो हरितं नवयवसं न चिरम् ।

(३८७) चेटोति ।—चेटोना—दोसीना, बीजनकारिणीनामिति भावः,
 चानराधि—वाल्लञ्जनानि, पाण्डिपल्लवात्—करकिसुलगात्, अधावन्—अप्यवन् ।
 दत्तपृष्ठा,—दत्त—प्रदायतमित्यर्थः, पृष्ठ—पश्चाद्देशे ये तथाभूता, प्रणयकलहे
 पराजिततया पृष्ठपदशन कृतवन्त इति भावः, भटा—वीरा, चिर पराङ्मुखा,—
 चिर विमुखा, पलायनपरा इति भावः, अभवन्—अजायन्त, अचनोक्तकृतककलहेऽपि
 पराजय तथा भाविमहासद्रामे अवरत्न पराम्भव बीचयात् ज्ञात भावः ।

(३८८) करिकपोलेषु—करिणा—हरीना, कपोलषु—गण्डेषु, अक्षुतमदेषु
 इति भावः मधुलिहा—धमराणा, मधिता ।—मधु—मदजलरूप पुष्परस एव,
 मदिरा—मद्य तस्या पानगोष्ठा—पानसभा, व्यघटन्त—व्यधुञ्जन्त विभ्रुता भूता
 इत्यथ मकरन्दलानुषा अपि मधुषा कुसुमनिकरवसात् परित्यज्य सवन्दककिकपोलकु
 प्राकान्तरामवचन इदानीन्तु रिपुकरिणा रुदखावत्वाभावात् क्लीना सभा पृञ्चवत्
 यथ भासद्भात भावः, शतगजात् निलजस मदवारि न असवत् इति समादत्ताय ।
 कुञ्जराणा कपोलादिदशात् धमराणा पलायनस्य दुर्निमित्तसूचकत्वादात् भावः ।

(३८९) हरयो—वाजिन घोटाका इत्यर्थः (“यमानिन्द्रधन्द्राकविभुसिहाय
 वाजेषु । यकादिकपिभक्तषु हरिना कपिले विभुः ॥” इत्यमरः) समाप्रातः ।—समाप्रातः,
 —सम्यक् आग्राच प्राप्त इत्यर्थः, यममाहवन्—कृतान्तवाहनस्य इति यावत् गन्ध — द्रव्य
 ये तथाभूता इव ताम्यन्तः,—कृशयन्तः, आसन्न सत्युसम्भावना इति भावः स्तम्बकारि
 —स्तम्ब—गुच्छं करोति यज्ञ व्रीहमित्यर्थः, तथा हरितं—श्यामल नवयवसमपि—नूतन
 घासमाप, यदा,—इह समुत्तयायकीऽपिच्छन्द नेन श्यामल नवयवस स्तम्बकरिमपि
 इत्यन्वयः अथवा [“स्तम्बशततोरिन” (३।२।२४ पा०) इत्यत्र “व्रीहि वक्ष्योति
 वक्तव्यम्” (वा०) दात् व्रीहये एव इति विधायात्] यदा—स्तम्बफलप्रसवीन्मुखमपि
 सुरस रवस वाजिन न अनुञ्जत इति अथयलभ्यायः, न चिरम्,—न भवयामासुरिमर्थः ।

(४००) चनवलयावलीवाचालवालिकातालिकाऽऽतोद्यलालिता
अपि न नटुः मन्दा मन्दिरमयूराः । निशि निशि (४०१)
रजनिकरहरिणनिहितनयन इव उन्मुखः तारम् उपतोरणम्
अकारणम् अकाशीत् कौलेयकगणः । (४०२) गणयन्तीव
गतायुपः तर्जनतरलया तर्जन्या दिवसम् आट वाटकेषु कोटवी ।

(४००) मन्दिरमयूराः,—शृङ्गपालितशिखिन, चर्लेति ।—चलामि,—तरलामि,
तान्द्रदानप्रसङ्गेन चचन्याभिरित्यर्थं, वलयावलीमि,—कङ्कणश्रीमि, माधाला,—मुखरा,
सशब्दा इत्यर्थं, या चालिका,—कन्या, तासां तालिका—करतलानिरेव, आतोद्य—
वाद्यमेव, (“वादिवातोद्यनामकम्” इत्यमर) तेन लालिता अपि—भाषता आप,
उत्तेजिता अपीति भावः, करतालमन्दूषनिश्रवणसमकाल प्राक् सङ्घर्ष इत्यन्तं अपीति
तात्पर्यं, मन्दा,—विमलस, स्वपालकानां राज्ञा भाविविधीयाशब्दा इति भावः ।

(४०१) कौलेयकगणः,—कुङ्कुरसमूहः, (“कौलेयक सारमेय कुङ्कुरी
शृङ्गदमक” इत्यमर) उपतारण—वह्निदार समीपे, (“तीरणीऽस्ती वह्निदारम्” इत्यमर)
रजनीति ।—रजनिकरश्च—चन्द्रश्च, या हरिणः,—स्वप्न अज्ञास्यत ज्ञातं भावः, तस्मिन्
निहिते—चित्ते, नयने—नेत्रे येन तथाभूत इव, दक्षिणेच्छया, तस्य सशब्दश्च
काञ्चलादिति भावः, उन्मुख—कङ्कमुखं सन्, अकारणम्—अङ्कितक, तारम्—उच्च,
अकाशीत्—व्यराशीत्, आशङ्कार इत्यर्थः । कुङ्कुरा इति भवन्ति पिशिताप्रया, तत्र हि त
स्यगथाया यया उन्मुखीभूय स्वगानतुपालि तथैव प्रशादाद्भयं कुरङ्गनाक्रमितुं नव
उन्मुखीभूय अकस्मान् मन्त्रव धारितुमारंभरे इत्युच्चेत्तदादत्तात्पर्यम्, अत्राय
समुदिताशयः, प्रातनिश सतार स्वता युना शब्देभाषुनीयत यदेति भावि राजविधीग-
नामश्च उन्मुखीभूय निभरमसद्विनेति ।

(४०२) कोटके—नग्रा स्त्री, उन्मत्ता इति भावः, (“स्त्री मद्रिका कोटके
स्वात्” इत्यमर) तर्जनतरलया—तर्जन निमंशंश्च, तत्र तरला—चञ्चला तया, तर्जन्या
—अङ्गुष्ठानन्तरवर्तिन्या अङ्गुल्या गतायुषः,—गतजोविदान्, गणयन्तीव—सङ्ख्या कुर्वन्तीव,
के के गतायुषी जाता इति मन्त्रा कुञ्चल वीत्यर्थं दिवसम्—दिन व्याप्यर्थः, [व्याप्यर्थे
द्वितीया) वाटकेषु—वाट,—मार्गः, स एव वाटक तेषु, पश्चपु इत्यर्थः, (“वाटी
मार्गे इतिस्त्वाने” इति मेदिनी) आट—वषाम् । अपारदायभाषयतिविनियोगनिर्भ

सप्तम उच्छ्वासः ।

अङ्गनवेदी वसुधा कुल्या जलधिः स्थली च पातालम् ।
वल्मीकश्च सुमेरुः कृतप्रतिज्ञस्य वीरस्य ॥ १ ॥

इव, विजयिनृपस्येति भावः, चामरति ।—चामराणि—प्रकीर्णकानि, बालव्यजना-
नीत्यर्थः, चातपवाणि—कुत्राणि, नृपस्यक्रोधीति यावत्, व्यजनानि—तालवन्तानि तानि,
अपहरन्ती—अपसारयन्ती, महुपुरीषु प्रवण्ड पवन विजिगीषी प्रतिहारी इव विषेह
इत्युपस्था, विजिजा प्रतीहारीभिः स्वप्रतापविजितानां विपक्षाणां हृद्यचामरादीनि
स्वतन्त्रनृपव्यञ्जनानि अपह्रास्यन्ते इति लोकाव्यवहारः । सततं प्रतिज्ञूलमरुत एवमेव वडु,
दीनं प्रतिहास्य विपक्षाणां राज्ञा शिरसि क्वादिक् धारयितुमपि भाग्यकत्रिति भावः ।

इत्यश्वशस्त्राटवीसंशरणपदानेन वाक्यवशादवतंसंन पाण्डितकुलपतिना वि, ए,
उपाधिधारणा श्रीनञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचिताया,
तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदायुधीधविद्याभूषण पण्डितश्रीमाधववीध-
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिभक्तृतायाश्चामलाख्यायां
श्रीहृद्यचरितव्याख्यायां षष्ठ उच्छ्वासः ॥ ६ ॥

अथ इदंश्च वृद्धयादीं विवर्णविषन् कवि, कदाचिन् कौऽपि एवमाश्रयेत् चीत्
यत् सम्भावितात्मभुवनविनेत्रवल्स्यापि इदंश्च इंदुश्री असम्भाव्या प्रतिज्ञा सज्जयेवानु
चिता, रिपवयेत् दुर्गमदंशे पलायिता भवयु, तदा कथं स प्राक् कृतां प्रतिज्ञा
पूरयितुमीशीत् ? कथं वा बहुराज्ञीं पृथ्वीमेक एव जयेत् ? इत्याशंसायां समाधत्ते,
अङ्गनेति ।—कृतप्रतिज्ञस्य—अपवयमरुदस्य, शत्रून् समूलपेषं पेटं हृतपरिकरस्थित्यर्थः,
सत्त्वौर्जस्येन एवं करिष्याम्येव इति हृदसद्वल्यस्य इति भावः वीरस्य—शूरस्य,
वसुधा—पृथ्वी अङ्गनवेदी—अशिरवलिनी परिकृता भूमि एवेत्यर्थः, शूरा पृथिव्या
अमीमत्वं तुच्छोक्तव्यं विजिन्य च तां स्वगृहप्रादुर्णवत् लौलथैव तत्र यथासुखं विचर-
न्तीति भावः, जलधिः—समुद्रः कुल्या—अस्यां कृषिभां सरिर्द्वैत्यर्थः, ("कुल्याऽस्या
कृषिभां सरित्" इत्यनन्तः) दुष्पारं समुद्रं चुद्रजलाशयनत् सुपारं मत्वा तत्परपारस्थमपि

धृतधनुषि बाहुशालिनि शैला न नमन्ति यत्तदाश्चर्यम् ।

रिपुसञ्जकेषु गणना कैव वराकेषु काकेषु ? ॥ २ ॥

(१) अथ व्यतीतेषु च केषुचित् दिवसेषु,
मौहूर्त्तिकमण्डलेन शतशः सुगणिते सुप्रशस्तेऽहनि

शुम् अनायासेनैव विनिघ्नन्ति इति भावः, पाताळम्—अधीभुवन, स्थलो—अङ्ग-
विमभूमिभूत, [“जानपद—” (४।१।४२ पा०) इत्यादिना डीष्] अक्षुषभूभाग
इति भावः, दुर्गस पाताळमपि समतलभूभागेन अनायासेन रिपुजघातं प्रविशन्ति
इति भावः, सुमेरु,—हेमाद्रि, स्वर्गराज्यमिति भावः, वदीक,—कौटविशेषरचित-
मृत्तिकाशूप इत्यथ, तुद्रग्रहं सुमेरुमपि वयोकलूपवत् अवलीलया आक्रामन्तीति भावः,
शूरा हि निजशोध्यप्रभावेण विभुवन करतलगतफलमिव अनुमिन्वन्ति, न तु स्ववीर्यगुणानां
तेषां साधनान्तरप्रयोजनमिति निष्कर्षः । अत्र कैवलाया वसुधाया अङ्गनर्पदीरूपत्वात्,
तथा जलधे कुल्यारूपतया पाताळस्य स्थलीभूततया सुमेरो बन्दीकुरूपतयोक्तेः
निरङ्गाण्य रूपकाणां सजातोयानां सच्छब्धिः । आर्ष्या इतम् ॥ १ ॥

वीराणां प्रभात्रमाह, धृतति।—बाहुशालिनि—भुजवीर्यवति इत्यथ, जने इति
अथ, धृतधनुषि—धनुषाशौ सति, विभुवनमेव जीवामि इति प्रतिज्ञाय गृहीतचापे
सतीत्यथ, [अथ समासान्तविधेरातत्यत्वात् “धनुषश्च” (५।४।१३२ पा०) इति
बहुव्रीहिरनडादशाभाव इति श्रेयम्, अन्यथा धृतधन्वनि इति स्यादिति विभाव्यम्]
शैला,—पर्वता, न नमन्ति—न तं प्रणमन्ति, आत्म वनाश्रमयादिति भावः, इति
यत्, तत्—अनमनमिति यावत्, आश्चर्य—चित्र, पर्वतानपि वीरा धनुर्वलेन
समयित शक्यन्तीति भावः, रिपुसञ्जकेषु—शत्रुनामवारिषु, वराकेषु—दीनेषु, काकेषु
—सक्रमजसु वस्तुष्वनिर्वाय्येषु स्वल्पवीर्येषु वा, यदा,—कर्णकटीररटनमात्रपरा-
भर्षोच्छ्छभोजिषु इति भावः, कैव गणना ?—क आदर ? इत्यथ, अथे वयस
समा श्रवणस्य बाहुवलशालिन सकाश नमय्या, तान् हि असौ तृणाय मन्वते च
इति भावः । एतेन हर्षश्च भावि विभुवनविजयित्व सूच्यते । अथ रिपुषु काक-
रूपत्वात् निरङ्ग रूपकम् । आर्ष्या इतम् ॥ २ ॥

(१) अथति।—“अथ” इत्यस्य “भवनाभिर्नाम” इति परेण सप्तम्य । क्रमेण
वितृणीति, व्यतीतेषु इति।—व्यतीतेषु—अतिज्ञानेषु । मौहूर्त्तिकमण्डलेन—
ज्यातेविद्वद्यत्, शतशः,—पुन पुनरित्यर्थः, सुगणिते—सुष्ठु गणनया निरूपिते ।

(२) दत्ते चतसृणामपि दिशां विजययोग्ये दण्डयात्रालम्बे,
सलिलमोक्षविशारदैः शारदैरिव अश्वोधरैः कालधौतैः श्रात-
कोम्भैश्च कुम्भैः स्नात्वा, (३) विरचय्य परमया भक्त्या भगवतो
नीललोहितस्य अर्चाम्, उदर्श्विषं हुत्वा प्रदक्षिणावर्त्त-
शिखाकलापम् आशुशुचणि, दत्त्वा द्विजेभ्यो रत्नवन्ति
राजतानि जातरूपमयाणि च सहस्रशः तिलपात्राणि,

(२) दण्डयात्रालम्बे—दण्ड,—सैन्य, चतुरङ्ग बलमिति भाव, (“दण्डोऽस्त्री
लगुडे पुमान्। सैन्ये काले मानमेदं ..” इति मेदिनी) तस्य, यदा,—दण्डाय—
युद्धाय, तुरीयोपगमतादित्यर्थं, यात्रा—प्रयाण, तस्मात् खण्डम्—अनुकूलराशुद्धयं,
शुभवत्त इत्यर्थं तस्मिन्, दत्ते—निर्दिष्टे। सलिलेति।—सलिलस्य—जलस्य, मोक्षे—
विशारथे, उद्भिरथे इत्यर्थं, विशारदा,—पठव तै, सुखनि सार्यजलैरिति यावत्,
प्रशस्तमुखरिति भाव, अन्यत्र,—सलिलाना मोक्षेय—वर्षासु वर्षेण, विशारदा,—
शुभा ये, शारदैः,—शरत्कालिकैरिव, अश्वोधरैः,—जलधरैः, जलपूर्णेतिव्यर्थ, मेघेभ्य,
जालधौतैः,—राजतैः, (“कलधौत रोष्य ईषी” इत्यमरः) अन्धव,—कालेन—
वर्षा,पगमेन धौता,—निर्दिष्टा यता वा तै, श्रातकोम्भैः,—कानकैः, स्वर्णमयेरित्यर्थं,
 (“स्रष्टे सुवर्ण कनक द्विरष्ट्य जेम हाटकम्। तपनीय श्रातकुम्भम्” इत्यमरः)।
अश्वोधरै सह कुम्भानामवैधर्म्यंसाभ्योक्ते श्रेष्ठानुप्राणितोपमाऽलङ्कारः।

(३) नीललोहितस्य—नील कण्ठे लोहित. जटाया तस्य, हरस्येत्यर्थं,
[“वर्षा वर्षेण” (२।१।६८ पा०) इति समासः। “धूर्जटिर्नीललोहितः। हर
हरहर ..” इत्यमरः] अर्चाम्—पूजा, विरचय्य—विधाय, सदाचर्यम्—उद्धत-
शिखं, प्रदक्षिणति।—प्रदक्षिण—दक्षिणभागमनुसृत्येत्यर्थं, आशुशुचि—उद्धतशि-
खं य तदाविध, शिखाकलापम्,—ज्वालासमूह यस्य तदाभूत्, दक्षिणावर्त्तवर्त्तं शुभ-
भूषकलादिति भाव, आशुशुचिम्—अग्निम्, (“अग्निर्वैशानरी वज्र शिखा
वानाशुशुचि” इत्यमरः) हुत्वा—उपयिता, पावके इवि प्रदक्ष्येति भाव,
द्विजेभ्यः,—ब्राह्मणेभ्य, रत्नवन्ति—रत्नभूयिष्ठानि, राजतानि—रौप्यनयाणि,
जातरूपमयाणि—स्वर्णमयाणि, (“स्रष्टे सुवर्णे ..। चामीकर जातरूपम् ..॥”
इत्यमरः) सहस्रशः—वहुश अनेकसङ्काकानीति यावत्, [“सङ्काकवचनाद्
वीसायाम्” (५।१।४३ पा०) इति शब्] तिलपात्राणि—तिलपूर्णाणि भाजनानि,

(४) कनकपत्रलताऽलङ्कृतशफरशृङ्गशिखरा गाथ अर्बुदश,
समुपविश्य विततव्याघ्रचर्मणि भद्रासने, (५) विनिष्य प्रथम-
विलिमाधुधो निजयशोधवलेन आ चरणतः चन्दनेन शरीरं,
परिधाय राजहममिथुनलक्ष्मणी सदृशे दुकूले, (६) परमेश्वर-
चिह्नभूता शशिकलाम् इव कल्पयित्वा सितकुसुममुष्टमालिका
शिरसि, नीत्वा कर्णाभरणमरकतमयूखमिव कर्णगोचरतां
गोरोचनाच्छुरितम् अभिनव दूर्वापल्लव, विन्यस्य सह

(४) कनकति ।—कनकपत्रलताभि—सुवर्णपत्रभिर्भि, अलङ्कृतानि—
भङ्गितानि, शफानि—खरा, शृङ्गशिखराणि—विधायाशाणि च यस्या तथाभूता,
गा,—धनू, अर्बुदश, दशकोटिश, बहुसङ्ख्या इत्यर्थं । विततेति ।—वितत—
विक्षृत, व्याघ्रचर्म—शार्दूलत्वक यस्मिन् तथोक्ते, भद्रासने—वृषासने हेमासहासने
ज्ञाते यावत्, (“वृषासने यत्सङ्घासने सिंहासनेषु तत । हेमम्” इत्यमर) राज्ञः
व्याघ्रचर्मस्य चक्रवर्तिधोग्यत्वज्ञापकत्वादिति भावः ।

(५) निजयशोधवलन—निजने—स्वकीयेन यस्या—कौर्वा धवल—समधिर्वा
श्वेत तेन, यदा—निजयशोवत् धवलन चन्दनेन—श्रीरङ्गणेन श्वेतचन्दनेनेति यावत्,
प्रथमति ।—प्रथमस—अथे एव इत्यर्थं विलिमानि—अदुरक्षितानि, आयुधानि—
कीदृशगदाशक्तिचन्द्रहामादीनि येन तथाभूत आ चरणत—चरणपथ्यन्त शरीर—
दिह, आलव्य—उपदिह्य । रापेति ।—राजहममिथुन—रक्तचक्षुचरण श्वेतवणहसावशेष
दशतीत्यर्थं (“राजहमन्तु ते चक्षुचरणैर्लाङ्घिते सिता” इत्यमर) लक्ष्म—चिह्न
यथी तथाभूते (“लक्ष्मणं च लक्षणम्” इत्यमर) सदृशे—अदुरूपे राजयोग्ये
इत्यव दुकूल—वसने उत्तरीयाधो युक्त इत्यर्थं, परिधाय—पारहित्य, यथोपयुक्ताचारेण
इत्याशयः ।

(६) परमेश्वरचिह्नभूता—परमेश्वरस्य—महाराजस्य हरस्य च चिह्नभूता—
लक्ष्मणस्य साञ्चभौमलक्षणा अरहरप्रसादीकृताश्च इत्यर्थं, नौडकीपासके इष्टवममर्षण
मन्तरण साञ्चवसनभूषणादय नैव स्त्रीकृत्यन्ते इति भावः, सितकुसुममुष्टमालिका—
श्वेतपुष्पहारविशेष शिरसि कल्पयित्वा—धत्वा । कर्णाभरणमरकतमयूखमिव—यत्रणभूषण
हरिण्णविकिरणमिव, गोरोचनाच्छुरित—गोरोचनाया—माङ्गल्यद्रव्यविशेषश्च चुरित
प्रक्षिप्तम् अभिनवम्—अस्मान्, हरिद्वर्णमिति यावत्, दूर्वापल्लव—श्वेतपत्रिकावत्पल्लवः,

(७) शासनवलयेन गमनमङ्गलप्रतिसरं प्रकोष्ठे, (८) परि-
पूजित प्रहृष्ट-पुरोहित करप्रकीर्ष्यमाण-शान्तिसलिलशीकरनिकरा-
भ्युच्चितशिरा. सम्प्रेष्य महाहार्णिक वाहनानि, (९) बहलरत्ना-
लोकलितककुम्भि च भूषणानि भूभुजा सविभज्य,
(१०) क्षिष्टकार्पाटिककुलपुत्रलोकमोचितैः प्रसाददानैश्च विमुच्य

कीमलदृग्भादलसिन्धु , दृग्भाय पङ्क्तवानि च तत्कमुदायम इति वा ["विभाषा—"
(२।४।१२ पा०) इत्यादी "फलसेनावनसतिस्वगशकुनिसुद्रजन्तुधान्यदधाना
बहप्रकृतिरेव इत्येकवदिति वाच्यम्" (वा०) इति बहुवचनान्तसर्वावशब्के एकवद्भाव]
कर्णभोचरता—सुतिविषयता, कर्णदंशमित्यत्र , नीत्वा—प्राप्य, कर्णयो सुस्थाप्य इत्यर्थ ।

(७) शासनवलयेन—सुद्राकटकेन, "सीहर" इति बहुभाषया प्रसिद्धेन राज-
कीयल्लेखादीनामुपरि कटपादादितेन राद्यानुभोदनजापकचिन्नविशेषयुक्तेन करभूषणे
नेति यावत् सह गमनमङ्गलप्रतिसर—रात्रिकप्रभङ्गलक्ष्म, विधिषा विजयाय युद्ध-
ज्ञाताया साफल्यार्थे करधाय मन्त्रपूत स्वविशेषमित्यत्र, ("दृष्टदत्तं प्रतिसरोऽस्त्रियाम्"
इत्यमर) प्रकोष्ठे—रूपर-मणिवन्धयो अन्तरे ।

(८) परिपूजितति ।—परिपूजितेन—समर्चितेन, अत एव प्रहृष्टेन—प्रीतेन,
पुरोहितेन—पुरोहित करेण—इत्थेन, प्रकीर्ष्यमाणाना—विधिव्यमाणाना, शान्ति
सञ्चिनाता—शान्तिद्वयाना, शीकरनिकरैः—कणसमूहे, अभ्युच्चित—सिक्त, शिरः—
मसक इत्य तथाभूत् , पूकापीतपुरोहितशान्तिनोरभिषेकात् अन्तस्थाया शरीरच्छायाः
मपि न प्रदुमर्हन्ति इति विवेक , महाहार्णिक—बहुमूलानि, वाहनानि—इत्यादीनि ।

(९) बहुलति ।—बहुलाना—प्रभूताना, रत्ना—मणीनाम, शालोकेन—
प्रभवा, विज्ञा—रक्षिता, ककुम्भ,—दिश यै तानि भूषणानि—अलङ्कारान भूभुजा
—राश्या स्वपद्याशितसामन्ताभामिति भाव, सविभज्य—सम्यक् विभागेन दत्त्वा इत्यर्थः,
ज्ञानरूपचित्तोद्योपावप्रयोमिष मित्रराजाना बन्धीकरणार्थेति भाव , एतेनाज्ञ नीतिकुश-
लता प्रदर्शिता ।

(१०) क्षिष्टेति ।—क्षिष्टकार्पाटिका,—जीर्णकञ्चिनवसना शरीर दरिद्रा
इत्यर्थ, ये कुलपुत्रलोका—सत्कुलजातजन, सत्य'वाचीत्यर्थ, तेषु मोचितैः—
त्रिनिपुणैः, दारिद्र्यक्षेत्रविद्युनपटीशोभि इति भाव, प्रसाददानैः—शुद्धपद्

बन्धनानि, (११) नियुज्य तत्कालम्बरणस्फुरणेन कथितात्मानमिव
 च अष्टादशद्वीपजेतव्याधिकारे दक्षिण भुजस्तम्भम्, अहमह-
 मिकया सेवकैः इव सुनिमित्तैः अपि समयेः अग्रतो भवद्भिः,
 (१२) प्रमुदितप्रजाजन्यमानजयशब्दकोलाहलो हिरण्यगर्भं
 इव ब्रह्माण्डात् कृतयुगकरणाय भवनात् निर्जगाम ।

(१३) नातिदूरे च नगरात् उपसरस्वति निर्मिते महति
 तृणमये, समुत्तम्भिततुङ्गतोरणे, वेदीविनिहितपल्लवललामहिस-

वितरते बन्धनानि—दारिद्र्यनिगडेसन्दानानि, अविनाभावयत्नयावहुलानि बन्धनवत्
 धीडाकाराणि दारिद्र्यदुग्धानि वा इति भावः विमुच्य—अपाङ्गत्वेवद्य कुलपुत्रलोकाना-
 मिति भावः ।

(११) तत्कालम्बरणस्फुरणेन—तत्कालस्य—तात्कालिकवृत्तान्तस्य, भावपरिभव-
 रूपस्य इति भावः स्फुरणे—मनसि उदयेन यत् स्फुरणे—बाह्ये स्पन्दनम् उद्दीपन-
 मिति भावः तेन कथितं,—निवदित आत्मा—स्वरूप यन्त्रे तथाभूतमिव, निवदित-
 प्रतिहिमाऽभिप्रायमिव इति भावः, अष्टादशद्वीप—अष्टादशद्वीपकानां,
 द्वीपानां—जम्बूद्वीपादीनां जेतव्यानां—विजेतुमर्हत्या यः अधिकारः,—आयत्ती-
 करणं सैन्यापत्यमिति यावत् तस्मिन्, पुंसां दक्षिणभुजस्फुरणस्य शम्भुचक्रादिति
 भावः । अहमहमिकया—अहमये अहमये इत्येव स्पष्टया, ("अहमहमिका तु सा
 स्यात् परस्परयो भवत्यहहकार" इत्यनन्तर) । सुनिमित्तैः—शुभसूचकैः लक्षणैः । अग्रतो
 भवद्भिः,—अग्रतो गच्छद्भिः, तस्य गमनकालं ब्रह्मणि सुलक्षणानि प्रादुरासन् इति भावः ।

(१२) प्रमुदितेति ।—प्रमुदितानि—प्रहृष्टानि प्रजाभिः—प्रकृतिवर्गे,
 जन्यमान—क्रियमाणं यद्यशब्दकोलाहल—जय जयेति कलरव यस्य तथाभूतं,
 ब्रह्माण्डात्—ब्रह्माण्डात् हिरण्यगर्भं इव—ब्रह्मा इव, कृतयुगकरणाय—सत्ययुग
 स्थापनाय, कृतम्भ—आचरितस्य शतजतितस्य भावद्वीपस्य इति भावः युगकरणाय
 —प्रतीकाराय इत्यर्थं टङ्गनाम समूलविनाश्यं कृतयुगवत् सृजनानां स्थापनाय इत्यर्थं
 वा । इह हिरण्यगर्भ-उपेक्षो साहस्यारवोषादुपमा, ब्रह्माण्डेन सह भवनस्थानेदारोपाच्च
 रूपकमिति सङ्गरः ।

(१३) उपसरस्वति—सरस्वत्या नद्या समीपे, [इत्यव्ययीभावः] । तृणमये—तत्र
 तृणैः, तृणरचिते इत्यर्थः । समिति ।—समुत्तम्भित,—समुत्थापित, [चतुर्विकल्पात् सत्यस्य

कलशे, (१४) वडवनमालादान्नि, धवलध्वजमालिनि, भ्रम-
 ष्कुलवाससि, पठद्विजन्मनि मन्दिरे प्रस्थानम् अकरोत् ।
 तत्रस्थस्य च अस्य (१५) ग्रामाक्षपटलिकः सकलकरणपरिकरः

सकारलोप] तुङ्, —उत्तर, तीरस्थ, —वह्निर्हार यस्य तथाभूते । वेदंति ।—
 वेद्या—परिष्कृतभूमौ, विनिहित, —स्थापित, पङ्कव एव—नवकिरुत्तय एव, आधादीना-
 मिति भावः, ललाम—लाञ्छन, चित्रमित्यर्थः, भाङ्गत्ववीधकमिति भावः, यदा,—ललाम—
 भूषण यस्य तथाभूतव, पङ्कवभूषितयेत्यर्थः, (“ललाम लाञ्छने ध्वजे । शङ्गे प्रधाने
 भूषायाम्” इति मेदिनी) हेमकन्दसः,—सर्वकुम्भ, मङ्गलघट इति भावः यस्मिन्
 तथोक्ते ।

(१४) वहेति ।—वड—विरचित, वनमालादान—वनपुष्पमालामसरः, यदा,—
 “आजानुलम्बिनी माला सर्वसुकुमुनीञ्जला । मध्यमूलदलाद्या च वनमालंवि-
 कीर्तिता ॥” इत्युक्तलक्षणक पुष्पप्रतियोजित माल्य यस्मिन् तथोक्ते ।
 धवलध्वजाना—पटलपताकाना, भान्ना—दक्षिण शक्ति शक्तिश्रितित तथाभूते ।
 भ्रमदिति ।—भ्रमन्ति—इतस्तत् चन्मनि, वायुवेद्यादिति भावः, ग्रहानि—ग्रहाणि,
 वासास—पताकाना वस्त्राणि, द्वारादौ आवरणभूतानि वेति भावः, यदा,—भ्रमन्तः,
 —इतस्तत् सञ्चरन्त ग्रहवासस—ग्रहवसनपरिषाधिन परिचारकजना यस्मिन्
 तथोक्ते । पठदिति ।—पठन्त,—अधीयाना, सतार वेदान धर्मशास्त्राणि वा समु-
 चारयन्त इति भावः, द्विजन्मन—ब्राह्मणा यस्मिन् तथोक्ते । प्रस्थान—स्थितमित्यर्थः ।

(१५) ग्रामाक्षपटलिकः,—अद्याणा—भूताना, प्टले—समुद्रे नियुक्तः
 अक्षपटलिकः, ग्रामस्य अक्षपटलिकः ग्रामाक्षपटलिकः, दानवासी वेतालसाधकः,
 तान्त्रिकविधानवेत्ता वा इति भावः, यदा,—अद्याणा—अव्यवहाराणां, विवादाणां
 मित्यर्थः, अद्याणा—दूताङ्गानां, दूतसाधनप्राप्तकादौनामित्यर्थो वा, (“अद्या-
 निन्द्रिये । ना दूताङ्ग कर्षचक्र व्यवहारे कल्पिद्रुमे” इत्यमरः) पटले नियुक्त अक्ष-
 पटलिकः, ग्रामस्य अक्षपटलिकः दाम्यव्यवहारदर्शक इत्यर्थं ग्रामीणान्य विवाद-
 न्नीमासाय राजनियुक्त अधिकार्यकविशय इति यावत् दाम्यदूतकराध्वजी वा, सकल-
 करणपरिकरः,—सर्वप्रकारलक्षणरचनानुषण इति यावत्, [“करणः,—वायस्य”
 इति कदित्, तदाले सर्वेकायस्यपरिहत इत्यर्थः] ।

“करोतु देवो (१६) दिवसग्रहणम् अद्यैव अवन्व्यशामनः
शामनानाम्” इति अभिधाय (१७) वृषाडाम् अभिनवघटितां
घाटकमयीं मुद्राम् उपनिन्द्ये, जयाह च तं राजा । समुप-
प्यापिते च प्रथमत एव नृत्पिण्डे परिभ्रश्य करकमलात्
अधोमुखी महीतले पपात मुद्रा । (१८) मन्दाश्यानपङ्कपटले
मृदुमृदि मरुस्वतीतीरे स्फुटं व्यराजन्त राजयो वर्णानाम् ।
अमङ्गलाशङ्किते च (१९) विपीडति परिजने नरपति अकरोत्
मनसि एतत्,—“अतत्त्वदर्शिन्यो हि भवन्ति अविदग्धानो

(१६) अवन्व्यशामनः,—अप्रतिहतान् शामनानां—राज्यशामनानामिति यावत्,
त्रिवसग्रहणं—सामयिकसङ्गानिरूपणम् इत्यर्थं, अद्य प्रभृति भवान् प्रजाशासनाधि-
कारि निवृत्त इत्येव निश्चयार्थं भवतीमादित्तमुद्रायग्रहणमिति भावः ।

(१७) वृषाडा—वृषाचिक्राम्, अभिनवघटितां—नवगृहितां घाटकमयीं—
काचनमयीं मुद्रां—वर्षावन्वित्चितकाचनपदकविशेषम् उपनिन्द्ये—अपशान्नास । कर-
कमलात्—दक्षिणहस्त, हृष्येति भावः, प्रथमतः—आद्यौ एव, समुपप्यापिते—
समन्विते क्षेत्रधिति भावः मृत्पिण्डे—मृत्तिकागोले, परिभ्रश्य—निवृत्त्य अधोमुखी
—अथ राजशासनदनायाचनतत्पुत्रभागा इत्यर्थः ।

(१८) मन्दति ।—मन्दाश्यानम्—दुर्बलम्, पङ्कपटल—कर्ममयः यस्मिन्
रज्जुके अत एव मृदुमृदि—मृदी—कीमला मृत्—मृत्तिका यस्मिन् तथाभूते
मरुस्वतीतीरे—तदाशुनदीतटे, वर्णानां—मुद्राचरणा गानय —द्वेष्य मृदु—मृदु,
व्यराजन्त—यभासिरे, मुद्राचरपङ्कजम् मरुस्वतीतीरेष्यङ्कमलमालकायाम्ङ्कितं
अमङ्गलितं निश्चयं । एतेन समुद्रमुद्रितानां विलवसुचया स्वयमादरादानशासनमुद्रा-
ग्रहणं कृतमिति व्योच्यते, तच्च विश्वदेवप्रसादपरिचायकम् इति निगूढायम् ।

(१९) विपीडति—विष्वक्सीभवति, प्रेम पश्यति भयान्कपद्विपीडित भावः । अतत्त्व-
दर्शिन्यः,—अयावाप्यप्रेक्षितः, अदीर्घदर्शिन्य इति यावत् कुसम्भाराण्येना इति
भावः । [“अतत्त्वदर्शिन्य” इत्यत्र “तत्त्वदर्शिन्य” इति धाट्टे,—स्वरुपदर्शिन्य, मूल-
दर्शिन्य इति यावत्, उपस्मितदर्शिन्य अन्तपश्यवेषमशक्यभावात् इति भावः] अवि-
दग्धानाम्—पशानाम् ।

धियः । तथा हि (२०) एकशासनमुद्राङ्गा भूर्भवती भवि-
 यतीति निवेदितमपि निमित्तेन अन्यथा गृह्णन्ति ग्राम्याः”
 इति (२१) अभिनन्द्य मनसा महाऽनिमित्तं तत् सीरसहस्र-
 मन्धितमीन्नां ग्राम्याणां शतमदात् द्विजेभ्यः, निनाय च तत्र तं
 दिवसम् । प्रतिपद्यायां शर्वव्या सन्मानितसर्वराजलोकः सुखाप । -

(२२) अथ गन्ति तृतीये यामे सुतसमस्तसत्त्व-
 नि.ग्रह्ये दिङ्मुञ्चरहृषणगभीरध्वनिः अताडयत प्रयाणपटहः ।

(२०) एकति ।—एका—इदंतीति एव शासनमुद्रा—राजलोकान्द्रिन आङ्गा-
 मुचकं पदविशेष इति यावत् अट—विड पड—जीवे वा यदा तदाभूत्,
 एकच्छुवा इति भाः । नू—वृत्रिदे । निमित्तेन—सुखाप, दमशकुनेन इत्यन्ते,
 अङ्गमुत्तम पतनपदमप्येव इत्यङ्गनेति भावः, (“निमित्तं हेतु-सुखापी” इत्यनन्तर)
 निवेदितमपि—आद्यतनमप्यन्यथा—अभिनिमित्तमित्यर्थः । ग्राम्याः,—अवेदना इत्यर्थः ।

(२१) तत्र—पूर्वोक्तम्, अङ्गमुत्तम पतनपदमित्यर्थः, महाऽनिमित्तं—रामै-
 मङ्गादुल्लंघयतया अथवाग्निमिति यावत्, अभिनन्द्य—प्रशस्य, वदन्त्यु तस्य मुनिनि-
 वरतया इति भावः । हीरेति ।—हीराणां—हृद्यानां, साङ्गानामित्यर्थः, [“मुनिधि-
 नौना हीरेषु” । उ० २ पा० २५ सू०] इति क्रम् । सहस्रेषु—दमशतमङ्गात्,
 महस्रसङ्गदनेत्यर्थः, अन्धिता,—परिच्छिन्ना, परिमिता इत्यर्थः शिमान्,—मयादा
 देवा तद्भूतानां, सहस्रसङ्गकहृषणवाङ्मनापयन्तानिति यावत् । निनाय—
 अतवाहरमास । अथवा—राशौ, प्रविशन्नायाम्—उत्पद्यितायां, सन्मानितेति ।—
 सन्मानिता,—समाहृता, सर्वे राजल्लोकाः,—दमशतया देव तदीक्ष, मित्रभाषणादिना
 सन्निहितराजसङ्घे इत्यर्थः, सुधान—विद्वदौ विसृजन्वादिवाश्रय, युद्धयानक्षानि
 आर्षटङ्गानिसुरस्येव महाशक्तिशान्तिनोऽथ प्रसीदन्वदन्त्यादिति भावः ।

(२२) गन्ति ।—गुन्,—निद्रितैः, समस्यै,—समस्यै, सत्त्वे,—प्रादिभिः,
 निग्रह्ये—नीरवे, तृतीये यामे—तृतीयेपहरि, गन्ति—इतिशान्ति,
 दिङ्मुञ्चरति ।—दिङ्मुञ्चराणां—दिग्गजानां, हृषणत्—इक्षितमिव इत्यर्थः, रक्षीट,
 —रक्षीट, [“रभीर रक्षारो” (उ० ४ पा० २५ सू०) इतीरन्, गन्तिर्भं पदे तुम् च]

(२३) अग्रतः स्थित्वा च मुहूर्त्तेमिव पुनः प्रयाणक्रोशसङ्घापकाः
स्पष्टम् अष्टौ अदीयन्त प्रहाराः पटहे पटीयांसः ।

(२४) ततो रटत्पटहे, नन्दवान्दीके, गुञ्जत्कुञ्जे. कूज-
त्काहले, शब्दायमानशब्दे, (२५) क्रमोपचीयमानकटककल-

धनि,—निनाद यस्य तथाभूत, [“दिक्कुञ्जरद्वयगभीरध्वनिः” इत्यत्र दिक्कुञ्जरजृम्भ-
माणगभीरध्वनि ” इति पाठे,—दिक्कुञ्जराणां जम्भमाण,—प्रवर्द्धमान इत्यर्थ, गभीर-
ध्वनिरिव ध्वनि यस्य तथाभूत] प्रयाणपटहे,—युद्धधातुकात्तिस्रवाद्यभेद इत्यर्थः,
अताद्यत—अवाद्यत इत्यर्थ, पाठहिकैरिति शेष ।

(२३) अग्रतः,—अग्रे, अनन्तरमिति भावः, मुहूर्त्तमिव—मुहूर्त्तमात्रमित्यर्थं इव
शब्दोऽत्र अवधारणे, स्थित्वा—विरत्यैव्यय, प्रयाणिति ।—प्रयाणस्य—यावाया क्रोशाः,
—‘चतुर्विंशत्यङ्गुलिभिर्हस्तं तन्वविदी विदुः । सहस्रैरष्टभिः श्वात इक्षकैः क्रोशनाम-
कम् ॥’ इत्युक्तलक्षणा अटसहस्रद्वयमित्वा अभ्यास इत्यर्थं, केचित्तु सहस्रद्वयमाना
इत्याहुः, तेषां सङ्घापकाः,—सङ्घापकाः, अष्टौ—अष्टसङ्घाकाः, अथ अष्टौ क्रोशा
गनन्त्या इत्येव सङ्घासंख्यापका इत्यर्थः, पटीयांसः,—अतिपटवः, [“दिवचन-
विभङ्गापपट्टे—” (५।२।५० पा०) इत्यादिना ईयमुन्] प्रहाराः,—ताडनानि ।

(२४) “तत” इत्यस्य “प्रयाणसमये” राजभिः आपुपुरे राजद्वारम्”
इत्येवैवान्वयः । प्रयाणसमये इति विशिष्टे, रटत्पटहे इत्यादि ।—रटन्तः,—ध्वनन्तः,
पटहा—आणकाख्यवाद्यविशेषा यस्मिन् तथोक्तेः । नन्दवान्दीके—नन्दन्व—राज-
स्योक्तान् उन्नाहपन्त्य इति यावन्, नान्य,—भेरीसहस्रमात्रान्यवाद्यभेदा, आशौर्वचन
सयुक्ता स्तुतयो वा, “आशौर्वचनसयुक्ता मूर्तिर्यस्यात् प्रयुज्यते । देवद्विजन्तुपादेना
तथान्दान्दीति कीर्त्तते ॥” इति लक्षणात्, ता यस्मिन् तथोक्तेः । गुञ्जत्कुञ्जे—गुञ्जन्तः,
—ध्वनन्तः, कुञ्जा,—शब्दभेदा यस्मिन् तथोक्तेः, ते तु “सत्रा” इति नाद्या प्रसिद्धा,
पृष्ठं च तेषां जगुः परिकल्पितं भवतीति विज्ञानम् । कूजत्काहले—कूजन्तः,—स्वनन्तः,
काहला,—वाद्यभेदा यस्मिन् ताडशब्दे, (“काहला वाद्यभाण्डस्य भेदे चाप्तरसा भिदि”
इति मेदिनी) । शब्दायमानशब्दे—शब्दायमाना,—ध्वनन्तः, शब्दाः,—कम्बवः,
“मुष्टशब्दा” इति प्रसिद्धा यस्मिन् तथोक्तेः । शब्दानादानां सुभट्टद्वयोक्तासकृत्वात्
माङ्गलिकत्वाच्च युद्धकाश्यादौ विशेषव्यवहारः सदातन इति शेषम् ।

(२५) क्रमेति ।—क्रमेण—क्रमे, शनैरिति यावन्, उपचीयमानः,—उच्चि

कले, परित्रनोत्थापनश्चापृतश्चवहारिणि, (२६) द्रुतद्रुघण-
घातघट्यमानकोणिकाकीलकीलाहनकनितककुभि, (२७)
पनाधिकृतवध्यमानपाटीपतिपेटके, जनज्वलितोल्कासहसा-
नोकलुप्यमानत्रियामातमसि, (२८) यामचेटीचरणचलनोत्थाप्य-
मानकामिमिथुने, (२९) कटुककटुकनिर्देशनश्यन्निद्रोन्मिथ-

यच्छन, कटकाना—सैनिकानामिति यावत्, कलकल—कीलाहल यस्मिन् तथोक्ते ।
परित्रनेति ।—परित्रनाना—पार्श्वचराणां, निद्रितानाम इति भावः, उत्थापने—
प्रवीधने, ज्वाशता,—प्रवृत्ता, व्यवहारिण्य—कर्मचारिण्य यत्र तद्यामुते ।

(२६) द्रुतेति ।—द्रुघ—सत्वर, द्रुघणस्य—मुद्गरस्य इति प्रसिद्धस्य शब्दभेदस्य,
घातेन—ताडनेन, घट्यमाना—चाह्यमाना या कोणिका—ताडनघटिविशेष, तस्या-
कीलस्य—अपभागस्य, कीलाहनेन—निनादेन, कनिता—पूरिता, ककुभि,—दिशो
घनं तथोक्ते, घटा—द्रुत द्रुघणस्य—मुद्गरस्य (“द्रुघणो मुद्गरस्यैव स्यात्” इति
मेदिनी) घातम—ताडनेन घट्यमाना—चाह्यमाना, टी कीणिकाकीला,—
काण पत्र कोणिका—वाद्यभेदः वन्यगृहेकदशो वा, (“कोष्ठी वाद्यप्रभेदं स्यात्
वीणाटीनास वादने । एकदशे गृहान्नामथौ च लघुदशपि च ॥” इति मेदिनी) तत्र
टी कीला,—शब्द, चण्डपट्टनिबद्धा दम्बग्रहधारणार्थं तन्मुनिबद्धा वा, तेषां कीलाहलै-
कनिता ककुभि यत्र तथोक्ते, विप्रमुद्गराघातोत्थाप्यमानान्नकीलककठीराराव
भुवनव्यापी सज्जघ्ने एतेन वल्लभशाय्याम् आनन्द्य द्योतिवत् इत्यवगम्यते ।

(२७) वदति ।—व्याधिकृतं—संस्थाधिकारिणि वध्यमान—ताड्यमानं,
पाटीपतिपेटके—प्रतिनिधयतरश्चकचरो, प्रमादीति भावः यत्र तथोक्त । जनेति ।—जने,—
परित्रनरिति यामत, ज्वलितानां—प्रज्वलितानामि उल्कासहसाणाम्—उन्मूकसहसाणां,
वीपसमूहानामिति यावत्, पालोकेन—प्रभया, लुप्यमान—विनाशयमानं विनाशमातम,
तिमिरं यस्मिन् तथोक्ते ।

(२८) यामेति ।—यामचेटीभि,—प्रहारिकटाक्षीभि प्रहारक्षोभिरिष्यं चरस्य
चलनेन—पदवेपनिनादन इति यावत्, पादस्थस्येन्दुर्धो वा, उत्थाप्यमान—प्रवीधमानं,
कामिमिथुन—कामपुंस यस्मिन् तथोक्ते ।

(२९) कटुकेति ।—कटुकाना—हृन्मिथकनियोजकणां, कटुकेन—दृष्टव्यं,
निद्रघन—प्राज्ञदा, मद्यनी—वपगच्छन्ती या निद्रा—साव, तथा उन्मिषन,—

मदस्यन्दि दन्ति सन्दान शृङ्खलाखनखन निनाद निर्भरभरितदश-
दिशि, (३६) घासपूलकप्रहारप्रमृष्टपांशुनकरिपृष्ठप्रसार्थ-
सागप्रस्फोटितचर्मणि, (३७) गृहचिन्तकचेटकसंवेद्यमान-
पटकुटीकाण्डपटमण्डपपरिवस्तावितानके, (३८) कील-
कनापापूर्यमाणचिपिटचर्मपुटे, (३९) सम्भाण्डायमान-
भाण्डागारिणि, भाण्डागारवहनवाह्यमानबहुवलीवाहिके,

भाव. मुख्यमाणा,—परिप्रियमाणा, मदस्यन्दिना—दानजलसाविष्ठा दन्तिना—
गजाना, ये सन्दानशृङ्खला,—श्रमनशृङ्खला, तेषाम् वा—सम्यक, खनखननिनादेन
—खनखन इति शब्दविशेषण, निर्भरम्—ज्वलन् यथा तवा, भरिता—पूरिता, दश
दिश—दशदहाका ककुभ यस्मिन् तथोक्ते ।

(३६) घासेति ।—घासपूलकस्य—श्वसनप्रकस्य, प्रहारेण—ताडनेन, सार्धने-
जिति यावत्, प्रमृष्ट—परिष्कृत, पाशुन—रजोवहुल, स्नेनेव विकीर्णत्वादिति भाव, यन्
करिपृष्ठे—हृन्निपृष्ठ, तत्र प्रसार्थमाणम्—आसनाद्ये विस्तार्थमाण, प्रस्फोटित—प्रमृष्टे,
घासित वा, धुन्याद्यपनवनाशमित भाव, (“प्रस्फोटनन्तु मूर्धे स्यात् ताडने च
विकारणे” इति मीदिनी) चर्म—अजिनं यस्मिन् तथोक्ते ।

(३७) गृहात् ।—गृहाणा—भवनाणा, सैनिकावासशिबिरादीनामित्यर्थ,
चिन्तका,—कार्यदिशि इत्यर्थ, ये चेटका—मृत्वा, ते सवस्यमाणा,—परिप्रिय-
माणा, सदुच्यमाना इत्यर्था वा, पटकुक्ष्य,—पटे—वस्त्रे, कुक्ष्य,—एकग्रहभेदा;
स्वभावात्सरसिभेदा इत्यर्थ, काण्डपटमण्डपानि—काण्डपटा—काण्ड इव पटा,
“जानात्” इति प्रसिद्धा पटभेदा, तस्य सदुच्यनेन वृत्तकाण्डपटा सम्प्रवृत्ता वा
जावते इत्यत काण्डपट इति संज्ञा, तद्वितमण्डपानि—गृहा परिवभवा,—ज्वनिका,
वितानका,—उल्लोका, चन्द्रावभेदा इति यावत् च व तथोक्ते, (“चन्द्रो वितानमुल्लोच”
इत्यमर) ।

(३८) कीलेति ।—कीलानां—शङ्खना कक्षापे,—समृष्टे, आपूर्यमाणा—
—भियमाणा, यथि पुन स्वभावात्सख्यापनार्थमिति भाव, चिपिट्वा,—इत्सा, घृष्टा
इति यावत्, चर्मपुटा,—चर्मनिर्मितभाजनविशेषा यस्मिन् तथोक्ते ।

(३९) सम्भाण्डेति ।—सम्भाण्डायमाना—भाण्डानि सञ्चिन्तन्, सदस्या
धारान् एकत्रीकुञ्चन इत्यर्थ, { “भाण्डात् समाचयने” (वा०) इति णिङ्, द्वित्वा-

(४०) निषादिनिश्चलानेकानेकपारोप्यमाणकोशकलसपीडा-
पीडसङ्घटायमानसामन्तिकसि, (४१) दूरगतदक्षदासेरकच्चिप्र-
प्रक्षिप्यमाणोपकरणसम्भारभ्रियमाणदुष्टदन्तिनि, (४२) तिर्यगा-
नमज्जाघनिक कर क्लृष्टाक्लृष्ट-लम्बमान-परतन्त्र -तुन्दिल-तुन्दी-

दात्मनेपद, तत शान्च] भाष्यागारिण, —भाष्यपूर्णग्रहणलक्षा इत्यथ यस्मिन्
तथोक्ते । भाष्येति । —भाष्यागारण्य — “भाष्यार” इति प्रसिद्धस्य सद्रव्यपावसमुदाह-
स्थानग्रहण इत्यथ, वह्ननाय — प्रापणाय, स्थानान्तरणनाय इत्यर्थे, दाह्यमाना, —
नीयमाना, वह्न, — अनेके इवीवाहिका, — बलीवर्द्धा यस्मिन् तथोक्ते । [“बली-
वाहिके” इत्यत्र “नालीवाहिके” इति पाठे, — नालीवाहिका, — करिणा घासपहण-
शयुक्ता हनिपकविशेषा, “सेट्” इति प्रसिद्धा । करिवरसैवमहामावादिपरि-
चयान्तराना राजकीयभाष्यागारवहननियोग, न तथा सदृशपरिचायक इत्येक-
पाठ न सर्वाहित इति श्रेयम् ।

(४०) निषादीति । — निषादिभि, — चारोदिभि, चतुरहनिपके वा, तदभापे
प्रलादाशङ्कापातान् इति भाव, निश्लेषु — स्थिरेषु, तिष्ठन्सु इत्यर्थे, अनेकेषु — बहुषु,
अनेकपेषु — हस्तिषु, [“सुपि स्थ ” (३१२४ पा०) इति सूत्रे सुपीति शीघ्री विभज्यत,
तत्र सुपुपपदं षादन्तात् क इति कप्रत्यय । “ हस्ती विरदोऽनेकेषु दिप ”
इत्यमर] तत्पक्षेषु इति भाव, चारोप्यमाणाना — निधीयमानाना, कोशकलसाम-
— धनपूर्णकुम्भाना पीडापीडेन — सङ्कीर्णतया स्थापनेन इति भाव, सङ्घटाय-
मानानि — सङ्घोर्णानि इति यावत्, सामन्ताना — रजमान्, पथ्यादिनामिति भाव,
शोकासि — स्थानानि यत्र तथोक्ते ।

(४१) दूरात् । — दूरगते, — विप्रकृतस्थानस्थे, अतीव इत्यर्थो वा, दक्षे, —
भारवहनक्षमे इति यावत्, यदा — दूरगत — दूरमन्ने, दक्षा, — शक्ताक,
दासरक, — दक्षे, क्षिप्र — गृह्णन्ति यावत् प्रक्षिप्यमाणा, — भूमौ पात्यमाना, ये
उपकरणसम्भारा, — परिच्छदसमुदा, तै भिद्यमाणा, — पूरितशुद्धा इति यावत्,
दुष्टा, — दुष्टाना लोकाणा वहने दोषकारिण इत्यथ, अक्लृष्टा इति यावत् दन्तिनि,
— गजा यस्मिन् तथोक्ते ।

(४२) तिर्यगिति । — तिर्यक् — कुटिल दृष्टा तथा, अज्ञानमन — दानतीभवन्,
शेन कोऽपि न पश्यतीति भाव, य जाघनिक, — जघनक्षर्शे, कामुक इति भाव,
[“लाघनिक” इत्यत्र “लाघनि” इति पाठोऽपि स एवाय] तत्र करेण — हस्तेन

जनजनितजनहामे, (४३) पीड्यमानशरशारिवरत्रागुणघोहित-
 भावविहारवृहद्वृहद्वृहदुन्मदकरिणि, (४४) करिघटाघट-
 मानघण्टाटाड्वारक्रियमाणकर्णज्वरे, घृष्टप्रतिष्ठाप्यमानकण्टा-
 लककदधितकृजत्करमे, (४५) अभिजातराजपुत्रप्रेष्यमाण-

कृच्छेण—कटेन आकटा—आदिङ्गितति भाव, लक्ष्यमाना—अपसरणीति भाव,
 अथ च परतन्ना—पराधीना, अपसर्त्तमदमेति यावत्, तुन्दिका—वृहत्कुचि, स्थूली
 दरीर्यथ, स्थूनाड्डी इति भाव (“तुन्दिकस्तुन्दिकस्तुन्दौ वृहत्कुचि पिचिल्ल”
 इत्यमर) या तुन्दौ—कुहना मा एव जन, —कीक, तेन जनित,—उत्पादित,
 जनाना—लोकाना तन्वयानामिति भाव, हास,—हान्य यस्मिन् तथोक्ते, तथाभूतां
 कुटनीं हठा इत्यमरे इत्यथ ।

(४३) पीड्यमानति ।—पीड्यमाना—जीर्णतादिदोषेण क्लिष्टमानेत्यथ, शारा
 —शकना धिधिता इत्यथ, (“शार स्यात् शवन वाचक्षिद्र पुंसि क्षमोरणे” इति
 मैदिनी) सो शारि,—रथहासपर्याह घृष्टदेशे स्थाप्यमानास्तरणविशेष इति यावत्,
 (“शारनाड्वीपकरणे स्त्रिया ऋकुञ्जिकान्तरे । युद्धार्थगजपद्यात् व्यवहारान्तरेऽपि
 च ॥” इति मैदिनी) तस्या वरचागुणै,—कल्पारम्भुभि, कल्पवन्धनजुभिरित्यर्थ,
 नदीरम्भुभिश्च चन्द्रभ्रामरित्यर्थ (“वृषा कल्या वरना स्यात्” “नदी वृद्धी वरवा
 छान्ति” इति चामर) यादितानि—सद्यमितानि गाढाणि—अनीटाणि तेषां विहारैश्च
 —कन्देन मृहत्,—नष्टन वसव —अनेके, वृहत्,—महान्त, उन्मदा,—मदमत्ता,
 करिण —हस्मिन् दत्त मथोक्त ।

(४४) करीते ।—करिणा—हस्तिना, घटामु—घटनासु, क्लिप्तु इत्यर्थ,
 (“करिणा घटना घटा” इत्यमर) घटमानाना—सङ्गमनीना, घण्टाना—वाद्य
 विश्याणा, टाड्वारैश्च—टाड्विति निनादेन, क्रियमाण—जन्मभान, कर्णज्वर,—
 यवणपीडा यस्मिन् तथोक्त । घृष्टान ।—वृष्टवु—अपरिदेशु इत्यथ प्रतिष्ठाप्यमानेन
 —आराप्यमाणेन, कण्टालकन—गाथीभर्देन, द्रोणीभर्देन वा इत्यथ, [“कण्टाला तु
 द्यौर्द्रोणीभर्देन ना कनलके” इति मैदिनी । अन्वार्थे क प्रत्यथ] कर्दशिता,—
 क्लृप्ता, अत एव कृजत्,—ह्वत्, भारामुहियतया इति भाव, करभा,—
 कारशावका यस्मिन् तथोक्त ।

(४५) अभिजातति ।—आभिजाते—कुलीने, अनभ्यनवाहपरिचालन
 स्थापारैरिति भाव, राजपुत्र—रजकुमारै, प्रेष्यमाणानि—चाख्यमानादि, अत एव

कुप्रयुक्ताकुलकुलीनकुलपुत्रकलत्रवाहने, (४६) गमनवेलाविप्र-
सञ्चवारणाधोरणान्विष्यमाणनवसेवके, (४७) प्रसादवित्तपत्ति-
नीयमाननरपतिवज्रभवरवाजिनि, (४८) चारुचारभटसैन्य-
न्यस्यमाननासीरमण्डलाडम्बरस्थूलस्यासके, (४९) स्थानपाल-
पर्याण-लम्बमान लवणकलापीकिङ्किणी-नालीसनाथ सङ्कलिततल-

कुप्रयुक्तेन—असदृशसञ्चालनेन आकुलाना—वस्ताना, कुलीनाना—सञ्जनाना,
कुलपुत्रकलत्रवाणा—कुलीनकुलाङ्गनाना, वाहनानि—यानानि यस्मिन् तथोक्ते । इहा-
रीत्याद्यमानवाचिष्यनिमित्ताभावात् “वाहनमाह्वितात्” (८।४।८ पा०) इति न
शक्यम्] ।

(४६) गमनेति ।—गमनवेलाया—याशकाले, विप्रलम्बा,—प्रतारिता,
श्वविदितगमनवेला इत्यर्थ, अत एव वारणाना—हस्तिनाम, आधीरणे,—निषादिभिः,
पालकैरित्यर्थ, (“आधीरणा हस्तिपका ह्यारोहा निषादिन” इत्यमर) अन्विष्य-
माणा—अनुसन्धीयमाना, नवसेवका,—नूतनभृत्या यस्मिन् तथोक्ते कार्यान्भिन्नतया
नवनिपुक्ता प्राय प्रतारिता भवन्ति इत्याशयः ।

(४७) प्रसादेति ।—प्रसादेन—राजानुग्रहेण, वित्ता,—ख्याता, (“प्रतीति
प्रथितव्यातवित्तविज्ञातविश्रुता” इत्यमर) ये पत्तय,—पदातिसैन्यानि, ते नीयमान,
—प्राप्यमाण, चाल्यमग्न इत्यर्थ नरपते,—राज वज्रभ,—प्रिय, वर,—श्रेष्ठ,
वाजी—अथ यस्मिन् तथोक्ते, [“वरवाजिनि” इत्यत्र “वारवाजिनि” इति पाठे,—
नरपते वज्रभा, वारवाजिन—वारी—अवसरे, अनुग्रहयोग्यकाले इत्यर्थ, प्राप्तः
इति भाव (“निषहावभरौ वार” इत्यमर) वाजिन यस्मिन् तथोक्ते, राजप्रसाद-
लम्बघोटकाहटमेतिके इत्यर्थ] ।

(४८) चार्विनि ।—चारु,—समीज, चार,—गतिर्वेधा तथाभूतानि,
भटसैन्यानि—योधवलानि (“भटा योधाश्च योद्धार” इत्यमर) ते न्यस्यमाना,—
निधीयमाना, नानोरमण्डलाडम्बरव्य—सीनाऽयगामिसैन्यनिवहृष्य, स्थूला,—सहान्त
इत्यर्थ स्यासका,—अलङ्करणानि यस्मिन् तथोक्ते, यदा,—चारुवारभटसैव्ये,
न्यस्यमाना,—आक्रमेण एव क्रियमाणा, नासीरेण—कर्पूरण, मण्डलाडम्बराय—
सैन्यसमूहशाभावदनाय, स्थूला,—सहान्त, दीर्घा इति यावत्, स्यासका,—चर्चा,
तिष्ठकविशेषा इत्यर्थ यस्मिन् तथाक्ते, (“चर्चा तु चाश्चिन्न स्यासक” इत्यमर) ।

४९) स्यावेति ।—स्थानपालानाम्—अथपालाना, पथ्याशुषु—पथ्यशुषु,

मारिके (५०) कुण्डलीकृतावरक्षिणीजानत्रटिलवल्गुभपालाश-
घटानिवेश्यमानशाखाभृगे, (५१) परिवर्द्धकाक्ष्यमाणार्द्धजम्ब-
प्राभातिकयोग्याशनपारोहके, (५२) व्याक्रोशीजम्बमाण-
घासिकघोषे, (५३) गमनसधमभ्रमदुत्तुष्टतहणतुरङ्गमतस्य

अश्वसलाशामिन्यथ लम्बमाना—दीन्नायमाना लवणकलापी—द्रव्यविशेष सा च
सृगाकृतिदारुमयी किञ्चन इति (लवणकलापी इत्यस्य “लवणकलापी” इति पाठोऽपि स
पवाय) किङ्किणी—सुद्रघाण्टका नाली—वैश्वेयी घटि तामि सनाथा—सहित
इत्यथ सङ्गलिता—विरक्षिता तन्वसारका—ऊर्णादिविवृण्वमयी मुखपट्टिका
“उरपाहवा इति किञ्चन द्रव तथोक्त सुषमाविशङ्गाद्यम अलम्बनायश्च तुरगपण्ययने
तथाकृतिव्यवहारान् इति भाव ।

(५०) कुण्डलीकृतै—कुण्डलीकृतै—बलायत्नैरित्यथ, अवरक्षिणीजालै—
वल्गुभपालाशभिरित्यथ जालल—सथमित [“लोमाद—” (५२१०० पा०)
इत्यादिना पिच्छादिव्यान्त्रच] वल्गुभपालै—सुललनाशुपान्तके (“वल्गुभी र्दधिने
इत्यथ मज्जसल्लतुरङ्गम” इति मान्ती) कावत् “बलवता येन ब्रह्मटाकारेण तुरगीप
करण चासचण्डिकादिक नोद्यमे स वल्गुभपालोऽथपाल” इति व्याख्येय अश्वघटामु—
तुरङ्गान्तु तन्वडाशत भाव निवश्वमान—आरीष्यमाण शाखान्त—वानर
यत्र तथोक्त (“अपिप्रवङ्गप्रवगशाखाम्बरावनीमुखा । मकटो वानर.” इत्यमर) स
अश्वाना रामादिप्रतिवधाय मन्दराद्या स्थाप्यते इति लोकावधार ।

(५१) परिवर्द्धकत ।—परिवर्द्धकन—अथपान्त आक्षयमाण—आकार्य-
माण इत्यथ अश्वजम्बु—अश्वभासत प्राभातिक—प्राभातार्थिक योग्यम्—उप-
युक्त भीजनाह मय्यथ अशन—भक्ष्यद्रव्य येन तादृश प्रारोहक—अद्या
रा हसैव मय्यथ यस्मान् तथोक्त ।

(५२) व्याक्रोशीति ।—व्याक्रोशीषु—परस्परान्नाहानेषु जम्बमाला—वृद्धमाना
घासकाना—घासनायग घाषा—विनादा याम्यन तथोक्त त्वरितगमना शत
६२, ७२, १ ।

(५३) गमनेति ।—गमनेषु—यावापु य सुभम—त्वर तेन भ्रमन्—
घृणन् उत्तुष्टा—उत्तमत्तमुष्टा, तस्या—दुक्ता, ये तुरङ्गता—अश्वान-

भानानिकमन्दुराविमर्दं, (५४) सञ्जीकृतकरेणुकारोहाह्वानमत्वर-
सुन्दरोदीयमानमुखालेपने, (५५) चन्तितमातङ्गतुरङ्गप्रधावित्त-
प्राकृतप्रातिवेश्यकलीकलुण्ठमाननिर्घामशस्यसञ्चये, सञ्चरचेन्न-
चक्राक्रान्तचक्रीवति, (५६) चक्रवीत्कारिगन्धीगणगृह्यमाण-

ते तन्वमान, - क्रियमाण, अनेकाना - बहूना, मन्दुराणा - वाजिशालाना, ["मन्दुवाशि
—" (३० १ पा० ३६ सू०) इत्यादिना उरत् । "वाजिशाला तु मन्दुरा" इत्यमर]
विमर्दं, - विम्वस यव तथोक्ते ।

(५४) सञ्जीकृतिति । - सञ्जीकृतासु - कृतकल्पनासु, आरीह्वणायम् आन-
रथादिना अलङ्कृतासु इत्यथ, ("कल्पना सञ्जना समे" इति गजप्रकरणे अमर)
करेणुकासु - चन्द्रहमिनीषु, ("करेणुगैर्जयोषार्यां श्रिया पसि मतङ्गजे" इति मेदिनी)
आरीह्वय - आरीह्वयार्धमिथर्ष आह्वाने - आकारणाय, कल्पित् सामन्तास्येति
भावः, अथा, - सञ्जीकृतकरेणुकारोहाह्वानेन - सञ्जीकृताया करेणुकाया आरीह्व-
-निषादी, तेन आह्वानेन - उधैराकारेण तेन सचरा - त्वरावेत्ती, अलङ्कृतहमिनी-
नियमादताम्सरेण त्वरावृत्ता इत्यथ, या सुन्दरी - कामिनी, चन्तितकस्य इति भावः,
तथा दीयमान - निधीयमानं, मुखालेपन - सिन्दूरादिना मुखानुलेप, करेणुकायै
इति भावः यस्मिन् तथोक्ते ।

(५५) चन्तिषेति । - चन्तिषु - प्रस्थिषु मातङ्गेषु - हस्तिषु तुरङ्गेषु - अश्वेषु
च, प्रधाविते - सवरनापतिते प्राकृतै, - साधारणै, प्रातिवेश्यकलीकै, - प्रतिवेशि-
जननये, समीपवासिमनुष्यैरित्यथ, लुण्ठमाना - क्रियमाणा, निर्घामशस्यसञ्चया,
- नि, - निरुष्टा, व्यक्ता इत्यर्थे भुक्तावशिष्टा इति यावत्, घासा, - यवसाय,
शस्थानि च - शशगीधुमादीनि च, तेषा सञ्चया - समूहा यव तादृशी । सञ्चरदिति ।
- सञ्चरन्, - इतस्ततो ममन्त, तथा चैन्नचक्रेण - वन्वसमुहेन ("चैर्न वन्वेषधमे
विषु" इत्यमर) "चैलचक्रेण बालकसङ्गेन" इति कश्चित्, आक्रान्ता, - आपूरितपृष्ठा,
समाकौशंशुता इत्यर्थं, चक्रीवन्तः, - गर्दभा यव तथोक्ते ["आसन्दीवन् -" (८२।१२
पा०) इत्यादिना मनुषि निपातनात् सिद्धम् । "चक्रीवन्तस्तु मालीया रासभा गर्दभाः
सरा" इत्यमर । "चक्रीवन् - चष्टः" इति शेषिते] ।

(५६) चक्रेति । - चक्रे - रयाङ्गे, चीत्कारिण, - उधे कृजना, ये गन्तो-
-रथा, - हृषभवाहाशकटवन्दानि,) "गन्ती कम्बलिवाद्यकम्" इत्यमर । अथ कम्बलि-
वाद्यक - हृषभवहनीयशकटमित्यथ) ते गृह्यमाथानि - आक्रम्यमाथानि, अथ

प्रहतवर्त्मनि, (५७) अकाण्डदीयमानभाण्डभरितानहुहि,
 (५८) निकटघासनाभलुभ्यन्नस्त्रमान-प्रथमप्रसार्यमाण-सारसौर-
 भये, (५९) प्रमुखप्रवर्च्यमानमहासामन्तमहानसे, पुरःप्रधाव-
 सुजवाहनि, (६०) प्रियगतोपलभ्यमानमडटकुटीरकान्त-
 बालनिःसरणे, (६१) करिचरण दलित मठिकोत्थितलोकलोष्टा-

एव प्रहतानि—सुखानि, प्रकटचक्षेभ सज्जातस्त्रातानीत्यर्थः, कर्मानि—कार्या यत्र
 तथोक्ते ।

(५७) अकाण्डेति ।—अकाण्डे—सदसा, दीयमानेन—आरीप्यनाद्येन, भाण्डेन
 —द्रव्यपूर्णवाद्येण, भरित, —पूरितपृष्ठ इति यावत्, अनङ्गान्—इष यस्मिन् तथोक्ते,
 (“अनङ्गान् सौरभेयी सौ” इत्यमर) ।

(५८) निकटेति ।—निकटे—समीपे, घासन्—यवसस्य, लाभेन—प्राप्ता,
 लुभ्यन्—लोभयता गच्छन् लभ्यमाना, —प्रलम्बदेहा, चासयदण्येभ्यश्च इति भाव,
 प्रथमम्—अथ, प्रसार्यमाण, —प्रस्थाप्यमाना, सारसौरभेया, —दत्तवदलीवर्हा
 यस्मिन् तथोक्ते ।

(५९) प्रमुखेति ।—प्रमुखे—अथे, प्रथमभेवेत्यर्थं, प्रवर्च्यमान—प्रस्थाप्यमानम्,
 आगामिन्कथाशरसविवेशस्थानमुद्दिश्येति भाव, महासामन्ताना—प्रधानसामन्तवृत्तौ
 नाम, अधीनवृत्तितु प्रधानानामित्यर्थं, महानसे—रसवती, रत्नशाला इत्यथ यस्मिन्
 तथोक्ते, (“रसवत्यान् राजस्थानमहानसम्” इत्यमर) । पुर इति ।—पुर, —
 अथ, प्रधानम्, —प्रबन्त ध्वजवाहिन, —पताकाधरणे मेवाविशेषा यत्र तथोक्ते ।

(६०) प्रियशनेति ।—प्रियशने, —चाट्वाकासमूले, उपलभ्यमाने—प्राप्तमाने,
 सडटात—सडीर्णात, कुटीरकाणा—सुदृग्काणाम्, अन्तरालात्—मध्यात्, नि सरप
 —मुख, निर्गमनमार्गे इत्यर्थं यस्मिन् तथोक्ते, यदा,—प्रियशने,—प्रीतिकरवचने,
 उपलभ्यमानं—प्राप्तमात्रं सडटकुटीरकान्तानात्—सडीर्णसुदृगितेनमभ्यात् इत्यर्थः
 नि सरप—भीष, मुक्तिरित्यर्थं यस्मिन् तथोक्ते (“मुख नि सरपम्” “अथ नि सरपं
 मत्पुत्रायमोक्षेषु निर्गमे” इत्यमर सेटिनी । “प्रियशतोपलभ्यमानसडट—” इत्यत्र
 “प्रियशतोपलभ्यमानासडट—” इति पाठे,—आसडटात्—ईपत् सडीर्णात् इत्यर्थः) ।

(६१) करीति ।—करिषा—इतिहा, चरणे,—पादे, दलितवा—

हृन्मनाऽऽधोरणक्रियमाणामवसाञ्जिणि, (६२) सङ्घट्टविघट्ट-
मानव्याधकुटीपन्नायमानक्षुद्रकुटुम्बके, (६३) कलकलोपद्रवद्रव-
द्विगणवनीवर्तविद्राणवणिजि, (६४) पुरभरदौपिकाऽऽ-
नोकविरलायमान लोकोत्पीडसुख प्रस्थितान्तःपुर करिणी कदम्बके,

संदिताशा, मडिकाशा, -क्षुद्रगृहात, चाञ्जिते, -चैहते, लोको, -तद्गृहासिभिः।
एते लोकेन - कठिनघरावच्छेन वाच्यमाने, -ताडमाने, गृहमज्ञात प्रति भाव,
वाधारणै, -हस्त्रिके, ["करि लोकाह्वयमनाधोरण * इत्यत्र "करि लोप-
हृन्मानमेष्ट * इति पाठे - लोकेन - घरावच्छेन हृन्माने, -द्विगणवनी मेष्टे,
- "मेष्ट" इति प्रसिद्धे करिणां यवसतगुणादिवाहिपरिचारकारेशेषैरित्यत्र, "मेष्टे,
- जागरिके" इति केचित्] क्रियमाणा, - विधीयमाना, वासना - समीपस्था,
लोका इति श्रेय साञ्जिण, - प्रवचदाशन, राजदारे अभियोगार्थमात भाव यत्र
लक्षणम् ।

(६२) सङ्घट्टेति । - सङ्घट्टेन - सङ्घट्टेन सेनितानाम् अक्षयजादिवाहनाना वा
इति भाव विघट्टमाना - विनश्यन्ती, या व्याधकुटी - लक्षणभिन्नकुटीभेद, ["व्याध
कुटी" इत्यत्र "व्याधपत्नी" इति पाठेऽपि स एवाद्यं] तस्या पन्नायमान - पद्रवन्,
क्षुद्रकुटुम्बक - सन्वधारजन वस्त्रिन तथोक्ते ।

(६३) कलकलिति । - कलकलोपद्रवेण - कलकलरूपोत्पातेन, द्वयनि - ययनि,
द्रावणानि - धनानि द्रव्याणि इति श्रावत शब्ध तथाविधा ये वलीवर्द्धा - रथा, तै-
विद्राणा - एतावन्तानां सशोका वा वणिज - पण्डाजीवा वस्त्रिन तथोक्ते ।

(६४) पुर इति । - पुर सरौ - अयगै, दौपिकानाम् - आनीतवर्तिकाणाम्,
आनोकै, - प्रभाभिरित्यर्थं विरलायमानेन - स्वप्नीभवता, अदसरतेति भाव लोको-
त्पीडेन - जन्ममार्गैरेण सुखप्रस्थितानि - अनायासप्रचलितानि जन्मसुखदौपमरलेन
अनिरुद्धमार्गैरेति भाव, ["पुरसर लोकोत्पीडसुखप्रस्थिता -" इत्यत्र 'पुरसर
.. लोकोत्पीडप्रस्थिता -" इति पाठान्तरम्] अत पुराणाम् - अथ पुरवाभिनीनां
मारीषामिति यावत्, करिणीकदम्बकानि - ह्यसिनीवृक्षानि, अत पुरिकाया वाहन-
क्षुत्तानीति यावत् अर्थन् तथोक्ते ।

(६५) हयारोहोद्दयमानलम्बितशनि, (६६) सरभसचरण-
निपतन-निश्चलगमन-सुखायमान खकवट स्तयमान तुङ्गतुङ्गणगुणे,
(६७) सप्तवेसरविसंवाटिसौदहाक्षिणात्यसादिनि, (६८)
रजोध्वस्तजगति प्रयाणसमये, (६९) प्रतिदिशमागच्छद्भिः

(६५) इयेति ।—हयारीहो,—अशारीहिभि, आह्वयमाना,—आकार्यमाणा,
लम्बिता,—पश्चात् स्थिता, शनि,—कुङ्कुरा यस्मिन् तथोक्ते, गुह्यभावेन विपक्ष-
रुतनेशाक्रमणमूचनाय मयथासाहाय्याय च सारमेयाणामावश्यकत्वादिति भावः ।

(६६) सरभमेति ।—सरभत्तेन—सवेगेन, चरणनिपतनेन—पादवेपथ्वेन, निश्चल-
गमनेन च—धीरचलनेन इति भावः, सुखायमाना,—सुखमनुभवन्त, ये खकवटा,
—हडा, पश्चिमासकदाप्रसङ्गे वीराणा रक्षणमापनेतार, अन्यथा मद्रूपी
न्दुल्लवादिनीषु वर्षाधिकसामभिविशेष निषेधोक्तनी भवेत् इति मूलाशयः [“शकादिषु
ऽटन” (७० ४ पा० ८१ सू०) इति हास्यार्थकखकवटवेटन्] तैः भूयमानः,—प्रशस्त-
मानः, तुङ्गानाम्—उन्नतानां, तुङ्गणानाम्—अशानां, तदन्वयदीर्घजाशाना वा,
[“तुङ्गण” इत्यस्य “तङ्गण” इति पाठान्तरम्] गुण,—गतिसौदहाद्युत्कर्षविशेष-
यस्मिन् तथोक्ते ।

(६७) सप्तेति ।—सप्तान्—सप्तान्, प्रशान् पतिताभिति भावः वेसरान्—
अशतरान्, विसवदन्ति—परिशोक्षयन्ति, अनुशीचनीति भावः तथोक्ता विसवदन्ति,
—अनुशीचन्त इत्यर्थः, दृढगमनाक्षमत्वेन अश्वीयसङ्घमदत्वात्, दक्षिणापथे वेसरान् न
वर्तन्ते इत्यनभ्यस्तारशरीरक्षतया द्रुतगमनाक्षमत्वेन पश्चात् पतनात् पथिधानिशब्दया
वा इति भावः, अत एव सीदन्त,—अवसप्त गच्छन्त, दृष्टिता इति भावः, दक्षि-
णाया,—दक्षिणापथजाता, सादिनि,—अशारीहा यस्मिन् तथोक्ते, (“अशारीहास्तु
सादिन” इत्यमरः) ।

(६८) रज इति ।—रजोभिः,—धूलिभिः ध्वस्तानि—विनष्टानि, अद्भुतं
गतानीत्यर्थः, आपूरितानोति यावत् अगन्ति—भुवनानि यस्मिन् तथोक्ते । [“रजो
ध्वस्तजगति” इत्यस्य “रजोऽग्धजगति” इति पाठे,—रजोभिः,—धूलिभिः, जगधानि—
दस्तानीत्यर्थः आच्छन्तानीति यावत्, अगन्ति—भुवनानि यव तथोक्ते] । इह सैनिक-
धुलिभूमौजगतामाच्छादनमित्यसम्बन्धे सम्बन्धत्वाध्यवसायसिद्धे तद्गुपातिशयोक्तिः
साद्भूमिकत्वभावोक्तइत् ।

(६९) प्रतिदिशमागच्छद्भिः,—सम्भन्तात् पद्यते, [“अप्यर्थ—” (२।।६ पा०)

गजवधुसमारुढैः, आधोरणोर्द्ध्वप्रियमाणहेमपत्रभङ्गशरशङ्कैः,
अन्तरासनामीनास्तरङ्गरुह्यहीतामिभिः, ताम्बूलिकविधूयमान-
चामरपङ्क्तैः, (७०) पश्चिमासनिकाऽर्पितभस्त्राभरणभिन्दि-
पालपूलिकैः, (७१) पत्रलताकुटिलकलधौतनलकपङ्क्तवित-
पर्याणैः, (७२) पर्याणपत्रकपरिचेषपट्टिकावन्धनिथल-

इत्यादिना प्रतियोगे वीक्षायामव्ययौभाव] गजवधुसमारुढैः,—करिणीपृष्ठस्य ।
आधोरणेति ।—आधोरणैः,—हलिपालैः, ऊर्द्ध्व—उपरिभागे, आरोहिणा पतनप्रति-
रोधार्थं पृष्ठीपरि स्थापितस्य धातुनिम्नितस्य वेष्टनीविशेषस्य “हासीदा” इति प्रसिद्धस्य
इति भावः, प्रियमाणानि—स्थाप्यमानानि हेमपत्रभङ्गेषु—काञ्चनप्रवरचनया,
शरशङ्कैः—चिवाण्डि, शङ्काङ्कैः—धनुषि दीयाते, [“शङ्कैः कामुङ्कनादेऽपि विष्ठीरपि
शरशङ्कैः” इति मेदिनी । “आधोरणोर्द्ध्व—” इत्यत्र “आधोरणैः ऊर्द्ध्व—” इति व्यलपाठे,
—प्रतिदिशमागच्छन्ति गजवधुसमारुढैराधोरणैरित्येकवाक्यतयाऽन्वयः, एतत्पठे सान्ने-
ह्येऽपि सम्बन्धात् समासः] । अन्तरिति ।—अन्तरासनेषु—मध्यवर्तिषु पीठेषु, मनीषेषु
इति भावः, आसीने,—उपविष्टे, अन्तरङ्गे,—सूत्रने, रुह्यहीता,—धृता, अस्य,—
करवाला दीयाते । ताम्बूलिकेति ।—ताम्बूलिकैः—ताम्बूलदायिभिः परिजनैः [“तदस्य
पण्डम” (४।४।५१ पा०) इति ठक] विधूयमाना,—सञ्चाल्यमाना चामरपङ्क्त्या,—
किञ्चनप्रकोमलवालव्यजनानि दीयाते ।

(७०) पश्चिमेति ।—पश्चिमासनिकाया—पश्चादूर्तिनि आसने, अर्पितानि—
स्थापितानि, भस्त्राभरणानि—नृशमीदा इति यावत्, भिन्दिपाला,—हलचेष्टनालिका-
ऽश्चविशेषा, (“तोमरा” इति केचित्, तन् कीशकारासम्प्रतायवत्त्वादयुक्तम्) तेषां
पूलिकानि—समूहा दीयाते ।

(७१) पवेति ।—पत्रलतया—पत्रावलिरचनया, कुटिलानि—भद्रिमनि,
कलधौतनलकेन—काञ्चननिम्नितनलाकारेण, पङ्क्तवितानि—रञ्जितानि इति भावः,
पर्याणानि—पण्डयनानि आसनविशेषा इति भावः दीयाते ।

(७२) पर्याणैवेति ।—पर्याणस्य—पण्डयनस्य, पत्रक,—पत्रान्, पार्श्वे वा,
(“पत्रकस्य पुमान् पार्श्वदारे च पार्श्वभावके” इति मेदिनी), यदा,—पर्याणपत्रक,
—पर्याणालङ्कृतहस्तिपार्श्वभागः, (“पत्रभाग पार्श्वभाग” इति गजावधविवरणे
क्रमतः) तस्य परिचेषपट्टिका—वेष्टनपट्टी, तत्रा वन्धेन—सयमनेन, निथलम्—अपञ्चल,

पद्मोपधानस्थिरावधानैः, (७३) प्रचल-पादफलिकाऽऽस्फालन-
 स्फायमान-पदवन्ध मणिशिनाशब्दैः, (७४) उच्चितनेत्र-
 मुकुमारस्वस्थापनस्य गितजङ्घाकाण्डैश्च, (७५) कार्दमिक-
 षट्कञ्जापितपिशङ्कपिङ्गैः, अग्निनीलमसृणप्रान्तममुत्पादित-
 मितसमायोगपरभागैश्च (७६) अवदातदेहविराजमानराजा-

इत् पद्मोपधान—“बालिश” इति बहुभाषया प्रसिद्ध पद्मसन्निर्भित्तम उपधान,
 एकिन् प्यरं—निश्चलम्, अवधानम्—अभिन्विश, निर्भरभावेन देहभारसन्निवेश इति
 भावो दृश्यते ।

(७३) प्रचलेति ।—प्रचला—लम्बमाना इत्यर्थे वा पादफलिका—लम्बी
 पात्रयो पर्व्यादि पादस्थारणार्थं वा क्रियते “रेकाव” इति बहुभाषया प्रसिद्धा इति भावः,
 “बाहुल्य पादवाणम्” इत्यर्थे, तथा आम्बाशनेन—चालनेन, स्फायमान—प्रवर्तमान,
 पदवन्धमणिशिनाशो—पादकटकखचितरत्नानामिच्छा शब्दः,—अग्नि दृशते ।

(७४) उच्चितेति ।—उच्चितेण—उकीर्णोत्कृष्टेन, नेत्रेण—पद्मसन्निवेशेण,
 उच्चितनेत्रे—कारखचितपञ्चमण्डपे इत्यर्थे वा (“नेत्रे मधिगुणे बन्धमेदे मुनि द्रुमस्य
 च” इति मैदिनी) मुकुमार—मुक्तीनल, यत् स्तम्भापन—स्वरक्षणस्थानमन्वर्थं,
 [“स्तम्भापन—” इत्यत्र “स्तम्भगन” इति पाठोऽपि स एवार्थः] तस्मिन् मणिगता,
 —निहिता, जङ्घाकाण्डा,—जङ्घादण्डा ये तथोक्ते ।

(७५) कार्दमिकेति ।—कर्दमेन रक्त कार्दमिक,—धूम्रदण्डरक्षित इत्यर्थं,
 षट्कञ्जा,—षट्कनभेदः, तेन कञ्जापिता,—रञ्जिता, विविता इत्यर्थं, पिङ्गा,—
 कृपिता, स्वभावत एवेति भावः, पिङ्गा,—जङ्घा दृशते वा, यदा—पिशङ्गा,—
 पिङ्गवर्णा, पिङ्गा,—जाह्निका, द्रुतविशेषा इति यावत् यदा,—पिङ्ग —जङ्घाया,
 द्रुतगमिणे द्रुतचरविशेषा इति यावत् दृशते । अग्नीते ।—अग्निनील—वसन्करण,
 मसृण,—मसृण, विडम्ब इत्यर्थं, य प्रान्तः,—निचभाग इत्यर्थं परिहितकञ्जुकस्यति
 भावः [“अग्निनीलमसृणप्रान्त—” इत्यत्र “अग्निनीलमसृणमनुष्ठा—” इति पाठः,—
 “अग्निनीलमसृणप्रान्त—” इत्यत्र “अग्निनीलमसृणमनुष्ठा—” इति पाठः, “अग्निनीलमसृणमनुष्ठा
 “अग्निनीलमसृणमनुष्ठा—” इति पाठः] तत्र अनुत्पादित,—सञ्जात, मितस्य—सुवस्य,
 समानीकस्य—समीकस्य, परभाग—वर्धोत्कर्षं दृशते ।

(७६) अवदातात् ।—अवदातेडु—गौरिडु (“अवदात मितो गौर” इत्यनन्तर)

वर्त्तमेचकैः कञ्चुकैश्च, उपचितचीनचोलकैश्च, (७७) तारमुक्ता-
स्तवकित स्तवरकवारवाणैश्च, नानाकषायकञ्चुरकूपीमकैश्च,
(७८) शुकपिच्छच्छायाऽऽच्छादनकैश्च, (७९) व्यायामाङ्गुष्मपाश्वे-
प्रदेशप्रविष्टचारुशस्त्रैश्च, (८०) गतिवशवेक्षितहारलतालग्नलोल-
कुण्डलोन्मोचनप्रधावितपरिजनैः, (८१) चामीकरपत्राङ्गुर-

दंहेषु—शरीरेषु विराजमाना,—शीभमना, राजावर्षवत्—कृष्णपाशाणवत् मेचका,
—श्यामना तै, कञ्चुकै—वस्त्राभि, उपलचितै इति धीजनतीयम्, [“इत्यभूत्—”
(२।२।२१ पा०) इत्यादिना तृतीया] । उपचितेति ।—उपचित—शीभितम्,
[“उपचितम्” इत्यत्र “अपचितम्” इति पाठे,—पूजितम्, उत्कर्षतो नतमित्यर्थं , यथा,
—अपचितं—व्यथित, लघितमित्यर्थं, कञ्चुकधर्षणादिति भाव । “भवेदपचिति
पूजाव्ययनिष्कृतिहानिषु” इति मेदिनी] चीन—चीनदेशीयम्, सुष्ममिति यावत्,
शीलक—वसन येषा तै ।

(७७) तारैति ।—तारा,—विषदा, मुक्ता,—मौक्तिकानि, (“तारो
धानरभिन्द्युक्ताविषहरो शुद्धमौक्तिके” इति मेदिनी) तामि भवक्षिता,—सत्रात-
पुष्पगुच्छाकारा, स्तवरका—वस्त्रभेदा वारवाणा,—कञ्चुकाश्च येषा तै । जनेति ।
—नानाकषायैण—विविधनिर्घोषविशेषेण, रत्ननमाधनेनेत्यर्थं, कञ्चुरा,—चिवा,
रत्नता इत्यर्थं, कूपीसका,—चोलका, वस्त्रभेदा इति यावत् येषा तै ।

(७८) शुकैति ।—शुकस्य—प्रथिभेदस्य पिच्छ—वर्षे पक्ष इत्यर्थं, तस्य काया
—कान्तिरिव कान्ति येषा तादृशानि आच्छादनानि—उत्तरीयाणि येषा तै,
हरिदूर्वात्तरीयैरित्यर्थं ।

(७९) व्यायामेति ।—व्यायामेन—अङ्गचान्दनाविशेषेण, अङ्गुष्मेषु—प्रदृष्टेषु,
शीलेषु इत्यर्थं, पाश्वप्रदेशेषु—कक्षधोरधीभागेषु, कटिदेशेषु इति यावत् प्रविष्टानि—
स्थितानि इत्यर्थं, चारुणि—रम्याणि शस्त्राणि—आयुधानि येषा तै ।

(८०) गतीति ।—गतिवशेन—दुतगत्वेति यावत् वेक्षितायां—दीलितायां,
धारलताया—मुक्ताऽऽवलीयश्या, शिर स्थितायामिति भाव, सप्र—समजत, [“सप्र—”
इत्यत्र “गन्त—” इति पाठे,—पतत्, सङ्गच्छमानमित्यर्थं] यत् शील—तरल,
गतिवशादेव इति भाव कुण्डल—कण्ठभूषण, तस्य उन्मोचनाय—निक्रामणात्,
प्रधावित,—दृतीपसृत इत्यर्थं, परिजन,—परिचारक इति यावत् येषा तै ।

(८१) चामीकरैति ।—चामीकर,—सौवर्णं इत्यर्थं, पत्राङ्गुर,—दलपरीङ्गु-

कर्णपूरकविवटमाननाचालवालपाशैश्च, (८२) उत्तीर्ष-
पद्मवष्टम्बकर्णोत्पलनालैश्च, (८३) कुङ्कुमरागकौमलोत्तरी-
यान्तरितोत्तमाङ्गैश्च, (८४) चूडामणिल्लण्डखचितचौम-
चोलैश्च, (८५) मायूरपत्रायमाणशेखरोड्डीयमानपट-
पदपटलैश्च, (८६) मार्गागतशारिकशारिवाहवेगतण्डैः,

यस्य तदामृत, यत कर्णपूरक—कर्णभूषण, तत्र विषयानान —सदृशे गच्छन् अत एव
षावात्, —मुखरित, “ठठड्” इति शब्द कुञ्जिन इत्यर्थ, बालपाश, —अपर
कर्णभूषणविशेष येषां तै ।

(८२) उत्तीर्षेति । —उत्तीर्षपट्टन—शिरोवेष्टनवध्वेष, (“अप्युणोष शिरोवेष्ट-
किरीटयो” इत्यमर) अत्रटञ्जानि—आकान्तानि, ससक्तानित्यर्थ, कर्णोत्पलनालानि
—कर्णभूषणीकृतनीलोत्पलदण्डानि येषां तै ।

(८३) कुङ्कुमेति । —कुङ्कुमेन—काश्मीरजेन रागः, —रञ्जनं, तेन कीमलै, —
सदृशै, मनोजैरिति यावत् उत्तरीयै, —उज्जरासङ्गे, अन्तरित—वेष्टितम् उत्तमाङ्ग—
शिर येषां तै ।

(८४) चूडामणीति । —चूडामणीनां—शिरोरत्नानां, खल्लेन—शकलेन, खचितं
—वड् सयुक्तमित्यर्थं, चौमचोल—दुकूलवसन, शिरःस्थिति भाव येषां तै ।

(८५) मायूरेति । —मयूरस्य इदं मायूरं—मयूरसम्बन्धि इत्यर्थं [“तन्मिदम्”
(११११२० पा०) इत्यञ्च] पत्र—पिच्छमित्यर्थ, तदिव आचरन्, मयूरपिच्छवन्
दृश्यमानमित्यर्थं, यत शेखर—शिरोभूषण, तस्मिन् उत्तरीयमानानाम्—उत्तरीयानां
कुञ्जिता, घटपदानां—अमराणां, पटल—समूह येषां तै । [“मायूरपत्रायमाण
शेखरोड्डीयमानपटपटलै” इत्यञ्च “मयूरपत्रायमाणशेखरघटपटल” इति पाठे,
—मायूरपत्रायमाणशेखरै घटपटलम्, उत्तरीयमानमिति भाव येषां तै] ।

(८६) मार्गागतेति । —मार्गागता, —पथिगता, शारिकशारिवाहवेगानां—
हस्तमिदानां, दण्डा, —लघुडा यै तपोके, यथा, —मार्गागतानां—पथि द्रुतगमनायै
भागीतानामन्वयं, अत्रपानैरिति भाव, शारिकशारिवाहाणां—शारिण्य —शरत्ख-
—, या कथा —अत्रताडनं ता अत्रय —अत्रय, प्रहरणवादिति भाव
ताडना, ये वाहा, —अत्र, तेषां वेगाद्ये—द्रुतचालनायै दण्डा, —ताडनं, इत्ये
इति भाव येषां तै, यथा, —मार्गागता, —सरस्वतनुसर्तार, प्रवृत्तत्वादिति भाव,
आार, —युद्धार्थपथां पथैव शारिका, (“शारिकोड्डीयपकरणे स्त्रियां शकुनिकान्तरे”

- (८७) पुरश्चञ्चामरकिर्मीरिक्काईरङ्गचर्ममण्डलमण्डनोद्दीय-
मानचटुलडामरचारभटभरितभुवनान्तरेः, (८८) आस्कन्द-
त्स्नाम्बीज-वाजिगत शिञ्जान-जातरूपायान रत्र सुखरित दिङ्मुखैश्च,
(८९) निर्दयप्रहतलम्बापटहगतपटुरत्रवधिरोक्ततत्रवणविवरैः,
(९०) उद्दोष्यमाणनामभिः, उन्मुखपादातप्रतिपाल्यमानान्ना-
पातैः राजभिः आपुपूरे राजद्वारम् ।

युद्धायेगजपुष्पाणि व्यवहारान्तरैषि च ॥ इति मेदिनी) तस्या. शारि, —शेषि वेशी
ते तथाक्ता, [“स्त्रिया, —” (६।१।२४ पा०) इत्यादिना पुबभाव] ते च ते वाहा,
तथोक्ता, वमदण्डा, —तरुणहस्तिन देश तथाक्ते ।

(८७) पुर इति । —पुर, —अयत, चञ्चि, —चलङ्गि, चामरै, —बाल-
व्यजने, किर्मीराणि—शबलानि काइरङ्गाणि—काइरङ्गदेओडुवानि, चर्ममण्डलानि
—काजिनसमुहा एव, मण्डनानि—भूषणानि, बहुसुवर्णसुवराचितलादिति भाव, ते सह
उर्द्धीवमानानि—ममसि उत्पन्नमानानि, चटुनानि—तरुनानि, डामराणि—विद्यालानि,
चकटानि इत्यर्थं, चारभटानि—तदाप्येद्देशीयसैनिकानि, गृदपुष्पच्छदमौनकानि
इत्यर्थं वा ते मरिचम्—आपूरित भुवनान्तर—भूमण्डलावकाश यथा तथोक्ते ।

(८८) आस्कन्ददिति । —आस्कन्दताम—आस्कन्दप्रता, वञ्चतामिचय, कास्वीज-
वाजिनः—कास्वीजदेओडुवाना शतानि—समुहा इत्यर्थ, तेषु शिञ्जानानि—रत्नानि,
यानि जातरूपाणि—सौवर्णानि, आधानानि—अशुभूषणविशेषा, [अत्र “आधान—”
इति पाठ निषेकप्रमादपठित इति प्रतीयते, “आधान—” इत्येव सङ्गत पाठ,
“आधान शङ्खेऽपि स्वादलदारी च वाजिनाम् इति मेदिनीवचनात्] तेषा रवेश—
मण्यकारिण, सुखरित—धनित दिङ्मुख—ककुभान्तपालमित्यर्थं येषां ये वा ते ।

(८९) निर्दयेति । —निदय—इद यथा तथा, प्रहताना—ताडिताना, लम्बा-
पटहाना—दीर्घविशेषे “ताम्बिवा” इति प्रसिद्धाना पटहाभ्यवादित्रभेदाना शतानि—
समुहा इत्यर्थं, तथा पटुरत्रे—विकटशब्दे, वधिरोक्त—अवणशक्तिहीनोक्त, पूरित
मिति यावत् अरणविवर—कणरत्र येषां य वा ते ।

(९०) उद्दोष्यमाणेति । —उद्दोष्यमाण—कौर्धमान, बन्धिभिरिति भाव,
ताम—आस्था यथा तै, राजा बहिर्गम्यसमये वन्दिना तादृशाचारस्य अवशः

उदिते च भगवति दिनकृति राज्ञः (८१) समायोगग्रहण-
समयशंसी सखान संज्ञाशब्दो मुहुर्मुहुः । (८२) अथ न चिरा-
दिव प्रथमप्रयाण एव दिग्विजयाय दिग्गजसमागममिव
(८३) गमनविलोलकर्णतालदोलाविलासैः कुर्वाणया
करेणुकया उल्लमान्, (८४) वैदूर्यदण्डविकटेन उपरि

कृतं चलादिति भाव । उन्मुषेति ।—उन्मुषे, —उन्मुषे, आदेशग्रहणार्थमिति
भाव, पादात्, —पादात्सैन्धे, [“तस्य समूह” (४।२।३७ पा०) इत्यप्] प्रति-
पाण्यमान, —प्रतीक्ष्यमाण, आशापात, —आदेशवचनमिति यावत् येश तै,
राजभि, —सामन्तवृत्तिभिरित्यर्थ, राजद्वार—हर्षशिविरप्रवेशतोरणम्, आगुपूरे—
व्याप्तमित्यर्थ । इह “ततो रटन्पटह” इत्यारभ्य पतदवधि हर्षशिविरद्वारं समापित-
सामन्तवाहिनीना यथावद्वचनकविवदाविच्छित्तितथा स्वभावोक्तिरलङ्कार चर्मा,
इत्यनुप्रासातिप्रयोक्त्याद्य अङ्गानि इत्यवधेयम् ।

(८१) समायोमेति ।—समायोग —सन्निधान, सन्नाह इति यावत्, कवचादि-
रिति भाव, यथा, —समायोग —प्रयोजन, प्रयोजनीय वस्तु इत्यर्थ, याविकर्षा-
च्छदादिकमिति भाव (“समायोगस्तु सर्वांगे समवाये प्रयोजने” इति मेदिनी) तस्य
ग्रहण—स्वीकार, परिधानादिक्य इत्यर्थ, तस्य समय, —काल, त शक्ति—सूचयतीति
तथोक्त, संज्ञाशब्द, —सङ्केतकम्, सखान—द्वान्, यात्रामस्य समागत, अत एव
सञ्चितो भव इति आप्तार्थे शब्दचमि चक्रु तत्कर्मार्थिकता इति निवृत्तार्थ ।

(८२) अथेति ।—“अथ” इत्यस्य “दिग्विजयाय निजंगम नरपति” इति
परेश सम्बन्ध । [“न चिरादिव” इत्यत समलपाठे नञर्थक न शब्देन “सहस्रपा”
(२।१।४ पा०) इति समास] । प्रथमप्रयाण एव—प्रथमयात्रायामेव, दिग्गज
समागममिव—ऐरावतसदृमिव ।

(८३) गमनेति ।—गमनेन—गतिवशादित्यर्थ, विनीला,—चञ्चला, ये
कर्णतालान्, —कास्यतालवन कर्णदेशा, साम्यमनुसृत्य चान्त्रितकर्णा इत्यर्थो वा, तेषां
दोलाविलासैः,—कम्पनविधमै । करेणुकया—हस्तिन्या, उल्लमान्—नीयमान्,
प्रसुप्तकरिणीपृष्ठसमाकृत इत्यर्थ ।

(८४) वैदूर्येति ।—वैदूर्य—विदूरपर्वतजो मणि, तस्य दण्ड,—वद्विश्वित-
जाल इत्यर्थ, तैव विवटम्—चञ्चल जन ।

(८५) प्रत्युत्पन्नरागखण्डखचिततया सूर्योदयदर्शनकोपा-
दिव लोहितायतया ध्रियमाणेन मङ्गलातपत्रेण, (८६)
कटलीगर्भाभ्यधिकम्बदिम्बा नवनेत्रनिर्मितेन द्वितीय इव
भोगिनाम् अधिपतिः अङ्गलग्नेन कञ्चुकेन, (८७) अमृत-
मयनदिवस इव चीरोदफेनपटलधवलाम्बरवाही, बाल
एव पारिजातपादप इव आखण्डलभूमिम् आरूढः,

(८५) प्रत्युत्पत्ति ।—प्रत्युत्पत्ति, —निवृत्ति, पन्नरागाणा—रक्तमखिविशेषाणां,
खण्डे—शकले, खचित—घटित, तस्य भाव तत्ता तथा सूर्योदयदर्शनकोपादिव—
भास्करप्रकाशावशीकणकोधादिव, लोहितायतया—लोहितरूपपृक्तदीर्घ, [अनोचितो
लोहितो भवतीत्यर्थे “लोहितादिडाकथ्य कथं” (३।१।२३ पा०) इति ऋषि,
लोहितायनामधातो कर्त्तरि पचादित्वादिषु लोहिताय इति सिद्धे, तत् भावे तलि
रूपम्, “लोहितायमानेन” इति प्रकल्पदाठस्तु अथसौकर्यात् समोचीन एवति
प्रतीयते] ध्रियमाणेन—गृह्यमाणेन खधारिणिति शेष, मङ्गलातपत्रेण—राजलक्षण-
खण्डेण, [“इत्यभूतलक्षणे” (२।३।२२ पा०) इति वृत्तीया, करणे वा] ।

(८६) कटलीति ।—कटली—रथातर, तस्या गर्भः,—उदरम् अभ्यन्तर-
भाग इत्यर्थं तस्मादभ्यधिक,—अतिशय, सदिमा—सादेव यस्य तेन, नवनेत्रनिर्मितेन
—नूतनपदवस्तुविशेषकल्पितेन, (“नेत्र मथिगुणे वस्त्रमेदी मूले दुमस्य च” इति मेदिनी)
अङ्गलग्नेन—दृष्टससङ्गेन, कञ्चुकेन—वर्धसा, गावावरणविशेष इत्यर्थं, निर्मात्रेण च,
(“कञ्चुकी वारवाणे स्यान्निर्मिक्ते कवचेऽपि च । वर्द्धापकगृहीताऽस्मितवस्त्रे च
धोलके ॥” इति मेदिनी) भोगिना—सर्पाणाम् अधिपतिः,—भुज्, अनन्तभाग इत्यर्थं ।

(८७) चीरोदति ।—चीरोदस्य—दुग्धसागरस्य, फेनपटल—हिण्डीरपुत्र,
तदन्तु धवल—शुभम्, अम्बर—वस्त्रम् अन्तरोत्तय वक्षति—परिधत्ते इति तद्योक्त,
अत एव अमृतमयनदिवस इव—अमृताय—पीयूषाय, मयन—विहीडन, चीरोदस्येत
भाव, तद्विषय इव—तद्दिनमिव, परिदृश्यमान इति शेष । बाल एव—चीरोदधि-
नवीकृत इत्यर्थं, उत्तरोत्तरसगृह्णानिति भाव, एवञ्च अमृतमयनकालिकत्व
ज्ञापनय अन्वेषणसाध्यप्रतिपत्तये पारिजातपादपे बाललक्षणान्यपदेश इत्यवगन्तव्यम् ।
आखण्डलभूमिम्—इन्द्रस्थान, नन्दनीयानमित्यर्थं, इन्द्रसङ्ग्रहनेपञ्चय, शैरावतापम-

(६८) विधूयमानचामरमरुद्विधूतकर्णपूरकुसुममञ्जरीरजसा
मकलभुवनवशीकरणसूत्रेण इव दिग्ः कुरयन्, (६९) अभि-
मुखचूडामणिघटमानपाटलप्रतिविम्बम् उदयमानं सवितारमपि
पिबन् इव तीजसा, (१००) बहलताम्बूलसिन्दूरच्छुरितया
विलभमान इव द्वीपान्तराणि श्रोष्ठमुद्रया, (१०१) अनुरागस्य
स्फुरन्महाहारमरीचिक्रवानानि चामराणि इव दिशोऽपि

मञ्जवराधिष्ठितत्वादिति भावः, यदा,—आखण्डलभूमिम्—इन्द्रस्थान, राजेन्द्रमर्थादा
मित्यर्थः, भूनीककाधिकारित्वात् इति भावः, आखण्ड,—अधियति ।

(६८) विधूयमानेति ।—विधूयमानयोः—वाच्यमानयोः चामरयोः,—शत
व्यजनयोः, मरुता—वायुना विधूताया—कम्पिताया कर्णपूरकुसुममञ्जरी,—
कर्णभूषणीकलपुष्पवल्गुया, रज—पराम् तैल, सकलिति ।—सकलाना—कृत्याना,
सुवनाना—ऊमता वशीकरणाय—ऊपाय सूत्रे—रज, मन्त्रपुतौषधिशेष इति यावत्
तैनेव कुरयन्—व्यापुष्यत ।

(६९) अभिमुखेति ।—अभिमुखे—संमुखवर्तिनि इत्यथ चूडामणौ—श्रीरोरवे,
घटमान—प्रतिफलत पाटल—चेतरकम अदृश्यवर्णमित्यथ प्रतिविम्ब—प्रातच्छाया
यस्य तम्, उदयमानम्—उद्वच्छन्, सवितार—सूर्ये, सूर्याटपि अधिकतेजस्येति भावः ।

(१००) बहलिति ।—बहलिन—प्रभूतेन, ताम्बूलसिन्दूरेण—पर्यारणेण कुरितं
—व्याप्तं, रक्षिता इत्यथ तथा, श्रोष्ठमुद्रया—रदनच्छदविभागेन । विलभमान इव
—विलोभयन् इवेत्यथ, आत्मानमञ्जयित मुद्राप्रदशनेन द्वीपान्त्वान् प्रलीभयद्विति
भावः, एतेनास्य भाविसुपद्वीपाधिपतित प्रकृतैकतमः । क्वचित्तु—“विलभमानं
अधिपात कुर्वन् । मुद्रया हि सिन्दूरया विलभते” एव व्याख्यानयति, व्याख्या
विनानेन अस्य अतीव शाहस्यम् अखण्डभुवनशामकत्वञ्च सूचितम् ।

(१०१) स्फुरदिति ।—स्फुरन्—विकसन् यो महाहार—उज्ज्वलनुतावधौ
कलाप, तस्य मरीचिना—मयूखाना, चक्रवाजानि—मण्डलानि अनुरागस्य—श्रीने,
हृषे प्रतीति ईद, चामराणि—बालव्यजनानि च दिशोऽपि—दिग्धूरपीति यावत्, अतः
रानात् दिग्धूर्योऽपि त वीजयस्य इवासावत् भावः, एतेनास्य सज्जदिगाधिपत्वं
सूचितम् ।

घाहयन्, (१०२) राजकेतुनोत्तिष्ठत्विभागया त्रिण् अपि लोकान्
करदानाय आज्ञापयन् इव सविभ्रमं भ्रूलतया, द्राघोयसा बाहु-
प्राकारिण परिच्छिपन् इव रिरक्षया सप्तापि सागरमहाखातान्,
अखिलमिव क्षीरोदमाधुर्यम् आदाय उन्नतया लक्ष्म्या
समुपगूढं गाढम्, अमृतमय इव (१०३) पीयमानं कुतू-
हलोल्लानकटकलोकलोचनमहस्रै, स्नेहाद्रेषु राज्ञा हृदयेषु
गुणगौरवेण मञ्जन्निव, लिम्पन्निव सौभाग्यद्वयेण दृष्टृणाम्,

(१०२) राजकृति ।—राजकाना—राज्यानाम् ईदृशे—दशने उत्तिष्ठन्,
—उन्नतित विभाग—उत्तीथी भाग यस्या तथाभूतया [कश्चित् सङ्गाशब्दानां
पुरस्कार्यत्वमपि दृश्यते] सविभ्रम—सविभ्रमं, हेतुर्नैव इति यावन् एतेन तस्य
लोकवशाधिपत्यद्वय प्रकटीकृतम् । द्राघीयसा—अतिदोषेण [“दिवचन्—” (५।३।५७
पा०) इत्यादिना ईदृशस्य, तत “प्रियस्थिर—” (६।४।५७ पा०) इत्यादिना
दीर्घस्य द्राघादेश] बाहुप्राकारिण—भुजप्राचीरेण, रिरक्षया—रङ्गुमिच्छया,
क्षुशासनगुणेन स्वात्मानं अनुरक्तीकरणेच्छया इत्यर्थे, [लिपिकरप्रमादात् उच्चारणीयेषु
रिरक्षयेत्येव रिरक्षया जाता तत्र रज्यते सन्नत्यात् भावे अ प्रत्यये टापि च रूपमेतदिति
अपम । सागरमहाखत् तान—सागरा—समुद्रा एव, महान्ति—दुस्ताराणि इत्यर्थं,
खातानि—पुष्कारख, प्राकारवेष्टनानोर्यं येषां तान (“पुष्करिण्यान्तु खातं स्यात्”
इत्यमर) क्षीपानति शेष परिच्छिपन्निव—परिवष्टयन्निव, एतन्नास्व आज्ञानुलम्बि-
भात्तल सूचितम् । अखिल—सम्पूर्णं, क्षीरोदमाधुर्यं—दुग्धसमुद्रस्य रमणीयताम्,
आदाय—ग्रहीत्वा उन्नतया—उन्नतया । गाढम्—अश्लिषल यथा तथा, समुपगूढं,
—समालिङ्गित, दुग्धधवनत्तानि सुशौक्य इति भावः ।

(१०३) कुतूहलेति ।—कुतूहलन—आश्चर्यरूपमिदमिति क्षीतुकेन उक्ताना
नाम्—उत्तिष्ठताना कटकलोकलोचनाना—सैनिकजननयनाना, सहस्राणि—समुद्रा
इत्यर्थे तै, पीयमानं,—सादरं दृश्यमानं इति भावः । स्नेहाद्रेषु—स्नेह—प्रीत्या,
आद्रेषु—सरसषु प्रीतरससिक्तेषु इत्यर्थं, राज्ञा—सामन्तवृषाणां, हृदयेषु—अन्त-
करणेषु, गुणगौरवेण—गुणानां—शौभ्यं दालिण्यादीनां गौरवेण—भारिण मञ्जन्निव
—बुडान्नव अन्तःशक्तिविवेक्य गुणानुरक्ताना राज्ञा हृदये कृतदृढासन इति
भावः, भारवदन्तु अपि आद्रेष्वनेषु मञ्जतीति दृश्यते । दृष्टृणां—दशमकर्तृणां
लक्ष्म्या, सौभाग्यद्वय—सौभाग्य—शुभादृष्ट, तद्दशमं हेतुभूतमिति भावः, तद्वे

रागय इव सुगकुनसम्पादनाय चेलुः । (१११) मेघायमान-
 रिणुनेदुरं मन्दिरशिखण्डिन इव खमुड्डीयमानाः कोमल-
 कल्पपादपपल्लवचन्दनमालाकलापा इव आबध्यन्त । (११२)
 दिग्दारेषु दिक्पालैः प्रणम्यमानस्य, नेत्रविभागैश्च कटाक्षैश्च
 समप्रेक्षितैः भ्रूवञ्चितैश्च अर्द्धस्मितैश्च परिहासैश्च छेकालापैश्च

नृपतिरुन्दे, अवनमति—प्रणमति । प्रभामुचाम—आलीकृत्वाविषाम् । अवाह, —
 अधप्रसरन् । तिर्यञ्च, —पार्श्वेषु चरन् । उदच, —उद्गच्छन्, ऊर्ध्वं प्रसरन्,
 इत्यर्थः । चञ्चल, —स्फुरन् । चापरागथ इव—नीलकण्ठाख्यपचिसमूहा इव, सुगकुन्-
 सम्पादनाय—सुनिमित्तप्रकटनाय, चेलु, —धमन्ति अ । विजिगीषुराजै, चापरागं
 विजयादशमीदिवसे सर्व्वेव विजयकामनया दृश्यते इति व्यवहारः ।

(१११) मेघेति ।—मेघायमानाः—मेघा इव आवरन्त, अन्तरीक्षाच्छादना-
 दिति भावः, ये शिख, —रजासि, तै मन्दिर—द्विष, समाच्छन्नमिति भावः, ["मद्भ्रमत्-
 म्निदी सुरच" (११११६१ पा०) इति सुरच] खम—आकामम्, उड्डीयमानाः,—
 —उद्गच्छन्त, मरीचय इति शेषः, मन्दिरशिखण्डिन इव—गृहमधुरा इव, परिवल्ल-
 मया इति शेषः, मितपीतनीजादिविविधवर्णाया मणीना प्रभापटलानि वर्तुरापच्छकद्विष
 इव परिवल्लयन्ते इति निष्कर्षः, तथा कोमलेति ।—कोमला —सदृशा, कल्पपादपस्य
 —देवतरुविशेषस्य ये पल्लवा —किञ्चलयाः, तेषु चन्दनमालाकलापा इव—चन्दनधार-
 रचनानि इव, आबध्यन्त—धमन्तयन्त, समसञ्चयन्त इत्यर्थः, खयनेवति शेषः ।

(११२) दिग्दारेषु—द्विद्वारेषु इत्यर्थं दिक्पालैः,—इन्द्रदिभिः आशापालक-
 सामन्तप्रवीरैश्च, अवाहयत माङ्गल्यसम्पादनाय नानादिग्भ्य विदिग्भ्यश्च समुपस्थितै
 रिति भावः, एतेन भ्रूलोकनादस्य दिक्पालैर्व्याघ्रा अखारुतवति गन्धर्भे,
 अण्यमान्,—नमस्क्रियमाण, दशानामपि दिशामधिपस्य समाजी हर्षस्य सनीदे
 एकैकदिग्धिपाना सामन्तानामिन्द्रादीना देशविशेषाधोपराया वा प्रधानस्य
 अवशक्यार्थं च इति भावः । नेत्रविभागैः,—विभागो प्रीणितदृष्टिभिरित्यर्थः, सङ्घटिता
 दमनेरित्त वाचन वाशिद्राज इति शेषः, एवमुत्तरव, कटाक्षैः,—अपाङ्-
 दशनैः, वक्रार्णदृष्टिभिरित्यर्थः, समप्रेक्षितैः—सम्पूज्यमानैः पृथ्वीप्रीणितदृष्टिभिरित्यर्थः,
 अतिपिवराजान इति भावः भ्रूवञ्चितैः,—भ्रूमङ्गा रहितैः, प्रसङ्गदृष्टिभिरिति भावः,
 ["भ्रूवञ्चितैः" इत्यथ "भ्रूवञ्चितैः" इति पाठे,—भ्रुवा—भ्रूविद्वेषेण, अञ्चितैः,—

कुशलप्रयैश्च प्रतिप्रणामैश्च उन्नतभ्रूवीक्षितैश्च आज्ञादानैश्च
आक्रीणन् इव मानमयान् प्राणान् प्रणयदानैः प्रवीराणां वीरो
यथाऽनुरूपं विवभाज राजकम् ।

अथ प्रस्थिते राजनि (११३) कलकान्तस्तदिङ्गागसूत्कार-
रव इव इतस्ततः तस्तार तारतरः तूर्याणां प्रतिध्वनः
आशातटेषु । दिग्गजेभ्यः प्रकुपिताणां विप्रसुतानां करिणां
मदप्रसवणवीथीभिः अलिकुलकालीभिः कालिन्दौवेणिका-
सहस्राणि इव सस्यन्दिरे । (११४) सिन्दूररेणुराशिभिः अरुणाय-

मनोशैः, उन्नतैकभ्रूवितै इत्यर्थः] अहंक्षितैः—इवहास्यैरित्यर्थः, ईकालापैः,—
वक्रोक्तिभिः, अलराऽगरामाथस्यैरित्यर्थो वा । उन्नतैः—उन्नतैः,—उन्मादरोग-
दस्तास्तेन पीतमद्यस्यैव वा चक्षुरैरित्यर्थः, भ्रूवीक्षितैः,—भ्रूसञ्चालनैः, परिहामाद्यमिति भावः
प्रवीराणां—वीरश्रेष्ठानां, राज्ञामिति शेषः, मानमयान्—अभिमानधनानित्यर्थः, प्रणय-
दानैः,—भोतिज्ञापनैरित्यर्थः, आक्रीणन्निव—विश्रमेष क्रीणन्निव, [“आक्रीणन्निव”
इत्यत्र “आक्रीणन्निव” इति पाठे—क्रीडां कुञ्चन् इव, ताभू प्रविं स्नाद्युग्रहभावज्ञापनार्थ-
मिति भावः । प्रथमतः नेत्रविभागेष्वेत्यादावपि प्राणान् आक्रीणन् इति न्यूननाधिक-
विनिमयान् परिष्ठितमि अलङ्कृति निगमयन् पशुदत्तविकथनेन सह प्रतिपादितवान्
इति सङ्केपः] वीरः, इव इति शेषः, यथाऽनुरूपं—यदीचितः, विवभाज—विभक्त्य-
स्थापयतवान् इत्यर्थः ।

(११३) कलकलेति ।—कलकलेन—कलरवेषु, जनसमूहानामिति भावः,
ब्रह्मणा—भीताना, दिङ्गागाना—दिग्गजाना, सूत्काररव इव—वाससूचकसूक्ष्म-
विशेष इव, “एन” “शैत” इत्याकारक इत्यर्थः । तस्तार—व्याप । तारतरः,—
उच्चैस्ततः । तूर्याणां—राशविशेषाणाम् । आशातटेषु—दिग्बिभाजेषु । दिग्गजेभ्यः,
—दिग्गजान् प्रतीत्यर्थः, [“शुभद्रुह—” (१४।३० पा०) इत्यादिना चतुर्थी] ।
विप्रसुतानां—विभिषट् कपीनादिभिः, प्रसूता,—सद्वचिषु तेषाम् । अलिकुल-
कालीभिः,—अलिकुलश्यामलाभिरित्यर्थः, मदप्रसवणवीथीभिः,—दानजलदापरिक्ताभिः,
कालिन्दौवेणिकासहस्राणि इव—यमुनाप्रवाहसहस्राणि इव सस्यन्दिरे—सस्युज-
दानजलानीति शेषः ।

(११४) सिन्दूरैति ।—सिन्दूरैर्युनां—नागसम्भवयुग्मानां, करिण्यैवनिहित-

भानविम्बे रवौ अस्तमयसमयं गगद्धिरे शकुनयः ।
 करिणां (११५) षट्पट्कोनाहलमांसलैः कर्णताननिखनैः
 तिरोदधिरे दुन्दुभिध्वनयः । (११६) दोधूयमानश्च सचराचरम्
 आचचाम चामरसद्वातो विश्वम् । (११७) अश्वीयखास-
 निक्षिप्तैः शिशिन्दे सिन्धुवारदामशुचिभिः निरन्तरम् अन्तरीक्षं
 फेनपिण्डैः । (११८) पिण्डीभूततगरस्तवकपाण्डुराणि पपुः इव

नाम इति भाव, राशिभिः,—निचयै, रवौ—सूर्ये, अहणायभानं—लौहिताग्रमान,
 सच प्रतिफलनादिति भाव, विम्ब—मण्डलं यस्य तथाभूते, सदीति शेष, एतेन
 ह्यस्य गजानामतिवाहुष्य महौघस्यैव सूचितम्, शकुनयः,—चक्रवाका इति यावत्,
 अस्तमयसमयम्—अस्तमयमकालं, सन्ध्याकालमित्यर्थे, गगद्धिरे—शङ्कितवन, तेषां
 तथा दृशनेन विद्योगशङ्का जातेति भाव । इह कविप्रौढीक्रिसिद्धो भव अलगामिसूर्य-
 विम्बसाध्यातिग्रथव्यञ्जक, तेन हि शकुनानाम् अनस्तमनीन्मुखे रवौ अस्तमनीन्मुख-
 बुद्धेर्दयात् भानिमदलदार ।

(११५) षट्पट्टिति ।—षट्पट्टानां—धरराणां, मदवारिनुञ्जानामिति भाव,
 कोनाहलिन—कलकलिन, मांसला,—प्रवृद्धा इत्यर्थं ते, [“सिन्धादिभ्यश्च” (५।२।८७
 पा०) इति पाणिनीये लच] कर्णैः ।—कर्णौ—श्रवणे एव, दालौ—करतना-
 खालने, कास्यनिमित्तवाद्यविशेषौ वा तयो निखन,—शब्दं, तिरोदधिरे—
 तिरस्कृता, कर्णतान्त्रशब्दाहृष्येन दुन्दुभिध्वनय न श्रुतिगोचरा अमवन्नित्यर्थं ।

(११६) दोधूयमान,—पुन पुन सञ्जायमान, [ध्रुनोते ध्रुनाते ध्रुवतेर्वा
 यङ्ङुकि कश्चिच्चि शानचि रूपम्] । सचराचर—स्वावरजद्रससहितम् । आचचाम
 —जयास, आच्छादयामासेति यावत् ।

(११७) अश्वीयेति ।—अश्वीयम्—अश्वानां समूह, तस्य शसिन—निद्रास
 पवनेन निक्षिप्तानि—पातितानीत्यर्थं ते, सिन्धुवारदामशुचिभिः,—द्विगुण्णी-
 मालाविशद्वै, फेनपिण्डे,—हिण्डीरवयै । शिशिन्दे—यज्जता प्रापवाचके,
 [शिन्दते भीमादिकस्य कश्चिच्चि लिटि रूपम्] । एतेनास्य अश्वानामपि अतिवाहुष्य
 सूचितम् ।

(११८) पिण्डीभूतेति ।—विण्डीभूत,—गशीभूत, य तगरस्तवक,
 —तगरपुष्पशुच्छ, तदत् पाण्डुराणि—विमदानि, यभाणि इत्यर्थं ।

परस्परसङ्घटनशालादिश दिवसम् उच्चचामीकरदण्डानि आत-
पत्रवनानि । (११८) रजोरजनीनिर्मूलितो मुकुटमणि-
शिलावलीवालातपेन विचकास वासरः । (१२०) राजतैः
हिरण्यमयैश्च मण्डनवाभाण्डमण्डलैः झादमानैः हरितोक्तताः
परिज्ञादा हरितो वधिरतां दधु । (१२१) अरि-
प्रतापानलनिर्मूलनाय इव मदीभयोकरैः शिशोकिरै करिणः
ककुभा चक्रम् । (१२२) चक्षुषाम् उन्मेषं सुमुषुः तडिच्चञ्चनानि

उच्चचामीकरदण्डानि—उवा,—उत्तुद्रा चामीकरदण्डा,—सौवर्ण्यदण्ड येसा तानि,
आतपत्रवनानि—क्षारण्डानि अनेकसङ्काकच्छत्राणीत्यर्थं, परम्यरेति ।—परस्परासाम्
—अन्वोऽन्वासां, दिशामिवति भाव सङ्घटन—सङ्घर्षेण, नदा,—चदमंनं
गता, चटौ—अष्टसङ्काका, दिश,—ककुभ यव तम् । पपुर्वि—जयसुरिव,
अनेकसङ्काकच्छत्राणां दिवालीकस्य प्रतिष्ठतत्वादिति भाव ।

(११८) रज इति ।—रज एव—धूलिरेव सैन्धवदोषितमिति भाव, रजनी—
रात्रि, गगनमण्डलाच्छादनादिति भाव, तत्र निर्मूलित,—मुदित, रजसा आच्छन्न
इति यावत्, वासरः,—दिवस, मुकुटेति ।—मुकुटमणिशिलावलीना—किरीटरघान्त,
वालातपेन—नशालोकेन मन्दकिरणेनेति यावत्, विचकास—विदधुति व्यशोभत
इत्यर्थं । रजसाऽभकारोभूतोऽपि दिवस मुकुटमणिप्रभया प्रचकाशे इति निश्चयः ।

(१२०) झादमानै—रषडि राजतै,—रौप्ये हिरण्यमयै,—सौवर्ण्यै, मण्डनका-
माण्डमण्डलै—मण्डनकानि—श्रीसाजनवानि यानि भाण्डानि—अश्राभरण्यानि,
(“साङ्गाण्डमशाभरणे” इत्यमर) भूषणपात्राणि वा तेषां मण्डलै—समुद्भे,
परिज्ञादा—परितो निखनपूरिता, राजतादिभाण्डनिचये निनादिता इत्यर्थं [झादतेः
कषण्यि घञ्] तथा हरितोक्तता—श्यामोक्तता सञ्चत धान्यस्तन्वादिना इति भाव,
यदा,—हरितोक्तता,—शक्तीकृता इत्यर्थं, आभरणप्रभाभिरिति भाव, हरित,—
दिश, (“दिशन्तु ककुभ काठा आशाश्च हरितश्च ता” इत्यमर) ।

(१२१) अरीति ।—अरीणां—शत्रूणां, प्रतापानलस्य—तेजोवज्रे, निर्मूलनाय
इव—निर्वापणाय इव मदीभयोकरै,—दानवारिणां सत्प्रकण्डिकाभिः, ककुभा—
दिशा, अरि—मण्डल, शिशोकिरै—विधिवु, अजस्रसन्धतन्त्रदासारे सिकृत्वनः
इत्याशय । [“श्रीकते” इत्यस्य भौवादिभ्यश्च लिटि रूपम्] ।

चूडामणीनामर्षीषि । स्वयमपि (१२३) त्रिसिद्धिये वलानां
भूपालः सर्वतो विक्षिप्तवक्षुश्च अद्राक्षीत् आवासस्थानसकाशात्
प्रतिष्ठमानः स्तम्भावारम्, (१२४) अधोक्षजकुत्रे इव
युगादौ निष्यतन्त जीवलोकम्, अम्भोनिधिमिव कुम्भभुञ्जी
वदनात् प्लावितभुवनम् उद्भवन्तम्, (१२५) अञ्जुनबाहुदण्ड-
सहस्रसम्प्रिण्डितोन्मत्तमिव सहस्रधा प्रवर्त्तमानं प्रवाहं
नर्मदायाः । (१२६) "प्रसर तात । भाव । किं विलम्बसे ? त्वइति

(१२२) तद्विद्वच्चञ्जानि—विद्युत्तरञ्जानि अर्षीषि—किरणा, चक्षुषा—नेत्राणां,
सर्वव्यजनानामिति भावः, उन्मत्त—विकासः मुमुषुः,—अहरन् हठात् तीव्रालोक
सम्पातस्य दृष्टिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।

(१२३) त्रिसिद्धिये—अद्भुतम् अमन्यत इत्यर्थः । वलाना—सैन्यानाम् । [अत्र
"पटो शिबे" (२।१।५० पा०) इति शब्दो] भूपाल—हर्षः । विक्षिप्तवक्षुः—पातितं
नेत्रम् । प्रतिष्ठमान—प्रचलन्तम् । स्तम्भावार—शिविर, चतुरङ्गवाहिनोन्मीभम्
इत्यर्थः । सर्वतो विक्षिप्तवक्षुः भूपाल स्वयमपि आवासस्थानसकाशात् प्रतिष्ठमानं
"अधोक्षजकुत्रे"—इत्यारम्भे "नर्मदाया" इत्यन्तर्विशेषणक वलानां स्तम्भावारम् अद्राक्षीत्
त्रिसिद्धिये च इत्यन्वयः ।

(१२४) युगादौ—सत्ययुगप्रारम्भे, अधोक्षजकुत्रे,—नारायणादरात्, निष्यतन्त
—नि सरन्तम् । कुम्भभुवः,—अणवस्य, ("अणवस्य कुम्भसम्भव" इत्यमरः) । प्लावितभुवन
—प्लावित भुवन येन तद्युक्तं व्याप्तजनतमिन्यद्य, यदा—क्रियाविशेषणत्वेन,
प्लावित भुवनं यद्विन् कम्प्यात् तद्वयथा स्यात् तथेत्यर्थः । उद्भवन्तम्—नि सरन्तमित्यर्थः ।

(१२५) अञ्जुनेति ।—अञ्जुनस्य—कात्तवीर्याञ्जुनस्य इत्यर्थः, बाहुदण्डानां—
भुजवदोना, सहस्रेण—दशशतसङ्ख्याया, आदौ सन्धिच्छिन्न—समाहृतं पञ्चादन्मुक्त—
परित्यक्तं सहस्रधा—सहस्रभावेणेत्यर्थः, प्रवर्त्तमानं—प्रसरन्तम् । पूर्वं कात्तवीर्याञ्जुनेन
द्वैहवाधिपतिना पुरभीमि सह नर्मदाया जलकेलिनिरतैर्न तत्रवाहो भुजसहस्रेण
उभयतो बडा पशान् व्यक्त इति वार्ता । इह आवासस्थानसकाशात् प्रतिष्ठमानं
स्तम्भावारमारम्भेतद्वधि स्तम्भावारस्योपमानानि अधोक्षजाद्रात् निष्यतञ्जीवलाकादिकानि
एकवाक्यान्वितानि इति मरलोपमा ।

(१२६) तात—वक्षः । प्रसर—गच्छ । भावः—विद्वान् । मान्य इत्यर्थः,
किं विलम्बसे ?—अथ चिरवसि ? त्वइति—चलति, प्रचल्यन्नेन धावतीति भावः ।

तुरङ्गमः । भद्र । भग्नचरण इव सञ्चरसि यावदमी पुर सराः
सरभसम् उपरिपतन्ति । वाहयसि किमुद्रम् ? न पश्यसि निर्दयः ।
शुकशिष्यं शयानम् ? । वत्स रामिल । (१२०) रजमि यथा न नश्यसि ।
नो पश्यसि गलति शत्रुप्रसेवकः ? । किमेवम् (१२८) इत्वर ।
त्वरसे ? सौरमेय । । सरणिम् अपहाय जयमध्यं धावसि धीवरि । ? ।
विशसि गन्तुकामा मातङ्गि । मातङ्गमार्गम् ? । अह्न ! गलति
तिरश्चीना चणकगोणी । गणयसि न मामारटन्तम् ? । अवटम्

[“त्वगि गती” इति भौवादिकस्य लट् इति रूपम्] । भग्नचरण इव—
छलिपद इव । पुर सरा — अरगामिन । सरभस—सवेगम् । शयान शुकशिषु
पद्मा दानन यासीति भाव । [“शुकशिष्यम्” इत्यत्र “नि शुकशिष्यम्” इति पाठे,—
नि शुक—नि शिष्यम्, अजातशत्रुसंस्कारत्वादत्यस्यवयस्कामित्यर्थ, अत एव सञ्चया
रूपाऽऽस्यदन इति भाव] ।

(१२०) रजमि—धूलिराशौ इति भाव, यथा न नश्यसि—त अदर्शनं यासि,
तथा कुञ्चिति जप, यदा,—यथा रजमि—यादृक अतुरकौमवमि, तदिति भाव,
[रजते भौवादिकस्य लटि रूपम्] न नश्यसि—न प्रणाश गच्छसि, एतादृगनुरागस्य
अभ्युदयछेनुत्वादिति भाव । शत्रुप्रसेवक,—शत्रुना—तन्मात्रभूतज्ञेन इति भाव,
प्रकषणं मेषने इति तथोक्त भक्तदास इत्यर्थ, शत्रुमाववतनी इत्यर्थ इति भाव,
तदाख्यो वा गलति—दूरं गच्छतीत्यर्थ, यदा,—शत्रुना प्रसेवक,—शत्रुपुत्रं मृत,
शरणपदादितनुनिमित्तं धान्याद्याधारविशेष इत्यर्थं, (“मृतप्रसेवो” इत्यमर)
“प्रसेवक भस्वाभरणम्” इत्येके, गलति—पतति नो पश्यसि ?—नावलोकसे ? [“नो”
इत्यत्र “न” इति पाठान्तरम्] शत्रुदेव्यादिरपि हस्यते ।

(१२८) इत्वर ।—यमनशील । [इष गतावित्यस्मात् “इष नश—”
(१२१/१६३ पा०) इत्यादिना कुरप प्रत्यये] त्वरसे ?—मन्थालीऽसि ? इत
धावसीत्यर्थ । सौरमेय ।—इषभ । इषभवत दान्त इति भाव (“ चषभो
इषभो इष । अनडान् सौरमेयो गौ” इत्यमर) धीवरि ।—धीवरकस्य ।
सरणिं पश्याम अपहाय—सर्वज्ञ, इषमध्यम्—अथाभ्यन्तर, धावसि ?—दुत यासि ?
मातङ्गि ।—चण्डालतनये । इत्यर्थं (“चण्डालप्रवमातङ्ग ” इत्यमर) मातङ्गमार्ग—
हस्तिसरणि, विशसि ?—आशयासि ? प्रविशनीत्यर्थ । अह्नेति सञ्चुहो । तिरश्चीना—
अहृजुर्विहतेति भाव, चणकगोणी—चणकाख्यकलायस्थलिका, गलति—चयते । गणयसि

अतटेन अवतरसि १ (१२८) सुखमास्सु खैरिणि ॥ सौवीरक । कुम्भो
 भग्नः । मन्यरक । खादियसि गतः सन्नित्तुम्, उच्चाणं प्रसादय ।
 कियच्चिरं चिनोपि चेत् । वदराणि १ दूरं गन्तव्यम् । किमद्यैव
 विद्रासि १ द्रोणक । द्राघीयसी दग्ध्यावा । (१३०) विनैकेन निष्ठुर-
 केष निष्क्रेयम् अस्माकम् । अग्रतः पन्थाः स्यपुटक । स्यावरक !
 यथा न भनत्ति फाणितस्यालीम् । (१३१) गरीयान् गण्डक-
 तण्डुलभारको न निर्वहति दम्यः । दासक । मापीणात्

—वद् भग्नसि । आरटल—त्रुक्लम् । अवट—अर्ध, (“गतावटौ भुवि श्रे” इत्यमर)
 अतटेन—अमारोच, अप्रमत्ताधीभागौयपयनेत्यर्थ ।

(१२८) आस्सु—स्थिति कुम्भ । खरिणि ।—खेच्छाचारिणि । [“खादोरिणी ”
 (वा०) इति ङिञ्] । सौवीरक ।—काञ्चित्तत्त्वावधारणेत्यर्थं, तत्राभा कश्चिद्वा ।
 उच्चाण—इयमम, (“उवा भनो वनोवद वृधभी इयमी इष ” इत्यमर) प्रसादय—
 दान्त्वय इत्यर्थ । वदराणि—कील्फनानि चिनोपि १—गृह्णासि १ दूरं—दूरमभान
 मित्यय, गन्तव्य केचन दासा चुचरीता पयि ककंभुफल भोक्तु प्रवृत्ता, तत्रिद्वयर्थ
 १ भटमुक्तिरिति ज्ञेयम् । अद्यैव—इदानीमेव विद्रासि १—प्रयासि १ लक्ष्मे इति
 श्रावत दग्ध्यावा—सद्गामप्रयाणम् अस्माकमिति शेष द्राघीयसी—अतिदीर्घा अति
 महतीत्यर्थ अतः अद्यैव गन्तव्यदेशे गमनम् असम्भवितामेवति मन्दासहे इति भाव ।

(१३०) विनैकेन—एकेन—केवलनेन, निष्ठुरकेष—निर्दयाचरयेन, सद्गामेष
 अति भाव, यदा—एकेन—एकमात्रेण, निष्ठुरकेष—निर्दयेन, अशाहेन इत्यर्थ,
 विना—अशाहेप्राप्तिसन्तरेत्यर्थ, [“इयन्विना—” (२।३।२२ पा०) इत्यादिना पद्ये
 वतीया] निष्क्रेयम्—एष शोधनीय न भवेदिति शेष । स्यपुटक—विषमस्यान
 सुचारी नतीवनेन पथा गच्छति, अन्त पथा कि न पश्यति भवान इत्यर्थ । फाणित
 स्याली—फाणितम्—इच्छुविकार गुड इति यावत् तस्य स्याली—भाणितमित्यर्थ,
 यथा—काचि—दधिभिद्यितश्च, सोऽस्यालीत्यर्थ इति तत्पूर्वस्यालीनिदि
 यावत् भनत्ति—एषयसि भया करीपि इत्यर्थ ।

(१३१) गण्डकेति ।—गण्डकतण्डुलभारक —गण्डकेपु—खड्गिषु, पशुविशेषषु
 इत्यय तण्डुलभारक —तण्डुलभार गरीयान्—अतीव गुरु, महानित्यर्थ, दम्य,
 —दमनीय, मिष्टय गण्डक इति भाव, यदा—गण्डक,—सद्गामेद, तत्परि
 त्तित इत्यर्थ, तण्डुल,—वितुष धान, त विभाषि—वहति यनद्योक्त, अत्यन्ततण्डुल

अमृतः द्राक् दात्रेण मुखघासपूलकं लुनीहि, को जानाति
(१३२) यवसगतं गतानाम् १ धव । वारय बलीवर्दान्, वाङ्गीक-
रचितं चैत्रभिदम् । (१३३) लम्बिता शकटी, शाङ्करं धुरन्धरं धुरि-
धवलं नियुङ्क्ष्व । यक्षपालित । प्रमदा. पिनन्ति. अचिणी किं
ते स्फुटिते १। इत हस्तिपक रे । (१३४) दीव्यसि करिकरदण्डे १।
ममद सम्मर्द । कर्दमे खलसि १। भ्रातर्भाव ! विधुरवन्धो । उडर
पङ्गात् अनङ्गाहम् । इत एहि (१३५) माणवक । घनेभवटामङ्ग-

वाङ्गी इति यावत् निर्बहति—बोट शक्तीति । अमृत,—अमुष्णत, माषीहात—माष-
कनापलेदान, ("तिन्धतेलीनवन्नाशोमाणुभद्रात् दिहपता" इत्यमर) द्राक्—मार्दिर,
मुखघासपूलक—किञ्चिन्नानकुमुचानिहतये घास मुखघास, तस्य पूलकं—गुच्छं,
लुनीहि—क्लिप्ति ।

(१३२) गताना—प्रक्षिताना, पर्यामिति शेष, यवसगत—यवस—घास एव,
गत—गतिविषयत्वात्, "हृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् इति भाव,
पशवो यवस विना चक्षमपि जीवित नो भ्रष्टन्ते इति को जानाति ॥ इति भाव । धव ।—
नर । बलीवर्द्धबालक पुरुष । इत्यर्थ, ("धव पुमान नरे धूर्से पशौ इन्दानरेऽपि च" इति
मेदिनी) बलीवर्दान्—हवमान, वारय—शब्दचवाम् ताडय इत्यर्थ, वाङ्गीकराद्यत—
परिपालनकरचितम् ईपदपि शब्दचतौ महाप्रभाद प्रसजित इत्याशय ।

(१३३) शकटी—चूडशकट लम्बिता—मार्गादधशलितेत्यर्थ । धुरन्धर—
भारवहनलममित्यर्थ, धवल—श्वेतकाय, शाङ्कर—शङ्कर एव शाङ्कर त, श्व युवान वा
हवममित्यथ शङ्करशब्दस्यापि हवभावाच्चकत् दृश्यते, तथाच षष्ठे पू०८८ षष्ठे शङ्करशब्दस्य
हवमभावाच्चकत्, यथा—"शङ्करशङ्करशङ्कर—" इति । धुरि—यानमुखि, ("धू स्त्री
नैव यानमुखम्" इत्यमर) नियुङ्क्ष्व—योजय इत्यर्थ । यक्षपालित । मन्वीधन
पदभिदम्, प्रमदा,—स्त्रिय, पिनन्ति १—दलसि १ पदनिक्षेपेण इति भाव [पिरे
गौघाटकस्य रूपम्] स्फुटिते १—विदीर्ण १ अन्ध किमु भवान् १ इति भाव ।

(१३४) कारिकरदण्डे—द्वन्विपलशादण्डे हस्तिशण्डीपरि. इत्यर्थ श्रीलक्ष्मि. १—
कौडसि १ ममद—मत्त इत्यर्थ, सम्मर्द । इति कस्यचित् सुखीधन, शूलसि १—
पतसि १। भाव ।—मान्य । विधुरवन्धो ।—दीर्घदयालो । अनङ्गाह—हवस ।

(१३५) माणवक ।—बालक । ("बालस्य न्यान्माणवक" इत्यमर)

सङ्घटे नास्ति निस्तरणम्" (१३६) इत्येवमादिप्रवर्तमानानि-
निकर्मनापं, (१३७) क्वचित् स्वेच्छामृदितोद्दामग्रस्यघामविषस-
मुखसम्पन्नानुपुष्टै केनिकोकिलै किलकिलायमानै मीणवण्ड-
वठरलम्बनलेशिकलुण्ठकचेटचाटवण्डालमण्डलैः आण्डीरै स्तूय-

घनेति।—घना—निविडा, इभघटा—इलिसड, तस्या सङ्घटेन—सङ्घटेन, सङ्घट-
—सम्बाध तस्मिन् निस्तरण—निम्नार उद्धार इत्यर्थः ।

(१३६) "इत्येवमादिप्रवर्तमानानिकर्मनापं" • "वीरमाह कटक जगाध"
पृथुनुरेशादयः । इत्येवमादिप्रवर्तमानानिकर्मनापम—इत्यादिप्रनूयमानवहुविषसदयम् ।

(१३७) कटक विगिर्नाट, कविदिगादि । स्वेच्छति ।—स्वेच्छया—स्वच्छन्देन,
मृदितानि—दन्तितानि क्षेत्रात् समाहृत्य वृक्षवृक्षादिनिस्सनेन परिष्कृतानीयं चहामानि
—प्रदग्नि प्रभृतानि इति यावत् शयानि—धान्यादय तथा घासा—यवसानि,
तथा विषसा—भृशशुष्योमशिटानि अन्नानि ("अहत विषसो यन्नशेषभीजनशेषयो"
इत्यमरः) परस्परलुप्तनानि वा तै विनिमयभूतैरात भाव, सुजेन—घनायासेन,
मन्त्रानि—सङ्घृहीतानि यानि अन्नानि—भोज्यानि सैवैभ्यो धान्यादिक दत्त्वा लक्ष्यानि
भन्त्याणि इत्यर्थः, त पुष्टा—पूरितोदरा तै केलिकोकिलै—क्रीडापरै
क्रीकिलै क्रीकिलमन्त्रगिति यावत्, पराप्रपुष्टवादिति भावः, ["केलिकाकिलै"
इत्यत्र "केलिकुलै" इति पाठः—क्रीडापरियै प्रष्टसनपरैरित्यर्थः, वनभाविर्भवाः]
किलकिलायमानै—अतिनीचवान् किलकिलाशब्द कुर्वन्निर्दिश्यं आण्डीरै—
इत्यन्तमे सुखप्रदं वा अन्नानि—पुसामद्वावयवविशेषा तानि सन्ति एषामिति
ल्युप्त्या ["काम्नाङ्गदीरद्वीरवौ" (५।२।१११ पा०) इत्यङ्गशब्दादभ्यर्थे वृत्तम् ।
"आण्डीर" इत्यत्र 'राण्डीरै' इति पाठे—राण्डीरै—रण्णापुर्वै रण्डा—विषवा
क्री ("रण्डा मुषिकपुण्याच्च विषवायाच्च योषिति" इति मेदिने) एतन्पत्र रण्डाशब्दात्
प्रशार्थे वृत्तं मध्य इति मन्त्रेण यथा—रण्डाशब्दात् 'वाहादिभ्यश्च' (४।१।२६ पा०)
इति दात्र शान्तिरिति सिद्धं तन्नीरुपति पुष्पाति इत्यर्थे वृत्तये पचादिवादावै रूपमिति
अथ रण्डापुत्रपोषकैरिति तदर्थः] मीछति ।—मीछा—छन्निजागरिका एतच्छब्द
प्राग्निद्वयात् 'मिछा' "मिछा" वा इति मन्त्रामह, तथाचै लम्बन्ता तदर्थ इति शेषः,

भानं क्वचित् (१३८) अमहायैः क्लेगाजितकुग्रामकुटुम्बिसम्पादित-
सीद सौरभेयसम्बन्धसंवाहनायासावैगागतसंयोगैः (१३८)
स्वयङ्गहीतगृहीपस्करणैः "इयम् एका कथञ्चित् दण्डयात्रा
यातु, यातु पातालतलं दृष्ट्वा, (१४०) भूतैः अभवनिर्भवतु,

वण्डा — अक्षतविवाहा तरुणा, उन्नायद्रविजना वा "बँडे" इति वङ्गभाषा, ["वण्ड —
इत्येव "वण्ड —" इति पाठे — वण्डा, — वण्डा, "बँडे" इति वङ्गभाषा] वठरा, — मुर्खा,
दम्बना — गर्हभदासा, लेशिका, — जनपरिचारका, लुण्ठका, — चौरा, चेटा, —
दासा चाटा, — धूर्ता ["चाट —" इत्येव "शाट —" इति पाठान्तरम्] वेन्डाला, —
अवपाना इत्यर्थं, तथा मण्डलानि — समूहा ते मूढमानं — लुधा प्रशस्यमानमित्यर्थं ।

(१३८) असहायै, — अप्राप्तसाहाय्यैरित्यर्थं, क्लेशेति । — क्लेशिन — आयासिन, अजितं
— नञ् कुग्रामकुटुम्बिभिः, — मौचशामीणै, सम्पादित — दत्त यत् सीदत, — क्लृप्त गतस्य,
सौरभेयस्य — कुकुरस्य इत्यर्थं, सम्बन्ध — पात्रेय, पाणधारणोपयोगि यत्किञ्चिद्वदनीयं
द्रव्यमित्यर्थं, तस्य संवाहने — संवृष्टये, य आयास, — क्लेश, तेन हेतुना य आयेन —
त्तरा, तेन आगत — प्राप्त, सयोग, — सङ्ग यै, अन्नकटातिशयमसद्विच्युभि अतः
संहागतकुकुरमत्स्यलाभाश्रया समागतैरिति भाव यदा — क्लेशाञ्चितकुग्रामकुटुम्बि-
सम्पादिता — क्लेशाञ्चितै, — भूयसा अनेन लक्ष्मीरवादिभि करणै, कुग्रामकुटुम्बिभि,
— पक्षीवास्तव्यै कत्तभि, सम्पादिता — पीडिता अत एव सीदन् — अवसादं
गच्छन् अष्टेष्टसायपात्रेभावादिति भाव, सौरभेया — हृषभा एव, सम्बन्धा, —
अवशिष्टधनभृता, पात्रेययाया इत्यर्थं, संवाहनानि — भारादिवाहकाश्च देवा
तथाभूताना, [सपूर्व्यंकात् बहने चिञ्चि चरणे क्लृट] दुरवस्थकृषीदलानामित्यर्थं, यि
आयामावेगागतसंयोगा राष्ट्रीयदुरवस्थाप्रपनायेति भाव तै ।

(१३९) स्वयमिति । — स्वयङ्गहीतानि — आत्मनैव धृतानि आनीतानीत्यर्थं, न
पु दासादिनेति भाव, दण्डय — भवनस्य, सपस्करणानि — सामया शण्याऽऽसनादीन
मूषणजातानि इति भाव यै तथोक्तै ["उपात् प्रतिपद्य —" (६।१।१३८ पा०)
इत्यादिना उपात् क्लृज सुट] । इय पुरोवात्तनी दण्डयावा — युद्धाय प्रचलिता सेनेति
यावत् एवैव — अथाक् सहायभावमप्रापेव इत्यर्थ, यातु — गच्छतु । दृष्ट्वा — लोभ,
आश्निति यावत्, अथाकमिति शिव पातालतल — पातालस्यापि अथ इत्यर्थ, यातु —
गच्छतु, एतच्छब्देन अथाक् सुखान्ना विरमजु इति भाव ।

(१४०) भूतैः, — सम्बद्ध, अभवनि, — अनुत्पत्तिरित्यर्थ, [आजीये नजानि,]

शिव सेवा करोतु, स्वस्ति (१४१) सर्वदुःखकूटाय कटकाय
इति दुर्विधकुलपुत्रकैः निन्द्यमानं, क्वचित् (१४२) अति-
तीक्ष्णमनिनस्रोतःपातिनोगतैः इव प्रथितैः इव पङ्क्तिभूतै-
र्जनेः अतिद्रुतं द्रवद्भिः (१४३) कृष्णकठिनस्कन्धगुरुरनगुडैः
गृहीतसौवर्णपादपोठी करद्भक्तलम्पतद्वाहावगाहैः (१४४)
प्रत्यासन्नपार्थिवोपकरणग्रहणगर्ब्वदुर्वारः सर्वमेव वद्विः-

(१३११२ पा०) इत्यनिपन्थ्य] भवतु—सम्पत्ता, ससारे भूति नश्यतु इति भावः । सेवा—भक्त्यभाव, शिव—मङ्गल, करोतु—विदधातु ।

(१४१) सर्वदुःखकूटाय—समयज्ञेयसद्वातरुपादित्यर्थं, कटकाय—सैनिकाय, सैनिककृतये इति भावः, स्वस्ति—शुभम्, अस्विति शेषः, (“नमः स्वस्ति—” (२१११६ पा०) इत्यादिना चतुर्थी । “शिव सेवा कटकाय” इत्यत्र “शिवसेवा करोतु स्नात सर्वदुःखकूटाय कटकाय” इति पाठे—शिवसेवा—शिवाराधना, सर्वदुःखकूटाय कटकाय स्वस्ति करोतु इत्यन्वयः शिवसेवा सैनिककृते रचतु लोकानिति भावः] । दुर्विधेति ।—दुर्विधा—दरिद्रा, (‘न सन्तु दुर्विधा दीनो दरिद्री दुर्गतीऽपि म’ इत्यमर) कुलपुत्रका,—कुलकन्यागतमेवका इत्यर्थः तैः [“दुर्विधकुलपुत्रकैः” इत्यत्र “दुर्विधकुलपुत्रकैः” इति पाठान्तरम्] ।

(१४२) अतितीक्ष्णैः ।—अतितीक्ष्णम्—अत्युग्रम्, अतिवेगवदित्यर्थं, यन् सन्निहस्रोतः,—अनन्यत्र तत्र पातिनी—पल्लवौ, नाव—तरणि गता,—अधिष्ठिताः तैरिव । यदितोरिव—गुम्फितैरिव स्त्रीकाधिकादविरलभावेनावस्थितैः द्रुतगामभियेति भावः । पङ्क्तिभूतैः,—अथिवडैः, द्रवद्भिः,—गच्छद्भिः ।

(१४३) कृष्णति ।—कृष्णेषु—निघतभारीदहनान्त् श्यामीभूतेष्वित्यर्थं, कठिनेषु—हृदेषु, स्कन्धेषु—असदशेषु, गुरवः,—महान्, लघुडा,—दण्डानि येषां तैः । गृहीतेति ।—गृहीता,—अव्यभिक्ता, सौवर्णपादपोठयः,—काञ्चनपादपोठानि, करद्भक्तलम्पतद्वाहावगाहैः,—तामूलपादादि च, कलशा,—कुम्भाय, तथा पतद्वाहा,—पतता—मुखादिभ्यः खड्गता, अलादीनामिति शेषः राह—शङ्ख यत्र ते, निडौवनपानादि इत्यर्थं (“प्रतिगृह पतद्भङ्ग” इत्यमर) तथा अत्रगाहा,—खानद्रीखण्ड ये तथाभूते ।

(१४४) प्रत्यासन्नैति ।—प्रत्यासन्नस्य—निकटस्थस्य, पार्थिवस्य—राज्य-उपकरणानाम्,—आसनादीनां, दहयेन—धारयेन, बह्वेनेत्यर्थं, ये गर्वा,—

कारयद्भिः भूपतिभृतकभारिकैः महानसोपकरणवाहिभिश्च
 (१४५) बहवराहवध्रंवाग्नीषसैः (१४६) लम्बमानहरिणचटुक-
 चटकजूटजटिलैः शिशुशशकशाकपत्रवेवाग्रसद्गृहसद्गाहिभिः
 (१४७) शुक्रकर्पटप्राहतमुल्लिकदेशदत्तार्द्रमुद्रागुप्तगोरसभाण्डैः

अहङ्कारा, वध भोजभृत्या इत्येषरूपा इति भाव तैः, दुर्बारा — पारयितुमशक्या,
 सङ्गता इति यावत् तैः । सर्वमेव, जनमिति शेष, वहि कारयद्भिः,—निरसङ्घिरित्यर्थं,
 पदगर्वेष अवज्ञया इवेति भाव । भूपतिभृतकभारिकैः,—भूपते,—राज्ञः, भृतक—
 भरणापयोगि अन्नादिकमित्यर्थं तस्य भारिका,—भारवाहिन तैः । महानसोपकरणा-
 वाहिभिः,—महानसे—पाकशालाया, (“रसवत्त्वान्तु पाकस्थान महानसे” इत्यमर) यानि
 उपकरणानि—द्रव्यसम्भारा, तान् वहन्ति—नयन्ति ये तैः, रत्ननसानयीवाहकौरत्यर्थं ।

(१४५) बहेति ।—बहानि—सङ्गृहीतानि, बराहवध्राण्य—शुकरचर्मभिः,
 शुकरचर्मनिम्नतरञ्जुविशेषा इत्ययं, तथा धार्मीण्यसा,—यज्ञीयच्छानविशेषा तज्जर्मानि
 वा यै तथाभूते । [“बहवराहवध्रंवाग्नीषसैः” इत्यत्र “बहवराहवध्रवाग्नीषस”
 इति पाठान्तरम्] ।

(१४६) लम्बमानेत ।—लम्बमाना,—स्तम्भे धारणादिति भावः, हरिणस्य—
 ऋग्विशेषस्य चटुका,—पूर्वभागा, चटुका,—पक्षिविशेषाश्च तेषां जूटैः,—समूहैः,
 जटिला—युक्ता तैः । शिश्विति ।—शिशवः,—अल्पवयसः, शशका,—शरभेदा,
 शाकपत्राण्य—शाकना—हरितकाना, व्यञ्जनीपयोगिद्रव्याणामित्यर्थं, (“अस्तीं शाकं
 हरितकम्” इत्यमर) पत्राणि—पर्णानि, वेवागणि—वशादुरा, वानीराख्यलताय-
 भाना वा, तथा सङ्गृहैः—समाहृतौ, (“समाहृतस्तु सङ्गृह” इत्यमर) निपुला द्वे
 सद्गृहिण्य,—सुखयकारका तयोक्त । वशादुरग्रतेपादतच्यञ्जनानि स्नाद्वत्पट-
 चहनानि देशविशेषे ब्रह्माहृतानि इत्यन्ते, इति शिशुशशकशाकै तस्य सहयोगो न
 विषमशीजनयमक इत्यवधेयम् ।

(१४७) शुक्रति ।—शुक्रेण श्वेतेन, कर्पटेन—वसनेन प्राहतम्—आच्छादितं,
 मुद्रा—वहनं येषां तानि, तथा एकदेशे—एकस्मिन् विभागे, दत्ता—निहिता, आर्द्रा
 —अभिनवेति भावः, मुद्रा—विश्वविशेष येषां तानि, अत एव गुप्तानि—अप्रकाशानि,
 सुरलितानीत्यर्थं ; वहा—शुक्रकर्पटप्राहतमुखस्य एकदेशे—एकस्मिन् अग्रे, यन्निवन्धन
 स्थाने इत्यर्थं, दत्तया आर्द्रया मुद्रया गुप्तानि, राजपेयतया विषप्रयोगादिभयादिति भावः,
 गोरसभाण्डानि—गव्यपात्राणि यै तथाभूते । एतन् शत्रुप्रयुक्तै पुद्गलै गूढचारिणि

(१४८) तलकतापकतापिकाहस्तकताम्रचकटाहसडटपिटक-
भारिकैः समुत्साध्यमाणपुरोवर्तिजनं, क्वचित् (१४९) “श्लेषो-
ऽस्माकं, फलकाले अन्य एव विटाः समुपस्थास्यन्ते” इति मुखरैः
पदे पदे पततां दुर्बलवलीवर्दानां- खेटने नियुक्तैः खेटचेटकैः
(१५०) खेद्यमानासंविभक्तकुलपुत्रलोकां, क्वचित् (१५१) नर-
पतिदर्शनकुतूहलादुभयतः प्रजवितप्रधावितयामियकजनपदं,

विजिगीषुषा भोचपानीयादौ क्वचित् किद्रमवाद्य विधादिक स्मिन्प्रयाते इति सूचितम् ।

(१४८) तलकैति ।—तलक, —आप्रमकटिका, श्लेषुल्लेति याकन, तापक,
—ताम्बादिनिर्मित मूपादिकरुषपाव, तापिका —काकपालिका, यत्र तैलादिभिः भक्ष्याणि
परिपच्यन्ते, “कटाहत्रावीय” इति गम्यते, हस्तक, —यूत, मामादिपाकसाधनमिति
भावः, ताम्रचकटाह, —ताम्बानिर्मितपायसाद्रपाकार्यं कटाहविशेष इत्यर्थं,
सडटपिटक, —दुद्रमाण्ड, तेषां भारिका, —भारवाहिन तैः समुत्साध्यमाणेति ।—
समुत्साध्यमाणा, —दूरीक्रियमाणा, पुरोवर्तिनः, —अग्रव्यापिनः, जनः, —त्रीका यत्र
यत्र वा तयाभूतम् ।

(१४९) श्लेषोऽस्माकं, वलीवर्द्धवाहनादिना इति भावः, किन्तु फलकाले—
पुरस्काररूपफलप्राप्तिसमये विटा, —धूर्तां समुपस्थास्यन्ते—सन्तोषयिष्यन्ते, प्रभुएव
इति श्रेयः, न वयमिति भावः, मुखरैः, —वाचालैः, पदे पदे—प्रतिपदचंचे, पतता—
दृक्पतता, टोर्बन्वादिनिर्भावः, दुर्बलवलीवर्दानां—क्लान्तहृद्वाणां, खेटने—प्ररुणे, चालने
इति यावत्, [“खेटने” इत्यत्र “खलने” इति पाठे, —खलने—खलनादुद्धरण इति
भावः] जिडुक्तैः, —आदिष्टैः । [“खेटने नियुक्तैः” इत्यत्र “नियुक्तैः खेटने” इति
पाठान्तरम्] । खेटचेटकैः, —चालकमन्त्रैः, [“खेटचेटकैः” इत्यत्र “खलचेटकैः”
इति पाठे—खलचेटकैः, —दृष्टमूलैरित्यर्थः] ।

(१५०) खेद्यमानेति ।—खेद्यमाना—क्षेद्यमाना, चेटैरसम्बद्धीना इति भावः,
संविभक्ता, —काम्यविशेषस्य सम्यग्दत्तविभागा, विशेषकम्पवाद्या इत्यर्थं, कुलपुत्र-
लोकाः, —कुलकमानतमेवकजना इत्यत्र यत्र तथोक्तम् ।

(१५१) नरपतेति ।—नरपते, —राजः, दर्शने—अवलीकने, वत् कुतू-
हलम्—शौक्ष्ण्यं तद्भातु, उभयतः, —उभयोः पार्श्वयोः, कटकसेति भावः,

(१५२) मार्गग्रामनिर्गमैराग्रहारिकजात्से' पुरःसरजरन्महत्तरो-
त्तन्भितान्म'कुम्भैः (१५३) उपायनीकृतदधिगुडखण्डकुसुमकरणैः
घटितपेटकैः सरभसं समुत्सर्पिः । (१५४) प्रकुपितप्रचण्ड-
दण्डिध्वत्वासनविद्रुतैः दूरगतैरपि खलङ्गिरपि पतङ्गिरपि नरेन्द्र-

प्रज्वितेति ।—प्रज्वित—सर्वेण यथा भ्यात्तथा, प्रधाविता,—चलिता रामेयका,
—याथा, जनपदा,—जना यस्मिन् तथाभूतम् । ("भवज्जनपदी जानपदीऽपि जन-
दशयो " इति मेदिनी) ।

(१५२) मार्गग्रामनिर्गमे,—मार्गे—प्रयाणमार्गसमीपे स्थिता इत्यत्र, ये ग्रामा,
—सर्वसथा, विधादिवर्षंप्राया प्राकारपरिखादिरहिता बहुजनवसतश्च इत्यत्र, ('सकौ
सर्वसथ ग्रामो' इत्यमर) तेषु निर्गता,—नि स्रता तै, आग्रहारिकग्रामं,—आग्र-
हारिका,—ग्रहरक्षणीयुक्ता, यदा,—अग्रहारोऽयं भागं नियतं दीयते दैव्य इति
व्युत्पत्त्या अग्रहारशब्दात् टाक रूपम्, अग्रदानोपविप्रा इत्यत्र तेषु ग्रामा,—
निर्वाधा पुरुषा तै । पुर सरति ।—पुर सर,—अग्रगै, जरङ्गि,—खलङ्गै,
महत्तरे,—महाजनै, उत्तन्भिता—कूर्ङ्गिता अन्धकुम्भा,—जलपूरकलशा ये
त याविक्रममनुचनानाद्यमिति भाव ।

(१५३) उपायनीकृतेति ।—उपायनीकृतानि—उपश्रीकनलेन दत्तानि, राप्ते
इति भाव दधीनि—चौरान्तरावस्थाभावा, ("दधि चौरान्तरावस्थाभाव श्रीवास-
वामधी " इति मेदिनी) गुडा,—इष्टपाकभेदा, ("गुदा गीलीशुपाकयो इत्यमर)
खण्डा,—फाणितानि इच्छुविकारविशेषा इत्यर्थं ("मत्स्थण्डी फाणितं खण्डविकारौ"
इत्यमर) कुसुमानि—पुष्पाणि, पथा करण्डा —भाजमानि ये तथाभूते । ['अण्डन्
कृष्टमन्त्र' (उ० १ पा० १२८ सू०) इति कृजोऽण्डम्] घटितपेटकैः,—कल्पित
कदम्बै, श्लेषचङ्गावर्यथ, यदा,—उपायनीकृतानां दध्यादीनां करण्डै,—पावै,
घटिता—पूरिता इत्यर्थं पेटका,—मञ्जूषा यैश्च, ("पेटकं पुलकादीनां मञ्जूषाया
कदम्बके" इति मेदिनी) । सरभसं—सवग, समुत्सर्पिः—समुपगच्छद्भिः, अहमस
मिकना अन्यथादयत एव राजदर्शनाभिलाषात् इत्याशय ।

(१५४) प्रकुपितेति ।—प्रकुपितानाम—अतिक्रुद्धानां, प्रचण्डानाम—उपायां,
दण्डिना—वैत्रपाशेन, विवासनेन—भयप्रदर्शनेन, विद्रुता—पत्नाधिताम्बै, ।
दूरगतैरपि—सुदूररूपसूतैरपि । खलङ्गिरपि—भग्यद्विरपि । नरेन्द्रे—

निहितदृष्टिभिः (१५५) असतोऽपि पूर्वभोगपतिदोषानुक्ताव-
यद्भि अतिक्रान्ताऽऽयुक्तकशतानि च शंसद्भिः (१५६) चिरन्तन-
घाटापराधांश्चाभिदधानैः उद्भूयमानधूलिपटलं, क्वचित् (१५७)
एकान्तं प्रहृताश्ववारचक्रं चर्यमाणामागाम गौडविन्दुर्यमाणं शस्य-
सरक्षणम्, (१५८) अपरे आदिष्टपरिपालकपुरुषपरितुष्टैः

राजनि हर्षे, निहिता, — लला, हृद्य, — निवाणि ये ते ; राजपुरुषकददंता
चरन्नाघातादीनि हर्षंशशनायंमविगणश्च चक्रनात् महाराजदर्शभक्तुद्दलस्य चरमीत्कर्ष
सूचने ।

(१५५) असतोऽपि—निष्वाभूतानपीत्यर्थ, पूर्वति ।—पूर्वं—प्राग्वर्तिन इत्यर्थ,
ये भोगपतयः,—अत्राच्छादनाद्यधिकारण, तेषां दोषान्—निन्दा इति यावत्,
उदावयद्भिः,—यक्यर्थः । अतिक्रान्तेति ।—अतिक्रान्ताः—पूज्यवार्त्तानाम्, आयुक्त
कानां—कश्चिन्मन्त्रक व्याप्तानां, शतानि—समुहान् शसाद्—उदोपयद्भिः, गुरुती
दोषती वा इति भावः, यदा,—अतिक्रान्तान्—शतानि, अयुक्तकानाम्—अयुक्त
ध्वजराणां, शतानि—समुहान् शसद्भिः—कथयद्भिः ।

(१५६) चिरन्तनिति ।—चिरन्तना,—अतिचिरस्थायिनः, [“सायं धिरम—”
(४।१।२२ पा०) श्यादिना स्यु त्वागमश्च] ये घाटा—धूर्ता, तेषाम् अपराधाः,
—दोषा तान्, अभिदधानैः—कथयद्भिः, उद्भूयमानानि ।—उद्भूयमानानि—उत्तम्य
भाषानि, सर्वशपदचरणेति भावः, धूलीनां—पाशूनां, पटलानि—निचया यत्र
तदाभूतम् ।

(१५७) एकान्तेति ।—एकान्तप्रवृत्तानाम्—अतिदुर्त्तचालितानाम्, अश्ववारणाम्
—अश्वारीदृष्ट्या, चक्रं,—समुहं, अश्वमाषानि—भक्ष्यमाषानि आगामिषु—आगत
प्रायेषु सन्नुखावस्त्रितेवित्यर्थः, गौडेषु—गौडदेशेषु, विन्दुर्यमाणं—आव्यथमाषानि,
अनुसन्ध्यामलध्वानीति यावत् शस्यानां—चण्डिकादीनामिति यावत्, सरक्षणां—सक्षया,
सराक्षतशस्यानि इति यावत् यस्य लक्ष्मी, “कदभिद्वितो भावी द्रव्यवत् प्रकाशने” इति
श्यादिति भावः, गौडे सङ्ग्रामकाले भलत्पायं जानपद्वै साक्षतानि शस्यानि उद्भूयान्
र्षं भवितानि इति तात्पर्यम् ।

(१५८) अपरे,—अथ, पुरुषैरिति शिरः, आदिष्टेति ।—आदिष्टाः,—एते
परिपालका इति राज्ञा निर्दिष्टाः, परिपालकाः,—परिपालयन्ति—सम्यक् पोषयन्ती
त्यर्थ इति तथाभूता, ये पुरुषाः,—लीकाः, तेषु परिगुहाः,—सन्धीष मता ये,

“धर्मः प्रत्यक्षो देव.” इति स्तुतीः आतन्वद्भिः अपरैः (१५८) न्य-
माननिष्पन्नशस्यप्रकटितविषादैः क्षेत्रशुचा सकुटुम्बैरेव निर्गतैः
(१६०) प्रकूटप्राणच्छेदैः परितापत्याजितभयैः “की राजा ? कुतो
राजा ? कीदृशो वा राजा ?” इति प्रारब्धनरनाथनिन्दं, (१६१)
शशकैश्च पदे पदे प्रजविप्रबलदण्डपाणिपेटकानुवद्वै गिरिगुडकैः
इव हन्यमानैः इतस्ततः सञ्चरद्भिः अपरैः युगपत् परापतित-

[“पारगुटै” इत्यत्र “अपारगुट” इति पाठान्तरम्, एतत्पक्षे “धर्मं प्रत्यक्षो देव”
इति व्याजस्तुतिरवगन्तव्यम्, देव,—मखाद् हर्षं प्रत्यक्षो धर्म,—विद्यहवान धर्म
एव, भवतीति श्रेय, न तस्य दोषलेशोऽपि दृश्यते, यतो दुर्गतानद्यान सभ्यक पालयितु-
मादिदेश, अधिकृतास्तु परमदुजना, ते पुनः स्वर्गानिव सभारानामसात् कृत्वा आश्रितान्
कथयन्ति इति भाव] स्तुती,—सवान प्रशंसावादानित्यर्थं, आतन्वद्भिः,—कुञ्चद्भिः ।

(१५८) लूयमानेति ।—लूयमानैः,—क्लिष्टमानैः, सैनिकसहैरिति भाव, अत
एव निष्पन्नैः,—पञ्चहीनोक्तैः, शस्यैः,—द्वीहिगोधूमादिसम्बैरित्यर्थं, प्रकटित,—
प्रकाशित विषादः,—विषयता, कातरता इति यावत् यै येषा वा तथाभूतैः, सैषश्च
—क्षेत्राणां शस्यनाशजनितशोकेन इति यावत्, सकुटुम्बैरेव—सपरिवारैरेव ।

(१६०) प्रकूटैर्नि ।—प्रकूट,—सञ्जातप्राय प्राणाना—जीवनाना प्राणहेनु-
भूतशय्यानामिति यावत्, यथा—प्रकूटान्धम—अदुरिताना, फलित नामिति यावत्,
प्राणाना—जीवनधारणहेतुभूतशय्यानामिति यावत् ऊद,—कर्त्तव्यं, नाश इत्यर्थं येषां
तथाभूतैः सैवशय्यानां तथा प्राणनाशतुल्यदुःखदायक इति भाव । [“प्रकूटप्राण-
च्छेदै” इत्यत्र “प्रकूटच्छेदै” इति पाठे—प्रकूटः,—जात, ऊद अज्ञानामिव इति
भाव येषा तथाभूतैः] परितापेति ।—परितापेन—शस्यनाशदुःखेन, त्याजित—
मोक्षित, भयं—नाम सैषादिभ्य इति भाव येषा तथाभूतैः, निर्भयैरिति भाव । कुत,
—कदात, कस्माद्दशादागतो, य राजा ? इति भाव । प्रारब्धेति ।—प्राग्भा
—उपगताना, मरणापन्व—राश निन्दा—दोषकीर्त्तनं यत्र येन वा तयोक्तम् ।

(१६१) “शशकै” इत्यस्य “आपुषो बलात् कृतकलकलम्” इत्यशेषान्वयः ।
शशकान विशिनष्टि, प्रजवीति ।—प्रजविन,—प्रकृष्टरेगशालिन, प्रबला,—उषा यै
दण्डपाणय,—वैतधारिण्य पुरुषा, तथा पेटकेन—कदम्बकेन, समूहेन
इत्यर्थ, अनुवदा,—अनुसृता तैः । गिरिगुडकै इव—पापापलोष्ट-
इव, हन्यमानैः,—तापमानैः । युगपत्,—समकालं, परापतितैः,—समुपस्थितैः

महाजनग्रस्तैः तिलगो विलुप्यमानैः (१६२) अनेक-
जन्तुजङ्घाऽन्तराननिःमरणकुशलिभिः (१६३) कुटिलिका-
व्यमितमादिवृद्धभिः (१६४) पतझोटनगुडकोणकुटारकीन-
कुशलखनित्रदात्रयष्टिभिरपि निःसरद्भिः आयुषी वनात् कृत-
कलकलम्, अन्यत्र (१६५) सङ्घगो घामिकैः वुसध्रुनिधूस-

महाजने.—महतरे लोके, यना,—शकानां ते । तिलम्,—तिलं तिलं
रुवा विपुत्रमाने,—शोषमाणे, महाजनैर्गृह्यमाणैश्चादिति भावः ।

(१६२) अनेकेति ।—अनेकेषां—बहूनां, जन्तूनां—शक्तिभ्यः, जङ्घानारलिभ्यः,
—जङ्घी, —प्रसृतगो ज्ञानुगुणैर्मध्यभागयोरित्यर्थः, (“जङ्घा तु प्रसृता” इत्यमरः)
अन्तरालेभ्यः,—अन्तरालेभ्यः, निःसरणे—निर्गमने, कुशलिनः,—निपुणाः, वृद्धदेहत्वा-
दिति भावः ते, [कुशलं प्रवृत्त्याद् विशेष्यत्वमेव विहितम्, तस्य च विशेष्यत्वे सर्वध्रुवस्य
विष्टवेषवत् निरवकचनेवेति श्रेयम्] ।

(१६३) कुटिलिकेति ।—कुटिलिकया—धक्रमनेन, व्यसिता,—व्यसिता,
सादिनाम्—अशाराया, बहवः,—अनेके, ज्ञान,—कुडुरा, श्रमयाया पप्रताडनाय-
मानेता इति भावः ये तथाभूते । एतेन मूर्खैर्दृष्टायाध्यवसायाः नतिमादरन्पविशन्-
रपि दुर्ज्ञेयवतिभ्यः प्रार्थनां मुधा क्रियते इत्यवगम्यते ।

(१६४) पतदिति ।—पतनः,—वपनः इत्यर्थं लोटानि—लेटवः, सङ्घट्टकानीत्यर्थः,
(“लोटानि ष्टवः पति” इत्यमरः) लघुडा,—दलानि, कोणा,—वादनवद्ये,
(“कोषो वीणादिवादनम्” इत्यमरः) कुटारा,—परशवः, कौला,—शङ्खः, कुशानां,
—“कोदाल” इति वृद्धभाषया प्रसिद्धा भूमिदारवाख्यास्त्रविशेषाः, (“कुशान् स्नान्
पुमान् भूमिदारणे युगपत्कै” इति मेदिनी) खनिवाणि—अवदारणानि, “खना”
इति प्रसिद्धानि खननसाधनानि अस्यापि इत्यर्थः, (“खनिवमवदारणम्” इत्यमरः)
[“अर्त्तिलू—” (११-१२४ पा०) इत्यादिना इव] दावाणि—“दा” इति
प्रसिद्धानि ननिवाणि, (“दावः खनिवम्” इत्यमरः) षटपः,—शस्त्रमेदा, भुजदलान्
शेवु तयोक्तैः, (“षटि पति खान् भुजदलके । इषीहोरवतामार्गान्पुका-
शम्मेदशी ॥” इति मेदिनी) आयुषः,—श्रीवत्कालस्य, दोषपरमायुष इत्यर्थः,
वनात्—प्रभाषतः, निःसरद्भिः,—निर्गच्छद्भिः तत्रदम्बाघातलाभाभावाद्दिति भावः,
शशकैरिति पूर्वोक्तैः योजना कृतकलकल—कृतकीलाहलम् ।

(१६५) सङ्घम्,—बहुम्, घामिकैः,—घामि नियुक्तैः, घाहसङ्घादिभिः

रितवासजालजालकितजघनैश्च (१६६) पुराणपर्याणैकदेश-
 दोलायमानदाक्षैश्च शीर्षोर्णाग्रकलशिथिलमलिनमलकुक्ष्यैश्च
 (१६७) प्रभृप्रमादीकृतपाटित पटञ्चरचनञ्चोलकधारिभिश्च
 धावमानैः उद्भूयमानधूलिपटलं, क्वचित् (१६८)
 एकान्तप्रहृत्ताखवारचक्रचर्य्यमाणागामिगौडविग्रहं, क्वचित्

धामवाहिभिश्च इत्यर्थ, कुक्षेति ।—कुक्षेति—कडङ्गरैश्च, पञ्चालादिवृक्षैश्चर्य्य,
 (“कडङ्गरो बुध कीर्ति” इत्यमर) तथा धूलिभिः,—पाशुभिः, भूस्वरितानाम्—आनीर्ष-
 कादीषयाश्चुर्णाणां, धासाना—यवधाना, जालेन—समृद्धेन, जालकितानि—
 सज्जातजालानि इव लल्यमाणानि जघनानि—नितम्बभागा इत्यर्थं येषां ते ।

(१६६) पुराणेति ।—पुराणस्य—पुरातनस्य, पर्याणस्य—पच्ययनस्य, एक-
 देशे—एकस्मिन्नस्मै पश्चाद्देशे इति यावत्, दोलायमानानि—लम्बमानानि, दाक्षायि-
 —धासच्छेदनाम्बविशेषा येषां ते, शीर्षेति ।—शीर्षानि—शीर्षानि, कीर्षानि
 इति यावत्, ऊर्षाणां—मेषादिशीर्षाम् (“ऊर्षां मेषादिशीर्षि” इत्यमर) प्रकलानि
 —धूल्यानि, क शिथिला, —दुबला इत्यर्थं, सनविरला इति भावः, मलिना,—
 मलदिग्धा, मलकुक्ष्या—(कृष्याक्षरानि, कृष्यवर्षकम्बला इत्यर्थं येषां ते,
 (“प्रवेष्टानरत्न वर्णं परिलीम कुक्षो दयो” इत्यमर) । क्वचित् “मलकुक्ष्या—
 मलपट्टी क्वचिरित्यर्थ” इति व्याख्यातवान् ।

(१६७) प्रभ्विति ।—प्रभृणा—स्त्वानिना, प्रसादोक्त—रूपया दत्त, पश्चात्
 पाटित—क्रिन्न यत् पटञ्चर—जीर्णवस्त्र, (“पटञ्चर जीर्णवस्त्रम्” इत्यमर) तस्मात्
 चञ्चन—भक्षण यत् चीलञ्च—वस्त्रखण्ड तत् धारयन्ति—वहन्ति, चञ्च इति भावः
 ये तथाकृतैः । धावमानैः,—द्रुत गच्छन्ति, घासिकेरिति पूर्वोक्तेनान्वयः, उद्भूयमानेति ।—
 उद्भूयमानानि—उत्सिष्यमाणानि द्रुतरद्वेषपरागादिति भावः, धूलिपटलानि—पाशु-
 समूहा, मार्गगतानीति भावः यत् तथोक्तम् ।

(१६८) एकान्तेति ।—एकान्तप्रहृत्ते—एकस्मिन्नस्मै अवस्थितैरित्यर्थं, खवार-
 चक्रे—सादिसमूहे चर्य्यमाण, —भक्ष्यमाण पुन पुन आनीयमान
 इति यावत्, आगामी—परिवर्भाही, गौडविग्रह,—गौडराजिन सह युद्ध,
 युद्धं शुभाशुभमित्यर्थं, आगामिनि गौडयुद्धे क पराजयिष्यति इत्येवंप्र-
 इति यावत् यत् तथोक्तम्, यदा,—आगामिनः,—युद्धाय तूर्णमागमि-
 ष्यत, हनयुद्धोद्यमसंति भावः, गौडस्य—गौडाधिपस्य, विग्रह,—शरीर यत् तथोक्तम् ।

(१६८) पडिलप्रदेशपूरणादेशाकुनसकललोकलयमानतृणपूलकं,
 क्वचित् (१७०) तन्नवत्तिवैत्रिवैत्रविद्वान्यमानशाखिशिखरगत-
 विक्रोशद्विवादिब्राह्मणं, क्वचित् (१७१) कुलण्डकपाशविवेच्य-
 मानग्रामीणयासाकृष्टकोलेयकं, क्वचित् (१७२) अन्याऽन्यविभव-
 प्यर्होदुरराजपुत्रशाह्यमानवाजिसङ्घट्टमण्डितम्, अने क्वत्तान्त-

(१६८) पडिलेति ।—पडिलम्—कर्ममत, प्रदेशस्व—भूभागस्य, पूरणा
 देशत—भरणाद्यया, कर्हमशति प्रदेशे इतागतिषु बलाना क्लेशाधिष्ठापनीदनाय
 निवीभृततत्पदानस्य तथादिभि समाख्यादनाद्यया इत्यर्थ, आकुनै,—व्यसै,
 आदेशपालनाय व्यापृते इत्यर्थ, सकलै,—सर्व, लोकै,—जनै, सागेकश्रदि
 ऋद्धितैरिति यावत् न्यूनमानानि—द्विद्यमानानि, तथानाम—अर्जुनाना, मल-
 घाहादिविचित्रजातीयानामिति भाव, (“तृणमर्जुनम्” इत्यमर) पूलकानि—
 यमुहा पद्मोपरि प्रदानाद्यामति भाव यव तथीकम् ।

(१७०) तन्नवत्तिवैत्रि ।—तन्नवत्तिभिः,—एष स्थिते इत्यर्थं इच्छाधामिति भाव,
 पदिभिः,—दन्दिभि वैत्रेष—दण्ड विद्यासमाना—भोति प्रदश्यमाना इत्यर्थ,
 एत एव शाखिना—उद्याया शिखरम्—एव गता—आकृता, सैन्धुसमागम
 दशनेन भगवशादिति भाव विक्रोशन,—शब्दायमाना शपल इत्यर्थ, विवादिन,
 —विहङ्गमादिव गानि ददाना इत्यर्थ, राजसमीपे व्यवहारार्थिन इत्यर्थी वा, ब्राह्मणा,
 —विषा यव तथीकम् ।

(१७१) कुलण्डकेति ।—कुलण्डकपाश—कुङ्कुमवस्त्रमण्डल, [“कुलण्डक—
 इत्यव “कुलण्डक—” इति पाठे—कुलण्डकेषु—कुङ्कुमवस्त्रनाय श्लगुडेषु द्वे पाशा,
 —रत्नव ले] तेन विवेच्यमाना,—वच्यमाना, ग्रामीणाना—ग्राम्यजनाना ग्रामेन—
 अग्रस्य क्वत्तैर्न “कुङ्कुटाकृष्टप्रमाण वा यावत्वा प्रविशेन्नुत्तम । एत ग्राम विजानीयात्”
 इत्युक्तमुपपन्नपूरणश्रीत्यादेन इत्यर्थ, [“ग्राम—” इत्यव “ग्राम—” इति पाठे,
 —ग्रामे—समूहैरित्यर्थ] आकृता,—शब्दविशिषेण आहना इत्यर्थ, कोटिका,—
 मारमेया कुङ्कुरा इत्यर्थं यस्य तदाश्रितम् ।

(१७२) अन्याऽन्ये त ।—अन्योन्यस्व—परस्परस्य विभक्त—सन्त्यत तव तेन
 वा स्यर्हा—अद्वार, तथा उदरे—उदरे राजपुत्रे—शपकुमारे, वाह्यमानाना
 —वाच्यमानाना, प्रतिष्ठाहितया इति भाव वाजिनाम—अद्याना सङ्घेन—
 सङ्घेष, मण्डितम्—एलट्टम्, क्व अवे रन्तु इतीति इति आर्हा कृत्वा पक्षपूर्वक

तया कौतुकजननं, प्रलयजलधिम् इव (१७३) जगद्भास-
ग्रहणाय प्रवृत्तं, पातालमिव महाभोगिनां गुप्तये समुत्पादितं,
कैलाममिव परमेश्वरवसतये सृष्टं, (१७४) दृश्यमानसकल-
प्राणिपर्यायं चतुर्युगसर्गकोशमिव प्रजापतीनां, क्लेशबहुलमपि
लपःकरणमिव क्रमकारणं कल्याणानाम्, एवञ्च वीक्षमाणः
कटकं जगाम ।

(१७५) आसन्नवर्तिनाश्च तत्रभवतां,—“मात्स्यात्रा प्रवर्तिताः”

प्राग्भासाश्रीभित्तमिति भावः, अनेकवृत्तान्ततया—बहुव्यापारतया, उक्तरूपेण इति
भावः, कौतुकजननं—चमत्कारावहम् ।

(१७३) प्रलयजलधिमिव—कल्याणकालिकसमुच्छ्रितसमुद्रमिव, जगदिति ।—
जगद्देव—भुवनमेव, याम्,—कवल्, तस्य यद्यथाय—स्वीकरणाय, श्रावणाय
इत्यर्थे, सर्वजगदात्माधीनोकरणाय सर्वजगन्प्रवृत्तनाय च इति यावत् । महाभोगिनां
—महात्मः,—सहामा इत्यर्थः, भोगिनाः,—सुखभोगरता लोकाः, सर्पाय तेषां, गुप्तये
—रक्षणाय, समुत्पादितं—संविहितं, हर्षणेति श्रेयः, दुर्ज्ञानामत्याचारात् लोकान् घातु
सृष्टितमिति समुदितायैः । परमेश्वरवसतये—परमेश्वरः,—इष्टं, हरयः, तस्य
वसतये—स्वितये ।

(१७४) प्रजापतीनां—ब्रह्मादीनां, चतुर्युगिति ।—चतुर्णां—चतुःसङ्घातानां,
युगानां—ज्ञतादीनां, समाहृतानामिति भावः, सर्गकोशमिव—सृष्टिस्थानमिव,
दृश्यमानेति ।—दृश्यमाना,—दृश्यमाणा, सकलानां—सर्वेषां, प्राणिनां—जीवानां,
पर्यायाः,—कृमाः, प्रकारभेदा इत्यर्थः, यथा,—पर्यायः,—परि—समन्तात्, आयः,
—आगमनं यत्र तथोक्तं, सर्वप्राणिसमाकीर्णमिति यावत् । तपःकरणमिव—तपश्चर-
मिव, सिद्धिलाभजनकत्वादिति भावः । क्रमकारणं—क्रमेण श्रेयसां साधनं, दुर्ज्ञानीप-
द्रवनिवारणेनेति भावः । [“क्रमकारणम्” इत्यत्र “क्रमकारितम्” इति पाठः,—क्रमः,
—क्रमः, शब्दभूती सिद्धिरित्यर्थः, यद्यः,—क्रमः,—बहुजनः, उपक्रम इत्यर्थः,
(“क्रमयानुक्रमे शक्ती कल्पे चाक्रमणेषु च” इति मैदिनी) तस्य कारी तम् ।

(१७५) “आसन्नवर्तिनाम्” इत्यस्य “इत्येवमप्राधान्यं... आलापान् पार्थिव-
कुमाराणाम् वाङ्मालिनां शृण्वन् एव आसत्ताद आवासम्” इत्युत्तरेण सन्धः ।

पत्न्यानो दिग्विजयाय । (१७६) अप्रतिहतरथरहसा
 रघुणा लघुना एव कालेन अकारि ककुभां प्रसादनम् ।
 शरामनद्वितीयः करदीचकार चक्रं क्रमागतभुजबलाभिजनधन-
 मदावलिमानां भूभुजां पाण्डुः । (१७७) पाण्डवः सव्यमाची
 चीनविषयम् अतिक्रम्य राजसूयसम्पदे (१७८) क्रुध्य-
 द्बन्ध्वधनुष्कोटिटाडारकूजितकुञ्जं हैमकूटपर्वतं पराजिष्ट ।

आमेति ।—शासन्नवर्तिनाम्—अनिकचराणा, तत्रभवता—मान्याना, पार्थिवकुमारा
 षान्तिशनेनात्वय । आलापप्रकारमाह, माश्वामेति ।—माश्वामा—युवनाशसुतेन सूर्य
 वशीयेन राज्ञा, दिग्विजयाय—सर्वदिग्बलिखिताना राज्ञा परामवायेत्यय, पत्न्यान्,—
 सरण्य, दृष्टान्ता इति यावत्, प्रवर्तिता,—प्रदक्षिता इत्यय ।

(१७६) अप्रतिहतरथरहसा—अप्रतिहृत्यन्वन्दनदेशेन । लघुनेव—अल्पनेव,
 क्षान्तिने—समयेन, [“प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्गानम्” (वा०) इति तृतीया] ककुभा—
 दिशा, प्रसादन—दुष्टराजशामनत्रनिवकलदापनोदनेन प्रसन्नताविधानमित्यर्थं, वशी-
 कारणम् इति यावत् । शरामनद्वितीयः,—धनुर्भावसुछाद्य, अश्वसाहाय्यानपेच इति
 भाव, पाण्डु,—युधिष्ठिरादीना जनक, क्रमागतति ।—क्रमागतस्य—पितृपितामहा
 टिभ्य प्राप्तस्य भुजबलस्य—बाहुवीथ्यस्य, अभिजनस्य—वशसर्वादाया, धनानाम्—
 अशानाच्च, मदेन—गवेष, अवलिना,—उट्टवा तेषां, भूभुजा—राज्ञा, चक्र—मण्डल,
 करदीचकार—शासनाधीन विदधे ।

(१७७) सव्यमाची—सव्येन—जामेन, वामहस्तेनापीति यावत्, सचति—
 वर्धति, वाषाण् विचिर्षति इत्यर्थं य स, पाण्डव,—अर्जुन इत्यर्थं, राजसूयसम्पदे—
 सदाव्यज्रभेदसम्पत्तिनिमित्त, राजसूययज्ञसम्पादनोचितधनार्थमित्यर्थं, [राज्ञा सूर्यवे
 असौ राजसूय क्रतु इत्यर्थं “राजसूयसूय—” (श।१।११४ पा०) इति सूत्रेण कचनी
 निपात्यते] चीनविषयम्—चीनराज्यम्, अतिक्रम्य—निर्जित्येत्यय ।

(१७८) क्रुध्यदिति ।—क्रुध्यता—क्रुध्यता गन्धर्वाणा—द्वितीयनिर्दिशवाणा,
 धनुष्कोटि,—कामुंलाटने, टाडारण—जानिस्त्रजेन, कूजिता,—शब्दिता, कुञ्जा,
 —निकुञ्जा, लतादिपिहितस्थानानीत्यय यस्य तथोक्तं, (“निकुञ्ज-कुञ्जौ वा क्लीवे
 लतादिपिहितौदरे” इत्यमर) हैमकूटपर्वत—सुमेशपर्वताधिवासिन गन्धर्वसमूहमिति
 यावत्, पराजिष्ट—जिगाय, लक्षतेर्लुङि ष्य, [“विराज्या जे” (१।३।१८ पा०)
 इति आत्मनेपदम्] ।

(१७६) सङ्ख्यान्तरितो विजयः तरस्त्रिनाम् । (१८०) सहिम-
हिमवदावहितोऽप्युवाह बाहुबलव्यतिकरकातरं करं कौरवे-
श्वरस्य किङ्कर इव अकृती दुमः । (१८१) नातिजिगीषवः खलु
पूर्वं येन अल्प एव भूभागे भूयासो भगदत्त दन्तवक्र क्राथ-कर्ण-
कौरव-शिशुपाल-साल्व-जरामन्ध-सिन्धुराजप्रभृतयोऽभवन् भूप-
तय' । (१८२) सन्तुष्टो राजा युधिष्ठिरः, यो हि असह्यत
समोप एव धनञ्जयजयजनितजगत्कम्पः किम्पुरुषार्थं

(१७६) तरस्त्रिनां—वीर्यशालिना, विजय—शत्रुपराभव इति यावत्,
सङ्ख्यान्तरित, —मननमात्रव्यवहित, सङ्ख्यान्तरित इत्यर्थं, सङ्ख्यान्तरितव्यवहितो
हि विजय तेजस्त्रिनामिति फलिताय । जिगीषुणा विजये सङ्ख्यान्तरित किमपि
इतिवन्मुत्यादयिषु न शक्नोति, सङ्ख्यात् परमेव ते कार्यं सम्पादयतीति भावः ।

(१८०) सहिमिति ।—सहिमेन—तुषाराकोशेन, हिमवता—हिमाद्रिणा,
व्यवहित,—अन्तरित, दुर्जयोऽपि इति भावः, बाहुबलव्यतिकरकातर—भुजवीर्य-
सम्बन्धरहित इति यावत्, अकृती—अक्षम, दुर्बल इत्यर्थं, दुमः,—तदाव्य किङ्करन-
पति कौरवेश्वरस्य—दुर्योधनस्य, कर—राजयाज्ञभागम्, उवाह—वदति क्व,
दुर्मप्रदेशस्थमपि दुम तेजस्वी दुर्योधन सङ्ख्यान्तरितैव करद चकारिति समुद्दिताय ।

(१८१) पूष—पुरातना राजान नातिजिगीषवः,—नातिजिगीषाकाङ्क्षिण
इत्यर्थं, आमद्रिति शेष, येन—येन हेतुना, नातिजिगीषुतयेत्यर्थं, अल्पे एव भूभागे
—अदूरवत्प्रदेशमध्ये अन्वीयसि भूमिभागे इत्यर्थं, भूयास,—अतिवहव,
भगदत्त,—प्रागज्योतिषाधिपति दुर्योधनश्वर, दन्तवक्र,—कृष्णदेविनृपविशिष्य, क्राथ,
—नृपविशिष्य कर्ण,—अद्राधिप दुर्योधनसुहृत्, कौरव,—दुर्योधन, शिशुपाल—
—चेदिराज कृष्णदेवी, साल्व—सौभाधिपति, जरामन्ध,—मगधाधिपति, सिन्धुराज,
—जयद्रथ तन्वन्तव,—तदादयः, एतेषा जिगीषुले च अन्वीयसि भूभागे एकस्यैव
भू-पूर्वतिलव्यव्यमिति फलिताय ।

(१८२) युधिष्ठिर—राज पाण्डो ज्येष्ठसुत, [युधि स्थिर इति अनुकंसमामे
“यदि युधिभ्या स्थिर” (अ.श.८.५ पा०) इति सस्य पत्रम्] सन्तुष्ट,—अन्वेनेव मुदित
इत्यर्थं, जिगीषुरपि वीतन्वहवदा कारुण्यपूर्णतया वा हिसावह्वले दण्डविधौ अन्वस

राज्यम् । अलसः चण्डकोपो यो न प्राविचत् क्ष्मां जित्वा
स्त्रीराज्यम् । (१८३) ऋषीय एवान्तरं तुपारगिरि-गन्धमादनयोः
उत्साहिनः । किष्कुः तुरुष्कविषयः ; (१८४) प्रादेशः
प्रारसीकदेशः, शशपदं शकस्थानम् ; अहृष्यमानप्रतिप्रहारं

पुति भावः, धनञ्जयेति ।—धनञ्जयस्य—अर्जुनस्य, जयेन—राज्ञा पराभवश्च, अनित्यः
—उत्साहित, जगता—जगदासिनामित्यर्थ, कम्पः,—वेपथु, ब्रासजनित इति भावः
येन तादृश, यः,—युधिष्ठिर, यस्य हि राज्ञ एव जगद्गीषकवीर्यं सहीदर आसीदिति
भावः संसारे—सन्निधौ एव स्त्रीराज्यस्य इति भावः, स्थितमिति शेषः, किष्कुराणां—
—किष्कराणां, राज्य—देशम्, असह्य—सीढयान समर्थोऽपि युधिष्ठिर किष्कर-
राज्यं न आत्माधीनं चकार इति समुद्दितार्थे । चण्डकोपः—तदाप्यो नृपति । यः,—
चण्डकोपः, स्त्रीराज्यं जित्वा—स्त्रीवशीभूतो भूत्वा इत्यर्थे, क्ष्मा—पृथ्वी, न प्राविचत्
—प्रविष्टवान्, [विशते लुङि रूपम्] समर्थोऽपि स्त्रैस्त्वत् दिम्बिजयं न
चकारेति दिक्कर्म, यदा,—स्त्रीराज्यं—स्त्रीजनशामितं राज्यं सर्वं भूमिं विजित्वापि
अलसतया चण्डकोपनृपतिं स्त्रीभूयिष्ठं राज्यं न जिगायेति भावः । स्त्रीराज्यकथाऽपि
द्रुम्यते भारते अशमेधपर्वणि, तद्विवरणं तु तत्र दृश्यम् ।

(१८३) तुपारगिरि,—हिमाद्रिः, उत्साहिनः,—उत्साहशालिनः, जनस्येति
शेषः, उत्सवान्स्थित इति यावत्, गन्धमादनः,—दक्षिणापथस्थितं स्वनामप्रसिद्धं
पर्वतविशेषं तयो ऋषीय—अन्वतरम्, अन्तर—व्यवधानम्, उभयदिगन्धावस्थयोरेति
पदयोश्चवधानम् उत्साहिनिरित्यन्वयेव मन्वते इति भावः । तुरुष्कविषयः,—तुरुष्कजन-
पदः, किष्क—हृषीकेश इति वा, तत्परिमितं अन्वपरिसरं इति भावः, (“किष्कुर्हृषी-
केशी च” इत्यमरः) सुदूरं तुरुष्कदेशमपि उत्साहसम्बन्धा किष्कुरपरिमाणव्यवहितमिव
मन्वते जयेषिणा योजनशतमपि न दूरमिति भावः ।

(१८४) प्रादेशः,—प्रादेशशब्दोऽस्ति इत्यर्थे, विनृतयोः प्रदेशिन्वद्गुणयोः अन्तर-
परिमाणसम्मित इति यावत्, अतिदुष्ट इति भावः, उत्साहिन इति पूर्वेषाम्बयः ।
(“प्रादेशतालगीकर्णाक्षत्रादियुते तते । अहृषे—” इत्यमरः) शकस्थान—शकदेशः,
शशपदं—शशस्य—सुदूरमभेदस्य, पद—पदपरिमितम् । अहृष्यमानेति ।—न हृष्यमानः,
—न हृष्यमाणः, प्रतिप्रहारः,—प्रतिशक्तिविक्रमः यत्र तादृशे, निर्धैर्ये इति भावः ।

पारियात्रे यात्रैव शिथिला; (१८५) शौर्यशुक्लः सुलभो
दक्षिणापथः; (१८६) दक्षिणार्णवकल्लोलानिचलित-
चन्दनलतासौरभसुन्दरीकृतदरीमन्दिरात् ददुरात् अद्रेः नेदीयसि
मलयः; मलयलग्न एव च महेन्द्रः इत्येवम्प्रायान्
उदयोगद्योतकानाम् आलापान् पार्थिवकुमाराणां बाहुगालिनां
शृङ्खन् एव आमसाद् आवासम् । (१८७) मन्दिरद्वारि च
उभयतः सवहुमानं भ्रूलताभ्यां विसर्जितराजलोकः प्रविश्य च
श्रवततार, बाह्यास्थानमण्डपस्थापितम् आसनम् आचक्राम;
अपास्तसमायोगश्च क्षणमामिष्ट ।

पारियात्रे—तदाख्ये देशे पर्वते वा, यात्रा—युद्धार्थगमन, शिथिला—निरश्रकेति भाव,
निर्वीर्याणां तेषां युद्धेति वार्त्तायवणमात्रेणैव पलायनपरत्वादिति तात्पर्यम् ।

(१८५) दक्षिणापथ—दक्षिणापथ, कलिङ्गादिप्रदेश इत्यर्थ, अत एव
शौर्यशुक्ल,—शौर्य—वीर्यमेव, शुक्ल,—पण यस्य तथाभूत, विक्रमलभ्य इति भाव,
सुलभ,—सुगम, गमनमात्रेणैव त जेष्याम इति भाव ।

(१८६) दक्षिणेति ।—दक्षिणार्णवस्य—दक्षिणमुद्रस्य, कल्लोलानिचलित—
तरङ्गवायुना, चलिताना—कम्पिताना, चन्दनलताना—श्रीखण्डवल्लीना, सौरभप—
गन्धेन सुन्दरीकृत—सरोज्जीकृत, दरी—गुहा एव, मन्दिर—गृह यस्य तथाभूतान,
ददुरात्—तदाख्यात, अद्रे,—पर्वतात् नेदीयसि—अतिनिम्नटे, [अतिशयेन अतिक
इत्यर्थे ईप्रसुप्ति, अलिकस्य "अलिकवाटथीनेदमाधौ" (५।३।६३ पा०) इति निदादेः]
मलय,—तदाख्यपर्वत । महेन्द्र,—तदाख्यपर्वत, अत एव तात्रपि सुलभो इति
भाव । उदयोगद्योतकानाम्—उक्ताहवदकाना वाक्गालिनां—भुञ्जवीर्यवता, पार्थिव-
कुमाराणां—सामन्तराजपुत्राणाम् । आवास—निवासस्थानम्, आमसाद्—प्राय ।

(१८७) मन्दिरिति ।—मन्दिरस्य—गृहस्य, द्वारि—द्वारद्वये, उभयत,
आकाशमिति शेष, स्वस्य उभयपार्श्वयो निपातितताभ्याम् इत्यर्थे, भ्रूलताभ्या
—भ्रूसङ्घेतेन इति भाव, सवहुमान—समसादरम् । प्रविश्य मन्दिरमिति
शेष, श्रवततार—श्रवतीर्णवान्, बाह्यादिति शेष । बाह्येति ।—बाह्य
—बहिर्देशस्थम्, आस्थानमण्डप—सभागृह, तत्र स्थापित—निहितम् । आचक्राम

अथ तत्र (१८८) प्रतीहारः पृथ्वीपुत्रप्रतिष्ठापितपाणि-
पत्रवो विज्ञापितवान्,—“देव । (१८९) प्राग्ज्योतिषेश्वरेण
प्रहितो हसवेगनामा दूतोऽन्तरङ्गः तोरणमध्यास्ते” इति ।
राजा तु “तमाशु प्रवेग्य” इति सादरम् आदिदेश । अथ
(१९०) दक्षतया चितिपालादराच्च प्रतीहारः स्वयमेव निरगात् ।
अनन्तरञ्च हसवेगं सविनयम् (१९१) आकृत्यैव
नयनानन्दसम्पादनमुभगाभोगभद्रया (१९२) समुल्लङ्घ्यमान-
शुषगरिमा, प्रभूतप्राभृतभृता पुरुषाणा समूहेन सहता अनु-

—वहितौ । अपासमानादीर्घ—व्यक्तसद्राज, यदा,—अपास,—अपगत, समा-
दीर्घ,—समन्व, प्रदीर्घं वा यच्च तथाभूत, काव्यान्तरसम्बन्धरहित, निश्चिन्तो
मूलेवद्य । आसिष्ट—उपाधिशत, [आसि इत्यादादिकस्य लुङि रूपम्] ।

(१८८) प्रतीहारः,—दीवारकाः, पृथ्वीति ।—पृथ्वीपुत्र—भूतने, प्रतिष्ठा-
रितः,—निहित, पाणिपत्रवः,—करकिशलयः, अभिवादनार्थमिति भावः वेन तथाभूत,
भूमौ कसौ सप्याय साटाइ प्रपिपयेति यावत् ।

(१८९) प्राग्-ज्योतिषेश्वरेण—आनुरुपाधिपतिना । [“प्राग्-ज्योतिषेश्वरेण
प्रहित” इत्यत्र “प्राग्ज्योतिषेश्वरेण कुमारैश्च प्रहित” इति पाठे—कुमारैश्च—
नदास्तेन्द्रिय] । अनन्तरञ्च—सञ्जन प्राग्ज्योतिषाधिपतरिवति भावः । तोरण—
वह्निसारम्, [“अधिशीकस्यासा कस्य” (१।४४६ पा०) इति आधारेण तोरणस्य
कथ्यते रूपम्] अस्मात्—अधितिष्ठति । त—हसवेगम् ।

(१९०) दक्षतया—स्त्रियुक्तया चितिपालादरात्—चितिपाले—राजनि हर्षे,
आदरात्—दक्षमानान् स्वयमेव निरगात्—निरवच्छत न भव्य कश्चित् पदयानास,
राजादेशव्यावर्धनायुनेत्रवधिना इत भावः, [“इय गतौ” इत्यादादिकस्य एते लुङि
रूपम् “इयो ग लुङि” (२।१।१३ पा०) इति शास्त्रेण] ।

(१९१) नयनेति ।—नयनानन्द,—चञ्च प्रीति, तन्व सप्यादने—सङ्घटने,
सुभगः,—अनुकूल, य आभोगः,—विस्तारः, शरीरस्य परिपूरता इति यावत्,
तत्र मद्रा—सौन्दर्यरिची तया, आकृत्यैव—अवगन्तवैव कौमुद्वेत्त सङ्घेप ।

(१९२) समुल्लङ्घ्यमानेति ।—समुल्लङ्घ्यमानः,—निर्जीरमानः, युषाना—
श्लेषनवतादीना, गरिमा—गौरवम्, पक्षेया युष्णिगमिति भावः वेन
तथाभूतः, लोकादिशः—सौन्दर्येणैव अतीव सुपत्रधया प्रतीक्षान

गम्यमानः प्रविवेश राजमन्दिरम् । (१८३) आरादेव पञ्चाङ्गा-
निङ्गिताङ्गनः प्रणाममकरोत् । “एह्येहि” इति (१८४)
सबहुमानमाहृतश्च प्रधावितोऽपसृतः पादपीठलुठितललाट-
लेखो न्यस्तहस्तः पृष्ठे पार्थिवेन उपसृत्य भूयो नमश्क्रे ।
स्निग्धनरेन्द्रदृष्ट्या निर्दिष्टम् अविप्रकृतं स प्रदेशमध्यास्त । ततो
राजा (१८५) तिरथी तनुम् ईपत् इव दधानद्याभरग्राहिणीम्

इति भाव , यदा,—समुद्भूयमान,—प्राप्यमाण इत्यर्थ , प्रकाशमान इति
यावत् गुणगरिमा यस्य तथाभूत् , राजदूतश्च ईश्वरगस्य निसर्गसौम्यमूर्त्या असौ
सर्वगुणवतामपेसर एव भवतीति प्रवीचने इति समुदितार्थः । प्रभूतप्राभृतभृता—प्रभूत
—विविधं, प्राभृतम्—उपायनद्रव्य , (“प्राभृतन् प्रदीप्तमेव । उपायनमुपयाह्यमुप-
हारस्तथीपदा ॥” इत्यमर) विधति—धारयति ये तथाविधाना, बहुलीपट्टीकन
धृतवताम् इत्यर्थः ।

(१८३) आरादेव—दूरादेव, (“आरादूरसमीपयो” इत्यमर) पञ्चाङ्गेति ।—
पञ्चभिः,—पञ्चसङ्घातैः, अङ्गैः,—शिरश्चरणादिभिः आनिङ्गित—सृष्टम् अङ्गन—चत्वर
येन तथाभूत् , “जानुभ्याश्च तथा पद्भ्या पार्थिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या
प्रथामोऽष्टाङ्ग ईरित ॥” इति वचनात् यद्यपि प्रणामस्य अष्टाङ्गत्व दृश्यते, तथाऽप्यत्र
भूमिसम्पर्शविधौ योग्यानामेवावयवानामन्यावश्यकतया प्राधान्यात् प्रणामस्याङ्गपञ्चक-
साञ्जलमुक्तमित्यदीव इत्यवधेयम् ।

(१८४) सवहिति ।—सबहुमान—सादरम्, आहृत,—आकारित राज्ञा
इति शेष , प्रधावित,—किञ्चत् पुरीगत इत्यर्थ , आह्वानचण एवेति भाव , अपसृत,—
अनन्तर किञ्चित् पश्चाद्गत इत्यर्थ , भूय,—पुनश्च उपसृत्य, राजानम् इति शेष , ग्राह्य-
समीपं गत्वा इत्यर्थ पादनि ।—पादपीठे—धरणामने, उपसृत्य इति शेष , लुठिता—
घृष्टा, निङ्गिता इत्यर्थ , ललाटलेखा—भालरेखा येन तथाभूत्, तथा पार्थिवेन—इषेण,
पृष्ठे—पृष्ठदेशे न्यस्तहस्त,—स्थापितपार्थि, अर्पितकर स्तन इत्यर्थं, नमश्क्रे—
प्रणाममकरोत्, एवविधप्रणामस्तु तत्कालप्रचलिताचारवशादनुष्ठित इति ज्ञातव्यम् ।
स्निग्धेति ।—स्निग्धया—प्रौतिपूर्णेया नरेन्द्रस्य—राज्ञ , दृष्ट्या—बीचयेन, निर्दिष्ट—
प्रदक्षितम्, अविप्रकृत—अत्रिकृतम् ।

(१८५) तनु—सदृश्मिति यावत्, ईपत्—किञ्चित्, तिरथी—तिर्थ्यक्
चारिणीम्, एकस्मिन् पार्थे किञ्चिदावजातामिति यावत्, दधान,—कुञ्चन् इत्यर्थ ।

अन्तरालवर्तिनीं समुत्साय्य समुखीनस्त सप्रशयं पप्रच्छ,—
 “हमवेग । श्रीमान् कञ्चित् कुशली कुमारः ?” इति । स
 तमन्ववादीत्,—“अथ कुशली, येन एव स्नेहस्त्रपितया सोहार्द-
 द्रवाद्वया सगोरवं गिरा पृच्छति देव ” इति ।

स्वित्वा च सुहृत्तमिव पुनः (१८६) स चतुरमुवाच,—
 “चतुरश्रोधिभोगभृतिभाजनभूतस्य देवस्य सद्भावगर्भम्
 अपहाय हृदयमेकम् अन्यत् अनुरूप प्राभृतमेव दुर्लभं
 लोके, तथाऽप्यस्मत्स्वामिना सन्देहम् अशून्यतां नयता

अन्तरालवर्तिनीं—मध्यस्थतामवयव । समुत्साय्य—रूपसाय्य, समुखीन,—अभिमुख
 कश्चिदर्थं, दूतस्त्रेति भावः, सप्रशय—सप्रशय प्रीतिप्रदर्शनपुरस्सरमित्यर्थः, [क्रिया
 विग्रहमेतत् । “अथ प्रशयौ समौ” इत्यमरः], यथा,—सप्रशय—प्रशयेण सह
 सत्मान, सत्रिनयमित्यर्थः, विनीतमिति यावत् “तम्” इत्यस्य विशेषणम् । कञ्चित्
 इति प्रथमूचकमवयव, (“कञ्चिन् कामप्रवदने । प्रथे ह्ये मडले च” इति मेदिनी) ।
 स्नेहस्त्रपितया—प्रीतिस्त्रिया [स्त्राते दिवि निगतां रूपम्] । सोहार्दोत्—
 सोहार्दो—मुहुरी भावः, मित्रता इत्यत्र तदेव द्रव —रसः, कुलमिति यावत्, तेन
 आद्रा—सिक्तता, इतिवस्तुनमूचिकतेति भावः, तत्रभवत् स्नेहगर्भमौहार्दसम्भाषणेन
 इत्यादिमेव सौभाग्यवान् सञ्जातः, न तु प्राक्, एवविधिस्त्रिप्रशयसम्भाषणं हि
 यथाहृत्कण्ठमित्यत्र नास्ति सन्देहलक्ष इति तात्पर्यम् ।

(१८६) स —हमवेग, चतुर—अपुत्र दूतीवितद्वत्तासङ्गत यथा
 तद्वत् क्रियाविग्रहमेतत् । सद्भावगर्भे—सद्भावप्रणयम्, एक—केवल हृदयम्
 अपहाय इत्यवयव, अन्त—अपर, चतुरश्रोधीति ।—चतुरा—चतु सद्भावकानाम्,
 अशोधीन्—समुद्राणां भोगभृतिः,—भीमैश्वर्ये, तस्या भाजनभूतस्य—पावस्यत्पस्य,
 देवस्य—राज्ञो भवत इत्यर्थे अतुरूप—योग्य, प्रभृतम्—उपद्रौकनम् अथापि प्रभा
 मापुभावरूपान् हृदयान् विना अथवा भवते प्रदेयमुपायन किमपि नास्तीति भावः ।
 अस्मत्स्वामिना—अस्माकं प्रमणा, कामदपेयस्ययात यावत् सन्देह—वाचिज्ञापकथनं,
 दुर्लभं इति यावत् इत्यत्र सन्देहहरणादिति भावः, अशून्यता नयता—पूण्या प्रापयता,
 समुचितोपहारप्रदानेन सन्देह सफय कुञ्जता इत्यर्थः, उपायनमन्तरण सन्देहप्रियपक्षात्
 भाजनकत्वसम्भावना समाप्त रिक्तहृत्तन दर्शनस्य अनौपचादिति भावः ।

(१८७) पूर्वजोपार्जितं वारुणातपत्रम् आभोगाख्यम् अनुरूप-
स्थानन्यासेन कृतार्थोक्तमेतत् । (१८८) अस्य च कुतूहलकृन्ति
बहूनि आद्यव्याणि दृश्यन्ते । प्रतिदिवसं प्रविशति (१८९) शैत्य-
हेतोः श्वायायाः किरणमहस्तादेकैकः सोमस्य रश्मिः अस्मिन् ।
(२००) अस्मिन् प्रविष्टे प्रधानानन्तरं स्वादवी दन्तवीणोपदेशा-
चार्याद्योतन्ति चन्द्रभासामभसा मणिसनाकाभ्यो यावद्विच्छ-

(१८७) पूर्वजोपार्जित—पूर्वपुरुषजन्यम्, आभोगाख्यम्—आभोगानामक,
वारुणातपत्रम्—वारुणदत्तच्छत्र जलसाविच्छत्र वा, निरतिशयशैत्यसविधायकमातपत्रमिति
भाव, अनुरूपस्थानन्यासेन—योग्यस्थानापत्तेन, देवसङ्घसत्त्वार्थं प्रदानेनेत्यर्थ, भवानेज
एवास्य भोगसौभाग्यमाक नान्य इति मत्वति भाव ।

(१८८) अस्य—आभोगस्य, कुतूहलकृन्ति—कौतुककराणि, अपूर्वगुणयोगात्
दृश्यन्तीकुतूहलजनकानीति भाव ।

(१८९) श्वायायाः,—श्वात्पत्रस्य, कवन्थेति शेष, शैत्यहेती,—शीतलता-
सम्पादननिमित्तम् । किरणेति ।—किरणानां—सरोचीना, महस्तादि—सहस्रसङ्ख्या
यस्य तस्मात् सूर्यादित्यर्थ । सोमस्य—चन्द्रस्य, रश्मिः,—मण्डलम् । अस्मिन्—
आतपत्रे इत्यर्थ । ननु दिवा सोमस्योदयाभावात् कथमातपत्रे तस्य किरणस्य प्रविष्ट-
मन्थव प्रति चेत ? अवाह—सूर्यास्तापत्रेण कवन्थाया सन्तप्रा मा भूदिति हेतीः
सूर्यस्य एकैक रश्मि चन्द्रराशिरूपेषु परिणत सन् तत्र प्रविशति इति तात्पर्यम् ।
दृश्यन्ते च लोके प्रखरसूर्यकिरणेनोत्तमस्यातपत्रस्य शैत्यविधानार्थं जनेनार्द्धीकरणम्,
अथ तु तादृशसत्त्वापत्तयेऽपि आर्द्धीकरणस्य प्रयोजनमात्र, इत्येवास्य कुतूहलजनकत्वम् ।

(२००) अस्मिन्—चन्द्रराशौ, प्रविष्टे—उपगते, आभोगाख्यच्छत्राभ्यन्तरमिति
शेष, प्रधानानन्तरं—प्रकृतभावनात् पर, इत्यथारिपुरुषाशामिति भाव, यदा,—
रश्मीना सम्यक्कीभूतभवनात् परमित्यर्थ, माणिसनाकाभ्यः,—मणिमयच्छत्रशलाकाभ्यः,
स्वादव,—सुमधुरा, दन्तति ।—दन्तवीणा—शैतीइव दन्तान्नामन्योन्याघात,
अतिशैत्यात् इति भाव, तस्मा उपदेशे—शिक्षागाम, आचार्याः,—गुरुवः,
शैत्यस्यार्तिशय्यात् वेपथुदयेन दन्तानामन्योन्यघर्षणजननात् इति भाव, चन्द्रभासा
—चन्द्रवपुःप्रभावता, शृङ्गाणामित्यर्थ । यावद्विच्छ—यावती इच्छा तावत् ।

मच्छा धाराः । (२०१) प्रवेता इव यश्चतुर्णाम् अर्णवानाम्
अधिपतिर्भूतो भावी वा, तमनुगृह्णाति क्षायया, न इतरम् ।
इदञ्च न (२०२) सप्ताच्चिर्दहति, न पृषदश्चो हरति, न उदकम्
आद्वंयति, न रजासि मलिनयन्ति, न जरा जर्जरयति । एतत्
तावदनुगृह्णातु दृशा देवः, सन्देहमपि विस्रब्धं श्रोष्यति
इत्येवम् अभिधाय विवृत्य आत्मीयं पुरुषम् अभ्यधात्,—
“उत्तिष्ठ, दर्शय देवस्य” इति ।

(२०३) स वचनानन्तरम् उत्याय पुमान् ऊर्द्धी-
चकार तत्, धौतदुक्कूनकल्पिताच्च निचोनकात् अकोपीत् ।

इति विपश्चि [“गावद्वधारणे” (२।१।८ पा०) इत्यज्ययीभाव] यथेष्टमित्यर्थ, अच्छा,
—निर्गला । श्रितन्ति—चरन्ति ।

(२०१) प्रवेता इव—वक्ष्य इव, (“प्रवेता वक्ष्य पाशो” इत्यमर) भूत,
—सञ्जात । भावी—भविष्यन्नित्यर्थ । क्षायया—अनातयेन, क्षायाविस्तारिणेत्यर्थ,
स—चतुःसमुद्रवैष्टताया अधिपत्या समाजमित्यर्थ, अनुगृह्णाति—एव विध
राज्ञे एव इवमिदं पूर्वोक्तगुणान् विभक्तिं इति निश्चय । चतुर्णवाधिपतिमेवासी
सेवते त्वच तथा भविष्यति, अन तव एव एतदुक्तमिति सूच्यते । अदो हि चतुरदधि
भोगसौभाग्यभाजमेव प्रीतगुणै सेवते, नाम्बन्, एतदेवास्य विस्मयकरत्वमिति भाव ।

(२०२) सप्ताचि,—अग्नि (“अग्निर्वैश्वानरी वक्ति । सप्ताचिर्दमुना *
इत्यमर) । पृषदश्च —वायु (“इसुन स्पशुनो वायुर्मातिरिवा मदागति । पृषदश्च *
इत्यमर) । उदकं—जलम् । रजासि—पाशव । जरा—जीर्णता पुरातनत्वं
मित्यर्थ जर्जरयति—खण्डयतीत्यर्थं जरसि नेतन जीर्णयति, सदैव द्रव्यमिव वर्तते
इति भाव । एतत्—आतपचमित्यर्थ । विस्रब्धं—विश्रस्य यथा तथा रहसि इति
भाव । विवृत्य—मुखं परावर्त्तयत्यर्थ । देवस्य—समाज इत्यर्थ [सन्ध्याविवृत्या
पठो “अभिसादि दृशोराभनेपदे वेति वाच्यम्” इति वातिकवचनान् दर्शोराभनेपदस्य
प्रयोगभावात् न प्रधीश्वरकणु देवस्य कर्मत्वं तथा च देवीयाया अस्ति अवसर
इति विभाव्यम्] ।

(२०३) स,—आत्मीय दूतस्त्रानुचरविशेष इत्यर्थ । ऊर्द्धीचकार—उडुत
हानित्यर्थ । धौतेवि,—धौतेन—आलितेन, प्रभेद्य इत्यर्थ, दुक्कून—वस्त्रेण,

(२०४) आकृत्यमाणे एव च यस्मिन् अतिसितमहसि सरभमम्
अहासि इव हरिण । (२०५) रसातलात् उदलासीव शिपफणि-
प्रणाफलकमण्डलेन । अस्यायि इव चक्रीभूय अन्तरिक्षे क्षीरोदेन ।
अघटोव गगनाङ्गने गोष्ठीबन्धः शारदेन बलाहकच्यूहेन ।
(२०६) विश्रान्तम् इव विततपक्षतिना वियति पितामह-
विमानहंसयूथेन । (२०७) अत्रिनेत्रनिर्गतस्य धवलधाम-

कृतितात्—रचितात्, निचीलकात्—प्रच्छदपटात्, आहरणवभ्रात इत्यर्थः,
(“निचील प्रच्छदपट” इत्यमर) अकीपीत्—निष्कीपितवान्, आतपत्रस्य वन्दाहरण
मुन्नीचितवानित्यर्थः ।

(२०४) अतिसितमहसि—अतिशुभलक्षि, यस्मिन्—आतपत्रे, [“यस्य च
भवेत् भावलक्षणम्” (२।१।२७ पा०) इति सप्तमी] सरभस—सर्वभस, आकृत्यमाणे—
निष्कृत्यमाणे, प्रच्छदपटादिति शिप, हरिण—शिवेन, अहासि इव—अदृष्ट इतित
मिव एतदातपत्रस्यातिशुभत्वेन भटिति तदाकर्षणात् हरस्थादृष्टासक्तु तत शोभते इति
फालताय, “यश्चसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्या” इत्यादि कविसमयप्रसिद्धे,
आतपत्रवत्प्रतिपादनार्थं हरहास्यरूपत्वेनोपेक्षितमिति याच्या क्रियोपेक्षेयमिति उच्यते ।

(२०५) रसातलात्—पातालात्, शिषेति ।—शिपफणी—अनन्तनाग, तस्य
फणाफलकमण्डल—भीमपटकसमूह तेन, उदलासि इव—उद्वसितमिव, [लसते भावे
लुङ् रूपम्] । क्षीरोदेन—दुग्धसागरिण, चक्रीभूय—मण्डलीभूय, अस्यायि इव—
स्थितमिव । शारदेन—शरत्कालिकेन, निजललात् घक्षेण इति भावः, बलाहकच्यूहेन
—मेघमण्डलेन, (“अथ मेघो वारिवाह सनयिबुर्बलाहक” इत्यमर) गोष्ठीबन्धः—
समाज, सङ्गीभूयावस्थानमित्यर्थः अघटि इव—घटित इव, रचित इव इत्यर्थः, [घटते
इत्यस्य णिचि कर्माणि लुङ् रूपम्] ।

(२०६) वियति—आकाश, विततपक्षतिना—विसृतपक्षेण, पितामहविमानहंस-
यूथेन—ब्रह्मणो रथवाहनहंससङ्घेन विश्रान्तमिव—विश्राम कृत इव, एतदातपत्र विलाक्य
लन प्रसारितपत्रा ब्रह्मण विमानहंसा व्योममार्गे विश्राम्यन्तीवति मेनिरे इति तात्पर्यम् ।

(२०७) अत्रिनेत्रनिर्गतस्य—अत्रे,—तदाख्यस्य ब्रह्मणो ज्ञानसमुच्चयस्य सुनि

मण्डलमनोहरो दृष्ट इव जनेन जन्मदिवसः कुमुदम्बी ।
 प्रत्यक्षोक्त इव उद्गमनक्षणो नारायणाभिपुण्डरीकस्य ।
 (२०८) आहिता इव कौमुदीप्रदोषदर्शनानन्ददृष्टिसिरक्षाम् ।
 उदमाह्वीत् इव मन्दाकिनीपुलिनमण्डलं महदम्बरोदरे ।

विशेषस्य नेवात—अयनात् निर्गतस्य—निऋतस्य चन्द्रो हि प्रजासर्गायै तपस्यती-
 उच्यते तदा तदा हि हरिवश —“पिता सोमस्य वै राजन । जज्ञेऽविभंगवान् सृष्टि ।
 ब्रह्मणो मानसान् पूर्वं प्रजासर्गे विधिस्त ॥” अपि च तत्रैव —“नेवाभ्या वारि
 सुधाव दग्धा द्योवयद्दिश । तद्गभावधिना हृष्टा दिक्षी देव्यी दधुस्तदा ॥ समीप
 धारयामासुर्न च ता समश्रुवन् । स ताभ्य सहस्रीवाद्य दिग्भ्यो गर्भं प्रभावित ॥
 पपात भासयन् लोकान् शीताय सञ्चभावन् ॥” इति । अत एवाह रघौ (२ स० ०५
 श्लो०) कान्दिदास,—“अथ नयनममुखं व्यीतिरवेरिव धी” इत्यादि, कुमुदम्बी,
 —चन्द्रस्य, धवलैति ।—धवल—शुभ, यत धामसल्ल—परिधि, तेन मनीहर—
 रमणीय, जन्मदिवस—उत्पत्तिदिन दृष्ट इव—वीक्षित इव, इत्युपेया दर्शनज्ञात “स
 हि जन्मदिवस एवाद्य किमु ?” इत्याकारकप्रत्यभिज्ञास्यतया प्रत्यक्ष-स्मरणयो सम्बन्धेन
 सिद्धैतदिति विभाव्यम् । नारायणाभिपुण्डरीकस्य—विष्णोर्नाभिर्दक्षिणस्य श्वेतपद्मस्य,
 उद्गमनक्षण,—उत्पत्तिमय प्रत्यक्षोक्त इव—भाषात्कृत इव । पूर्ववदवाप्यलङ्कार ।

(२०८) अन्त्या—चक्षुषा कौमुदीति ।—कौमुदीप्रदोष,—चन्द्रिकासमन्विता
 रजनी, यथा—कौमुदी नाम दीपोक्षयतिथि, तद्वत् भविष्यतिररे,—‘कौ भोदन्ते
 जना यस्या नामाभावे परस्परमः । हृष्टास्तदा सुखापत्तानेन सा कौमुदी मता ॥’
 इत्युक्तवत्तथा कान्तिकपीणमासी आश्विनपौर्णमासी वा इति वदन्ति, तस्या प्रदोष,—
 रजनीमुख तस्य दग्धनेन—अवलीकनेन य आनन्द,—सुख, तेन तृप्ति—प्रीति,
 आहिता इव—जन्ता इव, अथ हि सन्दर्शनं तदैव नयनसत्पक्ष भवति यथा कौमुदी
 कुमुदिवैव दशकानां वीक्ष्यन्तु सुधाधारा साव साव नियत तान् प्रीणयति मानसदा
 धञ्जयति इति । कौमुद्या नयनरञ्जकत्वमुक्त रघौ (६ स० १ श्लो०) यथा—
 “सखोजनोदौलणकौमुदीमुखम्” इत्यादि । अम्बरोदरे—गगनमध्ये इत्यर्थ, महत—
 विशाल मन्दाकिनीपुलिनमण्डल—स्वर्गद्वारैकतनिवह उदमाह्वीदिव—उच्चितमिवत्पद,
 [मञ्जते लुङि ष्यम्] मन्दाकिनीपुलिनस्य शम्भलनैवमुपेक्षितामति ज्ञेयम् ।

२०६) परिवर्तित इव दिवस. पौर्णमासीनिशया ।
 २१०) मन्दमन्दमिन्दूदयमन्देहदूयमानमानसैः विघटितं
 घटमानचक्षुच्युतमृशालकोटिभिः आभन्नवतमलिनीचक्रवाक-
 मियुने । (२११) शरज्जनधरपटनाशङ्कासङ्कीर्णितकेका-
 रवमूकमुखपुटैः परासुखीभूतं भवननिखण्डिमण्डले ।

(२०६) पौर्णमासीनिशया—पौर्णमासकालात्, परिवर्तित इव—विनिमित्त इव, परिवर्तित इवेत्यर्थ, क्षिप्रवचनकालान्तरादिति भाव, क्षिप्रवचनकालादिगुणसङ्घ-
 योगतः पौर्णमासी निशयाथनी दिवसरूपेण पारणतवेति विभाज्यते इति विग्रहाय ।
 [ननु “निशया पुत्रद्वयित—” (६।१।२४ पा०) इति श्लेषेण भाषितपक्षस्य पौर्णमासी
 शब्दस्य समानाधिकरणत्वे स्त्रीष्विद्वे उत्तरपदे परत कथं न पुत्रद्वय ? इति चेन्न पूर्ण-
 मास इति अस्या इति व्यत्यासात् “प्रजादिभ्यश्च” (५।४।३८ पा०) इति ऋषि ङीप्
 चान्या सिद्धावपि सञ्जाभृतया दत्ताऽऽदिवत अत्रापि “सञ्जापूरणोश्च” (६।३।३८ पा०)
 शत श्लेषेण पुत्रद्वयप्रतिषेध इति ज्ञेयम्] ।

(२१०) मन्दमन्दम—ईषशीघ्रत इन्दो,—चन्द्रस्य उदय,—प्रकाश, तन्मिन्-
 सन्निहन—समयेन किमयमिन्दूदय उतान्यत किञ्चित् ? एवमुपेय इत्यर्थं दूयमान
 —मन्मथमान [“ दूयमान ” इत्यथ “ ह्यमान ” इति पाठे,—ह्यमान—
 निरोद्यमानमित्यर्थं ह्ययत् जुहोतिवा कर्त्तव्यं शानचि रूपम्] चन्द्रोदये तेषां विरह-
 सङ्घटनाशङ्कया इति भाव मानस—चित्त येषां तै, घटमानेति ।—घटमानाया,—
 मीनिताया विरहशङ्कया अप्रफुल्लमानकृतया मृत सङ्कुचिततरेति भाव, चञ्चा,—
 व्यत्याश्रुता—सटा मणालकोटि,—विनाशम् चङ्गीवलीढविमसङ्गमित्यर्थ येषां तै,
 आसन्नति ।—आसन्ना—समीपवर्तिनी कमलिनो—पद्मिनी मया सा सरसीत्यर्थ, तथा
 चक्रवाकमियुने—चक्र—न्दे विघटित—विपुक्त, परम्पर दूरस्मरभावि इत्यर्थ,
 आतनवस्य चन्द्रवद्विभुसत्वेन चक्रवन्दसात् चन्द्रभान्या परम्परं विपुक्तमिति तात्पर्यम् ।
 अथ चक्रवन्दाना तदातनवे चन्द्रभान्या विघटनीकेर्भान्तिमानलङ्कार ।

(२११) शरदिति ।—शरदि—सनात्यन्ते, यत्, अलप्रप्रणम्,—मेषमन्त्रम्,
 निजन्त्रत्वात् शुभमिति भाव तस्य आशङ्कया—सशयेन, किमिदं त्वत्तम् उत शरद-
 जलधर इवेत्युपेया इत्यर्थ सङ्कीर्णितेन मुद्रतेन स्वस्वीभूतेनेत्यर्थ केकारवेण—
 केकाराण्या मुकानि—निशब्दानि, केकाराणीयन्त्यानेति यावत्, मुखपुटानि—पुट-

(२१२) प्रबुद्धम् आबद्धचन्द्रानन्दोद्दामोद्दलद्दलपुटाद्दृष्टामविशदं
कुमुदपण्डैः ।

(२१३) चित्रियमाणचेताय सराजको राजा दण्डानु-
साराधरोहिण्या दृष्ट्या सादरमैच्छिष्ट तत्तिलकम् इव त्रिभुवनस्य,
शैशवम् इव श्वेतद्वीपस्य, अगावतारम् इव शरदिन्दो,
हृदयम् इव धर्मस्य, निवेशम् इव शशिलोकस्य, दन्तमण्डलः

एत वदनानि येषां तथाभूते, भवन्निखिलिभूतान्, — एषामगुणनिचये, पराङ्मुखी-
भूत—किञ्चिदधुसुखता गतम् । अत्रापि पूर्ववत् शिखण्डिमण्डलाभा इवे यथमेव
ज्ञान्या पराङ्मुखीभवन्वपेनात् भान्तिमदलद्वारः ।

(२१२) कुमुदपण्डैः,—कैरवसद्वै, आवर्तेति,—आबद्ध,—निश्चित, अन्ते—
इन्दो, य आदन्द,—प्रीति, तस्य उद्दामेन—शौकद्वेग, आतिशयेनेत्यर्थ, उद्दलन्ति
—विकास गच्छन्ति, यानि दलपुटानि—पुटवन्मुदितपत्राणि इत्यर्थ, चन्द्रोदये तेषां स्वत-
एव विकासगटातपत्रे च तस्मिन् चन्द्रधमादित भाव तान्त्रव अद्दृष्ट्या, —हासविशेषा,
तै विशद—निमल यथा तदा [क्रियाविशेषणनिदम] हासस्य ध्वनिश्च कविप्रयोग
प्रसिद्धत्वात् “ध्वजता वदते हासकैर्वी” इत्युक्त, प्रबुद्ध विकसित, कुमुदपण्डानि
चन्द्रोदये प्राप्य यथा सत्यक षड्गुणानि, तत्रैव तस्मिन् इवे आकृष्यमाणोऽपीति भावः ।
अत्र दलपुटेषु अद्दृष्ट्यामगारोपात् रूपकं, पूर्ववत् भान्तिमदलद्वारश्च इत्यनयो सुदूरः ।

(२१३) चित्रियमाणचेता,—चित्रियमाण—आपण्डै कुर्वन्, चेत—मानस
प्रत्यक्षताविषय, अमरकृतघत, विस्मयमानमानस इत्यर्थ, [“नमी वरिविशिष्टं कश्च”
(३।१।१६ पा०)] इति गुरु आश्चर्यकरणाद्यै क्वचि ज्ञानचित्तं च रूपम्] । दण्डानु-
सारति,—दण्डानुसारण—इत्यस्य आलम्बनस्येत्यर्थ, अधिरोहति—उत्तिष्ठति इति
अथाज्ञया क्वच्यद्गुणं निहितग इत्यर्थ, इत्यदण्डानु प्रभवति तत्पुटं यावत्
निपातितेति यावत् । तत्र—इवमित्यर्थः । तिलक—ललाटभूषणभूत, सर्वमौन्द्य
निधानभूमिनिषुथ । शैशव—बाल्यं सुदुष्टेनदीपमित्यर्थ, श्वेतद्वीपस्य शुभत्वात्
आतपत्रसाध्य, तत्राश्चन्द्रसाध्योपपत्तये शिथिलव्यपदेश इति विभाव्यम् ।
शरदिन्दो,—शरचन्द्रस्य, अशावतारम्—अशन—खल्लेन, कलदेत्यर्थ अत्रापि,
—अवतरणम्, आवभाद इत्यर्थं समिव । हृदयमितिव—दन्त कवचमितिव,
निर्मलत्वाद्वात् भावः । शशिलोकस्य—चन्द्रमण्डलस्य, निवेशमितिव—आगत्यमितिव ।

धवलं मुखमिव चक्रात्तिलस्य, (२१४) मोक्तिकजातपरिकर-
मितं सीमन्तचक्रमिव दिवः, (२१५) बहलज्योत्स्नार्शुक्लीदर-
मैन्दवम् इव परिवेशवलयं, (२१६) शीलोत्सह सतशहश्रीकं
श्रवणमण्डलम् इव नियन्तां गतमैरावतस्य, (२१७) श्वेत-
गङ्गावर्त्तपाण्डुरं पदमिव त्रिभुवनवन्दनीयं त्रिविक्रमस्य,

ध्रुवत्तन्वस्य—सीमान्तस्य, दन्तेति ।—दन्तमण्डलवत्—दशनचक्रवालवत्, धवलं—
शुभ्र, दन्तमण्डलीन—दशनसमूहेन धवलञ्च, मुखमिव—आरम्भमिव, वदनमिव च, चक्र-
धर्तिलस्यचक्रकाशा द्रव्याणां प्रथममिषेति यावत् सितच्छदस्य चक्रवर्त्तित्वस्यचक्रकाशादिति
भावः, ("मुखं नि सरणे वक्त्रे प्रारम्भोपायवीरपि" इति मैदिनी) ।

(२१४) दिवः,—स्वर्गस्य, मौक्तिकेति ।—मौक्तिकाना—मुक्ताफलानां, जालेन
—समूहेन, दासेति यावत्, य परिकरः,—वेष्टन, तत्र सितम्—उज्ज्वलं शुभ्रञ्च,
सीमन्तचक्रमिव—केशविन्यासनिचयमिव, ("सीमन्ता केशविन्यासाः" इति कीप)
सुनारीधन्विश्रीभिर्मुक्ताजालमिवेति भावः ।

(२१५) बहलेति ।—बहलया—प्रभृतया, ज्योत्स्नया—चन्द्रिकया शुभ्रं—
शुभ्रम्, उदरम्—अभ्यन्तरं यस्य तद्यामुतरं, ऐन्दव—चान्द्रमन, परिवेशवलयमिव—
परिधिमण्डलमिव ("परिवेशान्तु परिधि" इत्यमरः) राकाशशहरमिवेति भावः ।

(२१६) शीलोति ।—शीलोत्सह—श्वेतशुभ्रेण, हसिता—तिरस्कृतव्यर्धं, शशादपि
अधिकशौकादिति भावः, शशस्य—कम्बो, श्री,—कान्तिर्धेन तद्योक्तं निश्चलतां गत
—स्थिरत्व प्राप्तम्, एकावैशावस्थितमिति यावत् हस्तिकर्णस्य सदैव चञ्चलत्वात्, प्रन्दया
स्वभावतः स्थिरस्य चञ्चलवस्तुना सन्न साध्यं न घटते, तेनैवमुक्तमिति ज्ञेयम्, ऐरावतस्य
श्रवणमण्डलमिव—कर्णमण्डलमिव, ऐरावतस्य स्वभावशुभ्रत्वात् साध्यमश्याइतं
वेदितव्यम् ।

(२१७) श्वेतेति ।—श्वेतगङ्गायाः,—शुभ्रमलिलाया जात्रव्या, आवर्त्तवत्—
अम्भसा भ्रम इव, पाण्डुरं—धवलम्, अश्वत्थ—श्वेतायाः,—शुभ्रवर्णायाः, गङ्गायाः,
—विष्णुपथा, आवर्त्तन—आवर्त्तनेन, अवस्थानेनेति यावत्, गङ्गाया विष्णुपदीङ्गत-
त्वादिति भावः, पाण्डुरं—धवलं, त्रिविक्रमस्य—ब्रामनावतारस्य त्रिणी इत्यर्धं, त्रिभुवन-
वन्दनीयं—त्रिलोक्यपूज्यं, विजयदादरणीयञ्च, पदमिव—चरणमिव, अथ एकस्मैव
स्वातन्त्र्यस्य भूयसानुपमानानां श्रुत्वात् मालोपमाङ्गलद्वारः ।

(२१८) प्रचेतसश्चूडामणिमरीचिशिखानिः इव श्लिष्टाभि-
मानसविस्ततन्तुमयीभिः चामरिकावलीभिः विरचितपरिवेशम्,
उपरि (२१८) चक्रवर्त्तिलक्ष्मीनूपुरस्वनश्रवणदोहदनिश्चलेन
इव लक्ष्मणा विनतपद्मेण हमेन मनाथोक्तशिखरं. (२२०)
स्पर्शवता च प्रभावस्तम्भितेन मन्दाकिनौष्ठणालेन मुकुन्तितफलेन
वासुकिना इव नीतेन दण्डता द्योतमान, (२२१) धवलिम्बा
क्षानयत् इव नक्षत्रपथं, प्रभाप्रवाहप्रविम्बा प्राणखत् इव

(२१८) प्रचेतस—वहलस, चूडामणि,—शिरोरत्न, मस्तकास्यतमिति
भाव, एव्य मरीचिशिखाभरिव—मयुस्त्रायैरिवेच्छुम्बेया, श्लिष्टाभि,—सभकाभि,
मानसविस्ततन्तुमयीभि—मानसमरोदरकमलस्थालद्वरचितभि, अतिशोभाशक्ति
भाव चामरिकाऽऽवलीभि,—चुटवालज्यजनश्रेणीभि, विरचित—कल्पित, परिवेश,
—परिधिदस्य तथोक्त, समन्तात् चामरिकाऽऽवलीवर्षितमित्यर्थः ।

(२१८) चक्रवर्त्तिलक्ष्मीनूपुरस्वनश्रवणदोहदनिश्चलेन
नूपुरस्वनस्य—महीररश्मिदस्य, श्रवण—आकर्षणे, यत् दाहदम—अभिनास, हसना
नूपुररविरियन्तादति भाव, तेन निश्चल—स्थिर तनेव । विनतपद्मेण विनृतपद्मेण,
लक्ष्मणा—चिह्नमूतन सारसपादणा, हमेन—हसमूर्त्या, यथा,—लक्ष्मणा—विष्टेन,
हसाकारकेणेत्यर्थं, मनाथीशतशिखर—सयुक्तशिरोभागम्, उपरिभागे विनसावकृत-
पदशानिक्रावमहसमित्यर्थः ।

(२२०) स्पर्शवता—सुखस्पर्शनेत्यर्थं, [“रसादिभ्यश्च” (१।२।८५ पा०) इति
मनुष्य, “भृमानन्दाप्रमत्तासु—” इत्यादिवाचिकात् प्रमत्तायाम् अतिशयने वाच्ये
प्रयुक्तमिति ज्ञेयम्] प्रभावस्तम्भितेन—प्रभावश्च—अनौक्तिकमहिम्ना, स्तम्भित—
नियन्ता गत तेन, स्थालस्य अतिकामनत्वेऽपि प्रभाववशात् दृढीभूतनेति भावः,
मन्दाकिनौष्ठणालेन—मन्दाकिन्या,—सर्गद्वयाया, स्वपादेन—पद्मनालेन मुकुन्तित
फलेन—समुचितफणामखलेन, दण्डता नीतेन—नालता गतन, वासुकिनेव—सर्व
राजेनव द्यातमान—राजमाल, स्वर्गया सुखिभ्रष्टैर्मन्त्रमन्त्राल द्वि अमृतात्क-
भामसोभान्दसम्पत्तये एतच्छब्ददण्डरूपतया परिणतम्, अत फणसदृश मुकुलीकस्य
शशाङ्किना स्थितमिवेति प्रतीयते इति समुदिताश्च ।

(२२१) धवलिम्बा—दैवतेन, [“वर्षदंडा—” (१।१।२२ पा०) इति इन्द्रविक्रि

दिवस, समुच्छ्रायेण अधः कुर्वदिव दिवम्, उपरिस्थितम् इव सर्वमङ्गलानां, श्वेतमण्डपम् इव त्रियं, स्तवकमिव ब्रह्म-
स्तम्भस्य, नाभिमण्डलम् इव ज्योत्स्नायाः, विशद हाममिव
कीर्त्तं, फेनराशिम् इव खड्गधाराजलानां, यशःपटलम् इव
श्रीरथशान्तितायाः त्रैलोक्याद्भुतं महत् कृतम् ।

हृदयम्] मन्दवपुषम्—अक्षरीचम् ; [नक्षत्राणां पन्था इति तत्पुरुषे “अक्षपूर—”
(५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्त अग्रन्त्य] ज्ञाप्यपद्यमानक ज्योतिषक-
मध्यवर्ती कश्चिन्ने तिरश्चीन अक्षकाशीऽयमिति प्रतीयते, तस्य हि क्षीरसमधदन्तं
प्रसिद्धमेव, तथा हि रघो वधोदये द्वितीये श्लोके कान्दिदास,—“ज्ञाप्यपद्यनेव अक्षरसत्रम्”
इति, ज्ञालयदिव—श्रीघण्टदिव, परिष्कुर्वदिवेत्यर्थं । प्रमेति ।—प्रभाषा—त्विर्पा,
प्रवाहस्य—स्रोतस्य, प्रसरस्येत्यर्थं, प्रथिमा—विस्तार तेन, [“पृथ्वादिभ्य—” (५।१।
११२ पा०) इत्यादिना इमनिच, “रक्तती—” (६।४।६१ पा०) इति
एवञ्च ज्ञेयम्] प्राह्वदिव—आच्छादयदिव । समुच्छ्रायेण—समुद्रया, दिव—
वर्गस्य, अधः कुर्वदिव—निष्कीर्त्तदिव, परामभवदिवेत्यर्थं । सर्वमङ्गलानां—कच्छाणकर-
कृत्स्नद्वाराणामित्यर्थं, प्रभूतमङ्गलजनकत्वादिति भावः । श्वेतमण्डपमिव—श्वेतभवनमिव,
राजलक्ष्णा वासभवनमिवेत्युच्येत् । ब्रह्मस्तम्भस्य—ब्रह्माण्डमेति यावत्, स्तवकमिव—
पद्मगुच्छमिव, कृतम् कृतकत्वात् तच्चादिति भावः, यत्तु—शुभवनभूत ब्रह्माण्डं राज्ञ
सपभोगाद्यमेकत्र प्रसूतमवकमिव सम्मिलितं सत् सस्थितमिवेत्युच्येत् । नाभिमण्डलमिव
—नाभिभागमिव कौमुद्या प्रभवस्थानमिवेत्यर्थः, नाभिमण्डलस्य कर्ताकृतित्वात् कृतम्
एव श्वेतत्वादिगुणाधिक्यादत्र नाभिरुपत्वमुपेक्षितमित्यभिप्रायः । विशद—शुभ, हाममिव
—सधुरहास्यरूपविकाशमिवेत्यर्थं, कीर्त्तं ध्येः स्थायाश्च शब्दत्वेन कविवचनोप्यत्वादि-
ध्वननमिति भावः । खड्गधाराजलानाम—असेनिशिताशभागवतीदकानां, फेनराशिमिव
—हिण्डीरपुञ्जमिव, कृपाणधाराणोरिति फेनाद्यमानानि पुञ्जीभूयैवाव सस्थितानिवेत्युच्येत्,
एवञ्च विक्रमैकरथश्रीत्रत्वादिति भावः । श्रीरथशान्तितायाः,—श्रीरथेण शान्तं शोभते य
स श्रीरथशान्ति, तस्य भावः तत्ता तस्या, महावीर्यविभूषितस्य सौन्दर्यविधायिनः प्रकार
मानपराक्रमस्य इत्यर्थं, यशःपटलमिव—दिशा विदिशाञ्चालम्पि व्याप्तवर्णीनां
कीर्त्तानां सद्यमिवेत्युच्येत्, तस्य वीरैकभोगास्यहीभूतत्वादिति भावः ।

दृष्टे च (२२२) तस्मिन् राज्ञा प्रथमे श्रेयमपि प्राप्तं
प्रकाशयाञ्चक्रुः क्रमेण काम्ना , तद्वयथा, — परार्द्धारत्नाशुगोपी-
कनदिग्भागान् भगदत्तप्रभृतिख्यातपार्थिवपरागतान् आहृत
लक्षणान् अलङ्कारान्, प्रभालेपिनाञ्च चूडामणीना समुत्कर्षान्,
शीरोदधे धवलताहेतून् इव हारान्, (२२३) अनेकराग-
रुचिरवेत्रकरणकुण्डलीकृतानि शरच्चन्द्रमरीचिहृदि गौच
क्षमाणि शोभाणि, (२२४) कुशलशिष्यिन्भोकोल्लिखिता-

(२२२) तस्मिन्—आतपव इत्यर्थे । प्रथमे—सुख्या इत्यर्थे [प्रथमचरम—
(१।१।२२ पा०) इत्यादिना सञ्चनानन्वेष वेभाषकत्वान् अस शील श्रेयस] काम्ना,
—कश्चचरिण इतिजना इत्यर्थे, श्रेयमपि—अत्रापि इत्यर्थे प्रथमतम्—उपदेशम्,
उपहारमित्यर्थ (“प्राभृतानु प्रदशनम् । उपायनमुपशाद्यमुपहारसद्योपदा” इत्यमर)
प्रकाशयाञ्चक्रुः—प्रकटितवन् दशयामामित्यर्थ । तद्वयथा—तथा हि । परादाति ।
—परार्द्धानाम्—अथापाम् अकुलकृष्णानामित्यर्थ (“परार्द्धारत्नाशुगोपीनाशुगोपीना
श्रेयसशिमस” इत्यमर) रत्नाना—मणीनाम अर्थात्—किरुषे शोलीकृता—
बलीकृता दिग्भागा—आशातटा ये तद्योजान भगदत्तनि।—भगदत्त—दुर्वाधिन-
श्वर वृषभद, तन्नादिभि—तन्नाभतिभि ख्याते—प्रसिद्ध पार्थिव—वृषे,
परागतान्—अवहृतान आहृतनक्षत्रान्—गुरौ प्रासदान (“गुरु प्रतीते तु कृत
नक्षत्राङ्कतल्लौ” इत्यमर) । प्रभालेपिना—कान्तिपूरणानाम्, समुत्कर्षान्—
अतिशयान् गुणातिशयजनकान्नामर्थ वदन्ति ताहशानि चूडारत्नानि इति भाव ।
शीरोदधे—दन्धाणवस्य धवलताहेतूनाम्—शुभतानिदानानि इव, अतिशुभस्य तस्य
हारस्यैव समुद्रगर्भे अवस्थानान् तत्रमदैव लीरसमुद्रस्य धवलता जाता इव इत्युल्लिखिताय ।

(२२३) अनेकेनि ।—अनेके—विविधै रानै—वर्णैरत्यस्य, रुचिरा—
मनोज्ञा ये वक्रकरणा—ववनिमित्तसमुद्रका, तेषु कुण्डलीकृतान्—वक्त्रोक्तानि
सङ्गीत आदिपितानैत्यर्थ शरच्चन्द्रमरीचिहृदि—शरच्चन्द्रकिरुषप्रभाणि शीचक्षमाणि
—दाननाडाण्य शोभवस्वाणि तु प्रायस एव चालनानङ्गाण्य भवन्ति, इमानि तु *
ताहशानि इति भाव यथा—एकित्तासम्पादन्तवाणि शोभाणि—वसन्तिवेषान् ।

(२२४) कुशलति ।—कुशलै,—निपुणै शिष्यलोकै,—कारजनै, (“कार

नाञ्च शुक्तिशङ्खगन्धकप्रमुखाणां पानभाजनानां निचयान्,
 (२२५) निचोलकरदितरुचाञ्च रुचिरकाञ्चनपत्रभङ्गभङ्गुरा-
 षाम अतिवन्धुरपरिवेशाना कार्दरङ्गचर्मणा सम्भारान्, भूर्ज-
 त्वकोमलाः स्वर्गवतीः जातीपट्टिकाः, (२२६) चित्र-
 पटानाञ्च सदीयसा चमूककीपधानादीन् विकारान्,

शिल्पी" इत्यमर) उल्लिखितानाम—उल्लिखिताना, प्रकृतानामिति यावत् शक्तीनि ।—
 शुक्य, —मुकास्कीटा, ("मुकास्कीट स्त्रियं शुक्ति" इत्यमर) शङ्खा, —कम्बव गन्धकां,
 —मसुराख्या मणिमेदा, "चन्द्रकान्ता" इति केचिन चषका वा, प्रमुखा, —आदय
 अयेमरा वा, गेहा इत्यर्थं देहा तथाभूताना रुचिरचितानामिति भाव, शुक्तिशङ्ख-
 गन्धकस्याणा वा, पानभाजनानि तन्मयाद्यपि दृश्यन्ते, पानभाजनाना—पानपात्राणा,
 निचयान्—सङ्घान् ।

(२२५) निचोलकैति ।—निचोलकै, —आवरणवस्त्रै रक्षिता —पानिता नूतन
 ध्रुव उच्चलतथा स्यापता इत्यर्थं, रुच —प्रभा दीपा तद्योजानाम, औञ्जल्यपरि-
 रक्षार्थं आवरणवस्त्रैरावृतानामन्वर्थं वाचरेति ।—रुचिरं —नमीत्रै, काञ्चनपत्रभङ्गै,
 —सौवर्णपदरचनाभि भङ्गुराणि भङ्गिमन्त्रि तेषाम् अतिवन्धुरपरिवेशानान्—अतिशयेन
 उन्नताननाभीमानामित्यर्थं कार्दरङ्गचर्मणा—कार्दरङ्गदेशजसुगन्धिषाजितानाम्, यदा,
 —कडू —कडूम, स एव काडू, [स्वार्थे षष्] रङ्ग, —राग [रजने भावे
 षष्] काडू इव रङ्ग दीक्षा तथाभूतान चर्मणा कडूभाभानां कणसारप्रभृतीना
 लयानवर्थं, धूमाभाना मसुराजिनानामिति भाव, सम्भारान्—निचयान् । भूर्जं
 त्वकोमला, —भूर्जस्य—स्नानान्यतवन्कलप्रधानतृक्षस्य, त्वच इव—वन्कलानि इव,
 कोमला, —मनुला स्वर्गवती —सुखस्वशा, जातीपट्टिका, —उल्लिखितानि उन्नतमन्त्र-
 साधनानि सूवाणीत्यर्थं, यदा, —जात्य —मालय तन्मसुरसुगन्ध इति यावत् या,
 पट्टिका —पट्टे भूता ["तमधीष्टे—" (५।१।८० पा०) इति ठञ्] कोमलाशु-
 कानि इत्यर्थं जातिजुसुमसुवासितानि कौशेयवसनानि इति यावत् ।

(२२६) सदीयसान्—अनिसूना, चित्रपटाना—विचित्रवसनाना, चमूककीप-
 धानादीन्—चमूक, —सममेद, तस्य उपधानादीन्—तदाकाराकारिताशोधना-
 दीन्, ["चमूककीपधानादीन्" इत्यत्र "चमूककीपधानादीन्" इति पाठोपि स
 एवार्थं] विकारान्—रूपान्तराणि, अतिकोमलविचित्रवसननिमित्तचमूकसुगन्धकाद

(२२७) प्रियङ्गुप्रसवपिङ्गलत्वच्चि च आसनानि वैवमयाणि,
 अगुरुवल्कलकल्पितमञ्जयानि च सुभाषितभाञ्चि पुस्तकानि,
 (२२८) परिणतपाटलपटोलत्विषि च तरुणहारीतहरिन्ति चौर-
 शारीणि च पूगानां पल्लवन्म्वीनि सरसानि फलानि, (२२९)
 सहकारलनारसानाञ्च क्षणागुरुतैलस्य च (२३०) कुपितकपि-
 कपोलकपिलकापोतिकापनाशकोशोकवचिताङ्गीः स्ववीयसी-

शिरोधानादिनिबिधद्रव्याश्चैव यथा, — विचित्रैः कीमलैश्च पटैः सनाच्छादितानि
 पादभाषि शबनीयोपकरणैतीति यावत् ।

(२२७) प्रियङ्गिति । — प्रियङ्गुप्रसव, — प्रियङ्गुलतापुष्प, तदन् — पिङ्गला —
 पिशङ्गा, लव, — बल्कलानि, आच्छादनानौत्थयं येषां तानि, वैवमयाणि — दतस-
 खतानिश्चितानि, आसनानि — पीठानि । अगुर्व्विति । — अगुरुवल्कलीन — अगुरु-
 वल्कला, कल्पित — विहित, मञ्जय, — पत्राणां सङ्ग्रह इत्यर्थं येषां तथोक्तानि,
 पत्रावरणार्थे चकलेन निबिधतकपाटिकान्तीति यावत्, सुभाषितभाञ्चि — सङ्कलिपूर्णानि,
 सुवचनवन्तीत्यर्थं, पुस्तकानि — सुपाठ्यानि यस्यान् ।

(२२८) परिणतेति । — परिणत — परिपक्वम्, अत एव पाटल — श्वतरक,
 एत पटोल — खनामशसिद्ध कुलकापरपश्चाद्य फलविशेष तस्य त्विष — कान्तव इव
 विष येषां तानि तरुणहारीतहरिन्ति — तरुण — नवीन, य हारीत, — पचित्विशेष,
 सङ्क हरिन्ति — श्यामलानि, चौरशारीणि — दुग्धवच्चुधनिर्व्यासीद्वारौणि, निरतिशय
 स्वादुनौत्थयं पूगानां — गुवाकनरुष्या, पल्लवन्म्वीनि — किसलयश्रुतानीति भाव, सरसानि
 — रसवन्ति, अमुष्काणि इति भाव ।

(२२९) सहकारेति । — सहकारलता — पतिसौरभासतह, (“आमयूती
 रसानोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ” इत्यमर) तस्या रसा, — निव्यासा तेषां,
 [“सहकारलतारसानाम्” इत्यत्र “लतासहकाररसानाम्” इति पाठे, — लतारूपी य
 सहकार, — आम तस्य रसा तेषामित्यर्थं ।

(२३०) कुपितेति । — कुपितस्य — क्रुशस्य, कपि, — वानरस्य कवीश, —
 शङ्ख तदन्त कपिला — पिङ्गला, वा कापतिका — श्लेषविशेष, तस्या पनाशान्
 — पत्राणां कोशीमि — कोशाकारे पृष्ठसमूहे, कवचितानि — आवृतानि इत्यर्थं,
 अङ्गानि — अवयवा यथा ता, स्ववीयसी, — अलिस्थिरा, दृढा इत्यर्थ, [“शूल-

वैष्णवीर्नाडीश्च, (२३१) पट्टसूत्रप्रसेवकापिंताश्च भिन्नाञ्जन-
 कृष्णस्य कृष्णागुरुणः गुरुपरितापमुषश्च गोशीर्षचन्दनस्य
 (२३२) तुषारशिलाशकलगिशिरस्त्रच्छसितस्य च कर्पूरस्य
 कस्तूरिकाकोशकानाञ्च, पक्कफलजूटजटिलानाञ्च कङ्कोलपद्म-
 वानां लवङ्गपुष्पमञ्जरीणां जातीफलस्तवकानाञ्च राशीन् ;
 (२३३) अतिमधुरमधुरसामोदनिर्हारिणीश्च लङ्कककलमीः,

दूर—(१५४।१५६ पा०) इति वृंथमुनि यथादिद्रुपपरस्य लीपान् गुप्तात् च सिद्ध,
 सत उीप्] वैष्णवी,—वशसम्बन्धिनी, नाडी,—पादविशेषान ।

(२३१) पट्टति ।—पट्टसूत्राणा—कौषयतनूना, प्रसेवका,—गीष्ण, भाजन-
 विष्णवा इत्यय, तेषु अपिंता,—निहिता तान्, भिन्नाञ्जनकृष्णस्य—भिन्न,—मर्दितं,
 यदञ्जन—रसाञ्जन, कञ्जल वा, तदत इण्य—श्याम तस्य । गुरुपरितापमुष,—
 गुरु,—महान्, परिताप,—सन्ताप, दाह इत्यर्थं, न सुश्रुति—हरतेति तधीलस्य,
 गोशीर्षचन्दनस्य—हरिचन्दनाख्यचन्दनवशस्य, (“तेनपरिष्कगाशीर्षे हरिचन्दन-
 मस्त्रियाम्” इत्यमर ।)

(२३२) तुषारिति ।—तुषारशिला,—हिमशिला, वर्षोपला इत्यर्थं, तासौ
 शकल—खरुष्ट, तदत शिशिर—शीतल, तथा स्रक्क—निम्बल, सित—शुभ्रव तस्य ।
 [अत्र विशेषणपदाना परस्पर विशिष्यन् पारकण्ठा कण्ठधारय स्त्रीकरणेय] ।
 कस्तूरिकाकोशकाना—कस्तूरिकाद्विभूतस्यविशेषाणां नाभीना, शृगलाभीनामित्यर्थं ।
 पक्कति ।—पक्काना—परिपताना, फलाना—शस्याना, जूटै,—समूहे, जटिला,—
 युक्ता तेषा कङ्कोलपद्मवाना—सुगन्धितकावर्णविकिसत्त्वानाम । लवङ्गपुष्पमञ्जरीणां
 —लवङ्गलताकुसुमणा वञ्जरीणाम् । जातीफलस्तवकाना—जातीफलगुच्छाना, राशीन्
 —सञ्चयान् ।

(२३३) अतीति ।—अतिमधुर,—अतिसुरस, सुर्भोग्य इत्यर्थं, [पदमेतत्
 आर्मीदमेव विशिष्ट, अन्वया मधुररसाया स्वादा। द्राक्षाया एव वाचकतया
 तद्विशेषणत्वेनापन्नास पिटपेषणवत् निरयक स्वादिति विभाव्यम्] मधुरसाया,—
 द्राक्षादा, केचित् “मधुरस—मकरन्दद्रवम्” इत्याहु (“शुद्धीका गोलनी द्राक्षा
 स्वादं मधुरमेति च” इत्यमर) आमोद,—अतिदूर प्रसरत् मन्दोहरं सौरभम्,
 (“आमोद सोऽतिनिर्हारो” इत्यमर) निर्हारी च—द्वयार्कवर्क यन्मद्य
 व्यास ता, (“समाकर्षो तु निर्हारी” इत्यमर.) लङ्कककलमी,—लङ्कक,

मितासितस्य च चामरजातस्य निचयान्, (२३४) अवनम्व-
मानतूनिकाऽलावुकांश्च, लिखितानालेख्यफलकसम्पुटान्,
(२३५) कुतूहनकान्ति कनकशृङ्खलानियमितशीवाणां किन्नरा-
णाञ्च वनमानुषाणाञ्च जीवञ्जीवकानाञ्च जलमानुषाणाञ्च
मिथुनानि, (२३६) परिमलामोदितककुभश्च कस्तूरिका-
कुरङ्गान्, गेहपरिसरणपरिचिताश्च चमरीः, (२३७) चामीकर-
रसचित्रवेत्रपञ्चरान्तर्गताश्च सुबहुसुभाषितजल्पाकजिह्वाश्च

सुगन्धिफलविशेषरस, आसवविशेष इति केचित् तस्य कलसी,—कुम्भान् । मिता-
सितस्य—श्वेतस्य कृष्णस्य च । चामरजातस्य—बालश्वजनसमूहस्य ।

(२३४) अवनम्वमानेति ।—अवलम्बमानाभिः—लम्बमानाभिः, पार्श्वे निविश-
नानाभिरन्वयार्थं, तुलिकाभिः,—ईषिकाभिः, चित्रकर्कशाद्यनीभिरिति यावत्, (“ईषिका
तुलिका समे” इत्यमर) सहिता अलावुका,—तुल्या, वर्णकभाजनातीति भाव-
सान् । लिखितानि ।—लिखिता,—चित्रिता, अमालय्या—अचित्रिता, ये फलक-
सम्पुटा,—चित्राधारकाष्ठफलकविशेषाः तान् यथा—अवनम्वमाना तुलिका
अलावुकाश्च येषु तान्, निविदतान्—चित्रितान् विविधलतापत्रादिचित्रसमन्विता-
नित्यर्थं, आलख्यफलकसम्पुटान्—आलख्यफलकानां—चित्रपटानां सम्पुटान्—
आधारविशेषानित्यर्थं ।

(२३५) कुतूहनकान्ति—कौतुकावहानि, कनकेति ।—कनकशृङ्खलायां—
काञ्चनदाया, नियमिता—निबद्धा, शीवा—कस्तूरा येषां तथोक्तान्, किन्नराणां—
कुम्भिसदेषयोनिभदानाम्, अशसुखनरद्वेषविशेषाणां, नरमुखाग्रदहानां वा इत्यर्थं ।
जीवञ्जीवकानां—पक्षावशेषाणां, जलमानुषाणां—सलिलानालख्यतनुरविशेषाणां, मिथुनानि
—इन्दुनानि ।

(२३६) परिमलेति ।—परिमलिन—मनीहरसौरभेण, आमोदिता,—
सुरभिता, ककुभ,—दिशं ये तथाभूतान्, कस्तूरिकाकुरङ्गान्—सुगन्धिनाभिकीष-
युक्तघनमेदान् । गेहिति ।—गेहेषु—ग्रहेषु, परिसरश्च—विचरणे, परिचिता,—
अथवा ता, गृहवासाम्यसा इत्यर्थं चमरी,—महिषाकारशरी ।

(२३७) चामीकरति ।—चामीकरस्य—स्वल्पस्य, द्रुतमेति भावः, रक्षित-
द्रव्येण, चित्रा,—रक्षिता, वेद्या,—वेतसा, तेषां पञ्चराशि—सद्रक्षितानि पञ्चराशि

शुक्रशारिकाप्रभृतीन् पक्षिणः, (२३८) प्रबालपञ्चरगतांश्च
चकोरान्, जलहस्तिनाम् उदप्रकुम्भमुक्ताफलदामदन्तुराणि च
दन्तकाण्डकुण्डलानि ।

राजा तु छत्रदर्शनात् प्रहृष्टहृदयः (२३९) प्रथमप्रयाणे
श्रीभननिमित्तमिति मनसा जयाह ; हंसवेगश्च प्रीयमाणो
बभाषे,—“भद्र । सकलरत्नधासः परमेश्वरशिरोधारणाहंस्य
शस्य महातपस्य महाशैवात् इव कुमुदवाग्धवस्य कुमारात्
लाभो न विम्वयाय । बालविद्याः खलु महताम् उपहतयः”

इत्यर्थं. तेषाम् अन्तर्गता —मन्त्रस्थिता तान् सुवद्विधि ।—सुवद्विधि—प्रभृतानि,
सुभाषितानि—सूक्तय सुवचनानि इत्यर्थं, तेषां कन्याका—वाचान्वा पुन पुनद्वारण-
शीला इत्यर्थं, (“स्याज्ज्याकम्पु वाचालो वाचाटो वदुगर्भाक्” इत्यमर) जिज्ञा
—रसना शेषा तान् ।

(२३८) प्रबालीति ।—प्रबाल —विदुमध्यरत्नविशेष, (“अथ विदुम पक्षि
प्रबाल पनपसङ्गम्” इत्यमर) तस्य पञ्चराशि—पिञ्जराणि, तानि गता,—प्राश,
एव चापदा इत्यर्थं तान् [“द्वितीयान्वितातीति—” (२।।२३ प्रा०) इति द्वितीया
श्रुताम्] ; जलहस्तिना—जलचरणा करिणास, उदमेति ।—उदयेषु उन्नतपु,
कुम्भेषु—शिर स्थर्ददेशविशेषेषु, यानि मुक्ताफलानि—जायमानानि मौक्तिकानि,
शुक्रशिर समूहमुक्ताफलाशीत्यर्थ, तेषां दासा—स्वजा दन्तुराणि—उज्ज्वलानीति भाव,
दन्तकाण्डकुण्डलानि—खलुहस्तिदशरथितकप्रभृषणविशेषान् ।

(२३९) प्रथमप्रयाणे—प्रथमयात्रया, श्रीभननिमित्त—शुभलक्षणम् । मनसा
जयाह आकलशमास इत्यर्थं । सकलरत्नधासः,—सर्वरत्नाकरस्य, सङ्गुणाधार-
शीति यावत्, परमेश्वरस्य—इत्यस्य चक्रवर्तिनस्य, शिरोधारणाहंस्य—सप्त-
शरदप्रीयस्य, महातपस्य उक्तृशब्दस्य, महाशैवात्—मनीरसागरान्,
कुमुदवाग्धवस्य इव—अद्भुत इव, कुमारात्—तदाप्यज्ञानमप्याभिप्रायम् । उपहतयः,—
परीपूरकत्वानीति यावत्, महता—मत्सुखाया बालविद्या,—ज्ञाना,—
प्रथमाभ्या, विद्या—ज्ञानानि अथग्यनाह्ना इति यावत्, यथा,—यावाना—
शिक्षणा, विद्या,—प्राडाभ्यासा, इति शेष, महाशौ हि प्रथममेव परीपूरक
स्वययज्ञत्वं इत्येव ज्ञानसर्व्वेयति, यथा,—शिक्षणी यथा प्लयकम्याणि सुव

इति । (२४०) अपनीते च तस्मात् प्रदेशात् प्राभृतसम्भारे, क्षणम्
इव स्थित्वा,—“हंसवेग ! विश्वम्यताम्” इति प्रतीहारभवनं
विसर्ज्याम्बभूव । स्वयमपि उत्थाय स्नात्वा मङ्गलाकाङ्क्षी
प्राङ्मुखः प्राविशत् आभोगस्थे क्षायाम् ।

अथ विशत एव अस्य (२४१) क्षयाजन्मना जडिम्बा
चूडामणिताम् अनीयत इव शशिविम्बम् । (२४२) अम्बु-
विन्दुमुचः चुचुम्बुः इव चन्द्रकान्तमगयो ललाटतटम् ।
कर्पूररेणव इव व्यनीयन्त लोचनयुगले । (२४३) गल-
त्तुहिनरुणनिकररुननोहारा हारा इव अद्वयन्त ।

किञ्च विद्यामेवाभ्यस्यन्ति, महात्मीऽपि तथैव सर्वकर्म परित्यज्य पीपकारनिरता
भवन्ति, अती मृदुपकारार्थं परीरकारनिरतस्तु बुद्धारम्भ एव दान न विद्ययजनक
मिति भावः ।

(२४०) प्राभृतसम्भारे—उपद्रासङ्घे उपद्रोक्कनदृश्यरुमूढे इत्यर्थं, अपनीते—
अपसारिते भाङ्गागार प्रापिते इति भावः । प्रतीहारभवन—दीवारिका
पासन, यथा,— प्रतीहारै—हारि वृद्धिंशंसमीपि इत्यर्थं, भवनम्—आगार, दूत
निवासमिति भावः । आभोगस्थ—उदरस्थ महातपस्वयः ।

(२४१) विशत—प्रविशत इत्यर्थं, अथ—हर्षस्य [सम्बन्धे षष्ठी चूडा
मणिताम् इत्यनेन सम्बन्धे] क्षयाजन्मना—अनातपजानेन, इत्यस्येति भावः
वर्जित्वा—जाघेन, शैलेन कृतभूतेन इत्यर्थं, शशिविम्ब—चन्द्रकिरण इत्यर्थं [मुखे
कम्बुणि प्रदमा] क्षयाजन्मना जडिम्बा अनीभूतमिति यावत्, पूर्वोक्त प्रतिदिन
क्षयागः शैत्यहेता क्षयाभ्यन्तर प्रविशन् एकैक सोमरश्मिरिति भावः, चूडामणिता
—मुकुटवता, [गौणे कम्बुणि विलीया] हर्षस्य मुकुटे प्रतिफलनादिति भावः ।

(२४२) अम्बुविन्दुमुच—जलकणभाविणः । चुचुम्बुः—पल्लवुरिव । कर्पूर-
रेणव,—अनमारवजासि लोचनयुगले—नेत्रयुग्मे, व्यनीयन्त इव—विलीना अभवन्
इव, आग्निप्यन् इत्यर्थः [लीयन् देवदिकम्बु कर्तारि लडि रूपम्] ।

(२४३) गलत्तुहिनः । रुण्डि—सवडि, तुहिनकषाणा—हिमविन्दूना,
निकरै,—समुद्रे, तुहिनकषाणासमुद्रैरिति भावः, कृता—विरचिता,
नोहारा,—हिमकषा देवु तदाविधा, हिमकषाणिर्मिता इत्यर्थं, [अथ “नोहारा

(२४४) हरिचन्दनरसासारिण इव अपाति सन्ततम् उरसि ।
कुमुदमयम् इव हृदयम् अभवत् शतिशिशिरम् । अन्तर्हितहिम-
शिखा इव विलीयमाना बलिभ्यत् अङ्गानि । जातविस्मयश्च
अकरोत् मनसि, (२४५) "एकमज्यं सङ्गतम् अपहाय
काऽस्ति अन्या प्रतिकौश्लिका ?" इति । आहारकाले च
हंसवेसाय (२४६) धत्रलकर्पटप्रावृतघौतनारिकेलपरिमृहीतं
विलिप्तशेषं चन्दनम् अङ्गस्युष्टे च वामसौ (२४७) शरत्तारका-
कारत्तारमुक्तास्तवकितपदं परिवेशं नाम कटिसूत्रम्

इत्या इव" इत्यत्र "नीहारहारा इव" इति क्लीबीकतया प्रतिभाति, तेन मनसिः
तुलिनकणनिकरौ कृता नीहारहारा,—तुलिनरचितहारा इवेत्यर्थः] अत्रध्वज-
कण्ठे समस्तजनेति भावः [वप्राति कर्मणि लुङि षपम] ।

(२४४) हरिचन्दनेति ।—हरिचन्दनरसासारिणः—चन्दनविशेषद्रव्याणाम्, आसारः,
—धारासन्धात् तनेच, सन्ततम्—अनन्तरम्, उरसि—वक्षसि, अपाति—पतति, [पतने-
कर्मणि लुङि षपम] । कुमुदमयमिव—केरवमयमिव, शतिशिशिरम्—शति-
शीतलम् । विलीयमाना—द्रवीभवन्ती अन्तर्हितहिमशिखा इव—अदृश्यकरका इवेत्यर्थः ।

(२४५) एक—केवलम्, अज्यं—अस्य, सङ्गतम्—सैवीम्, अपहाय—व्यजा,
अन्या—अपरा, इति कौश्लिका—प्रत्युपकृति, का अस्ति ?—नैव काऽप्यस्तीत्यर्थः,
केवलमज्ञानमिदं सख्यमेव अथ प्रतिदानं नाभ्यन्त किमपि अथ इति भावः ।

(२४६) धत्रवेति ।—धत्रवेति—घौतेन इत्यर्थः, कर्पटं—वस्त्रं, प्रावृतं,—
आच्छादितं, च घौतं—सूत्रं, विषदं इत्यर्थः, नारिकेलं—नारिकेलसमुद्भूतं प्रवृत्तं,
["नारिकेल" इत्यत्र "नारिकेल" इति पाठोऽपि स पर्यायः] तेन परिमृहीतं—तत्रापित-
ति इति धावते विलिप्तशेषं—स्नाननिपादशिशिरस्यर्थः, अङ्गस्युष्टे—अङ्गस्युष्टे स्वविधान-
योग्ये इत्यर्थः, स्वाङ्गानुलिपनाकर्पटचन्दनप्रदानं तथा स्वाङ्गस्युष्टेचितशसप्रदानञ्च
अनुवृत्तार्थशस्युष्टेनाद्ये, शरत्तारकावसनादिष्वप्यस्युष्टे स्नानविधिप्रवृत्तिरिति भावः ।

(२४७) शरदिति ।—शरदं—शरदती तारका—नक्षत्राणि, तारकाम्
आकारा इव—सूत्रं इव, सैवीयावरणराहित्यात् शतिसमुच्चया इति भावः,
ताया,—महत्या, या मुक्ता,—मुक्ताफलकौश्लिकं, तं नक्षत्रकलं—पचितं, पदम्—

(२४८) अतिमहाऽर्हपद्मरागालोकलोहितोक्ततदिवसश्च त-
द्वचं नाम कर्णाभरणं प्रभूतञ्च भोज्यजातं प्राहिणोत् । एवं-
प्रायेण च क्रमेण जगाम दिवसः ।

ततः (२४९) कटकस्थत्रलत्रहलधूमिधूसरितवपुरंगमाली
मलीमसम् अद्भमिव चालयितुम् अपरजलनिधिम् अवातरत् ।
(२५०) आभोगाऽऽतपवप्रदानवार्त्तामिव निवेदयितुं वरुणाय
वारुणीं दिशम् अयासीत् । (२५१) मुकुलायमानसकल
कमलवना प्रमुख एव ब्रह्मसेवान्धलिपुटा इव सद्दीपा भूः

अवयव इत्यत्र यथा तथाभूत, परिवय नाम—परिवेश इत्याख्य, परिधिष्वपत्वादिति
भाव ।

(२४८) अतीति ।—अतिमहाऽर्हस्य—सद्योमूल्यस्य, पद्मरागस्य—रत्नविशेषस्य,
कर्णाभरणनिहितस्य इति भावः, आश्लोकेन—उद्योतेन लीहितोक्तत,—रञ्जीकृत,
दिवस,—वासर येन तथाभूत तरङ्गक नाम—तरङ्गकेतिसञ्ज्ञकम्, आन्दात्मवादिति
भावः, कर्णाभरण—कुण्डलम् ।

(२४९) कटकैति ।—कटक—हस्तद्वयपादावसन्निवेश, तस्मिन् निहततीति
कटकस्थ यत्र च—सैन्य, तस्य बहज्जामि,—प्रभृतामि, धूमिभिः,—रञ्जीभिः, सैन्याना
प्रदन्तिषेपर्वेनोत्सृष्टप्रामिभिति भावः, धूसरितम्—आपाण्डुरीकृत, वपु,—शरीरं यस्य
तथाभूत अगमाञ्जी—मूय । मलीमस—मलिन सैन्यपदोत्थरजसम्पर्कादिति भावः ।
अपरजलनिधि—पश्चिमसागरम् ।

(२५०) आभीषेति ।—आभोगातपवम्—आभोगनामकं कृष्ण, तस्य प्रदातम्—
अपरा कुमात्रेण प्राप्तोत्करणमित्यर्थं, तस्य वार्त्ता—सवाद तांमिव । वरुणाय—
प्रचेतस्य पश्चिमाग्राऽऽधिपतये इति भावः । वारुणीं—वरुणाधिष्ठिता, प्रतीचीमित्यर्थः,
सूर्यस्य सशामेव असागमनादिति भावः । अत्र आभोगातपवस्य वारुण्यतया अधिपति
वरुणमन्त्रेण कथं तत्पभोग राज्ञा हर्षेण क्रियते ? कथं वा अत्यस्य वस्तु अन्वेनापरमै
दीयते इति वार्त्ता वरुणाय विज्ञापयितुमेव वारुणिकप्रयाणं तपनस्य इत्युच्येत्यतः ।

(२५१) मुकुलायमानेति ।—मुकुलायमान—निमीलदिति भावः सकल—
समग्र, कमलवत—प्रसन्नकान्त यस्या यस्या वा तथाभूता, सद्दीपा—अष्टादशदीपवती भूः

अभूत् भूतेः । (२५२) नृगानुरागमय इव निखिलजीवलो-
लोकाञ्जलिबन्धवभुर्जगत् जपाह सभ्यारागः । (२५३) गौडाप-
राधशङ्किनी इव श्यामता प्रपदे दिक् प्राची । (२५४) प्रचित-
तिमिरनिवहा निर्वाणान्यनृपप्रतापानलकलापा इव कालि-
मानम् अतानीत् मेदिनी । (२५५) मेदिनीशप्रदीपास्थान-
पुष्पनिकरम् ध्रुव (२५६) विकचतगररुचिरम् ध्रुवचकरुः

पदसेवाञ्जलिपुटा इव—सेवायै रचितकरव्यसयोगा इव इत्यर्थे प्रमुखे एव अये एव ।
(२५२) नृपेति ।—नृपे—राजनि, इव इति यावत्, अनुरागमय,—प्रीति-
पूरुषं । निखिलेति ।—निखिलस्य—सकलस्य जीवलोकास्य—ससारस्य, लोकाणां—
नराणाम् अञ्जलिबन्धस्य—करदयसयोगस्य वभु—मिब, सयोगघटकत्वादिति भाव,
कलाञ्जलिभि लीकै सुभ्या अपासते इति तात्पर्यम् । जगत्—सुबन्, जपाह—
आचक्राम, सभ्याकाल संतप्त इति भाव ।

(२५३) गौडेति ।—गौडस्य—गौडराज्याधिपस्य इत्यर्थे अपराधात्—दीपात्,
राष्ट्र सीदरवधत्रनितादिति भाव शङ्कते—विमितीति तदीकृत्व, प्राची—पूर्वा, श्यामता
—मलिनता प्रपदे—प्राप असौन्मुख्यस्य आलौहित्येन पश्चिमदिशाया औज्वल्यात्
पूर्वांशान् निष्पन्ना जाता इति भाव ।

(२५४) प्रचितेति ।—प्राचत,—उदित, सञ्चित इत्यर्थे मिरनिवह—
अन्धकारनिवह यस्या यस्या वा तथोक्ता । निर्वाणेति ।—निर्वाण,—शान्त विनष्ट
इत्यर्थ, अन्वेधाम्—इतरिषा, ध्रुवविपक्षायामिति भाव, रुपाणां—राज्ञा प्रतापानल
कलाप,—प्रभावप्रिसमूह वस्या तथाभूता इव, निर्वाणप्रे कण्ठदर्पाद्गारुडपण परि-
रुम्भनादिति भाव, कालिमानम्—कण्ठत्वं, तिमिराच्छत्रत्वमिति भाव अतानीत्—
विनारयामास ।

(२५५) मेदिनीति ।—मेदिनीशस्य—भूपते, प्रदीपास्थान—रजनीमुख-
सुभामण्डप, सागमुपवशनाहेसमितिस्थानमिति यावत् तस्य पुष्पनिकर,—कुसुम
निषव, मण्डपश्रीभावद्वनाद्ये परिचारकवर्गं स्थापित इति भाव तांभव ।

(२५६) विकचति ।—विकचै,—प्रस्फुटितं, तगरै,—पुण्ड्रिण्यै, रुचिर—
रमणीय, विकचानि—प्रस्फुटानि, तगराणि—तदाप्यकुसुमानि, तदत् रुचिर—रमणी-

उडनिकरम् अविरलं ककुभः । (२५७) स्कन्धावा
 गन्धगजमदाऽऽमीदधावितस्य इव मार्गो वियति विररा
 रज पाण्डुः ऐरावतस्य । (२५८) कुपितनृपध्याप्राप्ता
 ताम् उपसृष्टाम् इव पौरुहती विहाय विहायस्तत्तम्
 आरुरोह रोहिणीरमणः । (२५९) प्रयाणवाती इव
 मानिनीनां हृदयभेदिन्यो ययु इन्दुदीधितयो दश दिशः ।

हरष । अविरल—सान्द्रम्, उडनिकरं—नक्षत्रानिचयं, ("नक्षत्रसूत्रं च तासु
 तारकाऽप्यु वा स्वियाम्" इत्यमर) ककुभः—दिशः, शकचक्रः,—शक्तिद्वन्द्वं,
 बहूनि नक्षत्राणि समुद्रितानीति समुद्रितायं ।

(२५७) विप्रति आकाशे, स्कन्धाविरति ।—स्कन्धाविरस्य—कटकस्य, यै
 गन्धगजा,—गन्धपदानां हनिनः, तेषां महाऽऽमीदिन—दानवारिस्त्रैरभेद्य धावितस्य इव
 —वितस्य इव, त प्रति क्रीडादिति भावः, ऐरावतस्य—स्वनामप्रसिद्धस्य इन्द्रगजस्य ।
 रज पाण्डु—रजाभिः,—धावनवयेन उत्थितैः पाण्डुभि इत्यर्थः, पाण्डुः—धवलः,
 मार्गो—पथा, आकाशमार्ग इत्यर्थः, विरराज—पृथग्भे, चन्द्रिकाधवली विद्यमानं
 ऐरावतरज पाण्डुरिव विरराज इति भावः ।

(२५८) रोहिणीरमणः,—चन्द्रः, रोहिणी—गौ ("महेश्वरी सौरभेयी गौस्मा
 जाता च रोहिणी । अन्यथा रोहिणी" इत्यमर) तस्या रमणः,—धवः, परतिरिच्य,
 इषथ इति ज्ञातम् । ("रमण पटीन्मूले नार्थो म्यो ना धवे धरे" इति मेदिनी) कुपितति ।
 —कुपितेन—हृदयेन, उपसृष्टिण—राजश्रेणेन, शार्ङ्गलाघनेन च, (शुकतरपदे व्याज-
 सुत्रवशंभुञ्जरा । सिंहशार्ङ्गलनागाद्या युक्ति श्रेहायवाचका ॥" इत्यमरः) आश्रिता
 —आकाशाति यावत् ता, गौर्दृश्यस्य पृथ्वदिगवस्थितत्वादिति भावः, अत एव
 उपसृष्टामिव—उपसृष्टामिव, पौरुहती—पुरुहतेन—इन्द्रेण अधिष्ठिता, प्राचीनित्यर्थः,
 ["इन्द्री महत्वान्धधवा . । पुरुहता पुरन्दरः ॥" इत्यमरः] "पौरुहतेभ" इत्यव
 "पौरुहतीम्" इति पाठ्यपि च एवाहं] विहायस्तत्तम्—चन्द्रीस्तत्तम्, ("नभोऽनुरोह
 रगनम् । मुखाकाश-विहायसी ॥" इत्यमरः) इषमथ कुपितध्याप्राप्तित्वात्
 शोपद्रवा दिशः विहाय व्यानान्तर गच्छतीति भावः ।

(२५९) मानिनीनां—पिशाचं प्रति प्रथमकोपवतीनां, हृदयभेदिन्यः,—चित्तव्यपा-

६२६०) नवनृपदण्डयात्रावामातुरा इव तरलितसत्त्व-
इत्यय. बुद्धिः पतयो वाहिनीनाम् । (२६१) चिन्तेव
भ्रूभृतां हृदयानि विवेश गुहाविवराणि विमुक्तसर्वोर्वी-
तिमिरसन्ततिः । प्रतिसामन्तचक्षुषाम् इव ननाश निद्रा
कुमुदवनानाम् ।

अस्याञ्च विलायां (२६२) धिततवितानतज्वर्ती नरेन्द्रः ।
—“यात तावत्” इति विसर्ज्य अनुजीविनो हसवेगम् आदिष्ट-
वान्,—“कथय सन्देहम् इति । प्रणम्य स कथयितुं प्रास्ता-

दावित्य, भ्रूभृता भटानां युद्धगमनेन विरहाशङ्कितान्, उद्दीपकलाभेति भाव,
इन्दुदीधितय,—चन्द्रकिरणा, प्रयाणवार्ता इव—गुह्यान्वोपहतय इव ।

(२६०) श्रुतिः ।—नवम्य—नूतनस्य, नवाभिपिक्तस्य इति यावत्, मृपय्य—
हृष्यस्य, दण्डयात्रा—युद्धप्रयाण, तथा वाच—भीति, तेन आतुरा इव—कातरा इव,
अत एव तरलितेति ।—तरलिता—चलिता, शिथिलिता च, सत्त्वाना—प्राणिनां,
सत्त्वस्य—सत्त्वगुणस्य, सत्त्वगुणकार्यधैर्यस्य इत्यर्थश्च (“सत्त्व गुणे पिशाचादौ कल्पे
दृश्य स्वभावतो । आत्मने व्यवसायामुचितेष्वन्दी तु जन्तुषु ॥” इति मेदिनी) इति,—
प्यवहार वेदा तथाभूता वाहिनीनां—सैनिकानां, रिपुपक्षीयापाभिति भाव, तरङ्गिणी-
भाव नदीनाञ्चेत्यर्थ, (“वाहिनी स्वात्तरङ्गिण्यां सेना-सैवप्रभेदयो” इति मेदिनी)
पतय,—भ्यामिने राजान समुद्राञ्चेत्यर्थ, बुद्धिम्,—बिम्बधरे, पक्षाधरे च,
चन्द्रोदयदर्शनेन समुद्रक्षोभ प्रसिद्ध एव ।

(२६१) भ्रूभृतां—राजा, पर्वतानाञ्च । गुहाविवराणि—सुन्दराभ्यन्तराशी-
त्यर्थ । विमुक्तेति ।—विमुक्ता—न्यक्ता सर्वा—समया, उर्वी—पृथ्वी यथा तथाभृता,
तिमिरसन्तति—अन्धकारसमुह । [“विमुक्तसर्वोर्वीतिमिरसन्तति” इत्यत्र “विमुक्तसर्वाङ्ग-
तिमिरसन्तति” इति पाठे—विमुक्ता सर्वा आशा,—दिश यथा तथाभृता
तिमिरसन्तति] चन्द्रोदयेन अन्धकार इरीभूत इति समुदितार्थ । प्रतिसामन्त-
चक्षुषाम् इव—प्रतिबन्धवृत्तिलक्षणानामिव । निद्रा—सञ्जीव, स्वापय, ननाश—नष्टा,
चन्द्रोदयान्, हृष्यभयाञ्चेति भाव ।

(२६२) विवतेति ।—विततस्य—उपरि विस्तृतस्य, विदानस्य—उद्दीपकस्य,
चन्द्रातपस्त्रोत्थय, (“चन्द्रो वितानमुल्लोच” इत्यमर) तज्वर्ती—अधस्थित ।

वीत्,—“देव । पुरा (२६३) वराहसम्पर्कसम्भृतगर्भया भगवत्या
 भुवा नरको नाम सूतः असावि रसातले । वीरस्य यस्य
 अभवन् बाल्य एव पादप्रणामप्रणयिनः चूडामणयो लोकपाला-
 नाम् ; यस्य च (२६४) त्रिभुवनभुजो मुजशौख्यस्य भवन-
 कमलिनीचक्रवाकीकोपकुटिलकटाक्षितितोऽपि (२६५) भय-
 चकितारुणपरिवर्तितरथो न आत्रया विना रविः अस्तम्
 अत्राजीत् ; यश्च वरुणस्य (२६६) वहिर्द्विंति हृदयम् इदम्
 आतपत्रम् अहार्षीत् । महात्मनः तस्यान्वये भगदत्तपुष्यदत्त-

यात—गच्छत । अनुजीविनः—परिजनान्, विसर्जं—परित्यज्य, सम्प्रेष्येति वाक्,
 स्थानान्तरमिति भावः । सन्देह—वाचिकम् । प्रासावीत्—प्रचक्रमे ।

(२६३) वराह इति ।—वराह—भगवतो विष्णोरवतारविशेषः, तस्य सम्पर्क—
 सङ्गेन, सम्भूतः—सञ्जातः, गर्भ—सूत्रं यस्या तवामृतया, भुवा—पृथिव्या, नरक—
 महाया प्रसिद्धं सूतः—पुत्रः, असावि—मृतः । यस्य—नरकस्य, लोकपालानाम्—
 इन्द्रादीनां, चूडामणयः—मुकुटरत्नानि, पादिति ।—पादयोः—चरणयोः, प्रणामे—
 नमस्कृतौ, प्रणया,—आसक्त्य इत्यर्थः, सन्ति एवामिति तदीया, नियतनरकवरण-
 प्रकृतिपरायणा इत्यर्थः, येन लोकपाला सर्वे निर्जिता इति भावः ।

(२६४) त्रिभुवनभुजा,—विष्णोकीर्तयिनी, विष्णोकीर्तय इति यावत् मुज-
 शौख्य—मुजेन—वाक्ना वाक्वचलदपेतेति यावत्, शौख्य—मत्स्य, वाङ्मन-
 ज्ञानिन इति यावत्, (“मत्से शौख्योष्कटक्षीवा ” इत्यमर) भवनेति ।—भवनकमलिनी
 —गङ्गामरुति पद्मिनी गङ्गामयीपथ्या पृथ्वरिणी वा, तत्र या धनुवाकी—चक्रवाकरु-
 मण्या कीपेन—कीपेन कुटिल—वक्र, य—कटाक्ष,—अपाङ्गदर्शन, सूर्याभारमने
 कस्या विरुद्धोपभोरवश्रद्धाकितया तद्भगवन्निवारणार्थं सकीपदर्शनमिति भावः, तेन
 द्वैतितोऽपि—दृष्टोऽपि, अलनमनोभुकोऽपि इति भावः ।

(२६५) भयेति ।—भयेन—भीत्या, चकित—वक्त्रं, वीरस्य,—तदृच्छ
 ह्यसाराथिः तेन परिवर्तितः,—प्रत्यावर्तितः, रथः,—सन्धन यस्य तद्यामृत । अत्राजीत्
 —अगमत् ।

(२६६) वहिर्द्विंति—वह्निस्थितम्, अतिप्रियमिति भावः । अहार्षीत्

वज्रदत्तप्रभृ तेषु व्यतीतेषु बहुषु (२६७) मेरुपमेषु महत्सु
महीपालेषु, प्रपौत्रो महाराजभूतिवर्मणः, पोत्रः चन्द्र-
सुखवर्मणः, पुत्री देवस्य कैलासस्थिरस्थितः स्थितिवर्मणः
सुस्थिरवर्मा नाम महाराजाधिराजो जज्ञे तेजसां राशिः,
भृगाइ इति यं जना जगुः । (२६८) यो यमजनिवाजायत
सहैवाहङ्कारेण । यश्च बाल एव प्रीत्या (२६९) द्विजा-
तीन् अप्रीत्या च अरातीन् समग्रान् प्रतिग्रहान् अग्राहयत् :

बलपूर्वकमग्रहीदित्यर्थः । तस्य—नरकस्य, अन्वये—वशं । व्यतीतेषु—अतिक्रान्तेषु,
परलोक प्रस्थितेषु इत्यर्थः ।

(२६७) मेरुपमेषु—सुमेरुतुल्येषु, घनमानाद्यथत्वादिभिरत्युग्रततयेति भावः ।
महत्सु—प्रवरैषु, महोपालेषु—राजसु । कैलासेति ।—कैलामे—तदाख्ये शिवा-
ऽऽवारुमृते पर्वते, स्थिरा—निश्चला, निश्चलात्मिका इति यावत्, स्थिति,—ऋवस्थान
यस्य तथाभूतस्य, स्वकीयसुभक्त्यवलात् अवगम्यमेव शिवपार्षदी भूत्वा कैलामे चिरात्-
स्थान कुर्वन्त इति भावः, पुष्टवत् इति तात्पर्यम् । महिति ।—महाराजेषु—
श्रेष्ठवृत्तिवृत्ति, अधि—अधिक, लक्ष्मणानित्यर्थः, राजा—वृत्ति तदामृत, सार्वभौम
इत्यर्थः, जज्ञे—बभूव । भृगाइ—चन्द्र, तद्वत् अगता प्रीत्युत्पादकलात् इति भावः,
एतेन स अतीव प्रजारक्षनपरायण आसीत् इति सूच्यते, जगु—कीर्त्तयामासु ।

(२६८) य—शृगाइपरनामा सुस्थिरवर्मा इति यावत्, यमजनिव—सुख-
जातेनेव, अहङ्कारेण सहीनोत्पन्नचाटिति भावः अहङ्कारेण—अभिमानेन, सहैव अजायत
—उदपद्यत, अहङ्कार स च युगपदेव अवतीर्ण इत्यर्थः, स अतीव अभिमानी
आसीदिति भावः ।

(२६९) प्रतिग्रहान्—द्विजैभ्यो विधिवद्देवान यथाविधि दानौघट्ट्याणीति यावत्,
सैन्यवृष्टानि च, अरातिसेत्वानि रथभूतो वृष्टप्रदंशनपराधीत्यर्थः, पराजग्रन्थीकानीति
भावः । ("प्रतिग्रह स्त्रीकरणे सैन्यवृष्टे पतद्गृहे । द्विजैभ्यो विधिवद्देदी तद्गृहं च
दहान्करे ॥" इति मेदिनी) प्रीत्या द्विजान् दानेधद्रञ्छीकरणरूपप्रतिग्रहान् अग्राहयत्,
अग्र्यश्च अरोत्था सेवाना पदाङ्गाग्राह्यणरूपप्रतिग्रहान् अग्राहयत् इति निष्कर्षः, स
दानशीलः कीर्त्तयामासीदिति तात्पर्यम् ।

(२७०) यत्र च अतिदुर्लभं लवणालयसम्भूतायाः परं
माधुर्यम् अभूत्क्षमाः ; तथा च यो (२७१) वाहिनी-
नायानां शङ्खान् जहार, न रत्नानि ; पृथिव्याः स्वैर्यं
जघाह, न करम् ; (२७२) अवनिभृतां गौरवमादत्त, न
नैष्ठुर्यम् । तस्य च सुगृहीतनाम्नो देवस्य देव्या श्यामा-
देव्या भास्करव्युतिर्भास्करवर्माऽपरनामा तनयः शन्तनोर्भागी-
रण्या भीष्म इव कुमारः समभवत् । अयम् (२७३) अस्य च
शैशवादारभ्य सङ्कल्पः स्वैर्यान् स्थाणुपादारविन्दद्वयादृते न
अहम् अन्यं नमस्कुर्व्यामिति ; ईदृशश्च अयं मनोरथः त्रिभुवन-
दुर्लभः त्रयाणाम् अन्यतमेन सम्पद्यते ; सकलभुवनविजयेन

(२७०) यत्र—यस्मिन् राजनि । लवणालयसम्भूताया,—लवणसागरसमु-
त्पन्नाया, लक्ष्मा,—श्रिया ; स पर श्रीमान् असीदिति भावः ।

(२७१) वाहिनीनायानां—प्रतिपक्षसेनापतीनां, समुद्राणाञ्च शङ्खान्—युद्ध-
प्रारम्भे वाद्यमानान् विजयशङ्खान्, समुद्रगर्भस्थान् कम्बूश्च इत्यर्थे, जहार—शत्रून् विजित्य
बलपूर्वकं जघाह, समुद्रात् सन्नयाह च । स्वैर्यं—चिरस्थितिम् । कर—राज-
शास्त्रभागं, धीर स स्वभेद्वेण पृथिवीमपि अतिचक्राम इति भावः ।

(२७२) अवनिभृता—राज्ञा, पर्वतानाञ्च, गौरव—सम्मान, गुरुत्वमित्यर्थः ;
नैष्ठुर्यं—गुरुत्व, काठिन्यञ्च, राज्ञा सम्मानं ननाश तथा पर्वतवत् सारभाशासीत् इति
भावः । सुगृहीतनाम्न,—प्रातस्करणीयस्य, तस्य—सुस्थिरवर्धेण । भास्करव्युति,
—सूर्यवन् तीजस्वी । शन्तनी,—तदाप्यस्य चन्द्रवशीयन्पुत्रमेदस्य । कुमार,—
कुमार इत्याप्ये ।

(२७३) अस्य—भास्करवर्माऽपराख्यस्य कुमारस्य । स्वैर्यान्—अतिश्रद्धा,
दृढतर इति यावत्, सङ्कल्प,—अभिनाय, वासनेति यावत् । म्याविति ।—स्यासी,
—हरस्य, ("हर अरहरो भर्ग । स्थाणुद्वयमापति ॥" इत्यमर) पादार-
विन्दद्वयान्—चरणकमलपुगलान्, कृते—विना । त्रिभुवनदुर्लभ,—विजयदासिभि-
दुष्ट्याप इत्यर्थः । त्रयाणां—सकलभुवनेत्यादिना बह्यमास्थाना विविधानामित्यर्थः,
अन्यतमेन—केनचिदेकेन, सम्पद्यते—घटते । सकलभुवनविजयेन—विजयदासीकरणेन,
त्रिभुवनं विजितुं समर्थयन् न कर्मपि नमस्कुर्वीत, तमेव सर्वे नमस्कारिष्यन्तीति भावः ।

या, मृत्युना वा, (२७४) यदि वा प्रचण्ड-
प्रतापज्वलनदिग्दाहेन जगत्येकवीरेण देवोपमेन मित्रेण ।
मैत्री च प्रायः (२७५) कार्यव्यपेक्षिणी शौचीभृताम् ।
कार्येषु कीदृशं नाम तत् भवेत्, यत् (२७६) उपन्यस्य-
मानम् उपनयेत् मित्रता देवम् । देवस्य हि यथासि
(२७७) सञ्चिचोषतो वहिरङ्गभूतान धनानि । बाहावेव
च केवले निपस्य शिषावयवानामपि साहायक-
सम्पादनमनोरथो निरवकाशः, किमुत बाह्यजनस्य ?

मृत्युना वा—मरणेन वा इदानीमेव क्षियते चेत्, नान्यथै नमस्य अस्मिन् समेत
इति भावः ।

(२७४) यदि वा—अथवा, प्रचण्डेति ।—प्रचण्डेन—तीक्ष्णेन प्रतापज्वलनेन—
वीर्यवृद्धिना, दिग्दा—ककुभा, दाह,—सन्नाप येन तथाभूतेन । देवोपमेन—
देवसदृशेन भवता तुल्येन इत्यर्थः, भवान् मित्रचेत् तदा त्वत्काहायेन सर्वानेव विजितुं
शक्यति स, तथात्वे न कीदृपि तस्य नमस्कारयोग्यं स्यादिति इति भावः ।

(२७५) कार्यव्यपेक्षिणी—कार्यानुरीक्षिणी । शौचीभृता—राज्ञाम्, पर-
स्परपक्षारादिना राज्ञा मित्रता जायते इति समुदितायं ।

(२७६) उपन्यस्यमान—कथमानम् । उपनयेत्—प्रापयेत्, कीदृशेन पुन-
कार्येषाम्पन्ननामो देवस्य मित्रता तत्र शक्ययान्, तत्र नाद्यापि निर्णीतं भवति
इति सरत्कार्यं ।

(२७७) सञ्चिचोषतः—सञ्चेतुमिच्छत, सञ्चिच्छेत् इत्यर्थः । वहिरङ्गभूतानि
—बाह्यानि दृशानोति यावत् अनाशास्थानोति भावः, देवो हि यथासि एव कामुकः,
न च तुच्छेषु धनेषु, अतो धनदानेन भवतो मैत्रीज्ञानमा दूरापास्ता इति तात्पर्यम् ।
बाहावेव—भुजगोर्थे एव, निरवकाशः—उपवेष्टस्य, निर्भरमवस्थितस्येत्यर्थः, शिषा-
वयवानामपि—वाङ्मयतिरिक्तानाम् अथैवामद्भानामिति यावत्, साहायकसम्पादन-
ः मनोरथः,—साहाय्यकरणाभिप्रायः, निरवकाशः,—अवकाशरहितः, निरवकाश इति
भावः, केवले बाहुवनेनेव देवेन यथासि सञ्चितानि, तत्र अच्युतादोनाभ्येकामद्भान-
नामपि साहाय्यं नैव गृहीतमिति निष्कर्षः । किमुत—किं पुनः, बाह्यजनस्य ?—
वह्नि स्थितस्य सैन्यादे ? इति भावः ।

(२७८) चतु मागरघामग्रहणधम्मरस्य पृथिव्येकदेशदानौप-
न्यामिनापि का तृष्टिः १ (२७९) अभिरूपकन्याविश्राणन-
विभोभनमपि लक्ष्मीमुखारविन्ददर्शनदुर्नलितदृष्टे अकिञ्चित्करम् ।
एवम् (२८०) अघटमानसकनोपायसम्पादितपदार्थेऽस्मिन्
प्रायेनाभावमेव केवलम् अनुरुध्यमानः शृगोतु देवः—(२८१)
प्राग्ज्योतिषेश्वरो हि देवेन एकपिङ्ग इव अनङ्गहिषा,

(२७८) चतुःसागरैति ।—चत्वार सागरा, —ममुद्रा, महागरा मेदिनि
इति यावत्, रामा इव—सवसथा इव, चन्द्रप्रदेशा इवेति यावत्, [“राम—” इत्यत्र
“शासु—” इति पाठे, —चत्वार सागरा एव रासा, —केवला चतुरश्रीधिवेष्टित-
मेदिनीयसनीयतस्य इत्यर्थ] तेषा यदृथे—आपत्तीकरणे, घञ्जर, —लोलुप इति
भाव तस्य यश्चतुस्रदधिमेखलां पृथ्वीमपि पुदयाममिव मन्यते, तस्येति भाव पृथि-
व्येति ।—पृथिव्या, —धराया, एकदेशस्य—एकाग्रस्य, सख्यपद्मस्य इति यावत्,
दानौपन्यामिन—वितरणकौभनेन ।

(२७९) अभिरूपेति ।—अभिरूपाया, —रम्याया, सुन्दर्या इत्यर्थ, (“अभिरूप
बुधे रम्ये” इति मेदिनी) कन्याया, —कुमार्या, विश्राणन—दान, (“त्यागी विहायितं
दानमुत्सृज्यविसृजने । विश्राणनम्—” इत्यमर) तेन विभोभन—लीभप्रदर्शनं,
लभोति ।—लक्ष्मी, —कमलाया, मुखारविन्दस्य—वदनसरीजस्य दर्शनेन—अव
लीकनेन, दुर्नलिता—दुर्विनीता, अन्वदर्शननिरभिलाषेति भाव, दृष्टि—नेत्र यस्य
न्याभृतस्य, नियतकमपालिङ्गितवत् स्थलतया अन्वसुन्दरीमृदाऽपि ते नास्ति, अत-
न्वप्रनोभनमपि न ते मैत्रोसाधनम् इति भाव ।

(२८०) अघटमानेति ।—अघटमानेन—श्रीजयितुमशक्तेन दुर्घटनेति यावत्,
सकनेन—समरेण सपादेन—साधनेन सम्पादित—इत्त, पदमेव—शब्द एव, अर्थ,
—विषय तस्मिन्, अनन्योपायसाध्ये इति भाव, अस्मिन्—भवन्मौवीकरणे इति भाव ।
अनुरुध्यमान, —अनुरत्यमान, अनुनीयमान इत्यर्थ, अस्माभिरिति शेष, (“अतुरीधी
ऽनुत्तनम्” इत्यमर) ।

(२८१) प्राग्ज्योतिषेश्वर, —कामरूपेश्वर, देवेन—महाराजाधिरानेन भवतेति
भाव अनङ्गहिषा—इरेण, एकपिङ्ग इव—एकम—एकनेत्रमिति यावत् पिङ्ग—दिङ्गलं
इत्यस्य, कुर्वर इव इत्यर्थ, (“कुर्वरभ्राह्मकसखो यवराट् गुह्यकीश्वर । यवेक

दृश्य इव गोत्रभिदा, धनञ्जय इव पुष्कराक्षेण, (२८२)
 वैकर्त्तन इव दुष्योधनेन, मनयानिन इव माधवेन,
 अजय्यं मद्गतम् इच्छति । यदि च देवम्यापि मैत्रीयति,
 हृदयम् अवगच्छति च पर्यायान्तरितं दास्यम् अनुतिष्ठन्ति
 सुहृद इति ; ततः किमास्यते ? समाज्ञाप्यताम्, अनुभवतु
 विष्णोर्मन्दरगिरिः इव (२८३) विकटकेयूरकोटि-
 मणिविघटनकणितकटकमणिशिलाशकलानि गाढोपगूढानि
 देवस्य कामरूपाधिपतिः । (२८४) अस्मिन्नाहृतेः अनवरत-
 विमललावण्यसोभाग्यसुधानिर्भरिणि सुखशशिनि चिरात्

पिडैलविल " इत्यमर) कुबेरो हि साम्य गौरीं निरीच्य तच्छापात् गटैकनेत्री
 जात, पुन शिवपसादान तत्रचुष पिडलत्व ज्ञातमिति पौराणिकी वार्त्ता । गोत्रभिदा
 —इन्द्रेण, ("इन्द्री मरुत्वान्मघवा । सुदामा गोत्रभिदञ्ची " इत्यमर) ।
 पुष्कराक्षेण—पुण्डरीकाक्षेण, कृष्णेनेत्यर्थं धनञ्जय इव—अर्जुन इव ।

(२८२) वैकर्त्तन इव—मृदमृत कर्णं इव । माधवेन—रमन्तेन । अजय्यम्
 —अक्षय, मद्गत—मैत्रीम् । मैत्रीयति—मैत्रीमिच्छति, स इति शेष, तथापि
 हृदय—चित्त, तस्येति मात्र, सुहृद,—मित्राणि, पर्यायान्तरित—पर्यायेण—
 एकापदानकश्चान्तरेण अन्तरितम्—आच्छ्र, मैत्रेणान्ता व्यवहितमित्यर्थ, दास्यं
 —कैदर्थ्यम्, अनुतिष्ठन्ति—आचरन्ति, इति अवगच्छति—ज्ञानाति च । तत,—
 तथात मित्रताया अपि दास्यापरपर्यायकत्वादिन्यर्थः, किम आस्यते ?—किं तूष्णीं
 स्वीयत इत्यर्थं, अक्षयभुञ्जेति शेष, मित्रतानपि दास्यस्य नामान्तरं विदित्वा किं भवता
 मह मैत्रीं न करिष्यति ? इति भाव ।

(२८३) विकटैति ।—विकटस्य—उद्गतस्य, उच्चलस्य वा, केयूरकोटिमणे —
 अद्भुतनिहितरत्नस्य, विघटनेन—सङ्घर्षेण, कणितानि—रणितानि, ["कणित—"
 इत्यव "कणित—" इति पाठेऽपि स एवार्थे] कटकस्य—नितम्बस्य, मन्दगट्टेरिति
 यावत् अद्भुतस्य च, मणिशिलाशकलानि—रत्नपाषाणखण्डानि येषु तथाभूतानि,
 गाढोपगूढानि—दृढालिङ्गनानि ।

(२८४) अस्मिन्—परिदृश्यमाने, सुखदीपे इति यावत्, अनवरतेति ।—

श्वक्षुषी ज्ञानयतु प्राग्ज्योतिषेश्वरयोः । न अभिनन्दति चेत्
देव प्रणयम् आज्ञापयतु, किं कथनीयं मया स्वामिनः ?" इति ।

(२८५) विरतवचमि तस्मिन् भूपालः पूर्वोपलब्धैरेव गुरुभिः
गुणैः आग्नेपितबहुमानं कुमारं सुदूरमाभोगातपव्यतिकरेण
सु परं कोटिम् आरोपिते प्रेम्णि लज्जमान इव सादरं
जगाद,—“हमवेग । कथमिव तादृशि महात्मनि महाऽभिजने
पुण्यरागौ गुणिनां प्राग्रहरे परोत्तमुहृदि स्त्रिह्यति महिधस्य
अन्यथा स्वप्नेऽपि प्रवर्तेत मनः ? (२८६) सकलजगदुत्थापन-

अनवरतम्—अविरत विमल—स्वच्छ, लावण्यमिव—“मुक्ताफलेषु काशाशास्रान्न
मिथालरा । प्रतिभाति यदङ्गुलं तद्भाषणमिहोच्यते ॥” इत्युक्तमन्वयसौन्दर्यविशेष एव,
सौभाग्यं—सुभक्तत्वं नैवञ्जनवमिति भाव तदेव सुधा—इत्यतः, तस्या शिर्षं,—प्रसव,
तदति, मुखशशि—वदनचन्द्र, प्राप्तिः ।—प्राग्ज्योतिषेश्वरस्य—कामरूपविषय,
श्री—लक्ष्मी चिरात्—चिरकालम्, आदरे,—आसक्तोपम आकाशा पुरयित्वेवार्थ,
श्वक्षुषी—नयने ज्ञानयतु—पीथयतु सन्तर्पयतु इत्यर्थं विरं तति लभताम् इव
यावत् । प्रणय—प्रार्थना, न अभिनन्दति—न प्रशंसति जानुमन्यते इत्यर्थः ।

(२८५) तस्मिन्—हमवर्गे इत्यर्थं विरतवचसि—तूष्णीभूते इत्यर्थं ।
पूर्वोपलब्धं,—पूर्वविदितं, गुरुभि—महर्षि । कुमारं—तदार्ष्यं कामरूपेश्वरं,
सुदूरम्—अत्यर्धम्, आरोपितबहुमानं,—जन्तवशादर, आभोगातपव्यतिकरेण—
आभोगात्कृत्स्नप्रदानसम्यक्कथेत्थय, प्रमणि—प्रणये कुमार प्रतीति भाव परा कादि
—परमोत्कर्षम्, आरोपित—नीते । महाऽभिजने—महान—श्रेष्ठ, अभिजन,—
कुल यस्य तस्मिन् (“सन्ततिगोवज्जननकुलाब्जभिजनान्द्यौ” इत्यमर) महाकुलप्रपते
इत्यर्थः । प्राग्रहरे—मुख्ये श्रेष्ठ इत्यर्थं (“सुख्यवर्धवरग्याथ । पराहादप्राग्रहरे
- ” इत्यमरः) परात्सुहृदि—अप्रत्यक्षमिने, अहेतुकसखे इत्यर्थं । सिद्धात्
—सोहपरगणने, मशीते भाव । अन्यथा—विरुद्धमिति भाव कथमिव—केन प्रकारेण
प्रवर्तेत ?—प्रवृत्त भवेत् ? तस्य प्रणयमद कर्तुं नैव प्रकृत्यादित्यर्थः ।

(२८६) सकलति ।—सकलानां—समयाया, जगतां—सुवर्णानाम्, उत्प-

पटवोऽपि शिशिरायन्ते विभुवननयनानन्दकरे कमलाकरे
कराः तिम्रतेजसः । सुवहुगुणक्रीताश्च के वयं सख्यस्य ?
सज्जनमाधुर्याणामभृतदास्यो दय दिशः । (२८७) एकान्ताव-
दातोत्तानस्वभावसम्भृतसादृश्यस्य कुमुदस्य कृते केनाभिहितः
शिशिररश्मिः ? श्रेयांश्च (२८८) सद्बल्यः कुमारस्य । स्वयं
यादुशाली मयि च समालम्बितशरासने सुहृदि हराहते
कामन्यं नमस्यति ? संवर्द्धिता मे प्रीतिः अमुना सद्बल्येन । अव-
लेपिनि पशौ अपि केसरिणि बहुमानो हृदयस्य, किं पुनः सुहृदि ?

पने—सन्नापजनने, पटव,—समर्था, तिम्रतेजस,—मूढस्य, करा,—किरणा-
एनाय विभुवननयनानन्दकरे—विलोकयामिना नेत्रसुखप्रदे, कमलाकरे—पद्मसमुद्,
शिशिरायन्ते—श्रुतलायन्ते । सुवहुगुणक्रीता,—प्रभृतदालिष्यविनयादिभिरामौकता
इत्यर्थ [“सुवहुगुणक्रीता” इत्यत्र “सुवहुगुणगणक्रीता” इति पुस्तकान्तरधृतपाठस्तु
न मनीरम, सुवहुगुणव्येनैव गणायस्य गम्यमानत्वात्] सख्यस्य—निवृत्ताया, प्रवरगुण
वतन्स्य गुणनिर्दिता भक्तप्रिया वयमेव स्खित्वानहा इति भाव । सज्जनमाधुर्याणा—
सुयुक्ताणा दिनयादिपूर्णसुमधुराचरणान्प्रमित्यर्थ, अभृतदास्य,—अद्वैतनिर्दिश्यं,
सर्वं एव आत्मानं सज्जनानां दास्य मन्यन्ते इति निष्कर्षः ।

(२८७) एकान्तेति ।—एकान्तम्—अत्यन्तम्, अवदानेन—श्रेतेन निम्नलेन च, उत्तानेन
—उन्मुक्तेन, उन्नतेन च स्वभावेन—प्रकृत्या, सम्भृतम्—अधिगत, सादृश्यम्—उपमा,
कुमारस्य सृष्टेति भाव येन तथाभूतस्य । कृते—निमित्त, शिशिररश्मि,—चन्द्र इति किं
प्रभिहित ?—कथित ? चन्द्र केनाद्यनुपदिष्ट एव कुमुदस्य गुणेनैव प्रथमो जात
प्रथम, कुमारस्य उदारगुणेनैवाकलोह तत्सदृश्यसाधनार्थं यतिभ्यामीति भाव ।

(२८८) सद्बल्य,—अभिलाष । यादुशाली—भुजबलसम्पन्न, वीर्यवानित्यर्थ ।
समालम्बितशरासने—सम्भृतकामुंके । हराहते—शिव विना । नमस्यति—नम
स्करोति । अवलेपिनि—गर्वशालिनि गौरववतीति यावन्, मानशालिनैति भाव ।
केसरिणि—सिद्धे । हृदयस्य—अंतःस बहुमान,—समादर । सुहृदि—मित्रे,
अवलपिनि इति साव, किं पुन ?—आत्मसन्नाहरचचोपमवति पशावधि

तत् तथा यतेयाः, यथा न चिरमियम् अस्मान् क्लेशयति कुमा-
दर्शनीत्कण्ठा" इति ।

हंसवैगस्तु विघ्नापयाम्बभूव,—“देव ! किमपरम् इदानी
क्लेशयति ? (२८८) अभिजातम् अभिहितं देवेन । सेवाभीरवो
हि सन्तः, तत्रापि विशेषेण अथम अहङ्कारधनो वैष्णवो वंशः ।
आस्ता तावत् अस्मत्स्वामिवंशः । पश्यतु देवः, पुरुषस्य हि सेवां
प्रति (२८०) दुर्जनन्या इव अतिवृद्धया दुर्गत्या वा अभिमुखी-
क्रियमाणस्य, (२८१) कुटुम्बिन्या इव असन्तुष्टया दृष्टया
वा प्रेर्यमाणस्य, दुरपत्यैः इव यौवनजनितैः नानाऽभिलाषिभिः”
अमत्सङ्कल्पैर्वा आकुलीक्रियमाणस्य, (२८२) जरत्कुमारीमिव
परमार्गणयोग्याम् अतिमहतीं वा अवस्थां पश्यतः स्वगृहे,

मम यदा जायते, तादृशमदन्प्रात सुहृदि कुमारे कि पुनर्वक्तव्यम् । अवश्यमेव
समादर तत्सदस्वरत्नप्रदयश्च करणीय इति भाव । तर्धेति ।—यथा इय कुमारस्य
दर्शनीत्कण्ठा चिरम अस्मान न क्लेशयति, तथा यतेया,—यत्र कुरु, यथा शीघ्र कुमा
द्रष्टु शक्या तथा कुर्वति भाव ।

(२८८) अभिजात—त्याय, सुन्दरसिद्धयं (“अभिजात कुलीने स्वाध्याय
मण्डितशीरपि” इति मेदिनी) । सेवात ।—सेवाया—परपरिचर्याया, भीरव,—
परादुग्ता इत्यर्थः । अहङ्कारधन,—मानधन इत्यर्थं, वैष्णव,—विष्णो श्रवतारस्तु
वराहस्य अथमित्यर्थं, वंश,—कुल, विशेषण, सेवाभीरु इति शेष ।

(२८०) दुर्जनन्या इव—दुष्टया माता इव, अतिवृद्धया—अतिस्यविरया,
अतिप्रवृत्त्या च, दुर्गत्या—दैन्येन अभिमुखीक्रियमाणस्य—अभिमुखतां नीयमानस्य ।

(२८१) कुटुम्बिन्या इव—ग्रहणिया इव, असन्तुष्टया—अदृष्टया, असम्भृतया च,
अपुण्यदेश्ये, दृष्टया—धननालसया, प्रेर्यमाणस्य—निधीज्यमानस्य । दुरपत्यैरिव—
कुपुवरिव, यौवनजनितैः,—यौवनकालोत्पदै, नानाऽभिलाषिभिः,—विविधाशात्रुभिः,
अमत्सङ्कल्पैः,—दुर्वाचनभिः, आकुलीक्रियमाणस्य—आकुलतां नीयमानस्य ।

(२८२) जरत्कुमारीमिव—वयं व्यामदत्ता कदामिव, परमार्गणयोग्या—पूरस्य
—अन्वस्य पात्रस्य धनस्वामिनश्च इत्यर्थं मार्गणम्—अन्वेषणम्, यदा,—परस्य—
शत्रुस्य, पात्रस्येत्यर्थं, मार्गणम्—अन्वेषण, पूरस्यै—पूरस्यै, धनस्वामिने इत्यर्थं,

(२८३) दुर्बन्धुभिः इव दुःस्थितैः समग्रैः ग्रहैर्वा ग्राह्यमाणस्य
अभियोगं, पुरातनेः अतिदुस्त्वजैः भृत्यैरिव (२८४) मन्त्रिणैः
कर्मभिर्वा अनुवर्त्यमानस्य सकलशरीरसन्नापकरं करीषाग्नि-
मिव दुष्कृतिनः कृतचित्तस्य सम्प्रवेष्टुं राजकुलम्,
(२८५) उपहतसकलेन्द्रियशक्तेरिव मिथ्या एव (२८६) हृदय-
गतविषयग्रामग्रहणाभिलाषस्य, प्रथममेव तीरणतले वन्दन-
मालाकिशन्त्यस्य इव शृण्वती द्वाररक्षिभिः निरुद्धस्य, पीडि-

मार्गण—याज्ञा इति च ("मार्गणो याचको शरी । याज्ञान्नेपण्यो शौचम्" इति
भेदिनी) तस्य योग्या—उपयोगिनी काम, अतिमहतीम्—अतिप्रबुद्धाम्, प्रवस्थां—
कृष्टा दशमित्यर्थं, पश्यतः,—अवलीकयत ।

(२८३) दुर्बन्धुभिरिव—दुष्टे ज्ञातिभिरिव, दुःस्थितैः,—दुर्गते, दुः,—दुष्टतया,
विरुद्धत्वेन इति भावः, स्थितैश्च समग्रैः,—सकलैः, ग्रहैः,—रव्यादिभिः, अभियोगम्—
अग्रदाव, याज्ञमायस्य—प्राप्यमायस्य ।

(२८४) मन्त्रिणैः,—मालिन्यापादकैः, पापैरित्यर्थं, पूर्वकृतैरिति भावः ।
अनुवर्त्यमाणस्य—अनुसिद्धमाणस्य । दुष्कृतिनः—पापिनः, सकलशरीरसन्नापकरं
—सर्वाङ्गदाहजननमित्यर्थं, सर्वदेहघ्नीडाजनकश्च, राजपुरुषाणां परुषमघनात्
अनवाङ्मन्यादिति वा भावः, करीषाग्निमिव—तुषानलमिव, राजकुलम्—राजद्वारं,
सम्प्रवेष्टुं—गन्तुमित्यर्थं, कृतचित्तस्य—विहितमानसस्य ।

(२८५) उपहतेति ।—उपहता—विलुप्ता, सकलानां—सर्वेषाम्, इन्द्रियाणां
—चक्षुरादीनामित्यर्थं, शक्तिः,—सामर्थ्यं यस्य तथाभूतस्य, मिथ्या एव—इवा एव,
इन्द्रियाणां भोगशक्तेरभावादिति भावः ।

(२८६) हृदयेति ।—हृदयगतस्य—मनोरथोपस्थितस्य, न तु वस्तुतः समुप-
स्थितस्य इति भावः, विषयग्रां—सकचन्दनवलितादीनां भोग्यवस्तूनां, ग्रामस्य—समुद्रस्य,
एहणे—प्राप्तौ, अभिलाष,—सूहा, यदा,—हृदय गतः,—मनोरथमात्रेण पर्यवसितः,
न नृपभोगसमर्थ इति भावः, विषयग्रामस्य एहणे अभिलाषो यस्य तथाभूतस्य ।
प्रथमम् एव—आदौ एव, प्रवेशदशने एवेत्यर्थं, तीरणतले—ध्वजद्वारतलभूमौ, द्वाररक्षिभिः
निरुद्धस्य—अवरुद्धस्य, अत एव वन्दनमालाकिशलयस्यैव—वन्दनम्—तीरणस्य मण्डल-
मित्यर्थं, तस्य माला—सकल, यदा,—वन्दनम्—पूजनं, शोभासन्वादनमित्यर्थं, तीरणस्मेति

तस्य प्रविशतो द्वारे हरिणस्य इव अपरैः हन्यमानस्य,
 (२८७) करिकर्मचर्मपुटस्य इव सुहृर्मुहुः प्रतीहारमण्डल-
 करप्रहारैः निरस्यमानस्य, (२८८) निधिपादपप्ररोहस्य
 इव द्रविणाभिलाषात् अधोमुखीभवतो दूरम्, अमार्गणस्य
 अपि अतिविप्रकृतविवृत्तविसर्जितस्य उद्देगं व्रजतः,

भाव, तदर्थं मात्स्य, तस्या तस्या वा य किञ्चिद्व्य, — पश्य तस्य इव, हृष्यतः, — शीघ्रं
 प्राप्नुवत, द्रविणाभिलाषात् सूर्याभापाद इति भाव । पीडितस्य — वेवादिना
 पीडितस्य, प्रतीहारमण्डलस्य शेष, अपरैः, — रक्षिपुरुषव्यतिरिक्तै राजपरिजनै इति
 भाव, हन्यमानस्य — तादृशमानस्य ।

(२८७) करोति । — करिणा — हस्तिना, कर्मणे — युद्धशिक्षार्थमिति भाव,
 चर्मपुटस्य इव — चर्मनिर्मितहन्त्राकारस्य इव, अचमस्य इति भाव । प्रतीहारैः ।
 — प्रतीहारमण्डलेन — दौवारिकसमुच्चिन, करप्रहारैः, — चपेटाघातै इत्यर्थं, प्रती-
 हारैश्च — प्रतिसरस्त्रेणैवार्थं, गुणसङ्घीचनेन इति भाव, मण्डल — मण्डलाकार
 इत्यर्थं, यस्य तदाविध, कर, — गुणसङ्घ, तस्य अहारैः, — आघातैरिति च, निरस्य-
 मानस्य — निराक्रियमास्य, दूरीकृतमाणस्यैवार्थं ।

(२८८) निधिपादपप्ररोहस्य इव — निधि, — मूलनिहितधनराशि, तत्र
 पादपप्ररोह, — तस्य उपरि जात य उच्चादुर, उच्चावरोह इत्यर्थं वा, तस्य इव ।
 द्रविणाभिलाषात् — धनलालसात्, अधोमुखीभवतः, — प्रणतस्यैवार्थं, अवाप्तुमस्य च
 इत्यर्थ, यात्राभाषणात् स्वभावाच्चेति भाव, यत्र भूतले निधय तिष्ठन्ति, तदुपरिस्थ-
 उचल आखाऽवरोहादय अत्यन्तमधीतन्विनी भवन्ति इति प्रसिद्धि । अमार्गणस्यापि —
 अवाप्तुमस्यैवार्थं, अन्वय, — मार्गण, — शर, तद्विप्रकृत्यापि, दूरविधिपानर्हस्यापि इति भाव,
 अतीति । — अतिविप्रकृतम् — अतिदूर यच्च तथा, विवृत्त, — परादुस्य, विसर्जित, —
 विविधश्च राजपुरुषैरिति भाव, यदा, — अतिविप्रकृष्टे, — अतिदूरवर्तिभिरित्यर्थं,
 राजकुलासदृष्टैः प्रकृतैरिति भाव, विवृत्त, — क्षत एव दर्शन दत्त्वा नात्र किमपि
 लज्जासि इत्यादिप्रकारेण प्रकटित इत्यर्थं, पश्चात् विसर्जित, — परित्यक्त तस्य, अन्वय, —
 अतिविप्रकृतम् — अतिदूर यथा तथा, आकर्षणमिति यावत् विवृत्त, — वि — विशेष्ये,
 इतः, — स्थित इत्यर्थं, आकृत इति यावत्, विसर्जित, — निश्चित तस्य । उद्देगम् —
 आधि, व्रजतः, — प्राप्नुवत, नाह धनाशया कर्मप्राप्ताशया वा अवाप्तवान्, तथापि

(२६८) अकण्टकस्यापि चरणतलनग्नस्य आकृत्य क्षीपीयः
क्षिप्यमाणस्य, (३००) अमकरकेतोरपि अकालोपमर्षण-
प्रकुपितेश्वरदृष्टिदग्धस्य प्रलयम् उपगच्छतः, (३०१) कपेरिव
कोपनिर्भक्षितस्यापि अभिन्नमुखरागस्य, ब्रह्मन्न इव प्रतिदिवस-
धन्दनोद्दृष्टशिरःकपालस्य स्पर्शरहितस्य अशुभकर्माणि निर्वहतः,

आ राजशरीरस्थितेरेव वाचक मत्वा एव व्यवहरन्ति राजपुरुषा इति विदिति भावः ;
उद्धतवेगं गच्छतश्च ।

(२६८) अकण्टकस्य—अचुद्रशरी, अचुताविरहितस्यापीत्यर्थं, कण्टकभिन्नस्य
च, ("कण्टको वा स्त्रियां चुद्रशरी मत्स्यादिकीकसे । मैयाधिकादिदीशोक्तो स्याद्
रीमाचुदुनाइयो" ॥ इति मेदिनी) चरणतलनग्नस्य—चरणनिपतितस्य, चरणतलं
विहा स्थितस्य च, आकृत्य—धृत्वा, गले इति भावः, सन्दशादिना आनीय इत्यग्र्यं,
क्षीपीयः,—अतिक्षिप्रम् ।

(३००) अमकरकेतो,—अकामस्य, अयाचकस्येत्यर्थं, मकरकेतु —कामः,
सद्विन्नस्य इत्यर्थश्च । अकालेति ।—अकालि—असमये, दर्शनायोग्यकाले, पार्वतीविरह-
काले च इत्यर्थं, उपमर्षणम्—उपस्थितिः, तेन प्रकुपितस्य—क्रुद्धस्य, ईश्वरस्य—
—प्रभो, हरस्य च, दृष्ट्वा—नेत्रविक्षेपेण, दग्धस्य—सन्तापितस्य, भस्मीकृतस्य च,
प्रलयः,—प्र—प्रकषणं, लयः,—भित्त्यादिषु लीनत्वम्, अत एव प्रायेण नाम्न इत्यर्थं,
नामस्य तम्, उपगच्छतः,—प्रभवतः ।

(३०१) कपेरिव—वापारस्य इव, कोपनिर्भक्षितस्य—क्रोधेन तिरस्कृतस्य, प्रभुरा
इति शेषः, अभिन्नमुखरागस्य—अविकृतवदनप्रभस्य इत्यर्थं, यदा—अभिन्नमुखरागस्य—
तुल्यमुखवर्णस्य, नन क्षीमेण रक्तमुखस्येत्यर्थः, कपेरिरक्तमुखश्चादिति भावः । ब्रह्मन्न इव
—ब्रह्मण्यद्वय इव, ब्रह्महत्याकारिण इवेत्यर्थं, प्रतीतिः ।—प्रतिदिवस—प्रतिदिनं,
धन्दनाय—प्रपतये, उद्दृष्ट—भूमौ पुनः पुनः मष्टः, शिरसः,—मस्तकस्य, कपाल—
कर्पूरम्, अस्त्रिंशोष इत्यर्थं येन तद्याभूतस्य, ब्रह्महा प्रत्यहं तुटीचरी भूत्वा दादशवर्षे
अशुभशक्तिवर्षे वा तपश्चरन् देवान् प्रणमतीति शम्बीयत्वादिति भावः, मेवकोऽपि
प्रसादकामनायै प्रतिदिनं प्रभुं प्रणमति इति लोकाव्यवहारः, स्पर्शरहितस्य—केनापि न
स्पर्शमानस्य, यदा,—स्पर्शमकुर्वन्तः, पापाचारत्वात् अशक्तिकत्वाच्चेति भावः, अशुभ-
कर्माणि—पापकर्माणि, पदसवाहनादीनि हीनकर्माणि च, निर्वहन्तः,—सम्पादयन्तः ।

(३०२) विशङ्कोरिव उभयलोकभ्रष्टस्य नक्तन्दिनम् अर्वाक्षिरसः
तिष्ठत, (३०३) वाजिन इव कवलवशेन सुखवाह्यम् आत्मानं
विदधानस्य, अनशनशायिन इव हृदयस्थापितजीवनाशस्य शरीरं
क्षपयतः, (३०४) शुन इव निजदारपराङ्मुखस्य जघन्यकर्म-
सम्नमात्मानं ताडयत, (३०५) प्रेतस्य इव अनुचितभूमिदीय-

(३०२) उभयलोकभ्रष्टस्य—एहिक समारसुखमलभमानस्य पारलौकिक
तपयरादिकञ्च नाधरत इत्यर्थं, एहिक राज्यसुखं परित्यज्य स्वर्गमधिरापितस्वार्पि
यत् परिभ्रष्टनेन अन्तरीचे अधीमुखं तिष्ठतस्य, नक्तन्दिनम्—अक्षरात्, सदाकाल
मित्यर्थं, अर्वाक्षिरसः—अधीनमितमक्षकस्याः पुरा विशदु नाम राजा
शुद्धशापाङ्गलम्बमापन्नो विश्वामित्रेण तद्दृष्ट्वापि याजयित्वा स्वर्गमधिरीपितोऽपि
कुपितशत्रुक्रुद्धद्वारेण तजित तद्वाधपतत्रेव विश्वामित्रेण स्वभावात् अन्तरीचे एव
अधिरसः स्यादिति पुराणवादाः। संवकोऽपि प्रमुखात्रिधौ सदैव अवनतशिरा
तिष्ठति इति ह्युच्यते।

(३०३) वाजिन इव—अश्वसंज्ञकः। कवलवशेन—अवहृती यत्सहीनस्य,
सुखवाह्यम्—सुखेन वहनीयं यद्येच्छ प्रापणीयमित्यर्थं, सुखं वाह्यम्—वह्निर्भूतवत्,
संवाधकस्य अतिगहनत्वादिति भावः, विदधानस्य—जुर्वन्तः। अनशनशायिन इव
—अनशनेन—अभोजनेन, श्रुते—तिष्ठति इत्यर्थं तदीकस्य इव हृदयैति।—
हृदये—हृदये इति भावः, स्थापितस्य—कृताधिष्ठानस्येत्यर्थं जीवस्य—जीवात्मनः,
नाश—अपगम इति यावत् यस्य मद्याभूतस्य, हृदये—मनसि स्थापिता—निहिता,
जीवनेस्य—जीविकाया इत्यर्थं। आशा—दृष्ट्या, अभिलाष इत्यर्थं, राजसेवाया
प्रभूतमदकजयित्वा सुखं स्वास्थानं इत्येवञ्च्यते इति भावः दिन तथोक्तस्य इति च,
शरीर—दह क्षपयतः—अथ नश्यत्, जीवनविसर्जने कृतसद्व्यक्ततया भोजनाकरणात्
राजाशापालनशरीरवेषं स्वान्यप्रतिपालनापानव्याञ्च इति भावः।

(३०४) शुन इव—कुङ्कुरस्य इव निजदारपराङ्मुखस्य—निजकलत्रसम्भोजन
वर्जितस्य इत्यर्थं, अक्षरात् प्रमुखात्रिधावस्थानादिति भावः जघन्येति।—
जघने भद्र जघन्यं—निरुद्धमित्यर्थं, कर्म—आचरणं, जघन—कनीयान् सुतस्य तस्य
कर्म—पालनादिक्रिया च, तस्मिन् लय—सनासकम्। ताडयत,—अघानयत,
अनुशीलयत इत्यर्थः।

(३०५) प्रेतस्य इव—निरुद्धयोनेरिव, गतगणस्येव च, अनुचितेति।—

मानादपिण्डस्य, (३०६) बलिभुज इव जिह्वालील्योपयुक्त-
पुरुषवर्चसो वृथाविहितायुषो जीवतः, (३०७) श्मशान-
पादपानिव पिशाचस्य दग्धभूत्या परुषीकृतान् राजवल्लभान्
उपसर्पतः, (३०८) विपरीतजिह्वाजनितमाधुर्यैः श्रोत्रमात्र-
प्रकटितरागैः राजशुकाऽऽलापैः शिशोरिव सुग्धविलोभ्यमानस्य,

अनुचितायाम्—अयुक्ताया, भूमौ—प्रदेशे चिताया पश्चादनुचिता या भूमि तव
च, दीयमानम्—अर्पमाणम्, अपिण्ड—भक्त्याप्त, प्रेतीहिंसकपिण्डरूपात्रय यन्
यथै वा तथाभूतस्य ।

(३०६) बलिभुज इव—काकय्येव, जिह्वेति ।—जिह्वाया,—रसनाया,
लील्य—चापल्य, लणा च, अभिलाष इत्यर्थं, (“लील स्यादाच्चनिद्रक । सतश्चै
षचलि” इति मेदिनी) तेन उपयुक्त—व्ययीकृत, मुक्तच, पुरुषवर्चं,—पौरुष तज्ज,
विहा च, पुरीषच इत्यर्थं देन तथाभूतस्य (“वर्चो नपुंसक रूपे विहायामपि तेजसि”
इति मेदिनी) इत्येति ।—वृथा—निरर्थक, विहित—कृतम्, आयु,—जीवित-
कालो देन तथाभूतस्य, पौरुषतेजीविसर्जनादिति भाव, वृथा—निरर्थकमेव,
कस्यापि उपकारकरणाभावादिति भाव, विभ्य,—पक्षिभ्य, वीचा—पक्षिणा व्य,
हितम्—उल्लूक काकाना दीघाण्डादिति भाव, आयुर्यस्य तथाभूतस्य च, जीवतः,
—प्रापान प्रारयत ।

(३०७) पिशाचस्य—पिशाचवत हिताहितबीधरहितस्य इत्यर्थं, निर्बोधस्य
इति यावत् निरुद्धदेवयोनिविशेषस्य च, सतस्येति भाव, दग्धभूति,—दग्धा—अक्षता
इति भाव, भूति,—रूपत दहनभक्ष्य च तथा, (“भूतिर्भक्षनि स्यदि” इत्यमर)
परुषीकृतान्—कठोरीभूतान् कठोरस्वभावानित्यर्थं, रुचीकृताश्च, श्मशानपादपानिव—
सतदाहृष्टानम्यवर्चानिव, लीकाना भौलुत्पादकत्वादसेव्यामिति भाव, राजवल्लभान्
—रूपते परिजनान् उपसर्पत,—उपासीनस्य आराधयत इति यावत् ।

(३०८) विपरीतेति ।—विपरीत—हृदयात् भिन्नमिति यावत्, केवलं
मौखिकमिति भाव, तद्वयथा तथा, जिह्वया—रसनाया, केवलवाक्येनेति भाव,
जनितम्—उत्पादित, माधुर्यं—मनोहरत्वं येषा तै, श्रोत्रेति ।—श्रोत्रमात्रेण—
केवलेन श्रोत्रेण, न तु मनसा इति भाव, प्रकटितः,—प्रकाशित, राग,—
अटपण, प्रप्य इति यावत्, लौहिस्य च देवु तथाविधै, राजशुकाऽऽलापै,—राज-

(३०८) वेतालस्य इव मरेन्द्रप्रभावाविष्टस्य किञ्चित् न
 आचरत, (३१०) चित्रधनुष इव अलीकगुणाधारोपणैक-
 क्रियानित्यनन्त्रस्य निर्वाणतेजस, (३११) सम्प्राञ्जनी-
 समुपाजितरजसोऽवकरकूटस्येव निर्माल्यवाहिनः,

शुका —राजान् —भूया शुका इव—कीरा इव शुकविशेषा इत्ययस्य तेषाम्
 आलाप —वचन शुकवद्वशावाक्यीचारणै न तु कार्यत सम्पाद्यमानैरिति भावः,
 मुग्धविलीभमानस्य—मुग्ध—सुन्दर यथा तथा ("मुग्ध सुन्दर-मूढयो" इति कौष)
 विलोभमानस्य—विशेषेण आश्वासं भीयमानस्य इति यावत् ।

(३०८) वेतालस्यव—भूतस्यव भूताधिष्ठितशब्दद्वयस्य वा मरेन्द्रेति ।—
 मरेन्द्र —राजा भौतिकमन्त्रविच्च तस्य प्रभावण—सं मर्थेन आविष्टस्य—वशइतस्य,
 किञ्चित् न आचरत —किमपि कथय्यम् उपद्रवादिक्लेश न अनुमिष्ठत केवल राजानु
 मतमेव सम्पादयत न तु अन्यविधमवश्यकत्वमिति भावः ।

(३१०) चित्रधनुष इव—आलस्यलिवितकामुकस्य इव अनीकेति ।—
 अलीकानां—असत्वानाम् आबधमानानामन्वय गुणानां—दयादाधिष्ठ्य षीना प्रभी
 इति भाव अधारीपण—कीलनामिति भाव तद्व एका—केवला क्रिया—कार्यं
 तथा नित्य—सतत नम् —आगत तस्य सदैव अधनतभिरसा राज्ञ असतीऽपि गुणान्
 लोचयत इत्यथ अन्यव—अनीकस्य—कन्वितस्य चित्रस्यत्वात् न तु वाक्त्वस्यति
 भाव गुणस्य—मौल्या अधारीपण—सवीजनमेव एकक्रिया—एकमात्रकार्यं
 न तु शरसधीजनादकमिति भाव तथा नित्य—सतत नम्—आवजित तस्य अत एव
 निर्वाणतेजस —निर्वाण—प्रशान्तं तेज —तेजस्विता इत्यथ अलीकगुणकीलनेन
 केवल प्रभु चत्तरजन दात भाव यस्य अन्यव—नि —निगत निर क्तमित्यथ
 अविद्यम नमिति यावत् वाणस्य—शरस्य तेज —स मध्य यस्मान् यद्विन् वा तथाभतस्य;
 —नि —नाति वाणस्य—शरस्य तेज —प्रमा औज्वल्यमित्यथ यव
 तथाभूतस्य ।

(३११) सम्प्राञ्जनीति ।—सम्प्राज्ञेया—शीघ्रया समुपाजितामि—सद्वलि
 हानि रजासि—पाशव यस्य श्व वा तथाभतस्य अन्यव —सम्प्राज्ञेया—सम्प्राज्ञनी
 प्रहारेण इत्यथ सम्प्राञ्जनीप्रहारवन परवभाषणादिना इत्यर्था वा सनुप ज्ञत
 —साक्षरं उद्दिष्टत मन्वय रज —रजागुण यस्य तथाभूतस्य सन्व ककश
 स्वभावस्यति भावः अवकरकूटस्येव—अवकरा —उड्डरा सम्प्राञ्जनीदिपानां

(३१२) कफविकारिण इव दिने दिने कटुकैः उद्देज्यमानस्य,
(३१३) सौगतस्येव अर्थशून्यविव्रमिजनितवैराग्यस्य काषायाणि
अभिलषतः, (३१४) निशासु अपि मातृबलिपिण्डस्य इव दिक्षु
विक्षिप्यमाणस्य, (३१५) अशोचगतस्य इव कुशयनजनित-

दृशादीना सहाता इत्यर्थं, ("सम्पार्जनौ शोधनी स्यात् सदरोऽनकरसया । जिह्वे
द्रवमर) तेषां कूट, —राशि तस्य इव, निर्माल्यवाहिन, —निर्माल्यम्—
उपमुक्तद्रव्य, हेयमित्यर्थं, वहति—धारयतीत्यर्थं यस्तस्य, निर्माल्य—देवीच्छिष्ट द्रव्य,
सद्यथा अत्र प्रभीक्ष्णमपि प्रतीयते, तत वहति—व्यवहरतीति तथाभूतस्य च ;
यदा,—नि,—नालि, माल्य—सक्, मालाग्रन्थमित्यर्थं, वहति—धारयति, जीवनमिति
भाव य तयोक्तस्य, एतेन नि शीकल प्रकटीकृतं, माल्यचन्दनादे सश्रीकलत्रकला-
दिति भाव ।

(३१२) कफविकारिण इव—श्लेष्मविकारवत् इव, दिने दिने—प्रतिदिन,
कटुके,—उभौ प्रतीकारादिभि, तीक्ष्णौ श्लेषधैव, श्लेष्महरै इति भाव, उद्देज्यमानस्य
—क्षेप्यमानस्य ।

(३१३) सौगतस्य इव—जैनस्य इव, अर्थेति ।—अर्थशून्या—निष्फलैत्यर्थं,
या विव्रमि,—विज्ञापन, प्रार्थनेत्यर्थं, प्रभुसमोपे इति भाव, तथा जनितम्—उत्पादि-
तम्, अभिलषितप्राप्तभावादिति भाव, वैराग्य—निर्वेद यस्य तथाभूतस्य, विज्ञापन-
सहस्रेणापि प्रभुसकाशादर्थमलभमानस्येति भाव, अर्थशून्यया—निष्फलया, सर्वमेव
शून्यमित्येव रूपेणैत्यर्थं, विव्रमया—विज्ञानेन बाह्यवस्तूनामिति भाव, जनितवैराग्यस्य
—वैतरावस्य इति च, काषायाणि—कषायरसद्रव्याणि, अपिरवाध्याहार्यं,
अतितुच्छद्रव्याण्यपीति भाव, अन्यव,—काषायाणि—कषायरक्तानि वसनानि,
अभिलषत,—प्राप्नुच्छत ।

(३१४) निशासु अपि—रात्रिष्वपि कि पुनर्दिवसेषु इति भाव, मातृबलि-
पिण्डस्य इव—मातृभ्य, —देवीविशेषेभ्य, दीय बलिपिण्डम्—उपहारात्र तस्येव, दिक्षु
—प्राच्यादिषु, विक्षिप्यमाणस्य—निरस्यमानस्य, ताडयमानस्यैत्यर्थं, प्रतीकारादिभि-
रिति श्ले, निशायापनार्थेनपि स्थानकलमनानर्मेति भाव, दीयमानस्य च ।

(३१५) अशोचगतस्य इव—अशोच—सतकादि, तद्वत्स्य, अशोचिन इद-
स्यर्थं, कुशयनेति ।—कुशयनेन—कु—कुक्षितेन, शयनेन—शय्याया, कौ—पृथिव्या
शयनेन च, अशोचिना स्फुटितमाधिलस्य शास्त्रीयत्वादिति भाव, जनिता—

समधिकतरदुःखवृत्ते; (३१६) तुलायन्त्रस्य इव पञ्चात्कृत-
गौरवस्य, तोयाद्येमपि नमतः अतिक्रमणस्य शिरसा केवलेन
असन्नुष्टस्य वचसाऽपि पादो स्युंगत, (३१७) निर्दयवेविवेक-
साडनवस्तुयेव त्रपया त्यक्तस्य, (३१८) दैन्यसङ्घोचित
हृदयहृतावकाशया इव आहोपुरुषिकया परिवर्जितस्य,
(३१९) कुक्षितकर्माङ्गीकरणकुपितया इव उन्नत्या विद्युक्तस्य,

उत्पादिता, समधिकतरा—अतिशायिनी, दुःखवृत्ति,—दुःखस्मिति, अनुखेनाव-
स्थाभिमित्यर्थे यस्य तथाभूतस्य ।

(३१६) तुलायन्त्रस्य इव—तोलमन्त्रस्य इव, पञ्चात—पृष्ठत, अधश्च, कृत—
निहित गौरव—महत्त्वं, गुरुत्वर्थं यस्य तथाभूतस्य, तुलायन्त्रस्य यस्या कीदृशा भारवदस्य
तिष्ठति, सा कीटि यथा अस्तिष्ठति, तथा सेवापरायणस्य गौरवादिकमपि अध कृतं
भवति इति समुदितार्थः । तोयाद्यमपि—जलप्राप्त्यर्थमपि अथ अपिशब्देन अनायास-
सम्पदत्वप्राप्त्यर्थमपीति रस्यते, नमत,—नति कुर्वत, नया याचमानस्य इत्यर्थः,
अत एव अतिक्रमणस्य—दीनस्य, केवलम् शिरसा—शिरोगात्रेणैव पादो
भृशऽपीति भावः, असन्नुष्टस्य—अवस्य, अत एव वचसा—वाक्यनापि पादो भृशत
इत्यर्थं भवत्पर्यो धारयामि, मामेतद्वैदि, प्रसीद इत्येवभाषित्य इति भावः ।

(३१७) निर्दयेति ।—निर्दयेन—विदुरेण वेविषा—वेदधारिणा पुरुषेण,
वेवताडनान्—वेतसदण्डप्रहारत पक्षयेव—भीतयेन त्रपया—लज्जया त्यक्तस्य—
विहीनस्य, मित्रत्वस्वैत्यर्थः ।

(३१८) दैन्येति ।—दैन्येन—हारिद्वेषेण सङ्घोचित—कुण्डित, प्रसाररहितमित्यर्थे,
धत् हृदय—चित्त, तेन हृत,—अपनोत, अवकाश,—न्याय यस्या तथाभूतया,
हृत्कमनस्य सङ्घोचान्त तत्र स्यात् स्थानाभावेनेत्यर्थः, आहोपुरुषिकया—“आहोपुरुषिका
दपात या स्यात् सभावनाऽऽत्मनि” इत्यमरीकतन्त्रप्रयोगा, अहमेव श्रेष्ठपुरुष इत्येवमात्मनि
गौरवमुद्रा इत्यर्थं, परिवर्जितस्य—परित्यक्तस्य, निमज्जस निरुदामस्य चेति भावः ।

(३१९) कुक्षितेति ।—कुक्षितं—निन्दित कथं—सेवत्यर्थं, तस्य अङ्गी-
करणेन—स्वीकृत्या, कुपितयेव—मुहयेन, उन्नत्या—अभ्युदयेन, विद्युक्तस्य—

धनश्रद्धया ह्येगान् उपाज्जयतः, (३२०) स्वद्विबुद्ध्या अवमानं
वर्द्धयती मूढस्य, सत्यपि विविधकुसुमाधिवाससुरभिणि वने
दृष्ट्याऽञ्जलिम् उपरचयतः, (३२१) कुलपुत्रस्यापि कृतागस
इव भीतभीतस्य समीपम् उपसर्पतः, दर्शनीयस्यापि आलेख्य-
कुसुमस्य इव निष्फलजन्मनः, (३२२) विदुषोऽपि वैधेयस्य इव
अपशब्दमुखस्य, शक्तिमतोऽपि श्वित्रिण इव सङ्घोचितकर-

विराहतस्य, कदाऽपि सर्वाङ्गम् अलभमानस्यत्वर्थं । धनश्रद्धया—अपमानप्राप्त्या ।
उपाज्जयत,—सज्जय कुर्वत ।

(३२०) स्वद्विबुद्ध्या—स्वम्—आत्मा, धनञ्ज, ("क्षीं ज्ञातावात्मनि ह्यं
विष्वाकीये खोऽस्त्रिया धने" इत्यमर) तस्य द्विद्वि,—अभ्युन्नति, तस्यास्तव वा या
बुद्धिः,—ज्ञानं तथा, अवमानम्—अवहेलनं, वर्द्धयत,—द्विद्वि कारयत,
सेवायां हीनोचितकर्म्मकरणात् जनसनीये अवर्द्धयत्वात्, कदाचित् प्रमादात्
काव्यवैपरीत्येन प्रमुषा भस्मितत्वादा इति भावः, अत एव मूढस्य—दालिग्रस्य ।
विविधेति ।—विविधाना—गुणानुप्रकाराणां, कुसुमाना—पुष्पाणाम्, अधिवासेन
—निवासेन, विकश्रिततया अवस्थानेनेत्यर्थं, सुरभिणि—सुरभिनि, अन्वज,—विविधैः
कुसुमैः,—सुरभिषुचिरिति यावत्, अधिवासेन—अधिवासनेन, सस्कारविशेषेनेत्यर्थं,
("अधिवासे निवामि स्यात् मस्कारे धूपनादिभिः" "सस्कारो गन्धमात्वाद्यं यं स्यात्तदधि-
वासनम्" इति मेदिनिकरौ) सुरभिणि, वने—कान्ते, जले च, ("वने
सलिलकान्ते" इत्यमर) सत्यपि—विद्यमानेऽपि, दृष्ट्याऽञ्जलिम्—दृष्ट्या—मूढया,
अन्यालस्यया इति यावत्, पिपासया च, ("दृष्टे सहा पिपासे द्वे" इत्यमर) अत्रलि
—करदयस्योत्, विधेयत्वप्रदर्शनार्थं, जलपानार्थं इति भावः, उपरचयत,—कुर्वत ।

(३२१) कुलपुत्रस्यापि—सन्कुलजातस्यापि, कृतागस,—अगुणतापराधस्य,
एत एव भीतभीतस्यैव—अतिभयाङ्गस्यैव, समीपं, प्रभेरिति शेषः । दर्शनीयस्यापि—
अभिरुपस्यापि, आलेख्यकुसुमस्यैव—चित्रितपुष्पस्यैवेत्यर्थः, निष्फलजन्मनः,—वधोत्पन्नस्य,
जनादराभावादिति भावः ।

(३२२) विदुषोऽपि—ज्ञानिनीऽपि, वैधेयस्य—मूर्खस्यैव, ("अग्ने मूढयथाजात्-
मूर्खवैधेयज्ञानिना" इत्यमर) अपशब्दमुखस्य—अपशब्द,—अपशब्द, असकृतपद-
मित्यर्थः, कुक्षितभाषणमिति यावत्, ("अपशब्दोऽपशब्द स्यात्" इत्यमर) मुखे—वदने
कृते तथाभूतस्य, वदा गान्धभाषणरतस्यैत्यर्थः, लीचसुसर्गदोषादिति भावः, यदा

शुगलस्य, (३२३) समसमुत्कर्षेषु निरग्निपच्यमानस्य, नीच-
समीकरणेषु निरुच्छ्रासं म्रियमाणस्य, (३२४) परिभवैः दुष्खानिलेन-
दुःखानिलेन अनिर्वृतैः ज्वलतः, (३२५) भक्तस्य अपि
अभक्तस्य, निरुक्षणः सन्तापयतो बभून्, विमानस्य अपि
अगतिकस्य, (३२६) अतगौरवस्य अपि अधस्ताद्गच्छतः, नि स-

—अपश्यत्—नि इत्यन्वित्यर्थं, मुखं यस्य, आधिना किमप्यकथयत इत्यर्थं । विविध
इव—श्वेतकुहरोदित इव, सङ्कोचितकरधुगलस्य—इताज्जले, रोगप्रभावात् सङ्कोचित
इत्यस्य च ।

(३२३) समसमुत्कर्षेषु—समाना—तुल्यशीलमुषाना, निजसदृशानामित्यर्थं,
अनानामिति शेषं समुत्कर्षेषु—समुन्नतिषु निरग्निपच्यमानस्य—विनाऽग्निं दह्यमानस्य,
द्वेष्यान्तरेणेति भावः । नीचसमीकरणेषु—प्राकृते साम्यप्राप्तिषु भ्रष्टोऽयं नीचजातीय,
इत्येव इत्येव इतरजनैः सह तुलनीकरणेषु इत्यर्थं निरुच्छ्रासम्—उच्छ्वासवर्जित मरणकाली
ऊर्ध्वशोषी भवति, अत्र नु तत्र भवतीति भावः तद्वयथा तथा यदा—निरुच्छ्रासं—निश्वास
शून्यं न, उच्छ्वासराधजनितं यथा तद्येव्यर्थं म्रियमाणस्य—मरणमनुभवत, लीनत्वमित्येवार्थः ।

(३२४) परिभवैः—अवमाने दुष्णीकृतस्य—दुष्पता नीतस्य । दुःखानिलेन—
दुःखपवनेन [“दुःखानिलेन” इत्यत्र “दुःखानिलेन” इति पाठः समीचीनः, अनिर्वृतस्य
ज्वलनकर्तृत्वामारातः] अनिर्वृते,—निर्वृति,—सुखं तदाहित्वान्, यथा,—बालि
निर्वृति,—मुखं यस्य तादृशस्य अत एव अलत,—दाहमनुभवत, दुःखानिलेन
सुखपादपमञ्जनात् हायाऽप्राप्तया इति भावः ।

(३२५) भक्तस्य—अनुरक्तस्य, अपि अभक्तस्य—अनुरक्तस्येति विरोधः,
भक्तवर्जास्य निरद्वलत्वस्य इति परिहारः । निरुक्षणं—नि,—नास्ति, उष्ण-
—समापं यस्य तदाभूतस्यापि बभून्—सृजनान् सन्तापयत,—सत्यं तापयत इति
विरोधः, निरुक्षणं,—अगवस्य इति परिहारः । विमानस्यापि—व्योमयानस्यापि,
आकाशस्य चारिण्यपि इत्यर्थः, (“व्योमयानं विमानोऽप्यनी” इत्यमरः)
अगतिकस्य—गमनशक्तिहीनस्येति विरोधः, विमानस्य—मानवर्जितस्यापि, अदतिक्रम-
—निरुपायस्य इति परिहारः ।

(३२६) अतगौरवस्य—अत—अट, गौरव—भारवत्तयं यस्य तदाभूतस्य अपि,
प्राप्तलुप्तस्यापीत्यर्थं, अधस्तात् गच्छत—निमदीमं प्राशुवत इति विरोधः, अत-
गौरव—अदत्तं यत्र तदाभूतस्य, अत एव अधस्तात् गच्छत,—नीचता प्राप्तवत् ।

त्वस्यापि महामांसविक्रयं कुर्वन्तः, (३२७) निर्मदस्य
अस्रतन्त्रवृत्तेः, अयोगिनो ध्यानवशीकृतात्मनः, (३२८)
शय्योत्थायं प्रणमतः, दग्धमुण्डस्य, गोत्रविदूषकस्य,
नक्तन्दिनं नृत्यतः, मनास्वजनं हासयतः, कुलाङ्गारस्य, वंशं
दहत, नृपशोः, वृणोऽपि लब्धे कन्धराम् अवनमयत,

नि सत्त्वस्य—सत्त्व—जन्तु, प्राचीति यावत्, तद्रहितस्यापि, महामांसविक्रयं—नरा-
मिषविक्रयं, कुर्वन्तः,—विदधत इति विरोध, नि सत्त्वस्य सत्त्वम्—अनुभाव सुभ्यं-
दृश्वशीघ्र इत्यर्थे, तद्रहितस्य, मतप्राप्तस्य उन्नतस्य वा इत्यर्थे, यदा,—नि,—नाम्नि,
सत्त्व—द्रव्य, परिवारपोषणोचित सामशीसम्भार इत्यर्थे यस्य तथाभूतस्य, यदा,—
नि सत्त्वस्य—सत्त्वगुणरहितस्य, (“सत्त्व गुणी पिशाचदौ वपि द्रव्यस्वभावयो । आत्तवे
व्यसयासुचितोऽस्वी तु जन्तुषु” ॥ इति मेदिनी) अत एव महामांसविक्रयं—स्वशरीर-
विक्रय, दासत्वेनात्मविक्रयमित्यर्थ, कुर्वन्त इति परिहार ।

(३२७) निमदस्य—मद्यपानरहितस्य, अमसस्यापीत्यर्थ, अस्रतन्त्रवृत्तेः,—
अस्रतन्त्रा—पराधीना, इति,—स्विति, अवस्थानमित्यर्थ यस्य तथोक्तस्य इति विरोध,
मत्ताना कमप्यनालम्बाः स्वतन्त्रभावेन स्यातुमसामथादिति भाव, निमदस्य—
निरहङ्गारस्यापि, अस्रतन्त्रवृत्त, न स्वतन्त्रा—स्वाधीना, प्रमुपपरतन्त्रेत्यर्थे इति,—
स्विति जीविका इत्यर्थे यस्य तथाभूतस्य इति परिहार । (“आजावी जीविका वाचा,
इतिवर्त्तनं जीवने” इत्यमर) । अयोगिनः—योग,—चित्तज्ञाननिरोध, तद्रहित-
स्यापि योगिभिन्नस्यापीत्यर्थ, ध्यानवशीकृतात्मनः,—ध्यानेन—समाधिना वशीकृतात्मनः-
—निवृद्धचित्तवृत्ते इति विरोध, अयोगिनः,—योग, घनस्य इति भाव, विद्यतऽस्य
इत योगी, स न भवति इति अयोगी तस्य, निर्धनस्य इत्यर्थ, “प्रतिकूलदैवस्य” इत
लोचन अत एव ध्यानेति :—ध्यानेन—दुर्मात्रनया इत्यर्थ, वशीकृत,—अधीनीकृत,
आत्मा—मन यस्य तथाकस्य इति परिहार (“आत्मा पसि स्वभाव च प्रयत्न मनसाराप”
इति मेदिनी) ।

(३२८) शय्योत्थाय—शय्याया उत्थाय उत्थाय, आप्रभातादिति भाव,
प्रणमत,—बन्दमानस्य, प्रभुर्मात श्रेय । दग्धमुण्डस्य—आतपोत्तर्नाशरस, काव्य-
व्यपदेशन इतस्ततो गमनागमनादिति भाव । गोत्रविदूषकस्य—वश दूषयत्,
गौचकस्मानुष्ठानादिति भाव । नृत्यत,—नृत्य कुर्वन्त, प्रभुर्निर्देशादनवरण कन्ध
कुर्वन्त इति भाव । मनास्वजन—धैरजन, हासयत,—हासेन कुर्वन्त, सर्वाःशु

(३२८) जठरपरिपूरणमात्रप्रयोजनजनन, मासपिण्डस्य, गर्भ-
 रोगस्य मातु, अपुण्याना कर्मिणाम् आचरणात् भृतकस्य
 (३३०) किं प्रायश्चित्तम् ? का प्रतिपत्तिक्रिया ? क्व गतस्य
 शान्तिः ? कीदृश जीवितम् ? क्व पुरुषाभिमानः ? किन्नामानो
 ऽवनासा ? कीदृशी भोगश्रद्धा ? प्रबलपद्म इव सर्वम् अध-
 स्तात् नयति दारुणो दासशब्दः । धिक् (३३१) तदुच्छसितम्,
 उपयातु तद्वन निधनम्, अभवनिर्भूते अस्तु तम्या, नमो भगवद्भ्य
 तेभ्य सुखेभ्य, तस्य अयमञ्जलि ऐश्वर्यस्य, तिष्ठतु दूर एव सा
 श्रियो, शिवमपरिच्छद् करोतु (३३२) यदर्थम् उत्तमाद्भ्य गां

शरदृशनादिति भावः । कश्चरा—दीवाम् अतितुच्छवन्तानमित्तमपि प्रशंसत
 इति भावः ।

(३२८) जठरति ।—जठरस्य—स्तोदरस्य पारपूरणमात्र—भरणमात्र
 प्रयोजनम्—आवश्यकं यस्य तादृशं जन्म—उत्पत्तिं यस्य तत्राभूतस्य, कस्यापि उप-
 काराकरणादिति भावः । मासपिण्डस्य—जडस्वरूपस्य इत्यर्थः । गर्भरोगस्य—
 अदृश्याधिभूतस्य दशनासात् यावत् क्लेशप्रदत्वात् उत्तरकात्रापि हेतुदूरीकरणा
 सामर्थ्यादिति भावः । भृतकस्य—भृत्यभावनापन्नस्य पुरुषस्य इति पूर्वेषु सम्बन्धः ।

• (३२०) प्रायश्चित्तम्—प्राची नाम तत्र प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तत्रो-
 निवृत्तसमुक्तं प्रायश्चित्तमात्रं अतस्तम् ॥ इत्युक्तत्वात्कम् अपुण्यकर्मस्य दशनासात्
 यथादि कस्य यथा—प्रायश्चित्तं पापस्य चित्तं शोधनं यथात तादृशं कर्मत्वम् ।
 प्रतिपत्तिक्रिया—कल्पयत ऽनुष्ठानम् ।

(३३१) उच्छसितम्—दीवितम् । तद्वन—दासत्वज्ञानद्वेषिणं निधनम्—विनाशम्
 अथ च ऽनाभावं उपधातु—गच्छतु । भूतम्—सम्पदं अभवत्—अनुत्पात्तं
 [आकाशानप्रत्ययः] । भगवद्भ्यः—माहात्म्यादभ्य सोल्लुण्ठनवचनमतत तभ्य सुखेभ्य,
 —दास्यसुखम् इत्यर्थः । तस्य—दास्यनाजतस्य अञ्जलि अस्तु इति शब्दः ।
 सा—दास्याजता इत्यर्थः श्रियो—सम्पत्तु दूर एव तिष्ठतु न तस्यामत्याकं कल्पि
 प्रयोजनमात्रं भावः । स—दास्यत्वम् इत्यर्थः परिच्छद्,—उपकरणं शिवम्—
 मद्रन्तं युक्ताकामतश्च ।

(३३२) यदर्थम्—यत्कस्यदादि नमित्तम् उत्तमाद्भ्य—शिरः गां—पृथ्वीं,

गमिष्यति, मुखप्रियरतः क्लीवः, अपूतिमासमयः क्लमिः,
 (३३३) अगण्यमानो नरकः, (३३४) पादरजोधूमरोत्तमाङ्गो
 जङ्गमः पादपीठ, पुंस्कोकिलः काकुक्कणितेषु, शिखी (३३५) सुख-
 करकेकासु, स्थूलकूर्म, क्रोडकषणेषु, श्वा नीचचाटुकरणेषु,

गमिष्यति, शिरीरत भविष्यतीत्यर्थः । क्लीवः,—“न मुखे फेनिल यस्य विहा चासु
 निमज्जति । मेदुषोयानद्युकाभ्या हीन क्लीव स उच्यते ॥” इत्युक्त्वलक्षण, इवेति शेषः,
 निर्वीथ्यादिति भावः, मुखप्रियरतः,—मुखे—इदने, प्रिय—प्रीतिकर, रत—सुरत,
 मेदुष वा यस्य तथाभूतं, मुखयोनिरित्यय मुखमध्ये सुरतप्रवृत्तं, न तु योनी इति
 भावः, अन्वयः—मुखस्य प्रिये—प्रीतिकरकर्मणि, भोजनव्यापारे इत्यर्थः, रतः,—
 तत्परः, भोजनसमयं इत्यर्थः, (“रतं सुरतं गुह्ययो । रतस्त्रिष्वनुरक्तो स्यात् तपरि
 चाभिप्रेतवत् ॥” इति मेदिनी) । अपूतिमासमयः,—अदुर्गन्धमासनीन इत्यर्थः,
 अकुपितमासविष्टमयश्च क्लमिः,—कौटविशेषः, इवेति शेषः, एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ;
 घृष्टत्वादस्यप्राणत्वाच्चेति भावः ।

(३३३) अगण्यमानः,—असङ्गायमानं, गणनानर्हं, अगण्यो मानी यस्य
 तथाभूतो वा, नरकः,—निरयः, कुक्षिती नरकः, अवीच्यादिभिर्देन कतिविधस्य सङ्घेय-
 त्वात् सुकृतिभिः परित्यज्यमानत्वाच्चेति भावः ।

(३३४) पादरतिः ।—पादरजसा—चरचरेणुना, धूसरम्—वृषत्याण्डुरम्, उत्त-
 माङ्गम्—उपरिभाग इत्यर्थः, मलकञ्च यस्य तथाभूतं जङ्गमः,—चरिणः, गतिशील-
 इत्यर्थः, पादपीठः,—चरणासनं, निवृत्तं श्मुपादपद्मस्य मलके धारणादिति भावः ।
 काकुक्कणितेषु—मधुरवचनेषु श्रीकञ्जितभिन्नकण्ठध्वजेषु च,—“भिन्न कण्ठव्यनि-
 धीरैः काकुक्कणितेषु” इति दर्पणः, पुंस्कोकिल इव, परपुष्टत्वादिति भावः ।

(३३५) सुखकरकेकासु—सुतिष्ठान्नजननीषु केकावायीषु (“केका वायी
 मधुरस्य” इत्यमरः) सलोषकरेषु वचनविशेषेषु च, शिखी—मयूरः । क्रोडकषणेषु—
 सङ्घारोहणेषु, सङ्घारकषणेषु वा, नितम्बकषणेषु इत्यर्थः, क्रोडवत्—वराहवत्,
 (“वराह शूकरी घृष्टि । क्रोडो भूदार इत्यपि” इत्यमरः) कषणेषु—पीठ-
 निखननेन भूविदारणेषु च, स्थूलकूर्मः,—पीठर कर्मठः, अलसगतित्वादिति भावः ।
 नीचचाटुकरणेषु—दैन्यजनिततीक्ष्णेषु, अनीकगुणानुवादेन परचित्तरञ्जनरूपेषु हीन-
 क्लमेषु इत्यर्थः, प्रभुपादल्लिङ्गेषु इति भावः, श्वा—शुक्रः ।

(३३६) वेगुः मूर्च्छनासु, वैश्याकायः करणब्रह्मक्षेत्रेषु,
 (३३७) पल्लवं सत्त्वशान्तिषु, कृकनासः शिरोविडम्बनासु,
 जाह्नकः (३३८) प्राक्तमद्भोचनेषु, प्रतिपादकः पादसंवाहनासु,
 कटुकः करतलताडनेषु, वीणादण्डः (३३९) कोणाभिघातेषु,

(३३६) मूर्च्छनासु—मीहनक्रियासु चाट्टशतप्रयोगेषु मीहोत्पादनेषु इत्यर्थः,
 “स्वर सभूर्च्छंती यत्र रागता प्रतिपद्यते । मूर्च्छनामिति तां प्राहुः कवयो शान्तं
 सभ्रवाम् ॥” इत्युक्तवचनानां सङ्गीताङ्गस्यैवापि विशेषासु स्थितिषु इति च, वेगुः—
 पायभेदः । करणब्रह्मक्षेत्रेषु—करण—शरीर, तस्य ब्रह्म,—ब्रह्मकीकरणं, भ्रुकलेना-
 बद्धीकरणमित्यर्थः, तेन ज्ञेशः,—दुःखा इत्यर्थं तेषु, करणेषु—रतिशान्तवर्षितेषु
 व्यापारविशेषेषु, कृत्यगीतविशेषेषु वा (“करणं ह्येतुं कर्मणोः । क्रियाभेदत्रिवचनेन
 सवेदनेषु च । कृत्यगीतप्रभेदयोः” इति मेदिनी) ये यथा,—अङ्गुष्ठादयः आत्मस्यम-
 नादयो वा, तैः ज्ञेशा तेषु, वैश्याकायः—वाराहनाश्रयी, परीपभीम्यस्तात्
 पद्यभूतदृष्टत्वाद् इति भावः ।

(३३७) सत्त्वशान्तिषु—सत्त्वम्—फलित्वं, तेन शान्तत्वे—शीतत्वे इति तथोक्तेषु,
 अन्तिरन्तमपरिषु मध्यं, न तु फलवत्त्वं इति भावः, पल्लवं—धान्यवर्जितस्यैवप्रवधव-
 राशिरिति यावत्, असारचादिति भावः । शिरोविडम्बनासु—शिरस्येष्टासु, प्रत्ययादिषु
 इति भावः शिरसि निरुतम् उग्रतनेषु च, कृकलासः,—सरटः, सरौहपविवेक इत्यर्थः ।

(३३८) प्राक्तमद्भोचनेषु—स्वदेहसङ्घोचेषु प्रभोराज्ञानभिधा गुणभवेनावस्थानेषु
 इति भावः, जाह्नक—घोडाव्य पथिभेदः, मार्जारी वा, (“जाह्नकी घोडाव्यमार्जारी-
 खण्डाकारुष्कासु च” इति मेदिनी) । पादसंवाहनासु—पदसेवासु, प्रतिपादकः,
 —प्रतिपत्तिपुक्तः, व्यातिमानित्यर्थः, यथा,—प्रतिपादकः,—सत्यादकः, अर्थ-
 महानकारक इत्यर्थः । करतलताडनेषु—करणहातेषु करतलविमर्शनेषु च,
 अङ्गुष्ठावनाहनाकाले इष्टशान्तिनाकापि वा इति भावः, कटुकः,—कटुरसद्व्यभिद इत्यर्थः,
 सहासा कटुद्वयसेवनेन व्यपहरसन कोऽपि यथा ‘कथमित्त्वं भवितव्यं’ ‘किं कृतम्’
 इत्यामुञ्जा सख्यं नितम्बादिभ्यो करणहार करोति, तददृष्टसंवाहनादिकाले करणहारं
 करतलविमर्शनं वा करोति इति भावः ।

(३३९) कोणाभिघातेषु—कोणेन—लगुडेन, प्रमुखा इति श्लेषः, वीणा

वराक' सेवकोऽपि मर्त्यमध्ये, राजिनोऽपि वा भोगी,
(३४०) पुनाकोऽपि वा कलम', (३४१) वरं चणमपि कृता
मानवता मानवता, न मतो नमतः त्रैलोक्याधिराज्योपभोगोऽपि
मनस्विनः । तदेवम् अभिनन्दितास्सदीयप्रणयो देवोऽपि दिवसैः
कतिपयै एव परागतः प्राग्ज्योतिषेखर इति करोतु चेतसि"
इत्युक्त्वा तूष्णीम् अभूत्, अचिराच्च नमस्कृत्य निर्जगाम ।

राजाऽपि रजनी तां (३४२) कुमारदर्शनीत्वुक्त्वस्त्रीकृतहृदयः
समनेषीत् । (३४३) आत्मार्पणं हि महताम् अमूनमन्त्रमयं

वादनयष्टिविशेषेण च, ("कीर्णो वाद्यप्रमेदं स्यात् वीणादीनाञ्च वादने । एकदेशे
ग्रहादीनामथौ च सगुडोऽपि च ॥" इति मेदिनी) अभिघाता — ताडनानि तद्,
वीणादण्ड । एवम्भूत वराक', — दीन इत्यर्थ, सेवक', — दास, मर्त्यमध्ये — मनुष्यत्वे,
अदि गल्पने इति शेष, तदा राजिनोऽपि — दुष्टभोऽपि, निर्विघ्न सर्पविशेषोऽपि इत्यर्थ,
भोगी — फणी सुखभोगवाच ("भोगं सुखे स्थादिभूतावद्देशे षण्णकायथी" इत्यमर) ।

(३४०) पुनाक', — तुच्छवाक्य, फलहीन शालिरित्यर्थ, ("स्यात् पुनाक
तुच्छवाक्ये" इत्यमर) कलम', — धन्वम् ।

(३४१) मानवता — मानिना, चणमपि मानवता — मनुष्यत्व, धौरुषमित्यर्थ,
प्रभुत्वमिति भावः, कृता, तदपि वर — मनाकप्रिय, किन्तु मनस्विन — प्रशमनमनस,
उदारार्थस्यति श्रावत, नमत — दासत्व कुञ्चत सत इत्यर्थ, त्रैलोक्यराज्योपभोग', —
त्रिभुवनाधिपत्यमपि न मत, — न इष्ट । तदिति । — तत — तस्मात् जनान्तरसमीपे
शिरोनमनस्य हृदयप्रतिपादकत्वादित्यर्थ, एवम् — इत्य, मदुक्तप्रकारेणेत्यर्थ अभिनन्दि-
तति । — अभिनन्दित, — समर्थित इत्यर्थ, अस्मदीय — अस्माकमित्यर्थ, प्रणय, — प्रायना
श्च तथाभूत देवोऽपि — भवानपि । परागत, — उपस्थित ।

(३४२) कुमारीति । — कुमारस्य — प्राग्ज्योतिषेखरस्य, दर्शने — अवलोकने,
दर्शनाय वा, यदौत्सुक्य — कौतूहल तेन स्त्रीकृतम् — आकात्मम्, अवीनीकृतमित्यर्थं
इदव — चेत यच्च तदाभूत् । समनेषीत् — अतिवाच्यमासेत्यर्थ ।

(३४३) आत्मार्पणं — स्वदेहसमर्पणम्, "अहं त्वयैव" इत्युक्त्वा आत्मनिवेष्ट

वशीकरणम् । प्रभाते च प्रभूतं (३४४) प्रति
 प्रभूतं प्रधानप्रतिदूताधिष्ठितं दत्त्वा हंसवेगं प्राहिणोत् ।
 (३४५) आभनाऽपि ततः प्रभृति प्रयाणकैः अनवरतैः अभ्य-
 मित्तं प्रावर्त्तत । कदाचित्तु राज्यवर्द्धनभुजब्रलोपाज्जितम्
 (३४६) अग्रेषं मालवराजसाधनम् आदाय आगतं समीप
 एव आवासितं लेखहारकात् भण्डिम् अमृणोत् । श्रुत्वा च
 अभिनवीभूतभ्राह्मणशोकहुनाशनः कातरहृदयो बभूव, मूर्च्छाऽन्व-
 कारमिव विवेग, अतिष्ठच्च समुत्सृष्टसकलव्यापारः (३४७) प्रती-
 हारनिवारणनिभृतनिशब्दपरिजने निजमन्दिरे सराजकपरि-
 वारः तदागमनम् उदीक्ष्यमाणी मुहूर्त्तम् ।

मित्यर्थं, अभ्युत्थनमय—मूलमन्त्र—प्रधानदेवमन्त्र, तत्तद्देवतासाधन वीजमन्त्र इत्यर्थं,
 तद्वय—तत्तद्देवता न भवतीत्यमूलमन्त्रमय, विना एव मूलमन्त्रमित्यर्थं, यदा—
 मूलानि—शिक्षा शीघ्रय इति यावत् मन्त्राय तन्मय न भवतीति तद्वयमूत, मन्त्रीषधि
 विरहितमित्यर्थं वशीकरणमन्त्रेण अना वशीक्रियन्ते आत्मार्पणे तु तत्रप्रयोजन नास्ति
 इति भावः ।

(३४४) प्रधानेन—येष्टेन, दूतेषु इति भावः प्रतिदूतेन—स्वदेवदूतेन इति
 यावत् अधिष्ठित—युक्त प्रधाने प्रतिदूते न्यस्तमिति भावः, प्रतिप्रभूतं—प्रत्युपद्रौकन,
 प्राहिणोत—प्रेरयामास ।

(३४५) आभनाऽपि—सद्यमपि अनवरतैः, अविश्राप्ते, प्रयाणकै—
 वावाभि अभ्यमिवम्—अमिव—शत्रुम् अभि—लक्ष्यीकृत्य शत्रोरभिमुखमित्यर्थं ।

(३४६) अग्रेषं—प्रभूतमित्यर्थं, मालवराजसाधन,—मालवेन्द्रसेनम् । आवासित
 । लेखहारकात्—दूतात् । भण्डि—हर्षस्य मातुलपुत्रम् । अभीति ।

भूत—प्रत्यदीभूत पुनः नूतनता गत इत्यर्थं, य भावश्रीक—राज्य
 वर्द्धनमस्तुजनिता वेद इत्यर्थं, स एव हुताशन,—अनल, दक्षकत्वादिति भावः यन्म स ।
 समुत्सृष्टसकलव्यापार—व्यक्तमर्थक्रिय ।

(३४७) प्रतीहारिति ।—प्रतीहारव्य—क्षौवारिकस्य निवारणेन—मा अत्र
 कान्तव कुरुतीति निषेधेन, निभृता,—निस्तम्बा, विनीता वा विनीतवेशिनावस्थिता
 इत्यर्थं, ("निभृतविनीतदधिता, समा." इत्यमर) निशब्दाः—दूतैः शिवाय

(३४८) अथ भण्डिः एकेन एव वाजिना कतिपयकुल-
पुत्रपरिवृत', मलिंगवासा', रिपुशरण्यपूरितेन निष्ठातबहु-
लोहकीलकपरिकररचितस्फुटनेन इव हृदयेन (३४९) हृदय-
सन्नेः स्वामिसत्कृतैः इव श्मश्रुभिः शुचं समुपदर्शयन्,
(३५०) दूरीकृतव्यायामशिथिलभुजदण्ड दोलायमानमङ्गल-
वलयेकशेषानङ्कति', (३५१) अनादरोपयुक्तताम्बूलविरलरागेण

परिजना,—अनुजीविन यत्र तथाभूते । सराजकपरिवार,—राज्ञां समूह राजक,
सत एव परिवार,—परिजन तेन सह वर्तमान, यदा,—राजकुच पारवारश्च ताभ्यां
सह वर्तमान । तदागमन—तस्य—मन्त्रे, आगमनम्—उपस्थितिम्, उदीयमाणः
—प्रतीक्षमाण ।

(३४८) "अथ भण्डि" इत्यस्य "राजद्वारमाजगाम" इति श्लेषेण सम्बन्धः ।
सं विशिनष्टि, कतिपयेत्यादि ।—रिपुषां—शत्रूणां, शरण्यस्थे,—बाणफलकैः,
पूरितेन—व्याप्तेन अत एव निष्ठातति ।—निष्ठाताना—प्रीयितानां, बहनां—प्रभूतानां,
लोहकीलकानाम्—अथ शत्रूणां, परिकरण—आयुधेषु इति यावत् सङ्घन वा,
समूहनेत्यर्थं, कीलसमुहाययेति यावत्, ("भवेत् परिकर सर्वं" इति मेदिनी)
रचित—निरुद्धमिति यावत्, स्फुटन—विटरण, राश्ववर्द्धनव्यापारजनितशोकादिति
भाव यस्य तथाभूतेन इव, हृदयेन उपलक्षित ।

(३४९) हृदयसन्ने,—इदि स्थिते, उरीलम्बितैश्च, स्वामिसत्कृतेरिव—प्रभु-
सत्कारैरिव, प्रभु प्रति दर्शितसमादरैरिवेत्यर्थ, श्मश्रुभिः,—चिबुकजातरामनिचयै, सर्वं
प्रति समादरप्रदर्शनार्थं नखश्मश्रुदिधारणस्थार्थ्याचारत्वात् अकृतचौरैरिति भाव, शुच
—शोक, समुपदर्शयन्—प्रकटयन् ।

(३५०) दूरीकृतेति ।—दूरीकृतेन—परित्यक्तैः, शोकादिति भव व्यायामेन
—श्रमेण, प्रात्यहिकाङ्गचालनविशेषेति यावत्, शिथिले—अकठिने सौष्टे वा इति
भाव, भुजदण्डे—बाहुयष्टौ दोलायमान—ससमाभक्तिं दायन्, मङ्गलवलयेमेव—
मङ्गलायुक्त कटकमेव, एकशेषा—एकमात्रावशिष्टा, अङ्कति,—अङ्गद्वार यस्य
तथोक्त, शोकादित्यन् सर्वमेव मूषण परित्यक्तवान्, केवल तदवलयेमेव मङ्गलसूचकत्वात्
न परित्यक्तवानिति भाव ।

(३५१) अनादरेति ।—अनादरम्—अत्र यथा तथा, उपयुक्त—चर्चित,
अतु तास्वल्न—पथे, तेषु विरक्त,—अन्ध, राग,—रक्तवधता यस्य तेन ।

विश्याटवी सपरिवारा प्रविष्टा इति लौकतो वार्ताम्
 अमृतवम् । अन्वेषारस्तु तां प्रति प्रभूताः प्रहिता जना न
 पद्यापि निवृत्तस्ते” इति । तच्च आकल्य भूपतिः अब्रवीत्,—
 “किमन्यै. (३५८) अनुपदिभिः १ यत्र सा, तत्र परित्यक्तान्य
 स्य च स्वयमहं यास्यामि । भवानपि कटकम् आदाय प्रवर्त्ततां
 गोडाभिमुखम्” इत्यक्त्वा च उत्थाय स्नानभुवम् अगात् ।
 (३५८) कारितगोकलशुवपनकर्म्मणा च प्रतीहारभवन-
 चातेन (३६०) शरीरकवसनकुसुमाङ्गरागालङ्कारप्रेषण-
 प्रकटितप्रसादेन भण्डिना सार्द्धम् अभुक्त, निनाय च तेनैव
 सह वासरम् ।

अथ अपरेद्युः उपसि एव भण्डिर्भूपानम् उपसृत्य व्यज्ञा-
 पयत्,—“पश्यतु देवः श्रीराज्यवर्द्धनभुजवन्नार्जितं (३६१) साधनं
 सपरिवहे मालवराजस्य” इति । नरपतिना स,—“एवं
 क्षियताम्” इति अभ्यनुज्ञातो दर्शयाम्बभूव ; तद्यथा,—

—वचते—सयस्यते अथ इति वचन—कारागार इत्यर्थं तस्मात् परिषद्य—
 विश्याटवी पश्यायेत्यर्थं विश्याटवी—विश्यारणम् । अन्वेषार,—अनुसन्धार, तां—
 राज्याश्रयम् । प्रहिता,—प्रेरिता ।

(३५८) अनुपदिभिः,—अनुपदी—अन्वेषणकर्त्ता इत्यर्थं तैः, अन्वेषणकारिभिः,
 अनुचरैरिति यावत्, [अनुपदम् अन्वेषा इत्यर्थे अनुपदशब्दात् इति] सा—राज्यश्री
 रित्यर्थे । प्रवर्त्ततां—गच्छतामित्यर्थे ।

(३५८) कारितेति ।—कारितं—विधापित, चौरकारिणेति शेष, श्रीकण्ठशूर्पा
 —शोकान् रक्षितकूर्त्तानामित्यर्थं, वपनकन्दं—चौर शस्य तेन ।

(३६०) शरीरकेति ।—शरीरक—शरीरसम्बन्धि, स्वव्यवहार्यमित्यर्थे, वसन—
 वस्त्रं, कुसुम—पुष्पम्, अङ्गराग,—अनुलेपनम्, अलङ्कार,—आभरण, तेषां प्रेषणेन—
 प्रेरणेन, प्रकटित,—प्रदर्शित, प्रसाद,—अनुपद्य यस्य शक्ये वा तेन ।

(३६१) सपरिवहं—सपरिच्छद, (“परिच्छदी नृपाहोऽर्थे परिवहोऽन्यथा परे”
 पूचमर) साधनं—इत्यन्नानुपकरणसम्भारम् ।

(३६२) अनवरतगलितमदमदिराऽऽमोदमुखरमधुकरजूटजटिल-
करटपट्टपङ्किलगण्डान् गण्डशैलान् इव जङ्गमान् गम्भीरगम्भित-
रवान् जलधरान् इव महीम् अवतीर्णान् (३६३) उत्फुल्ल-
सप्तच्छदवनामादमुचः शरद्विषान् इव पुष्पीभूतान् अनेक-
सहस्रसङ्ख्यानं करिणः, (३६४) चारुचामीकरचित्तचामर-
मण्डलमतोहराश्च हरिणरंहसो हरीन्, (३६५) बालातप-
विसरवर्षिणाश्च किरणैः अनेकेन्द्रायुधीकृतदशदिशाम् अलङ्काराणां

(३६२) अनवरतेति ।—अनवरतगलितस्य—निरन्तरसुतस्य, मदस्य—दान-
वारिणः, मदिरा,—मद्यताजनन, य आमोद,—सौरभम्, यथा,—अनवरतगलित
मद मदिरा इव—सुरम्, मद्यताजननादिति भावः, तथा आमोद,—सौरभ, शत
मुखरै,—वाजालै, गुञ्जि इत्यर्थं, मधुकरजूटै—मृद्वनिचयै, जटिला,—
युताः करटपट्टा इव—कुसुमफलकानि इव, पङ्किला—आर्द्रा गण्डा,—कपीला-
येषा तान्, यथा,—मुखरै मधुकरजूटै जटिला ये करटपट्टा,—गजगण्डफलकानि,
(“करटो गजगण्डे स्यात् कुसुमे लिङ्गजीवनि” इति मेदिनी) ते एव पङ्किला,—मलिना,
मधुकरजटिलत्वादिति भावः गण्डा—चिह्नानि येषा तान्, (“गण्डं स्यात् पक्षि
खड्गिनि । . । चिह्नरीरकपोलेषु” इति मेदिनी) गण्डशैलानिव—प्रथ्वतविभुत-
इच्छिला इव ऋणवर्षमहाकायत्वादिति भावः, (“गण्डशैलान्तु चुता शूद्रोपला गिरि”
इत्यमर) जङ्गमान्—पादचारिण ।

(३६३) उत्फुल्लेति ।—उत्फुल्लानां—विकसितानां, सप्तच्छदवनानां—सप्तपत्रं-
शालनाशम्, आमोद—सौरभं, मुखनि—त्वजलीति तथैतान्, शरद्विषान्—
शरत्कालिकवामरान् तत्र उत्फुल्लसप्तच्छदवनानां मदसम्बुद्धसम्बन्धात् जल-
धरायामतीव गर्जनशैलत्वाच्चेति भावः ।

(३६४) चारिविति ।—चारुभि—मनीषै, चामीकरै—काचनै, (“चामी-
करं जातकप मण्डारभृत्त काचनै” इत्यमर) त्रिवाणि—रञ्जितानि, चामरमण्डलानि
—बालशयनसमुहा तै मनीहरा,—रम्या तान् हरिणरहसः,—हरिणवेगान्,
व्यवदद्गतमनसमर्थानिथय हरोन्—अथान् (“हरिसन्द्रार्कवाताश्चयुक्तमेकपसाहिवु”
इति मेदिनी) ।

(३६५) बालातपेति ।—बालातपानाम्—अभिनवसूर्यावीशानां, विहरान्

विशेषान्, (३६६) विष्णयकृत स्मरास्मादितमालवी
 कुचपरिमलदुर्ललिताय (३६७) निजज्योत्स्नापूरणावित
 दिगन्तान् अपि तारान् हारान्, उडुपतिपादसञ्चयशुचीनि
 निजयशामि इव बालव्यजनानि, जातरूपमयनालञ्च
 निवासपुण्डरीकमिव श्रिय खेतातपत्रम्, अप्सरस इव
 (३६८) बहुममररमताहसानुरागावतीर्णा वारविन्नामिनी,
 (३६९) सिद्धासनशयनासन्दीप्रभृतीन् राज्योपकरणानि,

—निवृत्तान् वर्षन्ति विकिरन्तीति तद्योक्तानां नवीदितसूर्यप्रभावात् प्रभाशाविना
 मिथश्च किरणैः—प्रभाभिः अनेकेति ।—अनेकानि—वह्नि इन्द्रायुधानि—
 प्रकथनाय यासु ता, क्ता—सम्पन्नाना, अनेकेन्द्रायुधीकता दम दिग्,—कद्रुम
 ये तद्योक्ताना बहूनामन्द्रायुधानामिव दिग्दृश्यानिनाम् इत्यर्थः ।

(३६६) विष्णयकृत—समकारकान् स्मरति ।—स्मरणे—कामेन, उद्यादिता,
 —उन्नतकीकता या मानव्य—मालवाङ्गना तासा कुचपरिमलम्—स्तनविमदश्च
 मन्नेन दुर्ललिता—आदरवन् तान् ।

(३६७) निजगत—निजिन—स्वकीयेन श्रीरक्षापूरणे—प्रभाऽतिमयेति
 यावत् प्राविता उदासिता दिगन्ता—दिग्वा प्रासभारा, सुदूरवर्तिनीऽपीति
 भाव ई तान् तारान्—महत् । उडुपतीति ।—उडुपते,—चन्द्रस्य पादान्—
 किरणाना सञ्चया समूहा इव शुचीनि धवलोज्ज्वलानि इत्यर्थः । जातरूपमयनाम्
 —शैबलदण्डमिथश्च । अय—लक्ष्म्या नवासपुण्डरीकमिव—आशासयत्कमलाभव ।

(३६८) वदति ।—वद्,—प्रभूत समररम्—सद्गामानुरग, तथा साहसव
 —बलपूर्वककार्यकरण पराक्रमप्रदमनश्रित्यर्थः, (“साहसम् बलात्कारकृतकार्यं
 दमेऽपि च” इति मेदिनी) समरे एवति शेष, शोराणामिति भाव, ताभ्याम्,
 यथा, बहुममररमिन प्रवत्सद्गामानुरागिण यत् साहस—पराक्रमप्रदमन तस्यात्,
 अनुरागिण—प्रीया, अवतीर्णा—स्रगान् भुवमागता ।

(३६९) सिद्धात ।—सिद्धासन—शिवस्य नृपासन, शयन—पर्यङ्क आसन्दी
 —आसनविशेष स्वर्णविशेष वा (“आसन्दी वासुदेव स्यात् खट्वामद् च वीज्जति”
 इति मेदिनी) एता प्रभृतय येषा तान् ।

(३७०) कालायसनिगडनिश्चलीकृतचरणयुगलञ्च सकल
नालवराजनोकम्. अग्नीपांशु (३७१) ससद्गाल्लेख्यपत्रान् साल-
द्वाराऽऽपीडपीडान् कोषकलशान् । अथ आलोच्य तत् सर्वम्
अवनिपालः (३७२) स्वीकर्त्तुं यथाऽधिकारम् आदिच्छत् अध्य-
क्षान् । अन्यस्मिन् च अहनि ह्यैः स्वसारम् अन्वेष्टुम् उच्चचान
विन्ध्याटवीम, अवाप च परिमिते. एव प्रयाणकै. ताम् ।

(३७३) अथ प्रविशन् दूरदेव दक्षमानपट्टिकबुसविस्तर-
विमारिविभावसूनां (३७४) वन्यधान्यबीजधानीना धूमैः

(३७०) कालायसिति ।—कालायसनिगडेन—रूपवर्षलोहग्रहलिन, निश्चली-
कृत—गतिहीनोक्तम् आह्वमित्यर्थं, चरणयुगल—पादद्वयं यस्य तद्वामुत, वली-
भूतमिति यावत् ।

(३७१) ससद्गाल्लेख्यपत्रान्—सद्गाल्—अत्र एतत्सद्गाल्लानि धनानि सकीर्त्यै
गणना, तस्या लेख्यपत्र—लिपिलिख्यं, तेन साहता तान्, सालद्वारिति ।—अलद्वाराणाम्
—आभरणानाम्, आपीडाना—शिरोभूषणवर्गेषां, पीडा—सद् तया सङ्घिता
तान्, यथा,—अलद्वाराणाम् आपीडान्—घनसन्निवेशजनितातिपीडनेन, पीडा—
परस्परसङ्घर्षपा, तथा सङ्घिता तान्, कोषकलशान्—घनपूर्णकुश्रान् ।

(३७२) यथाऽधिकारम्—अधिकारानुसारेणेत्यर्थ, तत्तद्वच्च यदयद्विभागीया
अधिकार तिष्ठति, तत्तदधिकार विभज्य दातुं यावत् स्वीकर्त्तुम्—यहीतुम्, आत्-
सात्कर्त्तुमिति यावत्, अध्यक्षान्—सेनापतीन् तत्तद्व्यवस्थायां प्रधानपुरुषान् वा ।
स्वसार—भगिनोम् । परिमिते,—अल्पे, प्रयाणकै,—गमनैरित्यर्थ, अन्वेष्टुम्
यावत् ता—विन्ध्याटवीम् ।

(३७३) “अथ प्रविशन्” इत्यस्य “वनयानक ददमं” इत्येष सन्धेः, त
विश्रित्ति, दक्षमानेत्यादि ।—दक्षमानेषु—भक्षीभूयमानेषु, पट्टिकबुसानां—धान्य
विशेषकट्टद्वाराणां धान्यविशेषस्य नि साराशानामित्यर्थं, (“कण्डूरी कुस ह्रीरे”
इत्यमर) विसरेषु—निचयेषु, विसारिण्य,—प्रसारिण्य, विभावसर,—अद्वय येषु
तथोक्तानाम् ।

(३७४) वन्येति ।—वन्यानि—वनजातानि, यानि धान्यबीजानि—धान्य
वृक्षादुरकारणानि, तथा धान्य,—स्थानानि, तत्तद्वान्यबीजव्यवस्थानानि इत्यर्थं,

धूसरिमाणम् आदधानैः, गुष्कशाखामश्चरचितगीवाट-
 वैष्टितविकटवटैः, व्यापादितवस्वरूपकरोपरचितव्याघ्रयत्नैः,
 (३०५) यन्त्रितवनपालहठज्जियमाणपरग्रामीणकाठिक-
 कुठारैः, (३०६) गहनतरुपण्डनिर्मितचामुण्डामण्डपे
 वनप्रदेशैः प्रकाशमानम्; (३०७) अटवीप्रायप्रान्त-
 तथा कुटुम्बभरणाकुलैः, कुट्टानप्राचकृपिभिः, कृषीवलैः,

तस्मान् । धूसरिमाणम्—धूसरत्वम्, आदधानैः—गच्छद्भिः । यच्छेति ।—यच्छे, —
 द्वि, च गच्छद्भिः, शाखासञ्चये, —विटपरिचये, रचितन—कल्पितन गीवाटन—रस
 —पुष्पा, हिंसाशामिति भाव ("स्वर्गपुष्पवाग्वज्रदिङ्नेत्रपृष्टिभृजान् । उत्प-
 हसा । स्रया पुषि गौ" इत्यमर) वाटन—वृत्तिस्थानेषु, तन्प्रवेशनिवारणार्थे इति
 विशेषण इत्यर्थ, ("वटा मर्गं इतिव्याजे" इति मेदिनी) वैष्टिता,—परिष्ठा,
 विकटा,—प्रकाशा, वटा,—वटवृक्षा येषु तयोर्गं, वटवृक्षतन्त्रस्य विषामधामत्या
 हिमजन्तुपरिहारार्थे इतिरिति भाव । व्यापादितति ।—व्यापादितम्—निहतस्य,
 व्याघ्र इति भाव । वस्वरूप—गोशवकस्य, रूपकम्—आकृति, तेन करणेन, पुंस्त्वै
 निहतवस्वरूपस्य व्याघ्र इति धिया तन्व्याच्छादितव्यादि
 निर्मितपत्तिमूर्तिस्थापनेनेति भाव, वीपात्—व्याघ्र प्रत कीपादित्यर्थ, रचित—कल्पित,
 वनप्रदेश—शहलान्द्राधापायविशेष येषु तैः, व्याघ्रनिपाततायेति भाव ।

(३०५) यन्त्रितात् ।—यन्त्रित—यत्नकुशल, वनपालैः,—कागनरचकैः,
 कुट्टान—वनत सनद्धा वा, जिघ्रमाणैः,—आच्छिद्यमान इत्यर्थ, परग्रामीणस्य—
 रामान्तरवासिन काठिकस्य—काठव्यवसायिन, काठपट्टरणाशमागतस्य इति भावः,
 कुट्टर,—परम्य येषु तयोक्त ।

(३०६) गहनैः ।—गहनैः—वित्रिडे, लहसा—लसाशा, षण्डे—समूहे,
 लहसा इत्यर्थ, निर्मित—रचित, चामुण्डाया—कान्तिकाया, मण्डप—मण्डपनिर्देश
 एव तथाभूत, वनप्रदेश,—वनवर्भागैः, प्रकाशमान—प्रकाशमान, वनरामाऽथिति
 प्रतीतमुत्पादयन् वा ।

(३०७) अटवीप्रायप्रान्ततया—इत्यत्रवद्वनप्रान्तदेशेन, कुटुम्बभरणाकुलैः,
 परिहारणपण्यस्य इत्यत्रवद्वन्येन सख्यवक्राभावान् वनानीमुच्छिद्य सख्यवक्र

(३७८) अवनवद्धि, उच्चभागभाषितेन भज्यमानभूरिशालि-
 ध्वनचेतस्वच्छलकम् ; (३७९) अत्यावकाशैश्च, कापिलैः,
 कालायसेः इव कृष्णमृत्तिकाकठिनैः, (३८०) स्थानस्थान-
 स्थापितस्याणूत्थितस्थूलपत्रवे, : दुरुपगमश्यामाकप्ररूढभिः,
 अलम्बुमवहुनैः, (३८१) अविरहितकोकिलाद्यद्युपैः,
 विरलविरलैः कीटारैः कच्छकृष्णमाणैः नातिप्रभूतप्रवृत्त-

याव व्याप्तौ इति भावः, कुहानीतः ।—कुहान्,—भुवननास्त्रविशेषः, प्रायेण—
 भाङ्गुल्येन, कविः,—कवचसाधनं येषां तथाभूतैः, कृष्णैर्नैः,—रूपवत्समृष्टेः ।

(३७८) अवनवद्धि,—सामान्यवनशालिनरित्यर्थः, उच्चभागभाषितेन—उच्च,—
 उन्नतं भागः,—भावे यत् तथाभूतं भाषितं—वचनं तेन, उन्नतभाग्यशालित्वेन
 भाष्येनेतद्वाच्यं एतत्तदीवोत्पन्नस्यविशेषाच्च प्रभूतधनी भूत्वा विविधसुखमनुभविष्यामि
 इत्येव रूपेण देवं वदन्तुकूलं भवतः, तदा एतेनैव मे प्रभूतधनं भविष्यतीत्येव रूपेण वा इति
 भावः भज्यमानेति ।—भज्यमानानां—विभक्त्यर्थमाद्यानि इत्यर्थः, भूरिशालिस्थूलचैवाद्यां
 —प्रभूतधन्यरचणस्थानानां धान्यमहनस्थानानां वा, खल्लकानि—शकलानि चस्य
 श्वर वा तम् ।

(३७९) अत्यावकारे,—रूपपरिसरे, कापिलैः,—पिप्रलपणैः, कालायसेरिव
 —कृष्णशोहनिम्नितैरिव, कृष्णमृत्तिकाकठिनैः—कृष्णमृत्तिका—मृत्तिकाविशेषः, तद्वन्
 कठिना,—कठारा ते, वशा,—कृष्णमृत्तिकाया कठिनैः, कठोरकृष्णमृत्तिका-
 विस्मिटीरत्यर्थः ।

(३८०) स्थानेति ।—स्थानस्थानेषु—केषुचित् केषुचित् प्रदेशेषु, स्थापितेषु,
 —रचितेषु, अरण्यच्छेदमकानि इति भावः, स्थानेषु,—शाखापत्रवहीनतरुभ्य इत्यर्थः,
 उन्नता,—प्रकटा, स्थूला—पृथ्वः, पत्रवा,—किसलया येषु तथाभूतैः, दुरुपगमात् ।
 —दुरुपगमा,—दुर्गताः, श्यामाकान्ता,—घासविशेषाणां, प्रवृत्तयः,—अदुरा येषु
 तथाभूतैः, अलम्बुमवहुनैः, लज्जालुहृत्वाकीर्णं मुच्छिरीहृत्वादेवा इत्यर्थः ।

(३८१) अविरहितेति ।—अविरहिता,—श्यामा, कीकिलाद्यद्युपैः,—
 तदाप्यहस्यशास्त्राग्निप्रवृत्तमेदा येषु तदीयैः, विरलावरलैः,—अस्यास्यै, अरण्य-
 प्रायतान् अनातवदुल्ले इति भावः, कच्छकृष्णमाणैः,—काठिनात् कठिनं कर्षणं नीदः
 धारैः इत्यर्थः, कीटारैः,—घीवैः, नातिप्रभूतः—नात्यधिकं यथा तथा,

गतागताप्रहतभुवम् ; (३८२) उपक्षेत्रसुपरचितैर्मक्षैश्च
 सूच्यमानखापदोपद्रवम् ; दिशि दिशि च (३८३) प्रतिमार्ग-
 द्रुमकृतानां, पथिकपादप्रस्फोटनधूलिधूसरैः नवपल्लवैर्लाञ्छित-
 ष्छायानाम्, (३८४) अटवीसुलभसालकुसुमस्तवकाञ्चितनव-
 खातकूपिकोपकण्ठप्रतिष्ठितनागस्रुटानाम्, (३८५) अञ्छिद्र-
 कटकाल्पितकुटीरकाणां, (३८६) कुटिलकीटवेषीवेष्यः

कञ्चकथमाशब्दादिति भावः, प्रज्ञाभ्या—प्रारब्धाभ्या, गतागताभ्या—यातायाताभ्याम्,
 अप्रहता—नातिशुभा, नाटिकृष्टा इत्यर्थः, सू,—सूक्ति यत्र तम् ।

(३८२) उपक्षेत्र—क्षेत्रसमीपे, [सामीप्येऽप्यधीभावः] यथा,—क्षेत्रेषु उप-
 क्षेत्रमिति [विभक्त्यर्थेऽप्यधीभावः] उपरचितैः,—कल्पितैः, मक्षैः,—“माषा” इति
 बह्वभाषया प्रसिद्धे, [“उपरचितैर्मक्षैश्च” इत्यत्र “उपरचितैश्चैर्मक्षैश्च” इति पाठा-
 न्तरम्] सूच्यमानेति ।—सूच्यमाने,—अनुमीयमाने, द्वापदाना—द्विजगन्तव्यं,
 द्वापदस्य—व्याघ्रस्य वा, उपद्रव,—उत्पात यत्र तम् ।

(३८३) प्रतिमार्गमिति ।—प्रतिमार्गं—प्रतिपथं, द्रुमैः,—वृक्षैः, कृतानां—
 रचितानाम् । पथिकेति ।—पथिकानां—पान्यानां, पादप्रस्फोटनान्—चरन्ताडनान्,
 सवेगपदक्षेपणादिव्यर्थं, उत्थिता इति शेषः, वा धूलय,—पांशवः, राभिः, तस्यद्रुमकेन
 इति भावः, धूसरा,—दूषयत्प्राप्तुवर्णा तैः, लाञ्छितेति ।—लाञ्छिताः,—चिरुताः,
 युक्ता इत्यर्थः काया—प्रतिदम्ब यासा तक्षीकृतानाम् ।

(३८४) अटवीति ।—अटवीयान्—अरच्छे, सुलभाः,—सुभाषा, ये सासाः
 —प्रचदियिषा, तेषां कुसुमस्तवकैः,—पुष्पगुच्छैः, अञ्छिताः,—शीमिता इत्यर्थः,
 तस्युष्पगुच्छानां निजगच्छेषु पतनादिति भावः, नवखाता—नूतनखनिता, वा कूपिका—
 पुद्रकूपं, तस्या उपकण्ठे—अलिके, (“उपकण्ठान्तिकाभ्यर्थाभ्यण” इत्यमरः) प्रति-
 स्थिता,—प्रतिष्ठा मताः, ये नागस्रुटा,—नागदन्तिवृक्षा, प्रस्फुटितपुष्पनामकेः शरद्वर्षा-
 वा यत्र तासाम् ।

(३८५) अञ्छिद्रेति ।—अञ्छिद्र—किद्ररहित यथा तथा, कटैः,—शराख्य
 लषविशेषैः, किलिब्रैर्वा, (“कट शोषी हयो पुंसि किलिब्रेऽतिशये शरे” इति मेदिनी)
 कन्दितानि—रचितानि, कुटीरकाञ्चि—पुद्रककाञ्चि यासा तासाम् ।

(३८६) कुटिलेति ।—कुटिला—वक्रगामिनी, वा कीटवेषी—कीटवेषी

मानशङ्कुगारगरावश्रेणीश्रितानाम्, (३८०) अध्वगजनजम्घ
जम्बूफलास्त्रिगञ्जलसमीपमुवाम्, उडूलितधूलीकदम्बस्त्वक-
प्रकरपुनकिनीनां, (३८८) कण्टकितकर्करोचक्राक्रान्त-
काष्ठमशिकामुषितदृषां, तिम्यनलशौतलसिकतिलकलसी-
शमितश्रमाणाम्, (३८८) आश्वानशैवलश्यामलितानिक्कर-

पिपीनिकापङ्क्तिरिति भावत्, तथा वेद्यमाना, —आकीर्त्याभाषा, शङ्कुभिः, —
अष्टवचूर्णे शारा, —श्रवला शराराद्यां—सम्प्रदायजनविशेषाया, शस्त्र, —
पङ्क्तयः, तामि शिता, —द्रुता तासाम् ।

(३८०) अध्वरेति ।—अध्वगैः, —पात्रैः, लने, —खीकैः लम्बाना—
खादिताना, जम्बूफलाना—नाम्बवफलानाम् अस्त्रिभिः—वीजैः, अडिभिरिति भावः,
श्रवला—विवा, समीपभू, —निकटस्थभूमिमासा तद्योजानाम् । उडूलितेति ।—
उडूलित, —उत्तमपरामे, धूलोकदम्बाना—नीपभेदाना, कदम्बविशेषाणामित्यम्,
(“धूलोकदम्बो नापे स्वात तिमिशे वरुणद्रुम” इति मेादनी) श्वकप्रकरैः, —पुथगच्छ-
समूहैः, पुत्रकित्य, —पुलकशानित्य, रीमाचिता इव दृश्यमाना इति भाव तासाम् ।

(३८८) कण्टकितेति ।—कण्टकताना मन्त्रानकण्टकाना, ककरीणा—
लतावशेषाया, [ककरो” इत्यत्र ‘ककटी’ ककार्” इति वा पाठ समीचीन,
ककरीशब्दस्य लताविशेषवाचकत्वस्य क्रीडादावदर्शनात्, ककटी ककार् इति वा
पाठे,—“काकड इत शमिड फलविशेष, कुमाखी वा इति बोध्यम्] चक्रे, —
मण्डनैः, शक्रान्ता, —आहता, या काष्ठमशिका, —दाहनिम्बितमशविशेषा, तामि,
तद्दृशनेनैवत्यर्थ, फलमप्यथाश्रदेति भावः, मुषिता, —दृता, दृष, —दृषा शम्भु
तथावधानाम् । तिम्यदिति ।—तिम्यकु—आर्द्रेषु, तलेषु—अधीदेशेषु, शीतनाभि,
—हिनाभि, शिकतिलाभि, —बालुकामयीभि कन्सोभि, —घटैः, घटस्पर्शेरात्
भावः, शमित, —अपनीत, शन, —सन्नापजावास इत्यर्थ, पात्राणामिति भावः,
शसु तदीकितानाम् ।

(३८९) आश्वानेति ।—आश्वानैः, —द्रुचक्षुषे, दृषद्दीभूतैः, निविष्-
भावेनावस्थितैरित्यर्थ, शैवले, —जन्मिनीभिः, निवृत्तजनसहावात् सापनाभावास
श्रवणैरात् भावः, श्यामनिष्ठेषु—श्यामलता गतेषु, श्विच्छरषु—मणिकैषु,

जायमानजलजडिन्नाम्, (३८०) उदकुम्भाऽऽलघटपाटलशर्करा-
शकलशिशिरौकृतदिशां, (३८१) घटमुखघटितकटहारपाटल-
पुष्पपुटानां, (३८२) शोकरपुलकितपद्मवपुलीपाल्यमानशोथ-
सरसशिशुसहकारफलजूटोजटिलस्थानूना, (३८३) विश्राम्यत्-
कार्पटिकपेटकपरिपाटीपोयमानपयसाम्, अटवीप्रवेशप्रपाणां

“जाना” इति बहुवैराख्यातेषु मन्मथजलाधारविशेषषु इत्यर्थ, (“अनिञ्जर
स्वान्धिकम्” इत्यमर) जायमान,—सम्पद्यमान जलाना—सलिलाना, जडिमा—
शैव यासु तथोक्तानाम् ।

(३८०) उदकुम्भेति ।—उदकुम्भेभ्य,—जलघटेभ्य, आकृतानां—वहिरानी
ताना, पाटलाना—श्वेतज्ञाना, शर्कराया—कर्कराख्यजालुकाना, शकलिन—
खण्डेन, ललसितेन इति भाव, शिशिरौकृता,—श्रीतलीकृता, वायुना जलीयाम्बु
इतजती विचिष्यमाणत्वादिति भाव, दिशं,—ककुभ यासु तथोक्तानाम् ।

(३८१) घटिति ।—घटानाम—उदकुम्भाना मुखेषु—आस्येषु उपरिभागेषु
इत्यर्थ, घटित,—रचित, कटहार—तृणविशेषनिम्बिनहार, पाटल—श्वेतशक,
पुष्पपटल—कुसुमावरणम्, यदा,—घटमुखे घटितकटहारे यत पाटलपुष्प—
“पाटल” इति बहुवैराख्यात पाटलाख्यकुसुमविशेष यथितमिति भाव, तं पुट,—
आच्छादनम् अधिवासनार्थमिति भाव यासु तथोक्तानाम् ।

(३८२) शोकरेति ।—शोकरै,—अम्युक्त्वै, पुलकित—सम्पृष्टा इति यावत्,
या पद्मवपुली—किसलयममूह, तथा पाल्यमान—रक्ष्यमाण आष्यायमान इत्यर्थ,
अत एव शोथोऽपि—शोषणयोग्योऽपि, सरस—अशुष्क इत्यर्थ, परिपुष्ट इति यावत्,
य शिशुसहकार,—बालाभतर, तस्य फलजूटीभि—फलसमूहै, जटिल,—सयुक्त,
स्थानु,—शाखापद्मवरहितवत् इत्यथ यासु तथोक्तानाम्, यदा—शोकरपुलकित
पद्मवपुलीपाल्यमान अत एव शोथोऽपि शाखापद्मवादिगन्तव्येनावरवराहिन्यादिति
भाव, सरस, आस्यशाखाभिराच्छादनादिति भाव, शिशुसहकारफलजूटीजटिल
स्थानुर्वन्त तथोक्तानाम् ।

(३८३) विश्राम्यदिति ।—विश्राम्यद्भि—श्रममपनुदद्भि, कार्पटिके,—
कपेटेन—कषायवस्त्रेण अरन्तोति तै, तीर्थयात्रिकैरित्यर्थ, पेटकपरिपाटीभि,—
पावकविशेषशैलीभि, यदा—कार्पटिकपेटकै,—तीर्थयात्रिकदम्बकै, (“पेटक पुस्त-
कादीना मधुपाश वदम्बकै” इति मे’दने) परिपाट्या—आनुपूर्त्या, अनुक्रमेणवच,

शैत्येन त्वाजयन्तमिव यैषम् उष्णम्,
 (३८४) क्वचित् अन्यत्र ग्राहयन्तमिव अङ्गारीयदारुसङ्ग्रह
 दाहिभि व्योकारैः ; सर्व्वतश्च (३८५) प्रातिवेश्यविषय-
 वासिना, समासत्रयामगृहस्थापितस्त्वविरपरिपात्यमानपाद्य-
 स्थगितेन, (३८६) कृतदारुणदारुव्यायामयाग्याङ्गाभ्यङ्गेन,
 (३८७) स्कन्धाध्यासितकठीरकुठारकण्डुलम्बमानप्रातराशपुटेन,

पीयमान सलिल—जल यासां यत्र वा तथोक्तानाम् अन्वीषवशप्रपाणाम्—अरण्य
 प्रवेश पानीयशालानाम्, (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमर) । रक्ष—नैदाघम
 उष्णम्—उष्णम् ।

(३८४) अङ्गारीयदारुसङ्ग्रहदिभि—अङ्गारिभ्य—चलातिभ्य हितानि
 अङ्गारीशानि—अङ्गारीपथोयौत यानि दाहाण—काष्ठानि तथा सङ्ग्रह—सङ्घय,
 राशश्चित्श्च त दहन्ति—भस्मीकुञ्चन्तीत तथाभूतौ व्योकारै—लोहकार कश्च
 कारै इत्यर्थं (“व्योकारो लोहकारक” इत्यमर) अथ च क्वचित् ग्राहयन्तमिव—
 सङ्ग्रामयन्तमिव, उष्णामिति पूर्व्वेषान्वय ।

(३८५) प्रातिवेश्यात्—प्रातिवेश्य—प्रतिवेशी विषयदाहौ—जनपदवासी
 तेन, यदा—प्रातिवेश्य—प्रातवशश्च—प्रतिवशिन अथ प्रातश्चित्तसम्बन्धीत्यर्थः,
 विषय—आश्रय (विषय आश्रय इत्यमर) तत्र वसति—तिष्ठतीति तेन यदा,
 —प्रातिवश—गृहसमीपवर्ती यो विषय—दश स्थानामन्वय (विषयो गोचर
 देशे तथा जनपदस्य च इति भेदनी) तत्रासिना । समासत्रयात्—समासत्रे—
 सन्निहिते, यामे—आवसधे यत् गृह—भवन तत्र स्थापितेन—राक्षतेन स्त्वविरण
 —वृद्धेन धारपात्यमान—रक्ष्यमाण यत् पाद्य—सम्बन्ध, तेन स्थागत—पाद्यं
 नक्षिणमात् गमनात् निवृत्त इत्यर्थं तेन ।

(३८६) कृतमिति—कृत—विहित दारुणम्—कठिनस्य दारुव्यायामस्य
 —काष्ठच्छदनरूपपरिग्रहस्य योग्य—अनुरूप अङ्गाभ्यङ्ग—शरीरे तैलमदन वशश्च
 यिन तथोक्तान् अन्वीषलक्षणेन यथा—“मूर्द्धन्यं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् ।
 स्तोतीभिन्नपथेदाह् अन्वीष स उदाहृत ॥” इति ।

(३८७) स्कन्धमिति—स्कन्ध—असदशे अध्यासितस्य—स्थापितस्य कठीरस्य
 —लौण्यस्य इति यावत् कुठारस्य—परशी, कण्डु—अश्वभागी इत्यर्थं, लम्बमान
 —तिष्ठदित्यर्थं प्रातराशपुटे—प्रातर्भाजनपात्र यस्य तथाभूतम् ।

(३६८) पाटञ्चरप्रत्यवायप्रतिपन्नपटञ्चरेण, कालवेदकं
 त्रिगुणव्रततिश्चमयपाशप्रथितप्रौवाप्रथितैः पत्रवीटाहतमुषैः
 पीतकूटैः ऊष्ठभरिणा (३६९) पुरसरवन्नहनीवर्द्धयुग
 सरिण, नैकटिककुटुम्बिकलोकेन, काष्ठसङ्घहायम् अटवीं
 प्रविशता, (४००) श्यापद्व्यधनव्यवधानबहलीसमारोपित-
 कुटीकृतकूटपाशैश्च, (४०१) गृहीतमृगतन्तुतन्त्रीजालवनय-

(३६८) पाटञ्चरति ।—पाटञ्चर,—चौर, ("चौरैकागारिकलोके । *
 पाटञ्चरमनिष्पुचा" इत्यमर) स एव प्रत्यवाय—अन्तराय, तेन हेतुना प्रतिपन्न—
 गृहीत, परिहितमित्यर्थं पटञ्चर—जीर्णवस्त्रं येन तथोक्तेन, ("पटञ्चर जीर्णवस्त्रम्"
 इत्यमर) दस्त्रतस्करादिभिः परिहृतनूतनवस्त्रस्य बलपूर्वकापहरणमभात इति
 भावः । कालेति ।—कालवेदकस्य—क्षणवेदस्य, त्रिगुण—त्रिराहतं यत्र व्रततिचन्द्र-
 लतामण्डलमेव, पाश,—रज्जु, यदा,—त्रिगुण व्रततिबलवपाश—लतामण्डल-
 रचितरज्जु तेन यचितया—वेदितया, योवया—कण्ठेन यचिते,—विधुमे, मधुमे-
 रित्यत्र तादृशप्रौवावदिरिति यावत् पठेति ।—पत्रवीटया—पत्रसञ्चरेण, आहतम्
 —आच्छादितं, सुतन्त्रम्—अथभाग इत्यर्थं दीपा तथोक्ते, पीतकूटैः,—पानपाश
 विश्वे ऊष्ठभरिणा—सङ्गृहीतसलिलेन ।

(३६९) पुरसरिति ।—पुरसरम्—अथसर यथा तथा, बलम्—चलनं,
 ननीवर्द्धयुगसम्,—वृषभयुगलं यद्य तेन, ["पुरसरबलहनीवर्द्ध—"
 इत्यत्र पुर-
 सरबलबहनीवर्द्ध—" इति पाठस्तु समीचीनतया प्रतिभाति, तद्यत्ने पुरसर,—
 अथेवाच्छन, बलवान्—सबलं बनीवर्द्धयुगसरं यद्य तेन] नैकटिककुटुम्बिकलोकेन
 —सन्निहितगृहस्थलोकेन "उपेतम्" इत्यथेवान्वयः । एवमुत्तरत्रापि तृतीयान्त
 विमिश्रपदनं सहेति बीजव्ययम् ।

(४००) श्यापदिति ।—श्यापदानाः—व्याघ्रादिहिंस्रजन्तूनां, व्यवधनाय—वेधनाय,
 व्यवधाने—अन्तराय, या बहली—निधतं श्याम, तत्र समारोपिता—रचितेव्यर्थं,
 या कुटी—दृढं वृषनिर्मितं गृहं तत्र हता,—श्यापिता, कूटपाशा,—कूटरज्ज्व
 यन्वपाशुरा वा ये तथाभूते ।

(४०१) गृहीतेति ।—गृहीता,—धृता, मृगतन्त्रम्,—समाश्रामं अन्त्याम्बि
 इति यावत्, ते एव तन्त्रीजालानि—रज्जुसमुहाः, तेषां बन्धनैः,—मण्डलैः, कालन्तीव

वागुरैः, वहिर्थाधैः विचरद्भिः ; असायसक्तवीतसव्यालम्ब-
मानवान्पाशिकैश्च, (४०२) मङ्गहीतप्राहकक्रकरकपि-
ञ्चलादिपञ्चरकैः शाकुनिकैः सञ्चरद्भिः, (४०३) च्युत-
नासकलेशनिम्नलताबधूलट्टालम्पटानाञ्च पेटकैः पाशक-
शिशूनाम् अटद्भिः, (४०४) दृषस्तस्यान्तरितित्तिरितर-
सायमानकौलेयकुकुलधाट्टुकारैश्च विहगन्तृगयां मृगयुयुवभिः

भाव, वागुरा—पाश यै तथाभूते, मगान्निर्मितपाशधारिभिरित्यर्थ, वहि,
विचरद्भिः,—सञ्चरद्भि व्याधै —कुम्भकै । असेति ।—अस्येयु—सम्बन्धेषु चवसक्ता,
—ससक्ता, वीतसा,—“सातनजा” इति वज्रभावया ह्याताभि मगपचिषा
बन्धनसाधनानि उपकरणानि (“वीतसन्नुपकरणे बन्धने मगपचिषाम्” इत्यमर)
व्यालम्बमाना—दीर्घायमाना इत्यर्थ, शालपाशिका—चूटरज्जुश्च येषां तै, यदा,
—असायसक्तवीतसेषु व्यालम्बमाना -सम्बन्धतीत्यर्थ, शालपाशिका येषां तै ।

(४०२) मङ्गहीतेति ।—मङ्गहीतानि - धृतानीत्यर्थ, प्राहकाणां—घाति-
विहगानां, म्हेनानामित्यर्थ, (“प्राहकी घातिविहगे व्यालानाञ्च यद्योतरि” इति
मेदिनी) क्रकराणां—क्रकपाना, “कयैर” इत्याख्यपचिषामित्यर्थ, (“क्रकचक्रकरौ
रुनौ” इत्यमर) कपिञ्चलादीनाञ्च—गौरतित्तिरीषा सातकामां वा, पञ्चरकाधि—
पिञ्चराधि यै तथाभूते शाकुनिकैः,—पचिव्याधैः, पाचकुम्भे इत्यर्थ ।

(४०३) च्युति ।—च्युतलासका,—विलासशून्या इत्यर्थ, निम्पटा इति
यावत् तथा लेशेन—लेशेन सासकलवेनेति यावत् कदाचित् वायुवशादिति
भाव चित्रा—संछेदा, सता,—बोरुश्च एव, मञ्च—नाय्य, तासु या
लट्टा,—पचिभेदाः, दृष्यचटका इति यावत्, (“लट्टा करञ्जभेदे व्यात् फली वाये
सुमानरे” इति मेदिनी) तासु सम्पटा,—सुम्भा तेषां, पाशकशिशूना—व्याधनान
ज्ञाना, अटद्भिः,—असद्भिः, पेटकैः,—समूहैश्च ।

(४०४) दृषेति ।—दृषानाम्—भर्जुनाना, सन्धेयू—गुच्छेयू, अन्तरिता,—
निम्नतस्त्रिता, ये तित्तिरय,—तदाख्यपचिभेदा, तेषु तरलायमानानां—लीलुपानां,
कौलेयकानां—सारमेघाणां, कुकुराणामित्यर्थ, (“कौलेयक सारमेधे कुलीने”
इति मेदिनी) यत् कुल—समूह, तस्य धाट्टुकारैः,—सञ्चरकैरिति यावत्, तस्यैवा

क्रीडद्भिः, (४०५) परिणतचक्रवाककरुडकपायकृत् शीघ्र-
 घ्याना वल्कलानां कलापान्, नातिचिरोद्भूतानाश्च धातुत्वेषां
 धातुकीकुसुमाना गोणी अगणिता, (४०६) पिचञ्चानां
 चातसीगणपट्टमूलकानां पुष्कलान् सभारान्, भारश्च मधुनो
 माञ्जिकस्य, मयूराङ्गस्य, अक्लिष्टमधुच्छिष्टचक्रवालाणां,
 (४०७) लम्बमानलामज्जकजूटजटानाम्, अपत्वचा खदिर-

रिति भावः, विहगमगौर्या—बलिषु आखिर्त क्रीडद्भिः,—खलद्भिः, कुर्वद्भिरेत्यर्थः,
 घगवुगुवभिः,—तद्वर्षे घ्याथे ।

(४०५) परिणतेति ।—परिणतः,—खविरं य चक्रवाकः,—रथाङ्गनाम
 पञ्चभिर्देवैः, तस्य कच्छ —गडदेशः, तद्वत् कथाया—दीतरक्षा, लोहिता वा (“कमाणी
 रसभेदेऽपि । सुरभौ लोहिते त्रिकु ॥” इति मेदिनी) रक—प्रभा येषां तयोक्तानां,
 शीघ्रघ्याना—शीघ्रसञ्चकसुरानिन्दाषोषयोगनाम, ऐदवाणामित्यर्थः, वल्कलानां—
 त्वचा कलापान् रुडान् । नातिचिरोद्भूतानाम्—अनतिचिरोद्भूतानां, धातुत्वेषां—
 जैरिक्तवशात्, (“धातुमग्नशिलाद्यद्र्गैरकतु विशेषतः” इत्यमर) धातुकी-
 कुसुमाना—धातुपुष्पिकाख्यपुष्पाणां, “धातुफल” इति दक्षीयैराख्यातानामित्यर्थः,
 अगणिता,—असङ्ख्याता, गोणी,—सुखनिश्चितभाजनविशेषान् ।

(४०६) पिचञ्चाना—पिचु,—मूल तदुपयोगिना, कार्पासानामिति भावः,
 तथा अतपीति ।—अतसीगणा—अतसीभेदाः, पट्टा,—वहनभेदाः, मूलकानि—
 शोषधिभेदा तेषाम्, घटा,—कृतसीगणा—धौमवस्त्रापयोगना च्चामासमृष्टानामित्यर्थः,
 पट्टाना—कौषेयाणां, कौषेयवसनोपयोगिनामित्यर्थः, मूलकानि—मूलानि, बीजानि
 इत्यर्थं तेषां, पुष्कलान्—प्रभूतान् सभारान्—निषयान् । माञ्जिकस्य—मञ्जिका
 विशदकृतस्य, मधुन,—सौद्रस्य इत्यर्थं भारान्—समृष्टान् । मयूराङ्गस्य—जिह्वि
 पिच्छस्य, “मूयधो भारकान” इति परैषान्वयः । अक्लिष्टेति ।—अक्लिष्टानाम्—
 अक्षुष्यानां मधुच्छिष्टानां—सिकथकानां, “मौम” इति षष्ठे प्रसिद्धानामित्यर्थं चक्र-
 वालानि—समृष्टा तेषाम् । [“मधुच्छिष्टचक्रवालाणाम्” इत्यत्र “मधुच्छिष्टचक्र-
 वालाणाम्” इति पाठिः,—मधुच्छिष्टचक्राणां—“मौमाहिर आक” इति प्रसिद्धानां
 मधुमदिकाया आवासभूतानां सिकथकबीजानां, माला,—श्चय तासाम्] ।

(४०७) लम्बमानेति ।—लम्बमानानां—दीर्घाणामित्यर्थः, लम्बमानां,—

काष्ठानां, कुठस्थ, (४०८) कठोरकेशरिसटाभारवभुण्य
 रोध्रस्य भूपसो भारकान् नोकेन आटाय व्रजता ; (४०९) प्रवि-
 चितत्रिविधवनफलपुरितपेटकमस्तकाभिः, अर्भ्यर्णग्राम-
 गत्वरीभिः, त्वरमाणाभिः, विक्रयचिन्ताव्यप्राभिः,
 ग्रामेयिकाभिः व्याप्तदिगन्तरम् ; इतस्ततश्च (४१०) युक्त-
 शूरशकुरशाकराणां, पुराणपांसूत्किरकरीषकूटवाहिनीनां,

द्वीपा इत्यर्था वा, नामजकानाम-उशीराणाम, ("उशीरमन्त्रियाम । ० ।
 एतन्वक्तु सधलयम्" इत्यमर) शूटस्य-समूहस्य, जटा, -मुत्तानि तामाम् ।
 ("कूले नृपकच वटा" इत्यमर) । इतस्ततः-तत्तद्व्याप्तानां, स्तदिरकाष्ठानां-
 स्तदिरकाष्ठानाम् । कुठस्थ-श्रीधारावर्षेभ्यः ।

(४०८) कठोरनि ।-कठोर-प्रवृद्ध, परिशुत इत्यर्थं, य केशरी-सिंह,
 तस्य सटाभार-उत्तममुद्ग तदत् वभु-कपिल, पिङ्गलमिति शक्यत तस्य, ("विपुले
 तजल विषो यद्यथा पिङ्गल विष्" इत्यमर) रोध्रस्य-लोध्रतकवन्कलस्य इत्यर्थं,
 नृपस-आतमभूतान, भारकान्-भार एव भारका तान् आटाय व्रजता-
 गच्छता, नोकेन-ऊनेन ।

(४०९) प्रविचिन्तानां-प्रविचिन्तारि-उचिन्तानि, विविधानि-राजप्रका-
 शारि वनकानाद-वस्त्रशातवृद्धश्याभि तै पुरित,--पूर्णं, पेटक,--भाजन-
 विशय, मञ्जुषा इत्यर्थ, ['पेटक पेटक पेडा मञ्जुषा' इत्यमर । 'पेटक-'
 इत्यर्थ-पेटक- 'इति पाठान् स पत्राथे] भक्त-शिरसि ग्रामो
 लोभ अशुर्लक्षणावलीभि-सत्रिकृष्ण मनामनीभि, त्वरमाणाभि-त्वरितगतिभि,
 विक्रयेति ।-विक्रयस्य-वपयस्य, (विदयो विक्रय" इत्यमर) चिन्ता-भाव
 नया चिन्ताया वा, व्यप्राधि-व्याप्त्याभि कथ केन प्रकारेण वा पठ्यान् दृष्ट्यान्
 वक्रव्याप्तौ चिन्तां कुञ्जलीभरिशय, ग्रामेयिकाभिः-शातवासिनीभि, व्याप्त
 दिगन्तरम्-आपूरितदिक्कामत्यर्थं ।

(४१०) युक्तिः-युता,--यदा इत्यर्थं, शरा,--सन्तुल, शकुरा,--
 तद्वया शाकरा-वर्णवर्णं यासु तस्य, पुराणानि ।-पुराणा-पुराणानि, पटन्-
 -पटसि उत्किरन्ति-उचिपन्तीति तद्व्याप्ता, रज्जोभि आदिषा इति यावत् य
 करीषा,--शुष्करीमद्वानि, ("शरित्त गमयमस्त्रियाम । तनु यन् करीषादी"
 इत्यमर) तेषां कूटान-राशीन् बहन्नि-न्यन्ति इति तथैवाणाम् ।

- (४११) धूर्तधूलिधूसरसैरिभसरोपस्वरसाय्यमाणाना,
सङ्गीडञ्चटुलचक्रचीत्कारिणीनां शकटश्रेणीना सम्पातैः
(४१२) सम्पाद्यमानदुर्बलोर्वीविरुचक्षेत्रसंस्कारम् ;
(४१३) आरञ्जित्तदान्तवाहकदण्डोच्छीयमानहरिणहिना-
न्हिततुङ्गवैणवहतिभिश्च, (४१४) निष्पातगौरकरदृशद्गु-
गद्वितशककमकलिततुङ्गशृङ्गैः, प्रयत्नप्रभृतविशद्वटविटपैः,

(४११) धूर्तेति ।—धूर्त —धुर—भार, गत,—प्राप्त, भारवहने नियुक्त इत्यर्थं, धूलिभि—मार्गैरजीभिः, धूसर,—आपास्त्रुर, य सैरिभ,—मद्विष, (तुलापी मद्विषी वाऽद्विषकासरसैरिभा ” इत्यमर) तेन सरोविष—सक्रीधव, स्वरेण—गन्धौरवविशेषेण साय्यमाणा—सञ्चाल्यमाना तासा, सङ्गीडदिति ।—सङ्गीडता—कृत्रता, चटुनागा—रुचलाना धूर्तमानानामित्यर्थं, चक्राणा—रथाङ्गाना, चीत्कार—शब्दविशेष तद्वतीनाम् । सम्पातै—सञ्चारे ।

(४१२) सम्पाद्यमानेति ।—सम्पाद्यमान—जन्मान्, दुर्बल,—सामान्य इति भाव उच्यते,—पृथिव्या विरुचक्षा—विशेषण उच्यते, कर्कशानामित्यर्थं पदद्वयम् इति यावत् शेषाणा—केदाराणा सत्कार—सञ्चालन, कर्षणमिति भाव ग्रन्थ तथोक्तम् ।

(४१३) आरञ्जित ।—आरञ्जय—रञ्जय, धवशस्यानामिति भाव, यदा,—आरञ्जे—रञ्जक विद्या,—प्रारता दान्ता,—दण्डमया, ये वाहकदण्डा,—प्रकल्पगुडा, ताडनयद्य इत्यर्थं ते उच्छीयमाना—उत्प्लुत् उत्प्लुत् पलायमाना इत्यर्थं, ये हरिणा—शूना, ते हिलया—शनायासन लङ्घिता—श्रतिक्रम्य गता, तुङ्गा—उन्नता, वैणवी—वैष्णवभिक्षी वधनिमित्तत्वर्थं, शत,—वटन, प्राङ्मुखप्राचेरमित्यर्थं येषां ते, (“प्राचीर प्रान्तती शत” इत्यमर) ।

(४१४) निष्पातति ।—निष्पातै—निहितै ब्रह्मविद्यातकप्राविद्याद्वाराद्यै भूमिनिष्पातदृष्टीपारण्यापितैरिति भाव नीर—शुभे करद्वै,—कडाल मस्र काष्ठ्याभित्यर्थं । मरुस्थलपरैरिति यावत् (“करद्वी मङ्गलाशस्यानारिकेलफला स्थिति” इति रुद्रने) चटुभि,—कोन करद्वीपलावतैरिति भाव, शङ्किता,—भीता शयका,—“शरगोष्ठ” इति कद प्रसिद्धा मृगभेदा, तै शकन्ति,—सञ्चरन्ति, तुङ्गा,—उन्नता, यद्वा—अथभङ्गा, अविकसितपदाणि वा यद्वा तै, प्रयवेति ।—प्रयत्नेन—प्रकृष्टादुरपेक्ष्य, प्रमूला—पोषिता, विशद्वटा,—विश्राया,

७ वाटे ऐसवै बहुभि श्यामायमानोपकण्ठम, (४१५) अति-
 विप्रकृष्टान्तरै, भरकतस्त्रिधसुहीवाटवेष्टितै कामुंक-
 कर्मन्धवशविटपसङ्गटै, (४१६) कण्ठकितकरञ्जराजि
 दुष्पवेष्ट्यै, (४१७) लरुवूकवचावङ्गकसुरससूरणशिश्रयन्त्रिपणं
 गवेधुकागर्मुद्गुल्लगहन गृहवाटिके, (४१८) निखातोच्च

विभीषा इत्यथ ("विश्रुट पृथु इष्टत विशाल पृथल महत इत्यमर) विष्पा-
 —शाखा येषु ते ऐसवै —इच्छुल्लम्बिभि बहुभि —अनेके वाः —वृत्तिस्थान,
 ("वागु मार्गे वृत्तिस्थाने" इत्यमर) श्यामायमानति । —श्यामायमान —श्लेष्मायमानम्,
 उपकण्ठ —सात्रकथ भुनीपवातप्रदेश इत्यथ यस्य तद्योजनम् ।

(४१५) अतीत । —अति —आतन्त्र्येन विश्रुष्टं —दूरम् अन्तरम् —अवकाश
 येषां ते भरकतति । —भरकतवत —हारदण्डमणिविशेषवत द्विभि —मसृण
 सुहीवाटे —सुधावृष्टावृत्तिभि वाटयान —पारहतानि ते कामुकैति । —कामुक —
 धनु तस्य कश्चिच्छाना —कर्मणि हिताना धनुगर्भावीपयोनिनामस्य यशाना —
 विष्पुत्रवाणा विष्प —शाखाभि सङ्गटान —आकीर्णानि सम्बाधान वा दण्डवशाल
 इत्यथ ते ("सङ्गट ना तु सत्वाद्" इत्यमर)

(४१६) कण्ठकितान् । —कण्ठकिताना —सञ्ज्ञितकण्ठकानां करञ्जानां —
 भक्तमानाख्यरजाणां राजभि —पञ्जाताम् दण्डवशानि —प्रवृत्तमश्रयानि ते ।

(४१७) लरुवूकत —लरुवूक —परण्ड "परण्ड लरुवूकश्च लरुवूकशिश्रकश्च
 स" इत्यमर) वचा —उदयन्धा ("वचीयन्धा गोलीनी" इत्यमर) वङ्गक —
 हरतकविशेष वकपुष्पवृक्षो वा सुरस —भूतद्र ("सुरसा तुलसी" स्थान्तो
 वचसप्रती । अपतराचसो गौरी भूतघ्नी इत्यमर । इत काप) यण —
 सुरस —पर्णस तुलसीव्यथ ("सुरसलु विषु स्यादौ पर्णानि तु नपसकम्" इति
 भादनी) शूरण —"शील इत वङ्गभावया प्रामङ्ग कन्धावशेष शशु —श्रीभा
 श्रम ("श्रीभाश्रम लक्षणस्या सुखभञ्जोऽथ शशुक" इत काप) यन्त्रिपणं —
 मुक्ताऽऽकार सुगन्ध श्रीषधिभद ("यन्त्रिपणं शुक वरिपुण्य थ्योऽन्धकुचुर इत
 यमर) गवधुका —"गडगड" इत वड प्रसङ्ग दण्डधान्यभद रमन् लताविशेष
 सद्नाल्येषुपभदी वा गुण —प्रकाण्डराहतदण्डनस्य त गहना —साम्ना दण्डशा
 इदं गृहवाटिका —उद्यान यथा ते ।

(४१८) निखातात् । —निखातवु —निहन्तु प्रीयन्तु इत्यं वचु —
 श्री—७०

काष्ठारोपितकाष्ठालुकलताप्रतानविहितच्छायेः, (४१८) परि-
मण्डलवदरीमण्डपकतलनिखातवादिरकीलबहुवस्तरूपै. कथ-
मपि (४२०) कुङ्कटरटितानुमीयमानसन्निवेशैः, अङ्गनाशस्ति-
स्तम्भतलविरचितक्षिप्रपूपिकावापिकै, (४२१) विकीर्णवदर-
पाटलपटले, (४२२) विणुपोटदलनन्यग्रमयवृत्तिविहित

सत्रतेऽ, कश्चिद्यु—दारुषु आरोपता, —उच्चापिता, या काष्ठानुकलता, —
अलावूलता, अणामप्रसिद्धकन्द वशषाया वज्रा वा तासा इतानै, —शाखाप्रशाखाभि,
विहता, —ला, काशा यथा त ।

(४१८) पारमण्डलात् ।—परिमण्डल—समन्तात् नील, यत वदरीमण्डपक
—कीलिवृद्ध, वदरीवृक्षानाम्प्रतानकुङ्कमदनमित्यथ, वदरीकाष्ठानाम्प्रतगृहावशेषो वा,
तस्य तलपु—अधीभागेषु निखान—रोपते खादिरे—खादरदारुमदि कीलि—शङ्खी,
जडा, —उपता, बसहपा —दुद्रा वक्ता यथा त ।

(४२०) कुङ्कटगति ।—कुङ्कटगता—तामचूड वा रटिनेन—रवेण, अनुमीय-
मान, —पतीप्रमान सत्रवश—उत्थान रचना वा यथा तै. समन्तात् इत्
रक्षादिभि पिहवतन अदृश्यत्वादिति भाव अङ्गनेति ।—अङ्गना—स्त्रीणा,
अ ननम्, —माङ्गलकसम्भ माङ्गलिकानुठानन्यग्रयाथ प्रीणितस्युणावशेष इत्यथ
तस्य तल—निवदशे विराचता—निमता, क्षिप्रपूपिकावापिका यथा तै । [“अङ्गना
वपिकै” इति पाठश्च दर्शायातया एतस्मात् पुलकान्तरधुन ‘अङ्गनाशस्तम्भ
तलवराचतपक्षिपूपिकावापिक’ इति पाठ कथाकृत समीचीनतया प्राप्तमिति,
एतन्मत्त, —अङ्गनाम अणम् —वृद्धसैनस्य वक्रपुत्रस्येत्यथ, (“अगनि कुशुयीनी
च वृद्धनतगौ पुनान् इति मादनी) य मन्त्र —तद्विज्ञानान्तम्युणाकार पविषाम्
उपवशनावस्थानावश्य इत्यथ तस्य तल—निवदशे, विरचिता पविषा—विहङ्गना,
पूपिकावापिका—अङ्गनाप्रदलापष्टकावश्यमचरानन्तर जलपानाय “चौदाश” इति
वद प्रकडा द्दसरसा येषु तैरित्यथ] ।

(४२१) विकीर्णत ।—विकीर्णै, —विचित्र वदरीहलात् वायुना पारिते
विराज, वृद्धै, —कीलकले, प्रटलानि—अतरङ्गानि प्रटलानि—इदं “ज्ञान”
इति वृष्टीप्रस्थातान गृहाच्छादनानि इत्यथ यथा तै, (‘पटल कृदि’ इत्यमर) ।

(४२२) वलित ।—वदना—वशाना, पटला, —खण्डकलानि,

भित्तिभिः, किंशुकरोचनारक्षितमण्डलमण्डपवल्बजवदाङ्गार-
राशिभिः, (४२३) शाल्मलिफलतूलमञ्जयवहुलैः, सन्निहित-
नलगानिगाल्कृच्छ्रण्डकुमुदवीजवेणुतण्डलेः, (४२४) सङ्गृहीत-
मालवीजैः, भस्ममलनमलानकाशमध्यकूटव्याघृतकटैः,

[“—पीटगल—” इत्यत्र “—पीटगल—” इत्येव पाठ साधीमान कीषादी पीट-
दलशब्दस्य अदशनात्, अन्निम पचे,—वैश्व,—वशा पीटगला,—काशाप्यलक्षभेदा
इत्यर्थं “अथ पीटगल पुंसि नने च काश मस्यगो” इति मेदिनी] नना,—नडाप्य-
लक्षभेदा शरा,—गुन्द्राव्यलक्षविशेषाथ, तक्षरी—तदात्मिका, या इति—वेष्टनं,
सैव ताभिर्वा विहिता—कृता, भित्ति,—कृच दीपा ते, क्रियकेति ।—किप्रकानि—
पलाशपुष्पाणि, रीचना—गीरोचनाख्यमाद्रुच्यद्रव्यभेद, ताभ्यां रचित—कृतं मण्डलं
—वीजाङ्गाररीत्या यस्य तादृशे, मण्डपे—गृहे, वल्बजैः,—लक्षभेदे वड—रक्षित,
अङ्गारराशि,—अलातचक, भूतोपद्रवनिवारणार्थमिति भाव येषु तैः, यदा,—
क्रियक—पलाशउच्छ्र, रीचन,—कूटशास्त्रशीसङ्गक शास्त्रभेद, (“रीचन
कूटशास्त्रि” इत्यनन्तर) ताभ्याम आरभित—कृतं, मण्डल—वेष्टन, इतिरिच्यं-
यस्य तादृशे, मण्डपे वल्बजै वड—कृत, अङ्गारराशि,—अनुद्रुतशिववाप्रिसमूह,
शैथिल्यनिवारणार्थं व्याघ्रादिभीतिनिवारणार्थं वा इति भाव येषु तैः ।

(४२३) शाल्मलि ।—शाल्मलि—रक्तपुष्पा, (“शाल्मली रक्तपुष्पा च सुवृद्धी
स्थिरजीविता” इति कीष) तस्या फलानां तूलसञ्चयैः,—तूलराशिभिः, बहुशानि—
आकौषानि तैः । सन्निहितेति ।—सन्निहितानि—स्थितानि, मलशास्त्रं,—शालि
विशेषा, शालुकखण्डा,—पद्ममूलानां खण्डा, (“पद्ममूलानु शालुकम्” इति कीष)
कुमुदवीजानि—कैरवमस्यानि, वैश्व,—वशा, तण्डुला—धान्यमारा, निम्बफलान्या-
नीत्यर्थं, यदा,—वेणुतण्डुला,—वशवीजानि वशजातप्रवाकापेदाद्यर्थभेदा इत्यर्थं
येषु तैः ।

(४२४) सङ्गृहीतेति ।—सङ्गृहीतानि—सञ्चितानि, मालाना—मण्डपप्रदाना,
वीजानि—मस्यानि येषु तैः, यदा—सङ्गृहीतानि मानानां—पृष्ठाणां, “पिडि”
इति वद्रे प्रसिद्धानामित्यर्थं, वीजानि—अदुरकारणानि, यदा,—सङ्गृहीतानि
मालवीजानि—सेवस्यशस्यानि येषु तैः, (“मालं चेदे त्विनां पृष्ठासङ्गृहीतानां यन्तरे
पुमान्” इति मेदिनी) । भस्मेति ।—भस्मना—पाशना, मन्त्रेण—सङ्गेन,
व्याघ्र—मलिनतां शत, यन् कार्मस्यकूटं—लक्ष्यधृतिकाराशि, तद व्याघ्रता,—

(४२५) आश्वानराजादनमदनफलस्फीतैः, मधुकासवमद्यप्रायै,
 (४२६) कुसुम्भकुम्भगण्डकुसूलैः, अद्विरहितराजमापवपुष
 कर्कटिकाकुम्भाण्डानाव्रवीजैः, (४२७) पोष्यमश्वनविडाल-

निहता, कटा,—“मादुर” इति वद्वभाषया ख्यातानि शयनान् येषां तैः, यदा,
 —मद्यना—भूतीनां, मद्यनेन—कहमेन (“मद्यन पटवासे न कहमे तु नपुमकम्
 इति मेदिनी) अलाद्रंभस्यलेपनेनेविवक्ष्यं, (दृश्यते च गाम्भारीरुचलच मद्यलिनामि
 लोके) खाना ये काशमर्या,—गाम्भारीरुचा (“गाम्भारी सञ्जतोभद्रा काशरी
 मधुपर्शिका । यौपर्षी भद्रपर्षी च काशमर्या” इत्यमर) तेषां कूट—राशौ,
 खण्डिततडवसमुद्गोपरि इत्यर्थं, व्याहृता कटा, शीघ्रणामिति भाव येषां तैः ।

(४२५) आश्वानिति ।—आश्वानानि—दूषच्छुष्काणि, राजादन,—कवीटाख्य
 इत्यमर, (“चीरोदकस्तु राजन्य चीरस्य कवीद्रुम । राजादनी दृढस्य
 कवीट विद्यमंशं ॥” इति कीष), यदा,—राजादन—शियाल, “राजादन
 शियाल” इत्यमर) मदन,—“मयना” इति वद्वीयैराख्यात रीघहस्य, (“मदन
 शयकी रोष” इति कीष) तयोः फलानि तैः स्फीतानि—पूर्वानि तैः । मधुकैलि ।
 —मधुकाणा—“महुया” इति ख्यातानां गुडपुष्पाणां, (“मधुके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ
 इत्यमर) आसवा,—रसा एव, यदा,—मधुकैभ्यः कृता आसवा,—सन्धानविशेषः,
 मद्यविशेषा इत्यर्थं ता एव मद्यानि—मुता प्रायिष—बाहुल्येन येषु तैः ।

(४२६) कुसुमेति ।—कुसुमाना—महारजनाण्यपुष्पाणां, कुम्भा,—घटा,
 गण्डाना—खण्डाख्यममेदानां, कुसूलानि—स्थानानि येषु तैः, यदा,—कुसुमाना—
 महारजनानां, (“स्यात् कुसुम्भ वङ्गिशिख महारजनमित्यपि” इत्यमर) कुम्भाना—
 गुग्गुलूनाञ्च, (“कुम्भो रायन्तरि । घटे ह्रीवन्तु गुग्गुलौ” इति मेदिनी) गण्डा,
 —पिन्का, तत्सूक्ष्मावविशेषा इत्यर्थं, (“गण्डं स्यात् पुम्नि खड्गिनि । यद्यथीग
 प्रभेदे च वीथ्ये पिन्के,पि च ॥” इति मेदिनी) गण्डा,—पिण्डा इत्यर्थो वा, तेषां
 कुम्भाना,—स्थापनार्थस्थानविशेषा, गोष्ठी वा येषु तैः । अद्विरहितेति ।—म
 विरहितानि—स्थानानि राजमाषाणां—निष्ठावाणां “वरवटी” इति वद्वे प्रसिद्धानां
 त्रौट्टिमदाना वा, वपुषाणा—“शत्रा” इति वद्वभाषया प्रसिद्धानां लाडुकानां,
 कर्कटिकानां—“ककुड” इति वद्वे ख्यातानां, कुम्भाण्डानां—कर्काण्डाम्, अलावून्यां
 —दूध्नीनाञ्च, वीजानि—चडरकारणानि येषु तैः ।

(४२७) पोष्यमावेति ।—पोष्यमाणा,—पाल्यमाना, वनविडाला,—

भालुधाननकुनगानिजातजातकादिभिः अटवीकुटुम्बिनां गृहेः
उपेतं वनग्रामकं ददर्श, तत्रैव च अवसदिति ।

इति श्रीभागभट्टकृते हर्षचरिते कव्यचिन्ताम

सप्तम उच्छ्वास ॥ ७ ॥

शरणागच्छामाञ्जोरा भालुधाना,—प्राणिविशेषा, मातुलाहिमानसर्पभटा वा, ("मान्-
धानो मातुलाहि" इत्यमर) ते तु निविषा ज्ञेया, नकुना —"वेजि" इति वद्वे
प्रसिद्धा सर्पशयन, शाण्डिजाता —जीवभेदा, जातकादयश्च—प्राणिविशेषा येषु ते
यदा,—ज्ञानय,—"खटाग्र" इति वद्वे प्रसिद्धा गन्धमाञ्जोरा ("शालिस्तु कलमादी
षु गन्धमाञ्जोरके पुमान्" इति मेदिनी) तेषां जातानां—समूहाना, जातकादयः,
—शावकादय इत्ययं, यदा—तेभ्य जाता—उत्पन्ना ये जातका—शावका,
तदादयः,—तत्प्रभृतय येषु ते, ["जातकादिभिः" इत्यत्र "जात्यकादाभ" इति पाठ
सुमीचीनतया प्रतिभाति पौथभागवन्विडालादिजातानां—समूहाना, जलकानि—
जानाया, पित्ररा इति यावत् तदादय यत्र ते] । अटवीकुटुम्बिना—वनगृहिणाम् ।
उपेत—युक्त वनग्रामकम्—शरणागच्छामाञ्जोरा इत्यस्य तत्रामकं वा ।

इत्यशेषशास्त्राटवीसञ्चरणपदाननेन वाक्यवशात्तनेन पण्डितकुलपतिना वि, ७,

उपाधिधारिणा श्रीमन्नीवानन्दविद्यासागरभद्राचार्येण विरचिताया

तदात्मशाब्दा पाण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण पण्डितश्रीमान्दचर्योध

विद्यावताभ्या परिवारहताया प्रतिमङ्गलतायाश्चामलाश्याया

श्रीहर्षचरितख्यात्ताया सप्तम उच्छ्वास ॥ ७ ॥

अष्टम उच्छ्वासः ।

सहसा सम्पादयता मनोरथप्रार्थितानि वस्तूनि ॥

द्वैवेनापि क्रियते भव्याना पूर्वमेवेव ॥ १ ॥

विद्वज्जनसम्पर्को नष्टेष्टज्ञातिदर्शनाभ्युदयः ।

कस्य न सुखाय भवने भवति महारत्नलाभश्च ? ॥ २ ॥

(१) अथ अपरिद्युः उच्यते पार्थिवस्तस्मात् आमकात् निर्गत्य विवेकं विख्यातवौम्, आट च तस्याम् इतश्चेतश्च सुवहन्

अथ पुराणप्रयत्नं विनाऽपि सुदैवानुकूल्येन संप्रदाया मनोरथसिद्धिर्भवतीति शब्दात् प्रदशयन्नाह सहसैत ।—सहसा—इडात् मनोरथप्रार्थितानि—मनोऽभीष्टानि, अभिलषितानि इत्यर्थः, वस्तूनि—द्रव्याणि, सम्पादयता—संयोजयता, प्रदत्ता इत्यर्थः, द्वैवेनापि,—भाग्येनापि अनुकूल्येनेति भावः किं पुनः पुरुषकारेण अनेन वा इत्यपिशब्दाद्यं, भव्याना—योग्यानां, शुभफललाभादाणामित्यर्थः, सत्यादाणामिति भावः, (“भव्यं युष्मे च सुते च शीघ्रे भाविति च विष्णु” इति मेादनी) पूज्यसेवा—प्रथमा परिचर्या, ज्ञिघते इव—द्विघीयते इव, सुदैव इति सहसैव सता मनोरथ सम्पाद्य सदतुरागस्य प्रथमनिदर्शनं प्रदशयति उच्यते अपि प्रभूताभ्युदयं जनयतीति भावः । शीघ्रेणानेन भाग्यशतः सती इषंस्त देवानुकूल्येन यात्राया साफल्यं सूचयति । अत्र पूज्यसेवायाः अक्रियमाणया अपि तत्त्वेन सम्भावनीत्कीर्तनात् किशोप्येच्छा, नडात् । आद्या इतम् ॥ १ ॥

विद्वदिति ।—विद्वद्वा जनेन—पण्डितलोकेन सम्पर्कं—सङ्गं, सख्यमिति भावः, तथा नष्टेति ।—नष्टस्य—अदशनं गतस्य, इष्टस्य—मित्रस्य आते,—बन्धुजनस्य, दशन—साक्षात्कारं तद्वत् अभ्युदयं—मङ्गलम्, इष्टलाभजनितानन्द इत्यर्थः, भवने—शुद्धे, महारत्नानां—महामुख्यमणीनाम् अन्विष्यादि दुर्लभाणामिति भावः लाभश्च—प्राप्तिश्च, कस्य—जनस्य इति भावः, सुखाय—आनन्दाय न भवति ?—न लायते ? अपि तु सबस्य एव भवति इत्यर्थं एतेन इषंस्त दिवाकरमिवाव्यविद्वन्दिगन्ताम् भगिन्या रान्ध्रिया प्राप्तिं महामुख्यैकावलीलाभश्च सूचितः । अत्र प्रस्तुताना सम्पर्काभ्युदय रत्नलाभानामेकेन सूत्रजननयोग्यत्वपक्षेण सह सम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलडात् । आद्या इतम् ॥ २ ॥

(१) एतदत्र प्रतिपादयति, अथ इत्यादि ।—अपरिद्युः,—अपरिहित दिवसे, इतशामे आदाश्वरुणस्य परादने इत्यर्थः । आट—वक्षामः । “एकदा तु भूपते—

दिवसान् । एकदा तु भूपतेर्भ्रमत् एव आटविकसामन्त-
शरभकेतोः सूनुर्थाघ्नकेतुः नाम कुतोऽपि (२) कज्जलश्यामल-
श्यामलतावनयेनाधिललाटम् उच्चैःकृतमोनिवन्धम्, (३) अन्ध-
कारिणीम् अकारणभुवा भ्रुकुटिमङ्गेन विशाखेन त्रियामामिव
साहससहचारिणीं ललाटस्थली सदा समुद्रहन्तम्, (४) अक्-
तंसितैकशुकपत्रकप्रभाहरित्वायमानेन पिनडकाचरकाचमणि-
कर्षिकेन श्रवणेन शोभमानं, (५) किञ्चिच्चुल्लस्य प्रविरल-
पद्मणः चक्षुषः सहजेन रागरोचिषा रसायनरसोपयुक्तं तार-

इत्यस्य "व्याघ्रकेतुः श्वरयुवानमादाय आजगाम" इति उच्यते । भूपतेः,
—इर्षस्य, [कर्षणं घटी] । आटविकेति ।—आटावक, —आरण्या सामन्त, —
अधिराज, वनप्रदेशरक्षणाय इर्षान् प्राप्ताधिकार इत्यर्थ, य शरभकेतुः,—तटाव्य
कथित तस्य, हनु, —एव, इति व्याघ्रकेतुरित्यस्य विशेषणम् ।

(२) श्वरयुवान विशिष्यति, कज्जलेति ।—कज्जलवन—अध्वनवत श्यामल्प
—गौणा, या श्यामलता—अभ्यप्रियद्रुवहो, सा एव वलय—वेष्टन तेन अधिललाट
—ललाटोपरि, उच्चैरिति ।—उच्चैः कृत,—उन्नतस्य स्थापित, मोनिवन्ध—
सयतवैश्रचय येन तथीकृतम् ।

(३) अकारणभुवा—विना कारणं जातेन इत्यर्थ, स्वाभाविकेन इति भावः,
विशाखेन—त्रिरिखण, भ्रुकुटिमङ्गेन—भ्रुकुटिस्थेन, अन्धकारिणीम्—अन्धकारवती
भ्रुकुटिचनेन त्रिचयीराहतपायत्वादिति भावः, यदा—अन्धकारिणी—कणवकाभि-
त्यर्थ, अत एव त्रियामामिव—रात्रिमिव, तामसामिविति यावत् साहससहचारिणीं
—साहससहिनीम्, वलपुबंककाव्यकरणसामर्थ्यधीकामिति भावः, ललाटस्थली
—भालदेशे समुद्रहन्त—दधानम् ।

(४) अक्तंसितेति ।—अक्तंसितस्य—भूषणैकतस्य, एकस्य—एकमावस्य,
एकपत्रकस्य—कीराख्यपक्षिपत्रकस्य, प्रमया—कात्या, हरितायमान—श्यामायमान
तेन पिनडेति ।—पिनडा—बडा, काचरस्य—कपिनस्य, काचमले,—कावाख्य
रसस्य, कर्षिका—कर्षमूषण, काचमणिनिर्मित कणभूषणमित्यर्थ यत्र तथाज्ञेन,
श्रवणेन—कर्णेन, शोभमान—राजमानम् ।

(५) किञ्चिच्चुल्लस्य—ईषत् क्षिप्रस्य, ("सु निद्राच उल्लसिपिद्वा क्षिप्रैश्चि

स्रवं चतुर्भुजं चरन्तम्, अघनाटनामिकं, विपिटाधरे,
चिकिनचिवुकम्, (६) अहीनहनूत्कटकपोलकूटास्थिपर्यन्तम्,
इषदुदयग्रीवावस्थं, स्कन्धस्कन्धाईभागम्, (७) अन
वरतकोदण्डकुण्डलीकरणककंशयायामविस्तारितेन अंशलेन
उरमा हसन्तमिव तटशिलाप्रथिमानं विन्ध्यगिरेः,

‘आयनी’ इत्यमर) प्रविरलपञ्चण, — असान्द्रलोच । सहजैः — सामानिकेन
रागरोचिषा — लोहितमभरा रसायनरसोपयुक्त — रसात्तरसेन — औषधनिशेषरसेन सह
अनयुक्त — धीतम् इत्यर्थं, तरुच, — सगादन “नेकडे वाघ” इति वद्रे प्रसिद्ध सुद्वय्याम्
विशेष इत्यर्थं, (“तरुचुत्तु सगादन” इत्यमर) तस्य इदं तारुचव, तस्य कश्चिन्
रोगनिशेषे (यक्षणि) उपयुज्यते इति वैदिका, चतुर्भुज — रक्तमिव, चरन्तम् —
चरन्तम् । अघनाटनामिक — निघनात्मापुटम्, (“अघटीटोऽघनाटशावभट्टो नतनामिके”
इत्यमरवचनात् अघनाटशब्देनैव निघनामिके लब्धेऽपि पुनर्नासिकाशब्दस्यैव नासाया
अतिदिसत्त्वयोतनाद्यामिति मन्त्रयम्) अन्तःप्रविष्टनासिकमित्यर्थं, “खाँदा नाक” इति
वद्वभाषया प्रसिद्धमिति भावः । विपिटाधर — स्थूललम्बरद्वन्द्वम् । चिकिनचिवुक
— स्थूलपद्मस्त्राधराधीभागम् ।

(६) अहीनेति । — अहीनो — अमूनै प्रसूतो इत्य अमुभ्या — कपीलोई
भागान्नाम, उक्तटयो — उग्रतयो विप्रमयी वा, कपीलयो — गण्डयो, (“ओटा
धरो तु रदनच्छदो दशनवाससी । अघनाचिबुध गणो कपीनो तपरी हनु”
इत्यमर) कूटो — शिखरभूमौ, अम्बिपञ्चनी — कडालप्रानी यस्य तम्, अयुश्रत
अन्तःस्थिकपीलन अत एव निरुचनुदृशमित्यर्थः । इषदुदयग्रीवावस्थम् — इषदुदय —
किञ्चिदुन्नत, [“इषदुदय —” इत्यर्थं “इषदवाय —” इति पाठे — अवाय, — अवनत
इत्यर्थं] ग्रीवावस्थ, — कभरास श्रवण यस्य तम् । स्कन्धेति । — स्कन्ध — शूल,
लम्बमान, उग्रतो वा, स्कन्धाईभाग — असाइदेश यस्य तम् ।

(७) अनवरतेति । — अनवरतेन — अविद्यालेन, कीदण्डस्य — धनुष कुण्डली
कारणेन — आकषणेन, चक्रीकरणेन इत्यर्थं ककंशेन — कठिनेन, व्यायामेन च —
अङ्गचालनविशेषेण च, विस्तारित — प्रसार गत तेन अंशलेन — अनवता प्रशमेन
हृदये च इति यावत् (“अनवान मांसलोऽस्य” इत्यमर) उरसा — अघस्थलेन,
विन्ध्यगिरेः, — विन्ध्याचनस्य, तटाशलाप्रथिमान — तटप्रिनाया — उग्रतप्रदेशस्थानस्य,
प्राथमान — विद्यार, अघनाम् — उपहसन्, विपुनीरम्कमित्यर्थः ।

(८) अजगरगरीयसा च भुजद्युगलेन लघयन्तं तुहिनशैलशाल-
द्रुमाणा द्राघिमाणं, (९) वराहबालवलितबन्धनाभिर्नागदमन-
जूटिकाभिः जटिलीकृतपृष्ठे प्रकीर्णं प्रतिष्ठां गतं गोदन्तमणिचित्रं
त्रापुषं वलयं विभ्राणम्, अतुन्दिलमपि तुन्दिभम्, (१०) अही-
रमणौचर्मनिर्मितपट्टिकया उच्चित्रचित्रकत्वक्त्वारकितपरि-

(८) अजगरगरीयसा—अजगर इव—बृहदाकारसर्पविशेष इव गरीय,—
गुरुतर, दीर्घमित्यर्थं तेन । तुहिनिति ।—तुहिनशैलस्य—हिमाद्रे, शालद्रुमाणा—
सन्ततवृक्षा, द्राघिमाणम्—अतिदीर्घता, लघयन्तं—लघुकुर्वन्तम्, आजातुलम्बितभुज-
मिति भावः ।

(९) वराहिति ।—वराहस्य—शूकरस्य, बालिन—लीसा, वलित—कृत बन्धन
—सुयमग याषा ताभिः, नागदमनजूटिकाभिः,—नागदमन,—“नागदीना” इति
वद्वीयैराख्यात विषहर, शीघ्रविशेष, तस्य जूटिका—प्रदान, ब्रह्ममूल वा ताभिः,
सर्पभयनिवारणाद्येति भावः, [“नागदमनजूटिकाभिः” इत्यत्र “नागदमनजूटिका-
पाटिकाभिः” इति पाठः—नागदमनजूटिकाया वाटिका,—पूज्य, शुक्ला इत्यर्थं
ताभिः] जटिलीकृत—युक्त पृष्ठम्—उपरिभाग यस्य तथाभूते, प्रकीर्णं—कूर्परमणि
बन्धयोरन्तरालदशे (“प्रकीर्णं मणिबन्धस्य कूर्परसाल्करूपि च” इति मेदिनी) प्रतिष्ठां
—स्थितिं गतं—प्राप्तं, गोदन्तमणिचित्रं—सर्पविशेषश्चिरीरवमण्डित वपुषा—सीसकेन
रद्वेष वा निर्गत वापुष—सीसकेन रद्वेष वा निम्नितमिति यावत्, यदा—वपुष,—
सीसकस्य रद्वेष वा विकार वापुष—सीसकमिश्रित रद्वनिमित्तं इत्यर्थं, [“वपुजतुने
पुक्” (४।२।१३८ पा०) इत्यत्र पुगागमश्च । “वपु सीसकरद्वयो” इति मेदिनी]
वलयं—कटक, विमाणं—दधानम् । अतुन्दिल—तुन्दिल,—बृहत्कुक्षि स्थूनीदर
पुमानित्यर्थं, (“तुन्दिलमुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षि पिषिण्डिल” इत्यमर) स म
भवतीति स शूचीदर कश्मलमिति वा, तुन्दिभम्—उन्नतनाभिम्, [“तुन्दिवनि-
बन्धं” (४।२।१३९ पा०) इत्या नामिसुन्दिरिति तुन्दिमब्दान् भ । “तुन्दिभम्”
इत्यत्र “तुन्दिभम्” इति पाठोऽपि स एवाद्यं] ।

(१०) अहीति ।—अहीरमणौ—विषक्त विभक्त्याप्य कन्नुमेद, यन्हायदा
गन्तौऽपि अपरसर्पवासक भवतीति बोध्यम्, [“अहीरमणि—” इत्यत्र “अहीरणि
—” इति पाठस्तु साधोयान, अहीरमणौ इति शब्दस्य क्रीषादावदर्शनादयोऽसद्वृत्तेः,
अहीन् ईरयति दूरीकरोति इति व्युत्पत्त्या “राजसर्प” इति प्रसिद्धं विमुखसर्पविशेषः

वारया (११) सद्ब्रह्माजिनजालकितया शृङ्गमयमसृग्गमुष्टिभाग-
भास्वरया (१२) पारदरसलेशनिम्नसंभस्तमस्तकया कृपाख्या
करानितविसृष्टकटिप्रदेशं, (१३) प्रथमयोवनोस्त्रिव्यमान-
मध्यभागभ्रष्टमासभरितो इव स्यवीयसावृद्धो दधतम्,

‘अहीरणि’, तद्दशनादितरे सर्वा पलाजने] तस्याश्चरणा—त्वचा, निघिता—
रविता, पट्टिका—सङ्कोषधारणार्थं वलनि त्रिभुजविकल्पितचर्मनिघितप्रशस्तनु-
भेदं यस्या तथामृतया, उच्चितेति।—उच्चिता—सुभावीकृतचिवा, विचित्रवर्णा इत्यर्थं,
या चित्रकस्य—सुगन्धिवस्य लक—चर्मं तया तारकित, —सद्ब्रह्मातेतारः इव परिदृश्य
मान इत्यर्थं, परिवारः, —सङ्कोषः, परिवेष्टनमित्यर्थं, यस्या तथामृतया। (‘परि-
वारः परिव्रजे सङ्कोषे परिच्छेद’ इति मैदिनी) [‘अहीरमखी परिवारया’
इत्यत्र “रुहोरमखीचर्मनिमित्तपट्टिकयोश्चित्रकत्वकतारकितपरिवारया” इति पाठे,—
साहस्यपट्टिकयोः,—सङ्कोषस्य उभयपार्श्ववस्थितवलत्रविश्रुतनिद्वचर्मरञ्जवीरित्यर्थं,
आवृत्तया इति अथाहाय्ये चिवा—विविधवर्णया, चित्रकत्वचा तारकित परिवार
सस्या तथामृतया]।

(११) सद्ब्रह्मेति।—सद्ब्रह्मेन—सद्ब्रह्मचितेन, अग्निनेन—हृण्णस्यचर्मन्धा,
जालकितया—गवाक्षिणा जालाकृतवत परिदृश्यमाना इत्यर्थं तया, मृतनुकुचितसर्-
चर्मनिमित्तकोदाभ्यन्तरस्याकरण्या इत्यर्थ, आक्षी साहस्यचर्मन्धा कृपाखीमावेश्य पठान्
कथमन्धे स्थापितवान इति भावः, यद्वेति।—शृङ्गमयेण—माहिषनागादीदविषाण-
निमित्तेन मसृद्धेन—शृङ्गेन मुष्टिभागेन—करदंशेन, मुष्टिधाद्यस्यादिनेत्यर्थ, भास्वरा
—दोषिनो तदा ।

(१२) पारदेति।—पारदस्य—सूतस्य, रस,—द्रव, दद्या—पारद एव रस,—
विषं, तस्य निशेन—विन्दुना निम्न—द्विभुज समस्त—सम्पूणे, मसृक—शरीरभाग यस्या
कथा, कृपाख्या—कुरिकथा कर्त्तव्या वा, (‘कृपाया’ खड्ग कुरिकाकत्तेत्योरपि योषिति’
इति मैदिनी) करञ्जितेति।—करानित,—भीषणीकृत, विसृष्टः,—विश्राब्दः,
सूत्र इत्यर्थं, कटिप्रदेशः,—शोचिकलक यस्य सम् ।

(१३) प्रथमेति।—प्रथमेन—अभिनवनेदर्थं, योवनेन—ताह्वनेन, उच्चित्र
पागात्—उत्सृज्यमानात्, कृपायां नीयमानादिति यावत् मध्यभागान्—उदर-
देशादिचय चक्षेन—स्त्रिव्येन, मासेन—पिशितेन, भरिताविव—आपूरिताविव,
स्त्रयोपसौ—अद्विम्युनो ।

(१४) अच्छभङ्गवर्णमयेण भङ्गोप्रायप्रभूतगरभृता (१५) शञ्जल
शार्दूलवर्णपटपीडितेन अलिङ्गुलकालवास्यललोम्ना एठ
भागभाजा भस्त्राभरणेन पल्लवितमिव काश्यमुपदर्शयन्तम,
(१६) उत्तरत्रिभागेत्तसितचापिच्छचारुशिखर खदिर
जटानिर्माणि खुरप्राणै (१७) प्रचुरमयूरपित्तपत्रलताचित्रित
त्वचि त्वचि सारगुरुणि वामस्कन्धाध्यासितधनुषि टोपि
सम्बमानेन (१८) अवाकशिरसा शितशरङ्गतैकनलकविवर

(१४) अच्छति ।—अच्छभङ्गवर्णमयेण—भङ्गकलकनिमित्तेन (अवाच्छ
मङ्गभङ्गका इत्यमर) भङ्गीति ।—भङ्गी—अस्वविशेष तथायान—तदङ्गुलानि
प्रभूतानि—प्रचुरानि शरानि—गणानि विभक्ति धारयतीति तथोक्तम् ।

(१५) शञ्जलेत ।—शञ्जल—चित्त शार्दूलवर्णैव—व्याघ्राज्जिनमेव पट—
आवरण तेन पीडितम् आगतं तन् अनीतम् ।—अलिङ्गुल—भङ्ग इत्ये तदङ्गु
काय—कृशवर्णे यत कस्यन्नात्म—रङ्गकरीम तेन तदपलाचतन इत भाव
एठभागभाजा—एठदशस्थितम् भस्त्राभरणेन—भस्त्रा—वर्णनिमित्तात्पुष्पकवायु
यत्न इत्ये सैव आभरणे—मण्डन तेन तुलेन वा पल्लवनाम्बु—पुरितमित काश्यं
—केशताम् आग्रेण इत भाव उपदर्शयन्त—प्रकाशयन्त सवाणुगुणभारणे अति
पीडितमित्त्व आत्म न प्रकटयन्तामत्यथ ।

(१६) उत्तरति—उत्तर—उपरीचय विभागे—दक्षीणे भागे कूपरीपरि
भागे इत्यथ उत्तसित—मण्डनीकृतं यत् चापपिच्छ—नीलकण्ठाख्यपिपित्तं तन्
चारु—मनोह्र शिखरम्—अथ यस्य तथोक्तं खादरति—खादरजटाया इव—
खादरत्वस्य मुनस्यैव अतस्थलस्य इत भाव निर्माण—घट्टन यस्य तथाभूते
खादरजटाविभ इत्यथ पीवगम इत यावत् खुरप्राणै तीक्ष्णम् ।

(१७) प्रचुरति—प्रचुरणं बधना मयूरपित्तन—शिखरमायुना या
पत्रलता—रचनाविशेषं राचततं भाव तया इव यता—राज्यता त्वक—अथ यस्य
त्वको वत् । त्वचि चमाण सारगुरुण—सारण—काठम्यनं ररु—मङ्गान्
रश्मिन् दुर्मेद्यवर्णानि इत्यथ वामति ।—वामस्कन्ध—सञ्चामसम् अन्ध्यामित—स्थित
धनु—कामक यस्य तथाभूतं दाप—भुजे (भुज्वाच प्रवहो दी इत्यमर) ।

(१८) अवाकशिरसा—अधोमुपेन शितति ।—शितम्—तीक्ष्णं शरम्—

प्रवेशिततरजङ्गाजनितस्त्रिकवम्भेन (१९) वन्धूकनोहित
 रुधिरराजिरञ्जितघ्राणशर्मना (२०) वपुर्विततिशक्तविभाश
 मानकोमलक्रोडरोमशक्तिम्ना शशेन (२१) शिताटनीशिखाऽप्य
 ग्रथितघ्रीवेण (२२) चापावृतचञ्चत्तानताम्बतालुना तित्ति-
 रिणा वर्णकमुष्टिमिव मृमयाया दर्शयन्तं, (२३) विषमविप
 दूपितवदनेन च विकर्णेन कृष्णाहिना इव मूलगृहीतेन

वाचन, कृत्त—क्षिप्र यत् एक नलक—“नला” इति ख्यात जडाऽऽस्यविशेष, तस्य
 विचरे—क्षिप्रे प्रवेशना—द्वीकृता या इतरजङ्गा—इलङ्घता अन्वा जडा तथा
 जनित—कृत स्त्रिकवम्भ—आसनवम्भविशेष यस्य लयात्केन ।

(१९) वन्धूकिति ।—वन्धूक—तदाप्य पुत्र्य तद्वत् लोहित—रक्त, यत् रुधिर
 —शाणत, तस्य राज्या—धारया राजत—भातराग रक्तवर्णमित्यर्थ, घ्राणवन्धू—
 नासारम्भ यस्य तन् नासारम्भसुतरत्नेन इत्यर्थ ।

(२०) वपुर्विति ।—वपुश्च—शरीरस्य, वितत्या—विस्तारेण गतशोवत्त्वेन
 दोहकमडोचाद्यभावादिति भाव व्यक्त—स्पष्ट यथा तथा, विभाव्यमान,—दृश्य
 मान कीर्तनात्—पुङ्गवारायाः क्रोडरोम्भाम्—अटलोष्ठा शुक्तिमा—शून्य यस्य
 तथोक्तं शशेन—तदाहूतं स्वविशेषण ।

(२१) शितात ।—शिता—तीक्ष्णा या अटनी—धनुष्कीटि धनुषोऽयमान
 इत्यर्थ (कोटरस्थाटनी” इति धनुःप्रकरणे अमर) तस्या शिखा—चूडा, तस्या
 अग्रम्—उपरिभाग तत्र ग्रथिता—अनवद्धा, यीवा—कम्बरा यस्य तन् ।

(२२) चापोत ।—चापन—धनुषा आडतायाम्—आच्छद्राया, चञ्चौ—
 वायाम उतान—ऊर्ध्वभूत परिहृत इत्यत्र व्यात्तमुखत्वादात्त भाव ताव, —
 रक्तवर्ण लालु—काकुदम, अन्तमुष्ठापरिभाग इत्यर्थ यस्य तन् तित्तिरिणा—
 तदाहूतं पत्त्रिणा मृगशया—आच्छेदस्य मृगहननाक्रयाया इत्यर्थ वणकमुष्टिमिव—
 मुष्टिगृह तन्नायन्या प्रथमम् अक्षरलक्षणं नव “हात खडी” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धं
 विधानम् इति वाचनं चन्द्रश्मप—अक्षरलक्षणं प्रथमं मृगशयाव्यापारभाक्त्वेन प्रकाशयन्त्वमिव
 ज्ञात भाव ।

(२३) विषमेत ।—विषमेष—दाहयन् विषम—गरलेन विद्वान् दृष्टात्केन
 च इति भाव दृश्यत—सदृश वदनेन—अन्तभाग मुखस्य यस्य तन् कृष्णाहिना
 इव—कृष्णवर्ण इव, मूलगृहीतेन—मूल—अध भाग, पुच्छदश च रूहीत—

व्ययदक्षिणकरायं, जङ्गममिव गिरितटतमालपादपं, यन्त्रो-
 लिखितम् अश्रममारस्तम्भमिव भ्रमन्तम्, (२४) अञ्जनशिला-
 च्छेदमिव चलन्तम्, अयःसारमिव गिरिर्विभ्यस्य गलन्तं, पद्म-
 स्यली करिकुलाना, कालपाश कुरङ्गयूथानां, (२५) धूमकेतुं
 मृगराजचक्राणां, महानवमीमहं महिषमण्डलानां, हृदय-
 मिव हिंसायाः, फलमिव पापस्य, कारणमिव कलिकालस्य,
 क्षामुकमिव कालरात्रेः शवरयुवानम् आदाय आजगाम ;

इत तत्र, विकर्षेण—तदाव्याख्यविशिष्टेण कर्णरहितशरविशिष्टेणव्यथ, व्ययदक्षिण
 कराद—व्यामकट्टचक्षुहृष्टाभाम, विश्लिष्टाण दधानमित्यर्थः । जङ्गम—चरिषु,
 गतिमनमित्यर्थ, गिरोति ।—गिरितटे—पञ्चतप्रस्थे, ए तमालपादप,—काल-
 स्तम्भश्च तमिव, प्रायङ्गणत्वादिति भाव । यन्त्रोलिखित—शास्त्रवन्तपुस्तकमित्यर्थ,
 ग्रन्थविशेषनिहितमिति वा, अश्रममारस्तम्भमिव—दृढपत्तनरस्युष्णामिव, दृढपुष्प-
 वर्णदृढकायत्वादिति भाव ।

(२४) अञ्जनशिलाच्छेदमिव—कण्ठजपत्तरश्मकलमिव । अयःसारमिव—श्लेहस्य
 व्यिराशमिव । करिकुलाना—मङ्गयूथाना, पद्मस्यलीनिव—सकटसभूमिमिव, मारक-
 त्वादिति भाव, यथा करिष्यो दुर्जरपडमासाद्य गीलात्, समर्था, अवसीदन्ति
 च तथा अमु प्राप्य अपि न पक्वायित समर्था, सिप्ले च इति तात्पर्यम् ।
 ['पद्मस्यलीं करिकुलानाम्' इत्यत्र "पाकल करिकुलानाम्" इति पाठे,—करि-
 कुलाना पाकल—तदाख्यं हनिना ज्वरमिव, ("पाकल कुष्ठभेषज्ये पुंसि स्थाने कञ्जर-
 ज्वरे" इति मेदिनी) तदाख्यज्वरस्य करिणा प्राणनाशकत्वात्, यदुक्तं वैद्यके,—
 "असाध्योऽयं ज्वरो व्याधिं गीमहिप्रायकुञ्जरे । काञ्चित् कञ्जतमी नृणामन्यथा जीव
 पातक प्र" "पाकल म तु भागानामभितापस्तु वाजिनाम्" इत्यादि । पाकली
 यथा करिहता तथा अयमपीति भाव] । कुरङ्गयूथाना—शरसङ्घाना, कालपाश
 —यमस्य दम्बरञ्चुमिव, दर्शनमात्रेणैव हृन्नादिति भाव ।

(२५) मृगराजचक्राणां—सिंहसमूहाना, [राजसमूहानामित्यपि व्यप्यते]
 धूमकेतुम्—वधिम, अग्निदर्शकस्य मित्राना भयक्षदत्तादिति भाव,
 यथा—धूमकेतुमिव—उपातपृचक्षुदहमिव, मारकत्वादिति भाव । धूमकेतु
 सादुर्भाव राजचक्राणामपि अयुधं सुचयतीति बोद्धव्यम् ।
 महिषमण्डलाना—महिषसङ्घाना, महानवमीमहं—शारदीयदुर्गाववमीमहोत्सवं,

दूरे च स्थापयित्वा विज्ञापयाम्भूव,—“देव । सर्वस्य अथ
विन्ध्यस्य स्वामी, सर्वपक्षोपतोना प्राग्रहरः शबरसेनापति
भूकस्यो नाम । तस्य अयं निर्घातनामा (२६) स्वर्गीय
सकलस्य अस्य विन्ध्यकान्तारारण्यस्य पर्णानामपि अभिन्नः,
किमुत प्रदेशानाम् । एत पृच्छतु देव, योग्योऽयम् आशा
कर्तुम्” इति कथिते च निर्घातस्तु (२७) क्षितितननिहित
मौलिः प्रणामम् अकरोत्, उपनिन्दे च तित्तिरिणा सह
शङ्कोपायनम् । अथनिपतिस्तु सम्मानयन् स्वयमेव तम्
अप्राचीत,—“अङ्ग । अभिज्ञा ययम अस्य सर्वस्य उद्देशस्य ।
(२८) विहारगीनाथ दिवसेषु एतेषु भवन्तः । सेनापतेर्दा

महिपालकत्वानिति भावः (“नष्ट उद्धव उद्धव” इत्यमरः) महानवनीादरे
बृहती महिषा बलिनेन विनाशयन्त उपास्कारति ह्यवते । ‘उद्धमि
रिनाया’ इत्यादि विशेषणवत्तरे मन्वदा जीवविनाशपराजणत्वान्
इति भावा वाच्ये कारणात्,—हवप्राणिनाशिकाया यमभगिन्या,
स्वर्गजन्मरणापनादताया वन्द्यावशा कामुकास्व—कान्तिश्च अस्य बहु
जीवहसाशरणान् हवप्राणनाशिकः ॥ यमभगिन्या कालभिल्लुग्रेष्वा दीडव्या ।
शबरपुत्रान्—६. उदाव्यज्जालीय तदणवयम्ब पुमासम् । आनगाम—पाप । दूरे—
राष्ट्र सनीपा दात भावः । विन्ध्यस्य—विन्ध्यारण्यस्य, स्वामी—आधीपति । सर्व
पक्षीपतेना—सर्वेषां—सकलाना पक्षीपतीना—सुदृशमानाधपतीना, (“पञ्चाशत्याम
कृत्यो स्त्री” इति मदिनी) प्राग्रहर,—घेह ।

(२६) स्वर्गीय —भानिनेः । विन्ध्यकान्तारारण्यस्य—विन्ध्याचन्द्रगुप्त-
कान्तस्य, (“कान्तारो वर्म दुर्गमश्च” इत्यमरः) ।

(२७) क्षितितने—मृगुडे, निहित—स्थापिता, मौलि,—
सप्त कश्च दिन स (“चूडा किरिट केशश्च सयता मौल्यम्वय” इत्यमरः) ।
तित्तिरिणा सह शङ्कोपायन—ति त्तिरि शशकापदौकण्डदमित्यथ, उपनिन्दे
—अपमानमित्यथ । अङ्गे ते सम्माननं भो इत्यथ । आनगा,—विशेषण
ज्ञानार । उपायम्—वन्द्यमित्यथ ।

(२८) एतेषु दिवसेषु—बहुनिपादावदिति भावः, यदा,—एतेषु—वर्गोद्देश्य,

अन्यस्य वा तदनुजीविनः कस्यचित् (२८) उदाररूपा नारि-
आगता भवेद्दर्शनगोचरम् ?” इति ।

निर्घातस्तु (३०) भूपालान्नापनप्रसादेन आत्मानं बहु-
मन्यमानं प्रणनाम, दर्शितादरञ्च व्यज्ञापयत्—“देव । प्रायेण
अत्र हरिण्योऽपि न अपरिचिता मञ्चरन्ति सेनापते, कुत एव
नार्यः ? नापि एवरूपा काचित् अत्रना । तथाऽपि देवादेशात्
इदानीम् अन्वेषणं प्रति प्रतिदिनम् अनन्यकृत्यै क्रियते यत्नः ।
(३१) इतश्च अर्द्धगव्यूतिमात्र एव मुनिमहिते महति महीधर-
मालामूनरुहि महीरुहा षण्डे पिण्डपाती (३२) प्रभृतान्नेवासि-

दिवसेषु—प्रतिदिनमित्यर्थ, विहारशीला,—विचरणपरा । सेनापते,—भूकल्पस्य ।
तदनुजीविनः,—सेनापते परिजनस्य ।

(२८) उदाररूपा—महासौन्दर्यशालिनी, अतिरूपवनीत्यर्थ, (“उदारो दात-
नहती” इत्यमर) ।

(३०) भूपालति ।—भूपालस्य—राज्ञ इष्येत् यत् आनापनेन—आभावण,
सम्बोधनपूर्वकवाक्यप्रवाह इत्यर्थं तदेव प्रसाद,—अनुग्रह महापराक्रमस्य सदाजी-
वस्य तादृशनेतरेण सह सद्यमाभाषणादिति भावः तत्र । बहुमन्यमानं,—श्लाघ-
मानं । दर्शितादर—ससम्मानमित्यर्थ । अपरिचित—अज्ञाना, [“अपरिचिता”
इत्यत्र “अपरिगता” इति पाठोऽपि स एवार्थः, “सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था” इति
निश्चयान्] । कुत एव नार्यः,—मानुष्यस्तु कथमपि नैवापरिज्ञाता मञ्चरितु-
प्रभवन्तीति भावः । अत्रना, अत्रागता इति शेषः । देवादेशात्—राज्ञ भवत
आज्ञया । अनन्यकृत्यै—गानि अन्यम्—अन्वेषणादपर, कृत्य—कार्यं दीया तै,
अन्यकार्ये परिहृत्य इत्यर्थं, अस्माभिरिति शेषः ।

(३१) इतः,—अस्मात् स्थानात्, अर्द्धगव्यूतिमात्रे—श्रीशैलपरिमिते,
(“गव्यूति स्वी श्रीशयुरम्” इत्यमर) मुनिमहिते—आश्रयपूजिते महीधरमाला-
मूलरुहि—पर्वतशैलपाटमूलजाते, महीरुहा—पुष्पाण्य, षण्डे—अण्डे, मूनरुह्ये
इत्यर्थ, पिण्डपाती—पिण्डपाय—शासमाचान्नाय, पतति—मिच्छा चरतीति तद्योगः,
शासमावाप्नोपशोयिभिराकार इत्यर्थ, न तु मञ्चरीति भावः ।

(३२) प्रभृतति ।—प्रभृते,—बहुभिः, अन्नेवासिभिः,—शियै, (“ज्ञानान्ने-

परिवृतः पराशरी दिवाकरमित्तनामा गिरिनदीम् आयित्वा
 प्रतिवमति, स यदि विन्देत् वार्ताम्” इति । तत् श्रुत्वा
 गरपतिः अचिन्तयत्,—“श्रूयते हि (३३) तत्रभवतः
 सुगृहीतनाम्नः स्वर्गतस्य ग्रहवर्माणो बालमित्रं मेवायणीय
 त्वयी विहाय ब्राह्मणायनो विद्वान् उत्पन्नसमाधिः सो गते मते
 युवा एव कापायाणि गृहीतवान् इति । प्रायश्च्य जनस्य
 जनयति (३४) सुहृदपि दृष्टो भृशम् आश्वासम् । अभि
 गमनीयाश्च गुणा सर्व्वस्य । कस्य न (३५) प्रतीच्यो मुनि
 भावः ? भगवती वैधेयेऽपि धर्मगृहिणी गरिमाणम् आपाद
 यति प्रव्रज्या, किं पुनः सकलजनमनोमुपि विदुषि जने ?

वासिनो मित्रे” इत्यमरः) परिवृत—वैष्टत । पराशरी—भिद्यु, [“पराशरी”
 इत्यत्र “पाराशरी” इति पाठोऽपि स एवार्थः, “भिद्यु परिव्राट कर्मन्दी पाराशर्येऽपि
 मस्करि” इत्यमरः] । वार्ता—उत्तान, नाण्या इति भावः, विन्देत्—जानीयादित्यर्थः ।

(३३) तत्रभवतः—मान्यस्य, सुगृहीतनाम्नः,—प्रातःकरणीयस्य, विष्णोः
 स्नेह्यस्य । बालमित्र—शैशवसुहृत्, मेवायणीय,—वेदशाखाविशेषाध्याता ब्राह्मणादन
 —ब्राह्मणकुलजात विजयडो वा, उत्पन्नसमाधि,—चित्तिकायानिष्ठः, गृहीत-
 नियमी वा (“सु समर्पणनीशाकनियमाश्च समाधय” इत्यमरः) सो गते—सुगतः,
 —बुद्धः, तस्य इदं तस्मिन् मते—आशये, वौद्धधर्ममाश्रित्य इत्यर्थः, त्वयी—
 दिवदोम्, स्वकसानयजुःसञ्चक चदवयमित्यर्थः, (“स्त्रियाश्चक सामयजुषी इति वेदा
 स्त्रयस्त्र/ी” इत्यमरः) विहाय—त्याज्या, वैदिकधर्मो परित्यजेत्यर्थः, कापायाणि—
 कपायवस्तानि वस्त्रानि ।

(३४) सुहृत्—मित्रः, दृष्ट—सञ्चाल्यतुः, किमपि अकुर्वन्तीति भावः,
 आश्वासम्—आशा, प्रीति वा, भगिनीपतिवन्दनमेवो निषत्वात् तत्कर्मत्वेन स्वस्यापि
 मित्रभूतस्य तस्य किमप्यकुर्वतीऽपि दर्शनं मे आनन्दप्रदं भविष्यतीति भावः । अभि
 गमनीया—अनुसरणीया । सर्व्वस्य—यस्मिन् कस्मिन्नपि मते वक्ष्यमानस्य इति
 भावः, “गुणा पूजास्थानं गुणेषु न च निद्रं न च वयः” इति तात्पर्यम् ।

(३५) प्रतीच्यः,—पूज्यः, (“पूज्यं प्रतीच्य” इत्यमरः) । मुनिभावः,—

धतो नः (३६) कुतूहनि हृदयम् अभूत् सततमस्य दर्शनं प्रति, प्रासङ्गिकमेव इदमापतितम् अतिकल्याणं, पश्यामः प्रयत्नप्रार्थितदर्शनं जनम्" इति । प्रकाशञ्च अब्रवीत्,—“अह् ! समुपदिग तम् उद्देशं, यत्रास्ते स पिण्डपाती" इति । एवमुक्त्वा च तेनैव उपदिश्यमानवर्त्मा प्रावर्त्तत गन्तुम् ।

अथ क्रमेण (३७) गच्छत एव तस्य अनवकेशिन, कुद्मलितकर्णिकाराः, प्रचुरचम्पका, (३८) स्फीतफलेग्रहयः, फलभरनमितनमेरव, नीलदलनलदनारिकेलनिकरा, करि-

धापसभाव । भगवती—सर्वशक्तिमती, चन्द्रग्रहिणी—चन्द्रपत्नी, प्रत्रय्या—सश्यासुषम्न इत्यत्र, वैषेयेऽपि—मूर्खेऽपि, गरिमाच—गौरवम् आपादवति—भूतिहापवति, मूर्खेऽपि सश्यासभायवति चेत् सर्वेषां पूज्यो भवति इति सरत्वाच्च । सकलजनमनोमुषि—सर्वलोकमनोहरि ।

(३६) कुतूहनि—समुत्सुकम् । प्रासङ्गिक—प्रसङ्गान्—भगिन्या अन्वेषणद्वयकार्यान्तरादिव्यर्थं आगतम् । प्रद—तद्दर्शनावसररूपम् । प्रथमात्—प्रथमेन—प्रकृतचेष्टया, ब्रह्मादरीत्यर्थं, प्रार्थित—धावित, दर्शनम्—अवलोकनं यस्य सादृश्यं, दुर्लभदर्शनमित्यर्थं ।

(३७) “अथ क्रमेण गच्छत एव तस्य” इत्यस्य “दर्शनपदमवतेह तरव” इति परस्य सम्बन्धः । तान् विशिनष्टि अनवकेशिन इत्यादि ।—अनवकेशिन,—अवकेशिन,—बन्ध्या, अफला इति यावत् (“बन्धोऽफलोऽवकेशी च” इत्यमरः) स न भवतीति फलवन्त इत्यर्थः । कुद्मलितकर्णिकारा,—कुद्मालता,—सञ्जातमुकुत्ता, कर्णिकारा—दुर्मात्मना, आरम्बपत्र्या वा येषु ते, (“कर्णिकारं पुमानारम्बपत्रौ च दृभीत्यल” इति मेदिनी) । प्रचुरचम्पका,—प्रचुरा,—बहुला, चम्पका,—सदाख्यपुष्पत्र्या येषु ते ।

(३८) स्फीतिति ।—स्फीता,—प्रवृद्धा, फलेग्रहयः,—अबन्ध्या, फलवन्त इवा इत्यर्थं येषु तेषांला, (“स्वादबन्धः फलेग्रहि” इत्यमरः) । फलेति ।—फलानां भरणे—भारिण, शनिता,—अवमता, नमेरव—सुरपुत्राग्रह्या, रुद्राण इवा वा येषु तत्राक्ता । [“फलभरनमितनमेरव” इत्यत्र “फलभरनमितनमेरव” इति पाठे,—फलानां भरणे—आतिशयेन, बाहुल्येनेत्यर्थः, (“भरीतिशयभारयो,”

केसरसरलपरिकराः, (३८) कौरकनिकुरम्बरोमाञ्चितकुर-
वकराजयः, (४०) रक्ताशोकपल्लवलावण्यलिप्यमानदशदिशः,
(४१) प्रविकसितकेसररजोविसरवध्यमानचारुधूसरिमाणः,
स्वरजःसिकतिलतिलकतलाः, (४२) प्रविचलितहिङ्गवः

इति मेदिनी) धरिता,—पूर्णा, अत एव नमिता इति भावः, भर्मेव श्व
तथोक्ता] । नीनेति ।—नीलदशा,—श्यामलपर्णा, नक्षदानि—अशीरा, नारिकेल-
निकरा,—लाङ्गलीज्वसमुहाय येषु ते, (“स्यादीरणं वीरतर मूलेऽश्वीशोरसस्त्रियाम् ।
अभय मलदं संयम्” इति “नारिकेलस्तु लाङ्गली” इत्युभयवाच्यम्) । करीति ।—
करिकेसरा,—नागकेसरा, [“करिकेसर—” इत्यत्र “हरिकेसर—” इति पाठिपि,
—हरिकेसर,—अधिकेसर, नागकेसर इत्यर्थः, (“हरिदन्द्रार्कवाताशुप्रकभेक-
यमाहिषु” इति मेदिनी) सरला,—देवदारव पीतद्रुवचा वा, यस्मात् “तापिण” इति
प्रसिद्धं तेषां क्रियते लोकेरित्यर्थः, (“पीतद्रु सरल पुतिकाष्ठव” इत्यमरः) तेषां
परिकरः,—सङ्घः, समूह इत्यर्थः येषु ते । (“भवेत् परिकरः सङ्घे पर्यङ्गपरिवारयोः”
इति मेदिनी) ।

(३८) कौरकेति ।—कौरकाणां—कलिकाना, निकुरम्बे,—सङ्घः, रोमाञ्चिता,
—सम्रातरीनहर्षा इव लक्ष्यभाषा, कुरवकाणां—रक्ताशोकानां, ये योषितासालिङ्गने
पुण्यनीति कविसमयप्रसिद्धि, तेषामित्यर्थः, राजयः,—श्रेण्य येषु ते ।

(४०) रक्तेति ।—रक्तानां—रक्तवर्णानां, विकसितानामित्यर्थः, अशोकानां—
वक्षुलानां, ये योषिता पादाघातौ विकसन्तीति प्रसिद्धि, तेषामिति भावः, पल्लवलावण्यैः,
—किसलयज्वलानिभिः, लिप्यमानाः,—विष्णुरन्ध्र, दश दिशः,—आशा येषु ते ।

(४१) प्रविकसितेति ।—प्र—प्रकर्षेण, विकसितानां—प्रकटितानां, केसराणां
—वक्षुलानां, ये कालादा शोधुगन्धुसैकात् विकसन्तीति कविसमयख्यात, तेषां
मित्यर्थः, (“अथ केसरे वक्षुल” इत्यमरः) रजोविसरेण—परागप्रसरेण, वध्यमानां,
—सङ्घमानां, धारवः,—समोहा, धूसरिमाणः,—धूसरत्वानि तेषां येषु वा ते ।
स्वरज इति ।—स्वरजोभिः,—निजपरागैः, सिकतिलानि—संकतभवानि वाञ्छुका
मयानौव लक्षितान्मित्यर्थः, तिलकतलाः—तिलकतलाः, ये प्रसदिताङ्गनाडवनीकनमात्रैरेव
पुष्पिता सङ्घावने इति भावः, तेषां तलानि—अधीदेशा येषु तेषां वा ते ।

(४२) प्रविचलितेति ।—प्रविचलिताः,—कम्पिता, हिङ्गवः,—हिङ्गुवः

प्रचुरपूगफलाः, (४३) प्रसवपूगपिङ्गप्रियङ्गवः, परागपिङ्ग-
रितमञ्जरीपुञ्जामानमधुपमञ्जुशिञ्जाजनितजनमुदः, (४४) मद्-
मलमेवकितमुचुकुन्दस्कन्धकाण्ड-कथ्यमाननिःशङ्क-करिकटकण्डू-
तयः, (४५) उड्डीयमाननिःशङ्कचटुलक्ष्णशारशावसकल-
शाडलसुभगभूमयः, (४६) तमःकालतमतमालमालामीलितः

पत्राणि येषु ते । प्रचुरेति ।—प्रचुराणि—वह्नि, पूमाना—गुवाकानां, फलानि—
शस्त्रानि येषु ते ।

(४३) प्रसवेति ।—प्रसवानां—फलानां पुष्पाणां वा, (“शादुत्यादी कन्दे पुष्पे
प्रसवी गर्भमोचने” इत्यमर) पूगेन—वृन्देन, (“पूग क्रमुकवृन्दयो” इत्यमर)
पिङ्गा.—पिङ्गलवर्णा, प्रियङ्गव,—श्यामालता येषु ते । परागेति ।—परागैः,—
रज्जीभिः, पिङ्गरिता,—पिङ्गलवर्णा, या मञ्जये,—वह्नये, ताभिः पुञ्जामानानां—
सङ्गृह्यमाणानां, मधुपानां—धमराणां, मञ्जुशिञ्जया—मनीहरीष गुह्यनेन, जनिता,
—उत्पादिता जनानां—श्रीकानां, मुदः,—आनन्दा यै तथाभूता ।

(४४) मदेति ।—मदस्य—दानजनस्य, मलग्न—कलदेन, मेवकिता,—
ससक्तचन्द्रका, श्यामला वा, (“मेवकान्मु मयूरस्य चन्द्रके श्यामले पुमान्” इति
भेदिनी) ये मुचुकुन्दा,—पुष्पतदभेदा, धम्पकविशेषा इति यावत् तेषां कन्धा इव
काण्डा,—मूलात् शाखाऽवधिविभागा (“अस्ती प्रकाश कन्ध स्यात् मुलाच्छाखा
ऽवधिसारो” इत्यमर) यदा,—तेषां कन्धा,—मूलात् शाखाऽवधिप्रदेशा, तेषां
काण्डा,—दण्डा, वर्गा वा, समुह्या इत्ययं, (“काण्डीऽस्ती दण्डवाणावर्गावसर-
धारिषु” इत्यमर) ते कथ्यमाना,—निवेद्यमाना, निशङ्कानां—निर्भयाणां, करिषा
—हस्तिना, कटयी,—दण्डयी, [“मण्ड कट” इत्यमर । “—कट—”
इत्यत्र “—करट—” इति पाठेऽपि स एवार्थः, “काकेभगणौ करटौ” इत्यमर
वचनात्] कण्डूतयः,—कण्डूयनानि येषु येषां वा ते ।

(४५) उड्डीयमानेति ।—उड्डीयमानैः,—उत्पतद्भिः, निशङ्कैः,—निर्भयैः,
चतुर्णैः,—चपलैः, लक्ष्णशारशावानां—लक्ष्मणशिशूनां, सकलैः,—सर्वैः, शाडला,—
श्यामा इत्यर्थः, यदा,—लक्ष्णशारशावसकलैः शाडलैः,—शादहरितैश्च, नूतनदण्डेन
हरिदर्पोक्तैः स्थानैरित्यर्थः, (“शाडन शादहरिते” इत्यमर) अत एव सुभगा,—
श्यां, भूमयः,—तलदेशे येषां तयोक्ता ।

(४६) तम इति ।—तमासि इव—अथकारा इव, कालतमा,—अति

तपा, म्त्वकदन्तुरितदेवदारवः, (४७) तरलताम्बूलीस्तम्ब-
जालकितजम्बूजम्बीरवीथयः, कुसुमरजोधवलधूनीकदम्बवक्र-
चुम्बितव्योमानः, (४८) बहलमधुमोक्षितचितय, परि-
मलघटितप्राणहृत्सय, (४९) कतिपयदिवससूतकुक्कुटीकुटी-
कृतकुटजकोटराः, (५०) चटकासञ्चार्य्यमाणवाचाटचाटकेर-

शीला, वा तमालनाला,—तापिन्द्रशेषव, तामि मीलिता,—शमिता इत्यर्थ,
आतपा,—सौरालोका येषु तथोक्ता । भवकेति ।—भवके —गुच्छे, हनुरिता,
—सन्नातदन्ता इव लक्ष्यमाणा, देवदारव,—भद्रदाहृत्तया येषु तथोक्ता ।

(४७) तरलेति ।—तरलानां—अपत्याना ताम्बूलीना—नागवल्लीनां, मम्बे,
—सङ्घे, जालकिता,—पुका, जम्बूनां—जाम्बवाना, जम्बीराणां—दन्तशठाख्यानां
सङ्घाच्च, (“सु जम्बीरे दन्तशठनभजम्बीरजम्बला” इत्यमर) वीथय,—शेषव
येषु ते । कुसुमेति ।—कुसुमाना—पुष्पाणा, रजामि एव—परागा एव, धवलधून्य,
—शुभपाशव, तासां कदम्बवक्रैः,—निषयमण्डले, चुम्बित—सृष्टं व्योम—आकाश
ये तथोक्ता, यदा,—कुसुमरजोभिः,—पुष्पपरागैः, स्रक्कोयैरिति भाव, धवला,—
शुभा, ये धूनीकदम्बा,—तदाव्यनीपमेदा, (धूनीकदम्बो नीपे स्थान् तिनिग्री
वरुणदुर्गे इति मेदिनी) तेषां चक्रे —समूहे, चुम्बित व्योम यत्र तथोक्ता ।

(४८) बहलति ।—बहलेन—प्रभूतेन, मधुना—भकरन्दाना, मीलेण—
अर्षेण, घटिता—सिका, चितय,—तलभूमय येषां ते । परिमनेति ।—परि-
मनेन—पुष्पादीनां सौरभेण, घटिता—जनिता प्राणाना—प्राणोन्द्रयाणा, तमि,—
तपंश ये तथोक्ता ।

(४९) कतिपयेति ।—कतिपयेषु—अल्पसङ्ख्याकेषु इत्यर्थे, दिवसेषु—दिनेषु,
एताभिः,—प्रसूतवतीभिः, मुक्तगर्भाभिरित्यर्थं, कुक्कुटीभिः,—तामचूडपद्मीभिः,
कुटीकृतानि—आवासीकृतानि, कुटजाना—गिरिमञ्जिकाञ्चार्णा, कोटराणि—
विबराणि येषु तथोक्ता ।

(५०) चटकेति ।—चटकया—तदाख्यया पत्रिण्या, सञ्चार्य्यमाणैः,—नीय-
मानैः, वाचाटैः,—मुखरैः, कृजद्विरित्यर्थं, चाटकेरैः,—चटकाया अपत्यानि प्रमास-

- क्रियमाणचाटवः, (५१) सहचरीचारणचञ्चुरचकोरचञ्चवः,
निर्भयभूरिभूरुण्डभुज्यमानपाककपिलपीनवः, (५२) सदा-
फल-कटफल फल-विशसननिःशूक शुक-शकुन्त-शातित शलाटवः,
(५३) शैलेय सुकुमारशिलातल सुखशयित शशशिवः,
(५४) शिफालिकाशिफाविवरविस्रव्यविवर्त्तमानगौधेररागयः

चाटकेरा ते, चटकाशावकोरिवर्धं, क्रियमाणा,—उदाय्यमाणा इत्यर्थं, चाटव,
—मपुरसना येषु तथोक्ता ।

(५१) सहचरीति ।—सहचरीभिः,—सङ्गिनीभिः, चकोरीचञ्चुभिरित्यर्थं,
चकोरीभिः सहति भाव, चारणे—भक्षणे, [“चारण” इत्यत्र “चरण” इति पाठः
समीचीनतया प्रतिभाति, भक्षणार्थकश्च चारणशब्दस्य फोपादावहेतुत्वात्, चरण-
शब्दस्य च तदर्थकत्वात्, तथा च मैदिनी,—“चरणीऽभ्वी वद्भृचादौ भूने गीने पदेऽपि
च । भमणे भवणे वाऽपि भपुसक उदाहृतः ॥” इति] चञ्चुरा,—निपुणा,
चकोराणा,—तदाख्यपक्षिणां, चञ्चव,—घोष्य येषु तथोक्ता । निर्भयेति ।—
निर्भयै,—नि शब्दै, भूरिभिः,—वद्भिः, मूरुण्डै,—पक्षिविशेषै, भुज्यमानानि—
सिञ्चमानानि, पाकेन—परिवासेन, कपिलानि—पिङ्गलानि, पीनूनि—गुडफलाख्य
फलानि, “शाखरीट” इति प्रसिद्धा फलविशेषा इत्यर्थं येषु तथोक्ता । (“पीनी
गुडफल खसी” इत्यमर) ।

(५२) सदेति ।—सदाफला —सदा फलनीति तथाभूता, ये कटफला,
—शीपर्विकाद्या हत्वा “कायफले” “कायकाल” इति वा वद्रीयैराख्याता इत्यर्थं,
तथा फलविशसने—फलभेदेन, यथा,—सदाफलाना—नारिकेलाना, (“सदाफल
रुन्दफले नारिकेलोऽप्युदुधरे” इति मैदिनी) कटफलानाञ्च विशसने, नि शूका,
—घतचञ्चुरा इत्यर्थं, ये शुकशकुन्ता,—कीराख्यपक्षिण, ते शातितानि,—पातितानि,
शलाटव —अपकानि फलानि येषु ते, (“शामे फले शलाटुं स्वात्” इत्यमर) ।

(५३) शैलेयेति ।—शैलेयैः—शैलजाख्यपर्वतजातसुगन्धितृणभेदेन, सुकुमार
—सुरस्य, सुकीमलमित्यर्थं, यत शिखातल—प्रसरणवृण्ड, तत्र सुतेन—शानन्दन,
अल्लिभवाङ्गेनेत्यर्थं, शयिता,—निद्राणा, (“निद्राशशयती सुनी” इत्यमर) शशाना
—सयनेदाना, “सुरगोसु” इति वद्रे प्रसिद्धानामित्यर्थं, शशव,—शवका येषु
येषां वा ते ।

(५४) शिफालिकेति ।—शिफालिकानां—नीलिकाख्य पुष्पफलान् इत्यर्थः

- (५५) निरातड्डरड्डव, निराकुलनकुलकैलय, कल-
कोकिलकुलकवलितकलिकोत्तमा; (५६) सहकारागम-
रोमन्यायमानधसूरुयूयाः. यथासुखनिपसुनीलाण्डजमण्डला,
(५७) निर्विकारवृकविलोक्यमानपोतपीतगवयधेनव,
(५८) श्रवणहारिमनीडगिरिनितम्बनिर्भरनिनाटगिद्र.नन्द-

शिफामु—मूलेषु, यानि विवराणि—कीटराणि, तेषु विस्त्रम्—निशब्द यथा तथा,
विवर्त्तमाना—तिष्ठन्, गौधेराणा—गौधिकाशिष्णा (“वयो गौधेरगौधारगौधेश
गौधिकावर्जै” इत्यमर) राशयः,—समुद्रा येषु तथोक्ता ।

(५५) निरातड्डरड्डव,—निशब्दरड्डयगा । निराकुलति ।—निराकुला,
—निशब्दा, नकुलाना—भुजङ्गघातिप्राणिविशिषाणा, “वेजि” इति वज्रे प्रसिद्धाना
मित्यर्थः, कैलय—विषरणाणि येषु तथाभूता । कलिति ।—कलै,—मधुररवै,
कोकिलानां—पिकाना, कुलै,—समुद्रे, कवलिता,—भक्षिता, कलिकोत्तमा;
—कीरकप्ररोहा येषां ते ।

(५६) सहकारेति ।—सहकाराणाम्—अतिशौरभवदामाणाम्, (“आ-
श्रुती रसानोऽसौ सहकारीऽतिशौरभ” इत्यमर) आरामेषु—उपवनेषु कृत्विमवनेषु
इति यावत् काननेषु इति भावः (“आराम स्यादुपवन कृत्विम वनमेष तत्”
इत्यमर) रोमन्याश्रमानानि—प्राग्यचितानि लङ्घ्ये चर्ज्यन्ति, धसूरुया—मृद
भेदाना, रूयानि—सडा येषु तथोक्ता । यद्येति ।—यथासुख—सुखमनतिक्रम्य,
थाडकतया उपवेशनेन सुखं भवति, तद्यर्थं, निपसुनादि—उपविष्टानि, नीलाना—
नीलवर्णानाम्, अण्डजाना—पक्षिणाम्, यथा,—नीलाण्डजानाम्—अध्याख्यस्य
विशेषाया, मण्डलानि—मण्डानि येषु तथोक्ता ।

(५७) निर्विकारैति ।—निर्विकारे,—विकारशून्ये प्रशान्तेरित्यर्थं, आश्रम
माहात्म्येन प्रशान्तहिमाचारवत्त्वादित् भावः, इकै,—तरुभिः, ईहामगौर्वा,
कुङ्कुराकारयान्नविश्वैरित्यर्थं, (“कोकस्त्रीहाम्बरी इक” इत्यमर) विलोक्यमाना,
—दृश्यमाना, पीतपीता,—पीतै,—शावकः, (“पीत पाकोऽमंको डिध्व पृथुक
शावक शिष्ट” इत्यमर) पीता,—पीतमता इत्यर्थं, गवयधेनव—गोसदृशकारा
ण्यकम्बलविहीना पशुभेदा येषु तथोक्ता ।

(५८) श्रवणेति ।—श्रवण—कर्णे, हरति—आकर्षतीति श्रवणहारि—
सुतिमुल इत्यर्थं, रनीडस—सन्निकृष्टस्य, निकटवर्तिन इत्यर्थं, (“समीपे. निकटा-

मन्दायमानकरिकुलकर्णतालदुन्दुभयः, (५८) समासच-
 किन्नरीगोतरवरसमानरुवः, प्रमुदिततरतरचवः, (६०) क्षत-
 हरितहरिद्राद्रवरज्यमानवनवराहपोतपोत्रवल्यः, गुञ्जाकुञ्ज-
 गुञ्जजाहकाः, (६१) जातीफलकमुसशालिजातकवल्यः,
 (६२) दशनकुपितकपिपोतपेटकपाटितपाटनकौटपुटकाः,

अत्रसंज्ञकस्योडवन" इत्यमर) गिरिनितम्बस्य—पर्वतमेखलाया, य निम्बर
 निनाद्,—वारिप्रवाहव्यान, तेन या निद्रा—स्वप्न, निद्राऽऽवेश इत्यर्थं, तथा आनन्द,
 —सुख, तेन मन्दायमान,—ज्ञान गच्छन्निति यावत् करिकुलाना—गजहृन्ना,
 कर्णताल एव—कर्णस्थालनमेव, दुन्दुभि—वाद्यविशेष येषु तथोक्ता ।

(५८) समासवेति ।—समासप्राना—सन्निहिताना, किन्नरीणा—देवरीनिविश-
 स्वीया, गीतरवेण—सद्योतनादेन रसमाना,—सुखमनुभवन्त इत्यर्थ, सस्याणा
 नीतप्रियत्वादिति भाव, रुवः,—समावशेषा येषु तथोक्ता । प्रमुदिततरतरचवः,—
 प्रमुदिततरा,—अतिप्रसृष्टा, तरचवः,—रसादना, 'नेकत्रे' इति वडे प्रसिद्धा
 व्याघ्रभेदा इत्यर्थं यत्र तथोक्ता, ("तरचुस्तु सगादन" इत्यमर) ।

(६०) क्षनेति ।—क्षताया,—कुम्भारा, चर्विताया इति भाव, हरिताया,
 —शामलाया, अशुष्काया इति यावत् हरिद्राया,—पीताया, यदा—हरितस्य
 —सुप्तविशेषश्च, लणभेदस्य वा, हरिद्रायाश्च, द्रवेण—रसेन, रज्यमाना—कुण्ड
 माणा वनवराहपातानाम—अरण्याशुकरशिशूना, ["पीत पाकोऽर्भको डिम्भ
 पृथुकं शावकं शिशु" इत्यमर । "—वनवराहपीत—" इत्यत्र "—नववराह
 पत—" इति पाठे,—सद्योनातवराहशिशूनामित्यर्थ] पीतत्रलय,—सुखाय निश्चया
 दीपु तथोक्ता ("सुखापे लोडहणयो पीतम्" इत्यमर) । गुञ्जेति ।—गुञ्जाकुञ्जेषु—
 काकषिञ्जीलतावेष्टितस्थानेषु गुञ्जकीति गुञ्जा—गुञ्जनशीला इत्यर्थं, ["गुञ्ज—"
 इत्यत्र "गुञ्जत—" इति पाठे—गुञ्जन्,—ध्वनन्] जाहका,—घोडात्प्राणिभेदा
 येषां ते, ("जाहवो घोडाभाज्यारखटाकारलिङ्गामु च" इति मेदिनी) ।

(६१) जातीति ।—जातीफलकेषु—जातीफलद्रव्यसमूहेषु, सुना,—निद्रिणा,
 शालिजातकाना—गन्धमाज्जारीशिशूना, "गुहाश" इति वडे प्रसिद्धानामित्यर्थ,
 ("शान्तिस्तु कलसादौ च गन्धमाज्जार्कं पुमान्" इति मेदिनी) वलयः,—समूहा
 येषु तथोक्ता ।

(६२) दशनेति ।—दशने,—दशप्रकृतयै, कुपिता,—कुडा, विकटदन्त

(६३) लकुचलम्पटगोलाङ्गुलम्पट्टामानलवलयाः, वहवालुका-
लवामवलयाः, (६४) कुटिलकुटावलिवलितवैगगिरि
नदिकास्रोतस, (६५) निविडशाखाकाण्डलम्बमान-
कमण्डनव, (६६) सूत्रशिक्षासक्तुरिक्तभिन्नाकपालपल्लवित-
लतामण्डपा, (६७) निकटकुटीकृतपाटनमुद्राचैत्यकसूर्चय,

भर्त्साम प्रकटितानजरीषा इत्यथ, वै कपीना—वानराणा, पीता—शिशव,
तदा पेटके,—समृद्धे, पाटितानि—भक्तितानि, पाटलकौटपुटकानि—सेतरक्तवर्ण
कौटनचया येषां ते, यदा—पाटलकौठानाम—आशुधान्यस्त्रकौटविशेषाणाम्,
(“आयत्रीहि पाटल सान” इत्यमर) पुटकानि—आवरणानि, आलया इत्यर्थ
येषां ते ।

(६३) लकुचेति ।—लकुचेत्य—उच्यते, (“लकुची निकुची लकु” इत्य-
मर) लम्पटा,—लम्पटा, वै गोलाङ्गुला,—लक्ष्ममुखकपिविशेषा ते लङ्गमाना,
—प्राक्तन्यमाणा चतुर्धमाना वा लक्ष्म्य—“नीयाड” इति वदन्ति प्रसिद्धा एव
विशया येषु येषां वा ते । वदन्ति ।—वदन्—रचित बालुकाभिः,—सिकताभिः, आल-
यानवप्रपम्—आवापमण्डल भूतदशेषु जलरक्षार्थं वेदनमित्यर्थं येषां तथोक्ता ।

(६४) कुटिलेति ।—कुटिलानि—शकानि, कुटाना—उच्यन्ते, (“श्री
मन्दीरह शास्त्री । शनीकड कुट सान” इत्यमर) आवन्निभि—शेषीभिः,
वक्षिता,—निरुद्धा वना—द्रुतगतय इत्यथ येषां तथाविधानि, गिरिनदिकाना—
पार्वथमरिता कौतासि—प्रवाहा येषु तथोक्ता ।

(६५) निविडति ।—निविडेषु—सान्धेयु स्तून्षु इत्यर्थं, शाखाकाण्डेषु—
विष्णुशब्देन लम्बमाना—तिष्ठन्, कमण्डलव,—कुण्डा, सुनीना जलपाव
विशया इति यावत् येषां तथोक्ता ।

(६६) सूत्रेति ।—सूत्रेषु—सूत्रनिमित्तेषु शिरीषु—काचेषु इत्यन्वितेषु “शिका”
इति वदन्नाभाया मनिट्टेषु इत्यर्थं आसक्तौ,—लघु, रिक्ते—शून्ये भिक्षोपाज्जितान्
राहतै इत्यथ भिन्नाकपाले,—यात्रालम्ब्यस्त्रापनार्थं पावभेदेरित्यर्थं, पल्लवितानि
—सञ्जातपल्लवानि इव कृतानि समगतं स्थापनादिति भावः, लतामण्डपानि—
द्वन्द्वीनिश्चलनगटा येषां येषु वा तथोक्ता ।

(६७) निकटेति ।—निकटकुटीषु—सान्द्रहितकुटीरेषु कृता,—रचिता,
पाटनमुद्रया—इत्यथारचनया, चैत्यकान्—कुटाराणां श्रेयस्साणाम्, अदत्याद्

(६८) चीवरास्वररागकषायोदकद्रूपितोद्देशः, मेघमया इव कृतशिखण्डिकुलकोलाहला, (६९) वेदमया इव अपरिमितशाखाभेदगहना, माणिक्यमया इव महानीलतनव, (७०) तिमिरमया इव सकलजन-नयनमुप, यामुना इव ऊर्ध्वोक्तमहाङ्गदा, मरकतमणिश्यामलाः क्रीडापर्यतका इव

प्रसिद्धरुचाणामित्यय, सुद्राकृतिबुद्धविश्रान्ता वा, ("चैत्यमाद्यतने बुद्धमिष्टे नोद्देश-पाद्वे" इति मेदिनी) मूर्च्छय, —आकृतय येषु तथोक्ता, गृहभित्तौ । मन्दरादिभि रङ्कितसुद्राङ्गका इत्यर्थः ।

(६८) चीवरिति । —चीवरास्वराणां—वल्कलवमनानां, कौपीनवन्वाणा वा, रागीण—वर्षेण, कषायाणि—रक्तानि, यानि उदकानि—जनानि तै रूयिता —आवलिता, उद्देश—निघट्टेश येषां तथोक्ता । कृतंति ।—कृत,—विहित शिखण्डिना—मयूराणां, कुम्भै,—समुद्धै कोलाहल,—कलकल केकावाणोत्थय येषु तथोक्ता अत एव मेघमया इव—जलदाच्छत्रा इव मयूराणां भेद्योदये प्रनीदोदया दिति भावः ।

(६९) अपरिमितेति । —अपरिमितै—अशक्तै इत्ययं शाब्दानां—विष्टपाना कठकौयुमादीनां वदाशानाच्च ("शाखा पचानरं वाहौ वदभाङ्गमा ङ्घो" इति मेदिनी) भद्र,—विशेषं, गहना,—मान्दा, गिावडा इत्ययं, दुरधिगम इ, अत एव वेदमया इव—वेदात्मका इव । मङ्कति ।—महानीला—अतिशय ना, भङ्गराजा वा, भङ्गराजमक्षपूष्पा इत्ययं, तनव,—अवयवा येषाम्, अन्वय,—महानीलानि—मणिभटा नीलकान्ता इति यावत् ("महानीली भङ्गराजे मणिनाम विशषया" इति मेदिनी) तनूनि—निहृष्टानि येषु तथोक्ता ।

(७०) सकलति । —सकलानां—सर्वेषां, जनानां—लोकानां, नयनानि—अक्षूष मुण्डानि—हृगति एकाव—पीडयान् अन्वय,—दर्शनव्यापाररहितान् कुञ्चान् इत्ययं इति तथोक्ता अत एव तिमिरमया इव—अन्धकाराच्छत्रा इव । यामुना इव—यमुनाप्रवाहा इव ऊर्ध्वोक्तमहाङ्गदा—ऊर्ध्वोक्ता—उच्चं कृता, महान्—प्रबद्धा ङ्गदा,—निनादा, पाक्ष्याम् इति भावः, अन्वय—ऊर्ध्वोक्ता, —पुत्र्यापता मञ्च धृता इत्ययं, महात्क—प्रभृता, ङ्गदा—मभीरजलाधारा ये, तथोक्ता । मरकतति ।—मरकतमणिवन्—हारवधमाशुविशेष इव, श्यामला,—

वसन्तस्य, (७१) अञ्जनाक्षया इव पल्लविता तनया
इव अटवीजाता द्विभ्यस्य पातालान्धकारराशय इव भित्त्वा
भुवम उल्लिता (७२) प्रतिवेशिका इव वर्षावासराणाम्,
अशवतारा इव क्लृणुरात्रीणाम् इन्दुनीलमया प्रासादा इव
वनदवताना पुरस्तात् दशनपथम अवतेरु तरव ।

ततो नरपते अभवन्मनसि — (७३) “अदूरवर्तिना खलु
भवितव्य भदन्तन इति । अवनोय्य च गिरिसरिति समुप-
सृश्य युगपद्विश्रामममय समुन्नत हेषाघोष वधिरीकृताटवी
रहनाम अग्निन एव प्रदशे स्थापयित्वा वाजिसनाम अवलम्ब्य
च तपस्विजनदर्शनाचित विनय हृदयेन दक्षिणम् च हस्तेन
माधवगुप्तम असे विरले एव रात्रिभि अनुगम्यमान चरणा
भ्यामव प्रावृत्तत गन्तुम् ।

श्यामवर्णा नरनरञ्जन इति भाव अन्वय — सरकतमाणना श्यामला वसन्तस्य —
कामसंख्यस्य क्रीडापवतका इव — वह राक्षसा इव सवस्तुसुमीञ्जलवाप्ति भाव ।

(१) अञ्जनाक्षया इव — कञ्जलाद्रय इव पल्लविता — मञ्जातपहवा ।
द्विभ्यस्य — त्वभ्याश्चनस्य पम इति भाव अटवीजाता — अटवी — स्त्री इति भाव
भुवम उल्लिता — उल्लिता

(७२) वय नरराया — वापिक दशमान प्रतिव शक्ता इव — प्रतिवृत्तिका इव
खलु समीपस्थानवामन इव इत व न वटश्यामलपत्रवनराज भ मुनीलमघाक्त्र
सत पीर श्वमानवादि न भाव क्लृणुरात्रीणा — क्लृणुपल्लोपानशानाम अशवतारा
इव — अशवतारभाव इव अश्वहृत्तमहन मूर्धालाकप्रवशाभ वान्त भाव इन्दुनील-
म — इन्दुनीलाब्जम एतन्मता प्रासादा — हस्या इव अन्नाल्लहत्वात् अतनील
प्रदव इत भाव अवतेरु — जम्भारव्यय

(७३) भदन्तन — पूज्यन चौह मन्त्रा इति यावत् अदूरवर्तिना — निकट
त नना समुपसृश्य — उपसृश्य युगपत् त — युगपत् — समकाल विद्य समस्यै
— श्यामदक वहाय समुत्पन्नपत्रशान्तिकाल इत्यथ समुन्नत — समुन्नतेन
हृदयेन क्लृणुरात्रीणा व धरीकृत — श्रुतशक्तिरहितीकृत पूर्णकृत मति यावत्
अटवीजाता — अटवी — स्त्री इति भाव वनदवताना पुरस्तात् दशनपथम गहन — टक्कवश्यामामव्यय ।

(७४) अथ तेषां तरूणां मध्ये नानादेशीयैः, स्थानस्थानेषु
स्थानेषु आश्रितैः, शिलातलीषु उपविष्टैः, लताभवनानि अध्या-
वसद्भिः, अरण्यानीनिकुञ्जेषु निवसिन्तैः, विटपच्छायासु निपम्नैः,
तरुमूलानि निपेवमाणैः, (७५) वीतरागैः, आर्हतैः,
मस्करिभिः, श्वेतपटैः, पाण्डुरिभिस्तुभिः, भागवतैः, वर्षिभिः,
(७६) केशलुञ्जकैः, कापिलैः, जैनेः, लोकायतिकैः, काणादैः,
श्रीपनिपदैः, ऐश्वर्यकारणिकैः, कारन्धमिभिः, धर्मशास्त्रिभिः,

निविडारण्यमिति यावत् यथा तथोक्ता आश्रितानाम्—अथर्सेनिकम् । माधवपुत्र—प्रागुक्त
मालवेन्द्रपुत्रम्, असे—स्वर्भक्षि । विरलैः,—कल्पियै इत्यर्थः । प्रावर्तत—प्राक्रमत ।

(७४) “अथ” इत्यस्य “दिवाकरमित्रमद्राद्योत्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । तमेव
विभिन्नैः, नानादेशीयै इत्यादिः—नानादेशीये—नानास्थानादानागतैरित्यर्थः । स्थानेषु
—शाखात्रादिभिरुत्थितेषु । लताभवनानि—लतादिपिहितस्थानानीत्यर्थः, अध्या-
वसद्भिः,—अधितिष्ठद्भिः । अरण्यानीनिकुञ्जेषु—मदारण्यस्य लतादिपिहितोदरैषु
स्थानेषु, निवसिन्तैः,—निवसन्ति स्थितैः । विटपच्छायासु—विटपाना—विस्ताराणां,
स पल्लवशाखानामित्यर्थः, छाया—अनातपः, विटपाना—शाखाना, छाया इति वा तासु,
(“विस्तारो विटपीडस्त्रियाम्” “विटपी न स्त्रिया स्त्र्यशाखाविस्तारपल्लवे” इत्यमर-
मेदिनी) ।

(७५) वीतरागैः,—विगतविषयवासनैः, । आर्हतैः,—अर्हन् देवता, उपास्य
इति भावः येषां तथोक्ता तैः, नम्रकपणकै इत्यर्थः, (“अर्हस्तु चपणे बुद्धे पुंसि
स्यान्वोऽन्वलिङ्गक” इति मेदिनी) । मस्करिभिः,—परिवाजकैः । श्वेतपटैः,—
श्वेतोष्णकम्बलवासोभिः, चपणकविशेषैरिति यावत्, श्वेताम्बरसम्पदाद्यभुक्तैर्जनैरित्यर्थो
वा । पाण्डुरिभिस्तुभिः,—त्यक्तकाषायैः, काषायवसन परित्यज्य भृशैश्चक्षुष्यवस्त्रैरित्यर्थः ।
भागवतैः—भगवद्भक्तैः, वैश्वैरित्यर्थः । वर्षिभिः,—द्रव्यचारिभिः, (“वर्षिनो
द्रव्यचारिण” इत्यमरः) ।

(७६) केशलुञ्जकैः,—मुण्डितशिरिभिः, [“केशलुञ्जकै” इत्यथ “केशलुञ्जने”
इति पाठोऽपि स एवार्थः] । कापिलैः,—कपिलीकसाङ्गमत्तवर्तिभिः । जैनेः,—
जिजमतान्तरिभिः । लोकायतिकैः,—लीकैषु आश्रितानि—विहीर्णानि, मतानीति
शेषः, अना । सामान्यत्वादिति भावः, तानि सन्ति एवामिति तादृशैः, चार्वाकै-
रित्यर्थः, (“चार्वाकलीकायतिकौ” इति कोषः) काणादैः,—कषादकृतवैशेषिकमतः

पौराणिकैः, (७७) साप्ततन्त्रवै., शाब्दैः, पाञ्चरात्रिकैः, अन्यैश्च
 स्वान् स्वान् सिद्धान्तान् शृण्वद्भिः, (७८) अभियुक्तैः, चिन्तय-
 द्विश्च, प्रत्युच्चरद्भिश्च, सशयानैश्च, निश्चिन्वद्भिश्च, व्युत्पादयद्भिश्च,
 विवदमानैश्च, अभ्यस्यद्भिश्च, व्याचक्षाणैश्च (७९) शिष्यता
 प्रतिपन्नैः दूरादेव आवेद्यमानम्, अतिविनीतैः कपिभिः अपि
 चैत्यकर्म कुर्वाणैः, (८०) तिसरणपरैः परमोपासकैः शुकैरपि शाक्य

वर्तिभिः । औपनिषदे,—वैदानिकैः, ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः । ऐश्वरकारणिकैः —
 पुंश्वर जगत्कारणमिति वादिभिः नैयायिकैश्चित्थं । कारम्भभिः,—धातुवादिभिः,
 (कारम्भमी कार्मकारे धातुवादरतेऽपि च इति मैदिनी) पाषण्डविशेषे वा ।
 धर्मशास्त्रिभिः—श्राद्धैः । पौराणिकैः,—पुराणज्ञैः ।

(७७) साप्ततन्त्रवै,—सप्ततन्त्रु—ऋतु, यज्ञ इत्यर्थः, (“सप्ततन्त्रुमंख कर्तु”
 इत्यमरः) स एव उपास्य, इष्टफलप्रद इति भावः दीया तथोक्तैः, कर्मयोगिभिरित्यर्थः ।
 शाब्दैः—शब्दशास्त्राधि व्याकरणदीनि अधीयते विदनीति वा तथोक्तैः । पाञ्चरात्रिकैः,
 —पञ्चविंशत्येव ज्ञानं यत्र तत्र, “रात्रन्तु ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं श्रुतम् । पञ्चरात्र-
 मिति ज्ञातम्—” इत्युक्तं पञ्चज्ञानसाधनं नारदाद्यज्ञस्यभेद इति यावत् तदङ्गस्य
 इति पाञ्चरात्रिकं ते पाञ्चरात्रिका ते पञ्चरात्रोदितशास्त्राणामिति इत्यर्थः ।
 सिद्धान्तान्—आयमान् ।

(७८) अभियुक्तैः,—अभिनविष्टैः । चिन्तयद्भिः,—माकयद्भिः, ∴शास्त्रतत्त्व-
 मिति भावः । प्रत्युच्चरद्भिः,—प्रत्युत्तरं ददद्भिः गुरोरुच्चारणमनु उच्चरद्भिरिति ।।
 सशयानैः—सन्दिग्द्भिः । निश्चिन्वद्भिः,—सन्देहं निराकुर्वद्भिः । व्युत्पादयद्भिः,—
 व्युत्पत्त—शब्दानामवर्णव्योचनं कारणद्भिः, गुरुष्वेति शेषः । विवदमानैः,—नानाप्रकार
 ज्ञानपूर्वकं मिथो विरुद्धं वदद्भिः, शास्त्रविचारं कुर्वद्भिरित्यर्थः । अभ्यस्यद्भिः,—अधीत-
 शान्नाद्यां पीनं पुनश्च आरुति कुर्वद्भिरित्यर्थः । व्याचक्षाणैः,—व्याख्यां कुर्वद्भिः ।

(७९) शिष्यता प्रतिपन्नैः,—अधीकृतशिष्यभावे इत्यर्थः । आवेद्यमानम्—नां
 शिष्यं क्वचित् याच्यमानं, स्वस्ववक्तव्यं विप्राप्यमानमिति वा । चैत्यकर्म—बौद्धधर्म-
 विहितं कर्म, अहिंसादिषुपमिति भावः ।

(८०) तिसरणपरैः—तीणि सरणानि—गतयः, बौद्धधर्ममेव इति यावत्,
 तेषु परा,—तत्परा गौ., परमोपासकैः,—श्रेष्ठसेवकैः, शास्त्रेति ।—शास्त्रस्य—

शासनकुशलैः कोशं समुपदिशद्भिः, (८१) शिक्षापदोप-
देशोपशमशान्तिनीभिः शारिकाभिः अपि धर्मदेशना दर्शय-
न्तीभिः, (८२) अनवरतश्रवणशृङ्गीतान्त्रिकैः कौशिकैरपि
बोधिसत्त्वजातकानि जपद्भिः, जातसौगतशीलशीतलस्वभावैः
शास्त्रैरपि अमासाग्निभिः उपास्यमानम् ; (८३) आमनो-
पान्तोपधिष्टविस्त्रव्यानेककेसरिश्रावकतया मुनिपरमेश्वरम्

बुद्धदेवस्य, शासने—आज्ञायाम्, आज्ञापालने इत्यर्थं, कुशला,—निपुणा, तत्परा
इत्यर्थं ते, तत्रत्यशास्त्रश्रमणकानामाचारवाददर्शनादिति भावः, कोश—बुद्धसिद्धान्त-
ग्रन्थ, समुपदिशद्भिः,—एवमेव कुश इत्यादि शिष्येभ्यः कथयति इत्यर्थः, कोश वाचयता
मुखेभ्यः श्रुतेरिति भावः, शृङ्गेरपि—तदात्मपादभिरपि, श्रमणकानामाश्रमवचस्य प्राप्त इत्यम् ।

(८१) शिक्षात्—शिक्षाया पदानि—सुपतिङ्कानि, तेषाम् उपदेशन—
शिष्येभ्यः शिक्षापदानि इत्यर्थं, य उपशम,—शान्त, इन्द्रियदमनमित्यर्थं, तत्र शालने
—शामन्त इति तत्रोक्ताभिः, धर्मदेशना—धर्मवचसा, शारिकाभिः,—“मयना” इति
प्रसिद्धाभिः पविषीभिरित्यर्थं, पूजयत दर्शनश्रवणादिभिरिति भावः ।

(८२) अनवरत—अनवरतश्रवण—निश्चयकण्ठेन, शृङ्गीत,—प्राप्त,
आलीक,—ज्ञानं यै तदाभूतं, बोधिसत्त्वति—बोधिसत्त्वानि, सत्त्व—मनस्य
तथाविध, यदा,—बोधो—समाधिनिर्ग्रह, सत्त्व—मनो यस्य तथाविध, अथवा
बाधो—पिप्लवपादपे, अश्रवणश्रवण इत्यर्थः, सत्त्व—व्यवसाय, सिद्धिलाभायमुद्यम
इत्यर्थं यस्य तादृशं बुद्धदेव इत्यर्थः, (“बोधिं पुंसि समाजय भेदे पिप्लवपादपे” इति
“मत्स्य पुराणे । व्यवसायासुचितेष्वस्त्रीषु जग्गुषु” इति च भेदिनी) तस्य जात-
कानि—जन्मप्रधाना तानि जपद्भिः,—कौशिकैः, कौशिकैरपि—उलूकैरपि,
पेशकैरपीत्यर्थः, (“भहेन्द्रगुण्णुलूकव्यालयादिषु कौशिक” इत्यम्बर) । जातेति ।
—जातेन—उत्पन्नेन, महावस्यानादिति भावः, सौगतस्येव—बौद्धस्येव, शीलन—
परितेन, शीतल,—प्रशान्त, शिष्टावर्जित इत्यर्थं, स्वभाव,—प्रकृति रीत्या तैः ।

(८३) आसनेति—आसनस्य—उपवेशनपीठस्य, उपास्यतेषु—प्राणदेशेषु,
उपविष्टा—आसीना, विस्त्रव्या,—निःशब्दा, हिंसादिविवर्जित शान्तरसास्त्रैः
आश्रमे निवासमादति भावः, अनेके—बहवः, केसरिणा—सिंहाना, श्रावका,—
शिष्यवः, यस्य तदीक, तस्य भावः तथा हि गुणा, मुनि,—“दृष्ट्विष्यदुदियन्ता-

अकृत्रिम इव सिंहासने नियमम्; उपशममिव पिवद्भिः
वनहरिणैः जिह्वालताभिः उपलिङ्गमानपादपङ्कवम्; वाम-
करतलनिविष्टेन नौवारम् अश्रुता पारावतपोतेन कर्णात्पलेन
इव प्रिया मैत्री प्रसादयन्तम्; (८४) इतरकरकिसलयनख-
मयूहस्त्रेखाभिर्जनितजनव्यामोहम्; उदुषीवं मयूर मरकत
मणिकरकमिव वारिधाराभिः पूरयन्तम्; इतस्ततः पिपीलक-
श्रेणीना श्यामाकतण्डुलकणान् स्वयमेव किरन्तम्; अरुणेन

सुखेषु विरतम् । वीतरागमदक्षीव स्थितधीमुनिरुच्यते ॥ इत्युक्तत्वेन स्थिर-
चित्तं वीतरागादि भदन्ती दिशकरमित्त्वं, परमेश्वर इव तम्, अश्रुसाधनादिति
भावः, अकृत्रिमे इव—समावलिपत्रे इव, सत्वस्य रूपे इत्यर्थः, आसनीपालीपविदानेन
सिद्धिप्रदकत्वादिति भावः । उपशममिव—शान्तरसमिव, वनहरिणां शान्तप्रकृतित्वत्वा-
दिति भावः । उपलिङ्गमानपादपङ्कवम्—सूक्ष्ममानवराचकिसलयम् । नौवारम्—
दशधातवम्, अश्रुता—श्लाघता, पारावतपोतेन—कपोतशिखरा, कर्णात्पलेन—कर्ण-
भूषणभूतेन कुवलयैरेव, कर्णभूषणार्थमुपायनीकृतैः पल्लवैरेवेत्यर्थः, धौकुमायांत्
नर्णसाम्बास पारावतपेते कर्णात्पल्लवारीणी बोध्यः, प्रिया—प्रीतिपावीम् अभिमता
मित्यर्थः, मैत्री—सर्वजीवेषु सौहार्दं, प्रसादयन्तम्—प्रसन्ना कुर्वन्तम्, चाद्रियमाणमित्यर्थः,
करतलोपरि पारावतान् उपविश्य मीज्यपदान्नेन सर्वजीवेषु मैत्रीं विशेषेण प्रकटयन्त
मिति भावः ।

(८४) इतरिति ।—इतरस्य—शान्तात्मस्य, दृष्टियस्य इत्यर्थः, करकिसलयस्य—
पादपङ्कवस्य, गङ्गाना—नखरादा, मयूहस्त्रेखाभिः—किरवराजिभिः, जनितवि-
—जनितः—उत्पादितः, जलना—सीकाना, व्यामोह—विशेषेण मोहन एव
तयोक्तं अनचित्तमुग्धकरमित्यर्थः, नखसौन्दर्येण मुग्धीभावः, चन्द्रकरधानिर्वा इति
भावः । उदुषीवम्—उद्विग्नचित्तवित्तम् । मरकतमणिकरकमिव—वारिधरारवविशेष-
निर्मितपत्तिशिशपमिव, मयूरशीवादा मरकततुल्यकर्णत्वादिति भावः, (“करकस्तु
इमान् पञ्चविशेषे दाडिमेषु च” इति मेदिनी) । पूरयन्तम्—प्रीणयन्मित्यर्थः,
मयूर जन पात्रयन्मिति निष्कर्षः । किरन्तम्—ददन्तम्, यौहधर्मान्तर्गतजैनधर्माव-
लम्बिता तथाविधाचारस्य लोके सज्जया परिदृश्यमानतात् यौहानामपि दाडिमशावर-
वत्त यौहधम् ।

(८५) चीवरपटलेन म्रदीयसा संवीतं वह्नवालातपानु-
लितमिव पौरन्दरं दिग्भागम् ; (८६) उल्लिखितपद्मरागप्रभा-
प्रतिमया रक्तावदातया देहप्रभया पाटलीकृतानां काषाय-
ग्रहणमिव दिशामपि उपदिशन्तम् ; (८७) अनौद्धव्यात्
अधोमुखेन मन्दमुकुलितकुमुदाकारेण स्निग्धधवलप्रसन्नेन
चक्षुषा जनक्षुसक्षुद्रजन्तुजीवनार्थम् अमृतमिव वर्धन्तम् ;
सर्व्वशास्त्राक्षरपरमाणुभिः इव निर्मितम् ; परमसौगतमपि
अवलोकितेश्वरम् ; (८८) असूत्रनितम् अपि तपसि लग्नम् ;

(८५) चीवरपटलेन—जीर्णवस्त्रेण इत्यथ, संवीतम्—आच्छादितम्, अत एव वहलिति ।—वहलीन—प्रभूतेन, वालातपेन—नदीदितसूर्यालोकेन अनुलस, — रञ्जित त, पौरन्दरम्—ऐन्द्रम्, इन्द्राभिहितमित्यर्थ, दिग्भागमिव—पूर्व्वभित्ति भाव, स्थितमिति शेष ।

(८६) उल्लिखितेति ।—उल्लिखितस्य—उदृष्टस्य, पद्मरागस्य—“पीठराज” इति प्रसिद्धस्य मणिभद्रस्य, प्रभाया,—दीप्ते, प्रतिमा—तुल्या तथा, रक्तावदातया— लोहिनीज्वलया । पाटलीकृतानां—रक्तौकृतानां, दिशामपि—कतुभामपि, काषाय ग्रहणमिव—कषायरक्तवस्त्रधारणमिव ।

(८७) अनौद्धव्यात्—प्रशान्तत्वात् । मन्देति ।—मन्दम्—ईषत, मुकुलित— मुद्रित, कुमुद—कौरव, तस्य इव आकार, —मूर्त्तिं यस्य तेन, स्निग्धे त ।—स्निग्ध— कोमलमित्यर्थ, धवल—शुभ्र, प्रसन्न—प्रीतिप्रफुल्लञ्च तन । जनात् ।—जन — लोके, हिंसापरैरिति भाव, चक्षुषा—दालतानां, विन्दतानामित्यथ, क्षुद्रजन्तुनाम्—इतर जीवानां, कीटपादादीनामिति ज्ञायत, जीवनार्थं—प्राणदानायमित्यर्थ, अमृतमिव— सुधामिव, वर्धन्त—विकिरणम्, अमृतसेकेन सता लक्ष्मीवान्त इति प्रसिद्धम् । सर्व्वेत् ।—सर्व्वशा—कृत्स्नात्, शास्त्राणां—तन्त्राणाम् अक्षराणां—शर्दानां, परमाणुभिः,— अतिस्त्रावयवेरित्यर्थ, वैदिकसौगतादिशास्त्राणामितानुगृह्यार्थेऽपि सुतेपुलामित्यर्थ । परमसौगत—परमबौद्धमपि, अवलोकितेश्वरम्—श्वनीकित,— इष्ट, ईश्वर,— कण्ठकारण्येन तथोक्तमिति विरोध, सुगतानामीश्वरानङ्गीकारादिति भाव, ईश्वर,— भगवान्, बुद्धदेव इत्यथ, इति परिहार, (“सर्व्वत्र सुगती बुद्धा धमराजसंस्थागत । समस्तभद्रा भगवान्—” इत्यमर) ।

(८८) असूत्रनितमपि—रूपतितमपि, लग्न—ससक्त, सूत्रनितस्य इत्

आलोकमिव यथाऽवस्थितमकल्पदार्थप्रकाशकं दर्शनार्थिनाम् ;
 सुगतम्यापि अभिगमनीयमिव, धर्मस्यापि आराधनीयमिव,
 प्रसादस्यापि प्रसादनीयमिव, मानस्यापि माननीयमिव,
 वन्द्यवस्यापि वन्दनीयमिव ; (८८) जन्म यमस्य, नेमिं
 नियमस्य, तत्त्व तपसः, शरीरं शौचस्य, कौशं कुशलस्य, वैश्वं
 विश्वामस्य, सद्भूतं सद्भूततायाः, सर्वस्व सर्वज्ञतायाः, दास्यं
 दाक्षिण्यस्य, पारं परानुकम्पायाः, निर्वृतिं सुखस्य, मध्यमे
 वयसि वर्तमानं दिवाकरमित्रम् अद्वाचीत् । अतिप्रयान्त-

कुत्रचिद्वदन्मनाऽप्यवसन्नात् विरीष, यत् कञ्चित् हि अन्यत् लयां भवति इति
 शीघ्रम्, अस्मान्त—स्वल्प—करणीयकाश्च स इति, तद्वदितमिति विरीषपरि
 हारः, अदृष्टशीलनरस्य इत्यर्थः । यथात—यथा—यत् एतेषु अवस्थातु—
 बन्ति शीघ्रं तथा स्थित यथाऽवस्थित तथामृतानां, स्वभावैर् बर्तमानानामित्यर्थः,
 सकल्पदार्थानां—सर्वदम्नां सद्भूतं स्थितानां, न तु अदृष्टपाणामिति भावः, प्रकाशकं
 —प्रकाशकम्, उपदेशद्विगु इति भावः । सुगतस्यापि—सुवप्राप्ये, बुद्ध्यापीत्यर्थः,
 दमेनापि इति भावः, अभिगमनीयमिव—संबन्धीयमित्यर्थे चानुश्लेषमिति भावः,
 मन्साशान्तिमिति तावद्यम् । मनस्येति—महाधमपरायणमित्यर्थः । प्रसादस्यापि—
 मन्साशान्तिमिति, अतिमुत्सवकारमित्यर्थः । मानस्येति—सर्वेषामेव सुदानाहं-
 मित्यर्थः । वन्द्यवस्यापि—सर्वश्रीकृष्णार्जुनमित्यर्थः ।

(८८) यमस्य—वाञ्छेन्द्रियनिग्रहस्य, जन्म—उत्पत्तिम् । नियमस्य—अन-
 रिन्द्रियनिग्रहस्य, नेमिं—परा काङ्क्षामिति भावः । तपसं—तपस्याया, तत्त्वमिव
 —सुवप्राप्ये । शौचस्य—परिव्रताया । कौशं—माहागारं, सुवशापिना शिव
 करमिति भावः । वयसं—मृद्धम् । सद्भूततायाः,—सुश्रीलतायाः, सद्भूतं—सद्भूतम्,
 अतीव सुवर्तितमित्यर्थः । सर्वस्व—सारधनम् । दाक्षिण्यस्य—उदारताया, मरुत्ताया
 वा, उदा—दाक्षिण्यम्—दक्षिणार्धस्य, ("दक्षिणीर्षीर्दक्षिणार्धस्य दक्षिण्य इत्यपि"
 इत्यमरः) दास्यं—दास्यम् अमुद्धारं, सर्वेषामेव एकमात्रदक्षिणाहमिति वाच्यं ।
 परानुकम्पायाः,—परानुपश्य परीपकारस्य इत्यर्थः, पारम्—अन्तः, एकान्तपरीप-
 कारनिरतमित्यर्थः । सुखस्य—आनन्दस्य निवृत्त—सुखं, सुखस्यापि सुखदमिति
 भावः, सुदानन्दमयमिति तावद्यम्, ("निवृत्ते सुस्थिते व इत्यने च सुखे क्षिप्या ?

गम्भीराकारारोपितबहुमानश्च सादरं दूरादेव शिरसा मनसा
वचसा च पवत्ये ।

दिवारकरमित्स्वु (८०) मैत्रीमयः प्रकृत्या, विशेषतः
तेन अपरेण अदृष्टपूर्व्वेण अमानुषलोकीचितेन सर्वाभि-
भाविष्या महाऽनुभावाभोगभाजा भाजिष्णुता भूपतेः अप्रा-
कृतेन आकारविशेषेण, तेन च आभिजात्यप्रकाशकेन गरी-
यसा प्रथयेण च आह्लादितः चक्षुषि च चेतसि च युगपत्
अग्रहीत् । (८१) धीरस्वभावोऽपि च सम्पादितसम्भ्रमा-
[भ्युत्थानः, सङ्कलय्य किञ्चित् उद्दमनकेन विलोलं विलम्बमानं

इति मेदिनी) । मध्यमे अयसि—दीवतवाङ्मयौ मद्यावस्थायां, विशदूहे पञ्चपञ्चाशती
वर्षेण मध्ये इत्यर्थः । अतीति ।—अतिप्रशान्तेन—अतिहौष्येण, गम्भीरेण च—गाम्भीर्य-
पूर्वेण च, अचापसेन चैवर्ष, आकारेण—मूर्त्या, आरोपित,—स्थापित इत्यर्थं, दिवा-
करमित्स्वु इति भावः, बहुमानः,—असादरं येन यस्य वा तदाभूत् सन् ।

(८०) प्रकृत्या—स्वभावेन, मैत्रीमयः,—सद्भावपूर्णं, प्रकृत्या एव मैत्रीमयः
आसीदित्यर्थः । तेन—तादृशेनेत्यर्थं, अतिप्रशान्तेनेति यावत्, अपरेण—नामि परः,
—अथ यस्मात् अयं वा तेन नास्ति परस्मिन् यत् तेन इति वा, अनुपमेनेत्यर्थं,
अमानुषलोकीचितेन—अनौचित्येन, सर्वलोकीचितेनेत्यर्थं, सर्वाभिभाविष्या—सर्वाभि-
भाविष्या, महाऽनुभावाभोगभाजा—महान्—अतीव, अनुभावः,—प्रभावे यस्य,
तथाविधी य आभोगः,—सर्वविशः, त भजति इति तद्योक्तेन, भाजिष्णुता—राज्यमानेन,
अप्राकृतेन—अनीचेन, अविमनीरमेत्यर्थं । तेन—तादृशेनेत्यर्थं, अथवा दुर्लभेनेति
भावः, आभिजात्यप्रकाशकेन—महाकुलप्रसूतत्ववृत्तेन, गरीयसा—अतिगुरुणा, सुमहता
इत्यर्थं, प्रथयेण—विभक्तिः । वचसीत्यादिः—तस्य रूपाकृतः, स बहुमानं दर्शनं,
विनयदर्शनेन कोऽप्य महाऽनुभव इति मनसि तत्कथंमास चैत्यं ।

(८१) [“धीरस्वभाव” इत्ययं “वीरस्वभाव” इति पाठो न युज्यते, तथा-
त्विषस वीरभावश्चोत्तमश्च अनौचित्यादिति अवधिषम्] । सम्पादितेति ।—सम्पादितम्
—अनुहितं, उद्दमन—अपतारोद्धतम्, अभ्युत्थानम्—उद्दमनं येन तदाभूत् ।

वामांसात् चीवरपटान्तम्, (८२) उत्क्षिप्य अनेकाभयदान-
दीक्षादक्षिणो दक्षिणं महापुरुषपक्षणेनैवाप्रशस्तं, सिग्धमधु-
रया वाचा सगौरवम् आरोग्यदानेन राजानम अन्वग्रहीत्;
अभ्यनन्दञ्च स्वागतगिरा, गुरुमिव अभ्यागतं बहु मन्यमानः
स्वेन आसनेन —“आह्वम् श्व” इति निमन्वयाश्चकार; पार्श्वे
स्थितञ्च शिष्यम् अत्रवोत्,—“आयुषन् । उपानय कमण्डलुना
पादोदकम्” इति । राजा तु अधिन्तयत्,—(८३) “अलोहः
खलु संयमनपाशः सौजन्यम् अभिजातानाम् । स्थाने खलु
सर्वभवान् गुणानुरागी ग्रहवर्मा बहुशो वर्णितवान् अस्य

उद्गमनकेन—उद्यानेन हेतुना विलोल—सञ्चल, वामांसात्—वामपक्षेऽन्तः, विलम्बमान
—दीक्षायमान सममानमिति यावत्, चीवरपटान्त—जीर्णवस्त्रपटान्तभाग, सङ्कलथ—
सयथ यथान्याय स्थापयित्वा इत्यर्थः ।

(८२) अनेकेत ।—अनेकेषा—वहना, जीवानामिति भाव, अभयदानमेव
—आशासपदानमेव, दीक्षा—मतविशेष, तव दाक्षिण्य,—पुरुकुल, [“—दीक्षा
दक्षिण” इत्यत्र “—दौषादक्षिणम्” इति पाठ समीचीनतया प्रतिभाति,
प्रमङ्गलुरीघात “उत्क्षिप्य” इति क्रियाया “महापुरुष—” इत्यादिविशेषणस्यादु-
रीघातेति मन्त्रार्थम्, अस्मिन् पक्षे—दक्षिणम्—उद्धारम अकुण्ठमित्यर्थ, महति ।
—महापुरुषस्य—नरोत्तमस्य, लक्षणाणि—लक्षणभूता, सूचिका इत्यर्थ, या
सिखा,—रेखा, कर-वक्रविशेषा इत्यर्थ, तामि प्रशस्त—प्रशंसनीय, दक्षिण—
सञ्चर, भुजनिात शिष्य, उत्क्षिप्य—उत्क्षिप्य । सगौरव—सुवहुमान यथा तथा,
सिग्धमधुरया—सखेहप्रियया, वाचा—वाक्येन, आरोग्यदानेन—नैहज्यप्रदानेन,
सिग्धमधुरय वाक्येनैव मन-पीडाप्रशमनद्वारा इत्यर्थ, अन्वग्रहीत्—अनुग्रहीतवान् ।
स्वागतगिरा—सुखेन आगमनम् इति प्रथेन, अभ्यनन्दत्—समतीव्रयत्, सममन्वत्
वा । अभ्यागत—उद्गागतम्, अतिथिमिति यावत्, राजानमिति शेष । स्वेनासनेन
—निजासनप्रदानेनेत्यर्थः । आह्वम्—उपविश । [“आस उपवेशने” इत्यस्य लोटि
श्चपम्] । निमन्वयाश्चकार—उपवेशनाय अनुकरोथ, आह्वानश्चकारेत्यर्थो वा ।

(८३) अलोह,—लोहव्यतिरेकेण निश्चय इत्यर्थ, संयमनपाश,—बन्धनरज्जु ।
अभिजातानां—सञ्चनानाम् । स्थाने खलु—पुरुमेव (“युक्ते वै साम्प्रत स्थाने” इत्यमरः)

शुणान्” इति । प्रकाशश्च आवभाषे,—“भगवन् । (८४) दर्शन-
पुण्यानुगृहीतस्य मम पुनरुक्त इव अयमार्य्यप्रयुक्तः प्रतिभाति
अनुग्रहः । (८५) :चक्षु प्रमाणप्रसादस्वीकृतस्य च परकरण-
मिव आसनादिदानोपचारचेष्टितम् । (८६) अतिभूमि. एव
भवाद्दशा पुर सन्भाषणासृताभिपेकप्रक्षालितसकलवपुपद्य मे
प्रदेशवृत्तिः । पाद्यमपि अपार्थकम् । आसतां भवन्तो यथा
सुहृद्, आसीनोऽहम्” इत्यभिधाय चित्तौ एव उपाविशत् ।

“अलङ्कारो हि (८७) परमार्थतः प्रभवता प्रश्रयातिशयः,
रत्नादिकस्तु शिलाभार” इति आकलय्य, पुन पुन अभ्यर्थ-

(८४) दशनेत ।—दशनमेव—भवद्दलीकनमेव पुण्य—पवित्रतासम्पादक-
मित्यर्थ, तेन अनुगृहीत—अनुकम्पित तस्य । पुनरुक्त इव—अधिक इव । आर्य्यः
प्रयुक्त,—आर्य्येण—मान्यत भवता प्रयुक्त,—कृत ।

(८५) चक्षु प्रमाणति ।—चक्षुरव—नेत्रमेव प्रमाण—हनु ज्ञानकारण-
मित्यर्थ यस्य तादृश प्रत्यक्षज्ञ इत्यर्थ य प्रसाद—अनुग्रह, दशनदानरूप इति
यावत् तत्र स्वीकृतस्य—अधीनं कृतस्य, आसनेति ।—आसतादिदानेन—उपवेशन
पीडाद्यादिसमर्पणन य उपचार—रुजा अरुणा ज्ञात यावत्, तद्वधे चाट्ट—प्रयत्न,
परकरणमिव—अथवा साधनामव प्रसादस्य इति भाव यदा—परकरणमव—
इतरीकरणमिव आत्मपारजनान् पृथक्करणमवत्यप्र ।

(८६) पुर—अरुत, सन्भाषणात् ।—सन्भाषणमेव—सद्वचनमेव असद्य
—पीडूष, तेन आभषक,—ज्ञान तत्र प्रक्षालत—धौत निमालीकृतमिति भाव,
सकल—समय, वपु,—शरीर यस्य तत्राभुतस्य मे प्रदशवृत्ति—एकदशवस्थानम,
यदा,—प्रदेशवृत्ति—अवस्थानम आसनयहणरूपश्रवहार इत्यर्थ ज्ञातभूमि—
भूमिमतिक्रान्ता, स्वगावस्थानरूपा इत्यर्थ यदा—भूमि—मन्त्रादाम आत्काला
आतभूमि,—मन्त्रादालङ्कारमव्यथ भवद्दशनसन्भाषणादिभिरव वय हताथा न्,
अथवा आसनदृष्टेणनु क युक्तमव मन्त्राद्राज्ञातक्रमणापराधार्थात् भाव । पाद्य—
पादादिकम, अपार्थक—निरपेक्ष पाद्यस्य प्रथीजन नालीत्यर्थ ।

(८७) परमाद्यत,—यथाद्यत । प्रभवता—शक्तिशक्तिनामित्यर्थ, प्रश्रयाति-
श्रय,—विनयात्तरक । शिलाभार,—प्रकारभार । आनुल्य—वितर्क इत्यर्थ ।

मानोऽपि यदा न प्रत्यपद्यत पार्थिवो वचनं तदा स्वमेव आसनं
 पुनरपि भेजे भदन्त । (८८) भूपतिमुखनलिननिहित
 निभृतनयनयुगलनिगडनिश्चलीकृतहृदयस्य स्थित्वा काञ्चित्
 कालकला, कलिकालकल्पकालुष्यमिव क्षालयन् अमलाभि
 दन्तमयूखमालाभि (८९) भूलफलाभ्यवहारसम्भवम् उद्दमन
 इव च परिमलसुभग (१००) विकचकुसुमपटलपाण्डुर लता
 वनम् अवादीत — अद्य प्रभृति (१०१) न केवलमयम् अनिन्य
 वन्द्योऽपि प्रकाशितमक्षरं मक्षरं । किं नाम न आनाक्यत
 जीवद्भिः पद्गतम् ? येन रूपम् अचिन्तितोपनतमिदं दृकपथम्
 उपगतम् । एवविधैः अनुमीयन्ते जन्मान्तरावस्थितसुकृतानि

अभ्यर्थमान — प्राथमिकं न याञ्चमान इत्यर्थः प्रत्यपद्यत — स्वाधिकारः । वचनं —
 दिवाकरमित्यस्य वाक्यम् भदन्त — उपपन्नकं । दिवाकरमित्येव इति यावत् ।

(८८) भूपतीति — भूपते — राज्ञः मुखनालने — वदनपटले निहितम्
 — अपि नित्यं विनोत वनयन्त्रकामत्यस्य (निभृतविनोतप्रथिता समा
 प्रथमम्) नयनयुगलम् — चतुर्दशमेव निगड — शृङ्गलं तत्र निश्चलीकृत —
 स्थित्वा नृणीमिति भावः दन्तमयूखमालाभि — दशकरणराजीभः कलिका इति ।
 — कलिकालुष्यं — चतुष्टयमस्य कल्प — पद्मव कालुष्यं — मलं क्षालयन् — शोधयन्
 (८९) भूलस्य — कन्दावशेषस्य फलस्य च — शस्यस्य च अभ्यव
 हार — भोजनं तस्मात् सम्भव — लभ्यते तस्य तदीकृतं परिमलसुभग —
 चारमलम् — सौरभम् — सुभग — रम्यम्

(१००) विकच — विकसितं कुसुमान् — पञ्चालं यत् पटल —
 ममूहं तत्र पाण्डुर — धवलं मनारम् विग्रहं कामलस्ये अकथयति । भव ।

(१०१) प्रकाशतेति — प्रकाशते — प्रकटितं मलम् — मधुरं च मर
 — उपपन्नं यस्य तद्यभूतं इत्यमरः — जीवलोकं न केवलम् आनन्द्य
 — प्रशंसन्नादी न किन्तु वन्द्योऽपि — स्तव्यो पार्थिवः । आचलन्तीपनतम्
 — अनाक्यतापगतं मयस्य कल्पनातीतानात् भावः जन्मान्तरावस्थितं

हृदयीसवै । इह अपि जन्मनि दत्तमेव अस्माकम् असुना
 तप क्लेशेन फलम असुलभदर्शन दर्शयता देवाना प्रियम । आ
 दृष्टे पीतम अमृतम (१०२) ईक्षणाभ्याम । जात निरुत्कण्ठं
 मानस निर्वृत्तिसुखस्य , महद्भि पुण्यै विना न विद्याम्यन्ति
 सञ्जने त्वाट्टिगि दृग , सुदिवस म यस्मिन् जातीऽमि ।
 सा (१०३) सुजाता जननी, या सकलजीवलोकजीवितपन
 काम अजनयत् आयुष्मन्तम । पुण्यवन्ति पुण्यानि अपि तानि,
 येषामसि परिणाम । सुकृततपस ते परमाण्व ये तव
 परिगृहीतसर्वावयवा । तत सुभग सोभाग्यम, आयितीऽसि येन ।

सुकृतानि—पूज्यजन्माच्चतुष्पाण दृष्टयोक्त्व — चतस्र्य प्रकृष्टान्तरात्कथ
 अनुमोयन्त—प्रतक्ष्यन्त सुखजन्मानुष्ठितबहुपुण्यकामफलैव इदृशापुण्यरूपदर्शनना
 चित्तश्रीति ज्ञान्ने इति मन्थ इति निश्चय । असुलभदर्शन—दुलभावात्काम

(१०२) ईक्षणाभ्या—नेदाभ्याम । मानस—चित्त निवृत्तिसुखस्य—निरुत्क
 —शान्ती यत सुखम—आनन्द तस्य निरुत्कण्ठ निरुत्क जात—इतम इदृश
 सुभगरूपदर्शनसुखमनुभूय चेत सुखान्तरानरपत्त भवतीत भाव ["निवृत्तिसुखस्य"
 इत्यत्र "निवृत्तिसुखस्य" इति पा० —वासनाहृतज्ञानतानन्दस्य-इत्य] । तान् श—
 भवद्भ्यः दृश —चक्षुषि न विद्याम्यन्ति—न विरमन्ति भवान् इत्येव तत्र
 दर्शनादव चक्षुषी रूपक्षणा निवृत्तत तत्र महद्भि पुण्यैव सुजायते इति भाव ।
 यस्मिन्—यस्मिन् दिवसे ।

(१०३) सुजाता—सफलजनना तस्या एव मातुजन्मग्रहण सापेक्ष मन्थ ।
 सकलात —सकलस्य—कामस्य जीवलीकस्य—जगत जगदामिन् इत्यथ जीवत
 जनक—प्राणदात्मस्य रक्षणपीयषाणात्ना इति भाव । देवा—पुण्याना पारथान
 —कृतम इति सोभाग्ये हि पुण्यस्य दत्त त्वाद्दृश आश्रयो तत्र इति भाव ।
 ये—परमाणव पारगृहीत त ।—पारगृहीता—स्वीकृता आयिता इति यावत्
 सव अवयवा —अद्याव यै तादृशा ये परस्परामलिता तत्र अङ्गरूपेण परिणम
 इत्यथ त—तदवयवार्थका इति यावत् परमाणव इत्युक्तरूपवयवार्थकत्वाद्
 मृताना सुकृततपस—सुकृतान—स्वावर्तितान तपसि—तपसा य तादृशा,
 यदुच्छ्वासा श्रुतवन्त इत्यथ । यन् सोभाग्यं सोभाव—इमादृश सुभग—

भव्यं स पुरुषभाव भवति अवस्थितो य । यस्तस्य,
 मुमुक्षोरपि म पुण्यभाजम आनीक्य पुन श्रद्धा जाता मनुज
 जन्मनि । न इच्छद्भि अपि अस्माभिष्टट कुसुमायुव । कृतार्थं
 भय चक्षु वनदेवतानाम् । अद्य सफल जन्म पादपाना,
 ध्यामसि गतो गोवरम् । (१०४) अमृतमयस्य भवतो वचसा
 भाधुर्यं कार्यमेव । अस्य तु ईदृशे शैशवे विनयस्य उपाध्याय
 ध्यायन्नपि न सम्भावयाम भुवि । सवया शून्य आमीत् अजाते
 दीर्घायुवि गुणग्राम । धन्य स (१०५) भूभृत्, यस्य वशे
 मणिरिव सुक्तामय मभृतोऽसि । एवविधस्य च पुण्यवत
 (१०६) कथञ्चित् प्राप्तस्य कन प्रिय समाचराम इति पारिप्लव
 चेतो न । सकलवनचरमार्थसाधारणस्य कन्दमूलफलस्य

अभयशयुक्त त्वामायय लब्धव श्रीभाग्यस्य शुभगत सज्जातामति भाव ।
 भय — भक्त धार्य लब्ध इति यावत् । पुरुषभाव — पौदगम । भवति —
 त्वय तदाशत पौरुषमव स्वराकाङ्क्षीणामति भाव । मुमुक्षा — मुक्तिप्रप्ती ।
 मनुजजन्म न मनुष्यरूपेण मुक्तलाभच्छा विजिहानस्य स पुनजन्मरहित आभलापी
 जयत इत सन्नाय कुसुमायुध — काम माराजती बुद्धत्वस्य उपासकाना
 कुमुदुण्य वा कामादप्रसङ्गस्य निषङ्गवादिति भाव । गोवरम् — शत्रुविषय,
 इत्यनपशमत्यथ ।

(१०३) अमृतमयस्य — पीडुषत्ववपस्य । कार्यमेव — कश्च एव तव अस्त
 मन्वात् त्वद्व्यारववाक्यशाप अस्तवत् स्वादुत् बोध्य "कारणमुष्ठा कार्यमुष्
 मरम" इति न्यायात् त भाव उपाध्यायम — आचार्यम् । ध्यायन्न — चिन्तयन् ।
 प्रत्य — निरवयव्यन । अजाते — अनुत्पन्न तव जन्मन प्रा गत भाव ।

(१०५) भूभृत् — राजा पवतश्च । वश — कुल वशी च । सुक्तामय —
 लिङ्गां च मौक्तिकरूपेण ।

(१०६) कथञ्चित् — अतिदुष्करित्यथ अस्माक बहुभाग्यमति भाव प्राप्त
 — अथ समागतस्य चतुर्विधवतः गतस्य इत्यर्थो वा । समाचराम — अनुतिष्ठाम ।
 पारिप्लव — चक्षु ("चक्षु तत्तत्तव पारिप्लवपारिप्लव" इत्यन) । सकलति —
 सकलान् — सर्वेषा वनचराणां — अरण्यवासिना सादस्य — समुहस्य साधारण —

गिरिमरिदम्भमो वा के वयम् ? (१०७) अपरोपकरणीकृतम्
 कायकलिः अथमस्माकम् । सर्वस्वम् अवशिष्टमिष्टातिथ्याय ।
 (१०८) स्वायत्ताय विद्यन्ते विद्याविन्दवः कतिचित् । उप-
 योगन्तु न प्रीतिः विचारयति । यदि च (१०९) नोपरुणञ्जि
 कश्चित् कार्यन्ववम्, अरक्षणीयाक्षरं वा कथनीयं, तत् कथयतु
 भवान्, श्रोतुम् अभिन्नपति हृदयं सर्वमिदं न । केन कृत्याति-
 भारेण भयो भूयितवान् भूमिम् एताम् अभ्रमणयोग्याम् ?
 कियदत्रधिर्वा शून्याटवीपर्यटनक्षेत्रं कल्याणराशिः ? कम्भाञ्च

सामान्य तस्य, वनवासिभुवभस्वैत्यर्थं गिरिमरिदम्भस, — पावंत्यनदीमण्डितस्य के वयम् ?
 — न अधिकारिणी वयमेव, येन भवद्वां क्रियते इति भावः, सर्ववनचरसाधारण्यार्
 नी वयं निर्व्यङ्गाधिकारिण इत्याशयः ।

(१०७) कायकलि — काय, — देह एव, कलि — क्रीरक, सुद्रशरोरमित्यर्थः,
 अपरोपकरणीकृत, — न परस्व — अन्यस्व, उपकरणीकृत, — अधीनीकृत इत्यर्थः,
 स्वायत्त इति भावः, तुच्छदेह एव अस्माकं स्वायत्त, अत एव इममेव आतिथ्याय
 समर्पयामि इति भावः, यथा, — कायकलि — काय, — देह एव कलि, — अन्ययुग्म,
 अर्थशुद्धिखहेतुत्वादिति भावः, अपरिति । — अपरिधाम् — अन्येषाम्, उपकरणीकृत, —
 अधीनीकृत परीपकाराय नियोजित इत्यर्थः, अत एव इममेव तव परिचर्यायै
 नियोजयामि इत्याशयः, अपरोपकरणीकृतत्वात् एतेनापि नाम्नाकम् अधिकारीऽस्मीति
 निश्चयः । इष्टातिथ्याय — प्रियातिथिसंस्काराय, सर्वस्व — सर्वधन, देह देहव्यतिरिक्तव
 यत्कतिदस्तीति भावः, अवशिष्ट — शेषीभूतम्, देहादिकं यत्किञ्चिदस्ति तत् सर्वमतिधि-
 मत्कृतये नियोजयामीति भावः ।

(१०८) स्वायत्ता, — स्वाधीना, अहायंवाद्बलवत्त्वाच्चेति भावः । विद्याविन्दवः,
 — विद्यालिप्सा, कतिचित्परिमिता इत्यर्थः । उपरोपकृत — उपकारिता, मम एतेन
 सुद्रदेहेन सामान्यविद्यया वा भवता कीड्युपकार भवति न वा इत्येवम् ।

(१०९) कतिचित् कार्यन्ववम् — कार्यरिक्तम्, कृच्छ्रमपि कार्यमित्यर्थः, यदि न
 उपरुणञ्जि — उपरति सुद्रकायेभ्यापि चेत् वाधा न भवति इत्यर्थः । कथनीय —
 वक्तव्यम्, अरक्षणीयाक्षरं — न रक्षणीयानि — न गोप्यानि इत्यर्थः, अक्षराणि — वणाः
 यस्य तदाभूतम् । भय, — मद्रनास्यदमित्यर्थः, कृत्यातिभारेण — कार्यातिशयेन,

(११०) सन्तप्ररूपा इव ते तनु इयमसन्तापार्हा विभाष्यते ?” इति ।

राजा तु सादरतरम् अत्रवीत्,—“आर्य्य । (१११) दर्शित-सम्भ्रमेण अनन मधुरमविसरम् अमृतमिव हृदयधृतिकरम् अनवरतं वर्षता वचसा ऽव ते सर्व्वम् अनुष्ठितम् । धन्योऽस्मि, यत् एवम् अभ्यर्हितम् अनुपवरणीयम् अपि मान्यो मन्यते माम् । अस्य च महावनभ्रमणपरिक्षेपस्य कारणम् अवधारयतु मतिमान् । मम हि (११२) विनष्टनिखिलैष्टवन्धोः जीवितानुबन्धस्य निवन्धनम् एका एव यवीयसि स्वसा अवशिष्टा । साऽपि भक्तुः वियोगात् (११३) वैरिपरिभवभयात् भ्रमन्ती कथमपि विश्वयवनमिदम् अगुभगवरबलबहुलम् अगणितगजकुलकानिलम् अपरिमितमृगयतिशरभभयम्

अभ्रमणयोग्याम्—अयोग्यगमनाम् इत्यर्थः । किमदवधि—किञ्चान्—कति दिनानीत्यर्थः, अर्थात्—मर्त्यादा यस्य तथाभूतः, किमुद्दिश्य ईदृशक्षेपः स्तोत्रोपि ? किं वा तन्मा निवर्त्यस इति भावः । कल्याणराश—प्रभूतश्रेणीयोग्यस्य इत्यर्थः ।

(११०) सन्तप्ररूपा इव—अन्तर्व्यथिता इव । असन्तापार्हा—क्षेत्रद्वन्द्वनायोग्या । विभाष्यते—लक्ष्यते ।

(१११) दर्शितसम्भ्रमेण—दर्शितादरेण । मधुरमविसरम्—मधुरमसप्रवाहम् । हृदयधृतिकरम्—चित्तमन्तीकरणम् । सर्व्वम्—आतिथ्यादिकम् । अभ्यर्हितम्—अभ्यर्जितम् [“मतिबुद्धि—” (३।१।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने क । “अभ्यर्हितम्” इत्यत्र “अभ्यर्हणीयम्” इति युक्ततया प्रतिभाति] । अनुपवरणीयम्—अनादरणीयम् ।

(११२) विनष्टात्—विनष्टा,—विध्वस्ता, निखिला,—समसा, इष्टा,—प्रिया, बन्धव,—स्वजना यस्य तथाभूतस्य, जीवितानुबन्धस्य—जीवनधारणस्य, जीवनसयोग्यस्य वा निवन्धन—ईदृ, दशैभूता इत्यर्थं यवोपश्री—कमिष्ठा, स्वसा—भगिनी । [“अवशिष्टा” इत्यत्र “अवशिष्टा” इति पाठान्तरम्] ।

(११३) वैरिपरिभवभयात्—वैरिण,—शत्री, परिभव,—तिरस्कारः, वीरकमिति यावत्, तस्मात् भय—दास तस्मात् । अग्रमेति,—अग्रभै,—दुराचारै-

(११४) उरुमहिषमुपितपथिकगमनम् अतिनिशितशरकुश-
परुपम् (११५) अवटशतविषमम् आविशत् । अतः ताम् अन्वेष्टुं
वयमनिशं निशि निशि च सततम् इमाम् अटवीम् अटामः ;
नचैनाम् आमाटयामः । कथयतु च गुरुः, अपि यदि कदाचित्
कुतश्चिद्वनवरतं श्रुतिपथम् उपगता तद्वार्ता” इति ।

अथ तत् श्रुत्वा (११६) जातोद्देग इव भदन्तं पुनः अभ्य-
धात्,—“धीमन् । न खलु कश्चिदेवंरूपो वृत्तान्तोऽस्मानभ्युप-
गतवान् । अभाजनं हि वयम् ईदृशानां प्रियाख्यानोपायनाना
भवताम्” । इत्येव भाषमाण एव तस्मिन् अकस्मादागत्य

शरणा—श्रेष्ठविशेषाणा, वने,—सैन्ये, बहुल—व्याप्तम् । अगणितेति ।—अगणित,
—असङ्ख्यानै रजाना—इतिना, कुले,—इन्द्रे, कलिङ्ग—गङ्गनम आकौण्डिन्य,
दुष्यवगणिति यावत्, (“कालज महान समे” इत्यमर) । अपरिमितेति ।—अपरिमितम्
—अतिशयतम् अपरिमितेभ्य,—अगणितेभ्य इति वा, अगणितेभ्य,—सिद्धेभ्य,
शरभेभ्य —“अटपादूदनश्चन कटपादचतुष्टय इत्युक्तलक्षणशरभेदेभ्यश्च भेद—वास,
यस्मिन् तथाभूतम् ।

(११४) उचितेति ।—उरुमि—महिषे, भक्षिणे,—मुलापै, मुषितम्—अपहत,
पथिकाना—पाश्याना, गमन—प्रयाण यस्मिन् तथोक्तम् । अतिनाशतात ।—अति-
निशिते—अतितीक्ष्णै, शरै—गुप्ताख्यदण्डभेदै, कुश,—दूर्भेद्य, परुष—ककश,
खरस्यश्मिन्त्येव ।

(११५) अवटिति ।—अवटाना—अर्त्ताना, (“गर्तावटौ मुवि श्रभे” इत्यमर)
शते—समूहे, विषम—भेदोन्नतत्वात् दाक्षिणम् । अनिशम्—अशान्त यथा तथा,
अन्वेष्टुमिति धीमता निशि निशि—प्रतिनिशमित्यर्थ, अकारान्तं दिवादिभि इति
भावे, अटवीम्—अरुणम्, अटाम—समाम । आसादयाम,—प्राप्तुम्, अपि
—सङ्घातनाय, अन्वेत्य, वरुणा,—वत्सा,—यस, अर्त्तम्, अर्त्ता,—वृत्तात् ।

(११६) जातोद्देग,—उल्लङ्घित । अभ्युपगतवान्—प्राप्तवान् । प्रियेति ।—
प्रियाणि—दृष्टानि, आख्यानानि—कथनाख्येव, उपायनानि—उपदोक्तानि तवाम्,
अभाजनम्—अपायम् ।

अपरः, (११७) शमिनि वयसि वर्तमान, सम्भान्तिरूप इव
 पुरस्तात् उपरचिताञ्जलिः, जातकरुणः, प्रचरितचक्षुः भिक्षुः
 अभाषत,—“भगवन् भदन्त ! महत् करुणं वर्तते ।
 (११८) बाला एव बलवद्वासनाभिभूता भूतपूर्वाऽपि कल्याण-
 रूपा स्त्री शोकाविशविवशा वैश्वानरं विशति । सम्भावयतु
 ताम् अप्रोषितप्राणा भगवान् । (११९) अभ्युपपद्यता समु-
 चितैः समाश्वासनैः । अनुपरतपूर्वं कृमिकीटमपि दुःखितं
 दयाराशिः आर्यस्य गोचरगतम्” इति ।

राजा तु (१२०) जातानुजाशङ्कः सोदर्यास्त्रेहाह
 अन्तर्दुत इव दुःखेन द्रोढ्यमानहृदयः कथमपि गद्गदिका
 गृहीतकण्ठा विकलवाक वाप्यायमाणदृष्टिः पप्रच्छ,—

(११७) शमिनि—शान्ते, चरमे इति यावत् । सम्भान्तिरूप,—सावेगकार ।
 उपरचिताञ्जलि,—हतकरपुट, कृताञ्जलिारव्यथ । जातकरुण,—उत्पन्नकरुण, सदृश
 प्रथम । प्रचरितचक्षु,—सर्वदाय । करुण—शोकजनन घटनम् ।

(११८) बाला एव—बालका एव, बाल्य वयस्यवात भाव, बलवदिति ।—
 बलवता—प्रवृत्त व्यसनेन—विपदा कामभूता—परिभय नीता, भूतपूर्वा—
 अतकालपूर्वावस्था दुरवस्थामापन्नाऽपि इत्यर्थ, कल्याणरूपा—शुभाकारा, सुन्दर
 शक्य शोकावशावशा—शोककातरा, वैश्वानरस—अग्निः । अप्रोषितप्राणम्—
 अगतजीवता, सम्भावयतु—समाद्विपता, सन्त्वयतु इत्यर्थ ।

(११९) समुच्यते—योग्य समाश्वासने,—सात्वने, अभ्युपपद्यताम्—
 अनुगृह्यताम् । अनुपरतपूर्वं—पूर्वम्भिन न उपरत—न विनष्ट, मृतप्रायमित्यर्थ,
 गचरगत—दृष्टिविषयोभूत, करुणापावर्तित भाव ।

(१२०) जातानुजाशङ्कः,—जाता—उत्पन्ना, अनुजा—भगिनी, इति शङ्का—
 सन्देह यस्य तथाभूत, सादर्यास्त्रेहाह—भगिनीप्रीतवशात्, अन्तर्दुत इव—
 अन्तर्गत इव द्रोहीभूतान् करुण इत्यर्थ, द्रोढ्यमानहृदयः,—पुन पुन सन्तप्य
 मान्यता इत्यर्थ, [दुःखेति यद्वि ज्ञानसि रूपम्] गद्गदिकेति ।—गद्गदिकया—
 गद्गदयम्, शोकहृषा दजन कण्ठावरधकभावविशेषणव्यथ, गृहीत,—आकान्त,
 रुद्ध इत्यर्थ, कण्ठ, गलदश, कण्ठविरिति भावत्, दक्ष तथाभूत, अत एव

(१२१) "पारागरिन् । कियदूरे सा योपिदेवजातीया ? जीवेद्वा
कालम् एतावन्तम् ? इति, पृष्टा वा त्वया,—'काऽसि ?
कस्यासि ? कुतोऽसि ? किमये वनम् इदमभ्युपगताऽसि ?
विशसि च किं निर्मितम् अनलम् ?' इति । आदितः प्रभृति
कात्स्न्येन कथ्यमानमिच्छामि श्रोतुं, कथमायस्य गता
गोचरम् ? आकारतो वा कीदृशी ?" इति ।

तथाऽभिहितस्तु भूभुजा भिक्षु आवचचे,—“महाभाग !
श्रूयताम्,—अहं हि प्रत्यूषसि एव अद्य वन्दित्वा भगवन्तम्,
अनेनैव (१२२) नदीरोधमा सेकतसुकुमारेण यदृच्छया विहृत-
धान् अतिदूरम् । एकस्मिन् (१२३) वनलतागहने गिरि-
नदीसमीपभाजि भ्रमरीणामिव हिमहृतकमलाकारकातराणां
रसित, सार्यमाणानाम् अतितारतानवर्तिनीनां वीणातन्त्रीणा-

विकलवाक—सालतवधन वाषायमाणहाट,—वाषायमाण—वाष्पमुदमनी
["वाष्पमभ्यामुदमने" (३।१।१६ पा०) इति काण्डे शानचि रूपम्] इति,—नेव
यस्य तथाभूत, अस्तुऽद्वयन इत्यर्थः ।

(१२१) पारागरिन् — भिक्षु । एवजातीया—भवदणितप्रकारव्यथ,
कात्स्न्येन—साकल्येन, सवश्यमिति यावत् । गोचरम्—आन्देयावपरीभूत इष्ट
पदमव्यथ ।

(१२२) नदीरोधसा—सरितीरेण, ("कूल रोधस्य तीरस्य प्रतीरस्य तत्र विषु"
इत्यमर) सेकतसुकुमारेण—सिकतामयकीमलन यदृच्छया—लच्छया, विहृतवान्
—गतवान् ।

(१२३) वनेति ।—वनलताभि—शारण्यवहोभि गहने—निविड, दुर्ध्वस्य
इत्यर्थः । हिनेति ।—गहनेन—तुषारण इत—नाशत, कमलाकर,—पद्म-
निवह (आकरा निवहोत्य तस्यानदृष्टु कथ्यते" इति मीदनी) तत्र कातरा,—
व्याकुलास्तासाम् । रसित—रहितम् । सार्यमाणानां—सार्यमाणानां, अत्रेति-
शास्त्रानुसारण यथावथ तन्वीसजीवन नियमाणानामित्यर्थः, अतीत ।—
अतितार,—अतिमहान् तान्,—सङ्गीतस्वरविषय, तन्निन् धर्मे—तिष्ठत्य

मिव भाङ्गारम् एकतानं नारीणां रुदितम् (१२४) अष्टति-
करम् अतिकरुणम् आकर्णितवान् अस्मि । समुपजातकौतू-
हलय गतोऽस्मि तं प्रदेयम् । (१२५) दृष्टवानस्मि च दृष्टखण्ड-
श्लिङ्गिताङ्गुलिगल्लोहितेन च, (१२६) पार्श्विप्रविष्टशर-
शलाकायन्वगूलमडोचिनचक्षुपा च, (१२७) अध्वनीनयम-
श्रयथुनिश्चलघरणेन च, स्याण्वन्नणव्यधितगुल्फवदभूर्जत्वचा
च, (१२८) वातसुडखेदवृद्धजङ्घाजातञ्चरेण च, पांश-

इति तथोक्तानां, वीणातन्त्रोपा—वह्निकीगुणानाम् । एकतान—समस्तरम्,
अनवरत वा ।

(१२४) अष्टतिकरम्—अधैर्धजननम् । [“समुपजातकौतूहलय” इत्यत्र
“समुपजातरूपथ” इति पाठान्तरम्] ।

(१२५) “दृष्टवानस्मि” इत्यस्य “वोषितम्” इत्युत्तरेण सुस्वम् । ता विशिनष्टि,
दृष्टदित्यादि ।—दृष्टदा—शिल्पानां, खण्ड—अकलैः खलित्वाभ्य, —निष्कृताभ्य,
अङ्गुलिभ्य—करशाय्याभ्य गलत्—स्वप्न लोहित—रक्त यस्य तेन ।

(१२६) पार्श्वीत ।—पार्श्वेषु—चरणतलपश्चिमभागेषु, गुल्फार्धीभागेषु इत्यर्थ,
प्रविष्टा—विद्धा, शरापा—गुन्द्राव्यवस्थाविशेषाणां, या शलाका—प्रननुवीर्यं
काङ्किकावरेणां, ता एव शल्याना—शत्रुनामान्द्विविशेषाणां शूलानि—शूलादिवत
शीलानि अदासि इत्यर्थ, तै तच्च नितघातनाभिरित्यर्थं, सडोचिते—कुटिल, चक्षुषी
—नेत्रे यस्य तेन ।

(१२७) अध्वनीनेति ।—अध्वनेन,—अजगमनजनित, य अम,—पादास,
सस्य अयसु,—इन्द्रि, यथा,—अध्वनेनयनेन य अयसु,—श्रीध पादयो म्यीतता
दृष्टार्थं, तेन निश्चली—शिरसी, गतिर्मात्सरहितौ इत्यर्थं, चरथी—पादौ यस्य तेन ।
व्याख्येति ।—व्याख्ये,—शत्रु, (“स्यापुवा ना ध्रुव शत्रु” इत्यमर) तस्य अत्र
व्याख्ये,—स्याण्वन्नणव्यधित इति यावत्, य ऋण—दत्त, तेन व्यधिनौ—धीडती,
यौ शुकौ—घृष्टिके पादयस्यौ इत्यर्थ, तत्र यज्ञे—प्रणशीघ्रार्थे निहित भूजवस्यौ
—सद्वृत्तगाव्यवस्थवन्त्रले येन तद्य विधिः ।

(१२८) वातति ।—वातसुड—गतिप्रतिघातजनकी वातव्याधिविशेष तेन घ-
खेद,—व्यथा, तेन रुद्धे—मतिशक्तिहीने, ये ऽङ्—प्रसृते जात्वधीभागी इत्यर्थं ताभ्यां

पाण्डुरपिण्डकेन च, (१२८) खर्जूरजूटजटाजर्जरित-
जानुना च, (१३०) शतावरीविदारितोरुणा च, विदारी-
दारिततनुदुकूनपल्लवेन च, (१३१) उत्कटवंगविटपकण्टक-
कोटिपाटितकञ्जुकर्पटेन च, (१३२) फललोभालम्बिता-
नप्रवरीनताजालकैः उत्कण्टकैः उल्लिखितसुकुमारकरोदरेण
च, (१३३) कुरङ्गशृङ्गोत्खातैः कन्दमूलफलैः कदर्थितवाहुना च,
(१३४) ताम्बूलविरहविरसमुखच्छण्डितकोमलामलकीफलेन च,

जात,—उत्पन्न, अवरी यस्य तेन । पाण्डुरिति ।—पाण्डुरा रजसा, पाण्डुरम्—
श्वित्त, पिण्डक—क्षेपपात्र, पिण्डका—जानघो मोक्षपिण्डमिति वा यस्य तेन ।

(१२८) खर्जूरैति ।—खर्जूराणां—दण्डद्रुमविशेषाणां, जूटम्—समूहस्य,
जटाभि—शाखाभिरिति यावत्, कण्टकाकीर्णभि इति भावः, जर्जरित—खण्डिते,
इदमे इत्यर्थं, जानुनी—ऊरुपथ्यस्थी यस्य तेन ।

(१३०) शतावरीति ।—शतावरीणां—शतमूत्र्यां विदारितौ—पाटितौ, ऊट-
—सकृदिनी यस्य तेन । विदारितौ ।—विदार्या—क्षीरद्वयया, “भूमिकुण्डला”
इति प्रसिद्धया इत्यर्थं तद्वत्कृतयेति यावत् दारित,—खण्डित, तनु,—सूत्र,
दुकूलपल्लव,—वसनप्रालदेश इत्यर्थं यस्य तेन ।

(१३१) उत्कटैति ।—उत्कटै,—दारुणै, वशविटपाना—वेणुशाखाना,
“कञ्चो” इति वद्रे प्रसिद्धानामित्यर्थं, कण्टककोटिभि,—कण्टकवदयै, पाटितानि
—खिन्नानि कञ्जुकर्पटानि—सप्तप्रणवसनानि यस्य तेन ।

(१३२) उल्लिखितैः,—उल्लिखितकण्टकैः, कण्टकाकीर्णै इति यावत् फलेति ।—
फलानां लोभेन—लाभसया, आलम्बिता,—गृहीता, श्व एव श्वानद्या—श्वनता,
या वदरीजता,—कीलितरुशाखा इत्यर्थं तासां जालकानि—समूहा तैः उल्लिखितेति ।
—उल्लिखिते—उद्धृष्टे, विह्वे इत्यर्थं, सुकुमारयो,—कीमलयो, करयो,—हृन्मयो,
उदरे—अन्तररुद्रेषु यस्य तेन ।

(१३३) कुरङ्गैति ।—कुरङ्गाणां—सद्यविशेषाणां, शृङ्गै,—विभ्रणै, उन्-
खातानि—उद्धृतानि तैः । कदर्थितवाहुना—क्षेत्रितमुजेन, शतितुच्छवहूनामाह-
रण्यमादति भावः ।

(१३४) ताम्बूलैति ।—ताम्बूलस्य—मण्डस्य, विरहेश—वज्रनेन, शभावे-

(१३५) कुशकुसुमाहतिनोहिताना खयताम् अहृषा लीपौक्तन-
मनःशिलेन च, (१३६) कण्ठकनतानूनानकलेगेन च, केनचित्
किसलयोपपादितातपत्ररुत्येन, केनचित् (१३७) कदलीदल-
व्यजनवाहिना, केनचित् कमलिनीपलाशपुग्गृहीताम्भसा, केन-
चित् (१३८) पाथेयोक्ततमृणालपूलिकेन केनचित् (१३९) चीनां-
शुकदशाशिक्ष्य निहित नारिकेल-कोशकनशी-कनितरमान्तैलेन,

नेत्यत्र . विरसं - विस्वादं, यत मुख - वदन, तत्र खण्डित - ध्वस्त, कीमल - सद्,
श्रामन्दकीफल - धात्रीफल येन तथोक्तेन ।

(१३५) कुशेति । - कुशाना - दभाणा, कुशुमानि - पुष्पाणि, तेषाम आहृषा
- आघातेन, लीहितानि - रक्तान तेषा, खयता - स्कीतता गन्धताम्, अहृषा -
नेवाणा, लीपौक्तनेति । - लीपौक्तता - दिग्धा, मन शिला - उपधातुविशेष येन तथामूलेन,
श्रेयप्रशमनायेति भाव ।

(१३६) कण्ठकौति । - कण्ठकिलतया - कण्ठकाशीपत्रतया, सुम, - शिवः,
अनकलेग, - चुण्कुन्लेकदेश घस्य तेन । किसलयेति । - किसलयेन - पत्रकेन,
उपपादित - सम्पादितम् आतपत्रस्य - क्वचस्य, कृत्य - कार्यम्, आतपनिवारणरूपमिति
भाव येन तेन, आतपनिवारणाय ममकस्थोपरि धृतपत्रकेन इति भाव ।

(१३७) कदलीति । - कदलीदलम् पत्र - रम्भापत्रमेव, व्यजन - तालहस्तकं,
सन बहति - धारयतीति तथोक्तेन कदलीदलेन वीजयनेति भाव । कमलिनीति । -
कमलिन्वा, - पविन्वा, पलाशपुट्टेन - पत्ररचितपात्रविशेषेण, गृहीत - नीतम्, अक्षं,
- जल येन तथोक्तेन ।

(१३८) पाथेयोक्तेति । - पाथेयोक्ततम् - अपाथेय पाथेयं सन्पद्यमानं कृतं,
पथि भोजनाय सद्गृहीतमित्यर्थं, ["कृत्वस्त्रियोग" (५।४।५० पा०) इति चि]
मृणालपूलिके - विसृजिष्य येन तथोक्तेन ।

(१३९) चीनेति । - चीनाशुकस्य - मूष्णाम्बरस्य, दशा - एकदेशविशेष, अक्षत
इति यावत्, सैव शिस - काच, "शिका" इति बहुभाषाया शसिद्धमित्यर्थं, तत्र
निहिताया - स्यादिताया, नारिकेलकोशकनशा - लाङ्गुलीसमुद्रककपे भास्त्रे इति भाव,
[" - नारिकेल - " इत्यत्र " - नालिकेर - " इति पाठोऽपि स एवार्थं] कलित -
रचित, रसालतेजम् - आसतैल, मुखवेरस्थापनीदभाय सम्भानविशेषे ("आचार्य
तेन" इति स्थात) अपकायेण सद् रचितं तैलमित्यर्थं येन तथोक्तेन ।

(१४०) कतिपयावशेषशोकविकलमूककुञ्जवामनवधिर
 ध्वराविरलेन, अवलाना चक्रवालेन परिहृताम् ;
 आपत्कालेऽपि (१४१) कुनोदनेन इव अमुच्यमाना प्रभा-
 लेपिना लावण्येन, (१४२) प्रतिविम्बितै, आसन्नवन-
 मताकिमलयै सरसै दुःखक्षतैरिव अन्तपटलीक्रियमाण
 कायाम, कठोरदर्भाद्भ्रुक्षतघारिणा क्षतजेन अनुमरणा
 लक्षकेन इव रक्तचरणाम, (१४३) उन्नालेन अन्यतर
 नागीधनन अरविन्दिनीदलेन क्षतच्छायमपि विच्छाय

(१४०) कातपयति ।—कतिपय—अस्या इत्यथ अवशेषा—परिशेषा,
 शेषा तथावशा शोकविकला मनुविधुरा शोकात्ता इत्यथ मूका—वर्ण-
 लुब्धका भाषणासमया इति यावत् कुञ्जा—गडुला वामना—सुवपुरुषा
 वधरा—पदा वधरा—मूर्खा त आरत्य—गहन पूष इत्यथ तेन ।
 अवलाना—नारीणा चक्रवालन—मण्डलन पारहता—वाहताम् ।

(१४१) कुनोदनेन सकुलजातेन इव आजन्मसिद्धेन इव च प्रभा
 लेपिना—उज्ज्वलनस्य लावण्येन—कान्तविशेषण अमुच्यमानाम्—अपरिहीय
 कानाम ईदृशापत्याधामाप समाधकलावणा मृत्यु ।

(१४२) प्रतिविम्बितै—प्रतिफलितै लावण्यवद् इति भाव सरसै—
 आद्र प्रत्यारव्ययथ आसन्नवनलताकुसलयै—आसन्ना—मनीषवत्स्य वा बलता
 —आरण्यवद्वा तासा किमलय—पञ्जवै दुःखक्षतारव—आधन्नरै इति
 अन्तरिति ।—अन्तपटली क्रियमाण—अन्तविध्यमान काय—दृष्टी यस्यानाम ।
 कठोरत—कठोरण—कक्षत इभादरण कुशादरण अभिनवाद्भ्रुकुशाद्य
 यत्यथ क्षत—क्षिप्त तथ त चरति—सवतीति तदीक्षण क्षतपन—रक्त,
 अनुसरणालक्षकेन इव—गतवश्च क्षतदलक्षकेन इव अनुसरण—अनुगमन कुर्वन्ति
 मनवकान इति यावत् अन्तकक्ष—अनुललाधारसनात् व रक्तचरणा—रक्तौ—
 क्षाह्णो चरन्तो—पादो यस्या ताम । कुशादनेनवत्वारभ्य अनुसरणालक्षकेन—त्यन्त
 यावदुगन्धाज्जहार ।

(१४३) उन्नालेन—उन्नतदण्डेन अरविन्दिनीदलेन—पद्मिनीदलेन क्षत
 च्छाया—क्षता—सन्धादृता वाया—अनासप यद्य तदक्षमप विच्छाय—वगत

सुखमुद्वहन्तीम्; आकाशमपि (१४४) शून्यतया अतिशयानाम्; मृन्मयीमिव निश्चेतनतया; मरुन्मयीमिव निम्बाससम्पदा; पावकमयीमिव मन्तापमन्तानेन; (१४५) सलिलमयीमिव अस्रप्रसवणेन; विद्यन्मयीमिव निरवलम्बनतया; (१४६) तडिन्मयीमिव पारिप्लवतया; शब्दमयीमिव परिदेवितवाणीवाहुत्वेन; (१४७) मुक्तमुक्तांशुकरज्जुसुमकनकपद्मभरणां

प्रभ, विवर्णमित्यर्थं । कृतश्चात्रमपि विच्छायनिन्दापातत विरोधात् विरोधभासान्धार ।

(१४४) शून्यतया—रिक्ततया, हृदयस्थेति भाव । अतिशयाना—ज्वलन, धाकाशमिव शून्यतया ख्यातम्, अथा हटाकाशन्तु ततोऽप्यधिक शून्य, मृज्जनविरहादिति भाव । निश्चेतनतया—निस्पन्दतयेति यावत्, मृन्मयीमिव—सत्तिका-रवितामिव पञ्चसु मृतेषु केवलं चित्तमयीमिव न तु अवादिमयीमिति भाव, एव मुनिरवापि योजयितव्यम् । निम्बाससम्पदा—टीर्थात्तथाहृत्वाह्वयेनेत्यर्थं, मरुन्मयीमिव—वायुमयीमिव, अविरत हीघनिश्रास मृज्जनीमिति यावत् । मन्तापमन्तानेन—मन्तापमन्ताच्छेनेत्यर्थं पावकमयीमिव—अग्निमयीमिव, केवलं पितृजीमयोमिवेत्यर्थं, प्रवलमृगैकान्ततन्नामिति भाव ।

(१४५) अस्रप्रसवणेन—वापवर्षणेन, सलिलमयीमिव—जलमयीमिव, केवलं मृन्मयीमिवेत्यर्थं, अनवरतमश्रु मुच्यन्तीमिति भाव । निरवलम्बनतया—निराधारतया, निराश्रयतया इत्यर्थ, विद्यन्मयीमिव—आकाशमयीमिव, केवलं जीममयीमिवेत्यर्थं, अतीव निराश्रयामिति भाव ।

(१४६) पारिप्लवतया—वृद्धतया, (चञ्चल तरलञ्चैव पारिप्लवपरिप्लवे इत्यमर) तडिन्मयीमिव—विद्युन्मयीमिव हृदययातनया अतीव अस्तिराभिति भाव । परिदेवितवाणीवाहुत्वेन—विलापाक्षरनिबन्धेन, शब्दमयीमिव—शब्दस्वरूपिणीमिव, अनारत इत्यपलाभमिति भाव । मृन्मयीमिवेत्यारभ्य शब्दमयीमिवेत्यन्त यावदुपेक्षा ल्पेडा ।

(१४७) मुक्तिति ।—मुक्तानि—व्यक्तानि, निरभितानि च, मुक्ता,—भौतिकानि अगुणानि—उत्कृष्टवस्तुमान, यथा—मुक्ताग्रक—मुक्ताख्यमग्रक, मानवदृष्टज्ज मुक्ताख्यचित्त उत्तरीश्वविशेष इति यावत् खडगानि—मणय कुसुमानि—पुष्पणि, रत्नकपवा य—मुक्ताख्यचित्तरत्नाविधा, सीवर्षपदांनि च, आभरणानि

कल्पलतामिव महावने पतिताम् , (१४८) परमेश्वरोत्तमाङ्ग-
पातदुर्लभिताङ्गा गङ्गामिव गाङ्गताम् , (१४९) वनकुसुम
धूलिधसरितपादपद्मवा प्रभातचन्द्रमूर्तिमिव लोकान्तरम् अभि-
लपन्तीम् , (१५०) निजजलमोक्षकदर्शितदर्शितधवलयात
नेत्रशोभा मन्दाकिनीमृणालिनीमिव परिस्त्रायमानाम् ,

—अच्छ्वासाय यथा—पत्राभरणानि—प्रवरचनाविशुद्धा विश्वरूपया इत्यथ
यथा वा कल्पलता—कल्पवृक्षवल्लीम् ।

(१४८) परमेश्वरतिः—परमेश्वरस्य—हरस्य राज्ञ यद्दृश्यते उतमाङ्गात्
—शिरस उतमाङ्गस्य—शिरसश्च पानेन—निपतनेन हृद्भवेन च टललितम्—
अन्वाहृत टलन पाततश्च अद् यस्या तथीकाम गाङ्गता—पृथिवी प्रात याना
भावात् भूमिगवतीर्णीय ।

(१४९) वनेत —वनस्य—अरण्यस्य कुसुमाना—पुष्पाणा धूलिभि —
परामै धसरतौ—पाण्डुरौ पादपद्मौ—चरणकिसलयौ यस्या ताम अन्यव—
वनस्य—जलस्य (“वने स्तित्वा कानन इत्यमर) कुसुमाना—पुष्पाणा कुमुदानामि त
यावत् धूलिभ —परामैरिव धूसरिता —धसरवर्णौ पाटा —रश्मय (प टा
रश्म इतिरुथाशा ” इत्यमर) पद्मवा —परिणतकिसलयया इव पाण्डुरत्वसाधर्मात् इति
भाव यस्यासा प्रामातिकचन्द्रस्य आपाण्डुरत्वादिति बोध्य प्रभातचन्द्रमूर्तिमिव—
चशका न्यकेन्दुविश्वामिव लीकान्तर—परलाक लाकानाकपञ्चतस्य पाश मत्त च

(१५०) निजति —निजैव स्वीयम् जलमाङ्गण—वाच्यवपयन इत्यथ,
कदचित—किष्ट यथा तथा दर्शिता—अवलोकिता धवलनी —शुभया आशयथी
—दौघथा नेत्रयो —नयनयो शोभा—सुषमा यथा ताम् अन्यत्र—निजस्य—
स्वाशयस्यैव जलस्य—सञ्चलस्य मन्त्रान्—मृणालान् कदचित यथा तथा दर्शिता
धवलस्य आशयतस्य च नेत्रस्य—मूलस्य शोभा यथा ता (नेत्रं मद्यिगुणं वस्त्रमद् मूलं
द्रुमस्य च इव चक्षुषि मद्यच्च इति मटिनी) मन्दाकिनीमृणालिनीमिव—
स्त्रीगङ्गापद्मिनीमिव पारस्त्रायमाना—स्वयमेव मृणालाणाम् एकत्र—मृणालपरिस्त्रायान्
स्त्रजोवनभूतजलमवाच्य अन्यत्र—पतिविरहान्ति भावः । [मृणालं कथं कथं परि-
स्त्रायमाना रूपम्] ।

(१५१) दुमहरविकिरणसस्पर्शखिदन्तिमीनिता कुमुदिनी-
मिव दुहनेन दिवस नयन्तीम्, (१५२) दग्धदशा
विस्वादिता प्रत्यूषप्रदीपगिम्नाम् इव चामचामा पाण्डु-
वपुषम्, (१५३) पार्श्ववृत्तिवारणाभियोगरक्ष्यमाणा वन
करिणीमिव महाङ्गदे निमग्नाम्, (१५४) प्रविष्टा वन
गहन ध्यानञ्च, स्थिता तरुतले मरणे च, पतितां

(१५१) दुमहात ।—दुमहन—सौमशक्येन, एकत्र—तीक्ष्णत्वात्
अन्वयः,—चन्द्रानुगाया दात भाव राधाकरणेन—सूत्रमयूषेन य मस्पर्श—सयोगः,
हेन य खद,—कृश ननानमोनिता—शान्ता मुद्रता च ता कुमुदिनीमिव—कैरावशी
मिवः नयन्तीम्—अतिशययन्तीम्

(१५२) दग्धात ।—दग्धा—भक्षीभृता दशा—वान्, दग्धा—वधिना
विश्लेषश्च दशा—अवस्था च (दशाऽवस्थादीपवर्णावस्त्रान् भ्राक्ष धावित इति
मैदनी) तथा विस्वादिता—निराशयोक्तता ता प्रत्यूषति ।—प्रत्यूष—प्रहसुषे,
या प्रदीपाशब्दा—दीपज्वाला तामव चामचामाम—अतिचीणा निवाशीकुड्डीष पाण्डु
वपुष—रजयन्कल्पवरा श्रुतावभासामिवश्चः ।

(१५३) पार्श्ववृत्तौ —पार्श्ववृत्तिनाम—चान्तकस्यार्धं पार्जनानामिति
यावत् वारणम् एव—प्रातवध एव आभयोग—चाष्टतम आरही या लीवन
वचशाय मात शीव अन्वय—पार्श्ववृत्तना—पार्श्वस्थेन वारणेन—हासना (“वारण
प्रातवध ह्यात् वारणम् एतद्भुजे” इति सादनी) य अभियोग—बलात्कारश्च,
तस्मान् इत्यमाणा निवच्यमाना एकत्र—मरणात् अन्वय—बलात्कारिण्यतात्
कम्पायन वलवती इति च म व ताम यदा—पार्श्ववृत्तना वारणेन
आमगमान्—वारणान्कृतवधत्कारात् इत्यमाणा—वायमाया महाङ्गद—
अगधकन—इन्द्रोणनलाशय निमग्नाम्—अन्त प्रविष्टाम एकत्र—पत्युगमनाथे
पावतशलाशयघातात् अन्वय—आकारवाध जलाशय वतरणात् तथत्यर्थे इ अत्रमश्रा
मित भाव वदके रणे मव—वन्वहासनीमव । कल्पतासिद्धवारश्च वनकारणी
मिदृशं दाडन एकत्र वहनानुवैधर्माणा शिष्टाना साप्याना समावशान् अथाश्रुप्रापिता
ज्ञानापमा न्द्वार ।

(१५४) वनगहन—निवृत्तारण ध्यानञ्च—दाशलाच प्रावष्टान्—आश्रिता

धोत्रात्सङ्गे महाऽनये च ; दूरीकृतां भक्तौ सुखेन च ;
 (१५५) विरचितां भ्रमणेन आयुषा च ; आकुलां केशकला-
 पेन मरणोपायेन च ; विवर्णिताम् अध्वैधुलिभिः अङ्गवेदना-
 भिश्च ; दग्धां (१५६) चण्डातपेन वैधव्येन च ; धृतमुखीं
 पाणिना मौनेन च , गृहीतां प्रियमखीजनेन मम्युना च ;
 तथा च (१५७) भ्रष्टैः वन्धुभिः विनासैश्च , मुक्तेन अत्रवगयुग-
 लेन आत्मना च , परिच्यक्तैः भूपणैः सर्वारम्भैश्च , भग्नेर्वल्लयैः
 मनोरथैश्च , चरणलग्नाभिः परिवारिकाभिः दर्भाद्दुरसूचीभिश्च ,

मिथश्च । स्थिता—कृतावस्थानां, कृतनिश्चयाञ्च । धोत्रात्सङ्गे—उपमात्क्रीडे,
 महाऽनये—प्रबलविपक्षौ च, पतिता—निहितदेहा, मयाञ्च । दूरीकृता—विरहिताम् ।

(१५५) भ्रमणेन—चटनेन, आयुषा—जीवितकालेन च, विरचिता—लक्ष्मी,
 यतिशक्तिहीनाम् आसन्नमरणाच्चेत्यर्थः । केशकलापेन—सुशीर्षविषमकुलजसमृद्धेन,
 मरणोपायेन—सङ्घवेदना च, आकुला—आकुला, सुशीर्षकेशपाशसंयमनादमतता,
 केनोपायेन मरिष्यामीति चिन्तया चेति भावः । अध्वधुलिभिः,—मागेरजाभिः,
 विवर्णिता—मलिना, निष्प्रभोक्त्याञ्च, भ्रमणकालेनादिति भावः ।

(१५६) चण्डातपेन—तोत्सन्ध्यसनापेन, वैधव्येन च—विगत धन, —दत्तः
 घन्या सा विधवा, तस्या भावः वैधव्यं तन विपत्तिक्रमता इत्यर्थः । पाणिना—
 करेण, मौनेन च—गुचीभावेन, धृतमुखीं—विधतवदना, निरचराञ्च, करस्योपरि
 स्थापितमण्डला, मौनावलम्बिनीच्चेत्यर्थः । मम्युना—श्रीकेन, गृहीता—धृताम्, आकालाञ्च ।

(१५७) भ्रष्टैः,—शुभे, नष्टैरिष्वर्षे, लक्ष्मि, वन्धुभिः,—भर्तादिभिः, विनासे,
 —मुञ्चवेदितैश्च । ["वन्धुभिः" इत्यादौ "जीवितेन" इत्यन्तपदे इत्यन्धूतनक्षणे इतोदा]
 मुक्तेन—निरुद्धरेण, युक्त्ये च । सर्वारम्भैश्च—कृत्वापक्रान्ते, सकलकार्यरिच्यश्च ।
 भग्ने,—खण्डिते, विवर्णिते । चरणलग्नाभिः,—पादपतिताभिः, मा अन्धान् विहाय
 पाषाण् जहोति निवारणायिति भावः, चरणविज्ञाभिश्च, दर्भाद्दुरसूचीभिः,—
 अभिनवीद्विद्रकुशाद्यैः ।

(१५८) हृदयविनिहितेन चक्षुषा प्रियेण च, (१५९) दीर्घैः शोकश्रुतितैः केशैश्च, क्षीणेन वपुषा पुण्येण च, पादयोः पतन्तीभिः वृद्धाभिः अशुभाराभिश्च, स्वल्पावशेषेण परिजनेन जीवितेन च ; (१६०) अलसाम् उन्मेषे ; दक्षाम् अशुभोक्षे ; सन्ततां चिन्तासु ; विच्छिद्राम् आशासु ; क्लगां काये ; स्थूलां श्रुतितैः ; (१६१) पूरितां दुःखेन ; रिक्तां सत्त्वेन ; अध्यासिताम आयासेन ; शून्यां हृदयेन ; निश्चलां निश्चयेन ; चलितां श्वेद्यात् ; अपि च वसतिं व्यसनानाम् ; आधानम् आधीनाम् ; अवस्थानम् अनवस्थानाम् ; आधारम् अधृतीनाम् ; आवासम्

(१५८) हृदयविनिहितेन—हृदयार्पितेन, वक्षसि निषङ्गेत्यर्थं, चित्तस्थापितेन च, प्रियेण—भर्ता ।

(१५९) दीर्घैः,—आयतैः, लम्बमानैश्च, शोकश्रुतितैः,—शोकजनित्यासे । क्षीणेन—क्षामतां गतेन क्षय गतेन च, वपुषा—शरीरेण । स्वल्पावशेषेण—विरहितेन अव्यमावावशिष्टेनेत्यर्थं, नि शेषप्रायेणेत्यर्थः ।

(१६०) उन्मेषे—चक्षुरशुशीलने, अनसा—मन्यरा, लज्जयामित्यर्थः, निशीन्नीश्रुतितैरिति यावत् । दक्षाम्—पटुं सा, प्रवचनेमिनांशु मुच्यन्तीमित्यर्थं, या अनसा सा कथं दक्षा ? इति आपातत विरोध, उन्मेषाशुभोक्षणपविभिद्राधि करणिकतया च तयो परस्परमविरोधात् विरोधामासीत्प्लडात् ; एवमुक्तत्वात् सन्तताम्—अविच्छिद्रा निरन्तरमित्यर्थं, सतत चिन्तयन्तीमिति निष्कर्षं, विच्छिद्रां—रहितं, क्षामाश्रुतितैश्च, सन्तता विच्छिद्रामिति विरोध । श्रुतितैः स्थूला—दीर्घैः श्रुतितैर्मिति यावत् क्लगां स्थूनामिति आपातत विरोध, काश्यांस्वीत्यधी क्षामाश्रुतितैश्च परस्परमविरोधात् विरोधामास, एवमन्वयापि ।

(१६१) सत्त्वेन—विद्यमानतया, अस्मितेन इत्यर्थं, बलेन उत्साहेन वा, रिक्ता—रहिता, सतप्रायां दुर्बला निरुत्साहा वा इति भावः, पूरिता रिक्तामिति विरोध । आयासेन—केशेन, अध्यासिताम्—अधिष्ठाताम्, अनुभूतकेशमित्यर्थं, अध्यासिता शून्यामिति विरोध । निश्चयेन—निर्णयेन, निश्चलां—स्थिरा, स्थिरसद्व्यमित्यर्थं । चलितां—च्युताम् ; निश्चला चलितामिति विरोध । व्यसनानां—विषदा, वसतिम्—आश्रयम् । आधीनां—मानकीना व्यदानी,

अवमादानाम् ; आस्पदम् आपदाम् ; (१६२) अभियोगम्
अभाग्यानाम् ; उद्देगम् उद्देगानाम् ; कारणं करुणायाः ;
पारं परायत्तताया योषितम् । चिन्तितवानस्मि च चित्रम् ॥
हेदृशेमपि आकृतिम् उपतापाः स्पृशन्ति ॥ इति ।

सा तु समोपगते मयि तदवस्थाऽपि (१६३) सवहुमानम्
आनतमौलिः प्रणतवती । अहन्तु (१६४) प्रबलकरुणा-
प्रेष्यमाण, ताम् आलपितुकामः पुनः कृतवान् मनसि—“कथ-
मिव (१६५) महानुभावाम् एनाम् आमन्त्रये ? 'वक्षे ।'
इति अतिप्रणय, 'मातः ।' इति चाटु, 'भगिनि ।' इति
(१६६) आत्मसम्भाषना, 'देवि ।' इति परिजनालापः,

(“पद्याधिर्मानसी च्या” इत्यमर) आधानम्—आधारम् । जनवस्थानं—
दृशानामित्यर्थं अवस्थान—वासस्थानम् । अहन्तीनाम्—अवस्थापनम् । अवसादानां
—विप्रलम्बानाम् अवसन्नतानां वा । आस्पद—स्थानम् ।

(१६२) अभियोगम्—आक्रान्तिम्, आक्रमणमप्यनमित्यर्थं, दुभाग्याङ्गानां
मिति यावत् । उद्देगानां—व्याकुलतानामित्यर्थं, भयानां वा, उद्देगम्—उद्दमनं नमन
स्थानामित्यर्थं, आश्रयस्थानमिति भावः । करुणायां कारण—हेतु, रूपविभावश्च
हेतुभूतमित्यर्थं, तद्दृशने स्वत एव करुणा जायते इति भावः । परायत्तताया—
पराधीनतायां धारम्—भक्तम्, अवसानमित्यर्थं, इतोऽप्यधिकपरायत्तताया अन्वय
कुवाप्यदशनात् एतान्परावस्तुमिनोमिति भावः । चित्रम्—आश्रयम् । उपतापाः,—
सहायाः, मनन्ताया इति यावत् ।

(१६३) सवहुमान—सादरम्, आनामौलि—अवनतमन्त्रिका ।

(१६४) प्रबलति ।—प्रबलया—महत्या, करुणाया—रूपया, प्रेष्यमाण,—
पीडमान, अतीव रूपाविशद्वय इत्यर्थं । आलपितुकाम,—सम्भाषितुकाम ।

(१६५) महानुभावा—मनस्वलीम् । आमन्त्रये—सम्भाषे । अतिप्रणय,—
अतिशयान्वयम्, अतिविस्मयता वा, एतादृकसम्भाषणस्य सौन्दर्यमाभिशयाभिरुच्यङ्क-
नया अपरिचितार्थां तत्र युक्तमिति भावः । चाटु—अपदायाभ वाग्भि क्वचन
अन्तोषममित्यर्थं, प्रिवीक्ति वा एतदापि पूज्यवदयुक्तमिति भावः ।

(१६६) आत्मसम्भाषना—आत्मनः समादर, भिषो मम तादृशो भविषी न

'राजपुत्रि ।' इति (१६७) अस्फुटम्, 'उपासिके ।' इति मनोरथः, 'स्वामिनि ।' इति (१६८) मृत्युभावाभ्युपगमः, 'भद्रे ।' इति इतरस्त्रीसमुचितम्, 'आयुष्मति ।' इति अवस्थायाम् अप्रियं, 'कल्याणिनि ।' इति (१६९) दशायाम् विरुद्धं, 'चन्द्रमुखि ।' इति अमुनिमतं, 'बाले ।' इति (१७०) अगौरवोपेतम्, 'आर्य्ये ।' इति जरारोपणं, 'पुण्यवति ।' इति फलविपरीतं, (१७१) 'भवति ।' इति सर्वसाधारणम् ; अपि

सम्भवति इति चात्रगौरव स्यादिति भावः । परिजनात्प, —परिजनस्य—भवनपरिवारस्य, निजगृहस्यजनसमूहस्येत्यर्थः, बालार, —सम्भावय. नाहं तथेति भावः ।

(१६७) अस्फुटम्—अव्यक्तं, तथात्वेनाज्ञातत्वादिति भावः । उपासिके ।—शिष्ये । बौद्धधर्मावलम्बिनि । इत्यर्थी वा । मनोरथः,—अभिलाषः, स्वमनोऽनुकूलवचनमिच्छं, तदा हि—चात्मन उपासकतया सर्वभेद उपासकं मन्यामहे, यदि हि इयं तथा न स्यात् तदा तथोक्तिर्विरुद्धैवेत्यभिप्रायः ।

(१६८) मृत्युभावाभ्युपगमः—दासभावस्वीकरणं स चायुक्तं स्वेषां साधवामिच्छन्नकत्वादिति भावः । इतरस्त्रीसमुचितं—यान्त्वान्तनारीसुञ्च, इयन्तु न तथा दृश्यते, ततः कथं तथा सम्बोधनामिति भावः । अवस्थायाम्—मरणदशायाम् अप्रियं—म प्रीतिं कर्तुं तादृशमौकदशायाम् न कोऽपि जीवितं प्रियं मन्यते, अत एव अप्रीतिकरणं वचनस्य कस्यपि प्रति प्रथीकृतमनौचित्यात् इति भावः, उक्तञ्च मनुना,—“सत्त्वं ज्ञायत प्रियं ज्ञायत न ज्ञायत सत्त्वनप्रियम् । पियञ्च नादृत ज्ञयादेव धर्मं सनातनम् ॥” इति ।

(१६९) दशायाम्—अमङ्गलावस्थायाम्, विरुद्धं—विपरीतं, तादृशमौकार्त्तांशं कल्याणसम्भवात् मिथ्यामृतस्य च वचनस्य प्रथीकृतमनौचित्यादिति भावः । अमुनिमतं—मुनिजनानाममतं, तपस्विजनविरुद्धमित्यर्थं, विलासिकासुकप्रथीकृतसम्बोधनमिदम् इति भावः ।

(१७०) अगौरवोपेतं—गौरवे अशुक्लमित्यर्थं, लघुव्यञ्जकमिति यावत् । जरारोपणं—वाङ्मोहाध्यासनं, जरतोनामेव तथा सम्बोधनीयत्वादिति भावः । फलविपरीतं—फलैः—तादृशेन दुर्दिपाककरीत्य, विपरीतं—विपर्य्यस्य, पुण्यसत्ते न तादृशी दुरवस्था जायते इति भावः ।

(१७१) भवति ।—मान्ये । इत्यर्थं । सर्वसाधारणं—सर्वेषां साधारणं—

घ 'काऽसि ?' इति अनभिजातं, 'कमर्थं रोदिषि ?' इति दुःखकारणस्मरणकारि, 'मा रोदी' इति शोकहेतुम अनपनीय न शोभते, 'समाखमिहि' इति किम् आश्रित्य ? 'स्वागतम् ?' इति यातयामं, 'सुखम आस्यते ?' इति मिथ्या ।

इत्येव चिन्तयति एव मयि, तस्मात् (१७२) स्त्रेणात् उत्थाय अन्यतरा योपित् आर्यरूपा इव शोकविकृता समुप-
सृत्य, कतिपयपलितशार शिरो नीत्वा महीतलम्, अतुल-
हृदयसन्तापसूचकैः अशुविन्दुभिः चरणयुगल दहन्ती मम
अतिरूपणै, अक्षरैश्च हृदयम् अभिहितवती,—'भगवन् !

सामान्य, तच्चाव अयुक्तम्, असामान्यमृत्तित्वात् तस्या इति भावः । अनभिजातम्—अकुलोचित, "कौटुम्ब कुलमलङ्घनादिभिः" ? एव प्रश्नस्य सत्कलसम्भूतायाम् अनादराभि व्यञ्जकत्वादिना भावः । ट खिति ।—दुःखस्य—मन पीडाया इत्यर्थः यत् कारण—
हेतु तस्य स्मरण—पूर्वानुभूतस्य मनसि आबन्धवत्, त कारयतीति तघीतां,
रोदनकारणे आख्यायमाने पूषङ्गस्य पुनरुच्चारणादिति भावः, पूर्वज्ञानप्रबोधकतया
व्यथाकरणान्न तात्पर्यम् । अनपनीय—अनपनीय दूग्गकलेत् यावत् । समाश्रित्य—
आश्रिता भव, धैर्यमवलम्बस्व इत्यर्थः । किम् आश्रित्य ?—समाश्रयणात्तु कमाश्रित्य
प्रवीणीति भावः । यातयामं—असामयिक, जीर्णप्रायम् इति यावत् पुरातन-
सन्बोधन वा इति भावः, यदा,—यात,—व्यतीत, याम,—प्रहरणक काल यस्य
तथाविधम्, तथा हि—“स्वागतम्” इति प्रश्नस्य प्रथमदशमवर्णककालमात्रकृततया
इदानीं प्रहरादप्यधिके व्यतीतकाले तदभिधानस्य नितरामन्यायत्वादिभिरप्रायः ।
आस्यते—उपविश्यते, स्थीयते इत्यर्थः । मिथ्या—अलोक, प्रत्यक्षमेव असुखव्यञ्जक
कार्यस्य दशनात् इति भावः ।

(१७२) स्त्रेणात्—स्त्रीसमूहात् । आर्यरूपा इव—कुलीनसुभावा इव
दृश्यमाना इत्यर्थः, शोकविकृता—मन्सुविधुरा । कतिपयेति ।—कतिपयानि—
अल्पमद्भूतानि पलितानि—जरसा युक्तकेशदन्तानि, ("पलित भ्रमा शौक्ये
किशोरी" इत्यमर) तै शार—चिम, श्वलमित्यर्थः । अतुलहृदयसन्तापसूचकैः,
—निरूपम चततापव्यञ्जकैः । अतिरूपणै,—अतिदीनैरत्यर्थं, अतिदरशैरिति-
धावत्, अक्षरैश्च हृदयं दहन्ती ।

(१७३) सर्वसत्त्वानुकम्पिनी प्रायः प्रव्रज्या । प्रतिपन्नदुःखक्षयण-
दीक्षादक्षाश्च भवन्ति सौगताः । (१७४) करुणाकुलगृहश्च
भगवतः शाक्यमुनेः शासनम् । (१७५) सकलजनोपकार-
सञ्जा सञ्जनता जैनी । परलोकसाधनञ्च धर्मा मुनीनाम् ।
घ्राणरक्षणञ्च न परं (१७६) पुण्यजानं जगति गीयते जनेन ।
(१७७) अतुकम्पाभूमयः प्रकृत्या एव युवतयः, किं पुन-
र्विपदभिभूताः ? साधुजनश्च सिद्धक्षेत्रम् आर्त्तवचसाम् । यत इयं
नः (१७८) स्वामिनी मरणेन पितुः, अभावेन भर्तुः, प्रवासेन
च भ्रातुः, भ्रशेन च शेषस्य बान्धववर्गस्य, (१७९) अतिमृदु-
हृदयतया अनपत्यतया च निरवलम्बना परिभवेण च नीचा-

(१७३) सर्वसत्त्वानुकम्पिनी—सर्वप्राणिक्रपाकारिणी, प्रव्रज्या—सत्यासपथ्यं ।
सौगताः—सौहा, प्रतिपन्नति ।—प्रतिपन्नानाम्—अपन्नानाम्, आश्रितानामित्यर्थं,
दुःखस्य—क्षेश्य, क्षयण—निवारणमेव, दीक्षा—व्रत, तत्र दक्षा,—पटव ।

(१७४) शाक्यमुनेः—बुद्धदेवस्य, शासनम्—आदेश, शास्य वा, करुतेति ।
—करुणाया—कृपाया, कुलगृह—जन्ममन्दिर, कारुण्यस्य आद्युत्पत्तिस्थानमित्यर्थं,
सिन हि भगवता सुदयहृदयेन सुमजीवपु कारुण्यस्यैव प्राधान्येन दर्शितत्वादित्यभिप्रायः ।
सदा,—करुणाकुलस्य—प्रभूतकृपाया, गृहम्—आवास ।

(१७५) जैनी—जिनसम्बन्धीया, सौहाचारमन्मता इत्यर्थं, सञ्जनता—साधुरा,
भक्त्येति ।—सकलाना—सर्वेषां, जनाना—लोकानाम्, उपकारि—हितविधाने, सञ्जा—
प्रव्रजा, अतुपुक्ता इति यावत् । धर्मा,—विध्यदुनीहित आचार, परलोकसाधनम्—
सकृष्टलोकप्रापक ।

(१७६) पुण्यजानं—पुण्यनिचय ।

(१७७) प्रकृत्या—स्वभावतः, अतुकम्पाभूमयः,—कृपापावाणि । विपदभि-
भूताः,—विपत्रा स्त्रिय । आर्त्तवचसाम्—आर्त्ताना—विपन्नानां, वचसा—वाक्यानां,
सिद्धक्षेत्रं—सिद्धस्थान, निश्चितफलनाभस्थानमित्यर्थं, प्रसिद्धाशय इति यावत् ।

(१७८) स्वामिनी—अधीश्वरी । प्रवासेन—विदेशावस्थानेन । शेषस्य—अवशिष्टस्य,
बान्धववर्गस्य—सहजसमूहस्य, भ्रशेन—विश्रानेन, मरणेन पलायनेन वा इत्यर्थं ।

(१७९) अतिमृदुहृदयतया—अतिमीमलान करुणतया, अनपत्यतया—

रातिक्रतेन, प्रकृतिमनस्विनी, अमुना च (१८०) महाऽटवी-
पथ्यटनक्लेमेन कदर्थितमौकुमार्या, दग्धदैवदत्तैः एवंविधैः
बहुभिः उपर्युपरि व्यसनैः विक्रवीकृतहृदया, दारुण दुःख-
मपारयन्ती सोढुः, निवारयन्तम् (१८१) अनतिक्रान्तपूर्वम्
स्वप्नेऽपि अवगणय्य गुरुजनम्, (१८२) अनुनयन्तीः अखण्डित-
प्रणया नमसु अपि समबधीर्थ्य प्रियसखीः, (१८३) विज्ञा-
पयन्तम अशरणम् अशुभ्याकुलनयनम् अपरिभूतपूर्वम् मनसाऽपि
परिभूय भृत्यवर्गम् अग्निं प्रविशति, परिव्रायताम् । आर्यो-
ऽपि तावत् (१८४) असह्यशोकापनयनोपायोपदेशनिपुणां

अशक्तया, नीचारातिक्रतेन — परमशुभप्रयुक्तेन, हीनान्करणवैरिविहितेनेति यावत्,
परिभवेण — तिरस्कारेण, उत्पीडनेनेत्यर्थं, निरवलम्बना — निराश्रया । प्रकृतिमनस्विनी
— स्वभावत एव प्रकृतान्तराणां स्वामिनी इत्यनेनाशुभम् ।

(१८०) महाऽटवीपथ्यटनक्लेमेन — दीर्घारण्यधमनायासेन, कदर्थितमौकुमार्या
— क्लेशितमार्दवा । दग्धदैवदत्तैः, — हतविधिविहितैः, व्यसने — विपत्त्यातैः, विक्रवी-
कृतहृदया — व्याकुलीकृतान्तराणां करणा । दारुण — घोरम् । अपारयन्ती — अशक्तवती ।

(१८१) अनतिक्रान्तपूर्वम् — अनुकूलितपूर्वम् । अवगणय्य — अवगणयित्वा, गुरुजनानां
वाक्यमुद्गृह्यत्यर्थं ।

(१८२) अनुनयन्ती, — प्रबोधयन्ती, मरणाध्यवसायात् निवर्त्तयितुमनुनय
कुर्वतीत्यर्थं, नमसु अपि — परिहासेषु अपि, अखण्डितप्रणया, — अविच्छिन्नसहावा,
अविचलितसहसा इति यावत् । समबधीर्थ्य — अवज्ञाय, सखीनामपि सातुनयवचन-
मनाकर्षणैव ।

(१८३) विज्ञापयन्त — मा प्रविशामि मा प्रविशामि इत्येवं बहुश निवेदयन्तम्,
अशरणम् — अनाथं, मनसाऽपि अपरिभूतपूर्वम् — येतसाऽपि अनादृतपूर्वम् । परिभूय
— अनादृत्य ।

(१८४) असह्येति । — असह्येति — सीटनशक्यस्य, शोकस्य — मन्वी, अ-
प-
नयन — निरसनं, तस्य उपाय, — साधन, तस्य उपदेश — मित्राणां, निपुणा — दत्ता

व्यापारयतु वाणीम अस्याम्" इति च अतिक्रमण व्याहरन्तीम्
 अहम उवाच उद्विभन्तर शनै अभिहितवान् — 'आर्य्यं ।
 यथा कथयसि, तथा । अस्मद्भिराम् (१८५) अगोचरोऽयम्
 अस्याः पुण्यशयाया' शीक । शक्यते चेत् मुहूर्त्तमात्रमपि
 (१८६) वातम, उपरिष्ठात् न व्यर्था इयम् अभ्यर्थना भवि
 ष्यति । मम हि गुरु' अपर इव भगवान् (१८७) सुगत'
 समीपगत एव । कथिते भया अस्मिन् उदन्ते नियतम आगमि-
 ष्यति परमदयालु' । दुःखान्धकारपटलभिदुरैश्च सौगतेः
 सुभाषितै (१८८) स्वकैश्च दर्शितनिदर्शनै नानागमगुरुभिः
 गिरा कौशले कुशलशीलाम एना प्रबोधपदवीम आरोपयि-
 ष्यति' इति । तच्च श्रुत्वा त्यरताम् आर्य्यः' इत्यभिदधाना सा

वाम । व्यापारयतु — प्रवृद्धताम् । अस्याम् — अस्माकं सामित्याम् । अतिक्रमणम् —
 आतदीनम अतिक्रमणमित्यथ व्याहरन्ती — भाषमाणा । उद्विभन्तर — अतिव्याकुल
 सम । यथा कथयसि — सन्वसत्त्वाशुकाभ्यनी इत्यादि वत् वदसि तथा — तत तथैव,
 अन्वमेवैत्यर्थ ।

(१८५) अगोचर, — असाक्षात्करणीय, अविषय इत्यर्थ, अनपनेय इति
 भाव । पुण्याशयाया, — पवित्रत्वभावाया ।

(१८६) वातम — आग्रप्रवेशशब्दसंज्ञायां प्रवारयितुमित्यर्थ । उपरिष्ठात् —
 परत मुहूर्त्तानन्तरमित्यर्थ । अभ्यर्थना — याज्ञा यदि मुहूर्त्तकाल प्रबोधवाक्यैर्ब
 रचित शक्यते तदा अहमद्गुरुन अवाणीय तस्य सत्पदशलासा शीक प्रथमस्य युञ्जत
 प्राथम्य सफलियत्वानीति निष्कर्ष ।

(१८७) सुगत, — वृद्धदेव । उदन्ते — उदन्ते ("वार्ता प्रकाशार्थकाल उदन्त
 स्नात" इत्यन्तर) । नियत — निश्चितम् । दुःखानि — मनपीडा एव,
 अन्धकारा — तिनिराधि नेषा पटल — समुद्र, तस्य भिन्नाणि — नाशकानि तै,
 सौगते — सुगतसम्बन्धिभि, सुभाषितै, — सदाश्व उच्यते शक्यते इति धावत् ।

(१८८) स्वकै — निजै, दर्शितनिदर्शनै, — उदात्ततदुष्टान्ते, मानेति ।
 — भाना — विविधै, आगमे — आत्मे हेतुभि, शक्यमुक्तिमादित्य कथनादिति
 भाव, मुहुरि — महानि, गौरवगुह्यानीत्यथ तै, गिरा — वावा, कौशले, — ननुपुष्टै,

गुनरपि पादयोः पतितवती । सोऽहमुपगत्य त्वरमाणः
(१८८) व्यतिकरम् इमम अष्टतिकरम् अशरणरूपवद्भुवति-
मरणम् अतिकरणम् अत्रभवति गुरवे निवेदितवान्” इति ।

अथ (१८०) भूभृत् भैक्षव समवधाय्ये तद्भाषितम अशु-
मिच्छितम, अशुतेऽपि स्वसु नास्ति निस्त्रीकृतमना मन्यना,
सर्वाकारस्यैवादिन्या दशया एव दूरीकृतसन्देह, दग्ध इव
सोदर्याः स्यात्प्रवणेन श्रवणयो, (१८१) अमणाचार्यम्
सवाच,—“आर्य्य । (१८२) नियतं मैत्रेयम् अनार्य्यस्य अस्य
जनस्य अतिकठिनहृदयस्य अतिवृशसस्य मन्दभाग्यस्य भगिनी
भागधेयै एताम् अवस्थां नोता निष्कारणवैरिभिः वराकी,

वामिनागुरोरिच्छं कुशुभश्रीवा—सुचरितानिच्छं प्रवेषपदवीं—प्रकटज्ञानमार्गं,
श्रीकण्ठान्तरमुपागमिष्यथ ।

(१८८) अष्टतिकरम—अवैद्यजननम, अशरणेति ।—अशरणाना—निरा-
श्रयणा कृपणाना—द्विखिताना कठणाहाणामिच्छेय वञ्चना—अनेकासा युवतीना
—तदुपीना, मरण—अत्यु शक्तिन तम अतिकरणम्—अतिश्रीकावह, व्यतिकर—
व्यसन विपदनिवृत्त, (“अथ व्यतिकर पुमि व्यसन अतिपद्मयो” इति मैटिनी) ।
अवभवत्—पुञ्जाय ।

(१८०) भूभृत्—भूपाल । भैक्षव—भिक्षुक्त्वम् । समवधाय्ये—सामहित
शुचेवथ । स्वसु,—भगिन्या । मन्यना—श्रीकन (“मनु शीकौ तु शक स्त्रियाम्”
इत्यमर) निस्त्रीकृतमना—प्रवृत्तौत्तादात्त प्रदीकृतवता इत्यर्थं आक्रान्ताहृदय
इति यावत् । सर्वाकारस्यैवादिन्या—सर्वाकारेण—सर्वप्रकारेण, सर्वादित्या—सर्वदति
—एवमव राज्ञोरिच्छं व्यनक्तौत तयोक्तम्, यथा,—सर्वाकार—सर्वमेवावभवत्,
सर्वदति—अनुकरोत या तदा निश्चिन्तयारोक्तसम्यक्कथनाभिज्ञातयत्थ दशया—
अवस्थया । सोदर्य्यैत ।—सोदर्याः, —भगिन्या, अवस्थाप्रवणेन—दुर्दशाऽऽकृषणेन,
श्रवणयो,—कर्णयो ।

(१८१) अमणाचार्यं—भिक्षुप्रेष्ठ, वैज्ञाचार्यं दिवाकरमित्रनिवृत्त ।

(१८२) नियतं—निश्चितम्, अनार्य्यम्—असाधो । अतिवृशसस्य—अति
निर्दयस्य । भागधेयै,—दुर्दैवैरित्यर्थः । निष्कारणवैरिभिः,—अहितुकशत्रुभिः,

विदीप्यमाणं मे हृदयम् एव निवेदयति" इत्युक्त्वा तमपि
(१८३) अमणम् अम्यधात्,—“आर्ये । उत्तिष्ठ ; दशेयं क
थमो ? यत् (१८४) सप्रभूतप्राणपरित्वाणपुण्योपार्जनाय
याम्, यदि कथञ्चित् जीवन्ती मन्भावयामः” इति भाषमाण
एव उक्तस्यो ।

अथ ममग्रशियवर्गानुगतिन आचार्येण तुरगेभ्यश्च अ-
तीर्य समस्तुन सामन्तलोकेन (१८५) पश्चादाकृत्यमाणा-
श्चीयेन अनुगम्यमान, (१८६) पुरस्ताच्च तेन शाक्यपुत्रोयेण
प्रदिश्यमानवर्त्मा, यज्ञरामेव तं प्रदेशं प्रविरलैः पदैः पिबन्निव

श्रुताया द्वितीरसडावपि ऋतुवदाभरद्विरित्यथ । बराको—तपस्विनी, निरपराधा
इत्यथ ।

(१८३) अमण - भिक्षुम् ।

(१८४) मुरमुतेति ।—सुप्रभूतानाम्—अतिवृद्धानां, प्राणानां—जीवनात्,
परिवाण—परिवरणं तद्वैश्वं पुण्यं—सुकृतं, तस्य संप्राप्तं—लाभात्, एकस्या एव
तस्मात्तरि वृत्तानो हि तत्परिणामात् प्राणविशुद्धिजनकतद्विशया निधनमनुमाय
सुप्रभूतान् प्राणविशेषणवाचकत्वात् । सुभावयाम्—सन्धानयाम्, आद्याद्यादिदानेन
संवर्द्धयाम् इत्यथ ।

(१८५) पश्चादिति ।—पश्चात्—इदं, आकृत्यमाणा—आदिप्यमाणा चानौत्तमान
त्रिचयं अशीशम्—अथसमुद्रं येन तद्योकेन (“इन्द्रे त्वश्रीवदावकत”
इत्यमर) ।

(१८६) पुरस्तात्—अतः, शाक्यपुत्रोयेण—दिनाकरनिवर्तिर्णेशं मातुलं
भिक्षुका इति भावः प्रदिश्यमानवर्त्मा—इत्यज्ञानवर्त्मा । प्रविरलैः—मूढैः,
अतिदुर्गणपरिवर्षात् सप्रभिरिति भावः, अन्वीयमाणं अनुस्यूयमानं इति भावः,
पदैः—दशपदैरित्यथ, [“प्रविरलैः” इत्यथ “अविरलैः” इति पाठे,—अविरलैः,
—अन्वे वरभिरित्यर्थं, अन्वे अनेविति भावः, पाठोऽयं न मन्भारम्, तथा वच
नमनस्य चमसानुरगात्वात् । इति च “अविरलैः पदैः” इति व्याख्याप्रयति
अतस्तमनाभिप्रेतं च । विरलैः—दशपदैः ननुपत्रैः इत्यर्थं, आतद्वत्तमनेन
समीपवर्तिपदस्य सवरात्पैव पश्चात्पर्यात् अहमज्ञानत्वाच्च पिपासवस्तुष्वेवा

प्रावर्त्तत । क्रमेण च समुपगत शुश्राव सतावनान्तरितस्य समूर्पो-
र्महतः स्त्रैणस्य तत्कालोचितान् अनेकप्रकारान् आनापान्,—
“भगवन् । धर्मं । (१८७) धाव शीघ्रम् । कामि १ कुलदेवते । ।
देवि । धरणि । धीरयसि न दुःखिता दुहितरम् १ । क्व नु खलु
(१८८) प्रोषिता पुष्यभृत्कुटुम्बिनी लक्ष्मी १ । (१८९) नाथ ।
मुखरवश्य । अनाथा विविधाऽऽधिविधुरा बधू विधवा
विवोधयसि किमिति न इमाम् १ । भगवन् । सुगत । भक्तजने
(२००) संज्वरिणि सुप्तोऽसि १ । राजधर्म । (२०१) पुष्यभृति
भवनपक्षपातिन् । उदासीनीभूतोऽसि कथम् १ । त्वयि अपि

जीवत्या । प्रावर्त्तत—प्रातिष्ठत । समूर्पो—मर्त्तमिच्छी स्त्रैणस्य—स्त्रीसमूहस्य,
तत्कालोचितान्—सत्यसमये प्रयुक्तान् विदभूचकानित्यर्थ ।

(१८७) धाव—द्रुतम आगच्छ त्वामाश्रिता इयमकाले मियते अत शीघ्र
मागत्य एता रक्ष इति भावः । धरणि—सञ्चधारणकारिणि । पृथ्वि । न
धीरयसि १—न धीरा करोषि १ न सान्त्वयसि १ इत्यथ स्त्रिराया ते कन्या धीरा
एव भवितुमर्हति अत एता धीरा कुरु इति भावः ।

(१८८) पुष्यभृत्कुटुम्बिनी—पुष्यभृते—तदाख्यस्य हषपुवजस्य कुटुम्बिनी
—एहिणी लक्ष्म्या राजभोग्यत्वादिति भावः, लक्ष्मी,—पुष्यभृते राज्ञे शीरव्यथ,
प्रोषिता—गता ।

(१८९) नाथ ।—प्रभो । मुखरवश्य ।—मुखरकुलप्रगत १ यद्वत्कान् ।
इति श्रावत षष्ठवर्षेण पूर्वजराजन्मवर्गे वा, [मुख प्राधान्यमस्त्वानीत्यर्थे “रप्रकरण
—” इत्यादि वाक्यान्त अन्त्यर्थे रप्रचय] अनाथाम—अशरणा विवधात,—
विविधाभि—नानाप्रकाराभि आधिभि,—मनमाये विधुरा—आकुला ता विधवा
—पतिहीना, बधू—भात्या रुषा वा (“बधू स्त्री मारिवैषधी । सुशाश्टीनवीडाम्
भाष्यांरुडाऽऽभ्यासु च ॥” इति मेदिनी) विवाधयसि १—प्रवीधयसि १ सान्त्वयसीत्यर्थः ।

(२००) संज्वरिणि—सन्नापवति १ “सन्नाप संज्वर समी” इत्यमरः) ।
सुप्तोऽसि १—निद्रताऽसि किम् १ भक्तजनमनस्ताप न पश्यसि किमित्यर्थः ।

(२०१) पुष्यभृत्भवनपक्षपातिन्—पुष्यभृत्तद्वानुप्रागिन् । पुष्यभृति-

विपदान्धव । विन्ध्य । बन्धोऽयम् अञ्जलिबन्धः ? । मातः ।
 महाऽटवि । रटन्ती न शृणोषि इमाम् आपत्पतिताम् ? ।
 (२०२) पतङ्ग । प्रमोद, पाहि पतिव्रताम् अशरणां ।
 प्रयत्नरचित । कृतघ्न । चारित्रचण्डाल । न रक्षसि राज-
 पुत्रीम् ? । (२०३) किम् अवष्टत लक्षणे ? । हा देवि । दुहित्व-
 स्नेहमयि । यशोवति । सुप्रिताऽसि दग्धदेवदस्युना । देव ।
 दुहितरि दह्यमानाय न (२०४) आपतसि ? प्रतापशील ।
 शिथिलीभूतम् अपत्यप्रेम ? । महाराज । राज्यवर्धन । न
 धावसि ? (२०५) मन्दीभूता भगिनीप्रीति ? अहो ! निष्ठुरः
 प्रेतभाव ॥ व्यपेहि पाप । पावक ! स्त्रीघातनिर्घृण ! ज्वलन्

। पश्चान्नाम एकान्ततया राजधर्मप्रतिपालनात् राजधर्मस्य तद्गाल बोध्यम् । उदासीनी
 भूत, —निरपेक्ष भावनाशून्यस्य स्वकर्मस्वस्वाकरणादिति भाव । बन्ध, —विफल,
 यत् शृङ्गलि बद्धा शार्थमानोऽपि विपन्नान्ध्यान त्व न रक्षतीति भाव । महाऽटवि ।—
 परण्यान । रटन्ती—विलपन्ती विलाप श्रुत्वाऽपि न प्रतिकरोषि ? इति भाव ।

(२०२) पतङ्ग ।—सूर्य । पक्षिण वा, (“पतङ्गौ पक्षिसूर्यो च” इत्यमर) ।
 प्रयत्नरचित ।—प्रयत्नेन—प्रकृष्टेन यत्नेन रचित—पालित । कृतघ्न ।—कृतीपकाराप-
 कारिन् । प्रयत्नरचितत्वेऽपि इदानीं त्रिपत्राया रत्निकाया राजपुत्र्या रचाऽकरणात्
 कृतघ्नत्व चारित्र्येति भाव चारित्रचण्डाल ।—चारित्र्येण—सुचरितेषु चण्डाल
 —हीन । पत्यघ, चण्डालवत् कृष्णकर्मकरणादिति भाव ।

(२०३) लक्षणे,—समचित्ते किम् अवष्टनम् ?—किं गृहीतम् ? किमर्थं
 सञ्चलमित्यर्थ, निरवका स्थितमिति भाव । दग्धदेवदस्युना—इतद्विधिद्वयतत्करेण,
 सुप्रिताऽसि—इतदस्यस्वाऽसि ।

(२०४) आपतसि—आगच्छसि । शिथिलीभूत—ज्ञास गतम् ।

(२०५) मन्दीभूता—अन्वीभूता । प्रेतभाव —घतत्व, विगतवैतन्वत्कृपस्य
 प्रेतत्वस्य प्राकृतसम्बन्धेषु निरपचतय ममत्वबोधराहित्यात् भगिनीप्रीति अपगता,
 हीन हि शार्थभूतसम्बन्धिकरणात् तस्य निष्ठुरत्वमभिहितमिति भाव । व्यपेहि—
 अपवच्छ, दूरमपसरत्यर्थं । स्त्रीघातनिर्घृण !—नारीहननात् निष्कृष्टम् ।

न लज्जसे १ । भ्रातर्वात । दासी तवास्मि, (२०६) सवादय
 द्रुतं देवीदाहं देवाय दु खितजनार्त्तिहराय हर्षाय ।
 (२०७) नितान्तनि शूक । शोकश्रवाक । सकामोऽसि १ । दु ख-
 दायिन् । विद्योगराक्षस । तुष्टोऽसि १ । विजने वने कमा-
 क्रन्दामि १ कस्मै कथयामि १ कमुपयामि ; शरणम् १ कां
 द्विशं (२०८) प्रतिपद्ये १ करोमि किम् अभागधिया १ ।
 (२०९) गान्धारि । शृङ्गीतोऽय नतापाश १ । पिशाचि । मोच-
 निके । मुञ्च (२१०) शाखाग्रहणकलहम् । कलहसि । हसि
 किमतपरम् उत्तमाङ्गम् १ । मङ्गलिके । (२११) मुक्तगलं
 किमद्यापि रुद्यते १ । सुन्दरि । दूरीभवति सखीमार्थ १ ।

(२०६) दु खितेति ।—दु खितजनाना—क्षिष्टलोकानाम् आत्तिहराय—
 वनपीडाप्रशमकाय हर्षाय—देवाय हृष्यवर्तनाय [“क्रियया वसभिप्रैति—” इत्यादि
 वार्त्तिकान्त चतुर्थी] देवीदाह—देव्या,—राभ्यधिया, दाह,—अग्निप्रवेशं तं,
 सवादय—शापय ।

(२०७) नितान्तनि शूक ।—नितान्तम्—शकान्त, नि,—नास्मि शूक—
 दया यस्य तन्मन्बुद्धौ, (“शुकोऽस्ती श्रद्ध दययो ” इति मेदिनी) आतनिर्दय । इत्यथ,
 शोकश्रवाक ।—मनुष्याण्डाल । सकामोऽसि—पूष्पमनीरघोऽसि अम् स्वयत्तीकथ्येति
 भाव । तुष्टोऽसि १—प्रीताऽसि १ स्वजनैरखान् विद्युच्य इति भाव । आक्रन्दामि
 —आह्वयामि, (“आक्रन्द क्रन्दने ज्ञाने निवदारुणयुद्धयो ” इति मेदिनी) ।

(२०८) प्रतिपद्ये—गच्छामि । अभागधिया—अभाग्या, दुर्भाग इत्यर्थः ।

(२०९) गान्धारि । मोचनिके । इत्यादीनि समभिव्याहृतदासीना सधोघनानि ।
 नतापाश,—प्रलतिरञ्जु, शृङ्गीत,—धृत, उद्वन्धनार्थमिति भाव लयेति शेष ।

(२१०) शाखाग्रहणेति ।—शाखाया,—विटपस्य, दहण—धारणम्, उद्वन्ध-
 नार्थमिति भाव, सव कलह,—विवाद तम्, अहमये एतस्या शाखायामाकान-
 मुद्रासोखेत्र इत्यस्य इति भाव । उत्तमाङ्ग—शिखर, इति—सत्तज्जाति कन्तरमेव कल्प्यं
 मरिच्यन्ति, तत्र हि शिरीषननेनात्ममिति भाव ।

(२११) मुक्तगल—मुक्तकण्ठम् । सखीमार्थ,—वयस्यावर्ग, दूरीभवति—दूर
 दृष्टतीत्यर्थ, धियते इति भाव ।

(२१२) स्वास्थसि कथमिव अशिवे शशशिविरे शशरिके । १ ।
 (२१३) सुतनु । तनूनपाति पतिष्यसि त्वमपि १ । मृणाल-
 कोमले । मालावति । स्वानाऽसि १ । मातर्मातङ्गिके ।
 (२१४) प्रह्वीकृतः त्वयाऽपि मृत्युः १ । वक्षे । वक्षिके । वृत्स्थसि
 कथम् अनभिप्रेते प्रेतनगरे १ । नागरिके । (२१५) गरिमाणम्
 आगताऽसि अनया स्वात्मनस्तथा । विराजिके । (२१६) विराजिता-
 ऽसि राजपुत्रीविषदि जीवितव्ययव्यवसायेन । (२१७) भृगु-
 पतनाभ्युद्यमभागाभिज्ञे । सुद्वारधारिणि । धन्याऽसि । केतकि ।
 कुत पुन । ईदृशी स्वप्नेऽपि (२१८) सुस्वामिनौ १ । मेनके ।
 जन्मनि जन्मनि देवीदास्यमिव ददातु देवो देह दहन् दहनः ।

(२१२) अशिवे—असद्वत्, शशशिविरे—शशशिवे इति भावः, स्वास्थसि—
 स्थिति कश्चित् ।

(२१३) सुतनु—शमादि । तनूनपाति—वधौ ("अश्विर्वैशानदे वदि " ।
 • ज्ञानवदानुनवात ४" इत्यमर) । स्वानाऽसि—विषयाऽसि १ शीविनेति भावः ।

(२१४) प्रह्वीकृतः,—सोऽकृत । अनभिप्रेते—अनौचित्ये, प्रेतनगरे—शरणा-
 गुरे इत्यथ वक्षसि—आसिपक्षे, स्वास्थसौम्यं ।

(२१५) गरिमाणम्—गौरवम्, आगता—प्रायाः ।

(२१६) राजपुत्रीविषदि—राजपुत्र्या —राज्यशिया इति यावत् विषदि—
 अक्षणे जीवितव्ययव्यवसायेन—प्रायत्पानवेदित्वेन विराजिता—शीविता प्रससितव्यम् ।

(२१७) भृश्विति ।—भरी,—पपातात् पवताशिवरभावात् इत्यर्थः ("श्यात
 स्ततटो भृशु" इत्यमर) पवन—पात, तत्र य भृशुध्वा,—अमिथीय, अघटं
 इत्यर्थः, तथा भाव—मत्रण पक्षमिति यावत्, श्वीकरणमिति भावः तदभिज्ञा
 —तद्विषयज्ञानवती, कदा कस्यामवस्थायां भृगुपतन श्वीकरणीयमित्यादिषु विज्ञा
 अथ तन्मभुद्धौ सुद्वारधारिणि । जन्मदात्रविशेषवादिनि । धन्याऽसि—धन्याऽसि,
 भृगुपतनापहादिति भावः ।

(२१८) सुस्वामिनौ—अनुष्णा कर्त्तुः । देवीदास्य—देव्या,—राज्यशिया,
 दास्य—कैद्वयम् । दहन्—सखीकुर्वन् । दहन,—अग्निः ।

विजये । (२१८) वीजय कृशानम् । मानुमति । (२२०) नमति
इन्दोवरिका दिवं गन्तुकामा । कामदासि । देहि दहन-
प्रदक्षिणावकाशम् । विरचिके । विरचय वज्रिम् । (२२१) विक्रि
किरातिके । कुमुमप्रकरम् । कुरररिके । कुरु (२२२) कुरुवक-
कोरकाऽऽचितां चिताम् । चामरं चामरयाहिणि । ष्टहाण
पुनरपि कण्ठे । (२२३) मर्पयितव्यानि नम्रं दे । नम्र-
निर्मितानि निर्मर्यादहसितानि । भद्रे । सुभद्र । भद्रमस्तु
ते परलोकगमनम् । (२२४) अग्रामीणगुणानुरागिणि ।
ग्रामियिके । गच्छ सुगतिम् । (२२५) वमन्तिके । अन्तरं
प्रयच्छ, अपृच्छते छत्रधारी । देवि । देहि दृष्टिम्,

(२१८) कृशानुम—अग्नि वीजय—अजनवायुना उनीपय इत्यर्थः ।

(२२०) नमति—प्रणमति । दिव—स्वर्गम् । कामदासि ।—कामाकन्दरि ।
दहनप्रदक्षिणावकाशम्—अग्निप्रदक्षिणीकरणवसरम्, अग्नी आत्मावमरुन्तात प्राक्त
अग्निप्रदक्षिणीकरणे सा विघ्नमुत्पादय इति भावः । [“विरचिके” इत्यत्र विचारः
इति पाठान्तरम्] । विरचय—प्रज्वालयेति भावः ।

(२२१) कुमुमप्रकर—पुष्पनिधय विक्रि—विक्रिप ।

(२२२) चिता—सतदादायकाठचुम्बि, कुरुवकिति ।—कुरुवकाशा—नीलमिच्छीना,
कीरके—कलिकाभिः, आचिताम्—आकीशाम् ।

(२२३) नम्रनिर्मितानि—परिहासकृतानि, निमर्यादहसितानि—अवज्ञा-
एवकानि हास्यानि मर्पयितव्यानि—सोढव्यानि चलत्यानौषध, मया यत पारदासार्थं
तामुद्दिश्य प्राक्त उद्ये हसित, भवत्या मध्यादात्तानिकर तत सोढव्यमिति भावः ।
भद्र—मङ्गल, मङ्गलकरमित्यर्थः ।

(२२४) अग्रामीणिति ।—अग्रामीणा, —नागरिका, महाश्व इति धावन,
[रामे भवा इत्यर्थे रामाद्यञ्चञौ] (४।१।८४ पा०) इति घञ्, पदान्त नञ्समास]
तेषां ये मुखा, —स्वाभ्यदुरागदय, तेषु अनुराग, —आमलि विद्यतस्या तत्कम्बुधौ,
ग्रामियिके ।—ग्रामवासिनि । सुगति—श्रीमता गति वाञ्छनीयस्वर्गलोकामन्वयः ।

(२२५) अन्तरम्—अवकाश, प्रयच्छ—देहि । अपृच्छते—सम्भाषते,
[“आडि नुमच्छो ” इति वार्त्तिकेणात् अङ्-पूर्वात् पृच्छतेरात्मनेपदम्] ।

(२२३) इष्टा तव जहाति जीवितं विजयसेना । सेयं मुक्तिका
 मुक्तकण्ठम् धारयति निकटे नाटकसूत्रधारी । पादयोः पतति
 ते तास्त्र्णवाहिनी बहुमता राजपुत्रि । पत्रलता । कलिङ्गसेने !
 अयं (२२७) पश्चिमः परिवहङ्गः, पौडय निर्भरम् उरसा माम् ।
 (२२८) असवः प्रवसन्ति वसन्तसेने ।। मञ्जुलिके !
 (२२९) मार्जयसि कतिक्रत्वः सुदुःसहदुःखसहसासदिग्वं चतुः
 इदम् ? रोदिपि कियत् आश्लिष्य च माम् ? । (२३०) निर्मा-
 णम् ईदृशं प्रायगो यशोधने ।। (२३१) धौरयसि अद्यापि
 किं मा माधविके ! ? का इयम् अवस्था सस्थापनानाम् ? । मतः
 कालः कानिन्दि ! सखीजनानुमयाञ्जलीनाम् । उन्मत्तिके !

(२२६) इष्टा—मिया । जहाति—जगति । नाटकसूत्रधारी—नाटकसूत्र-
 —शनिनेयकाव्यस्य सूत्रधारी—नटी इत्ययं, [सू० नाटकसूत्रसाधन धारयति सा सा
 इत्यर्थे धारयते कर्त्तरि णि ङपम] मुक्तकण्ठम्—उद्वेगित्वयं, धारयति—शब्दाग्रते,
 आक्रन्दनीत्यर्थे । बहुमता—आहता ।

(२२७) पश्चिमः,—पश्चिम, [पश्चिम इत्यर्थे “अथादिपश्चिमि” इति
 वाचिकान्तिमिच] परिवहङ्गः,—शालिङ्गनम् । निर्भरं—निर्दयं, गाढमित्यर्थं ।

(२२८) असवः,—प्राणा, [“पुंसि भूष्णस्य प्राणा” इत्यमरवचनात् अस्मात्
 नित्य बहुल प्रथम] प्रवसन्ति—गच्छन्ति दुरमित्यर्थं ।

(२२९) सुदुःसहति ।—सुदुःसहते,—अतिदुःखेनापि सोदुःसहस्यै, दुःखानां
 सहस्यै—मन पोडासमूहे, यत्र अद्य—विगलित नेत्रान्नु, तेन दिग्ध—लिङ्, वाक्-
 कानुषितमित्यर्थं, कतिक्रत्वः—कतिवारान्, [“सद्भाषा—” (३।३।१७ पा०) इति
 क्तत्वसुच] मार्जयसि—शोधयसि, निर्मोलीकरीषीत्यर्थं, [भाट्टे णिच लटि ङपम्] ।
 आश्लिष्य—आलिङ्ग्य, कियत्—कियत्कालम् ।

(२३०) निर्माणम्—सृष्टिपरम्परा, ईदृशम्—दुःखबहुलमिति भावः ।

(२३१) धौरयसि—स्थिरयसि । सस्थापनानाम्—प्रबोधनानां, किमर्थं कालं
 प्रबोधदानस्य ? इति भावः । मतः,—अतीत । सखीति ।—सखीजनेषु—वश्या-
 लीकेषु, यं अनुदयः,—प्रायमः, ‘मा कुप्य’ ‘प्रसीद’ इत्यादिङप इति भावः, यदा—
 सखीजनानां यं अनुदयः,—सन्तुष्टं, सन्तुष्टानामूलकवाक्यप्रयोग इत्यर्थे, तत्र अद्य

मत्तपालिके ! (२३२) कृताः पृष्ठतः प्रणयिनीप्रणिपातानु-
रोधाः । (२३३) शिथिलय चकोरवति ! चरणग्रहणं ग्रहिणि ! ।
कमलिनि ! किमनेन पुनः पुनः (२३४) दैवीपालम्भेन ? न
प्राप्तं चिरं सखीजनमङ्गमसुखम् । आर्य्यं । महत्तरिके ! तरङ्ग-
सेने ! नमस्कारः । सखि ! सौदामिनि ! दृष्टाऽसि ? । समुपनय
(२३५) हृद्यवाहनार्चनकुसुमानि कुमुदिके । । देहि चिता-
रोहणाय रोहिणि ! हस्तावलम्बनम् । (२३६) अम्ब !
धात्रि ! धीरा भव, भवन्ति एवंविधा एव कर्मणां विपाकाः

सय,—करद्वयमयोगे तेषाम्, इदानीं मरणाध्यवसाये दृढीभूते गान्ति सखीजन-
प्रसादनस्य सखीजनानुरोधरत्नस्य वा समग्र इति भावः ।

(२३२) प्रणयिनीति ।—प्रणयिनीनां—स्निग्धव्यस्यानां, प्रणिपातैः,—विनयैः
करणैः, ये अनुरोधाः,—अनुवर्तमानि, 'मा विद्यस्व' 'अस्मान् पालय' इत्याद्युक्त्वा विनय-
प्रदर्शनपूर्वकाहुसरणानि धात्रा वा, प्रठत हाताः,—पद्यात् कृता उपेक्षिता इत्यथ इदानीं
सख्यादीनां सवासामेव ममतादिकं परित्यज्य मरणाद्यैव इदमद्वन्द्व्याऽस्ति इति भावः ।

(२३३) शिथिलय—मन्दोभूत कुरु, मा कुरु इति यावत् । ग्रहिणि ।—
आग्रहवति । ।

(२३४) दैवीपालम्भेन—नियतिनिरस्तारिण । नेति ।—सखीजनसङ्गमसुखं
—सहचरीसहवासानन्द, चिरं—यावच्छीरमित्यर्थं, न प्राप्त, कोरपि काभिरपि वा इति
शेषः अत दैवीपालम्भेनालम्बिति भावः । महत्तरिके ।—महाशयैः । । सौदामिनि ।
—भी सौदामिनोनामवेद्ये । सखीविशेषसम्बोधनमेतत्, [सुदामा पर्वतमेद तेनैका
दिमित्यर्थे "तेनैकदिक" (४।३।११२ पा०) इति अण्, स्मृतिरुक्तमयस्य सुदाम पर्वत
विशेषस्य एतद्धिन् भाग्ये जातत्वात् विद्युत् इयं सञ्ज्ञेति ज्ञेयम् । "सौदामिनि ।" इति
पाठस्तु प्रामादिक एव, "सुदाया अद्रिणा एकदिकं सौदामिनी" इति दीक्षितवत्मान्,
काशिकाकारा अप्येवमाहुः] दृष्टा ?—अवलोकिता ? मयेति शेषः, त्वा किं न तव
सौख्यीयमिति भावः ।

(२३५) हृद्यवाहनार्चनकुसुमानि—अग्निपूजाऽर्घ्यपुष्पाणि । हस्तावलम्बन—
कराग्र्यं, तव प्रसारितं हस्तं धृत्वाऽहं चितामधिरोहामि इति भावः ।

(२३६) अम्ब !—मात ! धात्रि !—उपमात ! विपाकाः,—परिणामः । ।

पापकारिणीनाम् । (२३०) आर्य्यचरणानाम् अयमञ्जलिः ।
 परं परलोकप्रयाणप्रणामोऽयं मातः ।। मरणसमये कस्मात्
 लवणिके । (२३८) हलहलको बलौयान् आनन्दमयो हृदयस्य
 मे १ । (२३८) हृष्यन्ति उच्चरोमाङ्गमुच्चि किम् अङ्गीकृत्य
 अङ्गानि १ । वामनिके । वामेन मे (२४०) स्फुरितम् अक्षणा ।
 वृथा विरसमि वयस्य । वायस । वृषे क्षीरिणि क्षणे क्षणे
 क्षीणपुण्यायाः पुरः । हरिणि । हेपितमिव हयानाम् उत्त-
 रतः १ । कस्य इदम् (२४१) आतपत्रम् उच्चम् अत्र पादपान्त-
 र्ण प्रभावति । विभाव्यते १ । कुरङ्गिके । केन सुगृहीतनाम्नो
 नाम गृहीतम् असृतमयम् आर्य्यस्य १ । दिवि । दिव्या वर्द्धसे
 देवस्य हर्षस्य आगमनमहोत्सवेन ।

(२३०) आर्य्यचरणानाम्—आर्य्यस्य—अष्टस्य भातु हर्षस्य, चरणानां—
 पादाणाम् अयमञ्जलिः,—अथ प्रणाम इति यावत् । पर,—पश्चिम, परति।—
 परलौके—क्षीकानरं, प्रयाणाय—प्रस्थानाय, प्रणाम—नति ।

(२३८) हलहलकः,—उत्कण्ठा ।

(२३८) उच्चरोमाङ्गमुच्चि—उच्चा,—प्रबला, रोमाङ्गा,—रोमीङ्गमा, तन्नि
 मुसन्ति—प्रकटयन्तीति लघीकानि [मुसन्ति कर्त्तरि क्तिपि रूपम्] । किम् अङ्गीकृत्य
 —अवलम्ब्य, किमानन्दकारणमविरम्येति यावत्, हृष्यन्ति—पुलकितानि भवन्ति ।

(२४०) अक्षणा—नेत्रेण, स्फुरितम्—स्फुरित, मद्रलमृवक्रमेतदिति भाव ।
 विरसमि—रौषि । [“विरसति” इत्यत्र “विरसि” इति पाठे—विश्राम्यशौच्यं] ।
 वयस्य ।—सखे । वायस ।—काक । वृषे क्षीरिणि—वटाशब्दादिसौरप्रधाने वन
 स्थली, यदुक्त,—“न्यदाधीकुम्भगशलापारीषप्रसुपादपा । पक्षेते क्षीरिणी वृक्षा
 सेषां त्वक पञ्चकलम् ॥” इति । पुर,—अगत । उत्तरत,—उत्तरस्या दिशि,
 हयानाम्—अश्वाना, हर्षविवर्ध [कर्त्तरि षष्ठी वैकल्पिकी] हृपितमिव—त्रोदतमिव,
 [“रेषु रेषु रेषु अच्यक्रशब्द” इति हेषते भावे निडा] ।

(२४१) आतपत्रम्—उच्च पादपान्तरण—इक्षान्तरानिन, विभाव्यते—लक्ष्यते ।
 सुगृहीतनाम्,—प्रातःकरणीयनाम् । असृतमयम्—पौशुशालक, अवसृतमयमिति
 भाव । दिव्या—भाग्येन ।

इत्येतच्च श्रुत्वा सत्वरम् (२४२) उपससर्प, ददर्श च मुह्यन्तीम्
अग्निप्रवेगाय उद्यता राजा राज्यश्रियम्, (२४३) आलम्ब्ये च
मूर्च्छामीलितलोचनाया ललाटं हस्तेन तस्याः ससम्भ्रमम् ।

अथ (२४४) तेन भ्रातुः प्रियसः प्रकोष्ठवहानाम् श्रीषधीनां
रसविसरमिव प्रत्युज्जीवनक्षमं शरता, वमता इव पारिहार्य-
मणीनाम् अचिन्त्यं प्रभावम्, अमृतमिव नखचन्द्ररश्मिभिः उद्भि-
रता, (२४५) वधतेव चन्द्रोदयच्युतशिशिरशीकरं चन्द्रकान्तचूडा-
मणिं मूर्धनि, मृणालमयाङ्गुलिना इव अतिशीतलेन निर्वापयता

(२४२) उपससर्प—समीपमाजगाम । मुह्यन्ती—मोहमुपागता, धातु-
रौगमनश्रवणोद्भित्तु खमारिण इति भाव ।

(२४३) आलम्ब्ये—जयाह । मूर्च्छंति।—मूर्च्छया—मोहेन, भाटदशमै-
कनितविशुणोच्छलितशोकाऽऽवेमिन इति भाव , सत्रञ्च—“सजनस्य हि ट खनयती
विह्वलारमिनीपजायते” इति कुमारसम्भवे कालिदासेन , मीलिते—मुद्रिते, लोचने
—मथने यस्या तथाभूताया । ससम्भ्रमं—सत्वरम् ।

(२४४) तेन—पूर्वात्तेन, हनसस्यर्शेनेत्यरेण सम्बन्ध । प्रियसः,—अतिप्रियस्य,
[श्विशब्दादीयसुनि “प्रियस्त्रि—” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना प्रादेशः] भ्रातुः
—हर्षस्य प्रकोष्ठवहाना—कूर्पर-मणिरत्नान्तरनिवेशितानाम् श्रीषधीना—लला-
विशेषाणां, प्रत्युज्जीवनक्षमं—पाणप्रदानसमर्थमित्यर्थ रसविसरमिव—द्रवीषमिव,
शरता—क्षयता । पारिहार्यमणीना—कटककरवानाम (“आवापक पारिहार्यं
कटकी बलयोऽस्त्रियाम” इत्यमर) अविश्वम्—अत्युच्चैः, प्रभावं—भाहारम्, वमता—
उद्भिरता ।

(२४५) चन्द्रोदयच्युतशिशिरशीकर—चन्द्रस्य—इन्दो, उदयान्त—प्रकाशान्त, च्युत,
—बन्धित, शिशिराणा—तुषाराणां, शीकर—कण यस्मात् तं, चन्द्रकान्त-
चूडामणि—चन्द्रकान्तमणिनिम्नितमुकुटारब, मूर्धनि, वधतेव—विदधतेव, सङ्घटयते
वैदधे । मृणालेति ।—मृणालमयाङ्गुलिना—विमण्डितकरशाखया, मृणालवदतीव
शैवप्रदया अङ्गुल्या इत्यर्थ , यद्यपि अङ्गुलिशब्दस्य स्त्रीत्व कीदृश
हस्यते, तथाऽप्यत्र पुंसि प्रयुक्तम्, अत एवाह वाचस्पत्य—पुंस्रमपि,
“सङ्घटाधरीषमङ्गुलिना—” इति प्राकुलसि इति । निर्वापयता—प्रशमयताह

दृश्यमानं हृदय, (२४६) प्रत्यानयता इव कुतोऽपि
 ज्योवितम्, आह्लादकेन हस्तसम्पर्गेन सहसैव समुन्मिल
 राज्यश्रीः । तथा च (२४७) असम्भावितागमनस्य
 अचिन्तितदर्शनस्य सहसा प्राप्तस्य भ्रातुः स्वप्नदृष्टदर्शनस्य इव
 कण्ठे समाश्लिष्य तत्कालाविर्भावनिर्भरेण अभिभूतसर्वात्मना
 दुःखसम्भारेण निर्दयं नदीमुखप्रणालोभ्यामिव मुक्ताभ्यां स्थूल-
 प्रवाहम् उत्सृजन्ती वाष्पवारि विलोचनाभ्यां,—“हा तात !
 हा शम्भ । हा सख्यः !” इति व्याहरन्ती मुहुर्मुहुः,

(२४६) प्रत्यानयतेव—प्रत्यावर्तयतेव । कुतोऽपि—कस्याश्चित्, अविज्ञात-
 देशादिति यावत् । समुन्मिल—नेत्रोन्मीलन चकारेत्यर्थः ।

(२४७) असम्भावितानगमनस्य—असम्भावितम्—अप्रत्याशितम्, अप्रतर्कित-
 मित्यर्थः, आगमनम्—उपस्थिति यस्य तथाभूतस्य, अचिन्तितदर्शनस्य—अचिन्तित—
 प्राक् मनसाऽपि अनाज्योवित दर्शनम्—अवलोकन यस्य तादृशस्य । स्वप्नेति—स्वप्ने
 —निद्राऽवस्थाया, दृष्टम्—अनुभूतमित्यर्थः, दर्शनम्—साक्षात्कार, यस्य तथाभूतस्य ।
 समाश्लिष्य—समालिङ्ग्य, आसञ्जेत्यर्थः, तत्कालेति ।—स एक काल,—समय तस्मिन्,
 आतसाक्षात्कारक्षणे इत्यर्थः, आविर्भावेण—उदयेन, निर्भरे,—अतिशयित प्रगाढ
 इत्यर्थे तेन, निर्दयम्—दृष्टं यथा तथा, अभिभूतसर्वात्मना—सर्वाङ्गाभिभाविण्यर्थः,
 दुःखसम्भारेण—श्रीकारिरेकेण, यथा,—निर्दयम्—प्रगाढम्, अतिशयितमित्यर्थः, तद्वयथा
 तथा उत्सृजन्ती इत्यनेन सम्भवः, मुक्ताभ्याम्—उदाटिताभ्यां, नदीति ।—नद्या,—
 सरित, मुखस्य—प्रभवस्थानस्य इत्यर्थः, ये प्रणाल्यौ—पय पदस्यो ताभ्याम्, (“इषीः
 प्रणाली पयस पदव्याम्” इत्यमरः) स्थूलप्रवाहम्—स्थूल,—पृथु, महानित्यर्थः,
 प्रवाहम्,—प्रवृत्ति, निर्गमनमित्यर्थः यस्य तथाभूत, वाष्पवारि—असु, “वाष्प ऊर्ध्वं
 नाऽक्षे” इति मेदिनीकरीके वाष्पशब्देनैव नेत्रसन्निधौ बोधान् वारिशब्दाधिकीयात्-
 तथा कथितपदताऽऽख्यदोषरत्नमिदमिति विभाव्यते, तथाऽपि अत्रचकुण्डलादिशब्देऽपि
 अत्रचादीनामिव सन्निधे प्रतिपत्त्यर्थमिव तदुपन्यास इति श्रेय, तथा हि वाम्ब,—
 “कथावतस यत्रचकुण्डल शिर शिखरेषु कथादिनिर्देश सन्निधे” इति (२ अधि०
 १ अध्या० १४ सू०) व्याहरन्ती—कथयन्ती, विलपन्तीत्यर्थः ।

(२४८) उच्चैस्तराञ्च समुद्रतमगिनीस्त्रेहमद्भावभारभावितमन्यना
मुक्तकण्ठम् अतिचिरं विक्रुध्य,—“वत्से ! स्थिरा भव त्वम्” इति
भ्रात्रा (२४९) करम्वितमुखी समाश्लास्रमानाऽपि, (२५०) “कल्या-
णिनि । कुरु वचनम् अग्रजस्य गुरोः” इति आचार्येण याच्य-
मानाऽपि, “देवि । न पश्यमि देवम्य अवस्थाम् ? अलमतिरुदि-
तेन” इति राजनीकेन अभ्यर्थ्यमानाऽपि, “स्वामिनि । भ्रातरम्
अवेक्षस्व” इति परिजनेन विज्ञाप्यमानाऽपि, (२५१) “दुहितः ।
विश्वम्य पुनः आरटितव्यम्” इति निवायेमाणाऽपि बान्धववृद्धाभिः,
“प्रियमखि । (२५२) कियद्रोद्विषि ? तूष्णीमास्व, दृढं दृश्यते

(२४८) उच्चैस्तराञ्च—अतिशयेन इत्यर्थं, [“किमेतिदञ्चय—” (५४।११
पा०) इति घञ् घ्रासु] समुद्रतति ।—समुद्रतेन—समुत्पन्न, प्राविभतनेत्यर्थ,
मन्यन्वा—सहीदराया य खेहसद्भाव—प्रीतिभाव, तस्य भारेण—भरण, अति
शयेनेत्यर्थ, भावित,—जनित मनु—श्रीको यस्य तथाभूतेन, भ्रात्रा इत्यनेनान्वय ,
समुद्रत मनुना हेतुना इत्यर्था वा, मुक्तकण्ठम्—उच्चैरित्यर्थं । विक्रुध्य—विलप्य ।

(२४९) करति ।—करे—हस्ते, भातुनिजस्य वेति शेष, स्थित—रक्षित,
मुख—वृद्धन यस्या तथाभूता [“करस्थितमुखी” इत्यत्र “करस्थागतमुखी” इति
पाठे—कराभ्या—प्राथिव्या स्थितम्—आच्छादित, भ्रात्रा इति श्व, वन्द्य
निवारणाद्यमिति भाव, मुख—वृद्धन यस्या तथाभूता] समाश्लास्रमाणाऽपि—
पशोभ्यमानाऽपि सान्त्वमानाऽपीत्यर्थं ।

(२५०) कल्याणिनि ।—सञ्जातमङ्गले । भाटदर्शनात् प्रातश्चमकम् । इत्यर्थं,
कुरु वचनम्—वाक्य प्रतिपालनेत्यर्थं । आचार्येण—दिवाकरामदेशे । अल—निषेधा
र्थकमश्वयम्, अतिरोदत मा कुरु इत्यर्थं । राजनीकेन—सामन्तवृत्तमभूदनेत्यर्थं,
अभ्यर्थ्यमाना—प्रार्थ्यमाना । अवेक्षस्व—पश्य । परिजनेन—अनुजौवजनेन ।

(२५१) दुहित ।—कन्या । आरटितव्यम्—रोदितव्यमिति भाव । बान्धव
वृद्धाभिः,—बान्धवेषु—स्वजनेषु, या वृद्धा,—वर्षीयस्य ताभिः ।

(२५२) कियत्—कियत्कालमित्यर्थं । तूष्णीं—मौनम्, आस्व—उपविष्ट,
मौनव्रतम्वन कुरु इत्यर्थं, मा रुदिति इति यावत् । दृढम्—अचरते, दृश्यते—
हनापमनुभवति ।

देवः" इति सखीभिः अनुनीयमानाऽपि, (२५३) चिर-
सम्भावितानेकदुःसहदुःखनिवहनिर्वहण वाष्योत्पीडपीडमानकण्ड-
भागा, (२५४) प्रभूतमन्यभारभरितान्त.करणा, करुण-
काहलेन स्वरिण कतिचित्कालम् अतिदीर्घं सुरोद । विगते च
मन्यवेगे वहेः समीपात् आक्षिप्य भ्रात्रा नीता निकटवर्तिनि
तरुतने निषमाट ।

(२५५) शनैः आचार्यस्तु तथा हर्ष इति विज्ञाय विवर्द्धिता-
दर' सुतरां मुहूर्त्तमिव अतिवाह्य (२५६) निभृतसंज्ञा-
ज्ञापितेन शिष्येण उपनीतं नलिनौदलैः स्वयम् आटाय नन्दो

(२५३) चिरिति ।—चिर—दीर्घकाल व्याप्तेति भावः, सम्भावितानि,—
अनुभूतानि इत्यर्थे यावि शनैकानि—वर्षानि तु सहानि—दुर्वहानि, दुःखानि—केशा,
तेषां निवह,—समूह तस्य निर्वहण—निवाह परिसमाप्तित्वर्थं, सुचिरोपभूतानां
दुःसहानां शोकसमुदयानां परिणाम इति यावत्, तेन यी वाष्योत्पीड,—वाष्याया—
नेत्रीद्वयानाम् उच्यते—प्रवाह तेन पीडमान,—रुध्यमान, कण्डमान,—गलाल-
दंश वत्या तद्यामुता ।

(२५४) प्रभूतेति ।—प्रभूतिव—प्रबलम्, सन्धुभारिण—शोकभरिण, भरितम्—
आपूर्तितम्, अन्त करण—चित यस्या तयोक्ता, करुणकाहलेन—करुणेन—करुण-
रसेन काहल,—भृश, अतिशय इत्यर्थं, पूर्ण इति यावत् तेन करुणरसपूर्णेन,
करुणरसोद्दीपकेनेत्यर्थो वा, ("काहलेश्वरणाद्युधे । अञ्जनादेऽपि प्रलिङ्गित्वेप्युधे भृशे
खले ॥" इति मेदिनी) अतिदीर्घम्—अत्युच्चैरुच्यते, ["अतिदीर्घम्" इत्यत्र
"अतिचिरम्" इति पाठान्तरम्] । मनुर्गमे—शोकप्रसरे । आक्षिप्य—आकृष्य ।
निषमाट—उपविवेश, ["सादिरप्रते" (पाश.६६ पा०) इति पल्लवम्] ।

(२५५) शनैः—सन्धुम, अव्ययतया इत्यर्थं, [उपनिन्दे इति क्रियायां विशेषण-
निदम्] । आचार्य,—द्विवाकरमित्थ, तदा—तादृश, समार्जित भाव, यथा—
तथा—तेन व्यापारेण यथं प्रागुक्तघटनप्रति यावत् । विवर्द्धितादर,—द्वि—विशेषण,
सुद्धित,—सुद्धि गत आदर—दङ्गमान उच्यते तदाभूत । अतिवाह्य—यापयित्वा ।

(२५६) निभृतति ।—निभृतता—निश्चया, संज्ञया—इदितेन, ज्ञापितं,
—आदिष्ट इत्यर्थं ततः । नलिनौदलैः,—पद्मिनीपत्रैः ।

सुखप्रचालनाय उदकम् (२५७) उपनिन्ये । नरेन्द्रोऽपि सादर गृहीत्वा प्रथमम् (२५८) अनवरतरोटनाताम्ब चिर-प्रवृत्ताशुजलजालं रक्तपङ्कजमिव स्वसुखञ्च अचालयत्, पश्चात् आत्मन । (२५९) प्रचालितमुखशशिनि च मञ्जीपाने सर्व्वतो निशब्द सम्बभूव सकलो लिखित इव लोक । ततो नरेन्द्रो मन्दमन्दम् अब्रवीत् स्वसार,—“वत्से । वन्दस्व अक्ष-भवन्त भदन्तम् । एष ते भर्तुर्हृदयं द्वितीयम्, अस्माकञ्च गुरु” इति । राजवचनात्तु (२६०) राजदुहितरि पतिपरि-चयश्रवणोद्घातेन पुन आनीतनेत्राम्भसि नमन्त्याम् आचार्य्यः

(२५७) उपनिन्ये—आपतवान् ह्यपामति शेषः ।

(२५८) अनवरताव ।—अनवरतेन—अचालन रीदनेन—रुन्दनेन आतामम्—आरक्त चिरमिति ।—चिर—दौघकात् व्याज प्रवृत्त—प्रसृतम्, अशुजलजाल—दाण्यसमुद्घ धाम्नात् तथाभूतम् अत्र अशुमन्दनेन नेत्रसलिलरूपावस्थ बोधात् जन शब्दस्य पुनरुक्ततया कथितपदताऽऽप्यशेषः, वामनस्तु एकार्यपदघटितवाक्येषु एकार्यत्व दौषम भङ्गितवान् एवञ्च तन्मते यथा करिकलभाद्रशब्दानां प्रीटकुञ्जररूपकलभाद्र बोधाद्दौषञ्च तथा अत्रापि सद्य पतिताशुमयजलप्रवाहपरिविशेषाद्यस्य पर्यवसानाद्दौष, तथा च वामन,— करिकलभशब्दे कारशब्दशाब्दस्य प्रतिपत्त्यर्थम् इति (१ आध० २ अध्या० १७ सू०) स्वसु—भगिन्या चसु—नयनम् अचालयत्—अधाप्रयत् । आत्मन—स्वस्य, चसु इति सम्बन्धः ।

(२५९) प्रचालतति ।—प्रचालित—धौत मुखशशी—आननेन्दु देन तथीकैः सम्बन्धत,—समन्तात् । लिखित इव—चिदापित इव । स्वसार—भारणीम् । वन्दस्व—अभिवाद्ध्य, स्वाह, प्रथम इत्यर्था वा । अब्रभवन्त—पूजनीयम् । भर्तुः,—यद्वचनम्, द्वितीय हृदयम्—अपर शरीरम्, अन्तरङ्गमिति मित्यर्थः ।

(२६०) पतीत ।—पत्युः,—यद्वचनम् परिचय,—सत्त्व, तदीयवाक्ता इत्यपि तस्य श्रवणोद्घाते—वाक्यनप्रसङ्गं तत्र पुन,—भूय आनीतात् ।—आनीतम्—उत्पद्यत, नेत्रयो—चक्षुषो अक्ष—सलिल यस्या तथाभूताया भर्तुर्मदन्तेन मन्त्रशान्ताऽऽकषणेन पुनवाप्यायमाचनेवावामित्यर्थः, राजदुहितरि—राजकन्यायाः, राज्याश्रमिति यावत् नमन्त्याम्—प्रणमि कुञ्चयाम् ।

(२६१) प्रयत्नरक्षितागतवाप्याश्रमन्धारभज्यमानधैर्याद्रेः लोचनः

(२६२) किञ्चित्परावृत्तनयनो दीर्घं निगम्यास । स्थित्वा च
क्षणमेकं प्रदर्शितप्रययौ मृदुवादी मधुरया वाचा व्याजहार,—
“कल्याणराशि । असं रुदित्वा अतिचिरं, राजलोको न
अद्यापि रोदनात् निवर्त्तते । क्रियताम् अवश्यकरणीयः स्नान-
विधिः, स्नात्वा च गम्यता (२६३) तामेव भूयो भुवम्” ।

अथ भूपतिः (२६४) अनुवर्त्तमानो लौकिकमाचारम्
आचार्यवचनञ्च, उत्थाय स्नात्वा (२६५) गिरिसरिति, सह
स्वप्ना तामेव भूमिम् अयासीत् । (२६६) तस्याञ्च सपरिजयां
प्रथमम् आहतावधानः पार्श्ववर्ती परवर्ती शुचा (२६७) पति-
पिण्डप्रदर्शितप्रयत्नप्रतिपन्नाभ्यवहारकरणं भगिनीम् अभोज-

(२६१) प्रयत्नेति ।—प्रयत्नेन—प्रकृतधैर्या, रक्षितानि अपि—निरोधितान्यपि,
आगतानि—उपस्थितानि यानि वाप्याश्रमि—नयनजलानि, तथा मन्धारिण—
जिवहेन, भज्यमान—धीत्यमान, व्यपगतप्रायमित्यर्थं, यत् धैर्यं—धीरत्वं तेन आर्द्रं—
मिक्त लोचने—नेत्रे यस्य तथाभूत् । अद्यापि वाप्याश्रमपद पूर्ववत् कश्चित्पदता-
द्वयव्यतिरेकमिति ज्ञेयम् ।

(२६२) किञ्चित्परावृत्तनयन,—साचीकृतचक्षु । प्रदर्शितप्रययौ,—प्रकटित-
विनय । मृदुवादी—अनुबन्धाद्यै, कीमलस्वराभिधाद्यै इत्यर्थं । कल्याणराशि ।—
प्रभूतयथोभाजनम् । अतिचिरं—सुदीर्घकालम्, अत्र रुदित्वा—रोदनेनात्, क्रन्दनं ज्ञा
कुरु इत्यर्थं ।

(२६३) तामेव—पूर्वाधिष्ठानमूला, यत्र आगतोऽसि तामित्यर्थं, भुवं—स्थानं,
भूय,—पुनरपि ।

(२६४) अनुवर्त्तमान,—अनुसरन्, पालयन् ।

(२६५) गिरिसरिति—पर्वतौद्यमशाम ।

(२६६) तस्याञ्च—सुभौ इत्यर्थं, आहतावधान,—कृतमित्यर्थेण, सर्वं
प्रत्येवैष्यत्परः सन्नित्यर्थं, सपरिजना—सपरिवारा, स्नातृजोत्रिनोक्तमित्यर्थं, यथा
परवर्ती—श्रीकपरवृत्तामित्यर्थं ।

(२६७) पतीति ।—पति,—सहबन्धुः, पिण्ड,—सत्तथी द्वय, जीलाकार

यत्; अनन्तरञ्च स्वयम् आहारस्थितिम् अकरोत् । भुक्तवाञ्च
बन्धनात्प्रभृति विस्तरतः स्वसुः कान्यकुजात् (२६८) गौड-
सम्भ्रम, (२६९) गुप्तितो गुप्तनाम्ना कुलपुत्रेण निष्कामनं,
निर्गतायाश्च राज्यवर्धनमरणश्रवणं, श्रुत्वा च आहारनिरा-
करणम्, अनाहारपराहतायाश्च विन्ध्याटवीपर्यटनखेटं,
(२७०) जातनिर्वेदायाः पावकप्रवेशोपक्रमणं यावत् सर्व्व-
मंशृणोत् (२७१) व्यतिकर परिजनतः । ततः सुखासीनम् एकत्र
तरुतले विविक्तभुवि भगिनीद्वितीयं दूरस्थितानुजीविजन

अत्रसङ्घात इत्यर्थं तस्मिन् प्रदक्षितेन—वीक्षितेन, पशु पिष्ट दातव्य जीवितया
पत्या तत्र जीवनम् आहार विना न रक्षितुं शक्यते, तपिष्टमदत्त्वा आत्म्यागे महान
घर्षं आप्नय नरकवासश्च इत्येव रूपेण पर्यावलोकितमेति दातव्यं प्रथमेन—प्रकृष्टामु-
रोधेन हेतुनेत्यर्थः, प्रतिपन्न—स्वीकृतम्, अभ्यवहारकरण—भोजनव्यापार यथा तथा
विधा, भर्तारि बद्धमानात् तपित्तदाताद्यर्थमेव अभ्यवहारक्रिया कृता न तु सा तदा
स्वभावने सहावती आसीत् इति तात्पर्यम् । आहारस्थितिम्—आहाराद्य-भोज-
नाय, स्थितिम्—अस्याम्, उपवेशनमित्यर्थं (“सादास्या त्वासना स्थिति” इत्यमर)
यथा,—आहारेण स्थितिम्—अवस्थानम् आत्मजीवनरक्षणमित्यर्थः, (“स्थिति
स्त्रियामवस्थाने मर्यादायाश्च सीमनि” इत्यमर) ।

(२६८) गौडसम्भ्रम—गौडाधिपान् भ्रम ।

(२६९) गुप्तित, —कारागारात् काराया बन्धनात् इत्यर्थं (“गुप्ति
भ्यवहारस्थानि कारागारि च रक्षथे” इति मेदिनी) । कुलपुत्रेण—सत्कुलप्रसूतः,
निष्कामन—वह्निहरणम्, उडरणमित्यर्थः । आहारनिराकरण—भोजनप रत्यागम् ।
अनाहारपराहताया,—उपवासपीडतायाः ।

(२७०) जातनिर्वेदायाः,—उत्पन्नवैराग्यायाः, पावकप्रवेशोपक्रमणम्—अग्नि-
प्रवेशप्रक्रमणम् ।

(२७१) व्यतिकर—इत्यान्, व्यसन वा, (“अथ व्यतिकर पुंसि व्यसनयति-
षड्शो” इति मेदिनी) । परिजनतः—परिजनसंक्रामात् । विविक्तभुवि—
विचित्रप्रदेशे । भगिनीद्वितीय—भगिनी—सङ्गीदरा एव, द्वितीया—द्वितीयासङ्घचरी
इत्यतः, केवलं भगिन्या सहोपस्थितमित्यर्थः । दूरिति—दूरे—विप्राहृष्टस्थाने,

राजानम् आचार्यः समुपसृत्य शनं आसाधत्ते; स्थित्वा च कश्चित् काल्पाशं (२०२) लेशतो बल्लभुपवक्रमं,—

“श्रीमन् । आकर्ष्यताम्. (२०३) आख्येयमस्ति नः किञ्चित्—अयं हि यौवनोन्मादात् परिभूय भूयसीर्मर्या यौवनावतारतरलतरा. (२०४) तारा राजो रजनौकर्षपूरः पुरुहूतपुरोधसो विषणस्य (२०५) पुरन्धो धर्मपत्नी पत्नीयन् अतितरलः तारा नाम अपजहार; नाकतश्च पलायाञ्छते । (२०६) चकितचकोरलोचनया तथा सह अतिकामया सर्वाकारामिरामया रममाणो रमणीयेषु देशेषु चचार ।

स्थितः,—पठिता, अनुजीविता,—परिक्रम इत्येव यत् तम् । आचार्यः,—दिवाकरमित्र । आसाधत्ते—उपनिवेश ।

(२०२) लेशतः,—किञ्चित् । उपक्रमे—आरम्भे । [“श्रीपाभ्या समर्थाभ्याम्” (१।१।३० पा०) इति आत्मनेपदम्] ।

(२०३) आख्येयं—वक्तव्यम् । यौवनोन्मादात्—तारकाजनितत्रुटिवैपरोक्षदिव्यं, यौवनेति ।—यौवनस्य—ताकणस्य, अवतारेण—उदयन, तरलतरा,—पवित्रं स्फुरन्ती, लहामधौवनाभिर्भारव्या इत्येव, भूयसी,—बद्धी, सवविशतिम् अश्रुत्यादिदुःखदुहितरिष्येव भार्या परिभूय—कवचीर्यं जनाह्वयव्य ।

(२०४) रजनोकपपूरः,—निष्ठाकपभूषणभूत, तारा राजः,—चन्द्र, पुरुहूतपुरोधसः,—इन्द्रपुराहितस्य, विषणस्य—इह स्वते. (“इह स्वति सुराचार्यं नीचातविषणो मुह” इत्यमर) ।

(२०५) पुरन्धो—गृहधीमः । पत्नीयन्—पत्नीनिव आचरन्, [“उपमानादाचार” (३।१।१० पा०) इति कथं] । अतितरलः,—अतिचञ्चल, इतकामुक इति विरचय । अपजहार—मुषीप, तत्र आभिवारमकरोदित्येव । नाकतः,—सर्गात् ।

(२०६) चकितति ।—चकित,—भौत यचकोर—पक्षिक्रियेव, तत्रोपलक्ष्य कोचक—मयज यस्या तथाभूता, चक्षुलीचनया, चकोरलीचनीचनया इत्यर्थं, अतिकामया—अतिकामुष्या, सर्वेति ।—सर्वेव—सकलैव, आकारिष—आकृत्या, वपुषैत्यर्थं (“आकारादिद्विवाकृती” इत्यमर) अभिरामा—मनोरमा तथा, सर्वे इत्येव इत्यर्थं, तथा—तारया, रममाणः,—विहरन् ।

(२७७) । चराच्च कथञ्चित् सर्व्वगौर्वाणवाणौगीरवात गिरां
पत्यु पुनरपि प्रत्यर्पयामास ताम् । हृदये तु (२७८) अनिश्च-
नम् अदह्यत विरहात् वरारोहाया तस्या सततम् ।

एकदा तु (२७९) शैलात् उदयात् उदयमानौ विमले
धारिणि वरुणालयस्य (२८०) सङ्क्रान्तमात्मन प्रतिविम्ब
विलोकितयान् । दृष्ट्वा च तदा सम्भार (२८१) सम्भार-
ध्वरगण्डस्थानस्य ताराया मुमुक्षुस्य , (२८२) मुमुक्षु च मन्मथो
न्माथमथ्यमानमानस (२८३) स्वस्थोऽपि अस्वस्थ स्ववीयस

(२७७) चिरात्—दीर्घकालात् परमित्यर्थः सवति ।—सर्वेषां—सकलानां
गौर्वाणानां—दधानाम् (“कमरा निजरा दवा । गौर्वाणा दामवारव ॥” इत्यमर)
वाणा—वधनस्य गौरवात्—सन्धानात् दववाक्वाना सन्धानरचाशमित्यर्थः कथाञ्चन
—अतकश्चन आनच्छन्नदीप्त भावः । गरा पत्यु—वृद्धस्यते [“पत्नी श्व (२।१।५०
पा०) इति षष्ठी] ता—ताराम् ।

(२७८) अनिश्चनम्—दन्धनम्—काष्ठं सद्रहितं दाह्याविनिमत्कत्वादित्यर्थः
अदह्यत—समत्प्यत स इति श्वः, दवा—अदह्यत—अज्वल्यत विरहान्न इति
श्वः । वरारोहाया—वर—शुभ सुन्दर इत्यर्थः आरीह—श्रीणिभाग यस्या
दस्या उत्तमाङ्गनाया इत्यर्थः (“श्रीस्थामप्यारोहो वरास्त्रया” इति “वरारोहा
मत्तकाशिन्युत्तमा वरव एनी” इत्युभयश्राप्यमरः) तस्या—ताराम् ।

(२७९) उदयात् शैलात्—उदयात् शैलात् उदयमान—उदयमान [उदय-
कात् भौवाद्कथ्य “अयत” इत्यस्य घाता रूपमतत्] । वरुणालयस्य—समुद्रस्य ।

(२८०) सङ्क्रान्त—प्रादफान्तम् । प्रति वम्ब प्रतिकृतिम् ।

(२८१) सम्भार—सुकान् कामाक्ष इत्यर्थः । करमण्डलस्य—विडस
कपोलतलस्य दृग्द्वारास्फुलकपालदशस्य वा । [मुखस्य इत्यत्र “अधीमथ—” (२।१।
५२ पा०) इति कर्मणि षष्ठी] ।

(२८२) मुमुक्षु—ववश्च इत्यर्थः । मन्मथति ।—मन्मथस्य—कामस्य उन्माथन
—उन्मथनेन [“मन्मथोन्माथ—” इत्यत्र “मन्मथोन्माथ—” इति पाठे—मन्मथन
इति य उन्मादः—उन्मथतः, चिन्ताचञ्चलमिति यावत् तेन] मन्मथान्—विलीय
मान मानस—हृदय यस्य तथाभूत ।

(२८३) स्वस्थः—प्रकृतस्योऽपि, अस्वस्थः—अप्रकृतस्य, इति । वरीधः,

पीतसकलकुमुदवनप्रभाप्रवाहधवलताराभ्यामिव लोचनाभ्यां
 वाप्यवारिविन्दून् । अथ पततः (२८४) तान् उदन्वति सम-
 स्तान् एव आचेसुः मुक्ताशुक्तयः । (२८५) तासाञ्च कुञ्चि-
 कोपेषु मुक्ताफलीभूतान् अथाप तान् कथमपि रमानल-
 निशामी वासुकिर्नाम (२८६) विषमुचाम् ईशः । स च तैः
 मुक्ताफलैः पातान्तलेऽपि तारागणमिव दर्शयद्भिः (२८७) एका-
 वलीम् अकल्पयत् ; चकार च मन्दाकिनीति नाम तस्याः ।
 (२८८) सा च भगवतः सोमस्य सर्वांसाम् औषधीनाम्
 अधिपतिः प्रभावात् अत्यन्तविषघ्नी, हिमामृतसम्भवत्वाच्च

स्यम्.—स्वर्गस्य इति तत्परिहारात् विरोधाभासोऽलङ्कारः । [स्व.—परलोके स्वर्गे
 इति व क्त, तिष्ठति इत्यर्थे स्वरित्यपपदपूर्वकात् स्वाशतो कप्रत्यये “स्वर्गरे शरि वा
 विसर्गलोपी वक्तव्य ” (वा०) इति विसर्गलोप] असंख्यताकारणभूतान् दुःख-
 सन्तानादिना विरहिते स्वर्गे स्थितोऽपीत्यभिप्रेत्याशयः । स्वर्गोपम,—अतिमूलान्,
 [“स्थूलदूर—” (६।४।१५६ पा०) इति ईशसुनि स्थूलस्य स्वभावेऽपि] । पीतति ।—
 पीत—सेवितमित्यर्थ, यत सकल—समय, कुमुदवन—केरवारण्य सितोत्पलसमुच्च
 इत्ययं, तस्य प्रभाप्रवाह,—कान्तिसमूह, तेन चवन्ता—गुग्गा, विरचपाशुरा इति
 भाव तारा—कनोनिक्ता यद्योम्यभ्याम् । वाप्यवारिविन्दून्—अशुक्लान्, अत्रापि
 पूर्वैक्येन वाप्यपदेनैव गतार्थतया वारिश्चस्य पुनरुक्ते कथितपदसाऽऽख्यदोषः ।

(२८४) उदन्वति—समुद्रे, मुक्ताशुक्तयः,—मुक्ताजनकं मुक्तास्फोटा, तान्—
 वाप्यवारिविन्दून्, आचेसुः,—पत्रु ।

(२८५) तासाञ्च—मुक्ताशुक्तीनां, कुञ्चिकोपेषु—उदराभ्यन्तरेषु, मुक्ताफली-
 भूतान्—भौतिकरूपेण परिणतानित्यद, तान्—वाप्यविन्दून्इत्येष, कथमपि—किनापि
 प्रकारेण अथाप—प्राप ।

(२८६) विषमुचा—जामानाम्, ईशः,—प्रभु, नामराज इत्यर्थः ।

(२८७) एकावलीम्—एकसर, हारविशीर्षाङ्गिति धावन, अकल्पयत्—अरचयत् ।
 तस्या,—एकावल्या ।

(२८८) सा—एकावली, औषधीनां—फल्गु कान्तानां त्रीह्रियकादीनाम्,
 (“औषध, फल्गुकाणां, इत्यमरः) अधिपतिः,—ईशस्य, (“औषधीनां विद्यापतिः”

अग्नेन सव्येसत्त्वसन्तापहारिणी बभूव । (२८८) अतः स तां
संब्रंदा विषोभशान्तये वासुकिं पर्यधत्त ।

(२८०) समतिक्रामति च कियत्यपि काले कदाचित्
ताम् एकावली तस्मात् नागराजात् नागार्जुनी नाम नागैः
एव आनीत पातालतल भिक्षुः अभिचत, लेभे च । निर्गत्य
रसातलात् त्रिसमुद्राधिपतये सातवाहननाम्ने नरेन्द्राय सुहृदे
स ददौ ताम् । सा च अस्माक कालेन शिष्यपरम्परया
कथमपि हस्तमुपगता । यद्यपि च (२८१) परिभव इव

इत्यनरप्रमाणात् चन्द्रस्य ओषध्यधिपतित्व बोद्धव्यम्) सीगन्ध—चन्द्रस्य, प्रभवात्
—माहात्म्यात् अथलविषयौ—अतिशयेन विषयौ । हिमेति । —हिम—तुहिनम्,
असतमिव—पीयूषमिव सन्तापनाशकत्वादिति भावः यदा—हिम—शीतल, यत
असत—सुधा चन्द्रनाके सुधाऽवस्थानात् चन्द्रस्य सुधानेपेत्वात् इति भावः तत्कथंत्वात्
—तदुत्पन्नत्वात्, यदा—हिम यत असत—जल, सामुद्रमात भावः (अन्त
यच्चक्षुष्यात् पीयूषसन्धिने चूने इति मेरुनी) तत्कथंत्वात् समुद्रगर्भस्यशक्तिमध्ये
मुक्तावपण परिष्कननादिति भावः सर्वसत्त्वसन्तापहारिणी—नखिलजीवाणां
सञ्चरणाग्निनी ।

(२८८) [“अतः” इत्यत्र “यतः” इति पाठान्तरम्] । विषोभशान्तये—विष-
सन्तापनिवृत्तये नागलोकेषु विषपूर्णात्वात् सन्धिद्रव्यविषसद्भावादिति वा भावः ।
पर्यधत्त—परिहितवान् ।

(२८०) समतिक्रामति—समतीते, समत्किञ्चति इत्यर्थः । नागराजात्—
वासुके, [भिक्षुः याज्ञादकृतया द्विकमकत्वेन “नागराजात्” इत्यत्र गौणे कमञ्चि
द्वितीया षष्ठ्य भवितुमुचिता तेन “नागराजम्” इत्यत्र प्रथामुच्यते] । नागः,—
कैचित् सर्पः । भिक्षुः,—बौद्धसंन्यासी, अभिचत—अवाचत । त्रिसमुद्राधिपतये—
तदाख्यनगरस्वामिने, यदा—तिसृषु दिक्षु स्थित समुद्र यवसु त्रिसमुद्र,—अन्त
रौपनिर्गेष इत्यर्थः, तदाधिपतये । सुहृदे—मित्राय, आत्मने इति शब्दः । शिष्यपर-
म्परया—शिष्यपरिचरुमेण । कथमपि—अज्ञातप्रकारेण इत्यर्थः ।

(२८१) परिभव इव—अनादर इव, लुक्कुरणमिदं च, भिक्षुर्दानं कृत्वा-

भवति भवाद्दृशा दक्षिम उपचारः तथाऽपि (२८२) श्लोधि
घुङ्गा बुद्धिमता सर्वसस्त्रराशिरक्षाप्रहतेन रक्षणीयशरीरेण
आयुषता विपरक्षापेक्षया गृह्यताम्” इत्यभिधाय भिक्षोः
(२८३) अभ्यासवर्तिनः शीवरपटान्तसंयता सुमोच ताम्
एकावली मन्दाकिनीम् ।

(२८४) उन्मुच्यमानाया एव यस्या प्रभालेपिनि लब्धा-
षकाग्ने विशदमहसि महीयसि विमर्षति रश्मिमण्डले, युग-
पदवनायमानेषु दिग्भुखेषु, (२८५) मुकुलितलतावधूत्कण्डिनैः
आ मूलाङ्घिकाशितमिव तरुभि, (२८६) अभिनवसृग्माललुब्धैः

इति भावः । दक्षिम — दक्षिणेन निर्दिष्ट, [“द्वित्वं जि” (१११०८ पा०) इति
ददाते जि, “वेमन्तिलम्” (४, ४१२० पा०) इति मप ष] उपचार, — सन्कार ।

(२८२) श्लोधिघुङ्गा — श्लोधिभिधिया श्लोधि इति विविच्य इत्यर्थे,
विदनाशकत्वात् सन्तानाशकत्वाच्चति भावः । सर्वेति । — सर्वेषां — लक्षणा, सर्व
राशीनां — प्राक्सिद्धानां, रक्षायां — पानने, रक्षायै वा, प्रहते, — उद्यत तेन, अत
एव रक्षणीय — पालनीय, शरीर — देह देह यस्य वा तथाभूतन, अवश्यमेव रक्षण्याहं-
सर्दहेन इत्यर्थः । विपरक्षापेक्षया — विधिभ्य आम्बरवानुरोधेन ।

(२८३) अभ्यासवर्तिन, — अतिक्रान्तस्य, निकटस्थितस्य इत्यर्थ, (“समीपे
निकटास्य । सदेशाभ्यासविधे ” इत्यमर) । शीवरपटान्तसंयता —
कौपीनाद्यन्वयताम् ।

(२८४) उन्मुच्यमानाया, — निष्काशमानाया, यस्या, — मन्दाकिन्या, प्रभा
लेपिनि — कालिण्यादिनि, लब्धावकाग्ने — प्राप्तावसरे, बहुदूरध्यापिनीत्यर्थ, विशदमहसि
— उज्ज्वलनेजसि, महीयसि — अतिमहति, रश्मिमण्डले — किरणनिषय, विमर्षति —
प्रसरति । युगपत् — सहसा, एकदैव वा ।

(२८५) मुकुलितेति । — मुकुलिता, — विक्रान्तीन्मुष्ठा इति भावः जला, —
वीर्य एव, एव — अत्रिय, नात्रिका इति यावत् ताम् लक्ष्मिण्डले, — तन्मण्डलाङ्घिका-
रित भावः तरुभि — इवै, नायकारति भावः, आ मूलात् — शिफाम् चारम्भ
शिङ्करपद्मलमित्यर्थ, विक्राश्रितम् इव — उज्ज्वलितमिव, लताविकासधिवीक भावः ।

(२८६) अभिनवेति । — अभिनव — प्रत्यय, सद्यः उद्भूततादतिप्रसन्निति भावः,

धावितमिव धुतपत्रपुटपटलधवनितगगनं वनसरसीहंसयुग्मैः,
 (२८०) स्फुटितमिव भरवशशिशीर्थ्यमाणधूलिधवलैः गर्भभेद-
 सूचितसूचीसङ्घयशुचिभिः केतकीवाटैः, (२८८) उद्गलित-
 दलदन्तुराभिः प्रवुद्धमिव कुमुदिनीभिः, (२८९) विधुतनित-
 सटाभारभरितटिक्चक्रैः चलितमिव केसरिकुलैः, प्रहसित-
 मिव (३००) दशनांशुमालाऽऽलोकलिप्यमानवनं वनदेवताभिः,
 विकसितमिव (३०१) शिथिलितकुसुमकोशकेमराट्टहासनिर-

यत् स्थाल - विस्, तव लुब्धै - लो लुब्धै, धुतेति । - धुते, - कल्पितै, विस्तारितैरिति
 भाव, यदा, - धुताना - कल्पिताना, पत्रपुटाना - पत्रवपुमलना, पटले, - समूहै,
 धवनित - श्वेतौकृत, गगन - नभ यस्मिन् तदयथा तथा, वनसरसीहंसयुग्मैः,
 आरण्यसरोवरहसन्नदे, धावितमिव - विद्रुतमिव । अत्र प्रकृताना भन्दाकिनीप्रभाषाम्
 अपकृतहंसयुग्मधाविरुचरूपेण सन्धावनादुपेवाऽलङ्कार । एवमुत्तरव्यापि ज्ञेशम ।

(२८०) भरति । - भरवशेन - पुटिवशेन, परिणतत्वेनेत्यर्थः । विशीर्थ्यमाणाभिः,
 - विकीर्थ्यमाणाभिः, धूलिभिः, - रज्जोभिः, परागैरिति यावत्, धवला, - शुभ्रा तैः,
 गर्भति । - गर्भभेदेन - अन्तरस्कोटनेन, सूचितैः, - प्रकृतितैः, स्फुटितैरित्यर्थः,
 सूचितानामिति वा सूचीना - सूचोवत् तौलाना शिखाना, सङ्घयैः, - समूहै युक्त्यै,
 विशदा तैः, केतकीवाटै - केतकीवनैरित्यर्थः, स्फुटितमिव - विकसितमिव इत्युपेक्षा ।

(२८८) उद्गलितेति । - उद्गलितैः, - निर्गतैः, प्रस्फुटितैरिति धावत, दलैः,
 - हृदै, दन्तुराभिः, - सञ्जातदन्ताभिरिव लल्लमाणाभिः । प्रवुद्धमिव - विकसितमिव
 इत्युपेक्षा ।

(२८९) विधुतेति । - विधुतेन - कल्पनवशात् विस्तारितेन, विधुतानामिति वा,
 सितसटाना - श्वेतजटाना, भारेण - भरेण, आतिशयेनेत्यर्थः, भरित, - अपूरित,
 टिक्चक्र, - टिकसमूह, दिद्यल्लमिचय यै तथाभूतैः, केसरिकुलैः, - सिद्धहृदैः,
 चलितमिव - कल्पितमिव इत्युपेक्षा ।

(३००) दशनेति । - दशनायुता - दन्तकिरणाना याला - समूह, तस्या
 आङ्गीकेन - प्रभया, लिप्यमान - दिद्यमान वनम् - अरञ्ज यस्मिन् तदयथा तथा ।

(३०१) शिथिलितेति । - शिथिलिताना - प्रचीभूताना, स्कीटनगतिप्रत्या-
 दिति भावः, कुसुमानां - पुष्पाणां, कोशकेमरा, - कर्पिकारकिञ्चला, अन्ध-

प्लव्यं काशकाननैः, (३०२) भ्रान्तमिव सम्भ्रमभ्रमितवान्-
 पल्लवपरिवेशयेतायमानैः चमरीकदम्बकैः, (३०३) प्रसृतमिव
 स्फायमानफेनिनतरलतरतरडोहारिणा गिरिणदौपूरेण,
 (३०४) अपरतारागणनाभमुदितेन उदितमिव विकचमरोचि-
 चक्राक्रान्तककुभा पूर्णचन्द्रेण, (३०५) प्रक्षान्त इव दावा-
 नलधूलिधूमरितदिगन्तो दिवसः, पुनरिव धीतानि अशुजल-
 क्लिष्टानि नागीणां मुखानि ।

नरस्यकेसरा इत्यर्था वा, अटहासा इव—सर्वैर्हंसितानि इव, निरदुशा,—निर्वाधाः
 यस्मिन् तत् यथा तथा, काशकाननैः,—इच्छुगन्वाख्यवृणविशेषारण्यैरित्यर्थः ।

(३०२) सम्भ्रमेति ।—सम्भ्रमेष—त्वाविशेषण, भ्रमितैः,—क्षलितैः, वान्
 पल्लवपरिवेशे—पुच्छलीनकिसलयमण्डले, येतायमाना,—येता इव आचरन्ते नैः,
 [“कतुं कण्ठ—” (२।१।११ पा०) इति आचारार्थे कण्ठ्] चमरीकदम्बकैः,
 —चमरीसङ्गकस्यविशेषवन्दैः, भ्रान्तमिव—क्षलितमिव इत्युत्प्रेक्षा ।

(३०३) स्फायमानेति ।—स्फायमाना,—मड्मना, फेनिला,—द्विखीर
 मुद्गिरत्न, तरलतरा,—अतिचञ्चना, ये तरङ्गा,—ऊर्ध्व, तान् उद्गिरति—
 उदमतौति तथाभूतेन, गिरिणदौपूरेण—पर्वतीयसरिज्जलप्रवाहमेत्यर्थं, [“गिरिनद्या-
 दौणा वा” (वा०) इति पाञ्चिकण्वचम्] प्रसृतमिव—विभ्रान्तमिव इत्युत्प्रेक्षा ।

(३०४) अपरति ।—अपरं—अन्धे, आकाशसञ्चारितारकाभ्य नवीनाः,
 तारापतिव्यान् चन्द्रस्य इति भावः, तारागणा,—नक्षत्रवन्द्यानि, तेषा लाभ,—प्राप्ति,
 सित मुदित,—प्रहृष्ट तेन, विकचति ।—विकचैः,—विकस्रै मरीचीना—मयूखाभा,
 चक्रे,—समूहैः, आक्रान्ता,—आपूरिता, हर्षातिरेकादिति भावः, ककुभा,—दिश
 सित तथोक्तेन ।

(३०५) प्रक्षान्त—धौत । दावाननेति ।—दावानलस्य—वनवडे, धूलिभिः,
 —भस्मभिरित्यर्थ, धूमरित,—पाण्डुर, दिवस,—आशापान यस्मिन् तथाभूत ।
 पुन—पथम जवेन प्रक्षानितान्कवि भूयोऽपि इत्यर्थं, धीतानि—क्षलितानि अशुजल
 क्लिष्टानि—वायवर्षेण मलिनानि, मुखानि—आननानीद । अत्र धावन्वसाम्यात्
 प्रकृतस्य मन्दाकिनोद्धारस्य अपकृतनारोमुखत्वेन सम्भावनात् जात्युत्प्रेक्षाऽन्यद्धार,
 मुखस्य बहुवाचकत्वात् ।

राजा तु (३०६) मांसलैः तस्या; सन्मुखैः मयूखैः आकुली-
क्रियमाणं सुद्धुर्मुहुः उन्मीलयन् निमीलयथ चक्षुः कथमपि
प्रयत्नेन ददृशे (३०७) सर्वांशापूरणी पङ्क्तीकृतामिव दिङ्माग-
करणीकरसंहतिं, (३०८) घनमुक्तां शारदीम् इव लेखीकृतां
ज्योत्स्ना, (३०९) प्रकटपदकचिह्नां सञ्चारवीथीमिव बालेन्दोः,
(३१०) निश्चलीभूतां सप्तर्षिमानामिव हस्तमुक्ताम्,
अभिभूतसकलभुवनभूषणभूतिप्रभावाम् ऐशानीमिव गशि-

(३०६) मांसलैः—प्रभूतैः । तस्या—एकावल्या । सन्मुखैः,—शाममुख-
रतिभिः । आकुलीक्रियमाणं—आकुलीक्रियमाणं, प्रतिदृश्यमानमित्यथ दशनशब्द-
रूपरोधादिति भावः । उन्मीलयन्—उन्नेपयन् । निमीलयन्—सुदृष्टं कुर्वन् । प्रयत्नेन
—प्रकटपेक्षया, एकावलीप्रभा स हासिराधादिति भावः ।

(३०७) सर्वांशापूरणी—सवादगुडासर्गो सर्वदृग्ध्यापिनी वा, सर्वमनीरण-
सम्पादिनीश्च पङ्क्तीकृता—यथीकृतेषु स्याद्विना दिङ्मागेति ।—दिङ्मागश्च—
ऐरावतस्य, कर,—शुण्ड, तस्य श्लोकरसंहतिमिव निर्गलदन्वुद्दिधारामिव ।
इत्यन्तु उपमा भूलीकडुलभस्य महाप्रमाणस्य आतयुक्तस्य ऐरावतस्य करानि खतन्वात्
दुष्प्रापत्वशक्त्यातिशयवदीतनाथा इति बोद्धव्यम् ।

(३०८) घनमुक्ता—मेघावरणरहिता निरन्तरसन्निविष्टमुक्ताफलसचिताश्च,
शारदी—शरत्कालिकीम्, अतिविशदलादिति भावः, लेखीकृता—लेखीकृता,
ज्योत्स्नामिव—चन्द्रिकामिव ।

(३०९) प्रकटेति ।—प्रकटम्—उज्ज्वलं, पदक—मध्यमणि, पदमेव—चरश्च
धैव इति पदकं तच्च, चिह्न—लक्षणं यस्या ता, बालेन्दोः,—नवोदितस्य चन्द्रस्य, रस्य-
दर्शनत्वात् बालेन्दुरिति पदं प्रयुक्तं, सञ्चारवीथीमिव—सञ्चरणपङ्क्तिमिव, चित्ताकर्षक-
तया अतिशुभ्रतया च तद्वतानि मुक्ताफलानि द्वितीयाचन्द्रस्य पदविन्यासप्रकारित्व
शुभ्रमेरे इति भावः ।

(३१०) इत्यमुक्ता—इष्टान्—करान्, भिन्नोरिति भावः, इना नाम नचव,
तस्माच्च मुक्ता—नि खताम्, अथ पुस्तकयोःपि दृश्यते, तथा हि ज्योतिषे,—“हनी
मूलं शबलं पुनर्वसुं शरद्विभ्रमं च पुष्यं । पुनर्वसुं च कार्त्तिकं पुनर्वसुं च
शरद्वं ३” इति । इत्येवमुदयस्य शरत्कालिकतया अन्तर्गम्यत्वस्य अत्रुत्पत्त्याभासत्वात्तद्व
इत्यश्वीनादानमिति ज्ञेयम्, निश्चलीभूता—स्थिरोभूता, सप्तर्षिमाशामिव—

कला, धवलतागुणगृहीता कान्तिमिव निर्गतां क्षीरराशः,
 (३११) अनेकमहामहीभृत्परम्पराऽऽगतां गङ्गामिव दुर्गति-
 हराम्, (३१२) अनवरतस्फुरिततरलाशुका (३१३) पुर.सर-
 पताकामिव महेश्वरभावागमस्य, घनसारशुक्ला दन्तपङ्क्तिम्
 इव अभिमुखस्य ईश्वरस्य, (३१४) वरमनोरथपूरणसमर्थां

मरीचादिसर्पसिंघमुहनिव । अभिसूतेति ।—अभिसूत,—निन्दित, सकलाना—
 सबधा, मुदवाना—लोकाना, भूषणभूते—अनुहाररूपद, प्रभाव—सत्कर्णः
 यथा ताम, अन्यत्र—अभिसूत,—निन्दित, सकलभुवनस्य—चतुर्दशलीकस्य,
 भूषणम्—अनुहाररूप इत्यथ महादेव इति यावत्, तस्य भूते—भक्षण,
 अङ्गुलिप्रसभ इति भाव, प्रभाव यथा ताम पीशानीम्—दृशानस्य—यिवस्य इव
 मिति तां, शैवीसिंघं, चन्द्रशेखरस्य शिर शिखरीभुतामिति यावत् । धवलतेति ।
 —धवलतागुणेन—दैत्यधर्मेषु श्रेतवर्षतन्तुना च गृहीता—आदिता, मुक्ता च
 ताम । क्षीरराश—दधिसमुद्रादिवर्षं क्षीरोदधेरिति वा ।

(३११) अनेकेति ।—अनेके—बहव महान्,—उन्नता, श्रेष्ठश्च महोन्नत,—
 पञ्चता राजानश्च तेषां परम्परा—धारा ताभ्य आगता—उपस्थिता वा, दुर्गति-
 हरां—दारिद्र्याहारिणी, भरकनिवारिणीच । ("दुर्गतिहरके नैस्वे" इति मैट्टिनी) ।

(३१२) अनवरतेति ।—अनवरत—सतत, स्फुरिता,—स्फूर्ण गता,
 तरलस्य—मध्यमस्य, अशुका,—किरणा, यथा,—तरला,—चञ्चला, अशुका,—
 किरणा, तरलानि—चञ्चलानि मूल्याणि वा अशुकानि—पटाश्च यथा लघीकाम् ।

(३१३) महेश्वरभावागमस्य—महेश्वरस्य भाव—महेश्वर्यमित्यर्थ, तस्य आगम,
 —प्रति तस्य साक्षाज्जलामस्य इत्यर्थं पुर सरति ।—पुर,—अदन्त सरनि—गच्छतीति
 पुर सरौ ["पुरोऽदन्तीऽप्येषु सरौ" (वा०) इति ट], सा चासौ पताका—वैजयन्ती
 चेति तामिव । अभिमुखस्य—अनुकूलस्य इति यावत् ईश्वरस्य—श्री, देवस्यात वा,
 घनसारशुक्ला—कर्पूरवत् धवलाम्, ("अथ कर्पूरमस्तिशाम् । घनसारश्चन्द्रस्र
 क्षितासौ दिनवानुडा इ" इत्यमर) अश्वत्,—चना—निरन्तरा, सारा—सारवती,
 दृढस्य, सा चासौ श्रुता—श्रुता चेति ता, दन्तपङ्क्तिमिव—दशनश्रेणीमिव ।

(३१४) वरमनोरथपूरणसमर्था—वर,—श्रेष्ठ, मनोरथ,—काम, उच्य
 तामनेति श्रावण, वरस्य—जीमानु मनोरथस्य, तस्य पूरणे—साधने, समर्था—दद्या

खयंवरस्रजमिव भुवनश्रियः, (३१५) निजकरपल्लवावरण-
दुर्लभ्यां (३१६) चक्षुरागविहसतिकामिव वसुधायाः,
(३१७) मन्त्रकोपसाधनप्रवृत्तस्य अक्षमालामिव राजधर्मस्य,
(३१८) समुद्रालङ्कारभूतां महाशालेख्यपट्टिकामिव कुबेर-
कोशस्य, पश्यन् च एतां विस्मयम् आजगाम मनसा सुचिरम् ।

ता, भुवनश्रियः,—जगद्भक्त्या, राजलक्ष्या इति यावत् खयंवरस्रज—स्वदम्—
शक्त्या, कन्द्येति यावत्, वर—परस्व रूपतेरिति भावः, तत्र तस्मै वा रूप—
श्रमकुसुममाख्य, भाविपतेर्गणदेशे अर्पणाद्यमिति भावः ।

(३१५) निजेति ।—निजा,—स्वीया, करा—रश्मय एव, पल्लवा,—
किसलयः, प्रमातरन्त्यात् दृष्टिरोधकत्वमाधर्माच्च इति भावः, निज—स्वीय कर-
पल्लव,—दृष्टकिसलयश्च तै तेन च आवरणेन—आच्छादनेन, दुर्लभ्या—दुर्दर्श्याम् ।

(३१६) चक्षुराग्रेति ।—चक्षुष,—नेत्रस्य, राग—शीति तेन विहसतिका
—नम्रहास ताम इव, खनाद्ये राजनि प्रणयतिशयात् वसुधा करपल्लवेन निज-
मुखमाच्छाद्य द्वारप्रभाख्याञ्जिन विहसतीवेति भावः ।

(३१७) मन्त्रेति ।—मन्त्र,—मन्त्रणा, मन्त्रिभि मन्त्र श्लोकतंत्र्याकतंत्र्यावधारण-
नियमं, कोप,—धन, साधन—दण्डसाधिवन्, तत्र तत्कद्रुहे इत्यर्थं, यथा,—तेन,
मन्त्रादिसहायेन इत्यर्थं, प्रवृत्त,—उद्यत अभीष्टमन्यादने निरत इति वा तस्य ।
अन्वय—मन्त्र,—देवादीनां साधनैर्भुत तन्त्राद्यक्त श्लोकोममेदः, (“मन्त्री देवादेशे
स्यात् देवादीनाञ्च साधने । गृह्यवादेऽपि च पुमान्” इति मेदिनी) स एव कोपः,—
कर्यसङ्घात (“कीर्षीऽस्त्री कुशले पावे . । जातिकीर्षीऽसङ्घाते ३” इति
मेदिनी) तस्य साधनाय—सिद्धिनामाय प्रवृत्तः—निरासः । अक्षमालामिव—
जपमालिकामिव यस्य राज्ञः समीपे एषा रजमाला तिष्ठति तस्य मन्त्रादिकसंप्रतिष्ठत
बलं भवतीति तात्पर्यम् ।

(३१८) समुद्रेति ।—समुद्र—सागर, तस्य अलङ्कार—भूषणं तद्भूता—
तद्रूपत्वेन विराजमानामित्यर्थं, निखिलसगरसरस्वरूपं नित यावन्, अन्वय,—समुद्रः,
—मुद्रया—एवमधीत्यादकधिष्णविशेष्य “शीलमोक्षर” इति बहुभाषया इच्छित्तेत्यर्थं,
अदुर्विष्यमुद्राङ्गनीपयुक्ताद्गुरीयकधिष्णेन वा साइतश्च शीलमोक्षरः, तद्भूता—तत्कद्रुपा,
कुबेरकोशस्य—घनेश्वरमाञ्जानगरस्य सङ्घालीख्यपट्टिकामिव—सङ्घाली—एतात्तन्नि रत्न-
श्रिम्न् कुबेरकोशे सतीति मथना, तस्या शैल्यपरिध्या—“पादा” इति बहुभाषया

आचार्यस्तु ताम् (३१८) उद्धृत्य वनस्य वन्धुरे स्कन्धभागे
 भूयते । अथ नरपतिरपि प्रीतिम् उपदर्शयन् प्रत्यवादीत्,—
 “आर्य्य ! रत्नानाम् इन्द्रगानाम् अनर्हाः प्रायेण पुरुषाः । तपः-
 सिद्धिः इयमार्य्यस्य देवताप्रसादो वा । के च वयम् इदानीम्
 प्राक्मनोऽपि ? किमुत ग्रहणस्य प्रत्याख्यानस्य वा ?
 (३२०) दर्शनात् प्रभृति प्रभूतगुरुगुणगणङ्गतेन हृदयेन पर-
 वन्तो वयम् । (३२१) सद्बलितम् इदम् आ मरणात्
 आर्य्योपयोगाय शरीरम् । अत्र कामचारो नः कर्त्तव्यानाम्”
 इति ।

प्रसिद्धा विविधिका तामिष । एतान्—एकावलीम् । अर्वाकला एव एकावल्या
 अर्वाकलादशोषकाया श्रेयचरिताना संयसामुष्मानाना सङ्गिवशात् संसृष्टीर्णा
 मालोपसादनार ।

(३१८) उद्धृत्य—उत्तोल्य । वन्धुरे—नतानते, श्वस्वभूपमे इत्यर्थं, रम्ये वा,
 (“वन्धुर सुकुटे पुंसि । त्रिषु साद्रम्यनसथी ॥” इति मेदिनी) । अनर्हाः,—
 अयोग्या । तपःसिद्धिः—तपस्वर्त्याया साम्प्रत्यक्षया इत्यर्थः । इयम्—एकावली ।
 देवताप्रसादः—देवास्तुष्टय, तपस्याप्रभावेण देवानुपहित वा इयमार्य्येण सत्या इति
 निश्चयः । के च वयम् प्राक्मनः,—सस्य, सद्दृष्टस्य इत्यर्थः, प्रभव इति शेषः, न
 केऽपि वयमित्यर्थः, प्रत्याख्यानस्य—निराकरणस्य, अग्रहणस्येत्यर्थः ।

(३२०) दर्शनात्—अवलोकनात्, भवत इति शेषः, [अत्र प्रभृतिशब्दधीनि
 प्रथमी, “वाङ्मिषा मन्वदीति भाष्यप्रयोगात्” इति दौर्धितोके.] । प्रभृति ।—
 प्रभृतात्—वद्गो, गुरुगुणानाम्—आचार्य्यगुणानाम्, यदा,—गुरुणा—महत्,
 गुणाना—दयादीनां, मदेन—समूहेन, इतम्—आचिष्य तैः । परवन्तः,—परा-
 धीना, मन्वदावन्तः इति साङ्गः ।

(३२१) सद्बलितम्—मनसा विद्वांसिदम् । आ मरणात्—मनुकालपर्य्यन्त,
 धारयन्निर्दिष्टम्, [“मन्वदावन्तःपरिज्ञि” (२।१।१० पा०) इति पञ्चमी] आर्य्योप-
 योगाय—आर्य्यस्य—नामस्य भवत्, उपयोगः—अवसाङ्गः, इष्टकार्य्यसाधनमित्यर्थं
 तस्ये चाप्युपयोगमिति भावः, [“तुमर्थाच्च भाववचनात्” (२।१।१५ पा०) इति
 अत्रो] मन्वदावन्तः इति । अत्र—शरीरे इत्यर्थः, नः,—व्यक्ताकं, कर्त्तव्यानाम्—

(३२२) समतिक्रान्ते च कियत्वपि काले, गते च एका-
 चनीवर्णनाऽऽनापे लोकस्य, अनन्तरं (३२३) सत्यधियम्भा
 राज्यथी ताम्यूलजाहिनीं पत्रलताम् आह्वय उपांग किमपि
 कर्णमूले गनैः आदिदेश । दर्शितविनया च पत्रलता पार्थिवं
 व्यन्नापयत्,—“देव ! देवो विन्नापयति,—न स्मरामि आर्यस्य
 पुरः कदाचिदुच्चैः वचनमपि, कुतो विन्नापनम् । इयं हि
 (३२४) गृचाम् असह्यता व्यापारयन्ती इतदैवदत्तादेशा
 (३२५) शिथिलयति विनयम् । अवनानां हि पतिरपत्यं वा
 (३२६), अवनम्वनम् । (३२७) उभयविकलानान्तु दुःखा-

कार्याणां, कामचारः,—यवेष्वङ्गित्वम्, अह मदीयेन शरीरेण भवत यावद्विष्टं
 मनोरथं सन्दाटयिष्यामीति भावः मद्देहे तदेव सभ्युर्णाधिकार इति फलितम् ।

(३२२) समतिक्रान्ते—गते ; लोकस्य—तवस्यस्य जनस्य, एकामचीवर्णनाऽऽनापे
 —एकावस्था, —सन्दाःकिया, वचनमेव—विवरणमेव आलापः,—प्रसङ्गं तद्विन्दु,
 [“यस्य च भावेन” (२।१।१७ पा०) इति समधी] गते—निर्गते इत्यर्थः ।

(३२३) सत्यधियम्भा—शातविद्यायाः जनान्तराभावात् विगतसाध्वसा इति
 भावः । उपांग—सुगुटम् । पार्थिवं—राजानं दर्शयति यावत् । देवी—राज्यथी ।
 न स्मरामीति,—ज्येष्ठस्य ते समसम् अन्येन केनचित् समसम्पि उच्चैः भाषणमहं
 प्राक् कृतवतीति इदानीं अमुं न शक्नोमि तव पुरं साचात् भाषयन्तु दूरेण क्व तिष्ठतु
 इति निरुद्धं । आर्यस्य—मातुस्य, भवत इत्यर्थः, [“पठ्यतसर्वप्रथयेन” (२।३।१०
 पा०) इति षष्ठी] ।

(३२४) गृचाम्—श्रीकानाम्, असह्यता—दुःसहता । व्यापारयन्ती—विज्ञा-
 पयितुं निरीक्षणयन्तीत्यर्थः । इति—इति—इत्येन इति यावत्, देवेन—भाग्येन,
 दत्तः,—अर्पित इत्यर्थः, आदिशः,—अनुमतिर्यस्यै तथाभूता, दुर्भाग्यायता इत्यर्थः ।

(३२५) शिथिलयति—मिथिल करोति, क्रासयति इत्यर्थः, यत भवतीऽपतः
 आनयितुं प्रवर्त्तते इति भावः ।

(३२६) अवनम्वनम्—आश्रयः ।

(३२७) उभयविकलानान्तु—उभाभ्यां—पदा प्रवेशे चेत्यर्थः, विकला,—

ऽनल्लेखनायमानं प्राणितम् अशालीनत्वमेव केवलम् ।

(३२८) आर्यागमनेन च कृतोऽपि प्रतिहतो मरणप्रयत्नः ।

अत (३२८) काषायग्रहणाभ्यनुज्ञया अनुगृह्यतामयम् अपुष्प-
भाजन जन.' इति" । जनाधिपसु तदाकर्ण्यं तूष्णीमेव अतिष्ठत् ।

अथ आचार्यः (३३०) सुधीरम् अभ्यधात्,—'आयु-
षति । शोको हि नाम पर्यायः पिशाचस्य, रूपान्तरम्
आनेपस्य, (३३१) तारुण्यं तमस', विशेषणं विपस्य ।

विरहिता तासाम्, अवीराणाम् इत्यर्थः, पतिपुत्रविहीनानाम् इति भावः, ["उभ-
दुदासो नित्यम्" (४१२४४ पा०) इति अथच । "उभग्रन्दात् इतिविषये नित्यमयच्
स्यात् स्यात्, तेन उभयतः, उभयत्र "उभग्रपदविनीतनिद्रा" इत्यादि सिद्धम्" इत्याहुः
तत्त्वबोधिनोऽकाङ्क्षव] टु छेति ।—दुःखमेव—मनःपीडा एव, अनल,—अग्नि-
तस्य इत्यन—काष्ठ, तद्विवाचरत् दुःखानल्लेखनायमान, शोकानलदाहभूतमित्यर्थः ;
["कर्तुं क्वड् सजीपश्" (३११११ पा०) इति क्वडि ज्ञानचि च रूपम्] प्राणित—
जीवित प्राणधारणमित्यर्थः अशालीनत्वमेव—धार्म्यमेव, निरञ्जलमेव इत्यर्थः,
विषवाया जीवनं केवलं दुःखाद्यैव, लीकापवादाय च इति भावः ।

(३२८) आर्यागमनेन—आर्यस्य—भक्त, आगमनेन—उपस्थित्या, मरणप्रयत्नः,
—मृत्युवैष्टा इति यावत्, प्रतिहत —व्याहृत ।

(३२८) काषायेति ।—कषायेष रक्त काषाय—रक्तवसनमित्यर्थः, मित्रुधार्म्य-
मिति भावः, ["तेन रक्त रागात्" (४१२४१ पा०) इत्यर्थः], तस्य रक्ष्य—धारण,
ग्रन्थाऽवलम्बनमित्यर्थः, तत्र अभ्यनुज्ञा—अनुमति तथा, अपुष्पभाजन—पापीत्यर्थः ।
जनाधिप,—इयं । तूष्णी—मीनी, निर्वागित्यर्थः ।

(३३०) सुधीर—पभृतपैर्द्यां नत यथा स्यात् तथा, पैर्द्यांवलम्बनपूञ्जक
मित्यर्थः अतिलैर वा, मन्द मन्दमित्यर्थः, ("धीरो पैर्द्यांलिते खैरे बुधे जीवन्तु कुङ्कुमे"
इति मेदिनी) पिशाचस्य—नीवाधमस्य द्वैतवीनिविशेषस्य, अतिनिम्बहृत्वादिति भावः,
एर्द्यां,—नामान्तरम्, आनेपस्य—वातव्याधिविशेषस्य, अथैतन्नया भूवित्कुङ्कु-
लचक्ष्य इति भावः, रूपान्तरम्—अन्वविधं रूपम् ।

(३३१) तारुण्यं—यौवन, तमस,—अन्धकारस्य, सर्वाच्छादकत्वादिति भावः ।
विशेषणं—विशेषः, भेदभावमित्यर्थः, मीहीत्यादकत्वादिति भावः ।

(३३२) अनन्तकः प्रेतनगरनायकः अयम्, अनिर्हतिधर्मा
दहनः अयम्, अक्षयो राजयक्षा अयम्, (३३३) अलक्ष्मी-
निवासो जनार्दनः अयम्, अपुण्यप्रवृत्त' क्षणिकीः अयम्,

(३३२) अय—शोक, अनन्तक,—अल—विनाश करोति इति अनन्तक,
[तत्करोतीत्यर्थे अनन्तशब्दात् शिव खल] स न भवतीति अनन्तक,—अनिर्हन्ता इत्यर्थ,
प्रेतनगरनायक —अयम्, अलक्षक इति यावत्, अल अनन्तकचूर्णराहित्यं प्रेतपुरनायके
नितान्तमसम्भवदपि शोकस्य अनन्तकादपि भीषणताद्योतनाय अनन्तकत्वरूपमधिकं
वैशिष्ट्यमुपात्त, तथा च अलक्षक केवलमन्त जनयति, शोकस्तु तदजनयदपि दहति,
इति शोके अलक्षकतादात्म्याध्यासान् रूपक, तत्रशुभिकाष्टवैशिष्ट्यरूपकमलद्वार —
“अधिकारुष्टवैशिष्ट्य रूपक यत्तदेव तत्” लक्षणात् विशेषणद्वेषाच्च द्विरिति व्यवहृत्यम् ।
शोकपथे तु—अनन्तक,—अनन्तम—अक्षय, पारराहित्यमित्यर्थे कायति—अन्त्यायते,
क्षयतीत्यर्थ इति अनन्तक,—असीम इत्यर्थ । अनिर्हतिधर्मा—अनिर्हति,—
अनिर्वाण, धर्म,—स्वरूप यस्य स, सदैव प्रवृत्तवित्त्वर्थ, [“धर्मादनित्यं केवलात्”
(११११२४ पा०) इत्यनिच्] दहन —अग्नि, अथ शोके दहनतादात्म्याध्यासान्
रूपक, निर्वाणराहित्यञ्च दहने अन्त्यासम्भवि इति तत्र तदारोपात् अधिकं वैशिष्ट्य
मुपात्त, तथा च दहन प्रवृत्तमेव केवल दहति निर्वाणभूतस्तु दहनात् विरमति,
शोकस्तु सदैव समनस्कं देह व्यथयति न तु कदाचिदुपशाम्यतीति शोकस्य दहनादपि
भीषणचयोतनात् पूर्ववदलद्वार । शोकपथे तु—अनिर्हति,—अन्त्यायम्, असुखमिति
यावत् (“निर्हति स्वस्थितावन्त यमने च सुखे स्थियाम्” इति मेदिनी) धर्मं यस्य
तथाभूत्, शोकस्य सदैव मन्ताप्रकत्वादिति भाव । अय—शोक अक्षय —नाम्नि
चय —भाग यस्मात् तथोक्त, अक्षयहित इत्यर्थ, राजयक्षा—अक्षयरोगविशेष, तन्पथे
तु—नाम्नि चयो यस्य तथोक्त, शावन्तीवस्थाधी इत्यर्थ । अथापि चक्षुराहित्यं रात्रि
मन्त्यासि अनन्तमसम्भवदपि शोकस्य राजयक्षणेऽपि भीषणताद्योतनाय अक्षयत्वरूप
मधिकं वैशिष्ट्यमुपात्तम्, तथा च राजयक्षा केवलं स्नाक्षालमेव चिच्छीति, शोकस्तु
सर्वानिव सपरिजनान युगपत् विनिहति इति शोके राजयक्षतादात्म्याध्यासान् पूर्व-
वदलद्वार ।

(३३३) अलक्ष्मीनिवास,—अलक्ष्मी,—निर्हन्ते, “अलक्ष्मी” इति ख्याताया
लक्ष्मीविरुद्धाया इत्यर्थ, निवास —आश्रय, जनार्दन,—विष्णु, [“नन्दिरहि—”
(११११२४ पा०) इति ष्टु] । अथ लक्ष्मीनिवासचाम्भावस्य जनार्दने अदन्ताच्छ-
-

(३३४) अप्रतिबोधो निद्राप्रकारः अयम्, अनलसधर्मा
सन्निपातः अयम्, (३३५) अशिवसहचरो विनायकः

वात शोकस्य असम्बन्धमविततया ततोऽपि जनाहं कत्ववीतनाय अधिकं वैशिश्य-
मुपात्तमिति पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे तु—अलङ्घनीनिवास इति शोकस्यामङ्गल-
विनासभूमिसम्भ्रमतया बोध्यम्, अलङ्घनीवन्तो हि केवलं शक्यैरभिमूयन्ते इति तात्पर्यम् ।
जनाहन इति—जनान—लोकान, अहंयति—घोडयात इति व्युत्पत्त्या जनपीडक
इत्यर्थः । अपुण्यप्रवृत्त —पापप्रवृत्त पापरत इत्यर्थं चपण्यक, —नपाटक । अत्रापि
अपुण्यप्रवृत्तत्व उपपत्तेः नितान्तमसम्भवदपि शोके तत्काम्यद्वन्द्वतदारीपात पूर्ववदलङ्कारः ।
शोकपक्षे तु—अपुण्यप्रवृत्त —अपुण्येन—असुकृतेन हेतुना, प्रवृत्त, —आपतित
इत्यर्थं चपण्यक, —चपयति—प्राशयति दीडमिति व्युत्पत्त्या दीडनाशक इत्यर्थः ।

(३३४) अप्रतिबोध, —अपुनर्जागर, निद्राप्रकार —निद्राभेद, निद्राजननरं
पुन जागरणस्य व्यतिथितत्वात् अप्रतिबोधवशैशिव्य निशयो न सम्भवति इति तत्र
तदारीपात अत्रापि पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे तु—अप्रतिबोध, —प्रबोधप्रतिबोधेय,
साम्बन्धावाक्येनानपनेय इत्यर्थं निद्राप्रकार, —निद्रां प्रक्रीरति—निरस्यतीति तद्योक्त,
शोकस्य निद्राप्रकारत्वादिति भावः । अनलसधर्मा—अनलस —“इतस्य चाप्यनु-
क्ताः कथंस्वात्मसमुच्यन्ते” इत्युक्तवचनम् आत्मज्ञेन वर्जित धर्म —समाधी यस्त
नादृश सन्निपात —विहृताना वातपित्तकफाना दोषधराणा सम्यक् स्थितजनित
व्याधिविशेष सन्निपाते हि तन्मानीहादिभिराच्छन्नता नियच्छेन्न कदासु चरन्त्यात
अनलसधर्मोति विशेषणं न युज्यते इति तत्र तदारीपात पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे
तु—अनलसधर्मा—अनलस धर्मा यस्य तादृश, अनलीन—अग्निना सधर्मा—सदृश
इति च, सदैव गात्रमुच्छनादिकरुणान् अनलसहकत्वात् इति भावः, [“धर्मादनिच्-
कैवलात्” (३११।१२४ पा०) इत्यनिव] सन्निपात, —सम्यक् निपातयति—भूमौ
निक्षिपति, घातयति वा इति व्युत्पत्त्या मारक इत्यर्थः ।

(३३५) अशिवसहचर —अशिवम्—अनङ्गलम्, यथा,—अशिव, —रिद-
व्यतिरिक्त, तस्य सहचर,—सहाय विनायक —सहपति, अमङ्गलनाशके शिव-
तनये वा तद्यतौ अशिवसहचरत्ववैशिष्ट्यनिकाशासम्भवदपि शोके तत्काम्यद्वन्द्वतदारीपात
पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे तु—अशिवसहचर,—अपुण्यसहाय, तस्यामङ्गलसम्भवात्

अयम्, (३३६) अशुभसेवितो ग्रहवर्गं अयम्, अयोगसमुत्थो
ज्योतिष्कारः अयम्; (३३७) अहात् वायुप्रकोपः, मान-
सात् अग्निसम्भवः, (३३८) आर्द्रभावात् रजःक्षीम, रमात्

इति बोध्यं, विनायकः,—विघ्न (“विनायकस्तु हेरस्वे तार्क्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ” इति
मैटिनी), यदा,—विशेषण मति—मारयति य स मारक इत्यर्थः ।

(३३६) अशुभसेवितः,—शुभ,—सौम्यग्रह, तेन सेवितः,—युक्त न भवति
इति तथोक्तं, शुभवर्जित इत्यर्थं, ग्रहवर्गः,—यदा—सूर्यादयः, (“यद्दोऽनुग्रह-
निर्भयग्रहणेषु रवीशमेः । सूर्यादौ पुतनादौ च सै हकेयोपराययो ॥” इति मैटिनी)
तेषां वर्गः,—समुहः । अत्रापि अहमेव शुभविहीनत्वस्यासम्भवात् पूर्ववदलङ्कारः ।
शोकपद्ये तु—अशुभैः,—मुख्यैः, सेवित—शीलित इत्यर्थं, यदायां—व्यसनात्, वर्ग
अज्ञानिनामेव शोकादयात् इति भावः । अधोमेति ।—अधोगः,—विचित्रतिनिरीघाभावः,
तेन समुत्थः,—उत्पन्न, ज्योतिष्कारः,—पर ज्ञानम्, अधोमे ज्ञातय समुत्थस्या—
सम्भवात् पूर्ववदलङ्कारः, अनेकार्थाभिधायित्वेन च सर्वत्र श्रेयानुप्रापितमेतद्विषयवधयम् ।
शोकपद्ये तु—अयोगिन—अननुकूलदैवेन, समुत्थ—समुद्भूत, यदा,—योगि—
प्रियसमागमे सात, न समुत्तिष्ठति इति अधोगसमुत्थ, ज्योतिष्कारः,—अग्निसरूपः,
दाहकतया ज्ञात भावः ।

(३३७) अहात्—पृष्टिहेतुभूतघृतादेः, वायुप्रकोपः,—शौडन्त्य, वातप्रणमकान्
घृतादिस्नेहात् वायुप्रकोप इति विरोधः । अहात्—प्रणयात्, वायुप्रकोपः,—
—उन्मादरागस्वरूप इत्यर्थं, इति तत्परिहारः । शोकपद्ये—अहात्—प्रणयजन्यत्वात्,
वायुप्रकोपपद्ये च अहात् पृष्टिहेतुघृतादिजन्यत्वाच्च प्रणयानुप्रापितोऽग्नित्ववधयम् । पर
मुत्तरवापि । मानसात्—तदाख्यात् देवसरस, अग्निसम्भव—समुद्भूताग्निसरूप अग्नि
निर्वाणहेतुभूतात् जलात् अग्निसम्भव इति विरोधः, मानसात्—चतसः, अग्निसम्भव,
—अनलोत्पत्ति, शोकस्य अनादाहकत्वात् मन समुद्भवत्वाच्च ज्ञात परिहारः । शोक-
पद्ये—मानसात्—चतसः, अग्निसम्भवपद्ये च मानसात्—द्वसरानिग्रहपजायमानत्वाच्च
श्रेयानुप्रापितोऽग्नित्ववधयम् ।

(३३८) आर्द्रभावात्—सरसत्वात्, आर्द्रोभूतस्थलादपीत्यर्थं, रजःक्षीम—
रजसा—धूलौना, क्षीमः,—प्रसर, धूलौप्रसरनिवारकात् जलाद्यार्द्रवस्तुल रज-
क्षीम इति विरोधः, आर्द्रभावात्—वाक्कल्यात्, रजःक्षीमः,—रजसः,—गुण
विनिर्णयः, चापः, विजम्बितः, शोकस्य रजोगुणकाञ्चलादपी रजोगुणविकारस्वरूपः,

अभिषेप, रागात् कालपरिणाम । (३३८) तत् अस्य
अज्ञानसाक्षात्कारो हृदयमहाप्रणय, (३४०) बहुलदोषान्ध-

इति परिहार, शोकी हि चेतस्य चार्द्रभावाद्देव जायते, न तु काठिन्यात् इति
भावः । अथ साध्यस्य रजसोभस्य साधनस्य चार्द्रभावस्य इत्युभयस्यापि त्रिष्टयम् ।
रसान्—रसायनत् पुष्टिकारकादित् भावः, जन्मादिद्वयोर्वा, अभिषेप,—शरीरादि
शेषेषु इति विरोधः, रसात्—अनुरागात् अभिषेपः,—शेषेषु आत्मशेषेषु
कारक इत्येष इति परिहारः, रसात्—रसायनात् अभिषेपः,—शरीरशेषेषु तथा
रसात्—अनुरागात् आत्मशेषः—प्रणयिनः शुक्ला जायते इति रजसभूतस्य हर्ती
अभिषेपरूपसाध्यस्य च दयोरपि त्रिष्टयात् शेषानुप्राणितोऽयमिति ज्ञेयम् । रागात्
—लौहिन्यात्, कालपरिणाम—काल—रूप, रूपवश इत्यर्थः, परिणाम—
परिणति इत्येष अस्य तथाभूत लौहिन्यात् रूपवर्षता इति विरोधः, रागात्—
अव्यासज्ञात् कालपरिणाम,—काल,—यमः, परिणाम,—परिणति, शेषफलमिति
साधन इत्येष तथोक्तः जीवनाश चरत् फलमस्तीति भावः, इति परिहारः । अत्रापि रागस्य
अव्यासज्ञ-लौहिन्यरूपानकार्याभिधायित्वात् हेतोः साध्योभूतकालपरिणामस्यापि जीवना
नाश रूपवर्षतासात्कारपर्यायभिधायित्वात् त्रिष्टयेन पूर्ववत् शेषमूलकोऽयमिति ज्ञेयम् ।

(३३८) "तत् अस्य" इत्यस्य "आपातम्" इत्यपेक्ष सम्बन्धः । अस्य—शोकस्य ।
अज्ञसाससाविण्य—अज्ञसम्—अनवरतम् असम्—अस्य शीघ्रतया ("अस्य कावे
कवे पुंसि क्रोवमसृणि शोचति" इति मेदिनी) आचरति—आचरति, सवति च—
चरति च इति तथोक्तस्य [सवते "नन्दियद्दि—" (३।१।१३४ प।०) इति णिनि ।
"अज्ञसाससाविण्य" इत्येष "अज्ञसाससाविण्य" इति पाठान्तरं दृश्यते, तत्र शोकपक्षे—
अज्ञसाससाविण्य, अज्ञसि इति शेषः यः तथोक्तस्य, व्रणपक्षे च—अज्ञस्य सवति,
रुधिरादिकापति शेषः यः तथोक्तस्य, इति विजयघटिताघटितलक्षणेण व्याख्ययम्,
शोकस्य अशुभावकर्तृत्वाभावादिति दिक्] उदयेति ।—उदयस्य—चेतसः, सदन—
हृदत् व्रण,—चेत तस्य, तस्यरूपस्येत्यर्थः, "इषोति दम्भात् ष्टेऽपि व्रणशान्तु न
नक्षति । आ देहधारणात् जनीर्व्रणस्योन्निरुच्यते ॥" इति व्रणनिवृत्त्या दम्भा
उदयस्य तस्य दाव्योविमलपनेयत्वात् व्रणलमिति भावः ।

(३४०) बहुलति ।—बहुलदोषा—प्रत्यक्षदोषानि वक्तव्य अपगुणा इत्यर्थः,
आपत्तय इति यावत् कल्पदस्य रात्रयस्य ("बहुला नीलिकायाः । पुण्यशौ रथ

कारणश्चप्रवेशप्रसरस्य प्राणतस्करस्य, (३४१) शून्यताहेतोः
महाभूतग्रामघातकस्य, (३४२) सकलविग्रहक्षपणदक्षस्य
दोषचक्रवर्त्तिनः, (३४३) काश्याश्लामपलापोपद्रवबलस्य
दीर्घरोगस्य, (३४४) असङ्गस्य सकललोकक्षयधूमकेतो, जीवि-

पक्षे च वाच्यवत् प्राव्यकृष्यो ऽ" "दोष स्याद्दुष्ये पापे दोषा रात्रौ भुजे,पि च"
इत्युभयवापि मेदिनी) ते एव अन्धकारा, मोहा, अज्ञानानि इति यावत्, तासु
राविद्यु ये अन्धकारा,—तन्नास्ति इति च तै लब्ध,—प्रातः प्रवेशप्रसर,—अभ्यन्तर-
गमनावकाश येन तथाभूतस्य, प्राणतस्करस्य—जीवनापहारिण इत्यर्थं, प्राणविघातक्ष-
योरस्वरूपस्य इति यावत् ।

(३४१) शून्यताहेती,—कि कर्त्तव्यताविमूढताकारणस्य, यदा—शून्यता—
जनाभावता, निर्जनता इत्यर्थं हेतु,—उदीधकारण यस्य तथाभूतस्य, एकाकितायां
शोकहृद्विवादिति भाव, भवेति।—महाभूतग्रामाणां महता—प्रभूताना, सर्वदा-
मिति यावत्, भूतग्रामाणां—प्राणसमूहाना, मानववादीनामित्यर्थं, घातक,—नाशकः
तस्य, तस्वरूपस्येत्थं, यदा,—महाभूतग्रामाणां—विन्यादिष्वनघामृतानां,
घातकस्य प्रबलश्रीकावर्त्तिन कार्याभूतस्य दीर्घस्य नाशत कारणभूतस्य पञ्चमहाभूतस्य
चित्यादिषु बाह्यपञ्चभूतेषु लयादिति भाव ।

(३४२) सकलंति ।—सकलानां—सर्वेषां, सकला वा विरह —शरीराणि,
विरोधाय, सद्रामा इति यावत्, ("विग्रह कायविक्षारविभागे वा रणऽस्त्रियाम्" इति
मेदिनी) तेषां क्षपण—क्षयकरण तत्र दक्ष—निपुण तस्य दोषचक्रवर्त्तिन,—
दोषाणां—कामक्रीधादिरिपूणा, चक्रे—मण्डले, वचन—मुख्यतया तिष्ठतीति तथोक्तस्य,
निखिलदोषाधिराजस्वरूपस्य इति भाव ।

(३४३) काश्यांति ।—काश्यां—कृशता, शीकेन रोगिण च इति भाव यास,
—दीर्घनिश्वास, व्याधिविशेषश्च, प्रनाप,—अनथक वचन ("प्रलापीऽनृदक वच" इत्यमर) शीकेन बुद्धिविपर्ययात्, व्याध्याश्लकदोषक्रीडाश्च इति भाव ते एव
उपद्रवा,—उत्पाता, व्याधिरुत्तरकालजा अन्धे व्याधयश्च तै बहव,—पुष्पं तस्य,
उपद्रवलक्षणमृक्त वैद्यके,—"व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालज । उपक्रमविरोधि
त्वान् स ह्युपद्रव उच्यते ऽ" इति, दीर्घरोगस्य—दीर्घकालभोग्यरोगविशेषस्वरूपस्य,
अशादितुल्यस्येति यावत् आ दीर्घधारणादस्वानपायित्वादिति भाव ।

(३४४) असङ्गस्य—असति—असाधुविशेषे, निन्दनीये आसङ्गथादौ इति,

तापहारद्वय अक्षणरुचि अनन्धवञ्जपातस्य, (२४५) स्फुर-
दनवद्यविद्याविद्यदुद्योतमानानि, गहनप्रत्ययत्र्यगूढगर्भग्रहण-
गम्भीराणि, (२४६) भूरिकाव्यकथाकठीराणि, बहुशास्त्रो-
द्गहनहन्ति, विदुषामपि हृदयानि न अलं सोढुम् आपातम्;

भाव, यद्, — भावेश यस्मात् तदाभूत्स्य, उन्पातसुचकदुष्टग्रहस्य च, सकलैति । —
—सकलानां—सर्वेषां, स्त्रीकानां—प्राणिनां, धर्मै—नामि धूमकेतु, —उपपत्तिविशेष,
अपि च तस्य तद्रूपस्य इत्यर्थे, “उपपत्तवाय स्त्रीकानां धूमकेतुरिवोद्यत” इति कुमार
सम्भवे कालिदासः । लोबितापहारद्वय—जीवनचयकरणपटौ, उन्ध्रभापि तुल्यम्,
अक्षणरुचि,—नास्ति अक्षणमपि—मुहूर्तमपि रुचि,—अनुराग, करणीयविषयेषु इति
भाव, रुचि,—आहाराभिलाषी वा यस्मिन् तदीकृतस्य, अक्षणरुचि,—अक्षणभा, विद्युदि-
त्यर्थं, सा न भवति इति तस्या, अविद्युत्तश्च, विद्युदिरहितस्त्येव, अनन्धवञ्जपातस्य—
नेपासम्भ्रडाशनिपतनस्रुपस्य इति यावत्, अलं—शोकस्य इति पूर्वष्य सम्बन्ध । अत्र
श्रितविशेषोपहितानां हृदयमहात्रयादीनाम् अनन्धवञ्जपातानामानां शोके तादात्म्याव्या-
सात् श्रितमालाक्ष्यपक्रमलङ्कारः ।

(२४५) स्फुरदिति । — स्फुरन्ती—राजमाना, अनवद्या—अनिन्द्या, विद्या—
ज्ञानम् एव, विद्युत्—सौदामनी, शोकात्काराच्छुद्धये तस्या विद्युदत् चचिक-
स्फुरत्वादिति भाव, तथा चञ्जीतमानानि—उद्गासमानानि । महनेत । — गहनानां
—निर्विडानां, कठिनानामित्यर्थ, दृष्टुमिमानामिति यावत्, रम्यानां—श्रीकानां, ये
यस्य—कुटाशा, दुर्बोधतमप्रदेश इत्यर्थं, तेषां रुढा,—रुढ्या, गुप्ता इति यावत्,
ये गर्भा,—अलंगता भावा, पदार्था इत्यर्थ, तेषां रुढ्येन—अवबोधितं, गम्भीराणि
—गाम्भीर्यवत्तया अनादितानि भाववन्तीत्यर्थ ।

(२४६) भूरीति । — भूरिति,—गम्भीरि, काव्यकथाभि,—कविरचित-
सुभावितावन्निभि कठीराणि—कठिनानि, तत्तत्काव्यनिहितसद्गुणोचनीयव्यापारवत्त-
पठनाभ्यामिति भाव, यद्,—विविधकाव्यकथाभि समुद्गासिततया सुदृढीकृततया
च महसा केनापि मितु द्रवीकृते वा अशक्यानीत्यर्थं । रुचिः । बहुना—प्रभूतानां,
शास्त्राणां—दशगादीनाम्, उद्गहनेन—धारणेन, आशक्तीकरणेनेत्यर्थं, उद्गह—
उद्गहनीत्यर्थं । आपातम्—आपतनम्, आक्रमणमित्यर्थं, अलं इति पूर्वेषान्वयः
सोढुम्—सहितुं, सद्य कर्तुमिति यावत्, न अलं—न अनाशीत्यर्थ ।

(३४७) किमुत नवनवमानिकाकुसुमकीमलानां सरसविम-
तन्तुदुर्बलकम् अवलाना हृदयम् ।

एव सति (३४८) सत्यव्रते । वद, किमत्र क्रियते ? कतम
उपालभ्यते ? कस्य पुर उच्चैः आक्रान्द्यते ? हृदयदाहि दु खं
वा ध्याप्यते ? सर्वम् (३४९) अचिणी निमीन्य सोढव्यम्
अमूटेन मत्स्यधर्माणा । पुण्यवति । पुरातन्य स्थितय एता केन
शक्यन्तेऽन्यथा कर्तुम् ? (३५०) संसरन्त्यो नक्तन्दिषं द्राघीयस्यः

(३४७) किमुत—कि पुन, नवेति ।—नवा—अभिनवमुद्रता, या नव
मानिका—समला, पुष्पवत्विशेष इत्यर्थं तस्या कुसुमानि—पुष्पाणि इव, कीमला,
—सुकुमारा तासाम् । सरसैति ।—सरस —पाटं, य विमतन्तु,—समालम्बन,
तद्गत दुर्बलकम्—अनुकम्पाटंम्, अतीव दुर्बलमित्यर्थं [“अनुकम्पायाम” (५।३ ७६
पा०) इति कन्] किञ्चिदपि पीडनासहिष्णु इति यावत् ।

(३४८) सत्यव्रते ।—सत्यम्—अखण्डितमिति भाव, व्रत—चारिव्रमिति भाव,
यस्या तत्कम्बुद्वौ, यद्वा,—सत्य—सत्याचरणमेव, व्रत—नियम टीक्षा वा यस्या
तत्कम्बुद्वौ । कतम,—की जन इत्यर्थं, [“वा यद्गनां जातिपरिधये ‘कतमच्’
(५।३ ८३ पा०) इति क्तमच] उपालभ्यते ?—तिरस्क्रियते ? आक्रान्द्यते ?—
रुद्यते ? हृदयदाहि—मनसलापकरम् । ध्याप्यते—कथ्यते, ज्ञाप्यते इति यावत् ।

(३४९) मत्स्यधर्माणा—मरणधर्मवत्ता मानवेन इत्यर्थं [“धर्मादनित्
केवनात्” (५।४।१२४ पा०) इत्यनित्] अमूटेन शीकाविह्वलिन सता इत्यर्थं शीकिन
हान्यभिभूयेति यावत्, [“अमूटेन” इत्यत्र “मूटेन” इति पाठे,—मूटेन—अटेन,
शीकाविषमनेत्यर्थं] अचिणी—नेत्रे, निमीन्य—मुद्रयित्वा, सोढव्यम्—सहनीयम् ।
एता,—वन्द्यमाणा जन्मज्जराया इत्यर्थं, पुरातन्य—चिरमन्य, अनादिकाल
दागच्छन्त्य इत्यर्थं, स्थितय,—मर्यादा अन्वया कर्तु—विफलकर्तुं सहितुमित्यर्थं ।

(३५०) नक्तन्दिषम—अहीराव, नक्तञ्च दिवा च इति विग्रह [“अधनुइ—
(५।४।७० पा०) इति इन्दी निपात्यते] संसरन्त्य—प्रवहन्त्य द्राघीयस्य,—
अतिदीर्घं, अनन्ता इत्यर्थं, कदाऽपि न विच्छिन्ना भवन्तीति यावत्, प्रयाददपच सदैव
प्रसर्तन्ते इति तात्पर्यम् ।

(३५१) जन्मजरामरणघटनघटीयन्त्रराजिरज्ज्वः पञ्च-
जनानाम् । (३५२) पञ्चमहाभूतपञ्चकुलाधिष्ठितान्त-
करण-व्यवहारदर्शन निपुणाः सर्व्वद्रुपा विपमा धर्मराज-
स्थितयः । (३५३) क्षणमपि क्षममाणा गलन्ति आयुष्काला-

(३५१) पञ्चजनाना—मानवाना, (“मनुष्या मातृषा मर्त्या ननुजा मानवा
भवा । स्यु पुमास पञ्चजना पुरुषा पूरुषा नर ॥” इत्यमर) जन्मोत् ।—जन्म
घ—उत्पत्तिश्च, जरा च—वाहकत्वव्यर्थ, मरणश्च—सत्युच्य, तानि तद्रूपाण्यर्थ,
घटनानि—व्यापारा एव घटीयन्त्राणाम्—उद्घाटनाना, कूपान् जलीहरणयन्त्राणा
मित्यर्थ, (“उद्घाटन घटीयन्त्र सनिन्दोद्घाटन प्रहं” इत्यमर.) राजय—श्रेष्ठय,
तासा रज्ज्व, —एवापि, नियतमुद्धानपरिणमनपतनघोदाना जलीहरणरज्ज्वना प्रसारा
यथा अतिदीर्घा भवन्ति तथा सप्ततिवाहकसत्युधक्षिणा मानवानामपि सुसारा अनादि
प्रवाहिन्य अतिदीर्घा भवन्तीति समुद्दितार्थ, अतिदीर्घा जलीहरणयन्त्ररज्जवा हि यथा
अहद्विज जलानामुद्धारणकक्ष्याणि व्यापिन्त्ये, तथैव जनाना जन्मादीनि राविन्दिव सप्ततमेव
ससरन्ति इति निष्कर्ष, अत श्लोक विजहीहि इति तु फलितम् ।

(३५२) पञ्चेति ।—पञ्चाना—पञ्चसङ्ख्याकाना, महाभूताना—चित्पाटीना,
तद्विकाराणामित्यर्थ मानवानामिति भाव, पञ्चकुलानि—चक्षुरादीनि पञ्च ज्ञाने
न्द्रियानि इति यावत्, तानि अधिष्ठितम्—अव्यवहृतया स्थित, [“पञ्चकुल, —अध्यक्ष”
इति केचित्, तथाचै पञ्च महाभूतानि—महाभूतविकारा चक्षुरादय इत्यर्थ,
तान्येव पञ्चकुलम्—अध्यक्ष, तत् अधिष्ठितम् आत्मन्य स्थितमित्यर्थ] अन्त करण
—मन तस्य व्यवहार,—घोष्टत तस्य दर्शने—अवलीकने, निपुणा,—तत्परा,
सर्व्वे ज्ञवन्तीति सर्व्वद्रुपा,—सर्व्वार्कषिण्य इत्यर्थ, कर्मांतुसारिण्य सर्व्वेषामेव अपच
पात दण्डपुरस्कारादिनिधायिन इति भाव [“सर्व्वकुलाभकरीषुषु कष” (३१११३
पा०) इति सूत्र] धर्मराजस्थितयः,—अन्तकव्यापारा विषमा—दादशा,
मानवा पञ्चेन्द्रियै यद्वयदावहन्ति, सर्वान्दर्शनी धर्मराजसत् सर्व्वमतिनिपुणभावेन सूक्ष्म
विचारयति इति निष्कर्ष ।

(३५३) क्षणमपि—निश्चकलापरिमितकालमपि अल्पसमयमपीति यावत्,
क्षममाणा—सह्यमाना, अपेक्षमाणा इत्यर्थ, गलन्त्ये इति यावत् मानवाना
मायुषान् इत्यन्ती निनेषा इत्येव वासा अतिक्रान्ता, इत्येवम् अतिक्रान्तकालमपि

कलनकुशला निलये निलये कालनाडिकाः । जगति
(३५४) सर्वजन्तुजीवितोपहारपातिनी सञ्चरति भटिति
चण्डिका यमाज्ञा । (३५५) रटन्ति अनवरतम् अखिलप्राणि-
प्रयाणप्रकटनपटवः प्रेतपतिपटहाः । प्रतिदिशं (३५६) पर्व्य-
टन्ति पेटकैः प्रतिपुरं प्रतप्तलोहलोहिताक्षाः (३५७) काल-
कूटकान्तिकालकायाः कालपाशपाणयः कालपुरुषाः । प्रति-

निवारयन्व इति भावः, आयुरिति ।—आयुष्कालस्य—जीवितकालस्य, आकाश-
सङ्घान, गणनाकरवामत्यर्थं, [“आयुष्कालाकलन—” इत्यत्र “आयुष्कालाकलन—”
इति पाठः, —आयुष कलाया, —अस्य, अतिपूज्यभागस्येति भावः, यथा, —काञ्च-
परिमाणस्य, (“कला स्यात्— अशमावके । कलनाकालमानयो ऽ” इति मेदिनी)
कलन—सङ्घानम्] तत्र कुशला, —पटवः, कालनाडिका, —कालस्य—अन्तकस्य,
नाडिका, —होरा, पट्टचणमित काञ्च इत्यर्थ, घटिका इति यावत्, [“नाडौ
नाल्लेखाय पट्टचण” इत्यमरः । “नाडिका” इत्यत्र “नालिका” इति पाठोऽपि स उवाच]
निलये निलये—गृहे गृहे, [“निचवोष्ठयो” (७१।४ पा०) इति वीष्वाद्या दिर्भावे]
गलन्ति—चरितगच्छन्ति ।

(३५४) सर्वेति ।—सर्वेषा—सकलानां, जन्तूनां—प्राणिनां, जीवितमेव—
जीवनमेव, उपहार, —उपद्रोहन, तत्र पतति—यद्दृष्ट्वा च धावतीति तथाभूता,
सर्वभूतजीवनापहरणरिता इत्यर्थ, चण्डिका—भौषण्या, रुद्राणो देवी च, यमाज्ञा
—अन्तर्कनिर्देशः ।

(३५५) अखिलेति ।—अखिलानां—समस्तानां, प्राणिनां—जीवानां, प्रयाण-
—स्रष्टुमनसरे गमन, तस्य प्रकटनम्—आघोषण, तत्र पटवः—कुशला, प्रेतपति-
पटहा, —प्रेतपत, —यमस्य, पट्टहा, —वाचमिहा, रटन्ति—नदन्ति, सर्वे प्राणिनो
अनवरतं गच्छन्तीति निश्चयः ।

(३५६) पर्व्यटन्ति—धमन्ति । पेटकैः,—समुद्र, अन्वोऽन्वमिकवीभूय इत्यर्थ ।
प्रतप्तेति ।—प्रतप्तम्—अत्युत्तम, यत् लोहम्—अथ, तत्र लोहिते—रक्तं, चण्डिकौ—
—देवे शिवाते ।

(३५७) कालेति ।—कालकूटक—विषस्य, कान्तिरिव कान्ति, —द्युति शिवा
तथावदा, अत एव काया, —हृष्यवणा, काया,—देहा शिवा तयोक्ता, काञ्च-

भवन भ्रमन्ति (३५८) भीषणकिङ्करकरघटितयमघण्टापुट-
पटुटाङ्गारभयङ्गराः (३५९) सर्व्वमत्त्वसहसंहरणाय घोरा-
घातघोषणाः । दिशि दिशि (३६०) वहन्ति बहुचिताधूम-
धूसरितप्रेतपतिपताकापतितगृध्रदृष्टयः (३६१) शोककृत-
कोलाहलाकुल कुटुम्बिनौविकीर्ण केशकलाप शबल शव-शिविका-
सहस्रसङ्कुलाः (३६२) किलकिलायमानश्मशानशिविरशिवा-

पाशपाणय,—कालपाश,—यमरज्जु, पाणौ—हस्ते येषा तथाविधा, कालपुरुषा,
—यमदूता इत्यर्थ, प्रतिपुर पटके पर्यटन्ति इत्यन्वय ।

(३५८) भीषणेति ।—भीषणाया भयङ्गराणा, किङ्कराणा—भयानां, यम्
दूतानामिति यावत्, करै,—हस्ते, घटिता,—घृता, ताडिता वा, या यमघण्टा,—
अनकस्य वाद्यविशेषा, तासा पुटाना—कन्दुकाना, घण्टासु अथचुलाकारवस्तु-
विशेषाणामिति यावत्, पटुभि,—उत्कटे, टाडारै,—“टां टां” इत्यनुकरणध्वनि
विशेषे भयङ्गरा —भीषणा [भय कुर्वन्ति या ता इत्यर्थं करोति खद्युमु च] ।

(३५९) सर्व्वेति ।—सर्व्वया—समयाणा सत्त्वाना—प्राणिना सदस्य—समूहस्य,
सहरण—संहार विनाश इत्यर्थ तथै, घोरेति ।—घोरा,—द्वारुणा, आघाता,—
नाडनानि, यासु तथाविधा घोषणा,—राजाशाप्रचारा, प्रजाभिरैताभिरविलम्बमेव
सहस्रमागन्त्यमित्येव यत्प्रपतेरादेशप्रचारा इति यावत् प्रतिभवन भ्रमन्ति इत्यनेनान्वय ।

(३६०) वहन्ति—विराजन्ते इत्यर्थ । वहन्ति ।—वह्मि,—प्रभूतै, चिताधूमै,
—सुतदहनकाद्वह्मिभ्यश्चै, धूसरिता,—श्रतकृष्णवर्णत्वा, प्राशा, सल्लिनिता
इत्यर्थ, या श्रतपत,—अनकस्य, पताका,—वैजयन्त्य, तासु पतिता,—निबद्धा
इत्यर्थ, शबलवचनत्वात्सया इति भाव, [“—पताकापतित—” इत्यत्र “—पताका
पटुपतिन—” इति पाठे,—पताकासु पटु—अत्यर्थं यथा तथा, पतिता] श्रधाणा—
शमशासपात्राणा, दृष्टय,—नयनाभि यासु तथोक्ता ।

(३६१) शोकैति ।—शोकैर्—शवा, कृत,—विहित, य कोलाहल,—
कहलरव तीन आकुलाना—आकुलाना, कुटुम्बिनौ—कुलपद्मनाभा, पुरन्धीया वा,
—“स्यात् तु कुटुम्बिनो पुरन्धी” इत्यमर) विकीर्णै,—विच्छिन्नै,
केशकलापै,—कुलसममुहे, शबला —विविधवर्णा, वा शवाना—मृताना, शिविका,
—दातृविशेषा तासा सदृशै,—समूहैरित्यर्थे, सङ्कुला,—आकोर्णा ।

(३६३) किलैति ।—किलकिलायमाना,—घनसाक्षविष्टतया भ्रमन्त, किलक

श्रावकाः (३६३) परलोकवास्यपथिकसार्थप्रस्थानविशिखा-
वीथयः । (३६४) सकललोककवनावलेहनम्पटा वहन्ता
वहन्निहा (३६५) लेटि लोहिताचिता चिताद्धारकाली
कालरात्रिजिह्वा जावितानि जीविनाम् । (३६६) दृष्टि-
मशिक्षिता च भगवतः सर्वभूतभुजो नुमुक्षा मृत्योः ।

क्रियति सदृशं शब्द कुर्वाणा वा इत्यर्थे [किलकिला इव आचरन्त इत्यर्थे "कतुः
क्यङ् सलोपश्च" (३१।११ पा० इति क्वङि शानवि च रूपम्) श्मशानशिविरस्य
—पितृवदनमखपस्थ प्रेतावासस्य इत्यर्थे ("श्मशान स्यात् पितृवदनम्" इत्यमर)
यदा,—श्मशानमेव शिविरं येषां तादृशा, शिवाशावसा,—श्मशानशिविरं यासु
तथाविधा, मृतदेहमक्षणाशया इति भावः ।

(३६३) परलोकैति ।—परलोक एव—लोकान्तरमेव [श्रावसति अत्र इत्यर्थे
वसन्ते अचच] श्रावसथ,—वसतिस्थानम् आश्रय इत्यर्थे, तस्य ये पथिकसाया,—
पान्थनिवहा, तेषां प्रस्थानस्य—प्रयाणस्य विशिखावीथय,—रथाशेषय, पुराभ्यन्तरस्थाः
प्रश्नसामोसमूहा इत्यर्थे, ("रथा प्रतीनी विशिखा" "वीथ्यालिरावलि पङ्क्तिः
शेषी" इत्युभयवाच्यमर) दिशि दिशि वहन्ति इत्यनेनान्वयः ।

(३६४) सकलेति ।—सकलाना—सर्वेषां, लोकानामेव—प्राणिनामेव,
कवन्ताना—यासानाम्, अवलेह—आम्बाद तत्र लम्पटा—सुखा । दहला—
दीर्घा । वहन्निहा—द्विद्रान्वेषिणी, यदा,—वह—कृत्व "वह स्यात् इदमस्तन्ने
षाहे गन्धवहसि च" इति मेदिनीवचनात् इवम्कभायकस्य वहश्चन्दस्यात्र सामान्यतः
कृत्वार्थे एव प्रयोगो बोद्धव्यः, खटि—आम्बादयति, कृत्वशीघ्रितं पिबतीति भावः दा मा,
कृत्व मोटयित्वा रक्तपायिनोन्वयः, यदा,—वह—गन्धवह, प्राणवायुनिर्गति भावः,
खटि या मा, प्राणघातिनोन्वयः, ["वहाम्भे निह" (३।२।२२ पा०) इति खड्ग] ।

(३६५) लेटि—आस्तादयति । लोहिताचिता—रक्तव्याहा, जीवाना रक्त-
पानादिति भावः, चिताद्धारकाली—चिताद्धारवत—श्वदाहचुल्लिख्याद्विरचित-
स्तावत, काली—कृष्णवर्णा कालरात्रिजिह्वा—कालरात्रे,—यममशिक्षा, सर्वभूत-
प्राणपहारिण्या मृत्युदेव्या वा, कल्यान्तरावेर्वा, जिह्वा—रसना ।

(३६६) सर्वभूतभुजः,—सर्वप्राणिभक्षकस्य, मृत्योः,—यमस्य ("मृत्युर्ना मरये
ममे" इति मेदिनी) दुमुक्षा—वृषा, दृष्टि—सन्तीषम्, अशिक्षिता—न शिबिता,

(३६७) अतिद्रुतवाहिनो च अनित्यतानदी । (३६८) क्षणिकाद्य महाभूतग्रामगोष्ठाः । (३६९) रात्रिषु भङ्गुराणि गात्रयन्त्रपञ्जरदारुणि देहिनाम् । (३७०) अशुभशुभावेशविदशा विशरारवः शरीरनिर्माणपरमाणवः । (३७१) क्षिदुरा जीवबन्धनपाशतन्वीतन्तवः । सर्व्वमात्मनोऽनीश्वरं विश्व नश्वरम् ।

शिवामप्राप्त, तद्विज्ञानाभावात् इत्यर्थ, [शिवने वल्लभ्य भौवादिकस्य कर्त्तरि निहाया रूपम्] । बहुभोजनेनापि अस्या विद्वत्त्वात् न जायते इति भाव ।

(३६७) अनित्यतानदी—अनित्यता—चयशौलता एव, नदी—सरित, अतिद्रुतेति ।—अतिद्रुतम्—अतिश्रीघ्र, वहति—गच्छतीति तथोक्ता, अनित्यमिदं जीवनं द्रुतमेव चयतीत्यर्थ ।

(३६८) महति ।—महामृतानां—क्षियादीनां पञ्चाना यामस्य—समुहस्य, गोष्ठा, —समाजा, सङ्घा इत्यर्थ, पञ्चमहामृतात्मका जीवसङ्घा इति यावत्, क्षणिका, —क्षणस्थायिन्य ।

(३६९) गात्रेति ।—गात्र—शरीरमेव [“गात्र—” इत्यत्र “पात्र—” इति पाठे,—पात्रम—आधार, जीवत्येति शेष, शरीरमित्यर्थ, तदेव] यन्त्र—नियन्त्रान्वित वस्तुविशेष, तस्य पञ्जरा,—अस्त्रीनि एव, दारुणि—काष्ठानि, रात्रिषु—रात्रिषु प्रतिरात्रि इत्यर्थ, भङ्गुराणि—भङ्गवस्तुानि, प्रतिनिशान्ने आयुष्कालस्य एकैकदिनस्यैवादिनि भाव ।

(३७०) अशुभेति ।—अशुभानां—दुष्कृतानां शुभानाञ्च—सुकृतानाञ्च, आविश्येन—अविधानेन विदशा,—परायत्ता, सुकृतदुष्कृतकर्माणुसारेण शुभाशुभफलभोगिन न तु स्वेच्छया शुभमशुभ वा भोज्य समर्था इति भाव, इच्छाऽभावेऽपि पञ्चादिगीनिषु ममनादिति तात्पर्य, शरीरनिर्माणपरमाणवः,—देहघटकदण्डकारणकपदाद्यविशेषा, विशरारव—वि—विशेषेण शरारव,—परस्परमुपघातका, परस्परोपघातेन विश्रयात् विरहस्थायिन इत्यर्थ, (“शरारुर्घातुको विश्व” इत्यमर) स्वप्नने ईदृशे कष्टेऽपि परमाणुनामविनाशत्वादिति भाव, [“मृदन्वीराकः” (३।१।१७३ पा०) ते विपूर्व्वकाले प्रथाने चारु] ।

(३७१) जीवेति ।—जीवानां—प्राणिना, बन्धनस्य—संसारबन्धनस्य, पाशानां—संघुनां, तन्वीतन्तवः,—तन्वीरूपाणि सूत्राणि, यदा,—जीवानां बन्धनाद्य

एवम् (३७२) अवष्टव्य नात्यर्थम् एव अर्हसि मेधाविनि । मृदुनि
मनसि तमसः प्रसरं दानुम् । एको हि (३७३) प्रतिसङ्ग्रान-
क्षणं आधारीभवति धृतेः । अपि च दूरगतेऽपि हि शोके
ननु इदानीम् अपेक्षणीय एव अयं ज्येष्ठः पितृकल्पो भ्राता

—ससारकाराया सयमनाय, पाशा,—सगपत्यादिवन्धनाय वागुरा इत्यर्थं, (“पाशः
केशादिपूर्वं स्थात् तन्नादे कर्षणपूर्वक । सुकर्षं च स्वसामर्थ्यान्मृगपत्यादिवन्धने ॥”
इति मेदिनी) तेषां तन्वीतन्वव. हिदुरा,—विच्छेदप्रवणा, [“विटिभिदिच्छिदः
कुरच्” (३।३।१६१ पा०) इति कुरच्] । आत्मन,—स्वस्य, अनीयवम—
अनाद्यतम, नाम्नि ईश्वरी यच्छिन् तत, ईश्वरभिन्नमित्यर्थं, केवलमीश्वरस्यैव नित्यत्वेन
तथादन्वस्य सर्वस्यैव स्यित्वादित्यपि व्यज्यते, सर्वे—ह्रस्व, विश्व—जगत, विश्वस्य
वस्तुजातमिति यावत्, नश्वर—नाशप्रवण, जगति सर्वमेव ध्वंसशील, तेषां स्यादित्य-
सम्पादने स्वस्य अप्यपि सामर्थ्यं नाशीत्याशय ।

(३७२) अवष्टव्य—निश्चिन्त्य ।—अर्हसि—योग्या भवसि । मेधाविनि । इति
राज्यश्रिया आत्मन्यवरद, धारणावद्बुद्धिशान्ति इत्यर्थं, [“अममायामेधावृत्तौ
विनि” (५।३।१२१ पा०) इति मेधाया अल्पार्थे विनि, तत ऊर्ध्व] । मृदुनि—
कीमन्नि, दुःखसहदानर्हं इति यावत् । [“मनसि” इत्यस्य आधारस्यैव वाचत्वात् न
चतुर्थी] । तमसः,—मोहस्य, प्रसरं—विसर्पण विस्तारमित्यर्थं, अपमरमिति यावत् ।

(३७३) प्रतिसङ्ग्रानक्षण इति ।—प्रतिसङ्ग्रान—विवेककुशला मति तस्य
क्षण,—समय, तदाविभाक्काल इत्यर्थं, धृतेः,—धैर्यस्य, आधारीभवति—
आश्रयतामापद्यते [अनाधार आधार सन्वयमान भवतीत्यभूततद्वाचार्थं “ह्रस्वस्य
वीगे—” (५।३।५० पा०) इति चि] विवेकिनी बुद्धिरेव धैर्ये विधत्तु मनसि
इति भाव, सर्वमेवेदमनित्यमिति विवेकिन्या बुद्ध्या आकलय्य स्वयमेव धैर्यमव-
लम्ब्य, नाशधीरा भव इति वक्तुराशय । दूरगते—दूरम—अतिदूरे गत —
शास्र, आकट इत्यर्थे तस्मिन् अतिवर्द्धितेऽपीति यावत् । नन्विति सम्बोधन भी १
इत्यर्थं । इदानीम्—ईदृश्यां दशावामित्यर्थं, वैधव्यदशायांमिति यावत् पित्रादेनाम-
भावे, भातु परिवर्तनाद्यर्थे लोकाभावाच्च इति वा भाव । अपेक्षणीय—अनु-
सरणीय इत्यर्थं, नारीणां भ्रातृत्वाभावादिति भाव, यदा,—अपेक्षणीय—दृष्टव्य,
एतादृशस्य भातुमुखे प्रति दृष्टिपात कर्त्तव्य इति भाव । पितृकल्प,—पितृसदृश ;
[“ईश्वरसमातो—” (५।३।६० पा०) इति ईश्वरूपायं कल्पम्] ।

भवत्या गुरुः । (३७४) इतरथा की न बहु मन्येत कल्याण-
रूपम् ईदृशं सदल्पम् अत्रभवत्याः काषायग्रहणकृतम् ?
(३७५) अखिलमनोज्वरप्रशमनकारणं हि भगवती पद्मज्या ।
ज्यायः खलु इदं पदम् आत्मवताम् । (३७६) महाभागस्तु
भिनत्ति मनोरथम् अधुना । यत् अयम् आदिशति, तदेव
अनुष्ठेयम् । (३७७) यदि भ्राता इति, यदि ज्येष्ठ इति, यदि
वत्सल इति, यदि गुणवान् इति, यदि राजा इति, सर्व्वथा
स्यातव्यम् अस्य नियोगे" इति उक्त्वा (३७८) व्यरंसीत् ।

(३७८) उपरतवचसि च तस्मिन् निजगाद नरपतिः,—

(३७४) इतरथा—अन्यथा, नो चेदेवमित्यर्थं, अत्रभवत्या,—माताया, ईदृश-
—काषायग्रहणरूपमित्यर्थ, कल्याणरूप—मङ्गलरूप, श्रेयोभूयिष्ठमित्यर्थं, सदल्पम्—
अभिलाष की न बहु मन्येत ?—आद्रियेत ? ।

(३७५) भगवती—सर्व्वशक्तिमती, पद्मज्या—सश्यामधर्मा, अखिलिति—
अखिलस्य—समस्य मनोज्वरस्य—मनपीडाया, प्रशमनम्—अपनयन, तस्य कारण
—हेतु । आत्मवता—मनस्विनाम्, इदं पदं—काषायग्रहणमित्यर्थ ज्यायः,—ज्येष्ठ
मित्यर्थ, ["ज्य च" (५।३।१६१ पा०) इति ईयसुनि प्रथमस्य ज्यादिसं,
"ज्यायादीयस" (६।४।१६० पा०) इति ज्यादुत्तरस्य ईयसुन आकारादेशश्च] ।

(३७६) महाभाग—श्रीमान् इयं मनोरथ—सदल्प, भिनत्ति—खल्लयति,
विफलीकरोतीत्यर्थं भ्रातृत्वे अवस्था विलोक्य सदल्पोऽवमिदानो परिवाज्य इति भावः ।
अनुष्ठेयं—कर्त्तव्यम् ।

(३७७) यदि भ्रातेवार्दि—यदि भ्राता, अत एव अथ सान्य इति श्रेय,
इति, मनसि इति शेष, एव ज्येष्ठादित्थपि योजनीयम् । वत्सल,—शिशु, त्वयि
सेहपरायण इत्यर्थं, ["वत्सोसांश्च कामवले" (३।२।१८८ पा०) इति लच्] ।
तदा सर्व्वथा—सर्वे प्रकारे, अस्य नियोगे—आज्ञाया, स्यातव्यं—वर्त्तितव्यम् ।

(३७८) व्यरंसीत्—विरराम, ["व्याङ्परिभ्यो रन्" (१।३।५२ पा०) इति
परभ्यैपदम्] ।

(३७९) तस्मिन्—द्विवाकरमित्ते, ["स्य च भावेन—" (१।३।६० पा०)
इति सप्तमी] उपरतवचसि—निजसवाक्त्रे, नरपति,—ईश, निजगाद—उवाच ।

“आर्यम् अपहाय कोऽन्य एवम् अभिदध्यात् ? अनभ्यर्षितदैव-
निर्मिता हि विपमविपदलम्बनस्तम्भा भवन्तो लोकस्य ।
(३८०) स्नेहार्द्रमूर्त्तयो मोहान्धकारध्वंसिनश्च धर्मप्रदीपाः ;
किन्तु (३८१) प्रणयप्रदानदुर्ललिता दुर्लभमाप मनोरथम्
अतिप्रोतिः अभिलपति । (३८२) धीरस्यापि धार्ष्ट्यम्
आरोपयति (३८३) हृदयलघिमलङ्कितम् अतिवल्लभत्वम् ।

अपहाय—त्यक्त्वा, आर्यं विनेत्यर्थं । अभिदध्यात्—कथयेत् । अनभ्यर्षितेति ।—
अनभ्यर्षिता,—न अभ्यर्षिता,—न याचिता, अथ च देवेन—विधिना, अनुकूलनेति
भाव, यदा,—अनभ्यर्षितम्—अपार्षितं, यत् देव—सौभाग्यमित्यर्थ, अयाचिततयै
वोपनतम् इति भाव तेन निर्मिता—सृष्टा, प्रचोदिता इत्यर्थ, विषमेति ।—विषमा
—दरुणा, विपत्—विपत्ति, तत्र अत्रलम्बनस्तम्भा,—आश्रयस्थानानीत्यर्थ, अयाच्य-
माना अपि भवन्त कर्तृणाविवशा विपन्नानामप्रत्याशितसौभाग्यबलेनैव अकस्मादागत्य
विपदस्त्रायन्ते इति सरलार्थः ।

(३८०) स्नेहेति ।—स्नेहेन—प्रीत्या, तैलादिना च, आर्द्रा—सरसा, सिक्ता
च, मूर्त्ति,—आकार रेषा तयोक्ता, मीहेति ।—मीह,—अकृपता एव, अन्धकार
—तिमिरम्, आवरकस्रभावादिति भाव, तस्य ध्वंसिन,—नाशिन, उपदेशदानेन
आलोकदानेन च इति भाव, धर्मप्रदीपाः,—धर्ममया दीपा, धर्ममाश्रिता
सर्वभूतेश्वेव दयापरा सदुपदेशदायकाश्चेत्यर्थः ।

(३८१) प्रणयेति ।—प्रणयस्य—स्नेहस्य, प्रदानेन—अपरोपेन प्रदर्शनेनेति
यावत्, दुर्ललिता—जनितस्यद्वैत्यस्य अतिप्रोतिः,—अतिप्रणय, दुर्लभमपि—दुष्प्रापमपि,
मनोरथम्—अभिप्रेतम्, अभिलपति—आकाङ्क्षति ।

(३८२) धीरस्य—प्रशान्तस्य, गम्भीरस्य इत्यर्था वा, धार्ष्ट्यम्—सहस्य,
वाचालत्वमित्यर्था वा, आरोपयति—जनयति, [आङ्पूर्वकात् रीदते णिचि लटि
रूप “इह पीऽन्वतरस्वाम्” (७।२।४३ पा०) इति हकारस्य प] ।

(३८३) हृदयेति ।—हृदयस्य—चेतस, लघिमा—लघुत्वेन, चापस्त्रेनेत्यर्थ,
लङ्कितम्—अतिक्रान्तम्, अतिभूमि गतमित्यर्थ, दुर्लभचेतस्त्वया अहमेवास्य अतिप्रियान्
इति निश्चयादतिप्रच्छदमिति भाव, यदा—हृदयस्य लघिमा—लघुत्व, मदीय इत्यर्थ,
लङ्कित,—अतिक्रान्त, दूरीकृत इत्यर्थ, वाक्स्त्रयवत् समीपे कोऽपि सदीच न कर्त्तव्य
इति धियेति भाव येन तत्, अतिवल्लभत्वम्—अतिप्रियत्वम्, अतिप्रियत्वज्ञानमित्यर्थ ।

(३८४) युक्तायुक्तविचारशून्यत्वाच्च शालीनम् अपि शिष्ययन्ति
स्वार्थदृष्ट्याः प्रागल्भ्याम् । (३८५) अभ्यर्थनाया रक्षान्त च जल-
निधय इव मर्यादाम् शार्थ्याः । दत्तमेव च (३८६) शरीरमिदम्
अनभ्यर्थितेन प्रथममेव आतिथ्याय माननीयेन भवता मङ्गम् ।
अतः किञ्चित् अर्थये भदन्तम्,—इयं नः स्वप्ता बाला च (३८७)
बहुदुःखखेदिता च सर्वकार्यावधोरणोपरोधेनापि यावत्
लालनीया नित्यम् । अन्नाभिय (३८८) भ्राष्ट्रवधापकारिरिपु-
कुलप्रलयकरणीयतस्य बाहोर्विधेयैः भूत्वा सकललोकप्रत्यर्च

(३८४) स्वायत्तया — स्वकार्यसिद्धाभिन्नाया, युक्तंति ।—युक्तायुक्तयो,—
कार्याकाथयो, विचारे—वितर्क, शून्य,—अचम, तद्य भाव तस्मात्, शालीनम्
—अष्ट धीरभित्थं, विनोतमिति यावत्, अनमिति शेष, (“स्यादष्टे तु शालीन”
इत्यमर) प्रागल्भ्यम्—चौदृत्य दृष्टतामित्यर्थ ।

(३८५) अभ्यर्थनाया — शार्थनाया मर्यादामित्यनेन सम्बन्ध । [“अभ्य-
र्थनाया” इति द्वेती पञ्चमी वा] । रक्षान्त—पालयन्ति, शोचन्त्यन्ति इत्यर्थ, जल-
निधय —सागरा । मर्यादा—सीमा, धिलाष ।

(३८६) इव—दृश्यमान, भवदीयमित्यर्थ । अनभ्यर्थितेन—अद्याचितेन ।
आतिथ्याय—पतिविसृक्काराय, अतिथये वा, (“स्यादातिथ्यमतिथ्यर्थं त्रिलिङ्गमतिथौ
पुमान्” इति मेदिनी) अत —स्वशरीरस्वायत्तपणात्, भदन्तं—मौद्वाचाय्ये त्वमित्यर्थ,
अर्थये—वाचे ।

(३८७) बहुदुःखखेदिता—प्रवलाऽऽचिह्निता । सर्वकार्येति ।—मर्षेणा—
शुकनासा, कार्याणा—कर्षणाम्, अवधोरणम्—अवहेलनमेव उपरोध,—अति-
तेन, यदा,—सर्वकार्यावधोरणे—निहितकम्पपरित्यागे, य उपरोध,—अनुरोध-
सर्वकार्येच्छति सहित्वाऽपीत्यर्थं, यावत् लालनीया—यनेन लालनीया एव, (“यावत्तावत्
साकण्डेऽवधौ मानेऽवधारणे” इत्यमर) ।

(३८८) भ्राष्ट्रवधेति ।—भानु,—राज्यवर्द्धनस्य वधेन—हृमनेन, अपकारिणः,
—द्रीहिण, ये रिपवः,—शत्रवः, तेषा कुलस्य—वश्य प्रलयकरण—विध्वंसन, तत्र
अथ—प्राप्त तस्य, बाहो—भुजस्य, विधेयैः,—वशवदे अधीनैरित्यर्थं, भुजस्य-
सर्व एव भ्राष्ट्रघातिनां शत्रूणां समूलमुन्मूलनाय कामादिप्रदित्यर्थं ।

प्रतिज्ञा कृता । (३८८) पूर्वविमाननाऽभिभवम् अमहमानैः
 अर्पित आत्मा कोपस्य । अतः (३८०) नियुङ्क्तां कियन्तमपि
 कालम् आत्मानम् आर्थोऽपि कार्ये मदीये । दौयताम्
 (३८१) अतिथये शरीरम् इदम् । अद्य प्रभृति यावदयं जनः
 (३८२) लघयति प्रतिज्ञाभारम्, आखासयति च तातविनाश-
 दुःखविक्षुब्धाः प्रजाः, तावत् इमाम् अवभवतः कथाभिश्च
 धर्म्याभिः, (३८३) कुशलप्रतिबोधविधायिभिः उपदेशैश्च
 अरजीभिः, (३८४) शीलोपशमदायिनीभिश्च देशनाभिः,

(३८८) पूर्वति ।—पूर्वया—प्रथमया, अप्राप्तपूर्वदेति भाव सुख्यथा वा, अव-
 माननया—अवधया, मातृवर्षरूपया इति भाव, य अभिभव, —तिरस्कार तम,
 असहमाने,—अवममापै, छोटुमशक्तुवानैरित्यर्थ, कोपस्य—क्रोधस्य, आत्मा—
 मन, धेयं वा, (“आत्मा पति स्वभावे च प्रथममनसोरपि । धृताऽपि मनीषायां
 शरीरद्वयोरपि ॥” इति मेदिनी) अर्पित,—दत्त, कोणकुलोऽस्तीति भाव ।

(३८०) आत्मान—शरीर, मदीये कार्ये—मम कृतकर्मणीत्यर्थ, नियुङ्क्तां—
 नियुक्त करीतु [“स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्” इति वार्त्तिकान् युजेरान्मनेपदम्]
 यथा मम सुमद्वल स्यात्, तथा भवता आचरितश्चमिति भाव ।

(३८१) अतिथये—गृह्णातया, मच्छामिति शेष ।

(३८२) लघयति—लघूकरोति, अवतारयतीति यावत्, प्रतिज्ञां निसारतीति
 भाव । तातेति ।—तातस्य—“पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्द प्रयुज्यते” इति
 वचनान् ज्येष्ठस्यैत्यर्थ, विनाशिन—उपायघ्ननैवेत्यर्थ, यत् दुर्हं—मन पीडा, तेन
 विक्रया,—विद्वला, आर्ता इत्यर्थ, प्रजा,—प्रकृती, आखासयति—सान्त्वयति ।
 इमा—मत्स्वसारम अवभवत,—पूज्यस्य ते, धर्म्याभिः,—धर्मादपेताभि, धर्मोपदेश-
 समन्विताभिरित्यर्थ [“धर्मोपदेश्यं—” (४।४।८९ पा०) इति यत्] ।

(३८३) कुशलंति ।—कुशलाना—मद्वलानां, प्रतिबोध,—विज्ञान, त विदधति
 —जनयन्तीति तद्योक्तै, शोकविनाशदत्तैरित्यर्थ, अरजीभिः,—रजोगुणवञ्चितैः,
 सत्त्वोद्वेककरै इति भाव ।

(३८४) शीलोपशमदायिनीभिः,—शीलस्य—स्वभावस्य, सर्वदा शोकदुःख-
 मनस्येति भाव, उपशमदायिनीभिः,—शमकारिणीभि, मदस्य शान्तिजननीभि-
 रित्यर्थ, देशनाभिः,—कथाभि, शिवाभिरित्यर्थ ।

(३८५) क्लेशप्रहाणहेतुभूतैश्च तथागतैः दर्शनैः, (३८६) अस्मत्-
 पार्श्वोपयायिनोमेव प्रतिबोधमानाम् इच्छामि । इयन्तु ग्रही-
 यति भयैव (३८७) समं समाप्तकृत्येन काषायाणि । अर्थिजने
 च किमिव न अतिसृजन्ति महान्तः ? (३८८) सुरनाथम्
 आत्मास्थिभिः अपि यावत् कृतार्थम् अकरोत् धैर्योदधिः
 दधीचः । (३८९) मुनिनाथोऽपि अनपेक्षितात्मस्थितिः

(३८५) ज्ञेयैति ।—क्लेशस्य—संसारसनापस्य, प्रहाण—चघ, तस्य हेतु
 भूतानि—कारणरूपाणि तै, शान्तिप्रदैरित्यय, तथागतैः,—तादृशैः, दर्शनैः—
 ज्ञानैः, दृष्टान्तै वा, यदा,—तदागत—बुद्ध, (“सर्वत्र सुगती बुद्ध धर्मराजकथा
 गत” इत्यमर.) तस्य इदं तथागत तैः, बुद्धसम्बन्धिभिरित्यर्थं, दर्शनैः,—शास्त्रैः,
 भौतशास्त्रात्प्रबोधप्रदं उपदेशवचनैरित्यर्थं, (दर्शनं नयनस्वरदुद्दिग्धयोपलब्धिषु ।
 शास्त्रदर्शणवोध” इति मेदिनी) ।

(३८६) अस्मदिति ।—अस्माकं पार्श्वे—समीपम्, उपयाति—उपगच्छति,
 तिष्ठतीत्यर्थं तथोक्ताम्, अस्मत्पार्श्ववर्तिनीं प्रतिबोधमानाम्—उपदिशमानाम्
 अस्मत्पार्श्वस्थितमेवात्मानं यथा बुध्यते तथा क्रियमाणाम् इत्यर्थं यावदहं रिपुकुली
 भूलनाय प्रजावन्द्याश्चामनाय च व्यापृतकृतामि तावन्मदीयभगिनीमिमा स्वपार्श्वमवस्थाप्य
 तथा प्रतिबोध्यतां, यद्येवं नृददर्शनात् नधीरीभवति, धरन्तु अस्मत्समीपवर्तिनीमेव,
 आत्मानं भवन्ते इति भावः ।

(३८७) समं—सह । समाप्तकृत्येन—कार्यं समाप्तवता, इत्युक्तिनाशरूपं प्रजा
 सान्दनारूपं कार्यं समाप्त्येवार्थं । अर्थिजने—याचकजने । अतिसृजन्ति—ददति ।

(३८८) धैर्योदधिः,—धैर्यसागर, दधीचः,—तदाश्व्यमुनि, आत्मास्थिभिः,—
 आत्मनः,—सस्य, अस्थिभिः,—कदालैः, सुरनाथम्—इन्द्र, यावत्—अवधारणे,
 साकल्ये वा, कृतार्थम्—सिद्धमनोरथ, सम्पूर्णरूपेण कृतकृत्यमित्यर्थः । असी हि
 दधीचपरनामा मुनि इवाभुरवधोदयाय इन्द्राय वधनिर्वाणार्थं सदिहस्तास्थीनि सम्पा-
 ददात्, वज्ररूपं तैशासी तं निजघानेति पौराणिकी वाचाऽऽवातुसन्धेया ।

(३८९) मुनिनाथः,—मुनीन्द्र, सुगत इति यावत्, (“सर्वत्र सुगती
 बुद्ध” । मुनीन्द्र श्रीघन शास्त्रा” इत्यमर) अनपेक्षितेति ।—न अपेक्षिता—न
 विवचिता, आत्मनः,—संशरीरस्य, स्थितिः,—रथश्च येन तथाभूत्, संशरीररथा-

अनुकम्पा इति कृत्वा कृपावान् आत्मानं (४००) वठरसत्त्वेभ्यः कृत्तिकृत्वो ग दत्तवान् ? अतः परं भवन्त एव बहुतरं जानन्ति” इत्युक्त्वा तूष्णीम्बभूव भूपतिः ।

भूयस्तु वभापे भदन्तः,—(४०१) “भव्या न हिः उच्चारयन्ति वाचम् । चेतसा प्रथममेव प्रतिग्राहिता गुणाः कायवलिम् इमाम् अमुना जनेन । (४०२) उपयोगस्तु निरुपयोगस्य अस्य लघुनि गुरुणि वा कृत्ये गुणवदायत्त.” इति ।

अनपेक्षनाय इत्यर्थं, अनुकम्पा—दया, इति कृत्वा—इति मत्वा, अनुकम्पाहं इति विविच्येत्यर्थः ।

(४००) वठरसत्त्वेभ्यः,—जडप्राणिभ्यः, सिद्धादिभ्य इति भावः, कृत्तिकृत्वः,—कृत्तिवारान्, [“सङ्ग्राया क्रियाभ्याश्चिगणने कृत्वसुच्” (५।४।१७ पा०) इति कृत्वसुच्] श्रूयते हि पुरा कामपि सिद्धौ सद्यः प्रदत्ता बुभुक्षया स्वमावकान् मन्वयितुं प्रवृत्ता इहा बुद्धदेव कुरुषापारतन्त्र्यात् तस्यै स्वमासप्रदानेन तान् शावकान् अरुचदिति । बहुतरं—प्रचुरं, मनुक्त्वाभ्यामाभ्यामन्वविधम् अर्थिभ्यः स्वदेहदानरूपमुदाहरणमित्यर्थः ।

(४०१) भव्या,—साधवः । हि,—हिवारः, द्विप्रकार वा, [“द्विषिचतुर्भ्यः सुच्” (५।४।१८ पा०) इति सुच्] । अमुना जनेन—अनेन लोकेन, मदेति भावः, प्रथममेव—दृशनक्षण एवेत्यर्थं, गुणाः,—धैर्योदाय्यादय इत्यर्थः, सुवदीया इति भावः, इमा—परिदृश्यमाना मदीपानित्यर्थं, कायवलि—शरीररूपमुपहारः, [“वलिः पूजोपहारयो” इत्यमरः । “करीपहारयो पुंसि वलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्” इत्यमरीते अत्र उपहारायैकवलिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वविकलीय, तेन “इमाम्” इत्यत्र “इमम्” इति पाठः समीचीनः] प्रतिग्राहिता,—उत्तप्रतिग्रहा कृता, प्रतिग्रह कारिता इत्यर्थं, स्त्रीकरणमापादिता इति यावत्, (“प्रतिग्रहः स्त्रीकरणे सत्यरुहे पतद्गृहे” इति मिदिनी) अहं भवद्गृहेभ्यः शरीरनिदमुपहारोक्तवान् इति निष्कर्षः ।

(४०२) निरुपयोगस्य—निष्पृथीजनस्य, परस्मादुपयोगमनपेक्षमाद्येति भावः, अस्य, भवत इति शेषः, उपयोगः,—उपकारः, गुणवत्—सद्यक् इत्यर्थं, आयत्तः,—अधीनः, अहं यावच्छक्यमनेन कायेन भवत उपकार विधास्यामीति तात्पर्यम्, यदा,—निरुपयोगस्य—केनापि सङ्गत्ये अज्ञानदीगनया व्यर्थोभूतस्य इति भावः,

अथ (४०३) तथा तस्मिन् अभिनन्दितप्रणये प्रीयमाणः
यार्थिवः तत्र ताम् उषित्वा विभावरौम् (४०४) उषसि वसना-
लङ्कारादिप्रदानपरितोषितं विसर्ज्य निर्घातम् (४०५)
आचार्येण सह स्वसारम् आदाय प्रयाणकैः कतिपयैः एव
कटकम् अनुजाङ्गवि निविष्टं प्रत्याजगाम ।

तत्र च (४०६) राज्यश्रीप्राप्तिव्यतिकरकर्याः कथयन् एव

अथ—मम, मदीयकायस्य इत्यर्थं, लघुनि—स्वसाधारणसाध्ये इत्यर्थं, गुरुणि—
प्रचुरायाससाध्ये इत्यर्थं, कर्त्वे—कार्ये, उषधीम्,—व्यवहार, नियोग इत्यर्थं,
गुरुवहायत्,—गुरुवत्,—गुणिन् भवत, अयत्,—अधीन, मया पूर्वमेव शरीर-
मिदं भवद्गुणेभ्य उरुहारौकतम, अत शरीरेऽस्मिन् गुणिनी भवत एव पूर्णाधिकार,
अधुना लघुनि गुरुणि वा यादृग्नि एव कार्ये इदं नियोजयसि, तदेवाहमविचारितं
करिष्यामीति विषयं ।

(४०३) तस्मिन्—दिवाकरनिषेधे, तथा—तादृशप्रकारित्यर्थं, अभिनन्दित-
प्रणये—अभिनन्दित,—सादर समर्पित इत्यर्थं, प्रणय —याज्ञा येन तस्मिन् (“प्रणय-
प्रणये प्रेम्णि याज्ञाधिश्चमयीरपि” इति मेदिनी) सादरेण गृहीताभ्यर्थेने स्मृति इत्यर्थं,
प्रीयमाण,—गुण्यन्, [“प्रीयते” इत्यस्य धातो देवादिकस्य शानधि रूपम्] ।
विभावरौ—रत्ननीम् [“अकर्मकधातुभिर्योगे देश काल —” इति वार्तिकान् काल-
वाचकस्य कर्मत्वम्] उषिषा—आसिता, अवस्थाय इत्यर्थं ।

(४०४) उषसि—प्रभाते, वसनेति ।—वसनानि—वस्त्राणि, अलङ्काराश्च—
आभरणानि च, आदयो तेषां तानि, वसनालङ्कारादीनि, तेषां प्रदानेन—अर्पणेन,
परितोषित,—प्रीषित तं, निर्घात—प्रागुक्त शबरयुगान, विसर्ज्य—परित्यज्य, स्वस्थान
सम्पत्त्येत्वर्थं ।

(४०५) आचार्येण—श्रमगगुरुणा दिवाकरनिषेधे । कतिपयैः,—स्वल्पैः,
प्रयाणकैः,—यात्राभि, स्वल्पेरेव दिने स्वल्पेरेव समसंख्येण इत्यर्थे, अनुजाङ्गवि—जाङ्गवी
—गङ्गा, तस्या अनु—तटसमीपे इत्यर्थं, [“अनुयंक्रमया” (२।१।१५ पा०)
इत्ययधीभाव, “अयधीमावष” (२।४।१८ पा०) इति नपुसकत्वञ्च] निविष्ट—
स्थित, कटक——शिविरम् ।

(४०६) राज्येति ।—राज्यश्रिया,—तद्वाच्या इष्टमभिधा, प्राप्ति—
लाम, व्यतिकर,—व्यतिरिक्त, अन्वीन्दुमेलनमित्यर्थं, यदा,—व्यतिकर,—व्यसन,

प्रणयिभ्यो रविरपि ततार गगनतलम् । (४०७) वहलमधु-
पइपिङ्गलः पङ्काकर इव सञ्चुकोच चक्रवाकवल्गभो वासरः ।
(४०८) प्रकीर्णानि नवरुधिररसारुणवर्णानि लोकालोकजुंघि
(४०९) यजुंघि इव कुपितयाज्ञवल्क्यवल्गवान्स्तानि निजवपुषि

राज्यधीसङ्गाना विपचित्यर्थं, ("अथ व्यतिकर पुषि व्यसनव्यतिषद्भयो" इति
शेदिनी) तयो कथा—वासां, प्रणयिभ्य, —मुङ्गा, ["क्रियया यमभिप्रैति—"
(पा०) इति चतुर्थी] कथयन्—गदितु, ["लक्ष्मणहत्ती क्रियाया" (२।२।२६
पा०) इति द्विती शब्द । "कथयन्" इत्यत्र "कथयत" इति पाठे—कथयन्
इत्यन्ताहत्वर्थं, "बसो चानादरे" (२।३।३८ पा०) इति षष्ठो] ततार—पलङ्कयत्,
असाचनमगमदित्यर्थं ।

(४०७) वहलेति ।—वहलेन—प्रभूतेन, मधुगा—धकरन्दाना, पङ्केन—
त्र्येक इत्यर्थं, पिङ्गलः,—कपिल, वासरोऽपि परिणतिकाले पिङ्गलवर्णो भवति,
पङ्काकर इव—पद्माकर इव, चक्रवाकवल्गभः,—चक्रवाकाया—रथाङ्गनाया, वल्गभः,
—प्रिय, सिद्धसम्पादकत्वादिति भावः, वासरः,—दिवस, सञ्चुकोच—सञ्चुपितवान्,
सिधतामशासौत इत्यर्थं । पङ्काकरोऽपि आवासमूर्ध्वितया चक्रवाकवल्गभः, इति तेष
सह वासरस्त्वावैधर्म्यस्थीशेदपमाऽलङ्कारः ।

(४०८) प्रकीर्णानि—विस्फारितानि, द्विषु द्विदिषु च व्याप्राप्तौत्यर्थं । नवेति ।
—नवः,—प्रत्ययः, सद्योनिर्गत इत्यर्थं, रुधिररसः,—रक्तद्रव तद्वत्, तेन च अरुणः,—
लोहितः, रसं,—रूपं यथा तानि लोकालोकजुंघि—लोकालोकः,—सनामप्याव
र्युक्तिरुणसम्पर्कसीमापञ्चत इति यावत्, तस्य पार्श्वधीरातप्रस तद्भावस्य च सन्ध्यात्
दयालमिति घातस्य स जुषन्ते—सिद्धमे, आशयन्तीत्यर्थं तथोक्तानि, लोकालोक-
पञ्चतापथीषि इत्यर्थं, लोकदृष्टिशीतिकराषि इति भावः, ["जुषते" इत्यस्य भौवादि-
वस्य कर्त्तरि ङिप्] अन्वयः,—लोकाना—जनानाम्, अलोकः—दर्शनम् ("अलोकौ
दर्शनोऽपीतौ" इत्यम्बर) जुषन्ते—सिद्धन्ते इति तथोक्तानि, लोकदृष्टिगीचरापीत्यर्थं,
उद्गीर्णं वदित्स्वरपादिति भावः ।

(४०९) कुपितेति ।—कुपितेन—क्रुद्धेन, शूरे वैशम्पायन प्रतीति भावः,
याज्ञवल्क्येन—तदाप्यमुनिना, वक्रान्—मुखात्, वास्तानि—उद्गीर्णानि, यजुंघीव—
यजुर्वेदाविव, वैशम्पायनशिष्या इति शेषः । निजवपुषि—सर्वदेहे । पुरा वैशम्पायन-
शिष्य याज्ञवल्क्य गुरो वैशम्पायनस्य सकाशात् वेदानधीय सर्वेषु शिष्येषु समादिष्ट

(४१०) पूषा पापमुषि पुनरपि सञ्जहार जालकानि रोचिषाम् ।

मन्वरो ब्रह्महत्यापापव्यकारकं व्रतमेकाकी एवाचरितुमिच्छन् गुरुणा विप्रावसानना-
मसहिष्णुना वदान् मत्परिगृहीतान् परित्यजेत् उपालम्बं सुव्यानिवाधीतान् वेद-
भागानुवसानं, उदान्नाथ तान् सुनय तित्तिर्यां तहोऽनुपतया तित्तिरोमूय आददु,
तत एते वदन्नागा कृण्वन्नुर्वेदा इति उच्यन्त । तथा हि विष्णुपुराण — "शुष्यानाह
एव भी शिष्या । ब्रह्महत्यापुं व्रतम् । चरन्व भक्तते सव न विचाप्यमिद तथा ॥ अयाऽऽह
याञ्चवन्वयम किमेतैर्बहुभिर्दजैः । कश्चित्तरत्यतजोभिश्चरिष्येऽहमिद व्रतम् ॥ तत
कुडो गुरु प्राह याञ्चवन्व मद्दामुनिम् । मुच्यतां यत् तयाऽधीतं यती विप्रावसानक ॥

इत्युक्त्वा रुधिराकानि स्ववपुषि यजुष्य । हृदयित्वा ददौ तस्यै ययौ च
धेच्छया मुनि ॥ यजुष्य विवृणोति याञ्चवन्वयन वै विज ॥ जगदुन्निधिगीभूता
लित्तिर्यान् च ते तत ॥ एवमुक्त्वा ददौ तस्यै यजुषि भगवान् रवि । अयातयाम
सञ्जान यानि भी चरि तद्गुरु ॥ यजुष्य यैरधीतानि ज्ञानि विप्रैर्दिज्ञीतम् ।
वाजिनस्य समाप्याता सूर्याशोऽवधीता ॥ इत्यादि । एवमेवाह वाजसनेयिसंहिता
भाष्य तवसवान् महोदर , तथा हि — "तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्त वेद वेदव्याप्ती
मन्मसतीव मनुष्यान् विचिन्व ताकपया चतुर्षां व्यस्य जगद्यजु-सामाद्यव्याख्यायतुरी
वदान पनवैशम्पायनजैर्निदिसुमन्तुभ्य क्रमादुपदिदेश, ते च स्वशिष्येभ्य । एव परम्परया
महस्रसाख्यो वदो जात । तत्र व्यामशिश्यो वैशम्पायन याञ्चवन्कादिभ्य स्वशिष्यभ्यो
यजुष्यदमध्यापयत् । तत्र देवात केनाप हतुना कुडो वैशम्पायन याञ्चवन्का प्रत्युवाच,
मदधीत स्यजेति स योऽगसामध्यात मुर्त्ता विधा विधाय उद्वाम । बालानि यजुषि
गृह्णोतत गुरुता अन्य वैशम्पायनशिष्या तित्तिरयो भूत्वा यजुषि अभ्यचयन । तानि
यजुषि हृदिमान्निद्यात कृण्वानि जातानि । ततो हृद्विती याञ्चवन्कव सूर्यमारोध्य
अन्वानि श्रुतानि यजुषि प्राप्तवान् । तानि च जावालयीधेयकालमाध्यस्दिनादिभ्य
प्रचदरुशिष्येभ्य पादतवान् इति ।

(४१०) पूषा—सूर्य । पापमुषि—पापव्यकारिणि, [पापीपप्रदात मीपते
सुमने वा कृत्वि किप्] । शीचषा—तेजसा किरणानामिचषे, जालकानि
—ानचयात् सञ्जहार—सहजवान्, विनाययामाधेत्यर्थ । यथा हि वैशम्पायनशिष्या
तिभरणा भूत्वा याञ्चवन्कमुख्यवन्दानि रुधिरारुणानि कृण्वानि यजुषि स्ववपुषि
सञ्जहारवन्नासु एवमेव पूषाऽपि स्वरोचिषा जालकानि निजवपुषि सञ्जहारति यजुर्भिः,
एव रोचिषा जालकानामवैश्वस्येसाध्योऽनेरुपमाङ्गुलहार ।

(४११) क्रमेण च समुपोह्यमानमांसलरागरोचिषुः
उष्णांशुः (४१२) उष्णीषवन्धसहजचूडामणिरिव हकीदरकर-
पुटोत्पाटितः (४१३) प्रत्यक्षशोणितशोषाङ्गरागरोद्रो द्रौणायनस्य,

(४११) “क्रमेण” इत्यादौ “उष्णाय • मुहूर्तमहश्चत” इत्येतेन मन्धन्ध ।
समुपोह्यमानेति ।—समुपोह्यमानेन—सङ्घट्टमाद्येन आकृष्यमाणनेत्यथ, चीयमाणमेति
भाव [“सङ्घट्टमाद्येन—वर्द्धमानेन” इति केचित] नासलेन—शान्तेषु, प्रभूतेनेत्यर्थं,
रायेण—लौहित्येन, रोचिषु—राजमान, [“अथ कृत्र—” (१।१।१३६ पा०)
इति इण्युच] उष्णाय,—सूय ।

(४१२) उष्णीषेति ।—उष्णीष,—शिरिवेदन वध्यते—मयस्यते, निवेद्यते
इत्यद अवेति व्युत्पत्त्या [वधनेरधिकरणे घञ] उष्णीषवन्ध,—मसक सव महज,
—स्वभावीत्यत्र, चूडामणि,—शरीरत्र स इव । हकीदरति ।—हकीदरस्य—मक,
—तत्रामा लीणोऽग्नि, उदरे—कुक्षौ यस्य तस्य, “यस्य लीजो हकी नाम जठरे
पश्यवाहन । अथा दस स चर्मात्मा तेन चासी हकीदर ॥” इत्युक्तस्यरूपस्य
भीमसंतस्य, करपुटेन—इक्षव्येन उत्पाटित—उन्मूलित, आकृष्ट इति यावत् ।

(४१३) प्रत्यक्षेति ।—प्रत्यक्षम्—अभिनव, सद्योनिस्तमित्यर्थं, उत्पाटन-
वेगादिति भाव, शोणित—रक्त, तेन सद्य वा शोण,—शोणित, य अङ्गराग—
अङ्गप्रभा तत्र रौद्र,—भीषण । द्रौणायनस्य—द्रौणतन्धस्य, अश्वत्याय इत्यर्थं,
[“द्रौणपञ्चत—” (४।१।१०९ पा०) इति गीवे वैकल्पिक फक, पक्षे द्रौणिरिति] ।
पुरा सौत्रिके अश्वत्यासा हतेषु पुत्रेषु द्रौपद्या भीममनोऽभिहित, यद्यश्वत्यास शिर-
द्वित्वा नानोषन तदा अष्ट जोषित स्वस्त्यानि इति । ‘तथा करिष्यामि’ इति प्रतिज्ञानानम्
आद्यान् भीम हृदा व्यासाश्रमे बदरिकावने स्थितौ रणशालं हृताभ्यक्तोऽश्वत्यासा
श्वन्धसामध्यादोषिका सन्धन्वा ब्राह्मन्ध्व विधाय तर्दधिकं भीमवधाय प्रादुङ्कत ।
तदा च एकाकिनो धातुर्भीममनस्य गमनात् विपदमाकलय भीतेनाञ्जुनेन कृत्वा
सारथिना तमवानुसरता ब्रह्मशिरोऽस्य मुमुर्च । अवात्परं समागतंय नारदादिभि-
र्मुनिभि नयत्येहक, द्रौणेरस्वभमिमनेत वया उत्तराया गर्भे पततु इति, अञ्जुने-
नापि ब्रह्मवधो न कथय्य इति स्वमन्ध मुञ्जितानिति च, ततस्तेषा वचनगौरवत्
अञ्जुनेनापि सञ्जित भीमोऽश्वत्यास सहज शिरामीष बलादुच्चर्हरीत भारतेथकथा
अत्र अतुमन्धेया । अत्र अणमनयेनावशात् प्रचीवरमोदशशी, द्रौणिवूडामणिना
कृदावैधर्म्यसाप्योक्तेरुपमाऽन्यद्वार ।

(४१४) रुद्रभिचादानशोण्डपुरमथनमुक्तमुखशिरानाडीरुधिर-
पूरणकपिल. कपालकर्पर इव च पैतामहः, (४१५) पितृवध-
रूपितरामरागरचितः पृथुविकटकात्तेवीर्यांसकूटकुट्टाककुठार-

(४१४) रुद्रेति ।—रुद्र,—भौवण, भिचाया,—प्राचितवस्तुन इत्यर्थः,
आदाने—दृश्ये यथा,—दाने—समर्पणे, भक्तानां वाञ्छितपरिपूरणे इत्यर्थः, शोण्ड,
—हृत्पर. य पुरमथन,—त्रिपुरारि, हर इति यावत् तेन मुक्त—परित्यक्त, हृदनेन
पातितमित्यर्थं, यत् मुख—शिर, ब्राह्ममिति भावः, तस्य शिराणां—रूष्म-
नाडीनामित्यर्थं, नाडीना—स्थूलशिराणां, रक्तवाहिनीनां धमनीनामित्यर्थं, रुधिरै,—
रक्तैः, पूरण—परिपूर्णतया, कपिल—पिङ्गल, आरक्त इत्यर्थं, पैतामह,—ब्राह्म,
कपालकर्पर इव—कपाल,—शिरकपाल एव, कपर,—शरत्वाऽऽकारपात्रमिदं,
कुट्टाककुट्टा इति वा च इव, (“कपरं स्यात् कपाले च शस्त्रभेदकुट्टाहयो” इति
मेदिनी) ब्रह्मण शरकपाल इत्यर्थं । पुरा मेरुश्रे मरुत्तय पितामह पर तस्यै
पपञ्चु, असी तु मद्देशमायामोहित आत्मानं सर्वान्गम ब्रह्ममूलमवादीत, अथ
मारायणाशनं क्रतुं क्रुशा आत्मानमेव सर्वंकारमब्रवीत्, एव तौ विवदमानी प्रमाथ-
ञ्जानं चतुर आधायात् पपञ्चतु । ते तु रुद्रमेव तथाभूतमपुत्रं तौ तु तच्छ्रुत्वा
त विनिन्दितुमारीभान्ते, ततस्तावन्तरा एक परमाद्भुत ज्योति प्रादुर्भूत तत् दृष्ट्वा ब्रह्मण
पश्चम शिर आवाभन्तरा क स्थान विभर्गीत्युक्त्वा प्रजन्वात् । हिरण्यगर्भस्तु त रुद्र
प्राक् स्वभावात्प्यनादुद्भूतमवादीत, तच्छ्रुत्वा कीपात् शहर जालभेरेव ससज्जं, असी
तु वामाहुनिनखादेण विधे पश्चम शिर अकर्त्त । तच्च ब्रह्मशिरकपाल हरस्य कर्त्त
नामुच्यत । ततः कपालभीचने तीर्थे काश्या ब्रह्मकपाल तद्वलमुक्तमभवादिति काशी-
खण्ड षष्ठीश्लोकात् द्रष्टव्यम् । तथा हि,—“कपालं ब्रह्मणो रुद्र सर्वधामिष
पात्रताम् । इत्यात् पतवभालोक्य नमसं परया मुदा ऽ विधे कपालं नामुच्यत्
करमन्यनटञ्जम् । हरस्य भमत कापि तत काश्यां अणतोऽपतत ऽ” इत्यादि ।
अथ पैतामहरुधिरात् शिरकपालेन साकम् उग्राश्रीरवेधर्मसाप्तीकरूपमाऽनुद्वार ।

(४१५) पितृविति ।—पितुः,—जनकस्य, जमदग्ने इत्यर्थः, वधन—हननेन
कात्तवीर्यज्ञतेन इति भावः रुधिर,—कुम्भित य राम,—परशुराम, तस्य
रात्रेण—वीररसीत्यादेन पितृवधजनितेन मातृवर्षेण वा, असहिष्णुता इत्यर्थः,
(“रामन्द मातृवर्षे लोहितादिषु” इति मेदिनी) रुधिर,—रुष्ट, प्रवृत्तिः ।—

तुष्टतट दुष्ट-क्षत्रिय-कण्डकुडेर रुधिरकुल्या प्रणाल सहस्र पूरितो
 ङ्द इव दूररोधी रौधिरः, (४१६) भयनिगूढकरचरणमुण्ड-
 मण्डलाऽऽकृतिः गुणगुण्डनखपञ्चरात्नेपक्षपणक्षिप्तक्षतजोक्षितो
 ध्यसु विभावसुः कमठ इव च लौक्ष्मानी नमसि.

शुभ्र-महान्, शैव इत्यर्थं, विकटे, —उरु विशाल इत्यर्थं, ("विकटा वज्र-
 धाराया त्रिषुहविकारालवो" इति मेदिनी) य कांठरीत्यस्य—इहयाधिपस्य कस-
 नूट, —कन्याशखर, तस्य कुहाक, —हृदक, ["जर्णामिधकुटुण्डकुड वाकन्" (२।२।१५५ पा०) इति कुडवते वाकन्] कुडात्, —परम्, तस्य तुष्ट-गुण्ड,
 निश्चितपरित्यर्थं, तैव तटो, —तनूकता, क्षिप्ता इत्यर्थं, निक्षुत्ता इति ज्ञात, [तज्जोते काश्चायं कस्य निहाया रूपम् । "तटत्वतो तनूकते" इत्यमर] ये दुष्टा, —
 दुर्गभा, क्षिप्ता, —राज्या तथा कण्डकुहराणां—शुभ्ररुणाणां, रुधिराद्ये—
 रक्तान्ते, कुल्या—कन्या कृषिमा सरित, ("कुल्याऽन्या कृषिमा सरित" इत्यमर)
 तासां प्रणालसहस्रे, —प्रनोहसमूहे, पूरित, —भरित, दूररोधी—दूरदृश्यव्यो,
 ["नन्दिरधि—" (२।१।३४४ पा०) इति रुधरे कर्णरि षडिति] । रौधिर, —
 रुधिरस्य, [रुधिरस्य विकार इत्यर्थं, "तस्य विकार" (४।२।३४४ पा०) इत्यमर]
 ङ्द, —अणुधन्यास्य इव, ("तत्राणुधन्यो ङ्द" इत्यमर), परधरानो हि पितुः
 जन्मदशे निहन्तु कालोद्योषोपरि प्रकुञ्च चादौ त साञ्चवाच निहन्तु पशान्
 एकविंशतिरुत्त निखिलमेव राजस्य समुत्तवाप न्यक्षीत, निहन्ततदौधिरऽङ्गेन पितृन्
 तपंधामाध क्षिति पौराणिकी कथाऽतानुसंधेया । अत्र परधराननिहन्तवन्निहन्तुधिरऽङ्ग-
 ङ्गेन साकम् उष्णशोर्वैषम्यमाह्लाजेनपमाऽलङ्कार ।

(४१६ । भटीश । —भयन—बाधित, गूढदर्शनादिति भाव, निगूढ—
 सङ्कोचित, यत करचरणमुण्ड तैव मण्डला—शुभ्रता, अकृति, —अङ्गो यस्य तज्जो,
 मुक्षिति । —गुण्डा—महता, गूढस्य—वैतन्तस्य, खलपञ्चरीप—नखरकार-
 विरोधस्य इत्यर्थं, य अर्धप, —आत्मनयम उत्सवयम इत्यर्थं, तदस्य क्षिप्त—
 मूर्खो प्रवीण, तैव क्षिप्ते, —निर्गच्छिते, हृदयदित भाव, कर्त्तव्ये—रत्ने, ("रुधिर-
 ङ्गणोहिताखरतक्षतःश्रीक्षितम्" इत्यमर) उल्लित, —सिद्ध, कृत्विष इत्यर्थ,
 अत एव व्यसु, —रतजोविष विगतप्राण इत्यर्थ, ("श्विषा मुखात्तव प्राणा" इत्यमर)
 विभावसु, —तडास्य, कमठ—कच्छप, ("कूर्णो कमठकच्छपो" इत्यमर)
 नमसि—आकाशे, लौक्ष्मानी, —पूष्यमान । वाक्येन पुरा विभावसुर्नाम

(४१७) अरुणगर्भमामपिण्डाण्ड इव च खण्डिमानमानीतः,
 (४१८) नियतकालातिपातदूयमानटाचायणीक्षिप्तो धातुतट
 इव च सुमेरो, (४१९) असुरवधाभिचारचरुपचनपिण्डः

कथित महाभलस्य चानुज सुगतोको नाम, असौ तु व्यायसा भ्राता सदैकत्र स्यात्
 नन्दन निचय एव धनविभाग क्तु भ्रातरमनुहरीष, विभक्ता भ्रातर नूनमभिवै-
 राभहन्वन्ते इति ज्यहन प्रवाधितोऽपि कानठ यदा तद्वचन नामनन्दितवान्, तदा
 तसौ कनोयाम भुगतोक्त 'हृन्निस्सनापुष्टि' इत्यभिज्ञतवान् कनिष्ठोऽपि ज्येष्ठ विभावात्
 'कच्छपल लभन्' इति अभिज्ञाप । एव तौ सुरसि त्रयांशपूर्ववैरात् निचय विवदमानौ
 गह्वरेण भक्षितौ इति, एषा चीक भारते आदिपर्वणि विशाखाद्यै — "तामुभौ दुष्टः
 मन्थतौ परस्परवधैविधौ । भजयामास गुरुडो तानुभौ मज्जकच्छपौ ॥" इति ।
 अत्र गह्वरनिहतारकोपलिप्रकच्छपेन सह उणाशीरवैधर्म्यसाक्षीरूपमाऽलङ्कारः ।

(४१७) अर्थोक्तिः—अरुण—रक्त, गर्भस्य—कुक्षे, अरुणरस इत्यर्थं,
 भूयस्य वा, ("गर्भं भूणोऽर्भके कुक्षौ सखी पनसकण्टके" इति मैदिनी) मामपिण्ड—
 पिण्डितवस्त्रवस्य तथाभूत, अण्ड इव—डिम्ब इव, उर्ध्वमान—खण्डता, खिप्तता-
 मित्यर्थ ["खण्डिमानम्" इत्यत्र "खण्डमानम्" इति पाठः,—खण्डपरिमाणं खण्ड-
 स्वरूपामत्यर्थ] आनीत,—प्रापित, अहम्भ्य चनगमनात् खण्डितवन्मथ्यमान इति
 भावः । खण्डितारुणगर्भमामपिण्डाण्डेन साकनुष्णाशीरवैधर्म्यसाक्षीरूपमाऽलङ्कारः ।

(४१८) नियतेतः—नियतकालस्य—कल्याणस्य अतिपातेन—आगमेन,
 घटा,—नियतस्य—नियस्य, कालस्य—महाकालस्य सर्वभूतसत्कारकस्यैत्यर्थं, ('कानी
 शक्यौ महाकाली समये यमकृतयो' इति मैदिनी) अतिपात—अतिशयेन पतनम्,
 अन्वयमागमनमित्यर्थं तेन, अथवा—नियत,—शास्त्रविहित य काल—पूजनसमय,
 यन्मित्र काल देव्या पूजा शान्त्वकृद्भिरपदिष्टा तथाविधसमय इति भावन, तस्य
 अतिपात—उल्लङ्घन, तेन दूयमाना—सलप्यमाना, सटिज्वसकरणादित भावः,
 दाचाशयी—दक्षकन्या, कालीत्यर्थं, सद्धाररादिरिति भाव [दक्षसापत्य स्त्री इत्यर्थे
 दक्षशब्दात् फिञ् डीष च] तथा खिप्त, विध्वंसित धातुतट—गैरिकप्रस्थ इव,
 ("धातुनन खिन्नाद्यर्धैरिक्तानु विज्ञेयत" इत्यमर) । शीघ्रकथायितदाचापणीक्षिप्त-
 धातुतटेन साकनुष्णाशीरवैधर्म्यसाक्षीरूपमाऽलङ्कारः ।

(४१९) असुरेति—असुराणा—दानवाना वधाये नाशार्थम् अभिचार,
 शंखकमारवादिक्लिवाविर्ष, तस्य चरु,—पायुरुविशेष, तस्य पचन—

शोणितकायकपायितकुक्षिः अतिविग्रहट' कटाह इव च
 वार्हस्पत्यः, (४२०) मद्योगलितगजदानवट्टेहलोहितोपलेप-
 भीषणो मुखमण्डलाऽऽभोग इव महाभेरवस्य मुहूर्त्तम् अट्टयत ।
 (४२१) जलनिधिजलप्रतिविम्बितरविदिम्बराजिभास्वराभ्राव-
 लम्बिनो गृहीतार्द्रमासभारा इव चावभासे वासरावसानवेला

पाक तस्य पिण्डेन — मूचक रात्रावेवाभिचारादिकरणप्रसिद्धे, शोषितेति ।—
 शोणितस्य—रक्तस्य, काथेन—निष्पाकेण, तापेन घनीकरणेन इत्यर्थ ('काथ
 स्वादतिदु खेऽपि निष्पाके च द्रवस्य च' इति मेदिनी) कपायित,—रक्तोक्त, कुक्ष-
 —अभ्यन्तरं यस्य तथाभूत अतिविग्रहट, —अतिभीषण, रक्तोपनिप्रत्वादिति भाव,
 ["वे ग्राह्येऽट्टयौ" (५१२२८ पा०) इति शब्दचन्द्रिका] वार्हस्पत्य, —ब्रह्मस्पते-
 रयं ब्राह्मणस्य कटाह इव—स्थानोविशेष इव । परा देवामुरयुजावभरे टवगक
 ब्रह्मस्पतिरसुरवधसाधनाय आयुर्वेदिकाभिचारक्रियामकरोदिति पौराणिकी कथाऽवान्
 सन्धेया । अवासुररक्तोपनिप्रत्तकटाहेन साकमुणाशीरवैधव्यनाम्नोक्तकपमाऽन्यद्वार ।

(४२०) सद्य इति ।—सद्य —तत्क्षण निपातचण एव इत्यर्थ गालत—
 निरस्त गजदानवस्य—गजामुरस्य, देहात्—शरीरात् यत् लोहित—रक्त तस्य
 उपनिपन—अनुलेपनेन भीषण,—उप, महाभरवस्य—महाकटस्य मुविति ।—
 मुखमण्डलस्य—बदनविम्बस्य, आभोग इव—आयतनमिव अदृश्यत—अदनीकृत,
 पूर्वाकृतिविध उत्तरश्चिमिति पूर्वेषु सम्बन्ध । महादेवकृतगजामुरानधनवासी काशीखण्डे
 अष्टधत्तमेऽध्याये उपबलिता, तथा हि —"महिषामुरपत्न्योऽसौ ममायाति गजामर ।
 प्रमथुन प्रमथान सर्वान निगवीथ्यनदीद्वत ॥ ततस्त्रिशूलहतिस्तमादान् दैत्यपुत्रवम ।
 विद्यायावध्यमन्त्रेण शूलनाभिजघान तम ॥ प्रोतस्तेन विशूलन स च दैत्यो गजामर ।
 हवीकृतनिवासान् मन्त्रमानो जगौ हरय ॥" इति । अत्र गजदानवरक्तोपनिप्रत्तमहाभरव
 मुखमण्डलेन साकमुणाशीरवैधव्यनाम्नोक्तकपमाऽन्यद्वार, एकस्यवीणाशो भयसामुप
 मानाना दर्शनादिय मालारूपा वदितव्या,—"मालीपमा यदकस्योपमान ररु हृद्यते"
 इति दर्पणीकौ ।

(४२१) जलनिधीति ।—जलनिधि,—समुद्रस्य जलेषु,—सुविलेप, प्रति
 विम्बिता—प्रतिफलिता, वा रविविम्बराजि,—मध्यमण्डलच्छायाशेषि, तथा भास्वर
 —दीप्तमान, यत् अभम्—आकाश मेघी वा तदवर्त्तमानौ—तदाश्रयिणी, अत एव

वैतालनिभा । (४२२) ज्वलन्म्यारागरज्यमानजन्म-
प्रवाहं पुनरिव (४२३) पुराणपुरुषपीवरीरुसम्पुटपिष्टमधु-
कैटभरुधिरपटलपाटलवपुः अभवत् अधिपतिः अर्णसाम् ।

शुद्धीत, — धृत, आद्रं, — सरसं, तर्क्षणनिहच इति यावत्, मार्गभारं, —
पिस्ततराशि यथा तथाभूतेषु वासरावसानवेला—संख्याकाल कृष्णवर्षा दात भावः ।
वैतालनिभा—वैतालसदृशी, आवभासे—शुभमे, वितानोऽपि आर्तमासभार षडतीति
भावः । अत्र समुद्रनीरे प्रतिफलितया लौहित्यात् आर्तत्वेन प्रतीयमानया, सापेक्षान्त्रिक
सूर्यस्य अरुणप्रभया क्वचित् इक्षित श्यामरुचे मेघपुञ्जस्य आरत्नीकृततया, संपुटस्य
कारोभूताया वासरावसानवेलाया शुद्धीतार्द्रमासभारवेतालसाहस्यपतीति उपमासलद्वार
मय्यक्त एव ।

(४२२) ज्वलदिति ।—ज्वलता—राजमानेन, संख्यारानेष—सायद्दालिका-
कृष्णवर्षेण, रज्यमानं,—कुर्यमाणं, प्रतिफल्यमानतया रत्नीक्रियमाय इत्यर्थं, जल
प्रवाहं—सन्निवराशि यस्य तथाभूत ।

(४२३) अर्णसाम्—जपाना ("सद्भिर्न कमल जलम । जम्बीर्यर्णसाम्—" इत्यमरः)
अधिपतिः,—पशु, समुद्र इत्यर्थं, पुनः,—प्राक्वत्, पुराणेति ।—पुराणं,—सनातनं,
पुरुषः,—पुमान् नारायण इत्यर्थं, तस्य पीवरी—स्थूने, ऊरुसम्पुटे—मकुविद्यपाधारे,
सकथियुगले वा, पिष्टयो,—मिक्तगतीरित्यर्थं, सुदशनेन इति भावः, मधुकैटभयी,—
तद्वाघ्यशोरसुरगुणलगी, रुधिरपटलेन—रक्तसमुद्देन पाटलम्—आरकं, वपुः—
शरीरं यस्य तथाभूत, अभवदिव—अजायतेवेत्यर्थं अर्णसानधिपति पुराणपुरुषपाटल
वपुर्भूक वभूवेति भावः । अत्र उपमेवीभूते अर्णसानधिपतौ पुराणपुरुषपीवरीरुसम्पु-
टपिष्टमधुकैटभरुधिरपाटलवपुष उपमानभूतस्य तादात्म्याध्यासात्कैटककीटिकसशयी
दशागुणोत्पादद्वार । सृष्टिप्रारम्भे जलनिधी शयनस्य भगवतो नारायणस्य नाभिकमलान्
ब्रह्मा समुद्रभवत् । तदानीञ्च तस्यैव भगवतः कर्णमलात् दावसुरी मधु कैटभस्य
समुत्पत्त्य बुभुक्षया नाभिकमलस्थित ब्रह्माण्डम अमुम् उच्यते तदवशोक्त्य भीनेन ब्रह्मणा
स्तुता योगनिद्रा विणो शरीरं तथाज, ततश्च समुत्थाय भगवान् तौ तथाविधौ दृश
पञ्चवर्षसहस्र ताभ्यां नाभ्युद्ध कृत्वा तयोरेव समुत्पद्योर्वरं लब्ध्वा ऊरुदेशे निधाय
कृष्ण निहलवानिति मार्कण्डेयपुराणे—“तदा दावसुरौ श्रीरौ विख्यातौ मधुकैटभौ ।
संमलीकृतौ इत्थं ब्रह्माण्डमुच्यते ॥” इत्यादि देवीमाहात्म्यम् अत्र अनुसन्धेयम् ।

(४२४) अश्वसिते सन्ध्यासमये समनन्तरम् (४२५)
मितयशःपानद्वयिताय मुक्ताशैलशिखाचषक इव निजकु
कीर्त्या, (४२६) कृतयुगकरणोद्यताय आदिराजराजतशासन-
मुद्रानिवेश इव राज्यत्रिया, सकलद्वीपजिगीषाचलिताय श्वेत-
द्वीपदूत इव च आयत्या, (४२७) श्वेतभानुः उपानीयत
निशया नरेन्द्राय इति ।

इति श्रीवाणभट्टकृते हर्षचरिते राज्यशीप्राप्तिर्नाम

अष्टम उच्छ्वास ॥ ८ ॥

(४२४) अश्वसिते—समाप्ति गते, अतिक्रान्ते इत्यर्थे ।

(४२५) निजकुलकीर्त्या—पुत्रभूतिवशस्य यशसा, अपरिमितेति ।
अपरमितानि,—प्रभूतानि यशासि—कीर्त्या, तेषा पानाद्य—पेयविषयीकरणाय,
अधिगमाद्येच, दक्षित,—दृष्टान्तं, लुब्ध इत्यर्थे तन्मै, नरेन्द्राय इत्यर्थेणान्वय,
सर्वदिविजयेन इति भावः, मुक्ताशैलशिखाचषक इव—मुक्तागिरिप्रसरखण्डपानपात्र-
मिव, (“चषकीऽम्बी पानपात्रम्” इत्यमरः) ।

(४२६) राज्यत्रिया—राजलक्ष्म्या कृतेति ।—कृतं—सत्य युग, तस्य करणे
—विधाने, पुन प्रवृत्तने इत्यर्थे, पापाचारिण उन्मूढ्य चतुष्पाद्वृत्तसम्यापनशारा इति
भावः, उद्यत,—प्रवृत्त तन्मै, आदिराजिति ।—आदिराजस्य—प्रथमकृपते, मनोः
वैभवस्य वेश्मन् प्रयोर्वा इत्यर्थे, राजती—रजतनिम्बिता, शासनमुद्रा—राज्याधिकार-
मुद्रा, राजनामादितप्रयोज्यादङ्गमुद्राविशेष इत्यर्थे तस्या निवेश इव—मुद्रितावपव
इव । आयत्या—उत्तरकालेन, आगामिन्या ह्यभया निजत्या इत्यर्थे, (“उत्तर कालः
आयति”-इत्यमरः) सकलिति ।—सकलानो—सर्वेषा, सप्तानामष्टादशाना वा इत्यर्थे,
द्वीपाना—जम्बूशकादीना समन्ताञ्जलवैदितभूभागाना, जिगीषया—जयाकाङ्क्षा,
चलित,—प्रस्थित तन्मै, श्वेतद्वीपदूत,—श्वेतद्वीपस्य—अष्टादशद्वीपान्तर्गतत्वं पमेदस्य,
दूत—वाचावह, तद्देशवासिनां मन्देशनादाय आगत इति भावः, चन्द्रस्य
अतिप्रभकान्तिनात् श्वेतद्वीपदूतशौपथ्यं सुसङ्गतमेवेति । देवमेवानुकूलं श्वेतद्वीपपदद्वारा
सदृशीदूतं हर्षाय प्ररितवदिति निष्कर्षः ।

(४२७) श्वेतभानुः—रजत्या, श्वेतभानुः,—हृष्याय, चन्द्र इति यावत्
नरेन्द्राय—हर्षाय, उपानीयत—प्राप्यत, उपायनीकृत इति यावत्, [नवतर्क-
कल्पकल्पेऽपि उपपूर्वकस्य तस्य उपहारकरणाप्रकालेन सम्भदानरूपत्वात् “नरेन्द्राय”

इत्यत्र चतुर्थी, न तु द्वितीयेति वेदितव्यम्] । निशा श्वेतभानु निजकुल
 कीर्त्तिसमर्पितमुक्ताशैलशिखाचपकनिव, राजनकीसमार्पताऽऽदिराजराज्यशासनमुद्रा-
 निवशमिव, आद्यतिप्रदत्तश्वेतधीपदूतमिव च नरेन्द्रमानयदिति निष्कष चन्द्रादयो
 ऽभूदति भाव । अवेक्षस्त्रिंशेव श्वेतमानी भूयसा तथाविधचपकादीनामवैधव्यसाम्नीते
 मालीयमाऽलङ्कार ।

इत्यंशेषशास्त्राटवीसचरणपञ्चाननेन वाक्यं वशावतसेन पण्डितकुलपतिना वि ए,
 उपनिधिधारिणा श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासगरभट्टाचार्येण विरचिताया,
 लदान्मन्त्राभ्यां पण्डितश्रीमदायुधीधविद्याभूषण पण्डितश्रीमद्विद्यवाध
 विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिमङ्कृतायाञ्चामलाख्याया
 श्रीहर्षचरितव्याख्यायाम् अष्टम उच्छ्वास ॥ ८ ॥

